গোপালতাপনী।

[illegible] গোপালতাপনী নামক এই উপনিষদখানি দুইটী টীকার সহিত মুদ্রিত করিয়াছে। এই উভয় টীকার মধ্যে [illegible] শ্রীজীব গোস্বামীর ব্যাখ্যাটী সম্পূর্ণ ভক্তিমতের আধার স্বরূপ। [illegible] যদিও [illegible] মুদ্রিত হইয়াছিল তথাপি তাহাতে ভক্তিমান পাঠকগণের পরিতোষ [illegible] টীকাদ্বয়ের [illegible] অনুশীলন করিয়া থাকেন, কিন্তু বিশেষরূপে [illegible] টীকাটীর ব্যাখ্যা [illegible] কিন্তু গোপালতাপনী [illegible] বিশ্বনাথ [illegible] বিশেষতঃ এই [illegible] মহাত্মা বৈষ্ণবদিগের [illegible] আদরের বস্তু; [illegible] কোথাও মুদ্রিত হয় নাই, এই জন্য [illegible] অনুরোধে [illegible] এই উভয়বিধ টীকার সহিত এই গ্রন্থখানি মুদ্রিত [illegible]

[illegible]

শ্রীহরিচরণ বসু

[illegible]

[illegible]

शब्दकल्पद्रुमः।

चतुर्थकाण्डम्।

य

अन्तःस्थयकारः। स च षड्विंशव्यञ्जनवर्णः। अस्योच्चारणस्थानं तालु। (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम्। "इचुयशानां तालु।" तथा च शिक्षायाम्। १७।
"कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू।")
तस्य स्वरूपं यथा,—
"यकारं शृणु चार्व्वङ्गि! चतुष्कोणमयं सदा।
पलालधूमसङ्काशं स्वयं परमकुण्डली॥
पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं तथा।
प्रणमामि सदा वर्णं मूर्त्तिमन्मोक्षमव्ययम्॥"
इति कामधेनुतन्त्रे ५ पटलः॥
वङ्गीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा चतुष्कोणमयी शुभा।
नारायणेशविधयस्तासु तिष्ठन्ति नित्यशः॥
मात्रा कुण्डलिनी ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते॥"
तस्य ध्यानं यथा,—
"धूम्रवर्णां महारौद्रीं षड्भुजां रक्तलोचनाम्।
रक्ताम्बरपरीधानां नानालङ्कारभूषिताम्॥
महामोक्षप्रदां नित्यामष्टसिद्धिप्रदायिनीम्।
एवं ध्यात्वा यकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"॥
तन्त्रशास्त्रमन्तो यथा,—
"त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा।
प्रणमामि सदा वर्णं शक्तिमामोक्षमव्ययम्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्॥
अस्य नामानि यथा,—
"यो वायुः पवनो वायुर्व्विरतिः पुरुषोत्तमः।
द्रुमामः श्वसनः शीघ्री धूमार्च्चिः प्राणिसेवकः॥
शङ्खाभ्रमो वटो लोला वायुवेगा यशस्करी।
सङ्कर्षणः चपा वालो हृदयं कपिलाप्रभा॥
वामेयो पापकल्याणो होमो यानं धमा सुखम्।
चण्डः सर्व्वेश्वरी धूम्रचामुण्डा सुमखेश्वरी॥
अगाला मलयो माता दंशिनी भृङ्गनायकः।
वेनमः शोधको मांसो पतितानन्दवेदिनी।
मेढः योमः पश्चिमाशा पावनः प्राणसंज्ञकः॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्॥

यकृत्

(धात्वनुबन्धविशेषः। स तु दिवादिगणीयकः। तथा च कविकल्पद्रुमे। "दिवादौ यानुबन्धकः।"
छन्दःशास्त्रान्तर्गतगणविशेषः। तथा छन्दोमञ्जर्याम्।
"आदिगुरुः पुनरादिलघुर्यः॥"
अस्य साङ्केतिकचिह्नं यथा, ।ऽऽ;
काव्यादौ अस्य प्रथमप्रयोगे लक्ष्मीलाभः फलम्। यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम्।
"यो लक्ष्मीं दत्तु दाहं यवनमय वौ शः सुखं पञ्चखेदम्॥")

यः, पुं, (याति यातीति। या गतौ+डः।) वायुः। यशः। योगः। यानम्। याता इति शब्दरत्नावली॥ सर्व्वनाम। यच्छब्दार्थ इति यावत्। इति विश्वः॥

यकः, त्रि, यः। ये इति भाषा। यच्छब्दस्य टेरत्वे टेः पूर्व्वं अकागमेन निष्पन्नः। ("अव्ययसर्व्वनाम्नामकच् प्राक् टेः।" ५।३।७१। इति पाणिनिसूत्रम्। यथा, ऋग्वेदे। ८।२१।१८।
"चित्र इद्राजा राजका इदन्यके यके सरस्वतीमनु॥")

यकृत्, क्ली, (यज्+"शकेर्ऋतिन्।" उणा० ४।५८। इत्यत्र "बाहुलकात् यजेः कश्च।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या ऋतिन् जस्य च कः।) कुक्षेर्दक्षिणभागस्थमांसखण्डम्। तत्पर्य्यायः। कालखण्डम् २। इत्यमरः। २।६।६६॥ कालखञ्जम् ३ कालेयम् ४ कालकम् ५। इति हेमचन्द्रः॥ करला ६ महास्नायुः ७। इति रभसः॥ (यथा, ऋग्वेदे। १०।१६३।३।
"यक्नं मतस्नाभ्यां यक्नः शाशिभ्यो विवृहामि ते।"
"यक्नः हृदयसमीपे वर्त्तमानः कालमांसविशेषो यकृत् सञ्ज्ञान्।" इति तद्भाष्ये सायणः।)
अथ शरीरावयवविशेषस्य यकृतः उत्पत्तिमाह।
"अधो दक्षिणतश्चापि हृदयाद्यकृतः स्थितिः।
तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम्॥"
अथ यकृद्रोगमाह।
"प्लीहोदरस्य हेत्वादि समस्तं यकृदामये।

यकृद्दा

किन्तु स्थितिस्तयोर्ज्ञेया वामदक्षिणपार्श्वयोः॥"
अथ यकृद्रोगचिकित्सा।
"प्लीहोद्दिष्टाः क्रियाः सर्व्वा यकृत्यपि समाचरेत्।
कार्य्यश्च दक्षिणे बाहौ तत्र शोणितमोक्षणम्॥
क्षारश्च विड्लवणाभ्यां पूतिकस्याम्बु निःसृतम्।
पिबेत् प्रातर्यथावह्नि यकृत्प्लीहप्रशान्तये॥"
इति भावप्रकाशः॥
(तथा च।
"वातेनोदीरितं रक्तं कफेन च घनीकृतम्।
पित्तेन पाकतां प्राप्तं त्रिदोषसंश्रितं यकृत्॥
लक्षणं तस्य वक्ष्यामि तेन तच्चापि लक्षयेत्।
क्षीयते तेन मनुजो मृत्युराशु प्रवर्त्तते॥
वमिश्चमस्तथोद्गारो ह्लासः श्वसनं भ्रमः।
दाहोऽरुचिस्तृषा मूर्च्छा कण्ठे दाहः शिरोव्यथा॥
ह्रुच्छूलश्च प्रतिश्यायः क्षीणता कटुकाननः।
अश्मरी छर्दिः शूलश्च निद्रानाशः प्रलापता॥
हृदये मन्यते चाङ्गं उदरं गच्छते भ्रमम्।
एतैर्लिङ्गैर्विजानीयात् यकृत् कोष्ठे च पच्यते॥"
अथास्य चिकित्सा।
"निम्बनीपधवचित्रकं शिवा
काश्मरी च तुलसी च सिंहिका।
क्वाथ एष हृदयामयापहः
आशु शूलयकृतश्च नाशकृत्॥
क्षीरवृक्षकाशीथमदीपधानि
दुरालभाश्वातिप्रवालकश्च।
दार्व्वी यवानी ककुभः समङ्गा
क्वाथः सपिप्पलीदारु हन्ति॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थोऽध्याये।
"प्लीहवर्दाक्षणात् पार्श्वात् कुर्य्याद्यकृदपि च्युतम्॥"
इति वाभटे निदानस्थाने द्वादशोऽध्याये।)

यकृद्दात्रिका, स्त्री, (यकृत् दात्रिका छेदनं यया। बहुव्रीहौ कः। टापि अत इत्वम्।) तैलपायिका। इति शब्दचन्द्रिका।

यक्षहेरी, [न्] पुं, (यक्षतो वैरी नाशकः ।) रोहितकवृक्षः । यथा,—
"प्रोहमो मांसहलनो यक्षहेरी चलच्छदः ।"
इति शब्दचन्द्रिका ।

यक्ष, क इ महि । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क इ, यक्षयते । महि पूजायाम् । इति दुर्गादासः ।

यक्षः, पुं, (यक्ष्यते पूज्यते इति । यक्ष+घञ् । यद्वा, ईं लक्ष्मीमक्ष्णोतीति । अक्ष+अण् ।) गुह्यकमात्रम् । गुह्यकेश्वरः । इति मेदिनी । षे, १२ । इन्द्रगृहम् । धनरक्षकः । इति सारस्वतः ।
यक्षस्वरूपं यथा,—
"व्यागमुर्वचनिकराः कुवेरवरकिङ्कराः ।
पैलमग्रसरकरा अञ्जनाकारमूर्त्तयः ।
विकटाकारवदनाः पिङ्गलाक्षा महोदराः ।
स्फटिका रक्तवेशाश्च दीर्घस्कन्धाश्च केचन ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १० अध्यायः ।
यक्षगणो यथा,—
"प्रवेशयः सुता यक्षास्तेषां नामानि मे शृणु ।
केवलो हरिकेशश्च कपिलः काञ्चनस्तथा ।
मेघमाली च यक्षाणां गण एव उदाहृतः ।"
तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
"धातुर्यक्षयोक्तस्त्वदने चयने च सः ।
यद्यक्षन्तुक्तवानेव तस्माद्यक्षो भवत्ययम् ।"
इति वह्निपुराणे काश्यपीयवंशः ।
(अपरा निरुक्तिर्यथा, विष्णुपुराणे ।१।५।४१।
"मैवं भो रक्ष्यतामेव यैरुक्तं राक्षसास्तु ते ।
ऊचुः खादाम इत्यन्ये ये ते यक्षास्तु जक्षणात् ।"
पुं, क्ली, पूजा । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६१ । ५ ।
"अमूरा विश्वा वृषणा विमा वां
न यासु चित्रं ददृशे न यक्षम् ।"
"न यक्षं न पूजा दृश्यते ।" इति तद्भाष्ये सायनः । तथाच अथर्ववेदे ।११ । २ । २४ ।
"तव यक्षं मन्यते अप्सु मा ।")

यक्षकर्दमः, पुं, (यक्षप्रियः कर्दमः ।) कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलानां मिश्रितसमभागः । इत्यमरः । २ । ६ । १३३ । "कर्पूरादिभिर्गन्धद्रव्यैः समभागैः साधितोऽनुलेपनभेदो यक्षकर्दम उच्यते । यक्षप्रियः कर्दमो यक्षकर्दमः ।
'कुङ्कुमागुरुकस्तूरीकर्पूरं चन्दनं तथा ।
महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्दमः ।'
अन्यत्रापि । इति धन्वन्तरिः ।
'कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलघर्षणादि च ।
एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्दम इष्यते ।"'
इति तट्टीकायां भरतः ।

[यक्षत]रुः, पुं, (यक्षप्रियो यक्षाश्रितो वा तरुः । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः । (विवरणमस्य वटशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

[यक्षधू]पः, पुं, (यक्षप्रियो धूपः ।) धूनकामाख्यम् । [यक्ष]धूपः । इति केचित् । धूना इति ख्यात

इति केचित् । इति भरतः । तत्पर्यायः । सर्जरसः २ अरालः ३ सर्वरसः ४ बहुरूपः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १२७ । रालः ६ धूनकः ७ वह्निवल्लभः ८ । इति रभसः । शालसारः ९ शालजः १० शालनिर्यासः ११ सर्जः १२ । इति रत्नमाला । (अस्य पर्यायान्तरं यथा,—
"रालस्तु शालनिर्यासस्तथा सर्जरसः स्मृतः ।
देवधूपो यक्षधूपस्तथा सर्जरसश्च सः ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
[अ]नेन माधवपूजनविधौ देवीपूजा चोक्ता यथा
[का]लिकापुराणे ६८ अध्याये ।
"[य]क्षधूपं विशेषेण माधवाय कराचन ।"
"यक्षधूपेन वा देवीं महामायां प्रपूजयेत् ।")
सजरसः । टारपिन तैल इति भाषा ।
[पर्य्य]ायः । पायसः २ श्रीवासः ३ सरलद्रवः ४ ।
[इति] हेमचन्द्रः । ४ । ३११ ।

यक्षरः, पुं, (यक्षप्रियो रसः । शाकपार्थिववत् समासः ।) पुष्पमधम् । तत्पर्यायः । मध्वासवः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

यक्षराज, पुं, (यक्षाणां राजा । "राजाहःसखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति समासान्तष्टच् ।) कुवेरः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । ५ । १९४ । ११ ।
"इत्युक्त्वा भगवान्देवो यक्षराजः सुपूजितः ।
प्रययौ सहितैः सर्व्वैर्निमेषान्तरचारिभिः ।")

यक्षराट्, [ज्] पुं, (यक्षेषु राजते इति । राज्+"सत्सूद्विषद्रुहेति ।" ३।२।६१ । इति क्विप् ।) कुवेरः । यथा, भागवते । ८ । १८ । १७ ।
"तस्मा उपनीताय यक्षराट् पात्रिकाम-
दात् ।"
यक्षराजमत्रम् । मणिभद्रः । यथा, महाभारते । ३ । ६४ । १२७ ।
"तथा नो यक्षराडद्य मणिभद्रः प्रसीदतु ।"०
यथा इव मता राजसोऽन । राज्+क्विप् ।)
रङ्गमण्डपः । इति मेदिनी । जे, ३५ ।

यक्षराट्पुरी, स्त्री, (यक्षराजः पुरी ।) अलका । सा च कैलासपर्वतस्थितकुवेरपुरी । इति जटाधरः ।

यक्षरात्रिः, स्त्री, (यक्षप्रिया यक्षाणां वा रात्रिः ।) कार्त्तिकी पूर्णिमा । तत्पर्यायः । दीपाली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

यक्षसाधनं, क्ली, (यक्षाणां साधनम् ।) यक्षोपासना । यथा, तारारहस्ये ।
"यक्षाणां यक्षिणीनाञ्च पैशाचीनाञ्च साधनम् ।
भूतवेतालनाम्नाञ्च मारणोच्चाटनानि च ।
अघोरमन्त्रमेतेषां साधने ऐहिकं हितम् ।"

यक्षामलकं, क्ली, (यक्षाणामामलकम् ।) पिण्डखर्ज्जूरफलम् । इति शब्दमाला ।

यक्षावासः, पुं, (यक्षाणामावासो वासस्थानम् ।) वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

यक्षिणी, स्त्री, (यक्षः पूजा अस्त्यस्याः । यक्ष+इनिः । ङीप् ।) कुवेरपत्नी । इति शब्दरत्ना-

वली । यक्षभार्य्या च । (यथा, [कथासरित्]सागरे । १० । १०८ ।
"सोऽपि शुश्राव विप्रेभ्यः पु[...]
अकीर्त्ति मा कृथाः पुत्र ! मम [...]"

यक्षी, स्त्री, (यक्षस्य भार्य्या । यक्ष[...]दिति ङीष् ।) कुवेरपत्नी । इति [...]
यक्षी । (यक्षभार्य्या । यथा, महा[भारते ...]६ । ११० ।
"यक्षी वा राक्षसी वापि उताहोसि[...]
सर्व्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्षमाणा[...]
[...]निन्दिते ! [...]"

यक्षोडुम्बरकं, क्ली, (यक्षप्रियमुडुम्बरम् । ततः स्वार्थे कन् ।) अश्वत्थफलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

यक्ष्माघ्नी, स्त्री, (यक्ष्माणं हन्ति । हन्+"अमनुष्यकर्त्तृके च ।" ३ । २ । ५३ । इति टक् । ततो ङीप् ।) द्राक्षा । इति शब्दमाला ।

यक्ष्मा, [न्] पुं, (यक्ष+"अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।" उणा० ४ । १४७ । इत्यत्र उक्तत्वात् मनिन्प्रत्ययेन साधुः ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः । क्षयः २ शोषः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ।
राजयक्ष्मा ४ रोगराट् ५ । अस्य राजयक्ष्मेति नामकारः । "तत्र राजयक्ष्मणो निरुक्तं चरकेण निदानमाह ।
'वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् ।
त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ।
वेगोऽत्र वातमूत्रपुरीषाणाम् ।
'वातमूत्रपुरीषाणि निरुणद्धि यदा नरः ।'
इति चरकवचनात् ।
क्षयात् क्षीयतेऽनेनेति क्षयः तैजातिव्यव[...]
मद्यनैथ्यादयो धातुक्षयहेतवः क्षयशब्देनोक्ताः ।
साहसात् बलवता सार्द्धं मल्लयुद्धादितः । विष[...]
शनात् बहु स्तोकमकाले वा यत् तत् विष[...]
शनम् । तस्मात् । त्रिदोषः सान्निपातिकः ।
हेतुचतुष्टयात् अन्येऽपि हेतवः
एषामन्तर्भवन्ति । यक्ष्मणः पर्य्यायाः
क्षयशोषाः ।०। यक्ष्मादीनां शब्दा[र्थ]
माह ।
'वैद्यो व्याधिमतां यस्मात् व्याधेर्यत्नेन
स यक्ष्मा प्रोच्यते लोके शब्दशास्त्रविश[ारदैः]
यक्ष्यते पूज्यते ।
'राजचन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः
तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः
क्रियाक्षयकरत्वात्तु क्षय इत्युच्यते बुधैः ।
संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते ।'
संप्राप्तिमाह ।
'कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्त्मसु ।
अतिव्यवायिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तरा ।
क्षीयन्ते धातवः सर्व्वे ततः शुष्यति मानवः ।'
कफप्रधानैर्दोषैः रसवर्त्मसु रुद्धेषु अन्नाद्
सर्व्वे धातवः क्षीयन्ते ततो मानव शुष्यति

कारणभूतस्य रसस्य क्षये शरीराणां रसादी-नामनुक्रमेण क्षीयमाणत्वात् । * । सामान्येन रसक्षयहेतुमाह चरकः ।
'रसः स्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विदह्यते ।
स ऊर्द्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्त्तते ॥'
स्वस्थानस्थः हृदयस्थः । ताभ्यां विनापि रसक्षयो भवति सामान्यदोषवृद्धिमात्रेण रसस्य शोषणात् । उक्तञ्च ।
'धातोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च ।
अनुलोमक्षयं दृष्ट्वा प्रतिलोमक्षयावहः ॥'
अनुलोमक्षयं दर्शयित्वा प्रतिलोमक्षयमप्याह । अतिव्यवायिनो वा रेतसि क्षीणे प्रतिलोमक्रमेणानन्तरा सर्वे धातवो रसपर्यन्ताः क्षीयन्ते । तद्यथा । शुक्रे क्षीणे मज्जा क्षीयते मज्जनि क्षीणेऽस्थि क्षीयते । एवं पूर्व्वं पूर्व्वं क्षीयते । ननु कार्य्यस्य शुक्रस्य क्षये कथं कारणभूतानां मज्जादीनां क्षयः । उच्यते । शुक्रक्षयाद्वायुः कुप्यति । यदुक्तम् ।
'धातोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति ।'
स वायुः प्रातिलोम्यक्रमेण मज्जादीन् सर्वान् धातून् संशोषयति । तदनन्तरं मानवः शुष्यति । * । पूर्व्वरूपमाह ।

'श्वासाङ्गमर्दकफसंस्रवतालुशोष-
वम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः ।
शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥
स्वप्नेषु काकशुकशल्लकिनीलकण्ठ-
गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च ।
तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्येत्
शुष्कांस्तरून् पवनधूमदवार्द्दितांश्च ॥'*।

यक्ष्मणो लक्षणमाह ।
'अंसपार्श्वाभितापश्च सन्तापः करपादयोः ।
ज्वरः सर्व्वाङ्गगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥'
अंसयोः पार्श्वयोः अभितापः पीडा अत्र सकलधातुक्षयपूर्व्वकः सकलशरीरशोषोऽपि बोद्धव्यः । क्षीयन्ते धातवः सर्व्वे ततः शुष्यति मानव इति संप्राप्तेः । एवं षड्रूपे एकादश-रूपे च बोद्धव्यम् । एतानि त्रीणि लक्षणानि प्रायोभावित्वेन चरकेणोक्तानि । सुश्रुतेन यक्ष्मणि षट्लक्षणान्युक्तानि ।
'भक्तद्वेषो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनम् ।
स्वरभेदश्च जायेत षड्रूपे राजयक्ष्मणि ॥'*।
उल्वणतया दोषाणां भेदादेकादश लक्षणा-

...सं सङ्कोचश्चांसपार्श्वयोः ।
...रश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥
... एव च ।
...कफकोपतः ॥'
...तु कफाच्च । यत
...को गदः ।
...न्ति च ॥'

अन्यान्यपि लिङ्गान्याह ।
'एकादशभिरेभिर्वा षड्भिर्वापि समन्वितम् ।
त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैर्ज्वरकासासृगामयैः ।
जह्याच्छोषार्दितं जन्तुमिच्छन् सुविपुलं यशः ॥'
तत्र विशेषमाह ।
'सर्व्वैरर्द्धैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसबलक्षये ।
युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्व्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥'
सर्व्वैर्लिङ्गैरेकादशभिः । अर्द्धैः षड्भिः । त्रिभि-र्ज्वरकासरुधिरवमनैः । अतोऽन्यथा मांसे बले सति सर्व्वरूपोऽपि प्रत्याख्याय चिकित्स्यः ।
'महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितम् ।
शूनमुष्कोदरञ्चैव यक्ष्मिणं परिवर्ज्जयेत् ॥'
महाशनं क्षीयमाणमित्येकमसाध्यलक्षणम् । अतीसारनिपीडितमिति द्वितीयम् । यत उक्तम् ।
'मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तञ्च जीवनम् ।
तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यक्ष्मिणो मलरेतसी ॥'
शूनमुष्कोदरमिति तृतीयम् । * । अरिष्ट-माह ।
'शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारमूर्द्ध्वश्वासनिपीडितम् ।
कृच्छ्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥'
मेहन्तं शुक्रं क्षरन्तम् । शुक्लाक्षत्वादीनि एकैकशोऽरिष्टलक्षणानि । * । अवधिमाह ।
'परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः ।
सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः ॥'
शोषपीडितो मानवश्चेत्तरुणो भवति । सुभि-षग्भिरुपक्रान्तो भवति । तदा परं दिनसह-स्रम् । द्वितीयदिनसहस्रं यदि जीवति तत्र जीवनविकल्प इत्यर्थः । एतेन शोषपीडितो मानवश्चेत्तरुणो भवति । सद्वैद्यचिकित्स्यो भवति । तदा प्रथमदिनसहस्रं जीवेदेवेत्युक्ता चिकित्स्यतामाह ।
'ज्वरानुबन्धरहितं बलवन्तं क्रियासहम् ।
उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम् ॥'
आत्मवन्तं यत्नवन्तं धृतिमन्तं वा । * ।
अथ निदानविशेषैः शोषविशेषानाह ।
'व्यवायशोकवार्द्धक्यव्यायामाध्वप्रशोषितान् ।
व्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिणौ लक्षणैः शृणु ॥'
व्रणोरःक्षतसंज्ञौ शोषिणौ । व्रणशोषी उरः-क्षतशोषी च । * । तत्र व्यवायशोषिणो लक्षणमाह ।
'व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः ।
पाण्डुदेहो यथापूर्व्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥'
शुक्रस्य क्षयलिङ्गैः सुश्रुतोक्तैः । तानि यथा, शुक्रक्षये मेढ्रवृषणयोर्वेदना अशक्तिर्मैथुने चिराद्वा प्रसेकः प्रसेके चाल्पशुक्रदर्शनमिति । यथापूर्व्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः प्रथमं शुक्रं क्षीयते पश्चात् शुक्रक्षयजनितवायुना मज्जा-दयोऽपि धातवो यथापूर्व्वं क्षीयन्ते । * । शोकशोषिणो लक्षणमाह ।
'प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ।
विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरुपलक्षितः ॥'

प्रध्यानशीलः चिन्ताभ्यासेन शोकी अभिमत-ध्यानपरः । स्रस्ताङ्गः शिथिलाङ्गः । तादृशः व्यवायशोषिसदृशः । तेन शुक्रादिक्रमधातुक्षय-युक्तो भवति । परं शुक्रक्षयकृतैर्विकारैर्मेढ्र-वृषणवेदनादिभिर्लिङ्गैर्हीनो भवति । व्याधिस्व-भावात् । * । जराशोषिणो लक्षणमाह ।
'जराशोषी कृशो मन्दवीर्य्यबुद्धिबलेन्द्रियः ।
कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः ॥
ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारुचिपीडितः ।
संप्रस्रुतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छविः ॥'
मन्दसत्त्वः मन्दार्थः । शुष्करूक्षमलच्छविः शुष्करूक्षे मलच्छवी यस्य सः । * । अध्व-शोषिणो लक्षणमाह ।
'अध्वप्रशोषी स्रस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छविः ।
प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ॥'
संभृष्टस्येव परुषा छविर्यस्य सः । प्रसुप्तगात्रा-वयवः प्रसुप्तः स्पर्शाज्ञः । क्लोम तिलकं पिपासा-स्थानम् । * । व्यायामशोषिणो लक्षणमाह ।
'व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।
लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥'
एभिरेव स्रस्ताङ्गत्वादिभिरध्वशोषिणो लक्षणै-रेव । भूयिष्ठं अत्यर्थम् ।*। सनिदानं व्रणशोष-माह ।
'रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात् ।
व्रणितस्य भवेच्छोषो याप्योऽसाध्यश्च स स्मृतः ॥'
उरःक्षतस्य निदानमाह ।
'धनुषायस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम् ।
युध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोच्चतः ॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं चान्यं निगृह्णतः ।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥
अधीयानस्य चात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।
महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ॥
सहसोत्पततो दूरं तूर्णं चातिप्रनृत्यतः ।
तथान्यैः कर्म्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ॥
क्षीणे चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः ।
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्य्यते ॥'
आयास्यतः आयासं कुर्व्वतः । दम्यं वृषादिकम् । अन्यञ्च गजोष्ट्रादिकम् । शिला दीर्घपाषाणः । अश्म प्रस्तरखण्डः । निर्घातोऽस्त्रविशेषः । व्याधिः उरःक्षताख्यः ॥*॥ उरःक्षतस्य लक्षण-माह ।
'उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं भिद्यते च विभज्यते ।
शूलं भवति तनुपादं शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥
प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रकम्पते ।
क्रमाद्वीर्य्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते ॥
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदोऽग्निवधस्तथा ॥
दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहु ।
कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः सासृक् प्रवर्त्तते ॥
स क्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ।
अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्व्वरूपमिति स्मृतम् ॥'
विरुज्यते पीड्यते । भिद्यते विदार्य्यत इव ।

यक्षदेवी, [न्] पुं, (यक्षाणां देवो नायकः ।) रोहि-मत्स्यः । यथा,—

"रोहितो मांसलश्चैव यक्षदेवी चलच्छदः ।"

इति शब्दचन्द्रिका ।

यक्ष, क इ अर्चि । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क इ, यक्षयते । अर्चि पूजायाम् । इति दुर्गादासः ।

यक्षः, पुं, (यक्ष्यते पूज्यत इति । यक्ष+घञ् । यद्वा, [illegible] । यक्ष+अच् ।) गुह्यकभावम् । गुह्यकेश्वरः । इति मेदिनी । षे, ४० । इन्द्रहस्तः । कपोतकः । इति सारसुन्दरी ।

[illegible] यथा,—

"[illegible] कुबेरकिङ्कराः ।

[illegible]

[illegible] महोदराः ।

[illegible] ।"

इति [illegible] अध्यायः ।

[illegible] यथा,—

"[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।"

[illegible],—

"[illegible] ।

[illegible] ।"

इति [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

इति केचित् । इति भरतः । तत्पर्य्यायः । सर्ज्ज-रसः २ अरालः ३ सर्व्वरसः ४ बहुरूपः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । १२७ । रालः ६ धूमकः ७ वह्निवल्लभः ८ । इति रभसः । शालसारः ९ शालजः १० शालनिर्य्यासः ११ सर्ज्जः १२ । इति रत्नमाला । (अस्य पर्य्यायान्तरं यथा,—

"रालस्तु शालनिर्य्यासस्तथा सर्ज्जरसः स्मृतः ।

देवधूपो यक्षधूपस्तथा सर्व्वरसश्च सः ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।

[illegible] साधकपूजनविधौ देवीपूजा प्रोक्ता यथा कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।

"[illegible] यक्षधूपं वितरेत् साधकाय कदाचन ।"

"यक्षधूपेन या देवीं महामायां प्रपूजयेत् ।")

यक्षधूपरसः । टारपिन तैल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पायसः २ श्रीवासः ३ सरलद्रवः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३११ ।

यक्षरस, पुं, (यक्षप्रियो रसः । शाकपार्थिववत् समासः ।) पुष्पमधुम् । तत्पर्य्यायः । मध्वा-सवः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

यक्षराज, पुं. (यक्षाणां राजा । "राजाहः-सखिभ्यष्टच् ।" ५ । ४ । ९१ । इति समासान्त-टच् ।) कुबेरः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, महाभारते । १ । १६४ । ३८ ।

"इन्द्र भगवान्देवो यक्षराजः सुपूजितः ।

यक्षो [illegible] अर्थसिद्धिकारणादिभिः ।")

यक्षराट्, [ज्] पुं, (यक्षेषु राजते इति । राज्+ "सत्सूद्विषेति ।" ३।२।६१ । इति क्विप् ।) कुबेरः । यथा, भागवते । ८ । १८ । १० ।

"छत्रं [illegible] यक्षराट् [illegible]-राट् ।"

यक्षराजमणिम् । मणिभद्रः । यथा, महा-भारते । ३ । ४१ । १२७ ।

"तथा मे [illegible] मणिभद्रः प्रसीदतु ।"०। यक्षा इव सदा राजन्तीति । राज्+क्विप् ।) इन्द्रप्रस्थः । इति मेदिनी । षे, ३५ ।

यक्षराट्पुरी, स्त्री. (यक्षराजः पुरी ।) अलका । सा च कैलासस्थितालकाकुबेरपुरी । इति जटा-धरः ।

यक्षरात्रि, स्त्री, (यक्षप्रिया यक्षाणां वा रात्रिः ।) कार्त्तिकी पूर्णिमा । तत्पर्य्यायः । दीपाली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

यक्षवासं, क्ली, (यक्षाणां वासनम् ।) यक्षो-[illegible] । यथा, [illegible] ।

"[illegible] वासनम् ।

[illegible] च ।

[illegible] ।"

यक्षकर्द्दम, क्ली, ([illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible], पुं, ([illegible] ।)

[illegible] । इति [illegible] ।

यक्षिणी, स्त्री, ([illegible] । यक्ष+ इनि । ङीप् ।) कुबेरपत्नी । इति शब्दरत्ना-वली । यक्षभार्य्या च । (यथा, कथासरि-त्सागरे । १० । १७८ ।

"सोऽपि तत्राशु [illegible] पुत्रं [illegible]

अधृतिं मा कृथाः पुत्र ! मम सिद्धा [illegible]

यक्षिणी ।"

यक्षी, स्त्री, (यक्षस्य भार्य्या । यक्ष+पुंयो-गादिति ङीष् ।) कुबेरपत्नी । इति शब्दर-[illegible] यक्षी । (यक्षभार्य्या । यथा, महाभारते । ३ । ११७ ।

"यक्षी वा राक्षसी वापि उताहोऽसि सुरा-ङ्गना ।

सर्व्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्षस्वाकाश-निन्दिते ।")

यक्षोडुम्बरकं, क्ली, (यक्षप्रियमुडुम्बरम् । ततः स्वार्थे कन् ।) अश्वत्थफलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।

यक्ष्मघ्नी, स्त्री. (यक्ष्माणं हन्ति । हन्+"अ-मनुष्यकर्त्तृके च ।" ३ । २ । ५३ । इति टक् ततो ङीप् ।) द्राक्षा । इति शब्दमाला ।

यक्ष्मा, [न्] पुं, (यक्ष+"आतुपकात् मनिन् इति ।" उणा० ४।१४० । इत्यत्र उज्ज्वलदत्तोक्त मनिन्प्रत्ययेन साधुः ।) रोगविशेषः । तत्पर्य्याय: क्षयः २ शोषः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ । राजयक्ष्मा ४ रोगराट् ५ । अथ राजयक्ष्माधिकारः । "तत्र राजयक्ष्मणो विप्रकृष्टं सन्निकृष्ट निदानमाह ।

'वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाशनात् ।

त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ।'

वेगोऽत्र वातमूत्रपुरीषाणाम् ।

'वातमूत्रपुरीषादि निगृह्णाति यदा नरः ।'

इति चरकवचनात् ।

क्षयात् क्षीयतेऽनेनेति क्षयः तेनातियाव-[illegible] [illegible] । साहसात् बलवता सह मल्लयुद्धादितः । विष-मशनात् बहु स्तोकमकाले वा भुक्तं तत् विष-मशनम् । तस्मात् । त्रिदोषः सान्निपातिकः । हेतुचतुष्टयात् [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] यक्ष्मणः पर्य्यायाः राजय-क्ष्मशोषाः ।" यक्ष्मादीनां शब्दानां निरु-[illegible] माह ।

'[illegible] यक्षात् [illegible] यक्ष्मेति ।

स यक्ष्मा प्रोच्यते लोके शब्दप्रावृत्तिकारणे ।'

यक्ष्मणि पूर्व्वं ।

'राजचन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः ।

तस्मात्तं राजयक्ष्मेति केचिदाहुर्मनीषिणः ।

क्रियाक्षयकरत्वाच्च क्षय इत्युच्यते बुधैः ।

संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते ।'"

[illegible] माह ।

'[illegible] रेतसः ।

[illegible] ।

[illegible] ।'

[illegible] ।

[illegible]

कारणभूतस्य रसस्य क्षये कार्य्याणां रक्तादीनामनुक्रमेण क्षीयमाणत्वात् ॥ * ॥ मार्गावरोधे रसक्षयहेतुमाह चरकः।
'स स्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विदह्यते।
ऊर्द्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्त्तते ॥'
स्वस्थानस्थः हृदयस्थः। कासं विनापि रसक्षयो भवति मार्गावरोधकुपितवातेन रसस्य शोषणात्। उक्तञ्च।
'वायोर्द्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च।
अनुलोमक्षयं दृष्ट्वा प्रतिलोमक्षयावहः ॥'
अनुलोमक्षयं दर्शयित्वा प्रतिलोमक्षयमप्याह। अतिव्यवायिनो वा रेतसि क्षीणे प्रतिलोमक्रमेणानन्तरा सर्व्वे धातवो रसपर्य्यन्ताः क्षीयन्ते। तद्यथा। शुक्रे क्षीणे मज्जा क्षीयते मज्जनि क्षीणेऽस्थि क्षीयते। एवं पूर्व्वं पूर्व्वं क्षीयते। ननु कार्य्यस्य शुक्रस्य क्षये कथं कारणभूतानां मज्जादीनां क्षयः। उच्यते। शुक्रक्षयाद्वायुः कुप्यति। यदुक्तम्।
'वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति।'
स वायुः सान्निध्यक्रमेण मज्जादीन् सर्व्वान् धातून् संशोषयति। ततस्तदनन्तरं मानवः शुष्यति ॥ * ॥ पूर्व्वरूपमाह।
'श्वासाङ्गसादकफसंस्रवतालुशोष-
वम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः।
शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः
शुक्लेक्षणो भवति मांसपरो रिरंसुः ॥
स्वप्नेषु काकशुकशल्लकिनीलकण्ठ-
गृध्रास्तथैव कपयः कृकलासकाश्च।
तं वाहयन्ति स नदीर्विजलाश्च पश्येत्
शुष्कांस्तरून् पवनधूमदवार्द्दितांश्च ॥' * ॥
यक्ष्मणो लक्षणमाह।
'अंसपार्श्वाभितापश्च सन्तापः करपादयोः।
ज्वरः सर्व्वाङ्गगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥'
अंसयोः पार्श्वयोः अभितापः पीडा अत्र सकलधातुक्षयपूर्व्वकः सकलशरीरशोषोऽपि बोद्धव्यः। क्षीयन्ते धातवः सर्व्वे ततः शुष्यति मानव इति संप्राप्तिः। एवं षड्रूपे एकादशरूपे च बोद्धव्यम्। एतानि त्रीणि लक्षणानि प्रायोभावित्वेन चरकेणोक्तानि। सुश्रुतेन यक्ष्मणि षट्लक्षणान्युक्तानि।
'भक्तद्वेषो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनम्।
स्वरभेदश्च जायेत षड्रूपे राजयक्ष्मणि ॥' * ॥
उल्वणतया दोषाणां भेदादेकादश लक्षणान्याह।
'स्वरभेदोऽनिलाच्छूलं सङ्कोचश्चांसपार्श्वयोः।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥
शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च।
कासः कण्ठस्य चोद्ध्वंसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥'
अनिलादुल्वणात् एवं पित्तात् कफाच्च। यत आह सुश्रुतः।
'एक एवमतः शोषः सन्निपातात्मको गदः।
उद्रेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति च ॥'
असाध्यलक्षणमाह।
'एकादशभिरेभिर्व्वा षड्भिर्व्वापि समन्वितम्।
त्रिभिर्व्वा पीडितं लिङ्गैर्ज्वरकासासृगामयैः।
जह्याच्छोषार्द्दितं जन्तुमिच्छन् सुविपुलं यशः ॥'
तत्र विशेषमाह।
'सर्व्वैरर्द्धैस्त्रिभिर्व्वापि लिङ्गैर्मांसबलक्षये।
युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्व्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥'
सर्व्वैर्लिङ्गैरेकादशभिः। अर्द्धैः षड्भिः त्रिभिर्ज्वरकासरुधिरवमनैः। अतोऽन्यथा मांसे बले सति सर्व्वरूपोऽपि प्रत्याख्याय चिकित्स्यः।
'महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितम्।
शूनमुष्कोदरञ्चैव यक्ष्मिणं परिवर्ज्जयेत् ॥'
महाशनं क्षीयमाणमित्येकमसाध्यलक्षणम्। अतीसारनिपीडितमिति द्वितीयम्। यत उक्तम्।
'मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तन्तु जीवनम्।
तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यक्ष्मिणो मलरेतसी ॥'
शूनमुष्कोदरमिति तृतीयम् ॥ * ॥ अरिष्टमाह।
'शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारमूर्द्ध्वश्वासनिपीडितम्।
कृच्छ्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥'
मेहन्तं शुक्रं क्षरन्तम्। शुक्लाक्षत्वादीनि एकैकशोऽरिष्टलक्षणानि ॥ * ॥ अवधिमाह।
'परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः।
सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः ॥'
शोषपीडितो मानवश्चेत्तरुणो भवति। सुभिषग्भिरुपक्रान्तो भवति। तदा परं दिनसहस्रम्। द्वितीयदिनसहस्रं यदि जीवति तत्र जीवनविकल्प इत्यर्थः। एतेन शोषपीडितो मानवश्चेत्तरुणो भवति। सद्वैद्यैश्चिकित्स्यो भवति। तदा प्रथमदिनसहस्रं जीवेदेव इत्युक्ता चिकित्स्यमाह।
'ज्वरानुबन्धरहितं बलवन्तं क्रियासहम्।
उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमकृशं नरम् ॥'
आत्मवन्तं यत्नवन्तं धृतिमन्तं वा ॥ * ॥ अथ निदानविशेषैः शोषविशेषानाह।
'व्यवायशोकवार्द्धक्यव्यायामाध्वप्रशोषितान्।
व्रणोरःक्षतसंज्ञौ च शोषिणौ लक्षणैः शृणु ॥'
व्रणोरःक्षतसंज्ञौ शोषिणौ। व्रणशोषी उरःक्षतशोषी च ॥ * ॥ तत्र व्यवायशोषिणो लक्षणमाह।
'व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिङ्गैरुपद्रुतः।
पाण्डुदेहो यथापूर्व्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥'
शुक्रस्य क्षयलिङ्गैः सुश्रुतोक्तैः। तानि यथा, शुक्रक्षये मेढ्रवृषणयोर्वेदना अशक्तिर्मैथुने चिराद्वा प्रसेकः प्रसेके चाल्पशुक्रदर्शनमिति। यथापूर्व्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः प्रथमं शुक्रं क्षीयते पश्चात् शुक्रक्षयजनितवायुना मज्जादयोऽपि धातवो यथापूर्व्वं क्षीयन्ते ॥ * ॥ शोकशोषिणो लक्षणमाह।
'प्रध्यानशीलः स्रस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः।
विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरुपलक्षितः ॥'
प्रध्यानशीलः यस्याभावेन शोको जनितस्तद्ध्यानपरः। स्रस्ताङ्गः शिथिलाङ्गः। तादृशः व्यवायशोषिसदृशः। तेन शुक्रादिसर्व्वधातुक्षययुक्तो भवति। परं शुक्रक्षयकृतैर्विकारैर्मेढ्रवृषणवेदनादिभिर्वर्जितो भवति। व्याधिस्वभावात् ॥ * ॥ जराशोषिणो लक्षणमाह।
'जराशोषी कृशो मन्दवीर्य्यबुद्धिबलेन्द्रियः।
कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतस्वरः ॥
ष्ठीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारुचिपीडितः।
संप्रस्रुतास्यनासाक्षः शुष्करूक्षमलच्छविः ॥'
मन्दशब्दः स्वल्पार्थः। शुष्करूक्षमलच्छविः शुष्करूक्षे मलच्छवी यस्य सः ॥ * ॥ अध्वशोषिणो लक्षणमाह।
'अध्वप्रशोषी स्रस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छविः।
प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ॥'
संभृष्टस्येव परुषा छविर्यस्य सः। प्रसुप्तगात्रावयवः प्रसुप्तः स्पर्शाज्ञः। क्लोमं तिलकं पिपासास्थानम् ॥ * ॥ व्यायामशोषिणो लक्षणमाह।
'व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः।
लिङ्गैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥'
एभिरेव स्रस्ताङ्गत्वादिभिरध्वशोषिणो लक्षणैरेव। भूयिष्ठं अत्यर्थम् ॥ * ॥ सनिदानं व्रणशोषमाह।
'रक्तक्षयाद्वेदनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात्।
व्रणितस्य भवेच्छोषो याप्योऽसाध्यश्च स स्मृतः ॥'
उरःक्षतस्य निदानमाह।
'धनुषायास्यतोऽत्यर्थं भारमुद्वहतो गुरुम्।
युध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोच्चतः ॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्यं चान्यं निगृह्णतः।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः
परान् ॥
अधीयानस्य चात्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम्।
महानदीं वा तरतो हयैर्व्वा सह धावतः ॥
सहसोत्पततो दूरं तूर्णं चातिप्रनृत्यतः।
अथान्यैः कर्म्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य वा ॥
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रूक्षाल्पप्रमिताशिनः।
विक्षते वक्षसि व्याधिर्ब्बलवान् समुदीर्य्यते ॥'
आयास्यतः आयासं कुर्व्वतः। दम्यं वृषादिकम्। अन्यच्च गजोष्ट्रादिकम्। शिला दीर्घपाषाणः। अश्म प्रस्तरखण्डः। निर्घातोऽस्त्रविशेषः। व्याधिः उरःक्षताख्यः ॥ * ॥ उरःक्षतस्य लक्षणमाह।
'उरो विरुज्यतेऽत्यर्थं भिद्यते च विभज्यते।
शूलं भवति तत्पार्श्वं शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥
प्रपीड्यते ततः पार्श्वं शुष्यत्यङ्गं प्रकम्पते।
क्रमाद्वीर्य्यं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते ॥
ज्वरो व्यथा मनोदैन्यं विड्भेदोऽग्निवधस्तथा ॥
दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहु।
कासमानस्य चाभीक्ष्णं कफः सासृक् प्रवर्त्तते ॥
स क्षतः क्षीयतेऽत्यर्थं तथा शुक्रौजसोः क्षयात्।
अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्व्वरूपमिति स्मृतम् ॥'
विरुज्यते पीड्यते। भिद्यते विदार्य्यत इव।

यजुः, [स्] क्ली, (इज्यतेऽनेनेति । यज् + "अर्त्तिपृवपियजीति ।" उणा० २ । ११८ । इति उसिः ।) वेदविशेषः । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥ "इज्यतेऽनेनेति यजुः । यजो णौ देवार्च्चादानसङ्गतौ । आङ्गसिस् इति उस् ।" इति भरतः ॥ अपि च । यजुराह जैमिनिः । शेषे था यजुःशब्दः । शेषे ऋक्सामभिन्ने मन्त्रजाते तच्च यन्मन्त्रजातं प्रश्लिष्य पठितं गानादिविच्छेदरहितं तत् यजुरिति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरका नाम द्वादश भेदा भवन्ति । चरकाः १ आह्वरकाः २ कठाः ३ प्राच्यकठाः ४ कपिष्ठलकठाः ५ औपमन्यवाः ६ आत्तालकठाः ७ चारायणीयाः ८ वारायणीयाः ९ वार्त्तान्तवेयाः १० श्वेताश्वतराः ११ मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र मैत्रायणीया नाम सप्त भेदा भवन्ति । मानवाः १ दुन्दुभाः २ चैकेयाः ३ वाराहाः ४ हारिद्रवेयाः ५ श्यामाः ६ श्यामायनीयाश्चेति ७ । तेषामध्ययनमष्टौ शतम् । यजुःसहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति । तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति । षडङ्गान्यधीत्य षडङ्गविद्भवति । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि । तत्र प्रायोदीच्या वेदेषु विशेषः । तत्र वाजसनेया नाम सप्तदश भेदा भवन्ति । जाबालाः १ बौधेयाः २ काण्वाः ३ माध्यन्दिनाः ४ शापीयाः ५ तापायनीयाः ६ कापालाः ७ पौण्ड्रवत्साः ८ आवटिकाः ९ परमावटिकाः १० पाराशर्याः ११ वैधेयाः १२ वैनेयाः १३ औधेयाः १४ गालवाः १५ वैजवाः १६ कात्यायनीयाश्चेति १७ । प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्म्मो मीमांसा न्यायतर्क इत्युपाङ्गानि भवन्ति । उपज्योतिषम् १ कल्पसूत्रम् २ प्रतिज्ञा ३ अनुवाक्यम् ४ परिसंख्या ५ चरणव्यूहम् ६ श्राद्धकल्पः ७ प्रवराध्यायश्च ८ शुल्बम् ९ क्रतुः १० संख्या ११ अनुक्रमः १२ यज्ञम् १३ शाखाः १४ पार्षदम् १५ प्रवरः १६ उक्थानि १७ कूर्मलक्षणम् १८ । इत्यष्टादश परिशिष्टानि ।

"द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके ।
इत्युक्तं परिसंख्यानमेतत् सकलं यजुर्विधम् ।
[illegible] ब्राह्मणस्य चतुर्गुणम् ।
[illegible] वेदानां [illegible] ।
[illegible] तु [illegible] ॥"

तत्र तैत्तिरीयका नाम द्विभेदा भवन्ति । औख्याः खाण्डिकेयाश्चेति । तत्र खाण्डिकेया नाम पञ्च भेदा भवन्ति । आपस्तम्बी १ बौधायनी २ सत्याषाढी ३ हिरण्यकेशी ४ औधेयी चेति ५ । तत्र [illegible] ।

"[illegible] ।

यजुर्वेदः स विज्ञेयोऽन्यं शाखान्तराः स्मृताः ।" यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः । यजुर्वेदस्य भारद्वाजगोत्रम् । रुद्रदैवत्यम् । त्रैष्टुभं छन्दः । यजुर्वेदः कृशः । दीर्घः । कपाली । ताम्रवर्णः । कामलनयनः । आदित्यवर्णः वर्णेन । पञ्चारत्निमात्रः । अस्य ध्यानम् ।

"वन्दे रौद्रं त्रैष्टुभं ताम्रवर्णं
भारद्वाजं कञ्जनेत्रं कृशाङ्गम् ।
यजुर्वेदं दीर्घमादित्यवर्णं
कापालीनं पञ्च चारत्निमात्रम् ॥"

य इदं दैवतं रूपं गोत्रं प्रमाणं छन्दो वर्णं वर्णयति स विद्यां लभते स विद्यां लभते । जन्मजन्मनि वेदपारो भवति । जन्मजन्मनि वेदधारी भवति । अव्रतो व्रती भवति । अप्रयतः प्रयतो भवति । अब्रह्मचारी ब्रह्मचारी भवति । जातिस्मरो जायते । इति चरणव्यूहम् ॥ (ऋक्सामभिन्नो मन्त्रविशेषः । इति केचित् ।)

यजुर्वेदः, पुं, (यजुरेव वेदः । यजुषां वेद इति वा ।) वेदविशेषः । तस्याधिपतिर्यथा,—
"ऋग्वेदाधिपतिर्जीवः सामवेदाधिपः कुजः ।
यजुर्वेदाधिपः शुक्रः शशिजोऽथर्व्ववेदराट् ॥"
इति ज्योतिषम् ॥

अस्य वक्ता वैशम्पायनः । स तु व्यासशिष्य एवासीत् । यथा,—
"ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह स महामुनिः ।
यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥
जैमिनिं सामवेदस्य श्रावकं सोऽन्वपद्यत ।
तथैवाथर्व्ववेदस्य सुमन्तुमृषिसत्तमम् ॥
एक आसीद्यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् ।
चातुर्होत्रमभूद्यस्मिंस्तेन यज्ञमथाकरोत् ॥
आध्वर्य्यवं यजुर्भिः स्यादृग्भिर्होत्रं द्विजोत्तमाः ।
उद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वञ्चाप्यथर्व्वभिः ॥
ततः स ऋच उद्धृत्य ऋग्वेदं कृतवान् प्रभुः ।
यजूंषि च यजुर्वेदं सामवेदञ्च सामभिः ॥
एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।
शाखानान्तु शतेनाथ यजुर्वेदमथाकरोत् ॥
सामवेदं सहस्रेण शाखानाञ्च बिभेद सः ।
अथर्व्वाणमथो वेदं बिभेद नवकेन तु ॥"
इति कौर्म्मे ४९ अध्यायः ॥

यज्ञः, पुं, इज्यते हविर्दीयतेऽत्र । (इज्यन्ते देवता अत्र इति वा । यज् + "यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ।" ३।३।९० । इति नङ् ।) यागः । तत्पर्य्यायः । सवः २ अध्वरः ३ यागः ४ सप्ततन्तुः ५ मखः ६ क्रतुः ७ । इत्यमरः ।२।७।१३॥ इष्टिः ८ इज्या ९ वितानम् १० मन्युः ११ आहवः १२ सवनम् १३ हवः १४ अभिषवः १५ होमः १६ हवनम् १७ महः १८ । इति शब्दरत्नावली । स त्रिविधः । सात्त्विको राजसिकस्तामसिकश्च । सात्त्विकयज्ञो यथा,—
"अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥"

राजसिकयज्ञो यथा,—
"अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ । तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥"
तामसिकयज्ञो यथा,—
"विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥
स च नानाविधः । यथा,—
"द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ४ अध्यायः ॥
पञ्च यज्ञा यथा,—
"अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥"
इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥
(तथाच मनुः । ४ । २१—२२ ।
"ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्व्वदा ।
नृयज्ञं पितृयज्ञञ्च यथाशक्ति न हापयेत् ॥
एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।
अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥")
अपरपञ्चयज्ञा उक्ता यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायामुत्तरभागे । १८ । ९९—१०१ ।
"कर्म्मयज्ञस्तपोयज्ञो जपयज्ञस्तदुत्तरः ।
ध्यानयज्ञो ज्ञानयज्ञः पञ्च यज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥
कर्म्मयज्ञरताः केचित्तपोयज्ञरताः परे ।
जपयज्ञरताश्चान्ये ध्यानयज्ञरतास्तथा ॥
ज्ञानयज्ञरताश्चान्ये विशिष्टाश्चोत्तरोत्तरम् ।
कर्म्मयज्ञो द्विधा प्रोक्तः कामाकामविभेदतः ॥
कामान् कामी ततो भुक्त्वा कामासक्तः पुनर्भवेत् ।
अकामो रुद्रभवने भोगान् भुक्त्वा ततश्च्युतः ॥
तपोयज्ञरतो भूत्वा जायते नात्र संशयः ।
तपस्वी च पुनस्तस्मिन् भोगान् भुक्त्वा ततश्च्युतः ॥
जपध्यानरतो भूत्वा जायते भुवि मानवः ।
जपध्यानरतो मर्त्यस्तद्दैर्घ्यस्वभावतः ॥
ज्ञानं लब्ध्वा चिरादेव शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।
तस्मात्तु शिवाज्ञया कर्म्मयज्ञोऽपि [illegible] ।
अकामः कामसंयुक्तो बन्धायैव भविष्यति ।
तस्मात् पञ्चसु यज्ञेषु ध्यानज्ञानपरो भवेत् ।
ध्यानं ज्ञानञ्च यस्यास्ति तीर्णस्तेन भवार्णवः ।
हिंसादिदोषनिर्मुक्तो विशुद्धश्चित्तसाधकः ।
ध्यानयज्ञः परस्तस्मादपवर्गफलप्रदः ।
बहिः कर्म्मकरा यद्वन्मात्रफलभागिनः ।
दृष्ट्वा नरेन्द्रभवने सहस्राणि कश्चित् ।
ध्यानिनो हि वपुः सूक्ष्मं भवेत् प्रत्यक्षमैश्वरम् ।
तथैव कर्म्मिणः स्थूलं मृत्काष्ठाद्यैः प्रकल्पितम् ।
ध्यानयज्ञरतास्तस्माद्देवान् पाषाणरूपकान् ।
नात्यन्तं प्रतिपद्यन्ते शिवयाथात्म्यवेदनात् ।
आत्मस्थं यः शिवं त्यक्त्वा बहिरभ्यर्चयेन्नरः ।
हस्तस्थं फलमुत्सृज्य लिहेत् कूर्परमात्मनः ।
ज्ञानात् ध्यानं भवेत् ध्यानात् ज्ञानं भूयः प्रवर्त्तते ।
तदुभाभ्यां भवेन्मुक्तिस्तस्मात् ध्यानरतो भवेत् ।
द्वादशान्ते तथा मूर्द्ध्नि ललाटे भ्रूयुगान्तरे ।

 यज्ञः यज्ञः

ग्नौ वा तदाख्ये वा चत्वरे हृदये तथा ।
ं वा शाल्वतस्थाने श्रद्धाविहीन चेतसा ॥
ंगोपचारेण देवं देवीञ्च पूजयेत् ।
वा पूजयेन्नित्यं लिङ्गे वा हतकेऽपि वा ॥
वा स्थण्डिले चाथ भक्त्या विष्णुमारतः ॥
वान्तर्व्वेदिसंस्थैव पूजयेत् परमेश्वरम् ।
न्तरगः पूजां वहिः कुर्व्वीत वा न वा ॥")
ोत्पत्तिर्यथा,—

ऋषय ऊचुः ।

यं यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
त्वमगमन् पुत्रा वराहस्य कथं त्रयः ।
ाद्य ओप्यमागानां कथयस्व महामते ! ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

ध्वं द्विजशार्दूला यत् पृष्टोऽहं महाद्भुतम् ।
ु देवास्तिष्ठन्ति यज्ञे सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥
ेन ध्रियते पृथ्वी यज्ञस्तारयति प्रजाः ।
ेन भूता जीवन्ति पर्जन्यादन्नसम्भवः ॥
न्यो जायते यज्ञात् सर्व्वं यज्ञमयं ततः ।
यज्ञोऽभूद्वराहस्य कायात् शम्भुविदारितात् ॥
ाहं कथये तद्वः शृणुध्वमवहिता द्विजाः ।
ारिते वराहस्य काये भर्गेण तनुत्यजात् ॥
ब्रह्मविष्णुशिवा देवाः सर्व्वैश्च प्रमथः सह ।
ुर्णलात् समुद्धृत्य तच्छरीरं नभः प्रति ॥
ुभैवः शरीरन्ते विष्णोश्चक्रेण खण्डशः ।
ाङ्गसन्धयो यज्ञा जातास्ते वै पृथक् पृथक् ॥
ज्ञादृयस्ताच ये यज्ञास्तान् शृणुध्वं महर्षयः ।
नासासन्धिना जातो ज्योतिष्टोमो महाध्वरः ॥
ुश्रवणसन्ध्योस्तु वह्निष्टोमो व्यजायत ।
ुर्भुवोः सन्धिना तु व्रात्यष्टोमो व्यजायत ॥
ाजः पौनर्भवष्टोमस्तस्य पोत्रोष्ठसन्धिना ।
हष्टोमबृहत्ष्टोमौ जिह्वामूलाद्व्यजायत ॥
ातिरात्रं सवैराजमधोजिह्वान्तरादभूत् ॥
ध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
ोमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥
ान्तं तर्पणपर्य्यन्तं नित्ययज्ञाश्च सर्व्वशः ।
ण्ठसन्धेः समुत्पन्ना जिह्वातो विधयस्तथा ॥
ाग्निमेधो महामेधो नरमेधस्तथैव च ।
ाणिहिंसाकरा येऽन्ये ते जाताः पादसन्धितः ॥
ाजसूयोऽथ कारीषो वाजपेयस्तथैव च ॥
पृष्ठसन्धौ समुत्पन्ना ग्रहयज्ञास्तथैव च ॥
ातिष्ठोत्सर्गयज्ञाश्च दानश्राद्धादयस्तथा ।
हृत्सन्धितः समुत्पन्नाः सावित्रीयज्ञ एव च ॥
सर्व्वेषां साधका यज्ञाः प्रायश्चित्तकराश्च ये ।
ते मेढ्रसन्धितो जाता यज्ञास्तस्य महात्मनः ॥
रक्षःसत्रं सर्पसत्रं सर्व्वञ्चैवाभिचारिकम् ।
गोमेधो हचणाभ्य खुरेभ्यो ह्यभवन्निमे ॥
मायेष्टिः परमेष्टिश्च गोष्पतिर्भोगसम्भवः ।
लाङ्गूलसन्धौ संजाता ऋग्निष्टोमस्तथैव च ॥
नैमित्तिकाश्च ये यज्ञाः संक्रान्त्यादौ प्रकीर्त्तिताः ।
लाङ्गूलसन्धौ ते जातास्तथा द्वादशवार्षिकम् ॥
तीर्थप्रयोगसामौजयज्ञुःसङ्कर्षणस्तथा ।
वार्क्कमाथर्व्वणश्चैव नाभिसन्धेः समुद्गताः ॥
अश्वोत्कर्षः चेममयज्ञः पद्ममार्गोऽतियोजनः ।
लिङ्गसंस्थानदैवमयज्ञा जाताश्च जानुनि ॥
एवमष्टाधिकं जातं सहस्रं द्विजसत्तमाः ।
यज्ञानां सततं लोका येर्भान्त्यद्यापि च ।
सुगस्य पोत्रात् संजाता नासिकायाः सुवोऽभवत् ॥
अन्ये सुक्स्रुवभेदा ये ते जाताः पोत्रनासयोः ।
ग्रीवाभागेन तस्याभूत् प्राग्वंशो मुनिसत्तमाः ॥
इष्टापूर्त्तं यजुर्धर्म्मो जाताः श्रवणरन्ध्रतः ।
दंष्ट्राभ्यो ह्यभवन् यूपाः कुशा रोमाणि चाभवन् ॥
उद्गाता च तथाध्वर्य्युर्होता समिध एव च ।
अग्रदक्षिणवामाङ्गपश्चात्पादेषु सङ्गताः ॥
पुरोडाशाः सचरवो जाता मस्तिष्कसञ्चयात् ।
कर्णनेत्रयुगाज्जाता यज्ञकेतुस्तथा खुरात् ॥
मध्यभागोऽभवद्वेदी मेढ्रात् कुण्डमजायत ।
रेतोधारास्तथैवाज्यं स्वराश्मन्त्राः समुद्गताः ॥
यज्ञालयः पृष्ठभागात् हृत्पद्मात् यज्ञ एव च ।
तदात्मा यज्ञपुरुषो सृष्टाः कथात् समुद्गताः ॥
एवं यावन्ति यज्ञानां भाण्डानि च हवींषि च ।
तानि यज्ञवराहस्य शरीरादेव चाभवन् ॥
एवं यज्ञवराहस्य शरीरं यज्ञतामगात् ।
यज्ञरूपेण सकलमाप्यायितुमिदं जगत् ॥
एवं विधाय यज्ञन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सुवृत्तं कनकं घोरमासेदुर्यत्नतत्पराः ॥
ततस्तेषां शरीराणि पिण्डीकृत्य पृथक् पृथक् ।
त्रिदेवाखिलशरीराणि वधमम्मुखवायुभिः ॥
सुवृत्तस्य शरीरन्तु वधमम्मुखवायुना ।
स्वयमेव जगत्स्रष्टा दक्षिणाग्निस्ततोऽभवत् ॥
कनकस्य शरीरन्तु भ्रामयामास केशवः ।
ततोऽभूद्गार्हपत्याग्निः पञ्चवैतानभोजनः ॥
घोरस्य तु वपुः शम्भुर्भ्रामयामास वै स्वयम् ।
तत आहवनीयोऽग्निस्तत्क्षणात् समजायत ॥
एतैस्त्रिभिर्जगत् व्याप्तं त्रिमलं सकलं जगत् ।
एतत् यत्र त्रयं नित्यं तिष्ठति द्विजसत्तमाः ।
समस्ता देवतास्तत्र वसन्त्यनुचरैः सह ॥
एतद्ब्रह्मपरं नित्यमेतदेव त्रयात्मकम् ।
एतत् त्रयीविधिस्थानमेतत् पुण्यकरं परम् ॥
यस्मिन् जनपदे चैते हूयन्ते ह्यग्नयस्त्रयः ।
तस्मिन् जनपदे नित्यं चतुर्व्वर्गो विवर्द्धते ॥
एतद्वः कथितं सर्व्वं यत् पृष्टं द्विजसत्तमैः ।
यथा यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
तथा च तस्य पुत्राणां देहाग्नित्वमागमन् ॥"

इति कालिकापुराणे ३० अध्यायः ॥ *॥

ब्रह्मण आदियज्ञो यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

"पूर्व्वमेव मया ख्यातं यदा स्वायम्भुवो मनुः ।
जातः परमधर्म्मात्मा शतरूपापतिः स्वयम् ॥
स्रष्टा प्रजापतिः पूर्व्वं सृष्टिकर्म्मण्ययोजयत् ।
वत्स ! त्वमेव संकल्प्य स्वरूपां सृष्टिं कुरु राघ ॥
स्वयं तु पुष्करं गत्वा कृत्वा यज्ञन्तु विस्तरम् ।
ब्रह्मोद्गाता होताध्वर्य्युश्चत्वारो यज्ञवाहकाः ।
एकैकस्य त्रयश्चान्ये परिवाराः स्वयं कृताः ॥
एते वै षोड़श प्रोक्ता ऋत्विजो वेदचिन्तकाः ।
शतानि त्रीणि षड्भिश्च यज्ञाः सृष्टाः स्वयम्भुवा ॥

भीष्म उवाच ।

यज्ञस्य ब्रह्मणो विप्र ! समाप्तिं वद साम्प्रतम् ॥

पुलस्त्य उवाच ।

मन्वन्तरे व्यतीते तु यज्ञस्यावभृथोऽभवत् ।
दक्षिणा ब्रह्मणा दत्ता प्राची होतुस्तु दक्षिणा ॥
आध्वर्य्यवे प्रतीची तु उद्गातुश्चोत्तरा तथा ।
त्रैलोक्यं सकलं ब्रह्मा ददौ तेषान्तु दक्षिणाम् ॥
धेनूनाञ्च शतं सार्द्धं दातव्यं यज्ञसिद्धये ।
अध्वर्य्यूणां सहस्राणि स्वेच्छया दानमिष्यते ॥"

इति पाद्मे सृष्टिखण्डे ३१ अध्यायः ॥ *॥

ब्राह्मणादीनां स्वधर्म्मयज्ञा यथा,—

"आरम्भयज्ञाः क्षत्राः स्युर्हविर्यज्ञा विशः स्मृताः ।
परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु जपयज्ञास्तु ब्राह्मणाः ॥"

इति मात्स्ये ११८ अध्यायः ॥ *॥

हिंसायज्ञस्य अधर्म्मजनकत्वं यथा,—

"तथा विश्वभुगिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्त्तयत् प्रभुः ।
दैवतैः सह संहृत्य सर्व्वसाधनसंभृतम् ॥
तस्याश्वमेधे वितते समाजग्मुर्महर्षयः ।
महर्षयश्च तान् दृष्ट्वा दीनान् पशुगणांस्तदा ॥
विश्वं भुजन्ते त्वपृच्छन् कोऽयं यज्ञविधिस्तव ।
अधर्म्मो बलवानेष हिंसाधर्म्मेप्सया तव ॥
न नः पशुवधस्त्विष्टस्तव यज्ञेश्वरोत्तम ! ।
अधर्म्मो धर्म्मघाताय प्रारब्धः पशुभिस्त्वया ॥
नायं धर्म्मो ह्यधर्म्मोऽयं न हिंसा धर्म्म उच्यते ।
आगमेन भवान् धर्म्मं प्रकरोतु यदीच्छति ॥
विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्म्मेणाव्ययसेतुना ॥
एवं विश्वभुगिन्द्रस्तु ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
उक्तो न प्रतिजग्राह मानमोहसमन्वितः ॥
तेषां विवादः सुमहान् जज्ञे इन्द्रमहर्षिणाम् ।
जङ्गमैः स्थावरैः केन यष्टव्यमिति चोच्यते ॥
ते तु खिन्ना विवादेन तत्त्वयुक्ता महर्षयः ।
सन्धाय वाक्यमिन्द्रेण पप्रच्छुः खचरं वसुम् ॥

ऋषय ऊचुः ।

महाप्राज्ञ कथं दृष्टस्त्वया यज्ञविधिर्नृप ! ।
उत्तानपादे ! प्रब्रूहि संशयं नो नुद प्रभो ! ॥

सूत उवाच ।

श्रुत्वा वाक्यं वसुस्तेषामविचार्य्य बलाबलम् ।
वेदशास्त्रमनुस्मृत्य यज्ञतत्त्वमुवाच ह ॥
यष्टव्यं पशुभिर्मेध्यैरथ मूलफलैरपि ।
हिंसा स्वभावो यज्ञस्य इति मे दर्शनागमः ॥
एवं कृतोत्तरास्ते तु युक्तात्मानं ततो धिया ।
अवश्यं भाविनं दृष्ट्वा तमधो [illegible]स्तदा ॥
इत्युक्तमात्रो नृपतिः प्र[illegible]म् ।
धर्म्माणां संशयच्छेत्ता [illegible]ो गतः

तस्मान्न वाच्यो ह्येकेन बहुज्ञेनापि संशयः।
तस्मान्न हिंसा यज्ञस्य यदुक्तमृषिभिः पुरा॥"

इति मात्स्ये ११६ अध्यायः॥

तद्वैदिकपर्य्यायः। वेनः २ अध्वरः ३ मेधः ४ विदथः ५ नार्य्यः ६ सवनम् ७ होत्रा ८ इष्टिः ९ देवताता १० मखः ११ विष्णुः १२ इन्दुः १३ प्रजापतिः १४ घर्म्मः १५। इति पञ्चदश यज्ञनामानि। इति वेदनिघण्टौ। ३। १७॥ (विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१४९।११७।
"यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः॥")

यज्ञकृत्, त्रि, (यज्ञं करोतीति। कृ+क्विप्। यागकर्त्ता। (यथा, श्रीमद्भागवते।४।४।७।
"नाभागतां तत्र न कश्चनाद्रियद्-
विमानितां यज्ञकृतो भयाज्जनः।
ऋते स्वसॄर्वै जननीञ्च सादराः
प्रेमाश्रुकण्ठ्यः परिषस्वजुर्मुदा॥"
पुं, विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।१४९।११८।
"यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभुग् यज्ञसाधनः॥")

यज्ञपशुः, पुं, (यज्ञार्थः पशुः।) घोटकः। इति शब्दमाला॥ (यथा, श्रीमद्भागवते। ४। १९। ११।
"चरमेणाश्वमेधेन यजमाने यजुष्पतिम्।
वैन्ये यज्ञपशुं स्पर्द्धन्नपोवाह तिरोहितः॥")
छागश्च॥

यज्ञपुरुषः, पुं, (यज्ञरूपी पुरुषः।) विष्णुः। इति हेमचन्द्रः। २। १३१॥ (यथा, श्रीमद्भागवते। २। ७। ११।
"सत्रे ममास भगवान् हयशीरषाथो
साक्षात् स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः।
छन्दोमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा
वाचो बभूवुरुशतीः श्वसतोऽस्य नस्तः॥")

यज्ञभाजनं, क्ली, (यज्ञस्य भाजनम्।) यज्ञपात्रम्। इति जटाधरः॥

यज्ञभूषणः, पुं, (यज्ञं भूषयतीति। भूष+णिच्+ल्युः।) श्वेतदर्भः। इति राजनिर्घण्टः॥ (कुशमात्रम्। यथा, भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
"कुशो दर्भस्तथा बर्हिः सूच्यग्रो यज्ञभूषणः।
ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् क्षुरपत्रस्तथैव च॥")

यज्ञयोग्यः, पुं, (यज्ञे योग्यः उचितः।) उडुम्बरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ यागार्हे, त्रि॥

यज्ञवल्ली, स्त्री, (यज्ञस्य वल्ली।) सोमवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥ (गुणादयोऽस्याः सोमवल्लीशब्दे ज्ञातव्याः।)

यज्ञवाटः, पुं, (यज्ञस्य वाटो वेष्टनम्।) यज्ञस्थानम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, श्रीमद्भागवते। १०। ३३। २३।
"इत्थं नृदेवनवरस्य यज्ञवाटं कृत्यकृता:।
[illegible] ॥")

[illegible], पुं, (यज्ञस्य [illegible]।) [illegible]। इति [illegible]।(विष्णुः। [illegible] यथा,

"विकङ्कतः स्रुवावृक्षो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः।
स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

यज्ञश्रेष्ठा, स्त्री, (यज्ञे श्रेष्ठा।) सोमवल्ली। इति राजनिर्घण्टः॥

यज्ञसाधनः, पुं, (यज्ञं साधयतीति। सिध+णिच्+ल्युः।) विष्णुः। इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम्। १३। १४९। ११८॥ (यज्ञसाधके, त्रि। यथा, ऋग्वेदे।१।१४५।१।
"पुरुप्रैषस्तुरियज्ञसाधनः।"
"यज्ञसाधनः यज्ञसाधकः तदधीनत्वात् यज्ञस्य।"
इति तद्भाष्ये सायणः॥)

यज्ञसारः, पुं, (यज्ञे सारः उत्कृष्टः।) यज्ञोडुम्बरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

यज्ञसूत्रं, क्ली, (यज्ञे धृतं सूत्रम्।) यज्ञोपवीतम्। यथा,—
"पवित्रं यज्ञसूत्रञ्च यज्ञोपवीतमित्यपि।
यज्ञसूत्रं तदेवोपवीतं स्याद्दक्षिणे भुजे॥
उद्धृते वामबाहौ तु प्राचीनावीतमन्यदः।
निवीतन्तु तदेव स्यात्कण्ठेऽपि लम्बितम्॥"
इति जटाधरः॥
तस्य प्रमाणं यथा,—
"ऊर्द्ध्वन्तु त्रिवृतं सूत्रं सधवानिर्म्मितं शनैः।
तन्तुत्रयमधोवृतं यज्ञसूत्रं विदुर्बुधाः॥
त्रिगुणं तद्ग्रन्थियुक्तं वेदप्रवरसम्मितम्।
शिरोधरान्नाभिमध्यात् पृष्ठार्द्धपरिमाणकम्॥
यजुर्व्विदां नाभिमितं सामगानामयं विधिः।
वामस्कन्धेन विधृतं यज्ञसूत्रं बलप्रदम्॥"
इति कल्किपुराणे ४ अध्यायः॥
अस्य धारणे मन्त्रो यथा —
"यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपन-
ह्यामि।"
इति संस्कारतत्त्वधृतभट्टभाष्यम्॥
यजुर्व्वान्,—
"यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं
बृहस्पतेर्यत् सहजं पुरस्तात्।
आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं
यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः॥"
इति पशुपतिः॥
युगभेदे तत्सूत्रनियमो यथा,—
"सत्ये स्वर्णमयं सूत्रं त्रेतायां राजतं तथा।
द्वापरे ताम्रजं प्रोक्तं कलौ कार्पाससम्भवम्॥"
इति हृदयमार्त्तण्डः॥
अन्यच्च।
"यज्ञार्थं प्रार्थयेत् सूत्रं यत्तं कन्यत्यमिप्यते।
सूत्रं दीर्घं ताम्रमयं यद्वा कार्पाससम्भवम्॥
स्थापयित्वा गृहे शुद्धे यथाशक्तं निधाय च।
यज्ञसूत्रं परिचरेद्ग्रन्थिसिद्धक्रियात्मकम्॥
न तत्र नियमो यस्मात् तत्तत्कल्पप्रक्रिया॥"
इति हारीतसंहिता॥

यज्ञस्थानं, क्ली, (यज्ञस्य स्थानम्।) यज्ञवाटः। इति जटाधरः॥

यज्ञाङ्गः, पुं, (यज्ञं अङ्गति प्राप्नोतीति। अ
अण्।) उडुम्बरः। इत्यमरः। २। ४।
(अस्य पर्य्यायो यथा,—
"यज्ञाङ्गो ब्रह्मवृक्षश्च हेमदुग्धोऽप्युडुम्बरः
इति वैद्यकरत्नमाला।
"उडुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भा
खदिरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। श्र
यष्टिका। इति शब्दचन्द्रिका॥ (यज्ञ ए
यस्य। विष्णुः। यथा, महाभारते।१३।
११७।
"भूर्भुवःस्वस्तरुस्तारः सविता प्रपितामह
यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः
यज्ञस्याङ्गमिति।) यागावयवे यज्ञसाध
क्ली॥ (यथा, कुमारसम्भवे। १। १७।
"यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य
सारं धरित्रीधरणक्षमञ्च॥")

यज्ञाङ्गा, स्त्री, (यज्ञमङ्गति प्राप्नोति या। अ
अण्। टाप्।) सोमवल्ली। इति राजनिर्घ
(विवृतोऽस्याः सोमवल्लीशब्दे ज्ञातव्यः।

यज्ञान्तः, पुं, (यज्ञस्य अन्तोऽवसानं यस्मि
अवभृथः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४९८।
वैश्वश्च॥ (यथा, महाभारते। १३। १
११८।
"यज्ञान्तकृत् यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च।

यज्ञारिः, पुं, (यज्ञस्य दक्षयज्ञस्य अरिर्नाश
शिवः। इति धनञ्जयः॥ राक्षसश्च॥

यज्ञिकः, पुं, पलाशवृक्षः। इति जटा
(अनुकम्पितो यज्ञदत्तः। "बह्वचो म
नाम्नष्ठ् वा।" ५। ३। ७८। इति
"ठाजादावूर्द्ध्वं द्वितीयादचः।" ५।३।८३
प्रत्यये द्वितीयादच ऊर्द्ध्वस्य लोपः। यज्ञद
इति काशिका॥)

यज्ञियं, त्रि, (यज्ञमर्हतीति। यज्ञ+"यज्ञर्त्त्वि
ग्भ्यां घखञौ।" ५।१।७१। इति घः।) यज्ञ
र्हम्। इत्यमरः।२।७।२७॥ (यथा, हरि
२९। १६।
"ततो यज्ञविभागो हि यज्ञियैर्हि हरेः पुर
यज्ञाय हितम्। इति मुग्धबोधव्याकर
(यथा, मनुः। २। २३।
"कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः पर

यज्ञियः, पुं, (यज्ञाय हितः। यज्ञ+घः।) द्
युगम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (खदिरवृ
तत्पर्य्यायो यथा,—
"खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च यज्ञियः।
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डे प्रथमे भा
पलाशः। तत्पर्य्यायो यथा,—
"पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्प
क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः।
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे

[यज्ञियदे]शः, पुं, (यज्ञियश्चासौ देशश्चेति।) यागकरणोपयुक्तदेशः। यथा, मनुः। २।२३।
"कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः।
स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः॥"

[य]ज्ञियशाला, स्त्री, (यज्ञिया शाला।) यागमण्डपम्। इति जटाधरः॥

[य]ज्ञीयः, पुं, (यज्ञे भवः इति। यज्ञ+"गहादिभ्यश्च।" ४।२।१३८। इति छः।) उडुम्बरवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ यागसम्बन्धिनि, त्रि॥ (यथा, महाभारते। ३।१२४।६।
"प्रशस्तेऽहनि यज्ञीये सर्व्वकामसमृद्धिमत्।
कारयामास शर्य्यातिर्यज्ञायतनमुत्तमम्॥")

यज्ञीयब्रह्मपादपः, पुं, (यज्ञीयश्चासौ ब्रह्मपादपश्चेति।) विकङ्कतवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

यज्ञेश्वरः, पुं, (यज्ञानामीश्वरः।) विष्णुः। यथा,
"यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्य-
भोक्ताव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र।
तत्सन्निधानादपयान्तु सद्यो
रक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्व्वे॥"
इति श्राद्धतत्त्वम्॥

यज्ञेष्टं, क्ली, (यज्ञे इष्टम्।) दीर्घरोहिषकतृणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

यज्ञोडुम्बरः, पुं, (यज्ञोचितः उडुम्बरः।) उडुम्बरवृक्षः। यज्ञडुमुर इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। हेमदुग्धी २ यज्ञफलः ३ यज्ञाङ्गः ४ हेमदुग्धकः ५ उडुम्बरः ६ जन्तुफलः ७। इति शब्दरत्नावली॥ अस्य गुणाः यथा, भावप्रकाशे।
"उडुम्बरो हिमो रूक्षो गुरुः पित्तकफास्रनुत्।
मधुरस्तुवरो वर्ण्यो व्रणशोधनरोपणः॥"

यज्ञोपवीतं, क्ली, (यज्ञार्थं उपवीतम्।) यज्ञसूत्रम्। पैता इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पवित्रम् २ ब्रह्मसूत्रम् ३ द्विजायनी ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ तस्य निरूपणं यथा। उपवीतमाह गोभिलः। यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वा अपि वा कुशरज्जुमेव। यज्ञोपवीतं विशिष्टविन्यासधारणकर्म्मतया कुरुते। किं तत् सूत्रम्। सूत्रं विशेषयति छन्दोगपरिशिष्टम्।
"ऊर्द्ध्वन्तु त्रिवृतं कार्य्यं तन्तुत्रयमधोवृतम्।
त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते॥"
वामावर्त्तवलितं तन्तुत्रयं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणावर्त्तवलितं कार्य्यं एवं त्रिवृतं त्रिसवं उपवीतं स्यात्। एको ग्रन्थिरिति नानात्वनिषेधार्थम्। तथा बौधायनः।
"कौषं सौत्रं त्रिस्त्रिवृतं यज्ञोपवीतमानाभेः॥"
कौषं कृमिकोषोद्भवं पट्टसूत्रादिमयमित्यर्थः। सौत्रं कार्पासोद्भवम्। तथा मनुः।
"कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्धवृतं त्रिवृत्।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्॥"
त्रिस्त्रिवृतमित्युक्तत्वात् मनुवचनेऽपि त्रिवृन्मात्रं त्रिसवत्वेन विशेष्यम्। यत्तु पैठीनसिवचनम्। कार्पासमुपवीतं षट्तन्तु त्रिवृतं ब्राह्मणस्य। क्षौमं राजन्यस्य। आविकं वैश्यस्य। तत्रव्यगमभावे षट्तन्तुविधायकम्। नवतन्तुत्वं यत्तमाह देवलः।
"यज्ञोपवीतं कुर्व्वीत सूत्राणि नव तन्तवः।
एकेन ग्रन्थिना तन्तुर्द्विगुणस्त्रिगुणोऽथवा॥"
एकेन ग्रन्थिना युक्त इति शेषः। द्विगुणस्त्रिगुणोऽथवेति। तन्तुवत्त्वेन द्विसवस्त्रिसवो वा कर्त्तव्यः। द्विसवत्वं त्रिसवत्वासम्भवे। गोभिले वाशब्दो विकल्पार्थः। अपिशब्दो वस्त्रकुशरज्ज्वोः सूत्रानुकल्पत्वप्रदर्शनार्थः। एवकारस्त्रिसवत्वव्यवच्छेदार्थः। द्वितीयो वाशब्दः अनुक्तमौञ्जवालादिसमुच्चयार्थः। तथा निगमपरिशिष्टम्। वाससा यज्ञोपवीतानि कुरुते तदभावे त्रिवृता सूत्रेण। कुशमुञ्जवालप्रतिमरज्जुभिर्व्वा। वालोऽत्र गोवालः। यथा देवलः।
"कार्पासक्षौमगोवालशणरज्जुतृणोद्भवम्।
सदा सम्भवतो धार्य्यमुपवीतं द्विजातिभिः॥"
तदभाव इति करणाद्वस्त्राभावे कुशरज्जुभिरिति बोद्धव्यम्। इति श्राद्धविवेकः॥ * ॥ अथोपनयनदिनम्। तत्र गर्भाष्टमेऽब्दे ब्राह्मणस्योपनयनं शस्तम्। क्षत्त्रियस्य गर्भैकादशे। गर्भद्वादशे वैश्यस्य शस्तम्। अत्रासामर्थ्ये ब्राह्मणस्य षोडशवर्षपर्य्यन्तमेव। क्षत्त्रियस्य द्वाविंशतिवर्षपर्य्यन्तम्। वैश्यस्य चतुर्व्विंशतिवर्षपर्य्यन्तं तदनुष्ठानकालः। तत्र मासाः माघफाल्गुनचैत्रवैशाखज्यैष्ठाषाढा विहिताः। तत्र तिथयः द्वितीयैकादशीद्वादशीपञ्चमीदशमीतृतीया विहिताः। तत्र वाराः वृहस्पतिशुक्ररवीणां प्रशस्ताः। सामगानां मङ्गलवारोऽपि। तत्र नक्षत्राणि। स्वाती ज्येष्ठा धनिष्ठा अश्विनी अनुराधा हस्ता रेवती पुष्या चित्रा श्रवणा मृगशिरः शतभिषा पूर्व्वफल्गुनी उत्तरफल्गुनी पूर्व्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा रोहिणी पूर्व्वाषाढा। तत्र लग्नानि वृषसिंहतुलाधनुर्मीनसंज्ञकानि। तत्र पक्षः शुक्लः। तच्चन्द्रादिशोभने अनध्यायादीन् परित्यज्य कर्त्तव्यम्। इति ज्योतिषतत्त्वमतम्॥ * ॥ अथोपनयनम्। तत्र गोभिलः। गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भैकादशेषु क्षत्त्रियं गर्भद्वादशेषु वैश्यम्। आषोडशात् ब्राह्मणस्यानतीतः कालो भवति आद्वाविंशात् क्षत्त्रियस्य आचतुर्व्विंशात् वैश्यस्य। अत ऊर्द्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति। नैतानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न एभिर्व्विवाहयेयुः॥ आषोडशादित्यभिविधावाङ्। तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरम्।
"षोडशाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः।
विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता॥
सावित्री नातिवर्त्तेत अत ऊर्द्ध्वं निवर्त्तते॥"
अत्र षोडशवर्षाणामुपनयनाङ्गता प्रतीयते।
"पतिता यस्य सावित्री दश वर्षाणि पञ्च च।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः॥
प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच वदतां वरः॥"
इति यमवचनेन तदनङ्गता प्रतीयते अनयोर्गर्भजन्मगणनाभ्यामविरुद्धता। तथा च मात्स्यः।
"व्रतबन्धविवाहे च वत्सरम्परिगणनमाहुराचार्य्याः।
आधानपूर्व्वकमेके प्रसूतिपूर्व्वं सदान्ये तु॥"
यत्तु द्विजानामित्युपक्रम्य पैठीनसिवचनम्। द्वादशषोडशविंशतिश्चेदतीता अवरुद्धकाला भवन्ति। तद्द्वादशवर्षाद्युपरि ब्राह्मणादीनां महाव्याहृतिहोमप्रायश्चित्तार्थं षोडशवर्षोपरि गुरुप्रायश्चित्तमिति। तथा च शङ्खलिखितौ। व्रात्यश्चान्द्रायणं चरेत् गोप्रदानञ्च कुर्य्यात्। चान्द्रायणाशक्तौ धेन्वष्टकं तन्मूल्यं वा सार्द्धद्वाविंशतिकार्षापणाः गोमूल्यं कार्षापण एकः मिलित्वा सार्द्धत्रयोविंशतिकार्षापणाः देयाः। पितृमातृरहितस्य निःस्वस्य देशोपप्लवादिना पतितसावित्रीकस्य वा विषये तु मनुविष्णू।
"येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि।
तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत्॥"
कृच्छ्रं प्राजापत्यम्। तदशक्तौ धेनुत्रयं तन्मूल्यं वा नव कार्षापणाः। अकृतप्रायश्चित्तं प्रत्याह नैतानित्यादि। तत्र बहुवचनं तत्कर्त्तृसंसर्गिणां प्रायश्चित्तप्रदर्शनार्थम्। तथा च स्मृत्यन्तरम्।
"व्रात्याचार्य्यस्य भुक्तान्नं कृच्छ्रपादेन शुध्यति।
यश्चोपनयते व्रात्यान् त्रिभिः कृच्छ्रैः स शुध्यति॥"
भुजबलभीमकृत्यचिन्तामण्योः।
"स्वातीशक्रधनाश्विमित्रकरभे पौष्णेऽथ चित्राहरि-
त्विन्दौ तोयपतौ भगेऽदितिसुते भाद्रद्वये सागरे।
केन्द्रस्थे भृगुजेऽङ्गिरःशशिसुते चन्द्रे च तारे शुभे
कर्त्तव्यं व्रतकर्म्म मङ्गलतिथौ वाराः सितार्केज्यकाः॥"
अदितिसुत उत्तरफल्गुनी। सागरः पूर्व्वाषाढा। दीपिकायाम्।
"जीवार्केन्दुभृगुर्द्धौ हरिशयनवह्निर्भास्करे चोत्तरस्थे
स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे चौरिमे नाडितौ च।
शुक्रार्केज्यर्क्षलग्ने रविमदनतिथिं प्रोज्झ्य षष्ठाष्टमेन्दु-
र्नो जीवास्तातिचारेऽर्कसितगुरुदिने कालशुद्धौ व्रतं स्यात्॥"
रविमदनतिथिं सप्तमीं त्रयोदशीम्। षष्ठाष्टमेन्दुं लग्नापेक्षया। कृत्यचिन्तामणौ।
"माघे द्रविणशीलाढ्यः फाल्गुने च दृढव्रतः।
चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कोविदो भवेत्॥
ज्यैष्ठे गहननीतिज्ञ आषाढे क्रतुभाजनः।
शेषेष्वन्येषु रात्रिः स्यान्निषिद्धं निशि च व्रतम्॥"
राजमार्त्तण्डः।
"पुनर्व्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति॥"
आश्वलायनः। उदगयने आपूर्य्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदानविवाहाः। विवाहः सार्व्वकालिक इत्येके। आपूर्य्यमाणे पक्षे शुक्ले [illegible]गर्गः।

"अग्निहूतामनध्यायान् सप्तमीष त्रयोदशीम् ।
पञ्चपोर्णिमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् ॥"
दीर्नानिषवकारसमुच्चये ।
"कार्त्तिकस्याश्विनस्यापि फाल्गुनाषाढ़योरपि ।
तन्वन्ते द्वितीयायामनध्यायं विदुर्बुधाः ॥"
स्मृत्यन्तरः ।
"दैवतद्वितीयायां निदध्येवाष्टकाद च ।
मार्गे च फाल्गुने चैव आषाढ़े कार्त्तिके तथा ।
पञ्चपोर्णिमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् ।
माघाश्वरदी कुर्वीत प्रसन्नमुखभक्तियाम् ॥"
पञ्चपदे उत्तरायणगुप्तरपयोर्विभागात् कार्त्तिकी फाल्गुनी च द्वितीयाविशेषः पुनः-
[illegible]

[illegible]

"राजा स यज्वा विबुधव्रजत्रा
कृत्वाध्वराण्योपमयैव राज्यम् ।
भुङ्क्ते स्म तस्योजिनयमात्तलश्री:
पूर्वं त्वदो प्रेमसप्रेममन्यम् ॥")

यज्वगोपति:, पुं, चन्द्र: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

यत, ई ङ यत्ने । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् । अनिट्निष्ठ: ।) ई, यत: । ङ, यतते पठितुं शिष्य: । इति दुर्गादास: ॥

यत, क खेदोपस्कारयो: । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) खेद इह ताड़नम् । क, यातयति पुत्रं पिता ताड़यति इत्यर्थ: । यातयति यष्टं रहिणी उपस्करोति इत्यर्थ: । निर: प्रत्यर्पणे । प्रत्यर्पणं परीवर्त: । निर्यात-यति धान्येन माषान् लोक: धान्यं दत्त्वा माषान् गृह्णाति इत्यर्थ: । इति दुर्गादास: ॥

यत:, व, हेतु: । यस्मात् । इत्यमर: । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते ।
"यत्र स्निग्धा श्यामसरान् वनुधो यदेभ्य:
सीता तस्यौ वरिकतैर्विरुद्यते सा ॥")

यत्, [द्] त्रि, (यन्ति सर्वै: पदार्थै: सह सङ्गती भवन्तीति । यत्+"त्यजितनियजिभ्यो डित् ।" उणा० १ । १३१ । इति अदि: डित् ।) बुद्धिस्थ-बोधकविनयर्मार्श्वच्छिन्नम् । इति न्यायमतं सिद्धान्तकौमुदुक्तादिशतिष्ठ । यं इति भाषा । (सर्वादिगतिविभक्तिः पुंलिङ्गे तस्य रूपाणि यथा, य: १ यौ २ ये ३ । प्रथमा । यम् ४ यौ ५ यान् ६ । द्वितीया । येन ७ याभ्याम् ८ यै: ९ । तृतीया । यस्मै १० याभ्याम् ११ येभ्य: १२ । चतुर्थी । यस्मात् १३ याभ्याम् १४ येभ्य: १५ । पञ्चमी । यस्य १६ ययो: १७ येषाम् १८ । षष्ठी । यस्मिन् १९ ययो: २० येषु २१ । सप्तमी । ० । स्त्रीलिङ्गे तस्य रूपाणि यथा, या १ ये २ या: ३ । प्रथमा । याम् ४ ये ५ या: ६ । द्वितीया । यया ७ याभ्याम् ८ याभि: ९ । तृतीया । यस्यै १० याभ्याम् ११ याभ्य: १२ । चतुर्थी । यस्या: १३ याभ्याम् १४ याभ्य: १५ । पञ्चमी । यस्या: १६ ययो: १७ यासाम् १८ । षष्ठी । यस्याम् १९ ययो: २० यासु २१ । सप्तमी । ० । क्लीवलिङ्गे तस्य रूपाणि । यत् १ ये २ यानि ३ । प्रथमा । यत् ४ ये ५ यानि ६ । द्वितीया । शेष: पुंवत् ।)

[illegible]

येभ्य: । यथा, भागवते । १ ।
"तद्दै धनुस्त इषव: स[illegible]
सोऽहं रथी नृपतयो यत[illegible]"
यत्र । यथा, अभिज्ञानशकुन्तले[illegible]
"यतो यत: षट्चरणोऽभि[illegible]
ततस्तत: प्रेरितवामलोचन[illegible]"

यतम:, त्रि, (यत्+"वा बहूनां [illegible] डतमच् ।" ५ । ३ । ९३ । इति [illegible] बहूनां मध्ये निर्द्धारित एक: । एष[illegible] यच्छब्दात् डतमप्रत्ययेन नियम: । [illegible] बोधयाकरणम् ॥ ("यतमो भवता[illegible]" इति काशिका ॥)

यतर:, त्रि, (यत्+"किं यत्तदो निर्द्धारणे [illegible]रेकस्य डतरच् ।" ५ । ३ । ९२ । इति डत[illegible] द्वयोर्मध्ये निर्द्धारित एक: । अनयोर्मध्ये [illegible] यच्छब्दात् डतरप्रत्ययेन नियम: । इति [illegible] बोधयाकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०४ । [illegible]
"तयोर्यत् सत्यं यतरदृजीयस्तदित्सोमोऽवति हन्त्यासत् ॥")

यति, त्रि, बहुवचनान्तपरिमाणार्थक: । यतगुणि [illegible] इति भाषा । यच्छब्दात् निपातनात् डतिप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सुग्धबोधव्याकरणम् ।
(यथा, ऋग्वेदे । १० । ९५ । १३ ।
"त्वं वेत्थ यति ते जातवेद: ।"
"यति ते यावन्तस्ते भवन्ति ।" इति सायण: ॥)

यति:, पुं, (यतते चेष्टते मोक्षार्थमिति । "सर्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) निर्ज्जितेन्द्रियग्राम: । तत्पर्याय: । यती २ । इत्यमर: । २ । ७ । ४४ ॥ भिक्षु: [illegible] संन्यासिक: ४ कर्मन्दी ५ रक्तवसन: ६ परि[illegible] श्रावक: ७ तापस: ८ पराशरी ९ परिव्राट् [illegible] १० मस्करी ११ पारिरक्षक: १२ । इति शब्द-चन्द्र: । भिक्षार: । विरति: । इति तस्य मासार्थे ॥ ० ॥ तस्य वाराचर्या वासो यथा,—
"ऊर्द्ध्वं मासात् विहारस्य यतीनां संयतात्म[illegible]
नाम्
एकत्र चतुरो मासान्मासं वा निवसेत् पुन: ।
अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ।
इति मात्स्ये अविमुक्तमाहात्म्ये १८४ अध्याय: ॥
यतिधर्मा यथा,—
"अनाद् दारयाणां मदमर्थं चैतन्यं तथा ।
एतानि यतिराजानि मय[illegible]
एककाले चरेद्भैक्ष्यं न प्रसज्जेत [illegible]
भैक्ष्ये प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि [illegible]
विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यति[illegible]
अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न [illegible]
प्राणयात्रिकमात्र: स्यान्मात्रासङ्गाद्वि[illegible]
अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सेतैव सर्वश:
अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते [illegible]"

व्यवहारेण रक्षःस्थानासनेन च ।
ह्यमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्त्तयेत् ॥
न्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
हिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥
वेक्षेत गतीर्नृणां कर्म्मदोषसमुद्भवाः ।
नरके चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ॥
विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगञ्च तथाप्रियैः ।
जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीड़नम् ॥
देहादुत्क्रमणञ्चास्मात् पुनर्गर्भे च सम्भवम् ।
योनिकोटिसहस्रेषु सृतीश्चास्यान्तरात्मनः ॥
अधर्म्मप्रभवञ्चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।
धर्म्मार्थप्रभवञ्चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥
सूक्ष्मताञ्चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मनः ।
देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥
दूषितोऽपि चरेद्धर्म्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।
समः सर्व्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्म्मकारणम् ॥
फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादकम् ।
न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥
संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ।
शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥
अह्ना रात्र्या च यान् जन्तून् हिनस्त्यज्ञानतो
यतिः ।
तेषां स्नात्वा विशुद्ध्यर्थं प्राणायामान् समाचरेत् ॥
प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत् कृताः ।
व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥
दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥
प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्विषम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥
उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।
ध्यानयोगेन सम्पश्येत् गतिमस्यान्तरात्मनः ॥
सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्म्मभिर्न निबध्यते ।
दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥
अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकैश्चैव कर्म्मभिः ।
तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत् पदम् ॥
अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
चर्म्मावनद्धं दुर्गन्धिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमनित्यञ्च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥
नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्ग्राहाद्विमुच्यते ॥
प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥
यदा भावेन भवति सर्व्वभावेषु निःस्पृहः ।
तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥
अनेन विधिना सर्व्वांस्त्यक्त्वा सङ्गान् शनैः शनैः ।
सर्व्वद्वन्द्वविनिर्म्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥
ध्यानिकं सर्व्वमेवैतद् यदेतदभिशब्दितम् ।
न ह्यनध्यात्मवित् कश्चित् क्रियाफलमुपाश्नुते ॥
अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
आध्यात्मिकञ्च सततं वेदान्ताभिहितञ्च यत् ॥
इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ।
इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥
अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।
स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥”

इति मानवे ६ अध्यायः ॥

(ब्रह्मणः पुत्त्रविशेषः । यथा, श्रीमद्भागवते ।४।
८।१।

“सनकाद्या नारदश्च ऋभुर्हंसोऽरुणिर्यतिः ।
नैते गृहान् ब्रह्मसुता ह्यावसन्नूर्द्ध्वरेतसः ॥”

नहुषपुत्त्रः । यथा, महाभारते ।१।७५।३०।

“यतिं ययातिं संयातिमायातिमयतिं ध्रुवम् ।
नहुषो जनयामास षट्सुतान् प्रियवाससि ॥”

विश्वामित्रपुत्त्रः । यथा, महाभारते ।१३।४।५७।

“आराधिर्नाचिकश्चैव चाम्पेयोज्जयनौ तथा ।
नवतन्तुर्वकनखः श्यनो यतिरेव च ॥”.

त्रि । कर्म्मस्वपरतोऽयष्टा । यथा, ऋग्वेदे ।
८ । ३ । ९ ।

“येनायतिभ्यो भृगवे धने हिते
येन प्रस्कण्वमाविथ ॥”

“येन सुवीर्य्येण यतिभ्यः कर्म्मस्वपरतेभ्योऽयष्टृभ्यो
जनेभ्यः सकाशात् धनमाहृत्य भृगवे महर्षये
प्रयच्छसि ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

यतिः, स्त्री, (यम्यते रसनाऽनेनेति । यम् + “स्त्रियां
क्तिन् ।” ३ । ३ । ९४ । इति क्तिन् । “अनु-
दात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामिति ।” ६ । ४ ।
३७ । इति मकारलोपः ।) पाठविच्छेदः । इति
मेदिनी । ते, ४६ ॥ जिह्वेष्टविश्रामस्थानम् ।
यथा,—

“यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते ।
सा विच्छेदविरामाद्यैः पदैर्वाच्या निजेच्छया ॥
क्वचिच्छन्दस्यास्ते यतिरभिहिता पूर्व्वकविभिः
पदान्ते सा शोभां व्रजति पदमध्ये त्यजति च ।
पुनस्त्वेवासौ स्वरविहितसन्धिः श्रयति तां
यथा कृष्णः पुष्णात्वतुलमहिमा मां करुणया ॥
श्रीनमाच्युतमुच्चास्तु नेच्छन्ति मुनयो यतिम् ।
इत्याह भट्टः स्वग्रन्थे गुरवे पुरुषोत्तमः ॥”

इति छन्दोमञ्जरी । १ । १६—१८ ॥

(नियम्यते इति । यम् + क्तिन् । यतते चेष्टते
प्रमादिरक्षार्थं इति वा । यत + “सर्व्वधातुभ्य
इन् ।” उणा० ४।११७। इति इन् ।) विधवा ।
रागः । पङ्क्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥ गाढाङ्ग-
प्रबन्धविशेषः । यथा,—

“यतिरीढाख्यवर्णेरो [illegible] ध्रुवम् ।
[illegible] कदिनं तदा ।
[illegible] हारक स्मृताः ॥”

यथा [illegible] यतिः । इति
सङ्गीतदामोदरः ॥ (या विहिता । यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । ८३ । ३३ ।

“[illegible] ।
[illegible] ॥”)

यतिचान्द्रायणं, क्ली (यतिभिरनुष्ठेयं चान्द्रायणम् ।)
व्रतविशेषः । यथा,—

“अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान् मध्यन्दिने [illegible] ।
नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥”

इति मानवे ११ अध्यायः ॥

यतिचान्द्रायणे पादोनधेनुचतुष्टयं तदशक्तौ
सपादैकादशकार्षापणाः । इति प्रायश्चित्त-
विवेकः ॥

यतिनी, स्त्री, (यतं संयमोऽस्या अस्तीति । यत +
इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) विधवा । यथा,—

“विधवा जालिका रण्डा विश्वस्ता यतिनी
यतिः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

यतिमैथुनं, क्ली, (यतीनां दुष्टयतीनामिव गोप-
नीयं मैथुनम् ।) यतिगोप्यरतिः । तत्पर्य्यायः ।
खञ्जनरतम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यती, स्त्री, (यतिः । कृदिकारादिति स्त्रियां ङीष् ।)
विधवा । इति शब्दरत्नावली ॥

यती, [न्] पुं, (यतं संयमोऽस्यास्तीति । यत +
इनिः ।) यतिः । जितेन्द्रियः । इत्यमरः । २ ।
७ । ४४ ॥ (यथा, मुग्धबोधे कारकप्रकरणे ।

“हृष्टा दधि शाककमेतदर्थका-
सुप्तोतपन्तं यतिभिः सुदर्शनम् ॥”)

यतुका, } स्त्री, (यत् + बाहुलकात् उकन् पक्षे
यतूका, } ऊक । स्त्रियां टाप् ।) वृक्षविशेषः ।
यथा,—

“रजनी स्यात्तु यतुका यतूका जननीति च ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

यत्नः, पुं, (यत + “यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो
नङ् ।” ३ । ३ । ९० । इति नङ् ।) रूपादि-
चतुर्व्विंशतिगुणान्तर्गतगुणविशेषः । स च
त्रिविधः । प्रवृत्तिः १ निवृत्तिः २ जीवन-
योनिः ३ । यथा,—

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनयोनयः ।
एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्त्तितम् ॥”

तेषां कारणं यथा,—

“चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा ।
उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥
निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषाद्द्विष्टसाधनताधियः ।
यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्व्वदातीन्द्रियो भवेत् ।
शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं तत् प्रकीर्त्तितम् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

उद्योगः । यथा,—

“उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
र्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥”

इति हितोपदेशः ॥

यत्नवान्, [त्] त्रि, यत्नविशिष्टः । यत्नः अस्यास्तीति
मतुप्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, हरिवंशे ।८६।१।

“[illegible] ।
[illegible] ॥”)

यत्र, इ अ [illegible] । इति [illegible] ॥
([illegible]) [illegible] ।
इ अ [illegible]

इन्द्रनैवेद्यमिह दिश्यतो वेदेभूयाराधमेदार्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

यत्र, व, यस्मिन् । येखाने इति भाषा । यच्छब्दात् सप्तम्यास्त्रल्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
"यत्र यत्र मनो देही धारयेत् सकलं धिया ।
स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वापि याति तत्तत् सरूपताम् ॥")

यथा, व, प्रकारम् । साम्यम् । तत्पर्यायः । वत् २ तथा ३ एव ४ एवम् ५ । इत्यमरः । ३ । ४ । ९ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । २ । ४ ।
"वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे
न च खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।
भवति च तयोर्भूयान् भेदः फलं प्रति तद्यथा
प्रभवति शुचिर्बिम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः ॥")

यथाकामी, [न्] त्रि, (यथा कामयते इति । कामि + णिनिः । यद्वा, काममनतिक्रम्य प्रवृत्तिरस्यास्तीति । यथाकाम + अत इनिठनाविति [illegible]) स्वेच्छाचारी । तत्पर्यायः । स्वतन्त्रः १ स्वैरी २ अपावृतः ३ स्वरुचिः ४ [illegible] निरवग्रहः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १९ । [illegible] इति जटाधरः ॥ (यथा, [illegible]
"यथाकामी [illegible]
[illegible])

यथाकामं, व, क्ली, यथाहृतम् । [illegible] (यथा, रघुः । [illegible]
"यथाकामं [illegible]
[illegible] ")

[illegible]

यथापूर्वं यथा भावः सर्वादीनां न विष्णुना ।"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणवचनम् ।

यथामुखीनः, त्रि, (यथामुख + "यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ।" ५ । २ । ६ । इति खः ।) मुखप्रतिबिम्बाश्रयः । मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बं निपातनात् सादृश्येऽव्ययीभावः । यथामुखं दर्शनः यथामुखीनः । इति सिद्धान्तकौमुदी । अपि च ।
"ततश्चिपीयमानोऽसौ हैमरत्नमयो मृगः ।
यथामुखीनः सीतायाः पुप्लुवे बहु लोभयन् ॥"
इति भट्टिः ॥

मुखस्य सदृशं यथामुखं दर्पणादिस्थप्रतिबिम्बमुच्यते । सादृश्यार्थेऽव्ययीभावः । इति भरतः । निर्मलत्वात् सीताया अयतो यथामुखीनः प्रतिबिम्बाश्रय इव भूत्वा पुप्लुवे भ्रमति स्म इत्यलोपो द्रष्टव्यः । इति जयमङ्गलः ॥

यथायथं, व, क्ली, ("यथास्वे यथायथम् ।" ८ । १ । १४ । योऽयमात्मा यश्चात्मीयं तद्यथास्वम् । तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वित्वं क्लीवत्वञ्च निपात्यते । यथायथं ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः यथाक्षीयमिति वेति । इति सिद्धान्तकौमुदी ।) यथायोग्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥ (अनुरूपम् । यथा, श्रीमद्भागवते । १० । १८ । १९ ।
"तत्रोपाहूय गोपालान् कृष्णः प्राह विहारवित् ।
हे गोपा विहरिष्यामो द्वन्द्वीभूय यथायथम् ॥"
यथायथं यथोचितमनुरूपम् ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी । यथा च,—
"त्रिदृग्यतमलत्वात् यादीनां तद्यथा
यथम् ॥"
इति वाग्भटे निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
"यथायथं यस्य यथेप्सितं तद्दिशावकाम् ।"
इति महाभारते विभवरश्मिनः ॥)

यथार्थं, व, क्ली, यथातथम् । इत्यमरः । ३।४।१५ ।
"द्वे अव्यभिचारिणि । अर्थमनतिक्रान्तं यथार्थं यथावस्थितं यथातथं उभयत्र अव्ययीभावः । यथाशब्देनेदम् । यथातथं वक्ति सभासु विद्वान् ।"
इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
"कथं तथ्यन् समीचीनमृतं सत्यं यथातथम् ।
यथार्थमपि सद्भूतमोहे तु विपदाहतः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते । १३ । ६ । १८ ।
"[illegible] किञ्चित् कर्म नशैति निष्टनि ।
इतरं पुरुषं कर्म न यथार्थं प्रपद्यते ॥")

यथार्हं, व, क्ली, (अर्हं योग्यमनतिक्रम्य इत्यव्ययीभावः ।) यथायोग्यम् । यथा,—
"तथा तु तौ [illegible] यथार्हमभिपूजितौ ।
[illegible] [illegible] ॥"
इति [illegible]

यथार्हवर्णः, पुं, (यथार्हः वर्णोऽस्य । [illegible]) चरः । इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ [illegible]

यथाशक्ति, व, क्ली, शक्तिमनतिक्रम्य । इति मुग्धबोधव्याकरणम् । (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १९ । [illegible]
"पश्य मां निर्जितं शत्रु ! [illegible]
घटमानं यथाशक्ति तव प्राण[illegible]")

यथाशास्त्रं, व, क्ली, शास्त्रानुसारमनतिक्रम्य । यथा, मलमासतत्त्वे ।
"यथाशास्त्रञ्च निर्णीतो यथा[illegible]
न भ्रमं याति यो वाधिः स श्रेयः [illegible]"

यथास्थितं, त्रि, सत्यम् । इति हेमचन्द्रः ।

यथास्वं, व, क्ली, (स्वमनतिक्रम्येति [illegible]) यथावाञ्छितम् । इत्यमरः । (यथा, [illegible] चिकित्सास्थाने ८ अध्याये ।
"कर्म ततोऽनुभुञ्जीत परिषिक्तम् [illegible]
तृतीये दिवसे तत्र यथास्वं शोधयेद्[illegible]")

यथेप्सितं, व, क्ली, (ईप्सितमनतिक्रम्येति ।) वाञ्छितम् । (यथा, भट्टिकाव्ये । २ । [illegible]
"तान् प्रश्रयादीन्य राघवोऽपि
यथेप्सितं प्रस्तुतकर्म धर्म्मम् ।
तपो मदङ्गिर्भवता धराभिः
सन्तुष्यतो गोऽरिसमित्यवेद्य ॥")
तत्पर्यायः । कामम् २ प्रकामम् ३ पर्याप्त[illegible] निकामम् ५ इष्टम् ६ । इत्यमरः । ३ । ४ । [illegible] षट् इष्टानतिक्रमे स्वच्छन्दप्रवृत्तौ कामा[illegible] प्रायः क्रियाविशेषणानि क्रियाविशेषण[illegible] क्लीवत्वमेषाम् । ईप्सितस्यानतिक्रमो यथे[illegible] मित्यव्ययीभावः । इति भरतः ॥

यथेष्टं, व, क्ली, इष्टमनतिक्रम्य । यथेप्सित[illegible] यथा,—
"कुर्य्यात्पेष्ट तत् सर्वमीशासे स्वयमस्य वै ।"
इति दायभागः ।

यथेष्टचारी, [न्] पुं, (यथेष्टं चरतीति । चर + णिनिः ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

यथेष्टाचरणः, त्रि, (यथेष्टं आचरणं यस्य ।) यथेष्टाचारी । यथा,—
"क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण[illegible]
यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम् ।
[illegible] शुद्धिकम् ।"

यथेष्टाचारी, [न्] पुं, स्वेच्छाचारी । [illegible]

यथोचितं, व, क्ली, (उचितमनतिक्रम्येति ।) यथायोग्यम् । यथायथम् । यथा, "[illegible] यथोचितम् ।" इत्यमरः । [illegible]
(यथा च श्रीमद्भागवते । ४ । ११ । १० ।
"[illegible] च यथाकालं [illegible]
यथोचितं [illegible]")
[illegible]

यथोदितं, अ, क्री, (उदितं कथितमनतिक्रम्य इत्यव्ययीभावः।) यथोक्तम्। यथा,—
"यथोदितस्ते पितृभिः कुरु दारपरिग्रहम्॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे रुचिस्तोत्रम्॥

यदा, अ, (यस्मिन् काले इति। यद्+"सर्व्वै-कान्यकिंयत्तदः काले दा।"५।३।१५। इति दा।) यस्मिन् काले। यथा,—
"यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम्।
तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः॥"
इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम्॥

यदि, अ, पक्षान्तरम्। सम्भावना। तत्पर्य्यायः। चेत् २ यद्युत ३। यथा,—
"यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान्।
प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ॥"
इति मलमासतत्त्वम्॥
"अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः॥"
इति श्रीभगवद्गीता॥
"यद्युताल्पतरसम्भारः स्यादपि पशुनैव कुर्य्यात् इति। यद्युतेति निपातसमुदायो यद्यर्थे।" इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

यदीयं, त्रि, (यस्येदमिति। यद्+"वृद्धाच्छः।" ४।२।११४। इति छः।) यत्सम्बन्धि। यथा,
"यदीयहलतो विलोक्य विपदं
कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः।
विलासविपिनं विवेश सहसा
करोतु कुशलं हली स जगताम्॥"
इति छन्दोमञ्जर्य्यां द्वितीयस्तवकः॥

यदुः, पुं, (यजते इति। यज्+उः। पृषोदरादित्वात् जस्थाने दकारः।) देवयान्यां जातो ययातेर्ज्येष्ठपुत्रः। तस्य वंशे पितृशापात् राजा चक्रवर्त्ती नासीत्। तद्वंशे द्वापरयुगस्यान्ते श्रीकृष्णोऽवतीर्णः। इति श्रीभागवतमतम्॥ तस्य मातुलकन्याविवाहकारणं यथा,—
"जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव ह।
पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठञ्च यदुमित्यब्रवीद्वचः॥
त्वं यदो! प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम्॥
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम्।
दत्त्वा संप्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह॥
यदुरुवाच।
सितश्मश्रुधरो दीनो जरया शिथिलीकृतः।
वलीसन्ततगात्रश्च दुर्द्दर्शो दुर्ब्बलः कृशः॥
अशक्तः कार्य्यकरणे पापभूतश्च यौवने।
सहोपजीविभिश्चैव तां जरां नैव कामये॥
सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप!।
जरां ग्रहीतुं धर्म्मज्ञ! पुत्रमन्यं वृणीष्व वै॥
ययातिरुवाच।
यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि।
मापमातुलसम्बन्धात् प्रजा वै ते भविष्यति॥"
इति मात्स्ये ३१ अध्यायः॥ *॥
(हर्य्यश्वराजपुत्रः। यथा, हरिवंशे। ९३।४४।
"तस्यैवं सुप्रवृत्तस्य पुत्रकामस्य धीमतः।
मधुमत्यां सुतो जज्ञे यदुर्नाम महायशाः॥")

यदुनाथः, पुं, (यदूनां नाथः।) श्रीकृष्णः। इति हेमचन्द्रः। २। १३३॥

यदुपतिः, पुं, (यदूनां पतिः।) श्रीकृष्णः। यथा—
"यदुपतेः क्व गता मथुरापुरी
रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशला।
इति विचिन्त्य कुरुष्व मनः स्थिरं
न सदिदं जगदित्यवधारय॥"
इति रूपसनातनगोस्वामिनौ॥

यदृच्छा, स्त्री, स्वातन्त्र्यम्। तत्पर्य्यायः। स्वैरिता २। इत्यमरः। ३।२।२। स्वैरिता ३। इति तट्टीका॥ (यथा, गीतायाम्। २। ३२।
"यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम्।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ! लभन्ते युद्धमीदृशम्॥")

यद्युत, अ, यदि। यथा। "यद्युताल्पतरसम्भारः स्यादपि पशुनैव कुर्य्यात्। यद्युतेति निपातसमुदायो यद्यर्थे। अपि च। यद्युत उभयं चिकीर्षेद्धौत्रं ब्रह्मत्वञ्च इति तेनैव कल्पेन छत्रमुत्तरासङ्गं सोदकं कमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय तेनैव प्रत्याहृत्यान्यच्चेष्टेत्।" इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

यन्, स्त्री, बुद्धिः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ पश्चात्तरश्च॥

यन्ता, [ऋ] पुं, (यम्+तृच्।) सारथिः। (यथा, रघौ। ७। ४४।
"प्रहारमूर्च्छापगमे रथस्था
यन्तॄनुपालभ्य निवर्त्तिताश्वान्।
यैः सादिता लक्षितपूर्व्वकेतून्
तानेव सामर्षतया निजघ्नुः॥")
हस्तिपकः। इत्यमरः। ३। ३। ५९॥ (यथा, माघे। ५। ४२।
"सेव्योऽपि सानुनयमाकलनाय यन्त्रा
नीतेन वन्यकरिदानकृताधिवासः।
नाभाजि केवलमभाजि गजेन शाखी
नान्यस्य गन्धमपि मानभृतः सहन्ते॥")
विरतिकारके, त्रि॥

यन्त्रं, क्ली, (यन्त्र्यतेऽनेनेति। यम्+"गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः।" उणा॰ ४। १६६। इति त्रः।) देवाद्यधिष्ठानम्॥ (यथा, देवीभागवते। ३। २६। २१।
"अर्च्चाभावे तथा यन्त्रं नवार्णमन्त्रसंयुतम्।
स्थापयेत् पीठपूजार्थं कलसं तत्र पार्श्वतः॥")
पात्रभेदः। नियन्त्रणम्। इति हेमचन्द्रः॥ अप्रियत्नम्। इति महाभारतटीकायां नीलकण्ठः॥ कामान् यन्त्रक इत्यादि भाषा॥ *॥ वाद्यम्। यथा,—
"यन्त्रस्य गुणदोषौ न विचार्य्यौ मधुसूदन!।
अहं यन्त्रं भवान् यन्त्री न मे दोषा न मे गुणाः॥"
इति महाभारतम्॥
दारुयन्त्रादि। तत्र इति भाषा। यथा,—
"ईश्वरः सर्व्वभूतानां हृद्देशेऽर्ज्जुन! तिष्ठति।
भ्रामयन् सर्व्वभूतानि यन्त्रारूढ़ानि मायया॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम्। १८। ६१॥
अस्यार्थः। "सर्व्वभूतानां हृन्मध्ये ईश्वरोऽन्तर्यामी तिष्ठति। किं कुर्व्वन् सर्व्वाणि भूतानि मायया निजशक्त्या भ्रामयंस्तत्तत्कर्म्मसु प्रवर्त्तयन् यथा दारुयन्त्रमारूढ़ानि कृत्रिमाणि भूतानि सूत्रधारो लोके भ्रामयति तद्वदिति। यद्वा यन्त्राणि शरीराणि आरूढ़ानि भूतानि देहाभिमानिनो जीवान् भ्रामयन्नित्यर्थः।" इति श्रीधरस्वामी॥

अथ पूजाधारयन्त्रम्। तत्र नारदीये।
"शालग्रामशिला यन्त्रं चक्रं विष्णोः चैतन्यसद्भवम्।
यन्त्रञ्च प्रतिमास्थानमर्च्चने सर्व्वदा हरेः॥"
गौतमीये।
"शालग्रामे मणौ यन्त्रे प्रतिमामण्डलेषु च।
नित्यं पूजा हरेः कार्य्या न तु केवलभूतले॥"
योगिनीतन्त्रे।
"लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च।
मण्डलस्थां महामायां यन्त्रस्थां प्रतिमासु च।
जलस्थां वा शिलास्थां वा पूजयेत् परमेश्वरीम्॥"
एतत् सर्व्वं यन्त्राभावे। कौलावलीये।
"यन्त्राभावे शिलापुष्पं जवापुष्पञ्च विद्रुते।
करवीरे सुरक्ते चैव वा यत्र तिष्ठति।
तत्र देवी वसेन्नित्यं तद्यन्त्रे चण्डिकार्च्चनम्॥"
एतत् सर्व्वयन्त्राभावे। तथा च।
"यन्त्रं मन्त्रमयं प्रोक्तं मन्त्रात्मा देवतैव हि।
देहात्मनोर्यथा भेदो यन्त्रदेवतयोस्तथा॥"
तथा।
"आदौ लिखेद्यन्त्रराजं देवतायाश्च विग्रहम्।
कामक्रोधादिदोषोत्थसर्व्वदुःखनियन्त्रणात्॥
यन्त्रमित्याहुरेतस्मिन् देवः प्रीणाति पूजितः।
विना यन्त्रेण पूजायां देवता न प्रसीदति॥
दुःखनियन्त्रणाद्यन्त्रमित्याहुस्तन्त्रवेदिनः॥"
इति यन्त्रपूजाप्राधान्यम्॥ *॥
अथ धारणयन्त्राणि। तत्रादौ भुवनेश्वरीयन्त्रम्। शारदायाम्।
"आलिख्याष्टदिगर्गलान्तरगतं पाशादिकं चाचरं
कोष्ठेष्वङ्कमनून् परेषु विलिखेदष्टार्णमन्त्रद्वयम्।
अप्यूर्ध्वापरषट्कयुग् लयवरान् सोमामसानर्गले-
ष्वालिश्वेन्द्रजलाधिमादिगुणधः पंक्तिद्वयात्तत्परम्॥
कोष्ठेष्वष्टसुगार्णमातृसहितां युग्मस्वरान्तर्गतां
मायां वेश्मगां दलेषु विलिखेत्स्वं विपंक्तिक्रमात्।
नि: पाशाङ्कुशवेष्टितञ्च लिपिभिर्व्वीतं क्रमाद्व्युत्क्रमात्
महत्त्वेन घटेन सङ्घनुतेनावेष्टितं तद्वहिः॥"
घटार्गलमिदं यन्त्रं मन्त्री श्रीदं स्मरन्।
सावर्ण्यर्द्धितिरन्दर्पेशानसर्त्तोन्दिरासुधाः॥
प्रथमोऽष्टाक्षरो मन्त्रस्त: कामिनि रञ्जिनि।
स्वाहान्तोऽष्टाक्षरः सद्भिरयः परिकीर्त्तितः॥

[illegible] मोहिते [illegible] ।
[illegible] मन्त्रः [illegible] ॥"
इति [illegible]यन्त्रम् ॥०॥
"[illegible] मोहकारि [illegible]-
[illegible]
[illegible] महाद्युत: ।
[illegible]-
मत्रं
[illegible]
[illegible]म् ॥"
इति [illegible]यन्त्रम् ॥ ० ॥
"[illegible] पुन-
[illegible]
क्रमात् ।
[illegible] पुन:
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥"
[illegible] । [illegible] ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥"
इति [illegible]यन्त्रम् ॥०॥
अथ [illegible] ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥"
अथ [illegible]यन्त्रम् । [illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥"
[illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible] ।

मायया(?) समाख्याता भैरवी सर्वसिद्धिदा ॥"
यन्त्रान्तरम् ।
"वह्निर्वायुयुगान्तरामदवे मायां लिखेदाग्भवं
षट्कोणेष्वथ सन्धिषु प्रविलिखेत् हुंकार-
माद्यैर्दिनम् ।
कोणेष्वेव समीरितं त्रिभुवनप्रक्षोभणं भैरवं
यन्त्रं पञ्चमनोभवात्मकमिदं सौन्दर्यसम्पत्-
करम् ॥"
इति त्रिपुरायन्त्रम् ॥०॥
अथ श्रीविद्यायन्त्रम् ।
"त्रिविधं [illegible] यन्त्रं प्रवक्ष्यामि ते ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible]-
येत् ॥"०॥
अथ [illegible]यन्त्रम् ।
"बीजं षट्कोणमध्ये [illegible]
[illegible]-
[illegible]-
[illegible]म् ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]-
[illegible] ।
[illegible]-
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥"०॥
अथ [illegible]यन्त्रम् ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]-
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥"

अथ नृसिंहयन्त्रम् ।
"बीजं साध्यसमन्वितं प्रविलिखेत् [illegible]
[illegible] श्रुतिशो विभज्य विलिखेत् [illegible]
[illegible]
[illegible]
यन्त्रं [illegible] ॥"
अथ गोपालयन्त्रम् । [illegible]
"लिखेत् [illegible] बीजं [illegible]
[illegible]
बीजम् ।
[illegible]-
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] गोपालदैवतम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षदं [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] परम् ।
[illegible] ।
गोपीजनात्मने [illegible] ।
अयं [illegible] मन्त्रो [illegible] ॥
[illegible] तत: परम् ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] भगवते तत: ।
नन्दपुत्राय [illegible] ।
गोपीजनपदस्यान्ते वल्लभाय [illegible] ।
[illegible] गोपालस्य [illegible] ।
[illegible] ॥
इति गोपालयन्त्रम् ॥०॥
अथ गोपालस्य यन्त्रान्तरम् ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
तद्बहि: ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥"०॥
अथ [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ॐ सद्योजाताय नमः ॐ वामदेवाय नमः। इति पञ्चमन्त्रान् प्रागादिक्रमेण लिखेत्। तद्बहिरष्टदलानि रचयित्वा तद्दलेषु मातृकावर्णान् लिखेत्। तद्बहिर्वृत्तं त्र्यम्बकेन वेष्टयेत्। एतद्यन्त्रं जपहोमादिना सम्पूज्य धारयेत्। आयुरारोग्यैश्वर्य्यादिसिद्धिर्भवति ॥ * ॥ अथ मृत्युञ्जयस्य यन्त्रम्।

"मध्ये साध्याक्षराढ्यं ध्रुवमभिविलिखेन्मध्यमं दिग्दलेषु
कोणेष्वन्त्यं मनोस्तत् क्षितिभुवनमथो दिक्षु चन्द्रं विदिक्षु।
टान्तं यन्त्रं तदुक्तं सकलभयहरं चेड़भूतापमृत्यु-
व्याधिव्यामोहदुःखप्रशमनमुदितं श्रीप्रदं कीर्त्तिदायि ॥" *।

अथकालीयन्त्रम्। यामले।

"आदौ वीजं सुसाध्यं प्रथमवसुदले तद्बहिश्चाष्टकोणे
पूर्व्वाद्यं चाष्टवीजं तदनु वसुदलद्वन्द्वके वीजषट्कम्।
किञ्जल्कं तत् स्वराढ्यं वसुदलविवरे स्वाहया वीजषट्कं
कूर्च्चाभ्यामेव वीतं क्षितिरदयुगयोरन्तरे यन्त्रराजम् ॥
देवीवीजमयं तत् प्रतिदिशमपरं शक्तिवीजद्वयं तत्
कोणे कोणे लिखेद्यस्त्रिजगति स गुरुः शङ्करस्यापि विष्णोः ॥"

अथ शान्तिकादौ ताराधारणयन्त्रम्। तदुक्तं फेत्कारीये।

"योनियुग्मे लिखेन्मन्त्रं मन्त्री हेमशलाकया।
क्लीवहीनान् दीर्घवर्णान् षट्कोणे विलिखेत्ततः ॥
अष्टपत्रेष्वष्टवर्णान् तद्बहिर्भूपुरद्वयम्।
अष्टवज्रं भूपुरे च विलिख्य साधकोत्तमः ॥
सुवर्णपट्टे भूर्ज्जे वा रूप्ये वाप्यथ सुव्रते।
विलिखेद्धेमलेखन्या गन्धाष्टकसमन्वितम् ॥
दूर्व्वाकाण्डेन वालिख्य कुशमूलेन वा पुनः ॥"

एकवीराकल्पे।

"वेष्टितं पीतवस्त्रेण जतुना परिवेष्टयेत् ॥
बध्नीयात् पट्टसूत्रेण त्रिसूत्रं कण्ठभूषणम्।
स्त्रीणां वामभुजे चैवमन्येषां दक्षिणे भुजे।
वन्ध्यापि लभते पुत्रं निर्धनो धनवान् भवेत् ॥
इमां रक्षां पुरा बध्वा ज्ञानार्थं गौतमादिभिः।
प्रौढ्यं पार्थिवैश्चान्यैः संग्रामे जयकाङ्क्षिभिः ॥"

अस्यार्थः। योनियुग्मे षट्कोणे। तस्य मध्ये हेमशलाकादिना भूर्ज्जपत्रादौ कुङ्कुमरोचनारक्तचन्दनजटामांसीनां समांशं विधाय पङ्क्तिक्रमेण मूलमन्त्रं लिखित्वा तस्य हृल्लेखारेफमध्ये अमुकस्य रक्षां कुरु कुरु अमुकीनां शुभं पुत्रमुत्पादयेति वा अस्य ज्ञानं कुरु कुरु इत्यादि वा साध्यसहितं विलिख्य षट्कोणे क्लीवभिन्नान् दीर्घवर्णान् आ ई ऊ ऐ औ अः इत्येकैकं लिखेत्। तदुक्तम्।

"स्वराणां मध्यगं यच्च तच्चतुष्कं नपुंसकमिति।"

अष्टपत्रेष्वष्टवर्णान्। ऐं ह्रीं ॐ ऐं ह्रीं फट् स्वाहेति लिखेत्। तदुक्तम्।

"वाग्भवं कुलदेवीञ्च तारकं वाग्भवं तथा।
हृल्लेखा चास्त्रमन्त्रान्ते वह्निजायावधिर्मनुः ॥
अष्टाक्षरी मनुः प्रोक्तो मन्त्राणां सार ईरितः ॥"

अथ यन्त्रलिखनद्रव्यम्।

"काश्मीररोचनालाक्षाऽगुरुमदचन्दनैः।
विलिखेद्धेमलेखन्या यन्त्राण्येतानि देशिकः ॥
भूमिष्ठं शवस्पृष्टं यन्त्रं निर्म्माल्यसङ्गतम्।
विदीर्णं लङ्घितं मन्त्री यन्त्रं नैव च धारयेत् ॥
सौवर्णे राजते पात्रे भूर्ज्जे वा सम्यगालिखेत्।
अथवा ताम्रपट्टे वा गुटिकां कृत्य धारयेत् ॥
यावज्जीवं सुवर्णे स्यात् रौप्ये विंशतिवार्षिकम्।
भूर्ज्जे द्वादश वर्षाणि तदर्द्धं ताम्रपट्टके ॥"

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

अन्यत् कालिकापुराणे ७७।७८।७९ अध्यायेषु द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथ यन्त्रसंस्कारः। वामकेश्वरतन्त्रे।

"स्नात्वा संकल्पयेन्मन्त्री गुरोरर्च्चनमाचरेत्।
पञ्चगव्यं ततः कृत्वा शिवमन्त्रेण मन्त्रितम् ॥
तत्र चक्रं क्षिपेन्मन्त्री प्रयत्नेन समाकुलम्।
तदुद्धृत्य ततश्चक्रं स्थापयेत् स्वर्णपात्रके ॥
पञ्चामृतेन दुग्धेन शीतलेन जलेन च।
चन्दनेन सुगन्धेन कस्तूरीकुङ्कुमेन च ॥
पयोदधिघृतक्षौद्रशर्करादेरनुक्रमात्।
तोयधारान्तरैः कुर्य्यात् पञ्चामृतविधिं बुधः ॥
हाटकैः कलसैर्द्देवीमष्टभिर्व्वारिपूरितैः।
कषायजलसम्पन्नैः कारयेत् स्नानमुत्तमम् ॥
स्नानं समाप्य तां देवीं स्थापयेत् स्वर्णपीठके।
यन्त्रराजाय विद्महे महायन्त्राय धीमहि तन्नो यन्त्रं प्रचोदयात् ॥
स्पृष्ट्वा यन्त्रं कुशाग्रेण गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत्।
अष्टोत्तरशतं देवि! देवताभावसिद्धये ॥
आत्मशुद्धिं ततः कृत्वा षडङ्गैर्द्देवतां यजेत्।
तत्रावाह्य महादेवीं जीवन्यासञ्च कारयेत् ॥
उपचारैः षोड़शभिर्म्मधुसुरादिभिः सदा।
फलताम्बूलनैवेद्यैर्द्देवीं तत्र समर्च्चयेत् ॥
पट्टसूत्रादिकं दद्यात् वस्त्रालङ्कारमेव च।
अगुरुं चामरं घण्टां यथायोग्यं महेश्वरि!।
सर्व्वमेतत् प्रयत्नेन दद्यादात्महिते रतः ॥
ततो जपेत् सहस्रञ्च सकलेप्सितसिद्धये।
बलिदानं ततः कृत्वा प्रणमेच्चक्रराजकम् ॥
अष्टोत्तरशतं हुत्वा सम्पाताज्यं विनिःक्षिपेत्।
होमकर्म्मण्यशक्तश्चेत् द्विगुणं जपमाचरेत् ॥
धेनुमेकां समानीय स्वर्णशृङ्गादलङ्कृताम्।
गुरवे दक्षिणां दद्यात् ततो देव्या विसर्ज्जनम् ॥"

अस्य प्रयोगः। कृतनित्यक्रियः स्वस्तिवाचनपूर्व्वकं सङ्कल्पं कुर्य्यात्। अद्येत्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा अमुकदेवतायाः पूजार्थं अमुकयन्त्रसंस्कारमहं करिष्ये। इति संकल्प्य पञ्चगव्यमानीय ... नमन्त्रेणाष्टोत्तरशतं अभिमन्त्र्य प्रणवेन यन्त्रं तत्र क्षिपेत्। तत उत्तोल्य स्थापयेत्। ततः शीतलजलचन्दनगन्धकस्तूरीकुङ्कुमैः स्नापयित्वा पञ्चगव्यमानीय ह्रीमिति मन्त्रेणाष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्रणवेन पूर्व्ववत् शोधयित्वा स्नापयेत्। तत्र क्रमः। प्रथमं क्षीरेण स्नापयित्वा धूपं दद्यात्। एवं दध्ना घृतेन मधुना शर्करया च। ततोऽष्टभिः कलसैः कुङ्कुमगोरोचनाचन्दनमिश्रितैस्तोयैः स्नापयेत्। सर्व्वत्र स्नानं मूलमन्त्रेण ततो यन्त्रमुत्तोल्य कुशाग्रेण तत् स्पृष्ट्वा यन्त्रराजाय विद्महे महायन्त्राय धीमहि तन्नो यन्त्रं प्रचोदयात्। इत्यष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्राणप्रतिष्ठां कुर्य्यात्। अस्य प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषय ऋग्यजुःसामानि छन्दांसि चैतन्यं देवता प्राणप्रतिष्ठायां विनियोगः। तद्यथा। आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं षं सं हों हं सः अमुकदेवतायाः प्राणा इह प्राणाः। एवं आमित्यादि अमुकदेवतायाः जीव इह स्थितः। एवं आमित्यादि अमुकदेवतायाः सर्व्वेन्द्रियाणि। एवं आमित्यादि अमुकदेवताया वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा। इति प्राणान् प्रतिष्ठाप्य तत्र प्रकृतदेवतामावाह्य षोड़शोपचारैः पञ्चोपचारैर्व्वा पूजयेत्। ततः पट्टसूत्रादिकं दत्त्वा अष्टोत्तरशतं जप्त्वा शक्तश्चेत् बलिं दद्यात्। ततोऽष्टोत्तरशतहोमं कृत्वा पूर्णाहुतिसम्पातं दद्यात्। होमाभावे द्विगुणजपः कार्य्यः। ततो दक्षिणां दत्त्वा अच्छिद्रावधारणं कुर्य्यात्। इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ औषधपाकार्थयन्त्राणि यथा,—

"भाण्डे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपिके।
कूपिकाकण्ठपर्य्यन्तं वालुकाभिश्च पूरिते ॥
भेषजं कूपिकासंस्थं वह्निना यत्र पच्यते।
वालुकायन्त्रमेतद्धि यन्त्रतन्त्रबुधैः स्मृतम् ॥"

इति वालुकायन्त्रम् ॥

"निबद्धमौषधं सूतं भूर्ज्जे त्रिगुणवाससे।
रसपोटलिकां काष्ठे दृढं बद्धा गुणेन हि ॥
सन्धानपूर्णे कुम्भान्तः स्यावलम्बनसंस्थितम्।
अधस्ताज्ज्वालयेदग्निं तदुक्तक्रमेण हि।
दोलायन्त्रमिदं प्रोक्तं स्वेदनाख्यं तदेव हि ॥"

सन्धानं काञ्जिकादि। इति दोलायन्त्रम् ॥ * ॥

"साम्बुस्थालीमुखे बद्धे वस्त्रे स्वेद्यं निधाय च।
पिधाय पच्यते यत्र तद्यन्त्रं स्वेदनं स्मृतम् ॥"

इति स्वेदनयन्त्रम् ॥

"अधःस्थाल्यां रसं क्षिप्त्वा निदध्यात्तन्मुखोपरि।
स्थालीमर्द्धसुरीं ... निरुध्य मृदुमृत्स्नया ॥
ऊर्द्ध्वस्थाल्यां ... ामारोप्य यत्नतः।
... प्रहरपञ्चकम्।
... यद्गौरं ... यन्त्रीयान्ममुत्तमम्।
... तञ्ज्ञैर्यदाहृतम् ॥"

इति वि... ... ाद्धं गर्त्ते

दीप्तोपलैः संहत्ययाद्दयन्त्रं भूधरनामकम् ।"

इति भूधरयन्त्रम् ।

"यन्त्रं इमरुसंज्ञं स्यात्तत् स्थाल्योर्मुद्रिते हरे ।"

इति इमरुयन्त्रम् । इति भावप्रकाशः । (तथाच,

"अन्धमूषा तु कर्तव्या गोस्तनाकारसन्निभा ।
सैव छिद्रान्विता मध्ये गम्भीरामारणोचिता ।"

इति अन्धमूषायन्त्रम् ।

"द्वौ भागौ तु तुषस्य एकावल्मीकमृत्तिका ।
लौहकिट्टस्य भागैकं श्वेतपाषाणभागिकम् ।
नरकेशसमं किञ्चित् छागीदुग्धेन पेषयेत् ।
माषद्वयं दृढं मर्द्यं तेन मूषां सुसम्पुटाम् ।
शोषयित्वा रसं क्षिप्त्वा तत्कल्कैः सन्धि लेपयेत् ।
रौद्रमूषा समाख्याता सम्यक्पारदसाधिका ।"

इति मूषायन्त्रम् । ॥

"वालुकापूरितं भाण्डं तन्मध्ये स्थतकं क्षिपेत् ।
रसं मूषागतञ्चैव भाण्डं स्रावेण रोधयेत् ।
क्षिप्त्वा मल्लवर्णैः सन्धिं पाचयेच्चुल्लिकाग्निना ।
वालुकायन्त्रमेतद्धि योजयेद्रसकर्मणि ।"

इति वालुकायन्त्रम् ।

"तिर्यक्कण्ठं काचकूप्या गिलयेत् स्तपभाण्डके ।
तिर्यक्कृत्वा पचेत् भाण्डं वक्रयन्त्रमिति स्मृतम् ।"

इति वक्रयन्त्रम् ।

"कद्दांश: संपुटाकारं तन्मध्ये रससंस्थितम् ।
कच्छपयन्त्रमेतद्धि रसादिव्ययसाधनम् ।"

इति कच्छपयन्त्रम् ॥ ॥

इति वैद्यकशब्दसारसंग्रहे शारणाधिकारे ।

चिकित्सोपयन्त्रयन्त्रविंशतिर्यथा,—

"यन्त्रशतमेकोत्तरमत्र हस्तमेव प्रधानतमं
यन्त्राणामवगच्छ । किं कारणम् । यस्माद्धस्ता-
दते यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव तदधीनत्वाद्यन्त्रकर्म-
णाम् । तत्र मनःशरीराबाधकराणि शल्यानि
तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि । तानि षट्प्रका-
राणि । तद्यथा । स्वस्तिकयन्त्राणि । सन्दंश-
यन्त्राणि । तालयन्त्राणि । नाडीयन्त्राणि ।
शलाकायन्त्राणि । उपयन्त्राणि चेति ।
चतुर्विंशतिः स्वस्तिकयन्त्राणि । द्वे सन्दंश-
यन्त्रे । द्वे एव तालयन्त्रे । विंशतिर्नाड्यः । अष्टा-
विंशतिः शलाकाः । पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणि ।
तानि प्रायशो लौहानि भवन्ति तत्प्रतिरूप-
काणि वा तदलाभे । तत्र नानाप्रकाराणां
व्यालानां मृगपक्षिणां मुखैर्मुखानि यन्त्राणां
प्रायशः सदृशानि तस्मात् तत्सारूप्यादागमादु-
पदेशादन्ययन्त्रदर्शनाद्युक्तितश्च कारयेत् ।
समाहितानि यन्त्राणि खरश्लक्ष्णमुखानि च ।
सुदृढानि सुरूपाणि सुग्रहाणि च कारयेत् ।
तत्र स्वस्तिकयन्त्राण्यष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि
सिंहव्याघ्रवृकतरक्ष्वृक्षद्वीपिमार्जारशृगाल-
मृगैर्वारुकाककङ्कक्रौञ्चकुररचासभासशशघातु-
उलूकचिल्लिश्येनगृध्रक्रौञ्चभृङ्गराजाञ्जलिकर्णाव-
भञ्जननन्दीमुखमुखानि मसूराकृतिभिः कीलै-
रवबद्धमूलान्यङ्कुशवदावृत्तमुखान्यस्थि-
विदंशोद्धरणार्थमुपदिश्यन्ते ॥ ॥ सनिग्रहो-

ऽनिग्रहश्च सन्दंशौ षोडशाङ्गुलौ भवतस्त्वङ्मांस-
सिरास्नायुगतशल्योद्धरणार्थमुपदिश्येते ।
तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालुवदेकताले द्वि-
ताले च कर्णनासानाडीशल्यानामाहरणार्थम् ।
नाडीयन्त्राण्यप्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्येक-
तोमुखान्युभयतोमुखानि च तानि स्रोतोगत-
शल्योद्धरणार्थं रोगदर्शनार्थमाचूषणार्थं क्रिया-
सौकर्यार्थञ्चेति तानि स्रोतोद्वारपरिणाहानि
यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च ।
भगन्दरार्शोव्रणबस्त्युत्तरबस्तिमूत्रवृद्धिद-
कोदरधूमनिरुद्धप्रकाशसन्निरुद्धगुदयन्त्राण्यलाबु-
शृङ्गयन्त्राणि चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः ।
शलाकायन्त्राण्यपि नानाप्रकाराणि नाना-
प्रयोजनानि यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च तेषां
गण्डूपदसर्पफणशरपुङ्खवडिशमुखे द्वे द्वे एषण-
व्यूहनचालनाहरणार्थमुपदिश्येते । मसूरदल-
मात्रमुखे द्वे किञ्चिदानताग्रे स्रोतोगतशल्योद्ध-
रणार्थम् । षट्कार्पासकृतोष्णीषाणि प्रमार्जन-
क्रियासु । त्रीणि दर्व्याकृतीनि खल्वमुखानि
क्षारौषधप्रणिधानार्थम् । त्रीण्यन्यानि जाम्बव-
वदनानि त्रीण्यङ्कुशवदनानि षडेवाग्निकर्मस्व-
भिप्रेतानि । नासार्बुदहरणार्थमेकं कोलास्थि-
दलमात्रमुखं खल्वतीक्ष्णोष्ठम् । अञ्जनार्थमेकं
कलायपरिमण्डलमुभयतो मुकुलाग्रम् । मूत्र-
मार्गविशोधनार्थमेकं मालतीपुष्पवृन्ताग्रप्रमाण-
परिमण्डलमिति ।
उपयन्त्राण्यपि रज्जुवेणिकापट्टचर्मान्तर्वल्कल-
लतावस्त्राष्ठीलाश्म-मुद्गर-पाणिपाद-तलाङ्गुलि-
जिह्वा-दन्तनखमुख-वालाश्वकटकशाखाष्ठीवन-
प्रवाहणहर्षायस्कान्तमयानि क्षाराग्निभेषजानि
चेति ।
एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा ।
सन्धौ कोष्ठे धमन्याञ्च यथायोगं प्रयोजयेत् ।
यन्त्रकर्माणि तु निर्घातनपूरणबन्धनव्यूहनवर्तन-
चालनविवर्तनविवरणपीडनमार्गविशोधनविक-
र्षणाहरणाञ्चनोन्नमनविनमनभञ्जनोन्मथना-
चूषणैषणदारणर्जूकरणप्रक्षालनप्रधमनप्रमा-
र्जनानि चतुर्विंशतिः ।
सवुद्धा चापि विभजेद्यन्त्रकर्माणि बुद्धिमान् ।
असंख्येयविकल्पत्वाच्छल्यानामिति निश्चयः ।
तत्रातिस्थूलमसारमतिदीर्घमतिह्रस्वमग्राहि
विषमग्राहि वक्रं शिथिलमत्युन्नतं मृदुकीलं
मृदुमुखं मृदुपाशमिति द्वादश यन्त्रदोषाः ।
एतैर्दोषैर्विनिर्मुक्तं यन्त्रमष्टादशाङ्गुलम् ।
प्रशस्तं भिषजा ज्ञेयं ततु कर्मसु योजयेत् ।
दृश्यं सिंहमुखाद्यैस्तु गूढं कङ्कमुखादिभिः ।
निर्हरेत्तु यथैः शल्यं यथायुक्तिर्यथेच्छया ।
विवर्तते साध्ववगाहते च
शल्यं निगृह्योद्धरते च यस्मात् ।
यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं
स्थानेषु सर्वेष्वविकारि चैव ।"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥ ॥

मीनाद्याद्यचीकयन्…
"अथ यन्त्राध्यायो…
रम्भप्रयोजनमाह
दिनगतकालावयवा…

वर्षेण यन्त्राणि ततः…

गोलो नाडीवलयं यष्टि…
चापं तुर्यं फलकं धीरेकं…
"अथ प्रथमं गोलयन्त्रम्…
अपत्रगतरविचिह्नं चि…

नाडीवृत्ते बिन्दुं तत्ता भ्रम…

रविचिह्नस्य च्छाया पतति…

उडुगोले कुजवियतोर्मध्ये नाडी…
"अथ नाडीवलयमाह ।
अथवृत्ते कुजलये तद्वत् पातो सम…
भूस्थं ध्रुवयष्टिस्थं चक्रं बद्ध्वा निर्…
यत्तौ येऽहोरात्रासवयोऽर्क स्य ना…
इष्टच्छायासूत्राग्रेऽथ लभ्यं प्रभा…
केनचिदाधारेण ध्रुवाभिमुखकीलकैः…
अथवा कीलच्छायातलमध्ये स्फुटता…
घटिकायन्त्रकचक्राद्रिकं घटीयन्त्रं…
"अथ शङ्कुमाह ।
समतलमस्तकपरिधिर्भ्रमसिद्धो दन्ति…
तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकाल…

अथ चक्रमाह । इति…
चक्रं चक्रांशाङ्कं परिधौ…
धाम्नि निज आधारात् कक्ष्या भा…

तन्मध्ये सूक्ष्माक्षं क्षिप्त्वार्काभिमुखनेमि…
भूमेः समतभागात्स्वाचच्छायया…
तत्त्वात्सांशात् नता उन्नतलवसंयुक्त…

दृग्ज्यौन्नतांशभक्तं नाद्यः स्थूलाः परैः प्रो…
"अथ वेधेन ग्रहज्ञानमाह ।
"प्रैवपंपुष्यान्तिमतारकाना-
च्यवदयं नेमिगतं यथा स्यात् ।
दूरेऽन्तरेऽप्यथभवेऽपरौ वा
तथात्र यन्त्रं सुधिया प्रधार्यम् ।
नेमिस्थदृष्त्यात्रगतं प्रपश्येत्
खेटञ्च धिष्ण्यस्य च योगतारान् ।
नेमिद्वयोरप्युभयोस्तु मध्ये
येंऽशाः स्थिता भभुवकौ युतस्ते ।
प्रत्यक् स्थिते भेऽथ पुरःस्थिते से-
र्षोनो ध्रुवः स्यात् खचरस्य सत्कम् ।"
"अथ चापं तुर्यगोलं चाह ।
दलीकृतं चक्रमुशन्ति चापं
कोदण्डखण्डं खलु तुर्यगोलम् ।"

"अथ चक्रयन्त्रमाह ।
दृग्लम्बेन स्फुटयाम्युत्तरः
सुतेन शाम्यैर्यमितं ययातः ।
स्फुटांशतुल्यैर्निजनाडं
स्पष्टं भवति फलकाख्ययन्त्रम् ॥"

"इदानीं फलकयन्त्रमाह ।
अथेष्टं चतुरस्रकं सुघनं साङ्का-९० ङ्गुलै-र्विस्तृतं
विस्ताराद्विगुणा-१८० यतं सुगमवेगायाममध्ये तथा ।
आधारः खपरादिघटितः कार्य्या च रेखा तत-
स्त्वाधाराद्यवलम्बसूत्रसदृशी सा लम्बरेखोच्यते ॥

लम्बं नवत्य-९० ङ्गुलकैर्विभज्य
प्रत्यङ्गुलं तिर्य्यगतः प्रसार्य्य ।
सूत्राणि तत्रायतवृत्तरेखा
जीवाभिधानाः सुधिया विधेयाः ॥
आधाररन्ध्रः खगुणा-३० ङ्गुलैस्तु
व्यासार्द्धयोगे सुषिरस्य च स्यात् ।
तत्प्रमाणा सुषिरे शलाका
क्षेप्याक्षसंज्ञा खलु सा प्रकल्प्या ॥
षष्ट्यङ्गुलव्यासमतश्च वृत्तं
कृत्वा सुवृत्तं परिधौ तदङ्कम् ।
षष्ट्या घटीनां भगणांश-३६० कैश्च
प्रत्यंशकं चाप्युपलैश्च दिग्भिः ॥
अग्रे सरन्ध्रा तदुपट्टिकैका
षष्ट्यङ्गुला दैर्घ्यतया तथाद्या ॥"

"इदानीं यन्त्रोपकरणमाह ।
यत् खटकैः स्थूलतरं फलार्द्धं
तत्रोक्त-१८ इत् स्याच्चरशिञ्जिनीह ॥"

"इदानीं यष्टिसाधनमाह ।
वेदाः ४ भवाः ११ शैलभुवो १७ धृतिश्च १८
विश्वे १३ च बाणाः ५ फलकर्णगमाः ।
अर्कोद्धृताः स्युः क्रमशः खदेषां
राश्यर्द्धलम्ब्यानि हि खण्डकानि ॥
तैः क्रान्तिपाताद्यवमैर्भुजण्या
षष्ट्याहृतास्वयपेन युक्ता ।
दिग्भो कलाभा भवतीह यष्टिः
सा पट्टिकायां सुषिरात् प्रदेया ॥"

"इदानीं यष्टिप्रयोजनमाह ।
धार्य्यं तथा फलकयन्त्रमिदं यथैव
तत्पार्श्वयोर्लगति तुल्यमिनस्य तेजः ।
छायाक्षणा स्पृशति तत्परिधौ यमंशं
नष्टांशके मतिमता तरणिः प्रकल्प्यः ॥
अथ प्रोतां रविलवगतां पट्टिकां न्यस्य तस्माद्-
यष्टिस्थ्यादुपरि फलकेऽधस्य गोलक्रमेण ।
यस्माद्दीयष्ठरदलगुणस्तत्र या ज्या तयात्र
छिन्ने वृत्ते तलगघटिकाः स्युर्नता लम्बकान्ताः ॥"

"अथ यष्टियन्त्रमाह ।
त्रिज्याविष्कम्भार्द्धं वृत्तं कृत्वा दिगङ्कितं तत्र ।
दत्वार्ग्गां प्राक् पश्चाद्दुज्यावृत्तञ्च तन्मध्ये ॥
तत्परिधौ षष्ट्यङ्कं यष्टिर्नतद्युतिस्ततः केन्द्रे ।
क्षिप्याङ्गुला निधेया यष्ट्याग्रात्मान्तरं यावत् ।
तावत्यो नाड्यो यद्दिनगतपश्चि प्रदर्भवेन तत्र ।
दिनगतशेषा नाड्यः प्राक् पश्चात् स्युः क्रमेणैवम् ॥"

"इदानीं धीयन्त्रं विवक्षुरादौ तत्प्रशंसामाह ।
अथ किमु पृथुतन्त्रैर्धीमतो भूरियन्त्रैः
स्वकरकलितयष्टेर्दत्तमूलाग्रदृष्टेः ।
न तदविदितमानं वस्तु यद्दृश्यमानं
दिवि भुवि च जलस्थं प्रोच्यतेऽथ स्थलस्थम् ॥
अत्र प्रश्नः ।
वंशस्य मूलं प्रविलोक्य चाग्रं
तन्मध्यमानं तस्य समुच्छ्रयञ्च ।
यो वेत्ति यष्ट्यैव करस्थयाऽसौ
धीयन्त्रवेदी वद किं न वेत्ति ॥"

"अथ यष्ट्या ध्रुववेधेन पलभामाह ।
यष्ट्यग्रमूलसंलग्नं विदृष्ट्या ध्रुवमग्रमूलयोर्लम्बो ।
बाहुर्लम्बान्तरभूर्लम्बोच्छ्रायान्तरं कोटिः ॥
कोटिर्द्वादशगुणिता बाहुविभक्ता पलप्रभा ज्ञेया ॥"

"इदानीं वंशादिवेधमाह ।
विदृश्येवं वंशतलं दृगुच्छ्रायादगादांशोः ।
कोट्या लब्धं ज्ञेयं स्वयंशमध्ये महीमानम् ॥
विद्धाग्रो वंशाग्रं भूमानं कोटिसंगुणं भक्तम् ।
दोर्भ्यां वंशोच्छ्रायो दृगुच्छ्रायेण संयुतो ज्ञेयः ॥
उदाहरणम् ।
पञ्चशताङ्गुला १४५ यष्टिरस्य ष्टिर्दृग्गुणच्छ्रयः ।
षट्कराक्तलवेधे दोः कोटिः षष्टदशाङ्गुला ॥
अग्रवेधे रसेशा ११६ दोः कोटिस्तुरगकुञ्जराः ।
वंशस्य यस्य तन्मानं चालवंशान्तरं वद ॥"

"अथ केवलाग्रवेधेनाह ।
अग्रं विध्योर्ध्वेऽस्य: पुनरुपविश्य तद्दिशेत् ॥
निजभुजभक्ते कोटी तदन्तरहृतो दृगौच्चयविश्लेषः
भूमिर्वंशोच्छ्रायः पृथक् पृथक् पूर्ववज्ज्ञेयम् ॥
अत्र प्रश्नः ।
ऊर्ध्वस्थस्य गृहादिभिर्व्यवहितस्याप्यग्रमात्रं सखे !
वंशस्य प्रगुणस्य यस्य सुसमे देशे समालोक्यते ।
अत्रैव त्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं
मन्ये यन्त्रविदां वरिष्ठपदवीं यातोऽसि धीयन्त्रवित् ॥
उदाहरणम् ।
दृष्टयष्ट्योर्द्वयंस्थेन वंशाग्रं विध्यता सखः ।
दृष्टचतुष्करोऽथाग्रयष्ट्या साङ्काङ्गुलः सखे ॥
निविष्टेन तथा कोटिरङ्गुलं वेधयोरपि ।
आलयवंशान्तरं ब्रूहि वंशोच्छ्रायञ्च वेधवित् ॥"

"अथ जलान्तर्वेधमाह ।
एवं तोयेऽप्यौच्चं तत्र दृगौच्चोनितं भवति ।
किंवा यष्ट्या कोटी दृगुच्छ्रायौ जलान्तरे बाहू ॥
अत्र प्रश्नः ।
दूरस्थस्य न दूरगस्य यदि वा दृष्टस्य दृष्टस्य वा
वंशस्य प्रतिविम्बितस्य सलिले दृष्टाग्रमात्रं सखे ।
अत्रैव त्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं
तर्हि गर्वंगमतोऽङ्ग्रियशमनुपलास्येन मन्ये भुवि ॥
उदाहरणम् ।
दृष्टा येन यदृग्गा कोटिर्वाहुश्च चतुरङ्गुलः ।
ऊर्ध्वाग्रेऽप्युपविष्टेन बाहुरेकादशाङ्गुलः ॥
कोटिरष्टाङ्गुला तोये वंशाग्रं विध्यता सखे ! ।
साकृष्टौ दृगुच्छ्रायौ वंशौच्चं चान्तरं वद ॥"

"किंवा यष्ट्यैवास्योदाहरणम् ।
गदहैरमरैर्मुन्यात्कुमाग्रया क्रमात् ।
आत्मतोयान्तरं दृष्टा वंशौच्चं चान्तरं वद ॥"

"अथ स्वयंवहमाह ।
लघुदारुजनेमिचक्रे समसुषिरारा: समान्तरा नेम्याम् ।
किञ्चिद्वक्रास्तोण्याः सुषिरस्यार्द्धं पृथक् तासाम् ॥
रसपूर्णं तच्चक्रं द्व्याधाराक्षस्थितं स्वयं भ्रमति ॥"

"अथान्यदाह ।
उत्कीर्य नेमिमथवा परितो मदनेन संलग्नम् ।
तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुषिरे रसं क्षिपेत् तावत् ॥
यावदगेकपार्श्वं क्षिप्तजलं नान्यतो याति ।
पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमति स्वयं जलाकृष्टम् ॥"

"अथान्यदाह ।
ताम्रादिमयस्याङ्कुशरूपनलस्याम्बुपूर्णस्य ॥
एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखञ्च बहिः ।
युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुण्डाद्बहिः पतति ॥
नेम्यां बद्ध्वा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा धार्य्यम् ।
नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तद्घटीमध्ये ॥
भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकृष्टम् ।
चक्रच्युतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया ॥"

"इदानीमन्येषां स्वयंवहसुपहसन्नाह ।
यदधोरन्ध्रनलं तत् सापेक्षत्वात् स्वयंवहं ग्राम्यम् ।
चतुरचमत्कारकरी युक्तिर्यन्त्रं नहि ग्राम्या ॥
एवं बहुधा यन्त्रं स्वयंवहं कुहकविद्यया भवति ।
नेदं गोलाश्रितया पूर्वोक्तत्वाच्चयाप्युक्तम् ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोले यन्त्राध्यायः ॥)

यन्त्रकं, क्ली, यन्त्रकाष्ठम् । (कुन्दम् । इति हेमचन्द्रः । ३।५७३ ॥) कुँद इति भाषा । यम्यते काष्ठमनेनेति यमधातोष्ट्रप्रत्ययेन यन्त्रं ततः स्वार्थे कप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । २ ।
"कार्य्यो गोफणिकाबन्धः कण्ठामावेश्य यन्त्रकम् ।
न कुर्य्यात् स्वप्नसेकञ्च तेन क्लिद्यति हि व्रणः ॥"
यन्त्रयति बध्नाति सेतुप्रभृतीनीति । यन्त्रि + ण्वुल् । सेतुप्रभृतिनिर्म्मातरि, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ८० । १ ।
"स्वकर्म्माभिरताः शूराः खनका यन्त्रकास्तथा ॥"
"यन्त्रकाः जलप्रवाहादियन्त्रणसमर्थाः ।" इति तट्टीका ॥)

यन्त्रगृहं, क्ली, (यन्त्रस्य गृहम् ।) तैलिशाला । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६३ ॥ घानिघर इति

यमकीय, पुं, यमायविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका।

महर इति भाषा।

यमनं, क्री, (यम+ल्युट्।) दमनम्। बन्धनम्। (यथा, रघुः सुखमाने अष्टादशाध्याये। "यमनमन कर्ममर्यादितर्क।") नियमनम्। इति मेदिनी। ने, ७१। (यथा, रघुः उत्तर- सर्गे ११ अध्याये।

"तमन्तकारेरमोभकर्वैवापारवम्यात्।

हंसमन्दं मर्जेरतिः च यायावनमद्ः।")

यमना, स्त्री, (यम+"ह्नावयमोर्युच्।" इति युच्। टाप्।) पीडा। यथा,

"तदस्यामनरेव विरोधं मो

बहुदर्शनि घुरा दमनम्बरः।

विविधवीरकृदश्ननम्बा

ममतावधसायप्रविशमनी।"

(शैवाहरम्भिकायां विशेषो विषयः।)

यमनिका, स्त्री, (नियम्यतेऽनेन। नियम। बरनि अरु। पीड़। यमनिका।) वैवर्णपर्यायम्।

इत्यमरः। बीजा इति भाषा।

यमला, स्त्री, (यमल+अजादित्वात् टाप्। पीड़ा- यमा। यमल+अच्। इति अन इत्यम्।) यमा। यमना यमनी। यथा, हैमचन्द्रे।

"यमला द्यमला वाक्यो ......

ऊर्ध्वमा।"

यमल, पुं, (यम+लः।) यमः। इति भरतः। (यथा रुद्रे पात्राद्ये, १। १०। १०।

"यमला च बहुर्वेदं ......

यस वा ......।")

यमलं (स्व) ति यमलेन्द्रः। यमलयामलमिति ...

....।

"यमलेनोभयमाकर्मं कृत्वा वेदामबाहु-

यरात्।

[illegible]

[illegible]

यमः, पुं, (यमयति नियमयति जीवानां फलाफलमिति। यम्+अच्।) दक्षिणदिक्पालः। तत्पर्य्यायः। धर्म्मराजः २ पितृपतिः ३ सम- वर्त्ती ४ परेतराट् ५ कृतान्तः ६ यमुनाभ्राता ७ शमनः ८ यमराट् ९ कालः १० दण्डधरः ११ श्राद्धदेवः १२ वैवस्वतः १३ अन्तकः १४। इत्यमरः। १।१।६२। धर्म्मः १५ धर्म्मराट् १६ जीवितेशः १७ महिषध्वजः १८ जीवितेश्वरः १९ दण्डधारः २० कीनाशः २१ हरः २२ महिषवाहनः २३ शीर्णपादः २४ भीमशासनः २५ कङ्कः २६ हरिः २७। इति शब्दरत्नावली। कर्म्मकरः २८। इति जटाधरः। *। चतुर्दश- यमनामं यथा,—

"यः कश्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम्।

यमुनायां विशेषेण नियतस्तर्पयेद्यमान्।

यमाय धर्म्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च।

वैवस्वताय कालाय सर्व्वभूतक्षयाय च।

औडुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः।

एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रीन् दद्यात् जला-

ञ्जलीन्।

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति।"

इति तिथ्यादितत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम्।

तन्नामनिरुक्तिर्यथा,—

"संज्ञा च रविणा दृष्टा निमीलयति लोचने।

यतस्ततः सरोषोऽर्कः संज्ञां निष्ठुरमब्रवीत्।

मयि दृष्टे सदा यस्मात् कुरुषे नेत्रसंयमम्।

तस्माज्जनिष्यसे मूढ़े! प्रजासंयमनं यमम्।"

मार्कण्डेय उवाच।

"ततस्तस्यास्तु संजज्ञे अनुग्रायेव तेन वै।

यमश्च यमुना चैव प्रख्याता सुमहानदी।"

इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे ७७ अः।

तस्याकारो यमपुरे तस्य रूपं यथा,—

"तत्रायान्ति जनो दृष्टा वरान् धर्म्मपरायणान्।

भास्करः सौम्यमादाय स्वयं नारायणो भवेत्।

चतुर्भुजः श्यामवर्णः प्रफुल्लकमलेक्षणः।

शङ्खचक्रगदापद्मधारी गरुड़वाहनः।

किरीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः।"

"तस्य पापिनो रूपं यथा,—

.....

.....

.....

.....

.....।"

इति ......। ५५ अध्यायः।

.... स्यानधिकारी यथा,—

"प्रोवाच धर्म्मं य...

कार्य्यं त्वया तत् श...

मनोवाच

ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे ...

यकर्म्मनिरता दान्ता न ...

सर्व्वदा संपूजितो यैस्तु यैः ...

यैश्च नित्यं स्मृतः कृष्णो न ते ...

नमः कृष्णाच्युतानन्त वासुदेवे...

यैर्भावभाविता धर्म्म! न तैः ...

दानं दत्तहिर्यैर्हसमच्युतः प्रीयता...

महापुरःसरैर्धर्म्म! न ते मद्वि...

उत्तिष्ठद्भिः स्वपद्भिश्च प्रगच्छद्भिश्च ...

यैः स्मृतस्तु सदा धर्म्म! न ...

सर्व्वबाधासु ये कृष्णं संस्मरन्ति ...

तद्भावभाविनो ये च न ते ...

स एव धाता सर्व्वस्य सविशेषकरा...

यमसंयमने व्यक्तः सं ...

इति वह्निपुराणे नरसिंहप्रादुर्भावादः...

अपि च।

माधव उवाच।

"यत् त्वया सुमहत् पुण्यं ...

प्रमाणं मे हि लोकानां धर्म्मो ...

यम उवाच।

यमो यम इति श्रुत्वा ...

आत्मा च यमितो येन न ...

आदर्शस्थं यथा सत्यमहिंसा ...

ध्यानं प्रसादो माधुर्य्यं सन्तोष...

यमैश्च नियमैश्चैव यः करोत्याद...

स चाहङ्कार तु मां याति परं ब्रह्म...

इति तत्रैव यमप्रतिलोमाख्या...

सावित्रीकृतं यमाष्टकं स्तोत्रं यथा,—

सावित्र्युवाच।

"तपसा धर्म्ममाराध्य पुष्करे भास्कर...

धर्म्मांशं यं सुतं प्राप धर्म्मराज...

समता सर्व्वभूतेषु यस्य सर्व्वस्य साक्षि...

अतो यन्नाम शमनमिति तं प्रणमा...

येनान्तश्च कृतो विश्वे सर्व्वेषां...

कर्म्मानुरूपकालेन च तं कृतान्तं प्रणमा...

बिभर्त्ति दण्डं दण्डाय पापिनां शुद्धि...

नमामि तं दण्डधरं य ...

विश्वं च कलयत्येव यः सर्व्वायुश्च सन्त...

अतीव दुर्निवार्य्यश्च तं काल...

तपस्वी वैष्णवो धर्म्मी संयमी विजितेन्द्र...

जीविनां कर्म्मफलदं यमं प्रणमाम्य...

स्वात्मारामश्च सर्व्वज्ञो मित्रं पुण्यकृतां...

पापिनां क्लेशदो यस्तं पुण्यमित्र...

यज्जन्म ब्रह्मणो वंशे ज्वलन्तं ब्रह्मतेज...

यो ध्यायति परं ब्रह्म ईश्वरं ...

इत्युक्त्वा सा च सावित्री प्रणनाम ...

यमस्तां विष्णुभक्तिं कर्म्मविपाकं ...

यमाष्टकं नित्यं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
…तस्य भयं नास्ति सर्व्वपापात् प्रमुच्यते ॥
…पापी यदि पठेत् नित्यं भक्त्या च नारद ! ।
…: करोति तं शुद्धं कायव्यूहेन निश्चितम् ॥"
…ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥
…रभाविकयमदन्ता यथा,—
…र्निकस्य दिनान्यष्टावष्टमेष्टायनस्य च ।
…स्य दशना एते लघ्वाहारी स जीवति ॥"
इति वैद्यकम् ॥ * ॥
…हृमत्स्यघृतैलघृतगन्धाश्च ये नराः ।
…गन्धाश्च ये वान्ति गन्तारस्ते यमालयम् ॥
…ा ललाटमायान्ति बलिं नाश्नन्ति वायसाः ।
…ं वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्यायः ॥
…स्य शापवृत्तान्तं शापान्तवृत्तान्तञ्च यम-
…शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) शरीरसाधना-
…नित्यकर्म्म । इत्यमरः । २ । ७ । ४९ ॥
…उपायान्तरनिरपेक्षं शरीरमात्रसाध्यं नित्यं
…ब्दोविनयदककार्य्यं यत्कर्म्म सत्यास्तेयादि तद्-
…मः । यमेरप् ।
…अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्य्यमकल्कता ।
…अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चैव व्रतानि च ॥'
इति मनुः ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥
… च अष्टाङ्गयोगान्तर्गताङ्गविशेषः । स तु
…प्रविधो यथा,—
…ब्रह्मचर्य्यं दया क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्कता ।
…अहिंसास्तेयमाधुर्य्ये दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥"
इति गारुडे १०८ अध्यायः ॥ * ॥
… च यमविधो यथा,—
'अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यापरिग्रहौ ।
यमाः सप्राप नियमाः शौचं द्विविधमीरितम् ॥"
इति तत्रैव २१० अध्यायः ॥
"अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहा यमाः ।"
इति पातञ्जले साधनपादे ।३०। यच्छति निय-
च्छति इन्द्रियग्राममनेनेति । यम + घञ् ।)
संयमः । यथा, अमरः । ३ । २ । १८ ।
"वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ।"
काकः । शनिः । इति मेदिनी । मे, २६ ।
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ३० ।
'अतीन्द्रः संग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥"
"धर्म्मार्थं यच्छतीति यमः ।" इति तद्भाष्ये शङ्करा-
चार्य्यः ॥)
…मः, त्रि, (यच्छति एकत्र गर्भाशये नियतौ
भवतीति । यम् + अच् ।) यमजः । इति
मेदिनी । मे, २६ । यमौ द्वौ दलितस्य यथा,
"यदि देहेषु चात्वार्यु…तौ पूर्व्वजकालः ।
… यातना यमौ तत्रापि प्रथमं … ।
… यमः विनश्येत … … प्रतिष्ठितम् ॥
… … … यमौ द्वौ तु … -
… … … -
… ।" इति उद्वाहतत्त्वम् ॥ (यथा,—
"… … … … ।

यमाविवाभिषोचेति धर्म्मतरपुरःसरौ ॥"
इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
अनयोरेकस्य हीनतरपरस्य चाप्यताकथमित्यत
आह ।
"कर्म्मात्मकत्वाद्विषमांशभेदात्
शुक्रासृजं वृद्धिमुपैति कुक्षौ ।
एकोऽधिको न्यूनतरो द्वितीय
एवं यमेऽप्यभ्यधिको विशेषः ॥"
इति चरके शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
यमकं, क्ली, (यमं युग्मभावं कायति प्राप्नोतीति ।
कै + कः ।) शब्दालङ्कारः । तस्य लक्षणादि
यथा,—
"सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः ।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥
अत्र द्वयोरपि पदयोः क्वचित् सार्थकत्वं
क्वचिन्निरर्थकत्वं क्वचिदेकस्य सार्थकत्वमपरस्य
निरर्थकत्वमत उक्तं सत्यर्थे इति । तेनैव
क्रमेणेति दमो मोद इत्यादेर्विभक्तविषयत्वं
सूचितम् । एतच्च पदपादार्द्धश्लोकावृत्तित्वेन
पादाद्यावृत्त्यनेकविषयतया प्रभूततमभेदं
दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।
'नवपलाशपलाशवनं पुरः
स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्
स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥'
इति माघे । ६ । २ ।
अत्र पदावृत्तिः पलाशपलाशेति सुरभिं
सुरभिमित्यत्र च द्वयोः सार्थकत्वम् । लतान्त-
लतान्तेत्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वं परागपरागे-
त्यत्र द्वितीयस्य एवमन्यत्राप्युदाहार्य्यम् । यम-
कादौ भवेदैक्यं डलोर्ब्बवोर्लरोस्तथा । इत्युक्त-
नयात् । भुजलतां जडतामबलाजन इत्यत्र
न यमकत्वहानिः ।" इति साहित्यदर्पणे दशमः
परिच्छेदः । १० ॥ (यमकालङ्कारस्तु युग्मपाद-
यमकायुग्मपादयमकादन्तयमक-पादमध्ययमक-
पादान्तयमक-पादादियमक-पादादिमध्ययमक-
पादाद्यन्तयमक-मध्यान्तयमक-सार्व्वयमकगर्भ-
यमक-सन्दष्टयमक-पुच्छयमक-पादयमक-त्रिपुट-
यमक-समुद्गयमक-विपर्ययमक-संदष्टयमक-… यमक
यमकावलीभेदात् दशविधः । … -
… … … यमकश्लोक काव्या-
दर्शे शब्दपरिच्छेदे च द्रष्टव्यम् । … ।
यथा, महाभारते । ३ । ४५ । ३२ ।
"तनो निवाटकत सुताः … ।
यमकं … … … ॥"
"यमकं … … … ।" इति
… । … । यथा, महा-
भारते । ३ । १९ । ८ ।
"… … … ।
… … … ॥"
"… … ।" इति … …
… ।/ त्रि, … । इति मेदिनी । के, १३३ ॥

यमकः, पुं, (यम् + भावे घञ् । स्वार्थे कन् ।)
संयमः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥
यमकालिन्दी, स्त्री. (यमः कालिन्दी च सुतः सुता
च यस्याः ।) संज्ञा । सा च सूर्य्यपत्नी । इति
शब्दरत्नावली ॥
यमकीटः, पुं, (यमसूचकः कीटः ।) घुघूर्नामा
कीटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यमकोटिः, स्त्री, लङ्कायाः पूर्व्वे पृथिव्याश्चतुर्थभागे
देशविशेषः । यथा,—
"लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः
प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च ।
अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
सौम्येऽथ याम्ये वडवानलश्च ।
कुवृत्तपादान्तरितानि तानि
स्थानानि षड्गोलविदो वदन्ति ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥
यमघण्टः, पुं, (यमं घण्टयतीति । घण्ट +
अच् ।) योगविशेषः । यथा,—
"द्वि मघापूर्व्वफल्गुन्यौ पुष्याश्लेषा च चन्द्रयोः ।
ज्येष्ठानुराधा भरणी चाश्विनी कृत्तिकार्क्क ॥
हस्तार्द्रा चन्द्रे मूला पूर्व्वाषाढा च रेवती ।
सौरे श्रुतरभाद्रश्च शुक्रादि स्वातिरोहिणी ।
शनिवारे शतभिषा श्रवणा यमघण्टकः ॥"
इति सारसंग्रहः ॥
अपि च ।
"घण्टोऽसत्यंसंयुक्ते स्वरव्यतिरिक्ते सौम्यवारे-
ऽर्कमापि ।"
अस्य वर्ज्यकालनिर्णयो यथा,—
"यमघण्टे त्यजेदष्टौ गर्भो दारश नाडिकाः ।
अन्येषां मासयोगानां मध्याद्वान् परतः शुभम् ॥"
अस्य दोषा यथा,—
"अभिमानी न जीवेत यदि प्रवणो भवेत् ।
विवाहे विधवा नारी यात्रायां मरणं भवेत् ॥
निष्फलं कृषिवाणिज्यं विद्यारम्भे च मन्दता ।
राजदर्शने भङ्गः स्यात् गृहाद्वा मरणं ध्रुवम् ॥
अलङ्कारे धनं नास्ति ग्रन्दाने च निष्फलं ।
शुभकर्म्माणि सर्व्वाणि नैव कुर्य्याद्विचक्षणः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
रविवारे १० । ११ । सोमवारे ८ । ९ । मङ्गल-
वारे १७ । १८ । १ । २ । बुधवारे १३ । ६ ।
बृहस्पतिवारे १९ । २० । २६ । २७ । शुक्र-
वारे १५ । ३ । शनिवारे २३ । २२ । इति
यमघण्टयोगः ॥
यमजः, त्रि, (यमौ यमजः सन् जायते इति ।
जन् + डः ।) … … …
… । यथा, मेदिनी । जे, २३ ।
"… … … ।"
(यथा च … । … । … ।
"… … … -
… ।
… …
… ॥")

अस्य ज्येष्ठत्वं यमशब्दस्य मध्यमम् । (अश्वविशेषे, पुं । यथा, अश्ववैद्यके । १ । १५२ ।
"एकेनाङ्गेन हीनेन भिन्नेन च विशेषतः ।
यमजं वाजिनं विन्द्यात् वामनं वामना-
कृतिम् ॥")

यमदग्निः, पुं, (जमत् हुतभक्षणशील: प्रज्वलितो ऽग्निरिव । पृषोदरादित्वात् जस्य यः ।) जमदग्निमुनिः । स तु परशुरामपिता । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ (विवृतिस्तु जमदग्निशब्दे द्रष्टव्या ॥)

यमदूतः, पुं, (यमस्य दूतः ।) यमस्य चरः । यथा,—
"यमदूतपिशाचाद्यैर्यत् परासुरुपास्यते ।
यच्चरौषधवीर्य्याणि तस्मात् परिवर्ज्जयेत् ॥"
इति वाग्भटे शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
धर्म्मस्य उवाच ।
"के यूयं विकृताकारा: पाशमुद्गरपाणयः ।
दंष्ट्राकरालवदना अङ्गारसदृशप्रभाः ॥
यूयं सर्व्वे महाघोरा: ज्वलत्पावकलोचनाः ।
कृता तथापि युष्माकमियं केन सुदुर्गतिः ॥"
यमदूता ऊचुः ।
यमदूता वयं सर्व्वे यमाज्ञाकारिणः सदा ।
त्वदूरणोऽयं हिमालाकं समदाम् कमलो-
दयः ॥"
इति पद्मपुराणे क्रियायोगसारे ६ अध्यायः ॥

यमदूतकः, पुं, (यमस्य दूत इवेति कन् ।) काकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यमदूत + स्वार्थे कन् ।) यमदूतश्च ॥

यमदूतिका, स्त्री, (यमस्य दूतिकेव ।) तिन्तिडी-वृक्षः । (यथा,—
"चौवनं चौवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः ।
हिमालयं धारभूमौ प्राणदा यमदूतिका ॥"
इत्युद्भटः ॥)

यमदैवता, स्त्री, (यमो दैवता अधिष्ठात्री यस्याः ।) भरणीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २२ ॥

यमद्रुमः, पुं (यम इव भयावहो द्रुमः ।) शाल्मलि-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य शाल्मलिशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

यमद्वितीया, स्त्री, (यमप्रिया द्वितीया इति मध्य-पदलोपिसमासः ।) कार्त्तिकशुक्लद्वितीया । भ्रातृद्वितीया इति ख्याता । तदुक्तं यथा,
...ङ्कराले ।
"कार्त्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भ्रातृपूजनम् ।
... न कुर्व्वन्ति भवन्ति नरकभाञ्जि ॥"
...ना इति हेमः । महाभारते ।
"...कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर ! ।
...ऽ यमुनया पूर्व्वं भोजितः स्वगृहे स्वयम् ।
...मिनवत्यै मासे ! न भोजनमतो बुधैः ॥
...स्मिन् विशेषेणाभीष्टं पुष्टिवर्द्धनम् ।
...च दातव्यं भगिनीभ्यो विधेयतः ॥"
... विशेषेण यमदूतांश्च पूजयेत् ।

अर्घ्यश्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वये: ॥"
सहजद्वयैर्भगिनीभ्रातृभिः । अर्घ्यमन्त्रः ।
"एह्येहि मार्त्तण्डज पाशहस्त
यमान्तकालोकधरामरेश ।
भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां
गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥
धर्म्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनाग्रज ।
पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं सूर्य्यपुत्र नमोऽस्तु ते ॥"
यमुनाञ्च संपूज्य नमस्कुर्य्यात् ।
"यमस्वसर्नमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।
वरदा भव मे नित्यं सूर्य्यपुत्रि नमोऽस्तु ते ॥"
अन्नं दत्त्वा पठेत् ।
"भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् ।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥"
ज्येष्ठा चेत् तदाग्रजाताहमिति वदेत् । अत्र भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनं इति विधिसमभिव्याहृत-फलश्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात्तस्य मुख्य-कालोऽष्टधाविभक्तदिनपञ्चमांशो ग्राह्यः । यथा
"पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।
पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते ॥
संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ।
इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठञ्च सप्तमं नयेत् ॥"
संविभागो विभज्यान्नस्य प्रतिपादनम् । देवोऽत्र वैश्वदेवसम्बन्धी । पञ्चमांशालाभे तु ।
"न सक्षीतोद्धृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत् ।
नातिप्रगे नातिसायं नातिसन्ध्यासमीपतः ॥"
इति मनूक्तपर्य्युदस्तसूर्य्योदयेतरकालोऽपि ग्राह्यः । सौहित्यं तृप्तिः । अत्र भोजनस्य राग-प्राप्तत्वेऽपि तत्कालस्य ।
"मुनिभिर्द्दिरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्त्यवासिनां
नित्यम् ।
अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः ॥"
इति कात्यायनीयेन नियमितत्वाद्भोजनकालस्य वैधत्वेन प्राप्तीयत्वात् न सामान्यशास्त्रप्राप्तत्व-धोविपर्य्युदासस्थितिः । अथात्राध्ययनं आषा-ढाम् । प्रेतपक्षोत्तरद्वितीयायां तन्निषेधात् । यथा च राजमार्त्तण्डे ।
"प्रे कोषे या द्वितीयास्याः प्रेतपक्षे गते तु या ।
या तु कौमागरे याति चैत्रावत्याः परेऽपि च ॥
चातुर्मास्ये मघायां च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।
पराश्रितास्वनध्यायः पुराणैः परिकीर्त्तितः ॥"
व्यानिधि । तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ● ॥ अस्यां व्रत-विधानं यथा,—
नारद उवाच ।
"भगवन् ! प्रष्टुमिच्छामि नामदं विनया-
न्वितः ।
तद्व्रतं ब्रूहि मे स्वामिन् ! मृत्युं येन न पश्यति ॥
यत्सर्व्वं महत्पुण्यं शोभनं व्रतमुत्तमम् ।
प्रसादं कुरु मे स्वामिन् ! यथाहं तत् करोमि
भोः ॥

ब्रह्मोवाच ।
यदि चेच्छसि विप्रेन्द्र मना...
व्रतं यमद्वितीयाख्यं शृणु मे...
कार्त्तिके मासि शुक्लायां द्विती...
कर्त्तव्यं तद्विधानेन अपमृत्यु...
ब्राह्मे मुहूर्त्ते चोत्थाय चिन्तये...
प्रातः कृत्वा द्विजः स्नानं दन्तधा...
ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानु...
कृतनित्यक्रियो हृष्टः कुक्कुलाङ्गरभ...
विधिं विशुद्ध वदद संस्थाप्यौदुम्बरे...
पद्मं सप्तदलं कृत्वा पूजयेत् सुसमा...
चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमैर्दिव्यसतम ॥...
पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्नारिकेलादिभिः फ...
सरस्वतीव वरदां वीणापुस्तकधारिणीं...
ध्यायेत् शुक्लाम्बरधरां हंसवाहनसंस्थि...
ततो मृत्युविनाशार्थं सालङ्कारां पयस्विनीं...
विप्राय वेदविदुषे गाञ्च दद्यात् वत्सकाम...
अपमृत्युविनाशाय संसारार्णवत...
विप्र तुभ्यमिमां रौद्रीं धेनुं सम्प्र...
इति वाक्यविचारेण धेनुं दद्याद्...
कुलीनाय सुधान्याय रोगहीनाय...
तदभावे घोरकुम्भं सवत्सं सहिरण्य...
औदुम्बरविधानेन सम्प्रदद्याद्विजात...
तस्याप्यलाभे विप्रेन्द्र ! विप्राय मृत्यु...
दद्यात् कार्त्तिकशुक्लायां द्वितीयायां...
शक्तिश्रेष्ठात् तथा रुद्रान् संपूज्य चा...
नारिकेलादिदानेन तोषयेत् सुव्रत...
ततः सोदरसम्पन्ना भगिनी याभवत्गृहे...
तस्या गृहं समागत्य श्रद्धयाऽभिवा...
भद्रे भगिनि ! शुभगे त्वद्गृहं परसोदरे ।
श्रेयसेऽद्य नमस्कर्त्तुमागतोऽहं तवालयम् ।
इति श्रुत्वा भगिन्यादिः सोदरं विनयान्वि...
भद्रपात्रैस्ततस्तस्य पूजनं क्रियते...
अद्य भ्रातृमती भ्रातस्त्वं मे यदि...
भोक्तव्यं भोऽद्य मद्गेहे आयुषे कुल...
कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां स...
यमो यमुनया पूर्व्वं भोजितः स्वगृहे...
अस्मिन् दिने यमेनापि पूजिता भगि...
स्वसृगेहे वैश्मनि यो न भुङ्क्ते...
यमद्वितीयादिनमेव लब्ध्वा ।
तं पापिनं सर्व्वसुराः प्रगृह्य
संसारमार्गे रटयन्ति विप्र ॥
तस्माद्भ्राता स्वसुर्गेहे भोक्तव्यं मासि...
शुक्लायाञ्च द्वितीयायां सर्व्वेन्नाय भो...
वर्षे वर्षे च कर्त्तव्यं यमस्य आयुषे श्रिये ।
ततः सम्प्राप्य समते भगिन्यै सुविधानतः ।
स्वर्णालङ्कारवस्त्रादिदानसत्कारमादरात् ।
प्रदद्यात्तुमिश्राद्यं त प्रणयावनतः सुधीः ।
स आशीर्भिः प्रदत्तास्ता नमस्कृत्य दत्तायीं
सर्व्वा भगिन्यः सम्पोष्या ज्येष्ठानुक्रमयत्नतः ।
वस्त्रान्नपानसत्कारैर्भोजनैः पुष्टिवर्द्धनैः ।
करोत्येवं नरो विद्वान् याति यमयातनाम् ।

प्नोति सत्यं सत्यं हि नान्यथा ॥
शाविन्दो यस्मात्तस्मात्तेनोपिता: ।
: यावत् कलहो न रिपोर्भयम् ॥
मादेन भूता: प्रेताश्च राक्षसा: ।
यन्ते धर्म्मराजेन ताड़िता: ॥
हणाकृति दण्डमुद्गरधारक: ।
रैर्द्दष्टैरुग्रो कालात्मने नम: ॥
शार्द्दूल ! कुरुष्व तद्व्रतं शुभम् ।
ीयाख्यमपमृत्युनिवारणम् ॥
भावेन पुत्रपौत्रसमन्वित: ।
ते विप्र ! गृहस्थ: स्यात् यदैव हि ॥
मो धर्म्मो न भूतो न भविष्यति ।
ा कर्त्तव्य इह लोके परत्र च ॥
ीयाख्यं व्रतं कुर्व्वन्ति मानवा: ।
पापं तन्नश्यादेव नश्यति ॥
ते पुत्रं धनहीनो लभेद्धनम् ।
लभेद्भार्य्यां सुरूपां कुलसम्भवाम् ॥
र्थौ यमुनया यमराजदेव:
: सकललोकनिपातदक्ष: ।
नक्ति सुतियौ च यदि भगिन्या:
वित्तमतुलं स चिरायुरेव ॥”
पाद्मे उत्तरखण्डे १२५ अध्याय: ॥
(यमा युग्मीभूता धारास्य । यद्वा,
नाधिका धारा यत्र ।) पार्श्वद्वय-
त्रविशेष: । किरीच काटार इत्यादि

(यम्+भावे ल्युट् ।) बन्धनम् ।
इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (संयम: ।
वंशे भविष्यपर्व्वणि । १९ । ४८ ।
ननामासि यतस्त्वं यामनाख्यया ।
रिवासि यमनाद् यतिरुच्यसे ॥”)
मयति नियमयतीति । यम्+ल्यु: ।)
ति मेदिनी । ने, १११ ॥ (यमयति
तीन्द्रियग्राममिति । संयमकर्त्तरि, त्रि ।
ाजसनेयसंहितायाम् । ८ । २२ ।
यमनो ध्रुवोऽसि धरुण: ।”
ायं संयमनकर्त्ता भवसि ।” इति वद्-
ीधर: ॥ नियमकारिणि च त्रि । यथा,
। २२ ।
ड्यन्त्रासि यमनी ध्रुवासि धरित्री ।”
सर्व्वेषां नियमकारिण्यसि ।” इति
हीधर: ॥)
ी, (यच्छति व्याप्नोतीति । यम्+
न् । टाप् ।) यवनिका । इत्यमर-
रामाश्रम: ॥ कानात् इति भाषा ॥
ी, (यमस्य पत्नी ।) यमस्य भार्य्या ।
भार्य्ये । धूमोर्णा १ विजया २ । इति
: ॥
ुं, (प्रीणातीति । प्री+क: । यमस्य
घटवृक्ष: । इति शब्दरत्नावली ॥
स्त्री, (यमस्य भगिनी स्वसा ।) यमुना ।
चन्द्र: । ४ । १४६ ॥

यमराज:, पुं. (यमश्चासौ राजा चेति ।“राजाह:
सखिभ्यष्टच् ।”५।४।९१ । इति टच् ।) यम: ।
इति हेमचन्द्र: । २।९८ ॥ अस्य पुर्य्यादि यथा,
“पुरी संयमनी तस्य चित्रगुप्तस्तु लेखक: ।
भर्य्या चण्डमहाचण्डौ धूमोर्णाविजये प्रिये ।
विचारभूमिका नीचि: सहाया: कालपूरुषा: ॥”
इति जटाधर: ॥ * ॥
स च विमात्रा छायया शप्त: । (यथा, मार्क-
ण्डेये । ७७ । २५—२९ ।
“छायासंज्ञा त्वपत्येषु यथा स्वेष्वतिवत्सला ।
तथा न संज्ञाकन्यायां पुत्रयोश्चान्ववर्त्तत ॥
लालनाद्युपभोगेषु विशेषमनुवासरम् ।
मनुस्तत् क्षान्तवानस्या यमस्तस्या न चक्षमे ॥
ताड़नाय च वै कोपात् पादस्तेन समुद्यत: ।
तस्या: पुन: क्षान्तिमता न तु देहे निपातित: ॥
तत: शशाप तं कोपात् छायासंज्ञा यमं द्विज ।
किञ्चित् प्रस्फुरमाणोष्ठी विचलत्पाणिपल्लवा ॥
पितु: पत्नीममर्य्यादं यन्मां तर्ज्जयसे पदा ।
भुवि तस्मादयं पादस्तवाद्यैव पतिष्यति ॥”)
तच्छापान्तं यथा,—
“स्वरूपधारिणीं चेमामानिनाय निजाश्रमम् ।
संज्ञां भार्य्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्कर: ॥
तत: पूर्व्वसुतो योऽस्या: सोऽभूद्वैवस्वतो मनु: ।
द्वितीयश्च यम: शापाद्धर्म्मदृष्टिरभूत् सुत: ॥
कृमयो मांसमादाय पादतस्ते महीतलम् ।
पतिष्यन्तीति शापान्तं तस्य चक्रे पिता स्वयम् ॥
धर्म्मदृष्टिर्यतश्चासौ समो मित्रे तथाहिते ।
ततो नियोगं तं याम्ये चकार तिमिरापह: ॥
यमुना च नदी जज्ञे कलिन्दान्तरवाहिनी ।”
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे । ७८ ।
२५—२९ ॥
यमराट्, [ज्] पुं, (प्राणिसंयमनात् यमप्रभृतय:
किङ्करास्तेषु राजते यमेन संयमेन राजते इति
वा । राज्+क्विप् । इत्यमरटीकायां रघु-
नाथ: ।) यम: । इत्यमर: । १ । १ । ६९ ॥
यमलं, क्ली, (यमं लातीति । ला+क: ।) युग्मम् ।
इति हेमचन्द्र: । ६ । ६० ॥ (त्रि, यमज: ।
यथा, देवीभागवते । ३ । २८ । ५ ।
“सुमित्रातनयौ जातौ यमलौ द्वौ मनोहरौ ।
ते जाता वै किशोराश्च धनुर्व्वाणधरा: किल ॥”)
यमलपत्रक:, पुं, (यमलं यमजं पत्रमस्य । बहुव्रीहौ
क: ।) अश्मन्तकवृक्ष: । कोविदारवृक्ष: । इति
राजनिर्घण्ट: ॥
यमलार्ज्जुनहा, [न्] पुं, (यमलार्ज्जुनौ हतवान्
इति । हन्+क्विप् ।) श्रीकृष्ण: । इति हेम-
चन्द्र: ॥
यमलार्ज्जुनौ, पुं, (यमलौ च तावर्ज्जुनौ चेति
कर्म्मधारय: ।) गोकुलस्थार्ज्जुनवृक्षद्वयम् । तौ
कुवेरपुत्रौ नलकूवरमणिग्रीवौ । नारदशापात्
वृक्षतां गतौ श्रीकृष्णेन उद्धारितौ । यथा,—
“यदिमौ लोकपालस्य पुत्रौ भूत्वा तम:प्लुतौ ।
न विवाससमात्मानं विजानीत: सुदुर्म्मदौ ॥
अतोऽर्हत: स्थावरतां स्यातां नैवं यथा पुन: ।
स्मृति: स्यान्मत्प्रसादेन तत्रापि मदनुग्रहात् ॥
वासुदेवस्य सान्निध्यं लब्ध्वा दिव्यशरच्छते ।
वृत्ते स्वर्लोकतां भूयो लब्धभक्ती भविष्यत: ॥
श्रीशुक उवाच ।
स एवमुक्त्वा देवर्षिर्गतो नारायणाश्रमम् ।
नलकूवरमणिग्रीवावासतुर्यमलार्ज्जुनौ ॥
ऋषेर्भागवतमुख्यस्य सत्यं कर्त्तुं वचो हरि: ।
जगाम शनकैस्तत्र यत्रास्तां यमलार्ज्जुनौ ॥
देवर्षिर्मे प्रियतमो यदिमौ धनदात्मजौ ।
तत्तथा साधयिष्यामि यद्गीतं तन्महात्मना ॥
इत्यन्तरेणार्ज्जुनयो: कृष्णस्तु यमयोर्ययौ ।
आत्मनिर्व्वेशमात्रेण तिर्य्यग्गतमुलूखलम् ॥
बालेन निष्कर्षयतान्वगुलूखलं तत्
दामोदरेण तरसोत्कलिताङ्घ्रिबन्धौ ।
निष्पेततु: परमविक्रमितातिवेप-
स्कन्धप्रवालविटपौ कृतचण्डशब्दौ ॥
तत्र श्रिया परमया ककुभ: स्फुरन्तौ
सिद्धावुपेत्य कुजयोरिव जातवेदा: ।
कृष्णं प्रणम्य शिरसाखिललोकनाथं
बद्धाञ्जली विरजसाविदमूचतु: स्म ॥
वाणी गुणानुकथने श्रवणौ कथायां
हस्तौ च कर्म्मसु मनस्तव पादयोर्न: ।
स्मृत्यां शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे
दृष्टि: सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
तद्गच्छतं मत्परमौ नलकूवरसादनम् ।
संजातो मयि भावो वामीप्सित: परमोऽभव: ॥
श्रीशुक उवाच ।
इत्युक्तौ तं परिक्रम्य प्रणम्य च पुन: पुन: ।
बद्धोलूखलमामन्त्र्य जग्मतुर्दिशमुत्तराम् ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १० अध्याय: ॥
यमली, स्त्री, (यमल+स्त्रियां ङीष् ।) चोटिका-
द्वयम् । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥ चोटी
शाटीपर्य्याये हेमचन्द्रेण गणिता सैव चोटिका ॥
यमवाहन:, पुं, (यमस्य वाहन: ।) महिष: । इति
हेमचन्द्र: । ४ । ३४७ ॥ (तथास्य पर्य्याय: ।
“महिषो घोटकारि: स्यात् कासरश्च रजस्वल: ।
पीनस्कन्ध: कृष्णकायो लुलापो यमवाहन: ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
यमव्रतं, क्ली, (यमस्य धर्म्मराजस्येव व्रतम् ।)
राजधर्म्मविशेष: । स तु पक्षपातं विना
प्राणिनां शासनरूप: । इति पुराणम् ॥
यमस्वसा, [ऋ] स्त्री, (यमस्य स्वसा भगिनी ।)
यमुना । दुर्गा । इति मेदिनी । से, ६० ॥
(यदुक्तं हरिवंशे आर्य्यास्तवप्रकरणे । ५८ । ४ ।
“जया च विजया च त्वं तुष्टि: पुष्टि: क्षमा दया ।
ज्येष्ठा यमस्य भगिनी नीलकौशेयवासिनी ॥”)
यमानिका, स्त्री, (यमानी+स्वार्थे कन् ।)
यमानी । तत्पर्य्याय: । अजमोदा २ उग्रगन्धा ३
ब्रह्मदर्भा ४ । इत्यमर: । २ । ४ । १३५ ॥
“चत्वारि यमान्याम् । यमानी द्विविधा एका

यमयमानी वा चणमोदा इत्येव ख्याता। अपरा यमानी इत्येव ख्याता अविशेषात् इदोरमोति सुभूतिः। केचित्तु चणमोदादिदयं वनयमान्यां भ्रमदमोदिदयं यमान्याभिध्याहुः। उग्रगन्धाजमोदाख्या स्मृता चैवयमानिका इति। 'यमानी दीपको दोप्यो भूतिकच यमानिका।' इति च रत्नः। यच्छति विरमति निवर्त्तते अग्निमान्द्यमनया यमानी। यमौ उ विरतौ नानीति यमट् ईप् यमानी स्वार्थे के यमानिका यमानी पञ्चमवर्गपञ्चममध्या। यवानीति अन्तःस्थचतुर्थमध्या इति केचित्।" इति भरतः॥ *॥ अस्या गुणाः। कुष्ठशूलनाशित्वम्। हृद्यत्वम्। पित्ताधिकारित्वम्। वायुकफशमित्वाग्निदत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

यमानी, स्त्री, (यच्छति विरमति निवर्त्तते अग्निमान्द्यमनयेति। यम + करणे ल्युट्। ङीप्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) यमानिका। इति शब्दरत्नावली॥ (यथास्याः पर्य्यायः।

"यमानी दीपको दीप्यो भूतिकच यमानिका॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

यमान्तकः, पुं, (यमस्यान्तकः। मृत्युञ्जयत्वादेवास्य तथात्वम्।) शिवः। इति शब्दरत्नावली। (यमश्च अन्तकश्च तौ इति विग्रहे। वैवस्वतकालौ। यथा, महाभारते। २। १०। १५।

"तेजसा सूर्य्यसङ्काशः क्षमया पृथिवीसमः। यमान्तकसमः क्रोधे श्रिया वैश्रवणोपमः॥"

"यमो वैवस्वतः अन्तकः कालः।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः॥)

यमी, स्त्री, यमुनानदी। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, श्रीमद्भागवते। ८। १३। ९।

"तृतीयां वड़वामेके तासां संज्ञासुतास्त्रयः। यमो यमी श्राद्धदेवश्छायायाश्च सुतान् शृणु॥")

यमुना, स्त्री, (यमयतीति। यमि + "अजियमि शीङ्भ्यश्च।" उणा० ३। ६१। इति उनन्। टाप्।) दुर्गा। यथा,—

"सर्व्वाणि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च। ददाति चेप्सितान् लोके तेन सा सर्व्वमङ्गला॥ सङ्गमाद्गमनाद्गङ्गा लोके देवी विभाव्यते। यमस्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥ *॥ यच्छति विरमति गङ्गायामिति। नदीविशेषः। सा तु हिमालयदक्षिणदेशादि प्रयागे गङ्गायां मिलिता। तत्पर्य्यायः। कालिन्दी २ सूर्य्यतनया ३ शमनस्वसा ४। (अमरः। १। १०। ३२।) तपनतनूजा ५ कलिन्दकन्या ६ यमस्वसा ७ श्यामा ८ तापी ९ कलिन्दनन्दिनी १० यमनी ११ यमी १२। इति शब्दरत्नावली॥ कलिन्दशैलजा १३ सूर्य्यसुता १४। इति जटाधरः॥ (यथा,— सरस्वती श्रोतसहता सरयूः सखी। यमनी कौशा उत्तराद् पूर्व्ववाहिनी॥" ...वाराहे प्रथमे खाते समस्तेध्याये॥)

अस्या जलगुणाः। पित्तदाहवान्तिहरत्वम्। स्वादुत्वम्। वातजनकत्वम्। पावनत्वम्। वह्निदीपनकरत्वम्। रोचनत्वम्। बलदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ सा यमस्य भगिनी। यथा,—

"सावर्णिर्मनुरेष्ठं तु तपो घोरं चकार च। यदादि भविता लोके मनुः सावर्णिकेऽन्तरे॥ भ्राता शनैश्चरस्तस्य यदसं स तु लब्धवान्। तयोर्यवीयसी या तु यमस्य यमजानी॥ अभवत् सा सरिच्छ्रेष्ठा यमुना लोकपावनी॥"

इति वह्निपुराणे मानवोत्पत्त्यानम्॥ *॥ सा च वृन्दावने सुषुम्नाख्या परा शक्तिः। यथा,

श्रीभगवानुवाच।

"इदं वृन्दावनं रम्यं मम धामैव केवलम्। अत्र ये पशवः पक्षिवृक्षाः कीटा नरामराः। ये वसन्ति ममाधिष्ठे मृता यान्ति ममालयम्। अत्र या गोपकन्याश्च निवसन्ति ममालये। योगिन्यस्ता मया नित्यं मम सेवापरायणाः। पञ्चयोजनमेवं हि वनं मे देहरूपकम्। कालिन्दीयं सुषुम्नाख्या परमामृतवाहिनी॥"

इति पाद्मे पातालखण्डे ७ अध्यायः॥ *॥ अस्या जलस्य श्यामवर्णकारणं यथा,—

पुलस्त्य उवाच।

"यदा दक्षसुता भद्र! सती याता यमक्षयम्। विनाश्य दक्षयज्ञं तं विचचार त्रिलोचनः॥ ततो वृषध्वजं दृष्ट्वा कन्दर्पः कुसुमायुधः। अपत्नीकं तदास्त्रेण उन्मादेनाभ्यताड़यत्॥ ततो हरः शरेणाथ उन्मादेनाभिताड़ितः। विचचार ततोऽरण्यं काननानि सरांसि च॥ स्मरन् सतीं महादेवस्तथोन्मादेन ताड़ितः। न शर्म्म लेभे देवर्षे बाणविद्ध इव द्विपः॥ ततः पपात देवेशः कालिन्दीसरिते मुने। निमग्ने शङ्करे चापि दग्धा श्यामलमागता॥ तदाप्रभृति कालिन्द्या भृङ्गाञ्जननिभं जलम्॥"

इति वामने ६ अध्यायः॥ *॥ ज्येष्ठशुक्लद्वादश्यादिस्वस्यां स्नानपिण्डदानफलं यथा,—

"ज्येष्ठस्य शुक्लद्वादश्यां स्नात्वा वै यमुनाजले। मथुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम्॥ यमुनासलिले स्नातः पुरुषो मुनिसत्तम!। ज्येष्ठामूलामले पक्षे द्वादश्यामुपवासकृत्॥ समभ्यर्च्याच्युतं सम्यक् मथुरायां समाहितः। अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम्॥ ज्येष्ठामूले सिते पक्षे समभ्यर्च्य जनार्द्दनम्। धन्यो नः पिण्डनिर्व्वापं यमुनायां प्रदास्यति॥"

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ८ अध्यायः॥

यमुनाजनकः, पुं, (यमुनाया जनकः।) सूर्य्यः। इति हेमचन्द्रः। २। ९॥

यमुनाभिद्, [द्] पुं, (यमुनां भिनत्तीति। भिद् + क्विप्।) बलदेवः। इति हेमचन्द्रः। २। १३८॥ (एतद्वृत्तान्तस्तु यथा, हरिवंशे। १०२। १९—२६।

"स वृषैर्वानरैरिव वृते ग... वचनं यमुनां ह्रादी दुःखिता... सा विह्वलगमनोरा ... वायुवेग सदो भीता ... लाङ्गलादिममानां का येवा... वहूर्वर्णमम्ब्वा पोनैकुस्वाः...

यमुनाभ्रातृ, [तृ] पुं, (यमुनाया भ्राता।) यमः। इत्यमरः। १। १। ६१॥

यमेरुका, स्त्री, (यमं ईरयति ... ... वादनयात् उकः। टाप्।) ... त्रिकाण्डशेषः॥

ययातिः, पुं, नहुषराजपुत्रः। तत्पर्य्यायः। १। इति त्रिकाण्डशेषः॥ ... जटाधरः॥ तच्चरित्राख्यानं यथा,—

"नहुषस्य प्रवक्ष्यामि पुत्रान् षट् ... यतिर्ययातिः संयातिरायातिः पञ्चमश्च... ययातिर्मिश्वाति ... ययातिरेकराजाच्यं शुक्रश्चमरदक्षम्॥ शर्म्मिष्ठा तस्य भार्य्याभूत् दुहिता ... भार्य्या स्यादेव तदद्वयानी च ... ययातिर्देवयान्यां तु पुत्रावजनयत् ... यदुं च तुर्व्वसुं चैव शर्म्मिष्ठा ... तस्मादेव तु राजर्षेः शर्म्मिष्ठा ... द्रुह्यञ्चानुञ्च पूरुञ्च त्रीन् कुमारानजीजनत्। ततः काले च कस्मिंश्चिद्देवयानी शुचिस्मिता। ययातिसहिता राजन् जगाम रहितं वनम्। ददर्श च तदा तत्र कुमारान् देवरूपिणः। क्रीड़मानान् सुविस्रब्धान् विस्मिता चेदमब्रवीत्॥ कस्यैते दारका राजन् ... ... सुप्रभाः। ... ... वदेत्युक्ता तदेव पृष्टवान् ... शुक्रा च तत्सुतो देवी शर्म्मिष्ठामिदमब्रवीत् ... कस्मात्त्वया मे विप्रियं कृतम्॥

शर्म्मिष्ठोवाच।

यदा तया वृतो राजा वृत एव तदा— मतो हि मे पूज्यतमो राजर्षिः किं न ...

शौनक उवाच।

श्रुत्वा तस्यास्ततो वाक्यं देवयान्यब्रवीत्तदा ... राजन्नाद्येह वत्स्यामि विप्रियं मे कृतं त्वया॥ ... ... अचिरादेव सम्प्राप्ता काव्यस्योशनसोऽन्तिकम्॥

देवयान्युवाच।

... ... दुहिता ... ... अभिभूय ... ... मम ... पुत्रो तात ...

शुक्र उवाच।

धर्म्मज्ञः सन् महाराज ... ... तस्मादजरया त्वामचिराद् ... दुर्जया॥

ययातिरुवाच।

ऋतुकामां स्त्रियं ... ... धर्म्मेण ... ...॥" १

अधर्म्मभयसंविग्नः शर्म्मिष्ठामुपजग्मिवान् ।
अप्रमोदे यौवनस्याहं देवयान्या भृगूद्वह ! ।
प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन् जरेयं मा विशेत माम् ॥
शुक्र उवाच ।
नाहं मृषा ब्रवीम्येतत् जरां प्राप्तोऽसि भूमिप ! ।
जरां त्वेतां समर्थस्त्वं संक्रामय यदीच्छसि ॥
वयो दास्यति पुत्रो यः स ते राजा भविष्यति ॥"
इति मात्स्ये ३२ अध्यायः ॥ * ॥
शौनक उवाच ।
"जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव हि ।
पुत्रं ज्येष्ठं वरिष्ठञ्च यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥
त्वं यदो ! प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
दत्त्वा स्वं प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥
यदुरुवाच ।
सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप ! ।
जरां ग्रहीतुं धर्म्मज्ञ ! पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥
ययातिरुवाच ।
यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
पापाभ्यासुसमन्वात् दुष्प्रजा ते भविष्यति ॥
तुर्व्वसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन चरेयं वै विषयांस्तव पुत्रक ! ॥
तुर्व्वसुरुवाच ।
न कामये जरां तात ! कामभोगप्रणाशिनीम् ।
बलरूपान्तकरणीं बुद्धिमानविनाशिनीम् ॥
ययातिरुवाच ।
यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् प्रजा समुच्छेदं तुर्व्वसो ! तव यास्यति ॥
द्रुह्यो ! त्वं प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिनीम् ।
जरां वर्षसहस्राणि यौवनं स्वं प्रयच्छ च ॥
द्रुह्युरुवाच ।
न गजं न रथं चाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते वराङ्गनाम् ।
नारोगस्तस्य भवति तां जरां ते न कामये ॥
ययातिरुवाच ।
यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् द्रुह्यो ! प्रियः कामो न ते सम्पत्स्यते क्वचित् ॥
अनो ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
एकं वर्षसहस्रन्तु चरेयं यौवनेन ते ॥
अनुरुवाच ।
जीर्णः शिशुरिवादत्ते कालेऽन्नमशुचिर्य्यथा ।
न जुहोति च कालेऽग्निं तां जरां नैव कामये ॥
ययातिरुवाच ।
यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
जरादोषस्त्वयोक्तो यस्तस्मात्त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥
पूरो ! मे त्वं प्रियः पुत्र ! त्वं वरीयान् भविष्यसि ।
काव्यस्योशनसः शापात् च कृतोऽस्मि यौवने ॥
पूरो ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
किञ्चित्कालं चरेयं वै विषयान् वयसा तव ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे तु प्रतिदास्यामि यौवनम् ।
स्वञ्चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥
शौनक उवाच ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच पूरुः पितरमञ्जसा ।
यथात्थ त्वं महाराज ! तत् करिष्यामि ते वचः ॥
ययातिरुवाच ।
पूरो ! प्रीतोऽस्मि ते वत्स ! प्रीतश्चेदं ददामि ते ।
सर्व्वकामसमृद्धा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥"
इति मात्स्ये ३३ अध्यायः ॥ * ॥
शौनक उवाच ।
"पौरवेणाथ वयसा ययातिर्नहुषात्मजः ।
प्रीतियुक्तो नरश्रेष्ठश्चचार विषयान् सुखी ॥
पूर्णं मत्वा ततः कालं पूरुं पुत्रमुवाच ह ।
पूरो ! प्रीतोऽस्मि भद्रं ते गृहाणेदं स्वयौवनम् ॥
राज्यञ्चापि गृहाणेदं यत् त्वयोपकृतं पुरा ॥
शौनक उवाच ।
एवं स नाहुषो राजा ययातिः पुत्रमीप्सितम् ।
राज्येऽभिषिच्य मुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः ॥
उषित्वा वनवासं स ब्राह्मणैः सह संश्रितः ।
फलमूलाशनो दान्तो यथा स्वर्गमितो गतः ॥"
इति मात्स्ये ३५ अध्यायः ॥ * ॥

ययीः, पुं (यायते प्राप्यते भक्तैरिति । या + "यापोः किद्द्वे च" । उणा० ३ । १५८ । इति ईः द्वित्वञ्च ।) महादेवः । इत्युणादिकोषः ।३।१५८। (याति द्रुतं गच्छतीति । अश्वः । इत्युज्ज्वलदत्तः ।)

ययुः, पुं, (यातीति । या + "यो द्वे च ।" उणा० १ । २२ । इति उः द्वित्वञ्च । यजन्त्यनेनेति । यज + उः । पृषोदरादित्वात् जस्य यत्वमित्यमरटीकायां रघुनाथः ।) अश्वमेधीयाश्वः । सामान्यघोटकः । इति मेदिनी । ये, ४० ॥

यवः, पुं, (यूयते मिश्रयते इति । यु मिश्रणे + अप् ।) स्वनामख्यातशूकधान्यम् । तत्पर्य्यायः । सितशूकः २ । इत्यमरः । २।९।१५ ॥ शितशूकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ मेध्यः ४ दिव्यः ५ अक्षतः ६ कञ्चुकी ७ धान्यराजः ८ तीक्ष्णशूकः ९ तुरगप्रियः १० शक्तुः ११ महेष्टः १२ पवित्रधान्यम् १३ । तस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । प्रमेहपित्तकफापहारकत्वञ्च । अशूकसदृशयवगुणाः । बलप्रदत्वम् । वृष्यत्वम् । नृणां बहुवीर्य्यपुष्टिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"यवः कषायमधुरो बहुवातशकृद्गुरुः ।
रूक्षः स्थैर्य्यकरः शीतो मूत्रमेदकफापहः ॥"
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
(अपि च ।
"यवः कषायो मधुरो हिमश्च
कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।
व्रणेषु पथ्यस्तिलवच्च नित्यं
प्रबद्धमूत्रो बहुवातवर्च्चाः ॥
स्थैर्य्याग्निमेधा स्वरवर्णकृच्च
स पिच्छिलः स्थूलविलेखनश्च ।
मेदोमरुत्तृड्हरणोऽतिरूक्षः
प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥
एभिर्गुणैर्हीनतरास्तु किञ्चिद्-
विद्याद् यवेभ्योऽतियवान् विशेषैः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥
"रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुर्बहुवातशकृद्यवः ।
स्थैर्य्यकृत् सकषायस्तु बल्यः श्लेष्मविकारनुत् ॥
रूक्षः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तहा ।
मेदःक्रिमिविषघ्नश्च बल्यो वेणुयवः स्मृतः ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
"क्वचिद्वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः यथा यवपदस्य कङ्गुप्रभृतौ म्लेच्छानां दीर्घशूके च शिष्टानां यवहारादेकमात्रशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात् यवमयश्चरुर्भवतीति श्रुतौ यवपदस्यार्थे सन्देहे ।
'वसन्ते सर्व्वशस्यानां जायते पत्रशातनम् ।
मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥'
इति विध्यर्थवाक्यशेषात् प्रवर्त्तमानाद्वाक्यशेषाद्दीर्घशूक एव यवपदस्य शक्तिग्रहः ।" इति शब्दशक्तिप्रकाशिकायां नैमित्तिकसंज्ञायाम् ॥ * ॥ हविष्ये यवानामेव मुख्यत्वम् । यथा,—
"हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।
माषकोद्रवगौरादिसर्व्वालाभेऽपि वर्ज्जयेत् ॥"
इति कात्यायनसंहिता । ८ । १० ॥
नवयवागमे तैरवश्यं श्राद्धं कार्य्यं अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । यथा,—
"नवचन्द्रग्रहपीडासु दुःस्वप्नावलोकने ।
इच्छाश्राद्धानि कुर्व्वीत नवशस्यागमे तथा ॥
इति विष्णुपुराणात् वक्ष्यमाणबहुतरवचनेषु नवान्नश्रुतेः नवान्नागमत्वेनैव निमित्तं लाघवात् ।
अमावस्यास्तिस्रोऽष्टका माघी प्रौष्ठपद्यूर्द्ध्वं कृष्ण-त्रयोदशी व्रीहियवपाकौ च ।
एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।
श्राद्धमेतेष्वकुर्व्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥"
इति श्राद्धतत्त्वे नवान्नश्राद्धे ॥)
परिमाणविशेषः । स तु चतुर्धान्यमानरूपः इति शुभङ्करः । षट्सर्षपपरिमाणात्मकश्च । यथा,—
"जालान्तरगते भानौ यथाणु दृश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिक्षा लिक्षाषड्भिश्च सर्षपः ।
षट्सर्षपैर्यवस्त्वेको गुञ्जैका तु यवैस्त्रिभिः ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥
अङ्गुलिस्थयवाकाररेखाविशेषः । यथा,—
"तर्ज्जनीमूलसंस्थौ यवौ पुत्रार्थदौ क्रमात् ।
मध्यमायां यवश्चैवाङ्गुष्ठेऽपूर्व्वधनप्रदः ॥"
अपि च सामुद्रके ।
"मध्यमायां यदि यवो दृश्यते च सुशोभनः ।
तदान्यच्चिन्तितं सर्व्वं प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके यवे ॥
यस्यापि चक्रमङ्गुष्ठे यवपूर्णश्च दृश्यते ।
तदा पितामहादीनामर्ज्जितं लभते धनम् ॥"
(पूर्व्वपक्षः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।१४। ३१।"[illegible]शावास्तु यव प्रजा अहन्यन्त यथा- [illegible] मयाय आसन् ।" "यवाः पूर्व्व- [illegible] यवाः [illegible] तद्दी- [illegible] धरः ॥)

यवकः, पुं (यवप्रकारः। यव+"स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्।" ५।४।३। इति कन्।) यवः। इत्यमरटीकायां रामाश्रमः। (यथा,—

"यवका हायनाः पांशुबाप्यनैषधकादयः।
शालीनां शालयः कुर्व्वन्त्यनुकारं गुणैर्गुणैः॥"

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये॥)

यवक्यं, त्रि, (यवकानां भवनं क्षेत्रमिति। यवक+"यवयवकषष्टिकाद्यत्।" ५।२।३। इति यत्।) यवकभवनोचितक्षेत्रम्। इत्यमरः। २। ९। ७॥

यवक्षारः, पुं, (यवजातः क्षारः। शाकपार्थिववत् समासः।) क्षारविशेषः। यथा,—

"नरसारयवक्षारस्फटिकादिस एव काचवज-
यन्त्रैः।
बहुधा पाकं प्रयान्ति तद्धि महारसकानाम॥"

इति रसावली॥

तत्पर्य्यायः। यवाग्रजः २ पाक्यम् ३। इत्यमरः। २।९।१०८॥ यवनालः ४ यवशूकः ५ क्षारकः ६ रेचकः ७ यवनालजः ८। इति शब्दरत्नावली। पाक्यजः ९ क्षारः १० सर्ज्जः ११ लोहरञ्जकः १२ यवनालकः १३ इति रत्नमाला। यवजः १४ यवशूकजः १५ यवाह्वः १६ यवापत्यम् १७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। वातोदरानाहहारित्वम्। आमशूलाश्मकृच्छ्रविषदोषहरत्वम्। सरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ [illegible] इति राजवल्लभः॥ (तथा च।

"क्षारः क्षारो यवक्षारो यवजो यवाग्रजः।
यवक्षारो लघुः स्निग्धः सूक्ष्मो वह्निदीपनः॥
निहन्ति शूलवातामश्लेष्माश्वासगलामयान्।
[illegible]॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

यवचोरः, पुं, (यवानां चोरः।) यवचूर्णम्। [illegible]। इति हेमचन्द्रः॥

यवजः, पुं, (यवाज्जायते इति। यव+जन+डः।) यवक्षारः। इति रत्नमाला॥ (यवजो [illegible] इत्यस्य भाषा॥

यवजः, पुं, (यवात् जायते इति। यव+जन+डः।) यवक्षारः। इति रत्नमाला॥ (यथास्य पर्य्यायः।

"[illegible] यवक्षारो यवशूको यवाग्रजः।
[illegible] यवाग्रजः॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)

यवानी। इति राजनिर्घण्टः॥

यवचूर्णं, क्ली, (यवानां चूर्णम्।) सक्तुः [illegible]।

इति राजनिर्घण्टः॥

[illegible], स्त्री, [illegible]। [illegible]

[illegible]

"[illegible]।
[illegible]॥")

[illegible] २ [illegible]।
[illegible] ३ [illegible] ४ [illegible]
[illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] १०

यवक्षिनी ११ माहेश्वरी १२ तिक्तपत्रा १३ यावी १४ तिक्ता १५। अस्या गुणाः। तिक्तात्वम्। दीपनत्वम्। रुचिकारित्वम्। कृमिकुष्ठविषज्वालासदोषनाशित्वम्। रेचनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

यवतैलं, क्ली, (यवनिर्म्मितं तैलम्।) यवचूर्णादियुक्तपक्वतैलविशेषः। तत्प्रकारं गुणाश्चाह।

"यवचूर्णार्द्धसंयुक्तं मञ्जिष्ठाहेमयुक्तेन तु।
तैलप्रस्थः प्रस्तगुणे काञ्जिके साधितो जयेत्।
ज्वरं दाहं महावेगमङ्गानाञ्च प्रहर्षणम्॥"

इति सुखबोधः॥

यवद्वीपः, पुं, (यवनामा द्वीपः इति मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः।) उपद्वीपविशेषः। यावा इति भाषा। यथा,—

"यत्नवन्तो यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम्।
सुवर्णरूप्यकं द्वीपं सुवर्णकरमण्डितम्॥"

इति वाल्मीकीये रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डे ४० सर्गः॥ "अतः परं यत्नवन्तो भूत्वा सप्तराज्योपशोभितं यवद्वीपं तथा सुवर्णद्वीपं विचेतयमिति शेषः। सुवर्णकरमण्डितमिति सुवर्णं कुर्व्वन्ति ये तैः शोभितम्।" इति रामायणतिलकनामटीका॥

यवनः, पुं, देशविशेषः। (यथा, माघे।१९।४३।

"तान् देशान् प्रापयन्ति स्म म्लेच्छप्रायांश्च सर्व्वशः।
शकांस्तान् कुकुरान् रौधान् बर्व्वरान् यवनान्
खशान्॥")

वेगः। वेगाधिकाश्वः। इति मेदिनी॥ गोधूमः। गर्भरक्षकम्। तुरुष्कः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यौति मिश्रीभवतीति। यु+"युयुवच्छो युच्।" उणा० २।७४। इति युच्।) जातिविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ स तु यवनदेशोद्भवयातिराजपुत्रतुर्व्वसुवंशः। यथा,—

"यदोस्तु जाता यदवस्तुर्व्वसोर्यवनाः सुताः।
द्रुह्योस्तु तनया भोजा अनोस्तु म्लेच्छजातयः।
पूरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव॥"

इति मात्स्ये ३४ अध्यायः॥॥

सगरराजेनैषां सर्व्वशिरोमुण्डनं सर्व्वधर्म्मराहित्यञ्च कृतं ते चात्मधर्म्मपरित्यागात् म्लेच्छत्वं जग्मुरिति विष्णुपुराणोक्तत्वात् यवनः म्लेच्छमात्रैश्चैकोऽभयजातिवाचकः। यवनशब्दस्य यवनानीत्यादिरिति रघुवंशभगवताच्छिन्न लिखितम्। [illegible] सर्व्वधर्म्मराहित्यमुक्तं वाशिष्ठे। यथा,—

"सगरो प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च।
धर्म्मं जघान तेषां वै वेषान्यत्वं चकार ह।
अर्द्धं शकानां शिरसो
यवनानां शिरः सर्व्वं काम्बोजानां
पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवाः
निःस्वाध्यायवषट्काराः
कृता वसिष्ठवचनात् पारदाः
कौलिसर्पाः समहिषा दार्व्वाश्चोलाः
सर्व्वे तु क्षत्रियगणा धर्म्मास्तेषां

शकानां शकद्वेषोद्भवानां
नादीनामिति। अत्र
यावनो यवनोऽत्रीयादिः। यवनो
रिति विकाण्डशेषाभिधानदर्शनात्।
म्लेच्छत्वमप्युक्तं विष्णुपुराणे। तथा
यवनादीनुपक्रम्य। ते
म्लेच्छत्वं ययुरिति। बौधायनः।
"गोमांसखादको यश्च विरुद्धं बहु भा
धर्म्माचारविहीनश्च म्लेच्छ इत्यभिधीय
इति प्रायश्चित्तत

यवनादीनां राज्यकालो यथा,—
"सप्त गर्द्दभिनश्चापि शकाश्चाष्टादश
यवनाष्टौ भविष्यन्ति तुषाराश्च भविष्य
अष्टौ ते यवना राज्यं वर्षाणां परिव
भोक्ष्यन्त्यशीति तदन्त येऽपि गर्द्दभिनः
शतानि त्रीणि वर्षाणां राज्यभोगेन प्र
शकानां राज्यकालः स्यादविप्रो विश

शतत्रयार्द्धं चत्वारि वर्षाणां राज्यभा
यवनानां सुताः काले यस्मिन् भोक्ष
प

यवना वक्ष्यते तथान्ये म्लेच्छसम
भोक्ष्यन्ति राज्यं प्राच्येषु भविष्ये तद्व
शतानि त्रीणि वर्षाणां पौण्ड्रा राज्यस

यास्यन्ति पार्व्वतेयास्तु ते शते परिवव
शताद्देसप्तच तथा राज्यं भोक्ष्यन्ति तै
सप्तपरिष्ट वर्षाणि द्वात्रिंशाहस्तः स्व
तेषु चरमेषु कालेषु ततः किलकिला
भविष्यन्तीह यवना धर्म्मतः कामतोऽ
तैर्विमिश्रा जनपदा आर्य्या म्लेच्छाश्च
विपर्य्ययेण वर्त्तन्ते क्षयिष्यन्ति वै प्रज
लुब्धानिमृतरश्चैव भवितारस्तदा नृपा
तेषां व्यतीते पर्य्याये बहुवर्षयुगास्तदा
राजानः संप्रणश्यन्ति कालेन महता
कलिना ताडिताः सर्व्वे आर्य्या म्लेच्छ
भ

यथाभिलाषं ये सर्व्वे पापस्थानेन य
युद्धे नृपतिसर्गे वै सन्ध्यांशे च वै

इति १९ अ

मुनिविशेषः। यथा,
"काले दिवं
याति च गार्ग्य
जन्मा[illegible]
गते दिवाहि

कालयवनोत्पत्तिं

"आर्य्यं गोष्ठे
बहूनां वत्सरी श
. कोऽयमा. .
राजक्षे

आराधयन्महादेवं सोऽयश्चूर्णमभक्षयत् ।
ददौ वरञ्च तुष्टोऽस्मै वर्षे द्वादशमे हरः ॥
भाजयामास च तं यवनेशो ह्यनात्मजः ।
तद्योषित्सङ्गमाञ्चास्य पुत्त्रोऽभूदलिसन्निभः ॥
तं कालयवनं नाम राज्ये स्वे यवनेश्वरः ।
अभिषिच्य वनं यातो वज्राग्रकठिनोरसम् ॥
स च वीर्य्यमदोन्मत्तः पृथिव्यां बलिनो नृपान् ।
अपृच्छ नारदश्चास्मै कथयामास यादवान् ॥
म्लेच्छकोटिसहस्राणां सहस्रैः सोऽभिसंवृतः ।
गजाश्वरथसम्पन्नैश्चकार परमोद्यमम् ॥
ययौ चाव्यवच्छिन्नं छिन्नयानो दिने दिने ।
यादवान् प्रति सामर्षो मैत्रेय मथुरां पुरीम् ॥
कृष्णोऽपि चिन्तयामास क्षपितं यादवं बलम् ।
यवनेन रणे गम्यं मागधस्य भविष्यति ॥
मागधस्य बलं क्षीणं स कालयवनो बली ।
हन्ता तदिदमायातं यदूनां व्यसनं द्विधा ॥
तस्माद्दुर्गं करिष्यामि यदूनामतिदुर्ज्जयम् ।
स्त्रियोऽपि यत्र युध्येयुः किं पुनर्वृष्णिपुङ्गवाः ॥”
इति सञ्चिन्त्य गोविन्दो योजनानि महोदधिम् ।
ययाचे द्वादशपुरीं द्वारकां तत्र निर्म्ममे ॥
मथुरावासिनो लोकांस्तत्रानीय जनार्द्दनः ।
आसन्ने कालयवने मथुरां स्वयं ययौ ॥
बहिरावासिते सैन्ये मथुराया निरायुधः ।
निर्ज्जगाम स गोविन्दो ददर्श यवनश्च तम् ॥
स ज्ञात्वा वासुदेवं तं बाहुप्रहरणो नृपः ।
अनुयातो महायोगिचेतोभिः प्राप्यते न यः ॥
तेनानुयातः कृष्णोऽपि प्रविवेश महागुहाम् ।
यत्र शेते महावीर्य्यो मुचुकुन्दो नरेश्वरः ॥
सोऽपि प्रविष्टो यवनो दृष्ट्वा शय्यागतं नरम् ।
पादेन ताड़यामास कृष्णं मत्वा स दुर्म्मतिः ॥
दृष्टमात्रश्च तेनासौ जज्वाल यवनोऽग्निना ।
तत्क्रोधजेन मैत्रेय ! भस्मीभूतश्च तत्क्षणात् ॥”
इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २३ अध्यायः ॥

यवनः, त्रि, (यौतीति । यु + “जन्दियवतीति ।” उ० २ । १२४ । इति क्युः ।) वेगी । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (यथा, नैषधचरिते । १ । ६५ ।
“समश्नुवाते यवनाश्वयायिनं
प्रकाशरूपा मनुजेशमन्वगुः ॥”)

यवनेष्टः, पुं, (यवनैरिष्टः । हिन्दुप्रियत्वात् तथात्वम् ।) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवनप्रियं, क्ली, (यवनानां प्रियम् ।) मरिचम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४० ॥ (विवरणमस्य मरिचशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

यवनाचार्य्यः, पुं, (यवनो नामाचार्य्यः ।) ज्योतिःशास्त्रग्रन्थविशेषः । इति वराहमिहिरः ॥

यवनानी, स्त्री, (यवनानां लिपिः । “यवनाल्लिप्याम् ।” ४ । १ । ४९ । इति वार्त्तिकोक्त्या ङीष् आनुगागमश्च ।) यवनस्य लिपिः । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

यवनारिः, पुं, (यवनानामरिः । यवनः कालयवनो ऽरिर्यस्येति वा ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यवनालः, पुं, (यवानां नाला इव नाला यस्य ।) धान्यविशेषः । देधान् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । योनालः २ जूर्णाह्वयः ३ देवधान्यम् ४ जोन्नाला ५ बीजपुष्पिका ६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४४ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे १५ अध्याये ।
“यवनालस्य चूर्णेन त्रिकटोर्लवणस्य च ।
खेदयित्वा ततः पश्चाद्धर्षयेत् कुशलो भिषक् ॥”)

यवनालजः, पुं, (यवनालेभ्यो जायते इति । जन् + ड़ः ।) यवक्षारः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १० ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“क्षारस्त्रीद्रुस्त्रीद्रुरसो यवजो यवनालजः ॥”)

यवनिका, स्त्री, (युनात्याच्छादयत्यनया । यु + ल्युट् । ङीप् । स्वार्थे कन् । टाप् ।) जवनिका । इत्यमरटीका ॥ कानात् इति भाषा । (यथा, भागवते । १ । ८ । १९ ।
“मायायवनिकाच्छन्नमज्ञाधोक्षजमव्ययम् ।
न लक्ष्यसे मूढ़दृशा नटो नाट्यधरो यथा ॥”)

यवनी, स्त्री, (यूयते पच्यते भुक्तमनया । यु + ल्युट् । ङीप् ।) यवानीनामकौषधिभेदः । इति मेदिनी । ने, ११२ ॥ (यवनस्य स्त्रीति । यवन + ङीष् ।) यवनभार्य्या ॥ (यथा, रघुः । ४ । ६१ ।
“यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ॥”)

यवनेष्टं, क्ली, (यवनानां इष्टम् ।) सीसकम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०७ ॥ मरीचम् । शृञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवनेष्टः, पुं, (यवनानामिष्टः ।) लशुनः । राजपलाण्डुः । निम्बः । पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्य्यायः ।
“पलाण्डुर्यवनेष्टश्च दुर्गन्धो मुखदूषकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

यवप्रख्या, स्त्री, (यव इति प्रख्या यस्याः ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा, भावप्रकाशे ।
“यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिता ।
पीड़का श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥”
यवाकारा मध्ये स्थूला प्रान्ते सूक्ष्मा ॥ अस्याश्चिकित्सा यथा,—
“यवप्रख्यां यवप्रख्यां पूर्ब्बं स्वेदैरुपाचरेत् ।
मनःशिलादेवदारुकुष्ठकल्कैः प्रलेपयेत् ।
पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥”

यवफलः, पुं, (यववत् फलमस्य ।) वंशः । इत्यमरः । २ । ४ । १६१ ॥ जटामांसी । कुटजः । इति मेदिनी । ले, १६२ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,
“कुटजः कूटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ।
इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरद्रुमः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमभागे ॥)
पलाण्डुः । इति शब्दरत्नावली ॥

यवमध्यं, क्ली, (यववत् मध्यं यस्य ।) चान्द्रायणभेदः । यथा,—
“शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणन्तथा ।
यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(पुं, यज्ञभेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १३ । ६ । १ । ८ ।
“यवमध्यः पञ्चरात्रो भवति ॥”
यवाकारमध्ये, त्रि । यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने १ अध्याये ।
“शरावनिम्नमध्याश्च यवमध्यास्तथापरे ।
एवंप्रकाराकृतयो भवन्त्यागन्तवो व्रणाः ॥”)

यवमयः, त्रि, (यवस्य विकारोऽवयवो वा । यव + “मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ।” ४।३।१४३ । इति मयट् ।) यवनिर्म्मितः । यवशब्दात् मयट्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । २ । २ । ३ । १३ ।
“अर्कपलाशाभ्यां यवमयमपूपं कृत्वा यत्राहवनीयमाधास्यन् भवति तन्निदधाति ॥”)

यवलासः, पुं, (यवात् लासो यस्य ।) यवक्षारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विशेषोऽस्य यवक्षारशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

यवशूकः, पुं, (यवानां शूकः कारणत्वेनास्त्यस्य । अर्शआद्यच् ।) यवक्षारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
“यावशूको यवक्षारो यवशूको यवाग्रजः ।
क्षारस्त्रीद्रुस्त्रीद्रुरसो यवजो यवनालजः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

यवशूकजः, पुं, (यवशूकात् जायते इति । जन् + ड़ः ।) यवक्षारः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य यवक्षारशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

यवसं, क्ली, (यौतीति । यु + “वहियुभ्यां णित् ।” उणा० ३ । ११९ । इत्यसच् । णित्त्वात् वृद्धिः ।) तृणम् । घासः । इत्यमरः । २।४।१६७ ॥ (यथा, मनौ । ७ । ७५ ।
“तत्स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः ।
ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥”)

यवसुरं, क्ली, (यवनिर्म्मिता सुरा । “सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रियाञ्च ।” लिङ्गानुशासने नपुंसकाधिकारे १२ । इति क्लीवत्वम् ।) यवजातसुरा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

यवागूः, स्त्री, (यूयते मिश्र्यते इति । यु + “यमुसिविभ्योऽग्वजागूजनुचः ।” उणा० ४ । ८१ । इति आगूच् ।) षड्गुणजलपक्वतण्डुलद्रवविशेषः । याउ इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । उष्णिका २ श्राणा ३ विलेपी ४ तरला ५ । इत्यमरः । २ । ९ । ४९ ॥ “यूयते मिश्र्यते यवागूः यु ल मिश्रणे मार्शोमि आगूः कृतः । श्रायति दिशति च्छर्द्यादिरोगं उष्णिका उष् प दाहे इति पूर्व्वत् णिक् । श्रायते पच्यते या श्राणा श्र[illegible] तः अल्पादौ इति क[illegible] विलेपी इव च [illegible] तरला [illegible] तीर्य्या । तरति प्लवति [illegible] तरलं मुद्रो मार्शोमि

"अत्रं मधुरमी मार्य त्रिवेरी च चतुर्थी।
मध्यप्रदेशस्थे यावाम् वहुदुग्धेऽपि।'
इति वैद्योक्तो भेद इव भावः।" इति सही-
कार्मी भरतः। अस्या गुणाः।
"यावानीरक्ताक्षो लघ्वी वस्तिविशोधनी।
[illegible] हिता वह्निप्रदीपनी।"
इति राजवल्लभः।
(अस्याः गुणा यथा।
"यवानी [illegible] यवाम्
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

नैवामयघ्नमिच्छर्दिं हिक्काप्रशमनो हरेत्।
अथ सुरासामीप्यवानीनामगुणाः।
पारसीकयवानी तु यवानीसदृशी गुणैः।
विशेषात् पाचनी रुच्या ग्राहिणी मादिनी
गुरुः।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।
यवाम्लं, क्ली, (यवस्याम्लम्। तज्जातत्वात्तथा-
त्वम्।) यवक्षारः। इति राजनिर्घण्टः।
यवाम्लजं, क्ली, (यवाम्लाभ्यां जायते इति। जन्+
डः।) सौवीरम्। इति राजनिर्घण्टः।
यवासः, पुं, (यौतीति। यु+"अतम्यमीति।"
उणा० ४।२। इत्यादिना आसः।) दुरालभा।
यथा,—
"यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासो दुरालभा।"
इति रत्नमाला।
खदिरभेदः। यथा,—
"कण्टकी वायपत्रश्च यवासः खदिरच्छदा।"
इति शब्दमाला।
यवासा इति ख्याता कण्टकीक्षुपविशेषः। तत्-
पर्यायः। यासः २ बहुकण्टकः ३ अल्पकः ४
अशेषुरी ५ रोदनिका ६ कच्छुरा ७ बाल-
पत्रः ८ विषघ्नः ९ कण्टकालुकः १० तिक्त-
शिंका ११ सामारी १२ अनन्ता १३। अस्य
गुणाः। मधुरतिक्तत्वम्। शीतत्वम्। पित्तार्ति-
दाहनाशित्वम्। वमनीयवकारित्वम्। तृष्णा-
कफच्छर्दिविसर्पजित्त्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।
यवासकः, पुं, (यवास+स्वार्थे कन्।) दुरालभा।
इति शब्दरत्नावली। (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ४८ अध्याये।
"यवासकं अश्वगन्धं पाषाणभेदकम्पामपास्यति।
[illegible]")
यवासशर्करा, स्त्री, (यवासेन तद्रसेन कृता शर्करा।
शाकपार्थिववत् समासः।) यवासरसघटित-
शर्करा। तत्पर्यायः। सुधामोदकः २ मोदकः ३
खराश्वः ४ अक्षरः ५ [illegible] ६ [illegible]
[illegible] ७। अस्या गुणाः। अतिमधुरत्वम्।
[illegible]त्वम्। रुच्यत्वम्। [illegible]
[illegible]। [illegible]। इति
राजनिर्घण्टः। (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६
अध्याये।
"यवासशर्करा मधुरकषाया तिक्तानुरसा श्लेष्म-
हरी सरा चैव।")
यवान्वा, स्त्री, (यवान + टाप्।) [illegible]
इति राजनिर्घण्टः।
[illegible] पुं, [illegible]
+ [illegible] + कः।) [illegible]। इति राजनिर्घण्टः।
(यथा, सुश्रुते [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] त्रि, [illegible]
[illegible]
[illegible]

"चोषा मे [illegible]
कनिष्ठभ्रातरि, पुं। [illegible]
(त्रिष्वपि। यथा, भाग[illegible]
"भ्रातुर्यविष्ठस्य [illegible]
प्रवेश्य [illegible]
यवीयान्, [स्] त्रि, (अय[illegible]
युवन् + "द्विवचनविभज्यो[illegible]
५।३।५७। इति ईयसुन्। [illegible]
मनौ। २। १२८।
"यवाच्यो दीपितो [illegible]

[illegible]
अतिशयेन युवा। इति मेदिनी[illegible]
यवोत्थं, क्ली, (यवेभ्य उत्तिष्ठती[illegible]
कः।) सौवीरकम्। इति राज[illegible]
यव्यं, त्रि, (यवानां भवनं क्षेत्रम्[illegible]
यवयवकषष्टिकाद् यत्।" ५।२।३। [illegible]
यवादिभवनोचितक्षेत्रम्। तत्पर्यायः। [illegible]
[illegible] २ यविक्यम् ३। इत्यमरः। [illegible]
यवोचितम् ४ यवक्षोचितम् ५। [illegible]
रत्नावली। (यवेभ्यो हितम्। य[illegible]
यवमाषतिलादि[illegible]।" ५।१।[illegible]
यत्। यवहितः। इति काकरत्नम्।)
यव्यः, पुं, (यवेभ्यो हितः। यव+यत्।)
यथा,—
"यद्यह्यं [illegible]
[illegible]
इति प्रायश्चित्त[illegible]
(स्त्री, नदीभेदः। यथा, ऋग्वेदे। [illegible]
"यावत्या यवाभिर्मञ्जूनि सूरमा[illegible]।"
"यवाभिः नदीभिः। अथवा यथा [illegible]
नदीनामसु पाठात्।" इति तद्भाष्ये [illegible])
यशः, [स्] क्ली, (अश्नुते व्याप्नोति [illegible]
"अशेर्देवने युट् च।" उणा० ४। [illegible]
धम युट् च।) ख्यातिः। तत्पर्यायः। [illegible]
२ समज्ञा ३। इत्यमरः। ३।१।१। [illegible]
कीर्तना ५ अभिख्यानम् ६ आज्ञा ७ [illegible]
८। इति शब्दरत्नावली।
"दानादिप्रभवा कीर्तिः शौर्यादिप्रभवं [illegible]
इति भा[illegible]

अतएव यशःकीर्त्योर्भिन्नत्वमपि [illegible]
कीर्तिर्यशसो कीर्त्यते [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति [illegible]

[illegible] । यथा, [illegible] । [illegible] ।
"[illegible] ।"
[illegible] ।" इति [illegible]
[illegible] । त्रि, [illegible] । यथा, [illegible] ।
। ४ ।
[illegible] ।"
"[illegible] ।" इति [illegible]
[illegible] ।)
[illegible], पुं, ([illegible] । [illegible] ।) [illegible] । इत्यमरः । १ । ७ । ६ ।
[illegible], त्रि, ([illegible] ।) [illegible] । [illegible] । ६ । २८ । (यथा, कथासरित्सागरे । ८९ । ४४ ।
[illegible] ।
[illegible] ।")
[illegible], पुं ।
, स्त्री, धातुविशेषः । [illegible] इति भाषा । यथा,
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
इति भावप्रकाशः ।
[illegible], त्रि, कीर्त्तिकारकः । [illegible] । [illegible] ("[illegible] ।" ३ । ५ । ८० ।) इति टप्रत्ययेन निपातः । [illegible] इति व्याकरणम् । (यथा, [illegible] । ८ । ६८ ।
"[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible], स्त्री । यथा, मार्कण्डेये ६० अः ।
"विरजं पुष्पवत्यापी बालखापीकरं दिदुः ।
[illegible] विपाशायी [illegible] ।"
[illegible] जाते [illegible], पुं । यथा, कथासरित्सागरे । १०३ । १८ ।
"तस्मां यशस्करो नाम विद्याधाद्यो बहुश्रुतः ।
[illegible] ।")
[illegible], स्त्री, (यशसे हिता । यशस् + यत् ।) [illegible] । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।
[illegible]स्वान्, [त्] त्रि, (यशोऽस्त्यस्य । यशस् + मतुप् । मस्य वः ।) कीर्त्तिविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे । ६ । ५८ । २ ।
"यथेन्द्रो द्यावापृथिव्योर्यशस्वान्
यथाप ओषधीषु यशस्वतीः ॥")
यशस्विनी, स्त्री, (यशस्विन् + ङीप् ।) वनकार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ यवतिक्ता । महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सत्यव्रतस्य पत्नी । यथा, कथासरित्सागरे । ७३।२५० ।
"अहं यशस्वती नाम राजसेवानुजीविनः ।
भार्य्या सत्यव्रताख्यस्य विप्रस्येहामलान्वया ॥"
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे तन्नाममाहात्म्यकथने । २९ । १४१ ।
"यशस्विनी यशोदा च योग्या युक्तात्मसेविता ॥")
यशस्वी, [न्] त्रि, (यशोऽस्त्यस्य । यशस् + "[illegible]" ४ । ४ । १२१ । इति विनिः ।) [illegible] । कीर्त्तिमान् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, रघौ । ८ । ११२ ।
"[illegible]-
नाम् ।
[illegible] ।")
यशोदः, पुं, (यशो ददातीति । दा + कः ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कीर्त्तिदातरि । यथा, [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ।")
यशोदातरि, त्रि ॥
यशोदा, स्त्री, (यशो ददातीति । दा + कः । टाप् ।) नन्दपत्नी । यथा, [illegible] १० स्कन्धे ।
"नन्दः किमकरोद्ब्रह्मन् श्रेय एवं महोदयम् ।
यशोदा वा महाभागा पपौ यस्याः स्तनं
हरिः ॥"
(दिलीपमाता । यथा, हरिवंशे । १८ । ६० ।
"[illegible] यशोदा नाम विश्रुता ।
पत्नी सा [illegible] ।
राजर्षेर्जननी चापि दिलीपस्य महात्मनः ॥"
यशोदातरि, त्रि । यथा, गोभिलीयगृह्यसूत्रम् । ३ । ४ । ६ । ५ ।
"यशोदा मा द्यावापृथिवी यशोदा मा बृहस्पतिः ॥")
यष्टा, [ष्टृ] पुं, (यजते इति । यज् + तृच् ।) याजकः । तत्पर्य्यायः । यजमानः २ । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १२० । २ ।
"स दातशीलो यष्टा च यज्ञानामखिलोपतिः ॥")
यष्टिः, पुं, (इज्यते इति । यज् + बाहुलकात् तिः । इति उणादिकोषे उज्ज्वलदत्तः । ४ । १७९ ।) ध्वजदण्डः । इति विश्वशब्दरत्नावली । शुभदण्डः । इति मेदिनी । टे, २६ ॥
यष्टिः, पुं, स्त्री, (यजति सङ्गच्छते । यज् + तिः ।) तन्तुः । इति शब्दमाला ॥ हारलता । (हारावलिः । यथा, रघौ । १३ । ५४ ।
"क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलै-
र्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानां
इन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥"
"यष्टिः हारावलिः ।" इति मल्लिनाथः ॥ * ।)
भार्गी । मधुका । शस्त्रभेदः । इति मेदिनी । टे, २६ ॥ शेषस्य पर्य्यायः । दण्डः २ । लगुडः ३ इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४८ ॥ तद्दानफलं यथा, वह्निपुराणे ।
"यष्टिं ये तु प्रयच्छन्ति मेवहीने सुदुर्म्मवे ।
तेषान्तु विपुलः पुंसां सन्तानो मोदवर्द्धितः ॥"
(स्त्री, शाखा । यथा, कुमारे । ६ । २ ।
"चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी ॥"
"चूतयष्टिः चूतशाखा इव ।" इति तत्र मल्लिनाथः ॥ यष्टिमधु । तत्पर्य्यायः । यथा,
"यष्ट्याह्वं मधुकं यष्टिः क्लीतकं मधुयष्टिका ।
यष्टिमधु [illegible] पुरा ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
यष्टिकः, पुं, (यष्टिरिव । कन् ।) जलकुक्कुटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यष्टि + स्वार्थे कन् ।) दण्डः ॥
यष्टिका, स्त्री, (यष्टि + स्वार्थे कन् । टाप् ।) हारभेदः । यथा —
"यष्टिका दण्डिका चैव [illegible] ।"
इति [illegible] ॥
[illegible] । यथा,—
"[illegible] यष्टिका [illegible] ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यष्टिमधुका । यथा,—
"अथ यष्टीमधुकं [illegible] तु यष्टिका ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
लगुडः । यथा,—
"अथ [illegible] च यष्टिका ।
[illegible]-
ऽपि च ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
यष्टिग्रहः, पुं, (यष्टिं गृह्णातीति । यष्टि + ग्रह + "शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरेति ।" ३ । २ । ९ । इत्यस्य वार्त्ति० अच् ।) यष्टिधारकः । लगुडधारी । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
यष्टिमधु, क्ली, (यष्ट्यां मधु माधुर्य्यमस्य ।) यष्टिमधुका । इति रत्नाकरः ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"यष्ट्याह्वं मधुकं यष्टिः क्लीतकं मधुयष्टिका ।
यष्टिमधु [illegible] पुरा ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
यष्टिमधुका, स्त्री, (यष्टिमधुवत् कायतीति । कै + कः ।) यष्टिमधु । तत्पर्य्यायः । क्लीतकम् २ मधुकम् ३ मधुयष्टिका ४ । इत्यमरः । २।४।१०९ ॥ यष्ट्याह्वम् ५ यष्टिः ६ स्थलजातं चेत् यष्टिमधु ७ जलजा चेत् क्लीतका ८ । इति रत्नमाला ॥ अपि च ।
"यष्टीमधु तथा यष्टीमधुकं क्लीतकं तथा ।
अन्यत्क्लीतनकं तत्तु भवेत्तोये मधूलिका ॥"
अस्या गुणाः ।
"यष्टी हिमा गुरुः स्वाद्वी चक्षुष्या बलवर्ण-
कृत् ।
सुस्निग्धा शुक्रला केश्या स्वर्य्या पित्तानिला-
स्रजित् ।
व्रणशोथविषच्छर्द्दितृष्णाग्लानिक्षयापहा ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
यष्टी, स्त्री, (यष्टि + "कृदिकारादक्तिनः ।" इति ङीष् ।) यष्टिमधु । इति भावप्रकाशः ॥ (यथास्याः पर्य्यायः ।
"यष्टी यष्ट्याह्वयं प्रोक्तं मधुकं मधुयष्टिका ।"
इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥
तथास्या गुणाः । भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ ।
"यष्टी हिमा गुरुः स्वाद्वी चक्षुष्या बलवर्ण-
कृत् ।

सुखिताधा सुकला केशा खर्व्वा पित्तानिला-
प्रथशोषविषच्छर्द्दिव्यथाग्लानिक्षयापहा।"
सजित्।
(हारभेदः। तल्लक्षणं यथा, बृहत्संहिता-
याम्। ८१। ३६।
"संयोजिता या मणिना तु मध्ये
यष्टीति सा भूषणविद्भिरुक्ता।")
यष्टीकं, स्त्री, (यष्टी+कन्।) यष्टिमधु। इति
राजनिर्घण्टः॥
यष्टीपुष्पः, पुं, (यष्टीपुष्पमिव पुष्पं यस्य।) पुत्र-
जीवद्रुमः। इति भावप्रकाशः॥
यष्टीमधु, स्त्री, (यष्ट्यां मधु माधुर्य्यमस्य।) मिष्ट-
मूलविशेषः। येठीमधु इति मूलहटी इति च
हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। मधुयष्टी २ मधु-
वल्ली ३ मधुस्रवा ४ मधूकम् ५ मधु ६ यष्टी-
कम् ७ यष्ट्याह्वम् ८। (तथा च।
"यष्टीमधु तथा यष्टी-मधुकं क्लीतकन्तथा।
अन्यत् क्लीतनकन्तत्तु भवेत्तोये मधूलिका।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)
अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। किञ्चित्तिक्तत्वम्।
शीतलत्वम्। चक्षुष्यत्वम्। पित्तहरत्वम्। व्रण्य-
त्वम्। शोषतृष्णाव्रणापहत्वञ्च। इति राज-
निर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने
२० अध्याये। "तत्र विड्ङ्गतण्डुलचूर्णमाहृत्य
यष्टीमधुयुक्तं यथाबलं शीततोयेनोपयुञ्जीत।")
यष्ट्याह्वं, स्त्री, (यष्ट्याह्वा यस्य।) यष्टिमधु।
इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने
१६ अध्याये।
"यवाश्वगन्धा यष्ट्याह्वैस्तिलैश्चोद्वर्त्तनं
हितम्।")

यस, इर् य उ यतने। इति कविकल्पद्रुमः॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट्। क्लावेट्।) इर्,
अयसत् अयासीत् अयसीत्। अस्मात् पुषा-
दित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये। य, प्रयस्यति। क्रम
क्षम इत्यादिना केवलात् संपूर्व्वाच्च अस्मात्
श्यन् विकल्पात् यसति यस्यति संयसति
संयस्यति। उ, यसित्वा यस्त्वा। यतनं यत्नः।
इति दुर्गादासः॥
यस्कः, पुं, (यसति मोक्षायेति। यस्+क्विप्।
संज्ञायां कन्।) मुनिविशेषः। इति सम्भबोध-
व्याकरणम्॥ (यथा, आश्वलायनश्रौतसूत्रे उत्त-
रार्द्धे। ६।१०।१०। "यस्कवाधौलमौनमौकपाकं-
राथिवाश्विसाधर्विमालहायनजैमिनिदैवन्त्याय-
नाश्च भार्गवैस्तद्यवानैतसेति॥")
यह्वः, पुं, (यजतीति। यज+"शेवायह्वजिह्वा-
ग्रीवाप्वामीवाः।" उणा० १। १५४। इति
वन्प्रत्ययेन निपातितः।) यजमानः। इत्यु-
णादिकोषः॥ (त्रि, महान्। यथा, ऋग्वेदे।
१।१२।
"हविषा वर्ष्मणा यो बभ्रामार्गभौ वृषभो
यह्वो अद्रिः।"
... महान्।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

या, ल गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा०-
पर०-सक०-अनिट्।) ल, याति। इति दुर्गा-
दासः॥
यागः, पुं, (इज्यते इति। यज्+घञ्।) यज्ञः।
इत्यमरः। २। ७। १३॥ तत्र श्रौतामिश्रय-
हविर्यज्ञाः सप्त। यथा। आम्याधानं सङ्-
ग्निहोत्रम् १ दर्शपौर्णमासौ २ पिण्डपितृ-
यज्ञः ३ आग्रयणम् ४ चातुर्म्मास्यः ५ निरूढ-
पशुबन्धः ६ सौत्रामणिः ७। स्मार्त्तामिश्रय-
पाकयज्ञाः सप्त। यथा। औपासनम् १ वैश्व-
देवः २ स्थालीपाकः ३ आग्रयणम् ४ सर्प-
बलिः ५ ईशानबलिः ६ अष्टकाष्टका ७।
श्रौतामिश्रसंस्थाः। यथा। सोमयागः स
एवाग्निष्टोमः १ अत्यग्निष्टोमः २ उक्थ्यः ३
षोड़शी ४ वाजपेयः ५ स द्विविधः संस्था
क्रतुश्च। अतिरात्रः ६ अप्तोर्य्यामः ७। उत्तर-
क्रतवो बहवः। यथा। महाव्रतम् १ सर्व्वतो-
मुखम् २ राजसूयः ३ पौण्डरीकम् ४ अभि-
जित् ५ विश्वजित् ६ अश्वमेधः ७ बृहस्पतिसवः
८ आङ्गिरसः ९ चयनान्यष्टादश १०। इत्यादि
श्रौतसूत्रम्॥*॥ सर्व्वदेवानां यागकालो यथा,
शुक्र उवाच।
"स्वल्पेनैव तु द्रव्येण महापुण्यं यथा भवेत्।
तदहं श्रोतुमिच्छामि ग्रहयागं सुरेश्वर!॥
ब्रह्मोवाच।
शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिपृच्छसि।
अल्पकेन महापुण्यं ग्रहचान्तिवियौगिकम्॥
भृगुपूर्व्वाष्टमीयोगं शिवयागेषु चोत्तमम्।
स्कन्दस्य भाग्यच उमाया भृगुवासरे॥
दैवयोगात् यदा षष्ठी पुष्यर्क्षं रविवासरम्।
स्कन्दयागस्तदा कार्य्यः सर्व्वकामप्रसाधकः॥
वारेण वा यदा सूर्य्यः सप्तमी विजया मता।
तदा तु भवते भानोर्यागः सर्व्वगुणावहः॥
शशिरिक्तासुसंयोगे अर्कक्षे चोत्तरासु च।
नवम्यां मङ्गलायोगे भानुमूलदिनं यदा॥
अष्टम्यां वाथ पञ्चाहे श्रवणेन शुभावहम्।
अहिमर्क्षे कृष्णाहे तु गणेशे तस्य वाहनि॥
पुनर्व्वसौ गुरोर्व्वारे द्वादश्यां श्रवणेन वा।
सोमयज्ञं यदा योगं विष्णोः सर्व्वार्थसाधकम्॥
द्वितीयायां यदा सौम्ये लक्षिकार्थं भवेत् क्वचित्।
ग्रहयागस्तदा कार्य्यः सर्व्वप्राप्तिप्रदायकः॥
स्वातीसोमे चतुर्थ्यां च उमायागे वरा स्मृता।
उत्तरासु च सर्व्वासु भानुपौर्णाष्टमीषु च॥
शान्त्यभिषेकयागेषु सर्व्वकामार्थदाष्टमी।
गुरावेकादशी पुष्ये रोहिण्या वा यदा शनिः॥
सततंगाम्यकामाय यागो धनविनायके।
पूर्णिमासु च सर्व्वासु अष्टमीद्वादशीषु च॥
चतुर्द्दश्यां तृतीयासु ग्रह ऋक्षे शुभेषु च।
सर्व्वेषां भवते यागो भक्तिपूर्व्वो महामुने!॥
सप्तमाधनदयायो ग्रहयागादवाप्यते।
कीर्त्तिदाराग्रतस्तु समायागात्प्रहासने॥
योग्याश्वयः सिद्धिं महादेवादवाप्नुयात्।

आरोग्यं ग्रहयागं भ...
गतिसिद्धं यथाकामं प्र...
विघ्नो न भवते तस्य यस्तु...
विनायकिर्भवेत् यज्ञादुग...
मातृयागाम्भवतिसिद्धिः स...
भवते धनवान् पुनः प्रथमा...
स्वगाधनांसिद्धिदुर्गायाग...
मापादिमङ्गलाधीसा श्रेष्ठा...
ईश्वाद्यैः कालिकाद्यास्तु यद...
इत्याद्ये देवतारे उदयतिष्...
कीर्त्तनम्॥*॥
अथ ग्रहयागविधिः
"प्रणम्य नत्र रत्यादीन् शुभाशुभ...
ग्रहयागविधिं सम्यक् वक्ति श्रीरघु...
अथ ग्रहयागप्रयोगः।
तत्र रविसोमबुधगुरुशुक्रवारेषु चि...
स्वात्यश्विनीरेवतीपुष्याभिषहस्तरोहि...
क्षयेषु चन्द्रतारानुकूले शुभलग्ने याग...
अथ बालग्रहभूतप्रेतपिशाचनवग्रह...
दुःस्वप्नरोगाभिभवादद्भुतदुःस्वप्नशोक...
स्याद्दिनिमित्तकं प्रासिकं मनमास...
कर्त्तव्यम्। अथवहं विना केवलग्रहयागः...
श्रीकामादिर्यौष्टिकन्तु मलमासादीनर्का...
कार्य्यम्॥*॥ तत्र यजमानः स्नात्वा...
गोमयोपलिप्ते देशे दर्भासनोपविष्ट उदङ्मु...
खलिवाच्यः सर्व्वः सोम इति पठित्वा ...
तिलदर्भयवसहितजलपूर्णताम्रपात्रं गृहीत्वा
ॐ तद्विष्णोरिति विष्णुं संस्मृत्य ॐ तत् स...
शुभार्थं ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमु...
देवशर्म्मा अमुककामो ग्रहयज्ञमहं करि...
इति सङ्कल्प तज्जलमैशान्यां निक्षि...
अन्यार्थन्ते गोत्रनाम्नोः वक्तव्यता। करि...
इत्यत्र करिष्यामीति विशेषः। ततः श्वेतसर्षपा...
नादाय।
ॐ वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च ...
... स्थाः
अपसर्पन्तु ते सर्व्वे ये चान्ये विघ्नकारकाः।
ॐ विनायका विघ्नकरा महोग्रा
यज्ञद्विषो ये पिशिताशनाश्च।
सिद्धार्थकैर्वज्रसमानकल्पै-
र्मया निरस्ता विदिशः प्रयान्तु॥
इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां श्वेतसर्षपप्रक्षेपैर्विघ्न-
करानपसारयेत्। ततः गणाधिपपूर्व्व-
मातृकापूजां वसोर्धारां आयुष्यजपं तदङ्गं
गायत्रीजपं वृद्धिश्राद्धं च कृत्वा तदन्ते ब्रह्म-
सतृहत्य ब्राह्मणान् परितोष्य ततः ...
मध्यस्थौ कर्त्ता प्राङ्मुखं गुरुम् ॐ साधु भवा-
नास्तामिति वदेत् ॐ साध्वहमासे इति प्रति-
वचनम्। ततो गन्धपुष्पवस्त्राङ्गुरीयकादिना
गुरुमलङ्कृत्य दक्षिणं जानु स्पृष्ट्वा ॐ अद्ये-
त्यादि मत्सङ्कल्पितग्रहयागकर्म्मणि ग्रहपूज-
होमकर्म्मकरणाय ...

धर्म्मार्यं गन्धादिभिरभ्यर्च्य भवन्तमहं वृणे। ॐ वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। ॐ यथाविहितं पूजादिकर्म्म कुरु। ॐ यथाज्ञानं करवाणीति प्रतिवचनम्॥ * ॥ ततो मण्डपोत्तरपूर्व्वभागे वितस्तिद्वयविस्तृतायां वितस्त्युच्छ्रितायां उदक्प्लवायां वेद्यां गोमयेनोपलिप्तायां रक्तचन्दनादिना मध्ये वर्त्तुलं सूर्य्यम्। आग्नेय्यां श्वेतमर्द्धचन्द्राकारं सोमम्। दक्षिणस्यां त्रिकोणं रक्तं मङ्गलम्। ऐशान्यां पीतं धनुराकारं बुधम्। उत्तरस्यां पीतं पद्माकारं बृहस्पतिम्। प्राच्यां श्वेतं चतुष्कोणं शुक्रम्। प्रतीच्यां श्यामं सर्पाकारं शनिम्। नैरृत्यां श्यामं मकराकारं राहुम्। वायव्यां धूम्रवर्णान् खड्गाकारान् केतून् विलिख्य स्वगृह्योक्तविधिना अग्निस्थापनादिब्रह्मस्थापनपर्य्यन्तं कर्म्म कृत्वा मण्डपे ग्रहानावाहयेत्॥ * ॥ तत्र क्रमः। मध्ये।

ॐ क्षत्रियं काश्यपं रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम्।
पद्महस्तद्वयं पूर्व्वाननं सप्ताश्ववाहनम्।
शिवाधिदैवतं ध्यायेद्वह्निप्रत्यधिदैवतम्॥

सप्तम्यां जायमानं विशाखानक्षत्रं रक्तमाल्याम्बरधरम्। इति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः सूर्य्यग्रह इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत्॥ १॥ आग्नेये।

ॐ सामुद्रं वैश्यमात्रेयं हस्तमात्रं सिताम्बरम्।
श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम्॥
दशाश्वं श्वेतपद्मस्थं विचिन्त्योमाधिदैवतम्।
जलप्रत्यधिदैवञ्च सूर्य्यास्यमाह्वयेत्तथा॥

चतुर्द्दश्यां जातं कृत्तिकानक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः सोमग्रह इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत्॥ २॥ दक्षिणस्याम्।

ॐ आवन्त्यं क्षत्रियं रक्तं मेषस्थं चतुरङ्गुलम्।
आरक्तमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम्॥
दक्षिणोर्द्धक्रमात् शक्तिवराभयगदाकरम्।
आदित्याभिमुखं देवं तद्देव समाह्वयेत्।
स्कन्दाधिदैवतं भौमं क्षितिप्रत्यधिदैवतम्॥

दशम्यां जातं पूर्व्वाषाढ़ानक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः मङ्गलग्रह इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत्॥ ३॥ ऐशान्याम्।

ॐ मागधं द्व्यङ्गुलात्रेयं वैश्यं पीतं चतुर्भुजम्।
वामोर्द्धक्रमतश्चर्म्मगदावरदखड्गिनम्॥
सूर्य्यास्यं सिंहगं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाह्वयेत्।
नारायणाधिदैवञ्च विष्णुप्रत्यधिदैवतम्॥

द्वादश्यां जातं धनिष्ठानक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः बुधग्रह इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत्॥ ४॥ उत्तरस्याम्।

द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवञ्च षडङ्गुलम्।
ध्यात्वा पीताम्बरं वीरं सरोजस्थं चतुर्भुजम्॥
दण्डाक्षवरदकरकाढ्यमाह्वयेत्।
ब्रह्माधिदैवं सूर्य्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदैवतम्॥

एकादश्यां जातं उत्तरफल्गुनीनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः बृहस्पते इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत्॥ ५॥ ततः प्राच्याम्।

ॐ शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवञ्च नवाङ्गुलम्।
पद्मस्थमाह्वयेत् सूर्य्यमुखं श्वेतं चतुर्भुजम्॥
सदाक्षवरकरकादण्डहस्तं सिताम्बरम्।
शक्राधिदैवतं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदैवतम्॥

नवम्यां जातं पुष्यनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः शुक्र इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत्॥ ६॥ पश्चिमायाम्।

सौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं सूर्य्यास्यं चतुरङ्गुलम्।
कृष्णं कृष्णाम्बरं गृध्रगतं सौरिं चतुर्भुजम्॥
सशूलवरशूलधनुर्हस्तं समाह्वयेत्।
यमाधिदैवतं प्रजापतिप्रत्यधिदैवतम्॥

कृष्णचतुर्द्दश्यां जातं रोहिणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः शनैश्चर इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत्॥ ७॥ नैरृत्याम्।

राहुं मलयजं शूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम्।
कृष्णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाह्वयेत्॥
चतुर्बाहुं खड्गवरशूलचर्म्मकरं तथा।
कालाधिदैवं सूर्य्यास्यं सर्पप्रत्यधिदैवतम्॥

पौर्णमास्यां जातं भरणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन् राहो इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत्॥ ८॥ वायव्याम्।

कौशद्वीपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम्।
धूम्रं गृध्रगतं शूद्रमाह्वयेत् विकृताननम्॥
सूर्य्यास्यं धूम्रवसनं वरदं गदिनं तथा।
चित्रगुप्ताधिदैवञ्च ब्रह्मप्रत्यधिदैवतम्॥

अमावास्यायां जातं अश्विनीनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन्तः केतव इहागच्छत इहागच्छत इह तिष्ठत इह तिष्ठत इति शुक्लतण्डुलैरावाह्य स्थापयेत्॥ ९॥ अधिदैवतप्रत्यधिदैवतपूजनञ्च अयुतहोमादौ। ततस्तत्तद्वर्णवस्त्रतत्तद्वर्णगन्धतत्तद्वर्णपुष्पं दद्यात्॥ धूपे विशेषः। रवये गुग्गुलुधूपम्। सोमाय सरलम्। मङ्गलाय देवदारुम्। बुधाय घृतमिश्रितदेवदारुम्। बृहस्पतये दशाङ्गम्। शुक्राय अगुरु। शनैश्चराय कालागुरु। राहवे गुड़त्वचम्। केतुभ्यो मधुमिश्रितगुड़त्वचम्। अभावे षोड़शाङ्गं वा॥ * ॥ गन्धे विशेषः। सूर्य्याय रक्तचन्दनम्। सोमाय श्वेतचन्दनम्। मङ्गलाय कुङ्कुमम्। बुधाय सरलम्। गुरवे रक्तचन्दनश्वेतचन्दनकुङ्कुमसरलं मिश्रितसमभागत्वेन दद्यात्। शनैश्चराय कस्तूरीम्। राहवे पद्मकाष्ठम्। केतुभ्यश्च पद्मकाष्ठम्। अधिदेवताप्रत्यधिदेवताः पूजयेत्॥ * ॥ अधिदेवता प्रत्यधिदेवता यथा। सूर्य्यस्य शिववह्नी। सोमस्य उमा जलम्। मङ्गलस्य स्कन्दः क्षितिः। बुधस्य नारायणविष्णू। बृहस्पतेः ब्रह्मा इन्द्रश्च। शुक्रस्य शक्रः शची। शनैश्चरस्य यमः प्रजापतिश्च। राहोः कालः सर्पश्च। केतूनां चित्रगुप्तः ब्रह्मा च। एतत्तु अयुतादिहोमे ज्ञेयम्॥ * ॥ सूर्य्याय गुड़ौदनबलिः। एवं सोमादीनामपि। सति सामर्थ्ये षोड़शोपचारादिना। बलौ तु। सूर्य्याय गुड़ौदनम्। सोमाय घृतपायसम्। मङ्गलाय पक्वयवचूर्णात्मकयावकम्। बुधाय क्षीरान्नम्। गुरवे दध्योदनम्। शुक्राय घृतौदनम्। शनैश्चराय कृशरम्। राहवे छागमांसम्। केतुभ्यः अजाक्षीरसाधिताजकर्णरक्तमिश्रित-यव-तिल-तण्डुलरूपं चित्रौदनम् तत्तद्द्रव्यालाभे भक्ष्यान्तरं दद्यात्॥ * ॥ ततश्चरुं श्रपयेत्। तत्र सामगानां क्रमः। अग्नेः पश्चिमायां दिशि प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य्य तदुपरि प्रक्षालितवारणमुदूखलं वैणवञ्च सूर्पं वारणचमसस्थजलप्रोक्षितं संस्थाप्य व्रीहीन् यवान् वा अशक्तौ क्षालिततण्डुलान् सूर्पे निधाय ॐ सूर्य्याय त्वा जुष्टं निर्व्वपामि इति गृहीत्वा उदूखले स्थापयेत्। एवं सोमाय। एवं मङ्गलादीनामपि निर्व्वपणं कृत्वा उदूखले स्थापयेत्। त्रिस्तूष्णीम्। ततो दक्षिणहस्तमुपरि कृत्वा मुषलेनावहत्य सूर्पेण प्रस्फोटयेत्। इत्थमेव वारत्रयम्। ततश्चरुस्थाल्याममन्त्रकं कृतोत्तराग्रं पवित्रं निःक्षिप्य तत्र प्रक्षालिततण्डुलान् निधाय तदुपरि दुग्धं दत्त्वा यथा पायसचरुर्भवति तथा स्तोकं स्तोकमुदकं दत्त्वा तन्मध्ये खदिरपलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं उभयथा साङ्गुष्ठप्रमाणं चतुष्कोणमुष्कलं मेक्षणं दक्षिणावर्त्तेन भ्रामयित्वा तथा पचेत् यथा अन्तरोष्मणा सम्यक् पाको भवति मण्डलाकारं दाहश्च न भवति। सम्यक्पाके भूते चरुमध्ये घृतस्रुवं दत्त्वा प्रागादिदिक्चिह्नितं कृत्वा चरुमपसार्य्य अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि स्थापयित्वा पुनर्मध्ये घृतस्रुवं दद्यात्। ततो भूमिजपादिस्रुवसंस्कारपर्य्यन्तं कर्म कृत्वा अग्नेः पश्चिमतः आस्तृतकुशोपरि पूर्व्वमाज्यं पश्चाच्चरुं निधाय उदकाञ्जलिसेकं कृत्वा विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समापयेत्॥ * ॥ यजुर्वेदिनान्तु आज्यस्थाल्यामाज्यनिर्वपणानन्तरं सूर्पं पुरतो दक्षिणभागे संस्थाप्य तथोदूखलं विन्यस्य व्रीह्याद्यन्यतमं तत्र निधाय ॐ सूर्य्याय त्वा जुष्टं गृह्णामि इत्येकां मुष्टिं गृहीत्वा ॐ सूर्य्याय त्वा जुष्टं निर्व्वपामीति उदूखले स्थापयित्वा ॐ सूर्य्याय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति प्रोक्षणीजलेन प्रोक्षयेत्। एवं सोमाय त्वा इत्यादि। तत ॐ अवधं विदिहतं त्वा इत्यादिना मन्त्रेण निर्व्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा त्रिस्तूष्णीं कुर्य्यात्। ततः पूर्व्ववत् पचनम्। सर्वं ज्ञात्वा अवदानं गृहीत्वा

चरुमध्ये दक्षिणावर्त्तेन भ्रामयित्वा समर्पिं तत्रैवाग्नौ श्रिपेत्। तत आघाराज्यभागान्तं कर्म्म कुर्य्यात्॥ ॥ कर्म्मेदिनान्तु प्रोक्षणी-पात्रस्थापनानन्तरं पवित्रान्तर्हिते ॐ सूर्य्याय त्वा जुष्टं निर्व्वपामीति ब्रीह्याद्यन्यतममुष्टिं प्रक्षिप्य ॐ सूर्य्याय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति प्रणीताजलेन प्रोक्षयेत्। इत्यादि। ततः खिष्टिकृदर्थकिञ्चिदधिकं तूष्णीं तथा कृत्वा पवित्रान्तर्हितं कृत्वा पूर्व्वपश्चिमोर्द्ध-लोमकृष्णाजिने उदूखलं निधाय तत्र सूर्य्यस्य ब्रीह्याद्यन्यतमं प्रक्षिप्य मुषलेनावहत्य सूर्पेण वितुषीकृत्य प्रस्फोट्य त्रिः प्रक्षाल्य पवित्रं चरुस्थाल्यां प्रक्षिप्य तथैव श्रापयित्वा उदीच्यां दक्षिणभागे ॐ सोमाय स्वाहेति होमपर्य्यन्तं कुर्य्यात्। ततः शान्तिकर्म्मणि अग्ने त्वं वरद-नामासीति नाम कृत्वा।

ॐ पिङ्गभ्रूश्मश्रुकेशाक्षः पीनाङ्गजठरोऽरुणः।
छागस्थः साक्षसूत्रोऽग्निः सप्तार्च्चिः शक्तिधा-
रकः॥

इत्यादिपुराणीयं ध्यात्वा ॐ वरदनामाग्ने इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इत्यावाह्य पाद्यादिना पूजयेत्॥ ॥ पौष्टिक-कर्म्मणि तु बलदनामाग्निः। ग्रहहोमे अमी-नाह गोभिलः।

आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते।
धूमकेतुस्तथा भौमे जठरोऽग्निर्बुधे स्मृतः॥
बृहस्पतौ शिखी नाम शुक्रे भवति हाटकः।
शनैश्चरे महातेजा राहौ चैव हुताशनः।
केतुष्व लोहितोऽग्निः स्यादिति वह्निविनिर्णयः॥

ततः स्वगृह्योक्तविधानेन चरुणा सूर्य्यादि-ग्रहेभ्यः प्रत्येकाहुतिं दद्यात्॥ ॥ अथ मन्त्राः। सूर्य्यस्य आकृष्णेनेतिमन्त्रस्य हिरण्यस्तूपाङ्गिरा ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दः सविता देवता आदित्यस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः। ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्त्यञ्च हिर-ण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् स्वाहा। इदं सूर्य्याय इति देवतोद्देश-मन्तरे: कार्य्यः॥ १॥ सोमस्य इमन्देवेति-मन्त्रस्य वरुण ऋषिर्विराड् देवता सोमस्य पूजा-होमकर्म्मणि विनियोगः। ॐ इमन्देवा असपत्नं सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय। इमममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा स्वाहा। इदं सोमाय॥ २॥ मङ्गलस्य अग्निर्मूर्द्धेति-मन्त्रस्य विरूप आङ्गिरस ऋषिर्गायत्री छन्दोऽग्नि-र्देवता मङ्गलस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनि-योगः। ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्। अपां रेतांसि जिन्वति स्वाहा। इदं मङ्गलाय॥ ३॥ बुधस्य उद्बुध्यस्वेतिमन्त्रस्य पर-मेष्ठी ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दोऽग्निर्देवता बुधस्य पूजा-होमकर्म्मणि विनियोगः। ॐ उद्बुध्यस्वाग्ने प्रति जागृहि त्वमिष्टापूर्त्ते संसृजेथामयञ्च। अस्मिन् सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वेदेवा यजमानश्च सीदत स्वाहा। इदं बुधाय॥ ४॥ बृहस्पतेः बृह-स्पते अतीतिमन्त्रस्य गृत्समद ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दो ब्रह्मा देवता जीवस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनि-योगः। ॐ बृहस्पते अतियदर्य्यो अर्हाद्द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु। यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजात तद-स्मासु द्रविणं धेहि चित्रं स्वाहा। इदं बृह-स्पतये॥ ५॥ शुक्रस्य अन्नात् परिस्रुत इति मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिरतिजगती छन्दोऽश्विसरस्वतीन्द्रा देवताः शुक्रस्य पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः। ॐ अन्नात् परिस्रुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत् क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः। ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु स्वाहा। इदं शुक्राय॥ ६॥ शनैश्चरस्य शन्नो देवीतिमन्त्रस्य दध्यङ्ङाथर्व्वण ऋषिर्गायत्री छन्द आपो देवता शनैश्चरस्य पूजाहोम-कर्म्मणि विनियोगः। ॐ शन्नो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा। इदं शनैश्चराय॥ ७॥ राहोः काण्डात् काण्डा-दिति मन्त्रस्य अग्निर्ऋषिर्गायत्री छन्दो दूर्व्वे-ष्टका देवता राहोः पूजाहोमकर्म्मणि विनि-योगः। ॐ काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषः परि। एवा नो दूर्व्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च स्वाहा। इदं राहवे॥ ८॥ केतूनां केतुं कृण्वन्नितिमन्त्रस्य मधुच्छन्द ऋषिर्निचृद्गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता केतूनां पूजाहोमकर्म्मणि विनियोगः। ॐ केतुं कृण्वन् केतवे पेशो मर्य्या अपेशसे। समुषद्भिरजायथा स्वाहा। इदं केतुभ्यः॥ ९॥ ततो मधुघृताक्तां घृताक्तां क्षीराक्तां वा प्रादेशप्रमाणां सायामर्कसमिध-मादाय ॐ आकृष्णेन इत्यादिमन्त्रेण सूर्य्याया-ष्टोत्तरशतं अष्टाविंशतिमष्टौ वा अशक्ता। अष्टस्यातिपीड़ाकरत्वात्तदा अष्टोत्तर-सहस्रं जुहुयात्॥ ॥ समिधमाह याज्ञ-वल्क्यः।

अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः।
उडुम्बरः शमी दूर्व्वा कुशाश्च समिधः क्रमात्॥
होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत्।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते।
अतिपीड़ाकरो यस्तु तत्र यत्नेन पूजयेत्॥

ततो होमानन्तरं उदीच्यं कर्म्म कुर्य्यात्। ततो गुड़ौदनादीन् ऋत्विजे भोजयेत्। तत्तद्द्रव्या-लाभे भोज्यान्तराणि वा दद्यात्। भोजना-सामर्थ्ये तत्तद्द्रव्याणि पात्रेणा प्रतिपादयेत्। ततो मत्स्यपुराणोक्तैर्मन्त्रैर्दक्षिणां दद्यात्। धेनुः शङ्खस्तथानड्वान् हेम वासो हयस्तथा। कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणाः क्रमात्॥

तत्र।

कपिले सर्व्वदेवानां पूजनीयासि रोहिणी।
तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥

इति पठित्वा ॐ अद्येत्यादि कृतैतद्ग्रहयज्ञ-कर्म्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां कपिलां धेनुं सम्प्रददे आदित्याय नमः। एवम् इति ब्राह्मणाय ऋत्विजे तुभ्यमहं सम्प्रददे इति ब्रूयात्। कपिलाभावे वा। तदभावे काञ्चनम्। तद्भावे रजतं वा दद्यात्। काञ्चनादित्रय अभावेऽपि दद्यात्॥ १॥ एवम्। पुण्यस्त्वं शङ्खपुण्यानां मङ्गलानां च मङ्गलम्। विष्णुना विधृतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥ इत्युच्चार्य्य पूर्व्वोक्तक्रमेण सोमाय शङ्खं दद्यात्॥ २॥

ॐ धर्म्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारक।
अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥
इत्युच्चार्य्य मङ्गलाय वृषं दद्यात्॥ ३॥

ॐ हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमवीजं विभावसोः।
अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥
इत्युच्चार्य्य बुधाय काञ्चनं दद्यात्॥ ४॥

ॐ पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वासुदेवस्य वल्लभम्।
प्रदानात्तस्य मे विष्णोरतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥
इत्युच्चार्य्य गुरवे पीतवस्त्रयुगं दद्यात्। तदभावेऽन्यवर्णवासोयुगमपि दद्यात्॥ ५॥

ॐ विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यस्मादमृतसम्भवः।
चन्द्रार्कवाहनो नित्यं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥
इत्युच्चार्य्य शुक्राय अश्वं दद्यात्॥ ६॥

ॐ यस्मात्त्वं पृथिवी सर्व्वा धेनुः केशवसन्निभा।
सर्व्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥
इत्युच्चार्य्य शनैश्चराय कृष्णां धेनुं दद्यात्॥ ७॥

ॐ यस्मादायसकर्म्माणि त्वदधीनानि सर्व्वदा।
लाङ्गलाद्यायुधादीनि अतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥
इत्युच्चार्य्य राहवे लौहं दद्यात्॥ ८॥

ॐ यस्मात्त्वं सर्व्वभूतानां मङ्गलाय यव-
स्थितः।
यागं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥
इत्युच्चार्य्य केतवे छागं दद्यात्॥ ९॥ इति शान्तिकुम्भजलेन संसिच्य शान्तिं कु-र्य्यात्। ततः कृताञ्जलिः।

ॐ गच्छध्वममराः सर्व्वे गृहीत्वार्घ्यं स्वमा-
लयम्।
सन्तुष्टा वरमस्माकं दत्त्वेदानीं सुपूजिताः॥

इति विष्णुधर्म्मोत्तरीयं पठित्वा यथाशक्ति विसर्ज्जयेत्। दक्षिणा च प्रदातव्या यथायाम्ययं त्रिवर्णमिति वशिष्ठवचनात्।" इति रघुनन्दनभट्टाचार्य्यविरचितग्रहयागप्रयोगः समाप्तः।

याच, टु ड कृ ञ याचने। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-उभ०-द्विक०-सेट्।) याचनमत्रार्थं प्रेरणम्। टु, याचथुः। ड, याचिष्णुः। कृ, अययाचत्। ञ, याचति याचते। विप्रः। अत्र याचार्थे प्रेरणेऽपि याचति शिष्यं गुरवे शिष्यः। इति दुर्गादासः॥

याचकः, त्रि, (याचत इति। याच्+ण्वुल्।) याच्ञाकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। वनीयकः १ याचनकः २ मार्गणः ३ अर्थी ४। इत्यमरः।

।१।१६। वनीपकः ६ भिक्षुकः ७ भिक्षा-हरः ८। इति शब्दरत्नावली। तस्य लघुत्वं यथा,—
"तृणादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च याचकः।
वायुना किं न नीतोऽसौ किंचित्प्रार्थनशङ्कया॥"
इति प्राचीनाः॥
अपि च।
"कुलस्य कीटपातस्य वातादिप्रक्षालितस्य च।
शिखरे वसतस्तस्य वरं जन्म न याचितम्॥
अगस्त्यनिर्दिं याचित्वा विष्णुर्वामनतां गतः।
कोऽन्योऽधिकतरस्तस्य योऽर्थी याति न लाघ-वम्॥"
इति गारुडे नीतिसारे ११५ अध्यायः॥

याचन, [त्] त्रि, (याचतीति। याच्+शतृ।) याचकः। यथा,—
"मुखभङ्गः स्वरो दीनो गात्रस्वेदो महद्भयम्।
मरणे यानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचतः॥"
इति गारुडे नीतिसारे ११५ अध्यायः॥

याचनं, क्ली, (याच्+भावे ल्युट्।) याच्ञा। (यथा, नैषधे।५।११२।
"भीमजार्थयाचनवाचि
यूयमेव गुरवः करणीयाः॥")

याचनकः, त्रि, (याचन+स्वार्थे कन्।) याचकः। इत्यमरः।३।१।४८॥ (यथा, मनौ।३।१६५।
"आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा॥")

याचना, स्त्री, (याच्+स्वार्थे णिच्+युच्। टाप्।) याच्ञा। इत्यमरः।२।७।३२॥ (यथा, रामायणे।२।२७।२३।
"नयस्व मां साधु कुरुष्व याचनाम्॥")

याचमानः, त्रि, (याचते इति। याच्+शानच्।) याचकः। यथा,—
"नवीनदीनभावस्य याचमानस्य मानिनः।
पचोजीवितयोरासीत् पुरोनिःसरणे रणः॥"
इति वररुचिः॥
अपि च।
"द्विजेभ्यो याचमानेभ्यो यजमानः प्रयच्छति।
स याति चाक्षयान् लोकान् येभ्यो नावर्त्तते पुनः॥
षष्टिवर्षसहस्राणां सहस्राणि वसेद्दिवि।
योऽनुमन्तापि भवति निरये प्रतिषेधकः॥"
इति वह्निपुराणे वामनप्रादुर्भावो नामाध्यायः॥

याचितं, क्ली, (याच्+क्तः।) याचनवृत्तिः। तत्पर्य्यायः। मृतम् २। यथा,—
"द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते॥"
इत्यमरः।२।७।३२॥
"द्वे। याचनवृत्तिर्मरणमिव दुःखजनकत्वात् मृतम्। अयाचितं अमृतमिव अमृतम्। याचितायाचितयोर्भावे कर्म्मणि वा क्तः।" इति भरतः॥ प्रार्थितवस्तुनि, त्रि॥ (यथा, देवीभागवते।३।२८।६७।
"पिता ते याचितः पूर्व्वं मया वै त्वत्कृते-ऽनघे!॥")

याचितकं, क्ली, (याचितेन निर्वृत्तम्। याचित+"अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ।"४।४।२१। इति कन्।) याच्ञाप्राप्तम्। इत्यमरः।२।९।४॥ "याच्ञया। प्रत्यर्पणीयत्वेन याच्ञया यत् प्राप्तमलङ्कारादिवस्तु तत् याचितकम्। कार्य्या-नन्तरं वस्तुस्वामी यत् पुनर्गृह्णाति तदित्यर्थः। याचितेन प्राप्तमिति ठघे काविति कः।" इति भरतः॥

याच्ञा, स्त्री, (याचनमिति। याच्+"यजयाच-यतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्।" ३।३।९०। इति नङ्।) याचनम्। तत्पर्य्यायः। अभिशस्तिः २ याचना ३ अर्थना ४ भिक्षा ५ अर्दना ६। इत्यमरः।२।७।३२॥ लालसा ७। इति जटाधरः॥ (यथा, भागवते।२।७।१७।
"ज्यायान् गुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां
लोकान् विचक्रम इमान् यदथाधियज्ञः।
क्ष्मां वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेन
याच्ञामृते पथि चरन् प्रभुभिर्न चाल्यः॥")
तद्वैदिकपर्य्यायः। ईमहे १ यामि २ मन्महे ३ दद्धि ४ शग्धि ५ पूर्द्धि ६ मिमिड्ढि ७ मिमीढि ८ रिरिड्ढि ९ रिरीहि १० पीपरत् ११ यन्तारः १२ यन्धि १३ इयुध्यति १४ मदेमहि १५ मनामहे १६ मायते १७। इति सप्तदश याच्ञाकर्म्माणः। इति वेदनिघण्टौ ३ अः॥

याजः, पुं, अन्नम्। इति हेमचन्द्रः।३।५८॥ (ऋषिभेदः। यथा, महाभारते।१।१६८।७।
"याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ परमेष्ठिनौ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ॥")

याजकः, पुं, (यजतीति। यज्+ण्वुल्।) याज्ञिकः। राज्ञो गजः। इति मेदिनी। के, १४२॥ मत्तहस्ती। इति जटाधरः॥ ऋत्विक्। यथा,
"अग्नीध्राद्या धनैर्व्वार्य्या ऋत्विजो याज-काश्च ते॥"
इत्यमरः।२।७।१७॥
"यजमानेन धनैर्व्वार्य्याः धनानि दत्त्वा इदमस्मा-दनाय व्रियन्ते प्रार्थ्यन्ते ये अग्नीध्रप्रभृतयस्ते ऋत्विजो याचकाश्च कथ्यन्ते। अग्निं इन्धयन्ति दीपयन्ति अग्नीध्राः इन्धी ञि ध ङ दीप्तौ ञिः नाम्नीति रः मनीषादित्वान्नलोपः। आदिना ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्य्युब्राह्मणाच्छंसिप्रभृतयः षो-डश गृह्यन्ते। वार्य्या इति वृञ्याशोरिति घ्यण् इत्यनुषेत्यादौ ट म इति सानुबन्धनिर्द्देशात् अन्यवृधातोर्न क्यप्। ऋतौ यजन्ति ऋत्विजः क्विप्। यजन्ति याचकाः यकः।" इति भरतः॥ * ॥ वहुयाजकग्रामयाजकयोर्निन्दा यथा,—
"अग्राह्यास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः।
आदौ राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी॥
तृतीयो वहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च॥
अनादित्याश्च यः पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चि-माम्।
नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः॥"
इत्याह्निकतत्त्वे सन्ध्योपासनम्॥
अपि च।
"शूद्रधर्मोदिक्रयाजी ग्रामयाजीति कीर्त्तितः।
शूद्रपाकोपजीवी यः सूपकारः प्रकीर्त्तितः॥
सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः।
एते महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः॥

याजनं, क्ली, (याज्यते इति। यज्+णिच्+ल्युट्।) यागक्रियाकारणम्। याग कराण इति भाषा। तत्तु ब्राह्मणस्य षट्कर्म्मान्तर्गतकर्म्मविशेषः। यथा,—
"अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा।
दानं प्रतिग्रहञ्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत्॥"
इति मानवे १ अध्यायः॥

याजिः, पुं, (यज्+"वसिवपियजिराजीति।" उणा० ४।१२४। इति इञ्।) यज्ञः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ यागकर्त्ता। इत्युणादिकोषः॥

याजुषं, त्रि, (यजुष इदमिति। यजुष्+अण्।) यजुर्वेदसम्बन्धि। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

याज्ञवल्क्यः, पुं, (वल्कयतीति। वल्क+अच्। यज्ञस्य वल्को वक्ता। तस्य गोत्रापत्यम्। यज्ञवल्क+"गर्गादिभ्यो यञ्।"४।१।१०५। इति यञ्।) धर्म्मशास्त्रप्रयोजकमुनिविशेषः। तत्पर्य्यायः। ब्रह्मरातिः २ योगीशः ३। इति हेमचन्द्रः॥ योगीश्वरः ४। इति मिताक्षरा॥ (महर्षिरयं याज्ञवल्क्यः सूर्य्यात् शुक्लयजुर्व्वेदं प्राप्तवान्। तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासो मन्दमतीन् मनुष्यान् विचिन्त्य तेषु कृपापरः चतुर्धा व्यस्य ऋग्यजुःसामाथर्व्वाख्यां-श्चतुरो वेदान् पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः क्रमादुपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः। तत्र वैश-म्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशि-ष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत्। तत्र दैवात् केनापि हेतुना क्रुद्धो गुरुः शिष्यं याज्ञवल्क्यं अधीतवेद-परित्यागार्थमादिष्टवान्। याज्ञवल्क्योऽपि योग-बलेन अधीतयजुर्विद्यां मूर्त्तिमतीं विधायोद्-वाम। वान्तानि यजूंषि गृह्णीतेति गुरूक्ता अन्ये शिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यजूंष्यभक्षयन्। तान्येव यजूंषि बुद्धिमालिन्यात् कृष्णानि जातानि। ततो वेदहीनोऽतिदुःखितो याज्ञ-वल्क्यः सूर्य्यमाराध्य शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान् तानि च जावालगौधेयकाण्वमाध्यन्दिनादीन् पञ्चदशशिष्यानध्यापयामास। तथाहि भागवते द्वादशस्कन्धे ६ अध्याये।
"तेनार्षीं चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः।
सव्याहृतिकान् सोङ्कारांश्चातुर्होत्रविवक्षया॥
पुत्रानध्यापयत् तांस्तु ब्रह्मर्षीन् ब्रह्मकोविदान्।
ते तु धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन्॥
ते परम्परया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः।

[illegible]

इति शब्दरत्नावली । (यथा, भागवते । ११ । १० । २३ ।
"इष्ट्वेह देवता यज्ञैः स्वर्लोकं याति याज्ञिकः ।")
रक्तखदिरः । पलाशः । अश्वत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

याज्ञिक्यं, क्ली, (याज्ञिकानां धर्म्म आम्नायो वा । याज्ञिक+"छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः ।" ४ । ३ । १२९ । इति ञ्यः ।) यज्ञः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

याज्यं, क्ली, (इज्यत इति । यज्+ण्यत् । "यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ।" ७ । ३ । ६६ । इति कुत्वनिषेधः ।) यागजद्रव्यादि । इति सिद्धान्तकौमुदी । यजनीये, त्रि । (यथा, मनौ । ८ । ३१७ ।
"भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्य्यापचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥"
शिष्यः । प्रायश्चार्हः । यथा, देवीभागवते । १ । १८ । ८ ।
"याज्योऽस्ति जनकस्तत्र जीवन्मुक्तो नराधिपः ।
विदेहो लोकविदितः पाति राज्यमकण्टकम् ॥")

याज्या, स्त्री, (यजत्यनया । यज्+ण्यत्+टाप् ।) ऋक् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यज्ञा । यथा, काशीखण्डे सहस्रनामकीर्त्तने । ४९ । १४२ ।
"योगनिद्रेश्वरा याज्या यज्ञेशपरिपूजिता ॥")
याग, च, व्याख्यानव्रतविशेषः । स च विधिलिङ्गोत्थः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । स तु विध्याद्यर्थे आशीर्म्मङ्गलार्थकश्च । इति व्याकरणम् । मुग्धबोधमते विध्याद्यर्थे अस्य ज्ञौसंज्ञा । आशीरर्थे टौसंज्ञा ॥

यातं, क्ली, (या+क्तः ।) निषादिनां पादकर्म्म । इति हेमचन्द्रः । ४ । १९७ । पुस्तकान्तरे यन्त्रमिति पाठः । यथा,—
"अपरमन्तुमन्मार्गं यानमकुशवारणम् ।
निषादिनां पादकर्म्म वा(य)नं यीनञ्च यहयम् ।"
यात, त्रि, गतः । याधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १०८ ।
"अवनीं विनाशे याता येन यानाः पितामहाः ।
तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन् न रिष्यते ॥")

यातना, स्त्री, (यत्+णिच्+"ण्यासश्रन्थो युच् ।" ३ । ३ । १०७ । इति युच् । टाप् ।) तीव्रवेदना । तत्पर्य्यायः । कारणा २ तीव्रवेदना ३ । इत्यमरः । ३ । ८ । ३ । कर्मयातना ४ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, भागवते । ७ । १ । ४१ ।
"वैरानुबन्धतीव्रेण ध्यानेनाच्युतसात्मताम् ।
नीतौ पुनर्हरेः पार्श्वं जग्मतुर्विष्णुपार्षदौ ॥")
प्रतिकरणम् । इति हैमचन्द्रिका नरकः ॥

यातयामं, त्रि, (यातो गतो यामः प्रहरो यस्य तत् ।) जीर्णम् । (यथा, मार्कण्डेये । ६ । ३६ ।
"न भोजनमन्नमत्र यातयामं तथा तत्र ।
यातयामं न भुञ्जीत यातयामं न कारयेत् ॥")
परिभुक्तम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १४५ । उच्छिष्टम् । इति मेदिनी । मे, ४२ । (प्राचीनवस्तुम् । यथा, गीतायाम् । १७ । १० ।
"यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितञ्च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥"
गतरसः । यथा, शतपथब्राह्मणे । ४ । ३ ।
"ब्रह्मवादिनो वदन्ति यातयामा अयातयामा इति ते मायातयामेति वत"
"यातयामः गतरसः ।" इति सायणः ।)

याता, [ऋ] स्त्री, (यततेऽन्योन्यभिन्नायेति । "न्प्तृ ।" उणा० २ । ९८ । इति ऋ) पतिभ्रातृपत्नी । इत्यमरः । २ । ६ । ३० । इति भाषा । (यथा साहित्यदर्पणे । ३ । "स्वामी निःश्वसितेऽप्यसूयति मनो जिघ्रः सपत्नी ... र भ्रूरिङ्गितदैवतं नयनयोरीहालिहो यातरः" या+तृच् । गमनकर्त्तरि, त्रि । (यथा, ऋक्संहितायाम् । ११ । १३ । [वृ ।
"उस्रा शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृत" सारथ्यादिः । यथा, मनौ । ८ । २९० ।
"यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
दशातिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥"
"यातुः सारथ्यादेः ।" इति कुल्लूकः । ऋ यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । १४ ।
"अहेर्यातारं कमपश्य इन्द्र ।"
"यातारं हन्तारम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।)

यातायातं, क्ली, गमनागमनम् । यथा,—
"पृष्ठे भ्राम्यदमन्दमन्दरगिरिग्रावाग्रकण्डूयनान्निद्रालोः कमठाकृतेर्भगवतः श्वासानिलाः पान्तु वः ।
यत्संस्कारकलानुवर्त्तनवशाद्वेलानिभेनाम्भसां यातायातमतन्द्रितं जलनिधेर्नाद्यापि विश्राम्यति ॥"
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥

यातिकः, पुं, (यातं गमनं प्रायश्चित्तमस्य । यात+ठन् ।) पान्थः । इति शब्दरत्नावली ॥

यातु, क्ली, (कर्म्मयात्मनां यान्तीति । या+"कमिमनिजनि ।" उणा० १ । ७३ । इति तुः) राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६१ । ("यातु यातुधानो राक्षसः प्रेतः कथ्यते इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्त्ती । पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, ऋग्वेदे । ७ ।
"न यातव इन्द्र जूजुवुर्नः ।"
"यातवो राक्षसाः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।)

यातुः, पुं, (कालं याति गच्छतीति, या+"कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ।" उणा० १ । ७३ । इति तुः ।) काल । अध्वगः । इति सिद्धान्तकौमुदीस्थोणादिवृत्तिः ॥ वायुः । इति सारस्वतोणादिवृत्तिः ॥ (क्ली, राक्षसः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १०४ । १६ ।
"मा नो रक्ष आवेशीदाघृणीवसो मा यातुः ।"

"यातुर्यातना पीड़ा।" इति सायणः॥ कर्म्मनाशकरी हिंसा। यथा, तत्रैव।५।१२।२।
"नाहं यातुं सहसा न द्वयेन ऋतं सपाम्यरुषस्य वृष्णः।"
"यातुं कर्म्मणां नाशकरीं हिंसाम्।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

यातु, त्रि, यातीति। या+"कमिमनीति।" उणा० १।७३। इति तुः।) गन्ता। इत्युणादिकोषः॥ क्रियापदं चेत् गच्छतु॥

यातुघ्नः, पुं, (यातु हन्तीति। हन्+"अमनुष्यकर्त्तृके च।"३।२।५३। इति टक्।) गुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः॥

यातुधानः, पुं, (यातूनि रक्षांसि दधाति पुष्णातीति। धा+बहुलमन्यत्रापीति युच्। स्वजातिपोषकत्वात्तथात्वम्।) राक्षसः। इत्यमरः।१।१।६३॥ (यथा, भट्टिकाव्ये। २। ४८।
"हविःष्वपिष्टे क्रममालिंकीने-
ष्वद्रयातुधानैर्विचिते प्रशमेत॥")

यात्रकः, पुं, (यातीति। यात्र+स्वार्थे कन्।) पान्थः। इति शब्दरत्नावली॥

यात्यं, त्रि, यतितव्यम्। यतनीयम्। यतधातोः कर्म्मणि ध्यण्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

यात्रा, स्त्री, (या+"हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्।" उणा० ४।१६७। इति त्रन्। टाप्।) विजिगीषोः प्रयाणम्। तत्पर्य्यायः। व्रज्या १ अभिनिर्य्याणम् ३ प्रस्थानम् ४ गमनम् ५ गमः ६। इत्यमरः।२।८।९५॥ प्रस्थितिः ७ यानम् ८ प्रागमनम् ९। इति शब्दरत्नावली॥ यापनम्। (यथा, भागवते। १०।८६।१५।
"यात्रामात्रं त्वहरहर्दैवादुपनमत्युत।")
उत्सवः। इति मेदिनी। रे, ७८॥ (यथा, कथासरित्सागरे। १०।८७।
"यात्रागुपवने द्रष्टुं जगाम सखिभिः सह।"
व्यवहारः। यथा, गीतायाम्। ३।८।
"शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्म्मणः।"
"शरीरयात्रा देहव्यवहारः।" इति तत्र नीलकण्ठः॥) उपायः। इति विश्वः॥०॥ अथ यात्रादिकम्। भाद्रपौषचैत्रमासेषु दूरयात्रा कर्त्तव्या। पूर्व्वस्यां दिशि रविशुक्रवारयोः प्राशस्त्यम्। दक्षिणस्यां मङ्गलवारस्य प्राशस्त्यम्। पश्चिमायां सोमशनिवारयोः प्राशस्त्यम्। उत्तरस्यां बृहस्पतिवारस्य प्राशस्त्यम्। पूर्व्वस्यां दिशि सोमशनिवारे न गन्तव्यम्। दक्षिणस्यां बृहस्पतिवारे [illegible] बुधवारे च न गन्तव्यम्। पश्चिमायां रविशुक्रवारे। एवं उत्तरस्यां बुधमङ्गलवारे न गन्तव्यम्। द्वितीया तृतीया पञ्चमी सप्तमी दशमी एकादशी त्रयोदशी च एताः यात्रायां प्रशस्ताः। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

विशाखा मघा आर्द्रा भरणी कृत्तिका अश्लेषा। तत्र गमनवर्जनकथनम्। स्वात्यां ज्येष्ठायाञ्च पूर्व्वदिग्गमनं निषिद्धम्। एवं पूर्व्वभाद्रपदे अश्विन्याञ्च दक्षिणदिग्गमनं पुष्ये रोहिण्याञ्च पश्चिमदिग्गमनं उत्तरफल्गुन्यां हस्तायाञ्च उत्तरदिग्गमनं निषिद्धम्। तत्रानुक्तकरणानि। गरं वणिजं विष्टिः। गरमपि केचिच्छुभं मन्यते। अथ उत्तमलग्नानि। सिंहवृषकुम्भकन्यामिथुनानि। तत्र योगिनीनिर्णयः। प्रतिपदि नवम्याञ्च प्राच्यां योगिनी। तृतीयायां एकादश्याञ्चाग्निकोणे। पञ्चम्यां त्रयोदश्याञ्च दक्षिणे। द्वादश्यां चतुर्थ्याञ्च नैर्ऋतकोणे। षष्ठ्यां चतुर्द्दश्याञ्च पश्चिमे। सप्तम्यां पूर्णिमायाञ्च वायुकोणे। द्वितीयायां दशम्याञ्च उत्तरदिशि। अष्टम्याममावास्यायाञ्च ईशानकोणे। सा दक्षिणे सम्मुखे च कृत्वा न गन्तव्यम्। पापयोगवारदग्धमासदग्धादिषु यात्रा न कर्त्तव्या। वारवेलाकालवेलाकुलिकवेलाभद्रादिषु च यात्रा न कर्त्तव्या। द्विरागमनदिनं नववधूप्रवेशस्य॥०॥ अथ गोयात्राप्रवेशविक्रयाः। तत्र निषेधः। अमावस्याष्टमीचतुर्द्दशीविहितभिन्नाः। तत्र नक्षत्राणि। रोहिणी पूर्व्वफल्गुनी पूर्व्वाषाढ़ा पूर्व्वभाद्रपत् उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढ़ा उत्तरभाद्रपत् श्रवणा भरणी चित्रा एतद्भिन्नानि। योगाः। व्यतीपातभिन्नाः। वाराः। क्रूरभिन्नाः॥०॥ अथ नौकायात्रा। तत्र विहितनक्षत्राणि। अश्विनीहस्तापुष्यमृगशिरःपूर्व्वफल्गुनी-पूर्व्वाषाढ़ा-पूर्व्वभाद्रपदनुराधाधनिष्ठा-श्रवणाः। वाराः शुभग्रहाणाम्। तत्र लग्नं शोभनम्। तत्र शोभनलग्नः। तारा च शोभना विहिता। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥०॥

अथ यात्रायां शुभजनकद्रव्यदर्शनादि यथा,—
"धेनुर्व्वत्सप्रयुक्ता वृषगजतुरगा दक्षिणावर्त्तवह्नि-र्दिव्यस्त्रीपूर्णकुम्भा द्विजनृपगणिकाः पुष्पमाला पताका।
सद्योमांसं घृतं वा दधि मधु रजतं काञ्चनं शुक्लधान्यं
दृष्ट्वा श्रुत्वा पठित्वा फलमिह लभते मानवो गन्तुकामः।"
इति समयप्रदीपः॥

तत्राशुभजनकदर्शनं यथा,—
"सम्मुखे रक्तवर्णं पश्चात् सुरभिं यदि गच्छति।
न गमनं तदा गच्छात् [illegible]॥
[illegible]
[illegible] यात्रा न कर्त्तव्या [illegible]॥"
इति ज्योतिस्सारः॥

यात्राकाले [illegible] यथा,—
"[illegible]
[illegible]
[illegible]

वैश्यस्त्रीपूर्णकुम्भानां यात्रायां दर्शनं शुभम्॥"
यात्राकाले अशुभलक्षणं यथा,—
"कार्पासौषधतैलञ्च पङ्काङ्गारभुजङ्गमाः।
मुक्तकेशी रक्तमाल्यं नग्नाद्यशुभलक्षणम्॥"*॥
यात्राकाले छिक्कायाः फलं यथा,—
"छिक्कायां लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्व्वे महाफलम्।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात्॥
नैर्ऋते शोकसन्तापौ मिष्टान्नञ्चैव पश्चिमे।
अन्नं प्राप्नोति वायव्ये उत्तरे कलहो भवेत्।
ऐशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं छिक्काफलाफलम्॥"
अथ यात्रायां दिग्विशेषे विशेषनक्षत्राणि।
"कृत्तिकादौ तु पूर्व्वेण सप्त ऋक्षाणि वै व्रजेत्।
मघादौ दक्षिणे गच्छेदनुराधादि पश्चिमे॥
प्रशस्ता चोत्तरे यात्रा धनिष्ठादिषु सप्तसु।
अश्विनीरेवतीचित्राधनिष्ठाः सर्व्वतः शुभाः।
हस्ताश्विमित्रपुष्याश्च सर्व्वदिक्षु शुभाः सदा॥"
यात्रादौ लग्नादिषु ग्रहस्थितिफलं यथा,—
"कन्याप्रदाने यात्रायां प्रतिष्ठादिषु कर्म्मसु।
शुक्रचन्द्रौ च लग्नस्थौ शुभदौ च द्वितीयगौ॥
शशिशुक्रजीवाश्च रवौ चाथ तृतीयके।
भौममन्दशशाङ्कार्का बुधः श्रेष्ठश्चतुर्थके॥
शुक्रजीवौ पञ्चमौ च श्रेष्ठौ षष्ठिदराहतौ।
मन्दार्केन्दुकुजाः षष्ठे गुरुचन्द्रौ च सप्तमे॥
शुक्रश्चाष्टमे श्रेष्ठौ नवमस्थो गुरुः शुभः।
अर्कार्किचन्द्रा दशमे एकादशे तथा ग्रहाः॥
बुधोऽपि द्वादशे चैव भार्गवः शुभदो भवेत्॥"
इति गारुडे ६०। ६१ अध्यायौ॥०॥

अथ-राजयात्रा।
"इदानीं सर्व्वधर्म्मज्ञ धर्म्मशास्त्रविशारद !।
यात्राकालविधानं मे कथयस्व महीक्षिताम्॥
यदा मन्येत नृपतिराक्रन्देन बलीयसा।
पार्ष्णिग्राहाभिभूतोऽरिस्तदा यात्रां प्रयोजयेत्॥
योधाश्चान्ता प्रभूताश्च प्रभूतञ्च बलं मम।
मूलरक्षासमर्थोऽस्मि तदा यात्रां प्रयोजयेत्॥
अशुद्धपार्ष्णिर्नृपतिर्न तु यात्रां प्रयोजयेत्।
पार्ष्णिग्राहाधिकं सैन्यं मूले निःक्षिप्य वा व्रजेत्॥
चैत्रे वा मार्गशीर्षे वा यात्रां यायान्नराधिपः।
चैत्रीं पश्यति वैशाखं हन्ति पुष्टिञ्च शारदीम्॥
एतदेव विपर्य्यस्तं मार्गशीर्षे नराधिपः।
शत्रोर्व्वा व्यसने यायात् कालः स तु सुदुर्लभः॥
दिव्यान्तरीक्षक्षितिजैरुत्पातैः पीड़ितं परम्।
षड्क्षपीड़ाभिहतं पीड़ितञ्च तथा परैः॥
ज्वलन्तीव तथोल्काभिर्दिशं यत्र प्रपद्यते।
भूकम्पोल्का दिशं याति याञ्च केतुः प्रदृश्यते॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

सैनिकानाममुखानि स्फुरन्त्यङ्गानि यत्र च ।
दुःस्वप्नान्यपि पश्यन्ति तत्कालमभियोजयेत् ॥
उत्साहबलसम्पन्नश्चानुरक्तबलस्तथा ।
तुष्टपुष्टबलो राजा परानभिमुखो व्रजेत् ॥
शरीरस्फुरणे धन्ये तथा दुःस्वप्ननाशने ।
निमित्ते शकुने धन्ये जाते शत्रुपुरं व्रजेत् ॥
ऋक्षेषु षट्सु शुद्धेषु ग्रहेष्वनुगुणेषु च ।
प्रश्नकाले शुभे जाते परान् यायान्नराधिपः ॥
एवञ्च दैवसम्पन्नस्तथा पौरुषसंयुतः ।
देशकालोपपन्नाञ्च यात्रां यायान्नराधिपः ॥
उलूकस्य निशि ध्वाङ्क्षः स च तस्य दिवा बली ।
एवं देशञ्च कालञ्च ज्ञात्वा यात्रां प्रयोजयेत् ॥
पदातिनागबहुलां सेनां प्रावृषि योजयेत् ।
हेमन्ते शिशिरे चैव रथवाजिसमाकुलाम् ॥
खरोष्ट्रबहुलां सेनां तथा ग्रीष्मे नराधिपः ।
चतुरङ्गबलोपेतां वसन्ते वा शरद्यथ ॥
सेना पदातिबहुला यस्य स्यात् पृथिवीपतेः ।
अभियोज्यो भवेत्तेन शत्रुर्विषममाश्रितः ॥
गम्ये वृक्षावृते देशे स्थितं शत्रुं तथैव च ।
किञ्चित्पङ्के तथा यायाद्बहुनागो नराधिपः ॥
रथाश्वबहुलो यायात् शत्रुं समपथाश्रितम् ।
महाश्रयन्तो बहुलास्तथा राजाभिपूजयेत् ॥
खरोष्ट्रबहुलो राजा शत्रुं बन्धनसंस्थितम् ।
बन्धनस्थोऽपि योज्योऽरिस्तदा प्रावृषि भूभुजा ॥
हिमपातयुते देशे स्थितं ग्रीष्मेऽभियोजयेत् ।
शरद्वसन्तौ धर्मज्ञ कालौ साधारणौ स्मृतौ ॥
विज्ञाय राजा द्विजदेशकालौ
दैवं त्रिकालञ्च तथैव बुद्ध्वा ।
यायात् परं कालविदां मतेन
सञ्चिन्त्य सार्द्धं द्विजमन्त्रविद्भिः ॥"
इति मात्स्ये २१४ अध्यायः ॥ * ॥
[या]त्राकाले माङ्गल्यद्रष्टव्याणि यथा,—
...सीमापथे सहस्रान्तं ताडका च शुभप्रदे ।
...व सार्द्धं बलवान् बभूव गमनोन्मुखः ॥
...यं मङ्गलं रामः शुश्राव जयसूचकम् ।
... मनसा सर्वं विजयं वैरिसंक्षयम् ॥
...काले च पुरतः शुश्राव सहसा शुचिः ।
...स्यं प्रकरं घण्टादुन्दुभिवादनम् ॥
...ध्यायों सङ्गीतं वयसे भवितेति च ।
... तत्र कल्याणं मेघशब्दं पयारवम् ॥
... यात्रां भगवान् सर्वैरेवंविधं शुभम् ।
...रतो विप्रवृन्दैर्दैवमभिमुखान् ॥
...पं बिभ्रतीं पतिपुत्रवतीं सतीम् ।
...र्धे ओरास्यां नानाभूषणभूषिताम् ॥
...वां पूर्णकुम्भं चाषञ्च मङ्गलन्तथा ।
...र्पं रामेशो यात्रामङ्गलसूचकम् ॥
...मत्तं सिंहं तुरगं मत्तकं द्विपम् ।
...चहंसञ्च चक्रवाकं शुकं पिकम् ॥
...ञ्चैव मञ्जपिञ्जरचकोरकम् ।
...वाकाश्च कारण्डं चामरं पटम् ॥
...वार्यं सर्वं सर्वसभां शुभाम् ।
...मीरञ्च मत्स्यं मद्यं सुदर्शनम् ॥

माणिक्यं रजतं मुक्तां मणीन्द्रञ्च मनोहरम् ।
दधि लाजं शुक्लधान्यं शुक्लपुष्पञ्च कुङ्कुमम् ॥
शुक्लच्छत्रं पताकाञ्च दर्पणं श्वेतचामरम् ।
धेनुं वत्सप्रयुक्ताञ्च रथस्थं भूमिपं तथा ॥
दुग्धञ्च रोचनामाज्यमन्नं पायसं तथा ।
शालग्रामं पक्वफलं स्वस्तिकं शर्करां मधु ॥
मार्ज्जारञ्च हरीन्द्रञ्च मेघपर्वतमूर्द्धिकम् ।
मेघाच्छन्नस्य च रवेरुदयं चन्द्रमण्डलम् ॥
कस्तूरीं कज्जलं तोयं हरिद्रां तीर्थमृत्तिकाम् ।
सिद्धार्थं सर्षपं दूर्वां विप्रबालञ्च बालिकाम् ॥
नटीं वेश्याञ्च भ्रमरं कर्पूरं पीतवाससम् ।
गोमूत्रं गोपुरीषञ्च गोधूलिं गोष्पदाङ्कितम् ॥
गोष्ठं गवां वर्त्म रम्यं गोशालं गोरतिं शुभाम् ।
भूषणं देवप्रतिमां ज्वलदग्निं महोत्सवम् ॥
ताम्रं स्फाटिकं रैत्यञ्च सिन्दूरं माल्यचन्दनम् ।
गन्धञ्च हीरकं रत्नं ददर्श दक्षिणे शुभम् ॥
सुगन्धि वायोराघ्राणं प्राप विप्राशिषं शुभम् ।
दृष्ट्वेदं मङ्गलं ज्ञात्वा प्रययौ स मुदान्वितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३२ अध्यायः ॥*॥
यात्राकाले अमङ्गलसूचकानि यथा,—
"राजा जगाम समरं हृदयेन विदूयता ।
सार्द्धं सैन्यसमूहैश्च वाद्यभाण्डैरसंख्यकैः ॥
ददर्शामङ्गलं राजा पुरो वर्त्मनि वर्त्मनि ।
ययौ तथापि समरं न जगाम गृहं पुनः ॥
मुक्तकेशीं छिन्ननासां रुदतीञ्च दिगम्बरीम् ।
शय्यावस्त्रपरीधानामपरां विधवामपि ॥
ऋतुदुष्टां योनिदुष्टां व्याधियुक्ताञ्च कुट्टनीम् ।
पतिपुत्रविहीनाञ्च डाकिनीं पुंश्चलीमपि ॥
कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनम् ।
कुचैलमपि रूक्षाङ्गं नग्नं काषायवासिनम् ॥
मत्स्यविक्रयिणञ्चैव कन्याविक्रयिणं तथा ।
चितां दग्धशवं भस्म निर्वाणाङ्गारमेव च ॥
सर्पं वानरं सर्पं गोधाञ्च शशकं विषम् ।
व्याहपाकञ्च पित्तञ्च मोदकञ्च तिलांस्तथा ॥
देवलं वृषवाहञ्च शूद्रश्राद्धान्नभोजिनम् ।
शूद्रान्नपाचकं शूद्रयाजकं ग्रामयाजकम् ॥
कुशपुत्तलिकाञ्चैव शवदाहनकारिणम् ।
शून्यकुम्भं चूर्णकुम्भं तैलं लवणमस्थि च ॥
कार्पासं कच्छपं चूर्णं कुक्कुरं शब्दकारिणम् ।
दक्षिणे च शृगालञ्च कुर्व्वन्तं भैरवं रवम् ॥
कपर्दकञ्च चौरञ्च छिन्नकेशं नखं मलम् ।
कलहञ्च विलापञ्च विलापकारिणं जनम् ॥
अमङ्गलं वदन्तञ्च रुदन्तं शोककारिणम् ।
मिथ्यासाक्षिप्रदातारं चौरञ्च नरघातिनम् ॥
पुंश्चलीपतिपुत्रौ च पुंश्चल्योदनभोजिनम् ।
देवतागुरुविप्राणां वस्तुवित्तापहारिणम् ॥
दत्तापहारिणं दस्युं हिंसकं सूचकं खलम् ।
पितृमातृविरक्तञ्च ब्रह्माश्वत्थविघातिनम् ॥
सत्यघ्नञ्च कृतघ्नञ्च स्थाप्यापहारिणं जनम् ।
मित्रद्रुहं मित्रघ्नञ्च धूर्तं विश्वासघातिनम् ॥
गुरुदेवद्विजातीनाञ्च निन्दकं स्वाङ्गघातकम् ।
जीवानां घातकञ्चैव स्वाङ्गहीनञ्च निर्दयम् ॥

शवोपरागहीनञ्च दीनाहीनं मृतपुत्र...
गणिनागाधिनाञ्च गुरुघ्नमेव च ।
पुत्रघ्नं स्त्रीनिघ्नञ्च सुरापं सुरां त...
विषं वमनं रुधिरं मलिनं मर्दं त...
मूत्रं पुरीषं श्लेष्माणं क्लिन्नं हुङ्कारिण...
भग्नपात्रं रक्तवर्णं चापञ्च हुताशनम्...
शशञ्च शूकरं सर्पं शिवं कङ्कञ्च भल्लुकम् ।
मांसञ्च शुष्ककाष्ठञ्च चायसं गन्धकं तथा ।
अपराधिनाक्षञ्च तमसञ्चोपजीविनम् ।
वैद्यञ्च रक्तपुष्पञ्चौषधयुक्तमेव च ।
कुमारीं जलनारीञ्च विप्रयानञ्च दारकम् ।
दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संग्राम वर्त्मनि ।
मनश्च कुत्सितं प्रायः क्षुभिताश्च निरन्त...
नामाङ्गस्पन्दनं दैववाचं राज्ञो बभूव ह ।"
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ।
श्रीकृष्णस्य मथुरायात्रा यथा,—
"राधिकायाश्च सभायां समासु गोपिकासु च ।
पुण्यवृन्दावने च वायुना सुरभीकृते ।
तृतीयप्रहरेऽतीते निशायाश्च शुभक्षणे ।
शुभचन्द्रसंयोगे चान्द्रयोगसमन्विते ।
सौम्यग्रहाभियुते लग्ने सौम्यग्रहनिरीक्षिते ।
पापग्रहसमाक्रान्तदोषादिवर्जि...
यशोदां बोधयामास कारयामास ...
बन्धूनामन्त्रयामास समुत्थाय हरिः ...
वाद्यं निषेधयामास राधिकाभयभीत...
सतन्त्रो विश्वकर्मा च माता भर्त्ता स...
प्रक्षाल्य पादयुगलं कृत्वा धौते च वास...
उवास संस्कृते स्थाने निलिप्ते चन्दनादि...
पञ्चपल्लवसंयुक्तं संस्कृतं चन्दनादिभिः ।
वामे कृत्वा पूर्णकुम्भं वह्निं विप्रं सुदक्षिणे...
पतिपुत्रवतीं दीपं दर्पणं पुरतस्तथा ।
दूर्वाकाण्डञ्च सुस्निग्धं पुष्पं धान्यं सितं शुभ...
गुरुदत्तं गृहीत्वा च ददौ मस्तकोपरि ।
घृतं ददर्श माध्वीकं रजतं काञ्चनं दधि ।
चन्दनं लेपनं कृत्वा पुष्पमालां गले ददौ ।
गुरुवर्गं ब्राह्मणञ्च वन्दयामास भक्तितः ।
शङ्खध्वनिं वेदपाठं सङ्गीतं मङ्गलाष्टक...
विप्राशीर्वचनं रम्यं शुश्राव परमादरम्...
ध्यात्वा मङ्गलरूपञ्च सर्वेशं मङ्गलप्रदम् ।
चिक्षेप दक्षिणं पादं सुन्दरं स्थलपद्म...
निष्क्रम्य नासिकावामभागं प्रथमया दिशः ...
निरुह्य वायुमिष्टञ्च नासादक्षिणरन्ध्रतः ।
ततो ययौ नन्दनन्दो नन्दस्य प्राङ्गणं वरम् ।
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७१ अध्याय...
अथ यात्रायुक्तिः । तत्र समयः ।
"यात्रायां द्विविधः कालो वैकारः सहजस्तथा ।
प्रोक्त आत्ययिके कार्य्ये विकारी नाम निर्णयः ।
सहजः स्वेच्छया राज्ञां तस्य निर्णय उच्यते ।
यात्रालसिंहमथो प्रवेशरथयोगमतां यदि ।
भानौ कुलीरवृषवृश्चिकगोभिरोर्षा
प्रशस्तु देवलमतेऽश्विनि पृष्ठतोऽर्कः ।
अश्विनी रेवती ज्येष्ठा तथा पुष्यपुनर्वसू ।

…स्तादितो शुभा यात्रायात्तुगमा: स्मृता: ।
…ो लग्नचार्थेषा विशाखा चोत्तरात्रयम् ।
मधुप्रतिष्ठेय यात्रायां मरणप्रदा: ॥
पूर्व्वे कुबेरे दहने निशाटे
यमे जलेशे पवने महेशे ।
त्यान्दं गतस्य प्रतिपन्नमेण
शुभं तिथीनां प्रवदन्ति तज्ज्ञा: ।
स्थान् संतुरे यानमतस्तथाच
पश्चाद्वदेत् सर्व्वशुभाय पुंसाम् ॥
…शुक्र: कुजो राहुर्मन्दश्चन्द्रो गुरुर्बुध: ।
…: शोभना यात्रा एठतो मरणं ध्रुवम् ॥
पूर्व्वेऽन्द्रं दक्षिणे याम्यपादं
रोहिण्ये तथाग्निमाख्याय शूलम् ।
कामं यायात् साम्परायेषु कार्य्ये-
ष्वप्यदापि प्रेक्ष्य शूलानि भानि ॥”
…दिक्शूलम् ।
…ष्टमी चतुर्थी च नवमी द्वादशी तथा ।
…दशी कृष्णस्याद्या यात्रायामशुभप्रदा: ॥
…ायो जगु: सदृशश्चतुर्दशाय संस्था:
…ापा: शुभा: मयिष्ठकं परिगृह्य लग्नम् ।
…र्व्वेवगा: शुभफलं जनयन्ति सौम्या-
…स्त्वक्रारिसंस्थममरारिगुरुं जिगीषो: ॥
…लवर्षविद्युत्स्तनितप्रियं कथञ्चिदपि यानम् ।
…माद्यात् दिव्यान्तरीक्षभौमैस्तथोत्पातै: ॥”
…क्रम: ।
…ां यात्राविधिं वक्ष्ये जिगीषूणां परायणीम् ।
…ाजनाविधिं कृत्वा सैनिकाद्यानशेषत: ।
…ान्यान् स्थानस्थानिति यात्राक्रमो मत: ॥”
नीराजनाविधि: ।
…ान्त्यभ्युदिते शुक्रे चन्द्रे पूर्णे शुभग्रहे ।
…नीराजनं कुर्य्यात् यथोक्तर्व्विधसत्तमै: ॥
…चौ प्रविशते भानौ संक्रान्त्यां वा शुभे दिने ।
…नीराजनं कुर्य्यात् महीपालो जिगीषिवान् ॥
…वकस्थे रवौ कुर्य्यात् पत्तिनीराजनाविधिम् ।
…कानीराजनं कुर्य्यात् दक्षिणायां प्रतिष्ठति ॥
…येवाश्वेव यानानां विजयादशमीविधिम् ।
…जादीनाञ्च सर्व्वेषां शक्रोत्थाने नीराजनम् ॥
…त्रस्य गवदण्डस्य तथा सिंहासनस्य च ।
…स्य नगरस्यापि महाविषुवसंक्रमे ॥
…त्मनो युवराजस्य महिष्या मन्त्रियान्तथा ।
…जन्मदिवसे राजा कुर्य्यान्नीराजनाविधिम् ॥
…भिषेकदिनं प्रोक्तमेषां जन्मदिनं मया ॥”
…न्यथा,—
…अश्वानां भास्करो देवो रेवन्तमिति संज्ञया ।
…जानां देवता शक्र: पत्तीनां कालिका मता ॥
…ौकानां वरुणो देवो यानानान्तु जयन्तक: ।
…र्धायां देवता रामो यम: खड्गस्य पूज्यते ॥
…जानां हनुमान् पूज्यो वृहस्पतिरिति क्रमात् ।
…ान् पूजयित्वा विधिवद्देवान्नीराजयेन्नृप: ॥
…दशमहिषै: पुष्पैश्चामरघण्टाखनादिभूषणै: ।
…ागखेर्महिषपद्दिगुणै: पुरुषैस्तद्दिगुणैश्चारुदीपि-
काभि: ॥

भवं वा महमाङ्गदिनं नीराजयेद्यदा ।
द्वादशवार्षि: स्थविरै: माह्नीपाह्नैरनेकसंख्यै: ।
मध्याह्नेतो याम्येगजशतनीराजनं सम्भवति ।
छागलशतं वृषभशतं शतञ्च मेषाणाम् ॥
तुरगा दश हस्त्यष्टौ याम्या: पञ्च द्विपञ्चक: ।
भद्रुका हि कुक्कुराश्चैकैका: पत्तिजनस्य ॥
नौकाशतकं सार्द्धं मयदशकं काञ्चनादिभि-
र्घटितम् ।
वैहुगतमपि जन्मनो नौकानीराजने राज्ञाम् ॥
यदा द्विपदं यानं सर्व्वेषामिष्यते तुरगै: ।
सुरशावत्सरचयितैर्योग्याङ्गैर्योग्यवर्गैश्च ॥
अष्टाभिधातुभि: कुर्य्याद्रथनीराजनाविधिम् ।
गजाश्वरथनौकाभिर्द्विगुणाभिर्वेधोत्तरम् ।
एवैर्नानाविधैरन्यैर्धातुभिर्व्वन्नैस्तथा ॥
सिंहासनेष योग्यैश्च कुर्य्यान्नीराजनाविधिम् ।
छत्रनीराजनाद्येवं नरस्याद्य निगद्यते ॥
श्वभि: नरै: शृगालैश्च व्याघ्रैरश्वैस्तथोष्ट्रै: ।
पुरं नीराजयेद्राजा चिरसम्पत्तिहेतवे ॥
ध्वा दशाश्वस्तदर्द्धेन नरश्चैव तदर्द्धत: ।
व्याघ्रादीनां मधेयैकं रथं नानाविधन्तथा ॥
अस्त्राणि धातवश्चैव वस्त्राणि च फलानि च ।
यन्ता: स्थलजाश्चैव जलजाश्चैव जन्तव: ।
नवग्रहाश्च सूर्य्याद्या: शैला: सप्त घटास्तथा ।
योग्यधातुसमुत्कृता नौकारत्नत्रयन्तथा ॥
निजदेहमितं स्वर्णं रजतं ताम्रमेव वा ।
आत्मनीराजने दद्यादृयदिच्छेच्चिरसंस्थितिम् ॥
अन्यैर्नानाविधै: कुर्य्याद्युवराजनीराजनम् ।
अलङ्कारैश्च विविधैर्देवीनीराजनं मतम् ॥
मन्त्रिनीराजनं राजा हयेनैव समाचरेत् ।
अमात्यानां सैनिकानां विप्राणां धनिनान्तथा ।
वस्त्रैर्नीराजनं कुर्य्यादिति भोजस्य सम्मतम् ॥
नीराजनाया वस्तूनि न पश्येन्न पुन: स्पृशेत् ।
सप्तकृत्व: परिभ्राम्य कुर्य्यान्नीराजनाविधिम् ॥
न्यसेद्वा परराष्ट्रेषु गहने वा जलेऽपि वा ।
देवब्राह्मणदीनेभ्य: प्रयच्छेद्वा यथायथम् ॥
इति संक्षेपत: प्रोक्तो मया नीराजनाविधि: ।
अनेन विधिना राजा सुचिरं सुखमश्नुते ॥”
तथा हि गर्ग: ।
“नीराजना महीन्द्राणां निघ्नन्ति विपदोऽखिला: ।
सैव सन्नहनं राज्ञां कञ्चुकेनेव संयत: ॥
नीराजनान्वितानां न भयं विद्यते क्वचित् ।
नीराजनाविहीनानां नश्येयु: सर्व्वसम्पद: ॥”
तथा च वात्स्य: ।
“ये भूमिपाला: प्रतिवत्सरान्तं
कुर्व्वन्ति नीराजनकर्म्म सम्यक् ।
तेषां न लक्ष्मी: क्षयतामुपैति
साम्राज्यलक्ष्मी: करगैव तेषाम् ॥
एवं नीराजनं कृत्वा राजा प्रस्थानमाचरेत् ॥”
इति नीराजनाविधि: ॥ * ॥
अथ यात्रा ।
“गुणातिशयसम्पन्न: शत्रुं यायाज्जिगीषया ।
यदि पश्चात् प्रकोपो न यदि राष्ट्रे न कण्टका: ॥

संज्ञायामत्र यायाद्वा पार्ष्णिग्राहैश्च शत्रुणा ॥
राज्ञां शुक्रो विनिहन्ति काकान्
काकोऽप्युलूकान् रजनीव्यपाये ।
इति प्रकारं समुदीक्ष्य यायात्
काले फलन्तीह समीहितानि ॥
प्रपन्नसस्यनोपेतं दुर्भिक्षादिप्रपीडितम् ।
सम्भूतान्तरकोपेतं न यायात् पृथिवीपति: ॥
निजदेवानुकूल्ये हि प्रातिकूल्ये परस्य च ।
यायान्नृपो यतो दैवं बलमेतत् परं मतम् ॥”
अन्यत्र तु ।
“निरातङ्के निरुत्पाते निरवद्ये निरामये ।
विपक्षे जयमिच्छन्ति राजानो विजिगीषव: ॥”
इति युक्तिकल्पतरु: ॥
युद्धयात्रायाममङ्गलदर्शनं यथा,—
“तस्य निर्गच्छतो गेहात् श्वानोऽस्थि मुखतो-
ऽभवन् ।
ध्वजे वरोह कापोत: शिवा श्यामा च
दक्षिणा ॥
पिङ्गला चञ्चुगोधा च शूकरी केवली तथा ।
गजवानरसेनाश्वशिच्छिकाश्च वामत: ॥
पथं विभिन्दते सर्प: कुम्भोदकं व्यशीर्य्यत ।
रराव वानरो ऋक्षो मार्जारो ह्यतिभैरवम् ॥
तैलतक्रत्वक्केशयुक्ताभ्यक्तादिदर्शनम् ।
वान्तोन्मत्तजडमूकच्युतवामनकं रवम् ॥
तुषकार्पाससर्पाणां निन्दितानाञ्च दर्शनम् ।
रक्ताम्बरधरो मुण्ड: मज्जामिषं तथा वसा ॥
ललाटं शक्रचाप उल्कापातध्वजारुणा: ।
दिशां दाहमहीकम्पा: खरज: कलुषं नभ: ॥
निस्तेजस्तपते भानुर्नद्य: प्रतिमुखावहा: ।
उष्णोदकं महाकूपं दरयं दीर्घिकासु च ॥
अकालविकृति: पुष्पफलानामन्वभूत्तदा ।
शीत उष्णविपर्य्यासा मेघनादाश्च दारुणा: ॥
आरण्यसत्त्वा ग्रामेषु ग्रामजारण्यवासिन: ।
क्रोष्टृसर्पसमूहाश्च शशश्वान: पिपीलिका: ॥
भृङ्गाणां महती सेना स्थगायाश्च तथैव च ।
एते च पुरप्राकारे निपतन्त्युत्पतन्ति च ॥
दुर्गन्ध: शार्करो वायुर्दीना योधा हतप्रभा: ।
शकृन्मूत्राश्रुपातानि गजा अश्वा: प्रचक्रिरे ।
ध्वजच्छत्रपताकानां स्फुटनं दण्डभिन्दनम् ।
कलङ्कमसि चक्रे च हता दुन्दुभिरेव च ॥
ज्यातलास्फुटनञ्चापि नाराचानाञ्च कुण्ठता ।
गदानां तुमराणाञ्च शीर्णता ह्युरुभिन्दता ॥
शुष्कप्ररोहणञ्चार्कमाङ्गमारस्तथैव च ।
प्रतिमारुदितं स्वेदो मृतकानाञ्च जल्पनम् ॥
गवां रासभमारोह: स्त्रीणाञ्च सङ्करता ।
स्त्रीरुते अविच्छागादि सूनावि शिशुशोभनम् ।
बालानां घातनं युद्धे निस्त्रिंशा: सकला: प्रजा: ।
मक्षिकादंशमण्डूकवहुशोनावदर्शनम् ॥
निस्तेजा न वहेद्वह्नि: सधूम: स्फुटते तरु: ॥
एवंविधान् तथोत्पातान् दृष्टान् घोरेण वासव ।
पप्रच्छ नारदं सोऽथ किमेतद्विकृतं द्विज ! ॥”
इत्याद्ये देववतारे घोरवधाध्याय: ॥

अथ द्वादश यात्रा ।
"प्रणम्य जगतां नाथं कलिकल्मषनाशनम् ।
द्वादशयात्रातत्त्वानि वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥"
तत्रादौ द्वादशयात्राकालस्य मुख्योपादेयत्वात् आदौ स एव निरूप्यते । तद्यथा स्कन्दपुराणे ।
इन्द्रद्युम्न उवाच ।
"वैशाखादिषु मासेषु यात्रापूजाविधिं मुने ! ।
श्रोतुमिच्छामि देवेशे यथावद्वक्तुमर्हसि ॥
जैमिनिरुवाच ।
वैशाखादिषु मासेषु देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।
या या द्वादश यात्राः स्युस्ता हि वक्ष्यामि ते शृणु ॥
वैशाखे चान्दनी यात्रा ज्यैष्ठे स्नापन्युदीरिता ।
आषाढ़े रथयात्रा स्यात् श्रावणे शयनी तथा ।
भाद्रे दक्षिणपार्श्वीया आश्विने वामपार्श्विका ।
उत्थानी कार्त्तिके मासि छादनी मार्गशीर्षके ॥
पौषे पुष्याभिषेकः स्यान्माघे शाल्योदनी तथा ।
फाल्गुने दोलयात्रा स्याच्चैत्रे मदनभञ्जिका ।
एकैका मुक्तिदा सर्व्वा धर्म्मकामार्थसाधनाः ॥"
अथ यात्राविधिः । स्कान्दे ।
"वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनैरतिशोभनैः ॥
वैशाखस्यामले पक्षे तृतीया पापनाशिनी ।
स्वयमाविष्कृता चैषा प्राजापत्यर्क्षसंयुता ॥
यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम् ।
वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यच्युतमन्दिरम् ॥
वैष्णवा जयशब्दैश्च पूजयित्वा सदा हरिम् ।
नानास्तोत्रनिवेदैर्व्विविधैः संस्तुवन्ति च ।
वेणुवीणादिवाद्यैश्च तथा नानोपहारकैः ।
स्तोत्रयन् जगन्नाथं तृतीयादौ विलेपयेत् ।
वैशाखस्य तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः ।
लेपनं मण्डपे कुर्य्यान्नदीकूले वा ह्रदने ।
चन्दनागुरुह्रीवेरं कुष्ठकुङ्कुमरोचनाः ।
जटामांसी मुरा चैव विष्णोर्गन्धाष्टकं विदुः ।
एतैर्गन्धैस्तथान्यैश्च विष्णोर्गात्राणि लेपयेत् ।
एतच्च तुलसीकाष्ठे कुर्य्याल्लेपनकर्म्मणि ॥" १ ॥
अथ स्नानयात्रा । स्कन्दपुराणे ।
"ज्यैष्ठामृक्षगतेऽतीते पूर्ण्यं शक्रवासरम् ।
तस्याञ्च स्नापनं कार्य्यं महास्नानविधानतः ।
तस्यां प्रातःस्नानकाले मञ्चका रचितञ्च माम् ।
रामं सुभद्रां संस्नाप्य मम लोकमवाप्नुयात् ॥"
तथा ।
"मासि ज्यैष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे शक्रदैवते ।
पौर्णमास्यां हरेः स्नानं सर्व्वकामफलप्रदम् ॥
सर्व्वतीर्थमयः कूपस्तदास्ते निर्म्मलः शुचिः ।
तदा भोगवती तत्र प्रत्यक्षं भवति द्विजाः ॥
तस्मात् ज्यैष्ठ्यां महद्भिश्च सौमाद्यैः कलसैर्जलैः ।
स्नापयन्ति तदा सर्व्वे जगन्तं तं जगद्गुरुम् ॥
दृष्ट्वापि च हरेः स्नानमुत्सवं परमाद्भुतम् ।
गर्भवासे न योनौ च तस्मात्तद्यत्नमाचरेत् ।
स्नाना रथश्चादिमोक्षयात्रा प्रतिष्ठिता ।
ज्यैष्ठस्नानं मनवो ये पश्यन्ति दयान्विताः ।
न ते भवार्ण्णवे मज्जन्ति यात्रायां गमनागताः ।
ज्यैष्ठे च स्नपनं कुर्य्यात् श्रीविष्णोर्जन्मवासरे ।
दैनन्दिनन्तु दुरितं पक्षमासर्त्तुवर्षजम् ।
ब्रह्महत्यासहस्राणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च ।
स्वर्णस्तेयसुरापानगुरुतल्पयुतानि च ।
कोटिकोटिसहस्राणि उपपापानि यानि च ।
सर्व्वाण्येव प्रणश्यन्ति पौर्णमास्यान्तु वासरे ।
पुरुषसूक्तमन्त्रेण पावमान्या तथैव च ।
नारिकेलोदकेनाथ तथा तालफलाम्बुना ।
पञ्चामृतैः शीततोयैर्द्राक्षाकर्पूरवासितैः ।
यवोदकेन शुद्धेन तथा पुष्पोदकेन च ।
स्नापयित्वा जगन्नाथं पूजयेत् परमेश्वरम् ।
ॐ घं घण्टायै नमः इति घण्टावाद्यं निवेदयेत् ।
य एवं कुरुते विद्वान् ब्राह्मणः क्षत्रियः शुचिः ।
सर्व्वपापैः प्रमुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति ।
चतुर्द्दश्यां दृढं मञ्चं कारयित्वा सुशोभनम् ।
सुगन्धिधूपसुरभिं चन्द्राभ्रःसमुच्चितम् ।
एवं मञ्चं प्रतिष्ठाप्य कलसानधिवासयेत् ।
सुवासितं जलपूर्णं पावकं कलसं न्यसेत् ।
जयशब्दैश्च स्तुतिभिर्नीयते जगदीश्वरः ।
जयस्व राम कृष्णेति जयभद्रेति चोदिते ।
नीयते मञ्चदेशन्तु निशीथे ब्राह्मणादिभिः ॥"
अथ रथयात्रा । स्कन्दपुराणे ।
"गुण्डिकाख्यां महायात्रां प्रकुर्व्वीयाः क्षितीश्वर ! ।
आषाढ़स्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।
तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ।
यात्रोत्सवं प्रवर्त्त्याथ प्रीणयेच्च द्विजान् बहून् ।
ऋक्षाभावे तिथौ कार्य्या सदा सा प्रीतये मम ।
सप्ताहं सरितस्तीरे मम यात्रा भविष्यति ।
अष्टमे दिवसे सर्व्वान् रथान् माल्यैर्व्विभूषयेत् ।
नवम्यामानयेद्देवांस्तेषु प्रीतः सकृद्विशाम् ।
दक्षिणाभिमुखो यात्रा विष्णोरेषा सुदुर्लभा ।
यथा पूर्व्वा तथा चेयं ते द्वे मुक्तिप्रदायिके ।
चराहे विरहोत्कण्ठं तद्दिनेन तु पार्व्वतीम् ॥"
इतिवत्तु तिथिना एकाहो बोद्धव्यः ।
"तिथिरेकेन दिवसश्चान्द्रमानेन कीर्त्तितः ॥"
इति विष्णुधर्म्मोत्तरात् ।
यत्तु ।
"आषाढ़स्य सिते पक्षे भद्रा सा पुष्यसंयुता ।
यात्रोत्सवं प्रकुर्व्वीयात्तदभावे पुष्य एव हि ॥"
इति ईश्वरसंहितायां वचनान्तरम् ।
तद्वैकल्पिकप्रयोगान्तरविधायकम् । पाद्मे ।
"आषाढ़स्य द्वितीयायां रथं कुर्य्याद्विशेषतः ।
आषाढ़शुक्लैकादश्यां शयनीममहोत्सवम् ।
नातः परं हि तथास्य यात्रान्तरमपेक्षते ।
अत्र स्वयं त्रिलोकेशः स्यन्दनेन कुतूहलात् ।
नाशयन् सर्व्वपापानि वर्षे वर्षे व्रजेदसौ ।
रथस्थितं व्रजन्तं तं महावेदीमहोत्सवे ।
ये पश्यन्ति मुदा भक्त्या वासस्तेषां हरेः पदे ।
सत्यं सत्यं पुनः सत्यं प्रतिज्ञातं द्विजोत्तमाः ।
नातः श्रेयःपदो विष्णोरुत्सवः शास्त्रसम्मतः ।
रथयात्रैव यात्राणां मुख्यैषाह प्र…
महावेदीं व्रजन्तं तं रथगं पुरुषो…
बलभद्रं सुभद्राञ्च दृष्ट्वा मुक्तिर्न वा…
आषाढ़स्य सिते पक्षे दिने विष्णोः…
प्रतिष्ठाप्य मन्त्रैश्च विधिवत् पूर्व्ववी…
रथं नरो हरेः कुर्य्यात् स्वाधनं सुर्व्व…
भूषयेद्विविधैर्भक्त्या वस्त्रालङ्कारमाल…
स्वर्द्धमपताकाभिश्च शिरोदेशादपलक्ष…
नटनर्त्तकमुख्याश्च गायना वन्दन…
वेश्या यौवनदर्पाढ्या कम्बालङ्कारम…
ध्वजाश्च बहवस्तत्र पताकाधिष्ठिता…
गरुड़श्च ध्वजं कुर्य्यात् रक्तचन्दनभ…
दीर्घनासं पीतदेहं शुक्लाभ्यां विभ…
चतुःपदद्भुजगं सर्व्वालङ्कारभूषित…
देवाः पद्मध्वजं कुर्य्यात पद्माकार…
मत्स्यदमयं कुर्य्याच्छौरिको लाङ्ग…
सारथिं वाजिनश्चैव वर्त्तं वक्षसुरादि…
चौरकैर्मङ्गलैदांत्रैर्म्मिलवर्णैः सुशोभ…
दृश्यं सुघटितं तन्तु रथं देववधस्य
अरुणोदयवेलायां देवं तस्मात् प्रदु…
ब्राह्मणैर्व्वैष्णवैः सार्द्धं यतिभिश्च त…
विज्ञापयेद्देवदेवं यात्रायै स कृताञ्ज…
ततः कर्पूरपर्य्यैश्च सुमनोभिरवाकि…
पथि शोभनवस्त्राणि प्रवदन्ति द्वि…
केचिन्मङ्गलगाथाश्च केचिच्च जयें…
जितन्तु इति मन्त्रं वै केचित् पुण्ये…
सूतमागधमुख्याश्च कीर्त्तिं कार्ष्णीं…
पर्व्वैरीभर्भरीवेणुवीणामाधुरिका…
शङ्खायन्ते सुमधुरं गोविन्दविजय…
एवं प्रवृत्ते समये कृष्णं रामपुरःस…
नयन्ति विप्रा भद्राञ्च क्षत्रियाश्च…
करे धृत्वा जगन्नाथं भ्रामयित्वा र…
रामं भद्राञ्च कृष्णञ्च रथमध्ये निवे…
पूजयेदुपचारैस्तैः श्रद्धाभक्तिसमन्व…
रथच्छायां समाक्रम्य ब्रह्महत्या च…
तद्दर्शनं सकृत्तस्य जीवे पापसंहृति…
सत्यामुष्टिसिक्तेन स्वर्गद्वारान्त…
ये प्रणामं प्रकुर्व्वन्ति तेऽपि मोक्ष…
अनुगच्छन्ति ये कृष्णं ते देवतुल्यापि…
वेदैः स्तुवन्ति वेदानां वक्तारो मोक्ष…
इतिहासपुराणाद्यैः स्तोत्रैर्व्वापि सु…
स्तुवन्ति पुण्डरीकाक्षं ये वै विगतक…
ते वै जयन्ति पापानि जयशब्दैः स…
नर्त्तनं कुरुते वापि गायत्यथ नरो…
वैष्णवोत्तमसंसर्गान्मुक्तिं प्राप्नोत्यसं…
नामानि कीर्त्तयिष्यन्ति न ते यान्ति…
जयस्व रामकृष्णेति जयभद्रेति यो…
न मातृगर्भे वासोऽस्य स च दे…
चामरैर्व्यजनैः पुष्पैः तालवृन्तैश्चेल…
रथस्याग्रे स्थितो यो वै वीजयेत् …
संवीज्यमानोऽप्सरोभिर्देववर्णैर्व्वयोनि…
भुङ्क्ते तु भोगानखिलान् यावदा…

...न: परतरो लोके महादेवीमहोत्सवात् ।
...सर्वपापहरो योग: सर्वतीर्थफलप्रद: ॥
...गृहिन ये तत्र दानं ददति ये नरा: ।
...नुकिञ्चिदल्पफलं मेरुदानेन संमितम् ॥
...िकामण्डपे यान्तं भद्राख्यं सहाग्रजम् ।
...जगन्नाथं दर्पणेष्वभिषेचयेत् ॥
...स्नानै: शीतलतोयै: पुष्पकर्पूरवासितै: ।
...रिकेलजलेनाथ तथा तालफलाम्बुना ॥
...क्षीरोदकेन शुद्धेन तथा पुष्पोदकेन च ।
...लिप्तेन चन्दनै: कुङ्कुमद्रवै: ॥
...गन्धमाल्याभरणैश्चीनचेलै: सुशोभनै: ।
...चामरैश्च जलाभैश्च शीतलैर्व्यजनैस्तथा ॥
...बीजयेत् पुण्डरीकाक्षं सुभद्रां बलमेव च ।
...फलाभि: पानकैर्हृद्यैस्तथा गव्यविकारकै: ॥
...खर्ज्जूरैर्नारिकेलैश्च नानारम्भाफलादिभि: ।
...तथा क्षीरविकारैश्च पनसैरिक्षुभिस्तथा ॥
...वासितै: शीतलतोयैश्च गन्धताम्बूलपत्रकै: ।
...एलाकर्पूरलवङ्गाद्यै: पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
...दक्षिणस्थितं देवत्रयं ये पुरुषर्षभा: ।
...प्रदक्षिणं प्रकुर्व्वन्ति विपद्दु:खस्य एव च ॥
ततोऽपराह्ने देवेशं दक्षिणानिलवीजितम् ।
शनै: शनैर्नयेद्विष्णुं मण्डपस्य च मध्यत: ॥
एवं व्रजति देवेशे सर्व्वपापं गतोऽभवम् ।
दीपकानां सहस्राणि ज्वालितानि नरैस्तत: ॥
मण्डपे वासयेद्देवान् गुण्डिकाख्ये मनोहरे ।
चारुचन्द्रातपे चारुमाल्यचामरभूषिते ॥
पूजयित्वा जगन्नाथं तोषयेत् गीतनृत्यकै: ।
उपहारादिभिस्तत्र सप्ताहानि जनार्द्दनम् ॥
सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुण्डिकामण्डपे स्थितम् ।
साध रामं सुभद्राञ्च विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
दिवा तद्दर्शनं पुण्यं रात्रौ दशगुणं भवेत् ।
यत्किञ्चित् कुरुते कर्म्म कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
सर्व्वं मेरुसमं दानं सर्व्वे व्याससमा द्विजा: ।
महावेद्यां गते कृष्णे योगोऽयं खलु दुर्लभ: ॥
अर्द्धोदयादयो योगा: स्कन्देन परिभाषिता: ।
महावेद्याख्ययोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
अष्टाहे च पुन: कृत्वा दक्षिणाभिमुखाग्रयान् ।
दक्षिणाभिमुखी यात्रा विष्णोरेषा प्रकीर्त्तिता ॥
कार्य्या प्रयत्नत: सा हि भुक्तिमुक्तिप्रदा भवेत् ।
दक्षिणाभिमुखं यान्तं कृष्णं पश्यन्ति ये नरा: ॥
न तेषां पुनरावृत्ति: सत्यमेतन्न संशय: ।
पुराविदो वदन्त्येतां यात्रां नवदिनात्मिकाम् ॥
तस्या: संकीर्त्तनादेव निर्म्मलो जायते नर: ।
तावतीयं महायात्रा यो यथा कर्त्तुमिच्छति ॥
सोऽपि विष्णुप्रसादेन वैकुण्ठभवनं व्रजेत् ।
उद्धृत्य सप्तपुरुषान् पापावलिसमन्वितान् ॥”४॥
अथ शयनयात्रा । स्कान्दे ।
“आषाढ़े शुक्लद्वादश्यां कुर्य्यात् स्वापमहोत्सवम् ।
मण्डपे रचयेत्तत्र शयनागारमुत्तमम् ॥
देवस्य पुरत: शय्यां रत्नादिनिर्म्मितोपरि ।
आस्तीर्य्य मृदुचेलादि मृदुपीनोत्तरच्छदाम् ॥
कर्पूरधूलिविक्षिप्तां चारुचन्द्रातपां शुभाम् ।
पुष्पगन्धयुतां मुक्तारत्नैश्चन्दनाङ्किताम् ॥
चातुरीं शुभां स्निग्धां नानाचित्रोपशोभिताम् ।
एवं स्वापगृहं कृत्वा निशीथे स्वापयेद्विभुम् ॥
संपूज्य भावयेद्देवं तेषां शय्यादिभि: सह ।
लक्ष्मीदेवीं च संप्रार्थ्य स्वापार्थं परमेश्वरम् ॥
नयेच्छय्यागृहद्वारं यापयेत् घटिकात्रयम् ।
पश्चात्तै: स्नापयेत्तान् पृथक्पलशताधिकै: ॥
सुगन्धिचन्दनैर्लिप्तान् वस्त्रालङ्करणादिभि: ।
पूजयित्वा यथान्यायं प्राञ्जलिर्मन्त्रमुच्चरेत् ॥”
जगद्बन्ध इत्यादि ।
“सुदृढं कारयेद्द्वारं विष्णो: शयनवेश्मन: ।
स्नापयित्वा जगन्नाथं लभते सुरसत्तमम् ॥”५॥
अथ पार्श्वपरिवर्त्तनयात्रा ।
“अथ ते संप्रवक्ष्यामि पार्श्वस्य परिवर्त्तनम् ।
नभस्यविमले पक्षे संप्राप्ते हरिवासरे ॥
विष्णो: स्वापगृहद्वारं शनैर्गत्वा प्रविश्य च ।
नमस्कृत्य जगन्नाथं पर्य्यङ्कशयितं मुदा ॥
अवधाय शनैर्द्वारं पूजयेदुपचारकै: ।
प्रणम्य भक्त्या तत्पादौ स्थापयेदुत्तरामुखम् ॥”
मन्त्रश्चेमं पठेत् ।
“ॐ देवदेव ! जगन्नाथ ! कल्याणं परिकल्पय ।
परिरक्तमिदं सर्व्वं यथा स्थावरजङ्गमम् ॥
यत् दृष्ट्वा चेष्टितैरेव जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभि: ।
जगद्धिताय सुप्तोऽपि पार्श्वेन परिवर्त्तय ॥
परिवर्त्तनकालोऽयं जगत: पालनाय ते ।
स्वस्थलोऽयं शक्रोऽपि स्वर्गे तिष्ठतु सन्तसुख: ।
इदं त्वत्पादकमलं विमुच्य महि वत्सलम् ।
मर्त्यो जलं श्रावयति प्रजापालनहेतुकम् ॥
इति संप्रार्थ्य देवेशं विनयात्तोषयेत्तत: ।
व्यजनैश्चामरैश्चैव वीजयेत् परमेश्वरम् ॥
सुगन्धिचन्दनैरस्य सर्व्वाङ्गं परिलेपयेत् ।
स्वादूनि भक्ष्यद्रव्याणि पायसादीनि दापयेत् ॥
शय्यागृहद्वारि विभो: शनैर्भक्त्या निवेदयेत् ।
देवमुद्दिश्य यत् कुर्य्यात् सर्व्वमक्षयतां व्रजेत् ॥
पार्श्वे च जन्मदिवसे उपवासपरो भवेत् ॥”
एवं आश्विनशुक्लैकादश्यां पूर्व्वोक्तविधानेन श्रीहरस्य वामपार्श्वपरिवर्त्तनं कार्य्यम् ॥
मतान्तरे ।
“शुभे चैवाश्विने मासि महामायां प्रपूजयेत् ।
शैवर्वीं राजवीं मार्त्तीं विष्णुमायां महेश्वरीम् ।
हिंसा चैव न कर्त्तव्या कदाचिद्विष्णुपूजकै: ॥”६॥
अथोत्थानयात्रा ।
“एकादश्यान्तु कार्त्तिक्यां शुक्लायां पृथिवीपते ।
कृष्णमुत्थापयेद्भक्त्या पूजयित्वा जगद्गुरुम् ।
पूर्व्ववत् पूजयित्वा तु प्रातर्मन्त्रं समुच्चरेत् ॥”
मन्त्रस्तु ।
“ॐ उत्तिष्ठ देवदेवेश ! तेजोराशे जगत्पते ! ।
वीक्ष्यैतत् सकलं देव ! प्रसुप्तं तव मायया ॥
प्रफुल्लपुण्डरीकाक्ष ! श्रीहरे ! शयनेन वै ।
त्वया दृष्टं जगदिदं परमं सुखमेष्यति ॥
ये ते कार्त्ता: क्रिया: सर्व्वा: प्रवर्त्तन्ते ततो ध्रुवम् ।
इत्युत्थाप्य जगन्नाथं वेणुवीणादिनि:स्वनै: ॥
जयशब्दैस्तथा देवं नयेयुर्नृत्यमण्डपम् ॥
तैलेनाभ्यज्य तोयेन स्नापयेत् पुरुषोत्तमम् ।
पञ्चामृतैर्नारिकेलरसै: पञ्चरसैस्तथा ॥
सुगन्धामलकेनाथ यवकल्केन लेपयेत् ।
घर्षयेत्तन्मोद्वर्त्तैर्लेपयेद्गन्धचन्दनै: ॥
पुष्पवासिततोयैश्च कुशरत्नोदकैस्तथा ।
स्नापयित्वा जयेत् पापं बहुजन्मोपपादितम् ॥
महोपचारै: संपूज्य विष्णुं नीराजयेत्तत: ।
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रार्थयेत् परया मुदा ॥”७॥
अथ प्रावरणयात्रा ।
“मार्गशीर्षे सिते पक्षे कुर्य्यात् प्रावरणोत्सवम् ।
कृत्वा दृष्ट्वा नरो भक्त्या वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥
षष्ठ्योऽधिवासं कुर्व्वीत पञ्चम्यां निशि कर्म्मवित् ।
प्रभाते मण्डलं कुर्य्यात् पद्ममष्टदलान्वितम् ॥
दिक्पालान् पूजयेद्दिक्षु क्षेत्रपालं गणाधिपम् ।
चण्डप्रचण्डौ च द्वारि चतुर्द्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥
तन्मध्ये स्थापयेद्व्यक्तं क्षालयेदुष्णवारिणा ।
पूजयित्वा जगन्नाथं गन्धतैलेन दीपकम् ॥
दत्त्वा कृष्णाय भक्त्या तु गीतवाद्यैर्नयेन्निशाम् ।
प्रात: प्रपूजयेद्देवं नानाद्रव्यै: सुशोभनै: ॥
सप्तभि: सप्तभिर्द्देवान् वासोभि: परिवेष्टयेत् ।
सुखयंश्च सर्व्वाङ्गे शीतप्रावरणैर्द्विजा: ॥
दूर्व्वाक्षतै: प्रपूज्याथ कुर्य्यान्नीराजनां विभो: ।
भगवन्तं समुद्दिश्य ब्राह्मणेभ्य: प्रदापयेत् ॥
गुरुभ्यश्चान्यदेवेभ्यो दीनानाथेभ्य एव च ।
शीतप्रावरणं दद्यात् सकृत् परमया मुदा ॥
ददाति भगवान् प्रीतस्तस्मै परमदुत्तमम् ॥”८॥
अथ पुष्यस्नानयात्रा ।
“पुष्यस्नानोत्सवं वक्ष्ये यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
पुष्यर्क्षेण च संयुक्ता पौर्णमासी यदा भवेत् ।
पौषे मासि तु तत् कुर्य्यात् पुष्यस्नानोत्सवं हरे: ॥
चतुर्द्दशीनिशायान्तु कुम्भानामधिवासनम् ।
रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातर्वह्निं प्रकीरयेत् ॥
ब्रह्मविष्णुशिवेभ्यश्च प्रत्येकं समिधं क्रमात् ।
जुहुयात् पूजयित्वा तु तदन्ते पुरुषोत्तमम् ॥
पूजयेदुपचारैस्तु आदर्शे प्रतिविम्बितम् ।
तत: पुरुषसूक्तेन कुम्भांस्तानभिमन्त्रयेत् ।
क्रमात् देवस्य शिरसि स्नापयेद्विधिवत्तत: ॥”
सूक्तमुच्चरन् ।
“तत: पश्चात्तेनैव वासुदेवञ्च क्षालयेत् ।
सम्यक् शुद्धं पुनर्विप्र उपचारै: प्रपूजयेत् ॥
दूर्व्वाङ्कुराद्यै: स्तुतिभिर्वाद्यै: संपूज्य केशवम् ।
समन्तादिकिरेद्देवं कर्पूराद्यै: सुतण्डुलान् ॥
नीराजयेज्जगन्नाथं कर्पूरयुतवर्त्तिभि: ।
तत: प्रदक्षिणं कृत्वा दण्डवत् प्रणमेत् द्विजौ ॥
पुष्यस्नानोत्सवं पुण्यं ये पश्यन्ति सदान्विता: ।
सर्व्वसम्पन्नकामास्ते व्रजेयुर्वैष्णवं पदम् ॥”९॥
अथ नवशस्ययात्रा ।
“कुर्य्यादयनसंक्रान्त्यां नवशस्यमहोत्सवम् ।
संक्रान्ते: पूर्व्वदिवसे नवं शालिं सकुङ्कुमम् ।
प्रासादपूर्व्वदेशे तु स्थापयित्वाधिवासयेत् ॥”

तथा च यादि ।

"संक्रान्त्यां माघमासस्य ... [illegible]
निर्दिष्टं ... भक्ता ... ।
सनि तुष्टे ... ।
... प्रभविष्यति ।
... ॥"

[illegible]

दोलाकेलिः फाल्गुने च चैत्रे यात्रा चतुर्दशी ।
तृतीयायां राघयात्रा वामनी मौलयात्रिका ।
एवं यात्रा मया प्रोक्ता षोडशी भवमोचनी ॥"

इति वामकेश्वरतन्त्रे ५४ पटलः ॥

(रोगिदर्शनार्थं भिषजां यात्राविवरणम् । यथा,
"इदानीं निर्गमे पुत्र ! प्रवेशे वा गृहस्य च ।
शुभाशुभानि सर्वाणि वक्ष्यामि शकुनानि च ॥
राजा गजो द्विजमयूरकलत्ररोटा-
श्वाः शकुलवत्सकः सितवस्त्रयुक्तः ।
पुत्रान्विता च युवती गणिका च कन्या
श्रेयः सुखाय यथशां प्रतिदर्शयन्ति ॥
नटाश्वासो भासचारीलपक्षौ
भारद्वाजोऽप्यकारम्भासंज्ञः ।
एते श्रेष्ठा दक्षिणे वाथ सव्ये
वेदावेशो निर्गमे श्रेयसे च ॥
सर्पोलूको वानरः शूकरश्च
गोधा श्वा च शशकाद्याः शशश्च ।
एते रिक्ता निर्गमे वा प्रवेशे
कार्यनाशो नोपकारेषु शस्ताः ॥
श्वो वा पिङ्गलो वापि प्रशस्ता दक्षिणे सदा ।
निर्गमे वा प्रवेशे च दक्षिणाः शुभदायकाः ॥
एको वा चौथि वा पञ्च सप्त वा नवसंख्यया ।
भाषमाणे नराणाम् स्वगा यान्ति प्रदक्षिणाः ॥
शिखिचषनकगोधाराधमो भृङ्गराजो
समरविकपोतो पोतको शूकरो वा ।
तरङ्गविषमराजो मङ्गलार्थिनः स्तु-
वंहति मङ्गलवेला वामतो निर्गमे यः ॥
शिशिरः कुररः क्रौञ्चः सारसाभासशूकरः ।
वामे तु शुभदौ च निर्गमे कार्यसिद्धये ॥
काको दक्षिणः श्रेष्ठो निर्गमे शुभदायकः ।
प्रवेशे मदिनः श्रेष्ठो वामनः सर्वदायकः ॥
जाम्बको हि ममकोऽपि कर्कटो-
कोलेनश्च गर्दिनं न सुखाय ।
न शुभदर्शना श्वमो मर्षुः
सर्वगोधावृकनागविडालाः ॥
दर्शनं हितकरं प्रवदन्ति
कमरोटमरालद्विजराणाम् ।
वामनः शुभकराः प्रवदन्ति
दार्वाघाटकराटकमुख्याः ॥

इति शुभाशुभशकुनानि ॥"

इति हारीते द्वितीयस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥ ● ॥

तथा च ।

"... [illegible] पथि सम्भ्रमाः ।
... [illegible] ॥
... [illegible] शुभः ।
... [illegible] ॥
... [illegible] ।
... [illegible] च ॥
... [illegible] ।
... [illegible] ॥
... [illegible] ।
... [illegible] ॥"

प्रतिविम्बं तथा भयं ... [illegible]
दौर्मनस्य वैद्यस्य या ... [illegible]

इति सुश्रुते ... [illegible]

यादईशः, पुं, (यादसां ... [illegible]
ईशः ।) वरुणः । इति ... [illegible]
यादः, [स्] क्ली, (याति वेगे... [illegible]
बाहुलकात् दागमश्च ।) ... [illegible]
१।१०।२० ॥ (यथा, भाग... [illegible]
"अनन्तश्चास्मि नागानां ... [illegible]

जलम् । इति निघण्टुः ॥ १ ... [illegible]

यादःपतिः, पुं, (यादसां पतिः ।) ... [illegible]
मरः ।।१।१०।२०॥ वरुणः । इत्य... [illegible]
यादवः, पुं, (यदोरपत्यम् । ... [illegible]
श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली । ... [illegible]
यशोदायाम् । ११ । ४१ ।
"सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखे... [illegible]
अजानता महिमानं तवेदं
मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥"
ययातेर्ज्येष्ठपुत्रो यदुस्तस्य वंशः । यथा,
"ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं नरर्षभ ॥"
इत्युपक्रम्य ।
"माधवा वृष्णयो राजन् यादवाश्चेति ... [illegible]

इति श्रीभागवते ९ स्कन्धे २३ अध्या... [illegible]

(यदुसम्बन्धि, त्रि । यथा, भागवते । [illegible]
"मन्दिरेऽनेक गतोऽप्यगतं हि भारं
यदुयादवं कुलमहो अविषह्यमासे ॥")
यादवी, स्त्री, (यदोरियमिति । यदु + अण् ... [illegible]
दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (बहुत्वे ... [illegible]
यामान्ये । यथा, महाभारते । १ । ८८ ... [illegible]
"प्राचीन्वान् अश्मकीसुपयेमे यादवीं ... [illegible]
मस्य जन्मे संयाति. ॥")
यादसांनाथः, पुं, (यादसां जलजन्तूनां ... [illegible]
षष्ठ्या अलुक् ।) वरुणः । इति हलायु... [illegible]
यादसांपतिः, पुं, (यादसां जलजन्तूनां ... [illegible]
षष्ठ्या अलुक् ।) वरुणः । इत्यमरः ॥ ... [illegible]
वरुणः । इति मेदिनी । स, ११२ । ... [illegible]
देवीभागवते । ९ । ८ । ११ ।
"अश्विनौ वसवश्चापि कुबेरो या... [illegible]
अपि त्रिदिववासिन । यथा, मार्क... [illegible]
"यादसामंशे देवं वरदं यादसां ... [illegible]
यादृक्, [श्] त्रि, (य इव दृश्यते । ... [illegible]
त्यदाद्योरनालोचने कञ्च ।" ... [illegible]
चकारात् क्विन् । "आ सर्वनाम ।" ... [illegible]
इत्याकारादेशः ।) य इव दृश्यते ... [illegible]
तत्वबोधकारकम् । यैमन इति ... [illegible]
(यथा, भागवते । ४ । २८ । ६१ ।
"मादृशं कथमेव ईश्वरदमनुग... [illegible]
सर्वांशिनुरस्पन्देन मदनं यादृशस्य ... [illegible]
यादृशः, त्रि, (य इव दृश्यते यस्य दृश्य ... [illegible]
दृश् + "कञ्: अस्य वक्तव्यः ।" ३।२।६० ... [illegible]

संकोक्तिः कः। "आसर्व्वनाम्नः।" ६।३।६१।
त्र "दृक्दृक्षेति वक्तव्यम्।" इत्यात्वम्।)
इव दृश्यते सः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥
न इति भाषा॥
:, त्रि, (य इव दृश्यते। दृश्+"त्यदादिषु
: इति।" ३।२।६०। इति कञ्। "आसर्व्व-
म्नः।" ६।३।६१। इत्याकारादेशः।) य इव
दृश्यते सः। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ येमन
त भाषा। (यथा, मनुः। ४। ८५४।
दृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशञ्च चिकीर्षितम्।
था चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत्॥"
स्त्रियां यादृशी॥)

नाथः, पुं. (यादसां नाथः।) समुद्रः।
ति राजनिर्घण्टः॥ (वरुणः। इति यादसां-
थशब्ददर्शनात्।)

निवासः, पुं. (यादसां निवासः।) जलम्।
ति हेमचन्द्रः। ४। १३५॥

, क्ली, (या+ल्युट्। अर्द्धर्चादित्वात् पुंलिङ्ग-
पि।) राज्ञां सन्ध्यादिषड्गुणान्तर्गतगुण-
शेषः। तत्तु उपचितशक्तेः कृतमङ्गलादेः
त्रस्य शत्रोरास्कन्दनाय यात्रा। इति भरतः॥
यथा, देवीभागवते। ५। ४। ११।
'यानमप्यधुना नैव कर्त्तव्यं सहसा पुनः॥"
यान्त्यनेनेति। या+ल्युट्।) हस्त्यश्वरथदोलादि।
तत्पर्य्यायः। वाहनम् २ युग्यम् ३ पत्रम् ४ धोर-
णम् ५। इत्यमरः। २। ८। ५८॥ विमानम् ६ वक्तु-
रम् ७ यापनम् ८ गतिमित्रकम् ९। इति शब्द-
रत्नावली॥ (यथा, मनुः। ३। ६४६५।
"शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः।
गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया॥
अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्म्मणाम्।
कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः॥")

अथ चतुष्पदयानोद्देशः।
"ये मत्तकाद्यादिविभेदतोऽमी
मया निरुक्ता इह वाजिमुख्याः।
दिशानया सर्व्वचतुष्पदानां
भेदो विधेयो विदुषादरेण॥
तथा यथाश्वादिकपोषणेन
यानेन वा दोषगुणौ भवेताम्।
तथा तदेवान्यचतुष्पदानां
प्रवीणितौ दोषगुणौ बुधेन॥
चरमयानमपोषणमेव वा
वरनिपानशरीरसपोषणम्।
न खलु दोषगुणं च चतुष्पदं
पृच्छति यच्छति शोभनदैवतः॥
सुरादिचक्रं यदि यथोचितं यदा।
तदा धर्म्मं पूरयति दोषदुष्टचतुष्पदः॥"
इति चतुष्पदयानोद्देशः॥ ०॥

अथ द्विपदयानोद्देशः।
"मानुषैः यदपि निर्व्वाहि नयान्दैर्द्विपदैर्यत्।
यानं द्व्यादिपदं नाम तस्य भेदो द्विधा यथा।
सामान्यञ्च विशेषञ्च तस्य भेदो द्विधा भवेत्॥"

तत्र सामान्यं यथा,—
"यानं यद्द्विपदाभ्यां सत् तद्दोलादिकमुच्यते।
चतुर्भिर्युक्तिसंयुक्तैर्दण्डधातुगुणाम्बरैः।
दोलेति कथ्यते तेषां नियमोऽयं प्रदर्श्यते॥"
तत्र समयः।
"उपेन्द्रमूलाश्विशिवाश्विवर्ज्जं
शक्तेन्द्रतारातिथियोगलग्ने।
दृष्टिक्षमापुत्रयमाश्ववर्ज्जं
दोलादिकारोहणमायमिष्टम्॥
दण्डकाष्ठस्य नियमे नियमश्चन्द्रदण्डवत्।
कनकं रजतं ताम्रं लौहं धातुचतुष्टयम्॥
चतुर्विधानामुद्दिष्टं ब्रह्मादीनां यथाक्रमम्।
सुराणामसुराणाञ्च चातुर्व्वर्ण्येऽसुरादृतम्॥
त्रिहस्तसम्मितो मध्ये तदर्द्धं पार्श्वयोर्द्वयोः।
विजया नाम दोलेयं विजयाय महीभृताम्॥
विजया मङ्गला क्रूरा शिवा क्षेमा शुभा क्रमात्।
वितस्त्येकैकसंवृद्धा दोलाः षट् स्युः सुखप्रदाः॥
कुम्भश्च पद्मकोषश्च शङ्खः पर्व्वत एव च।
चतुर्विधानां दोलासु कल्याणाय चतुष्टयम्॥
हंसः केकी शुको भृङ्गश्चतुष्टयमिदं क्रमात्।
कुम्भाद्यग्रे निधातव्यं चतुर्विधमहीभृताम्॥
अत्रापि वर्णविन्यासो विज्ञेयो नवदण्डवत्॥"
भोगस्तु।
"गजः प्रस्थानदोलायां रणदोलासु केशरी।
मृगो भ्रमणदोलायां क्रीड़ादोलासु षट्पदः॥
भुजङ्गमः प्रचुराण्ये वृषभो दानकर्म्मणि।
दोलोपर्य्युपरि न्यस्तो वहुभिर्मुनिशासनम्॥
यदक्रदण्डं यानं स्यात् तत् पर्य्यङ्कमिति स्मृतम्।
त्रिहस्तसम्मितो यानस्तदर्द्धपरिणाहवान्।
पर्य्यङ्कः क्षेमनामायं भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकः॥
क्षेमो जयसंयो दुःखखर्व्वारक्ते यथाक्रमम्।
वितस्त्येकैकसंवृद्धा यथा चापुनं सङ्गिनः॥
मणिधातुगुणादीनां नियमः पूर्व्ववन्मतः।
विशेषमथ वक्ष्यामि पर्य्यङ्कस्य यथाक्रमम्॥
शुक्तिश्च गजदन्तश्च स्तम्भश्चात्रपदैव च।
चरणादिकलानां पर्य्यङ्केषु न्यसेत् क्रमात्॥
पद्मशङ्खगजाश्चालिहंसकोकशुकान् क्रमात्।
चारित्र्यादिदशाकानां मनिकल्पेषु विन्यसेत्॥
महीन्द्राणां विशिषेण विंशमानेन प्रस्तरे।
निर्म्माणे शुक्तिदत्ताश्च राज्यभोगसुखप्रदाः॥
तदेवावनदण्डन्तु खट्वायानमिति स्मृतम्।
अस्यापि पूर्व्ववन्मानमणिधात्वादिनिर्णयः॥
विशेषश्चरणोच्छ्रायः परिणाहार्द्धसम्मितः।
तदेव दीर्घचरणं पीठयानमिति स्मृतम्॥
तस्य भेदो द्विधा दण्डकाष्ठप्रभेदतः।
मानादिकं पूर्व्वमुक्तं विशेषाच्चतुरस्रता॥
इत्यन्यानि मिश्राणि यानानि विविधानि च।
सामान्यानीति जानीयात् द्विपदैर्निर्म्मि-
तानि वै।
मनोहरत्वं लघुता दृढ़ताथ सुखप्रदम्।
प्रोक्तं द्विपदयानानां महत्त्वं भोगभूभुजाम्॥
इति सामान्यद्विपदयानपदनम्॥"

इति युक्तिकल्पतरुः॥ *॥ विशेषद्विपदयानन्तु
चतुर्दोलशब्दे निष्पदयानोद्देशस्तु नौकाशब्दे
द्रष्टव्यम्॥ (फलप्राप्तिहेतौ, त्रि। यथा, ऋग्वेदे।
१०। ११०। २।
"तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान्
मध्वा समञ्जन् स्वदयासुजिह्व॥"
"यानान् फलप्राप्तिहेतून् पथो मार्गान्।" इति
तद्भाष्ये सायणः॥ या+भावे ल्युट्। गतिः।
यथा, वाभटे शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये।
"यानं खरोष्ट्रमार्ज्जारकपिशार्द्दूलशूकरैः।
यस्य प्रेतैः शृगालैर्वा स मृत्योर्वर्त्तते मुखे॥")

यानपात्रं, क्ली, (यानसाधनं पात्रम्। शाकपार्थिव-
वत् समासः।) निष्पदयानविशेषः। जाहाज
इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। वहित्रकम् २
बोहित्थम् ३ वहनम् ४ पोतः ५। इति
हेमचन्द्रः। ३। ५३९॥ समुद्रयानम् ६। इति
वराहपुराणम्॥ (यथा, हरिवंशे। १४५। ६३।
"समुच्छ्रितैः सितैः पोतैः यानपात्रैस्तथैव च।
नौभिश्च क्षिप्तिकाभिश्च शुशुभे वरुणालयः॥")

यानमुखं, क्ली, (यानस्य मुखम् पुरोभागः।)
रथादेः पुरोभागः। तत्पर्य्यायः। धूः २।
इत्यमरः। २। ८। ५५॥

यापनं, क्ली, (या+णिच्+ल्युट्।) वर्त्तनम्।
कालक्षेपणम्॥ (यथा, कामन्दकीये। १०। ३१।
"पूर्व्वसेनापविनीतः कालयापनमाश्रितः॥")
निरसनम्। इति मेदिनी। ने, ११२॥ (यापय-
तीति। या+णिच्+ल्युः। प्रापके, त्रि। यथा,
भागवते। ३। २२। ३३।
"अयातयामास्तस्यासन् यामाः स्वान्तर-
यापनाः॥")

यामा, स्त्री, जटा। इति भूरिप्रयोगः॥

याप्यः, त्रि, (यापि+यत्।) अधमः। निन्दितः।
इत्यमरः। ३। १। ५४॥ (यथा, हर्षचरितायाम्।
१९। २९।
"यदशुभमशुभोऽस्ति माघजं तस्य हानिः
शुभफलमपि चैवं याप्यमन्योऽन्यशायाम्॥")
यापनीयः। (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमे
अध्याये।
"शोणितं तदसाध्यं स्यात् याप्यं संवत्सरोत्थि-
तम्॥")
देहयापकान्नादिः। इति मेदिनी। ये, ४८॥
व्याधिविशेषः। यथा,—
"साध्या याप्या असाध्याश्च व्याधयस्त्रिविधाः
स्मृताः।
सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते॥
याप्यलक्षणमाह।
शेषत्वादायुषो याप्यमसाध्यं पथ्यसेवया।
लब्धाल्पसुखमल्पेन हेतुना प्रत्यनीकताम्॥
प्राप्ता क्रिया धारयति याप्यं व्याधिमातुरम्।
प्रपतिष्यदिवागारं स्तम्भो यत्नेन धारितः॥
साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा।
घ्नन्ति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम्॥

…निविकारविनाम्।" इति भावप्रकाशः।

यान्नवालं, क्ली, (याम्यं कमलं यामम्।) मिविका। इत्यमरः। २। ८। १३।

यामः, पुं, (यम्यते इति। यम+घञ्।) मैथु-नम्। यथा। [illegible] इति त्रिकाण्डशेषः। ८४६। (यथा, भागवते। ८। १८। ६।

"[illegible] यामकोविदम्।
[illegible] रनिवृकः।
[illegible] यामार्ण [illegible]।")

यामः, पुं, (याति गच्छति वा। या+"अर्तिस्तु-हुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन्।" उणा० १। १४०। इति मन्। यम+घञ् वा।) [illegible] ।

[illegible]

यामवती, स्त्री, (यामः प्रहरः अस्त्यस्यामिति। याम+मतुप्। मस्य व ङीप्।) रात्रिः। इति राजनिर्घण्टः।

यामाता, [ऋ] पुं, (जामाता पृषोदरादित्वात्। जस्य यः।) जामाता। दुहितुः पतिः। इत्य-मरटीका शब्दरत्नावली च। यामातुर्विष्णु-तुल्यत्वं तस्य गृहे कन्यादातुर्भोजननात् प्राक् भोजननिषेधश्च यथा, कामधेनावादित्य-पुराणम्।

"विष्णुं यामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत्।
अप्रजायान्तु कन्यायां नाश्नीयात्तस्य वै गृहे।"
इत्युद्वाहतत्त्वम्।

यामार्द्धं, क्ली, (यामस्यार्द्धम्।) प्रहरस्यार्द्धम्। तस्याधिपा यथा,—

"वारेशाद्यर्द्धयामेशा राजन्तोः पञ्च षट्क्रमात्।
अधिपाः स्युर्दिवाप्रोक्ता यथाकाले भवन्ति हि।
रवौ[illegible]।
रविशुक्रबुधाश्चैव शनीन्दुश्च भास्कराः।
दिने युक्ताः परेभ्येव तथाध्यायाश्चतुर्थकाः।
पापदृष्टे भवेद्विद्धिः शुभदृष्टे शुभं भवेत्।
शुभपक्षस्य दृष्टे तु कर्मारम्भाच्छुभं भवेत्।
आरम्भात् पापदृष्टे तु कर्म निष्फलतां व्रजेत्।
यस्यार्द्धयामकस्यैव प्रागूर्द्धः समुदाहृतः।
षट् षट् परोक्ष दृष्टाश्च तयो रात्रौ मतास्तथा।
यामार्द्धाधिपसंख्यातो द्वितीयस्तु तदर्द्धतः।
तदर्द्धांशु तृतीयः स्यात्तदर्द्धान्तु तुरीयकः।
अर्द्धयामे तु राहुः स्यात्तदर्द्धो वसुसंज्ञकः।
भयाद्दस्य परित्यागाद्दिवादृष्टाधिपा यथा।"
इति ज्योतिषतत्त्वम्।

यामि, स्त्री, (याति कुलात् कुलान्तरमिति। या+बाहुलकात् मिः।) स्वसा। कुलस्त्री। इत्यमरः। २। ६। २९। "स्वसा भगिनी। कुलस्त्री कुलवधूः। यस्ते संयमे यामी यामिः स्वकुलस्त्रियोर्बिन्ततस्मादौ रमणः। जिम्यन्तु कुटिले जिम्भे जामिः स्वकुलस्त्रियोरिति शब्दार्णवोऽशरावयः इति भरतसुकृटी। यथा, जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः। इति जामी। वे पक्षे बाहुलकान्मिः। यद्वा यम् चरणे बाहुलकादिण् जामिरिति। जम:- कारो वा यायश्च बाहुलकः।" इति रामा-श्रमः। (यथा, मनौ। ३। ५८।

"जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः।")

यामिनी। इति शब्दरत्नावली। धर्मस्य पत्नी। [illegible] यथा,—

"अरुन्धती वसुर्यामी लम्बा भानुर्मरुद्वती।
सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च भामिनी।
धर्म्मपत्न्यः समाख्यातास्तासां नामान्यतः शृणु।
[illegible] यामिका।"
इति वह्निपुराणे [illegible]।

यामिनीरूप:, पुं, (यामे यामे नियुक्तः। "याम+ ठक्। [illegible]।) प्रहरिकः। चौकी-दार इति भाषा। यथा,—

"उन्मादास्युद्रवहितान्धतमसः प्रभा[illegible]
काले जागदुदग्रयामिकभटप्रारब्ध[illegible]
कर्णोत्ताखहृदयोत्पादकवादर्यैर[illegible]
दायातामि यदम्बुजाभि! सतकं मन्ये[illegible]
यौतिष
इति क

यामित्रं, क्ली, लग्नात् सप्तमराशिः। यथा,
"धीस्थानं पञ्चमं प्रोक्तं यामित्रं सप्तमं[illegible]
दुर्गं द्यूनं तथास्तास्यं षट्कोणं रिपु[illegible]
यामित्रवेधो यथा,—
"पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत्[illegible]
[illegible]
यत्नेनापि विवर्जयेत्तु नियतो दोषो[illegible]
यात्रायां विपदो गृहे हुतवहः चौरैः[illegible]

उद्वाहे विधवा व्रते तु मरणं भूणच[illegible]
रविमन्दकुजाक्रान्तं लग्नाद्धान् सप्तमं[illegible]
विवाहयात्राचूडासु गृहकर्म्मप्रवेशने।
इति यामित्रवेध[illegible]

अस्य प्रतिप्रसवो यथा।
"लग्नस्थितोऽपि निजमन्दिरगोऽपि पू[illegible]
मित्रर्क्षसौम्यगृहगोऽपि तदीयितो[illegible]
यामित्रवेधविहितानपहृत्य दोषान्
दीपाकरः सुरगुरुर्द्विविधं विधत्ते।"
इति ज्योतिष[illegible]

यामिनी, स्त्री, (यामाः सन्त्यस्याम्। याम[illegible] ङीप्।) रात्रिः। (यथा, महाभारते।[illegible]
"ततः शयनमाविश्य प्रसुप्तो मधुसूदन[illegible]
याममात्रार्द्धशेषायां यामिन्यां प्रत्यु[illegible]
हरिद्रा। इत्यमरः। २। ९। ४१। (
यथा, भागवते। ६। ६। २१।
"तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतङ्गी यामि[illegible]
पतङ्गाच्छलभान् यामिनी प्रसुभा[illegible]
प्रकारस्य द्वितीया तथा। यथा, [illegible]
भारते। ४६। ३९।
"प्रकारो यामिनी नाम द्वितीया नव[illegible]

यामिनीपतिः, पुं, (यामिन्याः पतिः।[illegible] इति शब्दरत्नावली। (यथा, भाग[illegible] ११। ८५।
"बन्धुपतिर्द्विजराजनिशाकरौ
यामिनीपतिरिवैष दिवाकरः।
सुरिपथम् उपयाति दुरन्तं
सोऽयम् इन्द्रदिनायम्।
कर्पूरम्। इत्यमरः।

यामी, स्त्री, (यमस्येयम्। यमो देवता[illegible] वा। यम+अण्। ङीप्।) दक्षिण[illegible]
राजनिर्घण्टः। (यथा, ज्योतिषे।
"————याम्यां दूरी न[illegible]
यामि+ङीप्।) कुलस्त्री। इति [illegible]
स्वसा। (यथा, मनौ। ४। १८०।
"मातापितृभ्यां यामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण
दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाच[illegible]

नती । यथा, विष्णुपुराणे ।४।११।१०५।
"कृणो हार्दिक्यो लका भानुमन्मती ।
... च रक्षुकी च मायाता दिवा च
ना इति ।")

..., स्त्री, (यमस्यापो भावम् । यमुना + अण् ।
... इत्यभिधानम् वा ।) जीवितक्षणम् । इत्य-
... । ४।१।१०० । (अस्य पर्यायो यथा,—
... यामुनस्यापि कार्यंमाद्यमिमलयि ।
... जीवितानं कान्तं जीवितं ... ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
... । यथा, भागवते । १।१०।१४ ।
... यामुनाम् ।
... मरुस्मादप ।"
... । यथा, रामायणे । ४।४०।२१ ।
"कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनञ्च महा-
गिरिम् ।"
...देशः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । ६९ ।
"यमुनाप्रभवं गत्वा समुपस्पृश्य यामुनम् ।
अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ।")
...मुनसम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
"त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्तत् यामुनम् ।
...मंदं ... पुनाति जाह्नवं ।")
...नेष्टकं, क्ली, (यामुनमिष्टकम् ।) सीसकम् ।
इति जटाधरः । (विवृतोऽस्य सीसकशब्दे
विशेषः ।)
...यः, पुं, भागिनेयः । यामिः कुलस्त्रियो-
...रित्युक्तागमनात् यामेरपत्यमित्यर्थे ढक्-(ढक्)
प्रत्ययनिष्पन्नः । (याम्या धर्म्मपत्न्या अपत्य-
मिति । यामिपुत्रः । यथा, भागवते । ६।६।६ ।
"ककुदः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः ।
भुवो दुर्गाणि यामेयः स्वर्गो नन्दिस्ततोऽभवत् ।")
...यः, पुं, (यामी नियामोऽस्य । यामी + यत् ।)
अगस्त्यमुनिः । चन्दनद्रुमः । इति मेदिनी । ये,
४८ । (यमस्यायमिति । यम + ण्यः । यमदूतः ।
यथा, मार्कण्डेये । ११ । ३० ।
"कृष्यमाणस्य याम्यैश्च नरकेषु च पात्यतः ।
पुनश्च गर्भो जन्माथ मरणं नरकस्तथा ।")
...म्या, स्त्री. (यमस्येयं यमो देवतास्या इति वा ।
यम + "यमाच्चेति वक्तव्यम् ।" ४।१।८५ । इति
वार्त्तिकोक्त्या ण्यः । टाप् ।) दक्षिणदिक् । (यथा,
रामायणे । २ । १०३ । २६ ।
"प्रगृह्य तु महीपालो जलपूरितमञ्जलिम् ।
दिशं याम्यामभिमुखो रुदन् वचनमब्रवीत् ।")
भरणीनक्षत्रम् । इति मेदिनी । ये, ४८ ।
(यमसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।२।८।१।
"कथयिष्ये सभां याम्यां युधिष्ठिर ! निबोध ताम् ।
वैवस्वतस्य यां पार्थ ! विश्वकर्म्मा चकार ह ।")
याम्यायनं, क्ली, (याम्यायामयनं याम्यं अयन-
मिति वा ।) दक्षिणायनम् । यथा, मलमासतत्त्वे ।
"याम्यायने हरौ सुप्ते सर्व्वकर्म्माणि वर्ज्जयेत् ।"
याम्योद्भूतः, पुं, (याम्यायामुद्भूतः ।) शीतालकद्रुमः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

यायजूकः, पुं, (पुनः पुनर्यजति । यज् + यङ् ।
"यजजपदशां यङः ।" ३ । २ । १६६ । इति
ऊकः ।) पुनःपुनर्यागकर्त्ता । तत्पर्य्यायः ।
इज्याशीलः । इत्यमरः । २ । ७ । ८ । (यथा,
रामायणे । २ । ८२ । १५ ।
"या गतिः सर्व्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ।
राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतां गतिः ।")
यायावरः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा याति देशा-
द्देशान्तरं गच्छतीति । या + यङ् । "यश्च यङः ।"
३।२।१७६। इति वरच् ।) अश्वमेधीयाश्वः । इति
जटाधरः । अवस्थानशून्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । (ऋषीणां गणविशेषः । यथा, महा-
भारते । १२ । २४३ । २० ।
"तात प्रजाधर्म्मात्मानः यायावरा गताः ।"
अगस्त्यमुनिर्विशेषः ज्ञेयः । यथा, महाभारते ।
१ । १३ । ११ ।
"अहस्माद्दिनि स्मात ... महात्मनः ।
यायावराणां प्रवरो धर्म्मज्ञः संशितव्रतः ।")
त्रि, पुनःपुनरमणशीलः । यथा,—
"यायावराः पुष्पफलेन चान्ये
प्राणं ... ।"
इति भट्टिः । ३ । २० ।
(क्ली, यायावृत्ता । यथा, भागवते ।७।११।१६ ।
"वार्त्ता विचित्रा शालीनयायावरशिलोञ्छनम् ।
विप्रवृत्तिश्चतुर्द्धेयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ।"
"यायावरं प्रत्यहं धान्ययाच्ञा ।" इति तत्र
श्रीधरस्वामी ।)
यावः, पुं, (यौति युवति वा । यु + घञ् अच् वा ।
ततः प्रज्ञाद्यण् ।) अलक्तः । इत्यमरः । २ ।
६ । १२५ । (तत्पर्य्यायः ।
"लाक्षा पलङ्कषालक्तो यावो द्रुमामयो जतु ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
यथा, नैषधे । २२ । ४६ ।
"सततस्तदीयाधरयावयोगा-
दुदेति बिम्बादयमिन्दुराग ।"
यव एव । स्वार्थेऽण् । यावः । यथा, तैत्तिरीय-
संहितायाम् । ४ । ३ । ८ । २ ।
"यावानां भागोऽस्य यावानामाधिपत्यमिति ।")
यावकः, पुं, (यव एव यावः स इवेति इवार्थे कन् ।
यद्वा, याव एव । याव + "यावादिभ्यः कन् ।"
५ । ४ । २९ । इति स्वार्थे कन् ।) कुल्माषः ।
इत्यमरः । २ । ९ । १८ । "द्वे बोरोधान्ये ।
कुलत्थ इत्यन्ये मापाकृतिपत्रे काश्मीरेषु तुल-
सीति ख्याते । इति सुभूतिः । यव इव गुणेन
इति यवकः विकारसंघेति कः । यवक एव
यावकः स्वार्थे ष्णः । कुलेन मस्यति परिणमति
कुल्माषः मसीयं ईं परिमाणे परीणामे घण्
मनीपादित्वादलुक् । कुल्माषो दन्त्यसकारवान्
महेश्वरमूर्द्धन्यपकारवांश्च । कुल्मासो रभसश्चेति
दन्त्यान्ते रक्षित इति मधुः । कुल्माषो यावके
पुंसि काञ्जिके तु नपुंसकमिति मूर्द्धन्यान्ते
रभसः ।" इति भरतः ।

"यवकः स्यात् कुल्माषः कुल्माषो यावकोऽपि च ।
बोरधान्ये यविके वा कुलत्थे काश्मीरदेशजे ।
शालिधान्येषु चलाए इति केचित् प्रचक्षते ।"
इति शब्दरत्नावली । ॥ ॥
यावावन् । इति हेमचन्द्रः । (यथा, मनौ ।११।
१२६ ।
"... ।
... ।")
अलक्तकः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
किराते । ४ । ३८ ।
"इह मनिदमयोः सुरामणाया-
मुपमि मयाभवमनयादरीतेमा ।
कथयति शिवयोः शरीरयोगं
विषमपदा पदवी विवर्त्तनेषु ।")
यावज्जीवं, व, क्ली, (यावत् जीवतीति । जीव +
"यावति विन्दजीवोः ।" ३ । ४ । ३० । इति
णमुल् ।) यावदायुः । जीवनपर्य्यन्तम् । यथा,
"यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता ।
माता च मम सम्प्राप्तदुःखश्च पिता मम ।"
इति मार्कण्डेयपुराणटीकायां भरतः ।
यावत्, व्य, (यद् + डावतुः ।) साकल्यम् ।
अवधिः । मानम् । अवधारणम् । इत्यमरः ।
३ । ३ । २४५ । "साकल्ये निरवशेषे । यथा ।
यावद्दत्तं तावद्भुक्तं । अवधौ मर्य्यादायाम् ।
यथा प्रातर्यावत् प्रकाशः । मानं प्रमा-
णम् । यावद्दत्तानि तावद्भिरपि । अवधारण-
मियत्तापरिच्छेदः । इयतो भाव इयत्ता परि-
माणं तस्य परिच्छेदो निश्चयः । यथा यावत्
पात्रं तावदुदकमानयामत्रयम् । यावत्कार्त्स्न्येऽ-
वधारणे प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकार-
सम्भ्रमे पक्षान्तरे चेति मेदिनी ।" इति भरतः ।
(यत्परिमाणमस्य इत्यर्थे । यत् + "यत्तदेतेभ्यः
परिमाणे वतुप् ।" ५ । २ । ३९ । इति वतुप् ।
"आसर्व्वनाम्नः ।" ६ । ३ । ९१ । इत्यात्वम् ।)
यत्परिमिते, त्रि । तत्र यावान् यावती यावत्
इति रूपत्रयं भवति । यच्छन्दात् निपातनाद्वतु-
प्रत्ययनिष्पन्नः । इति तद्धितपादे वोपदेवः ।
(यथा, भागवते । २ । ९ । ३१ ।
"यावानहं यथा भावो यद्रूपगुणकर्म्मकः ।
तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ।"
यथाच मनुः । ८ । १५५ ।
"यावती सम्भवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हति ।"
तथाच याज्ञवल्क्यः । २ । २६४ ।
"यावत् प्रस्यं विनश्येत्तु तावत् स्यात् क्षेत्रिणः
फलम् ।")
यावतिथः, त्रि, (यावतां पूरणः । यावत् + "तस्य
पूरणे डट् ।" ५।२।४८ । इति डट् । "वतोरि-
थुक् ।"५।२।५३। इति इथुगागमश्च ।) यावत्परि-
माणम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् । (यथा,
मनुः । १ । २० ।
"आद्याद्यस्य गुणन्त्वेषामवाप्नोति परः परः ।
यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः ।")

अक्रियावर्त्ती चिकित्सारहितानाम् ।” इति भावप्रकाशः ॥

याम्ययामं, क्ली, (याम्यं अधमं यामम् ।) धिक्कारः । इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥

याभः, पुं, (यभ्यते इति । यभ+घञ् ।) मैथुनम् । यथा । इषाश्वयोर्याभिरथे च नः । इति लिङ्गपादे वोपदेवः । ८४६ ॥ (यथा, भागवते । ८ । १८ । ६ ।

“पौषाणं यज्ञपुं प्रेष्ठं मीढ्वांसं यामकोविदम् ।
स एकोऽनवलाक्षो वक्षौघो रतिवर्द्धकः ।
रेमे कामग्रहग्रस्त आत्मानं नावबुध्यत ॥”)

यामः, पुं, (याति यायते वा । या+“अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् ।” उणा० १।१४० । इति मन् । यम्+घञ् वा ।) दिवारात्र्योश्चतुर्थभागैकभागः । तत्पर्य्यायः । प्रहरः २ । इत्यमरः । १।४।६ ॥ (यथा, मनौ । ७ । १५१ ।

“उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।
हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्च्य प्रविशेत् स शुभां
सभाम् ॥”)

संयमः । इति मेदिनी । मे, २४ ॥ (गमनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ४ ।

“उषो ये ते प्र यामेषु युञ्जते ।”

“यामेषु गमनेषु ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥ गमनसाधनः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ११ । ४ ।

“कुविद्ध देवोः कतमो कवो वा
यामो बभूयादुशतो वो अद्य ॥”

“यामो गमनसाधनः स रथः ।” इति सायनः ॥ देवगणभेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।।५।।१८।

“यज्ञस्य दक्षिणायान्तु पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।
यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥”)

यामघोषः, पुं, (यामे प्रतियामे घोषः रवोऽस्य । प्रतिप्रहरं रवकरत्वादेवास्य तथात्वम् ।) कुक्कुटः । इति शब्दमाला ॥

यामघोषा, स्त्री, (यामे यामे घोषो यस्याः । यामान् प्रहरान् घोषति शब्दायते इति वा । घुष्+अच् । टाप् ।) कालनिर्देशः । घड़ी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नाडी २ घटी ३ यामनाली ४ घटिका ५ दण्डः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामनाली,, स्त्री, (यामस्य नालीव ।) यामघोषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामनेमिः, पुं, इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामलं, क्ली, युग्मम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥ तन्त्रशास्त्रविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“सृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यकृत्यप्रदीपनम् ।
क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च ।
युगधर्म्मश्च संख्यातो यामलस्याष्टलक्षणम् ॥”

तत् षड्विधम् । आदियामलम् १ ब्रह्मयामलम् २ विष्णुयामलम् ३ रुद्रयामलम् ४ गणेशयामलम् ५ आदित्ययामलम् ६ । इति वाराहीतन्त्रम् । एषां श्लोकसंख्या तन्त्रशब्दे द्रष्टव्या ॥

यामवती, स्त्री, (यामः प्रहरः अस्त्यस्यामिति । याम+मतुप् । मस्य व ङीप् ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यामाता, [ऋ] पुं, (जामाता पृषोदरादित्वात् । जस्य यः ।) जामाता । दुहितुः पतिः । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ॥ यामातुर्विष्णुतुल्यत्वं तस्य गृहे कन्यादातुर्दौहित्रजननात् प्राक् भोजननिषेधश्च यथा, कामधेनावादित्यपुराणम् ।

“विष्णुं यामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् ।
अप्रजायान्तु कन्यायां नाश्नीयात्तस्य वै गृहे ॥”

इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

यामार्द्धं, क्ली, (यामस्यार्द्धम् ।) प्रहरस्यार्द्धम् । तस्याधिपा यथा,—

“वारेशाद्दर्द्धयामेषु राचग्रहाः पञ्च षट्क्रमात् ।
अधिपाः सूर्य्यवाराश्च यथार्कादे भवन्ति हि ॥
रवौन्द्विन्दुभृगुज्याजशनिशरवयो निशि ।
रविशुक्रसराजीवशनीन्द्वकुजभास्कराः ॥
दिने सूक्ष्माः परेष्वेवं तथाध्यायाश्चतुर्दशाः ।
पापदण्डे भवेद्विष्टिः शुभदण्डे शुभं भवेत् ॥
शुभग्रहस्य दण्डे तु कर्म्मारम्भाच्छुभं भवेत् ।
आरम्भात् पापदण्डे तु कर्म्म निष्फलतां व्रजेत् ॥
यस्यार्द्धयामकस्यैव प्राग्दण्डः समुदाहृतः ।
षट् षट् परीत्य दण्डाश्च गयो रात्रौ मतास्तथा ॥
यामार्द्धाधिपसंख्यातो द्वितीयस्तु तदर्द्धतः ।
तदर्द्धान्तु तृतीयः स्यात्तदर्द्धान्तु तुरीयकः ॥
अङ्गाभावे तु राहुः स्यात्तदङ्गो पञ्चसंज्ञकः ।
भयाद्दस्य परित्यागाद्दिवादण्डाधिपा यथा ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

यामिः, स्त्री, (याति कुलात् कुलान्तरमिति । या+बाहुलकात् मिः ।) स्वसा । कुलस्त्री । इत्यमरः । २ । ३ । १४२ ॥ “स्वसा भगिनी । कुलस्त्री कुलवधूः । प्रहरे संयमे यामो यामिः स्वस्कुलस्त्रियोरित्यतःस्वसादौ रमसः । जिप्स्तु कुटिले जिह्मे जामिः स्वसकुलस्त्रियोरिति चवर्गतृतीयादावाह इति भरतटीका ॥ यथा, जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः । इति स्वामी ॥ जे यये बाहुलकान्मिः । यद्वा अद्य अदने बाहुलकादिञ् जामिरिति । जामः-स्वादौ वा शपथे भ्रातुर्भार्य्या ।” इति रामाश्रमः ॥ (यथा, मनौ । ३ । ५८ ।

“जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।”) यामिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ धर्म्मस्य पत्नी । तस्याः कन्या नागवीथी । यथा,—

“अरुन्धती वसुर्जामिर्लम्बा भानुर्मरुत्वती ।
सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च नामतः ।
धर्म्मपत्न्यो दश त्वेतास्तासामपत्यानि मे शृणु ।
...
... नागवीथी तु यामिजा ॥”

इति वह्निपुराणे कश्यपीयप्रजासर्गः ॥

यामिकभटः, पुं, (यामे यामे नियुक्तः । याम+ठक् । स चासौ भटश्चेति ।) प्रहरिकः । चौकीदार इति भाषा । यथा,—

“उन्मादाम्बुदवर्द्धिताम्बनमयः प्रभाद्रिशूरं काले आम्यदुदग्रयामिकभटप्रारब्धकोलाहलं
कर्णैस्तासुतुदर्बन्धामुपवनावच्छेदकाः ...
दायातापि यदन्तुभाषि ! तनकं मन्ये मां
... यौविनम् ।”

इति ...

यामित्रं, क्ली, लग्नात् सप्तमराशिः । यथा,—

“धीस्थानं पञ्चमं स्यात् ... यामित्रं सप्तमं ...
दुर्गं दूनं तथास्तास्यं षट्कोणं रिपुमन्दिरम् ।”

यामित्रवेधो यथा,—

“पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् ...
... ... दोषोऽयं ...
यात्रायां विपदो गृहे हुतवधः चौरैः ...
... उद्वाहे विधवा व्रते तु मरणं शूलञ्च ...
रविमन्दकुजाक्रान्ते स्यात् ...
विवाहयात्राचूडासु गृहकर्म्मप्रवेशने ॥”

इति यामित्रवेधः ॥

अस्य प्रतिप्रसवो यथा ।

“मृगत्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्णो
मित्रर्क्षसौम्यग्रहगोऽथ मरीचिमान् वा ।
यामित्रवेधविहितानपहृत्य दोषान्
दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

यामिनी, स्त्री, (यामाः सन्त्यस्याम् । याम+इनि ङीप् ।) रात्रिः ॥ (यथा, महाभारते ।।१।।

“ततः प्रयत्नमाविश्य प्रणम्य मधुसूदनः ।
याममात्रार्द्धशेषायां यामिन्यां प्रत्यबुध्यत ॥”)

हरिद्रा । इत्यमरः । १ । ४ । ४ ॥ (कश्यपपत्नी । यथा, भागवते । ६ । ६ । २१ ।

“तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः पतङ्गी यामिनीति ।
पतङ्ग्यसूत पतगान् यामिनी शलभानथ ।”

प्रह्लादस्य द्वितीया तनया । यथा, कथासरित्सागरे । ४६ । २२ ।

“प्रह्लादो यामिनी नाम द्वितीया तनयास्य ...”)

यामिनीपतिः, पुं, (यामिन्याः पतिः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १५ । ४५ ।

“यदुपतिर्द्विरदराजविहारो
यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते ।
मुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं
मोचयन् व्रजगवां दिवतापम् ॥”)

कर्पूरम् । इत्यमरः ॥

यामी, स्त्री, (यमस्येयम् । यमो देवताऽस्या वा । यम+अण् । ङीप् ।) दक्षिणदिक् । राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ज्योतिषे ।

“————याम्यां गुरौ न व्रजेत् ।”

यामि+ङीष् ।) कुलस्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनौ । ४।१८० ।

“मातापितृभ्यां यामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्य्यया ।
दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥

दक्षिणस्थी । यथा, हरिवंशे । ११६ । ४ ।
"कालिन्दी यमुनायां स्वसा आदित्यस्य नी ।
... तापी च ... च ... मित्रा च
... ॥")

यामुनं, क्ली, (यमुनायां भवम् । यमुना + अण् । यमुनाया इदमिति वा ।) स्रोतोऽञ्जनम् । इत्यमरः । २।९।१०१ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"अञ्जनं यामुनञ्चापि कापोताञ्जनमित्यपि ।
... स्रोतोऽञ्जनं ... सौवीरं ... ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
त्रि, तन्नदीभवः । यथा, भागवते । १।१०।३४ ।
"कुरुजाङ्गलपाञ्चालान् शूरसेनान् स यामुनान् ।
ब्रह्मावर्त्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान् सारस्वतानथ ॥"
पर्व्वतविशेषः । यथा, रामायणे । ४।४०।२१ ।
"कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनञ्च महागिरिम् ।"
तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । ४९ ।
"यमुनाप्रभवं गत्वा समुपस्पृश्य यामुनम् ।
अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥")
यमुनासम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
"त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्ताहेन तु यामुनम् ।
सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव नार्म्मदम् ॥")

यामुनेष्टकं, क्ली, (यामुनमिष्टकम् ।) सीसकम् । इति जटाधरः ॥ (विवृतोऽस्य सीसकशब्दे विज्ञेयः ॥)

यामेयः, पुं, भागिनेयः । (यामिः कुलस्त्रियो-रित्यमरात् यामेरपत्यमित्यर्थे ढक्-(ढक्) प्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (याम्या धर्म्मपत्न्या अपत्य-मिति । यामिपुत्रः । यथा, भागवते । ६।६।६ ।
"ककुदः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः ।
भुवो दुर्गाणि यामेयः स्वर्गो नन्दिस्ततोऽभवत् ॥")

याम्यः, पुं, (यामो नियामोऽस्य । यामी + यत् ।) अगस्त्यमुनिः । चन्दनवृक्षः । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥ (यमस्यायमिति । यम + ण्यः । यमदूतः । यथा, मार्कण्डेये । ११ । ६० ।
"कृष्यमाणस्य याम्यैश्च नरकेषु च पात्यतः ।
पुनश्च गर्भो जन्माथ मरणं नरकस्तथा ॥")

याम्या, स्त्री, (यमस्येयं यमो देवतास्या इति वा । यम + "यमाच्चेति वक्तव्यम् ।" ४।१।८५ । इति वार्त्तिकोक्त्या ण्यः । टाप् ।) दक्षिणदिक् । (यथा, रामायणे । २ । १०३ । ४६ ।
"प्रगृह्य तु महीपालो जलपूरितमञ्जलिम् ।
दिशं याम्यामभिमुखो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥")
भरणीनक्षत्रम् । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥ (यमसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते । २।८।१ ।
"कथयिष्ये सभां याम्यां युधिष्ठिर ! निबोध ताम् ।
वैवस्वतस्य यां पार्थ ! विश्वकर्म्मा चकार ह ॥")

याम्यायनं, क्ली, (याम्यायामयनं याम्यं अयन-मिति वा ।) दक्षिणायनम् । यथा, मलमासतत्त्वे ।
"याम्यायने हरौ सुप्ते सर्व्वकर्म्माणि वर्ज्जयेत् ॥"

याम्योद्भूतः, पुं, (याम्यायामुद्भूतः ।) श्रीतालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यायजूकः, पुं, (पुनः पुनर्यजति । यज् + यङ् । "यजजपदशां यङः ।" ३ । २ । १६६ । इति ऊकः ।) पुनःपुनर्यागकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । इज्याशीलः । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ८२ । १५ ।
"या गतिः सर्व्वभूतानां या गतिर्मे पिता गतः ।
राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतां गतिः ॥")

यायावरः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा याति देशा-द्देशान्तरं गच्छतीति । या + यङ् । "यश्च यङः ।" ३।२।१७६ । इति वरच् ।) अश्वमेधीयाश्वः । इति जटाधरः ॥ अवस्थानमुनिः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ (ऋषीणां गणविशेषः । यथा, महा-भारते । १३ । ६३ । १७ ।
"तान् प्रवक्ष्यामि ... यायावरा नराः ॥"
जरत्कारुमुनिर्वंशः । यथा, महाभारते । १ । १३ । ११ ।
"जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्द्ध्वरेता महातपाः ।
यायावराणां प्रवरो धर्म्मज्ञः संशितव्रतः ॥")
त्रि, पुनःपुनर्भ्रमणशीलः । यथा,—
"यायावराः पुष्पफलेन चान्ये
प्राणैश्चरन्त्यां जगदर्च्चनीयम् ॥"
इति भट्टिः । ३ । २० ॥
(स्त्री, यायावरा । यथा, भागवते । ७।११।१६ ।
"वार्त्ता विचित्रा शालीनयायावरशिलोञ्छनम् ।
विप्रवृत्तिश्चतुर्द्धेयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ॥"
"यायावरं प्रत्यहं धान्ययाच्ञा ।" इति तत्र श्रीधरस्वामी ॥)

यावः, पुं, (यौति युवती वा । यु + घञ् अण् वा । ततः प्रज्ञाद्यण् ।) अलक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । १२५ ॥ (तथास्य पर्य्यायः ।
"लाक्षा पलङ्कषालक्तो यावो द्रुमामयो जतु ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यथा, नैषधे । २२ । ४६ ।
"तत्तद्दीपाधरयावयोगा-
दुदेति बिम्बारुणबिम्ब एषः ॥"
यव एव । स्वार्थेऽण् । यावः । यथा, तैत्तिरीय-संहितायाम् । ४ । ३ । ९ । २ ।
"यावानां भागोऽस्य यावानामाधिपत्यमिति ॥")

यावकः, पुं, (यव एव यावः स इवेति इवार्थे कन् । यद्वा, याव एव । याव + "यावादिभ्यः कन् ।" ५ । ४ । २९ । इति स्वार्थे कन् ।) कुल्माषः । इत्यमरः । २ । ९ । १९ ॥ "द्वे घोरोध्यान्ये । कुलत्थ इत्यन्ये माषाकृतिमन्ने काश्मीरेषु तुल-सीति ख्याति । इति सुभूतिः ॥ यव इव गुणेन इति यवकः विकारसंघेति कः । यवक एव यावकः स्वार्थे ष्णः । कुलेन सह्यति परिणमति कुल्माषः मसीयं इं परिमाणे परीणामे घञ् मनीषादित्वादलुक् । कुल्माषो दन्त्यसकारवान् मूर्द्धन्यषकारवांश्च । कुल्माषो रभसश्चेति दन्त्यान्ते रक्षित इति मधुः ॥ कुल्माषो यावके पुंसि काञ्जिके तु नपुंसकमिति मूर्द्धन्यान्ते रभसः ।" इति भरतः ॥
"यवकः स्यात् कुल्माषः कुल्माषो यावकोऽपि च ।
वीरताम्रे ... वा कुम्भो काश्मीरदेशगे ।
... इति केचित् प्रचक्षते ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥ ● ॥
यावनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनौ । ११ । १२६ ।
"... मासं शोधयेन्मैन्दवम् ।
... ततः स्याद्यावकेनाशनम् ॥")
अलक्तः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, किराते । ५ । ३८ ।
"इह सनियमयोः सुरापगाया-
मुषसि सयावकसव्यपादरेखा ।
कथयति शिवयोः शरीरयोगं
विषमपदा पदवी विवर्त्तनेषु ॥")

यावज्जीवं, व्य, स्त्री, (यावत् जीवतीति । जीव + "यावति विन्दजीवोः ।" ३ । ४ । ३० । इति णमुल् ।) यावदायुः । जीवनपर्य्यन्तम् । यथा,
"यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता ।
माता च मम वन्ध्यासीदपुत्रश्च पिता मम ॥"
इति न्यायमतटीकायां भरतः ॥

यावत्, व्य, (यद् + डावतुः ।) साकल्यम् । अवधिः । मानम् । अवधारणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २४५ ॥ "साकल्ये निरवधि । यथा । यावद्दत्तं तावद्भुक्तं ॥ अवधौ मर्य्यादायाम् । स्नानात् प्राग् यावत् प्रकाशः ॥ मानं प्रमा-णम् । यावद्दद्यात्तावद्दिमयः ॥ अवधारण-नियतापरिच्छेदः । इयतो भाव इयत्ता परि-माणं तस्य परिच्छेदो निश्चयः । यथा यावत् पात्रं तावदन्नमानयेत्यर्थः । यावत् कार्त्स्न्ये-ऽवधारणे प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकार-सम्भ्रमे पक्षान्तरे चेति मेदिनी ।" इति भरतः ॥ (यत्परिमाणमस्य इत्यर्थे । यत् + "यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।" ५ । २ । ३९ । इति वतुप् । "आ सर्व्वनाम्नः ।" ६ । ३ । ९१ । इत्यात्वम् ।) यत्परिमिते, त्रि । तत्र यावान् यावती यावत् इति रूपत्रयं भवति । यच्छब्दात् निपातनाद्वतु-प्रत्ययनिष्पन्नः । इति सहितमादे वोपदेवः ॥ (यथा, भागवते । २ । ९ । ३१ ।
"यावानहं यथा भावो यद्रूपगुणकर्म्मकः ।
तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ॥"
यथाच मनुः । ८ । १५५ ।
"यावती सम्भवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हसि ॥"
तथाच याज्ञवल्क्यः । २ । २६४ ।
"यावत् सस्यं विनश्येत्तु तावत् स्यात् क्षेत्रिणः फलम् ॥")

यावतिथः, त्रि, (यावतां पूरणः । यावत् + "तस्य पूरणे डट् ।" ५।२।४८ । इति डट् । "वतोरिथुक् ।" ५।२।५३ । इति इथुगागमश्च ।) यावत्परि-माणम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (यथा, मनुः । १ । २० ।
"आद्याद्यस्य गुणन्त्वेषामवाप्नोति परः परः ।
यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः ॥")

अक्रियावतां चिकित्सारहितानाम् ।" इति भावप्रकाशः ॥

याप्ययानं, क्ली, (याप्यं अधमं यानम् ।) शिविका । इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥

याभः, पुं, (यभ्यते इति । यभ+घञ् ।) मैथुनम् । यथा । ध्याभ्ययोर्याभिरर्थे यम् । इति लिंपादे वोपदेवः । ८४६ ॥ (यथा, भागवते । ६ । १८ । ६ ।
"पीवानं श्मश्रुलं प्रेष्ठं मीढ्वांसं याभकोविदम् ।
स एकोऽष्टवत्सराणां वनितानां रतिवर्द्धकः ।
रेमे कामग्रहग्रस्त आत्मानं नावबुध्यत ॥")

यामः, पुं, (याति यायते वा । या+"अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् ।" उणा० १।१४० । इति मन् । यम्+घञ् वा ।) दिवारात्र्योश्चतुर्थभागैकभागः । तत्पर्य्यायः । प्रहरः २ । इत्यमरः । १।४।६ ॥ (यथा, मनौ । ७ । १४५ ।
"उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।
हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्च्य प्रविशेत् स शुभां सभाम् ॥")
संयमः । इति मेदिनी । मे, २४ ॥ (गमनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ४ ।
"उषो ये ते प्र यामेषु युञ्जते ।"
"यामेषु गमनेषु ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ गमनसाधनः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५१ । ४ ।
"कुवित्स देवीः सनयो नवो वा
यामो बभूयादुषसो वो अद्य ॥"
"यामो गमनसाधनः स रथः ।" इति सायणः ॥ देवगणभेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।५०।१८।
"यज्ञस्य दक्षिणायान्तु पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।
यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥")

यामघोषः, पुं, (यामे प्रतियामे घोषः रवोऽस्य । प्रतिप्रहरं रवकरत्वादेवास्य तथात्वम् ।) कुक्कुटः । इति शब्दमाला ॥

यामघोषा, स्त्री, (यामे यामे घोषोऽस्याः । यामान् प्रहरान् घोषति शब्दायते इति वा । घुष्+अच् । टाप् ।) वाद्यविशेषः । घड़ी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नाडी २ घटी ३ यामनाली ४ घण्टिका ५ दण्डिका ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामनाली, स्त्री, (यामस्य नालीव ।) यामघोषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामनेमिः, पुं, इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामलं, क्ली, युगलम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥ तन्त्रशास्त्रविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"सृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यकृत्यप्रदीपनम् ।
क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च ।
युगधर्म्मश्च संख्यातो यामलस्याष्टलक्षणम् ॥"
तत्तु षड्विधम् । आदियामलम् १ ब्रह्मयामलम् २ विष्णुयामलम् ३ रुद्रयामलम् ४ गणेशयामलम् ५ आदित्ययामलम् ६ । इति वाराहीतन्त्रम् ॥ एषां श्लोकसंख्या तन्त्रशब्दे द्रष्टव्या ॥

यामवती, स्त्री, (यामः प्रहरः अस्त्यस्यामिति । याम+मतुप् । मस्य वः ङीप् ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यामाता, [ऋ] पुं, (जामाता पृषोदरादित्वात् । जस्य यः ।) जामाता । दुहितुः पतिः । इति जटाधरटीका शब्दरत्नावली च ॥ यामातुर्विष्णुत्वं तस्य गृहे कन्यादातुर्विवाहनदिनात् प्राक् भोजननिषेधश्च यथा, कामधेनुसादित्य-पुराणम् ।
"विष्णुं यामातरं मत्वा तस्य मन्युं न कारयेत् ।
अप्रजायान्तु कन्यायां नाश्नीयात्तस्य वै गृहे ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ॥

यामार्द्धं, क्ली, (यामस्यार्द्धम् ।) प्रहरस्यार्द्धम् । तस्याधिपा यथा,—
"वारेशादर्द्धयामेशा रात्र्यह्नोः पञ्च षट्क्रमात् ।
अधिपाः सूर्य्यशाक्ताश्च यथाकाशे भवन्ति हि ।
रवौन्द्वङ्गभृगुज्ञाजसनिज्यरवयो निशि ।
रविशुक्रज्ञराशीशजीवभौमार्कभास्कराः ।
दिने सूक्ष्माः परेष्वेवं तथाध्यायाश्चतुर्यहाः ।
पापदण्डे भवेद्विघ्नः शुभदण्डे शुभं भवेत् ।
शुभपक्षस्य दण्डे तु कर्म्मारम्भाच्छुभं भवेत् ।
आरम्भात् पापदण्डे तु कर्म्म निष्फलतां व्रजेत् ।
यस्यार्द्धयामकस्यैव प्राग्दण्डः समुदाहृतः ।
षट् षट् परीत्य दण्डाश्च ज्ञेया रात्रौ मतास्तथा ।
यामार्द्धाधिपसंख्यातो द्वितीयस्तु तदर्द्धकः ।
तदर्द्धात्तु तृतीयः स्यात्तदर्द्धात्तु तुरीयकः ।
अङ्काभावे तु राहुः स्यात्तदङ्को वसुसंख्यकः ।
भपाङ्कस्य परित्यागाद्दिवा दण्डाधिपा यथा ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

यामिः, स्त्री, (याति कुलात् कुलान्तरमिति । या+बाहुलकात् मिः ।) स्वसा । कुलस्त्री । इत्यमरः । ३ । ३ । १४२ ॥ "स्वसा भगिनी । कुलस्त्री कुलवधूः । प्रहरे संयमे यामो यामिः स्वसृकुलस्त्रियोरित्यन्तःस्थादौ रभसः । जित्तस्तु कुटिले जिह्मे जामिः स्वसृकुलस्त्रियोरिति चवर्गतृतीयादावनयः इति भरतमुकुटौ । यथा, जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः । इति स्वामी ॥ वे चये बाहुलकान्मिः । यद्वा जन घरणे बाहुलकादिण् जामिरिति । अन्तःस्थादौ या प्रापणे धातुर्बोध्यः ।" इति रामाश्रमः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १८३ ।
"यामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ॥")
यामिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ धर्म्मस्य पत्नी । तस्याः कन्या नागवीथी । यथा,—
"अरुन्धती वसुर्यामिर्लम्बा भानुर्मरुत्वती ।
सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च भामसः ।
धर्म्मपत्न्यो दश त्वेतास्तास्वपत्यानि मे शृणु ।
लम्बायाश्चैव घोषोऽथ नागवीथी तु यामिजा ॥"
इति वह्निपुराणे कश्यपीयप्रजासर्गः ॥

यामिकभटः, पुं, (यामे यामे नियुक्तः । याम+ठञ् । स चासौ भटश्चेति ।) प्राहरिकः । चौकीदार इति भाषा । यथा,—
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति [illegible]

यामित्रं, क्ली, लग्नात् सप्तमराशिः । यथा,—
"पौष्णाग्ने पञ्चमं यदि यामित्रं [illegible]
[illegible]
यामित्रवेधो यथा,—
"यामात् सप्तमगः ग्रहो यदि भवेत् [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥"
इति यामित्रवेधः ॥
अस्य प्रतिप्रसवो यथा ।
"[illegible]
[illegible]
यामित्रवेध [illegible]
[illegible] ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्व [illegible]

यामिनी, स्त्री, (यामाः सन्त्यस्याम् । याम+इनि । ङीप् ।) रात्रिः । (यथा, महाभारते । [illegible]
"ततः प्रथममासाद्य [illegible]
यामवाह्निरिवायाति यामिन्यां प्रकुर्व [illegible]
हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ९ । ४१ ॥ (अमर [illegible]
यथा, भागवते । ६ । ६ । २१ ।
"नाग्नेय विनता कद्रूः पतङ्गी यामिनीति [illegible]
पतङ्गास्य पतगान् यामिनी शलभान् [illegible]
प्रह्लादस्य द्वितीया तनया । यथा, कथा-सागरे । ४६ । ९२ ।
"प्रह्लादो यामिनी नाम द्वितीया तनयो [illegible]

यामिनीपतिः, पुं, (यामिन्याः पतिः ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, भाग [illegible] २५ । २५ ।
"यदुपतिर्द्विरदराजविहारो
यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते ।
मुदितवक्त्र उपयाति दुरन्तं
मोचयन् व्रजगवां दिवतापम् ॥")
कर्पूरम् । इत्यमरः ॥

यामी, स्त्री, (यमस्येयम् । यमो देवतास्याः वा । यम+अण् । ङीप् ।) दक्षिणदिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ज्योतिषे ।
"————याम्यां गुरौ न व्रजेत् ।"
यामि+ङीष् ।) कुलस्त्री । इति शब्द [illegible] वली ॥ (यथा, मनौ । ४।१८० ।
"मातापितृभ्यां यामीभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्य्यया ।
दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ।

र्म्मपत्नी । यथा, विष्णुपुराणे ।१।१५।१०५।
ग्ररुन्धती वसुर्यामी लम्बा भानुमरुत्वती ।
सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च
ता दश ।")

नं, क्ली, (यमुनायां भवम् । यमुना + अण् ।
मुनाया इदमित्यण् वा ।) स्रोतोऽञ्जनम् । इत्य-
रः । २।६।१०० । (अस्य पर्य्यायो यथा,—
अञ्जनं यामुनञ्चापि कापोताञ्जनमित्यपि ।
तु स्रोतोऽञ्जनं कृष्णं सौवीरं श्वेतमीरितम् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
;, जनपदभेदः । यथा, भागवते । १।१०।३४ ।
कुरुजाङ्गलपाञ्चालान् शूरसेनान् स यामुनान् ।
ब्रह्मावर्त्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान् सारस्वतानथ ।"
र्व्वतविशेषः । यथा, रामायणे । ४।४०।२१ ।
'कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनञ्च महा-
गिरिम् ।"
तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । ४६ ।
"यमुनाप्रभवं गत्वा समुपस्पृश्य यामुनम् ।
अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ।")
यमुनासम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
"त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्तु यामुनम् ।
नार्म्मदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्य्यति ।")
मुनेष्टकं, क्ली, (यामुनमिष्टकम् ।) सीसकम् ।
इति जटाधरः । (विशेषोऽस्य सीसकशब्दे
विज्ञेयः ।)
मेयः, पुं, भागिनेयः । (यामिः स्वसृकुलस्त्रियो-
रित्यनुशासनात् यामेरपत्यमित्यर्थे ढक्-(ढक्)
प्रत्ययनिष्पन्नः । (याम्या धर्म्मपत्न्या अपत्य-
मिति । यामिपुत्त्रः । यथा, भागवते । ६।६।६ ।
"ककुदः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः ।
सुवो दुर्गाणि यामेयः स्वर्गो नन्दिस्ततोऽभवत् ।")
म्यः, पुं, (यामी निवासोऽस्य । यामी + यत् ।)
अगस्त्यमुनिः । चन्दनद्रुमः । इति मेदिनी । ये,
४८ । (यमस्यायमिति । यम + ण्यः । यमदूतः ।
यथा, मार्कण्डेये । ११ । ३० ।
"कृष्यमाणस्य याम्यैश्च नरकेषु च पात्यतः ।
पुनश्च गर्भो जन्माथ मरणं नरकस्तथा ।")
ाम्या, स्त्री, (यमस्येयं यमो देवतास्या इति वा ।
यम + "यमाच्चेति वक्तव्यम् ।" ४।१।८५ । इति
वार्त्तिकोक्त्या ण्यः । टाप् ।) दक्षिणदिक् । (यथा,
रामायणे । २ । १०३ । २६ ।
"प्रगृह्य तु महीपालो जलपूरितमञ्जलिम् ।
दिशं याम्यामभिमुखो रुदन् वचनमब्रवीत् ।")
भरणीनक्षत्रम् । इति मेदिनी । ये, ४८ ।
(यमसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।२।८।१।
"कथयिष्ये सभां याम्यां युधिष्ठिर ! निबोध ताम् ।
वैवस्वतस्य यां पार्थ ! विश्वकर्म्मा चकार ह ।")
याम्यायनं, क्ली, (याम्यायामयनं याम्यं अयन-
मिति वा ।) दक्षिणायनम् । यथा, मलमासतत्त्वे ।
"याम्यायने हरौ सुप्ते सर्व्वकर्म्माणि वर्ज्जयेत् ।"
याम्योद्भूतः, पुं, (याम्याया उद्भूतः ।) शीताद्रुमः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

यायजूकः, पुं, (पुनः पुनर्यजति । यज् + यङ् ।
"यजजपदशां यङः ।" ३ । २ । १६६ । इति
ऊकः ।) पुनःपुनर्यागकर्त्ता । तत्पर्य्यायः ।
इज्याशीलः । इत्यमरः । २ । ७ । ८ । (यथा,
रामायणे । २ । ७२ । १५ ।
"या गतिः सर्व्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ।
राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतां गतिः ।")
यायावरः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा याति देशा-
द्देशान्तरं गच्छतीति । या + यङ् । "यश्च यङः ।"
३।२।१७६ । इति वरच् ।) अश्वमेधीयाश्वः । इति
जटाधरः । जरत्कारुमुनिः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । (ऋषीणां गणविशेषः । यथा, महा-
भारते । १२ । २४३ । १७ ।
"तात प्रत्यक्षधर्म्माणस्तथा यायावरा गणाः ।"
जरत्कारुमुनिर्वैतद्वंशीयः । यथा, महाभारते ।
१ । १३ । ११ ।
"जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्द्ध्वरेता महातपाः ।
यायावराणां प्रवरो धर्म्मज्ञः संशितव्रतः ।")
त्रि, पुनःपुनर्गमनशीलः । यथा,—
"यायावराः पुष्पफलेन चान्ये
प्रानर्चुरर्च्यां जगदर्चनीयम् ।"
इति भट्टिः । २ । २० ।
(स्त्री, याचना । यथा, भागवते ।७।११।१६ ।
"वार्त्ता विचित्रा शालीनयायावरशिलोञ्छनम् ।
विप्रवृत्तिश्चतुर्द्धेयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ।"
"यायावरं प्रत्यहं धान्ययाच्ञा ।" इति तत्र
श्रीधरस्वामी ।)
यावः, पुं, (यौति यूयते वा । यु + अच् अप् वा ।
ततः प्रज्ञाद्यण् ।) अलक्तः । इत्यमरः । २ ।
६ । १२५ । (तथास्य पर्य्यायः ।
"लाक्षा पलङ्कषालक्तो यावो द्रुमामयो जतु ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
यथा, नैषधे । २२ । ४६ ।
"ततस्तदीयाधरयावयोगा-
दुदेति बिम्बारुणबिम्ब एषः ।"
यव एव । स्वार्थेऽण् । यावः । यथा, तैत्तिरीय-
संहितायाम् । ४ । ३ । ६ । २ ।
"यावानां भागोऽस्य यावानामाधिपत्यमिति ।")
यावकः, पुं, (यव एव यावः स इवेति इवार्थे कन् ।
यद्वा, याव एव । याव + "यावादिभ्यः कन् ।"
५ । ४ । २९ । इति स्वार्थे कन् ।) कुल्माषः ।
इत्यमरः । २ । ९ । १६ । "द्वे चीरोधान्ये ।
कुलत्थ इत्यन्ये माषाकृतिचत्रे काश्मीरेषु कुल-
सीति ख्याते । इति सुभूतिः । यव इव गुणेन
इति यवकः विकारसंघेति कः । यवक एव
यावकः स्वार्थे ष्णः । कुत्सेन मस्यति परिणमति
कुल्माषः मसीयं ई परिमाणे परीणामे घञ्
मनीषादित्वादगुक् । कुल्माषो दन्त्यसकारवान्
मूर्द्धन्यषकारश्च । कुल्माषो रभसश्चेति
दन्त्यान्ते रचित इति मधुः । कुल्माषो यावके
पुंसि काञ्जिके तु नपुंसकमिति मूर्द्धन्यान्ते
रभसः ।" इति भरतः ।

"यवकः स्यात् कुल्माषः कुल्माषो यावकोऽपि च ।
चीरवाख्ये षष्टिके वा कुल्मे काश्मीरदेशजे ।
शालिधान्येषु चत्वार इति केचित् प्रचक्षते ।"
इति शब्दरत्नावली । * ।
यावान्नम् । इति हेमचन्द्रः । (यथा, मनौ ।११।
१७६ ।
"सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।
मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैस्त्र्यहम् ।")
अलक्तकः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
किराते । ५ । ३८ ।
"इह सनियमयोः सुरापगायाः
सुषसि सयावकसव्यपादरेखा ।
कथयति शिवयोः शरीरयोगं
विषमपदा पदवी विवर्त्तनेषु ।")
यावज्जीवं, व्य, क्ली, (यावत् जीवतीति । जीव +
"यावति विन्दजीवोः ।" ३ । ४ । ३० । इति
णमुल् ।) यावदायुः । जीवनपर्य्यन्तम् । यथा,
"यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता ।
माता च मम वन्ध्यासीदपुत्त्रश्च पिता मम ।"
इति व्याहतशब्दटीकायां भरतः ।
यावत्, व्य, (यद् + डावतुः ।) साकल्यम् ।
अवधिः । मानम् । अवधारणम् । इत्यमरः ।
३ । ३ । २४५ । "साकल्ये निरवशेषे । यथा ।
यावद्दत्तं तावद्भुक्तं । अवधौ मर्य्यादायाम् ।
मूलात् शाखां यावत् प्रकाण्डः । मानं प्रमा-
णम् । यावद्गृहाणि तावन्निचयः । अवधारण-
मियत्तापरिच्छेदः । इयतो भाव इयत्ता परि-
माणं तस्य परिच्छेदो निश्चयः । यथा यावत्
पात्रं तावदन्नमानयनमस्व । यावत् कार्त्स्न्ये-
ऽवधारणे प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकार-
सम्भ्रमे पक्षान्तरे चेति मेदिनी ।" इति भरतः ।
(यत्परिमाणमस्य इत्यर्थे । यत् + "यत्तदेतेभ्यः
परिमाणे वतुप् ।" ५ । २ । ३९ । इति वतुप् ।
"आसर्व्वनाम्नः ।" ६ । ३ । ९१ । इत्यात्वम् ।)
यत्परिमिते, त्रि । तत्र यावान् यावती यावत्
इति रूपत्रयं भवति । यच्छब्दात् निपातनाद्वतु-
प्रत्ययनिष्पन्नः । इति तद्धितपादे वोपदेवः ।
(यथा, भागवते । २ । ९ । ३१ ।
"यावानहं यथा भावो यद्रूपगुणकर्म्मकः ।
तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ।"
यथाच मनुः । ८ । १५५ ।
"यावती सम्भवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हसि ।"
तथाच याज्ञवल्क्यः । २ । २६४ ।
"यावत् सस्यं विनश्येत्तु तावत् स्यात् क्षेत्रिणः
फलम् ।")
यावतिथः, त्रि, (यावतां पूरणः । यावत् + "तस्य
पूरणे डट् ।" ५।२।४८ । इति डट् । "वतोरि-
थुक् ।"५।२।५३। इति इथुगागमश्च ।) यावत्परि-
माणम् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् । (यथा,
मनुः । १ । २० ।
"आद्याद्यस्य गुणन्त्वेषामवाप्नोति परः परः ।
यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः ।")

यावनः, पुं, (यवने यवनदेशे भवः। यवन+अण्।) सिह्लकगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः।२।६।१२८। (विवृतिरस्य सिह्लकशब्दे ज्ञातव्या॥)

यावनालः, पुं, (यवनाल एवेति। यवनाल+स्वार्थे अण्।) धान्यविशेषः। जोयार इति भाषा। तत्पर्य्यायः। यवनालः २ शिखरी ३ वृत्ततण्डुलः ४ दीर्घनालः ५ दीर्घशरः ६ क्षेत्रेक्षुः ७ इक्षुपत्रकः ८। तस्य गुणाः। धवलत्वम्। शीतलत्वम्। मधुरत्वम्। त्रिदोषजित्त्वम्। तृष्यत्वम्। रुच्यत्वम्। अर्शोगुल्मव्रणनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

यावनालशरः, पुं, (यावनाल इव शरः।) शरभेदः। जोङ्करली इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। नदीजः २ दृढत्वक् ३ वारिसम्भवः ४ यावनालनिभः ५ खरपत्रः ६। अस्य मूलगुणाः। ईषन्मधुरत्वम्। रुच्यत्वम्। शीतत्वम्। पित्तदाहशामित्वम्। पशूनामबलप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

यावनाली, स्त्री, (यवनालस्य विकारः। यवनाल+अण्। ततो ङीप्।) यावनालशर्करा। तत्पर्य्यायः। हिमोत्पन्ना २ हिमानी ३ हिमशर्करा ४ क्षुद्रशर्करिका ५ शुभ्रा ६ गडभा ७ जलबिन्दुजा ८। अस्या गुणाः। शीतत्वम्। उष्णत्वम्। स्निग्धत्वम्। अतिपिच्छिलत्वम्। वातघ्नत्वम्। सारकत्वम्। रुच्यत्वम्। दाहपित्तास्रदायित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

यावशूकः, पुं, (यवशूक एव। यवशूक+स्वार्थे अण्। यद्वा, यावस्य यवस्य शूकः कारणत्वेनास्त्यस्येति। अर्शआद्यच्।) यवक्षारः। इति रत्नमाला॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने १ अध्याये।
"क्षौमं शीतं पिचुं चैव यावशूकं ससैन्धवम्।
कर्म्माणि च पचानि शोलमाद्यैः प्रदापयेत्॥")

यावसः, पुं, (यूयते इति। यु+"वहियुभ्यां णित्।" उणा० ३।११८। इति असच्। तस्य णित्त्वच्। यद्वा, यवसानां समूहः। यवस+"तस्य समूहः।" ४।२।३७। इत्यण्।) यवससमूहः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

याव्यं, त्रि, (यूयते इति। यु+"आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च।" ३।१।१२६। इति ण्यत्।) निन्दनीयम्। यूयते यत्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

याशोधरेयः, पुं, (यशोधरस्यापत्यं पुमान्। यशोधर+ढक्।) शाक्यसिंहपुत्रः। इति हेमचन्द्रः॥

याष्टीकः, पुं, (यष्टिः प्रहरणमस्य। यष्टि+"शक्तियष्ट्योरीकक्।" ४।४।५९। इति ईकक्।) यष्टिधारियोद्धा। लेठेल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। याष्टीकः १। इत्यमरः।२।८।७०॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६। ५०६।
"यावच्च दर्शं दिवसा यावच्च प्रादेशादिकम्।
दत्ते दशून याष्टीकोऽस्य दर्शं यथर्द्धं॥")

यासः, पुं, (यस+घञ्।) दुरालभा। इत्यमरः। २।४।९१॥ (यथा,—
"यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः।
दुरालभा दुरालम्भा समुद्रान्ता च रोदिनी॥
गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया दुरभिग्रहा।
यासः स्वादुः सरस्तिक्तस्तुवरः शीतलो लघुः॥
कफमेदोमदभ्रान्तिपित्तासृक्कुष्ठकासजित्।
तृष्णाविसर्पवातास्रवमिज्वरहरः परः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

यासा, स्त्री, (यासः प्रयत्नोऽस्त्यस्या इति अर्श-आद्यच्। टाप्।) मदनशलाकापक्षी। इति शब्दमाला॥

यु, ङ क निन्दने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ङ क, यावयते। इति दुर्गादासः॥ ("यावयते बाला इन्दम्।" इति मनोरमा॥)

यु, ञ ग बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या०-उभ०-सक०-सेट्।) ञ ग, युनाति यो वयस्योऽपि न वेश्यावत्यकीचनैरिति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

यु, ल मिश्रणे। अमिश्रणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा०-पर०-अक०-सेट्।) ल, यौति। मिश्रणे यथा,—
"यौति काचे कुलस्त्रीभिः चन्नसन्तानसद्वये॥"
इति हलायुधः॥
अमिश्रणे समवायलक्षणे। अयुतसिद्धानामिति मिलितसिद्धानामित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

युक्, [ज्] त्रि, (युज्यते समाधत्ते इति। युजौ ङ समाधौ+क्विप्।) समाधिमान्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (युज्यते परस्परमिति।) युग्मम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। ३।२७७।
"युक्षु कुर्व्वन् दिनर्क्षेषु सर्व्वान् कामान् समश्नुते।
अयुक्षु तु पितॄन् सर्व्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम्॥")

युङ्, य, निन्दा। युण क ङ, निन्दे इत्यस्माद्भावे क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (एतच्चिन्त्यम्॥)

युक्तं, त्रि, (युज्यते स्म इति। युज्+क्तः।) न्याय्यम्। तत्तु न्यायागतदशादिकम्। इत्यमरः। ३।८।२४॥ (यथा, शाकुन्तले। १ अङ्के।
"अन्न यस्य पुरोवंशे युक्तरूपमिदं तव।
पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि॥")
अभ्यस्तभूतम्। मिलितमित्यर्थः। इति मेदिनी। ते, ४०॥ (यथा, आनन्दलहर्य्याम्। १।
"शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि।
अतस्त्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्च्यादिभिरपि
प्रणन्तुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति॥")

युक्तं, क्ली, (युज्+क्तः।) हस्तचतुष्टयम्। इति मेदिनी। ते, ४०॥

युक्तः, पुं, (युज्यते स्म योगेनेति। युज्+क्तः।) अभ्यस्तयोगः। यथा,—
"योगज्ञो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः।
युक्तस्य सर्व्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः।"
इति भाषापरिच्छेदे॥
तस्य लक्षणं यथा, गीतायाम्। ६।८।
"ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः॥"
"योगारूढस्य लक्षणं ये... ज्ञानेति। ज्ञानमौपदेशिकं वि... भवः ताभ्यां तृप्तो निराकाङ्क्ष आत्मा यस्य। अतः कूटस्थो निर्व्विकारः। विजितानि इन्द्रियाणि येन। अतएव लोष्टादीनि यस्य। ... हेयोपादेयबुद्धिशून्यः स युक्तो योगारूढ उच्यते।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी। (रैवतमनोः पुत्रः। यथा, हरिवंशे। ७।
"अथ पुत्रानिमांस्तस्य निबोध गदतो मम।
धृतिमानव्ययो युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः।")

युक्तरसा, स्त्री, (युक्तः रसोऽस्याः।) इत्यमरभरतौ। २।४।१४०॥ रास्ना। कांटा इति भाषा। (तथास्याः पर्य्यायः।
"रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा ...
एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

युक्ता, स्त्री, (युक्त+टाप्।) ... इति रत्नमाला। एलानी इति भाषा।

युक्तिः, स्त्री, (युज्यते इति। युज्+क्तिन्।) न्यायः। इति मेदिनी। ते, ४७॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३। १६२।
"तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्म्मयुक्तिसमन्वितम्।
उपगम्य ततोऽश्वस्तः कपोतः प्राह सुस्वरम्॥")
लोकव्यवहारः। इति व्यवहारमातृका।
"धर्म्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः।"
इति स्मृतिः।
अनुमानम्। यथा,—
"युक्तिष्वप्यवसन्नासु शपथैरेनमर्द्दयेत्।"
युक्तिरनुमानम्।
अनुमानेन निर्णयं न स्यात् तदा शपथादिः। इत्येकवाक्यत्वादिति विवरणम्। अथ नारदः।
उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिः
केशाकेशिग्रहीतश्च युगपत् पारदारिकः।
कुद्दालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः।
तथा कुठारहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्त्तितः।
प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यकृन्नरः।
असाक्षिप्रत्यया ह्येते पारुष्ये तु परीक्षणम्।
प्रत्यक्षचिह्नैः रुधिरासृक्स्रगादिभिः।
वाक्पारुष्ये। ग्रहः। लोभहरश्च
नारदः।
अभीक्ष्णं दिश्यमानोऽपि प्रतिहन्यान्न तद्धनं
त्रिचतुःपञ्चकृत्वो वा परतोऽर्थं समाचरेत्।
यदा धनिकमाधमर्णिकस्त्रिचतुःपञ्चकृत्वो
त्वं मे ऋणं धारयसीति पुनःपुनर्दिश्यमानोऽ...

कद्वाणां प्रतिदन्ति महीशकराणतदैनाद्युप-
ितेदमर्थं इन्द्रपाश्चे समर्थितन्निकाद दामहि-
मर्थः ।" इति चन्द्रावरणम् ॥ ॥ ॥ मान्त-
द्रारविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा ।"युक्ति-
ांशधारणम् । उदाहरणं यथा,—
"दलितसकलमार्ग नास्ति स्वौ-
ंयमिति दृढ़ामितोऽन्तः प्रयातुम् ।
स्य मदनमवलनैव कली:
विमिति युगा ललितं यशः युगलम् ॥'
ति वैलोगंदारः ।" इति साहित्यदर्पणम् ॥
द्धायः । यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ५६ ।
तत्र तद्भयुग्मी देशान्तिलोक्यैनाचिरात् यथा।
पुत्र! त्वमवैधूर्न्नि ललाटेऽक्षिभिः सह ॥"
ोगः । यथा, कुमारसम्भवे । ७ । २१ ।
न्निचतुःफलंयुगलामाप्ति हिमाद्रिकन्यया रुताः।
द्वाः स्वकर्ताभ्यामसा भवंदुसान्तलिमितः ॥"
सालविशेषः । तद्यथा,—
स्वभावी तत्सुसीता विं प्रयोजनमिगुष्यते
ावयोक्तनसमर्थयोमनव ।"
स्वसदादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् ।
रवावदसिद्धिरपि च क्रियते तत्तद्युक्तितः ॥
ाक्ता मीतास्य ये क्षथां योग्या ये चाप्य-
निर्गताः ।
प्रोक्ता ये कथितन्ते तेषाश्चापि प्रसाधनम् ॥
ाथाशुजयनव्यार्कः प्रदीपो वेश्मनी यथा ।
ाबोधस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ॥"
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्यायः ॥)
र वर्ज्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋत:स्वादिः । र, युग्यते ।
इति दुर्गादासः ॥
, क्ली, (युज्यते इति । युज्+घञ् । कुत्वम् ।
न गुणः । "युजेर्घञन्तस्य निपातनादगुणत्वं
विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । काल-
विशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगो-
ऽन्यत्र योग एव भवति ।" इति काशिका । ६ ।
२ । १६० ।) युग्मम् । (यथा, शिशुपालवधे ।
८ । ७२ ।
"उपनेतुमुन्नतिमतेव दिवं
कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम् ।
रभसोत्थितामुपगतः सहसा
परिरभ्य कश्चन वधूमरुधत् ॥")
कृतादिकालचतुष्टयम् । (यथा, गीतायाम् ।४।८।
"परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्म्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥")
वृद्धिनामौषधम् । हस्तचतुष्कम् । इति मेदिनी ।
गे, १८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४८ । ३८ ।
"द्वे वितस्ती तथा हस्तो ब्राह्मतीर्थादिवेष्टनम् ।
चतुर्हस्तं धनुर्दण्डो नाड़िका युगमेव च ॥")
देवानां द्वादशसहस्रवत्सरेण चतुर्युगं भवति ।
मनुष्यमानेन चतुर्युगपरिमाणं विंशतिसहस्रा-
धिकत्रिचत्वारिंशल्लक्षम् । तत्र सत्ययुगस्य मानम्
१७२८००० वर्षाः । त्रेतायुगस्य १२९६०००
वर्षाः । द्वापरयुगस्य ८६४००० वर्षाः । कलि-
युगस्य ४३२००० वर्षाः । इति श्रीभागवतमतम् ॥
तेषां भारतवर्षवर्त्तित्वं विवरणञ्च यथा,—
"चत्वारि भारते वर्षे युगानि ऋषयोऽब्रुवन् ।
कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चेति चतुर्युगम् ॥
पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेता विधीयते ।
द्वापरञ्च कलिश्चैव युगानि परिकल्पयन् ॥
चत्वार्य्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम् ।
तस्य तावत् शती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥
इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु ।
एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥
त्रेता त्रीणि सहस्राणि युगसंख्याविदो विदुः ।
तस्यापि त्रिशती सन्ध्या सन्ध्यांशः सन्ध्यया समः ॥
द्वे सहस्रे द्वापरे तु सन्ध्यांशौ तु चतुःशते ।
सहस्रमेकं वर्षाणां दिव्यं कलौ प्रकीर्त्तितम् ॥
द्वे शते च तथान्ये द्वे संख्यातञ्च मनीषिभिः ।
एषा द्वादशसाहस्री युगसंख्या तु संज्ञिता ॥
कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।
तत्र संवत्सराः सृष्टा मानुषास्तान्निबोधत ॥
चत्वारिंशत्तथा त्रीणि कृतं युगमथोच्यते ।
विंशतिश्च सहस्राणि कालो ह्येष चतुर्युगः ॥
पृथक्त्वेनेह वक्ष्यामि युगानि तु निबोधत ।
नियुतानि दश द्वे च पञ्च चैवात्र संख्यया ॥
अष्टाविंशत्सहस्राणि कृतं युगमथोच्यते ।
प्रयुतञ्च तथा पूर्णं द्वे चान्ये नियुते पुनः ॥
षट्त्रिंशच्च सहस्राणि संख्यातानि तु संख्यया ।
त्रेतायुगस्य संख्येषा मानुषेण तु कीर्त्तिता ॥
अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।
चतुःषष्टिसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगम् ॥
चत्वारि नियुतानि स्युर्वर्षाणान्तु चतुर्युगम् ।
द्वात्रिंशच्च तथान्यानि सहस्राणि तु संख्यया ॥
एतत् कलियुगं प्रोक्तं मानुषेण प्रमाणतः ।
एषा चतुर्युगावस्था मानुषेण प्रकीर्त्तिता ॥
चतुर्युगस्य संख्याता सन्ध्या सन्ध्यांशकेन च ।
एषा चतुर्युगाख्या तु साधिका ह्येकसप्ततिः ।
कृतत्रेतादियुक्ता सा मनोरन्तरमुच्यते ॥"
इति मात्स्ये १४८ अध्यायः ॥ * ॥
युगधर्म्मो यथा,—
"ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमध्वरः ।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥
ब्रह्मा कृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः ।
द्वापरे दैवतं विष्णुः कलौ रुद्रो महेश्वरः ॥
ब्रह्मा विष्णुस्तथा सूर्य्यः सर्व्व एव कलिष्वपि ।
पूज्यते भगवान् रुद्रश्चतुर्ष्वपि पिनाकधृक् ॥
आद्ये कृतयुगे धर्म्मश्चतुष्पादः सनातनः ।
त्रेतायुगे त्रिपादः स्याद्द्विपादो द्वापरे स्थितः ।
त्रिपादहीनस्तिष्ये तु सत्तामात्रेण तिष्ठति ॥"
इति कूर्म्मपुराणे युगधर्म्मकीर्त्तनं नाम २८
अध्यायः ॥ * ॥ युगावतारा यथा,—
"कृते युगे परं ज्ञानं कपिलादिस्वरूपधृत् ।
ददाति सर्व्वभूतात्मा सर्व्वभूतहिते रतः ॥
चक्रवर्त्तिस्वरूपेण त्रेतायामपि स प्रभुः ।
दुष्टानां निग्रहं कुर्व्वन् परिपाति जगत्त्रयम् ॥
वेदमेकं चतुर्भेदं कृत्वा शाखाशतैर्विभुः ।
करोति बहुलं भूयो वेदव्यासस्वरूपधृक् ॥
वेदांस्तु द्वापरे व्यस्य कलेरन्ते पुनर्हरिः ।
कल्किस्वरूपी दुर्वृत्तान् मार्गे स्थापयति प्रभुः ॥
एवमेव जगत् सर्व्वं परिपाति करोति च ।
हन्ति चान्त्येष्वनन्तात्मा नास्त्यस्माद्व्यतिरेकि
यत् ॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे २ अध्यायः ॥ * ॥
युगधर्म्मान्तरं यथा,—
जैमिनिरुवाच ।
"कलौ युगे महाभाग ! समायाते सुदारुणे ।
भविष्यन्ति जनाः सर्व्वे कीदृशास्तद्वदस्व मे ॥
व्यास उवाच ।
आद्यं सत्ययुगं प्राहुस्ततस्त्रेताह्वयं युगम् ।
ततश्च द्वापरं विप्र ! कलिमन्त्यं विदुर्बुधाः ॥
कृते धर्म्मश्चतुष्पादः सर्व्वधर्म्मरता जनाः ।
वर्णाश्रमाचाररतास्तपोव्रतपरायणाः ॥
नारायणार्च्चनपराः शोकव्याधिविवर्जिताः ।
सत्योक्तिभाषिणः सर्व्वे सदया दीर्घजीविनः ॥
धनधान्यादिसम्पन्ना हिंसादम्भविवर्ज्जिताः ।
परोपकारिणश्चैव सर्व्वशास्त्रविदस्तथा ॥
एवंविधाः सत्ययुगे सर्व्वे लोका द्विजोत्तम ! ।
राजधर्म्मरताश्चैव भूपाला जनपालिनः ॥
अहो सत्ययुगस्यास्ति कः संख्यातुं गुणान् क्षमः ॥
अधर्म्माचरणं तत्र जनाः केचिन्न कुर्व्वते ॥ * ॥
त्रेतायुगे समायाते धर्म्मः पादोनतां गतः ।
अल्पक्लेशान्विता लोकाः केचित् केचिद्दयाश्रयाः ।
विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः ।
वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः सुस्थचेतसः ॥
क्षत्रा भूमिभुजः शूद्राः सर्व्वे ब्राह्मणसेविनः ।
ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः ।
तपोव्रतरता नित्यं दातारो विष्णुसेविनः ॥
कालवर्षी तडित्वांश्च स्त्रियः सर्व्वाः पतिव्रताः ।
वसुन्धरा च शस्याढ्या पुत्त्राश्च पितृसेविनः ॥*॥
त्रेतायुगस्यावसाने द्वापरे युग आगते ।
द्विपादो भगवान् धर्म्मः सुखदुःखान्विता नराः ॥
केचित् केचित् पापरताः केचिद्धर्म्मरतास्तथा ।
केचित् केचित् गुणैर्हीनाः केचित् केचिन्महा-
गुणाः ॥
अत्यन्तदुःखिनः केचित् केचित् चातिधनास्तथा ।
प्रतिग्रहे ब्राह्मणाश्च कदाचित् कुर्व्वते स्पृहाम् ।
भूभुजा धनलोभेन कदाचिद्दण्ड्यते प्रजाः ।
विष्णुपूजापरा विप्राः शूद्राश्च द्विजसेविनः ॥
तदा विष्णुर्व्यासरूपी वेदभागं चकार ह ॥*॥
कलौ युगे च विप्रेन्द्र ! सर्व्वपापैकमन्दिरे ।
एकपादोऽभवद्धर्म्मः सर्व्वे पापरता जनाः ॥
ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्याः शूद्राः पापपरायणाः ।
निजाचारविहीनाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
विप्रा वेदविहीनाश्च प्रतिग्रहपरायणाः ।
अत्यन्तकामिनः क्रूरा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥

परान्नलोलुपा नित्यं सर्वोत्तमपराङ्मुखाः ।
पाषण्डसङ्गशुश्रूषाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
वित्तार्थं ब्राह्मणाः केचिन्महाकपटधर्म्मिणः ।
रक्ताम्बरा भविष्यन्ति जटिलाः श्मश्रुधारिणः ।
कलौ युगे भविष्यन्ति ब्राह्मणाः शूद्रधर्म्मिणः ॥
शूद्राश्च दीक्षागुरवो नित्यं ब्राह्मणधर्म्मिणः ।
कलौ यास्यन्ति निर्व्वृता उत्तमा अपि नीचताम् ॥
नीचाश्च धनसम्पन्ना यास्यन्त्युच्चपदं प्रति ।
प्रदास्यन्त्युपकारिभ्यो दानानि सकला जनाः ॥
यत्नादपि च नेष्यन्ति वृषला विप्रवर्त्तनम् ।
मित्रस्नेहाद्द्विषिष्यन्ति कुमाराश्च कलौ जनाः ॥
अधर्म्मबुद्धिदातारो धर्म्मबुद्धिविलोपिनः ।
परोक्षनिन्दकाः क्रूराः संमुखप्रियवादिनः ॥
परस्त्रीहिंसकाश्चैव मिथ्यावचनभाषिणः ।
भविष्यन्ति कलौ विप्राः परवित्ताभिलाषिणः ॥
गृहमायान्तमतिथिं समाराध्य विधानतः ।
धनलोभाद्वधिष्यन्ति नरा नरकभागिनः ।
स्त्र्युपजीविनश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
स्त्रीजिताः पुरुषाः सर्व्वे स्त्रियोऽप्यत्यन्तचञ्चलाः ।
दुर्नीतिव्याधिते तासां स्वामिनश्च न संशयः ।

जैमिनिरुवाच ।

मनःशुद्धिविहीनत्वात् सर्व्वेषां प्राणिनां मुने ! ।
अतः सर्व्वं त्वया प्रोक्तं मनो विस्मयदं मम ॥
कर्म्मी सर्व्वे भविष्यन्ति मनःशुद्धिविवर्जिताः ।
तेषां यथा भवेत् कर्म्म सफलं ब्रूहि तद्गुरो ! ।

व्यास उवाच ।

अनर्पितन्तु यत् कर्म्म तद्व्यर्थं निष्फलं खलु ।
शृणु च मनसा विप्र ! यदहं कथ्यते मया ॥
विष्णुभक्तिमतो पुंसो न किञ्चिद्विफलं भवेत् ।
इति ते कथितं सर्व्वं यत्त्वं ब्राह्मणसत्तम ! ।
यत् श्रुत्वा भक्तिभावेन नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे २५ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

"कृते धर्म्मश्चतुष्पाच्च सत्यं दानं तपो दया ।
धर्म्मपाता हरिः श्वेतः सन्तुष्टा ज्ञानिनो नराः ।
चतुर्वर्षसहस्राणि नरा जीवन्ति वै तदा ।
कृतान्ते क्षत्रियैर्विप्रा विट्शूद्राश्च जिता द्विजैः ।
शूरस्य प्रवनिः पुत्रो विष्णुः सर्व्वं चचार ह ॥*॥
त्रेतायुगे त्रिपाद्धर्म्मः सत्यदानदयात्मकः ।
नरा यज्ञपरास्तत्र क्षत्रियोद्भवं जगत् ।
रक्तो हरिर्व्रतैः पूज्यो नरा दशशतायुषः ।
तत्र विष्णुर्भीमरथः क्षत्रियो रावणान्तकृत् ॥*॥
द्विपाच्च द्वापरे धर्म्मः पीततां चाच्युते गते ।
चतुःशतायुषो लोका द्विजक्षत्रपराः प्रजाः ॥
नरा ह्यल्पबुद्धींश्च विष्णुर्व्यासस्वरूपधृक् ।
तद्वेदन्तु यजुर्वेदं चतुर्धा विभजत् पुनः ।
शिष्यानध्यापयामास नामतस्तान्निबोध मे ।
ऋग्वेदमथ पैलकं सामवेदञ्च जैमिनिम् ।
अथर्व्वाणं सुमन्तुन्तु यजुर्वेदं महामुनिम् ।
वैशम्पायनसंज्ञन्तु पुराणं सूतमेव च ।
अष्टादश पुराणानि येषु वै वर्णितेन हि ।
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ।
ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतन्तथा ।
भविष्यं नारदीयञ्च पुराणञ्चेति विस्तरम् ॥
मार्कण्डेयं तथाग्नेयं ब्रह्मवैवर्त्तमेव च ।
कौर्म्मं मात्स्यं गारुडञ्च वायवीयमनन्तरम् ॥
अष्टादशं समुद्दिष्टं ब्रह्माण्डमिति संज्ञितम् ।
अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु ॥
आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमथापरम् ।
तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारेण तु भाषितम् ॥
चतुर्थं शिवधर्म्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ।
दुर्व्वाससोक्तमाश्चर्य्यं नारदोक्तमतः परम् ॥
कापिलं वामनञ्चैव तथैवोशनसेरितम् ।
ब्रह्माण्डं वारुणञ्चाथ कालिकाह्वयमेव च ॥
माहेश्वरं तथा शाम्बं सौरं सर्व्वार्थसञ्चयम् ।
पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाह्वयम् ॥
पुराणं धर्म्मशास्त्रञ्च वेदा अङ्गानि यत्सुते ! ।
न्यायः शौनक ! मीमांसा आयुर्व्वेदार्थशास्त्रकम् ।
गान्धर्व्वञ्च धनुर्व्वेदो विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ।
द्वापरान्ते स च हरिर्भुवो भारमपाहरत् ॥*॥
एकपादस्थिते धर्म्मे कृष्णताञ्चाच्युते गते ।
जनास्तदा दुराचारा भविष्यन्ति च निर्द्दयाः ॥
सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
कालसञ्चोदितास्तेऽपि परिवर्त्तन्त आत्मनि ॥
प्रभूतञ्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रतिः ॥
यदा कर्म्मसु काम्येषु भक्तिर्यशसि देहिनाम् ।
तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि शौनक ! ॥
यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरन्तद्रजस्तमः ॥
यदा सदानृतं तन्द्रीनिद्राहिंसादिसाधनम् ।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥
यस्मिन् जनाः कामिनोऽपि शश्वत्कटुकभाषिणः ।
दस्युत्कृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः ॥
राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः ।
अव्रता बटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ॥
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो नित्यलोलुपाः ।
ह्रस्वकाया महाहाराश्चौर्य्यमायोरुसाहसाः ॥
त्यक्ष्यन्ति भृत्याश्च पतिं भृत्यं भर्त्तार एव च ।
शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः ॥
उद्विग्नाश्चान्नदुष्काराः पिशाचसदृशाः प्रजाः ।
अस्नातभोजनेनाग्निदेवतातिथिपूजनम् ।
करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम् ।
स्त्रीपराश्च जनाः सर्व्वे शूद्रप्रायाश्च शौनक ! ।
बहुप्रजाल्पभाग्याश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ॥
शिरःकण्डूयनपरा आज्ञां भेत्स्यन्ति सत्पतेः ।
विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥
कलेर्दोषनिधेर्विप्र अस्ति ह्येको महान् गुणः ।
कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत् ॥
कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतः मखम् ।
द्वापरे परिचर्य्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनात् ॥
तस्माद्ध्येयो हरिर्नित्यं ध्येयः पूज्यश्च शौनक ।"
इति गारुडे युगधर्म्माः । २२० अध्यायः ॥

युगः, पुं, (युज्यते, बलीवर्दौ अनेन । युज + घञ् । युजेर्घञन्तस्य नियातनात् ... इति काशिका । ६ । १ । १६० ।) ... च्छन्नम् । इति मेदिनी । गे, १८ । ... इति भाषा । (यथा,—
"नावेव नः पारयतं युगेव
नभ्येव न उपधीव प्रधीव ।"
इति ऋग्वेदे । २ । ३९ ॥
"युगा इव यथा रथस्य युगे नभ्या इ..."
तद्भाष्ये सायणः ॥ तथा च कथासरि...
६० । १२ ।
"तस्यैकदा वणिज्यार्थं गच्छतो मुहुर्मु...
भारवोढा युगं कर्षन् भारेण युगमध्य...

युगकीलकः, पुं, (युगस्य कीलकः ।) युग... कीलकः । जोयालेर खिल इति ... तत्पर्य्यायः । शम्या २ । इत्यमरः । २ । ८ ।...

युगन्धरः, पुं, (युगं धारयतीति । धारि + "सं... भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ।" ३।२।४६। ... खच् । "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ।" ६।३।६७। ... मुम् ।) यत्र रथस्य युगकाष्ठमाबध्य... रथस्वामी यत्र बध्नन्ति तद्युगकाष्ठं ... धरति युगन्धरः । इति भरतः । तत्पर्य्या... कूबरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५७ । ... विशेषः । यथा,—
"निषधो माल्यवान् विन्ध्यो हेमकूटो युग...
इति शब्दरत्ना...
(तुविषुत्रः । स च माद्रके यौध...
हरिवंशे । १६० । ३१ ।
"तुविषुतान्धरः पुत्र इति वंशः समाप्त...

युगपत्, व्य, एकदा । एककालीनम् । इति ... ४ । २२ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ ।...
"कालसंज्ञां तदा देवीं बिभ्रच्छक्तिमुरु...
त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदावि...

युगपत्त्रः, पुं, (युगं पत्रमस्य ।) कोविदा... इति हेमचन्द्रः । ४ । २१८ । युग्मपर्णश्च...

युगपत्रकः, पुं, (युगपत्र + स्वार्थे कन् ।) को... वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ । (यथास्य प...
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्र...
कुद्दली ताम्रपुष्पश्च स्वल्पकः स्वल्पकेश...
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भ...

युगपत्रिका, स्त्री, (युगं पत्रमस्याः । कप्... अकारस्येत्त्वञ्च ।) शिंशपावृक्षः । इति ... शेषः ॥ (विवरणमस्याः शिंशपाशब्दे ज्ञ...

युगपार्श्वगः, पुं, (युगस्य पार्श्वं ग... गम् + डः ।) अभ्यासार्थं लाङ्गलपार्श्वे ... पाँटि बाँधा गरु इति भाषा । तत्पर्य्या... वाट् ४ । इत्यमरः । २ । ९ । ६४ ।

युगलं, क्ली, (युज्यते परस्परं मिथः... + वृषादिभ्यः कलच् । ... युग्मम् । इत्यमरः । २।५।१८ ॥ (यथा, ... ४ । २६ । २० ।
"प्रफुल्ल पादयुगलमाद्य चोत्सङ्गगानि...

न्तः, पुं, (युगस्यान्तो यत्र । प्रागयादिवत्
गमः ।) प्रलयोत्तरकालकाल: । यथा,—
ं रसान्तं परमं ज्योतिरारोहणाश्रयम् ।
संयुक्तानि सर्वाणि प्रणतिं शरणागतिम् ॥
ाम पतन्ती मध्ये शान्ति गतं मर्येति ति ।
ाम पतन्ती यन्मी शान्ति नमिं कश्चन ॥
ंचो हाममन्तानी मति मनमंशतम् ।
तं हि मर्तम: सिद्धं लाभधामधुकमम् ॥
ंती युगानां मन्तं याति परतरं तृप ।।
ाद्युगान्तमं जातु श्रियं गतद्यामये: ॥"
इति याज्ञोपाख्याने ८५ अध्याय: ॥
न्तः, पुं, (युगान्तमिवाभाति यस्य ।) पर्यं र-
न: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ थि, युगनायक: ॥
यथ:, पुं, (युगस्य अंशाय: सुदीर्घ: इति ।)
सर: । इति धाराबली ।२८। युगविभागकथा ॥
द्या, स्त्री, (युगस्याद्यादिभूता ।) युगारम्भ-
ादि: । यथा । "अथ युगाद्या: । तास्र च ।
युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्श्वतोप्रिया ।
देवदयसीशन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥'
इत्यनेन वचनेन ॥
ब्रह्मपुराणे ।
वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेताय नवमेऽहनि ॥
अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु द्वापरम् ।
माघे च पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगं स्मृतम् ॥
युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुता: ॥'
अत्र वैशाखादय: पौर्णमास्यन्ता एव । मत्स्य-
पुराणे तथैव तिथिकृत्याभिधानात् । शुक्ल-
पाश्विने कार्तिके नवमेऽप्यौत्सवेनेष्टसिद्धौ शुक्ल-
पक्ष इति वर्षं स्यात् । तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशी
माघशुक्लपञ्चदशीचेति मैथिलोक्तं निरस्तम् ॥"
तासां प्रशंसामाह विष्णुपुराणम् ।
'वैशाखमासस्य सिता तृतीया
नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
एता युगाद्या: कथिता: पुराणै-
रनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्र: ।
उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च
त्रिष्वष्टकास्वप्ययनद्वये च ॥'
उपप्लवे ग्रहणे ।
'पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात् पितृभ्य: प्रयतो मनुष्य: ।
श्राद्धं कृतं तेन समा: सहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥'
स्नानमधिकृत्य भविष्ये ।
संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्तिके तथा ।
मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं लभेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
ान्तः, पुं, (युगानामन्तो यत्र । युगानामन्तो
वा ।) प्रलय: । इति हलायुध: ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । १८ ६५ ।

"उदर्कयम् इत्युर्याम् शनैगम्
प्रवर्तयन् युगवन्द्युगानि ।
यदा धर्माद्यविनत् शैरदर्शी-
यादा गदा धार्तराष्ट्र: मघुज: ॥)
युगेऽपि च ॥
युग्मं, क्ली, (युज्यते इति । युज् + "युजिरुचि-
तिजां कुश्च ।" उणा० १।१४५ । इति मक् ।)
द्वयम् । योड़ा इति भाषा । तत्पर्याय: । द्वन्द्वम् २
युगलम् ३ युगम् ४ । इत्यमर: । २ । ५ । ३८ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ९१ । ७६ ।
"पादुकोपानहाश्चैव युग्मान्यत्र सहस्रश: ॥")
द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशराशय: । यथा
"भूयोऽथ सौम्य: पृथयोऽङ्गना च
स्त्रीसोऽथ युग्मं विषम: समश्च ।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमश: प्रदिष्टा: ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(द्वितीया ।) मेलनम् । यथा,—
"युग्माग्निकृतभूतानि षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयो: ।
रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्याथ पूर्णिमा ॥
प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।
एतद्व्यस्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥
द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्यो: षष्ठीसप्तम्यो-
रष्टमीनवम्योरेकादशीद्वादश्यो: चतुर्दशीपौर्ण-
मास्यो: प्रतिपदमावास्ययोर्युग्मं मेलनम् । तत्त-
त्तिथिमात्रनिमित्तकं कर्मणि महाफलम् ।
एतत् प्रयोजनन्तु तिथिविशेषविहिते कर्मणि
तिथिरयुग्मविशेषनियमनम् । अतिथ्या कर्मानि-
र्वाहे गद्यायभावेनाप्तिमत्युग्मेत्युपवासा-
द्याचरणञ्च ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (द्वय-
विशिष्टे, त्रि । यथा, मनु: । ३ । ४८ ।
"युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्मात् युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्तवे स्त्रियम् ॥")
युग्मपत्र:, पुं, (युग्मं पत्रमस्य ।) रक्तकाञ्चनवृक्ष: ।
इति रत्नमाला ॥ (युग्मं पत्रम् ।) युगलपर्णी, स्त्री ॥
युग्मपत्रिका, स्त्री, (युग्मं पत्रमस्या: । "शेषाद्वि-
भाषा ।" ५ । ४ । १५४ । इति कप् । टापि अत
इत्वम् ।) शिंशपावृक्ष: । इति शब्दरत्नावली ॥
(विवरणमस्या: शिंशपाशब्दे ज्ञातव्य: ॥)
युग्मपर्ण: पुं, (युग्मं पर्णमस्य ।) कोविदारवृक्ष:
सप्तपर्णवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
युग्मफला, स्त्री, (युग्मं फलमस्या: ।) इन्द्रचिर्भिटी ।
वृश्चिकाली । इति राजनिर्घण्ट: ॥ गन्धिका ।
इति रत्नमाला ॥
युग्मादर:, पुं, (युग्मस्यादर: ।) तिथिविशेषयोगेन
तिथिरयुग्मविशेषस्यादरणम् । यथा । "पञ्चमी
सप्तमी चैवेत्यादिना विशेषत: सायाह्नव्यापि-
तिथेरेवेत्यादुपवासेऽपि न रात्रियुग्मादर: ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अस्य विवरणं युग्मशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥
युग्मादरणं, क्ली, (युग्मस्यादरणम् ।) युग्मतिथि-
पूज्यता । यथा,—

"निमन्त्रणापिनी या तु नैव पूज्या सदा तिथि: ।
न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
युग्यं, क्ली, (युगाय हितम् । युग + "उगवादिभ्यो
यत् ।" ५ । १ । २ । इति यत् । युगमर्हतीति
वा । दण्डादित्वात् यत् । यद्वा, युज्यत इति ।
युज् + "युग्यं च पत्रे ।" ३ । १ । १२१ । इति
क्यबन्तो निपातित: ।) वाहनम् । यानम् ।
इत्यमर: ।२।८।५८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
५९ । ९ ।
"हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् ।
आविष्ट: कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा ॥"
यथा च मनौ । ८ । २९३ ।
"यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥"
वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, "युग्यो गौ: ।
युग्योऽश्व: । युग्या हस्ती ।" इति काशिका ।
३ । १ । १२१ ॥)
युग्य:, पुं, (युगं वहतीति । युग + "तद्वहति रथ-
युगप्रासङ्गम् ।" ४ । ४ । ७६ । इति यत्प्रत्यय: ।)
युगवोढ़ा । इत्यमर: ।२।८।६४॥ ("रथं वहतीति
रथ्य: युग्य: प्रासङ्ग्य: ।" इति काशिका ॥)
युज् [ज्] त्रि, (युजिर् योगे + क्विन् । "युजेर-
समासे ।" ७ । १ । ७१ । इति नुमागम: ।)
योगकर्त्ता । मेलनकर्त्ता । इति मुग्धबोध-
व्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ६ । ११८ ।
"गुहाया निरगादाली सिंहो मृगमिव द्रावन् ।
भ्रातरं युद्भिय: संख्ये योधैश्चापूरयन्दिश: ॥"
युग्मम् । यथा, मनौ । ३ । २७७ ।
"युक्षु कुर्व्वन् दिनर्क्षेषु सर्व्वान् कामान् समश्नुते ।
अयुक्षु तु पितॄन् सर्व्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्क-
लाम् ॥"
सम: । स च छन्दसि द्वितीयचतुर्थपादरूप: ।
यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । ३ । १ ।
"त्रिपदे यदि सौ सलगा द्वे
भौ युजि भाद्गुरुकावुपचित्रम् ॥")
युञ्जी, [न्] पुं, वर्णसङ्करजातिविशेष: । स तु
गङ्गापुत्रकन्यायां वेशधारिणो जात: । यथा,—
"गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्य्येण वेशधारिण: ।
बभूव वेशधारी च पुत्रो युञ्जी प्रकीर्त्तित: ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥
युच्छ, प्रमादे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-
पर०-अक०-सेट् ।) अन्त:स्थाद्यादि: पञ्चम-
स्वरी । प्रमादोऽनवधानता । युच्छति पापं
साधु: । ओष्ठ्यवर्गाद्यादिरिति रमानाथ: ।
पचादित्वादनि पुच्छो लाङ्गूलम् । ओष्ठ्यवर्ग-
शेषादिरिति त्रिलोचन: । सुच्छति । इति
दुर्गादास: ॥
युज, इर् ध ञ औ युतौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥
(रुधा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) इर्, अयुजत्
अयौक्षीत् । ध, युनक्ति युङ्क्ते घृतेनान्नं लोक: ।
औ, योक्ता । इति दुर्गादास: ॥

परान्नलोलुपा नित्यं तपोव्रतपराङ्मुखाः।
पाषण्डसङ्गनुमाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे॥
वित्तार्थं ब्राह्मणाः केचिन्महाकपटधर्म्मिणः।
वल्काधरा भविष्यन्ति जटिलाः श्मश्रुधारिणः।
कलौ युगे भविष्यन्ति ब्राह्मणाः शूद्रधर्म्मिणः॥
शूद्राश्च दीक्षागुरवो नित्यं ब्राह्मणधर्म्मिणः।
कलौ यास्यन्ति निर्वृत्ता उत्तमा अपि नीचताम्॥
नीचाश्च धनसम्पन्ना यास्यन्त्युच्चपदं प्रति।
प्रदास्यन्त्युपकारिभ्यो दानानि सकला जनाः॥
यत्नादपि च नेष्यन्ति वृषला विप्रवर्त्तनम्।
मित्रस्नेहाद्दरिष्यन्ति कुत्सात्रश्च कलौ जनाः॥
अधर्म्मबुद्धिदातारो धर्म्मबुद्धिविलोपिनः।
परोक्षनिन्दकाः क्रूराः संमुखप्रियवादिनः॥
परश्रीहिंसकाश्चैव मिथ्यावचनभाषिणः।
भविष्यन्ति कलौ विप्राः परवित्ताभिलाषिणः॥
एकमायान्नमतिथिं समाराध्य विधानतः।
धनलोभाद्भविष्यन्ति नरा नरकभागिनः।
अलोभजीविनश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे॥
स्त्रीजिताः पुरुषाः सर्व्वे स्त्रियोऽप्यत्यन्तचञ्चलाः।
दुर्गीनिर्व्वाधिते नाशो स्वामिनश्च न संशयः॥
जैमिनिरुवाच।
मनःशुद्धिविहीनत्वात् सर्व्वेषां प्राणिनां मुने!।
अतः सर्व्वं त्वया प्रोक्तं मनो विस्मयदं मम॥
कलौ सर्व्वे भविष्यन्ति मनःशुद्धिविवर्जिताः।
तेषां यथा भवेत् कर्म्म सफलं ब्रूहि तद्गुरो!॥
व्यास उवाच।
अनर्पितन्तु यत् कर्म्म तद्भवेन्निष्फलं खलु।
कर्केन मनसा विप्र! सुदृढं कथ्यते मया।
विष्णुभक्तिमतां पुंसां न किञ्चिद्विफलं भवेत्।
इति ते कथितं सर्व्वं यत्कं ब्राह्मणसत्तम!।
यत् श्रुत्वा भक्तिभावेन नरो मोक्षमवाप्नुयात्॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे २५ अध्यायः॥*॥
अपि च।
"कृते धर्म्मश्चतुष्पाच्च सत्यं दानं तपो दया।
धर्म्मपाता हरिः श्वेतः सन्तुष्टा ज्ञानिनो नराः।
चतुर्व्वर्षसहस्राणि नरा जीवन्ति वै तदा।
कृतान्ते क्षत्रियैर्विप्रा विट्शूद्राश्च जिता द्विजैः।
क्रूरस्य प्रहर्त्ता पुंसो विष्णुः स्वर्गं जघान ह॥*॥
त्रेतायुगे त्रिपाद्धर्म्मः सत्यदानदयात्मकः।
नरा यज्ञपराश्चासिंस्तथा याज्ञवं जगत्।
रक्तो हरिर्नरैः पूज्यो नरा दशशतायुषः।
तत्र विष्णुर्भगीरथः क्षत्रियो रावणादहन्॥*॥
द्विपाच्च द्वापरे धर्म्मः पीतताञ्चाच्युते गते।
चतुःशतायुषो लोका द्विजक्षत्रपराः प्रजाः।
तदा ह्युत्पत्तुरीष विष्णुर्व्यासस्वरूपधृक्।
तदेकन्तु यजुर्व्वेदं चतुर्धा व्यभजत् पुनः॥
शिष्यानध्यापयामास सामगत्वादिबोध मे।
अथर्व्वञ्च पैलस्यं साम वैशम्पायनं जैमिनिम्।
अथर्व्वाणं सुमन्तुं यजुर्व्वेदं महामुनिम्।
लैकव्यावर्त्तनन्तु पुराणं सूतमेव च।
अष्टादश पुराणानि वेदु वै धारितानि वि।
ब्राह्मञ्च ब्रह्मवैवर्त्तं ब्राह्मं सनत्कुमारादि च।
वंशानुचरितश्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्॥
ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतन्तथा।
भविष्यं नारदीयञ्च पुराणञ्चेति विस्तरम्॥
मार्कण्डेयं तथाग्नेयं ब्रह्मवैवर्त्तमेव च।
कौर्म्मं मात्स्यं गारुडञ्च वायवीयमनन्तरम्॥
अष्टादशं समुद्दिष्टं ब्रह्माण्डमिति संज्ञितम्।
अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु॥
आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमथापरम्।
तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारेण तु भाषितम्॥
चतुर्थं शिवधर्म्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम्।
दुर्व्वाससोक्तमाश्चर्य्यं नारदोक्तमतः परम्॥
कापिलं वामनञ्चैव तथैवोशनसेरितम्।
ब्रह्माण्डं वारुणञ्चाथ कालिकाह्वयमेव च॥
माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्व्वार्थसञ्चयम्।
पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाह्वयम्॥
पुराणं धर्म्मशास्त्रञ्च वेदा अङ्गानि यन्मुने!।
न्यायः शौनक! मीमांसा आयुर्व्वेदार्थशास्त्रकम्।
गान्धर्व्वञ्च धनुर्व्वेदो विद्या ह्यष्टादश स्मृताः।
द्वापरान्ते स च हरिर्भुवो भारमपाहरत्॥*॥
एकपादस्थिते धर्म्मे कृष्णताञ्चाच्युते गते।
जनास्तदा दुराचारा भविष्यन्ति च निर्द्दयाः॥
सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः।
कालसञ्चोदितास्तेऽपि परिवर्त्तन्त आत्मनि॥
प्रभूतञ्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च।
तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रतिः॥
यदा कर्म्मसु काम्येषु भक्तिर्यशसि देहिनाम्।
तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि शौनक!॥
यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः।
कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरन्तद्रजस्तमः॥
यदा सदानृतं तन्द्रीनिद्राहिंसादिसाधनम्।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः॥
यस्मिन् जनाः कामिनोऽपि शश्वत्कटुकभाषिणः।
दस्युत्कृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः॥
राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्नोदरपरा द्विजाः।
अव्रता वटवोऽशौचा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः॥
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो नित्यलोलुपाः।
ह्रस्वकाया महाहारा चौर्य्यमायोरुसाहसाः॥
त्यक्ष्यन्ति भृत्याश्च पतिं भृत्यं भर्त्तार एव च।
शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः॥
उद्विग्नाश्चानलङ्काराः पिशाचसदृशाः प्रजाः।
अस्नातभोजनेनाग्निदेवतातिथिपूजनम्।
करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम्॥
स्त्रीपराश्च जनाः सर्व्वे शूद्रप्रायाश्च शौनक!।
बहुप्रजाल्पभाग्याश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः॥
शिरःकण्डूयनपरा आज्ञां भेत्स्यन्ति सत्पतेः।
विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः॥
कलेर्द्दोषनिधेर्विप्र अस्ति ह्येको महान् गुणः।
कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत्॥
कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतः फलम्।
द्वापरे परिचर्य्यायां कलौ तद्धरिकीर्त्तनात्॥
तस्मात् ध्येयो हरिर्नित्यं ध्येयः पूज्यश्च शौनक।"
इति गारुडे युगधर्म्माः। २२७ अध्यायः॥

युगः, पुं, (युज्यते, वर्त्तोरक्षौ ... युज् + घञ्। ... इति काशिका। ६। १। १६०।) ... युग्मम्। इति मेदिनी। गे, १८। ... इति भाषा। (यथा,—
"नावेव नः पारयतं युगेव
नभ्येव न उपधीव प्रधीव।"
इति ऋग्वेदे। २।
"युगा इव यथा रथस्य युगे नभ्या इव। तद्वाच्ये सायणः। तथा च कथार्ण... ६०। १२।
"तस्यैकदा वणिज्यार्थं गच्छतो ...
भारवोढ़ा युगं कर्षन् भारेण युगभग्न।
युगकीलकः, पुं, (युगस्य कीलकः।) कीलकः। जोयालेर खिल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। शम्या २। इत्यमरः। २। ८। ५७।
युगन्धरः, पुं, (युगं धारयतीति। धारि + भृतृवृजिधारिसहितपिदमः।" ३। २। ४६। खच्। "अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्।" ६। ३। ६७। मुम्।) यत्र रथस्य ... रथस्याश्वा यत्र बध्यन्ते तद्युगकाष्ठं धरति युगन्धरः। इति भरतः। कूबरः २। इत्यमरः। २। ८। ५८। विशेषः। यथा,—
"निषधो माल्यवान् विन्ध्यो ...
इति ...
(वृष्णिपुत्रः। स च सात्यकेः पौत्रः। हरिवंशे। १६०। ३१।
"तूर्णेर्युगन्धरः पुत्र इति वंशः समाप्यते।
युगपत्, अ, एकदा। एककालीनम्। इत्यम... ४। २२। (यथा, भागवते। १। १६। ११।
"कालसंज्ञां तदा देवीं बिभ्रच्छक्तिमु...
मयोर्विश्रसितस्त्वानां गत्वं युगपदाविश...
युगपत्रः, पु, (युगं पत्रमस्य।) को... इति हेमचन्द्रः। ४। ११८।
युगपत्रकः, पुं, (युगपत्र + स्वार्थे कन्।) ... वृक्षः। इत्यमरः। २। ४। २२। (यथास्य पर्य्या...
"कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्रकः।
कुण्डली ताम्रपुष्पश्च अश्मन्तकः स्वल्पकेशरी।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।
युगपत्रिका, स्त्री, (युगं पत्रमस्याः। कप्। अकारस्येत्त्वञ्च।) शिंशपावृक्षः। इति त्रि... शेषः। (विवरणमस्याः शिंशपाशब्दे ज्ञातव्यम्।)
युगपार्श्वगः, पु, (युगस्य पार्श्वं गच्छति। गम् + डः।) अभ्यासार्थं लाङ्गलपार्श्वे पाँटे बाँधा गरु इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वाट् २। इत्यमरः। २। ९। ६२।
युगलं, क्ली, (युज्यते परस्परं संगच्छते इति। + वृषादिभ्यः कलच्। न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्।) युग्मम्। इत्यमरः। ३। ५। १८। (यथा, ... ४। २६। २०।
"मत्पार्श्वं पादयुगलमाह चोत्तुङ्गवाचिनाव...

...न्तकः, पुं, (युगान्तस्य अन्तकः । प्रलयादित्यवत् तापकः ।) प्रलयकालादित्यसमः । यथा,—
"इदं स्थानं परमं प्रलयकालादित्यसमम् ।
...ज्वलयामि अस्त्राणि प्रदर्शय शरस्याग्निम् ॥
...दृश्यते परमो गन्धो नाति रुग्णं भवीसि मे ।
...दृश्यते परमो धर्म्मो नाति लौकिक कल्प ॥
...र्णवो हन्तमस्मात्तौ साधु तस्यांशकम् ।
...सर्व्वं हि महेशः क्षिप्तं लालकमद्भुतम् ॥
...माङ्गतो द्वतं सर्व्वं पार्थं परमं नृप ॥
...गुणाद्गुणगमं चाशु दिव्यं नमद्भुतासनैः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ७४ अध्यायः ॥
...ल्माक्षः, पुं, (युगलमिवाक्षि यस्य ।) मत्कुण-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि, युगमात्रकः ॥
...शकः, पुं, (युगस्य अंशकः षड्भागः इति ।) वत्सरः । इति हारावली । २८ ॥ युगविभागकत्वात् ॥
[युगा]द्या, स्त्री, (युगस्याद्या आदिभूता ।) युगारम्भ-तिथिः । यथा । "अथ युगाद्याः । तास्तु च । 'युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया । रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥' इत्यनेन वचसा ॥ ब्रह्मपुराणे ।
'वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेतायां नवमेऽहनि ॥
अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु द्वापरम् ।
माघे च पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगं स्मृतम् ॥
युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः ॥'
अत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यन्ता एव । ब्रह्म-पुराणे तथैव तिथिकृत्याभिधानात् । तत्र-वाचित्वे कार्त्तिके नवमेऽहनीत्यनेनैवोक्तिर्गौणी शुक्ल-पक्ष इति व्यर्थं स्यात् । तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशी अन्यथाकृष्णपक्षीयेति मैथिलोक्तं निरस्तम् ॥ श्राद्धप्रशंसामाह विष्णुपुराणम् ।
'वैशाखमासस्य सिता तृतीया
नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
एता युगाद्याः कथिताः पुराणे-
ष्वनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः ।
उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च
त्रिष्वष्टकास्वप्ययनद्वये च ॥'
उपप्लवे ग्रहणे ।
'पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।
श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥'
स्नानमधिकृत्य भविष्ये ।
संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्त्तिके तथा ।
मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं लभेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
युगान्तः, पुं, (युगानामन्तो यत्र । युगानामन्तो वा ।) प्रलयः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महा-भारते । ५ । ४८ । ६५ ।
"उदीर्णवत् दग्धुमिवाशु सैन्यान्
प्रवर्त्तयन् युगान्तवद्युगान्ते ।
यदा धनञ्जयमिव पौरदेवा-
स्तदा तप्ता धार्त्तराष्ट्रः सपुत्रः ॥)
युगशब्दश्च ॥
युग्मं, क्ली, (युज्यते इति । युज् + "युजिरुचि-तिजां कुश्च ।" उणा० १ । १४५ । इति मक् ।) द्वयम् । योड़ा इति भाषा । तत्पर्यायः । द्वन्द्वम् २ युगलम् ३ युगम् ४ । इत्यमरः । ३ । ५ । ८ ॥ (यथा, रामायणे । ७ । ८१ । ७६ ।
"पादुकोपानहाश्चैव युग्मान्यत्र सहस्रशः ॥")
द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशराशयः । यथा
"क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(द्वितीया ।) मेलनम् । यथा,—
"युग्माग्नियुगभूतानि षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः ।
रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्याथ पूर्णिमा ॥
प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।
एतद्व्यस्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥
द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योः षष्ठीसप्तम्यो-रष्टमीनवम्योरेकादशीद्वादश्योः चतुर्दशीपौर्ण-मास्योः प्रतिपदमावास्ययोर्युग्मं मेलनम् । तत्त-त्तिथिमात्रनिमित्तके कर्म्मणि महाफलम् । एतत् प्रयोजनन्तु तिथिविशेषविहिते कर्म्मणि तिथिसत्त्वविशेषनियमनम् । अतिथ्या कर्म्मानि-र्व्वाहे प्रत्यवायभावेनाग्निमत्प्रवेशादुपवासा-द्याचरणञ्च ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (द्वय-विशिष्टे, त्रि । यथा, मनुः । ३ । ४८ ।
"युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।
तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥")
युग्मपत्रः, पुं, (युग्मं पत्रमस्य ।) रक्तकाञ्चनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (युग्मं पत्रम् ।) युगलपत्रे, क्ली ॥
युग्मपत्रिका, स्त्री, (युग्मं पत्रमस्याः । "शेषाद्वि-भाषा ।" ५ । ४ । १५४ । इति कप् । टापि अत इत्वम् ।) शिंशपावृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विषयोऽस्याः शिंशपाशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
युग्मपर्णः, पुं, (युग्मं पर्णमस्य ।) कोविदारवृक्षः सप्तपर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
युग्मफला, स्त्री, (युग्मं फलमस्याः ।) इन्द्रचिर्भिटी । वृश्चिकाली । इति राजनिर्घण्टः ॥ गन्धिका । इति रत्नमाला ॥
युग्मादरः, पुं, (युग्मस्यादरः ।) तिथिविशेषयोगेन तिथिसत्त्वविशेषस्यादरणम् । यथा । "पञ्चमी सप्तमी चैवेत्यादिना विशेषतः सायाह्नव्यापि-तिथेर्ग्रहणादुपवासेऽपि न रात्रियुग्मादरः ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अस्य विवरणं युग्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
युग्मादरणं, क्ली, (युग्मस्यादरणम् ।) युग्मतिथि-पूज्यता । यथा,—
"विनष्टकादिशेषा या तु सैव पूज्या सदा तिथिः ।
न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
युग्यं, क्ली, (युगाय हितम् । युग + "उगवादिभ्यो यत् ।" ५ । १ । २ । इति यत् । युगमर्हतीति वा । दण्डादित्वात् यत् । यद्वा, युज्यते इति । युज् + "युग्यं च पत्रे ।" ३ । १ । १२१ । इति क्यबन्तो निपातितः ।) वाहनम् । यानम् । इत्यमरः । २ । ८ । ५८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५९ । ६ ।
"हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम् ।
आविष्टः कलिना द्यूते जीयते स्म नलस्तदा ॥"
यथा च मनौ । ८ । २९३ ।
"यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।
तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥"
वाच्यलिङ्गोऽपि दृश्यते । यथा, "युग्यो गौः । युग्योऽश्वः । युग्यो हस्ती ।" इति काशिका । ३ । १ । १२१ ॥)
युग्यः, पुं, (युगं वहतीति । युग + "तद्वहति रथ-युगप्रासङ्गम् ।" ४ । ४ । ७६ । इति यत्प्रत्ययः ।) युगवोढा । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ॥ ("रथं वहतीति रथ्यः युग्यः प्रासङ्ग्यः ।" इति काशिका ॥)
युज् [ज्] त्रि, (युजिर् योगे + क्विन् । "युजेर-समासे ।" ७ । १ । ७१ । इति नुमागमः ।) योगकर्त्ता । मेलनकर्त्ता । इति मुग्धबोध-व्याकरणम् ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ६ । ११८ ।
"गुहाया निरगाद्दन्ती सिंहो मृगमिव द्रावन् ।
भ्रातरं युङ्भियः संख्ये घोषेणापूरयन्दिशः ॥"
युग्मम् । यथा, मनौ । ३ । २७७ ।
"युक्षु कुर्व्वन् दिनर्क्षेषु सर्व्वान् कामान् समश्नुते ।
अयुक्षु तु पितॄन् सर्व्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम् ॥"
समः । स च छन्दसि द्वितीयचतुर्थपादरूपः । यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् । ३ । १ ।
"विषमे यदि सौ सलगा दले
भौ युजि भाद्गुरुकावुपचित्रम् ॥")
युञ्जी, [न्] पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । स तु गङ्गापुत्रकन्यायां वेशधारिणो जातः । यथा,—
"गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्य्येण वेशधारिणः ।
बभूव वेशधारी च पुत्रो युञ्जी प्रकीर्त्तितः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डम् ॥
युच्छ, प्रमादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्यादिः पञ्चम-स्वरी । प्रमादोऽनवधानता । युच्छति पापे साधुः । ओष्ठ्यवर्गाद्यादिरिति रमानाथः । पर्व्वादित्वादनि पुच्छो लाङ्गूलम् । ओष्ठ्यवर्ग-शेषादिरिति त्रिलोचनः । वुच्छति । इति दुर्गादासः ॥
युज, इर् ध प ञौ युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) इर्, अयुजत् अयौक्षीत् । ध, युनक्ति युङ्क्ते एतेनान्नं लोकः । ञौ, योक्ता । इति दुर्गादासः ॥

युज, कि संयमे। युतौ। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) अमाः-स्याद्यादिः। कि, योजयति योजति। संयमो बन्धनम्। इति दुर्गादासः॥

युज, इ क निन्दे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट्।) इ क, योजयते। इति दुर्गादासः॥

युज, य औ इ समाधौ। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट्।) समाधि-र्योग्यभावः। य इ, स्वयमर्थे नियुज्यते। इति हलायुधः। औ, योक्ता। इति दुर्गादासः॥

युजानः, पुं, सारथिः। इति संक्षिप्तसारोणादि-वृत्तिः॥

युजौ, [ज्] पुं, (युज्+क्विप्।) अश्विनीकुमारौ। इति त्रिकाण्डशेषः। नित्यद्विवचनान्तोऽयम्॥

युञ्जानः, पुं, (युज्+शानच्।) सारथिः। विप्रः। इति मेदिनी। ने, ११३॥ भावनासहकारेण सर्व्वज्ञः। यथा,—

"योगिनो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः।
युक्तस्य सर्व्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः॥"

इति भाषापरिच्छेदे। ६५॥

"युक्तस्येति। योगाभ्यासवशतया वशीकृतसमाधि-समासादितो विविधसिद्धयुक्त इत्युच्यते अयमेव विशिष्टयोगवत्त्वात् युक्त इत्युच्यते। सर्व्वदेति चिन्तासहकारं विनेत्यर्थः। भानं सर्व्वविषयाणां प्रत्यक्षम्। अपरो युञ्जानः। विषयव्यावृत्तया मानससमाधिस्थः। अयञ्च युञ्जान उच्यते। चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं तत्सहकारात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टान् अर्थान् मनः प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः।" इति सिद्धान्तमुक्तावली॥

युत्, स्त्री, निन्दा। यु इ क निन्दे इत्यस्माद्भावे क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

युत्, [ध्] स्त्री, (योधनमिति। युध्+क्विप्।) युद्धम्। इत्यमरः। २।८।१०६॥ (त्रि, युद्धकर्त्ता। यथा, भागवते। ६।१२।२३।

"इति ब्रुवाणावन्योन्यं धर्म्मजिज्ञासया नृप!।
युयुधाते महावीर्य्याविन्द्रवृत्रौ युधां पती॥")

युत, ऋ इ दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ऋ, अयुयोतत्। इ, योतते। इति दुर्गादासः॥

युतं, क्ली, (यु+क्तः।) हस्तचतुष्टयम्। इति मेदिनी। ते, ४७॥

युतः, त्रि, (यु+क्तः।) युक्तः। अपृथग्-भूतः। इति मेदिनी। ते, ४७। (यथा, भट्टिकाव्ये। ६।७।

"स्त्रीभिर्युतान्यप्सरसामिवौघै-
र्मरोः शिरांसीव महान्ति यस्याम्॥")

युतकं, क्ली, संशयः। युगम्। नारीवस्त्राञ्चलम्। युतम्। अञ्चलाग्रम्। यौतुकम्। इति विश्व-मेदिन्यौ। के, १४३॥ मैत्रीकरणम्। इति शब्दरत्नावली। स्त्रीवस्त्रभेदः। इति हेमचन्द्रः। संशयः। शूर्पाग्रम्। इति नानार्थरत्नमाला॥

युद्, [ध्] स्त्री, (योधनमिति। युध्+क्विप्।) युद्धम्। इत्यमरः। २।८।१०६॥ (यथा, रामायणे। २।११।१०।

"यो न देवासुरैः सर्व्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि।
तं पश्य सुरवर्गेशं शयितं तत्र भीतया॥")

युद्धं, क्ली, (युध्यते इति। युध्+भावे क्तः।) योध-नम्। लड़ाइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। आयो-धनम् २ जन्यम् ३ प्रधनम् ४ प्रविदारणम् ५ मृधम् ६ आस्कन्दनम् ७ संख्यम् ८ समीकम् ९ साम्प-रायिकम् १० समरम् ११ अनीकम् १२ रणः १३ कलहः १४ विग्रहः १५ संप्रहारः १६ अभिसम्पातः १७ कलिः १८ संस्फोटः १९ संयुगः २० अभ्यामर्दः २१ समाघातः २२ संग्रामः २३ अभ्यागमः २४ आहवः २५ समु-दायः २६ संयत् २७ समितिः २८ आजिः २९ समित् ३० युत् ३१। इत्यमरः।२।८।१०३-१०६॥ संरावः ३२ आक्रन्दः ३३ सम्परायकः ३४ विदारः ३५ दारणम् ३६ संवित् ३७ सम्परायः ३८। इति शब्दरत्नावली॥ तौर्य्यम् ३९ अमरीयम् ४० वलनम् ४१ आनर्त्तः ४२ अभि-मरः ४३ समुदयः ४४। इति जटाधरः॥ *॥ युद्धे वर्ज्जनीयानि यथा। वर्म्म १ चर्म्म २ बलम् ३ चरः ४ धूलिः ५ तूर्य्यस्वनः ६ सिंहनादः ७ ध्वजमण्डनम् ८ रक्तनदी ९ छिन्नच्छत्रम् १० रथः ११ चामरः १२ हस्ती १३ अश्वः १४ केतुः १५ विदीर्णकुम्भकहस्तिकुम्भमुक्ता १६ मुद्गरपर्णावस्थितसेना १७ शरपुष्पवृष्टिः १८। इति कविकल्पलता॥ *॥ अथ युद्धफलम्।

"अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः।
न तत् फलमवाप्नोति संग्रामे यदवाप्नुयात्॥
इति यज्ञविदः प्राहुर्यज्ञकर्म्मविशारदाः।
तस्मात्तत् प्रवक्ष्यामि यत् फलं युद्धशौण्डिनाम्॥"

युद्धे मरणफलं यथा,—

"धर्म्मलाभोऽर्थलाभश्च यशोलाभस्तथैव च।
यः शूरो वध्यते युद्धे विमर्द्दन् परवाहिनीम्॥
यस्य धर्म्मार्थकामौ च यशश्चैव सदाक्षयः।
परं हाभिमुखे हत्वा तयोः पश्चाधिरोहति॥
विष्णोः स्थानमवाप्नोति एवं युध्यन् रणाजिरे।
अश्वमेधानवाप्नोति चतुरस्तेन कर्म्मणा॥
यस्तु शस्त्रं समुत्सृज्य वीर्य्यवान् वाहिनीमुखे।
सम्मुखो वर्त्तते शूरः स स्वर्गान्न निवर्त्तते॥
राजा वा राजपुत्रो वा सेनापतिरथापि वा।
हतः क्षत्रिय यः शूरस्तस्य लोकोऽक्षयो ध्रुवः॥
यावन्ति तस्य गात्राणि भिन्दन्ति शस्त्रमाहवे।
तावतो लभते लोकान् सर्व्वकामदुहोऽक्षयान्॥
वीरासनं वीरशय्या वीरस्थानस्थितिः स्थिरा।
गवार्थे ब्राह्मणस्यार्थे गोत्राद्यर्थे च ये हताः।
ते गच्छन्त्यमरस्थानं ये स्युः सततिमन्तया॥
अभयो यः परं सैन्यं भयञ्च परिरक्षति।
पृष्ठस्थितः पालयति सोऽपि गच्छति सद्गतिम्॥
अतुल्यौजसो यदा मायावान् मन्यते युधि।
हतश्च लभते युद्धे न स्वर्गान्न निवर्त्तते॥

दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिश्चापि तथा म्लेच्छैः
काम्बोजैर्ये हता सर्व्वलोकं व्रजन्ति ते।
शस्त्रादिना शुचिर्द्दैवः क्वचित्र युद्धे
संग्रामान्निवर्त्ते रात्र्यन्त कार्य्येषु।
अयेन लभ्यते यदि धैर्य्येण च संयते।
सम्भूतो निपतेत् गात्रंकादा अतो न संग्र
यत् सिनोऽर्ण मार्गं शरमालिनो।
ईश्वरमाद्य तं वीरं दामभूर्ति दर्शन
बराशरःमदमाथि शरमायोगे दश।
नरिनाम्भिपाणिभि प्रम गतो श्रीय।
यत्र तत्र हताः शूराः शत्रुभिः परिवेष्टिताः
अक्षयान् लभते लोकान् यदि क्लीबो
न भवेत्। लभ्यते तत्रोर्द्ध्वैताकाथि सुराङ्ग
नाः परिपालिनि कार्ये का चिन्ता मरणे ते
वाक्याभिमुखमाला ये लोका न विर्णं
हतो गोष्ठामिविपार्थे नरमेधवर्णं दिना।

आशाभिघाते शरणागते च
राज्ञो विपत्तौ द्विजगोविपत्तौ।
क्रोशानुषङ्गाचनगोमये च
प्राणं शुभीनामपि धारणीयम्॥
यो वज्जनंदैवपणा च नियाः
स्वर्गप्रियो यत्र न वै प्रयाति।
अदीन तामेव गतिं प्रयाति
महाहवे स्वां तनुं संत्यजन्॥
सम्पीय पैनान् सुमहाद्रिर्देः
सोऽन्यच योगस्य पने निरासम्।
तते गुहा एकपदे प्रविष्टा
महाहवे स्वां तनुं संत्यजेद्यः॥
इमां गिरं वेदविदः शुभाचरी
शुभाचिता इषभिदा दिवौकसाम्।
यमसुरी यः मारते हृदस्थनि-
र्नं कथ्यते चेति च योऽपि वीरेः।

सदा पुण्यतमः स्वर्ग्यः सुयशः सर्व्वतो धन
सर्व्वेषामेव धर्माणां क्षत्रियस्य विशेषतः।
भूयश्चैव तु वक्ष्यामि रणधर्म्मं सनातनम्।
यादृशाय प्रवर्त्तेत यादृशं परिवर्ज्जयेत्।
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं द्विजम्।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्।
कोदण्डशस्त्रपाणिषु प्रहरन्तं द्विजं यदि।
हन्यादातमातुरं भावं हत्वा न ब्रह्महा भवेत्।
ब्रह्महा जायते येषु हतैस्तं शृणुष्व मे।
वधःसंखेत्र नृपश्रेष्ठ। कायवृत्तौ दवाग्ने।
विरथं विगतं अश्वं विवर्णं विशस्त्रिणम्।
युद्धोत्साहहतं हत्वा ब्रह्महा जायते नरः।
विश्वस्तं विधमन्तञ्च तं भीतोऽक्ली
वर्णाश्रमायुतांस्तु हत्वा स ब्रह्महा भवेत्।
अभ्याहतो न हन्तव्यो बालो वृद्धो नपुंसकः।
तथाहं प्रवक्ष्यामि शृणु तद्वीरोऽपि भीरवः।
तस्मादेतान् परिहरेच्छूरो धर्म्मरता वरः।
सम्यगयशफलश्चैव हत्वासौ ब्रह्महा भवेत्।
शस्त्रनिक्षेप सन्देहेषु यतो भवति स्तृणैः।
आत्मदेहपरित्यागः कर्त्तुं युद्धे सुदुष्करः।

हा युध्यतेऽशुद्धो देहं त्यक्त्वा रणाजिरे ।
द्धी रणभग्नानां हते कश्चिन्महापघात् ॥
ामे युध्यतो लक्ष्मीः कीर्त्तिः स्यात् स्वर्गति-
स्तथा ।
स्य तेऽपि नश्यन्ति महामत्यान्महारणात् ॥
ान् सत्येन यत्किञ्चित् क्रियते तच्छुभप्रदम् ।
दानं व्रतं वापि संग्रामे नृपसत्तम ! ॥"
इत्याग्नेये वह्निपुराणे संग्रामप्रशंसा ॥ * ॥
र युद्धनिर्णयः ।
ायुद्धे ध्रुवं नाशो युद्धे जीवितसंशयः ।
ालमेकं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
ोदये विगृह्णीयात् क्षोभो नात्मवधे यदि ।
ने च प्रहर्त्तव्यं शत्रौ न तु विपर्य्यये ॥
ं राजा न योद्धव्यं येऽपि शस्त्रास्त्रको-
विदाः ।
ा युद्धेषु हन्यन्ते शक्तेभ्यः शक्तिमत्तराः ॥
ायुद्धं समे देशे विषमे हस्तिसङ्गरः ।
श्वयुद्धं मरौ देशे पत्तियुद्धञ्च दुर्गमे ॥
ाये सर्व्वयुद्धं स्यान्नौकायुद्धं जलप्लुते ।
हत्य योधयेदन्यान् कामं विस्तारयेद्बहून् ॥
चीहतमनीकं स्याद्दर्पं हि बहुभिः सह ।
पि महाशतः शूरान् निघ्नन्ति परवाहिनीम् ।
ापि वा महत्सम्बद्धिताः स्वनिश्चयाः ॥"
य युद्धासननिर्णयः ।
म्यद्वारा विपद्यन्तु विगृह्यासनमुच्यते ।
रिं विगृह्य वा स्थानं विग्रहासनमुच्यते ॥
रेश्च विजिगीषोश्च विग्रहे हीयमानयोः ।
ाय यदवस्थानं सन्धायासनमुच्यते ॥
दासीने मध्यमे वा समाने प्रतिशत्रुणा ।
कीभूय यवस्थानं सम्भूयासनमुच्यते ॥
र्षां प्रीतिजननं निजराष्ट्रस्य सञ्चयम् ।
तन् प्रीत्यासनं नाम सर्व्वासनमहत्तरम् ॥"
ाथ द्वन्द्वयुक्तिः ।
राज्ञो बलं नहि बलं द्वन्द्वमेव बलं बलम् ।
ाल्पबलवान् राजा स्थिरो द्वन्द्वबलाद्भवेत् ॥"
था च ।
एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
तं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते ॥
ाकृत्रिमं कृत्रिमञ्च तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ॥
हैवरचितं द्वन्द्वं गिरिनद्यादिसंश्रियम् ।
ाकृत्रिममिदं श्रेयं दुर्लङ्घमरिभूभुजाम् ॥
ाकारपरिखारम्यं यद्वदेदिह ।
कृत्रिमं नाम विज्ञेयं सदालङ्घ्यन्तु वैरिणाम् ॥"
अथाकृत्रिमद्वन्द्वयुक्तिः ।
'अद्युच्चविस्तीर्णशिरा दुरारोहः सकाननः ।
जलशालासम्भारभोग्यद्रव्यसमाश्रयः ॥
गिरिनिःसरणो द्वन्द्वः पर्व्वताख्यो महीभुजाम् ।
नद्यो गभीरविस्तीर्णाश्चतुर्दिक्षु यवस्थिताः ॥
तन्मध्ये भूप्रदेशो यो नदीद्वन्द्वः स उच्यते ।
यद्दन्यधिरकालीनं दुर्लङ्घ्यविपिनादिकम् ।
तन्मध्यवर्त्तिनी भूमिर्द्वन्द्वविशेषमिष्यते ।
वनद्वन्द्वमिति ख्यातं यथापूर्व्वं महत्तरम् ॥"

कृत्रिमद्वन्द्वयुक्तिर्यथा,—
"यस्मिन्नास्ति गिरिर्नास्ति नद्यो वा गहनोदकाः ।
तस्य मध्ये महीपालः कृत्रिमं द्वन्द्वमारभेत् ॥
गर्त्तैरलङ्घ्या विस्तीर्णा गम्भीराः पूर्णवारयः ।
द्वन्द्वत्वेन समादिष्टाः परिखा बहुधाश्रयः ॥
विशालशालं सुघनं बहुकण्टकि सङ्कटम् ।
द्वन्द्वत्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं वनम् ॥
अधोऽधो बध्यमानोऽपि कन्दरोऽल्पजलं स्रवन् ।
द्वन्द्वत्वेन समुद्दिष्टः स दुर्लङ्घ्यो हि भूभृताम् ॥
सर्व्वतः परिखां कृत्वा निबध्योपरि कन्दरम् ।
तज्जलप्लुतदेशत्वाज्जलद्वन्द्वं तदुच्यते ॥
स्थानमात्रे निम्नस्य भूप्रदेशस्य बन्धना ।
वर्षास्वपगते वारि जलद्वन्द्वं ततो भवेत् ॥
एतयोरपि संमिश्रात् संमिश्रं द्वन्द्वमाचरेत् ।
आश्रित्य कृत्रिमं द्वन्द्वं बलवद्वैरिणो दिशि ॥
अन्यत्र कृत्रिमं द्वन्द्वं कृत्वा नरपतिर्विशेत् ।
रथपतिर्यदा वैरी स्थलद्वन्द्वं तदाचरेत् ॥
गजाश्वनाथश्चेद्वैरी जलद्वन्द्वं तदाचरेत् ।
गिरिद्वन्द्वं नृपः सेवेत् यस्य स्याद्द्विविधो रिपुः ॥
सर्व्वं हि त्रिविधं युद्धं समावादुमादिश्यते ।
प्रतिराजस्य राज्यान्तं प्रकटं गुप्त एव च ॥
राज्यान्ते सैनिकान् रक्षेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम् ।
गुप्ते स्त्रीकोषसम्भारं संरक्षेदिति निश्चयः ॥"
अथ सामान्यतो गुणाः । तथा हि नीति-
शास्त्रम् ।
"सप्रवेशापसरणं द्वन्द्वमुत्तममुच्यते ।
अन्यत्र वन्दिशालेव न तादृग्बहुमाश्रयेत् ॥
धनुर्द्वन्द्वं महीद्वन्द्वं गिरिद्वन्द्वं तथैव च ।
मनुष्यद्वन्द्वसंसर्गं वनद्वन्द्वञ्च तानि षट् ॥"
अन्ये तु ।
"न द्वन्द्वं द्वन्द्वमित्याहुर्योद्धृद्वन्द्वं प्रकीर्त्तितम् ।
योद्धृशून्यं हि यद्युद्धं मृतकायसमं हि तत् ॥"
यथान्यत्रापि ।
"यावत्प्रमाणं नगरं हि राज्ञां
ततो भवेदुत्तममध्यमान्त्यम् ।
त्रिंशच्चतुष्टयगुणोत्तरेण
त्रिदेशजानां धरणीपतीनाम् ॥"
गर्गस्तु ।
"यदन्यद्द्विविधं द्वन्द्वं प्रोच्यते धरणीभुजाम् ।
तेभ्य एवातिरिच्येत मन्त्रद्वन्द्वं विशेषतः ॥
अन्येषु दैवाद्भिन्नेषु मन्त्रद्वन्द्वान्न येन्नृपः ।
मन्त्रद्वन्द्वे हि भिन्ने हि न चान्यत् कार्य्यकारकम् ॥
यदेव वैरिदुर्लङ्घ्यं विस्तीर्णं विषमञ्च तत् ।
सप्रवेशापसरणं तद्युद्धमुत्तमं विदुः ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
तद्वैदिकपर्य्यायः । रणः १ विवाक् २ विखादः ३
नदनुः ४ भरे ५ आक्रन्दे ६ आहवे ७ आजौ ८
पृतनाज्यम् ९ अभीके १० समीके ११ मम-
सत्यम् १२ नेमधिता १३ सङ्काः १४ समितिः १५
समनम् १६ मीळ्हे १७ पृतनाः १८ स्पृधः १९
मृधः २० पृत्सु २१ समत्सु २२ समर्य्ये २३
समरणे २४ समोहे २५ समिथे २६ सङ्खे २७
सङ्गे २८ संयुगे २९ सङ्गथे ३० सङ्गमे ३१ वृत्र-
तूर्य्ये ३२ पृक्षे ३३ आणौ ३४ शूरसातौ ३५
वाजसातौ ३६ समनीके ३७ खले ३८ खजे ३९
पौंस्ये ४० महाधने ४१ वाजे ४२ अज्म ४३
सद्म ४४ संयत् ४५ संवतः ४६ । इति षट्चत्वा-
रिंशत् संग्रामनामानि । इति वेदनिघण्टौ
२ । १७ ॥

युद्धरङ्गः, पुं, (युद्धे रङ्गो रागोऽस्य ।) कार्त्तिकेयः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (युद्धस्य रङ्गः । युद्ध-
स्थलम् । यथा, महाभारते । ७ । ९५ । १८ ।
"अन्योऽन्यं जघ्निरे क्रुद्धाः युद्धरङ्गगता नराः ॥")

युद्धसारः, पुं, (युद्धस्य सारः ।) घोटकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

युध, य औ ङ युद्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
आत्म०-अक०-हनने सक०-अनिट् ।) य ङ,
युध्यते । औ, योद्धा । संमुखस्थितयोर्द्वयोः
सांग्रामिकरीत्या परस्पराभिभवेच्छा युद्धम् ।
युध्यते योधः कदाचिदेकस्य सह भावविव-
क्षायां युध्यते योधः परेण । कदाचिद्धननेऽपि
युध्यते चौरं राजा हन्तीत्यर्थः । यो भक्त-
पिण्डस्य हते न युध्येदिति अक्ताङ्गावे क्विपि
तमिच्छतीति क्ये तं करोतीति कण्ड्वादित्वात्
क्ये वा साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

युधानः, पुं, (युध्यतेऽसौ । युध् + "युधिबुधिदृशः
किच्च ।" उणा० २ । ९० । इति आनच् । स च
कित् ।) क्षत्त्रियः । इत्युणादिकोषः ॥ (रिपुः ।
इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

युधिकः, त्रि, योद्धा । युधशब्दात् ष्णिकप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

युधिष्ठिरः, पुं, (युधि संग्रामे स्थिरः । "गवि-
युधिभ्यां स्थिरः ।" ८ । ३ । ९५ । इति षत्वम् ।
"हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।" ६ । ३ । ९ ।
इति सप्तम्या अलुक् ।) पाण्डवराजः । स कुन्ती-
गर्भे धर्म्माज्जातः । तत्पर्य्यायः । अजातशत्रुः २
शल्यारिः ३ धर्म्मपुत्त्रः ४ अजमीढः ५ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३७१ ॥ (मृगशापाभिभूतः
पाण्डुर्निरपत्यतया खिन्नचित्तः पुत्त्रार्थमेकदा
धर्म्मपत्नीं कुन्तीमुवाच । शुचिस्मिते ! अनपत्यो
हि न शुभलोकार्हः इति विचिन्त्य त्वं मदुपका-
रार्थं केनापि पुत्त्रमुत्पादयेति । एवमुक्ता कुन्ती
दृष्ट्वा च पत्युरागृहातिशयं धार्म्मिकपुत्त्रलाभाय
दुर्व्वाससः प्रदत्तमन्त्रबलेन धर्म्ममाहूय तेन सङ्गता
युधिष्ठिरं पुत्त्रमलभत । यदुक्तं महाभारते । १ ।
१२३ । ५—८ ।
"संयुक्ता सा हि धर्म्मेण योगमूर्त्तिधरेण च ।
लेभे पुत्त्रं वरारोहा सर्व्वप्राणभृतां हितम् ॥
ऐन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्त्तेऽभिजितेऽष्टमे ।
दिवा मध्यगते सूर्य्ये तिथौ पूर्णेऽतिपूजिते ॥
समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव प्रवरं सुतम् ।
जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाशरीरिणी ॥
एष धर्म्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः ।
विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्व्यां भविष्यति ।

युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ।” अथ गच्छति काले धृतराष्ट्रेण यौवराज्ये स्थापितोऽयं दयादाक्षिण्यादिगुणपरम्परया प्रजासु लब्धकीर्त्तिरर्ज्जुनेः सह सुखमुवास । अथ जतुगृहदाहानन्तरं त्यक्तराज्यो द्रुपदराज्यमभिगम्य द्रौपदीं अर्ज्जुनः परिणीय पुनः स्वराज्यमागतवान् । ततः कृष्णसहायो राजसूययज्ञकरणाय दुर्ज्जयान् जरासन्धप्रभृतिनृपतीन् हत्वा राजसूयेष्टिं समापयामास । ततोऽसूयापरवशदुर्य्योधनमतानुसारिणा कैतवपटुना शकुनिना सह द्यूतं कृत्वा पराजितोऽनुजैर्भीमादिभिः पत्न्या द्रौपद्या च सहितो द्वादशवर्षं वनवासाय एकवर्षमज्ञातवासाय च प्रस्थितो द्वैतवनमध्युवास । ततो द्वादशवर्षैर्वनवासजातं महत् कष्टमनुभूय अज्ञातवासार्थं त्रयोदशवर्षं विराटनगरमधिवसन् पुनः कृष्णसहायः स्वराज्यप्राप्त्यर्थं महतीं चेष्टां कृतवान् । ततोऽपि यर्त्त यदा विगुणमदो दुर्य्योधनो राज्यादिकं न दत्तवान् तदा लब्धसैन्यबलोऽसौ कुरुक्षेत्रे महत् युद्धं कृत्वा विनाश्य च दुर्य्योधनादीन् हस्तिनाधिपतिः सम्राट् बभूव । अथाश्वमेधादिना सुरगणान् परितोष्य षट्त्रिंशद्वर्षं राज्यसुखमनुभूतवान् । ततः प्रभासे विप्रशापात् यदुवंशक्षयमाकर्ण्यातिनिर्व्विसः षट्त्रिंशद्वर्षवयस्कं अर्ज्जुनपौत्रं परीक्षितं स्वराज्येऽभिषिच्य उत्तरामार्गेण स्वर्गारोहणं कृतवानिति । तथाच देवीभागवते । २ । ८ । १५-१७ ।

“देहत्यागं हरेः श्रुत्वा यादवानां क्षयं तथा ।
गमनाय मतिं चक्रे राजा हैमाचलं प्रति ॥
षट्त्रिंशद्वार्षिकं राज्ये स्थापयित्वोत्तरासुतम् ।
निर्ज्जगाम वनं राजा द्रौपद्या भ्रातृभिः सह ॥
षट्त्रिंशत्येव वर्षाणि कृत्वा राज्यं गजाह्वये ।
गत्वा हिमालये षट् ते जहुः प्राणान् पृथासुताः ॥”

अस्याख्यविशेषविवरणन्तु महाभारतादौ विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

युधीयः, त्रि, योद्धा । युधधातोरीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

युध्मः, पुं, (युध्यते इति युध्यते येनेति वा । युध् + “इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् ।” उणा० १।१४४। इति मक् ।) संग्रामः । धनुः । इति मेदिनी ॥ बाणः । इत्युणादिकोषः ॥ योद्धा । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ५२ । ५ ।

“स इन्द्राणि समिथानि मज्मना
कृणोति युध्म ओजसा जनेभ्यः ॥”

“युध्मः योद्धा ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥) शिवः । संग्रामः । शरभः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

युप, य इर् विमोहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) विमोह आकुलीकरणम् । य, युप्यति । इर्, अयुपत् अयोपीत् । पुषादित्वात् ङ इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

युयुक्छुरः, पुं (युनक्तीति युक् योजनार्थः । तादृशः खुरो यस्य ।) शुद्रशाखः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

युयुधानः, पुं, (युध्यतेऽसौ । युध + “युधिबुधिदृशः किच्च ।” उणा० २ । ९१ । इत्यानच् किच्चार्थं सन्वच्चार्थेच ।) सात्यकिः । यथा,—

“शैनेयस्तु शिनेर्नप्ता युयुधानश्च सात्यकिः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इन्द्रः । क्षत्रियः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ त्रि, योद्धा च ॥

युवकः, पुं, युवा । युवन्शब्दात् कन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

युवगण्डः, पुं, (यूनो गण्ड आश्रयत्वेनास्त्यस्य । युवगण्ड + अर्शआद्यच् ।) यूनो गण्डस्थव्रणविशेषः । ययस्फोड़ा इति भाषा । यथा,—

“युवगण्डो यवगण्डः स्यात् वयस्फोटाह्वये द्वयम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

युवजानिः, पुं, (युवतिर्जाया यस्येति । “जायाया निङ् ।” ५।४।१३४। इति निङ् ।) युवतीपतिः । यथा,

“युवजानिर्धनुष्पाणिर्लक्ष्मीवान् शत्रुघातिनः ।
रामो यज्वद्विषो हन्ति कानकत्वङ्निकोशसः ॥”

इति भट्टिः । ५ । १३ ॥

युवतिः, स्त्री, (युवन् + “यूनस्तिः ।” ४ । १ । ७७। इति तिः ।) प्राप्तयौवना ॥ (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले ४ अङ्के ।

“ शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः । भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥”)

युवती, स्त्री, (यु + शतृ + ङीप् । इति सिद्धान्तकौमुदी । ४ । १ । ७७ । उगितश्चेति ङीप् । इत्युज्ज्वलदत्तः । १ । १५६ ।) प्राप्तयौवना । यथा, बृहत्संहितायाम् । ७५ । ४ ।

“यो यं विचिन्तयति याति स तन्मयत्वं यस्मादतः सुभगयैव गता युवत्यः ॥”)

तत्पर्य्यायः । युवतिः २ यूनी ३ तरुणी ४ तलुनी ५ दिक्करी ६ धनिका ७ धनीका ८ मध्यमा ९ दृष्टरजाः १० मध्यमिका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ ईश्वरी १२ वर्या १३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५११ ॥ वयस्था १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या लक्षणादि यथा,—

“आषोड़शाद्भवेद्वाला तरुणी त्रिंशता मता ।
पञ्चपञ्चाशतः प्रौढ़ा वृद्धा भवति तत्परम् ॥”

इति कालिदासः ॥

“बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी ।
प्रौढ़ा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥
निदाघशरदोर्बाला प्रौढ़ा वर्षावसन्तयोः ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा कापि शस्यते ॥”

योग्या युवती । इति राजवल्लभः ॥ स्त्रीनामान्यम् । यथा । प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिश्च तथा स्मृतेति भागुरिः । प्राप्तयौवना युवतिरिति वात्स्यायनः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ६ । ८ ॥ हरिद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

युवनीडा, स्त्री, (युवनीडार्जिता ।) ... इति राजनिर्घण्टः ॥

युवनाशः, पुं, सूर्य्यवंशीयराजविशेषः । गौरीगर्भे प्रसेनजितो जातः ... यथा,—

“तस्याः प्रसेनजित्पत्नी ... गौरी नामाभिशप्ता सा नदीभूता ... तस्यां प्रसेनजिज्जज्ञे युवनाशं महीपतिम् ... मान्धातुः ... सर्वे तद्यौवनाश्वस्य मान्धातुः ...”

इति वह्निपुराणे गणभेदनाम ...

युवनाश्वजः, पुं, (युवनाश्वात् जातः ।) मान्धातृराजः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।

युवराजः, पुं, भाविनृपविशेषः । मैथिलः २ ... ३ । इति ... राजपुत्रः । तत्पर्य्यायः । कुमारः २ दारकः ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ११ ॥ बालो राजा यूनो वा राजा युवराजः चोरास इति सः । कुमारपर्य्यायः स्यात् कुमार कुमाल तु ... भर्त्तृदारकः पुत्रः भर्त्ता च बालो वा भर्त्तृदारकः । दारको भेदे निगमः । इति भरतः ॥ (यथा, १ । ७१ । १६ ।

“मयि जाते यः पुत्रः ... युवराजो महाराज ! ...

युवा, [न्] त्रि, (यौतीति । “श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मूर्द्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्निति ।” ... युवशितचिराक्षिध्वज्जिद्युप्रतिदिवः ।” १ । १५६ । इति कनिन् ।) तरुणः । मनौ । २ । १२० ।

“ऊर्द्धं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थ...

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रति... मिष्टः । निसर्गबलशाली । इति मेदिनी ॥

युवा, [न्] पुं, (यौतीति । ... यौवनावस्थाविशिष्टः । षोड़शवर्षात् पर्य्यन्तवयस्कः । इति केचित् ॥ सप्ततिवर्षपर्य्यन्तवयस्कः । यथा,—

“आषोड़शाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते । वृद्धः स्यात् सप्ततेरूर्द्धं वर्षीयान् नवतेः ...”

इति ...

(“आषोड़शाद्भवेद्बालः ...

इति हारीते प्रथमे स्थाने ...

तत्पर्य्यायः । वयस्थः २ तरुणः ३ । २।६।४२ । वयःस्थः ४ तलुनः ५ । इ... रत्नावली ॥ गर्भरूपः ६ वेटकः ७ । ... धरः ॥

युष, भजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ... इयम् । (पर०-सक०-सेट् ।) योषि... इति दुर्गादासः ॥

युष्मद्, (योषति भजतीति । युष + “... मदिक् ।” उणा० १ । १३८ । इति

वर्त्तनामयुष्मच्छब्दः। तस्य त्रिषु लिङ्गेषु समानि रूपाणि। (एकविंशतिविभक्तिषु तस्य रूपाणि।) यथा। त्वम् १ युवाम् २ यूयम् ३। त्वाम् ४ युवाम् ५ युष्मान् ६। त्वया ७ युवाभ्याम् ८ युष्माभिः ९। तुभ्यम् १० युवाभ्याम् ११ युष्मभ्यम् १२। त्वत् १३ युवाभ्याम् १४ युष्मत् १५। तव १६ युवयोः १७ युष्माकम् १८। त्वयि १९ युवयोः २० युष्मासु २१। (द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीनामेकवचनद्विवचनबहुवचनविभक्तिषु तस्य रूपान्तराणि यथा। द्वितीयैकवचने त्वा। चतुर्थीषष्ठ्योरेकवचने ते। आसां द्विवचने वाम्। आसां बहुवचने वः। श्लोकपादे वाक्यादौ च-वा-हा-ह-एव-शब्दयोगे अदर्शनार्थदृश्यर्थधातुयोगे च न स्युः।) इति व्याकरणम्। यथा,—

"युष्मत्कृते खञ्जनगञ्जनाक्षि !
शिरो मदीयं यदि याति यातु।
नीतानि नाशं जनकात्मजार्थं
दशाननेनापि दशाननानि॥"

इति मुक्तिवादे गदाधरः॥)

[यू]... स्त्री, यूषः। इति हेमचन्द्रः। ३। ६८॥

[यूक]ः, पुं, (यौतीति। यु+"वलियुधूनीभ्यो दीर्घश्च।" उणा॰ ३। ४७। इति कन् दीर्घश्च।) मत्कुणः। इति जटाधरः॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्याये।

"यूका ललाटमायान्ति वलिं नाश्नन्ति वायसाः।
येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम्॥")

[यू]का, स्त्री, (यूक+स्त्रियां टाप्।) मत्कुणः। यूषी इति उकुण इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। केशकीटः २ स्वेदजः ३ षट्पदः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ षाली ५ बालकृमिः ६। इति जटाधरः॥ (यथा, मनौ। १। ४५।

"स्वेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम्।
ऊष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम्॥"

क्रिमिविशेषः। तद्यथा,—

"नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः।
तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशाम्बराश्रयाः॥
बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिक्षाश्च नामतः।
द्विधा ते कोटपिड़काः कण्डूगण्डान् प्रकुर्व्वते॥"

इति माधवकरसंग्रहीतरुग्विनिश्चये क्रिम्यधिकारे॥

"क्रिमयो द्विविधाः प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरसम्भवाः।
बाह्या यूकाः प्रसिद्धाः स्युः किक्षुलूकास्तथापराः॥
सप्तधा हि भवेद्बाह्याः षड्धा चान्तःप्रसूद्भवाः।
तेषां वक्ष्यामि संभूतिं बाह्यानाभ्यन्तरे तृणाम्॥
रूक्षादति बलात् स्वेदाधिमाया शोषणादपि।
कफधातुप्रसूद्भूतास्तीक्ष्णा यूका भवन्ति हि॥
यूकाः सूक्ष्माः पराः श्वेतास्तृतीयाश्चर्म्मणि स्थिताः।
सूक्ष्मातिविकटा स्थाच्चर्म्माभाश्चर्म्मयूकिका॥
चतुर्थी विष्कुली नाम चर्त्तुला मूत्रसम्भवा।
मत्कुणाश्चाथ पञ्चम्यो बाह्योपद्रवकारिणः॥
यूका मस्तकसंस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी।
चर्म्मयूका नेत्रचर्म्मे सूक्ष्मे रोमणि षष्ठिका॥"

इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चमेऽध्याये॥ यूकानाशकौषधं यथा, कामरत्ने।

"विड़ङ्गगन्धोत्पलकल्कयोगात्
गोमूत्रसिद्धं कटुतैलमेतत्।
अभ्यङ्गयोगेन शिरोरुहाणां
यूकादिलीक्षाप्रचयं निहन्ति॥
गोमूत्रेण बलामूललेपो यूकानिवारणः।
पारदं मर्द्दयेन्निष्कशण्यधुस्तूरजद्रवैः॥
नागवल्लीद्रवैश्चाथ वस्त्रखण्डं प्रलेपयेत्।
तद्वस्त्रं वेष्टयेन्मौलौ धार्य्यं यामत्रयं तथा॥
यूका पतन्ति निःशेषान्मस्तकान्नात्र संशयः।
द्विनिशानवनीतेन लेपान्मौलौ प्रकण्डुनुत्॥
नीलोत्पलं तिलं यष्टि सर्षपं नागकेशरम्।
धात्रीफलं समं पिष्ट्वा लेपो यूकाविनाशनः॥
निशागन्धकगोमूत्रं विड़ङ्गकटुतैलकम्।
पारदेन समं मर्द्द्य लेपो यूकानिवारणः॥"

इति केशस्य यूकादिनिवारणम्॥

परिमाणभेदः। यथा, मार्कण्डेये। ४९। ३७।

"परमाणुः परं सूक्ष्मं त्रसरेणुर्म्महीरजः।
बालाग्रञ्चैव लिक्षाश्च यूका चाथ यवोदरम्॥")

यूतिः, स्त्री, (यु+"ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च।" ३।३।९७। इति क्तिन् निपातनाद्दीर्घत्वञ्च।) मिश्रणम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा, भट्टिकाव्ये। ७। ६९।

"करोमि वो वह्नियूतीन् पिबध्वं पाणिभिर्द्दृशः॥")

यूथं, क्ली, (यु मिश्रणे+"तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः।" उणा॰ २। १२। इति थक्प्रत्ययेन निपातितम्।) सजातीयसमूहः। इत्यमरः। २।५।४१॥ (यथा, रामायणे। २। ५४। ४१।

"वत्र कुञ्जरयूथानि मृगयूथानि चैव हि।
विचरन्ति वनान्तेषु तानि द्रक्ष्यसि राघव !॥")

यूथनाथः, पुं, (यूथस्य नाथः।) वन्यकरिणां समूहस्य ईश्वरः। तत्पर्य्यायः। यूथपः २। इत्यमरः। २। ८। ३५॥

यूथपः, पुं, (यूथं पातीति। पा+कः।) अरण्यहस्तिनां प्रधानम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, श्रीमद्भागवते। ९। १५। २८।

"घोरमादाय परशुं सतूणं चर्म्मकार्म्मुकम्।
अन्वधावत दुर्म्मर्षो मृगेन्द्र इव यूथपम्॥"

प्रधानमात्रे च। यथा, महाभारते। १।१८५।

"राजा पाण्डुर्महारण्ये मृगव्यालनिषेविते।
चरन् मैथुनधर्म्मस्थं ददर्श मृगयूथपम्॥")

यूथभ्रष्टः, पुं, (यूथाद्भ्रष्टश्चलितः।) यूथात् पलायितहस्ती। इति शब्दमाला॥ (यूथभ्रष्टमात्रे, त्रि। यथा, श्रीमद्भागवते। ४। २८। ४६।

"यदा नोपलभेताङ्घ्रावूष्माणं पत्युरर्च्चती।
आसीत् संविग्नहृदया यूथभ्रष्टा मृगी यथा।")

यूथिका, स्त्री, (यूथं पुष्पवृन्दमस्या अस्तीति। यूथ+ठन्। टाप्।) पाठा। इति राजनिर्घण्टः। अम्लानकः। इति मेदिनी। के, १४४॥ पुष्पविशेषः। युँइ फुल इति भाषा॥ (यथा, मेघदूते। १। २८।

"विश्रान्तः सन् व्रजवननदीतीरजातानि सिञ्चन्
उद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि॥")

तत्पर्य्यायः। गणिका २ अम्बष्ठा ३ मागधी ४। सा पीता चेत् हेमपुष्पिका। इत्यमरः। २। ४।७१॥ यूथी ५ प्रहसन्ती ६। इति त्रिकाण्डशेषः॥ शिखण्डिनी ७ वासन्ती ८। इति रत्नमाला॥ बालपुष्पिका ९ बहुगन्धा १० भृङ्गानन्दा ११। अस्या गुणाः। स्वादुत्वम्। शिशिरत्वम्। शर्करार्त्तिपित्तदाहव्रणानानात्वग्दोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।

"यूथीयुगं हिमं तिक्तं कटुपाकं सरं लघु।
मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातलम्।
व्रणास्रमुखदन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम्॥"

इति भावप्रकाशः॥

(तथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्यायः।

"पटोलशेलूसुनिषण्णयूथिका
वटादिशुक्ताङ्कुरमिन्दुवारजम्॥")

यूथी, स्त्री, (यूथ+अर्शआद्यच्। ततो ङीष्।) यूथिका। इति शब्दरत्नावली॥

यूथीनः, पुं, (यूथं पातीति। यूथ+खः।) यूथपः। इति शब्दचन्द्रिका॥

यूनिः, स्त्री, योगम्। मिश्रणम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

यूनी, स्त्री, (युवन्+ङीप्। "श्वयुवमघोनामतद्धिते।" ६। ४। १३३। इति वस्य उत्वम्।) युवती। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,—

"यूनी काममयी दुनोति हृदयं वैधव्यभावादधूः॥"

इति कलापे श्वयुवमघोनाञ्चेतिसूत्रे कुलचन्द्रः॥)

यूपः, पुं क्ली, (यौति मिश्रयतीति। यूयते युज्यतेऽस्मिन्निति ऋग्भाष्ये सायणः। १। ५१। १४। यद्वा, यु+"कुयुभ्यां च। उणा॰ ३।२७। इति पः दीर्घत्वञ्च।) यज्ञे पशुबन्धनकाष्ठम्। इत्यमरः। २। ४। ४१॥ तस्य परिमाणादिर्यथा। स्मृतौ।

"चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यज्ञस्तम्भसमुद्भवः।
वर्त्तुलः शोभनः सूक्ष्मः कर्त्तव्यो दृषमौलिकः॥"

भविष्ये।

"बिल्वस्य बकुलस्यैव कर्णो यूपः प्रशस्यते।"

इति सामवेदिवृषोत्सर्गतत्त्वम्॥

यूपः, पुं, (यु+पः। दीर्घश्च।) जयस्तम्भः। यागस्तम्भः। इत्युणादिकोषः॥ (यथा, रघुवंशे। ६। ३८।

"संग्रामनिर्व्विष्टसहस्रबाहु-
रष्टादशद्वीपनिखातयूपः।
अनन्यसाधारणराजशब्दो
बभूव योगी किल कार्त्तवीर्य्यः॥")

यूपकटक:, पुं, (यूपस्य कटक इव।) यज्ञसमाप्ति-सूचकं पशुबन्धार्थं यज्ञभूमौ यत् काष्ठमारोप्यते स यूप: तस्य शिरसि वलयाकृतिर्डमवकाष्ठनिर्म्मितो य: काष्ठविकार: स:। यूपमूले निहितलौहवलय इति केचित्। इति भरत:॥ तत्-पर्य्याय:। चषाल: २। इत्यमर:।२।७।१८॥

यूपकर्णः, पुं, (यूपस्य कर्ण इव।) यूपैकदेश:। तत्पर्य्याय:। घृतावनि: २। इति हेमचन्द्र:। ३।४८५॥

यूपद्रु:, पुं, (यूपाय द्रु:।) खदिरवृक्ष:। इति त्रिकाण्डशेष:॥

यूपद्रुम:, पुं, (यूपाय द्रुम:।) खदिरवृक्ष:। इति शब्दरत्नावली॥ रक्तखदिर:। इति राजनिर्घण्ट:॥

यूपवल: पुं, (यूपो वल्य उपवेशनार्थमस्य।) यष्टी। इति शब्दमाला॥

यूपाग्रं, क्ली, (यूपस्याग्रम्।) यूपस्याग्रभाग:। तत्पर्य्याय:। तर्म्म २। इत्यमर:।२।७।१८॥

यूष, वधे। इति कविकल्पद्रुम:।(भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) षकारी। यूषति। इति दुर्गादास:॥

यूषं, पुं, क्ली, (यूष्+क:।) मुद्गादिक्वाथरस:। इत्यमर:।२।९।४४॥ यूषोऽस्त्र्यादि:। अर्द्धर्च्चादित्वात् क्लीबत्वम्। इति भरत:॥ *॥ अथ मुद्गयूषगुणा:।

"मुद्गयूषोऽपरो रुच्य: शुद्धानां व्रणिनामपि।
पथ्यो कफास्रपित्तघ्नो ज्वरघ्नश्च प्रशान्तिकृत्॥
अथैतस्यैव धर्म्मसमर्पणं कटुकैर्विना।
[illegible] कटुकै: संस्कृतं हितम्।
स तु दाडिममृद्वीकायुत: स्याद्रागखाण्डव:।
रुचिकृल्लघुपाकश्च दोषाणामविरोधकृत्॥"*॥
मसूरयूषगुणा:।
"मसूरयूष: संग्राही शीतो स्वादु: प्रमेहजित्।
पित्तश्लेष्मज्वरहरस्तथा [illegible]॥"*॥
कुलत्थयूषगुणा:।
"कुलत्थयूषोऽनिलहा श्वासपीनसनाशन:।
तूणीप्रतूणीकासार्शोगुल्मोदावर्त्तनाशन:॥"*॥
अस्यैव चणकयूषगुणा:।
"चणकाद्यो गुरुर्मेदी वातघ्नो रोचनो मत:॥"
अथ खडयूष:।
"तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचाजाजिचित्रकै:।
सुपक्वं खडयूषोऽयमयं काम्बलिकोऽपर:॥"*॥
खडकाम्बलिकयूषगुणा:।
"रुच्यौ [illegible]।
[illegible] यूषौ [illegible]॥"
इति राजवल्लभ:॥ *॥
अपि च। अथ यूषस्य निरुक्तिमाह।
"[illegible]।
[illegible]।
[illegible]॥"
[illegible]।
"[illegible]।
[illegible]॥"

चयसर्व:। यूषार्थं पलमितं तत् कल्कीकृतं शुण्ठी पिप्पली च समुदिताईकर्षमिता कल्कीकृता उभयमपि प्रस्थमितेन वारिणा पचेत्। तद्भवो यूष:।

"यूषो बल्यो लघु: पाके रुच्य: कण्ठ्य: कफापह:॥"

अथ मुद्गयूषविधि:। वृन्दटीकायां तन्त्रान्तरे।
"मुद्गानां द्विपलं तोये प्रस्थमर्द्धाढकोन्मिते।
पादस्थं मर्द्दितं पूतं दाडिमस्य पलेन तत्॥
युक्तं सैन्धवविश्वाह्वधान्यकै: पादकार्षिकै:।
कणाजीरकयोश्चूर्णात् कार्षिकेनावचूर्णितम्।
संस्कृतो मुद्गयूषोऽयं पित्तश्लेष्महरो मत:॥"*॥
अथ मुद्गयूषगुणा:।
"मुद्गानामुत्तमो यूषो दीपन: शीतलो लघु:।
शस्तोऽर्द्धयन्तृप्यतृड्दाहकफपित्तज्वरास्रहृत्॥"*॥
अथ मुद्गामलकयूषगुणा:।
"मुद्गामलकयूषस्तु भेदी पित्तानिलापह:।
तृड्दाहशमन: शीतो मूर्च्छाश्रममदापह:॥"
मसूरयूषगुणा: पूर्व्ववत्। इति भावप्रकाश:॥
(तथा च।

"कुलत्थयूषो मधुर: कषाय:
कफं सपित्तं विनिहन्ति शीघ्रम्।
मेहाश्मरी पायुजमेदहन्ता
सन्दीपनो मूत्रविशोधनश्च॥
आढक्ययूषं मधुरञ्च शीतं
विशोधनो वातनिवारणश्च।
श्लेष्मापहं पित्तहरं नराणां
क्रिमिं निहन्यादपि दाहयुक्तम्॥

शीतलं मधुरं मौद्गं यूषं पित्तविकारजित्।
वातदोषहरं प्रोक्तं ज्वराणां शमनं परम्॥
माषरो माषको यूषो हंसी स्वादु: प्रमेहजित्।
पित्तवृद्धिज्वरघ्न: स्यात्तथातीसारनाशन:॥
कषायं कटुकञ्चोष्णं वातघ्नं पुष्टिदोषहृत्।
रक्तपित्तं निहन्त्याशु चणानां यूषमुच्यते॥
सर्व्वं धान्यं कफघ्नञ्चाप्यथ्यं स पित्तहृत्।
पक्वं मर्द्दितं तत्र शस्यते तैलपाचने॥
पथ्यानि चैव शस्तानि कौलत्थान्युचितानि च।
मसूराद्भिर्युक्ता यव्या: कलायाद्याश्च वर्ज्जिता:॥"
इति यूषविधि:॥*॥
इति हारीते प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये॥
"देय: पञ्चनमथापि मुद्गयूष: कृताकृत:।
स तु दाडिममृद्वीकायुत: स्याद्रागखाण्डव:॥"
"पटोलनिम्बयूषौ तु कफमेदोविशोषिणौ।
पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ क्रिमिकुष्ठज्वरापहौ॥
श्वासकासप्रतिश्याय प्रसेकारोचकज्वरान्।
हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान्॥
कुलत्थयूषोऽनिलहा श्वासपीनसनाशन:।
तूणीप्रतूणीकासार्शोगुल्मोदावर्त्तनाशन:॥
दाडिमामलकैर्यूषो हृद्य: संशमनो लघु:।
प्राणाग्निजननो मूर्च्छामेदोघ्न: पित्तवातजित्॥
मुद्गामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हित:।

यवकोलकुलत्थानां यूष: कण्ठ्योऽनिलापह:।"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याय:।)

यूष:, पुं, (यूषतीति। यूष्+क:।) [illegible]
इति शब्दरत्नावली॥

येष, ऋ ङ यत्ने। इति कविकल्पद्रुम:।(भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ऋ, अयियेषत्। ङ, येषते यियेषे। इति दुर्गादास:॥

योक्ता, [ऋ] त्रि, योगकर्त्ता। इ[illegible] कर्त्तरि तृन्प्रत्ययेन निष्पन्नम्। (यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। ३०।१४।
"मन्यवेऽयस्तापं क्रोधाय निसरं
शोकायाभिसर्त्तारम्।"
"योक्तारं योगकर्त्तारम्।" इति तद्भाष्यम्।)

योक्त्रं, क्ली, (युज्यतेऽनेनेति। युज्+ [illegible] "युजस्तुदेति।" ३।२।१८२। इति ष्ट्रन्।) युगेन सह दृढ़ाबद्ध आबध्यते यया। योत् दड़ि इति भाषा। तत्पर्य्याय:। योत्रम् २। इत्यमर:।२।९।१३॥ (ऋग्वेदे।५।३३।२।
"सत्वं न इन्द्र धियमानो अर्कैर्हरीणां वृषन् योक्त्रमश्रे:।"
"योक्त्रं नियोजनरज्जुं अश्र: आश्रयसि।" इति तद्भाष्ये सायण:। मन्थनरज्जु:। यथा, रामायणे।१।४५।१८।
"ततो निश्चित्य मथनं योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम्।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्थुरमितौजस:॥")

योग:, पुं, (युज समाधौ+ [illegible]) सन्नहन:। उपाय:। ध्यानम्। युक्ति:। इत्यमर:।३।३।२२॥ (यथा, देवीभागवते।३।१५।११।
"स्त्रीयान् गुणान् प्रविततान् प्रवदंस्तदा सौ प्रेमदाममुपचकार च योगयुक्त:।"
"योगयुक्त: प्रेमयुक्त:।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठ:।) द्रव्यम्। इति [illegible]।८।११ अस्य प्रमाणं योगदानशब्दे द्रष्टव्यम्।) अप्राप्तप्राप्ति:। वपु:स्थैर्य्यम्। प्रयोग:। भादि:। भेषजम्। विश्रब्धघातक:। कार्म्मणम्। इति मेदिनी॥ नैयायिक:। इति हेमचन्द्र:॥ चार:। द्रव्यम्। इति त्रिकाण्डशेष:॥*॥ (येन भावं युज्यते योग:। यथा,—
"तैलं निशेषामृतवह्निनिम्बहिंस्राभयारग्वधकपिप्पलीभि:।
सिद्धं बलाभ्याञ्च सदेवदारु हिताय नित्यं गलगण्डरोगे॥
सिद्धं पिबेद्दिनि प्रथमं वक्ष्ये हनीयमदे प्रयुक्तमेतद् दूरस्थानामपि यत्रावहेत योग:।" इत्युत्तरतन्त्रे [illegible] प्रकृतिभेदोक्तम्।) अथ सर्व्वसिद्धि- [illegible] नामानि। यथा,—

…ख्या: षोडिशाद्रुदात् षोडशाह्वः षोडशन-
क्षत्रा।
…ः शुक्लो च पुनः भरण्येव च ॥
…ी इष्टिर्दैवेन चाणाशी ह्यन्नकाधा।
…वारुण् ध्रुवोयाणो यदीयात् यतिपः शिवः।
…: माघः शुभः शुभी लक्ष्मी वैधृतिस्तथा।"
…ी चान्द्रांशमात्रा यथा,—
…दिपञ्च तथैवहं शुभवर्गो नगः परम्।
…ादी पञ्च विष्कम्भे च शूले च नाडिकाः ॥
…व्याघातयोः षट् च नव वर्षन्त्यथोः।
…लितदतिपातौ च समग्रौ परिवर्जयेत् ॥
…यथापंनामानो योगाः कार्येषु शोभनाः ॥"
…प विष्कम्भादियोगानयनक्रमः।
…ोष्टुयोगनिभाख्यो योगा भयोगभाजिताः।
…ाध्याच अश्विन्या नाम्नो शुभाशुभोद्गताः ॥"
इति सर्वसिद्धान्तः ॥
…ष्कम्भादिसप्तविंशतियोगानामकालनिर्णयः। सनु-
…धनमाह।

"…कलाः सर्वोऽन्तरालाद्युताः
…गणेन भयोगमिती प्रमात्।
…च हृता चरातेभ्यविलिप्तिका
…तत्वेन गतागत नाडिकाः ॥"

…ति भास्करीयसिद्धान्तशिरोमणौगणिता-
…ायः ॥ * ॥ यस्य यद्दस्य नक्षत्रं प्राप्नु-
…ष्यते तस्य यता: कार्याः। तथा चन्द्रार्कयो-
…गस्य कलाः कार्याः। उभयत्र प्रत्येकेन
…दि प्रथमस्थाने गतभानि। द्वितीयस्थाने गत-
…ोगाः। अथ याम्यशिष्टानि गतानि खम्ब-
…ारेष्वुतानि गम्यानि स्युः तेषां गतानां गम-
…न्यो विकलाः स्वस्वगतिभिर्भाज्याः। यल्लभ्यते
…ा गतनाडिका भवन्ति। यदीयाणां विकला
…क्ताख्येष्या घटिका भवन्ति। इति मिता-
…राणाम्नी सत्प्रसटीका ॥ आनन्दयोगो
…था। भीमपराक्रमे।
"अश्विनी सह सूर्येण सोमे मृगशिरस्तथा।
…पश्या भौमवारेण बुधे हस्तः प्रकीर्त्तितः ॥
…पशुराधा गुरोर्वारे विश्वदैवस्तु भार्गवे।
…ारुणं शनिसंयुक्तमानन्दोऽयं प्रकीर्त्तितः ॥"
…योगवरा यथा। दीपिकायाम्।

"भूमिपुत्रार्कयोरह्नि नन्दा मघ-
द्वारुणार्द्रान्त्यचित्रादिमूलाश्विभिः।
भार्गवेशाद्वयोरह्नि भद्रा
भवेत् फल्गुयुग्मोडुसंयुता ॥
सोमपुत्रस्य वारे जया स्यान्मृगो-
पेन्द्रगुर्विन्द्रयाम्याभिजिद्वाजिभिः।
गीष्पतेरह्नि रिक्ता च युक्ता यदा
विश्वशक्राग्नियुक्पित्र्यादित्यसुभिः ॥
सूर्यसुतस्य दिने यदि पूर्णा
ब्रह्मदिनाधिपतिद्वयिभिः स्यात्।
योगवराश्विभिरेव समेताः
सर्व्वसमीहितसिद्धिनियुक्ताः ॥"

…प्रथमेव चामृतयोगः ॥ * ॥ अथामृतयोगः।

"इन्द्रगुरुकरस्त्रवार्योऽम्भास्कवारे
शशिसुतविधिसुतौ चन्द्रसुतौ भास्कसुतौ।
दिनकरसुतसूर्यौ मन्दगौरावयारे
गुरुसुतमन्त्रचारोवारुणयोगादि सौरि
द्दशनविधिशततारकाभिषभं सौम्यवारे
शतदर्शिनभदुष्टाभिषभं सौरवारे।
भगदुरुतरुणयो विधुसैवे नितान्ते
श्रवणकराग्न्ययोगो सौरिवारे महानि ॥
यदि विदितयोगानो दिनं पापग्रुभं भवेत्।
दशमीरन्तनयोगेन भास्करेण समौ यथा ॥
सर्वेष्टाविशेषेण पर्व स्यात्कुभयोगकम् ॥
अन्यं सिद्धियोगाच यद्यस्मिन् दिने भवेत्।
तद्दिनस्तु भवेद्दुष्टं मधुरपिण्डया विषम्।"* ॥
अथ सिद्धिदग्धपापयमघण्टयोगाः। यथा,—
"नन्दाद्याः सिद्धियोगा भृगुकुजबुधजीवार्कसौम्य-
वारैः प्रशस्ताः।
सूर्य्याद्यासादिदग्धदहनगुणिनिनिलयमौरुकादि-
वारैः प्रदग्धाः ॥"

राजमार्त्तण्डे।

"माघा नन्दादिरुभी रामा षट्पञ्चगुणयणाधा।
दग्धर्क्षे निपयः मन्द इत्यादिमभिनन्दैः ॥"

अपि च।

"द्वादशतंयुता भवेद्दुभदा सोमेन चैकादशी
भौमे चापि युता गदैव दशमी नेष्टा तृतीया
बुधे।
षष्ठी गिश्चत्प्रदा सुरगुरौ शुक्रे द्वितीया तथा।
सर्व्वारम्भविनाशविजन्मनो सूर्यात्मजे सप्तमी ॥
चामो॰कादि विषास्वाधयमशहुमस्वाद्दि
विवाषतुर्कं
सोयं विशाभिजिद्धं त्वष्ट कृष्णदियहे स्वमयं
विश्वदन्ती।
भाद्दे गता विशाखा यमधनतुरगान्त्यानि जैवे-
ऽह्नि पित्र्यं
रोहिण्यार्द्रा यमेन्द्रश्रुतभमथ भृगोरह्नि पुष्या-
भ्रयेन्द्री ॥
सौरादे हस्तयुग्मार्य्यमयमजलश्रुकर्णौषुप्या-
धनानि
चन्द्रोरहर्क्षसंयुक्ते स्वपञ्चपतिदिने सौम्यवारे
ऽर्य्यमापि ॥"* ॥

अथोत्पातादियोगाः।

"रव्यादिदिवसैर्युक्ता विशाखादिचतुष्कतुः।
उत्पाता मृत्यवः काणा अमृतानि यथा-
क्रमम् ॥"

अथ करकचायोगः।

"वाजिचित्रोत्तराषाढ़ा मूलपाष्णीष्यभान्तकाः।
सूर्यादिवारसंयुक्ता योगाः करकचाः स्मृताः ॥"

अथ मृत्युयोगः।

"आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशशाङ्कयोः।
बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च मृत्युदा ॥"

अथ यमघण्टादीनां वर्ज्यकालनिर्णयः।

"यमघण्टे त्यजेदष्टौ मृत्यौ द्वादश नाडिकाः।
अन्येषां पापयोगानां मध्याह्नात् परतः शुभम् ॥"

अथ शुभयन्त्रेण करकचादिशान्तिः।

"अन्येषु च सर्वेषु दुर्योगाणां परित्यजेत्।
अर्थोगाच विगच्छन्ति चन्द्रशुद्धिबला इत्ते ॥
करकचा मृत्युयोगाच दिनं दग्धं तथा परे।
शुभे चन्द्रे प्रणश्यन्ति इत्या नग्नदशा इव ॥"* ॥
विरुद्धयोगानां देशविशेषे प्रतिप्रसवो यथा।
श्रीपतिः।

"विरुद्धसंज्ञाञ्जितियारयोगा
नगाश्चवाराश्चभवाश्च ये ये।
हूणाङ्गवङ्गेषु खशेषु वर्ज्याः
शेषेषु देशेषु न ते विरुद्धाः ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

अथ क्रियायोगः। सूतय ऊचुः।

"दुःखाम्बुमग्नाः पुरुषाः प्राप्य नक्र महालयम्।
उत्तरेयुर्भवाम्भोधिं तथा त्वमद्य विचिन्तय ॥
इत्युक्तः स तदा प्राह क्रियायोगं महात्मनाम्।
नराणामुपकाराय दुःखविच्छित्तिकारकम् ॥

वह्निरुवाच।

आराधयध्वं विश्वेशं जगतां कारणं परम्।
केशवमतिरापेणा एवमुक्तं प्रयाणस्य ॥
इत्या पूजानमस्कारैः शुश्रूषाभिरहर्निशम्।
व्रतोपवासैर्विविधैर्ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥
तैस्तैश्चात्मप्रियैः कामैर्यं त्यक्तेनापि तुष्टिदाः।
भवेद्दुरपरिच्छेदादाराधयत केशवम् ॥
तमिश्टात्स्नगाधियस्तत्कर्म्माख्यस्तदाश्रयाः।
तद्रूपस्तन्मनसः सर्व्वस्मिन् स इति स्थितः ॥
समस्तान्यथ कर्म्माणि तत्र सर्व्वात्मनात्मनि।
संन्यस्यध्वं स यः कर्त्ता समस्तावरणत्रयः ॥

परः पराणां परमः स एको
नरोत्तमो यस्य पदं भिन्नम्।
चराचरं विश्वमिदं समस्ता-
दचिन्त्यरूपन्त्वपरिग्रहं यत् ॥

समाराध्य जगन्नाथं क्रियायोगेन वाड़वाः।
वर्षो मोक्षं परं जन्मतसात्मोक्षकारणम् ॥
संसारार्णवमग्नानां विषयाक्रान्तचेतसाम्।
विष्णुपोतं विना नान्यत् किञ्चिदस्ति परायणम् ॥
उत्तिष्ठंश्चिन्तय हरिं व्रजंश्चिन्तय केशवम्।
भुञ्जंश्चिन्तय गोविन्दं स्वपंश्चिन्तय माधवम् ॥
यूयमेकाग्रचित्ता हि संश्रिता मधुसूदनम्।
जन्मन्यजरामाहं संसारं सन्तरिष्यथ ॥
क्रियायोगपराश्चेह मुक्तिकार्य्याण्यनेकशः।
समाराध्य जगन्नाथं राजानो मोक्षमाप्नुयुः ॥"

इति वह्निपुराणम् ॥ * ॥

अथ योगसाधनम्। केशिध्वज उवाच।

"योगस्वरूपं खाण्डिक्य! श्रूयतां गदतो मम।
यत्र स्थितो न च्यवते प्राप्य ब्रह्मलयं मुनिः ॥
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।
बन्धस्य विषयासङ्गि मुक्तेर्निर्विषयं तथा ॥
विषयेभ्यः समाहृत्य विज्ञानात्मा मनो मुने।
चिन्तयेन्मुक्तये तेन ब्रह्मभूतं परेश्वरम् ॥
आत्मभावं नयत्येवं तद्ब्रह्मध्यायिनं मुने।
विकार्य्यमात्मनः शक्त्या लोहमाकर्षको यथा ॥

आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः ।
तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥
एवमत्यन्तवैशिष्ट्ययुक्तधर्म्मोपलक्षणः ।
यस्य योगः स वै योगी मुमुक्षुरभिधीयते ॥
योगयुक् प्रथमं योगी युञ्जानः सोऽभिधीयते ।
विनिष्पन्नसमाधिस्तु परब्रह्मोपलब्धिमान् ॥
यद्यन्तरायदोषेण दूष्यते चास्य मानसम् ।
जन्मान्तरैरभ्यसतो मुक्तिः पूर्व्वस्य जायते ॥
विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि ।
प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्म्मा च यो-
ऽचिरात् ॥
ब्रह्मचर्य्यमहिंसाञ्च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन् ॥
स्वाध्यायशौचसन्तोषतपांसि नियतात्मवान् ।
कुर्व्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवणं मनः ॥
एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।
विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामानां विमु-
क्तिदाः ॥
एकं भद्रासनादीनां समास्थाय गुणैर्युतः ।
यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च युञ्जीत नियतो यतिः ॥
प्राणाख्यमनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते तु यत् ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीज एव च ॥
परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ ।
कुरुतः सद्विधानेन तृतीयः संयमात्तयोः ॥
तस्य चालम्बनवतः स्थूलरूपं द्विजोत्तम ! ।
आलम्बनमनन्तस्य योगिनोऽभ्यसतः स्मृतम् ॥
शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित् ।
कुर्य्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥
वश्यता परमा तेन जायतेऽतिचलात्मनाम् ।
इन्द्रियाणामवश्यैस्तैर्न योगी योगसाधकः ॥
प्राणायामेन पवनैः प्रत्याहारेण चेन्द्रियैः ।
वशीकृतैस्ततः कुर्य्यात् स्थितं चेतः शुभाश्रये ॥
श्रीखाण्डिक्य उवाच ।
कथ्यतां मे महाभाग ! चेतसो यः शुभाश्रयः ।
यदाधारमशेषं तद्धन्ति दोषमलोद्भवम् ॥
श्रीकेशिध्वज उवाच ।
आश्रयश्चेतसो ब्रह्म द्विधा तच्च स्वभावतः ।
भूप ! मूर्त्तममूर्त्तञ्च परञ्चापरमेव च ॥
त्रिविधा भावना विप्र विश्वमेतन्निबोध मे ।
ब्रह्माख्या कर्म्मसंज्ञा च यथा चैवोभयात्मिका ॥
ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्म्मभावात्मिका परा ।
उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना ॥
सनन्दनादयो ब्रह्मभावभावनया युताः ।
कर्म्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावराश्चराः ॥
हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्म्मात्मिका द्विधा ।
बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना ॥
अक्षीणेषु समस्तेषु विशेषज्ञानकर्म्मसु ।
विश्वमेतत् परं चान्यद्भेदभिन्नदृशां नृप ! ॥
प्रत्यस्तमितभेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।
वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
तच्च विष्णोः परं रूपमरूपस्याजमक्षरम् ।
विश्वस्वरूपवैरूप्यलक्षणं परमात्मनः ॥

न तद्योगयुजा शक्यं नृप ! चिन्तयितुं यतः ।
ततः स्थूलं हरे रूपं चिन्तयेद्विश्वगोचरम् ॥
हिरण्यगर्भो भगवान् वासवोऽथ प्रजापतिः ।
मरुतो वसवो रुद्रा भास्करास्तारका ग्रहाः ॥
गन्धर्व्वयक्षदैत्याद्याः सकला देवयोनयः ।
मनुष्याः पशवः शैलाः समुद्राः सरितो द्रुमाः ॥
भूप भूतान्यशेषाणि भूतानां ये च हेतवः ।
प्रधानादि विशेषान्तं चेतनाचेतनात्मकम् ॥
एकपादं द्विपादञ्च बहुपादमपादकम् ।
मूर्त्तमेतद्धरे रूपं भावनात्रितयात्मकम् ॥
एतत् सर्व्वमिदं विश्वं जगदेतच्चराचरम् ।
परं ब्रह्मस्वरूपस्य विष्णोः शक्तिसमन्वितम् ॥
विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरा ।
अविद्या कर्म्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ॥
यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप ! सर्व्वगा ।
संसारतापानखिलानवाप्नोत्यतिसन्ततान् ॥
तया तिरोहितत्वाच्च शक्तिः क्षेत्रज्ञसंज्ञिता ।
सर्व्वभूतेषु भूपाल ! तारतम्येन लक्ष्यते ॥
अप्राणवत्सु स्वल्पाल्पा स्थावरेषु ततोऽधिका ।
सरीसृपेऽपि तेभ्योऽपि अतिशक्त्या पतत्रिषु ॥
पतत्रिभ्यो मृगास्तेभ्यः स्वशक्त्या पशवोऽधिकाः ।
पशुभ्यो मनुजाश्चातिशक्त्या पुंसः प्रभाविताः ॥
तेभ्योऽपि नागगन्धर्व्वा यक्षाद्या देवता नृप ! ।
शक्रः समस्तदेवेभ्यस्ततश्चापि प्रजापतिः ॥
हिरण्यगर्भोऽपि ततः पुंसः शक्त्युपलक्षितः ।
एतान्यशेषरूपस्य तस्य रूपाणि पार्थिव ! ॥
यतस्तच्छक्तियोगेन युक्तानि नभसा यथा ।
द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य योगिध्येयं महामते ॥
अमूर्त्तं ब्रह्मणो रूपं यत् सदित्युच्यते बुधैः ।
समस्ताः शक्तयश्चैता नृप यत्र प्रतिष्ठिताः ॥
तद्विश्वरूपरूपं वै रूपमन्यद्धरेर्महत् ।
समस्तशक्तिरूपाणि तत् करोति जनेश्वर ! ॥
देवतिर्य्यङ्मनुष्यादिचेष्टावन्ति स्वलीलया ।
जगतामुपकाराय न सा कर्म्मनिमित्तजा ।
चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहतात्मिका ॥
तद्रूपं विश्वरूपस्य तस्य योगयुजो नृप ! ।
चिन्त्यमात्मविशुद्ध्यर्थं सर्व्वकिल्बिषनाशनम् ॥
यथाग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः ।
तथा चित्ते स्थितो विष्णुर्योगिनां सर्व्वकिल्बिषम् ।
तस्मात् समस्तशक्तीनामाधारे तत्र चेतसः ।
कुर्व्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा ॥
शुभाश्रयः सचित्तस्य सर्व्वगस्य तथात्मनः ।
त्रिभावभावनातीतो मुक्तये योगिनां नृप ॥
अन्ये च पुरुषव्याघ्र ! चेतसो ये व्यपाश्रयाः ।
अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्म्मयोनयः ॥
मूर्त्तं भगवतो रूपं सर्व्वापाश्रयनिस्पृहम् ।
एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र धार्य्यते ॥
तच्च मूर्त्तं हरे रूपं यादृक् चिन्त्यं नराधिप ! ।
तच्छ्रूयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते ॥
प्रसन्नचारुवदनं पद्मपत्रायतेक्षणम् ।
सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकोज्ज्वलम् ॥
समकर्णान्तविन्यस्तचारुकर्णविभूषणम् ।

कम्बुग्रीवं सुविस्तीर्णश्रीवत्साङ्कितव
वलीत्रिभङ्गिना मग्ननाभिना चोदरे
प्रलम्बाष्टभुजं विष्णुमथवापि चतुर्भु
समस्थितोरुजङ्घञ्च सुस्थिराङ्घ्रिवर
चिन्तयेद्ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्म्मलवा
किरीटहारकेयूरकटकादिविभूषित
शार्ङ्गशङ्खगदाखड्गचक्राक्षवलया
चिन्तयेत्तन्मयो योगी समाधायात्म
तावद्यावद्दृढीभूता तत्रैव नृप धा
व्रजतस्तिष्ठतोऽन्यद्वा स्वेच्छया कर्म्म
नापयाति यदा चित्तात् सिद्धां मन्ये
ततः शङ्खगदाचक्रशार्ङ्गादिरहितं ब
चिन्तयेद्भगवद्रूपं प्रशान्तं साक्षसू
सा यदा धारणा तद्वदवस्थानवती
किरीटकेयूरमुखैर्भूषणै रहितं स्म
तदेकावयवं देवं चेतसा हि पुनर्बु
कुर्य्यात्ततोऽवयविनि प्रणिधानपरो
तद्रूपप्रत्यये चैका सन्ततिश्चान्यनिःस्पृ
तद्ध्यानं प्रथमैरङ्गैः षड्भिर्निष्पाद
तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं
मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सो
विज्ञानं प्रापकं प्राप्ये परे ब्रह्मणि
प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रक्षीणाशेषभ
क्षेत्रज्ञः करणी ज्ञानं करणं तेन त
निष्पाद्य मुक्तिकार्य्यं वै कृतकृत्यं नि
तद्भावभावमापन्नस्ततोऽसौ परमा
भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो
विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः क
इत्युक्तस्ते मया योगः खाण्डिक्य! प
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्या

ब्रह्मज्ञानयोगो यथा ।

"सुखं योगासनं कृत्वा बभूव संयु
पुलकाङ्कितसर्व्वाङ्गः साश्रुनेत्रोऽति
दत्त्वा सुषुम्णां मध्याच्च पिङ्गलां
नाडीषट्कञ्च योगेन निरुध्य च प्र
मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरमना
विशुद्धं परमाज्ञाख्यं षट्चक्रञ्च निर
लङ्घनं कारयित्वा च तं षट्चक्रं प्र
ब्रह्मरन्ध्रं समानीय वायुवद्धं चकार
निरुध्य वायुं मेध्यान्तमानीय पूरय
तं वायुं भ्रामयित्वा च योजयामास
एवं कृत्वा तु निष्पन्दो यो दत्तो ह
जजाप परमं मन्त्रं तं सर्व्वेशारम्भ
मुहूर्त्तञ्च जपं कृत्वा ध्यायं ध्यायं प
ददर्श हृदयाम्भोजे सम्बं तेजोमयं
तत्तेजसोऽन्तरे रूपमतीवसुमनोहर
द्विभुजं मुरलीहस्तं भूषितं पीतवास
स्मितमुखस्थलन्यस्तज्वलन्मकरकुण्ड
ईषद्धास्यं प्रसन्नास्यं भक्तानुग्रहकात
नवीनजलदाकारश्यामसुन्दरविग्र
स्थितं जन्तुषु सर्व्वेषु निर्लिप्तं साक्षि

योगः
योगः

ज्ञानानां पूर्णमानं ज्ञानदायि सनातनम् ।
शिवरूपं सर्वेषां मौलरूपं सनातनम् ॥
सर्वाधारं सर्वेशं सर्वशक्तिसमन्वितम् ।
सर्वेशानं सर्वदृक् सर्वज्ञानस्वरूपकम् ॥
सर्वसम्मतरूपञ्च सर्वसत्त्वगुणं वरम् ।
हृदयं सकलञ्च हृदि सन्निधेय च ।
ध्यायेच्च परमात्मानं सुखाय परमेश्वरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १० अध्यायः ॥
अथ ध्यानयोगः । हरिरुवाच ।
“अथ योगं प्रवक्ष्यामि भुक्तिमुक्तिप्रदं परम् ।
ध्यायिभिः प्रोच्यते ध्येयो ध्यानेन हरिरीश्वरः ॥
तत् शृणुष्व महेशान ! सर्वपापविनाशनम् ।
विष्णुः सर्वेश्वरोऽनन्तो षडूर्म्मिपरिवर्ज्जितः ॥
वासुदेवो जगन्नाथो ब्रह्मात्मा ऽहमेव तु ।
देहिदेहस्थितो नित्यः सर्व्वदेहविवर्ज्जितः ॥
देहधर्म्मविहीनश्च क्षराक्षरविवर्ज्जितः ।
षड्विधेषु स्थितो द्रष्टा श्रोता घ्राता त्वगीन्द्रियः ॥
तद्धर्म्मरहितः स्रष्टा नामगोत्रविवर्ज्जितः ।
मन्ता मनःस्थितो देवो मनसा परिवर्ज्जितः ॥
मनोधर्म्मविहीनश्च विज्ञानाख्य एव च ।
बोद्धा बुद्धिस्थितः साक्षी सर्वबोधविवर्ज्जितः ॥
बुद्धिधर्म्मविहीनश्च सर्व्वः सर्व्वगतोऽमलः ।
सर्व्वप्राणविनिर्मुक्तः प्राणधर्म्मविवर्ज्जितः ॥
प्राणिप्राणो महाशान्तो भयेन परिवर्ज्जितः ।
अहङ्कारादिहीनश्च तद्धर्म्मपरिवर्ज्जितः ॥
तत्साक्षी तन्नियन्ता च परमानन्दरूपकः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्थस्तत्साक्षी तद्विवर्ज्जितः ॥
तुरीयः परमो धाता दृग्रूपो गुणवर्ज्जितः ।
मुक्तो बुद्धो जनव्यापी सत्य आत्माऽहं शिवः ॥
एवं ये मानवा विप्रा ध्यायन्तीशपरं परम् ।
प्राप्नुवन्ति च तद्रूपं नात्र कार्य्या विचारणा ॥
इति ध्यानं मया ख्यातं तव शङ्कर ! सुव्रत ! ।
पठेद्य एतत् सततं विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
इति गारुडे १४ अध्यायः ॥
अथाष्टाङ्गयोगः ।
“भक्तिरष्टाङ्गविज्ञानात् संक्षेपात्तद्वदे शृणु ।
यमाः पञ्च स्वहिंसाद्या अहिंसा प्राण्यहिंसनम् ॥
सत्यं भूतहितं वाक्यमस्तेयं स्वाग्रहं परम् ।
अमैथुनं ब्रह्मचर्य्यं सर्व्वत्यागोऽपरिग्रहः ॥
नियमाः पञ्च शौचाद्या बाह्यमाभ्यन्तरं द्विधा ।
शौचं तुष्टिश्च सन्तोषस्तपश्चेन्द्रियनिग्रहः ॥
स्वाध्यायः स्यान्मन्त्रजापः प्रणिधानं हरेर्यजिः ।
आसनं पद्मकाद्युक्तं प्राणायामो मरुज्जयः ॥
मन्त्रध्यानयुतो गर्भो विपरीतो ह्यगर्भकः ।
अगर्भात् सगर्भस्थः प्राणायामस्ततोऽधिकः ॥
एवं द्विधा त्रिधाप्युक्तः पूरणात् पूरकः स च ।
कुम्भको निश्चलत्वात् स रेचकाद्रेचकस्त्रिधा ॥
लघुर्द्वादशमात्रः स्याच्चतुर्व्विंशतिकः परः ।
षट्त्रिंशन्मात्रिकः श्रेष्ठः प्रत्याहारश्च रोधनम् ।
ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्याद्धारणा मनसो धृतिः ।
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥

अहमात्मा परं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तकम् ।
विज्ञानमानन्दो ब्रह्म तत्त्वमसि केवलम् ॥
अहं ब्रह्मास्मि तद्ब्रह्म अशरीरमनिन्द्रियम् ।
अहं मनो बुद्धिमहदहङ्कारादिवर्ज्जितम् ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिमुक्तं ज्योतिस्तुरीयकम् ।
नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमद्वयम् ॥
योऽसावादित्यपुरुषः सोऽसावहमखण्ड ॐ ।
इति ध्यायन् विमुच्येत ब्रह्मणो भवबन्धनात् ॥”
इति गारुडे १८ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“एतत्ते कथितं ज्ञानं योगश्चैवं निबोध मे ।
यं प्राप्य ब्रह्मणो योगी शाश्वतान्यतां व्रजेत् ॥
प्राणापानादिना स्थेयो योगिनां न हि दुर्लभः ।
कुर्व्वीत तन्मये यत्नं तस्योपायं शृणुष्व मे ॥
प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्विषम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥
यथा पर्व्वतधातूनां ध्मातानां दह्यते मलम् ।
तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥
प्रथमं साधनं कुर्य्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।
प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥
लघुमध्योत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलर्क ! शृणुष्व मे ॥
लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिश्च मात्राभिरुत्तरीय उदाहृतः ॥
निमेषोन्मेषणे मात्रा तालो लघ्वक्षरो मतः ।
प्राणायामस्य संख्यार्थं स्मृतो द्वादशमात्रकः ॥
प्रथमेन जयेत् स्वेदं मध्यमेन तु वेपथुम् ।
विषादं हि तृतीयेन जयेद्दोषाननुक्रमात् ॥
मृदुत्वं सेव्यमानास्तु सिंहशार्दूलकुञ्जराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥
वश्यं मत्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी च्छन्देन प्राणं नयति साधितम् ॥
यथा हि साधितः सिंहो मृगान् हन्ति न मानुषान् ।
तद्वन्निषिद्धः पवनः किल्बिषं न नृणां तनुम् ॥
तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
श्रूयतां मुक्तिफलदं तस्यावस्थाचतुष्टयम् ॥
ध्वस्तिः प्राप्तिस्तथा संवित् प्रसादश्च महीपते ।
स्वरूपं शृणु वै तेषां कथ्यमानमनुक्रमात् ॥
कर्म्मणामिष्टदुष्टानां जायते फलसंक्षयः ।
चेतसो विकषायत्वं यत्र सा ध्वस्तिरुच्यते ॥
ऐहिकामुष्मिकान् कामान् लोभमोहात्मकांश्च यान् ।
निरुध्यास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सार्व्वकालिकी ॥
अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ।
विजानातीन्दुसूर्य्यर्क्षग्रहाणां ज्ञानसम्पदा ॥
तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति संविदम् ।
तदा संविदिति ख्याता प्राणायामस्य सा स्थितिः ॥
यान्ति प्रसादं येनास्य मनः पञ्च च वायवः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स प्रसाद इति स्मृतः ।
शृणुष्व च महीपाल ! प्राणायामस्य लक्षणम् ।
युञ्जतश्च यथायोगं यादृग्विहितमासनम् ॥
पद्ममर्द्धासनं चापि तथा स्वस्तिकमासनम् ।
आस्थाय योगी युञ्जीत कृत्वा च प्रणवं हृदि ॥
समः समासनो भूत्वा संहृत्य चरणावुभौ ।
संवृतास्यस्तथा चोरू सम्यग्विष्टभ्य चाग्रतः ॥
पार्ष्णिभ्यां लिङ्गवृषणावस्पृशन् प्रयतः स्थितः ।
किञ्चिदुन्नामितशिरा दन्तैर्दन्तान्न संस्पृशेत् ।
संपश्यन्नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥
रजसा तमसो वृत्तिं सत्त्वेन रजसस्तथा ।
संछाद्य निर्म्मले सत्त्वे स्थितो युञ्जीत योगवित् ॥
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्राणादीन् मन एव च ।
निगृह्य समवायेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥
यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् कूर्म्मोऽङ्गानीव सर्व्वशः ।
स स्वात्मरतिरेकस्थः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥
स बाह्याभ्यन्तरं शौचं निष्पाद्याकण्ठनाभितः ।
पूरयित्वा बुधो देहं प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥
प्राणायामा दश द्वौ च धारणा साभिधीयते ।
द्विधारणा स्मृतो योगो योगिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
तथा वै योगयुक्तस्य योगिनो नियतात्मनः ।
सर्व्वे दोषाः प्रणश्यन्ति स्वस्थश्चैवोपजायते ॥
वीक्षते च परं ब्रह्म प्राकृतांश्च गुणान् पृथक् ।
व्योमादिपरमाणूंश्च तथात्मानमकल्मषम् ॥
इत्थं योगी जिताहारः प्राणायामपरायणः ।
जितां जितां शनैर्भूमिमारोहेत यथा गृहम् ॥
दोषान् व्याधिं तथा मोहमाक्रान्ता भूरनिर्ज्जिता ।
विवर्द्धयति नारोहेत्तस्माद्भूमिमनिर्ज्जिताम् ॥
प्राणानामुपसंरोधात् प्राणायाम इति स्मृतः ।
धारणेत्युच्यते चेयं धार्य्यते यन्मनोऽनया ॥
शब्दादिभ्यः प्रवृत्तानि यदक्षाणि जितात्मभिः ।
प्रत्याह्रियन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥
उपायश्चात्र कथितो योगिभिः परमर्षिभिः ।
येन व्याध्यादयो दोषा न जायन्ते हि योगिनः ॥
यथा तोयार्थिनस्तोयं यन्त्रनालादिभिः शनैः ।
आपिबेयुस्तथा वायुं पिबेद्योगी जितश्रमः ॥
प्राग्नाभ्यां हृदये चाथ तृतीये च तथोरसि ।
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ॥
किञ्चित्तस्मात् परस्मिंश्च धारणा परमा स्मृता ।
दशैता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यक्षरसाम्यताम् ॥
नाध्मातः क्षुधितः श्रान्तो न च व्याकुललोचनः ।
युञ्जीत योगं राजेन्द्र ! योगी सिद्ध्यर्थमात्मनः ॥
नातिशीते न चैवोष्णे न द्वन्द्वे नानिलात्मके ।
कालेष्वेतेषु युञ्जीत न योगं ध्यानतत्परः ॥
सशब्देऽग्निजलाभ्यासे जीर्णे गोष्ठे चतुष्पथे ।
शुष्कपर्णचये नद्यां श्मशाने ससरीसृपे ॥
सभये कूपतीरे वा चैत्यवल्मीकसञ्चये ।
देशेष्वेतेषु तत्त्वज्ञो योगाभ्यासं विवर् [illegible]
सत्त्वस्यानुपपत्तौ च दे [illegible]
नासतो दर्शनं योगे तस्मात् [illegible] ॥
दोषानेतानना [illegible] ५९ [illegible] वै ।

विज्ञाय तस्य ये दोषा जायन्ते तान्निबोध मे ।
बाधिर्य्यं मूकताचापि स्तुतेर्म्मं कर्णमन्धता ।
जायते चापि मूढत्वं प्राज्ञस्यापि योगिनः ।
प्रमादाद्वोगिनो दोषा यथैते स्युश्चिकित्सितम् ।
तेषां नाशाय कर्त्तव्यं योगिनां तं निबोध मे ।
स्निग्धां यवागूमत्युष्णां भुक्त्वा तत्रैव धारयेत् ।
वातगुल्मप्रशान्त्यर्थं गुदावर्त्ते तथो दधि ।
यवागूं वापि पवने वायुग्रन्थौ परिक्षिपेत् ।
तद्वत् कम्पे महाशैलं स्थिरं मनसि धारयेत् ।
विघाते वचसो वाचि बाधिर्य्ये श्रवणेन्द्रिये ।
तथैवाम्रफलं ध्यायेत् तृष्णार्त्तो रसनेन्द्रिये ।
[illegible]
कौम् ।
[illegible] योगी योगे [illegible] ।
[illegible] काष्ठेन ताड़-
येत् ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
चितम् ।
[illegible]

दयावासमध्यनाशाय भावयति यथेच्छया ।
अपरिग्रह इत्युक्तो योगसिद्धेस्तु साधनम् ।
चान्द्रायणादिना यत्तु शरीरस्य च शोषणम् ।
तत्तपः कथितं पुत्र ! स्वाध्यायमधुना शृणु ।
प्रणवः शतरुद्रीयं तथान्यच्छिरःशिखा ।
एतेषां यो जपः पुत्र ! स्वाध्याय इति कीर्त्तितः ।
यदृच्छालाभसन्तुष्टः सन्तोष इति पठ्यते ।
बाह्ये चाभ्यन्तरे चापि शुद्धिः शौचं विधीयते ।
स्तुतिस्मरणपूजाभिर्वाङ्मनः कायकर्म्मभिः ।
मयि भक्तिर्दृढा पुत्र एतदीश्वरपूजनम् ।
यमाश्च नियमाः प्रोक्ताः संक्षेपान्न तु विस्तरात् ।
यमैश्च नियमैर्युक्तो योगी मोक्षाय संस्तुतः ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
दण्डं ताण्डवं शूलं खड्गं मुद्गरमेव च ।
मकरं त्रिपथं काष्ठं स्थाणुर्वा स्वस्तिकार्णकम् ।
भौमं वीरासनं चापि वाराहं मृगचैलिकम् ।
क्रौञ्चं नालिकं चापि सर्व्वतोभद्रमेव च ।
इत्यासनानां संख्यासप्तविंशतिसंख्यया ।
योगसंसिद्धिदेतोस्तु कथितानि तवानघ ! ।
एकासनगतं बद्धा गुरुभक्तिपरायणः ।
इन्द्रियाणि जयेत् प्राणायामाभ्यासक्रमयोगतः ।
अन्तश्चराणां वायूनां वाह्याभ्यन्तररोधनम् ।
प्राणायाम इति प्रोक्तो द्विविधः स च कथ्यते ।
अगर्भश्च सगर्भश्च तयोराद्योऽजपः स्मृतः ।
द्वितीयः सजपः प्रोक्तो पुनं चाहृतिमात्रभिः ।
रेचकः शून्यकश्चैव पूरकः कुम्भकस्तथा ।
एवं चतुर्व्विधो भेदः प्राणायामेऽत्र सूरिभिः ।
जन्तूनां नाडयः प्रोक्ताः गतागमनयोग्ययाः ।
रेचनाद्रेचकः प्रोक्तः शून्यकस्तु यथास्थितः ।
पूरकः पूरणाद्वायोस्तन्निरोधाच्च कुम्भकः ।
दक्षिणो दक्षिणे भागे पिङ्गला नाड़िका
स्मृता ।
पिङ्गलोमिहिरेति ख्याता भानुस्तत्राधिदैवतम् ।
दक्षिणेतरगा या च इड़ा सा नाड़िका स्मृता ।
इड़ेयमिहिरेति ख्याता चन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ।
एतयोरुभयोर्म्मध्ये सुषुम्ना नाम विश्रुता ।
पद्मसूत्रनिभा नाड़ी कालाख्या तत्र दैवतम् ।
ततः शून्यं विरामर्थं मध्ये स्वात्मनि योजयेत् ।
[illegible] विनिर्द्दिशेत् ।
[illegible] निरन्तरमुपागमम् ।
[illegible] कल्पयेत्तु ।
[illegible] निरोधयेत् ।
[illegible] कीर्त्तितश्च ।
[illegible] समाचरेत् ।
[illegible] तोषयेत् ।
[illegible] इत्यागमम् ।
[illegible] भवेत् ।
[illegible] द्विजः ।
[illegible] भवेत् ।
[illegible] ।

विज्ञाय वह्निमार्गं तु यहुत्यात्तु [illegible]
सौम्ये नाकर्षयेद्वायुं [illegible]
धारयन्नियतप्राणो योगैश्वर्य्यमवाप्नुयात् ।
जायते वत्सरार्द्धाद्योगी जरामरणवर्जितः ।
वायुमाकर्षयेद्वाह्यं वामया यदि योग[illegible]
नाभिनासान्तराध्यायं क्षिः प्राणेश यो[illegible]
[illegible]
मनःस्थैर्य्यं भवेत्तस्य । त्रिषु स्थानेषु [illegible]
अङ्गुष्ठनाभिनासासु वायुं योगी [illegible]
अपानं कटिदेशे तु पृष्ठतो वै [illegible]
सदा तत्रैव सर्व्वेष एव वायुजयक्रमः ।
रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकश्च न सिद्ध्यति ।
निरालम्बे मनः कृत्वा यथायथं [illegible]
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
निग्रहः प्रोच्यते यस्तु प्रत्याहार.
यद्यत् पश्यति तत्सर्व्वं पश्येदात्मवदात्मनि ।
प्रत्याहारः स वै [illegible]
कर्म्मेन्द्रियाणां सर्व्वेषां पञ्चमादेशो [illegible]
यदि तत्र स्थिरो लोको मनो वा [illegible]
उद्घातान् दश पञ्चैव कारयेद्धारणा [illegible]
प्राणवायुं निरुध्यैव मनः सर्व्वात्मना [illegible]
देवांश्च सिद्धान् गन्धर्व्वांश्चारणान् [illegible]
[illegible]
षण्मासाभ्यासयोगेन सप्तज्योतिः [illegible]
दृष्टे न स्यात्पुनर्मृत्युः सर्व्वत्र प्रभ[illegible]
स्फोटाख्या नाड़िका प्रोक्ता मूर्द्धे [illegible]
[illegible]
उच्चार्य्य विन्दुसत्त्वं तु तस्याम्नि गुणा[illegible]
भूतं भव्यं भविष्यच्च वर्त्तमानञ्च दूरत[illegible]
ध्यानं यत्तद्वदेवूनं स्फोटाख्यं शाश्वत[illegible]
ललाटे मूर्द्ध्नि हृदये यदा प्रियमथापरे[illegible]
शुद्धस्फटिकसङ्काशं जटाजूटेन्दुशेखरं
पञ्चवक्त्रं दशभुजं सर्पयज्ञोपवीतिनम्[illegible]
ध्यायेदात्मनि विभुं ध्यानं ।
ततोऽमनस्कं भवति न शृणोति न पश्य[illegible]
न जिघ्रति न स्पृशति न जिघ्रति [illegible]
गुह्योदरादिस्थानेषु वायुं नाशौ [illegible]
देहोऽपहतिति योगीन्द्रः परात्मन्यैक[illegible]
जरामरणनिर्म्मुक्तः शिव एव भवेत्पु[illegible]
गमनागमनाभ्यां यो दोषो वै विप्रो[illegible]
स्वात्मनोऽमनोभावः समाधिरभिधीय[illegible]
न दृष्टस्तु न चिन्ता न स्मृत्यादि [illegible]
न चाद्यन्तरं पुत्र ! न चाप्यस्थि [illegible]
न स्थूलं न कृशं चापि न ह्रस्वं नापि [illegible]
न शुक्लं नापि वा पीतं न कृष्णं नापि [illegible]
तथा शून्यपदनिलयं निराकारं निरा[illegible]
आकाशं सर्व्वभूतानां परमात्मनं [illegible]
सर्व्वाधारमनन्तमाद्यं ज्योतिर्म[illegible]
प्रधानपुरुषातीतमाकाशं दहरं [illegible]
परमं सर्व्वभूतानामीश्वरं ब्रह्म [illegible]
आदिमध्यान्तरहितमनाद्यन्त [illegible]
[illegible] मम ब्रह्मणो [illegible]

ङ्काराग्नौ तथात्मानं संस्थाप्य परमात्मनि ।
काशे देवमीशानं ध्यायीताकाशमध्यगम् ।
रणं सर्व्वभावानामानन्दैकरसाश्रयम् ॥
ाणं पुरुषं शम्भुं ध्यायेन्मुच्येत बन्धनात् ।
सभक्तिं विना यस्तु संसारं तर्त्तुमिच्छति ॥
ो यथा स्वलाङ्गूलैः समुद्रं तर्त्तुमिच्छति ।
ा विना शम्भुसेवां संसारतरणं न हि ॥
वसौख्यप्रदः शम्भुर्नान्या वाचन देवता ।
ात् सर्व्वप्रयत्नेन महादेवं प्रपूजयेत् ॥
ा गुहायां प्रहतं जगत्संमोहनालये ।
चिन्त्य परमं व्योम सर्व्वभूतैककारणम् ॥
वनं सर्व्वभूतानां यत्र लोकः प्रलीयते ।
ानन्दं ब्रह्मणः सूक्ष्मं यत्पश्यन्ति मुमुक्षवः ।
मध्ये निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानलक्षणम् ।
ातुं तिष्ठन्सदैवेन सोऽनुते परमेश्वरम् ॥
कलक्षं द्विलक्षं वा त्रिलक्षं न तथात्मकम् ।
र्व्वोपाधिविनिर्म्मुक्तं समाधिरभिधीयते ॥
ह्ये चाभ्यन्तरे पुत्र ! यत्र यत्र मनः क्षिपेत् ।
त्र तत्रात्मनो रूपमानन्दमनुभूयते ॥
स्थाप्य मयि चात्मानं परं ज्योतिषि निर्गुणे ।
पूर्णे तिष्ठतः साक्षात्तस्य चाद्भवो भवेत् ॥
र्णः परिपूर्णश्च जरामरणवर्ज्जितः ।
ात्प्रसादाद्भवेद्योगी नान्यथा क्रौञ्चसूदन ! ॥
स्मात् सर्व्वं परित्यज्य कर्म्मजालं सुदुष्करम् ।
ैवैकं शरणं गच्छेद्ध्यानं नाशयान्धदम् ॥
ाह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्ये च
सङ्कराः ।
द्भक्तिभावना पूता यान्ति मत्परमं पदम् ॥
गतः प्रलये प्राप्ते नष्टे च कमलोद्भवे ।
द्भक्ता नैव नश्यन्ति सेच्छाविग्रहधारिणः ॥
ोगिनां कर्म्मिणां चैव तापसानां यतात्मनाम् ।
इहैव गतिस्तेषां नान्यदस्तीति निश्चयः ॥”
ति-श्रीसूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे-शङ्करस्कन्द-
ंवादे यमनियमप्राणायामादिकथनं १२ अः ॥
अथ योगान्तराया यथा,—
“योगान्तरायास्तस्याथ जायन्ते युञ्जतः पुनः ।
शक्तिरभ्यासतस्तेऽपि प्रणिधानेन वै गुरोः ॥”
एतदुवाच ।
“आलस्यं प्रथमं पश्चाद्व्याधिपीडा प्रजायते ।
प्रमादः संशयस्थाने चित्तस्येहानवस्थितिः ॥
अश्रद्धादर्शनं भ्रान्तिर्दुःखञ्च त्रिविधं ततः ।
दौर्म्मनस्यमयोग्येषु विषयेषु च योग्यता ॥
दशधाभिप्रजायन्ते मुनेर्योगान्तरायकाः ।
आलस्यञ्च प्रवृत्तिश्च गुरुत्वात् कायचित्तयोः ॥
व्याधयो धातुवैषम्यात् कर्म्मजा दोषजास्तथा ।
प्रमादस्तु समाधेस्तु साधनानामभावनम् ॥
इदं वेत्युभयस्पृक्तं विज्ञानं स्थानसंशयः ।
अनवस्थितचित्तत्वमप्रतिष्ठा हि योगिनः ॥
लब्धायामपि भूमौ च चित्तस्य भवबन्धनात् ।
अश्रद्धाभावरहिता वृत्तिर्वै साधनेषु च ॥
साध्ये चित्तस्य हि गुरौ ज्ञानाचारशिवादिषु ।
विपर्य्ययज्ञानमिति भ्रान्तिदर्शनमुच्यते ॥

अनात्मन्यात्मविज्ञानमज्ञानात् तस्य सन्निधौ ।
दुःखमाध्यात्मिकं प्रोक्तं तथा चैवाधिभौतिकम् ॥
आधिदैविकमित्युक्तं त्रिविधं सहजं पुनः ।
इच्छाविघातात् सञ्जोभश्चेतसस्तदुदाहृतम् ॥
दौर्म्मनस्यं निरोद्धव्यं वैराग्येण परेण तु ।
तमसा रजसा चैव संस्पृष्टं दुर्म्मनः स्मृतम् ॥
तदा मनसि सञ्जातं दौर्म्मनस्यमिति स्मृतम् ।
हठात् स्वीकरणं कृत्वा योग्यायोग्यविवेकतः ॥
विषयेषु विचित्रेषु जन्तोर्विषयलोलता ।
अन्तराया इति ख्याता योगस्यैते हि योगि-
नाम् ॥
अत्यन्तोत्साहयुक्तस्य नश्यन्ति न च संशयः ।
प्रनष्टेष्वन्तरायेषु द्विजाः पश्चाद्धि योगिनः ॥
उपसर्गाः प्रवर्त्तन्ते सर्व्वे ते सिद्धिसूचकाः ।
प्रतिभा प्रथमा सिद्धिर्द्वितीया श्रवणा स्मृता ॥
वार्त्ता तृतीया विप्रेन्द्रास्तुरीया चेह दर्शना ।
आस्वादा पञ्चमी प्रोक्ता वेदना षष्ठिका स्मृता ।
स्वल्पषट्सिद्धिसन्त्यागात् सिद्धिदाः सिद्धयो
मुनेः ।
प्रतिभा प्रतिभावृत्तिः प्रतिभाव इति स्थितिः ॥
बुद्धिर्व्विवेचना वेद्यं बुध्यते बुद्धिरुच्यते ।
सूक्ष्मे व्यवहितेऽतीते विप्रकृष्टे त्वनागते ॥
सर्व्वत्र सर्व्वदा ज्ञानं प्रतिभानुक्रमेण तु ।
श्रवणात् सर्व्वशब्दानामप्रयत्नेन योगिनः ॥
ह्रस्वदीर्घप्लुतादीनां गुह्यानां श्रवणादपि ।
स्पर्शस्याधिगमो यस्तु वेदना तूपपादिता ॥
दर्शना दिव्यरूपाणां दर्शनञ्चाप्रयत्नतः ।
संविद्दिव्यरसे तस्मिन्नास्वादो ह्यप्रयत्नतः ॥
वार्त्ता च दिव्यगन्धानां तन्मात्रा बुद्धिसंविदा ।
विन्दन्ते योगिनस्तस्मादाब्रह्मभुवनं द्विजाः ॥
जगत्यस्मिन् हि देहस्थं चतुःषष्टिगुणं समम् ।
औपसर्गिकमेतेषु गुणेषु गुणितं द्विजाः ॥
सन्त्याज्यं सर्व्वथा सर्व्वमौपसर्गिकमात्मनः ।
पैशाचे पार्थिवञ्चाप्यं राक्षसानां पुरे द्विजाः ॥
याक्षे तु तैजसं प्रोक्तं गान्धर्व्वे श्वसनात्मकम् ।
ऐन्द्रे व्योमात्मकं सर्व्वं सौम्ये चैव तु मानसम् ॥
प्राजापत्ये त्वहङ्कारं ब्राह्मे बोधमनुत्तमम् ।
आद्ये चाष्टौ द्वितीये च तथा षोडशरूपकम् ॥
चतुर्व्विंशत् तृतीये तु द्वात्रिंशच्च चतुर्थके ।
चत्वारिंशत् पञ्चमे तु भूततन्मात्रात्मकं स्मृतम् ॥
गन्धो रसस्तथा रूपं शब्दः स्पर्शस्तथैव च ।
प्रत्येकमष्टधा सिद्धं पञ्चमे तच्छतक्रतोः ॥
तथाष्टचत्वारिंशच्च षट्पञ्चाशत् तथैव च ।
चतुःषष्टिगुणं ब्राह्मं लभते द्विजसत्तमाः ॥
औपसर्गिकमाब्रह्म भुवनेषु परित्यजेत् ।
लोकेष्वालातवद्योगी योगवित् परमं सुखम् ॥
स्थूलता ह्रस्वता बाल्यं वार्द्धकं यौवनं तथा ।
नानाजातिस्वरूपञ्च चतुर्भिर्देहधारणम् ॥
पार्थिवांशं विना नित्यं सुरभिर्गन्धसंयुतः ।
एतदष्टगुणं प्रोक्तमैश्वर्य्यं पार्थिवं महत् ॥
जले निवसनं यद्वद्भूम्यामिव विनिर्गमः ।
इच्छेच्छक्तः स्वयं पातुं समुद्रमपि नातुरः ॥

यत्रेच्छति जगत्यस्मिन् तत्रास्य जलदर्शनम् ।
यद्यद्वस्तु समादाय भोक्तुमिच्छति कामतः ॥
तत्तद्रसान्वितं तस्य त्रयाणां देहधारणम् ।
भाण्डं विनाथ हस्तेन जलपिण्डस्य धारणम् ॥
अव्रणत्वं शरीरस्य पार्थिवेन समन्वितम् ।
एतत् षोडशकं प्रोक्तमाप्यमैश्वर्य्यमुत्तमम् ॥
देहादग्निविनिर्म्माणं तत्तापभयवर्ज्जितम् ।
लोकं दग्धमपीहाप्यदग्धं स्वविधानतः ॥
जलमध्ये हुतवहस्याधाय परिरक्षणम् ।
अग्निनिग्रहणं हस्ते स्मृतिमात्रेण चागमः ॥
भस्मीभूतविनिर्म्माणं यथापूर्व्वं स्वकामतः ।
द्वाभ्यां रूपविनिष्पत्तिर्विना तैस्त्रिभिरात्मनः ॥
चतुर्व्विंशात्मकं ह्येतत् तैजसं मुनिपुङ्गवाः ।
मनोगतित्वं भूतानामन्तर्निवसनं तथा ॥
पर्व्वतादिमहाभारस्कन्धेनोद्वहनं पुनः ।
लघुत्वञ्च गुरुत्वञ्च पाणिभ्यां वायुधारणम् ॥
अङ्गुल्यग्रनिपातेन भूमेः सर्व्वत्र कम्पनम् ।
एकेन देहनिष्पत्तिर्वातैश्वर्य्यं स्मृतं बुधैः ॥
छायाविहीननिष्पत्तिरिन्द्रियाणाञ्च दर्शनम् ।
आकाशगमनं नित्यमिन्द्रियार्थैः समन्वितम् ॥
दूरे च शब्दग्रहणं सर्व्वशब्दावगाहनम् ।
तन्मात्रलिङ्गग्रहणं सर्व्वप्राणिनिदर्शनम् ॥
ऐन्द्रमैश्वर्य्यमित्युक्तमेतैरुक्तः पुरातनः ।
यथाकामोपलब्धिश्च यथाकामविनिर्गमः ॥
सर्व्वत्राभिभवश्चैव सर्व्वगुह्यनिदर्शनम् ।
कामानुरूपनिर्म्माणं वशित्वं प्रियदर्शनम् ॥
संसारदर्शनञ्चैव मानसं गुणलक्षणम् ।
छेदनं ताडनं बन्धं संसारपरिवर्त्तनम् ॥
सर्व्वभूतप्रसादश्च मृत्युकालजयस्तथा ।
प्राजापत्यमिदं प्रोक्तमाहङ्कारिकमुत्तमम् ॥
अकारणजगत्सृष्टिस्तथानुग्रह एव च ।
प्रलयश्चाधिकारश्च लोकवृत्तप्रवर्त्तनम् ॥
असादृश्यमिदं व्यक्तं निर्म्माणञ्च पृथक् पृथक् ।
संसारस्य च कर्त्तृत्वं ब्राह्ममेतदनुत्तमम् ॥
एतावत् तत्त्वमित्युक्तं प्राधान्यं वैष्णवं पदम् ।
ब्रह्मणा तद्गुणं शक्यं वेत्तुमन्यैर्न शक्यते ॥
विद्यते तत् परं शैवं विष्णुना नावगम्यते ।
असंख्येयगुणं शुद्धं को जानीयाच्छिवात्मकम् ॥
उत्थाने सिद्धयश्चैता ह्युपसर्गाश्च कीर्त्तिताः ।
निरोद्धव्याः प्रयत्नेन वैराग्येण परेण तु ॥
नाशातिशयतां ज्ञात्वा विषयेषु भयेषु च ।
अश्रद्धया त्यजेत् सर्व्वं विरक्त इति कीर्त्तितः ॥
वैतृष्ण्यं पुरुषे ख्यातं गुणवैतृष्ण्यमुच्यते ।
वैराग्येणैव सन्त्याज्याः सिद्धयश्चौपसर्गिकाः ॥
औपसर्गिकमाब्रह्म भुवनेषु परित्यजेत् ।
निरुध्यैव त्यजेत् सर्व्वं प्रसीदति महेश्वरः ॥
प्रसन्ने विमला मुक्तिर्वैराग्येण परेण वै ।
अथवानुग्रहार्थञ्च लीलार्थं वा तदा मुनिः ॥
अनिरुध्य विचरेद्यः सोऽपि वै सुखी भवेत् ।
क्वचिद्भूमिं परित्यज्य आकाशे क्रीडते श्रिया ॥
उद्गिरेच्च क्वचिद्वेदान् सूक्ष्मानर्थान् समासतः ।
क्वचिच्छ्रुते तदर्थेन श्लोकबन्धं करोति सः ।

अनिद्दत्तवारयन्तु कुर्य्यादन्यं सहस्रशः ।
अमरश्रिसम्बद्धस्य ततत्रानम विन्दति ।
प्रसादं स्मावरात्मच हस्तामलकवद्भवेत् ।
वह्नयाम त्रिमुखेन विज्ञानानि सहस्रशः ।
उत्पद्यन्ते सुनिश्रेष्ठा मुनेस्तस्य महात्मनः ।
अभ्यासेनैव विज्ञानं विशुद्धञ्च स्थिरं भवेत् ।
तेजोऽव्याप्ति मन्वादि सर्व्वं पश्यति योगवित् ।
देवविमानेस्थानि विमानानि सहस्रशः ।
पश्यति ब्रह्मविष्ण्विन्द्रयमाग्निवरुणादिकान् ।
ग्रहनक्षत्रताराच भुवनानि सहस्रशः ।
पातालतलसंस्थाश्च समाधिस्थः स पश्यति ।
आत्मविद्याप्रदीपेन स्वयोगाचलनेन तु ।
प्रसादामृतपूर्णेन सत्त्वपात्रस्थितेन तु ।
तमो निहत्य पुरुषः पश्यति ह्यात्मनीश्वरम् ।
तस्य प्रसादाद्धर्म्मश्च ऐश्वर्य्यं ज्ञानमेव च ।
वैराग्यमपवर्गश्च नात्र कार्य्या विचारणा ।
न शक्यो विस्तराद्वक्तुं वर्षाणामयुतैरपि ।
योगे पाशुपते विप्रा माहात्म्यञ्च मुनीश्वराः ॥"
इति लिङ्गपुराणे ६ अध्यायः ।)
अथ [illegible]योगः ।
श्रीभगवानुवाच ।
"योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया ।
ज्ञानं कर्म्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्रचित् ॥
निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्म्मसु ।
तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्म्मयोगस्तु कामिनाम् ॥
यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥
तावत् कर्म्माणि कुर्व्वीत न निर्विद्येत यावता ।
मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥
स्वधर्म्मस्थो यजन् यज्ञैरनाशीःकाम उद्धव ।
न याति स्वर्गनरकौ यद्यन्यन्न समाचरेत् ॥
अस्मिँल्लोके वर्त्तमानः स्वधर्म्मस्थोऽनघः शुचिः ।
ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिञ्च यदृच्छया ॥"
इति श्रीभागवते । ११ । २० । ६—११ ॥ * ॥
[illegible]योगः २ कर्म्मयोगः ३ ज्ञानकर्म्मसंन्यास-
योगः ४ [illegible]योगः ५ ध्यानयोगः ६ विज्ञान-
योगः ७ ब्रह्मयोगः ८ राजगुह्ययोगः ९ विभूति-
योगः १० भक्तियोगः ११ क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेक-
योगः १२ गुणत्रययोगः १३ पुरुषोत्तमयोगः १४
[illegible]योगः १५ मोक्षयोगः १६ एते
योगाः श्रीभगवद्गीतायां प्रकाशिताः ॥ * ॥
([illegible] । [illegible]
३९ [illegible] ।
"न [illegible] योगो न [illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ।")
योगक्षेमं, क्ली, ([illegible])
[illegible] ।
[illegible] ।

योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पापी बलवतामियात् ।"
इत्यङ्गिराः ।
"अनागतस्य चानेता आगतस्य च रक्षकः ।
तावानपि यदान्योऽस्ति तदा स्वामी न दोष-
भाक् ।"
इति-प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
(तथा च गीतायाम् । ९ । २२ ।
"अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्य्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ।"
"योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमस्तद्रक्षणं तदुभयं
वहामि ।" इति शङ्कराचार्य्यः । "योगं धनादि-
लाभं क्षेमञ्च तत्पालनं मोक्षं वा तैरप्रार्थित-
मपि अहमेव वहामि प्रापयामि ।" इति
श्रीधरस्वामी । योगश्च क्षेमश्च इतीतरेतरद्वन्द्वे
पुलिङ्गद्विवचनप्रयोगो भवति ।) यथा,—
"योगक्षेमकरं तस्या सीताया लक्ष्मणं ततः ।
न्यस्याश्रुपदो रामो जगाम गजविक्रमः ॥"
इति भट्टिकाव्ये । ५ । ५० ।
"अलब्धलाभादेरलब्धस्य साधनं योगः शरीरादे-
र्लब्धस्य पालनं क्षेमः ।" इति तट्टीकायां
भरतः । "योगक्षेमौ शरीरस्थितिपालने ।"
इति तत्रैव जयमङ्गलः ।
योगचरः, पुं, (योगेषु चरतीति । चर + "चरेष्टः ।"
३ । २ । १६ । इति टः ।) हनूमान् । इति
शब्दरत्नावली ।
योगजं, क्ली, (योगात् जायते इति । जन् + डः ।)
अगुरु । इति भावप्रकाशः । योगजाते,
त्रि ।
योगजः, पुं. (योगेभ्यो जायते इति । जन् + डः ।)
अलौकिकसन्निकर्षविशेषः । स च युक्तयुञ्जान-
भेदतो द्विविधः । यथा,—
"अलौकिकस्तु सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्त्तितः ।
सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥
आसत्तिराश्रयाणान्तु सामान्यज्ञानमिष्यते ।
तदिन्द्रियजतद्धर्म्मबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ।
विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ।
योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः ॥
युक्तस्य सर्व्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ।"
इति भाषापरिच्छेदे । ६२—६६ ॥ * ॥
"योगज इति । योगाभ्यासजनितधर्म्मविशेषः ।
श्रुतिपुराणादिसमावेद्य इत्यर्थः । युक्तेति ।
युक्तयुञ्जानरूपयोगिद्वैविध्यात् धर्म्मस्य द्वैविध्य-
मिति भावः । युक्तस्येति । योगाभ्यासवशात्
तमीश्वर-समाधि-समासादित-विविधसिद्धियुक्त
इत्युच्यते । अत एव सिद्धिर्योगस्थात् युक्त इत्यु-
च्यते । सर्व्वदेति । चिन्तासहकारं विनैवेत्यर्थः ।
भानं सर्व्वविषयाणां प्रत्यक्षम् । अपरो युञ्जानः ।
[illegible]सत्त्वा भावनसमाधियुक्तः अयञ्च
युञ्जान उच्यते । चिन्ता ध्यानं सहैव कारणं
तादृशकारात् [illegible]
सर्व्वं मनः [illegible] ।" इति
सिद्धान्तमुक्तावली ।

योगदानं, क्ली, (योगेन दानम् ।) [illegible]
यथा,—
"योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
यत्र वाप्युपधिं पश्येत्तत् सर्व्वं विनिवर्त्तयेत् ॥"
इति मानवे ८ अः ।
"योगाधमनेति । योगशब्दश्छलवाची ।
बन्धकविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते ।
अन्यत्रापि निःक्षेपादौ यत्र छद्म
वस्तुतो निक्षेपादि न कृतं तत् सर्व्वं
येत् ।" इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ।
योगनाविकः, पुं, मत्स्यविशेषः । [illegible]
शारीटः २ । इति हारावली ।
योगनिद्रा, स्त्री, (योगश्चित्तवृत्तिनिरो-
समाधिस्तद्रूपा निद्रा ।) दुर्गा । यथा,
"या निद्रान्तःस्वभावस्था [illegible]
विभज्य पुरुषं याति योगनिद्रेति सोच्यते ।"
इति कालिकापुराणे ६ अः ।
(अपि च मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये ।
"योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्येकार्णवीकृते ।
आस्तीर्य्य शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् ॥"
योगेन समाहलोपायादिना साध्या
वीराणां निद्रा । यथा, कामन्दकीयनीति-
सारे । १५ । ४३ ।
"मार्गे च दुर्गे विनिविष्टसैन्यो
विधाय रक्षां विधिवद्विधिज्ञः ।
असङ्गमार्गस्थितवीरयोधः
सेवेत साध्वीं सुखयोगनिद्राम् ॥"
योगपट्टं, क्ली, (योगस्य पट्टं वस्त्रम् ।
योगार्थं पट्टमिति वा ।) यद्वस्त्रेण पृष्ठ-
भवति तत् । यथा,—
"पादुके योगपट्टञ्च तर्ज्जन्या रौप्यधार-
न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् ज्येष्ठे भ्रातरि
[illegible]
लक्षणं यथा,—
"एकजान्वोः समायोगे वस्त्रं बन्धयेद्यदा ।
परिवेष्ट्य यदूर्द्ध्वं मुक्तिस्तद्योगपट्टकम् ॥"
इति माघे कार्त्तिकमाहात्म्ये २ अः ।
(योगपट्टकम् । उत्तरीयविशेषः । यथ
[illegible] ।
"अभावे धौतवस्त्रस्य शाणक्षौमाविकानि
कुतपो योगपट्टं वा द्विवासा येन वा
इत्याह्निक[illegible]
योगपट्टकं, क्ली, (योगस्य पट्टकम् ।)
धार्म्मिकोत्तरीयविशेषः । योगपाटा इति
यथा,—
"त्रिविधं योगपट्टमाद्यं [illegible]
द्वितीयं [illegible] तृतीयं [illegible]
चतुर्म्मासप्रविस्तारं दैर्घ्येण [illegible]
चतुर्म्मासं चतुरङ्गुलमात्रम् ।" इति
मिश्रोदयधृतसिद्धान्तशेखरः ।
योगपीठं, क्ली, (योगस्य योगार्थं वा
नम् ।) देवानां योगासनम् । यथा,—

सकलं योगपीठन्तु पद्मं पद्मं विचिन्तयेत् ।
[धर्म्म]ादीन् मासनानीह चत्वार्य्यपि विचिन्तयेत् ॥
[यो]गपीठं पृथग्ध्यात्वा सकलेन चतुष्कलान् ।
[स]ध्यात्वा ततः पश्चात् पूजयेदासनं ततः ॥
[ध्य]ानेन योगपीठस्य ध्यात्वा यद्दीयते जलम् ।
[त]ेन पुष्पधूपादि तत् सर्व्वोपतिष्ठते ॥
[सर्व्वे] देवाः सगन्धर्व्वाः सचराचरगुह्यकाः ।
[तो]षिताः पूजिताश्च स्युर्योगपीठस्य पूजने ॥"

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

[योग]माया, स्त्री, (योग एव माया ।) भगवती । [स]ा च विष्णुमाया । यथा, —

"ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः
सुतं समादाय स सूतिकागृहात् ।
यदा बहिर्गन्तुमियेष तर्ह्यजा
या योगमायाजनि नन्दजायया ॥"

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्यायः ॥

[योग]रङ्गः, पुं, (योगेन रङ्गो रागो यस्य ।) नारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नारङ्गशब्देऽस्य विवृति-र्ज्ञेया ॥)

[योग]राजगुग्गुलुः, पुं, (योगराजाख्यो गुग्गुलुः ।) वातरोगादीनामौषधविशेषः । यथा,—

"नागरं पिप्पलीमूलं चव्यं मरिचचित्रकम् ।
भृष्टं हिङ्गजमोदा च सर्षपौ जीरकद्वयम् ॥
रेणुकेन्द्रयवौ पाठा विडङ्गं गजपिप्पली ।
कटुकातिविषा भार्गी वचा मूर्व्वा च पद्मकम् ॥
देवदारु वचा कुष्ठं रास्ना मुस्ता च सैन्धवम् ।
एला त्रिकटवः पथ्या धान्यकञ्च विभीतकम् ॥
धात्री च समभागैरेव चव्यकारोहिताम्यपि ।
एतानि समभागानि श्लक्ष्णचूर्णानि कारयेत् ॥
यावन्त्येतानि चूर्णानि तावद्भागश्च गुग्गुलुः ।
संमर्द्य सर्पिषा पश्चात् सर्व्वं संमिश्रयेत् ततः ॥
एवं सिद्धं ततः कुर्य्यात् धारयेत् घृतभाजने ।
गुटिकाद्यकमात्रास्तु खादेत्ताश्च यथोचितम् ॥
यथोचितानि दोषकालबलादपेक्षया ॥
परिभाषा च ।
आदौ प्रत्येकभागं स्यात् ततः सर्व्वार्ह-
मात्रकम् ।
ततः [illegible] गुग्गुलुं [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

मथुना मेदसो वृद्धिं कुष्ठं निम्बक्तेन च ॥
छिन्नाक्वाथेन वातास्रं घोरं शूलकलान्
मतान् ।
पाटलाक्वाथसहितो विषं मूषकसम्भवम् ।
त्रिफलाक्वाथसंयुक्तो दारुणां नेत्रवेदनाम् ।
पुनर्नवादिः क्वाथेन हन्ति सर्व्वोदराण्यपि ॥ ●।
अत्र रास्नादिक्वाथो यथा,—
रास्ना पुनर्नवा शुण्ठी गुडूच्येरण्डजं समम् ।
समधातुगते वाते सामे सर्व्वाङ्गगे पिबेत् ॥
इति योगराजो गुग्गुलुः ॥" इति भावप्रकाशः ॥

योगरूढः, पुं, (योगार्थप्रतिपादको रूढः ।) योगार्थसहभावेन रूढार्थबोधकशब्दः । यथा, "योगरूढाश्च रूढाश्च यौगिकाश्चेति ते त्रिधा ॥" "ते शब्दाः पुनस्त्रिधा भवन्ति । योगरूढाः पङ्कजादयः । पङ्कजनिकर्त्तृत्वेः पङ्कजनिकर्त्तृमभि-धाय चैव योगेनापि पद्मार्थ एव प्रतिपाद्यते न कुमुदाद्यर्थ इति । योगार्थपुरस्कारेणापि रूढार्थं धत्तेति योगरूढः । एवं ईश्वरसङ्केत-महिम्ना झटिति पद्मस्यैव रूढेः ।" इत्यलङ्कार-कौस्तुभे २ किरणः ॥ ("योगरूढं नाम लक्षयति । 'स्वान्तर्निविष्टस्वार्थस्वार्थबोधप्रत्ययः । योगरूढं न यथैवं विनाश्यस्यास्ति शास्त्रधीः ॥' समास स्वावयवशक्तिलभ्यार्थेन समं स्वार्थस्या-न्वयबोधकत् समास योगरूढं यथा पङ्कजपद-समानाधिकरणादि नहि शक्तिनिर्देशात् पङ्कादि-शब्दानां शक्तिलभ्येन पङ्कजनिकर्त्रादिना सम्बं [illegible] पद्मादेरन्वयानुभावयं पङ्कजनित्वा-दिनः पङ्कजनिकर्त्तृ पद्मानित्वानुभावात् सर्व्वसिद्ध-त्वात् । एतांस्तु विशेषो पङ्कजादि [illegible] वाचकादिपदं योगार्थविनाकृतस्य रूढार्थस्यैव रूढार्थविनाकृतस्यापि योगार्थस्य बोधकं सम्भवे-दिति रूढौ योगार्थस्य [illegible] समर्थं भौमार्थादिकादौ एतादृशार्थस्य रूढादेर-योगलेशाभावादबोधात् । योगरूढन्तु पङ्कजादि-पदसमुदायशक्त्या रूढार्थेन [illegible] स्वावयवलभ्यार्थैरूढाभावस्तिरस्कृतं कुमुदादि-[illegible] । अतएव पङ्कज-कुमुदनिष्ठ पङ्कजनिकर्त्तृत्वेन भूमौ पङ्कज-[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

धातकर्म्मत्वविशिष्टार्थो मतीवपङ्कजादिपदस्यापि पङ्कजातत्वादिविशिष्टपद्मादौ रूढिरेवास्तु नतु योगरूढिरिति साम्प्रतं अन्यत्र कृप्तशक्तिभ्यः पङ्कजन्यादिपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिसाचिव्येन पङ्कज-निकर्त्त्रादिसंभवसम्भवे तद्विशिष्टस्य पद्मस्य गुरोः समुदायशक्यत्वादनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थ-त्वात् । यद्यपि कर्त्तृवाचकडप्रत्यये एव पद्मत्व-विशिष्टस्य लक्षणया लाभसम्भवात् पङ्कज-भागस्य तत्र शक्तिकल्पना प्रकारान्तरालभ्यस्यैव शब्दशक्त्यभिधुक्तत्वात् कृतिवर्त्तमानत्वयोरि-दैकपदार्थयोरपि कर्त्तृपदयोःसंयोगान्वयस्य सम्भवित्वात् तथाव्यवयवानां शक्तिरपहे यद्यपि वा पद्मादौ तदर्थस्यान्वयबोधविरोधिबोधाभावात् पङ्कजसक्तीत्यादिनः पद्मसक्तीत्याद्यनुभवार्थ-सवाद्यं पद्मत्वादिविशिष्टे पङ्कजादिभागस्य रूढिरपेया इत्यथा प्रकृत्यर्थांशस्यैव प्रत्य-यार्थस्य पदार्थान्तरेणान्वयस्य व्युत्पन्नतया कृप्त त्वयोस्त्वापिनस्यापि पदस्यास्तित्वादिना पदा-न्वयादुपपत्तिः । अतएव पङ्कजादिपदाद्योग-शक्तिकस्य पुंसः पङ्कजसक्तीत्यादितो नापि कर्त्तृसक्तीत्याकारको शान्तबोधः प्रत्ययमात्रोप-स्थाप्यस्य कर्त्तृत्वस्यान्वये निराकाङ्क्षत्वादिति वदन्ति । किन्त्वेकैकावयवबोधावधृतशक्तिकानां वस्तादिप्रत्येकपदानामेव मिलितानुपस्यस्या तत-दर्थानुभावकत्वमालङ्कारिकादिसमुदायस्यापि तत्तदर्थे शक्तिर्मिलितेन वादिप्रत्येकपदेन शक्ति-मर्द्दं विनापि एतादिसमुदायकादिवानुभवात् तत्र रूढार्थे शक्तिरिति न युक्तेऽपि समासं कादि-प्रत्ययमात्रस्य पद्मादौ शक्तिसत्त्वानुपपत्तेः पङ्क-जादिसमुदायात् पद्मादेरनुभवस्य सर्व्वसिद्ध-त्वात् । एवं निवसितिरूढिवादादपि निपातोक्ता-स्तादौ समुदायस्य शक्तिकल्पनः सासामस्त्या-विशिष्टस्मादिति वाच्यम् सर्व्वोऽसावपशक्तिः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-रिवादौ [illegible] पदाविशार्थबोधकमपि [illegible] तत्सत्यामासेति ।

पङ्कजादिपदेभ्यः [illegible] योगार्थस्य [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

पद्माम्नायै यदपि पद्मान्यधर्मिकपङ्कजातत्ता-भावबोधानार्थं प्रति पङ्कजपदं पद्मत्वमिति रूढ्या शक्तत्वेन न विरोधित्वं तादृश्यबोधस्यापि कर्दमजातिसम्बन्धसादृश्येन कैरवादेरवगमात् नापि पङ्कजपदसमभिव्याहारबोधं प्रति तथा विरोधित्वं रूढ्या पद्मत्वमपि समुदायस्य उभयथा दर्शितमेव वा पङ्कजपदात् पङ्कजातत्वेन कुमुद-बोधस्य सर्वैरनगमात् तथाच्चयबद्धका पङ्कज-पदजन्यपद्मान्यधर्मिकपङ्कजातत्त्वान्वयबोधं प्रति रूढ्यावत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्। तत्र कुमुद तत्र पद्मत्वेन रूढिमत्पदार्थो तादृश्येन कुमुदस्य बोधो न स्यादिरोधिना रूढिधिय: सत्त्वादिति चार्थं पद्मान्यधर्मिकत्वेन पद्मत्वावच्छिन्नविशे-षणाकमकोत्तमात्। पद्मस्येव कुमुदस्यापि कुमुदादपत्वयोर्दमापाम्बयबद्धका पङ्कजातं कुमुदमितिकारणबोधोभावे तु कुमुदादिपदत्व शापाकत्वं नापि प्रतिवर्धं विदितयोगम्। तत्र तत्र

[illegible]

पङ्कजनकर्तृषु पद्मादिपदानां शक्तिमत्त्वेऽपि पङ्कजपदात् सादृश्येन बोध: परन्तु पद्मत्वमात्रेण योगार्थसमर्थादया पङ्कजातत्वप्रकारकबोधसा-मान्यं प्रत्येव पद्मत्वविशिष्टे रूढिज्ञानस्य लाघ-वेन विरोधित्वात् पद्मान्यधर्मिकत्वादेर्गौरवेण प्रतिबन्धकोपप्रविष्टत्वादतो योगरूढं नामैव नास्ति युधिष्ठिरादिशब्दादपि रथस्थिरत्वादिकं योगार्थं परित्यज्यैव वैयाकरणादिप्रकारेण कुन्ती-पुत्राद्यवगमात्। यदुक्तमभियुक्तै:।

या हरितरुणतृत्वार्था सेयमत्रोपपादिता।
अन्वतृत्वायां तु तत्रैव यत्र रूढिर्न्विरोधिनी।
पङ्कजं मनसादेवी पद्मनाभी युधिष्ठिर:।

इति। तदेतद्वैयाकरणमतं पङ्कजमन्नोत्यादित: पङ्कजातं पद्ममन्नोत्यादनुभवस्य न्यायमीमां-सादिषकलतन्त्रसिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाणि-कत्वाद्नादेयमन्यथा व्यवधानशक्तेरपि प्रतिबध्य-तायामप्रवेशापत्तिरपि पङ्कजातत्वप्रकारक-मान्वयामान्यं प्रत्येव रूढिधिय: प्रतिबन्धकत्वस्य सम्भवात्। तस्मिन् सत्येव पदविषमन्नोत्यादितो इत्यभिर्ह्य पदोत्पमिव इत्याभिन्ने पदमिह जातं पदमपि प्रतीयेत नामार्थयोरभेदान्वये तस्य नाम्नो: समानविभक्तिकत्वस्यागत्यादिति चेत् कथं पविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरार्थान्वये वृत्तिमदेकदेशान्वयेनैव समानविभक्तिकनामा-न्तरेण सार्थकत्वस्य तन्त्रताया: स्वीकार्यत्वा-दिति।

यद्राशाकुतं योग्यं समिधानं प्रपद्यते।
तेन तेनान्वित: स्वार्थ: पदै: समधिगम्यते।

इति रूढ्यर्थयोगार्थयोर्युगपदुपस्थितौ तयो-दराकाङ्क्षादिसाचिव्यादन्वयबुद्धिस्तत एव योगार्थस्य रूढ्यर्थस्य वा नान्यथान्वयो यतु तयोरेव मिथ: साकाङ्क्षत्वं तत्र योगार्थस्य बोधने रूढिधिय: प्रतिबन्धकत्वं वा प्रमाणा-भावात् यत्र यत्र योगरूढिलभ्यार्थयोस्तात्-पर्यादन्वयाद्विरोधित्वमत्थाहा न प्रथमप्रत्ययोक्त योगार्थसमर्थादया पङ्कजातत्वेन कुमु-दादे: समन्वयबोधो च पद्मत्वेन सामान्यमत्रस्य बोधो भवत्वेवेति मणिकारमतं दर्शयति।

“रूढ्यर्थस्य वा यत्र पराकाङ्क्षादिनिश्चय:।
तदैव तत्र योगार्थस्यान्वयो भविता ततः॥”

[illegible]

योगरूढं त्रिधा मतम्।

“[illegible] त्रिविधं भवेत्।
योगरूढं [illegible]॥”

[illegible]

पङ्कजादियोगरूढस्य सामासिक इति शाब्दिकम्। ॥ ७ ॥)

योगवाह:, पुं, (योगस्य वाह:। [illegible] तीति। वह् + णिच् + अण् वा।) विसर्ग:। जिह्वामूलीय:। उपध्मानी। व्याकरणम्॥

योगवाही, स्त्री, (योगं वाहयतीति। व + अण्। ततो ङीष्।) क्षारविशेष:। “स्वर्ज्जिका स्वर्ज्जिकासुग्नी योगवाही च” इति [illegible]

पारदश्च। (पुं, [illegible]) प्रयोग:। यथा,—

“योगवाहिरसा: सर्व्वे [illegible]”

[illegible]

योगसार:, पुं, (योगस्यौषधप्रयोगस्य सर्व्वरोगहरणोपाय:। यथा,—

धन्वन्तरिरुवाच।

“सर्व्वरोगहरं दिव्यं योगसारं वदाम्यहम्। शृणु सुश्रुत! संक्षेपात् प्राणिनां [illegible] निमेषादिहेतुि:कालचिन्ताभि: कषायकटुतिक्ताम्लरूक्षाहारादिभोजनै: चिन्ताव्यवायव्यायामभयशोकप्रजागरै: उच्चैर्भाष्यतिभाराद्यैः कर्म्मयोगातियोगतः। वायु: कुप्यति पर्य्यन्ते जीर्णान्ने दिवसे [illegible] उष्णाम्लक्षारकटुकाजीर्णभोजनै: तीक्ष्णातपाग्निसन्तापमद्यक्रोधनिषेवणै: विदाहकाले भुक्तस्य मध्याह्ने चार्द्धरात्रे ग्रीष्मकालेऽर्द्धरात्रेऽपि पित्तं कुप्यति [illegible] स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुरुशीतातिभोजनै: नवान्नपिच्छलानूपमांसाशनस्निग्धैर्जलै: व्यवायो दिवास्वप्नव्यायामरहितादिभि: कफ: प्रदोषे भुक्ते च वसन्ते च प्रकुप्यति। माधुर्य्यमम्लत्वं शोषस्तोदविदाहभोजना [illegible] खरता सुप्तता हर्षे रोमहर्षणभोजना [illegible] व्यायामसङ्गविघ्नेन ग्रामसञ्चरणम्। वायोर्लिङ्गानि तैर्युक्तं रोगं वाताज्ञं दाहोष्मदाहपक्तिश्चोषरागपरिस्रवा:। कट्वम्लरसता [illegible] हारिद्रं वर्णितमत्र पित्तलिङ्गानि [illegible] स्नेहोपदेहमाधुर्य्यचिरकारित्वमेव च। शैत्यकण्डूगौरवं च [illegible] कफलिङ्गानि [illegible] [illegible] दोषधातुमलाधारो देहिनां देह उच्यते। तेषां समत्वमारोग्यं क्षयवृद्धी विपर्य्यय: [illegible] [illegible] वातपित्तकफा दोषा [illegible] वायु: शीतो लघु: सूक्ष्म: [illegible]

[illegible] मधुरो रस: स्निग्धो गुरु: [illegible]

यो वायुः पित्तं पक्काशयस्थितम् ।
यं स्थानं कण्ठोरस्तद्धसन्धयः ।
यायाश्च कफपित्तादिसंश्रयः ।
: पित्तं स्यादूष्मसवला: कफम् ।
चपर्य्यस्ता: समायेयां प्रयोजिता: ।
गिण्यां शान्तै सुम्यानां सुखहेतवः ।”
इत्यादि गारुडे १७२ अध्यायः ।
सार: । शिवस्तवात्मको ग्रन्थविशेषः ।)
, स्त्री, (योगेनाधमनम् ।) छलेन वन्ध-
यथा,—
ाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
वाप्युपधिं पश्येत् तत् सर्व्वं विनिवर्त्तयेत् ।”
इति मनुः ।

विवरणं योगदानशब्दे द्रष्टव्यम् ।
ः, पुं, (योगेन ऋतुयोगेन आरूढः ।)
रूढः । इति राजनिर्घण्टः ।
रूढ़:, त्रि, (योगं विषयनिवृत्तिं शमादिकं वा
आरूढ़: ।) इन्द्रियभोग्येषु शब्दादिषु तत्साधन-
कर्म्मसु चानासक्तः । तस्य लक्षणं यथा,—
“यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्म्मस्वनुषज्जते ।
सर्व्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढ़स्तदोच्यते ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ६ । ४ ॥
“कीदृशोऽयं योगारूढ़ो यस्य शमः कारण-
मुच्यते इत्यत्राह यदेति । इन्द्रियार्थेषु इन्द्रिय
भोग्येषु शब्दादिषु तत्साधनेषु च कर्म्मसु यदा
नानुषज्जते आसक्तिं न करोति । तत्र हेतुः
आसक्तिमूलभूतान् सर्व्वान् भोगविषयान्
कर्म्मविषयांश्च सङ्कल्पान् संन्यसितुं त्यक्तुं शीलं
यस्य सः । तदा योगारूढ़ उच्यते ।” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ।
[illegible]साधनं, स्त्री, (योगसाधनं योगसाधनमासन-
[illegible]मिति वा ।) अष्टाङ्गम् । ध्यानासनम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५०२ । (तत्तु पद्मासनादि ।
यथा, भट्टिकाव्ये । ७ । ७७ ।
“इत्युक्ता सर्व्वं स्वानुबन्धा योगासनानि वै ।”
“योगासनानि पद्मासनानि ।” इति तट्टीकायां
जयमङ्गलभरतमल्लिकौ ।)
[illegible]:, पुं, (योगिनां इष्टोऽस्त्यस्य इति ।)
[illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।
[illegible]गिनी, स्त्री, (योगोऽस्त्यस्या इति । योग + इनिः ।
ङीप् ।) योगयुक्ता नारी । (यथा, मार्कण्डेये ।
५२ । ३१ ।
[illegible] इमे मन्त्रवादिन्यो योगिन्यो ज्ञातुमिच्छ ।”)
[illegible] भगवत्याः सखीरूपा आवरणदेवता । सा
[illegible] कोटिविधा । तासां मध्ये चतुःषष्टिः प्रधानाः ।
[illegible] यथा । नारायणी १ गौरी २ शाकम्भरी ३
भीमा ४ रक्तदन्तिका ५ भ्रामरी ६ पार्व्वती ७
दुर्गा ८ कात्यायनी ९ महादेवी १० चण्डघण्टा
११ महाविद्या १२ महातपा १३ सावित्री १४
ब्रह्मवादिनी १५ भद्रकाली १६ विशालाक्षी १७
रुद्राणी १८ कृष्णपिङ्गला १९ अग्निज्वाला २०
रौद्रमुखी २१ कालरात्रिः २२ तपस्विनी २३

मेघस्वना २४ सहस्राक्षी २५ विष्णुमाया २६
जलोदरी २७ महोदरी २८ मुक्तकेशी २९
घोररूपा ३० महाबला ३१ श्रुतिः ३२ स्मृतिः
३३ धृतिः ३४ तुष्टिः ३५ पुष्टिः ३६ मेधा ३७
विद्या ३८ लक्ष्मीः ३९ सरस्वती ४० अपर्णा ४१
अम्बिका ४२ योगिनी ४३ डाकिनी ४४
शाकिनी ४५ हाकिनी ४६ हाकिनी ४७
लाकिनी ४८ त्रिदशेश्वरी ४९ महाषष्ठी ५०
सर्व्वमङ्गला ५१ लज्जा ५२ कौशिकी ५३
ब्रह्माणी ५४ माहेश्वरी ५५ कौमारी ५६
वैष्णवी ५७ ऐन्द्री ५८ नारसिंही ५९ वाराही
६० चामुण्डा ६१ शिवदूती ६२ विष्णुमाया ६३
मातृका ६४ । इति दृष्टमन्दिकेश्वरपुराणोक्त-
दुर्गापूजापद्धतिः । अपि च ।
“ब्रह्माणी चण्डिका रौद्री गौरीन्द्राणी तथैव च ।
कौमारी वैष्णवी दुर्गा नारसिंही च कालिका ॥
चामुण्डा शिवदूती च वाराही कौशिकी तथा ।
माहेश्वरी शाङ्करी च जयन्ती सर्व्वमङ्गला ॥
काली कपालिनी मेधा शिवा शाकम्भरी तथा ।
भीमा शान्ता भ्रामरी च रुद्राणी चाम्बिका
तथा ॥
क्षमा धात्री तथा स्वाहा स्वधापर्णा महो-
दरी ।
घोररूपा महाकाली भद्रकाली भयङ्करी ॥
क्षेमङ्करी चोग्रचण्डा चण्डोग्रा चण्डनायिका ।
चण्डा चण्डवती चण्डी महामोहा प्रियङ्करी ॥
बलविकरिणी देवी बलप्रमथिनी तथा ।
मनोन्मथिनी देवी च सर्व्वभूतस्य दमिनी ॥
उमा तारा महानिद्रा विजया च जया तथा ।
पूर्व्वोक्ता: शैलपुत्राद्या योगिन्यो च याः
क्रमात् ॥
ताभिराभिश्च सहिताश्चतुःषष्टीश्च योगिनीः ।
पूजयेत्कुलशास्त्रः सर्व्वकामार्थसिद्धये ॥”
इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥ * ॥
अष्टयोगिन्यो यथा,—
“ततोऽष्टपत्रमध्यस्य पूजयेदष्टयोगिनीः ।
शैलपुत्रीं चण्डघण्टां स्कन्दमातरमेव च ।
कालरात्रिञ्च पूर्व्वादिचतुर्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥
चण्डिकामथ कुष्माण्डीं तथा कात्यायनीं शुभाम् ।
महागौरीं चाग्निकोणे नैरृत्यादिषु पूजयेत् ॥”
इति तत्रैव ५३ अध्यायः ॥ * ॥
तिथिविशेषे दिग्विशेषावस्थितयोगिन्यो यथा,—
“ब्रह्माणी संस्थिता पूर्व्वे प्रतिपन्नवमीतिथौ ।
माहेश्वरी चोत्तरे च द्वितीयादशमीतिथौ ।
[illegible]दिने च कौमारी एकादशीतिथौ ।
नारायणी च नैरृते चतुर्थीद्वादशीतिथौ ।
[illegible] वाराही दक्षिणे तथा ।
[illegible] दक्षिणे स्थिता ।
[illegible] चामुण्डा वायुगोचरे ।
[illegible] महालक्ष्मीशिगोचरे ।
[illegible] ॥”
[illegible] ॥ * ॥
इति [illegible] ५८ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
“प्रतिपन्नवमी पूर्व्वे रामा रुद्राश्च पावके ।
शरत्रयोदशी याम्ये वेदा मामाश्च नैरृते ।
षष्ठी चतुर्द्दशी पश्चात् वायव्यां तुनिपूर्णिमा ।
द्वितीया दशमी चैव ऐशान्यां चाष्टमी कुहूः ॥
वामे शुभकरी देवी स्मृता दक्षिणे स्थिता ।
वधबन्धकरी चाग्रे पृष्ठे सर्व्वार्थसाधनी ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

तत्कालयोगिनी यथा,—
“यस्यां दिशुदयं याति ततो यामार्द्धभुक्तिका ।
भ्रमन्ती तेन मार्गेण भवेत्तत्कालयोगिनी ॥
प्राची धनेश्वरहुताशनकौणपेय-
वायव्यवारुणयमाधिपशङ्करेषु ।
रामु क्रमाद्विवसति प्रतिपन्नवम्यो:
पृष्ठे स्थिता शुभकरी गिरिराजपुत्री ॥”
इति समयामृतम् ॥ * ॥

अथ योगिनीसाधनम् । भूतडामरे ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि योगिनीसाधनोत्तमम् ।
सर्व्वार्थसाधनं नाम देहिनां सर्व्वसिद्धिदम् ॥
अतिगुह्या महाविद्या देवानामपि दुर्लभा ।
यासामभ्यर्च्चनं कृत्वा यक्षेशोऽभूद्धनाधिपः ॥
तासामाद्यां प्रवक्ष्यामि सुराणां सुन्दरीं प्रिये ।
यस्या आराधनेनैव राजत्वं लभते नरः ॥
अथ प्रातः समुत्थाय कृत्वा स्नानादिकं शुभम् ।
शयनस्य समासाद्य कुर्य्यादाचमनं ततः ॥
प्रणवान्ते सहस्रारे हूँ फट् दिग्बन्धनं चरेत् ।
प्राणायामं ततः कुर्य्यात् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।
षडङ्गं मायया कुर्य्यात् पद्ममष्टदलं लिखेत् ॥
तस्मिन् पद्मे महामन्त्रं जीवन्यासं समाचरेत् ।
पीठे देवीं समावाह्य ध्यायेद्देवीं जगत्प्रियाम् ।
पूर्णचन्द्रनिभां गौरीं विचित्राम्बरधारिणीम् ।
पीनोत्तुङ्गकुचां रामां सर्व्वेषामभयप्रदाम् ॥
इति ध्यात्वा च गन्धेन दद्यात् पाद्यादिकं शु[illegible]
पुष्पधूपं निवेद्यैव नैवेद्यं मूलमन्त्रतः ।
गन्धचन्दनताम्बूलं सकर्पूरं सुशोभनम् ॥
प्रणवान्ते भुवनेशी आगच्छ सुरसुन्दरि !
वह्निजाया अर्च्चमन्त्रं [illegible] दिने दिने
सहस्रैकप्रमाणेन ध्यात्वा देवीं सदा बुधः ।
मासान्ते चाद्य दिवसं बलिपूजां सुशोभ[illegible]
कृत्वा च प्रजपेन्मन्त्रं निशीथे याति सुन्[illegible]
सुदृढ़ं साधकं मत्वा याति सा साधका[illegible]
सुप्रसन्ना साधकाय सदा [illegible]
दृष्ट्वा देवीं साधकेन्द्रो दद्यात् पाद्यादि[illegible]
सुचन्दनं सुमनसो [illegible]
मातरं भगिनीं वापि भार्य्यां वा भ[illegible]
यदि माता तदा [illegible]
भूमिस्थं [illegible] दिने [illegible]
[illegible] याति सं लोके [illegible]
तदा ददाति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

यत् यत् प्रार्थयते सर्व्वं ददाति सा दिने दिने ।
आढ्यवत् पाति तं लोके कामनाभिर्मनोगतैः ॥
भार्य्या स्याद्यदि सा देवी साधकस्य मनोहरा ।
राजेन्द्रः सर्व्वराजानां संसारे साधकोत्तमः ॥
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले गतिः सर्व्वत्र निश्चितम् ।
यद्यद्ददाति सा देवी कथितुं नैव शक्यते ॥
तया सार्द्धञ्च संभोगं करोति साधकोत्तमः ।
अन्यस्त्रीगमनं त्यक्त्वा अन्यथा नश्यति ध्रुवम् ॥१॥
ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये निर्मितं ब्रह्मणा पुरा ।
नदीतीरं समासाद्य कुर्य्यात् स्नानादिकं ततः ॥
पूर्व्ववत् सकलं कार्य्यं चन्दनैर्मण्डलं लिखेत् ।
स्वमन्त्रं तत्र संलिख्यावाह्य ध्यायेन्मनोहराम् ॥

कुरङ्गनेत्रां शरदिन्दुवक्त्रां
बिम्बाधरां चन्दनगन्धलिप्ताम् ।
चीनांशुकां पीनकुचां मनोज्ञां
श्यामां सदा कामदुघां विचित्राम् ॥

एवं ध्यात्वा जपेद्देवीमगुरुधूपदीपकैः ।
गन्धं पुष्परसञ्चैव ताम्बूलादींश्च मूलतः ॥
तारं माया गच्छ मनोहरे पावकवल्लभा ।
जप्त्वायुतं प्रतिदिनं जपेन्मन्त्रं प्रसन्नधीः ॥
मासान्ते चाद्य दिवसे कुर्य्याच्च जपमुत्तमम् ।
आनिशीथं जपेन्मन्त्रं ज्ञात्वा च साधकं दृढम् ॥
गत्वा च साधकाभ्यासे सुप्रसन्ना मनोहरा ।
ततोऽर्चिता प्रसन्ना सा पृच्छति प्रार्थितं च यत् ॥
स्वर्णशतं साधकाय ददाति सा दिने दिने ।
सावशेषं व्ययं कुर्य्यात् स्थिते तत्तु न दास्यति ॥
अन्यस्त्रीगमनं तस्य न भवेत् सर्व्वमीरितम् ।
अव्याहतगतिस्तस्य भवतीति न संशयः ॥
इयं ते कथिता विद्या सुगोप्या या सुरासुरैः ।
तव स्नेहेन भक्त्या च वक्ष्येऽहं परमेश्वरि ! ॥२॥
अतोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये शृणुष्वैकमनाः प्रिये ।
गत्वा वटतलं देवीं पूजयेत् साधकोत्तमः ॥
प्राणायामं षडङ्गञ्च मायया च समाचरेत् ।
सद्योमांसं बलिं दत्त्वा पूजयेत्तां समाहितः ।
अर्घ्यं सुच्छिद्ररक्तेन दद्यात्तस्यै दिने दिने ।
प्रफुल्लवदनां गौरीं पक्वबिम्बाधरां प्रिये ॥
रक्ताम्बरधरां बालां सर्व्वकामप्रदां शुभाम् ।
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रमयुतं साधकोत्तमः ॥
सप्तदिनं समभ्यर्च्य चाष्टमे विधिवच्चरेत् ।
कायेन मनसा वाचा पूजयेच्च दिने दिने ॥
तारं माया तथा कूर्च्चं रक्त कर्म्मणि तद्विधिः ।
आगच्छ कनकाम्ले तु वह्निः स्वाहा महामनुः ।
आनिशीथं जपेन्मन्त्रं बलिं दत्त्वा मनोहरम् ॥
साधकेन्द्रं दृढं मत्वा आयाति साधकालये ।
साधकेन्द्रोऽपि तां दृष्ट्वा दद्यादर्घ्यादिकं ततः ॥
ततः सपरिवारेण भार्य्या स्यात् कामभोजनैः ।
वस्त्रभूषादिकं दत्त्वा याति सा निजमन्दिरम् ॥
एवं भार्य्या भवेन्नित्यं साधकाद्दृढरूपतः ।
आत्मभार्य्यां परित्यज्य भजेत्ताञ्च विचक्षणः ॥३॥
ततः कामेश्वरीं वक्ष्ये सर्व्वकामफलप्रदाम् ।
प्रणवं भुवनेशानी चागच्छ कामेश्वरि ततः ॥
वह्निजाया महामन्त्रं साधकानां सुखावहम् ।

पूर्व्ववत् सकलं कृत्वा भूर्ज्जपत्रे सुशोभने ॥
गोरोचनाभिः प्रतिमां विनिर्म्माय सलक्षणाम् ।
शय्यामारुह्य प्रजपेन्मन्त्रमेकमनास्ततः ॥
सहस्रैकप्रमाणेन मासमेकं जपेद्बुधः ।
घृतेन मधुना दीपं दद्याच्च सुसमाहितः ॥
कामेश्वरीं शशाङ्कास्यां चलत्खञ्जनलोचनाम् ।
सदा लोलगतिं कान्तां कुसुमास्त्रशिलीमुखाम् ।
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं निशीथे याति सा सदा ।
दृष्ट्वा तु साधकः श्रेष्ठामाज्ञां देहीति तां वदेत् ॥
स्त्रीभावेन सदा तस्यै दद्यात् पाद्यादिकं ततः ।
सुप्रसन्ना तदा देवी साधकं तोषयेत् सदा ॥
अन्नाद्यैरतिभोगेन पतिवत् पालयेत् सदा ।
नीत्वा रात्रौ सुखैश्वर्य्यैर्दत्त्वा च विपुलं धनम् ॥
वस्त्रालङ्काररत्नादीन् प्रभाते याति निश्चितम् ।
एवं प्रतिदिनं तस्य सिद्धिः स्यात् कामरूपतः ॥४॥
ततः पटे विनिर्म्माय पुत्तलिं ध्यानरूपतः ।
सुवर्णवर्णां गौराङ्गीं सर्व्वालङ्कारभूषिताम् ॥
नूपुराङ्गदहाराढ्यां रम्याञ्च पुष्करेक्षणाम् ।
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं दत्त्वा च पाद्यमुत्तमम् ॥
सचन्दनेन पुष्पेण जातीपुष्पेण यत्नतः ।
गुग्गुलुं धूपदीपौ च दद्यान्मूलेन साधकः ॥
मन्त्रस्तु ।
तारं माया तथागच्छ रतिसुन्दरिपदं ततः ।
वह्निजाया चाष्टसहस्रं जपेन्मन्त्रं दिने दिने ॥
मासान्ते दिवसं प्राप्य कुर्य्यात् पूजादिकं शुभम् ।
घृतदीपं तथा गन्धं पुष्पं ताम्बूलमेव च ॥
तावन्मन्त्रं जपेद्विद्वान् यावदायाति सुन्दरी ।
ज्ञात्वा दृढं साधकेन्द्रं निशीथे याति निश्चितम् ॥
ततस्तामर्च्चयेद्भक्त्या जातीकुसुममालया ।
सुसन्तुष्टा साधकेन्द्रं तोषयेदतिभोजनैः ॥
भूत्वा भार्य्या च सा तस्मै ददाति वाञ्छितं वरम् ।
भूषादिकं परित्यज्य प्रभाते याति सा ध्रुवम् ॥
साधकाज्ञानुरूपेण प्रयाति सा दिने दिने ।
निर्ज्जने प्रान्तरे देवि ! सिद्धिः स्यान्नात्र संशयः ॥
त्यक्त्वा भार्य्यां भजेत्ताञ्च अन्यथा नश्यति ध्रुवम् ॥५॥
ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये स्वरूपे शिवसन्निधौ ।
वैरादं सुवनेशीं चागच्छ पद्मिनि वल्लभा ॥
साधकस्य महामन्त्रं पूर्व्ववत् सकलं ततः ।
मण्डलं चन्दनैः कृत्वा मूलमन्त्रं लिखेत्ततः ॥
पद्मानना श्यामवर्णा पीनोत्तुङ्गपयोधराम् ।
कोमलाङ्गीं स्मेरमुखीं रक्तोत्पलदलेक्षणाम् ॥
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सहस्रञ्च दिने दिने ।
मासान्ते पूर्णिमां प्राप्य विधिवत् पूजयेत् सदा ॥
आनिशीथं जपेन्मन्त्रं दृढाभ्यासेन साधकः ।
सर्व्वत्र कुशलं ज्ञात्वा सा याति साधकालयम् ॥
भूत्वा भार्य्या साधकं हि साधयेद्विविधैरपि ।
भोगैर्दिव्यैर्भूषणाद्यैः पद्मिनी सा दिने दिने ॥
पतिवत् पाति तं लोके नित्यं स्वर्गे च सर्व्वदा ।
त्यक्त्वा भार्य्यां भजेत् ताञ्च साधकेन्द्रः सदा प्रिये ॥६॥
ततो वक्ष्ये महाविद्यां विश्वामित्रेण धीमता ।
ज्ञात्वा यां साधिता विद्या वशा चातिवला प्रिये ॥
मन्त्रस्तु ।

प्रणवान्ते महामाया नटिनि नात
महाविद्येयं कथिता गोपनीया प्र
अशोकमूलं गत्वा चार्च्चं पूर्व
मूलमन्त्रेण सकलं कुर्य्याच्च सुस
त्रैलोक्यमोहिनीं गौरीं
विचित्राभरणां रम्यां
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सहस्रं दि
मांसोपहारैः संपूज्य धूपं दीपं नि
गन्धचन्दनताम्बूलं दद्यात्तस्यै सदा
मासमेकञ्च तां भक्त्या
मासान्ते दिवसं प्राप्य कुर्य्याच्च
अर्द्धरात्रौ भयं दत्त्वा किञ्चित्
सुदृढं साधकं मत्वा याति सा
विद्याभिः सकलाभिश्च
वरं वरय शीघ्रं त्वं यत्ते मनसि वर्त्
तत् श्रुत्वा साधकश्रेष्ठो
मातरं भगिनीं वापि भार्य्यां वा
कृत्वा सन्तोषयेद्भक्त्या यदि सा तु
माता स्याद्यदि सा देवी पुत्रवत्
स्वर्णशतं सिद्धिद्रव्यं ददाति सा दि
भगिनी यदि सा कन्यां देवस्य
राजकन्यां समानीय ददाति सा दि
अतीतानागतां वार्त्तां सर्व्वां
भार्य्या स्यात् यदि सा देवी ददाति
अन्नाद्यैरुपचारैश्च ददाति कामभो
स्वर्णशतं सदा तस्मै ददाति सा पु
यत् यत् वाञ्छति तत् सर्व्वं
महाविद्यां प्रवक्ष्यामि सावधानाव
कुङ्कुमेन समालिख्य भूर्ज्जपत्रे स्त्रियं
ततोऽष्टदलमालिख्य कुर्य्यात्प्राणादि
जीवन्यासादिकं कृत्वा ध्यायेत् तत्र
शुद्धस्फटिकसङ्काशां नानारत्नविभू
मञ्जीरहारकेयूररत्नकुण्डलमण्डिता
एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सहस्रन्तु दि
प्रतिपद्दिनमारभ्य पूजयेत् कुसुमादि
धूपदीपविधानैश्च त्रिसन्ध्यं पूजयेन्नर
पूर्णिमां प्राप्य गन्धाद्यैः पूजयेत् सा
घृतदीपं तथा धूपं नैवेद्यञ्च मनोरम
रात्रौ च दिवसे जप्यं कुर्य्याच्च प्रसन्न
प्रभातसमये याति साधकस्यान्तिकं
प्रसन्नवदना भूत्वा तोषयेदतिभोजनैः
देवदानवगन्धर्व्वविद्याधरयक्षराक्ष
कन्याभी रत्नभूषाभिः साधकेन्द्रं सु
चर्व्यं चोष्यादिकं द्रव्यं दिव्यं ददाति स
स्वर्गे मर्त्ये च पाताले यद्वस्तु विद्यते
आनीय दीयते सर्व्वं साधकाज्ञानुरू
स्वर्णशतं सदा तस्मै ददाति सा दिने
साधकाय वरं दत्त्वा याति सा निज
तस्या वरप्रसादेन चिरजीवी निराम
सर्व्वज्ञः सुन्दरः श्रीमान् सर्व्वगो भव
रेमे सार्द्धं तया देवि साधकेन्द्रो दिवा
मन्त्रस्तु ।

...र्द्धं माया सदा नित्यमङ्गाद्गन्धमेति सैद्धतये ।
...द्गुभाया मता: प्रोक्ता: सर्वसिद्धिप्रदायका: ॥
...दा सदृगर्भो ह स्यात् सर्वसिद्धिप्रदा प्रिये ।
...न्यात् गुरुगृहा विना नव श्रेयान प्रकी-
र्त्तिता ॥ ८ ॥

ईश्वर उवाच ।

...न्त साधनं पूर्व्वं यत्प्रोक्तं गुरुवत्तम् ।
...मान् भाति प्रवर्त्तेत विधिना तेन या प्रभो ।
...माधिकारिण: किं वा समासेन वदस्व मे ॥

ईश्वर उवाच ।

...मामि साधयेद्धीमान् ध्वविद्यानी जितेन्द्रिय: ।
...दा ध्यानपरो भूत्वा गुरुवाक्यमयोनियुक्त: ॥
...उपाष्टे प्रान्तरे चापि कानने च विशेषत: ।
...मासैकमयं प्राप्य साधयेत् गुरुमादित: ।
...केन विधिना सम्यक् भविष्यति न संशय: ॥
...ईश्वाच सेवया: सर्व्वं परं साधाधिकारिण: ।
...नारकप्रसत्तो भूत्वा विनाप्यनाधिकारिण: ॥"
इति मतसारे योगिनीसाधनप्रकरणं समाप्तम् ॥
दशविधदशान्तर्गतदशाविशेष: । यथा,—
"मनस्थं पूर्व्वं तथा यत्र तत्र विनिर्द्दिशेत् ।
मङ्गलेन फल: शेषो मङ्गलादिविनिश्चय: ॥
मङ्गला पिङ्गला धन्या भ्रामरी भद्रिका तथा ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च योगिन्यष्टौ प्रकीर्त्तिता: ॥
...सर्व्वं मङ्गला धत्ते शेषाद्यैकैकवर्द्धिका: ।
पुनश्चाष्टाविंशत्यन्ते चक्रवत् परिवर्त्तनात् ॥"
अपि च ।
"रोहिण्यादौ स्थिताश्चैता मङ्गलाद्या यथाक्रमम् ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च अश्विन्यादिक्रमे पुन: ॥"
एतासामन्तर्दशा ।
"दशाघस्तु षट्त्रिंशद्भागं कृत्वा विनिर्द्दिशेत् ।
यत्तु यस्या हि वर्षं तद्भागं प्रकीर्त्तितम् ॥"
फलं यथा,—
"मङ्गला मङ्गलं धत्तेऽतुलभोगं सुखं तथा ।
भोगजाम्बपदप्राप्ति वृद्धे तस्य दिने दिने ॥
पिङ्गला विविधं दु:खमर्थचिन्तादिसम्भवम् ।
ददाति नाशं प्रभुभ्यो धनधान्यगजादिकम् ॥
धन्या च सततं दत्ते सर्व्वत्र विजयादिकम् ।
प्रभुभ्यो रक्षते नित्यं माटवत् परिपालयेत् ॥
भ्रामरी विविधं दु:खमन्त:सम्भ्रमसम्भवम् ।
अकस्मात्तस्य दुर्द्दैवं विधिना प्रेरितं भवेत् ॥
भद्रिका विविधान् धत्ते सम्मानादिमनोरथान् ।
तुष्टा चेद्भद्रिका नित्यं दुर्गन्ध: सुगन्धायते ॥
उल्का व्याधिकरी प्रोक्ता नित्यं नानाभयप्रदा ।
उल्का यदि समायाति सुगन्धो दुर्गन्धायते ॥
सिद्धा च साधयेत् सर्व्वं मन्त्रारम्भधनादिकम् ।
यस्य तुष्टा भवेत् सिद्धा लक्ष्मीस्तस्य करे स्थिता ॥
सङ्कटा सङ्कटं दत्ते भुङ्क्ते धान्यधनादिकम् ।
सैव माया सदा नित्यं गृही कृष्ण: फणी यथा ॥"
इत्युद्बोधचन्द्रिका ॥
योगी, [न्] पुं, (योग: अस्त्यस्येति । योग + इनि: । यद्वा, युज समाधौ । युजिर् योगे वा + "संपृचानुरुधेति ।" ३। २।१४२। इति घिनुण् ।) योगयुक्त: । तस्य लक्षणादि यथा,—
"सर्व्वं नाहं करोमीति बुद्धिमान् मनसि तथा ।
ममता भावना यस्य स योगी परिकीर्त्तित: ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४५ अध्याय: ॥
अपि च ।
"आत्मौपम्येन सर्व्वत्र समं पश्यति योऽर्ज्जुन ! ।
सुखं वा यदि वा दु:खं स योगी परमो मत: ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ६ अध्याय: ॥
अन्यच्च ।

ऋषय ऊचु: ।

"भगवन् ! दैत्यारिघ्न ! हिरण्याक्षनिषूदन ! ।
चत्वारो ह्याश्रमा: प्रोक्ता योगी नाम क उच्यते ॥
सर्व्वकर्म्माणि संन्यस्य समाधिमचलं श्रित: ।
य आस्ते निश्चलो योगी स संन्यासी न पञ्चम: ॥
सर्व्वेषामाश्रमाणान्तु द्वैविध्यं श्रुतिदर्शितम् ।
ब्रह्मचार्य्युपकुर्व्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्पर: ॥
योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपकुर्व्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिक: ॥
उदासीनसाधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
कुटुम्बभरणायत्त: साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य त्यक्त्वा भार्य्याधनादिकम् ।
एकाकी यस्तु विचरेदुदासीन: स मौक्षिक: ॥
तपस्तप्यति योऽरण्ये यजेद्देवान् जुहोति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसो मत: ॥
तपसा कर्षितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सांन्यासिक: स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थित: ॥
योगाभ्यासरतो नित्यमारुरुक्षुर्जितेन्द्रिय: ।
ज्ञानाय वर्त्तते भिक्षु: प्रोच्यते पारमेष्ठिक: ॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्यान्नित्यतृप्तो महामुनि: ।
सम्यग्दर्शनसम्पन्न: स योगी भिक्षुरुच्यते ॥
ज्ञानसंन्यासिन: केचिद्वेदसंन्यासिन: परे ।
कर्म्मसंन्यासिन: केचित् त्रिविधा: पारमेष्ठिका: ॥
योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिक: सांख्य एव च ।
तृतीयोऽन्त्याश्रमी प्रोक्तो योगमुत्तममास्थित: ॥"
इति कौर्म्मे २ अध्याय: ॥
(तेषां स्त्रीसङ्गनिषेधो यथा,—
"यदि सङ्गं करोत्येव बिन्दुस्तस्य विनश्यति ।
आयु:क्षयो बिन्दुहानादसामर्थ्यञ्च जायते ॥
तस्मात् स्त्रीणां सङ्गवर्ज्जं कुर्य्यादभ्यासमादरात् ।
योगिनोऽङ्गस्य सिद्धि: स्यात् सततं बिन्दुधारणात् ॥"
इति दत्तात्रेयसंहिता ॥
तेषां पथ्यं यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।
"गोधूमशालियवषष्टिकशोभनान्नं
क्षीराज्यखण्डनवनीतसितामधूनि ।
शुण्ठीपटोलकफलादिकपञ्चशाकं
मुद्गादिदिव्यमुदकञ्च यमीन्द्रपथ्यम् ॥"
तेषामपथ्यं यथा, तत्रैव ।
"कट्वम्लतिक्तलवणोष्णहरीतशाक-
सौवीरतैलतिलसर्षपमत्स्यमद्यम् ।
आजादिमांसदधितक्रकुलत्थकोल-
पिण्याकहिङ्गुलशुनाद्यमपथ्यमाहु: ॥")
योगीश्वर:, पुं, (योगिनामीश्वर: ।) याज्ञवल्क्य-मुनि: । (इति हेमचन्द्रे योगिशब्ददर्शनात् । ३ । ५१ ।) यथा,—
"योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं सम्पूज्य मुनयोऽब्रुवन् ।
वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्म्मानशेषत: ॥"
"योगिनां सनकादीनां ईश्वर: श्रेष्ठस्तं याज्ञ-वल्क्यं संपूज्य ।" इति मिताक्षरा ॥ त्रि, यतिनां श्रेष्ठ: । (यथा, मार्कण्डेये । ८९ । २८ ।
"यजन्ति यानस्तमलैर्मनोभि-
र्योगीश्वरा: क्लेशविमुक्तिहेतून् ॥")
योगीश्वरी, स्त्री, (योगिनामीश्वरी ।) दुर्गा । यथा,—
"योगिन: शक्राद्यो देवा: सनकाद्यास्तपोधना: ।
तेषां स्वामी तथा योगी ईश्वरी प्रभुपालना ॥
आत्मेन्द्रियमनादीनां संयोगो योग उच्यते ।
तेषां वा योजनाद्योगी योगेश्वर्य्यविबोधना ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्याय: ॥
योगेश:, पुं, (योगस्य ईश: ईश्वर: ।) याज्ञ-वल्क्य: । इति हेमचन्द्र: । ३ । ५१ ॥ (योगे-श्वरे, त्रि । यथा, भागवते । ४ । १९ । ६ ।
"कपिलो नारदो दत्तो योगेशा: सनकादय: ।
तमन्वीयुर्भागवता ये च तत्सेवनोत्सुका: ॥")
योगेश्वर:, पुं, (योगानां ईश्वर: ।) श्रीकृष्ण: । यथा,—
"ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्म्मवर्म्मणि ।
स्वां काष्ठामधुनोपेते धर्म्म: कं शरणं गत: ॥"
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्याय: ॥
(शिव: । यथा, महाभारते । १३ ।१४।३२३ ।
"नमस्ते भगवन् देव ! नमस्ते भक्तवत्सल ! ।
योगेश्वर ! नमस्तेऽस्तु नमस्ते विश्वसम्भव ! ॥"
देवहोत्रतनय: । यथा, भागवते । ८ । १३।३२।
"देवहोत्रस्य तनय उपहर्त्ता दिवस्पते: ।
योगेश्वरो हरेरंशो बृहत्यां सम्भविष्यति ॥"
योगेश्वरी, स्त्री, वन्ध्याकर्कोटकी । इति भाव-प्रकाश: ॥ (योगानामीश्वरी । दुर्गा । यथा,—
"त्वञ्च योगेश्वरी तथा— ।" इति चण्डीकव-चम् ॥ योगयुक्ते, त्रि । यथा, मार्कण्डेये ।९७।८ ।
"प्रजापते: काश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
योगेश्वरेभ्यश्च सदा नमस्यामि कृताञ्जलि: ॥")
योगेष्टं, क्ली, (योगे सन्धिच्छिद्रादिपूरणे इष्टम् ।) सीसकम् । इत्यमर: । २ । ९ । १०५ ॥ (तथास्य पर्य्याय: ।
"नागं महाबलं चीनं पिष्टं योगेष्टसीसकम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
योग्यं, क्ली, (योज्यते इति । युज् + णिच् + ण्यत् ।) ऋद्धिनामौषधम् । वृद्धिनामौषधम् । इत्य-मर: । २ । ४ । ११२ ॥
योग्य:, त्रि, (योगाय प्रभवति । योग + "योगाद्-यच्च ।" ५ । १ । १०२ । इति यत् ।) प्रवीण: । योगार्ह: । (यथा, रघु: । ६ । २९ ।

"कान्ता गिरा सूनृतया च योग्या
त्वदेव कन्यास्ति ! तपोऽनुमीया ।")

उपायो । ध्यानः । इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च ।
(यथा, मार्कण्डेये । ७१ । १० ।
"अपत्नीको नरो भूप न योग्यो निजकर्म-
णाम् ।"

योधनसाधनभूतः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । ६ ।
"वानस्य वा केशिना योग्याभिः ।"
"योग्याभिर्योजनसाधनभूताभी रज्जुभिः ।" इति
सायनः । प्रकटादिपोषकौषः । यथा, ग्राम-
यवनाध्याये । १।७।१ । १९ ।
"योग च हि योग्यं प्रयच्छन्ति वै यत्रा
कर्मेष्यं यदशाचीनम् ।"
"योग्यं योजनीयमतद्रव्यादिकम् ।" इति
भट्टाचम् ।) पुष्पनक्षत्रं, पुं । इति मेदिनी ।
ये, ३८ ।

योग्यता, स्त्री, (योग्यस्य भावः । योग्य+तल् ।
टाप् ।) क्षमता । इति लोकप्रसिद्धिः । (यथा,
मार्कण्डेये । ११७ । ८ ।
"नवात्वाव्यायोग्यापि योग्यता नास्ति कामतः ।
योग्यायोग्यता नास्ति कावत्या हि
योग्यता ।")
[illegible] । न तु पदार्थानां
[illegible] । इति मानिक-
[illegible] । [illegible] तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्ता ।
यथा,—
"[illegible] योग्यता परिकीर्तिता ।"
इति भाषापरिच्छेदः ।
"योग्यता [illegible] पदार्थं इत्यादिना ।
[illegible] योग्यता इत्यर्थः ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible] ,"
इति [illegible] ।

योग्य[illegible], स्त्री (योग्य + टाप् ।) [illegible] । (यथा,
[illegible] । ८ । १६ ।
"[illegible]
[illegible] ।"
"[illegible]
[illegible] ।" इति [illegible] ।) [illegible] ।
इति मेदिनी । ३ । ३८ । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

सङ्कुः खलूरिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५२ ।
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ९ अध्याये ।
"अथातो योग्यासूत्रीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
अधिगतसर्वशास्त्रार्थमपि शिष्यं योग्यां कार-
येत् । स्नेहादिषु छेद्यादिषु च कर्मपथमुप-
दिशेत् । सुबहुश्रुतोऽप्यकृतयोग्यः कर्मस्वयोग्यो
भवति । तत्र पुष्पफलालाबुकालिन्दकत्रपुसै-
र्वारुककर्कारुकप्रभृतिषु छेद्यविशेषान् दर्शये-
दुत्कर्तनपरिकर्तनानि चोपदिशेत् । दृतिबस्ति-
प्रसेवकप्रभृतिषूदकपङ्कपूर्णेषु भेद्ययोग्याम् ।
सरोम्णि चर्मण्याततेऽवलेख्यस्य । मृतपशुसिरा-
सूत्पलनालेषु च वेध्यस्य । घुणोपहतकाष्ठवेणु-
नलनालीशुष्कालाबुमुखेष्वेष्यस्य । पनसबिम्बी-
बिल्वफलमज्जमृतपशुदन्तेष्वाहार्यस्य । मधू-
च्छिष्टोपलिप्ते शाल्मलीफलके विस्राव्यस्य । सूक्ष्म-
घनवस्त्रान्तयोर्मृदुचर्मान्तयोश्च सीव्यस्य । पुस्त-
मयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु बन्धयोग्याम् । मृदु-
मांसपेशीषूत्पलनालेषु च कर्णसन्धिबन्धयोग्याम् ।
मृदुषु मांसखण्डेष्वग्निक्षारयोग्याम् । उदक-
पूर्णघटपार्श्वस्रोतस्यलाबुमुखादिषु च नेत्रप्रणि-
धानबस्तिव्रणबस्तिपीडनयोग्यामिति । भवत-
श्चात्र ।
एवमादिषु मेधावी योग्यार्हेषु यथाविधि ।
द्रव्येषु योग्यां कुर्वाणो न प्रमुह्यति कर्मसु ॥
तस्मात् कौशलमन्विच्छन् शस्त्रक्षाराग्निकर्मसु ।
यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समा-
चरेत् ॥"
(युवती । यथा,—
"निदाघशरदोर्बाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा क्वापि शस्यते ।"
योग्या युवती । इति राजवल्लभः ।)

योजनं, क्ली, (युज्यते मनो यस्मिन्निति । युज्+
ल्युट् ।) परमात्मा । चतुःक्रोशी । योगः । इति
मेदिनी । ने, ११६ । ७ । (यथा, हरि-
वंशे । १४६ । ११ ।
"गान्धारकन्या यदने शुभाङ्गी
इव मया योजनमर्धितानाम् ।")
चतुःक्रोश्यर्थे यथा,—
"हस्तमात्राङ्गुलिकः षडङ्गुलद्वयकः प्रयः स्मृतः ।
तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशो धनुःसहस्रकः ॥
तच्चतुष्कं योजनं स्यादित्यादि मानशास्त्रम् ।
[illegible] योजनं भवति ।
[illegible] योजनम् । यथा,—
[illegible]-
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।"
इति लीलावती ।

योजनगन्धा, स्त्री, (योजनं गन्धोऽस्याः ।
[illegible] इति वा ।) कस्तूरी । स-
त्यवती । इति मेदिनी । ३, [illegible]
देवीभागवते । २ । २ । [illegible]
"[illegible]
जाता योजनगन्धा तु [illegible]

योजनगन्धिका, स्त्री, सत्यवती । [illegible]
कस्तूरी । इत्यमरः । [illegible]
[illegible] स्वार्थे कप्रत्ययेन [illegible]

योजनपर्णी, स्त्री, (यो[illegible]
पर्णं यस्याः ।) मञ्जिष्ठा । [illegible]

योजनवल्लिका, स्त्री (योजनवल्ली+
टाप् ।) मञ्जिष्ठा । [illegible]

योजना, स्त्री, योजनक्रिया । [illegible]
धातोरनप्रत्ययेन सिद्धम् ।

योजनवल्ली, स्त्री, (योजनं
वल्ली यस्याः सा ।) मञ्जिष्ठा ।
४ । ८१ । (तथास्याः पर्याय[illegible]
[illegible]
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी [illegible]
रसायनवल्ला काला [illegible]
भण्डीतकी [illegible]
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे [illegible]

योजितं, त्रि, कारितयोजनम् ।
कर्मणि क्तप्रत्ययेन सिद्धम् । [illegible]
वते । ४ । २१ । २२ ।
"अहं दण्डधरो राजा प्रजाना[illegible]
[illegible]

योटकः, पुं, योटनम् । [illegible]
[illegible]
वर्णयोटक-योनियोटक-वर्गयोटक-
योटकः । तत्र राशियोटके [illegible]
मद्दिकादशविषमसप्तकयो[illegible]
श्रीपतिसंहितायाम् ।
"षड्टकं त्रिकोणञ्च द्विद्वादशं
परस्परं [illegible]
षड्टके मर्त्युदोषो वैधव्यं [illegible]
त्रिकोणे पुत्रहानिः [illegible]
पुत्रवस्याष्टमे कन्या [illegible]
शुभं षड्टकं प्रोक्तं [illegible]
नवपञ्चमे ।
पुंसो यस्मात् [illegible]
धर्मे स्थिता सुतवती [illegible]
द्विद्वादशे धनवती [illegible]
रिपुके स्थिता धनवती
योटके समके [illegible]
सिंहघटौ सदा वर्ज्यौ [illegible]
राशियोटकमाह दीपिकायाम् ।
एकराशौ च दम्पत्योः शुभं [illegible]
चतुर्दशके चैव [illegible]
इति राशियोट[illegible]
षड्योटके षडष्टयोः [illegible]
राश्यधिपयोर्द्वयोः [illegible]
[illegible] दोषादिः [illegible]

।विरोधे षष्ठरिपुभावे चाधिरेव रोगादिः ।
। षड्योटकविचारः ॥ * ॥ अन्ये योटकाः
श्चभयान्न लिखिताः । इति ज्योतिषम् ॥
ग्रन्तरे जोटकशब्दश्चवर्गतृतीयादिश्च ॥
पुं, (यूयते म्रायते अनेनेति । यु+बाहु-
ात् तुः ।) परिमाणम् । इत्युणादिकोषः ॥
स्त्री, (यूयते अनेनेति । यु+“दाम्नीशस यु
सु तुद सि सिच मिह-पतदंश-नहः करणे ।”
२ । १८२ । इति ष्ट्रन् ।) योक्त्रम् । इत्यमरः ।
९ । १३ ॥ (यथा, गो॰ रामायणे । २ ।
। २९ ।
रतायामिवहयः सा योक्त्राय पशवो यथा ॥”)
[ऋ] पुं, (युध्यतीति । युध्+तृच् ।) युद्ध-
ा । तत्पर्य्यायः । भटः २ योधः ३ । इत्य-
ः । २ । ८ । ६१ ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्य-
र्वणि । २ । १८ ।
ाधिष्यते पुरीं योद्धा छिद्रं यदि लभेत सः ॥”)
पुं, (युध्यतीति । युध्+अच् ।) योद्धा ।
ग्रमरः । २ । ८ । ६१ ॥ (यथा, कथासरित्
गरे । १२ । २२ ।
ङ्कलमिलितैश्चान्यैर्योधास्तैः सैनिकैः सह ।
न्युर्वं तृसेश्वरं चण्डमहासेनान्तिकञ्च तत् ॥”)
, स्त्री, युद्धम् । (यथा, मार्कण्डेये ।१३५।१७।
ोधनेषु स्वरूपेण दमो यस्य दुरात्मनः ।
दमो वारयत्येव हन्ति तस्य रिपोर्गुरुम् ॥”)
खम् ॥ युधधातोर्भावे करणे चानट् (ल्युट्)
ययेन निष्पन्नम् ।
ंराव, पुं, (योधानां संरावः ।) अन्योन्यं
धानां युद्धायाह्वानम् । तत्पर्य्यायः । क्रन्द-
म् २ । इत्यमरभरतौ ॥
ः, पुं, (युध्+भावे घञ् । योधं युद्धं करो-
ति । योध+ष्ठः ।) योद्धा । योधशब्दात्
ियप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
ः, पुं, (यवस्य नल इव नलः काण्डोऽस्य ।
ृषोदरादिः ।) शस्यविशेषः । तत्पर्य्यायः ।
यनालः २ जूर्णाह्वयः ३ देवधान्यम् ४
ोम्नाला ५ बीजपुष्पिका ६ । इति हेमचन्द्रः ।
। ७४४ ॥
ः, पुं, स्त्री, (यौति संयोजयतीति । यु+
वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ।” उणा॰
। ५१ । इति निः ।) आकरः । इति मेदिनी ।
, ११ ॥ कारणम् । (यथा, उत्तररामचरिते । ६ ।
“अपयो रामसौमाहुर्याविसुमकटसयोः ।
सा योनिः सर्व्ववैराणां सा हि लोकस्य
निर्ऋतिः ॥”)
जलम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४९ ॥ (कुश-
द्वीपस्थनदीविशेषः । यथा,मार्कण्डेये ।१२१।७१।
“धूतपापा नदी नाम योनिश्चैव पुनः स्मृता ।
सीता द्वितीया विज्ञेया सा चैव हि निशा-
स्मृता ॥”
ता तमास्वविशेषः । यथा, महानिर्व्वाणतन्त्रे ।

“सनत्कुमारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्त्तितम् ।
तन्त्रान्तरञ्च देवेशि ! नवरत्नेश्वरं तथा ॥”)
प्राणिनामुत्पत्तिस्थानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तत्तु चतुरशीतिलक्षप्रकारम् । यथा,—
“चतुरशीतिलक्षाणि चतुर्भेदाश्च जन्तवः ।
अण्डजाः स्वेदजाश्चैव उद्भिज्जाश्च जरायुजाः ॥
एकविंशतिलक्षाणि ह्यण्डजाः परिकीर्त्तिताः ।
स्वेदजाश्च तथैवोक्ता उद्भिज्जास्तत्प्रमाणतः ॥
जरायुजाश्च तावन्तो मनुष्याद्याश्च जन्तवः ।
सर्व्वेषामेव जन्तूनां मानुषत्वं सुदुर्लभम् ॥”
इति श्रीगरुड़पुराणे प्रेतकल्पे धर्म्मप्रकटनो नाम
२ अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“जलजा नव लक्षाणि स्थावरा लक्षविंशतिः ।
कृमयो रुद्रसंख्याकाः पक्षिणां दशलक्षकम् ॥
त्रिंशल्लक्षाणि पशवश्चतुर्लक्षाणि मानुषाः ।
सर्व्वयोनिं परित्यज्य ब्रह्मयोनिं ततोऽभ्यगात् ॥”
इति-वृद्धविष्णुपुराणम् ॥ * ॥
अपि च ।
“स्थावरास्त्रिंशल्लक्षाश्च जलजो नवलक्षकः ।
कृमिजा दशलक्षाश्च रुद्रलक्षाश्च पक्षिणः ॥
पशवो विंशलक्षाश्च चतुर्लक्षाश्च मानवाः ।
एतेषु भ्रमणं कृत्वा द्विजत्वमुपजायते ॥”
इति-कर्म्मविपाकः ॥
(“भूतानाञ्चतुर्व्विधा योनिर्भवति जरायुण्ड-
स्वेदोद्भिदः । तासां खलु चतसृणामपि योनीना-
मेकैका योनिरपरिसंख्येयभेदा भवति भूता-
नामाकृतिविशेषापरिसंख्येयत्वात् । तत्र जरा-
युजानामण्डजानां प्राणिनामेते गर्भकरा भावा
यां यां योनिमापद्यन्ते तस्यां तस्यां योनौ तथा
तथा रूपा भवन्ति । तद्यथा कनकरजतताम्र-
त्रपुसीसान्यासिच्यमानानि तेषु मधूच्छिष्ट-
विम्बेषु । ते यदा मनुष्यविम्बमापद्यन्ते तदा
मनुष्यविग्रहेण जायन्ते । तस्मात् समुदाया-
त्मकः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते मनुष्यो
मनुष्यप्रभव इत्युच्यते तद्योनित्वात् ।” इति
चरके शारीरस्थाने तृतीयेऽध्याये । * ।)
-भगम् । इत्यमरः ।२।६।७६ ॥ तत्पर्य्यायः । वरा-
ङ्गम् २ उपस्थः ३ स्मरमन्दिरम् ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ रतिगृहम् ५ जन्मवर्त्म ६ अधरम् ७
अवाच्यदेशः ८ प्रकृतिः ९ अपथम् १० स्मर-
कूपकः ११ अप्रदेशः १२ प्रकृतिः १३ पुष्पी १४
संसारमार्गकः १५ संसारमार्गः १६ गुह्यम् १७
स्मरागारम् १८ स्मरध्वजम् १९ रत्यङ्गम् २०
रतिकुहरम् २१ कलत्रम् २२ अधः २३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रतिमन्दिरम् २४ स्मर-
गृहम् २५ कन्दर्पकूपः २६ कन्दर्पसम्बाधः २७
कन्दर्पसन्धिः २८ स्त्रीचिह्नम् २९ । इति जटा-
धरः ॥ स तु गर्भस्थायाः सप्तभिर्मासैर्भवति ।
इति सुखबोधः ॥ * ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“शुभः कमठपृष्ठाभो गजस्कन्धोपमो भगः ।
वामोन्नतश्चेत् कन्याः पुत्रदो दक्षिणोन्नतः ॥
आखुरोमा गूढ़मणिः सुश्लिष्टः संहतः पृथुः ।
तुङ्गः कमलवर्णाभः शुभोऽश्वत्थदलाकृतिः ॥
कुरङ्गखुररूपो यश्चुल्लिकोदरसन्निभः ।
रोमशो विवृतास्यश्च दृश्यनासोऽतिदुर्भगः ॥
शङ्खावर्त्तो भगो यस्याः सा गर्भमिह नेच्छति ।
चिपिटः कर्परकारः किङ्करीपददो भगः ॥
वंशवेतसपत्राभो गजरोमोच्चनासिकः ।
विकटः कुटिलाकारो लम्बगल्लस्तथाऽशुभः ॥”
इति काशीखण्डे ३७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च
कीर्त्तिता ।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥” * ॥
अथ योनिरोगाधिकारः ।
“तत्र योनिरोगाणां निदानान्याह ।
‘मिथ्याहारविहाराभ्यां दुष्टैर्दोषैः प्रदूषितात् ।
आर्त्तवाद्बीजतश्चापि दैवाद्वा सुभगे गदाः ॥’
रोगिणीनां योनीनां नामान्याह ।
‘उदावर्त्ता तथा वन्ध्या विप्लुता च परिप्लुता ।
वातला योनयो रुग्णा वातदोषेण पञ्चधा ॥
पञ्चधा पित्तदोषेण तत्रादौ लोहितक्षरा ।
प्रस्रंसिनी वामिनी च पुत्रघ्नी पित्तला तथा ॥
अत्यानन्दा कर्णिनी च चरणानन्दपूर्व्विका ।
अतिपूर्व्वापि सा ज्ञेया श्लेष्मला च कफादिमाः ॥
षण्डाण्डिनी च महती सूचीवक्त्रा त्रिदोषिणी ।
पञ्चैता योनयः प्रोक्ताः सर्व्वदोषप्रकोपतः ॥’
अथ नासां लक्षणान्याह ।
‘सा फेनिलमुदावर्त्ता रजःकृच्छ्रेण मुञ्चति ।
वन्ध्या नष्टार्त्तवा ज्ञेया विप्लुता नित्यवेदना ॥
परिप्लुता या भवति ग्राम्यधर्म्मे रुजा भृशम् ।
वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीड़िता ॥
चतसृष्वपि चाद्यासु भवत्यनिलवेदनाः ॥’
अनिलवेदनास्तोदादयः ॥ वातलायां त्वति-
शयिता वातवेदना बोद्धव्या । वातला इत्य-
न्वयात् ॥ * ॥
‘सदाहं चरते रक्तं यस्याः साः लोहितक्षरा ।
प्रस्रंसिनी संसते च क्षोभिता दुःप्रजायिनी ॥’
क्षोभिता विमर्द्दिता संसते स्वस्थानात् च्यवते
दुःप्रजायिनी दुष्टप्रजननशीला ।
‘सवातमुद्गिरेद्बीजं वामिनी रजसा युतम् ।
स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रघ्नी रक्तसंश्रयात् ॥’
पुत्रशब्दोऽत्रापत्योपलक्षकः ।
‘अत्यर्थं पित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता ।
चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥’
अत्यानन्दामसन्तोषं ग्राम्यधर्म्मेण विन्दति ।
कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां प्रजायते ॥’
कर्णिका मांसस्य कर्णिकारो ग्रन्थिः ॥
‘मैथुने चरणापूर्व्वं पुरुषादतिरिच्यते ।’
अतिरिच्यते रजो मुञ्चति इत्यर्थः ।
‘बहुशश्चातिचरणा तयोर्बीजं न विन्दति ॥’
बहुशः वारं वारं अतिरिच्यते तयोः चर-
णातिचरणयोः ।
‘श्लेष्मला पिच्छिला योनिः कण्डूयुक्तातिशीतला ।

चतसृष्वपि चाद्यासु शेषलिङ्गाच्छ्रयो भवेत् ।
अनार्त्तवास्तनी षण्डी खरस्पर्शा च मैथुने ।'
अस्तनी ईषत् स्तनौ यस्याः सा अत्र तस्याः षण्डी । अण्डिनीमाह ।
'महामेढ्रग्रहीताया बालाया अण्डिनी भवेत् ।'
महामेढ्रः पुरुषः तेन गृहीताया बालायाः सूक्ष्मयोनिच्छिद्राया अण्डिनी अण्डवल्लम्बमाना योनिर्भवति ।
'विवृतातिमहायोनिः सूचीवक्त्रातिसंवृता ।
सर्वलिङ्गसमुत्थानात् सर्वदोषप्रकोपजा ।
चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गनिदर्शनम् ।'
असाध्या योनीराह ।
'पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः ।'
पञ्च षण्डीप्रभृतयः । * ।
अथ योनिकन्दस्य निदानमाह ।
'दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात् ।
क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्वाताद्याः कुपिता यदा ।'
वाताद्याः कुपिता यदा यथा निदानकुपिता वाताद्याः । * । रूपमाह ।
"पूयशोणितसङ्काशं लकुचाकृतिसन्निभम् ।
जनयन्ति यदा योनौ नाम्ना कन्दः स योनिजः ॥"
लकुचाकृतिसन्निभं लकुचाकाराकारम् । गुह्यकमत्र विधेयं बोद्धव्यम् । * । वातजादिभेदेन रूपभेदमाह ।
"रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् ।
दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकं तु तम् ।
तिलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम् ।
सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं भवेत् ॥" * ।
अथ योनिरोगाणां चिकित्सा । तत्र वन्ध्याचिकित्सा । तस्या लक्षणमाह । वन्ध्या नष्टार्त्तवा ज्ञेयेति । ततः प्रथमतो नष्टार्त्तवाचिकित्सा ।
'आर्त्तवादर्शने नारी मत्स्यान् सेवेत नित्यशः ।
काञ्जिकञ्च तिलान् माषानुदश्विच्च तथा दधि ।
इक्ष्वाकुबीजदन्तीचपलागुडदमनकिण्वयवशूकैः ।
सगुडकृतैर्वर्त्तिर्योनिगता कुसुमसञ्जननी ।'
इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी । चपला पिप्पली । दमनो मदनफलम् । किण्वं सुराबीजम् ।
'पीतं ज्योतिष्मतीपत्रं राजिकोषासनं त्र्यहम् ।
शीतेन पयसा पिष्टं कुसुमं जनयेद्ध्रुवम् ।'
ज्योतिष्मती कटभीत्याख्यविशेषः करही इति लोके । पयसा दुग्धेन । * । अथ वन्ध्याचिकित्सा ।

'पक्वा सिता चामलका मधूकं
वटस्य शृङ्गं नवकेशरञ्च ।
दलक्ष्मचूर्णैरसनैर्निपीय
वन्ध्या सुपुत्रं नियतं प्रसूते ।'

अश्वगन्धाकषायेण सिद्धं दुग्धं घृतान्वितम् ।
ऋतुस्नाताङ्गना प्रातः पीत्वा गर्भं दधाति हि ।
पुष्योद्धृतं लक्ष्मणाया मूलं दुग्धेन कन्यया ।
पिष्ट्वा पीत्वा ऋतुस्नाता गर्भं धत्ते न संशयः ।
कुरण्टमूलं धातक्याः कुसुमानि वटाङ्कुराः ।
नीलोत्पलं पयोयुक्तमेतद्गर्भप्रदं ध्रुवम् ।

यावता पिबति पार्श्वपिप्पलं
क्षीरकेण सहितं हिताशना ।
श्वेतया विशिखपुङ्खया युतं
सा सुतं जनयतीह नान्यथा ॥"

श्वेतकुसुमया शरपुङ्खया सह ।
"पत्रमेकं पलाशस्य पिष्ट्वा दुग्धेन गर्भिणी ।
पीत्वा पुत्रमवाप्नोति वीर्य्यवन्तं न संशयः ।
शूकरशिम्बीमूलं मध्वा वा दधि पलस्य सपयस्कम्
पीत्वाथोभयलिङ्गीबीजं कन्यां न सूते स्त्री ।
पुत्रमञ्जारीमूलं पिष्ट्वाक्रान्ताशालिङ्गिनीसहिता ।
एतद् गर्भेऽहदिनं पीत्वा कन्यां न सर्वथा सूते ।
पुत्रमञ्जारी पतञ्जिया तस्या मूलम् । दृशालिङ्गिनी पञ्चगुरिया । * । गर्भप्रदभेषजकथनावसरे गर्भाजनकमपि भेषजमाह ।
'पिप्पलीविडङ्गटङ्कणसमचूर्णं या पिबेत् पयसा ।
ऋतुसमये नहि तस्या गर्भः संजायते क्वापि ।

आरनालपरिपेषितं त्र्यहं
या जवाकुसुममत्ति पुष्पिणी ।
सतुपुराणगुडसुहिसेविनी
सा दधाति नहि गर्भमङ्गना । * ।

तासु योनिषु चाद्यासु स्नेहादिक्रम इष्यते ।
वस्त्यभ्यङ्गपरीषेकप्रलेपपिचुधारणम् ।'
वस्तिरत्रोत्तरवस्तिः । क्रमचिकित्सा ।
'नतवार्त्ताकिनीकुष्ठसैन्धवामरदारुभिः ।
तिलतैलं पचेन्नारी पिचुं तस्य विधारयेत् ।
विप्लुतायां सदा योनौ यथा तेन प्रशाम्यति ।'
नतं तगरम् ।
'वातला कर्कशा स्तब्धामल्पस्पर्शा तथैव च ।
कुम्भीस्वेदैरुपचरेदन्तर्वेश्मनि संवृते ।
धारयेद्वा पिचुं योनौ तिलतैलस्य सा सदा ।
पित्तलानाञ्च योनीनां सेकाभ्यङ्गपिचुक्रियाः ।
शीताः पित्तहराः कार्य्याः स्नेहनार्थं घृतानि च ।
प्रस्रंसिनीं घृताभ्यक्तां क्षीरस्विन्नां प्रवेशयेत् ।
पिधाय वेशवारेण ततो बन्धं समाचरेत् ।
शुण्ठीमरिचकृष्णाभिर्धान्यकाजाजिदाडिमैः ।
पिप्पलीमूलसंयुक्तैर्वेशवारः स्मृतो बुधैः ।
धात्रीरसं सितायुक्तं योनिदाहे पिबेत् सदा ।
स्वर्णक्रान्ताभवं मूलं पिबेद्वा तण्डुलाम्बुना ।
योन्यास्तु पूयस्राविण्याः शोधनद्रव्यनिर्म्मितैः ।
सगोमूत्रैः सलवणैः पिण्डैः संपूरणं हितम् ।'
शोधनद्रव्याणि त्रिवृत्प्रभृतीनि ।
'दुर्गन्धां पिच्छिलां वापि चूर्णैः पञ्चकषायजैः ।
पूरयेद्धारयेद्राजवृक्षादिक्वथिताम्बुना ॥"
पञ्च कषायाः । वचावासापटोलप्रियङ्गुनिम्बाः । राजवृक्षादि धवखदिरा ।
"पिप्पल्यामरिचैर्माषैः शताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ।
वर्त्तिस्तुल्या प्रदेशिन्या योनौ श्लेष्मविशोधिनी ।
तुल्या प्रदेशिन्या दैर्घ्येण परिणाहेन च ।
कर्णिकायां वर्त्तयो देयाः शोधनद्रव्यनिर्म्मिताः ।
गुडूचीत्रिफलादन्तीक्वथितोदकधारया ।
योनिं प्रक्षालयेत्तेन तत्र कण्डूः प्रशाम्यति ।
सहपुष्पं सखदिरं पथ्या जातीफलं तथा ।

निम्बी पूगञ्च संचूर्ण्य वस्त्रपूतं नि
योनिर्भवति संकीर्णा न मदेच्च वर्ष
कपिकच्छूभवं चूर्णं कारयेद्विनिता
योनिः सङ्कीर्णा याति
नीरजस्वियं लब्ध्वा सुपुष्टी सुरभि
वामकः मैत्रवधापि यन्त्रारो
एषां चूर्णं घृते क्षिपेत् भक्ष्या
हत्वा सादेरयवाग्ड़
मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला
मेदे पयस्या काकोली
अजमोदा हरिद्रे द्वे प्रियङ्गुकटुरो
उत्पलं कुमुदं द्राक्षा काकोल्यौ
एतेषां कार्षिकैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपा
शतावरीरसं क्षीरं घृताच्च द्विगु
सर्पिरेतन्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं
पुमान् जनयते वीरान्

या चैवास्थिरगर्भा स्यात्
अल्पायुषं वा जनयेत् या च कन्या
योनिरोगे रजोदोषे परिस्रावे
प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम्
नाम्ना फलघृतं ख्यातमश्विभ्यां
अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपन्त्यत्र
जीवद्वत्सैकवर्णाया घृतञ्चात्र गृह्यं
आरण्यगोमयेनेह वह्निज्वाला च
मेदे मेदा महामेदा तयोरभावे
द्विगुणा देया । पयस्यात्र
काकोलीयुगलाभावे अश्वगन्धा द्विगु
प्रियङ्गुस्थाने केचिद्विङ्गु पठन्ति ।
काकोलीयुक्ता पुनः काकोल्यावित
क्षीरकाकोल्यौ द्वैगुण्यार्थं एतस्य
पाठो नानातन्त्रेषु नानाविधः । तत्र
तगरजीवकर्षभका एवाधिकाः ।
भयोरभावे विदारीकन्दो द्विगुणो दे
घृतं सकलयोनिरोगेषु । * ।

अथ योनिकन्दस्य चिकित्सा ।

[illegible]
पूरयेद्योनिमेतेषां चूर्णैः
त्रिफलायाः कषायेण सक्षौद्रेण च
प्रमदा योनिकन्देन बाधिता
अथ प्रसङ्गात् गुर्व्विण्या रोगाणां चि
'ह्रीबेरातिविषामुस्तमोचरसैः शृतं
दद्याद्गर्भे प्रचलिते प्रदरे कुक्षिरुजि
कुक्षिरुक् उदरव्यथा । चलितगर्भस्रा
वादिकायः । * ।

अथ गर्भस्रावपातयोर्निदानम्
'ग्राम्यधर्माध्वगमनयानासनप्रपीडनैः
ज्वरोपवासोत्पतनप्रहाराजीर्णधारणैः
वमनाच्च विरेकाच्च कृत्सनार्द्धपानका
तीक्ष्णक्षारोष्णकटुकातिरुक्षनिषेवणा
वेगाभिघातादिषमादासनाच्च्यवनाद्व
गर्भं पतति रक्तस्य सशूलं दर्शनं भवे

গোপালতাপনী।

[illegible] অন্তর্গত গোপালতাপনী নামে এই উপনিষৎখানি দুইটী টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছে। এই উভয় [illegible] ও দ্বিতীয়টী শ্রীবিশ্বেশ্বরপণ্ডিতের প্রণীত। পূজ্যপাদ গোস্বামীর ব্যাখ্যাটী সম্পূর্ণ ভক্তিরসের আধার স্বরূপ। [illegible] উপনিষৎখানি শেষোক্ত টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছিল তথাপি তাহাতে ভক্তিজ্ঞান-লাভাকাঙ্ক্ষী পবিত্রাত্মা বৈষ্ণ[illegible] নিমিত্ত ভক্তিপ্রধান গ্রন্থেরই অনুশীলন করিয়া থাকেন, কিন্তু, বিশ্বেশ্বরপণ্ডিতের টীকাটী [illegible] জ্ঞানপ্রধান গ্রন্থ ইহা অবশ্য স্বীকর্তব্য; কিন্তু, গোপালতাপনী গ্রন্থ পূর্ব্বোক্ত বিভাগ [illegible] প্রয়োজন। বিশেষত এই তাপনীগ্রন্থ ভক্তিজ্ঞান-পরায়ণ মহাত্মা বৈষ্ণবদিগেরই পরম [illegible] উপাদেয়, অথচ ঐরূপ যথার্থ টীকা এ প্রদেশে কুত্রাপি মুদ্রিত হয় নাই, এই জন্য [illegible] গোস্বামীর ভক্তিরসপূর্ণ টীকার বিশেষ অনুযায়ী জানিয়া এই উভয়বিধ টীকার সহিত এই গ্র[illegible] দেবীভাগবতের গ্রাহকের পক্ষে ॥০ মাত্র।

[illegible] মুদ্রিত হইয়াছে। ইহার মূল্য শব্দকল্পদ্রুম অথবা দেবীভাগবতের গ্রাহক [illegible] একত্রে লইলে তাঁহাদের পক্ষে ১৲ এক টাকা।

শ্রীহরিচ[illegible]

[illegible]

र्भपातनात् नियमे गर्भे पातनशीलं द्रव्यं समात्। र्भस्य स्रावपातयोः पूर्व्वरूपमाह। गर्भे पतत्यादि। पततिस्रावेण पातेन वा पतिष्यति स्रावपातयोरवधिमाह।

आचतुर्थात्ततो मासात् प्रस्रवेद्गर्भविद्रवः।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः॥'

आचतुर्थात् मासात् चतुर्थमासपर्य्यन्तम्। गर्भस्य विद्रवः। शोणितरूपगर्भः। स्रवति शोणितमिति भोजवचनात्। स्थिरशरीरस्य कठिनशरीरस्य गर्भस्य। गर्भपातस्य दृष्टान्तं दर्शयति।

'गर्भोऽभिघातविषमासनपीड़नाद्यैः
पक्वं द्रुमादिव फलं पतति क्षणेन॥'

यथा वृक्षलग्नं पक्वं फलमभिघातेनाकाल एव पतति तथा गर्भोऽप्यभिघातादिना अकालेऽपि पतति॥ * ॥ अथ गर्भस्रावस्य चिकित्सा।

'गुर्व्विण्या गर्भतो रक्तं स्रवेद्यदि मुहुर्मुहुः।
तन्निरोधाय सुस्निग्धमुत्पलादिशृतं पिबेत्॥'

उत्पलादिगणमाह।

'उत्पलं नीलमारक्तं कह्लारं कुमुदं तथा।
श्वेताम्भोजञ्च मधुकमुत्पलादिरयं गणः॥
संशीलितो हरत्येव दाहं तृष्णां ज्वरामयम्।
रक्तपित्तञ्च मूर्च्छाञ्च तथा छर्द्दिमरोचकम्॥'

अथ गर्भपातस्य उपद्रवानाह।

'प्रसंस्रमाने गर्भे स्याद्दाहः शूलञ्च पार्श्वयोः।
पृष्ठरुक् प्रदरानाहौ मूत्रसङ्गश्च जायते॥'

प्रसंस्रमाने पतति॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थानान्तरगमने चोपद्रवानाह।

'स्थानात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च जायते।
आमपक्वाशयादौ तु क्षोभः पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः॥'

पूर्व्वेऽप्युपद्रवाः पार्श्वशूलादयः॥ * ॥ तच्चिकित्सामाह।

'स्निग्धशीताः क्रियास्तेषु दाहादिषु समाचरेत्।
कुशकाशोरुबूकाणां मूलैर्गोक्षुरकस्य च॥
शृतं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत् परम्।
श्वदंष्ट्रामधुकक्षुद्राम्लानैः सिद्धं पयः पिबेत्।
शर्करामधुसंयुक्तं गुर्व्विणीवेदनापहम्॥'

अम्लानः पुष्पजातिः। अयं वाणपुष्प इति गौड़ादौ प्रसिद्धः।

'मृत्कोष्ठागारिका गेहसम्भवात्र च मृत्तिका।
समङ्गा धातकीपुष्पं गैरिकञ्च रसाञ्जनम्॥
तथा सर्ज्जरसश्चैतान् यथालाभं विचूर्णयेत्।
तच्चूर्णं मधुना लिह्याद्नारी प्रदरशान्तये॥'

मृत्कोष्ठागारिकासम्भवा मृत्कोष्ठागारिका वरटी तन्निर्म्मितगृहभवा मृत्तिका। समङ्गा लज्जालुः।

'कसेरूत्पलशृङ्गाटकल्कं वा पयसा पिबेत्।
पक्वं वचारसोनाभ्यां हिङ्गुसौवर्च्चलान्वितम्।
आनाहे तु पिबेत् दुग्धं गुर्व्विणी सुखिनी भवेत्॥'

सौवर्च्चलं सौचार इति लोके।

'तृणपञ्चकमूलानां कल्केन विपचेत् पयः।
तत् पयो गुर्व्विणी पीत्वा मूत्रसङ्गाद्विमुच्यते॥
शालीक्षुकुशकाशैः स्यात् शरेण तृणपञ्चकम्।
एषां मूलं तृषादाहपित्तास्रकृन्मूत्रगदं हरेत्॥'* ॥

अथ प्रसूताया योनेः क्षतादेश्चिकित्सा।

'तुम्बीपत्रं तथा लोध्रं समभागं सुचूर्णयेत्।
तेन लेपो भगे कार्य्यः शीघ्रं स्याद्योनिरक्षता॥
पलाशोडुम्बरफलं तिलतैलसमन्वितम्।
योनौ विलिप्तं विधिना गाढ़ीकरणमुत्तमम्॥"

इति भावप्रकाशः॥ * ॥

अथ कुयोनिप्राप्तिकारणानि।

"हरिष्कृणुमति गाश्ची ये गोविन्दं नार्च्चयन्ति ये।
लभन्ते नात्मविद्याञ्च सुतीर्थविमुखाश्च ये॥
सुवर्णं वस्त्रताम्बूलं रत्नमन्नं फलं जलम्।
आर्त्तेभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्व्वे सुप्तसदारकाः॥
प्रशस्तञ्च स्त्रीधनानि लोभादेव हरन्ति ये।
बलेन छद्मना वापि धूर्त्ताश्च परवञ्चकाः॥
नास्तिकाः कुहकाश्चौरा ये चान्ये वकवृत्तयः।
बालवृद्धातुरस्त्रीषु निर्द्दयाः सत्यवर्ज्जिताः॥
अग्निदा गरदा ये च ये चान्ये कूटसाक्षिणः।
अगम्यागामिनः सर्व्वे ये चान्ये ग्रामयाजिनः॥
याधाचरणसम्पन्ना वर्णादिधर्म्मवर्ज्जिताः।
देवोपदेवद्गुजरक्षोयक्षादिसेविनः॥
सर्व्वदा मादकद्रव्यपानमत्ता हरिद्विषः।
देवतोच्छिष्टपतितशूद्रश्राद्धान्नभोजिनः॥
असत्कर्म्मरता नित्यं सर्व्वपातकपापिनः।
पाषण्डधर्म्माचरणाः पुरोधोवृत्तिजीविनः॥
पितृमातृस्वसापत्यस्वदारत्यागिनश्च ये।
ये कदर्य्याश्च लुब्धाश्च नास्तिका धर्म्मदूषकाः॥
त्यजन्ति स्वामिनं युद्धे त्यजन्ति शरणागतम्।
गवां भूमेश्च हर्त्तारो ये चान्ये रत्नदूषकाः॥
महाक्षेत्रेषु सर्व्वेषु प्रतिग्रहरताश्च ये।
परद्रोहरता ये च तथा ये प्राणिहिंसकाः॥
परापवादिनः पापा देवतागुरुनिन्दकाः॥
कुप्रतिग्राहिणः सर्व्वे सम्भवन्ति पुनः पुनः॥
प्रेतराक्षसपैशाच्यतिर्य्यग्वृक्षकुयोनिषु।
न तेषां सुखलेशोऽस्ति इह लोके परत्र च॥
तस्मात् त्यक्ता निषिद्धार्थं विहितं कर्म्म कारयेत्।
यज्ञं दानं तपस्तीर्थं मन्त्रं देवं गुरुं भरेत्॥
नाचरेत् कुत्सितं कर्म्म मनसा च कदाचन।
विपाकं कर्म्मणां दृष्ट्वा योनिकोटिषु दुःसहम्॥
चतुर्भिरपि वर्णैस्तु सेव्यो धर्म्मो निरन्तरम्॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे १८ अध्यायः॥ * ॥

योनिदुष्टाया अशाध्वीत्वं यथा,—

"साध्वी स्त्री मातृतुल्या च सर्व्वथा हितकारिणी।
असाध्वी वैरतुल्या च शश्वत्सन्तापदायिका॥
सुखदुष्टा योनिदुष्टा चैवासाध्वीति विश्रुता॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे २ अध्यायः॥ * ॥

पापपुण्यफलं अधमोत्तमयोनिप्राप्तिर्यथा,—

"पापपुण्यफलं लोके प्रत्यक्षं खलु दृश्यते।
देवदानवमानुष्यतिर्य्यक्त्वं कृमियोनिता॥
नानायोनिषु जन्मानि नानाव्याधिप्रपीड़िताः।
मरणं बालवृद्धानामन्धत्वं कुब्जता तथा॥
ऐश्वर्य्यं सुदरिद्रत्वं पाण्डित्यं मूर्खता तथा।
एताश्चराचरे लोके भवन्ति कथमन्यथा॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे २१ अध्यायः॥ * ॥

पक्षियोनिप्राप्तिकारणं यथा,—

"इति श्रुतकथो विप्र! सारसं प्राह वानरः।
सम्यग्वेत्ति भवान् नूनं त्वं कथं पक्षितां गतः।
वृत्तान्तमेतं कथय श्रोतुमिच्छामि सारस!॥

सारस उवाच।

कथयिष्यामि तत् कर्म्म येनाहं दुर्गतिं गतः।
पक्षियोनिं गतो येन तत् सर्व्वं श्रोतुमर्हसि॥
धान्यखारीशतं साग्रमुत्सृष्टं हि त्वया पुरा।
बहुभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च नर्म्मदायाः परिग्रहे॥
पौरोहित्यमदाल्लोभाद्वञ्चयित्वा द्विजांस्तथा।
किञ्चिद्दत्त्वा तु तेभ्यश्च गृहीतमखिलं मया॥
विप्रसाधारणद्रव्यग्रहणोत्पन्नपातकात्।
पतितः कालसूत्रेऽहं नरके रक्तकर्द्दमे॥
वक्तुमत्र न शक्नोमि दुःखं वानर! नारकम्।
दैवात् कथमपि प्राप्त उत्तारो नरकाम्बुधेः॥
मया यदि तथापीह शकुनत्वमुपस्थितम्।
अपहृत्य पुरा कांस्यभाजनं भगिनीगृहात्॥
द्यूतकर्म्मे मया दत्तं तेन मे सारसी गतिः॥
इयञ्च ब्राह्मणी पूर्व्वं कांस्यचौरी सुदारुणा।
तेनेह सारसी जाता मद्भार्य्या सहधर्म्मिणी॥"

इति तत्रैव १९। २० अध्यायौ॥ * ॥

पापिनां नरकभोगानन्तरं स्थावरादियोनिप्राप्तिर्यथा,—

"स्थावराः कृमयोऽब्जाश्च पक्षिणः पशवो नराः।
धार्म्मिकास्त्रिदशास्तद्वन्मोक्षिणश्च यथाक्रमम्॥
सहस्रभागप्रथमा द्वितीयानुक्रमास्तथा।
सर्व्वे ह्येते महाभाग यावन्मुक्तिसमाश्रयाः॥"

इति विष्णुपुराणे २ अंशे ५ अध्यायः॥

"पापिनां नरकभोगानन्तरं स्थावराद्यासूत्तरोत्तरमुत्कृष्टासु नवधा भिन्नासु योनिषु जन्मक्रममाह। स्थावरा इति। अब्जा मत्स्यादयः। धार्म्मिका नरेष्वेव पुण्यविशेषेण केचिन्मोक्षिणश्च सुखवश्च यथाक्रमं भवन्तीति शेषः। तेषाञ्च पूर्व्वबाहुल्यमुत्तरोत्तराल्पत्वञ्चाह सहस्रेति। द्वितीयानुक्रमाः द्वितीयोऽनुक्रम उद्देशो येषां द्वितीयस्थानेऽनुक्रान्ता ये कृमयस्ते सहस्रभागप्रथमाः सहस्रभागाः सहस्रगुणाः प्रथमाः प्रथमनिर्द्दिष्टाः स्थावरा येषां ते। कृमिभ्यः सहस्रगुणमधिकाः स्थावराः। तत्सहस्रतमभागाः कृमयः इत्यर्थः। पञ्चम्यन्तपाठेऽपि द्वितीयस्थानेऽनुक्रान्तात् कृमिवर्गात् सहस्रगुणाः स्थावरा इत्येवार्थः। तथा सर्व्वे ह्येत इति। यथा स्थावराः स्थानान्तरनिर्द्दिष्टेभ्यः कृमिभ्यः सहस्रगुणमधिकाः। तथा कृमयः स्थानान्तरनिर्द्दिष्टेभ्योऽब्जेभ्यः सहस्रगुणमधिकाः। एवं पक्ष्यादिष्वपि द्रष्टव्यम्। मोक्षं सम्यगाश्रयन्ते इति मोक्षसमाश्रयाः सुखवो ज्ञाननिष्ठाः तत्पर्य्यन्तमेवं पूर्व्वपूर्व्व[illegible]रोत्तरन्यूनत्व-[illegible]

क्रमः । ततः परं मुक्तिः । एतच्च संसारिजीव-बाहुल्यकथनं मोक्षस्य दुर्लभत्वख्यापनार्थम् । अयञ्च नवधा निर्द्दिष्टो जन्मक्रमः प्रायिक एव । तदुक्तमादित्यपुराणे ।
"जन्मक्रमेणापि मानुष्यं प्राप्यन्ते पुण्यगौरवात् ।
विचित्रा गतयः पुंसां कर्म्मणां गुरुलाघवैः ॥"
इति तट्टीका ॥

कुयोनिमोचनं यथा,—
वाराह उवाच ।
"येन गर्भं न गच्छेत तन्मे शृणु हि माधवि ! ।
कथयिष्यामि ते ह्येवं सर्व्वधर्म्मविनिश्चयम् ॥
कृत्वापि विपुलं कर्म्म आत्मानं न प्रशंसति ।
कुर्व्वंस्तु बहुकर्म्माणि शुद्धेनैवान्तरात्मना ॥
कृत्वापि मम कर्म्माणि मत्प्रियाणि वसुन्धरे ! ।
नैव कुर्व्वन्त्यहङ्कारं क्रोधञ्चैव न गच्छति ॥
समं पश्यति चित्तेन लाभालाभविवर्ज्जितः ।
पञ्चानामिन्द्रियाणाञ्च समर्थो निग्रहे रतः ॥
कार्य्याकार्य्यं विजानाति सर्व्वधर्म्मेषु निष्ठितः ।
शीतोष्णवातवर्षादिक्षुत्पिपासासहश्च यः ॥
यो दरिद्रो निरालस्यः सत्यवागनसूयकः ।
स्वदारनिरतो नित्यं परदारविवर्ज्जितः ॥
सत्यवादी विशुद्धात्मा नित्यं भागवतप्रियः ।
संविभागी विशेषज्ञो नित्यं ब्राह्मणवत्सलः ॥
प्रियवादी द्विजानाञ्च मम कर्म्मपरायणः ।
कुयोनिन्तु न गच्छेत मम लोकाय गच्छति ॥"

वियोनिमोचनं यथा,—
"अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ! ।
यो वियोनिं न गच्छेत मम कर्म्मपरायणः ॥
जीवहिंसानिवृत्तस्तु सर्व्वभूतहितः शुचिः ।
सर्व्वत्र समतायुक्तः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥
वाक्ये क्षिप्तोऽपि वदति याम्यो दान्तः शुभे रतः ।
स्वयं नैव विजानाति परेषामहितं क्वचित् ॥
सत्यञ्च संचरेत् शीतदयञ्च न जल्पति ।
सर्व्वेषु निरतो यः पर्य्येति ज्ञाननिश्चयः ॥
निन्द्यञ्च दर्शनात् किञ्चित् परोक्षेऽपि न च
क्षिपेत् ।
ऋतुकालेऽभिगच्छेत अपत्यार्थं स्वकां स्त्रियम् ॥
ईदृशास्तु नरा भद्रे ! मम कर्म्मपरायणाः ।
ते वियोनिं न गच्छन्ति मम गच्छन्ति सुन्दरि ॥"

तिर्य्यग्योनिमोचनं यथा,—
वाराह उवाच ।
"गुह्यानां परमं गुह्यं तच्छृणुष्व वसुन्धरे ! ।
तिर्य्यग्योनिगमनाच्चापि यो न गच्छति किञ्च-
नम् ।
आरम्भात् चतुर्दश्यां मैथुनं यो न गच्छति ।
सुरा परस्य पानानि यश्चैव न विक्रुष्यति ॥
दारांश्च वन्दति च यो मम नित्यमनुव्रतः ।
दैवं सेवेत मनुजः शिवमाहात्म्यपूजकः ॥
प्राणैश्च जीवति च यः प्रतिमानी गुणान्वितः ।
अनुग्रः सर्व्वकार्य्येषु अनन्यो नियतव्रतः ॥
रिक्तं चाऽङ्कुशमौलि कौमारव्रतसंस्थितः ।
सर्व्वभूतदयायुक्तः सर्व्वत्र च समन्वितः ॥
मतिमान्नैव लप्येत परार्थेषु कदाचन ।
ईदृशीं बुद्धिमास्थाय मम कर्म्माणि कुर्व्वते ।
तिर्य्यग्योनिं न गच्छेत मम लोकाय गच्छति ॥"
इति वराहपुराणे योनिगर्भमोचननामाध्यायः ॥

योनिकन्दः, पुं, (योनौ कन्द इव ।) योनिरोगविशेषः । तस्य निदानं यथा,—
"दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्व्यायामादतिमैथुनात् ।
क्षताच्च नखदन्ताद्यैर्व्वाताद्याः कुपिता यदा ॥"
वाताद्याः कुपिता यथा । यथा निदानकुपिता वाताद्याः । रूपमाह ।
'पूयशोणितसङ्काशं लकुचाकृतिसन्निभम् ।
जनयन्ति यदा योनौ नाम्ना कन्दः स योनिजः ॥'
लकुचाकृतिसन्निभं लकुचाकाराकारम् । गुडकमञ्च विशेष्यं बोद्धव्यम् । * । वातजादिभेदेन रूपभेदमाह ।
'रूक्षं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्द्दिशेत् ।
दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकन्तु तत् ॥
तिलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमत् कफात्मकम् ।
सर्व्वलिङ्गसमायुक्तं सान्निपातात्मकं भवेत् ॥'
अस्य चिकित्सा । योनिशब्दे द्रष्टव्या ।" इति भावप्रकाशः ॥

योनिजं, त्रि, (योनेर्ज्जायते इति । जन्+डः ।) योनिनिःसृतशरीरादिकम् । यथा,—
"सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा ।
योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं घ्राणलक्षणम् ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ।
"योनिजादीति । योनिजमयोनिजञ्चेत्यर्थः । योनिजमपि जरायुजमण्डजञ्च । जरायुजं मानुषादीनां अण्डजं सर्पादीनाम् । अयोनिजं स्वेदजोद्भिज्जादिकम् । स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः । उद्भिज्जास्तरुगुल्माद्याः । नारकिणां शरीरमप्ययोनिजम् ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

योनिदेवता, स्त्री, (योनेर्द्देवता ।) पूर्व्वफल्गुनीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

योनिमुद्रा, स्त्री, (योन्याकृतिर्मुद्रा हस्तभङ्गी ।) भगवत्याः पूजायां प्रदर्शनीयाङ्गुलीरचितयोन्याकारमुद्राविशेषः । यथा,—
"पञ्च प्रणामान् कृत्वाथ ॐ ह्रीं श्रीमिति मन्त्रकैः ।
अन्येषां पुरतश्चैव अधिकाख्या यथेच्छया ।
योनिमुद्रां ततः पश्चात् दर्शयित्वा विसर्ज्जयेत् ॥
द्वौ पाणी प्रसृतीकृत्य कृत्वा तूत्तानमञ्जलिम् ।
अङ्गुष्ठाग्रद्वयं न्यस्य कनिष्ठाग्रद्वयोस्ततः ॥
अनामिकायां वामस्य तर्ज्जनीं पुरो न्यसेत् ।
दक्षिणस्यानामिकायां कनिष्ठां दक्षिणस्य च ॥
अनामिकायाः पृष्ठे तु मध्यमे विनियोजयेत् ।
द्वे तर्ज्जन्यौ कनिष्ठाग्रे तदग्रेणैव योजयेत् ॥
योनिमुद्रा समाख्याता देव्याः प्रीतिकरी सदा ।
त्रिवारं दर्शयेदन्ते मूलमन्त्रेण साधकः ।
तां मुद्रां शिरसि न्यस्य मण्डलं विन्यसेत्ततः ॥"
इति कालिकापुराणे ५९ अध्यायः ॥ * ॥
पारिभाषिकयोनिमुद्रा यथा । मन्त्रमुक्तावल्याम् ।
"उपविश्यासने मन्त्री प्राङ्मुखो ...
षट्चक्रं चिन्तयेद्देवि ! ...
चतुर्द्दलं स्यादाधारं स्वाधिष्ठानम् ...
नाभौ दशदलं पद्मं सूर्य्यसंख्यदलं हृदि ।
कण्ठे स्यात् षोड़शदलं ...
सहस्रदलमाख्यातं ब्रह्मरन्ध्रे महेश्वरि ।
आधारे कन्दमध्यस्थं त्रिकोणमतिसुन्दर...
त्रिकोणमध्ये देवेशि ! कामबीजं
कामबीजोद्भवं तत्र स्वयम्भुलिङ्गमुत्तमम् ।
तस्योपरि पुनर्ध्यायेत् चित्कलां ...
ध्यायेत् कुण्डलिनीं दे...
चित्कलया कुण्डलिनी तेजोरूपा
आधारादीनि पद्मानि भित्त्वा तेन ...
हंसेन मनुना देवीं ब्रह्मरन्ध्रं नयेत् ...
सदाशिवेन देवेशि ! रममाणं रतेन ...
अमृतं जायते देवि ! तदुत्थात्
तद्रुद्रवामृतं देवि ! लाक्षारसस...
तेनामृतेन देवेशि ! तर्पयेत् परदेवता...
षट्चक्रदेवतास्तत्र सन्तर्प्यामृतधारया ।
आनयेत्तेन मार्गेण मूलाधारं पुनः सु...
ततस्तु परमेशानि ! जपमालां ...
चिन्तयेत् विसतन्त्वाभा ब्रह्मनाड़ी...
तया संग्रथिता ध्येया ...
अनुलोमविलोमेन मन्त्रवर्णविभेदतः ।
मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् पञ्चाशतं ...
कुर्य्याद्वर्णमयीं मालां ...
परमार्थं मेरुरूपं लङ्घनं नैव कारये...
सबिन्दुं वर्णमुच्चार्य्य पश्चान्मन्त्रं ...
अष्टोत्तरशतं मूलमन्त्रं ध्यानेन संजपे...
वर्गाणामष्टवर्णांश्च अष्टवारं जपेत् सुधीः ।
अ क च ट त प य श इत्यष्टवर्ग...
योनिमुद्रा महेशानि ! तव स्नेहात् ...
मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिमुद्रां न वेत्ति ...
शतकोटिजपेनापि तस्य सिद्धिर्न जायते ।
इति ज्ञानानन्दतरङ्गि...

योनिरोगः, पुं, (योनेः रोगः ।) भगन्दरः । सुश्रुते । २ । ४५ ।
"शूलोदावर्त्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोगावरक्तपित्तश्रमक्लमहरम् ।" * ।)
निदानादिर्योनिशब्दे द्रष्टव्यः ॥

योन्यर्शः, [स्] क्ली, (योनिजातमर्शः ।) जातरोगविशेषः । तत्पर्य्यायः । कन्दः इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,—
"केचित्तु भूयांसमेव देशमुपदिशन्त्यर्शसामपत्यपथं गलमुखनासिकाकर्णत्वक्च ।" इति चरके चिकित्सास्थाने अध्याये ।)

योषा, स्त्री, (यौति मिश्रीभवतीति । यु बाहुलकात् सः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ । स्त्रियां टाप् ।) नारी । इत्यमरः । २ । (यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ...

यथा दारुमयी योषा नटादीनां प्रचेष्टते ।
था स्वकर्म्मवशगो देही सर्व्वत्र वर्त्तते ॥")
त्, स्त्री, (योषति पुमांसं युष्यते पुंभिरिति
। युष्+"हृसृरुहियुषिभ्य इतिः ।" उणा०
। ९९ । इति इतिः ।) नारी । इत्यमरः । २ ।
। २ ॥ (यथा, मेघदूते । १ । ६९ ।
गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं
द्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः ॥")
स्या अवध्यत्वं यथा, वह्निपुराणे ।
तं प्रेक्ष्य भरतं क्रुद्धं शत्रुघ्नो वाक्यमब्रवीत् ।
अवध्याः सर्व्वभूतानां योषितः क्षम्यतामिति ॥"
षित्प्रिया, स्त्री, (योषितां प्रिया ।) हरिद्रा ।
इति भावप्रकाशः ॥
षिता, स्त्री, (योषित्+टाप् ।) नारी । यथा,
"स्त्री वधूरबला नारी प्रिया रामा जनिर्ज्जनी ।
योषा योषिद्योषिता च जोषिज्जोषा च
जोषिता ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
यथा, मुण्डकोपनिषदि । २ । १ । ५ ।
"तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्य्यः
सोमात् पर्ज्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् ।
पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां
बह्वीः प्रजाः पुरुषात् सम्प्रसूताः ॥")
क्तिकः, पुं, (युक्तिं करोतीति । युक्ति+ठण् ।)
र्म्मसचिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ युक्ति-
योग्ये, त्रि ॥
गिकः, त्रि, (योगस्यायमिति । योग+अण्+
स्वार्थे कन् ।) योगसम्बन्धी । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥
गिकः, त्रि, (योगाय प्रभवतीति । योग+
"योगाद्यच्च ।" ५ । १ । १२९ । इति ठञ् ।)
प्रकृतिप्रत्यययोगलभ्यार्थवाचकः । यथा । योगाय
प्रभवति । इति योग्यः यौगिकः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ "योगरूढ़ाश्च रूढ़ाश्च यौगिका-
श्चेति ते त्रिधा । आदित्यादिशब्दा यौगिकाः
अदितेरपत्यानीति ढक्प्रत्ययेन केवलं योगार्थ
एव ।" इत्यलङ्कारकौस्तुभे २ किरणः ॥ ✱ ॥
"यौगिकं नाम लक्षयति विभजते च ।
'योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् ।
समासस्तद्धितान्तञ्च कृदन्तञ्चेति तत्त्रिधा ॥'
यन्नाम स्वान्तर्गतविष्टशब्दानां योगलभ्यस्यैव
यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रतिहेतुस्तन्नाम तादृ-
शार्थे यौगिकम् । योगरूढ़न्तु कृष्णसर्पादिपदं
योगेनावच्छिन्नस्य रूढ्यर्थस्य बोधकं न तु
लभ्यमात्रस्य । तच्च यौगिकं त्रिविधं समास-
स्तद्धितान्तं कृदन्तञ्चेति । द्वन्द्वोऽपि समासः स्वव-
टकशब्दानामाकाङ्क्षया लभ्यस्य धवखदिरा-
द्यर्थस्यान्वयबोधकतया यौगिक एव । सर्व्वञ्चेदं
रूढ़ान्यत्वेन विशेषणीयं नातः कृष्णसर्पादौ
वासुदेवादौ पङ्कजादौ च योगरूढ़ेऽतिप्रसङ्गः ।
मामको श्वश्रूः गृहेत्यादौ ठीवादेः स्त्रीत्व-
वाचित्वे तादृशं नाम यौगिकमेव अन्यथा तु

स्त्रीत्वादिमति तत्तदर्थे रूढ़मेव नाम्नो विभा-
गस्य व्याघातः ॥ यौगिकेषु समासं लक्षयति ।
'यादृशस्य महावाक्यस्यान्तस्थादिर्व्विशार्थके ।
यादृशार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः ॥'
यादृशमहावाक्योत्तरन्त्वतलादिः स्वार्थस्य यादृ-
शार्थावच्छिन्नविषयताशालिबोधे हेतुस्तादृशं
तद्वाक्यं तथाविधार्थे समासः । पाचकादिकन्तु
पाककर्त्राद्यर्थकं वाक्यमपि स्वघटकानेकनाम
लभ्यतादृशार्थकत्वविरहान्न महावाक्यम् । प्रकृ-
त्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययो-
ग्यत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं वाच्यम् । तेन
उपकुम्भादौ नाथापितैवा नीलघटत्वत्वमित्यादौ
नीलघटत्वादिभागेऽतिप्रसङ्गः । चौरपायीत्यादि
कस्तु प्रकृत्यर्थावच्छिन्नकृदर्थस्यान्वयबोधे समर्थो-
ऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पान
शीलसामान्यस्याप्रत्ययात् । राज्ञः पुरुषत्वमित्या-
दितो राजन्येव पुरुषभावः प्रतीयते न तु राज-
पुरुषस्य भावः तद्धितानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वित
स्वार्थबोधकत्वादतो राज्ञः पुरुषेत्यादिभागे न
प्रसङ्गः । पायंपायमित्यादिणमन्तभागस्तु स्वार्था-
वच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्वयबोधको न तु
त्वादिप्रत्ययार्थस्य प्रश्यायेत्यादौ समासव्यप-
देशोऽत्ववादिशब्दसंस्कारप्रयोजनको गौणः ॥"
✱ ✱ ✱ ✱ ✱ ✱
"यौगिकेषु क्रमप्राप्तं तद्धितान्तं नाम लक्षयति ।
'यन्नाम तद्धितं यच्च यत्क्रमं सन्नदर्थकम् ।
यद्द्वयं यत्क्रमं तत्र तद्धितान्तं निगद्यते ॥'
यद्यपि नामोत्तरतद्धितत्वं तद्धितोत्तरनामत्वं
वा प्रत्येकं बहुगुड़ो द्राक्षेत्यादौ दाक्षिरित्यादौ
व्याप्यापकमेव तद्धितान्ते नाम्नि तथापि यादृशं
नाम यच्च तद्धितं यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं सदा-
दृशार्थस्यान्वयबोधे समर्थं तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं
तद्द्वयमपि तादृशार्थे तद्धितान्तं नामेत्यर्थः
पचतितरामित्यादिकन्तु नामैव न प्रागेव तु
तद्धितान्तं तस्यापि लक्ष्यत्वे यः शब्दस्तद्धितं
यच्चेति पठनीयं टावादेरपि तद्धितत्वोपगमा-
दजाद्याश्वौत्यादेर्नासंग्रह इति वदन्ति ।
कृदन्तं नाम लक्षयति ।
'यद्धात्वर्थान्वितस्वार्थधीकृत् कृद्यादृशं भवेत् ।
तद्धातूत्तरगं तन् कृत् कृदन्तं नाम तादृशम् ॥'
यद्धात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशानु-
पूर्व्यवच्छिन्नस्य यत्कृतो निश्चयः कारणं तद्धा-
तूत्तरगं तत् कृदेव तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नं सत्
कृदन्तं नाम । यथा पाठकपाच्यमानादि तद्धि
धात्वर्थेनान्वितस्य स्वार्थकर्त्रादेः कर्म्मत्वादा-
वन्वयबोधं प्रति द्वितीयाद्यंश तादृशानुपूर्व्वि-
कत्वेन निश्चीयमानं हेतुः चैत्रेण ग्रामस्य
गन्तव्यमित्यादौ धात्वर्थे स्वार्थमिष्टसाधनत्वादिकं
बोधयदपि तथादिकं धात्वर्थनिष्ठविषयतानिरू-
पितस्वार्थविषयताकबोधजनकत्वेन धात्वर्था-
न्वितस्वार्थकमेव भावकृतामपि स्वरूपार्थकत्वं
युक्तमादितमेव ॥" इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

अगुरुः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"अयोगुरुः मसृद्दिष्टो यौगिको लौहनामभिः ॥"
इति गारुडे २०५ अध्यायः ॥)
यौजनशतिकः, त्रि, (योजनशतं गच्छतीति ।
योजनशत+"क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्या-
नम् ।" ५।१।७४। इत्यस्य वार्त्ति० इति । ठञ् ।)
योजनशतगमनकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(योजनशतादभिगमनमर्हतीति वाक्ये योजन-
शताभिगमनकर्त्ता । इति काशिका ॥)
यौजनिकः, त्रि, (योजनं गच्छतीति । योजन+
"योजनं गच्छति ।" ५ । १ । ७४ । इति ठञ् ।)
एकयोजनगमनकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
यौट, ऋ सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्द्दशस्वरी । ऋ, अयु-
यौटत् । यौटति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥
यौड़, ऋ सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्द्दशस्वरी । ऋ, अयु-
यौड़त् । यौड़ति काष्ठं तक्षा । इति दुर्गादासः ॥
यौतकं, क्ली, (युतकयोर्व्वधूवरयोरिदम् । युतक+
अण् । युतकमेवेति । स्वार्थे अण् वा ।) यौतु-
कम् । इति हलायुधरायमुकुटौ । २ । ८ । २८ ॥
(यथा, मनुः । ९ । १३१ ।
"मातुस्तु यौतकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव
सः ॥"
अस्य विशेषविवरणन्तु यौतुकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
यौतवं, क्ली, परिमाणम् । इत्यमरः । २ । ९ । ८५ ॥
यौतुकं, क्ली, यौतकम् । विवाहकाले दम्पत्योर्लब्धं
धनम् । उपचारात् अन्नप्राशनादिसंस्कारकाल-
लब्धमपि । युतकं योनिसम्बन्धः तत्र भवमिति
अणि यौतकम् । युतयोर्व्वधूवरयोरिदमिति वा
कणि यौतकम् ॥ यौतकमुकारमध्यमपि ।
यौतकं यौतुकञ्च तत् । इति वाचस्पतिः ॥ यौत-
कादि तु यद्देयं स दायो हरणञ्च तदित्यत्रामर-
टीकायां भरतः ॥ ✱ ॥ स्त्रिया यौतकधनस्याधि-
कारक्रमो यथा,—
"यत्तु दुहितृमात्राधिकारार्थं गौतमवचनम् ।
'स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्च ।'
यच्च नारदस्य ।
'मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितॄणां तदन्वयः ॥'
यच्च कात्यायनस्यापि ।
'दुहितॄणामभावे तु रिक्थं पुत्त्रेषु तद्भवेत् ॥'
यच्च याज्ञवल्क्यस्य ।
'मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥'
तानि पूर्व्वोक्तदेवलवचनविरोधेन यौतकधन-
मात्रविषयाणि । अतएव मनुः । ९ । १३१ ॥
'मातुश्च यौतकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव सः ॥'
यौतकं परिणयनलब्धम् । यु मिश्रणे इति धातो-
र्युत इति पदम् । मिश्रता च स्त्रीपुंसयोरेकशरी-
रता तच्च विवाहाद्भवति । अस्थिभिरस्थीनि
मांसैर्म्मांसानि त्वचा त्वचमिति श्रुतेः । अतो
विवाहकाललब्धं यौतकम् । ततश्च परिणयन-
लब्धं स्त्रीधनं दुहितुरेव न पुत्त्रायाम् । तत्रैव

क्रमार्थं गौतमवचनम्। स्त्रीधनं दुहितॄणाम-प्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्च। प्रथममप्रत्तानां तदभावे प्रत्तानां तदभावे समूढानाम्। स्त्रीधनं दुहितॄणामिति सामान्यतः प्राप्तत्वात्। अप्रत्तानामित्यादेस्तु क्रमार्थत्वात्। तथा, याज्ञवल्क्यः।

‘अप्रजःस्त्रीधनं भर्त्तुर्ब्राह्म्यादिषु चतुर्ष्वपि।
दुहितॄणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत्॥’

तत्र ब्राह्मादिषु विवाहेषु यच्छ्रमध्यधिधनं स्त्रिया तत् तस्यां मृतायां प्रथमं दुहितॄणामेव तत्रापि प्रथमं कन्यायास्तदभावे प्रत्तायास्तदभावे परिणीतायाः सर्व्वदुहितृभावे च पुत्त्रस्याधिकारः अप्रजःस्त्रीधने भर्त्तुरधिकारात्। इत्यस्मिन्ना अप्रत्तापदेन अप्रत्ताद्यभावे समूढाया अप्यधिकारः सूचितः।

‘ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व्वप्राजापत्येषु यद्धनम्।
अप्रजायामतीतायां भर्त्तुरेव तदिष्यते॥
यत्त्वस्याः स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु।
अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तदिष्यते॥’

अस्याः स्याद्दत्तमिति पराचीनं पूर्व्वत्रानुषज्यते। तेन विवाहेषु यद्धनं दत्तमिति सम्बन्धात् वैवाहिकधनमात्रप्रतीतेर्न यावद्धनविषयत्वम्, तथा यमः।

‘आसुरादिषु यद्दत्तं विवाहेषु प्रदीयते।’

विवाहक्रियायां पूर्व्वापरीभूतायां यद्दत्तं प्रदीयते इति यौतकधनमात्रगोचरत्वमेव प्रतीयते।” इति दायभागः॥ “ऊढाया यौतकधने प्रथमं कुमारी तदभावे वाग्दत्ता अधिकारिणी। एतयोरभावे ऊढयोः पुत्त्रवतीसम्भावितपुत्त्रयोर्युगपदधिकारः। एकाभावे चापरायाः। एतयोरभावे बन्ध्याविधवयोस्तुल्याधिकारः। एकाभावे चापरायाः। ततः पुत्त्रदौहित्रपौत्त्रप्रपौत्त्रसपत्नीपुत्त्रपौत्त्रप्रपौत्त्राणां क्रमेणाधिकारः। गन्ध-र्व्वमते सपत्नीपुत्त्रानन्तरं दौहित्रस्याधिकार इति विशेषः। ततो ब्राह्मादिविवाहपञ्चकसमयलब्धयौतकधने भर्त्ता भ्राता माता पिता चेति क्रमः। आसुरादिविवाहत्रयसमयलब्धयौतकधने माता पिता भ्राता भर्त्ता चेति क्रमः। ततो देवरः ततो देवरपुत्त्रभर्त्तृश्वशुरपुत्त्रौ भगिनीपुत्त्रः ततो भर्त्तृभागिनेयः ततो भ्रातृपुत्त्रः ततो जामाता ततः श्वशुरः ततो भ्रातृश्वशुरः ततः आसन्नसपिण्डक्रमेण सपिण्डाः ततः सकुल्याः ततः समानोदकाः।” इति तट्टीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारः॥

यौधिष्ठिरं, त्रि, (युधिष्ठिरस्य इदमिति। युधिष्ठिर+अण्।) युधिष्ठिरसम्बन्धि

“... च यौधिष्ठिरी ... ।

अदारयत संग्रामे मघवा इव दानवम्॥”

वासुदेवस्य पत्नीविशेषे, स्त्री। यथा, हरिवंशे। १६०। २०—२१।

“कौशिक्यां सुतसोमायां यौधिष्ठिर्य्यां युधिष्ठिरः।
कापाली गरुडश्चैव जज्ञाते चित्रयोधिनौ॥
एवमादीनि पुत्त्राणां सहस्राणि निबोध मे।
दशायुतं समाख्याता वासुदेवस्य ते सुताः॥”)

यौधेयः, पुं, (योधमर्हतीति। योध+ढञ्। यद्वा, “पार्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ।” ५। ३। ११७। इति स्वार्थे अञ्।) योद्धा। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (युधिष्ठिरपुत्त्रः। स च शैव्यराजदौहित्रः। यथा, महाभारते।१।९५।७६।

“युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैव्यस्य देविकां नाम कन्यां स्वयम्वरे लेभे। तस्यां पुत्त्रं जनयामास यौधेयं नाम॥” नृगराजपुत्त्राः यौधेया इति ख्याताः। यथा, हरिवंशे।३१।२५।

“दृषद्वत्यास्तु संजज्ञे शिविरौशीनरो नृपः।
शिवेस्तु शिवयस्तात! यौधेयास्तु नृगस्य च॥”)

यौनं, क्ली, (योनेरिदमिति। योनि+अण्।) योनिसम्बन्धाधीनपापम्। यथा। बौधायनः।

“संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्।
याजनाध्यापनाद्यौनात् सद्यो हि शयना-सनात्॥”

समन्तुः। अध्येतैर्यौनमौखस्रौवादीनां सम्बन्धानामन्यतमेन सह सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यादिति। इयात् कुर्य्यात्। एतदेवेति द्वादशवार्षिकमित्यर्थः। अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते। इति प्रायश्चित्तविवेकः॥ (उत्पत्तिकारणम्। यथा, महाभारते। १३। १०२। २५।

“यत्राग्नियौनाश्च वसन्ति लोका
अब्‌योनयः पर्व्वतयोनयश्च॥”

उत्तरापथजातजातिविशेषे, पुं। यथा, महाभारते। १२। २०७। ४३।

“उत्तरापथजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि।
यौनकाम्भोजगान्धाराः किराता बर्व्वरैः सह॥”)

यौवतं, क्ली, (युवतीनां समूहः। युवति+ “भिक्षादिभ्योऽण्।” ४। २। ३८। इति अण्। पुंवद्भावाभावश्च।) युवतिसमूहः। इत्यमरः।२। ६। २२॥ (यथा, गीतगोविन्दे। १०। १५।

“रतिसुख कलावती रुचिरचित्रलेखे भुवा-वहो विबुधयौवतं वहसि तन्वि! पृथ्वीगता॥”

युवतिभिः कृतमिति। नृत्यविशेषः। यथा, सङ्गीतदामोदरे।

“मधुरं बहुलीलाभिर्नटीभिर्यत्र नृत्यते।
वशीकरणविद्याभं तल्लास्यं यौवतं मतम्॥”)

परिमाणम्। इति अमरटीकायां भरतः॥

... क्ली, (युवन्+“हायनान्तयुवादिभ्योऽण्।” ५। १। १३०। इति अण्।) यूनो भावः। ... । तारुण्यम् २। इत्यमरः। वयः ३ ... ॥ तत्तु षोडशवर्षमारभ्य सप्तति-

“... उदिताम्भस्तद्वत्तस्य उक्तं।
हह: स्यात् सप्तमैरूर्द्धं गरीयान् गतो, ...
...

नवयौवनलक्षणं यथा,—
“दरोद्भिन्नस्तनं किञ्चित् चलाक्षं ...
मनागभिस्फुरद्धासं नवं यौवनमुच्यते॥’

(... ...
मातृपितृश्चिन्त्वेति ...
सर्व्वाविनयानामेकैकमप्येषामायतनम्।
समवायः। यौवनारम्भे च प्रा...
प्रक्षालननिर्म्मलापि कालुष्यमुपयाति
अनुपजातबहुलापि सरागैव
दृष्टिः। अपहरति च वात्येव
शुष्कपत्त्रमुद्भूतरजोभ्रान्तिरतिदूरमात्मेच्छया
पुरुषं प्रकृतिः। ...
सततमतिदुरन्तेयमुपभोगमृगतृष्णिका।
यौवनकषायितात्मनश्च सलिलानीव
विषयस्वरूपास्वाद्यमानानि ...
पतन्ति मनसः। नाशयति च ...
मार्गप्रवर्त्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु।”
कादम्बर्य्यां चन्द्रापीडं ...

नवयौवनकारकमौषधं यथा,—
“अश्वगन्धानागबलागुडमांसविशेषितम्
रूपं भवेद्यथा तद्वत् नवयौवनकारकम्॥”
इति गारुडे १८ ...

यौवनकण्टकं, पुं, क्ली, (यौवने ... दुःखदत्वात्।) युवगण्डः। इति ... वयस्फोड़ा इति भाषा॥

यौवनपिड़का, स्त्री, (यौवने पिडका।) मुखे जातः क्षुद्रस्फोटकः। वयस्फोड़ इति भाषा॥ (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने।

“यौवनपिडका पद्मिनी कण्टका ... ।”) तल्लक्षणं यथा,—

“शाल्मलीकण्टकप्रख्याः ...
जायन्ते पिड़का यूनां वक्त्रे या मुखदूषिकाः॥”

इति सुश्रुते। १। १६

अस्याश्चिकित्सा मुखदूषिकाशब्दे द्रष्टव्या॥

यौवनलक्षणं, क्ली (यौवनस्य लक्षणं चि-ह्नम्।) लावण्यम्। स्तनः। इति मेदिनी। ... तारुण्यचिह्नम्॥

यौवनाश्वः, पुं, (युवनाश्वस्यापत्यमिति। ... अण्।) मान्धातृराजः। इति त्रिकाण्ड...। अपि च।

“यौवनाश्वोऽथ मान्धाता चक्रवर्त्त्यभवन्नृपः
सप्तद्वीपवतीमेकः शशासाप्रतिमस्तदा।
ईजे च यज्ञं क्रतुभिरात्मविद्भूरिदक्षिणैः।
सर्व्वदेवमयं देवं सर्व्वात्मकमतीन्द्रियम्।
द्रव्यं मन्त्रो विधिर्यज्ञो यजमानस्तथर्त्विजः।
धर्म्मो देशश्च कालश्च सर्व्वमेतद्यदात्मकम्।
यावत् सूर्य्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति।
तत् सर्व्वं यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते॥”

लिङ्गमलामातापुंसः ।
...पुंस्त्व्येव सोतिनम् ।
...र धीअपि वदिरे चलिम्।"
...ती ६ वर्णः ।
(सौतमात्र+वर्ण वत् ।)
...ति लघाधर: ।
...इ+अम् । "तमिलाल्लि च
६ । ६ । ८ । इति प्रक्रीति
मुद्राणमलिं । मुद्राणमिलिं
लिमलम् । इति मुग्धबोध-
रा. वमामलितासरं । ११८ ।

मनसा मिलितेश्च मनवाम्।
तो सौदामोभवालदिवः।")
पाद+"मुद्राणमासीमवानवली
ति मम्। "तमिलानि वेति।"
मुद्राकादेशः।) मुद्रामुमातिर,
सीन मलवेन लिमलम्। इति
मू। मुद्राणां अतिलिति-
गीत्युद्रमाणामप्रयोगोत्य
दोर्षिंभलि गीभलि च लिमम्
मान् तेषु मरेषु लायमवम
स्तुरेव। लिमगादेरमेव मुद्रा-
मवने परे लमादी द्विवचने
चने परे काद्धेयमावस्यानम्,
तिक्रममाच मुद्रामादीरेकार्थ
मत्रौ मद्भूति अवर्धमावमात-
शामलिक्रान्त: अतिलं अतिली
तिमा अतिलां अतिलान्।
साभ्यां अतिलाभि:। अति-
अतिलाभ्यम्। अतिलत् अति
। अतिलव अतिलयो: अति-
यि अतिलयो: अतिलासु। ● ।
अतिलं अतियुवौ अतियूयम्।
वां अतियुवान्। अतियुवया
तियुवाभि:। अतियुभ्यं अति-
भ्यम्। अतियुवत् अतियुवाभ्यो
तव अतियुवयो: अतियुवयाम्।
तियुवयो: अतियुवासु। ● ।
अतिलं अतियुवां अतियुयम्।
युवां अतियुवान्। अतियुवया
तियुवाभि:। अतियुभ्यं अति-
युवाभ्यम्। अतियुवत् अति-
युवान्। अतितव अतियुवयो:
अतियुवयि अतियुवयो: अति-
शामलिक्रान्त: अवर्थं अतिमां
तिमां अतिमां अतिमान्।
माभ्यां अतिमाभि:। अतिमह्यं
अतिमभ्यम्। अतिमत् अति-
मत्। अतिमम अतिमयो:
अतिमयि अतिमयो: अति-
ावामतिक्रान्त: अवर्थं आवाभ्यां

अतिवदम्। अत्मानौ अत्मानौ अत्मायान्।
अत्मानया अत्मायाभ्यां अत्मायाभि:। अति-
मह्यं अत्मायाभ्यां अत्मायभ्यम्। अत्मायत्
अत्मायाभ्यां अत्मायत्। अतिमम अत्मायो:
अत्मायाम्। अत्मायि अत्मायो: अत्मा-
यासु। ● । अस्मानतिक्रान्त: अत्महं अत्मा
अतिवदम्। अत्मा अत्मा अत्मान्।
अत्मया अत्माभ्यां अत्माभि:। अतिमह्यं
अत्माभ्यां अत्मत्। अत्मत् अत्माभ्यां
अत्मत्। अतिमम अत्मयो: अत्मायाम्।
अत्मयि अत्मयो: अत्मासु। इति
दुर्गादास:।

र

र, रेफ:। यथा। वर्णात् कारमकारी रादेफ:।
इति वचापरंसिंमारचावकी। रेफान्
कारच। रवार:। इति प्रक्रियाकौमुदी। न तु
सम्प्रविंगलमवर्ण:। तमोधारम्भात् मद्रां।
इति मुग्धबोधव्याकरणम्। ● । (तदा च
शिक्षायाम्। १०।
"स्पृमुदे मा जटूनरा राना अतुरुणा:
मुणा:।")
तस्य स्वरूपं यथा,—
"रेफच चणाणाङ्गि! कुण्डलीद्रयसंयुतम्।
रक्तविद्युल्लताकारं पञ्चदेवात्मकं सदा।
पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा।"
इति कामधेनुतन्त्रे ६ पटल:। ● ।
तस्य वेशनप्रकारो यथा,—
"इनत: कुण्डली रेखा वामादृष्टगताऽप्यध:।
पुनर्दक्षगता रेखा ततोऽधोगता चोदैत:।
भवानी शङ्करी वह्निस्तासु तिष्ठन्ति नित्यश:।
अर्द्धमात्रा प्रकृत्या महाशक्ति: प्रकीर्त्तिता।"
अपि च।
"ऊर्द्धाध:क्रमतो रेखा त्रिकोणाधोगता च या।
विधिरीश: केशवश्च तासु तिष्ठन्ति नित्यश:।
ऊर्द्धस्थिता तु या मात्रा सा शक्ति: परि-
कीर्त्तिता।
तस्य मध्यगता रेखा वह्निरूपा च सा स्मृता।
निर्गुणोऽसौ सदा वर्णो न कदाचित् गुणोभवेत्।"
अस्य ध्यानं यथा,—
"ललज्जिह्वां महारौद्रीं रक्तास्यां रक्तलोच-
नाम्।
रक्तवर्णाम्बरभूषां रक्तपुष्पोपशोभिताम्।
रक्तमाल्याम्बरधरां रक्तालङ्कारभूषिताम्।
महामोक्षप्रदां नित्यामष्टसिद्धिप्रदायिकाम्।
एवं ध्यात्वा मसरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्।"
तत्रणाममन्त्रो यथा,—
"त्रिशक्तिसहितं देवि! आत्मादितत्त्वसंयुतम्।
सर्व्वतेजोमयं वर्णं सततं प्रणमाम्यहम्।"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्। ● ।

तस्य नामानि यथा,—
"रो रक्त: क्रोधिनी रेफ: पावको जको मन:।
प्रकाशादर्शनी दीप्ती रक्तकृष्णापरं वशी।
भुजङ्गेशो मति: सूर्य्यो धातुरक्त: प्रकाशक:।
दारको रेवतीदासं कुण्डलो वह्निमण्डलम्।
उग्ररेखा मुखग्रन्थो वेदकण्ठपरा पुरा।
प्रकृति: सुगन्धो मन्नवन्ध मायको धनम्।
श्रीकण्ठ उग्रा ज्वलनं गुरो त्रिपुरसुन्दरी।
अविन्दुर्मोलिनी ज्वाला शैशैनी विश्वतो-
मुखी।"
इति नानातन्त्रशास्त्राणि।
(छन्द:शास्त्रोक्तगणविशेष:। यथा, छन्दो-
मञ्जर्य्याम्। १। ८। "र-लमध्य:।" मध्यगतमध्यो
र: भवति। मत्पिट्ट आधुनिकं चिह्नम् ।s।
मन्दादी कल्याणस्य प्रयोगे दाहो भवति।
यदुक्तं वृत्तरत्नाकरटीकायाम्।
"यो मङ्गलं स्तनु दाहं नगनमय मतो म: सुखं
मस्तु नैरम्।"
धातुबन्धविशेष:। यथा, कविकल्पद्रुमे।
"——————पो नगादि र वैदिक:।"
"वैदिको वेदेष्वेव प्रयुक्तो न तु भाषाया-
मित्यर्थ:। यथा, शालिं स्तुतो जगाति।")
र:, पुं, (राति तर्द्धं गतभ्रोति। रा+ड:।)
पावक:। तीक्ष्ण:। इति मेदिनी। रे, १।
कामसंविद्:। इति मन्दरमाला।
रंह:, [स्] क्ली, (रमते येन इति। रम+
"रमेय।" उणा॰ ४। २१४। इति असुन्।
हुगागमश्च धातो:। "अधिरहिभ्यामसुन्
इति अन्दो रह:। इति धातुप्रदीप:।" इत्यु-
ज्ज्वलदत्त:।) वेग:। इत्यमर:। १। १। ६०।
(यथा, रघुवंशे। २। ३४।
"अलं महीपाल! तव श्रमेण
प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात्।
न पादपोन्मूलनशक्तिरंह:
शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य।"
महादेव:। यथा, महाभारते। १३। ८। १५।
"हरिनेत्राय मुण्डाय कृशायोत्तरणाय च।
भास्कराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे।"
विष्णु:। यथा, महाभारते हरिवंशपर्व्वणि
२५२। १८।
"नमस्कृत्य सुरेशाय तस्मै देवाय रंहसे।
प्रयाता: प्रागुदिशं पुण्यां विपुलं कश्यमाश्र-
मम्।")
रक, क स्वादे। आपने। इति कविकल्पद्रुम:।
स्वादो रसोपादनम्। क, राकयति मोदकं
बालक:। इति दुर्गादास:।
रक्तं, क्ली, (रज्यते अङ्गमनेनेति। रञ्ज+क्त:।)
कुङ्कुमम्। ताम्रम्। (अस्य प्रमं[illegible] ,—
"रक्तं परिष्ठं [illegible] तार्क्ष्यं [illegible] ।"
इति [illegible])
प्राचीनामलकम्। [illegible] ते, ४८।
पद्मकम्। ([illegible]

"रक्तं कोकनदं पद्ममव्यमव्यन्दलोहितम् ॥"
इति रत्नमाला ।)

सिन्दूरम् । हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"रक्तं मर्कटशीर्षञ्च हिङ्गुलं दरदो रसः ॥"
इति रत्नमाला ।)

(रक्तचन्दनभेदः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"पतङ्गं रञ्जनं रक्तं पत्राङ्गञ्च कुचन्दनम् ॥"
इति रत्नमाला ।)

शरीरस्थसप्तधात्वन्तर्गतधातुविशेषः । तत्पर्य्यायः । रुधिरम् २ असृक् ३ लोहितम् ४ अस्रम् ५ क्षतजम् ६ शोणितम् ७ । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ पलङ्कारम् ८ रोहितम् ९ रङ्गकम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कीलालम् ११ अङ्गजम् १२ रौधिरम् १३ स्वजम् १४ । इति जटाधरः ॥ त्वग्जम् १५ शोणम् १६ लोहम् १७ चर्म्मजम् १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अथ रक्तस्य स्वरूपमाह ।

"यदा रसो यकृद्याति तत्र रञ्जकपित्ततः ।
रागं पाकञ्च संप्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञकः ॥
रक्तं सर्व्वशरीरस्थं जीवस्याधार उत्तमः ।
स्निग्धं गुरु चलं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत् ॥
जीवस्याधार उत्तम इति । यत आह ।
जीवो वसति सर्व्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः ।
वीर्य्ये रक्ते मले यस्मिन् क्षीणे याति क्षयं क्षणा-
दिति ॥

वीर्य्ये रक्ते मले च शरीरारम्भके । वाग्भटोक्तपरिमाणमिते शुद्धे जीवो वसति न तु दुष्टे प्रवृद्धे रक्तस्रावणोपदेशस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । पित्तवद्भवेत् । अम्लं भवेदित्यर्थः ॥ * ॥ अथ रक्तस्य स्थानमाह ।

यकृत् प्लीहा च रक्तस्य मुख्यं स्थानं तयोः
स्थितम् ।
अन्यत्रापि स्थितवतां रक्तानां पोषकं भवेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

रक्तदोषनाशकौषधं यथा,—
"ब्रह्मयष्टिफलं पिष्टं वारिणा तत्तु लेपतः ।
तेन दृष्टं रक्तदोषः प्रशमयति न संशयः ॥"
इति गारुडे १९२ अध्यायः ॥

("स खल्वाप्यो रसो यकृत्प्लीहानौ प्राप्य रागमुपैति ॥ भवतश्चात्र ।
रञ्जितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ।
अव्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥
रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्त्तते ।
तद्वर्षाद्द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥"
"रसाद्रक्तं ततो मांसम् ॥"
"तत्र फेनिलमरुणं कृष्णं परुषं तनु शीघ्रगमस्कन्दि च वातेन दुष्टम् । नीलं पीतं हरितं श्यावं विस्रमनिष्टं पिपीलिकामक्षिकाणामस्कन्दि च पित्तदुष्टम् । गैरिकोदकप्रतीकाशं स्निग्धं शीतलं बहलं पिच्छिलं चिरस्रावि मांसपेशीप्रभं श्लेष्मदुष्टञ्च । सर्व्वलक्षणसंयुक्तं काञ्जिकाभं विशेषतो दुर्गन्धि च सन्निपातदुष्टम् । पित्तवद्रक्तेनातिकृष्णञ्च । द्विदोषलिङ्गं संसृष्टम् ।"
"इन्द्रगोपप्रतीकाशमसंहतमविवर्णञ्च प्रकृतिस्थं जानीयात् ॥"
"त्वग्दोषा ग्रन्थयः शोथा रोगाः शोणितजाश्च ये ।
रक्तमोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥"
"देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरेणैव धार्य्यते ।
तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्द्दशोऽध्याये ॥ * ॥
"शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ।
सम्यक्साध्या न सिद्ध्यन्ति रक्तजांस्तान् विभावयेत् ॥"
अरुणाभं भवेद्वातात् फेनिलं विशदं तनु ।
पित्तात् पीतासितं रक्तं स्त्यायत्यौष्ण्याच्चिरेण च ।
ईषत् पाण्डु कफाद्दुष्टं पिच्छिलं तन्तुमद्घनम् ।
द्विदोषलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥"

"तपनीयेन्द्रगोपाभं पद्मालक्तकसन्निभम् ।" — [illegible]

"नात्युष्णशीतं लघुदीपनीयं
रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।
तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृ-
गग्निर्विशेषेण च रक्षितव्यः ॥
प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्था-
निच्छन्तमव्याहतपक्तिवेगम् ।
सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं
विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २४ अध्यायः ॥)

रक्तः, पुं, लोहितवर्णः । इत्यमरः । १ । ५ । १५ ॥ कुसुम्भः । हिज्जलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बन्धूकः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"बन्धूको बन्धुजीवश्च रक्तो माध्याह्निकोऽपि
च ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

रक्तः, त्रि, अनुरक्तः । नील्यादिरञ्जितः । लोहितः । इति मेदिनी । ते, ४८ । क्रीडारतः । इति धरणिः ॥ * ॥ रक्तवर्णवस्तूनि यथा,—
"शोणानि भौमनीलस्त्रीशुनाम्रकुङ्कुमतक्षकाः ।
गुञ्जेन्द्रगोपखद्योतविद्युत्कुञ्जरबिन्दवः ॥
हयग्राधरजिह्वास्यह्वाससिन्दूरधातवः ।
हिङ्गुल कुक्कुटशिखा तेजः सारसमस्तकम् ॥
माणिक्यं हंसचञ्च्वौ शुकमर्कटयोर्मुखम् ।
चकोरकोकिलपारावतनेत्रमसृगाशयः ॥
कुसुम्भकिंशुकाशोकजपाबन्धूकपाटलाः ।
कमलं दाडिमीपुष्पं बिम्बकिम्पाकपल्लवौ ॥
ताम्बूलरागो मञ्जिष्ठालक्तकं रक्तचन्दनम् ।
सेना मत्तचकोरचरणं इत्यादयः ॥" * ॥
रक्तनीलवाचकानि यथा,—
"लोहितनीलौ पुष्करहरिविद्रुमकमलकल्याणरत्नानि ।
सिन्दूरभूषणोत्पलधनञ्जयाम्भोजिनीदलानि ॥"
यथा । पुष्करं पद्माकाशयोः । हरिः सूर्य्यकपयोः । विद्रुमः प्रवालं [illegible] कमलं पद्मपानीयामृतयोः । कल्याणं [illegible] मित्रनीलयोः । सिन्दूरभूषणं [illegible] गजयोः । उत्पलकुमुदमञ्जिष्ठाः [illegible] रयोः विषाचियोः । धनञ्जयोऽग्नि [illegible] टकिनोः ।
"कमलानिचयच्छविः सान्ध्य [illegible]
रत्नाकरानीकः सदाभिलषत्सिन्धु [illegible]
कमलानिकरच्छविः सूर्य्यक्षौ ।
तस्यो मालाभर्तौ च । काकः
[illegible] तस्यान्यच । रूपभृत् [illegible]
"सदा सिन्दूरच्छविता [illegible]
स्फुटशोभमानाभिरिन्द्रचापादिभिः [illegible]
[illegible] सुगन्धमधुरः सिन्दूरमञ्जरी [illegible]
प्रवालपत्रच्छायः कनकाभ्युदितश्च [illegible]
रक्तपीतवाचकानि यथा,—
"रक्तपीतौ हरिद्रा [illegible]

[illegible] नवहेमसुधाकरोदरा:
हरिचन्दनयोः । शुचिः [illegible]
पुष्करं जलपद्मयोः । प्रतपनं हंसदर्पं
कामः स्फटिके सूर्य्यकान्ते च । चक्र-
वाकयोः । नवहंसः नवहंस प्रथमपक्षे [illegible]
पद्मः चित्रनागे पद्मे च । अर्कः [illegible]
कमलं जलाम्बुजयोः । कोकनदं [illegible]
"सुकुन्दरादिभिर्माभो रत्नैरपि रत्नैः
अर्केन्दौ कमलशोभाभिः [illegible]
भानोः परस्मात् सुवर्णादिभिः ॥ [illegible]
सितरक्तौ यथा । रविमित्रं चन्द्रः [illegible]
भानुरत्नं सूर्य्यकान्तः रविपद्मरागौ च
रत्नं सूर्य्यकान्तोऽपि पद्मरागो च । [illegible]
दन्तवक्त्रं अधरश्च । अलकशोभा वक्त्र-
शोभा चेति पक्षे पद्मकान्तिः । हास-
शोभा सरोजवक्त्रशोभा पक्षे सरोजः
कुसुदादिशोभा कुसुदवक्त्रशोभा [illegible]
दाडिमादिभ्यः । इति
शेषखण्डे उद्दिष्टवर्णनं नाम १० [illegible]

रक्तकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं कायति कै + कः ।) बन्धूकवृक्षः । रक्तवर्ण-वस्त्रम् । अनुरागी । इति मेदिनी । [illegible] विनोदी । इति शब्दरत्नावली । [illegible] रक्तैरण्डः । इति राजनिर्घण्टः । [illegible] शिरीषः । यथा, अथर्व्ववेदे । ४ । १०० [illegible]
"पीतको हरितः प्रोक्तः [illegible]
पक्वतालनिभो मालो कषायः परि[illegible]
रक्त एव स्वार्थे कन् । लोहितवर्णः ।
यथा, बृहत्संहितायाम् । ८ । ४६ ।
"अलसस्तु जनः प्रमादिनि
भ्रमरं रक्तकपुष्पशोभनाय ॥")

रक्तकन्दः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः कन्दोऽस्य ।) [illegible] इति हेमचन्द्रः । ४ । १३२ । [illegible] रक्तालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

न्दल:, पुं. (रक्तं रक्तवर्णं कन्दलं नवाङ्कुरो
ऽस्य।) प्रवालम्। इति त्रिकाण्डशेष: ॥
गुणादयोऽस्य प्रवालशब्दे विज्ञेया: ॥)
…, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं कमलम्।) रक्त-
ोत्पलम्। तत्पर्याय:। कोकनदम्२ रक्ताम्भो-
म् ३ अरुणकमलम् ४ शोणपद्मम् ५ रक्तोन्-
लम् ६ अरविन्दम् ७ रविप्रियम् ८ रक्त-
ारिजम् ९। (रक्तकमलम् १०। इति गारुडे
रखण्डे १३ अध्याय: ॥) अस्य गुणा:। कटु-
म्। तिक्तत्वम्। मधुरत्वम्। शिशिरत्वम्।
क्तदोषहरत्वम्। पित्तकफवातशमनत्वम्।
न्तर्पणकारित्वम्। वृष्यत्वञ्च। इति राज-
र्घण्ट: ॥ तत्पर्यायगुणा:।
विशेषत: सितं पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम्।
क्तं कोकनदं ज्ञेयं नीलमिन्दीवरं स्मृतम् ॥
त्वलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित्।
सादल्पगुणं किञ्चिदन्यद्रक्तोत्पलादिकम् ॥"
इति भावप्रकाश: ॥
कम्बलं, क्ली. (कम्बलं जलमात्रपर्णेनास्त्यस्येति।
र्शे आद्यच्। रक्तं रक्तवर्णं कम्बलमुत्पल-
मिति।) रक्तोत्पलम्। यथा,—
"चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमैश्च सुगन्धिभि:।
मलै: कुमुदै: पुष्पै: कह्लारै रक्तकम्बलै: ॥
लैश्चैरपूपैश्च शोभनैर्गुडमिश्रितै:।
र्वैर्दृष्टलिराजानं भक्तेन दिवसत्तम: ॥"
इति गारुडोत्तरखण्डे १६ अध्याय: ॥
करवीरक:, पुं, (करवीर+स्वार्थे कन्। ततो
क्त: रक्तवर्ण: करवीरक:।) लोहितवर्णकर-
वीरपुष्पवृक्ष:। लाल् कनेल् इति हिन्दी
भाषा। तत्पर्याय:। रक्तप्रसव: २ गणेश-
कुसुम:३ चण्डीकुसुम:४ क्रूर:५ भूतद्रावी६ रवि-
प्रिय:७। अस्य गुणा:। कटुत्वम्। तीक्ष्णत्वम्।
शोधनत्वम्। व्रणदोषकण्डूनिकुष्ठविषहर-
त्वञ्च। इति राजनिर्घण्ट: ॥ तत्पर्यायगुणा:।
करवीर: श्वेतपुष्प: शतकुम्भोऽश्वमारक:।
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डाली लगुडस्तथा ॥
करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकञ्च तत्।
व्रणलाघवकृन्नेत्रकोपकुष्ठव्रणापहम्।
वीर्योष्णं कृमिकण्डूघ्नं भक्षितं विषवन्मतम् ॥"
इति भावप्रकाश: ॥
काञ्चन:, पुं. (रक्त: रक्तवर्ण: काञ्चन:।)
…नामख्यातपुष्पवृक्षविशेष:। तत्पर्याय:।
…दल: २ चमरिक: ३। इति शब्दरत्नावली ॥
…काल: ४ ताम्रपुष्प: ५ कुद्दार: ६। इति
…धर: ॥
…ता, स्त्री, (रक्त: रक्तवर्ण: काण्ड: यस्या:
…।) रक्तपुनर्नवा। इति राजनिर्घण्ट: ॥
…रक्तपुनर्नवाशब्दे विवृतम्।)
…, क्ली, (रक्तं काष्ठं यस्य।) पत्तङ्गम्।
… राजनिर्घण्ट: ॥ लोहितचन्दनञ्च ॥
…, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं कुमुदम्।) रक्त-
…म्। इति जटाधर: ॥

रक्तकुसुम:, पुं. (रक्तानि रक्तवर्णानि कुसुमा-
न्यस्य।) पारिभद्र:। धन्वनवृक्ष:। इति राज-
निर्घण्ट: ॥
रक्तकेशर:, पुं, (रक्ता: केशरा: किञ्जल्का: यस्य।)
पारिभद्र:। इति रत्नमाला ॥
रक्तकैरवं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं कैरवम्।) रक्त-
कुमुदम्। इति जटाधर: ॥ (यथास्य पर्याय:।
"तदल्पगन्धं सौगन्धं हल्लकं रक्तकैरवम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमाला ॥)
रक्तकोकनदं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं कोकनदम्।)
रक्तोत्पलम्। इति जटाधर: ॥ (विशेषोऽस्य
रक्तोत्पलशब्दे ज्ञातव्य: ॥)
रक्तखदिर:, पुं, (रक्त: रक्तवर्ण: खदिर:।)
रक्तवर्णखदिरवृक्ष:। तत्पर्याय:। रक्तसार: २
सुसार: ३ ताम्रसारक: ४ बहुशल्य: ५ याज्ञिक: ६
कुष्ठनोदन: ७ यूपद्रुम: ८ असखदिर: ९
खर: १०। अस्य गुणा:। कटुत्वम्। उष्णत्वम्।
कषायत्वम्। गुरुत्वम्। तिक्तत्वम्। आमवाता-
स्रवातव्रणभूतज्वरनाशित्वञ्च। इति राज-
निर्घण्ट: ॥ तत्पर्यायगुणाश्च।
"खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावन:।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च यज्ञिय: ॥
खदिर: शीतलो दन्त्य: कण्डूकासारुचिप्रणुत्।
तिक्त: कषायो मेदोघ्न: कृमिमेहज्वरव्रणान्।
श्वित्रशोथामपित्तास्रपाण्डुकुष्ठकफान् हरेत् ॥"
इति भावप्रकाश: ॥
रक्तगन्धकं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं गन्धकम्।)
बोलम्। इति राजनिर्घण्ट: ॥
रक्तगुल्म:, पुं, (रक्तजो गुल्म: इति मध्यपदलोपी
कर्मधारय:।) स्त्रीणां रक्तजगुल्मरोग:। तदौ-
षधं यथा,—
"हिमवर्चोविकटुकं चूर्णं पीतं हरेच्छिव !।
तिलक्वाथेन संयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हर ! ॥"
इति गारुडे १९६ अध्याय: ॥
(तथास्य निदानादिकं यथा,—
"शोणितगुल्मस्तु खलु स्त्रिया एव भवति न
पुरुषस्य गर्भकोष्ठार्त्तवागमनवैशिष्ट्यात्। पार-
तन्त्र्याद्वैशारद्यात् सततमुपचारानुरोधा-
द्वेगानुदीर्णानुपरुन्धत्या आमगर्भे वाप्यचिरात्
पतिते तथाप्यचिरप्रजाताया ऋतौ वा वात-
प्रकोपनान्यासेवमानाया वात: प्रकोपमाप-
द्यते। स प्रकुपितो योन्या मुखमनुप्रविश्यार्त्त-
वमुपरुणद्धि मासि मासि तदार्त्तवमुपरुध्यमानं
कुक्षिं वर्द्धयति। तस्या: शूलकासातीसार-
च्छर्द्यरोचकाविपाकाङ्गमर्दनिद्रालस्यस्तैमित्य-
कफप्रसेका: समुपजायन्ते स्तनयोश्च स्तन्यमोष्ठयो: स्तनमण्ड-
लयोश्च कार्ष्ण्यं ग्लानिश्चक्षुषोर्मूर्च्छा हृल्लासो
दौहृदं श्वयथुश्च पादयोरीषच्चोद्गमो रोमराज्या
योन्याश्चाटालत्वमपि च योन्या दौर्गन्ध्यमास्राव-
श्चोपजायते। केवलश्चास्या गुल्म: स्पन्दते
तामगर्भिणीमित्याहुर्मूढा: ॥" इति चरके
निदानस्थाने तृतीयेऽध्याये। सुश्रुते च।

"न स्पन्दते नोदरमेति वृद्धिं
भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम्।
तं गर्भकालातिगमे चिकित्स्य-
मसृग्भवं गुल्ममुशन्ति तज्ज्ञा: ॥"
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याय: ॥
तथा च। रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते।
यथा,—
"ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी।
सेवते वातलानिस्त्री क्रुद्धस्तस्या: समीरण: ॥
निरुणद्ध्यार्त्तवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम्।
कुक्षिं करोति तद्गर्भलिङ्गमाविष्करोति च ॥
हृल्लासदौर्हृदस्तन्यदर्शनं क्षामतादिकम्।
क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च तत् ॥
शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्थगुल्मजान्।
रुक्स्तम्भदाहातीसारतृड्ज्वरादीनुपद्रवान् ॥
गर्भाशये च सुतरां शूलं दुष्टासृगाश्रये।
योन्याश्च स्रावदौर्गन्ध्यतोदस्पन्दनवेदना: ॥
न चाङ्गैर्गर्भवद्गुल्म: स्फुरत्यपि तु शूलवान्।
पिण्डीभूत: स एवास्या: कदाचित् स्पन्दते
चिरात् ॥
न चास्या वर्द्धते कुक्षिर्गुल्म एव तु वर्द्धते।
स्वदोषसंश्रयो गुल्म: सर्व्वो भवति तेन स: ॥
पाकं चिरेण भजते नैव वा———— ॥"
इति वाभटे निदानस्थाने एकादशेऽध्याये ॥०॥
तथास्य चिकित्सा।
"सरक्तगुल्मे न च पाचनन्तु
न चिह्नपानं कटिचालनञ्च।
न चैव संस्वेदनमर्द्दनञ्च
न वा क्रमेशीतमवनं हितञ्च ॥
रोधाञ्जनं खदिरमागधिका समङ्गा
क्वाथोऽम्ब्विलमसमं घृतसंप्रयुक्तम्।
गुल्मं सरक्तमपि चाय निहन्ति शीघ्रं
छर्द्द्याश्च विनिहन्ति च कुष्ठरक्तम् ॥
क्षीरमांसं प्रशस्तं घृतसौवर्चलान्वितम्।
रक्तगुल्मविनाशाय यकृत्पित्तघ्नेऽपि वा ॥
न चिह्नसंयुतं पथ्यं न चोष्णं न विदाहि च।
रक्तेऽपि चलति गुल्मे मांसानि जाङ्गलानि च ॥"
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
अन्यत् गुल्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥
रक्तघ्न:, पुं. (रक्तं हन्तीति। हन्+"अमनुष्य-
कर्तृके च।" ३। २। ५३। इति टक्।)
रोहितकवृक्ष:। इति जटाधर: ॥ (रोहितक-
शब्देऽस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)
रक्तघ्नी, स्त्री, (रक्तं हन्तीति। हन्+टक्। ङीप्।)
दूर्वाविशेष:। गाँडिया दूर्वा इति भाषा ॥ यथा,
"मर्वौषधिश्च गण्डाली रक्तघ्नी रक्तपित्तहा ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
रक्तचन्दनं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं चन्दनम्।) रक्त-
वर्णचन्दनकाष्ठम्। (यथा भागवते। ८।१९।९।
"व्रतानि … … …र्णवाक्यनिशीनाम्।
… … …। दिदृक्षमाणाम् ॥")
… … …

नम् ४ कुचन्दनम् ५। इत्यमरः। २। ६। १३२॥ ताम्रसारम् ६ ताम्रवृक्षः ७ चन्दनम् ८। इति रत्नमाला॥ लोहितम् ९ शोणितचन्दनम् १० रक्तसारम् ११ ताम्रसारकम् १२ क्षुद्रचन्दनम् १३ अर्कचन्दनम् १४। इति राजनिर्घण्टः॥ रक्ताङ्गम् १५ प्रवालफलम् १६। इति भावप्रकाशः॥ पत्त-ङ्गम् १७ पत्तगम् १८ रक्तबीजम् १९। इति शब्दरत्नावली। अस्य गुणाः। अतिशीतलत्वम्। तिक्तत्वम्। ईषद्गतासदोषभूतपित्त-कफकासज्वरभ्रान्तिवमनमपुष्णनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।

"रक्तं शीतं गुरु स्वादु च्छर्द्दितृष्णास्रपित्तहृत्। तिक्तनेत्रहितं वृष्यं ज्वरव्रणविषापहम्॥"

इति भावप्रकाशः॥

अन्यच्च।

"रक्तपित्तहरं बल्यं चक्षुष्यं रक्तचन्दनम्॥"

इति राजवल्लभः॥

रक्तचित्रकः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णश्चित्रकः।) क्षुपविशेषः। राङ्गचिता इति भाषा। तत्पर्यायः। कालः २ व्यालः ३ कालमूलः ४ अतिदीप्यः ५ मार्ज्जारः ६ अग्निः ७ दाहकः ८ पावकः ९ चित्राङ्गः १० महाङ्गः ११। अस्य गुणाः। प्रमेहकायकरत्वम्। रुचत्वम्। कुष्ठघ्नत्वम्। लोहवेधकत्वम्। रसनियामकत्वम्। रसायनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

रक्तचूर्णं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं चूर्णम्।) सिन्दूरम्। इति हारावली। ४४॥ रक्तवर्णचूर्णमात्रञ्च॥

रक्तजन्तुकः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णो जन्तुः। ततः स्वार्थे कन्। अथवा रक्ता आयक्ता जन्तवोऽस्मिन्।) भूनागः। इति राजनिर्घण्टः॥ रक्तवर्णजन्तुमात्रञ्च॥

रक्तजिह्वः, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा शोणितपानादौ आसक्ता वा जिह्वा यस्य।) सिंहः। इति शब्दमाला॥ रक्तवर्णजिह्वायुक्ते, त्रि॥

रक्तझिण्टी, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा झिण्टी।) रक्तवर्णझिण्टीपुष्पवृक्षः। तत्पर्यायः। कुरबकः २। इत्यमरः॥ (विशेषोऽस्याः कुरबकशब्दे ज्ञातव्यः॥)

रक्ततुण्डः, पुं, (रक्तौ तुण्डो यस्य।) शुकपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥ लोहितमुखयुक्ते, त्रि॥

रक्ततुण्डकः, पुं, (रक्ततुण्डो यस्य। कन्। भूनागः।) इति राजनिर्घण्टः॥

रक्ततृणा, स्त्री, (रक्तानि तृणान्यस्याम्।) गोमूत्रिका। इति राजनिर्घण्टः॥

रक्तत्रिवृत्, स्त्री, (रक्ता त्रिवृत्।) रक्तवर्णत्रिवृता। लाल तेउडी। इति भाषा॥ तत्पर्यायः। कालिन्दी २ त्रिपुटा३ ताम्रपुष्पिका४ कुवर्णा ५ मसूरी ६ अचला ७ काकनासिका ८। अस्या गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। रेचनत्वम्। यकृच्छोथ-

विषमज्वरहारित्वम्। कृमिकारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (अस्या विशेषो यथा,—

"तयोर्मूलतरं विद्धि मूलं यदरुणप्रभम्। सुकुमारे शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तत् शुभम्॥"

इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये॥

"अरुणाभं त्रिवृन्मूलं श्रेष्ठं मूलविरेचने॥"

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्यायः॥)

रक्तदन्तिका, स्त्री, (रक्ता दन्ताः अस्याः) रक्तदन्ता+स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।) चण्डिका। यथा,—

"भक्षयन्त्याश्च तानुग्रान् वैप्रचित्तान् महासुरान्। रक्ता दन्ता भविष्यन्ति दाडिमीकुसुमोपमाः॥ ततो मां देवताः स्वर्गे मर्त्यलोके च मानवाः। स्तुवन्तो व्याहरिष्यन्ति सततं रक्तदन्तिकाम्॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये। ९१। ४०॥

रक्तदला, स्त्री, (रक्तानि दलान्यस्याः।) नलिका। चिविल्लिका। इति राजनिर्घण्टः॥

रक्तदृक्, [श्] पुं स्त्री, (रक्ता दृक् दृष्टिरस्य।) कपोतः। इति केचित्॥ रक्त वर्णचक्षुर्विशिष्टे, त्रि॥

रक्तधातुः, पु, (रक्तो रक्तवर्णो धातुः।) गैरिकम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

"गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजं तथा। सुवर्णगैरिकन्त्वन्यत्ततो रक्ततरं हि तत्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।) ताम्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥ रक्तवर्णधातुमात्रञ्च॥

रक्तनालः, पुं, (रक्तो नालोऽस्य।) जीवशाकः इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्य जीवशाकशब्दे विज्ञेयम्॥)

रक्तनासिकः, पुं, (रक्ता नासिकास्य।) पेचकः। इति शब्दरत्नावली॥ लोहितनासायुक्ते, त्रि॥

रक्तपः, पु, (रक्तं पिबतीति। पा+कः।) राक्षसः। इति मेदिनी। पे, २१॥ रक्तपानकर्त्तरि, त्रि॥

रक्तपक्षः, पु, (रक्तौ पक्षौ यस्य।) गरुडः। इति केचित्॥

रक्तपत्रिका, स्त्री, (रक्तानि पत्राण्यस्याः। स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वञ्च।) नाकुली। रक्तपुनर्नवा। इति राजनिर्घण्टः॥ लोहितपत्रञ्च।

रक्तपदी, स्त्री, क्षुद्रक्षुपविशेषः। यथा,—

"शमीपत्रा रक्तपदी समङ्गाञ्जलिकारिका॥"

इति जटाधरः॥

रक्तपद्मः, पुं क्ली, (रक्तो रक्तवर्णो पद्मः।) रक्तवर्णकमलम्। तत्पर्यायः। रक्तसरोरुहम् २ रक्तोत्पलम् ३ कोकनदम् ४। इत्यमरः। १। १०। ४२॥ अस्य प्रमाणं यथा,—

"सैषा ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका। वरदाभयहस्ता च द्विभुजा गौरदेहिका॥ रक्तपद्मासनस्था च जटामुकुटमण्डिता॥

रक्तकौशेयवस्त्रा च स्मितवक्त्रा शुभानना। नवयौवनसम्पन्ना चार्व्वङ्गी ललितप्रभा॥"

इति। ...

रक्तपल्लवः, पुं, (रक्ताः पल्लवा यस्य।) अशोकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ लोहितपल्लव...

रक्तपा, स्त्री, (रक्तं पिबतीति। पा+कः। स्त्रियां टाप्।) जलौका। इति मेदिनी। पे, २१॥ शोणितपानकर्त्री...

रक्तपाकी, स्त्री, (पच्यते इति। पा-कः। रक्तः रक्तवर्णः पाके यस्याः।) ... राजनिर्घण्टः॥

रक्तपाता, स्त्री, (रक्तं पातयतीति। पत-+णिच्+अच्। स्त्रियां टाप्।) जलौका। शब्दरत्नावली॥

रक्तपादः, पुं, (रक्तौ पादावस्य।) ... इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रामायणे।

"रक्तोगमस्योपरि ...

कपोता रक्तपादाश्च ...

तथा च याज्ञवल्क्यः। १। १७१।

"चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च। मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत्॥"

लोहितचरणयुक्ते, त्रि॥

रक्तपादी, स्त्री, (रक्ताः पादा ...) लज्जालुः। (अस्याः पर्यायो यथा,—

"लज्जालुः स्यात् शमीपत्रा समङ्गा ...

रक्तपादी नमस्कारी नाम्ना खदिरिका ...

इति भावप्रकाशस्य ...)

हंसपदी। इति राजनिर्घण्टः॥

रक्तपायिनी, स्त्री, (रक्तं पातुं ... पा+णिनि। स्त्रियां ङीप्।) जलौका। राजनिर्घण्टः॥

रक्तपायी, [न्] त्रि, (रक्तं पातुं ... पा+णिनिः।) रक्तपानशीलः। ...

रक्तपारदं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं पारदम्) ... तम्। इति हारावली। १५५॥ ...

रक्तपिण्डं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं ... जवापुष्पम्। इति शब्दरत्नावली।

रक्तपिण्डकः, पुं, (रक्तपिण्डमिवेति। ... इवार्थे कन्।) रक्तालुः। इति राज...

रक्तपित्तं,क्ली,(रक्तदूषकं पित्तमिति। मध्य... कर्म्मधारयः। "रक्तञ्च पित्तञ्च ... मिति द्वन्द्व इति सुश्रुतः। रक्तञ्च तत् ... रक्तपित्तं रागप्राप्तं पित्तमिति कर्म्मधार... भरतः।") रोगविशेषः। तस्य विवर...

धन्वन्तरिरुवाच।

"अथातो रक्तपित्तस्य निदानं प्रव... भयशोकातिमाक्षकट्वम्ललवणादिविदाहि... कोद्रवोद्दालकैश्चान्यैस्तद्युक्तैरतिसेवितैः। कुपितं पित्तलैः पित्तं द्रव रक्तञ्च ...

...मधुरं ... म्लकाञ्जिकम् ।
...ज्वरः पित्तात् संसर्गात्तृष्णादिभिः ॥
...त्रिवृत्तूर्णं वर्म च समादिशन्ती ।
...मात्र ग्रीष्मौ यस्तत्र तत्र ॥
...नरासर्पिः शौणिता मधुरौरिव ।
...प्रदिग्धं कारः स्थानौ भ्रमः श्रमः ॥
...लोहितो मत्स्यगन्धास्यश्च विस्वरः ।
...रक्तपित्तभेदेषु ॥
...दृष्टिर्नितालौ वर्णभासविवर्जनम् ।
...ऽस्मिन् भवति भविष्यति ॥
... नासाक्षिकर्णमेढ्रयोनिगुदेभ्यः ।
...रोमकूपेभ्यः समस्तेभ्यः प्रवर्तते ॥
... साध्यं कफाद्द्व्यसात् मर्दिवेगसाध्यम् ।
...स्य पित्तस्य विरेको हि परौषधम् ॥
...वर्णो कफो यस्य तत्र तस्यापि शुद्धिमत् ।
...धाः स्यादधो यस्य विरुद्धे स्वैरसौरिताः ॥
...विसृष्टधारा वा ये निरामान् कफादयः ।
...धो यास्यश्च मार्गात् तत् प्रवर्तनसाधनम् ॥
...औषधश्च पित्तस्य वमनं तद् चौषधम् ।
...रपि च रोगस्य प्रात्मभित्तरस्य तत् ॥
...यथा च विनाशस्य मधुरा यत्र वैषम्यम् ।
...प्रादानसंसृष्टसमाख्यमुपनायनम् ॥
...प्रतिलोमत्वादगाध्यादौषधाय च ।
...हि संशोधनं किञ्चिदस्य च प्रतिलोमगम् ॥
...धनं प्रतिलोमश्च रक्तपित्ते विनिश्चितम् ।
...शमेवोपशमनं सर्वशोधनमिष्यते ॥
...दृष्टमाह दोषेषु सर्वेषां यद्धन्तं विषम् ।
...न दोषोऽस्य गमनं शिवाख्य इव लक्ष्यते ।
...पद्धास्य विकृतं फलमप्येतु चाधिकम् ॥”

इति गारुडे १५६ अध्यायः ॥ * ॥

...औषधं यथा,—

...त्रिवृता त्रिफला श्यामा पिप्पली शर्करा मधु ।
...मोदकः सन्निपातान्तो रक्तपित्तज्वरापहः ॥
...शायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य च ।
...रक्तपित्ती चयी कार्यो किमर्थमवसीदति ॥
...शस्त्रपकल्कद्रौकापथ्याकाथः सशर्करः ।
...दाढ्यः कासमन्वासरक्तपित्तनिवर्हणः ॥”

इति गारुडे १७१ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च । “तत्र रक्तपित्तस्य निदानपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह ।

‘घर्म्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः ।
तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैरम्लैः कटुभिरेव च ।
पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ॥’
तीक्ष्णं मरिचादि । उष्णोऽग्नितापादिः । क्षारो यवक्षारादिः । विदग्धं दूषितम् । स्वगुणैः स्वकारणैर्गुणैस्तीक्ष्णादिभिः । गुणैरिति बहुत्वेन तीक्ष्णाम्लपक्वकट्वादिघर्म्मादयो गृह्यन्ते । विदहति दूषयति ॥ * ॥ रक्तपित्तस्य सामान्यलक्षणमाह ।

‘ततः प्रवर्त्तते रक्तमूर्द्ध्वं चाधो द्विधापि वा ।’
रक्तमित्युपलक्षणम् । तत्संसर्गि पित्तञ्च । अत एव रक्तञ्च पित्तञ्च रक्तपित्तमिति द्वन्द्व इति सुश्रुतः ॥ रक्तेन सह पित्तमिति रक्तपित्तं राजदन्तं पित्तमिति कर्म्मधारय इति चरकः ॥ मार्गानाह ।

‘ऊर्द्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः ।
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्त्तते ॥’
कुपितमतिकुपितम् ॥ * ॥ पूर्ब्बरूपमाह ।

‘सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः ।
लोहगन्धिश्च निश्वासो भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥’
विशिष्टं रूपमाह ।

‘सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलञ्च कफान्वितम् ।
श्यावारुणं सफेनञ्च तनु रूक्षञ्च वातिकम् ॥
रक्तपित्तं कषायाभं कृष्णं गोमूत्रसन्निभम् ।
मेचकागारधूमाभमञ्जनाभञ्च पैत्तिकम् ।
संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥’
सपाण्डु ईषत्पाण्डु । पिच्छिलं मयूरपिच्छवद्विशुक्लम् । कृष्णं कज्जलाभम् । मेचकं स्निग्धकृष्णवर्णम् । अञ्जनं स्रोतोऽञ्जनं तदाभम् ॥ * ॥ संसर्गविशेषेण मार्गभेदमाह ।

‘ऊर्द्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मारुतानुगम् ।
द्विमार्गं कफवाताभ्यामुभाभ्यां सम्प्रवर्त्तते ॥’ * ॥
उपद्रवानाह ।

‘दौर्ब्बल्यश्वासकासज्वरवमथुमदाः पाण्डुता दाहमूर्च्छा
भुक्ते घोरो विदाहस्त्वधृतिरपि सदा हृद्यतुल्या च पीड़ा ।
तृष्णा कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूतिनिष्ठीवनञ्च
द्वेषो भुक्तेरविपाको विकृतिरपि भवेद्रक्तपित्तोपसर्गाः ॥’
उपसर्गा उपद्रवाः । विकृतिर्मांसप्रक्षालनाभत्वादिः ॥ * ॥ साध्यत्वादिकमाह ।

‘एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुच्यते ।
यत्त्रिदोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ॥
ऊर्द्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतम् ।
व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्नतश्च यत् ॥’
साध्यमाह ।

‘एकमार्गं बलवतो नातिवेगं न चोत्थितम् ।
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥’
सुखे काले हिमशिशिरयोः ॥ * ॥ असाध्यमाह ।

‘मांसप्रक्षालनाभं क्वथितमिव च यत् कर्द्दमाम्भोनिभं वा
मेदःपूयास्रकल्पं यकृदिव यदि वा पक्वजम्बूफलाभम् ।
यत् कृष्णं यच्च नीलं भृशमपि कुणपं यत्र चोक्ता विकारा-
स्तद्वर्ज्ज्यं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं विभाति ॥’
उक्ता विकारा दौर्ब्बल्यादयः । सुरपतिधनुषा तुल्यं नानावर्णम् ।

‘येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्दृश्यं वियच्चापि तच्चासाध्यमसंशयम् ॥’
येन रक्तपित्तेन उपहतो मनुष्यः दृश्यं घटपटादिकं वियच्च रक्तं पश्यति स न भवति वियच्चापि तद्वदसाध्यमसंशयम् ॥ * ॥ अरिष्टमाह ।

‘लोहितं छर्द्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।
लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपित्तकः ॥’
लोहितोद्गारदर्शी चाधिमहिम्नोद्गारमपि लोहितं पश्यति इत्यर्थः ॥ * ॥ अथ रक्तपित्तस्य चिकित्सा ।

‘पित्तास्रं स्तम्भयेन्नादौ प्रवृत्तं बलिनोऽश्नतः ।
हृत्पाण्डुग्रहणीरोगप्लीहगुल्मज्वरादिकृत् ॥
शालिषष्टिकनीवारकोरदूषप्रशान्तिकाः ।
श्यामाकाश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥’
प्रियङ्गुः कङ्गुः ।

‘मसूरमुद्गचणकाः समकुष्ठाढ़कीफलाः ।
प्रशस्ताः सूपयूषार्थे कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ।
दाड़िमामलकं विद्वानम्लार्थे चापि दापयेत् ।
पटोलनिम्बवेत्राग्रप्लक्षवेतसपल्लवाः ॥
शाकार्थे शाकमाख्यातो मण्डूकीयादयो हिताः ।
पारावतान् कपोतांश्च लावान् रक्ताक्षवर्त्तकान् ॥
शशान् कपिञ्जलानैण्यान् हरिणान् कालपुच्छकान् ।
रक्तपित्तहरान् विद्यान्मांसार्थेषु प्रयोजयेत् ॥
ईषदम्लाननम्लांश्च घृतभृष्टान् समैन्धवान् ।
कषाद्युग्मे पृथक्शाके दद्याच्छागपयो रसम् ॥
पथ्यं सलिलयुक्तेन ससितासाजशक्तुभिः ।
धान्याकधात्रीवासानां द्राक्षापर्पटयोर्हिमः ।
रक्तपित्तं ज्वरं दाहं तृष्णां शोषञ्च नाशयेत् ॥’
धान्याकादेर्हिमः ॥ * ॥

‘ह्रीवेरमुत्पलं धान्यं चन्दनं यष्टिकाह्वया ।
उशीरञ्च दशघ्नैषां क्वाथं समधुशर्करम् ॥
पाययेत्तेन सद्यो हि रक्तपित्तं प्रशाम्यति ।
रक्तपित्तं जयत्युग्रं तृष्णां दाहं ज्वरं तथा ॥ * ॥
पुराणं पीतमानीय कुष्माण्डस्य फलं दृढ़म् ।
तद्धीजाधारबीजत्वक्शिरामुक्तं समाचरेत् ॥
ततस्तस्य तुलां नीत्वा पचेज्जलतुलाद्वये ।
सशिराग्रेऽर्द्धशिष्टे तु वस्त्रतः शीतलीकृते ॥
तानि कुष्माण्डखण्डानि पीड़येद्दृढ़वाससा ।
यत्नतस्तज्जलं नीत्वा पुनःपाकाय धारयेत् ॥
कुष्माण्डं शोषयेद्धर्म्मे ताम्रपात्रे ततः क्षिपेत् ।
क्षिप्वा तत्र घृतप्रस्थं कुष्माण्डं तेन भर्ज्जयेत् ॥
मधुवर्णं तदालोक्य तज्जलं तत्र निःक्षिपेत् ।
सितायाश्च तुलां तत्र क्षिप्वा तल्लेहवत् पचेत् ॥
सुपक्वे पिप्पलीशुण्ठीजीरकाणां द्वे पले पृथक् ।
पृथक् पलार्द्धं धन्याकपत्रैलामरिचं त्वचम् ॥
चूर्णमेषां क्षिपेत्तत्र घृतार्द्धं चौद्रमावपेत् ।
एतत् पलमितं खादेद्यथावह्निबलं यथा ॥
खण्डकुष्माण्डलेहोऽयं रक्तपित्तं विनाशयेत् ।
पित्तज्वरं तृषां दाहं प्रदरं क्षयतां व[illegible]
स्वरभेदं सहृद्रोगं कासं श्वासं [illegible]
नाशयत्येव ह्येषोऽयं ह्येषो[illegible]

इति [illegible] ॥ * ॥

‘शतावरीगलकल्कं [illegible]
क्षीरतुल्यं घृतं पचेत् [illegible]

घृतमिदं पचेत्तत्तु पलार्द्धं लेहयेत् सदा।
रक्तपित्तं अम्लपित्तं क्षयं श्वासञ्च नाशयेत्॥'
शतावरीपाकः। इति रक्तपित्ताधिकारः॥"
इति भावप्रकाशः॥

(तत्रास्य सनिदानपूर्व्वरूपलक्षणं सम्प्राप्तिश्च। "पित्तं यथा भूतं लोहितपित्तसंज्ञां लभते तद्यथानुव्याख्यास्यामः। यदा जन्तुर्यववकोद्दालककोरदूषकप्रायाण्यन्नानि नित्यं भुङ्क्ते भृशोष्णतीक्ष्णमपि चान्यदन्नजातं निष्पावमाषकुलत्थक्षारसूपोपहितं दधिमण्डोदश्वित्कट्वराम्लकाञ्जिकोपहितं वाराहमाहिषाविकमत्स्यगव्यपिशितं पिण्याकं पिण्डालकशाकोपहितं मूलक-सर्षपलशुनकरञ्जशिग्रुकखरयूषभूस्तृणक-सुमुखसुरसकुठेरकगण्डीरकालक-पर्णासक्षवकफणिज्झकोपदंशं सुरासौवीरतुषोदकमैरेयमेदकमधूलककुवलबदराम्लप्रायानुपानं पिष्टान्नोत्तरभूयिष्ठमुष्णाभितप्तो चातिमात्रमतिवेलं वा पयसा समश्नाति रौहिणीकशाकं कपोतं वा सर्षपतैलक्षारसिद्धं कुलत्थमाषपिण्याकजाम्बवलकुचपक्वैः शौक्तिकैर्वा सह क्षीरमाममतिमात्रमथवा पिबत्युष्णाभितप्तस्तस्यैवमाचरतः पित्तं प्रकोपमापद्यते। लोहितञ्च स्वप्रमाणमतिवर्त्तते। तस्मिन् प्रमाणातिवृत्ते पित्तं प्रकुपितं शरीरमनुसर्पद्यदैव यकृत्प्लीहप्रभवाणां लोहितवहानां स्रोतसां लोहिताभिष्यन्दगुरूणि मुखान्यासाद्य प्रतिपद्यते तदेव लोहितं दूषयति। संसर्गाल्लोहितप्रदूषणाल्लोहितगन्धवर्णानुविधानाच्च पित्तं लोहितमित्याचक्षते। तस्येमानि पूर्व्वरूपाणि। तद्यथा। अनन्नाभिलाषो भुक्तस्य विदाहः शुक्ताम्लगन्धश्च उद्गारश्छर्द्देरभीक्ष्णमागमनं छर्दितस्य बीभत्सता स्वरभेदो गात्राणां सदनं परिदाहश्च मुखाद्धूमागम इव लोहलोहितमत्स्यामगन्धित्वमपि चास्यस्य रक्तहरितहारिद्रत्वमङ्गावयवशकृन्मूत्र-स्वेदलालासिङ्घाणकास्यकर्णमलपिड़कोलिकापिड़कारामसंवेदना लोहितनीलपीतश्यावानामर्च्चिष्मताञ्च रूपाणां स्वप्ने दर्शनमभीक्ष्णमिति लोहितपित्तपूर्व्वरूपाणि। उपद्रवास्तु खलु दौर्ब्बल्यारोचकाविपाकश्वासकासज्वरातीसारशोफशोषपाण्डुरोगस्वरभेदाः। मार्गौ पुनरस्य द्वौ ऊर्द्ध्वञ्चाधश्च तद्बहुश्लेष्मणि शरीरे श्लेष्मसंसर्गादूर्द्ध्वं प्रपद्यमानं कर्णनासिकानेत्रास्येभ्यः प्रच्यवते। बहुवाते तु शरीरे वातसंसर्गादधः प्रपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां प्रच्यवते। बहुवातश्लेष्मणि तु शरीरे श्लेष्मवातसंसर्गाद्द्वावपि मार्गौ प्रपद्यते। तौ मार्गौ प्रपद्यमानं सर्व्वेभ्य एव स्रोतोभ्यः शिरोभ्यः प्रच्यवते शरीरस्य। तत्र ऊर्द्ध्वभागं साध्यं विरेचनोपक्रमणीयत्वात् बह्वौषधत्वाच्च। अधोभागं याप्यं वमनोपक्रमणीयत्वादल्पौषधत्वाच्च। उभयभागं त्वसाध्यं वमनविरेचना [illegible]। रक्तपित्तरोगस्य तु

पुरा दक्षयज्ञोद्ध्वंसे रुद्रकोपामर्षाग्निना प्राणिनां परिगतशरीरप्राणानामनुज्वरमभवत्। तस्याशुकारिणो दावाग्नेरिवापतितस्यात्ययिकस्याशु प्रशान्त्यै यतितव्यं मात्रां देशं कालञ्चाभिसमीक्ष्य सन्तर्पणेनापतर्पणेन वा मृदुमधुरशिशिरतिक्तकषायैरभ्यवहार्य्यैः प्रदेहपरिषेकावगाहसंस्पर्शनैर्वमनाद्यैर्वा तत्रावहितेनेति।"

संक्षेपतोऽस्योपशमनोपायो यथा,—

"साध्यं लोहितपित्तं तद्यदूर्द्ध्वं प्रतिपद्यते।
विरेचनस्य योगित्वाद्बहुत्वाद्भेषजस्य च॥
वमनं नहि पित्तस्य हरणे श्रेष्ठमुच्यते।
यश्च तत्रान्वगो वायुस्तच्छान्तौ चावरं मतम्॥
स्याच्च योगावहन्तत्र कषायं तिक्तकानि च।
तस्मादयाप्यं समाख्यातं यदुक्तमनुलोमगम्॥
रक्तपित्तन्तु यन्मार्गौ द्वावपि प्रतिपद्यते।
असाध्यमपि तज्ज्ञेयं पूर्व्वोक्तादपि कारणात्॥
नहि संशोधनं किञ्चिदस्त्यस्य प्रतिमार्गगम्।
प्रतिमार्गञ्च हरणं रक्तपित्ते विधीयते॥
एवमेवोपशमनं सर्व्वशो नास्य विद्यते।
संसृष्टेषु च दोषेषु सर्व्वजिच्छमनं मतम्॥
इत्युक्तं त्रिविधोदर्कं रक्तं मार्गविशेषतः॥
एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किञ्चित् साध्यं न सिध्यति।
प्रेष्योपकरणाभावात् दौरात्म्याद्वैद्यदोषतः॥
अकर्म्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽतिवर्त्तते।
तत्र साध्यत्वमेकं स्यात् साध्ययाप्यपरिक्रमात्॥
रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदेक्ष्यते।
यत् कृष्णमथवा नीलं यद्वा शक्रधनुष्प्रभम्॥
रक्तपित्तमसाध्यन्तद्वाससो रञ्जनञ्च यत्।
भृशं पूतिमात्रञ्च सर्व्वोपद्रववच्च यत्॥
बलमांसक्षये यच्च तच्च रक्तमसिद्धिमत्॥
येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः।
पश्येद्दृश्यं वियच्चैव तच्चासाध्यमसंशयम्॥
तत्रासाध्यं परित्यज्यं याप्यं यत्नेन यापयेत्।
साध्यञ्चावहितः सिद्धैर्भेषजैः साधयेद्भिषक्॥
कारणं नाम निर्वृत्तिं पूर्व्वरूपाण्युपद्रवान्।
मार्गौ दोषानुबन्धञ्च साध्यत्वं न च हेतुमत्॥
निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्व्वसुः।
वीतमोहरजोदोषलोभमानमदस्पृहः॥"

इति चरके निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये॥ *॥

अथास्य चिकित्सायां रसाः।

"सूतं गन्धं माक्षिकञ्चैव लौहं
सर्व्वं पिष्ट्वा भेकपर्णीरसेन।
लौहे पात्रे गोमयैः पाचयित्वा
रात्रौ दद्यात् रक्तपित्तप्रशान्त्यै॥"

इति सुधानिधीरसः॥

रसाभ्रशुल्वलौहञ्च माक्षिकं रसतालकम्।
गन्धकञ्च समं कुर्य्यात् यष्टिद्राक्षाम्लतादवैः॥
दिनैकं मर्द्दयेत् खल्वे सिताक्षौद्रयुतां वटीम्।
माषमात्रां निहन्त्याशु रक्तपित्तं सुदारुणम्।
ज्वरं दाहं तृषां वान्तिं शोथं पित्तान्तको रसः॥

इति रक्तपित्तान्तको रसः॥

शर्कराग्निसमंयुक्तं त्रिकत्रययुतन्त्वथ।
रक्तपित्तं निहन्त्याशु अम्लपित्तहरं पर(म्)
इति शर्करान्तं लौ(ह)

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रक्त...

अथास्य पथ्यापथ्यविधिः।

"अधोगते छर्द्दनमूर्द्ध्वगामे
विरेचनं स्यादुभयत्र लङ्घनम्।
पुरातनाः षष्टिकशालिकोद्रव-
प्रियङ्गुनीवारयवप्रशातिकाः॥
मुद्गा मसूराश्चणकास्तु वर्त्तु-
लकुष्ठकाश्चिङ्गटवर्म्मिमत्स्याः।
शशः कपोतो हरिणैणलाव-
शरालिपारावतवर्त्तकाश्च॥
रक्ता उरभ्राश्च सकालपुच्छाः
कपिञ्जलाश्चापि कषायवर्गः।
गवामजायाश्च पयो घृतञ्च
घृतं माहिष्याः पनसं पियालम्।
रम्भाफलं कर्कटतण्डुलीय-
पटोलवेत्राग्रमहार्द्रकाणि।
पुरातकुष्माण्डफलञ्च मोच-
फलानि सद्योजजलानि वाता।
स्वादूनि बिम्बानि च दाड़िमानि
खर्ज्जूरधात्रीमिषिनारिकेलम्।
कशेरुशृङ्गाटकसम्बराणि
कपित्थशालूकपरूषकाणि।
भूनिम्बशाकं पिचुमर्द्दपत्रं
तुम्बीकलिङ्गानि च लावणम्।
द्राक्षा सिता माक्षिकमेव चाज्य-
शीतोदकञ्चोद्भिदवारि वारि।
सेकोऽवगाहः शतधौतसर्पि-
रभ्यङ्गयोगः शिशिरप्रदेहः।
हिमानिलश्चन्दनमिन्दुपादाः
कथा विचित्राश्च मनोऽनुकूलाः।
धारागृहं भूमिगृहं सुशीतं
वैदूर्य्यमुक्तामणिधारणञ्च।
रम्भोत्पलाम्भोरुहपत्रशय्या
क्षौमाम्बरञ्चोपवनं सुशीतम्।
प्रियङ्गुकाचन्दनरूषिताना-
मालिङ्गनञ्चापि वराङ्गनानाम्।
पद्माकराणां सरितां ह्रदानां
चन्द्रोदयानां हिमवद्दरीणाम्।
सुशीतलानां गिरिनिर्भराणां
स्मृतिः प्रशस्तानि च कीर्त्तितानि।
प्रशीरनीरं हिमवालुका च
मित्रं नृणां शोणितपित्तरोगे॥"

अथापथ्यानि।

"व्यायामाध्वनिषेवणं रविकरक्रोधं च
कर्म्माणि

क्षोभो [illegible]
स्वेदासृक्स्रुतिधूमपानसुरतक्रोधाः कुलत्थी
वार्त्ताकं तिलमाषसर्षपदधिक्षाराणि कैर..."

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ रक्तपित्ताधिकार...

ा, स्त्री, (रक्तमिव पिबतीति । पा + क्विप् । टाप् ।) जलौका । इति शब्द-
ा ॥ जोंकिया पोका इति भाषा ॥
गुणाः जलौकाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

ा, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा पुनर्नवा ।)
र्पुनर्नवाशाकः । तत्पर्यायः । क्रूरा २
पंनिका ३ रक्तकाण्डा ४ वर्षकेतुः ५
वा ६ रक्तपत्रिका ७ वैशाखी ८ रक्त-
:९ शोथघ्नी १० पुष्पिका ११ विश्वमल्ला १२
॥१३ प्रावृषेण्या १४ सारिणी १५ वर्षा-
६ शोफघ्नः १७ भौमः १८ पुनर्भवः १९
० नवः २१ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।
त्वम् । शोफरक्तप्रदरदोषपाण्डुपित्तनाशि-
इति राजनिर्घण्टः ॥

, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य ।) करवीरः । इति
रः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
रः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः ।
ी रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा ॥"
भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वृक्षः । इति शब्दमाला ॥ रक्तकाञ्चन-
। दाडिमवृक्षः । वकवृक्षः । इति रत्न-
॥ बन्धूकवृक्षः । पुन्नागवृक्षः । इति
निर्घण्टः ॥ (रक्तवर्णपुष्पविशिष्टे, त्रि ।)
बृहत्संहितायाम् । १५ । १४ ।
ग्निदैवते रक्तपुष्पफलशाखिनः सलिल-
सुताः ।
समापयवकाः पुरन्दरदुमाशभक्ताश्च ॥")

:, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य । कन् ।) पलाश-
। (अस्य पर्यायो यथा,—
श: किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः ।
श्रेष्ठो वातपोथो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः ॥"
भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
शकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ पर्प्पटः ।
शाल्मलिवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

, स्त्री, (रक्तं पुष्पं अस्याः ।) शाल्मलि-
। इति जटाधरः ॥ (अस्याः पर्यायो
—
शाल्मलिस्तु भवेन्मोचा पिच्छिला पूरणीति च ।
प्या स्थिरायुश्च कण्टकाढ्या च तूलिनी ॥"
भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वा । तत्पर्यायो यथा,—
र्नवा परारक्ता रक्तपुष्पा शिलाटिका ॥"
री । तत्पर्यायो यथा,—
दूरी रक्तबीजा च रक्तपुष्पा सुकोमला ॥"
इति भावप्रकाशः ॥)

का, स्त्री, (रक्तपुष्पा + कन् । टापि अत
।) लज्जालुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पुनर्नवा । भूपाटलिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

, स्त्री, (रक्तं पुष्पं अस्याः । ङीष् ।)
शीवृक्षः । इति जटाधरः ॥ जवा । आवर्त्त-
ता । नागदमनी । करुणीवृक्षः । उष्ट्र-
ी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धातकी ।
तत्पर्यायो यथा,—
"धातकी रक्तपुष्पी स्यात् कुञ्जरा मद्यवासिनी ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

रक्तपूरकं, क्ली, (रक्तं पूरयतीति । पूर + ण्वुल् ।) वृक्षाम्लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य वृक्षाम्लशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

रक्तप्रसवः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः प्रसवः पुष्पमस्य ।) रक्तकरवीरः । रक्ताम्लानः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तफलः, पुं, (रक्तं लोहितवर्णं फलमस्य ।) वटवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
"वटो रक्तफलः शृङ्गी न्यग्रोधः स्कन्धजो ध्रुवः ।
क्षीरी वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्पतिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तफला, स्त्री, (रक्तं पक्वदशायां लोहितवर्णं फलमस्याः ।) बिम्बिका । इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
"तुण्डी रक्तफला बिम्बी तुण्डिकेरी च बिम्बिका ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
स्वर्णवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
"स्वर्णवल्ली रक्तफला काकायुः काकवल्लरी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तफेनजः, पुं, (रक्तफेनात् जायते इति । जन + डः ।) वामपार्श्वस्थक्लोम । तत्पर्यायः । पुप्फुसः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६८ ॥

रक्तबिन्दुः, पुं, (रक्तानां बिन्दुः ।) रक्तकणा । यथा,—
"रक्तबिन्दुर्यदा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः ।
समुत्पतति मेदिन्यास्तत्प्रमाणस्तदासुरः ॥"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥)

रक्तबीजः, पुं, (रक्तवर्णं बीजमस्य ।) दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अरिष्टकफलः । रीठा इति ख्यातः । तत्पर्यायो यथा,—
"अरिष्टकस्तु माङ्गल्यः कृष्णवर्णोऽर्थसाधनः ।
रक्तबीजः पीतफेनः फेनिलो गर्भपातनः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
रक्तं शोणितं बीजं कारणमस्य ।) असुरविशेषः । स च शुम्भनिशुम्भसेनापतिः देव्या हतश्च । यथा,—
"पलायनपरान् दृष्ट्वा दैत्यान् मातृगणार्द्दितान् ।
योद्धुमभ्याययौ क्रुद्धो रक्तबीजो महासुरः ॥
रक्तबिन्दुर्यदा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः ।
समुत्पतति मेदिन्यास्तत्प्रमाणस्तदासुरः ॥
युयुधे स गदापाणिरिन्द्रशक्त्या महासुरः ।
ततश्चैन्द्री स्ववज्रेण रक्तबीजमताडयत् ॥
कुलिशेनाहतस्याशु तस्य सुस्राव शोणितम् ।
समुत्तस्थुस्ततो योधास्तद्रूपास्तत्पराक्रमाः ॥
यावन्तः पतितास्तस्य शरीराद्रक्तबिन्दवः ।
तावन्तः पुरुषा जातास्तद्वीर्य्यबलविक्रमाः ॥
तस्याहतस्य बहुधा शक्तिशूलादिभिर्भुवि ।
पपात यो वै रक्तौघस्तेनासञ्छतशोऽसुराः ॥
तैश्चासुरासृक्सम्भूतैरसुरैः सकलं जगत् ।
व्याप्तमासीत्ततो देवा भयमाजग्मुरुत्तमम् ॥
तान् विषण्णान् सुरान् दृष्ट्वा चण्डिका प्राह-
सत्वरा ।
उवाच कालीं चामुण्डे ! विस्तरं वदनं कुरु ॥
मच्छस्त्रपातसम्भूतान् रक्तबिन्दून् महासुरान् ।
रक्तबिन्दोः प्रतीच्छ त्वं वक्त्रेणानेन वेगिना ॥
भक्षयन्ती चर रणे तदुत्पन्नान् महासुरान् ।
एवमेष क्षयं दैत्यः क्षीणरक्तो गमिष्यति ॥
भक्ष्यमाणास्त्वया चोग्रा न चोत्पत्स्यन्ति चापरे ।
इत्युक्त्वा तां ततो देवी शूलेनाभिजघान तम् ॥
मुखेन काली जगृहे रक्तबीजस्य शोणितम् ।
तस्याहतस्य देहात्तु बहु सुस्राव शोणितम् ॥
यतस्ततस्तद्वक्त्रेण चामुण्डा संप्रतीच्छति ।
मुखे समुद्गता येऽस्या रक्तपातान्महासुराः ।
तांश्चखादाथ चामुण्डा पपौ तस्य च शोणितम् ॥
देवी शूलेन वज्रेण बाणैरसिभिरृष्टिभिः ।
जघान रक्तबीजं तं चामुण्डापीतशोणितम् ॥
स पपात महीपृष्ठे शस्त्रसङ्घसमाहतः ।
नीरक्तश्च महीपाल ! रक्तबीजो महासुरः ॥
ततस्ते हर्षमतुलमवापुस्त्रिदशा नृप ! ।
तेषां मातृगणो जातो ननर्त्तासृङ्मदोद्धतः ॥"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥
(महिषासुरपिता दानवो रम्भ एव जन्मान्तरे रक्तबीजो जातः । यथा, देवीभागवते । ५ । २ । ४४—४८ ।
"एतं रम्भं समानीय यथास्ते परमं प्रियम् ।
चितायां रोपयामासुस्तस्य देहस्य शुद्धये ॥
महिषी सा पतिं दृष्ट्वा चितायां रोपितं तदा ।
प्रवेष्टुं सा मतिं चक्रे पतिना सह पावकम् ॥
वार्य्यमाणापि यक्षैः सा प्रविवेश हुताशनम् ।
ज्वालामालाकुलं साध्वी पतिमादाय वल्लभम् ॥
महिषस्तु चितामध्यात् समुत्तस्थौ महाबलः ।
रम्भोऽप्यन्यद्वपुः कृत्वा निःसृतः पुत्रवत्सलः ॥
रक्तबीजोऽप्यसौ जातो महिषोऽपि महाबलः ।
अभिषिक्तस्तु राज्येऽसौ हयारिरसुरोत्तमैः ॥
एवं स महिषो जातो रक्तबीजश्च वीर्य्यवान् ।
अवध्यस्तु सुरैर्दैत्यैर्मानवैश्च नृपोत्तम ! ॥")

रक्तबीजका, स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णो बीजोऽस्याः । कन् + टाप् ।) तरटीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तमञ्जरः, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा मञ्जरी । सा विद्यतेऽस्येति । "अर्शआदिभ्यः अच् ।" ५।२।१२७। इत्यच् ।) निचुलवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य निचुलशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

रक्तमत्स्यः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो मत्स्यः ।) रक्तवर्णो मत्स्यविशेषः । यथा,—
"यो रक्ताङ्गो नातिदीर्घो न चाल्पो
नातिस्थूलो रक्तमत्स्यः स उक्तः ।
शीतो गुरुः पुष्टिकृद्दीपनोऽसौ
नाशं धत्ते किञ्च दोषत्रयस्य ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तमूलक:, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं मूलमस्य । कन् ।) देवसर्षपक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

रक्तमत्ता, स्त्री, (रक्तं मत्तं यस्या: । टाप् ।) जलौका: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

रक्तमेह:, पुं, (मेहनं मेह: रक्तस्य मेह: ।) प्रमेहरोगविशेष: । तस्य लक्षणं यथा,—

"विस्रमुष्णं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहत: ।"

[illegible] । अस्यौषधम् । यथा,—

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] पृथक् पृथक् ।
[illegible] भवेत् ।
[illegible] गुग्गुलो: ।
[illegible] शुभा ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"

इति भावप्रकाश: ॥

[illegible]

रक्तयष्टिका, स्त्री, (रक्तयष्टि+कन् । टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (अस्या: पर्य्यायो यथा,—

"मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला योजनपर्ण्यपि ।
ताम्रवल्ली चित्रपर्णी काण्डीरी रक्तयष्टिका ॥"

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

"मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा काल-
मेषिका ।
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्लपि ॥
रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डीतकी च गण्डीरी मञ्जूषा वस्त्ररञ्जिनी ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तयावनाल:, पुं, (रक्तवर्ण: यावनाल: ।) सुवर्णयावनाल: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

रक्तरेणु:, पुं, (रक्ता: रेणवोऽस्मिन्निति ।) सिन्दूरम् । (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"सिन्दूरं रक्तरेणुश्च नागगर्भश्च सीसजम् ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) पलाशकलिका । इति मेदिनी । णे, १०५ ॥ पुन्नाग: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

रक्तरेणुका, स्त्री, (रक्ता: रेणव: परागा अस्याम्, कप् । टाप् च ।) पलाशकलिका । तत्पर्य्याय: । चञ्चुरिका २ । इति शब्दमाला ॥

रक्तरैवतकं, क्ली, (रक्तवर्णं रैवतकम् ।) महापारेवतम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

रक्तलशुन:, पुं, (रक्तवर्णो लशुन: ।) रक्तवर्णलशुनविशेष: । तत्पर्य्याय: । महाकन्द: २ यवन: ३ दीर्घपत्रक: ४ पृथुपत्र: ५ स्थूलकन्द: ६ यवनेष्ट: ७ । अस्य गुणा: ।

"यवनस्य मधुरं कटु कन्दं
नालमम्लमुदितन्ति कषायम् ।
पत्रमत्र कटुकन्ति बीजकं
रुच्यं लवणमस्थि वदन्ति ॥"

इति राजनिर्घण्ट: ॥

रक्तला, स्त्री, (रक्तं लाति गृह्णातीति । ला+क: । टाप् ।) काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (विशिष्टोऽस्या: काकतुण्डीशब्दे ज्ञातव्य: ॥)

रक्तलोचन:, पुं, (रक्ते लोचने लोचने यस्य ।) कपोत: । इति हेमचन्द्र: । ४ । ४०५ ॥ लोहितलोचनयुक्ते, त्रि ॥

रक्तवटी, स्त्री, (रक्ता वटी वटिकेव ।) मसूरिका । इति शिवाक्षदीप: ॥

रक्तवटी, स्त्री (रक्ता वटीव ।) मसूरिका । इति जटाधर: ॥ (मसूरिकाशब्देऽस्या गुणा-दयो ज्ञेया: ॥)

रक्तवर्ण: पुं, (रक्तावर्णो लोहितवर्णो यस्य: [illegible] ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
इति [illegible] ॥

रक्तवर्णं, [illegible] (रक्त: [illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] ॥ (रक्तवर्णविशिष्टे, त्रि । यथा, [illegible] । [illegible] ।

"शिलाशिला: पीतकरक्तवर्णा
भवन्ति येऽनेकविधाश्च शिल"।

रक्तवर्द्धन:, पुं, (रक्तं [illegible] वृध्+णिच्+ल्यु: ।) वार्त्ताकु: । (पारावत: । तत्पर्य्यायो यथा,—

"पारावत: कलरव: कपोत: [illegible]"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे [illegible]

रक्तवर्षाभू:, स्त्री, (रक्तवर्णा वर्षाभू: ।) पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

रक्तवसन:, पुं, (रक्तं वसनमस्य ।) इति हेमचन्द्र: । ३ । ४७१ ॥

रक्तवात:, पुं, (रक्तप्रधानो वात: ।) अस्यौषधम् । यथा, गारुडे [illegible]

"नारिकेलस्य वै मूलं [illegible]
[illegible]"

रक्तवालुकं, क्ली, (रक्ता वालुका चूर्णं [illegible] रम् । इति हारावली ॥

रक्तवालुका, स्त्री, (रक्ता वालुका [illegible] रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रक्तवृन्ता, स्त्री, (रक्तवर्णं वृन्तं यस्या: ।) शेफालिका । इति [illegible] (शेफालिकाशब्देऽस्या गुणादयो [illegible]

रक्तवृष्टि:, स्त्री, (रक्तानां वृष्टि: ।) [illegible] ग्रम् । तत्तु उत्पातविशेष: । तस्यां [illegible] योग: । यथा । ज्ञानचिन्तामणौ ।

"रक्ते प्रश्नोद्योगे [illegible]
धान्यहिरण्यलवणजकुसुमाद्यं [illegible]"

[illegible]

रक्तशालि:, पुं, (रक्तवर्ण: शालि: ।) धान्यविशेष: । (यथा, सुश्रुते [illegible] अध्याये । [illegible]
कपोतकप्रमोदकलमकाशिकादि [illegible] ।") तत्पर्य्याय: । ताम्रशालि: २ शोणशालि: [illegible] अस्य गुणा: । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । बलावहत्वम् । [illegible] त्वम् । पथ्यत्वम् । त्रिदोष [illegible] त्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (यथा,

"रक्तशालिर्वरस्तेषु बल्यो वर्ण्य: [illegible]
चक्षुष्यो मूत्रल: स्वर्य: [illegible]
विषज्वरश्वासकासदाहवह्निहर: [illegible]"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे [illegible]

रक्तशासनं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णं [illegible] शास्ति । शास्+ल्यु: ।) सिन्दूरम् । [illegible] वली ॥

रक्तशिग्रु:, पुं, (रक्तवर्ण: शिग्रु: ।) [illegible] मधुशिग्रु: । तत्पर्य्याय: । रक्त [illegible] बहुलच्छद: ३ सुगन्ध: ४ [illegible] मधुरादि: च । अस्य गुणा: । [illegible] मधुरत्वम् । रसायनत्वम् । [illegible] शोथनिष्कृन्तनादित्वम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥

शीर्षकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं शीर्षं अग्रमस्य । न् ।) सरलद्रवः । इति रत्नमाला ॥

…श्टङ्गिकं, क्ली, विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

…संज्ञं, क्ली, (रक्तमिति संज्ञास्य ।) कुङ्कुमम् । …ति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य कुङ्कुम-शब्दे विज्ञेयाः ।)

…सन्दंशिका, स्त्री, (रक्ताय रक्तपानाय सम्यक् …शतीति । दन्श+ण्वुल् । टापि अत इत्वञ्च ।) …लौका । इति राजनिर्घण्टः ॥

…सन्ध्यकं, क्ली, ("रक्तं सन्ध्येवेति रघुनाथः । …रक्तान् सन्धीन् अकति गच्छति व्याप्नोतीति । …ः । इति रायमुकुटभरतमल्लिकौ ।") रक्त-…कारम् । तत्पर्यायः । हल्लकम् २ । इत्य-…रः । १।१०।३६ ॥

…सरोरुहं, क्ली, (रक्तं सरोरुहम् ।) रक्त-…ग्रम् । इत्यमरः । १ । १० । ४१ ॥

…सर्षपः, पुं, (रक्तवर्णः सर्षपः ।) राजिका । …ति राजनिर्घण्टः ॥

…सहा, स्त्री, (रक्तं सहते इति । सह्+ अच्+टाप् ।) रक्ताम्लानः । इति राज-निर्घण्टः ॥

…सारं, क्ली, (रक्तवर्णः सारोऽस्य ।) रक्त-चन्दनम् । (यथास्य पर्य्यायः ।

'रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् । …प्रलपर्णं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम् ॥'

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) …पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो …था,—

'पत्तङ्गं रक्तसारञ्च सुरङ्गं रञ्जनन्तथा । …पट्टरञ्जकमाख्यातं पत्तूरञ्च कुचन्दनम् ॥")

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥)

…सारः, पुं, (रक्तः सारो यस्य ।) अम्बष्ठकः । …रक्तखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य …पर्य्यायो यथा,—

"खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । …कण्टकी बालपत्रश्च बहुशल्यश्च यज्ञियः ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥ …रक्तं सारो यस्येति । शोणितसारयुक्ते, त्रि । …यथा, हरिवंशसंहितायाम् । ६८ । ६० ।

"…नास्योऽरक्तपाणीनिष्कानेत्रान्तपादकर-चरणैः ।

…रक्तैस्तु रक्तसारा बहुधनधान्यपुत्रयुताः ॥")

…सौगन्धिकं, क्ली, (रक्तवर्णं सौगन्धिकम् ।) …रक्तकह्लारम् । इति जटाधरः ॥

…स्रावः, पुं, (रक्तं स्रावयतीति । स्रु+णिच्+ अण् ।) वेतसाम्लः । इति जटाधरः ॥ (रक्तस्य …स्रावः ।) रक्तपतनम् । (यथा, हरिवंशसंहिता-याम् । ८० । ३५ ।

"कलशो नैर्ऋतभागे रक्तस्रावोऽथ मस्तकोपहः । …अपराद्धे समेक्तं विनश्यति चर्मकारभयम् ॥")

…रक्तांशा, स्त्री, (रक्ताः वशीभूताः अंशा यत्र ।) …रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

रक्ता, स्त्री, (रक्त+टाप् ।) गुञ्जा । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात् काकनन्ती च रक्तिका ।

काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवल्लरी ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ॥) लाक्षा । मञ्जिष्ठा । उष्ट्रकाण्डी । इति राज-निर्घण्टः ॥

रक्ताकारः, पुं, (रक्तवर्ण आकारः अवयवोऽस्य ।) प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य प्रवालशब्दे विज्ञेयः ॥)

रक्ताक्तं, क्ली, (रक्तेन रक्तवर्णेन अक्तं म्रक्षितम् ।) रक्तचन्दनम् । इति जटाधरः ॥ शोणित-मिश्रिते, त्रि ॥

रक्ताक्षः, पुं, (रक्ते लोहिते अक्षिणी यस्य । "अस्त्रोऽदर्शनात् ।" ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।) महिषः । पारावतः । चकोरः । क्रूरः । इति मेदिनी । षे, ४४ ॥ सारसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अब्दविशेषः । यथा, हरहत्-संहितायाम् । ८ । ५१ ।

"रक्ताक्षमब्दं कथितं तृतीयं यस्मिन् भयं दंष्ट्रिकृतं गदाश्च ॥")

रक्तवर्णचक्षुर्युक्ते, त्रि । (यथा,रामायणे । २ । ८८ । १६ ।

"कथमिन्दीवरश्यामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः । सुखभागी न दुःखार्हः शयितो भुवि राघवः ॥"

अयन्तु सदा सश्रीयुक्तो भवेत् । यथा, ज्योतिः-सागरे ।

"न श्रीस्त्यजति रक्ताक्षं नार्थः कनकपिङ्गलम् । न दीर्घबाहुमैश्वर्य्यं न सौख्यं प्रहसन्मुखम् ॥")

रक्ताङ्गं, क्ली, (रक्तवर्णमङ्गमस्य ।) विद्रुमः । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी । गे, ४८ ॥ (रक्तचन्द-नम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे ।

"रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् । तिलपर्णं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम् ॥")

रक्ताङ्गः, पुं, (रक्तमङ्गं यस्य ।) मङ्गलग्रहः । कम्पिल्लः । इति मेदिनी । गे, ४७ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

"कम्पिल्लकस्तु रक्ताङ्गो गुण्डारोचनिकेति च ॥"

"कम्पिल्लः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि च ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमभागे ॥) प्रवालः । मत्कुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मण्डलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १७ ।

"ऋषभो वेगवान्नागः पिण्डारकमहाहनू । रक्ताङ्गः सर्व्वसारङ्गः समृद्धः पटवासकौ ॥")

रक्ताङ्गी, स्त्री, (रक्ताङ्ग+ङीष् ।) जीवन्ती । इति मेदिनी । गे, ४८ ॥ मञ्जिष्ठा । इति भाव-प्रकाशः ॥

रक्तातिसारः, पुं, (रक्तं अत्यन्तं सरत्यस्मात् । स +घञ् ।) रोगविशेषः । "तस्य संप्राप्तिमाह ।

'पित्तकृन्ति यदात्यर्थं द्रव्यमश्नाति पैत्तिके ।

तद्दोषाज्जायते शीघ्रं रक्तातीसार उल्बणः ॥'

तस्य चिकित्सा ।

'वत्सकतरुत्वगार्द्रा दाडिमफलसम्भवा त्वक् । त्वग्युगलं पलमानं विपचेदष्टाङ्गसम्मिते तोये ॥ अष्टमभागं शेषं क्वाथं मधुना पिबेत् पुरुषः । रक्तातिसारमुल्बणमतिशयितं नाशयेन्नियतम् ॥

इति कुटजदाडिमक्वाथः ॥ * ॥

'गोदुग्धनवनीतन्तु मधुना सितया सह । लीढ़ं रक्तातिसारे तु ग्राहकं परमं महत् ॥'

इति नवनीतावलेहः ॥ * ॥

'शीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तण्डुलाम्बुना । रक्तातिसारजिद्रक्तपित्ततृड्दाहमेहनुत् ॥'

चन्दनमत्र श्वेतम् । इति चन्दनकल्कः ।" इति भावप्रकाशः ॥ (तथा च ।

"यस्तु रक्तशुद्धविरेचने शोणदाहमतिरिच्यते । रक्तातिसार इति विज्ञेयो वैद्यैर्मेधामतिभिः ॥ धन्वनागरमुस्ता च वालकं बालबिल्वकम् । बलानागबला चेति क्वाथो रक्तातिसारिणाम् ॥ दाडिमञ्च कपित्थञ्च पथ्याजम्ब्वाम्रपल्लवान् । पिष्ट्वा देया मस्तुयुक्ता रक्तातिसारवारणाः ॥ गुडेन पक्वं दातव्यं बिल्वं रक्तातिसारिणे । मस्तुने मधुयुक्ता वा दध्ना रक्तातिसारहा ॥

वत्सकातिविषनागराभया
पेषितञ्च मधुमस्तुसंयुतम् ।
लेह एव मधुना च मानुषि
रक्तवाहमति वारयत्यपि ॥

कुटजत्वक् च पाठा च बिल्वं बिल्वञ्च धातकी । मधुना सहितं चूर्णं देयं रक्तातिसारहम् ॥ इति रक्तातिसारः ।" इति हारीते चिकित्-सितस्थाने तृतीयेऽध्याये ।)

रक्ताधारः, पुं, (रक्तस्याधारः ।) चर्म्म । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तापहं, क्ली, (रक्तमपहन्तीति । हन्+डः ।) बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तापामार्गः, पुं, (रक्तवर्णः अपामार्गः ।) रक्तवर्णापामार्गक्षुपः । राङ्गा आपाङ् इति वङ्गभाषा । लाल चिरचिरी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । क्षुद्रापामार्गः २ वाशट्टकः ३ दुग्धिनिका ४ रक्तविट् ५ कल्यपत्रिका ६ । अस्य गुणाः । शीतलम् । कटुत्वम् । कफवात-प्रणकण्डूविषनाशित्वम् । संग्राहित्वम् । वान्ति-कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्याय-गुणाः । अथ आरक्तचिरचिरा ।

"रक्तोऽन्यो वशिरो हस्तपर्णो धामार्गवोऽपि च । प्रत्यक्पर्णी केशपर्णी कथिता कपिपिप्पली ॥ अपामार्गोऽरुणो वातविष्टम्भी कफहृद्धिमः । रूक्षः पूर्ब्बगुणैर्न्यूनः कथितो गुणवेदिभिः ॥ अपामार्गफलं स्वादु रसे पाके च दुर्ज्जरम् । विष्टम्भि वातलं रूक्षं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

रक्ताम्बरं, क्ली, (रक्तं रञ्जितमम्बरम् ।) काषाय-वस्त्रम् । यथा,—

"प्रवीणरतिसमावीतां रक्ताम्बरपरिच्छदाम् ।
रक्तालङ्कारसंयुक्तां गुञ्जाहारविभूषिताम् ॥"
इति तन्त्रसारधृतसमुच्छिष्टचाण्डालिनीध्यानम् ॥
तद्युक्ते, त्रि ॥

रक्ताम्रः, पुं, (रक्तवर्णः आम्रः ।) कोशाम्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य कोशाम्रशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

रक्ताम्लानः, पुं, (रक्तेन रक्तवर्णेन आ सम्यक् म्लायति इति । म्लै + क्तः । समधिकरक्तवर्णत्वात्तथात्वम् ।) रक्तवर्णपुष्पविशेषः । तत्पर्यायः । रक्तसहा २ अपरिम्लानः ३ रक्ताम्लानकः ४ रागप्रसवः ५ रक्तप्रसवः ६ कुरवकः ७ रामालिङ्गनकामः ८ बधूलप्रसवः ९ सुभगः १० भ्रमरानन्दः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातामयशोथज्वरानाहशूलकाश्मश्वासादिप्रशमनत्वम् । वर्ण्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तार्म, [न्] क्ली, (रक्तं अर्म्मच्छतीति । ऋ + मन् ।) नेत्ररोगभेदः । तस्य लक्षणं यथा,—
"पद्माभं मृदु रक्तार्म्म यन्मांसं चीयते सिते ।"
इति माधवकरः ॥

रक्तार्बुदः, पुं, क्ली, (रक्तानामर्बुदमत्र ।) रोगविशेषः । यथा, शातातपीयकर्म्मविपाके ।
"जलोदरयकृत्प्लीहशूलरोगव्रणानि च ।
श्वासाजीर्णज्वरच्छर्द्दिभ्रममोहगलग्रहाः ।
रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
"रक्तार्बुदमाह ।
'दोषप्रदुष्टं रुधिरं शिराश्च
सङ्कोच्य संपीड्य ततस्त्वपाकम् ।
सास्रावमुन्नह्यति मांसपिण्डं
मांसाङ्कुरैराचितमाशु वृद्धिम् ॥
स्रवत्यजस्रं रुधिरं प्रदुष्ट-
मसाध्यमेतद्रुधिरात्मकञ्च ।
रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात्
पाण्डुर्भवेदर्बुदपीडितश्च ॥'
दोषोऽत्र पित्तं रुधिरं शिराश्च सङ्कोच्य संपीड्य संहतोऽत्र मांसादयो: यद्यप्यर्बुदेषु दूष्यत्वं रक्तेऽपि तु विशिष्टो रक्तदुष्टिः एवं मांसार्बुदे विशिष्टो मांसदुष्टिर्बोद्धव्या । ततो मांसपिण्डमुन्नह्यति उद्गतं करोति । अपाकं ईषत्पाकं यथा स्यादेवमिति क्रियाविशेषणम् । ईषत्पाकश्चैकदेशपाकेन । रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् रक्तक्षयोपद्रवाः पाण्डुत्वादयः । तैः पीडितत्वात् अर्बुदपीडितः ॥ * ॥ अथार्बुदस्य चिकित्सा ।
'स्यादर्बुदानां न यतो विशेषः
शरीरदेशान्तरहेतुरूपैः ।
अतोऽर्बुदेष्वर्बुदरोगनाशि
विधानविद्भूरि चिकित्सितं च ॥
अर्बुदेषु शोथप्रशमनविधानाद्यसुक्रियाः ।
अनुसन्धाय कर्त्तव्यं वैद्यैरर्बुदशान्तये ॥
तत्र चादौ हरिद्रादिचूर्णं च ।

गृहधूमेन संयुक्तो लेपः सिद्धोऽर्बुदापहः ॥
वटदुग्धकुष्ठलोमकलितं बद्धं वटस्य पत्रेण ।
अर्बुदमपि भारत्यामिव दृश्यमानायामिव मर्दनं
गच्छेत् ॥
शिग्रुमूलकयोर्बीजं दन्तीजं सुरसा यवम् ।
तक्रेणाम्लरिपुं पिष्ट्वा लिम्पेदर्बुदशान्तये ॥'
दन्तीजं मर्षपम् । सुरसा तुलसी । यवं इन्द्रयवम् । अश्वरिपुं करवीरम् ।" इति भावप्रकाशः ॥

रक्तार्शः, [स्] क्ली, (रक्तजनितमर्शः ।) अर्शोरोगविशेषः । तस्य लक्षणमाह ।
"रक्तोल्बणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।
वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ॥
तेऽत्यर्थं दुष्टमुष्णञ्च गाढविट्प्रतिपीडिताः ।
स्रवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥
भेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितक्षयसम्भवैः ।
हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥
विट्श्यावं कठिनं रूक्षमधो वायुर्न वर्त्तते ।
तनु चारुणवर्णञ्च फेनिलञ्चासृगर्शसाम् ॥
कट्यूरुगुदशूलञ्च दौर्ब्बल्यं यदि वाधिकम् ।
तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम् ॥
शिथिलं श्वेतपीतञ्च विट्स्निग्धं गुरु शीतलम् ।
यद्यर्शसां घनञ्चासृक् तन्तुमत्पाण्डु पिच्छिलम् ।
गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धञ्च कारणम् ।
श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥
गुदे कीला अर्शांसि । पित्ताकृतिसमन्विताः पित्तार्शोलक्षणयुक्ताः । आकारेण च वटप्ररोहादिसदृशाः । दुःखैः रोगैः । सकृपाण्ड्वासुशीतप्रायेणादिभिः कलुषेन्द्रियः आकुलसर्व्वेन्द्रियः । रक्तजस्यापि वातोल्बणस्य लक्षणमाह । तत्र रक्तार्शसि अनुबन्धः उल्बणत्वम् । रूक्षणं रूक्षयतीति रूक्षणं रूक्षं द्रव्यम् । पित्तोल्बणस्य लक्षणं रक्तोल्बणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विता इत्यादिनैवोक्तम् । रक्तपित्तयोः समानलिङ्गत्वात् ॥ * ॥ कफोल्बणस्य लक्षणमाह । सपिच्छं पिच्छिलार्द्रस्तिमितमार्द्रचर्म्मावगुण्ठितमिव । तस्य चिकित्सा ।
रक्तार्शसामुपेक्षेत रक्तमादौ स्रवद्भिषक् ।
दुष्टेऽस्रे निगृह्यमाणे हि शूलानाहाद्यामयाः ॥
चन्दनकिराततिक्तकधन्वयवासाः सनागराः
क्वथिताः ।
रक्तार्शसां प्रशमनाः दार्व्वीत्वगुशीरनिम्बा वा ॥
चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । इति चन्दनादिक्वाथः ॥
नवनीततिलाभ्यासात्
केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।
दधिसरमथिताभ्यासात्
गुदजाः शाम्यन्ति रक्तवहाः ॥
रसस्तु यदि यो भागो यवः क्षुद्रगुनः सहः ।
मथितं चारादिकम् । निम्बं वत्सपूर्वं दधि ।
समार्द्रकमिदं शीरं नवनीतं नवं पिबन् ।
सिताकेशरसंयुक्तं रक्तार्शःसु सुखी भवेत् ॥
पयसा सहैव दुग्धैः सर्पिस्तद्वत्कोमलरागाम् ।
पौरसमन्दाररसैः पुरैरोपनुद्यमन्येन ॥

सम ... भाक्षितीर
पिष्ट्वा प्रयोपयो ...
समङ्गा ... । मोचा
निर्यासो ... । चन्दनम ...
... ।
भाविता ...
... सुरक्तं ...
... ॥
...
क्रियाम ... कुर्वीत ...
...
...
यथास्वं दोषनाशनमर्शः ...
इति
(यथा चास्य लक्षणानि ।
"रक्तार्शांसि
... पित्तलक्षणानि च
पुरीषशोणितानि भवन्ति
...
तानि योगेनेपदवा भवन्ति ।" ...
स्थाने हितोपदेशाध्याये । अथास्य ...
...
मातुलिङ्गात् अथवेष नवनीतं
सितानागरसंयुक्तं नवनीतं ...
केशरं मातुलुङ्गस्य ...
भवेत् कुष्ठाकारवेष्टं ...
रसेन रक्तगुदजान् प्रशमयति
समङ्गा शाल्मलीपुष्पं चन्दनं
नीलोत्पलमथोशीरं पिष्ट्वा ...
कुटजमूलकेशरमुस्तं
खदिरधातकीमूलतर्पणं यः ।
पिबति स पयसोमरणं
गुदजैरपगतविबन्धम् ।'
इति ...
इति हारीते चिकित्सितस्थाने १२
रक्तालुः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः आलुः ...) वर्णालुविशेषः । शङ्करकन्द ... तत्पर्यायः । रक्तपिण्डालुः २ लोहितः ३ रक्तकन्दः ४ लोहितालुः ... गुणाः । शीतत्वम् । मधुरत्वम् । दाहनाशकत्वम् । रुच्यत्वम् । ... गुरुत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तिका, स्त्री, (रक्ता ... + "अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ ।) गुञ्जा । (अस्याः पर्यायो यथा,—
...
काकादनी ...
इति ...
"रक्ता सा काकचिञ्ची स्यात्
...
काकादनी काकपीलुः सा स्मृता ...
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे ...

...लिका। इति राजनिर्घण्टः॥ रक्तिका-
...रुमारभ्य॥
..., पुं, (रक्तो रक्तवर्णं एरण्डः।) रक्त-
...ण्डः। लाल भाराण्डा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः।
...व्याघ्रः २ शीघ्रः ३ लोहितः ४ उरुबूकः ५
...तः ६ हस्तकर्णः ७ लोहितैरण्डः ८। अस्य
...णाः। मधुरत्वम्। पाके शीतलत्वम्। कटु-
...म्। पित्तदाहहरत्वम्। वृष्यत्वम्। तीक्ष्णो-
...विपर्ययत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
...ण्डः, पुं, (रक्तवर्णः एरण्डः।) वृक्षविशेषः।
...ल भेरण्डा इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। व्याघ्रः २
...हिस्तकर्णः ३ वातुः ४ उरुबूकः ५ नाग-
...र्णः ६ चञ्चुः ७ उत्तानपत्रकः ८ कारपर्णः ९
...वक: १० स्निग्धः ११ व्याघ्रदलः १२ रक्तकः
...१३ चित्रबीजः १४ हस्तैरण्डः १५। अस्य
...णाः। श्वयथुपवनज्वरकासादिवातवृद्धाभिः-
...मज्वरारोचकनाशित्वम्। लघुत्वञ्च। इति
...जनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायगुणाः।
"...शुक्ल एरण्ड आमण्डश्चित्रो गन्धर्व्वहस्तकः।
...पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डो व्यडम्बकः॥
...रक्तोऽपरो रुबूकः स्यादुरुबूको रुबुस्तथा।
...व्याघ्रपुच्छश्च वातारिश्चञ्चुरुत्तानपत्रकः॥
...एरण्डयुग्मं मधुरमुष्णं गुरु विनाशयेत्।
...शूलशोथकटीवस्तिशिरःपीडोदरज्वरान्॥
...ब्रध्नश्वासकफानाहकासकुष्ठाममारुतान्॥
...एरण्डपत्रं वातघ्नं कफक्रिमिविनाशनम्।
...मूत्रकृच्छ्रहरञ्चापि पित्तरक्तप्रकोपणम्॥
...वातार्य्यग्रदलं गुल्मवस्तिशूलहरं परम्।
...कफवातक्रिमीन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि॥
...एरण्डफलमत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम्।
...यकृत्प्लीहोदरार्शोघ्नं कटुकं दीपनं परम्।
...तद्वन्मज्जा च विड्भेदी वातश्लेष्मोदरापहः॥"

इति भावप्रकाशः॥

...र्व्वारुः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः एर्व्वारुः।) इन्द्र-
...वारुणी। इति राजनिर्घण्टः॥ (विशेषो-
...ऽस्येन्द्रवारुणीशब्दे विज्ञेयः॥)

...त्पलं, क्ली, (रक्तं रक्तवर्णमुत्पलम्।) रक्त-
...पद्मम्। तत्पर्य्यायः। रक्तसरोरुहम् २ कोक-
...नदम् ३। इत्यमरः। १। १०। ४२॥ (यथा,
...बृहत्संहितायाम्। २८। ८।
"...विन्द्याच्च सिन्दुवारेण मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुम्भेन।
रक्तोत्पलेन राजा मन्त्री नीलोत्पलेनोक्तः॥"
तथास्य गुणाः।
"धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित्।
तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यत् रक्तोत्पलादिकम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

...त्पलः, पुं, (रक्तोत्पलमिव पुष्पमस्यस्य। अर्शआद्यच्।) शाल्मलिवृक्षः। इति राज-
निर्घण्टः॥

...त्पलाभः, पुं, (रक्तोत्पलस्य आभेव आभास्य।) शोणवर्णः। इति जटाधरः। तद्-
युक्ते, त्रि॥

रक्तोपलं, क्ली, (रक्तमुपलम्।) गैरिकम्। इति हारावली। ११५॥ (गुणादयोऽस्य गैरिकशब्दे ज्ञेयाः॥)

रक्ष, लि पालने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) लि, रक्षितोऽस्ति। इति दुर्गादासः॥

रक्षः, [स्] क्ली, (रक्ष्यतेऽस्मादिति। रक्ष+ "सर्व्वधातुभ्योऽसुन्।" उणा० ४। १८८। इति असुन्।) राक्षसः। इत्यमरः। १। १। ६२॥ तद्विशेषो यथा,—
"दृष्ट्वा तु निरतान् यज्ञानवायान् रौगिन्ता धृष्टा
दया न जायते यस्य स रक्ष इति मे मतिः॥"
इत्याग्नेये यमशर्म्मिलोपाख्याननामाध्यायः॥
रक्षोघ्नौषधं यथा,—

मनुरुवाच।

"रक्षोघ्नानि विषघ्नानि यानि धार्य्याणि भूभुजा।
अगदानि समाचक्ष्व तानि धर्म्मभृताम्बर॥

मत्स्य उवाच।

बिल्वका रोहिणी चैव रक्तमाला महौषधी।
तथामलकवन्दाकं या च चित्रपटोलिका॥
काकोली क्षीरकाकोली पीलुपर्णी तथैव च।
केशिनी वृश्चिकाली च महानागा शतावरी॥
तथा गरुड़वेगा च जले कुमुदिनी तथा।
स्थले चोत्पलिनी या च महाभूमिलता च या।
उन्मादिनी सोमराजी सर्व्वरत्नानि पार्थिव।
विशेषान्मरकतादयस्त कीटपक्षविशेषतः॥
जीवजाताश्च मणयः सर्व्वे धार्य्या विशेषतः।
रक्षोघ्नाश्च यशस्याश्च तथा वेतालनाशनाः॥"

इति मात्स्ये २१९ अध्यायः॥

रक्षःसभं, क्ली, (रक्षसां राक्षसानां सभा। क्लीबत्वमभिधानात्।) रक्षःसमूहः। इत्यमरः। २। ५। २३॥

रक्षकः, त्रि, (रक्षतीति। रक्ष+ण्वुल्।) रक्षाकर्त्ता। यथा,—
"गोरक्षः सहदेवश्च नकुलो हयरक्षकः।
वैराटे कुरुदायादौ नराणां मातुलक्रमः॥"

इति पुराणम्॥

रक्षणं, क्ली, (रक्ष+भावे ल्युट्।) रक्षा। यथा,
"इति प्रणयबद्धाभिर्गोपीभिः कृतरक्षणम्।
पाययित्वा स्तनं माता संन्यवेशयदात्मजम्॥"

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः॥

रक्षणारकः, पुं, मूत्रकृच्छ्ररोगः। इति शब्द-रत्नावली॥ क्वचित् पुस्तके रक्षणीरकोऽपि पाठः॥

रक्षणिः, स्त्री, त्रायमाणा लता। इति राज-निर्घण्टः॥

रक्षा, स्त्री, (रक्षणमिति। रक्ष+"गुरोश्च हलः।" ३। ३। १०३। इति अः। स्त्रियां टाप्।) रक्षणम्। (यथा, कुमारे। २। २८।
"मयि सृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युष्मास्ववस्थिता॥")
जतु। इति मेदिनी। षे, २३॥ भस्म। इति शब्दरत्नावली॥ यशोदाकृता रक्षा यथा,—

"रक्षां विदधिरे सम्यक् गोपुच्छभ्रमणादिभिः।
गोमूत्रेण स्नापयित्वा पुनर्गोरजसार्भकम्॥
रक्षां च चक्रुः शकृता द्वादशाङ्गेषु नामभिः।
गोप्यः संस्पृष्टसलिला अङ्गेषु करयोः पृथक्॥
न्यस्यात्मन्यथ बालस्य बीजन्यासमकुर्व्वत॥
अव्यादजोऽङ्घ्रिमणिमांस्तव जान्वथोरू
यज्ञोऽच्युतः कटितटं जठरं हयास्यः।
हृत् केशवस्त्वदुर ईश इनस्तु कण्ठं
विष्णुर्भुजं मुखमुरुक्रम ईश्वरः कम्॥
चक्र्यग्रतः सहगदो हरिरस्तु पश्चात्
त्वत्पार्श्वयोर्धनुरसी मधुहाजनश्च।
कोणेषु शङ्ख उरुगाय उपर्य्युपेन्द्र-
स्तार्क्ष्यः क्षितौ हलधरः पुरुषः समन्तात्॥
इन्द्रियाणि हृषीकेशः प्राणान् नारायणोऽवतु।
श्वेतद्वीपपतिश्चित्तं मनो योगेश्वरोऽवतु॥
पृश्निगर्भस्तु ते बुद्धिमात्मानं भगवान् परः।
क्रीड़न्तं पातु गोविन्दः शयानं पातु माधवः॥
व्रजन्तमव्याद्वैकुण्ठ आसीनं त्वां श्रियः पतिः।
भुञ्जानं यज्ञभुक् पातु सर्व्वग्रहभयङ्करः॥
डाकिन्यो यातुधान्यश्च कुष्माण्डा येऽर्भकग्रहाः।
भूतप्रेतपिशाचाश्च यक्षरक्षोविनायकाः॥
कोटरा रेवती ज्येष्ठा पूतना मातृकादयः।
उन्मादा ये ह्यपस्मारा देहप्राणेन्द्रियद्रुहः॥
स्वप्नदृष्टमहोत्पाता वृद्धबालग्रहाश्च ये।
सर्व्वे नश्यन्तु ते विष्णोर्नामग्रहणभीरवः॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः॥ *॥
अथ पौर्णमास्यां रक्षाबन्धनम्। राखीबाँधा इति भाषा। यथा,—
"पौर्णमास्यां हरे रक्षाबन्धनं विधिपूर्व्वकम्।
ब्रजराजकुमारत्वात् केचिदिच्छन्ति साधवः॥"
तत्र भद्रादिसद्भावे तामतिक्रम्यैव कुर्य्यात्।
तथा च स्मृत्यन्तरे।
"भद्रायां द्वे न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा।
श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामान् दहति फाल्-
गुनीति॥"

विधिश्च भविष्योत्तरे।
"उपाकर्म्मदिने प्रोक्तमृषीणाञ्चैव तर्पणम्।
ततोऽपराह्णसमये रक्षापोटलिकां शुभाम्॥
कारयेदक्षतैः शस्तैः सिद्धार्थैर्हेमभूषिताम्।
वस्त्रैर्व्विचित्रैः कार्पासैः क्षौमैर्व्वा मलवर्ज्जितैः।
विचित्रं ग्रथितं सूत्रं स्थापयेद्भाजनोपरि॥
उपलिप्तगृहमध्ये दत्त्वा चतुष्के न्यसेच्छुभं पीठम्।
तत्रोपविष्टो राजा सामात्यः सपुरोहितः ससुहृत्॥
तदनु पुरोधा नृपते रक्षां बध्नीत मन्त्रेण।
येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः।
तेन त्वां प्रतिबध्नामि रक्षे मा चल मा चल॥"
वैदिकश्च। यदा बध्न दाक्षायणा हिरण्यः
शतानीकाय सुमनस्यमानाः तन्मया बध्नामि
शतं शारदायायुष्मान् जरदष्टिर्यथासम्।
"ब्राह्मणैः क्षत्त्रियैर्व्वैश्यैः शूद्रैश्चान्यैश्च मानवैः।
कर्त्तव्यो रक्षणाचारो विप्रान् संपूज्य शक्तितः।
अनेन विधिना यस्तु र...

स सर्व्वदोषरहितः सुखं संवत्सरं वसेदिति ॥”
अथ तद्दिननिर्णयार्थं उपाकर्म्मदिननिर्णयः क्रियते । यदाह स्मृत्यन्तरे ।
“उपाकर्म्म तु कुर्व्वन्ति ते सामऋग्यजुर्व्विदः ।
ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रवणपर्व्वसु ॥”
तथा च । सामवेदिनां भाद्रस्य हस्तानक्षत्रं ऋग्वेदिनां श्रावणस्य श्रवणनक्षत्रं यजुर्व्वेदिनां श्रावणी पूर्णिमोपाकर्म्मकालः । उपक्रमकच्छिका-कीर्त्तनरूपं कर्म्म उपाकर्म्म । अत्र करणाभावे भाद्रे श्रावणेऽपि विधेयम् ।
“अष्टश्लोषधयस्तस्मिन् मासे न हि भवन्ति तत् ।
तदा भाद्रपदे मासि श्रावणेऽपि तदिष्यते ॥”
इति ब्रह्मपुराणवचनात् ॥
श्रावणपञ्चम्युक्तत्वः । तदाह गर्गः ।
“यदि स्यात् श्रावणं पर्व्व ग्रहसंक्रान्तिदूषितम् ।
स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां श्रावणस्य च ॥” इति ।
अत्र भूतविद्धा पूर्णिमा च निषिद्धा । तथा च कालिकापुराणे ।
“चतुर्द्दश्यां समुत्पन्नावसुरौ मधुकैटभौ ।
वेदान् स्वीकुर्व्वतः पद्मयोनेस्तौ जह्रतुः श्रुतीः ॥
हत्वा तावसुरौ देवः पातालतलवासिनौ ।
आहृता ताः श्रुतीस्तस्मै ददौ लोकगुरुः स्वयम् ॥
संप्राप्तवान् श्रुतीर्ब्रह्मा पर्व्वण्यौदयिके पुनः ।
अतो भूतयुते तस्मिन्नोपाकरणमिष्यते ।
आसुरं वर्ज्जयेत् कालं वेदाहरणमुद्दयेति ॥”
व्यासोऽपि ।
“श्रवणेन तु यत् कर्म्म उत्तराषाढसंयुतम् ।
संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥
धनिष्ठासंयुतं कुर्य्याच्छ्रावणं कर्म्म यद्भवेत् ।
तत् कर्म्म सफलं विद्यादुपाकरणसंज्ञकमिति ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
(रक्षाकर्म्म यथा । उदकुम्भाद्यापो गृहीत्वा प्रोक्षयन् रक्षाकर्म्म कुर्य्यात् तद्यथाः ।
“कृत्यानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च ।
रक्षाकर्म्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥
नागाः पिशाचा गन्धर्व्वाः पितरो यक्षराक्षसाः ।
अभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या घ्नन्तु तान् सदा ।
पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।
दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वां ते नमस्कृताः ॥
पान्तु त्वां मुनयो ब्राह्म्या दिव्या राजर्षयस्तथा ।
पर्व्वताश्चैव नद्यश्च सर्व्वाः सर्व्वेऽपि सागराः ।
अग्नी रक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च ।
सोमो व्यानमपानन्ते पर्ज्जन्यः परिरक्षतु ॥
उदानं विद्युतः पान्तु समानं स्तनयित्नवः ।
बलमिन्द्रो बलपतिर्म्मनुर्म्मन्ये मतिन्तथा ।
कामांस्ते पान्तु गन्धर्व्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।
प्रज्ञान्ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमण्डलम् ।
चक्षुः सूर्य्यो दिशः श्रोत्रे चन्द्रमाः पातु ते मनः ।
नक्षत्राणि सदा रूपं छायां पान्तु निशास्तव ॥
रेतस्त्वाप्याययन्त्वापो रोमाण्योषधयस्तथा ।
आकाशं खानि ते पान्तु देहन्तव वसुन्धरा ॥
वैश्वानरः शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमम् ।
पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मानं ध्रुवो भ्रुवौ ॥
एता देहे विशेषेण तव नित्या हि देवताः ।
एतास्त्वां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्मा स्वस्ति देवाश्च कुर्व्वताम् ।
स्वस्ति ते चन्द्रसूर्य्यौ च स्वस्ति नारदपर्व्वतौ ॥
स्वस्त्यग्निश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगाः ।
पितामहकृता रक्षा स्वस्त्यायुर्व्वर्द्धतां तव ॥
ईतयस्ते प्रशाम्यन्तु सदा भव गतव्यथः ॥”
इति स्वाहा ॥
एतैर्व्वेदात्मकैर्मन्त्रैः कृत्या व्याधिविनाशनैः ।
मयैवं कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

रक्षापत्रः, पुं, (रक्षार्थं पत्रमस्य ।) भूर्ज्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूर्ज्जत्वचि, स्त्री ॥

रक्षिका, स्त्री, (रक्षैव । रक्षा+स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) रक्षा । यथा,—
“अनेन विधिना यस्तु रक्षिकाबन्धमाचरेत् ।
स सर्व्वदोषरहितः सुखं संवत्सरं वसेत् ॥”
इति हरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

रक्षितं, त्रि, (रक्ष+क्तः ।) कृतरक्षणम् । तत्-पर्य्यायः । त्रातम् २ त्राणम् ३ अवितम् ४ गोपायितम् ५ गुप्तम् ६ । इत्यमरः ।३।१।१०४॥
(यथा, मनुः । ११ । २३ ।
“कल्पयित्वास्य वृत्तिञ्च रक्षेदेनं समन्ततः ।
राजा हि धर्म्मषड्भागं तस्मात् प्राप्नोति रक्षितात् ॥”
क्ली, भावे क्तः । रक्षा ॥ * ॥ स्त्रियां टाप् । अप्सरोविशेषः । यथा, महाभारते ।१।६५।५०।
“अलम्बुषा मिश्रकेशी विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ।
अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा ॥”)

रक्षिता, [ऋ] पुं, (रक्षतीति । रक्ष+तृच् ।) रक्षाकर्त्ता । यथा,—
“न्यायवर्त्ती लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः ।
कृतज्ञस्तु भृत्यानां श्रेयः स्यादेव रक्षिता ॥”
इति मात्स्ये १८९ अध्यायः ॥

रक्षिवर्गः, पुं, (रक्षिणां वर्गः समूहः ।) राजाङ्ग-रक्षकगणः । तत्पर्य्यायः । अनीकस्थः २ । इत्य-मरः । २ । ८ । ६ ॥

रक्षोघ्नं, क्ली, (रक्षो राक्षसं हन्तीति । हन्+टक् ।) काञ्जिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्षोघ्नः, पुं, (रक्षो हन्तीति । हन्+टक् ।) भल्लातकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्वेत-सर्षपः । इति रत्नमाला । रक्षोघ्नमन्त्रो यथा,—
“स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्त्या
जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति
सर्व्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥”
इति भगवद्गीतायाम् । ११ । ३६ ॥
“स्थाने इत्ययं युक्तमित्यर्थे । हे हृषीकेश सर्व्वेन्द्रियप्रवर्त्तक यतस्त्वमेवाद्भुतप्रभावो भक्तवत्सलश्च ततस्तव प्रकीर्त्त्या महत्या कीर्त्त्या [illegible] जगत् [illegible] मैव प्रकृष्टं [illegible] मित्यर्थः । तथा सर्व्वं जगत् [illegible] यत्र रक्षांसि भीतानि इति [illegible] सर्व्वात्मा दिशः पलायन्ते इति [illegible] यथा सर्व्वे सिद्धाः [illegible] नमस्यन्ति चेति यत्तदपि युक्तमे[illegible] प्रकीर्त्त्या इत्यन्वयः । स्थाने [illegible] अयं श्लोको रक्षोघ्नमन्त्रः प्रख्यात[illegible] तट्टीकायां मधुसूदनसरस्वती । ([illegible] त्रि । यथा सुश्रुते । १ । १ । [illegible] धूपयेद्रक्षोघ्नैश्च मन्त्रै रक्षां कुर्व्वीत [illegible]

रक्षोघ्नी, स्त्री, (रक्षो हन्तीति । ङीप् ।) वचा । इति रत्नमाला ।

रक्षोजननी, स्त्री, (रक्षसां जननी ।) इति त्रिकाण्डशेषः । रात्रि[illegible]

रक्षोहा, [न्] पुं, (रक्षो हन्तीति । गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः । [illegible] स तु ऋग्वेदस्य १० मण्डलस्य १६२ ऋषिः । राक्षसहन्तरि, त्रि । ऋग्वेदे । १० । ८७ । ६ ।
“शिप्रः स उच्यते [illegible]
“रक्षोहा रक्षोहन्ता ।” तद्भाष्ये

रक्ष्यः, पुं, (रक्ष+ [illegible] मह् ।” ३ । ३ । ९० । इति यङ् ।) [illegible] इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥

रख, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । ([illegible] सक०-सेट् ।) रखति । इति दुर्गादासः ॥

रखि, इ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः । ([illegible] सक०-सेट् ।) इ, रङ्खति । [illegible]

रगि, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । ([illegible] सक०-सेट् ।) इ, रङ्गति । इति दुर्गा[illegible]

रग, क स्वाद व्यापने । इति [illegible] (चुरा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) [illegible] रागयति । इति दुर्गादासः ॥

रग, म ए शङ्के । इति कविकल्पद्रुमः । (पर०-अक०-सेट् ।) म, रगयति । ए, शङ्कः शङ्का । रगति दोषी कुरङ्ग[illegible] दुर्गादासः ॥

रघ, इ क भासि । इति कविकल्पद्रुमः । (पर०-अक०-सेट् ।) इ क, रङ्घयति । दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

रघि, इ ङ गमने । इति कविकल्पद्रुमः । (आत्म०-सक० सेट् ।) इ, रङ्घते । ङ, [illegible] इति दुर्गादासः ॥

रघुः, पुं, (लङ्घति ज्ञानसीमां प्राप्नोतीति । [illegible] + “लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च ।” उणा० [illegible] इति कुः नलोपश्च । “ब्रह्ममूलमध्यात्[illegible] मधुलोनां वा लो रत्वमापद्यते [illegible]

[illegible]

इति रघुवंशे महाकाव्ये । १ । ५५ ।

[illegible]

१ च रघुवंशे । ५ सर्गे ।

“अथ [illegible] रघुः [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।”
“मन वाजिनवमेधसा
[illegible] यशः ।
[illegible]
पुनर्दं [illegible] रघुः ।” ७ ।

[illegible] । यथा,

“रघुरपि यातं नरपति च यातम्
सम च टीका जाति च याता ।”

[illegible] “रघोः यातं यद्दे यद्दे ।” इत्याद्युदाहृतौ ।

[illegible]ति च ।

[illegible]रङ्घयतीति । राजा प्रभुः । [illegible] ‘राजा [illegible]’ इति रघुः ।” इति उणादिकोषे उज्ज्वलदत्तः । १ । २९ । ७ । रघु-[illegible] । मत [illegible] । यथा, रघुवंशे । १ । ९ ।

‘रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।”

[illegible] द्रुतं गच्छतीति । शीघ्रगामिनि, त्रि । यथा, भट्टौ । ४ । ३० । २९ ।

“धन्वी स यातो रघुनन्दनाम: ।”
“रघुः शीघ्रगामी ।” इति तट्टीकायां भरतः ।”)

[illegible]कारः, पुं· (रघुं तदाख्यं काव्यं करोतीति । कृ+“कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।) कालिदासः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३९ ।

पूर्णविभिन्नवर्णा [illegible]रघुकारे:।

[illegible] ।”

[illegible]

रघुनन्दनः, पुं, (रघुं [illegible]) श्रीरामः । इति [illegible] । (यथा, [illegible] । १ । ३ । ७३ ।

“[illegible] ।
[illegible] ।”

[illegible]

“[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।”

इति प्रसन्नराघवम् ।

[illegible])

रघुनाथ:, पुं, (रघूणां नाथः । [illegible]) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रघुः । १५ । ४९ ।

“रघुनाथोऽप्यगस्त्येन मार्गसन्दर्शितात्मना ।
महौजसा संयुगे [illegible] ।”)

रघुपतिः, पुं, (रघूणां पतिः ।) श्रीरामः । यथा,

“यदुपते: क्व गता मथुरा पुरी
रघुपते: क्व गतोत्तरकोशला ।
इति विचिन्त्य कुरुष्व मनः स्थिरं
न सदिदं जगदित्यवधारय ।”

इति [illegible] ।

(कियाचित् पण्डितानां नाम । यथा, रघुनाथशिरोमणिः अयम् नैयायिकः [illegible] । रघुनाथ [illegible] टीकाकारः । रघुनाथ तर्कवागीशः । रघुनाथ [illegible] । रघुनाथ [illegible] । अयं हि [illegible] प्रियभक्तः आसीत् । [illegible] । अयं खलु [illegible]

[illegible]

इति रघुवंशे महाकाव्ये । १ । ९ ।

([illegible] ।

[illegible] । यथा,—

“[illegible]
रामः ।”

इति रामायणम् ।

रघुवंशतिलकः, पुं, (रघुवंशे तिलक इव शोभाकरत्वात् ।) श्रीरामः । यथा,—

“जयति रघुवंशतिलकः कौशल्याहृदयनन्दनो
रामः ।
दशवदननिधनकारी दाशरथिः पुण्डरीकाक्षः ।”

इति रामायणम् ।

रघुवरः, त्रि, (रघुषु वरः श्रेष्ठः ।) रघुश्रेष्ठः । यथा, रामायणे ।

“रामं लक्ष्मणपूर्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं
काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं
धार्मिकम् ।”

रघूद्वहः, पुं (उद्वहतीति । उत्+वह+अच् । रघूणां उद्वहः श्रेष्ठः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ।

रङ्कुः, पुं, (रमते सुखमस्मिन् । रम्+“बाहुलकात् रञ्जेरपि कुः ।” इति कुः । उज्ज्वलदत्तः । १ । ३० ।) हरिणः । मृगः । इति मेदिनी । के, ११ ।

रङ्कु, पुं, (रमते इति । रम्+बाहुलकात् कुः ।) मृगविशेषः । रङ्कवः । १ । ५ । १० । म हु [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।

रङ्गं, क्ली पुं, (रज्यतीति । रञ्ज+अच् । रज्यते अस्मिन् । रञ्ज+अधिकरणे घञ् वा ।) धातुविशेषः । रांङ्ग इति भाषा । तत्पर्यायः । वङ्गः २ त्रपुम् ३ आलूकम् ४ नागम् ५ मधुरम् ६ हिमम् ७ गुरुपत्रम् ८ पिच्चटम् ९ पूतिगन्धम् १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । हिमत्वम् । कषायत्वम् । लवणरसत्वम् । मेहघ्नत्वम् । कृमिवातमूत्रहरत्वम् । कान्तिकरत्वम् । रसायनत्वम् । सद्दीप्तौ यथा,—

“श्वेतं गुरु मधु मसृणं स्निग्धमुष्णं हिमम् ।
सपवनकरं कान्तं मधुवेदनाहरम् ।
खुरकं मिश्रकाख्यं द्विविधं वङ्गमुच्यते ।
उत्तमं खुरकं तत्र मिश्रकं त्वहितं मतम् ।”

इति राजनिर्घण्टः ।

तस्याशुद्धस्य दोषमाह ।

"वङ्गो विधत्ते खलु शुद्धिहीन-
स्तथा क्षयकश्च किलासगुल्मौ ।
कुष्ठानि शूलं किल वातशोथं
पाण्डुं प्रमेहञ्च भगन्दरञ्च ॥
विषोपमं रक्तविकारहन्द्वं
क्षयञ्च तक्कृच्छ्र कफज्वरञ्च ।
मेहाश्मरीविद्रधिसुख्यरोगान्
नाशोऽपि कुर्य्यात् कथितान् विकारान् ॥"

तस्य शोधनमभिधीयते ।

"वङ्गनागौ प्रतप्तौ च गलितौ तौ निषेचयेत् ।
त्रिधा त्रिधा विशुद्धिः स्यान्नविद्रुधेऽपि च त्रिधा ॥
तैलतक्रकाञ्जिकगोमूत्रकुलत्थक्वाथेषु प्रत्येकं त्रिधा त्रिधा । ततोऽर्कदुग्धे त्रिधा ॥ * ॥

अथ वङ्गस्य मारणविधिः ।

"मृत्पात्रे द्राविते वङ्गे चिञ्चाश्वत्थत्वचो रजः ।
क्षिप्त्वा वङ्गचतुर्थांशमयोदर्व्या प्रचालयेत् ।"
चिञ्चा अम्लिका । रजश्चूर्णम् । अयोदर्व्वी कर-छुली ।

"ततो द्वियाममात्रेण वङ्गं भस्म प्रजायते ।
अथ भस्मसमं तालं क्षिप्त्वाम्लेन विमर्द्दयेत् ॥
ततो गजपुटे पक्त्वा पुनरम्लेन मर्द्दयेत् ।
तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् ।
एवं दशपुटैः पक्वं वङ्गं भवति मारितम् ॥"

एवं मारितस्य वङ्गस्य गुणाः ।

"वङ्गं लघु सरं रूक्षं कुष्ठमेहकफक्रिमीन् ।
निहन्ति पाण्डुं सश्वासं नेत्र्यमीषत्तु पित्तलम् ॥
सिंहो गजौघन्तु यथा निहन्ति
तथैव वङ्गोऽखिलमेहवर्गम् ।
देहस्य सौख्यं प्रबलेन्द्रियत्वं
नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम् ॥"
इति भावप्रकाशः ।

(अपराञ्च ।
"वङ्गं तिक्ताम्लकं रूक्षं किञ्चिद्वातप्रकोपणम् ।
मेदः श्लेष्मामयघ्नञ्च क्रिमिघ्नं मेहनाशनम् ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

रङ्गः, पुं, (रञ्ज + घञ् ।) रागः । (यथा, महा-भारते । १ । ११ । १० ।

"यथो यथा रङ्गवशं प्रयाति
तथा च तेषां वहनश्रुतेति ।")

नृत्यम् । (यथा विष्णुपुराणे । ५ । २ । ५० ।
"रङ्गोरवोरे केशिनः कृष्णाख्यो मारुतस्तथा ।
यस्य मार्द्दितक्रोधस्य पर्व्वतो च यो द्विजः ॥"
रज्यते अस्मिन् रङ्गो च । रञ्ज + अधि-करणे घञ् ।) रङ्गभूमिः । इति मेदिनी । गे, ४१ । (यथा, हरिवंशे । १० । ४१ । १० ।
"युद्धेष्वा ... रङ्गं गतः कारणः ॥")
... । इति हेमचन्द्रः । (यथा, ... ।

"इयं रङ्गप्रवेशेन कलानाञ्चोपशिक्षया ।
वञ्चनापण्डितत्वेन स्वरमैपुण्यमाश्रिता ॥"
लक्षणया नाट्यस्थानस्थितो जनः । यथा, अभि-ज्ञानशकुन्तले १ प्रस्तावनायाम् ।
"सूत्रधारः । आर्य्ये ! साधु गीतम् । अहो रागापहृतचित्तवृत्तिरालिखित इव विभाति सर्व्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमं प्रयोगमाश्रित्यै-नमाराधयामः ॥" रणमार्गः । यथा, देवी-भागवते । ७ । २९ । ३ ।
"अवतार्य्य सदा रङ्गे तां भार्य्यां नृपसत्तमः ॥")
टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गकाष्ठं, क्ली, (रङ्गं रञ्जितं काष्ठमस्य ।) पत्त-ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गजं, क्ली, (रङ्गात् जायते इति । जन् + डः ।) सिन्दूरम् । इति रत्नमाला ॥

रङ्गजीवकः, पुं, (रङ्गेण रञ्जनकार्य्येण जीवतीति । जीव् + ण्वुल् ।) चित्रकारः । इति शब्द-रत्नावली ॥ नाट्यकारश्च ॥

रङ्गदः, पुं, (रङ्गं द्यति छिनत्तीति । दो + कः ।) टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गदा, स्त्री, (रङ्गद + टाप् ।) स्फटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्य्यायः ।
"स्फटी च स्फटिका प्रोक्ता श्वेता शुभ्रा च रङ्गदा ।
रङ्गदृढा रङ्गदा च दृढा रङ्गापि कथ्यते ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रङ्गदायकं, क्ली, (रङ्गस्य दायकम् ।) कङ्कुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गदृढा, स्त्री, (रङ्गवत् दृढा ।) स्फटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपत्री, स्त्री, (रङ्गं रङ्गार्थं पत्रमस्याः । ङीष् ।) नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपुष्पी, स्त्री, (रङ्गं रञ्जितं पुष्पमस्याः ।) नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गबीजं, क्ली, (रङ्गं बीजं उत्पत्तिकारणमस्य ।) रूप्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गभूतिः, स्त्री, (रङ्गस्य रागस्य नीरिमुखः भूतिः शोभात्र ।) कोजागरपूर्णिमा । इति शब्द-रत्नावली ॥

रङ्गभूमिः, स्त्री, (रङ्गस्य भूमिः ।) मल्लभूमिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३४ । ८ ।
"वसुघे समाने च तदर्थं वदतां वरः ।
रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ॥"
रङ्गभूमिविवरणं यथा, अश्ववैद्यके । ७ । ११-१२ ।
"प्राप्तां शुक्तिकाश्चैव पाषाणोदकसंयुताम् ।
हस्तकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिन्तु वर्ज्जयेत् ॥
समाञ्च निम्नाञ्चैव किञ्चित् पांशुसमन्विताम् ।
एकान्ते विजने रम्ये रङ्गभूमिन्तु कारयेत् ॥")
नाट्यभूमिश्च ॥

रङ्गमल्ली, स्त्री, (रङ्गाय रागाय मल्ली ।) वीणा । इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गमाणिक्यं, क्ली, (रङ्गं रञ्जितं माणिक्यम् ।) माणिक्यरत्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गमाता, [ऋ] स्त्री, (रङ्गस्य ... कुट्टनी । लाक्षा । इति मेदिनी । ते, ...

रङ्गमातृका, स्त्री, (रङ्गमातृ + स्वार्थे ... लाक्षा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रङ्गलासिनी, स्त्री, (रङ्गेण रागेण ... अस्याः इति । लस + णिनि ।) ... इति शब्दचन्द्रिका ॥

रङ्गशाला, स्त्री, (रङ्गस्य शाला ।) ... इति शब्दरत्नावली । नाट्यघर ...

रङ्गाङ्गा, स्त्री, (रङ्गं रङ्गार्थमङ्गमस्याः ... इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गाजीवः, पुं, (रङ्गो ... तीति । जीव् + अच् । यद्वा, ... जीवोऽस्य ।) चित्रकरः । इत्यमरः । २ । ... नटः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ ...

रङ्गावतारकः, पुं, (रङ्गे सङ्गीतस्थाने ... तीति । तॄ + ण्वुल् । यद्वा ... तारयतीति । तॄ + णिच् + ण्वुल् ... तारी । तत्पर्य्यायः । शैलूषः २ ... वेशी ४ भरतपुत्रकः ५ धात्रेयु ... जीवः ७ जायाजीवः ८ नटः ९ ... कृशाश्वी ११ । इति हेमचन्द्रः । ... गीतवाद्यादिना तद्गुणतया ... प्रायश्चित्तविवेकः ॥ ... शरण्यजीवी । इति कुल्लूकभट्टः ॥ प्रायश्चित्तं यथा,—
"मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदा ... कीशकोटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च काम ...
इत्युपक्रम्य,—
"कर्म्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारक ... सुवर्णकर्त्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्त ...
इत्यादुक्ता,—
"य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परि ... तेषान्त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनी ... भुक्तातोऽन्यतमस्यान्नममत्या ... मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं ...
इति मानवे ॥

रङ्गावतारी, [न्] पुं, (रङ्गमवतरती ... णिनिः ।) नटः । इति जटाधरः । ... याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । २ । ७२ ।
"स्त्रीवृद्धबालकितवमत्तोन्मत्ताभिश ... रङ्गावतारिपाषण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियः ...

रङ्गारिः, पुं, (रङ्गस्य तदाख्यधातो ... करवीरः । इति रत्नमाला ॥

रङ्गिणी, स्त्री, (रङ्गोऽस्त्यस्याः इति ... इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) शतमूली ... जटाधरः । कैवर्त्तिका । इति ... रङ्गविशिष्टे, त्रि ॥

रङ्कः, [स्] क्ली, (रंह्यते प्राप्यते इति ... + "अघिरघिभ्यामसुन् ।" इति उणा ... ज्ज्वलदत्तः । ४ । २१२ ।) रंहः । वेग । भरतादिरूपकोषः ॥ (यथा, रघुवंशे ।

।, मघो सुरारौ सगदृप्तदानवे निरङ्कुशस्य
यस्य ।”)
[क रुद्धम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
रत्न चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रचयति ।
न दुर्गादासः ।
स्त्री, (रचि + भावे ल्युट् ।) निर्म्माणम् ।
नम् । यथा, रघुवंशे । १ । ६ ।
च राय कुमारपतिधरः मन्दमंसुद्दिं गिरां
तेि पदवन्द एव प्रकरः श्लाघ्यो दुरूहदृते ।
रोऽकरमनुपमेयरचनैराधार्य्यगीतार्थैः
र्य कोऽपि न विबुधः सुरपितो धीयो कवि-
क्ष्मापतिः ।”
स्त्री, (रच्यते इति । रच + णिच् + “ण्यास-
न्थो युच् ।” ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।)
मप्रकारादिः यथावत्स्थापनम् । तत्प-
यः । परिस्पन्दः २ । इत्यमरः । २ । ६ ।
७१ । परिस्यन्दः ३ । इति भरतः । (यथा,
हितोपदेशे । ३ । १२८ ।
धाममहारचना इव विष्णुपदेन च ।
स्वाख्यानमीषध्दिव दिविषदो दयितान्विते ।”)
ग्रन्थैस्थापनम् । तत्पर्य्यायः । निवेशः २
तिः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४११ ।
यथा, महाभारते । ८ । ४६ । १० ।
च दृष्टस्य रचनामन्तरस्य यथागतः ।”)
र्मितिः । कृतिः । यथा,—
साधारणचमत्कारकारिणी रचना हि
र्मितिः ।” इत्यलङ्कारकौस्तुभे १ किरणः ।
र्य्यायः । सन्दर्भः २ गुम्फः ३ ग्रन्थनम् ४ ।
न्थनम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१७ ।
रचनः । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । ८ । १० ।
“दैवाहतार्थरचना ऋषयोऽपि देव
युष्मत्प्रसङ्गविमुखा इह संसरन्ति ।”
दैवाहताः सर्व्वतः प्रतिहताः अर्थानां
चनाः अर्थार्थोद्यमाः येषाम् ।” इति तट्टी-
यां श्रीधरस्वामी । रचयतीति । रचि + ल्युः ।
प् । विश्वकर्म्मणो भार्य्या । यथा, श्रीमद्भाग-
ते । ६ । ६ । ४४ ।
वष्टुर्दैत्यात्मजा भार्य्या रचना नाम कन्यका ।
मन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्य्यवान् ।”)
तः, त्रि, कृतः । रचधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्य-
न निष्पन्नः । यथा,—
शिरः सद्ब्रह्मीयोऽभिनवरचनैर्मोरपदवैः
प्रयाणपदद्योतिर्विरचयति निर्व्याजविजयम् ।”
इति पुष्पदन्तकृतस्तुतिः ।
स्त्री, (रज्यतीति । रञ्ज + घञ् । निपा-
तात् सिद्धम् ।) क्षौद्रतृणम् । इति शब्द-
रत्नावली ।
, पुं, (रज्यतेऽनेनेति । रञ्ज + घञ् । निपातना-
त्साधुः ।) परागः । (यथा, गी० रामायणे ।
१ । ५८ । २८ ।
“मधुप्रमत्तैर्मधुपैः स्मरान्तरविनिःसृतः ।
विवाहइव वीतासा वायुर्वाति मनोहरः ।”)

रेणुः । (“अर्थाः पारदपोतिताः ।” इति
उज्ज्वलदत्तः । ४ । १६१) गुणभेदः ।
आर्त्तवम् । इति शब्दरत्नावली ।
(स्कन्दस्य सेनापतिविशेषः । यथा, महाभारते ।
९ । ४५ । ७१ ।
“इत्थं बाहुः सुबाहुश्च रजः कोकिलकस्तथा ।”
वसिष्ठपुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १ । १० ।
“तथा तस्य विरजो रजस्यापि प्रभृतयः ।”
वसिष्ठपुत्रः ऋषिभेदः । यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । १० । १३ ।
“ऊर्ज्जायान्तु वसिष्ठस्य सप्ताजायन्त वै सुताः ।
रजो गात्रोर्द्ध्वबाहुश्च सवनश्चानघस्तथा ।”)
रजः [स्] क्ली, (रज्यते रजयतीति । रञ्ज् + “भू-
रञ्जिभ्यां कित् ।” उणा० ४ । २१६ । इत्यसुन् ।)
स्त्रीणां मासि मासि योनिनिःसरद्रक्तम् । तत्-
पर्य्यायः । पुष्पम् २ आर्त्तवम् ३ । इत्यमरः ।
२ । ६ । २१ । ऋतुः ४ कुसुमम् ५ रजम् ६ ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, मनौ । ४ । १०७ ।
“रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्न्यासेन द्विजोत्तमः ।”
अस्य स्वरूपं यथा,—
“हृन्नाभिसंस्था नाम शरीरस्थैव देहिनाम् ।
ऋतावृता प्रकृतेन रजस्तदभिधीयते ।
रजादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्त्तते ।
तद्वर्षाद्द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ।”
“नारीणां रजसि क्षीयमाणे शनैः शनैः
स्तनयोर्ध्नयोरभिवृद्धिर्भवति ।” इति सुश्रुते
सूत्रस्थाने १४ अध्यायः ।
“मासि मासि रजःस्त्रीणां रसजं स्रवति त्र्यहम् ।
वत्सराद्द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ।”
इति वाग्भटे शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ।)
प्रकृतेर्गुणविशेषः । तत्तु रागद्वेषात्मकं दुःख-
हेतुः । रजोऽहङ्कारः पुंसिङ्गोऽपि । यथा,—
“रजोऽयं रजसा साई स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु ।”
इत्यमरदत्तः । इति भरतः ।
महाभारतमते दुःखकरगुणः । तस्य धर्म्माः
कामः क्रोधः लोभः मानः दर्पश्च । इति मोक्ष-
धर्म्मः ।
“तथा क्रोधोऽभिसंरम्भो राजसास्ते गुणाः
स्मृताः ।”
अभिसंरम्भो हिंसाभिनिवेशः । गीतायामधिक-
मस्ति । यथा च ।
“काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ।”
इति श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । ३ अध्यायः ।
अपि च ।
“सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ।”
“रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय ! कर्म्मसङ्गेन देहिनम् ।”
“सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्म्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ।
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ।”
“लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्म्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ! ।”
“कर्म्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्म्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ।
सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ।
ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ।”
इति श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । १४ अध्यायः ।
“सत्त्वं रजस्तम इति छादन्ते पुरुषे गुणाः ।
कालसञ्चोदितास्तेऽपि परिवर्त्तन्त आत्मनि ।
प्रभूतश्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रतिः ।
यदा कर्म्मसु काम्येषु भक्तिर्यशसि देहिनाम् ।
तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि शौनक ।
यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्म्मणाञ्चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः ।
यदा मदानृतं तन्द्री निद्रा हिंसादिसाधनम् ।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ।”
इति गारुडे २२७ अध्यायः ।
परागः । इति मेदिनी । से, ३२ । (यथा,
भागवते । ४ । २४ । २२ ।
“पद्मकोषरजो दिक्षु विधिवत्पवनोत्सवम् ।”)
रेणुः । अस्य पर्य्यायः धूलिशब्दे द्रष्टव्यः ।
(यथा, माघे । २ । ४६ ।
“पादाहतं यदुत्थाय मूर्द्धानमधिरोहति ।
स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ।”)
निषिद्धानिषिद्धरजो यथा,—
“आयुष्मान् न हैवं यथा सम्मार्ज्जनीरजः ।
तथाजरथस्वानां गवाश्चैव रजः शुभम् ।
अशुभञ्च विजानीयात् खरोष्ट्राजाविकेषु च ।
गवां रजो धान्यरजः पुत्रस्याङ्गभवं रजः ।
एतद्रजो महाशस्तं महापातकनाशनम् ।
अजाश्वः खररजो यत्तु सम्मार्ज्जनीरजः ।
एतद्रजो महापापं महाकिल्विषकारणम् ।”
इति गारुडे ११४ अध्यायः ।
(रात्रिः । इति निघण्टुः । १ । ७ । उदकम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । ५६ । ५ ।
“वि यत्तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिपो दिव
आतासु वर्हणा ।”
‘रज उदकम् ।’ इति तद्भाष्ये सायणः ।
लुदकम् । यथा, तत्रैव । १० । ८२ । ४ ।
“असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि सम-
कृण्वन्निमानि ।”
“रजसि लोके ।” इति तद्भाष्ये सायणः ।
ज्योतिः । यथा, तत्रैव । १० । ३२ । २ ।
“वीन्द्र यासि दिव्यानि रोचना विपार्थिवानि
रजसा पुरुष्टुत ।”
“रजसा कार्य्येण ज्योतिषा । विद्युद्वदेव
यदा रजःशब्दाधर … पार्थिवान्
लोकान् ।” इति तद्भाष्ये

रजःप्रभ:, पुं, (रजसि दिने। प्रौ + "अधिकरणे शेतेः।" ३। २। १५। इति अच्।) कुक्कुरः। इति शब्दमाला। (भूमिशायिनि, त्रि। रजःशयी। यथा, वाजसनेयसंहितायाम्।
[illegible]
"रजःप्रभा रजतमयीति।" तद्भाष्ये महीधरः।)
रजःसारथि:, पुं, (रजसो सारथिरिव।) वायुः। इति शब्दरत्नावली।
रजत:, पुं, [illegible]
[illegible]

वार्य्यपि श्रद्धया दत्तमक्षयायोपकल्पते।
यथार्थ्यपितृभोज्यादौ पितॄणां राजतं मतम्।
शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्तत् पितृवल्लभम्।
अमङ्गलं तद्यत्नेन देवकार्य्येषु वर्ज्जितम्॥"
इति मात्स्ये १७ अध्यायः॥
रजतद्युति:, पुं, (रजतस्येव द्युतिरस्य।) हनूमान्। इति शब्दरत्नावली॥
रजतप्रस्थ:, पुं, (रजतकल्पमयः महत् शुभ्रो वा प्रस्थः सानुरस्य।) कैलासपर्व्वतः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
रजताचल:, पुं, (रजतप्रधानोऽचल इव। शाकपार्थिवादिवत् समासः।) रौप्यपर्व्वतः। तस्य परिमाणं दानविधिश्च यथा,—
"राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्कराचलः।
वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्व्वशः॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रौप्याचलमनुत्तमम्।
यत्प्रसादादमरो याति सोमलोकं द्विजोत्तम॥
दशभिः पलसाहस्रैरुत्तमो रजताचलः।
पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्धेनावरः स्मृतः॥
अशक्तो विंशतेरूर्द्ध्वं कारयेत् शक्तितः सदा।
विष्कम्भपर्व्वतांस्तद्वत् तुरीयांशेन कल्पयेत्॥
पूर्व्ववद्राजतान् कुर्य्यान्मन्दरादीन् विधानतः।"
पूर्व्ववत् रजताचलम्।
"कलधौतमयांस्तद्वल्लोकेशान् स्थापयेद्बुधः॥
ब्रह्मविष्ण्वर्कवत् कार्य्यो नितम्बोऽत्र हिरण्मयः।
राजतं स्यादयद्यस्यान्यत् सर्व्वं तदपि काञ्चनम्।
शेषञ्च पूर्व्ववत् कुर्य्यात् होमजागरणादिकम्।
दद्यात्तु प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्व्वतम्॥
विष्कम्भशैलान् ऋत्विग्भ्यः पूज्य वस्त्रविभूषणैः।
इमं मन्त्रं पठन् दद्याद्दर्भपाणिर्विमत्सरः॥
पितॄणां वल्लभं यस्मात् हरीन्द्रस्य शिवस्य च।
रजतं पाहि तस्मान्नः शोकसंसारसागरात्॥
इत्थं निवेद्य यो दद्यात् रजताचलमुत्तमम्।
गवामयुतदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः॥
सोमलोके गन्धर्व्वैः किन्नराप्सरसाङ्गणैः।
पूज्यमानो वसेद्विद्वान् यावदाभूतसंप्लवम्॥"
इति मात्स्ये ० अध्यायः॥
(कैलासपर्व्वतः। यथा, महाभारते।
"रजताचलमध्ये तु कुवेरेश्वर ईरितः॥")
रजताद्रि:, पुं, (रजतमयत्वात् शुभ्रो वा अद्रिः। शाकपार्थिववत् समासः।) कैलासपर्व्वतः। इति हेमचन्द्रः। ४। ९४॥
रजनं, क्ली, (रज्यते इति। रन्ज् + "रञ्जेः क्युन्।" उणा० २। ८१। इति क्युन्। "रजनरजकरजनञ्च।" [illegible] इति [illegible]) रागः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः। (यथा, महाभारते। [illegible]
"[illegible]")
[illegible] पुं, [illegible]
[illegible]

"रजनी वै कौशेय: [illegible]
यमयात्॥")
रजनि:, स्त्री, (रजनि [illegible]
बाहुलकादनिः। [illegible]
रात्रिः। इत्यमरटीका। (
सरित्सागरे। १८। १३१॥
"रजनं [illegible]
आमन्त्री [illegible]
रजनी, स्त्री, (रजनि + [illegible]
रात्रिः। (यथा, महाभारते।
"सा [illegible]
[illegible]
हरिद्रा। (अस्याः पर्य्याया
"हरिद्रा पीतिका [illegible]
मेहघ्नी रजनी पीता [illegible]
इति [illegible]
यथा, मनौ। १२। ६१।
"अथवा: [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
अनुका। इत्यमरः। १। ६। [illegible]
वृहत्संहितायाम्। ३३। ८।
[illegible]
नीलिनी। इति मेदिनी। ने, ११।
रौप्यधनदीभिः। यथा, माघे।
"अनुमती [illegible]
[illegible]
रजनीकर:, पुं, (रजनीं करोति।
चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली।
[illegible]
"[illegible]
[illegible]
रजनीगन्धा, स्त्री, (रजन्यां गन्धो
[illegible])
पुष्पविशेषः। इति लोकप्रसिद्धः।
रजनीचर:, पुं, (रजन्यां चरति।
"चरेष्टः।" ३। २। १६। इति
इति शब्दरत्नावली। (यथा,
"न तथा [illegible]
तथा च।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति [illegible]
चौरः। यामिकभटः। ([illegible]
यथा, [illegible]
"[illegible]
रजनीजलं, क्ली, (रजन्या जलम्।
इति हारावली। ९७॥

:, पुं, (रजसः स्त्रियाः पुष्पस्य
..।) पुष्पितवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका।
...दूर्व्वां... विस्तरं ज्ञातव्यम्।)
ं, क्ली, (रजसः गुणम्।) प्रदीपः।
ः।१।४।१६॥ (यथा, शान्तरक्षि-
।१४।३११।
...प्राप्नुवन्ति महान्ति रजोगुणे।
...शान्त भुञ्जानं प्रत्यादिश विदेह मा॥")
ता, स्त्री, (रजसा दायते दिवागौ
...) दिवाकिंशुकम्। इति शब्दरत्नावली।
, पुं, (रजोभिः ...। रजस् +
...: मादक... तु विशेषी-
।" ... ...
...) मेघः। निशम्। रजसादि-
।१।१०४॥
, पुं, (रजोधारयतीति। रजस् + "रजः-
...विषयिणो वलच्।" ५।२।११२।
वलच्।) महिषः। इति मेदिनी। ले,
॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
...पौराणादिः स्यात् बालस्य रजसवलः।
...: कालकायोऽथ जुलायो यमवाहनः॥"
आयवधस्य पूर्व्वस्मिन् द्वितीये भागे॥
रजोयुक्तः। यथा, भागवते।७।१३।१२।
प्रयान् यदीयसी कावेर्या वह्निमाहुतिम्।
...ललितस्याम्॥"
...युक्तः। पृथ्वायुः। यथा, मनुः।
००।
...रोगाधकसमाविद्रं रोगायतनमातुरम्।
...भूतावासमिमं त्यजेत्॥")
ला, स्त्री, (रजोऽस्त्यस्याः। "रजःकृष्या-
...ति।" ५।२।११२। इति वलच्। टाप्।)
...युक्ता। तत्पर्य्यायः। स्त्रीधर्म्मिणी २
...३ आत्रेयी ४ मलिनी ५ पुष्पवती ६
...मती ७ उदक्या ८। इत्यमरः।२।६।२०॥
८ पुष्पहासा १०। इति शब्दरत्ना-
। पुष्पिता ११ अवीरा १२ विषयी १३
...१४। इति जटाधरः॥ म्लाना १५
...१६। इति राजनिर्घण्टः॥ ॥ अथ
...स्वलाया प्रायश्चित्तम्। "काश्यपः।
...स्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि।
...रात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति॥
...स्वला तु संस्पृष्टा राजन्या ब्राह्मणी तु या।
...रात्रेण विशुद्धिः स्यात् व्यासस्य वचनं यथा॥
...स्वला तु संस्पृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी च या।
...रात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति॥
...स्वला तु संस्पृष्टा शूद्रया ब्राह्मणी यदि।
...रात्रेण विशुध्येत्तु ब्राह्मणी कामचारतः॥
...कामतश्चरेदेवं ब्राह्मणी सर्व्वजातिषु॥'
...ति रजस्वलाया ब्राह्मण्याः सवर्णरजस्वला-
...र्श एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानं कामतः।
...कामतस्त्र्यहम्। नक्तव्रतम्। असवर्णरज-
...स्वलास्पर्शे त्रिरात्रपञ्चरात्रषड्रात्रोपवासाः।

अकामतस्त्र्यहम्। अनन्तु चतुर्थ्यांद्यामाम
अर्द्धं वाम।
'ब्राह्मणीक्षत्रियाभ्यां संस्पृष्टा ...।
अतिकृच्छ्रं ताम्रचारि प्रायश्चित्तं समाचरेत्॥
निराहारवती स्यात् पञ्चगव्येन शुध्यति।
तां विना तु अतिकृच्छ्रं प्राजापत्यन्तु कारयेत्॥'
इति वचनान्तरदर्शनात् इत्यत्र कामतः॥
अत्र विकल्पोऽपि नास्ति। अत्राह बृहस्पतिः।
'पतितान्त्यजचाण्डालैः संस्पृष्टा स्त्री रजस्वला।
तान्यहानि अतिकृच्छ्रं प्रायश्चित्तं समाचरेत्॥
प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रं तु द्वितीये द्व्यहमाचरेत्।
अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि चतुर्थे नक्तमाचरेत्॥'
चतुर्थेऽहनीति शुद्धिकालात् पूर्व्वम्। व्यासः।
'रजस्वला यदा स्पृष्टा श्वजम्बुकरासभैः कचित्।
निराहारा भवेत्तावद् यावत् कालेन शुध्यति॥'
अत्रापि दुष्टजन्तुरात्रिभेदव्यवस्था। वृद्ध-
शातातपः।
'रजस्वला तु ये नार्य्योदकमीक्ष्य' स्पृशति यदि।
स्नात्वा पञ्चगव्यं प्राश्य पूर्ब्बेण शुद्ध्यति पुनः॥'
पञ्चगव्यपानं स्नानञ्च। शौनकसिद्धः। ब्रह्म-
कूर्म्मपुराणः।
'अशौचापवित्तौ भूत्वा यौवनस्थाश्च विशेषतः।
पञ्चगव्यं पिबेत् प्रायश्चित्तकृच्छ्रविधिः स्मृतः॥'
तदशक्तौ पुरातनं दानम्।" इति प्रायश्चित्त-
तत्त्वम्॥ ॥ अपरञ्च।
'शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नाता दैवपैत्र्ययोः।
दैवे कर्म्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति॥'
इति शुद्धितत्त्वम्॥
तस्यां गमने पापं यथा,—
"प्रथमे दिवसे कामात् यो हि गच्छेद्रजस्वलाम्।
ब्रह्महत्याचतुर्थांशं लभते नात्र संशयः॥
स पुमान् हि कर्म्मार्हो दैवे पैत्रे च कर्म्मणि।
अधमः स च सर्व्वेषां निन्दितश्चाधमस्तरः॥
द्वितीयदिवसे नारीं यो व्रजेच्च रजस्वलाम्।
कामतः परिपूर्णाञ्च ब्रह्महत्या लभेद्ध्रुवम्॥
व्याजीवनं नाधिकारी पितृविप्रसुरार्च्चने॥
ब्रह्मघ्नोऽयम्... स्यादित्याङ्गिरसभाषितम्॥
तृतीयदिवसे नारीं यो हि गच्छेद्रजस्वलाम्।
स मूढ़ो भ्रूणहत्याञ्च लभते नात्र संशयः॥
पूर्ब्बवत् पतितः सोऽपि न चार्हः सर्व्वकर्म्मसु।
असत्पुत्रो चतुर्थेऽह्नि न गच्छेत्तां विचक्षणः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५६ अध्यायः॥
अपि च।
"अपूर्व्ये ऋतुकाले तु यो भिगच्छेद्रजस्वलाम्।
रेतसा पितरस्तस्य दह्यन्ते नात्र संशयः॥
एकस्तु पुरुषो याति द्वितीयां काममोहितः।
तृतीयां वा चतुर्थीञ्च सदा स पुरुषाधमः॥
ऋतुकाले तु सर्व्वासां पितृभ्यो भोग इष्यते।
ऋतुकालाभिगामी यो ब्रह्मचार्य्येव सम्मतः॥
न गच्छति च यः क्रोधात् मोहाद्वा पुरुषाधमः।
ऋतौ ऋतौ भ्रूणहत्यां प्राप्नोति पुरुषस्तरन्॥"
इति वाराहे गुह्यकर्म्मवर्णनं नामाध्यायः॥

(अपि च।
"रजस्वलाभिगमनं गदस्य दारुणम्।
रजस्वलाभिगमनं पुंस्त्वस्य भञ्जनम्।
...विन्देत् वर्ज्जयेत् कर्म्मवित्तः॥"
तथा च।
"रजस्वलाभिगमाच्च नलिनाक्षिप्रदाचना।
... ...
... ...
... ...
... ...
रजस्वलां प्राप्तवती ... ।
... ...॥"
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्यायः॥)
रजिः, पुं, चन्द्रवंशीयराजविशेषः। यथा। "पुरू-
रवसो ... । स राज्ञोऽप्यनर-
युवदेवे। तस्मो यच पुत्रादन्यत्प्रयामास।
...प्रसिद्धाः। रजिः पञ्च
पुत्रशतान्यतुलबलपराक्रमाण्यासन्।" इति विष्णु-
पुराणे ४ अंशे। ८।९ अध्यायौ॥ (राज्यम्।
कन्याविशेषे, स्त्री। यथा, ऋग्वेदे।४।२६।६।
"सं रजिं पिठीनसे दशस्यन् षष्टिं सहस्रा
शच्या सचाहन्।"
"रजिं रजनाख्यां कन्यां वा राज्यं वा।" इति
तद्भाष्ये सायणः। रज्जुः। यथा, ऋग्वेदे।१०।
१००।१२। "रजिष्ठया रज्या पश्व आ
गोस्तुतूर्षति पर्य्यग्रं दुवस्युः॥"
"रजिष्ठया ऋजुतमया रज्या रज्ज्वा।" इति
तद्भाष्ये सायणः॥)
रजोबलं, क्ली, (रज इव बलति संवृणोतीति।
बल + अच्।) अन्धकारः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
रजोरसं, क्ली, अन्धकारः। इति शब्दरत्नावली॥
रजोहरः, पुं, (रजो हरतीति। हृ + "हरते-
रनुद्यमनेऽच्।" ३।२।९। इति अच्।) रजकः।
इति शब्दमाला॥
रज्जुः, स्त्री, (सृज्यते रज्यते इति। सृज् + "सृजे-
रसुम् च।" उणा० १। १६। इति उः।
असुमागमश्च। धातुसकारलोपश्च। आगम-
सकारस्य जश्त्वम्। दकारः। तस्यापि चुत्वम्।
जकारः। इत्युज्ज्वलः। अप्राप्तिमतेऽचार-
ज्ज्वादीनामिति कथनात् न रुट्।) बन्धन-
साधनवस्तु। दड़ी इति भाषा॥ तत्-
पर्य्यायः। शुल्बम् २ वराटकः ३ वटी ४ गुणः ५
इत्यमरः।२।१०।२७॥ शुल्बा ६। इति
भरतधृतरत्नकोषः॥ शुल्वम् ७ शुल्वः ८ शुल्वा ९
शुल्बी १० सुत्रम् ११ वराटः १२ वटाकरः १३
वटीगुणः १४। इति टीकान्तरम्॥ (तस्या
अपहरणे दोषो यथा, मनौ।११।१६८।
"कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च।
पक्षिगन्धौषधीनाञ्च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहं पयः॥")
वेणी। इति मेदिनी। जे, १४॥ (प्रत्यङ्ग-
विशेषः। यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ५ अध्याये।
"रज्जवः षेवन्यः सङ्घाताः॥")

रञ्जकं, क्ली, (रञ्जयतीति । रन्ज् + णिच् + ण्वुल् ।) हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य हिङ्गुलशब्दे विज्ञेयाः ॥)

रञ्जकः, पुं, (रञ्जयतीति । रन्ज् + णिच् + ण्वुल् ।) कम्पिल्लकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रीतिजनकः । वस्त्रादिरागकर्त्ता च । (अस्य सद्भे भोजनं निषिद्धं यथा, मनौ । ४ । २१६ ।
"श्ववतां शौण्डिकानाञ्च चैलनिर्णेजकस्य च । रञ्जकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥"
नाद्यादिति शेषः ॥ पित्ताग्निगतोऽग्निविशेषः । यथा,—
"यत्तु यकृत्प्लीह्नोः पित्तं तस्मिन् रञ्जकोऽग्निरिति संज्ञा स रसस्य रागकृदुक्तः ।" इति सुश्रुते सूत्रस्थाने २१ अध्यायः ॥)

रञ्जनं, क्ली, (रज्यतेऽनेनेति । रन्ज् + करणे ल्युट् ।) रक्तचन्दनम् । इति मेदिनी । ने, ११५ । (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"पतङ्गं रक्तसारञ्च सुरङ्गं रञ्जनन्तथा । पट्टरञ्जकमाख्यातं पत्तूरञ्च कुचन्दनम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः । (रन्ज् + णिच् । भावे ल्युट् । प्रीतिजननम् । यथा, रघौ । ४ । १२ ।
"तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥")

रञ्जनः, पुं, (रञ्जयतीति । रन्ज् + णिच् + ल्युः ।) रागजनकः । इति मेदिनी । ने, ११५ । मुञ्जतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रञ्जनकः, पुं, (रञ्जन + कन् ।) कट्फलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविशेषोऽस्य कट्फलशब्दे विज्ञेयः ॥)

रञ्जनद्रुः, पुं, (रञ्जयतीति । रन्ज् + णिच् + ल्युः । रञ्जनशाली द्रुरिति ।) [illegible] । आच्माह इति भाषा ।

रञ्जनी, स्त्री, (रञ्जन + ङीप् ।) गुण्डारोचनिका । नीली । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका । रञ्जनी श्रीफली तुत्था ग्रामीणा मधुपर्णिका । क्लीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) मञ्जिष्ठा । इति मेदिनी । ने, ११५ । शेफालिका । इति शब्दचन्द्रिका । हरिद्रा । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"हरिद्रा पीतिका गौरी काञ्चनी रजनी निशा । क्षेत्रज्ञी रञ्जनी पीता वर्णिनी रात्रिनामिका ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) पर्पटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

रट, वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) रटति । इति दुर्गादासः ॥

रटन्ती, स्त्री, (रटते पुरस्करणमेव कथने इति । रट् + बाहुलकात् झच् । ङीप् ।) माघकृष्णचतुर्दशी । तत्र अरुणोदयकाले स्नानं कर्त्तव्यम् । यथा । यमः ।
"माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्द्दशी । तस्यामुदयवेलायां स्नात्वा नावेक्षते यमम् ॥"
उदयवेलायामरुणोदयवेलायाम् ।
"अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्द्दशी । तमारुणोदये काले तु तत्र स्नानं महाफलम् । स्नात्वा समाप्ते तु यमान् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥"
अत्र तिथिकृत्यत्वात् गौणचान्द्रादरः । अत्रा-रुणोदयकाल एव स्नानं पूर्व्वोक्तचतुर्द्दशयम-तर्पणञ्च । यत्तु उदयवेलायां सूर्य्योदयवेलायां अनर्काभ्युदिते इति ईश्वरर्षे गमिति व्याख्यानं तत् समुदकरभाष्यधृतसतारयोम इति स्तु-ताराद्यानवलोकनेनेति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ किञ्च ।
"अनर्काभ्युदिते काले स्नानं कुर्य्यात् सरिज्जले । शतजन्मार्ज्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति । रटन्ती नाम विख्याता सर्व्वपापहरा शिवा ॥"
इति मत्स्यसूक्ते ५५ पटलः ॥
क्वचित् पुस्तके सरिज्जले इत्यत्र वह्निज्वाले इति पाठः ॥ * ॥ तत्र श्यामापूजाविधिर्यथा,—
"माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्द्दशी । तस्यां संपूजयेत्तारां महाविभवविस्तरैः । चक्रवर्त्ती महाराजो भवत्येव न संशयः ॥"
इति हरगौरीतन्त्रे ७ पटलः ॥
अपि च ।
"माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्द्दशी । तस्यां कालिकापूजा सर्व्वविघ्नोपशान्तये ॥"
इति कालिकापुराणम् ॥ * ॥
अपरञ्च ।
"माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्द्दशी । तस्यां प्रदोषसमये पूजयेन्मुण्डमालिनीम् ॥"
इत्याचार्य्यचूडामणिकृष्णानन्दतन्त्रसारधृतवच-नम् । अन्यत् श्यामाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रटितं, त्रि, कथितम् । रटधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (भावे क्तः ।) कथनमात्रे, क्ली । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । १७४ ।
"घनघर्घररथैः पदे पदे
स प्रतिभटतां पटहध्वनेर्दधाने: ।
असमुत रटितैश्च कर्करेटोः
परिगलितां गमनोन्मुखश्रियामाम् ॥")

रठ, भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) भाषणं कथनम् । रठति । इति दुर्गादासः ॥

रण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) रणति । क्वणति शब्दे । इति दुर्गादासः ॥

रण, म गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) म, रणयति । इति दुर्गादासः ॥

रणं, क्ली पुं, (रणन्ति शब्दायन्तेऽत्रेति । रण् + "घञर्थे क ।" ३ । ३ । ५८ । इत्यप् । "वाक्सरयो-र्व्वमर्सञ्ज्ञानम् ।" इति काशिकोक्ता अप् ।) युद्धम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०४ । (यथा, मनौ । ७ । ८० ।
"न ... ...
न कालिभिर्नापि ...
रमणम् । यथा, ऋग्वेदे । ८ । १४ ।
"प्राचितो प्रापि पृतनायं ...
"रणाय रमणाय ।" इति ...
रमणीये, त्रि । यथा, तत्रैव । १ । ...
"एकस्यावन्यो ...
"रणाय रमणीयाय ।" इति ...

रणः, पुं, (रण् + अप् ।) शब्दः । इति मेदिनी ॥ गतिः । इति ...

रणतूर्य्यं, क्ली, (रणस्य तूर्य्यम् ।) ततुपर्य्यायः । संग्रामपटहः २ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रणप्रियं, क्ली, (रणे प्रियम् ।) ... राजनिर्घण्टः ॥

रणप्रियः, पुं, (रणः प्रियोऽस्य । ... तयात्मम् ।) श्येनपक्षी । इति ... (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । ...
"स्तव्यः स्तवप्रियः ...
युद्धप्रियमात्रे, त्रि । यथा, कालदी...
"रणप्रियः साहसिक ...
विच्छिन्नधर्म्मकामार्थः क्रुद्धो ...

रणमत्तः, पुं, (रणे रणं प्राप्य ... हस्ती । इति शब्दमाला ॥

रणमुण्डिः, पुं, विषमुण्डिवृक्षः । ...

रणरङ्गः, पुं, (रणेषु रङ्गो मन्दः ।) हस्ती । तत्पर्य्यायः । प्रतिमः ... मनौ । २०४ ॥

रणरणं, क्ली, उद्धावनम् । इति ...

रणरणः, पुं, (रणरण इति ... अव्यक्तं शब्दादित्वात् ।) मशकः । ... शेषः ॥ (रणे रणः शब्दो यस्य ... शौर्य्ये, त्रि । यथा,—
"वक्वाहः करणो रणो रणरणो ...
धृत्वा येन रमा रमा रमरमा ...
समीमामदयो दयो दयदयो दामो ...
विद्युज्जिह्वरभीरभीरभरभीराभीरु ...

रणरणकः, पुं, उत्कण्ठा । इति वैजय... २२८ । (यथा, उत्तररामचरिते ...
"अयि सेयं रणरणकदायिनी ...
विरहभावना देव्याः सम्प्रोडितकौ...

रणसङ्कुलं, क्ली, (रणस्य सङ्कुलम् ।) युद्धम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ॥

रणालङ्करणः, पुं, (रणस्य अलङ्करणः ।) पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रि, (रम्+"अमन्तात् डः।" उणा० १।११३। इति डः।) अर्हन्नमांवच्छिन्नाय-
।धर्मः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥
, पुं, (रण्ड इवेति। रण्ड+कन्।) अफल-
ः। इति शब्दचन्द्रिका॥
स्त्री, (रमन्तेऽस्येति। रम्+"अमन्तात्
।" उणा० १।११३। इति डः। टाप्।)
वकपर्णी। इत्यमरः। २।४।८८॥ (यथा,
इत्थुलान् सम्भवं स्तनं पालिधारसमर्द्दितम्।
रागोधितमन्यच्च तेनैव कज्जलीकृतम्॥"
त वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे हृल्लासोमगाधरसे॥)
अवा। राँड़ इति भाषा॥ यथा। तिष्ठति
ा विक्रमैस्तेभ्यः स्वहृदयं यमकीयधः।
त संक्षिप्तसारे तिङन्तपादः॥
श्रमी [न्] पुं, (रण्डो विफल आश्रमः
ऽस्यस्य। रण्डाश्रम+इनिः।) अष्टचत्वा-
शदवत्सरोपरि भार्याविहीनः। यथा, भवि-
पुराणम्।
चत्वारिंशद्वत्सराणां साष्टानाञ्च परे यदि।
त्रया वियुज्यते कश्चित् स तु रण्डाश्रमी मतः॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम्॥
स्त्री, (रमणमिति। रम्+भावे क्तः।)
थुनम्। इत्यमरः। २।७।५७॥ (यथा,
र्यासप्तशत्याम्। ५४८।
विपरीतमपि रतं ते सोतो नद्या इवानुकूल-
मिदम्।
टतरुमिव मम हृदयं समूलमपि वेगतो
हरति॥"
तु द्विविधम्। यथा, कामशास्त्रम्।
बाह्यमाभ्यन्तरञ्चेति द्विविधं रतमुच्यते।
आद्यं चुम्बनाश्लेषनखदन्तक्षतादिकम्॥
तीयं सुरतं साक्षान्नानाकारेण कल्पितम्॥")
ह्यम्। इति मेदिनी। ते, ४८॥ अनुरक्ते, त्रि॥
यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३।५०५।
तत्तुल्यगुणनिर्विण्णा तद्विपक्षस्तुतौ रता॥"
युक्तः। यथा, मनुः। २।२३५।
यावत्त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत्।
ष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्य्यात् प्रियहिते रतः॥")
ीलः, पुं, (रते मैथुने कीलति परस्परं संबध्ना-
ीति। कील्+कः।) कुक्कुरः। इति हेम-
न्द्रः। ४।३४६॥ (रतस्य कीलः।) सुरत-
कण्टकश्च॥
कूजितं, क्ली, (रतस्य कूजितम्।) मैथुन-
कालीनवाक्। तत्पर्य्यायः। मणितम् २। इति
हेमचन्द्रः॥
गुरुः, पुं, (रतस्य रते वा गुरुः।) पतिः।
इति त्रिकाण्डशेषः। ३।४४॥
ज्वरः, पुं, (रतेन ज्वरोऽस्य।) काकः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
ताली, [न्] पुं, (रते तलति प्रतिष्ठां लभते
इति। तल+णिनिः।) विड्गः। इति शब्द-
माला॥

रतताली, स्त्री, (रते तालः प्रतिष्ठास्याः। ङीष्।) कुट्टनी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

रतनारीचः, पुं, (रते नार्य्या चिनोतीति। चि+डः।) नारीणां शीत्कारः। कुक्कुरः। मारः। इति मेदिनी। चे, २९॥ विड्गः। इति शब्दमाला॥

रतनिधिः पुं, (रतमेव निधिवत् गोप्यं यस्य।) खञ्जनः। इति शब्दरत्नावली॥

रतहिंकं, क्ली, (रतस्य अहिरन्न। शेषादिभाषेति कप्।) दिवसः। सुरतस्थानम्। अष्टमङ्गलम्। इति मेदिनी। के, २१०॥

रतव्रणः, पुं, (रतेन व्रणोऽस्य। रतं व्रण इव कष्टदायकं यस्येति वा।) कुक्कुरः। इति हेमचन्द्रः। ४।३४६॥

रतशायी, [न्] पुं (रतेन श्यति तनूकरोत्यात्मानमिति। शो+णिनिः।) कुक्कुरः। इति हेमचन्द्रः। ४।३५६॥

रतहिण्डकः, पुं, (रते रतार्थं वा हिण्डते इति। हिण्ड्+ण्वुल्।) स्त्रीचौरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ लम्पटः। लोचा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। विड्गः २ अलीकः ३ पल्लवः ४ द्रावकः ५ भुजङ्गः ६ चुम्बकः ७ लङ्गः ८ भङ्गः ९ नारीतरङ्गकः १० स्वस्तिकः ११ रतनारीचः १२ बन्धकः १३ रतताली १४ कटारः १५ कामी १६ खेटी १७ नागरः १८ दासीप्रियः १९ कुण्डकीटः २०। इति शब्दमाला॥

रतान्दुकः, पुं, (रतार्थमन्दुक इव।) कुक्कुरः। इति हेमचन्द्रः। ४।३४६॥

रतान्ध्री, स्त्री, (रते अन्ध्रीव।) कुलभटिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

रतामर्द्दः, पुं, (रते रतकाले आमर्द्दोऽस्य।) कुक्कुरः। इति शब्दमाला॥

रतायनी, स्त्री, (रतमेवायनं जीवनगतिर्यस्याः।) वेश्या। इति शब्दमाला॥

रतार्थिनी, स्त्री, (रतमर्थयत इति। अर्थ+णिनिः। ङीप्।) मैथुनाभिलाषिणी। इति हलायुधः॥

रतिः, स्त्री, (रम्यतेऽनया इति। रम्+क्तिन्।) कामदेवपत्नी॥ (अस्याः नामनिरुक्तिर्यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। ४। ९।
"मनो मथ्नाति सर्व्वेषां पञ्चबाणेन कामिनीम्।
तन्नाम मन्मथस्तेन प्रवदन्ति मनीषिणः॥
तस्य पुंसो वामपार्श्वात् कामस्य कामिनी वरा।
बभूवातीव ललिता सर्व्वेषां मोहकारिणी॥
रतिर्बभूव सर्व्वेषां तां दृष्ट्वा सस्मितां सतीम्।
रतीति तेन तन्नाम प्रवदन्ति मनीषिणः॥")
तस्य उत्पत्तिः नामकारणं कामपत्नीत्वञ्च यथा,
दक्ष उवाच।
"मद्देहजेयं कन्दर्प मद्रूपगुणशालिनी।
एनां गृहीष्व भार्य्यार्थे भवतः सदृशी गुणैः॥
एषा तव महातेजाः सर्व्वदा सहचारिणी।
भविष्यति यथाकामं धर्म्मतो वशवर्त्तिनी॥
मार्कण्डेय उवाच।
इत्युक्त्वा प्रददौ दक्षो देहस्वेदाम्भसोद्भवाम्।
कन्दर्पायाग्रतः कृत्वा नाम कृत्वा रतीति
नाम॥
तां वीक्ष्य मदनो रामां रत्याख्यां सुमनोहराम्।
आत्मायुगेन विद्धोऽसौ सुमोह रतिरञ्जितः॥"
इति कालिकापुराणे ३ अध्यायः॥
अनुरागः। (यथा, भागवते। १।२।८।
"नोत्पादयेद् यदि रतिं श्रम एव हि केव-
लम्॥")
रतम्। (यथा, बृहत्संहितायाम्। ७४।१८।
"कामिनीं प्रथमयौवनान्वितां
मन्दवल्गुमृदुपीड़ितस्तनाम्।
उत्तसनीं समवलम्ब्य या रतिः
सा न धातृभवनेऽस्ति मे मतिः॥")
गुह्यम्। इति मेदिनी। ते। ४६॥ (अप्सरोविशेषः। यथा, महाभारते। १३।१९।४५।
"विद्युता प्रशमी दान्ता विद्योता रतिरेव च।
एताश्चान्याश्च वै बह्व्यः प्रनृत्ताप्सरसः शुभाः॥"
प्रीतिः। यथा, रामायणे। १।१८।२४।
"तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः॥"
'रतिः प्रीतिः।' इति तट्टीकायां रामानुजः॥)
रतिबन्धा यथा,—
"न भवन्ति यदा नार्य्यस्तुष्टा बाह्यरते मताः।
नानाविधैस्तथा बन्धै रन्तव्याः कामिभिः स्त्रियः॥
पद्मासनो नागपाशो लतावेष्टोऽर्द्धसंपुटम्।
कुलिशं सुन्दरञ्चैव तथा केशर एव च॥
हिल्लोलो नरसिंहोऽपि विपरीतस्तथापरः।
क्षुब्धो वै धेनुकश्चैवमुत्कण्ठस्तु ततः परम्।
सिंहासनो रतिनागो विद्याधरस्तु षोड़श॥"
इति रतिमञ्जरी॥
एतेषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि॥

रतिकुहरं, क्ली, (रत्याः कुहरम्।) योनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

रतिक्रिया, स्त्री, (रत्याः क्रिया।) मैथुनम्। तत्पर्य्यायः। संवेशनम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे। २।२५।
"अग्निहोत्रोपचरणं जीवनञ्च स्वकर्म्मभिः।
धर्म्मोऽयं गृहिणां काले पर्व्ववर्ज्जं रतिक्रिया॥")

रतिगृहं, क्ली, (रत्याः गृहम्।) योनिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ रमणमन्दिरञ्च॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ५३।१६।
"पञ्चाग्निमिश्राममितं याम्यायुधवह्निरतिगृहा-
द्याश्च।
नेच्छन्ति शास्त्रकारा हस्तशतादुच्छ्रितं परतः॥")

रतिनागः, पुं, षोड़शरतिबन्धान्तर्गतपञ्चदशबन्धः। तस्य लक्षणं यथा,—
"पीड़येदूरुयुग्मेन कामुकं कामिनी यदि।
रतिनागः समाख्यातः कामिनीनां मनोरमः॥"
इति रतिमञ्जरी॥

रतिपतिः, पुं, (रत्याः पतिः।) कामदेवः। इत्यमरः॥ (यथा, महानिर्वाणतन्त्रे। १०।

"पश्चान्निम्नसमाश्रितो रतिपतिर्दैवस्य रथ्योन्नते ।
विधया सममेव धन्विरिव पीनान् वहन् पच च ।")

देशविशेषस्य स्त्रीणां स्थानविशेषे तस्याविर्भावो यथा,—
"वाचि श्रीमाथुरीणां जनकजनपदस्थायिनीनां कटाक्षे
दन्ते गौडाङ्गनानां सुललितजघने चोत्कल-प्रेयसीनाम् ।
तैलङ्गीनां नितम्बे सजलघनकचौ केरलीकेश-पाशे
कार्णाटीनां कटौ च स्फुरति रतिपतिर्गूर्जरीणां स्तनेषु ॥"
इति साहित्यदर्पणम् ।

रतिनागकः, पुं, (रतौ नाग इव । ततः स्वार्थे कन् ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
"पीडयेदूरुयुग्मेन कामुको यदि सुन्दरीम् ।
रतिनागस्तथाख्यातः कामिनीनां सुखावहः ॥"
इति स्मरदीपिका ।

रतिप्रियः, पुं, (रतेः प्रियः ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली । सुरतप्रियश्च । (स्त्री, शक्तिविशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६८ ।
"गोदावर्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रति-प्रिया ॥")

रतिमदा, स्त्री, (रतौ मदो यस्याः ।) अप्सरः । यथा,—
"अशीतिमदा रतिमदाप्सरसः शुभदाङ्गना ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ।

रतिमन्दिरं, क्ली, (रतेर्मन्दिरमिव ।) योनिः । इति जटाधरः । मैथुनगृहम् । यथा,—
"कान्तारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृतं
चेतः कामकमोहितमावधि पदन्यासावधि प्रेषितम् ।
हास्यं चाधरपल्लवावधि महामानोऽपि मौनावधिः
कर्णं वावधि नावधिः कुवलयं प्रेमवः परं केवलम् ॥"
इति रसमञ्जरी ।

रतिमित्रः, पुं, (रतौ मित्रः सर्प इव ।) रतिबन्धविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"पादमेकं वपुषि च कामुकं यदि कामुकी ।
रतिमित्रस्तदाख्यातः कामिनीनां सुखावहः ॥"
इति रतिमञ्जरी ।

रतिरमणः, पुं, (रत्या रमणः ।) कामदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

रतिवर्द्धं, क्ली, (रतिं वर्द्धयतीति । वृधि + अच् ।) सिन्दूरम् । इति शब्दरत्नावली । ६० ।

रतिवरा, स्त्री, (रतौ वरा ।) त्रिरजोरा । इति शब्दचन्द्रिका । सिन्दूर इति भाषा ।

रतिसुन्दरः, पुं, (रत्या सुन्दरः सुखावहः ।) रतिबन्धविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"नारीपदद्वयं कामी धारयेद्धृदये यदि ।
धृतकण्ठो रमेत् कामी बन्धः स्याद्रतिसुन्दरः ॥"
इति रतिमञ्जरी स्मरदीपिका च ।

रत्नुः, स्त्री, (ऋतीयते इति । घृणार्थक ऋतु-सौत्रधातुः + "ऋतेरम् च ।" उणा० १ । ८४ । इति कुः । अम् च ।) देवनदी । सत्यवाक् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ।

रत्नोद्वहः, पुं, (रत्नं उद्वहति प्रापयतीति । उत् + वह् + अच् ।) कोकिलः । इति शब्दमाला ।

रत्नं, क्ली, (रमयति हर्षयतीति । रम् + णिच् + "रमेस्त च ।" उणा० ३ । १४ । इति नः तकारश्चान्तादेशः ।) अश्मजातिः । मुक्तादि । तत्पर्यायः । मणिः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ४५ ।
"न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥")
स्वजातिश्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८५ । ४५ ।
"स्त्रीरत्नमतिचार्वङ्गी द्योतयन्ती दिशस्त्विषा ।")
माणिक्यम् । वज्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ *॥
अथ रत्नोत्पत्तिकारणम् । यथा,—
सूत उवाच ।
"बभूव परीक्षां रत्नानां बलो नामासुरोऽभवत् ।
इन्द्राद्या निर्जितास्तेन निर्जेतुं तेन शक्यते ॥
वरव्याजेन मखतो याचितः स सुरैर्मखे ।
बलो ददौ स्वपशुतामतिसत्त्वो मखे हतः ॥
पशुवत्स विशेतु स्तम्भे स्ववाक्यापनियन्त्रितः ।
बलो लोकोपकाराय देवानां हितकाम्यया ॥
तस्य सत्त्वविशुद्धस्य सुविशुद्धेन कर्मणा ।
कायस्यावयवाः सर्वे रत्नबीजत्वमाययुः ॥
देवानामथ यक्षाणां सिद्धानां पवनाशिनाम् ।
रत्नबीजमयं ग्राहः सुमहानभवत्तदा ॥" *॥
अथ तस्याकरस्थानानि यथा,—
"तेषान्तु पततां वेगाद्विमानेन विहायसा ।
यद्यत् पपात रत्नानां बीजं क्वचन किञ्चन ॥
महोदधौ सरिति वा पर्वते कानने पि वा ।
तत्तदाकरतां यातं स्थानमाधेयगौरवात् ॥
तेषु रक्षोविषव्यालव्याधिघ्नान्यघहानि च ।
प्रादुर्भवन्ति रत्नानि तथैव विगुणानि च ॥
वज्रमुक्तामणयः सपद्मरागाः समरकताः प्रोक्ताः ।
अपि चेन्द्रनीलमणिवरवैदूर्य्याश्च पुष्परागाश्च ।
कर्केतनं सपुलकं रुधिराख्यसमन्वितं तथा स्फटिकम् ।
विद्रुममणिश्च यत्नादुद्दिष्टं संग्रहे तज्ज्ञैः ॥ *॥
आकारवर्णौ प्रथमं गुणदोषौ तत्फलं परीक्षा च ।
मूल्यञ्च रत्नकुशलैर्विज्ञेयं सर्वशास्त्राणाम् ॥
कुनृपैरूपधारयन्ति यानि चोपहतेऽहनि ।
दीपैकादशपुष्पन्ति दोषन्ति गुणसम्पदा ॥
परीक्षार्थमिदं ज्ञानं रत्नानां पृथिवीभुजाम् ।

धार्यं संग्रहो वापि कार्य...
शास्त्रज्ञाः ...
स एव मूल्यमात्राया वेत्ता...
इति गारुडे ...
विशेषरत्नपरीक्षा ...
देश महारत्नानि यथा ।
तत्तनयः ...
भवत् । चतुर्दश महान्ति ...
रत्नानि तु स्वजातिश्रेष्ठानि ...
"चक्रं रथो मणिः खड्गश्चर्म ...
केतुर्निधिश्च सप्तैवमप्राणानि प्रचक्षते ।
भार्या पुरोहितश्चैव सेनानी ...
पत्त्यश्वौ कलभश्चेति प्राणिनः सप्त ...
चतुर्दशैतानि रत्नानि सर्वेषां ...
मिति । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १२ ...
तट्टीका च ॥ (अथ रत्नस्य निरुक्तिः ...
"धनार्थिनो जनाः सर्वे रमन्ते ...
ततो रत्नमिति ...
अथ रत्नस्य नामानि
यथा,—
"रत्नं क्लीबे मणिः पुंसि ...
तत्तु पाषाणभेदोऽस्ति मुक्तादि च ...
अथ रत्नानां विवरणम् ।
"रत्नं गारुत्मतं पुष्परागो माणिक्य...
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्य्यमित्यपि ।
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै ...
रत्नं हीरा । गारुत्मतं पान्ना ।
रागः । इन्द्रनीलः नीला ।
विष्णुधर्म्मोत्तरेऽपि नवरत्नविवरणं ...
मुक्ताफलं हीरकञ्च वैदूर्य्यं पद्मरागकं ...
पुष्परागञ्च गोमेदं नीलं गारुत्मतं ...
प्रवालयुक्तान्येतानि महारत्नानि वै ...
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे ...
रत्नकन्दलः, पुं, (रत्नानां कन्दलो ...
प्रवालम् । इति शब्दरत्नावली ।
रत्नकूटः, पुं, (रत्नमयः कूटो यस्य ...
विशेषः । इति शब्दरत्नावली । (...
विशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ...
"अस्ति द्वीपवरं मध्ये रत्नकूटाख्य...
इतप्रतिष्ठश्चात्र भगवान् हरिर्...
रत्नगर्भः, पुं, (रत्नानि गर्भे यस्य ...
ऽस्य ।) कुबेरः । इति ...
गर्भोऽस्य ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ...
रत्नगर्भा, स्त्री, (रत्नानि गर्भे मध्ये ...
पृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १ ...
गुरुवत्पुत्रवती च ॥
रत्नदीपं, क्ली, (रत्ननिर्म्मितं दीपम् । शाक...
समासः ।) रत्ननिर्म्मितस्थानम् । ...
"सिंहस्कन्धाधिरूढां नानालङ्कार...
चतुर्भुजां महादेवीं नागयज्ञोपवीति...
शङ्खचक्रधनुर्बाणलोचनत्रितयान्वित...
रक्तवस्त्रपरीधानां वाञ्छितार्थप्रदां ...

र्णाद्यैर्विमलैः शोभितां मयूरपर्णीम् ।
मुक्तिकमेदैरिन्द्रनीलाद्याद्यैरुत्तरैः ॥
र्णौ तु मणिदामभिर्मणिमयात्रपङ्क्तिभिः ।
सुरत्नमालयाद्यामलां सर्वोपनिषदेन ॥"
इति गरुडपुराणे रत्नपरीक्षाध्यायः ॥

…, स्त्री, (रत्ननिर्मिता धेनुः) महा-
दानविशेषः । यथा,—
मत्स्य उवाच ।
…दानं संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
…र्विधिना स्नातां शोभितां पत्ने शुभाम् ॥
…कुम्भकपाणाच्च सुगन्धपुष्पदाननम् ।
…रिमाणाहवं कृत्वा ततो धेनुं प्रकल्पयेत् ॥
…स्वसापितं कृत्वा लवणद्रोणसंयुतम् ।
…रत्नशती पुंनाग मङ्गल्याः पिपिपूर्वकम् ।
…पयेत् पद्मरागाणामेकाशीतिं मुखे बुधः ।
…पद्मरागाणां शतद्वयीनायां परिकल्पयेत् ॥
…टे हेमतिलकं मुक्ताफलशतं दृशौ ।
…दशे विद्रुमशतं शुक्ती वर्णहृदये स्मृते ॥
…घटानि तु भवानि शिरो वज्रशतात्मकम् ।
…ग्रीवायां नेत्रपट्टे गोमेदकसमन्वितम् ॥
…इन्द्रनीलशतं पृष्ठे वैदूर्य्यशतपार्श्वयोः ।
…स्फटिकैरुदरं कार्य्यं सौगन्धिकशतात् पृष्ठि ॥
…रा हेममयाः कार्य्याः पुच्छं मुक्तावलीमयम् ।
…सूर्य्यकान्तेन्दुकान्तौ च घ्राणं कर्पूरचन्दनैः ॥
…कुङ्कुमानि च रोमाणि रौप्यं नाभिश्च कारयेत् ।
…गारुत्मतशतं तद्वद्रत्नानि परिकल्पयेत् ॥
…धान्यानि च रत्नानि स्थापयेत् सर्वगन्धिषु ।
…शर्करया जिह्वा गोमयञ्च गुडात्मकम् ॥
…गोमूत्रमाज्यञ्च तथा दधि दुग्धं स्वरूपतः ।
…च्छाग्रे चामरं दद्यात् समीपे ताम्रदोहनम् ॥
…कुण्डलानि च हैमानि भूषणानि च शक्तितः ।
…रयेदेवमेवन्तु चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
…धान्यानि च सर्व्वाणि पादांश्चेक्षुमयांस्तथा ।
…नानाफलानि सर्व्वाणि पञ्चवर्णवितानकम् ॥
…एवं विरचनं कृत्वा तद्वद्धोमाधिवासनम् ।
…ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्त्वा धेनुमामन्त्रयेत्ततः ।
…गुड़धेनुवदावाह्य इदमुच्चारयेत्ततः ॥
त्वं सर्व्वदेवगणधाम यतः पठन्ति
रुद्रेन्द्रविष्णुकमलासनवासुदेवाः ।
तस्मात् समस्तभुवनत्रयदेहयुक्ता
मां पाहि देवि भवसागरपीड्यमानम् ॥
आमन्त्र्य धेनुमभितः परिवर्त्य भक्त्या
दद्याद्द्विजाय गुरवे जलपूर्व्वकं ताम् ।
यः पुण्यमाप्य दिनमत्र कृतोपवासः
पापैर्विमुक्ततनुरेति पदं मुरारेः ॥
इति सकलविधिज्ञो रत्नधेनुप्रदानं
वितरति च विमानं प्राप्य देदीप्यमानम् ।
कलिकलुषविमुक्तो बन्धुभिः पुत्त्रपौत्त्रैः
स हि मदनसरूपः स्थानमभ्येति शम्भोः ॥"
इति मत्स्यपुराणे महादानानुकीर्त्तने रत्नधेनु-
प्रदानिको नाम २८२ अध्यायः ॥
…निधिः, पुं, खञ्जनपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रत्नपाञ्चालिका, स्त्री, (पञ्चालस्येव । व्यञ् । रत्नस्य पाञ्चालिका ।) सर्व्वकन्यका । यथा,—
"समुद्गत्कन्या हैमी सर्व्वाभिरन्दा पुरी ।
रत्नपाञ्चालिका शाला गुहेषु सम मैथिलि ॥"
इति भट्टिः ॥

रत्नप्रभा, स्त्री, (रत्नानां प्रभाव ।) निम्नाः नरक-भूमिः । यथा,—
"रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमःप्रभाः ।
महातमःप्रभा चेत्यधोऽधो नरकभूमयः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥

रत्नमुख्यं, क्ली, (रत्नेषु मुख्यम् ।) हीरकम् । इति हेमचन्द्रः ॥

रत्नराट्, [ज्] पुं, (रत्नेषु राजते इति । राज् + क्विप् ।) माणिक्यम् । इति राज-निर्घण्टः । रत्नेन्द्रश्च ॥

रत्नवती, स्त्री, (रत्नानि सन्त्यस्यामिति । रत्न + मतुप् । मस्य वः । उगित्वात् ङीप् ।) पृथिवी । इति शब्दमाला ॥ (राज्ञो वीरकेतोः कन्या । यथा, कथासरित्सागरे । ८८ । ६ ।
"तस्यामभिधानायां महाप्राज्ञो वीरकेतुः ।
सुता रत्नवती नाम देवतांशसमाप्रिता ॥")
रत्नयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, रघुः । ६ । ४ ।
"पराहर्यवर्णास्तरणोपपन्न-
मासेदिवान् रत्नवदासनं सः ॥"
धनयुक्ते च त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २८ । ५ ।
"धारयदभयन्नवतीषु आयविम् ॥"
"रत्नवन्तं रत्नशब्देन रमणीयमुच्यते धन-मभिधीयते तद्वन्तं फलप्रदम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

रत्नवर्षुकं, क्ली, (रत्नानि वर्षितुं शीलमस्य । वृष् + "लषपतपदस्थेति ।" ३ । २ । १५४ । इति उकञ् ।) पुष्पकरथः । इति शब्दरत्नावली ॥ रत्नवर्षणशीले, त्रि ॥

रत्नसानुः, पुं, (रत्नानि सानौ प्रस्थे यस्य ।) सुमेरुपर्व्वतः । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥

रत्नसूः, स्त्री, (रत्नानि सूते इति । सु प्रसवे + क्विप् ।) पृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ४२ ।
"त्रिलोक्यां रत्नसूः श्लाघ्या तस्यां धनपतेर्हरित् ।
तत्र गौरीगुरुः शैलो यत्तस्मिन्नपि मण्डलम् ॥"
रत्नप्रसवकारिणि, त्रि । यथा, रघुः । १ । ६५ ।
"न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥")

रत्नाकरः, पुं, (रत्नानामाकरः उत्पत्तिस्थानम् ।) समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०१ । २३ ।
"दुर्गं समाश्रित्य महोर्म्मिमन्तं
रत्नाकरं वरुणस्यालयं स्म ॥")
रत्नोत्पत्तिस्थानञ्च ॥ (स्वनामख्यातकविविशेषः । यथा, राजशेखरकृतश्लोकः ।
"मा स्म सन्तु हि चत्वारः प्रायो रत्नाकरा
इमे ।
इतीव स कृतो धात्रा कविरत्नाकरोऽपरः ॥"
स तु आनन्दवर्द्धन-शिवस्वामि-मुक्ताकणादिभिः समं वर्त्तमानः । ... वालवृहस्पत्या-ख्याभिधानकाश्मीरदेशाधिपतेर्विराजति । तथा च राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३४ ।
"मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्द्धनः ।
प्रथां रत्नाकरश्चागात् साम्राज्येऽवन्ति-
वर्म्मणः ॥"
अवन्तिवर्म्मराज्यकालस्तु ८०० शकाब्दादारभ्य ८०६ शकाब्दपर्य्यन्तमासीदतस्तत्कालीन एवायं कविरिति ज्ञायते । रत्नाकरप्रणीतं हरविजयाभिधं पञ्चाशत्सर्गात्मकं महाकाव्यं काश्मीरेषु प्रसिद्धमस्ति ॥)

रत्नाङ्कः, पुं, (रत्नानामङ्कश्चिह्नं यस्मिन् ।) विष्णुरथः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रत्नानामङ्कः ।) रत्नचिह्नञ्च ॥

रत्नाचलः, पुं, (रत्ननिर्म्मितः अचलः । शाक-पार्थिववत् समासः ।) दानार्थमणिमयपर्व्वतः । यथा,—
"अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।
मुक्ताफलसहस्रेण पर्व्वतः स्यादनुत्तमः ॥
मध्यमः पञ्चशतिकस्त्रिशतेनाधमः स्मृतः ।
चतुर्थांशेन विष्कम्भाः पर्व्वताः स्युः समन्ततः ॥
पूर्व्वेण वज्रगोमेदैर्दक्षिणेनेन्द्रनीलकैः ।
पुष्परागयुतैः कार्य्यो विद्वद्भिर्गन्धमादनः ॥
वैदूर्य्यविद्रुमैः पश्चात् संमिश्रो विमलाचलः ।
पद्मरागमसौ वर्णैरुत्तरेण तु विन्यसेत् ॥
धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वमत्रापि परिकल्पयेत् ।
तद्वदावाहनं कृत्वा वृक्षान् देवांश्च काञ्चनान् ॥
पूजयेत् पुष्पपानीयैः प्रभाते चाथ पूर्व्ववत् ।
पूर्व्ववद्गुरुऋत्विग्भ्यः इममन्त्रानुदीरयेत् ॥
यथा देवगणाः सर्व्वे सर्व्वरत्नेष्ववस्थिताः ।
त्वञ्च रत्नमयो नित्यमतः पाहि महाचल ! ॥
यस्माद्रत्नप्रदानेन तुष्टिं प्रकुरुते हरिः ।
सदा रत्नप्रदानेन तस्मान्नः पाहि पर्व्वत ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नं महागिरिम् ।
स याति वैष्णवं लोकममरेश्वरपूजितः ॥
यावत् कल्पशतं साग्रं वसेच्चेह नराधिप ।
रूपारोग्यगुणोपेतः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिद्यदत्रामुत्र वा कृतम् ।
तत् सर्व्वं नाशमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा ॥"
इति मात्स्ये ९० अध्यायः ॥

रत्नाभरणं, क्ली, (रत्नविशिष्टमाभरणम् ।) मणि-मयालङ्करणम् । जड़ाओ गहना इति भाषा ॥ तस्य धारणगुणाः ।
"धन्यं यशस्यमायुष्यं श्रीमद्व्यसनसूदनम् ।
हर्षणं काम्यमौजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥

रत्निः, पुं, (ऋच्छति प्राप्नोत्यनेनेति । ऋ + "ऋतन्यञ्जीति ।" उणा० ४ । २ । इति कत्निच् ।) बद्धमुष्टिहस्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ८६ ॥ हातुम् हात इति भाषा ॥ स्त्रीपुंसयो

रक्तारक्तौ रक्तश्च। इति भरतः। (यथा, महाभारते। ८। ८२। १४।
"अहरं जर्दैहागाहूत्रूरेरक्तः युद्धमंदः।")
रक्तुः, स्त्री, (रक्तिरत्नम्।) कोतिः। इति शब्दरत्नावली।
रथ, पुं (रमन्तेऽनेनेति वा। रम्+"हनिकुशिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्।" उणा० २।२। इति क्थन्। अनुनासिकलोपश्च।) कायः। (यथा, कठोपनिषदाम्।
"आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च।")
चरणः। वेतसवृक्षः। इति विश्वः। (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"हैमवी स्यन्दनः शोभी वाजीरो नृणकाया।
[illegible] कीर्त्तितः।"
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
"[illegible]
[illegible]"
इति रामायण। १। ७।
[illegible]
"[illegible] रथः।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"
इति विष्णुपुः।
[illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

विक्रमार्थं हरिं गत्वा जग्मुर्गोलोकमीप्सितम्।
बभूवुर्मोचिताः सद्यस्ते मानुषविग्रहात्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १८ अध्यायः॥
देव्या रथयात्रा यथा,—
ब्रह्मोवाच।
"भूयस्तं संप्रवक्ष्यामि देव्याराधनमुत्तमम्।
यत् कृत्वा धर्म्मकामार्थी चाभिस्तुमिर्भविष्यति॥
दन्तिदन्तमयैर्हेमैर्हैमदण्डैः सुशोभनैः।
विचित्रपट्टरागाढ्यैर्म्मणिभिरुपशोभितैः॥
रथन्तैः कारयेद्देव्या ध्वजभौमं मनोरमम्।
इन्द्रनीलसंघृष्टमण्डपैरुपशोभितम्॥
वज्राङ्कितविचित्राढ्यं चामरैः कटकान्वितम्।
पताकाध्वजशोभाढ्यं दर्पणैरुपशोभितम्॥
तं रथं पूजयेत्तत्र जातीकुसुममल्लिकैः।
पारिजातकपुष्पैश्च चम्पकैर्मधुकैः॥
सुगन्धधूपितैः कृत्वा देवीं तत्र निवेशयेत्।
शशिनो शोभनो यत्र। महासुरघनङ्करीम्॥
पूजयेद्रथविन्यस्तां सर्व्वमङ्गलमङ्गलाम्।
दुर्गां कात्यायनीं देवीं वरदां विन्ध्यवासिनीम्॥
निशुम्भशुम्भमथनीं महिषासुरघातिनीम्।
प्रणौरनु नरा मेऽस्तु यत्र मो वाञ्छितं हृदि॥
अनेन वलिपूर्व्वेण नमस्कारयुतेन च।
पूजयित्वा ततो नेया नमत्ताघरगीतकैः॥
[illegible] च।
[illegible] च॥
[illegible] च।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible]॥
पूर्ने च कारयेत्तत्र पथाद्द्यात्रां प्रयत्नतः।
महाजनरवैर्मान्यैः महाद्भिः समन्वितम्॥
[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]॥
रथ मां निजभुजेभ्यो वलिं यत्र नरा प्रियम्॥
[illegible]।
[illegible] मे॥
[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

हैमणैर्जातिजैर्माल्यै रजमाल्यैश्च [illegible]
वासोभिः सुमनैश्चित्रैः पुष्पैः [illegible]
भक्षयेत तथा कन्या द्विजातीन् [illegible]
भक्ष्यभोज्यान्नपानैश्च [illegible]
भोजयित्वा समायेन देवि मे [illegible]
रथे कृत्वा तथा देवीं पुनरेव [illegible]
महता जनसंघेन समस्तविभवैर्[illegible]
भ्रामयेद्धयपथं सर्व्वं पुष्पदूर्व्वादिभिः [illegible]
प्रक्षिप्यमाणैः कन्याभिः [illegible]
सलिलेन यथा पांशुं कृत्वा [illegible]
पुरशोभां पथि शोभां [illegible]
कारयेत तथा यत्र [illegible]
अच्छेद्याक्षरवस्त्रजिन् [illegible]
वध्यनस्या विमोक्तव्या वधाः [illegible]
अत्राङ्ककौमुदी यत्र [illegible]
सर्व्वदा सर्व्वदेवेषु शङ्कराद्यैः [illegible]
रथयात्रा तदा यत्र सुरैः [illegible]
[illegible]
रथयात्राप्रभावेण मोदन्ते दिवि [illegible]
आदित्यो रथयात्राकृतयेन [illegible]
देवी दिव्यविमानस्था [illegible]
क्रीडन्ती विविधैर्भोगैः [illegible]
तथा त्वमपि देवेन्द्र! रथयात्रा [illegible]
शिवायाः शिवदायास्तु परमे [illegible]
अगस्त्य उवाच।
रथयात्राकृतं पुण्यं ब्रह्मणो [illegible]
पूर्व्वं यत् कथितं तात तत् [illegible]
व्यापितं तात सन्देहो देवीमाहात्म्य [illegible]
यः पठेत् शृणुयाद्वापि भक्तिमान् [illegible]
स सुखं यशः सौभाग्यं [illegible]
लभते नात्र सन्देह इति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति देवीपुराणे [illegible]
३६ अध्यायः॥
"योजनानां सहस्राणि [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति [illegible]

…शचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः।
…सितन्तो युक्ता दश तेन निशाकरः।
…दयानि चरति नक्षत्राणि रविर्यथा ॥८॥
…तस्य वाताभिर्वाजिभिर्वायुवेगिभिः।
…: स्यन्दनो युक्तस्तैनागो याति गर्ज्जनः ॥३॥
… भूमिजैरश्वैः स्यन्दनो दशभिर्वृतः ॥४॥
…भज्ञाप भौमस्य रथो हैमः सुशोभनः ॥५॥
…तैरपाण्डैः स्यन्दनो हेमनिर्म्मितः ॥६॥
…सोममयो रश्वो मन्दस्यायसनिर्म्मितः। ७।
…तीभांस्करारेश्च तथा चड़्भिर्हयैर्वृतः ॥८॥
…सहाग्रहाणां वै समाख्याता रथा नव।
…ध्रुवे महाभागा निवद्धा वातरश्मिभिः ॥
…ताराधिष्ण्यानि ध्रुवे बद्धान्यशेषतः।
…त भ्रामयन्त्येनं सर्व्वाण्यनिलरश्मिभिः ।”
इति कौर्म्मे ४० अध्यायः ॥ * ॥
…न्नाथदेवस्य रथः यात्राशब्दे द्रष्टव्यः ॥*॥
…दहनार्थं महेश्वरादिष्टा देवा येन प्रकारेण
निर्म्मितवन्तस्तदाह। मात्स्ये। १३२।
…७१।
…ति एवमुक्तस्तु देवैः शक्रपुरोगमैः।
…च देवान् देवेशो वरदो वृषवाहनः ॥
…च्छतु वो देवा महद्दानवजं भयम्।
…ं त्रिपुरं धक्ष्ये क्रियतां यद्ब्रवीमि तत् ॥
…कश्च मया दग्धुं तत् पुरं सहदानवम्।
…ौपयिकं मह्यं सज्जयध्वं किलास्य वै ॥
…ासता तथोक्तास्ते सपितामहकाः सुराः।
…ुक्ता महादेवं चक्रुस्ते रथमुत्तमम् ॥
… कूवरकौ द्वौ तु रुद्रपार्श्वचराशुभौ।
…ष्ठानं शिरो मेरोरक्षो मन्दर एव च ॥
…चन्द्रश्च सूर्य्यश्च चक्रे काञ्चन-राजते।
…पक्षं शुक्लपक्षं पक्षद्वयमपीश्वराः ॥
…ेमिद्वयं चक्रुर्देवा ब्रह्मपुरःसराः।
…दिद्वयं पक्षयन्तं यन्त्रमेताश्च देवताः ॥
…लाश्वतराभ्याञ्च नागाभ्यां समवेष्टितम्।
…विश्चाङ्गिराश्चैव बुधोऽङ्गारक एव च ॥
…चरस्तथा चात्र सर्व्वे ते देवसत्तमाः।
…यं गगनं चक्रुश्चारुरूपं रथस्य ते ॥
…ं द्विजिह्वनयनं त्रिवेणुं शातकौम्भिकम्।
…णमुक्तेन्द्रनीलैश्च हृतं त्वष्टसखैः सुरैः ॥
…ा सिन्धुः शतद्रुश्च चन्द्रभागा इरावती।
…ता च विपाशा च यमुना गण्डकी तथा ॥
…स्वती देविका च तथा च शरयूरपि।
…ाः सरिद्वराः सर्व्वा वेणुसंज्ञाः कृता रथे ॥
…राष्ट्राश्च ये नागास्ते च वेत्रात्मकाः कृताः।
…सुकेः कुलजा ये च ये च रैवतवंशजाः ॥
…सर्पा दर्पसम्पूर्णाश्चापतूणेष्वनूनगाः।
…मतस्तुः शरा भूत्वा नानाजातिसुभाननाः ॥
…रसा सरमा कद्रूर्विनता शुचिरेव च।
…षा बुभुक्षा सर्व्वोग्रा मृत्युः सर्व्वशमस्तथा ॥
…ह्मवध्या च गोवध्या बालवध्या प्रजाभयाः।
…दा भूत्वा शक्तयश्च तदा देवरथेऽभ्ययुः ॥
…ां कृतयुगश्चात्र चातुर्होत्रप्रयोजकाः।

चतुर्व्वर्णाः सलीलाश्च बभूवुः स्वर्णकुण्डलाः ॥
तद्युगं युगसङ्काशं रथशीर्षे प्रतिष्ठितम्।
धृतराष्ट्रेण नागेन बद्धं बलवता महत् ॥
ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्व्वेदस्तथापरः।
वेदाश्चत्वार एवैते चत्वारस्तुरगा भवन् ॥
अन्नदानपुरोगाणि यानि दानानि कानिचित्।
तान्यासन् वाजिनां तेषां भूषणानि सहस्रशः ॥
पद्मद्वयं तक्षकश्च कर्कोटक-धनञ्जयौ।
नागा बभूवुरेवैते हयानां वालबन्धनाः ॥
ओङ्कारप्रभवास्ता वा मन्त्रयज्ञक्रतुक्रियाः।
उपद्रवाः प्रतीकाराः पशुबन्धेष्टयस्तथा ॥
यज्ञोपवाह्यान्येतानि तस्मिन् लोकरथे शुभे।
मणि-मुक्ता-प्रवालैस्तु भूषितानि सहस्रशः ॥
प्रतोदोङ्कार एवासीत् तदग्रञ्च वषट्कृतम्।
सिनीवाली कुहू राका तथा चानुमती शुभा ॥
योक्त्राण्यासंस्तुरङ्गाणामपसर्पणविग्रहाः ॥
कृष्णान्यथ च पीतानि श्वेतमाञ्जिष्ठकानि च।
अवदाताः पताकास्तु बभूवुः पवनेरिताः ॥
ऋतुभिश्च कृतः षड़्भिर्धनुः संवत्सरोऽभवत्।
अजरा ज्याभवच्चापि साम्बिका धनुषो दृढ़ा ॥
कालो हि भगवान् रुद्रस्तञ्च संवत्सरं विदुः।
तस्मादुमा कालरात्रिर्धनुषो ज्याऽजराभवत् ॥
सगर्भं त्रिपुरं येन दग्धवान् स त्रिलोचनः।
स इषुर्विष्णुसोमाग्नि-त्रिदैवतमयोऽभवत् ॥
आननं ह्यग्निरभवच्छल्यं सोमस्तमोनुदः।
तेजसः समवायोऽथ चेषोस्तेजो रथाङ्गधृक् ॥
तस्मिंश्च वीर्य्यवृद्ध्यर्थं वासुकिर्नागपार्थिवः।
तेजः संवसनार्थं वै मुमोचातिविषो विषम् ॥
कृत्वा देवा रथञ्चापि दिव्यं दिव्यप्रभावतः।
लोकाधिपतिमभ्येत्य इदं वचनमब्रुवन् ॥
संस्कृतोऽयं रथोऽस्माभिस्तव दानवशत्रुजित्।
इदमापत्परित्राणं देवान् सेन्द्रपुरोगमान् ॥
तं मेरुशिखराकारं त्रैलोक्यरथमुत्तमम्।
प्रशस्य देवान् साध्विति रथं पश्यति शङ्करः ॥
मुहुर्दृष्ट्वा रथं साधु साध्वित्युक्त्वा मुहुर्मुहुः।
उवाच सेन्द्रानमरानमराधिपतिः स्वयम् ॥
यादृशोऽयं रथः क्लृप्तो युष्माभिर्मम सत्तमाः।
ईदृशो रथसम्पत्त्या यन्ता शीघ्रं विधीयताम् ॥
इत्युक्ता देवदेवेन देवा विद्धा इवेषुभिः।
अवापुर्महतीं चिन्तां कथं कार्य्यमिति ब्रुवन् ॥
महादेवस्य देवोऽन्यः को नाम सदृशो भवेत्।
मुक्त्वा चक्रायुधं देवं सोऽपास्य इषुमाश्रितः ॥
धुरि युक्ता इवोक्षाणो घटन्त इव पर्व्वतैः।
निश्वसन्तः सुराः सर्व्वे कथमेतदिति ब्रुवन् ॥
अहं सारथिरित्युक्त्वा जग्राहाश्वांस्ततोऽब्जजः।
ततो देवैः सगन्धर्व्वैः सिंहनादो महान् कृतः।
प्रतोदहस्तं सम्प्रेक्ष्य ब्रह्माणं सूततां गतम् ॥
भगवानपि विश्वेशो रथस्थे वै पितामहे।
सदृशः सूत इत्युक्त्वा चारुरोह रथं हरः ॥
आरोहति रथं देवे ह्यश्वा हरभरातुराः।
जानुभिः पतिता भूमौ रजोग्रासञ्च ग्रासितः ॥
देवो दृष्ट्वाथ वेदांस्तानभीषूनुद्धृतान् भयात्।

उज्जहार पितॄनार्त्तान् सुपुत्र इव दुःखितान् ॥
ततः सिंहरवो भूयो बभूव रथभैरवः।
जयशब्दश्च देवानां सम्बभूवार्णवोपमः ॥
तदोङ्कारमयं गृह्य प्रतोदं वरदः प्रभुः।
स्वयम्भुः प्रययौ वाहाननुमन्त्र्य यथाजवम् ॥
ग्रसमाना इवाकाशं मुष्णन्त इव मेदिनीम्।
मुखेभ्यः ससृजुः श्वासानुच्छ्वसन्त इवोरगाः ॥
स्वयम्भुवा चोद्यमानाश्चोदितेन कपर्द्दिना।
व्रजन्ति तेऽश्वा जवनाः क्षयकाल इवानिलाः ॥
ध्वजोच्छ्रयविनिर्म्माणे ध्वजयष्टिमनुत्तमाम्।
आक्रम्य नन्दी वृषभं तस्थौ तस्मिञ्छिवेच्छया ॥
भार्गवाङ्गिरसौ देवौ दण्डहस्तौ रविप्रभौ।
रथचक्रे तु रक्षेते रुद्रस्य प्रियकाङ्क्षिणौ ॥
शेषश्च भगवान् नागः अनन्तोऽन्तकरोऽरि-
णाम्।
शरहस्तो रथं पाति शयनं ब्रह्मणस्तदा ॥
यमस्तूर्णं समास्थाय महिषञ्चातिदारुणम्।
द्रविणाधिपतिर्व्यालं सुराणामधिपो द्विपम् ॥
मयूरं शतचन्द्रञ्च कूजन्तं किन्नरं यथा।
गुह आस्थाय वरदो जुगोपमरथं पितुः ॥
नदीश्वरश्च भगवान् शूलमादाय दीप्तिमत्।
पृष्ठतश्चापि पार्श्वाभ्यां लोकस्य क्षयकृद्यथा ॥
प्रमथाश्चाग्निवर्णाभाः साग्निज्वाला इवाचलाः।
अनुजग्मू रथं शार्व्वं नक्रा इव महार्णवम् ॥
भृगुर्भरद्वाज-वशिष्ठ-गौतमाः
क्रतुः पुलस्त्यः पुलहस्तपोधनाः।
मरीचिरत्रिर्भगवानथाङ्गिराः
पराशरागस्त्यमुखा महर्षयः ॥
हरमजितमजं प्रतुष्टुवु-
र्वचनविशेषैर्विचित्रभूषणैः।
रथस्त्रिपुरे सकाञ्चनाचलो
व्रजति सपक्ष इवाद्रिरम्बरे ॥
करिगिरिरविमेघसन्निभाः
सजलपयोदनिनादनादिनः।
प्रमथगणाः परिवार्य्य देवगुप्तं
रथमभितः प्रययुः सदर्पयुक्ताः ॥
मकर-तिमि-तिमिङ्गिलावृतः
प्रलय इवातिसमुद्धतोऽर्णवः।
व्रजति रथवरोऽति भास्वरो
ह्यशनिनिपातपयोदनिस्वनः ॥”*॥)
अथ ज्योतिर्व्विदाभरणे रथकर्म्माह।
“लोलमैत्रलघुचिप्रकभेषु
स्यन्दनाखिलविधानमथाहुः।
सेनमद्गुरुवशाम्बुतपस्त्रैः
साधुराशिवति साधुभिरङ्गे ॥”
अथ रथचक्रमाह।
“उष्णदृष्टिकरकोर्षपुरस्ता-
द्दियन्दवलयं वलयस्य।
सप्तभागनिचितभममग्रा-
द्राविमध्यमनसो नवभागम् ॥
अग्रभे भवति संकलिपा…
कूवरोऽनि …

सिम्भिः [illegible]
सोनिरिदमनघो मनु गर्भे ।”

अथ [illegible] रथचक्रम् ।
“पूर्वं पुनर्वसुव्यिशाखराधा रेवती हयोः ।
श्रवणादिविभे [illegible] रोहिण्योश्मगे ।
[illegible] सौम्यादिने सौम्यविशपि रथकर्मं सत् ।”
अथ ज्योतिःसागरे रथचक्रम् ।
“रथाकारं लिखेच्चक्रं मातृभाद्री विलोकयेत् ।
[illegible] रथाधि हृदिमार्गे प्रदापयेत् ।
[illegible] मध्यद्वयम् ।
रथाग्रे च महोत्तरानं मध्ये चैव सुखप्रदम् ।”
[illegible] ज्योतिर्विदम्भरामेण ख्ताः शुभा रिह: । ० । [illegible] । यथानन्तरं धीराः [illegible] रथाग्री [illegible] विधाय कार्यमाहुः [illegible] । किन्तु लोकसंख्यानि [illegible] [illegible] रेवती विभा [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । पुनः [illegible] । पुनः [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । अथ रथचक्रं [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । पुनः [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]

रथक:, पुं, [illegible] । [illegible]) [illegible] । यथा,—
“[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।”
इति [illegible] । [illegible] ।

रथकट्या, स्त्री, (रथानां समूह इति । “खल-गवादिभ्यो रथेति ।” इति सुग्धबोधसूत्रेण कथ: । टाप् ।) रथसमूहः । तत्पर्य्यायः । रथव्रजः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५५ । (रथ-कष्या । इति पाणिनिः । ४ । २ । ५१ ।)

रथकरः, पुं, (करोतीति । कृ+अच् । रथानां करः ।) रथकारः । इति शब्दरत्नावली ।

रथकारः, पुं, (रथं करोतीति । कृ+अण् ।) रथनिर्म्माणकर्त्ता । छुतार इति भाषा । स तु करण्यीगर्भे माहिष्याज्जातः । (यथा, वाज-सनेयसंहितायाम् । ३० । ६ ।
“क्षौषत्तं प्रमदे कुमारीपुत्रं
मेधायै रथकारं धैर्य्याय तक्षाणम् ।”
“रथकारं माहिष्येण करिण्यां जातम् ।”
इति तद्भाष्ये महीधरः ।) तत्पर्य्यायः । तक्षा २ वर्द्धकिः ३ त्वष्टा ४ काष्ठतट् ५ । इत्यमरः । सूत्रधारः ६ वर्द्धका ७ रथकरः ८ काष्ठतक्षः ९ । इति शब्दरत्नावली ।

रथकुटुम्बी, [न्] पुं, (रथं कुटुम्बयितुं धारयितुं शीलमस्य । णिनिः । यद्वा, रथ एव कुटुम्बम् । तदस्यास्तीति । इनिः ।) सारथिः । इत्य-मरः । २ । ८ । ६० ।

रथक्रान्तः, पुं, (रथवत् क्रान्तं क्रमणमस्य ।) तालविशेषः । यथा,—
“अश्वक्रान्तो रथक्रान्तो विष्णुक्रान्तस्ततः परः ।
सूर्य्यक्रान्तो विधुक्रान्तो वनभिन्नागपत्रकः ॥
इति पञ्चमहीमानां संज्ञाः सप्त क्रमात्मताः ।”
इति सङ्गीतरत्नाकरः ।

रथगर्भकः, पुं, (रथो गर्भोऽस्य ।) स्कन्धवाह्य-यानम् । नररथः । तत्पर्य्यायः । कर्णीरथः २ प्रवहणम् ३ डयनम् ४ । इति हेमचन्द्रः ।

रथगुप्तिः, स्त्री, परप्रहरणाभिघातरक्षार्थं रथस्य पश्चादावरणकाष्ठादिरचनम् । रथस्य गुप्तिः काष्ठादिभ्यो रक्षार्थमावरणम् । तत्पर्य्यायः । वरूथः २ । इत्यमरः भरतश्च ।

रथगोपनं, स्त्री, (रथस्य गोपनं शस्त्रादिभ्यो रक्षार्थमावरणम् ।) रथगुप्तिः । इति हला-युधः ।

रथचरणः, पुं, (रथचरणं चक्रं तदिव नामास्य ।) चक्रवाकपक्षी । इति शब्दरत्नावली । (पुं, स्त्री, रथस्य चरणः ।) रथचक्रम् । यथा,—
“रथः शौरो वस्ता भुजगनियतस्तो धनुरथो रथाङ्गे चन्द्रार्कौ रथचरणपाणिः शर इति ।”
इति महिम्नः स्तोत्रम् ।

रथद्रुः, पुं, (रथस्य द्रुः । यद्वा, रथस्य द्रुमः । [illegible]) तिनिशवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २६ । (तदस्य पर्य्यायः ।
“तिनिशः स्यन्दनो नेमी रथद्रुर्वञ्जुलस्तथा ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

रथन्तरः, त्रि, रथेन तरति यः । इति सुग्धबोध-व्याकरणम् । ([illegible], पुं । यथा, मत्स्य-पुराणे । ११ । ३६—३८ ।

“रथन्तरस्य [illegible]
सावर्णिना [illegible]
यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं [illegible]
तद्वदाद्यमयाहस्य [illegible]
रथेन तरतीति । तॄ+“संज्ञायाम्” [illegible]
धारिसहितपिदमः ।” ३ । [illegible]
खच् । सुमुच । अत्र [illegible]
वयत्रायांशुगमः । सामभेदः [illegible]
वेदे । १ । १६४ । २५ ।
“जगता सिन्धुं [illegible]

“रथन्तरे एतमामके [illegible]
सायणः । स्त्रियां ङीप् । [illegible]
इंक्षितस्य भार्य्या । यथा, [illegible]
“रथन्तर्य्यां सुतान् पञ्च [illegible]
इंक्षितो जनयामास [illegible]

रथपर्य्यायः, पुं, ([illegible]
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ।
वेतसशब्दे विवरणम् ।)

रथपादः, पुं, (रथस्य पादः । [illegible]
हेमचन्द्रः ।

रथपा, स्त्री, नदीविशेषः । [illegible]
वली ।

रथयात्रा, स्त्री, (रथेन [illegible]
आषाढ़स्य द्वितीयायां
रोपयच्चोत्सवः । यथा, [illegible]
“आषाढ़स्य सिते पक्षे [illegible]
तस्यां रथे समारोप्य रामं [illegible]
यात्रोत्सवं प्रकुर्य्याच्च प्रीणयेत् [illegible]
तथा ।
ऋक्षाभावे तिथौ कार्य्या [illegible]
मां जगन्नाथम् । सा यात्रा ।
तन्त्रम् ॥ ०॥
“नामः [illegible]
रथयात्रैव [illegible]
इति [illegible]
अस्याः यात्राशब्दे द्रष्टव्यम् ।

रथाङ्गं, स्त्री, (रथस्याङ्गम् ।) [illegible]
(यथा, रघुः । ७ । ४१ ।
“रथो रथाङ्गध्वनिना [illegible]
विलोलघण्टाक्वणितेन [illegible]
रथावयवमात्रम् । यथा, [illegible]
८२ । ११ ।
“अक्षे [illegible]
अन्येषु च रथाङ्गेषु शरीरे [illegible]
सुदर्शनचक्रम् । यथा, [illegible]
“रथाङ्गपाणिः पटलेन [illegible]
रविविम्बः [illegible]

रथाङ्गः, पुं, चक्रवाकपक्षी । [illegible]
नैषधे । १८ । ४१ ।
“विरहवतीमिव [illegible]
मिव बद्धवती [illegible]

पुं, (रथाङ्गं सुदर्शनचक्रं पाणौ
स्य ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा,
। ३ । ३८ ।
ह धातुः पदवीं परस्य
वीर्यस्य रथाङ्गपाणेः ॥")
ी, (रथस्याङ्गमिवाकृतिर्यस्याः ।
ष् ।) ऋद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कल्पभेदः । इत्यग्निपुराणम् । (रथ-
 पाठः ॥)
तसङ्घः । इति शब्दरत्नावली ॥
ं, (रथाभस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।)
अमरटीकायां भरतः ॥
[न] पुं, (रथे अवरोहतीति ।
+णिनिः ।) रथस्ययुद्धकर्त्ता । इति
॥
(रथोऽस्त्यस्येति । रथ+ठन् ।)
त्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥ (यथा,
तायाम् । १५ । ११ ।
तस्करकुञ्जर-
नदामात्रशिल्पिपण्यानि ॥")
ः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रथेन
। रथ+"पर्पादिभ्यः ष्ठन् ।" ४ । ४ ।
। ष्ठन् । रथचारिणि, त्रि । इति
ौमुदी ॥)
(रथस्य इनः प्रभुः । शकन्ध्वादि-
लोपः ।) रथी । इत्यमरः ।२।८।७६ ॥
(रथोऽस्त्यस्येति । रथ+"मेधा-
नरभिरथौ वक्तव्यौ ।" ५ । २ । १०९।
ार्त्तिकोक्त्या इरच् ।) रथी । इति
वली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । १ । १७ ।
नुधिरो यासि साधन् ॥"
रथी ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
पुं, (रथोऽस्यास्तीति । रथ+इनिः ।)
राजादिः । तत्पर्य्यायः । रथिकः २
। इत्यमरः । १।८।७६ ॥ रथा-
रथी ५ रथिरः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
ो ७ आरोहः ८ । इति शब्दरत्ना-
स्यन्दनारोहः ९ । इति जटाधरः ॥
रघुः । ७ । ३७ ।
पत्तिः पदातिं रथिनं रथेश-
रङ्गसादी तुरगाधिरूढम् ॥")
(रथं वहतीति । रथ+"तद्वहति-
ायङ्गम् ।" ४ । ४ । ७६ । इति यत् ।)
ोढ़ा घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४६ ॥
। इति हेमचन्द्रः ॥ (रथस्य नेता ।
ऋग्वेदे । ९ । २१ । ६ ।
रथ्यं नवं दधाता केतमादिशे ।"
रथस्य नेतारम् ।" इति तद्भाष्ये
॥ रथसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
। ७ ।
रथ्यो अहयीतिमश्वाः ।"
रथसम्बन्धी अश्विनं सर्वव्यापीतोऽन्व

इव ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ रथस्येदमिति ।
"रथात् यत् ।" ४ । ३ । १२१ । इति यत् ।)
रथी चक्रम् ॥ (युगम् । इति काशिका ॥
रथ्या, स्त्री, (रथानां समूहः । रथ+"खलगो-
रथात् ।" ४ । २ । ५० । इति यत् ।) रथ-
समूहः । तत्पर्य्यायः । रथकच्या (ट्या) २ रथ-
व्रजः ३ । अभ्यन्तरमार्गः । गाछ इति भाषा ॥
तत्पर्य्यायः । प्रतोली २ विशिखा ३ । इत्यमरः ॥
आवर्त्तनी । इति मेदिनी ॥ (रथाय हिता ।
रथ+"रथाद्यत् ।" ४ । ३ ।१२१ । इति यत् ।
यद्वा, रथं वहतीति । "तद्वहतीति ।" ४ । ४ ।
७६ । इति यत् ।) पन्थाः । (यथा, महा-
भारते । १ । १४१ । ६० ।
"पानागारेषु रथ्यासु सर्व्वतीर्थेषु चाप्यथ ।
चत्वरेषु च कूपेषु पर्व्वतेषु वनेषु च ॥")
चत्वरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
रद, उत्खाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) रेफादिः । उत्खातमुत्-
खननमिति गोविन्दभट्टः । रदति भूमिं शूकरः ।
इति दुर्गादासः ॥
रदः, पुं, (रदतीति । रद विलेखने+पचादित्वात्
अच् ।) दन्तः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ।
४०९ ।
"भ्रमसि प्रकटयसि रदं
करं प्रसारयसि श्रयमपि श्रयसि ।
धिङ्मानं तव कुञ्जर
जीवं न जुहोषि जठराग्नौ ॥")
विलेखनम् । इति मेदिनी । दे, १४ ॥ पुरुष-
दन्तलक्षणं यथा,—
"विवर्णैर्धनहीनाश्च दन्ताः स्निग्धा घनाः
शुभाः ।
तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा
शुभा ॥"
स्त्रीदन्तलक्षणं यथा,—
"कुन्दपुष्पसमा दन्ता भाषितं कोकिलासमम् ।
दाक्षिण्ययुक्तमशठं हंसशब्दसुखावहम् ॥
नासा समा समपुटा स्त्रीणान्तु रुचिरा शुभा ।
करालविषमा दन्ताः क्लेशाय च भयाय च ।
चौर्य्याय ह्रस्वमांसाश्च दीर्घा भर्त्तुश्च मृत्यवे ॥"
इति गारुड़े ६६ अध्यायः ॥०॥
दन्तलग्नस्य शुचित्वं यथा,—
"दन्तवद्दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शेऽशुचिर्भवेत् ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १२ अध्यायः ॥०॥
"दन्तलग्नमसंहार्य्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ।
न तत्र बहुशः कुर्य्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः ।
भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेधाद्व्रणे कृते ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतवचनम् ॥
रदच्छदः, पुं, (रदानां छद आच्छादकः ।)
ओष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥
रदनः, पुं, (रद्यतेऽनेनेति । रद+करणे ल्युट् ।
रदतीति । रद्+ल्युः ।) दन्तः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ९१ ॥ (यथा, हरिवंशे । १३० । ८७ ।

"रदनैः पन्नगारिं करेण शिरसा तदा ।
ऐरावतो गजपतिराजघान नदंस्तथा ॥"
रद्+भावे ल्युट् ।) उत्खनने, क्ली ॥
रदनच्छदः, पुं, (रदनानां छद आच्छादकः ।)
ओष्ठः । अधरः । इत्यमरः । २।६।९० ॥ तस्य
शुभाशुभलक्षणं यथा,—
"मांसलैश्च धनोपेता अवक्रैरधरैर्नृपाः ।
बिम्बोपमैश्च स्फुटितैरोष्ठैः रूक्षैश्च खण्डितैः ।
विवर्णैर्धनहीनाश्च दन्ताः स्निग्धा घनाः शुभाः ॥"
इति गारुड़े ६६ अध्यायः ॥
रदनी, [न्] पुं, (रदनौ प्रशस्तदन्तावस्य स्त
इति । रदन+इनिः ।) हस्ती । इति राज-
निर्घण्टः ॥
रदी, [न्] पुं, (रदौ प्रशस्तदन्तावस्य स्त इति ।
रद+इनिः ।) हस्ती । इति हलायुधः ॥
रध, य ऋ ऌ हिंसने । पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-वेट् ।) य, रध्यति । ऋ,
रधिष्यति रत्स्यति । ऌ, अरन्धत् । इति दुर्गा-
दासः ॥
रञ्ज, म औ ञ } रागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
रञ्ज, य म औ ञ } (भ्वा०-दिवा० च-उभ०-
वर्णान्तरोत्पादने सक०-आसक्तौ अक०-अनिट् ।)
य ञ, रज्यति रज्यते । म, रजयति मृगान्
मृगरमणादन्यत्र रञ्जयति पुत्रं पिता । औ,
रङ्क्ता । ञ, रजति रजते । रागो वर्णा-
न्तरोत्पादनमासक्तिश्च । इति दुर्गादासः ॥
रन्तिदेवः, पुं, (रमते इति । रम+संज्ञायां
तिक् । रन्तिश्चासौ देवश्चेति ।) विष्णुः । चन्द्र-
वंशीयनृपतिभेदः । स तु साङ्कृतिपुत्रः । इति
मेदिनी । वे, ६२ ॥ (यथा, भागवते ।९।२१।२।
"गुरुश्च रन्तिदेवश्च संकृतेः पाण्डुनन्दन ! ।
रन्तिदेवस्य महिमा इहामुत्र च गीयते ॥"
अयं हि याज्ञिको दातागगण्य इति पुराणेषु
श्रूयते । एतद्यज्ञहतगोचर्म्मरसेनैव चर्म्मण्वती
नदी जाता । यथा, महाभारते । ३ । २०७ ।
८—९ ।
"राज्ञो महानसे पूर्व्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
द्वे सहस्रे तु वध्येते पशूनामन्वहं तदा ॥
अहन्यहनि वध्येते द्वे सहस्रे गवां तथा ।
समांसं ददतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ॥
अतुला कीर्त्तिरभवत् नृपस्य द्विजसत्तम ! ॥"
तथाच तत्रैव । १२ । २९ । १२२—१२८ ।
"उपातिष्ठंश्च पशवः स्वयं तं संशितव्रतम् ।
ग्राम्यारण्या महात्मानं रन्तिदेवं यशस्विनम् ॥
महानदी चर्म्मराशेरुत्क्लेदात् सुस्रुवे यतः ।
ततश्चर्म्मण्वतीत्येवं विख्याता सा महानदी ॥
ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान् सदसि प्रतते नृपः ।
तुभ्यं निष्कं तुभ्यं निष्कमिति क्रोशन्ति वै द्विजाः ॥
सहस्रं तुभ्यमित्युक्त्वा ब्राह्मणान् संप्रपद्यते ।
अन्वाहार्य्योपकरणं द्रव्योपकरणञ्च यत् ॥
घटाः पात्राः कटाहानि स्थाल्यश्च पिठराणि च ।
नासीत् किञ्चिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धीमतः ॥

हृदये पञ्च शस्त्राणि एकं नाभौ प्रदापयेत् ।
शस्त्रमेकं ददेद्गुह्ये एकैकं जानुके न्यसेत् ।
शस्त्राणि च शेषाणि रविपादे नियोजयेत् ।
चरणस्थेन शस्त्रेण अल्पायुर्जायते नरः ।
विदेशगमनं जानौ गुह्यस्थे परदारवान् ।
नाभिस्थेनाल्पसन्तुष्टो हृत्स्थेन स्यान्महेश्वरः ।
पाणिस्थेन भवेच्चौरः स्थानभ्रष्टो भवेद्भुजे ।
स्कन्धस्थिते धनपतिर्मुखे मिष्टान्नमाप्नुयात् ।
मस्तके पट्टबन्धस्तु नयनं स्याद्यदि स्थितम् ॥"
इति गारुडे ६० अध्यायः ॥

रविजः, पुं, (रवेर्जात इति । जन्+डः ।) शनैश्चरः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
"उरगशतभिषार्द्रास्वातिमूलात्रिपूर्व्वा
रविरविजकुजाह्वे भूतषष्ठीनवम्याम् ॥"
(बहुवचने तु केतवः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ११ । १० ।
"प्रागपरदिशोर्दृष्टा
नृपतिविरोधावहा रविजाः ॥")

रवितनयः, पुं, (रवेः तनयः पुत्रः ।) सावर्णिकमनुः । यथा,—
"स बभूव महाभागः सावर्णिस्तनयो रवेः ॥"
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
वैवस्वतमनुः । शनिः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ३४ । १२ ।
"परिवेशमण्डलगतो
रवितनयो क्षुद्रधान्यनाशकरः ।")
यमः । (सुग्रीवः । कर्णः । द्विवचने अश्विनीकुमारौ ।)

रविनन्दनः, पुं, (रवेर्नन्दनः । यद्वा, रविं नन्दयतीति । नन्द्+ल्युः ।) सुग्रीवः । इति त्रिकाण्डशेषः । सावर्णिमनुः । वैवस्वतमनुः । (यथा, भागवते । ८ । १ । १८ ।
"योऽतुर्व्यतिक्रमं ज्ञात्वा बभाषे रविनन्दनम् ॥")
शनिः । यमश्च । (द्विवचने अश्विनीकुमारौ ।)

रविनामं, क्ली, (रविरेव नामोऽस्य ।) पद्मम् । सम्बूके, पुं । इति शब्दचन्द्रिका ।

रविनेत्रः, पुं, (रविस्तु दीप्तिमन्नेत्रं यस्य ।) आदित्यपत्रपुष्पः । इति राजनिर्घण्टः ।

रविप्रियं, क्ली, (रवेरेव प्रियमस्य ।) रक्तकमलम् । ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य पर्य्यायो यथा,—
"ताम्रमौदुम्बरं शुल्बमुदुम्बरमपि स्मृतम् ।
रविप्रियं म्लेच्छमुखं सुम्बपर्य्यायनामकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

रविप्रियः, पुं, (रवेः प्रियः ।) आदित्यपत्रः । रक्तकरवीरः । इति राजनिर्घण्टः । लकुचः । इति शब्दमाला ॥

रविरत्नं, क्ली, (रवे रत्नम् । ततः अन् ।) माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः ।

रविलोहं, क्ली, (रविप्रियं लोहम् ।) ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य ताम्रशब्दे ज्ञेयाः ॥)

रविलोचनः, पुं, (रविर्लोचनमस्य ।) विष्णुः । यथा,—
"रविर्व्विरोचनः सूर्य्यः सविता रविलोचनः ।"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

रविसंज्ञकं, क्ली, (रविः संज्ञा यस्य इति । कप् ।) ताम्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रविसूनुः, पुं, (रवेः सूनुः ।) सूर्य्यपुत्रः । स च शनैश्चरादिः । यथा,—
"नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविसूनुं महाग्रहम् ।
छायाया गर्भसंभूतं वन्दे भक्त्या शनैश्चरम् ॥"
इति नवग्रहस्तोत्रम् ॥

रवीन्दं, क्ली, (रविणा सूर्य्यकरस्पर्शेन इन्दति प्रकाशते इति । इन्द्+अच् ।) पद्मम् । इति धरणिः ॥

रश, स्वने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०- सेट् ।) रेफादितालव्यान्तः । रशति । इति दुर्गादासः ॥ सौत्रधातुरयम् ।

रशना, स्त्री, (अश्नुते व्याप्नोतीति । अश् व्याप्तौ + "अशे रश च ।" उणा० २ । ७५ । इति युच् धातो रशादेशश्च ।) काञ्ची । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, रघौ । ८ । ५८ ।
"इयमप्रतिबोधशायिनी
रशना त्वां प्रथमा रहःसखी ।")
जिह्वा । इति शब्दरत्नावली ॥ ("जिह्वावाची तु रसनाशब्दो दन्त्यसकारवानेव । रसयति स्वादयतीति । नन्द्यादित्वात् ल्युः । इति कलिङ्गः । रसना काञ्चिजिह्वयोरिति तु धरणिः ।" रघु-व्युत्पत्तिः:। २ । ७५ ॥ रज्जुः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २१ । ४६ ।
"होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्ठया रशनयाधित ।" "रशनया रज्ज्वा हत्वा अधित धृतवान् पशून् इति शेषः ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥ अङ्गुलयः । इति निघण्टुः ।२।५॥ अत्र सदा बहुवचनप्रयोगो भवति । इति देवराजयज्वा ॥)

रश्मिः, पुं, (अश्नुते व्याप्नोतीति । अश् व्याप्तौ + "अश्नोते रश्च ।" उणा० ४ । ४६ । इति मिः धातो रशादेशश्च ।) किरणः । (यथा, मनौ । ५ । १३३ ।
"मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्य्यरश्मयः ।
रजो भूर्व्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्द्दिशेत् ॥")
पक्ष्म । अश्वरज्जुः । इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । २८ । ४ ।
"यत्र मन्थां विबध्नते रश्मीन् यमितवा इव ।"
"रश्मीन् अश्वबन्धनार्थान् प्रग्रहान् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥) सूर्य्यस्य रश्मिना जलादानदाने यथा,—
"तेजोभिः सर्व्वलोकेभ्यो ह्यादत्ते रश्मिभिर्जलम् ।
समुद्राद्वायुसंयोगाद्वहन्त्यापो गभस्तयः ॥
ततस्तु पयसां काले परिवर्त्तन्दिवाकरः ।
नियच्छत्यपो मेघेभ्यः शुक्लाशुक्लैस्तु रश्मिभिः ॥"
इति मात्स्ये १०० अध्यायः ॥ ० ॥
अपि च ।
"एवमेव महादेवो देवदेवः पितामहः ।
करोति नियमं कार्य्यं कालात्मा ...
तस्य ये रश्मयो विप्राः सर्व्वलोकप्रदीपकाः ।
तेषां श्रेष्ठाः पुनः सप्त रश्मयो ग्रहयोनयः ।
सुषुम्णो हरिकेशश्च विश्वकर्म्मा तथैव च
विश्वव्यचाः पुनश्चान्यः सम्पद्वसुरतः परः ।
अर्व्वावसुरिति ख्यातः स्वराडन्यः प्रकीर्त्तितः ।
सुषुम्णः सूर्य्यरश्मिस्तु पुष्णाति शिशिरद्युतिम् ।
तिर्य्यगूर्द्ध्वप्रचारोऽसौ सुषुम्णः परिपठ्यते ।
हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः ।
विश्वकर्म्मा तथा रश्मिर्बुधं पुष्णाति ...
विश्वव्यचास्तु यो रश्मिः शुक्रं ...
सम्पद्वसुरिति ख्यातः स पुष्णाति ...
बृहस्पतिं प्रपुष्णाति रश्मिरर्व्वावसुः ...
शनैश्चरं प्रपुष्णाति सप्तमस्तु स्वराट् तथा ।
एवं सूर्य्यप्रभावेन सर्व्वा नक्षत्रतारकाः ।
वर्द्धन्ते वर्द्धिता नित्यं नित्यमाप्याययन्ति च ।
दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव ...
आदानान्नित्यमादित्यस्तेजसा तमसां ...
आदत्ते स तु नाडीनां सहस्रेण समन्ततः ।
नादेयांश्चैव सामुद्रान् कूप्यांश्चैव सहस्रशः
स्थावरान् जङ्गमांश्चैव यच्च कुल्यादिकं ...
तस्य रश्मिसहस्रन्तु शीतवर्षोष्णनिस्रवम् ।
तासां चतुःशतं नाड्यो वर्षन्ते चित्रमूर्त्तयः ।
चन्दनाश्चैव याह्याश्च कौतना
अमृता नामतः सर्व्वा रश्मयो वृष्टिसर्जनाः ।
हिमोद्वाहाश्च तामस्यो रश्मयस्त्रिशतं ...
चन्द्रा मेध्याश्च पैध्याश्च ...
चन्द्रास्ता नामतः सर्व्वाः पीताभाः सु...
शुक्राश्च ककुभश्चैव गावो विश्वभृतस्तथा ।
शुक्रास्ता नामतः ...
समं बिभर्त्ति ताभिः स मनुष्यपितृदेवताः ।
मनुष्यानौषधेनेह स्वधया च पितॄनपि ।
अमृतेन सुरान् सर्व्वान् ...
वसन्ते ग्रीष्मके चैव शतैः सन्तपति त्रिभिः ।
शरद्यपि च वर्षासु चतुर्भिः संप्रवर्षति ।
हेमन्ते शिशिरे चैव हिममुत्सृजति त्रिभिः ।
वरुणो माघमासे तु सूर्य्यः पूषा तु ...
चैत्रे मासि भवेदंशो धाता वैशाखतापनः ।
ज्यैष्ठमूले भवेदिन्द्र आषाढ़े सविता रविः ।
विवस्वान् श्रावणे मासि ...
पर्य्यण्योऽश्वयुजि त्वष्टा ...
मार्गशीर्षे भवेन्मित्रः पौषे विष्णुः सनातनः ।
पञ्च रश्मिसहस्राणि वरुणस्यार्क्ककर्म्मणि ।
षड्भिः सहस्रैः पूषा तु देवेशः सप्तभिस्तथा ।
धाताष्टभिः सहस्रैस्तु नवभिस्तु शतक्रतुः ।
विवस्वान् दशभिः पाति पात्येकादशभिर्भगः ।
सप्तभिस्तपते मित्रस्त्वष्टा चैवाष्टभिस्तपेत् ।
अर्य्यमा दशभिः पाति पर्य्यण्यो नवभिस्तथा ।
षड्भी रश्मिसहस्रैस्तु विष्णुस्तपति विश्वसृक् ।
वसन्ते कपिलः सूर्य्यो ग्रीष्मे काञ्चनप्रभः

; यदीत घ्र्ँ न यस्य, यदि यः ।
र्ण सम्बन्ध; स्यात् ति ति मोऽितो
रविः ॥
तीषु यत्रं यत्रं तथारेः सिनग्ध ।
ीतस्तस्मात्स्वयं शिशु निष्पत्ति ॥
ि भर्ते तथाः सदाः यत्रं भावितता
हिताः ।
ःसाः सोमप्रभस्य सुवर्णेन सत्यानि ॥
ो भातुलाया रागुः मैतुसाहिप भाग्यः ।
ं वुडं निषृता वे सदाग्नि सातङ्गिभिः ।
ासाता यथायोगं भस्मत्कुनिरातरम् ॥"
इति चौथिं १० अध्यायः ॥
तिक्तपर्यायः । वेदयाः १ विरसाः २ शायः ३
ायः ४ अभीष्टः ५ शीघ्रगः ६ गम-
ः ७ यमः ८ उष्माः ९ यमः १० सर्वो-
याः ११ मधुराः १२ प्रमजायः १३
ाः १४ सुपर्णाः १५ । इति पञ्चदश रसिम-
ाणि । इति वैद्यकनिघण्टौ । १५ ॥
ाति:, पुं, (रसितः पतिः पीनवौ यस्य ।)
दिकम्पपरपः । इति राजनिघण्टः ॥
ान्ति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
क०-सेट् ।) रसति । इति दुर्गादासः ॥
ु व आस्वादे । चौरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
ादन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रस्यौषधः ।
ायति मधु द्विरेफः । इति दुर्गादासः ॥
र्ली, सोमम् । इति राजनिघण्टः ॥
पुं, (रस्यतेऽसौ । रस् + घञादय् । यद्वा, रस्यते
न । रस आस्वादने + "पुंसि संज्ञायां घः
येन ।" ३।३।११८ । इति घः ।) रसनेन्द्रियग्राह्य-
ुः । स च कालसंदायभूमिविपदनिलानलसंग-
न परिणामान्तरं गतः षट्प्रकारो भवति ।
त्र पृथिव्यम्बुगुणबाहुल्यान्मधुरः १ तोयाग्नि-
ुणबाहुल्यादम्लः २ पृथिव्यग्निगुणबाहुल्या-
वणः ३ वाय्वग्निगुणबाहुल्यात् कटुकः ४
ाय्वाकाशगुणबाहुल्यात् तिक्तः ५ पृथिव्यनिल-
गुणबाहुल्यात् कषायः ६ । आपो रसाना-
ाधारकारणं अत आप्यो नाम । अपां
थिव्यामनुप्रवेशात् पृथिव्याद्याधारकारणमेव ।
न जलचितो अपि तदाधारतया रसाना-
भिव्यक्तौ कारणं । अभिव्यक्तेश्च मधुरादिरूप-
ान्तरेणासम्भवान्मधुरादिविशेषैरपि जलचितौ
ारणं । अग्न्यादयस्तु त्रयः नारमतया मधु-
ादिविशेषे प्राधान्येन निमित्तकारणम् ।
दातिरेकेणाम्लादिरसाभावात् । रसाभिव्यक्तेश्च
यग्न्यादिभूतत्रयसन्निधानं विनानुपलब्धेरभि-
यक्तावपि अग्न्यादीनां कारणत्वम् । तदुक्तं
चरके ।
"रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा ।
निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः ॥"
ते च रसाः परस्परसंयोगात् सप्तपञ्चाशद्
वन्ति । इति चक्रपाणिदत्तकृतद्रव्यगुणोपरि
शिवदासीयटीका ॥ * ॥ (तथाच ।

"त्रिषष्टिर्विविधविकल्पाः द्रव्यदेशकाल-
प्रभावादनुपदिश्यन्ते ।
स्वादुरम्लादिभिर्योगं शेषैरम्लादयः पृथक् ।
यान्ति पञ्चदशैतानि द्रव्याणि द्विरसानि तु ॥
पृथगम्लादियुक्तस्य योगः शेषैः पृथग्भवेत् ।
मधुरस्य तथाम्लस्य लवणस्य कटोस्तथा ॥
त्रिरसानि यथासंख्यं द्रव्याण्युक्तानि विंशतिः ।
वक्ष्यन्ते तु चतुष्केण द्रव्याणि दश पञ्च च ॥
स्वाद्वम्लौ सहितौ योगं लवणाद्यैः पृथक् गतौ ।
योगं शेषैः पृथग्यातश्चतुष्करसंख्यया ॥
सहितौ स्वादुलवणौ तद्वत् कट्वादिभिः पृथक् ।
युक्तौ शेषैः पृथग् योगं यातः स्वाद्वूषणौ तथा ॥
कट्वाद्यैरम्ललवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् ।
यातः शेषैः पृथग्योगं शेषैरम्लकटू तथा ॥
युज्यते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोषणौ ।
षट् तु पञ्च रसान्याहुरेकैकस्यापवर्जनात् ॥
षट् चैवैकरसानि स्युरेकं षड्रसमेव तु ।
इति त्रिषष्टिर्द्रव्याणां निर्दिष्टा रससंख्यया ॥
त्रिषष्टिः स्यात्त्वसंख्येया रसानुरसकल्पनात् ।
रसास्तरतमाभ्यस्ताः संख्यामतिपतन्ति हि ॥
संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।
रसानां तत्र योग्यत्वात् कल्पिता रसचिन्तकैः ।
क्वचिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः क्वचित् ।
दोषौषधादीन् संचिन्त्य भिषजा सिद्धि-
मिच्छता ॥"
परस्पराः प्रयुञ्जन्ति रसानां यद्विभागतः ।
षट्पञ्चभूतप्रभवाः संख्याताश्च यथा रसाः ॥"
"सौम्याः खल्वापोऽन्तरिक्षप्रभवाः प्रकृति शीता
लघ्व्यश्च अव्यक्तरसाश्च तास्त्वन्तरिक्षाद्भ्रश्य-
माना भ्रष्टाश्च पञ्च महाभूतगुणसमन्विता
जङ्गमस्थावराणां भूतानां मूर्त्तीरभिप्रीणयन्ति
यासु मूर्त्तिषु षडभिमूर्च्छन्ति रसाः ।
तेषां षण्णां रसानां सोमगुणातिरेकान्मधुरो
रसः पृथिव्यग्निभूयिष्ठत्वादम्लः सलिलाग्नि-
भूयिष्ठत्वाल्लवणो वाय्वग्निभूयिष्ठत्वात् कटुको
वाय्वाकाशातिरेकात्तिक्तः पवनपृथिव्यतिरेकात्
कषायः । एवमेषां रसानां षट्त्वमुपपन्नम् ॥"
इति च चरके सूत्रस्थाने २६ अध्यायः ॥
तथाच ।
"दोषाणां पञ्चदशधा प्रसरोऽभिहितस्तु यः ।
त्रिषष्ट्या रसभेदानां तत्प्रयोजनमुच्यते ॥
अविदग्धा विदग्धाश्च भिद्यन्ते ते त्रिषष्टिधा ।
रसभेदत्रिषष्टिस्तु धीमता धीमतावचारयेत् ॥
एकैकेनानुगमनं भागशो यदुदीरितम् ।
दोषाणां तत्र मतिमान् त्रिषष्टिन्तु प्रयोजयेत् ॥
यथाक्रमं प्रवृत्तानां द्विकेषु मधुरो रसः ।
यथानुक्रमतो योगानन्यांश्चतुर एव च ॥
नीचानुगच्छति रसो लवणः कटुको द्वयम् ।
तिक्तः कषायमन्वेति ते द्विका दश पञ्च च ॥
तद्यथा । मधुराम्लः । मधुरलवणः । मधुर-
तिक्तः । मधुरकटुकः । मधुरकषायः । एते
पञ्चानुक्रान्ता मधुरेण ॥ अम्ललवणः । अम्ल-

कटुकः । अम्लतिक्तः । अम्लकषायः । एते
चत्वारोऽनुक्रान्ता अम्लेन ॥ लवणकटुकः ।
लवणतिक्तः । लवणकषायः । इति त्रयोऽनु-
क्रान्ता लवणेन ॥ कटुतिक्तः । कटुकषायः ।
इत्येतावनुक्रान्तौ कटुकेन ॥ तिक्तकषाय एक
एवानुक्रान्तस्तिक्तेन । इति पञ्चदशद्विकसंयोगा
व्याख्याताः ॥
आदौ प्रयुज्यमानस्तु मधुरो दश गच्छति ।
षडम्लो लवणस्त्वादौ त्रिकं रसः कटुः ॥
मधुराम्ललवणः । मधुराम्लकटुकः । मधुराम्ल-
तिक्तः । मधुराम्लकषायः । मधुरलवणकटुकः ।
मधुरलवणतिक्तः । मधुरलवणकषायः । मधुर-
कटुकतिक्तः । मधुरकटुकषायः । मधुरतिक्त-
कषायः । इत्येते त्रिकसंयोगा दशानामादौ
मधुरः प्रयुज्यते । अम्ललवणकटुकः । अम्ल-
लवणतिक्तः । अम्ललवणकषायः । अम्लकटु-
कषायः । अम्लकटुकतिक्तः । अम्लतिक्तकषायः ।
एवमेषां षण्णामादावम्लः प्रयुज्यते । लवणकटु-
तिक्तः । लवणकटुकषायः । लवणतिक्तकषायः ।
एवमेषां त्रयाणामादौ लवणः प्रयुज्यते ॥ कटु-
तिक्तकषायः । एवमेकस्यादौ कटुकः प्रयुज्यते ॥
एवमेते त्रिकसंयोगा विंशतिसंख्याताः ॥ चतु-
ष्कान् वक्ष्यामः ।
चतुष्करससंयोगान्मधुरो दश गच्छति ।
चतुरोऽम्लस्तु गच्छेच्च लवणस्त्वेकमेव तु ॥
मधुराम्ललवणकटुकः । मधुराम्ललवणतिक्तः ।
मधुराम्ललवणकषायः । मधुराम्लकटुतिक्तः ।
मधुराम्लकटुकषायः । मधुरलवणतिक्तकटुकः ।
मधुराम्लतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्तः ।
मधुरलवणकटुकषायः । मधुरलवणतिक्तकषायः ।
एवमेषां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥
अम्ललवणकटुकतिक्तः । अम्ललवणकटुकषायः ।
अम्ललवणतिक्तकषायः । अम्लकटुतिक्तकषायः ।
एवमेषां चतुर्णामम्लः ॥ लवणकटुतिक्तकषायः ।
एवमेकस्यादौ लवणः । एवमेते चतुष्करससंयोगाः
पञ्चदशकीर्त्तिताः ॥ पञ्चकान् वक्ष्यामः ।
पञ्चकान् पञ्चमधुर एकमम्लस्तु गच्छति ।
मधुराम्ललवणकटुतिक्तः । मधुराम्ललवणकटु-
कषायः । मधुराम्ललवणतिक्तकषायः । मधु-
राम्लकटुतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्त-
कषायः । एवमेषां पञ्चानां पञ्चकरससंयोगाना-
मादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥ अम्ललवणकटुतिक्त-
कषायः । एवमेकस्यादावम्लः प्रयुज्यते ।
एवमेते षट्पञ्चकसंयोगा व्याख्याताः ॥ षट्कमेकं
वक्ष्यामः । एकस्तु षट्कसंयोगः मधुराम्ललवण-
कटुकतिक्तकषायः । एवमयमेकषट्संयोगः ॥
एकैकश्च षड्रसा भवन्ति । मधुरोऽम्लो लवणः
कटुकस्तिक्तः कषाय इति । भवति चात्र ।
एवा त्रिषष्टिर्व्याख्याता रसानां रसचिन्तकैः ।
दोषभेदे त्रिषष्टिस्तु प्रयोक्तव्या विचक्षणैः ॥"
इत्युत्तरतन्त्रे सुश्रुतेन त्रिषष्टितमेऽध्याय उक्तः ॥
"रसास्तु प्रधानं कस्मादागमादागमो हि शास्त्र-

भ्रूविभङ्गोष्ठनिर्दंशबाहुस्फोटनतर्ज्जनम् ।
आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ।
अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसन्दर्शनादयः ।
उग्रतावेगरोमाञ्च स्वेदवेपथवो मदः ।
मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः ।”

यथा,—

“कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ।”

वीरस्य ।

“उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः
महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः ।
आलम्बनविभावाश्च विजेतव्यादयो मताः ।
विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।
अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ।
सञ्चारिणस्तु धृतिमतिगर्व्वस्मृतितर्करोमाञ्चाः ।
स च दानधर्म्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्द्धा स्यात् ।”

यथा,—

“क्षुद्राः सन्त्रासमेते विजहित हरयः ! क्षुण्णशक्रेभकुम्भा
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।
सौमित्रे ! तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं मेघनादः
किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ।”

भयानकस्य ।

“भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः ।
स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः ।
यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम् ।
चेष्टा घोरतरा तस्य तदत्रोद्दीपनं पुनः ।
अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभाषणम् ।
पुलकस्वेदरोमाञ्चकम्पदिक्प्रेक्षणादयः ।
जुगुप्सावेगसम्मोहसन्त्रासग्लानिदीनताः ।
शङ्कापस्मारसम्भ्रान्तिमृत्य्वाद्या व्यभिचारिणः ।”

यथा,—

“ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः
पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्व्वकायम् ।
दर्भैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ।”

बीभत्सस्य ।

“जुगुप्सा स्थायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः ।
नीलवर्णो महाकालदैवतोऽयमुदाहृतः ।
[illegible]

तत्रैव कृमिपातादिरुद्दीपनमुदाहृतम् ।
निष्ठीवनास्यवलननेत्रसङ्कोचनादयः ।
अनुभावास्तत्र मतास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ।
मोहोऽपस्मार आवेगो व्याधिश्च मरणादयः ।”

यथा,—

“उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसा-
न्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्ड्याद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।
आर्त्तः पर्य्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ।”

अद्भुतस्य ।

“अद्भुतो विस्मयस्थायिभावो गन्धर्व्वदैवतः ।
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ।
गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ।
स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसम्भ्रमाः ।
तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः ।
वितर्कावेगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः ।”

यथा,

“चित्रं महानेष बतावतारः
क्व कान्तिरेषाभिनवैव भङ्गिः ।
लोकोत्तरं धैर्य्यमहो प्रभावः
काप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः ।”

शान्तस्य ।

“निर्व्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः ।”

तथा च ।

“शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्म्मतः ।
कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः ।
अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिःसारता तु या ।
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ।
पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः ।
महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ।
रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ।
निर्व्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ।”

यथा,—

“अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोष्ठे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः
क्वचित् पुण्येऽरण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ।”

इति काव्यप्रकाशसाहित्यदर्पणे । विशेषविस्तृतिस्तु साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे द्रष्टव्या । तन्त्रशास्त्रेऽपि साधकानामुपासनासौकर्य्यार्थं रसास्वादः रसप्रकारश्च कथ्यते । यथा,—

भैरव उवाच ।

“क्रियाकाण्डप्रकथने तत्त्वं बहुतरं भवेत् ।
किञ्चित्तत्त्वमेतेषां संक्षेपात् कथयामि ते ।
काव्यशास्त्रे नव रसा योगे चाष्टौ रसाः स्मृताः ।
अष्टादशप्रकारा हि विद्यायाः परिकीर्त्तिताः ।
भक्तियोगे नव रसा नवतो विषये स्मृताः ।

रसमाद्या रमा देवि ! [illegible]
भेदं रसानां वक्ष्यामि [illegible]
शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्य[illegible]
बीभत्सः शान्तको रौद्रो [illegible]
यमश्च नियमश्चैव आसनं प्राणसंयम[illegible]
प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं [illegible]
योगशास्त्रे महादेवि च [illegible]
छन्दः पाठो च वेदस्य मुखं [illegible]
शिक्षा शास्त्रं महेशानि ! तथा
ज्योतिषं देवि तन्त्रं निरुक्तं [illegible]
अङ्गानि [illegible]
धर्म्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या [illegible]
आयुर्व्वेदो धनुर्व्वेदो गान्धर्व्व[illegible]
अर्थशास्त्रसमायुक्ता [illegible]
श्रवणं कीर्त्तनं ध्यानं स्मरणं पादसेव[illegible]
अर्च्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवे[illegible]
इत्थं देवि नव रसा भक्तियोगे प्रकी[illegible]
सगुणब्रह्मनिष्ठाभावाश्चातुर[illegible]
कथिताः परमेशानि विषये नवतो [illegible]
स्वाहाः [illegible]
एतेषु रसभावज्ञा ये ते वै रसिकाः [illegible]
तन्त्रविधिर्व्वेदविधिर्योगविधि[illegible]
बाह्यमानसिकी पूजा विधिश्च परमे[illegible]
पुरश्चर्य्याविधिर्देवि ! कर्म्मकाण्डानि [illegible]
विधा तस्य विधिर्देवि ! प्रातः [illegible]
अनुभूय रसान् सर्व्वान्
साधकः स्थिरचित्तेन [illegible]

इति वामकेश्वरतन्त्रे चतुःपञ्चाश[illegible]

देव्युवाच ।

“मन्त्रप्रकथनं नाथ ! देव प्रकथनं [illegible]
तत्तद्वाक्यानां वचनैश्चित्तं मोहयसीव मे ।
साम्प्रतं संशयच्छेदकारकं ब्रूहि मे प्रभो ।
आश्चर्य्याख्यानमेतं हि श्रवणात् कौतुकं म[illegible]

भैरव उवाच ।

तन्त्रोक्तं वेदवाक्यञ्च सर्व्वशास्त्रस्य कारण[illegible]
भेदं रसानां वक्ष्यामि शृणुष्वावहिता [illegible]
शृङ्गारो वीरको धैर्यस्त्रिंशो करुणा[illegible]
शृङ्गारादिश्चादिश्च अपि शृङ्गारतो [illegible]
शृङ्गारस्तु यदा देवी परमात्मैकरूपकः [illegible]
तदैव परमा शान्ती बहुत्वं संप्रपद्यते ।
तेषां प्रकरणार्थेषु शृणु प्राणाधिके ! [illegible]
पादं विना शरीरस्य न गतिर्व्विद्यते प्रि[illegible]
छन्दसा वेदमार्गे तु प्रविशेत् कदाचन [illegible]
अलङ्कारं विनाच्छन्दो न शोभेत प्रियं [illegible]
चक्षुः परोक्षभेदः स्यात् ज्योतिःशास्त्रं [illegible]
चन्द्रसूर्य्यस्य ग्रहणात् ज्योतिः प्रत्यक्ष[illegible]
वेदशाखा निरुक्तं स्यात् शाखाभिन्नं [illegible]
गानकार्य्ये श्रूयमाणे भक्तिर्भवति [illegible]
तदैव गानकृत्यञ्च सुखनाशिकयोर्भवेत् [illegible]
गानं विना न शुद्धं स्यात् शुद्धं गानेन [illegible]
शिक्षाशास्त्रं नाटकादि शब्दव्याकरणं [illegible]
अविनाभावसम्बन्धात् द्वयोरेव [illegible]

: दद्रुकण्डूश्च: रक्तदोषापहारकः ।
...रङ्गं वेदना तत्र निर्दिष्टं पुरम् ।
...न जीवन: प्रसारार्थविचारकम् ।
...दशरथादिभिः समुत्पादितः ।
...त्पाति शिवेन प्रदत्तं रसनं प्रिये ॥
...पदौ जीव ज्वालार्कसन्निभः ।
...र्ण चतुर्णां शार्दूलं रसायनम् ।
...लाभको हिंदि दुर्लभो च माधव: ।
...रसैन कृतादिपलप्रस्थैः ।
...भादिना देवि । दक्षाभ्यहानादिना ।
...दपो वनिताद्यं पुनर्विज्ञानदर्शनाम् ।
...कत्पूर्णं देवि । तत्रापि रसायनम् ।
...र्न दशांशाकृत् मयथा गन्धकीलनम् ।
...र्न: पादर्दोषो देवी नष्टानिर्देशं ।
...भि सया भक्तो रसोनायस्य जायते ।
...न योगं शतवत्स सर्वादिको भवेद्यतिः ।
...नदेव सर्वदानि । पूर्वेव वर्जितं सदा ।
...पूर्व रसान् सर्वान् पञ्चपञ्चाशन: प्रिये ।
...पदे कर्मयोगेषु निष्कामो भवति प्रिये ॥
...भाषि पलमात्रं तेन हन्यति देवता ।
...दी देवं समाश्रित न च कर्मे परिवर्जित् ।
...का क्रिया समाप्तैव देवीयोगादिवर्जिता ।
...तज्ज्ञानरसानन्दात् जीवन्मुक्तो भवेद्ध्रुवम् ॥"
इति वामकेश्वरतन्त्रे चतुःपञ्चाशत् पटलः ।
...स्य परब्रह्मस्वरूपत्वमप्युक्तम् । यथा,—
रसो वै सः ।" इति श्रुतिः । सन्ध्यासमीरेऽपि ।
...पो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म ।"अत्र भाष्यक-
...कैव दलायुधः । "स एव ब्रह्मस्वरूपो भर्गो रसः
...दर्शनाद्यादिषु सारांशः च स एव रस-
...र्पेण प्रतीयते । तथा च योगियाज्ञ-
...क्यः ।
...दर्शनादिष्वाधारत्वं रसरूपेण तिष्ठति ॥"
...दिजनचन्द्रगीतायामपि ।
"रसोऽहमप्सु कौन्तेय इति ॥")
...यम् । (यथा, सुदाराक्षसे ९ अङ्के ।
...ये सत्वेषु रसेषु च प्रयोजिताः तेरव ते
पातिताः ॥")
...वीर्यम् । गुणः । रागः । (यथा,—
"कविता कोमलवनिता
रचयति रसिकं रसेन मिलिता ।
सा यदि दुर्जनहस्ते
पतिता प्रतिपदमसा संभ्रममया ॥"
इत्युद्भटः ॥)
...द्रवः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२६ ॥ गन्धरसः ।
(तत्पर्यायो यथा,—
"विहानं गोलः पिण्डकश्च पिण्डो बोलो रसो
रसः ॥")
...जलम् । (यथा, रघौ । १ । १८ ।
"प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥")
पारदः । इति मेदिनी ॥ ("तत्र रसप्राधान्य-
माह ।

...सारोपमोऽसौ त्रिदोषघ्नः रसायनः ।
...द्विषशमनो योगवाही महारसः ॥
...सुहृत् शिवतुल्यः सर्वलोकहितः सदा ।
...निर्जितधातुः रसः सर्वशास्त्रसम्मतः ॥
...प्रोक्तः सर्ववर्णानां व्याधिनाशकः ।
...शिवरसो धनं कीर्तिः सुखानि प्रयच्छति ॥"
अथ रसपर्यायमाह ।
"रसेन्द्रः पारदः सूतः सूतराजश्च सूतकः ।
शिवबीजो रसः ख्यातः नामान्येवं रसस्य तु ॥"
मतान्तरम् ।
"शिववीर्यं रसः सूतः पारदश्च रसेन्द्रकः ।
रसानि रसनामानि तथान्यानि यथा प्रिये ॥"
यथा प्रिये इत्यनेन शिवपर्यायाण्यपि रस-
वाचकानि ॥ * ॥ अथ रसपूजनम् ।
"अतः सुकीर्णं बहिरन्तरे यो
मध्याहृतसूर्यप्रतिमप्रकाशः ।
प्रकाशयेत् ध्रुवः परिमालरश्च
शिवो न योज्यो रसवत्संविद्धि ॥
भागो वह्निः भागो वह्निस्थानेषु विषं गिरिः ।
चाञ्चल्यमित्येते दोषा निसर्गाः पारदे स्थिताः ॥
मलं पुरं तथा नागं दाहं मौर्यं च नाशनम् ।
मरणं जडता स्फोटं कृमिरोगे क्रमादिमान् ॥
तस्मादस्य संशुद्धिं विदध्याद्भिषजां वरः ।
शुद्धोऽयममृतं साक्षाद्दोषयुक्तो रसो विषम् ॥"
"प्रातः मध्याह्नं सायं पञ्चविंशद्दिनेषु च ।
पञ्चैव वा सप्तैव पलार्द्धं कर्षमेव च ॥
कर्षार्धं मितं न वर्णयेत् रससंस्कारं उत्तमः ।
प्रयोगेषु च सर्वेषु यथालाभं प्रकल्पयेत् ॥
शुचिर्हि विष्णुं परिविधाय कुर्यात्
सनत्कुमारादिकृतार्चनञ्च ।
गुणोदयावाप्तसदर्थोऽसिद्धान्
दृष्टि च वेदाङ्गुलिसंभवाय ॥
शुभरसे निजमानयुक्तौ
विधाय रक्षां स्थिरधारबुद्धिः ।
अनन्यचित्तः शिवभक्तियुक्तः
समाचरेत् कर्मरसस्य तज्ज्ञः ॥"
"अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यश्च ।
सर्वतः सर्वसर्वेभ्यो नमस्ते रुद्ररूपेभ्यः ॥"
इति रसामलः ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
कारे । विवृतविवृतिरस्य पारदशब्देऽभिहिता ॥
शिलारसः । तत्पर्यायो यथा,—
"कपिनामा कपितैलं कपिसं कपिजलः ।
तुरुष्को सुक्तिरसश्च पिण्याकः पिण्डको रसः ॥"
हिङ्गुलम् ॥ तत्पर्यायो यथा,—
"रक्तं मर्कटशीर्षञ्च हिङ्गुलं दरदो रसः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
रसकः, पुं, (रस + संज्ञायां कन् ।) निष्क्वाथ-
मांसः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७० ॥
रसकर्पूरं, क्ली, कर्पूररसः । रसकापूर इति
भाषा । यथा, "तत्र पारदस्य संक्षिप्तं शोधनं
कर्मयम् ।

शुद्धकर्मदं शुभाम् प्रत्येकं गैरिकं सुधीः ।
इष्टिका खटिका तद्वत् स्फटिका सिन्धुजन्म च ॥
वल्मीकमृत्तिकाक्तं भाण्डरञ्जकमित्यपि ।
सर्वाण्येतानि संचूर्ण्य वाससा चापि शोधयेत् ॥
खटिका खड़ी । स्फटिका फिटकरी । सिन्धु-
जन्म सैन्धवम् । वल्मीकं तन्मृत् । वल्मीक
उरउर । भाण्डरञ्जनं गालिभाट । भाण्डरञ्जक
मलिका कालिमाटी ।
एभिश्चूर्णैः समं पारदं वासरं विमर्दितम् ।
तच्चूर्णमर्दितं सूतं स्थालीमध्ये विनिक्षिपेत् ।
तस्याः स्थाल्या मुखे स्थालीमपरां धारयेत्
समाम् ।
तयोर्मुखं लिप्त्वा मृद्भिर्दृढमधोर्ध्वकम् ।
संशोष्य मृद्भिर्दृढं भूयः संशोष्य मृद्भिरेव ।
सन्धिलिप्तौ मृदा ताभ्यां स्थाल्यौ पुनरपि विधारयेत् ।
अग्निं निरन्तरं दद्याद्यावद्दिनचतुष्टयम् ।
अङ्गारोपरि सद्यस्कं दद्यात्तु व्रतवृत्तिषु ।
ऊर्ध्वस्थाल्यां सुसंलग्नं भूत्वा सङ्गतं रसम् ।
कर्पूरवत् सुविमलं सद्योऽवन्युग्मनुत्तरम् ।
तं देवकुसुमसन्तप्तकस्तूरीकुङ्कुमैर्युतम् ।
खादन् हरति विरम्यं कार्यं भोगदं भवति ।
विरहति वहिर्दीप्तिं पुष्टिं वीर्यं बलं विपुलम् ।
रसपति रसकौतुकं रसकर्पूरस्य सेवकः
सततम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अपि च ।
"गैरिकतुरघोलटिकाभैरवगड़नं रसं कृत्वम् ।
प्रतिकं दद्यात्तु मात्रायां मोपरि धृतं स्थाप्यः ॥
कुड्यमितोऽथ तद्रूपं देया पञ्चीकरास्य पान-
सुरी ।
अथ सतव्योमुंद्रा तता तदथो चुलायनो
ज्वालः ॥
अर्द्धलयट्कप्रमितैर्द्वाभिरनुलादिदुर्बलस्थले: ।
अग्निं क्रमेण दद्यादग्रदग्धेन समेना द्विनिषम् ।
तदनु ततो यन्त्रवरादयुक्त्या कर्पूरसन्निभं सुमम् ।
आदाय काचकुम्भे निधाय तदमादरं दद्यात् ॥
संमर्द्य चाय काष्ठैर्दृढंमीयसंमितैः पचेत् घसम् ।
पुनीन्ध समवकमध्यं वितस्तिचतुराङ्गुलायकाग्नस्तु
कर्षयं क्रमदहनं तदधः प्रज्वालयेन्मध्यम् ।
अधिधवलसुपरिलग्नं युक्त्या संगृह्य रसचंद्र-
यत्नात् ॥
यवं वल्लार्द्धं वा गुडेन जीर्णेन रोगिणे दद्यात् ।
दुग्धौदनमु पथ्यं देयं ससौ च ताम्बूलम् ॥
हरति समस्तं रोगं कर्पूराख्यो रसो नृणाम् ॥
फिरङ्गकरिकेशरी सकलकुष्ठदावानलो-
ऽखिलव्रणविनाशकृत् प्रबलगर्भपूर्तिप्रदः ।
सुवर्णसमवर्णकृत् बलकुसुमाग्रतेजस्करः
समस्तगदतस्करो रसपतिः स कर्पूरकः ॥"
मतान्तरम् ।
"टङ्कणं मधु लाक्षाय ऊर्णा गुञ्जायुतो रसः ।
मर्दयेत् भङ्गजद्रावैर्दिनैकं भावयेत् पुनः ।
भातो भसलमाप्नोति शुद्धकर्पूरसन्निभः ॥

रसपारदं पारदापसुषीग्रमिति सङ्केतः। गडूणं साम्भरिलोण इति भाषा। शेषं स्पष्टम्। इत्यायुर्वेदप्रकाशः। (अपरञ्च।
"पिष्टं पांशुपटु प्रगाढममलं वल्ल्युन्मना नैकशः
सूतं धातुगतं खटीकवलितं मृत्संपुटे रोधयेत्।
यन्त्रस्थलवणस्य तस्य च तले प्रज्वाल्य वह्निं
हठात्
घस्रं ग्राह्य सचेन्दुकुन्दधवलं भस्मोपरिस्थं घनैः।
तद्वल्लद्वितयं लवङ्गसहितं प्रातः प्रयुक्तं भवेत्।
क्षुद्रं रेचयति द्वियाममसकृत् पेयं जलं शीतलम्॥
एतद्धन्ति च वत्सरावधि विषं याम्माधिकं
मासिकम्।
श्लेष्मोत्थं गरलं खगेन्द्रकुटिलीऽब्दुतश्च तात्का-
लिकम्॥"
इति सुधानिधिरसः॥ * ॥ रसकर्पूरमिति रस-
मञ्जरीकारः। श्वेतभस्म इति चन्द्रिका। इति
वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे आरग्मारोग्याधिकारे।)
रसकेशरं, क्ली, कर्पूरम्। इति हारावली।
(कर्पूरशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम्॥)
रसगन्धं, क्ली, बोलम्। इति राजनिर्घण्टः।
रसगन्धः, पुं, गन्धरसः। यथा,—
"रसगन्धो गन्धरसो गन्धारं मधिवर्द्धनम्॥"
इति त्रिकाण्डशेषः॥
रसगन्धकः, पुं, (रसगन्ध+स्वार्थे कन्।) गन्ध-
रसः। इति शब्दचन्द्रिका। गन्धकः। इति
राजनिर्घण्टः॥
रसगर्भं, क्ली, रसाञ्जनम्। इत्यमरः॥ (तत्पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।
"रसाञ्जनमाख्यं शैलं रसगर्भञ्च तार्क्ष्यजम्॥")
हिङ्गुलम्। इति राजनिर्घण्टः॥
रसघ्नः, पुं, (रसं रसस्य दोषावहशक्तिं हन्तीति।
हन+टक्।) टङ्कणः। इति राजनिर्घण्टः॥
रसजं, क्ली, (रसाज्जायते इति। जन्+डः।)
रक्तम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
रसजः, पुं, (रसाज्जातः। जन्+डः।) गुडः।
इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, मनुः। ११। १४४।
"अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानाञ्च सर्व्वशः॥")
मद्यकीटः। इति हेमचन्द्रः॥ (रसजाते, त्रि।
यथा,—
"रसजं पुरुषं विद्यादसं रक्षेत् प्रयत्नतः।
अन्नात् पानाच्च मतिमानाचाराच्चाप्यतन्द्रितः॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्द्दशेऽध्याये।)
रसज्ञा, स्त्री, (रसं जानातीति। ज्ञा+कः। टाप्।)
जिह्वा। इत्यमरः॥ (गङ्गा। इति काशीखण्डे।
२९। १४६॥) रसवेत्तरि, त्रि॥ (यथा, रघौ।
९। ३६।
"यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां
स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः॥")
रसज्येष्ठः, पुं, (रसेषु ज्येष्ठः।) मधुररसः। इति
हेमचन्द्रः। शृङ्गाररसश्च।
रसतेजः, [स्] क्ली, (रसात् रसधर्म्मं वा तेजो
यस्य।) रक्तम्। इति हेमचन्द्रः॥
रसदालिका, स्त्री, (रसं दालयति इति। दल+
णिच्+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) पुण्ड्रेक्षुः।
इति राजनिर्घण्टः॥
रसदायी, [न्] पुं, (रसं प्रापयतीति। इ+
णिच्+णिनि।) मधुरजम्बीरः। इति राज-
निर्घण्टः॥
रसधातुः, पुं, (रसात्मको धातुः।) पारदः। इति
राजनिर्घण्टः॥ (अस्य पर्य्यायाद्यथा,—
"रसायनार्थिभिर्लोकैः पारदो रस्यते यतः।
ततो रस इति प्रोक्तः स च धातुरपि स्मृतः॥
पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः।
चपलः शिववीर्य्यञ्च रसः सूतः शिवाह्वयः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
रसधेनुः, स्त्री, (रसकल्पिता धेनुः।) दानार्थ-
इक्षुरसनिर्म्मितधेनुः। यथा,—
होतोवाच।
"रसधेनुं महाराज कथयामि समासतः।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशास्तरे॥
रसस्य तु घटं राजन् संपूर्णमैक्षवस्य च।
तद्वत् संकल्पयेत् प्राज्ञश्चतुर्थांशेन वत्सकम्॥
इक्षुदण्डमयाः पादा रजतखुरसंयुताः।
सुवर्णशृङ्गाभरणां वस्त्रपुच्छां घृतस्तनीम्॥
पुष्पकम्बलसंयुक्तां शर्कराख्यजिह्विकाम्।
दन्ताः फलमयास्तस्याः पट्टताम्रमयीं शुभाम्॥
पुष्परोमाणं राजेन्द्र मुक्ताफलकृतेक्षणाम्।
सप्तव्रीहिसमायुक्तां चतुर्दिक्षु च दीपिकाम्॥
सर्व्वोपस्करसंयुक्तां सर्व्वगन्धादिवासिताम्।
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु निवेशयेत्॥
ब्राह्मणे वेदविदुषे श्रोत्रियायाहिताग्नये।
पुराणज्ञे विशेषेण साधुवृत्ताय धीमते॥
तादृशाय प्रदातव्या रसधेनुः कुटुम्बिने।
सर्व्वलक्षणयुक्ताय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने॥
रसधेनुः प्रदातव्या सर्व्वकामेश्च निश्चदा।
दाता स्वर्गमवाप्नोति सर्व्वपातकवर्ज्जितः॥
दाता च याचको वाथ एककालमभोजनः।
सोमपानफलं तस्य सर्व्वक्रतुफलं लभेत्॥
दीयमानान्तु पश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम्।
धेनुञ्च पूजयित्वाथ गन्धधूपस्रगादिभिः॥
पूर्व्वोक्तैरेव मन्त्रैस्तु ततस्तां प्रार्थयेत् सुधीः।
प्रार्थनापूर्व्वकं भक्त्या द्विजाग्र्याय निवेदयेत्॥
दश पूर्व्वान् परांश्चैव आत्मानञ्चैकविंशकम्।
प्रापयेत् परमं स्थानं स्वर्गान्नावर्त्तते पुनः॥
एषा ते कथिता राजन् रसधेनुरनुत्तमा।
ददस्व च महाराज परं स्थानमवाप्नुहि॥
य इदं पठते नित्यं शृणुयाद्वा भक्तितः।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो विष्णुलोके महीयते॥"
इत्यादि वाराहपुराणे श्वेतोपाख्याने रसधेनु-
माहात्म्यं समाप्तम्॥
रसनं, क्ली, (रस्+भावे ल्युट्।) स्वादनम्।
ध्वनिः। इति मेदिनी॥ (यथा, बृहत्संहिता-
याम्। ४६। ८८।
"कम्पोऽद्रीणां गदितं रसनं दरणं क्षितेः॥")
रसनं, क्ली स्त्री, (रस्यते ... करणे ल्युट्।) जिह्वा। रसेन्द्रि-
यम्। रसनेन्द्रियम्। यथा,—
"(रसनादि यथाक्रमं जिह्वा ...
इन्द्रियं रसनं जिह्वाग्रवर्ति ...
इति ...
"प्रथमादिति पृथिव्या इत्येवं ...
द्विविधं नित्यमनित्यञ्च।
परमाण्वादिकं सर्व्वमनित्यम्।
नित्यमप्यनित्यम्। ...
मेदाद्। त्रिषु ...
विविधमिति। अयोनिजमेवैकम्।
अयोनिजं नरकजाते प्रसिद्धमिति।
रसनं जलीयम्। तथा हि ...
गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जक...
रसाभिव्यञ्जकोदकवत्। रसन...
चारवारणाय इयत्वं ... इत्यादि।
इत्येवमि निष्पुरीमादिरिति। द्विविधं ...
द्विविधं मुखाः। ...
सन्त्यौ याह्यः।" इति सिद्धान्तमुक्ता...
रसना, स्त्री, (रस+युच्। टाप् च।) ...
इत्यमरः॥ (यथा, भागवते। ८। ...
"प्राणञ्च तत्यादनरोमवोर्ये ...
श्रीमन्मुखस्य रसना तदिदं ...
तस्याः शुभलक्षणं यथा,—
"तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः ...
प्रत्यस्ता दीर्घा च विज्ञेया तासु ...
इति मात्स्ये ...
न्यायमते रसनेन्द्रियग्राह्यो रसो ...
सहितः। यथा,—
"रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादि...
सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च ...
घ्राणस्य गोचरो गन्धो ...
तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दो ...
इति भाषा ...
"तथा रस इति रसत्वादिसहित ...
सिद्धान्तमुक्तावली॥ *॥ रास्ना।
(अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा ...
एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेय ...
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे ...
गन्धभद्रा। इति शब्दचन्द्रिका।
हेमचन्द्रः। (यथा, रघौ। ७। ...
"कस्याश्चिदासीद्रसना तद ...
असुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा। ...
रज्जुः। इति संक्षिप्तसारोणादि ...
रसनाथः, पुं, (रसानां नाथः ...
पारदः। इति राजनिर्घण्टः॥
रसनायकः, पुं, (रसानां नायकः ...
विद्याविष्कारकत्वादस्य तथात्वम् ...
इति शब्दरत्नावली॥

लिट्, [ह्] पुं, (रसनया लेढ़ीति । लिह्+
प् ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ॥ रसनया
हनकर्त्तरि, त्रि ॥
त्रिका, स्त्री, (रसो नेत्रमिव तदस्त्यस्या इति ।
सनेत्र+टन् ।) मनःशिला । इति हेमचन्द्रः ॥
मनःशिलाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
ाकजः, पुं, (रसपाकात् जायते इति ।
जन्+डः ।) गुड़ः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लः, पुं, (रसो जलं फले यस्य रसयुक्तं फल-
मस्येति वा । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी
समासः ।) नारिकेलवृक्षः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (नारिकेलशब्देऽस्य विशेषो विज्ञेयः ॥)
त्रं, क्ली, (रसात् रसे वा भवतीति ।)
र्+अच् ।) रक्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मञ्जरी, स्त्री, (रसानां मञ्जरीव ।) नायक-
नायिकाभेदकग्रन्थविशेषः । यथा,—
"विद्वज्जनमनोभृङ्गरसध्यासङ्गहेतवे ।
एषा प्रकाश्यते श्रीमद्भानुना रसमञ्जरी ॥"
इति तस्य द्वितीयः श्लोकः ॥
मयः, त्रि, रसस्वरूपः । रसात्मकः रसशब्दात्
मयट्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
१ । ३४ ।
"आधत्ताम्भो रसमयं कालमायांशयोगतः ॥")
मर्द्दनं, क्ली, (रसस्य पारदधातोर्मर्द्दनम् ।)
पारदपेषणम् । यथा,—
"इष्टिकाचूर्णचूर्णाभ्यामादौ मर्द्यो रसस्ततः ।
दध्ना गुडेन सिन्धूत्थराजिकारट्टधूमकैः ॥"
अन्यच्च ।
"कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः
कृतैः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो
दिनत्रयं सर्व्वमलैर्विमुच्यते ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
रणं, क्ली, (रसस्य पारदस्य मारणम् ।)
पारदस्य मारणम् । यथा,—
सारं रसं लोहिं गन्धकं नवसादरम् ।
रेकं मर्द्दयेद्द्वैभागं कृत्वा समं समम् ॥
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य ताञ्च मृद्वस्त्रमुद्रया ।
लिप्य परितो मुष्टि मुद्रां दत्त्वा विशोषयेत् ॥
अधःसच्छिद्रपिठरीमध्ये कूपीं निवेशयेत् ।
पिठरीवालुकापूरैर्भृत्वा वा कूपिकागलम् ॥
निवेश्य चुल्ल्यां तदधो वह्निं कुर्य्याच्छनैः शनैः ।
तदप्यधिकं किञ्चित् पावकं ज्वालयेत् क्रमात् ॥
एवं द्वादशभिर्यामैर्म्रियते रस उत्तमः ।
स्फोटयेत् स्वाङ्गशीतं तदूर्द्ध्वगं गन्धकं त्यजेत् ॥
अधस्थं मृतं सूतं दद्यात् तत्तु मात्रया ।
यथोचितानुपानेन सर्व्वकर्म्मसु योजयेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
मूर्च्छनं, क्ली, (रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।)
पारदस्य मूर्च्छाकरणम् । यथा,—
"त्रुटयं त्रिफलावन्ध्याकन्दैः सुदृढ़यान्वितैः ।
चित्रकार्य्यानिशाक्षारकन्याकनककद्रवैः ॥
सूतं कृतेन यथेष्ट वारान् सप्ताभिमर्द्दयेत् ।
इत्थं संमूर्च्छितः सूतस्त्यजेत् सप्तापि कञ्चुकान् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(तथास्य विवृतिः ।
"गन्धकेन रसं प्राज्ञः सुदृढ़ं मर्द्दयेद्भिषक् ।
कज्जलाभो यदा सूतो विहाय घनचापलम् ॥
दृश्यतेऽसौ तदा ज्ञेयो मूर्च्छितो रसकोविदैः ।
असौ रोगचयं हन्यादनुपानस्य योगतः ॥"
इति मूर्च्छनम् ॥ ● ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥)
रसराजः, पुं, (रसानां धातूनां राजा इति ।
"राजाहःसखिभ्यष्टच् ।"५।४।९१। इति टच् ।)
पारदः । रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रसलेहः, पुं, (रसान् अपरान् धातून् लेढ़ीति ।
लिह+पचाद्यच् ।) पारदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
रसवती, स्त्री, (रसो विविधस्वादरसो विद्यतेऽस्या-
मिति । रस+"रसादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९५ ।
इति मतुप् । मस्य वत्वम् ।) महानसम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, सांख्यतत्त्वकौमुद्याम् । ५ ।
"यथा धूमाद्वह्नित्वसामान्यविशेषः पर्व्वते अनु-
मीयते तस्य च वह्नित्वसामान्यविशेषस्य स्व-
लक्षणो वह्निविशेषो दृष्टो रसवत्याम् ॥*॥")
रसविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ।४९८।
"रोषोऽपि रसवतीनां न कर्कशो वा चिरानु-
बन्धी वा ॥")
रसशोधनं, क्ली, (रसः शोध्यतेऽनेनेति । शुध्+
णिच्+ल्युट् । रसं पारदं शोधयत्यनेनेति वा ।)
टङ्कणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसस्य शोधनम् ।)
पारदशुद्धिः । यथा,—
"कुमारिकाचित्रकरक्तसर्षपैः
कृतैः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्द्दितो रसो
दिनत्रयं सर्व्वमलैर्विमुच्यते ॥
एवं कदर्थितः सूतः षण्ढो भवति निश्चितम् ।
वह्न्यौषधीकषायेण स्विन्नः स बली भवेत् ॥
सर्षपीचिञ्चिकावन्ध्याभृङ्गारैः स्विन्नो बली ।
ततः सपावकद्रावैः स्विन्नः स्याददितदीप्तिमान् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(मतान्तरम् ।
"जयन्त्या वर्द्धमानस्य चार्द्रकस्य रसेन च ।
वायस्याश्चानुपूर्व्व्येवं मर्द्दनं रसशोधनम् ॥
एषां प्रत्येकशस्तावन्मर्द्दयेत् स्वरसेन च ।
यावच्च शुष्कतां याति सप्तवारं विचक्षणः ॥
उद्धृत्योष्णारनालेन मृद्भाण्डे क्षालयेत् सुधीः ।
सर्व्वदोषविनिर्म्मुक्तः सप्तकञ्चुकवर्जितः ॥
जायते शुद्धसूतोऽयं युज्यते सर्व्वकर्म्मसु ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥)
रससिन्दूरं, क्ली, (रसजातं सिन्दूरमिति ।)
औषधविशेषः । तस्य नामान्तरं सिन्दूररसः ।
यथा,—
"शुद्धसूतस्य गृह्णीयाद्द्विपण्भागचतुष्टयम् ।
शुद्धगन्धस्य भागैकं तावत् कृत्रिमगन्धकम् ॥
अथवा पारदस्यार्द्धं शुद्धगन्धकमेव हि ।
तयोः कज्जलिकां कुर्य्याद्दिनमेकं विवर्ज्जयेत् ॥
मृत्तिकां वाससा सार्द्धं कुट्टयेदतियत्नतः ।
तया वारत्रयं सम्यक् काचकूपीं प्रलेपयेत् ॥
मृत्तिकां शोषयित्वा तु कूप्यां कज्जलिकां
क्षिपेत् ।
तां कूपीं वालुकायन्त्रे स्थापयित्वा रसं पचेत् ॥
अग्निं निरन्तरं दद्याद्यावद्दिनचतुष्टयम् ।
गृह्णीयादूर्द्ध्वसंलग्नं सिन्दूरसदृशं रसम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(मतान्तरम् ।
"पृथक् समं समं कृत्वा पारदं गन्धकन्तथा ।
नवसारं धूमसारं स्फटिकं याममात्रकम् ॥
निम्बूरसेन संमर्द्य काचकूप्यां निवेशयेत् ।
मुखे पाषाणखटिकां दत्त्वा मुद्रां प्रलेपयेत् ॥
सप्तभिर्मृत्तिकावस्त्रैः पृथक्संशोष्य वेष्टयेत् ।
सच्छिद्रायां मृदस्थाल्यां कूपिकां तां निवेशयेत् ।
पूरयेत् सिकतापूरैरागलं मतिमान् भिषक् ।
निवेश्य चुल्ल्यां दहनं मन्दं मध्यं खरं क्रमात् ॥
प्रज्वाल्य द्वादशं यामं स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ।
स्फोटयित्वा तु सूक्ताभमूर्द्ध्वलग्नं वलिं त्यजेत् ।
अधःस्थं रससिन्दूरं सर्व्वरोगेषु योजयेत् ॥"
इति रससिन्दूरम् ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
कारे ॥)
रसस्थानं, क्ली, (रसः स्थानमाधार उत्पत्ति-
स्थानं यस्य । रसस्य पारदस्य स्थानमित्येके ।)
हिङ्गुलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शरीरस्य
रसस्थलञ्च । तस्य प्रमाणं रसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
रसा, स्त्री, (माधुर्य्यादिरूपो विविधो रसोऽस्त्यस्या-
मिति । "अर्श आदिभ्योऽच् ।"५ । २ । १२७ ।
इति अच् । रसति शब्दायते इति वा । रस+
अच् । टाप् च ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥
रसना । (तत्पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशे ।१।१।
"रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।
एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥")
पाठा । (अस्याः पर्य्यायो यथा, भावप्रकाशे ।१।१।
"पाठाम्बष्ठाम्बष्ठकी च प्राचीना पापचेलिका ।
एकाष्ठीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्तिका ॥"
शल्लकी । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"शल्लकी गजभक्ष्या च सुवहा सुरभी रसा ।
महेरणा कुन्दुरुकी वल्लकी च बहुस्रवा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कङ्गुः । इति मेदिनी ॥ द्राक्षा । काकोली ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (रसातलम् । यथा,
भागवते । १० । ६ । १२ ।
"रसा दिशश्च प्रतिनेदिरे जनाः
पेतुः क्षितौ वज्रनिपातशङ्कया ॥"
यथा च तत्रैव । १ । १३ । १६ ।

"द्वन्तो मे वितिवाभिः शायमाना रसा
गता ।"

"रसा रसातलं गता।"इति तट्टीकायां स्वामिपादाः । नदी । यथा, ऋग्वेदे ।१।११२।१२।
"याभी रसां क्षोदसोद्गः पिपिन्वथुः ।"
"रसां नदीम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।)

रसाखनः, पुं, (खनतीति । खन् विदारे+अच् । रसाया भूमेः खनः ।) कुक्कुटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रसाग्रजं, क्ली, (रसानां अग्रजं रसस्य अग्रे जायते इति वा । जन्+डः ।) रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसाञ्जनं, क्ली, (रसजातमञ्जनं इति मध्यपदलोपी कर्म्मधारयः ।) रसजाताञ्जनविशेषः । रसवत् इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । रसगर्भम् २ तार्क्ष्यशैलम् ३ । इत्यमरः । रसोद्भूतम् ४ रसाग्रजम् ५ कृतकम् ६ बालभैषज्यम् ७ दार्व्वीक्वाथोद्भवम् ८ रसराजः ९ वर्य्याञ्जनम् १० रसगर्भम् ११ अग्निसारम् १२ । अस्य गुणाः । हिमत्वम् । तिक्तत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । रक्तपित्तविषच्छर्द्दिहिक्कापस्मारनाशित्वञ्च ।
"रौप्यान्तु जायमानायां तत्कियत्तु रसाञ्जनम् ।
तदभावे तु कर्त्तव्यं दार्व्वीक्वाथसमुद्भवम् ।"
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।
"दार्व्वीक्वाथसमं क्षीरं पादं पक्त्वा यथाघनम् ।
तदा रसाञ्जनाख्यं तन्नेत्रयोः परमं हितम् ॥
रसाञ्जनं तार्क्ष्यशैलं रसगर्भञ्च तार्क्ष्यजम् ।
रसाञ्जनं कटु श्लेष्मविषनेत्रविकारनुत् ।
उष्णं रसायनं तिक्तं छेदनं व्रणदोषहृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

रसाढ्यः, पुं, (रसेनाढ्यः युक्तः ।) आम्रातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (आम्रातकशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ।)

रसातलं, क्ली, (रसायाः तलं निम्नभागस्थलोकविशेषः ।) पातालम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १७० । २६ ।
"अपाच वेदान् विविधान् रसातलगतो हरिः ॥")
पातालभेदः । यथा,—
"अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च तलातलम् ।
महातलञ्च सुतलं सप्तमञ्च रसातलम् ॥
पातालभेदाः कथिता नामतः कीर्त्तिता अमी ।
तत्र पातालमेकैकं दशसाहस्रयोजनम् ॥"
इति शब्दमाला ॥
(रसातल विनाशकरणात्तो विनाशस्थानम् । यथा च देवीभागवते । ८ । २० । ८—१२ ।
"ततोऽधस्ताच्च विवरे रसातलसमाह्वये ।
दैतेया निवसन्त्येव दनवो दानवाश्च ये ॥
निवातकवचा नाम हिरण्यपुरवासिनः ।
कालेया इति च प्रोक्ताः प्रत्यनीका हरिभुजाम् ।

अहीनत्वौत्सुक्यैव महामायविनिर्ममिता ।
सकलेशस्य च हरेस्तेजसा हतविक्रमाः ॥
बिलेशया इव सदा विवरे निवसन्ति हि ।
ये वै वाग्भिः सरमया शक्रदूत्या निरन्तरम् ।
मन्त्रवर्णाभिरहराशाङ्किता बिभ्यति सा च ।")

रसादानं, क्ली, (रसानां आदानं ग्रहणम् ।) शोषणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसायाः दानम् ।) भूमिदानञ्च ॥

रसाधारः, पुं, (रसानां जलानां आधारः । रसां पृथिवीं धरति स्वाकर्षणेनेति वा । धृ+अण् ।) सूर्य्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ रसस्याधारश्च ॥

रसाधिकः, पुं, (रसाय स्वर्णादीनां द्रवीकरणाय अधिकः प्रबलः ।) टङ्कणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अधिकरसश्च ॥

रसाधिका, स्त्री, (रसेन अधिका ।) काकोलीद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसाभासः, पुं, (रस इव आभासते इति । आ+भास्+अच् ।) अनौचित्यविशिष्टरसः । तस्य लक्षणं यथा,—
"अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः ।"
अनौचित्यञ्च रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां सामग्रीरहितत्वे सत्येकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यम् । तच्च बालव्युत्पत्तये एकदेशतो दर्श्यते । उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायाञ्च । बहुनायकविषयायां रतौ तथाशुभयनिष्ठायां प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधमपात्रतिर्य्यगादिगते शृङ्गारे अनौचित्यम् । रौद्रे गुर्व्वादिगतकोपे । शान्ते च हीननिष्ठे । गुर्व्वादालम्बने हास्ये । ब्रह्मवधाद्युत्साहे । अधमपात्रगते तथा वीरे । उत्तमपात्रगतत्वे भयानके ज्ञेयमेवमन्यत्र । तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा मम ।
"स्वामी मुग्धतरो वनं घनमिदं बालाहमेकाकिनी
क्षोणीमावृणुते तमालमलिनच्छायातमः-
सन्ततिः ।
तन्मे सुन्दर ! मुञ्च कृष्ण ! सहसा वर्त्मेति
गोप्या गिरः
श्रुत्वा तां परिरभ्य मन्मथकलासक्तो हरिः
पातु वः ।"
बहुनायकनिष्ठत्वे यथा,—
"कान्तास्त एव भुवनत्रितयेऽपि मन्ये
येषां कृते सुतनु ! पाण्डुरयं कपोलः ।"
अनुभयनिष्ठत्वे यथा,—
मालतीमाधवे नन्दनस्य मालत्याम् । यथा-दुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्वमिति श्रीमल्लोचनकाराः । तन्नोदाहरणं यथा रत्नावल्याम् । सागरिकाया अन्योऽन्यदर्शनात् प्राक् वत्सराजे रतिः । प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा हयग्रीववधे । हयग्रीवस्य जलक्रीडावर्णने । अधमपात्रगतत्वे यथा,—
"जघनस्थलनद्धपत्रवल्ली-
र्गिरिमल्लीकुसुमानि कापि भिल्ली ।
अवचित्य गिरौ पुरो निषण्णा
स्वकचानुत्कचयाञ्चकार भर्त्रे ।"
तिर्य्यग्गतत्वे यथा,—
"मल्लीमतल्लीषु वनान्तरेषु
वल्ल्यन्तरे वल्लभमाह्वयन्ती ।
मधुद्विपस्त्री कमनाद्रमङ्गी
सङ्गीतमङ्गीकुरुते स्म भृङ्गी ।"
आदिशब्दात् तापसादयः । ...
"रसोनुयुक्तविप्रालजीवनयन,
...
मौख्याकर्षमपेतमीर्षुतमधुरीक्षो दिः ...
आघातः कटुकोक्तिभिः ...
...
...र्मस्फोटपटुर्धिहिरमसौ ... ...
...
भयानकाभासो यथा,—
"अग्रकुवन् सोढुमधीरलोचनः
सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।
प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं
निनाय बिभ्यद्दिवसानि ...
स्त्रीनीचविषयमेव हि भयं रसज्ञैः
मन्यम् । इति साहित्यदर्पणे ३ ...

रसाम्लं, क्ली, (रसाम्लकोऽम्लो यत्र ।) ...
इति राजनिर्घण्टः ॥ चुक्रम्

रसाम्लः, पुं, (रसेन सह अम्लो यत्र ।)
इति राजनिर्घण्टः ॥

रसायकः, पुं, (रसं रसत्वमयति ... अय+ण्वुल् ।) तृणविशेषः । इति ... चन्द्रिका ॥

रसायनं, क्ली, कटिः । इति राजनिर्घण्टः । ... दुग्धं अयनं मूलं यस्येति ।) तक्रम् । ... चन्द्रः ॥ विषम् । (रसा ... प्राप्यन्ते अनेनेति । इ+ल्युट् ।) ... नाशकौषधम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, ... २ । ६३ ।
"बाह्गुण्यमुपयुञ्जीत शक्यपेषं ...
भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्थाणूनि बलवन्ति च"
"न सुतेन विना कान्तां न
सुतकान्तासमायोगात् रसायनशरीरिणः ।"
इति राजनिर्घण्टः ॥

अथ रसायनाधिकारः । तत्र लक्षणमाह ।
"यज्जराव्याधिविध्वंसि वयस्तम्भकरं तथा ।
चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं भेषजं तद्रसायनम् ।"
रसायनस्य फलमाह ।
"दीर्घमायुः स्मृतिर्मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।
देहेन्द्रियबलं कान्तिं नरो विन्देद्रसायनात् ।"
तद्विधिमाह ।
"पूर्व्वे वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् ।
प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः स्निग्धशुद्धतनोः सदा ।
नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रासायनो विधिः ।
न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्गयोग इवाहितः ।"

नारदस्तानि ।
ं पयः पीतं प्रसमेकैकशो हिमः ।
सङ्कमथवा प्राक् पीतं ग्लापयेद्‌यः ॥
रुक्कराभ्यांः श्ययः प्रभाति
ोत्य बलीसमुक्त्य चूर्णम् ।
ो गुडुच्यास्तु समस्तवृन्दः
कः प्रयोगः सत्तु प्रसपृष्ट्याः ॥
ाजःप्रदान्यायमत्तान्यानि
ाष्टिसमंस्त्यपहंतानि ।
ानि चैतानि रसायनानि
ा विशेषेण च शरत्पृष्ठी ॥"
ीं शाखो। पथ्यो इति गौरि। गद्गाभि
प शाखा। तस्या अपि रसायनत्वात् ।
ेन गुडाचोला पिप्पल्या त्र्यचेन च ।
सिनया वापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥
द्धर्कराचलौपनाम्धुक्तैः प्रमान् ।
मभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा ॥
कर्षपयासंपलं गपस्य
रं पिबेद्‌यः पयसाहमासम् ।
ासपयं सर्पिगुर्षं पयो वा
ीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥
ा मासमेकं स्वरसं पिबन्ति
दने दिने भृङ्गरजःसमुत्यम् ।
ीराशिनस्ते बलवीर्ययुक्ताः
मासतं जीवनमाप्नुवन्ति ॥
ुमावरी सुलितिका गुडूची
ाष्टलिकयां शतशतसरलो ।
रूनानि कृत्वा समभागयुक्ता-
न्याज्येन किंवा मधुनावलिह्यात् ॥
जराजनात्प्युविमुक्तदेहो
मदेश्वरो वीर्यबलादियुक्तः ।
विभाति देवप्रतिमः स नित्यं
प्रभामयो भूरिविशुद्धबुद्धिः ॥
पीताश्वगन्धा पयसार्द्धमासं
घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
वीर्यस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
बालस्य शस्यस्य यथाम्बुवृष्टिः ॥
अयःपलं गुग्गुलुरत्र योज्यः
पलत्रयं चौषपलानि पञ्च ।
पलानि चाष्टौ त्रिफलारसस्य
कर्षं लिहन् याव्यमरत्वमेव ॥"
गुग्गुलुः ।
"न केवलं दीर्घमिहायुरश्नुते
रसायनं यो विविधं निषेवते ।
गतिं स देवर्षिनिषेवितां शुभां
प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाक्षयम् ॥"
इति रसायनाधिकारे भावप्रकाशः ॥
ा च ।
भोपायोऽयिशक्तानां रसादीनां रसायनम् ।
वयसि मध्ये वा तत् प्रयोज्यं जितात्मनः ।
स्य मुखरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥
शुद्धे शरीरे हि युक्तो रासायनो विधिः ।

प्राचीनस्तो वा मत्नि मनो यत्र रसायनः ॥"
"रसायनानां द्विविधं प्रयोगमृषयो विदुः ।
कुटीप्रावेशिकं मुख्यं वातातपिकमन्यथा ॥
निर्वाते निर्भये हर्म्ये प्राप्तोपकरणे पुरे ।
दिशुदीच्यां शुभे देशे त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ॥
घनभित्तिमुच्छालसौधसंद्धविराहिताम् ।
सम्यबैद्योपकरणां सुस्थां कारयेत् कुटीम् ॥
अथ पुण्येऽह्नि संपूज्य पूज्यांस्तां प्रविशेच्छुचिः ।
तत्र संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ॥
ब्रह्मचारी धृतियुतः श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥
देवतानुस्मृतौ युक्तो युक्तस्वप्नप्रजागरः ।
प्रियौषधः पेशलवाक् प्रारभेत रसायनम् ॥
हरीतकीमामलकं सैन्धवं नागरं वचाम् ।
हरिद्रां पिप्पलीं वेल्लं गुडेनोष्णाम्बुना पिबेत् ॥
स्निग्धः स्विन्नो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्यते ।
ततः शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम् ।
दद्याद्‌यावकमाशुद्धेः पुराणशकृतोऽथ वा ॥
इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।
यस्य यद्‌यौगिकं पश्येत् सर्वमालोच्य सात्म्य-
वित् ॥"
"कुटीप्रवेशः क्षमिणां परिच्छदवतां हितः ।
अतोऽन्यथा तु ये तेषां सूर्य्यमारुतिकोविधिः ॥
वातातपसहा योगा वक्ष्यन्ते ते विशेषतः ।
सुखोपचारा भ्रंशेऽपि ये न देहस्य बाधकाः ॥"
इत्युत्तरस्थानीयवाग्भटे ३९ अध्याये ।
विशेषस्तु तत्तिमध्याये ज्ञातव्यः ॥ * ॥ रसः
पारदः तद्‌द्वारा तन्मारणीय-हरितालादिकच
अयनं आश्रय उपायो वा यस्य तत् । स्वर्णादि-
करणम् ।
अथ रसायने ईश्वर उवाच ।
"गोमूत्रं हरितालञ्च गन्धकञ्च मनःशिलाम् ।
समं समं गृहीत्वा तु यावत् शुष्यति पेषयेत् ॥
एकादशदिनं यावत् यत्नेन रचयेत् शुचिः ।
मन्त्रेण धूपदीपाद्यैर्नैवेद्यैर्‌विधिमिश्रितैः ॥
मन्त्रस्तु ओँ हरिहराय रसायनं सिद्धिं कुरु कुरु
स्वाहा । अयुतजपेन सिद्धिः ।
तद्‌वटीं गोलकं कृत्वा वस्त्रेणावेष्टयेत् पुनः ।
मृत्तिका लेपयेत्तस्य च्छायाशुष्कन्तु कारयेत् ॥
गर्त्ते कुण्डे विनिक्षिप्य पलाशकाष्ठवह्निना ।
ज्वालयेद्दशयामन्तु नान्यथा शङ्करोदितम् ॥
तद्भस्म जायते सिद्धिर्सिद्धिसिद्धिसमाकुलम् ।
ताम्रपात्रे अग्निमध्ये विन्दुमात्रं नियच्छति ॥
तत्क्षणाज्जायते स्वर्णं नान्यथा शङ्करोदितम् ।
दातव्यं गुरुभक्ताय न दद्याद्दुष्टमानसे ।
सिद्धपीठे भवेत्सिद्धिर्गोपयेत्तैलधनापनैः ॥
यस्मै कस्मै न दातव्यं दातव्यं शिवभक्तके ।
अभिसुरं द्विजातीनां साधकानां विशेषतः ॥
गोप्यं गोप्यं महागोप्यं देवानामपि दुर्लभम् ॥"
प्रकारान्तरम् ।
"आनीय बहुयत्नेन समलं तोलकद्वयम् ।

वसुधाढ्यं शिवधात्वं मायाबिन्दुसमन्वितम् ॥
जीगवयचाष्टशतं प्रजपेत् समर्पोपरि ।
ब्रह्मोतिनीशकमार्गं कृष्णधेनुसमुद्भवम् ॥
दुग्धमानीय यत्नेन चाष्टोत्तरशतं जपेत् ।
वस्त्रद्वयेन सूतेन दुग्धमध्ये विनिःक्षिपेत् ॥
उत्तापं ज्वालयेद्धीमान् मन्दमन्देन वह्निना ।
त्रिपुर्वशाहंवर्य्यन्तमहंशोषं भवेद्‌यदि ॥
तदैवोत्तोल्य तद्रूपं दुग्धं तोये विनिःक्षिपेत् ॥"
ततः परीक्षा कर्त्तव्या ।
"निर्धूमं पावके क्षिप्तं दृष्ट्वा उत्ताप्य यत्नतः ।
तत्रैव प्रक्षिपेन्मन्त्रं सर्वमन्त्रसमात्मकम् ॥
मार्द्दवं तोलकं ताम्रं दृष्ट्वा उत्ताप्य यत्नतः ।
गुञ्जाप्रमाणं तद्रूपं सत्यं सत्यं हि शङ्करि ! ।
रौप्यं भवति तद्रूपं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥"
प्रकारान्तरम् ।
"कृष्णसर्पमेकं गृहीत्वा तस्य मुखे शिववीर्य्यं पूर-
यित्वा सर्पस्य मुखं गुदञ्च बद्धा नूतनमृण्मय-
स्थालीमध्ये संस्थाप्य स्थालीमुखं मृदादिना
संलिप्य निर्वातस्थाने प्रातरारभ्य पुनःप्रात-
र्यावत् वह्निना ज्वालं दद्यात् । ततः शुभक्षणे
स्थालीमुत्तोल्य सर्पभस्म विहाय शिववीर्य्यं
गृह्णीयात् । ततस्तोलकमितं ताम्रं गालयित्वा
तस्मिन् गालितताम्रे रत्तिकामात्रं तत् शिववीर्य्यं
दद्यात् तेन तत्क्षणादेव तत्ताम्रं सुवर्णीभूतम् ।
आदौ शिवार्चनं कृत्वा पश्चात् प्रयोग एव
कर्त्तव्यः ॥" इति दत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेय-
संवादे रसायनं नाम त्रयोदशः पटलः ॥)
रसायनः, पुं, गरुडः । विडङ्गः । इति मेदिनी ॥
रसायनफला, स्त्री, (रसायनेन फलति या ।
फल् + अच् । टाप् ।) हरीतकी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
रसायनश्रेष्ठः, पुं, (रसायनेषु श्रेष्ठः ।) पारदः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
रसायनी, स्त्री, (रसान् तैलादीन् अयते
प्राप्नोतीति । अय् + ल्युः । ङीप् ।) गुडूची ।
काकमाची । महाकरञ्जः । गोरक्षदुग्धा ।
मांसच्छदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मञ्जिष्ठा ।
अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषिका ।
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्ल्यपि ॥
रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डीतकी च गण्डीरी मञ्जूषा वस्त्ररञ्जिनी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रसालं, क्ली, (रसं आलातीति । आ + ला +
कः ।) सिह्लकम् । बोलम् । इति मेदिनी ॥
रसालः, पुं, (रसं आलाति गृह्णाति । आ + ला +
कः ।) इक्षुः । आम्रः । इत्यमरः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे १०परिच्छेदे अतिशयोक्त्यलङ्कारे ।
"प्रागेव हरिणाक्षीणां चित्तमुत्कलिकाकुलम् ।
पश्चादुद्भिन्नबकुलरसालमुकुलश्रियः ॥")
पनसः । इति शब्दरत्नावली ॥ कुन्दरुष्कम् ॥
गोधूमः । पुण्ड्रकनामेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ।

रसालसा, स्त्री, (रसेन अलसा ।) माडी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रसाला, स्त्री, (रसान् आलातीति । आ+ला +कः । टाप् ।) रसना । दूर्व्वा । विदारी । इति मेदिनी ॥ द्राक्षा । इति शब्दरत्नावली । शिख-रिणी । तत्पर्य्यायः । मार्ज्जिता २ । इत्यमरः ॥ तस्याः करणप्रकारो यथा,—

"आर्द्धो माहिषमम्लमसुरहितं दध्याढकं शर्कराशुभ्रा प्रस्थयुगोन्मिता शुचिपटे किञ्चिच्च कश्चित् क्षिपेत् ।
दुग्धेनार्द्धघनेन म्लयशनवत्याल्यां दृढं स्रावये-देलाबीजलवङ्गचन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च सद्यूषयेत् ॥
भीमेन प्रियभोजनेन रचिता नाम्ना रसाला स्वयं
श्रीकृष्णेन पुरा पुनःपुनरियं प्रीत्या समा-स्वादिता ।
एषा येन वसन्तवर्ज्जितदिने सेया परं नित्यश-स्तस्य स्यादतिवीर्य्यवृद्धिरनिशं सर्व्वेन्द्रियाणां बलम् ॥
योऽत्रि तथा शरदि ये रविशोषिताङ्गा
ये च प्रमत्तवनितासुरतातिखिन्नाः ।
ये चापि मार्गपरिसर्पणशीर्णगात्रा-
स्तेषामियं वपुषि पोषणमाशु कुर्य्यात् ।
रसाला शुक्रला बल्या रोचनी वातपित्तजित् ।
दीपनी बृंहणी स्निग्धा मधुरा शिशिरा सरा ।
रक्तपित्तं तृषां दाहं प्रतिश्यायं विनाशयेत् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ।

अपि च ।

"दध्नोऽर्द्धाढकमीषदम्लमधुरं खण्डस्य चन्द्रद्युतेः प्रस्थं क्षौद्रपलञ्च पञ्च हविषः शुण्ठ्याश्चतुर्म्माष-कान् ।
एलामाषचतुष्टयं मरिचतः कर्षं लवङ्गं तथा धृत्वा शुभ्रपटे शनैः करतलेनोन्मथ्य विस्रा-वयेत् ॥
न्यस्तं मृण्मयभाजने रसमथ कर्पूरधूपिते कर्पूरेण सुगन्धितं तदखिलं संलोड्य संस्थाप-येत् ।
सम्यग्ये मधुरेश्वरेण रचिता सैषा रसाला स्वयं
भोक्तृणां मदनप्रदीपनी सुखकरी कान्तेव नित्यं प्रिया ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

रसालिका, स्त्री, शीर्णवाला । इति शब्दचन्द्रिका । बालाकुलिया इति भाषा ॥

रसाली, स्त्री, (रसान् आलाति या । आ+ला+कः । ङीष् ।) पुण्ड्रेक्षुः । इति राज-निर्घण्टः ॥

रसाशाला, स्त्री, गन्धाशोरणा । इति राज-निर्घण्टः ॥

रसास्वादः, पुं, (रसस्य आस्वादः ।) असमा-धानकालेऽपि निर्व्विकल्पकाख्यानन्दास्वादनम् । समाध्यारम्भसमये सवि-कल्पानन्दास्वादनं वा । इति वेदान्तसारः ॥*॥ "चतुर्थं विघ्नमाह असङ्गेति । उक्तलक्षणनिर्व्विकल्प-समाधौ मोक्षे द्वितीयः शब्दानुविद्धसविकल्पको-विदुषस्त्रिपुटो य आनन्दो बाह्यशब्दादि-विषयप्रपञ्चपरित्यागप्रयुक्तो न तु चैतन्यप्रयुक्तः । यथा निधिरक्षणाय प्रवृत्तस्य निधिपरि-पालकभूतप्रेतादिशान्तस्य निधिप्राप्तेः अभावेऽपि भूताद्युपद्रवनिवृत्तिमात्रेण कोऽपि महानानन्दो भवति तथा सविकल्पकसमाधावसङ्गत्वलक्ष-लक्षणेन नित्यानन्दरसास्वादनाभावेऽपि अनिष्ट-बाह्यप्रपञ्चनिवृत्तिजन्यानन्दं सविकल्पकरूपं ब्रह्मानन्दभ्रमेण स्वादयति तदास्वादनमित्यर्थः । तमुदाहरणमाह समाधीत्यादि । निर्व्विकल्पक-समाध्यारम्भकाले अनुभूय मानसविकल्प-कानन्दत्यागासहिष्णुतया पुनस्तस्यैवास्वादनं रसास्वाद इत्यर्थः ।" इति सुबोधिन्याख्या तट्टीका ॥

रसास्वादी, [न्] पुं, (रसं मधु आस्वादयितुं शीलमस्य । आ+स्वद्+णिनिः ।) भ्रमरः । इति शब्दमाला । रसास्वादविशिष्टे, त्रि ॥

रसाढ्य, पुं, (रसः आढ्यः आख्या यस्य ।) सरलद्रवः । इति रत्नमाला ॥

रसिकः, पुं, (रसोऽस्त्यस्येति वा । रस+ठन् ।) सारसपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुरङ्गः । हस्ती । इति सारस्वतः ॥ सरसे, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । १ । १ । ३ ।

"पिबत भागवतं रसमालयं
मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥")

रसिका, स्त्री, (रसिक+टाप् ।) रसाला । इक्षुरसः । इति मेदिनी ॥ काञ्ची । रसना । इति विश्वः ॥

रसिकेश्वरः, पुं, (रसिकानां रसज्ञानामीश्वरः ।) श्रीकृष्णः । यथा,—

"वृन्दावनान्तरे रम्ये रासोत्सवसमुत्सुकम् ।
रासमण्डलमध्यस्थं नमामि रसिकेश्वरम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३२ अध्यायः ॥
(रसिकश्चेश्च ।)

रसितं, क्ली, (रस शब्दे+भावे क्तः ।) मेघ-निर्घोषः । इत्यमरः ॥ रतम् । स्वर्णादिलिप्ते, त्रि । इति मेदिनी ॥

रसुनः, पुं, (रस+उनन् ।) लशुनः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥(विवरणमस्य रसोनशब्दे ज्ञातव्यम्॥)

रसेन्द्रः, पुं, (रसानां धातुरसानामिन्द्रः श्रेष्ठः ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भाव-प्रकाशे । १ । १ ।

"असाध्यो यो भवेद्रोगो यस्य नास्ति चिकित्-सितम् ।
रसेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥"
अस्य पर्य्यायादिकं रसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

रसोत्तमः, पुं, (रसेषु उत्तमः । यद्वा, रसः उत्तमोऽस्य ।) मुद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मत्स्यरसश्च ।

रसोद्भवं, क्ली, (रसात् ... उत्+भू+अच् ।) हिङ्गुलः ... निर्घण्टः ॥ रसजाते, त्रि ।

रसोनः, पुं, (रसेनैकेनोनः ।) ... निर्घण्टः ॥ (तन्नामनिरुक्तिर्यथा,—

"राहोरमृतचौर्य्येण
...कस्य कणा भूमौ ते
द्विजा नाश्नन्ति तमतो
...
इति वाभट्टे उत्तरस्थाने ॥
"अथ ... वक्ष्यामि
रसेश्च पञ्चभिर्युक्तो
"रसा वामादिरमणो ...
...
इति हारीते
अथास्य गुणाः ।
"रसोनो बृंहणो वृष्यः ...

रसे पाके च कटुकस्तीक्ष्णो मधुरो
भग्नसन्धानकृत् कण्ठ्यो गुरुः ...
बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्र्यो
इति च भावप्रकाशस्य ...
अन्यद्विवरणमस्य रसोनकशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥)

रसोनकः, पुं, (रसोन+स्वार्थे कन् ॥) तत्पर्य्यायः ।

"लशुनस्तु रसोनः स्यादुग्रगन्धो ...
अरिष्टो म्लेच्छकन्दश्च ...
तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"यदामृतं वैनतेयो
सदा ततोऽपतद्बिन्दुः सुरसोऽमृत...
पञ्चभिश्च रसैर्युक्तो रसेनाम्लेन वर्जितः
तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां ...
अस्यावयवगुणाः ।
"कटुकश्चापि मूलेषु ...
नाले कषाय उद्दिष्टो नालाग्रे ...
बीजे तु मधुरः प्रोक्तो ...
अस्य भक्षणगुणाः ।
"रसोनो बृंहणो वृष्यः स्निग्ध ...
रसे पाके च कटुकस्तीक्ष्णो मधुरो ...
भग्नसन्धानकृत् कण्ठ्यो गुरुः ...
बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्र्यो ...
हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूल-
विबन्धगुल्मारुचिकासशोथान् ...
दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तु-
समीरणश्वासकफांश्च हन्ति ...
मद्यं मांसं तथाम्लञ्च हितं लशुन...
व्यायाममातपं रोषमतिनीरं पयो ...
रसोनमश्नन् पुरुषस्त्यजेदेतान् निरन्त...
इति भा...

(तथास्याप्या विकृतिर्यथा,—
"अश्नमयते जातः सुरासवो ...

र वैनतेयस्य चञ्चुना त्रिदिवं गतः ॥
मध्यमस्यापि श्रमवेगप्रधाविते ।
ढ़े वैक्लवं प्राप्ते च्युता स्नस्तविन्दवः ॥
सन्दूषिते देहे पतितास्तत्र संस्थिताः ।
तु कालवशाज्जातं दुर्भिक्षं द्वादशाब्दि-
कम् ॥
ष्काः कानने सर्व्वा वृषकाष्ठप्रतानिकाः ।
ाच कानने सर्व्वे प्रकृष्टं गहनं गताः ॥
मध्ये जरायस्तो गतिहीनोऽतिजर्ज्जरः ।
ः सरयिन्तुखः शीर्यदन्तावलीमुखः ॥
स्थैः क्षुधापन्नैः ऋषिभिस्तत्र विस्मृतः ।
पि क्षुधातुरः सर्व्वां पर्य्यटन्नुर्व्वरां महीम् ॥
चित् पुण्ययोगेन दृष्टवान् विटपान् शुभान् ।
शैवालसङ्काशान् शाद्वलान् बहुलान्
भुवि ।
संपीडनेनापि भुक्तवान् शाद्वलानपि ॥
ाशानन्तरे शुष्कान् विटपान् तदनन्तरम् ।
वान् कन्दकान् सोऽपि मासमेकं तथा
ऋषिः ॥
तु सुभिक्षे सञ्जाते सर्व्वे चैकत्र संस्थिताः ।
पि वृद्धो युवा भूत्वा गतस्तत्र च यत्र ते ॥
दृष्ट्वा विस्मयापन्नाः पप्रच्छुः किं कृतं त्वया ।
कथान् सोऽपि किञ्चिच्च यथा तैः शापित-
स्ततः ॥
यथा खादितं द्रव्यं तदभक्ष्यं द्विजातिभिः ।
न्धमपि विज्ञेय तस्माज्जातं रसोनकम् ॥"
न रसोनकं नाम विख्यातं भुवनत्रये ।
टाल्ननिभं शीर्षं शोभपर्णं समुद्धरेत् ॥
ा पुटे सुनिर्गन्धं धारयेत्पक्षमात्रके ।
मापिदर्शनात्तेन म्रियते दीर्यते भुवि ॥
ांस शिशिरे चैव कारयेन्मात्रया युतम् ।
मठं शीरके द्वे च अजमोदाकटुत्रयम् ॥
नर्णौवर्ध्दलोपेतं वातरोगे विशेषतः ।
ानुपुङ्गरसेनापि शूलानाहे प्रकीर्त्तितः ॥"
इति हारीते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
स्याप्यत् द्विजाभक्ष्यत्वकारणादिकं रसोनशब्दे
ष्टव्यम् ॥)
र्णं, स्त्री, (रसवत् पारद इव उपलम् ।)
ौक्तिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्त्री, (रस+"हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् ।"
णा० २ । २ । इति नप्रत्ययः ।) स्वम् ।
ति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
, स्त्री, (रसात् भुक्तान्नादिपरिपाकात् आगत-
मति । रस+यत् ।) रक्तम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते ।१६।५०।३२।
"यमेव गन्धिनी रस्यं नष्टं सर्वं शब्दवत् ॥"
गयुक्ते, त्रि । यथा, भगवद्गीतायाम् । १७ ।८।
"रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः
सात्त्विकप्रियाः ॥")
ा, स्त्री, (रसाय हिता । रस+यत् । टाप् ।)
रास्ना । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।

एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रंह, तु क गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रंहयति रंहा-
पयति । इति दुर्गादासः ॥

रंहः, [स्] क्ली, (रम+"रमेश्च ।" उणा०
४ । २१३ । इति असुन् हुगागमश्च । "अथि
रहिभ्यामसुन् इत्यत्र रंह इति धातुप्रदीपः ।"
इत्युज्ज्वलः ।) वेगः । तत्पर्य्यायः । तरः २
रयः ३ स्यदः ४ जवः ५ । इत्यमरः ॥ रंहः ६
जवनः ७ । इति तट्टीका ॥ (यथा, रघुः ।
२ । ३४ ।
"न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः
शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥")

रह, त्यजि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रहति सुखं दीनः । इति दुर्गा-
दासः ॥

रह, इ ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, रंहते । इति दुर्गा-
दासः ॥

रह, तु क त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रहयति शोकं
धीरः । इति दुर्गादासः ॥

रहः, [स्] क्ली, (रमन्तेऽस्मिन् । रह+"इणि ह
च ।" उणा० ४ । २१४ । इति असुन्प्रत्ययः ।
हकारस्यान्तादेशः । "रह त्यागे अस्मादसुनि
रह इति धातुप्रदीपः ।" इत्युज्ज्वलः ।)
निर्ज्जनम् । तत्पर्य्यायः । विविक्तः २ विजनः ३
छन्नः ४ निःशलाकः ५ रहः ६ उपांशुः ७
इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ । ३ । ३ ।
"तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरः
रहस्युपाघ्राय न तृप्तिमाययौ ॥")
तत्त्वम् । रतिः । गुह्यम् । इति मेदिनी ॥

रहः, [स्] व्य, विजनम् । इत्यमरः ॥
"रहो निधुवनेऽपि स्यादन्तो गुह्ये नपुंसकम् ॥"
इति रभसश्च ॥
"देशादन्यत्र रहोऽव्ययं शब्दान्तरं वास्ति सुरत-
वाचकम् ।" इत्युज्ज्वलः । ४ । २१४ ॥)

रहस्यं, त्रि, (रहसि भवम् । रहस्+दिगादि-
त्वात् यत् । इत्युज्ज्वलः । ४ । २१४ ।) गोप-
नीयम् । रहसि भवम् । इति मेदिनी अमरश्च ॥
रहस्यरोमपर्य्यायनिषेधो यथा,—
"न सर्पशब्दैः क्रोडेन स्नानि स्नानि न संस्पृशेत् ।
रोमाणि च रहस्यानि नाशिष्टेन सहा व्रजेत् ॥"
इति कौर्म्मे १५ अध्यायः ॥

रहस्या, स्त्री, (रहस्य+टाप् ।) नदीभेदः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।६।८।१८।
"रहस्यां शतकुम्भां च सरयूं च नरेश्वर ! ॥")
रास्ना । पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रहितं, त्रि, (रह+क्तः ।) वर्ज्जितम् । यथा,—
"जातकस्वकारौ च धर्म्मे च नरासनकम् ।

गुरोश्चाङ्गहितं कृत्वा जपकर्म्म समाचरेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
अपि च ।
"दिग्घोऽब्दसाम्यिरहितो जन्मचान्द्रो भगो-
गितः ।
भं भवेदब्दवेशेऽत्र योगोऽप्येवं विचिन्तयेत् ॥"
इति जातकपद्धतिः ॥

रा, ल दाने । ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल, राति ।
इति दुर्गादासः ॥

राः, स्त्री, (रा+सम्पदादित्वात् क्विप् ।) विभ्रमः ।
दानम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥ काञ्चनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

राः, [रै] पुं, (रा दाने+"रातेर्डैः ।" उणा०
२ । ६६ । इति डैः ।) धनम् । (यथा, भाग-
वते । ३ । २५ । ३८ ।
"आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो
गृहाः ॥")
स्वर्णम् । इत्यमरः ॥ शब्दः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (स्त्री, श्रीः । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
१११ । ७ ।
"स चन्तयद्गुषसः सूर्य्येय चित्रामस्य केतवो
रामविन्दन् ॥"
"चित्रां नानावर्णां रां रायं श्रियमविन्दन् अल-
भन्त ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

राका, स्त्री, (रा दाने+"कृदाधारार्च्चिकलिभ्यः
कः ।" उणा० ३ । ४० । इति कः । बहुल-
वचनादेव न ह्रस्वः ।) नदीविशेषः । (सा च
शाल्मलीद्वीपस्थानां नदीनामन्यतमा । यथा,
भागवते । ५ । २० । १० ।
"तेषु वर्षाद्रियो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः । सुरसः
शतशृङ्गो वामदेवः कुन्दः कुमुदः पुष्पा-
वर्षः सहस्रश्रुतिरिति । अनुमतिः सिनीवाली
सरस्वती कुहूः रजनी नन्दा राकेति ॥")
कच्छूरोगः । नवजातरजःस्त्री । (रायते दीयते
देवेभ्य हविर्यस्याम् । इति निघण्टटीकायां देव-
राजयज्वा । ५ । ५ । २१ ।) सम्पूर्णेन्दुतिथिः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३२ । ४ ।
"राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे
शृणोतु नः सुभगा बोधतुत्मना ॥"
"संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका ।" इति सायणः ॥
राक्षसीविशेषः । सा च खरस्य शूर्पणखायाश्च
जननी । यथा, महाभारते । ३ । २७४ । १-८ ।
मार्कण्डेय उवाच ।
"पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्द्धदेहोऽभवन्मुनिः ।
विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥
बुबुधे तन्तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः ।
कुवेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा नृप ! ॥
स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः ।
राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥
ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः ।
ऋषिं भरतशार्दूल ! नृत्तगीतविशारदाः ॥

दुर्मेधसां च राज्ञां च मालिनी च शिवा
पते।
[illegible] राक्षस! [illegible] सम-
क्षमाः॥
[illegible]
[illegible]
[illegible] राक्षसेश्वरौ।
[illegible] शुचि॥
[illegible]
[illegible] यथा॥")
राक्षसः, पुं, [illegible] राक्षसः।
[illegible] १ [illegible] २ [illegible] ३
[illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible]
[illegible] ८ [illegible] ९ [illegible] १० [illegible]
[illegible] ११ [illegible] १२ [illegible] १३ [illegible] १४
[illegible] १५ [illegible] १६ [illegible] १७
[illegible] १८ [illegible] १९ [illegible] २०
[illegible]

[illegible]

रोधनं रक्तमाल्यस्त्रीरक्तमद्यामिषप्रियम्।
दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा लिहानं दशनच्छदौ।
हसन्तमप्रकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत्॥"
इति वाग्भटे उत्तरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥)
अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः। यथा,
"आसुरो द्रविणादानाद्गान्धर्वः समयान्मिथः।
राक्षसो युद्धहरणात् पैशाचः कन्यकाच्छलात्॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम्॥
(तल्लक्षणान्तरञ्च यथा, मनुः। ३। ३३।
"हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं
गृहात्।
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते॥"
राक्षसविवाहस्तु क्षत्रियस्यैव प्रशस्तः। यथा,
तत्रैव। ३। २४।
"चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः।
राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः॥"
निन्द्यप्रजोत्पत्तिजनकतया तु आचारापेक्षया
राक्षसादिविवाहस्य गर्हितत्वमाह तत्रैव।
३। ४१—४२।
"इतरेषु च शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः।
जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः॥
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा।
निन्दितैर्निन्दिता नॄणां तस्मान्निन्द्यान् विव-
र्जयेत्॥"॥
अहोविशेषे, पुं, क्ली। यथा, हरिवंशसंहि-
तायाम्। ८। ४।
"रक्तादिके द्वादशमे मुहूर्ते यत्
तथाद्यमध्ये परिधाविशेषम्।
प्रमाण्यमानक्षमनः परं यत्
क्षपाङ्गमेतं प्रागमर्थमिमाह॥")
राक्षसः, [illegible], त्रि॥
राक्षसी, स्त्री, (राक्षस + ङीप्।) कौणपी।
[illegible] यथा, रघुः। १२। ६१।
"[illegible] राक्षसीष्वरा।
[illegible] सतीव[illegible]॥")
दंष्ट्रा। [illegible] यावत्। इति हेमचन्द्रः॥
[illegible] यावत्। इति
[illegible] यथा,—
"[illegible]
[illegible] परम्।
[illegible]
येत्।
[illegible]॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥
[illegible], पुं, ([illegible]।) राक्षसः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥ ([illegible]
[illegible] ३। ३३३। १८।
"[illegible]
[illegible]॥"
[illegible]
[illegible]

राख, ऋ शोषालमर्थयोः। इ॰,
(भ्वा॰-पर॰-अक॰-सक॰-सेट्।
[illegible]
निवारणञ्च। ऋ, अरराखत्।
राखः॥
रागः, पुं, (रञ्जनमिति। रञ्ज +
भावे करणे वा घञ्। "घञि च भावक-
रणयोः।" ६। ४। २७। इति [illegible]
मात्सर्य्यम्। लोहितादिः। (
२। ३०।
"रागेण बालारुणकोमलेन
चूतप्रवालोष्ठमलञ्चकार।"
क्लेशादिः। अनुरागः। (
प्रथाम्। २७०।
"तावन्मेव हिमः [illegible]
[illegible]
कथं इव कामिनी[illegible]
गान्धारादिः। नृपः। इति मेदिनी
सर्गः। इति शब्दरत्नावली।
(यथा, कुमारे। ४। १६।
"तमिमं कुरु दक्षिणेतरं
चरणं निर्मितरागमेहि मे।"
रक्तिमन्विद्। रञ्जनम्। [illegible]
माला। प्रीतिः। यथा,—
"वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते"
इति भगवद्गीतायां [illegible]
तस्य लक्षणं यथा,—
"सुखमयाधिकं चित्ते सुखमेव [illegible]
यन्तु प्रत्ययोत्कर्षात् [illegible]
[illegible]
(अभिमतविषयाभिलाषः।
गतः। यथा,—
"अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः
क्लेशाः। रागोऽभिमतविषयाभिलाषः [illegible]
[illegible]
"सुखानुशयी रागः।" इति [illegible]
[illegible] यथा। भरतमते
च रागः षड्विधः। तेषां [illegible]
भैरवः १ कौशिकः २ हिन्दोलः [illegible]
श्रीरागः ५ मेघः ६।
तेषां पञ्च रागिण्यः। [illegible]
प्रत्येकमेतेषां षट् रागिण्यः। [illegible]
अष्टौ पुत्राः। [illegible]
सोमेश्वरमते षड्रागा [illegible]
वसन्तः २ पञ्चमः ३ भैरवः ४ [illegible]
नारायणः ६। इति
[illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

...तथापि द्वाय एव तु हयरी ।
...न्ति ते रागाः सर्व्वे सन्तीति निश्चितम् ।
...रन: पूर्व्वे पश्चिमे दक्षिणे तथा ।
...न्ते ये देशास्तत्सामीप्यं प्रचारता ।”
... । अङ्गवङ्गकलिङ्गगौडमगधमृजिनद्राविड़-
पत्तनगौडाङ्गगौवीरकीरकाश्मीरगाभी-
...सिन्धुपालन्धरमगमरुधनिषधमत्यदी-
...इयमालवजानवमरुरपचोलोक्तकु-
...लघरिडेनवेरल-कोशलमगियालमल्ल-
...ललयानकिल्लागगुज्जरातगुज्जरकालञ्जर-
...बलोक्तावन्तिदिकाचोमापालखौराष्ट्र-
...यदरममाकीकगवधन्यकामरूपघरिगर्भ-
...र्मेटवाटकीकटदेवेन्द्रनटग्रननाटभोटक-
...घाटकर्णाटकुन्तिकावन्तिककनकाल-
...भोजकाम्बोजतोणतुखारविदारयली-
...मगेषविदेहगान्धेकचचरीकत्रिगर्तान-
...शेषु रागाः प्रचरन्तीति ।
...श्रवणमात्रेण रज्जन्ते सकलाः प्रजाः ।
...रञ्जनाद्वितोस्तेन राग इति स्मृतः ॥”* ॥
...रागाः ।
...मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसंज्ञितः ।
...श्च ततः पश्चाद्वसन्तस्तदनन्तरम् ॥
...लश्चाथ कर्णाट एते रागाः षडेव तु ॥६॥
...प्रधानिन्यो तत्र क्रमशः कथिता मया ॥
...मालश्री चैव रामकिरी च सिन्धुड़ा ।
...वरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥६
...ली च पुरवी कानड़ा माधवी तथा ।
...केदारिका चापि मल्लारदयिता इमाः ॥६
...री शुभगा चैव गौरी कौमारिका तथा ।
...रारी च वैरागी श्रीरागस्य प्रिया इमाः ॥६
...च पञ्चमी चैव ललिता पटमञ्जरी ।
...री च विभाषा च वसन्तस्य प्रिया इमाः ॥६
...री दीपिका चैव देशकारी च पाहिड़ा ।
...ड़ी मोरहाटी च हिन्दोलस्य प्रिया इमाः ॥६॥
...का चाथ भूपाली रामकेली गड़ा तथा ।
...रा चापि कल्याणी कर्णाटस्य प्रिया इमाः ॥६॥३६॥* ॥

अथ कालनियमः ।

...भाषा ललिता चैव कामोदा पटमञ्जरी ।
...कौरी रामकेली वेलोयारी च गुर्ज्जरी ॥
...रारी च शुभगा पञ्चमी च गड़ा तुड़ी ।
...वी चाथ कौमारी रागिण्यो दश पञ्च च ।
...ः पूर्व्वाह्णकाले तु गीयन्ते गायनोत्तमैः ॥
...ड़ी मायूरी कोड़ा वैरागी चाथ धानश्री ।
...वली मोरहाटी सहिता रागयोषितः ।
... मध्याह्नकाले तु यथा भारतभाषितम् ॥
...रारी दीपिका चैव कल्याणी पुरवी तथा ।
...ड़ा मारवी चैव गौरी केदारपाहिड़ा ॥
...री मालश्री नाटी भूपाली सिन्धुड़ा तथा ।
...राह्णे ताश्च रागिण्यः प्रगायन्ति चतुर्द्दश ॥
...या वस्तुभूयाढ्या रागास्ते मालवादयः ।
प्रदोषे चापराह्णे च रजन्यां गानगोचराः ॥
दशदण्डात् परं रात्रौ सर्व्वेषां गानमीरितम् ।
मेघमल्लाररागस्य गानं वर्षासु सर्व्वदा ॥
श्रीपञ्चम्यां समारभ्य यावत् शयनोत्सवं हरेः ।
तावद्वसन्तरागस्य गानमुक्तं मनीषिभिः ॥
शक्रोत्थानं समारभ्य यावद्दुर्गामहोत्सवम् ।
गीयते नट्टपैर्नित्यं मालश्री सा मनोहरा ॥
सर्व्वेषामिह रागाणां रागिणीनाञ्च सर्व्वशः ।
रङ्गभूमौ नृपाज्ञायां कालदोषो न विद्यते ॥
रागचालापवेदाद्यैः तत्तत्कालस्तदनन्तरम् ।
नाट्यपद्धौ प्रगालस्था नृपाज्ञायां न दूषणम् ॥
रागाः षड्च रागिण्यः षट्त्रिंशच्चारु-
विग्रहाः ।
ध्यानतः प्रवक्ष्यदनात् प्रज्ञायं समुपाश्रते ।”* ॥
अथ ध्यानम् ।

“नितम्बिनीचुम्बितवक्त्रपद्मः
शुकद्युतिः कुण्डलवान् प्रमत्तः ।
सङ्गीतशालां प्रविशन् प्रदोषे
मालाधरो मालवरागराजः ॥ १ ॥
नीलोत्पलं कर्णयुगे वहन्ती
श्यामा सुकेशी च सुमध्यभागा ।
ईषत्सहासा मुखरम्यपद्मा
सा धानश्री पद्मसुचारुनेत्रा ॥ १ ॥
करे धृता चामुजयुग्मरम्या
हंसाननञ्चाप विलोकयन्ती ।
कण्ठस्फुरन्मौक्तिकरत्नहारा
सा मालश्री संकथिता विचित्रा ॥ २ ॥
प्रतप्तचामीकरचारुवक्त्रा
कर्णावतंसं कमलं वहन्ती ।
पुष्पं धनुः पुष्पशरैर्दधाना
चन्द्रानना रामकिरी प्रदिष्टा ॥३॥
महेन्द्रनीलद्युतिरम्बुजाक्षी
प्रवादयन्ती कपिलाश्रयन्तम् ।
विचित्ररत्नाभरणा सुकेशी
सा सिन्धुड़ा कान्तसमीपसंस्था ॥४॥
जवाप्रसूनद्युतिबिम्बवक्त्रा
सकञ्चपद्मं करयोर्दधाना ।
चौर्मांशुकाच्छादितगात्रयष्टि-
राशावरी रङ्गकिला विदग्धा ॥५॥
सरोवरस्था स्फटिकस्य मन्दिरे
सरोरुहैः शङ्करमर्च्चयन्ती ।
तालप्रयोगप्रतिरङ्गगीते-
गौरीतनुर्भैरविका सतीयम् ।”६॥* ॥

अथ मल्लारः ।

“विहारशीलोऽतिसुकान्तदेहः
कान्ताप्रियो धार्म्मिकशीलयुक्तः ।
कामातुरः पिङ्गलनेत्रयुग्मो
मल्लाररागः प्रियकृत् सुवेशः ॥१॥
सङ्गीतिलोतुङ्गलतानिकुञ्जे
कृतस्थितिः कान्तसमागमाय ।
वेलावती चम्पकमालिनी सा
दाला विचित्राभरणा नियुक्ता ॥१॥
रहःसु कान्तप्रियमागमत्तं
रम्यं वहन्ती कुचकुम्भयुग्मे ।
दूर्व्वादलश्यामतनुः सकामा
पुरानने: सा पुरवी नियुक्ता ॥२॥
अशोकवृक्षस्य तले नियुक्ता
वियोगिनी चाम्रकलापिताङ्गी ।
विभूषिताङ्गी कटिलेव बाला
सा कानड़ा हैमलतेव तन्वी ॥३॥
मंगृह्य मंगृह्य गले दधाना
प्रसूनमाला दयितेन बाला ।
गौरी स्वकान्ताननचुम्बितास्या
सा सुन्दरी माधविका नियुक्ता ॥४॥
सुकच्छपीं वादयति स्वभर्त्तुः
गानार्थमभ्यस्यति सम्मुखेन ।
सदैव ताला विहिता च माला
कोड़ा कला तानवती मता सा ॥५॥
स्वाला समुत्तीर्यवती सुदेहा
केशप्रतिम्यन्दितवारिबिन्दुः ।
निष्पीड़यन्ती तिमिरांशुकान्तं
केदारिका रक्तपयोधरश्रीः ।”६॥* ॥
अथ श्रीरागः ।

“लीलावतारेण वनान्तराणि
चिन्वन् प्रसूनानि वधूसहायः ।
विलासवेशो द्युतिदिव्यमूर्त्तिः
श्रीराग एव प्रथितः पृथिव्याम् ॥१॥
सन्ध्यासकाले गृहमध्यदेशे
प्रवादयन्ती द्व पिनाकयन्त्रम् ।
धाराधराधातुविचित्रिताङ्गी
गान्धारिका गन्धसरं निधत्ते ॥ १ ॥
रसनया सुविचारकौतुकं
विदधती कविकोविदकौतुकम् ।
शुकविलाप्तनभावनतत्परा
भगवती सुभगा समुदाहृता ॥२॥
पुष्पोद्याने साहमालीकलापैः
क्रीड़न्त्येवं कोकिलाकाकलीषु ।
रामा श्यामा सद्गुणाश्च सीमा
गौरी गौरी गौरवालोकदिष्टा ॥३॥
अट्टालिकायां स्फुटकौमुदीभिः
प्रकाशितायां रजनीविहारम् ।
अट्टाय कान्तेन समं वसन्ती
कौमारिकां कामकला वहन्ती ॥४॥
गौरीपादाम्भोजमभ्यर्च्चयन्ती
गन्धोद्धृतं गन्धमाल्यं दधाना ।
नानारत्नोपायनैर्भक्तिभावै-
र्वेलोयारी कथ्यते बालिकेयम् ॥५॥
उल्लासयन्ती धम्मिल्ले रहःस्थान् प्रायवन्धुना ।
मालतीकुसुमस्रग्भिर्वैरागी रागिणी स्मृता ।”६

अथ वसन्तः ।

“चूताङ्कुरैरेव कृतावतंसो
विघूर्णमानारुणनेत्रपद्मः ।
पीताम्बरः काञ्चनचारुदेही
वसन्तरागो युवतिप्रियश्च ॥१॥

मुहुर्मुहुर्मालतिमुञ्चीलयुक्ता
मुक्तालताकल्पितहारयष्टिः ।
चूताङ्कुरं पाणियुगे वहन्ती
कलारवाङ्गी मुदितेरितेयम् ॥१॥
संगीतगोष्ठीषु गरिष्ठभावं
समाश्रिता गायनसम्प्रदायैः ।
खर्वाङ्गिनी नूपुरपादपद्मा
सा पञ्चमी पञ्चमवेदवेद्यैः ॥२॥
उरसि कैरवपञ्चस्रजं शुभां
विदधती प्रथमोत्थितचारुवेशम् ।
विलुलितालकवल्लितभाङ्गी
भासुरा ललिता कथिता बुधैः ॥३॥
सखीकलापैः परिहास्यमाना
वियोगिनी कान्तवियोगदेहा ।
पीनस्तनी चैव धरातनुमा
श्यामा सुकेशी पटमञ्जरीयम् ॥४॥
कर्णोत्पललम्बिमधुव्रताक्षी
कर्णोति या मञ्जुलकुन्तलानि ।
कान्तान्तिकं गन्तुमनाः प्रदोषे
सा गुर्ज्जरी वेशकलोचिताङ्गी ॥५॥
आध्यापयन्ती निजशिष्यवृन्दं
सङ्गीतशास्त्राणि विवेचनाभिः ।
मनोहरा हारलताभिरामा
समस्तभाषाकुशला विधिज्ञा ॥"६॥ ॥

अथ हिन्दोलः ।

"छायाभिलाषेण मतङ्गपुत्र्या
उत्थापितस्तत्तनुमालिवृन्दैः ।
उक्तीलसङ्गीतरसैर्विदग्धो
हिन्दोलरागः कथितो रसज्ञैः ॥१॥
मयूरकेकाश्रवणोत्सुकान्ती
मयूरिकाशृङ्खलितं किरन्ती ।
मयूरकान्तीव क्षितिं दधाना
मायूरिका संकथिता गुणज्ञैः ॥१॥
प्रदीपकाले स्वगृहं प्रविष्टा
प्रदीपहस्ताञ्चितगात्रयष्टा ।
धीमन्तसिन्दूरविराजमाना
सुरक्तमाल्या किल दीपिकेयम् ॥२॥
मार्ग सखीभिर्विजने वसन्ती
विचित्रवस्त्रोज्ज्वलितप्रसङ्गा ।
निरीक्ष्यमाणाननदर्पणा या
सा देशकारी कथिता गुणज्ञैः ॥३॥
भर्त्तुर्दधाना चरणारविन्दं
निषेधयन्ती परदेशयानम् ।
प्रकामदाम्पत्यसुखे निमग्ना
सा पाहिड़ा संकथिता कवीन्द्रैः ॥४॥
कर्णे दधाना सुरपुष्पयुग्मं
स्फुरत्सुरश्मोज्ज्वलमोहराङ्गी ।
स्वैरागमा चारुविलोलनेत्रा
वराङ्गनेयं कथिता वराटी ॥५॥
उन्मत्तभावे प्रथमापराधे
मानं पुनः कर्त्तुमनाश्रितेव ।
मञ्जुलभाषाभिरियं वदन्ती
सा मोरहाटी कविभिर्निरुक्ता ॥"६॥

अथ कर्णाटः ।

"कृपाणपाणिर्मृगनाभिलिप्तो
मयूरकण्ठाभिसुकण्ठकान्तिः ।
स्फुरत्प्रिलम्बितरतः प्रयाणः
कर्णाटरागो कथितः पुराणैः ॥१॥
चित्रं नटन्ती भ्रमरप्रमत्तं
संप्रार्थयन्ती नटिनं नगानाम् ।
सुगीतगानेषु मनो दधाना
नटी सुनाटीपरिधानदेहा ॥१॥
स्तनाग्रतः पुष्पलताभिरूढा
चम्पकश्रीर्मर्मगृहं वहन्ती ।
वनानि प्रम्लानतनोति सान्ध्या
भूपालिका सा परिपूर्णरीया ॥२॥
आध्यापयन्ती शुकसारसारीः
श्रीराम रामेति सुपेशलाक्षीः ।
वामकराङ्कस्थितवीणयोष्ठी
श्रीरामकेली कथिता कवीन्द्रैः ॥३॥
विशिष्टवैदग्ध्यवती समस्तान्
कलाविलासान् विनोदयन्ती ।
दृप्तोन्नतमा परिपूर्णदेहा
वड़ा प्रलम्बस्तनभारनम्रा ॥४॥
भर्त्तुः समं माधवि सञ्चरन्ती
पयोविहारेण सरोवराणि ।
विचिन्वती सौरभमोदमाना
कामोदरागिण्युदिता गुणज्ञैः ॥५॥
आधृता नटकृत्यपरिश्रमेण
बाला लीलाभिः सुदती शतारता ।
नटीनां कल्याणी कलयति मनाक्ती
एवमस्थानं सुखरिता किङ्किणीकलापम् ॥"६॥

अथ रागरागिणीनां भावनिरूपणम् ।

"मालवः श्रीश्च हिन्दोलो मल्लारस्तदनन्तरम् ।
गायन्ति गायका धीर सानन्दैन चतुष्टयम् ॥
वसन्तो रागः कर्णाटो द्वौ पौरौ भवतः क्रमात् ॥
धानसी मालसी चैव भैरवी माधवी तथा ।
सुभगा पञ्चमी नाटी वेलोयारी च गुर्ज्जरी ॥
कामोदा चापि कल्याणी कोड़ा केदारिका
तुड़ी ।
कौमारी मायूरी चैव देशकारी च सिन्धुड़ा ॥
रामकेली च भूपाली रागिण्यश्चेति विंशतिः ।
आनन्दाया इति प्रोक्ता गीयन्ते गानकोविदैः ॥
पुरवी कानड़ा गौरी रामकिरी च दीपिका ।
आशावरी विभाषा च वड़ारी च गड़ा तथा ।
एताश्च नव रागिण्यो वीराणि गानसत्तमम् ॥
वेलावली च गान्धारी ललिता पटमञ्जरी ।
वैराटी रागिणी चापि मोरहाटी च पाहिड़ा ।
करुणाश्रा विजानीयात् सर्व्वेता रागयोषितः ॥
रागेषु रसभावेन षट्‌त्रिंशद्रागिणीषु च ।
करुणानन्दवीरेषु गायनार्थं मतत्रयम् ॥"
इति संगीतदामोदरे शिवनारदसंवादे १ । २
अध्यायौ । (तथा च संगीतदर्पणे ।

अथ रागाणामुत्पत्तिः ...
"(प्रा)गादि ...
... अथ रागाः ...

... श्रीरागो ...
... भैरवेण ...

... रागो ...
... ...
अथ रागिण्यः ।
"मधुमाधवी ...

वेलावली ...
धनाश्रीमालवश्रीश्च ...
देशकारी भैरवञ्च ...
इमे रागाः प्रतीयन्ते ...
गुर्ज्जरी कौशिकश्चैव ...
देशा गुणकिरी चैव भैरवी ...
कौराटी च तथा ज्ञेया ...
वैराटी तोड़िका चैव ...
गान्धारी कामरूपी च तथा ...
मधुरामगणी ...
श्रीरागो ...
नट्टकल्याणसंज्ञश्च आड़ाना...
सर्व्वे नाटाश्च केदारी कर्णाट...
बड़हंसी मल्हारी च ...
अमी रागाश्च विज्ञेया ...
यथोक्तकाले एवैते गेयाः ...
रागाश्रया सदा गेया न तु ...
...

अथ ऋतवः ।
"श्रीरागो रागिणीयुक्तः शिशिरे ...

वसन्तः ससहायस्तु वसन्ते ...
भैरवः ससहायस्तु ऋतौ ग्रीष्मे ...
पञ्चमस्तु तथा गेयो रागिण्या ...
मेघरागो रागिणीभिर्युक्तो ...
नट्टनारायणो रागो रागिण्या ...
यथेच्छया वा गातव्याः सर्व्वर्त्तु...
इति रागाणां ऋतुनिर्णयः । ...
मतम् । * ।)

रागचूर्णः, पुं, कामदेवः । ...
मेदिनी । णे, १०६ । पञ्चचूर्ण...
रत्नावली । आधारः । इति ...

रागच्छदः, पुं, (रागेण छदः ।)
इति शब्दरत्नावली । रागोत्पादक...

रागदः, पुं, (रागं, ददातीति । ...
लैरखोत्थुपः । इति राजनिर्घण्टः । ...
त्रि ।

रागदालिः, पुं, (रागदा रागप्रदा ...
येन ।) मसूरः । इति राजनिर्घण्टः ।
मस्य मसूरशब्दे विज्ञेयम् ।)

, पुं, (रागविशिष्टं रक्तवर्णं पुष्पं यस्य ।)
। रक्ताम्लानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
, स्त्री, (रागयुक्तं पुष्पं यस्याः । ङीप् ।)
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य
ब्दे ज्ञातव्याः ॥)
:, पुं, (रागयुक्तो रक्तवर्णः प्रसवः पुष्पं
।) बन्धूकः । रक्ताम्लानः । इति राज-
ण्टः ॥
[न्] पुं, (रागेण युज्यते इति । युज्+
) माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः । क्वचि-
पुस्तके रागदृक् इति पाठोऽपि विद्यते ॥
:, पुं, (रागो रज्जुरिव यस्य । नायकयोः
रानुरागबन्धकत्वात्तथात्वम् ।) कामदेवः ।
शब्दरत्नावली ॥
, स्त्री, (रागस्य जनिका लतेव ।) काम-
ली । इति जटाधरः ॥
:, पुं, (रागस्य वृन्त इव ।) कामदेवः ।
शब्दमाला ॥
ाषः, पुं, दाड़िमद्राक्षायुक्तसुद्गयूषः । अस्य
: । रुचिकारित्वम् । लघुपाकित्वम् । वात-
कफाविरोधित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
या, सुश्रुते । १ । ४६ अध्याये कृतान्नवर्गे ।
य: पक्वतमश्चापि मुद्गयूषः कृताकृतः ।
दाड़िमद्राक्षायुक्तः स्याद्रागषाड़वः ।
च्यो लघुपाकश्च दोषाणामविरोधकृत् ॥"
स्य गुणाः ।
वो ह्रस्वा हृद्याः स्वाद्वा रोचनदीपनाः ।
ामच्छाश्रमच्छर्द्दिघ्ना रागषाड़वाः ॥"
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
ं, क्ली, (रागयुक्तं रक्तवर्णं सूत्रम् ।) तुला-
म् । पट्टसूत्रम् । इति मेदिनी । रे, २८४ ॥
ी, स्त्री, (रागविशिष्टमङ्गं यस्याः । ङीप् ।)
ष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
ा, स्त्री, (रागेण आढ्या ।) मञ्जिष्ठा ।
राजनिर्घण्टः ॥
:, त्रि, आर्द्रा रक्ता रागविशिष्टः । यथा,
ार्द्रा बभवती रक्ता यो हन्ति पिशुनो जनः ।
पीपायोऽपि रागार्द्रमौ राक्षसु रावहि ॥"
इति शब्दमाला ।
षि:, पुं, (रागेषु विषयाभिलाषेषु अद्वि-
।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
णी, स्त्री, (रागोऽस्त्यस्या इति । राग+
नि: । ङीप् ।) विदग्धा नारी । इति जटा-
ः ॥ मेनकाया ज्येष्ठकन्या । यथा,—
रागिणी नाम संजाता ज्येष्ठा मेनासुता शुभे ।
ाही बहुबाणी पीतकुचवल्कला ॥"
इति वामनपुराणे ५८ अध्यायः ॥
ागिणीणी बल्ली । इति पुराणम् । षट्-
ाणाणां पत्नी । इति वचात्मुकः । ता तु
पूर्वमुदे भरतमते च त्रिंशत्सङ्ख्याः । सोमे-
मते कल्लिनाथमते च षट्त्रिंशत्सङ्ख्याः ।
ाणां विवरणं रागशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रागी, [न्] त्रि, (रञ्ज+"संपृचानुरुधेति ।" ३ । २ । १४२ । इति तच्छीलादिषु घिनुन् । यद्वा, रागोऽस्यास्तीति । राग+इनिः ।) अनुरक्तः । (यथा, मार्कण्डेये । २१ । ४१ ।
"त्वय्यस्या हृदयं रागि भर्त्ता चान्यो भविष्यति ।
यावज्जीवमतो दुःखं सुरभ्या नान्यथा वचः ॥")
कामुकः । इति विश्वः ॥ रक्ता । इति मेदिनी ॥
(विषयानुरागयुक्तः । स च द्विविधः । यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ३७—३८ । ४१ ।
"द्विविधं सर्व्वलोकेषु सर्व्वत्र द्विविधो जनः ।
रागी चैव विरागी च तयोश्चित्तं द्विधा पुनः ॥
विरागी त्रिविधः कामं ज्ञातोऽज्ञातश्च मध्यमः ।
रागी च द्विविधः प्रोक्तो मूर्खश्च चतुरस्तथा ॥"
"रागो यस्यास्ति संसारे स रागीत्युच्यते ध्रुवम् ।
दुःखं बहुविधं तस्य सुखञ्च विविधं पुनः ॥"
रक्तवर्णविशिष्टः । यथा, कथासरित्सागरे । २१ । ६ ।
"ईर्ष्याकषायभावेऽपि भङ्गुरभ्रुणि रागिणि ।
न सुखे तत्तयो राज्ञोऽन्तर्हिष्टप्रियाययोः ॥")
पुं, तृणधान्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । श्यामकः २ बहुपत्रकशिशः ३ गुच्छकशिशः ४ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । शीतत्वम् । पित्तासनाशित्वम् । बल्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

राघ, ऋ ङ शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ; अरराघत् । ङ, राघते । शक्तिः सामर्थ्यम् । इति दुर्गादासः ॥

राघवः, पुं, (रघोरपत्यमिति । रघु+अण् ।) रामचन्द्रः । (यथा, रघुः । १२ । ३२ ।
"रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा ।
अभिपेदे निदाघार्त्ता व्यालीव मलयद्रुमम् ॥"
अजः । यथा, रघुः । ८ । १६ ।
"यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ
ददृशाते रघुराघवौ जनैः ॥"
दशरथः । यथा, रामायणे । २ । ६४ । १ ।
"वधमप्रतिरूपं तु महर्षेस्तस्य राघवः ।
विलपन्नेव धर्म्मात्मा कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥"
रघुवंशीयमात्रम् । यथा, तत्रैव । २ । ६४ । २५ ।
"अपि त्वद्य कुलं न स्यादराधयायां कुतो भवान् ॥")
समुद्र-मत्स्यविशेषः । इति मेदिनी । वे, ३८ । (यथा, कहले प्रथमपादे दुर्गसिंहः ।
"अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तृतः ।
तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघवः ॥")

राघवपाण्डवीयं, क्ली, (राघवस्य रामस्य चरितान्वितं पाण्डवीयम् ।) रामायणम् । यथा,—
"कविनामपुराणानि राघवपाण्डवभारतम् ।
समासिद्धान्तमध्ये च अस्ति नास्ति कुमारि ते ॥"
इति भविष्यपुराणे रामजन्मप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥

राघवः, पुं, हस्तकच्छपः । इति शब्दार्णवः ॥

राङ्कवं, क्ली, (रङ्कौ भवम् । रङ्कु+"रङ्कोरमनुष्येऽण् च ।" ४ । २ । १०० । इति अण् ।) मृगलोमजातवस्त्रादि । तत्पर्य्यायः । मृगरोमजम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १११ ॥ रङ्कुर्मृगभेदः तस्य जातार्थे अण् । यद्यपि मृगा इति रूढ्या मेषादिलोमजमपि कम्बलादि राङ्कवम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५० । २३ ।
"कौशिकं राङ्कवञ्चैव पट्टजं कीटजन्तथा ॥"
पुं, गौः । इति काशिका ॥ राङ्कवास्तृतं, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ४४ । २६ ।
"क्रौञ्चपारावतनिभैर्व्वदनैराङ्कवैरपि ॥")

राङ्गणं, क्ली, पुष्पविशेषः । रङ्गन् इति भाषा । अस्य गुणः । रक्तपित्तनाशित्वम् । इति द्रव्यगुणः ॥

राज, ऋ ञ ष दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-उभ०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराजत् । ञ, राजति राजते । ष, रेजतुः । इति दुर्गादासः ॥

राजकं, क्ली, (राज्ञां समूहः । राजन्+"गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजेति ।" ४।२।३९ । इति वुञ् ।) नृपसमूहः । इत्यमरः । २ । ८ । ३ ॥ यथा, मार्कण्डेये । १०९ । ६ ।
"हृष्टपुष्टमतीवासीत् तस्मिन् राजन्यशेषतः ।
राजकं सकलं चोर्व्वी पौरजानपदो जनः ॥"
राजन्+स्वार्थे कन् ।) राजनि, पुं । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । २४ । ६ ।
"तवाङ्गं तिलशः कृत्वा स्वभ्यो दास्यामि राजक ॥"
राज्+ण्वुल् ।) दीप्तिकारके, त्रि ॥

राजकदम्बः, पुं, (कदम्बानां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) कदम्बविशेषः । यथा,—
"कादम्बर्य्यः प्राहषेण्यो नीपो धूलीकदम्बकः ।
कदम्बप्रियको राजकदम्बोऽस्त्यपरोऽपि कः ॥"
इति जटाधरः ॥

राजकन्या, स्त्री, (राज्ञः कन्येव ।) केविकापुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ नृपसुता च ॥ (यथा, भागवते । ९ । ४ । २३ ।
"वृतः स राजकन्याभिरेकः पञ्चाशता वरः ॥")

राजकर्कटी, स्त्री, चीनाकर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजकशेरुः, पुं, (कशेरूणां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) भद्रमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजकीयः, त्रि, (राज्ञ इदम् । राजन्+"राज्ञः कच ।" ४ । २ । १४० । इति छः ककारश्चान्तादेशः ।) राजसम्बन्धी । राजस्वत्वार्थं स्वर्णं छीयप्रत्ययेन सिद्धः । (यथा, कथासरित्सागरे । ५६ । २२८ ।
"तत्सर्व्वं राज्ञी च राजकीयं भरो दधौ ॥")

राजकुमारः, पुं, (राज्ञः कुमारः ।) राजपुत्रः । तत्र पर्य्यायोऽपि यथा,—
"कुमारे युवराजश्चैवापत्यदुर्योधनः ।

...द्यायी स्वरली राजभक्तिः शुभगताद्दयः ॥"
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवकः ॥

[राज]कुष्माण्डः, पु, वार्त्ताकी । इति जटा-धरः ॥

[राज]कोषातकी, स्त्री, (राजप्रिया कोषातकी ।) शाकविशेषः । घिया तोरइ इति हिन्दी-भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । हस्तिपर्णिका २ पीत-पुष्पिका ३ धामार्गवः ४ केशफला ५ महाजाली ६ सुपीतकः ७ । अस्या गुणाः । शीतत्वम् । ज्वरघ्नत्वम् । कफवातहरत्वञ्च । इति मदनविनोदः ॥

[राज]खर्ज्जूरी, स्त्री, (राजप्रिया खर्ज्जूरी ।) श्रेष्ठखर्ज्जूरी । पिण्डखर्ज्जूरिका । तत्पर्य्यायः । राजपिण्डा २ नृपपिण्डा ३ । अस्या गुणाः । शैत्यत्वम् । स्वादु हिमत्वम् । गुरुत्वम् । पित्त-दाहार्त्तिश्वासभ्रमनाशित्वम् । वीर्य्यवृद्धिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

[रा]जगामि, [न्] त्रि, (राजानं गच्छतीति । गम् + णिनिः ।) राजसम्बन्धि । यथा,—
"अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥"
इति मानवे ११ अध्यायः ॥
"राजनि वा स्तेनादीनां परेषां मरणफलदोषा-भिधानम् ।" इति कुल्लूकभट्टः ॥ अपि च ।
"अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे मातृगामि तदभावे भ्रातृगामि तदभावे भ्रातृपुत्त्रगामि तदभावे सकुल्यगामि तदभावे बन्धुगामि तद-भावे शिष्यगामि तदभावे सहाध्यायिगामि तदभावे ब्राह्मणधनवर्ज्जं राजगामि ।" इति दायभागधृतविष्णुवचनम् ॥

राजगिरिः, पुं, शाकभेदः । तत्पर्य्यायः । राजाद्रिः २ राजशाकिनी ३ राजशाकनिका ४ । अस्य गुणाः । रुच्यत्वम् । पित्तनाशित्वम् । शीतल-त्वम् । मूलस्य तु अतिशीतलत्वम् । अतिरुच्य-त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मगधदेशस्थः पर्व्वतविशेषश्च ।)

राजग्रीवः, पुं, (राजते इति । राज् + अच् । राजा दीप्तिशालिनी ग्रीवा यस्य ।) मत्स्य-विशेषः । पलुइ इति भाषा । यथा,—
"वलकी स्यात्तिनपत्री राजग्रीवो महामदः ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजघः, त्रि, तीक्ष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (राजानं हन्तीति । हन् + "राजघ उप-संख्यानम् ।" ३ । २ । ५५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या कप्रत्ययेन साधु ।) राजहन्ता । यथा,—
"अमन्दस्मारिपुराजवीन्महे-
र्मिलन्नतापैर्नवयं ज्वलद्वपुः ।
प्रदक्षिणीकृत्य जयाय सृष्टया
रराज नीराजनया स राजघः ॥"
इति नैषधे । १ । १० ॥

राजचिह्नकं, क्ली, उपस्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चिह्नानां ध्वजोर्द्धुविमानकानां राजा इति सुप्-सुपा चिह्नम् ॥

राजजम्बूः, स्त्री, (जम्बूनां राजा । राजदन्ता-दित्वात् परनिपातः ।) पिण्डखर्ज्जूरम् । इति मेदिनी ॥ महाजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजजक्ष्मा [न्] पुं, क्षयरोगः । "यच्चाते पूज्यते रोगराजत्वात् यक्ष्मा यक्ष क ड महि अन्तः-स्थादिः श्वासोमिति सन् चवर्गाद्धतीयादिरित्येके तदा जक्ष भक्षहसनयोरित्यस्य रूपं राजयक्ष्म-शब्दोऽप्यत्र ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य विवरणन्तु राजयक्ष्मशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

राजतं, त्रि, (रजतस्य विकारः । रजत + "प्राणि-रजतादिभ्योऽञ् ।" ४ । ३ । १५४ । इति अञ् ।) रजतनिर्मितम् । यथा,—
"सौवर्णं राजतं ताम्रं पित्र्यं पात्रमुच्यते ।
रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव वा ॥"
इति मात्स्ये १७ अध्यायः ॥
रजतं, क्ली । (यथा, गो॰ रामायणे । ६ । ४८ । १ ।
"तं तु सीता मृगं दृष्ट्वा वने काञ्चनसप्रभम् ।
हेमराजतचित्राभ्यां पार्श्वाभ्यां समलङ्कृतम् ॥")

राजतरुः, पुं, (तरूणां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) कर्णिकारवृक्षः । आरग्वधः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । ६ । ५० ।
"मुस्तादिराजतरुवर्गदशाङ्गसिद्धैः
क्वाथैर्जयेन्मधुयुतैर्विविधैश्च लेहैः ॥")

राजतरुणी, स्त्री, (राज्ञस्तरुणीव । सौन्दर्य्याति-शयवत्त्वात् ।) पुष्पविशेषः । तत्पर्य्यायः । महासहा २ वर्णपुष्पः ३ अम्लानः ४ अम्लातकः ५ सुपुष्पः ६ सुवर्णपुष्पः ७ । अस्या गुणाः । कषायत्वम् । कफकारित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । हर्षदत्वम् । हृद्यत्वम् । सुरभित्वम् । सुखप्रलभ-त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजता, स्त्री, राजत्वम् । राज्ञो भाव इत्यर्थे राजन् शब्दात् तल्प्रत्ययेन सिद्धा ॥ (यथा, कथासरि-त्सागरे । ३६ । ९८ ।
"तेन मत्तामसुधन्वीमपि तुङ्गा स तां ययौ ।
रत्नकूटं स्वकार्य्यार्थं निर्व्याजा हि राजता ॥")

राजतालः, पुं, (राजस्ताल इव ।) गुवाकवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

राजतिमिशः, पु, सुखाशः । इति हारावली । १८१ ॥

राजत्वं, क्ली, राजता । राज्ञो भाव इत्यर्थे राजन् शब्दात् त्वप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, कथा-सरित्सागरे । २० । १९१ ।
"अथ राजत्वमियुक्तो स राजा निषिषेध तत् ॥")

राजदण्डः, पुं, (राज्ञो दण्डः ।) राजशासनम् । यथा,—
"अनेकाद्धवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य च ।
चरेद्गुरुः सुहृद्वापि प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥
ततो न्यूनतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।
न चास्य राजदण्डोऽपि प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृताङ्गिरोवचनम् ॥

राजदन्तः, पु, दन्तानां राजा । ("राजदन्तादिषु परम् ।" २ । २ । ३१ । इति परनिपातः ।) उपरिश्रेणीस्थमध्यवर्त्तिदन्तद्वयम् । यथा,—
"राजदन्तौ तु मध्यस्थावुपरिश्रेणिकौ द्वि..."
इति हेमचन्द्रः ॥

राजदेशीयः, पुं, (ईषदूनो राजा । ...
"ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ।" ...
इति देशीयर् ।) राजदेश्यः । राजक... इति व्याकरणम् ॥

राजधत्तूरकः, पुं, (धत्तूरकाणां राजा । राज-दन्तादित्वात् परनिपातः ।) हेमधुस्तूरः ॥ ... इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य पर्य्यायः ... धुस्तूरशब्दे द्रष्टव्यः ॥

राजधर्म्मः, पुं, (राज्ञो धर्म्मः ।) राज्ञः कर्म्म । यथा,—
"राजधर्म्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेत् ।
सम्भवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥
ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।
सर्व्वस्यास्य यथान्यायं कर्त्तव्यं परिरक्षणम् ॥
अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्व्वतो ...
रक्षार्थमस्य सर्व्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः ॥
इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च ।
चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥
यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो ...
तस्मादभिभवत्येष सर्व्वभूतानि तेजसा ॥
तपत्यादित्यवच्चैष चक्षूंषि च मनांसि च ।
न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः ...
स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥
बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥
एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसञ्चयम् ॥
कार्य्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिञ्च देशकालौ च ...
कुरुते धर्म्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥
यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।
मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्व्वतेजोमयो हि सः ॥
तं यस्तु द्वेष्टि संमोहात् स विनश्यत्यसंशयम् ...
तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥
तस्माद्धर्म्मं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः ।
अनिष्टञ्चाप्यनिष्टेषु तं धर्म्मं न विचालयेत् ॥
तस्यार्थे सर्व्वभूतानां गोप्तारं धर्म्ममात्मजम् ।
ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत् पूर्व्वमीश्वरः ॥
तस्य सर्व्वाणि भूतानि ...
भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्म्मान्न चलन्ति च ...
तं देशकालौ शक्तिञ्च विद्याञ्चावेक्ष्य तत्त्वतः ।
यथार्हतः संप्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्त्तिषु ॥
स राजा पुरुषो दण्डः स ...
चतुर्णामाश्रमाणाञ्च धर्म्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ...
दण्डः शास्ति प्रजाः सर्व्वा दण्ड एवाभिरक्षति ...
दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्म्मं विदुर्बुधाः ॥
समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्व्वा रञ्जयति प्रजाः ...
असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्व्वतः ॥
यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः ।
शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्ब्बलान् ...

…कः पुरोडाशं श्वा च लिह्याद्धविस्तथा ।
…[illegible] प्रवर्त्तेताधरोत्तरम् ॥
…जितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
…हि भयात् सर्व्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥
…रक्षांसि पतगोरगाः ।
…भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः ॥
…र्व्ववर्णाश्च भिद्येरन् सर्व्वसेतवः ।
…कप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् ॥
…ामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
…त्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति ॥
…ः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।
…कारिणं प्राज्ञं धर्म्मकामार्थकोविदम् ॥
…ा प्रणयन् सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते ।
…ा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ॥
…हि सुमहत्तेजो दुर्द्धरश्चाकृतात्मभिः ।
…द्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम् ॥
…दुर्गञ्च राष्ट्रञ्च लोकञ्च सचराचरम् ।
…रिक्षगतांश्चैव मुनीन् देवांश्च पीडयेत् ॥
…हायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।
…शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥
…ना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा ।
…णेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥
…राष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्भृशदण्डश्च शत्रुषु ।
…त्स्वजिह्मः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥
…वृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः ।
…स्तीर्य्यते यशो लोके तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥
…तु विपरीतस्य नृपतेरजितात्मनः ।
…क्षिप्यते यशो लोके घृतबिन्दुरिवाम्भसि ॥
…स्वे धर्म्मे निविष्टानां सर्व्वेषामनुपूर्व्वशः ।
…र्णानामाश्रमाणाञ्च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥
…यद्यत् सभृत्येन कर्त्तव्यं रक्षता प्रजाः ।
…द्वोऽहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ॥
…णान् पर्य्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।
…विद्यवृद्धान् विदुषस्तिष्ठेत्तेषाञ्च शासने ॥
…श्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
…सेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥
…तेभ्योऽधिगच्छेद्विनयं विनीतात्मापि नित्यशः ।
…नीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥
…वोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
…स्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥
…ो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः ।
…ासो यवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥
…स्तु विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् मनुरेव च ।
…रश्च धनैश्वर्य्यं ब्राह्मण्यञ्चैव गाधिजः ॥
…विद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम् ।
…न्वीक्षिकीञ्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः ॥
…न्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
…तेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥
…श कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।
…सनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥
…मजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।
…युज्यतेऽर्थधर्म्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥

मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः ।
तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥
पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् ।
वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥
द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्व्वे कवयो विदुः ।
तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ ॥
पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
एतत् कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥
दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥
सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्व्वत्रैवानुषङ्गिणः ।
पूर्व्वं पूर्व्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान् ॥
व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।
व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्य्यात्यव्यसनी मृतः ॥
मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान् कुलोद्-
गतान् ।
सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्व्वीत परीक्षितान् ॥
अपि यत् सुकरं कर्म्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
विशेषतोऽसहायेन किन्तु राज्यं महोदयम् ॥
तैः सार्द्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्धिविग्रहम् ।
स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥
तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।
समस्तानाञ्च कार्य्येषु विदध्याद्धितमात्मनः ॥
सर्व्वेषान्तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ॥
नित्यं तस्मिन् समाश्वस्तः सर्व्वकार्य्याणि निःक्षि-
पेत् ।
तेन सार्द्धं विनिश्चित्य ततः कर्म्म समारभेत् ॥
अन्यानपि प्रकुर्व्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान् ।
सम्यगर्थसमाहर्त्तॄनमात्यान् सुपरीक्षितान् ॥
निवर्त्तेतास्य यावद्भिरितिकर्त्तव्यता नृभिः ।
तावतोऽतन्द्रितान् दक्षान् प्रकुर्व्वीत विचक्ष-
णान् ॥
तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान् दक्षान् कुलोद्गतान् ।
शुचीनाकरकर्म्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने ॥
दूतञ्चैव प्रकुर्व्वीत सर्व्वशास्त्रविशारदम् ।
इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥
अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् ।
वपुष्मान् वीतभीर्व्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥
अमात्ये दण्ड आयत्तो दण्डे वैनयिकी क्रिया ।
नृपतौ कोषराष्ट्रे च दूते सन्धिविपर्य्ययौ ॥
दूत एव हि सन्धत्ते भिनत्त्येव च संहतान् ।
दूतस्तत् कुरुते कर्म्म भिद्यन्ते येन वा न वा ॥
स विद्यादस्य कृत्येषु निगूढेङ्गितचेष्टितैः ।
आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥
बुद्ध्वा च सर्व्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ।
तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीडयेत् ॥
जाङ्गलं शस्यसम्पन्नमार्य्यप्रायमनाविलम् ।
रम्यमानतसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ॥
धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम् ॥
सर्व्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।

एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥
त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां मृगगर्त्ताश्रयाप्चराः ।
त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः ॥
यथा दुर्गाश्रितानेतान्नोपहिंसन्ति शत्रवः ।
तथारयो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ॥
एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्द्धरः ।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥
तत् स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः ।
ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन च ॥
तस्य मध्ये सुपर्य्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः ।
गुप्तं सर्व्वर्त्तुकं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितम् ॥ ● ॥
तदध्यास्योद्वहेद्भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ।
कुले महति सम्भूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम् ॥
पुरोहितञ्च कुर्व्वीत वृणुयादेव चर्त्विजम् ।
तेऽस्य गृह्याणि कर्म्माणि कुर्य्युर्व्वैतानिकानि च ॥
यजेत राजा क्रतुभिर्व्विविधैराप्तदक्षिणैः ।
धर्म्मार्थञ्चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम् ।
स्याच्चाम्नायपरो लोके वर्त्तेत पितृवन्नृषु ॥
अध्यक्षान् विविधान् कुर्य्यात् तत्र तत्र विप-
श्चितः ।
तेऽस्य सर्व्वाण्यवेक्षेरन् नृणां कार्य्याणि कुर्व्व-
ताम् ॥
आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजको भवेत् ।
नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मोऽभिधीयते ॥
न तं स्तेना न चामित्रा हरन्ति न च नश्यति ।
तस्माद्राज्ञा निधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥
न स्कन्दते न व्यथते न विनश्यति कर्हिचित् ।
वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य मुखे हुतम् ॥
सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥
पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्दधानतयैव च ।
अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावाप्यते फलम् ॥
समोत्तमाधमै राजा त्वाहूतः पालयन् प्रजाः ।
न निवर्त्तेत संग्रामात् क्षात्रं धर्म्ममनुस्मरन् ॥
संग्रामेष्वनिवर्त्तित्वं प्रजानाञ्चैव पालनम् ।
शुश्रूषा ब्राह्मणानाञ्च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥
आहवेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।
युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥
न कूटैरायुधैर्हन्यात् युध्यमानो रणे रिपून् ।
न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥
न च हन्यात् स्थलारूढं न क्लीवं न कृता-
ञ्जलिम् ।
न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ॥
न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् ।
नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥
नायुधव्यसनप्राप्तं नार्त्तं नातिपरीक्षतम् ।
न भीतं न परावृत्तं सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥
यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः ।
भर्त्तुर्यद्दुष्कृतं किञ्चित् तत् सर्व्वं प्रतिपद्यते ॥
यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्ज्जितम् ।
भर्त्ता तत् सर्व्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥ * ॥

रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशून् स्त्रियः।
सर्व्वद्रव्याणि कुप्यञ्च यो यज्जयति तस्य तत्॥
राज्ञश्च दद्युरुद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः।
राज्ञा च सर्व्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्जितम्॥
एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्म्मः सनातनः।
अस्माद्धर्म्मान्न च्यवेत क्षत्त्रियो घ्नन् रणे रिपून्॥
अलब्धञ्चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत् प्रयत्नतः।
रक्षितं वर्द्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत्॥
एतच्चतुर्व्विधं विद्यात् पुरुषार्थप्रयोजनम्।
अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्य्यादतन्द्रितः॥
अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया।
रक्षितं वर्द्धयेद्वृद्ध्या वृद्धं दानेन निःक्षिपेत्॥
नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः।
नित्यं संवृतसंवार्य्यो नित्यं छिद्रानुसार्य्यरेः॥
नित्यमुद्यतदण्डस्य कृत्स्नमुद्विजते जगत्।
तस्मात् सर्व्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत्॥
अमाययैव वर्त्तेत न कथञ्चन मायया।
बुद्ध्येतारिप्रयुक्ताञ्च मायां नित्यं स्वसंवृतः॥
नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु।
गूहेत् कूर्म्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः॥
वकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत्।
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत्॥
एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः।
तानानयेद्वशं सर्व्वान् सामादिभिरुपक्रमैः॥
यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः।
दण्डेनैव प्रसह्यैतांश्छनकैर्व्वशमानयेत्॥
सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः।
सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये॥
यथोद्धरति निर्द्दाता कक्षं धान्यञ्च रक्षति।
तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः॥
मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया।
सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः॥
शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा।
तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्॥
राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत्।
सुसंगृहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते॥
द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम्।
तथा ग्रामशतानाञ्च कुर्य्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम्॥
ग्रामस्याधिपतिं कुर्य्याद्दशग्रामपतिं तथा।
विंशतीशं शतेशञ्च सहस्रपतिमेव च॥
ग्रामे दोषान् समुत्पन्नान् ग्रामिकः शनकैः स्वयम्।
शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिनम्॥
विंशतीशस्तु तत्सर्व्वं शतेशाय निवेदयेत्।
शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम्॥
यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः।
अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात्॥
दशी कुलन्तु भुञ्जीत विंशी पञ्च कुलानि च।
ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम्॥
तेषां ग्राम्याणि कार्य्याणि पृथक् कार्य्याणि चैव हि।
राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः॥
नगरे नगरे चैकं कुर्य्यात् सर्व्वार्थचिन्तकम्।
उच्चैःस्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम्॥
स ताननुपरिक्रामेत् सर्व्वानेव सदा स्वयम्।
तेषां वृत्तं परिणयेत् सम्यग्राष्ट्रेषु तच्चरैः॥
राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः।
भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः॥
ये कार्य्यिकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः।
तेषां सर्व्वस्वमादाय राजा कुर्य्यात् प्रवासनम्॥
राजकर्म्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य च।
प्रत्यहं कल्पयेद्वृत्तिं स्थानकर्म्मानुरूपतः॥
पणो देयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम्।
षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः॥ ● ॥
क्रयविक्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिव्ययम्।
योगक्षेमञ्च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान्॥
यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्म्मणाम्।
तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान्॥
यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्य्योकोवत्सषट्पदाः।
तथाल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः॥
पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः।
धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा॥
आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम्।
गन्धौषधिरसानाञ्च पुष्पमूलफलस्य च॥
पत्रशाकतृणानाञ्च वैदलस्य च चर्म्मणाम्।
मृण्मयानाञ्च भाण्डानां सर्व्वस्याश्ममयस्य च॥
म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करम्।
न च क्षुधास्य संसीदेत् श्रोत्रियो विषये वसन्॥
यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा।
तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति॥
श्रुतवृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्म्यां प्रकल्पयेत्।
संरक्षेत् सर्व्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम्॥
संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्म्ममन्वहम्।
तेनायुर्व्वर्द्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च॥
यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितम्।
व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे पृथग्जनम्॥
कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः।
एकैकं कारयेत् कर्म्म मासि मासि महीपतिः॥
नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषाञ्चातितृष्णया।
उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत्॥
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्य्यं वीक्ष्य महीपतिः।
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति संमतः॥
अमात्यमुख्यं धर्म्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम्।
स्थापयेदासने तस्मिन् खिन्नः कार्य्येक्षणे नृणाम्॥
एवं सर्व्वं विधायेदमिति कर्त्तव्यमात्मनः।
युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः॥
विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्ध्रियन्ते दस्युभिः प्रजाः।
संपश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति॥
क्षत्त्रियस्य परो धर्म्मः प्रजानामेव पालनम्।
निर्द्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्म्मेण युज्यते॥
उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः।
हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत् स शुभां-
सभाम्॥ तत्र स्थितः प्रजाः सर्व्वाः प्रतिनन्द्य
विसर्ज्जयेत्। विसृज्य च प्रजाः सर्व्वा मन्त्रयेत् स-
गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः।
अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः॥
यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः।
स कृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोषहीनोऽपि
पार्थिवः॥
जडमूकान्धबधिरांस्तैर्य्यग्योनान् वयो-
ऽतिगान्। स्त्रीम्लेच्छव्याधितव्यङ्गान् मन्त्रकाले-
भिन्दन्त्यवमता मन्त्रं तैर्य्यग्योनास्तथैव
स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादृतो
मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः
चिन्तयेद्धर्म्मकामार्थान् सार्द्धं तैरेक
परस्परविरुद्धानां तेषाञ्च समुपार्ज्जनम्
कन्यानां सम्प्रदानञ्च कुमाराणाञ्च रक्षणम्
दूतसम्प्रेषणञ्चैव कार्य्यशेषं तथैव
अन्तःपुरप्रचारञ्च प्रणिधीनाञ्च चेष्टितम्
कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म्म पञ्चवर्गञ्च तत्त्व
अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य
मध्यमस्य प्रचारञ्च विजिगीषोश्च चे-
उदासीनप्रचारञ्च शत्रोश्चैव प्रयत्नत॥
एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य सम-
अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशैव।
अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च
प्रत्येकं कथिता ह्येताः संक्षेपेण द्वि
अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च।
अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः पर
तान् सर्व्वानभिसन्दध्यात्
व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन
सन्धिञ्च विग्रहञ्चैव यानमासनमेव च
द्वैधीभावं संश्रयञ्च षड्गुणां
आसनञ्चैव यानञ्च सन्धिं विग्रहमेव
कार्य्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रय
सन्धिन्तु द्विविधं विद्याद्राजा।
उभे यानासने चैव द्विविधः संश्र
समानयानकर्म्मा च विपरीतस्तथै
तदात्वायतिसंयुक्तः सन्धिर्ज्ञेयो
स्वयंकृतश्च कार्य्यार्थमकाले का-
मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्र
एकाकिनश्चात्ययिके कार्य्ये प्राप्ते
संहतस्य च मित्रेण द्विविधं
क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात् पूर्व्व
मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृत
बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः का
द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगु
अर्थसम्पादनार्थञ्च पीड्यमानस्य श
साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्र-
यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमा
तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं

ये तत्काले।
प्रहृष्टा मन्येत सर्व्वास्तु प्रकृतीर्भृशम्।
च्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्व्वीत विग्रहम्॥
मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम्।
विपरीतश्च तदा यायाद्रिपुं प्रति॥
तु स्यात् परिक्षीणो वाहनेन बलेन च।
सीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीन्॥
ारिं यदा राजा सर्व्वथा बलवत्तरम्।
द्विधा बलं कृत्वा साधयेत् कार्य्यमात्मनः॥
परबलानान्तु गमनीयतमो भवेत्।
तु संश्रयेत् क्षिप्रं धार्म्मिकं बलिनं नृपम्॥
हं प्रकृतीनाञ्च कुर्य्याद्योऽरिबलस्य च।
ेवेत तं नित्यं सर्व्वयत्नैर्गुरुं यथा॥
तत्रापि संपश्येत् दोषं संश्रयकारितम्।
मेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत्॥
पायैस्तथा कुर्य्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः।
स्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः॥
ति सर्व्वकार्य्याणां तदात्वञ्च विचारयेत्।
तानाञ्च सर्व्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः॥
त्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः।
ते कार्य्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते॥
नं नाभिसन्दध्युर्मित्रोदासीनशत्रवः।
सर्व्वं संविदध्यादेष सामासिको नयः॥
तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः।
नेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः॥
र्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः।
गुनं वाथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलम्॥
ष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्ध्रुवं जयम्।
यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः॥
ा विधानं मूले तु यात्रिकञ्च यथाविधि।
ास्पदञ्चैव चारान् सम्यग्विधाय च॥
ोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधञ्च बलं स्वकम्।
म्परायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः॥
त्रुसेविनि मित्रे च गूढ़े युक्ततरो भवेत्।
प्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः॥
ड्व्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा।
ाहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुड़ेन वा॥
ञ्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्बलम्।
ेन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम्॥
ापतिबलाध्यक्षौ सर्व्वदिक्षु निवेशयेत्।
तश्च भयमाशङ्केत् प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम्॥
ल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः।
ाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः॥*॥
हतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद्बहून्।
च्या वज्रेण चैवैतान् व्यूहेन व्यूह्य योधयेत्॥
न्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा।
वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्म्मायुधैः स्थले॥
क्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पञ्चालान् शूरसेनजान्।
र्घान् लघूंश्चैव नरानग्रानीकेषु योधयेत्॥
हर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत्।
ष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि॥
परुध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीड़येत्।
दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम्॥
भिन्द्याच्चैव तड़ागानि प्राकारपरिखास्तथा।
समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा॥
उपजप्यानुपजपेद्बुध्येतैव च तत्कृतम्।
युक्ते च दैवे युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः॥
साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक्।
विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचन॥
अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः।
पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्ज्जयेत्॥
त्रयाणामप्युपायानां पूर्व्वोक्तानामसम्भवे।
तथा युध्येत संयत्तो विजयेत रिपून् यथा॥*॥
जित्वा सम्पूजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्म्मिकान्।
प्रदद्यात् परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च॥
सर्व्वेषान्तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम्।
स्थापयेत्तत्र तद्वंश्यं कुर्य्याच्च समयक्रियाम्॥
प्रमाणानि च कुर्व्वीत तेषां धर्म्म्यान् यथोदितान्।
रत्नैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह॥
आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रियकारकम्।
अभीप्सितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते॥
सर्व्वं कर्म्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे।
तयोर्द्दैवमचिन्त्यन्तु मानुषे विद्यते क्रिया॥
सह वापि व्रजेद्युक्तः सन्धिं कृत्वा प्रयत्नतः।
मित्रं हिरण्यं भूमिं वा सम्पश्यंस्त्रिविधं फलम्॥
पार्ष्णिग्राहञ्च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दञ्च मण्डले।
मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात्॥”
आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहस्य नियामको राजा।
“हिरण्यभूमिसम्प्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते।
यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम्॥६॥
धर्म्मज्ञञ्च कृतज्ञञ्च तुष्टप्रकृतिमेव च।
अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघु मित्रं प्रशस्यते॥
प्राज्ञं कुलीनं शूरञ्च दक्षं दातारमेव च।
कृतज्ञं धृतिमन्तञ्च कष्टमाहुररिं बुधाः॥
आर्य्यता पुरुषज्ञानं शौर्य्यं करुणवेदिता।
स्थौललक्ष्यञ्च सततमुदासीनगुणोदयः॥”
स्थौललक्ष्यं बहुप्रदत्वम्।
“क्षेम्यां शस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि।
परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन्॥
आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान् रक्षेद्धनैरपि।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि॥
सह सर्व्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भृशम्।
संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्व्वोपायान् सृजेद्बुधः॥
उपेतारमुपेयञ्च सर्व्वोपायांश्च कृत्स्नशः।
एतत् त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये॥”
उपेतारं आत्मानम्। उपेयं प्राप्यम्॥*॥
“एवं सर्व्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिभिः।
व्यायम्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत्॥
तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्य्यैः परिचारकैः।
सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः॥
विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्व्वद्रव्याणि योजयेत्।
विषघ्नानि च [illegible] नि धारयेत् सदा॥
परीक्षिताः [illegible] नैः।
वेशाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः॥
एवं प्रयत्नं कुर्व्वीत यानशय्यासनाशने।
स्नाने प्रसाधने चैव सर्व्वालङ्कारकेषु च॥
भुक्तवान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह।
विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्य्याणि चिन्तयेत्॥
अलङ्कृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्ज्जनम्।
वाहनानि च सर्व्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च॥
सन्ध्याञ्चोपास्य शृणुयादन्तर्व्वेश्मनि शस्त्रभृत्।
रहस्याख्यायिनाञ्चैव प्रणिधीनाञ्च चेष्टितम्॥
गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत् समनुज्ञाप्य तं जनम्।
प्रविशेद्भोजनार्थञ्च स्त्रीवृतोऽन्तःपुरं पुनः॥
तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः॥
एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः।
अस्वस्थः सर्व्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत्॥”
इति मानवे ७ अध्यायः॥*॥
कालीकापुराणोक्तराजधर्म्मः ८५। ८६ अध्याययोः द्रष्टव्यः। महाभारतोक्तराजधर्म्मः शान्तिपर्व्वणि द्रष्टव्यः। पद्मपुराणोक्तराजधर्म्मः स्वर्गखण्डे १३८ अध्याये द्रष्टव्यः॥

राजधानकं, क्ली, (धीयतेऽत्रेति। धा + ल्युट्। ततः कन्। राज्ञां धानकं नगरम्।) राजपुरम्। इति शब्दरत्नावली॥

राजधानी, स्त्री, (धीयतेऽस्यामिति। धा + अधिकरणे ल्युट्। ङीप्। राज्ञां धानी नगरी।) राजधानिका। तत्पर्य्यायः। कोट्टः २ राजधानकम् ३। इति शब्दरत्नावली॥ स्कन्धावारः ४। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रघुः।२।७०।
“तौ दम्पती स्वां प्रति राजधानीं
प्रस्थापयामास वशी वशिष्ठः॥”)

राजधान्यं, क्ली, (राजप्रियं धान्यम्।) श्यामाकः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, वृहत्संहितायाम्।१५।१२।
“ताड़ीभूयमणिरागश्येनगान्धर्व्वगन्धयुक्तिज्ञाः।
गणितपटुतन्तुवाद्याः शालाख्या राजधान्यानि॥”)

राजधुस्तूरकः, पुं, (धुस्तूरकाणां राजा। राजदन्तादित्वात् परनिपातः।) दृहद्धुस्तूरः। तत्पर्य्यायः। राजधूर्त्तः २ महाशठः ३ निस्त्रिंशपुष्पकः ४ भ्रान्तः ५ राजसर्षः ६। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य गुणाः धुस्तूरशब्दे द्रष्टव्याः॥

राजनामा, [न्] पुं, (राज्ञो नाम नाम यस्य।) पटोलः। इति राजनिर्घण्टः॥

राजनीतिः, स्त्री, (राज्ञां नीतिः।) राज्ञां नयः। यथा, [illegible] श्लोकः।
[illegible] निग्रहम्।
[illegible] सारसंग्रहम्॥”
[illegible]
[illegible] भागवतीसारः।
[illegible] री पावनगुणानम्॥
[illegible] वदितं सुखदस्य
[illegible]

परत्रेह च यच्छ्रेयः पुत्र तत् कर्म्म चाचर ।
यथा श्लाघ्यो प्रयास्यद्य यथा कीर्त्तिर्भवेत्तव ।
यथा नापयशोयोगस्तथा कुरु महामते ॥
एतदर्थं श्रियं दीप्तां काङ्क्षन्ति पुरुषोत्तमाः ।
येनेति हि गृहेऽस्माकं निवसन्ति सुनिर्वृताः ।
वृद्धो ज्ञातिर्गुणी विप्रः कीर्त्तिश्च यशसा सह ॥
तस्माद्यथा ते निवसन्ति पुत्र-
राज्यस्थितस्येह कुलीनमाद्याः ।
तथा यतस्वामलसत्त्वचेष्टया
यथा यशस्वी भवितासि लोके ॥
भूम्यां सदा ब्राह्मणभूषितायां
क्षेत्रान्वितायां दृढवाप्रितायाम् ।
शुश्रूषणासक्तसशूद्रवायां
कर्हिं प्रयान्तीह नराधिपेन्द्राः ॥
तस्माद्द्विजाग्र्याः श्रुतिशास्त्रयुक्ता
नराधिपांस्ते प्रतियाजयन्ते ।
दिव्यैर्यजन्तु क्रतुभिर्द्विजेन्द्रा
यज्ञाग्निधूमो न नृपस्य शान्तिः ॥
तपोऽध्ययनसम्पन्ना याजनाध्यापने रताः ।
सन्तु विप्रा वले पृथ्व्यास्त्वत्तोऽनुज्ञामवाप्य हि ॥
स्वाध्याययज्ञनिरता दातारः शस्त्रजीविनः ।
क्षत्रियाः सन्तु दैत्येन्द्र प्रजापालनधर्म्मिणः ॥
यज्ञाध्ययनसम्पन्ना दातारः कृषिकारिणः ।
पाशुपाल्यं प्रकुर्व्वन्तु वैश्या विपिनजीविनः ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां सदा शुश्रूषणे रताः ।
शूद्राः सन्त्वसुरश्रेष्ठ तवाज्ञाकारिणः सदा ॥
यदा वर्णाः स्वधर्म्मस्था भवन्ति दितिजेश्वर ! ।
धर्म्मवृद्धिस्तदा स्याद्वै धर्म्मवृद्धौ नृपोदयः ॥
तस्माद्वर्णाः सधर्म्मस्थास्त्वया कार्य्याः सदा बले ! ।
तद्वृद्धौ भवतो वृद्धिस्तद्धानौ हानिरुच्यते ॥
इत्थं वचः श्राव्य महासुरेन्द्रो
बलिं महात्मा स बभूव तूष्णीम् ।
ततो यदाज्ञापयसे करिष्ये
इत्थं बलिः प्राह वचो महर्षे ॥"
इति वामने ७१ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"एवं दत्त्वा ततो राज्यं मूर्द्ध्नि चाघ्राय धर्म्मवित् ।
उवाच मधुरं वाक्यं पुत्रं पुत्रवतां वरः ॥
राज्यस्थेनापि ते पुत्र कर्त्तव्यं शृणु तन्मम ।
यदीच्छेत् परमं धर्म्मं पितॄणां तारणं तथा ॥
दानवोऽर्च्चितं कर्त्तव्या हन्तव्या परदारिकाः ।
बालघाताश्च हन्तव्या हन्तव्या स्त्रीविघातकाः ॥
मा लोभं परद्रव्येषु अन्यायोपार्ज्जितेषु च ।
न चिरं तिष्ठते क्वापि सर्व्वं मान्याः कदाचन ॥
इत्थं लोकस्तु ते देयः कुलन्यायवशाच्चितः ।
विप्रोद्दिष्टेन न्यायसमाश्रयवचनं कुरु ॥
अमात्यो यद्वचो ब्रूयात् पुत्र कार्य्यविनिश्चयम् ।
अवश्यमेव कर्त्तव्यं शरीरपरिरक्षणम् ॥
प्रजा येन प्रमोदन्ति येन तुष्यन्ति ब्राह्मणाः ।
तत् ते पुत्र कर्त्तव्यं मम प्रियहितैषिणा ॥
मद्यपानं वर्ज्जनीयं दोषो राजस्तु नश्यति ।
येन राजा विनश्यन्ति सम्यक्तोऽपि महाद्युतिः ॥
वञ्चयेत सुरापानं मृगया वर्ज्जयेत् सदा ।
वाक्यं रूक्षं न वक्तव्यं वृथा वाचन कदाचन ॥
राजगुह्यं न वक्तव्यं दूतभेदं विवर्ज्जयेत् ।
वर्ज्जयेदतिपारुष्यं सामन्तैश्च समागमम् ॥
अर्थदूषणकञ्चैव न कर्त्तव्यं कदाचन ।
अमात्यं नाप्रियं ब्रूयाद्दुष्टशीलेऽदक्षकर्म्मणि ॥
नाहं निवारणीयस्ते ममताय पथि स्थितः ।
एतन्मे क्रियतां शीघ्रं यदीच्छसि मम प्रियम् ॥
ततः पितुर्व्वचः श्रुत्वा राजपुत्रो यशस्विनः ।
उभौ तु पादौ संगृह्य कारणं प्रत्युवाच तम् ॥"
इत्यादि श्रीवराहपुराणे भगवच्छास्त्रे शौकरवे तीर्थमाहात्म्ये आदित्यवरप्रदानरत्नमुक्तोपाख्यानं नामाध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च ।

मनुरुवाच ।
"राज्ञोऽभिषिक्तमात्रस्य किन्नु कृत्यतमं भवेत् ।
एतत् सर्व्वं समाचक्ष्व सम्यग्वेत्ति यतो भवान् ॥

मत्स्य उवाच ।
अभिषेकार्द्रशिरसा राज्ञा राजीवलोचन ।
सहायावरणं कार्य्यं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥
यदप्यल्पतरं कर्म्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं महत् परम् ॥
तस्मात् सहायान् वरयेत् कुलीनान् नृपतिः स्वयम् ।
शूरान् कुलीनजातीयान् बलयुक्तान् श्रियान्वितान् ॥
रूपसत्त्वगुणोपेतान् सज्जनान् क्षमया युतान् ।
क्लेशक्षमान् महोत्साहान् धर्म्मज्ञांश्च प्रियंवदान् ॥
हितोपदेशकालज्ञान् स्वामिभक्तान् यशोऽर्थिनः ।
एवंविधान् सहायांश्च शुभकर्म्मसु योजयेत् ॥
गुणहीनानपि तथा विज्ञाय नृपतिः स्वयम् ।
कर्म्मस्वेव नियुञ्जीत यथायोग्येषु भारत ! ॥
कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्व्वेदविशारदः ।
हस्तिशिक्षाश्वशिक्षासु कुशलः श्लक्ष्णभाषणः ॥
निमित्ते शकुनज्ञाने वेत्ता चैव चिकित्सिते ।
कृतज्ञः कर्म्मणां शूरस्तथा क्लेशसहो ऋजुः ॥
व्यूहतत्त्वविधानज्ञः फल्गुसारविशेषवित् ।
राज्ञा सेनापतिः कार्य्यो ब्राह्मणः क्षत्रियो यथा ।
प्रांशुः सुरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
चित्तग्राहश्च सर्व्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥
यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः ।
शक्तः क्लेशसहो वाग्मी देशकालविभागवित् ॥
विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् स महीक्षितः ।
वक्ता नयस्य यः काले स दूतो नृपतेर्भवेत् ॥
प्रांशवो व्यायताः शूराः दृढभक्ता निराकुलाः ।
राज्ञः तु रक्षिणः कार्य्याः सदा क्लेशसहा हिताः ॥
अनाहार्य्योऽनृशंसश्च दृढभक्तिश्च पार्थिवे ।
ताम्बूलधारी भवति नारी वाथ तद्गुणा ॥
वाक्पटुश्चापि [illegible]
सन्धिविग्रहिकः कार्य्यो राज्ञा [illegible]
आयव्ययज्ञो लोकज्ञो [illegible]
[illegible]
सुरूपस्तरुणः प्रांशुर्दृढभक्तिः [illegible]
शूरः क्लेशसहश्चैव खड्गधारी [illegible]
शूरश्च बलयुक्तश्च गजाश्वरथकोविदः ।
धनुर्धारी भवेद्राज्ञः सर्व्वक्लेशसहः [illegible]
निमित्तशकुनज्ञानहयशिक्षाविशारदः ।
हयायुर्व्वेदतत्त्वज्ञो भुवि भाषाविशेषवित् ।
स्वामिभक्तो महोत्साहः सर्व्वथा [illegible]
बलाबलज्ञो रथिनः स्थिरदृष्टिः [illegible]
शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकी[illegible]
अनाहार्य्यः [illegible]
सूदशास्त्रविशेषज्ञः सूदाध्यक्षः प्रश[illegible]
सूदशास्त्रविधानज्ञाः पराभेद्याः [illegible]
सर्व्वे महानसे धार्य्याः [illegible]
समः शत्रौ च मित्रे च [illegible]
विप्रमुख्यः कुलीनश्च धर्म्माधि[illegible]
कार्य्यास्तथाविधास्तत्र [illegible]
सर्व्वदेशाक्षराभिज्ञः सर्व्वशास्त्रविशा[illegible]
लेखकः कथितो राजन् [illegible]
शीर्षोपेतान् सुसम्पूर्णान्
[illegible]
अक्षरान् वै लिखेद्यस्तु [illegible]
उपायवाक्यकुशलः सर्व्वशास्त्रविशा[illegible]
बह्वर्थवक्ता चाल्पेन लेखकः [illegible]
वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो [illegible]
अनाहार्य्यो नृपे भक्तो लेखकः [illegible]
पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः [illegible]
धर्म्माधिकरणे कार्य्या जनाहारक[illegible]
एवंविधास्तथा कार्य्या [illegible]
लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानाञ्च वि[illegible]
विज्ञाता फल्गुसाराणामनाहार्य्यः [illegible]
निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकी[illegible]
आयद्वारेषु सर्व्वेषु धनाध्यक्षसमा न[illegible]
व्ययद्वारेषु च तथा कर्त्तव्या दृष्टि[illegible]
परम्परागतो यः स्यादष्टाङ्गे तु चि[illegible]
अनाहार्य्यः स वैद्यः स्याद्धर्म्मात्मा च [illegible]
प्राणाचार्य्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य [illegible]
राजन् राज्ञा सदा कार्य्यं यथाकार्य्यं [illegible]
हस्तिशिक्षाविधानज्ञो वनजातिविशा[illegible]
क्लेशक्षमस्तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रश[illegible]
एतैरेव गुणैर्युक्तः स्थानकश्च विशेषतः ।
गजारोहो नरेन्द्रस्य सर्व्वकर्म्मसु [illegible]
हयशिक्षाविधानज्ञश्चिकित्सितविशा[illegible]
अश्वाध्यक्षो महीभर्त्तुः [illegible]
अनाहार्य्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः [illegible]
दुर्गाध्यक्षः स्मृतो राजन् उद्युक्तः [illegible]
वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो [illegible]
दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परि[illegible]

क्त पाणिमुक्ते ग्रमुक्ते मुक्तधारिते ।
चार्य्यो निरुद्देश: कुलशश्च विशिष्यते ॥
कुलोद्गत: शक्त: पितृपैतामह: शुचि: ।
मन्त:पुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते ॥
बमाधिकारेषु पुरुषा: सप्त तेऽपरे ।
ग्रन्दाधिकरणा: पुरुषा: सप्त तेऽपरम् ॥
:पुरचरा: कार्य्या राज्ञा सर्व्वेषु कर्म्मसु ।
नानातितत्त्वज्ञ: सततं प्रतिजाग्रता ॥
: स्यादायुधागारे दक्ष: कर्म्मसु चोद्यत: ।
ण्यपरिमेयाणि राज्ञां भृगुकुलोद्भव ॥
माधममध्यानि बुद्ध्वा कर्म्माणि पार्थिव: ।
माधममध्येषु पुरुषेषु नियोजयेत् ॥
र्म्मविपर्य्यासाद्राजा नाशमवाप्नुयात् ।
गं पौरुषं भक्तिं श्रुतं शौर्य्यं कुलं नयम् ॥
ा वृत्तिर्विधातव्या पुरुषाणां महीक्षिता ।
ान्तरविज्ञाने तत्त्वसारनिबन्धनात् ॥
भिर्म्मन्त्रयेत् कामं राजा मन्त्रं पृथक् पृथक् ।
णामपि नो कुर्य्यान्मन्त्रिमन्त्रप्रकाशनम् ॥
त् कस्यचिद्विश्वासो भवतीह सदा नृणाम् ।
यश्च सदा मन्त्रे कार्य्यं एकेन सूरिणा ॥
द्दा निश्चयावाप्ति: परबुद्ध्युपजीवनात् ।
स्येव महीभर्त्तुर्भूय: कार्य्यो विनिश्चय: ॥
ग्रणान् पर्य्युपासीत चर्य्यां नाम सुनिश्चिताम् ।
उत्क्राम्यतो मूढांस्ते हि लोकस्य कण्टका: ॥
ंश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविद: शुचीन् ।
गे हि शिक्षेद्विनयं विनीतात्मा हि नित्यश: ।
ग्रां वशगां कुर्य्यात् पृथिवीं नात्र संशय: ॥
वोऽविनयाद्भ्रष्टा राजान: सपरिच्छदा: ।
स्याश्चैव राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥
वेदेभ्यस्त्रयीविद्यां दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम् ।
न्वीक्षिकीञ्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकत: ॥
न्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
तेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजा: ।
त राजा क्रतुभिर्ब्बहुभिश्चाप्तदक्षिणै: ।
ार्थञ्चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
तुमासिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद्बलिम् ।
त् स्वाध्यायपरो लोके वर्त्तेत पितृवन्नृषु ॥
त्तानां गुरुकुलात् द्विजानां पूजको भवेत् ।
ाणामक्षयो ह्येष विधिर्ब्राह्मो विधीयते ॥
: स्तेनाश्चामित्रा हरन्ति न च नश्यति ।
ाद्राज्ञा विधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधि: ॥
ीसमाधर्मे राजा ह्याहूय पालयेत् प्रजा: ।
निवर्त्तेत संग्रामात् क्षात्त्रव्रतमनुस्मरन् ॥
ामेभ्यनिवर्त्तित्वं प्रजानां परिपालनम् ।
ूषा ब्राह्मणानाञ्च राज्ञां निश्रेयसं परम् ॥
यानाञ्च कृपणानामातुराणाञ्च योषिताम् ।
ेमञ्च वृत्तिञ्च तथैव परिकल्पयेत् ॥
यमश्चबन्धानं तथा कार्य्यं विशेषत: ।
र्मप्रवृत्तान् राजा सत्कर्म्मे स्थापयेत् तथा ॥
ने च यथाकामं तैस्सभाजनभोजनम् ।
मेवमर्च्चयेद्राजा सत्कृत्यैतान् समानयेत् ॥
नेषु यमेशात्मेषि राज्यमालानमेव च ।

निवेदयेत् प्रयत्नेन देवत्वमिरमर्च्चयेत् ॥
हे प्रज्ञे वेदितव्ये च शश्वच्छक्ता च मानवै: ।
वक्रां ज्ञात्वा न सेवेत प्रतिबाधेत चागताम् ॥
नास्य च्छिद्रं परो विद्यात् विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
गूहेत् कूर्म्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मन: ॥
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥
विश्वासयेच्चाप्यपरं तत्त्वभूतेन हेतुना ।
बकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ।
दृढप्रहारी च भवेत् तथा शूकरवन्नृप: ॥
चित्राकारश्च शिखिवद्दृढभक्तस्तथाश्ववत् ।
भवेच्च मधुराभाषी तथा कोकिलवन्नृप: ॥
काकशङ्की भवेन्नित्यं नाज्ञातवसतिं वसेत् ।
नापरीक्षितपूर्व्वञ्च भोजनं शयनं स्पृशेत् ॥
वस्त्रं पुष्पमलङ्कारं यच्चान्यन्मनुजोत्तम ! ।
न गाहेज्जलसम्बाधं न चाज्ञातजलाशयम् ॥
अपरीक्षितपूर्व्वन्तु पुरुषैराप्तकारिभि: ।
नारोहेत् कुञ्जरं व्यालं न जातु तुरगं तथा ॥
नाविज्ञातस्त्रियं गच्छेत् नैव देवोत्सवे वसेत् ।
नरेन्द्रलक्ष्म्या धर्म्मज्ञ त्राता यत्तो भवेन्नृप: ।
सद्वृत्ताश्च तथा पुष्टा सततं प्रतिमानिता: ।
राज्ञा सहाया: कर्त्तव्या: पृथिवीं जेतुमिच्छता ।
यथार्हञ्चाप्युत्तमान् राजा कर्म्मसु योजयेत् ।
धर्म्मिष्ठान् धर्म्मकार्य्येषु शूरान् संग्रामकर्म्मसु ॥
निपुणानर्थकृत्येषु सर्व्वत्र च तथा शुचीन् ।
स्त्रीषु षण्डान् नियुञ्जीत तीक्ष्णान् दारुणकर्म्मसु ।
धर्म्मे चार्थे च कामे च भये च रविनन्दन ।
राजा यथार्हञ्च कुर्य्यादुपधाभि: परीक्षणम् ॥
समतीतोपधान् भृत्यान् कुर्य्याद्धस्तिवनेचरान् ।
तत्पादान्वेषणे यत्नांस्तदध्यक्षांश्च कारयेत् ॥
एवमादीनि कर्म्माणि नृपै: कार्य्याणि भार्गव ।
सर्व्वथा नेष्यते राज्ञस्तीक्ष्णोपकरणक्रिया: ॥
पापबाध्यानि कर्म्माणि यानि राज्ञां नृपोत्तम ।
सन्तस्तानि न कुर्व्वन्ति तस्मात्तान् विवर्जयेन्नृप: ।
नेष्यते पृथिवीशानां तीक्ष्णोपकरणक्रिया ।
यस्मिन् कर्म्मणि यस्य स्यात् विशेषेण च कौश-
लम् ।
तस्मिन् कर्म्मणि तं राजा परीक्ष्य विनियोजयेत् ॥
पितृपैतामहान् भृत्यान् सर्व्वकर्म्मसु योजयेत् ।
विना दायादकृत्येषु परीक्ष्य सुकृतान्नरान् ।
नियुञ्जीत महाभाग तस्य ते हितकारिण: ।
परराजगृहात् प्राप्तं जनसंग्रहकाम्यया ।
दुष्टान् वाप्यदुष्टान् वाऽऽश्रयीत प्रयत्नत: ।
दुष्टं विज्ञाय विश्वासं न कुर्य्यात्तस्य भूमिप: ।
वृत्तिं तस्यापि वर्त्तेत जनसंग्रहकाम्यया ॥
राजा देशान्तरं प्राप्तं पुरुषं पूजयेद्भृशम् ।
ममायं देशसंप्राप्तो बहुमानेन चिन्तित: ॥
तथाचारेण चारित्रं राजा विद्यात् नित्यश: ।
गुणिनां पूजनं कुर्य्यात् निर्गुणानाञ्च शासनम् ।
कथिता: सततं राजन् राजानश्चारचक्षुष: ।
स्वे देशे परे देशे ज्ञानशीलान् विचक्षणान् ।

अनाहार्य्यान् क्लेशसहान् नियुञ्जीत सदा चरान् ।
जनस्याविदितान् सौम्यांस्तथाज्ञातान् परस्परम् ॥
वणिजो मन्त्रकुशलान् सांवत्सरचिकित्सकान् ।
तथा प्रव्रजिताकारान् चारान् राजा नियो-
जयेत् ॥
नैकस्य राजा श्रद्दध्यात् चारस्यापि च भाषितं ।
द्वयो: सम्बन्धमाज्ञाय श्रद्दध्यान्नृपतिस्तत: ॥
परस्परस्याविदितौ यदि स्यातां चरावुभौ ।
तस्माद्राजा प्रयत्नेन गूढांश्चारान्नियोजयेत् ॥
राज्यस्य मूलमेतावत् या राज्ञश्चारदृष्टिता ।
चाराणामपि यत्नेन राज्ञा कार्य्यं परीक्षणम् ॥
विरज्यते तथा केन विज्ञेयं तन्महीक्षिता ।
अनुरागात् कथं लोके कर्म्म कार्य्यं महीक्षिता ॥
लोकरागापरागौ च भृत्यानाञ्च गुणागुणान् ।
सर्व्वं राज्ञां चरायत्तं तेषु यत्नपरो भवेत् ॥
कर्म्मणा केन मे लोके जन: सर्व्वोऽनुरज्यते ।
विरज्यते केन तथा विज्ञेयं तन्महीक्षिता ।
विरोधजनकं लोके वर्ज्जनीयं विशेषत: ॥

जनानुरागप्रभवा हि लक्ष्मी
राज्ञां मता भार्गववंशचन्द्र ।
तस्मात् प्रयत्नेन नरेन्द्रमुख्यै:
कार्य्योऽनुरागो भुवि मानवेषु ॥”

इति मात्स्ये २१५ अध्याय: ॥ * ॥

अपरञ्च ।

राजोवाच ।

“बहवो भूपतेर्धर्म्मास्तान् वक्तुं नहि शक्यते ।
तस्मात् समासतो वच्मि महाभाग निशामय ॥
पृथिवी वैष्णवी पुण्या सदा प्रियतमा हरे: ।
नारायणादृते नान्यो वसुमत्या: पतिर्भवेत् ॥
नारायणांशजो राजा मनुष्यो न कदाचन ।
अतस्तु दुर्नयं त्यक्त्वा सर्व्वो नीतिं समाचरेत् ॥
नीतिग्राही नृपो यस्तु विपत्तिर्नास्ति तस्य वै ।
चिरं भुनक्ति पृथिवीं कण्टकै: परिवर्ज्जित: ॥
यस्मै न रोचते नीतिर्भूपालाय दुरात्मने ।
भ्रष्टश्रीरचिरेणैव स भवेन्नात्र संशय: ॥
आयुर्ब्बलं यशो वित्तं विजयं सुखमिच्छता ।
मन्त्रित्वे पण्डितो राज्ञा नियोज्य: सर्व्वदैव हि ॥
अवज्ञया महीभर्त्तुस्त्यजन्ति सदसीं बुधा: ।
सभायां बुधहीनायां नीतिर्व्वसवती न हि ॥
ततो नीतौ विपन्नायां सहसा धरणीपते: ।
राजश्रियो विनश्यन्ति सकोषबलवाहना: ॥
ब्राह्मणान् गणकांश्चैव वेदांश्च वाग्मवालया ।
नृपा: कल्याणमिच्छन्तो न हिंसन्ति कदाचन ।
गतश्रीर्गणकद्वेष्टा वैद्यद्वेषाद्रुग्वर्ज्जित: ।
ब्राह्मणद्वेष्टा निष्कुल: स्यात् हितद्वेषात्तिलाभि-
भाक् ॥
राजान: शिशव: शीला: पुत्रा जनपदा यथा ।
यतो भूपा: पालयन्ति प्रजा: पुत्रानिवौरसान् ॥
पौरलोकमथ राजा पालयेत् पुत्रवत्सदा ।
पौरलोके सदा कुर्य्यात् यथा स्नेहं पिता निजे ॥
प्रजापीडाकरा ये च भूपाला अभिमानिन: ।
हिंस्रा निन्दकास्ते हिंसा योदृशेऽपि: ।

विवेकिनो महीपालाः पालयन्ति यथा प्रजाः।
तथा तानपि देवेशः पालयत्यनिशं हरिः॥
प्रजानां पालनं दानं देशेऽपि राज्ञां शुभावहे।
ताभ्यां ये वर्जिता भूपास्ते विज्ञेया नृपाधमाः॥
दुष्टानां शासनञ्चैव शिष्टानां प्रतिपालनम्।
प्रकुर्व्वन्तो महीपालाश्चिरं नन्दन्ति भूतले॥
न्यायेनोपार्ज्जितं वित्तं यत्नाद्रक्षेन्महीपतिः।
निर्व्वित्तो हि महीपालो विपत्तौ न हि निस्ता-रेत्॥
नृपाः कल्याणमिच्छन्तो निजराज्यशुभाशुभम्।
पश्यन्ति नित्यं विप्रेन्द्र! चलत्चारचक्षुषः॥
परचक्रभयं यावत् नायाति चिन्तयेद्भयम्।
आगते तु भये भूप आचरेन्निर्भयो यथा॥
भ्रातौ वापि च मित्रे वा पुत्रे वापि च मन्त्रिणि।
कुर्य्यात्मुखेन गाम्भीर्य्यं मनसा प्रेम केवलम्॥
मन्त्रिणो ज्ञातयः पुत्राः प्रजाश्च भ्रातरस्तथा।
गाम्भीर्य्यहीनं भूपालं मन्यन्ते न हि भूपवत्॥
तिष्ठन्ति प्रथमं दूरे वसन्ति पुरतस्तदा।
लोकाः श्रियं यदिच्छन्ति त्यक्तगाम्भीर्य्यभूपतेः।
एकस्य मन्त्रिणो राज्ञा चिरं राजत्वमिच्छता।
कर्त्तव्याः सकले राज्ये बहवो नैव भूसुर॥
अत्यन्तलब्धवृद्धीनां भृत्यानां सम्पदं हरेत्।
तस्यां सम्पदि भूपालो भृत्यमन्यं नियोजयेत्॥
मूर्खः स्त्रीविजितो राजा गीतवाद्यरतः सदा।
चतुरङ्गबलैर्हीनः सहसा विपदं व्रजेत्॥
आचारग्रहणं सत्त्वं स्ववाक्यप्रतिपालनम्।
गाम्भीर्य्यञ्चेति भूपानां लक्षणानि द्विजोत्तम!॥
स कथं नृपतिर्यस्तु प्रतापेन विवर्ज्जितः।
स कथं नृपतिर्येन न जिता परमेदिनी॥
जितायां परमेदिन्यां यावत् पादं प्रजेन्नृपः।
प्रतिपादेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति चाक्षयम्॥
परभूमिजयाकाङ्क्षी हतो वा नृपतिर्युधि।
तदा गच्छेत् परं धाम वियुक्तः सर्व्वपातकैः॥
युधि प्राप्तजयो राजा प्राप्नोति परमं पदम्।
स साहसप्राप्तलक्ष्मीर्द्दिवीन्द्रसम्पदं लभेत्॥
त्यक्तशस्त्रं व्यक्तशस्त्रं पलायनपरायणम्।
योद्धारं युधि यो हन्यात् स भूपो यात्यधो-गतिम्॥
पलायनपरो युद्धे हन्ता च द्विजोत्तम!।
तावुभावपि तिष्ठेतां नरकेऽत्यन्तदुःखदे॥
युधि साहसवान् योद्धा हन्ता च महीसुर।
तिष्ठेतां तावपि स्वर्गे यावच्चन्द्रदिवाकरौ॥
बहुनात्र किमुक्तेन संक्षेपादुच्यते मया।
न चिरं तिष्ठते क्वापि सर्व्वं मा यसीदति॥"
इति कालिकापुराणे ८४ अध्यायः॥
[illegible] निर्व्वाहयुक्तेन स्यात्ययममात्यवचनं। शुक्रनीत्या-
[illegible] ममात्यो यद्वचो ब्रूयात् पुत्र कार्य्यमि-
[illegible] मव्ययमेव कर्त्तव्यं शरीरपरिरक्षणम्। राजन्+
[illegible] येन प्रमोदन्ति येन तुष्यन्ति बान्धवाः। इति
[illegible] कर्त्तव्यं मम प्रियहितैषिणा महान्देहे।
[illegible] वर्ज्जन दोषो राजस्तु तत्कर
[illegible] विनश्यति सम्पन्नोऽपि महानुत्तमः।

राजस्त्रज्ञ तरस्य पदेन पद्मा भवो बभाषे॥")
राजन्यः। (राजति दीप्यते इति। राज्+ "राजेरन्यः।" उणा० ३।१०० । इति अन्यः।) अग्निः। इत्युणादिकोषः। क्षीरिकावृक्षः। इति जटाधरः॥
राजन्यका, स्त्री, (राजन्यानां क्षत्रियाणां समूहः। राजन्य+"गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्येति।" ४।२।३९। इति वुञ्।) क्षत्रियसमूहः। इत्यमरः॥ (यथा, रघुः। ७। ५६।
"रथो निषङ्गी कवची धनुष्मान्
दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः।
निवारयामास महावराहः
कल्पक्षयोद्वृत्तमिवार्णवाम्भः॥")॥
राजन्यानां विषये देशे च पुं। इति काशिका॥ अत्र "राजन्यादिभ्यो वुञ्।" ४।२।५३। इति वुञ्प्रत्ययः॥)
राजन्वान्, [त्] त्रि, (राजा अस्त्यस्मिन्निति वा। राजन्+प्रशंसायां मतुप्। "राजन्वान् सौराज्ये।" ८।२।१४। इति निपातनात् नलोपाभावः।) सुराजयुक्तदेशः। इत्यमरः॥ "प्रजापालनादि-स्वधर्म्मपरायणराजयुक्ते देशे राजन्वान् राजा विद्यतेऽस्मिन् इति दोषाभवादिति प्रशंसायां मतुः। यदुक्तं तन्त्रान्तरे।
'भूमिर्निष्ठाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने। संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादयः॥' इति समस्ते वस्त्वर्थे भ्रमादयोऽपि यथा यथा लभ्यन्त एव। निपातनात्रलोपाभावः। न सौराज्ये राजा नस्य मुह्यन्तादिति परे। सुराज्ञि स्वधर्म्मपरत्वात् शोभना राजानोऽपीति मार्गायां मतीरिति अविधिः। देशे लोकेषु लक्षणं सुराज्ञि लोके इत्यर्थः।" इति तट्टीकायां भरतः॥ (यथा, रघुः। ६। २२।
"कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये
राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम्।
नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि
ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः॥")
राजपटोलः, पुं, (पटोलानां राजा। पर-निपातः।) मधुरपटोलः। इति रत्नमाला॥
राजपटोली, स्त्री, (राजप्रिया पटोली।) मधुर-पटोली। इति राजनिर्घण्टः॥
राजपट्टः, पुं, (राजप्रियः पट्ट इव।) मणि-विशेषः। लाजवर्द्दः। विराटजः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥
राजपट्टिका, स्त्री, चातकपक्षी। इति हारा-वली॥
राजपथः, पुं, (राज्ञः पन्थाः। "ऋक्पूरब्धूःपथा मानक्षे।" ५।४।७४। इत्यः।) राजमार्गः। तस्य लक्षणं यथा,—
"धनूंषि दश विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः स्मृतः।
नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः॥"
इति देवीपुराणम्॥
(यथा, कुमारसम्भवे। ७। ६२।

"[illegible]
[illegible]॥"
राजपर्णी, स्त्री, प्रसारिणी। इति राज-निर्घण्टः॥
राजपलाण्डुः, पुं, (पलाण्डूनां राजा।) पलाण्डुविशेषः। [illegible] लाल पेंयाज इति भाषा। तत्पर्य्यायः। [illegible] नृपाह्वः २ राजप्रियः ३ [illegible] दीर्घपत्रः ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] महाकन्दः १० [illegible] ११ राजेष्टः १२। अस्य गुणाः। [illegible] इति राजनिर्घण्टः॥
राजपीलुः, पुं, (राजप्रियः पीलुः।) महापीलुः। इति राजनिर्घण्टः॥
राजपुत्रः, पुं, (राज्ञः पुत्रः।) इति अमरटीकायां भरतः। [illegible] राजनिर्घण्टः। वर्णसङ्करजाति[illegible] पुत इति भाषा। यथा,—
"वैश्यादम्बष्ठकन्यायां राजपुत्रस्य सम्भवः॥" इति पराशरपद्धतिः।
क्षत्रकन्यायां क्षत्रियाज्जातः। [illegible] कम्। राजनन्दनः। तत्पर्य्यायः। कुमारः २ भर्तृदारकः ३। इत्यमरः॥
"राजपुत्र! चिरं जीव मा जीव [illegible]
जीव वा मर वा साधो व्याध मा जीव मा मर॥"
तस्य रक्षणं यथा,—
"राजपुत्रस्य रक्षा च कर्त्तव्या [illegible]
आचार्य्यैश्चास्य कर्त्तव्यं [illegible]
धर्म्मकामार्थशास्त्राणि धनुर्वेदं [illegible]
रथे च कुञ्जरे चैनं [illegible]
शिल्पानि शिक्षयेच्चैनं [illegible]
मृषावाक्यसत्यवचन [illegible]
रक्षणं तस्य कर्त्तव्यं गुप्ते देशे [illegible]
अविनीतकुमारं हि कुलमाशु [illegible]
अधिकारेषु सर्व्वेषु विनीतं वि[illegible]
आदौ स्वल्पेषु ततः पश्चात् क्रमेणाथ [illegible]
मृगयापानमक्षांश्च वर्जयेत् पृथिवी[illegible]
एतान्यासेवमानास्तु विनष्टाः पृथि[illegible]
बहवो नृपशार्दूल तेषां संख्या [illegible]
वृथाटनं दिवास्वप्नं विशेषेण विवर्[illegible]
वाक्पारुष्यं न कर्त्तव्यं दण्ड[illegible]
परोक्षनिन्दा च तथा वर्जनीया म[illegible]
अर्थस्य दूषणं राजा द्विप्रकारं वि[illegible]
अर्थानां दूषणञ्चैव तथा चार्थेषु दूष[illegible]
प्राकारस्य तु भेदश्च दुर्गादीनामसं[illegible]
अर्थानां दूषणं प्रोक्तं विप्रकीर्ण[illegible]
अदेशकाले यद्दानमपात्रे दान[illegible]
अर्थस्य दूषणं प्रोक्तमसत्कर्मप्रवर्त्तन[illegible]
कामं क्रोधं मदं मानं लोभं दर्प[illegible]
वेदाध्ययनमेकस्य [illegible]

र्द्धं कला कार्य्यं अनलयं गत: ।
त्मर्थं कर्म्म राज्ञा कनपदं त्यजेत् ।
वक्तं मित्रं शत्रूवत्काहस्तौ त्यजेत् ।
निविशा शैथाम्नुज्याम्भनाद्दशिता: ।
ायपूर्व्वं हेतु यशस्वी भवेत् ।
सर्द्दं निग्रहानिवच तथा रिपो: ।
महाभाग नित्यं त्रिविधमुच्यते ।
: गुरु: पूर्व्वं भवेत्तथापि नाहत: ।
ो कलपदो दुर्गं सैन्यमेव च ।
यच्च धर्म्मार्थ समाङ्गं राज्यमुच्यते ।
ापि राज्यस्य मर्म्म स्वामी प्रकीर्त्तित: ।
षयाड्गानां राजा रक्ष्य: प्रयत्नत: ।
ा कर्म्मजा तथा तेन प्रयत्नत: ।
यत्नदैवस्य दीर्घमाहतेरेतयो: ।
तु कर्म्मज: शीघ्रमेव महीक्षिता ।
त्तदुना भाव्यं त्वदुग्रं परिभूयते ।
ादर्शेनापि सौम्यादुद्विजते जन: ।
र्य्यो भवति कार्य्ये भवति दारुण: ।
ाद्दयापेक्षो तस्य लोकद्वयं भवेत् ।
् महीपाल: परिहासं विवर्ज्जयेत् ।
िभवनीयः शूर्यं पर्गयशं गतम् ।
्च पर्व्वाणि भूपति: परिवर्ज्जयेत् ।
ारणादपि हलवद्यसनो भवेत् ।
य नरेन्द्रस्य नित्यमुद्दिग्रचेतस: ।
ागमायान्ति सदा दु:शीघ्रभावत: ।
ाभिभाषी स्यात् सर्व्वस्यैव महीपति: ।
महाभाग भ्रुकुटीं न समाचरेत् ।
मांग्मतो शेष स्थूललक्षेण भूभुजा ।
ास्य वशगा सर्व्वा भवति मेदिनी ।
त्रव भवेत् सर्व्वकर्म्मसु पार्थिव: ।
स्य नृपते: कर्म्मसाफल्यं भवेत् ।
े च कामे च मोहे पापे च कर्म्मणि ।
येन कर्म्मणि दीर्घसूत्र: प्रशस्यते ।
ितमन्त्रेण सदा भाव्यं द्विजोत्तम ।
ृतमन्त्रस्य श्रेया: सर्व्वापदो ध्रुवा: ।
ा तु कर्म्माणि जायन्ते यस्य भूपते: ।
नि महाभाग तस्य स्यात्तुसुधा वशे ।
सदा राज्यं तस्मान्मन्त्रं सुरक्षितम् ।
पृथिवीपालैर्मन्त्रभेदभयात् सदा ।
् साधितो मन्त्र: संयतानां सुखावह: ।
ेन वहवो विनष्टा: पृथिवीक्षित: ।
ेरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।
विकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मन: ।
ुप्रमन्त्रस्य वशे सर्व्वा वसुन्धरा ।
: महीभर्त्तु: सदा पार्थिवनन्दन ।
मन्त्रयेन्मन्त्रं न राजा वहुभि: सह ।
िहयमां नावं नापरीक्षितनाविकाम् ।
ञ भूमिं जयतो भवेयु: परिपन्थिन: ।
येद्दशे सर्व्वान् सामादिभिरुपक्रमै: ।
: स्यात् क्षर्षीभाव: प्रजानामनपेक्षया ।
ाज्ञा प्रकर्त्तव्यं स्वराष्ट्रपरिरक्षता ।
ाज्ञा स्वराष्ट्रं य: कर्षयत्यनपेक्षया ।

शौरिक्राद्भ्रश्यते राज्यात् जीविताच्च सबा-
न्धव: ।
भृतो वत्सो जातबल: कर्म्मयोग्यो यथा भवेत् ।
तथा राष्ट्रं महाभाग भृतं कर्म्मसहं भवेत् ।
यो राष्ट्रमनुगृह्णाति राज्यं स परिरक्षति ।
संग्रामनुपयाधीत तु विन्दते स महत् फलम् ।
राष्ट्रादिरण्यं धान्यञ्च महीं राजा सुरक्षिताम् ।
महता तु प्रयत्नेन स्वराष्ट्रस्य च रक्षिता ।
नित्यं स्वै: परैश्चैव यथा माता यथा पिता ।
गोपितानि सदा कुर्य्यात् न विभागो प्रियाणि
च ।
अवमसुमयोहृत्यं पर्व्वं तैष्यस्यैव च ।
धर्म्मकर्म्मेदमायत्तं विधाने दैवमानुषे ।
तयोर्दैवमचिन्त्यं हि पौरुषे विद्यते क्रिया ।
एवं महीं पालयतोऽस्य भर्त्तु-
र्लोकानुराग: परमो भवेच्च ।
लोकानुरागप्रभवा च लक्ष्मी-
र्लक्ष्मीवतश्चैव परा च कीर्त्ति: ।”
इति मात्स्ये २०० अध्याय: ।
राजपुत्रिका, स्त्री, (राजपुत्री+संज्ञायां कन् ।)
शरारिपक्षी । शराली इति भाषा । यथा,—
“शरारिराटिराडिश्च हापुत्री राजपुत्रिका ।”
इति जटाधर: ।
राजकन्या च । (यथा, हरिवंशे । २५ । ४६ ।
“उत्पादयामास तत: पुत्रं वै राजपुत्रिका ।”)
राजपुत्री, स्त्री, (राज्ञ: पुत्रीव ।) कटुतुम्बी ।
रेणुका । जाती । राजरीति: । छुछुन्दरी ।
इति राजनिर्घण्ट: । मालती । यथा,—
“अतिमुक्तश्च जातिर्मालती सुमना अपि ।”
राजपुत्री मनोज्ञा——।” इति जटाधर: ।
राजकन्या च । (यथा, महाभारते ।१।७३।१।
“सुव्यक्तं राजपुत्री त्वं यथा कल्याणि ! भाषसे ।
भार्य्या मे भव सुश्रोणि ! ब्रूहि किं करवाणि
ते ।”)
राजपुष्प:, पुं, (पुष्पाणां राजा । राजदन्तादित्वात्
परनिपात: ।) नागकेशरपुष्पवृक्ष: । यथा,—
“चाम्पेय: केशरो नागकेशर: काञ्चनाह्वय: ।
महौषधं राजपुष्प: फलक: स्वरघातन: ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ।
राजपुष्पी, स्त्री, (राजप्रियं पुष्पमस्या: । ङीप् ।)
करुणीवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ।
राजप्रिया, स्त्री, (राज्ञ: प्रिया ।) करुणीवृक्ष: ।
इति राजनिर्घण्ट: ।
राजफणिज्झक:, पुं, (राजते इति । राज्+अच् ।
राजो दीप्तिशाली फणिज्झक: ।) नागरङ्ग-
वृक्ष: । इति शब्दमाला ।
राजफलं, स्त्री, (राजाभिधेयं फलम् ।) पटोलम् ।
इति त्रिकाण्डशेष: ।
राजफला, स्त्री, (राजप्रियं फलमस्या: ।) जम्बू: ।
इति राजनिर्घण्ट: ।
राजवदरं, स्त्री, (राज्ञो ... ...गात् ।)
रक्तामलकम् । लवणम् ।

राजवदर:, पुं, (वदराणां राजा । राजदन्ता-
दित्वात् परनिपात: ।) नृपबदरी: । तत्प-
र्य्याय: । नृपश्रेष्ठ: २ नृपवदर: ३ राजवल्लभ: ४
पृथुकोल: ५ तनुबीज: ६ मधुरफल: ७ राज-
कोल: ८ । अस्य गुणा: । सुमधुरत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । दाहार्त्तिपित्तवातहरत्वम् । वृष्यत्वम् ।
वीर्य्यवृद्धिकरत्वम् । शोषश्रमनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्ट: ।
राजवीजी, [न्] त्रि, (राजा वीजी कारणं यस्य ।)
राजवंश्य: । इत्यमर: । २ । ७ । २ ।
राजभद्रिका, स्त्री, हापुत्रीपक्षी । यथा,—
“शोभलोर: पङ्ककीरो हापुत्री राजभद्रिका ।”
इति जटाधर: ।
राजभद्रक:, पुं, कृष्णम् । निम्ब: । इति राज-
निर्घण्ट: । पारिभद्रक: । इति साधुपाठ: ।
राजभूयं, क्ली, (राज्ञो भाव: । राजन्+भू+
क्यप् ।) राजत्वम् । यथा,—
“स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।
देवभूयादिकं तद्वत् ।” इत्यमरकोषदर्शनात् ।
राजभोग्यं, क्ली, (राज्ञा भोक्तुं योग्यम् । भुज्+
ण्यत् । कुत्वञ्च ।) जातीकोषम् । प्रियालद्रुमे, पुं ।
इति शब्दचन्द्रिका ।
राजमण्डूक:, पुं, (मण्डूकानां राजा । राजदन्ता-
दित्वात् परनिपात: ।) हरद्रेक: । वड् बेङ् इति
भाषा । तत्पर्य्याय: । महामण्डूक: २ पीताङ्ग: ३
पीतमण्डूक: ४ वर्षाघोष: ५ महारव: ६ ।
इति राजनिर्घण्ट: ।
राजमल्ल:, पुं, राज्ञां मल्ल: । राजार माल् इति
भाषा । तत्पर्य्याय: । उत्सिक्त: २ उद्धत: ३ ।
इति त्रिकाण्डशेष: ।
राजमार्ग:, पुं, (राज्ञो मार्ग: ।) राजपथ: ।
तद्विवरणं यथा,—
“राजमार्गं सौधयुक्तं य: करोति पतिव्रते ।
वर्षाणामयुतं सोऽपि शक्रलोके महीयते ।”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्याय: ।
अपि च ।
“विंशद्धनूंषि विस्तीर्णो देवमार्गस्तु तै: कृत: ।
विंशं धनुर्योमिमार्ग: सीमामार्गो दशैव तु ॥
धनूंषि दश विस्तीर्ण: श्रीमान् राजपथ: कृत: ।
नृवाजिरथनागानामसम्बाध: सुसञ्चर: ॥
धनूंषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्म्मिता: ।
त्रिकरास्तोपरथ्यास्तु द्विकराप्युपरथ्यका ॥
जङ्घापथश्चतुष्पादस्त्रिपादश्च गृहान्तरम् ।
वृत्तीपादस्त्वर्द्धपाद: प्राग्वंश: पादक: स्मृत: ।
अवकर: परिवार: पादमात्र: समन्तत: ॥”
इति देवीपुराणे गोपुरराज... ...य: ।
(अन्नाभिधोत्सर्गे ... ... यथा,
मनु: । ९ । २८२ ...
“समुत्सृजेत् ... ...ादि ।
स द्वौ का... ...ो
वीति: ... ...ा,
५४...

"शास्त्रविद्यासम्पन्नौ राजमार्गविशारदौ ।
कुरुघ्ने महाराष्ट्रे राजयोन दुरात्मना ।")

राजमाषः, पुं, (माषाणां राजा श्रेष्ठत्वात् । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) वर्ब्बटः । बरबटी कड़ाइ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नीलमाषः २ नृपमाषः ३ नृपोचितः ४ । अस्य गुणाः । कफविनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । वातकारित्वम् । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः । सारकत्वम् । शुक्राम्लपित्तहरत्वम् । सुस्वादुत्वम् । रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । विशदत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपिच ।
"राजमाषो महामाषश्चपलश्च बलः स्मृतः ।
राजमाषो गुरुः स्वादुस्तुवरस्तर्पणो रसः ।
रूक्षो वातकरो रुच्यः स्तन्यो भूरिमलप्रदः ।"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
[illegible] यथा । भारते ।
"विचारात् राजमाषाश्च [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] राजमाषाश्च [illegible] ।
[illegible] ।"
इति [illegible] ॥

राजदन्तः, पुं, (दन्तानां राजा । राजदन्तादित्वात् [illegible] ।) [illegible] । इति हेमचन्द्रः । ३ । २५० ।

राजयक्ष्मा, [न्] पुं, ([illegible] राजा [illegible] वा ।) क्षयरोगः । इति हेमचन्द्रः । अस्य पर्य्याय-[illegible] ॥
([illegible] । यथा, [illegible] । १ । ११६ ।
"[illegible] ।
[illegible] ।"
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
इति [illegible] ।)
[illegible] । यथा, [illegible] ।
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible] ।
[illegible] ॥ * ॥

निष्क्राम तदा यक्ष्मा गाधिकायादिभीषणः ।
दंष्ट्राकरालवदनः कृष्णाङ्गारसमप्रभः ।
अतिदीर्घः स्वल्पकेशः कृशो धमनिसन्ततः ।
अधोमुखो दण्डहस्तः कासं विश्वस्य सन्ततम् ।
कुर्व्वाणो निम्ननेत्रश्च योषासम्भोगलोलुपः ।
स चोवाच तदा दक्षं ब्रूत स्थास्याम्यहं मुने ॥
किं वा चाहं करिष्यामि तन्मे वद महामते ।
ततो दक्षस्तु तं प्राह सोमं यातु द्रुतं भवान् ।
सोममत्तु भवानित्थं सोमे त्वं तिष्ठ स्वेच्छया ।
मार्कण्डेय उवाच ।
इति तस्य वचः श्रुत्वा दक्षस्याथ महात्मनः ।
शनैः शनैस्ततः सोममाससाद स च द्रुतम् ॥
आसाद्य स तदा सोमं वल्मीकं पन्नगो यथा ।
प्रविवेशेन्दुहृदये छिद्रं प्राप्य महागदः ॥
तस्मिन् प्रविष्टे हृदये दारुणो राजयक्ष्मणि ।
शुशोच चन्द्रस्तस्यैव विषमां प्राप्तवांस्ततः ॥
उत्पन्न प्रथमं यस्मात्सोमे राजयक्ष्मा गदः ।
राजयक्ष्मेति लोकेऽस्मिंस्तस्य ख्यातिरभूत्
द्विजाः ॥
ततस्तेनाभिभूतश्च यक्ष्मणा रोहिणीपतिः ।
क्षयं जगामानुदिनं ग्रीष्मे शुष्का नदी यथा ॥
तथा चन्द्रे क्षीयमाणे सर्व्वौषध्यः क्षयं गताः ।
क्षयं जाताश्चौषधीषु न यज्ञः संप्रवर्त्तते ॥
यज्ञाभावात्तु देवानामन्नं सर्व्वं क्षयं गतम् ।
पर्ज्जन्याच्च ततो नष्टास्ततो वृष्टिर्न चाभवत् ।
वृष्ट्यभावे तु लोकानामाहारो नैव जायते ।
दुर्भिक्षमसमोपेते सर्व्वलोके द्विजोत्तमाः ।
राजधर्म्मादिकं किञ्चित्र लोकेषु प्रवर्त्तते ॥
क्षयहीनाः प्रजाः सर्व्वा लोभिनोऽपहतेन्द्रियाः ।
तासामेव तदा चक्रुः सर्व्वेषु क्षयतस्तथा ॥
तनदृष्ट्वा तदा भावं दिक्पालाः सपुरन्दराः ।
क्षयं सोमं परं देवाः सामरश्च महात्मना ॥
ततो दृष्ट्वा जगत् सर्व्वं व्याकुलं दस्युपीड़ितम् ।
प्रजाक्षमसमन्देशः सर्व्वे शक्रपुरोगमाः ॥
उपगम्य लोकेशं सदारं जगतां पतिम् ।
प्रणम्य यथायोग्यमुपविष्टास्ततः सुराः ॥
तान् प्रणतवतान् वीक्ष्य तथा लोकपितामहः ।
अभिमुखान् परस्येव कुशलं विनयानिव ।
पप्रच्छ दृष्टवीक्ष्य मुखमिन्द्रं कृतागमम् ।
ब्रह्मोवाच ।
आयातं भोः सुरगणाः किमर्थं यूयमागताः ।
दुःखितवदनैर्वाच युष्मान् यातीव लक्षये ।
विराजमानान् विराजतान् सुरान् सर्व्वेषु
कामकम् ।
कृत्वा कर्त्तरि लक्ष्मात् सर्व्वं पश्यामि दुःखित-
मान् ।
[illegible] वा यत्तु कथये ।
[illegible] वाच्यधर्म्मिणाम् ।
मार्कण्डेय उवाच ।
[illegible] लोकः प्रजानां च लोकत् ।
[illegible] सुराणां [illegible] ।
[illegible] ॥

यदस्माकं दुःखवीजं [illegible]
न कश्चित् संप्रवर्त्तन्ते यज्ञा [illegible]
देवा अतः ।
निराधारा निरातङ्काः प्रजा [illegible]

न च दानादिधर्म्माश्च [illegible]
नैव वर्षति पर्ज्जन्यः [illegible]
क्षीणाः सर्व्वास्तथौषध्यः [illegible]

दस्युभिः पीड़िता विप्रा वेदास्तु [illegible]
अत्रवैकल्यमासाद्य [illegible]
क्षीणेषु यज्ञभागेषु [illegible]
दुर्ब्बलाश्च क्रिया हीना [illegible]
रोहिण्या मन्दिरे [illegible]
दृश्यतां स [illegible]
यदैवान्विष्यते देवैश्चन्द्रो देवा [illegible]
कदाचिदपि देवानां यज्ञे [illegible]
कदाचिद्रोहिणीं यज्ञा नैव [illegible]
यदाऽन्यः कोऽपि न भवेत्तदा [illegible]
दृश्यते स कलाहीनः
इति सर्व्वत्र लोकेषु [illegible]
तं दृष्ट्वा कान्तिहीनांस्तु [illegible]
पाताकादुपावदुत्थाय
गात्रात् लोकेषु वायते [illegible]

स्वयं प्रवर्त्तते कस्मात् [illegible]
न जानीमस्तु तत् सर्व्वं [illegible]
मार्कण्डेय उवाच ।
एतत् सुराणां वचनं [illegible]

ब्रह्मोवाच ।
शृण्वन्तु देवताः सर्व्वा यदर्थं [illegible]
प्रवर्त्ततेऽधुना येन प्राणिनश्च [illegible]
सोमो दाक्षायणीः कन्याः [illegible]
अश्विन्याद्या वरवृषभीर्म्म [illegible]
परिणीय स ताः सर्व्वाः [illegible]
प्रवर्त्ततामुरागेण न सर्व्वासु [illegible]
अश्विन्याद्यास्ततः सर्व्वा [illegible]
षड्विंशतिरदारोषाः [illegible]
प्रवर्त्तते नियमतो [illegible]
तथा न तासु भवते [illegible]
अतो दक्षो महाबुद्धिः कान्ता [illegible]

बहुशस्तनमासाद्य [illegible]
अनुवक्ती यथाकामं [illegible]
सर्व्वं प्रवर्त्तितं तासु समं [illegible]
समप्रीतवं भार्य्यं तासु [illegible]
सं जगाम ततः स्यानं [illegible]
ततो दक्षे मुनिश्रेष्ठे [illegible]
चक्रे न भार्य्या ताः प्रजा [illegible]

ततो दक्षः पुनश्चन्द्रमुदय [illegible]

तिश्राथ वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥
ते चन्द्र सर्व्वास्वासु भवान् यदि ।
त्वहं तुभ्यं तस्माद्द् कुरु समस्त-
सम् ॥
पुनर्द्दक्षे न समं वर्त्तते यदा ।
कदा दक्षं पुनर्गत्वानुवन् रुषा ॥
स कुरुते नैवासासु प्रवर्त्तते ।
करिष्यामः स्थास्यामश्च त्वदन्तिके ॥
त वचः श्रुत्वा कुपितस्य तदा मुनेः ।
न्द्रस्य मनः शापायोत्सुकतां गतम् ॥
युत्क्रमनसः कुपितस्य महात्मनः ।
न महारोगो नासिकाग्राद्विनिर्गतः ॥
च चन्द्राय दक्षेण मुनिना ततः ।
तस्य देहे चयितस्तेन चन्द्रमाः ॥
न्द्रे क्षयं याता ज्योत्स्ना तस्य महा-
त्मनः ।
सर्व्वज्योत्स्नासु सर्व्वौषध्यः क्षयं गताः ॥
ावाल्लोकेऽस्मिन् यज्ञः संप्रवर्त्तते ।
ादनाद्दृष्टिस्ततः सर्व्वप्रजाक्षयः ॥
ापभोगेन क्षीनानां भवतां तथा ।
समुत्पन्नं विकारस्य स्वगोचरे ॥
कथितं सर्व्वं यथाभूल्लोकविप्लवः ।
ान तच्छान्तिस्तत्प्रशुध्वं सुरोत्तमाः ॥"
कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥ * ॥
ब्रह्मोवाच ।
भोः सुरगणा दक्षस्य सदनं प्रति ।
दय चन्द्रार्थे स च पूर्णो भवेद्यथा ॥
े जगत् सर्व्वं प्रकृतिस्थं भविष्यति ।
भवेत् शान्तिरोषधीनाञ्च सम्भवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
ावचः श्रुत्वा देवाः शक्रपुरोगमाः ।
ष्मनसस्तदा दक्षनिवेशनम् ॥
यमुपस्थाय सर्व्वे मुनिवरं सुराः ।"
प्रजापतिं दक्षं प्रणम्य श्लक्ष्णया गिरा ॥
देवा ऊचुः ।
सीदतां ब्रह्मन्नस्माकं बहुदुःखिनाम् ।
महाबुद्धे त्राहि नः शोकसागरात् ॥
ब्रह्मसंशम्भु दक्षिणपरमात्मनः ।
रं परं ज्योतिर्विश्वरूपं गतोऽसि वै ॥
त् सर्व्वजगतां प्रजापालनकारणात् ।
ापतिश्चेति योगेशस्तनुरुभो वयम् ॥
सर्व्वजगतां दक्षाय कुशलात्मनाम् ।
ात्महितायास्तु नमस्तुभ्यं महात्मने ॥
चिन्त्यमानस्य योगिभिर्नियतात्मभिः ।
र सारभूतत्वं दक्षाय परमात्मने ॥
ाङ्गिरनाथदः पारगाभ्यां परायणः ।
ानसुतः तपसा तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
तेषां वचः श्रुत्वा दक्षो यशस्वी तदा ।
प्रसन्नवदनः शक्रमाभाष्य सुव्रतः ॥
दक्ष उवाच ।
प्राक् महाभाग भवतां दुःखमागतम् ।
हेतुं यद् विभो श्रोतुमिच्छाम्यहन्तु तम् ॥

ममास्ति यदि कर्त्तव्यं भवतां दुःखहानये ।
तदहं यदि शक्नोमि करिष्यामि हितं समम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
तत् श्रुत्वा वचनं तस्य ब्रह्मसूनोर्महर्षिणः ।
जगाद गोष्पतिः शक्रो वीतिहोत्रोऽपि तं
मुनिम् ॥
क्षयं यातो निशानाथस्तस्मिन् क्षीणे क्षयं गताः ।
सर्व्वौषध्यो द्विजश्रेष्ठ तद्धानिर्यज्ञहानिकृत् ॥
यज्ञे विनष्टे सकलाः प्रजाः क्षुद्भयकातराः ।
वृष्ट्यभावान्महद्दुःखं प्राप्य नष्टाश्च काश्चन ॥
क्षयोऽयं रात्रिनाथस्य यस्ते कोपात् प्रवर्त्तते ।
स सर्व्वजगतो ब्रह्मन्नभवायैसुपस्थितः ॥
नाधुना तत्त्रिभुवने यत्र क्षुब्धन्तु किञ्चन ।
विप्लवं यान्ति विप्रेन्द्र सागराः स्थावराश्चराः ॥
न यज्ञाः संप्रवर्त्तन्ते न तपस्यन्ति तापसाः ।
आहारदुःखामिन्द्रीकाः प्रजाः क्षीणा भया-
तुराः ॥
एवं प्रवृत्ते विप्रेन्द्र विप्लवेऽस्मान् रसातलात् ।
दैत्या न यावदुत्थाय बाधन्ते तावदुद्धर ॥
प्रसीद दक्ष सततं तं पूरय तपोबलात् ।
पूर्णे चन्द्रे जगत् सर्व्वं प्रकृतिस्थं भविष्यति ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रजापतिसुतस्तदा ।
उवाच तान् सुरगणान् हृदयाच्छल्यमुद्धरन् ॥
दक्ष उवाच ।
यस्मै वचो निशानाथे प्रदत्तं शापकारणम् ।
न केनापि निदानेन मिथ्या कर्त्तुं तदुत्सहे ॥
किन्तु मद्वचनं यस्मान्नैकान्तेन त्वया भवेत् ।
चन्द्रोऽपि वर्द्धते यस्मात् तमुपायमपेक्षते ॥
तत्राप्ययमुपायोऽस्ति मासार्द्धं यातु चन्द्रमाः ।
क्षयं वृद्धिञ्च मासार्द्धं स्वयं भार्य्यासु वर्द्धताम् ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तं प्रसाद्य प्रजापतिम् ।
सर्व्वे सुरगणास्तत्र गता यत्रास्ति चन्द्रमाः ॥
एवमुक्ते तु वचने दक्षेण मुनिना द्विजाः ।
अथ चन्द्रं समादाय भार्य्याभिः सहितं तदा ।
जग्मुस्ते ब्रह्मसदनं मुदिताः सुरसत्तमाः ॥
तत्र गत्वा महाभागा यथा दक्षेण भाषितम् ।
तत्सर्व्वं कथयामासुर्ब्रह्मणे परमात्मने ॥
ब्रह्मा दक्षवचः श्रुत्वा देवानां सदनं तदा ।
चन्द्रभागं महाशैलं जगाम सहितः सुरैः ॥
तत्र गत्वा सुरश्रेष्ठः प्रजानां हितकाम्यया ।
स्नापयामास शुभ्रांशुं वृहल्लोहितपुष्करे ॥
भूतभव्यभवज्ज्ञानः पूर्व्वमेव पितामहः ।
एतदर्थं चकाराथ सरः पूर्णं जगत्प्रभुः ॥
तत्र स्नातस्य लोकस्य नीरोगत्वं प्रजायते ।
चिरायुश्च सततं वृहल्लोहितसंज्ञके ॥
तत्र स्नातस्य चन्द्रस्य शरीरात् तनुजं गदः ।
राजयक्ष्मा निःससार पूर्व्वरूपी यथोदितः ॥
निःसृत्य राजयक्ष्मा तु ब्रह्माणञ्च जगत्पतिम् ।
प्रत्युवाच किं करिष्ये क गच्छामीत्युवाच च ॥
स्थानं मर्माञ्च लोकेश ! कार्य्यं मम वदात्मनम् ।
निर्द्दिशस्वादृक्स्यं मे सदा त्वं जगतां यतः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।
ततो ब्रह्मापि तं दृष्ट्वा निरीक्ष्येन्दुशरीरगैः ।
अमृतैर्लोमातिभुक्तैः क्षीणञ्चापि निशापतिम् ॥
दोर्भिः स्वयं तं गृहीत्वा गिरौ निष्पिष्य वै
मुहुः ।
अमृतं गालयामास शरीराद्राजयक्ष्मणः ॥
अमृतानि च गाल्याशु तदपूतं तदा जले ।
क्षीरोदस्य च चिक्षेप मध्ये रहसि लोकभृत् ॥
तस्मादथामृताद्दिन्दोः कलाः क्षीणाः पुराश्च
याः ।
तासां जग्राह लवशश्चूर्णान् क्षीरोदसागरात् ॥
कलामात्रावशेषस्य संसर्गाद्राजयक्ष्मणः ।
क्षीणाः कलाः पञ्चदश याः पूर्व्वममृतात्मिकाः ।
ता राजयक्ष्मगर्भस्थाश्चूर्णीभूतास्तु पीड़या ॥
तेनोष्णज्योत्स्नाकलाभिस्तु निवद्धं यत् कला-
पतेः ।
शरीरं तत्त्रिधाभूतं गर्भस्थं राजयक्ष्मणः ॥
ज्योतिश्चूर्णमभूत् ज्योत्स्ना लीना राजादि-
यक्ष्मणि ।
द्रवीभूताः सुधाः सर्व्वा गर्भे रोगस्य च स्थिताः ॥
यदा निर्गालयामास सुधां ब्रह्मा गदान्तरात् ।
तदा ज्योत्स्ना सुधा ज्योतिः सर्व्वं तस्माद्-
वहिर्गतम् ॥
क्षीरोदसागरे क्षिप्तं तत्सर्व्वं विधिना तदा ।
देवान् गिरौ परित्यज्य स्वयं गत्वा द्रुतं ततः ॥
ततोऽमृतानि प्रक्षाल्य कलापूर्णानि वारिधेः ।
ज्योत्स्नाश्चाप्याजगामासु गृहीत्वा तत्त्रयं
गिरिम् ॥
क्षीरोदाद्गिरिमागम्य चन्द्रभागं तदा विधिः ।
देवमध्ये कलापूर्णं सुधां ज्योत्स्नां न्यवीविशत् ॥
संस्थाप्य तत्त्रयं ब्रह्मा देवानां मध्यतस्ततः ।
जगाद राजयक्ष्माणं तत्स्थानादि निर्द्दिशन् ॥
ब्रह्मोवाच ।
सर्व्वदा यो दिवा रात्रौ सन्ध्यायां वनितारतः ।
सेवते सुरतं तस्मिन् राजयक्ष्मन् वसिष्यसि ॥
प्रतिश्यायश्वासकासयुक्तो यो मैथुनं चरेत् ।
स ते प्रवेश्यः सततं येऽन्यश्च तथाविधः ॥
छायाख्या मृत्युपुत्री या भवतः सदृशी गुणैः ।
सा तेऽस्तु भार्य्या सततं भवन्तमनुयास्यति ॥
क्षीणत्वं भवतः छायां सततं विषये कुरु ।
इयं गच्छ यथाकामं चन्द्रे त्वं विमुखो भव ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
एवं विसृष्टो विधिना राजयक्ष्मा महागदः ।
पश्यतां सर्व्वदेवानामन्तर्द्धानं जगाम ह ॥
अन्तर्हिते महारोगे ब्रह्मा लोकपितामहः ।
चन्द्रं समपयामास कलापञ्चदशान्वितम् ।
तेन क्षीरोदधौतेन सुधापूर्णेन वाल्मृः ।
सज्योत्स्नैस्तु कलापूर्णैः पूर्व्ववच्चाकरोद्विधुम् ॥
स सोऽपि कलापूर्णः पूर्व्वव[illegible]ा ।
चन्द्रस्तदा सर्व्वदेवा [illegible]
अथ चन्द्रस्तदा पू[illegible]
उवाचेदं सुरग[illegible]

सोम उवाच ।
न स्थानं पूर्व्ववद्ब्रह्मन् शरीरे मम वर्त्तते ।
न वीर्य्यं वा तथोत्साहो विशेषेणाङ्गसञ्चयः ॥
नोत्सहे पूर्व्ववच्चेष्टां विधातुं सुतरामहम् ।
चेष्टाहीनस्त्वनुदिनं वर्त्तयं केन लोकभृत् ॥
ब्रह्मोवाच ।
यत्तस्य यक्ष्मणा सोम यदभूदङ्गसञ्चयः ।
पूर्व्वं विशीर्णो भवतस्तत्पूर्णमभवन्न हि ॥
अधुना भवतो देहचूर्णं निःसारितं मया ।
शरीरात् सान्द्रज्योत्स्ना यक्ष्मणा राज-
यक्ष्मणः ॥
तेषां प्रक्षालनविधौ लवणो यत् स्थितं जले ।
ज्योत्स्नायाश्च सुधायाश्च तेन क्षीणो भवान्
यतः ।
सर्व्वोऽङ्गसञ्चयो राजंस्तव सीदन्ति साम्प्रतम् ॥
अत्रोपायं विधास्यामि यथा नार्त्तिं समेष्यवान् ।
प्राजापत्यः पुरोडाशो हवनीयः पुरोऽध्वरे ॥
ऐन्द्रस्ततोऽनु चाग्नेयः प्रदेयः सर्व्वतः क्रतौ ।
ततोऽनु भवतो भागः पुरोडाशो मया कृतः ॥
तेन भागेन भुक्तेन नित्यं यज्ञहुतेन हि ।
पूर्व्ववत्ते समुत्साहः स्थानं वीर्य्यं भविष्यति ॥
यश्चामृतकणास्तोये क्षीरोदस्य स्थितास्तव ।
शरीरचूर्णं यावत्ते ज्योत्स्नायाश्चापि ये कणाः ।
वृद्धिं यास्यन्ति सततं क्षीरसागरमध्यगाः ॥
स्वारोचिषेऽन्तरे प्राप्ते द्वितीये शङ्करांशजः ।
दुर्व्वासा भविता विप्रः प्रचण्डश्चण्डभास्करः ॥
स महेन्द्रस्याविनयात् शापं दत्त्वा सुदारुणम् ।
करिष्यति त्रिभुवनं निःश्रीकं ससुरासुरम् ॥
श्रिया हीने ततो लोके भविता लोकविप्लवः ।
यथा तव क्षयात् सोम प्रवृत्तो लोकविप्लवः ॥
तस्मात्तत्प्रमाणेन तृतीये तु कृते युगे ।
भविष्यसि स्थास्यसि च यावद्युगचतुष्टयम् ॥
ततश्चतुर्थे सम्प्राप्ते सह देवैः कृते युगे ।
क्षीरोदं निर्म्मथिष्यामः शम्भुर्व्विष्णुरहं तथा ॥
मन्थानं मन्दरं कृत्वा सर्पराजं तथांशुकम् ॥
यज्ञभागेषु हीनेषु देवानार्थे वयं ततः ।
मथिष्यामः समं देवैः क्षीरोदं सह दानवैः ।
त्वच्छरीरामृतमिदं यत् स्थितं क्षीरसागरे ॥
तन्मथ्य ग्रहीष्यामो राशीभूतं तथाक्षयम् ।
सर्व्वौषध्यन्तरे कृत्वा त्वच्छरीरं तदा वयम् ।
क्षेप्स्यामः सागरजले शरीरार्थं विधो तव ॥
निर्म्मथ्य सागरं पश्चात् सहस्रार्थं यदामृतम् ।
तदा तव वपुस्तस्मिन्पूर्व्वं सम्भविष्यति ॥
लोको वीर्य्यानुकं कान्तमक्षयञ्च सुधात्मकम् ।
दृढाङ्गसन्धिकं चारु भविष्यति वपुस्तव ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
सुधांशुमेवमाभाष्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
विधोः क्षयाय मासार्द्धं वृद्धये यत्नवान्भूत् ॥
यथा दृष्टेन गदितं मासार्द्धं यातु चन्द्रमाः ।
क्षयं वृद्धिञ्च मासार्द्धं यत्नं तन्नाकरोद्विधिः ॥
यतः षोडशधा चन्द्रं सुरश्रेष्ठो विभक्तवान् ।
स सुरान् सर्व्वान् समुवाचेदमद्भुतम् ॥

कलाः षोडश चन्द्रस्य तत्रैका प्रमाणदर्शिनि ।
तिष्ठत्वद्यावधि पराः क्षयं यान्तु क्षयं विना ॥
क्षयेण यदि रोगेण मासार्द्धं दशयाक्रान्तः ।
क्षयाय योक्ष्यते चन्द्रो लोपशान्तिः सदा भवेत् ॥
किन्त्वस्य या कला शम्भौ ज्योत्स्ना गच्छतु तां
प्रति ।
चतुर्द्दशकलासंख्याः प्रतिमासं सुरोत्तमाः ।
चतुर्द्दशकलासंस्थान्यमृतानि पिबन्तु वै ।
प्रतिपत्तिथिमारभ्य भवन्त्याश्चतुर्द्दशीम् ॥
तेजोभागाः सूर्य्यबिम्बं चतुर्द्दशतिथौ क्रमात् ।
प्रविशन्तु क्षयं तेन कृष्णपक्षे विधोर्भवेत् ॥
यातु शेषा कलादर्शे हरिभूषणे मताविता ।
तिष्ठतु प्रथमे भागे तिथौ सद्यो निशापतेः ॥
द्वितीये दर्शभागे तु रोहिण्या यातु मन्दिरम् ।
तृतीये तु सरस्वत्यां स्नात्वा सम्भुचितो विधुः ॥
चतुर्थे वक्तपूर्व्वोक्तितिथिभागे विभावसोः ।
मण्डलं यातु चन्द्रोऽयं सविमरथपोटकः ॥
यावत्कालेन हि कला प्रथमा क्षयमाप्नुयात् ।
एवमेवं कृष्णपक्षे तावत्सा प्रतिपत् भवेत् ॥
द्वितीयादौ कृष्णपक्षे वृद्धिह्रासक्षयाविधः ।
तिथीनां वृद्धिहेतुश्च शुक्ले कृष्णे तथा भवेत् ॥
ततः पुनः शुक्लपक्षे यावत् पूर्व्वा कलोदिता ।
वृद्धिमेति भवेत्तावत् प्रतिपत्तिथिरादितः ॥
ततो द्वितीयभागस्य या ज्योत्स्ना हरमूर्द्धनि ।
स्थितायां वै कलायान्तु गता सा पुनरेष्यति ॥
शुभाभिस्तु भवेत् पेयममृतं यद्दिने दिने ।
तद्वितीयादितिथिभिः पूर्व्वाभिः सदैव हि ॥
क्षयसतुपक्ष्यते चन्द्रो ज्योत्स्नायोगात् सुरो-
त्तमाः ।
यथा दिने दिने भागाः क्षयं यान्ति तथा
विधोः ॥
वृद्धिं गच्छन्त्यनुदिनं शुक्लपक्षेऽन्वहं सुराः ।
तेजोभागः सूर्य्यबिम्बात् पुनरेव समेष्यति ॥
प्रयास्यति कृष्णपक्षे यथाभागक्रमन्तथा ।
ज्योत्स्नाहरशिरश्चन्द्रात् प्रत्यहं पुनरेष्यति ॥
तेजोभागः सूर्य्यबिम्बादमृतं वत्स्यते स्वयम् ।
एवं वृद्धिः शुक्लपक्षे सुधांशोः संभविष्यति ॥
पक्षयोः शुक्लकृष्णाख्यं चन्द्रवृद्धिक्षयाद्भवेत् ।
यावत्कालेन यो भागं क्षयं वृद्धिञ्च यास्यति ॥
तावत्कालमभिव्याप्य तिथिः स्थास्यति सा पुनः ॥
चिरेण वृद्धिर्यदि वा क्षयो वा
द्रुतेन वृद्धिर्यदि वा क्षयो वा ।
द्रुतात्तिथीनां तु सदा क्षयः स्या-
च्चिरात्तु वृद्धिस्तिथिषु प्रवेशे ॥
क्षयं कथञ्च चन्द्रेण विना न संभविष्यति ।
तस्मात् तयोः प्रवृद्ध्यर्थं चन्द्रं रचन्तु देवताः ॥
आस्वादनीयः शुभांशुः कलाशेषोऽनुमासतः ।
अमावास्यापराह्णे तु पितृभी रोहिणीगृहे ॥
तस्यैवास्वादनात् कथं वृद्धिं यास्यति चान्वहम् ।
तेन कथेन पितरस्तृप्तिं यास्यन्ति वै पराम् ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
ततः सुरगणाः सर्व्वे यथोक्तं विधिना तथा ।

चतुर्द्दशविभागांश्च चन्द्रस्य यथा…
ममार्द्देषोऽपि चन्द्रार्द्धं मन्दरं सागर…
जगाह शैवैर्व्विधिना शिरसा शूलिनः…
यमिनः परमं नियमक्रममयत्नम् ।
तत्सम्भवाश्चन्द्रकलाः प्राविशत् सा…
प्रविशन्ति यदा ज्योतिरानन्दमयी सा
योगिनान्तु तदा तेषां नित्यं तदैवेन ।
महादेवशिरःसंस्थो लोके नित्यं सुधांशु…
चन्द्रदारा भवेन्नालिरक्तौ तैरितो…
सनत्प्राप्ता महादेवः चन्द्रहा…
हिताय सर्व्वलोकानां जगाद त्रिद…
चन्द्रज्योत्स्नाममापोमादोषघ्नो …
सर्व्वौषधीषु शङ्करः प्रसंस्थे तदोऽभवत् ।
अम्बरेषु प्रवर्त्तेषु स्यात् स्यात् मासेषु …
परिपक्वान्ति पितरश्चाया कर्म्माणि भूरि…
अमृतं शक्ष्यया सर्व्वं यदेवेभ्यः पुराणम्…
तेन क्षयन्ति क्षीणा ये यज्ञभागेन देव…
यदेवाप्याययिती तव ज्योत्स्नाभिर्देवै…
यज्ज्योत्स्ना, विना भूते तव स्या…
क्षय…

यतोऽमृतस्य यज्ञस्य चन्द्रमाः
यतोऽस्य दम्भयापात् दर्शाय…
यद्यपि कृष्णपक्षेऽपि सुधा संधीयते हि…
तेजः सूर्य्य…
पुनश्च शुक्लपक्षे तु पीयोदेति यथा तत्…

यज्ञेषु यशिरश्चन्द्रात् सूर्य्यबिम्बादृष्यधर…
कलाः षोडश चन्द्रस्य तत्रैका प्रमदेह…
सितासितावुभौ पक्षौ शेषाकारदशवौ…
इति वः सर्व्वमाख्यातं विभक्तचन्द्रमा य…
सङ्कथा पर्व्वतश्रेष्ठे तथा तच्चन्द्रभागतः ।
यज्ञभागे स्थिते यस्माद्विचार्येमकरोद्विधुः…
कथे स्थितेऽपि पितर्यं तिथिवृद्धिक्षयौ य…
इदं पुण्यतमाख्यानं यः शृणोति सततं…
राजयक्ष्मा तस्य कुले न कदाचिद्भवि…
यक्ष्मणा परिभूतो यः शृणोति सततं त्रि…
अचिरात् यक्ष्मणा मुक्तः स भवेन्नरसत्त…
इदं स्वस्त्ययनं पुण्यं गुह्यात् गुह्यतरं पर…
यः शृणोत्येकचित्तः सन् स महापुण्यभा…
भवे…

इति कालिकापुराणे २१ अध्या…

राजयोग्यः, त्रि, (राज्ञो योग्यः ।) रा…
नृपोचितः । यथा,—
“त्रिकोणसप्तके सौम्ये पापे चोपचयस्थि…
राजयोग्या भवेन्नारी सुन्दरी कुलवर्द्धि…
इति जातक…

राजरङ्गं, क्ली, (राजयोग्यं रङ्गम् ।) र…
इति शब्दरत्नावली ॥

राजराजः, पुं, (राज्ञामपि राजा यस…
“राजाहःसखिभ्यष्टच् ।” ५ । ४ । ९१ ।
टच् ।) कुबेरः । इत्यमरः । १ । १ ।
(यथा, किरातार्ज्जुनीये । ५ । ९१ ।

क्रा सपदि हितं प्रियं प्रियार्हे
स्वं गतवति राजराजसूत्ये ।
कण्टं किमपि पृथासुतः प्रदध्यौ
ते भृशमरतिं हि सद्वियोगः ॥”)
। (यथा, रामायणे ।२।८२।१४।
ति च श्रुत्वा राजराजस्य योषितः ।
ानि यानार्हा आसनं पर्य्यवारयन् ॥”)
। इति मेदिनी । जे, ३६ ॥
स्त्री, पिप्पलविशेषः । तत्पर्य्यायः ।
२ राजपुत्त्री ३ महेश्वरी ४ ब्रह्माणी ५
: ६ कपिला ७ पिङ्गला ८ । अस्य
त्त्वम् । शीतलत्वम् । लवणत्वम् ।
: । पाण्डुवातक्रिमिशोथपित्तनाशि-
त राजनिर्घण्टः ॥
, (राजा ऋषिरिव श्रेष्ठत्वात् ।)
दराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य
लिनाशनम् । यथा,—
स्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम् ॥”
इति महाभारतम् ॥
[न्] पुं, (राज्ञो लक्ष्म चिह्नं यत्र ।)
। इति धनञ्जयकोषः ॥ (राजचिह्न-
॥)
स्त्री, (राज्ञो लक्ष्मीः ।) राजश्रीः ।
ोतिषतत्त्वे ।
प्रभावनिपुणः प्रमदाविलासः
ापन्नृपपूजितदेशलाभः ।
श्वलाभधनपूर्णमनोरथः स्यात्
दशा भवति निश्चलराजलक्ष्मीः ॥”
त्रि, (राजवंशे भवः । राजवंश+
राजवंशोद्भवः । तत्पर्य्यायः । राज-
। इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥
न्] स्त्री, (राज्ञो वर्त्म पन्थाः ।) राज-
तत्पर्य्यायः । घण्टापथः २ संसरणम् ३
४ उपनिष्क्रमणम् ५ उपनिष्करम् ६
: ७ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५३ ॥
स्त्री, (राजते शोभते इति । राज्+
राजा वला इति कर्म्मधारयः ।)
: । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ गन्ध-
तया इति भाषा ।
:, पुं, (राज्ञां वल्लभः ।) राजादनी ।
: । राजबदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मदासकविराजकृतद्रव्यगुणग्रन्थविशेषः ।
—
रायणदासेन कविराजेन धीमता ।
क्रियते द्रव्यगुणोऽयं राजवल्लभः ॥”
इति तस्य द्वितीयश्लोकः ॥
वे, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४८ । ४८ ।
ायो विना चैच्चैः परभूमिचरो वली ।
एषाक्रमीर्षो राजवल्लभसंश्रयः ॥”)
, स्त्री, (राजप्रिया वल्ली ।) सोमवल्ली ।
ामाला । उवा इति भाषा ॥

राजवान्, [न्] त्रि, (राजास्त्यस्येति । राजन्+मतुप् । मस्य वः ।) राजमात्रयुक्तदेशः । यथा,—
“सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्ततोऽन्यत्र राजवान् ॥”
इत्यमरः । २ । १ । १३ ॥
(नृपविशिष्टः । यथा, महाभारते ।५।१।७।
“रराज सा राजवती सभाग्रा
ग्रहैरिव द्यौर्विमलैरुपेता ॥”)

राजवाहः, पुं, (राजानं वहतीति । वह्+अण् ।) घोटकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

राजवाह्यः, पुं, (राज्ञा वाह्यः ।) राजवाहकहस्ती । तत्पर्य्यायः । उपवाह्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ विजयकुञ्जरः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ राजवहनीये, त्रि ॥

राजवृक्षः, पुं, (वृक्षाणां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) आरग्वधवृक्षः । इत्यमरः ॥ पियालवृक्षः । इति मेदिनी ॥ लङ्कास्थायी वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लङ्कासिज् इति भाषा ॥

राजशणः, पुं, (राजः शोभमानः शणः ।) पट्टः । इति शब्दमाला ॥ पाट् इति भाषा ॥

राजशफरः, पुं, इल्लिशमत्स्यः । इति हारावली ॥

राजशय्या, स्त्री, (राज्ञः शय्या ।) राज्ञः शयनीयम् । तत्पर्य्यायः । महाशय्या २ । इति हेमचन्द्रः ॥

राजशाकः, पुं, (राजप्रियः शाकः । शाकानां राजा इति वा ।) वास्तूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजशुकः, पुं, (शुकानां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) पक्षिविशेषः । राजा सुगा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । प्राज्ञः २ शतपत्त्रः ३ नृपप्रियः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजशृङ्गं, क्ली, राजच्छत्त्रम् । तत्पर्य्यायः । कनकदण्डकम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजशृङ्गः, पुं, मद्गुरमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

राजसः, त्रि, (रजसो भवः । रजस्+अण् ।) रजोगुणोद्भवः । लक्षणं यथा,—
“आरम्भरुचिताधैर्य्यमसत्कार्य्यपरिग्रहः ।
विषयोपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥”
आरम्भरुचिता फलार्थं कर्म्मानुष्ठानशीलता ॥ * ॥
संक्षेपतल्लक्षणं यथा,—
“येनास्मिन् कर्म्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् ।
न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम् ॥”
तत्कृतिर्यथा,—
“देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः ।
तिर्य्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥”
तद्गतिप्रकारा यथा,—
“भल्ला मल्ला नटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ।
द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥
राजानः क्षत्त्रियाश्चैव राज्ञश्चैव पुरोहिताः ।
वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥
गन्धर्व्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।
तथैवाप्सरसः सर्व्वा राजसीषूत्तमा गतिः ॥”
इति वामने १२ अध्यायः ॥
राजसाहारा यथा,—
“कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥”
राजसयज्ञो यथा,—
“अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥”
राजसतपो यथा,—
“सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥” * ॥
राजसदानं यथा,—
“यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥
राजसत्यागो यथा,—
“दुःखमित्येव यत् कर्म्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसत्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥”
राजसज्ञानं यथा,—
“पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्व्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥”
राजसकर्म्म यथा,—
“यत्तु कामेप्सुना कर्म्म साहङ्कारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥” * ॥
राजसकर्त्ता यथा,—
“रागी कर्म्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः ॥”
राजसी बुद्धिर्यथा,—
“यया धर्म्ममधर्म्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च ।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥”
राजसी धृतिर्यथा,—
“यया तु धर्म्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्ज्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥”
राजससुखं यथा,—
“विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥ * ॥
राजसपुराणानि यथा,—
“ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेयं तथैव च ।
भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ॥” ॥
राजसस्मृतयो यथा,—
“आत्रेयं याज्ञवल्क्यञ्च आत्रेयं दाक्षमेव च ।
कात्यायनं वैष्णवञ्च राजसाः स्मार्त्ता मताः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे २६ अध्यायः ॥

राजसदनं, क्ली, (राज्ञः सदनम् ।) राजगृहम् । तत्पर्य्यायः । सौधः २ । इत्यमरः । २ । २ । १० ॥ भूपालभवनम् ३ सुधामयम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ तद्वेदा यथा,—
“सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्य्योपकारिका ।

स्वस्तिकः सर्व्वतोभद्रो नन्द्यावर्त्तादयोऽपि च ।
विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्मनाम् ॥"
इत्यमरः । २ । २ । १० ॥

राजसभा, स्त्री, राज्ञः सभा । ("सभा राजामनुष्यपूर्व्वा ।" २ । ४ । २३ । इत्यत्र राजपर्य्यायस्यैव ग्रहणात् न क्लीवत्वम् ।) नृपतिसमाजः । इत्यमरः । ३ । ५ । ८ । (वाचस्पत्ये नपुंसकलिङ्गत्वोक्तिस्तु प्रामादिकी ।)

राजसर्पः, पुं, (सर्पाणां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) सर्पविशेषः । तत्पर्य्यायः । भुजङ्गभोजी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७० ॥

राजसर्षपः, पुं, (सर्षपाणां राजा श्रेष्ठत्वात् । परनिपातः ।) सर्षपविशेषः । राजसर्षा इति भाषा । राइ इति केचित् । तत्पर्य्यायः । क्षविका २ राजिका ३ खरी ४ क्षुतकः ५ क्षुतक इत्यत्र क्षवक इति वा पाठः । इति रत्नमाला । क्षवः ६ क्षुताभिजननः ७ । क्षुताभिजनन इत्यत्र क्षुधाभिजनन इति वा पाठः । इति हेमचन्द्रः । कृष्णा च तीक्ष्णगन्धा ९ राजी १० क्षवसर्षपाख्या ११ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वातशूलगुल्मकण्डूकुष्ठव्रणापहत्वम् । पित्तदाहप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । (चतुर्व्विंशतित्रसरेणुपरिमित-परिमाणविशेषः । यथा, मनुः । ८ । १३३ ।
"त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः ।
ता राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः ॥"
"अष्टौ त्रसरेणवो लिक्षैका परिमाणेन ज्ञेया तास्तिस्रो लिक्षा राजसर्षपो ज्ञेयः । ते राजसर्षपास्त्रयो गौरसर्षपो ज्ञेयः ।"
इति तट्टीकायां कुल्लूकः ।)

राजसायुज्यं, क्ली, (राज्ञः सायुज्यम् ।) राजत्वम् ।
"स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।
देवभूयादिकं तद्वत् ——————— ।"
इत्यमरदर्शनात् ॥

राजसारसः, पुं, (राज्ञः सारस इव । राजा शोभाशाली सारस इव इति वा ।) मयूरः । इति शब्दमाला ॥

राजसी, स्त्री, (रजस इदमिति । रजस् + अण् । ङीप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली । रजोगुणसम्बन्धिनी च । (यथा, गीतायाम् ।
"यया धर्म्ममधर्म्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च ।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥")

राजसूयः, पुं, ("राज्ञा कर्त्तव्यः सोमः सूयतेऽत्र ।" इत्यमरटीका । सु + अधिकरणे क्यप् । "राज्ञा सोतव्यः राजा वा इह सूयते ।" इति काशिका । "राजसूयसूर्य्य—।" ३ । १ । ११४ । इति निपातनात् दीर्घः ।) राजकर्त्तृकयज्ञविशेषः । तत्पर्य्यायः । क्रतुराट् २ क्रतूत्तमः ३ । इति शब्दरत्नावली । (अस्य [illegible] । ५ । ६ । ३१ । यथा, महाभारते । २ । २३७ । १६ ।
"यक्ष्यन्ति च नरव्याघ्रा निर्जित्य पृथिवीमिमाम्
राजसूयाश्वमेधाद्यैः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥"
राजसूयमन्त्रादिकं वाजसनेयसंहितायाम् ९ अध्यायस्य ३५ कण्डिकामारभ्य १० अध्यायस्य ३० कण्डिकापर्य्यन्तं द्रष्टव्यम् । युधिष्ठिरस्य राजसूययज्ञविवरणन्तु महाभारते सभापर्व्वणि विशेषतो द्रष्टव्यम् ।)

राजस्कन्धः, पुं, (राजः शोभाशाली स्कन्धो यस्य ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजस्वं, पु क्ली, (राज्ञे देयं स्वं धनम् ।) राजधनम् । राजकरः । इति लोकप्रसिद्धम् ॥

राजस्वर्णः, पुं, (स्वर्णानां धुस्तूराणां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) राजधुस्तूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजहंसः, पुं, (हंसानां राजा श्रेष्ठत्वात् । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) चञ्चुचरणलोहितश्वेतवर्णहंसः । इत्यमरः । २ । ५ । २४ ॥ (यथा, कुमारे । १ । ३४ ।
"सा राजहंसैरिव सन्नताङ्गी
गतेषु लीलाञ्चितविक्रमेषु ।
व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धै-
रादित्सुभिर्नूपुरशिञ्जितानि ॥")
कादम्बः । कलहंसः । नृपोत्तमः । इति मेदिनी ॥

राजहर्षणं, क्ली, (राजानमपि हर्षयतीति । हृष् + णिच् + ल्युः ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजहस्ती, [न्] पु, (राज्ञो हस्ती ।) राजगजः । तत्पर्य्यायः । मारीचः २ याजकगजः ३ मदोत्कटः ४ । इति हारावली । ४८ ॥

राजहासकः, पुं, (राजानमपि हासयतीति । हस् + णिच् + ण्वुल् ।) मत्स्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । कातरः २ कातलः ३ राजीवः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

राजक्षवकः, पुं, सर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य शाकगुणाः ।
"संग्राहि शीतलञ्चापि मधुरं वातविरोधि च ।
राजक्षवकशाकन्तु पटोलशाकवत् स्मृतम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

राजा, [न्] पुं, (राजते शोभते इति । राज् + "कनिन् युवृषितक्षिराजीति ।" उणा० १ । १५६ । इति कनिन् ।) प्रभुः । नृपतिः । (यथा, रघुः । ४ । १२ ।
"यथा प्रह्लादनात् चन्द्रः प्रतापात् तपनो यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥")
क्षत्त्रियः । (यथा, मनुः । २ । ३२ ।
"शर्म्मवद्ब्राह्मणस्य स्यात् राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।
वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ॥")
चन्द्रः । यक्षः । इन्द्रः । इति मेदिनी । उत्तरपदे टच् स्यात् । महाराजः । अथ नृपतेः पर्य्यायः । राट् २ पार्थिवः ३ क्ष्माभृत् ४ नृपः ५ भूपः ६ महीक्षित् ७ । इत्यमरः । पार्थः ८ नृपतिः १० भूपालः ११ महीपतिः १३ नाभिः ... भूमीन्द्रः १६ नरेन्द्रः १७ ... इति शब्दरत्नावली । प्रजेश्वरः ... इनः २१ दण्डधरः २२ ... स्कन्दः २४ स्कन्धः २५ भुभु... इति जटाधरः ॥ ... ।
"महता राजराज्येन पृथुर्वैन्य...
सोऽभिषिक्तो महातेजा ...
पित्रापरञ्जितास्तस्य ...
अनुरागात्ततस्तस्य नाम राजेत्यभा...
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १३ ...
अपि च ।
"राज्ञी राजसिकं सर्व्वं कुरुते ...
... ।
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ११ ...
तस्य सर्व्वश्रेष्ठत्वं यथा,—
श्रीकृष्ण उवाच ।
"शृणु वत्स ! महाराज हे तात ! ...
भयत्राता च राजा च ...
अष्टमीश महेन्द्रोऽग्निस्त्वष सर्व्वे ...
यो राजा स पिता माता प्रजानां ...
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ...
पृथोरेवादौ राजा इति संज्ञा यथा ...
"देवैर्व्विप्रैस्तथा ...
राज्यस्यैवाधिकारे वै ...
तदा पित्रा प्रजाः सर्व्वाः ...
तेनानुरञ्जिताः सर्व्वाः सुखैर्मुदिरे ...
अनुरागात्तस्य वीरस्य नाम राजेत्य...
इति पाद्मे भूमिखण्डे २८ अध्या...
अथ राजलक्षणम् ।
"सोऽपि लक्ष्मपटे बालं दृष्ट्वा श्रीतिर...
नरेन्द्रलक्षणोपेतं चिन्तामास वैश्य...
तस्यास्यं चन्द्रबिम्बाभं शुभ ...
नीलाः केशाः कुञ्चिताश्च समा ...

राजीवनेत्रयुगलो बिम्बोष्ठपुटसंयुत...
चतुर्दंष्ट्रश्चतुष्किष्कुर्दीर्घबाहुर्दो ...
चतुर्लेखाकरो माल्यवरश्चैकवर्ण...
शिरालपादो गम्भीरः ...
इति मार्कण्डेयपुराणे ...
ध्यायः । ७ । अन्यच्च ।
"असितौ मृदुतरौ कमनीयरक्ता...
शिराङ्गुली ताम्रनखौ पादाङ्गुली ...

कूर्म्मोन्नतौ गूढगुल्फौ सुपार्ष्णी ...
मृदुलोमा समा जङ्घा तथा करिकर ...
ऊरवो जानवस्तुल्या नृपस्येति ...
लोमगर्त्ते नृपो दीर्घैर्भूपैश्च धनाढ्य ...
समाभ्यां क्षितिपः श्रोक्तः प्रलम्बैः ...
धर्मदर्शितः शब्दगुणाः ...

हस्त्रिचतुःपञ्चषड्धारादिभिरेव च ॥
ग्राावर्त्तवलितशुभाभिश्च नृपाः स्मृताः ।
: पुष्पगन्धिशुक्रा मधुगन्धे धनं बहु ॥
लस्फिक् सुखी स्याच्च सिंहस्फिक् भूपतिः
स्मृतः ।
सिंहकटी राजा निस्वः कपिकटिर्नरः ॥
षोन्नतकक्षाः स्युर्जिह्मा विषमकक्षकाः ।
मध्यगता नाभिः शूलधारां करोति हि ॥
ी नवाढ्यं कुर्य्याच्च नृपत्वं पद्मकर्णिका ।
हतैश्चुचुकैश्च भवन्ति सुभगा नराः ।
ना विषमैर्दीर्घैः पीतोपचितकैर्नृपाः ॥
नतञ्च हृदयमकम्प्यं मांसलं पृथु ।
णामधमानाञ्च खरलोम शिरालकम् ॥
ग्रीवश्च नृपतिर्लम्बकर्णोऽतिभक्षणः ।
जानुलम्बिनौ बाहू वृत्तौ पीनौ नृपेश्वरे ॥
वन्धैर्निगूढैश्च सुश्लिष्टशुभसन्धिभिः ।
हीनैः करच्छेदमशब्दैर्धनवर्ज्जिताः ॥
वाश्वक्रनखैस्तद्वद्भैश्च परतर्कताः ।
नैर्भूपा धनाढ्याश्च चाङ्गुष्ठैः सयवैस्तथा ॥
ाङ्गुलिश्च सधनास्तिस्रो रेखाश्च यस्य वै ।
ते: करतलगा मणिबन्धे समुत्थिताः ॥
ातपत्रशिबिका गजपद्मोपमा नृपे ।
भाङ्कुशपताकाभा म्टणालाभा निरीश्वरे ॥
माभाश्च गदाढ्यानां स्वस्तिकाभा नृपेश्वरे ।
काश्चितोमरधनुःकुन्ताभा नृपतेः करे ॥
सलैश्च धनोपेता ग्रवक्रैरधरैर्नृपाः ।
मोपमैश्च स्फुटितैरोष्ठैः रूक्षैश्च खण्डितैः ॥
वर्णैर्धनहीनाश्च दन्ताः स्निग्धा घनाः शुभाः ।
त्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा
शुभा ॥
त्णा दीर्घा च विज्ञेया तालु श्वेतं धनेश्वरे ।
ध्या च पद्मा वक्त्रं समं सौम्यञ्च संवृतम् ॥
पानाममलं श्लक्ष्णं विपरीतञ्च दुःखिनाम् ।
ङ्कुकर्णाश्च राजानो रोमकर्णाः शतायुषः ॥
राः स्निग्धावनद्धैश्च चासमैर्मांसलैर्नृपाः ।
ोम्टत्युश्चिपिटनाम ज्याभ्यो भाग्यवतां भवेत् ॥
ण्पच्छिद्रा सुपुटा च अवक्रा च नृपेश्वरे ।
र्हतैश्च ललाटैश्च सुधना उन्नतैर्नृपाः ॥
ाटोपस्तास्तिस्रो रेखाः स्युः शतवर्षिणाम् ।
पत्वं स्याच्चतसृभिरायुः पञ्चनवत्यथ ॥
त्राकारैः शिरोभिस्तु नृपा निम्नशिरा धनी ।
डुमतश्चतुर्हस्तो रक्तः समस्तथा नृपः ॥"
ति गारुडे नरलक्षणं नाम ६६ अध्यायः ॥
पि च ।
"पार्थिवस्य तु वक्ष्यामि भृत्यानाञ्चैव लक्षणम् ।
सर्व्वाणि यो महीपालः सम्यङ्नित्यं परीक्षयेत् ॥
राज्यं पालयते नित्यं सत्यधर्म्मपरायणः ।
निर्ज्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्म्मेण पालयेत् ॥
ष्पं पुष्पं विचिन्वीयान्मूलच्छेदं न कारयेत् ।
मालाकार इवारण्ये न यथाङ्गारकारकः ॥
दुग्धो चौरस्तु धर्म्मात विक्रेतारो न भुञ्जते ।
परराष्ट्रं महीपालो कालयोगाच्च दूषयेत् ॥

गोधुक्क्षिन्ति यो धेन्वाः क्षीरार्थी लभते पयः ।
एवं राष्ट्रमयोगेन पीड्यमानं न वर्द्धते ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन पृथिवीमनुपालयेत् ।
पालकस्य भवेद्भूमिः कीर्त्तिरायुर्यशो बलम् ॥
अभ्यर्च्य विष्णुं धर्म्मात्मा गोब्राह्मणहिते रतः ।
प्रजाः पालयितुं शक्तः पार्थिवो यो जितेन्द्रियः ॥
ऐश्वर्य्यमधुवं प्राप्य राजा धर्म्मे मतिञ्चरेत् ॥"
इति गारुडे १११ अध्यायः ॥ * ॥
ब्रह्माभिषिक्तराजानो यथा,—
श्रीपराशर उवाच ।
"यदाभिषिक्तः स पृथुः पूर्व्वं राज्ये महर्षिभिः ।
ततः क्रमेण राज्यानि ददौ लोकपितामहः ॥
नक्षत्रग्रहविप्राणां वीरुधां चाप्यशेषतः ।
सोमं राज्ये दधाद्ब्रह्मा यज्ञानां तपसामपि ॥
राज्ञां वैश्रवणं राज्ये जलानां वरुणं तथा ।
आदित्यानां पतिं विष्णुं वसूनामथ पावकम् ॥
प्रजापतीनां दक्षन्तु वासवं मरुतामपि ।
दैत्यानां दानवानाञ्च प्रह्लादमधिपं ददौ ॥
पितॄणां धर्म्मराजानं यमं राज्येऽभ्यषेचयत् ।
ऐरावतं गजेन्द्राणामशेषाणां पतिं ददौ ॥
पतत्रिणाञ्च गरुडं देवानामपि वासवम् ।
उच्चैःश्रवसमश्वानां वृषभन्तु गवामपि ॥
शेषन्तु नागराजानं म्टगाणां सिंहमीश्वरम् ।
वनस्पतीनां राजानं प्लक्षमेवाभ्यषेचयत् ॥
एवं विभज्य राज्यानि दिशां पालाननन्तरम् ।
प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा स्थापयामास सर्व्वतः ॥
पूर्व्वस्यां दिशि राजानं वैराजस्य प्रजापतेः ।
दिशःपालं सुधन्वानं पुत्त्रं वै सोऽभ्यषेचयत् ॥
दक्षिणस्यां दिशि तथा कर्द्दमस्य प्रजापतेः ।
पुत्त्रं शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥
पश्चिमायां दिशि तथा रजसः पुत्त्रमच्युतम् ।
केतुमन्तं महात्मानं राजानमभिषिक्तवान् ॥
तथा हिरण्यरोमाणं पर्ज्जन्यस्य प्रजापतेः ।
उदीच्यां दिशि दुर्द्धर्षं राजानमभिषिक्तवान् ॥
तैरियं पृथिवी सर्व्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ।
यथाप्रदेशमद्यापि धर्म्मतः प्रतिपाल्यते ॥
एते सर्व्वे प्रवृत्तस्य स्थितौ विष्णोर्म्महात्मनः ।
विभूतिभूता राजानो ये चान्ये मुनिसत्तम ॥
ये भविष्यन्ति येऽतीताः सर्व्वभूतेश्वरा द्विज ।
ते सर्व्वे सर्व्वभूतस्य विष्णोरंशा द्विजोत्तम ॥"
इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेऽंशे २२ अध्यायः ॥ *
सूत उवाच ।
"एवं सृष्टासु सर्व्वासु स्थावरासु चरासु च ।
ब्रह्मा क्रमेण राज्यानि चादिशत्तपचक्रमे ॥
द्विजानां वीरुधाञ्चैव नक्षत्राणां ग्रहैः सह ।
यज्ञानां तपसाञ्चैव सोमं राज्येऽभ्यषेचयत् ॥
बृहस्पतिञ्च सर्व्वेषां ददावङ्गिरसामपि ।
भृगूणामाधिपत्ये च काव्यं राज्येऽभ्यषेचयत् ॥
आदित्यानां पुनर्व्विष्णुं वसूनामथ पावकम् ।
प्रजापतीनां दक्षञ्च मरुतामथ वासवम् ॥
दैत्यानामथ राजानं प्रह्लादं दितिनन्दनम् ।
नारायणन्तु साध्यानां रुद्राणां वृषभध्वजम् ।

म्टगाणामथ शार्द्दूलं गरुडं पततां वरम् ।
गन्धर्व्वाणां चित्ररथं नागानामथ वासुकिम् ॥
गन्धानां मरुतञ्चैव भूतानाञ्च शरीरिणाम् ।
सर्व्वेषां दंष्ट्रिणां शेषं सर्पाणाञ्चैव तक्षकम् ॥
सागराणां नदीनाञ्च मेघानां वर्षितस्य च ।
आदित्यानामन्यतमं पर्ज्जन्यमभिषिक्तवान् ।
सर्व्वाप्सरोगणानाञ्च कामदेवं तथा प्रभुम् ॥
ऋतूनामधिमासानां दिवसानां तथैव च ।
पक्षाणाञ्च क्षपाणाञ्च मुहूर्त्ततिथिपर्व्वणाम् ॥
कलाकाष्ठाप्रमाणानां गतिरयनयोस्तथा ।
गणितस्याथ योगस्य चक्रे संवत्सरं प्रभुम् ॥
प्रजापतेर्व्विरजसः पूर्व्वस्यामभिषेचयन् ।
पुत्त्रं नाम्ना सुधामानं राजानञ्चाभ्यषेचयत् ॥
यथाप्रदेशं राजानं दक्षिणस्यां प्रजापतेः ।
कर्द्दमस्य शङ्खपदं पुत्त्रं राज्येऽभिषिक्तवान् ॥
पश्चिमस्यां दिशि तथा रजसः पुत्त्रमुत्तमम् ।
केतुमन्तं महात्मानं राजानं ह्यभ्यषेचयत् ॥
तथा हिरण्यरोमाणं पर्ज्जन्यस्य प्रजापतेः ।
दिशुत्तरायां पुत्त्रन्तु राजानमभ्यषेचयत् ॥
मानुषाणामधिपतिं चक्रे वैवस्वतं मनुम् ।
तैरेव पृथिवी सर्व्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ।
यथाप्रदेशमद्यापि धर्म्मेण परिरक्ष्यते ॥
स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्व्वं ब्रह्मणा तेऽभिषेचिताः ।
इन्द्रादिलोकपालास्तु पुनर्व्वैवस्वतेऽन्तरे ॥
राजसूयेऽभिषिक्तस्तु पृथुः पूर्व्वं महर्षिभिः ।
मनुभिर्व्विधिना तद्वत् सोऽधिराजः प्रताप-
वान् ॥"
इत्याग्नेये वह्निपुराणे वराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
राजकर्त्तव्यकर्म्माणि यथा,—
मदालसोवाच ।
"वत्स ! राज्याभिषिक्तेन प्रजारञ्जनमादितः ।
कर्त्तव्यमविरोधेन स्वधर्म्मस्य महीभृता ॥"
अविरोधेन धर्म्मशास्त्राविरोधेन ।
"व्यसनानि परित्यज्य सप्तमूलहराणि वै ।
आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यो बहिर्म्मन्त्रविनिर्गमात् ॥
अष्टधा नाशमाप्नोति स्वचक्रस्यन्दनाद्यथा ।
तथा राजाप्यसन्दिग्धं बहिर्म्मन्त्रं विनिर्गमात् ॥
दुष्टादुष्टांश्च जानीयादमात्यानरिदोषतः ।
चरैश्चराणाथा शत्रोरन्वेष्टव्याः प्रयत्नतः ॥
विश्वासो न तु कर्त्तव्यो राज्ञा मित्राप्तबन्धुषु ।
कार्य्ययोगादमित्रेषु विश्वसीत नराधिपः ॥
स्थानवृद्धिक्षयज्ञेन षाड्गुण्यविदितात्मना ।
भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्त्तिना ॥
प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव ततो भृत्या महीभृता ।
जेयाश्चानन्तरं पौरा विरुध्येत ततोऽरिभिः ॥
यस्त्वेतानविजित्यैव वैरिणो विजिगीषते ।
सोऽजितात्मा जितामात्यः शत्रुवर्गेण बाध्यते ॥
तस्मात् कामादयः पूर्व्वं जेयाः पुत्त्र महीभृता ।
तज्जये हि जयो राज्ञो राजा नश्यति तैर्जितः ॥
कामः क्रोधश्च लोभश्च मदो मानस्तथैव च ।
हर्षश्च शत्रवो ह्येते नाशाय कुमहीभृताम् ॥
कामप्रसक्तमात्मानं स्मृत्वा दृष्ट्वा निपातितम् ।

निरर्थयेनथा क्रोधादनुद्वारं ह्रनाम्नजम् ।
ह्यनमेनं नथा लोभाच्चद्वाईनं हिजैर्हतम् ।
मानादनायुष: पुत्रं हृतं ह्र्यात् पुरञ्जयम् ।
एभिर्निर्जितं सर्व्वं मरुत्तेन महात्मना ।
सुत्वा [illegible] षड्दोषांश्च महीपति: ।
काककोकिलभृङ्गाणां बकव्यालशिखण्डिनाम् ।
हंसानां लोहकुक्कुटानां शिक्षेत चरितं नृप: ।"
काकात् सर्व्वशङ्किता । कोकिलात् माधुर्य्यम् । भृङ्गात् मधौक्या अर्थादानम् । बकात् प्रभु-गहर्षे दकाग्रतास् । व्यालात् दुष्पप्पर्पितम् । शिखण्डिनश्चित्रतां सर्पेग्रहणाय सकता रामा-नामाणोनतश्च । हंसस्य सारग्राहित्वम् । लोह-कुक्कुटात् [illegible] ।
"कौशिकस्य क्रियां कुर्य्याद्विपक्षे मनुजेश्वर: ।
चेष्टां पिपीलिकानाञ्च काले भूप: प्रदर्शयेत् ।"
कौशिकस्य उलूकस्य रात्रौ काकावस्कन्दनम् । पिपीलिकानां सैनावहुत्वं सर्वभक्षणञ्च ।
"ज्ञेयाग्निविस्फुलिङ्गानां बीजचेष्टा च शाल्मले: ।
चन्द्रसूर्य्यस्वरूपञ्च नीत्यर्थं पृथिवीक्षिता ।"
अग्निविस्फुलिङ्गात् दूरात् दाह: । बीजात् [illegible] स्वदेशकारणम् । उदयकाले चन्द्र: सुखदायी शोभनाश्च । एवं सूर्य्य: शीते सुखदायी ग्रीष्मकाले च । एवं कालादपवारेण सुखदु:ख-दायकम् ।
"बन्धकात् पद्मशरभशूलिन्या गुर्विणीस्तनात् ।
प्रज्ञा नृपेण चादेया तथा गोपालयोषित: ।"
बन्धकात् [illegible] । पद्मात् [illegible] क्लिन्नत्वञ्च । शरभात् बलादपि शत्रुजेतृत्व: । यथा शरभोऽदात्तः सर्वोत्तमं न सहते । शूलिन्या आश्रितपालनम् । गुर्विण्या स्तनात् आशीर्वादनम् । गोपालयोषित् [illegible] दर्शयित्वा [illegible] ।
"[illegible] महीपालकर्म्मणि ।
[illegible] भूतलम् ।
[illegible] महीपति: ।"
[illegible] ।
"[illegible] रश्मिभि: ।
[illegible] नृप: ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible] ।
"[illegible] ।

राज्यस्तस्य सुखं तात परत्रेह च शाश्वतम् ।
एतद्राज्ञ: परं कृत्यं तथैतद्वृद्धिकारणम् ।
स्वधर्म्मे स्थापनं नृणां चाल्यते न कुबुद्धिभि: ।
पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपति: ।
सम्यक् पालयिता भागं धर्म्मस्याप्नोति वै यत: ।
एवमाचरते राजा चातुर्व्वर्ण्यस्य रक्षणे: ।
स सुखी विहरत्येव शक्रस्येति सलोकताम् ।"
इति मार्कण्डेयपुराणे मदालसोपाख्यानाध्याय: तट्टीका च । * । राजाभिषेकस्य विहित-नक्षत्राणि यथा,—
"पुष्यानुराधा ज्येष्ठा च रोहिणी चोत्तरात्रयम् ।
हस्ताश्विनी रेवती च नृपाभिषेचनोत्तमा: ।"
इति ज्योति:सारसंग्रह: ।
अस्य विवरणं अभिषेकशब्दे द्रष्टव्यम् । * ।
राज्ञि वर्णनीयानि यथा,—
"नृपे कीर्त्तिप्रतापाज्ञाद्दुष्टशास्तिविवेकिता: ।
धर्म्मप्रयाणसंग्राममृगयाटा: सचिवाचमा: ।
प्रजारागोऽरिसेनाद्दिग्जयोऽरिपुरशून्यता ।
कौदार्य्यधैर्य्यगाम्भीर्य्यशौर्य्यैश्वर्य्योद्यमादय: ।"
इति कविकल्पलतायाम् १स्तवके ३कुसुमम् । * ।
राजान्नभक्षणे दोषो यथा,—
वाराह उवाच ।
"शुद्धा भागवता भूत्वा मम कर्म्मपरायणा: ।
ये तु भुञ्जन्ति राजान्नं लोभेन च भयेन च ।
आपन्ना हि भुञ्जीत राजान्नन्तु वसुन्धरे ।
दशवर्षसहस्राणि पच्यन्ते नरके नरा: ।
भगवद्वचनं श्रुत्वा सा मही शंसितव्रता ।
उवाच मधुरं वाक्यं सर्व्वलोकसुखावहम् ।
धरण्युवाच ।
श्रुणु तत्त्वेन मे देव हृदये हि व्यवस्थितम् ।
को नु दोषो हि राजान्ने तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ।
ततो भूम्या वच: श्रुत्वा सर्व्वधर्म्मविदां वर: ।
प्राह नारायणो वाक्यं धर्म्मकामां वसुन्धराम् ।
वाराह उवाच ।
श्रुणु सुन्दरि ! तत्त्वेन शुद्धमेतदनिन्दिते ।
राजान्नन्तु न भोक्तव्यं शुभैर्भागवतै: सदा ।
यद्यप्येव समन्नेन राजा लोके प्रवर्त्तते ।
राजसस्तामसो वापि कुर्व्वन् कर्म्म सुदारुणम् ।
अपि वा नर्त्तितं तेन राजान्नन्तु वसुन्धरे ।
धर्म्मतत्त्वार्थकाचापि न तु मे रोचते भुवि ।
ततोऽहं संप्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ।
यथा राजान्नं भोज्यं वै शुद्धैर्भागवतै: शुभै: ।
स्थापयित्वा तु मां देवि विधिदृष्टेन कर्म्मणा ।
धनधान्यप्रदत्तानि दत्त्वा भागवतेऽपि ।
लिङ्गं भागवतेभ्यश्च मम प्रागवर्त्तकम् ।
राजान्नस्तु वराकेऽहं न स पापेन लिप्यते ।
एवं विष्णुवच: श्रुत्वा धरणी शंसितव्रता ।
वाराहरूपिणं देवं प्रहृष्टाय वरानना ।" * ।
मत्स्यपुराणवाक्यानि यथा,—
धरण्युवाच ।
"राजान्नन्तु नरो दृष्ट्वा गत्वा भागवत: शुचि: ।
कर्म्मणा केन शुद्धेत तन्मे ब्रूहि जनार्द्दन ।

वाराह उवाच ।
श्रुणु तत्त्वेन मे देवि यथा त्वं [illegible]
तरन्ति मनुजा येन राजान्नस्योपदुष्टा: ।
एकं चान्द्रायणं [illegible]
कुर्य्यात् सान्तपनस्यैकं शीघ्रं शुचि: ।
भुक्त्वा वै राजान्नानि इदं [illegible]
न तस्यैवापराधोऽस्ति वसुधे वै यशो[illegible]
एवमेव न भोक्तव्यं राजान्नन्तु कदाचन ।
ममाच्च प्रियकामाय [illegible]
इत्यादि [illegible]
ध्याय: । * । अपि च ।
"राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं [illegible]
इत्याद्यभिधाय,—
भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्या [illegible]
मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतो [illegible]
इति [illegible]
(राजनम् । यथा, ऋग्वेदे । १० । ९ ।
"अहं सुवं यजमानस्य राजनि ।"
"अहं यजमानस्य राजनि [illegible]
अभवं समर्थं इति शेष: ।" इति सायण: ।)
राजातन:, पुं, (राजानं अतति । [illegible] गमने + "बहुलमन्यत्रापि ।" उणा° इति युच् ।) पियालवृक्ष: । [illegible]
राजादनं, क्ली, (राजभिरद्यते इति । + कर्म्मणि ल्युट् ।) चीरिका । [illegible] किंशुक: । इति मेदिनी । ने, २० । [illegible] सुश्रुते । १ । ४६ । तत्पर्य्याये ।
"दाडिमामलकं द्राक्षा खर्ज्जूरं राजादनं मातुलुङ्गं फलवर्गे प्रशस्यते ।"
पुंलिङ्गोऽपि दृश्यते । इत्यमर: । [illegible] हेमचन्द्रश्च । ४ । २०८ । चीरिकार्थे यथा,—
"राजादन: क्षीरवृक्ष: प्राचाली [illegible]
इति [illegible]
किंशुकार्थे पर्य्यायो यथा,—
"वातपोथ: पलाश: स्याद्राजादन[illegible]
[illegible]
राजानुजीवी, [न्] त्रि, (राज्ञ: [illegible] राजोपजीवी । तस्य कर्म्माणि [illegible]
मत्स्य उवाच ।
"यथानुवर्त्तितव्यं स्यात्तथा राजोप[illegible]
तथा ते कथयिष्यामि निबोध यत्नो[illegible]
आज्ञा सर्व्वात्मना कार्य्या स्वयत्ना [illegible]
व्याधितस्य वचस्तस्य न वक्तव्यं तव [illegible]
अनुकूलं प्रियन्तस्य वक्तव्यं जनसंसदि [illegible]
रहोगतस्य वक्तव्यमप्रियं यद्धितं भवेत् [illegible]
परार्थमस्य वक्तव्यं स्वस्ति चेतसि [illegible]
स्वार्थ: सुहृद्भिर्वक्तव्यो न स्वयं [illegible]
कार्य्याभिधान: सर्व्वेषु रक्षितव्य: [illegible]
न च हिंस्यं धनं किञ्चिन्नियुक्तेन च
नोपेक्ष्यं भाव्यमानश्च तथा राज्ञ: [illegible]

NOTICE.

AGENTS
Messrs. Trubner & Co., London.

AGENT
Pandit Jaistaram Mukundaji, Bombay

RAJA SIR RADHAKANTA'S IMPROVED AND ENLARGED SABDAKALPADRUMA.

A Sanskrit Encyclopedic Lexicon.

he new edition is issuing in monthly parts of 8 formes (Royal quarto, 32 pages) each, and we ct to complete it in four years: generally a fasciculus will contain double parts or numbers.

o bring the book within reach of the general public, we offer it for sale to those who register them s as subscribers in India at the lowest possible price of one Rupee for each part, and in countries out ndia at 3*s*. for each part. The number of parts in which the new Appendix would be completed. cannot be guessed, they will bear the same price except to those who had subscribed before 1st January 1888. sequent subscribers in India, if they choose to pay in advance, can obtain the whole work exclusive of the endix, for 75 Rupees, and in countries out of India, for £8. The advance payments being exclusive of Postage. non-subscribers in and out of India, the price for each part will be Rs. 1-8 and 4*s*. respectively. Mufussil lents are requested to send Rs. 10 in advance to ensure their enlistment as subscribers, or in lieu of such ment, to order despatch of books to them by value payable parcels. We make it a rule to defer supplying ubscribers any part or parts of the work till all arrears due for the preceding ones, are paid.

All remittances and communications, except where special Agents may be preferred, are to be made to u Hari Charan Vasu, No. 71, Pathuriaghata Street, Calcutta. Subscribers are requested to see that receipts money (when sent to him) bear his seal and signature.

We conclude this announcement by an earnest appeal to all students of Sanskrit, Savants, Princes and er patrons of learning in India, Europe and America, to help us to lay before them a grand Repertory of lo-Aryan learning replenished with new treasures. We specially urge our claim to the aid of our brother ndus in all parts of our country, who cannot but feel it a duty to encourage attempts to preserve and improve most unique monument of the genius, scholarship, industry and philanthropy of our great patrirach of rning and zealous friend of education whom, we loved to call as the Hindu of Hindus. We hope that by iodical improvements and enlargement of its scope, the Sabdakalpadruma of Raja Sir Radhakanta would become the Encyclopædia Indica of the future, which, it would be the common aim of all to see accomplished.

THE SABDAKALPADRUMA OFFICE,
71, *Pathuriaghata Street,*
Calcutta 20*th August* 1888.

VARADA PRASADA VASU,
HARI CHARANA VASU,
Proprietors of the Sabdakalpadruma.

বিজ্ঞাপন।

শ্রীমদ্দেবীভাগবত।

এই বিরল-প্রচার মহার্হ ধর্মগ্রন্থখানি অতি প্রাচীন ও উপাদেয় এবং এপর্য্যন্ত ইহা বঙ্গাক্ষরে মুদ্রিত হয় নাই। ইহার অন্তর্গত বিষয় [illegible] বর্ণনা করা বড় সহজ নহে। কেবল সংক্ষেপে এইমাত্র বলিলেই বোধ করি গ্রন্থের যথেষ্ট পরিচয় দেওয়া হইবে যে, পুরাণপাঠ বৈষ্ণবগণ যেমন [illegible] অষ্টাদশ মহাপুরাণের অন্তর্গত পঞ্চম পুরাণ বলিয়া নির্দ্দেশ করেন; সেইরূপ সম্প্রদায় নিরপেক্ষ অনেকানেক কৃতবিদ্য মহোদয়গণের মতে এই [illegible] অষ্টাদশ মহাপুরাণের অন্তর্গত পঞ্চম পুরাণ। এ সম্বন্ধে তাঁহারা যে সকল যুক্তি প্রদর্শন করেন তাহা এক প্রকার অখণ্ডনীয় বলিলেও [illegible] হয় না। এই মহাপুরাণখানিও অস্মদ্দেশপ্রচলিত শ্রীমদ্ভাগবতের ন্যায় দ্বাদশ স্কন্ধে ও ১৮০০০ অষ্টাদশ সহস্র শ্লোকে বিরচিত এবং [illegible] বিভূষিত। ইহার রচনা এরূপ প্রাঞ্জল যে অধ্যয়ন করিলেই প্রাচীন বলিয়া বোধ হয়। ইহা দেবী ভগবতীর মাহাত্ম্য ও ব্রহ্মতত্ত্বনিরূপণে পরিপূর্ণ। [illegible] কথা কতদূর সত্য তাহা প্রসিদ্ধ টীকাকার নীলকণ্ঠকৃত দেবীভাগবতের মহাপুরাণত্ব-সংস্থাপন সম্বন্ধীয় বিচার পাঠে সম্যক্ অবগত হইতে পারিবেন।

যদিচ শব্দকল্পদ্রুমের কিয়দংশ প্রচারিত হওয়ার পর আমাদিগের অন্তঃকরণে একটী অভিনব ভাবের উদয় হইয়াছিল, অর্থাৎ দুই একখানি [illegible] প্রচার অথচ উপাদেয় বিষয়গুলীর স্পৃহণীয় পুরাণশাস্ত্র যথাসম্ভব টীকা ও অনুবাদ সহ প্রচার করিয়া উক্ত বিষয়ের অভাব মোচনের [illegible] কিন্তু কালের কুটিলগতি দেখিয়া সহসা প্রবৃত্ত হইতে সাহস করিতে পারি নাই। পরন্তু, সেই সর্ব্বনিয়ন্তা পরমকরুণাময় পরমেশ্বরের [illegible] গ্রাহক মহোদয়গণের হস্তে সমর্পণের পরই আমার অগ্রজ রায় বরদাপ্রসাদ বসু বাহাদুর এবং আর কতকগুলি দেশহিতৈষী বিজ্ঞবর মহাত্মগণের [illegible] সহকারে অনুরুদ্ধ হইয়া পূর্ব্বসঙ্কলিত বিষয়ের মধ্যে প্রথমত এই অনর্ঘ দেবীভাগবতেরই মূল, নীলকণ্ঠ-বিরচিত টীকা, টিপ্পনী এবং [illegible] প্রচারিত হইয়া সাধারণের সুগোচর ও সুখলভ্য হওয়া আবশ্যক বিবেচনায়, আমরা ইহার মূল, টীকা ও পদ্যানুবাদের প্রচারে প্রবৃত্ত হইলাম। [illegible] বর্গীয় 'ব' ও অন্তঃস্থ 'ব' প্রভেদ করিতে যত্ন করিতেছি।

১। কার্ত্তিক মাস হইতে প্রতিমাসে রয়াল ৮ পেজি ৯ ফর্ম্মায় এক এক খণ্ড প্রকাশিত হইতেছে কোন কোন মাসে দুই বা ততোধিক [illegible] হইয়া সমগ্র গ্রন্থখানি দুই বৎসরের মধ্যে সম্পূর্ণ হইবে। অনুমান ২৬ খণ্ডে গ্রন্থখানি সম্পূর্ণ হইবে।

২। প্রতি খণ্ডের মূল্য ॥০ আনা; কিন্তু নিয়মিত গ্রাহকগণের পক্ষে।৶০ আনা; এবং ১২ খণ্ডের অগ্রিম মূল্য ৪৲ টাকা; আগামী চৈত্র [illegible] এক কালীন অগ্রিম মূল্য ১৫৲ টাকা, অসমর্থ পক্ষে এখন ৮৲ টাকা এবং বাকি ৭৲ টাকা আগামী আশ্বিন মাসের মধ্যে দিলেই চলিবে।

৩। যিনি এক খণ্ড দেবীভাগবত লইবেন তাঁহাকে আদ্যোপান্ত সমস্ত খণ্ডই গ্রহণ করিতে হইবে। অগ্রিম মূল্য না পাইলে [illegible] হইবে না।

৪। কোন গ্রাহক স্থান পরিবর্ত্তন করিলে তাঁহার নূতন ঠিকানা পত্র দ্বারা জানাইবেন। গ্রহণাভিলাষিগণ স্ব স্ব নাম ধাম সত্বর জানাইয়া বাধিত [illegible]

ঈশ্বরোপাসনা।

যাঁহাদের পরিণামবিরস ক্ষণপরিবর্ত্তনশীল বিষয় ভোগবাসনা তিরোহিত হইয়া মন প্রতি নিয়ত নিত্য সন্তোষরূপ মহামণির খনির অনুসন্ধানে [illegible] তাদৃশ মহাত্মাদিগের অন্তঃকরণ যদি মুহূর্ত্তকালের নিমিত্ত পরমার্থ রসাস্বাদনে আকর্ষণ করিতে পারি তাহা হইলেও আপনাকে কৃতকৃত্য জ্ঞান করি [illegible] বলবতী আশার উত্তেজনায় উৎসাহিত হইয়া বেদান্ত, ভগবদ্গীতা, দেবীমাহাত্ম্য, যোগসংহিতা, তন্ত্র ও পুরাণ প্রভৃতির সারসঙ্কলনরূপ ঈশ্বরোপাসনা [illegible] সংস্কৃত ক্ষুদ্র গ্রন্থটী আমাদিগের দেবনাগর অক্ষরে প্রচারিত অভিনব শব্দকল্পদ্রুমের উপাসনা শব্দে সন্নিবেশিত করি, পরন্তু, উহার দ্বারা সংস্কৃত [illegible] ব্যক্তিদিগের কোন প্রকার উপকার সাধিত হইবে না বলিয়া কতিপয় পরমার্থ পথ-অনুসন্ধিৎসু বন্ধুগণ উহার বঙ্গভাষায় অনুবাদ করিয়া [illegible] অনুরোধ করেন। প্রস্তাবটী যুক্তিযুক্ত বিবেচনায় অথচ অবিকল অনুবাদে অত্যন্ত কর্কশ হইবে এই আশঙ্কায় সংস্কৃত উপাসনা-গ্রন্থখানি [illegible] গুরুশিষ্যের প্রশ্নোত্তরচ্ছলে এখানিকে পৃথক্ গ্রন্থরূপে সম্পন্ন করা হইল ইহাতে জ্ঞান, ভক্তি ও কর্ম্মের কি প্রভেদ, কে কিরূপ উপাসনার [illegible] অজ্ঞান কর্ম্মাসক্ত দুর্ব্বলাধিকারী কি উপায়ে উন্নত হইয়া তত্ত্বজ্ঞান লাভে সমর্থ হইতে পারে বিশেষত অঙ্গ-ভক্তি ও জ্ঞানপ্রদায়িনী নিগুণা [illegible] তাহা বিশদরূপে বিবৃত হইয়াছে। অতএব পরমার্থ রসিকগণ অবসর মত ইহার আদ্যোপান্ত পাঠ করিলে আপনাকে কৃতার্থম্মন্য বোধ করি[illegible] পারিবেন ইতি।

এই গ্রন্থখানি অগ্রহায়ণ মাসে প্রকাশিত হইয়াছে। মূল্য ।০ চারি আনা মাত্র।

শ্রীহরিচরণ [illegible]
প্রকাশক।

শব্দকল্পদ্রুম-কার্য্যালয়।
৭১নং পাথুরিয়াঘাটা ষ্ট্রীট্—কলিকাতা
শক ১৮০০—চৈত্র।

IV. 5—6.

शब्दकल्पद्रुमः ।

अर्थात्

एतद्देशस्थसमग्रकोषाद्यशेषशास्त्रसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तद्भिन्न-नानार्थ-पर्य्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
घटित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रकृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
लघुगत्यत्वम्यादिसंयुक्त-सर्व्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-वाहादुरेण

विरचितः ।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तबहुलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्य्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितबहुलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सम्प्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

शब्दशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नागराचरैः प्रकाशितश्च ।

चतुर्थः काण्डः ।

पञ्चम-षष्ठ-खण्डौ ।

कलिकाता-राजधान्यां

रामनारायण-यन्त्रे मुद्रितः । ७१ नं० पाथुरियाघाट-ष्ट्रीट्-स्थितभवनात् प्रकाशितश्च । शकाब्दाः १८१६ ।

PRINTED BY A. P. BASU, RAMNARAYAN PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED BY BARADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN BASU. 71, PATHURIAGHATA STREET. CALCUTTA:

To be had at the Sabdakalpadruma Office, No 71. Pathuriaghata Street, Calcutta: and at the Baptist Mission Press, No. 24 Lower Circular Road Calcutta: Price for Subscribers in India, Re. 1. and Countries out of India 3s. for each number.

গোপালতাপনী।

সম্প্রতি অথর্ববেদীয় পিপ্পলাদশাখার অন্তর্গত গোপালতাপনী নামে এই উপনিষৎখানি দুইটী টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছে। এই টীকার একটী বৈষ্ণবাগ্রণী শ্রীজীবগোস্বামীর ও দ্বিতীয়টী শ্রীবিশ্বেশ্বরপণ্ডিতের প্রণীত। পূজ্যপাদ গোস্বামীর ব্যাখ্যাটী সম্পূর্ণ ভক্তিরসের আধার স্বরূপ। [illegible] পূর্ব্বে এই গোপালতাপনী উপনিষৎখানি শেষোক্ত টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছিল তথাপি তাহাতে ভক্তিজ্ঞান-লাভাকাঙ্ক্ষী পবিত্রাত্মা বৈ[illegible] [illegible] হয় নাই, কেননা বৈষ্ণবগণ প্রায়ই চিত্তশুদ্ধির নিমিত্ত ভক্তিপ্রধান গ্রন্থেরই অনুশীলন করিয়া থাকেন; কিন্তু, বিশ্বেশ্বরপণ্ডিতের টীকাটী [illegible] জ্ঞানপক্ষপাতিনী। ব্রহ্মবিদ্যা-স্বরূপিণী উপনিষৎ সকল যে, জ্ঞানপ্রধান গ্রন্থ ইহা অবশ্য স্বীকর্ত্তব্য; কিন্তু, গোপালতাপনী-গ্রন্থ পূর্ব্বোত্তর বিভাগে [illegible] ও জ্ঞান, এই উভয়াত্মক সুতরাং উভয়মত ব্যাখ্যারই প্রয়োজন। বিশেষত এই তাপনীগ্রন্থ ভক্তিজ্ঞান-পরায়ণ মহাত্মা বৈষ্ণবদিগেরই [illegible] অতএব ইহাতে শ্রীজীবগোস্বামীর টীকাটীই বিশেষ উপাদেয়, অথচ ঈদৃশ মহার্ঘ টীকা এ প্রদেশে কুত্রাপি মুদ্রিত হয় নাই; এই অভা[illegible] [illegible] মহাত্মা বৈষ্ণবগণ পরমাচার্য্য গোস্বামীর ভক্তিরসপূর্ণ টীকার বিশেষ অনুরাগী জানিয়া এই উভয়বিধ টীকার সহিত [illegible] করিলাম। ইহার মূল্য ৸০ আনা; কিন্তু শব্দকল্পদ্রুম ও দেবীভাগবতের গ্রাহকের পক্ষে ॥০ মাত্র।

ইহার বঙ্গানুবাদ অতি সরল ভাষায় ও টীকানুযায়ী সরল টিপ্পনীতে ভূষিত হইয়াছে। ইহার মূল্য শব্দকল্পদ্রুম অথবা দেবীভাগবতের গ্রাহকের [illegible] অন্যের পক্ষে ৸০ আনা। যাঁহারা মূল ও অনুবাদ একত্রে লইবেন তাঁহাদের পক্ষে ১৲ এক টাকা।

শ্রীহরিচ[illegible]
[illegible]

শব্দকল্পদ্রুম-কার্য্যালয়
৭১ নং পাথুরিয়াঘাটা ষ্ট্রীট—কলিকাতা।
[illegible]

ाज्ञश्च न तथा कार्य्यं वेशंभाषितचेष्टितम् ॥
ाजलीला न कर्त्तव्या तद्विद्विष्टं विवर्ज्जयेत् ।
ाज्ञः समोऽधिको वा न कार्य्यो वेशो विजा-
नता ॥
ूतादिषु तथैवास्य कौशलञ्च प्रदर्शयेत् ।
दर्श्य कौशलञ्चास्य राजानञ्च विशेषयेत् ॥
न्तःपुरजनाध्यक्षैर्वैरदूतैः समागतैः ।
ंसर्गं न व्रजेद्राजन् ! विना पार्थिवशासनम् ॥
ः स्नेहताञ्चावमानं प्रयत्नेन च गोपयेत् ।
च गुह्यं भवेद्राज्ञो न तल्लोके प्रकाशयेत् ॥
ेन श्रावितं यत् स्याद्वाच्यावाच्यं नृपोत्तम ! ।
। तत् संश्रावयेल्लोके तदा राज्ञः प्रियो भवेत् ॥
ाज्ञाप्यमाने चान्यस्मिन् समुत्थाय त्वरान्वितः ।
महं किं करवाणीति वाच्यो राजा विजा-
नता ॥
ार्य्यावस्थाञ्च विज्ञाय कार्य्यमेव तथा भवेत् ।
ततं क्रियमाणेऽस्मिन् लाघवन्तु व्रजेत् ध्रुवम् ॥
ाज्ञः प्रियाणि वाक्यानि न चात्यर्थं पुनःपुनः ।
न हास्यशीलश्च भवेन्न चापि भ्रुकुटीमुखः ॥
ातिवक्ता न निर्व्वक्ता न च मत्सरिकस्तथा ।
ात्मसम्भावितश्चैव न भवेत् कथञ्चन ॥
दुष्कृतानि नरेन्द्रस्य न तु संकीर्त्तयेत् क्वचित् ।
वस्त्रं शस्त्रमलङ्कारं राज्ञा दत्तञ्च धारयेत् ॥
औदार्य्येण न तद्देयमन्यस्मै भूतिमिच्छता ।
नचैवोपशमनं कार्य्यं दिवास्वप्नं न कारयेत् ॥
ानिर्द्दिष्टे तथा द्वारे प्रविशेत कदाचन ।
न च पश्येत् राजानमयोग्यासु च भूमिषु ।
राज्ञस्तु दक्षिणे पार्श्वे वामे चोपविशेत्तथा ।
पुरस्ताच्च तथा पश्चादासनन्तु विगर्हितम् ॥
जृम्भा निष्ठीवनं कासं कोपं पर्य्यङ्किकाश्रयम् ।
भ्रुकुटीं वान्तमुद्गारं तत्समीपे विवर्जयेत् ॥
स्वयं तत्र न कुर्व्वीत स्वगुणाख्यापनन्तथा ।
स्वगुणाख्यापने चैव परमेव प्रयोजयेत् ॥
हृदयं निर्म्मलं कृत्वा परां भक्तिसमाश्रितैः ।
अनुजीविगणैर्भाव्यं नित्यं राज्ञामतन्द्रितैः ॥
शाठ्यं लौल्यञ्च पैशुन्यं नास्तिक्यं क्षुद्रतान्तथा ।
चापल्यञ्च परित्याज्यं नित्यं राजानुजीविना ॥
श्रुतेन विद्याशिल्पैश्च संयोज्यात्मानमात्मना ।
राजसेवां ततः कुर्य्याद्भवये भूतिवर्द्धिनीम् ॥
नमस्कार्य्याः सदा चास्य पुत्त्रवल्लभमन्त्रिणः ।
सचिवैश्चास्य विश्वासो न तु कार्य्यः कथञ्चन ॥
अपृष्टश्चास्य न ब्रूयात् कामं ब्रूयात्तथापदि ।
हितं पथ्यञ्च वचनं हितैः सह सुनिश्चितम् ॥
चित्तञ्चैवास्य विज्ञेयं नित्यमेवोपजीविना ।
भर्त्तुराराधनं कुर्य्यात् चित्तज्ञो मानवः सुखम् ॥
रागापरागौ चैवास्य विज्ञेयौ भूतिमिच्छता ।
त्यजेद्वृत्तिं विरक्तस्तु रक्तो रक्षिन्तु कारयेत् ॥
विरक्तः कारयेन्नाशं विपक्षाभ्युदयन्तथा ।
आशावर्द्धनकं कृत्वा फलनाशं करोति च ॥
अकोपोऽपि सकोपाभः प्रसन्नोऽपि च निष्ठुरः ।
वाक्यं न मन्दं वदति वृत्तिच्छेदं करोति च ॥
प्रदेशवाक्यमुदितो न सम्भावयतेऽन्यथा ।
आराधनासु सर्व्वासु सुप्तवच्च विचेष्टते ॥
कथासु दोषं क्षिपति वाक्यभङ्गं करोति च ।
लक्ष्यते विमुखश्चैव गुणसंकीर्त्तने कृते ॥
दृष्टिं क्षिपत्यथान्यत्र क्रियमाणे च कर्म्मणि ।
विरक्तलक्षणं ह्येतत् शृणु रक्तस्य लक्षणम् ॥
दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात् ।
कुशलादिपरिप्रश्नैः संप्रयच्छति चासनम् ॥
विरक्तदर्शने चास्य रहस्ये च न शङ्कते ।
जायते हृष्टवदनः श्रुत्वा तस्य तु तत्कथाम् ॥
अप्रियाण्यपि वाक्यानि तदुक्तान्यभिनन्दति ।
उपायनञ्च गृह्णाति स्तोकमप्यादरात्तथा ॥
कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टवदनस्तथा ।
इति रक्तस्य कर्त्तव्या सेवा रविकुलोद्वह ॥
आपत्सु न त्यजेत् पूर्व्वं विरक्तमपि सेवितम् ॥
मित्रं न चापत्सु तथा च भृत्यं
त्यजन्ति ये निर्गुणमप्रमेयम् ।
प्रभुं विशेषेण च ते व्रजन्ति
सुरेन्द्रधामामरवृन्दजुष्टम् ॥"
इति मत्स्यपुराणे राजधर्म्मे अनुजीविवृत्तिर्नाम २१६ अध्यायः ॥

राजादनी, स्त्री, (राजभिरद्यते या । अद् + कर्म्मणि ल्युट् । ङीप् ।) वृक्षविशेषः । क्षीरिणी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । राजफलः २ क्षीरवृक्षः ३ नृपद्रुमः ४ निम्बबीजः ५ मधुफलः ६ कपीष्टः ७ माधवोद्भवः ८ क्षीरी ९ गुच्छफलः १० भूपेष्टः ११ राजवल्लभः १२ श्रीफलः १३ दृढस्कन्धः १४ क्षीरशुक्रः १५ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् । तर्पणत्वम् । वृष्यत्वम् । स्थौल्यकरत्वम् । हृद्यत्वम् । सुस्निग्धत्वम् । मेहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"क्षीरिकायाः फलं वृष्यं बल्यं स्निग्धं हिमं गुरु ।
तृष्णामूर्च्छामदभ्रान्तिक्षयदोषत्रयास्रजित् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

राजान्नं, क्ली, (राजयोग्यमन्नम् । अन्नानां राजा इति वा ।) अन्ध्रदेशोद्भवशालिविशेषः । तत्पर्य्यायः । नृपान्नम् २ राजार्हम् ३ दीर्घशूककम् ४ धान्यश्रेष्ठम् ५ राजधान्यम् ६ राजेष्टम् ७ दीर्घशूकम् ८ । अस्य गुणाः । त्रिदोषशमनत्वम् । सुस्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । बलकारित्वम् । पथ्यत्वम् । कान्तिवीर्य्यवृद्धिदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (राज्ञः अन्नम् ।) राजस्वामिकमन्नम् । तद्भोजननिषेधप्रायश्चित्ते राजशब्दे द्रष्टव्ये ॥ (राजान्नभक्षणेन हि तेजोहानिर्भवति । यथा, मनुः । ४ । २१८ ।
"राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्च्चसम् ।
आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्म्मावकर्त्तिनः ॥")

राजाम्रः, पुं, (आम्राणां राजा श्रेष्ठत्वात् । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) आम्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । राजफलः २ माराम्रः ३ कोकिलोत्सवः ४ मधुरः ५ कोकिलानन्दः ६ कामेष्टः ७ नृपवल्लभः ८ । अस्य फलगुणाः । कोमलत्वम् । कट्वम्लत्वम् । पित्तदाहदत्वञ्च ॥ सुपक्कस्य तस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्य्यबलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"राजाम्रस्तु आम्रातः कामाङ्गो राजपुत्त्रकः ।
राजाम्रं तुवरं स्वादु विषदं शीतलं गुरु ।
ग्राहि रूक्षं विबन्धाश्मवातकृत् कफपित्तनुत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

राजाम्लः, पुं, (अम्लानां राजा श्रेष्ठत्वात् । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजार्कः, पुं, (अर्काणां राजा श्रेष्ठत्वात् ।) श्वेतार्कवृक्षः । सादा आकन्द इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वसुकः २ अर्कः ३ मन्दारः ४ गणरूपकः ५ कास्थीलः ६ सदापुष्पः ७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अलर्कः ८ प्रतापसः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥

राजार्हं, क्ली, (राजानमर्हतीति । अर्ह + अच् ।) अगुरु । (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजन्तथा ।
वंशिकं क्रिमिजं वापि क्रिमिजग्धमनार्य्यकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) राजयोग्ये, त्रि । इति मेदिनी । हे, २३ । (यथा, गो॰ रामायणे । ३ । ४९ । ४२ ।
"तदिदमुपपन्नं मे त्वगारूपस्य धर्षणम् ।
राजार्हाणि च रत्नानि रत्नभाजो वयं ध्रुवम् ॥"

राजार्हा, स्त्री, (राज्ञोऽर्हा ।) जम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजालाबूः, स्त्री, (अलाबूनां राजा । राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) स्वादुतुम्बी । मिठा लाउ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । महातुम्बी २ मधुरालाबुनी ३ शाकालाबूः ४ तुम्बकः ५ मत्स्यालाबूः ६ अलाबुनी ७ मिष्टतुम्बी ८ । अस्याः फलगुणाः । वृष्यत्वम् । कफपित्तहरत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति मदनविनोदः ॥

राजालुकः, पुं, (आलूनां राजा । ततः स्वार्थे कन् ।) महाकन्दः । इति हारावली । १०१ ॥

राजावर्त्तः, पुं, (राजानं आवर्त्तयति आनन्दयतीति । आ + वृत् + णिच् + अण् । यद्वा, राजः शोभमान आवर्त्तो यत्र ।) उपरत्नभेदः । रेवटी इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । नृपावर्त्तः २ राजाद्यावर्त्तकः ३ आवर्त्तमणिः ४ आवर्त्तः ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्धत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तनाशनत्वम् । भूयशः प्रयोजितश्चेत् तृष्णां बहुभाग्यकरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ विराटदेशजहीरकः । तत्पर्य्यायः । विराटजः २ राजपट्टः ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३२ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७२ । ३३९ ।
"राजावर्त्तमिलन्नीलमयदे यत्रावदेशिनि ॥"
तथाच सुश्रुतः ।
"राजावर्त्तः कटुस्तिक्तः शिशिरः पित्तनाशनः ।

[illegible]

"[illegible]
दालिनीषु [illegible]।")

दाली, स्त्री, (दालि + कृदिकारादिति ङीष् ।) निष्पावगुटिका। इति शब्दरत्नावली। ([illegible] । यथा, [illegible] ।

"दालीवदालीव[illegible]-
[illegible]।")

दालिका। (अस्या गुणा यथा,—
"दाली तु दालिका [illegible] ।
[illegible] ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।)
[illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।

दालीवनः, पुं, (दालीभूतानि [illegible] यस्य ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः । (तथास्य पर्यायः ।
"पटोलः कुलकस्तिक्तः पाण्डुकः कर्कशच्छदः ।
दालीवनः [illegible] ।
[illegible] ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ।)

[illegible]

[illegible]

तन्त्रोक्तविधिना गच्छेत्। तत्र युग्मासु रात्रिष्वपि पर्व्वणि ब्रह्मचार्य्येव भवति। तत्र व्रतादौ गच्छतो ब्रह्मचर्य्यस्खलनदोषो नास्ति इति मिताक्षरा। विष्णुपुराणम्।
"षष्ठ्यष्टमीममावास्यामुभे पक्षे चतुर्द्दशीम्।
मैथुनं नोपसेवेत ब्राह्मण्येव मम प्रियाम्॥"
हारीतः। "चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु च गर्भाधानवदुपेत ब्रह्मगर्भं सन्दधातीति।" अत्र चतुर्थ्यां रात्रौ यद्गर्भाधानमुक्तं तद्रजोनिवृत्तौ बोध्यम्। रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला। इति मनुवचनैकवाक्यत्वात्। साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः। आद्याश्चतस्रस्तु वर्ज्जयेत्। इति तु रजोनिवृत्तीतरपरम्। अनृतावपि कामुकीगमनमाह। विष्णुपुराणम्।
"स्त्रीनरकमभ्येति हीयतेऽपि चायुषः।
परदाररतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा॥
इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत्।
यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्वनृतावपि॥"
पैठीनसिः। "नार्त्तं विचार्य्यं जघान यज्ञेश्वरस्तं प्रति देवा ब्रह्महासीति व्याहरन् स स्त्रिय उपाधावत् वरं दास्यामि तन्मेऽस्याहृत्तीयं ब्रह्महत्यायाः प्रतिगृह्णीत स्त्रियः एवं भूमिर्वनस्पतयश्चेति। ताभ्यो वरं प्रायच्छत भूमेः खातं प्ररोहत् छिन्नप्ररोहणं स्त्रीणां सर्व्वकालेषु गमनम्।" अस्मात् मैथुनं सर्व्वात इति श्रुतेः। सर्व्वकाले कामावृत्तौ च। न तु प्रतिषिद्धपर्व्वादौ। गमनं गौतमः। अनावृत्ते वा सर्व्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्ज्जमिति। दुष्टकालमाह ज्योतिषे।
"व्यतीपाते गते तथा वा वैधृतौ रात्रिका-
सिनी।
उत्पातेनर्दे ब्रह्म पर्व्वसन्धौ प्रवेशनौ॥"
स्मृतिः।
"श्राद्धो भोक्ता च यो भार्य्यामनृतौ यश्च गच्छति।
शुक्रमाकृष्य पितॄंस्तस्यांत्री यश्च सिञ्चति॥"
श्रोत्रियश्रोत्रियस्तनौ ब्राह्मणोपविशासमकामासेवनम्। विष्णुः। पर्व्वकालेष्वनर्त्ताविवाससंख्यात् स्त्री विराममुपवसेदिति। चक्रपाणिः।
"श्रीता वत्सिनात् सर्व्वात् तासाम् संक्रमा
इति।
प्रवचने विरते च दारेषु पुरुषप्रजाम्॥"
वक्ष्यमाणसंवत्सरादिवच स्वदाराश्च संप्रयाणे।
अनुपसर्गे विशतः शक्तियानौ।
अनुग्रन्तो नरसौरभ्यं परिहरेत् मार्गे
शिरश्चैव च दक्षौ पक्षे दिवा
सन्ध्ययोरन्तरा च स्मृतेरभ्युपगर्भं। तथा-
चाह स्मृतौ पौरावरेण न भुज्ञं विक्षयात्
तत्र पराचीन विपर्यये मरणं तस्मात्
ऋतुस्नातः स्पृशत् हन्येति। वैद्यको
निषेधे। ननु कन्यां स्वकेशेन परिच्छेदात्
इत्यत्र। केन प्रकारेण? स्वयं

शुल्यत्या अप्राप्तप्रतिष्ठः सन् पतति तस्मात् तदुत्पत्त्यर्थं यतितव्यमिति कल्पतरुः। एवञ्च श्राद्धदिने यदभिगमनं प्रागुक्तयाज्ञवल्क्यवचनात् उक्तं मिताक्षरायां तद्धेयम्। वशिष्ठः।
"शूद्रान्नेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति।
यस्यान्नं तस्य ते पुत्त्रा अस्वर्ग्याः शूद्रवत्
द्विजाः॥"
पराशरः।
"ऋतुस्नाताञ्च यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति।
स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति तथोच्यते॥"
सन्निधावित्यभिधानात् असन्निहितस्य गमनाभावे न दोषः। पुत्त्रोत्पत्तिपर्य्यन्तमृत्वभिगमननियममाह। कूर्म्मपुराणम्।
"ऋतुकालाभिगामी स्यात् यावत् पुत्त्रो न
जायते।
अध्यापकश्चार्थं हि पुत्त्रस्योत्पादनं प्रति॥"
यतितव्यमिति शेषः। आपस्तम्बः।
"ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् स्नानं मैथुनिनः
स्मृतम्।
अनृतौ तु सदा कार्य्यं शौचं मूत्रपुरीषवदिति॥
द्वावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ।
शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः
पुमान्॥
मैथुनगृहः प्राक् मलमूत्रोत्सर्गं न कुर्य्यात्।
तैलाभ्यक्ते तथा वान्ते श्मश्रुकर्म्मणि मैथुने।
स्नानोपचारं यदा कुर्य्यादहोरात्रेण शुद्ध्यति॥"
इति वचनात्।
पुमानुत्पत्तौ पारस्करः। सा यदि गर्भं न दधीत सिंहिन्यिकायाः श्वेतपुष्पाया उपोष्य पुष्यनक्षत्रे मूलमुत्पाद्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चतीति। इयमोषध्यायमाणा सहमाना सरस्वती। अस्या अहं बृहत्याः पुत्त्रः पितुरिव नाम जग्रभमिति इति। सा परिणीता ऋतुकालेऽपि कृताभिगमना यदि गर्भं न दधाति तदा उपोष्य पुष्ये नक्षत्रे श्वेतकण्टकारिकामूलमुत्पाद्य चतुर्थेऽहनि ऋतुस्नातायां वध्वां रात्रावुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणनासापुटे पतिः इयमोषधीरिति मन्त्रेण नस्तं ददाति दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाङ्गुलीभ्यां गृहीत्वा प्राक् शिरः संविष्टाया इति गोभिलभाष्यात्। आयुर्व्वेदे।
"नियमो ब्रह्मचर्य्यं भरीयं नागकेशरम्।
पार्श्वेन सह भुञ्जीत यदि वन्ध्या प्रसूयते॥"
पाराशरः।
"एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलाञ्च वर्ज्ज-
येत्।
सुस्थ इन्दौ सकृत् पुत्त्रं लक्षण्यं जनयेत्
पुमान्॥"
क्षामामाहारसोपवासादिना। सकृदेकवारम्। अत्र लक्षणाधानेच्छया उत्तानशयनवता- मैव कुर्व्वीत न तिर्य्यगादिशयनवत् स्त्रियश्च

ऋत्वभिगमनानन्तरं
पुरुषायिते तु गर्भोत्पत्तिरिति विहि-
"प्रदोषपश्चिमौ यामौ
यामद्वयं शयानस्तु
इत्याह्निक
अथ रात्रिजागरणदोषगुणौ।
"रात्रौ जागरणं रूक्षं
अरूक्षमनभिष्यन्दि
कफमेदोविषार्त्तानां रात्रौ
दिवा वा यदि वा रात्रौ
न तेषां स्वपतां
इति राजव
रात्रौ कुलपूजा यथा। "यतु
रात्रावेव महापूजा कर्त्तव्या वीरवन्दि
न दिने सर्व्वथा
तत् पुनः कुलपूजाविषयम्।
अर्द्धरात्रात् परं यच्च मुहूर्त्तद्वये
सा महारात्रिरुद्दिष्टा तद्दत्तम
अथ रात्रौ विहितनिषिद्धे।
"मुनिभिर्दिवसं प्रोक्तं
अहनि च तथा तमस्विन्यां षड्रा
जाबालः।
"अहःसु तिथयः पुण्याः
नक्तादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो वि
देवलः।
"राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृ
स्नानदानादिकं कुर्य्युर्निशि
ब्रह्माण्डपुराणम्।
"न रात्रौ पारणं कुर्य्यात् ऋते वै रो
तत्र निश्यपि वै कुर्य्यात्
इति
"एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन
उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिको
स्कन्दपुराणम्।
"प्रदोषव्यापिनी
देवीपुराणम्।
"हविष्यभोजनं स्नानं
अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तभोजी
देवलः।
"रात्रौ श्राद्धं न कुर्व्वीत राक्षसी
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्य्ये चैवाचिरो
इति कात्यायन
विष्णुपुराणम्।
"प्रातर्निशि तथा सन्ध्यामध्याह्
नारायणमवाप्नोति षष्टः पारणे
रात्रावपि गङ्गायां स्नायात्

...पुराणम्।
...बारात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाश्च प्रसङ्गतः।
...वाश्वमेधजं पुण्यं सप्तैव्युद्गततञ्चले: ॥"
...त्तराधिकारप्रक्रम्य आदिपर्व्वणि।
...तो रात्रौ प्रायुवतो जलं ग्रन्धर्विदो जनाः।
...यन्ति जनान् सर्व्वान् वगस्तान् नृपतीनपि॥"
...र्ज्जुनस्य प्रतिवचनम्।
...तुर्द्दे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्याश्च दुर्म्मते।
...रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः॥"
...लः।
...हानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम्।
...शां स्नानं न कुर्व्वीत काम्यनैमित्तिकादृते॥"
...तस्य कल्पतरुः। न नक्तं स्नायादिति वौधा-
...वचनं रागप्राप्तस्नानविषयम्। एवञ्च गङ्गा-
...नस्य दिवारात्रिकर्त्तव्यत्वाविशेषात् तत्त-
...मित्ततिथिविशेषस्यापि दिवारात्रिसम्बन्धि-
...वाविशेषः। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
...त्र्युक्तनियमाः यथा,—
...त्रौ च भोजनं कुर्य्यात् प्रथमप्रहरान्तरे।
...पिष्टान्नं समश्नीयात् दुर्ज्जरन्तत्र वर्ज्जयेत्॥
...रीरे जायते नित्यं देहिनः सुरतस्पृहा।
...व्यवायान्मेहमेदोवृद्धिः शिथिलता तनोः॥
...षिति गीयते नारी यावदर्षाणि षोड्श।
...तस्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशत् वत्सरावधि॥
...द्र्ध्वमधिरूढ़ा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि।
...॥ तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्ज्जिता॥"
...धिरूढ़ा प्रौढ़ा।
...निदाघशरदोर्बाला हिता विषयिणी मता।
...तरुणी शीतसमये प्रौढ़ा वर्षावसन्तयोः॥
...त्यं बाला सेव्यमाना नित्यं वर्द्धयते बलम्।
...तरुणी ह्रासयेच्छक्तिं प्रौढ़ोद्भावयते जराम्॥
...द्यो मांसमवपायं बाला स्त्री चीरभोजनम्।
...नसमुष्णोदकं स्नानं सद्यः प्राणकराणि षट्॥
...तिमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि।
...प्राते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट्॥"
...शब्दोऽत्र वलवाचकः। बालार्कः कन्यार्कः।
...वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात्।
...योऽधिकां स्त्रियं गत्वा तरुणः स्थविरायते॥
...युष्मन्तो मन्दजरा वपुर्व्वर्णबलान्विताः।
...परोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः॥
...वेत कामतः कामं वलाद्वाजीकृतो हि मे।
...कामन्तु निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे॥
...ग्रादवसन्तशरदोः पक्षाद्वर्षानिदाघयोः॥"
...गुतस्तु।
...त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समेयात् प्रमदामरः।
...सर्व्वतुषु घर्म्मेषु पक्षात् पक्षाद्व्रजेद्बुधः॥"
...मेयात् मन्नच्छेत् घर्म्मे ग्रीष्मे।
...शीते रात्रौ दिवा ग्रीष्मे वसन्ते तु दिवा-
निशि।
...षासु वारिदध्वाने शरत्सु सरसः स्मरः॥
...सेयात् पुरुषो नारीं सन्ध्ययोर्न च पर्व्वसु।
...र्ग्गे पादरात्रे च तथा मध्यदिनेऽपि च॥

विचारं भार्य्यया कुर्य्याद्देशेऽतिप्रयसंवृते।
रम्ये शय्याङ्गनागाने सुगन्धे सुखमारुते॥
देशे गुरुजनासन्ने विवृतेऽतिजपाकरे।
अयमार्थं यथाहेतुवचने न रमेत ना॥
स्नातश्चन्दनलिप्ताङ्गः सुगन्धः सुमनोऽन्वितः॥
भुक्तवृष्यः सुवसनः सुवेशः समलङ्कृतः।
ताम्बूलवदनः पक्षामप्यनुरक्तोऽधिकः स्मरः॥
पुत्त्रार्थी पुरुषो नारीमुपेयाच्छयने शुभे।
अत्याशितोऽधृतिः क्षुद्वान् सव्यथाङ्गः पिपा-
सितः॥
बालो वृद्धोऽन्यवेगार्त्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम्॥"
रोगी मैथुनसंवर्द्धनीयरोगयुक्तः।
"भार्य्यां रूपगुणोपेतां तुल्यशीलां कुलोद्भवाम्।
अतिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टामलङ्कृताम्॥
सेवेत प्रमदां युक्त्या वाजीकरणबृंहितः।
रजस्वलामकामाञ्च मलिनामप्रियान्तथा॥
वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीड़िताम्।
हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिरोगसमन्विताम्॥
सगोत्रां गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि॥
नाभिगच्छेत् पुमान्नारीं भूरिवैगुण्यशङ्कया॥"
"स्नानं सशर्करं चीरं भक्ष्यमैक्षवसंस्कृतम्।
वातो मांसरसः स्वप्नः सुरतान्ते हिता अमी॥
मूत्रकासज्वरश्वासकार्श्यपाण्ड्वामयक्षयः।
अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चाक्षेपकादयः॥
रात्रौ जागरणं रूक्षं कफदोषविषापहम्।
निद्रा तु सेविता काले धातुसाम्यमतन्द्रिताम्॥
पुष्टिवर्णबलोत्साहं वह्निदीप्तिं करोति च॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
तत्पर्य्यायः। श्यामा १ क्षपा २ शर्व्वरी ३ अक्तुः ४ ऊर्म्या ५ राम्या ६ यम्या ७ नम्या ८ दोषा ९ नक्ता १० तमः ११ रजः १२ असिक्नी १३ पयस्वती १४ तमस्वती १५ घृताची १६ शिरिणा १७ मोकी १८ शोकी १९ ऊधः २० पयः २१ हिमा २२ वस्वी २३। इति त्रयोविंशती रात्रिनामानि। इति वेदनिघण्टौ। १।७॥ (क्रौञ्चद्वीपस्थनदीविशेषः। यथा, मात्स्ये।१२२।८७।
"गुतास्त्वेव नद्यस्तु प्रतिवर्षं गताः शुभाः।
गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा॥")

रात्रिकरः, पुं, (रात्रिं करोतीति। कृ+टः।) चन्द्रः। इति हेमचन्द्रे निशाकरशब्ददर्शनात्॥ (कर्पूरः। इत्यमरः।२।६।१३०॥)

रात्रिचरः, पुं, (रात्रौ चरतीति। "चरेष्टः।" ३।२।१६। इति टः। "रात्रेः कृति विभाषा।" ६।३।७२। इति पक्षे मुमभावः।) राक्षसः। इत्यमरः।१।१।६३॥ रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि॥

रात्रिचरी, स्त्री, (रात्रिचर+टित्वात् ङीप्।) राक्षसी। यथा, भट्टिः।२।२३।
"तं विप्रदर्शं कृतघातयत्नां
यान्तं वने रात्रिचरी डुढौके।
शिखाहदेदं धृतभारराज्य-
स्वं वाङ्काङ्क्षी निजघान रामः॥"

रात्रिजलं, क्ली, (रात्रेर्जलम्।) कुज्झटिका। इति शब्दमाला॥

रात्रिजागरः, पुं, (रात्रौ जागर्त्तीति। जागृ+अच्।) कुक्कुरः। इति हेमचन्द्रः॥ रात्रौ जागरणकर्त्तरि, त्रि॥

रात्रिजागरदः, पुं, (रात्रौ जागरं जागरणं ददातीति। दा+कः।) मशकः। इति राजनिर्घण्टः॥

रात्रिञ्चरः, पुं, (रात्रौ चरतीति। चर्+टः। "रात्रेः कृति विभाषा।"६।३।७२। इति मुम्।) राक्षसः। इत्यमरः।१।१।६३॥ (स्त्रियां ङीप्। रात्रिञ्चरी॥) रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि॥

रात्रिपुष्पं, क्ली, (रात्रौ पुष्प्यति विकाशते इति॥ पुष्प्+अच्।) उत्पलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

रात्रिमटः, पुं, (रात्रौ अटतीति। अट्+अच्। "रात्रेः कृति विभाषा।" ६।३।७२। इति मुम्।) राक्षसः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि॥

रात्रिमणिः, पुं, (रात्रेर्मणिरिव।) चन्द्रः। इति हारावली।१३॥

रात्रिवासः, [स्] क्ली, (रात्रेर्वासो वस्त्रमिव।) अन्धकारः। इति शब्दमाला॥ रात्रौ शयनकालीनपरिधेयवस्त्रम्। यथा। ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय सुप्तस्नापः रात्रिवासस्त्यक्त्वा शिरसि सहस्रदलकमलावस्थितं श्वेतवर्णं द्विभुजं वराभयकरं श्वेतमाल्यानुलेपनं स्वप्रकाशरूपं स्ववामस्थितरक्तशक्त्या सुप्रकाशरूपया सहितं गुरुं विभाव्य मानसोपचारैराराध्य नमस्कुर्य्यात्। इति तन्त्रसारः॥ अपि च।
"शयनचान्धकारे च रात्रिवासो दिने तथा।
स्नानाम्बरं कुवेशञ्च वर्ज्जयेत् शुष्कभोजनम्॥"
इति तन्त्रौचरितम्॥

रात्रिविगमः, पुं, (रात्रेर्विगमो यत्र।) प्रभातम्। इति शब्दमाला॥

रात्रिविश्लेषगामी, [न्] पुं, (रात्रौ विश्लेषं विच्छेदं गच्छतीति। गम्+णिनिः।) चक्रवाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

रात्रिवेदः, पुं, (रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति स्वरेणेति। विद्+णिच्+अण्।) कुक्कुटः। इति शब्दरत्नावली॥

रात्रिवेदी, [न्] पुं, (रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति स्वरेणेति। रात्रि+विद्+णिच्+णिनिः।) कुक्कुटः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

रात्रिहासः, पुं, (रात्रेर्हास इव शुभ्रत्वात्। रात्रौ हासो विकाशो यस्य इति वा।) श्वेतोत्पलम्। इति शब्दरत्नावली॥

रात्रिहिण्डकः, पुं, (रात्रौ हिण्डति अन्तःपुरमध्ये भ्रमतीति। हिण्ड् गतौ+ण्वुल्।) अन्तःपुररक्षकः। इति शब्दरत्नावली॥

रात्री, स्त्री, (रात्रि+कृदिकारादिति ङीष्।) निशा। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, ऋग्वेदे।१०।१२७।१।

कादम्बरी शशिमुखी चन्द्ररेखा प्रियंवदा ।
मदोन्मादा मधुमती वासन्ती कलभाषिणी ।
रत्नवेणी मालवती कर्पूरतिलकादय: ॥
एता वृन्दावनेश्वर्य्या: प्राय: सारूप्यमागता: ।
नित्यसख्यस्तु कस्तूरी मनोज्ञा मणिमञ्जरी ॥
सिन्दूरा चन्दनवती कौमुदी मुदितादय: ।
काननादिगतास्तस्या विहारार्थं कृता इव ॥
अथ तस्या: प्रकीर्त्त्यन्ते प्रेयस्य: परमाद्भुता: ।
वनादिस्थोऽप्युरुप्रेमसौन्दर्य्यभरभूषिता: ॥
चन्द्रावली च पद्मा च श्यामा शैव्या च भद्रिका ।
तारा चित्रा च गन्धर्व्वी पालिका चन्द्रमालिका ॥
मङ्गला विमला नीला भवनाक्षी मनोरमा ।
कल्पलता तथा मञ्जुभाषिणी मञ्जुमेखला ॥
कुमुदा कैरवी पारी शारदाक्षी विशारदा ।
शङ्करी कुसुमा कृष्णा सारङ्गी प्रविलासिनी ॥
तारावती गुणवती सुमुखी केलिमञ्जरी ।
हारावली चकोराक्षी भारती कामिनीति च ॥
आसां यूथानि शतश: ख्यातान्यन्यानि सुभ्रुवाम् ।
लक्षसंख्यास्तु कथिता यूथे यूथे वराङ्गना: ॥
मुख्यास्तु तेषु यूथेषु कान्ता: सर्व्वगुणोत्तमा: ।
राधा चन्द्रावली भद्रा श्यामला पालिकादय: ॥
जन्मनाम्नाथ सा ख्याता मधुमासे विशेषत: ।
पुष्यर्क्षे च नवम्यां वै शुक्लपक्षे शुचिस्मिते ॥
जाता राधा महेशानी स्वयं प्रकृतिपद्मिनी ।
तासु रेमे महेशानि स्वयं कृष्ण: शुचिस्मिते ।
रमणं वासुदेवस्य मन्त्रसिद्धेस्तु कारणम् ॥

देव्युवाच ।

भो देव तापसां श्रेष्ठ विस्तारादद ईश्वर ।
कथं सा पद्मिनी राधा सदा पद्मवने स्थिता ॥
पितरं मातरं त्यक्त्वा चात्मतुल्यां सवर्णां वा ।
पद्ममाश्रित्य देवेश वृन्दावनविलासिनी ।
सदाध्यास्ते महेशानि एतद्गुह्यं वद प्रभो ! ॥”
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे षष्ठम: पटल: ॥

ईश्वर उवाच ।

“या राधा जगदुत्पत्ति ! पद्मिनी विष्णुवल्लभा ।
महामाया जगद्धात्री त्रिपुरा परमेश्वरी ॥
तस्या दूती महेशानि पद्मिनी पद्मगन्धिनी ।
कृष्णस्य दृढभक्ता तु पद्मिनी तस्य वल्लभा ॥
वृषभानोर्म्महेशानि दृढभक्ति: शुचिस्मिते ।
दुहितृत्वं गता देवी पद्मिनी गन्धमालिनी ॥
कृत्वा तु स्वपनं हि राधामन्यां सवर्णां सा ।
पद्मवक्त्रं समाश्रित्य यदुनाजलमध्यग: ॥
महाकाव्या महामन्त्रं प्रजपेन्निर्ज्जने वने ।
अन्या चन्द्रावली राधा वृषभानुगृहे स्थिता ॥
पूर्व्वोक्तं यद्गुह्यं देवि पद्मिनी कमलेक्षणा ।
तत् सर्व्वं पद्मिनीस्तदं साध्यता परमेश्वरि ॥
राधिका त्रिविधा प्रोक्ता चन्द्रा तु पद्मिनी तथा ।
न पश्येत् परमेशानि चन्द्रमुख्यं शुचिस्मिते ॥
मानवानां महेशानि वराकाणां हि का कथा ।
आकल्पोऽपहृतं कृत्वा पद्मिनी पद्ममाश्रिता ।
त्रिपुराया महेशानि पद्मिनी अनुचारिणी ।”
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे सप्तम: पटल: ॥)

अस्या: सहस्रनामानि यथा,—

पाद्मपुराणे ।

“देवदेव जगन्नाथ भक्तानुग्रहकारक ।
यद्यस्ति मयि कारुण्यं यद्यस्ति मयि ते दया ॥
यद्यत् त्वया प्रगदितं तत् सर्व्वं मे श्रुतं प्रभो ।
गुह्याद् गुह्यतरं यत्तु यत्ते मनसि काङ्क्षते ॥
त्वया न गदितं यत्तु यस्मै कस्मै कदाचन ।
तन्मां कथय देवेश सहस्रं नाम चोत्तमम् ॥
श्रीराधाया महादेव्या गोप्या भक्तिप्रसाधनम् ।
ब्रह्माण्डकर्त्त्री हर्त्त्री सा कथं गोपीत्वमागता ॥

महादेव उवाच ।

शृणु देवि ! विचित्रार्थां कथां पापहरां शुभाम् ।
नास्ति जन्मानि कर्म्माणि तस्या नूनं महेश्वरि ॥
यदा हरिश्चरित्राणि कुरुते कार्य्यगौरवात् ।
तदा विधत्ते रूपाणि हरिसान्निध्यसाधिनी ॥
तस्या गोपीत्वभावस्य कारणं गदितं पुरा ।
इदानीं शृणु देवेशि ! नाम्नां चैव सहस्रकम् ॥
यन्मया कथितं नैव तन्त्रेष्वपि कदाचन ।
तव स्नेहात् प्रवक्ष्यामि भक्त्या धार्य्यं मुमुक्षुभि: ॥
मम प्राणसमा विद्या भाव्यते मे त्वहर्निशम् ।
शृणुष्व गिरिजे नित्यं पठस्व च यथामति ॥
यस्या: प्रसादात् कृष्णस्तु गोलोकेश: पर: प्रभु: । ● ।
अस्या नामसहस्रस्य ऋषिर्नारद एव च ॥
देवी राधा परा प्रोक्ता चतुर्व्वर्गप्रसाधिनी ।
श्रीराधा राधिका कृष्णवल्लभा कृष्णसंयुता ॥
वृन्दावनेश्वरी कृष्णप्रिया मदनमोहिनी ।
श्रीमती कृष्णकान्ता च कृष्णानन्दप्रदायिनी ॥
यशस्विनी यशोगम्या यशोदानन्दवल्लभा ।
दामोदरप्रिया गोपी गोपानन्दकरी तथा ॥
कृष्णाङ्गवासिनी हृद्या हरिकान्ता हरिप्रिया ।
प्रधाना गोपिका गोपकन्या त्रैलोक्यसुन्दरी ॥
वृन्दावनविहारी च विकशितमुखाम्बुजा ।
गोकुलानन्दकर्त्त्री गोकुलानन्ददायिनी ॥
गतिप्रदा गीतगम्या गमनागमनप्रिया ।
विष्णुप्रिया विष्णुकान्ता विष्णोरङ्गनिवासिनी ॥
यशोदानन्दपत्नी च यशोदानन्दगेहिनी ।
कामारिकान्ता कामेशी कामलालसविग्रहा ॥
जयप्रदा जया जीवा जीवानन्दप्रदायिनी ।
यशोदानन्दपत्नी च वृषभानुसुता शिवा ॥
गणाध्यक्षा गवाध्यक्षा गवां गतिरनुत्तमा ।
काञ्चनाभा हेमगात्री काञ्चनाङ्गदधारिणी ॥
अशोका शोकरहिता विशोका शोकनाशिनी ।
गायत्री वेदमाता च वेदातीता विदुत्तमा ॥
नीतिशास्त्रप्रिया नीतिगतिर्म्मतिरभीष्टदा ।
वेदप्रिया वेदगर्भा वेदमार्गप्रवर्द्धिनी ॥
वेदगम्या वेदपरा विचित्रकनकोज्ज्वला ।
तथोज्ज्वलप्रदा नित्या तथैवोज्ज्वलगात्रिका ॥
नन्दप्रिया नन्दसुता राधानन्दप्रदा शुभा ।
शुभाङ्गी विमलाङ्गी च विलासिन्यपराजिता ॥
जननी जन्मशून्या च जन्ममृत्युजरापहा ।

गतिर्गतिमतां धात्री धात्रानन्दप्रदायिनी ।
जगन्नाथप्रिया शैलवासिनी हेमसुन्दरी ।
किशोरी कमला पद्मा पद्महस्ता पयोदा ...
निर्ल्लज्जा गुरुभीता च ...
गोकुलानन्दरूपा च गोपानन्दा ...
वैष्णवाद्या देवदर्शनीयनन्दनन्दना ।
गोपानन्द ...
अनिमीलानिमेषा च ...
गोविन्दवश्या ...
ललिता च विशोका च विशाखा ...

जितेन्द्रिया शुद्धसत्त्वा ...
दीपप्रिया दीपदात्री विमला ...
कान्तारवासिनी कृष्णा ...
चञ्चला ...
सलिलं सौधं निलम्बा ...

चीरोदशायिनी देवी देवा ...
वैष्णवी च महानन्दा: ...
संधर्त्री सर्व्वदेवानां धात्री ...
वेदातीता निरालम्बा ...
निरालम्बगणै: पूज्या ...
एकाग्री सर्व्वगा सेव्या विष्णो: ...
रासप्रिया रासगम्या ...
रसिका रसिकानन्दा स्वयं ...
रासमण्डलमध्यस्था रासमण्डलशो...
रासमण्डलसेव्या च रासक्रीडामनो...
पुण्डरीकाक्षनिलया पुण्डरीकाक्षगे...
पुण्डरीकाक्षसेव्या च पुण्डरीकाक्षवल्ल...
सर्व्वजीवेश्वरी सर्व्वजीववन्द्या परात्...
प्रकृति: शम्भुकान्ता ...
शुन् निषाधा दया निशा ...

विधुरूपा सोमपत्नी भारती ...
शम्भुरूपा मित्ररूपा मित्राक्षी ...
ज्ञानदात्री तथा धात्री ...
सिन्धुकन्या ज्ञानदात्री द्वारकावासि...
बुद्धि: स्थिति: ज्ञानरूपा ...
भक्तप्रिया भक्तगम्या ...
भक्तकल्पद्रुमातीता तथातीतगुणा ...
मनोऽधिष्ठातृदेवी च कृष्णप्रेमपराय...
निरामया सौम्यदात्री तथा मदनमो...
एकानंशा शिवा क्षेमा दुर्गा ...
ईश्वरी सर्व्ववन्द्या च गोपनीया शुभ...
पालिनी सर्व्वभूतानां तथा ...
सद्योमुक्तिप्रदा देवी वेदसारा परात्...
हिमालयसुता सर्व्वा पार्व्वती ...
दक्षकन्या देवमाता मन्दलज्जा ...
वृन्दारण्यप्रिया वृन्दा वृन्दावनविलासि...
विलासिनी वैष्णवी च ब्रह्मलोकप्र...
रुक्मिणी रेवती सत्यभामा जाम्बवती ...
सुलक्षणा मित्रविन्दा कालिन्दी ...

पूर्णा पूर्णतरा तथा वैष्णवी गतिः ।
…सा ब्रह्मरूपा च ब्रह्माण्डपरिपालिनी ॥
…ण्डभाण्डमध्यस्था ब्रह्माण्डभाण्डरूपिणी ।
…ण्डाण्डमध्यस्था तदाण्डपरिपालिनी ॥
…ण्डाण्डबहिर्वर्त्ती [illegible] ।
…विष्णुप्रिया सर्व्वस्वरूपा निरन्तरा ॥
…भूता सिद्धा गौरी गौराङ्गी शशिशेखरा ।
…मधवर्णाभा शशिकोटिसमप्रभा ॥
…लोमाल्यभूषाढ्या मालतीमाल्यधारिणी ।
…कृष्णबाला वृन्दावनविलासिनी ॥
…धिष्ठात्री देवी संसारार्णवपारदा ।
…दा शारदा गोपनन्दिनी सर्व्वसिद्धिदा ॥
…गौरगमना गौरी परशुमदकारिणी ।
…त्मार्थसम्पूर्णा ब्रह्मार्थधारिणी ॥
पत्नी माधवमनोहारिणी श्यामवल्लभा ।
अन्धकारभयध्वस्ता मङ्गल्या मङ्गलप्रदा ॥
प्रभा श्रीप्रदा श्रीशा श्रीनिवासाच्युतप्रिया ।
रूपा श्रीहरा श्रीदा श्रीकामा श्रीस्वरूपिणी ॥
दामानन्ददात्री च श्रीदामेश्वरवल्लभा ।
…निम्बा श्रीमच्छ्रीशा श्रीमद्रूपाश्रिता मुनिः ॥
क्रियारूपिणी श्रीला श्रीकृष्णभजनान्विता ।
राधा श्रीमतिः श्रेष्ठा श्रेष्ठरूपा श्रुतिप्रिया ॥
…गेशा योगमाया च योगातीता युगप्रिया ।
…प्रिया योगगम्या योगिभिगणवन्दिता ॥
…बाकुसुमसङ्काशा दाडिमीकुसुमोपमा ।
…ल्यम्बरधरा धात्री धैर्यरूपा धरा धृतिः ॥
…सिंहासनस्था च रत्नकुण्डलभूषिता ।
…मञ्जीरसंयुक्ता रत्नमाल्यधरा परा ॥
…हारहाराढ्या रत्नमालाविभूषिता ।
…इन्द्रनीलमणिन्यस्तपादपद्मा शुभा शुचिः ॥
…र्त्तिकी पौर्णमासी च अमावस्या भयापहा ।
गोविन्दराजगृहिणी गोविन्दराजपूजिता ॥
गोविन्दार्पितचित्ता च गोपीजनगणान्विता ।
…कृष्णनायकरूपिणी गोविन्दपरमानसा ॥
गोविन्ददेवदेवाढ्या तथा वैकुण्ठसुन्दरी ।
…मदा मा वेदवती सीता साध्वी पतिव्रता ॥
…सम्पूर्णा सदानन्दरूपा कैवल्यसुन्दरी ।
…केवलदायिनी श्रेष्ठा गोपीनाथमनोहरा ॥
गोपीनाथेश्वरी चण्डी नायिका नयनान्विता ।
नायका नायकप्रीता नायकानन्दरूपिणी ॥
…षा शेषवती शेषरूपा चैव जगन्मयी ।
गोपालपालिका माया नन्दजाया तथा परा ॥
कुमारी यौवनानन्दी युवती गोपसुन्दरी ।
गोपमाता जानकी च जनकानन्दकारिणी ॥
…सामवासिनी रमा वरतोषणतत्परा ।
…रेश्वरी रामरता रामरामेश्वरी रमा ॥
…मला चित्रलेखा च तथा भुवनमोहिनी ।
…गोप्या गोपवनिता गोपराज्यप्रदा शुभा ॥
…आनन्दपूर्णा माहिषी मत्स्यराजसुता सती ।
…कौमारी नारसिंही च वाराही नवदुर्गिका ॥
…चलाचला मोदा नारी भुवनसुन्दरी ।
…चयप्रदा दासी दक्षकन्या सुलोचना ॥

रतिरूपा रतिप्रीता रतिश्रेष्ठा रतिप्रदा ।
रतिनाथगेहस्था विरजा भुवनेश्वरी ॥
शङ्खास्पदा हरेर्जाया जामातृकुलवन्दिता ।
बकुला बकुलामोदधारिणी यमुना जया ॥
विजया जयपत्नी च यमलार्जुनभञ्जिनी ।
वक्रेश्वरी वक्ररूपा वक्रवीक्षणवीक्षिता ॥
अपराजिता जगन्नाथा जगन्नाथेश्वरी यतिः ।
खेचरी खेचरसुता खेचरत्वप्रदायिनी ॥
विष्णुवक्षःस्थलस्था च विष्णुभावनतत्परा ।
चन्द्रकोटिसुगात्रा च चन्द्राननमनोहरा ॥
सर्व्वसेव्या शिवा क्षेमा तथा क्षेमङ्करी वधूः ।
यादवेन्द्रवधूः शैव्या शिवभक्ता शिवान्विता ॥
केवला निष्फला सूक्ष्मा महाभीमा भयप्रदा ।
जीमूतरूपा जैमूती जिता जिष्णुप्रमोदिनी ॥
गोपालवनितानन्दा कुलजेन्द्रनिवासिनी ।
जयन्ती यमुनाङ्गी च यमुनातोषकारिणी ॥
कलिकल्मषभङ्गा च कलिकल्मषनाशिनी ।
कलिकल्मषरूपा च नित्यानन्दकरी कृपा ॥
कृपावती कुलवती कैलासाचलवासिनी ।
वामदेवी वामभागा गोविन्दप्रियकारिणी ॥
नगेन्द्रकन्या योगेशी योगिनी योगरूपिणी ।
योगसिद्धा सिद्धरूपा सिद्धक्षेत्रनिवासिनी ॥
क्षेत्राधिष्ठातृरूपा च क्षेत्रातीता कुलप्रदा ।
केशवानन्ददात्री च केशवानन्ददायिनी ॥
केशवा केशवप्रीता कैशोरी केशवप्रिया ।
रासक्रीडाकरी रासवासिनी राससुन्दरी ॥
गोकुलान्वितदेहा च गोकुलत्वप्रदायिनी ।
लवङ्गनाम्नी नारङ्गी नारङ्गकुलमण्डला ॥
एलालवङ्गकर्पूरमुखवासमुखान्विता ।
मुख्या मुख्यप्रदा मुख्यरूपा मुख्यप्रदायिनी ॥
नारायणी कृपा राधा करुणा करुणामयी ।
कारुण्या करुणाकर्णा गोकर्णा नागकर्णिका ॥
सर्पिणी कौलिनी क्षेत्रवासिनी च जगन्मयी ।
जटिला कुटिला नीला नीलाम्बरधरा शुभा ॥
नितम्बिनी रूपवती युवती कृष्णपीवरी ।
विभावरी वेत्रवती संकटा कुटिलालका ॥
नारायणप्रिया शैला सृक्कणीपरिमोहिता ।
दृक्पातमोहिता प्रातराशितनवनीतिका ॥
नवीना नवनारी च नारङ्गफलशोभिता ।
हैमी हेममुखी चन्द्रमुखी शशिसुशोभना ॥
अर्द्धचन्द्रधरा चन्द्रवल्लभा रोहिणी तिमिः ।
तिमिङ्गिलकुलामोदमत्स्यरूपाङ्गहारिणी ॥
कारणी सर्व्वभूतानां कार्य्यातीता किशोरिणी ।
किशोरवल्लभा केशकारिका कामकारिका ॥
कामेश्वरी कामकला कालिन्दीकूलदीपिका ।
कलिन्दतनयातीरवासिनी तीरगेहिनी ॥
कादम्बरीपानपरा कुसुमामोदधारिणी ।
कुमुदा कुमुदानन्दा कृष्णेशी कामवल्लभा ॥
तर्कारी वैजयन्ती च निम्बदाडिमरूपिणी ।
बिल्ववृक्षप्रिया कृष्णाम्बरा बिल्वोपमस्तनी ॥
बिल्वात्मिका बिल्ववपुर्बिल्ववृक्षनिवासिनी ।
तुलसी तोषिका चैव तैतिलानन्दकारिणी ॥

गजेन्द्रगामिनी श्यामलताङ्गलता तथा ।
योषिच्छिल्परूपा च योषिदानन्दकारिणी ॥
प्रेमप्रिया प्रेमरूपा प्रेमानन्दतरङ्गिणी ।
प्रेमहरा प्रेमदात्री प्रेमशक्तिमयी तथा ॥
कृष्णप्रेमवती धन्या कृष्णप्रेमतरङ्गिणी ।
प्रेमार्थदायिनी सर्व्वश्वेता नित्यतरङ्गिणी ॥
हावभावान्विता रौद्रा रसानन्दप्रकाशिनी ।
कपिला शृङ्खला केशपाशसम्बन्धिनी घटी ॥
कुटीरवासिनी धूम्रा धूम्रकेशा जलोदरी ।
ब्रह्माण्डगोचरा ब्रह्मरूपिणी भवभाविनी ॥
संसारनाशिनी शैवा शैवानन्दप्रदायिनी ।
शिशिरा हेमरागाढ्या मेघरूपातिसुन्दरी ॥
मनोरमा वेगवती वेगाढ्या वेदवादिनी ।
दयान्विता दयाधारा दयारूपा सुसेविनी ॥
किशोरसङ्गसंसर्गा गौरचन्द्रानना कला ।
कलाधिनाथवदना कलानाथाधिरोहिणी ॥
विरागकुशला हेमपिङ्गला हेममण्डला ।
भाण्डीरतालवनगा कैवर्त्ती पीवरी शुकी ॥
शुकदेवगुणातीता शुकदेवप्रियासखी ।
विकलोत्कर्षिणी कोषा कौषेयाम्बरधारिणी ॥
कोषावरी कोषरूपा जगदुत्पत्तिकारिका ।
सृष्टिस्थितिकरी संहारिणी संहारकारिणी ॥
केशशैवालधात्री च चन्द्रगात्रा सुकोमला ।
पद्माङ्गरागसंरागा विन्ध्याद्रिपरिवासिनी ॥
विन्ध्यालया श्यामसखी सखी संसाररागिणी ।
भूता भविष्या भव्या च भव्यगात्रा भवातिगा ॥
भवनाशान्तकारिण्याकाशरूपा सुवेशिनी ।
रतिरङ्गपरित्यागा रतिवेगा रतिप्रिया ॥
तेजस्विनी तेजरूपा कैवल्यपथदा शुभा ।
मुक्तिहेतुर्मुक्तिहेतुलङ्घिनी लङ्घया क्षमा ॥
विशालनेत्रा वैशाली विशालकुलसम्भवा ।
विशालगृहवासा च विशालबदरीरतिः ॥
भक्त्यतीता भक्तिगतिर्भक्तिबाध्या भयाकृतिः ।
वामाङ्गहारिणी विष्णोः शिवभक्तिसुखा-
न्विता ॥
विजिताविजिता मोदमया च गणतोषिता ।
हयास्या हेरम्बसुता गणमाता सुरेश्वरी ॥
दुःखहन्त्री दुःखहरा सेवितेप्सितसर्व्वदा ।
सर्व्वाङ्गसुविधात्री च कुलक्षेत्रविनाशिनी ॥
लवङ्गा पाण्डवसखी सखीमध्यविलासिनी ।
ग्राम्यगीता गया गम्या गमनातीतनिर्भरा ॥
सर्व्वाङ्गसुन्दरी गङ्गा गङ्गाजलमयी तथा ।
गङ्गेरिता पूतमाया पवित्रकुलदीपिका ॥
पवित्रगुणशीलाढ्या पवित्रानन्ददायिनी ।
पवित्रगुणसीमाढ्या पवित्रकुलपाविका ॥
गतिज्ञा गीतकुशला दनुजेन्द्रनिवारिणी ।
निर्व्वाणदात्री नैर्वाणी हेतुयुक्तागमोत्तरा ॥
पर्व्वताधिनिवासा च निवासकुशला तथा ।
सन्यासधर्म्मकुशला सन्यासे फलदा शुभा ॥
शरच्चन्द्रमुखी श्यामहारा क्षेत्रनिवासिनी ।
वसन्तरागा सुश्रोणी [illegible]
चतुर्भुजा षड्भुजा च द्विभुजा [illegible]

सहस्रास्या विहास्या च सुहास्या सुखदायिनी।
प्रार्थिता प्रार्थरूपा प्रार्थकल्पितपाङ्गना ।
कृष्णगीता कृष्णरता कृष्णगोपनतत्परा ॥
कृष्णप्रेमवती कृष्णभक्ता भक्तफलप्रदा ।
कृष्णप्रेमप्रेमभक्ता हरिभक्तिप्रदायिनी ॥
चैतन्यरूपा चैतन्यप्रिया चैतन्यरूपिणी ।
उग्ररूपा शिवक्रोडा कृष्णक्रोडा जलोदरी ॥
महोदरी महादुर्गकान्तारस्थलवासिनी ।
चन्द्रावली चन्द्रकेशी चन्द्रप्रेमतरङ्गिणी ॥
समुद्रमथनोद्भवा च समुद्रजलवासिका ।
[illegible]नाथरता शिवा सुधा प्रेमरसात्मिका ॥
[illegible] ।
[illegible]कारिणी ॥
[illegible] ।
[illegible]तरङ्गिणी ।
[illegible]विलासिका ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible]विमोचना ॥
[illegible]दायिका ।
[illegible] ।
[illegible]रूपिणी ।
[illegible]दायिनी ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]वासिनी ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible]कारिणी ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।

हरिभावनशीला च हरिसेवनतत्परा ।
हरिप्राणा हरप्राणा शिवप्राणा शिवान्विता ॥
नरकार्णवसंहन्त्री नरकार्णवनाशिनी ।
नरेश्वरी नरातीता नरसेव्या वराङ्गना ॥
यशोदानन्दिनीक्रीडा यशोदाक्रोडवासिनी ।
यशोदानन्दनप्राणा यशोदानन्दनार्थदा ॥
वत्सला कोषगा काला करुणार्थस्वरूपिणी ।
स्वर्गलक्ष्मीर्भूमिलक्ष्मीर्द्रौपदी पाण्डवप्रिया ॥
तथार्जुनसखी भौमी भीमा भैमी भयानका ।
त्रिजगन्मोहिनी चीरा मायाधिकतरा तथा ।
पानार्थिनी पानपात्रा पानपानन्ददायिनी ।
दुग्धमन्थनकर्म्माढ्या दधिमन्थनतत्परा ॥
दधिभाण्डार्थिनी कृष्णक्रोधिनी नन्दनाङ्गना ।
घृतलिप्ता तक्रयुक्ता यमुनापारकौतुका ॥
विचित्रकर्म्मेक्षा कृष्णहास्यभाषणतत्परा ।
गोपाङ्गनावेष्टिता च कृष्णसङ्गार्थिनी तथा ॥
रासासक्ता रासरतिरासवासक्तवासना ।
हरिद्रा हरिताख्या हरार्पितचेतसा ॥
निश्चेतन्या च निश्चेता तथा दासहरिद्रिका ।
सुवक्त्रा स्वधा चैव कृष्णभावातिवेगिनी ॥
श्रीदामस्य सखी दामदामिनी दामधारिणी ।
मल्लिकोल्लासिनी कैशी हरिदम्बरधारिणी ॥
हरिसान्निध्यदात्री च हरिकौतुकमङ्गला ।
हरिप्रदा हरिद्वारा यमुनाजलवासिनी ॥
तपःप्रदा जितार्थी च चतुरा चातुरीतमी ।
तमिस्रा तपरूपा च रौद्ररूपा यशोऽर्थिनी ॥
कृष्णकामा कृष्णभक्ता कृष्णानन्दप्रदायिनी ।
कृष्णार्थवासना कृष्णरागिणी भाविनी तथा ॥
कृष्णार्थरहिता भक्ता भक्ताभक्तसुभक्तिदा ।
श्रीकृष्णरहिता दीना विरहिणी हरेः प्रिया ॥
मथुरा मधुरारामगेहभावनभाजना ।
श्रीकृष्णभावनामोदा तच्चोन्मादविधायिनी ॥
कृष्णार्द्धरूपा कृष्णवारणमेघरा शुभा ।
यक्षेश्वरपूज्या च कुबेरेश्वरवल्लभा ।
धनधान्यविधात्री च जया काया हया हयी ।
प्रणवा प्रणवेशी च प्रणवार्थस्वरूपिणी ।
ब्रह्मविष्णुशिवाद्यैश्वर्यकारिणी प्रेवर्षिप्रिया ।
राजभीनाशिनी भूतप्रेतप्राणविनाशिनी ॥
सर्वेप्सितदात्री च सती साध्वी अरुन्धती ।
पतिव्रता पतिप्राणा पतिवाक्यविनोदिनी ।
अशेषसाधिनी कल्पवासिनी कल्परूपिणी ॥
इत्येतत् कथितं देवि ! राधानामसहस्रकम् ।
यः पठेत् पाठयेद्वापि तस्य तुष्यति माधवः ॥
किं तस्य यमुनाभिर्वा नदीभिः सर्वतः प्रिये ।
कुरुक्षेत्रादितीर्थैश्च यस्य तुष्टो जनार्द्दनः ॥
स्तोत्रस्यास्य प्रसादेन किं न सिध्यति भूतले ।
ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी [illegible] ।
वैश्यो निधिपतिर्भूयात् शूद्रो मुच्येत बन्धनात् ॥
ब्रह्महत्या सुरापानं [illegible] ।
सद्यो मुच्येत देवेशि ! सत्यं सत्यं न संशयः ॥
राधानामसहस्रस्य समानं नास्ति भूतले ।
स्वर्गे चाप्यथ पाताले गिरौ वा जलतोऽपि वा ।

नातः परं शुभं स्तोत्रं तीर्थं नातः
एकादश्यां शुचिर्भूत्वा यः पठेत्
तस्य सर्व्वार्थसिद्धिः
द्वादश्यां पौर्णमास्यां वा
यः पठेत्
अश्वमेधं राजसूयं बार्हस्पत्यं तथैव
अतिरात्रं वाजपेयं अग्निष्टोमं
कृत्वा
कार्त्तिके चाष्टमीं
सहस्रयुगकल्पान्तं वैकुण्ठवसतिं करे।
ततश्च ब्रह्मभवने शिवस्य भवने पुनः।
सुराधिनाथभवने पुनर्याति सलोकताम्।
गङ्गातीरं समासाद्य यः पठेत्
विष्णोः स्वरूपतां याति सत्यं सत्यं
मम वक्त्रगिरेर्जाता पार्व्वतीवदनाम्बु
पश्यति हि मया नित्यं
मम प्राणसमं स्तोत्रं तव
नाभक्ताय प्रदातव्यं
नास्तिकाय विरागाय
तथा देयं महास्तोत्रं हरिभक्ताय
वैष्णवेषु यथाशक्तिदात्रे
राधानामसुधावारि मम वक्त्र
उद्धृतं हि त्वया यत्नात्

विशुद्धसत्त्वाय यथार्थवादिने
द्विजस्य सेवानिरताय मन्त्रिणे।
दात्रे यथाशक्ति सुभक्तिमानसे
राधापदध्यानपराय शोभने।
हरिपादाब्जमधुपमनोभूताय मानवे।
राधापादसुधास्वादशालिने वैष्णवाय
दद्यात् स्तोत्रं महापुण्यं
अस्मात्परं न तस्यास्ति
मम प्राणा वैष्णवा हि तेषां रक्षार्थ
शूलं मया धार्य्यते हि नान्यथा
हरिभक्तिद्विषामर्थे शूलं संधार्य्यते
शृणु देवि यथार्थं मे गदितं
भक्तास्ते मे प्रियास्ते सततं

कदापि नोच्यते देवि मया
किं परं त्वां प्रवक्ष्यामि प्राणतुल्यं
स्तोत्रं मन्त्रं राधिकाया मन्त्रं
इति नारदपञ्चरात्रे
नोऽध्यायः ॥*॥ (

यथा,—

ईश्वर उवाच।

"इति ते कथितं देवि हिमवत्
श्रोष्यसि त्वं परमेशानि यदि

देव्युवाच।

त्रियद्रूपमहादेव पृच्छामि
हृदये तव देवेश नामानन्तं
नामानन्तानि सन्ताति रक्ष

…द देवेश श्रुतये देव सूचन ।
…हेतुना [illegible] ॥
ईश्वर उवाच ।
…सहस्राणि रहस्यं शृणु सुन्दरि ।
…ि सहस्राणि कथितं महेश्वरि ॥
…नामसहस्राणि शक्ति मे गौरवे प्रिये ।
…सहस्राणि रहस्यं वदितं यथा ॥
देव्युवाच ।
…सहस्राणि रहस्यं वद प्रभो ।
…ध्यानं देव कथानि विस्तरं सदा ॥
ईश्वर उवाच ।
…दे शृणुष्वादि यत्नात् गौरि यथा मम ।
यदि चार्वङ्गि रहस्यं कथयामि ते ॥
…ता चार्वङ्गि गोप्यं परमदुर्लभम् ।
…सहस्रनामाख्यं सर्वविद्यासु सम्मतम् ॥
…ास्तु देवेशि त्वयिग्रयं मनोहरम् ।
…गोप्यं महेशानि पद्मिनीसम्मतं सदा ॥
…पद्मिनीलोकमाश्चर्य्यं परमाद्भुतम् ।
…सर्व्वमन्त्रेषु तव भक्त्या प्रकाशितम् ॥
…श्रीमद्राधिकानामसहस्रस्तोत्रस्य श्रीशम्भु-
…र्दिव्यमार्हन्यधिराधो देवता गायत्री-
…महाविद्यासिद्धये विनियोगः । ॐ ह्रीं
…ह्यै राधिकायै । राधा रसमयीरूपा
महत्पदनी रूपधन्या रसज्ञा वामा
…ना ।
…ी रक्तपुष्पाभा राधा रागपरायणा ।
…ी रूपशीला रसनी रङ्गिणी रतिः ॥
…या रमणीया रसयुक्ता रसायना ।
…धे रासरूपा रसवेशा रसोत्सुका ॥
…ी रसोल्लासा रसिका रसभूषणा ।
…लाधरी रङ्गी रसपट्टपरिच्छदा ॥
…ा कल्पलतिका कुलव्रतपरायणा ।
…नी कमला कुम्भी कलिकल्मषनाशिनी ।
…ा कुलवती कामी कामसन्दीपनी तथा ॥
…री कृष्णवनिता कामार्त्ता कामरूपिणी ।
…की कलुषघ्नी च कुलघ्ना कुलपण्डिता ॥
…र्णा कृष्णाङ्गी च कृष्णवस्त्रपरिच्छदा ।
…ा कामस्वरूपा च कामरूपा कृपावती ॥
…खमावती चैव खेलत्खञ्जनगामिनी ।
…ा खगा खगध्यात्री खगमस्य विदारिणी ॥
…ा गरिमा गङ्गा गया गोदावरी गतिः ।
…ारी गुणिनी गौरी गङ्गा गोकुलवासिनी ॥
…र्व्वी गानकुशला गुणा गुणविलासिनी ।
…रा घर्म्मदा घर्म्मा घनश्या घनवासिनी ॥
…ा घृणावती घोरा घोरकर्म्मविवर्ज्जिता ।
…ा चन्द्रप्रभा चैव चन्द्रमूर्त्तिपरिच्छदा ॥
…रूपा च चन्द्राख्या चपला चारुभूषणा ।
…रा चारुशीला च चम्पा चम्पावती तथा ॥
…रेखा चन्द्रकला चारुवेशा विनोदिनी ।
…चन्द्रभूषाङ्गी चार्व्वङ्गी चन्द्रभूषणा ॥
…त्रिणी चित्ररूपा च चित्रमूर्त्तिधरा सदा ।
…रूपा छद्मवेशी श्वेतच्छत्रविधारिणी ॥

छायामया च छायाङ्गी छत्रघ्नी छत्रदायिनी ।
छिन्नाम्बरधारीया छद्मवेशनिवासिनी ॥
छटीकमहाराणीया छटीकनिवासगा ।
जयनी च जगन्माता जननी जन्मदायिनी ॥
जया जैत्री च जरती जीवनी जगदम्बिका ।
जीवा जीवस्वरूपा च जाड्यविध्वंसकारिणी ॥
ज्ञानगम्या निर्व्वन्धेडा ज्ञानादिगुणमयी ।
ज्ञानानन्दघनी ज्ञानयिश्री ज्ञानाम्बदा ॥
झङ्कारवादिनी झल्ला झङ्कारनिर्झरायणी ।
टङ्कारटङ्किनी टङ्का टङ्किमा टङ्करूपिणी ॥
डम्बरा डमारा डमा डमरुका च डम्बुरा ।
ढौकितावेपनिर्घोषा ढक्कटिक्कितलोचना ॥
तापिनी त्रिमपा तीर्थवासिनी त्रिदशेश्वरी ।
त्रिलोकमयी त्रैलोक्यगरली तरणी तरुः ॥
तापघ्नी तपा तापा तपनीया तपावनी ।
तापिनी त्रिपुराद्यर्षो त्रिपुराशाकरी सदा ॥
त्रिनयना तारिणी तारा तारामायकमोहिनी ।
त्रैलोक्यगमना तीर्था तुषिता त्वरिता त्वरा ॥
तृष्णा तरङ्गिणी तीर्था त्रिविक्रमविदारिणी ।
तमोमयी तामसी च तपस्या तपनः परा ॥
त्रैलोक्यव्यापिनी तुष्टा त्वमिस्तुत्या तुला तथा ।
त्रैलोक्यमोहिनी तूर्णा त्रैलोक्यविभवप्रदा ॥
त्रिपदी च तथा तथ्या तिमिरध्वंसचन्द्रिका ।
तिलोरूपा तपःपारा त्रिपुरा त्रिपदस्थिता ॥
त्रयी तन्वी तापहरा तपनाङ्गजवादिनी ।
तरणितरलिताकथ्या तपिता तरणीप्रिया ॥
तीव्रपापहरातुल्यातुल्यापतनूनपात् ।
दारिद्र्यनाशिनी दात्री दया देया दयावती ॥
दिव्या दिव्यस्वरूपा च दीपा दशा दया दशा ।
दिव्यरूपा दिव्यमूर्त्तिर्द्दीव्यप्रायनाशिनी ॥
दृप्ता च दृप्तरूपा च दन्दशूकविनाशिनी ।
दुर्व्वारादमनीया च देवकार्य्यकरी सदा ॥
देवप्रिया देवमान्या देवा देवधिया सदा ।
दिक्पालपददात्री च दीर्घाक्षा दीर्घलोचना ॥
दुग्धदेवकामदुघा दोग्ध्री दूषणवर्ज्जिता ।
दुग्धा दुग्धप्रभाभाया दिव्या दिव्यगतिप्रिया ॥
द्युनदी दीनशरण्या दिव्या देवविदारिणी ।
दुर्गमा दरिमा दामा दूरघ्नी दूरवासिनी ॥
दुर्न्निगाह्या दयाधारा दूरसन्तापनाशिनी ।
दुराश्रया दुराधारा द्राविणी दुहितसुता ॥
दैत्यशुद्धिकरी देवी सदादानवविद्विदा ।
दुर्बुद्धिनाशिनी देवी सततं दानदायिनी ॥
दानदात्री च देवेशी छायाभूमिविगाहिनी ।
दृष्टिदा दृष्टिफलदा देवतागृहसंस्थिता ॥
दीर्घव्रतकरी दीर्घा दीर्घधर्म्मा दयावती ।
दक्षिणी दक्षनीतिश्च दीनदक्षधरार्च्चिता ॥
दानार्च्चिता द्रवद्या द्रव्यैकनियमा परा ।
दृष्टसन्तापशाम्या च दात्री दवपुरोधिनी ॥
देवी दिव्या बलवती दान्ता दान्तजनप्रिया ।
दारिद्र्यादितटा दुर्गा दुर्गादन्यप्रचारिणी ॥
धर्म्मरूपा धर्म्मधुरा धेनुरूपा धृतिर्ध्रुवा ।
धेनुदाना ध्रुवश्रगा धर्म्मकामार्थमोक्षदा ॥

धर्म्मिणी धर्म्ममाता च धर्म्मदात्री धरुद्देशा ।
धात्री धीया धरा धर्म्मधारिणी धृतशल्यगी ।
धनदा धर्म्मदा धन्या धनदा धान्यदा धना ।
धन्या धनाधिरूपा च धरित्री धनपूरिता ॥
धारणा धनरूपा च धर्म्मा धर्म्मप्रचारिणी ।
धर्म्मिणी धर्म्मतत्त्वाख्या धर्म्मिलाभमनन्दिनी ॥
धर्म्मप्रचारनिरता धर्म्मरूपा धुरन्धरी ।
धनुर्व्विद्याधरी धात्री धनुर्व्विद्याविशारदा ॥
निरानन्दा निरीहा च निर्व्वाणद्वारसंस्थिता ।
निर्व्वाणपददी दात्री नन्दिनी नाकनायिका ॥
नारायणी निशिहन्त्री निजरूपप्रकाशिनी ।
नमस्या निरया नन्दमना नूतनरूपिणी ॥
निर्म्मला निर्म्मलाभासा निरस्या निरवग्रहा ।
नित्यानन्दमयी नित्यानित्या नूतनविग्रहा ॥
निषिद्धा नीतिधेर्म्मा च निर्व्वाणपददीपिका ।
निःशङ्का च निरातङ्का निर्लिप्तमनसामनाः ॥
निर्म्माणा नन्दनन्दनी निर्म्मलग्रामवेशिनी ।
निरवद्यकुलस्पृशी नित्यानन्दस्वरूपिणी ॥
निर्गुणा निर्म्मलख्याता निषिद्धकर्म्मवर्ज्जिता ।
नित्योन्नमना नित्यनमा नमस्कार्य्या निरञ्जना ॥
नित्यायनी निरालङ्का निर्लेपा निश्चलात्मिका ।
निरवद्या निरीहा च निरञ्जनपुरस्थिता ॥
पुण्यप्रदा पुण्यकरी पुण्यगर्भा पुरातनी ।
पुण्यरूपा पुण्यदेहा पुण्यगीता च पावनी ॥
पूर्णा पवित्रा परमा परा पुण्यविभूषणा ।
पुण्यदात्री पुण्यधरा पुण्या पुण्यप्रवाहिनी ॥
पुण्यदेहा पुण्यवती पूर्णिमा पूर्णचन्द्रमा ।
पौर्णमासी परा पद्मा पद्मजा पद्मगन्धिनी ॥
पद्मिनी पद्मवक्त्रा च पद्ममालाधरा सदा ।
पद्मोद्भवा परध्या च परमानन्दरूपिणी ॥
प्रकाशा परमाश्चर्य्या पद्मगर्भनिवासिनी ।
पावनी च तथा पूता पवित्रा परमाकला ॥
पद्मार्च्चिता पद्मसंस्था पद्ममाता पुरातनी ।
पद्मासनगता नित्या पद्मासनपरिच्छदा ॥
शुक्लपद्मासनगता रक्तपद्मासना तथा ।
पीतपद्मासनगता कृष्णपद्मस्थिता तथा ॥
पदार्थदायिनी पद्मवनवासपरायणा ।
प्रकाशिनी प्रगम्या च पुण्यश्लोका च पावनी ॥
फलघ्नी फलहरा फलिनी फलरूपिणी ।
फुल्लेन्दीलोचना फुल्ला फुल्लकोरकगन्धिनी ॥
फलिनी फालिनी फेया फुल्लच्छादितपातका ।
विश्वमाता च विश्वेशी विश्वा विश्ववरप्रिया ॥
ब्रह्मण्या ब्राह्मणी ब्राह्मी ब्रह्मज्ञा विमलामला ।
बहुला बाहुला वल्ली वल्लरी वनदायिनी ॥
विक्रान्ता विक्रमामाला वहुभाम्यविलोचना ।
विश्वामित्रा विष्णुसखी वैष्णवी विष्णुवल्लभा ॥
विरूपाक्षप्रिया देवी विभूतिर्विश्वतोसखी ।
वेदवेदरता वाणी वेदाक्षरसमन्विता ॥
विद्या विद्यावती वन्द्या वृहती ब्रह्मवादिनी ।
वरदा विप्रकृष्टा च वरिष्ठा च विशोधिनी ॥
विद्याधरी वसुमती विप्रहृष्टा विशोधिना ।
व्योमस्थानावती वामा विधात्री विबुधप्रिया ॥

बुद्धिर्विनाशिनी विद्या ब्रह्मरूपा वरानना ।
वाग्मिनी ब्रह्मजननी ब्रह्महत्यापहारिणी ॥
ब्रह्मविष्णुस्वरूपा च सदा विभववर्द्धिनी ।
विभाविनी व्यापिनी च व्यापिका परिचारिका ॥
विपत्सन्निहरा देवी विनयव्रतचारिणी ।
विपत्तिशोकसंहर्त्री विपञ्चीवाद्यतत्परा ॥
वेणुवाद्यपरा देवी वेणुश्रुतिपरायणा ।
सर्वेश्विनी बलकरी बलमूला विवस्वती ॥
विभाभा विभ्रिता चैव विकल्पपरिवर्जिता ।
बुद्धिदा बुद्धती देवी विधिविच्छिन्नसंशया ॥
विचित्राङ्गी विचित्राभा विच्छा विभववर्द्धिनी ।
विजया निजया वन्द्या वामदेवी वरप्रदा ॥
विषघ्नी च विशालाक्षी विज्ञानवित्तमानिनी ।
भद्रा भोगवती भव्या भवानी भयनाशिनी ॥
भूतधात्री भयहरी भक्तवश्या भयापहा ।
भक्तिदा भयदा भैरोभक्तदुर्गप्रदायिनी ॥
भागीरथी भानुमती भाग्यदा भगनिर्हिता ।
भवप्रिया भूततुष्टिर्भूतिदा भूतभूषणा ॥
भोगवती भूतिमती भव्यरूपा भ्रमिभ्रमा ।
भद्रिदा भक्तिसुलभा भाग्यवृद्धिकरी सदा ॥
भिक्षुमाता भिक्षुनिभा भया भवस्वरूपिणी ।
महामाया मातृप्रिया महानन्दा महोदरी ॥
मतिर्मुक्तिर्मोक्षा च महामङ्गलदायिनी ।
महापुण्या महादात्री मैथुनप्रियलालसा ॥
मनोज्ञा मानिनी मान्या मणिमाणिक्यधारिणी ।
सुविस्तृता मोहकरी मोहघ्नी मदोत्कटा ॥
मधुपानरता मत्ता मदाघूर्णितलोचना ।
मधुपानप्रमत्ता च मधुलुब्धा मधुव्रता ॥
माधवी मालिनी मान्या मनोरथपथातिगा ।
मोदैश्वर्यप्रदामत्ता महापद्मवनाश्रिता ॥
महाप्रभावा महती मत्स्याक्षी मीनलोचना ।
महाकाठिन्यसम्पूर्णा महाक्षी महती कला ॥
सुशिरूपा महासक्ता मणिमाणिक्यभूषणा ।
सुरापानविचित्राङ्गी सुखारञ्जितमानिका ॥
महापानपराधीशी मनोमदनवर्द्धिनी ।
महामाणिक्यरचिता महाभूषणभूषिता ॥
मायावती मोहघ्नी महाविद्याविधारिणी ।
महामेधा महाभूमिर्महामाया प्रिया सखी ॥
महोदरी महोत्साहा महामणिविभूषिता ।
महामोक्षप्रदायिनी महामङ्गलदायिनी ॥
यज्ञिनी यशोदा च यज्ञभागविहारिणी ।
योगविहारिणी यज्ञा यज्ञिस्वन्दितप्रिया ॥
यक्षेशी यक्षवरदा यज्ञीया यक्षेश्वरी ।
योगयोगिविनिहिता योगिनी योगबुद्धिदा ॥
योगयुक्ता यमाद्यष्टाङ्गयोगैकधारिणी ।
अनुरागवर्द्धिनी च अनुरागप्रदायिनी ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

वासुदेवप्रिया वामा वसन्तसमयप्रिया ।
वासन्ती वसुदा वन्द्या वेणुवादपरायणा ॥
वीणावाद्यप्रमत्ता च वीणानादविभूषणा ।
वेणुनादरता चैव वंशीनादविभूषणा ॥
शुभा शुभरतिः शान्तिः शैव्या शान्तिविग्रहा ।
शीतला शोभिता शोभा शुभदा शुभदायिनी ॥
शिवप्रिया शिवानन्दा शिवपूजासु तत्परा ।
शिवस्तुत्या शिवध्येया शिवनित्यपरायणा ॥
श्रीमती श्रीनिवासा च श्रुतिरूपा शुभव्रता ।
शुद्धविद्याजपकरी शुभकर्त्री शुभाश्रया ॥
शुभानन्दा श्रुतिः श्रोत्री शिवप्रेमपरायणा ।
शोषणी शुभवार्त्ता च शालिनी शिवनर्त्तकी ॥
षड्गुणाश्रपदाक्रान्ता षडङ्गश्रुतिरूपिणी ।
सरसा सुप्रभा सिद्धा सिद्धसिद्धिप्रदायिनी ॥
सैवासङ्गा सती सक्ता सक्तिरूपा सदाप्रिया ।
सम्पत्प्रदा स्तुतिः स्तुत्या स्तवनीया स्तवप्रिया ॥
स्थैर्यदा स्थैर्यगा सौख्या स्त्रैणसौभाग्यदायिनी ।
स्वप्नरूपा स्वधा स्वाहा सुधासेवप्रमोदिनी ॥
स्वर्गप्रिया सत्प्रभावा सर्वपातकनाशिनी ।
संसारतारिणी राधा सौभाग्यवर्द्धिनी सदा ॥
हरप्रिया हिरण्याभा हरिणाक्षी हिरण्मयी ।
हंसरूपा हरिद्राभा हरिवर्णा सुचिस्मिते ॥
क्षेमदा क्षालिता क्षेमा क्षुद्रघण्टाविधारिणी ।
अपरैकं प्रवक्ष्ये प्रौढे स्वराचरसमन्वितम् ।
स्तोत्रं सहस्रनामाख्यं स्वरव्यञ्जनसंयुतम् ।
अजया अतुलानन्दा अनन्तानन्ददायिनी ॥
अनन्ता अशोका च अलका अम्लतश्रवा ।
अनाथवत्सभावन्ता अयोनिसम्भवा प्रिये ॥
अच्युतलक्षणालुब्धा विच्छिन्नाशापराजिता ।
अनाथानामभीष्टार्थसिद्धिदानन्दवर्द्धिनी ॥
अणिमादिगुणाधारा अग्रगण्यालिकहारिणी ।
अचिन्त्यशक्तिरजयाद्भुतरूपा च हारिणी ॥
अद्रिराजसुता दूती अष्टयोगसमन्विता ।
अच्युता अनवच्छिन्ना अस्तुतशक्तिधारिणी ॥
अनन्तनीयरूपा च अनन्तान्तरूपिणी ।
अनन्तमहिमा पारा अनन्तसुखदायिनी ॥
अर्थदा अमरा अर्था अदा आनन्दवर्षिणी ।
अविद्याजालशमनी अप्रतर्क्यगतिप्रदा ॥
अशेषविघ्नसंहन्त्री अशेषगुणगुम्फिता ।
अज्ञाननाशिनी देवी अनन्तसिद्धिदायिनी ॥
अशेषपापसंहन्त्री अशेषदेवतामयी ।
अघोरा अमला देवी अज्ञानतिमिरप्रदा ॥
अष्टपदपरा देवी अभिरामविनोदिनी ।
अनवद्यापरिच्छिन्ना अज्ञानान्तकलङ्घिनी ॥
आरोग्यदात्री आनन्दा आपन्नार्तिविनाशिनी ।
आद्यरूपा आद्यन्ता आत्मविद्या सदा प्रिया ॥
आप्यायिनी च आलक्ष्या आमदामास्तप्रदा ।
इडानिरिङ्गदात्री इष्टपूर्त्तफलप्रदा ॥
इतिहासश्रुतिः श्वेता इन्द्रासनपदप्रदा ।
इरा च इन्द्रमा च इन्द्रादिपरिवन्दिता ॥
इन्दिरा इन्द्राणीव इन्द्रहार इधारिणी ।
इच्छाभीष्टप्रदा इन्द्रियप्रीतिदायिनी ॥

ईश्वरी ईशजननी ईशस्वैर्धात्री
उत्तुङ्गशक्तिसंयुक्ता उग्रमार्त्तण्ड
उत्तमश्लोकसंसेव्या
उषा उमा
ऊढा ऊर्ध्वविमर्शा
ऊर्ध्वधारा ऊर्ध्वगामी उग्र
ऋषिवृन्दस्तुता
ऋतम्भरा
ऋतुप्रिया ऋक्माता
ऋतुलक्षणरूपा च ऋतुमार्गानु
[illegible]
ऐश्वर्यतत्त्वरूपा
ओजस्विनी ओषधी च
ओङ्कारजननी देवि
औदार्यप्रकरा भद्रे
अंम्बरस्था च अम्बरा
अम्बुजाक्षी च अम्बाला
अंशुमाली अंशुमती
अन्तर्नामिसखा भद्रे
अर्थेशा अर्थदात्री च
इत्थं नामाम्बरं भद्रे
अथ वा सुन्दरं शुद्धं निर्मीयतां
कुटमा कदरा कान्ता
कमला कल्पलतिका
कमनीयकला कर्णा कर्पूरवर्तिका
कदम्बकुसुमाभासा सदा कोक
कालिन्दीकेलिकलिता कला
कान्तालोकनया
खड्गिनी खड्गधाराभा
खेलखेलनगामिनी
खेचरी खेचरी विद्या स्वर्गति
खण्डिताशेषपापौघा
ख्यातेन सन्दसन्दोहा
खरसन्तापशमनी खरदूषण
गुहागम्भीरगौरी गन्धर्व
गूढरूपा गुणवती गुर्वी गौरवा
ग्रहपीडाहरा गुप्ता गतिप्रभा
चाम्पेयलोचना चारु
चन्द्रचन्दनसिक्ताङ्गी चर्चिता
चारुचम्पकमालाढ्या
चारिताशेषवृजिना
शुक्लचन्दनसिक्ताङ्गी शुक्लाङ्गी शुक्ल
पीतचन्दनसिक्ताङ्गी
श्यामचन्दनसिक्ताङ्गी श्यामाङ्गी
शुक्लवस्त्रपरीधाना शुक्लकौशेय
रक्तवस्त्रपरीधाना रक्तकौशेय
पीतवस्त्रपरीधाना पीतकौशेय
श्यामपट्टपरीधाना श्यामपट्टोत्तरीया
वृन्दावनेश्वरी राधा श्यामकान्त
मन्त्रिणी मानिनी गोपी कालिन्दी
गोपीश्वरप्रिया भव्या सदा

त्रिपुरादेवी त्रिपुराज्ञाकरी सदा ॥
श्रिकर्षस्था त्रिपुरापरिचारिका ।
रयंस्था तु या राधा पद्मिनी परा ॥
भाग्यसम्पन्ना नानाभरणभूषिता ।
हस्रनामाख्यं कथितं तव भक्तित: ॥
त्रस्य मन्त्रस्य कवचस्य वरानने ।
पि च देवेशि प्रपठेद्यदि मानव: ॥
राधिकां विद्यां केवलं कमलेक्षणे ।
न देवेशि उपविद्यापि सिध्यति ॥
राधिका विद्या उपविद्यासु निश्चिता ।
र्यां महेशानि उपास्य यत्नत: स्वयम् ॥
रमेशानि राधामन्त्रेण सुन्दरि ! ।
म सहसाणि प्रकटे यत्तु शस्यते ॥
कालिका साक्षात् राधाप्रकृतिपद्मिनी ।
राधे गोविन्द इदसुक्ताय्यं यत्नत: ॥
वैष्णवी देवि सर्व्वत्रैव प्रकाशते ।
ो यस्तु देवेशि स्वयं त्रिपुरसुन्दरी ॥
रं विना होमं विना पूजां विना बलिम् ।
न्यं विना पुष्पं विना नित्योदितां क्रियाम् ॥
मं विना ध्यानं विना भूतविशोधनम् ।
पं विना दानं येन राधा प्रसीदति ॥
हस्रनामाख्यस्तोत्रमार्गेण पार्व्वति ।
देवार्थं मन्त्रं राधिकामन्त्रमेव च ॥
रके घोरे यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ।
ुरुसुखाच्छन्नं वैष्णवो भक्तितत्पर: ॥
रचरीं कुर्य्यादेकविंशतिसंख्यकम् ।
भिषेकसिक्तस्य ततो गुरुपदार्च्चनम् ॥
्र्णाभिषेकञ्च भवाब्धौ पारमिच्छति ।
तस्य दुर्ब्बुद्धेर्निरये पतनं भवेत् ॥
त्यं महेशानि सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ।
सतरणं नास्ति विना पूर्णाभिषेचनम् ॥
मपुराणानि वेदवेदाङ्गशास्त्रत: ।
तं महेशानि सारं पूर्णाभिषेचनम् ॥
सर्व्वप्रयत्नेन कुर्य्यात् पूर्णाभिषेचनम् ।
पूर्णाभिषिकञ्च पठेत् राधास्तवं प्रिये ॥
टोक्तमहेशानि स भवेद्व्रजनन्दन: ।
सहस्रनामाख्यं न यस्य जपतो मनुम् ॥
ष्ठ्यन्तस्य देवेशि तस्य पापफलं शृणु ।
पाके स पच्येत यावदे ब्रह्मण: शतम् ॥
नां यथा श्रेष्ठा भवेद्भागीरथी प्रिये ।
नां यथा शम्भु: प्रकृतीनां यथा सती ॥
णां यथा विष्णुर्नक्षत्राणां यथा शशी ।
नाथ तथा श्रेष्ठं राधास्तोत्रमिदं प्रिये ॥
नादिकं यद्यद्बलिहोमादिकन्तथा ।
सास्तोत्रपाठस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥"
वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे द्वात्रिंशत् पटले
नामस्तोत्रम् ॥*॥) अथ राधाकवचम् ।

श्रीपार्व्वत्युवाच ।

ासवासिन् भगवन् भक्तानुग्रहकारक ।
काकवचं पुण्यं कथयस्व मम प्रभो ॥
स करुणा नाथ त्राहि मां दु:खतो भयात् ।
व शरणं नाथ शूलपाणे पिनाकधृक् ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

शृणुष्व गिरिजे तुभ्यं कवचं पूर्व्वसूचितम् ।
सर्व्वरक्षाकरं पुण्यं सर्व्वहत्याहरं परम् ॥
हरिभक्तिप्रदं साक्षात् भुक्तिमुक्तिप्रसाधनम् ।
त्रैलोक्याकर्षणं देवि हरिसान्निध्यकारणम् ॥
सर्व्वत्र जयदं देवि सर्व्वशत्रुभयापहम् ।
सर्व्वेषाञ्चैव भूतानां मनोवृत्तिकरं परम् ॥
चतुर्द्धामुक्तिजनकं सदानन्दकरं परम् ।
राजसूयाश्वमेधानां यज्ञानां फलदायकम् ॥
इदं कवचमज्ञात्वा राधामन्त्रञ्च यो जपेत् ।
स नाप्नोति फलं तस्य विघ्नास्तस्य पदे पदे ॥
ऋषिरस्य महादेवोऽनुष्टुप्छन्द: प्रकीर्त्तितम् ।
राधास्य देवता प्रोक्ता रां बीजं परिकीर्त्तितम् ॥
धर्म्मार्थकाममोक्षेषु विनियोग: प्रकीर्त्तित: ।
श्रीराधा मे शिर: पातु ललाटं राधिका तथा ॥
वृषभानुसुता दन्तान् चिबुकं गोपनन्दिनी ।
चन्द्रावली पातु गण्डं जिह्वां कृष्णप्रिया तथा ॥
कण्ठं पातु हरिप्राणा हृदयं विजया तथा ।
बाहू द्वौ चन्द्रवदना उदरं सुबलस्वसा ॥
कटिं योगान्विता पातु पादौ सौभद्रिका तथा ।
नखान् चन्द्रमुखी पातु गुल्फौ गोपालवल्लभा ॥
नखं विधुमुखी पातु गोपी पादतलं तथा ॥
शुभप्रदा पातु पृष्ठं कुक्षौ श्रीकान्तवल्लभा ।
जानुदेशं जया पातु हरिणी पातु सर्व्वत: ॥
वाक्यं वाणी सदा पातु धनागारं धनेश्वरी ।
पूर्व्वां दिशं कृष्णरता कृष्णप्राणा च पश्चिमाम् ॥
उत्तरां हरिता पातु दक्षिणां वृषभानुजा ।
चन्द्रावली नैशमेव दिवा क्ष्वेडितमेखला ॥
सौभाग्यदा मध्यदिने सायाह्ने कामरूपिणी ।
रौद्री प्रात: पातु मां हि गोपिनी रजनीक्षये ॥
हेतुदा सङ्गवे पातु केतमाला च दिवार्द्धके ।
शेषापराह्णसमये शमिता सर्व्वसन्धिषु ॥
योगिनी भोगसमये रतौ रतिप्रदा सदा ।
कामेशी कौतुके नित्यं योगे रत्नावली मम ॥
सर्व्वदा सर्व्वकार्य्येषु राधिका कृष्णमानसा ।
इत्येतत् कथितं देवि कवचं परमाद्भुतम् ॥
सर्व्वरक्षाकरं नाम महारक्षाकरं परम् ।
सर्व्वार्थसिद्धिस्तस्य स्यात् यद्यन्मनसि वर्त्तते ॥
राजद्वारे सभायाञ्च संग्रामे शत्रुसङ्कटे ।
प्राणार्थनाशसमये य: पठेत् प्रयतो नर: ।
तस्य सिद्धिर्भवेद्देवि न भयं विद्यते क्वचित् ॥
आराधिता राधिका च तेन सत्यं न संशय: ।
गङ्गास्नानात् हरेर्नामग्रहणात् यत् फलं लभेत् ॥
तत् फलं तस्य भवति य: पठेत् प्रयत: शुचि: ।
हरिद्रारोचना चन्द्रमण्डितं हरिचन्दनम् ॥
कृत्वा लिखित्वा भूर्ज्जे च धारयेत् मस्तके भुजे ।
कण्ठे वा देवदेवेशि स हरिर्नात्र संशय: ॥
कवचस्य प्रसादेन ब्रह्मा सृष्टिं स्थितिं हरि: ।
संहारञ्चाहं नियतं करोमि कुरुते तथा ॥
वैष्णवाय च शुद्धाय विरागगुणशालिने ।
दद्यात् कवचमव्यग्रमन्यथा नाशमाप्नुयात् ॥"
इति श्रीनारदपञ्चरात्रे ज्ञानामृतसारे पञ्चरात्रे

सर्व्वरक्षाकवचं समाप्तम् ॥ * ॥ (राधातन्त्रोक्त-
राधिकाकवचं यथा,—

देव्युवाच ।

"देवदेव महादेव सृष्टिस्थित्यन्तकारक ।
राधिकाकवचं देव कथयस्व दयानिधे ॥

ईश्वर उवाच ।

शृणु देवि वरारोहे कवचं जनमोहनम् ।
गोपितं सर्व्वतन्त्रेषु इदानीं प्रकटीकृतम् ॥
या राधा त्रिपुरा दूती उपविद्या सदा तु सा ।
उपविद्याक्रमाद्देवि कवचं शृणु पार्व्वति ॥
जपपूजाविधानस्य फलं सर्व्वस्वसिद्धिदम् ।
यत्र तत्र न वक्तव्यं कवचं गोपितं महत् ।
भक्तिहीनाय देवेशि द्विजनिन्दापराय च ।
न शूद्रयाजिविप्राय वक्तव्यं परमेश्वरि ॥
शिष्याय भक्तियुक्ताय शक्तिदीक्षारताय च ।
वैष्णवाय विशेषेण गुरुभक्तिपराय च ॥
वक्तव्यं परमेशानि मम वाक्यं न चान्यथा ॥
अस्य श्रीराधात्रैलोक्यमङ्गलकवचस्य गोपिका
ऋषिरनुष्टुप्छन्द: श्रीराधिका देवता महा-
विद्यासाधनगोप्यर्थे विनियोग: ॥
ॐ पूर्व्वे च पातु सा देवी रुक्मिणी शुभदायिनी ।
ह्रीं पश्चिमे पातु सत्या सर्व्वकामप्रपूरणी ।
याम्यां ह्रीं जाम्बवती पातु सर्व्वकामफलप्रदा ।
उत्तरे पातु भद्रा ह्रीं भद्रशक्तिसमन्विता ॥
ऊर्द्ध्वे पातु महादेवी क्लीं कृष्णप्रिया यशस्विनी ।
अधश्च पातु मां देवी ऐं पातालतलवासिनी ॥
अधरे राधिका पातु ऐं पातु हृदयं मम ।
नम: पातु च सर्व्वाङ्गं ईयुता च पुन: पुन: ।
सर्व्वत्र पातु मे देवी ईश्वरी भुवनेश्वरी ॥
ऐं ह्रीं राधिकायै ह्रीं ऐं शिर: पातु मां क्लीं
क्लीं राधिकायै क्लीं क्लीं दक्षबाहुं रक्षतु मम ।
ह्रीं ह्रीं राधिकायै ह्रीं ह्रीं वामाङ्गं रक्षतु
पद्मिनी पद्मगन्धिनी । ऐं ह्रीं राधिकायै ऐं
ऐं दक्षपादं रक्षतु मम । क्लीं क्लीं ऐं ऐं
राधिकायै ह्रीं ह्रीं ऐं ऐं क्लीं क्लीं ॐ
सर्व्वाङ्गं मम रक्षतु । क्लीं राधिकायै क्लीं
वामपादं रक्षतु सदा पद्मिनी । ह्रीं राधि-
कायै ह्रीं चक्षुर्युग्मं रक्षतु मम । ऐं राधि-
कायै ऐं कर्णयुग्मं सदा रक्षतु मम । ह्रीं
राधिकायै ह्रीं नासायुग्मं सदा रक्षतु मम ।
ॐ ह्रीं राधिकायै ॐ ह्रीं दन्तपंक्तिं सदा
पातु सरस्वती । ह्रीं भुवनेश्वरी ललाटं पातु
ह्रीं काली मे मुखमण्डलं सदा पातु । ह्रीं ह्रीं
ह्रीं महिषमर्द्दिन्यै ह्रीं ह्रीं महिषमर्द्दिनी
द्वारकावासिनी सहस्रारं रक्षतु सदा मम ।
ऐं ह्रीं ऐं मातङ्गी हृदयं सदा मम रक्षतु ।
ह्रीं ऐं ह्रीं उग्रतारा नाभिपद्मं सदा रक्षतु
मम । क्लीं ऐं क्लीं सुन्दरी क्लीं ऐं क्लीं
स्वाधिष्ठानं लिङ्गपद्मं रक्षतु मम । लं ऐं लं
षोडशी गुदमण्डलं रक्षतु मम । ऐं ऐं ऐं
कमला ऐं ऐं ऐं जठरं रक्षतु मम । दूं क्लीं
भैरवी दूर्गा: स्कन्धद्वयं रक्षतु मम । ह्रीं

धनपूर्वा श्रीं पातु रक्षतु मम। ऐं श्रीं ऐं श्रीकृष्णयं सदा पातु पृष्ठदेशं मम। ॐ महादेव: पातु सर्व्वाङ्गं मे ॐ नारायण: पातु सर्व्वाङ्गं सदा मम।
ॐ ॐ कृष्ण: पातु सदा गोपं रुक्मिणीनाथ:।
रुक्मिणी सत्यभामा च सेवा जाम्बवती तथा॥
लक्ष्मणा मित्रविन्दा च भद्रा नग्नजिता तथा।
एता: सर्व्वा युवतय: शोभनाढ्या: शुभोचिता:॥
रक्षेयुर्मां सन्तु दिक्षु सततं शुभदर्शना:।
ॐ नारायणश्च गोविन्द: शिर: पद्मदलेक्षण:॥
सर्व्वाङ्गं मे सदा रक्षेत् केशव: केशिहा हरि:।
इतीदं कवचं भद्रे त्रैलोक्यमङ्गलं शुभम्॥
पद्मिन्या: परमेशानि उपविद्याद्यमङ्गलम्।
य: पठेत् पाठयेद्वापि सततं भक्तितत्पर:॥
निराहारो जलत्यागी अयुतं वत्सरे सदा।
तदैव परमेशानि पद्मिनी वश्यतामियात्॥
एतत्ते कथितं देवि कवचं भुवि दुर्लभम्।
फलमूलजलं त्यक्त्वा पठेत् संवत्सरं यदि॥
पद्मिनी वश्यमायाति तदैव नगनन्दिनि।
अनेनैव विधानेन य: पठेत् कवचं परम्॥
विष्णुलोकमवाप्नोति नान्यथा वचनं मम।
संगोप्य पूजयेद्विद्यां महाविद्यां वरानने॥
प्रकटार्थमिदं देवि कवचं प्रपठेत् सदा।
महाविद्यां विना भद्रे य: पठेत् कवचं प्रिये।
तदैव सहसा भद्रे कुम्भीपाकं व्रजेत् प्रिये॥"
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे एकत्रिंशत्पटल:॥) अथ राधास्तोत्रम्।
"स्तोत्रञ्च सामवेदोक्तं प्रपठेत् भक्तिपूर्व्वकम्।
राधा रासेश्वरी रम्या परमा च परात्मन:॥
रासोद्भवा कृष्णकान्ता कृष्णवक्ष:स्थलस्थिता।
कृष्णप्राणाधिदेवी च महाविष्णुप्रसूरपि॥
सर्व्वाद्या विष्णुमाया च सत्यासत्या सनातनी।
ब्रह्मस्वरूपा परमा निर्लिप्ता निर्गुणा परा॥
वृन्दावनेश्वरी विजया यमुनातटवासिनी।
गोलोकवासिनी गोपी गोपीशा गोपमातृका॥
सानन्दा परमानन्दा नन्दनन्दनकामिनी।
वृषभानुसुता शान्ता कान्ता पूर्णतमस्य च॥
काम्या कलावतीकन्या तीर्थपूता सतीनिभा।
सप्तत्रिंशच्च नामानि वेदोक्तानि शुभानि च॥
सारभूतानि पुण्यानि सर्व्वनामसु नारद:।
य: पठेत् संयत: शुद्धो विष्णुभक्तो जितेन्द्रिय:॥
इह वै निश्चलां लक्ष्मीं लब्ध्वा याति हरे: पदम्।
हरिभक्तिं हरेर्दास्यं लभते नात्र संशय:॥
भक्तो लक्षजपेनैव स्तोत्रसिद्धिर्भवेत् ध्रुवम्।
स्तोत्रस्मरणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नर:॥
पदे पदेऽश्वमेधस्य लभते निश्चितं फलम्।
कोटिजन्मार्ज्जितात् पापात् ब्रह्महत्याशतादपि।
स्तोत्रस्मरणमात्रेण मुच्यते नात्र संशय:॥
वन्ध्या काकवन्ध्या मृतवन्ध्या प्रसूयते।
शृणोति वर्षमेकं या शुद्धा हविष्यान्नभोजनी॥
शृणोति मासमेकं य: सर्व्वाभीष्टं लभेन्नर:।
सामवेदे कुमारं तमित्याह कमलोद्भव:॥"
इति नारदपञ्चरात्रे ज्ञानामृतसारे द्वितीयरात्रे [illegible] श्रीराधिकाकोषं समाप्तम्॥

राधाकान्त:, पुं, (राधाया: कान्त:।) श्रीकृष्ण:। यथा,—
"गोलोके द्विभुज: कृष्णो राधाकान्त: सनातन:।
गोपाङ्गनादिभिर्युक्तो द्विभुजो गोलोकमन्दिरे॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १० अध्याय:॥

राधातनय:, पुं, (राधाया: सूतपत्न्यास्तनय:। तथा पालितत्वात् तथात्वम्।) कर्ण:। इति हेमचन्द्रे मर्त्यकाण्डे राधासुतशब्ददर्शनात्॥

राधाभेदी, [न्] पुं, (राधां चक्रविशेषं भिनत्तीति। भिद्+णिनि:।) अर्ज्जुन:। इति भूरिप्रयोग:॥

राधावेधी, [न्] पुं, (राधां चक्रविशेषं विध्यतीति। विध्+णिनि:।) अर्ज्जुन:। यथा,
"राधावेधी किरीटी जिष्णु: श्वेतवाहनो नर:।
कपिध्वजो गुडाकेश: शुभ्रवाह: कपिध्वज:।
बीभत्सु: कर्णजित्पार्थ: गाण्डीवी सात्त्विको धनु:॥"
इति हेमचन्द्र:। ३। १०४॥

राधासुत:, पुं, (राधाया: सूतपत्न्या: सुत:।) कर्ण:। यथा,—
"वैदिको वायवीयो च कर्णश्चाधिपोऽङ्गराट्।
राधासुतोऽर्कतनय: कालपृष्ठन्तु तद्धनु:॥"
इति हेमचन्द्र:। ३। १०५॥
(यथा, महाभारते। ८। ८६। २।
"पश्य चैनं समायुक्तं रथं कर्णस्य भारत।
श्वेतवाजिसमायुक्तं युक्तं राधासुतेन च॥")

राधेय:, पुं, (राधाया अपत्यमिति। राधा+"स्त्रीभ्यो ढक्।" ४। १। १२०। इति ढक्।) कर्ण:। इति त्रिकाण्डशेष:॥ (यथा, महाभारते। १। १३४। ११।
"छत्रमुत्सृज्य राधेयो युद्धं घोरमिवान्तरा॥")

राध्य:, त्रि, (राध्यते इति। रध्+"ऋहलोर्ण्यत्।" ३। १। १२४। इति ण्यत्।) कमनीय:। रमधातो: कर्म्मणि ण्यप्रत्ययेन निष्पन्न:॥

रामं, क्ली, (रम्यतेऽनेनेति। रम्+घञ्।) वास्तूकम्। कुष्ठम्। इति मेदिनी। मे, २६॥ तमालपत्रम्। इति राजनिर्घण्ट:॥ (कृष्णं तम:। यथा, ऋग्वेदे। १०। ३। ३।
"सुप्रकेतैर्द्युभिरग्निर्वितिष्ठन्
रुशद्भिर्वर्णैरभिराममस्थात्॥"
"रामं कृष्णवर्णं शार्व्वरं तम: अभ्यस्थात्सायं होमकाले अभिभूय तिष्ठति।" इति तद्भाष्ये सायण:॥)

राम:, त्रि, (रमते इति। रम्+ण:। रम्यतेऽनेनेति। रम्+घञ् वा।) मनोज्ञ:। (यथा, ऋतुसंहितायाम्। १८। ५।
"गाव: प्रभूतपयसो नयनाभिरामा
रामा रतैरविरतं रमयन्ति रामान्॥")
सित:। असित:। इति मेदिनी। मे, २७॥

राम:, पुं, (रमते इति। रम [illegible]
"[illegible]" [illegible]
इति [illegible]) वसुदेव[illegible]।
बलदेव:। [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] (यथा [illegible]
[illegible] निजाधि[illegible]
मर्त्यं भगवान् [illegible]
[illegible]
"प्रथमं [illegible]
[illegible] बौधुमेर
[illegible]: यदा राम: [illegible]
[illegible] [illegible]
स तं [illegible]
[illegible] पद पश्यारं [illegible]
स तेन [illegible]
[illegible]
[illegible]
राम राम महाभाग [illegible]
[illegible] [illegible] च [illegible]
[illegible]
राम उवाच।
यदि मे [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
तथा समीपे [illegible]
[illegible] पुण्यं [illegible]
[illegible]
राघव:। श्रीरामचन्द्र: [illegible]
अयोध्याधिपतिदशरथराजस्य [illegible]
[illegible] रावणादिवधार्थमवतीर्णो [illegible]
[illegible] विष्णोरंश: [illegible]
पुत्रत्वेन [illegible]
(यथा, भागवते। १। ११। १६।
"निशम्य प्रेममायान्तं [illegible]
अक्रूरश्चोपसेनश्च रामश्चाद्भुतविक्रम:॥")
अथो रामा यथा,—
"अघोरघोर [illegible]
भार्गवो राघवो गोपश्चयो राम: [illegible]"
इति [illegible]
वरुण:। घोटक:। पशुभेद:। [illegible]
मे, २६॥ (रम्+भावे घञ्। [illegible]
भागवते। ७। ६। १३।
"सर्व्वत्र तापत्रयदु:खिताक्ष
निर्विद्यते न स्वकुटुम्बराम:॥"
"स्वकुटुम्बे रामो रतिर्यस्य।" इति
श्रीधरस्वामी॥) रामचन्द्रस्य [illegible]
"रामचन्द्रो विश्वजयी [illegible]
विश्वामित्रेश्वरो यो हि देव राम: [illegible]"

[illegible]

ँ चतुर्दशे वर्षे प्रथम्यां सप्तदापदः ।
अरोध्यामं प्राप्य ववन्दे नियतो मुनिम् ॥'
इति चत्वात्वात् । तत्र न च चतुर्दशवर्षाणामितिरिति भगवतः प्रतिज्ञादानिः । पूर्णचतुर्दशे वर्षे रघुश्रेष्ठगमनस्य । तद्वावरं वध्यार्थं लङ्कायामागमनस्याप्रलाभाव । चैत्रशुक्लपञ्चम्यां नन्दिग्रामगमनेऽपि पञ्चदिनन्यूनत्वेवातिप्रसिद्धपञ्चैव । तदुत्तरदिनेऽयदिने एकायोध्यप्रवेशस्य लाभात् । अमान्तमानेन चैत्रशुक्लपञ्चम्यां नन्दिग्रामगमनेऽपि चतुर्दशवर्षातोहदिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षसमाप्तिरिनेऽयोध्यागमे "मया प्राप्ता देवा" इति भरतप्रतिज्ञाहानिः । सा च प्रतिज्ञा चित्रकूटे रामसन्निधावयोध्याकाण्डोक्ता बहुम् । एतेन चैत्रकृष्णनवमि युद्धारम्भपाल्गुनप्रतिपदि रावणसंहार

[illegible]

'एकं पश्यति सर्वं हि सागरप्लवगाधिपः ।
दशाननप्रिया भार्याः सन्ति च दारागताः ।
अद्योऽन्तरे नवोनानि च योषितः सन्ति ।
सर्वं चयावधनिरं दृष्ट्वा प्रतिकूलम् ॥
रावणस्य दृष्टं सत्यं गतो दीप्तद्वारम् ।
सर्वं चैव महाभागः सर्वं प्रणाशधौतिनः ।
चिन्तां युधिष्ठिरो राजा चकाराऽकृतविक्रमः ॥'
इति । एतद्वैश्यापरकादिवसद्यदास्ताखण्डे स्येव वधेतव्या । चक्षित्वासेतदतः सौचितेव । सर्वत्राशेषमानतस्य प्रत्यावधो भाद्रस्य तिथौ चतुर्थ्यासत्यापूर्वेण । मानो वा नाम स्मृतेन । एतद्यासाल्वोनेन चतुर्दशेऽयान्वितमर्हे । पूर्णिमाप्रमाणेन कार्तिकमर्हे चतुर्थी नक्षत्रातिथिसम्पातिः । चाहता चैत्रशुक्लनवम्यामासाद्य भक्तयाद्य पक्षी चतुर्दशवर्षमासहिम वयसामुपगच्छति । तदनन्तरं तु चतुर्दशदिनातुवनम् मासाना चतुर्दशवर्षेषु हनुमपदस्त इव वा । मनात् दारदशमामुत्ता । वर्षोदधिं विचिचतोरिति चरदक्षालोक्षाकाण्डोक्त माण्डुलाहन्दो रावदलतरिनादन्दारः । ततश्चतुर्दशि विचितोरिति रामस्य लङ्कापर्यावसानम् । यस्तेन दशमी मासो हि तु चेयो प्रकृतेनि धौतोषितः पावकमानेन श्वरह्यदिवसः मारातन्यया । तच पूर्वचन्द्रदर्शने चैति रामोक्ता पौषशुक्लचतुर्दश्यां पूर्णिमायां वा चित्रकूटप्रस्थाने रामस्य । किन्तु हनुमतो लङ्काप्रवेशोत्तरं सीतादर्शनकाले निमयमाचेन च मौसरविहारधृत्वते नैकपञ्चदशविरितिरिति वाक्येन दौ मासौ रचितव्यौ मे पौषपत्ते मया हत इति रावणवाक्येन मार्गशुक्लचतुर्दश्युत्तरं हनुमतो लङ्काप्रवेशो दिनद्वयान्तरे लब्धत इति निरूपितं सुन्दरकाण्डे । ततो मार्गकृष्णाद्वन्द्वा रावणप्रस्थानस्यात्मोक्तत्वेन पौषपूर्णिमावस्थेयोचितं तत्प्रामिदिनस्य । ततो दशपञ्चदिनानि सेनानिवेशदूतप्रेषणादिना गतानि । ततो युद्धारम्भश्चात्र तदारभ्य माघश्रावणीभयामान्तं लङ्कापुराद् बहिः सैन्ययोः सङ्कुलं युद्धम् । ततो बहुराक्षसवधेन भीता राक्षसा लङ्कां प्रविष्टा इति तद्दिनेऽवहारः । तदुत्तरप्रतिपदि रात्राविन्द्रजिन्नुष्ठतमृत्युबन्ध

[illegible]

नवाम् ।
'अस्तागतं ततश्चैव ततस्तदर्शनोत् ।
तमाविनिधाय निशायां विजहार सबान्धवः ॥'
इति रात्रावेव युद्धम् । चतुर्दशी शारदिनसम्भावनात्र निश्चितमिन्द्रजितो मृतो ग्नन्यप्रतिकालीनं सुनिश्चितमेव नानो चतुर्दश्यां दूष्टा रामसेनया दृष्टस्यार्थं चक्षुर्यनाशा अवगम्यते । किञ्च । गतिविधुराशिदिनं सिन्धुसदृशं सदृशवर्णनामात्रेणैव सुबोधितनं वर्णोदामनुदा रावणसैन्योत्तरं निश्चयभावात्मकत्वमात्र इतुष्यत् तथा नदोत्तमोक्ता च निदर्शनोत्तरं सन्धिः प्रतियानस्य तदन्तरवर्षावसानपकम्प षोडश्यामारात्री प्रतिपादनपदोक्ता दशमादशमानामस्य दर्शीता च महिरोपात् । यथा माह ।
'ततो दृष्टं महायुद्धं सङ्कुलं कपिरक्षसाम् ।
सध्याह्ने प्रथमं युद्धं मारम्भं प्रतिपदभूत् ॥'
प्रतिपदि युद्धप्रतिपदोऽपर्दः । उत्तयुद्धेः ।
'ततो निशि मलामद्य मायावी प्रकलिद् यची ।
ववन्ध नागपाशैस्तौ राघवौ च हरिप्रभान् ॥'
ततः चिरकालगतुल्ययुद्धोत्तरम् । अन्यथा मस्तां निष्ठोभिव यदेत् । यथे द्वितीयेऽहि यदामितिचोक्ता दारदे समभोति रामायणोक्ता च भाद्रश्रावणोभयमासोत्तरप्रतिपदतद्दिने बोध्यम् ।
'पैनतेयस्तदाभ्येत्य तानि चासाविमोचयत् ।
द्वितीयेऽहनि धूम्राक्षं हनुमानिजघान वै ॥
तृतीयेऽहृत्यकंपनं मद्गाविचछिद चाङ्गदः ।
जघान हनुमान् भूयश्चतुर्थेऽकम्पनम् ।
प्रहस्तं पञ्चमीतिथ्यां नीलश्चिच्छेदमहति ।
रावणः परिभूतोऽभूत् षष्ठ्यां रामेण धन्विना ॥
अथ सप्तम्यां लङ्केश्वरः स्थितः कुम्भकर्णं महोदरम् ।
धैसहहरधातानाश्चधावनाद्येरबोधयन
जघान तं कुम्भकर्णं रामः ७

इदं बोधनं दिनद्वयेन । तं बोधितं कुम्भकर्णम् ।
सप्तमवासरे बोधनोत्तरं सप्तमवासरे इत्यर्थः ।
यत्तु बोधनं षष्ठ्यां रात्रौ सप्तम्याञ्चैतद्वध इति
तन्न । तदुत्थापने उक्तस्यातिप्रयासस्य रात्रि-
मात्रेणासम्भवात् । रावणमन्दिरगमनकाले
सूर्य्यप्रभया रावणमन्दिरस्यातिभास्वरत्ववर्ण-
नेन मल्लादिना सप्तम्यां युद्धासम्भवात् । इन्द्र-
जितो दिनत्रयेण वधोऽस्य यामषट्केनेत्यस्या-
सङ्गतत्वाच्च । एवञ्च भाद्रपूर्णिमायामेतद्वधः ।
'जघान लक्ष्मणोऽन्येद्युरतिकायं रणाङ्गणम् ।
बबन्धान्येद्युरिन्द्रारिर्ब्रह्मास्त्रेण उभौ कपीन् ॥
हनूमता समानीतो महौषधमहीधरः ।
तस्यानिलस्पर्शवशात् सर्व्वे हता समुत्थिताः ॥
अन्येद्युः कपिराट् कुम्भं निकुम्भं वायुजोऽवधीत् ।
तस्यां निशि रघुश्रेष्ठो जघान मकरेक्षणम् ।
मायासीतावधञ्चक्रे शक्रजिन्नगरर्द्धनि ।
तेन खिन्नोऽभवद्रामः आश्वस्तो लक्ष्मणेन सः ।
त्रयोदशाहे सौमित्रिस्त्रिदिनं योधयन् बली ॥
जघान शक्रजेतारं रामध्यानेन हेतुना ॥'
अन्येद्युः अन्येषु दिवसेषु । अत्रातिकायग्रहणं
त्रिशिरोदेवान्तकनरान्तकमहोदरमहापार्श्वो-
पलक्षणम् । लक्ष्मणग्रहणमङ्गदहनूमतोरप्युप-
लक्षणम् । 'एवं षड्भिर्दिनैः षण्णां वधः ।
पूर्व्वं क्रमेणैव तद्वधोक्तेः । अन्येद्युः सप्तम्याम् ।
प्रत्यागमनमष्टम्याम् । अन्येद्युर्नवम्याम् । तस्यां
निशि नवमीरात्रौ तदन्ते मायासीतावधः ।
ततो दशमीचतुर्थयाममारभ्य त्रयोदशीचतुर्थ-
यामपर्य्यन्तमिन्द्रजिद्वधः ।
'ततोऽश्वयुक्शुक्लचतुर्दश्यां रघूद्वह ।
दर्शेऽथ निर्ययौ राजा योद्धुं रामेण संयुगे ॥
चतुरङ्गबलैः सार्द्धं मन्त्रिभिर्दशकन्धरः ।
छत्रचामरसंयुक्तः सर्व्वाभरणभूषितः ॥
महारथगतो द्वाराद्दक्षिणान्निर्ययौ बहिः ।
आगतो रणधी राजा ब्रह्मघ्नो देवकण्टकः ॥
योद्धुं रघुवरेणेति शुश्रुवे कलहध्वनिः ।
तत्र युद्धं समभवद्वानराणाञ्च रक्षसाम् ॥
रामरावणयोश्चैव तथा सौमित्रिणा सह ॥
शक्तिक्षेपं संक्रुद्धः सोऽनुजं प्रति रावणः ।
वक्षसा धारयामास सौमित्रिस्तां वियद्गताम् ॥
तया स बाध्यमानः सन् पपात धरणीतले ॥
हनूमता जीवितोऽभूदोषध्यानयनात् पुनः ।
ततः क्रुद्धो महातेजा राघवो राक्षसान्तकः ॥
जघान राक्षसान् सर्व्वान् शरैः कालान्तको-
पमैः ।
भयात् पलायते रणे लङ्कां प्रति निशाचरः ॥
अमहाममयं यज्ञान्निर्व्विदान् समहं विभुः ।
निकुम्भिलां ततः प्राप्य होमञ्चक्रे जिगीषया ॥
ध्वंसितं वानरैश्चक्रेऽभिचारात्मकं रिपोः ।
पुनरुत्थाय पौलस्त्यो रामेण सह योधितुम् ॥
दिनं सन्दधावाद्य राघवैर्निर्ययौ बहिः ॥'
इदं निर्गमनमाश्विनशुक्लप्रतिपदि ।
'ततः प्रवृत्तो दिव्यं रणं हर्षसंयुतम् ।
राघवाय स्वसूतेन प्रेषयामास भक्तिमान् ।
तन्तु मातलिनानीतमारुह्य रथसत्तमम् ।
स्तूयमानः सुरगणैर्युयुधे तेन रक्षसा ।
ततो युद्धमभूद्घोरं रामरावणयोर्महत् ।
सप्ताह्निकमहोरात्रं शस्त्रास्त्रैरतिभीषणैरिति ।'
ततो मातलिरथागमनदिनोत्तरम् । एवञ्च
नवम्यां तद्वधः । तदुक्तं कालिकापुराणे ।
'रामस्यानुग्रहार्थं वै रावणस्य वधाय च ।
रात्रावेव महादेवी ब्रह्मणा बोधिता पुरा ॥
ततस्तु त्यक्तनिद्रा सा नन्दायामाश्विनेऽसिते ।
जगाम नगरीं लङ्कां यत्रासीद्राघवः पुरा ॥'
आगत इति शेषः । इदञ्चागमनं रामस्य
तदेव मातलिरथागमनम् ।
'तत्र गत्वा महादेवी तदा तौ रामरावणौ ।
युद्धे नियोजयामास स्वयमन्तर्हितात्मिका ॥
रावणानां वानराणां जगुध्वा सा मांसशोणि-
तम् ।
रामरावणयोर्युद्धं सप्ताहं सा अवीवृधत् ॥
अतीते सप्तमे रात्रे नवम्यां रावणं ततः ।
रामेण घातयामास महामाया जगन्मयी ॥
यावत्तयोः स्वयं देवी युद्धकेलिमुदैक्षत ।
तावत्तु अष्टरात्राणि सर्व्वैर्देवैः सुपूजिता ॥
निहते रावणे वीरे नवम्यां सकलैः सुरैः ।
विशेषपूजा दुर्गायाश्चक्रे लोकपितामहः ॥'
सकलैः सुरैरित्यस्य सहेति शेषः ।
'रामरावणयोस्तु युद्धपार्श्वेन्य भीतिदम् ।
तृतीयायान्तु लङ्कायाः पूर्व्वोत्तरदिशि स्थितम् ।
स्वातिनक्षत्रयुक्तायां भीतं सुरबलं महत् ।
शान्त्यर्थं वारयामास देवेन्द्रो वचनाद्धरेः ॥'
शान्त्यर्थं भयशान्त्यर्थम् ।
'ततस्तु श्रवणे नाथ दशम्यां चण्डिकां शुभाम् ।
विसृज्य चक्रे शान्त्यर्थं बलनीराजनं हरिः ॥'
रिपुजनितभयशान्त्यर्थमित्यर्थः ।
'नीराजितबलः शक्रस्तत्र रामं सलक्ष्मणम् ।
सभाज्य प्रययौ स्वर्गं सह देवैः शचीपतिः ॥
इति वृत्तं पुरा कल्पे मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
पुरा कल्पे यथा वृत्तं प्रतिकल्पं तथैव तु ।
प्रवर्त्तते स्वयं देवी देवानां नाशनाय वै ।'
स्वायम्भुवमन्वन्तरकल्पे पुरा कल्पे इत्यर्थः ।
प्रतिकल्पं प्रतिमन्वन्तरमित्यर्थः । जगद्भवसामा-
न्येन सर्व्वापि कल्पव्यवहारात् ।
'प्रतिकल्पं भवेद्रामो रावणश्चापि राक्षसः ।
तथैव जायते युद्धं तथैव त्रिदशागमः ॥
एवं रामसहस्राणि रावणानां तथैव च ।
भवितव्यानि भूतानि तेषु देवी प्रवर्त्तते ।
तां पूजयन्ति सुराः सर्व्वे बलं नीराजयन्ति च ।
तथैव च नराः सर्व्वे कुर्य्युः पूजां यथाविधि ॥
बलनीराजनं राजा कुर्य्याद् बलविवृद्धये ॥' इति ।
इयञ्च ब्रह्मबोधिता महादेवी अपौ प्रविष्टा
सीतैव भगवच्छक्तिरूपेति प्रतिभाति । अतएव
ब्रह्मवैवर्त्ते प्रथमे प्रतिभागे । प्रतिकल्पं विष्णो-
र्घटितं कोऽदसमिति नारदमन्त्रे लक्ष्मणायम् ।
'स एव भगवान् प्रतिमन्वन्तरं मुने ।
वधाय दुष्टदैत्यानां भूमिभारहृतां मुने ।
कलिद्वापरयोः सन्धौ भविष्यति न संशयः
प्रतिकल्पं स्वेच्छयैव भविष्यति न संशयः ।'
षट्सप्ततौ रामोऽपि भविता ब्रह्मवो
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रथमविभागस्थे राम
लक्ष्मणाख्ये । दिने इति जातावेकवचनं
दिनेष्वित्यर्थः । पूर्व्वं प्रतिमन्वन्तरमि-
त्युक्तं प्रतिचतुर्युगं रामावतार इति तु न यु-
क्तं चतुर्व्विंशतितमचतुर्युगे रामावतार
विंशतितमचतुर्युगे लक्ष्मणावतारस्य हरिवंशा-
ख्याने च प्रसिद्धत्वादिति दिक् । वर्ष-
रामायणमिति प्रसिद्धमस्त्येव ।
'रामः पञ्चदशे वर्षे षड्वर्षामपि मैथिलीम् ।
उपयेमे स्वयोध्यायां द्वादशाब्दानुवास च ।
सप्तविंशतिमे वर्षे वनवासमकल्पयत् ।
अष्टादश तु वर्षाणि सीतायास्तु तदाभव-
न्निरात्रमुदकाहारश्चतुर्थेऽह्नि फलाहरः ।
पञ्चमे चित्रकूटे तु रामो वासमकारयत् ।
अथ त्रयोदशे वर्षे पञ्चवट्यां महामनाः ।
रामो विरूपयामास घोरां शूर्पणखां ततः ।
ततो माघे सिताष्टम्यां मुहूर्त्ते वृन्दसंज्ञके ।
राघवाभ्यां विना सीतां जहार दशकन्धरः
माघे शुक्लचतुर्दश्यामिति पाठान्तरम् ।
'मार्गशुक्लदशम्यान्तु वसन्तौ राघवाज्ञया ।
सम्पातिर्दशमे मासे आचख्यौ वानरेषु ता
एकादश्यां महेन्द्राद्रौ पुप्लुवे शतयोजनम्
तत्रा निशीथे सीताया दर्शनं हि हनूमतः ।
द्वादश्यां शिंशपावृक्षे हनूमान् पर्य्यवस्थित-
स्तस्यां निशायां सीतायां विश्वासाकथनं
कृतः
अक्षादिभिस्त्रयोदश्यां ततो युद्धमवर्त्तत ।
वधो ह्यक्षकुमारस्य वनविध्वंसनं तथा ।
ब्रह्मास्त्रेण चतुर्दश्यां बद्धः शक्रजिता कपिः
वह्निना पुच्छयुक्तेन लङ्काया दहनं तथा ।
पौर्णमास्यां महेन्द्राद्रौ पुनरागमनं कपेः ।
मार्गासितप्रतिपदः पञ्चभिः पथि वासरैः ।
पुनरागम्य षष्ठेऽह्नि ध्वस्तं मधुवनञ्च तैः ।
सप्तम्यां प्रत्यभिज्ञानदानं शुद्धिनिवेदनम् ।
अष्टम्युत्तरफल्गुन्यां मुहूर्त्ते विजयाभिधे ।
मध्यं प्राप्ते सहस्रांशौ प्रस्थानं राघवस्य च ।
वासरे सप्तमेऽम्भोधौ स्कन्धावारनिवेशनम् ।
पौषशुक्लप्रतिपदस्तृतीया यावदम्बुधेः ।
उपस्थानं ससैन्यस्य राघवस्य बभूव ह ।
विभीषणश्चतुर्थ्यां वै रामेण सह सङ्गतः ।
समुद्रतरणार्थाय पञ्चम्यां मन्त्र उद्यमः ।
प्रायोपवेशनञ्चक्रे रामो दिनचतुष्टयम् ।
समुद्रवरलाभश्च सेतूपायप्रकीर्त्तनम् ।
सेतोर्दशम्यामारम्भस्त्रयोदश्यां समापनम् ।
चतुर्दश्यां सुवेलाद्रौ रामः सैन्यं न्यवेशयत् ।
पौर्णमास्यां द्वितीयायां त्रिदिनैः सैन्यतार
तृतीयायां दशम्यन्तं ततो युद्धनिवेशने ।

सैन्यप्राप्तिरेकादशी दिने।
सितायां द्वादश्यां सैन्यसंख्या कृता तु वै॥
कपीनान्तु सारासारोपवर्णनम्।
यावलङ्कायां दिवसैस्त्रिभिः॥
सैन्यसंस्थानं रणायोत्साहनं तथा।
पौषं माघशुक्लादिवासरे॥
द्वितीयादिदिनैः सप्तभिरेव तु।
वानराणाञ्च युद्धमासीत् सुदारुणम्॥
रात्राविन्द्रजिता रणे।
बभूव ह॥
दशम्यां गरुडोऽभ्यगात्।
कथितो दशम्यादिदिनद्वयम्॥
धूम्राक्षस्य वधः कृतः।
तेनैव निहतोऽकम्पनो रणे॥
यावत् कृष्णादिवासरम्।
नेन प्रहस्तस्य नीलेन विहितोऽवधः॥
तुमुले युद्धे रावणो द्रावितो रणात्॥
यावद्रावणेन प्रवोधितः।
समुत्तस्थौ तावद्युद्धचतुर्द्दिनम्॥
कर्णो दिनैः षड्भिर्नवम्यास्तु चतुर्द्दशीम्।
निहतो युद्धे बहुवानरभक्षकः॥
वास्यादिने शोकाद्धाहाकारो बभूव ह।
गुनादिप्रतिपदश्चतुर्थ्यन्तदिनैस्ततः॥
न्तकप्रभृतयो निहताः पञ्च राक्षसाः।
म्याः सप्तमी यावदतिकायवधस्त्र्यहात्॥
म्या द्वादशी यावन्निहतो दिनपञ्चकात्।
म्भकुम्भावूर्द्धन्तु मकराक्षश्चतुर्द्दिनैः॥
गुनस्य द्वितीयायां कृष्णे प्रकाशिता
जितम्।
यायास्तु सप्तम्यां हरयः पञ्चवासरात्॥
ध्यानयने यत्रास्तद्राघीदवहारकः।
त्रयोदशी यावद्दिनैः षड्भिस्तु प्रकवित्॥
येन हतो युद्धे विश्रितोऽभिचरन् क्रमात्।
र्द्दश्यां दशग्रीवरणदीक्षाविधिः क्रमात्॥
मावास्यां ययौ वीरो युद्धाय दशकन्धरः।
शुक्लप्रतिपदः पञ्चमी दिनपञ्चकैः॥
णस्य प्रधानानां युध्यतामभवत् क्षयः।
षष्ठ्यष्टमी यावन्महापार्श्वादिमारणम्॥
शुक्लनवम्यान्तु सौमित्रेः शक्तिभेदनम्॥
गादिराञ्जनेयेन पश्चाणार्थसुपाहृतः॥
म्यामभवरोऽभूद्रात्रौ युद्धं नृरक्षसोः।
दश्यान्तु रामाय रथो मातलिसारथिः॥
दशदिने रामो द्वैरथे रावणं वधीत्।
दश्याः शुक्लपक्षस्य यावत् कृष्णचतुर्द्दशीम्॥
षशुक्लद्वितीयायाश्चैत्रकृष्णचतुर्द्दशीम्।
शाशीतिदिनं युद्धं मध्ये पञ्चदशाहकम्॥
वधारः संग्रामस्तिष्ठप्रतिदिनान्यभूत्।
कारो रावणादीनाममावास्यादिनेऽभवत्॥
मासादितिथौ रामः सुवेलं पुनरागतः।
भिषिक्तो द्वितीयायां लङ्काराज्ये विभीषणः॥
ताशुद्धिस्तृतीयायां देवेभ्यो वरलम्भनम्।
वैशाखस्य चतुर्थ्यान्तु रामः पुष्पकमास्थितः॥
पूर्णे चतुर्द्दशे वर्षे पञ्चम्यां माधवस्य तु।
भरद्वाजाश्रमं रामः ससीतः पुनरागमत्॥
नन्दिग्रामे तु षष्ठ्यां वै भरतेन समागमः।
सप्तम्यामभिषिक्तोऽसावयोध्यायां रघूत्तमः॥
जानकी रामसहिता रावणस्य निवेशने।
मनुमासान् स्थिता पञ्चदशवासरसंयुतेति॥'
यत्तु सर्व्वांशे अनिश्चितप्रामाण्यम्। कालिका-पुराणादिविरोधात्। इदं कल्पान्तरविषयमिति न युक्तम्। तद्विरोधादेव। तस्मात् क्रियाविरोधे पुराणेषु उपसंहार एव न्याय्यः। शाखान्तरोक्ताङ्गोपसंहारवत्। यथा कुम्भकर्णवधोऽत्र रामेणोक्तो भारते लक्ष्मणेन तादृशे विषये न तु कल्पभेदेन व्यवस्था। जन्मविषये एव तु हरिवंशोक्ता सेति बोध्यम्।" इति श्रीरामायण-टीकके लङ्काकाण्डे ११० सर्गः॥) तस्य परि-पूर्णतमत्वं यथा,—

"सर्व्वे चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्
स्वयम्।
परिपूर्णतमो रामो ब्रह्मशापात् स्वविस्मृतः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११६ अध्यायः॥

अथ श्रीराममन्त्राः।

"अनन्तोऽग्न्यासनः सेन्दुर्बीजं रामाय हृन्मनुः।
षडक्षरोऽयमादिष्टो भक्तानां कामदो मनुः॥"*

तस्य तारकब्रह्ममन्त्रो यथा,—

"सर्व्वेषां राममन्त्राणां मन्त्रराजः षडक्षरः।
तारकब्रह्म चेत्युक्तं तेन पूजा प्रशस्यते॥"

तन्मन्त्रश्च रां रामाय स्वाहा। इति रामा-र्चनचन्द्रिकायाम् ४ पटलः॥ अस्य पूजा-प्रयोगः। प्रातःकृत्यादि वैष्णवोक्तपीठन्यासान्तं कर्म्म विधाय ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात्। शिरसि ॐ ब्रह्मणे ऋषये नमः। मुखे गायत्रीच्छन्दसे नमः। हृदि श्रीरामाय देवतायै नमः। ततः कराङ्गन्यासौ। रां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। रीं तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा। रूं मध्यमाभ्यां वषट्। रैं अनामिकाभ्यां हुम्। रौं कनिष्ठाभ्यां वौषट्। रः करतलपृष्ठाभ्यां फट्। एवं हृदयादिषु। ततो मन्त्रन्यासः। ब्रह्मरन्ध्रे रां नमः। भ्रूमध्ये रा नमः। हृदि मा नमः। नाभौ य नमः। लिङ्गे न नमः। पादयोर्मं नमः। ततो मूर्त्ति-पञ्जरादिविधिं विधाय देवं ध्यायेत्।

"कालाम्भोधरकान्तिकान्तमनिशं वीरासनाध्या-
सिनं
मुद्रां ज्ञानमयीं दधानमपरं हस्ताम्बुजं जानुनि।
सीतां पार्श्वगतां सरोरुहकरां विद्युन्निभां राघवं
पश्यन्तं मुकुटाङ्गदादिविविधाकल्पोज्ज्वलाङ्गं
भजे॥"

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्य्यात्। ततः पीठपूजां विधाय वैष्ण-वोक्तपीठशक्तीः पीठमन्त्रञ्च संपूज्य पुनर्ध्यात्वा वाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधाया-वरणपूजामारभेत्। यथा देवदामपार्श्वे श्रीं सीतायै नमः। अग्रे ॐ शार्ङ्गाय नमः। दक्षिणवामपार्श्वयोः ॐ शरेभ्यो नमः। ॐ चापाय नमः तद्बहिः केशरेषु अग्न्यादिकोणेषु मध्ये दिक्षु च रां हृदयाय नमः। इत्यादिना षडङ्गानि पूजयेत्। ततो दलेषु पूर्व्वादिदिक्षु ॐ हनुमते नमः। ॐ सुग्रीवाय नमः। ॐ भरताय नमः। ॐ विभीषणाय नमः। ॐ लक्ष्मणाय नमः। ॐ अङ्गदाय नमः। ॐ शत्रु-घ्नाय नमः। ॐ जाम्बवते नमः। दलाग्रेषु ॐ धृष्टाय नमः। ॐ जयन्ताय नमः। ॐ विजयाय नमः। ॐ सुराष्ट्राय नमः। ॐ राष्ट्र-वर्द्धनाय नमः। ॐ अकोपाय नमः। ॐ धर्म्म-पालाय नमः। ॐ सुमन्त्राय नमः। तद्बहि-रिन्द्रादीन् वज्रादींश्च पूजयेत्। ततो धूपादि-विसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्॥ *॥ अस्य पुरश्चरणं षड्लक्षजपः। तथा च।

"ऋतुलक्षं जपेन्मन्त्रं दशांशं कमलैः शुभैः।
जुहुयादर्च्चिते वह्नौ ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः॥"

अयं मन्त्रः षड्विधः। तथा च।

"स्वकामशक्तिवाक्लक्ष्मीतारादिः पञ्चवर्णकः।
षडक्षरः षड्विधः स्यात् चतुर्व्वर्गफलप्रदः॥
ब्रह्मा सम्मोहनः शक्तिर्दक्षिणामूर्त्तिरुच्यते।
अगस्त्यः श्रीशिवः प्रोक्तो मुनयोऽत्र क्रमादिमे॥
अथवा कामबीजादेर्विश्वामित्रो मुनिर्मनोः।
छन्दो गायत्रीसंज्ञञ्च श्रीरामश्चैव देवता॥
ध्यानपूजादिकं सर्व्वं पूर्व्ववच्च समाचरेत्॥"

तथा।

"जानकीवल्लभं ङेऽन्तं वह्नेर्जाया हुमादिकम्।
दशाक्षरोऽयं मन्त्रः स्याद्वशिष्ठस्तु ऋषिर्विराट्॥
छन्दस्तु देवता रामः सीतापाणिपरिग्रहः।
आद्यं बीजं द्विठः शक्तिः कामेनाङ्गक्रिया मता॥
शिरोललाटभ्रूमध्यतालुकर्णेषु हृद्यपि।
नाभ्यूरुजानुपादेषु दशवर्णान् न्यसेन्मनोः॥"*॥

ततो ध्यानम्।

"अयोध्यानगरे चित्ररत्नसौवर्णमण्डपे।
मन्दारपुष्पैरावद्धविताने तोरणान्विते॥
सिंहासनसमारूढं पुष्पकोपरि राघवम्।
रक्षोभिर्हरिभिर्देवैर्दिव्ययानगतैः शुभैः॥
संस्तूयमानं मुनिभिर्गन्धर्व्वैः परिशोभितम्।
सीतालङ्कृतवामाङ्गं लक्ष्मणेनोपशोभितम्॥
श्यामं प्रसन्नवदनं सर्व्वाभरणभूषितम्।
ध्यायन्नेवं जपेन्मन्त्रं वर्णलक्षमनन्यधीः॥"

अन्यत् सर्व्वं पूर्व्ववत्॥ *॥

"वह्निर्नारायणौ नाड्यौ जठरः केवल एव च।
द्व्यक्षरो मन्त्रराजोऽयं सर्व्वाभीष्टफलप्रदः॥
श्रीमाया मन्मथैकैकबीजाद्यन्तगतो मनुः।
चतुर्व्वर्णः स एव स्यात् षड्वर्णो वाञ्छितप्रदः॥
स्वाहान्तो हुं पदान्तो वा नमोऽन्तो वा

तथा।

"तारमायारमा[illegible]ङ्गजवाक्
अष्टवर्णो मन्त्र[illegible] स्यात्

रामश्चन्द्रभद्रान्तो मन्त्रोऽयं चतुरक्षरः ।
रामाय हृन्मनुः प्रोक्तो मन्त्रः पञ्चाक्षरः परः ।
पञ्चाशन्मातृकावर्णैः प्रत्येकपूर्व्वको मनुः ।
लक्ष्मीवाक्काममथादिश्च ताराद्यः स्यादनेकधा ।
तेन अं राम । आं राम । इत्यादि त्र्यक्षरः । तथा लक्ष्मीवाक्काममथादौ नामन्यतमदानेऽपि त्र्यक्षरः । तेन श्रीं राम । ऐं राम । क्लीं राम इति ।
"वह्निस्थं शयनं विष्णोरर्द्धचन्द्रविभूषितम् ।
एकाक्षरो मनुः प्रोक्तो मन्त्रराजः सुरद्रुमः ।
ब्रह्मा मुनिः स्याद्गायत्री छन्दो रामस्तु देवता ।"*।
एकाक्षरे तु द्वादशलक्षजपः पुरश्चरणम् । तथा च । भानुलक्षं जपेन्मन्त्रं इति वचनात् अन्येषां षड्लक्षजप इति विशेषः । ध्यानपूजादिकं षडक्षरवत् ।*। अथ श्रीरामचन्द्रप्रयोगः ।
"जातीप्रसूनैर्जुहुयादिन्दिरावाप्तये नरः ।
जातीप्रसूनैर्जुहुयाच्चन्दनाम्भःसमुक्षितैः ।
राजवश्याय कमलैर्धनधान्यादिसम्पदः ।
नीलोत्पलानां होमेन वशयेदखिलं जगत् ।
बिल्वप्रसूनैर्जुहुयादिन्दिरावाप्तये नरः ।
दूर्व्वाहोमेन दीर्घायुर्भवेन्मन्त्री निरामयः ।
रक्तोत्पलहुतान्मन्त्री धनमाप्नोति वाञ्छितम् ।
मेधाकामेन होतव्यं पलाशकुसुमैर्नरैः ।
तज्जप्तमम्भः प्रपिबेत् कविर्भवति वत्सरात् ।
तन्मिश्रितान्नं भुञ्जीत महदारोग्यवर्द्धनम् ।"*।
अथ श्रीरामचन्द्रस्तोत्रम् ।
श्रीहनूमानुवाच ।
"तिरश्चामपि राजेति समवायं समीयुषाम् ।
यथा सुग्रीवमुख्यानां यस्तमुग्रं नमाम्यहम् ।
सकृदेव प्रपन्नाय विशिष्टायैव यत् प्रियम् ।
विभीषणायाब्धितटे यस्तं वीरं नमाम्यहम् ।
यो महान् पूजितो व्यापी महाब्धेः करुणामृतम् ।
स्तुतं जटायुना येन महाविष्णुं नमाम्यहम् ।
तेजसाप्यायिता यस्य ज्वलन्ति ज्वलनादयः ।
प्रकाशते स्वतन्त्रो यस्तं ज्वलन्तं नमाम्यहम् ।
सर्व्वतोमुखता येन लीलया दर्शिता रणे ।
राक्षसेश्वरयोधानां तं वन्दे सर्व्वतोमुखम् ।
नृभावञ्च प्रपन्नानां हिनस्ति च यथा मृग ।
सिंहः सत्त्वेष्विवोत्कृष्टस्तं नृसिंहं नमाम्यहम् ।
यस्माद्बिभ्यति वातार्कज्वलनेन्द्राः समृत्यवः ।
भियं धिनोति पापानां भीषणं तं नमाम्यहम् ।
परस्य योग्यतापेक्षारहितो नित्यमङ्गलम् ।
ददात्येव निजौदार्य्यादिमं भद्रं नमाम्यहम् ।
यो मृत्युं निजदासानां मारयत्यखिलेष्टदः ।
तत्रोदाहृतयो व्यक्तो मृत्युमृत्युं नमाम्यहम् ।
यत्पादपद्मप्रणतो भवेदुत्तमपूरुषः ।
तमीशं सर्व्वदेवानां नमनीयं नमाम्यहम् ।
अहम्भावं समुत्सृज्य दासेनैव रघूत्तमम् ।
भजेऽहं प्रत्यहं रामं ससीतं सहलक्ष्मणम् ।
नित्यं श्रीरामभक्तस्य किङ्करा यमकिङ्कराः ।
शिवमय्यो दिशस्तस्य सिद्धयस्तस्य दासिकाः ।
इदं हनूमता प्रोक्तं मन्त्रराजात्मकं स्तवम् ।
पठेदनुदिनं यस्तु स रामे भक्तिमान् भवेत् ।"
इति हनूमत्कल्पे मन्त्रराजात्मकं श्रीरामचन्द्रस्तोत्रं समाप्तम् ।*। अथ श्रीरामचन्द्रस्याष्टोत्तरशतकं नाम ।
वेदव्यास उवाच ।
"शृणु गाङ्गेय वक्ष्यामि रामस्याद्भुतकर्म्मणः ।
नामाष्टशतकं पुण्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
नातः परतरं गुह्यं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
कैलासशिखरे रम्ये नानारत्नविचित्रिते ।
एकाग्रप्रयतो भूत्वा विष्णुमाराध्य भक्तितः ।
उपविष्टस्ततो भोक्तुं पार्व्वतीं शङ्करोऽब्रवीत् ।
पार्व्वत्येहि मया सार्द्धं भोक्तुं भुवनवन्दिते ।
तमाह पार्व्वती देवी जप्त्वा नाम सहस्रकम् ।
ततो भोक्ष्याम्यहं देव भुज्यतां भवता प्रभो ।
ततस्तां पार्व्वतीं प्राह प्रहसन् परमेश्वरः ।
धन्यासि कृतपुण्यासि विष्णुभक्तासि पार्व्वति ।
दुर्लभा वैष्णवी भक्तिर्भागधेयं विनेश्वरि ।
रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्व्वति ।
मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिशङ्कया ।
रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ।
इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ।
राम रामेति रामेति रमे रामे मनोरमे ।
सहस्रनामभिस्तुल्यं रामनाम वरानने ।
रामेत्युक्त्वा महादेवि भुङ्क्ष्व सार्द्धं मयाधुना ।
ततो रामेति नामोक्त्वा सह भुक्त्वा च पार्व्वती ।
ततो भुक्त्वा महादेवी पतिना सह संस्थिता ।
पप्रच्छ श्रीमहादेवं प्रीतिप्रवणमानसा ।
सहस्रनामभिस्तुल्यं रामनाम त्वयोदितम् ।
तस्यान्यान्यपि नामानि सन्ति चेद्रावणद्विषः ।
कथ्यतां मम देवेश तत्र मे प्रीतिरुत्तमा ।
श्रीशङ्कर उवाच ।
शृणु नामानि वक्ष्यामि रामचन्द्रस्य पार्व्वति ।
लौकिका वैदिकाः शब्दा ये केचित् सन्ति पार्व्वति ।
नामानि रामचन्द्रस्य सहस्रं तेषु चाधिकम् ।
तेषु चात्यन्तमुख्यं हि नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ।
विष्णोरेकैकनामानि सर्व्ववेदाधिकं फलम् ।
तादृङ्नामसहस्रेषु रामनाम परं मतम् ।
जपतः सर्व्ववेदांश्च सर्व्वमन्त्रांश्च पार्व्वति ।
तस्मात् कोटिगुणं पुण्यं रामनाम्नैव लभ्यते ।
अस्य श्रीरामनामाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रस्य ईश्वर ऋषिरनुष्टुप् छन्दः श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीरामचन्द्रप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः ।
श्रीरामो रामचन्द्रश्च रामभद्रश्च शाश्वतः ।
राजीवलोचनः श्रीमान् राजेन्द्रो रघुपुङ्गवः ।
जानकीवल्लभो जैत्रो जितामित्रो जनार्द्दनः ।
विश्वामित्रप्रियो दान्तः शरण्यत्राणतत्परः ।
वालिप्रमथनो वाग्मी सत्यवाक् सत्यविक्रमः ।
सत्यव्रतो व्रतधरः सदा हनुमदाश्रयः ।
कौशलेयः खरध्वंसी विराधवधपण्डितः ।
विभीषणपरित्राता दशग्रीवशिरोहरः ।
सप्ततालप्रभेत्ता च हरकोदण्डखण्डनः ।
जामदग्न्यमहादर्पदलनस्ताडकान्तकः ।
वेदान्तसारो वेदात्मा भवरोगस्य भेषजम् ।
दूषणत्रिशिरोहन्ता त्रिमूर्त्तिस्त्रिगुणात्मकः ।
त्रिविक्रमस्त्रिलोकात्मा पुण्यचारित्रकीर्त्तनः ।
त्रिलोकरक्षको धन्वी दण्डकारण्यपुण्यकृत् ।
अहल्याशापशमनः पितृभक्तो वरप्रदः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो जितलोभो जगद्गुरुः ।
ऋक्षवानरसङ्घाती चित्रकूटसमाश्रयः ।
जयन्तत्राणवरदः सुमित्रापुत्रसेवितः ।
सर्व्वदेवाधिदेवश्च मृतवानरजीवनः ।
मायामारीचहन्ता
सर्व्वदेवस्तुतः सौम्यो ब्रह्मण्यो मुनिसंस्तुतः ।
महायोगी महोदारः सुग्रीवेप्सितराज्यदः ।
सर्व्वपुण्याधिकफलस्तीर्थः सर्व्वाघनाशनः ।
आदिपुरुषो महापुरुषः परमः पुरुषस्तथा ।
पुण्योदयो दयासारः पुराणः पुरुषोत्तमः ।
स्मितवक्त्रो मितभाषी पूर्व्वभाषी च राघवः ।
अनन्तगुणगम्भीरो धीरोदात्तगुणोत्तरः ।
मायामानुषचारित्रो महादेवादिपूजितः ।
सेतुकृत् जितवारीशः सर्व्वतीर्थमयो हरिः ।
श्यामाङ्गः सुन्दरः शूरः पीतवासा धनुर्द्धरः ।
सर्व्वयज्ञाधिपो यज्ञो जरामरणवर्ज्जितः ।
शिवलिङ्गप्रतिष्ठाता सर्व्वाघगणवर्ज्जितः ।
परमात्मा परं ब्रह्म सच्चिदानन्दविग्रहः ।
परं ज्योतिः परं धाम पराकाशः परात्परः ।
परेशः पारगः पारः सर्व्वदेवात्मकः शिवः ।
इत्येतद्रामभद्रस्य नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ।
गुह्याद्गुह्यतरं देवि तव प्रीत्या प्रकीर्त्तितम् ।
यः पठेत् शृणुयाद्वापि भक्तियुक्तेन चेतसा ।
स सर्व्वैर्मुच्यते पापैः कल्पकोटिशतोद्भवैः ।
जलानि स्थलतां यान्ति शत्रवो यान्ति मित्रताम् ।
राजानो दासतां यान्ति वह्नयो यान्ति शीतताम् ।
आनुकूल्यञ्च भूतानि स्थैर्य्यं यान्ति चञ्चलाः ।
अनुग्रहं ग्रहा यान्ति
पठतो भक्तिभावेन जनस्य गिरिसम्भवे ।
यः पठेत् परया भक्त्या तस्य वश्यं जगद्
यद्यत् कामयते चित्ते तत्तदाप्नो
यः पठेद्रामचन्द्रस्य नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ।
अस्नानेनापि कुर्व्वाणो न स पापैर्विलिप्यते ।
पुण्यकालेषु सर्व्वेषु पठतामन्यमाप्नुयात् ।
सर्व्ववेदेषु तीर्थेषु दानेषु च तपःसु च ।
तत्फलं कोटिगुणितं स्तवेनानेन लभ्यते ।
पुण्यकालेषु सर्व्वेषु पठन्नामशताष्टकम् ।
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
वैकुण्ठे वासमाप्नोति दशपूर्व्वैर्दशापरैः ।
रामं दूर्व्वादलश्यामं पद्माक्षं पीतवाससम् ।
स्तुवन्ति नामभिर्दिव्यैर्न ते संसारिणो न

[illegible] इति ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥”
इति पद्मपुराणे [illegible]
[illegible] ॥ ७ ॥
अस्य ‘[illegible]’ [illegible] अध्यात्मरामा-
यणे । १ । ११ । १०—४२ ।

रामस्य स्तवः ।

[illegible] रामाभिधानकम् ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] सदा प्रभो ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] राम [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] सुतरां राम ! [illegible] सदा ।
[illegible] राम ! [illegible] मम ।
[illegible] सीता [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] रघुश्रेष्ठ ! [illegible] सदा प्रभो ।
[illegible] ।
[illegible] राम [illegible] ।
[illegible] राम [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] रघुनन्दन ! ।
[illegible] प्रभो ।
[illegible] प्रभो ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] रामचन्द्रं [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] सदा [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
सर्वेशः सद्गुरुः साक्षात् [illegible] सदा ।
[illegible] ध्यायामि रघुनन्दन ।
[illegible] ।
राम [illegible] सदा [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
पाहि पाहि जगन्नाथ मां माया नाशयेत्
हे ।” ७ ।)

अथ श्रीरामकवचम् ।

“ध्यात्वा नीलोत्पलश्यामं रामं राजीवलोच-
नम् ।
जानकीलक्ष्मणोपेतं जटामुकुटमण्डितम् ।
सासितूणधनुर्बाणपाणिं नक्तञ्चरान्तकम् ।
स्वलीलया जगत्त्रातुमाविर्भूतमजं विभुम् ।
रामरक्षां पठेत् प्राज्ञः पापघ्नीं सर्वकाम-
दाम् ।”

अस्य श्रीरामकवचस्य बुधकौशिकऋषि-
[illegible] श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम-
चन्द्रप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः ।
ॐ शिरो मे राघवः पातु भालं दशरथा-
त्मजः ।
कौशल्येयो दृशौ पातु विश्वामित्रप्रियः श्रुती ।
घ्राणं पातु मखत्राता मुखं सौमित्रिवत्सलः ।
जिह्वां विद्यानिधिः पातु कण्ठं भरतवन्दितः ।
स्कन्धौ दिव्यायुधः पातु भुजौ भग्नेशकार्मुकः ।
करौ सीतापतिः पातु हृदयं जामदग्न्यजित् ।
[illegible] पातु कबन्धारिः [illegible] सौमित्रिवन्दितः ।
पार्श्वौ कुलपतिः पातु कुक्षिमिक्ष्वाकुनन्दनः ।
मध्यं पातु खरध्वंसी नाभिं जाम्बवदाश्रयः ।
गुह्यं जितेन्द्रियः पातु पृष्ठं पातु रघूद्वहः ।
सुग्रीवेशः कटिं पातु सक्थिनी हनुमत्प्रभुः ।
ऊरू रघूत्तमः पातु रक्षःकुलविनाशकृत् ।
जानुनी सेतुकृत् पातु जङ्घे दशमुखान्तकः ।
पादौ विभीषणश्रीदः पातु रामोऽखिलं वपुः ।
एतां रामबलोपेतां रक्षां यः सुकृती पठेत् ।
स चिरायुः सुखी पुत्री विजयी विनयी भवेत् ।
पातालभूतलव्योमचारिणश्छद्मचारिणः ।
न द्रष्टुमपि शक्तास्ते रक्षितं रामनामभिः ।
रामेति रामभद्रेति रामचन्द्रेति वा स्मरन् ।
नरो न लिप्यते पापैर्भुक्तिं मुक्तिं च विन्दति ।
जगज्जैत्रैकमन्त्रेण रामनाम्नाभिरक्षितम् ।
यः कण्ठे धारयेत्तस्य करस्थाः सर्वसिद्धयः ।
भूर्जपत्रे लिखां विद्यां गन्धचन्दनचर्चिताम् ।
कृत्वा वै धारयेद्यस्तु सोऽभीष्टं समवाप्नुयात् ।
[illegible] तस्य जयो भवेत् ।
काकवन्ध्या च या नारी मृतवत्सा च या
भवेत् ।

[illegible] सा भवेद्यदि संयुता ।
[illegible] यो रामकवचं पठेत् ।
[illegible] सर्वत्र जयमङ्गलम् ।
आदिष्टवान् यथा स्वप्ने रामरक्षामिमां
हरिः ।
तथा लिखितवान् प्रातः प्रबुद्धो बुधकौशिकः ।
धन्विनौ बद्धनिस्त्रिंशौ काकपक्षधरौ शुभौ ।
[illegible] मां [illegible] रामलक्ष्मणौ ।
तरुणौ रूपसम्पन्नौ सुकुमारौ महाबलौ ।
पुण्डरीकविशालाक्षौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ ।
फलमूलाशिनौ दान्तौ तापसौ ब्रह्मचारिणौ ।
पुत्रौ दशरथस्यैतौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
शरण्यौ सर्वसत्त्वानां श्रेष्ठौ सर्वधनुष्मताम् ।
रक्षःकुलनिहन्तारौ त्रायेतां नो रघूत्तमौ ।

आत्तसज्जधनुषाविषुस्पृशा-
वक्षयाशुगनिषङ्गसङ्गिनौ ।
रक्षणाय मम रामलक्ष्मणा-
वग्रतः पथि सदैव गच्छताम् ।

सन्नद्धः कवची खड्गी चापबाणधरो युवा ।
[illegible] पातु सलक्ष्मणः ।
[illegible] ।
[illegible] रामलक्ष्मणौ ।
रामो दाशरथिः शूरो लक्ष्मणानुचरो बली ।
काकुत्स्थः पुरुषः पूर्णः कौसल्येयो रघूत्तमः ।
वेदान्तवेद्यो यज्ञेशः पुराणपुरुषोत्तमः ।
जानकीवल्लभः श्रीमानप्रमेयपराक्रमः ।
आपदामपहर्त्तारं दातारं सर्वसम्पदाम् ।
लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्य-
हम् ।
[illegible] धन्वी [illegible] शुभा ।
पुरतो मारुतिर्यस्य तं नमामि रघूत्तमम् ।
इत्यादि मम नामानि [illegible] यः सदा पठेत् ।
अश्वमेधायुतं पुण्यं स प्राप्नोति न संशयः ।”
इति ब्रह्मयामले [illegible] श्रीराम-
कवचम् । इति तन्त्रसारः ।

रामकरी, स्त्री, रामकली रागिणी । इति हला-
युधः ॥ (क्वचित् रामकिरीत्यपि पाठः । यथा,
सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये ।

अथ रामकिरी ।

“[illegible] पूर्णा रामकिरी मता ।
[illegible] प्रथमा ज्ञेया [illegible] ।
[illegible] प्रोक्ता केचित् पञ्चमवर्जिता ।
त्रिविधा सा मता [illegible] सम्पूर्णा षाडवौडवा ।”
अस्या ध्यानम् ।

“हेमप्रभा भासुरभूषणा च
नीलं निचोलं दधती वसन्ती ।
कान्ते समीपे [illegible]
मानोन्नता रामकिरी [illegible]

उदाहरणम्

स रि ग म प ध [illegible] ।
ध म ग प [illegible] । ।

अथवा

स रि ग म ध नि स। षाड़वा।

इति रामकिरी।)

अस्य अन्यत् विवरणं रागशब्दे द्रष्टव्यम्॥

रामकर्पूरकः, पुं, (रामो रमणीयः कर्पूरः। ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।) श्यामख्यातत्वणम्। यथा,—

"सौगन्धिकञ्च सौगन्ध्यं रामकर्पूरके तृणे।"

इति शब्दरत्नावली॥

रामगिरिः, पुं, (रामाश्रितो गिरिः। रामो रमणीयो गिरिर्वा।) पर्व्वतविशेषः। चित्रकूटपर्व्वतः। इति कश्चित्॥ यथा,—

"कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः शापेनास्तं गमितमहिमा वर्षभोग्येन भर्त्तुः। यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्य्याश्रमेषु॥"

इति मेघदूतः॥१॥

रामचन्द्रः, पुं, (रामश्चन्द्र इवाह्लादकत्वात्।) श्रीरामः। इति शब्दरत्नावली॥ (लक्ष्मणभट्टसुतः स्वनामख्यातः कविविशेषः। स तु अयोध्यानगरे वैराग्यशृङ्गारार्थद्वयोर्पेतं सटीकं रसिकरञ्जनं नाम काव्यं प्रणीतवान्। तस्यादिमश्लोको यथा,—

"शुभारम्भेऽदम्भे मखिलमतिजिह्मेक्षितपतं मणिस्तम्भे रम्भे चलसकुचकुम्भे परिणतम्। अनालम्बे लम्बे पथि पदविलम्बेऽमितसुखं समालम्बे स्वम्बेरमवदनमम्बेचितसुखम्॥"

एतट्टीकान्तिमश्लोको यथा,—

"शृङ्गारवैराग्यपरं समस्त-
विश्वत्ययोध्यानगरे वसन्।
अब्दे वियद्वारणबाणचन्द्रे
श्रीरामचन्द्रोऽस्तु च तस्य टीकाम्॥
श्रीरामचन्द्रकविना काव्यमिदं यदपि विरतिदीक्षतया।
रसिकानामपि रतये शृङ्गारार्थोऽपि संग्रथितोऽत्र॥"

एतत्कविप्रणीतानि रोमावलीशतकप्रभृतीन्यन्यान्यपि काव्यानि दृश्यन्ते॥)

रामच्छर्द्दनकः, पुं, (रामं मनोज्ञं छर्द्दयति। छर्द्दि+ल्युः। स्वार्थे कन्।) मदनवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥ क्वचित् पुस्तके रामाच्छर्द्दनकः इति च पाठः॥ (गुणादयोऽस्य मदनशब्दे विज्ञेयाः॥)

रामजननी, स्त्री, (रामस्य जननी।) बलदेवमाता। यथा,—

"रोहिणी रामजननी रोहिणिव वयस्यः॥"

इति शब्दरत्नावली॥

कौशल्या। रेवती च॥

रामठं, क्ली,(रम्यतेऽनेनेति। रम+"रमेर्वृद्धिश्च।" उणा॰ १।१०३। इति अठः वृद्धिश्च धातोः।) हिङ्गु। इत्यमरः।१।१०१॥ (यथा, सुश्रुते।१।११।

"तत्र वस्त्राङ्गने कुष्ठं रामठं नतदं मधु।
कुर्य्यात् शिरोविरेचनोपचन्दनेन प्रलेपनम्॥")

रामठः, पुं, (रम्+अठः। वृद्धिश्च।) अङ्कोठवृक्षः। इति रत्नमाला॥ (जनपदविशेषः। यथा, वृहत्संहितायाम्।१०।५।

"पौरव्ये पारतरामठलैलिकारणकचीनाश्च॥"

तद्देशवासिनश्च। यथा, महाभारते।२।३२।१२।

"रामठान् हारहूणांश्च प्रतीच्याश्चैव ये नृपाः।
तान् सर्व्वान् स वशे चक्रे शासनादेव पाण्डवः॥")

रामठी, स्त्री, (रामठ+स्त्रियां ङीप्।) नाड़ीहिङ्गु। इति राजनिर्घण्टः॥

रामणः, पुं, तिन्दुकः। तिन्दुकः। इति राजनिर्घण्टः॥

रामणीयकं, त्रि, रमणीयम्। इत्यमरटीका॥ (यथा, महाभारते।१।२६।८।

"रामणीयकमागच्छन्मात्रा सह भुजङ्गमाः॥"

रामणीयकं रमणीयं द्वीपमिति शेषः॥

क्ली, रमणीयस्य भावः कर्म्म वा। रमणीय+"योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्।" ५।१।१३२। इति वुञ्। रमणीयत्वम्॥ यथा, किराते।१।३९।

"पुरोपनीतं नृप! रामणीयकं
द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा।
तदद्य ते वन्यफलाशिनः परं
परैति कार्श्यं यशसा समं वपुः॥")

रामतरुणी, स्त्री, (रामा मनोहरा तरुणीव।) तरुणीपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः॥ सेउती इति भाषा॥

रामदूतः, पुं, (रामस्य दूतः।) हनूमान्। इति शब्दरत्नावली॥

रामदूती, स्त्री, (रामस्य दूतीव। विष्णुप्रियत्वात्।) तुलसीविशेषः। तत्पर्य्यायः। पर्णपुष्पी २ विशल्या ३ नागदन्तिका ४ काण्डली ५ सप्तपर्णी ६ भरण्याङ्गा ७ पविभ्रभका ८। इति शब्दचन्द्रिका॥

रामनवमी, स्त्री, (रामस्य जन्मतिथिरूपा नवमी। मध्यपदलोपिकर्म्मधारयः।) चैत्रशुक्लनवमी। सा च श्रीरामचन्द्रस्य जन्मतिथिः। यथा,—

"अगस्त्यसंहितायाम्।
'चैत्रे मासि नवम्यान्तु जातो रामः स्वयं हरिः।
पुनर्व्वसुऋक्षसंयुक्ता सा तिथिः सर्व्वकामदा॥
पुनर्व्वसुऋक्षसंयोगः स्वल्पोऽपि यदि लभ्यते।
चैत्रशुक्लनवम्यान्तु सा तिथिः सर्व्वकामदा॥
श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिसूर्य्यग्रहाधिका।
तस्मिन् दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः।
यत्किञ्चित् क्रियते कर्म्म तद्भवक्षयकारकम्॥
उपोषणं जागरणं पितॄनुद्दिश्य तर्पणम्।
तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुभिः॥'
चैत्रपदं चान्द्रपरम्।
'मेषं पूषणि संप्राप्ते लग्ने च कर्कटाह्वये।
आविरासीत् सकलया कौशल्यायां परः पुमान्॥'

अत्र मेषस्थसूर्य्ये चान्द्रचैत्रशेष …
शस्तत्वात्। तथा।
'तस्मिन् दिने …
अपि देवान् व्यापीनो यावत् …
तेनैव स्यात् पुरश्चर्य्या दशम्यां …
अष्टमीनवमीयुविशेषेण दशाय …
लक्षणम्यो भवेत्तेन मतो रामः प्रणीतः।'
तथा।
'चैत्रशुक्ला तु नवमी पुनर्व्वसुयुता यदि।
सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत्॥
नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या …
उपोषणं नवम्यान्तु दशम्यामेव …
एतद्वचनद्वयं काममाधवीयेऽपि।
पुण्या इत्यत्र महापुण्येति पाठः।
अष्टम्यान् सर्व्व …
मिति। अतएवाष्टमीविद्धा
नोपोष्या। इति माधवाचार्य्यः।
नतु विद्धा। यदा तु परदिने …
पारणयोग्या तदा दशमीयुता
वैष्णवैर्विष्णुपरायणैरितिमत्वात्।
अष्टमीविद्धैव ग्राह्या। यदा तु पूर्व्वे
विद्धा नवमी परत्र दशमीयुता …
दशमीदिने च न पारणयोग्या …
नवमीयोगाभावेऽष्टमीविद्धैव ग्राह्या।
दशम्यामेव पारणमिति नियमात्।
रामार्च्चनचन्द्रिकायाम्।
'दशम्यादिषु वृद्धिश्चेत् त्याज्या …
तदन्यथा तु सर्व्वथा व्रतं तत्रैव निश्चितम्।
दशम्यामेव शब्देन दशमी वेध वक्ष्यते।
निश्चित्यैवं विचार्य्यैव नवमीव्रतमाचरेत्।'
इति …
वस्तुतस्तु दशमीपारणसत्त्वे सर्व्वैरेव
नोपोष्या। विष्णुपरायणैरिति तु …
त्वेन भवितव्यमित्युपदेशपरं न तु …
परम्। अगस्त्यवाक्यस्य
देशात्। कर्त्तृभेदे विधिद्वयकल्पनापत्तेः
एव माधवाचार्य्येण सामान्यतः …
निषिद्धा।
'प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्त्यो विमूढधीः
उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु पच्यते।
यस्तु रामनवम्यान्तु …
कुम्भीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशयः।'
अत्र मर्त्त्ये इत्युपादानात् …
एवञ्च।
'कुर्य्याद्रामनवम्यां य उपोषणमनिन्दितः
मातुर्गर्भमवाप्नोति नैव रामो भवेत् स्वयम्।
तस्मात् सर्व्वात्मना सर्व्वे कार्य्ये
मुच्यन्ते पातकैः सर्व्वैर्यान्ति …'
इति फलश्रुतेर्नित्य…
सिद्धम्। अगस्त्यसंहितायाम्।
'प्रातर्यामत्रिजायाश्च तुलसीदलकोमलैः
पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटिकोटिगुणा…

[illegible]

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

[illegible]

"[illegible]
राजसाय इति [illegible]
[illegible]"

[illegible] इति भावप्रकाशः ॥

[illegible]

[illegible] इति शब्दरत्नावली ॥

[illegible]

इति शब्दचन्द्रिका ॥

[illegible]

रामो मखः विनुर्मानुर्विन्नामिश्रादराप्तवान् ।
जनकयागं ययौ यश्ची ताड़कां प्रवधाय च ।
विश्वामित्रस्य यज्ञे तु सुबाहुं मारयीद्बली ।
जनकस्य क्रतुं गत्वा उपयेमेऽथ जानकीम् ॥
ऊर्म्मिलां लक्ष्मणो वीरो भरतो माण्डवीं सुताम् ।
शत्रुघ्नो वै कीर्त्तिमतीं कुशध्वजसुते च द्वे ॥
विश्वामित्रं प्रपूज्याथ गत्वा रामादयः स्थिताः ।
दृष्ट्वार्ज्जुनं मातुलञ्च शत्रुघ्नभरतौ गतौ ॥
तत्पश्चाद्वर्ज्जित राज्यं दातुं समुद्यतम् ।
रामाय न्यस्तुनाथ कैकेय्या प्रार्थितं तदा ।
चतुर्द्दशसमा रामो वने रामस्य वासिनः ॥
रामः सिद्धार्थमेतत् लक्ष्मणेन च सीतया ।
रामस्य हृदयं ज्ञात्वा महेन्द्रपुरं गतः ।
एवं ज्ञात्वा दशास्य चित्रकूटं गिरिं गतः ॥
[illegible]

[illegible]

मर्हितां राक्षसीभिश्च रावणेन च रक्षसा ।
मम भार्य्येति वदता विस्मयन्तीव राघवम् ॥
अङ्गुलीयं कपिर्दत्त्वा सीतां कौशल्यमब्रवीत् ।
रामस्य तस्य दूतोऽहं शोकं मा कुरु मैथिलि ।
अभिज्ञानञ्च मे देहि येन रामः स्मरिष्यति ।
तत् श्रुत्वा प्रददौ सीता वेणीरत्नं हनूमते ।
यथा रामो नयेत् शीघ्रं तथा वाच्यं त्वया गते ।
तथेत्युक्त्वा तु हनुमान् वनं दिव्यं बभञ्ज तत् ॥
हत्वाक्षं राक्षसांश्चान्यान् बन्धनं स्वयमागतः ।
मन्त्रैरिन्द्रजितो बाणैर्दृष्ट्वा रावणमब्रवीत् ॥
रामदूतोऽस्मि हनुमान् देहि रामाय मैथि-
लीम् ।
एतत् श्रुत्वा प्रकुपितो दीपयामास पुच्छकम् ॥
कपिर्ज्ज्वलितलाङ्गूलो लङ्कागेहे महाबलः ।
दग्ध्वा लङ्कां समायातो रामपार्श्वं स वानरः ।
भग्ना वनं मधुवने दृष्टा सीतेत्यवेदयत् ।
मणिरत्नञ्च रामाय रामो लङ्कां ययौ पुरीम् ॥
ससुग्रीवः सहनुमानङ्गदाद्यैः सलक्ष्मणः ।
विभीषणोऽपि संप्राप्तः शरणं राघवं प्रति ॥
लङ्कैश्वर्य्येऽभ्यषिञ्चत्तं रावणानुजम् ।
रामो नलेन सेतुञ्च तत्राब्धौ चोत्कृतायतम् ॥
सुवेलाद्रिगतश्चैव पुरीं लङ्कां ददर्श च ।
अथ ते वानरा वीरा नीलाङ्गदनलादयः ॥
धूम्रधूम्राक्षमुख्याश्च जाम्बवन्मैन्दसत्तमाः ।
मैन्दद्विविदमुख्यास्ते पुरीं लङ्कां बभञ्जिरे ॥
राक्षसांश्च महाकायान् कालाञ्जनचयोपमान् ।
रामः सलक्ष्मणो हत्वा सकपिः सर्वराक्षसान् ॥
विद्युज्जिह्वं धूम्राक्षं देवान्तकनरान्तकौ ।
महोदरमहापार्श्वावतिकायं महाबलम् ॥
कुम्भं निकुम्भं मत्तञ्च मकराक्षं ह्यकम्पनम् ।
प्रहस्तं वीरमुन्मत्तं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥
रावणिं लक्ष्मणश्छित्वा ह्यस्त्राद्यै राघवो बली ।
छित्त्वा बाहूंश्च वक्त्राणि रावणस्य ह्यपातयत् ॥
सीतां शुद्धां गृहीत्वाथ विमाने पुष्पके स्थितः ।
सवानरः समायातो ह्ययोध्यामवरं पुरम् ॥
तत्र राज्यं चकाराथ पुत्रवत् पालयन् प्रजाः ।
दशाश्वमेधानाहृत्य गयाशिरसि पावनम् ॥
पिण्डानि पितृभ्यो दत्त्वा दत्त्वा दानानि राघवः ।
पुत्रौ कुशलवौ दृष्ट्वा तौ च राज्येऽभ्यषेचयत् ॥
एकादशसहस्राणि रामो राज्यमकारयत् ।
शत्रुघ्नो लवणं हत्वा शैलूषं भरतः स्थितः ॥
अगस्त्यादीन् मुनीन् नत्वा श्रुत्वोत्पत्तिञ्च रक्ष-
साम् ।
स्वर्गं गतो जनैः सार्द्धं सपौरोऽयोध्यवासिकः ॥"
इति आग्नेये ११ अध्यायः ॥ * ॥
[illegible]
[illegible]

पश्चाच्च सम्मतः शिष्यः शताङ्गिष्टो [illegible]
रामायणमितिख्यातं शतकोटि प्रविस्तर[म्]
प्रणीतं मया यत्र ब्रह्मलोके प्रतिष्ठितम् ।
श्रूयते महता [illegible]
पञ्चविंशतिसाहस्रं रामायणमिदं शु[भम्] ।
सदाकविसमाभिः सारमेव महामुने ।
शतकोटिप्रविस्तारे रामायणमहार्णवे ।
किं गीतमिह यन्नास्ति तन्मे कथय सुव्रत ।
आकर्ण्यादरिणः एवं भरद्वाजस्य [illegible]
हस्तामलकवत् सर्व्वं सस्मार [illegible]
ओमित्युक्त्वा मुनिः शिष्यं प्रोवाच [illegible]
भारद्वाज चिरं जीव साधु [illegible]
शतकोटिप्रविस्तारे रामायणमहार्णवे ।
रामस्य चरितं सर्व्वमाचार्य्ये [illegible]
पञ्चविंशतिसाहस्रं शृणोति यः [illegible]
कृत्वा हि सदृशं रामचरितं वर्णितं [illegible]
सीतामाहात्म्यसारं यत् विशेषात् [illegible]

[illegible]
सीतायाः मूलभूतायाः प्रकृतेरिति [illegible]
इत्याद्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये
काण्डे आदिकाव्ये प्रथमः सर्गः [illegible]
[illegible]
हरपार्व्वती-संवादरूपाध्यात्म-
तत्र अध्यात्मरामकाण्डे सर्गाः
[illegible]
सुगमम् १। अध्यात्मरामचरिते [illegible]
नवानां सर्गाणां सप्तशतानि श्लोकाः
प्रदाः ५। [illegible]
परिमिताः पञ्चशतानि श्लोकाः
पार्व्वतीश्लोकाः ६।
महेश्वरसंवादे किष्किन्धाकाण्डे [illegible]
पञ्चशतानि श्लोकाः दुरितहरा [illegible]
सुन्दरकाण्डे सर्गाः [illegible]
[illegible]
हराः ५। काण्डे युद्धाख्ये [illegible]
[illegible]
पुण्याः ६। [illegible]
[illegible]
[illegible]
"पार्व्वती परमेश्वरेश [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

श्रीवाल्मीकिरुवाच ।
प्रथमप्रकरणादस्मादिदं प्रया ।
सारप्रकरणं ज्ञातं निर्व्वाणदायि यत् ॥१॥
मं प्रयुयाणिदं विधिं रामवशिष्ठयोः ।
विष्णोरपि श्रवणात्मुच्यते अत्र न संशयः ॥२॥
रार्द्धे षोड़शोत्तरद्विशततमसर्गः । तस्या-
श्लोको यथा,—
श्रीराम उवाच ।
कर्म्मोगात् कल्पनात्यागात् तनुः पतति
रोहितः ।
मेत्यदतो ब्रह्मन् सम्भवत्याशु जीवतः ॥ १ ॥
तर्व्वं खल्विदं ब्रह्म तत्त्वसत्तामिति च स्फुटम् ।
। तुद्दीप्यते सारि तस्मै प्रज्ञात्मने नमः ॥"२॥
ादौ वैराग्यप्रकरणग्रन्थः । द्वितीयो मुमुक्षु-
ः । तृतीय उत्पत्तिग्रन्थः । चतुर्थः स्थिति-
ः । पञ्चमः उपशमप्रकरणग्रन्थः । षष्ठप्रक-
निर्व्वाणग्रन्थः । पूर्व्वार्द्धे सटीकग्रन्थ-
ा १३६०० । उत्तरार्द्धे सटीकग्रन्थसंख्या
८०० । इति श्रीमहारामायणे निर्व्वाणप्रक-
बालकाण्डे मोक्षोपाये देवकृतोक्ते द्वात्रिं-
साहस्र्यां संहितायां वाशिष्ठे ब्रह्मदर्शने
रार्द्धे षोड़शोत्तरद्विशततमः सर्गः ॥
लिङ्गनकामः, पुं, (रामाया आलिङ्गनस्य
मोऽभिलाषो यस्मात् ।) रक्ताम्लानः । इति
जनिर्घण्टः ॥
रामोरूपमः,पुं,(रामावक्षोजयोः स्त्रीस्तनयो-
मा यत्र ।) चक्रवाकः । इति राजनिर्घण्टः ।
ः, पुं, रसयम् । कामः । इति मेदिनी ।
१२०॥
, पुं, (रम्भस्य विकारः । रम्भ+"पला-
दिभ्यो वा ।" ४ । ३ । १४१ । इत्यण् ।)
वेणुकृतो दण्डः । रम्भो वेणुः तस्य
कारः । इत्यमरभरतौ । २ । ७ । ४५ ॥
ं, स्त्री, पीड़ा । इति कश्चित् शब्दरत्ना-
ी ॥
ाटी, स्त्री, नदीस्रोतोविशेषः । धान्योद्
त भाषा । यथा,—
ोऽपि माधवस्वारी रायभाटी समाह्वरे ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
, पुं, शालवृक्षनिर्यासः । धुना इति भाषा ।
पर्य्यायः । सर्व्वरसः २ सालः ३ कनक-
ोद्भवः ४ ललनः ५ शालनिर्यासः ६ देवेष्टः ७
ैलः ८ बहुरूपः ९ सालरसः १० सर्व्व-
र्यासकः ११ सुरभिः १२ सुरधूपः १३ यक्ष-
ः १४ अग्निवल्लभः १५ कलः १६ कल-
ः १७ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् ।
सम्भलम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । संग्राह-
म् । वातपित्तस्फोटकण्डूव्रणनाशित्वञ्च । अस्य
ानवेषगुणौ । शिशिरत्वम् । प्रदरामयशान्ति-
ारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
रालस्तु सालनिर्यासस्तथा सर्व्वरसः स्मृतः ।
यक्षधूपो यक्षधूपस्तथा सर्व्वरसश्च सः ॥

रालो हिमो गुरुस्तिक्तः कषायी ग्राहको हरेत् ।
दोषास्रस्वेदवीसर्पज्वरव्रणविपादिकाः ।
ग्रहभग्नाग्निदग्धांघ्रिशूलातीसारनाशनः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
रालकार्य्यः, पुं, (रालस्य शालरसस्य कार्य्यं यत्र ।)
सालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रावः, पुं, (रवणमिति । रु ल शब्दे+भावे
घञ् ।) शब्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २१ । १८ ।
"गम्भीरं तिमिमकरोग्रसंकुलं तं
गर्ज्जन्तं जलचररावरौद्रनादैः ।
विस्तीर्णं ददृशतुरम्बरप्रकाशं
तेऽगाधं निधिमुरुमम्भसामनन्तम् ॥")
रावणः, पुं, (रवणस्यापत्यमिति । रवण+
"शिवादिभ्योऽण् ।" ४ । १ । ११२ । इति
अण् । यद्वा, रावयति भीषयति सर्व्वानिति ।
रु+णिच्+ल्युः ।) लङ्काधिपतिः । तत्पर्य्यायः ।
पौलस्त्यः २ रक्षः ३ लङ्केशः ४ दशकन्धरः ५ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ दशकण्ठः ६ निकषात्मजः ७
राक्षसेन्द्रः ८ लङ्केशः ९ पङ्क्तिग्रीवः १० दशा-
ननः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्कापतिः १२
दशास्यः १३ । इति जटाधरः ॥ (अस्य
निरुक्तिर्यथा, रामायणे ।
"यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम् ।
तस्मात्त्वं रावणो नाम नाम्ना वीरो भवि-
ष्यसि ॥")
तस्योत्पत्तिर्नामानि यथा,—
सूत उवाच ।
"मानवस्य नरेन्द्रस्य आसीत् पुत्त्रो दमः किल ।
नवमस्तस्य दायादस्तृणविन्दुरिति स्मृतः ॥
तस्य कन्या इड़विड़ा रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
पुलस्त्याय स राजर्षिस्तां कन्यां प्रत्यपादयत् ॥
ऋषिरैड़विड़ो यस्यां विश्रवाः समपद्यत ।
तस्य पत्न्यश्चतस्रश्च पूर्व्वा वै देववर्णिनी ॥
ज्येष्ठं वैश्रवणं यस्य सुषुवे देववर्णिनी ।
त्रिपादं सुमहाकायं स्थूलशीर्षं महाहनुम् ॥
अष्टदंष्ट्रं हरिश्मश्रुं शङ्कुकर्णं विलोहितम् ।
पिङ्गलं नाम संदृश्य पिता तस्याब्रवीत्ततः ॥
कुत्सायान्तु कुशब्दोऽयं शरीरञ्चेरमुच्यते ।
कुशरीरत्वाच्च नाम्ना तेन वै स कुवेरकः ॥ ·
तस्यां कुवेरो जनयद्विश्रुतं नलकूवरम् ॥
रावणं कुम्भकर्णञ्च कन्यां शूर्पणखां तथा ।
विभीषणं चतुर्थन्तु कैकस्यजनयत् सुतम् ॥
शङ्कुकर्णो दशग्रीवः पिङ्गलो रक्तमूर्द्धजः ।
चतुष्पाद्विंशतिभुजो महाकायो महाबलः ॥
जात्यञ्जननिभो मद्रंलोहितग्रीव एव च ।
निसर्गाद्दारुणः क्रूरः स रावण इति स्मृतः ॥
हिरण्यकशिपुस्तस्येन स राजा पूर्व्वजन्मनि ॥
चतुर्युगानां राजा तु त्रयोदश स राक्षसः ॥
ताः पञ्चकोट्यो वर्षाणां संख्याताः संख्यया
द्विजैः ।
नियुतान्यनेकषष्टिः संख्याविद्भिरुदाहृताः ॥

षष्टिश्चैव सहस्राणि वर्षाणां हि स रावणः ।
देवतानां षिकृत्यान्य घोरं कृत्वा प्रजागरम् ॥
त्रेतायुगे चतुर्थेऽस्मिन् रावणस्तपसः क्षयात् ।
रामं दाशरथिं प्राप्य सगणः क्षयमीयिवान् ॥"
इति वह्निपुराणे वाराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
रावणगङ्गा, स्त्री, (रावणेन कृता गङ्गा ।) सिंहल-
देशस्थनदीविशेषः । यथा,—
सूत उवाच ।
"दिवाकरस्तस्य महामहिम्नो
महासुरस्योत्तमरत्नवीजम् ।
अस्पृगृहीत्वा चरितं प्रसन्ने
निस्त्रिंशनीलेन नभस्तलेन ॥
सेना सुराणां समरेष्वजस्रं
वीर्य्यावलेपोद्धतमानसेन ।
लङ्काधिपेनार्द्धपथं समेत्य
स्वर्भानुनेव प्रसभं निरुद्धम् ॥
तत् सिंहलीचारुनितम्बबिम्ब-
विक्षोभिताऽगाधमहाह्रदायाम् ।
पूगद्रुमावद्धतटद्वयायां
मुमोच सूर्य्यः सरिदुत्तमायाम् ॥
ततः प्रभृति सा गङ्गा तुल्यपुण्यफलोदया ।
नाम्ना रावणगङ्गेति प्रथिमानमुपागता ॥
ये तु रावणगङ्गायां जायन्ते कुरुविन्दकाः ।
पद्मरागा घनं रागं विभ्राणाः स्फटार्च्चिषः ॥"
इति गारुड़े ७० अध्यायः ॥
रावणारिः, पुं, (रावणस्य अरिः शत्रुः ।)
श्रीरामः । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
"वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघवं
रावणारिम् ॥"
इति महानाटकम् ॥)
रावणिः, पुं, (रावणस्यापत्यमिति । रावण+
"अत इञ् ।" ४ । १ । ९५ । इति इञ् ।)
रावणज्येष्ठपुत्त्रः । स च इन्द्रजित् । यथा,—
"रावणिः शत्रुजिन्मेघनादो मन्दोदरीसुतः ।"
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २८७ । १२ ।
"रावणिस्तु यदा नैनं विशेषयति सायकैः ।
ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्वलिनां वरः ॥"
रावणपुत्त्रमात्रे । यथा, भट्टिः । १४ । ७८ ।
"तस्याददारयत प्राणा सुहिना बालिसूनुना ।
प्रादुद्रवंस्ततः क्रुद्धाः सर्व्वे रावणयोऽङ्गदम् ॥")
राश, ऋ ङ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) दन्त्यान्तोऽयमिति गद-
सिंहः । रासमः खरः । दुर्गसिंहस्तु इमं
तालव्यान्तं मत्वा उणादौ ह्रस्वं कृत्वा रश्मि-
शब्दं व्युत्पादितवान् । ऋ, अरराशत् । ङ,
राशते । इति दुर्गादासः ॥
राशिः, पुं, (राशते इति । राश शब्दे+इण् ।
यद्वा, अश्नुते व्याप्नोतीति । "अशू व्याप्तौ
पश्यादौ रडागमश्च ।" उणा०
इति इण् रडागमश्च ।) ।
तत्पर्य्यायः । पुञ्जः २ उत्करः ३

इत्यमरः । २ । ५ । ४२ ॥ समुच्चयः ५ समाहारः ६ । इति जटाधरः । अश्नुते व्याप्नोति इति राशिः । अशू च व्याप्तिसंहत्योरित्यस्मात् नाम्नोति इञ् निपातनाद्रेफागमः । इति भरतः ॥ * ॥ (यथा, शकुन्तलायाम् १ अङ्के ।
"न खलु न खलु बाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन् मृदुनि मृगशरीरे तूलराशाविवाग्निः ॥")
ज्योतिश्चक्रस्य द्वादशांशः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"अथ सृष्ट्यां मनश्चक्रे ब्रह्माहङ्कारमूर्त्तिभृत् ।
मनसश्चन्द्रमा जज्ञे सूर्य्योऽक्ष्णोस्तेजसां निधिः ॥
मनसः खं ततो वायुरग्निरापो धरा क्रमात् ।
गुणैकवृद्ध्या पञ्चैव महाभूतानि जज्ञिरे ॥
अग्नीषोमौ भास्करेन्दू ततस्त्वङ्गारकादयः ।
तेजोभूखाम्बुवातेभ्यः क्रमशः पञ्च जज्ञिरे ॥
पुनर्द्वादशधात्मानं विभजेद्राशिसंज्ञकम् ।
नक्षत्ररूपिणं भूयः सप्तविंशात्मकं वशी ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्ते गोलाध्यायः ॥ * ॥
तस्य संस्थानं यथा,—
"विषुवत्क्रान्तिवृत्तैक्यात् पूर्व्वभागस्थिताः स्थिराः ।
मेषाद्या राशयः क्रान्तिवृत्तस्य पूर्व्वदिक्क्रमात् ॥"
इति मुनीश्वरकृतसार्व्वभौमसिद्धान्तः ॥ * ॥
अथ राश्यादिनिर्णयः ।
"मेषवृषमिथुनकर्कटसिंहाः कन्या तुलाथ वृश्चिकभम् ।
धनुरथ मकरः कुम्भो मीन इति च राशयः कथिताः ॥"
इति राशिकथनम् ॥ * ॥
"अश्विन्या सह भरणी कृत्तिकापादश्च कीर्त्तितो मेषः । १ ।
वृषभः कृत्तिकाशेषं रोहिण्यर्द्धञ्च मृगशिरसः । २ ।
मृगशिरसोऽर्द्धं चार्द्रा पुनर्व्वसोस्त्रिपादो मिथुनम् । ३ ।
पादः पुनर्व्वसोरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः ।४।
सिंहोऽथ मघा पूर्व्वफल्गुनी पाद उत्तरायाः ।५।
तच्छेषं हस्ता चित्रार्द्धञ्च कन्यकाख्यः ।६।
तौलिनि चित्रार्द्धं स्वाती विशाखायाः पादत्रयम् ।७।
अलिनि विशाखा पादस्तथानुराधान्विता ज्येष्ठा ।८।
मूलं पूर्व्वाषाढ़ा प्रथमश्चाप्युत्तरांशको धन्वी ।९।
मकरस्तच्छेषं श्रवणा चार्द्धं धनिष्ठायाः ।१०।
धनिष्ठार्द्धं शतभिषा पूर्व्वभाद्रपदपादत्रयं कुम्भः ।११।
पूर्व्वभाद्रपदाशेषमुत्तरा रेवती मीनः ।"१२।
इति राशिनक्षत्रभेदकथनम् ॥ * ॥
"राशिनामानि च चैवं भवनं यद्गणाम च ।
मेषादीनाञ्च पर्य्यायं लोकादेव विचिन्तयेत् ॥"
इति राशिपर्य्यायकथनम् ॥ * ॥
"क्रियताबुरिजितुमकुलीरलेयपाथेययूककौर्प्याख्याः ।
तौक्षिक आकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्थम् ॥"
इति मेषादीनां द्विविधनामकथनम् ॥ * ॥
"अरुणसितहरितपाटलपाण्डुविचित्राः सितेतरपिशङ्गौ ।
पिङ्गलकर्व्वुरबभ्रुमलिना रुचयो यथासंख्यम् ॥"
इति मेषादीनां वर्णभेदकथनम् ॥ * ॥
"मत्स्यौ घटी नृमिथुनं सगदं सवीणं
चापी नरोऽश्वजघनो मकरो मृगास्यः ।
तौली सशस्यदहना प्लवगा च कन्या
शेषाः स्वनामसदृशाः स्वचराश्च सर्व्वे ॥"
अश्वजघनोऽश्वाकारजघनो नतु अश्वारूढ़- इति जघनः । उत्तरत्र चतुश्चरणत्वकथनात् । राश्यधिष्ठातृदेवताकथनम् ॥ * ॥
"क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।
चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥"
इति राशीनां क्रूरसौम्यादिविवेकः ॥ * ॥
दैवज्ञमनोहरे ।
"पुण्यश्च पुष्करश्चैव आधानाख्यस्तथैव च ।
श्वत्या हता भवन्त्येते नित्यं द्वादश राशयः ॥"
इति पुण्यादिविवेकः ॥ * ॥
"मिथुनतुलाघटकन्या द्विपादाख्याश्चापपूर्व्वभागश्च ।
मृगधनुरान्त्यार्द्धे वृषाजसिंहाश्चतुष्पदाः ॥"
इति द्विपदचतुष्पदराशिकथनम् ॥ * ॥
"कर्कटवृश्चिकमीना मकरान्त्यार्द्धञ्च कीटसंज्ञाः स्युः ।
वृश्चिकराशिर्मुनिभिः सरीसृपत्वेन निर्दिष्टः ॥"
इति कीटसरीसृपराशिकथनम् ॥ * ॥
"द्विपदवशगाः सर्व्वे सिंहं विहाय चतुष्पदाः ।
सलिलनिलया भक्ष्या वश्याः सरीसृपनालयः ।
मृगपतिवशे तिष्ठन्त्येते विहाय सरीसृपान् ।
अकथितवशेषूह्यं वश्यं जनव्यवहारतः ॥"
सरीसृपनालय इति बहुवचनात् कीटस्यापि परिग्रहः । राशीनां वश्यावश्यकथनम् ॥ * ॥
"ग्राम्या मिथुनतुलास्त्रीचापाद्यघटाः निशासु वृषमेषौ ।
मकरादिमार्द्धसिंहौ वन्यौ दिवसेऽजवृषभौ च ।
जलजौ कर्कटमीनौ मकरान्त्यार्द्धञ्च शिवमते कुम्भः ॥"
इति ग्राम्यारण्यजलजराशिकथनम् ॥ * ॥
"ह्रस्वास्तिमिगोऽविघटा मिथुनधनुःकर्किमृगतुलाश्च समाः ।
वृश्चिककन्यामृगपतिवणिजो दीर्घाः समाख्याताः ॥"
इति राशीनां ह्रस्वदीर्घकथनम् ॥ * ॥
"प्रागादिककुभां नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम् ।
मेषाद्या राशयो ज्ञेयास्त्रिरावृत्तिपरिभ्रमात् ॥"
इति दिगधिपत्वकथनम् ॥ * ॥
"कुजशुक्रबुधेन्दर्कसौम्यशुक्रावनीसुताम् ।
जीवार्किभानुजेज्याना चैव
इति [illegible]
"अजो गोऽथ नृयुग्मञ्च
निशासंज्ञाः स्मृताश्चैते शेषाश्चैव
निशासंज्ञा दिमिथुनाः स्मृताः
शेषाः शीर्षोदया
इति निशादिसंज्ञाकथन
"रविमासं निशानाथः
पञ्चत्रयं भूमिसुतो
वर्षमेकं सुराचार्य्यश्चाद्यादिशदिनं भृ
शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं समास्तु
एवं प्रमाणात् चकताः स्वराशिं
इति राशि
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
शिवरूपं यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
"स्वरूपं त्रिपुरघ्नस्य वक्ष्ये
अश्विनी भरणी चैव
मेषकं शिरो विजानीयात्
आग्नेयांशाश्रयो भवान् प्रावारं
सौम्यार्द्धं वृषनामेदं वदनं
मृगार्द्धमार्द्रादित्यांशाश्च सौम्य-
मिथुनं भुजयोस्तस्य गगनस्थस्य शूल
आदित्यांशश्च
राशिः कर्कटको नाम पार्श्वे
पित्र्यर्क्षं भगदैवत्यं उत्तरांशश्च केश
सूर्य्यदैवं त्रिभोर्भवन् जठरं
सौम्यपुत्रस्य सद्मेतद्द्वितीयं कटिः
चित्रांशद्वितयं स्वाती
द्वितीयं शुक्रसदनं तुला नाभिसंस्थ
विशाखांशमनुराधा ज्येष्ठा भौमस्य
द्वितीयं वृश्चिको राशिर्मेढ्रं बाडव-
मूलं पूर्व्वोत्तरांशश्च देवाचार्य्यस्य
उरुयुगलमीशस्य अमरर्षे प्रवीणे
उत्तरांशास्त्रयो ऋक्षं श्रवणं मकरो ह्
धनिष्ठार्द्धं शनिक्षेत्रं जानुनी परि
धनिष्ठार्द्धं शतभिषा प्रोष्ठपदांशकत्रय
सौरं पद्मापरमिदं कुम्भो जङ्घे च सि
प्रोष्ठपदांशमेकन्तु उत्तरा रेवती तथा
द्वितीयं जीवसदनं मीनन्तु चरणाव
राशीनामवयवस्वरूपादि यथा,—
नारद उवाच ।
"राशयः कथिता ब्रह्मन् !
तेषां विशेषतो ब्रूहि लक्षणानि
पुलस्त्य उवाच ।
स्वरूपं तव वक्ष्यामि राशीनां
यादृशा यत्र सञ्चारा
सञ्चारस्थानमेकस्य धान्यरत्नाकरादि
नवशाद्वलसंच्छन्नो वसुधायाश्च सर्व्वतः
नित्यं चरति फुल्लेषु सस्यां पुलिनेषु च
मेषः समानमूर्त्तिश्च अजाविकधनादि

ग्रामकेषु चरते गोकुलादिषु ।
प्रवासभूमिषु कृषीवलधराश्रया ॥
यो: समं भद्रशय्यासनपरिग्रहै: ।
ाद्यहस्तिपुरं गीतनर्त्तकशिल्पिषु ॥
क्रीड़ा रतिर्नित्यं विहारोऽवनिरस्य तु ।
नाम विख्यातं राशिर्द्विधात्मक: स्मृत: ॥
कुलीरेण समः सलिलस्थ: प्रकीर्त्तित: ।
वापीपुलिनविविक्तायनिरेव च ॥
पर्व्वतारण्यदुर्गकन्दरभूमिषु ।
व्याधपल्लीषु गह्वरेषु गुहासु च ॥
प्रदीपककरा नावारूढ़ा च कन्यका ।
स्त्रीरतिस्थाने वसते तद्वनेषु च ॥
ाविद्ध पुरुषो वीथ्यापणविचारक: ।
ध्वनि शालासु वसते तत्र नारद ॥
लोकसचारी वृश्चिको वृश्चिकाकृति: ।
मयकीटोऽहिपाषाणादिषु संस्थित: ॥
रङ्गजघनो दीप्यमानो धनुर्द्धर: ।
शूरोऽस्त्रविद्वीर: स्थायी गुह्यमत्तादिषु ॥
सो मकरो ब्रह्मन् । वृषस्कन्ध: मृगाङ्गद: ।
ऽसौ नदीचारी वसते च महोदधौ ॥
कुम्भश्च पुरुष: स्कन्धधारी जलाप्लुत: ।
लाचर: कुम्भस्थायी शौण्डिकसद्मसु ॥
स्मत्स्यमासक्तो मीनस्तीर्थाम्बुसञ्चर: ।
पुण्यदेशेषु देवब्राह्मणपूजक: ॥
ं गदितं तुभ्यं मेषादीनां महामुने ।
श्चिन्त्याख्येयं गुह्यमेतत् पुरातनम् ॥
एतन्मया ते कथितं सुरर्षे
यथा त्रिनेत्र: प्रमथाय चख्यौ ।
पुण्यं पुराणं परमं पवित्रं
संङ्कीर्त्तितं पापहरं शिवञ्च ॥"
श्रीवामनपुराणे पुलस्त्यनारदसंवादे हर-
थ: पञ्चमोऽध्याय: ॥
क्रं, क्ली, (राशीनां चक्रम् ।) मेषादि-
राश्यादियुक्तवृत्तम् । तस्य नामान्तरं
क्रं ज्योतिषचक्रञ्च । यथा,—
विंशतिभिर्ज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम् ।
ांशो भमित्याशिर्नक्षत्रचराङ्कित: ॥"
इति दीपिका ॥ * ॥
मरणं यथा,—
चक्रं ध्रुवयोर्बद्धमाक्षिप्तं प्रवहानिलै: ।
भ्रमत् तन्नद्धा ग्रहकक्षा यथाक्रमम् ॥
रिस्थस्य महतीकक्षाऽल्पाऽध:स्थितस्य च ।
त्या कक्षया भागा महान्तोऽल्पाल्पया-
ल्पया ॥
देनाल्पेन भगणं भुङ्क्तेऽल्पभ्रमणाश्रित: ।
: कालेन महता मण्डले महति भ्रमन् ॥
श्रया तु बहून् भुङ्क्ते भगणान् शीत-
दीधिति: ।
त्या कक्षयागच्छन् तत: स्वल्प: शनैश्चर: ॥
ादध:क्रमेण स्युश्चतुर्था दिवसाधिपा: ।
ाधिपतयस्तद्वत् तृतीया: परिकीर्त्तिता: ॥
क्रमेण शशिनो मासानामधिपा: स्मृता: ।

होरेशा: सूर्य्यतनयादधोध: क्रमशस्तथा ।
भवेद्भकक्षा तीक्ष्णांशोर्भ्रमणं षष्टिताड़ितम् ।
सर्व्वोपरिष्टात् भ्रमति योजनैस्तैर्भमण्डलम् ॥"
तत्र कक्षाक्रममाह ।
"ब्रह्माण्डमध्ये परिधिर्व्योमकक्षाभिधीयते ।
तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽध: क्रमशस्तथा ॥
मन्दामरेज्यभूपुत्त्रसूर्य्यशुक्रेन्दुजेन्दव: ।
परिभ्रमन्त्यधोऽध:स्था: सिद्धविद्याधरा घना: ॥"
इति सूर्य्यसिद्धान्त: ॥ * ॥
ग्रहत्रयचन्द्रसंयोगे फलविशेषजनकं राशिचक्रं
यथा,—
"राशिचक्रं प्रवक्ष्यामि नृपाणां हितकाम्यया ।
रविर्जीवस्तथा सौम्यस्तेषु चन्द्रे समागते ।
जलपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
रविर्जीवस्तथा शुक्रस्तेषु चन्द्रे समागते ।
वायुपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
रविर्जीवस्तथा भौमस्तेषु चन्द्रे समागते ।
अग्निपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं ब्रह्मयामले ॥
रविर्भौमस्तथा राहुस्तेषु चन्द्रे समागते ।
लोहपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं रुद्रयामले ॥
रवौ राहुस्तथा केतुस्तेषु चन्द्रे समागते ।
पाषाणपातोऽपि भवेदित्युक्तं भानुयामले ॥"
इति नरपतिजयचर्य्यायां तुम्बुरुचक्रे राशि-
चक्रम् ॥ * ॥ जातकराशिचक्रम् । यथा,—
"तन्वादिव्ययपर्य्यन्तं राशिचक्रे व्यवस्थितम् ।
तत्र बुद्ध्याल्पमतयो जल्पयन्ति वृथा वृथा ॥"
इति पञ्चस्वरा ॥ * ॥
मन्त्रग्रहणोक्तराशिचक्रम् यथा । आगमकल्प-
द्रुमे ।

> "रेखाद्वयं पूर्व्वपरागतं स्यात्
> तन्मध्यतो याम्यकुवेरभेदात् ।
> एकैकमीशाननिशाचरे तु
> हुताशवाय्वोर्विलिखेत्ततोऽर्णान् ॥
> वेदाग्निवह्नियुगलत्र्यवशाग्निसंख्यान्
> पञ्चेषुवाणशरपञ्चचतुष्टयार्णान् ।
> मेषादित: प्रविलिखेत् सकलांस्तु वर्णान्
> कन्यागतान् प्रविलिखेदथ शादिवर्णान् ॥"

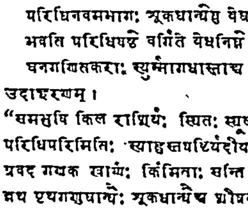
तथा,—
"वालं गौरं खुरं शोणं शमी शोभेति राशिषु ।
क्रमेण भेदिता वर्णा: कन्यायां शादय: स्मृता: ॥"
तेन अ आ इ ई मेष: । उ ऊ ऋ वृष: ।
ॠ ऌ ॡ मिथुनम् । ए ऐ कर्कट: । ओ औ
सिंह: । अं अ: श ष स ह ल क्षा: कन्या: ।
कवर्गस्तुला । चवर्गो वृश्चिक: । टवर्गो धनु: ।
तवर्गो मकर: । पवर्ग: कुम्भ: । यवर्गो मीन: ।
स्वराशीनामनुकूलं मन्त्रं भजेत् । तथा च ।
"स्वतारराशिकोष्ठानामनुकूलान् भजेन्मनून् ॥"
इति वचनात् ॥
"राशीनां शुद्धता ज्ञेया व्यपेक्ष्य दृष्टतिं चयम् ।
स्वराशेर्मन्त्रराश्यन्तं गणनीयं विचक्षणै: ॥"
यदा तु स्वराशेरज्ञानं तदा साधकनामाद्यक्षर-
समन्वितं राशिं गृहीत्वा गणयेत् ।

"साध्याद्यक्षरराश्यन्तं गणयेत् साधकान्तरम् ।"
इति रामार्च्चनचन्द्रिकाधृतवचनात् । तथा,
"अज्ञाते राशिनक्षत्रे नामाद्यक्षरराशित: ॥"
इति तन्त्रराजे ॥
"तेन मन्त्राद्यवर्णेन नाम्नश्चाद्याक्षरेण च ।
गणयेद्यदि षष्ठं वाप्यष्टमं द्वादशन्तु वा ।
रिपुर्मन्त्राद्यवर्ण: स्यात् तेन तस्याहितं भवेत् ॥
> एक पञ्च नव बान्धवा: स्मृता:
> द्वौ च षट् च दशमाश्च सेवका: ।
> वह्निरुद्रमुनयस्तु पोषका:
> द्वादशाष्टचतुरस्तु घातका: ॥"

इति विष्णुविजयम् ॥
रामार्च्चनचन्द्रिकाधृतत्वात् । शक्त्यादौ तु षष्ठं
वर्ज्जनीयम् । तथा च ।
"षष्ठाष्टमद्वादशानि वर्ज्जनीयानि यत्नत: ॥"
इति वचनात् ॥
तन्त्रान्तरे ।
"लग्नं धनं भ्रातृबन्धुपुत्त्रशत्रुकलत्रका: ।
मरणं धर्म्मकर्म्मायव्यया द्वादश राशय: ॥
नामानुरूपमेतेषां शुभाशुभफलं लभेत् ॥
लग्ने सिद्धिस्तथा नित्यं धने धनसमृद्धिद: ।
भ्रातरि भ्रातृवृद्धिश्च शत्रौ शत्रुविवर्द्धन: ॥
पुत्त्रे पुत्त्रविवृद्धि: स्यात् बन्धौ बान्धववत् प्रिय: ।
कलत्रे मध्यमा प्रोक्ता मरणे मरणं भवेत् ॥
धर्म्मे धर्म्मविवृद्धि: स्यात् सिद्धिद: कर्म्मसंस्थित: ।
आये च धनसम्पत्तिर्व्यये च सञ्चितक्षय: ॥"
वैष्णवतन्त्रे तु शत्रुस्थाने मन्युरिति पाठ: । इति
तन्त्रसार: ॥
राशिव्यवहार:, पुं, (राशेर्व्यवहार: ।) शस्य-
राशिपरिमाणज्ञापकाङ्क: । तद्विवरणं यथा,—
> अथ राशिव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम् ।
> "अनणुषु दशमांशोऽणुष्वथैकादशांश:
> परिधिनवमभाग: शूकधान्येषु वेध: ।
> भवति परिधिषष्ठे वर्गिते वेधनिघ्ने
> घनगणितकरा: स्युर्म्मागधास्ताश्च खार्य्य: ॥"

उदाहरणम् ।
"समभुवि किल राशिर्य: स्थित: स्थूलधान्य:
परिधिपरिमिति: स्याद्धस्तषष्टिर्यदीया ।
प्रवद गणक खार्य्य: किंमिता: सन्ति तस्मि-
न्नथ पृथगणुधान्यै: शूकधान्यैश्च शीघ्रम् ॥"

अथ स्थूलधान्यराशिमानावबोधनाय

परिधि: ६० । वेध: ६ । परिधे: षष्ठांश: १० ।
वर्गित: १०० । वेध ६ निघ्न: । जाता:
खार्य्य: ६०० ।

अथाद्धधान्यराशिमानानयनाय

न्यास:

परिधि: ६० । वेध: $\frac{१०}{११}$ । फलं

घनम् ३३३ $\frac{१}{११}$ ।

अथ शूकधान्यराशिमानानयनाय

न्यास:

परिधि: ६० । वेध: $\frac{१०}{९}$ । फलं: ४४४ $\frac{४}{९}$ ।

अथ भित्त्यन्तर्बाह्यकोणसंलग्नराशिप्रमाणानयने करणसूत्रं वृत्तम् ।

"द्विवेदसत्रिभाहतेन परिधिना घनम् ।
भित्त्यन्तर्बाह्यकोणराशे: समुद्भावितम् ॥"

उदाहरणम् ।

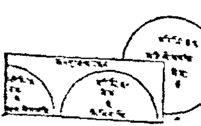
"परिधि: षष्टिहस्ता राशि: संयुक्त: किम् ।
अन्त: कोणस्थस्यापि भित्तिमुख: करः कति ।
भित्ति: कोणस्थस्यापि वदवदपरिभवन: ।
ह्यकोणस्थ के मिते वदवदात् पृथक् पृथक् ॥"

अथादौ अणुधान्यानां राशिमानाय

कोणस्य अन्तर्वेधनम् ।

तत्र परस्परस्य अन्तर्भित्तिवेधं वेधम् ।

न्यास:

अथान्तर्मुख परिधि: ३० । परिधि: ६० ।

अथ: ११ । चतुर्थं: ६० । आदर: ३१ । बहि-

र्भागे $\frac{१}{९}$ मित: ६० । तदा वेध: ६ । अथ:

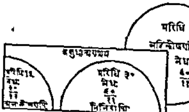
वर्ग गुणकेनाप्त हर कार्य: ६०० । अथ-

थावृत्तेन वर्ग कार्यं पृथक् पृथक् घनम् ३००।

६६० । ३३०३

अथाणुधान्यराशिमानानयनाय

न्यास:

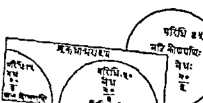
पूर्ववत् वेधभयाशां स्वगुणगुणितपरिधि: ६० ।

वेध: $\frac{१०}{११}$ । फलानि २०२ $\frac{८}{११}$ । १३६ $\frac{४}{११}$ ।

४०९ $\frac{१}{११}$ ।

अथ शूकधान्यराशिमानानयनाय

न्यास:

अत्रापि पूर्ववत् वेधभयाशां स्वगुणगुणित:

परिधि: ६० । वेध: $\frac{१०}{९}$ । फलानि २२२ $\frac{२}{९}$ ।

१११ $\frac{१}{९}$ । ५०० ।

इति लीलावत्यां राशिव्यवहार: समाप्त: ।

राष्ट्रं, पुं, क्ली, (राजते इति । राज् + "सर्व-
धातुभ्य: ष्ट्रन् ।" उणा० ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् ।
व्रश्चेति ष: ।) विषय: । (यथा, मनु: । ९ ।
२५४ ।
"अनार्यंतस्करान् यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिव: ।
तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥")
उपद्रव: । इत्यमर: । ३ । ३ । १८६ । विषयो
जनपद: । उपद्रवो मरकादि: । इति भरत: ॥
(राष्ट्रपालननियमादिकं महाभारते १२ ।
८७ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥) पुं. पुरूरवसोऽश्व-
त्थामन्ना काशि: पुत्र: । यथा, भागवते । ९ ।
१७ । ३ ।
"काश्यस्य काशिस्तत्पुत्रो राष्ट्रो दीर्घतम:
पिता ॥")

राष्ट्रनिवासी, [न्] पुं, (राष्ट्रे निवसतीति ।
नि + वस् + णिनि: ।) जानपद: । देशवासी ।
इति शिवराजग्रन्थ: ॥

राष्ट्रिका, स्त्री, (राष्ट्रं उपलिप्तमानमित्याशंसा
इति, राष्ट्र + ठन् + टाप् ।) कण्टकारिका ।
इत्यमर: । २ । ४ । ९३ । (पुं, राष्ट्रवासी ।
जानपद: । यथा, मनु: । १० । ६१ ।
"यत्र त्वेते परिध्वंसा जायन्ते वर्णदूषका: ।

राष्ट्रिकै: सह तद्राष्ट्रं क्षिप्र
राष्ट्रपति: । यथा, हरिवंशे ।
"कुम्भाण्ड ! मन्त्रिणां श्रेष्ठ !

सुक्षत्रमर्मी . . .
सचातिपथ: सुखखी . . .
राष्ट्रस्य ते मया दत्तं चिरं

राष्ट्रिय:, पुं, (राष्ट्रेऽधिकृत: ।
"राष्ट्रावारपाराद्घखौ ।" ४ । २ ।
यद्वा, राष्ट्रे जात: । "तत्र जा
२५ । इति घ: ।) नाट्योक्त
इत्यमर: । १ । ७ । १४ ।
यथा, महाभारते । १२ । ८५ ।
"तत: संप्रेषयेद्राष्ट्रे राष्ट्रियाय

राष्ट्रीय:, पुं, (राष्ट्रे भव इति ।
नाट्योक्तौ राजश्याल: । इति
२४ । राष्ट्रसम्बन्धिनि, त्रि । (
भारते । १२ । ८७ । ९ ।
"धान्यं हिरण्यं भोगेन भोक्तुं ।

रास, ऋ ज शब्दे । इति कविकल्प
धात्व०-आत्म०-सेट् ।) ।
सिंह: । रासभ: स्वर: । दुर्गवि
धात्वं मत्वा उणादौ पुसं ..
सुखादिमत्वात् । ऋ, अररासत् ।
इति दुर्गादास: ।

रास:, पुं, (रासनमिति रासतेर्नि
शब्दे + भावे अधिकरणे वा घ
ह्वल: । ध्वान: । भाषाशृङ्खल:
क्रीडाभेद: । इति मेदिनी । ते
विधिर्यथा,—
"कार्त्तिकीपूर्णिमायाञ्च कृत्वा तु
गोपानां प्रतर्कं . . .
शिलायां प्रतिमायां वा श्रीकृष्णं
भारते पूजयेत् . . .
गोलोके च वसेत् सोऽपि यावत्
भारतं पुनरागम्य हरिभक्तिं
क्रमेण सुदृढां भक्तिं लब्ध्वा मन्त्रं
देहं त्यक्त्वा च गोलोकं पुनरेव
तत्र कृष्णस्य सारूप्यं संप्राप्य
पुनस्तत्पतनं नास्ति . . .
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ।
विस्तारस्तु श्रीकृष्णजन्मखण्डे
श्रीमद्भागवतीयरासपञ्चाध्याये
कस्यचिन्मते कलशपदवाचित्वं
यथा,—
. . .
मन्दरको: प्रकर्षेत्या मदावितर्ति
इति लोके सुखं प्राप्य यत्ने ..
पुत्रा कामाद्देरमि तु यत्र ..
गौरैर्नामाधिर्बोर्टैबहुभिर्नावर्त ..
वृन्दैरराद्भ्याभीमैर्युत्वानाख ..

…गुरुकस्तूरीपङ्कपैर्विराजितैः ॥
…रङ्गैर्विष्णुभक्तैः कार्य्य एष महोत्सवः ।
…ने रम्ये यमुनापुलिने वने ॥
…ह्लवदने कृष्णं गोपीमण्डलमण्डितम् ।
… गोविन्दं कार्त्तिकागतम् ॥
…र्दयोर्गोपिकयोर्म्मध्ये साम्लमनेकधा ।
…रं नटवेशेन मध्ये तं मुरलीधरम् ॥
…गीतसुखाम्भोजमधुपानमधुव्रतम् ।
…ालचक्रप्रतिमं मण्डलं पङ्कजाङ्कितम् ॥
…रशोभितं कार्य्यं मञ्जिष्ठोऽष्टौ च सन्निधौ ।
…मध्ये च गोविन्दं पार्श्वयोरष्टरूपकम् ॥
…न्दं माधवं कृष्णं नटनागरमेव च ।
…रं दामोदरं विष्णुं पूजयेत् कामरूपिणम् ॥
…ह्ये नूपुरे गोप्यः शतशोऽथ सहस्रशः ।
…नीया: प्रयत्नेन नृत्यगीतपरायणाः ॥
…ंख्या गोपिकास्तत्र मण्डलेऽष्टौ वराङ्गनाः ।
…दूपञ्चाः समाख्याताः सदाचङ्गसुनिम्नताः ॥
…कौतुवाभिलाषेण कमला बहुरूपिणी ।
…धा विशाखा विमला सुमित्रा ललिता तथा ।
…दरी कमला रम्भा मञ्जिष्ठोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
…रा राधा निराबाधा कृष्णा भेदमुपागताः ।
…र्भा ध्यानैर्म्मन्त्रमासैः पूजा कार्य्या विशेषतः ॥
…र्त्तौ सायं समये गोप्यो वृन्दावनं ययुः ।
…सक्रीड़ां ततस्ताभिश्चक्रे च जगदीश्वरः ॥
…प्यो रासक्रीड़ां चक्रुः पौर्णमास्यां महा-
निशि ।
…तत्र पतिभिनरो न भिन्नौनिनदस्तथा ॥
…दशनिशा दे घटिके रात्रिर्म्मध्यमयामयोः ।
…दयामौ च कर्त्तव्यं पौर्णमास्यां निशामुखे ॥
…वं रासक्रीड़ां यस्तु कारयेद्भुवि मानवः ।
…सर्व्वदुष्कृतं त्यक्त्वा निर्व्वाणमुक्तिमाप्नुयात् ॥"
इत्युक्तरुक्तकलिका ॥
…विलासः । यथा, भागवते । ५ । २ । १२ ।
"यस्यादिपस्य मन एनयनौ बिभर्त्ति
यद्दूतं परमरासमुपादिवक्ति ॥"
…क्ते च यद्दूतं बिभर्त्ति किं तदाह । रसो
…मधुरालापः रासो विलासस्ताभ्यां सहिता सुधा
…परामृतम् । आदिशब्दात् स्मितकर्म्मादि ।"
…ति तत्र श्रीधरस्वामी ॥ क्रिया । यथा, भाग-
…ते । ५ । ११ । १० ।
"तेषांयतो यत्कुलं समाविशन्
सरोधयत् शीलमुपैति वानरान् ।
तथाभिराधेन सुनिर्वृतिस्त्रियः
परस्परोद्दीपनविस्तरार्थिनः ॥"
…षांयतस्तत्र यत्सा भार्य्या तत्सर्वानां शास्त्र-
…ता कुलं पुनः प्रविशन् [illegible] प्राप-
…णपूर्व्वकं [illegible]
… [illegible]
… [illegible]
… [illegible]
… [illegible] ॥"
…ति श्रीधरस्वामी ॥ * ॥)

रासभः, पुं, (रासते शब्दायते इति । रास+
"रासिवल्लिभ्याञ्च ।" उणा० ३ । १२५ । इति
अभच् ।) गर्द्दभः । इत्यमरः । २ । ९ । ७८ ॥
(अयं हि नक्षत्रः मद्रायां जातः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ४८ । २६ ।
"मद्राधाश्वान् समातङ्गान् रासभान् शशकान्
मृगान् ।
उष्ट्रानश्वतरांश्चैव नानारूपांश्च जातयः ॥"
अश्वतरः । खचर इति भाषा । यथा, महा-
भारते । १ । १४५ । ७ ।
"स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्दनेनाशुगामिना ।
वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु ॥")
रासभवन्दिनी, स्त्री, मल्लिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
रासभी, स्त्री, (रासभ+ङीप् ।) गर्द्दभी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
२७ । १४ ।
"एतत् श्रुत्वा मतङ्गस्तु दारुणं रासभीवचः ।
अवतीर्य्य रथात्तूर्णं रासभीं प्रत्यभाषत ॥")
रासमण्डलं, क्ली, (रासस्य मण्डलम् ।) श्रीकृष्णस्य
रासक्रीड़ास्थलम् । तद्विवरणम् । यथा,—
"तस्मादुपरि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजने ।
वायुना धार्य्यमाणश्च विचित्रपरमाश्रयः ॥
अतीवरम्यनिर्म्माणो नित्यरूपो महीच्छया ।
शतशृङ्गेण शैलेन पुण्यवृन्दावनेन च ॥
सुरासमण्डलेनापि नद्या विरजयावृतः ।
कोटियोजनविस्तीर्णा प्रस्थेन विरजा व्रज ॥
दैर्घ्ये तस्य शतगुणा परितः परमा शुभा ।
अमूल्यरत्ननिकरा हीरामाणिक्यशोभया ॥
मणीनां कौस्तुभादीनामसंख्यानां मनोहरा ।
अमूल्यरत्ननिर्म्माणं तत्रापि प्रतिमन्दिरम् ॥
मनोहरञ्च प्राकारमदः विश्वकर्म्मणा ।
गोपीभिर्गोपनिकरैर्वेष्टितं कामधेनुभिः ॥
कल्पवृक्षैः पारिजातैरश्वैश्च सरोवरैः ।
पुष्पोद्यानैः शतकोटिभिः संवृतं रासमण्डलम् ॥
वेष्टितं वेष्टितैर्गोपीमन्दिरैः शतकोटिभिः ।
रत्नप्रदीपयुक्तैश्च पुष्पतल्पसमन्वितैः ॥
सुगन्धिचन्दनामोदैः कस्तूरीकुङ्कुमान्वितैः ।
क्रीड़ोपयुक्तैर्भोगैश्च ताम्बूलैर्वासितैर्जलैः ॥
धूपैः सुरभिरम्यैश्च माल्यैश्च रत्नदर्पणैः ।
रक्षकैः रक्षितैः शश्वदाधाराधीविकोटिभिः ॥
अमूल्यरत्नाभरणैर्वह्निशुद्धांशुकैरपि ।
[illegible]
[illegible]
रत्नस्य वर्त्तुलाकारं चन्द्रबिम्बं यथा व्रज ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

अमूल्यरत्नरचितं शतशृङ्गं मनोहरम् ॥
कोटियोजनमूर्द्ध्वञ्च दैर्घ्यं दशगुणोत्तरम् ।
शैलप्रस्थं परिमितं पञ्चाशत्कोटियोजनम् ॥
अतीवकमनीयञ्च वेदैरनिर्व्वचनीयकम् ।
प्राकारमिव तस्यापि गोलोकस्य मनोहरम् ॥
परितो वेष्टितं रम्यं हीराहारसमन्वितम् ।
तत्र वृन्दावनं रम्यं युक्तं चन्दनपादपैः ॥
कल्पवृक्षैश्च रम्यैश्च मन्दारैः कामधेनुभिः ।
शोभितं शोभनाढ्यञ्च पुष्पोद्यानैर्मनोहरैः ॥
क्रीड़ासरोवरै रम्यैः सुरम्यै रतिमन्दिरैः ।
अतीवरम्यं रहसि रासयोग्यस्थलान्वितम् ॥
रक्षितं रक्षकै रम्यैरसंख्यैर्गोपिकागणैः ।
परितो वर्त्तुलाकारं त्रिशद्योजनं वनम् ॥
षट्पदध्वनिसंयुक्तं पुंस्कोकिलरुतान्वितम् ।
तत्राक्षयवटो रम्यो रहस्येव हि विस्तृतः ॥
सहस्रयोजनोर्द्ध्वञ्च परितश्च चतुर्गुणः ।
गोपीनां कल्पवृक्षश्च सर्व्ववाञ्छाफलप्रदः ॥
क्रीड़ान्वितैरावृतश्च राधादासीविलक्षकैः ।
विरजातीरनीरेण यमुनाशीतलेन च ॥
पुष्पान्वितेन मान्द्येन पवितश्च सुगन्धिना ।
दासीगणैरसंख्यैश्च वृन्दावनविनोदिनी ॥
तत्र क्रीड़ति सा राधा मम प्राणाधिदेवता ॥
सेयं श्रीदामशापेन वृषभानुसुताधुना ।
ब्रह्मादिदेवैः सिद्धेन्द्रैर्मुनीन्द्रैः पूजिता व्रज ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते भगवन्नन्दसंवादे श्रीकृष्णजन्म-
खण्डे ८४ अध्यायः ॥
रासयात्रा, स्त्री, (रासस्य यात्रा उत्सवः ।)
कार्त्तिकीपौर्णमासीकर्त्तव्यश्रीकृष्णोत्सवविशेषः ॥
तद्विवरणं यात्राशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ शक्ति-
विषयकरासयात्रा यथा,—
"पौर्णमास्यां रासयात्रां देव्याः कुर्य्यात्ति-
शार्द्दिके ।
पूर्व्ववत्पञ्चमात्राय देवीं देयाद्धनं यत्नेत् ॥"
पौर्णमास्यां चैत्रपौर्णमास्याम् ।
"संमुखे रासमंस्थानं भैरवीभैरवान्वितम् ।
कृत्वा तान् पूजयित्वा च भ्रामयेत् कुम्भचक्रवत् ॥
कोलाहलं ढक्कादिवाद्यैर्नृत्यैः सुगीतकैः ।
कुर्य्यादानन्दहृदयः साधकः स्थिरमानसः ॥
[illegible] न कुर्य्यीत देवीयात्रा सुखप्रदा ॥"
इति वामकेश्वरतन्त्रे ४८ पटलः ॥
रासेरसः, पुं, (रासे क्रीड़ाविशेषे यो रसः ।
अलुक्समासः ।) गोष्ठी । रासः । शृङ्गारः ।
[illegible] । इति
[illegible] । इति शब्दरत्ना-
वली । [illegible] । इति जटाधरः ॥
रासेश्वरी, स्त्री, (रासस्य ईश्वरी ।) राधा ।
यथा,—
"राधा रासेश्वरी [illegible] ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥
रास्ना, स्त्री, (रसते इति । रस आस्वादे +
"[illegible]" उणा० [illegible] ।
इति [illegible] ।) [illegible]-

विशेषः। रायन इति हिन्दी भाषा। तत्-पर्य्यायः। नाकुली २ सुरसा ३ सुगन्धा ४ गन्धनाकुली ५ नकुलेष्टा ६ भुजङ्गाक्षी ७ छत्राकी ८ सुवहा ९। इत्यमरः॥ नाकुल्यादिपञ्चकं रास्नायाम्। नकुलेष्टादिचतुष्कं सर्पाक्ष्यामित्याहुः। इति तट्टीकायां भरतः॥ रस्या १० श्रेयसी ११ रसना १२ रसा १३ सुगन्धिमूला १४ रसाढ्या १५ अतिरसा १६ द्रोणगन्धिका १७ सर्पगन्धा १८ पलङ्कषा १९। इति जटाधरः॥ अस्या गुणाः। गुरुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। विषवातास्रकासशोफकम्पोदरशैत्यनाशित्वम्। पाचनत्वञ्च।

"रास्ना तु त्रिविधा प्रोक्ता मूलं पत्रं तृण-
मायता।
ज्ञेयौ मूलदलौ श्रेष्ठौ तृणा रास्ना तु मध्यमा॥"
इति राजनिर्घण्टः॥

अपि च।

"नाकुली सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाक्षी विषनाशिनी॥
नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्णा विनाशयेत्।
भोगिलूतावृश्चिकाखुविषज्वरकृमिव्रणान्॥"
इति भावप्रकाशः॥

रास्ना शोथामवातघ्नी। इति राजवल्लभः॥ ओषधिविशेषः। काँटा आमरुली इति भाषा। तत्पर्य्यायः। एलापर्णी २ सुवहा ३ युक्तरसा ४। इत्यमरः॥ अपि च।

"रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा।
एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा॥
रास्नामपाचनी तिक्ता गुरूष्णा कफवातजित्।
शोथश्वाससमीरास्रवातशूलोदरापहा।
कासज्वरविषाशीतिवातिकामयहिध्महृत्॥"
इति भावप्रकाशः॥

(रशना। यथा वाजसनेयसंहितायाम्।२।२०।
"आदित्यै रास्नासि।"
"हे योक्त्र आदित्यै अदित्या भूम्यास्त्वं रास्नासि रशना असि॥" इति तद्भाष्ये महीधरः॥ कद्रपत्नीनामन्यतमा। यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते।१। ९।१२—१४।
"नामानि कद्रपत्नीनां सावधानं निबोध मे।
कला कलावती काष्ठा कालिका कलहप्रिया॥
कन्दली भीषणा रास्ना प्रम्लोचा भूषणा शुकी।
एतासां बहवः पुत्रा बभूवुः शिवपार्षदाः॥")

राहुः, पुं, (रह त्यागे+बहुलवचनात् उण्।) त्यागः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥ (रहति त्यक्त्वा वर्जति चन्द्रमिति। रह त्यागे+बहुलवचनात् उण्। इत्युज्ज्वलः।१।१।) ग्रहविशेषः। तत्पर्य्यायः। तमः २ स्वर्भानुः ३ सैंहिकेयः ४ विधुन्तुदः ५। इत्यमरः॥ अस-रिशाटः ६ असुरकेशः ७ सिंहिकः ८ उप-प्लवः ९ शीर्षकः १० उपरागः ११ सिंहिका-सुतः १२। इति शब्दरत्नावली॥ तम्यसर्वः १३ कबन्धः १४। इति जटाधरः॥ अगुः १५ असुरः १६। इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥ तस्योत्-पत्त्यादिर्यथा,—

"सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तेश्चतुर्दश।
शम्भः शम्बलनामश्च यज्ञः शान्तस्तथैव च॥
इल्वलो नमुचिश्चैव वातापी हतपो जिनः।
हरकल्पकलिनाभौ भौमश्च नरकस्तथा॥
राहुर्ज्येष्ठश्च तेषां वै चन्द्रसूर्य्यप्रमर्द्दनः।
इत्येते सिंहिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः॥
दारुणाभिजनाः क्रूराः सर्व्वे ब्रह्मद्विषस्तु ते।
दशान्यानि सहस्राणि सैंहिकेयो गणः स्मृतः॥
निहतो जामदग्न्येन भार्गवेण बलीयसा।
स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोम्नस्तु शची सुता॥"
इति वह्निपुराणे प्रजापतिसर्गनामाध्यायः॥७॥
तस्य शिरश्छेदकारणं यथा,—

"देवलिङ्गप्रतिच्छन्नः स्वर्भानुर्देवसंसदि।
प्रविष्टः सोममपिबत् चन्द्रार्काभ्याञ्च सूचितः॥
चक्रेण क्षुरधारेण जहार पिबतः शिरः।
हरिस्तस्य कबन्धस्तु सुधयाप्लावितोऽपतत्॥
शिरस्त्वमरतां नीतमजो ग्रहमचीकॢपत्।
यस्तु पर्व्वणि चन्द्रार्कावभिधावति वैरधीः॥"
इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे ९ अध्यायः॥

स च मलयपर्व्वतजातः। शूद्रवर्णः। द्वादशा-ङ्गुलपरिमाणः। कृष्णवर्णः। कृष्णवस्त्रः। सिंह-वाहनः। चतुर्भुजः। खड्गवरशूलचर्म्मधारी। सूर्य्यास्यः। अस्य अधिदेवता कालः। प्रत्यधि-देवता सर्पः। इति ग्रहयागतत्त्वम्॥ अस्य स्वरूपं शृणिवत्। स च षष्ठालजातिः। सर्पाकृतिः। अग्निस्वामी नैर्ऋतदिक्स्वामी च। इति ग्रहन्यासकादयः॥ (राहुचारस्य फलाफलं बृहत्संहितायाः ५ अध्यायतो द्रष्टव्यम्॥)

राहुग्राहः, पुं, (राहोर्ग्राहो ग्रहणं यत्र।) चन्द्रसूर्य्ययोर्ग्रहणम्। यथा,—
"राहुग्राहोऽर्केन्द्वोर्ग्रह उपराग उपप्लवः॥"
इति हेमचन्द्रः।२।३९॥
(अत्र राहुमात्र इत्यपि पाठो दृश्यते॥)

राहुचक्रं, क्ली, (राहोश्चक्रम्।) रव्यादिवार-चारेण अष्टधा वामावर्त्तेन यामार्द्धं प्राप्य सप्तदिक्षु राहोर्गमनम्। यथा,—
"प्रथमार्के दिशि पूर्व्वे सौम्ये शौ वायवे कुजे।
रुद्रोदिशि भृगौ याम्यां गुरावैशे शनौ दिने।
राहुर्भ्रमति यामार्द्धादष्टधा च वामतः॥
द्यूते युद्धे विवादे च यात्रायां सम्मुखं स्थितम्।
राहुं विवर्ज्जयेद्यत्नादुदयोक्तेसु कर्म्मणः फलम्॥"
इति समुद्रयसतावली॥ ●॥
राहुकालानलचक्रं यथा,—
"तस्य चक्रं प्रवक्ष्यामि राहुकालानलात्मकम्।
शलाकासप्तकं चक्रं ईशादौ कृत्तिकादिकाः॥
यत्र ऋक्षे स्थितो राहुर्वेदनं तद्विनिर्द्दिशेत्।
तस्मात् पञ्चदशे ऋक्षे तस्य पुच्छं व्यवस्थितम्।
अष्टोत्तरशतं ज्ञाता जायन्ते यत्र केतवः।
याम्य तस्मुर्ज्जगत् सर्व्वं सहसार्केसमत्विषः।

राहुशूलानि जन्मानि चोत्तरे
चयोदशेन सौम्यानि जनने शनैश्च,
तलपञ्चे मूर्तं तस्य गुरुं चौराद्भवात्।
ज्वरमप्रदर्शी राहुशानिनः मरणे।
जोवने चपामानि जनने रौ हि।
तस्मिन् काले शुभा याचा विरदेत्

इति

राहुच्छत्रं, क्ली, आर्द्रकम्। इति ...
राहुदर्शनं, क्ली, (राहोर्दर्शनं यत्र।)
चान्द्रग्रहणम्।
"चन्द्रमा दर्शनं राहोर्यत्तु ग्रहणमुच्यते
तत्र कर्म्माणि कुर्व्वीत
राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धि
स्नानदानाद्यन्तु कर्त्तव्यं ...

राहुभेदी, [न्] पुं, (राहुं भिनत्ति। भिद+णिनिः।) विष्णुः। इति जटाधरः॥
राहुमूर्द्धभित्, पुं, (राहोर्मूर्द्धानं भिनत्तीति। भिद्+क्विप्।) विष्णुः। इति शब्दमाला॥
राहुरत्नं, क्ली, (राहुप्रियं रत्नम्। ... मिति वा।) गोमेदकः। इति ...
राहुलसूः, पुं, बुद्धः। इति ... १५१॥
राहुरवियोगः, पुं, (राहुणा मेलनम्।) एकराशिस्थितगुरुराहु-चाण्डालयोग इति ख्यातः। तत्र शुद्धिजनकत्वं यथा,
"सर्व्वं कार्य्यं न कर्त्तव्यं गुरौ ...
प्रत्यक्षे न कुर्व्वीत तमोयुक्ते ...
तमोयुक्ते राहुयुक्ते। प्रत्यक्षे इति वैदिककर्म्मोपलक्षणम्। तथा
ज्योतिषम्।
"एकराशौ स्थितौ स्यातां यदि
विवाहव्रतयज्ञादि सर्व्वं तत्र परित्यजेत्
मलमासादुपक्रम्य भविष्ये।
"जन्मभेऽष्टेऽथैकराशौ सम्पर्कौ यदि
गुरो राहोरपि तथा
अत्र गुरोर्लङ्घनतश्च हेतुः।
"यत्र यत्र स्थितो जीवस्तमोयोगेन ...
उपहासाय किं न

अस्य प्रतिप्रसवो यथा,—
"कर्णाटलाटाङ्गकलिङ्गदेशे
बृहस्पती राहुयुतो विरुद्धः।
शेषेषु देशेषु न चास्ति दोषः
सर्व्वत्र कार्य्यं सनयो वदन्ति॥"
इति बृहद्राजमार्त्तण्डधृतवचनानि
वदन्ति॥
राहुस्पर्शः, पुं, (राहोः स्पर्शो यत्र।)
इति हलायुधः॥

...दा, [न्] पुं, (...ह्वं... । ...+
...प् ।) रिपुः । इति हैमचन्द्रः ॥
...शरः, पुं, (...गोलकाराः ।) ...गुनः ।
...ति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य विवरणम् ...तोन-
...ऽर्थ द्रष्टव्यम् ॥)
...एदः, पुं, (...ह्वः ...तरूणः परिणतः ।)
...गुनः । इति शब्दार्णो । ...१ ॥ (अस्य
...रणं ...गोनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
...श गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
...र०-सक०-सेट् ।) रेफादिः । श, रिफति ।
...ति दुर्गादासः ॥
..., क्ली, (रिच्+क्तः ।) शून्यम् । वनम् । इति
...दिनी । ते, ५० ॥
..., त्रि, (रिच्+क्तः ।) निर्धनम् । इति शब्द-
...ावली ॥ (शून्यम् । यथा, मनुः । ८।४०५।
...ादपूर्णानि यानानि तार्य्यं दाप्यानि मारुतः ।
...क्तभाण्डानि यत्किञ्चित् पुमांसश्चापरि-
च्छदाः ॥")
...कं, त्रि, (रिक्त+कन् ।) शून्यम् । इत्य-
...रः । ३ । १ । ५६ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ४०४ ।
...पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्द्धपणं तरे ।
...दं पशुश्च योषिच्च पादार्द्धं रिक्तकः पुमान् ॥")
...ा, स्त्री, (रिच्+क्तः । टाप् ।) तिथिभेदः ।
...ा तु चतुर्थी नवमी चतुर्द्दशी च । यथा,—
...न्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तिथयः
क्रमात् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
...नेषु तस्या निषेधविधी यथा,—
...न्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा नामसदृक्-
फलाः ।"
... रिक्ता सर्व्वकर्म्मसु । इति ज्योतिःसारः ॥
...े चार्कक्षार्किंशुक्रवियुते मध्येऽथवा पापयोः
...का च चातिपातवैधृतिदिनं विष्टिञ्च रिक्तां
तिथिम् ।
...दायमचैत्रपौषरहिते लग्नांशके मानुषे ॥
...कासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्दिवादिना ।
...ैचरदिने चैव यदि रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
...सान् विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्द्धिनी ॥"
इति दीपिका ॥
...े मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा तिथौ
...स्यादित्यसितेन्दुजीवदिवसे षष्ठे च रुग्मेतरे ॥"
इति शुजवलभीमः ॥
...ादशी सप्तमी नन्दा रिक्तासु पञ्चपर्व्वसु ।
...मायुर्यशो हन्यात् शिशूनामन्नभक्षणम् ॥"
इति कृत्यचिन्तामणिः ॥
...निशान्तकचर्पकूलरहितेष्वेष्वरिक्ते तिथौ
...े मासि सितेन्दुजीवदिवसे गोऽजर्क्षे मीनोदये ।
...प्राप्ते पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्द्दने ।
...ष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाऽष्टमीम् ॥
...क्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरिभौमदिने तथा ।
...ं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भन्तु कारयेत् ॥"
इति विष्णुधर्म्मोत्तरः ॥

"पुत्रा...श्याम...विचशिवा...गेषु
रिक्ताष्टमीं विगतचन्द्रतिथिं विहाय ।
चान्द्रागिगोमसुदये विकुजार्किवारे
शस्तेन्दुयोगकरणेषु च...प्रयाणः ॥"
इति दीपिका ॥
"चन्द्रार्कयोर्भवेत् पूर्णा कुजे भद्रा जया गुरौ ।
बुधमन्दौ च नन्दायां शुक्रे रिक्ताऽमृता तिथिः ॥"
इति भीमपराक्रमः ॥
"सर्व्वत्र कार्य्ये बुधजीवशुक्राः
केन्द्रत्रिकोणोपगताः प्रशस्ताः ।
तृतीयलाभारिगताश्च पापा-
स्तिथिर्विरिक्ता शुभदस्य चाह्नः ॥"
इति दीपिका ॥
"चतुर्थी नवमी चैव रिक्ता चैव चतुर्द्दशी ।
शुक्रे नन्दा बुधे भद्रा शनौ रिक्ता कुजे जया ।
गुरौ पूर्णा च संयुक्ता सिद्धियोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥
बुधमन्दगता नन्दा कुजे भद्रा जया गुरौ ।
भृगुरिक्ताऽमृतं प्रोक्तं पूर्णा च रविचन्द्रयोः ॥"
इति ज्योतिःसागरसारः ॥
"षष्ठ्यष्टमीद्वादशीषु न गच्छेत्तिदिनस्पृशि ।
पूर्णिमाप्रतिपद्दर्शरिक्तावमदिनेषु च ।
तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत् ॥"
इति सत्कृत्यमुक्तावली ॥
रिक्थं, क्ली, (रिच्यते चतुर्विधमिति गम्यतीति ।
रिच्+ "पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् ।"
उणा०२।७। इति थक् ।) धनम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ६० ॥ (यथा, मनुः । ८ । २७ ।
"बालदायादिकं रिक्थं तावत् राजानुपालयेत् ।
यावत् स स्यात् समावृत्तो यावच्चातीतशैशवः ॥")
रिक्थहारी, [न्] त्रि, (रिक्थं हरतीति ।
हृ+णिनिः ।) दायादः । धनहारी । यथा ।
"यदासौ नियुक्तो देवरादिः स्वयमप्यपुत्त्रोऽपुत्त्रस्य
क्षेत्रे स्वपरपुत्त्रार्थं प्रवृत्तोऽयं जनयति स द्विपि-
तृको द्व्यामुष्यायणो द्वयोरपि रिक्थहारी
पिण्डदाता च ।" इति मिताक्षरायां दायभागः ॥
रिक्थी, [न्] त्रि, (रिक्थमस्यास्तीति । रिक्थ+
इनिः ।) धनहारी । धनी । (यथा, याज्ञ-
वल्क्यः । २ । २६ ।
"योऽभियुक्तः परेतः स्यात् तस्य रिक्थी तमु-
द्धरेत् ॥")
रिक्षा, स्त्री, लिक्षा । यूका । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
२७४ ॥
रिख, इ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, रिङ्खति । इति दुर्गादासः ॥
रिग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, रिङ्गति । इति दुर्गादासः ॥
रिङ्खणं, क्ली, (रिखि+ल्युट् ।) स्खलनम् । इति
हेमचन्द्रः । ६ । १५६ ॥ (यथा,—
"सुक्राथ रिङ्खणविधिं पादचंक्रमणक्षमः ।
कुमारः पञ्चवर्षीयः कलाभ्यासं विधास्यति ॥")
रिङ्गणं, क्ली, (रिगि+ल्युट् ।) स्खलनम् । इत्य-
मरः ॥ "हे धर्म्मादुपचितादप्रतिष्ठायां स्वकीय-
विधानादन्यथाभावे इत्यर्थः । श्रौचित्यात्
पिच्छिलादेश्च गमने । इति रमानाथः ॥
धर्म्मविलङ्घनं रिङ्गणमिति स्वामी ॥ बालानां
हस्तपादाभ्यां चलनं रिङ्गणम् । पिच्छिलादौ
पतनं स्खलनमित्यन्ये । एतन्मते भेदेऽप्यभेदोप-
चारेण सर्व्वं इत्युक्तम् । रग रिग लिगि गतौ
चलट् । रिङ्गणमिति पाठे रवि रख रिखि
सर्पणे इत्यस्य रूपम् ।" इति भरतः ॥
रिच, कि सम्पर्कवियोगयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) कि-
रेचयति रेचति । रिङ्क्ते रिपुर्यदाक्रान्तो धनैर्म-
लैश्च रेचति । रेचयन्ति च ताम्राम्र इति
हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥
रिच, इर् ध ञ श्रौ विरेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुधा०-उभ०-अक०-अनिट् ।) विरेकः पौनः-
पुन्येन पुरीषोत्सर्गः । इति चतुर्भुजः । इर्,
अरिचत् अरैक्षीत् । ध ञ, रिणक्ति रिङ्क्ते
अतिसारकी । श्रौ, रेक्ता । इति दुर्गादासः ॥
रिज, ङ भर्ज्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) भर्ज्जनं भर्ज्जने । ङ,
रेजते । इति दुर्गादासः ॥
रिधमः, पुं, कामः । वसन्तः । इति विश्वः ॥
रिपुः, पुं, (अनिष्टं रपतीति । रप वाचि+"रपे-
रिच्चोपधायाः ।" उणा० १ । २७ । इति कुः
इकारश्चोपधायाः । "रिफ कत्थनयुद्धनिन्दा-
हिंसादानेषु । 'इंपेः किच ।' उणा० १ । १३ ।
इति बाहुलकादुप्रत्ययः । रिपति केचित् पठन्ति ।
तत्र बाहुलकादेव ककारस्य पकारः । रिफति
मोक्षणार्थं युध्यते हिनस्ति वा निन्द्यते च सत्-
पुरुषैः ।" इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा ।
३ । २४ । ४ ।) शत्रुः । इत्यमरः । २ । ८ । १० ॥
(यथा, हितोपदेशे ।
"न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः ।
कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥")
शरीरस्थषड्रिपवो यथा । कामः क्रोधः लोभः
मोहः मदः मात्सर्य्यञ्च । तथा हि ।
"आस्थाय योगमवजित्य च वैरिषट्क-
मावध्य चेन्द्रियगणं मनसि प्रसन्ने ॥"
इत्यादि तन्त्रसारे भुवनेश्वरीस्तोत्रम् ॥ * ॥
चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
लग्नापेक्षया षष्ठस्थानम् । तत्पर्य्यायः । षट्-
कोणम् २ रिपुमन्दिरम् ३ । यथा,—
"धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्मृतम् ।
द्युनं द्यूनं तथास्ताख्यं षट्कोणं रिपुमन्दि-
रम् ॥"
अपि च ।
"सुनीचगोऽस्तगोऽपि वा रिपौ गृहे स्थिता ग्रहाः ।
वृथा फलं प्रकीर्त्तितं समस्तमेव सूरिभिः ॥"
अन्यच्च ।
"अरातिमृत्यवोः षष्ठे चाष्टमे मृत्युरन्त्ययोः ।
व्ययस्य द्वादशस्थाने वैपरित्येन चिन्तनम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(दुह्युपुत्रस्य शिदेः पुत्रः। यथा, हरिवंशे। ३२। १४-१५।
"तस्मात्तुशिदिश्च भवश्च सुतान् शम्भुशैलायत।
शिदेरासन् सुकन्यायां पञ्चपुत्राः कलमषाः॥
रिपुं रिपुञ्जयं पुष्पं वृकलं वृकतेजसम्॥"
यदोः पुत्रः। यथा, भागवते। ९। २३। २०।
"यदोः सहस्रजित् क्रोष्टा नलो रिपुरितिश्रुताः॥")

रिपुघातिनी, स्त्री, (रिपुं हन्तीति। हन + णिनिः।) लताविशेषः। कुरुट इति भाषा। यथा,
"कुलिका बहुविस्तीर्णा कुलिका रिपुघातिनी॥"
इति शब्दचन्द्रिका॥

रिम्फ, च श वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट्।) मोपधः। च श, रिम्फति रिरिम्फ। धन्नमस्वरादिरयमित्यन्ये। इति दुर्गादासः॥

रिष्फं, क्ली, लग्नापेक्षया द्वादशराशिः। यथा,—
"कर्मस्थानञ्च दशमं खं मेषूरणमास्पदम्।
छिद्राख्यमष्टमं स्थानं रिष्फाख्यं द्वादशं स्मृतम्॥"
तत्र चिन्तनीयं यथा,—
"प्रासाद्यायावच चिन्तयेद्भवद्वृद्दे रिप्फेऽथ मन्त्रियथौ
सौम्यस्वामियुतेक्षितैरपचितिस्तेषां चातिसंख्यया॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

रिप्रः, त्रि, (रीङ् स्रवणे + "लीरीङोर्ह्रस्वश्च पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सितयोः।" उणा० ५। ५५। इति रप्रत्ययः। धातोर्ह्रस्वः। प्रत्ययस्य पुट् च।) अधमः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ८। ७८। १।
"गृभ्णाति रिप्रमविरस्य तान्वा।"
"रिप्रं अनुपादेयत्वेन पापरूपम्॥" इति तद्भाष्ये सायणः॥) क्ली, पापम्। यथा, ऋग्वेदे। १०। १७। १०।
"विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः॥"
"देवीर्देव्यः देवनशीला आपः विश्वं सर्वं रिप्रं पापं प्रवहन्ति पुरुषशरीरात् प्रगमयन्ति अपनयन्तीति यावत्॥" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

रिप्रवाहः, त्रि, पापवाहकः। यथा,—
"क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरम्।
यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः॥"
इति भवदेवभट्टोक्तशुद्धिकापद्धतिः॥
"रिप्रं पापं वहतीति रिप्रवाहः।" इति तट्टीकायां गुणविष्णुः॥ "स प्रहितः क्रव्यादग्निः यमराज्यं गच्छतु यमस्य राज्यं प्रति व्रजतु। किम्भूतः रिप्रवाहः रिप्रमिति पापनाम। रिप्रं पापं वहति नाशयति रिप्रवाहः।" इति वाजसनेयसंहिताभाष्ये महीधरः। ३५। १९॥ "रिप्रवाहः रिप्रं पापं तस्य वोढा सोऽग्निः यमराज्ञः यमो राजा येषां तान् यमराजकान् अन्यप्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोतु।" इति ऋग्भाष्ये सायणः। १०। १६। ९।)

रिफ, कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) ओष्ठ्यान्तः। रिफः रेफः। इति दुर्गादासः॥

रिफ, श कथने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट्।) श, रिफति। अन्यो दानयाचायुद्धहिंसानिन्दायुद्धापि। इति दुर्गादासः॥

रिब, इ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) इ, रिम्बति। इति दुर्गादासः॥

रिभ, रवे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट्।) रिरिभे। इति दुर्गादासः॥

रिमेदः, पुं, अरिमेदः। इति राजनिर्घण्टः॥

रिरी, स्त्री, पित्तलम्। इति हेमचन्द्रः। ४। ११३॥

रिव, इ गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) इ, रिन्वति। गतौ गतिः। इति दुर्गादासः॥

रिश, औ श हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-पर०-सक०-अनिट्।) औ, अरिक्षत्। श, रिशति। रेष्टा। इति दुर्गादासः॥

रिश्यः, पुं, (रिश्यते हिंस्यते इति। रिश् + क्यप्।) मृगः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

रिष, र्वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) रेषति। इति दुर्गादासः॥

रिषिः, पुं, ऋषिः। ऋषन्ति ज्ञानसंसारयोः पारं गच्छन्ति ऋषयः। ऋषी इ गतौ नाम्नीति किः। ऋषिवंशादिरिव। विद्याविरुद्धसमयो रिषयः प्रसिद्धाः। इति प्रयोगात्। रिश्यो ऋषी च। इत्यमरटीकायां भरतः॥

रिष्टं, क्ली, (रिष् + क्तः।) क्षेमम्। कल्याणम्। अशुभम्। अमङ्गलम्। (यथा, मार्कण्डेये। ५०। ७८।
"स्नातोपिधाने यत्रापिदत्तो दर्भोपवेन वा।
यदि तत्र हि रिष्टानामपेक्षा समाश्रयः॥")
अभावः। नाशः। इत्यमरभरतौ। अशुभस्याभावः। इति केचित्। इति भरतः। पापम्। इत्यजयः॥ तद्वति, त्रि॥

रिष्टः, पुं, (रिष् + क्तः।) खड्गः। फेनिलः। स तु रक्तफेनुः। इति मेदिनी। टे, २७॥

रिष्टकः, पुं, (रिष्ट एव। स्वार्थे कन्।) रक्तफेनुः। इति शब्दरत्नावली॥

रिष्टिः, पुं, (रेषति हिनस्तीति। रिष् + क्तिच्।) खड्गः। इति मेदिनी। टे, २७॥

रिष्टिः, स्त्री, (रिष् + क्तिन्।) अशुभम्। इति मेदिनी। टे, २७॥ शुभमिदः। इति शब्दरत्नावली॥

रिष्यः, पुं, (रिष्यते इति। रिष् + क्यप्।) मृगविशेषः। यथा,—
"ऋष्य ऋष्यो रिश्यो रिष्य एषः स्यादेकोऽपि च॥"
इति शब्दरत्नावली॥

रिहः, त्रि, (रिह वधे + ...
उणा० १। ११३। ...
... इति ...

रिह, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ ...
सक०-सेट्।) रेहति। इति दु...

री, ओ ङ श श्रवणे। इति ...
(दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट्...)
ङ श, रीयते रसः। इति दुर्ग...

री, लि रवे, वधे। गतौ। इति ...
(क्र्या०-प०-पर०-सक०-अक०-...)
लि, रिणाति। रीणः। रिल...
च कालस्यादौ री ...
...इति इत्यादाः। रिणा...
इति शब्दार्थे भट्टमल्ल। इति

री, स्त्री, (री + क्विप्।) गतिः।
... रवः। वधः। ...

रीज्या, स्त्री, घृणा। यथा।
जुगुप्सा च धृणीया ...
अपि:। अथवा लज्जायां ...
घृणायां चाहुरु इति ...
भरतः॥

रीठा, स्त्री, रीठाकरञ्जः। इति

रीठाकरञ्जः, पुं, अस्यामन्यानस्य ...
गुच्छकः २ गुच्छपुष्पः ३ रीठ...
अरिष्टः ६ मङ्गल्यः ७ कुम्भी...
सोमवल्कः १० पीतिकः ११।
तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्
...
राजनिर्घण्टः॥

रीढकः, पुं, पृष्ठवंशः। इति हेमच...

रीढा, स्त्री, (रिह वधे + ...
अवज्ञा। इत्यमरः। १। ७। २...

रीणं, त्रि, (री + क्तः। ओदितश्चे...
जलादि। स्रवितम्। इत्यमरः।

रीतिः, स्त्री, (री + क्तिच् क्तिन् वा ...
(तत्पर्य्यायगुणा यथा,—
"पित्तलन्त्वारकूटं स्यादारी ...
राजरीतिर्ब्रह्मरीतिः कपिला ...
रीतिरप्युपधातुः स्यात्ताम्रस्य ...
पित्तलस्य गुणा ज्ञेयाः
संयोगजप्रभावेन तस्याप्यन्ये गुणा...
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे ...
प्रचारः। स्यन्दः। इत्यमरः। ...
३। २। ६८॥ लोहकिट्टम्। इति मेदि...
दृश्यश्राव्यादिरचनम्। इति ...
सवनम्। गतिः। स्वभावः। ...
रूपम् २ लक्षणम् ३ भावः ...
प्रकृतिः ६ सहजः ७ रूपसं...
सर्गः १० निसर्गः ११ शीलम् १२
धर्म्मितिः १३। इति हेमच...
कथासरित्सागरे। १३। ६९।
"निष्ठानिलिङ्गकरीतिर्वृत्ती ...

। इत्ता, म्प्रेंदे । ८ । ९ । १९ ।
प्र रीति: मृदनागरम् एतत् ।"
द रीति: मध्यमां कुलिनिव ।" इति
वामन: ।) गौडरीतिका । इति वामन-
। मूर्धन्विल नदिमागमाद ।
:प्रकारमाः गुणलिननर्यदनः ।
इदेमायागलीमाधः परिकीर्तिता: ।"
तेषां लक्षणानि यथा,—
:: समासभूयिष्ठं मनितं मदरमरम् ।
देमदसमाय्यं प्रभाद: परिकीर्तित: ॥
मधोत्र रमनमधुरं परिकीर्तितम् ।
लोकपमन्यं यद्वाम्यं सदभिधीयते ।
समपि गम्भीरं प्रमन्नमुपनागरम् ॥"
' यथा,—
: मन्दिरमणी धन्यो यन्नामन विपादयेत् ।
म नधना लब्ध: सुन्दरस्नीसमागम: ॥"
गारं यथा—
व त्वदधरं स्वादु नापिदलविरो यमा: ।
ार्या सुधाभावान्मृगा स्वर्गे पिपासव: ॥
ामङ्गरं सत् स्यादुपदसुप्रागभास्वरम् ।
इतिरदप्रभा: पदे पादे विधीयते ।
इतिस्तु यमकसादिमध्यान्तयमगम् ॥" ॥
व रीतियथासुदाहरणानि ।
रीतुमुलरङ्गरङ्गसलटाणूटाग्रजाग्रतमणि-
तेनुपुञ्जलिभीतिसम्भूतिचमत्कारस्फुरत्-
रुक्मभा ।
नन्दाग्रतयाप्रिकां विदधती चित्ते गिरीशप्रभो-
पायानवसङ्गमे भगवती लज्जावती
पार्वती ॥
सौ विरहयाधिमधिगम्य यशस्करमा ।
मिनी यामिनीकान्तं हुताशमिव पश्यति ॥
प्रसादि समापनिलत्तयेरस्या:
किं तासहमं सरलीकरोषि ।
उताप एयोन्तरतापहेतु-
र्नभगुणो मयनमापमेय: ॥"
इति काव्यचन्द्रिका ।
स्या अन्यादिवरणं साहित्यदर्पणे ९ परिच्छेदे
ट्यम् ।)
कं, क्ली, पुष्पाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥
का, स्त्री, कुसुमाञ्जनम् । इति शब्दचन्द्रिका
ातलच ॥ (यथा, हद्यत्संहितायाम् । ५७।८।
षष्टौ सीसकभागा: कांसस्य द्वौ तु रीतिका-
भाग: ।
यकथितो योगोऽयं विज्ञेयो वज्रसंघात: ॥")
पुष्पं, क्ली, (रीते: पित्तलस्य पुष्पमिव । तदा-
तित्वात् ।) कुसुमाञ्जनम् । इत्यमर: । २ ।
। १०३ ॥
, भ्व न चीवे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-
त्म०-सक०-सेट् ।) च, अरिरीवत् । न,
रीवति रीवते । चीवो ग्रहणसंवरणयो: । इति
दुर्गादास: ॥

रु, ङ रवे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुम: । (भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, रवते । इति दुर्गा-
दास: ॥
रु, ल भयो । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (अदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ल, रौति रवीति पत्नी ।
इति दुर्गादास: ॥
रु:, पुं, शब्द: । इत्येकाक्षरकोष: ॥
रुक:, त्रि, बहुप्रद: । इति शब्दमाला ॥
रुक्, [च्] स्त्री, (रुच्+भावे क्विप् ।) शोभा ।
(यथा, माघे । ४ । ४६ ।
"इथद्धिरभिनवटौ विकचयारिजाम्बुमदे-
र्विनोदितदिनक्लमा: हृतरुचश्च जाम्बूनदे: ॥")
द्युति: । (यथा, किराते । ५ । ४५ ।
"चिपति योऽनुवनं वितता हहद्-
द्वहतिकामिव रौचनिकीं रुचम् ॥")
इच्छा । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १२३ । ४८ ।
"नानावुद्धिरुचो लोके मनुष्यान्नमिषच्छिद ।
यदीतु स्वगुणै: सर्वास्तेनापि हरिय: क्षमा: ॥"
दीप्ति: । यथा, रघु: । ८ । ६ ।
"अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ
सवरुणावरुणाग्रसरं रुचा ॥")
शारिकाशुकवाक् । इति शब्दरत्नावली ॥
रुक्, [ज्] स्त्री, (रुज्+क्विप् ।) रोग: । इत्य-
मर: ।२।६।५१ ॥ (यथा, भागवते । ६ ।३। ८ ।
"दोषस्य दृष्ट्वा गुरु लाघवं यथा
भिषक् चिकित्सेत रुजां निदानवित् ॥"
रुजति पीडयतीति । पीडादायके, त्रि । यथा,
महाभारते । ५ । ८४ । १ ।
"प्रयान्तं देवकीपुत्त्रं परवीररुजो दश ।
महारथा महाबाहुमन्वयु: शस्त्रपाणय: ॥"
अथवा परस्य वीरायां रुक् येरिति ॥)
रुक्प्रतिक्रिया, स्त्री, (रुज: प्रतिक्रिया निर-
सनम् ।) चिकित्सा । इत्यमर: । २ । ६ । ५० ॥
रुक्मं, क्ली, (रोचते शोभते इति । रुच्+"युजि-
रुचितिजां कुश्च । उणा० १ । १४५ । इति
मक् कवर्गश्चान्तादेश: ।) काञ्चनम् । (यथा,
रामायणे । २ । ७० । २१ ।
"रुक्मनिष्कसहस्रे द्वे षोडशाश्वशतानि च ।
सत्कृत्य कैकयीपुत्त्रं केकयो धनमादिशत् ॥")
धुस्तूरम् । इत्यमर: ॥ लौहम् । इति मेदिनी ।
मे, २८ ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"कृष्णायसं काललोहं रुक्मं तत्तीक्ष्णमप्यथ ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (वर्णे,
पुं । इति उज्ज्वलदत्त: । १ । १४५ । दीप्तिशीले,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६१ । १२ ।
"दिवि रुक्म इवोपरि ॥"
"दिवि द्युलोके रुक्मो रोचमान आदित्य इव ।"
इति तद्भाष्ये सायण: ॥)
रुक्मकारक:, पुं, (रुक्मं स्वर्णालङ्कारं करोतीति ।
कृ+"कर्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इत्यण् ।

गण: स्वर्णं कनृ ।) स्वर्णकार: । इत्यमर: । २ ।
१० । ८ ॥
रुक्माङ्गद:, पुं, राजविशेष: । यथा । अस्ति
कलिङ्गविषये रुक्माङ्गदो नाम नरपति-
र्दिग्विजयव्यापारक्रमेणागत्य चन्द्रभागानदी-
तीरे समावेशितकटको वर्त्तते । इत्यादि हितो-
पदेशे १ परिच्छेद: ॥
रुक्मिणी, स्त्री, (रुक्मं वर्णोऽस्त्यस्या इति । रुक्म+
इनि: । ङीप् ।) कृष्णमहिषीविशेष: । तत्प-
र्य्याय: । इं: २ रमा ३ सिन्धुजा ४ भामा ५
कला ६ हीरा ७ चपला ८ हृताकपायी ९
चपला १० इन्दिरा ११ लक्ष्मी: १२ पद्मालया
१३ पद्मा १४ कमला १५ श्री: १६ हरिप्रिया
१७ । इति जटाधर: ॥ अस्या विवरणं यथा,
"विदर्भराजो धर्म्मात्मा भीष्मको नाम धार्म्मिक: ।
बभूवुस्तस्य पुत्त्रास्तु नाम्ना रुक्मादय: शुभा: ॥
तेषामवरजा कन्या रुक्मिणी रुक्मवर्णिनी ।
कमलांशेन सम्भूता सर्व्वलक्षणशोभिता ॥
राघवत्वेऽभवत् सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि ।
साक्षाल्लक्ष्मीस्तु विज्ञेया प्राकट्येनैव मार्ज्जिते ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्याय: ॥ ॥
(रुक्मिण्या सह शिशुपालस्य विवाहोद्योगस्य
श्रीकृष्णस्य रुक्मिणीहरणं कृतायाश्च तस्यां
यादवै: सह राज्ञां तुमुलयुद्धादिकं हरिवंशे ।
११६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ॥ नारदस्य रुक्मिण्यै
पारिजातपुष्पप्रदानवृत्तान्तं तत्रैव च १२२
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ॥ अस्या: सन्ततिनामानि
यथा तत्रैव । १६० । ४—६ ।
"————————रुक्मिण्यां तनयान् शृणु ।
प्रद्युम्न: प्रथमं यज्ञे शम्बरान्तकर: सुत: ॥
द्वितीयश्चारुदेष्णश्च वृष्णिसिंहो महारथ: ।
चारुभद्रश्चारुगर्भ: सुदंष्ट्रो द्रुम एव च ॥
सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्य्यवान् ।
चारुबाहु: कनीयांश्च कन्या चारुमती तथा ॥")
स्वर्णक्षीरी । इति राजनिर्घण्ट: ॥
रुक्मिणीव्रतं, क्ली, (रुक्मिण्या व्रतम् ।) व्रत-
विशेष: । यथा,—
सूत उवाच ।
"जामदग्न्य: समाकर्ण्य रमां तां पुत्त्रगर्हिणीम् ।
कल्केरभिमतं शुद्धा कारयद्रुक्मिणीव्रतम् ॥
व्रतेन तेन च रमा पुत्राढ्या सुभगा सती ।
सर्व्वभोगेन संयुक्ता बभूव स्थिरयौवना ॥
शौनक उवाच ।
विधानं ब्रूहि मे सूत व्रतस्यास्य च यत् फलम् ।
पुरा केन कृतं धर्म्मं रुक्मिणीव्रतमुत्तमम् ॥
सूत उवाच ।
शृणु ब्रह्मन् ! राजपुत्री शर्म्मिष्ठा वार्षपर्व्वणी ।
अयगात् सरोनीरं सीमं परमपञ्चत ॥
सा सखीभि: परिवृता देवयान्या च संगता ।
शम्भुभीत्या समुत्थाय पर्य्यधुर्व्वसनं द्रुतम् ॥
तत्र शुक्रस्य कन्या या वस्त्रयत्नासमाक्रम: ।
संशस्य कुपिता प्राह वसनं त्यज भिक्षुकि ! ॥

इति दानवकन्या सा दासीभिः परिवारिता ।
तां नग्नां वाससा बद्धा कूपे क्षिप्त्वा गता

गृहम् ।
तां कूपमध्ये रुदतीं जलार्थी नहुषात्मजः ।
करे स्पृश्य समुद्धृत्य प्राह का त्वं वरानने ॥
सा शुक्रपुत्री वसनं परिधाय ह्रिया भिया ।
शर्मिष्ठया कृतं सर्व्वं प्राह राजानमीयती ॥
ययातिस्तदभिप्रायं ज्ञात्वाशुश्रव्य शोभनाम् ।
आश्वास्य तां ययौ गेहं तस्याः परिचयाहृतः ॥
सा गत्वा भवनं शुक्रं प्राह शर्मिष्ठया कृतम् ।
तच्छ्रुत्वा कुपितं विप्रं वृषपर्व्वाह सान्त्वयन् ॥
दण्डं मां दण्डय विभो दोषो यद्यस्ति ते मयि ।
शर्म्मिष्ठां वाप्यपत्यां कुरु यन्मनसेप्सितम् ॥
राजानं प्रणतं पादे पितुर्दृष्ट्वा वचाब्रवीत् ।
देवयानी त्वियं कन्या मम दासी भवत्विति ॥
समानीय तदा राजा दास्यै तां विनियुज्य सः ।
ययौ निजगृहं ज्ञानी देवं परमकं स्मरन् ॥
ततः शुक्रस्तमानीय ययातिं प्रतिलोमकम् ।
तस्मै ददौ तां विधिवत् देवयानीं तया सह ॥
दत्त्वा प्राह शृणु विप्रोऽप्येनां राजसुतां यदि ।
शयने नयसे सद्यो जरा त्वामुपभोक्ष्यति ॥
शुक्रस्यैतद्वचः श्रुत्वा राजा तां वरवर्णिनीम् ।
अदृश्यां स्थापयामास देवयान्यनुगां भिया ॥
सा शर्म्मिष्ठा राजपुत्री दुःखशोकभयाकुला ।
नित्यं दासीशताकीर्णा देवयानीन्तु सेवते ॥
एकदा सा वनगता रुदती जाह्नवीतटे ।
विश्वामित्रं मुनिं सा तं ददर्श स्त्रीभिरावृतम् ।
व्रतिनं पुण्यगन्धाभिः सुरूपाभिः सुवासितम् ।
कारयन्तं व्रतं माल्यधूपदीपोपहारकैः ॥
निर्म्मायाष्टदलं पद्मं वेदिकायां सुचिह्नितम् ।
रम्भापोतैश्चतुर्भिस्तु चतुष्कोणं विराजितम् ॥
वाससा निर्म्मितगृहे स्वर्णपट्टैर्विचित्रिते ।
निर्म्मितश्रीवासुदेवं नानारत्नविभूषितम् ॥
पौरुषेण च सूक्तेन नानागन्धोदकैः शुभैः ।
पञ्चामृतैः पञ्चगव्यैर्यामक्तैर्हंसेरितैः ॥
स्नापयित्वा भद्रपीठे कर्णिकायां प्रपूजयन् ।
पञ्चभिर्दशभिर्व्वापि षोडशैरुपचारकैः ॥
पाद्यमध्वश्रमहरं शीतलं सुमनोहरम् ।
परमानन्दजनकं गृहाण परमेश्वर ॥
दूर्व्वाचन्दनगन्धाढ्यमर्घ्ययुक्तं प्रयत्नतः ।
गृहाण रुक्मिणीकान्त प्रपन्नस्य मम प्रभो ॥
नानातीर्थाद्भवं वारि सुगन्धि सुमनोहरम् ।
गृहाणाचमनीयं त्वं श्रीनिवास श्रिया सह ॥
नानाकुसुमगन्धाढ्यं सुग्रथितमुत्तमम् ।
वक्षःशोभाकरं चारु माल्यं जय सुरेश्वर ॥
तन्तुसन्तानसन्धानरचितं वसनं हरे ।
गृहाणावरणं शुद्धं निरावरण सप्रिय ॥
यज्ञसूत्रमिदं देव प्रजापतिविनिर्म्मितम् ।
गृहाण वासुदेव त्वं रुक्मिण्या रमया सह ॥
नानारत्नसमायुक्तं स्वर्णमुक्तादिभूषितम् ।
श्रिया सह देवेश गृहाणाभरणं मम ॥
दधिक्षीरगुडाज्यादिपूपजहड्डुकखण्डकान् ।
गृहाण रुक्मिणीनाथ समाधं कुरु मां प्रभो ॥
कर्पूरागुरुगन्धाढ्यं परमानन्ददायकम् ।
धूपं गृहाण वरद वैदर्भ्या प्रियया सह ॥
भक्तानां गेहसक्तानां संसारध्वान्तनाशनम् ।
दीपमालोकय विभो जगदालोकनादर ॥
श्यामसुन्दर पद्माक्ष पीताम्बर चतुर्भुज ।
प्रपन्नं पाहि देवेश रुक्मिण्या सहिताच्युत ॥
इति तासां व्रतं दृष्ट्वा मुनिं नत्वा सुदुःखिता ।
शर्म्मिष्ठा मिष्टवचना कृताञ्जलिरुवाच ताः ॥

शर्म्मिष्ठोवाच ।

राजपुत्रीं दुर्भगां मां स्वामिना परिवर्ज्जिताम् ।
त्रातुमर्हथ हे देव्यो व्रतेनानेन कर्म्मणा ॥
श्रुत्वा तु ता वचस्तस्याः कारुण्याच्च क्रियन्

क्रियम् ।
पूजोपकरणं दत्त्वा कारयामासुरादरात् ॥
व्रतं कृत्वा तु शर्म्मिष्ठा लब्ध्वा स्वामिनमीश्वरम् ।
सुत्वा पुत्रान् सुसन्तुष्टा बभूव स्थिरयौवना ॥
सीता चाशोकवनिकामध्ये सरमया सह ।
व्रतं कृत्वा पतिं लेभे रामं रावणनाशनम् ॥
कृष्णदत्तप्रसादेन कृत्वेदं द्रौपदी व्रतम् ।
पतियुक्ता दुःखमुक्ता बभूव स्थिरयौवना ॥
तथा रमा सिते पक्षे वैशाखे द्वादशीदिने ।
जामदग्न्याद्व्रतं चक्रे पूर्णं वर्षचतुष्टयम् ॥
मङ्गलं करे बद्धा भोजयित्वा द्विजान् बहून् ।
भुक्ता हविष्यं क्षीराक्तं सुमिष्टं स्वामिना सह ॥
प्रसूते पृथिवीं सर्व्वामपूर्व्वां स्वजनैर्वृता ।
सा पुत्रौ सुषुवे साध्वी मेघमालबलाहकौ ॥
देवानामुपकर्त्तारौ यज्ञदानतपोव्रतौ ।
महोत्साहौ महावीर्य्यौ सुभगौ कल्किसम्मतौ ॥

> व्रतवरमिति कृत्वा सर्व्वसम्पत्समृद्धा
> भवति विदिततत्त्वा पूजिता पूर्णकामा ।
> हरिचरणसरोजद्वन्द्वभक्तैकतानां
> व्रजति गतिमपूर्व्वां ब्रह्मविष्णेरगम्याम् ॥"

इति कल्किपुराणे रुक्मिणीव्रतम् ११ अध्यायः ॥

रुक्मिदर्पः, पुं, (रुक्मिणि भीष्मकपुत्रे दर्पो यस्य सः । तस्य रुक्मिनाशकत्वात् ।) बलदेवः । इति हलायुधः ॥

रुक्मिदारी, [न्] पुं, (रुक्मिणं दारयतीति । दृ + णिच् + णिनिः ।) बलदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रुक्मिभित्, [द्] पुं, (रुक्मिणं भिनत्तीति । भिद् + क्विप् ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥

रुक्मी, [न्] पुं, (रुक्मो वर्णविशेषोऽस्यास्तीति । रुक्म + इनिः ।) भीष्मकराजज्येष्ठपुत्रः । यथा,
"राजासीद्भीष्मको नाम विदर्भाधिपतिर्महान् ।
तस्य पञ्चाभवन् पुत्राः कन्यैका रुचिरानना ॥
रुक्म्याद्यो रुक्मरथो रुक्मबाहुरनन्तरः ।
रुक्मकेशो रुक्ममाली रुक्मिण्येषां स्वसा सती ॥"

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ५२ अध्यायः ॥

(रुक्मिणीहरणानन्तरं कृष्णेन सहास्य युद्धादिविवरणं हरिवंशे ११७ अध्याये तथा प्रद्युम्नेन सहास्य कन्यापरिणयप्रस्तावः अनिरुद्धेन सहास्य पौत्र्याः परिणयप्रस्तावः तु तत्रैव ११८ अध्याये विवृतम् ॥)

रुक्मिन् [न्] क्ली, मणम् । इति वैद्यकम् ।

रुग्णः, त्रि, भग्नः । भग्नः ।... रोगादिकभङ्गत्वेन भिन्नः । ... (भीरुकः । तद्यथा, वाग्भट्टः ।
"दोषधातुमलादीनां नैव शोधः क्लीव रजोगुणमयः सन्नो रुग्णः ...
इति भावप्रकाशस्य ...

रुग्णः, त्रि, (रुज् + क्तः । ... रोगादिना कुटिलीकृतः । तत्पर्य्यायः । ... इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । १९ ।
"तथा विधीनकृत शोकरुग्णा संसारमेव गतः मिता वै ।")
रोगी । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुच, ङ ल दीप्तिप्रकाशयोः । इति (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ...
रामविशेषः । तत्र पक्षानुरागस्तस्य ... लम् । ङ, रोचते चन्द्रं कुसुमं । ङ, इति दुर्गादासः ॥

रुचकं, क्ली, (रोचतेऽनेनेति । रुच् + ... नापि ।" उणा० २ । ३२ । इति वुन् ।) काचारम् । अम्लामरखम् । मङ्गल्यद्रव्यम् । (यथा,—
"सौवर्चलं स्याद्रुचकमन्यस्य च इत्यपि ।
तथास्य गुणाः ।
"रुचकं रोचनं भेदि दीपनं ...
सूक्ष्मं वातनुमातिपित्तलं विशदं लघु ।
उद्गारशुद्धिदं सूक्ष्मं विबन्धानाहशूलनुत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे ... माङ्गल्यद्रव्यम् । (यथा, माघे । १ ।
"हारेण च महार्हेण रुचकेन च ...
"रुचकेन मङ्गलद्रव्येण ।" इति मल्लिनाथः ।) ...
इति मेदिनी । के, १३१ । स्वर्ण ... शब्दरत्नावली । रोचना । ... हेमचन्द्रः । जयम् । इति हारावली । ... दिक् । यथा, बृहत्संहितायाम् । ११ ...

रुचके हारं न शुभदस्ततोऽन्यथा ...
"रुचकं मातुलुङ्गकम् ।" ...
२ । ३७ ।)

रुचकः, पुं, (रोचते इति । रुच् + वुन् ।) पूरः । निष्कः । दन्तः । कपोतः । इति ... (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । १ ।
"श्रीवैन भवति हंसः
सौरेण शशः कुजेन रुचकश्च ।"
पर्व्वतविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
"त्रिकूटः शिशिरश्चैव पतङ्गो रुचकस्तथा ।"
स्तम्भः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ५३ । २८ ।

“…दानुरक्तो रुचौ
…लोदयाभिरिदं बलं दिदेश: ।”)
…, (रुच् + क्विप् । पक्षे टाप् ।) दीप्तिः ।
… । इच्छा । (यथा, महाभारते ।१।४।११।
“तदै तस्मै न कन्यामभ्युपैति
मनसाहं कामयानः कामी ।”)
…शालुकशाक । इति शब्दरत्नावली ॥
…ी, (रोचते इति । रुच् + “इगुपधात्
कित् ।” उणा० ४ । ११८ । इति इन् । स च
…) अभिष्वङ्गः । अनुरागः । आसक्तिः ।
… । (यथा, किराते । १० । ६२ ।
“रुचिकरमपि नार्थवद्बभूव
स्तिमितसमाधिशुचौ पृथात्मजे ।”
…ो रुचिकरो वत्सः प्रोक्तो वह्निदीपनः ।”
… वैद्यकराजवल्लभे क्षयरोगाध्याये ।)
…ताप: । गभस्तिः । किरणः । इत्यमर-
…। शोभा । इति मेदिनी ॥ (यथा,
… । ५ । ६० ।
…लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी
…सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ।”)
…ना । इति हेमचन्द्रः ॥ गोरोचना । इति
…निर्घण्टः ॥ आलिङ्गनविशेषः । तल्लक्षणं
… । नायिकाया नायकस्य संमुखे जान्वो-
…पुंपविश्य वक्षसि पक्षौ दत्त्वा यदवस्थानम् ।
… कामशास्त्रम् ॥
…पुं, (रोचते शोभते इति । रुच् + इन् ।
कित् ।) प्रजापतिविशेषः । स च रौच्य-
पिता । यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

…चिः प्रजापतिः पूर्व्वं निर्म्ममो निरहङ्कृतिः ।
…लमितशायी च चचार पृथिवीमिमाम् ॥
…ग्निमनिकेतमेकाहारमनाश्रयम् ।
…मुक्तसङ्गं तं दृष्ट्वा प्रोचुः स्वपितरो मुनिम् ॥

पितर ऊचुः ।

… कस्मात् त्वया पुत्त्र न कृतो दारसंग्रहः ।
…ापवर्गहेतुत्वाद्बन्धस्तेनानिशं विना ॥
…ि समस्तदेवानां पितॄणाञ्च तथार्हणाम् ।
…षीणामतिथीनाञ्च कुर्व्वन् लोकानवाप्नुते ॥
…होच्चारणतो देवान् स्वधोच्चारणतः पितॄन् ।
…भजत्यन्नदानेन भूताद्यानतिथीनपि ॥
…सं देवादृणाद्बन्धं बन्धमृषादृणादपि ।
…वाप्नोषि मनुष्यर्षिभूतेभ्यश्च दिने दिने ॥
…दुत्पाद्य सुतान् देवानसन्तर्प्य पितॄंस्तथा ।
…शरीरेश्च कथं मौढ्यात् सुगतिं गन्तुमिच्छसि ॥

रुचिरुवाच ।

…रिग्रहोऽतिदुःखाय पापायाधोगतेस्तथा ।
…अतो मया पूर्व्वं न कृतो दारसंग्रहः ॥
…आत्मनोऽनुदिवसं यदात्मा निग्रहैः ।
…मलपङ्कदिग्धोऽपि विद्याम्भोभिर्व्वरं हि तत् ।”
इत्यादि ॥

पितर ऊचुः ।

…युक्तं प्रक्षालनं कर्त्तुमात्मनो नियतेन्द्रियैः ।
…रिणु हेयाय मार्गोऽयं यत्र त्वं पुत्त्र वर्त्तसे ।”
इत्यादि ॥ * ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

“स तेन पितृवाक्येन भृशमुद्विग्नमानसः ।
कन्याभिलाषी विप्रर्षिः परिबभ्राम मेदिनीम् ॥
कन्यामलभमानोऽसौ पितृवाक्याग्निदीपितः ।
चिन्तामवाप महतीमतीवोद्विग्नमानसः ॥
किं करोमि क्व गच्छामि कथं मे दारसंग्रहः ।
क्षिप्रं भवेत् पितॄणां यो ममाभ्युदयकारकः ॥
इति चिन्तयतस्तस्य मतिर्जाता महात्मनः ।
तपसाराधयाम्येनं ब्रह्माणं कमलोद्भवम् ॥
ततो वर्षशतं दिव्यं तपस्तेपे स वेधसम् ।
दिदृक्षुः सुचिरं कालं रुचिर्नियममास्थितः ॥
ततः प्रदर्शयामास ब्रह्मा लोकपितामहः ।
उवाच च प्रसन्नोऽस्मीत्युच्यतामभिवाञ्छितम् ॥
ततोऽसौ प्रणिपत्याह ब्रह्माणं जगतः पतिम् ।
पितॄणां वचनात्तेन यत् कर्त्तुमभिवाञ्छितम् ॥
ब्रह्मा चाह रुचिं विप्रं श्रुत्वा तस्याभिवाञ्छि-
तम् ।
प्रजापतिस्त्वं भविता स्रष्टव्या भवता प्रजाः ॥
सृष्ट्वा प्रजाः सुतान् विप्र समुत्पाद्य क्रियास्तथा ।
कृत्वा कृताधिकारस्त्वं ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥
स त्वं यथोक्तं पितृभिः कुरु दारपरिग्रहम् ।
कामञ्चेममभिध्याय क्रियतां पितृपूजनम् ॥
त एव तुष्टाः पितरः प्रदास्यन्ति तवेप्सितम् ।
पत्नीं सुतांश्च सन्तुष्टाः किं न दद्युः पितामहाः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्यृषिर्व्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
नद्या विविक्ते पुलिने चकार पितृतर्पणम् ॥
तुष्टाव च पितॄन् विप्रः स्तवैरेभिरथादृतः ।
एकाग्रः प्रयतो भूत्वा भक्तिनम्रात्मको रुचिः ॥”
रुचिकृतपितृस्तोत्रं यथा,—

रुचिरुवाच ।

“नमस्येऽहं पितॄन् भक्त्या ये वसन्त्यधिदैवतम् ।
देवैरपि हि तर्प्यन्ते ये श्राद्धेषु स्वधोत्तरैः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् स्वर्गे ये तर्प्यन्ते महर्षिभिः ।
श्राद्धैर्म्मनोमयैर्भक्त्या भुक्तिमुक्तिमभीप्सुभिः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् स्वर्गे सिद्धाः सन्तर्पयन्ति यान् ।
श्राद्धेषु दिव्यैः सकलैरुपहारैरनुत्तमैः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् भक्त्या येऽर्च्यन्ते गुह्यकैर्द्दिवि ।
तन्मयत्वेन वाञ्छद्भिरृद्धिमात्यन्तिकीं पराम् ॥
नमस्येऽहं पितॄन् मर्त्त्यैरर्च्यन्ते भुवि ये सदा ।
श्राद्धेषु श्रद्धयाभीष्टलोकपुष्टिप्रदायिनः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् विप्रैरर्च्यन्ते भुवि ये सदा ।
वाञ्छिताभीष्टलाभाय प्राजापत्यप्रदायिनः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् विप्रैरर्च्यन्तेऽरण्यवासिभिः ।
वन्यैः श्राद्धैर्यताहारैस्तपोनिर्द्धूतकल्मषैः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् विप्रैर्नैष्ठिकव्रतधारिभिः ।
ये संयतात्मभिर्नित्यं सन्तर्प्यन्ते समाधिभिः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् श्राद्धे राजन्यास्तर्पयन्ति यान् ।
कव्यैरशेषैर्व्विधिवल्लोकद्वयफलप्रदान् ॥
नमस्येऽहं पितॄन् वैश्यैरर्च्यन्ते भुवि ये सदा ।
स्वकर्म्माभिरतैर्नित्यं पुष्पधूपान्नवारिभिः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् श्राद्धे ये शूद्रैरपि भक्तितः ।
सन्तर्प्यन्ते जगत्यत्र नाम्ना ख्याताः सुका-
लिनः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् श्राद्धे पाताले ये महासुरैः ।
सन्तर्प्यन्ते स्वधाहारास्त्यक्तदम्भमदैः सदा ॥
नमस्येऽहं पितॄन् श्राद्धैरर्च्यन्ते ये रसातले ।
भोगैरशेषैर्व्विविधैर्नागैः कामानभीप्सुभिः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् श्राद्धे सर्पैः सन्तर्पितान् सदा ।
तत्रैव विविधैर्म्मन्त्रैर्भोगसम्पत्समन्वितैः ॥
पितॄन्नमस्ये निवसन्ति साक्षाद्
ये देवलोकेऽथ महीतले वा ।
तथान्तरीक्षे च सुरादिपूज्या-
स्ते संप्रतीच्छन्तु मयोपनीतम् ॥
पितॄन्नमस्ये परमार्थभूता
ये वै विमाने निवसन्त्यमूर्त्ताः ।
यजन्ति यानस्तमला मनोभि-
र्योगीश्वराः क्लेशविमुक्तिहेतून् ॥
पितॄन्नमस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः
स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ ।
प्रदानशक्ताः सकलेप्सितानां
विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेषु ॥
तृप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरः समस्ता
इच्छावतां ये प्रदिशन्ति कामान् ।
सुरत्वमिन्द्रत्वमतोऽधिकं वा
पश्वात्मजान् व्यामबलं गृहाणि ॥
सूर्य्यस्य ये रश्मिषु चन्द्रबिम्बे
शुक्ले विमाने च सदा वसन्ति ।
तृप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोयै-
र्गन्धादिना पुष्टिमतो व्रजन्तु ॥
येषां हुतेऽग्नौ हविषा च तृप्ति-
र्ये भुञ्जते विप्रशरीरसंस्थाः ।
ये पिण्डदानेन मुदं प्रयान्ति
तृप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोयैः ॥
ये खड्गमांसेन सुरैरभीष्टैः
कृष्णैस्तिलैर्द्दिव्यमनोहरैश्च ।
कालेन शाकेन महर्षिवर्य्यैः
संप्रीणितास्ते मुदमत्र यान्तु ॥
कव्यान्यशेषाणि च यान्यभीष्टा-
न्यतीव तेषाममरार्च्चितानाम् ।
तेषान्तु सान्निध्यमिहास्तु पुष्प-
गन्धादिभोज्येषु मयाहृतेषु ॥
दिने दिने ये प्रतिगृह्णतेऽर्च्चां
मासान्तपूज्या भुवि येऽष्टकासु ।
ये वत्सरान्तेऽभ्युदये च पूज्याः
प्रयान्तु ते मे पितरोऽत्र तुष्टिम् ॥
पूज्या द्विजानां कुमुदेन्दुभासो
ये क्षत्त्रियाणाञ्च नवार्कवर्णाः ।
तथा विशां ये कनकावदाता
नीलीनिभाः शूद्रजनस्य ये च ॥
तेऽस्मिन् समस्ता मम पुष्पगन्ध-
धूपान्नतोयादिनिवेदनेन ।

यथाग्निहोमेन च यान्तु तृप्तिं
सदा पितृभ्यः प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
ये देवपूर्वाण्यभितृप्तिहेतो-
रश्नन्ति कव्यानि शुभाहृतानि ।
तृप्ताश्च ये भूतिसृजो भवन्ति
तृप्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
रक्षांसि भूतान्यसुरांस्तथोग्रान्
निर्णाशयन्तस्त्वशिवं प्रजानाम् ।
आद्याः सुराणाममरेशपूज्या-
स्तृप्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
अग्निष्वात्ता बर्हिषद आज्यपाः सोमपास्तथा ।
व्रजन्तु तृप्तिं श्राद्धेऽस्मिन् पितरस्तर्पिता मया ॥
अग्निष्वात्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे दिशम् ।
तथा बर्हिषदः पान्तु याम्यां ये पितरः स्थिताः ।
प्रतीचीमाज्यपास्तद्वदुदीचीमपि सोमपाः ।
ऊर्द्धमन्यथमा रक्षेत् कव्यवाहोऽनलोऽप्यधः ॥
रक्षोभूतपिशाचेभ्यस्तथैवासुरदोषतः ।
सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु मे ॥
विश्वो विश्वभुगाराध्यो धन्यो धर्म्मः सनातनः ।
भूतिदो भूतिकृद्भूतिः पितॄणां ये गणा नव ॥
कल्याणः कल्यदः कर्त्ता कल्यः कल्यतराश्रयः ।
कल्यताहेतुरनघः षडिमे ते गणाः स्मृताः ॥
वरो वरेण्यो वरदः पुष्टिदस्तुष्टिदस्तथा ।
विश्वपाता तथा धाता सप्त चैते गणाः स्मृताः ॥
महान्महात्मा महितो महिमावान्महाबलः ।
गणाः पञ्च तथैवैते पितॄणां पापनाशनाः ॥
सुखदो धनदश्चान्यो धर्म्मदोऽन्यो विभूतिदः ।
पितॄणां कथ्यते चैतत्तथा गणचतुष्टयम् ।
एकत्रिंशत् पितृगणा यैर्व्याप्तमखिलं जगत् ।
ते मेऽत्र तृप्तास्तृप्यन्तु यच्छन्तु च सदा हितम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्ये मन्वन्तरे पितृस्तवः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

"एवन्तु स्तुवतस्तस्य तेजसो राशिरुच्छ्रितः ।
प्रादुर्बभूव सहसा गगनव्याप्तिकारकः ॥
तद्दृष्ट्वा सुमहत्तेजः समाच्छाद्य स्थितं जगत् ।
जानुभ्यामवनीं गत्वा रुचिः स्तोत्रमिदं जगौ ॥
अर्च्चितानाममूर्त्तानां पितॄणां दीप्ततेजसाम् ।
नमस्यामि सदा तेषां ध्यानिनां दिव्यचक्षुषाम् ॥
इन्द्रादीनाञ्च नेतारो दक्षमारीचयोस्तथा ।
सप्तर्षीणां तथान्येषां तान् नमस्यामि काम-
दान् ॥
मन्वादीनाञ्च नेतारः सूर्य्याचन्द्रमसोस्तथा ।
तान् नमस्याम्यहं सर्व्वान् पितॄनप्सूदधावपि ॥
नक्षत्राणां ग्रहाणाञ्च वाय्वग्न्योर्नभसस्तथा ।
द्यावापृथिव्योश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥
प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
योगेश्वरेभ्यश्च सदा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥
नमो गणेभ्यः सप्तभ्यस्तथा लोकेषु सप्तसु ।
स्वायम्भुवे नमस्यामि ब्रह्मणे योगचक्षुषे ॥
सोमाधारान् पितृगणान् योगमूर्त्तिधरांस्तथा ।
नमस्यामि तथा सोमं पितरं जगतामहम् ॥
अग्निरूपांस्तथैवान्यान्नमस्यामि पितॄनहम् ।
अग्नीषोममयं विश्वं यत एतदशेषतः ॥
ये तु तेजसि ये चैते सोमसूर्य्याग्निमूर्त्तयः ।
जगत्स्वरूपिणश्चैव तथा ब्रह्मस्वरूपिणः ॥
तेभ्योऽखिलेभ्यो योगिभ्यः पितृभ्यो यतमानसः ।
नमो नमो नमस्ते मे प्रसीदन्तु स्वधाभुजः ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

एवं स्तुतास्ततस्तेन तेजसो मुनिसत्तमाः ।
निश्चक्रमुस्ते पितरो भासयन्तो दिशो दश ॥
निवेदितञ्च यत्तेन पुष्पगन्धानुलेपनम् ।
तद्भूषितानथ स तान् ददृशे पुरतः स्थितान् ॥
प्रणिपत्य रुचिर्भक्त्या पुनरेव कृताञ्जलिः ।
नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यमित्याह पृथगादृतः ॥
ततः प्रसन्नाः पितरस्तमूचुर्मुनिसत्तमम् ।
वरं वृणीष्वेति स तानुवाचानतकन्धरः ॥
साम्प्रतं सर्गकर्त्तृत्वमादिष्टं ब्रह्मणा मम ।
सोऽहं पत्नीमभीप्सामि धन्यां दिव्यां प्रजाव-
तीम् ॥

पितर ऊचुः ।

अत्रैव सद्यः पत्नी ते भविष्यति मनोरमा ।
तस्याञ्च पुत्रो भविता भवतो मुनिसत्तम ! ॥
मन्वन्तराधिपो धीमान् त्वन्नाम्नैवोपलक्षितः ।
रुचे रौच्य इति ख्यातिं प्रयास्यति जगत्त्रये ॥
तस्यापि बहवः पुत्रा महाबलपराक्रमाः ।
भविष्यन्ति महात्मानः पृथिवीपरिपालकाः ॥
त्वञ्च प्रजापतिर्भूत्वा प्रजाः सृष्ट्वा चतुर्विधाः ।
क्षीणाधिकारो धर्म्मज्ञ ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥
स्तोत्रेणानेन च नरो योऽस्मांस्तोष्यति भक्तितः ।
तस्य तुष्टा वयं भोगान् दास्यामो ज्ञानमुत्तमम् ॥
शरीरारोग्यमैश्वर्य्यं पुत्रपौत्रादिसन्ततिम् ।
प्रदास्यामो न सन्देहो यच्चान्यदभिवाञ्छितम् ॥
तस्मात् पुण्यफलं लोके वाञ्छद्भिः सततं नरैः ।
पितॄणाञ्चाक्षयां तृप्तिं स्तव्याः स्तोत्रेण मानवैः ॥
श्राद्धे च य इमं भक्त्या अस्मत्प्रीतिकरं स्तवम् ।
पठिष्यति द्विजाग्र्याणां भुञ्जतां पुरतः स्थितः ॥
स्तोत्रश्रवणसम्प्रीत्या सन्निधाने परे कृते ।
अस्माभिरक्षयं श्राद्धं तद्भविष्यत्यसंशयम् ॥
यद्यप्यश्रोत्रियं श्राद्धं यद्यप्युपहतं भवेत् ।
अन्यायोपात्तवित्तेन यदि वा कृतमन्यथा ॥
अश्राद्धार्हैरुपहृतैरुपहारैस्तथा कृतम् ।
अकालेऽप्यथवाऽदेशे विधिहीनमथापि वा ॥
अश्रद्धया वा पुरुषैर्दम्भमाश्रित्य वा कृतम् ।
अस्माकं प्रीतये श्राद्धं तथाप्येतदुदीरणात् ॥
यत्रैतत् पठ्यते श्राद्धे स्तोत्रमस्मत्सुखावहम् ।
अस्माकं जायते तृप्तिस्तत्र द्वादशवार्षिकी ॥
हेमन्ते द्वादशाब्दानि तृप्तिमेतत् प्रयच्छति ।
शिशिरे द्विगुणाब्दानि तृप्तिं स्तोत्रमिदं शुभम् ॥
वसन्ते षोडशसमास्तृप्तये श्राद्धकर्म्मणि ।
ग्रीष्मे च षोडशैवैतत् पठितं तृप्तिकारकम् ॥
विकलेऽपि कृते श्राद्धे स्तोत्रेणानेन साधिते ।
वर्षासु तृप्तिरस्माकमक्षया जायते रुचे ॥
शरत्कालेऽपि पठितं श्राद्धकाले प्रयच्छति ।
अस्माकमेतत् पुरुषैस्तृप्तिं ...
यस्मिन् गृहेऽपि लिखितमेतत्ति...
सन्निधानं कृते श्राद्धे
तस्मादेतत्त्वया श्राद्धे
श्रावणीयं महाभाग
इति मार्कण्डेयपुराणे ...

मार्कण्डेय उवाच ।

"ततस्तस्मान्नदीमध्यात् समुत्तस्थौ
प्रम्लोचा नाम तन्वङ्गी ...
सा चोवाच महात्मानं रुचिं ...
प्रश्रयावनता सुभ्रूः प्रम्लोचा वै वरा...
अतीवरूपिणी कन्या मत्सुता वरु...
जाता वरुणपुत्रेण पुष्करेण महा...
तां गृहाण मया ...
मनुर्मेधामतिस्तस्यां समुत्पत्स्यति वै ।"

मार्कण्डेय उवाच ।

तथेति तेन चाप्युक्ता
उज्जहार ततः कन्या
नद्याश्च पुलिने तस्मिन् स मुनिर्मुनिसत्तम
जग्राह पाणिं विधिवत्
तस्यां तस्य सुतो जज्ञे
रौच्योऽभवत् पितुर्नाम्ना
तस्य मन्वन्तरे देवास्तथा सप्तर्षयो...
तनयाश्च नृपाश्चैव ते सम्यक् कथिता...
धर्म्मवृद्धिस्तथारोग्यं धनधान्यसुतो...
नृणां भवत्यसन्दिग्धमस्मिन् मन्वन्तरे...
पितृस्तवं तथा श्रुत्वा ...
सर्व्वान् कामानवाप्नोति ...
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्यमन्वन्तर...
...वहे ९८ । ९० अध्यायौ ।

रुचितं, त्रि, (रोचते इति । रुच् + "कुषिकुटिभ्यः कितच् ।" उणा० । इति कितच् ।) मिष्टम् । (रुच् + क्तः । अभिलषितः । यथा, भारते । ५ । १०० । १६ ।
"मातले रुचिरचापि रुचितं ...
क्ली, रुच् + भावे क्तः । इच्छा । यथा, महाभारते । १ । ९६ । ४१ ।
"ववाते यथामेषां रुचितं ...
रुचिफलं, क्ली, (रुचिजनकं फलम् ।) ...फलम् । इति राजनिर्घण्टः ।
रुचिरं, क्ली, (रोचते इति । रुच् + ... मुदीति ।" उणा० १ । ५१ । ...) ...कम् । कुङ्कुमम् । लवङ्गम् । इति ... निर्घण्टः । (पुं, ...) ... ६० । २१ ।
"पुत्राः ...
रुचिरः श्वेतकेतुश्च ...
रुचिरं, त्रि, (रुच् + किरच् ।) इत्य...मरः । (यथा, कुमारसम्भवे ...
"उन्नमितभ्रूलतया ...

त्र् कवि न मद्यादम: ई त्र्प्रभाद-
मालोला: ॥")
त्। इत्युणादिकोष: ॥
, स्त्री, (रोचते इति । रुच्+किरच् ।
ाप् ।) गोरोचना । इति राजनिर्घण्ट: ॥
।रक्षाद्रयविशेष: । यस्य मस्तकोरा-
ादिकं शब्दः कल्पद्रुमे द्रष्टव्यम् ।)
हक:, पुं, (रुचिर: सुन्दरोऽलक: ।)
।हक: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
ः, पुं, (रुचिर: सुन्दरोऽश्वो यस्य ।)
।विशेष: । स तु देवापे: श्वशुर: । यथा,—
ो भूपालकन्यामानौ मवन्ये कुल मे यथ: ।
।राश्वसुतो शान्तो देवापि मे महोदय ।"
इति कल्किपुराणे १८ अध्याय: ॥
।रुधोटकश्च ॥
, त्रि, (रुच्यते इति । रुच्+"रुचि-
भ्यां किष्यन् ।" उणा० ४ । १०८ । इति
यन् ।) मित्रवन्धु । इत्युणादिकोष: ॥ (यथा,
ते । १ । ९६ । पुष्यर्णी ।
उत्काको वासका मान्त्रा रुचिष्यानल-
दीपनो ।")
भप्रेतम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्ति: ॥
था, हरिवंशे । २५४ । ६० ।
एवाँ कामये तनुवां मनुष्योऽसि पदे-
भि: ॥
एव रुचिष्यो मे वरो दानवसत्तम ! ॥")
, स्त्री, (रुचि+कृदिकारादिति ङीष् ।)
।ि: । यथा । रुक् रुचौ रुचय: समा: ।
देकार्थसंग्रह: ॥
स्त्री, (रोचते इति । रुच्+"राजसूयसूर्य-
मोदेति ।" ३ । १ । ११४ । इति क्यप्प्रत्ययेन
।पातितम् ।) सौवर्चलम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥
, पुं, (रुच्+क्यप् ।) कतकवृक्ष: । शालि-
न्यम् । इति राजनिघण्ट: ॥ मति: । इति
।मचन्द्र: । ३।९८१ ॥ सुन्दरे, त्रि । इत्यमर: ॥
रुचिकर: । यथा,—
पकं वर्णकरं रुच्यं मांसवृद्धिबलप्रदम् ।
पत्तापरोधि वातघ्नं हृद्यं गुल्मशूलीमनम् ॥"
इति वैद्यकराजवल्लभे द्रव्यगुणाख्यायाम् ॥)
कन्दः, पुं, (रुच्य: कन्दो यस्य ।) शूरण: ।
इति राजनिर्घण्ट: ॥
, ओ भ ओ भङ्गे । इति कविकल्पद्रुम: ॥
. तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ओ, रुग्ण: । भ,
रुजति रोगो देहम् । औ, रोक्ता । इति
दुर्गादास: ॥
, क हिंसे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, रोजयति । इति दुर्गा-
दास: ॥
ा, स्त्री, (रुज्+क्विप् । पक्षे टाप् ।) रोग: ।
भङ्ग: । इति मेदिनी । जे, १४ ॥ (पीड़ा ।
यथा, महाभारते । ८ । ६४ । १६८ ।
"निपातात् तव शस्त्राणां शरीरे याभवद्रुजा ।
गया ते माद्यं वर्णी यामोढ़ं भृगुनन्दन ! ॥")
मेथी । इति हेमचन्द्र: । ४ । २४४ ॥ कुष्ठम् ।
इति राजनिर्घण्ट: ॥

रुजाकरं, क्ली, (रुजां रोगं करोतीति । कृ+
ट: ।) कर्मरङ्गफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रुजाकर:, पुं, (रुजां करोतीति । कृ+ट: ।)
व्याधि: । यथा । व्याधिव्याधी रुजाकर: । इति
हेमचन्द्र: । २ । २२६ ॥ (व्याधिकारके, त्रि ॥)

रुजासह:, पुं, (रुजां सहते इति । सह+अच् ।)
धन्वनवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

रुट, ङ स्तेये । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । ङ, रुण्टते धनं
चौरेण । इति दुर्गादास: ॥

रुट, ऌ ङ दीप्तिप्रतिहत्यो: । इति कविकल्पद्रुम: ॥
(भ्वा०-आत्म०-सक०-अक० च-सेट् ।) ऌ,
अरुटत् । ङ, रोटते । प्रतिहति: शोकादिना
पातनं पुनर्घर्षणं वा । इति दुर्गादास: ॥

रुट, क दीप्तौ । दुर्नौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, रोटयति ॥
इति दुर्गादास: ॥

रुट् [ष्] स्त्री, (रुष्+क्विप् ।) क्रोध: । इत्य-
मर: ।१।७।२६ ॥ (यथा, भागवते । ३।१८।३० ।
"स तु ब्रह्म ऋषेर्वंशे गतासुसुरगं रुषा ।
विनिर्गच्छन् धनुष्कोट्या निधाय पुरमागत: ॥")

रुट, उपघाते । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) रोटति लोकं शोक: ।
इति दुर्गादास: ॥

रुट, ङ गत्यालस्यस्तेयखोटे । इति कविकल्पद्रुम: ॥
(भ्वा०-पर०-सक०-अक० च-सेट् ।) पञ्चमस्वरी ।
ङ, रुण्ठते । आलस्यं मन्दीभाव: । स्तेयं
चौर्य्यम् । खोट: खोड़नम् । इति दुर्गादास: ॥

रुठ, ऌ ङ प्रतीघाते । इति कविकल्पद्रुम: ॥
(भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऌ, अरुठत् ।
ङ, रोठते । प्रतीघात: शोकादिना पतनं
पुनर्घर्षणं वा । इति दुर्गादास: ॥

रुड़्, [ध्] स्त्री, (रुध क्रुधि+क्विप् ।) रुट् ।
इति व्याकरणम् ॥

रुण्डकरा, स्त्री, सुखसन्दोह्या गौ: । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रुण्ड:, पुं, कबन्ध: । इति जटाधर: ॥ (छिन्नमार-
हस्त: । यथा, कथासरित्सागरे । ६५ । ११ ।
"तेनारोप्य स्थलं पृष्ठ: स रुण्ड: पुरुषोऽभ्यधात् ।
निकृत्तहस्तचरणो नद्यां क्षिप्तोऽस्मि शत्रुभि: ॥")

रुण्डिका, स्त्री, (रुण्ड: कबन्धोऽस्त्यत्रेति । रुण्ड+
ठन् ।) युद्धभूमि: । द्वारपिण्डिका । विभूति: ।
इति शब्दरत्नावली ॥

रुतं, क्ली, (रु+क्त: ।) पशुपक्ष्यादीनां शब्द: ।
तत्पर्य्याय: । वाशितम् २ । इत्यमर: ॥ वासि-
तम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिशु-
पालवधे । १६ । २५ ।
"अनुहुङ्कुरुते घनध्वनिं
न तु गोमायुरुतानि केशरी ॥")

रुद, अ क इर् रोदे । इति कविकल्पद्रुम: ॥
(अदा०-पर०-अक०-सेट् ।) रोदोऽश्रुविमो-
चनम् । अ क, रोदिति लोक: शोकात् । इर्,
अरुदत् अरोदीत् । रोदिष्यमाणमात्मानमिति
भट्टौ । आह्वानविशिष्टरोदनक्रियाव्याप्यत्वात्
सकर्म्मकत्वमिति जयमङ्गला । इति दुर्गादास: ॥

रुदथ:, पुं, (रोदितीति । रुद् रोदने+"रुदि-
विदिभ्यां ङित् ।" उणा० ३ । ११६ । इति
अथ: । स च ङित् ।) कुक्कुर: । इत्युणादिकोष: ॥
शिशु: । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति: ॥

रुदन्तिका, } स्त्री, (रोदनं रुत् । अन्ति अदि
रुदन्ती } बन्धने+अच्+ङीष् । स्वार्थे कन्
च ।) क्षुद्रक्षुपविशेष: । तत्पर्य्याय: । सवणीया २
सञ्जीवनी ३ अमृतस्रवा ४ रोमाञ्चिका ५
महामांसी ६ चणपत्री ७ सुधास्रवी ८ । अस्या
गुणा: । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषा-
यत्वम् । कृमिरक्तपित्तकफश्वासमेहनाशित्वम् ।
रसायनत्वञ्च । अस्य स्वरूपं यथा,—
"चणपत्रसमं पत्रं क्षुपश्चैव तथाकृति: ।
शिशिरे जलविन्दूनां स्रवन्तीति रुदन्तिका ॥"
इति राजनिर्घण्ट: ॥
अस्य गुणा: ।
"रुदन्ती वह्निकृद्दृष्या पित्तघ्नी च रसायनी ॥"
इति राजवल्लभ: ॥
(रोदनशीले, त्रि । यथा,—
"धरित्रि पुष्पाञ्जलिरेष तुभ्यं
सुता मदीयास्तव पालनीया: ।
इतीव रम्भा नमिताग्रमौलिना
भृशं रुदन्ती मकरन्दविन्दुना ॥"
इति प्रसिद्धम् ।)

रुदितं, क्ली, (रुद्+क्त: ।) क्रन्दनम् । इत्यमर: ॥
तद्वति, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १३।२३।६ ।
"केशकीटावपतितं क्षुतं श्वभिरवेक्षितम् ।
रुदितञ्चावधूतञ्च तं भागं रक्षसां विदु: ॥")

रुद्धं, त्रि, (रुध्+क्त: ।) नदीप्राकारादिना
कृतवेष्टनम् । तत्पर्य्याय: । वेष्टितम् २ वल-
यितम् ३ संवीतम् ४ आवृतम् ५ । इत्यमर: ॥
(यथा, मेघदूते । ३८ ।
"रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभि: ॥")

रुद्र:, पुं, (रोदयतीति । रुद्+णिच्+"रोदेर्णि
लुक् च ।" उणा० २ । २२ । इति रक् । णेश्च
लुक् ।) आदित्यपत्रवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
शिव: । (यथा, महाभारते । १३ । १७ ।४६ ।
"त्रिजटश्चीरवासाश्च रुद्र: सेनापतिर्विभु: ॥")
गणदेवताविशेष: । इत्यमर: ॥ अयं अग्नि-
मूर्त्ति: । यथा रुद्राय अग्निमूर्त्तये नम: । इति
तिथ्यादितत्त्वे शिवपूजापद्धति: ॥ स च ब्रह्मण:
क्रोधरूप: सृष्टिकाले भ्रूमध्याज्जात: । तत्-
गण: भूतप्रेतपिशाचादि: । अयमेवान्ते संहार-
कर्त्ता । इति भागवतम् ॥ * ॥ अथैकादश-
रुद्रनामानि यथा । अज: १ एकपात् २ अहि-
ब्रध्न: ३ पिनाकी ४ अपराजित: ५ त्र्यम्बक: ६

महेश्वरः ७ वृषाकपिः ८ शम्भुः ९ हरणः १० ईश्वरः ११ । इति महाभारते दानधर्म्मः । * ।
अपि च ।
"अजैकपादहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षः सुरेश्वरः ।
जयन्तो बहुरूपश्च त्र्यम्बकोऽप्यपराजितः ।
वैवस्वतश्च सावित्रो हरो रुद्रा इमे स्मृताः ॥"
इति जटाधरः । * ।

अन्यच्च ।
"अजैकपादहिर्ब्रध्नस्त्वष्टा रुद्रश्च वीर्य्यवान् ।
त्वष्टुश्चाप्यात्मजः पुत्त्रो विश्वरूपो महातपाः ॥
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ।
वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्द्दी रैवतस्तथा ॥
एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥"
इति गारुडे ६ अध्यायः ।

अग्निपुराणे त्वष्टृस्थाने कृत्तिवासाः । * । अपरञ्च ।
"अजैकपदहिर्ब्रध्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
एते रुद्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः ॥
एतेषां मानसानान्तु त्रिशूलवरधारिणाम् ।
कोटयश्चतुरशीतिस्तत् पुत्त्राश्चाक्षया मताः ॥
दिक्षु सर्व्वासु ये रक्षां प्रकुर्व्वन्ति गणेश्वराः ।
पुत्त्रपौत्त्रसुतास्त्वेते सुरभीगर्भसम्भवाः ॥"
इति मात्स्ये ५ अध्यायः । * ।

तस्य उत्पत्तिर्यथा,—
"प्रजाः स्रष्टुमनास्तेपे तपः परमदुश्चरम् ।
तस्यैवं तप्यमानस्य न किञ्चित् समवर्त्तत ॥
ततो दीर्घेण कालेन दुःखात् क्रोधो व्यजायत ।
क्रोधाविष्टस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नश्रुबिन्दवः ॥
ततस्तेभ्योऽश्रुबिन्दुभ्यो भूताः प्रेतास्तदाभवन् ।
सर्व्वांस्तानग्रजान् दृष्ट्वा ब्रह्मात्मानमनिन्दत ॥
तदा प्राणमयो रुद्रः प्रादुरासीत् प्रभोर्मुखात् ।
सहस्रादित्यसङ्काशो युगान्तदहनोपमः ।
रुरोद सुस्वरं घोरं देवदेवः स्वयं शिवः ।
रोदमानं तदा ब्रह्मा मारोदीरित्यभाषत ।
रोदनादिह रुद्रेति लोके ख्यातिं गमिष्यसि ॥
अन्यानि सप्त नामानि पत्नीः पुत्त्रांश्च शाश्वतान् ।
स्थानानि चैषामष्टानां ददौ लोकपितामहः ॥
भवः शर्व्वस्तथेशानः पशूनाम्पतिरेव च ।
भीमश्चोग्रो महादेवस्तानि नामानि सप्त वै ॥
सूर्य्यो जलं मही वह्निर्व्वायुराकाशमेव च ।
दीक्षितो ब्राह्मणश्चन्द्र इत्येता अष्टमूर्त्तयः ॥
स्थानेषु तेषु ये रुद्रं ध्यायन्ति मनुजाधिप ।
तेषामष्टतनुर्देवो ददाति परमं पदम् ॥
सुवर्च्चला तथैवोमा विकेशी च शिवा तथा ।
स्वाहा दिशा च दीक्षा च रोहिणीति च पत्नयः ॥
शनैश्चरस्तथा शुक्रो लोहिताङ्गो मनोजवः ।
स्कन्दः सर्गोऽथ सन्तानो बुधश्चैषां सुताः स्मृताः ॥"
इति कौर्म्मे १० अध्यायः । * ।

विष्णुरुद्रयोरभेदो यथा,—
"सदैव देवो भगवान् महादेवो न संशयः ।
मन्यन्ते ये जगद्योनिं विभिन्नं विष्णुमीश्वरात् ।
मोहादवेदनिष्ठत्वात् ते यान्ति नरकं नराः ॥
वेदानुवर्त्तिनं रुद्रं देवं नारायणन्तथा ।
एकीभावेन पश्यन्ति मुक्तिभाजो भवन्ति ते ॥"
इति च तत्रैव ११ अध्यायः । * ।
कल्पभेदे तस्योत्पत्तिनामस्थानभार्य्यादीनि यथा,
"चुकोप च ततो ब्रह्मा ज्वलन्निव हुताशनः ।
ततः कोपं स्वपुत्त्रेभ्यः सततमन्वार्थमित्यपि ॥
विचार्य्य परिवर्त्तन्तं नियन्तुमुपचक्रमे ।
यत्नान्नियम्यमानोऽपि स कोपः परमेष्ठिनः ॥
भ्रुवोर्म्मध्यादयोद्भूतः कुमारो नीललोहितः ।
जातमात्रः कुमारोऽसौ रुरोद भगवान् भवः ॥
ब्रह्मोवाच कथं पुत्त्र रोदिषि त्वं महाबल ।
तन्मे कथय कामन्ते सद्यः सम्पादयाम्यहम् ॥
रुद्र उवाच ।
नामानि कुरु मे ब्रह्मन् ! स्थानानि च जगद्गुरो ।
पत्नीश्च देहि भगवन् ततः शान्तिर्भविष्यति ॥
ब्रह्मोवाच ।
जानामि त्वां देवदेवं पूर्व्वं दत्तं वरं मम ।
सर्व्वं कर्त्तुं भवान् जातस्त्वं हि सर्व्वेश्वरेश्वरः ॥
जातमात्रो रोदिषि त्वं ततो रुद्र इति स्मृतः ।
नामान्यन्यानि ते देव विधास्ये शृणु पुत्त्रक ॥
शतधन्वा मनुर्म्मन्युरुग्ररेता महान् शिवः ।
भवः कालो महिनसो वामदेवो धृतव्रतः ॥
एतानि तव नामानि ये स्मरन्ति नरा भुवि ।
तेषां सदैव कल्याणं करिष्यसि महामते ॥
स्थानानि च प्रवक्ष्यामि तेषु वासो विधीयताम् ।
इन्द्रियाण्यसुहृद्व्योम वायुरग्निर्जलं मही ।
तपश्चन्द्रश्च सूर्य्यश्च स्थानान्येतानि ते भव ॥
धृतिर्धीरशिलोमा च नियुत् सर्पिरिलम्बिका ।
इरावती स्वधा दीक्षा योषितस्तव सुन्दरी ॥
प्रजाः सृज महाभाग जगदेतत् प्रपूरय ॥
इत्यादिष्टः स भगवान् ब्रह्मणा नीललोहितः ।
ससर्ज्ज स प्रजा वह्नीर्भूतप्रेतपिशाचकान् ।
कुष्माण्डान् विकृताकारान् भैरवान् भीमनादिनः ॥
तान् दृष्ट्वा तु तदा ब्रह्मा जगद्विनाशकान् बहून् ।
वारयामास पुत्त्र त्वं मा स्राक्षीरीदृशीः प्रजाः ॥
तपसा विष्णुमाराध्य विहरस्व यथासुखम् ।
इति ते कथितो राजन् ! रुद्रसर्गः प्रजापतेः ॥
यं श्रुत्वापि नरः सद्यो जह्याद्भूतकृतं भयम् ॥"
इति पाद्मे सृष्टिखण्डे रुद्रसर्गः ८ अध्यायः । * ।
प्रकारान्तरं यथा,—
"कथितस्तमसः सर्गो ब्रह्मणोऽयं महामुने ।
रुद्रसर्गं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥
कल्पादावात्मनस्तुल्यं सुतं प्रध्यायतस्ततः ।
प्रादुरासीत् प्रभोरङ्के कुमारो नीललोहितः ॥
रुरोद वै सुस्वरं सोऽथ द्रवंश्च द्विजसत्तम ॥
किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं . . .
नाम देहीति तं सोऽथ प्रत्युवाच . . .
रुद्रस्त्वं देव नाम्नासि मारोदीर्धैर्य्यमाप्नुहि ।
एवमुक्तः पुनः सोऽथ सप्तकृत्वो रुरोद ह ।
ततोऽन्यानि ददौ तस्मै . . .
स्थानानि चैषामष्टानां पत्नीः . . .
भवं शर्व्वमथेशानं तथा पशुपतिं द्विज ।
भीममुग्रं महादेवमुवाच स पितामहः ॥
चक्रे . . .
सूर्य्यो जलं मही वह्निर्व्वायुराकाशमेव च ।
दीक्षितो ब्राह्मणः सोम . . .
सुवर्च्चला तथैवोषा सुकेशी चापरा शिवा ।
स्वाहा दिशस्तथा दीक्षा रोहिणी च . . .
सूर्य्यादीनां नरश्रेष्ठ रुद्राद्यैर्नामभिः सह ।
पत्न्यः स्मृता महाभाग तदपत्यानि . . .
येषां सूतिप्रसूतैश्च इदमापूरितं जगत् ।
शनैश्चरस्तथा शुक्रो लोहिताङ्गो मनोजवः ।
स्कन्दः सर्गोऽथ . . .
एवंप्रकारो रुद्रोऽसौ सतीं भार्य्यामविन्दत ।
दक्षकोपाच्च तत्याज सा सती स्वं कलेवरम् ।
हिमवद्दुहिता साभूत्मेनायां द्विजोत्तम ।
उपयेमे पुनश्चोमामनन्यां भगवान् हरः ।
देवौ धाता विधातारौ भृगोः
श्रियञ्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ।"
इति विष्णुपुराणे १ अंशे ८ अध्यायः ।
("द्वितीये हि युगे . . .
दिव्यं सहस्रवर्षाणामसुरा अजिताः ।
तपोविघ्नं शमीकर्त्तुं तपोविघ्नं महत् . . .
पश्यन् समर्थश्चोपेक्षाञ्चक्रे दक्षः प्रजापतिः ।
पुनर्माहेश्वरं भागं ध्रुवं दक्षः प्रजापतिः ।
प्राप्तो न कल्पयामास प्रोच्यमानः सुरैः . . .
पाशुपत्यव्रतो यश्च प्रोच्यते . . .
यज्ञसिद्धिस्ततस्ताभिर्दीक्षितैव स ददर्श ।
अथोत्तीर्णव्रतो देवो बुद्ध्वा दक्षव्यतिक्रमम् ।
रुद्रो रौद्रं पुरस्कृत्य भावमात्मविदात्मनः ।
सृष्ट्वा ललाटे चक्षुर्वै दग्ध्वा तानसुरान् . . .
बालं क्रोधाग्निसन्तप्तमसृजत् प्रभुस्ततः ।
ततो यज्ञः स विध्वस्तो व्यथिताश्च . . .
दाहव्यथा परीताश्च भ्रान्ता भूतगणा . . .
इति चरके चिकित्सास्थाने तृतीयेऽध्याये ।
रुद्रगीता वराहपुराणे द्रष्टव्या । * ।
कर्म्मपुरुषविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ३ । १५ । १२२ ।
"तस्य पुत्त्रास्तु चत्वारस्तेषां नामानि . . .
अजैकपादहिर्ब्रध्नस्त्वष्टा रुद्रश्च वीर्य्यवान् ।
श्रमनामख्यातः कविविशेषः । स च . . .
पुत्त्रः भावविलासप्रणेता । कविरयं . . .
पुत्त्रस्य भावसिंहमहीपतेः सभायां
स च . . .
राजस्य मोदकः पूर्व्वपुरुषः । तस्य . . .
विलासे । १३४—१३६ ।

"अन्यापदेशविनिवेशपविदग्धबुद्धि-
श्रीभावसिंहनरसिंहनियोगयोगात् ।
सम्पादितो विविधभावविकाशभाजां
प्रीत्यै भृशं भवतु भावविलास एषः ॥
…गानां समुद्देश रुद्रेण ग्रथिता गुणैः ।
…ला श्लोकमालेयं केषां न कुरुते श्रियम् ॥
…द्याविलासपुत्रस्य न्यायवाचस्पतेरियम् ।
…व्यासापविदग्धानां मुदं निर्म्मातु निर्म्मितिः ॥")
…कवचं, क्ली, (रुद्रस्य कवचम् ।) शिवनाम-
…पेण सर्व्वाङ्गरक्षकम् । यथा,—
…ध्यामि रुद्रकवचमाद्यं शापस्य रक्षणम् ।
…घोराघं महादेव रक्षार्थं देवनिर्म्मितम् ॥
…रुद्रो मामग्रतः पातु पृष्ठतः पातु शङ्करः ।
…पर्द्दी दक्षिणे पातु वामपार्श्वे तथा हरः ॥
…वः शिरो मे च पातु ललाटे नीललोहितः ।
…घ्रामकः पातु मुखे पातु महेश्वरः ॥
…देवो नासिकायाञ्च जिह्वायां शम्भुरव्ययः ।
…कण्ठस्तु गले पातु बाह्वोः पातु पिनाकधृक् ॥
…हृदयं मे महादेव ईश्वरस्तु तथोदरम् ।
…भौ कृष्णो कटिस्थाने पातु सर्व्वं प्रजापतिः ॥
…रू पातु महादेवः पादौ पातु महेश्वरः ।
…र्व्वं रक्षतु भूतेशः सर्व्वगात्राणि यत्नतः ॥
…शुं शूलपाशाद्यं दिव्यास्त्रं रौद्रमेव च ।
…नमस्काराय देवेश रक्ष मां जगदीश्वर ॥
…पेभ्यो महतीभ्यो रोगशोकार्द्देषु च ।
…भ्यो नरकेभ्यश्च पाहि मां भक्तवत्सल ॥
…न सङ्कटैर्यत्र व्याधिः कामः क्रोधः क्षमी
दमः ।
[illegible] …पि त्वमस्तु भुवनेश्वर ॥
…तिरहं मतिश्चैव त्वं बुद्धिस्त्वं परायणः ।
… मनसा वाचा त्वयि भक्तिर्दृढास्तु मे ॥
…तिरुद्रकवचं पठतः पापनाशनम् ।
…देवप्रसादेन दुर्व्वासःपरिकीर्त्तितम् ॥
…तस्य पापदेहोऽपि भयं तस्य न विद्यते ।
…प्नोति सुखमारोग्यं पुण्यमायुष्यवर्द्धनम् ॥
…र्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ।
…र्थी लभते विद्यां मोक्षार्थी मोक्षमाप्नु-
यात् ॥
… [illegible] भवेन्नरः ।
…र्व्वपापेभ्यो रुद्रलोकं स गच्छति ।"
…स्कन्दपुराणे रुद्रकवचं समाप्तम् । इति
[illegible] ॥
…, पुं, (रुद्रस्य गणः ।) शिवपार्षदगणः ।
…था,—
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
च ।
[illegible]
[illegible]

IV.　　[illegible]

"षट्त्रिंशत्कोटयश्चैव रुद्रस्य सकला गणाः ।
वराहगजनाशार्थं हिताय जगतां तथा ।
शङ्करस्याथ सेवायै मनुष्यता इमे गताः ॥"
इति कालिकापुराणे ३९ अध्यायः ॥

रुद्रचण्डी, स्त्री, (रुद्रा चण्डी ।) रुद्रयामलोक्त-
देवीमाहात्म्यम् । यथा । "अस्य चण्डिका-
महामन्त्रस्य महारुद्र ऋषिरनुष्टुप् छन्द-
श्चण्डिका देवता रुद्रचण्डीजपे विनियोगः । ॐ
नमश्चण्डिकायै ।

श्रीशङ्कर उवाच ।

चण्डिकां हृदये न्यस्य स्मरणं यः करोत्यपि ।
धनलाभमवाप्नोति देवि चण्डीप्रसादतः ॥
रविवारे यदा चण्डीं पठेदागमसम्मताम् ।
नवावृत्तिफलं तस्य जायते नात्र संशयः ॥
सोमवारे यदा चण्डीं पठेद्यस्तु समाहितः ।
सहस्रावृत्तिपाठस्य फलं जानीहि सुव्रते ॥
कुजवारे जगद्धात्रि पठेद्यामलसम्मताम् ।
शतावृत्तिफलं तस्य बुधे लक्षफलं भवेत् ॥
गुरौ यदि महामाये लक्षद्विगुणफलं ध्रुवम् ।
शुक्रे देवि जगद्धात्रि चण्डीपाठेन शङ्करि ॥
शिवं तुल्यफलं दुर्गे यदि चण्डीं समाहितः ।
शनिवारे जगद्धात्रि कोट्यावृत्तिफलं ध्रुवम् ॥
अतएव जगद्धात्रीं यश्च चण्डीं समभ्यसेत् ।
स धन्यश्च कृतार्थश्च राजराजाधिपो भवेत् ॥
आरोग्यं विजयं सौख्यं वस्त्ररत्नप्रवालकम् ।
पठनाच्छ्रवणाच्चैव जायते नात्र संशयः ॥
धनं धान्यं प्रवालञ्च वस्त्ररत्नविभूषितम् ।
चण्डीपाठनमात्रेण कुर्य्यात् सर्व्वं महेश्वरि ॥
ॐ घोरचण्डी महाचण्डी चण्डमुण्डविखण्डिनी ।
चतुर्वक्त्रा महामाया महादेवविभूषिता ॥
चतुर्वक्त्रा इत्यपि पाठः ।
रक्तदन्ता वरारोहा महिषासुरमर्द्दिनी ।
तारिणी जननी दुर्गा चण्डिका चण्डविक्रमा ॥
गुह्यकाली जगद्धात्री चण्डी च यामलोद्भवा ।
श्मशानवासिनी देवी घोरचण्डी भयानका ॥
शिवा घोरा रुद्रचण्डी महेशगणभूषिता ।
जाह्नवी परमा कृष्णा महात्रिपुरसुन्दरी ॥
श्रीविद्या परमा विद्या चण्डी च वैरमर्द्दिनी ।
दुर्गे दुर्गा शिवा घोरा चण्डहन्त्री प्रचण्डिका ।
माहेशी बगला देवी भैरवी चण्डविक्रमा ।
प्रमथैर्भूषिता कृष्णा चामुण्डा मुण्डमर्द्दिनी ॥
रणखण्डा चन्द्रघण्टा रणे रामवरप्रदा ।
मारिणी भद्रकाली च शिवा घोरा भयानका ॥
विष्णुप्रिया महामाया नन्दगोपगृहोद्भवा ।
मङ्गला जननी चण्डी महाक्रुद्धा भयङ्करी ॥
विमला भैरवी निद्रा जातिरूपा मनोहरा ।
तृष्णा निद्रा क्षुधा माया शक्तिर्माया मनोहरा ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

नान्यस्तु पाठको देवी पठने नफला भवेत् ॥
नारदः पाठकश्चैव कैलासे रत्नभूषिते ।
वैकुण्ठे ब्रह्मलोके च देवराजपुरे शिवे ।
यः करोति परार्थञ्च मुच्यते सर्व्वपातकैः ।
ब्रह्महत्या च गोहत्या स्त्रीवधोद्भवपातकम् ॥
तत् सर्व्वं पातकं दुर्गे मातृगमनपातकम् ।
स्वर्णानयनपापञ्च यत् कन्यागमपातकम् ॥
गुरुस्त्रीगमनञ्चैव यत् यत् पापं प्रजायते ।
परदारकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
जन्मजन्मान्तरात् पापात् गुरुहत्यादिपातकात् ।
मुच्यते मुच्यते देवि गुरुपत्नीषु सङ्गमात् ॥
मनसा वचसा पापं यत् पापं ब्रह्महिंसने ।
मिथ्यापापैश्च यत् पापं तत् पापं नश्यति क्षणात् ॥
श्रवणं पठनञ्चैव यः करोति परात्परे ।
स धन्यश्च कृतार्थश्च राजराजाधिपो भवेत् ॥
यः करिष्यत्यश्रद्धां वै रुद्रयामलचण्डिकाम् ।
पातकैः समायुक्तो रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
अश्रद्धां ये प्रकुर्व्वन्ति ते च पातकिनो नराः ।
रौरवं रेतःकुण्डञ्च कृमिकुण्डं प्रयान्ति ये ॥
[illegible]
[illegible] विष्ठायां जायते कृमिः ॥
अतो देवि महामाये पठेत् चण्डीं [illegible] ।
[illegible] काश्यां विश्वेश्वरागमः ॥
प्रयागे [illegible] हरिद्वारे हरेर्हरे ।
तुल्यं पुण्यं भवेद्देवि सत्यं दुर्गे शिवे रमे ॥
शिवरात्रौ शिवाग्रे वै यत् पुण्यं [illegible] शिवे ।
तत्पुण्यं तत्पुण्यं तत्पुण्यं न संशयः ॥
भवानी च भवानी च भवानीत्युच्यते बुधैः ।
भकारस्तु भकारस्तु भकारः केवलः शिवः ॥
वाणी चैव जगद्धात्री वराणी भकारकः ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

मनुष्यप्रिया मांसरता मनुष्यमांसबलिप्रिया ।
मदमत्ता सदा नित्या भूतप्रमथसङ्गता ।
मध्यभागा महारामा धान्यदा धनरत्नदा ।
वस्त्रदा मणिदा राज्यप्रदा विषयवर्द्धिका ।
मुक्तिदा सर्व्वदा चण्डी महाविपन्नाशिनी ॥

इमाञ्च चण्डीं पठते मनुष्यः
शृणोति भक्त्या परमां शिवस्य ।
चण्डीं धरण्यामतिपुण्ययुक्तः
स्तौषि गच्छेद्धरमन्दिरं शुभम् ॥

यद्युद्यमेनोदयात् दुर्गां करोति धरणीतले ।
रुद्रचण्डीप्रसादेन किं न सिध्यति भूतले ॥
रुद्रश्रीया रुद्ररूपा रुद्राणी रुद्रवल्लभा ।
रुद्रभक्ता रुद्ररूपा रुद्रभूषासमन्विता ॥
शिवचण्डी महारक्ता शिवप्रीतिगणान्विता ।
भैरवी परमा विद्या महाविद्या च षोड़शी ॥
सुन्दरी परमा विद्या महात्रिपुरसुन्दरी ।
गुह्यकाली भद्रकाली महाकालविमर्द्दिनी ॥
कृष्णा कृष्णस्वरूपा सा जननी मोहकारिणी ।
अतिलक्ष्मा महालक्ष्मा सर्व्वमङ्गलदायिनी ॥
घोरचण्डी भीमरूपा भीमा देवी मनोहरा ।
वगला वगला सिद्धिदायिका सर्व्वदा शिवा ॥
स्मृतिरूपा कीर्त्तिरूपा बुद्धिरूपा मनोहरा ।
विष्णुप्रिया शक्रपूज्या योगेन्द्रैरपि सेविता ॥
भयानका महालक्ष्मा देवी भयविनाशिनी ।
चण्डिका शक्तिहस्ता च कौमारी सर्व्वकामदा ॥
वाराही च वराहस्य इन्द्राणी शक्रपूजिता ।
माहेश्वरी महेशस्य महेशगणभूषिता ॥
चामुण्डा नारसिंही च नृसिंहशत्रुनाशिनी ।
सर्व्वशत्रुप्रशमनी सर्व्वारोग्यप्रदायिनी ॥
नैव दुःखं भयं किञ्चित् पठनात् श्रवणाज्जनः ।
इति सत्यं महेशानि सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥
नैव शोकं नैव रोगं नैव दुःखं भयन्तथा ।
आरोग्यं मङ्गलं नित्यं करोति शुभमङ्गलम् ॥
महेशानि वरारोहे ब्रवीमि सत्यमुत्तमम् ।
अभक्ताय न दातव्यं मम प्राणाधिकं शुभम् ॥
मम भक्ताय शान्ताय शिवविष्णुप्रियाय च ।
दद्यात् कदाचिद्देवेशि सत्यं सत्यं न संशयः ॥
अवश्यफलमाप्नोति शिवचण्डीप्रसादतः ।
अश्वमेधवाजपेयराजसूयशतेन वै ।
तृप्ताः स्युः पितरो देवास्तथा च सर्व्वदेवताः ॥
दुर्गे त्वां श्रवणधीमानं यन्यामलपुस्तकम् ।
सततमपरमेशानं यः करोति नराधमः ॥
अतएव महेशानि किं वक्ष्ये तव सन्निधौ ।
लम्बोदरादिकचण्डीपठनाच्छ्रवणात् जनः ।
सत्यमहौति नाकेन मुक्तिमाप्नोति दुर्लभाम् ॥”
इति श्रीरुद्रयामले हरगौरीसंवादे रुद्रयामलचण्डी समाप्ता ॥

रुद्रजः, पुं, (रुद्रात् जात इति । जन्+डः ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः । (तुद्यादयोऽप्यस्य पारदशब्दे विज्ञेयाः ।)

रुद्रजटा, स्त्री, (रुद्रस्य जटेव ।) लताविशेषः । तत्पर्य्यायः । रौद्री २ जटा ३ बद्रा ४ सौम्या ५ सुगन्धा ६ सुवहा ७ घना ८ ऐश्वरी ९ रुद्रलता १० सुपथा ११ सुगन्धपत्रा १२ सुरभिः १३ शिवाह्वा १४ पत्रवल्ली १५ जटाह्वमी १६ रुद्राणी १७ नेत्रपुष्करा १८ महाजटा १९ जटारुद्रा २० । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । श्वासकासहृद्रोगभूतरक्षोनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुद्रपत्नी, स्त्री, (रुद्रस्य पत्नी ।) दुर्गा । इत्यमरादिकोषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८३ । १५८ ।
“सान्निध्यं तत्र राजेन्द्र रुद्रपत्न्याः कुरूद्वह ।
अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥”)
अतसी । इति रत्नमाला ॥

रुद्रप्रिया, स्त्री, (रुद्रस्य प्रिया ।) हरीतकी । इति शब्दरत्नावली ॥ पार्व्वती च ॥

रुद्रभूः, स्त्री, (रुद्रस्य भूः स्थानम् ।) श्मशानम् । इति केचित् ॥

रुद्रविंशतिः, स्त्री, (रुद्रदेवताका विंशतिः ।) प्रभवादिषष्टिवर्षान्तर्गतशेषविंशतिवर्षाणि । तेषां नामानि फलानि च यथा,—
“आद्या तु विंशतिर्ब्राह्मी द्वितीया वैष्णवी स्मृता ।
तृतीया रुद्रदैवत्या श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत् ।
कृष्णधान्यानि पीड्यन्ते शौद्रे वर्षति वासवः ।
श्वङ्गे पीड़िताः सर्व्वाः प्रजाश्च सुरवन्दिते ॥१॥
जायन्ते सर्व्वशस्यानि सुभिक्षं निरुपद्रवम् ।
सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा कालिके च शुभं वदेत् ॥२॥
सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सुखञ्च निरुपद्रवम् ।
सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा सौम्ये सौख्यं प्रकीर्त्तितम् ॥३॥
तोयपूर्णो भवेन्मेघो वर्षते च दिने दिने ।
निरुपद्रवाश्च राजानः सर्व्वसाधारणे प्रिये ॥४॥
वासवो वर्षते देवि देशे चाहवमण्डले ।
अहिच्छत्रे कान्यकुब्जे विरोधी छविनाशकृत् ॥५॥
अभिभूतं जगत् सर्व्वं रोगैर्बहुविधैः प्रिये ।
मारुतैः जलदाश्चैव परिवारिणि शोभने ॥६॥
निष्पत्तिः सर्व्वशस्यानां सुभिक्षं भवति प्रिये ।
प्रमाथिनि जनोद्धारी जलदो मोदते प्रजा ॥७॥
निष्पत्तिः सर्व्वशस्यानां सर्व्वशस्यमहार्घता ।
घृतं तैलसमं याति आनन्दे नन्दितो प्रजा ॥८॥
कोद्रवाः शालिमुद्गाश्च पीड्यन्ते वरवर्णिनि ।
सर्व्वौषधानि धान्यानि राक्षसे निष्ठुरा प्रजा ॥९॥
दुर्भिक्षं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीड़नम् ।
अनले च समाख्यातं नात्र कार्य्या विचारणा ॥१०॥
देशभङ्गोऽथ दुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् ।
पिङ्गले चाप्यपवादि दुर्भिक्षं नर्म्मदातटे ॥११॥
गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चान्ये नटनर्त्तकाः ।
वासवो वर्षते देवि शस्यञ्च नहि जायते ॥
तिलसर्षपमाषादिकार्पासानां महार्घता ।
गोमहिष्यः सुवर्णानि कांस्यमाम्रादयोऽपराः ।
तत् सर्व्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः ।
तेन धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्द्दिनम् ।
पार्थिवा मोषका दीनाः कामयुक्ते प्रपीड़िताः ॥१२॥

तोयपूर्णाः स्मृता दे...
निष्ठुराः पार्थिवा ...
अकालेऽपि घनाश्चैव ...
निष्ठुराः पार्थिवा देवि ...
दुर्भिक्षं मध्यमं प्रोक्तं ...
मेरौ ...
सुभिक्षं ...
प्राणिनो जायते सर्व्वे दुर्द्धे...

तत् सर्व्वं देवि ...
रक्ते संवत्सरे देवि क्रूरदुर्ध...
मानवाः ...
दुर्भिक्षं मरणं रोगो ...
पापरोगो महेश्वरि ...
रोगो मरणदुर्भिक्षं ...
क्रोधे तु विषमं सर्व्वं ...
मेदिनी चलते देवि ...
देशभङ्गश्च दुर्भिक्षं क्षये ...
सौराष्ट्रे मालवे देवि ...
दुर्भिक्षं जायते घोरं क्षये ...

निम्नायां केङ्कणे चैव निष्ठुर...
सिंहलो मरुदेशश्च काश्मीर...
क्षये क्षयन्ति सर्व्वाणि धान्य...

रुद्रवीणा, स्त्री, (रुद्रस्य वीणा ।) ...
यथा,—
“इष्टः ...
भ्रमरकुण्डान्वितं शुषिरं तत्र ...
दण्डस्योभयतो ज्ञेयं ...
पश्चात् ...
दण्डस्य वेष्टनं सार्द्ध...
सम्मिता लहरी तस्याः कर्त्तव्या
ककुभो रुद्रवीणायाः खदिरा...
ऊर्द्धे शिरसि दातव्या कोहणी
मूलतन्त्री तदुपरि तस्याः कौलि...
दक्षिणे शिरसि अस्तेत् मुक्तिकौ...
एवन्तु ककुभं तत्र वीणायाः शिर...
द्वादशाङ्गुलमङ्गं शिरोऽङ्गुष्ठमात्रम्...
समाङ्गुलान्तरं तस्मात् अमूलस्य विधि...
अन्यं ततश्चतुर्विंशदङ्गुलान्तरमा...
अष्टादशाङ्गुलवशं पक्षे वै ...
दण्डं सुसमतं कान्तं वर्त्तुलं सुमध्य...
औन्नत्ये किञ्चिदाधिक्यमत्यन्त...
अष्टाङ्गुलान्तरं पश्चादुन्नतं ...
दण्डपृष्ठे रन्ध्रमेकं स्थापयेच्च ...
लोहाङ्कुशन्तु कर्त्तव्यं वर्त्तुलं ...
तद्रन्ध्रगं शुभं तस्मिन् वेष्टने ...
एतत्परायां मोटिन्यां वेष्टन्याङ्गुल...
तस्मादुन्नतरन्ध्रयष्टिं दण्डस्य...
सुयन्त्रिते तु तत्रैव बध्नीयादङ्गुल...
तावच्च भ्रामयेत् पूर्व्वो मोटनीच...

…त्वदेति स्वस्थानं तन्त्री यन्त्रविशारदः ॥
…ाक्षदादश प्रोक्ताः शारिकाः पूर्व्वसूरिभिः।
…ईश्वरा चष्टौ दश च्युताः प्रकीर्त्तिताः ॥
…ास्तु तारयादिम्यस्तिष्ठन्ति पत्रिकोपरि।
…त्तिमात्रपत्रिकाङ्गुष्ठोच्चाप्यस्य गर्भकः ॥
…न् शून्यस्तु कर्णयो यथा दण्डे स्थिरो भवेत्।
…नस्य च चिक्कणस्य योगेन सुदृढीकृता ॥
… । । शारीर्या स्वननीऽयं तलक्रमात्।
…स्तु सर्व्वावयवैः कथितास्त्र्यङ्गुला बुधैः ॥
…प्य दण्डस्य ताः पृष्ठे यथारागस्वरं पुनः।
…नस्य च चिक्कणस्य योगेन सुदृढीकृताः ॥
…ार्षां लोहकलिका मस्तके स्युः सुयन्त्रिताः।
…ाङ्गुलोच्चाः च्युताः स्युरिति शारीविनिर्णयः ॥
… विनिर्म्मिता रुद्रवीणा जनमनोहरा।
…सां शिचा तु कर्त्तव्या दाक्षिणात्योपदेशतः ॥"

इति सङ्गीतनारायणः ॥

…र्गः, पुं, (रुद्रकृतः सर्गः ।) रुद्रकर्तृकसृष्टिः।
…था,—

…दानीं रुद्रसर्गं त्वं शृणु पार्थिवसत्तम!।
…ृत्वर्षेमहस्राणि तपश्चीत्वा महाजले ॥
…ितुष्टो यदा रुद्रस्तदा चोर्व्वीं सकाननाम्।
…ा शस्यवतीं रम्यां मनुष्यपशुसंकुलाम् ॥
…ाव च सदा शब्दाञ्जलिना रुद्रसद्मनि।
…ाममे यज्ञिनाच्चोचैर्घोरास्त्वरिति कीर्त्तितान् ॥
…ः श्रुत्वा महातेजाः सर्व्वज्ञः परमेश्वरः।
…ोपि शुभ्रशं देवो वाक्यमेतदुवाच ह ॥
…दं पूर्व्वन्तु कथितं रुदः सर्व्वात्मना विभुः।
…ाः एतस्त्वेति सदा वाक्यमेतत्तथोक्तवान् ॥
…ानों केन तन् कर्म्म कृतं सृष्टादिवर्णनम्।
…पिका भृशं कोपाहमनाद परमेश्वरः ॥
…स ता नद्यो ज्वालाः श्रोत्रेभ्यो निर्ययुस्तदा।
…र भूतानि वेतालाः उग्रुग्राः प्रेतपूतनाः ॥
…डाका यातुधानाश्च सर्व्वे प्रज्वलिताननाः।
…स्तुः कोटिशतश्च नानाप्रहरणाहताः ॥"

इति वराहपुराणम् ॥

…सर्गि, पुं, द्वादशो मनुः। अस्मिन् मन्वन्तरे
…धामाख्योऽवतारः। ऋतधामा इन्द्रः। हरि-
…ाख्यो देवाः। तपोमूर्त्त्याद्यः सप्तर्षयः। देव-
…पदेवाद्यो मनुपुत्रा भविष्यन्ति। इति
…भागवतमतम्। अपि च।
…ादशे रुद्रपुत्रस्य प्राप्ते मन्वन्तरे मनोः।
…ारर्द्ध्याश्च ये देवा शृणुष्व गदतश्च तान् ॥
…ाम्राः सुमनसो हरितो रोहितस्तथा।
…ाश्च सुरास्तत्र पञ्चैते दशका गणाः ॥
…प्रकारा भविष्यन्ति एते वक्ष्यद्भुतो गणः।
…ामितो हि विज्ञेयो ऋतधामा महाबलः ॥
…ादिन्द्रगुणैर्युक्तः सप्तर्षीनपि मे शृणु।
…ाम्रसो शुभसात्त्वोर्मूर्त्तिस्तपोनिधिः ॥
…ोऽतिनरन्देश्च सत्यस्तु सप्तोऽपि [illegible]।
…ाद् वामदेवश्च देववेदो [illegible]।
…[illegible] मनुसुता भविष्यन्ति नृपाः ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

रुद्रसू:, स्त्री, (रुद्रं तत्परिमितपुत्रं सूते इति। सू + क्विप्।) एकादशपुत्रजननी। यथा,—
"विन्द्यत्दशपुत्रा स्यादेकाधिका तु रुद्रसूः ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

रुद्राक्रीडः, पुं, (रुद्रस्य आक्रीडा देवनं यत्र।) श्मशानम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रुद्राक्षं, क्ली, (रुद्रस्य अक्षि कारणत्वेनास्त्यस्येति। अर्श आदित्वादच्।) स्वनामख्यातवृक्षबीजम्। तस्य स्थूलत्वं प्रशस्तत्वञ्च यथा,—
"रुद्राक्षं शिवलिङ्गञ्च स्थूलं स्थूलं विशिष्यते।
शालग्रामो नर्म्मदश्च सूक्ष्मः सूक्ष्मो विशिष्यते ॥"

इति मेरुतन्त्रे ८ प्रकाशः ॥

रुद्राक्षः, पुं, स्वनामख्यातवृक्षः। तत्पर्य्यायः। तृणमेरुः २ अमरः ३ पुष्पचामरः ४। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य फलपर्य्यायः। शिवाक्षम् १ सर्पाक्षम् २ भूतनाशनम् ३ पावनम् ४ नीलकण्ठाक्षम् ५ हराक्षम् ६ शिवप्रियम् ७। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। उष्णत्वम्। वातकफशिरोऽर्त्तिभूतग्रहविषनाशित्वम्। रुच्यत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवपूजायां अस्य मालाधारणमावश्यकम्। यथा, लिङ्गपुराणे।
"विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥"
तस्योत्पत्तिर्यथा। संवत्सरप्रदीपे।
"त्रिपुरस्य वधे काले रुद्रस्याक्ष्णोऽपतंस्तु ये।
अश्रुणो बिन्दवस्ते तु रुद्राक्षा अभवन् भुवि ॥"
यद्यप्येकादिचतुर्द्दशमुखरुद्राक्षेषु मन्त्रफलविशेषाः सन्ति तथापि सुलभत्वात् पञ्चवक्त्रस्य फलमन्त्रावभिधीयेते। यथा,स्कान्दे।
"पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः।
अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणात्।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥"
हूं नमः इति प्रक्षिप्तमन्त्रेण नमः शिवायेति मन्त्रेण च शिवागमप्रणालीं धारणीयम्।
"विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः।
स याति नरकं घोरं यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

तस्य धारणे आवश्यकत्वं यथा, संवत्सरप्रदीपे।
"अरुद्राक्षधरो भूत्वा यद्यत् कर्म्म च वैदिकम्।
करोति जपहोमादि तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥"
स्कान्दे।
"प्राणधारणमात्रोऽपि रुद्राक्षं धारयेद्बुधः।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥"

इति वैशारदीतन्त्रम् ॥

अथ रुद्राक्षमाहात्म्यम्।

श्रीमहादेव उवाच।
"रुद्राक्षं देवदेवेशि [illegible] धारणं शुभम्।
रुद्राक्षस्य च माहात्म्यं शृणु मे वरवर्णिनि ॥
श्रीदेव्युवाच।
"[illegible]
[illegible] ॥

रुद्राक्षं धारयेद्भक्त्या शिवलोकमवाप्नुयात् ॥
नववक्त्रन्तु रुद्राक्षं धारयेद्वामबाहुना।
दशबाहौ तथा वत्स! धारयेद्यतमानसः ॥
शिखायां दशनं धार्य्यं कण्ठे च पञ्चविंशतिम्।
कर्णयोः षट् संख्या हृदि चाष्टोत्तरं शतम् ॥
नाभौ सप्त च रुद्राक्षं धारणाच्छीघ्रभाग्भवेत्।
रुद्राक्षधारणादेव नरो देवत्वमाप्नुयात् ॥"
शिखायां दशनं द्वात्रिंशत्परिमितम् ॥ तथा।
"रुद्राक्षं धारयेन्नित्यं भक्तानाञ्च सुरेश्वर!।
रुद्राक्षस्य महाबाहो माहात्म्यं शृणु यत्नतः ॥
एकवक्त्रः शिवः साक्षात् ब्रह्महत्यां व्यपोहति।
अवध्यत्वं प्रतिष्ठोत्तो वह्निस्तम्भं करोति च ॥
द्विवक्त्रे हरगौरी स्यात् गोवधाद्यघनाशकृत्।
त्रिवक्त्रोऽग्निस्त्रिजन्मोत्थपापराशिं प्रणाशयेत् ॥
तुलाराशिं यथा वह्निर्भस्मसात् कुरुते हर!।
त्रिवक्त्रोऽपि च रुद्राक्षस्तथा दहति किल्बिषम् ॥
चतुर्व्वक्त्रस्तु धाता स्यात् नरहत्यां व्यपोहति।
पञ्चवक्त्रस्तु कालाग्निरगम्याभक्ष्यपापहृत् ॥
षड्वक्त्रो यो गुहः साक्षात् गर्भहत्यां प्रमेदयन्।
सप्तवक्त्रो ह्यनन्तश्च स्वर्णस्तेयापहृत् सदा ॥
विनायकोऽष्टवक्त्रः स्यात् सर्व्वानृतविनाशकृत्।
भैरवो नववक्त्रः स्यात् शिवसायुज्यदायकः ॥
दशवक्त्रः स्वयं विष्णुर्भूतप्रेतपिशाचहा।
एकादशमुखो रुद्रो नानायज्ञफलप्रदः ॥
द्वादशास्यो भवेदर्कः सर्व्वतीर्थफलप्रदः।
त्रयोदशमुखः कामः सर्व्वकामफलप्रदः ॥
चतुर्द्दशास्यः श्रीकण्ठो वंशोद्धारकरः स्मृतः।
यथोक्तोऽपि रुद्राक्षे तथान्यत्रापि प्रकीर्त्तितम् ॥
भद्राक्षोऽपि सुरश्रेष्ठ तद्गुणं परिकीर्त्तितम् ॥"

इति योगसारे २ परिच्छेदः ॥

अपि च।
"निष्क्रिमाच शुभदाय रुद्राक्षा धारणे स्मृताः।
पञ्चाशत्तं पञ्चमदं स्नानकाले प्रयोजयेत् ॥
रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायां मन्त्रं पञ्चाक्षरं तथा।
त्र्यम्बकादिकमन्त्रञ्च तथा तत्र प्रयोजयेत् ॥
ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम्।
उर्व्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतात् ॥
तथा ॐ ह्रीं अघोरे ह्रीं घोरे हूं घोरघोरतरे
ॐ ह्रूँ ह्रीं श्रीं ऐं सर्व्वतः सर्व्वसर्व्वेभ्यो नमस्तेऽस्तु रुद्ररूपेभ्यः हूं हूं।
अन्येनापि च मन्त्रेण रुद्राक्षस्य [illegible]।
[illegible] कुर्व्वात् [illegible] लभेत् ॥
[illegible] धारयेद् [illegible] ॥
एकादिचतुर्द्दशवक्त्राणां मन्त्राः प्रत्येकं [illegible]
तन्त्रे यथा। ॐ ॐ [illegible] नमः। १। ॐ ॐ नमः। २। ॐ ॐ नमः। ३। ॐ ॐ ह्रीं नमः। ४। ॐ हूं नमः। ५। ॐ हूं नमः। ६। ॐ ॐ हूं हूं नमः। ७। ॐ नमः। ८। हूं नमः। ९। ॐ ह्रीं नमः। १०। ॐ ह्रीं नमः। ११। ॐ ह्रीं नमः। १२। ॐ [illegible] नमः। १३। ॐ [illegible] नमः। १४।
"[illegible] ॥"

कोऽपि रुद्रपदं याति किं पुनर्मानवा गुह ।
सप्तविंशतिरुद्राक्षमालया देहसंस्थया ।
यः करोति नरः पुण्यं सर्व्वं कोटिगुणं भवेत् ।
यो ददाति द्विजातिभ्यो रुद्राक्षं भुवि षण्मुख ।
तस्य प्रीतो भवेद्रुद्रः स्वपदञ्च प्रयच्छति ।
विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः ।
स याति नरकान् घोरान् यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥"
इति पद्मपुराणे रुद्राक्षमाहात्म्यम् । इति तन्त्रसारः ॥

रुद्राणी, स्त्री, (रुद्रस्य पत्नी । "इन्द्रवरुणभवशर्व्वरुद्रेति ।" ४ । १ । ४९ । इति ङीष् ।) दुर्गा । इत्यमरः ॥ तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—
"रुद्रार्थेषु रुद्राणी रौद्रं कर्म करोति या ।"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुद्रावासः, पुं, (रुद्रस्य आवासः ।) काशी । इति केचित् ॥

रुद्रारिः, पुं, (रुद्रः अरिर्यस्य ।) कामदेवः । इति केचित् ॥

रुद्री, स्त्री, वीणाभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या विवरणं रुद्रवीणाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रुध, इर् ध ञ औ नि आवृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) इर्, अरुधत् अरौत्सीत् । ध ञ, रुणद्धि रुन्धे । औ, रोद्धा । नि, रुद्धोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

रुध, य ङ औ कामे । अनुपूर्व्वोऽयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) य ङ, अनुरुध्यते धनं लोकः । औ, अनुरोद्धा । इति दुर्गादासः ॥

रुधिरं, क्ली, (रुणद्धि रुध्यते इति वा । रुध + "इषिमदिमुदीति ।" उणा० १ । ५२ । इति किरच् ।) शरीरस्थरक्तवर्णधातुः । तत्पर्य्यायः । रक्तम् २ अस्रम् ३ लगणम् ४ कीलालम् ५ क्षतजम् ६ शोणितम् ७ लोहितम् ८ असृक् ९ शोणम् १० लोहम् ११ चर्मजम् १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
"तद्विशुद्धं हि रुधिरं बलवर्णसुखायुषा ।
युनक्ति प्राणिनं प्राणः शोणितं ह्यनुवर्त्तते ॥"
"वातदोषप्रमाणाद्वा विशुद्धा रुधिरस्य वा ।
रुधिरं स्रावयेज्जन्तोराशयं प्रसमीक्ष्य वा ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्व्विंशेऽध्याये ॥
"चतुर्व्विधं यदेतद्धि रुधिरस्य निवारणम् ।
सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं दहनन्तथा ॥
व्रणं कषायः सन्धत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमम् ।
तथा सम्पाचयेद्भस्म दाहः सङ्कोचयेत् शिराः ॥
अस्कन्दमाने रुधिरे सन्धानानि प्रयोजयेत् ।
सन्धाने भ्रश्यमाने तु पाचनैः समुपाचरेत् ॥
कल्पैरेतैस्त्रिभिर्वैद्यः प्रयतेत यथाविधि ।
असिद्धिमत्सु चैतेषु दाहः परम इष्यते ॥
सशेषदोषे रुधिरे न व्याधिरतिवर्त्तते ।
सावशेषे ततः स्थेयं न तु कुर्य्यादतिक्रमम् ॥
देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरेणैव धार्य्यते ।
तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥
रुधिरस्रावेऽनध्यायत्वमुक्तं यथा, मनौ । ४ । १२२ ।
"रुधिरे च स्रुते गात्रात् शस्त्रेण च परिक्षते ।
सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ॥")
कुङ्कुमम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ११ । २० ।
"राममन्मथशरेण ताडिता
दुःसहेन हृदये निशाचरी ।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता
जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥")

रुधिरः, पुं, (रुध + किरच् ।) मङ्गलग्रहः । इति मेदिनी ॥

रुधिराख्यं, क्ली, (रुधिरमिति आख्या यस्य ।) मणिभेदः । यथा,—
"हुतभुग्रूपधारस्य शान्तस्य अनीशितम् ।
कर्म्मरावौ विनिश्चित्य विचित्रोऽपि भुवने ॥
तथेन्द्रगोपकशिखं प्रत्यग्रार्कं
संस्थानतः पक्वपीलुफलमात्रम् ।
नानाप्रकारविहितं रुधिराख्यरत्न-
मूर्द्धञ्च तस्य खलु मूल्यमवाप्नोति ॥
मध्येन्द्रचापरागरुचिरविन्दुरक्तं
नवनीतकल्पं परमं तु विहितं स्यात् ।
मेचकधूम्रमवद्यं रुधिरं तदेव
यत्नेन तद्विक्रय भवेत् सुरभ्यमानम् ॥"
इति गारुडे ७४ अध्यायः ॥

रुप, य इर् विमोहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) विमोह आकुलीकरणम् । य, रुप्यति लोकं लोभः । इर्, अरुपत् अरोपीत् । अयमपि पुषादिभिन्नश्च इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

रुमा, स्त्री, सुग्रीवभार्य्या । विषिरलवणाकरः । इति मेदिनी । मे, २० ॥

रुम्रः, पुं, (रम् + "चिकिरम्योरुच्चोपधायाः ।" उणा० २ । १३ । इति रक् उपधाया उत्वम् ।) अरुणः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

रुरुः, पुं, (रौतीति । रु + "रुशातिभ्यां क्रुन् ।" उणा० ४ । १०३ । इति क्रुन् ।) मृगविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५० । ७ ।
"वराहानृष्यसंघांश्च मेध्यांश्चान्यान् वनेचरान् ।
बाणैरन्यैश्च विविधैर्विप्रेभ्यो न्यवेदयत् ॥")
अस्य मांसगुणाः । स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । मन्दाग्निकफप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ दैत्यभेदः । इति मेदिनी । रे, ७८ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५३ । १०१ ।
"एकाकिनि प्रिये दुर्गे नारायणि सरस्वति ।
भद्रकालि महाकालि सिद्धिरुरुविदारिणि ॥"
क्रूरसर्पविशेषः । तस्य भारुण्ड इति नाम । इति भागवतटीकायां श्रीधरः । ५ । २६ । ११ ॥ यथा च देवीभागवते । ८ । २२ । १०—११ ।
"इह लोकेऽमुना ये तु हिंसिता जन्तवः पुरा ।
त एव रुरवो भूत्वा परत्र पीडयन्ति तम् ॥
तस्माद्रौरवमित्याहुः पुराणज्ञा मनीषिणः ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥)

रुरु, पुं, (रु + क्रुन् ।) [illegible] । इति [illegible] ॥ ([illegible] ॥

रुरुकः, पुं, (रुरुरिव । रुरु + कन् ।) [illegible] । इति [illegible] राजनिर्घण्टः ॥

रुरुभ, पुं, दैत्यभेदः । इति [illegible]

रुरुः, पुं, [illegible] । इत्यमरः ॥ [illegible] पर्य्यायः ॥
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति भागवतपुराणे [illegible]

रुश, औ श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) औ, रोष्टा । रुशति हिंसति । इति दुर्गादासः ॥

रुष, स क्रुधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पर०-अक०-सेट् ।) स, [illegible] रोषति [illegible] । इति दुर्गादासः ॥

रुष, णि बधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ ([illegible] सक०-सेट् ।) णि, रुषः [illegible] इति दुर्गादासः ॥

रुष, य इर् णि क्रुधि । इति [illegible] (दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) य, रुष्यति भूपालः । इर्, अरुषत् अरोषीत् । पुषादिभिन्नश्च इत्यन्ये । णि, रुष्टः [illegible] अस्ति । इति दुर्गादासः ॥

रुषा, स्त्री, (रुष् + क्विप् । भावे टाप् ।) अमर्षः । तत्पर्य्यायः । क्रोधः २ मन्युः ३ [illegible] क्रुत् ५ कोपः ६ प्रतिघः ७ रोषः ८ । इति हेमचन्द्रः । २ । ३१९ ।

रुषितः, त्रि, (रुष्यति स्मेति । रुष + क्त । "रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ।" ७ । २ । २८ । पक्षे इट् ।) क्रोधयुक्तः । यथा,—
"तं वानराणां [illegible]
[illegible] रुषितो [illegible]
इति श्रीभागवते [illegible]

रुष्टः, त्रि, (रुष्यते स्मेति । रुष + क्त । "[illegible] संघुषास्वनाम् ।" ७ । २ । २८ । इति [illegible]) क्रोधयुक्तः । यथा,—
"प्रिये दृष्टे गुरुस्थाने गुरौ दृष्टे [illegible]
इति [illegible]

रुह, भि ज औ जन्मनि । इति क[illegible] (भ्वा०-पर०-अक०-अनिट् ।) भि, रु[illegible]

गेह: रूप:। स्त्री, जननम्। अभिलम्बा।
ति जन्मप्रादुर्भावे इत्यर्थ:। रुह जन्मनि
र्भावे इति प्राच:। जन्मप्रादुर्भावयोरेवे-
। इति गोविन्दभट्टचतुर्भुजमिश्रौ। तथा-
न्तु प्रादुर्भाव: स्फूर्त्तिरिति भेदमाह। इति
दास: ॥
त्रि, (रोहतीति। रुह+“इगुपधेति।
।१३५। इति क:।) जात:। आरूढ़:।
था, मनु:।१।४८।
लकालप्रहारेण प्रताना यातु एव च।”)
, क्ली, छिद्रम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥
स्त्री, (रोहति छिन्नापि पुनरप्यङ्कुरति
त। रुह+क:। टाप्।) दूर्व्वा। इत्यमर: ॥
पर्य्याय: पर्य्यायो यथा,—
सहस्रवीर्य्या दूर्व्वा तु मङ्गल्या भार्गवी
रुहा।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
सितदूर्व्वा सहानन्ता भार्गवी शतपर्व्विका।
र्य्यं सहस्रवीर्य्या च शतवल्ली च कीर्त्तिता।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हामञ्जा। इति राजनिर्घण्ट: ॥
रुहिका, स्त्री, (रुह+इन्। तदिच्छतुपत्ति:।
छिन्नापि पुन: पुनरङ्कुरेण कायतीति। कै+
। टाप्।) उत्कण्ठा। इति पुराणम् ॥
[न्] पुं, (रोहतीति। रुह+“शीङ्क्रुशि-
हीति।” उणा० ४।११३। इति क्वनिप्।)
स:। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति: ॥
त् क पारुष्ये। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (अदन्त
रा०-पर०-अक०-सेट्।) “दीर्घौ। तथा च।
पुनातु शम्भे यश गौरज:पातरूक्षितौ।
गुरुच्छिद्य यमजौ निष्पिष्टे तरु चितौ ॥’
इति कीचकयमकम् ॥
ग्धमस्निग्धीभाव:। रूक्षयति रूक्षापयति
श: तैलाभावादिति शेष:।”इति दुर्गादास: ॥
, त्रि, (रूक्षयतीति। रूक्ष पारुष्ये+पचा-
च्।) अप्रेम। अचिक्कणम्। इत्यमर:।३।
।२२४ ॥ (यथा, महाभारते। १।१५३।६।
रूक्षाङ्गुलि: स कण्डूयन् धुन्वन् रूक्षान् शिरो-
रुहान् ॥”)
:, पुं, वृष:। इति हेमचन्द्र: ॥ वरकट्यम् ॥
ति राजनिर्घण्ट: ॥
गन्धक:, पुं, (रूक्षो गन्धो यस्य। कन्।)
गुग्गुलु:। इति राजनिर्घण्ट: ॥
धामिका, स्त्री, (रूक्षस्य माला यस्या:।
दि। टापि अत इत्वम्।) लङ्काधान्यम्। इति
राजनिर्घण्ट: ॥
दर्भ:, पुं, (रूक्ष: कर्कशो दर्भ:।) हरिदर्भ:।
इति राजनिर्घण्ट: ॥
पत्र:, पुं, (रूक्षाणि पत्राणि यस्य।) शाखोट-
वृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट: ॥
प्रिय:, पुं, (रूक्षस्य प्रिय:।) ऋषभौषधम्।
इति राजनिर्घण्ट: ॥

रूक्षमाङ्कुरफल:, पुं, (रूक्षं स्वादु च फलं यस्य।) धन्वनवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट: ॥
रूक्षा, स्त्री, (रूक्षयतीति। रूक्ष+अच्+टाप्।) दन्तीवृक्ष:। इति राजनिर्घण्ट: ॥
रूढं, त्रि, (रुह+क्त:।) जातम्। (यथा, रघु:।६।७९।
“येन श्रिय: संश्रयदोषरूढं
स्वभावलोलेत्ययश: प्रमृष्टम्।”)
प्रसिद्धम्। इति मेदिनी। ढे, ३। (यथा, रघु:। २।५३।
“क्षतात् किल त्रायत इत्युदग्र:
क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढ:।”)
रूढ:, पुं, (रुह+क्त:।) प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य शाब्दबोधजनक: शब्द:। यथा,—
“मुख्यो लाक्षणिको गौण: शब्द: स्यादौपचारिक:।
यौगिको योगरूढो वा रूढो वा मुख्य एव स:।”
इति शाब्दिका: ॥ * ॥
अपि च। रूढं नाम लक्षयति विभजते च।
“रूढं सङ्केतवन्नाम सैव संज्ञेति कीर्त्त्यते।
नैमित्तिकी पारिभाषिक्यौपाधिक्यपि तद्भिदा।”
यन्नाम यादृशार्थे सङ्केतितमेव न तु यौगिकमपि तद्रूढम्। योगरूढन्तु पङ्कजादिकं न तथा रूढानामेव च संज्ञापदेनाभिलप्यते। न तु रूढादिवत् संज्ञापि नाम्नोऽवान्तरभेद:। येन विभागव्याघात: स्यात्। संज्ञायाश्च त्रयो भेदा: नैमित्तिकी पारिभाषिकी औपाधिकी चेति। पाचकपाठकादयस्तु न संज्ञा: सङ्केतशून्यत्वादिति वक्ष्यते। ये तु रूढस्य नाम्नश्चतुर्विधत्वमाहुस्तन्मतमुपन्यस्यति।
“जातिद्रव्यगुणस्पन्दैर्धर्म्मै: सङ्केतवत्तया।
जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगु:।”
गोगवयादीनां गोत्वादिजात्या। चन्द्राकाशादीनां लाङ्गुलधनादिद्रव्येण। शुक्लपिशुनादीनां शुक्लद्वेषादिगुणेन। चलचपलादीनाञ्च शब्दानां कर्म्मत्वावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यमेव रूढानामिति। यदुक्तं दण्ड्याचार्य्यै:।
“शब्दैरेभि: प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रिया:।
चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विध:।”इति
तदेतण्ड्-मृक्-मात्रादीनामभ्यशून्यादीनाञ्च शब्दानामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभि: ॥ * ॥
नैमित्तिकसंज्ञां लक्षयति।
“जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता।
जातिमात्रे हि सङ्केतात् व्यक्तिभानं सुदुष्करम्।”
यन्नामजात्यवच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी संज्ञा यथा गोचैत्रादि:। सा हि गोत्वचैत्रत्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिकमभिधत्ते न तु गोत्वादिजातिमात्रम्। गोपदं गोत्वे सङ्केतितमित्याकारकग्रहाज्ञानयेत्यादौ गोत्वादिना गवादेरन्वयानुपपत्तेश्च एकशक्तत्वग्रहस्यान्याहुभावकत्वेऽतिप्रसङ्गात् ॥ * ॥ पारिभाषिकीमौपाधिकीञ्च संज्ञां क्रमेण लक्षयति।

“उभयावृत्तिधर्म्मेण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी।
औपाधिकी त्वनुगतोपाधिना या प्रवर्त्तते।”
उभयावृत्तिधर्म्मावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारिभाषिकी। यथाकाशडित्थादि:। या चानुगतोपाध्यवच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा सा त्वौपाधिकी। यथा भूतदूतादि:। सा हि सचेतनवृत्तिविशेषगुणवत्त्ववार्त्ताहारकत्वाद्यनुगतोपाधिपुरस्कारेणैव प्रवर्त्तते। इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥
रूढ़ि:, स्त्री, (रुह+क्तिन्।) जन्म। प्रादुर्भाव:। (प्रसिद्धि:। यथा, राजतरङ्गिण्याम्।४।२७१।
“रूढ़ि: परम्परायाता सेयमद्यापि दृश्यते स्थिता।”
आरोहणम्। यथा, तत्रैव।१।२८५।
“यात्याश्रित: किल समाश्रयणीयलभ्यां
निन्द्यां गतिं जगति सर्व्वजनार्च्चितां वा।
गच्छत्यधस्तृणगुच्छ: श्रितकूपयन्त्र:
पुष्पाश्रया सुरशिरोभुवि रूढ़िमेति।”)
रूढ़शब्दनिष्ठशक्ति:। यथा,—
“लब्धात्मिका सती रूढ़िर्भवेद्योगापहारिणी।
कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगबाधत:।”
इति कुमारभट्टकारिका ॥
रूप, त् क तनूकृतौ। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) तनूकृतौ रूपकरणम्। अरूरुपत् प्रतिमां शिल्पी। प्रतिमाया रूपं करोतीत्यर्थ:। निपूर्व्व: स्वरूपकथने। अनुमानं निरूप्यत इत्यनुमानखण्डम्। इति दुर्गादास: ॥
रूपं, क्ली, (रूप्यते कीर्त्त्यते रौतीति वा। रु+“खष्पशिल्पशष्पेति।” उणा० ३।२८। इति प: दीर्घश्च। रूपयतीति। रूप्+अच् वा।) स्वभाव:। सौन्दर्य्यम्। नाणकम्। पशु:। शब्द:। ग्रन्थावृत्ति:। नाटकादि:। आकार:। (यथा, मनु:। ७।७१।
“तदध्यास्योद्वहेद्भार्य्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्।
कुले महति सम्भूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम्।”)
श्लोक:। इति मेदिनीशब्दरत्नावलीभूरिप्रयोगा: ॥ (स्वरूपम्। यथा, मनु:। ८।४५।
“देशं रूपञ्च कालञ्च व्यवहारविधौ स्थित:।”)
शुक्लादि:। नाणकस्थाने नाटकम्। इति नानार्थरत्नमालाविश्वहेमचन्द्रा: ॥ * ॥ रूपन्तु षोड़शविधम्। यथा। ह्रस्वम् १ दीर्घम् २ स्थूलम् ३ चतुरस्रम् ४ वृत्तम् ५ शुक्लम् ६ कृष्णम् ७ नीलारुणम् ८ रक्तम् ९ पीतम् १० कठिनम् ११ चिक्कणम् १२ श्लक्ष्णम् १३ पिच्छिलम् १४ मृदु १५ दारुणम् १६। इति महाभारते मोक्षधर्म्म: ॥ * ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“अङ्गान्यभूषितान्येव केनचिद्भूषणादिना।
येन भूषितवद्भान्ति तद्रूपमिति कथ्यते।”
इत्युज्ज्वलनीलमणि: ॥
न्यायमते तत् चक्षुरिन्द्रियग्राह्यम्। द्रव्यादिप्रत्यक्षकारणम्। चक्षु: सहकारि। शुक्लाद्यनेकप्रकारम्। जलादिपरमाणुरूपं नित्यम्। अन्यत्र अनित्यम्। यथा,—

"वस्तुर्यांत्रं भवेद्रूपं दयादेरपलक्षकम्।
वस्तुव: सहकारि स्याद्रूक्तादिकमनेकधा।
जलादिपरमार्थो सन्निवमन्यत् सहेतुकम्॥"
इति भाषापरिच्छेद:॥
उत्तरपदस्थरूपादिशब्दस्य उपमानवाचकत्वम्। यथा,—
"स्युरुत्तरपदे प्रख्य: प्रकार: प्रतिमो निभ:।
भूतरूपोपमा: काश: सन्निभ: प्रयित: पर:॥"
इति हेमचन्द्र:॥
अतिशयरूपस्य दोषो यथा,—
उमोवाच।
"रूपातिशयसम्पन्ना नानागुणसमन्विता:।
किमर्थं दु:खिता जाता: कान्तसौख्यविवर्ज्जिता:॥
ईश्वर उवाच।
दमयन्ती तथा सीता रूपातिशयपारगा।
दु:खिता तेन संजाता कान्तसौख्यविवर्ज्जिता॥
अहल्या वन्यकी जाता कपिलस्य तु योषिता।
रूपस्य तु प्रभावेण दासी जाता तिलोत्तमा॥
तस्माद्रूपञ्च नेच्छन्ति तत्त्वज्ञास्तपोधना:।
अतिरूपेण स्वल्पायु: पुरुषो योषितोऽपि वा।
अथवा सौख्यहीनस्तु जायते तु महातपे॥"
इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्याय:॥
तद्दैदिकपर्य्याय:। निर्णिक् १ वव्रि: २ वर्ण: ३ वपु: ४ अमति: ५ अप्स: ६ प्सु: ७ अप्न: ८ पिष्टम् ९ पेश: १० क्षशनम् ११ घर: १२ अर्जुनम् १३ ताम्रम् १४ अरुषम् १५ शिल्पम् १६। इति षोडशरूपनामानि। इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याय:॥

रूपकं, क्ली, (रूपयतीति। रूपि+ण्वुल्।) नाटकम्। ("तत्र रूपकस्याहितुमाह। रूपारोपात्तु रूपकम्। रूपकस्य भेदानाह।
नाटकमथ प्रकरणं
भाणव्यायोगसमवकारडिमा:।
ईहामृगाङ्कवीथ्य:
प्रहसनमिति रूपकाणि दश॥
किञ्च।
नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम्।
प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा॥
संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका।
दुर्म्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च॥
अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिण:।
विना विशेषं सर्व्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम्॥"
इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेद:॥)
मर्षम्। (यथा, कथासरित्सागरे। ५५। ४३।
"आदिश्यताञ्च चित्ते किमालिख्यामीह रूपकम्॥")
काव्यालङ्कारकम्। इति मेदिनी। के, १३८॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपह्नवे।
तत् परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा॥
यत्र कस्यचिदारोप: परारोपणकारणम्।
तत् परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनम्।
प्रत्येकं केवलं मालारूपञ्चेति चतुर्व्विधम्।
अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत्॥
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च।
आरोप्याणामशेषाणां शाब्दत्वे प्रथमं मतम्॥
यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्त्ति तत्।
निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा॥
माला केवलरूपत्वात् तेनाष्टौ रूपके भिदा:॥"
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेद:॥
अपि च।
"अभेदो भासते यत्तिन्नुपमानोपमेययो:।
रूपकं कथ्यते तद्धि रलङ्कारोत्तमं यथा॥
तन्वि मुखाम्बुजाभोग्यं लीलालकमधुव्रतम्।
न कस्य हरते चेतो लसद्दशनकेशरम्॥
अस्त्यनेकप्रकारत्वं रूपकोपमयोरपि।
संक्षेपेणोक्तमन्यत्तु सुधीभिरवधीयताम्॥"
इति काव्यचन्द्रिका॥
संख्याविशेष:। यथा,—
"सप्ताली प्रोच्यते गुञ्जा या तिस्रो रूपकं भवेत्।
रूपकैर्द्दशभि: प्रोक्त: कलञ्जो नाम नामत:॥"
इति युक्तिकल्पतरु:॥
(उपमानम्। यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे समासोक्त्यलङ्कारे।
"यत्र तु रूप्यरूपकयो: साधर्म्म्यमस्फुटमिति॥"
पुं, मुद्रा। यथा, कथासरित्सागरे। ७५।१३।
"अस्ते परिकरेऽप्येभिरियद्भि: सर्व्वरूपकै:।
किमेव वसनं पुण्यात्तव कथन सहायम्॥"
तथाच बृहत्संहितायाम्। ८२। १२।
"गुञ्जावचस्य मूल्यं पञ्चाशद्रूपका गुरुयुतस्य॥")
रूपतत्त्वं, क्ली, (रूपस्य तत्त्वम्।) शीलम्। यथा,—
"स्याद्रूपं लक्षणं भावश्चात्मप्रकृतिरीतय:।
सहजो रूपतत्त्वञ्च धर्म्मसर्गौ निसर्गवत्॥"
इति हेमचन्द्र:। ६। १२॥
रूपधारी, [न्] (रूपं धरतीति। धृ+णिनि:।) सौन्दर्य्यविशिष्ट:। यथा,—
"ततो विकटरूपोऽसौ सर्व्वशास्त्रार्थपारग:।
विवाहयद्द्विजसुतां रूपेणानुपमां द्विज:॥
सापमेने च भर्त्तारं सुशीलमपि भाविनी।
विरूपमिति मन्वाना तत: सोऽभूत् सुदु:खित:॥
ततो निर्व्वेदसंयुक्तो गत्वाश्रमपदं महत्।
इरावत्यास्तटे श्रीमान् रूपधारिणमासदत्॥
समाराध्य जगन्नाथं वचनपुरुषेण हि।
सुरूपतामवाप्याग्र्यां तस्मिन्नेव च जन्मनि॥"
इति वामनपुराणे ७६ अध्याय:॥
रूपनाशन:, पुं, (रूपस्य नाशनं अदर्शनं यस्य।) पेचक:। इति शब्दरत्नावली॥
रूपवान्, [त्] त्रि, (रूपमस्यास्तीति। रूप+"तुसादिभ्यश्च।" ५। २। ९५। इति मतुप्। मस्य व:।) आकारविशिष्ट:। (यथा, भागवते। २। ५। २०।
"वायोरपि विकुर्व्वाणात् कालकर्म्मस्वभावत:।
उदपद्यत वै तेजो रूपवत् शब्दवत्॥")
सौन्दर्य्ययुक्त:। (यथा, महा
. ९५। १९।
"अथवाक् पुत्रिणी ...
रूपाजीवा, स्त्री, (रूपेण जीव
तीति। आ+जीव्+अच्।
इत्यमर:। २। ६। १९। (यथा
२। ३६। ३।
"रूपाजीवाश्च वादिन्यो
शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनी:
रूपाख्य:, पुं, (रूपमेव अख्यं यस्
इति त्रिकाण्डशेष:॥
रूपिका, स्त्री, (
श्वेतार्कवृक्ष:। इति रत्नमा
सुश्रुते। ५। ६।
"मतलं लितर्तं च रूपिकाया:
रूपेश्वरी, स्त्री, (रूपाणामीश्वरी
सा तु प्रभवादिवदिशावाच...
यथा,—
"रूपेश्वरी प्रकर्त्तव्या ...
जटामुकुटभारेन्दुबिम्बशोभ...
मणिमौक्तिकशोभाढ्या ...
पूजिता कुसुमैर्धूपै: सर्व्वकाम...
इति देवीपुराणे
प्रथम:॥
रूप्यं, क्ली, (आहतं रूपं यस्य
"रूपादाहतप्रशंसयोर्य्यप्।" ५।
यप्।) आहतसुवर्णरजतम्।
९१॥ हेम रूप्यञ्च
रूपहत्यापि... निर्वर्तितया...
सुच्यते रूपाय आहतं रूप्यं
म्या:। इति भरत:॥ *॥ धातु
इति भाषा। (यथा, महा
१९। ७६।
"सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि
सीसं चपु मलं सीसं सीसस्यापि
तत्पर्य्याय:। शुभ्रम् २ खर्जूरम्
चन्द्रलोहकम् ५ श्वेतकम् ६
रजतम् ८ ताररूपकम् ९ चन्द्रभू
तारम् १२ कलधूतम् १३ इन्दु
रौप्यम् १५ धौतम् १६ सौम
हासम् १८। इति राजनिर्घण्ट:।
दुर्व्वर्णम् २० श्वेतम् २१ रङ्गबीज
रङ्गम् २३ लोहराजकम् २४। इ
वली। कलधौतम् २५। इति
गुणा:। स्निग्धत्वम्। कषायत्वम्।
विपाके मधुरत्वम्। सरत्वम्।
रुच्यत्वम्। वलीपलितनाशित्व।
निर्णय:॥ *॥ अथ रूप्यस्योत्प
गुणा:।
"त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमेषै
निरीक्षयामास शिव: क्रोधेन परि
ततस्तस्मात् समपतत् ज्वलन्तिक...

द: ममभपद्वैश्वानर इव ज्वलन् ॥
रपतमैत्रादश्रुविन्दुस्तु सामकात् ।
ातसुत्पन्नसुक्तकर्म्मसु योजयेत् ॥
॥ भवेत्तद्धि रङ्गादिरसयोगत: ।
रजतं तारं चन्द्रकान्ति सितं शुभम् ॥
र्धं म्टदु श्वेतं दाहच्छेदघनक्षमम् ।
चन्द्रवत् स्वच्छं रूप्यं नवगुणं शुभम् ॥
त्रिमं रूप्यं रक्तं पीतं दलं लघु ।
रघनैनंष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥
ीतं कषायाम्लं स्वादुपाकरसं सरम् ।
स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ॥
दिकरोगांश्च नाशयत्यचिरात् ध्रुवम् ।
तारं शरीरस्य करोति तापं
विध्वंसनं यच्छति शुक्रनाशम् ।
वीर्य्यं बलं हन्ति तनोश्च पुष्टिं
महागदान् पोषयति त्वशुद्धम् ॥”
ारणाय योग्यं रूप्यमाह ।
स्निग्धं म्टदु श्वेतं दाहच्छेदघनक्षमम् ।
ं चन्द्रवत् स्वच्छं तारं नवगुणं स्मृतम् ॥”
योग्यम् ।
ं कृत्रिमं रूप्यं रक्तं पीतं दलं लघु ।
च्छेदघनैनंष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥”
शोधनविधि: ।
लीकृतपत्राणि तारस्याग्नौ प्रतापयेत् ।
षेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥
त्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
रजतपत्राणां विशुद्धि: संप्रजायते ॥”
शुद्धस्य रूप्यस्य दोषमाह ।
"रूप्यं त्वशुद्धन्तु करोति तापं
विध्वंसनं वीर्य्यबलक्षयञ्च ।
देहस्य पुष्टिं हरते तनोति
रोगांस्तत: शोधनमस्य कुर्य्यात् ॥”
॥ रूप्यस्य मारणविधि: ।
ागैकं तालकं मर्द्यं याममम्लेन केनचित् ।
: भागत्रयं तारपत्राणि परिलेपयेत् ॥
ा मृषापुटे दत्त्वा पुटेत् त्रिंशद्वनोपलै: ।
ाद्धृत्य पुनस्तालं दत्त्वा दत्त्वा पुन: पचेत् ।
। चतुर्द्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ॥”
प्रकार: ।
सुहीक्षीरेण संपिष्टं माक्षिकं तेन लेप-
येत् ।
लिकस्य प्रकारेण तारपत्राणि बुद्धिमान् ।
ि चतुर्द्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ॥”
॥ मारितस्य रूप्यस्य गुणा: ।
रूप्यं शीतं कषायाम्लं स्वादुपाकरसं सरम् ।
यम: स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ॥
मेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिरात् ध्रुवम् ॥”
इति भावप्रकाश: ॥
ोप्य इत्यपरम् ।
मध्यान्दं गुडनाम्नश्च वरेण्यं माक्षिकं रसम् ।
मनाय भवेदीयं सुवर्णंवरं महत् ॥”
इति गारुडे १८८ अध्याय: ।

रूप्यं, त्रि, (प्रशस्तं रूपं अस्यास्तीति । रूप+ "रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।” ५ । २ । १२० । इति यप् ।) सुन्दरम् । इति मेदिनी । ये, ५० ॥ (क्ली, उपमेयम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे समासोक्त्यलङ्कारे ।
"तत्र हि तिमिरांशुकयोरुप्यरूपकभावो द्वयोरावरकत्वेन स्फुटमिति ॥”॥ पुं, प्रत्ययविशेष: । स च तत आगत इत्येतस्मिन्निषये “हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्य: ।” ४ । ३ । ८१ । इति सूत्रेण हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां भवति । यथा समादागतं समरूप्यम् । देवदत्तरूप्यम् ॥)
रूप्याध्यक्ष:, पुं, (रूप्यस्य रूप्ये वा अध्यक्ष: ।) नैष्किक: । इत्यमर: ॥ रूप्यं रजतं तदेव निष्कं पूर्व्ववत् ष्णिक: रजताध्यक्षो नैष्किक: । टङ्कपतिर्नैष्किक इत्यन्ये । मुद्राश्वादिरूपं गठितं रजतं रूप्यं तस्याध्यक्षो नैष्किक इति केचित् । इति भरत: ॥
रुबुक:, पुं, एरण्ड: । इति शब्दमाला ॥ (यथास्य पर्य्याय: ।
"शुक्ल एरण्ड आमण्डश्चित्रो गन्धर्व्वहस्तक: ।
पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डक: ॥
वातारिस्तरुणश्चापि रुबुकश्च निगद्यते ।
रक्तोऽपरो रुबुक: स्यादुरुबुको रुबुकस्तथा ।
व्याघ्रपुच्छश्च वातारिश्चञ्चुरुत्तानपत्रक: ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रुष, त् क विस्फुरणे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) दीर्घी । मर्द्धन्योपध: । अरुरुषत् । इति दुर्गादास: ॥
रुषक:, पुं, (रूषयतीति । रूष+ण्वुल् ।) वासक: । इति जटाधर: ॥
रूषितं, त्रि, (रूष+क्त: ।) गुण्ठितम् । इत्यमर: ॥ द्वे धूलिगुण्ठनेन म्रक्षिते । गुण्ठि क वेष्टे रूष त् क स्याद्विस्फुरणे क्त: । इति भरत: ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६२ । १५ ।
"य: शुक्लोपधानेषु शेते चन्दनरूषित: ।
वीज्यमानो महार्हाभि: स्त्रीभिर्मम सुतोत्तम: ॥”)
रे, व्य, सम्बोधनविशेष: । यथा,—
"सम्बोधनेऽङ्ग भो: पाट् प्याट् रे हे हं होऽरे
रेऽपि च ।”
इति हेमचन्द्र: । ६ । १७६ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ६२ । १४५ ।
"अथ मन्दमिवालोक्य साभिप्राय: सतां हन: ।
पप्रच्छ रे किमीदृक् त्वं सञ्जात: मम्पता-
मिति ॥”)
रेक, ऋ ङ शङ्कायाम् । इति कविकल्पद्रुम: । (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) शङ्का संशयारोप: । ऋ, अररेकत् । ङ, रेकते पुरुषं स्थाणौ । स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयनारोपयतीत्यर्थ: । रिरेके । इति दुर्गादास: ॥
रेक:, पुं, (रेक शङ्कायाम् अथवा रिच्+घञ् ।) शङ्का । नीच: । विरेचनम् । इति मेदिनी । के, ११ ॥ (यथा,—
"बस्तिर्वातविकारान् पैत्तान् रेक: कफोद्भवान् वमनम् ।
चौद्रं जयति बलासं सर्पि: पित्तं समीरणं तैलम् ॥”
इति वाभटे उत्तरस्थाने ४० अध्याये ॥)
भेक: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
रेक्ण:, [स्] क्ली, (रिच्यतीति । रिच्+“रिचेर्धने चित् किञ्च ।” उणा० ४ । १९८ । इति असुन् । चात् प्रत्ययस्य नुट् । चित्वात् कुत्वम् ।) स्वर्णम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति: ॥
रेका, स्त्री, (रेक शङ्कायाम्+अच् । स्त्रियां टाप् ।) सन्देह: । इति हेमचन्द्र: ॥
रेखा, स्त्री, (लिख्यते इति । लिख विलेखने+ "षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।” ३ । ३ । १०४ । इति भिदादित्वात् अङ् । टाप् । रलयोरैक्यात् लस्य रत्वम् ।) अल्पकम् । छद्म । आभोग: । उल्लेख: । इति विश्व: ॥ उल्लेखस्तत्र दण्डाकारलिपिविशेष: । दाँड़ी इति कसी इति च भाषा । यथा,—
"यावती यावती रेखा षष्ठायामष्टवर्गके ।
तावतीं द्विगुणीकृत्य षष्टाभि: परिशोधयेत् ॥
षष्टोपरि भवेद्रेखा षष्टाभ्यन्तरविन्दव: ।
यत्र रेखा न विन्दुश्च तत् समं परिकीर्त्तितम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
शरीरस्थरेखया शुभाशुभलक्षणं यथा,—
"ललाटे यस्य दृश्यन्ते तिस्रो रेखा: समा हि ता: ।
सुखी पुत्त्रसमायुक्त: स षष्टिं जीवति नर: ॥
चत्वारिंशच्च वर्षाणि द्विरेखादर्शनान्नर: ।
विंशत्यब्दमेकरेख आकर्णान्ता: शतायुष: ॥
आकर्णान्तरिता रेखास्तिस्रश्च स्यु: शतायुष: ।
समत्या नहि रेखा तु यस्यायुस्तिष्ठभिर्भवेत् ॥
चलायत्ताभी रेखाभिर्विंशत्यब्दायुरेव हि ।
चत्वारिंशच्च वर्षाणि हीनरेखस्तु जीवति ॥
भिन्नाभिश्चैव रेखाभिरपमृत्युर्भवेद्धि ॥
त्रिशूलं पट्टिशं वापि ललाटे यस्य दृश्यते ।
धनपुत्त्रसमायुक्त: स जीवेत् शरद: शतम् ॥
तर्जन्या मध्यमाङ्गुल्या आयूरेखा तु मध्यत: ।
सम्प्राप्ता या भवेद्यस्य स जीवेत् शरद: शतम् ॥
कुलरेखा तु प्रथमा अङ्गुष्ठादनुवर्त्तते ।
मध्यमाया: करे रेखा आयुरेखा तत: परम् ॥
कनिष्ठिकां समाश्रित्य आयुरेखां समादिशेत् ।
अच्छिन्ना वाविभक्ता वा स जीवेच्छरद: शतम् ॥
यस्य पाणितले रेखा आयुस्तस्य प्रकाशयेत् ।
इत्थं दर्शितं जीवेच्च भोगी स्यात् न संशय: ॥
कनिष्ठिकां समाश्रित्य मध्यमायामुपागता ।
षष्टिं वर्षाणि कुर्य्यात् आयूरेखा तु मानवम् ॥”
इति गारुडे ६५ अध्याय: ॥ * ॥
अपिच ।
"दक्षाङ्गुलिष्ठ यवपङ्क्तिरेखास्य सन्ति वै ।
दृश्यते यवसमा मध्यस्थै रङ्गुलिका ।
दुष्कीर्त्तिविहीनकरी भवेत् वसुमती नर: ।
मध्यनामिका ध्वजाग्रे तस्य पूर्वम् दुष्ट ।

"वस्तुर्यांत्तं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम्।
चक्षुषः सहकारि स्यात्शुक्लादिकमनेकधा।
जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत् सहेतुकम्॥"
इति भाषापरिच्छेदः॥
उत्तरपदस्थरूपादिशब्दस्य उपमानवाचकत्वम्। यथा,—
"स्युरुत्तरपदे प्रख्यः प्रकारः प्रतिमो निभः।
भूतरूपोपमाः काशः सन्निभः प्रथितः परः॥"
इति हेमचन्द्रः॥
अतिशयरूपस्य दोषो यथा,—
उमोवाच।
"रूपातिशयसम्पन्ना नानागुणसमन्विताः।
किमर्थं दुःखिता जाताः कान्तसौख्यविवर्ज्जिताः॥
ईश्वर उवाच।
दमयन्ती तथा सीता रूपातिशयपारगा।
दुःखिता तेन संजाता कान्तसौख्यविवर्ज्जिता॥
अहल्या बन्धकी जाता कपिलस्य तु योषिता।
रूपस्य तु प्रभावेण दासी जाता तिलोत्तमा॥
तस्माद्रूपञ्च नेच्छन्ति सच्छास्त्रास्तपोधनाः।
अतिरूपेण सत्यायुः पुरुषो योषितोऽपि वा।
अथवा सौख्यहीनस्तु जायते तु महातपे॥"
इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः॥
तद्वैदिकपर्य्यायः। निर्णिक् १ वव्रिः २ वर्पः ३ वपुः ४ अमतिः ५ अप्सः ६ प्सुः ७ अप्नः ८ पिष्टम् ९ पेशः १० कृशनम् ११ अरः १२ अर्ज्जुनम् १३ ताम्रम् १४ अरुषम् १५ शिल्पम् १६। इति षोडशरूपनामानि। इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः॥
रूपकं, क्ली, (रूपयतीति। रूपि+ण्वुल्।) नाटकम्। ("तस्य रूपकत्वं प्रतिपादयितुमाह। रूपारोपात्तु रूपकम्। रूपकस्य भेदानाह।
नाटकमथ प्रकरणं
भाणव्यायोगसमवकारडिमाः।
ईहामृगाङ्कवीथ्यः
प्रहसनमिति रूपकाणि दश॥
किञ्च।
नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम्।
प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा॥
संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका।
दुर्म्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च॥
अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः।
विना विशेषं सर्व्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम्॥"
इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः॥)
मूर्त्तम्। (यथा, कथासरित्सागरे। ५५। ४३।
"आदिष्टवांश्च चित्रे लिखित्वामीषु रूपकम्॥")
काव्यालङ्कारः। इति मेदिनी। के, १३८॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपह्नवे।
तत् परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा॥
यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम्।
तत् परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनम्॥
प्रत्येकं केवलं मालारूपञ्चेति चतुर्व्विधम्।
अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत्॥
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च।
आरोप्याणामशेषाणां शाब्दत्वे प्रथमं मतम्॥
यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्त्ति तत्।
निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा॥
माला केवलरूपत्वात् तेनाष्टौ रूपके भिदाः॥"
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः॥
अपि च।
"अभेदो भासते यस्मिन्नुपमानोपमेययोः।
रूपकं कथ्यते सद्भिरलङ्कारोत्तमं यथा॥
तन्वि त्वन्मुखचन्द्रोऽयं लीलालकमधुव्रतम्।
न कस्य हरते चेतो लसद्दशनकेशरम्॥
अस्त्यनेकप्रकारत्वं रूपकोपमयोरपि।
संक्षेपेणोक्तमन्यत्तु सुधीभिरवधीयताम्॥"
इति काव्यचन्द्रिका॥
संख्याविशेषः। यथा,—
"सपादी प्रोच्यते गुञ्जा सा तिस्रो रूपकं भवेत्।
रूपकैर्द्दशभिः प्रोक्तः कलञ्जो नाम नामतः॥"
इति युक्तिकल्पतरुः॥
(उपमानम्। यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे समासोक्त्यलङ्कारे।
"यत्र तु रूप्यरूपकयोः साहश्यमस्फुटमिति॥"
पुं, मुद्रा। यथा, कथासरित्सागरे। ७८।१३।
"अल्पे परिकरेऽप्येभिरियद्भिः स्वर्णरूपकैः।
किमेव वसनं पुष्णाम्यथ कश्चन सह्यताम्॥"
मयाप्प बृहत्संहितायाम्। ८१। १२।
"शुद्धान्वयस्य मूल्यं पञ्चाशद्रूपका शुक्तयुतस्य॥")
रूपतत्त्वं, क्ली, (रूपस्य तत्त्वम्।) शीलम्। यथा,—
"स्याद्रूपं लक्षणं भावश्चात्मप्रकृतिरीतयः।
सहजो रूपतत्त्वञ्च धर्म्मसर्गौ निसर्गवत्॥"
इति हेमचन्द्रः। ६। १२॥
रूपधारी, [न्] (रूपं धरतीति। धृ+णिनिः।) सौन्दर्य्यविशिष्टः। यथा,—
"ततो विकटरूपोऽसौ सर्व्वशास्त्रार्थपारगः।
विवाहयद्द्विजसुतां रूपेणाप्रतिमां द्विजः॥
सापमेने च भर्त्तारं सुशीलमपि भाविनी।
विरूपमिति मन्वाना ततः सोऽभूत् सुदुःखितः॥
ततो निर्व्वेदसंयुक्तो गत्वाश्रमपदं महत्।
दृष्टाव्याघ्रतटे श्रीमान् रूपधारिणमाप्तवान्॥
समाराध्य जगन्नाथं नरनपुरुषेव हि।
सुरूपतामवाप्याग्र्यां तस्मिन्नेव च जन्मनि॥"
इति वामनपुराणे ७६ अध्यायः॥
रूपनाशनः, पुं, (रूपस्य नाशनं अदर्शनं यत्र।) पेचकः। इति शब्दरत्नावली॥
रूपवान्, [त्] त्रि, (रूपमस्यास्तीति। रूप+"तुपादिभ्यश्च।" ५। २। ९५। इति मतुप्। मस्य वः।) आकारविशिष्टः। (यथा, भागवते। ९। ५। २७।
"वायोरपि विकुर्व्वाणात् कालकर्म्मस्वभावतः।
उदपद्यत वै तेजो रूपवत् स्पर्शशब्दवत्॥")
सौन्दर्य्ययुक्तः। (यथा, महाभारते ... ४५। १२।
"सत्यवाक् पूजितो ...
रूपाजीवा, स्त्री, (रूपेण सौन्दर्य्येण जीवतीति। आ+जीव्+अच्। टाप्।) इत्यमरः। २। ६। १९। (यथा, ... २। ३६। ३।
"रूपाजीवाश्च वादिन्यो ...
शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनीः ...
रूपाक्षः, पुं, (रूपमेव अक्षं यस्य।) इति त्रिकाण्डशेषः॥
रूपिका, स्त्री, (रूपमस्या अस्तीति। ...) श्वेतार्कवृक्षः। इति रत्नमाला। (सुश्रुते। ५। ६।
"पयसं तिलतैलञ्च रूपिकायाः ...
रूपेश्वरी, स्त्री, (रूपाणामीश्वरी।) ... सा तु ...
यथा,—
"रूपेश्वरी प्रकर्त्तव्या दशभुजसमन्विता
जटामुकुटभारेन्दुत्रिशूलोरगभूषणा।
मणिमौक्तिकशोभाढ्या ...
पूजिता कुसुमैर्हृद्यैः सर्व्वकामप्रदा ...
इति देवीपुराणे ...
प्रथमः॥
रूप्यं, क्ली, (आहतं रूपं ...
"रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्।" ५। २। १२०। इति यप्।) आहतस्वर्णरजतम्। ...
९१॥ हेम रूप्यञ्च आहतं ...
रूपमुत्पादयितुं निर्वर्त्तिकया ...
सुच्यते रूपाय आहतं रूप्यं ...
ष्यतः। इति भरतः॥ ॥ धातुविशेषः। इति भाषा॥ (यथा, महाभारते ... ३९। ७९।
"सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि ...
मेयं त्रपु मलं सीसं सीसस्यापि मलं ...)
तत्पर्य्यायः। शुभ्रम् २ खर्ज्जूरम् ३ ...
चन्द्रलोहकम् ५ श्वेतकम् ६ ...
रजतम् ८ ताररूपकम् ९ चन्द्रभूतिः ...
तारम् १२ कलधूतम् १३ ...
सौम्यम् १५ धौतम् १६ सोमम् ...
हासम् १८। इति राजनिर्घण्टः। ...
दुर्व्वर्णम् २० श्वेतम् २१ रङ्गबीजम् ...
रङ्गम् २३ लोहराजकम् २४। इति ...
वली॥ कलधौतम् २५। इति जटाधरः ...
गुणाः। स्निग्धत्वम्। कषायत्वम्। ...
विपाके मधुरत्वम्। सरत्वम्। ...
रुच्यत्वम्। वलीपलितनाशित्वञ्च। इति ...
निर्घण्टः॥ ॥ अथ रूप्यस्योत्पत्ति...
गुणाः।
"त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमेषैस्त्रिलोचनैः ...
निरीक्षयामास शिवः क्रोधेन परिपूरितः ...
ततस्तस्मात् समपतदेकमश्रु ...

ी रजः गगगवहेभागर इव व्यक्तम् ।
ादस्वमतैमादनुदिश्य वामनात् ।
ात्कमनुष्यनहुत्तर्मेषु योजयेत् ॥
लक्ष भवेताद्धि वङ्गादिरूपयोगतः ।
दम् रजतं तारं चन्द्रकान्ति सितं शुभम् ॥
स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहच्छेदघनक्षमम् ।
दीप्तं चन्द्रवत् स्वच्छं रूप्यं नवगुणं शुभम् ॥
रुषं कृत्रिमं रूक्षं रक्तं पीतं दलं लघु ।
हच्छेदघनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥
यं शीतं कषायाम्लं स्वादुपाकरसं सरम् ।
मः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ।
हादिकरोगांश्च नाशयत्यचिरात् ध्रुवम् ।
तापं शरीरस्य करोति तापं
विध्वंसनं यच्छति शुक्रनाशम् ।
वीर्य्यं बलं हन्ति तनोश्च पुष्टिं
महागदान् पोषयति त्वशुद्धम् ॥"
च मारणाय योग्यं रूप्यमाह ।
ह स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहच्छेदघनक्षमम् ।
दीप्तं चन्द्रवत् स्वच्छं तारं नवगुणं स्मृतम् ॥"
प्रायोग्यम् ।
कठिनं कृत्रिमं रूक्षं रक्तं पीतं दलं लघु ।
दच्छेदघनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥"
य शोधनविधिः ।
तलीकृतपत्राणि तारस्याग्नौ प्रतापयेत् ।
षिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥
मूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
रजतपत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥"
शाशुद्धस्य रूप्यस्य दोषमाह ।
"रूप्यं त्वशुद्धन्तु करोति तापं
विध्वंसनं वीर्य्यबलक्षयञ्च ।
देहस्य पुष्टिं हरते तनोति
रोगांस्ततः शोधनमस्य कुर्य्यात् ॥"
थ रूप्यस्य मारणविधिः ।
भागैकं तालकं मर्द्यं याममम्लेन केनचित् ।
भागत्रयं तारपत्राणि परिलेपयेत् ॥
मा मूषापुटे रुद्धा पुटेत् त्रिंशद्वनोपलैः ।
द्धृत्य पुनस्तालं दत्त्वा रुद्धा पुनः पचेत् ।
चतुर्द्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ॥"
न्यप्रकारः ।
स्नुहीक्षीरेण संपिष्टं माक्षिकं तेन लेप-
येत् ।
तालकस्य प्रकारेण तारपत्राणि बुद्धिमान् ।
टे चतुर्द्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ॥"
मारितस्य रूप्यस्य गुणाः ।
रूप्यं शीतं कषायाम्लं स्वादुपाकरसं सरम् ।
यसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ॥
मेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिरात् ध्रुवम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
य रूप्यकरणम् ।
माध्वाण्यं गुडतालञ्च करेणा माक्षिकं रसम् ।
सनाच भवेद्रौप्यं सुवर्णकरणं शृणु ॥"
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥

रूप्यं, त्रि, (प्रशस्तं रूपं अस्यास्तीति । रूप + "रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।" ५ । २ । १२० । इति यप् ।) सुन्दरम् । इति मेदिनी । ये, ५० ॥ (क्ली, उपमेयम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे समासोक्त्यलङ्कारे ।
"अत्र हि तिमिरांशुकयोरूप्यरूपकभावो ह्यरो-रावरकत्वेन स्फुटमिति ॥"*। पुं, प्रत्ययविशेषः । स च तस आगत इत्येतस्मिन्विषये "हेतुमनुष्ये-भ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ।" ४ । ३ । ८१ । इति सूत्रेण हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां भवति । यथा समादागतं समरूप्यम् । देवदत्तरूप्यम् ॥)
रूप्याध्यक्षः, पुं, (रूप्यस्य रूप्ये वा अध्यक्षः ।) नैष्किकः । इत्यमरः ॥ रूप्यं रजतं तदेव निष्कं पूर्ववत् ष्ठिकः रजताध्यक्षो नैष्किकः । टङ्कपतिर्नैष्किक इत्यन्ये । पुरुषाश्वादिरूपं गठितं रजतं रूप्यं तस्याध्यक्षो नैष्किक इति केचित् । इति भरतः ॥
रूबुकः, पुं, एरण्डः । इति शब्दमाला ॥ (अथास्य पर्य्यायः ।
"शुक्ल एरण्ड आमण्डश्चित्रो गन्धर्व्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ॥
वातारिस्तरुणश्चापि रूबुकश्च निगद्यते ।
रक्तोऽपरो रुबुकः स्यादुरुबुको रुबुस्तथा ।
व्याघ्रपुच्छश्च वातारिश्चञ्चुरुत्तानपत्रकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रूष, त् क विस्फुरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) दीर्घी । मद्धोपधः । अरूरूषत् । इति दुर्गादासः ॥
रूषकः, पुं, (रूषयतीति । रूष + ण्वुल् ।) वासकः । इति जटाधरः ॥
रूषितं, त्रि, (रूष + क्तः ।) गुण्ठितम् । इत्यमरः ॥ हे धूलिगुण्ठकेनैव म्रक्षिते । गुड़ि क वेष्टे रूष त् क स्याद्विस्फुरणे क्तः । इति भरतः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ६२ । १५ ।
"यः सुखेनोपधानेषु शेते चन्दनरूषितः ।
वीज्यमानो महार्हाभिः स्त्रीभिर्मम सुतोत्तमः ॥")
रे, व्य, सम्बोधनविशेषः । यथा,—
"सम्बोधनेऽङ्ग भोः पाट् प्याट् हे है हं योऽरे रेऽपि च ।"
इति हेमचन्द्रः । ६ । १७१ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ३२ । १५५ ।
"तत्र मन्दमिवालोक्य साभिप्रायः सभां नृपः ।
पप्रच्छ रे किमीदृक् त्वं सञ्जातः कथ्यता-मिति ॥")
रेक, ऋ ङ शङ्कायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) शङ्का संशयारोपः । ऋ, अरिरेकत् । ङ, रेकते पुरुषत्वं स्थाणौ । स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयमारोपयतीत्यर्थः । रिरेके । इति दुर्गादासः ॥
रेकः, पुं, (रेक शङ्कायाम् अथवा रिच् + घञ् ।) शङ्का । नीचः । विरेचनम् । इति मेदिनी । के, ३१ ॥ (यथा,—
"वस्तिपानविकारान् मैत्रान् रेकः कफोद्भवान् वमनम् ।
चौद्रं जयति बलासं सर्पिः पित्तं समीरणं तैलम् ॥"
इति वाभटे उत्तरस्थाने ४० अध्याये ॥)
भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रेक्णः, [स्] क्ली, (रिणक्तीति । रिच् + "रिचेर्धने घित् किच्च ।" उणा० ४ । १९८ । इति असुन् । घात् प्रत्ययस्य नुट् । घित्वात् कुत्वम् ।) स्वर्णम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
रेका, स्त्री, (रेक शङ्कायाम् + अच् । स्त्रियां टाप् ।) सन्देहः । इति हेमचन्द्रः ॥
रेखा, स्त्री, (लिख्यते इति । लिख विलेखने + "षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।" ३ । ३ । १०४ । इति भिदादित्वात् अङ् । टाप् । रलयोरैक्यात् लस्य रत्वम् ।) अल्पकम् । छद्म । आभोगः । उल्लेखः । इति विश्वः ॥ उल्लेखस्तत्र दण्डाकारलिपिविशेषः । दाँड़ी इति कषी इति च भाषा । यथा,—
"यावती यावती रेखा शुद्धाशुद्धस्वर्गांके ।
तावतीं द्विगुणीकृत्य अष्टाभिः परिशोधयेत् ॥
अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टाभ्यन्तरबिन्दवः ।
यत्र रेखा न बिन्दुश्च तत् समं परिकीर्त्तितम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
शरीरस्थरेखया शुभाशुभलक्षणं यथा,—
"ललाटे यस्य दृश्यन्ते तिस्रो रेखाः समा हि ताः ।
सुखी पुत्रसमायुक्तः स षष्टिं जीवते नरः ॥
चत्वारिंशच्च वर्षाणि द्विरेखादर्शनान्नरः ।
विंशत्यब्दमेकरेख आकर्णान्ताः शतायुषः ॥
आकर्णान्तरिता रेखास्तिस्रश्च स्युः शतायुषः ।
सप्तत्या स्फुटे रेखा तु पञ्चायुस्तिसृभिर्भवेत् ॥
चक्रायत्ताभी रेखाभिर्विंशत्यब्दायुरेव हि ।
चत्वारिंशच्च वर्षाणि हीनरेखस्तु जीवति ॥
भिन्नाभिश्चैव रेखाभिरपमृत्युर्नरस्य हि ।
त्रिशूलं पट्टिशं वापि ललाटे यस्य दृश्यते ।
धनपुत्रसमायुक्तः स जीवेत् शरदः शतम् ॥
तर्ज्जन्या मध्यमाङ्गुल्या आयूरेखा तु मध्यतः ।
सम्प्राप्ता या भवेद्यस्य स जीवेत् शरदः शतम् ॥
कुलरेखा तु प्रथमा अङ्गुष्ठादनुवर्त्तते ।
मध्यमायाः करे रेखा आयूरेखा अतः परम् ॥
कनिष्ठिकां समाश्रित्य आयूरेखां समादिशेत् ।
अच्छिन्ना वाविभक्ता वा स जीवेच्छरदः शतम् ॥
यस्य पाणितले रेखा आयुस्तस्य प्रकाशयेत् ।
शतं वर्षाणि जीवेच्च भोगी रुद्र ! न संशयः ॥
कनिष्ठिकां समाश्रित्य मध्यमायामुपागता ।
षष्टिं वर्षायुषं कुर्य्यात् आयूरेखा तु मानवम् ॥"
इति गारुडे ६३ अध्यायः ॥ * ॥
अपिच ।
"घनाङ्गुलिश्च सघनास्तिस्रो रेखाश्च यस्य वै ।
नृपतेः करतलगा मणिबन्धे समुत्थिताः ॥
युगमीनाङ्कितकरो भवेत् सत्रदो नरः ।
वज्राकारश्च धनिनां मत्स्यपुच्छनिभो बुधे ॥

"वस्तुर्यार्हं भवेद्रूपं नयादिरुपलम्भकम् ।
चक्षुः सहकारि स्याच्चक्षुरादिकमनेकधा ।
जलादिपरमाणौ तन्नित्यमन्यत् सहेतुकम् ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
उत्तरपदस्थरूपादिशब्दस्य उपमानवाचकत्वम् । यथा,—
"स्युरुत्तरपदे प्रख्यः प्रकारः प्रतिमो निभः ।
भूतरूपोपमाः काशः सन्निभः प्रथितः परः ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
अतिशयरूपस्य दोषो यथा,—
उमोवाच ।
"रूपातिशयसम्पन्ना नानागुणसमन्विताः ।
किमर्थं दुःखिता जाताः कामसौख्यविवर्ज्जिताः ॥
ईश्वर उवाच ।
दमयन्ती तथा सीता रूपातिशयपारगा ।
दुःखिता तेन संजाता कामसौख्यविवर्ज्जिता ॥
अहल्या बन्धकी जाता कपिलस्य तु योषिता ।
रूपस्य तु प्रभावेण दासी जाता तिलोत्तमा ॥
तस्माद्रूपं नेच्छन्ति तत्पयज्ञास्तपोधनाः ।
अतिरूपेण सत्यायुः पुरुषो योषितोऽपि वा ।
अथवा सौख्यहीनस्तु जायते तु महातपे ॥"
इति देवीपुराणे बन्धाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥
तद्विशेषपर्य्यायः । ,निर्णिक् १ वर्णः २ वर्पः ३ वपुः ४ अमतिः ५ अप्सः ६ पृ: ७ अप्नः ८ पिश्म् ९ पेशः १० क्षत्रम् ११ अरः १२ अर्ज्जुनम् १३ ताम्रम् १४ अरुषम् १५ शिल्पम् १६ । इति षोडशरूपनामानि । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥
रूपकं, क्ली, (रूपयतीति । रूपि+ण्वुल् ।) नाटकम् । ("तस्य रूपकत्वमाहादिशमाह । रूपारोपात्तु रूपकम् । रूपकस्य भेदानाह ।
नाटकमथ प्रकरणं
भाणव्यायोगसमवकारडिमाः ।
ईहामृगाङ्कवीथ्यः
प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥
किञ्च ।
नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् ।
प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा ॥
संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका ।
दुर्म्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च ॥
अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः ।
विना विशेषं सर्व्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम् ॥"
इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥)
मूर्त्तिम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ८३ ।
"चारित्र्यचाव चित्रे लिखामिहामीह रूपकम् ॥")
काव्यालङ्कारम् । इति मेदिनी । के, १५८ ।
ईदृशस्य लक्षणं यथा,—
"रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपह्नवे ।
तत् परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा ॥
यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् ।
तत् परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनम् ॥
प्रत्येकं केवलं मालारूपञ्चेति चतुर्विधम् ।
अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् ॥
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च ।
आरोप्याणामशेषाणां शाब्दत्वे प्रथमं मतम् ॥
यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्त्ति तत् ।
निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा ॥
माला केवलरूपत्वात् तेनाष्टौ रूपके भिदाः ॥"
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः ॥
अपि च ।
"अभेदो भाषते यस्मिन्नुपमानोपमेययोः ।
रूपकं कथ्यते सद्भिरलङ्कारोत्तमं यथा ॥
सन्ति युग्मसहस्राणि लीलाकमलमुत्तमम् ।
न कस्य हरते चेतो त्वद्वदनकेशरम् ॥
अस्त्यनेकप्रकारत्वं रूपकोपमयोरपि ।
संक्षेपेणोक्तमन्यत्तु सुधीभिरवधीयताम् ॥"
इति काव्यचन्द्रिका ॥
संख्याविशेषः । यथा,—
"अशीती प्रोच्यते गुञ्जा या तिस्रो रूपकं भवेत् ।
रूपकैर्द्दशभिः प्रोक्तः कलञ्जो नाम नामतः ॥"
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(उपमानम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे समासोक्त्यलङ्कारे ।
"यत्र तु रूप्यरूपकयोः साधारण्यमस्फुटमिति ॥"
पुं, मुद्रा । यथा, कथासरित्सागरे । ७८ । १३ ।
"अत्ते परिकरेऽप्येभिरियद्भिः स्वर्णरूपकैः ।
किमेव वसनं पुण्याय कथन सङ्गमम् ॥"
नयाय इहत्संहितायाम् । ८ । १२ ।
"गुञ्जात्रयस्य सत्त्वं पञ्चाशद्रूपका गुञ्जयुतस्य ॥")
रूपतत्त्वं, क्ली, (रूपस्य तत्त्वम् ।) शीलम् । यथा,—
"स्याद्रूपं लक्षणं भावश्चात्मप्रकृतिरीतयः ।
सहजो रूपतत्त्वञ्च धर्म्मसर्गौ निसर्गवत् ॥"
इति हेमचन्द्रः । ६ । १२ ॥
रूपधारी, [न्] (रूपं धरतीति । धृ+णिनिः ।) सौन्दर्य्यविशिष्टः । यथा,—
"ततो विकटरूपोऽसौ सर्व्वशास्त्रार्थपारगः ।
विवाहयद्द्विजसुतां रूपेणानुपमां द्विजः ॥
सापमेने च भर्त्तारं सुशीलमपि भाविनी ।
विरूपमिति मन्वाना ततः सोऽभूत् सुदुःखितः ॥
ततो निर्व्वेदसंयुक्तो गत्वाश्रमपदं महत् ।
इरावत्यास्तटे श्रीमान् रूपधारिणमासदत् ॥
तमाराध्य जगन्नाथं नक्तव्रतेन हि ।
सुरूपतामवाप्याग्र्यां तस्मिन्नेव च जन्मनि ॥"
इति वामनपुराणे ७६ अध्यायः ॥
रूपनायनः, पुं, (रूपस्य नाशनं अदर्शनं यस्य ।) पेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥
रूपवान्, [त्] त्रि, (रूपमस्यास्तीति । रूप+"तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ।" ५ । २ । ९४ । इति मतुप् । मस्य वः ।) आकारविशिष्टः । (यथा, भागवते । २ । ५ । २० ।
"वायोरपि विकुर्व्वाणात् कालकर्म्मस्वभावतः ।
उदपद्यत वै तेजो रूपवत् शब्दशब्दवत् ॥")
सौन्दर्य्ययुक्तः । (यथा, महाभारते । ४५ । १२ ।
"सत्यवाक् पूजितो ...
रूपाजीवा, स्त्री, (रूपेण सौन्दर्य्येण जीवति । आ+जीव्+अण् । टाप् ।) इत्यमरः । २ । ६ । १९ । (यथा, ... २ । २६ । ३ ।
"रूपाजीवाश्च वादिन्यो व ...
शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनीः ...
रूपाक्षः, पुं, (रूपमेव अक्षं यस्य ।) इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रूपिका, स्त्री, (रूपमस्या अस्तीति । इ...) श्वेतार्कवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ ... सुश्रुते । ५ । ६ ।
"पललं तिलतैलञ्च रूपिकायाः ...
रूपेश्वरी, स्त्री, (रूपाणामीश्वरी ।) ... सा तु प्रभवादिर्वा ... यथा,—
"रूपेश्वरी प्रकर्त्तव्या इयुग्मस्तु ...
जटामुकुटभारेन्दुत्रिशूलोरगभूषणा ।
मणिमौक्तिकशोभाढ्या ...
पूजिता कुसुमैर्वृद्धैः सर्व्वकामप्रदा ...
इति देवीपुराणे ...
प्रथमः ॥
रूप्यं, क्ली, (आहतं रूपं यस्याति । "रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।" ५ । २ । १२० । यप् ।) आहतस्वर्णरजतम् । ... ६१ । हेम रूप्यञ्च आहतं ... रूपमुत्पादयित्तुं विषोत्तिकया ... मुच्यते रूपाय आवर्तं रूप्यं ... स्य: । इति भरतः ॥ * ॥ धातुविशेषः । इति भाषा । (यथा, महाभारते । ३८ । ७८ ।
"सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि ...
सीसं त्रपु मलं सीसं सीसस्यापि मलं ...)
तत्पर्य्यायः । शुभ्रम् ९ वसुश्रेष्ठम् ... चन्द्रलोहकम् ५ श्वेतकम् ६ रजतम् ७ तारकरूपकम् ८ चन्द्रभूति ... तारम् १० कलधौतम् ११ इन्द्र... सौम्यम् १५ धौतम् १६ श्वेत ... खर्ज्जूरम् १८ । इति राजनिर्घण्टः ।
दुर्व्वर्णम् २० श्वेतम् २१ रजत... रङ्गम् २३ कौशकलाकम् २४ । इति ... वसु । कलधौतम् २५ । ...
गुणाः । स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । विपाके मधुरत्वम् । सरत्वम् । अम्लत्वम् । वलीपलितनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ अथ रूप्योत्पत्तिः ...
"त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमेषैर्विलोचनैः ।
निरीक्षयामास शिवः क्रोधेन परिपूरितः ।
ततः क्रूरता समपतत्तत्र चक्षुषोऽग्निः ... ॥"

ी रसः समस्तदोषापह इव स्मृतम् ।
ंशादप्यतिशायम्लिकयु शामकान ।
ादवनमुपागुरु चैतु पीतयेत् ।
लम्भ भवेत्ताहि रक्तादिरमयोगगः ।
त्रम् रजतं तारं चन्द्रकान्ति सितं शुभम् ।
र स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहच्छेदघनक्षमम् ।
र्णाढ्यं चन्द्रवत् कान्तं रूप्यं नवगुणं शुभम् ।
टिनं रुक्षितं रूक्षं रक्तं पीतं दलं लघु ।
दाहच्छेदघनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ।
प्यं शीतं कषायाम्लं स्वादुपाकरसं सरम् ।
सः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ।
मेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिराद्ध्रुवम् ।
तारं शरीरस्य करोति तापं
विध्वंसनं यच्छति शुक्रनाशम् ।
वीर्यं बलं हन्ति तनोश्च पुष्टिं
महागदान् पोषयति ह्यशुद्धम् ॥"
थ मारणाय योग्यं रूप्यमाह ।
ह स्निग्धं मृदु श्वेतं दाहच्छेदघनक्षमम् ।
र्णाढ्यं चन्द्रवत् स्वच्छं तारं नवगुणं स्मृतम् ॥"
थायोग्यम् ।
ठिनं कृत्रिमं रूक्षं रक्तं पीतं दलं लघु ।
दाहच्छेदघनैर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥"
थ शोधनविधिः ।
त्तलीकृतपत्राणि तारस्याग्नौ प्रतापयेत् ।
निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥
मूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
रजतपत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥"
थाशुद्धस्य रूप्यस्य दोषमाह ।
"रूप्यं ह्यशुद्धन्तु करोति तापं
विध्वंसनं वीर्य्यबलक्षयञ्च ।
देहस्य पुष्टिं हरते तनोति
रोगांस्ततः शोधनमस्य कुर्य्यात् ॥"
थ रूप्यस्य मारणविधिः ।
भागैकं तालकं मर्द्यं याममम्लेन केनचित् ।
भागत्रयं तारपत्राणि परिलेपयेत् ॥
धृत्वा मूषापुटे रुद्ध्वा पुटेत् त्रिंशद्वनोपलैः ।
समुद्धृत्य पुनस्तालं दत्त्वा रुद्ध्वा पुनः पचेत् ।
चतुर्द्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ॥"
न्यप्रकारः ।
स्नुहीक्षीरेण संपिष्टं माक्षिकं तेन लेप-
येत् ।
तालकस्य प्रकारेण तारपत्राणि बुद्धिमान् ।
पुटे चतुर्द्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ॥"
थ मारितस्य रूप्यस्य गुणाः ।
रूप्यं शीतं कषायाम्लं स्वादुपाकरसं सरम् ।
वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ॥
प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिराद्ध्रुवम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
थ रूप्यकरणम् ।
समभागं गुडताम्रञ्च करोति माक्षिकं रसम् ।
समांश्च भवेद्रौप्यं सुवर्णकरणं शृणु ॥"
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥

रूप्यं, त्रि, (प्रशस्तं रूपं अस्यास्तीति । रूप+ "रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।" ५ । २ । १२० । इति यप् ।) सुन्दरम् । इति मेदिनी । ये, ५० ॥ (स्त्री, उपमेयम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे समासोक्त्यलङ्कारे ।
"अत्र हि तिमिरांशुकयोर्रूप्यरूपकभावो द्वयोरावरकत्वेन स्फुटमिति ।"॥ पुं, प्रत्ययविशेषः । स च तत आगत इत्येतस्मिन्नर्थे "हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ।" ४ । ३ । ८१ । इति सूत्रेण हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चान्यतरस्यां भवति । यथा समादागतं समरूप्यम् । देवदत्तरूप्यम् ॥)

रूप्याध्यक्षः, पुं, (रूप्यस्य रूप्ये वा अध्यक्षः ।) नैष्किकः । इत्यमरः ॥ रूप्यं रजतं तदेव निष्कं पूर्व्ववत् ष्णिकः रजताध्यक्षो नैष्किकः । टङ्कपतिर्नैष्किक इत्यन्ये । पुरुषाश्वादिरूपं गठितं रजतं रूप्यं तस्याध्यक्षो नैष्किक इति केचित् । इति भरतः ॥

रूबुकः, पुं, एरण्डः । इति शब्दमाला ॥ (यथास्य पर्य्यायः ।
"शुक्ल एरण्ड आमण्डश्चित्रो गन्धर्व्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ॥
वातारिस्तरुणश्चापि रूबुकश्च निगद्यते ।
रक्तोऽपरो रुबुकः स्यादुरुबुको रुबुस्तथा ।
व्याघ्रपुच्छश्च वातारिश्चञ्चुरुत्तानपत्रकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रूष, त् क विस्फुरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) दीर्घी । मूर्द्धन्योपधः । अरुरूषत् । इति दुर्गादासः ॥

रूषकः, पुं, (रूषयतीति । रूष+ण्वुल् ।) वासकः । इति जटाधरः ॥

रूषितं, त्रि, (रूष+क्तः ।) गुण्ठितम् । इत्यमरः ॥ हे धूलिगुण्ठकेनैव म्रक्षिते । गुडि क वेष्टे रूष त् क स्वाङ्गविस्फुरणे क्तः । इति भरतः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४२ । १५ ।
"यः सुखेनोपधानेषु शेते चन्दनरूषितः ।
वीज्यमानो महार्हाभिः स्त्रीभिर्मम सुतोत्तमः ॥")

रे, अ, सम्बोधनविशेषः । यथा,—
"सम्बोधनेऽङ्ग भोः पाट् प्याट् हे है हं होऽरे रेऽपि च ।"
इति हेमचन्द्रः । ६ । १७१ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ३२ । १५५ ।
"तत्र मन्दमिवालोक्य साभिप्रायः सभां नृपः ।
पप्रच्छ रे किमीदृक् त्वं सञ्जातः कथ्यतामिति ॥")

रेक, ऋ ङ शङ्कायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) शङ्का संशयारोपः । ऋ, अरिरेकत् । ङ, रेकते पुरुषत्वं स्थाणौ । स्थाणुर्व्वा पुरुषो वेति संशयमारोपयतीत्यर्थः । रिरेके । इति दुर्गादासः ॥

रेकः, पुं, (रेक शङ्कायाम् अथवा रिच्+घञ् ।) शङ्का । नीचः । विरेचनम् । इति मेदिनी । के, ३१ ॥ (यथा,—
"पक्तियांशविकारान् पैत्तान् रेकः कफोद्भवान् वमनम् ।
वातं जयति बलासं सर्पिः पित्तं समीरणं तैलम् ॥"
इति वाग्भटे उत्तरस्थाने ४० अध्याये ॥)
भेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रेक्णः, [स्] क्ली, (रिच्यतीति । रिच्+"रिचेर्धने घिन् किच्च ।" उणा० ४ । १९८ । इति असुन् । चात् प्रत्ययस्य नुट् । घित्वात् कुत्वम् ।) स्वर्णम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

रेका, स्त्री, (रेक शङ्कायाम्+अच् । स्त्रियां टाप् ।) सन्देहः । इति हेमचन्द्रः ॥

रेखा, स्त्री, (लिख्यते इति । लिख विलेखने+ "षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।" ३ । ३ । १०४ । इति भिदादित्वात् अङ् । टाप् । रलयोरैक्यात् लस्य रत्वम् ।) अल्पकम् । छद्म । आभोगः । उल्लेखः । इति विश्वः ॥ उल्लिखनात्र दण्डाकारलिपिविशेषः । दाँड़ी इति कषी इति च भाषा । यथा,—
"यावती यावती रेखा ग्रहाणामष्टवर्गके ।
तावतीं द्विगुणीकृत्य अष्टाभिः परिशोधयेत् ॥
अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टाभ्यन्तरविन्दवः ।
यत्र रेखा न विन्दुश्च तत् समं परिकीर्त्तितम् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
शरीरस्थरेखया शुभाशुभलक्षणं यथा,—
"ललाटे यस्य दृश्यन्ते तिस्रो रेखाः समाः स्थिताः ।
सुखी पुत्त्रसमायुक्तः स षष्टिं जीवते नरः ॥
चत्वारिंशच्च वर्षाणि द्विरेखादर्शनान्नरः ।
विंशत्यब्दमेकरेख आकर्णान्ताः शतायुषः ॥
आकर्णान्तरिता रेखास्तिस्रश्च स्युः शतायुषः ।
सप्तत्या स्पृष्टि रेखा तु षष्ट्यायुस्तिसृभिर्भवेत् ॥
व्यक्ताव्यक्ताभी रेखाभिर्विंशत्यब्दायुरेव हि ।
चत्वारिंशच्च वर्षाणि हीनरेखस्तु जीवति ॥
भिन्नाभिश्चैव रेखाभिरपमृत्युर्नरस्य हि ।
त्रिशूलं पट्टिशं वापि ललाटे यस्य दृश्यते ।
धनपुत्त्रसमायुक्तः स जीवेत् शरदः शतम् ॥
तर्ज्जन्या मध्यमाङ्गुल्या आयूरेखा तु मध्यतः ।
सम्प्राप्ता या भवेद्यस्य स जीवेत् शरदः शतम् ॥
कुलरेखा तु प्रथमा अङ्गुष्ठादनुवर्त्तते ।
मध्यमायाः करे रेखा आयूरेखा अतः परम् ॥
कनिष्ठिकां समाश्रित्य आयूरेखां समादिशेत् ।
अच्छिन्ना वाविभक्ता वा स जीवेच्छरदः शतम् ॥
यस्य माणितले रेखा आयुस्तस्य प्रकाशयेत् ।
शतं वर्षाणि जीवेच्च भोगी रुद्र ! न संशयः ॥
कनिष्ठिकां समाश्रित्य मध्यमायामुपागता ।
षष्टिं वर्षायुषं कुर्य्यात् आयूरेखा तु मानवम् ॥"
इति गारुडे ६३ अध्यायः ॥ * ॥
अपिच ।
"चक्राङ्कुलिश्च मत्स्यकरो रेखाश्च यस्य वै ।
नृपतेः करतलगा मणिबन्धे समुत्थिता ॥
शङ्खमीनाङ्कुशकरो भवेत् सत्रशी नरः ।
पद्माकारश्च धनिनां मत्स्यपुच्छनिभो बुधे ॥

शङ्खातपत्रशिविकागजवाजिपद्मा नृपे ।
कुम्भाङ्कुशपताकाभा मृणालाभा निरीश्वरे ॥
दामाभाश्च गवाढ्यानां स्वस्तिकाभा नृपेश्वरे ।
चक्रासितोमरधनुःकुन्ताभा नृपतेः करे ॥
उदूखलाभा यज्वाढ्ये वेदीभाश्चाग्निहोत्रिणि ।
वापीदेवकुलाभाश्च त्रिकोणाभाश्च धार्म्मिके ॥
अङ्गुष्ठमूलगा रेखाः पुत्राः स्युश्चाथ दारिकाः ।
प्रदेशिनीगता रेखा कनिष्ठामूलगामिनी ॥
शतायुश्च कुरुते छिन्नया तरुतो भयम् ।
निःस्वाश्च बहुरेखाः स्युर्निर्द्धनाश्चिपुकैः सदा ॥"
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

रेखागणितः, पुं, (रेखाया गणितं प्रमाणस्वरूपादि यत्र ।) श्रीजयसिंहमहाराजपण्डितद्विजसम्राड्जगन्नाथकृतगणितग्रन्थविशेषः । तस्य संक्षिप्तविवरणम् । यथा,—
"येनेष्टं वाजपेयाद्यैर्म्महादानानि षोडश ।
दत्तानि द्विजवर्य्येभ्यो गोग्रामगजवाजिनः ॥
तस्य श्रीजयसिंहस्य तुष्ट्यै रचयति स्फुटम् ।
द्विजः सम्राड् जगन्नाथो रेखागणितमुत्तमम् ॥
अपूर्व्वं विहितं शास्त्रं यत्र कोणावबोधनात् ।
क्षेत्रेषु जायते सम्यग् व्युत्पत्तिर्गणिते तथा ॥
शिल्पशास्त्रमिदं प्रोक्तं ब्रह्मणा विश्वकर्म्मणे ।
पारम्पर्य्यवशादेतदागतं धरणीतले ॥
तद्विच्छिन्नं महाराजजयसिंहाज्ञया पुनः ।
प्रकाशितं मया सम्यग् गणकानन्दहेतवे ॥" ॥
अथ रेखागणिता । अत्र ग्रन्थे पञ्चदशाध्यायाः सन्ति । अष्टषष्ट्युत्तरचतुःशतम् क्षेत्राणि सन्ति । तत्र प्रथमाध्याये अष्टचत्वारिंशत्क्षेत्राणि । तत्रादौ परिभाषा । यः पदार्थः दर्शनयोग्यः विभागानर्हः स बिन्दुर्वाच्यः । यः पदार्थः दीर्घः विस्ताररहितः विभागार्हः स रेखाशब्दवाच्यः । विस्तारदैर्घ्ययोर्व्विद्यते तदुदरान्तं तदेव क्षेत्रम् । तद्द्विविधं एकं जलवत् समं द्वितीयं विषमम् । अथ रेखापि द्विविधा । एका वक्रा अन्या सरला । अथ सरलरेखालक्षणम् । यस्यां रेखायां बिन्दवः अवलोकिताः सन्त एकबिन्दुवदाच्छादयन्ते सा सरला अन्यथा कुटिला । धरातलमपि समं विषमञ्च ज्ञेयम् । समं च जलवदिति । यत् रेखाद्वयं समं समानान्तरं न भवति तस्य यस्मिन् प्रदेशे बह्वन्तरं भवति तद्दिशि वर्द्धितयो रेखयोरन्तरमुत्तरोत्तरं अधिकमेव भवति यत्राल्पमन्तरं भवति तद्दिशि वर्द्धितयो रेखयोरन्तरमुत्तरोत्तरमल्पमेव भवति यत्र रेखासंयोगस्तत्रन्तरमन्तरं वर्द्धितं भवति । यत्र कोणशब्दः तत्र सरलरेखाजात एव कोणो ज्ञेयः । यत्र रेखाशब्दः तत्र सरलैव रेखा ज्ञेया । यत्र भूमितलशब्दः तत्र जलसमोच्चलमेव भूतलं ज्ञेयम् । इति रेखागणितस्य परिभाषा ॥

रेखाभूमिः, स्त्री, (रेखाऽन्विता भूमिः ।) लङ्काद्देशस्थमेरुर्व्वर्त्तिमध्यवर्त्तिदेशः । यथा,—
"यल्लङ्कोज्जयिनीपुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशत्
सूत्रं मेरुगतं बुधैर्न्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः ।
आदौ प्रागुदयोऽपरत्र विषये पश्चाच्च रेखोदयात्
स्यात्तस्मात् क्रियते तदन्तरभवं खेटेष्वृणं स्वं चनम् ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ ० ॥
अन्यच्च । रेखोक्ता सूर्य्यसिद्धान्ते । यथा रेखामधिकृत्य ।
"राक्षसालयदेवौकःशैलयोर्म्मध्यसूत्रगाः ।
रोहितकमवन्ती च तथा सन्निहितं सरः ॥"
अस्यार्थः । लङ्कासुमेरुपर्व्वतयोर्म्मध्यसूत्रगा देशा रेखासंज्ञिताः । तान् देशानाह । रोहितकदेशोऽवन्तीदेशः सन्निहितं सरः कुरुक्षेत्रञ्च । रेखायाः पूर्व्वदेशे परदेशे च यथासंख्यं सूर्य्योदयकालात् परकालं पूर्व्वकालञ्च वारप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । एतेनैतदुक्तं भवति रेखासंज्ञकदेशस्थलोका यदा सूर्य्यं पश्यन्ति तदैव सर्व्वदेशे वारप्रवृत्तिरित्यर्थः । तत्र रेखापूर्व्वस्थाः सन्निहितत्वादादौ सूर्य्यं पश्यन्ति तदनन्तरञ्च रेखास्थाः । अतो रेखापूर्व्वे सूर्य्योदयात् परं वारः । तथा रेखास्थैः सूर्य्ये दृष्टे सति पश्चात् रेखापरस्थाः पश्यन्ति अतो रेखापरदेशे सूर्य्योदयात् पूर्व्वं वार इत्यर्थः । तत्र कालपरिमाणमाह । रेखातो यावन्ति देशान्तरयोजनानि सप्तस्मिताभिर्व्विघटीभिः पलैः पादहीनाभिः चतुर्थभागहीनाभिर्व्वारप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । देशान्तरसाधनप्रकारस्तु सूर्य्यसिद्धान्ते उक्तः । अत्र तु संक्षेपेण किञ्चित् कथ्यते । गौडे पञ्चदशाधिकशतयोजनानि ११५ । दक्षिणराढे गङ्गातीरे दशाधिकशतम् ११० । भैरवीतीरे विंशत्यधिकशतम् १२० । वङ्गे सुवर्णग्रामादौ चत्वारिंशदधिकशतम् १४० । वाराणस्यामष्टोत्तरशतम् १०८ देशान्तरम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । तत्तत्तु लोकसंग्रहीतमिति किन्तु सूर्य्यसिद्धान्ते अर्द्धरात्रादेव वारप्रवृत्तिरुक्ता । यथा,—
"वारप्रवृत्तिः प्राग्देशे क्षपार्द्धेऽभ्यधिके भवेत् ।
तद्देशान्तरनाडीभिः पश्चाद्दूने विनिर्द्दिशेत् ॥"
इति दीपिकाटीकायामर्थकौमुद्यां गोविन्दानन्दः ॥

रेचकं, क्ली, (रेचयतीति । रिच्+णिच्+ण्वुल् ।) कङ्कुष्ठमृत्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भेदके, त्रि ।)

रेचकः, पुं, (रेचयतीति । रिच्+णिच्+ण्वुल् ।) यवक्षारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जयपालद्रुमः । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रीडार्थजलनिःक्षेपयन्त्रम् । पिचकारी इति भाषा । यथा,
"सिच्यमानोऽच्युतस्ताभिर्हसन्तीभिः स्म रेचकैः ।
प्रतिषिञ्चन् विचिक्रीडे ..
इति श्रीभागवते । १० ।
(श्वासनासिकया ..
यथा, भागवते । ३ । २८ । ९ ।
"प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भक
अस्याभ्यविवरणं प्राणायामशब्दे ॥
रेचः:, पुं, ..
वायुः । यथा,—
"पूरकः कुम्भको रेचः ..
नासिकाकृष्ट उच्छ्वासो ध्मातः ..
कुम्भको निश्चलश्वासो मुच्यमानस्तु
इत्यौ ..
भेदके, त्रि ॥

रेचनं, (रिच्+ल्युट् ।) मलभेद
पर्य्यायः । प्रस्कन्दनम् २ विरेकः ३
इति रत्नमाला ॥ रेकः ५ रेचन
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ ।
"रक्तस्रावं वमनार्थमथापो रेचनाय
रेचनद्रव्याणि तु सुश्रुते । १ ।
श्रेयाणि ॥)

रेचनकः, पुं, (रेचयतीति । रिच् ..
ततः स्वार्थे कन् ।) कम्पिल्लकः ।
निर्घण्टः ॥

रेचना, स्त्री, (रिच्+णिच्+युच् ..
काम्पिल्लः । इति शब्दरत्नावली ।

रेचनी, स्त्री, (रिच्यतेऽनयेति । ..
ङीप् ।) काम्पिल्लः । इति
कालाञ्जनी । दन्तीवृक्षः । ..
श्वेतत्रिवृता । इति मेदिनी । (अस्य
यथा,—
"श्वेता त्रिवृत्ता भवेत् स्यात् त्रिवृता त्रि..
सर्व्वानुभूतिः सरला त्रिपोता रेचनी
इति भा .. ।
घटपर्णी । तत्पर्य्यायो यथा,—
"घटपर्णी तु कथिता मोहिनी ..
इति भावप्रकाशस्य ..

रेची, स्त्री, (रेचयतीति । रिच्+णि..
गौरादित्वात् ङीष् ।) कम्पिल्लकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रेज, ऋ ङ दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
(आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरिरे..
रेजते रिरेजे । इति दुर्गादासः ॥

रेट, ऋ ञ याचे । वाचि । इति
(भ्वा०-उभ०-द्विक०-सेट् ।) ऋ ..
ञ, रेटति रेटते । याचो याचनम् । ..
दासः ॥

रेणुः, पुं स्त्री, (रीयतीति । री ग..
+"अजिवृरीभ्यो निच ।" उणा० । ..
इति णुः ।) धूलिः । इत्यमरः । (
क्वचित् ।
"मातुर्योकरणरेणुरपि ते
मादयोरिति कथा प्रथीयसी ।

…मि तव पादपङ्कजं
…मादः । रान्ध्रयदोस्तु वा गिरा ।")
…पुं, (री+णुः ।) पर्प्पटः । रेणुका । पांशुः ।
। राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः । ८ । २१ ।
"दिनकराभिमुखा रणरेणवो
रुरुधिरे रुधिरेण सुरद्विषाम् ॥"
…द्रः । तत्पर्य्यायो यथा,—
…णुः भस्मकं रेदः क्रिमिशं चिपलाग्रुलम् ।
…भयुः विड्ङ्गञ्च गर्द्दभं तथ केवलम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
…, स्त्री, (रेणुना कायतीति । कै+कः ।
…।) सरिषाहतिसुगन्धिद्रव्यविशेषः । तत्-
…यः । द्विजा २ हरेणुः ३ कौन्ती ४
…पला ५ भस्मगन्धिनी ६ । इत्यमरः ॥ कान्ता ७
…ज्ञी ८ महिला ९ राजपुत्री १० हिमा ११
…१२ पाण्डुपुत्री १३ हरेणुका १४ सुपर्णी १५
…शिवा १६ शान्ता १७ शृता १८ क्वचित्
…द्धि इता इति च पाठः । धर्म्मिणी १९
…पलोमा २० हैमवती २१ पाण्डुपत्री २२ ।
…स्या गुणाः । कटुत्वम् । शीतलत्वम् । खर्ज्जू-
…ऊति-तृष्णा-दाह-विषनाशित्वम् । सुगन्धमुख्य-
…रित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
…रेणुका मरीचसदृशी ।
…णुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
…गन्धा पाण्डुपुत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥
…का कटुका पाके तिक्तानुष्णा कटुर्लघुः ।
…तला दीपनी मेध्या पाचनी गर्भपातिनी ।
…स-वात-वैक्लव्य-तृट्-कण्डू-विष-दाह-नुत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
…च ।
…णुका कफवातघ्नी दीपनी पित्तला लघुः ।"
इति राजवल्लभः ॥ ॥
"हरेणू रेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हैमगन्धिनी ॥"
इति वैद्यकरत्नमालाम् ॥)
…रशुराममाता । तद्विवरणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
…अथ काले गतेति तु जमदग्निर्म्महातपाः ।
…दर्भराजस्य सुतां प्रयत्नेन जितां स्वयम् ॥
…र्थे प्रतिजग्राह रेणुकां लक्षणान्विताम् ।
… तस्मात् सुषुवे पुत्रान् चतुरो वेदसम्मतान् ॥
…वसन्तं सुषेणञ्च विश्वं विश्वावसुं तथा ।
…तस्यां स्वयं जज्ञे भगवान् मधुसूदनः ॥
…र्मवीर्य्यवधार्थाय शक्राद्यैः सकलैः सुरैः ।
…चितः पञ्चमः सोऽभूत्तेषां रामाह्वयस्तु यः ॥
…रावतारणार्थाय जातः परशुना सह ।
…हजः परशुस्तस्य तं जहाति कदापि न ॥
…यं निजपितामह्याश्चरुशक्तिविपर्य्ययात् ।
…तनयः क्षत्रियाचारी रामोऽभूत् क्रूरकर्म-
कृत् ॥
…वेदानखिलान् ज्ञात्वा धनुर्व्वेदांश्च सर्व्वतः ।
…कृतान् कृतकृत्योऽभूद्वेदविद्याविशारदः ॥
…एकदा तस्य जननी स्नानार्थं रेणुका गता ।

गङ्गातोये तदापश्यन्नाम्ना चित्ररथं नृपम् ॥
भार्य्याभिः सदृशीभिश्च जलक्रीडारतं शुभम् ।
सुमालिनं सुवाक्यञ्च तरुणं चन्द्रसन्निभम् ॥
तथाविधं नृपं दृष्ट्वा संजातमदना भृशम् ।
रेणुका स्पृहयामास तस्मै राज्ञे च मैथुनम् ॥
स्पृहायुतायास्तस्यास्तु संक्लेदः समजायत ।
विचेतना तदा क्लिन्ना त्रस्ता सा स्वाश्रमं ययौ ॥
अबोधि जमदग्निस्तां रेणुकां विकृतां तदा ।
धिक् धिक् पापरतेत्येवं निनिन्द च समन्ततः ॥
ततः स्वतनयान् प्राह चतुरः प्रथमं मुनिः ।
रुमण्वत्सुषेणवस्वन् सर्व्वान् एकैकं क्रमतो रुषम् ॥
छिन्ध्येनां पापनिरतां रेणुकां व्यभिचारिणीम् ।
ते तद्वचो नैव चक्रुर्मूढाश्चासन् जड़ा इव ॥
कुपितो जमदग्निस्तान् शशापेति विचेतनान् ।
भवध्वं यूयं नचिरात् जड़ा गोवद्विगर्हिताः ॥
अथाजगाम चरमो जामदग्न्योऽतिवीर्य्यवान् ।
तञ्च रामं पिता प्राह पापिष्ठां छिन्धि मात-
रम् ॥
स भ्रातॄंश्च तथाभूतान् दृष्ट्वा ज्ञानविवर्ज्जि-
तान् ।
पित्रा शप्तान् महातेजाः प्रसूं परशुना-
च्छिनत् ॥
रामेण रेणुकां छिन्नां दृष्ट्वा चाक्रोधनोऽभवत् ।
जमदग्निः प्रसन्नः सन्निति रामसुवाच ह ॥
प्रीतोऽस्मि पुत्त्र भद्रं ते यत्त्वया मद्वचः कृतम् ।
तस्मादिष्टवरान् कामान् त्वं वै वरय साम्प्रतम् ॥
स तु रामो वरान् वव्रे मातुरुत्थानमादितः ।
वधस्यास्मरणं तस्या भ्रातॄणां शापमोचनम् ॥
मातृहत्याव्यपनयं युद्धे सर्व्वत्र वै जयम् ।
आयुः कल्पान्तपर्य्यन्तं क्रमाद्वै नृपसत्तम ! ॥
सर्व्वान् वरान् स प्रददौ जमदग्निर्म्महातपाः ।
सुप्तोत्थितेव जननी रेणुकाप्यभवत्तदा ॥
वधं न चापि सस्मार सहजप्रकृतिं तथा ।
युद्धे जयं चिरायुष्ट्वं लेभे रामस्तदैव हि ॥
मातृहत्याव्यपोहाय पिता तं वाक्यमब्रवीत् ।
न पुत्त्र वरदानेन मातृहत्यापगच्छति ॥
तस्मात्त्वं ब्रह्मकुण्डाय गच्छ स्नातुञ्च तज्जले ।
तत्र स्नात्वा मुक्तपापो नचिरात् पुनरेष्यसि ।
जगद्धिताय पुत्त्र त्वं ब्रह्मकुण्डं व्रज द्रुतम् ॥
स तस्य वचनं श्रुत्वा रामः परशुधृक् तदा ।
उपदेशात् पितुर्यातो ब्रह्मकुण्डं द्दषोदकम् ॥
तत्र स्नानं स विधिवत्कृत्वा धौतपरश्वधः ।
शरीरान्निःसृतां सम्यक् मातृहत्यां व्यलोकयत् ॥
जातसंप्रत्ययः सोऽथ तीर्थमासाद्य तं वरम् ।
वीथिं परशुना कृत्वा ब्रह्मपुत्त्रमवाहयत् ॥
ब्रह्मकुण्डात् सुतः सोऽथ कासारे लोहिताह्वये ।
कैलासोपत्यकायास्तु न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥
तस्यापि सरसस्तीरं समुत्थाय महाबलः ।
कुठारेण दिशं पूर्व्वामनयद्ब्रह्मणः सुतम् ॥
ततोऽपरत्रापि गिरिं हेमशृङ्गं विभिद्य च ।
कामरूपान्तरं पीठमवाहयदसुं हरिः ॥
तस्य नाम विधिश्चक्रे स्वयं लोहितगङ्गकम् ।

लौहित्यात् सरसो जातो लौहित्याख्यस्ततो-
ऽभवत् ॥
स कामरूपमखिलं पीठमाप्लाव्य वारिणा ।
गोपयन् सर्व्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम् ॥
प्रागेव दिव्ययमुनां संत्यक्ता ब्रह्मणः सुतः ।
पुनः पतति लौहित्ये गत्वा द्वादशयोजनम् ॥
चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।
स्नाति लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
चैत्रन्तु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः ।
लौहित्यतोये यः स्नाति स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥
इति ते कथितं राजन् यदर्थं मातरं पुरा ।
हन्ति धीरो जामदग्न्यो यस्माद्वा क्रूरकर्म्मकृत् ॥
इदन्तु महदाख्यानं यः शृणोति दिने दिने ।
स दीर्घायुः प्रसन्नो धनवानभिजायते ॥"
इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥

रेणुकासुतः, पुं, (रेणुकायाः सुतः ।) परशुरामः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१२ ॥ (यथा, महा-भारते । ३ । ९९ । ४३ ।
"आर्चीकनन्दनो रामो भार्गवो रेणुकासुतः ॥")

रेणुरूषितः, पुं, (रेणुना रूषितः ।) गर्द्दभः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धूलिम्रक्षिते, त्रि ॥

रेणुवासः, पुं, (रेणौ परागे वासो यस्य ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रेणुसारः, पुं, (रेणुरेव सारो यस्य ।) कर्पूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य कर्पूरशब्दे-विज्ञेयाः ॥)

रेणुसारकः, पुं, (रेणुसार एव । स्वार्थे कन् ।) कर्पूरः । इति शब्दरत्नावली ॥

रेतः, [स्] क्ली, (रीयते क्षरतीति । री य ङ क्षरणे + "स्रुरीभ्यां तुट् च ।" उणा० ४।२०१। इति असुन् तस्य तुट् च ।) शुक्रम् । (यथा,—
"स्त्रीणां रजोमयं रेतो बीजाद्यमिन्द्रियं नरे ।
तस्मात् संयोगतः पुत्त्रो जायते गर्भसम्भवः ।
प्रथमेऽहनि रेतश्च संयोगात् कललञ्च यत् ॥"
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
"मातापित्रोर्बीजदोषादशुभैश्चाकृतात्मनः ।
गर्भस्थस्य यदा दोषाः प्राप्य रेतोवहाः शिराः ॥
शोषयन्त्याशु तन्नाशाद्रेतश्चाप्युपहन्यते ।
तत्र सम्पूर्णसर्व्वाङ्गः स भवत्यपुमान् पुमान् ।
इत्येते चतुर्विधा याख्याताः सन्निपातसमुच्छ्रयात् ॥"
इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥)
अपत्र रेतःपातनिषेधो यथा,—
"न वामहस्तेनोद्धृत्य पिबेद्वक्त्रेण वा जलम् ।
नोत्तरेदनुपस्पृश्य नाप्सु रेतः समुत्सृजेत् ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥
पारदम् । इति मेदिनी । से, ११ ॥
(जलम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥ "वृष्टि-लक्षणानां अपां देवानां रेतस्त्वादेत उच्यते । तथाचोपनिषत् । देवानां रेतो वर्षमिति ।" इति तट्टीकायां देवराजयज्वा ॥ यथा, ऋग्वेदे । ६ । ७० । १ ।
"असो रेतः सिषितं यन्मनुर्हितम् ॥")

रेतजा, स्त्री, (रेतमिव जायते इति । जन्+डः । टाप् । सर्व्वे नामा अदन्ताश्च इति न्यायात् अथाकारान्तरेतशब्दः ।) बालुका । इति भावप्रकाशः ॥

रेतजं, क्ली, शुक्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रेत्यं, क्ली, पित्तलम् । इत्यमरटीकायां नीलकण्ठः॥

रेत्रं, क्ली, (रीयते क्षरतीति । री+बाहुलकात् त्रः ।) रेतः । पीयूषम् । पटवासः । सूतकम् । इति मेदिनी ॥

रेप, ङ क शब्दे । गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-शब्दे अक०-गमने सक०-सेट् ।) ङ, रेपते रिरेपे । क, अरिरेपत् । इति दुर्गादासः ॥

रेपः, त्रि, (रेप्यते निन्द्यते इति । रेप+घञ् ।) निन्दितः । क्रूरः । कृपणः । इति मेदिनी । पे, १० ॥

रेफः, पुं, (रिफति इति । रिफ+घञ् । यद्वा, "रादिफन् ।" इत्यनेन वर्णस्वरूपार्थे रशब्दादिफन्प्रत्ययः । तथाच "रेफ इत्यौणादिकः ।" इति उज्ज्वल ५ पादे दुर्गः ।) रवर्णः । (यथा,—
"परेङ्गितो यः शिरसापि धार्य्यते
समागते यद्यपि याति नम्रताम् ।
गुणैः परेषां द्विगुणत्वमीहते ।
रेफेव तुल्या प्रकृतिर्महात्मनाम् ।"
इत्युद्भटः ।)
रागः । इति शब्दरत्नावली । (शब्दः । यथा, भागवते । ८ । २० । २५ ।
"शिवश्च पवस्यरविन्ददस्तो
कण्ठे च सामानि समस्तरेफान् ।")

रेफः, त्रि, (रिप+"अवद्यावमाधमार्व्वरेफाः कुत्सिते ।" उणा० ५ । ५४ । इति अप्रत्ययेन निपातितः ।) कुत्सितः । इत्यमरः ॥

रेफाः, [स्] त्रि, (रिफतीति । रिफ्+असुन् ।) क्रूरः । अधमः । दुष्टः । कृपणः । इति शब्दरत्नावली ॥

रेभ, ङ क शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, रेभते रिरेभे । क, अरिरेभत् । इति दुर्गादासः ॥

रेभणं, क्ली, (रेभ शब्दे+भावे ल्युट् ।) गवां ध्वनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रेरिहाणः, पुं, शिवः । असुरः । इति मेदिनी । णे, १०८ ॥ चौरः । इति शब्दरत्नावली ।

रेव, ऋ ङ प्लुतौ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) प्लुतिः प्लवेन गमनम् । ऋ, अरिरेवत् । ङ, रेवते कपिः उत्प्लुत्य गच्छतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

रेवटं, क्ली, दक्षिणावर्त्तशङ्खम् । इत्यजयपालः ॥

रेवटः, पुं, (रेवते इति । रेव+बाहुलकात् अटच् ।) शूकरः । वेणुः । वातुलः । विषवैद्यः । इत्यजयपालः ॥

रेवतः, पुं, जम्बीरः । इति जटाधरः ॥ (यथा, सुश्रुते । ६ । ५ ।
"पित्तप्रबले द्राक्षारेवतकट्फलपयस्यामधुकचन्दनकाश्मर्य्यकषायं शर्करामधुमधुरं पाययेत् ।") आरग्वधवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ राजविशेषः । स तु रेवतीपिता । बलरामश्वशुरश्च । इति महाभारतम् ॥ (अयं हि आनर्त्तपुत्रः शर्य्यातिपौत्रः । स खलु स्वपुत्र्या रेवत्या वरं प्रष्टुकामस्तया सह ब्रह्मलोकं गतवान् आगत्य ब्रह्मणा बलदेवाय कन्यां दत्तवान् । एतद्विवरणं देवीभागवते ७ स्कन्धे ७ । ८ अध्याययो द्रष्टव्यम् ।)

रेवतकं, क्ली, (रेवत इव कायतीति । कै+कः ।) पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रेवतिः, स्त्री, कामदेवपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रेवती, स्त्री, (रेवतस्यापत्यं स्त्री । रेवत+अण् । न वृद्धिः । ङीप् ।) बलदेवपत्नी । नक्षत्रभेदः । मातृकाभेदः । इति मेदिनी ॥ स्त्रीगवी । इत्यजयपालः ॥ दुर्गा । यथा,—
"रेवा तु नर्म्मदा देवी नदी या रेवती मता ।
अतिरक्तजनन्या या लोके देवी प्रकीर्त्तिता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥
रेवतीनक्षत्रम् अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतशेषनक्षत्रम् । तस्य रूपं मत्स्याकृति द्वात्रिंशत्तारात्मकम् । तस्याधिष्ठातृदेवता पूषाख्यः सूर्य्यः । यथा,—
"दन्तसंख्यभवने भषाकृता-
वन्तभे लसदनन्तमध्यगे ।
कोमलाङ्गि मिथुनोदयात् प्रिये
कालखानलकलाः स्थितेऽचलन् ।"
इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम् ॥*॥
तत्र जातफलं यथा,—
"चारुशीलविभवो जितेन्द्रियः
सत्कुलः स्वभवनैकमानसः ।
मानवो भवति नक्षत्रपतौ
रेवती भवति यस्य जन्मभम् ।"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
बालग्रहविशेषः । तज्जुष्टस्य चिकित्सा यथा,—
"अश्वगन्धाजशृङ्गी च शारिवाथ पुनर्नवा ।
सहा विदारी सिद्धानां काथेन परिषेचनम् ।"
अजशृङ्गी मेढ़ाशृङ्गी । सहा सेवतीपुष्पजातिः ।
"तैलमभ्यञ्जने कार्य्यं कुष्ठे सर्ज्जरसे तथा ।
पलङ्कषायां नलदे तथा गौरकदम्बके ।"
सर्ज्जरसः रालः । पलङ्कषा गुग्गुलुः । नलदं लामज्जकमुशीरवत् पीतच्छवि । गौरकदम्बको धाराकदम्बः । धरडुया कदम्ब इति लोके ।
"धवाश्वकर्णककुभशालकौलिन्दुकेषु च ।
काकोल्यादौ गणे चापि सिद्धं सर्पिः पिबेच्छिशुः ।"
अश्वकर्णः शाल इति लोके ।
"कृत्तिका: शक्रपूर्व्वश्च मदेच: सायमान्तिकः ।
रात्रौ मृकपुरीषाणि यवान् यवमलो घृतम् ।
सन्ध्ययोरुभयोः कार्य्यमेतद्धूपनं शिशोः ।"
यवफलो वंशाङ्कुरः ।
"शुक्लाः सुमनसो लाजाः पयः ...
बलिर्निवेद्यो गोतीर्थे रेवत्यै प्रयतात्मना
गोतीर्थे गोष्ठे ।
" ...
नानाशस्त्रधरा ...
चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ...
उपासते यां सततं देवी ।
लम्बा कराला विनता ...
रेवती शुष्कनासा च तुभ्यं देवी ...
इति भावप्रकाशः ।
बलदेवपत्न्या विवरणं यथा,—
"रेवस्य रैवतः पुत्रः ...
ज्येष्ठः पुत्रशतस्यासीत्तस्य ...
स कन्यासहितः ...
न जरा क्षुत् पिपासा वा न ...
...
मुहूर्त्तञ्च भवति ब्रह्मलोके ...
रैवतस्य गतस्याथ या ...
तस्य पुत्रशतं यच्च ख्यातं तामवर्त्तत
तस्य वंशे तु ये तत्र क्षत्रिया हि ...
क्षत्रिया ह्यभवन् विप्रा दिशु सर्व्व...
...
गते बहुयुगे काले आजगामाथ रैवतः
मुहूर्त्तमेकं मत्वासौ दृष्ट्वा वार्ष्णेय ...
तां तु द्वारवतीं नाम बहुद्वारां मनोरमाम्
भोजवृष्ण्यन्धकैर्गुप्तां वासुदेवपुरोगमैः ।
गत्वा तु रैवतः ...
प्रादाद्गुरुतरां तान्तु बलदेवो ह्यसौ
समागतां लघुतां नीत्वा उवाह च
दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोस्तपसि रैवतः ।
रेमे रामोऽपि धर्म्मात्मा रेवत्या ...
इति ...
(महाभारते वायवीये च इयं रेवतो ...
प्रदत्ता । एतद्विवरणन्तु ... ८ अध्याये द्रष्टव्यम् ।) रैवतमनुप्रसङ्गे विवरणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
"पञ्चमोऽपि मनुर्यस्तु रैवतो नाम ...
तस्योत्पत्तिं विस्तरतः शृणुष्व कथयामि ते
ऋषिरासीन्महाभाग ऋतवागिति ...
तस्यापुत्रस्य पुत्रोऽभूत् रेवत्यन्ते ...
स तस्य विधिवच्चक्रे जातकर्म्मादिकाः ...
तथोपनयनादींश्च स चाशीलोऽभवन्मुने ।
यतः प्रभृति जातोऽसौ ततः प्रभृति ...
दीर्घरोगपरामर्शमवाप स मुनिपुङ्गवः ।
माता चास्य परामार्त्तिं कुष्ठरोगादि ...
जगाम स पिता चास्य ...
किमेतदिति सोऽप्यस्य पुत्रोऽप्यकरोद् ...
जग्राह भार्य्यामन्यस्य मुनिपुत्रस्य ...
ततो विमना मनसा ऋतवागिदमब्रवीत्
अपुत्रता मनुष्याणां श्रेयसे न कुपुत्रता ।

...भी कृतवानसि गर्भस्था कुरुते पितुः ।
...ुच मर्मसंस्थोऽथ मुनिमामन्त्र्य मानवः ॥
...र्गो कोपकारस्य पिदृणां नापि सम्मतः ।
...दुःखाय पितुः जन्म मम दुष्टगणोदयः ॥
...ते मम या मेना सर्वलोकाभिगामिनः ।
...बर्कादिनः श्रान्ताः साधुकर्मानुगामिनः ॥
...र्ग मम यथा गर्भं परलोकपराङ्मुखम् ।
...ाय न गच्छेत् मुमुक्षुरपि यस्य तः ॥
...ीति सुहृदां दैत्यमदितानां मया सुदम् ।
...ाहे च तथा पितौः कुपुत्रः कुरुते हि वै ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

...योऽत्मजादुःखस्य पुत्रस्य चरितैर्मुनिः ।
...मागमनोऽहत्तेऽहं गर्गमपृच्छत ॥

ऋषिरुवाच ।

...तेन पुरा वेदा व्रतोऽस्य विधिवन्मया ।
...ाप्य वेदान् विधिवत् कृतो दारपरिग्रहः ॥
...ारेण यथा कार्य्याः श्रौताः स्मार्त्तास्तथा क्रियाः ।
...दयूनाः कृताः काश्चिद्यावदद्य महामुने ॥
...ाधानविधानेन न कामममुरुध्यता ।
...ार्थं जनितश्चायं पुत्राख्यो विभ्यता मुने ॥
...यं किमात्मदोषेण मम दोषेण वा मुने ।
...ाद्दुःखदो जातो दौःशील्यादन्धुशोकदः ॥

गर्ग उवाच ।

...यन्ते मुनिश्रेष्ठ जातोऽयं तनयस्तव ।
...दुःखाय ते काले दुष्टे यस्मादजायत ॥
...ोऽपचारो नैवास्य मातुर्नापि कुलस्य ते ।
...दौःशील्यहेतुत्वं रेवत्यन्तमुपागतम् ॥

ऋतवागुवाच ।

...ामेकपुत्रस्य रेवत्यन्तसमुद्भवम् ।
...दौःशील्यमेतत् सा तस्मात् पततामाशु रेवती ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

...ैव व्याहृते शापे रेवत्यृक्षं पपात ह ।
...स्यतः सर्व्वलोकस्य विस्मयाविष्टचेतसः ॥
...त्यृक्षच पतितं कुमुदाद्रौ समन्ततः ।
...ाषयामास सहसा वनकन्दरनिर्झरान् ॥
...ुदाद्रिश्च तत्पातात् ख्यातो रैवतकोऽभवत् ।
...तीवरम्यः सर्व्वस्यां पृथिव्यां पृथिवीधरः ॥
...ऋक्षस्य तु या कान्तिर्जाता पङ्कजिनीसरः ।
...तो जज्ञे तदा कन्या रूपेणातीव शोभना ॥
...वतीकान्तिसंभूतां तां दृष्ट्वा प्रमुचो मुनिः ।
...स्या नाम चकारेत्थं रेवतीति हि भागुरे ॥
...ोषयामास चैवैनां स्वाश्रमाभ्याससम्भवाम् ।
...मुचः स महाभागस्तस्मिन्नेव महाचले ॥
...ाम् यौवनिनीं दृष्ट्वा कन्यकां रूपशालिनीम् ।
...मुनिश्चिन्तयामास कोऽस्या भर्त्ता भवेदिति ॥
एवं चिन्तयतः कालो जगाम सुमहात्मनः ।
...चाससाद सदृशं वरं तस्या महामुनिः ॥
...ततस्तस्या वरं प्रष्टुमग्निं स प्रमुचो मुनिः ।
...विवेश वह्निशालां वै पृष्टस्तं प्राह हव्यभुक् ॥
महाबलो महावीर्य्यः प्रियवाक् धर्म्मवत्सलः ।
दुर्दमो नाम भविता भर्त्ता ह्यस्या महीपतिः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

अनन्तरञ्च मृगयाप्रसङ्गेनागतो मुने ।
तस्याश्रमपदं धीमान् दुर्दमः स नराधिपः ॥
प्रियव्रतान्वयभवो महाबलपराक्रमः ।
पुत्रो विक्रमशीलस्य कालिन्दीजठरोद्भवः ॥
स प्रविश्याश्रमपदं तां तन्वीं जगतीपतिः ।
अपश्यमानस्तमृषिं प्रियेत्यामन्त्र्य पृष्टवान् ॥

राजोवाच ।

क्व गतो भगवानस्मादाश्रमान्मुनिपुङ्गवः ।
तं प्रणन्तुमिहेच्छामि तत्त्वं प्रब्रूहि शोभने ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

अग्निशालां गतो विप्रस्तच्छ्रुत्वा तस्य भाषितम् ।
प्रियेत्यामन्त्रणञ्चैव निश्चक्राम त्वरान्वितः ॥
स ददर्श महात्मानं राजानं दुर्दमं मुनिः ।
नरेन्द्रचिह्नसहितं प्रश्रयावनतं पुरः ॥
तस्मिन् दृष्टे ततः शिष्यमुवाच स तु गौतमम् ।
गौतमानीयतां शीघ्रमर्घोऽस्य जगतां पतेः ॥
एष तावदयं भूपश्चिरकालादुपागतः ।
जामाता च विशेषेण योग्योऽर्घोऽस्य मतं मम ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः स चिन्तयामास राजा जामातृकारणम् ।
विवेद न च तन्मौनी जगृहेऽर्घञ्च तं नृपः ॥
तमासनगतं विप्र गृहीतार्घं महामुनिः ।
प्रस्वागतं प्राह राजेन्द्रमपि ते कुशलं पुरे ॥
कोषे बलेऽथ मित्रेषु भृत्यामात्येषु चेश्वर ।
तथात्मनि महाबाहो यत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥
पत्नी च ते कुशलिनी यत एवात्र तिष्ठति ।
पृच्छाम्यस्यास्ततो नाहं कुशलिन्योऽपरास्तव ॥

राजोवाच ।

त्वत्प्रसादादकुशलं न क्वचिन्मुनिसत्तम ।
जातकौतूहलश्चास्मि मम भार्य्यात्र का मुने ॥

ऋषिरुवाच ।

रेवती तु महाभागा त्रैलोक्ये चापि सुन्दरी ।
तव भार्य्या वरारोहा मानवेन्द्र न वेत्सि किम् ॥

राजोवाच ।

सुभद्रां शान्ततनयां कावेरीतनयां विभो ।
सुराष्ट्रजां सुजाताञ्च कदम्बाञ्च वरूथजाम् ॥
विपाटां नन्दिनीञ्चैव वेद्मि भार्य्या गृहे हि याः ।
तिष्ठन्ति मे न भगवन् रेवतीं वेद्मि का त्वियम् ॥

ऋषिरुवाच ।

प्रियेति साम्प्रतं येयं त्वयोक्ता वरवर्णिनी ।
किं विस्मृतं ते भूपाल श्लाघ्येयं गृहिणी तव ॥

राजोवाच ।

सत्यमुक्तं मया किन्तु भावो दुष्टो न मे मुने ।
नात्र कोपं भवान् कर्त्तुमर्हत्यस्मासु याचितः ॥

ऋषिरुवाच ।

सत्यं ब्रवीषि भूपाल न भावस्तव दूषितः ।
व्याजहार भवानेवं वह्निना नृप नोदितः ॥
मया पृष्टो हुतवहः कोऽस्या भर्त्तेति पार्थिव ।
भविता तेन चाप्युक्तो भवानेवाद्य चागतः ॥
तद्गृह्यतां मया दत्ता कन्या तुभ्यं नराधिप ।
प्रियेत्यामन्त्रिता चेयं विचारं कुरुषे कथम् ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

ततश्च सोऽभवन्मौनी तेनोक्तः पृथिवीपतिः ।
ऋषिस्तथोद्यतः कर्त्तुं तस्या वैवाहिकं विधिम् ॥
समुद्यतञ्च पितरं विवाहाय महामुने ।
उवाच कन्या सा किञ्चित् प्रश्रयावनतानना ॥
यदि मे प्रीतिमांस्तात प्रसादं कर्त्तुमिच्छसि ।
रेवत्यृक्षे विवाहं मे तत् करोतु प्रसादितः ॥

ऋषिरुवाच ।

रेवत्यृक्षं न वै भद्रे चन्द्रयोगि दिवि स्थितम् ।
अन्यानि सन्ति ऋक्षाणि सुभ्रु वैवाहिकानि ते ॥

कन्योवाच ।

तात तेन विना कालो विकलः प्रतिभाति मे ।
विवाहो विकले काले मद्विधायाः कथं भवेत् ॥

ऋषिरुवाच ।

ऋतवागिति विख्यातस्तपस्वी रेवतीं प्रति ।
चकार कोपं क्रोधेन तेनर्क्षं तन्निपातितम् ॥
मया चास्मै प्रतिज्ञाता भार्य्येति मदिरेक्षणे ।
न चेच्छसि विवाहं त्वं संकटं नः समागतम् ॥

कन्योवाच ।

ऋतवाक् स मुनिस्तात किं मे कस्तप्तवांस्तपः ।
न त्वया समता तेन ब्रह्मबन्धोः सुतास्मि किम् ॥

ऋषिरुवाच ।

ब्रह्मबन्धोः सुता न त्वं बाले नैवातपस्विनः ।
सुता त्वं मम यो देवान् कर्त्तुमन्यान् समुत्सहे ॥

कन्योवाच ।

तपस्वी यदि मे तातस्तत् किमृक्षमिदं दिवि ।
समारोप्य विवाहो मे नात्रर्क्षे क्रियते पितः ॥

ऋषिरुवाच ।

एवं भवतु भद्रं ते भद्रे प्रीतिमती भव ।
आरोपयामीन्दुमार्गे रेवत्यृक्षं कृते तव ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तपःप्रभावेन रेवत्यृक्षं महामुनिः ।
यथापूर्व्वं तथा चक्रे सोमयोगि द्विजोत्तमः ॥
विवाहश्चैव दुहितुर्विधिवन्मन्त्रयोगजम् ।
निष्पाद्य प्रीतिमान् भूयो जामातरमथाब्रवीत् ॥

ऋषिरुवाच ।

औद्वाहिकं ते भूपाल कथ्यतां किं ददाम्यहम् ।
दुर्लभ्यमपि दास्यामि ममाप्रतिहतं तपः ॥

राजोवाच ।

मनोः स्वायम्भुवस्याहमुत्पन्नः सन्ततौ मुने ।
मन्वन्तराधिपं पुत्रं त्वत्प्रसादाद्वृणोम्यहम् ॥

मुनिरुवाच ।

भविष्यत्येष ते कामो मनुस्त्वत्तनयो महान् ।
सकलां भोक्ष्यते भूमिं धर्म्मविच्च भविष्यति ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

तामादाय ततो भूपस्तदेव नगरं ययौ ।
तस्याश्चाजायत सुतो रेवत्यां रैवतो मनुः ॥
समेतः सकलैर्धर्म्मैर्मानवैरपराजितः ।
विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो वेदविद्यार्थशास्त्रवित् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे रैवतमन्वन्तरं समाप्तम् ॥

(गौः । इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा । १ । १० । ११ ।)

रेवतीभवः, पुं, (रेवत्यां भव उत्पत्तिर्यस्य ।) शनैश्वरः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३४ । (रैवतमनुः । इति मार्कण्डेयपुराणम् ।)

रेवतीरमणः, पुं, (रेवत्या रमणः पतिः ।) बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ।

रेवतीशः, पुं, (रेवत्या ईशः ।) बलरामः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ।

रेवन्तः, पुं, सूर्य्यपुत्रविशेषः । स च गुह्यकाधिपतिः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—

"ततोऽसौ योगमास्थाय स्वां भार्य्यां वडवां रविः ।
ददर्श नियमस्थान्तामश्वरूपमथाकरोत् ।
मैथुनायोपचक्राम सूर्य्योऽसौ च त्वरान्वितः ।
नैच्छन्ती तेन संयोगं परपुंसोऽभिशङ्कया ॥
संग्रहात् संसृतो तेजो मुखनासिकया रवेः ।
देवौ यतः प्रजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ ।
नासत्यौ द्वौ तृतीयश्च रेवन्तोऽश्वप्रवाहकः ॥"

इति वह्निपुराणम् ।

अपि च ।

"ततोऽश्वरूपधृक् भानुस्तत्रागमत् कुरून् ।
ददर्श तत्र संज्ञान्तु वडवारूपधारिणीम् ॥
सा च दृष्ट्वा समायान्तं परपुंसोऽभिशङ्कया ।
जगाम संमुखं तस्य पृष्ठरक्षणतत्परा ॥
ततश्च नासिकायोगे तयोस्तत्र समेतयोः ।
नासत्यदस्रौ तनयावश्ववक्त्राद्विनिर्गतौ ॥
रेतसोऽन्ते च रेवन्तः खड्गी धन्वी तनुत्रधृक् ।
अश्वारूढः समुत्पन्नो बाणतूणसमन्वितः ॥
ततः स्वं रूपमसमं दर्शयामास भानुमान् ।
तस्मै सा च समालोक्य स्वरूपं मुदमाददे ।
स्वरूपधारिणीञ्चेमामानिनाय निजाश्रमम् ।
संज्ञां भार्य्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ।
ततः पूर्व्वसुतो योऽस्याः सोऽभूद्वैवस्वतो मनुः ।
द्वितीयश्च यमः शापाद्धर्म्मदृष्टिरभूत् सुतः ॥
कृमयो मांसमादाय पादतस्ते महीतलम् ।
पतिष्यन्तीति शापान्तं तस्य चक्रे पिता स्वयम् ।
धर्म्मदृष्टियेतश्चासौ समो मित्रे तथाहिते ।
ततो नियोगं तं याम्ये चकार तिमिरापहः ।
यमुना च नदी चक्रे कलिन्दान्तरवाहिनी ।
अश्विनौ देवभिषजौ कृतौ पित्रा महात्मना ।
गुह्यकाधिपतित्वे च रेवन्तो विनियोजितः ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे ॥ * ॥

अन्नादिककर्म्मयनीराजनविधौ रेवन्तस्य राजकर्त्तृपूजाविधिर्यथा,—

"अश्वमे हि तु रेवन्तं पूजयेन्नीराजनान्तरे ।
सर्व्वपुत्रं महाबाहुं द्विभुजं कवचोज्ज्वलम् ॥
ज्वलन्तं सुप्रवल्गेन केशान् वितत्य वाससा ।
कशां वामकरे बिभ्रद्दक्षिणे तु करे पुनः ।
खड्गं चास्य महातीक्ष्णं सितश्वेतहयस्थितम् ॥
स्थण्डिलस्तु रेवन्तं प्रतिमायां घटेऽपि वा ।
कर्म्मपूजाविधानेन पूजयेन्नीराजनान्तरे ॥"

इति कालिकापुराणे नीराजनविधिः ८६

अध्यायः ॥ * ॥ कोजागरपूर्णिमाराश्रौ द्वारोपान्ते तस्य पूजाविधिर्यथा,—

"द्वारोपान्ते सुरेशस्तु संपूज्यो हयवाहनः ।
यवापनद्धगोधूमैस्तण्डुलैश्च सुगन्धिनः ॥
संपूजितश्च पूर्णेन्दुः पयसा पायसेन च ।
स्कन्दः सभार्य्यो वृषभस्तथा नन्दीश्वरो मुनिः ॥
गोमहिः सुरभिः पूज्या छागवह्निर्हुताशनः ।
उरभ्रवह्निर्व्वरुणो गजवह्निर्व्विनायकः ।
पूज्यः साश्वैश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

(रेवन्तदर्शनेन लक्ष्मीं प्रति नारायणस्य शापवृत्तान्तं देवीभागवते ६ स्कन्धे १७ अध्याये द्रष्टव्यम् ।)

रेवन्तमनुसृट्, स्त्री, (रेवन्तं मनुश्च सृते इति । सृ + क्विप् ।) संज्ञा । इति त्रिकाण्डशेषः ।

रेवा, स्त्री, (रेवते उत्प्लुत्य गच्छतीति । रेव + अच् । टाप् ।) नर्म्मदा नदी । इत्यमरः । १ । १० । ३२ । (यथा, मेघदूते । २० ।

"रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम् ।")

अस्यां शिवलिङ्गोत्पत्तिर्यथा,—

"रेवया च कृतं पूर्व्वं तपः शिवतुष्टिदम् ।
मम त्वत्सदृशः पुत्रो भूयादिति शिवो तया ॥
अहं कस्यापि न सुतः किं करिष्यामि चिन्तयन् ।
रेवायास्तु वरो देयस्त्वयायं न्यलाञ्छन ।
निश्चित्यैव तदा प्रोक्तं प्रसन्नेनान्तरात्मना ।
लिङ्गरूपेण ते देवि ! गणानगपुरस्कृतः ।
गर्भे तव वसिष्यामि पुत्रो भूत्वा शिवप्रिये ! ॥
मम त्वमपरा मूर्त्तिः ख्याता जलमयी शिवा ।
शिवशक्तिविभेदेन चावामेकत्र संस्थितौ ॥
एवं दत्तवरा रेवा मत्सान्निध्यमिहागता ।
रेवाखण्डमिति ख्यातं ततः प्रभृति गोपते ॥"

इति वाराहे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमाध्यायः ।

रतिः । सा च कामपत्नी । नीलीवृक्षः । इति मेदिनी । वे, २१ । दुर्गा । यथा,—

"रेवा तु नर्म्मदा देवी नदी वा रेवती मता ।
अतिखण्डनवस्त्रा वा लोके देवी प्रकीर्त्तिता ॥"

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ।

रेव, ऋ ङ प्लवायाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) प्लवा घोटककर्त्तृकशब्दः । ऋ, अरिरेवत् । ङ, रेवते रिरेविऽश्वः । इति दुर्गादासः ।

रै, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-पर०-अक०-अनिट् ।) रेफादिः । रायति । इति दुर्गादासः ।

रैवतः, पुं, स्वर्णालुकः । (यथा, गारुडे २०२ अः ।

"मधुरकुलसम्पाको व्याधिघाताभिसंज्ञकः ।
विद्यादारग्वधं राजवृक्षं रैवतसंज्ञकम् ॥")

शैलभेदः । (अस्मैवार्ज्जुनः सुभद्रां हृतवान् । यथा, महाभारते । १ । २२१ । ६—८ ।

"सुभद्रा त्वथ शैलेन्द्रमभ्यर्च्च्य हि रैवतम् ।
दैवतानि च सर्व्वाणि ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य च ।

प्रदक्षिणं गिरेः कृत्वा ...
तामभिद्रुत्य कौन्तेयः प्रसह्यारोपयत् ...
सुभद्रां चारुसर्व्वाङ्गीं ...
ततः स पुरुषव्याघ्रस्तामादाय ...
रथेन काञ्चनाङ्गेन प्रययौ स्वपुरं प्रति ...
शङ्करः । इति मेदिनी । ते ...
इति धरणिः । (सनु ...
यथा, महाभारते । १ । २२८ । ...
"अदितिं रैवतं ...
कोऽपि कायान् महाघोरो ...

रेवत्यां भवः । रेवती + अण् ।)
... पञ्चमो मनुः । स तु ...
राजपुत्रः । अस्मिन् मन्वन्तरे ...
तारः । विभुरिन्द्रः । भूतरतो ...
हिरण्यरोमादयः सप्तर्षयः । ...
अमितसुताः । इति श्रीभागवतम् ।
यथा,—
"पञ्चमस्य ...
देववाहुः सुबाहुश्च पर्जन्य ...
हिरण्यरोमा सप्ताश्वः ...
देवाश्चाभूतरजसस्तथा प्रकृतः ...
अश्वमस्त्यदर्शौ च निवसन् ...
शक्ती विकुण्ठकः ...
धर्म्मवीर्य्यबलोपेता इत्येते रैवतान्तर ...
भगुः सुधामा विरजः ...
विवस्वानतिनामा च वह्निसर्व्वात्मान ...
इति मात्स्ये ८ अध्याय ...
मार्कण्डेयपुराणोक्तरैवतमनुविवरणं ...
शब्दे द्रष्टव्यम् । (बृहदारण्यक ...
मात्स्ये । ५ । २८ ।
"अजैकपादहिर्ब्बुध्न्यो ...
मेघः । इति निघण्टुः । १ । १० ।
"रैवत्यो गावः 'पशवो वै रेवतीः' ...
'तस्येदम् ।' ४ । ३ । १२० । इत्यण् ...
सर्व्वत्र वर्त्तते यवसं मार्गेयं च ...
तदीयो भवति पर्जन्यस्तथा । ...
इत्यानोति मनुपि 'रयेर्मतौ ...
३४ । इति सम्प्रसारणम् । 'संज्ञा ...
२ । ११ । इति वत्वम् । ततः ...
त्वात् रेवान् इन्द्रः मघवेति ...
तदीयो रैवतः पूर्व्ववत् तदीयं ...
इति तत्र देवराजयज्वा । ॥ ...
विशेषः । यथा, सम्मते । ३ । २८ ।
"अग्निष्टोमो रैवतश्च यथोक्त इति ...
ऋषिविशेषः । यथा, महाभारते । ...
"नारदः सुमहातेजा ऋषिभिः ...
पारिजातेन राजेन्द्र रैवतेन च ...
धनपति, नि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ...
"यदा हवेदेवताहो हिरण्य-
रभिश्रयाभिस्त्वः पिपिषि ।"
"वैरताशो धनवन्तः ।" इति तद्भाष्ये ...

णी, (रैवतक + इन् । स्वार्थे अण् ।) पारे
तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पारेवत-
ब्दे गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)
पुं, (रैवत एव । स्वार्थे कन् ।) रैवत-
: । तत्पर्य्यायः । उज्ज्वयन्तः २ । इति
न्दः ॥ (यथा, महाभारते ।१।२२०।११।
, समिवयादवस्य तस्मिन् रैवतके गिरौ ।
ल्मकाणामभवदुत्सवो नृपसत्तम ! ॥")
तामकादयं रेवतीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
, त्रि, (रेवती + "रेवत्यादिभ्यष्ठक् ।"
। १२६ । इति ठक् ।) रेवत्या अपत्यम् ।
मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
ति, (रोचतेऽनेनेति । रुच् + घञ् । "चजोः
त् घ्यतोः ।") लिङ्गम् । इत्यमरः ।१।८।२॥
। । चलम् । इति मेदिनी । के, १२ ॥
पुं, (रुच् + घञ् ।) क्रयभेदः । दीप्तिः ।
मेदिनी । के, ११ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ ।
७ ।
"दिवश्चिदासि रुचयन्त रोकाः ।"
रोकाश्चदीप्ता दीप्तयः ।" इति तद्भाष्ये
यः ॥")
पुं, (रुज्यतेऽनेनेति । रोजनमिति वा ।
+ घञ् । यद्वा, रुजतीति । रुज् + "पद-
विशस्पृशो घञ् ।" ३।३।१६ । इति कर्त्तरि
।) कुष्ठौषधम् । इति मेदिनी । गे, ९३ ॥
भङ्गकारकः । तत्पर्य्यायः । रुक् २ रुजा ३
ताप: ४ व्याधि: ५ गद: ६ आमय: ७ ।
मरः । २ । ६ । ५१ ॥ अपाटवः ८ आमः ९
तङ्कः १० भयः ११ उपघातः १२ भङ्गः १३
र्त्तिः १४ तमोविकारः १५ ग्लानिः १६ क्षयः
अनार्ज्जवः १८ मृत्युभृत्यः १९ । इति राज-
र्घण्टः ॥ अमः २० । इति जटाधरः ॥ मान्द्यम्
व्याकल्यम् २२ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
स्य निदानादिर्यथा,—

धन्वन्तरिरुवाच ।

र्व्वरोगनिदानञ्च वक्ष्ये सुश्रुत तत्त्वतः ।
त्रेयादैर्मुनिवरैर्यथापूर्व्वमुदीरितम् ॥
गः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुष्टमामयः ।
मातङ्कगदाबाधाः शब्दाः पर्य्यायवादिनः ॥
दानं पूर्व्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।
प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥
मित्तहेत्वायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ।
दानमाहुः पर्य्यायैः प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ।
त्पित्सुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः ॥
ङ्गमव्यक्तमल्पत्वात् व्याधीनां तद्यथायथम् ।
व तद्व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते ॥
स्थानं व्यञ्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ।
तुव्याधिविपर्य्यस्तं विपर्य्यस्तार्थकारिणाम् ॥
षधान्नविहाराणां उपयोगं सुखावहम् ।
द्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः ॥
परीतोऽनुपशयो व्याधिसात्म्याभिसंज्ञितः ।
था दुष्टेन दोषेण तथा चानुविसर्पता ॥

निवृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ।
संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ॥
स भिद्यते यथात्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति ।
दोषाणां समवेतानां विकल्पोंऽशांशकल्पना ॥
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत् ।
हेत्वादिकात्स्न्यावयवैर्बलाबलविशेषणम् ॥
नक्तं दिनर्त्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथा मलम् ।
इति प्रोक्तो निदानार्थः स व्यासेनोपदेक्ष्यते ।
सर्व्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ॥
तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ।
अहितस्त्रिविधो योगस्त्रयाणां प्रागुदाहृतः ॥
तिक्तोषणकषायाल्परूक्षाप्रमितभोजनैः ।
धारणोदीरणनिशाजागरात्युच्चभाषणैः ॥
क्रियाभियोगभीशोकचिन्ताव्यायाममैथुनैः ।
ग्रीष्माहोरात्रभुक्तान्ते प्रकुप्यति समीरणः ॥
पित्तं कट्वम्ललीक्ष्णोष्णकटुक्रोधविदाहिभिः ।
शरन्मध्याह्नरात्र्यर्द्धविदाहसमयेषु च ॥
स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुर्व्वभिष्यन्दिशीतलैः ।
आस्यास्वप्नसुखाजीर्णदिवास्वप्नातिबृंहणैः ॥
प्रच्छर्द्दनाद्ययोगेन भुक्तमात्रवसन्तयोः ।
पूर्व्वाह्णे पूर्व्वरात्रे च श्लेष्मा वक्ष्यामि सङ्करात् ॥
मिश्रीभावात् समस्तानां सन्निपातस्तथा पुनः ।
सङ्कीर्णाजीर्णविषमविरुद्धाध्यशनादिभिः ॥
व्यापन्नमद्यपानीयशुष्कशाकाममूलकैः ।
पिण्याकमृद्यवसुरापूतिशुष्ककृशामिषैः ॥
दोषत्रयकरैस्तैस्तैस्तथाऽत्तपरिवर्त्तनः ।
ऋतोर्दुष्टात् पुरोवातात् ग्रहावेशविभ्रमात् ॥
दुष्टामान्नैरतिश्लेष्मग्रहैर्मर्म्मसंपीडनात् ।
मिथ्यायोगाच्च विविधात् पापानाञ्च निषेव-
णात् ॥
स्त्रीणां प्रसववैषम्यात्तथा मिथ्योपचारतः ।
प्रतिरोगमिति क्रुद्धा रोगविध्यनुगामिनः ।
रसायनीं प्रपद्याशु दोषा देहे विकुर्व्वते ॥"
इति गारुडे सर्व्वरोगनिदानं १४९ अध्यायः ॥
रोगविशेषाणां औषधानि गारुडे १८९।१९०।
१९१ । १९२ । १९३ । १९४ । १९५ । १९६ ।
१९७ । १९८ । १९९ अध्यायेषु द्रष्टव्यानि ॥
सर्व्वरोगहरवैष्णवकवचञ्च तत्रैव २०० अध्याये
द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अपि च ।
"जनकः सर्व्वरोगाणां दुर्व्वारो दारुणो ज्वरः ।
शिवभक्तश्च योगी च स एव विकृताकृतिः ॥
भीमस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः ।
भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥
मन्दाग्निस्तस्य जनको मन्दाग्नेर्जनकास्त्रयः ।
पित्तश्लेष्मसमीराश्च प्राणिनां दुःखदायकाः ॥
वायुजः पित्तजश्चैव श्लेष्मजश्च तथैव च ।
ज्वरभेदाश्च त्रिविधाश्चतुर्थश्च त्रिदोषजः ॥
पाण्डुकः कामलः कुष्ठः शोथः प्लीहा च शूलकः ।
ज्वरातिसारग्रहणीकासव्रणहलीमकाः ॥
मूत्रकृच्छ्रश्च गुल्मश्च रक्तदोषविकारकः ।
व्याधिशो मेहनः कुब्जो गोदश्च गलगण्डकः ॥
भ्रमरी सन्निपातश्च विसूची दारुणी सति ।

एषां भेदप्रभेदेन चतुःषष्टिरुजः स्मृताः ॥
मृत्युकन्यासुतावृत्ती जरा तस्याश्च कन्यका ।
जरा च भ्रातृभिः सार्द्धं शश्वद्भ्रमति भूतलम् ॥
एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च संवृतम् ।
पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः ॥ * ॥
चक्षुर्जलञ्च व्यायामः पादाधस्तैलसेवनम् ।
कर्णतैलं मूर्द्धि तैलं जराव्याधिविनाशकम् ॥
वसन्ते भ्रमणं वह्निसेवाम्बरं करोति यः ।
बालाञ्च सेवते काले जरा तं नोपगच्छति ॥
ग्रीष्मशीतोदकस्नायी सेवते चन्दनद्रवम् ।
नोपयाति जरा तञ्च निदाघेऽनिलसेविनम् ॥
प्रावृडुष्णोदकस्नायी घनतोयं न सेवते ।
समये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति ॥
शरद्रौद्रं न गृह्णाति भ्रमणं तत्र वर्जयेत् ।
स्नातस्नायी समाहारी जरा तं नोपतिष्ठति ॥
स्नातस्नायी च हेमन्ते काले वह्निं निषेवते ।
भुङ्क्ते नवान्नमुष्णञ्च जरा तं नोपगच्छति ॥
शिशिरेऽशुकवह्निञ्च नवोष्णान्नञ्च सेवते ।
य एवोष्णोदकस्नायी जरा तं नोपगच्छति ॥
सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
घृतञ्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ॥
भुङ्क्ते यद्रम्भं क्षुत्काले तृष्णायां पीयते जलम् ।
नित्यं भुङ्क्ते च ताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति ॥
दधि हैयङ्गवीनञ्च नवनीतं तथा शुभम् ।
नित्यं भुङ्क्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति ॥
शुष्कमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कं तरुणं दधि ।
संसेवन्तं जरा याति प्रहृष्टा भ्रातृभिः सह ॥
रात्रौ ये दधि सेवन्ते पुंश्चलीञ्च रजस्वलाम् ।
तानुपैति जरा हृष्टा भ्रातृभिः सह सुन्दरि ! ॥
रजस्वला च कुलटा चावीरा जारदूतिका ।
शूद्रयाजकपत्नी या ऋतुहीना च या सति ! ॥
यो हि तासामन्नभोजी ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ।
तेन पापेन सार्द्धं सा जरा तमुपगच्छति ॥
पापानां व्याधिभिः सार्द्धं मित्रता सन्ततं ध्रुवम् ।
पापं व्याधिजराबीजं विघ्नबीजञ्च निश्चितम् ॥
पापेन जायते व्याधिः पापेन जायते जरा ।
पापेन जायते दैन्यं दुःखं शोकं भयं कलिः ॥
तस्मात् पापं महावैरं दोषबीजममङ्गलम् ।
भारते सन्ततं सन्तो नाचरन्ति भयातुराः ॥
स्वधर्म्माचारयुक्तञ्च दीक्षितं हरिसेवकम् ।
गुरुदेवातिथीनाञ्च भक्तं सक्तं तपःसु च ॥
व्रतोपवासयुक्तञ्च सदा तीर्थनिषेविणम् ।
पापा द्रवन्ति तं दृष्ट्वा वैनतेयमिवोरगाः ॥
एतान् जरा न सेवेत व्याधिसङ्घश्च दुर्ज्जयः ।
सर्व्वं मोक्ष्यमसमये काले सर्व्वं ग्रहीष्यति ॥ * ॥
ज्वरश्च सर्व्वरोगाणां जनकः कथितः सति ।
पित्तश्लेष्मसमीराश्च ज्वरस्य जनकास्त्रयः ॥
एते यथा सञ्चरन्ति स्वयं यान्ति च देहिषु ।
तमेव विविधोपायं साध्वि मत्तो निशामय ॥
क्षुधि जाज्वल्यमानायामाहाराभाव एव च ।
प्राणिनां जायते पित्तं चक्रे च मणिपूरके ॥
वातं विल्वफलं भुक्त्वा जलपानञ्च तत्क्षणम् ।

तदेव तु भवेत् मित्रं मद्यःप्राणहरं परम्।
तप्तोदकञ्च शरदि भाद्रे नित्यं विशेषतः।
दैवयत्नाच यो भुङ्क्ते नित्यं तस्य प्रजायते॥
मधुकेरञ्च धन्याकं मिष्टं शीतोदकान्वितम्।
नवकं सर्वमायञ्च दधिनक्रविवर्जितम्॥
विल्वाताम्रकं पक्वं सर्वमथाशमेव च॥
आर्द्रकं सुरयूपञ्च तिलपिष्टं सशर्करम्॥”
अथवारम्भाने दैवमिति च पाठः।
“दिनलयकरं भद्रो बलपुष्टिप्रदं परम्।
विलघादञ्च तद्दीर्घसुलभं विशेष मे॥
भोजनान्तरं स्नानं भक्तपानं विना तथा।
निर्मोर्ध क्षिप्ततैलं विश्वमामलकोदयम्॥
पर्युषितं तक्रञ्च पक्वरम्भाफलं दधि।
[illegible]॥
[illegible] पर्युषितं जलम्।
[illegible]॥
[illegible] कारणम्।
[illegible] विनाशनम्॥
[illegible] विशेषकम्।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible] मधु॥
[illegible] च।
[illegible] विशामय॥
[illegible] तथा।
[illegible]॥
[illegible] च॥
[illegible] च॥
[illegible] कारकम्।
[illegible] नरोत्तम॥
[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]॥
[illegible]॥
[illegible] च।
[illegible] च॥
[illegible] च।
[illegible]॥
[illegible] च।
[illegible]॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते [illegible]॥ अध्यायः॥
[illegible]। [illegible]।
[illegible]।
[illegible]॥

ते च स्वाभाविकाः केचित् केचिदागन्तवः स्मृताः।
मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केऽपि कायिकाः॥”
तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वभावादेव जाताः। क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयः। अथवा स्वस्य भावादुत्पत्तेर्जाताः स्वाभाविकाः सहजा इति यावत्। ते च जन्मान्धादयः। आगन्तवोऽभिघातादिजनिताः। अथवा जन्मोत्तरभाविनः। मानसाः कामक्रोधलोभमोहभयाभिमानदैन्यपैशुन्यविषादेर्ष्याऽसूयामात्सर्यप्रभृतयः। अथवा उन्मादापस्मारमूर्च्छाभ्रमतमःसन्न्यासप्रभृतयः। कायिकाः पाण्डुरोगप्रभृतयः॥
“कर्मजाः कथिताः केचिद्दोषजाः सन्ति चापरे।
कर्मदोषोद्भवाश्चान्ये व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः॥”
तत्र कर्मजा व्याधयः। यत् प्राक्तनं दुष्कर्मप्रबलं व्याधिरूपं केवलं भोगनाश्यं प्रायश्चित्तनाश्यं वा ततो जाताः न तु दुष्टवातादिदोषैर्जनिताः। तथा।
“यथाशास्त्रन्तु निर्णीता यथाव्याधि चिकित्सिताः।
न शमं यान्ति ये रोगास्ते ज्ञेयाः कर्मजा बुधैः॥”
दोषजाः मिथ्याहारविहारप्रकुपितवातपित्तकफजाः॥ ●॥ ननु मिथ्याहारविहारयोरपि प्राक्तनदुष्कृतेन नैयम्यं दृश्यत एव ततो दोषजेष्वपि प्राक्तनकर्मैव कारणं तत् कथं दोषजा इति। उच्यते। दोषजेष्वपि वस्तुत व्याधिकारणं दुष्कर्म वर्त्तत एव किन्तु तत्र मिथ्याहारविहारभूयिष्ठा दोषा हेतवो दृश्यन्त इति दोषजा इत्युच्यन्त इति समाधिः॥ ●॥ कर्मदोषोद्भवाः।
“अल्पदोषो गरीयांश्च ते ज्ञेयाः कर्मदोषजाः।”
अत्र कारणं दुष्कर्मप्रबलं यतो दोषाल्पत्वेऽपि व्याधेर्गरीयस्त्वं सत्कर्मक्षयादेव क्षीणं भवति। दोषाश्च स्वल्पा अपि निदानस्तोकत्वा दृश्यन्त एवेति। दोषाणां कारणन्तु मन्यत इति कर्मदोषोद्भवाः।
“कर्मक्षयात् कर्मजानां दोषजाः स्वस्वभेषजैः।
कर्मदोषोद्भवा यान्ति कर्मदोषक्षयात् क्षयम्॥”
दोषजाः स्वस्वभेषजैरिति दोषेभ्यो व्याधिकारणं दुष्कर्म तन्निवर्त्तकं यथा [illegible] तस्मात् [illegible] कर्तुर्विनाशनायात् [illegible] उभाभ्यामेव च क्षयं यान्ति। त्रिधाऽदृष्टहेतवो दोषास्ते स्वस्वभेषजैः क्षयं यान्तीत्यर्थः।
“साध्या याप्या असाध्याश्च व्याधयस्त्रिविधाः स्मृताः।
सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते॥”
याप्यलक्षणमाह।
“शरीरेऽपि तं विद्यात् क्रियां धारयते हि तम्।
क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्यो यस्य विनश्यति॥
पतन्तं [illegible] धारयति स्थूणेव [illegible] मातुरम्।
सद्रूपार्थैर्निराकारं स्तम्भो यत्नेन यौगिनः॥
[illegible] यथा।

शमि [illegible]
अक्रियाणां चिकित्सार्हाणां [illegible]
अथोपद्रवलक्षणम्।
“रोगारम्भकदोषस्य प्रकोपाद्
योऽन्यो विकारः स [illegible]
अथारिष्टस्य लक्षणमाह।
“रोगिणो मरणं [illegible]
तल्लक्षणमरिष्टं स्यादिष्टवादि [illegible]
अथ रोगस्य चिकित्सालक्षणम्
“या क्रिया व्याधिहरणी [illegible]

दोषधातुमलानां या [illegible]
क्रियात्र कर्म। [illegible]
हरणी [illegible]
स्फुट्। तथा च।
“याभिः क्रियाभिर्जायन्ते [illegible]
सा चिकित्सा [illegible]

या ह्युदीर्णं शमयति [illegible]
सा क्रिया न तु या व्याधिं [illegible]
क्रियात्र चिकित्सा। तथा च [illegible]
“व्यारम्भो निष्कृतिः [illegible]
उपायः कर्म चेष्टा च [illegible]

अथ चिकित्साविध्युपदेशः।
“जातमात्रश्चिकित्स्यः [illegible]
[illegible]
रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरम्
ततः [illegible]
अयमर्थः। भिषक् आदौ रोगं [illegible]
इयेत्। ततोऽनन्तरं औषधं [illegible]
पश्चात् रोगौषधविचारानन्तर [illegible]
यातो न तु अन्यथा कर्म [illegible]
दानादिरूपं समाचरेदित्यर्थः॥
चिकित्साकरणे दोषमाह।
“यस्तु रोगमविज्ञाय [illegible]
अथौषधविधानज्ञस्तस्य सिद्धिर्
यदृच्छया स्वेरितया सिद्धिर्
अर्थः। अन्यच।
“औषधं केवलं कर्तुं [illegible]
वैद्यकर्म स चेत् कुर्याद्वधमर्हति
रोगज्ञाने भिषग्ज्ञाने दोषमाह।
“यस्तु केवलरोगज्ञो भेषजेष्व[illegible]
तं वैद्यं प्राप्य रोगी स्यात् [illegible]

[illegible] कर्णधारं विना यथा [illegible]
तथा रोगीत्यर्थः। अन्यच।
“यस्तु केवलशास्त्रज्ञः [illegible]
स स्वल्पमातुरं प्राप्य भीरुः [illegible]
रोगौषधयोर्ज्ञाने गुणमाह।
“यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वौषध[illegible]
देशकालविभागज्ञस्तस्य सिद्धिर्[illegible]

दावन्ते रुजो ज्ञाने प्रयतेत चिकित्सकः ।
ज्ञातानां विधानेऽथ ततः कुर्य्याच्चिकित्सितम् ॥”
चिकित्सितमित्यत्र भावे क्तः । इति भाव-
प्रकाशे पूर्व्वखण्डः ॥ * ॥ अथ येन रोगाणां
ज्ञानं स्यात्तदाह ।
“हेतुस्तदनु संप्राप्तिः पूर्व्वरूपञ्च लक्षणम् ।
उपशयः पञ्च रोगविज्ञानहेतवः ॥”
हेतोर्लक्षणमाह ।
“तु न स्याद्विना येन यस्य तद्धेतुरुच्यते ।
संव्यवहाराय तत्पर्य्यायान् प्रचक्ष्महे ॥
निदानं कारणं हेतुर्निमित्तञ्च निबन्धनम् ।
समायतनं तत्तु प्रत्ययोऽपि निगद्यते ॥”
व हेतुर्व्याधीनां ज्ञानाय हेतुर्यथा । यथा-
[illegible]शोकचिन्ताभया-
दि वातप्रकोपहेतवो वातजान् व्याधीन् बोध-
यन्ति । शरत्कट्वम्लोष्णतीक्ष्णक्रोधलवणाद्युष्णाभि-
तादयः पित्तप्रकोपहेतवः पित्तजान् व्याधीन्
बोधयन्ति । वसन्तमधुरस्निग्धशीतादयः कफ-
कोपहेतवः कफजान् व्याधीन् बोधयन्ति ॥*॥
अथ संप्राप्तेर्लक्षणमाह ।
“यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।
निर्व्वृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ॥”
यथा दुष्टेन दोषेण यथा कारणभेदेन दुष्टेन
दोषेण । यथा चानुविसर्पता अनेकधा दोषाणां
सर्व्वाङ्गमदोर्ध्वाधस्तिर्य्यगादिगतिभेदेन । तथा च
एतेन आमयस्य या उत्पत्तिः सा
संप्राप्तिः । शास्त्रे व्यवहाराय संप्राप्तेः पर्य्याया-
नाह जातिरागतिरिति । संप्राप्तेरौपाधिक-
भेदानाह ।
“संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।
भिद्यते यथात्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति ॥”
संख्यादिरूपा ये विशेषास्तैः सा संप्राप्ति-
रत्र भेदवती क्रियते इत्यर्थः । तत्र संख्यां
दर्शयति । यथा ज्वरोऽष्टधा अतीसारः षड्-
विध इत्यादि । विकल्पं दर्शयति । दोषाणां
समेतानां विकल्पोंऽशांशकल्पना । सम-
[illegible] समुदितानां दोषाणां अंशांशकल्पना
[illegible]मध्यादिभेदैरंशांशकल्पना विकल्पः ॥ * ॥
प्राधान्यं निर्दिशति ।
“स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादि-
शेत् ।”
[illegible] स्वातन्त्र्येण प्राधान्यं पारतन्त्र्येणाप्राधा-
न्यं निर्दिशति । यथा स्वतन्त्रस्य ज्वरस्य
प्राधान्यं ज्वरोपद्रवाणां श्वासादीनामप्राधा-
न्यम् ॥ * ॥ बलं निर्दिशति ।
“हेत्वादिकार्त्स्न्यावयवैर्बलाबलविशेषणम् ॥”
[illegible] व्याधेर्बलवत्त्वं । हेत्वादिः हेतुपूर्व्व-
[illegible] । अवयवैः एक-
[illegible] व्याधेर्बलमबलत्वं निर्द्दिष्टं विशेष-
णैः ॥ * ॥ कालं निर्दिशति ।
“नक्तं दिनर्त्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम् ॥”
[illegible] कालं व्याधिकालम् । [illegible]

यस्मिन् कालेऽपि यस्य दोषस्य प्रकोप उक्तोऽस्ति
सोऽंशस्तद्दोषजस्य व्याधेः काल इत्यर्थः ।
नक्तादिरंशेषु वातादिप्रकोप उक्तो वाग्भटेन ।
“ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्द्ध्वसंश्रयाः ।
वयोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिगाः क्रमात् ॥”
इति ॥
ते वातपित्तकफाः । ऋतुषु वातादिकोपो यथा,
“वर्षासु शिशिरे वायुः पित्तं शरदि उष्णके ।
वसन्ते तु कफः कुप्येद्यथा प्रकृतिरागतौ ॥”*॥
संप्राप्तिर्व्याधीनां ज्ञानाय हेतुर्यथा । मिथ्या-
हारविहारकुपितवातादयो आमाशयगतरसदूषण-
कोष्ठाग्निर्बहिर्निरसनत्वं ज्वरोत्पत्तिप्रकारं
बोधयति तथा व्याधीनां संख्यादोषांशांश-
कल्पनाप्राधान्यबलकालांश्च बोधयति । तेषु
ज्ञानेषु चिकित्साविशेषः स्यात् ॥ * ॥ अथ
पूर्व्वरूपस्य लक्षणमाह ।
“पूर्व्वरूपन्तु तद्येन विद्याद्भाविनमामयम् ।
सामान्यञ्च विशिष्टञ्च द्विविधं तदुदाहृतम् ॥
सामान्यं तत्र दोषाणां विशेषैरनधिष्ठितम् ।
विशिष्टमीषद्व्यक्तं स्यात् विशेषेण समन्वितम् ॥”
दोषाणां विशेषाः जृम्भातिशयनेत्रदाहाग्नि-
मान्द्यादयः । तत्र पूर्व्वरूपं व्याधीनां ज्ञानाय
हेतुर्यथा । श्रमादयो भाविनं ज्वरं बोधयन्ति ।
अयं च त एव श्रमादयोऽतिशयितजृम्भायुक्ता
भाविनं वातज्वरं नेत्रदाहयुक्ता भाविनं पित्त-
ज्वरं वह्निमान्द्ययुक्ता भाविनं श्लेष्मज्वरं बोध-
यन्ति ॥ * ॥ अथ लक्षणस्य लक्षणमाह ।
“पूर्व्वरूपं विशिष्टं यद्व्यक्तं तल्लक्षणं स्मृतम् ।
संस्थानं लिङ्गचिह्ने च लक्षणं रूपमाकृतिः ॥”
विशिष्टं पूर्व्वरूपं ईषद्व्यक्तं रूपं तदेव स्फु-
टत्वं लक्षणं स्मृतम् । तत्र शास्त्रे व्यवहाराय
पर्य्यायानाह संस्थानमित्यादि । लक्षणं व्याधि-
ज्ञानाय हेतुर्यथा । स्वेदावरोधः सन्तापः
सर्व्वाङ्गग्रहणञ्च युगपदेतल्लक्षणं ज्वरं बोध-
यति ॥ * ॥ अथोपशयस्य लक्षणमाह ।
“औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम् ।
विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः ॥”
तत्र सात्म्यलक्षणमाह ।
“मधुरलवण[illegible]-
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥”
अथ [illegible] ।
“[illegible]-
[illegible]-
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥”
अथ [illegible] ।
“[illegible]
[illegible] ।

[illegible]पानाध्वनिवृत्तजागरजलक्रीड़ाङ्गनासेवनं
पानाहारविहारसेवनमिदं श्लेष्मामयं हरेत् ॥”
जलक्रीड़ा कथं कफं हरति तदाह । जल-
क्रीड़ाजनितश्रमेणावरुद्धदेहोष्मा प्रज्वलित-
माकाग्निर्दीप्तो भूत्वा कफं शोषयति इति
समाधिः ॥*॥ उपशयो व्याधिज्ञानाय हेतुर्यदुक्तं
चरकेण । गूढ़लिङ्गं व्याधिलक्षणञ्च व्याधिमुप-
शयानुपशयाभ्यां परीक्षेतेति । तथा च सुश्रुते ।
“अभ्यङ्गस्वेदनप्रदेहैर्विकारो वातिको न यः ।
शाम्येत्तत्र तु विज्ञेयं रक्तमात्रास्ति दूषितम् ॥
सर्व्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।
तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥”
सर्व्वेषां रोगाणां निदानं सन्निकृष्टं कारणम् ।
कुपिताः स्वहेतुदुष्टाः । मलाः वातपित्तकफाः
रक्तञ्च । तथा च वाग्भटः । दोषा एव हि
सर्व्वेषां रोगाणामेककारणमिति । तस्मादागन्तु-
व्याधिषु व्यभिचारः स्यात् । नन्व तत्राप्युत्पत्त्या-
नन्तरं दोषप्रकोपस्यावश्यं भावित्वात् । उन्माद-
मदेषु तुल्ययोगस्त्वेव । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
पापजरोगा यथा । शातातपीयकर्म्मविपाके ।
“कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीकासा अतिसारभगन्दरौ ॥
दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातोऽक्षिनाशनम् ।
इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः ।
जलोदरयकृत्प्लीहशूलरोगव्रणानि च ।
श्वासाजीर्णज्वरच्छर्द्दिभ्रममोहगलग्रहाः ।
रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ॥
दण्डापतानकश्चित्रवपुःकम्पविचर्चिकाः ।
वल्मीकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः ॥”
तथा ।
“[illegible] नृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि ।
अन्ये च बहुधा रोगा जायन्ते रोगसङ्कराः ।
उपयान्ति हि निदानानि प्रायश्चित्तानि च
क्रमात् ॥”
सर्व्वरोगनाशकदानं यथा । हेमाद्रिधृतदान-
खण्डे मत्स्यपुराणम् ।
“सुवर्णदानं सर्व्वेषां रोगाणां नाशकारणम् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन स्वर्णं दद्याद्द्विजोत्तम ॥”
इति मत्स्यपुराणम् ॥ * ॥
अथारोग्यशालादिकम् । तत्र शिल्पी शिलाः
प्रभृताः । [illegible]-
[illegible] । [illegible] । [illegible]-
[illegible]-
[illegible]-
[illegible] । [illegible] । [illegible]-
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ॥
“[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥”
इति [illegible] ॥

रोगघ्नं, क्ली, (रोगं हन्तीति । हन+टक् ।) औषधम् । इति वैद्यकम् । रोगनाशके, त्रि । (स्त्रियां ङीप् । यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
"त्रिवृता सर्व्वरोगघ्नी त्रिभागशतमूर्च्छिता ।")

रोगभूः स्त्री, (रोगाणां भूः स्थानं व्याधिमन्दिरत्वात् ।) शरीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

रोगराजः, पुं, (रोगाणां राजा । टच् ।) राजयक्ष्मा । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,—
"इति व्याधिसमूहस्य रोगराजस्य हेतुजम् ।
रूपमेकादशविधं हेतुरोक्तश्चतुर्विधः ।"
इति चरके चिकित्सास्थाने ८ अध्यायः ।)

रोगलक्षणं, क्ली, (रोगाणां लक्षणम् ।) निदानम् । इति राजनिर्घण्टः ।

रोगशान्तकः, पुं, (रोगान् शान्तयतीति । शान्ति+ण्वुल् ।) वैद्यः । इति शब्दचन्द्रिका ।

रोगशिला, स्त्री, (रोगाय रोगनिवृत्तये शिला ।) मनःशिला । इति राजनिर्घण्टः । (विवरणमस्या मनःशिलाशब्दे विज्ञेयम् ।)

रोगशिल्पी, [न्] पुं, (रोगे शिल्पीव ।) वनतिक्तः । इति जटाधरः । शराड् इति भाषा ।

रोगश्रेष्ठः, पुं, (रोगेषु श्रेष्ठः ।) ज्वरः । इति राजनिर्घण्टः ।

रोगहं, क्ली, (रोगान् हन्तीति । हन्+डः ।) औषधम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

रोगहरणं, क्ली, (रोगहरं रोगनाशकं द्रव्यम् ।) रोगनाशकवस्तु । यथा,—

धन्वन्तरिरुवाच ।

"इदानीं प्रवक्ष्यामि सर्व्वं रोगहराण्यहम् ।
द्राक्षा[illegible]मधूकं चैव तथा मधु ।
[illegible]
[illegible] शर्करा यथा ।
[illegible] विदारी च प्रियालकम् ।
मधुकं नागकुसुमं [illegible] मधुरो गणः ।
[illegible]
[illegible] निषेवितः ।
[illegible]
[illegible] कारयेत् । * ।
[illegible]
[illegible] निशिरोचनम् ।
[illegible]
[illegible] रसः ।
[illegible] विदारी [illegible]
[illegible] कुमारी [illegible]
[illegible]
[illegible] । * ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । * ।
[illegible] दारुक च [illegible]
लवणं जम्बुजफलं मुक्ता गुग्गुलुलाङ्गली ।
कटुको दीपनः शोषी कुष्ठकण्डूकफान्तकृत् ।
स्थौल्यालस्यक्रिमिहरः शुक्रमेदोविरोधनः ।
एकोऽप्ययं सेव्यमानो भ्रमदाहादिकृद्भवेत् ॥ * ॥
कृतमालः करीराणि हरिद्रेन्द्रयवास्तथा ।
स्वादुकण्टकनिम्बानि बृहतीद्वयशङ्खिनी ।
गुडूची च द्रवन्ती च त्रिवृन्मण्डूकपर्ण्यपि ।
कारवेल्लकवार्त्ताकुकरवीरकवासकाः ।
रोहिणी शङ्खपुष्पी च कर्कोटी वैजयन्तिका ।
जाती वरुणकं निम्बो ज्योतिष्मती पुनर्नवा ।
तिक्तो रसश्छेदनः स्याद्रोचनो दीपनस्तथा ।
शोधनो ज्वरतृष्णाघ्नो मूर्च्छाकण्डूतिकादिजित् ।
विण्मूत्रक्लेदसंशोषी अत्यर्थं स च सेवितः ।
मन्यास्तम्भक्षेपकार्त्तिशिरःशूलभ्रमादिकृत् ॥ * ॥
त्रिफलाशल्लकीजम्बु आम्राम्रातकवटादिकम् ।
तिन्दुकं बकुलं शाकं तिन्दुकं सुरभिलिका ।"
तिन्दुकस्थाने पाठला इति क्वचित् पाठः ।
"कषायो ग्राहको रोपी स्तम्भनः क्लेदशोषणः ।
एकोऽप्ययं सेव्यमानो हृदयादौ पीडाकृत् ।
शुक्रशोषज्वराध्मानमन्यास्तम्भादिकारकः ॥ * ॥
हरिद्रा कुष्ठलवणमेषशृङ्गीवचाद्वयम् ।
कच्छूरी शल्लकी पद्मो पुनर्नवा शतावरी ।
अग्निमन्थो महादन्ती खदिरैरण्डके तथा ।
यवकोलकुलत्थादि कार्पासीदलमूलकम् ।
पृथक् समस्तो वातघ्नो मधुपित्तहरस्तथा ।
शतावरी विदारी च बालकोशीरचन्दनम् ।
दूर्वा वटः पिप्पली च बदरी शल्लकी तथा ।
कदली चोत्पलं पद्मकुसुमरपटोलकम् । * ।
अथ श्लेष्महरो वर्गो हरिद्रा गुड़कुष्ठकम् ।
शतपुष्पी च जाती च चोरकरजधान्यकुली । * ।
सर्पिस्तैलवसामज्जा स्नेहेषु प्रवरं घृतम् ।
तथाधीधृतिमेधाग्निकाङ्क्षिणां शस्यते घृतम् ।
कैवलं पैत्तिके सर्पिर्व्वातिके लवणान्वितम् ।
देयं बहुकफे चापि व्योषक्षारसमन्वितम् ।
ग्रन्थिनाडीक्रिमिश्लेष्ममेदोमारुतरोगिषु । * ।
तैलं लाघवदार्ढ्यार्थं क्रूरकोष्ठेषु देहिषु ।
वातातपाम्बुभाराध्वस्त्रीव्यायामक्षीणधातुषु ।
रूक्षे क्लेशक्षमात्यग्निवातावृतपथेषु च ।
तथा दग्धा भग्नधृष्ट योनिकर्ण्णशिरोरुजि ।
उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमे ।
जघन्यस्य पलार्द्धेन स्नेहक्वाथौषधेषु च । * ।
अजरुधकं दत्ते देयं पृथक् तैले न शस्यते ।
स्नेहे पीते तु तृष्णायां पिबेदुष्णोदकं नरः ।
वातानुलोमदीप्ताग्निवर्च्चस्निग्धमसं मतम् ।
रूक्षस्य स्नेहनं कार्य्यमतिस्निग्धस्य रूक्षणम् ।
श्यामाकचोरदूषाल्लयपिण्याकशक्तुभिः ।
वातघ्नैश्च वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते ।
न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्ब्बलमूर्च्छितान् ।"
इति गारुडे सोमसारे १०० अध्यायः ॥

धन्वन्तरिरुवाच ।

"पुनरेवापि वक्ष्यामि शृणु सुश्रुत रोगहृत् ।
हरीतकी यथा धात्री शाको मधुकर्षता ।
अभया गुड़ूची चैव [illegible]
एतै रसमैर्भागैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
कण्टकार्य्या रसप्रस्थः क्षीरप्रस्थसमन्वितः ।
एतद्व्याघ्रीघृतं नाम [illegible]
त्रिफलाचित्रकबलानिर्गुण्डीतिक्तारुण[illegible]
पुनर्नवा गुड़ूची च बृहती च शतावरी ।
एतैर्घृतं यथालाभं [illegible]
बलाश्मकषाये तु तैलस्याढ़कं [illegible]
कल्कैर्मधुकमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलपद्म[illegible]
सूक्ष्मैलापिप्पलीकुष्ठलगैलागुरुकेशरैः ।
गन्धाम्बुजीवनीयैश्च [illegible]
एतन्मृदग्निना पक्वं स्थापयेद्राजते शुभे ।
[illegible]
तैलमेतत् प्रशमयेद्बलाख्यं राजयक्ष्म[illegible]
शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थं तथैव च ।
शतपुष्पा देवदारु मांसी शैलेयकं [illegible]
चन्दनं तगरं कुष्ठं माला चांशुमती [illegible]
एतैः कर्षसमैः कल्कैस्तैलप्रस्थं [illegible]
कुब्जवामनपङ्गूनां बधिरव्यङ्गितानाम् ।
वायुना भग्नगात्राणां ये च [illegible]
जराजर्ज्जरगात्राणां [illegible]
त्वग्गताश्चापि ये वाताः
स वस्तिर्नाशयत्याशु तैश्च [illegible]
नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं [illegible]
पृथक् तैलं घृतं कुर्य्यात् समस्तैरौ[illegible]
शतावर्य्या गुडूच्या वा चित्रके [illegible]
निर्गुण्ड्या वा [illegible]

वर्षाभागतया वापि वासकेन [illegible]
द्राक्षया चैरण्डकेनापि
मूषल्या दशमूलेन खदिरेण पलाशि[illegible]
वटिका मोदको वापि चूर्णं [illegible]

घृतेन मधुना [illegible]
लवणैः कटुकैर्युक्तं यथाभाग[illegible]
चित्रकाद्यं त्रिसमामलकद्वयमाद[illegible]
स्वधा च माषा मधिका [illegible]
ज्योतिष्मतीच संभृत्य तैलं धीरो [illegible]
एतान्निष्यन्दनं तैलं भग्न [illegible]
शोधनं रोचनं चैव सर्व्वरोगहरं [illegible]
चित्रकाद्यं महातैलं सर्व्वरोगप्रणा[illegible]
अजमोदः सशिन्दूरी [illegible]
चातुर्य्यं त्रिमधुसमांशं शरीरा[illegible]
रक्तपाशयपामार्गस्वरसैः कटु[illegible]
कल्कैः स्थाने स्नुह्यर्कैः इति च पक्व[illegible]
"एभिः सर्व्वपक्वं तैलमजामज[illegible]
मृदग्निना पचेदेतत् सर्व्वरोगप्र[illegible]
अजमोदादिकं तैलं शङ्खमाला[illegible]
विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्वेन [illegible]
रोगघ्नं मृदुभावश्च तैलमानि[illegible]
अजमोदादिकं तैलं महावीर्य्य[illegible]
इति गारुडे ।

ारी, [न्] पुं, (रोगं हरति नाशयति । -णिनिः ।) वैद्यः । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥ ारके, त्रि ॥

क:, पुं, (रोगिणां श्रोत्रणाशकत्वात् ।) ोरहस्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भं, क्ली, (रोगिणां वल्लभं प्रियम् ।) पथ्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रोगिप्रिये, त्रि ॥

[न्] त्रि, (रोगोऽस्यास्तीति । रोग+ इनिः ।) रोगयुक्तः । तत्पर्य्यायः । व्याधितः २ तः ३ ग्लानः ४ ग्लानः ५ मन्दः ६ आतुरः ७ शान्तः ८ अभ्यमितः ९ रुग्णः १० आमयावी ११ पटुः १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ आम-ी १३ ग्लास्नुः १४ । इत्यमरः ॥ * ॥ अथ चिकित्सार्थं रोगिणः परीक्षा । तत्र प्राग्-ः ।

दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेत च रोगिणम् ।
डुरादि दृशा स्पर्शाच्छीतादेः प्रश्नतोऽपरम् ॥"

डुरादि । आदिशब्दात् साध्यत्वासाध्य-दि । दृशा दर्शनेन । अत्र सम्पदादिभ्य-ति भावे क्विप् । स्पर्शात् शीतादेः । शीतोष्ण-कठिनत्वादिना परीक्षणञ्च । प्रश्नतः । लाघवगौरवपथ्यापथ्यबलाबलादिना ॥

मथ्या दृष्टा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव च ।
ा दुष्परिदृष्टाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकान् ॥"

दर्शनं नेत्रजिह्वामूत्रादेः कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ नेत्रपरीक्षा यथा,—

त्रं स्यात् पवनाद्रूक्षं धूम्रवर्णं तथारुणम् ।
टरान्तःप्रविष्टञ्च तथास्तञ्च विलोकनम् ॥
रिद्राभवर्णञ्च रक्तं वा हरितं तथा ।
प्रदेऽपि सदाहञ्च नेत्रं स्यात् पित्तकोपतः ॥
श्लेष्माधिक्यात् स्निग्धं स्यात् सलिलप्लुतम् ।
या धवलवर्णञ्च ज्योतिर्हीनं बलान्वितम् ॥
त्रं द्विदोषबाहुल्यात् स्याद्दोषद्वयलक्षणम् ।
त्रिदोषलिङ्गं सेवेत सम्मारयति रोगिणम् ॥
त्रिदोषदूषितं नेत्रमन्तर्लीनं भृशं भवेत् ।
ललिङ्गं सलिलस्रावि प्रान्तेनोन्मीलयत्यपि ॥" *

ाथ जिह्वापरीक्षा ।

शाकपत्रप्रभा रूक्षा स्फुटिता रसनानिलात् ।
क्ता श्यामा भवेत् पित्तालिप्ताऽऽर्द्रा धवला कफात् ।
परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णा दोषत्रयेऽधिके ।
व दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणा ॥"

अथ मूत्रपरीक्षा ।

"वातेन पाण्डुरं मूत्रं रक्तं नीलञ्च पित्ततः ।
रक्तमेव भवेद्रक्ताद्धवलं फेनिलं कफात् ॥"

अथ शरीरस्य उष्णत्वादिज्ञानार्थं स्पर्शनं कार्य्यम् । तत्र नाड़ीपरीक्षामाह ।

"पुंसो दक्षिणहस्तस्य स्त्रियो वामकरस्य तु ।
अङ्गुष्ठमूलगा नाड़ी परीक्ष्येत भिषग्वरैः ॥
अङ्गुलीभिस्तु तिसृभिर्नाड़ीमवहितः स्पृशेत् ।
तच्चेष्टया सुखं दुःखं जानीयात् कुशलोऽखिलम् ॥
सद्यःस्नातस्य भुक्तस्य क्षुत्तृष्णातपशीलिनः ।
व्यायामश्रान्तदेहस्य सम्यङ् नाड़ी न बुध्यते ॥
वातेऽधिके भवेन्नाड़ी प्रव्यक्ता तर्ज्जनीतले ।
पित्ते व्यक्ता मध्यमायां तृतीयाङ्गुलिगा कफे ॥
तर्ज्जनीमध्यमामध्ये वातपित्तेऽधिके स्फुटा ।
अनामिकायां तर्ज्जन्यां व्यक्ता वातकफे भवेत् ॥
मध्यमानामिकामध्ये स्फुटा पित्तकफेऽधिके ।
अङ्गुलित्रितयेऽपि स्यात् प्रव्यक्ता सन्निपातिनः ॥
वाताद्वक्रगतिर्नाड़ी पित्तादुत्प्लुत्य गामिनी ।
कफान्मन्दगतिर्ज्ञेया सन्निपातादतिद्रुता ॥
वक्रमुत्प्लुत्य चलति धमनी वातपित्ततः ।
वहेद्वक्रञ्च मन्दञ्च वातश्लेष्माधिके ततः ॥
उत्प्लुत्य मन्दं चलति नाड़ी पित्तकफेऽधिके ।
कामात् क्रोधात् वेगवहा क्षीणा चिन्ताभयाप्लुता ॥
स्थित्वा स्थित्वा चलेद्या या हन्ति स्थानच्युता तथा ।
अतिक्षीणा च शीता च प्राणान् हन्ति न संशयः ॥
ज्वरकोपेन धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ।
मन्दाग्नेः क्षीणधातोश्च सैव मन्दतरा मता ॥
चपला क्षुधितस्य स्यात् तृप्तस्य भवति स्थिरा ।
सुखिनोऽपि स्थिरा ज्ञेया तथा बलवती मता ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

(लक्षणान्तरादिकमाह ।

"रोगो यस्यास्ति रोगी स च चिकित्स्यस्तु यादृशः ।
यादृशश्चाचिकित्स्योऽपि वक्ष्यमाणो निशम्यताम् ॥"

तत्र चिकित्स्यः ।

"निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्त्वेन चक्षुषा ।
चिकित्स्यो भिषजां रोगी वैद्यभक्तो जितेन्द्रियः ॥"

सत्त्वं व्यसनाभ्युदयक्रियादिष्वविक्लवताकरं तेन युक्तः । चक्षुषा चक्षुरुपलक्षितेन । ततोऽन्येनापीन्द्रियेण चिकित्स्यः रोगान् मोचयितव्यः । अन्यच्च ।

"आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवान् मित्रवानपि ।
चिकित्स्यो भिषजा रोगी वैद्यवाक्यकृदास्तिकः ॥"

आयुर्वेदोऽस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिकः ॥ अथाचिकित्स्यः ।

"चण्डः साहसिको भीरुः कृतघ्नो व्यग्र एव च ।
शोकाकुलो मुमूर्षुश्च विहीनः करणैश्च यः ॥
वैरी वैद्यविदग्धश्च श्रद्धाहीनश्च शङ्कितः ।
भिषजामविधेयाः स्युर्नोपक्रम्या भिषग्विधाः ॥
एतानुपाचरन् वैद्यो बहून् दोषानवाप्नुयात् ॥"

चण्डोऽत्यन्तक्रोधशीलः । साहसिकः अविचार्य्यकारी । भीरुर्भयशीलः । कृतघ्नो वैद्यकृतोपकारलोपकः । व्यग्रो व्याकुलः । विहीनः करणैश्च यः निजेन्द्रियशक्तिरहितः । वैरी न चिकित्स्यः कदाचिद्रोगोद्रेके अपवादभयात् । वैद्यविदग्धो वैद्यधूर्त्तः । तथा च सुश्रुतः ।

"स न सिद्ध्यति वैद्यस्तु गृहे यस्य न पूज्यते ।"

शङ्कितो वैद्यविश्वासरहितः । भिषजामविधेयाः ॥ वैद्यवचनाविधायिनः । भिषग्विधा वैद्यतुल्याः । एते नोपक्रम्याः न चिकित्स्याः । अथ दूतस्य लक्षणम् ।

"यश्चिकित्सकमानेतुं याति दूतः स कथ्यते ।
स च यादृक् समुचितस्तादृगत्र निगद्यते ॥
दूताः सुजातयोऽव्यङ्गाः पटवो निर्म्मलाम्बराः ।
सुखिनोऽश्वरथारूढ़ाः शुभ्रपुष्पफलैर्युताः ॥
सजातयः सुचेष्टाश्च सजीवदिशिसङ्गताः ।
भिषजं समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवे ॥"

सजातयः रोगिसमानजातयः ।

"यस्यां प्राणमरुद्वाति सा नाड़ी जीवसंज्ञिता ॥"

अथ दूतस्य यात्रायां शकुनविचारः ।

"वैद्याह्वानाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः कृते ।
न शुभं सौम्य शकुनं प्रदीप्तन्तु सुखावहम् ॥"

प्रदीप्तमग्निं दूतो रोगी रिक्तहस्तो वैद्यं न पश्येत् । तथा च ।

"रिक्तहस्तो न पश्येत्तु राजानं भिषजं गुरुम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रोग्यं, त्रि, (रोगाय हितमिति । रोग+यत् ।) अपथ्यम् । अहितम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रोगसम्बन्धिनि च ॥

रोचकः, पुं, (रोचयतीति । रुच्+णिच्+ण्वुल् ।) क्षुधा । तत्पर्य्यायः । बुभुक्षा २ अशना ३ जिघत्सा ४ रुचिः ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७ ॥ कदली । इति शब्दरत्नावली ॥ राजपलाण्डुः । अवदंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ग्रन्थिपर्णभेदः । भण्डउर इति नेपालदेशे ख्यातः । तत्पर्य्यायः । निशाचरः २ धनहरः ३ कितवः ४ गणहासकः ५ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । पाके कटुत्वम् । लघुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । हिमत्वम् । कुष्ठकण्डूकफानिलरक्षोऽश्री स्वेदमेदोऽस्रज्वरगन्धविषव्रणनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ (काचकूप्यादिकारकः । यथा, रामायणे । २ । ८३ । १३ ।

"मायूरकाः क्राकचिका वेधका रोचकास्तथा ॥"

"रोचकाः काचकूप्यादिकर्त्तारः इति कतकः ।" इति तट्टीका ॥) रुचिकारके, त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ । मांसवर्गे ।

"संग्राही रोचको वल्यस्तथामेध्यो ज्वरापहः ॥")

रोचनः, पुं, (रोचयतीति । रोचि+नन्द्यादित्वात् ल्युः ।) कूटशाल्मलिः । इत्यमरः ॥ (तस्य पर्य्यायो यथा,—

"कुत्सितः शाल्मलिः प्रोक्तो रोचनः कूट-
शाल्मलिः ।"

इति भावप्रकाशे । १ । १ ।

काम्पिल्लः । तत्पर्य्यायो यथा,—

"काम्पिल्लः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि
च ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
श्वेतशिग्रुः । पलाण्डुः । आरग्वधः । करञ्जः ।
अङ्कोठः । दाड़िमः । इति राजनिर्घण्टः ।
(देवयोनिविशेषः । यथा, हरिवंशे ।१६६।७५।
"कुम्भाण्डः कुम्भमल्लाश्च रोचनो वैजलोचनः ।"
दक्षिणापुत्रयोरन्यतमः । स च स्वायम्भुवमन्व-
न्तरे देवविशेषः । इति भागवतम् । ४ । १ । ७ ।
स्वारोचिषमन्वन्तरे इन्द्रः । इति च तत्रैव ।८।१।
२० । भारतवर्षान्तर्गतपर्व्वतविशेषः । यथा,
मार्कण्डेये । ५७ । १३ ।
"तुङ्गप्रस्थो नागगिरी रोचनः पाण्डराचलः ।")
त्रि, रोचकः । इति मेदिनी । ने, ११६ । (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ । शाकवर्गे ।
"हृद्योष्णं रोचनं हृद्यं सस्नेहं लघु दीपनम् ।"
दीप्तिशाली । यथा, हरिवंशे । १२८ । ४५ ।

"अन्तकरं रोचनं चारुशाखं
महाबलं धर्म्मनेतारमीशम् ।
सहस्रनेत्रं शतवर्म्माणमुग्रं
महादेवं विश्वसृजं नमस्ते ।"

शोभमानः । यथा, भट्टिः । ६ । ७३ ।
"भृङ्गालिकोकिलकुड्भिर्वाशनैः पश्य लक्ष्मण ।
रोचनैर्भूषितां पम्पामस्माकं हृदयाविधम् ।"
अनुरागकरः । यथा, भागवते । १ । १० ।११ ।
"सत्सङ्गान्मुक्तदुःसङ्गो हातुं नोत्सहते बुधः ।
कीर्त्त्यमानं यशो यस्य सकृदाकर्ण्य रोचनम् ।")
रोचनकः, पुं, (रोचयतीति । रोचि + ल्युः । ततः
कन्) जम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः । (गुणा-
दयोऽस्य जम्बीरशब्दे ज्ञातव्याः ।)
रोचनफलः, पुं, (रोचनं रुचिकरं फलमस्य ।)
बीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ।
रोचनफला, स्त्री, (रोचनं रोचकं फलमस्याः ।)
चिर्भिटा । इति राजनिर्घण्टः ।
रोचना, स्त्री, (रोचते या । रुच् + "बहुलमन्य-
त्रापि ।" उणा० २ । ७८ । इति युच् । टाप् ।)
रक्तकह्लारम् । गोपित्तम् । गोरोचना इति
ख्यातम् । (यथा, मनुः । ८ । २३४ ।
"कर्णौ चर्म्म च वालांश्च वस्तिं स्नायुञ्च रोच-
नाम् ।
पशुषु स्वामिनो दद्यात् मृतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ।")
वरयोषित् । इति मेदिनी । ने, ११८ । (वसु-
देवपत्नी । यथा, भागवते । ९ । २४ । ४५ ।
"पौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इला ।
देवकी प्रमुखाश्चासन् पत्न्य आनकदुन्दुभेः ।")
रोचनिका, स्त्री, (रोचनैव । स्वार्थे कन् ।
टापि अत इत्वम् ।) वंशरोचना । इति राज-
निर्घण्टः । शुक्लारोचनी । इति रत्नमाला ।

रोचनी, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + "कृत्यल्युटो
बहुलमिति ल्युट् । ततो ङीप् ।) आमलकी ।
गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः । मनःशिला ।
इति हेमचन्द्रः । श्वेतत्रिवृता । गुण्डारोच-
नीतिख्यातक्षविशेषम् । तत्पर्य्यायः । काम्पिल्ल २
कर्कशः ३ चन्द्रः ४ रक्ताङ्गः ५ । इत्यमरः ।
काम्पिल्लः ६ कम्पीलः ७ कम्पिलः ८ काम्पिल्यः ९
रेचनी १० । इति भरतः । पर्य्यायान्तरं गुणाश्च
काम्पिल्लकशब्दे द्रष्टव्याः ।
रोचमानः, पुं, (रोचते इति । रुच् + शानच् ।)
अश्वग्रीवास्थरोमावर्त्तः । यथा,—
"ग्रीवायां हृदयावर्त्तौ रोचमानो गलोद्भवः ।"
इति जिकाण्डशेषः ।
(यथा, माघे । ५ । ४ ।
"अश्वाः प्यधुर्वसुमतीमतिरोचमाना-
स्तूर्णं पयोधय इवोर्म्मिभिरायतान्ताः ।"
नृपविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७।१८ ।
"अश्वग्रीव इति ख्यातः सत्त्ववान् यो महा-
सुरः ।
रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ।"
दीप्यमाने, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे ।
७४ । ७८ ।
"रोचमानैः समायुक्तचूड़ामण्यङ्गदादिभिः ।
गन्धर्व्वकुलसम्भूतैर्वसिष्ठैरिव भूषितम् ।")
रोचिः, [स्] स्त्री, (रोचतेऽनेनेति । रुच् +
बाहुलकात् इसिन् । इत्युज्ज्वलः । २ ।११२ ।)
प्रभा । इत्यमरः । (यथा, माघे । १ । २१ ।
"रथाङ्गपाणेः पटलेन रोचिषा-
मृषित्विषः संवलिता विरेजिरे ।")
रोचिष्णुः, त्रि, (रोचते तच्छीलः । रुच् + "अलं
कृञ् निराकृञिति ।" ३ । २ । १३६ । इति
इष्णुच् ।) अलङ्कारादिना दीप्तिशीलः । तत्-
पर्य्यायः । विभ्राट् २ भ्राजिष्णुः ३ । इत्यमरः ।
(यथा, कथासरित्सागरे । ९४ । ९ ।
"तत्र शूकरदम्भ्राणि भिन्दन् बाणैर्निरन्तरम् ।
श्यामलाम्बररोचिष्णुस्तमांसीव रविः करैः ।"
रोचकः । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ । मद्यवर्गे ।
"सुगन्धि दीपनं हृद्यं रोचिष्णु कृमिनाशनम् ।")
रोची, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + इन् । वा
ङीष् ।) हिलमोचिका । इति शब्दरत्नावली ।
रोची, [न्] त्रि, (रोचते इति । रुच् + णिनिः ।)
रोचिष्णुः । इति हेमचन्द्रः ।
रोच्यं, त्रि, (रुच् + ण्यः । "ऋहलोर्ण्यत्" इति ।
"यजयाचरुचप्रवच-
र्चश्च ।" ७ । ३ । ६६ । इति कवर्गादेशो न ।)
प्रकाश्यम् । प्रीतिविषयः । रुचधातोः कर्म्मणि
यप्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम् ।
रोट्, [ड्] त्रि, (रुष् + "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।"
३ । २ । ७५ । इति क्विप् ।) हिंस्रः । घातकः ।
रोषतीति विचि गुणः । इति मुग्धबोधटीकायां
दुर्गादासः ।
रोटिका, स्त्री, पिष्टकविशेषः । रोटी इति रुटी
इति च भाषा । तत्करणप्रकारमाह ।

"गुन्दगोधूमचूर्णेन वि...
तस्के नीरयेत् सम्यक् भूयो...
मिट्टका रोटिका प्रोक्ता ...
रोटिका बलदा रुच्या बृंहणी ...
वातघ्नी कफकृद्गुर्व्वी दीप्ताग्नीनां ...
अथ लेटी ।
"शुष्कगोधूमचूर्णेन मानुषान्...
विधाय बटकाकारं निर्वापये...
अङ्गारकर्कटी ज्ञेया ... ।
दीपनी कफदुष्टम्
अथ यवरोटिका ।
"यवजा रोटिका बल्या मधुरा...
मलानुलोमनकरी बल्या ...
पीनसश्वासकासघ्नी ...
अथ माषरोटिका ।
"पूर्वं यथोक्तमाषाणां पक्वी...
पक्वमीरचिता रोटी कथ्यते ...
कफघ्नी वातला ...
माषाणां रोटिका ...
कानघ्नी प्रोक्ता यथे निशा ...
पूर्णपीरचिता भेद प्रोक्ता मर्म्मर...
मर्म्मरिकास्थाने हर्म्मरिका ...
इति वा पाठः ।
"भर्म्मरी कफपित्तघ्नी ...
अथ चणकरोटिका ।
... ।६।।८ ...
विष्टम्भिनी न चक्षुष्या तद्गुणा...
इति ...
रोड, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ।
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अररो...
दुर्गादासः ।
रोदः, [स्] क्ली (रुद् + असुन् ।)
इति मेदिनी । से, ११ । (...
२२ । ५ ।
"एते प्रकाशि रोदसी विश्वतो ...
रोदनं, क्ली, (रुद् + ल्युट् ।) क्रन्दन...
पाञ्चजन्यशतके । ६२ ।
"दुर्ब्बलस्य बलं राजा बालानां रोद-
बलं मूर्खस्य मौनित्वं चौराणाम...
अश्रु । इति मेदिनी । ने, ११८ । ...
यथा,—
"अनश्रु स्निग्धवदितमदीनं शुभं ...
प्रचुराश्रु दीनं रूक्षञ्च वदितं ...
इति माधव ...
कपिलाधेनुभि मेधामुना रत्नस्तो
यथा,—
"सुहृत् मुनिं मृतं दृष्ट्वा रुरोद कश्चि...
इत्युपक्रम्य ।
"तदश्रुबिन्दुना मर्त्यं रक्तवंशो ...
रोदनानुपतनेन स्थलात् नरकं ...
"ज्ञानिनो मा रुदन्त्येव मा रोदी ...

...नुरूपमनुरूपाणां मरणं ध्रुवम् ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे २० अध्यायः ॥
...दिवम् रोदसीनिर्णयो यथा,—
...हु वाग्भटेऽप्युक्ते रोदो भूकाशे रोदसी तथा ।
...न रोदिसीं दिवं स्त्रियः चाम्भ्यां विधानतः ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
...त, स्त्री, (रोदनं अस्य प्रान्तेशाख्यस्यति ।
...+टन् ।) यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
...घोऽस्य यवासशब्दे ज्ञातव्यः ।)
...स्त्री, (रुद्यतेऽनयेति । रुद् + करणे ल्युट् ।
...।) दुरालभा । इत्यमरः । २ । ४ । ९२ ॥
... स्त्री, (रोदस् + गौरादित्वात् ङीष् ।)
...। भूमिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥
...च, स्वर्गः । भूमिः । यथा,—
...द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च ॥"
इति भरतधृतकोषः ॥
..., स्त्री, भूमिस्वर्गौ । यथा,—
...रस्यापि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥"
इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥
...भूमिः द्यौराकाशं एते अपि हे विरहीते च
...रोदःशब्दयोर्वाच्येते इति भूद्यावौ परा-
...ते एतेन ईकारान्तशब्दद्वयेन एकवच-
...तिनापि भूद्यावौ गह्यते उच्यते ।
...हस्व रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् ।
प्रयोगेऽप्यसौ रोदः स्यादपि रोदसी ॥'
इति विश्वः ॥
...दसी रोदसा पाहि पृथ्वीस्वर्गौ दिवि क्षितौ ॥'
इत्यजयः ॥
...सौत्ययमप्यस्ति । यथा । द्यावापृथिव्यौ
...स्यौ रोदसी रोदसीति चेति ।" इति
...टीकायां भरतः ॥
... पुं, (रुणद्धि जलमिति । रुध् + पचाद्यच् ।)
...तीरम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।१।१०।७।
...ध् + घञ् । रोधनम् । यथा, मार्कण्डेये ।
...।१।
...वैश्यकुले जातो जन्मन्यस्मात् सप्तमे ।
...ते गवां रोधं निपाने कृतवान् पुरा ॥")
... [स्] स्त्री, (रुणद्धि वार्य्यादिकमिति । रुध +
...सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणा० ४ । १८८ । इति
...न् ।) नदीतीरम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥
...था, रघुः । ५ । ४२ ।
"स नर्म्मदारोधसि सीकरार्द्रै-
र्मरुद्भिरानर्त्तितनक्तमाले ।
निवेशयामास विलङ्घिताध्वा
क्लान्तं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥")
..., त्रि, (रुणद्धीति । रुध + तृच् ।) रोधकर्त्ता ।
...धि + भावे ल्युट् ।) रोधे, क्ली । इति व्याक-
...णम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । ३० । २७ ।
...तनं गिरिशृङ्गेभ्यो रोधनं चाम्बुगर्त्तयोः ॥")
...क्रा, स्त्री, (रोधेन वक्रा ।) नदी । यथा ।
...गा रोधवक्रा च स्रवन्ती सिन्धुरापगेति
...रोपर्य्याये भागुरिः । इति भरतः ॥

रोधोवक्रा, स्त्री, (रोधसा वक्रा ।) नदी । इति शब्दरत्नावली ॥

रोधोवती, स्त्री, (रोधोऽस्त्यस्या इति । रोधस् + मतुप् । ङीप् ।) नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोध्रं, क्ली, (रुध्यतेऽनेन । रुध + बाहुलकात् रन् ।) अपराधः । पापम् । इति मेदिनी । रे, ८१ ॥

रोध्रः, पुं, लोध्रः । इति मेदिनी राजनिर्घण्टश्च ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १२ ।
"मधूच्छिष्टं समधुकं रोध्रं सर्ज्जरसं तथा ।
मञ्जिष्ठां चन्दनं मूर्व्वां पिष्ट्वा सर्पिर्व्विपाचयेत् ॥")

रोध्रपुष्पः, पुं, (रोध्रस्येव पुष्पमस्य ।) मधूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मण्डलिसर्पजातिविशेषः । तद्यथा ।"आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलो रक्तमण्डलश्चित्रमण्डलः पृषतो रोध्रपुष्पो मिलिन्दको गोनसः इत्यादिषु ।" इति सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

रोध्रपुष्पिणी, स्त्री, (रोध्र इव पुष्पाणीति । पुष्प + णिनि । ङीप् ।) धातकीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोपः, पुं, (रुप्यतेऽनेनेति । रुप विमोहे + घञ् ।) बाणः । इत्यमरः ॥ (रुह + णिच् + घञ् ।) रोपणम् । इति मेदिनी । पे, २ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ५८ । २४ ।
"एता जात्यस्तु वृक्षाणां तेषां रोपे गुणास्त्विमे ॥")
छिद्रे, क्ली । इति हेमचन्द्रः ॥

रोपणं, क्ली, विमोहनम् । रुपधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ जननम् । प्रादुर्भावः । आरोपणम् । रुहधातोः पकारादेशे अनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १५ ।
"सन्धिसंश्लेषणस्पन्दनरोपणपूरणबलस्थैर्य्यकृत् श्लेष्मा पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्म्मानुग्रहं करोति ॥")
अञ्जनविशेषः । यथा,—
"रोपणं रसकं पिष्ट्वा सम्यक् संप्लाव्य वारिणा ।
गृह्णीयात्तज्जलं सर्व्वं त्यजेच्चूर्णमधोगतम् ॥
शुष्कञ्च तज्जलं सर्व्वं पर्पटीसन्निभं भवेत् ।
विचूर्ण्य भावयेत् सम्यक् त्रिवेलं त्रिफलारसैः ॥
कर्पूरस्य रसन्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् ।
अञ्जयेन्नयने तेन नेत्राखिलगदच्छिदः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(त्रि, रोपकः । यथा, सुश्रुते । ६ । १८ ।
"लेखनात् त्रिगुणो धार्य्यः पुटपाकस्तु रोपणः ॥"
व्रणरोगे मांसाङ्कुरजननार्थप्रक्रियादिकम् । तद्यथा,—
"आदौ विम्लापनं कुर्य्याद्द्वितीयमवसेचनम् ।
तृतीयमुपनाहञ्च चतुर्थीं पाटनक्रियाम् ॥
पञ्चमं शोधनञ्चैव षष्ठं रोपणमिष्यते ।
एते क्रमा व्रणस्योक्ताः सप्तमो वै कृतापहः ॥
निम्बपत्रतिलैः कल्को मधुना व्रणशोधनः ।
रोपणः सर्पिषा युक्तो यवकल्कोऽप्ययं विधिः ॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे व्रणशोथाधिकारे ॥)

रोपणचूर्णं, क्ली, (रोपणस्य चूर्णम् ।) नयनाञ्जनविशेषः । यथा, भावप्रकाशे ।

अथ रोपणचूर्णम् ।
"शिलायां रसकं पिष्ट्वा सम्यगाप्लाव्य वारिणा ।
गृह्णीयात् तज्जलं सर्व्वं त्यजेच्चूर्णमधोगतम् ॥
शुष्कं तच्च जलं सर्व्वं पर्पटीसन्निभं भवेत् ।
विचूर्ण्य भावयेत् सम्यक् त्रिवेलं त्रिफलारसैः ॥
कर्पूरस्य रजस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् ।
अञ्जयेन्नयनं तेन सर्व्वदोषोपशान्तये ॥
समस्तनेत्ररोगघ्नं चूर्णमेतन्न संशयः ॥"

रोपणीवर्त्तिः, स्त्री, नेत्राञ्जनभेदः । यथा । अथ रोपणीवर्त्तिः ।
"अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः ।
जातीपुष्पाणि पञ्चाशन्मरिचानि च षोडश ॥
सूक्ष्मं पिष्ट्वाम्बुना वर्त्तिः कृता कुसुमिकाभिधा ।
तिमिरार्ज्जुनशुक्राणां नाशिनी मांसवृद्धिनुत् ।
एतस्या अञ्जने प्रोक्ता मात्रा सार्द्धहरेणुका ॥"
कुसुमिकावटी रोपणी । इति भावप्रकाशः ॥

रोप्यातिरोप्यः, पुं, धान्यविशेषः । अस्य गुणाः ।
"रोप्यातिरोप्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः ।
अदाहिनो दोषहरा बल्या मूत्रविवर्द्धनाः ॥"
इति राजवल्लभः ॥

रोमं, क्ली, जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (लोम । यथा, महाभारते । ३ । ११२ । ३ ।
"द्वौ चास्य पिण्डावधरेण कण्ठा-
दजातरोमौ सुमनोहरौ च ॥"
जनपदविशेषः । इति केचित् ॥)

रोम, [न्] क्ली, (रौतीति । रु + "नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्निति ।" उणा० ४ । १५० । इति मनिन्प्रत्ययेन साधुः ।) शरीरजाताङ्कुरः । रोंया इति भाषा । तत्पर्य्यायः । लोम २ अङ्गजम् ३ त्वग्जम् ४ चर्म्मजम् ५ तनूरुहम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थानविशेषे तस्य शुभाशुभसूचकत्वं यथा,—
"अल्परोमयुता श्रेष्ठा जङ्घा हस्तिकरोपमा ।
रोमैकैकं कूपके स्यान्नृपाणान्तु महात्मनाम् ॥
द्वे द्वे रोमे पण्डितानां श्रोत्रियाणान्तथैव च ।
रोमत्रयं दरिद्राणां रोगी निर्म्मांसजानुकः ॥"
इति गारुडे ६३ अध्यायः ॥
रहस्यरोम्णोऽस्पृश्यत्वं यथा,—
"न सर्पशस्त्रैः क्रीडेत स्वानि खानि न संस्पृशेत् ।
रोमाणि च रहस्यानि नाशिष्टेन सदा व्रजेत् ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥
(जनपदविशेषः । तद्देशवासिनि । पुं भूम्नि । यथा, महाभारते । ६ । ९ । ५५ ।
"वानायवो दशाःपार्श्वा रोमाणः कुशविन्दवः ॥")

रोमकं, क्ली, (रोमे कायतीति । कै + कः ।) पांशुलवणम् । (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
"सैन्धवसौवर्च्चलविड्पाक्यरोमकसामुद्रकपाक्यिमयवक्षारोषरप्रसूतसुवर्च्चिकाप्रभृतीनि समासेन लवणो वर्गः ॥") अयस्कान्तभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रोमैव । जनपदविशेषः । तद्देशवासिनि, पुं भूम्नि । यथा, महाभारते ।२।५०।१५।
"औष्णीकानन्तवासांश्च रोमकान् पुरुषादकान् ॥")

स्वामी देवता ब्रह्मा। गगनमध्ये उदिते सति सिंहलग्नस्य अष्टमिंशन्नवाधिकदण्डमितयं गतं भवति। यथा,—

"कमलाक्षि! मुकुलाञ्जलौ नभो-
मध्यमागतवति प्रजापतौ।
यस्य भै गजकुम्भलिप्तिका
निःस्पृहाः सुदति! सिंहलग्नतः॥"

इति कालिदासकृतरात्रिलग्ननिरूपणम्॥*॥

तत्र जातफलं यथा,—

"स्याद्धर्मेऽर्थे कुशलः कुलीनः
सुवाग्देवो विमलकलेवरः।
कलासु विज्ञाकुलितान्तराशयो
यो रौहिणीजः स धनी स मानी॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः॥*॥

गलरोगविशेषः। यथा। रौहिणीनामकगलरोगाणां नामानि संख्याचाह।

"रोहिण्यः पञ्चधा प्रोक्ताः कण्ठशालूक एव च।
अधिजिह्वश्च वलयो बलासाख्यैकवृन्दकः॥
वृन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः।
गलौघः स्वरघ्नश्च मांसतानक एव च।
विदारी कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः॥"

तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यं प्राप्तिमाह।

"गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम्।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यसून् व्याधिरियं हि रोहिणी॥"

अनिलः मूर्च्छितः प्रवृद्धः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ मिलितौ वा मूर्च्छितौ वर्द्धितौ वा मूर्च्छितः। ननु वर्द्धितौ मूर्च्छिताः पृथग्रोहिण्यो भवितव्यम्। तत्रा वातजाया लक्षणमाह।

"जिह्वासमन्ताद्भृशवेदनास्तु
मांसाङ्कुराः कण्ठनिरोधिनः स्युः।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता॥"

जिह्वासमन्तात् जिह्वायाः सर्व्वतः। वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता।"

पित्तजामाह।

"क्षिप्रोद्गमा क्षिप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता॥"

कफजामाह।

"स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्व्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु॥"

स्रोतोनिरोधिनी कण्ठरोधेन॥*॥ सन्निपातजामाह।

"गम्भीरपाकिन्यनिवार्य्यवीर्य्या
त्रिदोषलिङ्गा त्रितयोत्थिता च॥"

रक्तजामाह।

"स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिङ्गा
असाध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु॥"

इति रोहिणीनां ज्ञानसाध्यासाध्यत्वमाह।

"[illegible]
[illegible]"

कण्ठशालूकमाह।

"कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो
ग्रन्थिर्गले कण्टकशूकभूतः।
खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्य-
स्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति॥"

कण्टकशूकभूतः कण्टकवच्छूकवद्वेदनाजनकः॥ अधिजिह्वमाह।

"जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्तु
जिह्वोपरिष्टादपि रक्तमिश्रात्।
ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष
विवर्ज्जयेदागतपाकमेनम्॥"

अस्य रक्तमिश्रादेवेत्यन्वयः॥*॥ वलयमाह।

"बलास एवायतमुन्नतञ्च
शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य्य।
तं सर्व्वथैवाप्रतिवार्य्यवीर्य्यं
विवर्ज्जनीयं वलयं वदन्ति॥"

बलासमाह।

"गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ
श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम्।
मर्म्मच्छिदं दुस्तरमेनमाहु-
र्बलाससंज्ञं भिषजो विकारम्॥"

मर्म्मच्छिदं हृदयमर्म्मणि छेदेनेव वेदनाजनकम्॥ एकवृन्दमाह।

"वृत्तोन्नतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः
सकण्डुरोऽपाक्यमृदुर्गुरुश्च।
नाम्नैकवृन्दः परिकीर्त्तितोऽसौ
व्याधिर्बलासक्षतजप्रसूतः॥"

अन्तः गलमध्ये। अपाकी ईषत् पाकी। अमृदुः ईषन्मृदुः॥*॥ वृन्दमाह।

"समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं
तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति।
तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपा-
द्विद्यात् सतोदं पवनात्मकन्तु॥"*॥

शतघ्नीमाह।

"वर्त्तिर्घना कण्ठनिरोधिनी तु
चितातिमात्रं पिशितप्ररोहैः।
अनेकरुक् प्राणहरी त्रिदोषा
ज्ञेया शतघ्नीव शतघ्नी॥"

घना कठिना। अनेकरुक् वातपित्तकफजनितोदादाहकण्ड्वादियुक्ता। शतघ्नीसदृशी लोहकण्टकसंवृता शतघ्नी महती शिला। तत्तुल्या यतः प्राणहरी॥*॥ गिलायुमाह।

"ग्रन्थिर्गले त्वामलकास्थिमात्रः
स्थिरोऽल्परुक् स्यात् कफरक्तमूर्त्तिः।
संलक्ष्यते सक्तमिवाशितञ्च
स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः॥"

कण्ठविद्रधिमाह।

"सर्व्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः
शोफो रुजः सन्ति च यत्र सर्व्वाः।
स सर्व्वदोषैर्गलविद्रधिस्तु
तस्यैव तुल्यः खलु सर्व्वजस्य॥"*॥

गलौघमाह।

"शोथो महान् यस्तु गलावरोधी
तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता।
कफेन जातो रुधिरान्वितेन
गले गलौघः परिकीर्त्तितोऽसौ॥"

वायुगतेर्निहन्ता उदानवायुरोधकः॥ स्वरघ्नमाह।

"यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं
भिन्नस्वरः शुष्कविमुक्तकण्ठः।
कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषु
ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् स्वरघ्नः॥"

ताम्यमानः तमः पश्यन्। शुष्कः विमुक्तोऽस्वाधीनः। अस्वाधीनता शक्तं गिलितुं। अनिलायनेषु वायुवर्त्मसु। [illegible]

मांसतानमाह।

"प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो
गलोपरोधं कुरुते क्रमेण।
स मांसतानः कथितोऽवलम्बी
प्राणप्रणुत् सर्व्वकृतो विकारः॥"

प्रतानवान् विस्तारवान्। सुकष्टः कष्टं यस्य सः॥*॥ विदारीमाह।

"सदाहतोदं श्वयथुं सुताम्र-
मन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम्।
पित्तेन विद्याद्वदने विदारीं
पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते॥"

पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते। पार्श्वेन विशेषाद्वाहुल्येन शेते [illegible] विदारी भवति इत्यर्थः॥*॥ अस्याः चिकित्सा।

"रोहिणीनान्तु साध्यानां [illegible]

वमनं धूमपानञ्च गण्डूषो नस्यकर्म्म च।
वातजायान्तु रक्ते स्रवे: [illegible]
सुखोष्णान् [illegible]
विस्राव्य पित्तसंभूतां [illegible]
घर्षयेत् शर्करा [illegible]
आगारधूमकटुकैः कफजां [illegible]
आगारधूमः भूष इति लोके।
शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि।
"श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं [illegible]
नस्यकर्म्मणि दातव्यं [illegible]
श्वेता अपराजिता।
"पित्तवत् साधयेद्वैद्यो रोहिणीं [illegible]
विस्राव्य कण्ठशालूकं साधयेत् [illegible]
एककालं यवान्नञ्च भुञ्जीत [illegible]
उपजिह्वकवच्चापि साधयेदधिजिह्व[illegible]
एकवृन्दन्तु विस्राव्य विधिं [illegible]
एकवृन्दमिव प्राज्ञो वृन्दञ्च [illegible]
गिलायुश्चापि यो व्याधिस्तञ्च [illegible]
अमर्म्मस्थं सुपक्वञ्च भेदयेद्[illegible]

इति [illegible]

(स्तूले, त्रि। यथा, महाभारते [illegible]

हणा न मटमी न क्रष्णा नापि रोहिणी ।
ःहितर्ह्री न मया नीलाष्टमी तथा ।")
पतिः, पुं, (रोहिण्याः पतिः ।) चन्द्रः ।
हेमचन्द्रः । २ । १८ । (यथा, देवीभाग
१ । ११ । १८ ।
ं भाषमाणं सगुराष रोहिणीपतिः ।
क्रोधसमायुक्तं मान्नाविरहदुःखितम् ।"
मः । वृषभश्च ।)
रमणः, पुं, (रोहिण्या रमणः ।) वृषभः ।
राजनिर्घण्टः । वसुदेवश्च । (चन्द्रः ।
गीतगोविन्दे । ७ । १० ।
तं अपदेवेन पर्ववदिदं प्रवसेन ।
अन्तमगृहसमायरोहिणीरमणेन ।")
वल्लभः, पुं, (रोहिण्या वल्लभः ।) चन्द्रः ।
हलायुधः । वसुदेवश्च ।
ईशः, पुं, (रोहिण्या ईशः ।) चन्द्रः ।
हेमचन्द्रः । (यथा, माघे । ३ । ६० ।
"यां रेवतीजानितयेग हानु
न रौहिणेयो न च रोहिणीशः ।")
देवश्च ।
अष्टमी, स्त्री, (रोहिणीयुक्ता अष्टमी ।)
हणीनक्षत्रयुक्तभाद्रकृष्णाष्टमी । यथा,—
दाष्टम्यां च रोहिण्यामर्द्धरात्रेऽर्चनं हरेः ।
यां विद्वापि समन्या हन्ति पापं त्रिजन्म-
जम् ।
।धितोऽर्घेवेन्नन्तेत्तिथिभान्ते च पारणम् ।
ाय योगपतये योगेश्वराय योगसम्भवाय
वन्दाय नमो नमः । स्नानमन्त्रः । यज्ञाय
श्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय
ो नमः । अर्घनस्य । विश्वाय विश्वेश्वराय
श्वपतये विश्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो
ः । शयनस्य । सर्वाय सर्वेश्वराय सर्व-
ये सर्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः ।
ागस्य ।
दिले पूजयेद्देवं सचन्द्रां रोहिणीन्तथा ।
ि तोयं समादाय सपुष्पफलचन्दनम् ।
शुभ्भासमन्वितं गत्वा चन्द्रायार्घ्यं निवेदयेत् ।
रोदार्णवसम्भूत अत्रिनेत्रसमुद्भव ।
ाणार्घ्यं शशाङ्केदं रोहिण्या सहितो मम ।
ये वसुदेवाय बलदेवाय नन्दाय यशोदाये ।
घं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।
सुदेवं हृषीकेशं नृसिंहं दैत्यसूदनम् ।
राहं पुण्डरीकाक्षं श्रीकान्तमजमव्ययम् ।
मोदरं पद्मनाभं केशवं गरुड़ध्वजम् ।
विन्दमच्युतं देवमनन्तमपराजितम् ।
धोक्षजं जगद्बीजं सर्गस्थित्यन्तकारकम् ।
नादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
रायणञ्चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
ताम्बरधरं दिव्यं वनमालाविभूषितम् ।
मनुषाङ्कं जगद्धाम श्रीपतिं श्रीधरं हरिम् ।
देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ।
मस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
नामान्येतानि संकीर्त्य नत्वञ्च प्रार्थयेत् पुनः ।
त्राहि मां सर्व्वपापघ्न दुःखशोकार्णवात् प्रभो ।
देवकीनन्दन श्रीश हरे संसारसागरात् ।
दुर्वृत्ताञ्चायसे विष्णो ये स्मरन्ति सकृत् सकृत् ।
सोऽहं देवातिदुर्वृत्तस्त्राहि मां शोकसाग-
रात् ।
पुष्कराक्ष निमग्नोऽहं महत्यज्ञानसागरे ।
त्राहि मां देवदेवेश त्वामृतेऽन्यो न रक्षिता ।
स्वजन्म वासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ।
शान्तिरस्तु शिवञ्चास्तु धनविख्यातिराज्य-
भाक् ।"
इति गारुड़े १३२ अध्यायः ।
रोहिन्, पुं, (रोहतीति । रुह+"हृपिरुहियुषिभ्य
इतिः ।" उणा॰ १ । ९९ । इति इतिः ।)
सूर्य्यः । इति मेदिनी । टे, १४० । वर्षभेदः ।
मत्स्यभेदः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।
(ऋष्यगः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
"२४ । ३० । "मनुष्यराजाय मर्कटः शार्द्दू-
लाय रोहिन् ।" "एको रोहित् ऋष्यः शार्द्दू-
लाय ।" इति तद्भाष्ये महीधरः । रोहितवर्ण-
विशिष्टे, त्रि । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १०० । १६ ।
"रोहित् श्यावा सुमदंशुर्ललामीः ।"
"रोहित् रोहितवर्णा श्यावा श्यामवर्णा ।"
इति तद्भाष्ये सायणः ।)
रोहित्, स्त्री, (रुह+"हृपिरुहियुषिभ्य इतिः ।"
उणा॰ १ । ९९ । इति इतिः ।) मृगी ।
("ऋष्यस्य मृगस्य मृगी रोहिदुच्यते । तथाच
महिम्नः स्तवे । गतं रोहिद्भूतां रिरमयिषु-
मृष्यस्य वपुषा ।" इत्युज्ज्वलः । १ । ९९ ।) लता-
भेदः । इति मेदिनी । टे, १४० । (वड़वा ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । १४ । १२ ।
"युक्ष्वा ह्यरुषी रथे हरितो देव रोहितः ।"
"हे देवाग्ने रोहितः रोहिच्छब्दाभिधेयास्त्वदीया
वड़वाः रथे युक्ष्व युज योजय ।" इति तद्भाष्ये
सायणः । ॥ रोहन्त्याभिर्बीजानि तत्फलेन हि
बीजानि प्ररोहन्तीति तथात्वम् । नदी । इति
निघण्टुः । १ । १३ । १८ । निगमेषु बहुवच-
नान्तत्वेन प्रायशः श्रवणात् बहुवचनान्तत्वम् ।)
रोहितं, क्ली, (रुह+"रुहे रश्च लो वा ।"
उणा॰ ३ । ९४ । इति इतन् ।) कुङ्कुमम् ।
रक्तम् । ऋजुशक्रशरासनम् । इति मेदिनी ।
ते, १४५ । (यथा, मनुः । १ । ३८ ।
"विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ।
उल्कानिर्घातकेतूंश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च ।")
रोहितः, पुं, (रोहतीति । रुह+"रुहे रश्च लो
वा ।" उणा॰ ३ । ९४ । इति इतन् ।) मीन-
विशेषः । (यथाह कश्चित् ।
"इल्लीशो घितपीयूषो वाचा वाचामगोचरः ।
रोहितो नो हितः प्रोक्तो मद्गुरो मद्गुरोः
प्रियः ।")
रोहितमत्स्यस्य लक्षणं गुणाश्च यथा,—
"शफः प्रन्क्तो भवेत्कृष्णस्तु मत्स्यो
यः श्रेष्ठोऽसौ गीयते रक्तवक्त्रः ।
कीर्णं वर्ज्यं रोहितस्यापि मांसं
वातं हन्ति स्निग्धमुष्णानि वीर्य्यम् ।"
इति राजनिर्घण्टः ।
अपि च ।
"रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षतिः ।
शफपक्षो भ्रमश्रेष्ठो रोहितः कथितो बुधैः ।
रोहितः सर्व्वमत्स्यानां वरो वृष्योऽर्द्दितार्त्तिजित् ।
कषायानुरसः स्वादुर्व्वातघ्नो नातिपित्तकृत् ।
ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् हन्याद्रोहितमुण्डकम् ।"
इति भावप्रकाशः ।
(तथाच ।
"वातघ्नो नहि पित्तकृद्बलकरः स्याद्रोहितः
सर्व्वदा ।"
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशेऽध्याये ।
"शैवलाहारभोजित्वात् स्वप्नस्य च विवर्ज्जनात् ।
रोहितो दीपनीयश्च लघुपाको महाबलः ।"
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ।
"कषायानुरसस्तेषां शष्पशैवालभोजनः ।
रोहितो मारुतहरो नात्यर्थं पित्तकोपनः ।"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
स्वनामख्यातो हरिश्चन्द्रस्य नृपतेः पुत्रः । यथा
देवीभागवते । ७ । १५ । १५ ।
"राजा पुत्रमुखं दृष्ट्वा सुखमाप महत्तरम् ।
नामास्य रोहितश्चेति चकार विधिपूर्व्वकम् ।"
अस्य विवरणन्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ।) मृगभेदः ।
रोहितकवृक्षः । इति मेदिनी । ते, १४६ ।
(रोहीतोऽपि पाठः । रोहीतकशब्ददर्शनात् ।
यथा, सुश्रुते । ६ । १७ ।
"पलाशरोहीतमधूकजा रसाः
सौन्दैव युक्ता मदिराग्रमिश्रिताः ।"
अश्मिघोटकः । इति निघण्टुः । १ । १५ ।
"रोहन्ति आरोहन्ति रथं वहन्त्यादित्यमिति
रोहितः ।" इति तत्र देवराजयज्वा । यथा,
ऋग्वेदे । १ । ९४ । १० ।
"यदयुक्था अरुषा रोहिता रथे ।"
"रोहिता लोहितवर्णौ रोहित इत्यमेरश्वस्याख्या
रोहितोऽग्नेरितिदर्शनात् रोहितैस्त्वामिर्द्देवतां
गमयत्विति मन्त्रवर्णाच्च ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।)
रक्तवर्णः । रक्तवर्णविशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ।
(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । १९ । ·
"नमो रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये नमो
नमः ।")
रोहितकः, पुं, (रोहित एव । स्वार्थे कन् ।)
वृक्षविशेषः । रोहड़ा इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
रोही २ प्लीहशत्रुः ३ दाड़िमपुष्पकः ४ ।
इत्यमरः । रोहीतकः ५ रोहितः ६ रोहिषः ७
कुशाल्मलिः ८ दाड़िमपुष्पः ९ सदाप्रसून: १०
कूटशाल्मलिः ११ विरोचनः १२ शाल्म-
लिकः १३ । अस्य गुणाः । कटु … स्निग्ध-
त्वम् । कषायत्वम् … शोथ-

श्वयथुगुल्मोदरकृमिमेहामयापहश्च। इति राजनिर्घण्टः। अपि च।
"रोहितो लोहितो रोही लोही दाडिमपुष्पकः।
रोहीतकः प्लीहघाती रुच्यो रक्तप्रसादनः॥"
इति भावप्रकाशः।
अन्यच्च।
"रोहीतको यकृत्प्लीहगुल्मोदरहरः स्मृतः॥"
इति राजवल्लभः।
(गणविशेषः। यथा, महाभारते।२।३२।१९।
"भद्रान् रोहितकांश्चैव आग्नेयान्मालवानपि।
गणान् सर्व्वान् विनिर्जित्य नीतिकृत् प्रहसन्निव।
शिबिकान् यवनांश्चैव विजिग्ये सूतनन्दनः॥")

रोहिता, स्त्री, (रोहित+टाप्। "वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः।" ४।१।३९। इति पाणिनेर्ङीष् तकारस्य नकारादेशश्च न।) रागादिना रक्तवर्णा। यथा,—
"रोहिणी रोहिता रक्ता लोहिनी लोहिता च सा।"
इति जटाधरः।

रोहिताश्वः, पुं, (रोहितः अश्वो यस्य।) अग्निः। इत्यमरः। हरिश्चन्द्रराजपुत्रः। इति मेदिनी। ते, ६३॥

रोहितिका, स्त्री, (रोहितो वर्णोऽस्त्यस्या इति। रोहित+ठन्।) रागादिना रक्तवर्णा। इति जटाधरः।

रोहितेयः, पु, (रोहित एव। स्वार्थे ढः।) रोहितवृक्षः। यथा,—
"प्लीहारी रोहितेयः स्यात् रक्तपुष्पश्च रोहितः॥"
इति भरतधृतरत्नकोषः।
(विवरणमस्य रोहितकशब्दे ज्ञातव्यम्।)

रोही, [न्] पु, (अवश्यं रोहतीति। रुह्+आवश्यके णिनिः।) रोहितकवृक्षः। (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"रोही रोहितकः प्लीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।
"रोहीतको रोहितको रोही दाडिमपुष्पकः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥) अश्वत्थवृक्षः। वटवृक्षः। इति मेदिनी। ने, १९०॥

रोहीतकः, पुं, (रोहीत एव। स्वार्थे कन्।) रोहितकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्।५४।९८।
"रोहितकस्य पश्चाद्धस्तत्रयसंमितैः करैर्यास्यि॥"
तथास्य पर्य्यायः।
"रोहीतको रोहितको रोही दाडिमपुष्पकः।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

रौक्ष्यं, क्ली, (रूक्षस्य भावः। रूक्ष+ष्यञ्।) रूक्षता। रूक्षस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम्। तथा हि।
"तैलं प्रदीप्तदोषघ्नं तैलं वातार्त्ते सुखम्।
तेन त्वौ व्यापयाम्यद्य कालाकालकरौ निजाम्॥"
इति दुर्गापूजायां महाष्टमीमहानवम्योर्मध्यावस्थानकर्म्मणि देवीपुराणम्। (तथा च।
"ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै।
रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते हन्युः समीरणम्॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अध्यायः॥)

रौच्यः, पुं, (रुचेरपत्यमिति। रुचि+ष्यञ्।) मनुविशेषः। यथा,—
"रौच्यादयस्तथान्येऽपि मनवः संप्रकीर्त्तिताः।
रुचेः प्रजापतेः पुत्रो रौच्यो नाम भविष्यति॥"
इति मार्कं ९ अध्यायः।
तन्मन्वन्तरे देवादयो यथा,—
"त्रयोदशस्य पर्य्याये ये रौच्यस्य मनोः सुराः।
सप्तर्षींश्च नृपांश्चैव वदतो मे निशामय॥
सुधर्म्माणः सुरास्तत्र सुकर्म्माणस्तथापरे।
सुशर्म्माणस्तथा ह्येते समस्ता सुधियस्तम॥
महाबलो महावीर्य्यस्तेषामिन्द्रो दिवस्पतिः।
भविष्यश्च सप्तर्षीन् गदतो मे निशामय॥
धृतिमानव्ययश्चैव तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः।
निर्म्मोहः सुतपाश्चान्यो निष्प्रकम्पश्च सप्तमः॥
चित्रसेनो विचित्रश्च नयतिर्भयो दृढः।
सुनेत्रः क्षत्रवृद्धिश्च सुरतश्चैव तत्सुताः॥"
इति मार्कण्डेयपुराणम्।
अन्यद्विवरणं रुचिशब्दे द्रष्टव्यम्। * । विष्णुकाष्ठवृक्षः। तत्पर्य्यायः। बैल्वः २। इति हेमचन्द्रः॥ (क्ली, रौच्यस्येदमिति। अण्। मन्वन्तरविशेषः। यथा, मार्कण्डेये। १००। ३९।
"शान्तिर्मेऽस्तो गुणैर्युक्तो दक्षसावर्णिके मुने।
निशामयाखिलं रौच्यं श्रुत्वा मनोत्तमः॥")

रौट, ऋ मादरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) चतुर्दशस्वरी। ऋ, अररौटत्। मादरोऽनादरः। रौटति खलं लोकः। इति दुर्गादासः॥

रौड, ऋ अनादरे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) ऋ, अररौडत्। इति दुर्गादासः॥

रौद्रं, क्ली, (रुद्रस्येदम्। रुद्र+अण्।) शृङ्गारादिरसान्तर्गतविशेषरसः। तत्पर्य्यायः। उग्रम् २। इत्यमरः। रुद्रे क्रोधस्याश्रये। रुद्रो देवता यस्य रौद्रम्। यदाह भरतः।
"शृङ्गारो विष्णुदेवः स्याद्धासः प्रमथदैवतः।
करुणो यमदेवः स्याद्रौद्रो रुद्राधिदैवतः॥" इति रुद्रे क्रोधस्याश्रये। उच्यति क्रुधा समवैति उग्रः। उचिर्ये समवायने भाव्नीति रक् निपातनाद्वस्य गः। सर्व्वाभिभाविता रौद्रः। यथा, राघवचरितादि। एष वीभत्सरौद्रे क्लीबे रूपभेदात् अन्ये पुंसि वीभत्सरौद्रौ चेति पुंलिङ्गपाठ इत्युक्तः। इति भरतः॥ * ॥ अपि च।
अथ रौद्रः।
"रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदैवतः।
आलम्बनं रिपुस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्।
मु[illegible]
संग्राम[illegible]
भ्रूविभङ्गो[illegible]
[illegible]
[illegible]
उग्रता[illegible]
क्रोधाश्चापि[illegible]
यथा,—
"कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं[illegible]
मनुजपशुभिर्निर्मर्य्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः
नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां[illegible]
सशतस्मगसृङ्मेदोमांसैः[illegible]
अत्र पुत्रशोकाद्रिरमाह।
"इत्यादिनैव च[illegible]
इति साहित्यदर्प[illegible]

रौद्रः, पुं, (रुद्रस्यायमिति। रुद्र+अण्) तेजः। तत्पर्य्यायः। घर्म्मः २[illegible] रे, ८० ॥ प्रकाशः ३ दीप[illegible] इत्यमरः॥ तस्य गुणाः।
"आतपः कटुको रूक्षः[illegible]
दाहवैवर्ण्यभ्रमकृत् नेत्ररोगकरो[illegible]
इति राजव[illegible]
समरोना यथा,—
"जठरः पिङ्गलो रौद्रो[illegible]
अग्निनामा च्युतो रौद्रः[illegible]
मन्वन्तरे सप्तमो रौद्रः[illegible]
फलानि यथा,—
"पिङ्गलो[illegible]
अर्थैर्न बहुरोगः स्यात् सर्व्वरोग[illegible]
जठरो रौद्रनामा च[illegible]
प्रजादिपितृरोगश्च नानाविध[illegible]
अग्निनामा यदा वर्षे रौद्रो[illegible]
उत्पातैश्च क्षितिं दुष्येत् नराणां[illegible]
रौद्रनामा महारौद्रो[illegible]
चित्तोद्वेगं भयं कुर्य्यात्तारा[illegible]
घोरनामा महारौद्रो[illegible]
उत्पातैश्च सदा दग्धं नानारोग[illegible]
कालनामा महारौद्र उत्पाते[illegible]
नानारोगसमायुक्तं प्रजादिदुःख[illegible]
इति[illegible]
रसविशेषः। इति मेदिनी। दे, ८[illegible] क्लीबलिङ्गरौद्रशब्दे द्रष्टव्यम्। [illegible] इति हेमचन्द्रः। यमः। इति धर[illegible] केयः। यथा, महाभारते। १।१३[illegible]
"आग्नेयः कृत्तिकापुत्रो रौद्रो गा[illegible]
श्रूयते भगवान् देवः सर्व्वदेवमयो[illegible]

रौद्रः, त्रि, (रुद्र+अण्।) तीक्ष्णः। [illegible] निरुक्तव्याख्याने विषमज्वरविशे[illegible] ज्वरदुर्गतसमत्वम्।
"ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो[illegible]
भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमो[illegible]

NOTICE.

AGENTS
rs. Trubner & Co., London.

AGENT
Pandit Jaistaram Mukundaji, Bombay

A SIR RADHAKANTA'S IMPROVED AND ENLARGED SABDAKALPADRUMA.

A Sanskrit Encyclopedic Lexicon.

new edition is issuing in monthly parts of 8 formes (Royal quarto, 32 pages) each, and we) complete it in four years: generally a fasciculus will contain double parts or numbers.

ring the book within reach of the general public, we offer it for sale to those who register thems subscribers in India at the lowest possible price of one Rupee for each part, and in countries out at 3s. for each part. The number of parts in which the new Appendix would be completed, cannot guessed, they will bear the same price except to those who had subscribed before 1st January 1886. ent subscribers in India, if they choose to pay in advance, can obtain the whole work exclusive of the ix, for 75 Rupees, and in countries out of India, for £8. The advance payments being exclusive of Postage. subscribers in and out of India, the price for each part will be Rs. 1-8 and 4s. respectively. Muffussil s are requested to send Rs. 10 in advance to ensure their enlistment as subscribers, or in lieu of such t, to order despatch of books to them by value payable parcels. We make it a rule to defer supplying cribers any part or parts of the work till all arrears due for the preceding ones, are paid.

remittances and communications, except where special Agents may be preferred, are to be made to Iari Charan Vasu, No. 71, Pathuriaghata Street, Calcutta. Subscribers are requested to see that receipts ncy (when sent to him) bear his seal and signature.

conclude this announcement by an earnest appeal to all students of Sanskrit, Savants, Princes and atrons of learning in India, Europe and America, to help us to lay before them a grand Repertory of Aryan learning replenished with new treasures. We specially urge our claim to the aid of our brother s in all parts of our country, who cannot but feel it a duty to encourage attempts to preserve and improve ost unique monument of the genius, scholarship, industry and philanthropy of our great patrirach of g and zealous friend of education whom, we loved to call as the Hindu of Hindus. We hope that by ical improvements and enlargement of its scope, the Sabdakalpadruma of Raja Sir Radhakanta would be the Encyclopædia Indica of the future, which, it would be the common aim of all to see accomplished.

THE SABDAKALPADRUMA OFFICE,
71, *Pathuriaghata Stree*
Calcutta 20th Augus.

VARADA PRASADA VASU,

গোপালতাপনী।

সম্প্রতি অথর্ববেদীয় পিপ্পলাদশাখার অন্তর্গত গোপালতাপনী নামে এই উপনিষৎখানি দুইটী টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছে। [illegible] প্রথমটী বৈষ্ণবাগ্রণী শ্রীজীবগোস্বামীর ও দ্বিতীয়টী শ্রীবিশ্বেশ্বরপণ্ডিতের প্রণীত। পূজ্যপাদ গোস্বামীর ব্যাখ্যাটী সম্পূর্ণ ভক্তিরসের আধার স্বরূপ। [illegible] পূর্ব্বে এই গোপালতাপনী উপনিষৎখানি শেষোক্ত টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছিল তথাপি তাহাতে ভক্তিজ্ঞান-লাভাকাঙ্ক্ষী পবিত্রাত্মা বৈ[illegible] [illegible] হয় নাই, কেননা বৈষ্ণবগণ প্রায়ই চিত্তশুদ্ধির নিমিত্ত ভক্তিপ্রধান গ্রন্থেরই অনুশীলন করিয়া থাকেন; কিন্তু, বিশ্বেশ্বরপণ্ডিতের টীকাটী [illegible]। ব্রহ্মবিদ্যা-[illegible] উপনিষৎ সকল যে, জ্ঞানপ্রধান গ্রন্থ ইহা অবশ্য স্বীকর্তব্য; কিন্তু, গোপালতাপনী-গ্রন্থ পূর্ব্বোক্ত [illegible] ও জ্ঞান, এই উভয়াত্মক সুতরাং উভয়মত ব্যাখ্যারই প্রয়োজন। বিশেষত এই তাপনীগ্রন্থ ভক্তিজ্ঞান-পরায়ণ মহাত্মা বৈষ্ণবদিগেরই পরম [illegible] অতএব ইহাতে শ্রীজীবগোস্বামীর টীকাটীই বিশেষ উপাদেয়, অথচ ঈদৃশ মহার্ঘ টীকা এ প্রদেশে কুত্রাপি মুদ্রিত হয় নাই; এই কারণে [illegible] মহাত্মা বৈষ্ণবগণ পরমাচার্য্য গোস্বামীর ভক্তিরসপূর্ণ টীকায় বিশেষ অনুরাগী জানিয়া এই উভয়বিধ টীকার সহিত প্রকাশ করিয়াছি। ইহার মূল্য ৸৹ আনা; কিন্তু শব্দকল্পদ্রুম ও দেবীভাগবতের গ্রাহকের পক্ষে ॥৹ মাত্র।

ইহার বঙ্গানুবাদ অতি সরল ভাষায় ও টীকানুযায়ী সরল টিপ্পনীতে ভূষিত হইয়াছে। ইহার মূল্য শব্দকল্পদ্রুম অথবা দেবীভাগবতের গ্রাহকের [illegible] অপরের পক্ষে ৸৹ আনা। যাঁহারা মূল ও অনুবাদ একত্রে লইবেন তাঁহাদের পক্ষে ১৲ এক টাকা।

भीषणः । इति मेदिनी । रे, ८० ॥ (यथा, महा-
भारते । २ । ६४ । ५० ।
"तस्य ते तद्वचः श्रुत्वा रौद्रं लोमप्रहर्षणम् ।
प्रचक्रुर्बहुलां पूजां कुरवस्तो धृतराष्ट्रजम् ॥")
रुद्रसम्बन्धिनि च ॥

रौद्री, स्त्री, (रौद्र + ङीप् ।) चण्डी । इति मेदिनी । रे, ८० ॥ रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥ रुरुदैत्यहतमहारौद्री माया महारौद्रीनाम्नी चामुण्डा च । यथा,—
"एक एव महादैत्यो रुरुस्तस्मौ महाम्बधे ।
स च मायां महारौद्रीं रौरवीं विससर्ज्ज ह ॥
सा माया ववृधे भीमा सर्व्वदेवप्रमोहिनी ।
तया तु मोहिता देवाः सद्यो निद्रां तु भेजिरे ॥
देवी च त्रिशिखेनाजौ तं दैत्यं समताड़यत् ।
तया तु ताड़ितं तस्य दैत्यस्य शुभलोचने ।
चर्म्मतुण्डे उभे सम्यक् पृथग्भूते बभूवतुः ॥
ररोस्तु दानवेन्द्रस्य चर्म्मतुण्डे यथाहृतः ।
अपहृत्य हरेद्देवी चामुण्डा तेन साभवत् ॥
सर्व्वभूतमहारौद्री या देवी परमेश्वरी ।
संहारिणी तु या चैव कालरात्रिः प्रकीर्त्तिता ॥"
इति वाराहे त्रिशक्तिमाहात्म्यम् ॥

रौप्यं, क्ली, (रूप्यमेव । अण् ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे । ४ । ६७ ।
"दर्पणनिर्म्मलासु पतिते घनतिमिरमुषि
ज्योतिषि रौप्यभित्तिषु पुरः प्रतिफलति
मुहुः ॥")
तत्करणं यथा,—
"मध्वाज्यं गुड़नाम्नश्च कर्त्ता माषिकं रसम् ।
घनमाक्षं भवेद्रौप्यं तुषयंकरणं मृणु ॥"
इति गारुड़े १८८ अध्यायः ॥
(औषधादिषु अस्याभावे यद्दातव्यं तद्यथा,—
"सुवर्णमथवा रौप्यं मृतं यत्र न लभ्यते ।
तत्र कान्तेन कर्म्माणि भिषक् कुर्य्यादिचक्षणः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तन्निर्मिते, त्रि । यथा, भागवते । ४।२५।१४ ।
"स्वर्णरौप्यायसैः शृङ्गैः सङ्कुलां सर्व्वतो गृहैः ॥")

रौमं, क्ली, (रुमायां लवणाकरे भवम् । रुमा + अण् ।) शाम्भरिलवणम् । रत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

रौमकं, क्ली, शाम्भरिलवणम् । तत्पर्य्यायः । वसुकम् २ । इत्यमरः ॥ "रुमा नाम नदी लवणाकरः तत्र भवं रौमकम् । ढे कादिति षः रौमं ततः स्वार्थे कः रौमकम् ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥ (पर्य्यायोऽस्य यथा,—
"शाकम्भरीयं कथितं गुड़ाख्यं रौमकन्तथा ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रौमलवणं, क्ली, (रौमं लवणमिति ।) शाम्भरिलवणम् । इति रत्नमाला ॥

रौरवः, पुं, (रुरवः प्राणिविशेषास्तेषामयमिति । रुरु + अण् ।) नरकविशेषः । घोरः । इति मेदिनी । वे, ११ ॥ अस्य विवरणं यथा,—
"रौरवे कूटसाक्षी तु याति यश्चानृतो नरः ।
तस्य स्वरूपं वदतो रौरवस्य निशामय ॥
योजनानां सहस्रे द्वे रौरवो हि प्रमाणतः ।
जानुमात्रप्रमाणन्तु तत्र श्वभ्रं सुदुस्तरम् ॥
तत्राङ्गारचयो येन कृतं तद्धरणीसमम् ।
जाज्वल्यतातितीव्रेण तापिताङ्गारभूमिना ॥
तन्मध्ये पापकर्म्माणं विमुञ्चन्ति यमानुगाः ।
स दह्यमानस्तीव्रेण वह्निना तेन धावति ॥
पदे पदे च पादोऽस्य शीर्य्यते जायते पुनः ।
अहोरात्रेणोद्धरणं पादन्यासं स गच्छति ।
एवं सहस्रं विस्तीर्णे योजनानां विमुच्यते ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादनामाध्यायः ॥ (तथाच देवीभागवते ।८।२२।८-११।
"एतदहमिति यो भूतद्रोहेण केवलम् ।
पुष्णाति प्रत्यहं स्वीयकुटुम्बं कार्य्यलम्पटः ॥
एतद्विहाय चात्रैव स्वाशुभेन पतेदिह ।
रौरवे नाम नरके सर्व्वसत्त्वभयावहे ॥
इह लोकेऽमुना ये तु हिंसिता जन्तवः पुरा ।
त एव रुरवो भूत्वा परत्र पीड़यन्ति तम् ॥
तस्माद्रौरवमित्याहुः पुराणज्ञा मनीषिणः ।
रुरुः सर्पादपि क्रूरो जन्तुरुक्तः पुरातनैः ॥")

रौरवः, त्रि, चञ्चलः । धर्त्तः । घोरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (ररोर्मृगस्येदमिति । अण् । मृगसम्बन्धिनि च । यथा, मनुः । २ । ४१ ।
"कार्ष्णरौरववास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिणः ।
वसीरन्नानुपूर्व्वेण शाणक्षौमाविकानि च ॥")

रौहिट्, [ष्] पुं, रौहिषतृणः । यथा । "स एष रौहिषीं मध्ये चरतीति भवभूतिः ।" इत्यमरटीकायां भरतः ॥

रौहिणं, क्ली, (रोहिणमेव । स्वार्थे अण् ।) दिनस्य नवममुहूर्त्तः । यथा । अत्र पूर्व्वाह्णे श्राद्धमभिधाय रौहिणन्तु न लङ्घयेदित्यभिधानेन पूर्व्वाह्णश्राद्धस्य सम्भवात् परो रौहिणपर्य्यन्तगौणपूर्व्वाह्णकालः प्रतीयते । तेन रौहिणं पूर्व्वाह्णश्राद्धस्य गौणकालत्वेनोत्तरावधिः अपराह्णश्राद्धस्य पूर्व्वावधिरित्यवगम्यते तनश्च पूर्व्वदिने सम्भवात् परं रौहिणपर्य्यन्तं तिथेर्लाभे परदिने मुहूर्त्तत्रयमात्रे तत्तिथिलाभे पूर्व्वदिने श्राद्धम् । रौहिणात्मकगौणपूर्व्वाह्णलाभात् न परदिने तथात्वाभावात् । उभयदिने सम्भवलाभे परदिने मुख्यत्वे तिथिर्ग्राह्या इति वचनात् । रौहिणन्तु दिवसस्य नवम मुहूर्त्तस्य ज्योतिषोक्तरौहिणदैवतत्वात् रौहिणत्वमिति । इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

रौहिणः, पुं, (रुह् + इनन् । स्वार्थे अण् ।) चन्दनद्रुमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रौहिणेयं, क्ली, मरकतमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रौहिणेयः, पुं, (रोहिण्या अपत्यमिति । रोहिणी + "स्त्रीभ्यो ढक् ।" ४।१।१२० । इति ढक् ।) बलदेवः । (यथा, महाभारते । १।१८७।१८ ।
"रुक्मीनिदं हदुरौचनाढ्
रदरं इम: हरौहिणेय: ।")
बुधग्रहः । इत्यमरः ॥ (पुरुषोत्तमस्थतीर्थविशेषः । यथा, तीर्थतत्त्वे ।
"मार्कण्डेये वटे कृष्णे रौहिणेये महोदधौ ।
इन्द्रद्युम्नसरः स्नात्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥")

रौहिणेयः, त्रि, (रोहिण्या अपत्यमिति । रोहिणी + ढक् ।) गोवत्सः । इति मेदिनी । ये, १२७ ॥

रौहिषं, क्ली, (रोहतीति । रुह् + "रुहेर्वृद्धिश्च ।" उणा० १।४८ । इति टिषच् । वृद्धिश्च धातोः ।) कत्तृणम् । इत्यमरः ॥ रोहिषतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
"कत्तृणं रौहिषं देवजग्धं सौगन्धिकं तथा ।
भूतीकं ध्याम पौरञ्च श्यामकं धूपगन्धिकम् ॥
रौहिषं तुवरं तिक्तं कटुपाकं व्यपोहति ।
हृत्कण्ठव्याधिपित्तास्रशूलकासकफज्वरान् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अन्यत् कत्तृणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रौहिषः, पुं, (रुह् + टिषच् । वृद्धिश्च धातोः ।) मृगविशेषः । इत्यमरः ॥ रोहितमत्स्यः । इति जयपालः ॥

रौहिषी, स्त्री, (रौहिष + ङीप् ।) मृगी । दूर्व्वा । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

ल

ल, लकारः । स तु यवर्गस्य तृतीयो वर्णो व्यञ्जनस्याष्टाविंशवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्ताः । इति व्याकरणम् ॥ (तथाच सिद्धान्तकौमुद्याम् । "लृतुलसानां दन्ताः ॥") तस्य स्वरूपं यथा,—
"लकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डलीत्रयसंयुतम् ।
पीतविद्युल्लताकारं सर्व्वरत्नप्रदायकम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ।
आत्मादितत्त्वसहितं हृदि भावय पार्व्वति ! ॥"
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥
(वर्णोद्धारतन्त्रमतानुसारेण ।) अस्य ध्यानप्रकारो यथा,—
"कुण्डलीत्रयसंयुक्ता वामादक्षगता सधः ।
पुनरूर्द्धगता रेखा तासु नारायणः शिवः ।
ब्रह्मशक्तिश्च सन्तिष्ठेदात्मतत्त्वं प्रपद्यते ॥"
ध्यानं यथा,—
"चतुर्भुजां पीतवस्त्रां रक्तपङ्कजलोचनाम् ।
सर्व्वदा वरदां भीमां सर्व्वालङ्कारभूषिताम् ॥
योगीन्द्रवन्दितां नित्यां योगिनीं योगदायिनीम् ।
चतुर्वर्गप्रदां देवीं नागहारोपशोभिताम् ॥
एवं ध्यात्वा लकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥
तस्य नामानि यथा,—
"लकारः पूर्णा पूर्णो माधवः प्रकाशकः ।
रसाङ्गः त्रिकाशोषो वामनो मांसलं द्वः ॥

खड्गी नादोऽम्बरं देवी अथर्व वारुणीपतिः ।
शिखा वायी क्रिया माता भामिनी कामिनी
प्रिया ॥
ज्वालिनी पेशिनी नादः प्रद्युम्नः शोषणो हरिः ।
विश्वात्ममन्त्री बली वीतो मेरुगिरिः कला रसः ॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(अनुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
"दिवादौ ल्युदादिकः ।" एतेन अद् लो भवणि लुगद्भ्योऽपः । अस्ति इति । छन्दः-शास्त्रोक्तो लघुसंज्ञको गणविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥)

लं, क्ली, (लीयतेऽनेनेति । ली+अभिधानान्निरुप-पदेऽपि डः ।) पृथ्वीबीजम् । इति तन्त्रम् ॥

लः, पु, (लातीति । ला+अच् ।) इन्द्रः । इति मेदिनी । ले, १ ॥

लक, क स्वाद आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) स्वादो रसोपादानम् । क, लाकयति मोदकं बालकः । इति दुर्गादासः ॥

लकचः, पुं, लकुचवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

लकुचः, पुं, (लकयते इति । लक स्वादे+बाहु-लकादुचः ।) वृक्षविशेषः । डेहुया इति मादार इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । लिकुचः २ शालः ३ कषायी ४ दृढवल्कलः ५ डहुः ६ कार्श्यः ७ शूरः ८ स्थूलस्कन्धः ९ । अस्य गुणाः । तिक्तरसत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् । कण्ठदोषहरत्वम् । दाहित्वम् । मल-संग्रहदायकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।
"लकुचः शुद्रपनसो लिकुचो डहुरित्यपि ।
आमं लकुचमुष्णञ्च गुरु विष्टम्भकृत्तथा ॥
मधुरञ्च तथाम्लञ्च दोषत्रितयरक्तकृत् ।
शुक्राग्निनाशनञ्चापि नेत्रयोरहितं स्मृतम् ॥
सुपक्वं तत्तु मधुरमम्लं वातपित्तहृत् ।
कफवह्निकरं रुच्यं वृष्यं विष्टम्भकञ्च तत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
"लकुचं गुरु विष्टम्भि स्वाद्वम्लं रक्तपित्तकृत् ।
श्लेष्मकारि समीरघ्नमुष्णं शुक्राग्निनाशनम् ॥"
इति वैद्यकम् ॥

लक्तकः, पुं, (रक्तेन रक्तवर्णेन कायतीति । कै+कः । रस्य लत्वम् ।) अलक्तकः । इति शब्द-रत्नावली । (यथा, गौ० रामायणे ।२।६०।१६।
"प्रकृत्या लक्तकरसप्रख्यौ तरुणपल्लवौ ।
तथैव रञ्जनुत्क्षाधरकौ पद्मवर्णौ ॥")
जीर्णवस्त्रखण्डम् । नेकड़ा इति भाषा । तत्-पर्य्यायः । कर्पटः २ । हक्तमरः । नक्तकः ३ । इति भरतः ॥ ऐ अनिलमादिद्रुरजीर्णवस्त्रखण्डे नेकड़ा इति ख्याति । लक्तकादयः वक्ष्यमाणे इति केचित् । पटोऽस्त्री कर्पटः प्रादः सिचय-श्चोलनक्तकाः । इति रभसः । कथने चीनैः-राद्यादये अद्भुत तत्र: एक लक क स्वाद

आपने शुभ्रौ निर्म्मेति विभाषितत्वान्न णिः कर्म्मणि क्तः ततः स्वार्थे कः लक्तकोऽप्यलक्तकः स्यादि । अण्यते सा अर्था अक्तं अनूनो: क्तः न अक्तं कं सुरतं यस्मादिति त्रिपदबहुव्रीहौ मनीषादित्वात् अकारस्य पूर्व्वलोपे नक्तकस्तत्रार्णपञ्चमादिरपि । इति तट्टीकायां भरतः ॥

लक्तकर्म्मा, [न्] पुं, (लक्तं रक्तवर्णं करोतीति । कृ+मनिन् ।) रक्तवर्णलोध्रः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

लक्ष, क न दर्शने । अङ्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-उभ०-सक०-सेट् ।) क न, लक्षयति लक्षयते घटं लोकः । पश्यति चिह्नयुक्तं करोती-त्यर्थो वा । इति दुर्गादासः ॥

लक्षं, क्ली, (लक्षयतीति । लक्ष+अच् ।) व्याजः । शरव्यम् । इति मेदिनी । षे, २३ ॥ (यथा, मनुः । ७ । ५४ ।
"मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान्
कुलोद्गतान् ।
सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्व्वीत परीक्षि-
तान् ॥")

लक्षं, क्ली, स्त्री, (लक्षयतीति । लक्ष+अच् ।) दशायुतसंख्या । इति मेदिनी । षे, २३ । लाक इति भाषा । (यथा, कथासरित्सागरे ।४३।१०८।
"तल्लोकाद्यभिमिन्नैः सङ्घातैर्लक्षस्य हि ।
लक्षमभ्यधिकं देव वर्त्तते वरवाजिनाम् ॥")

लक्षकं, क्ली, (लक्षयतीति । लक्ष+ण्वुल् ।) लक्षयति यत् । यथा । लक्षकं नाम लक्षयति ।
"यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्तस्तु यद्भवेत् ।
तत्र तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि ॥"
यादृशार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्केतितं तदेव तादृशार्थे लक्षकं यदि तादृशार्थे शक्तिशून्यं भवेत् । सैन्धवादयस्तु शब्दाः तुरगादिसम्बन्धिनि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव । गङ्गादयस्तु तीरादावसङ्केतिताः तत्सम्बन्धितीरादिशक्तत्वेन गृहीता एव तीराद्यन्वयं बोधयन्ति तत्र लक्षका एव । अपि च । तदेवं विधलक्षणावत्त्वाल्लक्षकं नामापि जहत्-स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः स्यादेतद्यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीराद्युभये भवेद्गुरुसदौत्तत्रैव लक्षकायां विभागो न सेतदस्ति । तीराद्यन्वयबोधं प्रति तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतुतया लक्षकायामननुभावकत्वात् गुरूणाममी शैवं अशेदिव्यादौ शक्येन दवगादिनेव गङ्गायां घोष इत्यादौ शक्तितेन तीरादिना साक्षेप-गृहीतासंसर्गकस्यैव सम्भव्यार्थियत्वान्वयबोध-प्रविष्टत्वादिति चेन्न । शक्यार्थावच्छिन्नस्यैव शक्यार्थस्य धर्म्मान्तरेऽन्वयबुद्धेर्व्युत्पन्नतया तीरादिविशिष्टस्य शक्यार्थियत्वादेर्बोधादावन्वयबोधा-योगात् । न च शक्तस्यैव पदस्य स्वसाकाङ्क्ष-पदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वय-बोधं प्रति हेतुत्वादन्वयबुद्धौ लक्षार्थस्य प्रवेशः ।

कुन्ता: प्रविशन्तीत्यादौ लक्षण ,
स्वयविशेषत्वात्तुषपक्तिः । कुमतः ..
लक्षार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्याप्रभ
तस्मात् प्र.स्ति च भक्तिरपि शक्तमुख
त्येव काव्यनाटकेदकाव्य मष्टोपाय
चारः । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ।

लक्षणं, क्ली, (लक्ष्यतेऽनेनेति । लक्ष
यद्वा, "लक्षेरट् च ।" उणा० ३ । ७
नप्रत्ययस्तस्याडागमश्च ।) चिह्नम् ।
रघुः । १० । ६ ।
"अथाथेयो भविष्यन्त्याः कार्य्य

नाम । इति मेदिनी । णे, ७५ ।
ऽनेनेति लक्षणम् । तद्द्विविधम् ।
नामकम् । अव्यवहारप्रयोजकञ्च । इति
मतम् । व्याकरणमते तु ।
"लक्ष्यहितसमानानामभिधानं विधान
लक्षणस्वनभिज्ञानां तदभिज्ञाबहुरूप
इति

(लक्षणलक्षणम् ।
यत्स्वरूपो लक्षणार्थः ।"
नाम् ।४। सुखदुःखलक्षणं यथा, मनौ
"सर्व्वं परवशं दुःखं सर्व्वमात्मवशं सुख
एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःख
दर्शनम् । इति लक्षधात्वर्थदर्शनात् ।

लक्षणः, पुं, (लक्ष+"लक्षेरट् च ।" उण
इति नस्याडागमश्च । लक्षणमस्त्य
स्य ।) सौमित्रिः । यथा, हरिवंशे ।
"लक्ष्मणानुगतो यत्र सर्व्वभूतहिते रत
चतुर्दश वने तप्ता तपो वर्षाणि राघव
सारसपक्षी । इति शब्दरत्नावली ।

लक्षणा, स्त्री, (लक्षण+टाप् ।) सारस
मेदिनी । णे, ७५ । हंसी । इति
कौशल्यासुतादिदन्तिः । (अप्सरोविशेष
महाभारते । १ । १२३ । ५८ ।
"अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भा मनो
शक्यसम्बन्धः । यथा,—
"लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्य्यानुपपत्ति
इति भाषापरि

गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य
प्रवाहरूपे
मत्स्यो यत्र प्रतिसन्धीयते तत्र
तीरस्य बोधः । या च शक्यसम्बन्ध
हि प्रवाहरूपशक्यार्थसम्बन्धस्य ती
तत्रातीरस्य ज्ञानं ततः शाब्दबोध
सिद्धान्तमुक्तावली । * । अपि च ।
"जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थानिरूढाधुनि

लक्षणा विविधात्ताभिर्मतकं स्यादनेक
काचिल्लक्षणा शक्यार्थरूपेण बो
जहत्स्वार्थेत्युच्यते । यथा तीरमादिना
पदस्य । काचिच्छक्यतयाभयत्रिता

का चैवाद्यभावव्यादनवहतस्वार्था।
. चीवघटत्वादिना च घटादि-
। कांचिज्जातावच्छेदकीभूततद्धर्म्म
प्रकारकत्वाभिरूढ़ा। यथा, आरु-
हिप्रकारेण तद्दाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादरु-
णपदस्य। काचिच्च पूर्व्वपूर्व्वं तादृश्या-
वच्छिन्नादाधुनिकी। यथा घटत्वादिना
दिपदस्य। आदिना शक्यसदृशत्वप्रकारेण
कतया गौणीत्युपपद्यते। यथा अग्नि-
र्माणवक इत्यादावग्निसदृशत्वादिना अग्न्यादि-
श। इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ * ॥
च।
"मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो यथान्योऽर्थः प्रतीयते।
रूढ़ेः प्रयोजनाद्वासौ लक्षणाशक्तिरर्पिता॥"१॥
कलिङ्गः साहसिक इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो
देशविशेषादिरूपे स्वार्थे असम्भवन् यथा शब्दस्य
देशसंयुक्तान् पुरुषादीन् प्रत्याययति।
यथा च गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गादिशब्दो
जलमयाद्यर्थवाचकत्वात् प्रकृतेऽसम्भवन् स्वस्य
सामीप्यादिसम्बन्धसम्बन्धिनं तटादिं बोधयति।
तत्र शब्दस्यार्पिता स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुद्-
भाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम। पूर्व्वत्र हेतु
रूढ़िः प्रसिद्धिरेव। उत्तरत्र गङ्गातटे घोष
इति प्रतिपादनादलभ्यस्य शीतत्वपावनत्वाति-
शयस्य बोधनरूपं प्रयोजनम्। हेतुं विनापि
यस्य कस्यचित् सम्बन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः
इत उक्तं रूढ़िः प्रयोजनाद्वेति ॥ * ॥
तद्भेदानाह।
"मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये।
स्यादात्मनोऽप्युपादानादेषोपादानलक्षणा॥"२॥
रूढ़ावुपादानलक्षणा यथा। श्वेतो धावति।
प्रयोजने यथा। कुन्ताः प्रविशन्ति। अत्र
हि श्वेतादिभिः कुन्तादिभिश्च अचेतन-
तया केवलैर्धावनप्रवेशनक्रिययोः कर्तृतया-
न्वयमलभमानैरेतत्सिद्धये आत्मसम्बन्धिनो
ऽश्वाः पुरुषादयश्च आक्षिप्यन्ते। पूर्व्वत्र
प्रयोजनाभावाद्रूढ़िः। उत्तरत्र कुन्तादीना-
मतिगहनत्वं प्रयोजनम्। अत्र च मुख्यार्थ-
स्यात्मनोऽप्युपादानम्। लक्षणलक्षणायान्तु
परोपलक्षणमित्यनयोर्भेदः। इयमेवाजहत्-
स्वार्थेत्युच्यते ॥ * ॥
"अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये।
उपलक्षणहेतुत्वादेषा लक्षणलक्षणा॥"३॥
रूढ़िप्रयोजनयोर्लक्षणलक्षणा यथा। कलिङ्गः
साहसिकः गङ्गायां घोष इति च। अनयोर्हि
पुरुषतटयोर्वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गा-
शब्दाभ्यामात्मार्पणम्। यथा वा।

"उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते
सुजनता प्रथिता भवता परम्।
विदधदीदृशमेव सदा सखे
सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम्॥"

इत्यादावपकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उप-
कृतादयः शब्दाः आत्मानमर्पयन्ति। अत्राप-
कारिणं प्रति उपकारादिप्रतिपादनान्मुख्यार्थ-
बाधः वैपरीत्यलक्षणः सम्बन्धः फलमपकारा-
द्यतिशयः। इयमेव जहत्स्वार्थेत्युच्यते ॥ * ॥
"आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा।"
ताः पूर्व्वोक्ताश्चतुर्भेदा लक्षणाः।
"विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत्।
सारोपा स्यान्निगीर्णस्य मता साध्यवसा-
निका॥४॥
रूढ़ावुपादानलक्षणा सारोपा यथा। अश्वः
श्वेतो धावति अत्र हि श्वेतगुणवान् अश्वोऽनि-
गीर्णस्वरूपः स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रती-
यते। प्रयोजने यथा एते कुन्ताः प्रविशन्ति
अत्र सर्व्वनाम्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्द्देशात्
सारोपात्वम्। रूढ़ौ लक्षणलक्षणा यथा।
कलिङ्गः पुरुषो युध्यति। अत्र पुरुषकलिङ्गयो-
राधाराधारभावः सम्बन्धः। प्रयोजने यथा आयु-
र्घृतम्। अत्रायुष्कारणमपि घृतं कार्य्यकारण-
भावसम्बन्धसम्बन्ध्यायुस्तादात्म्येन प्रतीयते अन्य-
वैलक्षण्येनाव्यभिचारेणायुष्करत्वं प्रयोजनम्।
यथा च राजकीये पुरुषे गच्छति राजासौ
गच्छति इत्यत्र स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः।
यथा वा अग्रमात्रेऽवयवे हस्तोऽयम्। अत्राव-
यवावयविभावलक्षणः सम्बन्धः। ब्राह्मणेऽपि
तक्षासौ अत्र तात्कर्म्यलक्षणः सम्बन्धः। इन्द्रा-
र्थासु स्थूणासु अमी इन्द्राः अत्र तादर्थ्यरूपः।
एवमन्यत्रापि। निगीर्णस्य पुनर्विषयस्यान्यता-
दात्म्यप्रतीतिकृत् साध्यवसाना। अस्याश्चतुर्षु
भेदेषु पूर्व्वोदाहरणान्येव ॥ * ॥
"सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि।
सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोड़श
भेदिताः॥"५॥
ताः पूर्व्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः सादृश्येतर-
सम्बन्धाः कार्य्यकारणभावादयः। अत्र शुद्धानां
पूर्व्वोदाहरणान्येव। रूढ़ावुपादानलक्षणा
सारोपा गौणी यथा। एतानि तैलानि हेमन्ते
सुखानि अत्र तैलशब्दस्तिलभवस्नेहरूपं
मुख्यार्थमुपादायैव सार्षपादिस्नेहेषु वर्त्तते।
प्रयोजने यथा राजकुमारेषु तत्सदृशेषु च
गच्छत्सु एते राजकुमारा गच्छन्ति। रूढ़ा-
वुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा
तैलानि हेमन्ते सुखानि। प्रयोजने यथा
राजकुमारा गच्छन्ति। रूढ़ौ लक्षणलक्षणा
सारोपा गौणी यथा राजा गौड़ेन्द्रः कण्टकं
शोधयति। प्रयोजने गौर्व्वाहीकः। रूढ़ौ
लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा
कण्टकं शोधयति। प्रयोजने यथा गौर्ज-
ल्पति ॥ * ॥
"व्यङ्ग्यस्य गूढ़ागूढ़त्वाद्द्विधा स्युः फल-
लक्षणाः॥"६॥
प्रयोजने या अष्टभेदा लक्षणा दर्शितास्ताः
प्रयोजनरूपव्यङ्ग्यस्य गूढ़ागूढ़तया प्रत्येकं द्विधा
भूत्वा षोड़शभेदाः। तत्र गूढ़ः काव्यार्थभावना-
परिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्यः। यथा उपकृतं
बहु तत्रेत्यादि। अगूढ़ोऽतिस्फुटतया सर्व्वजन-
वेद्यः। यथा उपदिशति कामिनीनां यौवन-
मद एव ललितानि। अत्रोपदिशतीत्यनेन
आविष्करोतीति लक्ष्यते आविष्कारातिशय-
श्चाभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते ॥ * ॥
"धर्म्मिधर्म्मगतत्वेन फलस्यैता अपि द्विधा।"७॥
एता अनन्तरोक्ताः षोड़शभेदा लक्षणाः
फलस्य धर्म्मगतत्वेन धर्म्मिगतत्वेन च प्रत्येकं
द्विधा भूत्वा द्वात्रिंशद्भेदाः। क्रमेणोदाहरति।

"स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका
घनाः
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः
कलाः।
कामं सन्तु दृढ़ं कठोरहृदयो रामोऽस्मि
सर्व्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति ह हा हा देवि!
धीरा भव॥"

अत्रात्यन्तदुःखसहिष्णुरूपे रामे धर्म्मिणि लक्ष्ये
तस्यैवातिशयः फलम्। गङ्गायां घोष इत्यत्र
तटादिषु लक्ष्येषु शीतत्वपावनत्वादिरूपधर्म्म-
स्यातिशयः फलम् ॥ * ॥
"तदेवं लक्षणाभेदाश्चत्वारिंशन्मता बुधैः।"
रूढ़ावष्टौ फले द्वात्रिंशदिति चत्वारिंशल्लक्षणा-
भेदाः ॥ * ॥ किञ्च।
"पदवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि द्विधा।"८।
ता अनन्तरोक्ताः। अत्र पदगतत्वेन यथा
गङ्गायां घोषः। वाक्यगतत्वेन यथा उपकृतं
बहु तत्रेति। एवमशीतिप्रकारा लक्षणा।
इति साहित्यदर्पणम्॥

लक्षा, स्त्री, (लक्षयतीति। लक्ष+अच्। टाप्।) लक्षम्। दशायुतसंख्या। इति मेदिनी। षे, ३३॥

लक्षितः, त्रि, (लक्ष+क्तः।) आलोचितः। दृष्टः। (यथा, रघुः। ७। ४४।
"यैः सादिता लक्षितपूर्व्वकेतून्
तानेव सामर्थ्यतया निजघ्नुः॥")
अङ्कितः। इति लक्षधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम्। लक्षणाश्रयश्च।

लक्षितलक्षणा, स्त्री, लक्षिते लक्षणा। यथा द्विरेफपदेन बहुव्रीहिसमासबलाद्रेफ-द्वययुक्तभ्रमरपदादभिधेयैर्भ्रमरोऽभिधीयते। अत्र रूढ़िरस्ति। प्रकृते तु रूढ़िप्रयोजनयोरभा-वेऽपि पदं इदमेव लक्षितलक्षणम्। न च तन्मात्रेणाभावात् कथमिदं लक्षितलक्षणेति वाच्यम्। यत्र लक्षितात्पदादर्थान्तराभिधानं तत्रैव लक्षितलक्षणायाः परिभाषितत्वात्। इति साहित्यदर्पणटीकायां रामचरणतर्क-वागीशः॥

लक्षिता, स्त्री, (लक्ष+क्तः। स्त्रियां टाप्।) परकीयानायिकाविशेषः। [illegible]

पुंश्चलीभावनिपुणा। उदाहरणं यथा,—
"यद्भूतं तद्भूतं यद्भूयात्तदपि वा भूयात्।
यद्भवतु तद्भवतु वा विफलस्तव गोपनोपायः॥"
इति रसमञ्जरी॥

क्ष्म, [न्] क्ली, (लक्षयत्यनेन लक्ष्यते इति वा। लक्ष+मनिन्।) चिह्नम्। (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के।
"सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्॥")
प्रधानम्। इत्यमरः। ३। ३। १२४॥

क्ष्मणं, क्ली, चिह्नम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, माघे। ६। ३१।
"अथ लक्ष्मणानुगतकान्तवपु-
र्जलधिं विलङ्घ्य शिशिरांशुरुचिः।
परिवारितः परित ऋक्षगणै-
स्तिमिरौघराक्षसकुलं बिभिदे॥")
नाम। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (लक्ष्मीरस्त्यस्येति। लक्ष्मी+पामादित्वान्नः। लक्ष्मणः अत्वेति गणसूत्रेणात्वं बोध्यम्।) श्रीविशिष्टे, त्रि। इति मेदिनी। णे, ७५॥

क्ष्मणः, पुं, (लक्ष्मणमस्त्यस्येति। अर्शआदित्वादच्।) सारसः। इति हेमचन्द्रः॥ श्रीरामभ्राता। इति मेदिनी। णे, ७६॥ (यथा, अध्यात्मरामायणे। १। ३। ३५।
"भरताद्भरतो नाम लक्ष्मणं लक्ष्मणान्वितम्।
शत्रुघ्नं शत्रुहन्तारमेवं गुरुरभाषत॥")
स च त्रेतायुगे अयोध्यायां सुमित्रागर्भे दशरथाज्जातः। इन्द्रजिद्वधार्थं तस्य चतुर्दशवर्षपर्य्यन्तं आहारनिद्रादिरहितत्वं यथा,—
"एकदा रघुनाथश्च सीतया लक्ष्मणेन च।
स्नातः सरसि तपसो रम्ये पञ्चवटीतटे॥
उवाच सीतां हेमन्ते फलं सुस्वादु निर्म्मलम्।
तपार्जनं रम्यं सर्व्वं वस्तु सुशीतलम्॥
फलञ्च चर्वणं चक्रे सीतायै प्रददौ पुरः।
ततो ददौ लक्ष्मणाय पश्चाद्बुभुक्षे स्वयं प्रभुः॥
लक्ष्मणस्तु गृहीत्वा च नैव भुङ्क्ते फलं जलम्।
मेघनादवधार्थञ्च सीतोद्धारणकारणात्॥
निद्रां न याति नो भुङ्क्ते वर्षाणाञ्च चतुर्द्दश।
स एव पुरुषो योगी तदर्थी रावणालयः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११५ अध्यायः॥

लक्ष्मणप्रसूः, स्त्री, (लक्ष्मणस्य प्रसूर्जननी।) सुमित्रा। इति शब्दरत्नावली॥

लक्ष्मणा, स्त्री, (लक्ष्मणमस्त्यस्या इति। अर्श आदित्वात् अच्। टाप्।) श्वेतकण्टकारी। इति राजनिर्घण्टः॥ सारसी। ओषधिभेदः। इति मेदिनी। ७६॥ सैषस्तु लक्ष्मणाकन्द इति भाषा ख्यातः। तस्याः पर्य्यायः। पुत्रकन्दा २ तुमरा ३ नागिनी ४ नागाह्वा ५ नागपत्री ६ तुलिनी ७ मञ्जिका ८ कपविन्दुच्छदा ९ पुत्रदा १०। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। स्त्रीवन्ध्यत्वनाशित्वम्। रसायनकरत्वम्। बलत्वम्। त्रिदोषशमनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥
अपि च।
"पुत्रकाकाररक्ताल्पविन्दुभिर्लाञ्छिता सदा।
लक्ष्मणा पुत्रजननी वस्तगन्धाकृतिर्भवेत्॥"
इति भावप्रकाशः॥ *॥
(मद्राधिपतिकन्या। यथा, भागवते। १०। ५८। ५७।
"सुताञ्च मद्राधिपतेर्लक्ष्मणां लक्षणैर्युताम्।
स्वयंवरे जहारैकः स सुपर्णः सुधामिव॥")
दुर्य्योधनकन्या। सा तु श्रीशाम्बपुत्रेण साम्बेन विवाहिता। इति महाभारतम्॥ (यथा, भागवते। १०। ६८। १।
"दुर्य्योधनसुतां राजन् लक्ष्मणां समितिञ्जयः।
स्वयंवरस्थामहरत् साम्बो जाम्बवतीसुतः॥")

लक्ष्मीः, स्त्री, (लक्षयति पश्यति उद्योगिनमिति। लक्ष+"लक्षेर्मुट् च।" उणा० ३। १६०। इति ईप्रत्ययो मुडागमश्च।) विष्णुपत्नी। तत्पर्य्यायः। पद्मालया २ पद्मा ३ कमला ४ श्रीः ५ हरिप्रिया ६ इन्दिरा ७ लोकमाता ८ मा ९ क्षीराब्धितनया १० रमा ११। इत्यमरः॥ जलधिजा १२ भार्गवी १३। इति शब्दरत्नावली॥ हरिवल्लभा १४ दुग्धाब्धितनया १५ क्षीरसागरसुता १६। इति कविकल्पलता॥ *॥

अथ लक्ष्मीमन्त्राः।
"वाक्यं वह्निसमारूढं वामनेत्रेन्दुसंयुतम्।
बीजमेतत् श्रियः प्रोक्तं सर्व्वकामफलप्रदम्॥" *॥
अस्य पूजाप्रयोगः। प्रातःकृत्यादिपीठन्यासान्तं कर्म्म विधाय हृत्पद्मस्य पूर्व्वादिकेशरेषु मध्ये च पीठशक्तीः पीठमनुञ्च न्यसेत्। ॐ विभूत्यै नमः। एवं उन्नत्यै कान्त्यै सृष्ट्यै कीर्त्त्यै सन्नत्यै पुष्ट्यै उत्कृष्ट्यै ऋद्ध्यै। ततः श्रीकमलासनाय नमः। इत्यासनं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात्। शिरसि भृगुऋषये नमः मुखे निचृच्छन्दसे नमः। हृदि श्रियै देवतायै नमः। ततः कराङ्गन्यासौ कुर्य्यात्। श्रां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। श्रीं तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा। श्रूं मध्यमाभ्यां वषट्। इत्यादि। एवं श्रां हृदयाय नमः इत्यादिना च न्यसेत्। तथा च निबन्धे।
"अङ्गानि दीर्घयुक्तेन रमाबीजेन कल्पयेत्॥"
ततो ध्यानम्।
"कान्त्या काञ्चनसन्निभां हिमगिरिप्रख्यै-
श्चतुर्भिर्गजै-
र्हस्तोत्क्षिप्तहिरण्मयामृतघटैरासिच्यमानां
श्रियम्।
बिभ्राणां वरमब्जयुग्ममभयं हस्तैः किरीटो-
ज्ज्वलां
क्षौमाबद्धनितम्बविलसितां वन्देऽरविन्द-
स्थिताम्॥"
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कुर्य्यात्। ततः पीठपूजां विधाय केशरेषु मध्ये च विभूत्यादिपीठमन्त्रपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा आवाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं
रणपूजामारभेत्। ...
च श्रां हृदयाय नमः। ...
दलेषु पूर्व्वादिषु ॐ ...
शेषाय प्रद्युम्नाय अनिरुद्धाय। ...
दमकाय ॐ सलिलाय ॐ गुग्गुले ...
कटकाय। ततो देवा दक्षिणे ॐ ...
नमः। एवं वसुधारायै। वामे ॐ ...
वसुमत्यै। पत्राग्रेषु पूर्व्वादिषु
एवं विमलायै कमलायै वनमालिकायै ...
विकायै शार्ङ्ग्यै वसुमालिकायै। ...
दीन् वज्रादींश्च पूजयेत्। ततो ...
अंगानां कर्म्म समापयेत्। अस्य ...
द्वादशलक्षजपः। तथा च।
"भानुलक्षं जपेन्मन्त्रं ...
तत्सहस्रञ्च जुहुयात् कमलैर्मधुराप्लुतैः।
अपामार्गं जुहुयाल्लक्ष्मीं तिलैर्वा मधुराप्लुतैः
बिल्वैः फलैर्वा ...
वाग्भवं वनिता विष्णोर्मायां मकरकेतनः।
चतुर्वर्णात्मको मन्त्रश्चतुर्व्वर्गफलप्रदः।"
वाग्भवं ऐं। विष्णुवनिता श्रीं। माया ह्रीं।
मकरकेतनः क्लीं। अस्य पूजादिकं ...
बोध्यम्। तथा च।
"रमायाः कल्पिते पीठे तद्विधानेन पूर्व्व-
कुर्य्यात् प्रयोगान् तत्स्थापनेन
निधिभिः सेव्यते नित्यं कीर्त्तिमद्भिरनेकैः
ध्याने तु विशेषः।
"माणिक्यप्रतिमप्रभां ...

हस्ताब्जैर्वरदानमम्बुजयुगमाभीतिर्दधानां
कान्तां ...
...

अस्य पुरश्चरणं द्वादशलक्षजपः। तथा च
"भानुलक्षं हविष्याशी जपेन्मन्त्रं ...
जुहुयाद्दशांशैः पुष्पैस्तत्सम्भवं जितेन्द्रियः।
मन्त्रान्तरम्। नमः कमलवासिन्यै ...
मिति प्रोक्तो दशार्णः। तथा च निबन्धे
"दीर्घा वादित्रिसंयुक्ता
वाणीसिन्धुप्रिया वह्निसंज्ञः प्रोक्तो दशाक्षरः
"दीर्घा नकारः। वादिमः। ...
भानुमः। वसुन्धरा लः। वाणीसिन्धु ...
वह्निप्रिया स्वाहा। अस्य पूजाप्रयोगः।
तत् पीठमन्त्रं विन्यस्य
कुर्य्यात्। शिरसि दक्षऋषये नमः।
विराट्छन्दसे नमः। हृदि श्रियै ...
तथा च शारदायाम्।
"ऋषिर्दक्षो विराट्छन्दो देवता श्रीः ...
...

ततः कराङ्गन्यासौ। ॐ देवै ...
नमः। ॐ पद्मिन्यै नमस्तर्ज्जनीभ्यां ...
ॐ विष्णुपत्न्यै नमो मध्यमाभ्यां ...
ॐ वरदायै नमोऽनामिकाभ्यां ...

ॐ कमलवासिन्यै नमः अस्त्राय फट्। इति करन्यासः। ॐ ह्रीं नमो हृदयाय नम इत्यादि। तथा च विष्णुः।
"देवीं सुवर्णवर्णाभां चतुर्हस्तां किरीटिनीम्।
दिव्यवस्त्रैर्विराजन्तीं रत्नाद्यैः समलङ्कृताम्।
अर्घ्यं कमलवासिन्यै नमोऽस्तु प्रणवादिना॥"
ततो ध्यानम्।
"कान्त्या काञ्चनसन्निभां हिमगिरिप्रख्यैश्चतुर्भि-
र्गजैः
हस्ते पद्मयुगाभयं च दधती श्रीशालिनी-
गरिमा।
मुक्ताहारविराजमानपृथुलोत्तुङ्गस्तनोद्भासिनी
पायाद्वः कमला कटाक्षविभवैरानन्दयन्ती
हरिम्॥"
एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं कृत्वा पूर्व्वोक्तपीठशक्तिपर्य्यन्तं पूजां विधाय पुनर्ध्यात्वावाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधायावरणपूजामारभेत्। अग्न्यादिकोणेषु दिक्षु च ॐ ह्रीं नमो हृदयाय नमः। ॐ श्रियै नमः शिरसे स्वाहा। ॐ विष्णुपत्न्यै नमः शिखायै वषट्। ॐ वरदायै नमः कवचाय हुम्। ॐ कमलरूपायै नमोऽस्त्राय फट्। ततः पूर्व्वादिदलेषु पूर्व्ववत् पद्मावत्यादि पूजयेत्। तद्बहिरिन्द्रादीन् वज्रादींश्च पूजयेत्। ततो धूपादिविसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत्। अस्य पुरश्चरणं दशलक्षजपः। तथा च।
"दशलक्षं जपेन्मन्त्रं मन्त्रविद्विजितेन्द्रियः।
दशांशं जुहुयान्मन्त्री मधुराक्तैः सरोरुहैः॥"॥
अथ लक्ष्मीस्तोत्रम्।
ईश्वर उवाच।
"त्रैलोक्यपूजिते देवि! कमले विष्णुवल्लभे।
यथा त्वं सुस्थिरा कृष्णे तथा भव मयि स्थिरा॥
ईश्वरी कमला लक्ष्मीश्चला भूतिर्हरिप्रिया।
पद्मा पद्मालया सम्पदुच्चैः श्रीः पद्मधारिणी॥
द्वादशैतानि नामानि लक्ष्मीं संपूज्य यः पठेत्।
स्थिरा लक्ष्मीर्भवेत् तस्य पुत्त्रदारादिभिः सह॥"
इति तन्त्रसारः॥
विष्णुपुराणोक्तलक्ष्मीस्तोत्रं तत्रैव १ अंशे ६ अध्याये द्रष्टव्यम्॥ ॥ अथ लक्ष्मीपूजानिरूपणम्। यथा, स्कन्दपुराणे।
"पौषे चैत्रे तथा भाद्रे पूजयेयुः स्त्रियः श्रियम्।
सिंहे धनुषि मीने च स्थिते सप्ततुरङ्गमे॥
प्रयत्नं पूजयेल्लक्ष्मीं शुक्लपक्षे गुरोर्दिने।
नापराह्णे न रात्रौ च नासिते न च सन्धिषु॥
द्वादश्याञ्चैव नन्दायां रिक्तायाञ्च निरंशके।
त्रयोदश्यां तथाष्टम्यां कमलां नैव पूजयेत्॥
न पूजयेत् शनौ भौमे न बुधे नैव भार्गवे।
पूजयेत्तु गुरोर्वारे चाप्राप्ते रविसोमयोः॥
गुरुवारे हि पूजां च यत्नेन यदि लभ्यते।
तत्र पूज्या तु कमला धनपुत्त्रविवर्द्धिनी॥
न कुर्य्यात् प्रथमे मासि नैव कुर्य्याद्विसर्ज्जनम्।
न घण्टां वादयेत्तत्र नैव झिण्टीं प्रदापयेत्॥
पौषे च दशमी शस्ता चैत्रे पञ्चमी तथा।
नभस्ये पूर्णिमा ज्ञेया गुरुवारे विशेषतः॥
आढकं धान्यसम्पूर्णं नानाभरणभूषितम्।
नानाविधसुगन्धैश्च शुक्लपक्षे प्रपूजयेत्॥
पौषे तु पिष्टकं दद्यात् परमान्नञ्च चैत्रके।
पिष्टकं परमान्नञ्च नभस्ये तु विशेषतः॥
गुरुवारसमायुक्ता नभस्ये पूर्णिमा शुभा।
यस्तां पूजयेत्तत्र पुनर्जन्म न विद्यते॥
अनेन क्रमेणैव कमलां पूजयेद् यदि।
इह लोके सुखं प्राप्य परत्र केशवं व्रजेत्॥
प्राङ्मुखो पूजयेल्लक्ष्मीं पश्चिमाननसंस्थिताम्।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्याद्युपचारकैः॥
गन्धद्वारेतिमन्त्रेण गन्धेनावाहयेच्छ्रियम्।
श्रियै चात इति द्वाभ्यां पुष्पैरावाहयेत्ततः॥"
ततो ध्यानम्।
"हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजम्।
चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदममावह॥
गौरवर्णां द्विभुजां सितपद्मोपरिस्थिताम्।
विष्णोर्वक्षःस्थलस्थाञ्च जगच्छोभाप्रकाशिनीम्॥
ध्यायेदाद्यां सदा देवीं पूजाकाले विशेषतः।
ततः पूजादिकं कुर्य्यात् श्रीं लक्ष्म्यै नम इत्यृचा॥
लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्धृतिः क्षमा।
तुष्टिः पुष्टिस्तथा कान्तिर्मेधा विद्या रमा स्मृतिः॥
हरिप्रिया तथा विष्णोः प्रिया नारायणस्य च।
एताभिः सप्तदशभिर्लक्ष्मीबीजादिनार्च्चयेत्॥
लक्ष्मीनारायणाभ्याञ्च नमोऽन्तेन प्रपूजयेत्।
धिषणञ्च कुवेरञ्च पूजयेत्तदनन्तरम्॥"
लक्ष्मीचरित्रे।
"न कृष्णपक्षे रिक्तायां दशमीद्वादशीषु च।
श्रवणादिचतुर्ऋक्षे लक्ष्मीपूजां न कारयेत्॥"
इति कालचन्द्रिका॥
दीपान्वितामावस्यायां लक्ष्मीपूजाविधिर्यथा,—
"तुलाराशिगते भानौ अमावास्यां नराधिपः।
स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च॥
कृत्वा तु पार्व्वणश्राद्धं दधिक्षीरगुडादिभिः।
ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरे नृपः।
लक्ष्मीः संपूज्यतां लोका उल्काभिश्चाभिवेष्ट्य-
ताम्॥
अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्द्दशी।
पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखरात्रिका॥
अमावास्यां यदा देवाः कार्त्तिके मासि केश-
वात्।
अभयं प्राप्य सुप्ताश्च क्षीरोदार्णवसानुषु॥
लक्ष्मीर्दैत्यभयान्मुक्ता सुखं सुप्ताम्बुजोदरे।
चतुर्युगसहस्रान्ते ब्रह्मा स्वपिति पङ्कजे॥
अतोऽत्र विधिवत् कार्य्या मनुष्यैः सुखसुप्तिका।
दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुराज्जनात्॥
प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम्।
दीपवृक्षास्तथा कार्य्या भक्त्या देवगृहेष्वपि॥
चतुष्पथश्मशानेषु नदीपर्व्वतसानुषु।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च॥
वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः।
दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदोषे तदनन्तरम्॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य च बुभुक्षि-
तान्।
अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना।
स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्भृत्यकैः सह॥"
अथ लक्ष्मीपूजायां पुष्पदानकाले।
"नमस्ते सर्व्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये!।
या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्च्चनात्॥"
लक्ष्म्यै नम इत्यनेन वारत्रयं पूजयेत्।
"सुखरात्र्यां प्रदोषे तु कुवेरं पूजयन्ति ये।"
इति रुद्रधरधृतात् कुवेरमपि पूजयन्ति।
"धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च।
भवन्तु त्वत्प्रसादान्मे धनधान्यादिसम्पदः॥"
इति पठित्वा कुवेराय नम इति त्रिः पूजयेत्। ततो देवगृहादिषु दीपान् दद्यात्। तत्र मन्त्रः।
"अग्निर्ज्योती रविर्ज्योतिश्चन्द्रर्ज्योतिस्तथैव च।
उत्तमः सर्व्वज्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम्॥"
ततो ब्राह्मणान् बन्धूंश्च भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा सुखं सुप्त्वा प्रत्यूषे भविष्योक्तं कर्म्म कुर्य्यात्। तथा,—
"सुखरात्रेरुषःकाले प्रदीपोज्ज्वलितालये।
बन्धून्बन्धूनबन्धूंश्च वाचा कुशलयार्च्चयेत्॥
प्रदीपवन्दनं कार्य्यं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे।
गोरोचनाचन्दनञ्च दद्यादङ्गेषु सर्व्वतः॥"
लक्ष्मीपूजामन्त्रः।
"विश्वरूपस्य भार्य्यासि पद्मे पद्मालये शुभे।
महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे॥
वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम्।
सुखरात्रिप्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्मीर्व्यपोहतु॥
या रात्रिः सर्व्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता।
संवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला॥
माता त्वं सर्व्वभूतानां देवानां सृष्टिसम्भवा।
आख्याता भूतले देवि! सुखरात्रि नमोऽस्तु
ते॥"
लक्ष्म्यै नम इति त्रिः पूजयेत्। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ ॥ तस्या उपाख्यानं यथा,—
नारद उवाच।
"श्रीकृष्णस्यात्मनश्चैव निर्गुणस्य निराकृतेः।
सावित्रीयमसंवादे श्रुतं सुनिर्म्मलं यशः॥
तद्गुणोत्कीर्त्तनं सत्यं मङ्गलानाञ्च मङ्गलम्।
अधुना श्रोतुमिच्छामि लक्ष्म्युपाख्यानमेव च॥
केनादौ पूजिता सापि किम्भूता केन वा पुरा।
तद्गुणोत्कीर्त्तनं सत्यं वद वेदविदांवर॥
श्रीनारायण उवाच।
सृष्टेरादौ पुरा ब्रह्मन् कृष्णस्य परमात्मनः।
देवी वामांशसम्भूता बभूव रासमण्डले॥
अतीवसुन्दरी रामा न्यग्रोधपरिमण्डला।
यथा द्वादशवर्षीया शश्वत् सुस्थिरयौवना॥
श्वेतचम्पकवर्णाभा सुखदृश्या मनोहरा।
शरत्पार्व्वणकोटीन्दुप्रभाप्रच्छादितानना॥
शरन्मध्याह्नपद्मानां शोभामोचनलोचना।

सा च देवी द्विधा भूता सहसैवेश्वरेच्छया ।
समा रूपेण वर्णेन तेजसा वयसा त्विषा ।
यशसा वाससा मूर्त्त्या भूषणेन गुणेन च ।
स्मितेन वीक्षितेनैव वचसा गमनेन च ।
मधुरेण स्वरेणैव नयेनानुनयेन च ।
तद्वामांशो महालक्ष्मीर्दक्षिणांशश्च राधिका ।
राधादौ वरयामास द्विभुजञ्च परात्परम् ।
महालक्ष्मीश्च तत्पश्चात्तमेव कमनीयकम् ।
कृष्णस्तद्गौरवेणैव द्विधारूपो बभूव ह ।
दक्षिणांशश्च द्विभुजो वामांशश्च चतुर्भुजः ।
चतुर्भुजाय द्विभुजो महालक्ष्मीं ददौ पुरा ।
लक्ष्यते दृश्यते विश्वं स्निग्धदृष्ट्या ययानिशम् ।
देवीषु या च महती महालक्ष्मीश्च सा स्मृता ।
द्विभुजो राधिकाकान्तो लक्ष्मीकान्तश्चतुर्भुजः ।
शुद्धसत्त्वस्वरूपश्च गोपैर्गोपीभिरावृतः ।
चतुर्भुजश्च वैकुण्ठं प्रययौ पद्मया सह ।
सर्वांशेन समौ तौ द्वौ कृष्णनारायणौ परौ ।
महालक्ष्मीश्च योगेन नानारूपा बभूव सा ।
वैकुण्ठे च महालक्ष्मीः परिपूर्णतमा परा ।
शुद्धसत्त्वस्वरूपा च सर्वसौभाग्यसंयुता ।
[illegible] सा च प्रधाना च सर्वासु रमणीषु च ।
स्वर्गे च स्वर्गलक्ष्मीश्च शक्रसम्पत्स्वरूपिणी ।
पाताले च मर्त्त्ये च राजलक्ष्मीश्च राजसु ।
गृहलक्ष्मीर्गृहेष्वेव गृहिणी च कलांशया ।
सम्पत्स्वरूपा गृहिणां सर्वमङ्गलमङ्गला ।
गवां प्रसूतिः सुरभी दक्षिणा यज्ञकामिनी ।
क्षीरोदसिन्धुकन्या सा श्रीरूपा पद्मिनीषु च ।
शोभास्वरूपा चन्द्रे च सूर्य्यमण्डलमण्डिता ।
विभूषणेषु रत्नेषु फलेषु च जलेषु च ।
नृपेषु नृपपत्नीषु दिव्यस्त्रीषु गृहेषु च ।
सर्वसस्येषु वस्त्रेषु स्थानेषु संस्कृतेषु च ।
प्रतिमासु च देवानां मङ्गलेषु घटेषु च ।
माणिक्येषु च मुक्तासु माल्येषु च मनोहरा ।
[illegible] च क्षीरेषु चन्दनेषु च ।
वृक्षशाखासु रम्यासु नवमेघेषु वस्तुषु ।
वैकुण्ठे पूजिता सादौ देवी नारायणेन च ।
द्वितीये ब्रह्मणा भक्त्या तृतीये शङ्करेण च ।
विष्णुना पूजिता सा च क्षीरोदे भारते मुने ॥
स्वायम्भुवेन मनुना मानवेन्द्रैश्च सर्वतः ।
ऋषीन्द्रैश्च मुनीन्द्रैश्च सद्भिश्च गृहिभिस्तथा ।
गन्धर्व्वाद्यैश्च नागाद्यैः पातालेषु च पूजिता ।
शुक्लाष्टम्यां भाद्रपदे कृता पूजा च ब्रह्मणा ।
भक्त्या च पक्षपर्य्यन्तं त्रिषु लोकेषु नारद ॥
चैत्रे पौषे च भाद्रे च पुण्ये मङ्गलवासरे ।
विष्णुना निर्म्मिता पूजा त्रिषु लोकेषु [illegible] ।
वर्षान्ते पौषसंक्रान्त्यां [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

प्रियव्रतेन चन्द्रेण कुबेरेणैव वायुना ।
यमेन वह्निना चैव वरुणेनैव पूजिता ॥
एवं सर्वत्र सर्वैश्च वन्दिता पूजिता सदा ।
सर्वैश्वर्य्याधिदेवी सा सर्वसम्पत्स्वरूपिणी ॥"
अपि च ।

नारद उवाच ।

"नारायणप्रिया सा च वरा वैकुण्ठवासिनी ।
वैकुण्ठाधिष्ठातृदेवी महालक्ष्मीः सनातनी ॥
कथं बभूव सा देवी पृथिव्यां सिन्धुकन्यका ।
किं तद्ध्यानञ्च स्तवनं सर्व्वः पूजाविधिक्रमः ।
पुरा केन स्तुतादौ सा तन्मां व्याख्यातुमर्हसि ॥

श्रीनारायण उवाच ।

पुरा दुर्व्वाससः शापात् भ्रष्टश्रीश्च पुरन्दरः ।
बभूव देवसंघश्च मर्त्त्यलोकश्च नारद ! ॥
लक्ष्मीः स्वर्गादिकं त्यक्त्वा रुष्टा परमदुःखिता ।
गत्वा लीना च वैकुण्ठे महालक्ष्म्याञ्च नारद ॥
तदा शोकाद्ययुर्देवा दुःखिता ब्रह्मणः सभाम् ।
ब्रह्माणञ्च पुरस्कृत्य ययुर्वैकुण्ठमेव च ॥
वैकुण्ठे शरणापन्ना देवा नारायणे परे ।
अतीवदैन्ययुक्ताश्च शुष्ककण्ठोष्ठतालुकाः ॥
तदा लक्ष्मीश्च कलया पुरा नारायणाज्ञया ।
बभूव सिन्धुकन्या सा शक्रसम्पत्स्वरूपिणी ॥
तदा मथित्वा क्षीरोदं देवा दैत्यगणैः सह ।
संप्रापुश्च वरं लक्ष्मीं ददृशुश्चाथ तत्र हि ॥
सुरादिभ्यो वरं दत्त्वा वरमालाञ्च विष्णवे ।
ददौ प्रसन्नवदना तुष्टा क्षीरोदशायिने ॥
देवाश्चाप्यसुरग्रस्तं राज्यं प्रापुश्च सत्वरात् ।
तां सम्पूज्य च संस्तूय सर्वत्र च निरापदः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३५ ।३६ अध्यायौ ।
लक्ष्म्या अनवस्थानस्थानानि यथा,—
"यं यं ददौ गुरुर्देवो माता तातश्च बान्धवः ।
अतिथिः पितृलोकाश्च न यामि तस्य मन्दि-
रम् ।
मिथ्यावादी च यः शश्वदनध्यायी च पातकः
सदा ।
सत्त्वहीनश्च दुःशीलो न गेहं तस्य याम्यहम् ॥
सत्यहीनः स्थाप्यहारी मिथ्यासाक्ष्यप्रदायकः ।
विश्वासघ्नः कृतघ्नो यो न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
चिन्ताग्रस्तो भयग्रस्तः शत्रुग्रस्तोऽतिपातकी ।
ऋणग्रस्तोऽतिकृपणो न गेहं यामि पापिनाम् ॥
दीक्षाहीनश्च शोकार्त्तो मन्दधीः स्त्रीजितः
सदा ।
पुंश्चलीपतिपुत्रो यो तद्गेहं नैव याम्यहम् ॥
दुर्व्वाक्यकलहाधारो यो भुङ्क्ते वामनः सदा ।
शूद्रान्नभोजी शूद्रयाजी तद्गेहे नैव याम्यहम् ॥
[illegible]
[illegible] न यामि तस्य मन्दि-
रम् ॥
[illegible]
[illegible] न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
[illegible]
[illegible] न यामि तस्य मन्दिरम् ॥

स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः [illegible]
यो हरेद्दानहीनश्च न यामि [illegible]
यत् कर्म्म दक्षिणाहीनं कुरुते [illegible]
स पापी पुण्यहीनश्च न [illegible]
मातरं पितरं भार्य्यां गुरुपत्नीं गुरुं सुतम्
अनाथां भगिनीं [illegible]
कार्पण्यादृयो न [illegible]
[illegible]
मूत्रं पुरीषमुत्सृज्य यस्तु पश्चात् [illegible]
यः शेते स्निग्धपादेन न यामि [illegible]
अधौतपादशायी यो नग्नः शेते [illegible]
सन्ध्याशायी दिवाशायी न यामि [illegible]

[illegible]
मूर्द्धि तैलं पुरो दत्त्वा योऽन्यदङ्गमुपस्पृशेत्
ददाति पश्चाद्गात्रे वा न यामि [illegible]
दत्त्वा तैलं मूर्द्ध्नि गात्रे विण्मूत्रं यः [illegible]
प्रणमेदाहरेत् पुष्पं न यामि तस्य [illegible]
तृणं छिनत्ति नखरैर्नखैर्विलिखते [illegible]
गात्रे पादे मलं यस्य न यामि तस्य
दशनं वसनं यस्य समलं रूक्षमेव [illegible]
विहसती ग्रासहासी च न यामि तस्य
मन्त्रविद्योपजीवी च ग्रामयाजी चिकित्सक [illegible]
सूपकारो देवलश्चैव न यामि तस्य मन्दिरम् ।
विवाहं धर्म्मकार्य्यं वा यो निहन्ति च [illegible]
दिवामैथुनकारी यो न यामि तस्य मन्दिरम्
इत्यादि ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे [illegible]
नाम २३ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

"कुचैलिनं दन्तमलोपधारिणं
बह्वाशिनं निष्ठुरवाक्यभाषिणम् ।
सूर्य्योदये चास्तमये च शायिनं
विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥
नित्यं छिदस्तृणानां धरणिविलिखनं पादयोः [illegible]

दैन्यानामल्पशौचं वसनमलिनता रूक्ष [illegible]
मांस [illegible]

द्वे सन्ध्ये चापि निद्रा विवसनशयनं [illegible]

स्वाङ्गे पीठे च वाद्यं निधनमुपनयेत् [illegible]
स्यापि लक्ष्मी [illegible]

शिरः सुधौतं चरणौ सुमार्ज्जितौ
वराङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।
अनग्नशायित्वमपर्व्वमैथुनं
चिरप्रनष्टां श्रियमानयन्ति षट् ॥
यस्य कान्त नु पुष्पस्य [illegible]
प्रियमा धार्य्यमाणस्य [illegible]
दौर्गत्य [illegible]
[illegible] लक्ष्मीश्च [illegible]
इत्यादि गारुडे ११४ अध्यायः ॥
चतुर्विंशती लक्ष्मीः [illegible]
देवा ऊचुः ।
"[illegible] । [illegible]
[illegible]

दत्तात्रेय उवाच ।
ीणां पादस्थिता लक्ष्मीर्निलयं संप्रयच्छति ।
क्थिनि संस्थिता वस्त्रं रत्नं नानाविधं वसु ॥
कलत्रदा गुह्यसंस्था क्रोडस्थापत्यदायिनी ।
मनोरथान् पूरयति पुरुषाणां हृदि स्थिता ॥
लक्ष्मीर्लक्ष्मीवतां श्रेष्ठं कण्ठस्था कण्ठभूषणम् ।
अभीष्टबन्धुदारैश्च तथाश्लेषं प्रवासिभिः ॥
मिष्टान्नं वाक्यलावण्यमाज्ञामवितथान्तथा ।
मुखसंस्था कवित्वञ्च यच्छत्युदधिसम्भवा ॥
शिरोगता संत्यजति ततोऽन्यं याति संश्रयम् ।
सेयं शिरोगता दैत्यान् परित्यजति साम्प्रतम् ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे दत्तात्रेयचरिताध्यायः ॥ * ॥
अथ लक्ष्मीचरित्रम् ।

श्रीसूत उवाच ।
मेरुपृष्ठे सुखासीनां लक्ष्मीं पृच्छति केशवः ।
केनोपायेन देवि त्वं नृणां भवसि निश्चला ॥

श्रीरुवाच ।
मा: पारावता यत्र गृहिणी यत्र चोज्ज्वला ।
अकलहा वसतिर्यत्र तत्र कृष्ण वसाम्यहम् ॥
धान्यं सुवर्णसदृशं तण्डुला रजतोपमाः ।
मन्नञ्चैवातुषं यत्र तत्र कृष्ण वसाम्यहम् ॥

यः संविभागी प्रियवाक्यभाषी
वृद्धोपसेवी प्रियदर्शनश्च ।
अल्पप्रलापी न च दीर्घसूत्री
तस्मिन् सदाहं पुरुषे वसामि ॥
यो धर्मशीलो विजितेन्द्रियश्च
विद्याविनीतो न परोपतापी ।
क्षमान्वितो यश्च जनानुरागी
तस्मिन् सदाहं पुरुषे वसामि ॥

वरं याति द्रुतं शुष्कं पुष्पं प्राप्य न जिघ्रति ।
गी न पश्येत् स्त्रियं नग्नां नियतं स च मे प्रियः ॥
दानं शच्च शौचञ्च यत्र एते महागुणाः ।
: प्राप्नोति गुणानेतान् महावान् स च मे प्रियः ॥
लिङ्गञ्चैवमध्ये तु त्याग एव विशिष्यते ।
ाति देशे च पात्रे च स च त्यागः प्रशस्यते ॥
कमलामलके लक्ष्मीर्नित्यं वसति गोमये ।
वस्त्रे शङ्खे च पद्मे च नित्यं श्रीः शुक्लवाससि ॥

वसामि पद्मोत्पलशङ्खमध्ये
वसामि चन्द्रे च महेश्वरे च ।
नारायणे चैव वसुन्धरायां
वसामि निक्षेपसमन्दिरेषु ॥"

शङ्खरायामित्यत्र पक्षे धरायामिति वा पाठः ॥

"पतोपदिष्टा गुरुभक्तियुक्ता
पतुर्मता भाजनमेव च नित्यम् ।
नित्यञ्च शुद्धा पतिभक्तियुक्ता
तस्याः शरीरे नियतं वसामि ॥
तुष्टा च धीरा प्रियवादिनी च
सौभाग्ययुक्ता च सुशोभना च ।
लावण्ययुक्ता प्रियदर्शना या
पतिव्रता या च वसामि तासु ॥
श्यामा सुकाशी शुभलक्षणाङ्गा
तनू तन्वी सुहासा सुशीला ।
गभीरनाभिः समदन्तपङ्क्ति-
स्तस्याः शरीरे नियतं वसामि ॥
या पापरक्ता पिशुनस्वभावा
स्वाधीनकान्तः परिभूयते च ।
अमर्षकामा कुचरित्रशीला
तामङ्गनां प्रेतसुखीं त्यजामि ॥

पुष्पं पर्युषितं पूतिं शयनं बहुभिः सह ।
भग्नासनं कुनारीञ्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥
चिताङ्गारकमस्थीनि वह्निं भस्म द्विजञ्च गाम् ।
न पादेन स्पृशेत् पादं कार्पासास्थि तुषं गुरुम् ॥
नखकेशोदकञ्चैव मैथुनं पर्व्वसन्ध्ययोः ।
वर्जयेच्छयनशायित्वमेकाकी मिष्टभोजनम् ॥

शिरः सपुष्पं चरणौ सुपूजितौ
निजाङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।
अनग्नशायित्वमपर्व्वमैथुनं
चिरप्रनष्टां श्रियमानयन्ति षट् ॥

सम्मार्जनीरजोवात निर्गुण्डी लकुचस्तथा ।
रात्रौ बिल्वपलाशञ्च कपित्थं वर्जयेद्दधि ॥
स्वगात्रासनयोर्वाद्यं अपूजा मूर्द्धपादयोः ।
उच्छिष्टस्पर्शनं मूर्द्ध्नि स्नानाभ्यङ्गञ्च वर्जयेत् ॥
शयनञ्चान्धकारे च रात्रिवासो दिने तथा ।
स्नानाम्बरं कुवेशञ्च वर्जयेत् शुष्कभोजनम् ॥
परेणोद्वर्त्तितं वस्त्रं स्वयं माल्यापकर्षणम् ।
आलस्यमवसादञ्च न कुर्य्याल्लोष्टमर्द्दनम् ॥
शुक्रवारे च यत्तैलं शिलापिष्टञ्च दर्पके ।
स्वयं वामेन मूर्द्धानं पाणिना नैव संस्पृशेत् ॥
तारकाः पुच्छवन्तो च न पश्येदशुचिः पुमान् ।
नेक्षेद्गुह्यं परस्त्रीणां नास्तं यान्तं दिवाकरम् ॥
कुर्य्यान्नान्यधनाकाङ्क्षां परस्त्रीणां तथैव च ।
परेषां प्रतिकूलञ्च उदितार्के प्रबोधनम् ॥
नखकण्टकरक्तैश्च मृत्तिकाङ्गारवारिभिः ।
वृथा विलेखनं भूमौ न कुर्य्यान्मम काङ्क्षया ॥
स्वयं दीपं स्वयं माल्यं स्वयं छत्रञ्च चन्दनम् ।
नापितस्य गृहे क्षौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥"
स्वयं दीपमित्यत्र मधिलक्षेति वा पाठः ।
"न निन्द्यां गणके विप्रे पादयोर्मर्द्दनन्तथा ।
प्रतिकूलञ्चरेत् स्त्रीणां शुक्ला च दन्तधावनम् ॥
अशनं मांसलञ्च नवान्नेन स्त्रियन्तथा ।
भक्षयादशमावेव शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥

मद्यैरयुक्तः परदारसेवी
आचारहीनः परसेवकश्च ।
सद्दींर्यचारी परिवादशील-
स्तं निष्ठुरं दम्भमयं त्यजामि ॥

शयनञ्चार्द्रपादेन रात्रिवासो दिने तथा ।
नोत्तरीयमधः कुर्य्यात् उष्णपादेन भोजनम् ॥
अशुचिं स्नानवस्त्राञ्च दुर्गन्धामशुभावहाम् ।
आशुष्टामुष्णाञ्च न कुर्य्यादालवालकम् ॥
कर्णे च दन्तं शार्ङ्गे नदा करण्डेऽपि च ।
मार्दे दृष्टे तथा नैव न कुर्य्याद्दर्पणेक्षणम् ॥
स्थल्पदीर्घं एवं दीपो हृदयेदग्नि परस्परः ।
दीपं वर्त्तेत च पादस्थं समाहृतः ॥
सर्वं सुखं तदा नीचं गर्हणेन महोदधिम् ।
गृहीतं प्रथमं वस्त्रं वर्जयेन्न कदाचन ॥
अजरजः खररजस्तथा सम्मार्जनीरजः ।
स्त्रीणां पादरजो राजन् शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥

कुचैलिनं दन्तमलप्रधारिणं
महाशटं निष्ठुरवाक्यभाषिणम् ।
सूर्योदये चास्तमिते तु शायिनं
विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥"

महाशटमित्यत्र बह्वाशिनमिति वा पाठः ।
"नित्यं छिद्रस्तृणानां क्षितिनखलिखनं पादयो-रल्पशौचं
दन्ताङ्गे तैलहीनं वसनमलिनतावन्धनं मूर्द्ध-जानाम् ।
द्वे सन्ध्ये चापि निद्रा विवसनशयनं ग्रासहासा-तिरेकः
स्वाङ्गे पीठे च वाद्यं हरति धनपतेः केशव-स्यापि लक्ष्मीम् ॥"
अवन्धनमित्यत्र रूक्षता इति वा पाठः ।
"एवं यः कुरुते नित्यं मयोक्तानि च केशव ! ।
तुष्टा भवामि तस्याहं त्वय्येवा निश्चला यथा ॥
श्रीभाषितमिदं स्तोत्रं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
तद्गृहं विपुलं रम्यं नित्यं भवति नान्यथा ॥
व्याधितो मुच्यते रोगी बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
आपदस्तस्य नश्यन्ति तमः सूर्योदये यथा ॥"
इति स्कन्दपुराणे लक्ष्मीकेशवसंवादे लक्ष्मी-चरित्रं समाप्तम् ॥ * ॥ दुर्गा । यथा,—
"स्मृतिः सिद्धिरिति ख्याता श्रिया संश्रयणाच्च वा ।
लक्ष्मीर्वा लक्षणा चापि क्रमात् या कान्ति-रुच्यते ॥
इति देवीपुराणे ५५ अध्यायः ॥
सम्पत्तिः । शोभा । ऋद्ध्यौषधम् । वृद्धिनामौ-षधम् । फलिनीवृक्षः । इति मेदिनी । षे, ३८ ॥ सीता । वीरयोषित् । इति शब्दरत्नावली ॥ स्थलपद्मिनी । हरिद्रा । शमी । द्रव्यम् । मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ मोक्षप्राप्तिः । इति चण्डीटीकायां नागभट्टः ॥ (शोभा । यथा, कुमारे । १ । ४८ ।

"पयालनैवासरसस्य मार्गी-
ष्यानिःसृतैर्हेददिनैः शिरस्कः ।
मृणालसूत्राधिकसौकुमार्यौ
बालस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्त्यनिन्द्याः ॥")

लक्ष्मीकान्तः, पुं, (लक्ष्म्याः कान्तः ।) नारायणः । यथा,—
"नमः कमलनेत्राय वरदे परमात्मने ।
जगतः पालयित्रे च लक्ष्मीकान्त नमोऽस्तु ते ॥"
इति सत्यनारायणकथा ॥
लक्ष्मीगृहं, क्ली, (लक्ष्म्याः गृहमावासस्थानम् ।) रक्तोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लक्ष्मी-वेष्ट च ।
लक्ष्मीजनार्दनः, पुं, (लक्ष्म्याः सहितो जनार्दनः ।) शालग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"एकद्वारे चतुश्चक्रं नीलमेघसमद्युतिम् ।

लक्ष्मीजनार्द्दनौ श्रेयौ रञ्जितौ वनमालया ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
(तथा, देवीभागवते । ९ । २४ । ५९ ॥)

लक्ष्मीतालः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तस्तालः ।) श्रीताल-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तौर्य्यत्रिकस्य परिच्छेदविशेषः । तस्य द्रुतलघ्वनुविरामक्रमो यथा,—
“द्रौ लौ गू द्रौ विरामान्तौ द्रुतौ गू द्रविरा-
मकः ।
विरामान्तौ द्रुतौ लघ द्रुतौ लघुविरामकः ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरे लक्ष्मीतालः ॥

लक्ष्मीनारायणः, पुं, (लक्ष्म्यान्वितो नारायणः ।) शालग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् ।
नवीननीरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

लक्ष्मीनृसिंहः, पुं, (लक्ष्मीयुतो नृसिंहः ।) शाल-ग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“द्विचक्रं विस्तृतास्यञ्च वनमालासमन्वितम् ।
लक्ष्मीनृसिंहं विज्ञेयं गृहिणाञ्च सुखप्रदम् ।”
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ।

लक्ष्मीपतिः, पुं, (लक्ष्म्याः पतिः ।) वासुदेवः । नरपतिः । इति मेदिनी । ते, २१५ । (यथा, किराते । १ । ४४ ।
“अथ क्षमामेव निरस्तविक्रम-
श्चिराय पर्य्येषि सुखस्य साधनम् ।
विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्म्मुकं
जटाधरः सन् जुहुधीह पावकम् ॥”)
लवङ्गवृक्षः । पूगः । इति विश्वः ॥

लक्ष्मीपुत्त्रः, पुं, (लक्ष्म्याः पुत्त्रः ।) कामदेवः । घोटकः । इति मेदिनी । रे, २८३ ॥ कुशः । लवः । इति शब्दरत्नावली ।

लक्ष्मीपुष्पः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तं सौन्दर्य्यविशिष्टं पुष्प-मिवास्य ।) पद्मरागमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥

लक्ष्मीफलः, पुं, (लक्ष्म्यास्तन्नामकं फलं यत्र ।) विल्व-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लक्ष्मीवान्, [त्] पुं, (लक्ष्मीः शोभास्त्यस्येति । मतुप् । मस्य वः ।) पनसवृक्षः । इति शब्द-माला । श्वेतरोहितवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४९।५२ ।
“सर्व्वकामबलो लक्ष्मीवान् समितिञ्जयः ।”)

लक्ष्मीवान्, [त्] त्रि, (लक्ष्मीरस्त्यस्येति ।) श्रीयुतः । धनवान् । तत्पर्य्यायः । लक्ष्मणः २ श्रीलः ३ श्रीमान् ४ । इत्यमरः ॥ (यथाह कश्चित् ।
“इंशे वरामराज्ञान्ते धिये विवभरः श्रिया ।
लक्ष्मीवन्तो न जानन्ति दुःखदां परवेदनाम् ।”)

लक्ष्मीवेष्टः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तो वेष्टः ।) श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लक्ष्मीशः, पुं, (लक्ष्म्याः ईशः ।) विष्णुः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

लक्ष्मीसहजा, स्त्री, (लक्ष्म्याः सह जायते) सुरा । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्ष्मीसहजः, पुं, (लक्ष्म्या सह जातः इति । जन् + डः । क्षीराब्धिजातत्वादस्य तथात्वम् ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्ष्म्यारामः, पुं, (लक्ष्म्या आरामः ।) वनभेदः । इति शब्दमाला ॥

लक्ष्यं, क्ली, (लक्ष्यते यदिति । लक्ष + ण्यत् ।) शरवेधस्थानम् । तत्पर्य्यायः । लक्षम् २ शर-व्यम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ प्रतिकायः ४ वेध्यम् ५ । इति जटाधरः ॥ वेधम् ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । ३ । ६४ ।
“कामस्तु वाणावसरं प्रतीक्ष्य
पतङ्गवद्वह्निमुखं विविक्षुः ।
उमासमक्षं हरबद्धलक्ष्यः
शरासनज्यां मुहुराममर्श ॥”)

लक्ष्यः, त्रि, लक्षणया बोध्यः । इति साहित्य-दर्पणम् ॥ (लक्ष्यते इति । लक्ष + ण्यत् ।) दर्शनीयः । इति लक्षधात्वर्थदर्शनात् ॥ (व्याजः । इत्यमरः ॥ यथा, रघुः । ६ । ८१ ।
“रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टिं
भित्वा निराक्रामदरालकेश्याः ॥”
अनुमेयः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारे । ५ । ७४ ।
“इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि
प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ॥”
तथा च रघुः । ४ । ५ ।
“छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥”)

लख, सृपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) लखति । सृपि गतौ । इति दुर्गादासः ॥

लखि, इ सृपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, लङ्खते । सृपि गतौ । इति दुर्गादासः ॥

लगि, इ खञ्जे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-खञ्जे अक०-गतौ सक०-सेट् ।) इ, लङ्गति । खञ्जो गतिवैकल्यम् । इति दुर्गा-दासः ॥

लग, क स्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, लागयति । स्के स्वादप्राप्त्योः । स्के इति स्क क स्वाद आपने । इत्यस्य णेरनित्यत्वे भावे अणि रूपम् । इति दुर्गादासः ॥

लग, म ए सङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) म, लगयति । ए, अल-गीत् । गलति अधर ओष्ठे । इति दुर्गादासः ॥

लगड्डं, त्रि, चारु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लगितं, त्रि, सम्प्रयुक्तम् । लागा इति भाषा । इति लगगात्योः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

लगुडः, पुं, दण्डः । लाठी इति भाषा । इत्यमरः ॥ लगुडो वंशादिमयो दण्डः । लौहमयोऽप्यभेदः । इति सर्व्वस्वः । लगुडो लौहमयो परिघमो-पवारादिवर्त्यो । इति सद्गीकायां भरतः ।

(अस्याङ्गतिपरिमाणादि यथा,
“लगुडः खड्गपादः स्यात् द्वस्तं
लौहबद्धाग्रभागश्च हस्तदेशः सु
दण्डाकारो दृढाङ्गश्च तथा
उत्थानं पातनश्चैव पेषणं पोथनं
चत्वारो गतयस्तस्य पञ्चमी नैर्
दृढकायः पत्तिवर्गो तेन

लग्नं, क्ली, (लगति फले इति । लग
स्वान्तध्वान्तलग्नेति ।” ७ । २
निपातनात् साधु ।) राशीनामुद
राति फलं राशिलाभप्रकार
मध्ये द्वादशराशय उदयन्ति ।
फलसंयोगः । तेषां
लग्नं ध्रौ लसूनौ ध्रौढे ध्रोदि
ष्यस्य गः । इति सद्गीकायां
मूल्यायनांशपरिमाणं यथा,—
“रामोऽगवेदै-२ । ४७ अंगधि
ऽम्लौ रसैः ५ । ६ पञ्च सधा
याणः कुवेदै-५।४१ त्रिंशयोऽङ्गु
क्रमोत्क्रमाज्जेयतुलादिमानम् ।
तथा हि ।
मेषस्य ३ । ४७ । तुलायाः
वृषस्य ४ । १७ । वृश्चिकस्
मिथुनस्य ५ । ६ । धनुषः
कर्कटस्य ५ । ४० । मकरस्य
सिंहस्य ५ । ४१ । कुम्भस्य
कन्यायाः ५ । २९ । मीनस्य
इति दीपिका । * । .
अन्ये कलिकाताख्यदेशे वर्त्तमा
प्रामाणिककारिका यथा,—
“वेदोऽङ्गैः ४ । ६ सोऽन्तवेदै ४
यनैः ५।२७ सोऽन्तरीयाऽगु
पारावाराश्रयावे-५।३४ गंगा
षट्त्रिभि-५।३६ चन्द्रवेदैः ५ ।
अक्षुद्याभिः ५ । १९ वसुदो
रनलोऽष्टेषुभिः ३।५८ सोऽग्नै
मेषादेकोनविंशे गणितपरि

उदयलग्नास्तलग्नयोर्दिनं प्रति
“लग्नदण्डपलं द्विम तत्संख्यां
विपलञ्च रवेर्भोग्यमेवं कल्पनम
१

एतयोर्विवरणं यथा,—
तत्र प्राचीनलग्नमान

लग्नाः		दिवसत्तम् ।
यथा	पलम् ।	विपलम् ।
१ मेषः ।	७ ।	३४ ।
२ वृषः ।	८ ।	३६ ।
३ मिथुनम् ।	१० ।	१२ ।
४ कर्कटः ।	११ ।	२० ।
५ सिंहः ।	११ ।	२२ ।
६ कन्या ।	१० ।	५९ ।

दिनभुक्तम् । रात्रिभुक्तम् ।
पलम् । विपलम् । दण्डः । पलम् ।
। १० । ५८ । ५ । २८ ।
:। ११ । २८ । ५ । ३१ ।
। ११ । २० । ५ । ४० ।
:। १० । १८ । ५ । ६ ।
। ८ । ३४ । ४ । १७ ।
। ७ । ३४ । ३ । ४७ ।
च स्वदेशाशुभिकल्पमानम् ।
दिनभुक्तम् । रात्रिभुक्तम् ।
पलम् । विपलम् । दण्डः । पलम् ।
। ८ । १२ । ४ । ६ ।
। ६ । ३६ । ४ । ४८ ।
नम् । १० । ५४ । ५ । २७ ।
:। ११ । २० । ५ । ४० ।
:। ११ । ८ । ५ । ३४ ।
। १० । ५८ । ५ । २८ ।
। ११ । १२ । ५ । ३६ ।
कः । ११ । २२ । ५ । ४१ ।
। १० । ३८ । ५ । १९ ।
:। ६ । १० । ४ । ३५ ।
:। ७ । ५६ । ३ । ५८ ।
:। ७ । ३४ । ३ । ४७ ।

ककालीनलग्नस्थग्रहस्थितफलम् ।
र्ध्वं स्थिरोगी शशिनि बलयुतो रूपवान् वित्तयुक्तो
ञ्जः सुवाग्मी शशधरतनये सर्व्वशास्त्रार्थवेत्ता ।
ात्मा पवित्रः शुक्रविरघ गते भार्गवे मत्स्येशः
कद्रूतिगात्रस्तमसि च नियतं वर्षितो धर्म्महीनः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ● ॥
च ।
हरिरुवाच ।
र्त्तु समारभ्य राशौ भानुः स्थितो हर ।
आदौ प्रलेदष्टि षड्भिः षड्भिस्तथा निशाम् ॥
षे च पञ्च सुघतसौ वृषकुम्भयोः ।
मिथुने तिस्रः पञ्च चापे च कर्कटे ॥
च वृश्चिके षट् च सप्त कन्या तुले तथा ।
लग्नप्रमाणेन घटिकाः परिकीर्त्तिताः ॥
ावस्थानेशुरसाब्धीम्बधिसागराः ।
ऱ्या हि द्वे वसु लग्ना मेषादयोऽथवा ॥
पे भवेद्वन्ध्या वृषे भवति कामिनी ।
 सुभगा कन्या वेश्या भवति कर्कटे ॥
चैवाल्पपुत्रा च कन्यायां रूपसंयुता ।
र्यां रूपमैश्वर्य्यं वृश्चिके कर्कशा भवेत् ॥
ग्यं धनुषि स्याच्च मकरे नीचगामिनी ।
चैवाल्पपुत्रा स्यान्मीने वैराग्यसंयुता ॥
कर्कटको मेषो मकरश्चैव राशयः ।
ार्य्याणि कुर्य्याच्च स्थिरकार्य्याणि चैव हि ॥
चराज्ञो वृषः कुम्भो वृश्चिकः स्युः स्थिराणि हि ।
कन्या धनुश्च मीनश्च मिथुनं द्विस्वभावकः ॥
द्विस्वभावानि कर्म्माणि कुर्य्यादेषु विचक्षणः ।
यात्रा चरेण कर्त्तव्या प्रवेशश्च स्थिरेण तु ।
देवस्थापनमेवात्र द्विस्वभावेन कारयेत् ॥"
इति गारुडे ६९ अध्यायः ॥

लग्नः, पुं, (लग् + क्तः । निपातनात् साधुः । यद्वा, लस्ज + क्तः । "ओ लस्जी । लग्नः लग्नवान् । लस्जेरोदित्त्वन्निष्ठानत्वे इड्भावे नत्वं स्यात् ।" इति क्तवत्तो दुर्गादासः ।) स्तुतिपाठकः ॥ तत्पर्य्यायः । प्रातर्गेयः २ स्तुतिव्रतः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्तनः ४ । इति जटाधरः ॥

लग्नः, त्रि, (लस्ज + क्तप्रत्ययेन साधुः ।) सक्तः । लज्जितः । इति मेदिनी ॥

लग्नकः, पुं, (लग्न एव । स्वार्थे कन् ।) प्रतिभूः । इत्यमरः ॥ द्वे लागा इति जामिन इति च ख्याते । तत्कार्य्ये लग्नकः । ओ लस्जी व्रीडे क्तः । स्वार्थे कन् । प्रतिनिधिर्भवति प्रतिभूः क्विप् । इति तट्टीकायां भरतः ॥

लग्निका, स्त्री, नग्निका । इत्यमरटीका ॥

लघ, इ शोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, लङ्घति । शोष इह अल्पीकरणम् ।
'यं व्याधिरतिदीर्घाङ्गं कदाचित्तु न लङ्घति ।'
इति हलायुधः ॥
गतावप्यन्ये । अन्ये चालङ्घिषुः शैलान् । इति दुर्गादासः ॥

लघ, इ क लिपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) इ क, लङ्घयति । लिपि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

लघ, इ ङ अशुग्गत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सक०च-सेट् ।) इ, लङ्घ्यते । ङ, लङ्घते । अशुक् भोजनाभावः । तथा च ।
'ये गुणा लङ्घने प्रोक्तास्ते गुणा लघुभोजने ॥'
इति वैद्यकम् ॥
लङ्घने उपवासे इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

लघट्, पुं, (लङ्घते मध्यस्थानमस्पृष्ट्वोत्तरस्थाने पतति द्रुतं इतस्ततो गच्छतीति वा । लङ्घ + "लङ्घेर्नलोपश्च ।" उणा०१।१३४। इति अटिः । नलोपश्च धातोः ।) वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

लघटिः, पुं, (लघ गतौ + अटिः । इरभावः ।) वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

लघिमा, [न्] पुं, (लघोर्भावः । लघु + "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ।" ५ । १ । १२२ । इति इमनिच् ।) लघुत्वम् । (यथा, रघुः । १३ । ३७ ।
"ध्यात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः
समश्नुते मे लघिमानमात्मा ॥")
तत्तु शिवस्याष्टैश्वर्य्यान्तर्गतैश्वर्य्यविशेषः । यथा,
"लघिमा वशितेशित्वं प्राकाम्यं महिमाणिमा ।
यत्र कामावसायित्वं प्राप्तिरैश्वर्य्यमष्टधा ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
(अनद्दुमनत्वम् । तुच्छत्वम् । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६० ।
"अग्रे लघिमा पश्चात् महत्तापि विधीयते नहि महिम्ना ।
वामन इति त्रिविक्रममभिदधति दशावतारविदः ॥")

लघिष्ठः, त्रि, अयमनयोरेषां वा अतिशयेन लघुः इत्यर्थे इष्ठप्रत्ययेन निष्पन्नः । अतिशयलघुत्वयुक्तः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, विदग्धमुखमण्डने ।
"भवित्री रम्भोरु त्रिदशवदनग्लानिरधुना
स रामोऽपि स्थाता न युधि पुरतो लक्ष्मणयुतः ।
गमिष्यत्येवोच्चैर्विपदमधुना वानरचमू-
र्लघिष्ठेदं षष्ठाक्षरपरविलोपात् पठ पुनः ॥"
सीतारावणयोरुक्तिप्रत्युक्तिरियम् । सप्तमाक्षरलोपे लेखे वाक्यम् । यथा । "दशवदनग्लानिः ।"
"स्थाता युधि ।" "उच्चैः पदम् ॥")

लघीयान् [स्] त्रि. अयमनयोरेषां वा अतिशयेन लघुः इत्यर्थे ईयसुप्रत्ययेन निष्पन्नः । अतिशयलघुत्वयुक्तः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६३ । १४ ।
"न वै समृद्धिं पालयते लघीयान्
यत्त्वां समानेष्यति राजपुत्त्रि ! ॥")

लघु, क्ली, (लङ्घते अनेनेति । लङ्घ + "लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च ।" उणा० १ । ३० । इति कुः । धातोर्नलोपश्च ।) शीघ्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४६ । २१ ।
"यावदेव तु संसुप्तास्तावदेव वयं लघु ।
रथमारुह्य गच्छामः पन्थानमकुतोभयम् ॥")
कृष्णागुरु । इति मेदिनी । घे, ५ ॥ लामज्जकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"लामज्जकं सुनालं स्यादमृणालं लयं लघुः ।
इष्टकापथकं सेव्यं नलदञ्चावदातकम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
हस्ताश्विनीपुष्यनक्षत्राणि । यथा, वृहत्संहितायाम् । ९८ । ९ ।
"लघु हस्ताश्विनपुष्याः
पण्यरतिज्ञानभूषणकलासु ।
शिल्पौषधयानादिषु
सिद्धिकराणि प्रदिष्टानि ॥"
कालपरिमाणविशेषः । यथा, भागवते । ३ । ११ । ७ ।
"लघ्वान् पञ्च विदुः काष्ठां लघुता दश पञ्च च ।
लघूनि वै समाम्नाता दश पञ्च च नाडिकाः ॥"
पुं, प्राणायामविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ३९ । १३—१४ ।
"लघुमध्योत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलर्क शृणुष्व मे ॥
लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिस्तु मात्राभिरुत्तम
लघुः, स्त्री, पृक्का नाम
घे, ५ ॥ (तथास्याः

"भृङ्गारास्ताम्रजा देवी मरुमाला लता लघुः ।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

लघुः, त्रि, (लङ्घ + कुः । नलोपश्च ।) अगुरुः । (यथा,—
"तृणादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च भिक्षुकः ।
न नीतो वायुना कस्मादर्थिप्रार्थनशङ्कया ॥"
उद्भटः ॥)
मनोज्ञः । (इष्टः । इत्यमरः ॥ यथा, रघुः । ११ । १२ ।
"तामसौ कमलशोभिनां तथा
शातिगाश्च न परिश्रमच्छिदाम् ।
दर्शनेन लघुना यथा तयोः
प्रीतिमापुरुभयोस्तपस्विनः ॥")
निःसारः । इति मेदिनी । घे, ५ ॥ (यथा, रघुः । १२ । ६६ ।
"श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः ।
महार्णवपरिक्षेपं लङ्कायाः परिखालघुम् ॥")
ह्रस्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ व्याकरणोक्त-लघुसंज्ञा यथा । ह्रस्वो लघुः दीर्घो गुरुरित्यु-च्चारणप्रयत्नादयमिति । तथा संयोगे सति ह्रस्वो-ऽपि गुरुर्भवतीऽनुबन्ध इति वर्णनाथ । इति दुर्गसिंहकृतकलापवृत्तिः ॥ * ॥ छन्दःशास्त्रोक्तं लघुलक्षणं यथा,—
"मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो
भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः
सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ॥

लघुकायः, पुं, (लघुः कायो यस्य ।) छागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ क्षुद्रशरीरञ्च ॥

लघुकाश्मर्य्यः, पुं, (लघुः काश्मर्य्यः ।) कट्फल-वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुखट्टिका, स्त्री, (लघुः खट्टिका ।) क्षुद्रखट्टा । तत्पर्य्यायः । आसन्दी २ । इति हारा-वली । २०८ ॥

लघुगः, पुं, (लघुर्गः ।) वायुरित्युच्यतेऽस्मिन् नच-त्रादि । यथा,—
"उमः पूर्व्वमथानला गुरवयश्चोत्तरादि लघु-
मीनादिश्चरयिरं चरमश्चः पुष्यादिचहस्ता लघुः ॥"
इति दीपिका ॥

लघुगर्भः, पुं, (लघुर्गर्भं हर ।) त्रिकण्टकमत्स्यः । इति हारावली । १६० ॥

लघुचिर्भिटा, स्त्री, (लघुचिर्भिटा ।) क्षेत्रजात । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुचन्दन, पुं, नागरमुस्ती । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

लघुदन्ती, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा दन्ती ।) क्षुद्रदन्ती-..। यथा,—
"लघ्वी दन्ती विशल्या च स्यादुडम्बरपर्ण्यपि ।
तथैरण्डफला शीघ्रा श्येनघण्टा घुणप्रिया ।
वराहाङ्गी च कथिता निकुम्भश्च मकूलकः ॥"
अस्या गुणाः ।
"दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनम् ।
गुदाङ्कुराश्मशूलास्रकण्डूकुष्ठविदाहनुत् ॥
तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तास्रकफशोथोदरक्रिमीन् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
तत्फलगुणाः ।
"क्षुद्रदन्तीफलन्तु स्यान्मधुरं रसपाकयोः ।
शीतलं स्तम्भविध्वंसं गलशोथकफापहम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

लघुदुन्दुभिः, पुं, (लघुर्दुन्दुभिः ।) डमरुवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

लघुद्राक्षा, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा द्राक्षा ।) काकली-द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुनाम, [न्] क्ली, (लघु लघुवर्णयुक्तं नाम यस्य ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लघुपञ्चमूलं, क्ली, (लघु क्षुद्रं पञ्चमूलम् ।) क्षुद्र-पञ्चमूलपाचनम् । तत्तु शालपर्णीपृश्निपर्णी-बृहतीकण्टकारीगोक्षुरसंयुक्तम् । यथा,—
"शालपर्णी पृश्निपर्णी वार्त्ताकी कण्टकारिका ।
गोक्षुरः पञ्चभिश्चैतैः कनिष्ठं पञ्चमूलकम् ॥"
अस्य गुणाः ।
"पञ्चमूलं लघु स्वादु बल्यं पित्तानिलापहम् ।
नात्युष्णं बृंहणं ग्राहि ज्वरश्वासाश्मरीप्रणुत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

लघुपत्रकः, पुं, (लघूनि पत्राणि यस्य । कप् ।) रोचनी । गुलारोचनी इति ख्यातः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लघुपत्री, स्त्री, (लघूनि पत्राणि यस्याः । ङीष् ।) अश्वत्थोऽयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुपिच्छिलः, पुं, (लघुः पिच्छिलः ।) भूकर्बु-दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुपुष्पः, पुं, (लघूनि क्षुद्राणि पुष्पाणि यस्य ।) भूमिकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूमि-कदम्बशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

लघुबदरः, पुं, (लघुः क्षुद्रो बदरः ।) क्षुद्रकोलिः । तत्पर्य्यायः । सूक्ष्मपत्रः २ बहुकरः ३ सूक्ष्म-पत्रः ४ ह्रस्वाङ्गः ५ मधुरः ६ दरहारः ७ शिखिप्रियः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य फलगुणाः ।
"कर्कन्धुः क्षुद्रबदरं कथितं पूर्व्वसूरिभिः ।
अम्लं स्यात् क्षुद्रबदरं कषायं कथितं मनाक् ॥
स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम् ।
शुष्कं भिन्नविष्टम्भि सर्व्वं लघु तृष्णाक्लमा-स्रजित् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
अस्य पक्वफलगुणाः । मधुराम्लत्वम् । कफवात-नाशित्वम् । रुच्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । वह्निकारक-त्वम् । ईषत्पित्तातिदाहशोषकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुबदरी, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा बद-
दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुब्राह्मी, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा ब्राह्मी
ब्राह्मी । तत्पर्य्यायः । जलोद्भवा २
इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमत्स्यः, पुं, (लघुः क्षुद्रो मत्स्यः
मत्स्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमांसः, पुं, (लघु स्वल्पं मांसं यस्य
पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लघुमांसी, स्त्री, गन्धमांसी । इति ..

लघुमयं, क्ली, (लघु शीघ्रं लीयते ।
अच् ।) वीरणमूलम् । इत्यमरः ।

लघुबदापत्रा, स्त्री, (बदरा बद
लघुः बदापत्रा ।) लघूदुम्बरिका
राजनिर्घण्टः ॥

लघुहस्तः, पुं, (लघुः ।
शीघ्रवेधी । इति हेमचन्द्रः ।
(वाच्यलिङ्गोऽपि । यथा,
४२ । १३३ ।
"स राजपुत्रस्त्विव रणमण्डल
भूयः खड्गप्रहारेण लघुहस्तो
यथा च ।
"तस्याधिगतशास्त्रार्थो
लघुहस्तः शुचिः शूरः सर्व्वोपस्क
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी वि
सत्यधर्म्मपरो यश्च स भिषक् पाद
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४

लघुहेमदुग्धा, स्त्री, (लघुर्हेमदुग्धा
रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघूदुम्बरिका, स्त्री, (लघुः क्षुद्रा
क्षुद्रोदुम्बरिका । छोट डुमर
तत्पर्य्यायः । लघुपत्रफला २
लघुबदापत्रा ४ लघ्वादुम्बरा
वीर्य्यविपाकेषु उडुम्बरात्
इति राजनिर्घण्टः ॥

लघ्वी, स्त्री, (लघु + ङीष् ।)
(यथा,—
"गुर्व्वीं त्रिभिरर्धौ लघ्वीं वै
शकुनामाशु जीर्य्यति मदुपादनं
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहेऽतीव
स्यन्दनभेदः । इति मेदिनी । वे
इति राजनिर्घण्टः ॥

लङ्का, स्त्री, (रमन्तेऽस्यामिति ।
लकारात् कः । रस्य लत्वम् । इ
४० ।) रक्षःपुरी । (यथा, मे
"ततो न लङ्घयते मरो
नान्यत्र कुत्रापि च यामि
ज्योतिःशास्त्रमते सा च पृथि
तिष्ठति । लङ्कोदयात् चरलक्ष
प्रमाणं भवति । यथा,—
"लङ्का कुमध्ये यमकोटिरा
प्राक् पश्चिमे रोमकप

... विद्रुतं सुवेलः
... वनराजम् ।
... लाभि
... बहुजीवविरो वदन्ति ।"

... च ।

...दिदेशाम्
... श्रृङ्गम्
...पुर्वे ...दिशा वा मध्यरेखा भुवः ।
... बाहुरयोऽवन्ति विषये ययाहि रैखो-
... दयात्
... क्रियते नरनाथसुतं सैटेल्यवं ...
... पलम् ।"

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ * ॥

... लङ्कापुरीवर्णनम् ।

... उवाच ।

... दक्षिणार्णवतीरस्थाम् ।
... तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ।
... तस्य शैलस्य मध्यमम्बुधिसन्निधौ ।
... दृश्यायां टङ्कच्छिन्नां चतुर्दिशम् ।
... मनुजाः पूर्वं प्रयत्नात् बहुसमरैः ।
... तत्र दुर्धर्षाः सुखं राक्षसपुङ्गवाः ।
... अमरावतीं समासाद्य सेन्द्रा इव दिवौकसः ॥
... समासाद्य प्रमुदा ... ।
... भविष्यन्ति राक्षसैर्बहुभिर्वृताः ।"

... उत्तरखण्डे कपिलदर्शनमामाध्यायः ॥ * ॥

... । शाकिनी । कुलटा । इति मेदिनी । के,
... शाकविशेषः । तत्पर्य्यायः । कराकि-
... २ शाकिका ३ कलम्बालिका ४ । अस्या
... । वत्सम् । हिमत्वम् । शौलत्वम् ।
... त्वम् । वातकारित्वम् । गुरुत्वञ्च ।
... राजनिर्घण्टः ॥

... ,[न्] पुं, (लङ्कां दहति तच्छीलः ।
... + णिनिः ।) हनूमान् । इति शब्दरत्ना-
... ॥

...पतिः, पुं, (लङ्काया अधिपतिः ।)
... । इति जटाधरभूरिप्रयोगौ ॥ (यथा,
... । ६ । ६२ ।

"पुरा जनस्थानविमर्द्दशङ्की
सन्धाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ।")

...पतिः, पुं, (लङ्कायाः पतिः ।) रावणः ।
... भूरिप्रयोगः ॥

...िका }
...िका } स्त्री, एला । इति शब्दरत्ना-
...िका } वली । पिड्‌शाक इति भाषा ।

...स्थायी, [न्] पुं, (लङ्कावत् तिष्ठतीति । स्था
+ णिनिः ।) दृक्षविशेषः । लङ्कासिज इति
भाषा । यथा,—
"लङ्कास्थायी रावणघ्नो भद्रचूडो विशायकः ।"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
(लङ्कायां तिष्ठतीति ।) लङ्कावासिनि, त्रि ॥

...शः, पुं, (लङ्काया ईशः पतिः ।) रावणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लङ्कोयिका, स्त्री, एला । इति शब्दरत्नावली ।
लङ्कोयिका, स्त्री, एला । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्गः, पुं, (लङ्गतीति । लङ्ग गतौ + अच् ।)
मङ्गः । विङ्गः । इति मेदिनी । गे, २१ ॥ नां
इति भाषा ॥
लङ्गूलं, क्ली, लाङ्गूलम् । इत्युणादिकोषः ॥
लङ्घनं, क्ली, (लङ्घ + ल्युट् ।) उपवासः । (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।
"तत्रामे लङ्घनं कार्य्यं विदग्धे वमनं हितम् ।
विदग्धे स्वेदनं पथ्यं रसशेषे शयीत च ।"
यथा च ।
"लङ्घनं छेदनं काले कल्यवं चेदनक्रिया ।
स्वेदनं स्तम्भनञ्चैव जानीते यः स वै भिषक् ।"
"यदग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।
यत्किञ्चिल्लाघवकरं देहे तल्लङ्घनं स्मृतम् ।"
"लघूष्णतीक्ष्णविशदं रूक्षं सूक्ष्मं खरं सरम् ।
कठिनञ्चैव यद्द्रव्यं प्रायस्तल्लङ्घनं स्मृतम् ।"
"——————पिपासा मारुतातपौ ।
पाचनान्युपवासाश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ।"
"प्रभूतश्लेष्मपित्तास्रमलाः संसृष्टमारुताः ।
दृहच्छरीरा बलिनो लङ्घनीया विशुद्धिभिः ।"
"त्वग्दोषिणां प्रमीढानां स्निग्धाभिष्यन्दिबृंहि-
णाम् ।
शिशिरे लङ्घनं शस्तमपि वातविकारिणाम् ।"
इति चरके सूत्रस्थाने द्वाविंशेऽध्याये ॥
"ज्वरे लङ्घनमेवादावुपदिष्टमृते ज्वरात् ।
क्षयानिलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्भवात् ॥
आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधा-
पयन् ।
विदधाति ज्वरं दोषस्तदा लङ्घनमाचरेत् ॥
अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् ।
ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारकम् ॥
प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥
तत् मारुतक्षुत्तृष्णामुखशोषभ्रमान्विते ।
कार्य्यं न बाले वृद्धे वा न गर्भिण्यां न दुर्ब्बले ॥
वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।
हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्रा क्लमे गते ॥
स्वेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये ॥
कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि ॥
पर्व्वभेदोऽङ्गमर्द्दश्च कासः शोषो मुखस्य च ।
क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्ब्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥
मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्ध्ववातस्तमो हृदि ।
देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत् ।"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
क्रमणम् । (यथा, कुमारे । ५ । ६४ ।
"यथा श्रुतं वेदविदांवर त्वया
जनोऽयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः ।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं
मनोरथानामगतिर्न विद्यते ।")
प्लवनम् । इति मेदिनी । ने, १२० ॥ अग्नि-
लङ्घननिषेधो यथा,—

"न चाग्निं लङ्घयेद्धीमान्नोपदध्यादधः क्वचित् ।
न चैनं पादतः कुर्य्यात् मुखेन न धमेद्बुधः ।"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥
(अतिक्रमः । यथा, महाभारते । १ । १५८ ।
३६ ।
"न चाप्यधर्म्मः कल्याण बहुपत्नीकता नृणाम् ।
स्त्रीणामधर्म्मः सुमहान् भर्त्तुः पूर्ब्बस्य लङ्घने ।")
अनादृतीकृतिः । यथा,—
"श्रुतस्य लङ्घनं पश्चिमगगनसुधाकरम् ।"
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
(स्त्री, अवमानना । यथा, मार्कण्डेये ।
१३५ । ३३ ।
"अस्यापि सर्व्वभूतस्य लङ्घना क्रियते स्त्रिया ।
तां मातं क्षत्रियः सोढुं किं पुनः पितृमार-
कम् ।")
लछ, लक्ष्मणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लछति द्रव्यं चक्रेण लोपः ।
इति दुर्गादासः ॥
लज, भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लजति । इति दुर्गादासः ॥
लज, इ भर्त्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लञ्जति । इति दुर्गादासः ॥
लज, इ क भासार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सक०च-सेट् ।) इ क,
लञ्जयति । भा दीप्तिः यद्वार्थौ निकेतनहिंसा-
बलदानानि । इति दुर्गादासः ॥
लज, क अपवार्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अन्तर्हिराच्छादनम् । क,
लाजयति चन्द्रं मेघः । इति दुर्गादासः ॥
लज, ङ व्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, लजते । निष्ठायां
लग्न इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥
लज, त क भासने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, लजयति ।
भासनं दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥
लजकारिका, स्त्री, (लजं लज्जां करोतीव ।
कृ + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) लज्जालुलता ।
इति शब्दमाला ॥
लज्जा, स्त्री, (लज्जनमिति । लस्ज व्रीडने +
"गुरोश्च हलः ।" ३ । ३ । १०३ । इति अः ।
टाप् ।) अन्तःकरणवृत्तिविशेषः । इति
नागोजीभट्टः ॥ अकार्य्ये कर्म्मणि परज्ञान-
भयम् । लाज् इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
मन्दाक्षम् २ ह्रीः ३ त्रपा ४ व्रीडा ५ । मा
अप्यतश्चेत् अपत्रपा ६ । इत्यमरः ॥ मन्दा-
स्यम् ७ लज्या ८ व्रीडः ९ व्रीडनम् १० । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । १ । ४८ ।
"लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्या-
दसंशयं पर्व्वतराजपुत्र्याः ।
तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्य्यु-
र्वालप्रियत्वं शिथिलं चमर्य्यः ।")
लज्जालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लज्जालुः, पुं, स्त्री, (लज्जैवास्त्यस्याः इति आलुः ।) [illegible]। रक्तपादी २ शमीपत्रा ३ स्पृक्का ४ खदिरपत्रिका ५ सङ्कोचिनी ६ समङ्गा ७ नमस्कारी ८ प्रसारिणी ९ खदिरी १० गण्डकारी ११ शतमूलिका १२ [illegible] १३ [illegible] १४ [illegible] १५ [illegible] १६ रक्तमूला १७ ताम्रमूला १८ [illegible] १९ [illegible] २० । इति राजनिर्घण्टः ॥ महाभीता २१ [illegible] २२ [illegible] २३ । इति शब्दचन्द्रिका । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । पित्तातिसार-शोथदाहश्रमश्वासव्रणकुष्ठकफास्रनाशित्वञ्च । [illegible] यथा,—

"[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
इति राजनिर्घण्टः ॥

[illegible]

लट, बाल्योक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सक० च-सेट् ।) बालोऽयं तस्य भावो बाल्यं यावत् इति यावत् । लटति लोकः शिशुः स्यात् । किञ्चिद्वदति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

लटः, पुं, (लटति यदृच्छया वदतीति । लट+अच् ।) प्रमादवचनम् । दोषः । इति विश्वः ॥

लटकः, पुं, (लटतीति । लट्+"कुन् शिल्पि-संज्ञयोरपूर्व्वस्यापि ।" उणा० २ । ३२ । इति कुन् ।) दुर्ज्जनः । इत्युणादिकोषः ॥

लटपर्णं, क्ली, (लटतुल्यं पर्णमस्य ।) त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लट्टः, पुं, दुर्ज्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥

लट्वः, पुं, (लटतीति । लट+"अशूप्रुषिलटीति ।" उणा० १ । १५१ । इति क्वन् ।) जातिविशेषः । नेडुया इति भाषा । रागभेदः । तुरङ्गमः । इत्युणादिकोषः ॥

लट्वा, स्त्री, (लट्+क्वन् । टाप् ।) करञ्जभेदः । नाटाकरञ्जा इति भाषा । वाद्यभेदः । पक्षिविशेषः । भामचटक इति ख्यातः । इति मेदिनी । वे, २२ । कुसुम्भम् । इति हेमचन्द्रः ॥ भ्रमरकः । भोमरो इति ख्यातः । इत्यमरभरतौ । (शिखी । इति हारावली । २५६ । गुलिका । द्यूतम् । यथा,—

"लट्वा तु गुलिका ख्याता लट्वा द्यूतेऽपि दृश्यते ।"

इति व्याडिरभसौ ।" इति उणादिवृत्तौ उज्ज्वलः । १ । १५१ ।)

लड, विलासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) लडति बाला । इति दुर्गादासः ॥

लड, र कि भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) र, लडयति । कि, लाडयति लडति । भाषणं कथनम् । अयं केचिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

लड, ओ र कि उपसेवायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ओ, [illegible] । [illegible] । [illegible] । र, लडयति । कि, लाडयति लडति [illegible] । इति दुर्गादासः ॥

लड, [illegible] । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) [illegible] । इति दुर्गादासः ॥

लड, [illegible] । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-[illegible]-सेट् ।) [illegible] । इति दुर्गादासः ।

लड, तु क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) [illegible] लाडनं । इति दुर्गादासः ।

लड, म उन्मन्थनजिह्वयोः । इति [illegible] (भ्वा०-पर०-अक०-सक०-[illegible] सेट् ।) उन्मन्थनं पीडनमेव [illegible] भावश्च । लडति लता [illegible] जिह्वा वा स्वादिष्यर्थः । [illegible] लडति जिह्वा शब्दयतीत्यर्थः [illegible] लडयति । लडयति श्रीहर्षः । पीडयतीत्यर्थः । [illegible] क्षिपतीत्यर्थः । उभयत्र [illegible] केचित्तु जिह्वोन्मथने इति [illegible] उन्मन्थनं उत्क्षेपणमिति [illegible] जिह्वा धर्मे इत्येवोदाहरन्ति । [illegible] दासः ॥

लड्वः, त्रि, मनोज्ञः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

लड्डः, त्रि, दुर्ज्जनः । इति शब्दरत्नावली ।

लड्डुकः, पुं, पिष्टकविशेषः । [illegible] यथा । लड्डुको दुर्ल्लभो गुरुः । [illegible] वल्लभः । अपि च ।

"तैलेन हविषा पक्व [illegible]"

लण्डं, क्ली, (लड्यते उत्क्षिप्यते इति [illegible] घञ् ।) पुरीषम् । ख्याक इति भाषा ।

"समेधमानेन स लण्डवायुना
निरुद्धवायुश्चरणेन निःसृतः ।
प्रस्विन्नगात्रः परिवृत्तलोचनः
पपात लण्डं विसृजन् क्षितौ [illegible]"

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे [illegible] च टीका । लण्डं पुरीषमुत्सृजन् [illegible] इत्युक्तं श्रीधरस्वामी ॥

लण्डनः, त्रि, (लण्डं नराणां [illegible] जन्+डः ।) [illegible]

"पूर्व्वाभाषि [illegible]
विरुद्धभावया [illegible]
अधिया [illegible]
इत्येवं [illegible]"
इति [illegible]

[illegible] राजधानी च ।

लत, [illegible] । इति [illegible] (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) [illegible] दासः ॥

लता, स्त्री, (लतति वेष्टयतीति [illegible] अच् । टाप् ।) [illegible] । [illegible] । [illegible] । इत्यमरः ॥ [illegible]

...
...कलिकावीतरागे पूर्व्वं विशन्ति षट्पदाः
...शीतमृदु वसन्ति कुसुमार्कं ततः क्रमात् ।
...ति शीतलो वसु शीतलस्यांशु विभाकरे ।
...वानरेन्द्रं ... न विन्दति ॥"
...विष्णुपुराणे ७ अंशे १७ अध्यायः ॥ ॥
...दीर्घलीला सभद्रा लतादिर्यथा,—
...कुष्माण्डकं मायाकुष सुकासकः ।
...कर्कटी चापि शिशिरे मङ्गलप्रदा ॥
...कः कारवेल्लश्च वार्त्ताकुश्च शुभप्रदा ।
...श्च शुभदं सर्व्वं सर्व्वत्र निश्चितम् ॥"
...ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥
...। प्रियङ्गुः । (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
...ङ्गुः फलिनी कान्ता लता च महिलाह्वया ।
...गुन्द्रफला श्यामा विष्वक्सेनाङ्गना-
प्रिया ॥"
...भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
...। (अस्याः पर्य्यायः ।
...कस्तूरिका देवी एका लता लघुः ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
...वर्णी । इत्यमरः ॥ ज्योतिष्मती । (अस्याः
...यो यथा,—
...तिष्मती स्यात् कटभी ज्योतिष्का कङ्गणी-
ति च ।
...पारावतपदी पण्या लता प्रोक्ता ककुन्दनी ॥"
...भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
...कस्तूरिका । माधवी । दूर्व्वा । इति मेदिनी ।
...११-५० ॥ कैवर्त्तिका । सारिवा । इति राज-
...ण्टः ॥ (हृहती । तत्पर्य्यायो यथा,—
...क्षुद्रा हृहती सिंही वार्त्ताकी राष्ट्रिका-
कुली ।
...दुःस्पर्शा रक्तपाका च लता हृहतिका परा ॥")
...री । यथा,—
...कां परवतां पश्चम् अयुतं यस्तु साधकः ।
...वेत् स भवेत् शीघ्रं विद्याया वल्लभः स्वयम् ॥"
इति तन्त्रसारे श्यामासाधनम् ॥
...च नैषधे । १ । ८५ ।
"नवा लता गन्धवहेन चुम्बिता
करम्बिताङ्गी मकरन्दशीकरैः ।
दृशा नृपेण स्मितशोभिकुड्मला
दरादराभ्यां दरकम्पिनी पपे ॥"
...नवीना लता माधवीलता पक्षे नवा
...लता स्त्री ।" इति तट्टीका ॥ ॥ अप्सरो-
...षः । यथा, महाभारते । १ । २१७ । २० ।
...च सौरभेयी च समीची बुद्बुदा लता ।
...निश्चयेन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत ! ॥")
...करञ्जः, पुं, (लतारूपः करञ्जः ।) करञ्ज-
...विशेषः । कण्टकरेज इति हिन्दी भाषा ।
...पर्य्यायः । दुःस्पर्शः २ वीराख्यः ३ वज्र-
...बीजकः ४ धनदाक्षी ५ कण्टफलः ६ कुबे-
...राक्षी ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
...उष्णत्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । तद्बीजगुणाः ।

दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । शूलगुल्मविषापहत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लताकस्तूरिका, स्त्री, (लतारूपा कस्तूरी तद्-
गन्धत्वात् । ततः स्वार्थे कन् ।) लताकस्तूरी ।
तत्पर्य्यायः । कटुः २ हृतिमदंशजा ३ । अस्या
गुणाः । तिक्तत्वम् । स्वादुत्वम् । वृष्यत्वम् ।
हिमत्वम् । लघुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । छेदित्वम् ।
श्लेष्मतृष्णावस्त्यास्यरोगनाशित्वञ्च । इति पथ्या-
पथ्यविवेकः ॥ अपि च ।
"लताकस्तूरिका तिक्ता स्वाद्वी शीतास्य-
रोगनुत् ॥"
इति राजवल्लभः ॥
लताजिह्वः, पुं, (लतेव जिह्वा यस्य ।) सर्पः ।
इति शब्दमाला ॥
लतातरुः, पुं, (लतेव दीर्घस्तरुः ।) नारङ्गवृक्षः ।
तालवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ शालवृक्षः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लताद्रुमः, (लतेव द्रुमः दीर्घत्वात् ।) लताशालः ।
तत्पर्य्यायः । सार्जः २ अश्वकर्णः ३ कुशिकः ४
वंशः ५ दीर्घः ६ । इति रत्नमाला ॥
लतापनसः, पुं, (लतायां पनसमिव फलमस्य ।)
फललताविशेषः । तरमुज इति ख्यातः ।
तत्पर्य्यायः । चैलालः २ चित्रफलः ३ सुखाशः ४
राजतिमिशः ५ शाटाम्रः ६ सेतुः ७ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
लताप्रका, स्त्री, (लताप्रधाना एला ।) समु-
द्रान्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ पिडिंशाक
इति भाषा ॥
लताप्रतानिनी, स्त्री, (लताप्रतानोऽस्यस्येति ।
इनिः ।) शाखाप्रचयवती लता । तत्पर्य्यायः ।
वीरुत् २ गुल्मिनी ३ उलपः ४ । इत्यमर-
भरतौ ॥ वीरुधा ५ वरुत् ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ प्रताना ७ कक्षः ८ । इति जटाधरः ॥
लताफलं, क्ली, (लतायां फलमस्य ।) पटोलः ।
यथा,—
"वास्तूकः कारवेल्लश्च वार्त्ताकुश्च शुभप्रदा ।
लताफलञ्च शुभदं सर्व्वं सर्व्वत्र निश्चितम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥
लताभद्रा, स्त्री, (लतया भद्रा यस्याः ।) भद्रालो-
ड्वः । इति शब्दमाला ॥
लतामणिः, पुं, (लतासदृशो मणिः ।) प्रवालः ।
इति त्रिकाण्डशेषः राजनिर्घण्टश्च ॥ (प्रवाल-
शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
लतामरुत्, स्त्री, (लतायां मरुत् यस्याः ।) एला ।
इति शब्दरत्नावली ॥
लतामाधवी, स्त्री, (लताप्रधाना माधवी ।)
माधवीलता । इति शब्दरत्नावली ॥
लतायष्टिः, स्त्री, (लता यष्टिरिव ।) मञ्जिष्ठा ।
इति शब्दमाला ॥
लतायावकं, क्ली, (लतायां याव इव यस्य । कन् ।)
प्रवालम् । इति हारावली । ८१ ॥ (गुणादयो-
ऽस्य प्रवालशब्दे ज्ञेयाः ॥)

लतारसनः, पुं, (लतेव रसना यस्य ।) सर्पः ।
इति हारावली । १५ ॥
लतार्कः, पुं, (लता अर्क इव तीव्रा यस्य ।)
हरित्पलाण्डुः । तत्पर्य्यायः । दुद्रुमः २ ।
इत्यमरः ॥
लतालकः, पुं, हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लतावेष्टः, पुं, (लतयेव आवेष्टो वेष्टनं यत्र ।)
स्त्रीपुरुषयोः रतिबन्धान्तर्गततृतीयबन्धः । यथा,—
"बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा स्त्रियं रमेत् ।
लघुलिङ्गताडनं योनौ लतावेष्टोऽयमुच्यते ॥"
इति रतिमञ्जरी ॥ ॥
पर्व्वतविशेषः । यथा,—
"अन्वेव निवर्त्त्य परान् याद्रिस्वान् तदा ।
अभ्यन्तरञ्च मार्गञ्च वाह्यञ्च समन्ततः ॥
वेणुमन्तं लतावेष्टं तथा रैवतकं गिरिम् ।
ऋक्षवन्तं गिरिञ्चैव मार्गञ्च त्वरिता ययुः ॥"
इति हरिवंशे बाणयुद्धम् ॥
(पर्व्वतोऽयं द्वारकाया दक्षिणस्यां दिशि
स्थितः । यथा, तत्रैव । १५५ । १६ ।
"दक्षिणस्यां लतावेष्टः पञ्चवर्णो विराजते ।
इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा क्षुपः ॥")
लतावेष्टितकं, क्ली, (लतयेव वेष्टितं वेष्टनं यत्र ।
कन् ।) आलिङ्गनभेदः । यथा, शब्दमालायाम् ।
"उद्घृष्टकं पीडितकं लतावेष्टितकं तथा ॥"
लताशङ्कः, पुं, शालवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
लतासाधनं, क्ली, (लतया स्त्रिया साधनम् ।)
योषिदधिकरणकेष्टदेवताराधनम् । तद्यथा,—
"लतायाः साधनं वक्ष्ये प्रत्यक्षं हरवल्लभे ।
शतं केशे शतं भाले शतं सिन्दूरमण्डले ॥
स्तनद्वन्द्वे शतद्वन्द्वं शतं नाभौ महेश्वरि ।
शतं योनौ महेशानि उत्थाय च शतत्रयम् ॥
एवं दशशतं जप्त्वा सर्व्वसिद्धीश्वरो भवेत् ।
अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि साधनं भुवि दुर्लभम् ॥
रजोऽवस्थां समानीय तद्योनौ स्वेष्टदेवताम् ।
पूजयित्वा महाराज्ञी त्रिदिनं पूजयेत्ततः ॥
शतत्रयञ्च षट्त्रिंशदधिकं प्रत्यहं जपन् ।
अष्टोत्तरशतं पूर्व्वं चक्रवक्त्रे जपेद्बुधः ॥
ततस्तां नवभिः पुष्पैर्यजेदष्टोत्तरं शतम् ।
ततः पूर्णाहुतिं दत्त्वा जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥
धनवान् बलवान् वाग्मी सर्व्वयोषित्प्रियङ्करः ।
षोडशाहेन च भवेत् सत्यं सत्यं न संशयः ॥"
इति मायातन्त्रे १२ पटलः ॥
अन्यत् अन्नदाकल्पे १६ पटले गुप्तसाधनतन्त्रे
४ पटले च द्रष्टव्यम् ॥
लतिका, स्त्री, लता । इति लताशब्दात् स्वार्थे
कन्प्रत्ययेन स्त्रिकप्रत्ययेन वा निष्पन्नम् ॥
(यथा,—
"इयं सन्ध्या दूरादहमुपगतो हन्त मलयात्
तदेकां तद्गेहे विनयवति ! नेष्यामि रजनीम् ।
समीरेणोक्तैवं नवकुसुमिता चूतलतिका
धुवाना मूर्द्धानं नहि नहि नहीत्येव कुरुते ॥"
इत्युद्भटः ॥)

लतिका, स्त्री, (लत घाते+"क्षतिभिदिलतिभ्यः क्तिन ।" उणा० ३ । १४७ । इति तिकन् ।) गोधा । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

लप, ऋ भाषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अलीलपत् अललापत् । भाषः कथनम् । इति दुर्गादासः ॥

लपनं, क्ली, (लप्यतेऽनेनेति । लप्+करणे ल्युट् ।) मुखम् । इत्यमरः ॥ (भावे ल्युट् ।) भाषणम् । इति लपधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३८१ ।

"प्रकटयति रागमधिकं लपनमिदं वक्तिमाण-
मावहति ।
प्रीणयति च प्रतिपदं दूति शुकस्येव दयि-
तस्य ॥"

"शुकस्येव दयितस्य लपनं सम्भाषणम् । पक्षे वदनम् ।" इति सट्टीका ॥)

लपितं, क्ली, (लप्+क्तः भावे ।) वचनम् । कथिते, त्रि । इत्यमरः ॥ (लपितमस्यास्तीति । अच् । वचनयुक्ते च त्रि । यथा, अथर्व्ववेदे । ४।३६।६।

"ये मा क्रोधयन्ति लपिता हस्तिनं मशका इव । तानहं मन्ये दुर्हितां जने अल्पशयूनिव ।")

लप्सिका, स्त्री, खाद्यविशेषः । लप्सी । इति भाषा । यथा,—

"समितां सर्पिषा भृष्टां शर्करां पयसि क्षिपेत् ।
तस्मिन् घनीकृते न्यस्येत् लवङ्गमरिचादिकम् ।
सिद्धैषा लप्सिका ख्याता गुणानस्या वदा-
म्यहम् ॥
लप्सिका बृंहणी वृष्या बल्या पित्तानिलापहा ।
स्निग्धा श्लेष्मकरी गुर्व्वी रोचनी तर्पणी
परम् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥

लबि, इ ङ संसने । शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अवलम्बने सक०-शब्दे अक०-सेट् ।) इ, लम्ब्यते । ङ, लम्बते । संसनमिहावलम्बनमिति गोविन्दभट्टः । ननाद चण्डायुधस्तदपि भौममालम्बते । इति दुर्गादासः ॥

लब्धः, त्रि, (लभ्+क्तः ।) प्राप्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।

"अलब्धञ्चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेदपक्षयात् ।
रक्षितं वर्द्धयेत् सम्यक् वृद्धं तीर्थेषु निक्षिपेत् ॥")

लब्धवर्णः, पुं, (लब्धो वर्णो यशांसि येन ।) पण्डितः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ११ । २ ।

"कृतकृत्यमपि लब्धवर्णभाक्
तं दिदेश मुनये सलक्ष्मणम् ॥")

लब्धा, स्त्री, (लभ्+क्तः । टाप् ।) नायिकाभेदः । यथा,—

"अविनीतोऽविनीता लब्धा तथा प्रोषितभर्तृका ।
वचसाल्पहिता वासकज्जा स्वाधीनभर्तृका ॥"

इति जटाधरः ॥

लभ, इ ङ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, लम्भ्यते । ङ, लभते । इति दुर्गादासः ॥

लभ, डु ओ ङ ष प्राप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) डु, लब्धिमम् । ओ, लब्धा । ङ, लभते । ष, लभा । लभन्ति पुनरस्यामिति गयकृतानित्यत्वादिति रमानाथः । वस्तुतस्तु लभते लभः पचादित्वादच् ततो लभ इवाचरतीति क्वौ साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

लभसः, पुं, (लभ्+"अत्यविचमीति ।" उणा० ३ । ११७ । इति असच् ।) वाजिबन्धनरज्जुः । इत्युणादिकोषः ॥ धनम् । याचकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

लभ्यं, त्रि, (लभ्यते इति । लभ्+पोरदुपधात् ।" ३ । १ । ९८ । इति यत् ।) न्याय्यम् । इत्यमरः ॥ लब्धव्यम् । इति मेदिनी । ये, ४३ ॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि । ३ । २ । ३ ।

"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुधा श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्य-
स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥")

लमकः, पुं, (रमते इति । रम्+"रमेरश्च लो वा ।" उणा० २ । ३३ । इति क्वुन् रस्य लत्वञ्च ।) षिड्गः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (तीर्थशोधकः । इत्युज्ज्वलः ॥ विलासिनि, त्रि । इति केचित् ॥)

लम्पटः, पु, षिड्गः । इति लम्पाकशब्दार्थे मेदिनी । के, १४९ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४७ । १०९ ।

"अघेतराज्ञवीभ्नेर्न यद्यपि स्त्रीषु लम्पटः ।
तथापि न स दुःखेऽस्मिन्नीदृशः स्यात्तथा-
विधः ॥")

आसक्तः । यथा,—

"यथेच्छिकासुक्षिककामलम्पटः
सुतेषु दारेषु धनेषु चिन्तयन् ।
शङ्केत विद्वान् कुकलेवरात्ययाद्-
यस्तस्य यत्नः श्रम एव केवलम् ॥"

इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १९ अध्यायः ॥

लम्पाकः, पु, लम्पटः । देशभेदः । इति मेदिनी । के, १४९ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ४० ।

"लम्पाकाः शूलकाराश्च चुलिका जागुडैः सह ।
औपधाश्चानिभद्राश्च किरातानाञ्च जातयः ॥")

लम्पाटहः, पुं, पटहवाद्यम् । इति हारावली ॥

लम्फः, पुं, प्लुतगतिः । लाफ इति भाषा । इति प्रसिद्धः ॥ उत्कस्तम्बं प्रलम्फनञ्च ॥

लम्बः, पुं, (लम्बते इति । लबि अवस्रंसने+अच् ।) नर्त्तकः । अङ्गम् । कान्तः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः । उत्कोचः । यथा,

"प्राभृतं ढौकनं लम्बोत्कोचः कौशलिकामिषे ।
उपाचारः प्रदानम्ब हारो माह्वायने अपि ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

अश्वभेदः । यथा,—

"दरम्भमामा भेदाः पाटकोऽश्वादिचालने ॥"

इति शब्दमाला ॥

न्नित्रादौ लम्बमानरेखा सूत्रं वा । यद्,
"भिन्नेषु भुजयोः . . .

भिन्ना भूलम्बयुता दलितावाधे ...

लम्बगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्टं भिन्नस्य फलं ...
उदाहरणम् ।

"क्षेत्रे मही . . .
यत्र त्र्योदशनिविंशतिर्भिन्न ...
तत्रावलम्बकमथो कथयाबाधे
क्षिप्रं तथा च

न्यासः । भूः १४ मुखौ ११ । ...
आबाधे ५ । ९ । लम्बः लम्बः ।
फलञ्च ८४ । इति लीलावती ॥ (
यथा, हरिवंशे । ४६ । २२ ।

"लम्बस्तु लम्बमेघाभः प्रलम्बाम्बरभूषणः
दैत्यवृषगतो भाति सनीहार इवाङ्कुरः
त्रि, दीर्घः । लम्बा इति भाषा । यथा,
"दूरतः शोभते मूर्खो लम्बशाटपटा
तावच्च शोभते मूर्खो यावत् . . .

(लम्बमानः । यथा, रघुः । ११ । ...
"पार्श्वोऽयमंसार्पितलम्बहार
कल्माङ्गरागो हरिचन्दनेन ।
आभाति बालातपरक्तसानुः
सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ॥")

लम्बकर्णः, पु, (लम्बौ कर्णौ यस्य ।) अङ्कोटवृक्षः । इति मेदिनी । ...
छागः । हस्ती । इति शब्दरत्नावली ।
श्येनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रशः
अयं विशेषणेषु तत्र प्रायः स्यात् ।
"लम्बकर्णः शशः शूली लोमकर्णोऽपि
...
इति

लम्बःकर्णः इति कर्म्मधारये ।) ...
तद्युक्ते, त्रि । (यथा, महाभारते ।
३४ ।
"लम्बोदर्य्यो लम्बकर्णास्तथा लम्बपयो

लम्बकेशः, पु, (लम्बः केश इवाभाति ...
विष्टरः । स तु विवाहकाले ...
सार्द्धद्वितयवयामावर्त्तवलिताधोमुखा
दर्भाः । यथा,—
"ऊर्द्ध्वकेशो भवेत् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु वि
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु वि

केशोऽश्मापम् । इति प्रायश्चित्तत
माहात्म्ये प्रतिनिद्धन्दर्भस्तु ...
तम् ॥ * ॥ दीर्घकेशयुक्ते, त्रि ।

लम्बदन्ता, स्त्री, (लम्बा दन्ता इव
यस्याः ।) सैंहलीपिप्पली । इति ...
निर्घण्टः । इत्यद्भवन्निर्दिष्टे, त्रि ।

, क्ली, (लम्बते इति । लम्ब+ल्युः ।)
…तिन्दिसनश्चिकादिः । तत्पर्य्यायः । लम-
…का ३ । इत्यमरः । लम्बते लम्बनं कन्धादि-
…रणः । इति नहीशाथी भरतः । (लम्ब+
…ि ल्युट् ।) लम्बनव्यापारोऽपि ।
…:, पुं (लम्बते इति । लम्ब+ल्युः ।) कफः ।
…ति शब्दचन्द्रिका ।
…बीजा, स्त्री, (लम्बानि बीजानि यस्याः ।)
…हलोदिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ।
…मानं, त्रि, लम्बायमानवस्तु । लम्बधातोः
…र्त्तरि शानच्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
…, स्त्री, लक्ष्मीः । गौरी । तिक्ततुम्बी । इति
…दिनी । बे, ९ । कन्यकाविशेषः । यथा,—
…कन्यकां वसु यामीं लम्बां भानुं मरुत्वतीम् ।
…स्वाय गुहूर्त्ताय साध्यां विश्वाय भारत ।
…दं दशपुत्राय दश कन्या ददौ प्रभुः ।”
इति हरिवंशे अधिपतिस्थापनम् ।
…मालयकन्याविशेषः । यथा,—
…तस्मात्तद्वचः श्रुत्वा देवीलम्बामथाब्रवीत् ।
…लम्ब लम्बे शीघ्रं त्वं वाक्संरक्षणं कुरु ।
…ा योगं समाधाय अदृश्या हिमवत्सुता ।
…स्यैकस्य तद्रूपं दर्शयत् पार्श्वमागता ।
…मिट्टाभमुपागम्य यक्षा सा वासमी पुनः ।
…रित्रागाय वाक्यस्य विनयाधिष्ठिता ततः ।
…ुते वासुदेवस्य हिमाद्रेः कीदृशी स्थिता ।”
इति महाभारते हरिवंशे बाणयुद्धम् ।
…का, स्त्री, (लम्बते या । लम्ब+ण्वुल् । टापि
…न इत्वम् ।) तालुमूलस्थजिह्वा । तत्पर्य्यायः ।
…िटिका २ । इति राजनिर्घण्टः । सुधास्रवा ३
…लघुटिका ४ । इति हेमचन्द्रः । घलि-
…ह्वा ५ घलिजिह्विका ६ । इति शब्दरत्ना-
…ली ।
…तः, त्रि, (लम्ब+क्तः ।) संसितः । (यथा,
…गीतगोविन्दे । १२ । १८ ।
…लदरघुम्बनलम्बितकज्जलमुज्ज्वलय प्रिय
लोचने ।”)
…म्बितः । इति लम्बधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन
…निष्पन्नम् । लम्बमानमाल्यादिश्च । (यथा,
…महाभारते । ३ । १५७ । ४२ ।
…वहि शोऽयं त्वया ग्रस्तः कालसूत्रेण लम्बितः ।”)
…दरः, पुं, (लम्बमुदरं यस्य ।) गणेशः ।
…त्यमरः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । १८८ ।
…तगण्डितवरयुवतिः करी कपाली करोतु
मदमलिनौ ।
…स्वयन्धमात्रसिन्धुर लम्बोदर किं मदं वहसि ।”
…पिविशेषः । इति भागवतम् । १२ । १ । २२ ।)
…औदरिके, त्रि । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
…कथासरित्सागरे । ७० । १०२ ।
“ततो लम्बोदरेणैत्य पुंसारोपितवाहुकः ।
…ध्यादितः स यातसदनं केशर्योद्गते ।”)
…ोष्ठः पुं, (लम्ब ओष्ठो यस्य । ओत्त्वोष्ठयोः
…समासे वा । इति साधुः ।) उष्ट्रः । इति

राजनिर्घण्टः । लम्बमानौष्ठयुक्ते, त्रि । (चैत्र-
पालदेवनाविशेषः । यथा, प्रयोगसारे चैत्र-
पालप्रकरणे ।
“कुमारौ वालकश्चाथ लम्बोष्ठौ यमवस्तथा ।”)
लम्बौष्ठः, पुं, (लम्ब ओष्ठो यस्य ।) उष्ट्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः । दीर्घोष्ठविशिष्टे, त्रि ।
लम्भनं, क्ली, प्रतिलम्भः । इति हेमचन्द्रः । ध्वनिः ।
लभि द शब्दे इत्यस्मात् भावेऽनट् (ल्युट्)
प्रत्ययेन निष्पन्नमिति ।
लम्भा, स्त्री, (लभते इति । लभ इ ड शब्दे +
अच् । टाप् ।) पाटलद्रुमा । इति हारावली ।
लय, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, लयते । इति दुर्गादासः ।
लयः, पुं, (ली+अच् ।) विनाशः । संश्लेषः । तौर्य्य-
त्रिकस्य साम्यम् । इति मेदिनी । ये, ५२ । प्रलयः ।
इति शब्दरत्नावली । * । आलम्बनवलम्ब-
नेन चित्तवृत्तिनिद्रा । इति श्रीपरमहंससदानन्द-
योगीन्द्रकृतवेदान्तसारः । तत्राद्यं विघ्नं लक्ष-
यति लयस्तावदिति । लयो द्विविधः । चिरकाल-
सुक्तादष्टसञ्चितनिर्विकल्पकसमाध्यभ्यासपाटवे-
नातितमलोढनलिप्तमलविब्ववत् तैलरहित-
दीपकलिकावच्च प्रत्यगभिन्ने परमानन्दे चित्त-
वृत्तेर्लयः प्रथमः । द्वितीयस्तु मूर्च्छाविष्यावत् आल-
स्येन चित्तवृत्तेर्बाह्यशब्दादिविषयग्रहणानादरे
सतिप्रत्यगात्मस्वरूपानवभासनात् वृत्तिस्तब्धीभाव-
लक्षणनिद्रारूपः । इति श्रीनृसिंहसरस्वतीकृत-
सुबोधिन्याख्या तट्टीका । गीतवाद्यपादन्यासानां
क्रियाकालयोः परस्परं समता लयः । लीयन्ते
श्लिष्यन्तेऽनेनेति लयन्ति प्रचलन्ति साम्यं गीता-
दयोऽत्रेति वा लयः । ली ङ य श्लो श्लिषि लय
गत्यां वा अल् । इत्यमरटीकायां भरतः । * ।
लयस्थानविवर्ज्जितं गायकस्य चतुर्द्दशदोषान्त-
र्गतदोषविशेषो यथा,—
“शङ्कितं भीतमुत्क्रुष्टं अव्यक्तमनुनासिकम् ।
काकस्वरः शिरःकम्पी लयस्थानविवर्ज्जितम् ।
विस्वरं विरसञ्चैव विश्लिष्टं विषमाहतम् ।
आकुलं तालहीनञ्च गातुर्दोषाश्चतुर्द्दश ।” * ।
अथ लयाः । हृदि स्थितिः कण्ठस्थितिः कपाल-
स्थितिरिति लयत्रयम् । अपरे तु ।
“द्विपदी स्याद्दलतिका भ्रामिका छिन्नखण्डिका ।
वामभुवस्तवन्धिमा खड्गधारा पट्टकः ।
सम्मर्दिका कलतिकः खञ्जकः क्षुरिकस्तथा ।
कथितश्चतुरश्रोऽर्द्धचतुरश्रोऽथ नर्त्तकः ।
भ्रामः पद्मान्दोलनावक्रुष्टा नन्दघटीव्यपि ।
कादम्बस्वर्य्यरी घट्टां मिथोऽर्द्धवनिता ततः ।
अतिचित्रः समयश्च वलितोऽर्द्धदलस्तथा ।
आविद्धस्तु टङ्कवक्रस्तथिचत्रविचित्रकौ ।
आन्वी विकृतधावा च सुकुलोऽथ विलोलकः ।
रमणीयलतश्चैव करकण्टकसंज्ञकः ।
चत्वारिंशदिमे प्रोक्ता लया लयविशारदैः ।
लयेन यस्मी भगवान् लये लीनो जनार्दनः ।”
इति संगीतदामोदरः ।

(त्रि, आवरणात्मकम् । इति श्रीधरस्वामी ।
यथा, भागवते । ११ । ८५ । १५ ।
“यदा लयेदम: मध्यं नमो मठं लयं अङ्गम् ।
कुर्वन् शोकमोहाभ्यां निदया हिंसया भुवा ।”
क्ली, लामज्जकम् । यथा,—
“लामज्जकं सुनालं स्यादमृणालं लयं लघु: ।
इष्टकापथकं सेव्यं नलदश्चावदानकम् ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
लयपुत्री, स्त्री, (लयस्य पुत्रीव ।) नर्त्तकी । इति
शब्दरत्नावली ।
लयारम्भः, पुं, (लयस्यारम्भो यस्मात् ।) नटः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
लयालम्बः, पुं, (लयमालम्बते इति । लम्ब+अण् ।)
नटः । इति शब्दरत्नावली ।
लर्ब्ब, गतौ । (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) लर्ब्बति ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ।
लल, ङ क ईप्सायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ङ, लालयते ।
ईप्सा आप्तुमिच्छा । इति दुर्गादासः ।
लल, त क ईप्से । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) ईप्सा इति आप-
धातोः सनन्तस्य रूपम् । णिस्थाद् इत्यकारेण
सरूपोऽपि अल् कथं न बाध्यते इति चेन्न
स्त्रीविहितप्रत्ययैः क्वचित् सरूपोऽपि न बाध्यते
इत्यस्य वाच्यत्वात् अन्यथा कार्य्याकारण-
मित्यादयोऽपि न स्युः । एवं वक्ष्यमाणेषु क्रीड़
लज्जे इत्यादिष्वपि बोध्यम् । ललयति धनं
लोकः । इति दुर्गादासः ।
ललज्जिह्वः, पुं, (ललन्ती जिह्वा यस्य ।) उष्ट्रः ।
कुक्कुरः । हिंस्रे, त्रि । इति मेदिनी । वे, १६ ।
(चलद्रसनायुक्ते च त्रि । यथा, कथासरित्-
सागरे । १०६ । १२७ ।
“तावच्च प्रकटीभूय भगवान् भैरवाकृतिः ।
उद्धृतासिर्ललज्जिह्वः कृत्वा हुंकारमभ्यधात् ।”)
ललत्, त्रि, विलासयुक्तः । उन्मत्तविशिष्टः ।
जिह्वाक्रियाविशिष्टः । चेष्टाविशिष्टः । वीप्सा-
विशिष्टः । उपसेवाविशिष्टः । भाषणविशिष्टः ।
ऋतुक्षेपविशिष्टः । इति लडधातोः कर्त्तरि
शतृप्रत्ययेन डस्य लकारादेशेन च निष्पन्नम् ।
ललद्म्बुः, पुं, (ललत् चलदम्बु यत्र ।) लिम्पाकः ।
इति जटाधरः । (विपर्य्ययोऽस्य लिम्पाकशब्दे-
ज्ञेयः ।)
ललनं, क्ली, (लल+ल्युट् ।) केलिः । इति हेम-
चन्द्रः । चालनम् । इति नागोजीभट्टः । यथा,—
“काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाशिनी ।
विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ।
द्वीपिचर्म्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा ।
अतिविस्तारवदना जिह्वाललनभीषणा ।”
इति देवीमाहात्म्यम् ।
ललनः, पुं, (लल्यते ईप्स्यते इति । लल+कर्म्मणि
ल्युट् ।) वामः । शालः । प्रियालः । इति
राजनिर्घण्टः ।

ललना, स्त्री, (ललयति ईप्सति कामानिति। लल+णिच्+ल्युः। टाप्।) कामिनी। (यथा कुमारसम्भवे। १। १०।
"इति नु मिन ललिन [illegible]
सुहृर्यन्त्र।
[illegible] कुसुम परिमल वासितदेहा बहल्यं-
निला:।")
नारीभेदः। जिह्वा। इति मेदिनी। ने, १२१।
ललनाप्रियं, क्ली, (ललनानां प्रियम्।) ह्रीवेरम्। इति राजनिर्घण्टः।
ललनाप्रियः, पुं, (ललनानां प्रियः।) कदम्बः। इति राजनिर्घण्टः। कामिनीवल्लभश्च।
ललन्तिका, स्त्री, (ललन्तीव। स्वार्थे कन्।) नाभिलम्बमानहारादिः। तत्पर्य्यायः। लम्बनम् २। इत्यमरः। गोधा। इति शब्दमाला।
ललाकः, पुं, मेहनम्। इति शब्दचन्द्रिका।
ललाटं, क्ली, (ललं ईप्सामटतीति प्रापयतीति। अट्+अच्।) अवयवविशेषः। कपाल इति भाषा। तत्पर्य्यायः। अलिकम् २ गोधिः ३। इत्यमरः। भालम् ४ [illegible] ५ भालः ६ [illegible] ७ अलीकम् ८। इति शब्दरत्नावली। [illegible] ९। इति जटाधरः। तस्य शुभाशुभलक्षणम्। यथा,—
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"
इति [illegible] ४५ अध्यायः।
([illegible])
ललाटकं, क्ली, (ललाटमेव। कन्।) [illegible] इति [illegible]
ललाटन्तप, त्रि, (ललाटं तपतीति। ललाट+तप+[illegible]) [illegible] इति [illegible]
"[illegible]"
[illegible]
"[illegible]
[illegible]

अयो तपस्त्वयरक्तपस्वी
नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः॥"
यथा च, नैषधे। १। १३८।
"कथं विधातर्मयि पाणिपङ्कजात्
तव प्रिया शैत्यमृदुत्वशिल्पिनः।
वियोक्ष्यसे वल्लभयेति निर्गता
लिपिर्ललाटन्तपनिष्ठुराक्षरा॥")
ललाटिका, स्त्री, (ललाटे भवोऽलङ्कारः। "कर्ण-ललाटात् कनलङ्कारे।" ४। ३। ६५। इति कन्।) स्वर्णादिरचितललाटाभरणम्। टिका इति ख्याता। तत्पर्य्यायः। पत्रपाश्या २। इत्यमरः। ललाटस्यचन्द्रनम्। तत्पर्य्यायः। प्रहकर्ची २। इति शब्दरत्नावली॥ (तिलकः। इति मल्लिनाथः॥ यथा, कुमारे। ५। ५५।
"तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे
ललाटिकाचन्दनधूसरालका।
न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं
तुषारसङ्घातशिलातलेष्वपि॥")
ललाम, [न्] क्ली, ललामम्। यथाह रुद्रः।
"प्रधानध्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु।
भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्यात् ललाम च॥"
(प्रधाने। यथा, रघुः। ५। ६४।
"तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं
कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः।"
पुरुषः। इति रघुटीकायां मल्लिनाथधृत-यादवः। ५। ६४।)
ललामं, क्ली, (लड् विलासे+क्विप्। तं अमति प्राप्नोतीति। अम गतौ+अच्। डस्य लत्वम्।) चिह्नम्। ध्वजः। शृङ्गम्। प्रधानम्। भूषा। (यथा, भागवते। ३। १६। ४८।
"पौत्रस्तव श्रीललनाललामं
द्रष्टा स्फुरत्कुण्डलमण्डिताननम्।")
वालधिः। पुण्ड्रम्। तुरङ्गः। प्रभावः। इति मेदिनी। मे ५१। अश्वललाटे अश्वचर्याचिह्नम्। गवादीनां ललाटचिह्नम्। अश्वस्य भूषा। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (पुंनपुंसकलिङ्गमपि। यथा,—
"ललामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुच्छ अश्वे।
श्रेष्ठभूषाध्वजशृङ्गपुण्ड्रचिह्नाश्वलिङ्गिषु।"
इति रघुटीकायां मल्लिनाथधृतयादवः॥
तद्वति वाच्यलिङ्गश्च त्रि। यथा, महाभारते। ७। ३३। १३।
"ललामैर्हरिभिर्युक्तः सर्वैस्तमनुयोधिभिः।
राज्ञो भर्थ्ये मन्त्रबालः प्राक्षभीष्यन्दनेन॥")
ललामकं, क्ली, पुरोऽवलम्बमाल्यम्। इत्यमरः॥ तदेव मन्दं पुरः अंशुकमाला स्यात्। ललाटसंलग्नमात्रं ललामकं ललामं चिह्नमिव इति इत्यर्थे कः। इति भरतः।
ललनी, स्त्री, कर्कमूलबन्धविशेषः। तत्पर्य्यायः। ठरटिक्का २। इति शब्दमाला।
ललितं, क्ली, (लल+क्तः।) शृङ्गारभावजक्रिया-विशेषः। इत्यमरः॥ सुकुमारतयाङ्गानां भ-

नेत्रादिः। [illegible]
तम्। तथा च।
"सुकुमाराङ्गविन्यासे [illegible]
तथा,—
"सभ्रूभङ्गं करकिसलयावर्त्तैरालं[illegible]
सा तिम्यन्ती [illegible]
विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया स्वैर[illegible]
निःसङ्गा च प्रथमवयसा नर्त्तित[illegible]
भ्रूनेत्रादिक्रियाभिः सुकुमारत[illegible]
हस्तपादाङ्गविन्यासस्तथा [illegible]
"अनाचार्य्योपदिष्टं स्याल्ललितं [illegible]
ललन् केलौ भावे क्तः। तत्[illegible]
मनोवाद्विलासात् तस्य ललितं वा। [illegible]
अपि च।
"विन्यासभङ्गिरङ्गानां भ्रूविलासमनोहरा
सुकुमारा भवेद् यत्र ललितं तदुदीरितम्"
ललितः, पुं, (लल्यते ईप्स्यते इति। लल+क्तः।) रागविशेषः। तस्य [illegible]
"प्रफुल्लसप्तच्छदमाल्यधारी
युवातिगौरोऽरुणलोचनश्च।
विनिःसरन् वासगृहात् प्रभाते
विलासवेशो ललितः प्रदिष्टः।"
तस्य गानसमयो यथा,—
"प्रातर्गेयास्तु देशाखो ललितः [illegible]
विभासा भैरवी चैव कामोदी [illegible]
इति
ललितः, त्रि, (लल+क्तः।) सुन्दरः। रघुः। ८। १।
"अथ तस्य विवाहकौतुकं
ललितं बिभ्रत एव पार्थिवः।")
ईप्सितः। इति मेदिनी। ते, ११४॥ इति विश्वशब्दरत्नावल्यौ।
ललितकान्ता, स्त्री, (ललिता कान्ता) चण्डिका। तस्या ध्यानं यथा,—
"एषा ललितकान्ताख्या देवी [illegible]
वराभयकरा च त्रिभुजा [illegible]
रत्नकौशेयवस्त्रा च [illegible]
नवयौवनसम्पन्ना चार्व्वङ्गी [illegible]
इति।
ललिता, स्त्री, (ललित+टाप्।) कस्तूरी। इति राजनिर्घण्टः। [illegible]
"निमित्तान्यस्तु रामेण [illegible]
चरिते [illegible]
ततो [illegible]
मध्याह्ने [illegible]
प्रवनस्य [illegible]
[illegible]
तत्र [illegible]
तस्मादनन्तकृत्यात् [illegible]

ऽता तत्र चाप्लुत्य चिरायुरगदो भवेत् ॥
त् पूर्व्वन्तु कृष्णात्तु ललिताख्या सरिद्वरा ।
राद्भिणात् पूर्व्वं महादेवावतारिता ॥
त्त्रशुक्लपक्षस्य तृतीयायां नरस्तु यः ।
हे ललितास्नानं स शम्भुसदनं व्रजेत् ॥
ताया: पूर्व्वतीरे भगवान्नाम पर्व्वतः ।
विष्णुलिङ्गरूपी तत्रास्ते भगवान् हरिः ॥
तायां नरः स्नात्वा द्वादश्यां शुक्लपक्षके ।
र्व्वतं समारुह्य यो यजेत् परमेश्वरम् ।
ाति विष्णुभवनं शरीरेण विराजता ॥”
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥ * ॥
ीविशेषः । यथा,—
"अखिलरसामृतमूर्त्तिः
प्रसमररुचिरुद्धतारका पालिः ।
कलितश्यामा ललितो
राधाप्रेयान् विधुर्जयति ॥
इति भक्तिरसामृतसिन्धुः ॥
लता श्यामला शैव्या पद्मा भद्राश्च श्रूयन्ते ॥
त तट्टीकायां जीवगोस्वामी ॥ तस्याः स्वरूपं
ा,—
ा दुर्गा सैव ललिता ललिता सैव राधिका ।
ाणामन्तरं नास्ति सत्यं सत्यं हि नारद ! ॥”
पाद्मे पातालखण्डे रासलीलायां नारदं
र्व श्रीकृष्णवाक्यम् ॥ रागिणीविशेषः । सा च
रागस्य पत्नी । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
लिता मालसी गौड़ी नाटी देवकिरी तथा ।
रागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥”
ा तु हनूमन्मते हिन्दोलरागस्य पत्नी । सोमे-
ऱमते वसन्तस्य पत्नी । यथा, संगीतदर्पणे ।
लावली रामकिरी देशाख्या पटमञ्जरी ।
लता सहिता एता हिन्दोलस्य वराङ्गनाः ॥”
र्शी देवकिरी चैव वराटी तोड़िका तथा ।
ता चाथ हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गनाः ॥”
ा ध्यानादिकमाह तत्रैव । अथ ललिता ।
-प-वर्ज्या च ललिता औड़वा सभया मता ।
ैवा शुद्धमध्या स्यात् सम्पूर्णा केचिदूचिरे ।
तमपधं युक्ता द्वितीया ललिता मता ॥”
ानम् । यथा,—
"प्रफुल्लसप्तच्छदमाल्यकण्ठा
सुगौरकान्तिर्युवती सुदतिः ।
विनिश्वसन्ती सहसा प्रभाते
विलासवेशा ललिता प्रदिष्टा ॥”
ाहरणम् । स ग म ध नि स ।
था,—
रि ग म प ध नि स । इति प्रथमा ।
नि ध ग म ध । इति द्वितीया ।
ि ललिता ।)
ाषष्ठी, स्त्री, (ललिताख्या षष्ठी ।)
ाद्रशुक्लषष्ठी । तत्र कुक्कुटीव्रतं कार्य्यम् ।
ा भविष्ये ।
भाद्रे मासि सिते पक्षे षष्ठ्यां नियमेन या ।
ात्वा शिवं वेष्टयित्वा मण्डले च तथाम्बिकाम् ।

पूजयेच्च तदा तस्यां दुःखापं नैव विद्यते ॥”
इति कुक्कुटीव्रतत्वेन ख्यातम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ * ॥
तद्विधिर्यथा । तत्रादौ स्वस्तिवाचनपूर्ब्बकं
सङ्कल्पं कुर्य्यात् । ॐ अद्येत्यादि भाद्रे मासि
शुक्ले पक्षे सप्तम्यान्तिथौ यावज्जीवनपर्य्यन्तं
अमुकगोत्रा श्रीमदमुकी शिवदुर्गाप्रीतिकामा
प्रतिवर्षीयभाद्रशुक्लसप्तम्यां गणेशादिदेवता-
पूजापूर्ब्बकशिवपार्व्वतीपूजायावज्जीवनडोरक-
धारणभविष्यपुराणोक्तव्रतकथाश्रवणरूपललि-
तासप्तमीव्रतमहं करिष्ये । ततः सङ्कल्प-
सूक्तं पठित्वा सामान्यार्घ्यं विधाय गणेशादीन्
संपूज्य भूतशुद्ध्यादिकं विधाय मण्डलादिषु
पूजामारभेत । ततो ध्यात्वा स्वशिरसि पुष्पं
दत्त्वा मानसोपचारैः संपूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य
पुनर्ध्यात्वा आवाहयेत् । शिवपूजाविधिना
शिवं दुर्गापूजाविधिना दुर्गाञ्च यथाशक्त्युप-
चारैः संपूज्य आवरणदेवान् पूजयेत् । ततो
ऽष्टग्रन्थियुक्तडोरकं दुग्धेन सिक्तं शिवदुर्गाभ्यां
अर्पयित्वा तत् डोरकं वामकरे बद्धा भोज्य-
सुतृप्तेन्य कथां शृणुयात् । अष्टफलानि दद्यात् ।
ततो दक्षिणां दद्यात् ॥ * ॥ अथ कथा ।
श्रीकृष्ण उवाच ।
"लोमशो नाम देवर्षिर्मथुरामागतः पुरा ।
सोऽर्चितो वसुदेवेन देवक्या च युधिष्ठिर ! ॥
उपविष्टः कथाः पुण्याः कथयामास वै तदा ।
ततः कथयितुं भूयः कथामेतां प्रचक्रमे ॥
कंसेन निहताः पुत्रा जाता जाताः पुनः पुनः ।
मृतवत्सा देवकि ! त्वं पुत्रदुःखेन दुःखिता ॥
यथा चन्द्रमुखी दीना बभूव नहुषप्रिया ।
तथा त्वं देवकी भद्रे पुत्रदुःखेन दुःखिता ॥
पश्चाद्वीर्य्यव्रता सा तु बभूवाक्षयपुत्रिका ।
त्वमेव देवकी देवि ! भविष्यसि न संशयः ॥
देवक्युवाच ।
का सा चन्द्रमुखी दीना बभूव नहुषप्रिया ।
कथं चीर्णव्रतं सम्यक् तस्याः सन्ततिकारणम् ॥
लोमश उवाच ।
अयोध्यायां पुरा राजा नहुषो नाम विश्रुतः ।
तस्य राज्ञी महादेवी नाम्ना चन्द्रमुखी प्रिया ॥
पुरोहितस्य तस्यैव पत्नी माला च नामिका ।
तयोरासीद्दृढप्रीतिः स्पर्द्धया परस्परम् ॥
अथ तेऽपि च मित्रिण्यौ स्नानार्थं सरयूतटे ।
प्राप्ते प्राप्तास्तु तत्रैव बहुशो नराङ्गनाः ॥
आनास्ता मण्डलं चक्रुस्तत्रापि स्नानपूर्व्वकम् ।
वेष्टयित्वा शिवं शान्तमुमया सह शङ्करम् ॥
गन्धपुष्पाक्षतैर्भक्त्या पूजयित्वा यथाविधि ।
प्रणम्य शिरसा भक्त्या हरगौर्य्यौ यतव्रताः ॥
किमिदं क्रियते साध्व्यः कथ्यतां यदि रोचते ।
तदा सा क्रियते किं वा फलं कस्य तदुच्यताम् ॥
स्त्रिय ऊचुः ।
पूजितोऽस्माभिरेतस्मिन् पार्व्वत्या सह शङ्करः ।
दत्त्वा सूत्रमिदं शुभ्रं शिवदुर्गा निवेदितः ॥

धारणीयमिदं तावद्यावत् प्राणस्य धारणम् ।
तासान्तु तद्वचः श्रुत्वा ते कृत्वा मानसं तथा ॥
कृत्वा च सम्मतिं तत्र बद्धा दोर्भ्यां सुडोरकम् ।
ततस्ताः स्वगृहं जग्मुः सखीभिः परिवारिताः ॥
कालेन महता तत्र विस्मृतं तद्व्रतं नृप ! ।
प्रमत्तया चन्द्रमुख्या विस्मृतञ्च सुडोरकम् ॥
मृता केचिदहोरात्रैः सा बभूव प्लवङ्गमी ।
माला च कुक्कुटी जाता त्वसम्यग्व्रतपालनात् ॥
तथैव ते च मित्रिण्यौ जाते जातिस्मरे कुले ।
सम्भूय भूयस्तत्रैव प्राप्तश्च समयः पुनः ॥
तद्दिने तद्दिने प्राप्ते पुनः काले च ते मृते ।
अदेवमातृके देशे जाते गोकुलसङ्कुले ॥
राज्ञो जाया बभूवाथ पृथ्वीनाथस्य सा पुनः ।
ईश्वरी नाम विख्याता सा तु राज्ञोऽतिवल्लभा ॥
अग्निमीलद्द्विजस्यासीद्भार्य्या भूषणनामिका ।
पुरोहितस्य कालेन कुक्कुटी बहुपुत्रिणी ॥
जातिस्मरा चाष्टपुत्रा तथैव चामृतप्रजा ।
पुनर्निरन्तरा प्रीतिर्बभूवाथ तयोर्द्विज ॥
तत्रेश्वरी पुत्रमेकं प्रसूता तच्च रोगिणम् ।
नववर्षे तु पञ्चत्वमगात्तत्र युधिष्ठिर ! ॥
तत्र तां भूषणा द्रष्टुमाजगामातिदुःखिता ।
सखीभावादतिस्नेहादष्टपुत्रसमन्विता ॥
अयुक्ताभरणा नित्यं स्वभावेनैव भूषिता ।
तां दृष्ट्वा पृथिवीभर्त्तुः प्रणय्याथेश्वरी तथा ॥
ततो गृहं प्रेषयित्वा तां सखीं तीव्रमत्सरा ।
चिन्तयामास सा राज्ञी तस्याः पुत्रवधं प्रति ॥
हता हताश्च ये पुत्राः पुनर्ज्जीवन्त्यनामयाः ।
बहुपुत्रा जीववत्सा प्रयुक्ताभरणा कथम् ।
शोभसे ह्यधिकं भद्रे तडित् सौदामिनी यथा ॥
भूषणोवाच ।
भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां ललिताह्वये ।
स्नात्वा शिवं वेष्टयित्वा मण्डले च गणाम्बि-
काम् ॥
संपूज्य विधिवत् प्राप्तं येनोक्तं यच्च विद्यते ।
तदेव हि व्रतं पूर्व्वं त्वया सह मया कृतम् ॥
तत्प्रभावादिदं भद्रा तेनाहं सुखिता सखि ।
त्वया नाचरितं सम्यक् दर्पमानगरीयसा ॥
तेन वै सन्ततिच्छिन्ना राज्ञ्यपि सति दुःखिता ।
प्रमादः एव कथितो व्रतस्यास्य तथा सखि ! ॥
अहं तुभ्यं प्रदास्यामि तव धर्म्मस्य सुव्रते ।
सखीभावात् प्रतीच्छ त्वं नाम कार्य्या विचा-
रणा ॥
संपूज्य शङ्करं भक्त्या करे बद्धा सुडोरकम् ।
यावज्जीवं तथा तावत् [illegible] निर्दिशः ॥
[illegible] कृत्वा ततः [illegible] डोरकम् ।
[illegible] धारणम् ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

अभूव सुप्रभा नाम्नी ईश्वरी भुवनेश्वरी ।
तस्यास्तु प्रभावेन सुमुखा त्वञ्च देविके ॥
भविष्यसि त्रिलोकेशं पुत्रञ्च जनयिष्यसि ।
इत्येवं श्रावयित्वा च विरराम मुनिस्तदा ॥
चकाम मधुरं पायं यथाप्येवं मनोहरम् ।
याः स्त्रियः श्रावयिष्यन्ति व्रतमेतद्युधिष्ठिर ।
कुक्कुटाख्यं व्रतश्रेष्ठं देवक्याचरितं शुभम् ।
तासां सन्ततिविच्छित्ती न कदाचिद्भविष्यति ॥
श्रियश्चैव भविष्यन्ति व्रतमेतत् सुखप्रदम् ।
अस्मिन् लोके सुखं भुक्त्वा यास्यन्ति शिवमन्दिरम् ॥

या कुक्कुटीव्रतमिदं व्रतचोदितेन
दैवं विमाय हृदये च गुरुं विधाय ।
भक्त्या करोति कनुजोपविधानदर्शं
साध्वी सदा भवति सौमनगोत्रवमा ॥"

इति भविष्यपुराणे कुक्कुटीव्रतकथा समाप्ता ॥

लवं, क्ली, (लू+अप् ।) जातीफलम् । इति शब्दचन्द्रिका । लवङ्गम् । रामठकम् । ईषत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लवः, पुं, (लवनमिति । लू+अप् ।) छेदः । (यथा, रघुः । ११ । ११ ।
"[illegible]-
[illegible] ॥")
विलासः । ईदनम् । रामपुत्रः । इति मेदिनी । [illegible] । अत्र [illegible] विनाशः । इति [illegible] । ([illegible] राशाश्च [illegible] ।) कालविशेषः । यथा,—
"[illegible] ॥"
इति हेमचन्द्रः ।
(यथा, भागवते । ३ । ११ । ५ ।
"[illegible] ॥
[illegible] ॥")
[illegible] । इति राजनिर्घण्टः ।
([illegible] । इति रघु-
[illegible] । यथा, रघुः । ११ । [illegible] ।
"[illegible] ॥
[illegible] ॥")

[illegible], क्ली, ([illegible] । लू+
[illegible] ।" [illegible] । इति
[illegible] ।) [illegible] । तत्-
पर्यायः । [illegible] २ [illegible] ३ । [illegible] ।
[illegible] ४ । इति भावप्रकाशः ।
[illegible] ५ । इति शब्दरत्नावली । [illegible]
[illegible] ६ [illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९
[illegible] १० [illegible] ११ [illegible] १२
[illegible] १३ [illegible] १४ [illegible]
[illegible] १५ । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । इति राजनिर्घण्टः । [illegible]

शूलघ्नत्वम् । दीपनत्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
"लवङ्गं कटुकं तिक्तं लघु नेत्रहितं हिमम् ।
दीपनं पाचनं रुच्यं कफपित्तास्रनाशकृत् ॥
तृष्णां छर्दिं तथाध्मानं शूलमाशु विनाशयेत् ।
कासं श्वासञ्च हिक्काञ्च क्षयं क्षपयति ध्रुवम् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

(यथा,—
"विरहानलसन्तप्ता तापिनी कापि कामिनी ।
लवङ्गानि समुद्धृत्य मदनाय रावणे ददौ ॥"
इत्युद्भटः ॥)

लवङ्गकं, क्ली, (लवङ्ग+स्वार्थे कन् ।) लवङ्गम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (लवङ्गशब्देऽस्य विवरणं विज्ञेयम् ॥)

लवङ्गकलिका, स्त्री, लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लवङ्गलता, स्त्री, (लवङ्गस्य लता ।) पुष्पलताविशेषः । यथा, जयदेवः ।
"ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमलय-
समीरे ।
मधुकरनिकरकरम्बितकोकिलकूजितकुञ्ज-
कुटीरे ॥
विहरति हरिरिह सरसवसन्ते ।
नृत्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य
दुरन्ते ॥"
(यथा च ।
"अयि ! भ्रमर ! लवङ्गलतालये
पिब मधूनि विधूय मधुव्रतान् ।
इह वने हि वनेचरसङ्कुले
नहि सनातनताप्य विश्रमः ॥")
राधायाः सखीविशेषश्च ॥

लवणं, क्ली, (लुनाति जाड्यमिति । लू+नन्द्यादित्वात् ल्युः । पृषोदरादित्वात् णत्वम् ।) क्षाररसद्रव्यम् । तत्तु पञ्चविधं यथा । सौवर्चलम् १ सैन्धवम् २ विडम् ३ औद्भिदम् ४ सामुद्रम् ५ । तथा हि ।
"सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरञ्च तत् ।
सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थञ्च सिन्धुजे ॥
रौमकं वसुकं पाक्यं विडञ्च कृतके द्वयम् ।"
सौवर्चलेऽक्षरुचके ॥ इत्यमरः ॥ (अस्य विवरणं यथा । "सैन्धवसामुद्रविडसौवर्चलरोमकौद्भिदप्रभृतीनि लवणानि यथोत्तरमुष्णानि वातहराणि कफपित्तकराणि यथापूर्वं स्निग्धानि स्वादूनि सृष्टमूत्रपुरीषाणि चेति ॥
"चक्षुष्यं सैन्धवं वृष्यं हृद्यं रुच्याग्निदीपनम् ।
स्निग्धं समधुरं वृष्यं शीतं दोषघ्नमुत्तमम् ॥
सामुद्रं मधुरं पाके नात्युष्णमविदाहि च ।
भेदनं स्निग्धमीषच्च शूलघ्नं नातिपित्तलम् ॥
अक्षारं दीपनं सूक्ष्मं शूलहृद्रोगनाशनम् ।
रोचनं तीक्ष्णमत्युष्णं विडं वाताऽनुलोमनम् ॥
सौवर्चलं लघु कोष्ठे [illegible] विशदं कटु ।
[illegible] ॥

रोमकं तीक्ष्णमत्युष्णं
वातघ्नं लघु विष्यन्दि सूक्ष्मं
लघु [illegible]
सतिक्तं कटु सक्षारं [illegible]
कफवातक्रिमिहरं वेसनं [illegible]
दीपनं पाचनं भेदि [illegible]
जयसूतं बालुकं प्रोक्तम् [illegible]
लवणं कटुकं छेदि विहितं [illegible]
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ॥(
लू+भावे ल्युट् ।) छेदनम् । [illegible]
लावो लवनम् । इति चामरः ।-
प्रकारविशेषः । यथा, हरि-
पर्वणि । ५२ । १० ।
"अाहितं चित्रकं चित्रं [illegible]

लवणः, पुं, (लुनातीति । लू+ल्युः ।
भेदः । (यथा, महाभारते । [illegible]
"लवणेन समुद्रेण समन्तात् परि-
राक्षसविशेषः । रसविशेषः । [illegible]
सौ, ७४ । (यथा, भागवते । ११
[illegible]
माल्यसक्तैः पश्चः सुभ्रौ [illegible]
पृथिव्यां प्रियव्रतसुता [illegible]
इत्यतसनयगुरोपरि [illegible]
पर्यायः । भट्टः २ । तस्य गुणाः ।
"लवणो रुचिकृद्दीपि
पाचनः स्वादुरसश्च [illegible]
रुचितो विरसो [illegible]
शितिमान्य [illegible]
इति [illegible]
अपि च ।
"लवणः क्लेदनो [illegible] पाचनः
स्निग्धो रुचिकरः [illegible]
अन्यच्च ।
"लवणः शोधनो रुच्यः पाचनः
[illegible]
इति राजवल्लभः ।
("लवणः स्यन्दनाख्यं [illegible]
[illegible]
छेदनः क्लेदनो [illegible]
[illegible]
[illegible]
इति वाग्भटे सूत्रस्थाने
"लवणो रसः पाचनः क्लेदनः [illegible]
छेदनः भेदनस्तीक्ष्णः सरो
[illegible] वातहरः
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
स एवं गुणोऽपि [illegible]
नित्यं [illegible]

तापयति दाहयति कुथ्नाति मांसानि यति कुष्ठानि विषं वर्द्धयति शोफान् यति दन्तान् च्यावयति पुंस्त्वमुपहन्ति ाण्युपरुणद्धि वलीपलितखालित्यमापा- च लोहितपित्ताम्लपित्तवीसर्पवातरक्त- केन्द्रलुप्तप्रभृतीन् विकारानुपजनयति ।" यन् क्लेशविष्यन्दलाघवं कुरुते सुखे । ोष्णं लवणो ज्ञेयः सविदाहस्रुसस्य च ॥"

इति चरके सूत्रस्थाने २६ अध्यायः ॥

ः संशोधनः पाचनो विश्लेषणः क्लेदनः ग्यहृद्यः सर्व्वरसप्रत्यनीको मार्गविशो- सर्व्वशरीरावयवमार्द्दवकरश्चेति स एवं- योगेन सात्यर्थमासेव्यमानो गात्रकण्डूकोठ- वैवर्ण्यपुंस्त्वोपघातेन्द्रियोपतापान् तथा- विपाकं रक्तपित्तवातशोणिताम्लीका- नापादयति ॥"

भक्तरुचिमुत्पादयति कफप्रसेकं जनयति थापादयति स लवणः ।" इति सुश्रुते ाने ४२ अध्यायः ॥ * ॥)

ासुरस्य विवरणं यथा,—

कृतयुगे राजन् ! दैतेयः सुमहामतिः । ापुत्रोऽभवज्ज्येष्ठो मधुर्नाम महासुरः ॥ धुर्व्वीर्य्यसम्पन्नो धर्म्मे च सुसमाहितः । ामाथ रुद्रेण दत्तस्तस्याद्भुतो वरः ॥ शूलाद्दिनिष्कृष्य महावीर्य्यं महाप्रभम् । महात्मा सुप्रीतो वाक्यं चैतदुवाच ह ॥ त्वयैष धर्मो ह्यतुलो मत्प्रसादकरः कृतः । न् सुरेषु विप्रेषु न विरुध्येर्महासुर ! । शूलं तवेदं स्यादन्यथा नाशमेष्यति ॥ त्वामभियुञ्जीत युद्धाय विगतज्वरः । ्लो भस्मसात् कृत्वा पुनरेष्यति ते करम् ॥ यदाद्वरं लब्ध्वा भूय एव महासुरः । पत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥ गवन् ममैव स्यान्मम वंशस्य शूलमेतदनुत्तमम् । तु भगवन् देव सुराणामीश्वरो ह्यसि ॥ ुवाणं मधुं देवः सर्व्वभूतपतिः शिवः । ्रत्युवाच महादेवो नैतदेवं भविष्यति ॥ ृते विफला वाणी मत्प्रसादकृता शुभा । ः पुत्रमेकन्तु शूलमेतद्गमिष्यति ॥ यन् करस्थः शूलोऽयं भविष्यति सुतस्य ते । वध्यः सर्व्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति ॥ मधुर्वरं लब्ध्वा देवात् सुमहदद्भुतम् । भवनं सोऽसुरश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम् । ् पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनसीति या । विश्वावसोरपत्यं साप्यनलायां महाप्रभा ॥ स्याः पुत्रो महावीर्य्यो लवणो नाम दारुणः । ाल्यात् प्रभृति दुष्टात्मा पापान्येव समाचरत् ॥ दुष्टं दुर्विनीतन्तु दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः । ुः स शोकमापेदे न चैनं किञ्चिदब्रवीत् ॥ विहाय इमं लोकं प्रविष्टो वरुणालयम् । ं निवेद्य लवणे वरं तस्मै न्यवेदयत् ॥ प्रभावेण शूलस्य दौरात्म्येनात्मनस्तथा । ्तापयति लोकांश्चीन् विशेषेण च तापसान् ॥

आहारः सर्व्वसत्त्वानि विशेषेण च तापसाः । आचारो रौद्रता नित्यं वासो मधुवने तथा ॥ हत्वा बहुसहस्राणि सिंहव्याघ्रमृगाण्डजान् । मानुषांश्चैव कुरुते नित्यमाहारमाह्निकम् ॥ तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यमुवाच स महामुनीन् । घातयिष्यामि तद्रक्षो व्यपगच्छतु वो भयम् ॥ प्रतिज्ञाय तदा तेषां मुनीनामुग्रतेजसाम् । स भ्रातॄन् सहितान् सर्व्वानुवाच रघुनन्दनः ॥ को हन्ता लवणं वीरः कस्यांशः स विधी- यताम् ।

भरतस्य महाबाहो शत्रुघ्नस्य च धीमतः ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु भरतो वाक्यमब्रवीत् । अहमेनं वधिष्यामि ममांशः स विधीयताम् ॥ भरतस्य वचः श्रुत्वा धैर्य्यशौर्य्यसमन्वितम् । लक्ष्मणावरजस्तस्थौ हित्वा सौवर्णमासनम् ॥ शत्रुघ्नस्त्वब्रवीद्वाक्यं प्रणिपत्य नराधिपम् । कृतकर्म्मा महाबाहुर्मध्यमो रघुनन्दन ! ॥ आर्य्येण हि पुरा शून्या त्वयोध्या परिपालिता । सन्तापं हृदये कृत्वा आर्य्यस्यागमनं प्रति । प्रेष्ये मयि स्थिते राजन्न भूयः क्लेशमाप्नुयात् ॥ तथा ब्रुवति शत्रुघ्ने राघवः पुनरब्रवीत् । एवं भवतु काकुत्स्थ क्रियतां मम शासनम् ॥ स त्वं हत्वा मधुसुतं लवणं पापनिश्चयम् । राज्यं प्रशाधि धर्म्मेण वाक्यं मे यद्यवेक्षसे ॥ यदा तु युद्धमाकाङ्क्षन् यदि कश्चित् समाह्वयेत् । तदा शूलं गृहीत्वा तु भस्म रक्षः करोति हि ॥ स त्वं पुरुषशार्द्दूल ! तमायुधविनाकृतम् । अप्रविष्टं पुरं पूर्व्वं द्वारि तिष्ठ धृतायुधः । अभ्यर्णा क्रियमाणे तु अवध्यः स भविष्यति ॥ ततः प्रभाते विमले तस्मिन् काले स राक्षसः । निर्गतस्तु पुराद्वीरो भक्ष्याहारप्रचोदितः ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीर उत्तीर्य्य यमुनां नदीम् । तीर्त्वा मधुपुरद्वारि धनुष्पाणिरतिष्ठत ॥ ततोऽर्द्धदिवसे प्राप्ते क्रूरकर्म्मा स राक्षसः । आगच्छद्बहुसाहस्रं प्राणिनां भारमुद्वहन् ॥ ततो ददर्श शत्रुघ्नं स्थितं द्वारि धृतायुधम् । तमुवाच ततो रक्षः किमनेन करिष्यसि ॥ तस्यैवं भाषमाणस्य हसतश्च मुहुर्मुहुः । शत्रुघ्नो वीर्य्यसम्पन्नो रोषादश्रूण्यवासृजत् ॥ उवाच च सुसंक्रुद्धः शत्रुघ्नः स निशाचरम् । योद्धुमिच्छामि दुर्बुद्धे द्वन्द्वयुद्धं त्वया सह ॥ तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः । क्रोधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ आहूतस्तु पुनस्तेन शत्रुघ्नेन महात्मना । लवणः क्रोधसंयुक्तो युद्धाय समुपस्थितः ॥ आकर्णात् स विकृष्याथ तद्धनुर्धन्विनां वरः । स मुमोच महाबाणं लवणस्य महोरसि ॥ उरस्तस्य विदार्य्याशु प्रविवेश रसातलम् । पुनरेवागमत्तूर्णमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ॥ शत्रुघ्नशरनिर्भिन्नो लवणः स निशाचरः । पपात सहसा भूमौ वज्राहत इवाचलः ॥ तच्च शूलं महद्दिव्यं हते लवणराक्षसे ।

पश्यतां सर्व्वदेवानां रुद्रस्य वशमन्वगात् ॥ हते तु लवणे देवाः सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः । ऊचुः सुमधुरां वाणीं शत्रुघ्नं शत्रुतापनम् । वरदास्तु महाबाहो सर्व्व एव समागताः । विजयाकाङ्क्षिणस्तुभ्यममोघं दर्शनं हि नः ॥ देवानां भाषितं श्रुत्वा शूरो मूर्द्ध्नि कृताञ्जलिः । प्रत्युवाच महाबाहुः शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् ॥ इयं मधुपुरी रम्या मधुरा देवनिर्म्मिता । निवेशं प्राप्नुयाच्छीघ्रमेव मेऽस्तु वरः परः ॥ तं देवाः प्रीतमनसो वाढमित्येव राघवम् । भविष्यति पुरी रम्या शूरसेना न संशयः ॥ ते तथोक्त्वा महात्मानो दिवमारुरुहुस्तदा । शत्रुघ्नोऽपि महातेजास्तां सेनां समुपानयेत् ॥ सा सेना शीघ्रमागच्छत् श्रुत्वा शत्रुघ्नशासनम् । निवेशनञ्च शत्रुघ्नः श्रावणेन समारभत् ॥ तां पुरीं दिव्यसङ्काशां नानापण्योपशोभिताम् । निरीक्ष्य परमप्रीतः परं हर्षमुपागमत् ॥ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य मधुरां पुरीम् । रामपादौ निरीक्षेऽहं वर्षे द्वादश आगते ॥"

इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकषष्टादिपञ्च- षष्ट्यन्ताध्यायेभ्यः सङ्कलितम् ॥ * ॥ लवणसमुद्र- स्योत्पत्तिर्यथा,—

"विरजा सा रजोयुक्तां धृत्वा वीर्य्यममोघकम् । सद्यो वभूव तत्रैव धन्या गर्भवती सती । तस्थौ तत्र सुखासीना सार्द्धं पुत्रैश्च सप्तभिः ॥ एकदा हरिणा सार्द्धं वृन्दारण्ये सुनिर्जने । विजहार पुनः साध्वी शृङ्गारासक्तमानसा ॥ एतस्मिन्नन्तरे तत्र मातुः क्रोड़ं जगाम ह । कनिष्ठपुत्रस्तस्याश्च भ्रातृभिः पीड़ितो भिया ॥ भीतं स्वतनयं दृष्ट्वा तत्याज तां कृपानिधिः । क्रोड़ं चकार बालं सा कृष्णो राधागृहं ययौ ॥ प्रबोध्य बालं सा साध्वी न ददर्शान्तिके प्रियम् । विललाप भृशं तत्र शृङ्गारातृप्तमानसा ॥ शशाप स्वसुतं कोपात् लवणोदो भविष्यति । कदापि ते जलं केचित् न खादिष्यन्ति जीविनः ॥ शशाप सर्व्वान् बालांश्च यात गच्छत मही- तलम् ।

गच्छध्वं च महीं गत्वा जम्बुद्वीपं मनोहरम् । स्थितिर्भवतु युष्माकं भविष्यति पृथक् पृथक् । द्वीपे द्वीपे स्थितिं कृत्वा तिष्ठत सरितः सुताः ॥ द्वीपस्याभ्यन्तरे वीचिं कृत्वा क्रोड़न्तु निर्जने । कनिष्ठो मातृशापाच्च लवणोदो बभूव ह ॥ कनिष्ठः कथयामास मातृशापञ्च बालकान् । आजग्मुर्दुःखिताः सर्व्वे मातृस्थानञ्च बालकाः ॥ श्रुत्वा विवरणं सर्व्वे प्रजग्मुर्धरणीतलम् । प्रणम्य मातुश्चरणं भक्तिनम्रात्मकन्धराः ॥ समुद्रौघे ग…दाश्च तत्र तस्मुर्दिगागमः । [illegible]दुरपर्यन्तं द्विगुणं द्विगुणं ग[illegible] । [illegible] युराणोदं[illegible] । [illegible] एको [illegible] । [illegible] ॥"

[illegible] अध्यायः ॥

लवणः, त्रि, (लवणेन संसृष्टः। लवण+ठक्। "लवणाल्लुक्।" ४।४।२४। इति ठको लुक्। यद्वा, लवणो रसोऽस्यास्तीति। अर्श आद्यच्।) लवणरसयुक्तः। इति मेदिनी। णे, ७१। (यथा, सुश्रुते। १। ४१। "मधुरत्वविहीनः स्यादित्यत्रो लवणः स्मृतः।") लावण्ययुक्तश्च॥

लवणकिंशुका, स्त्री, महाज्योतिष्मती। इति राजनिर्घण्टः॥

लवणक्षारः, पुं, (लवणस्य क्षारः।) लोनारक्षारः। इति राजनिर्घण्टः॥

लवणखानिः, स्त्री, (लवणस्य खानिः आकरः।) शाकम्भर्य्यादिलवणोत्पत्तिस्थानम्। तत्पर्य्यायः। रुमा २। इति हेमचन्द्रः। ४। ७। लवणाकरमात्रञ्च।

लवणतृणं, क्ली, (लवणरसविशिष्टं तृणम्।) तृणविशेषः। तत्पर्य्यायः। लोणतृणम् २ तृणाम्लम् ३ पटुतृणकम् ४ अम्लशाकम् ५। अस्य गुणाः। सक्षारत्वम्। अम्लत्वम्। कषायत्वम्। असन्तलम्। अश्मरीहरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

लवणत्रयं, क्ली, (लवणानां त्रयम्।) सैन्धवं विड् रुचकञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

लवणधेनुः, स्त्री, (लवणनिर्म्मिता धेनुः।) दानार्थं लवणादिनिर्म्मितधेनुः। तद्विवरणं यथा,—

होतोवाच।

"लवणधेनुं प्रवक्ष्यामि तां निबोध महीपते।
चतुर्हस्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे॥
धेनुं लवणमयीं कृत्वा षोडशप्रस्थसंयुताम्।
चतुर्थं चतुर्भी राजेन्द्र वत्सपादाय कारयेत्॥
सौवर्णमुखशृङ्गाणि खुरा रौप्यमयास्तथा।
मुखं गुडमयं तस्या दन्ताः फलमया नृप!॥
जिह्वा शर्करया राजन् घ्राणं गन्धमयन्तथा।
नेत्रे रत्नमये कुर्य्यात् कर्णौ पत्रमयौ तथा॥
श्रीखण्डं शृङ्गकोटौ च नवनीतमयाः स्तनाः।
सूत्रपुच्छां ताम्रपृष्ठां दर्भरोमयुतां पयस्विनीम्॥
कांस्योपदोहां राजेन्द्र घण्टाभरणभूषिताम्।
सुगन्धपुष्पधूपैश्च पूजयित्वा विधानतः।
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन ब्राह्मणाय निवेदयेत्॥
अयने वाथ संक्रान्तौ व्यतीपाते तथायने।
चन्द्रसूर्य्योपरागेषु सर्व्वकालं प्रदापयेत्॥
द्विजाय साधुवृत्ताय कुलीनाय च धीमते।
वेदवेदाङ्गविदुषे श्रोत्रियायाहिताग्नये॥
दुर्भगाय प्रदातव्या तथा मत्सरिणे नृप!।
अन्यथैव भवन्तु पुच्छदेशोपरिस्थिताः॥
कृष्णकौशेयवस्त्राणि दर्भानि सुदिक्षापणं च।
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन दक्षिणां कनकं ददेत्॥
पूर्व्वोक्तेन विधानेन खड्गमथ कनकेन तु।
इमां गृहाण भो विप्र रुद्ररूपे नमोऽस्तु ते॥
रक्षा सर्व्वभूतानां सर्व्वदेवनमस्कृता।
कामं कामदुघे कामा चार्थिनी नमोऽस्तु ते॥
दत्त्वा धेनुं लवणेन एकाहमेव तिष्ठति।
स्वयं त्रिरात्रं विप्रस्य तथैव लवणाशिता॥
अश्वमेध शतैस्तस्य लभ्यते फलमेव तु।
इन्द्रलोकं समाप्नोति यत्र देवो पुरन्दरः॥
[illegible]
[illegible]"

इत्यादि वाराहपुराणे श्वेतोपाख्याने लवणधेनुमाहात्म्यम्॥

लवणमदः, पुं, (लवणस्य मदः।) लोनारक्षारः। इति राजनिर्घण्टः॥

लवणा, स्त्री, (लुनाति या। लू+ल्युट्। टाप्।) नदीविशेषः। दीप्तिः। इति मेदिनीहेमचन्द्रौ। महाज्योतिष्मती। इति राजनिर्घण्टः॥

लवणाचलः, पुं, (लवणनिर्म्मितः अचलः।) दानार्थं लवणादिनिर्म्मितपर्व्वतः। यथा,—

"अथातः संप्रवक्ष्यामि लवणाचलमुत्तमम्।
यत्प्रदानान्नरो लोकमाप्नोति शिवसंयुतम्॥
उत्तमः षोडशद्रोणः कर्त्तव्यो लवणाचलः।
मध्यमः स्यात्तदर्द्धेन चतुर्भिरधमः स्मृतः॥
वित्तहीनो यथाशक्त्या द्रोणादूर्द्ध्वन्तु कारयेत्।
चतुर्थांशेन विष्कम्भान् पर्व्वतान् कारयेत् पृथक्॥
विधानं पूर्व्ववत् कुर्य्यात् ब्रह्मादीनाञ्च सर्व्वदा।
तद्वद्धेमतरून् सर्व्वान् लोकपालान्निवेशयेत्॥
सरांसि कामदेवादीन् तद्वदत्र निवेशयेत्।
कुर्य्याज्जागरमत्रापि दानमन्त्रान्निबोधत॥
सौभाग्यरससम्भूतो यतोऽयं लवणो रसः।
तदात्मकत्वेन च मां पाहि पापान्नगोत्तम॥
यस्मादन्नरसाः सर्व्वे नोत्कटा लवणं विना।
प्रियश्च शिवयोर्नित्यं तस्मात् शान्तिप्रदो भव॥
विष्णुदेहसमुद्भूतं यस्मादारोग्यवर्द्धनम्।
तस्मात् पर्व्वतरूपेण पाहि संसारसागरात्॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याल्लवणपर्व्वतम्।
उमालोके वसेत् कल्पं ततो याति परां गतिम्॥"

इति मात्स्ये ८० अध्यायः॥

लवणाब्धिः, स्त्री, (लवणाब्धौ लवणसमुद्रे जायते इति। जन्+डः।) सामुद्रलवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥

लवणासुरं, क्ली, लोनारक्षारः। इति राजनिर्घण्टः॥

लवणोत्तमं, क्ली, (लवणेषु उत्तमम्।) सैन्धवम्। इति रत्नमाला।

लवणोत्थं, क्ली, (लवणादुत्तिष्ठतीति। उत्+स्था+कः।) लोनारक्षारः। इति राजनिर्घण्टः॥

लवणोदः, पुं, (लवणं उदकं यस्य। उत्तरपदस्य चेदुदकस्योदादेशः।) लवणसमुद्रः। इत्यमरः॥

लवनं, क्ली, (लू+भावे ल्युट्।) छेदनम्। इत्यमरः॥

लवनी, स्त्री, फलवृक्षविशेषः। नोना इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पीतप्रभा २ अपिप्रा ३। इति शब्दचन्द्रिका॥

लवली, स्त्री, (लवं लेशं लातीति। ला+कः। गौरादित्वात् ङीष्।) फलवृक्षविशेषः। नोयाड़ि इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुगन्ध-

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
"[illegible]
[illegible]
([illegible]
"[illegible]
[illegible]

लवाकः, पुं, (लवनं छेदनं तदर्थं कायतीति। कै+कः।) छेदनसाधनम्। इत्युणादि-

लवाणकः, पुं, (लूनाति। लू+ "लूधूसूभ्यः आनकः।" उणा० ३। ८३। आनकः।) दात्रादिः। इत्युणादि-

लविः, त्रि, (लूनात्यनेनेति। लू+ "अच इः।" उणा० ४। १३९। इति इः।) छेदनादिः। इत्युणादिकोषः॥

लवित्रं, क्ली, (लूयतेऽनेनेति। लू+ "अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः।" ३। २। १८४। इत्रः।) दात्रम्। इत्यमरः॥

लश, क शिल्पयोगे। इति कविकल्पद्रुमः। (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) क, लाशयति शिल्पं युञ्जन्तीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

लशुनं, क्ली, (अश्नुते भुक्ते इति। "अशेर्लश् च।" उणा० ३। ५७। इति उनन् लशादेशश्च धातोः।) रसोनः। तत्पर्य्यायः। महौषधम् २ अरिष्टः ३ महाकन्दः ४ रसोनकः ५। इत्यमरः। ग्रन्जनः ६ म्लेच्छकन्दः ७ भूतघ्नः ८ उग्रगन्धः ९। अस्य गुणाः। अम्लरहित पञ्चरसत्वम्। कफवातनाशित्वम्। त्रिदोषघ्नत्वम्। रसायनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।

"अमृतस्य द्रवोत्पन्नः [illegible]
यदामृतं वैनतेयो जहार सुरसत्तमात्।
तदा ततोऽपतद्विन्दुः स रसोनोऽभवद्भुवि॥
पञ्चभिश्च रसैर्युक्तो रसेनाम्लेन वर्ज्जितः।
तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः॥
कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थितः।
नाले कषाय उद्दिष्टो नालाग्रे लवणः स्मृतः॥
बीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुणवेदिभिः।
रसोनो बृंहणो वृष्यः स्निग्धोष्णः पाचनः सरः॥
रसे पाके च कटुकस्तीक्ष्णो मधुरको मतः।
भग्नसन्धानकृत् कण्ठ्यो गुरुः पित्तास्रवृद्धिदः।
बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्र्यो रसायनः॥
हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूल-
विबन्धगुल्मारुचिकासशोफान्।
दुर्नामकुष्ठानलसादजन्तु-
समीरणश्वासकफांश्च हन्ति॥

…ांगं नवाम्बु च छिन्नं लशुनमेविणाम् ।
…ममागयं रोगमनिलोरं पयो गुडम् ।
…मश्नन् पुरुषस्यैदैनमिरन्तरम् ।”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

…श ।
…न: क्षारमधुरः पक्वो गुरुः सरः ।
…ल्पागक्षहरो रक्तपित्तप्रदूषणः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

…थास्य गुणादिविषयो यथा,—
“कट्वम्लवीर्य्यो लशुनो हितश्च
स्निग्धो गुरुः स्यात्कटुकोऽथ वल्यः ।
हृद्यश्च मेधास्वरवर्णचक्षु-
र्भग्नास्थिसन्धानकरः सुतीक्ष्णः ॥
हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूल-
प्रमेहहिक्कारुचिगुल्मशोफान् ।
दुर्नामकुष्ठानलमान्द्यजन्तु-
समीरणं श्वासकफाञ्चिहन्ति ॥”
इति हारीते कल्पस्थाने तृतीयाध्याये ॥
“शीतवातहिमदग्धतनूनां
स्तम्भभुग्नकुटिलव्यथितानाम् ।
भेषजस्य पवनोपहतानां
वक्ष्यते विधिरतो लशुनस्य ॥”
…लयेल्लशुनं शीते वसन्तेऽपि कफोल्वणः ।
…द्येऽपि वातार्त्तः सदा वा शीघ्रलीलया ॥”
इति वाग्भटे उत्तरस्थाने ३९ अध्यायः ॥
…मिकुष्ठकिलासघ्नो वातघ्नो गुल्मनाशनः ।
…धश्चोष्णश्च वृष्यश्च लशुनः कटुको गुरुः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥)

…, पुं, (रसेन ऊनः रस्य लत्वम् । पृषो-
…रादित्वात् सस्य शः अकारलोपश्च ।) लशुनः ।
…ति शब्दरत्नावली ॥

… क शिल्पयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(…रा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, लाषयति
…लो तृष्टे शिल्पं युनक्तीत्यर्थः । इति दुर्गा-
…सः ॥

… ञ घाञ्छि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
…०-सक०-सेट् ।) ञ, लषति लषते । इति
…र्गादासः ॥

… य ञ स्पृहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
…०-सक०-सेट् ।) य ञ, लष्यति लष्यते ।
…ति दुर्गादासः ॥

…, पुं, (लाषयति तृष्टे शिल्पं युनक्तीति ।
…+“सर्व्वनिघृष्वरिष्वेति ।” उणा० १।१५३।
…ति वनप्रत्ययेन साधुः ।) नर्त्तकः । इत्यु-
…दिकोषः ॥

… श्लिषि । क्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
…०-अक०-सेट् ।) लसति । इति दुर्गादासः ॥
… क शिल्पयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
…०-अक०-सेट् ।) क, लासयति कुशलो
…ष्टे शिल्पं युनक्तीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

…, स्त्री, (लसतीति । लस्+अच् ।)
…हरिद्रा । इति हारावली । ९३ ॥

लसिका, स्त्री, (लसतीति । लस्+अच् । ततः कन् ततष्टापि अत इत्वम् ।) लाला । यथा,—
“लालायां पिच्छला ख्याता लसिका लासिका
तथा ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

लसीका, स्त्री, इक्षुरसः । त्वङ्मांसमध्यगरसः । इति केचित् ॥ (यथा । “लसीका उदकविशेषः । यथाह चरकः । यत्तु मांसत्वगन्तरे उदकं तल्लसीकाशब्दं लभते ।” इति विजयरक्षितकृतप्रमेहरोगव्याख्याने ॥
“यत्तु त्वगन्तरे व्रणगतं लसीकाशब्दं लभते ।”
इति चरके शारीरस्थाने सप्तमेऽध्याये ।)

लस्ज, ई ओ ट ब्रीड़े । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायामनिट् ।) क्विपि संयोगादिलोपे लक् । ई ओ, लग्नः । ट, लज्जते । इति दुर्गादासः ॥

लस्तः, त्रि, श्लिष्टः । क्रीड़ितः । शिल्पयुक्तः । लसधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति लस्तकशब्दव्युत्पत्तौ भरतश्च ॥

लस्तकः, पुं, धनुषो मध्यभागः । इत्यमरः ॥

लस्तकी, [न्] पुं, (लस्तकोऽस्यास्तीति । लस्तक+इनिः ।) धनुः । इति शब्दमाला ॥

लहरिः, } स्त्री, महातरङ्गः । तत्पर्य्यायः ।
लहरी, } उल्लोलः २ कल्लोलः ३ । इति हेमचन्द्रः शब्दरत्नावली च ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ६१४ ।
“सरित इव यस्य गेहे शुष्यन्ति विशाल-
गोत्रजा नार्य्यः ।
धाराभिरिव स तृप्यति जलनिधिलहरिषु जलद
इव ॥”)

ला, ल ग्रहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल, लाति । गृह्णाति गृह्णयम् । इति दुर्गादासः ॥

ला, स्त्री, ग्रहणम् । दानम् । इति मेदिनी । ले, १ ॥

लाक्ष्मी, स्त्री, सीता । यथा,—
“राघवे ते इयं सीता द्वारकेशस्य रुक्मिणी ।
विष्णोऽवतारमात्रस्य लक्ष्म्यंशा कमलालया ॥
नारायणी विशालाक्षी विमला पुरुषोत्तमे ।
वैकुण्ठे तु महालक्ष्मी राधा वृन्दावने वने ॥
लक्षशः कमला दास्यो यस्याः सा लाक्ष्मी
मता ।
एवं शतसहस्राणामीश्वरी राधिकाधिका ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ५५ अध्यायः ॥

लाक्षणिकः, पुं, लक्षणया प्रतिपादकः । इति साहित्यदर्पणम् ॥ लक्षणात्मकशक्तिमत्पदत्वं लाक्षणिकत्वम् । इति सारमञ्जरी ॥ (यथा, विभक्तिनस्त्वार्थवादे ।
“शक्तो लाक्षणिको रूढ़ो योगरूढ़श्च यौगिकः ।
क्वचित् यौगिकरूढ़श्च शब्दः षोढ़ा निगद्यते ॥”
(लक्षणमधीते वेद वा । लक्षण+“क्रतूक्थादिसूत्रान्तात् ठक् ।” ४ । २ । ६० । इति ठक् । लक्षणाभिज्ञे, त्रि ॥)

लाक्षा, स्त्री, (लक्ष्यतेऽनयेति । लक्ष्+“गुरोश्च हलः ।” ३।३।१०३ । इति अः । टाप् । यद्वा, “बाहुलकात् राजतेरपि सः । कपिलिकादित्वात् वा लत्वम् ।” इत्युज्ज्वलः । ३ । ६२ ।) रक्तवर्णवृक्षनिर्यासविशेषः । लाहा इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । राक्षा २ जतु ३ यावः ४ अलक्तः ५ द्रुमामयः ६ । इत्यमरः ॥ खदिरिका ७ रक्ता ८ रङ्गमाता ९ पलङ्कषा १० क्रिमिहा ११ द्रुमव्याधिः १२ अलक्तकः १३ पलाशी १४ सुद्रिणी १५ दीप्तिः १६ जन्तुका १७ गन्धमादिनी १८ नीला १९ द्रवरसा २० पित्तारिः २१ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । श्लेष्मपित्तार्त्तिशोफविषरक्तविषमज्वरनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ भग्नविसर्पत्वग्दोषनाशित्वम् । बल्यत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
“लाक्षा वर्ण्या हिमा बल्या स्निग्धा च तुवरा
लघुः ।
अनुष्णा कफपित्तास्रहिक्काकासज्वरप्रणुत् ॥
व्रणोरःक्षतवीसर्पक्रिमिकुष्ठगदापहा ।
अलक्तको गुणैस्तद्वद्विशेषाद्व्यङ्गनाशनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(शतपत्री । सेवती । गुलाव इति च । तत्पर्य्यायो यथा,—
“शतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेशरा ।
महाकुमारी गन्धाढ्या लाक्षा लक्ष्यातिमञ्जुला ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

लाक्षातरुः, पुं, (लाक्षोत्पादकस्तरुः ।) पलाशवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (पलाशशब्देऽस्य विशेष ज्ञेयः ॥)

लाक्षातैलं, क्ली, (लाक्षादिभिः पक्वं तैलम् ।) पक्वतैलविशेषः । लाक्षादितैलमिति ख्यातम् । तद्द्विविधं स्वल्पं वृहच्च । यथाक्रमं तत्प्रकारं तद्गुणश्चाह ।
“लाक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठाकल्कैस्तैलं विपाचितम् ।
षड्गुणेनारनालेन दाहशीतज्वरापहम् ॥”

इति स्वल्पलाक्षातैलम् ॥

वृहद्यथा,—
“लाक्षारसाढ़के प्रस्थं तैलस्य विपचेद्भिषक् ।
मस्त्वाढ़कसमायुक्तं पिष्ट्वा चात्र समावपेत् ॥
शतपुष्पां हरिद्राञ्च मूर्व्वां कुष्ठं हरेणुकाम् ।
कटुकां मधुकां रास्नामश्वगन्धाञ्च दारु च ॥
मुस्तकं चन्दनञ्चैव पृथगक्षसमानकैः ।
द्रव्यैरेतैश्च तत् सिद्धं अभ्यङ्गाद्दाहतापहृत् ॥
विषमाख्यान् ज्वरान् सर्व्वानाश्वेव प्रशमं
नयेत् ।
कासं श्वासं प्रतिश्यायं कण्डूं दौर्गन्ध्यगौरवम् ॥
त्रिकपृष्ठग्रहं शूलं गात्राणां स्फुटनन्तथा ।
पापालक्ष्मीप्रशमनं सर्व्वग्रहनिवारणम् ।
अश्विभ्यां निर्म्मितं सम्यक् तैलं लाक्षादिकं
महत् ॥”

इति वृहल्लाक्षातैलम् । इति सुश्रुते

हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो धात्र्याः समा-
क्षिकः ।"

अपि च ।
"चन्द्रप्रभा वचा मुस्ता भूनिम्बं सुरदारु च ।
हरिद्रातिविषा दार्व्वी पिप्पलीमूलचित्रकम् ॥
त्वग्द्वयीपत्रकञ्च सगैला वंशलोचना ।
प्रत्येकं कर्षमात्राणि कुर्य्यादेतानि बुद्धिमान् ॥
धान्यकं त्रिफला चव्यं विडङ्गं गजपिप्पली ।
सुवर्णमाक्षिकं व्योषं द्वौ क्षारौ लवणत्रयम् ॥
एतानि टङ्कमात्राणि संगृह्णीयात् पृथक् पृथक् ।
द्विकर्षं दन्तयोर्हं स्याच्चतुःकर्षा सिता भवेत् ॥
शिलाजतुकर्षं स्यादष्टौ कर्षाश्च गुग्गुलोः ।
निहिता चौषधिरेतैः कर्त्तव्या गुटिका शुभा ।
चन्द्रप्रभेति विख्याता सर्व्वरोगप्रणाशिनी ।
निहन्ति विंशतिं मेहान् कृच्छ्रमष्टविधं तथा ।"
इत्यादि भावप्रकाशः ।

(तथास्य पर्य्यायान्तरम् ।
"मधुवह्निवरामालं पिप्पलं यः प्रमेहनि ।
आभावबोधिहिदं विद्यात् नरं चोद्रकोपनः ।"
इति चरके चिकित्सास्थाने चतुर्थेऽध्याये ।)

लालाटिकः, त्रि, लालाविशिष्टः । कातर इति भाषा । लालाप्रस्रावात् [illegible] । इति मुग्धबोधव्याकरणटीका [illegible] लालाटिकः [illegible] । यथा । [illegible] [illegible]
अपि च ।
"[illegible] वा
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।"
इति पूर्व्वमेघटी २ सर्गः ।
[illegible] । इति भरतमल्लिकटीका ।

[illegible], पुं, (ललाटं प्रियं यस्य ।) भूपादिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १४८ ।

ललाटकारः, पुं, (ललाटं करोतीति । कृ+क्विप् +अण् ।) कर्णकामः । इति हेमचन्द्रः ।
(ललाटकरके, त्रि । यथा, रघुः । ७ । २६ ।
"[illegible] न विदेश: कश्चिन्मृत्युर्न कौशले
भरः ।")

ललित्यः, पुं, अश्विनः । इति हेमचन्द्रः ।३।३३६।

लालित्यं, क्ली, (ललित+ष्यञ् ।) ललितस्य भावः ।
यथा,—
"[illegible] मधुरवस्तु यः कथयते नितं [illegible]
[illegible]-
कं [illegible] ।

माटौ महाव्रतस्य वपुषि चतुरप्रीतिप्रदां
प्रस्फुटां
संविन्नाधरकोमलामलपदैर्लालित्यलीला-
वतीम् ।"
इति लीलावती ।

ला(व)वः, पुं स्त्री, पक्षिविशेषः । लाओया इति भाषा । इत्यमरभरतौ । (यथा, सुश्रुते ।४।८।
"ग्राम्यानूपौदकैर्म्मांसैर्लावाद्यैर्वापि विष्किरैः ।")
अस्य मांसगुणाः । लघुत्वम् । कटुत्वम् । मल-
बद्धकारित्वम् । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । त्रिदोष-
नाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः । (तथा च ।
"संग्राही दीपनश्चैव कषायो मधुरो लघुः ।
लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः ।"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ।)
(यथास्य गुणपर्य्यायौ ।
"लावा विष्किरवर्गेषु ते चतुर्धा मता बुधैः ।
पांशुलो गौरकोऽन्यस्तु पौण्ड्रकोदर्भरस्तथा ॥
लावा वह्निकराः स्निग्धा गरघ्ना ग्राहिका
हिताः ।
पांशुलः श्लेष्मलस्तेषु वीर्य्योष्णोऽनिलनाशनः ।
गौरो लघुतरो रूक्षो वह्निकारी त्रिदोषजित् ॥
पौण्ड्रकः पित्तलः किञ्चिल्लघुर्वातकफापहः ।
दर्भरो रक्तपित्तघ्नो हृद्रामयहरो हिमः ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ।)

ला(व)वकः, पुं, (लाव एव । स्वार्थे कन् ।) लाव-
पक्षी । तत्पर्य्यायः । लघुजङ्गलः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (तथास्य मांसगुणाः ।
"पथ्यश्च मधुरोऽष्णो लावको जाङ्गलात्मकः ।
संग्राही दीपनः प्रोक्तः कषायो मधुरो लघुः ।
तथा विपाके मधुरः सन्निपातेऽतिपूजितः ।"
इति हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ।
यथा, सुश्रुते । ४ । ३८ ।
"त्रिरिक्तस्तद्वैरिणैकलावकाः
प्रयच्छ तेयः समयूरतित्तिरिः ।"
लुनातीति । लू+ण्वुल् । छेदकः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ४६ । २६ ।
"यथा ग्रामयाचकः क्षेत्री पालको लावक-
स्तथा ।")

लावणं, त्रि, (लवण+अण् ।) लवणेन संस्कृतम् ।
यथा,—
"शार्ङ्गिकं दाधिकं सार्पिष्टैलिकं संस्कृतं क्रमात् ।
मरिचेरक्षाभ्यासुदकं लावणिकमुदाहृतम् ।
क्षौद्रिकं गौडिकमुक्तं लवणे स्यात्तु लावणम् ।"
इति हेमचन्द्रः ।
लवणसम्बन्धि च । (यथा, हरिवंशे ।१६।१७० ।
"स मां परिभवन्निव मा वैना सम्पराक्रमम् ।
सिन्धुरामास चक्रेऽतिरेव्युविमरैः ।")
मणि, स्त्री । इति रत्नमाला ।

लावणिकं, त्रि, (लवण+ठञ् ।) लवणेन संस्कृ-
तम् । इति हेमचन्द्रः । लवणसम्बन्धि च ।
लवणलिङ्गिनरि, पुं । (यथा, माघे । १० ।
१९ ।

"लीलयैव सुतनोस्तु [illegible]
गौरवाद्रमपि लावणिकेन ।")

लवणमात्रे, क्ली । इति केचित् ।

लावण्यं, क्ली, (लवण+ष्यञ् ।)
लवणस्य भाव इत्यर्थे व्याकरणे
(लवणा त्विट् विद्यते यस्येति भाव ।
आदिभ्योऽच् । तस्य भावः ।
ष्यञ् । यद्वा, लवणा त्विट् [illegible]
स्वान् स्वार्थे ष्यञ् ।) सौन्दर्य्यवि-
शेषः यथा,—
"मुक्ताफलेषु [illegible]
प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ।"

तथा हि ।
"नौनिभूमिभुजां [illegible]

दम्पत्योः शिशवो [illegible]

लावण्यं वपुषः स्तुतिस्तु भवता [illegible]

प्रकृतस्य दयितं यथाश्रमदशां [illegible]

इति [illegible]
(शीलनैपुण्यादि । अस्य
पर्य्यायः द्रष्टव्यम् ।)

लावण्यार्जितं, क्ली, (लावण्येन अर्जितम्)
कालीनं श्वशुराभ्यां दत्तं धनम् । [illegible]
"प्रीत्या दत्तञ्च यत्किञ्चित् [illegible]

मादलम्बनिकं यत्तल्लावण्यार्जितमुच्यते ।
इति [illegible]
लावण्यं शीलनैपुण्यादि ।
शीलादिमध्ये वा स्त्रिये [illegible]
स्त्रीयं श्लोघनमित्यर्थः । इति

लावा, स्त्री, (लाव+टाप् ।) [illegible]
पर्य्यायः । लावकः २ लावः ३ [illegible]
मांसगुणाः । पथ्यत्वम् । ग्राहित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।

लाबुः, } स्त्री, अलाबुः । इति शब्दरत्ना-
लाबूः, }

लासः, पुं, (लस्+घञ् ।) नृत्य-
नृत्यम् । इति शब्दरत्नावली । ([illegible]
संहारे । ६ । ११ ।
"मदनजनितलासैर्हिमगन्धैः
स्तनभरनतनार्यः कामसम्भ्रम-
यूषः । इति शब्दचन्द्रिका ।

लासकं, क्ली, (लसतीति । लस+ण्वुल् ।)
इति हारावली । नटका इति [illegible]

लासकः, पुं, (लसतीति । लस+ण्वुल् ।)
कारी । मयूरः । लवकः । इति हेम-
चन्द्रः । इति धरणिः । ([illegible]
ऋतुसंहारे । २ । १६ ।

...न्नरूपं शब्दोपलक्षणम्
...भारतेपि लक्षणं लक्षणायाम् ।")
...स्त्री, लेखनी । इत्यमरः ॥
...स्त्री, (लिख्यतेऽनया इति । लिख+
...) लेखनी । इत्यमरः ॥
...स्त्री, लेखनी । वर्त्तिका ।
...हेमचन्द्रः ॥
...लिख + "बाहुलकादिन ।" ४।११८ ।
...) तूलम् । इत्यमरः । लौहलिखम् ।
...मेदिनी । आलावर्ष तूलम् । मार्गशीर्षं
... । इति भरतः ॥
...नाम्य प्राहुः कोविदं नामगुण्ठने ।"
इति महोपनिषद्युक्ते भारतसंहिता ॥
..., महाभारते । १ । ८८ । १० ।
...रिष्वाणदैवाद्भिनाग्ज्ञनोदरैः ।
...रं रवयामास तथा देवे तथैव च ॥")
...पुं, (लिख्यतेऽनेनेति । लिख + अच् ।)
... । इति शब्दरत्नावली ॥
..., स्त्री, (लिख्यतेऽस्याम् । स्वार्थे कन् ।) तूलम् ।
...शब्दरत्नावली ॥
...स्त्री, (लिख्यतेऽनया इति । लिख +
... । टाप् ।) लेखनी । इति शब्दरत्नावली ॥
...स्त्री, (लक्षते आस्वादते इति । लक्+
...लकारस्य उच्चः । पृषोदरादित्वात् इत्वम् ।)
...म् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तुः । अस्य
... यथा,—
...तद्देहप्रयोगेपि यवान्नुलिखुकान्यपि ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)
..., पुं, लकुचः । इत्यमरः ॥
...स्त्री, लिखा । इति शब्दरत्नावली ॥
...स्त्री, (लिश गतौ + बाहुलकात् कः । अच्
... । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलः । ३ । ६६ ।)
...क्रम् । इत्यमरः ॥ लिकि इति भाषा ।
...मरभरतौ ॥ तत्पर्य्यायः । लिक्षा २ लीखा ३
...का ४ लिखिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
...था,—
...पादाश्च सन्त्याश्च यूका लिखाश्च मामकः ॥"
(इति वाभटे निदानस्थाने चतुर्दशेऽध्याये ॥)
...रमाणविशेषः । यथा,—
...जालान्तरगते भानौ यच्चाणुर्दृश्यते रजः ।
...चतुर्भिर्भवेल्लिखा लिखाषड्भिश्च सर्षपः ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
...ाकारकवर्गद्वितीयवत्यपि पाठः ॥
...र क्षपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
...र०-सक०-सेट् ।) र, लिखति । क्षपि गतौ ।
...ति दुर्गादासः ॥
..., श लेखने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
...र०-सक०-सेट् ।) श, लिखति पुस्तकं लेखकः ।
...यं विभाषया कुटादिरिति केचित् । तेन
...लिखितं विश्वरूपोऽपि शक्तिहानिरिति ।
...लिखितवां लेखितथं लिखनं इत्यादि सिद्धम् ।
...ति दुर्गादासः ॥

लिखः, त्रि, (लिखतीति । लिख + "इगुपधज्ञेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) लेखकः । इति लिखधातोः कप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

लिखनं, क्ली, लेखनम् । लिपिः । इत्यमरटीकायां भरतमल्लिकौ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । २० ।
"प्रतिदत्तमतिलिखनात् प्रकृताप्याविधारणात् ।
विश्रुतेष्वावणादस्मादायाप्य वै द्विज ! ॥")
दिव्यलिपिविशेषसम्बन्धीया यथा,—
"यस्य यल्लिखनं पूर्वं यत्र यानि लिखितानि ।
तद्देव लिखितुं तस्यैव नान्यथा कोऽपि विधिः ॥
विधातश्च विधानार्थं वेधो यल्लिखनं कृतम् ।
ब्रह्मादीनाञ्च सर्वेषां न तत् लङ्घ्यं कदाचन ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १५ अध्यायः ॥

लिखितं, क्ली, (लिख + भावे क्तः ।) लिपिः । इत्यमरः ॥ लेखनम् । इति भरतः ॥ (लिख + कर्म्मणि क्तः ।) लिखितपत्रादौ, त्रि । यथा,—
"प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति
कीर्त्तितम् ॥"
इति मिताक्षरायां याज्ञवल्क्यः ॥
मुनिविशेषः, पुं । यथा, स्मृतिसंग्रहे याज्ञवल्क्यः ॥
"पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ ।
शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥"

लिख्या, स्त्री, परिमाणविशेषः । यथा,—
"जालान्तरगते भानौ यच्चाणुर्दृश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिख्या लिख्याषड्भिश्च सर्षपः ॥"
इति शब्दचन्द्रिका ॥

लिग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, लिङ्गति । इति दुर्गादासः ॥

लिग, इ क चित्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ क, लिङ्गयति शब्दं स्त्रीनपुंसकैः शाब्दिकः चित्रं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

लिगु, क्ली, (लिङ्गति विषयात् विषयान्तरं गच्छतीति । लिग + "मृगय्वादयश्च ।" "खरुशंकुपीयुनीलङ्गुलिगु ।" उणा० १ । ३७ । इति कुप्रत्ययेन साधु ।) मनः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

लिगुः, पुं, (लिग + कुः ।) मूर्खः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ भूप्रदेशः । मृगः । इति नानार्थरत्नमाला ॥

लिङ्गं, क्ली, (लिङ्ग्यते ज्ञायतेऽनेन इति । लिङ्ग + घञ् । अभिधानात् क्लीबलिङ्गत्वम् ।) चिह्नम् । (यथा, महाभारते । १ । २ । १२ ।
"येन लिङ्गेन यो देशो युक्तः समुपलक्ष्यते ।
तेनैव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहुर्मनीषिणः ॥")
शेफः । इत्यमरः ॥ अनुमानम् । सांख्योक्तप्रकृतिः । (यथा, सांख्यकारिकायाम् । ५५ ।
"तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः
पुरुषः ।
लिङ्गस्याविनिवृत्तेस्तस्माद्दुःखं स्वभावेन ॥"
प्रकृतिकार्य्ये विकृतिश्च । यथा, तत्रैव । १० ।
"हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं
लिङ्गम् ।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥"
चिह्नमनु मत इष्टः ।) शिवमूर्त्तिविशेषः । इति मेदिनी । गे, २३ ॥ पाण्डम् । वल्कम् । पुंस्त्वादिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ५ । १३६ ।
"एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥")
नामार्थम् । यथा,—
"यावन्तामेव धातूनां लिङ्गं रूढिगतं भवेत् ।
अर्थश्चैवाभिधेयस्तु तावद्भिर्गुणविग्रहः ॥"
इति लिङ्गादिसंग्रहे शब्दकारिकाव्याख्यायां रघुनन्दनः ॥ * ॥ अथ शेफार्थस्य लिङ्गस्य पर्य्यायः । शिश्नः २ मेहनम्भः ३ उपस्थः ४ मदनाङ्कुशः ५ कन्दर्पमुषलः ६ शेपः ७ मेहनम् ८ शेफः [न]९ मेढ्रः १० लाङ्गुः ११ ध्वजः १२ रागलता १३ पक्षः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ लाङ्गलम् १५ साधनम् १६ शेफः १७ कामाङ्कुशः १८ । इति जटाधरः ॥ * ॥ लिङ्गमूले वादिलान्तवर्णयुक्तस्वाधिष्ठाननामकषड्दलपद्ममस्ति । यथा,—
"मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके ।
मध्ये स्वयम्भूलिङ्गन्तु कोटिसूर्य्यसमप्रभम् ॥
तदूर्द्ध्वे हेमवर्णाभं व न वर्णचतुर्दलम् ।
तदूर्द्ध्वेऽग्निसमप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम् ॥
वादिलान्तषड्वर्णेन युक्तं स्वाधिष्ठानसंज्ञकम् ।
मूलमेव परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥"
इति तन्त्रम् ॥ * ॥
अस्याधिष्ठातृदेवतादिर्यथा ।
"प्रजनः सर्व्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं तथा शुक्रं दैवतञ्च प्रजापतिः ॥"
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व ॥ * ॥
अस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
"स्वल्पे लिङ्गे च धनवान् स्याच्च पुत्रादि-
वर्ज्जितः ।
स्थूललिङ्गो दरिद्रः स्याद्ध्वस्वकष्टयणी भवेत् ॥"
इति गारुडे ६३ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"महद्भिरायुराख्यातं स्वल्पलिङ्गो धनी नरः ।
अपत्यरहितश्चैव स्थूललिङ्गो धनोज्झितः ॥"
महद्भिर्जानुभिरिति शेषः ।
"मेढ्रे वामनते चैव सुतार्थरहितो भवेत् ।
वक्रेऽन्यथा पुत्रवान् स्यात् दारिद्र्यं विनते
त्वधः ॥
अल्पे तु तनयो लिङ्गे शिरालेऽथ सुखी नरः ।
स्थूलग्रन्थियुते लिङ्गे भवेत् पुत्रादिसंयुतः ॥"
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।
"दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं स्थूललिङ्गेन निर्धनः ।
कृशलिङ्गेन सौभाग्यं ह्रस्वलिङ्गेन भूपतिः ॥
कर्कशैः कठिनैर्लिङ्गैः परदाररतः सदा ।
रमते च सदा दासीं निर्धनो भवति ध्रुवम् ॥
कृशलिङ्गेन सप्तेन रक्तलिङ्गेन भूपतिः ।
परस्त्रीं रमते नित्यं नारीणां वल्लभो भवेत् ॥
शुभ्रलिङ्गेन रक्तेन लभते चोत्तमाङ्गनाम् ।

रान्यं सुगम्य दियाख्याः कन्यकायाः पति-
र्भवेत् ।'

इति सामुद्रकम् ॥

शिवस्य लिङ्गरूपस्य तन्निर्माल्यापाद्यत्वस्य च कारणं यथा,—

दिलीप उवाच ।

"वेद मात्रं द्विजश्रेष्ठ ! यदन्त्रिपुरहन्तकः ।
कस्माद्विगर्हितं रूपं प्राप्तवान् सह भार्य्यया ॥
शिवनिर्माल्यरूपञ्च कथं स्यात् सुमहात्मनः ।
पञ्चवक्त्रश्चतुर्बाहुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः ॥
कथं विगर्हितं रूपं प्राप्तवान् देवपुङ्गव ! ।
एवं मम समाचक्ष्व मित्रावरुणनन्दन ॥

वशिष्ठ उवाच ।

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छसि गौरवात् ।
स्वायम्भुवो मनुः पूर्वं मन्दरे पर्वतोत्तमे ॥
रचयाञ्चक्रे मुनिभिः सार्द्धं दीर्घसत्रमनुत्तमम् ।
तत्र समागताः सर्वे मुनयः संशितव्रताः ॥
[illegible] देवतानां त्रिषु प्रोचुस्तपोधनाः ।
त्रिणां [illegible] कः पूज्यो देवतावरः ॥
इति [illegible] सर्वे [illegible] महर्षयः ।
भृगुं मुनीन्द्रं विप्रं प्रोचुः प्राञ्जलयस्तदा ॥

ऋषय ऊचुः ।

त्वमाद्य संशयं छेत्तुं समर्थोऽसि सुव्रत ।
[illegible] ब्रज सुव्रत ।
[illegible] तथा ब्रह्मा च विष्णवाम् ।
[illegible] वर्तते मुने ! ।
[illegible] पूज्यो [illegible] ।
[illegible] चिरायम् ॥
[illegible] प्रभो ।
[illegible] मुनिसत्तमः ।
[illegible] ।
[illegible] महामन ।
[illegible] ।
[illegible] सुरोत्तमम् ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] शङ्करः ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] सुरेश्वरः ।
[illegible] शङ्करम् ।
[illegible] शङ्करः ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] द्विजसत्तमाम् ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ! ॥

रुद्रभक्ताश्च ये लोके भस्मलिङ्गास्थिधारिणः ।
ते पाषण्डत्वमापन्ना वेदबाह्या भवन्ति वै ॥
एवं भृगुः मुनिस्तत्र रुद्रं त्रिपुरहन्तकम् ।
जगाम ब्रह्मलोकं वै सर्व्वलोकनमस्कृतम् ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डीयाष्टसप्ततितमाध्यायात् सङ्कलितम् ॥ * ॥ शिवलिङ्गस्य पूजाधारत्वं यथा,

"पूजास्थानानि वक्ष्यामि यस्मिन् सान्निध्यतां व्रजेत् ।
लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं स्थण्डिलस्थां तथैव च ।
पुस्तकस्थां महादेवीं पादुके प्रतिमासु च ॥
तल्लिङ्गमाश्रयेन्मन्त्री शुक्राद्यैर्यत् प्रतिष्ठितम् ।
कृपाद्यैर्यत् कृतं लिङ्गं वर्ज्जनीयन्तु साधकैः ॥
अल्पसौख्यप्रदं प्रोक्तं वेदमन्त्रैः प्रतिष्ठितम् ।
साविकारन्तु तल्लिङ्गं भुक्तभोगं तथैव च ।
मातरं साधकेन्द्रैश्च सिद्धिदञ्चाप्यसिद्धिदम् ॥

देव्युवाच ।

साविकारन्तु यल्लिङ्गं मन्त्रहीनं प्रतिष्ठितम् ।
निर्व्विनविकारञ्च अस्वयम्भु स्वयम्भवम् ।
कुर्व्वन्ति भक्तिवात्सल्यं लोकानां पातनात्मकम् ।
दुर्व्विज्ञेयमिदं ज्ञानं योगिनामप्यगोचरम् ।
सर्व्वमेतद्विधेयापि कथं विज्ञायते विभो ॥

ईश्वर उवाच ।

साधु साधु महादेवि ! रहस्यमिदमुत्तमम् ।
यत्त्वया चोदितं भद्रे ! तत्तथैव न चान्यथा ॥
दुर्व्विज्ञेयं सुरैश्चापि किं पुनर्मनुजन्तुभिः ।
आधिष्ठा साधकः चेत्तं हृदयानन्दकारकम् ॥
इन्द्रियाणाञ्च औत्सुक्यं ददाति लिङ्गदर्शने ।
शयमानं ततो लिङ्गं नित्यमानन्ददायकम् ॥
सुस्वप्नान् पश्यति नित्यं विमानस्थां वराङ्गनाम् ।
भैरवं पश्यति नित्यं क्रीडन्तं मातृमण्डले ॥
उमामहेश्वरञ्चापि स्वप्ने पश्यति साधकः ।
अनिर्व्वितनाधिकारं लिङ्गं त्रिभुवनेश्वरि ! ।
आक्रमन्ति महाविघ्नाः सदैत्या राक्षसादयः ॥
शून्यागारं यथा देवि ! आक्रमन्ति नराः प्रिये ।
अवधिनस्तु ग्रसन्ति तथा लिङ्गन्तु कल्पना ॥
प्रेतं यथा सदाध्वस्तं आक्रमन्ति पिशाचकाः ।
शून्यञ्च यत्र लिङ्गन्तु आश्रयन्ति तथा प्रिये ॥"

इत्याद्ये देवीपुराणे मन्त्राकृष्टप्रवेशाध्यायः ॥ * ॥

अथ लिङ्गलक्षणम् ।

तत्र बाणलिङ्गस्य लक्षणं यथा,—

"बाणलिङ्गं तथा श्रेयं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
उत्पत्तिं बाणलिङ्गस्य लक्षणं [illegible] ॥
नर्म्मदादेविकायाञ्च गङ्गायमुनयोस्तथा ।
[illegible] पुण्यनदीनाञ्च बाणलिङ्गानि सन्ति ॥
[illegible] च ।
सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्व्वार्थदायकः ॥
[illegible] सम्पत्सौख्यप्रदानि
च ॥"

अथैन्द्रलिङ्गलक्षणम् ।

"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥" * ॥

अथ याम्यलिङ्गलक्षणम् ।

"दण्डाकारं भवेद्याम्यमथवा [illegible]
यद्यद्दुक्तं [illegible]
निषिक्तं निधनं तेन क्रियते [illegible]

अथ नैर्ऋतलिङ्गलक्षणम् ।

"राक्षसं खड्गसदृशं [illegible]
कर्करादिप्रलिप्तन्तु कृष्णवर्णन्तु [illegible]
राक्षसं निष्फलं लिङ्गं गार्हस्थे [illegible]

अथ वारुणलिङ्गलक्षणम् ।

"वारुणं वर्त्तुलाकारं पाशाङ्कं [illegible]
शङ्खमुखादिः कुण्डलं संभोगाद् [illegible]

अथ वायुलिङ्गलक्षणम् ।

"सूक्ष्मं धूम्रं न वायव्यं ध्वजाङ्कं [illegible]
मस्तके स्थापितं तस्य [illegible]

अथ कुबेरलिङ्गलक्षणम् ।

"तूणपाशगदाकारं गुहाङ्क [illegible]

अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।

"दिनं चापयवा रात्रिं सर्व्वं [illegible]
अस्त्रिशूलाङ्कितं रौद्रं [illegible]

अथ वैष्णवलिङ्गलक्षणम् ।

"चतुर्व्वर्णमयं [illegible]
वैष्णवं शङ्खचक्राङ्कगदाब्जादिभि [illegible]
श्रीवत्सं कौस्तुभाङ्कञ्च सर्व्वविहार [illegible]
वैनतेयसमाङ्कं वा तथा [illegible]
वैष्णवं नाम तत् [illegible]
प्राकाम्यादिसंस्थन्तु प्रथार्ह [illegible]
पद्माङ्कं स्वस्तिकाङ्कं वा श्रीवत्सा [illegible]

इति वीरमित्रोदयधृतवाक्यो [illegible]

नारद उवाच ।

"अथ वक्ष्यामि ते विप्र लिङ्गभेदा [illegible]
श्रवणाद्यस्य पापानि नाशमाय [illegible]

मधुपिङ्गलवर्णाभं [illegible]
स्वयम्भुलिङ्गमाख्यातं सर्व्वसिद्धि [illegible]
नानावर्णसमाकीर्णं जटाजूट [illegible]
स्वयम्भुयाक्षयं लिङ्गं सुरासुरनम [illegible]
दीर्घाकारं शुभ्रवर्णं [illegible]
नीलकण्ठं समाख्यातं लिङ्गं पूर्णं [illegible]
शुक्लाभं शुक्लवर्णञ्च [illegible]
त्रिलोचनं महादेवं सर्व्वागम [illegible]
व्यक्तलिङ्गं जटाजूट समाभं [illegible]
कालाग्निरुद्रमाख्यातं सर्व्वशत्रु [illegible]
मधुपिङ्गलवर्णाभं श्वेतवर्णो [illegible]
श्वेतपद्मसमालीढं [illegible]
प्रलयाग्निसमाकुलं त्रिपुरान्तक [illegible]
शुभ्राभं त्रिशूलाङ्कं [illegible]
त्रिनेत्रधरसौम्यानं लिङ्गं सर्व्व [illegible]
त्रिशूलकमलधरं शुभ्र [illegible]
अर्द्धनारीश्वराकारं सर्व्वसिद्धि [illegible]
ईश्वरमयं कालं स्वर्णं लिङ्गं [illegible]
महाकालं समाख्यातं सर्व्वसम [illegible]
एतत्तु कथितं तुभ्यं लिङ्गलिङ्गं [illegible]

ध कृतार्थः स्यात् बहुभिः किमु सुव्रत ।”
इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डम् ॥ * ॥
ाङ्कं श्रेयसे योऽयं शैर्गमन्तं विवर्ज्जयेत् ।
ेन्तु यल्लिङ्गं पमाङ्कं वा कमण्डलुम् ॥
ङ्कं सूचयिङ्कं वा प्रस्तागानिन्वितं मतम् ।
र्णं महाकालं नन्दीशं पद्मरागवत् ॥
ागनिभं सर्व्वं महाभं सिद्धपूजितम् ।
ाङ्काभं नीलनिभं रुद्रादिभिः प्रपूजितम् ॥
: सेन्द्रयक्षेशं गुह्यकैर्यातुधानकैः ।
वर्णमयं नीलं शशाङ्कमण्डलप्रभम् ॥”
इति वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरः ॥
बाणलिङ्गलक्षणम् ॥ * ॥
तस्य परीक्षा ।
नलक्षणं प्रोक्तं परीक्षा तत्त्वकोविदैः ।
सप्त पञ्च वारं वा तुलासाम्यं न जायते ।
बाणं समाख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम् ॥”
इति वीरमित्रोदयधृतम् ॥
भारस्तु तण्डुलेन । अपरतुलादिषु तण्डुला
धकाः स्युस्तदा तल्लिङ्गं गृहिणां पूज्यमव-
लिङ्गञ्चेदधिकं तदोदासीनपूज्यन्तदिति
वदन्तीति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डम् ॥
गृहत्वस्तुलारूढं वृद्धिमेति न हीयते ।
लिङ्गमिति ख्यातं शेषं नार्म्मदमुच्यते ॥
षवारं यस्यैव तुलासाम्यं न जायते ।
बाणं समाख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम् ॥”
इति सूतसंहिता ॥
र्शं वा प्रविपेद्वृयाद्यदा तदुपलभ्यते ।
लिङ्गं तदा विद्धि न्यूनं सुखविवर्द्धनम् ॥”
इति वीरमित्रोदयः ॥ * ॥
शब्दव्युत्पत्तिरपि तत्रैव ।
य बाणं समाख्यातं यथा वक्ष्ये तथादितः ।
ः सदाशिवो देवो बाणो बाणान्तरोऽपि
च ॥
यस्मै कृतं तस्मात् बाणलिङ्गमुदाहृतम् ।
सन्निहितस्तत्र शिवः सर्व्वार्थदायकः ॥
प्रतिष्ठं तल्लिङ्गं बाणाख्येन शिवेन च ।
जस्य फलाकारं कुण्डलस्य समाकृति ॥
क्तमुक्तिप्रदश्चैव बाणलिङ्गमुदाहृतम् ॥”
गफलं पद्मबीजम् ।
जम्बुफलाकारं कुक्कुटाण्डसमाकृति ।”
इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे पाठः ॥ * ॥
ीं प्रति शिववाक्यम् ।
ायस्तं नार्म्मदं लिङ्गं पक्वजम्बुफलाकृति ।
ुवर्णं तथा शुक्लं नीलं मरकतप्रभम् ॥
र्हिमाकृति पुनः स्थापनायां प्रशस्यते ।
र्थं संस्रवते लिङ्गं गिरितो नर्म्मदाजले ॥
ा बाणासुरेणाहं प्रार्थितो नर्म्मदातटे ।
ाजिराख्ये गिरौ तत्र लिङ्गरूपी महेश्वरः ।
ाणलिङ्गमपि ख्यातमतोऽर्थान्जगतीतले ॥
ान्येषां कोटिलिङ्गानां पूजने यत् फलं
लभेत् ।
त् फलं लभते मर्त्त्यो बाणलिङ्गैकपूजनात् ।”

तथा,—
“ताम्री वा स्फाटिकी स्वार्णी पाषाणी
राजती तथा ।
वेदिका च प्रकर्त्तव्या तत्र संस्थाप्य पूजयेत् ॥” * ॥
प्रत्यहं योऽर्च्चयेल्लिङ्गं नार्म्मदं भक्तिभावतः ।
ऐहिकं किं फलं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥”
इति प्रत्यहबाणलिङ्गपूजायाः फलम् । इति याज्ञवल्क्यसंहिता ॥ * ॥
“संस्थाप्य श्रीबाणलिङ्गं रत्नकोटिगुणं भवेत् ।
रसलिङ्गे ततो बाणात् फलं कोटिगुणं स्मृतम् ॥
गुणांस्तु रसलिङ्गस्य वक्तुं शक्नोति शङ्करी ।
सिद्धयो रसलिङ्गे स्युरणिमाद्याः सुसंस्थिताः ॥”
इति सूतसंहिता ॥ * ॥
“रत्नधातुमयान्येव लिङ्गानि कथितान्यपि ।
पवित्राण्येव पूज्यानि सर्व्वकामप्रदानि च ॥
एतेषामपि सर्व्वेषां काश्मीरं हि विशिष्यते ।
काश्मीरादपि लिङ्गाच्च बाणलिङ्गं विशिष्यते ॥
बाणलिङ्गात् परं नान्यत् पवित्रमिह दृश्यते ।
ऐहिकामुष्मिकं सर्व्वं पूजाकर्त्तुः प्रयच्छति ॥”
इति बाणलिङ्गप्रशंसा । इति केदारखण्डम् ॥ * ॥
निन्द्यलिङ्गमाह तत्रैव ।
“कर्कशे बाणलिङ्गे तु पुत्त्रदारक्षयो भवेत् ।
चिपिटे पूजिते तस्मिन् गृहभङ्गो भवेद्ध्रुवम् ॥
एकपार्श्वस्थिते धेनुपुत्त्रदारधनक्षयः ।
शिरसि स्फुटिते बाणे व्याधिर्म्मरणमेव च ॥
छिद्रलिङ्गेऽर्च्चिते बाणे विदेशगमनं भवेत् ।
लिङ्गे च कर्णिकां दृष्ट्वा व्याधिमान् जायते
पुमान् ।
वाणुन्नतिं विशाग्रे तु गोधनानां क्षयो भवेत् ॥ *
तीक्ष्णाग्रं वक्रशीर्षञ्च त्र्यस्रलिङ्गं विवर्जयेत् ।
अतिस्थूलञ्चातिकृशं स्वल्पं वा भूषणान्वितम् ।
गृही विवर्ज्जयेत्तादृक् तद्धि मोक्षार्थिनो
हितम् ॥”
इति दुष्टबाणलिङ्गलक्षणम् । इति हेमाद्रिः ॥ * ॥
शुभलिङ्गमाह ।
“अर्थदं कपिलं लिङ्गं घनाभं मोक्षकाङ्क्षिणः ।
लघु वा कपिलं स्थूलं गृही नैवार्च्चयेत् क्वचित् ॥
पूजितव्यं गृहस्थेन वर्णेन भ्रमरोपमम् ।
तत् सपीठमपीठं वा मन्त्रसंस्कारवर्जितम् ।
सिद्धिमुक्तिप्रदं लिङ्गं सर्व्वप्रासादपीठगम् ॥”
इति शुभबाणलिङ्गलक्षणम् । इति वीरमित्रोदयः ॥ * ॥ बाणलिङ्गेष्वावाहनादि न कर्त्तव्यं यथा,—
“बाणलिङ्गानि राजेन्द्र ! स्थितानि भुवनत्रये ।
न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषामावाहनं न च ॥”
इति भविष्यपुराणम् ॥
“प्रातः समुत्थाय चोत्थाय यः पारदाणलिङ्गकम् ।
सर्व्वत्र जयमाप्नोति सत्यं सत्यं महेश्वर ! ॥”
इति योगसारे ५ परिच्छेदः ॥ * ॥
अथ बाणलिङ्गध्यानम् ।
‘ॐ प्रमत्तं शक्तिसंयुक्तं बाणाख्यञ्च महा-
प्रभम् ।

कामबाणान्वितं देवं संसारदहनक्षमम् ॥
शृङ्गारादिरसोल्लासं बाणाख्यं परमेश्वरम् ।
एवं ध्यात्वा बाणलिङ्गं यजेत्तं परमं शिवम् ॥
मनसा गन्धपुष्पाद्यैः संपूज्यास्य मनुं स्मरेत् ।
प्राणायामं ततः कृत्वा बाणलिङ्गन्तु तोषयेत् ॥
तदिष्टदेवयोरैक्यं विभाव्य वाग्भवं जपेत् ।
ततो जपं समाप्याथ स्तवेनानेन तोषयेत् ॥” * ॥
अथ स्तवः ।
“बाणलिङ्ग महाभाग संसारात्त्राहि मां प्रभो
नमस्ते चोग्ररूपाय नमस्तेऽव्यक्तयोनये ॥
संसारकारिणे तुभ्यं नमस्ते सूक्ष्मरूपधृक् ।
प्रमत्ताय महेन्द्राय कालरूपाय वै नमः ॥
दहनाय नमस्तुभ्यं नमस्ते योगकारिणे ।
भोगिनां भोगकर्त्रे च मोक्षदात्रे नमो नमः ॥
नमः कामाङ्गनाशाय नमः कल्मषहारिणे ।
नमो विश्वप्रदात्रे च नमो विश्वस्वरूपिणे ॥
बाणस्य वरदात्रे च रावणस्य क्षयाय च ।
रामस्यानुग्रहार्थाय राज्याय भरतस्य च ॥
मुनीनां योगदात्रे च राक्षसानां क्षयाय च ।
नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥
ऐं दाहिकाशक्तियुक्ताय महामायाप्रियाय च ।
भगप्रियाय सर्व्वाय वैरिणां निग्रहाय च ॥
परित्राणाय योगिनां कौलिकानां प्रियाय च ।
कुलाङ्गनानां भक्ताय कुलाचाररताय च ॥
कुलभक्ताय योगाय नमो नारायणाय च ।
मधुपानप्रमत्ताय योगेशाय नमो नमः ॥
कुलनिन्दाप्रणाशाय कौलिकानां सुखाय च ।
कुलयोगाय निष्ठाय शुद्धाय परमात्मने ॥
परमात्मस्वरूपाय लिङ्गमूलात्मकाय च ।
सर्व्वेश्वराय सर्व्वाय शिवाय निर्गुणाय च ॥ * ॥
इत्येतत् परमं गुह्यं बाणलिङ्गस्य शङ्कर ।
यः पठेत् साधकश्रेष्ठो गाणपत्यं लभेत सः ॥
स्तवस्यास्य प्रसादेन योगी योगित्वमाप्नुयात् ।
राज्यार्थिनां भवेद्राज्यं भोगिनां भोग एव च ॥
साधूनां साधनं देव कौलिकानां कुलं भवेत् ।
यं यं कामयते मन्त्री तं तमाप्नोति लीलया ॥
बाणलिङ्गप्रसादेन सर्व्वमाप्नोति सत्वरम् ।
किमन्यत् कथयामीह सर्व्वं वेत्सि कुलेश्वर ! ॥
महाभये समुत्पन्ने राजद्वारे कुलेश्वर ! ।
देशान्तरभये प्राप्ते दस्युचौरादिसङ्कटे ।
पठनात् स्तवराजस्य न भयं लभते क्वचित् ॥
बाणलिङ्गस्य माहात्म्यं संक्षेपात् कथितं
मया ।
तस्य श्रवणमात्रेण नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
बाणलिङ्गं सदाराध्यं योगिनां योगसाधने ।
कौलिकानां कुलाचारे पशूनां पशुनिग्रहे ॥
देहस्थानां देहपाते रोगिणां रोगनाशने ।
यो यो नाराधयेद्देवं सर्व्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥”
इति श्रीयोगसारे सर्व्वागमोत्तमे पार्व्वतीशिव-
संवादे बाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥ * ॥
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।
“नर्म्मदोद्भवं रौद्रमन्योन्यस्य विभवात् ।

ततोर्द्धभाग् मतं लिङ्गं संस्थानं रौद्रमुच्यते ।”
इति वीरमित्रोदयः ।
“शरिन्द्राङ्गसंस्थानं वाणलिङ्गसमाकृति ।
नर्म्मदायां बोद्धव्यं रौद्रलिङ्गं सुखावहम् ।
कावेर्य्यामथ गङ्गायां वाणलिङ्गसमाकृति ।
नर्म्मदायां बोद्धव्यं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति ।
रौद्रलिङ्गं मयाख्यातं वाणलिङ्गसमाकृति ।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं विप्रादिपूजितम् ।
अभावात् सर्व्ववर्णे वा सर्व्वेषामिष्टसिद्धिदम् ।
सर्व्वलक्षणं रौद्रं वाणलिङ्गवदीरितम् ।”
इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् । इति लक्षणसमुच्चयोऽपि ।
अथ द्विजवर्णलिङ्गलक्षणम् ।
“कृष्णं कृष्णवर्णं विप्रं लिङ्गमीरितम् ।
चतुर्व्वर्णानुरूपेण वर्णैरेतदनुत्तमम् ।
एतल्लिङ्गमाख्यातं मुनिभिः शास्त्रकोविदैः ।
रक्तं क्षत्रं पीतं वैश्यं तदूर्द्धमधमं स्मृतम् ।”
अन्य मतम् ।
“[illegible] लिङ्ग संपूज्य [illegible] ।
[illegible] पूज्यं [illegible] ।”
इति द्विजवर्णलिङ्गलक्षणम् । इति वीरमित्रो-
दयधृत[illegible] ।
अथ दैवलिङ्गलक्षणम् । सिद्धान्तशेखरे ।
“[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
लिङ्गं [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।”
इति दैवलिङ्गलक्षणम् ।
अथार्षलिङ्गलक्षणं तथैव ।
“[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।”
इत्यार्षलिङ्गलक्षणम् ।
अथ लिङ्गफलम् ।
“[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] लिङ्गं [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] लिङ्गं [illegible] ।
[illegible] लिङ्गं [illegible] ।
[illegible] लिङ्गं [illegible] ।”
इति लिङ्गफलविवेकः ।
“[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।”
इति [illegible] ।
“[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

छत्राभमस्तकं लिङ्गं वैष्णवं तद्गदाङ्कितम् ।
पद्माभमस्तकं ब्राह्मं छत्राभं शाक्रमुच्यते ।
शिरोयुग्मं तदाग्नेयं त्रिपदं याम्यमीरितम् ।
खड्गाभं नैरृतं लिङ्गं वारुणं कलसाकृति ।
वायव्यं ध्वजवल्लिङ्गं कौवेरन्तु गदान्वितम् ।
ईशानस्य त्रिशूलाभं लोकपालादिभिःस्तुतम् ।
स्वयम्भु लिङ्गमाख्यातं सर्व्वशास्त्रविशारदैः ।”
इति स्वयम्भुलिङ्गलक्षणम् ।
इति सिद्धान्तशेखरः । * ।
“दृष्ट्वा लिङ्गं महेशस्य स्वयम्भु तस्य पार्व्वति ! ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः परे ब्रह्मणि लीयते ।”
एतेषां पूजाफलं तत्रैव ।
“विशेषाच्छैलजं शस्तं मुक्तये चानुपङ्गतः ।
पार्थिवं भुक्तये शस्तं मुक्तये चानुषङ्गतः ।
एवं वै दारुजं ज्ञेयं पिष्टलिङ्गं तथा पुनः ।
स्त्रीलक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं हैमं राज्यप्रदञ्च तत् ।
पुत्रवृद्धिकरं ताम्रं राङ्गमायुःप्रवर्द्धनम् ।”
इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रम् । * ।
“पारदञ्च महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
चन्द्रकान्तं मृत्युजित् स्याद्धाटकं सर्व्वकामदम् ।”
इति पद्मपुराणम् । * ।
“सर्व्वफलप्रदा भूमिर्म्मणयस्तद्वदेव हि ।
अनन्ताद्याः सूक्ष्मा अष्टौ मणयो विद्रुमोज्ज्वलाः ।
रत्नौ प्रकाशकाः सर्व्वविषाद्यापहकारिणः ।
नानावर्णास्तु विज्ञेया रसैर्गन्धैश्च रूपतः ।
वज्राद्याः स्फाटिकाद्याश्च गुडाद्यादिविनि-
र्म्मितम् ।
सर्व्वकामप्रदं पुंसां लिङ्गं तात्कालिकं मतम् ।”
इति वीरमित्रोदयधृतकामिकोत्तरः । * ।
“गान्धं सौभाग्यदं लिङ्गं पैष्टं मुक्तिप्रदायकम् ।
नानारत्नोद्भवं लिङ्गं नानाकामप्रदायकम् ।
धैनवं गुडजं लिङ्गं सौभाग्याय च लावणम् ।
उच्चाटने तु पाषाणं मौनं शत्रुक्षयावहम् ।
तात्कालिकं हरिश्च कृत्वा भक्त्या समर्च्चयेत् ।”
इति लक्षणसमुच्चयः ।
अथ गन्धलिङ्गम् । गरुडपुराणे ।
“कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।
कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिना च चतुःसमम् ।
दत्त्वा गन्धलिङ्गन्तु कृत्वा संपूज्य भक्तितः ।
शिवसायुज्यमाप्नोति बहुभिः कल्पितो नरः ।”
पुष्पमयलिङ्गं यथा,—
“नाना पुष्पमयं लिङ्गं कृत्वा सम्यक्समन्वितम् ।
[illegible] भवेत् ।”
अथ रजोमयलिङ्गम् ।
“रजोभिर्निर्म्मितं लिङ्गं यः पूजयति भक्तितः ।
विद्याधरपदं प्राप्य पश्चाच्छिवसमो भवेत् ।”
अथ गोशकृल्लिङ्गम् ।
“गोशकृत् [illegible] लिङ्गं कृत्वा भक्त्या प्रपू-
जयेत् ।
[illegible] ।”
[illegible] । [illegible]
[illegible] । * ।

अथ यवगोधूमशालिजलिङ्गम् ।
“काम्यं यवक्रमं लिङ्गं
श्रीकामः पुष्टिकामश्च
अथ सिताखण्डमयलिङ्गम् ।
“सिताखण्डमयं लिङ्गं
वश्ये लवणजं लिङ्गं
तालं हरितालम् । त्रिकटुं
मरीचं इति प्रसिद्धम् ।
“गव्यघृतमयं लिङ्गं संपूज्य पुराणि
तथा ।
“लवणेन च सौभाग्य
कामदं तिलपिष्टोत्थं तुषोत्थं
भस्मोत्थं सर्व्वफलदं गुडोत्थं
गन्धोत्थं गुणदं भूरि शर्करोत्थं
वंशाङ्कुरोत्थं वंशकरं गोमयं
केशास्थिसम्भवं लिङ्गं
लोभये मारणे पिष्टसम्भवं लिङ्गं
हारिद्रादं द्रुमोद्भूतं पिष्टं वारणा
दधिदुग्धोद्भवं लिङ्गं
धान्यदं धान्यजं लिङ्गं फलोत्थं फलं
पुष्पोत्थं दिव्यभोगायुर्
नवनीतोद्भवं लिङ्गं
दूर्व्वाकाण्डसमुद्भूतमपमृत्युविनाशनम् ।
कर्पूरसम्भवं लिङ्गं चर्म्म वै
अयस्कान्तं चतुर्था तु
सर्व्वं नवभवं ज्ञेयं तत्र
यमलिङ्गं महाभूत्यै सौभाग्याय च
पुष्टिकृत् महापीठं ज्योतिष्योतमं
स्पर्शकं कुलसत्त्वे तैजसं
चन्द्रापीडं मृत्युजितं
चन्द्रापीडं चन्द्रकान्तमिति ।
“शूलाद्यमणिजं प्रसुवार्थ
यत्सन्निधानात् शूलरोगनाशः
“व्यायुषं
शुभदात् पुष्पजं तीर्थे वैदूर्यं
नीलं लक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं स्फाटिकं

“महाभुक्तिप्रदं हैमं राजतं
आरकूटं
आरकूटं पित्तलम् ।
“अष्टु सौभाग्यदं लिङ्गं
कौसितं कांस्यजं लिङ्गं राजतं
पैत्तलं भुक्तिमुक्त्यै लिङ्गं
त्रिपञ्चमहधातुनिर्म्मितम् । इति
“त्रिपुरा शूलदं लिङ्गं
हैमजं मनसोश्च श्रावणं
पूजयेन्नाम्रजं लिङ्गं
इति
नाम्नादिलिङ्गपूजनन्तु
“नाम्रलिङ्गं वधो मार्गे
रक्तचन्दनलिङ्गञ्च
तुष्टिकामस्तु नवं लिङ्गं

...लिङ्गं ...सहस्रकम् ।
...लिङ्गं सौभाग्यं तथा ।
...लिङ्गाकृष्णाशोकैर्यैस्तु वर: ॥"
इति ...म् ।
...दं चैव रावणं चैव रामदम् ।
...रं राज्यं माध्यमायु:प्रवर्द्धनम् ॥
...कं कार्यं रौगिकं शत्रुनाशनम् ।
...कं लिङ्गमाषं शत्रुनाशनम् ॥
...कं लिङ्गं कुष्ठरोगनिवारणम् ।
...कं लिङ्गं विज्ञानं प्रति निर्द्दिष्टम् ॥"
इति कल्पसमुच्चय: ॥
...कं लिङ्गं शिवार्चं सर्व्वसिद्धिदम् ।
...कं वरदं साक्षाद्राज्यं भोगसिद्धिदम् ॥"
इति लिङ्गपुराणम् ॥
...मयं लिङ्गं सप्ताश्वादिविनिर्म्मितम् ।
...कं लिङ्गं धनाकाङ्क्षी प्रपूजयेत् ॥
...षोडशधोक्ष्य भयकामस्तु पूजयेत् ।
...कामस्तु सततं लिङ्गं कुङ्कुमजम् ॥
...सुखमृद्धं महाबुद्धिविवर्द्धनम् ।
...लिङ्गं लिङ्गं लक्ष्मीगुणसहस्रम् ॥
...र्व्वसम्पदम् ।" इति कालोत्तर: ॥
...वे शिवपूजायां सर्व्वसिद्धिर्न्नो भवेत् ।
...शिवपूजायां द्विगुणं फलमीरितम् ॥
...लिङ्गे च पूजायां शतधा साधनं मतम् ।
...षोडशगुरौ रौप्ये फलं तस्माच्चतुर्गुणम् ॥
...पुष्टिं विजानीयात् कांस्ये च धनसञ्चय: ।
...सुखं लाक्षायां रोगवान् भवेत् ॥
...सर्व्वसिद्धि: स्यात्तथा मरकते प्रिये ।
...लिङ्गे रिपोनाश: कामदं मणिलिङ्गकम् ।
...कार्ये काष्ठसिद्धिर्गोमये रिपुहिंसनम् ।
...लिङ्गस्य माहात्म्यं धर्म्मकामार्थमोक्षदम् ॥"
इति मातृकाभेदतन्त्रे १२ पटल: ॥
...संपूजयेन्नित्यं लिङ्गं शैलमयं शुभम् ।
...संपूजनात्तेन प्राप्तं भक्तस्य तत्तमम् ॥
...मयं लिङ्गं विष्णु: समर्चयेत् सदा ।
...प्राप्तवान् तेन सोऽभूद्भूतेकपालक: ॥
...टिकं निर्म्मलं लिङ्गं यस्तोऽभ्यर्च्चयेत् सदा ।
...फलं हि प्राप्तं तेनोपकार्ज्जितम् ॥"
इति षट्कर्म्मदीपिकाधृतशिवधर्म्म: ॥
...येत् पार्थिवे लिङ्गे पाषाणलिङ्गकेऽथवा ।
...लिङ्गेऽथवा देवि रौप्ये ताम्रे च कांस्यके ॥
...दे वाथ गङ्गायां स्फाटिके मरकतेऽपि वा ।
...सिन्दे वीरलिङ्गे भस्मनिर्म्मितलिङ्गके ॥
...कानिर्म्मिते लिङ्गे गोमये वाथ पूजयेत् ।
...कारेण विना देवि पाषाणादौ न पूजयेत् ॥"
इति मातृकाभेदतन्त्रे ७ पटल: ॥
...शिवलिङ्गनिर्म्माणप्रयासि ॥ ॥ अथ
...लिङ्गसंस्कार: ।
...संस्कारञ्च प्रवक्ष्यामि विशेष इह यद्भवेत् ॥
...लिङ्गं सर्व्वलिङ्गञ्च स्वर्णपात्रे निधाय च ।
...दुत्तोल्य तल्लिङ्गं दुग्धमध्ये दिनत्रयम् ।
...केन स्नापयित्वा कालरुद्रं प्रपूजयेत् ॥

पोडशेनोपचारेण वेदाद्यं पार्व्वती भवेत् ।
तस्मादुत्तोल्य तल्लिङ्गं गङ्गातोये दिनत्रयम् ।
ततो वेदोक्तविधिना संस्कारमाचरेत् सुधी: ॥"
पूर्व्वोक्तवचनै: फलविशेषकामनया नानाविध-लिङ्गपूजोक्ता सा च पूजा ।
"लिङ्गं सुलक्षणं कुर्य्यात्तल्लक्षणम् ।
देर्घ्यहीने महेशानि यदि धिक् शत्रुवर्द्धनम् ॥
मानहीने विनाश: स्यादधिके च शिशुक्षय: ।
विस्तारे चाधिके हीने राष्ट्रनाशो भवेद्ध्रुवम् ॥
पीठहीने तु दारिद्र्यं शिरोहीने कुलक्षय: ।
लक्षणविहीने च राजा राष्ट्रञ्च नश्यति ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन लिङ्गं कुर्य्यात् सुलक्षणम् ॥"
इत्यादिना सुलक्षणलिङ्गस्यैव फलदातृत्वमुक्तम् ।
इति मातृकाभेदतन्त्रे ७ पटल: ॥
देव्युवाच ।
"इन्द्रिये रहितो देव: शून्यरूप: सदाशिव: ।
आकारो नास्ति देवस्य किं तस्य पूजने फलम् ॥
शिव उवाच ।
शिवे पूजा महेशानि कदाचिन्नास्ति पार्व्वती ।
तदस्य परमेशानि रौद्री शक्तिरितीरिता ॥
रौद्री तु परमेशानि आद्या कुण्डलिनी भवेत् ।
वर्णात परमेशानि सर्व्वविद्युत्स्वरूपिका ॥
साड्डवलयाकारै: शिवं वेष्ट्य सदा स्थिता ।
शक्तिं विना महेशानि शिवत्वं तस्य निश्चितम् ॥
शक्तिसंयोगमात्रेण कर्म्मकर्त्ता सदाशिव: ।
अतएव महेशानि पूजयेच्छिवलिङ्गकम् ॥"
इति सशक्तिकशिवलिङ्गपूजनफलम् ॥
इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रे २ पटल: ॥ ॥
देव्युवाच ।
"लिङ्गप्रमाणं देवेश कथयस्व मयि प्रभो ।
पार्थिवे च शिलादौ च विशेषो यत्र यो भवेत् ॥
श्रीशिव उवाच ।
मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
एतदन्यन्न कुर्व्वीत कदाचिदपि पार्व्वति ॥"
इति मातृकाभेदतन्त्रे ७ पटल: ॥
अपि च ।
"मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
निष्कस्य प्रमाणेन घटनं कारयेद्बुध: ॥
अङ्गुष्ठपर्व्वमानन्तु कृत्वा लिङ्गं प्रपूजयेत् ।
मृदादिलिङ्गघटने प्रमाणं परिकीर्त्तितम् ।
फलसुत्तममाप्नोति अन्यथा चैतदन्यथा ॥"
इति षट्कर्म्मदीपिकाधृतविश्वसारतन्त्रम् ॥
"लिङ्गे वेद्यां तथा पीठे समसूत्रनिपातनात् ।
समत्वेव विजानीयाच्छिवस्यैकत्वमिदम् ॥"
इति कालोत्तर: ॥
मृत्तिकाभेदेन ब्राह्मणादीनां पूजाफलस्य प्रशस्तत्वं यथा,—
"चतुर्धा पार्थिवं लिङ्गं मृत्स्नाभेदेन पार्व्वति ।
शुक्लं रक्तं तथा पीतं श्यामञ्च परमेश्वरि ॥
शुक्लन्तु ब्राह्मणे प्रशस्तं क्षत्रिये रक्तमिष्यते ।
पीतन्तु वैश्यजातौ स्यात् श्यामं शूद्रे प्रकीर्त्तितम् ॥"

तथा ।
"शुक्लं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्म्माय यस्तु पूजयेत् ।
स शूद्र परमेशानि शिवत्वफलभाग्भवेत् ॥
क्षत्रियस्तु वरारोहे रक्तं निर्म्माय पार्थिवम् ।
पूजयेत् सततं यस्तु शिवत्वफलमाप्नुयात् ॥
हरितं पार्थिवं देवि ! निर्म्माय यस्तु पूजयेत् ।
स च वैश्यो महेशानि ! शिवत्वफलभाग्भवेत् ॥
कृष्णं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्म्माय यस्तु पूजयेत् ।
स शूद्र: परमेशानि ! शिवत्वफलभाग्भवेत् ॥"
इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रे ३ पटल: ॥ ॥
"शिलादौ च महेशानि ! स्थूलञ्च फलदायकम् ।
अङ्गुष्ठमानं देवेशि ! यद्वा हेमादिमानकम् ॥
क्रमेण देवदेवेशि ! फलं बहुविधं लभेत् ।
स्थूलात् स्थूलतरं लिङ्गं फलदं परमेश्वरि ! ॥
पूजनाद्वारयाहेति ! फलं बहुविधं स्मृतम् ॥"
स्थूलात् स्थूलमिति पार्थिवलिङ्गेतरपरम् । मृत्तिकातोलकमिति विशेषवचनात् । शिलास्फाटिकमरकतादीनां पञ्चसूत्रीकरणमुक्तं यथा,—
"शिवलिङ्गस्य यन्मानं तन्मानं दक्षवक्षयो: ।
योन्यग्रमपि यन्मानं तदग्रेऽपि तथा भवेत् ॥"
इति लिङ्गपुराणम् ॥
"लिङ्गस्य बाणलिङ्गस्य परिणाहोऽपि तादृश: ।
लिङ्गस्य द्विगुणा देवी योनिश्चरदसंज्ञिता ॥
कुर्व्वीताङ्गुष्ठतो न्यूनं न कदाचिदपि क्वचित् ।
इत्यादिशिवनिर्म्माणे मानमिच्छावशाद्भवे ॥"
इति तन्त्रान्तरम् ॥
लिङ्गोत्पत्तिर्यथा,—
"आकाशं लिङ्गमित्याहु: पृथिवी तस्य पीठिका ।
आलय: सर्व्वदेवानां लयनाल्लिङ्गमुच्यते ॥"
इति स्कन्दपुराणम् ॥
लिङ्गमहिमा यथा,—
शिव उवाच ।
"न तुष्याम्यर्च्चितोऽर्च्चायां पुष्पधूपनिवेदनै: ।
लिङ्गेऽर्च्चिते तथात्यर्थं परं तुष्यामि पार्व्वति ! ॥
हरदेवि ! पुरा ब्रह्मे ज्योतिरूपं सर्व्वदैवतै: ।
लिङ्गत्वाल्लिङ्गमित्युक्तं सदेवासुरकिन्नरै: ॥
प्रयच्छामि दिवं देवि ! यो मल्लिङ्गार्च्चने रत: ।
ब्रह्मा सर्व्वाणि पापानि निर्दहेद्दग्धकल्मष: ॥
मनुमना मन्नमस्कारो मामेव प्रतिपद्यते ॥"
इति वीरमित्रोदयधृतस्कन्दपुराणम् ॥
द्रव्यविशेषेण पूजादिफलं यथा,—
"वस्त्रपूतजलैर्लिङ्गं स्नापित्वा मम मानवा: ।
अश्वमेधानां फलमाप्नोति सत्तम: ॥
सुगन्धिचन्दनद्रव्यैर्लिङ्गमालिप्य भक्तित: ।
आलिप्यते सुरस्त्रीभि: सुगन्धैर्यक्षकर्द्दमै: ॥"
इति तत्रैव ॥ ॥
लिङ्गपूजाया अकरणे दोष: तत्पूजाफलञ्च यथा,
"विना लिङ्गार्च्चनं यस्य कालो गच्छति नित्यश: ।
महाहानिर्भवेत्तस्य दुर्गतस्य दुरात्मन: ।
एकत: सर्व्वदानानि व्रतानि विविधानि च ।
तीर्थानि नियमा यज्ञा लिङ्गाराधनमेकत: ॥

न लिङ्गाराधनादन्यत् पुरा वेदे चतुर्ष्वपि ।
विद्यते सर्व्वशास्त्राणामेष एव सुनिश्चितः ।
भुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं विविधापन्निवारकम् ।
पूजयित्वा नरो नित्यं शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।
सर्व्वमन्यत् परित्यज्य क्रियाजालमशेषतः ।
भक्त्या परमया विद्वान् लिङ्गमेकं प्रपूजयेत् ।”
इति स्कन्दपुराणम् ॥*॥
“अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
महेशार्च्चनपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ।”
इति मत्स्यसूक्ते १६ पटलः ॥
“बहुनात्र किमुक्तेन चराचरमिदं जगत् ।
शिवलिङ्गं समभ्यर्च्य स्थितमत्र न संशयः ।”
इति लिङ्गपुराणम् ॥*॥
“शिवस्य पूजनाद्देवि चतुर्व्वर्गाधिपो भवेत् ।
चतुर्व्वर्गयुतो मर्त्त्यः शम्भुनाथस्य पूजनात् ।
सर्व्वं नारायणेनोक्तं यदि शम्भुं प्रपूजयेत् ।
स्वर्गे मर्त्त्ये च पाताले ये देवाः संस्थिताः सदा ।
तेषां पूजा भवेद्देवि शम्भुनाथस्य पूजनात् ।”
इति लिङ्गपुराणम् ॥*॥
“असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।
काश्यां वासः सतां सङ्गो गङ्गाम्भः शम्भु-
पूजनम् ।”
इति षट्कर्म्मदीपिकाधृतकाशीखण्डे नारद-
वाक्यम् ॥*॥
“[illegible] बहुदक्षिणाः ।
शिवलिङ्गार्च्चनस्येह कोट्यंशेनापि ते समाः ।
छित्त्वा भित्त्वा च भूतानि हत्वा सर्व्वमिदं
जगत् ।
यजेद्देवं विरूपाक्षं न स पापेन लिप्यते ।
[illegible] ध्यानमात्रेण योगिनः ।
कः समाप्नोति वै मुक्तिं विना लिङ्गार्च्चनं नरः ।”
इति स्कन्दपुराणम् ॥*॥
“ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यः शूद्रो वाप्यनुलोमजः ।
पूजयेत् सततं लिङ्गं तत्तन्मन्त्रेण सादरम् ।”
तत्तन्मन्त्रेण यथायोग्यं वैदिकतान्त्रिकनाम-
मन्त्रेणेत्यर्थः । इति वीरमित्रोदयधृतस्कन्द-
पुराणम् ॥*॥
“अहं ब्रह्मा तथा सर्व्वे विष्णुस्त्रिभुवनेश्वरः ।
[illegible] महादेवः [illegible] ।
लिङ्गवेदी महादेवी लिङ्गं साक्षान्महेश्वरः ।
तयोः सम्पूजनान्नित्यं देवी देवश्च पूजितौ ।”
इति लिङ्गपुराणम् ॥*॥
अथ पारदलिङ्गमाहात्म्यम् ।
“[illegible] लिङ्गं [illegible] प्रिये ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

आजन्ममध्ये यो देवि एकदा यदि पूजयेत् ।
स एव धन्यो देवेशि स ज्ञानी स च तत्त्ववित् ।
स ब्रह्मवेत्ता स धनी स राजा भुवि पूज्यते ।
अणिमादिविभूतीनामीश्वरः साधकोत्तमः ।”*॥
अथ पारदशिवलिङ्गनिर्म्माणविधिः ।
“पारदे शिवनिर्म्माणे नानाविघ्नं यतः प्रिये ।
अतएव महेशानि शान्तिस्वस्त्ययनं चरेत् ।
पारदं शिववीजं हि ताड़नं हि न कारयेत् ।
ताडनाद्दिक्तनाशः स्यात्ताड़नाद्वित्तहीनता ।
ताड़नाद्रोगयुक्तत्वं ताडनान्मरणं भवेत् ।”
इति मातृकाभेदतन्त्रे ८ पटलः ॥*॥
अथ शिवलिङ्गोत्पत्तिः ।
ब्रह्मोवाच ।
“पुरा त्वां चञ्चलं ज्ञात्वा तदर्थे न प्रकाशितम् ।
इदानीं योगिनं ज्ञात्वा कथयामि न संशयः ।
अतिगुह्यमतिगुह्यमतिगुह्यं न संशयः ।
गोपितव्यं गोपितव्यं गोपितव्यं त्वयापि च ।
शम्भुना गोपितं तन्त्रे तन्त्रान्तरे प्रकाशितम् ।
अद्य तत् कथयाम्यद्य सावधानोऽवधारय ।
सर्गादौ विविधाः सर्गा मया सृष्टा हि नारद ।
देवदानवदैत्याश्च गन्धर्व्वयक्षराक्षसाः ।
सर्व्वे स्त्रीवशगाः श्रेष्ठा मैथुनाज्जायते प्रजा ।
केवलं हि शिवः शम्भुर्दारसङ्ग्रहकर्म्मणि ।
कदापि न मनश्चक्रे दृष्ट्वा चिन्तापराः सुराः ।
मामेव शरणं जग्मुः सेन्द्रा देवासुरादयः ।
प्रणिपत्य स्तुतिं कृत्वा उपतस्थुः समाहिताः ।
प्रोचुः प्राञ्जलयः सर्व्वे भयाद्गद्गदभाषया ।
देवाद्या ऊचुः ।
उद्धारिता वयं सर्व्वे भवानपि जनार्द्दनः ।
केवलं हि महादेवो देवदेवो जगत्पतिः ।
विवाहे न मनश्चक्रे कथा या मोक्ष्यते शिवः ।
उपायं चिन्तय विभो सदारः कथमीश्वरः ।
येन स्यात्ममतां नाथस्तत् कुरुष्व दयानिधे ।
इति श्रुत्वा वचस्तेषां ततो ब्रह्मा प्रजापतिः ।
सह तैर्वैकुण्ठं जगाम कमलासनः ।
उवाच तं जगन्नाथं विष्णुं कमललोचनम् ।
ब्रह्मोवाच ।
सृष्टा मया सुरश्रेष्ठ मानुषा मैथुनोद्भवाः ।
सर्व्वे लोका विना शम्भुं यत् कर्त्तव्यं वदस्व मे ।
श्रीभगवानुवाच ।
एभिः सह महाबाहो गच्छामस्तमहं शिवम् ।
कर्त्तव्यं स्तवनं तेन अनुज्ञामिर्यथाविधि ।
किन्तु तद्योग्यनारीषु विवाहार्थं प्रकल्पय ।
ब्रह्मोवाच ।
इत्थं गच्छामहे सर्व्वे अनुज्ञापय तं हरे ।
आद्यामूर्त्तिं महामायां प्रसादयतु वै लघु ।
कन्या भूत्वा महाशम्भुं मोहयिष्यति शङ्करम् ।
तदाज्ञया तु तैः सार्द्धं जगत्तुर्विधिकेशवौ ।
यत्र देवी महादेवा: प्रोचतुः कार्य्यमात्मनः ।
उवाच इत्थं तद्वृत्तं नत्वासु प्रजापतिः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च सर्व्वे ते नत्वा लोकवेष्टिताम् ।
आद्यमूर्त्तिमुमां देवीं कालिकां जगदीश्वरीम् ।

प्राह मां वः किमर्थेन [illegible]
देव्युवाच ।
प्रीत्यै रूपं यथाकामं भवतां [illegible]
अचिरात् तत्प्रदास्यामि सर्व्वं [illegible]
देवाद्या ऊचुः ।
भूत्वा तु दक्षकन्या त्वं शङ्करं [illegible]
अस्माकं वाञ्छितं येन कुरु [illegible]
एतत् श्रुत्वा वचस्तेषां [illegible]
उवाच विस्मयाविष्टा कालिका [illegible]
देव्युवाच ।
शम्भुरत्यन्ततो बालः किं मां [illegible]
मम योग्यं पुमांस्तु अयं [illegible]
ब्रह्मोवाच ।
शम्भुः सर्व्वगुरुर्देवो ह्यस्माकं परे [illegible]
महायशा महातेजाः स ते [illegible]
शम्भुतुल्यः [illegible]
इत्युक्ता ब्रह्मणा देवी [illegible]
इत्याय दर्शनं दत्वा उवाच [illegible]
इत्योऽपि दृष्ट्वा तां देवीं [illegible]
सर्व्वां [illegible]
नीलोत्पलकपालाढ्यकरयुग्मां [illegible]
सततश्च्यमिताकारं मेने दक्ष [illegible]
दक्ष उवाच ।
यदि मे वरदासि त्वं [illegible]
मदीयतनया भूत्वा शङ्करं [illegible]
तथेत्युक्ता जगद्धात्री [illegible]
देवताश्च ततो गत्वा यत्र [illegible]
सशोकाः [illegible]
प्रणेमुस्तुष्टुवुर्भक्त्या प्राञ्जलयः [illegible]
देवाद्या ऊचुः ।
भगवन् देवदेवेश लोकनाथ [illegible]
वयं सर्व्वे तु सशोकाः [illegible]
अनन्त कुरु चोद्वाहं [illegible]
इत्यनेहि महाकाली मायेति [illegible]
जाता ते प्रीतये शम्भो वा [illegible]

ईश्वर उवाच ।
भवतां प्रीतये सम्यक् करिष्ये [illegible]
उद्योगः क्रियतां शीघ्रं विवाह [illegible]
इत्युक्तास्तु सुराः सर्व्वे [illegible]
तत्रत्या गताः सर्व्वे भवं [illegible]
इत्याय कथयामासुः शङ्करो [illegible]
ततो विवाहं निर्व्वर्त्त्य तनया [illegible]
गताः सर्व्वे महेशोऽपि सत्या [illegible]
जगाम रेमे सत्या च चिरं [illegible]
अथ काले कदाचित्तु सती [illegible]
रेमे न शिवे तं शोदु ततो [illegible]
उवाच दीनया वाचा देवदेवं [illegible]
भगवन्नहि शक्नोमि तव भारं [illegible]
क्षमस्व मां महादेव कृपां कुरु [illegible]
निशम्य वचनं तस्या भगवान् [illegible]
विभेदं रमणं चक्रे गाढ़ं [illegible]

वा सम्पूर्णमेकं सती च त्वक्तमैथुना।
याभाव मनश्च उभयोर्लिङ्ग उत्तमम्।
नान चरमीदृष्टे नैवांसमखिलं जगत्॥
नाके भूतले स्वर्गे शिवलिङ्गास्तदाभवन्।
भूता भविष्याश्च शिवलिङ्गाः सयोनयः॥
लिङ्गं तत्र योनिर्यत्र योनिस्तत्र शिवः।
तयोश्चैव तेजोभिः शिवलिङ्गं व्यजायत॥"
शिवलिङ्गोत्पत्तिकथनमिति नारदपञ्च-
रात्रागमे तृतीयरात्रे प्रथमाध्याये नारद-
सम्वादः॥ ७॥ शिवलिङ्गपूजायां सर्व्वेषा-
धिकारो यथा,—
शाक्तो वा वैष्णवो वापि सौरो वा गाणपोऽथवा।
शिवार्च्चनविहीनस्तु कुतः सिद्धिर्भवेत् प्रिये॥
नाराध्य च मां देवि योऽर्च्चयेद्देवतान्तरम्।
सकाति महादेवि पापं हत्वा व्रजेत् पुरम्॥
नैवाद्यसमं देवि मिष्टान्नादि क्रमेण हि।
नि वहुधान्येव पुष्पाण्येव यथाविधि॥
नेत्रमहद्यं पानं नानाविधं महेश्वरी।
पादिकं महेशानि यदि स्यात् सागरोपमम्॥
दत्तं पुष्पनैवेद्यं सर्व्वं विष्ठासमं भवेत्।
शिवार्च्चनविहीनो यः पूजयेद्देवतान्तरम्।
शेषतः कलियुगे स नरः पापभाग्भवेत्॥"
इति उत्पत्तितन्त्रे ६४ पटलः॥ ७॥
सर्व्वपूजासु देवेशि! लिङ्गपूजापरं पदम्।
लिङ्गपूजां विना देवि अन्यपूजां करोति यः॥
विफला तस्य पूजा स्यादन्ते नरकमाप्नुयात्।
पार्थिवलिङ्गं महेशानि प्रथमं परिपूजयेत्॥
हीनं लिङ्गपूजायां रहितं सततं प्रिये।
हीनं पतितं मन्ये विष्ठाभूमिसमं स्मृतम्॥
के विट् क्षत्रियो देवि यदि लिङ्गं न पूजयेत्।
तत्क्षणात् परमेशानि चण्डालतामियुः।
निश्च परमेशानि सदा शूकरवद्भवेत्॥
शिवार्च्चनन्तु देवेशि यस्मिन् गेहे विवर्ज्जितम्।
श्मशानसमं देवि तद्गृहं विद्धि पार्व्वति।
सर्वं विष्ठा पयो मूत्रं तस्मिन् वेश्मनि पार्व्वति॥
शाक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि!।
आदौ लिङ्गं प्रपूज्याथ विल्वपत्रैर्वरानने!॥
पार्थिवं महेशानि! लिङ्गं प्रार्च्य प्रपूजयेत्।
अन्यथा मन्त्रवत् सर्व्वं शिवपूजां विना प्रिये!॥"
इति लिङ्गार्च्चनतन्त्रे १ पटलः॥
उपक्रमोपसंहारादि। यथा। लिङ्गानि तु
उपक्रमोपसंहारावभ्यासापूर्व्वताफलार्थवादोप-
पत्त्याख्यानि। तदुक्तम्।
"उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्व्वताफलम्।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्य्यनिर्णये॥"
तत्र प्रकरणप्रतिपाद्यस्यार्थस्य तदाद्यन्तयोरुपा-
दानं उपक्रमोपसंहारौ। यथा छान्दोग्ये षष्ठ
प्रपाठके। प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्वितीयवस्तुन
एकमेवाद्वितीयमित्यादौ ऐतदात्म्यमिदं सर्व्व-
मित्यन्ते च प्रतिपादनम्॥ १॥ प्रकरणप्रति-
पाद्यस्य वस्तुनः तन्मध्ये पौनःपुन्येन प्रतिपादनं
अभ्यासः। यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनो मध्ये
तत्त्वमसीति नवकृत्वः प्रतिपादनम्॥ २॥ प्रक-
रणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः प्रमाणान्तरेणाविषयी-
करणं अपूर्व्वत्वम्। यथा। तत्रैवाद्वितीय-
वस्तुनो मानान्तराविषयीकरणम्॥३॥ फलन्तु।
प्रकरणप्रतिपाद्यस्यात्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा
तत्र तत्र श्रूयमाणं प्रयोजनम्। यथा। तत्रैव
आचार्य्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं
यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये इत्यद्वितीयवस्तु-
ज्ञानस्य तत्प्राप्तिप्रयोजनं श्रूयते॥ ४॥ प्रकरण-
प्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनं अर्थवादः। यथा
तत्रैव उत तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं
भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यद्वितीय-
वस्तुप्रशंसनम्॥ ५॥ प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने
तत्र तत्र श्रूयमाणा युक्तिः उपपत्तिः। यथा
तत्र यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्व्वं मृण्मयं
विज्ञातं स्यात् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेत्येव सत्यम्। इत्यादावद्वितीयवस्तुसाधने
विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वे युक्तिः श्रूयते॥६॥
इति श्रीपरमहंससदानन्दयोगीन्द्रविरचित-
वेदान्तसारः॥ (पुराणविशेषः। यथा, देवी-
भागवते। १। ३। १०।
"एकादशसहस्राणि लिङ्गाख्यं चातिविस्तृतम्॥"
अस्यान्यद्विवरणं पुराणशब्दे द्रष्टव्यम्॥ हेतुः।
यथा, तर्ककौमुद्याम्। "लिङ्गज्ञानजन्यं लिङ्गि-
ज्ञानमनुमितिः॥ "ज्ञायमानं लिङ्गन्तु करणं न
हि।" इति भाषापरिच्छेदः॥ सूक्ष्मशरीरम्।
यथा, मत्स्यपुराणे। १। २३।
"बुद्धिकर्म्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया।
शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते॥")
लिङ्गकः, पुं, (लिङ्गेन कायतीति। कै+कः।)
कपित्थवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥ (गुणा-
दयोऽस्य कपित्थशब्दे विज्ञेयाः॥)
लिङ्गवर्द्धः, पुं, (लिङ्गं वर्द्धयतीति। वृध्+णिच्+
अच्।) कपित्थवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥
शिश्नवृद्धिकरणम्। तस्यौषधं यथा,—
"कटुतैलं भल्लातकं वृहतीफलदाडिमम्।
वल्कलैः साधितं लिप्तं लिङ्गं तेन विवर्द्धते॥"
अपि च।
"कुष्ठमाषमरीचानि तगरं मधुपिप्पली।
अपामार्गाश्वगन्धा च वृहती श्वेतसर्षपाः॥
यवाक्षिलं सैन्धवञ्च पाचिकोद्वर्त्तनं शुभम्।
लिङ्गवाहुस्तनानाञ्च कर्णयोश्च विवर्द्धयेत्॥"
इति गारुडे १८० अध्यायः॥
लिङ्गवर्द्धिनी, स्त्री, (लिङ्गं वर्द्धयति या। वृध्+
णिच्+इनि। ङीप्।) अपामार्गः। इति
शब्दचन्द्रिका॥
लिङ्गवृत्तिः, पुं, (लिङ्गमेव वृत्तिर्जीवनोपायो
यस्य।) जीविकार्थजटादिचिह्नधारी। तत्-
पर्य्यायः। धर्म्मध्वजी २। इत्यमरः। २।७।५४॥
"जीविकार्थादिचिह्नन्तु यो विभर्त्ति जटादिकम्।
धर्म्मध्वजी लिङ्गवृत्तिरिदं तत्र निगद्यते॥"
इति शब्दरत्नावली।
लिङ्गालिका, स्त्री, क्षुद्रमूषिकः। तत्पर्य्यायः।
दीना २। इति हारावली। २१७॥
लिङ्गिनी, स्त्री, (लिङ्गमस्त्यस्या इति। लिङ्ग+
इनिः।) लताविशेषः। पचगुरिया इति हिन्दी
भाषा। तत्पर्य्यायः। वहुपत्री २ ईश्वरी ३
शिववल्लिका ४ स्वयम्भूः ५ लिङ्गसम्भूता ६
लैङ्गी ७ चित्रफला ८ चाण्डाली ९ लिङ्गजा १०
देवी ११ चण्डा १२ आपस्तम्बिनी १३ शिवजा
१४ शिववल्ली १५। अस्या गुणाः। कटुत्वम्।
उष्णत्वम्। दुर्गन्धत्वम्। रसायनत्वम्। सर्व्व-
सिद्धिकरत्वम्। दिव्यत्वम्। वश्यत्वम्। रस-
नियामकत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (ब्रह्मा-
श्रमादिलिङ्गधारिणी। यथा, मनुः। ४। २४।
"लिङ्गिनीं गुरुपत्नीञ्च सगोत्रामथ पर्व्वसु।
वृद्धाञ्च सन्ध्ययोश्चापि गच्छतो जीवितक्षयः॥")
लिङ्गी [न्], पुं, (लिङ्गमस्त्यस्येति। इनिः।)
हस्ती। इति जटाधरः॥ त्रि, धर्म्मध्वजी।
यथा,—
"अलिङ्गी लिङ्गवेशेन यो लिङ्गमुपजीवति।
स लिङ्गिनां हरेदेनस्तिर्य्यग्योनौ च गच्छति॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः॥
(वासनाश्रयः। इति श्रीधरस्वामी॥ यथा,
भागवते। ४। २९। ६५।
"तेनास्य तादृशं राजन् लिङ्गिनो देहसम्भ-
वम्।
श्रद्धत्स्वाननुभूतोऽर्थो न मनः स्प्रष्टुमिच्छति॥")
लिप, शि औ श प ञ लेपे। इति कविकल्पद्रुमः॥
(तुदा०-उभ०-सक०-अनिट्।) शि, लिम्पो-
ऽस्ति। औ, लेप्ता। श प ञ, लिम्पति लिम्पते
चन्दनेन गात्रं सुखी। इति दुर्गादासः॥
लिपः, पुं, (लिम्पतीति। लिप+कः।) लेपन-
कर्त्ता। इति लिपधातोः कर्त्तरि कप्रत्ययेन
निष्पन्नम्॥
लिपिः, स्त्री, (लिप+"इगुपधात् कित्।" उणा०
४। ११९। इति इन्। स च कित्।) लिखित-
वर्णम्। तत्पर्य्यायः। लिखितम् २ अक्षरसंस्था-
नम् ३ लिबिः ४। इत्यमरः॥ लिखनम् ५ लेख-
नम् ६ अक्षरविन्यासः ७ लिपी ८ लिबी ९।
इति तट्टीका॥ अक्षररचना १०। इति जटा-
धरः॥ लिपिका ११। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, नैषधे। १। १५।
"अयं दरिद्रो भवितेति वैधसीं
लिपिं ललाटेऽर्थिजनस्य जाग्रतीम्।
मृषा न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः
प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः॥"
अस्याः षड्विधत्वं यथा, वाराहीतन्त्रे।
"मुद्रालिपिः शिल्पलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा।
गुण्डिकाघुणसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्मृताः॥")
लिखितपुस्तकादि। इति देशिदिशि भरतः॥
लिपिकरः, पुं, (लिपिं करोतीति। लिपि+कृ+
"दिवाविभानिशेति।" ३। २। २१। इति
टः।) लेखकः। इत्यमरटीका॥

लिपिका, स्त्री, (लिपिरेव। लिपि+स्वार्थे कन्। टाप्।) लिपिः। इति शब्दरत्नावली॥
लिपिकारः, पुं, (लिपिं करोतीति। कृ+अण्।) लेखकः। इत्यमरः। २। ८। १५॥
लिपी, स्त्री, (लिपिः। कृदिकारादिति ङीष्।) लिपिः। इति शब्दरत्नावली॥
लिप्तं, त्रि, (लिप+क्तः।) अंचितम्। तत्पर्य्यायः। दिग्धम् २। इत्यमरः॥ विलिम्पितम् ३। इति शब्दरत्नावली। चर्च्चितम् ४। इति जटाधरः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ४। ४८।
"नलिप्ताञ्चलितश्चाव चत्वारो विहितास्तथा॥")
मिलितम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ विषदिग्धम्। इति मेदिनी। ते, ५२॥
लिप्तकः, पुं, (लिप्त एव। स्वार्थे कन्।) विषाक्तबाणः। इत्यमरः। २। ८। ८८॥
लिप्तिका, स्त्री, (लिप्तैव। स्वार्थे कन्।) द्रव्यः। यथा। वैद्यस्य चतुर्थोंऽशः कथ्यते लिप्तिकाचतुष्कं अर्द्धितम्। इति समृतमसूक्तावली॥
लिप्सा, स्त्री, (लब्धुमिच्छा। लभ+सन्+अः। टाप्।) इच्छा। इत्यमरः॥ (यथा, हरिवंशे। १८। ४६।
"लिप्सा चक्रे ग्रहीतानां संविदाने सुमध्यमे।
कौशिक्यो न च नाम्ने मे सन्तोऽपि न चकार च॥")
लिप्सुः, त्रि, (लभ+सन्+उः।) लब्धुमिच्छुः। तत्पर्य्यायः। इच्छुः १ तर्षुलः २ इच्छन् ३ लुब्धः ५ अभिलाषुकः ६ लोलुपः ७ लोलुभः ८। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २४। ११८।
"लोलुपताप्रवेशान् मध्ये कलितशायितः।
धनधारां लिप्सुकाबेकं व्यापादयोजयम्॥")
लि(ली)विः, स्त्री, (लिप्+इन्। बाहुलकात् पस्य वत्वम्।) लिपिः। इत्यमरः॥
लिवि(बि)करः, पुं, (लिविं करोतीति। कृ+"दिवाविभानिशेति।" ३। २। २१। इति टः।) लिविकरः। लिविं करोति इत्यर्थे कृञ इत्येव कर्त्तरि टप्रत्ययेन निपातः॥
लिवि(बि)करः, पुं, (लिविं करोतीति। कृ+टः। दिवाविभेत्यादिना लिपेर्वा बस्य वत्वम्।) लिपिकारः। इत्यमरटीकायां भानुदीक्षितः॥
लिवी, स्त्री, (लिवि+कृदिकारादिति ङीष्।) लिविः। इति शब्दरत्नावली॥
लिश्, पुं, (लिशतीति। लिश+"अणुरणश्रोत्रंलिश"॥) ३। २। १५८। इति क्विः।) देवत्वर्षा। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तौ। इत्यमरः॥
[illegible] पुं, [illegible]। इति धनञ्जयः। ११०।
लिस्पर्षं, क्लो, [illegible]। [illegible] इति [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। [illegible]। (यथा च।

"कथं शुद्धं मृतं ताम्रं लिम्पाकाद्विलचयां मलम्॥"
इति रसेन्द्रसारसंग्रहे मौलि यकृदरिलौहे॥)
लिम्पाकः, पुं, जम्बीरः। खरः। इति शब्दरत्नावली॥
लिश, ङ य श्री तोक्ष्ण्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट्।) तीक्ष्णामक्षीभावः। ङ य, लिश्यते धर्म्मः कश्चौ। श्री, लेष्टा। इति दुर्गादासः॥
लिश, श श्री गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा०-पर०-सक०-अनिट्।) लिशति। श्री, अलिक्षत् लेष्टा। इति दुर्गादासः॥
लिश्वः, पुं, नर्त्तकः। लशधातोः कर्त्तरि वन्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धः। उपधाया इत्वमपि। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः। १।१५३॥ (लश्व इति पाठः साधुः॥)
लिह, ल ज श्री स्वादे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा०-उभ०-सक०-अनिट्।) ल ज, लेढि पुष्पाणि षट्पदः। लीढे। श्री, अलिक्षत्। इति दुर्गादासः॥
ली, जि द्रावणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-अनिट्।) द्रावणं द्रवीकरणम्। जि, लाययति लयति। मिथ्योपंशुकाविति लापयति लौहमयी कर्म्मकारः। एकेहमपि तु लालयोर्लंगिनाविति जनो घृतमयौ लीनयत्यपि। इति दुर्गादासः॥
ली, श श्लिषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या०-पर०-अक०-अनिट्।) श, लिनाति बाला लावण्यं प्राप्नोतीत्यर्थः। कर्म्माविवक्षायान्तु लिनाति जलधौ नदी। लीनः लीनिः। अयं अन्तःस्थानीयादिः। इति दुर्गादासः॥
ली, ङ य श्री श्लिषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट्।) ङ य, लीयते चन्द्रः सूर्य्ये। श्री, लीनः। इति दुर्गादासः॥
लीक्षा, स्त्री, लिक्षा। इति शब्दरत्नावली॥
लीखा, स्त्री, लिक्षा। इति शब्दरत्नावली॥
लीढः, त्रि, आस्वादितः। इति लिहधातोः कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, श्रीकण्ठचरिते। १। ५३।
"सा शुद्धयेऽस्तु त्रिपथाम्बराशवर्णिनी
मला मलीमसकलीकृतलाटपट्टा॥")
लीनः, त्रि, (ली+क्तः। "ओदितश्च।" ८। २। ४५। इति निष्ठातस्य नः।) तन्मयः। श्लिष्टः। इति व्याकरणम्। अपि च।
"दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु
लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम्।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैःशिरसामतीव॥"
इति कुमारसम्भवे। १। १२॥
लीला, स्त्री, (लयनमिति। ली+क्वचिदादिलात् किप्। लियं लातीति। ला+कः।) केलिः।

विलासः। शृङ्गारभावचेष्टा। ते, ४७। खेला। इति मेदि[illegible]। पते। १। १। १८।
"अयाख्याहि [illegible]
लीलाविदधतः [illegible]
अलक्ष्यप्रियसमागमया [illegible]
प्रियस्य या वेशगतिहासविचे[illegible]
क्रियते सा लीला। तथा च।
"अप्राप्तवल्लभसमागमनायिकायाः
सख्याः पुरोऽत्र निजचित्तविनोदबु[illegible]
आलापवेशगतिहास्यविलोकनाद्यैः
प्राणेश्वरानुकृतिमाकलयन्ति धीरा[illegible]
प्रियानुकरणं लीला। यथा [illegible]
याति तथा तथासविभ्रमविलोक[illegible]
य श्री श्लिषि नाम्नीति लक्[illegible]
टीकायां भरतः॥ ४॥ सा
द्विविधा यथा,—
"प्रकटाप्रकटा [illegible]
इति [illegible]
तथा हि।
"सदानन्तैः प्रकाशैः [illegible]
तत्रैकेन प्रकाशेन कदाचिज्जगतो[illegible]
सहैव स्वपरीवारैर्जन्मादि कुरुते [illegible]
तत्त्वभावानुसारेण [illegible]
तेषां परिकराणाञ्च तं तं [illegible]
प्रपञ्चगोचरत्वेन सा लीला प्रक[illegible]
अन्यास्त्वप्रकटा भान्ति
तत्र प्रकटलीलायामेव स्यातां गम[illegible]
गोकुले मथुरायाञ्च द्वारकायां[illegible]
यास्तत्र तत्राप्रकटास्तत्र तत्रै[illegible]
इति [illegible]
लीलावती, स्त्री, (लीलास्त्यस्याः इति [illegible] मतुप्। मस्य वः।) केलियुता। शृङ्गारभावचेष्टान्विता। लीलाशब्दार्थदर्शनात्॥ ४॥ पत्नी। तत्कृतग्रन्थः। यथा। [illegible] निवासिनो महाराष्ट्रदेशीयस्य [illegible] चार्य्यस्य ग्रन्थकर्त्तुः दुहिता लीला[illegible] विचित्रहृदयस्य तां परिणीता[illegible] वतीमिव। इति लीलावतीग्रन्थ[illegible] चरणगोकस्य टीकायां भट्टः॥ ४॥ धितकृपतेः स्त्रीविशेषः। यथा, [illegible] १२१। १०।
"लीलावती वीरसुता वीरमाता[illegible]
वेश्याविशेषः॥ यथा,—
"अभिरूपेण सम्प्राप्ते [illegible]
धर्म्मकार्य्यमिति ज्ञात्वा न [illegible]
योऽसौ सुवर्णकारस्य [illegible]
न गम्यमानादाविख्यातः समानं [illegible]
सम्प्रीयमाणेऽस्मिन्, सर्वानुकार[illegible]
इति मत्स्यपुराणे लीलावतीउपाख्यान[illegible]
दाने हेमकरघटकस्य [illegible]

तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ न्यायग्रन्थविशेषः ।
द्वितीयश्लोको यथा,—
शाकुलशुभ्यन्तो गुणगणः कर्म्माधिकं
श्लाघ्यते
तद्विंशुतिमागता न च पुनः श्लाघ्या विशेष-
स्थितिः ।
न्धः सदृशो गुणादिभिरयं यत्रास्तु सत्-
प्रीतये
वीपा नयदेशकर्म्मकुशला श्रीन्यायलीला-
वती ॥”
इति मण्डनमिश्रः ॥
ानं, क्ली, (लीलार्थमुद्यानम् ।) देववनम् ।
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्-
ारे । १०८ । ४१ ।
ध मानससुसङ्गा देवर्षिव्रातसेवितम् ।
ीय गन्धशैलञ्च लीलोद्यानं द्युयोषिताम् ॥”)
च्] पुं, लोपः । यथा । स्यमोर्लुक् क्लीवात्
पोः स्यमोर्लुक् स्यात् । इति मुग्धबोध-
करणम् ॥
ायितः, त्रि, (लुक् कायस्य यस्य तादृश इवा-
ीति । लुक्काय + क्विप् । ततः क्तः ।)
सर्ष्टितः । यथा । अन्तर्धानं लुक्कायनमिति
ेत् । यथा गुरोरन्तर्द्धत्ते शिशुः निलीयते
ायते लुक्कायते लुक्कायतीति लुचापनयने-
ी लुक् । लुक् कायः शरीरं यस्य स लुक्कायः
ः स इव आचरतीति क्तौ साध्यम् । इति
रकटीकायां दुर्गादासः ॥ कर्म्मणि क्तप्रत्यये
प्रसिद्धोऽयम् ॥
, पुं, छोलङ्गः । इति रत्नमाला ॥
र क भाषद्वार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
ुरा०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) र क,
यति । भा दीप्तिः । यद्वार्थो निकेतनहिंसा-
ादानानि । इति दुर्गादासः ॥
अपनयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
०-सक०-सेट् ।) सोऽलुचीत् कर्णनासिकम् ।
ि दुर्गादासः ॥
विलोटविलोड़नयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
ा०-पर०-विलोटे अक०-विलोड़ने सक०-
।) लोटति । इति दुर्गादासः ॥
र द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
०-सक०-सेट् ।) र, लुण्टति । द्युतिश्चौर्य्यम् ।
ि दुर्गादासः ॥
ट ऋ य विलोटविलोड़नयोः । इति कवि-
ल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-विलोटे अक०-विलो-
े सक० सेट् ।) ऌ, अलुटत् । ऋ, अलूलु-
् अलुलोटत् । य, लुट्यति । विलोटः सम्म्यो-
वः । तत्र लुट्यन् सशोको भुवि रोदयावान् ।
ित भट्टिः ॥ विलोड़ने लुट्यत्द्रावकान् दुर्गान्
पाटानि च लोटति । इति हलायुधः । इति
र्गादासः ॥
ऌ ङ रोधप्रतिघातयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
भ्वा०-आत्म०-अक०-पुनर्भवने सक०-सेट् ।)
ऌ, अलुटत् । ङ, लोटते । प्रतिहतिः शोका-
दिना पतनं पुनर्भवनं वा । इति दुर्गादासः ॥
लुट, क भासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, लोटयति । भासो
दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥
लुठ, उपघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक० सेट् ।) लोठति । इति दुर्गादासः ॥
लुठ, इ गत्यालस्यस्तेयखोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-पर०-सक०-अक० च-सेट् ।) इ, लुण्ठति ।
आलस्यं मन्दीभावः । स्तेयं चौर्य्यम् । खोटः
खोड़नम् । इति दुर्गादासः ॥
लुठ, ऌ ङ प्रतीघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ऌ, अलुठत् । ङ,
लोठते । इति दुर्गादासः ॥
लुठ, क चौर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लोठयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
लुठ, श्नि लोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) श्नि, लुठति अलुठीत्
लुलोठ । लोटः सम्म्योभावः । हारोऽयं
हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले । इति दुर्गा-
दासः ॥
लुठनं, क्ली, (लुठ लोटे + ल्युट् ।) अश्वस्य
भूमौ पुनः पुनः अमोपहननम् । लोटा इति
गड़ागड़ि इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । वेल्ल-
नम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
लुठितः त्रि, (लुठ + क्तः ।) सद्भुवि परावृत्तः ।
अमशान्त्यर्थं पुनःपुनर्भूमौ लुठितोऽश्वः । तत्-
पर्य्यायः । उपावृत्तः २ । इत्यमरभरतौ ॥
वेल्लितः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपावृत्तः ४
परावृत्तः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । १०२ । ७७ ।
“शिलाकलापो लुठितः किमञ्जनगिरेरयम् ।
किमुताकालकल्पान्तमेघौघः पतितो भुवि ॥”)
लुड, मन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लोड़ति । मन्थो विलोड़नम् ।
इति दुर्गादासः ॥
लुड, श्नि संवृतौ । क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) श्नि, लुड़ति
अलुड़ीत् लुलोड़ । इति दुर्गादासः ॥
लुण्ट, कि चवज्ञाचौर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्य-
नकारप्रकृतिः टयोगान्मूर्द्धन्यः । तेन भ्वादिपक्षे
यणादौ नलोपे लुट्यत इत्यादि । कि, लुण्टयति
लुण्टति । इति दुर्गादासः ॥
लुण्टकः पुं, (लुण्टतीति । लुण्ट + ण्वुल् ।) शाक-
विशेषः । नल्ता इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
मामवः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
लुण्टा, स्त्री, (लुण्ट + अङ् । टाप् ।) लुटनम् ।
इति काचित् शब्दरत्नावली ॥
लुण्टाकः, पुं, (लुण्टतीति । लुण्ट + “जल्पभिक्ष-
कुट्टलुण्टवृङः षाकन् ।” ३ । २ । १५५ । इति
षाकन् ।) चौरः । लुण्टधातोः षाकप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥
लुण्टाकी, स्त्री, (लुण्टाक + षित्वात् ङीष् ।) चौरा
स्त्री । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
लुण्ठकः, त्रि, (लुण्ठतीति । लुण्ठ + ण्वुल् ।) स्तेय-
कारकः । लुटेरा इति भाषा । यथा,—
“ये चौरा वह्निदा दुष्टा गरदा ग्रामलुण्ठकाः ।
सारमेयादने ते वै पात्यन्ते पातकान्विताः ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥
लुण्ठनं, क्ली, (लुण्ठ + ल्युट् ।) लुटनम् । इति
काचित् शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ५ । २ । १८ ।
“हरणं लुण्ठनं तद्वत् तत्पत्नीनां नराधिप ! ॥”)
लुण्ठा, स्त्री, (लुण्ठ + अङ् । स्त्रियां टाप् ।)
लुठनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥
लुण्ठाकः, पुं, (लुण्ठ + षाकन् ।) काकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (चौरः । यथा, कलाविलासे ।१।३।
“विप्रोऽभिसारिकाणां भवनगगनस्फाटिकप्रभा-
निकरः ।
यत्र विराजति रजनीतिमिरपटप्रकट-
लुण्ठाकः ॥”)
लुण्ठी, स्त्री, लुठनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥
लुण्ड, क चौर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लुण्डयति । इति
दुर्गादासः ॥
लुण्डिका, स्त्री, (लुण्डी । स्वार्थे कन् । ततष्टाप् ।)
न्यायमारिणी । इति हारावली ॥ एकत्र वेष्टित-
मेषलोमादिः । लुड़ि इति लुटि इति च भाषा ॥
यथा,—
“सैन्धवञ्च घृताभ्यक्तं ताम्रभाजनमातपे ।
प्रतप्तम्लगया घृष्टं तन्मलञ्च समाहरेत् ॥”
ताम्रभाजने घृतं सैन्धवं दत्त्वा रौद्रे तप्तं कृत्वा
मेषलोमलुण्डिकया घृष्ट्वा मलग्रहं कृत्वा तेन
स्नपयेत् । इति भैषज्यरत्नावली ॥
लुण्डी, स्त्री, न्यायमारिणी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लुथ, इ कुन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लुन्थति । कुन्थो वध-
क्लेशौ । इति दुर्गादासः ॥
लुप, ऋ श ष ऌ ञ औ छेदे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ऋ,
अलूलुपत् अलुलोपत् । श ष ञ, लुम्पति
लुम्पते । ऌ, अलुपत् । औ, लोप्ता । इति
दुर्गादासः ॥
लुप, इर् य लुपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इर्, अलुपत् अलोपीत् ।
अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । य, लुप्यति ।
लुपि आकुलीभावे । यातु लुप्यति लायस्त्
नेत्राञ्जलिपुटैर्नरः । इति हलायुधः । इति
दुर्गादासः ॥
लुप्, पुं, (लुप छेदे + क्विप् ।) लोपः । यथा ।
अभोभगोऽघोभ्योऽ्दे लुप् । इति मुग्धबोध-
व्याकरणम् ॥

लिपिका, स्त्री, (लिपिरेव। लिपि+स्वार्थे कन्। टाप्।) लिपिः। इति शब्दरत्नावली॥

लिपिकारः, पुं, (लिपिं करोतीति। कृ+अण्।) लेखकः। इत्यमरः। २। ८। १५॥

लिपी, स्त्री, (लिपिः। कृदिकारादिति ङीष्।) लिपिः। इति शब्दरत्नावली॥

लिप्तं, त्रि, (लिप+क्तः।) भक्षितम्। लेपनम्। तत्पर्य्यायः। दिग्धम् २। इत्यमरः॥ दिग्धलिप्तम् ३। इति शब्दरत्नावली। पाठि-तम् ४। इति जटाधरः॥ (यथा, कथासरित्-सागरे। ४। ४८।

"[illegible] पतारौ विदिनाशया॥")

लिप्तकम्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥ लिप्तम्। इति मेदिनी। तै, ५२॥

लिप्तकः, पुं, (लिप्त एव। स्वार्थे कन्।) विषाक्त-बाणः। इत्यमरः। २। ८। ८८॥

लिप्ता, स्त्री, (लिप्तैव। स्वार्थे कन्।) [illegible] यथा। [illegible] मनुष्यो यः मनुष्यो लिप्तिका-[illegible]। इति [illegible]॥

लिप्सा, स्त्री, (लब्धुमिच्छा। लभ+सन्+अः। टाप्।) इच्छा। इत्यमरः॥ (यथा, [illegible]। ५। ४८।

"[illegible]")

लिप्सु, त्रि, (लभ+सन्+उः।) लब्धुमिच्छुः। [illegible]

[illegible]

"कर्षं शुद्धं स्तं ताम्रं लिम्पाकाम्बुलवर्षा पलम्॥"

इति रसेन्द्रसारसंग्रहे भोहि यवदरिलौहे॥)

लिम्पाकः, पुं, जम्बीरः। स्वरः। इति शब्दरत्ना-वली॥

लिश, इ य श्री तौक्ष्ण्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा॰-आत्म॰-अक॰-अनिट्।) तौक्ष्ण्य-मल्पीभावः। इ य, लिश्यते धर्म्मः कली। श्री, लेष्टा। इति दुर्गादासः॥

लिश, ष श्री गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः॥ (तुदा॰-पर॰-सक॰-अनिट्।) लिशति। श्री, अलिक्षत् लेष्टा। इति दुर्गादासः॥

लिक्षः, पुं, गर्भकः। लषधातोः कर्म्मणि वनुप्रत्य-येन निपातनात् सिद्धः। उपधाया इत्वमपि। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः। ११४३॥ (लक्ष इति पाठः साधुः॥)

लिह, ल ज श्री स्वादे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा॰ उभ॰-सक॰-अनिट्।) ल ज, लेढि पुष्पाणि षट्पदः। लीढे। श्री, अलिक्षत्। इति दुर्गादासः॥

ली, ञि द्रावणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा॰-पक्षे भ्वा॰ पर॰-सक॰ अनिट्।) द्रावणं द्रवी-करणम्। ञि, लाययति लयति। भिम्बो-र्घृणाविति लापयति लोहमयो कर्म्मकारः। घेहस्बे तु लाल्योर्लम्भनाविति लतो इतमयो लोनयत्यपि। इति दुर्गादासः॥

ली, श ञि श्लिषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या॰-पर॰-सक॰-अनिट्।) श, लिनाति बाला लावण्यं प्रालेयाबायः। अमाविनयायात् लिनाति अनधो नदी। लीनः लीनिः। अयं अन:शब्दरीयादिः। इति दुर्गादासः॥

ली, ङ य श्री श्लिषि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा॰-आत्म॰-सक॰-अनिट्।) ङ य, लीयते पङ्कः सूर्य्ये। श्री, लीनः। इति दुर्गा-दासः॥

लोखा, स्त्री, लिक्षा। इति शब्दरत्नावली॥

लीचा, स्त्री, लिक्षा। इति शब्दरत्नावली॥

लीढः, त्रि, आस्वादितः। इति सिद्धान्त-कौमुद्यां लिहधातोर्निष्पन्नः॥ (यथा, श्रीकण्ठ-चरिते। १। ५३।

"या गुडपाकस्य [illegible] भक्ता बरीव[illegible]नाटपङ्क॥")

लीन, त्रि, (ली+क्तः। "ल्वादिभ्यः।" ८। २। ४४। इति निष्ठातस्य नः।) लयप्राप्तः। श्लिष्टः। इत्यमरः। अपि च।

"दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम्। क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसामतीव॥"

इति कुमारसम्भवे। १। १२॥

लीला, स्त्री, (लयनमिति। ली+[illegible]) [illegible]

विलासः। शृङ्गार[illegible] वे, ४० ॥ खेला। इ[illegible] वने। १। १। १८।

"अथाग्रापि [illegible] लीलाविद्धतः [illegible]

चलप्रियसमागमया [illegible] प्रियस्य या वेशगतिहा[illegible] क्रियते सा लीला। यदा

"अप्राप्तवल्लभसमागमना[illegible] सख्याः पुरोऽत्र निजचित्त[illegible] आलापवेशगतिहास्यविलो[illegible] प्राणेश्वरानुकृतिमाकलयन्[illegible] प्रियानुकरणं लीला। यदा[illegible] याति तथा तथाभाविता[illegible] य श्री [illegible] टीकायां भरतः॥ ० ॥ [illegible] द्विविधा यथा,—

"प्रकटाप्रकटा चेति लीला [illegible]"

इति [illegible]

तथा हि।

"सदानन्दैः प्रकाशैः [illegible] तत्रैकेन प्रकाशेन कदाचिज्जगतो[illegible] सहैव स्वपरीवारैर्जन्मादि कुरुते [illegible] तथाभावानुसारेण [illegible] तेषां परिकराणाञ्च तं [illegible] प्रपञ्चगोचरत्वेन सा लीला [illegible] अन्यास्त्वप्रकटा भाति [illegible] तत्र प्रकटलीलायामेव स्याता[illegible] गोकुले मथुरायाञ्च [illegible] यास्तत्र तत्राप्रकटास्तत्रैव [illegible]"

लीलावती, स्त्री, (लीलाऽस्त्यस्या इति मतुप्। मस्य वः।) केलियुक्ता। शृङ्गारभावचेष्टाविशिष्टा। [illegible] लीलाशब्दार्थदर्शनात्॥ ०॥ [illegible] पत्नी। तत्कृतग्रन्थः। यथा।

[illegible] मित्राविन्दो महाराष्ट्रदेशोद्भव[illegible] चार्य्यस्य पत्न्याः पुत्रीं [illegible] [illegible] तां परिणीयाव[illegible] बभौमिव। इति [illegible] चरणाङ्कस्य टीकायां भरतः॥ [illegible] लितमृगमत: [illegible] । १०२। १०।

"लीलावती [illegible] वेश्याविशेषः। यथा,—

"अभिहन्तैव [illegible] धर्मेकाम्येमिति [illegible] लीलावती सुरसंकाशश्च [illegible] न [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible]

[illegible]

। तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ न्यायग्रन्थविशेषः ।
। द्वितीयश्लोको यथा,—
यं शाकुलशुक्लतो गुणगणः कर्म्माधिकं
श्लाघ्यते
तस्मिन्नुतिमागता न च पुनः श्लाघ्या विशेष-
स्थितिः ।
न्धः सहजो गुणादिभिरयं यत्नास्तु सत्-
प्रीतये
वीणा नयवेश्मकर्म्मकुशला श्रीन्यायलीला-
वती ॥”
इति मथुरानाथः ॥
ानं, क्ली, (लीलार्थमुद्यानम् ।) देववनम् ।
ा त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्-
ारे । १०६ । ८१ ।
च मानममुत्कृष्य देवर्षिव्रातसेवितम् ।
ौत्य गरुडशैलस्थ लीलोद्यानं द्युयोषिताम् ॥”)
[च्] पुं, लोपः । यथा । स्यमोर्लुक् क्लीवात्
योः स्यमोर्लुक् स्यात् । इति मुग्धबोध-
करणम् ॥
यतः, त्रि, (लुक् कायस्य यस्य तादृश इवा-
तीति । लुक्काय + क्विप् । ततः क्तः ।)
र्पितः । यथा । अन्तर्धानं लुक्कायनमिति
न् । यथा गुरोरन्तर्हन्ते शिशुः निलीयते
ायते लुक्कायते लुक्कायतीति लुक्कापनयने-
लुक् । लुक् कायः शरीरं यस्य स लुक्कायः
: स इव आचरतीति क्वौ साध्यम् । इति
रकटीकायां दुर्गादासः ॥ कर्म्मणि क्तप्रत्ययेन
प्रयोगोऽयम् ॥
, पुं, छोलङ्गः । इति रत्नमाला ॥
ट क भासहार्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
ुरा०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) ट क,
यति । भा दीप्तिः । यद्वार्थो निकेतनहिंसा-
दानानि । इति दुर्गादासः ॥
व्यपनयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
०-सक०-सेट् ।) मोऽलुञ्चीत् कर्णनासिकम् ।
ि दुर्गादासः ॥
विलोटविलोडनयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
ा०-पर०-विलोटे अक०-विलोडने सक०-
।) लोटति । इति दुर्गादासः ॥
र द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
०-सक०-सेट् ।) र, लुण्टते । द्युतिश्चौर्य्यम् ।
ि दुर्गादासः ॥
र ऋ य विलोटविलोडनयोः । इति कवि-
ल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-विलोटे अक०-विलो-
ने सक०-सेट् ।) लृ, अलुटत् । ऋ, अलूलु-
त् अलुलोटत् । य, लुट्यति । विलोटः सम्बन्धो-
यः । तत्र लुट्यन् सशोको भुवि रोदनवान् ।
ति भट्टिः ॥ विलोडने लुट्यत्यट्टालकान् दुर्गान्
पाटानि च लोटति । इति हलायुधः । इति
दुर्गादासः ॥
ल ङ दीप्तिप्रतिघातयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
भ्वा०-आत्म०-अक०-पुनर्घमने सक०-सेट् ।)
लृ, अलुटत् । ङ, लोटते । प्रतिहतिः शोका-
दिना पतनं पुनर्घवनं वा । इति दुर्गादासः ॥

लुट, क भासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, लोटयति । भासो
दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

लुठ, उपघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक० सेट् ।) लोठति । इति दुर्गादासः ॥

लुठ, इ गत्यालस्यस्तेयखोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-पर०-सक०-अक० च-सेट् ।) इ, लुण्ठते ।
आलस्यं मन्दीभावः । स्तेयं चौर्य्यम् । खोटः
खोड़नम् । इति दुर्गादासः ॥

लुठ, लृ ङ प्रतीघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) लृ, अलुठत् । ङ,
लोठते । इति दुर्गादासः ॥

लुठ, क चौर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लोठयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

लुठ, शि लोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) शि, लुठति अलुठीत्
लुलोठ । लोटः सम्बन्धीभावः । हारोऽयं
हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले । इति दुर्गा-
दासः ॥

लुठनं, क्ली, (लुठ लोटे + ल्युट् ।) अश्वस्य
भूमौ पुनः पुनः श्रमोपहननम् । लोटा इति
गड़ागड़ि इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । वेल्ल-
नम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लुठितः त्रि, (लुठ + क्तः ।) मुहुर्भुवि परावृत्तः ।
श्रमशान्त्यर्थं पुनःपुनर्भूमौ लुठितोऽश्वः । तत्-
पर्य्यायः । उपावृत्तः २ । इत्यमरभरतौ ॥
वेल्लितः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपावृत्तः ४
परावृत्तः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । १०२ । ७७ ।
“शिलाकलापो लुठितः किमञ्जनगिरेरयम् ।
किमुताकालकल्पान्तमेघौघः पतितो भुवि ॥”)

लुड, मन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लोडति । मन्थो विलोडनम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लुड, शि संवृतौ । क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) शि, लुडति
अलुडीत् लुलोड । इति दुर्गादासः ॥

लुण्ट, कि अवज्ञाचौर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्य-
नकारप्रकृतिः टयोगान्मूर्द्धन्यः । तेन भ्वादिपक्षे
यङादौ नलोपे लुलुटत इत्यादि । कि, लुण्टयति
लुण्टति । इति दुर्गादासः ॥

लुण्टकः पुं, (लुण्टतीति । लुण्ट + ण्वुल् ।) शाक-
विशेषः । नन्दा इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
मासवः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लुण्टा, स्त्री, (लुण्ट + अङ् । टाप् ।) लुटनम् ।
इति कापित् शब्दरत्नावली ॥

लुण्टाकः, पुं, (लुण्टतीति । लुण्ट + “जल्पभिक्ष-
कुट्टलुण्टवृङः षाकन् ।” ३ । २ । १५५ । इति
षाकन् ।) चौरः । लुटधातोः षाकप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

लुण्टाकी, स्त्री, (लुण्टाक + षित्वात् ङीष् ।) चौरा
स्त्री । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

लुण्ठकः, त्रि, (लुण्ठतीति । लुण्ठ + ण्वुल् ।) स्तेय-
कारकः । लुटेरा इति भाषा । यथा,—
“ये चौरा वह्निना दुष्टा गरदा ग्रामलुण्ठकाः ।
सारमेयादने ते वै पात्यन्ते पातकान्विताः ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥

लुण्ठनं, क्ली, (लुण्ठ + ल्युट् ।) लुटनम् । इति
काचित् शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ५ । १ । १८ ।
“हरणं लुण्ठनं तद्वत् तत्पत्नीनां नराधिप ! ॥”)

लुण्ठा, स्त्री, (लुण्ठ + अङ् । स्त्रियां टाप् ।)
लुठनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥

लुण्ठाकः, पुं, (लुण्ठ + षाकन् ।) काकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (चौरः । यथा, कलाविलासे ।१।३।
“चित्रोऽभिसारिकाणां भवनगणस्फाटिकप्रभा-
निकरः ।
यत्र विराजति रजनीतिमिरपटप्रकट-
लुण्ठाकः ॥”)

लुण्ठी, स्त्री, लुठनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥

लुण्ड, क चौर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लुण्डयति । इति
दुर्गादासः ॥

लुण्डिका, स्त्री, (लुण्डी । स्वार्थे कन् । ततष्टाप् ।)
न्यायमार्ज्जनी । इति हारावली ॥ एकत्र वेष्टित-
मेषलोमादिः । लुड़ि इति नुटि इति च भाषा ॥
यथा,—
“सैन्धवञ्च घृताभ्यक्तं ताम्रभाजनमातपे ।
प्रतप्तम्लर्गया घृष्टं तन्मलञ्च समाहरेत् ॥”
ताम्रभाजने घृतं सैन्धवं दत्त्वा रौद्रे तप्तं कृत्वा
मेषलोमलुण्डिकया घृष्ट्वा मलग्रहं कृत्वा तेन
म्रक्षयेत् । इति भैषज्यरत्नावली ॥

लुण्डी, स्त्री, न्यायमार्ज्जनी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लुथ, इ कुत्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लुन्थते । कुत्सो पथ-
क्लेशो । इति दुर्गादासः ॥

लुप, ऋ श प लृ च क्वौ छेदे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ऋ,
अलुलुपत् अलुलोपत् । श प च, लुम्पति
लुम्पते । लृ, अलुपत् । क्वौ, लोप्ता । इति
दुर्गादासः ॥

लुप, इर् य व्रुपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इर्, अलुपत् अलोपीत् ।
अस्मात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । य, लुप्यति ।
व्रुपि व्याकुलीभावे । पातु लुप्यति लावण्यं
नेत्राञ्जलिपुटैर्नरः । इति हलायुधः । इति
दुर्गादासः ॥

लुप्, पुं, (लुप् छेदे + क्विप् ।) लोपः । यथा ।
अभोभगोअघोभ्योऽवे लुप् । इति मुग्धबोध-
व्याकरणम् ॥

लुप्तं, क्ली, (लुप्+क्तः ।) चौर्य्यधनम् । लोत
इति ख्यातम् । इति शब्दरत्नावली ॥ लोप-
वति, त्रि । यथा,—
"पशुप्रानिति लुप्तानां चाक्रान्तं नाशयेनि च ।
प्रशंसा निन्दनं हेतात् प्रयथाम विधिष्यति ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(यथा च, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३६३ ।
"परिहृतनाभि लुप्तत्रिवलि श्यामलताय-
मलमपि ।
बहुधवलकपनरेतं वपुषे प्रथमायितं वहति ॥")
लुब, कि र अर्द्दने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) कि, लुम्बयति
लुम्बति । र, लुम्बते । अर्द्दनं वधः । इति
दुर्गादासः ॥
लुब्धः, पुं, (लुभ+गर्ध्येति क्तः ।) व्याधः ।
(यथा, महाभारते । १६ । ४ । २१ ।
"स संनिरुद्धेन्द्रियवाङ्मनास्तु
शिश्ये महायोगमुपेत्य कृष्णः ।
जराथ तं देशमुपाजगाम
लुब्धस्तदानीं मृगलिप्सुरुग्रः ॥")
लम्पटः । इति शब्दरत्नावली ॥
, त्रि, (लुभ+क्तः ।) आकाङ्क्षी । इति
रणी । ५, १४ ॥ तत्पर्य्यायः । गृध्नुः २ ।
नः ३ अभिलाषुकः ४ तृष्णक् ५ । इच्छ-
: ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ३० ।
धो यद्यपि बलवं भीमः पापाम प्रभुः ।
: परायवादेषु तथ प्राक्षेषु योऽभवत् ॥")
पुं. (लुब्ध एव । स्वार्थे कन् ।) व्याधः ।
: ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ८ । २४ ।
ाकमौदर्य मांसं हरति लुब्धका इति ॥")
। इति लुब्धशब्दार्थदर्शनात् ॥ (यथा ,
ागवते । ४ । २६ । ५३ ।
ाम पश्चाद्वाक्तया याति पुरञ्जनः ।
म विषयं लुब्धकेन समन्वितः ॥")
ाध्यों । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
-सेट् ।) गार्ध्यमाकाङ्क्षा । य,
लुब्धः । इर्, अलुभत् अलोभीत् ।
ादिमान् विषयं हि इच्छते । इति
वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
सेट् ।) श, लुभत्याकमपि वामे च ।
षः ॥ लोभिता लोब्धा । इति
[समप्रययेन नियमः ॥
ोहनः । विमोहनार्थलुभधातोः
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
।) चौरधातुरयम् । लुलापः ।
इति । लुल विमर्द्दने+निरा-
त्वा आप्नोतीति । आप्+
। इत्यमरः ॥ (यथा, दुर्गा-
दमि हिषि ॥")

(महिषस्य पर्य्यायः ।
"महिषो घोटकारिः स्यात्कासरश्च. रज-
स्वलः ।
पीनस्कन्धः कृष्णकायो लुलापो यमवाहनः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
लुलापकन्दः, पुं, (लुलापप्रियः कन्दः ।) महिष-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लुलापकान्ता, स्त्री, (लुलापस्य कान्ता ।) महिषी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लुलितः, त्रि, (लुल+क्तः ।) आन्दोलितः । यथा,
"प्रेङ्खोलितस्तरलितो लुलितान्दोलितावपि ॥"
इति भूरिप्रयोगः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ३० । ७० ।
"हत्वा रथान्वाशिरच्छेद शिरो लुलितकुण्ड-
लम् ॥"
विकीर्णः । इति श्रीधरः ॥ यथा, भागवते । १ ।
६ । ३४ ।
"युधि तुरगरजो विधूम्रविष्वक्
कचलुलितश्रमवार्य्यलङ्कृतास्ये ॥"
व्याप्तः । यथा, रामायणे । २ । ६५ । १६ ।
"न स्म विभ्राजते देवी शोकाश्रुलुलितानना ॥"
म्लानः । यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ।
"प्रातर्विभाति यथा यथा लुलितनिःसहै-
रङ्गैः ।
जामातरि सुदितमनास्तथा तथा सादरा
श्वश्रूः ॥"
उन्मूलितः । यथा, भागवते । ३ । १६ । २४ ।
"विष्वीर्यबाहुङ्घ्रिशिरोरुहोऽपतत्
यथा नगेन्द्रो लुलितो नभस्वता ॥"
स्खलितः । यथा, तत्रैव । ४ । ६ । १० ।
"किम्बनकाकिललुलितात पततां विमानात् ॥"
विध्वस्तः । यथा, तत्रैव । ७ । ६ । २२ ।
"येऽस्मत्पितुः कुपितहासविजृम्भितभ्रू-
विस्फूर्जितेन लुलिताः स तु ते निरस्तः ॥")
लुष, स्तेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लोषति । इति दुर्गादासः ॥
लुष, हिंसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) चौरधातुरयम् । लुष्यः । इति
दुर्गादासः ॥
लुषभः, पुं, (रोषतीति । रुष हिंसायाम्+
"वृषादिभ्यश्च ।" उणा० ३ । १२४ । इति
अभच् । लुषादेशश्च धातोः ।) मत्तहस्ती ।
इत्युणादिकोषः ॥
लुह, ङौ गार्ध्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) ङौ, अलुहत् । गार्ध्य
लब्धुमिच्छा । लोहति धनं लोकः । इति दुर्गा-
दासः ॥
लू, ञ ग ङिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या०-
उभ०-सक०-अनिट् ।) ञ ग, लुनाति लुनीते ।
क्रमः लुनिः । इति दुर्गादासः ॥
लूता, स्त्री, (लुनातीति । लू+बाहुलकात् तन् ।
टुपाभावश्च ।) कीटविशेषः । माकड्सा इति

भाषा । तत्पर्य्यायः । तन्तुवायः १
मर्कटकः ४ । इत्यमरः । मर्कटः
ऊर्णनाभिः ७ मकः ८ तन्तुः
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ...
५०४ ।
"लूतातन्तुनिबद्धद्वारः शून्यालय,
यदि तस्मिन्मम्यकपिहितमुखो ...
पिपीलिका । रोगविशेषः । ...
५२ ॥ वृषस्य पर्य्यायः ...
इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्मिन्
लूतानां जन्तुविशेषाणामुत्पत्तिं
"यस्मात् लूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदविन्दवः
तेभ्यो जातास्ततो लूता इति ख्याताः
अत्र सुश्रुतः ।
"विश्वामित्रो नृपवरः कदाचि
वशिष्ठं कोपयमास गत्वाश्रममहा...
कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटे स्वेद...
अपतन् दर्शनादेव रक्तस्तेऽद्भुत...
लूने तृणे महर्षेस्तु धेन्वर्थं संहृते
ततो जाता इमा घोरा ...
तासामष्टौ ...
तत्र कृष्णमलालाप्रभृतयोः
सौवर्णिकाप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः ।
ग्यतो दंशलक्षणमाह ।
"ताभिर्दष्टे ...
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः ...
पिडका विविधाकारा
शोथा महान्तो मृदवो रक्ताः ...
सामान्यं सर्व्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्ष
दंशकोऽप्यदंशमध्ये पूतिभावः ।
"दंशमध्ये तु यत् कृष्ण ...
दग्धाकृति भृशं पाकं ...
दूषीविषाभिर्लूताभिस्तद्दष्टमिति ...
सौवर्णिकाद्योऽष्टास...
लक्षणमाह ।
"शोथः श्वेतासिता रक्ता पीता
प्राणान्तिको भवेद्वाह ...
तस्यौषधं यथा,—
"रजनीयुग्मपत्तङ्गमञ्जिष्ठानागकेशरैः ।
शीताम्बुपिष्टैरालेपः सद्यो लूता...
अपि च ।
"अभया रोचना कुष्ठं कुङ्कुमं ...
नलदेतसमूलानि गरल सुरसा ...
सकलिङ्ग समञ्जिष्ठामवकाष्ठ ...

…ं कालाद्याश्च …
… स्तनौ … ।
… दंशः … ।
लिखेत् ॥
… स्पर्शं … ।
… ॥
… ।
… ॥
… धीमताम् ।
… परम् ॥"
… इति भावप्रकाशः ॥
… च ।
… लूताः षोडश ता मताः ।
… भूपतौ ॥
… ।
… विषाक्तिका ॥
… ।
… ॥
… ।
… दाहपाकज्वरप्रदाम् ॥
… ।
… ॥
… भ्रमम् ।
… ज्वरप्रदः ॥
… विभावयेत् ।
…
… ॥
… पीता: सिता रक्ता: पिटिका: …
… ॥
… ।
… ॥
… शोणितम् ।
… भूयसा ॥
… ।
… क्रमात् ॥
… ।
…
… ॥
…
… ।
… ॥
… ।
… कुरुते व्रणम् ॥
… ।
… ॥
… कीटकाः ।
… विकारकृत् ॥
… लूताविषोद्भवः ।
… प्रथमेऽहनि ॥
… कण्डूयनान्वितः ।
… पिटकैरिव वाचितः ॥
… ग्रन्थिसन्निभः ।

… ॥
…
… ॥
… ।
… जीवितम् ॥
… ।
… ॥
… ।
… ॥
… ।
… च ॥
… ।
… ॥
… ।
… ॥
… ।
… सर्वकार्मिकः ॥"
"…
… चन्दनं … ।
…
लूताः … सर्वक्रियाभिः ॥"
इति वाग्भटे उत्तरस्थाने ३७ अध्यायः ॥)

लूतारिः, पुं, (लूताया अरिः ।) दुग्धफेनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लूतिका, स्त्री, (लूतेव । स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) मर्कटकः । इति शब्दरत्नावली ॥

लूनः, त्रि, (लूयते स्मेति । लू + क्तः । "ल्वादिभ्यः ।" ८ । २ । ४४ । इति निष्ठातस्य नः ।) छिन्नः । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २७ । ४३ ।
"दैवेन वैरिणा संख्ये लूनबाहुर्वनः कृतः ॥"
उपचितः । यथा, कुमारे । ३ । ६१ ।
"तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्व्वं
स्वहस्तलूनः शिशिरात्ययस्य ।
पर्य्यस्यत त्र्यम्बकपादमूले
पुष्पोच्चयः पल्लवभङ्गभिन्नः ॥")

लूनकः, पुं, (लून एव । स्वार्थे कन् ।) भेदितः । पशुः । इति मेदिनी । के, १५६ ॥

लूनिः, स्त्री, (लू + क्तिन् । "ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवतीति वक्तव्यम् ।" ८ । २ । ४४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या तस्य नः ।) छेदः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (श्रौणिः । इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः । ४ । १०५ ।)

लूमं, क्ली, (लूयते इति । लू + बाहुलकात् मक् ।) लाङ्गूलम् । इत्यमरः ॥

लूमविषः, पुं, (लूमे लाङ्गूले विषमस्य ।) वृश्चिकादिः । इति हेमचन्द्रः ॥

लूष, क वधे । स्तेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, लूषयति । इति दुर्गादासः ॥

लेखः, पुं, (लिख्यते इति । लिख् + घञ् ।) देवः । इत्यमरः ॥ लेख्यः । इति मेदिनी । खे, ४ ॥ (यथा, कुमारे । ३ । ७ ।
"…विद्याधरसुन्दरीणा-
मनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥")

लेखकः, पुं, (लिखतीति । लिख् + ण्वुल् ।) लेखनकर्त्ता । तत्पर्य्यायः । लिपिकरः २ अक्षरचणः ३ अक्षरचुञ्चुः ४ । इत्यमरः । ३ । ८ । १५ ॥ लेखकः ५ कारकः ६ मसीमुखः ७ करधृक् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णी ९ । इति जटाधरः ॥ * ॥ तस्य लक्षणानि यथा,—
"सर्व्वदेशाक्षराभिज्ञः सर्व्वशास्त्रविशारदः ।
लेखकः कथितो राज्ञः सर्व्वाधिकरणेषु वै ॥
शीर्षोपेतान् सुसंपूर्णान् समश्रेणिगतान्
समान् ।
अक्षरान् वै लिखेद्यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः ॥
उपायवाक्यकुशलः सर्व्वशास्त्रविशारदः ।
बह्वर्थवक्ता चाल्पेन लेखकः स्यान्नृपोत्तम ॥
वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवित् ।
अनाहार्य्यो नृपे भक्तो लेखकः स्यान्नृपोत्तम ॥"
इति मात्स्ये १८९ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
"सद्दुक्तपदीनार्थो लघुहस्तो जिताक्षरः ।
सर्व्वशास्त्रसमालोकी प्रकृष्टो नाम लेखकः ॥"
इति वाक्यसंग्रहः ॥ * ॥
राजलेखकलक्षणं यथा,—
"भाषज्ञो मन्त्रविज्ञो राजनीतिविशारदः ।
नानालिपिज्ञो मेधावी नानाभाषासमन्वितः ॥
मन्त्रणाचतुरो धीमान् नीतिशास्त्रार्थकोविदः ।
सन्धिविग्रहभेदज्ञो राजकार्य्ये विचक्षणः ॥
सदा राजहितान्वेषी राजसन्निधिसंस्थितः ।
कार्य्याकार्य्यविचारज्ञः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥
स्वल्पवादी शुद्धात्मा धर्म्मज्ञो राजधर्म्मवित् ।
एतैरादिगुणैर्युक्तः स एव राजलेखकः ॥
कृपालुवर्त्ती सततं नृपविश्वासरक्षकः ।
नृपतेर्हितकान्वेषी स एव राजलेखकः ॥"
इति पद्मकौमुदी ॥ * ॥
लेखकर्म्म कायस्थेन कर्त्तव्यम् । यथा,—
"लेखकार्य्यमपि कायस्थान् लेख्यकृत्ये विचक्ष-
णान् ॥"
कुर्य्यादितिशेषः । इति पराशरसंहितायाम् १० अध्यायः ॥ (गणेशस्तु महाभारतस्य लेखकः । यथा, महाभारते । १ । १ । ७८—७९ ।
"श्रुत्वैतत् प्राह विघ्नेशो यदि मे लेखनी क्षणम् ।
लिखतो नावतिष्ठेत तदा स्यां लेखको ह्यहम् ॥
व्यासोऽप्युवाच तं देवमबुद्ध्वा मा लिख क्वचित् ।
ओमित्युक्त्वा गणेशोऽपि बभूव किल लेखकः ॥")

लेखनं, क्ली, (लिख + ल्युट् ।) छर्द्दनम् । भुर्ज्जत्वक् । अक्षरविन्यासः । इति मेदिनी । ने, १२२ ॥ * ॥ भूमौ लेखननिषेधो यथा,—
"न भूमौ विलिखेद्वर्णं मन्त्रं न पुस्तकं लिखेत् ॥"
इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे ७ पटलः ॥
लेखनाङ्गनम् । यथा,—
"दक्षाटलकृशिलाकाष्ठशक्तचन्दनसेन्धवैः ।
… प्रोक्तं पुष्पार्णादिनिरूपणम् ॥"

इति कुक्कुटः तस्याकारस्य त्वक्। शिला मनः-शिला। इति भावप्रकाशः॥

लेखनः, पुं, (लिख+ल्युः।) काशः। इति राज-निर्घण्टः॥

लेखनिकः पुं, (लेखनं शिल्पमस्य। लेखन+ठन्।) लेखहारकः। परहस्तेन लेखकः। स्वहस्तेन लेखकः। इति मेदिनी। के, २११॥

लेखनी, स्त्री, लिख्यतेऽनया। (लिख+ल्युट्। ङीप्।) लेखनसाधनवस्तु। तत्पर्य्यायः। वर्ण-तूलिका २। इति हारावली॥ वर्णतूली ३ कलमः ४ अक्षरतूलिका ५। इति जटाधरः॥ कराश्रयः ६ चित्रकः ७। इति शब्दरत्ना-वली॥ *॥ (यथा, महाभारते।१।१।७८।
"श्रुत्वैतत् प्राह विघ्नेशो यदि मे लेखनी क्षणम्।
लिखतो नावतिष्ठेत तदा स्यां लेखको ह्यहम्।")
लेखनीकरणशुभाशुभं यथा,—
"वंशस्थया लिखेद्यस्तु तस्य हानिर्भवेद्ध्रुवम्।
ताम्रस्थया तु विभवो भवेत्र तत्क्षयो भवेत्॥
महालक्ष्मीर्भवेन्नित्यं सुवर्णस्य शलाकया।
इन्द्रनलस्य स्थया वै मतिवृद्धिः प्रजायते॥
तथा अग्निमयैर्देवि पुष्पपौष्यधनागमः।"
अग्निमयैर्भित्रकाष्ठमयैः।
"दैर्घ्येन विपुला लक्ष्मीः काश्येन मरणं भवेत्॥
अष्टाङ्गुलप्रमाणेन दशाङ्गुलेन वाथवा।
चतुरङ्गुलसंख्या वा यो लिखेत् पुस्तकं शुभे।
ततस्तदक्षरसंख्यं तु स्वल्पायुर्याति वै दिने॥"
यथा दैर्घ्येणेत्यादिवचने एकत्रैव विधिनिषेधौ तथाप्यष्टाङ्गुलदशाङ्गुलयोर्विधिः निषेधस्तु-न्यूने। इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे ७ पटलः॥ (खटिका, तत्पर्य्यायो यथा,—
"खटिका कठिनी चापि लेखना च निगद्यते।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

लेखनीयः, त्रि, लेख्यम्। लेखितव्यम्। इति लिख-धातोः कर्म्मण्यनीयप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा, सुश्रुते। ६।१८।
"लेखनो लेखनीयश्च रोपणीयश्च स त्रिधा॥")

लेखर्षभः, पुं, (लेखेषु देवेषु ऋषभः श्रेष्ठः। लेख ऋषभ इवेति वा।) इन्द्रः। इत्यमरः॥

लेखहारः, पुं. लेखं हरति इत्यर्थे अण्प्रत्ययेन निष्पन्नः। पत्रवाहकः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ५। ६५।
"निगूढं स नृपस्तत्र लेखहारं व्यसर्ज्जयत्॥")

लेखहारकः पुं, (लेखहार एव। स्वार्थे कन्।) पत्रवाहकः। (यथा, कथासरित्सागरे। ६८। १८०।
"आह्वानाय स्वनगरे मातिमोपकलान्विते।
भातुष्पुत्रमितस्यैव प्रहिणो लेखहारकः॥")

लेखा, स्त्री, (लिख्यते इति। लिख+बाहुलकात् अङ्। टाप्।) लिपिः। पङ्क्तिः। इति मेदिनी। खे, ३॥

लेखार्हः, पुं. (लेखे अर्हः।) श्रीतालवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। लेखनयोग्ये, त्रि॥

लेखितं, त्रि, लेख्यते यत्। कारितलिखनम्। इति णिजन्तलिखधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

लेख्यं, त्रि, (लिख+ण्यत्।) लिखितव्यम् लेखनीयम्। इति लिखधातोः कर्म्मणि यत्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ *॥ व्यवहाराङ्गक्रियापात्र-द्रव्यम्। यथा,—
"षाण्मासिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यतः।
धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढ़ान्यतः पुरा॥
लेख्यन्तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतन्तथा।
असाक्षिकं साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः॥
श्लोकास्तु साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः।
तद्व्यपायं करणन्तेऽसाधिः मिताक्षरात्॥
दर्शितं प्रतिकालञ्च पठितं श्रावितञ्च यत्।
लेख्यं सिध्यति सर्व्वत्र मृतेष्वपि च साक्षिषु॥"
इति व्यवहारतत्त्वे बृहस्पतिः॥

अपि च। साम्प्रतं लेख्यं निरूप्यते। तच्च लेख्यं द्विविधम्। शासनं जानपदञ्चेति। शासनं निरू-पितम्। जानपदमभिधीयते। तच्च द्विविधम्। स्वहस्तकृतमन्यकृतञ्चेति। तत्र स्वहस्तकृतम-साक्षिकम्। अन्यकृतं ससाक्षिकम्। अनयोश्च देशाचारानुसारेण प्रामाण्यम्। यदाह नारदः।
"लेख्यन्तु द्विविधं ज्ञेयं स्वहस्तान्यकृतन्तथा।
असाक्षिमत् साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः॥"
इति॥

तत्रान्यकृतमाह।
"यः कश्चिदर्थो निष्णातः स्वरुच्या तु परस्परम्।
लेख्यन्तु साक्षिमत् कार्य्यन्तस्मिन् धनिकपूर्व्वकम्॥"
धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थो हिरण्यादिः परस्परं स्वरुच्या इयता कालेनैतावद्देयमितीयती च प्रतिमासं वृद्धिरिति निष्णातो व्यवस्थित-स्तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्व-निर्णयार्थं लेख्यम्। साक्षिमद्युक्तलक्षणं साक्षि-युक्तम्। धनिकः पूर्व्वो यस्मिन् तद्धनिकपूर्व्वकम्। धनिकनामलेखनपूर्व्वकमिति यावत् कार्य्यं कर्त्तव्यम्। उक्तलक्षणाः साक्षिणो वा कर्त्तव्याः।
"कर्त्ता तु यत् कृतं कार्य्यं सिद्धार्थं तस्य साक्षिणः।
प्रवर्त्तन्ते विवादेषु स्वकृतं वाप्यलेख्यकम्॥"
इति कात्यायनः॥

अपि च।
"समामासतदर्द्धाहर्न्नामजातिस्वगोत्रकैः।
सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम्॥"
समा संवत्सरः। मासश्चैत्रादिस्तदर्द्धः पक्षः शुक्लः कृष्णो वा। अहस्तिथिः प्रतिपदादिः। नाम धनिकाधमर्णयोः। जातिर्ब्राह्मणादिः। स्वगोत्रं वाशिष्ठादिगोत्रमेतैः समादिभिश्चिह्नि-तम्। तथा सब्रह्मचारिकं बह्वृचादिशाखा-प्रयुक्तं गुणनामबह्वृचः कठ इति। आत्मीय-पितृनाम धनिकर्णिकपितृनाम। आदि ग्रह-णाद्द्रव्यजातिसंख्याचारादेर्ग्रहणम्। एतैश्चि-ह्नितं लेख्यं कार्य्यमिति शेषेण सम्बन्धः। किञ्च।

"समाप्तेऽर्थे ऋणी … नाम स्वहस्तेन निवेशयेत्। धनिकाधमर्णयोर्यत्तः … कारितं मयाद्य … नामाक्षरं सहस्तेनाक्षरैः … तन्मतमसुतस्य … पत्रे लिखेत्। तथा,—
"साक्षिणश्च स्वहस्तेन … पितृनामकपूर्व्वकम्। अत्राहमसुकः साक्षी। … लिखेयुरिति ये साक्षिणः …
देवदत्तः साक्षीति स्वहस्तेनैवेति … च समाः संख्याता गुणाश्च … धमर्णः साक्षी वा लिपिज्ञो … सर्व्वोऽन्येन साक्षी। … सन्निधौ स्वमतं लेखयेत्।
"अलिपिज्ञ ऋणी यः …
साक्षी वा साक्षिणान्येन …

अपि च।
"उभयाभ्यर्थितेनैतन्मया ह्यमुक-लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लेखको …
प्रार्थितेन मयामुकेन इदं तथा … एतल्लेख्यं लिखितमित्यन्ते लिखे-स्वहस्तलेख्यमाह।
…
तत् प्रमाणं स्मृतं …
यल्लेख्यं स्वहस्तेन लिखितं भित्तिनापि प्रमाणं स्मृतं सर्व्वत्र … धिकृताद्दृते। बलेन बलात्कारेण छललोभक्रोधभयमदा… विना। नारदोऽप्याह।
…
तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृतं … तथैतत् स्वहस्तकृतं … चारानुसारेण सम्बन्धव्यवहारे युक्तमर्थक्रमापरिलोपेन लिखिताक्षरा-लेख्यमित्येतावत् पुनः देशभाषयापि लेखनीयम्। यदाह
"देशाचाराविरुद्धं यद्व्यक्ताधि तत् प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरम्।"

विधानं विधिराधिर्विधिराधीकरण-याम्। गोप्याधिर्भोग्याधिः कालकृतश्च व्यक्तं विस्पष्टं यस्मिंस्तद्व्यक्ताधि-अविलुप्तक्रमाक्षरं यथाक्रमः क्रम-न क्रमाक्षराणि अविलुप्तानि क्रमाक्षरा-स्तदविलुप्तक्रमाक्षरम्। तदेतद्भूतं लिख-ताम्। राजशासनवत् साधुशब्दविन्या-प्रायः। लेख्यप्रसङ्गेन लेख्याद्दृष्टमपि।

ष्याह। ऋणं लेख्यकृतन्देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव
यथा साध्यादिकृतन्तत्स्त्रिभिरेव देयं तथा
कृतमप्याहर्तृपुत्त्रतत्पुत्त्रैस्त्रिभिरेव देयम्।
पुत्त्रादिभिरिति नियम्यते। ननु पुत्त्रपौत्त्रै-
देयमित्यविशेषेणर्णमात्रन्त्रिभिरेव देयमिति
मेव। बाढ़मस्यैवोत्सर्गस्य पत्त्रारूढ़र्णे-
स्वत्यन्तरप्रसक्तामपवादशङ्कामपनेतुमिदं
मारब्धम्। तथा हि। पत्त्रलक्षणमभिधाय
प्ययेनाभिहितम्। एवं कालमतिक्रान्तं
आन्दाप्यते ऋणमिति। इत्थं पत्त्रारूढ़-
क्रान्तकालमपि पितृणामपि पितॄणां सम्बन्धि
ते। अत्र पितॄणामिति बहुवचननिर्द्देशात्
मतिक्रान्तमिति वचनाच्चतुर्थादिदाप्यत इति
ति। तथा हारीतेनापि। लेख्यं यस्य भवे-
त्लाभस्तस्य विनिर्द्दिशेदिति। अत्रापि यस्य
पत्त्रमस्ति तस्यर्णलाभ इति सामान्येन चतु-
र्थ्योऽप्यर्णलाभोऽस्तीति प्रतीयते। अतश्चे-
शङ्कानिवृत्त्यर्थं एतद्वचनमिति युक्तम्। वचन-
ॄ योगीश्वरवचनानुसारेण योजनीयम्॥ *॥
ापवादमाह। आधिस्तु भुज्यते तावद्-
तन्न प्रदीयते। सवन्धकेऽपि पत्त्रारूढ़े ऋणे
रेव देयमिति नियमाद्व्यापकत्वानधि-
काधाहर्त्तॄष्वनधिकारप्राप्ताविदमुच्यते।
चतुर्थेन पञ्चमेन वा ऋणं न दीयते ताव-
धिर्भुज्यत इति वदता सवन्धकर्णापाकरणे
पादिरप्यधिकारी दर्शितः। नन्वेतदप्ययुक्त-
फलभोग्यो न नश्यतीति सत्यम्। तदप्ये-
तम सत्यपवादवचने पुरुषत्रयविषयमेव
दिति सर्व्वमनवद्यम्॥ *॥ प्रासङ्गिकं परि-
प्य प्रकृतमेवानुसरति।
शान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा।
े छिन्नेऽथवा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत्॥"
हाराधने पत्त्रे पत्त्रान्तरं कुर्य्यादिति विधी-
। व्यवहाराक्षमत्वञ्चात्यन्तव्यवहितदेशान्त-
ि पत्त्रे दुर्लेख्ये दुष्टानि सन्दिह्यमानानि
ाचकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणि पदानि
यस्मिंस्तद्दुर्लेख्यं तस्मिन्दुर्लेख्ये नष्टे कालवशेन
न्मृष्टे मसीदोर्ब्बल्यादिना ह्रदिते लिप्यक्षरे
ो तस्करादिभिर्भिन्ने विदलिते दग्धे ,व्यग्निना
मे द्विधा भूते सति दिर्भवति। एतच्चाधि-
र्थिनोः परस्परानुमतौ सत्यां विसम्वादे तु
यहाराप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्त्रानयनाद्यालो-
थया कालो दातव्यः दुर्देशावस्थिते नष्टे वा
ि साक्षिभिरेव व्यवहारनिर्णयः कार्य्यः।
याह नारदः।
ेखे देशान्तरन्यस्ते शीर्णे दुर्लिखिते हृते।
तस्तत्कालकरणमसतो दृष्टदर्शनम्॥" इति॥
मो विद्यमानपत्त्रस्य देशान्तरस्थस्यानयनाय
ान्तकरणं कालावधिर्दातव्यः। असतः पुनर-
द्यमानस्य पत्त्रस्य पूर्व्वं ये दृष्टारः साक्षिणस्तै-
र्शनं व्यवहारपरिसमापनं कार्य्यम्। यदा तु
ाक्षिणो न सन्ति तदा दिव्येन निर्णयः कार्य्यः

अलेख्यसाक्षिके दैवी व्यवहारे विनिर्द्दिशेदिति
स्मरणात्। एतच्च जानपदं व्यवस्थापत्त्रम्।
राजकीयमपि व्यवस्थापत्त्रमीदृशमेव भवति।
इयांस्तु विशेषः।
"राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राचिह्नितन्तथा।
राजकीयं स्मृतं लेख्यं सर्व्वेष्वर्थेषु साक्षिमत्॥"
इति॥ *॥
तथान्यदपि राजकीयं जयपत्त्रं वृहद्वशिष्ठेनोक्तम्।
यथोपन्यस्तसाध्यार्थसंयुक्तं सोत्तरक्रियम्।
सावधारणकञ्चैव जयपत्त्रकमिष्यते॥
प्राड्विवाकादिहस्ताङ्कं मुद्रितं राजमुद्रया।
सिद्धेऽर्थे वादिने दद्याज्जयिने जयपत्त्रकमिति॥
तथा। सभासदोऽपि मतं मेऽमुकपुत्त्रस्येति
स्वहस्तं दद्युः।
"सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः।
यथा लेख्यविधौ तद्वत् स्वहस्तं दद्युरेव ते॥"
इति मनुस्मरणात्॥
सभासदाञ्च परस्परानुमतिव्यतिरेकेण व्यवहारो
निःशल्यो भवति। यथाह नारदः।
"यत्र सभ्यो जनः सर्व्वः साध्वेतदिति मन्यते।
स निःशल्यो विवादः स्यात् सशल्यस्त्वन्यथा
भवेत्॥" इति।
एतच्चतुष्पाद्व्यवहार एव।
"साधयेत् साध्यमर्थं यच्चतुष्पादान्वितञ्च यत्।
राजमुद्राङ्कितञ्चैव जयपत्त्रकमिष्यते॥"
इति स्मरणात्॥
यत्र तु हीनता यथा।
"अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थाता निरुत्तरः।
आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः॥"
इति॥
तत्र न जयपत्त्रमस्ति अपि तु हीनपत्त्रमेव तच्च
कालान्तरे दण्डप्राप्त्यर्थं जयपत्त्रं तु प्राङ्न्याय-
विधिसिद्ध्यर्थमिति विशेषः। लेख्यसन्देहे
निर्णयनिमित्तान्याह।
"सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखिता-
दिभिः।
युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः॥"
शुद्धमशुद्धञ्चेति सन्दिग्धस्य लेख्यस्य शुद्धिः
स्वहस्तलिखितादिभिः स्यात्। स्वहस्तेन लिखितं
यल्लेख्यान्तरन्तेन शुद्धिः। यदि सदृशान्यक्ष-
राणि भवन्ति तदा शुद्धिः स्यादित्यर्थः। आदि-
शब्दात् साक्षिलेखकस्वहस्तलिखितान्तरदर्शना-
दाच्छुद्धिरिति। युक्त्या प्राप्तिर्युक्तिप्राप्तिः। देश-
कालपुरुषाणां द्रव्येण सह सम्बन्धः प्राप्तिः।
अस्मिन्देशे अस्मिन् काले अस्य पुरुषस्येदं द्रव्यं
घटत इति युक्तिः। प्राप्तिः क्रिया तत्साक्ष्युप-
न्यासः। चिह्नमसाधारणं श्रीकारादि। सम्बन्धः
अर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्व्वमपि परस्परविश्वासेन दान-
ग्रहणादिसम्बन्धः। आगमोऽस्यैतावतोऽर्थस्य
सम्भावितः प्राप्त्युपायः। एत एव हेतवः।
एभिर्हेतुभिः सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यादित्यन्वयः।
यदा तु लेख्ये सन्देहनिर्णयो न जायते तदा

साक्षिभिर्निर्णयः कार्य्यः। यथाह कात्यायनः।
"दूषिते पत्त्रके वादी तदारूढ़ांस्तु निर्द्दिशेत्॥"
इति।
साक्षिसम्भवविषयमिदं वचनम्। साक्ष्यसम्भव-
विषयन्तु हारीतवचनम्।
"न मयैतत् कृतं पत्त्रं कूटमेतेन कारितम्।
अधरीकृत्य तत् पत्त्रमर्थ दिव्येन निर्णयः॥"
इति॥ *॥
एवं शोधिते पत्त्रे ऋणे च दातव्ये प्राप्ते यदा
कृत्स्नमेवर्णन्दातुमसमर्थस्तदा किं कर्त्तव्यमित्यत
आह।
"लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्दत्त्वा दत्त्वर्णिको धनम्।
धनी चोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्॥"
यदाधमर्णिकः सकलन्द्रव्यं दातुमसमर्थस्तदा
यथाशक्त्यनुसारेण दत्त्वा दत्त्वा पूर्व्वकृतस्य लेख्यस्य
पृष्ठेऽभिलिखेदेतावन्मया दत्तमिति। उत्तमर्णो
वा उपगतं प्राप्तं धनन्तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे दद्या-
दभिलिखेदेतावन्मया लब्धमिति। कथं स्वहस्त-
परिचिह्नितम्। स्वहस्तलिखिताक्षरचिह्नितम्।
यद्वोपगतं प्रवेशपत्त्रं स्वहस्तलिखितचिह्नित-
मधमर्णायोत्तमर्णो दद्यात्॥ *॥ ऋणे तु कृत्स्ने
दत्ते लेख्यं किं कर्त्तव्यमित्यत आह।
"दत्त्वर्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्ध्यै चान्यत्तु कारयेत्।"
क्रमेण सकृदेव वा कृत्स्नमृणन्दत्त्वा पूर्व्वकृतं
लेख्यम्पाटयेत्। यदा तु दुर्गदेशावस्थितं लेख्यं
नष्टं वा तदा शुद्ध्यै अधमर्णत्वनिवृत्त्यर्थमन्यल्लेख्यं
कारयेदुत्तमर्णमधमर्णः पूर्व्वोक्तक्रमेणोत्तमर्णो
विशुद्धिपत्त्रं अधमर्णाय दद्यादित्यर्थः॥ *॥
ससाक्षिके ऋणे कृत्स्ने दातव्ये किं कर्त्तव्य-
मित्यत आह।
"साक्षिमच्च भवेत् यद्वा तद्दातव्यं ससाक्षिकम्।"
यत्तु ससाक्षिकन्दत्तन्तत् पूर्व्वसाक्षिसमक्षमेव
दद्यात्। इति लेख्यप्रकरणम्। इति मिता-
क्षरायां व्यवहाराध्यायः॥

लेख्यचूर्णिका, स्त्री, (लेख्यस्य चूर्णिका।) तूलिका इति शब्दरत्नावली॥

लेख्यपत्त्रः, पुं, (लेख्यं लेखार्हं पत्त्रं यस्य।) तालदृक्षः। इति भावप्रकाशः॥ लेखनीय-पत्त्रे, क्ली॥

लेख्यस्थानं, क्ली, (लेख्यस्य स्थानम्।) लिखनी यत्र। आपिस इति इङ्गरेजी इति च म्लेच्छभाषा। तत्पर्य्यायः। पत्त्रकुटी २। इति शब्दरत्नावली॥

लेटं, क्ली, गृहम्। न्याड़ इति भाषा। यथा,—
"उत्सन्नं हट्टलेटं मृतञ्च भयमाव च॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे चैद्यासुरवधे ५५ अध्यायः॥

लेप, ऋ ङ गमने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ऋ, अलिलेपत्। ङ, लेपते लिलेपे। इति दुर्गादासः॥

लेपः, पुं, (लिप + घञ्।) लेपनम्। (यथा, मार्कण्डेये। ३४। १५।

"भूमिर्विशुध्यते कालात् दाहमार्ज्जनगोक्रमैः ।
लेपादुल्लेखनात् सेकाद्वेश्मसंमार्ज्जनार्च्चनात् ॥")
भोजनम् । इति मेदिनी । पे, १० ॥ (लिप्यते-
ऽनेनेति ।) सुधा । इति विश्वः ॥ चुन इति भाषा ॥
लेपकः, पुं, (लिम्पतीति । लिप्+ण्वुल् ।) जाति-
विशेषः । राज इति थेकर इति च भाषा ।
तत्पर्य्यायः । पलगण्डः २ । इत्यमरः । लेपी ३ ।
इति शब्दरत्नावली । लेप्यकृत् ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (लेपनकर्त्तरि, त्रि ॥)
लेपनं, क्ली, (लिप् + ल्युट् ।) लेपः । लेपा इति
भाषा । यथा,—
"वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनैरतिशोभितम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
विष्णुगृहलेपनफलं यथा,—
वराह उवाच ।
"शृणु तत्त्वेन मे देवि ! लिप्यमानस्य यत् फलम् ।
सर्व्वं ते कथयिष्यामि यथा प्राप्नोति मानवः ॥
गोमयं गृह्य वै भूमे मम वेश्मोपलेपयेत् ।
न्यस्तानि तत्र यावन्ति पदानि च विलिम्पतः ।
तावद्वर्षसहस्राणि दिव्यानि दिवि मोदते ।
यदि द्वादश वर्षाणि लिप्यते मम कर्म्मसु ।
जायते विपुले शुद्धे धनधान्यसमाकुले ॥
दिव्यैर्नमस्कृतो देवि ! कुशद्वीपाय गच्छति ।
कुशद्वीपमनुप्राप्य सहस्रं जीवते दश ।
महत्कुले च जायेत मद्भक्तो गुणवान् शुचिः ॥
कुशद्वीपात् परिभ्रष्टो मम कर्म्मपरायणः ।
राजा वै जायते सुभ्रु सर्व्वधर्म्मेषु निष्ठितः ॥
लेपनस्य प्रभावेन मम कर्म्मपरायणः ।
भक्त्या व्यवस्थितश्चापि सर्व्वशास्त्राणि गच्छति ॥
देवि ! कारयते धर्म्मं मम चायतनानि च ।
कारयित्वा यथान्यायं मम लोकाय गच्छति ॥
गोमयस्य तु वक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ।
गोमयन्तु समादाय यावल्लोकोऽनुगच्छति ॥
समीपे यदि वा दूरे समानयति गोमयम् ।
यावन्ति तत्पदान्यस्य तावद्वर्षसहस्रकम् ।
गोमयानयिता चैव स्वर्गलोके महीयते ॥
एकादशसहस्राणि एकादशशतानि च ।
ततः स शाल्मले द्वीपे रमते च सदा पुनः ॥
शाल्मलात्तु परिभ्रष्टो राजा भवति धार्म्मिकः ।
महत्कुले च जायेत सर्व्वधर्म्मविशारदः ॥
अथ द्वादशवर्षाणि भक्तिमान् सुदृढव्रतः ।
वहते गोमयं सुभ्रु मम लोकाय गच्छति ॥"
इति वराहपुराणम् ॥
देवीगृहलेपनफलं यथा,—
"देवा गृहन्तु यः शुभ्र ...
स्त्रियो वा यदि वा पुमः ...
...
स जन्मनोद्भिजान् कामान् ...
...
(रात्रौ ...

"न रात्रौ लेपनं कुर्य्यात् शुष्कमाणं न धार-
येत् ।
शुष्कमाणमुपेक्षेत प्रदेहे पौड्यं प्रति ।"
इति मध्यखण्डे त्रयोविंशेऽध्याये शार्ङ्गधरे-
णोक्तम् ॥)
लेपनः, पुं, (लिप्यतेऽनेनेति । लिप् + करणे ल्युट् ।)
तुरुष्कनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
लेपी [न्] पुं, (लिम्पतीति । लिप् + णिनिः ।)
लेपकः । थेकर इति भाषा । इति शब्दरत्ना-
वली । लेपकर्त्तरि लेपविशिष्टे च त्रि ॥
लेप्यं, त्रि, (लिप् + ण्यत् ।) लेपनीयम् । लेप-
यम् । लिपधातोः कर्म्मणि यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, भागवते । ११ । २७ । १२ ।
"शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च
सैकती ।
मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता ॥")
लेप्यकृत्, पुं, (लेप्यं करोतीति । कृ + क्विप् ।)
लेपकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८६ ॥
लेप्यमयी, स्त्री, (लेप्य + मयट् । ङीप् ।) काष्ठादि-
घटितपुत्तलिका । तत्पर्य्यायः । अञ्जलि-
कारिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥
लेप्यस्त्री, स्त्री, (लेप्या स्त्री ।) सुगन्धद्रव्यलिप्ता
स्त्री । इति शब्दरत्नावली ।
लेयः, पुं, सिंहराशिः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
लेलिहानः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा लेढीति ।
लिह् + यङ् + शानच् ।) शिवः । इति शब्द-
रत्नावली । सर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुनःपुन-
र्लेहनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
२३३ । ५ ।
"सप्तजिह्वाननः क्रूरो लेलिहानो विसर्पति ॥")
लेलिहाना, स्त्री, (लेलिहान + स्त्रियां टाप् ।)
मुद्राविशेषः । यथा,—
"मुखं विस्तारितं कृत्वाप्यधो जिह्वाञ्च चाल-
येत् ।
पार्श्वस्थं मुष्टियुगलं लेलिहानेति कीर्त्तिता ॥"
एषा ताराराधने । अन्या लेलिहाना यथा ।
"योनिमुद्राधरः सन्दृष्टधूः कूर्च्चं क्रमाद्विदुः ।
बीजानि चोच्चरन् मन्त्री मुद्रायन्त्रमाचरेत् ।
तर्ज्जनीमध्यमानामाः समं कुर्य्यादधोमुखम् ॥
अनामायां क्षिपेद्वृद्धां ऋज्वीं कृत्वा कनि-
ष्ठिकाम् ।
लेलिहानाख्यमुद्रेयं जीवन्यासे प्रकीर्त्तिता ॥"
इति तन्त्रसारः ।
लेशः, पुं, (लिश् + घञ् ।) कणा । इत्यमरः ॥
... । १२ । ५८ । २४ ।
... लेशः समनुवर्णितः ॥")
... इति । लिश् + बाहुलकात्
यथा, महाभारते ।
... । घोर-
चिरात् ।
... ")

लेष्टुघ्नः, पुं, (लेष्टुं हन्तीति ।
लेष्टुभेदनः । इति शब्दरत्नावली ।
लेष्टुभेदनः, पुं, (लेष्टुं भिनत्तीति । भिद्
लोष्टभञ्जनसाधनमुद्गरः । मर इति
इति केचित् । इति भरतः ।
कोटिशः २ । इत्यमरः । कोटीशः ।
इत्यन्ये । लेष्टुघ्नः ४ लेष्टुभेदी ५ ।
इति शब्दरत्नावली ।
लेशिकः, पुं, घासारोहकः । तत्पर्य्यायः ।
रोहकः २ । इति शब्दमाला ।
लेहः, पुं, (लिहनमिति । लिह् +
आहारः । भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ।
पर्य्यायः । स्वादनम् २ रसनम् ३
स्वदिः ५ । इति राजनिर्घण्टः । (सु
संहितायाम् । ५ । ४१ ।
"सर्पापसर्पलेहवत्
आघ्रातं मध्यममस्तमोऽस्य इति ते स
...
कर्म्मणि घञ् । रसः । यथा, सुश्रुते ।
"पचेल्लेहं सिता चोर्द्धं ...
लेढीति । लिह् + पचाद्यच् । ...
यथा, भट्टिः । ६ । ८२ ।
"इष्टोऽहं मधुनो लेहैर्दानैश्चर्य्येषणा
अवलेहः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"क्वाथस्य स्यात् पुनः ...
...
सोऽवलेहश्च लेहः स्यात्तन्मात्रा स्यात् ...
...
सिता चतुर्गुणा कार्य्या चूर्णाच्च ...
द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्व्वत्र निश्चयः ।
इति मध्यखण्डेऽष्टमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणो
लेहनं, क्ली (लिह् + ल्युट् ।) जिह्वा
स्वादनम् । चाटन इति भाषा ।
जिह्वास्वादः २ । इति हेमचन्द्रः ।
लेहिनः, पुं, (लिह् + बाहुलकात् इनन् ।
कम् । इति हेमचन्द्रः ॥
लेह्यं, क्ली, (लिह् + ण्यत् ।) अमृतम् ।
शब्दमाला । लेहनीये, त्रि । (यथा,
सरित्सागरे । ४५ । २३० ।
"तत्रानानाविधं भक्ष्यभोज्यलेह्यादि सु
दिव्यमन्नं बुभुजिरे यपुः पानमयोत्तमम्
आहारविशेषो यथा,—
"आहारं षड्विधञ्चूष्यं पेयं लेह्यमतः
भोज्यं भक्ष्यन्तथा चर्व्व्यं गुरु विद्याद्यथा
...
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे
लैङ्गं, क्ली, (लिङ्गमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ।
लिङ्गस्येदमिति वा । लिङ्ग + अण् ।)
पुराणम् । यथा,—
"मात्स्यं कौर्म्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दकं
इत्यादि पाद्मोत्तरखण्डे ॥ अथ
(अस्य विवरणादिकं पुराणशब्दे द्रष्टव्यम्

[illegible], [illegible]। इति राजनिर्घण्ट:। [illegible]
[illegible], [illegible]।
[illegible]। इति [illegible]। ([illegible]
[illegible]।) [illegible]। [illegible],
[illegible]। इति [illegible]।
[illegible]। इति [illegible]। ([illegible]
[illegible]।) [illegible]। [illegible],
[illegible]। [illegible] प्रकाश-
[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible] महान् [illegible] [illegible]।
[illegible]।
[illegible], पुं, (लोक्यते इति। लोक्+घञ्।) भुव-
[illegible]। [illegible]। इत्यमर:। [illegible]
[illegible]।—
[illegible]: [illegible] [illegible] [illegible] च।
[illegible] [illegible] लोकास्तु परिकीर्त्तिता:॥”
[illegible]पुराणम्॥
[illegible] च।
[illegible] भुव: [illegible]मिदमुच्यते।
[illegible]: [illegible]: सप्त लोका: प्रकीर्त्तिता:॥
[illegible]: पार्थिवो लोक: अन्तरीक्षं भुव:
[illegible]:।
[illegible] लोको दिवि [illegible] यथाक्रमम्॥
[illegible]धिपतिर्[illegible] भूतपतिस्तु य:।
[illegible]धिपतिस्तेन वायुर्भगवानपि:।
[illegible]धिपतिस्तेन सूर्य्यो दिवस्पति:॥
[illegible] गुह्यका: सह राक्षसै:।
[illegible]: सर्व्वे अन्तरीक्षचरान् [illegible]॥
[illegible]: [illegible]: [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] वसव: सर्व्वे तथैव च [illegible]॥
[illegible] तु महर्लोके तिष्ठन्ति कल्पवासिन:।
[illegible] पतिभि: सर्व्वै: [illegible] पञ्चमो महान्॥
[illegible]: सनत्कुमाराद्या वैराजश्च [illegible]:।
[illegible] तु संस्थिता ह्येते देवा देवविरोधका:॥
[illegible] सप्तमो लोको [illegible]गर्भनिवासिनाम्।
[illegible]लोक: समाख्यातो [illegible]लक्षण:॥
[illegible] सप्तमाग्रस्तत ऊर्द्ध्वं दिवाकर:।
[illegible] तानि भुवं यावद्द्विगुणे द्विगुणान्तरे।
[illegible]कोट्यास्तु मेरुस्तु ध्रुव: स्मृत:।
[illegible]शतिलक्षाणि त्रैलोक्यमेक उच्यते॥
[illegible] सहस्रेषु योजनानां शतेषु च।
[illegible]न्तरमथैकं ध्रुवादूर्द्ध्वं विधीयते॥
[illegible]दानवगन्धर्व्वयक्षराक्षसपन्नगा:।
[illegible]विद्याधराश्चैव अष्टौ ते देवयोनय:॥
[illegible] [illegible] मध्यस्था: परतस्तमसावृतम्।
[illegible]ऽग्निवायुराकाशं ततो भूतादिरुच्यते॥
[illegible] महान् प्रधानञ्च प्रकृति: पुरुषस्तत:।
[illegible] ईश्वरो ज्ञेयो यस्य शक्त्यावृतं जगत्।
[illegible]सोमाभानुदेवानां परापरतरा मता:॥”
इति देवीपुराणे त्रैलोक्याभ्युदये ग्रहगति-
[illegible]नामाध्याय:॥ *॥ दिक्पालानां लोका यथा,
“प्रजापतिस्तु भगवान् गुयत: प्रेक्ष्य देवताम्।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]:।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
दिशि।
[illegible]: [illegible] [illegible] [illegible] धर्मी॥”*॥
पुण्यवतां लोका यथा,—
“एवं विभज्य राज्यानि पुरा प्रोक्तानि यानि च।
लोकांश्च विदधे दिव्यान् दत्त्वा च पृथक् पृथक्॥
कस्यचित् [illegible] [illegible]-
तान्।
कस्यचिद्दिव्यविशेषान् कस्यचिच्चन्द्रनिर्म्म-
लान्॥
नानावर्णान् कामगमाननेकशतयोजनान्।
स तान् सुकृतिनां लोकान् पावनाय च संस्थि-
तान्॥
भास्वन्ते ये तपस्यन्ति [illegible] सदा।
एते सुकृतिनां लोका ये प्राप्ता: पुण्यकर्म्मभि:।
ये यजन्ति [illegible]: पुण्यै: [illegible]:।
[illegible] दाता [illegible]: [illegible]॥
दीनानुग्रहकर्त्तारो [illegible] लोकपूजिता:।
योगयुक्ता महात्मानो यान्ति तत्र तपोन्विता:॥
सर्व्वे सदा: [illegible] कोपिता ये तमोन्विता:।
एवं नियोज्य तत्पदान् स्वयं लोकपितामह:।
पौष्करं [illegible] प्रजापति:॥
सर्व्वे स्वयमुदग्रेषु पावनेषु दिवौकस:।
रेमिरे स्वेषु लोकेषु सर्व्वेन्द्रियाभिपालिता:॥”
इति वह्निपुराणे वाराहप्रादुर्भावनामाध्याय:॥
(जगार्थे विपर्य्ययोऽस्य यथा,—
“यथा लोकस्य स्वार्गादिस्तथा पुरुषस्य गर्भा-
धानं यथा कृतयुगमेवं बाल्यम्। यथा त्रेता
तथा यौवनं यथा द्वापरस्तथा स्थाविर्य्यं यथा
कलिरेवमातुर्य्यं यथा युगान्तस्तथा मरणमित्येव-
मनुमानेनानुक्तानामपि लोकपुरुषयोरवयव-
विशेषाणामग्निवेशसामान्यं विद्यात्।”
“तत्र संयोगापेक्षी लोकशब्द: षड्धातुसमुदायो
हि सामान्यत: सर्व्वलोक:। तस्य हेतुरुत्-
पत्तिर्वृद्धिरुपप्लवो वियोगश्च तत्र हेतुरुत्पत्ति-
कारणं उत्पत्तिर्जन्म वृद्धिराप्यायनं उपप्लवो
दु:खागम: षड्धातु विभागो वियोग: स
जीवापगम: स प्राणनिरोध: स भङ्ग: स लोक-
स्वभाव:।” इति चरके शारीरस्थाने पञ्चमे-
ऽध्याये॥
“तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानं कस्मात् लोकस्य
द्वैविध्यात्। लोको हि द्विविध: स्थावरो
जङ्गमश्च। द्विविधात्मक एवाग्नेय: सौम्यश्च
तद्भूयस्त्वात्। पञ्चात्मको वा।” इति सुश्रुते
सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये॥ *॥)

लोककान्ता, स्त्री, (लोकानां कान्ता प्रिया।)
ऋद्धिनामौषधम्। इति राजनिर्घण्ट:॥
(लोकप्रिये, त्रि। यथा, गो॰ रामायणे।
२।३८।६।
“लोककान्तं प्रियं पुत्रं कुमारोऽमरं वरम्।
पश्चिमं यशसां श्रेष्ठ पुत्रं किं न वीक्षसे॥”)

लोकचक्षु:, [स्] क्ली, (लोकानां चक्षुरिव।)
सूर्य्य:। इति शब्दमाला॥ जगच्चक्षुश्च॥

लोकजित्, पुं, (लोकं जितवानिति। जि+क्विप्।)
बुद्ध:। इत्यमर:॥ (लोकजेतरि, त्रि। यथा,
शतपथब्राह्मणे। १४। ८। १। ३३।
“यं कामं कामयते तमागायति तद्वै तल्लोक-
जिदेव॥”)

लोकतुषार:, पुं, (लोके तुषार इव।) कर्पूर:।
इति राजनिर्घण्ट:॥ (कर्पूरशब्देऽस्य गुणादिकं
ज्ञातव्यम्॥)

लोकनाथ:, पुं, (लोकानां नाथ:।) बुद्ध:। इति
त्रिकाण्डशेष:॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १।
१३८।
“लोके भगवतो लोकनाथादारभ्य केचन
ये जन्तवो गतक्लेशान् बोधिसत्त्वानवेहि तान्॥”)
ब्रह्मा। इति शब्दरत्नावली॥ विष्णु:। इति
तस्य सहस्रनामस्तोत्रम्॥ शिव:। यथा,—
“अकिञ्चन: सन् प्रभव: स सम्पदां
स लोकनाथ: पितृसद्मगोचर:।
स भीमरूप: शिव इत्युदीर्य्यते
न सन्ति याथार्थ्यविद: पिनाकिन:॥”
इति कुमारसम्भवम्॥
(तथा च महालिङ्गार्च्चनतन्त्रे शिवशतनाम-
स्तोत्रे।
“त्रैलोक्ये लोकनाथश्च रुद्रलोके महेश्वर:॥”
वटिकौषधविशेष:। तद्यथा,—
“पारदं गन्धकञ्चैव समभागं विचूर्णयेत्।
मृताभ्रं रसतुल्यञ्च पुनस्तेनैव मर्द्दयेत्॥
रसाद्द्विगुणलौहञ्च लौहतुल्यञ्च ताम्रकम्।
भस्मवराटिकायाश्च ताम्रतस्त्रिगुणं क्षिपेत्॥
नागवल्लीरसेनैव मर्द्दयेद्यत्नतो भिषक्।
पचेद्गजपुटेनैव स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत्॥
यकृत्प्लीहोदरहर: गुल्मश्वयथुनाशन:।
पिप्पलीमधुसंयुक्तां सगुडां वा हरीतकीम्॥
गोमूत्रञ्च पिबेच्चानु गुडं वा जीरकान्वि-
तम्॥”
इति लोकनाथो रस:॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-
संग्रहे यकृत्प्लीहाधिकारे॥ *॥ लोकप्रभौ,
त्रि। यथा, गो॰ रामायणे। २।३३।१६।
“लोकनाथस्य रामस्य पीड़या पीड़ितं जगत्।
अपर्व्वणीव सोमस्य राहुग्रहणपीड़या॥”)

लोकपाल:, पुं, (लोकान् पालयतीति। पाल+
णिच्+अण्।) राजा। इति हलायुध:॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १।३४८।
“उत्तमो लोकपालोऽयमिति तस्य प्रशस्तिषु।
य: शासनान् विना यत्नं वचने न पयुञ्जयम्॥”)
दिक्पाल:। यथा,—
“इन्द्रो वह्नि: पितृपतिर्नैर्ऋतिर्वरुणोऽनिल[illegible]
धनद: शङ्करश्चैव लोकपाला: [illegible]
इति [illegible]

(यथा च, मनुः । ५ । ९६ ।
"सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमस्य च ।
अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥")
लोकबान्धवः, पुं, (लोकानां बान्धवः ।) सूर्यः ।
इति जटाधरः ॥
लोकबाह्यः, पुं, (लोकात् लोकसमाजात् बाह्यः ।)
मर्य्यादावर्ज्जितः । यथा,—
"लोकबाह्यस्तु यो यातिमर्य्यादावर्ज्जितः ॥"
इति जटाधरः ॥
लोकमाता, स्त्री, (लोकानां मातेव ।) लक्ष्मीः ।
इत्यमरः ॥ (लक्ष्मया लोकजननीत्वमपि च ।
यथा, भागवते । ४ । १ । ५ ।
"प्रतिष्ठाकामः पुरुषो रोदसी लोकमातरौ ।")
लोकलोचनं, क्ली, (लोकानां लोचनमिव ।) सूर्यः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (जनस्य लोचनञ्च ।
यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ८२ ।
"धीरश्च तत्पाणिग्राहेन यत्नसिद्धेरितः शरः ।
अगाम कान्यतिरश्चादलक्ष्यो लोकलोचनैः ॥")
लोकविनायकः, पुं, (लोके विनायक इव ।) ग्रह-
विशेषः । यथा,—
"स्कन्दग्रहादयो ये च आर्य्यकाद्याश्च कादयः ।
कौमारास्ते भुवि ज्ञेया ये च लोकविनायकाः ।
सहस्रशतसंख्याता सर्व्वलोकविचारिणः ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥
लोकविश्रुतिः, स्त्री, (लोके विश्रुतिः ।) जनश्रुतिः ।
किंवदन्ती । इति केचित् ॥
लोकायतं, क्ली, (लोकेषु आयतं विस्तीर्णमिव ।)
तर्कभेदः । चार्व्वाकशास्त्रम् । इत्यमरभरतौ ॥
लोकायतिकः, पुं, (लोकायतं शास्त्रमस्त्यस्येति ।
लोकायत+ठन् ।) चार्व्वाकः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (तार्किकः । यथा, हरिवंशे ।२४८।१०।
"ऐक्यनानात्वसंयोगसमवायविशारदैः ।
लोकायतिकमुख्यैश्च शुश्रुवुः स्वनमीरितम् ॥")
लोकालोकः, पुं, (लोक्यतेऽसौ इति लोकः । न
लोक्यतेऽसौ इति अलोकः । ततः कर्म्म-
धारयः ।) स्वनामख्यातपर्व्वतः । तत्पर्य्यायः ।
चक्रवाड़ः २ । इत्यमरः ॥ ये सप्तद्वीपां
महीमावेष्ट्य प्राकारवत् स्थिते गिरौ लोकालोक
इति स्वनामख्याते । अन्तर्लोक्यते सूर्य्यरश्मिभिः
स्पृश्यमानत्वात् इति लोकः । तथा बहिः
सूर्य्यकिरणास्पर्शात् न लोक्यते इति अलोकः ।
लोकृ दर्शने कर्म्मणि घञ् लोकश्चासौ अलोक-
श्चेति लोकालोकः । चक्रं मण्डलं वलति
वेष्टयति चक्रवाड़ः । वड़ि ड वेष्टे च अच् ।
आपकसिद्धस्यानित्यत्वात् न गुणः । इति भरतः ॥
(यथा, रघुः । १ । ६८ ।
"सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः ।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥"
अस्य विवरणं यथा देवीभागवते ।८।१४।१-१५।
श्रीनारायण उवाच ।
"ततः परस्तादचलो लोकालोकेति नामकः ।
अन्तराले च लोकालोकयोर्यः परिकल्पितः ॥
यावन्ति च देवर्षे मध्यं मानसोत्तरम् ।
तावन्मिताञ्चनी भूमिः काञ्चनी भासते हि ।
दर्पणोदरतुल्या सा सत्त्वजातिविवर्जिता ।
यस्यां पदार्थः पतितो न किञ्चित् प्रत्युपेयते ।
अतः सर्वैः सत्त्वरहिता सा च नारद ॥
लोकालोक इति ख्यातो यत्र परिकल्पितः ।
लोकालोकान्तरे चायं वर्तते सर्वदा स्थितः ।
ईश्वरेण त्रिलोक्यास्तु अन्तःसीमतया कृतः ।
सूर्य्यादीनां ध्रुवान्तानां रश्मयो यद्वशादिह ।
अर्व्वाचीनांश्च त्रीँल्लोकानावितन्वन्ति कर्हि-
चित् ।
पराचीनं तथाभ्यो हि न भवन्ति च नारद ॥
तावदुन्नहनायामः पर्व्वतो महीधरः ।
एतावाँल्लोकविन्यासोऽयं संस्थानमानलक्षणैः ।
कविभिः स तु पञ्चाशत्कोटिभिर्गणितस्य च ।
भूगोलस्य चतुर्थांशो लोकालोकाचलो मतः ॥
तस्योपरि चतुर्दिक्षु ब्रह्मणा चात्मयोनिना ।
निवेशिता दिग्गजा वै तन्नामानि निबोधत ।
ऋषभः पुष्पचूडोऽथ वामनोऽपराजितः ।
एते सकललोकस्य स्थितिहेतव ईरिताः ।
तेषां च स्वविभूतीनां बहुवीर्य्योपबृंहणम् ।
विशुद्धसत्त्वैश्वर्य्यं तद्वद्भगवान् हरिः ।
आस्ते विहारसेनो विष्वक्सेनादिभिर्युतः ।
निजायुधैः परिवृतो भुजदण्डैः समं ततः ।
आस्ते सकललोकस्य स्वस्त्यै परमेश्वरः ।
आकल्पमेवं वेषं स गतो विष्णुः सनातनः ।
स्वमायारचितस्यास्य गोपीथायाखिलावनः ।
योऽन्तर्विस्तार एतेन ह्यलोकपरिमाणकम् ।
व्याख्यातं यद्बहिर्लोकालोकाचल इतो-
ऽस्मात् ॥" * ।
लोकश्च अलोकश्च तौ । सर्व्वादालोकविशिष्ट-
तद्रहितदेशौ । अत्र द्विवचनप्रयोगः स्यात् ।
यथा, भागवते । ५ । २० । ३४ ।
"ततः परस्तात् लोकालोकनामाचलो लोका-
लोकयोरन्तराले परित उपक्षिप्तः ॥")
लोकेशः, पुं, (लोकानामीशः ।) ब्रह्मा । इत्य-
मरः ॥ बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्द्रः । यथा,
रघुः । ३ । ६६ ।
"यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगत-
स्त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः ।
तवैव सन्देशहराद्विशांपति:
शृणोति लोकेश । तथा विधीयताम् ॥"
लोकपालः । यथा, मनुः । ५ । ९७ ।
"लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते ।
शौचाशौचं हि मर्त्त्यानां लोकेशप्रभवाप्ययम् ॥"
लोकाधिपतौ, च । यथा, भागवते । ३ ।
६ । १८ ।
"पादावस्य विनिर्भिन्नौ लोकेशो विष्णुराविं-
शत् ॥")
लोकेश्वरः, पुं, (लोकानामीश्वरः ।) बुद्धभेदः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भुवनानां जनानां

[illegible] ॥ (यथा, मनुः । [illegible]
"[illegible] लोकैः [illegible]
[illegible]
[illegible] । यथा, मनुः । [illegible]
"[illegible]
[illegible]

लोकैकबान्धवा, स्त्री, ([illegible]
[illegible] ।) बुद्धशक्तिः । [illegible]
[illegible] । लोचना ॥ [illegible]
मनोरमा ६ [illegible]
[illegible] ११ [illegible]
[illegible] १५ [illegible]
[illegible] १८ [illegible]
लोचना ०२ । इति हेमचन्द्रः ॥
लोच, ऋ ङ भासि । इति
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) [illegible]
भासि दीप्तौ । लिङ् [illegible]
इति स्वरचञ्चकाङ्कं [illegible]
इति दुर्गादासः ॥
लोच, ऋ ङ दृशि । इति दुर्गादास ।
(भ्वा० आत्म०-सेट् ।) [illegible]
भामलिनि [illegible] । ऋ, अलुलोचत् ।
आर्य्ये सुधीः । इति दुर्गादासः ॥
लोचं, क्ली, (लोचते पश्यति लोचयति [illegible]
दिशमिति । लोच+अच् ।) [illegible]
जटाधरः ॥
लोचकः, पुं, (लोचते इति । लो- [illegible]
मांसपिण्डम् । अक्षिनारका । [illegible]
स्त्रीणां ललाटाभरणम् । [illegible]
निर्ब्बुद्धिः । कर्णपूरः । [illegible]
इति मेदिनी । के, ५० । [illegible]
शब्दरत्नावली ॥
लोचनं, क्ली, (लोच्यतेऽनेन । लो- [illegible]
चक्षुः । इत्यमरः ॥ तस्य [illegible]
यथा,—
"मद्याक्षैः पद्मपत्राभैर्लोचनैः [illegible]
मार्जारलोचनैः पापो [illegible]
क्रूराः केकरनेत्राश्च हरिणाक्षाः [illegible]
निम्नैश्च लोचनैः क्रूराः [illegible]
गम्भीराक्षा ईश्वराः स्युः [illegible]
नीलोत्पलाभा विद्वांस:

स्यात् [illegible]
मद्यलाभाश्च पापाः [illegible]

[illegible] स्निग्धा विपुला भोगि [illegible]

विशालोन्नता सुखिनो दरिद्रा [illegible]
इति गारुडे [illegible]
लोचनहिता, स्त्री, (लोचनाभ्यां हिता । [illegible]
तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

[illegible], स्त्री, [illegible] इति । [illegible] । [illegible] प्रकार [illegible] इत्यमरः ॥

[illegible]:, पुं, (लोष्टभेदनः ।) [illegible] । [illegible] इति [illegible] ॥

[illegible], स्त्री, (लोष्टभेदिनी । लोष्ट+[illegible] ।) [illegible] । इति राज-[illegible] ॥

[illegible]टः, पुं, लोष्टभेदनः । इत्यमरटीकायां [illegible] ॥

[illegible]नः, पुं, (लोष्टं इतं मदनं मदनमिवेत [illegible] ।) मदनमिश्रणम् । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । तत्पर्य्यायः । [illegible] २ [illegible] ३ [illegible] ४ मदनः ५ । [illegible] । लोष्टमर्द्दः ६ । इति भरतः ॥

[illegible]का, स्त्री, [illegible] । शुचि [illegible] भाषा । इति पाणिनीयः ॥

[illegible] उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-[illegible]-अक०-सेट् ।) [illegible], अनुलोटन । लोटति [illegible]: उन्मादशीलार्थः । इति दुर्गादासः ॥

[illegible], पुं, (लोटतीति । लोट्+बाहुलकात् [illegible] ।) अभिलोटकः । इति संक्षिप्तसारो-[illegible]दिवृत्तिः ॥

[illegible] उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-[illegible]-अक०-सेट् ।) [illegible], अनुलोड्नम् । इति [illegible]दासः ॥

[illegible]र्यं, क्ली, (लोणं लवणरसयुक्तं तृणम् ।) [illegible]तृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

[illegible], स्त्री, (लवणमस्त्यस्या इति । अच् । टाप् । [illegible]पृषोदरादित्वात् साधुः ।) चुक्राम्लिका । इति [illegible]राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्य्यायः ।
"[illegible]लोणा लोणी च कथिता बृहल्लोणी तु
घोटिका ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

[illegible]रं, क्ली, (लवणं क्षरतीति । लवण+क्षर+[illegible] । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) क्षारविशेषः । [illegible] पर्य्यायः । लवणोत्थम् २ लवणाकरजम् ३ [illegible] ४ मलजम् ५ लवणक्षारः ६ लवणः ७ । [illegible]स्य गुणाः । अत्युष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । पित्त-[illegible]कारित्वम् । क्षारत्वम् । ईषल्लवणत्वम् । वात-[illegible]आदिशूलनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

[illegible]म्बा, स्त्री, चुक्राम्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

[illegible], क्ली, (लुनातीति । लू+"ष्ट्रुशिचटिप्रिच्छिति ।" [illegible] ३ । ८६ । इति त्रन् ।) लोप्त्रधनम् । [illegible] पर्य्यायः । लोप्त्रम् २ । इति जटाधरः ॥ [illegible] ३ लोत्रम् ४ लुम्पम् ५ । इति शब्दरत्ना-[illegible]वली ॥

[illegible]:, पुं, क्ली, (लुनातीति । लू+"ष्टिरुविस्टि-[illegible]ति ।" उणा० ४।८६ । इति त्रन् ।) नेत्राम्बु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चिह्नम् । इति सिद्धान्त-कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ नयनम् । अश्रुपातः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

लोत्रं, क्ली, (लुनातीति । लू+"सर्व्वधातुभ्यष्ट्रन् ।" उणा० ४ । १५८ । इति ष्ट्रन् । यद्वा, ला+ "लूधूसूखनिचरसहचर इत्रः ।" उणा० ४ । १०२ । इति इत्रः । इत्युज्ज्वलः ।) लोत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ नेत्रजलम् । इति संक्षिप्त-सारोणादिवृत्तिः ॥

लोध्रः, पुं, (रुणद्धीति । रुध+अच् । रस्य लः ।) स्वनामख्यातवृक्षः । रक्तवर्णस्य तस्य पर्य्यायः । तिरीटः २ मार्ज्जनः ३ रक्तः ४ लोध्रः ५ तिल्वकः ६ । श्वेतस्य तस्य पर्य्यायः । शुक्लः २ शावरलोध्रः ३ महालोध्रः ४ शावरः ५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । श्लेष्मकफवात-नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शोफजित्त्वम् । सर-त्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

लोध्रः, पुं, (रुणद्धीति । रुध+बाहुलकात् रन् । रस्य लः ।) लोध्रवृक्षः । (यथा, शिशुपाल-वधे । ८ । ३६ ।
"अधरेष्वलक्तकरसः सुदृशां
विशदं कपोलभुवि लोध्ररजः ।
नवमञ्जनं नयनपङ्कजयो-
र्विभिदे न शौचविहितान् यपमः ॥")
तत्पर्य्यायः । गालवः २ शावरः ३ तिरीटः ४ तिल्वः ५ मार्जनः ६ । इत्यमरः ॥ षट् लोध्र-मात्रे लोध्र इति ख्याते । षट् श्वेतलोध्र इति सुभूतिः ॥ पादपादः श्वेतलोध्रे शुभ्रो रक्तलोध्र इति स्वामी ॥ तस्य पर्य्यायान्तरं यथा । लोध्रः७ भिल्लतरुः ८ तिलकः ९ काण्डकीलकः १० लोध्रकरुच ११ शमरः १२ हस्तिरोध्रक १३ तिलकः १४ काण्डनीलक १५ हेमपुष्पक १६ भिल्ली १७ शावरकः १८ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । शीतत्वम् । वातकफास्रनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । विषघ्नत्वम् । तत्र विशिष्टो पट्ट-लोध्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"लोध्रस्तिल्वस्तिरीटश्च शावरो गालवस्तथा ।
द्वितीयः पट्टिकालोध्रः क्रमुकः स्थूलवल्कलः ॥
जीर्णपत्रो बृहत्पत्रः पट्टीलाक्षाप्रसादकः ।
लोध्रो ग्राही लघुः शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तनुत् ।
कषायो रक्तपित्तासृग्ज्वरातीसारशोथहृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।
"तिल्वकस्तु मतो लोध्रो बृहत्पत्रस्तिरीटकः ।
तस्य मूलत्वचं शुष्कामन्तर्वल्कलवर्ज्जिताम् ॥
चूर्णयेत् त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ च्योतयेत्ततः ।
लोध्रस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥
भागं तं दशमूलस्य पुनः क्वाथेन भावयेत् ।
शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा तत ऊर्द्ध्वं प्रयोजयेत् ॥
दधितक्रसुरामण्डमस्तुमैरेयशीधुना ।
रसेनामलकानां वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥"
"सुरां लोध्रकषायेण जातां पक्वस्थितां पिबेत् ॥"
इति चरके कल्पस्थाने नवमेऽध्याये ॥)

लोध्रकद्रुमः, पुं, (लोध्र एव लोध्रकः । स एव द्रुमः ।) लोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोपः, पुं, छेदः । अदर्शनम् । तत्पर्य्यायः । [illegible] । क्षयः । (अभावः । यथा, रघुः । १ । ६८ ।
"लोकान्तरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम् ।
[...]")
[illegible]

लोपः, पुं, छेदः । आकुलीभावः । तुपत्यागोभावे पत्प्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम् । (अभावः । यथा, रघुः । १ । ६८ ।
"मोऽहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः ।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥")
व्याकरणमते वर्णनाशः । यथा हि । नाम-विधिर्यथा । लोपोऽस्तीमाडोरित्यादि ॥ अपि च ।
"सकलेभ्यो विधिभ्यः स्याद्बली लोपविधिस्तथा ।
लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशो विधिर्बली ॥"
इति दुर्गादासः ॥

लोपा, स्त्री, अगस्त्यमुनिपत्नी । इति जटाधरः ॥

लोपाकः, पुं, (लोपं शीघ्रमदर्शनं अकति प्राप्नो-तीति । अक्+अण् ।) शृगालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
"श्वाविच्छल्यकगोधाशशवृषदंशलोपाकलोमश-कर्णकदलीमृगप्रियकाजगरसर्पमूषिकनकुल-महाबभ्रुप्रभृतयो विलेशयाः ॥")

लोपापकः, पुं, (लोपं दृग्अदर्शनं आप्नोतीति । आप्+ण्वुल् ।) शृगालः । इति शब्दमाला ॥

लोपापिका, स्त्री, (लोपापक+स्त्रियां टाप् । अत इत्वम् ।) शृगाली । इति शब्दमाला ॥

लोपामुद्रा, स्त्री, अगस्त्यमुनिभार्य्या । इत्यमरः ॥ लोपयति योषितां रूपाभिधानमिति लोपा पश्चादन् आमुदयति हृष्टः हर्षमिति आमुदा अन् ततः कर्म्मधारयः । किंवा न मुदं राति अमुदा पतिशुश्रूषाया लोपे अमुदा लोपा-मुद्रा । लोपा च ।
"लोपामुद्रा तु वैदर्भी लोपा स्त्री कुम्भजन्मनः ॥"
इति कल्पद्रुमम् । इति भरतः ॥ ॥
अस्या अर्घ्यदानप्रसङ्गेन अगस्त्यार्घ्यदानं लिख्यते । अगस्त्यार्घ्यदानन्तु सौरेण सिंहराशौ विधानात् । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ।
"अप्राप्ते भास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः ।
अर्घ्यं दद्युरगस्त्याय गौडदेशनिवासिनः ॥"
नारसिंहे ।
"शङ्खे तोयं विनिक्षिप्य सितपुष्पाक्षतैर्युतम् ।
मन्त्रेणानेन वै दद्याद्दक्षिणाशामुखस्थितः ॥
काशपुष्पप्रतीकाश वह्निमारुतसम्भव ।
मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते ॥"
प्रार्थनम् ।
"वातापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः ।
समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु ॥"
गन्धादिकन्तु अगस्त्याय नम इत्यनेन देयं विप्र-स्यापि दैवात्त सामान्यतः प्राप्तत्वात् । दक्षिणाशामुखस्थित इति गन्धादावपि प्रयो-गाङ्गकर्तृधर्म्मत्वादिति रत्नाकरः ॥ * ॥
तत्पत्न्यर्घ्यदानमन्त्रस्तु ।
"लोपामुद्रे महाभागे राजपुत्रि पतिव्रते ।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं मैत्रावरुणिवल्लभे ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

(अस्य जन्मादिविवरणन्तु महाभारते वन-
पर्व्वणि ८६ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ।)

लोपामुद्रापतिः, पुं, (लोपामुद्रायाः पतिः ।) अगस्त्यमुनिः । इति पुराणम् ॥

लोपाशकः, पुं, (लोपं आकुलीभावं चकितमश्नाति । अश् + ण्वुल् ।) शृगालः । इति हारावली ॥

लोपाशिका, स्त्री, (लोपाशक + स्त्रियां टाप् । अत इत्वम् ।) शृगाली । इति हारावली । १०२ ॥

लोप्त्रं, क्ली, (लुप् + ष्ट्रन् ।) स्तेयधनम् । लोत्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।१।१०७।५।
"ते तस्यावसथे लोप्त्रं दस्यवः कुरुसत्तम ! ।
निधाय च भयाल्लीनास्तत्रैवानागते बले ॥")

लोप्त्री, स्त्री, (लोप्त्र + बिल्वादि ङीष् ।) लोप्त्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

लोभः, पुं, (लुभ् + घञ् ।) आकाङ्क्षा । परद्रव्याभिलाषः । तत्पर्य्यायः । तृष्णा २ लिप्सा ३ वशः ४ स्पृहा ५ काङ्क्षा ६ गृध्नुता ७ गर्द्धः ८ वाञ्छा ९ इच्छा १० ईहा ११ मनोरथः १२ कामः १३ अभिलाषः १४ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
"परवित्तादिकं दृष्ट्वा नेतुं यो हृदि जायते ।
अभिलाषो द्विजश्रेष्ठ स लोभः परिकीर्त्तितः ॥"
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥ * ॥
स च ब्रह्मणोऽधरजातः । यथा,—
"अधराद्भवत् क्रोधो लोभश्चाधरसम्भवः ।"
इति मार्कण्डेये सृष्टौ तृप्तिर्नाम ३ अध्यायः ॥ * ॥
स तु पापकारणं यथा,—
"लोभप्रमादविश्वासैः पुरुषो नश्यते त्रिभिः ।
तस्माल्लोभो न कर्त्तव्यः प्रमादो न न विश्वसेत् ॥"
इति गारुडे नीतिसारे ११५ अध्यायः ।
अपि च ।
"त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १६ अध्यायः ।
(लोभनिन्दादिविषयकश्लोका यथा,—
"लोभः प्रतिष्ठा पापस्य प्रसूतिर्लोभ एव च ।
द्वेषक्रोधादिजनको लोभः पापस्य कारणम् ॥
लोभात् क्रोधः प्रभवति लोभात् कामः प्रजायते ।
लोभान्मोहश्च नाशश्च लोभः पापस्य कारणम् ॥
लोभात् क्रोधः प्रभवति क्रोधाद्द्रोहः प्रवर्त्तते ।
द्रोहेण नरकं याति शास्त्रज्ञोऽपि विचक्षणः ॥
मातरं पितरं पुत्त्रं भ्रातरं वा सुहृत्तमम् ।
लोभाविष्टो नरो हन्ति स्वामिनं वा सहोदरम् ॥
लोभेन बुद्धिश्चलति लोभो जनयते तृषाम् ।
तृषार्त्तो दुःखमाप्नोति परत्रेह च मानवः ॥
लोभाविष्टो नरो वित्तं वीक्षते न स चापदम् ।
दुर्भिक्षे सर्व्वान् मार्ज्जारो यथा न लगुडा-
हतिम् ॥
यत्रैव वर्त्तमानेन मनुष्येण विरज्यताम् ।
पञ्च कोटिद्वयोपेतं लघ्वाय प्रणतं धनुः ॥
नात्यर्थमप्यर्थितया शुभ्रकरेणैषेण्यनम् ।
अब्धिरत्नाम्बरत्नं क्षीयमाणोऽक्षणदियम् ॥
लोभः सदा विचिन्त्यो लुब्धेभ्यः सर्व्वतो भयं
दृष्टम् ।
कार्य्याकार्य्यविचारो लोभविमूढस्य नास्त्येव ॥
सत्यप्रशमतपोभिः शब्दधनैः शास्त्रवेदि-
भिर्विजितः ।
लोभो यत्र प्रविष्टः कुटिलं हृदयं किराती-
नाम् ॥
संघोपपन्न इति पूर्णदशाविशेष-
शाली स्वमात्मनि वसुप्रकरं निधाय ।
लब्धोदये तमसि मुह्यति पद्मबन्धौ
दोषा भवन्ति कलुषा बलवान् हि लोभः ॥
यद्दुर्गामटवीमटन्ति विकटं क्रामन्ति देशान्तरं
गाहन्ते गहनं समुद्रमथनक्लेशं कृषिं कुर्व्वते ।
सेवन्ते कृपणं पतिं गजघटासङ्घट्टदुःसञ्चरं
सर्पन्ति प्रधनं धनान्धितधियस्तल्लोभविस्फू-
र्ज्जितम् ॥" * ।)

लोभी, [न्] त्रि, (लोभोऽस्यास्तीति । लोभ + इनिः ।) लोभयुक्तः । तत्पर्य्यायः । गृध्नुः २ गर्द्धनः ३ लुब्धः ४ अभिलाषुकः ५ तृष्णकः ६ लोलुपः ७ लोलुभः ८ । इति जटाधरः ॥ लिप्सुः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥

लोभ्यः, पुं, (लुभ्यते इति । लुभ + यत् ।) मुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ लोभनीये, त्रि ॥

लोम, [न्] क्ली, (लूयते छिद्यते इति । लू + "नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्लोमन्पाप्मन्ध्यामन् ।" उणा० ४ । १५० । इति मनिन्प्रत्ययेन साधुः ।) शरीरस्थकेशः । तत्पर्य्यायः । तनूरुहम् २ रोम ३ । इत्यमरः ॥ तनुरुहम् ४ तनुरुट् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मुण्डकोपनिषदि । १ । १ । ७ ।
"यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च
यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ।
यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि
तथाक्षरात् सम्भवतीह विश्वम् ॥")
तत्तु गर्भस्थस्य षष्ठे मासि भवति । इति मुग्धबोधः ॥ अपि च ।
"षष्ठे मासि च नारीणां वैदिके नाधिकारिता ।
उदरस्थस्य बालस्य नखलोमप्रवर्त्तनात् ॥"
इति स्मृतिः ॥
(तथास्य विवृतिः ।
"अस्थीनि मज्जानि लोमानि असङ्ख्यानि भवन्ति
हि ।
सन्ति यावन्ति लोमानि तावन्तो लोम-
कूपकाः ॥
अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तिः स्वभावादेव जायते ।
अङ्गप्रत्यङ्गनिर्वृत्तौ नाभावो नाभाति कारणान्तरम् ॥"
निर्वृत्तिः सिद्धिः स्वभावात् ईश्वरात् । सन्निवेशो रचनाविशेषः । इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

लोमं, क्ली, लाङ्गूलम् । इति शब्दमाला ॥ (यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । १ । १ ।
"अथो शल्यायाञ्छ्लोमैः ...
प्रिया तनूर्यदेनेति ॥")

लोमकरणी, स्त्री, मांसच्छदा । ...

लोमकर्णः, पुं, (लोमयुक्तौ कर्णौ यस्य ।) ... इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,
"लम्बकर्णः शशः ...
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे ...) लोमयुक्तकर्णविशिष्टे, त्रि ॥

लोमघ्नं, क्ली, (लोमानि हन्तीति । ...) इन्द्रलुप्तकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ ... भाषा । लोमघातके, त्रि ॥

लोमपादः, पुं, (लोमानि पादयोरस्य ।) देशीयराजविशेषः । स तु ... श्वशुरः । इति रामायणम् ॥ (... पंशावतंसस्य दशरथस्य सखा । ... नाम एवास्य राज्ञे ... तत एवासौ काश्यपं ... आनीय शान्ता नाम ... वान् । एतद्वृत्तान्तन्तु महाभारते ... ११० अध्यायतो विशेषतो द्रष्टव्यम् ।)

लोमपादपूः, स्त्री, (लोमपादस्य पूः ।) ... विशेषः । अधुना भागलपुर ... तत्पर्य्यायः । चम्पा २ ... इति हेमचन्द्रः ॥

लोमफलं, क्ली, (लोमयुक्तं फलम् ।) ... इति राजनिर्घण्टः ॥

लोमविषः, पुं, (लोम्नि विषं यस्य ।) ... इति हेमचन्द्रः ॥

लोमशः, पुं, (लोमानि सन्त्यस्येति । "लोमादिभ्यः शः ।" इति शः ।) (मुनिवरोऽयं तीर्थगमनाभिलाषिणः युधिष्ठिरस्यानुगामी ...) ... मेषः । अतिलोमान्विते, त्रि । ... पी, २७ । यथा,—
"कदाचिद्गुरो मूर्खः कदाचिल्लोमशः ...
(धान्यादिहरणादिरूपकर्म्मविपाकात् ... भवति । यथा, महाभारते । १३ । ...
"धान्यं हृत्वा तु ...

लोमशकाण्डा, स्त्री, (लोमशः ...) कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ।)

लोमशपर्णिनी, स्त्री, (लोमशं ... इति । ङीप् ।) माषपर्णी । इति ... चन्द्रिका ॥

लोमशपुष्पकः, पुं, (लोमशानि पुष्पाणि यस्य । कप् ।) शिरीषवृक्षः । इति राजनि... ॥

लोमशमार्ज्जारः, पुं, (लोमशो ... मार्ज्जारः ।) मार्ज्जारविशेषः । ...

भाषा। तत्पर्य्यायः। पूतिकः २ मार-
ः ३ सुगन्धी ४ गन्ध्रपातनः ५ गन्ध-
रिकः ६। इति राजनिर्घण्टः॥ अस्य
णाः।
मार्ज्जारवीर्य्यन्तु वीर्य्यष्ठन् कफवातहृत्।
ोष्ठहरं नेत्रं सुगन्धं स्वेदगन्धनुत्॥"
इति भावप्रकाशः॥
स्त्री, (लोमानि सन्त्यस्या इति।
(+श। टाप्।) काकजङ्घा। मांसी।
ाः पर्य्यायो यथा,—
ं नन्दिनी पेशी मांसी कृष्णजटा जटी।
सिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
। (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
ग्यगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्व्विका।
त्री च मङ्गला जटिलोग्रा च लोमशा॥"
भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
र्म्मिः। महामेदा। काशीसम्। शाकिनी-
। इति मेदिनी। शे, २०॥ अतिबला।
विश्वः॥ शतपुष्पी। एर्व्वारुः। गन्धमांसी।
राजनिर्घण्टः॥
तनं, क्ली, (लोम्नां शातनम्।) लोम-
नम्। तस्यौषधानि यथा,—
रतालं शङ्खचूर्णं कदलीदलभस्मना।
ूषेण चोद्वर्त्तं लोमशातनमुत्तमम्॥
ं हरितालञ्च तण्डुलाश्च फलानि च।
ारसमायुक्तं लोमशातनमुत्तमम्॥
ा च हरितालञ्च शङ्खश्चैव मनःशिला।
ेन सहैकत्र छागमूत्रेण पेषयेत्।
योद्वर्त्तनादेव लोमशातनमुत्तमम्॥"
इति गारुडे १८५ अध्यायः॥
याच।
ालकं विडङ्गञ्च यवक्षारञ्च सैन्धवम्।
:शिला शङ्खचूर्णं तैलपक्वं तथैव च।
नि शातयत्यैव नात्र कार्य्या विचारणा॥"
त वैद्यके भैषज्यधन्वन्तरौ वशीकरणाद्यधि-
रे॥ ॥)
र्षणं, क्ली, (लोम्नां हर्षणमिव।) रोमाञ्चः।
ामरः॥ (लोम्नां हर्षणमस्मादिति। रोमाञ्च-
रके, त्रि। यथा, महाभारते।६।६७।२३।
ंश्मिन् महाभये घोरे तुमुले लोमहर्षणे।
ं: शरजालानि चक्रिरे युद्धदुर्म्मदाः॥")
र्षणः, पुं, (विचित्रपुराणकथाश्रवणात्
ां हर्षणं उद्गमो यस्मात्।) सूतः। यथा,
राणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः।
ाशो व्यासशिष्योऽभूत् सूतो वै लोमहर्षणः॥
राणसंहिता तस्मै ददौ व्यासो महामुनिः॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ७ अध्यायः॥ ॥
च बलरामेण हतः। यथा,—
नथा चैव सूतपुत्रो निहतो लोमहर्षणः।
सरामास्त्रयुक्तात्मा नैमिषेऽभूत् समाप्नुया॥"
इति काल्किपुराणे २७ अध्यायः॥

लोमहृत्, पुं, (लोमानि हरति नाशयतीति। हृ+क्विप्।) हरितालम्। इति हेमचन्द्रः॥

लोमालिका, स्त्री, (लोमाला लोमश्रेण्या कायतीति। कै+कः। टाप्।) शृगालिका। यथा,—
"लोमालिका दीप्तजिह्वा किखिरुल्कामुखी च
सा॥"
इति त्रिकाण्डशेषः॥

लोलः, त्रि, (लोडतीति। लुड विलोडने+अच्।) चञ्चलः। (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे। १४९।
"पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं
दष्टवत्यधरबिम्बमभीष्टे।
पर्य्यकूजि सरुजेव तरुण्या-
स्तारलोलवलयेन करेण॥")
साकाङ्क्षः। इत्यमरः॥ (यथा, रघुः।७।२३।
"ह्रीयन्त्रणामानशिरे मनोज्ञा-
मन्योन्यलोलानि विलोचनानि॥"
पुं, तामसमनुः। इति मार्कण्डेयपुराणम्। ७४। ४१॥)

लोला, स्त्री, (लोल+टाप्।) जिह्वा। लक्ष्मीः। इति मेदिनी। ले, ४७॥ चञ्चला स्त्री च। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६०८।
"सर्व्वाङ्गमर्पयन्ती लोला शुभं श्रमेण शय्यायाम्।
अलसमपि भाग्यभर्त्तं भजते पुरुषायितेव श्रीः॥"
चतुर्द्दशाक्षरवृत्तिविशेषः। इति छन्दोमञ्जरी॥
अस्य लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम्॥)

लोलार्कः, पुं, (लोलनामा अर्कः।) सूर्य्यः। यथा,
पुलस्त्य उवाच।
"ततः सुकेशिवचनात् सर्व्वे एव निशाचराः।
तेनोदितन्तु ते धर्म्मं चक्रुर्मुदितमानसाः॥
ततः प्रवृद्धिं सुतरामगच्छन्त निशाचराः।
पुत्रपौत्रार्थसंयुक्ताः सदाचारसमन्विताः॥
तज्ज्योतिस्तेजसा तेषां राक्षसानां महात्मनाम्।
गन्तुं नाशक्नुवन् सूर्य्यो नक्षत्राणि च चन्द्रमाः॥
ततस्त्रिभुवनं ब्रह्मन् निशाचरपुरोऽभवत्।
दिवा सूर्य्यस्य सदृशः क्षणदायाञ्च चन्द्रवत्॥
ततः क्रोधाभिभूतेन भानुना तिग्मरश्मिभिः।
भानुभी राक्षसपुरं तद्दृष्टञ्च यथेच्छया॥
सह्राडुवा तदा दृष्टं क्रोधाध्मातेन चक्षुषा।
निपपाताम्बराद्दृष्टः क्षीणपुण्य इव ग्रहः॥
पतमानं समालोक्य पुरं शालङ्कटङ्कटः।
नमो भवाय शर्व्वाय इदमुच्चैरघोषयत॥
तेषां क्रन्दितमाकर्ण्य चारणा गगनेचराः।
हाहेतुच्चुक्रुशुः सर्व्वे हरभक्तः पतत्यसौ॥
तच्चारणवचः शर्व्वः श्रुतवान् सर्व्वतोऽव्ययः।
श्रुत्वा स चिन्तयामास केनासौ पात्यते भुवि॥
ज्ञातवान् देवपतिना सहस्रकिरणेन तत्।
पातितं राक्षसपुरं ततः क्रुद्धस्त्रिलोचनः॥
क्रुद्धस्तु भगवान् दृग्भिर्भानुमन्तमपश्यत।
दृष्टमात्रस्त्रिनेत्रेण निपपात ततोऽम्बरात्॥
ततो मध्ना सुरगतिः सुरैः सार्द्धं समभ्ययात्।
रम्यं महेश्वरावासं मन्दरं रविकारणात्॥
गत्वा दृष्ट्वा च देवेशं शङ्करं शूलपाणिनम्।
प्रसाद्य भास्करार्थाय वाराणस्यामुपानयन्॥
ततो दिवाकरं भूयः पाणिनादाय शङ्करः।
कृत्वा नामास्य लोलेति रथमारोपयत् पुनः॥
आरोपिते दिनकरे ब्रह्माभ्येत्य सुकेशिनम्।
सबान्धवं सनगरं पुनरारोपयद्दिवि॥"
इति श्रीवामनपुराणे सुकेशिचरिते लोलार्कपतनं नाम १५ अध्यायः॥

लोलिका, स्त्री, (लोलतीति। लुल+ण्वुल्। टापि अत इत्वम्।) चाङ्गेरी। यथा,—
"क्षुद्रा दन्तशठाम्लष्ठा चाङ्गेरी लोलिका च सा॥"
इति जटाधरः॥

लोलितः, त्रि, श्लथः। स्रोला इति भाषा। लुल विमर्द्दे अस्माद्भावे घञि लोलः सोऽस्य जातः इत्यर्थे इतप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

लोलुपः, त्रि, (गर्हितं लुम्पतीति। लुप+यङ्+अच्।) अतिलुब्धः। इत्यमरः॥ (यथा, माघे। १। ४०।
"तथापि वाचालतया युनक्ति मां
मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः॥")

लोलुभः, त्रि, (भृशं लुभ्यतीति। लुभ+यङ्+अच्।) लोलुपः। इत्यमरः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ११७। ४६।
"स्त्रियोऽपीच्छन्ति पुंभावं यं दृष्ट्वा रूपलोलुभाः।
तस्यास्ते को भवेन्नार्थी तुल्यरूपः स किं पुनः॥")

लोष्ट, ङ संहतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ङ, लोष्टते धान्यं लोकः। इति दुर्गादासः॥

लोष्टं, क्ली, (लोष्टते इति। लोष्ट+अच्।) लौहमलम्। इति राजनिर्घण्टः॥ लेष्टुः। इत्यमरः॥

लोष्टः, पुं क्ली, (लोष्टते इति। लोष्ट+घञ्। यद्वा, लूयते इति। लू+"लोष्टपलितौ।" उणा० ३। ८२। इति क्तप्रत्ययेन निपातितः।) मृत्तिकाखण्डम्। ढेला इति भाषा। तत्पर्य्यायः। लोष्टुः २। इति शब्दरत्नावली अमरश्च॥ लोष्टुः ३ दलिः ४। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, वैतालपञ्चविंशत्याम्। १।
"अहौ वा हारे वा बलवति रिपौ वा
सुहृदि वा
मणौ वा लोष्टे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः
क्वचित्पुण्येऽरण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः॥")

लोष्टघ्नः, पुं, (लोष्टं हन्तीति। हन+टक्।) लेष्टुभेदनः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

लोष्टभेदनः, पुं, (भिनत्तीति। भिद्+ल्युः। लोष्टस्य भेदनः।) लोष्टभञ्जनसाधनमुद्गरः। मर इति ख्याते इति केचित्। तत्पर्य्यायः। लेष्टुभेदनः २ लोष्टघ्नः ३ लेष्टुघ्नः ४ कोटिशः ५ कोटीशः ६। इत्यमरटीका॥

लोष्टुः, पुं, लोष्टः। इति हेमचन्द्रः॥

लोहं, क्ली, अगुरु। इत्यमरः॥ (अथास्य पर्य्यायः।
"अगुरुप्रवरं लोहं राजार्हं योगजन्तथा।
वंशिकं क्रिमिजं चापि क्रिमिजग्धमनार्य्यकम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

लोहः, पुं क्ली, (लूयतेऽनेनेति। लू + बाहुलकात् हः।) लौहम्। जोङ्गकम्। सर्व्वतैजसम्। इति मेदिनी। हे, ८॥ रुधिरम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अथ मुण्डलोहस्य पर्य्यायः। मुण्डम् २ मुण्डायसम् ३ दृषत्सारम् ४ शिलात्मजम् ५ अश्मजम् ६ कृषिलोहम् ७ आरम् ८ लघ्वायसम् ९। अथ तीक्ष्णलोहस्य पर्य्यायः। तीक्ष्णम् २ शस्त्रायसम् ३ शस्त्रम् ४ पिण्डम् ५ पिण्डायसम् ६ शठम् ७ आयसम् ८ निशितम् ९ तीव्रम् १० खड्गम् ११ मुण्डजम् १२ अयः १३ चित्रायसम् १४ चीनजम् १५। अस्य गुणाः। रूक्षत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। वातपित्तकफप्रमेहपाण्डुशूलनाशित्वम्। तीक्ष्णत्वम्। मुण्डाधिकगुणत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ *॥ अथ लोहस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः।
"पुरा लोमिलदैत्यानां निहतानां सुरैर्युधि।
उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च॥
लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी।
गुरुता दृढतोत्क्लेदकश्मलं दाहकारिता।
अश्मदोषः सुदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य तु॥
लोहं तिक्तरसं शीतं मधुरं तुवरं गुरु।
रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत्॥
कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शःप्लीहपाण्डुताः।
मेदोमेहक्रिमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि॥
षण्ढत्वकुष्ठामयमृत्युदं भवेत्
हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्मरीञ्च।
नानारुजाञ्चापि तथा प्रकोपं
करोति हृल्लासमशुद्धलोहम्॥
औषधारि मरकारि चायसं
चेदशुद्धिमदसंस्कृतं ध्रुवम्।
पाटवं न तनुते शरीरके
दारुणां हृदि रुजाञ्च यच्छति॥"*॥
तत्र सारलोहस्य लक्षणं गुणाश्च।
"समाभश्छिन्नधाराकाराणाभ्याम्यत्नेन कैचिते।
लोहे सुवर्णं रूप्यादि तत्सारमभिधीयते॥
लोहं सारादयं रुच्यादूष्णकोमलितारकम्।
अर्द्धसर्व्वाङ्गगं वातं शूलञ्च परिकामजम्।
हरिंश्च पीनसं पित्तं श्वासमाशु व्यपोहति॥"
अथ कान्तलोहस्य लक्षणं गुणाश्च।
"यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलविन्दुः प्रतप्ते
हिङ्गुर्गन्धं त्यजति च निजं तिक्ततां निम्बकल्कः।
तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं
कृष्णाङ्गः स्यात् सचणकजलः कान्तलोहं तदुक्तम्॥
गुल्मोदरार्शःशूलामामवातं भगन्दरम्।
कामलाशोथकुष्ठानि क्षयं कान्तमयो जयेत्।
प्लीहानमम्लपित्तञ्च यकृच्चापि शिरोरुजम्।
सर्व्वान् रोगान् विजयते कान्तलोहं न संशयः।
बलं वीर्य्यं वपुःपुष्टिं कुरुतेऽग्निं विवर्द्धयेत्॥"
अथ किट्टी।
"ध्मायमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरमुच्यते।
लोहसिंहानिका किट्टी सिंहानञ्च निगद्यते॥
यल्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम्॥"
अथ लोहस्याशुद्धस्य दोषमाह।
"षण्ढत्वकुष्ठामयमृत्युकारि
हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्मरीञ्च।
नानारुजानाञ्च तथा प्रकोपं
कुर्य्याच्च हृल्लासमशुद्धलोहम्॥"
अथ लोहस्य दोषशान्तये शोधनमभिधीयते।
"पत्तलीकृतपत्राणि लोहस्याग्नौ प्रतापयेत्।
निषिञ्चेत्तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा।
एवं लोहस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते॥"
अथ लोहस्य मारणविधिः।
"शुद्धलोहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः।
मर्द्दयित्वा पुटेद्वह्नौ दद्यादेवं पुटद्वयम्॥
पुटत्रयं कुमार्य्याश्च कुठारच्छिन्निकारसैः।
पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णमृतिर्भवेत्॥"
अन्यच्च।
"चिपेद्द्वादशमांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः।
मर्द्दयेत् कन्यकानीरैर्यामयुग्मं ततः पुटेत्।
एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात्॥
अथोऽद्भुतो योगीन्द्रैः क्रमोऽन्यो लोहमारणे।
कथ्यते रामराजेन कौतूहलधियाधुना॥
सूतकाद्द्विगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्य्याच्च कज्जलीम्।
द्वयोः समं लौहचूर्णं मर्द्दयेत् कन्यकाद्रवैः॥
यामयुग्मं ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके।
घर्म्मे धृत्वा रुवुकस्य पत्रैराच्छादयेद्बुधः॥
यामद्वयाद्भवेदुष्णं धान्यराशौ न्यसेत्ततः।
दत्त्वोपरि शरावञ्च त्रिदिनान्ते समुद्धरेत्॥
पिष्ट्वा च गालयेद्वस्त्रादेवं वारितरं भवेत्।
दाडिमस्य दलं पिष्ट्वा तच्चतुर्गुणवारिणा॥
तद्वद्धेनायसचूर्णं घर्म्मेण भावयेदपि।
आतपे शोषयेत्तच्च पुटेदेव पुनः पुनः।
एकविंशतिवारैस्तन्म्रियते नात्र संशयः।
एवं सर्व्वाणि लोहानि स्वर्णादीन्यपि मारयेत्॥"
अथ मारितलोहस्य गुणाः।
"लोहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु।
रूक्षं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत्॥
कफं पित्तं गरं शूलं शोथार्शःप्लीहपाण्डुताः।
मेदोमेहक्रिमीन् कुष्ठं तत्किट्टं तद्वदेव हि॥
गुञ्जामेकां समारभ्य यावत् स्युर्नवरत्तिकाः।
तावल्लोहं समश्नीयाद्यथादोषानलं नरः॥
कुष्माण्डं तिलतैलञ्च माषान्नं राजिकां तथा।
मद्यमम्लरसञ्चैव वर्जयेल्लोहसेवकः॥"
इति भावप्रकाशः॥
लोहपात्रे भक्षणनिषेधो यथा,—
"यदा तु आयसे पात्रे पक्वमश्नाति वै द्विजः।
स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं ...
इति
अपि च।
"अयःपात्रे पयःपानं गव्य
भक्तादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकन्तथा
पर्णं मूलञ्च यत्किञ्चिदन्नं ...
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ...
(आमलक इत्यस्य उत्पत्तिः स्मृतेः
९। १२१।
"अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः ...
तेषां सर्व्वत्रगं तेजः स्वासु यो...
पुं, छागः। स तु ...
वर्णो वा। यथा, मनुः। ३। २७२।
"कालशाकं ...
आनन्त्यायैव कल्प्यते ...
मार्ज्जारजातिविशेषः। ...
२७। २५।
"लोहान् ...
संहितांस्तान् महाराज यथा ...
रक्तवर्णे, त्रि। यथा, महाभारते ...
"अमतञ्च परावस्य लोहस्य ...

लोहकण्टकः, पुं, (लोहस्य कण्टं ... मदनवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका। ... कण्टकश्च॥ (यथा, आर्य्यासप्तश-
"सखि लोहकण्टकनिभस्तथा तव ...

लोहकान्तं, क्ली, (लोहः कान्तोऽस्मिन्। ... कान्तम्। इति राजनिर्घण्टः॥

लोहकारः, पुं, (लोहं लोहमयं ... करोति। कृ + अण्।) लोहकारः। हलायुधः॥ (यथा, गो॰ रामायणे ...
"प्रख्यातास्वर्म्मकाराश्च लोहकाराः ...

लोहकारकः, पुं, (लोहं ... करोति। कृ + ण्वुल्।) कामार इति भाषा। तत्पर्य्यायः। ... इत्यमरः॥ लोहकारः २ व्योमकारः ... कारः ५ कर्म्मारः ६। इति ... तस्योत्पत्तिर्यथा।
"गोपालात्तन्तवाय्यां वै कर्म्मकारो...

लोहकिट्टं, क्ली, (लोहस्य किट्टम्।) तत्पर्य्यायः। किट्टम् २ लोहचूर्णम् ३ ४ लोहजम् ५ लघ्वचूर्णम् ६ लौहम् ७ मलम् ८। (यथा, सुश्रुते। ६। ४१।
"मूत्रस्थितं सैन्धवसंप्रयुक्तं
मांसं पिबेद्वापि हि लोहकिट्टम्॥"
अस्य गुणाः। मधुरत्वम्। कटुत्वम्। क्रिमिवातपित्तशूलमहत्शूलमेहगुल्म... ... च। इति राजनिर्घण्टः॥ ...

यमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरमुच्यते ।
सिंहानिका किट्टी सिंहाणञ्च निगद्यते ॥
हं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टमपि तद्गुणम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
गस्योद्धरणादिविधिः ।
तोद्धृतमं किट्टं मध्यमाशीतिवार्षिकम् ।
मं षष्टिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम् ॥”
वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
ारे ॥
रं पथ्यापूर्णं द्विपलगन्धाश्मलोहकिट्टञ्च ।
रसस्यार्द्धपलं भृङ्गस्य रसं केशराजस्य ॥”
वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे परिणामशूलाधि-
े ॥)
र्णं, क्ली, (लोहस्य चूर्णम् ।) लोहकिट्टम् ।
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् ।
। ३ ।
‘माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्ण-
पथ्याशिलाजतुविडङ्गघृतानि योऽद्यात् ।
वैकानि विंशतिरहानि जरान्वितोऽपि
सोऽशीतिकोऽपि रमयत्यबलां युवेव ॥”)
ं, क्ली, (लोहात् जायते इति । जन् + डः ।)
हकिट्टम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्य्यायो-
यथा, “मण्डूरं लोहजं किट्टम् ।” इति
करत्नमालायाम् ॥) कांस्यम् । इति हेम-
द्रः ॥
ावी [न्] पुं, (लोहानि द्रावयतीति । द्रु +
्+ णिनिः ।) टङ्कणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ङ्कणशब्देऽस्य विवरणो विज्ञेयः ॥)
ालः, पुं, (लोहस्य नालं दण्डो यत्र ।)
राचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ष्ठः, पुं, (लोहस्येव कठिनं श्यामलं वा
ं यस्य ।) कङ्कपक्षी । इत्यमरः ॥ लोहमय-
ष्ठयुक्ते, त्रि ॥
प्रतिमा, स्त्री, (लोहस्य प्रतिमा ।) लोह-
यी प्रतिमा । तत्पर्य्यायः । सूर्म्मी २ सूर्याः ३ ।
अमरः ॥ सूर्म्मी ४ सूर्म्मिः ५ सूर्म्मः ६ । इति
रतः ॥ सूर्म्मिका ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
मयं, त्रि, लोहात्मकम् । लोहनिर्म्मितम् ।
हशब्दात् तद्रूपार्थे मयट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ६ । १ । ५ ।
यथा सौम्यैकेन लोहमणिना सर्व्वं लोहमयं
ज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
ोहमित्येव सत्यम् ॥”)
मारकः, पुं, (लोहं मारयति जारयतीति ।
+ णिच् + ण्वुल् ।) शालिञ्चशाकः । इति
काण्डशेषराजनिर्घण्टौ ॥
लः, पुं, (लोहं लातीति । ला + कः ।)
कृष्णलाद्यं: । इति मेदिनी । ले, १२८ ॥
लः, त्रि, (लोहमिव लातीति । ला + कः ।)
यक्तवाक् । इत्यमरः ॥ लोहग्राहकञ्च ॥
वरं, क्ली, (लोहेषु सर्व्वतैजसेषु वरम् ।)
र्णम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहश्लेषणः, पुं, (लोहानि सर्व्वतैजसानि श्लेषयति योजयतीति । श्लेषि + ल्युः ।) टङ्कणः । इति हेमचन्द्रः ॥

लोहसङ्करं, क्ली, (लोहानां सङ्करो यत्र ।) वर्त्तलोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिश्रिततैजसञ्च ॥

लोहाख्यं, क्ली, (लोहमेव आख्या यस्य ।) अगुरु । इति रत्नमाला ॥

लोहाभिसारः, पुं, (लोहानां शस्त्रादीनां अभिसारो यत्र ।) लोहाभिहारः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

लोहाभिहारः, पुं, (लोहानामभिहारो यत्र ।) शस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः । इत्यमरः ॥ महानवमीदीपायां अश्वादीनां नीराजने सति पश्चात् शस्त्रधारिणां राज्ञां यः शास्त्रोक्तो निर्म्मञ्छनप्रधानो विधिः प्रस्थानात् प्राक् स लोहाभिहारः । लोहस्य शस्त्रस्य अभिहारः सर्व्वतो हरणमत्रेति बहुव्रीहिः । लोहाभिहार इत्युक्तो विधिर्नीराजनोत्तर इत्यमरमाला ॥ लोहोऽस्त्री शस्त्रके लौहे इति मेदिनी ॥ लोहाभिसार इति पठन्त्यन्ये तत्र लोहं शस्त्रं अभिसार्य्यते प्रस्थाप्यतेऽत्रेति घञ् वाहनायुधादेर्निःशेषेण राजनं यत्र सा नीराजना नीरस्य शान्त्युदकस्य अजनं क्षेपो यत्र सा नीराजना वा । इति भरतः ॥

लोहार्गलं, क्ली, (लोहस्य अर्गलमिव ।) तीर्थविशेषः । यथा,—

वराह उवाच ।

“शृणु देवि च तत्त्वेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
गुह्यमन्यच्च वक्ष्यामि महतः कर्म्मणो गतिः ॥
ततः सिद्धवटे गत्वा त्रिंशद्योजनदूरतः ।
म्लेच्छमध्ये वरारोहे हिमवन्तं समाश्रितम् ॥
तत्र लोहार्गलं नाम निवासो मे विधीयते ।
गुहाः पञ्चदश यत्र समन्तात् पञ्चयोजनम् ॥
सुलभं पुण्ययुक्तानां मम कर्म्मानुसारिणाम् ।
तत्र तिष्ठाम्यहं भद्रे ! उदीच्यां दिशमाश्रितः ॥
तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च स्कन्देन्द्रश्च मरुद्गणाः ।
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च महौजसः ॥
सोमो वृहस्पतिश्चैव ये चान्ये च दिवौकसः ।
तेषाञ्चैवार्गलं दत्त्वा चक्रं गृह्य महौजसम् ॥
ततो मे दानवाः सर्व्वे क्रमन्तो लोकमुत्तमम् ।
मया चैवान्तरं हत्वा हत्वा मायाञ्च वैष्णवीम् ॥
शतकोटिसहस्राणि शीघ्रमेव निपातितम् ।
एवं लोहार्गलेत्याख्यानाम मे तत्र कारितम् ॥
एकधारा पतत्यत्र इन्द्रगोपकसन्निभा ।
यस्तत्र कुरुते स्नानं सप्तरात्रोषितो नरः ॥
ब्रह्मलोकं समासाद्य ब्रह्मणा सह मोदते ।
अथात्र मुच्यते प्राणानहङ्कारविवर्ज्जितः ॥
ब्रह्मलोकं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ।
गुह्याख्यानं महाभागे देवि लोहार्गले मम ॥
षिद्धिकामेन मर्त्त्येन गन्तव्यं नात्र संशयः ॥
एतत्ते कथितं भद्रे लोहार्गलनिवासिनः ।
माहात्म्यं पद्मपत्राक्षि गुह्यं पञ्चमहौजसम् ।
मङ्गल्यञ्च पवित्रञ्च मम भक्तसुखावहम् ॥”
इत्यादि वराहपुराणे लोहार्गलमाहात्म्यवर्णनं नामाध्यायः ॥ * ॥ लौहकीलके क्ली स्त्री च ॥

लोहि, क्ली, श्वेतटङ्कणम् । इति कश्चिद्राजनिर्घण्टः ॥

लोहिका, स्त्री, (लोहमस्त्यत्रेति । लोह + ठन् ।) लौहपात्रम् । तत्पर्य्यायः । खरकोन्दः २ खरपात्रम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहितं, क्ली, (रुह्यते इति । रुह + “रुहेरश्च लो वा ।” उणा० ३ । ९४ । इति इतन् रस्य लत्वञ्च ।) रक्तगोशीर्षम् । कुङ्कुमम् । रक्तचन्दनम् । इति मेदिनी । ते, १४७ ॥ पत्ताङ्गम् । हरिचन्दनम् । तृणकुङ्कुमम् । रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ५६ ।
“नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा ष्ठीवनं वा समुत्सृजेत् ।
अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ।”)
युद्धम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (सरोवरविशेषः । इति मात्स्ये । १२० । १२ ॥ माणिक्यम् । तत्पर्य्यायो यथा,—
“माणिक्यं पद्मरागः स्याच्छोणरत्नञ्च लोहितम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

लोहितः, पुं, (रुह + इतन् । रस्य लः ।) नदविशेषः । (सागरविशेषश्च । यथा, रामायणे । ४ । ४० । ३९ ।
“ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम् ।
गत्वा प्रेक्षत ताञ्चैव वृहतीं कूटशाल्मलीम् ॥”)
भौमः । (यथा, वृहत्संहितायाम् । ६ । ८ ।
“मध्येन यदि मघानां गतागतं लोहितः करोति ततः ।
पाण्ड्यो नृपो विनश्यति शस्त्रोद्योगाद्भयमवृष्टिः ॥”)
रक्तवर्णः । इति मेदिनी । ते, १४८ ॥ रोहितमत्स्यः । मृगविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ सर्पः । (यथा, महाभारते । २ । ९ । ८ ।
“वासुकिस्तक्षकश्चैव नागश्चैरावतस्तथा ।
कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्य्यवान् ॥”)
सुरान्तरः । इति धरणिः ॥ मसूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तालुः । रक्तशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।
“षष्टिका यवगोधूमा लोहिता ये च शालयः ।
मुद्गाढकी मसूराश्च धान्येषु प्रवराः स्मृताः ॥”)
बलभद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पर्व्वतविशेषः । इति मात्स्ये । १२० । ११ ॥ कुशद्वीपस्थवर्षविशेषः । इति तत्रैव । १२२ । ६५ ॥)

लोहितः, त्रि, रक्तवर्णयुक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ५ । ६ ।
“लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।
शेलुं गव्यञ्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥”)

लोहितकं, क्ली, (लोहितमिव । इवार्थे कन् ।) रीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोहितकः, पुं, (लोहित एव । स्वार्थे कन् ।) मङ्गलग्रहः । इति शब्दमाला ॥ पद्मरागमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । १३ । १९ ।
"ज्वलनेषु लोहितकनिर्मिता भुवः
शिशिरस्मरस्फुरदशीतलतामराः ॥"
रक्तवर्णयुक्ते, त्रि । यथा, महाभारते ।२।८।१।
"नीलपीतासितश्यामैः सितैर्लोहितकैरपि ।
अवतानैस्तथा गुल्मैर्मञ्जरीजालधारिभिः ॥")

लोहितचन्दनं, क्ली, (लोहितं चन्दनमिव ।) कुङ्कुमम् । इत्यमरः ॥ रक्तचन्दनम् ॥ (यथा, किरातार्ज्जुनीये । १ । ३० ।
"परिभ्रमन् लोहितचन्दनोचितः
पदातिरन्तर्गिरिरेणुरूषितः ॥")

लोहितपुष्पकः, पुं, (लोहितं पुष्पमस्य । कप् ।) दाडिमवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

लोहितमृत्तिका, स्त्री, (लोहिता मृत्तिका ।) गैरिकम् । इति रत्नमाला ॥ रक्तवर्णमृत्तिका च ॥

लोहिता, स्त्री, (लोहित+स्त्रियां टाप् ।) रागादिना रक्तवर्णा । इति जटाधरः ॥ वराहक्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोहिताक्षः, पुं, (लोहिते अक्षिणी यस्य । सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।) विष्णुः । इति शब्दमाला ॥ कोकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तवर्णचक्षुर्युक्ते, त्रि । (यथा, महाभारते । १ । ५६ । ६ ।
"यथा सूतो लोहिताक्षो महात्मा
पौराणिको वेदितवान् पुरस्तात् ॥")

लोहिताङ्गः, पु, (लोहितमङ्गं यस्य ।) मङ्गलग्रहः । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । २२८ । १९ ।
"वामे च दक्षिणे चैव स्थितौ शुक्रबृहस्पती ।
शनैश्चरो लोहिताङ्गो लोहितार्कसमद्युतिः ॥")
कम्पिल्लकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोहिताननः, पुं, (लोहितमाननं मुखं यस्य ।) नकुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णमुखे, त्रि ॥

लोहितायः, [स्] क्ली, (लोहितमयः ।) ताम्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विशेषोऽस्य ताम्रशब्दे विज्ञेयः ॥)

लोहितायसं, क्ली, (लोहितमायसम् ।) रक्तवर्णलोहजातिः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

लोहिनी, स्त्री, (लोहिता+"वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ।" ४ । १ । ३९ । इति ङीप् । तकारस्य नकारादेशश्च ।) रक्तवर्णा स्त्री । यथा,—
"रोहिणी रोहिता रक्ता लोहिनी लोहिता च सा ॥"
इति जटाधरः ॥

लोहोत्तमं, क्ली, (लोहेषु सर्व्वतैजसेषु उत्तमम् ।) स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः ॥

लौकायतिकः, पुं, (लोकायतमधीते वेद वा । लोकायत+"क्रतूक्थादि सूत्रान्तात् ठक् ।" ४ । २ । ६० । इति ठक् ।) नास्तिकभेदः । (यथा, रामायणे । २ । १०८ । ३८ ।
"कच्चिन्न लौकायतिकान् ब्राह्मणांस्तात सेवसे ।
अनर्थकुशला ह्येते बालाः पण्डितमानिनः ॥")
चार्व्वाकशास्त्रवेत्ता । लोकायतं वेत्ति इत्यर्थे त्रिकण्टकमेव निपातोऽयम् ॥

लौकिकः, त्रि, (लोके विदितः प्रसिद्धो हितो लोकं वेत्ति वा । लोक+ठञ् ।) लोकव्यवहारसिद्धः । यथा,—
"वैदिका लौकिकाश्चैव ये शब्दाश्चाधिकृताः ।
निर्णीतार्थास्तु विज्ञेयाः लोकात्तेषामसंशयः ॥"
इति कलापव्याकरणे शब्दसंज्ञाप्रकरणम् ॥ लोकाय हित इत्यर्थे च त्रिकण्टकनिपातः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

लौकिकता, स्त्री, (लौकिकस्य भावः । लौकिक+तल् ।) लोकव्यवहारसिद्धत्वम् । शिष्टाचारोऽस्य भूरिप्रयोगः ॥

लौकिकाग्निः, पुं, (लौकिकोऽग्निः ।) अवैदिकाग्निः । यथा, आह्निके ।
"न चैवाग्निसमो दोषो लौकिकाग्नौ विधीयते ।"

लौड, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) चतुर्थस्वरी । ऋ, अलुलौडत् । इति दुर्गादासः ॥

लौहः, पुं, (लोह एव । प्रज्ञाद्यण् ।) लोहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ स च पञ्चविधः ॥ यथा । कान्तिः १ पाण्डिः २ कान्तः ३ कालिङ्गः ४ चपलः ५ । अस्य त्रयोदशविधसंस्काराः । यथा । शालिचर्व्वणम् १ उद्वर्त्तनम् २ अग्निभावनम् ३ भानपात्रोत्थः ४ निषेकः ५ मारणम् ६ दलनम् ७ चालनम् ८ सर्व्वपाकः ९ स्थालीपाकः १० चूर्णनम् ११ पुटपाकः १२ पाकनिष्यन्दः १३ । अस्य गुणाः । आयुर्व्बलवीर्य्यकामदातृत्वम् । रोगनाशित्वम् । श्रेष्ठरसायनत्वञ्च । शोधनमारणस्य तस्य गुणाः । शोथशूलार्शःकुष्ठपाण्डुप्रमेहमेदवायु-नाशित्वम् । वयःस्थैर्य्यचक्षुर्हितःकारित्वम् । सारकत्वम् । गुरुत्वञ्च । शोधितस्यास्य गुणौ । सर्व्वरोगनाशित्वम् । मृत्युनाशित्वञ्च । अशुद्धस्य तस्य गुणाः । जाड्यायोग्यत्वम् । आयुर्नाशकत्वञ्च । इति रसावल्यादयः ॥ ✱ ॥ (अथास्य शोधनादिविधिः ।
"त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफलाषोडशं पलम् ।
ततः क्वाथे पादशेषे लौहस्य पलपञ्चकम् ।
कृत्वा तप्तानि पत्राणि सप्तवारं निषेचयेत् ।
ध्रुवं प्रलीयते दोषो गिरिजे लौहसम्भवः ॥"
इति लौहशोधनम् ॥ ✱ ॥
"भानुपाकस्तथा स्थालीपाकाश्च पुटपाकतः ।
नियतो जायते लौहो यथोक्तफलदो भवेत् ॥"
इति संक्षिप्तलौहमारणम् ॥ ✱ ॥
"द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ।
कन्यानीरेण संमर्द्द्य यामयुग्मञ्च संपुटे ।
[illegible] लौहचूर्णं [illegible]
इति [illegible]
[illegible] ॥") [illegible]
[illegible] ॥ यथा, [illegible]
"[illegible]
[illegible]
लौहमाक्षिकं [illegible] ॥)

लौहकारकः, पुं, (लौहं करोतीति [illegible]) [illegible]
इति पुराणम् ॥

लौहजं, क्ली, (लौहात् जायते इति ।) मण्डूरम् । इति रत्नमाला ॥

लौहमारकः, पुं, (लौहस्य मारकः) [illegible] इति शब्दचन्द्रिका । इति भावः । [illegible]

लौहमः, स्त्री, (लौहस्य भूमिः ।) [illegible] लौहभाजनविशेषः । यथा,—
"लौहाख्या चापुना [illegible]
इति [illegible]

लौहमलं, क्ली, (लौहस्य मलम् ।) इति राजनिर्घण्टः ॥ (तदास्य [illegible]
"अथो लौहमलाख्यमाक्षिक [illegible]
पात्रे ताम्रमये [illegible]
[illegible] प्रयोग [illegible]
पात्रे ताम्रमये त्रिधेममथवा [illegible]
[illegible]
[illegible] प्रतिदिनं [illegible]
[illegible]
[illegible]
इति [illegible] सूत्रे [illegible]

लौहमुकुः, पुं, (लौहस्य मुकुः ।) [illegible] इति पुराण [illegible]
निर्मितकीलकञ्च ॥

लौहा, स्त्री, लौहभूः । इति शब्द [illegible]

लौहात्मा, स्त्री, (लौह आत्मा यस्याः ।) [illegible]
इति शब्दचन्द्रिका ॥

लौहितः, पुं, लोहितः । इति [illegible]
स्वार्थे अण्-(अण्) प्रत्ययेन [illegible]
सम्बन्धिनि, त्रि ॥

लौहितीकः, त्रि, (लोहित इव । [illegible]
लोहितादीकक् ।" ५ । ४ । ११० । इति
लोहितवर्णतुल्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

लौहित्यं, क्ली, (लोहितस्य भावः । इति
ष्यञ् ।) लोहितत्वम् । इति [illegible]
ये, १०२ ॥

[illegible]

...सर्वेषां पदं तथा ...

[illegible]

...ते देवि धामापि संगमार्थं समागतः ।

...स्वाश्रमं ययौ ॥

...वे देवि ब्रह्मपुत्रसमागतः ।

...मिव दृष्ट्वा शंभोः पयसोऽमं मया शुचि ॥

...तत्र पतितं भूमौ विधातुश्चैतन्योपमम् ।

...तोयं परिगृह्य पयोदाद्वान्तरस्थिताम् ॥

...तदस्य शुभगो यत्र स्वयं तु यत् ।

...वयाप पयसोऽमं निजचित्त चाल्यम् ॥

...तस्य वचनं श्रुत्वा शान्तनुः सुनिमत्तमम् ।

...भृशमेव व्यग्रहृदाकुला विकलानना ॥

...मधुतन्दुन्दमिव कोऽप्यागाय चतुर्भुजः ।

...लुकरी भीरु रतिं मां गमयाचल ॥

...सौ मया सार्धं विनिहन्य उटजान्तरलीनया ।

...भाव तेजः संयातो मम शापभयार्दितः ॥

...न तत्र प्रतीकारं यदि शक्नोषि शान्तनो ।

...हि मां धर्षयितुं कश्चित् शक्नोति जीव-न्नत् ॥

[illegible]

तं भोगमध्यगं दृष्ट्वा [illegible] स्वयम् ।

[illegible] हृदये ॥

अथ काले बहुतिथे व्यतीते ब्रह्मणः सुतः ।

[illegible] ॥

तस्मिन् देवाः पपुः [illegible] इव सागरे ।

[illegible] ॥

तस्मिन्नवसरे रामो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।

चक्रे मातृवधं घोरमत्युग्रं पितुराज्ञया ॥

तत्र पापस्य मोक्षाय स्वपितुश्चोपदेशतः ।

स जगाम महाकुण्डं ब्रह्माख्यं यातुमिच्छया ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मातृहत्यामपानयत् ।

तीर्थं परशुना कृत्वा तच्च क्ष्मामवतारयत् ॥”

इति कालिकापुराणे कामरूपोपाख्याने ८४ अध्यायः ॥ ० ॥ अपि च ।

“जातसम्प्रत्ययः सोऽथ तीर्थमासाद्य तं वरम् ।

तीर्थं परशुना कृत्वा ब्रह्मपुत्रमवाहयत् ॥

ब्रह्मकुण्डात् सुतः सोऽथ कासारे लोहिताह्वये ।

कैलासोपत्यकायान्तु न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥

तस्यापि सरसस्तीरं समुत्थाय महाबलः ।

कुठारेण दिशं पूर्वामनयद्ब्रह्मणः सुतम् ॥

ततोऽपरत्रापि गिरिं हेमशृङ्गं विभिद्य च ।

कामरूपान्तरं पीठमवाहयदमुं हरिः ॥

तस्य नाम विधिश्चक्रे स्वयं लौहित्यगङ्गकम् ।

लौहित्यात् सरसो यस्मात् लौहित्याख्यस्ततोऽभवत् ॥

स कामरूपमखिलं पीठमाप्लाव्य वारिणा ।

गोपयन् सर्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम् ॥

[illegible] प्रवाहः शुभः ।

[illegible] ॥

चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।

स्नाति लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥

चैत्रन्तु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः ।

लौहित्यतोये यः स्नाति स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥”

इति कालिकापुराणे ८४ अध्यायः ॥

ल्वी, लि श्लिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या०-पर०-सक०-अनिट् ।) श्लेषणमालिङ्गनम् । ल्विनाति ल्वीनः ल्वीनिः । अन्तःस्थादीयम् इति रमानाथः । लिनाति । इति दुर्गादासः ॥

ल्वी, लि ऋ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्र्या०-पर०-सक०-अनिट् ।) वकारोऽयम् । ऋ, ल्वीनाति ल्वीनः ल्वीनिः । लि, ल्विनाति ल्वीनः ल्वीनिः । लिवेव ञ्यादित्वसिद्धौ ऋकारं वृद्धिवैकल्यार्थम् । इति दुर्गादासः ॥

व

व, वकारः । स च व्यञ्जनस्य ऊनत्रिंशवर्णः । चतुर्थोऽन्तःस्थवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः ओष्ठश्च । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिक्षायाम् । १८ ।

“जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठो वः स्मृतो बुधैः ॥”)

दन्त्यवकारः । स च अन्तःस्थवर्णः । यथा । अन्तःस्था य र ल वाः । इति कलापव्याकरणम् ॥ अपि च ।

“ततोऽक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः ।
अन्तःस्थोष्मस्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणम् ॥”

इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

“ततस्तेभ्योऽक्षराणां समाम्नायं समाहारं ततो स्वाद । अन्तःस्था य र ल वाः । ऊष्माणः श ष स हाः । स्वरा अकाराद्याः । स्पर्शाः कादयो मावसानाः । ह्रस्वा दीर्घाश्च । आदिशब्दात् जिह्वामूलीयादयः । त एव लक्षणं स्वरूपं यस्य तम् ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ ० ॥ “पवर्गीयवकारस्य प फ ब भ म वा इत्येकपदोक्त उत्पत्तिस्थानमोष्ठमुक्त्वा दन्त्यकार्यार्थं दन्त्यमध्येऽपि त थ द ध न ल सा व इति भिन्नपदे पठितवान् । यथा संवृश्चति इत्यादौ वकारस्य ओष्ठ्यत्वात् उत् दन्त्यत्वात् अनुस्वारस्य मकारो न स्यात् । वैदिकास्तु अस्योत्पत्तिस्थानं दन्त एवेत्याहुः । अतएव तद्विष्णोः परमं पदं इत्यादौ तथैवोच्चारयन्ति ।” इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥ ० ॥

तस्य पर्य्यायः।
"वो वायो वारुणी सूक्ष्मा वरुणो देव-
संज्ञकः।
तोयं लान्तश्च वामांशः।" इति वीजवर्णाभि-
धानम्। *। अपि च।
"वकारो वरुणो वायः खेदः खड्गीश्वरो जवः॥"
इति रुद्रयामले मन्त्रकोषः। *।
अपि च।
"वो वायो वारुणी सूक्ष्मा वरुणो देवसंज्ञकः।
खड्गीशो ज्वालिनी वधः कलसध्वनिवाचकः।
उत्कारीशस्तु नावीतो यथा स्मिक् सागरः
शुचिः।
त्रिधातुः शङ्करः श्रेष्ठो विशेषो यमसादनम्॥"
इति नानातन्त्रशास्त्रम्।
तस्य स्वरूपं यथा,—
"वकारं चञ्चलापाङ्गि कुण्डली मोक्षमव्ययम्।
पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा॥
त्रिविन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्।
पञ्चदेवमयं वर्णं पीतविद्युल्लतामयम्॥
चतुर्वर्गप्रदं वर्णं सर्व्वसिद्धिप्रदायकम्।
त्रिशक्तिसहितं देवि! त्रिविन्दुसहितं सदा॥"
इति कामधेनुतन्त्रम्। *।
वर्णोद्धारतन्त्रमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,—
"कोणत्रययुता रेखा ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका।
माया शक्तिः परा नित्या ध्यानमस्य प्रचक्षते॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्। *।
अस्य ध्यानम्।
"कुन्दपुष्पप्रभां देवीं द्विभुजां पङ्कजेक्षणाम्।
शुक्लमाल्याम्बरधरां रत्नहारोज्ज्वलां पराम्॥
साधकाभीष्टदां सिद्धां सिद्धिदां सिद्धसेविताम्।
एवं ध्यात्वा वकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्॥"
इति वर्णोद्धारतन्त्रम्।

व, य, इवार्थे। इति मेदिनी। वे, १। (यथा, रघुः। ४। ४२।
"ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः।
नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च यशः पपुः॥")

वं, क्ली, (वा ल गमनहिंसयोः+कः।) प्रचेताः। इति मेदिनी। वे, १। वरुणवीजम्। इति तन्त्रम्॥

वः, पुं, (वानमिति। वा+भावे घः।) सान्त्वनम्। (वाति गच्छतीति। वाल गमने+कः।) वायुः। वरुणः। इति मेदिनी। वे, १। वाहुः। मन्थनम्। कल्याणम्। बलवान्। वसतिः। वरुणालयः। इति शब्दरत्नावली। शार्दूलः। वस्त्रम्। शृगालः। वन्दनम्। इति नानार्थरत्नाकरकोषः।

वः, [स्] त्रि, युष्मान्। युष्मभ्यम्। युष्माकम्। युष्मच्छब्दस्य द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीबहुवचनान्तरूपोऽयम्। इति व्याकरणम्। (यथा, मुग्धबोधे।
"युष्मा तु वो मोऽपि चरिदम्मं वो
ददातु वो वन्मनुमानि वो नः॥"

पादवाक्यादौ तु अस्य प्रयोगो न भवति। इति वैयाकरणिकाः।)

वंशः, पुं, (वमति उद्गिरति पुरुषान् वम्यते इति वा। टु वम उद्गिरणे इति धातोर्यद्वा वन शब्दे इति धातोर्बाहुलकात् शः। यद्वा, वहि उह्यते इति वा। वश कान्तौ+अच् घञ् वा। ततो नुम्।) पुत्रपौत्रादिः। तत्पर्य्यायः। सन्ततिः २ गोत्रम् ३ जननम् ४ कुलम् ५ अभिजनः ६ अन्वयः ७ अन्ववायः ८ सन्तानः ९। इत्यमरः। २। ७। १॥ निवहम् १० जातिः ११। इति जटाधरः। कुलस्य विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेककलक्षणः सन्तानो वंश इति जयादित्यः। धनेन विद्यया वा ख्यातस्यापत्यधारा वंश इति सुभूतिः। वमति उद्गिरति पूर्व्वपुरुषान् वंशः नाम्नोति शः। इत्यमरटीकायां भरतः। *। (यथा, रघुः। १। २।
"क्व सूर्य्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्॥"
पुत्रः। यथा, भागवते। ९। २। १७।
"नृपस्य वंशः सुमतिर्भूतज्योतिस्ततो वसुः॥")
तृणजातिविशेषः। वाँश इति भाषा। तत्पर्य्यायः। त्वक्सारः २ कर्म्मारः ३ त्वचिसारः ४ तृणध्वजः ५ शतपर्व्वा ६ यवफलः ७ वेणुः ८ मस्करः ९ तेजनः १०। इत्यमरः। २। ४। १६०॥ किष्कुपर्व्वा ११। इति जटाधरः। वम्भः १२। इति शब्दरत्नावली॥ तृणकेतुकः १३ कण्टालुः १४ कण्टकी १५ महावलः १६ दृढ़ग्रन्थिः १७ दृढ़पत्रः १८ धनुर्द्रुमः १९ धानुष्यः २० दृढ़काण्डः २१। (यथा, ऋतुसंहारे। १। २५।
"ध्वनति पवनविद्धः पर्व्वतानां दरीषु
स्फुटति पटुनिनादः शुष्कवंशस्थलीषु।
प्रसरति तृणमध्ये लब्धवृद्धिः क्षणेन
ग्लपयति मृगयूथं प्रान्तलग्नो दवाग्निः॥")
अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। कषायत्वम्। किञ्चित्तिक्तत्वम्। शीतलत्वम्। मूत्रकृच्छ्र-प्रमेहार्शःपित्तदाहास्रनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः। *। अपि च।
"वंशः सरो हिमः स्वादुः कषायो वस्तिशोधनः।
छेदनः कफपित्तघ्नः कुष्ठास्रव्रणशोथजित्॥ *॥
तत्करीरः कटुः पाके रसे रूक्षो गुरुः सरः।
कषायः कफकृत् स्वादुर्विदाही वातपित्तलः॥
तद्यवास्तु सरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः।
वातपित्तकरा उष्णा बद्धमूत्राः कफापहाः॥"
इति भावप्रकाशः। *।
(पृष्ठास्थि। यथा,—
"वंशः पृष्ठास्थि गेहाङ्गकाष्ठे वेणौ गणे कुले।"
इति रघुटीकायां मल्लिनाथधृतकेशवः। ७। ४९।)
एकावयवः। पिठेर दाँड़ा इति भाषा। (यथा, भागवते। ११। ८। ३३।
"यदस्थिभिर्निर्म्मितवंशवंश्य-
स्थूणं त्वचा रोमनखैः पिनद्धम्॥")

वर्गः। इति मेदिनी। शे, ११।
७। ४९।
"उत्थापितः संयति रेण...
सान्द्रीकृतः स्यन्दनवंश...
वाद्यभाण्डविशेषः। इति शब्द...
भाषा। (यथा, रघुः। २। ...
"स कीचकैर्मारुतपूर्ण...
कूजद्भिरापादितवंश...
शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्व...
उद्गीयमानं वनदेवता...
विंशतिरस्य वंशोऽशब्दे श...
सालवृक्षः। इति राजनिर्घ...
सम्भूताश्वरोविशेषे, स्त्री।
१। ६५। ४६।
"अनवद्यां मदु...
अनूपां सुभगां भासीमिति ...
वंशकं, क्ली, (वंश इव काय...
अगुरु। इति हारावली। ...
वंशकः, स्त्री, (वंश इव प्रति...
हसौ।" ५। ३। ९६। इति क...
इति शब्दमाला। ...
इक्षुविशेषः। इति रत्नमा...
सामशाखा इति च भाषा। ...
"वंशकस्तनभिष्यन्दी ...
(यथा, सुश्रुते। १। ४५। ...
"पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशक...
"अविदाही गुरुः स्वः ...
आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चि...
(कृष्णो वंशः। "वंशाव...
८७। इति तन्त्र। सुश्रुत...
कौमुदी।)
वंशकर्पूरं, क्ली, आकाशोद्भव...
"इक्षुसूचकमित्याहुरिक्षु...
शीतदाहं वंशकर्पूर वातनु...
इति ...
वंशकर्पूररोचना, स्त्री, (...
शोभते इति। रुच्+ल्यु...
पुरुषः।) वंशरोचना। इ...
वंशचोरी, स्त्री, (वंशस्य ...
अण्। गौरादित्वात् ङीष्। ...
राजनिर्घण्टः।
वंशजः, पुं, (वंशाज्जायते इ...
वेणुयवः। इति राजनिर्घ...
वंशजः, त्रि, (वंशात् ...
जन्+डः।) सद्वंशजातः। ...
२ वंश्यः ३। इति हेमचन्द्र...
पत्नीऽपि। यथा, आर्या...
"अनियतनिर्गुणं यत्र वंश...
किं कुम्भकारशिल्पितं धनुः प...

[illegible]

... वंशलोचना, स्त्री, (वंशरोचना। रस्य लः।) वंशरोचना। इति वैद्यकम्॥ यथा —
"कफकासापहा कृष्णा वातघ्नी वंशलोचना।
मूत्रकृच्छ्रप्रशमनी मधुरा हिमा॥"
इति राजवल्लभः॥

वंशशर्करा, स्त्री, (वंशस्य शर्करेव।) वंशलोचना। इति राजनिर्घण्टः॥

वंशशलाका, स्त्री, (वंशस्य शलाकेव स्वाङ्गत्वात्।) वीणावादनम्। इति हेमचन्द्रः। ४। ७००॥ (वंशनिर्मिता शलाकेति मध्यपदलोपी समासः।) वंशनिर्मितशलाका च॥

वंशस्थविलं, वंशस्थविलं, क्ली, द्वादशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः। यथा,—
"वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ॥"
उदाहरणम्।
"विलासवंशस्थविलं मुखानिलैः
प्रपूर्य यः पञ्चमरागमुद्गिरन्।
व्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां
जहार मानं स हरिः पुनातु वः॥"
वंशस्तनितमपि क्वापि। इति छन्दोमञ्जरी॥

वंशाग्रं, क्ली, (वंशस्य अग्रम्। प्रथमजातत्वात्।) वंशाङ्कुरः। इति राजनिर्घण्टः॥

वंशानुचरितं, क्ली, (वंशस्य अनुचरितम्।) वंशचरितवर्णनम्। तत्तु पुराणस्य पञ्चलक्षणान्तर्गतलक्षणविशेषः। यथा, मत्स्यपुराणम्।
"सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।
वंशानुचरितञ्चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्॥"

[illegible]

कनिष्ठाङ्गुलिमुक्तेन गर्भरन्ध्रेण शोभितः।
छिद्रविद्यामकोऽपि च वंशः कार्यो मनोहरः॥
[illegible]
तस्मादपि महाकारा वंशाः सप्त प्रकीर्तिताः॥
[illegible]
फुत्काररन्ध्रं कुर्वीत मितमङ्गुलिपर्वणा॥
यथाङ्गुलानि संत्यज्य तारसन्ध्याणि कारयेत्।
[illegible] समसंख्यानि कौशलात्॥
[illegible]
सिक्थकेन तथा देया तेन सुस्वरता भवेत्।
यथाङ्गुलोऽयं वंशः स्यादेकैकाङ्गुलिवर्द्धितः॥
षडङ्गुलानि नाम्ना स्यात् [illegible]।
फुत्कारतारसन्ध्योश्च यावदङ्गुलिमन्तरम्।
तदेव नाम वंशस्य [illegible] परिकीर्तितम्॥

एकाङ्गुलो द्व्यङ्गुलश्च त्र्यङ्गुलश्चतुरङ्गुल: ।
चलितारस्तरत्वेन वांशिकै: समुपेक्षित: ॥
त्रयोदशाङ्गुलो वंशोऽपर: पञ्चदशाङ्गुल: ।
निन्दितो वंशतत्त्वज्ञैस्तथा सप्तदशाङ्गुल: ॥
महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।
चत्वार उत्तमा वंशा मतङ्गमुनिसम्मता: ॥
दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुल: ।
द्वादशाङ्गुलमानस्तु विजय: परिकीर्त्तित: ॥
चतुर्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते ।
ब्रह्मा रुद्रो रविर्विष्णु: क्रमादत्र व्यवस्थिता: ॥
नैविड्यं प्रौढ़ता चापि सुस्वरत्वञ्च शीघ्रता ।
माधुर्य्यमिति पञ्चामी फुत्कृतेषु गुणा: स्मृता: ॥
शीत्कारबहुल: स्तब्धो विस्वर: स्फुटितो लघु: ।
अमधुरश्च विज्ञेया: षड्दोषा: फुत्कृते क्रमात् ॥
दृष्टाप्रयोगबाहुल्यमल्पता गीतवादने ।
एभिर्दोषैर्युतोऽप्येव निन्दितो वांशिको मत: ॥
स्थानकादिनयाभिज्ञो गमकाढ्य: स्फुटाक्षर: ।
शीघ्रहस्त: कलाभिज्ञो वांशिको दक्ष उच्यते ॥
प्रयुक्तिर्व्यक्तसुक्तिश्च युक्तिस्त्वङ्गुलेर्गुणा: ॥
सुस्थानत्वं सुस्वरत्वं चाङ्गुलीसारणक्रिया ।
समस्तगमकज्ञानं रागरागाङ्गवेदिता ॥
क्रियाभाषाविभाषासु दक्षता गीतवादने ।
अस्थाने चापि दु:स्थाने नादनिर्म्माणकौशलम् ॥
मातृणां स्थानदार्ढ्यं तद्दोषाच्छादनं तथा ।
वांशिकस्य गुणा एते मया संक्षिप्य दर्शिता: ॥”

इति संगीतदामोदर: ॥

वंश्य:, त्रि, (वंशे भव: । वंश+“दिगादिभ्यो यत् ।” ४ । ३ । ५४ । इति यत् ।) सदंशजात: । तत्पर्य्याय: । कुल्य: २ बीज्य: ३ । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ (यथा, मनु: । १ । ६१ ।
“स्वायम्भुवस्यास्य मनो: षड्वंश्या मनवोऽपरे ।”
वंशोत्पन्नमात्रे च । यथा, रघु: । १८ । ३८ ।
“वंश्या गुणा: खल्वपि लोककान्ता:
प्रारम्भसूक्ष्मा: प्रथिमानमापु: ॥”
पृष्ठास्थिकाण्डविशेष: । पृष्ठावयवविशेषश्च । इति वंशशब्ददर्शनात् । यथा, भागवते । ११ । ८ । ३३ ।
“यदस्थिभिर्निर्म्मितवंशवंश्य-
स्थूणं त्वचा रोमनखै: पिनद्धम् ॥”)

वक, इ ङ कौटिल्ये । गतौ । इति कविकल्पद्रुम: । (भ्वा०-आत्म०-अक०-सक० च-सेट् ।) कौटिल्यमिह कुटिलीभाव: कुटिलीकरणञ्च । इ, वङ्क्यते । ङ, वङ्कते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थ: । वङ्कते काष्ठं कुटिलं करोतीत्यर्थ: । इति दुर्गादास: ॥

वख, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, वखते । इति दुर्गादास: ॥

वक्तव:, त्रि, (ब्रू वच् वा+तव्य: ।) कुत्सित: । हीन: । (यथा, मनु: । ८ । ३१ ।
“आध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्म्मकृत् ।”)
वचनार्ह: । इति मेदिनी । ये, १०३ । (यथा, महाभारते । १३ । ७१ । ३३ ।
“वक्तव्यापि राजान: सर्व्वे सह सुहृज्जनै: ।
युधिष्ठिरस्याप्रमेयो भवद्भिरनुभूयताम् ॥”
वच्+भावे तव्य ।) वचने, क्ली ॥

वक्ता, [ऋ] त्रि, (वच्+तृच् ।) योऽकुं जानाति स: । इति भरत: ॥ औचित्यात् बहु शिष्टं वदति । इति सुकुट: ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
“भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।
दर्दुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥”)
तत्पर्य्याय: । वद: २ वदावद: ३ । इत्यमर: । ३ । १ । ३५ ॥ वदान्य: ४ वक्ता ५ । इति जटाधर: ॥ सुष्ठुवक्ता । इति भरत: ॥ बहुभाषी । इत्येके । तत्पर्य्याय: । वाचोयुक्तिपटु: २ वाग्मी ३ वावदूक: ४ । इत्यमर: ॥ वचक्नु: ५ सुवचा: ६ प्रवाक् ७ । इति जटाधर: ॥ पण्डित: । इति मेदिनी । ते, ५३ ॥

वक्त्रं, क्ली, (वक्ति अनेनेति । वच्+“गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्र: ।” उणा० ४ । १६६ । इति त्र: ।) मुखम् । इत्यमर: । २ । ६ । ८६ । (यथा, मनौ । ८ । १०२ ।
“धर्म्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्व्वत: ।
तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिव: ॥”)
तगरमूलम् । इति शब्दमाला ॥ वस्त्रभेद: । इति मेदिनी । रे, ८४ ॥ छन्दोविशेष: । इति हेमचन्द्र: ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—
“भवत्यङ्घ्रिसमं वक्त्रं विषमञ्च कदाचन ।
तयोर्द्वयोरपान्तेऽत्र छन्दस्तद्बुधैरुच्यते ॥
वक्त्रं युग्भ्यां मगौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि:
ख्यातम् ॥”
अत्र द्विरावर्त्तो श्लोक: पूरयितव्य: ।
“वक्त्राम्भोजं सदा स्मेरं चक्षुर्नीलोत्पलं फुल्लम् ।
वल्लवीनां सरारातिश्चेतो भृङ्गं जहारोच्चै: ॥”

इति छन्दोमञ्जरी ॥

वक्त्रखुर:, पुं, (वक्त्रस्य खुर इव पृषोदरादित्वात् ख: ।) दन्त: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

वक्त्रज:, पुं, (ब्रह्मणो वक्त्राद् जायते इति । ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् इति श्रुते: । जन्+ड: ।) ब्राह्मण: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ मुखजाते, त्रि ॥

वक्त्रतालं, क्ली, (वक्त्रस्य तालम् ।) मुखवाद्यम् । इति केचित् । त्रिकाण्डशेषे मुखवाद्यं वक्त्रतालमिति लिखितम् ॥

वक्त्रपट्ट:, पुं, (वक्त्रस्य पट्ट इव ।) अश्वानभोजनपात्रम् । तोवड़ा इति भाषा । तत्पर्य्याय: । तलिका २ तलसारकम् ३ । इति हेमचन्द्र: । ४ । ३१७ ॥

वक्त्रभेदी, [न्] पुं, (वक्त्रं भिनत्तीति । भिद्+णिनि: ।) तिक्तरस: । इति हेमचन्द्र: । ६ । २२ ॥ मुखभेदके, त्रि ॥

वक्त्रवास:, पुं, (वक्त्रं वासयति सुरभीकरोतीति । वासि+“कर्म्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) नारङ्ग: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (विवरणमस्य नारङ्गशब्दे ज्ञातव्यम् । वक्त्रस्य वास: ।) मुखगन्धश्च ॥

वक्त्रशोधनं, क्ली, (वक्त्रस्य शोधनं ...) इति राजनिर्घण्ट: । (वक्त्र... मुखशुद्धिकरत्वात् ।

वक्त्रशोधी, [न्] पुं (वक्त्रं ... शुध्+णिनि: ।) जम्बीर: । ... मुखशोधके, त्रि ॥

वक्त्रासव:, पुं, (वक्त्रस्य आसव: ।) ... इति त्रिकाण्डशेष: ॥

वक्रं, क्ली, (वङ्कते इति । वकि ... पृषोदरादित्वात् न लोप: । ... वञ्चु गतौ+“स्फायितञ्चि...” २ । १३ । इति रक् ।) ... नदीवङ्क: । तत्पर्य्याय: । पुटभेद: ... । इत्यमर: । वक्र: ३ । इति भरत: । ... पारदिकम् । तत्पर्य्यायो यथा,—
“कालानुसारिवा वक्रं ...
महोरगं नतं जिह्मं दीर्घं ...
इति ...
तथास्य विषय: ।
“शताङ्गैरुत्कटगोपा ...
तैलं ...
इति ...

इति चक्रपाणिसंग्रहे ।

वक्र:, पुं, (वञ्चतीति । वञ्च गतौ ... वचौति ।” उणा० २ । १३ । ... न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् ।) शनैश्चर: । इति मेदिनी । रे, ६५ ॥ मङ्गल: ... चन्द्र: । २ । ३० । ... रुद्र: । ... परशुराम: । ... पर्पट: । इति राजनिर्घण्ट: ... गतिविशिष्टग्रह: । स तु ... तात् रव्यधिष्ठितराशेर्यदि ... पञ्चमषष्ठयो रविस्तिष्ठति । यथा,—
“वक्रा: स्यु: पञ्चषष्ठेऽर्के ...
नवमे दशमे भानौ जायन्ते ... ।
द्वादशैकादशे ह्यर्वे लभन्ते शीघ्रतां ...
इति विज्ञेयं प्रकाशं गतावपि संख्य ...
न तु राश्यन्तरस्थात् ...
राहुकेतू सदा वक्रौ शीघ्रौ ...

इति ...

(काद्रवेयवंशीयनृपतिभेद: । यथा, ...
२ । १४ । ११ ।
“तमेव च महाराज ...
वक्र: ...

वक्र:, त्रि, (वङ्कते इति । वकि ... पृषोदरादित्वात् न लोप: । यद्वा, ...) अनृजु: । बाँका इति भाषा । तत्पर्य्याय: । अरालम् २ वृजिनम् ३ जिह्मम् ४ ... मन् ५ कुञ्चितम् ६ नतम् ७ आविद्धम् ८ भुग्नम् ९ कुटिलम् १० वेल्लितम् ११ ... ३ । १ । ७१ ॥ भङ्गुरम् १२ वङ्कु १३ ... रम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ ... आनत: १७ भङ्गुर: १८ । इति ...

ा, महाभारते । ३ । १६२ । १८ ।
"स वै तथा दक्ष इवाभ्ययाच-
द्दशाचरः प्रथितो वै महर्षिः ।")
ाणि यथा । अश्वकः १ भालः २ भूः ३
ादिहम् ४ अङ्कुशः ५ कृषिका ६ अभयङ्क-
। ७ वालेन्दुः ८ दामम् ९ कुठारः १०
ाकः ११ मुकामृम् १२ पलाशपुष्पम् १३
ाुः १४ कटाक्षः १५ धूमध्वजः १६ फणा १७
ाधः १८ करः १९ हस्तिदन्तः २० शूकर-
ाः २१ सिंहनखादिः २२ । इति कविकल्प-
ा । क्रूरः । इति मेदिनी । रे, ६५ ।
ाटः, पुं, (वक्राः कण्ठाः कण्टका यस्य ।)
ाद्रश्च । इति राजनिर्घण्टः । (वक्राः
ाटः ।) कुटिलकण्टकश्च ।
ाटकः, पुं, (वक्राः कण्टका अस्य ।) खदिर-
ाः । इति राजनिर्घण्टः । (विषयोऽस्य
ादिरशब्दे विज्ञेयः ।)
ाड्गः, पुं, (वक्रः खड्गः ।) करवालः ।
ाि राजनिर्घण्टः ।
ाीवः, पुं, (वक्रा ग्रीवास्य ।) उष्ट्रः । इति
ाकाण्डशेषः ।
ाञ्चुः, पुं, (वक्रा चञ्चुर्यस्य ।) शुकपक्षी ।
ाि शब्दरत्नावली ।
ालं, क्ली, (वक्रं तालं यत्र ।) वाद्यविशेषः ।
ापर्य्यायः । सुखवाद्यम् २ । वक्रनालमिति पा
ाठः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
ालौ, स्त्री, (वक्रताल+गौरादित्वात् ङीष् ।)
ाखवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ।
ाुण्डः, पुं, (वक्रन्तुण्डं यस्य ।) शुकपक्षी ।
ाति शब्दरत्नावली । (वक्राोष्ठे, त्रि । यथा,
ाागवते । ६ । १ । २८ ।
"स पाशहस्तांस्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषानतिदारुणान् ।
ावक्रतुण्डानूर्द्ध्वरोम्न आत्मानं नेतुमागतान् ॥")
ाष्ट्रः, पुं, (वक्रा दंष्ट्रा यस्य ।) शूकरः । इति
ाचित् ।
ानक्रः, पुं, (वक्रः कुटिलः नक्र इव हिंस्रश्च ।)
ाशुनः । शुकपक्षी । इति मेदिनी । रे, २८५ ।
ाालं, क्ली, सुखवाद्यम् । इति सुधाङ्कित-
ात्रिकाण्डशेषः ।
ानासिकः, पुं, (वक्रा नासिका यस्य ।) पेचकः ।
ाइति त्रिकाण्डशेषः । कुटिलनासायुक्ते, त्रि ।
ापुच्छः, पुं, स्त्री, (वक्रं पुच्छं यस्य ।) कुक्कुरः ।
ाइति त्रिकाण्डशेषः । सलोमकुटिललाङ्गूलश्च ।
ापुष्पः, पुं, (वक्राणि पुष्पाण्यस्य ।) वकवृक्षः ।
ाइति शब्दरत्नावली । पलाशवृक्षः । इति
ाराजनिर्घण्टः ।
ावालधिः, पुं, (वक्रो वालधिः केशयुक्तलाङ्गूलं
ायस्य ।) कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४४ ।
ाकुटिलपुच्छश्च ।
ाभणितं, क्ली, (वक्रं कुटिलं भणितम् ।)
ाकुटिलवाक्यम् । तत्पर्य्यायः । छेकोक्तिः २ ।
ाइति त्रिकाण्डशेषः ।

वक्रमः, पुं, (अवक्रमणमिति । अव+क्रम+भावे घञ् । अल्लोपः ।) पलायनम् । इति शब्दरत्नावली ।
वक्रलाङ्गूलः, पुं, (वक्रं लाङ्गूलं यस्य ।) कुक्कुरः । इति राजनिर्घण्टः । कुटिलपुच्छे, क्ली ।
वक्रवाल:, पुं, (वक्रं वक्रं सुगमस्य ।) शूकरः । इति शब्दरत्नावली । कुटिलसुखविशिष्टे, त्रि ।
वक्रशल्या, स्त्री, (वक्रं शल्यमिव पत्रादिकं यस्याः ।) कुटुम्बिनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ।
वक्राग्रं, क्ली, (वक्रमग्रं यस्य ।) कपाटवक्रदण्डः । इति रत्नमाला । । कुटिलाग्रभागश्च ।
वक्राङ्गः, पुं, (वक्रमङ्गं यस्य ।) हंसः । इति हेमचन्द्रः । कुटिलावयवे, क्ली । (कुटिलावयवविशिष्टे, त्रि । यथा, हरिवंशे । १०२ । ३८ ।
"तरङ्गविषमापीड़ा चक्रवाकोन्मुखस्तनी ।
वेगगम्भीरवक्राङ्गी मत्स्यमीनविभूषणा ।")
वक्रिः, त्रि, मिथ्यावादी । वकधातोः क्रिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ।
वक्री, [न्] पुं, (वक्रो वक्रतास्यास्तीति । इनिः । वैदिकधर्म्मविरुद्धवादित्वादस्य तथात्वम् ।) बुद्धः । इति शब्दरत्नावली । वक्रताविशिष्टे, त्रि । यथा,
"लग्नेशो यदि वक्री स्यात् पुंसः कार्य्येषु
वक्रता ।
लग्नेशेऽस्तं गते मर्त्त्यो दुःखादिव्याधिसंयुतः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रा कुटिला उक्तिः ।) काकूक्तिः । यथा, कामधेनुकल्पतरुब्रह्म-पुराणम् ।
"अथ वृत्ते हयोत्सर्गे दाता वक्रोक्तिभिः परैः ।
ब्राह्मणानाह यत् किञ्चित् मयोत्सृष्टन्तु
निर्ज्जने ॥
तत् कश्चिदन्यो न नयेन्न विभाज्यं यथाक्रमम् ।
न वाह्यं न च तत् चौरं पातव्यं केनचित्
क्वचित् ॥"
कल्पप्रदीपेऽप्येवम् । वक्रोक्तिभिः काकूक्तिभिः । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ कुटिलोक्तिः । यथा,
"वादी व्याकरणं विनैव विदुषां धृष्टः प्रविष्टः
सभां
जल्पन्नल्पमतिः स्मयात् पटुवटुभ्रूभङ्गवक्रो-
क्तिभिः ।
ह्रीतः सन्नुपहासमेति गणको गोलानभिज्ञस्तथा
ज्योतिर्व्वित्सदसि प्रगल्भगणकः प्रश्नप्रपञ्चो-
क्तिभिः ॥"
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥
(वक्रा अर्थान्तरग्रहणेन कुटिला उक्तिः । शब्दालङ्कारप्रभेदः । तल्लक्षणादिकं यथा, साहित्यदर्पणे दशमपरिच्छेदे ।
"अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद् यदि ।
अन्यः श्लेषेण काक्वा वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा ॥
द्विधेति श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च । श्लेषोदाहरणं यथा,—
"के यूयं स्थल एव सम्प्रति वयं प्रश्नो विशेषाश्रयः
किं ब्रूते विहगः स वा फणिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो
हरिः ।
वामा यूयमहो विडम्बरसिकः कीदृक् स्मरो
वर्त्तते
येनास्मासु विवेकशून्यमनसः पुंस्वेव योषिद्
भ्रमः ॥"
अत्र विशेषपदस्य विः पक्षी शेषो नाग इति अर्थद्वययोगात् सभङ्गः श्लेषः । अन्यत्र त्वभङ्गः ।
"काले कोकिलवाचाले सहकारमनोहरे ।
कृतागसः परित्यागात् तस्याश्चेतो न दूयते ॥"
अत्र कयाचित् सख्या निषेधार्थे नियुक्तो नञ् अन्यया काक्वा दूयत एवेति विध्यर्थे घटितः ॥")
वक्रोष्ठिका, स्त्री, (वक्रोष्ठोऽस्त्यस्या इति । ठन् । ईषद्धसनेन हि ओष्ठस्य वक्रता जायते अतोऽस्यास्तथात्वम् । यद्वा, वक्र ओष्ठो यस्याः । ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) अट्टहरहासम् । ईषद्धास्यम् । तत्पर्य्यायः । स्मितम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
वक्ष, रोषसंहत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-रोषे अक०-संहतौ सक०-सेट् ।) वक्षति । इति दुर्गादासः ॥
वक्षः, [स्] क्ली, (उच्यतेऽनेनेति । वच+"वचि-वसिभ्यां सुट् च ।" उणा० ४ । २१९ । इति असुन् सुट् । वक्षतेरसुन् इति रमानाथः । धातुप्रदीपश्च ।) अङ्गविशेषः । स तु हृदयोपरि-कण्ठादधोभागः । बुक् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । क्रोड़म् २ भुजान्तरम् ३ उरः ४ वत्सम् ५ । इत्यमरः ॥ अङ्कः ६ उत्सङ्गः ७ । इति जटाधरः ॥ वक्षणम् ८ गवपीटकम् ९ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अपि च ।
"अथ वक्षश्च वत्सं स्यादुरो वक्षस्थले त्रयम् ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
"अभग्नवान् समवक्षाः स्यात् पीनैर्व्वक्षोभि-
रूर्जितः ।
वक्षोभिर्व्विषमैर्निस्वः शस्त्रेण निधनस्तथा ॥"
इति गारुड़े ६६ अध्यायः ॥
(पुं, वहतीति । वह+"वहिहाधाञ्भ्य-श्छन्दसि ।" उणा० ४ । २२० । इति असुन् । सुट् च । अनड्वान् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥")
वक्षणं, क्ली, (वक्षत्यनेनेति । वक्षरोषसंहत्योः + ल्युट् ।) वक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वाहके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २३ । ६ ।
"क्रियाम वक्षणानि यज्ञैः ।"
"वक्षणानि वाहकानि स्तोत्राणि क्रियास्म करवाम ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
वक्षोजं, क्ली, (वक्षसि जायते इति । जन्+डः ।) स्तनः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
"मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं वक्षोजयोर्मन्दता
दूरं यात्युदरञ्च रोमलतिका नेत्रार्जवं धावति ।

कन्दर्पं मदिरोल्स नूतनमनोराज्याभिषिक्तं
स्थयात्
अज्ञानीव परस्परं विदधती निर्लुण्ठनं सुभ्रुवः॥")

वक्षोरुहः पुं, (वक्षसि रोहतीति। वक्ष+क:।) स्तनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ४४६।
"मा मुखरतरय पीवरवक्षोरुहयोर्भरेण भग्नं गर्वम्।
निर्म्मोकैरपि शोभा ययोर्भुजङ्गीभिरस्पृष्टेः॥")

वक्ष्यमाणः, त्रि, भविष्यत्कथनीयविषयः। वच-धातोः स्यमानप्रत्ययेन निष्पन्नः। यथा। अत्र वक्ष्यमाणवचनात् मध्यरात्रप्राप्तैव जयन्तीत्वम्। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ अपि च।
"तथैव द्वादशीमध्ये पारणं श्रवणोऽधिके।
वक्ष्यमाणश्च घटतेऽन्यथा प्रागहिधा मतम्॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः॥

वख, सृपि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) वखति। सृपि गतौ। इति दुर्गादासः॥

वख, इ सृपि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्। इदित्।) इ, वङ्खति। सृपि गतौ। इति दुर्गादासः॥

वग, इ खञ्जे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा० पर०-अक०-सेट्।) इ, वङ्गति। इति दुर्गादासः॥

वगला, वगलामुखी } स्त्री, दशमहाविद्यान्तर्गतदेवीविशेषः। तदुक्तं तन्त्रान्तरे।
"ब्रह्मास्त्रं संप्रवक्ष्यामि सद्यःप्रत्ययकारकम्।
साधकानां हितार्थाय स्तम्भनाय च वैरिणाम्॥
यस्याः स्मरणमात्रेण पवनोऽपि स्थिरायते।
प्रणवं स्थिरमायाञ्च ततश्च वगलामुखि।
तदन्ते सर्व्वदुष्टानां ततो वाचं मुखं पदम्॥
स्तम्भयेति ततो जिह्वां कीलयेति पदद्वयम्।
बुद्धिं नाशय पश्चात्तु स्थिरमायां समालिखेत्।
लिखेच्च पुनरोङ्कारं स्वाहेति पदमन्ततः॥
षट्त्रिंशदक्षरी विद्या सर्व्वसम्पत्करी मता॥"
स्थिरमाया ह्लीँ। तथा च।
"वह्निर्ह्रीन्द्रमायायुक् स्थिरमाया प्रकीर्त्तिता।
ॐ ह्लीँ वगलामुखी सर्व्वदुष्टानां वाचं मुखं स्तम्भय जिह्वां कीलय कीलय बुद्धिं नाशय ह्लीँ ॐ स्वाहा। *। तन्त्रान्तरे।
"वह्निर्ह्रीन्द्रमायायुक् वगलामुखि सर्व्वदुक्।
दुष्टानां वाग्जिह्वाक्षां मुखं स्तम्भय कीर्त्तयेत्।
जिह्वां कीलय बुद्धिं तत् विनाशय परं वदेत्।
पुनर्व्वीजं नमस्कारं वह्निजायावधिर्भवेत्।
गादादिका चतुस्त्रिंशदक्षरा वगलामुखी॥"
ॐ ह्लीँ वगलामुखि सर्व्वदुष्टानां वाचं मुखं स्तम्भय जिह्वां कीलय बुद्धिं विनाशय ह्लीँ ॐ स्वाहा। इत्यपि मन्त्रान्तरम्॥ *॥ अस्याः पूजा। प्रातःकृत्यादिप्राणायामान्तं विधाय ऋष्यादिन्यासं कुर्य्यात्। यथा, शिरसि नारद-ऋषये नमः। मुखे त्रिष्टुप्छन्दसे नमः। हृदि वगलामुख्यै देवतायै नमः। गुह्ये ह्लीँ बीजाय नमः। पादयोः स्वाहाशक्तये नमः।
"नारदोऽस्य ऋषिं मूर्ध्नि त्रिष्टुप् छन्दश्च तन्मुखे।
श्रीवगलामुखीं देवीं हृदये विन्यसेत्ततः।
ह्लीँ बीजं गुह्यदेशे तु स्वाहाशक्तिन्तु पादयोः॥"
ततः कराङ्गन्यासौ। ॐ ह्लीँ अङ्गुष्ठाभ्यां नमः। वगलामुखि तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा। सर्व्वदुष्टानां मध्यमाभ्यां वषट्। वाचं मुखं स्तम्भय अनामिकाभ्यां हूँ। जिह्वां कीलय कीलय कनिष्ठाभ्यां वौषट्। बुद्धिं नाशय ह्लीँ ॐ स्वाहा करतलपृष्ठाभ्यां फट्। एवं हृदयादिषु। तथा च दिव्यतन्त्रे।
"युग्मवाणयुगभाद्रिबीजार्णैश्च मनूद्भवैः।
करशाखासु तलयोः कराङ्गन्यासमाचरेत्॥"
ततो मूलान्ते आत्मतत्त्वव्यापिनीवगलामुखीश्रीपादुकां पूजयामि इति मूलाधारे। मूलान्ते विद्यातत्त्वव्यापिनीवगलामुखीश्रीपादुकां पूजयामि शिरसि। मूलान्ते शिवतत्त्वव्यापिनीवगलामुखीश्रीपादुकां पूजयामि सर्व्वाङ्गे। ततश्च।
"मूर्ध्नि भाले दृशोः श्रोत्रे गण्डयोर्नासयोः पुनः।
ओष्ठयोर्मुखवृत्ते च दक्षिणांसे च कूर्परे॥
मणिबन्धेऽङ्गुलीमूले गले च कुचयोर्हृदि।
नाभौ कट्यां गुह्यदेशे वामांसे कूर्परे तथा॥
मणिबन्धेऽङ्गुलीमूले ततश्च विन्यसेत् पुनः।
दक्षवामे चोरुजान्वोर्गुल्फयोरङ्गुलिष्वथ॥
क्रमेण मन्त्रवर्णांस्तु न्यस्य ध्यायेत् यथाविधि॥" *।
ततो ध्यानम्।
"मध्ये सुधाब्धिमणिमण्डपरत्नवेदी-
सिंहासनोपरिगतां परिपीतवर्णाम्।
पीताम्बराभरणमाल्यविभूषिताङ्गीं
देवीं स्मरामि धृतमुद्गरवैरिजिह्वाम्॥
जिह्वाग्रमादाय करेण देवीं
वामेन शत्रुं परिपीड्यन्तीम्।
गदाभिघातेन च दक्षिणेन
पीताम्बराढ्यां द्विभुजां नमामि॥"
एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्य बहिःपूजामारभेत्॥ *॥ तत्र प्रथमतोऽर्घ्यस्थापनम्। यथा। अष्टाङ्गुलं चतुरस्रं विधाय ईशानादिकोणेषु पूर्व्वादिदिक्षु च कुङ्कुमाक्तरक्तचन्दनैर्ग्लौं गणपतये नमः इत्यनेन गन्धादिना संपूज्य तेन मधुना वा अर्घ्यपात्रमापूरयेत्। ततो वारत्रयं विद्यया संपूज्य अङ्गानि विन्यसेत्। ततो धेनुयोनिमुद्रे प्रदर्श्य तेनोदकेन आत्मानं पूजोपकरणञ्चाभ्युक्षयेत्॥ *॥ अस्या यन्त्रम्। यथा। षट्कोणं दलमष्टदलं भूपुराङ्कितम्। ततो मूलमुखाय ॐ आधारशक्तिकमलासनाय नमः। एवं शक्तिपद्मासनाय नमः। पूर्व्ववत् ध्यात्वा पीठे आवाह्य षडङ्गानि न्यसेत्। ततो मुद्रां प्रदर्श्य पुरतः षडङ्गेन सकलं यजेत्। ततो मूलेन मन्त्रयित्वा धेनुयोनिमुद्रे प्रदर्श्य आत्म-विद्यामिति मूलेन त्रिकृत्वं धृते ... कुम्भयोगेन मायामरसो ... ततो यथासम्भवमुपचारै-मारभेत्। षट्कोणेषु पूर्व्वे अ-... दक्षमग्निकोणे भगसर्पिण्यै। ... ह्लायै। पश्चिमे भगसिद्ध्यै। ... पालिन्यै। वायौ भगमालिन्यै। ... पत्रेषु ब्राह्माद्याः पूज्याः। ... नमः। एवं विजयायै। अजितायै। ... जितायै। स्तम्भिन्यै। जम्भिन्यै। ... आकर्षिण्यै। ततो द्वारेषु ... तद्बाह्ये इन्द्रादीन् वज्रादीन् पूर... मूलेन धूपादिकं दत्त्वा ... त्रिशूलमुद्रां प्रदर्श्य ... योनिमुद्रां प्रदर्शयेत्। ततो ... दद्यात्। ततो विसर्ज्जनं कर्म... अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः। यथा ...
"पीताम्बरधरो भूत्वा पू... लक्षमेकं जपेन्मन्त्रं हरिद्राग्रन्थि... ब्रह्मचर्य्यरतो नित्यं प्रयतो ... प्रियङ्गुकुसुमेनापि पीतपुष्पैश्च होमं..."
द्वितीयमन्त्रस्य तु ऋष्यादिकं सर्व... ध्यानन्तु।
"गम्भीराञ्च मदोन्मत्तां ... चतुर्भुजां त्रिनयनां कमलासनसंस्थिताम्। मुद्गरं दक्षिणे पाशं वामे ... पीताम्बरधरां देवीं दृढपीनपयोधराम्। हेमकुण्डलभूषाञ्च स्वर्णसिंहासनस्थिताम्॥"
अथ प्रयोगः।
"कुरुते वाम्वातिस्तम्भं ... जपहोमप्रयोगे च मन्त्रं नाशयते ... हरिद्राहरितालाभ्यां लवणं ... स्तम्भयेत् परसैन्यानि ... अथवा पीतपुष्पैश्च त्रिमध्वक्तैश्च होमं... स्तम्भनेषु च सर्व्वेषु प्रयोग... यन्त्रन्तु।
"ॐकारयोः ...
मध्यगं नाम साध्यस्य तद्वाह्ये ... बीजं द्वितीयवर्णस्य तृतीयं ... चतुर्द्दशस्वरोपेतं संलिखेत् ... ठकारेण समावेष्ट्य चतुष्कोणं ... तत्कोणरेखासंसक्तैः शूलैरष्टाभि... त्रिशूलमध्यरेखायाः एकं बीजं ... अष्टस्वपि च कोणेषु तद्वहिर्मन्त... पृथिव्यन्तरितं वाच्यं मातृकार्णै... आवेष्ट्य चाष्टधा मायावीजेन ... निरुध्याङ्कुशवीजेन नाशमित... लिखेत् पूर्व्वदरावेष्ट्य पश्चात ... पट्टे पाषाणपट्टे वा हरिद्रो... दिव्यस्तम्भे मुखस्तम्भे लिखित्वा ... विवादे यन्त्रमालिख्य भूर्जे तेन ... कुम्भकारस्य चक्रस्य अन्तो निरोध...

[illegible]

...इति [illegible]॥

...[illegible]कौस्तुभम्।
...[illegible]
...[illegible]पीताम्बरायाम्।
...[illegible]
...[illegible]
...[illegible]
...[illegible]
...वलि मगलासुरीं विशुद्धिमालाभरणोज्ज्वलाङ्गीम्॥
...[illegible]
...[illegible]
...[illegible]
...[illegible]
...र्यावलि यानि मम हृदयं पादौ च
सर्वापदः॥
...मगदन्तान् वाधेयसि यः पीतपुष्पाञ्जलीन्
...दा यामयं निधाय च मद्भं मन्त्री मनो-
...न्नापदम्।
...[illegible] पार्थिवं
...[illegible] यापि हृदये भाव्यं भवेत्
तत्क्षणात्॥
...मदयसि दहसि [illegible]
शोषसि
...[illegible] मुञ्चसि [illegible]
स्तम्भसि।
...सर्व्वसि सर्व्वविघ्न जडसि [illegible]
यसि
...मगलामुखि प्रतिदिनं कल्याणि तुभ्यं
नमः॥
...[illegible] स्तोत्रं पवित्रञ्च ते
...[illegible] त्रिजगतां [illegible]
...न ते।
...[illegible] नाम सलिलं यस्यास्ति
...

[illegible]
वर्दिताम्॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
कृपया॥
[illegible]
पीताम्बरे
[illegible]
[illegible]
क्षिपे
[illegible]
[illegible]
[illegible]
याहि माम्॥
[illegible]
[illegible]
विधायाम्॥
[illegible]
वने वा
[illegible]
धीरः॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
वदे॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
स्तम्भः स्तम्भकः॥
[illegible]
[illegible]
योगाकर्षणकारिणी जनमनःसम्मोहसन्दायिनी।
[illegible]
[illegible]
विद्या लक्ष्मीः सर्व्वसौभाग्यमायुः
पुत्रैः पौत्रैः सर्व्वसाम्राज्यसिद्धिः।
मानं भोगो वश्यमारोग्यसौख्यं
प्राप्तं तत्तद्भूतलेऽस्मिन् नरेण॥
यत् कृतं जपसन्नाहं गदितं परमेश्वरि।
दुष्टानां निग्रहार्थाय तद्गृहाण नमोऽस्तु ते॥
ब्रह्मास्त्रमिति विख्यातं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्।
गुरुभक्ताय दातव्यं न देयं यस्य कस्यचित्॥
पीताम्बरां द्विभुजाञ्च त्रिनेत्रां गात्रकोमलाम्।
शिलामुद्गरहस्ताञ्च स्मरेत्तां वगलामुखीम्॥
प्रातर्नित्यं ध्यात्वा स्तवपठनमिदं कार्य्यसिद्धिप्रदं
स्यात्॥"
इति रुद्रयामले वगलामुखीस्तोत्रं समाप्तम्।
इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसारः॥

[illegible], पुं, ([illegible]) [illegible]। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

वङ्गः, पुं, ([illegible]। [illegible] + "[illegible]।" उणा० १।११। इति कः। [illegible]) देशः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः। [illegible]। इति [illegible]॥ ([illegible]। यथा, ऋग्वेदे। ७।१०३।२।
"[illegible]
[illegible]॥"
"[illegible]॥"
इति तद्भाष्ये सायणः॥)

वक, इ ङ कौटिल्यगत्योः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सक० सेट्।) इ, वंक्यते। ङ, वंकते। [illegible] केचित् पठन्ति। इति दुर्गादासः॥

वङ्कः, पुं, (वङ्कतीति। वकि + अच्।) नदीवक्रम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

वङ्का, स्त्री, (वङ्क + टाप्।) पल्याणाग्रभागः। तत्पर्यायः। पल्ययनम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

वङ्किलः, पुं, (वङ्कते इति। वकि + इलच्।) कण्टकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

वङ्कुः, त्रि, (वच् + उन्। "वचेर्गतौ।" ०। १।४१। इति कवर्गादेशः।) वक्रम्। यथा, वङ्कु काष्ठम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

वङ्क्रि, स्त्री, (वङ्कते इति। वकि कौटिल्ये + "वङ्क्र्यादयश्च।" उणा० ४।६६। इति क्रिन्-प्रत्ययेन निपातनम्।) पार्श्वास्थि। तत्पर्यायः। पर्शुका २। इति हेमचन्द्रः। ३।२८९॥

वङ्क्रिः, पुं, स्त्री, (वङ्कते इति। वकि कौटिल्ये + "वङ्क्र्यादयश्च।" उणा० ४।६६। इति क्रिन्-प्रत्ययेन निपातनम्।) वाद्यभेदः। इत्युणादि-कोषः। वक्रदारु। पार्श्वास्थि। इति सिद्धान्त-कौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥

वङ्क्षणः, पुं, (वक्षति संहतो भवतीति। वक्ष + ल्युः। पृषोदरादित्वात् नुम्।) ऊरुसन्धिः। इत्यमरः। २।६।७३॥ कुँचकी इति भाषा॥ (यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ५ अध्याये।
"चतुर्द्दशास्थ्नां संघाताः। तेषां त्रयो गुल्फ-जानुवङ्क्षणेषु॥")

वङ्क्षुः, स्त्री, (वक्षतीति। वक्ष + बाहुलकात् कुन्। नुम् च।) गङ्गास्रोतोविशेषः। यथा,—
"तस्याः स्रोतांसि सीता च वङ्क्षुर्भद्रा च
कौशिकी॥"
सा च केतुमालवर्षस्था गङ्गा। यथा। एवं माल्यवच्छिखरान्निष्पतन्ती ततः उपरतवेगा केतुमालमभिवङ्क्षुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं प्रविशति। इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १७ अध्यायः॥ (यथा च महाभारते।६।९।२२।
"गोदावरी च वेणा च कृष्णवेणा तथा द्विजा। इषुमती च कावेरी वङ्क्षुर्मन्दाकिनी तथा॥")

वङ्गं, क्ली, (वङ्गतीति । वगि गतौ + अच् ।) धातुविशेषः । राँ इति भाषा । तत्पर्य्यायः । त्रपुः २ स्वर्णजम् ३ नागजीवनम् ४ म्रदङ्गम् ५ रङ्गम् ६ गुरुपत्रम् ७ पिच्चटम् ८ चक्रसंज्ञम् ९ तमरम् १० नागजम् ११ कस्तीरम् १२ आलीनकम् १३ सिंहलम् १४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०८ ॥ श्वेतम् १५ नागम् १६ त्रपु १७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । भेदित्वम् । पाण्डुत्वम् । कृमिवासनाशित्वम् । लेखनत्वम् । किञ्चित्पित्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ (अथ वङ्गस्य नामलक्षणगुणाः ।

"रङ्गं वङ्गं त्रपु प्रोक्तं तथा पिच्चटमित्यपि ।
खुरकं मिश्रकञ्चापि द्विविधं वङ्गमुच्यते ॥
उत्तमं खुरकं तत्र मिश्रकन्त्ववरं मतम् ।
रङ्गं लघु सरं रूक्षमुष्णं मेहकफक्रिमीन् ॥
निहन्ति पाण्डुं सश्वासं चक्षुष्यं पित्तलं मनाक् ।
सिंहो यथा हस्तिगणं निहन्ति
तथैव वङ्गोऽखिलमेहवर्गम् ।
देहस्य सौख्यं प्रबलेन्द्रियत्वं
नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम् ॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अस्य शोधनमारणविधिर्यथा,—
"वङ्गं चूर्णोदके क्षिप्तं यामार्द्धेन विशुध्यति ॥"
इति वङ्गशुद्धिः ॥
"वङ्गं धतालमर्कस्य पिष्ट्वा दुग्धेन संपुटेत् ।
शुष्काश्वत्थभवैर्भाण्डैः सप्तधा भस्मतां नयेत् ॥"
मतान्तरम् ।
"वङ्गं खर्परके कृत्वा चुल्ल्यां संस्थापयेत् सुधीः ।
द्रवीभूते पुनस्तस्मिन् चूर्णान्येतानि दापयेत् ॥
प्रथमं रजनीचूर्णं द्वितीये च यमानिका ।
तृतीये जीरकञ्चैव ततश्चिञ्चात्वगुद्भवम् ॥
अश्वत्थवल्कलोत्थञ्च चूर्णं तत्र विनिःक्षिपेत् ।
एवं विधानतो वङ्गं म्रियते नात्र संशयः ॥
वङ्गं तिक्ताम्लकं रूक्षं किञ्चिद्वातप्रकोपणम् ।
मेदःश्लेष्मामयघ्नञ्च क्रिमिघ्नं मेहनाशनम् ॥"
इति वङ्गमारणम् । इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।) अन्यत्तद्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ सीसकम् । देशविशेषे पुं भूम्नि । इति मेदिनी । गे, १२ ॥ (एकवचनान्तोऽपि । यथा, महाभारते । १ । १०४ । ५० ।
"अङ्गस्याङ्गो भवेद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः ॥")
स तु प्राच्यदेशान्तर्गतदेशविशेषः । यथा,—
"अङ्गवङ्गा मद्गुरका अन्तर्गिरिबहिर्गिराः ॥"
रघुवर्ष्य ।
"प्राप्ता मागधमोभद्राः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥"
इत्यन्तं मत्स्यपुराणवचनम् ।
मतान्तरं यथा,—
"आदित्यामङ्गवङ्गानवद्वारविदुरकोशलाः ।
कलिङ्गौड्रान्ध्रकिष्किन्ध्याविदर्भशवरादयः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वधृतकूर्म्मचक्रवचनम् ॥
तस्य सीमा यथा,—
"रत्नाकरं समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तगं शिवे ! ।
वङ्गदेशो मया प्रोक्तः सर्व्वसिद्धिप्रदर्शकः ॥"
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥

वङ्गः, पुं, चन्द्रवंशीयबलिराजपुत्त्रः । यथा,—
"बलेः सुतपसो जज्ञे ह्यङ्गवङ्गकलिङ्गकाः ।
सुह्मपौण्ड्राश्च बालेया अनपानस्तथाङ्गतः ॥"
इति गारुडे १४४ अध्यायः ॥ * ॥
(स च वङ्गो दीर्घतमस औरसो बलेः क्षेत्रजश्च । यथा, महाभारते । १ । १०४ । ४७-५१ ।
"ततः प्रसादयामास पुनस्तमृषिसत्तमम् ।
बलिं सुदेष्णां भार्य्यां स्वां तस्मै तां प्राहिणोत् पुनः ॥
तां स दीर्घतमाङ्गेषु स्पृष्ट्वा देवीमथाब्रवीत् ।
भविष्यन्ति कुमारास्ते तेजसादित्यवर्चसः ॥
अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुह्मश्च ते सुताः ।
तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामप्रथिता भुवि ॥
अङ्गस्याङ्गो भवेद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः ।
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृतः ॥
पुण्ड्रस्य पुण्ड्राः प्रख्याताः सुह्माः सुह्मस्य च स्मृताः ।
एवं बलेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महर्षिजः ॥")
वार्त्ताकुः । कार्पासः । इति मेदिनी । गे, २५ ॥

वङ्गजं, क्ली, (वङ्गात् धातुविशेषात् जायते इति । जन् + डः ।) सिन्दूरम् । इति रत्नमाला ॥ वङ्गदेशजाते, त्रि ॥

वङ्गनः, पुं, (वङ्गतीति । वगि + ल्युः ।) वार्त्ताकुः । इति शब्दरत्नावली ॥ वेगुन् इति भाषा ॥ (गुणादयोऽस्य वार्त्ताकुशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

वङ्गला, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥ वङ्गालीति च नामान्तरम् ॥

वङ्गशुल्वजं, क्ली, (वङ्गशुल्वाभ्यां रङ्गताम्राभ्यां जायते इति । जन + डः ।) कांस्यम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ११५ ॥

वङ्गसेनः, पुं, वकवृक्षः । यथा,—
"वङ्गसेनस्त्वगस्तिद्रुः शुकनासो मुनिद्रुमः ।
व्रणजित् कुमणी ॥" इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वङ्गसेनकः, पुं, (वङ्गसेन + स्वार्थे कन् ।) वकवृक्षः । यथा,—
"रक्तपुष्पो मुनितरुरगस्तिर्वङ्गसेनकः ॥"
इति रत्नमाला ।
अस्य पुष्पगुणाः ।
"वासकस्य च पुष्पाणि वङ्गसेनस्य चैव हि ।
कटुपाकानि तिक्तानि कासक्षयकराणि च ॥"
इति राजवल्लभः ॥

वङ्गारिः, पुं, (वङ्गस्य रङ्गधातोररिः । अस्य वङ्गधातुमारकत्वात् तथात्वम् ।) हरितालम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वङ्गालः, पुं, भैरवरागस्य पुत्त्रः । यथा,—
"वङ्गालः पञ्चमः मधो मधुरो हर्षकस्तथा ।
देशाख्यो माधवः सिन्धुर्भैरवस्य ...
अस्य ध्यानम् ।
"कथानिवेशितकरकारहस्तो
मान्त्विग्रहनपरिमण्डितमालभारः ।
भक्तोज्ज्वलो निशितखड्गधरः ...
वङ्गाल इत्यभिहितस्तरुणार्कवर्णः ।
षाडवो देववङ्गालो ...
प्रहर्षे विनियोक्तव्यः
इति

वङ्गाली, स्त्री, भैरवरागस्य रागिणी ।
"भैरवी कौशिकी ...
वङ्गाली चेति रागिण्यो ..."
अस्या मूर्त्तिः ।
"मनोज्ञमुक्तागुणभूषिताङ्गी
गुञ्जं दधाना करकोरकाभ्याम् ।
प्रांशुः कुमारी कमलोपमाक्षी
वङ्गालिकेयं मुनिनाप्युक्ता ।
इति
"वङ्गाली औडवा ...
सग्रहीता च विज्ञेया सर्व्वदा
पूर्णा वा मङ्ग्योपेता कलिकादौ
इति

वच, औ वाचि । सन्देशे । इति (भ्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ... अयं सेम् (सेट्) इत्येके । ... इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

वच, क सन्देशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) सन्देशो ... वाचयत्यखिलां लिपिमिति इति दुर्गादासः ॥

वच, ल औ वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-पर०-द्विक०-सेट् ।) ल, वक्ति । ... अस्मादन्तिविभक्तिर्न प्रयोज्या । ... रिकाः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा,—
"वचेरन्यत्र युष्मद्भिः प्रयोगो ...
वयस्तेनास्ति पञ्चम्या उत्तमः पुरु..."

वचः, पुं, (वक्तीति । वच् + अच् ।) ... इति मेदिनी । चे, ६ ॥

वचः, [स्] क्ली, (उच्यते इति । "सर्व्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणा० ४ । १८९ ।) वाक्यम् । इत्यमरः । १ । ६ । १ ॥ (यथा, र...
"इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभाव-
दात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥"

वचक्नुः, पुं, (वक्तीति । वच् + "... अञ्जागजस्तुच: ।" उणा० ३ । ... क्नुच् ।) ब्राह्मणः । इति मेदिनी ।

र, (वक्तीति । वच् + "रम्युवशिभ्यः
उणा० ३ । ८१ । इत्यक्नुन् ।) चाटुकः ।
ज्ञो । मे, १२० ।
क्तो, शारिका । पक्षिः । शब्दभेदः ।
द्ररत्नावली । मेदिन्यां वचक्नी इति
इति च पाठः ।
ो, (उच्यतेऽनेनेति । श्रेयसाशकत्वादस्य
। वच् + ल्युट् ।) शुण्ठी । इति शब्द-
। । वाक्यम् । तत्पर्य्यायः ।
रस्वती नाक्को भाषा वाणी च शारदा ।
ोच गिरां देवी गीर्द्देवी भारती-
श्वरी ।
। वचसामीशा वाग्देवी वर्णमातृका ।
ाषितं चोक्तिर्व्याहारो लपितं वचः ।
ोवचसोरेव पर्य्यायः परिकीर्त्तितः ।
ानं यथायोग्यं भेद उक्तो मनीषिभिः ।"
इति शब्दरत्नावली । * ।
हितोपदेशे ।
रतिश्वरदारमटवविरवयघम् ।
ीवचनं धन्यं कस्यापि जीवनम् ।")
विधम् । यथा,—
वशिष्ठ उवाच ।
त्रिविधं प्रोक्तं लौकिके वैदिके तथा ।
ानाति प्राज्ञो निर्म्मलज्ञानचक्षुषा ।
ादितं पश्चात् साम्प्रतं श्रुतिसुन्दरम् ।
ानुवंदति नहि तेषां कदाचन ।
: प्रीतिजनकं परिणामसुखावहम् ।
र्म्मशीलश्च बोधयत्येव बान्धवम् ।
ात् सुधातुल्यं सर्व्वकाले सुखावहम् ।
ारं हितकरं वचसां श्रेष्ठमीप्सितम् ।
त्रिविधं प्रोक्तं नीतिसारनिरूपितम् ।
त्रिषुमध्ये किं वदामि वाक्यमीप्सि-
तम् ।"
ह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४१ अध्यायः ।
ः । सा तु स्यादिस्यादिश्च । यथा ।
ेकं वचनं क्रमात् कह्वसंज्ञं स्यात् ।" इति
ोधव्याकरणम् । सवैदिकपर्य्यायः । श्लोकः
ा २ इला ३ गौः ४ गौरी ५ गान्धर्व्वी
ोरा ७ गम्भीरा ८ मन्द्रा ९ मन्द्राजनी
ाशी ११ वाणी १२ वाणीची १३ वाण:
वि: १५ भारती १६ धमनिः १७ नाळीः
ना १९ मेळिः २० सूर्य्या २१ सरस्वती २२
। २३ स्वाहा २४ वग्नुः २५ उपब्दिः २६
२७ काकुत् २८ जिह्वा २९ घोषः ३०
३१ शब्दः ३२ स्वनः ३३ ऋक् ३४ होत्रा
ीः ३६ गाथा ३७ गणः ३८ धेना ३९ ग्नाः
वपा ४१ नमा ४२ कशा ४३ धिषणा ४४
४५ अक्षरम् ४६ मही ४७ अदितिः ४८
४९ वाक् ५० अनुष्टुप् ५१ धेनुः ५२
ः ५३ गल्दा ५४ सरः ५५ सुपर्णी ५६
ा ५७ । इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्नामानि ।
वेदनिघण्टौ । १ । ११ ।

वचनग्राही [न्], त्रि, (वचनं गृह्णातीति । ग्रह + णिनिः ।) वचने स्थितः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।

वचनीयः, त्रि, (वच् + अनीयर् ।) कथनीयः । इति वचधातोः कर्म्मणि अनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः । (निन्दायां, क्ली । यथा, कुमारे । ४ । २१ ।

"मदनेन विना कृता रतिः
क्षणमात्रं किल जीवितेति मे ।
वचनीयमिदं व्यवस्थितं
रमण ! त्वामनुयामि यद्यपि ॥"

"इति वचनीयं निन्दा मे मम व्यवस्थितम् ।"
इति सट्टीकायां मल्लिनाथः ।)

वचनीयता, स्त्री, (वचनीयस्य भावः । वचनीय + तल् ।) लोकापवादः । यथा,—

"जनप्रवादः कौलीनं विगानं वचनीयता ।"
इति हेमचन्द्रः । २ । १८४ ।

(तथा, मृच्छकटिकनाटके तृतीयाङ्के ।

"कामं नीचमिदं वदन्ति पुरुषः स्वप्ने च यद्वर्द्धते
विश्वस्तेषु च वञ्चनापरिभवश्चौर्य्यं न शौर्य्यं हि तत् ।
स्वाधीना वचनीयतापि हि वरं बद्धो न सेवाञ्जलि-
र्मार्गो ह्येष नरेन्द्रसौप्तिकवधे पूर्व्वं कृतो द्रौणिना ॥")

वचनेस्थितः, त्रि, (वचने तिष्ठति स्मेति । स्था + "गत्यर्थेति ।" ३।४।७२ । इति क्तः । "तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।" ६।३।१४। इति सप्तम्या अलुक् ।) वचने तिष्ठति यः । वचनस्थः । तत्पर्य्यायः । विधेयः २ विनयग्राही ३ आश्रवः । इत्यमरः । ३ । १ । २४ । वश्यः ५ प्रणेयः ६ । इति केचि-दिति भरतः ।

वचनोपक्रमः, पुं, (वचनस्य उपक्रमः ।) वाक्यारम्भः । इति भरतशब्दरत्नावली । तत्पर्य्यायः । उपन्यासः २ वाङ्मुखम् ३ । इत्यमरः ।

वचरः, पुं, (अवान्तरे चरतीति । अव + चर + अच् । अल्लोपः ।) कुक्कुटः । शठः । इति मेदिनी ।

वचक्नुः, पुं, शक्नुः । यथा,—

"पुंसि सक्नुः स्नुयक्नुश्च वचक्नुर्गलुस्तथा ।
भरण्युश्च शरण्युः स्याद्दमित्रे रथिरित्यपि ।"
इति शब्दमाला ।

वचसांपतिः, पुं, (वचसां वाचां पतिः ।) बृहस्पतिः । यथा,—

"जीवोऽङ्गिराः सुरगुरुर्व्वचसांपतीज्यौ ।"
इति दीपिका ।

वचस्करः, त्रि, (करोतीति । कृ + अच् । वचसः करः ।) वचने स्थितः । इति केचित् ।

वचा, स्त्री, (वाचयतीति । वच् + णिच् + अच् । निपातनात् ह्रस्वः । यद्वा, अन्तर्भावितण्यर्थात् वचः अच् ।) औषधविशेषः । वच् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । उग्रगन्धा २ षड्ग्रन्था ३ गोलोमी ४ शतपर्व्विका ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ।
क्षीरा ६ जटिला ७ मङ्गल्या ८ विजया ९ उग्रा १० रक्षोघ्नी ११ । इति रत्नमाला । वच्या १२ लोमशा १३ । इति जटाधरः । भद्रा १४ । अस्या गुणाः । अतितीक्ष्णत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफामग्रन्थिशोथवात-ज्वरातिसारवादभूतनाशित्वम् । वान्तिकारि-त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । * । अपि च ।

"वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्व्विका ।
क्षुद्रपत्नी च मङ्गल्या जटिलोग्रा च लोमशा ।
वचोग्रगन्धा कटुका तिक्तोष्णा वान्तिवह्निकृत् ।
विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधिनी ।
अपस्मारकफोन्मादभूतजन्त्वनिलान् हरेत् ।"

अथ खुरासानी वचा ।

"पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा ।
हैमवत्युदिता तद्वत् भूतं हन्ति विशेषतः ।"

अथ महाभरी वचा । यस्या लोके कुलीञ्जन इति नामान्तरम् ।

"सुगन्धाप्युग्रगन्धा च विशेषात् कफकासनुत् ।
सुस्वरत्वकरी रुच्या हृत्कण्ठमुखशोधिनी ।"

अपरा सुगन्धा स्थूलग्रन्थिर्यस्या लोके महाभरा इति नाम ।

"स्थूलग्रन्थिः सुगन्धान्या ततो हीनगुणा स्मृता ।"

अथ चोपचीनीति लोके प्रसिद्धा । तस्या गुणाः ।

"द्वीपान्तरवचा कट्वी तिक्तोष्णा वह्निदीप्तिकृत् ।
विबन्धाध्मानशूलघ्नी शकृन्मूत्रविशोधिनी ।
वातव्याधीनपस्मारमुन्मादं तनुवेदनाम् ।
व्यपोहति विशेषेण फिरङ्गामयनाशिनी ।"
इति भावप्रकाशः । * ।

अपरञ्च ।

"वचायुष्या वातकफतृष्णाघ्नी स्मृतिवर्द्धिनी ।"
इति राजवल्लभः । * ।

अन्यच्च ।

"अङ्क्ष्वा पयसाज्येन मासमेकन्तु सेविता ।
वचा कुर्य्यान्नरं प्राज्ञं श्रुतिधारणसंयुतम् ।
चन्द्रसूर्य्यग्रहे पीतं पलमेकं पयोऽन्वितम् ।
वचायास्तत्क्षणं कुर्य्यान्महाप्रज्ञान्वितं नरम् ।"
इति गारुडे १९८ अध्यायः ।

वचोग्रहः, पुं, (गृह्णातीति । ग्रह + अच् । वचसां ग्रहः ।) कर्णः । इति राजनिर्घण्टः ।

वज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) वजति । इति दुर्गादासः ।

वज, क संस्कृतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अयं मार्गणसंस्कारे इति प्राञ्चः । मार्गणस्य शरस्य पक्षादिना संस्कारो मार्गणसंस्कारः । क, वाजयति पत्रि-दानं काण्डकारः । इति रमानाथः । मार्गण-संस्कारयोरिति कश्चित् । इति दुर्गादासः ।

वज्रं, पुं, क्ली, (वजतीति । वज गतौ + "ऋज्रे-न्द्राग्रवज्रविप्रेति ।" उणा० २ । २८ । इति रन्-प्रत्ययेन निपातितः ।) इन्द्रस्यास्त्रविशेषः । बाज् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ह्रादिनी २ कुलिशम् ३

हिंसः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः।
व्याधिः। मृत्युः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥
वधकर्म्म, क्ली, (वधः एव कर्म्म।) प्राणवियोग-फलकव्यापारः। तद्वैदिकपर्य्यायः। दभ्नोति १ श्नथति २ ध्वरति ३ धूर्वति ४ इयक्ति ५ उषति ६ ह्नयति ७ क्रमति ८ श्वसिति ९ श्नथते १० अर्द्दयति ११ स्तृणाति १२ चोष-यति १३ यातयति १४ स्फुरति १५ स्फुलति १६ मिथयतु १७ अवतिरति १८ वियातः १९ आतिरत् २० तळित् २१ आखण्डलः २२ दृणाति २३ श्नथाति २४ ग्रथाति २५ ध्वाति २६ क्ष्मिलढि २७ ताळ्हि २८ निनीयते २९ निवर्हयति ३० मिनाति ३१ मिनोति ३२ धमति ३३। इति त्रयस्त्रिंशद्वध-कर्म्माणः। इति वेदनिघण्टौ। २। १९॥
वधत्रं, क्ली, (हन्यतेऽनेन इति। वध+"अमिनक्षि-यजिवधिपतिभ्योऽत्रन्।" उणा० ३।१०५। इति अत्रन्।) अस्त्रम्। इत्युणादिकोषः॥
वधस्थली, स्त्री, (वधाय वधस्य वा स्थली स्थानम्।) प्राणिवधस्थानम्। मशान इति भाषा। तत्-पर्य्यायः। आघातः १। इति त्रिकाण्डशेषः॥ आघातः १ वधस्थानम् २। इति शब्दरत्नावली॥ आघातनम् ३। इति हारावली॥
वधस्थानम्, क्ली, (वधाय वधस्य वा स्थानं भूमिः।) वधस्थली। इति हारावली। १९६॥
वधाङ्गकं, क्ली, (वधः वध्यस्य अङ्गं यस्य। ततः कप्।) कारावेश्म। इति त्रिकाण्डशेषः॥
वधार्हः, त्रि, (वधं अर्हतीति। अर्ह+अच्।) वध्यः। वधयोग्यः। यथा, हरस्मृतिः।
"वधार्हः सुवर्णहर्त्ता [illegible] दापयेत्तु पुरुषः।
अङ्गच्छेदार्हकस्तद्वदर्द्धं दाप्यस्तदर्द्धकम्॥"
[illegible]। इति प्राय-श्चित्तविवेकः॥
वधी, [न्] त्रि, (प्राणवियोगफलकव्यापारो वधः स विद्यतेऽस्य [illegible]। वध+इनिः।) वधकर्त्ता। प्राण-वियोगफलकव्यापारो वधः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। १। [illegible] प्रयोजकः। २। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। ३। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। ४। [illegible]॥

अत्र प्रयोजकस्य कर्त्तृप्रवृत्तिद्वारेण वधकार-णत्वम्। अनुमन्तुश्च हन्तुर्निर्भयत्वेन दृढ़तर-प्रहारोत्पत्तिद्वारेण। अनुग्राहकस्य पलायना-द्युपायाभावेन हननीयस्यैर्य्यं कुर्व्वतः प्रहारस्वरू-पोत्पत्तिद्वारेण वा कारणत्वम्। निमित्तिनो हन्तुर्मन्यूत्पादनद्वारेणेति। प्रयोजकादीनां चतुर्णां अव्यवहितहननकारणानामवान्तरभेदा-द्भेदः। अतः षड्विधं वधित्वम्। इति प्राय-श्चित्तविवेकः॥
वधोद्यतः, त्रि, (वधाय उद्यतः।) परवधायोद्-युक्तः। तत्पर्य्यायः। सन्नद्धः २ आततायी ३। इत्यमरः॥ आततायिवधापवादमाह वृद्ध-स्मृतिः।
"नाततायिवधे हन्ता प्राप्नुयात् किल्बिषं क्वचित्।
विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराध्नुयात्॥"
कात्यायनः।
"आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम्।
जिघांसन्तं जिघांसीयात् न तेन ब्रह्महा भवेत्॥"
जिघांसी सन् ईयात् गच्छेदित्यर्थः। देवलः।
"उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम्।
निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत्॥"
भ्रूणो ब्राह्मणविशेषः। दोषदर्शनं नियमार्थम्। मनुर्विष्णुः।
"गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्॥"
एवकारो नियमार्थः। तथा।
"नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन।
प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति॥"
यस्माद्धन्तुर्मन्युर्हन्यमानमन्युं नाशयति न पुनः पुरुषो हन्ति हन्यते वेति हननविधेरपवादः।
आततायिनमाह वशिष्ठः।
"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः।
क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः॥"
विष्णुकात्यायनौ।
"उद्यतासिविषाग्निञ्च शापोद्यतकरं तथा।
आथर्व्वणेन हन्तारं पिशुनञ्चैव राजसु॥
भार्य्यातिक्रामिणञ्चैव विद्यात् सप्ताततायिनः।
यशोवित्तहराणन्यानाहुर्धर्म्मार्थहारकान्॥"
विशेषमाह कात्यायनः।
"अनाचारिनपूर्व्वो यत्नपराधे प्रवर्त्तते।
प्राणद्रव्यापहारे च प्रवृत्तस्याततायिना॥"
अनाचारिणोऽनपत्नः। तेन पूर्व्वकृतापरा-धस्य मारणोद्यतस्य नाततायिना। एतेन अन्यत्राततायिवधे दोष एव। ननु आततायिनो-ऽपि श्रोत्रियब्राह्मणस्य वधे दोषमाह सुमन्तुः।
"आततायिवधे न दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् यदा हन्यात् प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्।" तथा भविष्ये।
"शयानमपि श्रोत्रियं न हन्यात् कदाचन।"
अतः पूर्व्वापरविरोधः। अत्र व्यवस्थामाह कात्यायनः।
"आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः।
वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे हीने वधो भृगुः॥"

धर्म्मपदेन जातिकुलश्रोत्रिये। [illegible]
तपोविद्याजातिकुलैरुत्कृष्टो [illegible]
तदन्यो वध्य एव। भगवानपि [illegible]
यथा,—
"पापमेवाश्रयेदस्मान् [illegible]
[illegible]
एतान् [illegible]
एवम्भूताततायिनश्चाहनने [illegible]
स्मृतिः।
"आततायिनमुत्कृष्टं [illegible]
यो न हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं [illegible]
यद्यपि गुरुं बहुश्रुतं [illegible]
गुरोः सकाशात् कुलविद्यानयोः [illegible]
उत्कर्षसम्भवादिदं बहुश्रुतादि।
उत्तमवर्णो न वध्यः [illegible]
सुमन्तुवचनम्। गौरामतायि [illegible]
[illegible]
हत्यस्याना [illegible]

इति कात्यायनवचनं [illegible]
यम्। विशेषमाह कात्यायनः।
"उत्कृष्टानान्तु पापानां हनने [illegible]
निकृष्टास्तु यदारभ्याद्वधार्हं [illegible]
इति
वध्यः, त्रि, (वधमर्हतीति। वध+यत्।)
तत्पर्य्यायः। शीर्षच्छेद्यः २। [illegible]
"किन्त्वया न श्रुतं लोके अवध्या [illegible]
हीनवर्णोपसृष्टा या आत्मा [illegible]
इति [illegible]
अवध्या यथा,—
"गोत्राह्मणं वृद्धमथापि [illegible]
बालं स्वबन्धुं ललनां [illegible]
कृतापराधानपि वै [illegible]
दाचार्य्ययुक्ता गुरवस्तथैव॥"
इति वामनपुराणे
वध्यपालः, पुं, (वध्यं वध्यजनस्थानं पालयतीति। वध्य+पाल+अण्।)
रक्षकः। यथा,—
"साध्वीविक्रयतस्कराः [illegible]
तप्तलौहे तु पच्यन्ते यत्र भर्त्ता [illegible]
इति विष्णुपुराणे। ३।
वन, सम्भक्तिशब्दयोः। इति [illegible]
(भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) [illegible]
सेवनम्। इति दुर्गादासः।
वन, उ म याचने। इति कविकल्पद्रुमः।
पर०-अक०-सेट्। उदित्त्वात् [illegible]
वनित्वा वत्वा। म, [illegible]
अस्य णौ अनकृत्यौ [illegible]
कल्पनात् शोभयोर्वात् [illegible]
वानयति। आटिविदांगणः। [illegible]
क्रियामात्र इत्यन्ये। इति दुर्गादासः।

वनं

तिश्रद्दाघातश्रन्दोपतापेषु। इति
: ॥ (चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-
ट्।) कि, वानयति वनति। अयं
यते। इति दुर्गादासः ॥
याचे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना०-
इक०-सेट्। उदित्त्वात् क्त्वायेट्।) इ ड,
ट, वनित्वा वत्वा। इति दुर्गादासः ॥
ली, (वनतीति। वन्+पचाद्यच्। यद्वा,
सेव्यते इति। "पुंसि संज्ञायां घः
।" ३।३।११८। इति घः।) बहुवृक्ष-
ानम्। (यथा, मनुः। ८। ३५६।
स्त्रियं योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा।
नां वापि सम्भेदे सङ्ग्रहणमाप्नुयात् ॥"
यान्तु यथा, साहित्यदर्पणे आर्थीव्यञ्जना-
म्।
"कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा
धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः।
केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जु
दूरेपतिः कथय किं करणीयमद्य ॥")
पर्य्यायः। अटवी २ अरण्यम् ३ विपिनम् ४
हनम् ५ काननम् ६। इत्यमरभरतौ ॥
व: ७ दव: ८ अटविः ९ भीरुकम् १०
टम् ११ गुहिनम् १२। इति शब्दरत्ना-
ली। प्रवन् १३ समत्रम् १४ प्रान्तरम् १५
क्षम् १६ ॥ इति जटाधरः ॥ कान्तारम् १७।
ति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ गृहसमीपकर्षितवनं
था,—
शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी शुभाम्।
पुष्पप्रदात्री च पुण्यदा हरिभक्तिदा।
भाति तुलसीं दृष्ट्वा सर्वदानफलं लभेत् ॥
मालती यूथिका कुन्दं माधवी केतकी तथा।
नागेश्वरं मल्लिका च काञ्चनं बकुलं शुभम् ॥
अपराजिता च सुभद्रा तयासुद्यानमीप्सितम्।
... च दक्षिणे चैव शुभदं नात्र संशयः।"
ति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥
पुरायां द्वादश वनानि यथा,—
रम्यं मधुवनं नाम विष्णुस्थानमनुत्तमम्।
दृष्ट्वा मनुजो देवि सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
ं तालवनञ्चैव द्वितीयं वनमुत्तमम्।
त्र स्नात्वा नरो देवि कृतकृत्यो हि जायते ॥
तीयं कुमुदं नाम वनं चैवोत्तमं तथा।
त्र गत्वा नरो देवि कृतकृत्यो हि जायते ॥
कादश्यां कृष्णपक्षे मासि भाद्रपदे हि या।
त्र स्नातो नरो देवि मम लोके महीयते ॥
र्थं काम्यकवनं वनानां वनमुत्तमम्।
त्र गत्वा नरो देवि मम लोके महीयते ॥
ममस्य च कुण्डे तु सर्व्वैः पापैः प्रमुच्यते।
मु प्रमुच्य प्राणान् मम लोकं स गच्छति ॥
ष्ठमं बहुलवनं वनस्थानमनुत्तमम्।
त्र गत्वा नरो देवि वह्निस्थानं स गच्छति ॥
मुनायाः परे पारे देवानामपि दुर्लभम्।
... वनमुत्तमम् ॥

तत्र गत्वा तु वसुधे मद्भक्तो मत्परायणः।
तद्वनस्य प्रभावेण नागलोकं स गच्छति ॥
सप्तमन्तु वनं भूमे खादिरं लोकविश्रुतम्।
तत्र गत्वा नरो भद्रे मम लोकं स गच्छति ॥
महावनं चाष्टमन्तु सदैव तु मम प्रियम्।
तस्मिन् स्नात्वा तु मनुजो इन्द्रलोके मही-
यते ॥

लोहजं धवलं नाम लोहजङ्घेन रक्षितम्।
नवमन्तु वनं देवि महापातकनाशनम् ॥
वनं विल्ववनं नाम दशमं देवपूजितम्।
तत्र गत्वा तु मनुजो ब्रह्मलोके महीयते ॥
एकादशन्तु भाण्डीरं योगिनां प्रियमुत्तमम्।
तस्य दर्शनमात्रेण नरो गर्भं न गच्छति।
भाण्डीरं समनुप्राप्य वनानां वनमुत्तमम् ॥
वासुदेवं ततो दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥
वृन्दावनं द्वादशमं वृन्दया परिरक्षितम्।
मम चैव प्रियं भूमे महापातकनाशनम् ॥
वृन्दावनन्तु गोविन्दं ये पश्यन्ति वसुन्धरे।
न ते यमपुरं यान्ति वैकुण्ठं प्राप्नुवन्नराः ॥"
इति वाराहे मथुरातीर्थवनद्वादशकवर्णनं
नामाध्यायः ॥ * ॥ वनविशेषे मरणफलं
यथा,—
"यदेवं कथितं पुण्यं मया ब्रह्मसुखावृतम्।
तन् समग्रं भवेत्तस्य अरण्येषूपरेषु च ॥
अरण्यानि प्रवक्ष्यामि तथा चैवोषराणि च।
सैन्धवं दण्डकारण्यं नैमिषं कुरुजाङ्गलम् ॥
उत्पलावतमारण्यं जम्बूमार्गोऽथ पुष्करम्।
हिमवाससतोऽरण्य उत्तमः परिकीर्त्तितः ॥
नवस्वेतेष्वरण्येषु यस्तु प्राणान् परित्यजेत्।
ब्रह्मलोकातिथिर्भूत्वा स याति परमं पदम् ॥"
इति देवीपुराणे अरण्योषरप्रशंसा ॥ * ॥
अरण्ये वर्णनीयानि यथा,—
"अरण्येऽहिवराहेभमृगसिंहादयो द्रुमाः।
शुककाककपोताद्या भिल्लभल्लदवाग्नयः ॥"
उद्याने वर्णनीयानि यथा,—
"उद्याने सरितः सर्व्वफलपुष्पलताद्रुमाः।
पिकालिकेकिहंसाद्याः क्रीडावापध्वग-
स्थितिः ॥"

इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥
(शङ्कराचार्य्यशिष्यस्य हस्तामलकस्य शिष्या-
णामुपाधिविशेषे, पुं। यदुक्तं प्राणतोषिण्या-
मवधूतप्रकरणे।
"सुरम्ये निर्झरे देशे वने वासं करोति यः।
आशापाशविनिर्मुक्तो वननामा स उच्यते ॥")
वनं, क्ली, (वन्यते सेव्यते इति। वन्+"पुंसि
संज्ञायां घः प्रायेण।" ३।३।११८। घः।
इति निघण्टौ देवराजयज्वा। १।१२।९।)
जलम्। (यथा, रघुः। ९। ७२।
"समदमि मा स हि वनमनं
वनदवे मनुविरदये गिरः ॥")
निवासः। आलयः। इति मेदिनी। ने, १९ ॥
(यथा, ऋग्वेदे। २। १६। ९।

"अध्वर्यवः कर्त्तना श्रुष्टिमस्मै वने निपूतं वन
उन्नयध्वम् ॥"
"वने संभजनीये वने उदके निपूतमाप्यायनेन
शोधितं सोमसुन्नयध्वमूर्द्धं नयत। यद्वा वने
शोधितं सोमसुन्नयध्वमूर्द्धं नयत। यद्वा वने
तद्विकारे चमसे निपूतं दशापवित्रेण शोधितं
सोमं वने चमसे उन्नयध्वम्।" इति तद्भाष्ये
सायणः॥) प्रस्रवणम्। इति हेमचन्द्रः ॥
(रश्मिः। इति निघण्टुः। १।५।८ ॥ "वन षण
सम्भक्तौ भ्वादिः परस्मैपदी। पुंसि संज्ञायां
घः। वन्यते सेव्यते शीतादिनिवारणाय।
अथवा वनतिर्हिंसार्थः। वन्यते हिंस्यतेऽनेन
तमः। यद्वा, वनु याचने तनादि आत्मने भाषा।
वन्यते याच्यते वृष्टिप्रदानाय। यद्वा, वनशब्दे
भ्वादिः परस्मैपदी वन्यते शब्द्यते स्तूयते
स्तोतृभिः।" इति तत्र देवराजयज्वा ॥ यथा,
ऋग्वेदे। १। २४। ७।
"अबुध्ने राजा वरुणो वनस्य ॥")
वनकदली, स्त्री, (वनोद्भवा कदली।) काष्ठ-
कदली। इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्याः
काष्ठकदलीशब्दे ज्ञातव्या ॥)
वनकन्दः, पुं, (वनजातः कन्दः।) वनशूरणः।
धरणीकन्दः। इति राजनिर्घण्टः ॥
वनकार्पासी, स्त्री, (वनोद्भवा कार्पासी।) वनो-
द्भवकार्पासः। तत्पर्य्यायः। त्रिपर्णी २ भार-
द्वाजी ३ वनोद्भवा ४। इति रत्नमाला ॥
वनकोलिः, स्त्री, (वनोद्भवा कोलिः।) वन-
बदरी। तत्पर्य्यायः। कर्कन्धुका २ फ...
कर्कन्धू ३। इति कोषान्तरम् ॥
वनगोचरः, पुं, (वनं गोचरो देशो यस्य।)
व्याधः। इति केचित् ॥ (वनं जलं गो...
निवासस्थानं यस्य। नारायणः। इति ...
वनटीकायां श्रीधरस्वामी। ३। १८। ३ ॥
जलचरः। यथा, भागवते। ३। १८। २...
"सुप्तमनुष्या मरणोऽदग्रिया...
जहास चाहो वनगोचरो मृगः ॥"
काननविहारी। यथा, मनुः। ८। २५...
"ग्रामघातासमभावे तु मौलानां सीम्नि...

इमानप्युपलीत पुरुषान् वनगोचरान् ...
वनगौः, स्त्री, (वनस्य गौः।) गवय...
राजनिर्घण्टः ॥
वनचन्दनं, क्ली, (वनजातं चन्दनम्।
देवदारु। इति विश्वः ॥
वनचन्द्रिका, स्त्री, (वने चन्द्रिका ...
मल्लिका। इति राजनिर्घण्टः ॥
वनचम्पकः, पुं, (वनजातश्चम्पकः।
वन समाप्तः।) वनचम्पकपुष्प...
पर्य्यायः। वनदीपः २ इत्याहः ...
अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्ण...
ग्राहित्वम्। वातलम्।
दीपनत्वम्। पथः...
विशेषः ॥

वनच्छागः, पुं, (वनस्य छागः।) अरण्य-छागः। तत्पर्य्यायः। एडकः २ भिगु-वाहकः ३। इति त्रिकाण्डशेषः। (वने छाग इव।) शूकरः। इति शब्दमाला।

वनजं, क्ली, (वने जले जायते इति। जन्+डः।) अम्बुजम्। इति मेदिनी। जे, २८। (यथा, रघुः। ९। ७३।

"दीर्घिकासु नियमिताः पटमण्डपेषु
निद्रां विहाय वनजाक्ष! वनायुदेश्याः।
वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि
लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वाहाः॥"

अरण्यजाते वनोद्भवे च त्रि। यथा, रामायणे। २। ५३। ७।

"शाद्वलेन परिक्षिप्तानि वनजैरपरैरपि।")

वनजः, पुं, (वने जले अरण्ये वा जायते इति। जन्+डः।) मुस्तकः। इति मेदिनी। जे, २८। हस्ती। इति हेमः। वनशूरणः। इति राज-निर्घण्टः। (कुम्भकचणम्। तत्पर्य्यायो यथा,—
"तुम्बुरः कौरवः कोरो वनजः सानुजोऽम्बजः।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)

वनजा, स्त्री, (वने जायते इति। जन्+डः। टाप्।) मुद्गपर्णी। इति मेदिनी। जे, २८। अश्वगन्धा। वनोपोदकी। अरण्यकार्पासी। कन्यका। निर्दिष्टा। ईश्वरम्। इति राज-निर्घण्टः।

वनजीरः, पुं, (वनोद्भवो जीरः।) वनोद्भव-जीरकः। तत्पर्य्यायः। वृहत्पाली १ क्षुद्र-कः २ अरण्यजीरः ३ कणः ४। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। शीतत्वम्। व्रणनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

वनतिक्तः, पुं, (वनेषु वनोद्भवेषु तिक्तः।) हरी-तकी। इति शब्दमाला।

वनतिक्ता, स्त्री, (वनेषु वनोद्भवेषु मध्ये तिक्ता।) वनतिक्तिका। इति रत्नमाला।

वनतिक्तिका, स्त्री, (वनतिक्ता+कन्। टापि अत इत्वम्।) पाठा। इत्यमरः। २। ४। ८३। (गुणादिस्तु पाठाशब्दे ज्ञेयम्।)

वनदः, पुं, (वनं जलं ददातीति। दा+कः।) मेघः। इति शब्दमाला। वनदातरि, त्रि।

वनदमनः, पुं, (वनजातो दमनः।) अरण्यदमनः। इति राजनिर्घण्टः।

वनदीपः, पुं, (वनस्य दीप इव।) वनचम्पकः। इति राजनिर्घण्टः।

वनधेनुः, स्त्री, (वनस्य धेनुरिव।) गवयी। इति राजनिर्घण्टः।

वनपः, पुं, (वनमिव विपिनं रक्षतीति।) [illegible] इति शब्दरत्नावली। अरण्य-रक्षकः।

वनपांशुलः, पुं, (वने पांशुलः व्यभिचारी।) व्याधः। इति शब्दरत्नावली।

वनपिप्पली, स्त्री, (वनोद्भवा पिप्पली।) वनोद्भव-पिप्पली। तत्पर्य्यायः। क्षुद्रपिप्पली २ सूक्ष्म-पिप्पली ३ वनकणा ४। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। रुच्यत्वम्। दीपनत्वम्। सा आमा गुणाढ्या। शुष्का स्वल्प-गुणा। इति राजनिर्घण्टः।

वनपुष्पा, स्त्री, (वनमिव निविडं पुष्पं यस्याः। टाप्।) शतपुष्पा। इति राजनिर्घण्टः। (शतपुष्पाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम्।)

वनपूरकः, पुं, (वनजातः पूरको बीजपूरकः।) वनबीजपूरकः। इति राजनिर्घण्टः।

वनप्रियं, क्ली, (वनेषु वनजातेषु मध्ये प्रियम्।) त्वचम्। इति राजनिर्घण्टः।

वनप्रियः, पुं, (वनं प्रियं यस्य।) कोकिलः। इत्यमरः। २। ५। १९। (यथा,—

"अयि वनप्रिय विस्मृत एव किं
वलिभुजो विषयो भवताधुना।
यदनयैव कुहूरिति विद्यया
न मततच्चरणौ धरणौ तव॥"
इत्युद्भटः॥)

अरण्यप्रियमात्रे, त्रि।

वनबीजः, पुं, (वनस्य वनोद्भवो वा बीजो बीज-पूरकः।) वनबीजपूरकः। इति राजनिर्घण्टः।

वनबीजकः, पुं, (वनबीज+स्वार्थे कन्।) वनबीज-पूरकः। इति राजनिर्घण्टः।

वनबीजपूरकः, पुं, (वनोद्भवो बीजपूरकः।) अरण्यजातबीजपूरः। तत्पर्य्यायः। वनजः २ वनबीजकः ३ वनबीजः ४ अम्लकः ५ गन्धाढ्यः ६ वनोद्भवा ७ देवदूती ८ शीता ९ देवदासी १० देवेष्टा ११ मातुलुङ्गिका १२ मधुरी १३ महा-फला १४। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। रुचिप्रदत्वम्। वातामदोष-शमित्वञ्च श्वासकासाग्निदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः।

वनभद्रिका, स्त्री, (वने भद्रं यस्याः। ततः टापि अत इत्वम्।) भद्रबला। इति केचित्।

वनभुक्, [ज्] पुं, (वनं भुङ्क्ते इति। वन+भुज्+क्विप्।) वनभोजकम्। इति शब्द-चन्द्रिका।

वनमक्षिका, स्त्री, (वनस्य मक्षिका।) दंशः। इत्यमरः। २। ५। २७।

वनमल्ली, स्त्री, (वनोद्भवा मल्ली।) वनोद्भव-मल्लिका। इति शब्दरत्नावली।

वनमाला, स्त्री, (वनोद्भवपुष्परचिता माला। मध्यपदलोपिसमासः।) श्रीकृष्णस्य माला। तल्लक्षणं यथा,—

"आजानुलम्बिनी माला सर्व्वर्त्तुकुसुमोज्ज्वला।
मध्ये स्थूलकदम्बाढ्या वनमालेति कीर्त्तिता॥"
इति शब्दमाला।

(वनपुष्पस्रक्। यथा, रघुः। ९। ५१।
"परिचयमभिलाषी वनमालया
मदनवाणविलोचनमन्डनः॥")

वनमालिनी, स्त्री, (वनमाला अस्त्यस्या इति। इनि। ङीप्।) द्वारकापुरी। इति त्रिकाण्ड-शेषः। वाराही। इति राजनिर्घण्टः।

वनमाली, [न्] पुं, (वनमाला अस्त्यस्येति। इनिः।) श्रीकृष्णः। इत्यमरः। १। १। (नारायणः। यथा, पद्मपुराणे।—

"कमलयामलया वनमालिनं
गिरिजया गिरिशञ्च निशाकृत
सुविशता परियोजयतो विधे
चतुरता चतुरूपनमावहे॥")

वनमुक्, [च्] पुं, (वनं जलं मुञ्चतीति। क्विप्।) मेघः। इति शब्दरत्नावली। वर्षिणि, त्रि। इति रघुः। ८। ११।

वनमुद्गः, पुं, (वनोद्भवो मुद्गः।) ... इत्य-मरः। २। ९। १७। तत्पर्य्यायः। निगूढकः २ कुलीनकः ३ ... इत्य-मरः। ४। २३९। अस्य ... मकुष्टकशब्दयोर्द्रष्टव्यौ।

त्रिपुटकहरेण्वाढकीप्रभृतयो भेदाः।

वनमुद्गा, स्त्री, (वनमुद्ग+टाप्।) ... इति राजनिर्घण्टः।

वनमूतः, पुं, मेघः। वनं जलं मूतं ... वनं सुवति इति वा मनोरमा।

वनमूर्द्धजा, स्त्री, (वनस्य मूर्द्धि जायते इति। जन्+डः।) वनबीजपूरकः। इति राजनिर्घण्टः।

वनमोचा, स्त्री, (वनोद्भवा मोचा।) ... इति राजनिर्घण्टः।

वनरः, पुं, (वानरः। पृषोदरादित्वात् साधुः।) वानरः। इति भरतद्विरूपकोषः।

वनराजः, पुं, (वनस्य वने वा राजा। "राजाहःसखिभ्यष्टच्।" ५। ४। ९१। टच्।) सिंहः। इति शब्दमाला।

वनलक्ष्मीः, स्त्री, (वनस्य लक्ष्मीः।) कदली। इति राजनिर्घण्टः।

वनवर्व्वरः, पुं, (वनोद्भवो वर्व्वरः।) ... इति राजनिर्घण्टः।

वनवर्व्वरिका, स्त्री, (वनजाता वर्व्वरिका।) अरण्यजवर्व्वरी। वनतुलसी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुगन्धिः २ सुरसा ३ ... ४ विषघ्नः ५ सुमुखः ६ ... निद्रालुः ८ शोफहारी ९ ... अस्या गुणाः। उष्णत्वम्। ... भूतघ्नत्वम्। ... इति राजनिर्घण्टः।

वनवल्ली, स्त्री, (वनोद्भवा वल्ली।) ... इति राजनिर्घण्टः।

वनवह्निः, पुं, (वनस्य वनोद्भवो वा वह्निः।) दावानलः। इति हेमचन्द्रः। ४। १६६। कथासरित्सागरे। ११। ११।
"वनाद्ग्निप्रभाभासमदृष्टं तारौ ...
... इव ...

वनवासनः, पुं, (वनं वासयतीति। वन+वासि+ल्युः।) गन्धोतुः। इति त्रिकाण्डशेषः।

...न्] पुं, (वनं वासयति सुरभीकरोतीति । ...णिनिः ।) ऋषभनामौषधम् । मुष्कक-वाराहीकन्दः । शाल्मलीकन्दः । नील-कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वने वस-... वस्+णिनिः ।) वनवासकर्त्तरि, त्रि ॥ ..., मनुः । ६ । २७ ।
"...ष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ।
...षु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥")

...ी, स्त्री, (वनस्य वृन्ताकी वार्त्ताकी ।) ... । इति राजनिर्घण्टः ॥

..., पुं, (वनस्य व्रीहिः ।) नीवारः । इति ...न्द्रः । ४ । २४२ ॥

...', स्त्री, (वनस्य शूकरीव रोमशत्वात् मांस-...।) कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ...स्य शूकरी ।) आरण्यवराही च ॥

..., पुं, (वनजातः शूरणः ।) वनोद्भवोलः । ...ोल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सितशूरणः २ ...३ वनकन्दः ४ अरण्यशूरणः ५ वनजः ६ ...रणः ७ वनकन्दुलः ८ । अस्य गुणाः । ...म् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । क्रमिगुल्म-...दोषशूलारोचकनाशित्वञ्च । इति राज-...ण्टः ॥

...टः, पुं, (वनस्य शृङ्गाट इव कण्टकाकृत-...।) गोक्षुरकः । इत्यमरः । २ । ४ । ९९ ॥ ...पर्य्यायो यथा,—
"...क्षुरः क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः स्वादु-कण्टकः ।
...ण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
...या स्वदंष्ट्रा च तथा स्यादिक्षुगन्धिका ।"
...भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

...टकः, पुं, (वनशृङ्गाट+स्वार्थे कन् ।) ...रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

...णं, क्ली, (वनं जलं शोभयतीति । शुभ+ ...+ल्युः ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ ...य शोभाकर्त्तरि, त्रि ॥

... [न्] पुं, (वनस्य वने वा श्वा कुक्कुरः ।) मार्ज्जारः । [illegible] । व्याघ्रः । इति मेदिनी । ...०॥

...टः, पुं, (वने सङ्कटो बाहुल्यं यस्य ।) ...रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

...षः, पुं, (वनानां समूहः ।) अरण्य-...निः । तत्पर्य्यायः । वन्या २ । इत्यमरः । ... २ । ४ । वान्या ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ ...समूहश्च ॥

...सिनी, स्त्री, (वनस्य [illegible] ...भास्करत्वात् ।) [illegible] । इति शब्द-...रत्नावली ॥

..., पुं, (वने तिष्ठतीति । स्था+कः ।) [illegible] । ...शब्दचन्द्रिका । (वानप्रस्थः । यथा, मनुः । ... । ११२७ ।
"...[illegible] ...
...[illegible] ॥")

वनवासिनि, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे ।१५२।२१।
"प्रवृत्तचक्रो नृपतिर्वनस्थान्
गजान् गजैः स्वैरिव वीर्य्यवीमान् ॥")

वनस्था, स्त्री, (वने तिष्ठति या । स्था+कः । टाप् ।) अश्वत्थीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनस्पतिः, पुं, (वनस्य पतिः । पारस्करादित्वात् सुट् ।) विना पुष्पं फलिद्रुमः । (यथा, मनुः । १ । ४७ ।
"अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः ॥")
वृक्षमात्रम् । इति मेदिनी । ते, २१६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४१ । १६ ।
"कथं नु शाखास्तिष्ठेरंश्छिन्नमूले वनस्पतौ ॥")
स्थालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"नन्दीवृक्षोऽश्वत्थभेदः प्ररोही गजपादपः ।
स्थालीवृक्षः क्षयतरुः क्षीरी च स्याद्वनस्पतिः ॥"
इति भावप्रकाशे । १ । १ ॥
द्युतपृष्ठस्य पुत्त्रविशेषः । यथा, भागवते । ५ । २०।२१ ॥ "आत्मा मधुरुहो मेघपृष्ठः सुधामा भ्राजिष्ठो लोहितवर्णो वनस्पतिरिति द्युतपृष्ठसुताः ॥" वटवृक्षः ॥ तत्पर्य्यायो यथा,—
"वटो रक्तफलः शृङ्गी न्यग्रोधः स्कन्धजो ध्रुवः ।
क्षीरी वैश्रवणावासो बहुपादो वनस्पतिः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वनहरिद्रा, स्त्री, (वनोद्भवा हरिद्रा ।) अरण्यहरिद्रा । तत्पर्य्यायः । शोली २ शोलिका ३ वनारिष्टा ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । गौल्यत्वम् । रुच्यत्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"अरण्यहलदीकन्दः कुष्ठवातास्रनाशनः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

वनहासः, पुं, (वनस्य हास इव प्रकाशकत्वात् ।) काशतृणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुन्दवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनहासकः, पुं, (वनहास+स्वार्थे कन् ।) काशतृणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वनाखुः, पुं, (वनस्याखुः ।) शशकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वनाखुकः, पुं, मुद्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वनाजः, पुं, (वनस्य अजः ।) वनच्छागः । तत्पर्य्यायः । रङ्कुः २ शिशुवाहकः ३ छग-लाङ्गः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४४ ॥

वनाटुः, पुं, वर्व्वटा । नीलमक्षिका । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

वनाम्रः, पुं, (वनस्य आम्र आम्रक इव ।) [illegible] । इति शब्दमाला ॥

वनाम्रः, पुं, (वनस्य आम्र इव ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥ ([illegible] [illegible] ॥)

वनायुः, पुं, देशविशेषः । यथा —
"[illegible] ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । ८ । ७ । ११ ।
"आजानेयैः सैन्धवैः पार्व्वतीयै-
र्नदीजकाम्बोजवनायुबाह्लिकैः ॥"
दानवविशेषः । यथा, महाभारते ।१।६५।३०।
"गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥")

वनायुजः, पुं, (वनायौ देशे जायते इति । जन+डः ।) वनायुदेशोद्भवघोटकः । अस्य रूपान्तरं वानायुजः । इति शब्दरत्नावली ॥

वनारिष्टा, स्त्री, (वनजाता अरिष्टेव ।) वनहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनार्चकः, पुं, (वनस्य अर्चक इव । नियतपुष्पचायित्वात् तथात्वम् ।) पुष्पजीवी । मालाकारः । इति जटाधरः ॥

वनार्द्रका, स्त्री, (वनोद्भवा आर्द्रका ।) वनभवार्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः पर्य्यायगुणौ ऐन्द्रशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

वनालिका, स्त्री, (वनं अलति भूषयतीति । अल+ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) हस्तिशुण्डी । यथा,—
"वज्रवल्ल्यस्थिसंहारी हस्तिशुण्डी वनालिका ।"
इति हारावली । ९५ ॥

वनाश्रयः, पुं, (वनमेव आश्रयो यस्य ।) द्रोणकाकः । इति जटाधरः ॥ (अरण्याश्रयिणि, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । १०८ । ४३ ।
"भोदिष्टवत्तिन्नो लोकरापि भूप ! वनाश्रये ॥")

वनाहिरः, पुं, (वनस्य आहिरः ।) शूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वनिः, पुं, अग्निः । वनति कपि धनि वनि हनि शनि ध्वनि मनि [illegible] । इत्येषां पञ्चानां पुर्व्वानुकृत-इमादेशेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः । ४ । १३८ ॥

वनितः, त्रि, (वन+क्तः ।) याचितः । सेवितः । इति मेदिनी । ते, १२८ ॥

वनिता, स्त्री, (वन+क्त । टाप् ।) जातरागस्त्री । स्त्रीमात्रम् । इति मेदिनी । ते, १२८ ॥ (यथा, रघुः । ४ । १९ ।
"इक्षुच्छायानिषादिन्यस्तस्य
गोप्तुर्गुणोदयम् ।
आकुमारकथोद्घातं
शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥")

वनी, स्त्री, वनम् । [illegible] । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ ।
"[illegible] ॥")

वनी, [न्] पुं, (वनं [illegible] । [illegible] ।) वानप्रस्थः । यथा,—
"[illegible] ॥" इति [illegible] ॥

वनीक:, त्रि, [illegible] ॥

वनीयकः, त्रि, [illegible] ॥ [illegible] । इत्यमरः । ३ । १ । ४९ ॥

वनेक्षुदा, स्त्री, (वने क्षुदा। अलुक्समासः।) करञ्जः। इति रत्नमाला॥

वनेचरः, त्रि, (वने चरतीति। चर+“चरेष्टः।” इति टः। तत्पुरुषे कृतीत्यलुक्।) अरण्य-चारी। यथा,—

“वनेचराणां वनितासखानां
दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः।
भवन्ति यत्रौषधयो रजन्या-
मतैलपूराः सुरतप्रदीपाः॥”

इति कुमारसम्भवे १ सर्गः॥

वनेज्यः, पुं, (वने इज्यः पूज्यः।) वङ्गरसालः। इति राजनिर्घण्टः॥

वनेमर्कः, पुं, (वने मर्क इव।) अश्मगर्भः। इति रत्नमाला॥

वनोद्भवा, स्त्री, (वने उद्भवो यस्याः।) वनकार्पासी। इति रत्नमाला॥

वनौकाः, [स्] पुं, (वनमेव ओको यस्य।) वानरः। इत्यमरः।२।५।३॥ (वनवासिनि, त्रि। यथा, भागवते।४।८।२१।
“यन्नोऽपि ते अशरणः शरणो भवायो ये वनौ-
कसः।
चरन्ति वनेचराश्च भुक्ते तद् [illegible]।”)

वन्दका, स्त्री, वन्दा। यथा,—
“वन्दाका दिव्यदी ईया वन्दा च वन्दकीत्यपि॥”
इति भरतधृतवचः॥

वन्दनः, पुं, (वन्दते स्तौति वन्द्यते स्तूयते इति वा। वन्द + “मूविशिभ्यां म्युष्”इत्यादिना [illegible]। “इदव वल्लोऽस्य स्थाने वन्दीति पाठोऽपि बहुलभ्यः इत्योऽपि।) स्तोता। स्तुवः। चन्द्रगमोऽत्यन्तमेव विषयः। इति सिद्धान्त-कौमुदी॥

वन्दनं, क्ली, (वन्द्यतेऽनेनेति। वन्द+करणे ल्युट्।) तिलकम्। इति शब्दचन्द्रिका। (वन्द+भावे ल्युट्।) प्रणामः। स तु षोडशप्रकारभक्त्यन्तर्गत-भक्तिविशेषः। यथा। पाद्मोत्तरखण्डे शिव-पार्वतीसंवादे।

“[illegible] हरेः।
[illegible]।
अर्चनञ्च जपो ध्यानं तन्नामस्मरणं तथा।
कीर्त्तनं श्रवणञ्चैव वन्दनं पादसेवनम्॥
तत्पादोदकसेवा च तन्निवेदितभोजनम्।
तदीयानाञ्च सेवा च द्वादशीव्रतनिष्ठता॥
तुलसीरोपणं विष्णोर्देवदेवस्य शार्ङ्गिणः।
भक्तिः षोडशधा प्रोक्ता भवबन्धविमुक्तये॥”

इति [illegible] ११ [illegible]।

[illegible]। यथा,—
“[illegible]।
[illegible] च।
[illegible] वन्दनं नरः॥”

[illegible]॥

अथ वन्दनम्।

“[illegible]।

पठेत् प्रतिप्रणामञ्च प्रसीद भगवन्निति॥”
तदुक्तमेकादशे श्रीभगवता।
“स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि।
स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वन्देत दण्डवत्॥”
अथ प्रणामविधिः। कालिकापुराणे।
“यः स्वयं गद्यपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतिम्।
शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्याञ्च परस्परम्।
प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्युमहार्णवात्।”
किञ्चागमे।
“दोर्भ्यां पद्भ्याञ्च जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा।
मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः॥
जानुभ्याञ्चैव बाहुभ्यां शिरसा वचसा धिया।
पञ्चाङ्गकः प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविमौ॥”
इति॥
“गरुडं दक्षिणे कृत्वा कुर्य्यात्तत्पृष्ठतो बुधः।
अवश्यञ्च प्रणामांस्त्रीन् शक्तश्चेदधिकाधिकान्॥”
तथा च नारदपञ्चरात्रे।
“सन्धिं वीक्ष्य हरिं चाद्यं गुरून् स्वगुरुमेव च।
द्विचतुर्विंशदथवा चतुर्विंशत्तदर्द्धकम्।
नमेत्तदर्द्धमथवा तदर्द्धं सर्व्वथा नमेत्॥”
विष्णुधर्म्मोत्तरे।
“देवार्च्चादर्शनादेव प्रणमेन्मधुसूदनम्।
स्थानापेक्षा न कर्त्तव्या दृष्टार्च्चा द्विजसत्तमाः।
देवार्च्चाऽऽदपूतं हि शुचि सर्व्वं प्रकीर्त्तितम्॥”
अथ नमस्कारमाहात्म्यम्। नारसिंहे।
“नमस्कारः स्मृतो यज्ञः सर्व्वयज्ञेषु चोत्तमः।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत्॥”
स्कान्दे।
“दण्डप्रणामं कुरुते विष्णवे भक्तिभावितः।
रेणुसंख्यं वसेत् स्वर्गे मन्वन्तरशतं नरः॥”
तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे।
“प्रणम्य दण्डवद्भूमौ नमस्कारेण योऽर्च्चयेत्।
स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत्॥”
तत्रैव शिवोमासंवादे।
“भूमिमापीड्य जानुभ्यां शिर आरोप्य वै भुवि।
प्रणमेत् यो हि देवेशं सोऽश्वमेधफलं लभेत्॥”
तत्रैवान्यत्र।
“तीर्थकोटिसहस्राणि तीर्थकोटिशतानि च।
नारायणप्रणामस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्॥
शाठ्येनापि नमस्कारं कुर्व्वतः शार्ङ्गधन्विने।
शतजन्मार्ज्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति॥
वैष्णवं चिन्तनाथस्य कृत्वा देवे भवन्ति ये।
तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते॥”
विष्णुधर्म्मोत्तरे।
“अभ्यर्च्च्य मधुहन्तारं समाप्य तथा नमेत्।
नमस्कारक्रिया तस्य सर्व्वपापप्रणाशिनी॥
जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः।
कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्व्वान् कामानवाप्नुयात्॥”
ब्रह्मपुराणे।
“चतुर्व्विधमयं देवं वैकुण्ठाधरधारणम्।
ये नमन्ति नरा नित्यं नहि नश्यन्ति ते यतन्॥

ये जना जगतां नाथं नित्यं [illegible]
नमन्ति नहि ते [illegible]
नारदीये।
“एकोऽपि कृष्णस्य [illegible]
दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः [illegible]
दशाश्वमेधी पुनरेति ज[illegible]
कृष्णप्रणामी न पुनर्भ[illegible]
भक्तिसुधोदये।
[illegible]
पातितं पातकं [illegible]
अपि पापं दुराचारं [illegible]
नेक्षन्ते किङ्करा याम्या [illegible]
श्रीविष्णुपुराणे। श्रीयम[illegible]
“हरिममरगणार्च्चित[illegible]
प्रणमति यः परम[illegible]
तमपगतसमस्तपाप[illegible]
व्रज [illegible]
ब्रह्मवैवर्त्ते।
“शरणागतरक्षोद[illegible]
हरिमीशं प्रणमन्ति [illegible]
न पतन्ति भवाम्बुधौ [illegible]
पतितानुद्धरति स [illegible]
अष्टमस्कन्धे च बलिवाक्ये।
“अहो प्रणामाय कृ[illegible]
प्रपन्नभक्तार्थविधौ [illegible]
यल्लोकपालैस्त्वदनुग्र[illegible]
दलब्धपूर्व्वोऽपसदेऽसुरे[illegible]
अतएव नारायणव्यूहस्त[illegible]
“अहो भाग्यमहो [illegible]

येषां हरिपदाम्भोजे शिरो [illegible]
किञ्च नारसिंहे श्रीयमोक्तौ।
“तस्य वै नारसिंहस्य [illegible]
प्रणामं ये प्रकुर्व्वन्ति [illegible]
भविष्योत्तरे च जलधेनुप्रस[illegible]
“विष्णोर्द्देवजगद्धातुर्जनार्द्दन[illegible]
प्रणामं ये प्रकुर्व्वन्ति तेषा[illegible]

अथ प्रणामनियमाः। द्वार[illegible]
पाद्मवाराहे।
“सकृद्वा न नमेद्यस्तु विष्णो[illegible]
शवोपमं विजानीयात् कदा[illegible]
किञ्च पाद्मे। वैशाखमा[illegible]
संवादे।
“प्रद्युम्नो भगवान्[illegible]
अपत्या तमकामादि [illegible]
अथ नमस्कारनिषिद्धानि। [illegible]
“जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् पुण्[illegible]
सर्व्वं तन्निष्फलं याति एकह[illegible]
वाराहे।
“वस्त्रप्रावृतदेहस्तु यो नरः [illegible]
श्वित्री स जायते मूर्खः [illegible]

…न्यत्र ।
…पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे ।
…मिनमस्कारान् न कुर्य्यात् देवतालये ॥"
…च ।
…द्भौ निपतितो न शक्तः प्रणमेद्गुरुः ।
…थोत्थाय कर्त्तव्यं दण्डवत् प्रणिपातनम् ॥
…प्रदक्षिणां कुर्य्यात् भक्ता भगवतो हरेः ।
…नि कीर्त्तयन् भक्तो नाच गायाद्दयन्द-
नाम् ॥"
…ति हरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥ ● ॥
…नमस्कारशब्दे प्रणामशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥
…विशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५१ । ८ ।
"यदिजामन् यदपि वन्दनं भुवन् ।"
…। ऋग्वेदविशेषः । इति ऋग्भाष्ये
…: । ७ । ८१ । ५ ।)
…ला, स्त्री, (वन्दनार्थं माला यत्र सा ।)
…म् । इति हलायुधः । २ । १९६ ॥
…नार्थं माला इति कर्मधारये ।) दम्भा-
…नगृहद्वारदेशान्वयवरचितमाला । यथा,
…मारमाला यो रम्भाफलैः शुभोभने: ।
…ग्रोद्धैः पवैर्जातैः चमपालिभिः ॥
…ति पञ्चवर्ण्यमालां कर्म्मणो नहीतार्थो भवेत् ।
…न दाषदाश्चैव योऽर्थते चापरोपणः ॥"
इति हरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥
…मालिका, स्त्री, (वन्दनमाला + स्वार्थे कन् ।)
…द्वारोपरि शुभदा माला । यथा,—
…द्वारोपि तु महत्त्वं दावकन्दनमालिका ॥"
इति देवकः ॥१।०॥
…, स्त्री, (वन्द + "घाहृवन्दिविदिभ्यश्चेति
…न् ।" ३ । २ । १०७ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
… टाप् ।) स्तुतिः । तत्पर्य्यायः । वर्णनी ८ ।
… त्रिकाण्डशेषः ॥ गोरोचना । तिलकम् ।
…,—
…पुमानस्तोत्रेण पुष्पा यस्य पूर्वेण वा ।
…री कारयेनैव शिरःपश्चार्द्धेषु च ।
…तत्पर्य्यायैव यत्पुरुषायेतन ॥"
इति निष्कादितत्वे प्रतिष्ठातत्वम् ॥
…, स्त्री, (वन्द + ल्युट् । ङीप् ।) वन्दिः ।
…[illegible]

वन्दनीया, स्त्री, (वदि + कर्म्मणि अनीयर् । टाप् ।) गोरोचना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विश्वनिरुक्ता गोरोचनाशब्दे विवृतिः ॥)
वन्दा, स्त्री, (वन्दते अवलम्बतेतिमिति । वदि + अच् । टाप् ।) वृक्षोपरिवृक्षः । बाँद इति महाराष्ट्र । इति च भाषा । तत्पर्य्यायः । वृक्षा-दनी १ वृक्षरुहा २ जीवन्तिका ३ । इत्यमरः ॥ वन्दाका ४ देवरी ५ शेखा ७ वन्दका ८ । इति भरतधृतचन्द्रः ॥ वन्दकः ९ कामवृक्षी १० इति रत्नमाला ॥ वन्दाकी ११ परवाशिका १२ इति शब्दरत्नावली ॥ वन्दिनी १३ पुष्पिणी १४ वन्दा १५ परपुष्टा १६ पराश्रया १७ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लताविशेषः । भिक्षुकी । इति मेदिनी । दे, १० अस्याः पर्य्यायान्तरं गुणाश्च वन्दाकशब्दे द्रष्टव्याः ॥
वन्दाकः, पुं, वृक्षोपरिवृक्षः । बाँदा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । पादपरुहा २ शिखरी ३ गन्धोदिनी ३ वृक्षादनी ४ वृक्षरुहा ५ काम-वृक्षः ७ देवरी ८ केशरुहा ९ तरुरुहा १० तरुस्था ११ तरुवासिनी १२ तारिणी १३ तरुभुक् १४ श्यामा १५ जलदी १६ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । कफपित्त-शमनत्वम् । वातादिविनिहन्तृत्वम् । रसायनत्वम् । वशीकरणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"वन्दाकः कटुतिक्तोष्णः मधुरस्तुवरो हरेत् ।
मङ्गल्यः कफवातास्त्रपित्तविषयहः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
वन्दाका, स्त्री, वन्दा । इति भरतधृतचन्द्रः ॥
वन्दाकी, स्त्री, वन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
वन्दारुः, त्रि, (वन्दते स्तौति अभिवादयति वा । वन्द + "शॄवन्द्योरारुः ।" ३ । २ । १७३ । इति आरुः ।) वन्दनशीलः । तत्पर्य्यायः । अभि-वादकः २ । इत्यमरः ॥ ३ । १ । २५ ॥ अभि-वादयिता ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारे । ६ । ८६ । ३ ।
"[illegible]
[illegible]"
…इति कश्चित् ॥ …, स्त्री । इति …
…।)
वन्दिः, स्त्री, (वन्द + इन् …)
[illegible]

व(ब)न्दिग्राहः, पुं, (वन्दिमिव स्वल्पं गृह्णातीति । ग्रह + अण् ।) कपाटादिभेदनेन गृहप्रवेशकः । (डाकात इति भाषा ।) यथा,—
"वन्दिग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणाञ्च हारिणः ।
प्रसह्यघातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥
वन्दिग्राहादीन् कपाटस्थानं यानवाद नराम्
शूलानारोपयेत् । अथच यथाकारविरिशो-
पदेशः ।
"अन्यागारात्तुधान्यादीन्दिवागारभेदकान् ।
हत्वानामयुक्तं च इत्यादिविचारयन् ॥"
इति मनुस्मरणात् । इति मिताक्षराव्यवहार-
काण्डे द्रष्टव्यम् ॥
व(ब)न्दिचौरः, पुं, (वन्दिमिव निधाय चौरः अप-
हारकः । यद्वा वन्दिमिव कृत्वा गृहमद्भा-
मादधारकसमादृच तथात्वम् ।) वन्दिग्राहः ।
तत्पर्य्यायः । मायकः २ । इति हारावली ।
१३३ ॥ अभ्यागारः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
व(ब)न्दिपाठः, पुं, (वन्दि + भावे ठक् । वन्दिः
स्तुतिस्तत्स्वरूपः पाठो यत्र ।) स्तुतिपाठः । तत्-
पर्य्यायः । मौक्तिकमौ २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
व(ब)न्दी, स्त्री, (वन्द + "सर्व्वधातुभ्य इन् ।"
इति ङीष् ।) वन्दिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, कुमारे । २ । ५२ ।
[illegible]
[illegible]"
…न्दी, पुं, (वन्दते स्तौति इत्यर्थः …)
[illegible]

उर्व्वशीमशरःशैली पुरुमृथ दिवं यत्नः।"
"पुरवर्न्दमो देवभव्याः।" इति तट्टीकायां
पीयरस्वामी।)

व(ब)न्दीकारः, पुं, (बन्दीन् बलात्कार्यं करोतीति।
कृ + "कर्मण्यण्।" ३। २। १। इत्यण्।)
बन्दिग्राहः। बाकारत इति भाषा। तत्-
पर्य्यायः। साहसः १ प्रसह्यचौरः २ विलाभः
३। इति त्रिकाण्डशेषः।

वन्दा, स्त्री, (वन्दते स्तूयते इति। वदि+
अच्।) वन्दा। इति शब्दचन्द्रिका। गोरो-
चना। इति भावप्रकाशः। (वन्दनीये, त्रि।
यथा, माहिष्मत्यां १ परिच्छेदे।
"चाद्धोः परन्दरा वन्दा कर्षे लता लपी
कुरु।"
यथा च भागवते। ३। १९। २६।
"चारित्र यद्ना वन्दं तदिच्छो: परमं
पदम्।")

वन्दि, स्त्री, (वन्द्यते स्तूयते इति। वदि स्तुतौ+
"सर्व्वधातुभ्य इन्।" उणा० ४। ११७। इति
इन्।) बन्धनम्। इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्तिः।

वन्द्य, त्रि, (वन्द्यते स्तूयते देवादिवत् पूजाकाले
इति। वदि+ण्यत्।) पूज्यः। इत्युणादि-
कोषः।

वन्ध्या, स्त्री, (वने भवम्। वन+यत्।) जलम्।
इति शब्दरत्नावली। (कुटजम्। तत्पर्य्यायो
यथा,—
"कुटजं वरं वन्धं तृणाभञ्च वरोगजम्।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)

वन्य, त्रि, (वने भवः। वन+यत्।) वनोद्भवः।
इति हेमचन्द्रः। ये, ११। (यथा, रघुः। १।४५।
"वैवस्वतोत्सङ्गसिद्धे वन्यानामुपस्थितम्।
[illegible]
[illegible]।")

वन्यः, पुं, (वन+यत्।) वनशूरणः। वाराही-
कन्दः। देवनलः। इति राजनिर्घण्टः। (चोर-
[illegible]। कृष्णवर्णे यथा —
"[illegible]।
[illegible]।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)

वन्या, स्त्री, (वनानां समूहः। वनानां वा
[illegible]। वन+"पाशादिभ्यो यः।" ४। २।
४८। इति यः।) वनसमूहः। इत्यमरः। ३।
२। ३९। जलसमूहः। इति मेदिनी। ये, ११।
[illegible]। (यथा, रघुवंशे,
"[illegible]।
[illegible]।")
[illegible]। मुद्गपर्णी। [illegible]। मत्स्याक्षी।
[illegible]। इति राजनिर्घण्टः। (गोचरका।
[illegible] यथा,—
"[illegible]।
[illegible]।"

वन्यात्मा क्वचित् दृश्यते। इति वैद्यकरत्नमाला-
याम्।)

वन्योपोदकी, स्त्री, (वन्या वनोद्भूता उपोदकी।)
लताविशेषः। बनपुंड इति भाषा। तत्पर्य्यायः।
वनजा २ वनसाख्या ३। अस्या गुणाः। तिक्त-
त्वम्। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। रोचनत्वञ्च। इति
राजनिर्घण्टः।

वन्नः, पुं, (वनति भागमर्हतीति। वन सम्भक्तौ+
"रुचिकाद्यर्ध्योति।" उणा० २। २८।
इति रन्प्रत्ययः।) अंशी। भागी। इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः।

वप, औ ञ डु ए मुण्डनबीजसन्तत्योः। इति
कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-उभ०-सक०-अनिट्।)
औ, वप्ता। ञ, वपति वपते। डु, उप्त्रिमम्।
मुण्डो मुण्डितकरणम्। वपति मस्तकं नापितः।
वपति तन्तुं तन्तुवायः। यदि वपति कृषाणः
क्षेत्रमाधाय बीजम्। इति दुर्गादासः।

वपः, पुं, (वप्+घः।) केशमुण्डनम्। बीजवप-
नम्। इति वपधातोर्भावेऽल्प्रत्ययेन निष्पन्नः।

वपनं, क्ली, (वप्+भावे ल्युट्।) केशमुण्डनम्।
(यथा, मनुः। ५। १४०।
"शूद्राणां मासिकं कार्य्यं वपनं न्यायवर्त्तिनाम्।")
बीजाधानम्। इति मेदिनी। ने, १२२।

वपनी, स्त्री, (उप्यते मस्तकादिकमस्यामिति। वप्
+ अधिकरणे ल्युट्। ङीप्।) नापितशाला।
इति हेमचन्द्रः। ४। ६६। (तन्तुवायशाला।
इति तद्धात्वर्थदर्शनात्।)

वपा, स्त्री, (उप्यतेऽस्मिन्निति। वप्+भिदाद्यङ्। टाप्।)
छिद्रम्। (यथा, शतपथब्राह्मणे। ६।१।२।५।
"अथ वल्मीकवपा सुषिरा यद्धि छिद्रितः
भवति।") मेदः। इत्यमरः। २। ६। ६४।
(यथा, रामायणे। १। १४। ३६।
"पतत्रिणस्तस्य वपामुद्धृत्य नियतेन्द्रियः।
ऋत्विक् परमसम्पन्नः श्रपयामास शास्त्रतः।"
सा च हृदयस्थधातुः। यथा। "त्वक् च
लोहितञ्च मांसञ्च मेदश्च नाभिश्च हृदयञ्च क्लोम
च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च वस्तिश्च पुरीषा-
धानञ्चामाशयश्च पक्वाशयश्चोत्तरगुदश्चाधर-
गुदश्च क्षुद्रान्त्रञ्च वपा च वपावहनञ्चेति कोष्ठ-
ानि।" इति चरके शारीरस्थाने सप्तमे-
ऽध्याये।)

वपिलः, पुं, (वपति बीजमिति। वप्+इलच्।)
पिता। इत्युणादिकोषः।

वपुः, [स्] क्ली, (उप्यन्ते देवासुरभोगसाधन-
भूतानि कर्माण्यत्रेति। वप्+"अर्त्ति-
पृवपियजि।" उणा० २। ११८। इति
उसिः।) शरीरम्। इत्यमरः। २। ६। ७०।
(यथा, रघुः। ३। ४०।
"ततः परं दुष्प्रसहं द्विषद्भि-
र्नृपः वपुः [illegible]।")
[illegible]। इति मेदिनी। स, २६। (यथा,
[illegible]। १। ६६।

"अष्टानां लोकपालानां [illegible]
"वपुस्तेजोऽंशः।" इति मेदिनी।
स्वनामख्याता दक्षकन्या। सा तु
धर्म्मपत्नी। यथा, मार्कण्डेये। ५०। १९।
"बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः [illegible]

धर्म्मार्थं प्रतिजग्राह धर्म्मो दाक्षायणीः [illegible]

वपुःस्रवः, पुं, (वपुषः शरीरात् स्रवः
यस्य।) शरीरस्थरसधातुः। इति
निर्घण्टः।

वपुनः, पुं, (वप+उनन्। वपुः+[illegible]
त्वात् यस्य नः इति केचित्।) देवः।
शब्दरत्नावली।

वपुषा, स्त्री, कृतुषा। इति भावप्रकाशः।
स्त्री। यथा, ऋग्वेदे। १। ५। ११।
"इदं न चित्रं वपुषायदस्मिं
मनुष्वितं सदमिमाय हैमे।"
"वपुषाय रूपार्थं दर्शनं दर्शनीय
तद्भाष्ये सायणः।)

वपुष्मा, स्त्री, पद्मचारिणी। इति
(काशीराजस्य कन्या। जनमेजय
सा तु रम्भा नामाप्सरा। [illegible]
काले इन्द्रेणेयमश्वप्रविष्टेषु [illegible]
जयेनेयं परित्यक्तापि [illegible]
वाक्येन गृहीता। [illegible]
अध्याये द्रष्टव्यम्।)

वप्ता, [ऋ] पुं, (वपति बीजमिति।
तृच्।) जनकः। इति मेदिनी। कृ,
जटाधरः। (नापितः। यथा, [illegible]
१४२। ४।
"यदा ते वातो अनुवाति शोचि-
र्वप्तेव श्मश्रु वपसि प्र भूम।"
"यथा वप्ता नापितो श्मश्रु
भूम भूमिं प्रवपसि प्रकर्षेण [illegible]
तद्भाष्ये सायणः।)

वप्ता, [ऋ] त्रि, (वपतीति।
तृच्।) वापकः। इति मेदिनी।
यथा, मनुः। ९। १४२।
"यदीदं वीजहृता न [illegible]
तथाप्येते क्षेत्रिका न लाभं [illegible]

वप्रं, क्ली, पुं, (उप्यतेऽस्मिन्निति। वप+
रन्।" उणा० २। २०। इति
नगरे परिखाया [illegible]
यदि प्राकारो निवेशने [illegible]
शाखम्। [illegible]
यदि प्राकारमिति। तद्वदन्ति।
इत्यमरभरतौ। क्षितिखण्डः।
इत्यादयो। (यथा, [illegible]
"तपं वपने तदाः [illegible]
[illegible]
इति वप्रं क्रियाभिः [illegible]

[illegible]

… (दधि । १ । ६ ।) …

यवः, पुं स्त्री, यवनम् । इति यवनालिरूढकोश-
विधानम् । इति [illegible] ।

यवनः, पुं, (यवनयति । यम् + "दिनेरीदुच ।" ३ । ३ । ८८ । इति अनुच् ।) यवाः । (यथा, रघुः ऊनराजे २४ अध्यायः ।

"दीर्घतालयवनासकवप्रपुरदा: सम्पन्ना- रावणसुतां: ।")

… समर्थाय: । यर- …: २ । २ । १ । ५५ । (यथा, नैषधे । १८ । ६ ।

"[illegible] ।")

यवनं, क्लो, (यम् + भावे ल्युट् ।) दर्शनम् । (यथा, रघुः । १ । १२ ।

"मधुराणां दधीं पापि यवनाय प्रदापयेत् ।"

यावत्कालमपि । यथा, कथासरित्सागरे । ६४ । १७ ।

[illegible]

… वा जयेत् ।"

"… विष्यति ।

… ।

… ।

… ।"

"… ।

… ।

… ।"

"… ।

… ।

… ।

… ।"

"… ।

… ।

… ।

… ।"

"… ।

पाययेत् …"

मन्नार्द्धं वार्क्कदुग्धाक्तं तच्चूर्णं पाययेत् पृथक् ।
पञ्चमीमूलनकेष्वाक्तु जीवन्तीजीवकोदकैः ॥
वमनौषधमुख्यानामिति कल्पदिगीरिता ।
वीक्षेभानेन मतिमानन्यान्यपि च कल्पयेत् ॥"
इति वाभटे कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

वमनः, पुं, (वमतीव शुक्लवर्णमिति । वम् + ल्युः ।) शणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वमनी, स्त्री, (वमन + ङीप् ।) जलौका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्या जलौकाशब्दे ज्ञातव्या ॥)

वमनीया, स्त्री, (वमयतीति । वम् + अर्थविवक्षायाम् । अभिधानात् कर्त्तरि अनीयर् ।) मक्षिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ वमनयोग्ये, त्रि ॥

वमिः, स्त्री, (वमनमिति । वम् + सर्व्वधातुभ्य इन् । उणा० ४ । ११७ ।) प्रच्छर्द्दिका । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (अस्याः सनिदानचिकित्सितं पथ्यापथ्यञ्च यथा,—
"आमये शूलरोगार्त्तिः पर्व्वभेदो भ्रमः क्लमः ।
क्रोधः शिरोव्यथा खेदो नेत्रे गम्भीरमिच्छति ।
तन्द्री वा पित्तं वापि अजीर्णाज्जायते वमिः ।
गम्भीरनेत्रो वमति विड्वन्धो वातिसार्य्यते ॥
गात्रे तन्द्री ज्वरः शूलं तथा शोषोऽतितृष्णता ।
विरक्ताक्षो भ्रमार्त्तश्च भ्रमतीवाचतं जगत् ॥
शिरोऽर्त्तिर्व्वेपथुश्चैव करपादौ हिमोपमौ ।
एतैर्लिङ्गैस्तु संयुक्तां छर्द्दिं दूरे परित्यजेत् ॥"

चिकित्सा ।

"स पञ्चमूलोऽर्द्धितः कषायः
सक्षौद्रधात्रीफलकस्य कल्कः ।
क्वाथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकं
स वातछर्द्दिर्विनिवारणाय ॥"

"आमलक्या रसेनाथ शुष्कं चन्दनकं मधु ।
गुडिकामलमात्रेण लेहो हन्ति वमिं ध्रुवम् ॥
बिल्वदलकुटजत्वचोदयश्च पञ्चनिकं मधुना च
पाचयेत्कच ।
अमृतमिति चूर्णमेनमधुना द्रुतं वमिं निवारयति ॥"

"हरीतकी काकमाची च क्वाथं शर्करया युतम् ।
लाजाशर्करसंयुक्तं हन्ति पित्तवमिं द्रुताम् ॥
मातुलुङ्गरसश्चैव पथ्या शर्करया पुनः ।
हन्ति क्वाथं त्रिफलावमिं शीघ्रं नियच्छति ।
दत्त्वा त्रिवर्त्मं चोरीं वराहधमदाविनीम् ॥
नवारम्भधरश्चापि मधुशर्करयोऽन्वितम् ॥
चोरयेत् शहदं वा सुधाशर्करयोऽन्वितम् ॥"
"जम्ब्वाम्रयोः पल्लवानि दाडिमामलकानि वा ।
मधुपर्णीशिरं क्वाथं दत्त्वाऽश्वु छर्दिं द्रुताम् ॥
जम्बोश्चैवं वदरमज्जाश्चिन्तूर्णं
दुग्धा च चन्दनदिनं मधुरं मदनात् ।
कंदोद्धर्त्तं वमनमाशु निरन्ति पुंसां
भक्तोद्भवः मधुलिहः गोऽपि लेहः ॥"
"कर्णमञ्जरी रोगे विशेषो हि उद्भवे ।
गर्भिणी ....ऽपि वमनं हान्ति धुवम् ।
वन हिमकन्दनवनिन्दा दैवामना मधु ।

क्रिमिजं वमनं ज्ञात्वा क्रिमीणां शमनक्रिया ॥
न चोष्णं नातिचाम्लञ्च न तीक्ष्णं न तथा लघु ।
तण्डुलीयकशाकं वा न मद्यं काञ्जिकं न तु ॥
वमिरोगे च कथितं पथ्यञ्चात्र शृणुष्व मे ।
आनूपं शालिभक्तञ्च शतपुष्पा च वास्तुकम् ॥
आढ़की मुद्गयूषञ्च दधि सर्पिर्गुड़ान्वितम् ।
अङ्गारमण्डका चाथ वमौ पथ्यं प्रशस्यते ॥
यथाबलं यथाकालं यथारोगं यथानलम् ।
तथा दृष्ट्वा प्रकुर्व्वन्ति पथ्यानां समुपक्रमम् ॥
दिवानिद्रां प्रयुञ्जीत वमौ श्वासेऽतिसारके ।
हिक्काशोथे तथा जीर्णे वमिक्लेदेऽथवा पुनः ॥
न चोष्णतोयपानञ्च नातिभोजनमेव च ।
तथावनञ्च कर्त्तव्यं वर्ज्जयेद्दमनाहितैः ॥"
इति वैद्यके ॥)

अथ छर्द्यधिकारः । तत्र छर्द्दिविप्रकृष्टसन्निकृष्टनिदानं पूर्व्वरूपं संप्राप्तिञ्चाह ।
"अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरपि ।
अकाले चातिमात्रैश्च तथा सात्म्यैश्च भोजनैः ॥
आमाशयाच्चघोरेगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः ।
नार्य्याश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः ॥
दुष्टैर्दोषैः पृथक् सर्व्वैर्वीभत्सालोकनादिभिः ।
वीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्भुक्तमुत्क्लिश्यते बलात् ॥"
आमात् असम्यक् पक्वादन्नात् । अजीर्णात् यथास्थिताद्भुक्तात् । आपन्नसत्त्वायाः गर्भिण्याः । अन्यैर्वीभत्सैर्विकृतैर्हेतुभिः घृणाकारिभिः अनिष्टश्रवणस्पर्शनदर्शनभक्षणघ्राणैः उत्क्लिश्यते ऊर्द्धं नीत्वा मुखादूर्द्धं निःक्रियते ॥ * ॥ पूर्व्वरूपमाह ।
"हृल्लासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणस्तथा ।
द्वेषोऽन्नपाने च भृशं वमीनां पूर्व्वलक्षणम् ॥"
छर्द्देः सामान्यलक्षणमाह ।
"छादयन्नाननं वेगैरर्द्दयन्नङ्गभञ्जनैः ।
निरुच्यते छर्द्दिरिति दोषो वक्त्रं प्रधावितः ॥
छादयन् पूरयन् अङ्गभञ्जनैः अङ्गभेदैः अर्द्दयन् अङ्गानि पीडयन् । वक्त्रं प्रधावितः वक्त्रं प्रतिधावितः दोषः छर्द्दिर्निरुच्यते ॥" * ॥ वातजाया लक्षणमाह ।
"हृत्पार्श्वपीडामुखशोषमूर्द्ध-
नाभ्यर्त्तिकासस्वरभेदतोदैः ।
उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं
विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम् ॥
कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगे-
नार्त्तोऽनिलाच्छर्द्दयतीह दुःखम् ॥"
कषायं कषायरसम् । दुःखं दुःखमिव छर्द्दयति । * । पित्तजामाह ।
"मूर्च्छापिपासामुखशोषमूर्द्ध-
ताल्वक्षिसन्तापतमोभ्रमार्त्तः ।
पीतं भृशोष्णं हरितञ्च तिक्तं
धूम्रञ्च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥" * ॥
कफजामाह ।
"तन्द्रास्यमाधुर्य्यकफप्रसेक-
सन्तोषनिद्रारुचिगौरवार्त्तः ।

स्निग्धं घनं स्वादु कफाद्विशुद्धं
सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेत्तु ।'
सन्तोषस्तृप्तिः ॥ * ॥ त्रिदोषजा[illegible]
"शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णा-
श्वासप्रमोहप्रबलाप्रसक्तम् ।
छर्द्दिस्त्रिदोषाल्लवणाम्लनील-
सान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥"
आगन्तुजामाह ।
"असात्म्यजा च [illegible]
वीभत्सजा दौर्हृदजा च या [illegible]
सा पञ्चमी ताश्च विभावयेत
दोषोच्छ्रयेणैव यथोक्तमादौ ।"
एताः पञ्चागन्तुभक्तेन [illegible]
आगन्तुजा पञ्चमी [illegible]
उपद्रवानाह ।
"कासः श्वासो [illegible]
हृद्रोगस्तमकश्चैव भैषज्यैर्वमनः
वैचित्यं चित्तविभ्रमः [illegible]
श्वासपदेनैव तमकाख्यस्यापि
असाध्यां साध्यामाह ।
"क्षीणस्य या छर्द्दिरतिप्रसक्ता
सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।
सचन्द्रिका तां प्रवदेदसाध्यां
साध्यां चिकित्सेत् निरुपद्रवां ॥"
सचन्द्रिका [illegible]
अथ छर्द्दिचिकित्सा ।
"आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्व्वा-
श्छर्द्यो मता लङ्घनमेव तस्मात् ।
विधीयते मारुतजां विना तु
संशोधनं वा कफपित्तहारि ।"
अथ द्वितीयपादे छर्द्दौ शब्दः ।
"हन्यात् क्षीरोदकं पीतं छर्द्दिं [illegible]
सुक्ष्मामलकयूषो वा सर्पिःषः सैन्धव[illegible]
क्षीरोदकं नाग्निस्थ क्षीरस्य [illegible]
"गुड़ूचीत्रिफलानिम्बपटोलैः
पिबेन्मधुयुतं तेन छर्द्दिं प्रशम[illegible]
[illegible]
अधोमार्गीकृते दोषे छर्द्दिः [illegible]
त्रिकटुत्रिफलात्रिवृत्पूर्व्वं मधुना [illegible]
त्रिकटुव्रणगुग्गुलीनां चूर्णं [illegible]
मत्र केवलीमुक्तम् । गुडूची [illegible]
"पिष्ट्वा धात्रीफलं लाजान् छर्द्दि[illegible]
दत्त्वा मधुफलञ्चापि कुर्य्यात् [illegible]
वासया गालितं पीतं हन्ति छर्द्दिं [illegible]
गुडूच्या रचितं हन्ति हिमं मधु[illegible]
दुर्निवारामपि छर्द्दिं त्रिदोषजां [illegible]
एलालवङ्गनागकेशरकोलमज्जा-
लाजप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनां ।
चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि [illegible] ॥

...हिं विहङ्गम कलहंसकलापिनाम् ।"
इति [illegible] । ८ ।
...नामृतसमं मधुरं वचः [illegible] ।
...नं [illegible] यहिं [illegible] ॥९॥
...[illegible] वक्षो [illegible] ।
...[illegible] ॥१०॥
...[illegible] वा [illegible] ।
...[illegible]
[illegible] ॥११॥
...[illegible] पौरः [illegible] ।
...[illegible] ॥"
इति [illegible] ॥१२॥
...[illegible] पीतम् ।
...[illegible] सुगमा [illegible]-
[illegible] ॥१३॥
...[illegible] पर्वैः ।
...रामा यहिं [illegible]-
[illegible] ॥१४॥
...[illegible] ललितसुदयाम् ।
...मध यथादोषं क्रियां कुर्य्यात् चिकित्-
सकः ।"१५॥
इति शुद्धोधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
...पुं, (वयति उद्गिरति धूमादिकमिति ।
...म उद्गिरणे + "इण् ऋप्यादिभ्यः ।" इतीक् ।)
...: । इति मेदिनी । के, २८ ॥ धूर्त्तः । इति
...शब्दावली ॥
...त्रि, (वम् + क्तः ।) वान्तः । (यथा,—
...मेगं सहृयेत् प्राज्ञो लङ्घनं मधु वामयेत् ।
...न क्षेत्रदाहुल्यात् [illegible] ।"
इत्युद्भटः ।")
...ितवत् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
...ं, वंशः । इति शब्दरत्नावली ॥
...:, पुं, वल्मीकः । इति हेमचन्द्रः ॥
...गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
...०-सक०-सेट् ।) ङ, वयते । इति दुर्गा-
...ः ॥
...म, अस्मदादिः । आमरा इति भाषा ।
...शब्दस्य वयादेशो जसि रूपोऽयम् । इति
...करणम् ॥ (यथा,—
"एको भवामि स्म भवेऽहमादौ
दारैर्य्यावां स्म भवाव आवाम् ।
वयं भवामो बहवः स्म पुत्रै-
स्त्वन्मायया त्वापि विभो प्रसीद ॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥)
...] स्त्री, (वयते वेति अजतीति वा । वय
...तौ वीगतौ अजगतौ वा + असुन् । अजतेः
...भावः ।) पक्षी । (यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
...४६ ।
...: स्वच्छन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसो-
ऽसृजत् ॥")
...शादिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥ (यथा,
...भारते । १ । ६८ । २१ ।

"[illegible] गुणाभिरन्तरं गुणाम् ।
[illegible] ।"
...तम् । इति निघण्टुः । २ । ७ ॥ यथा, ऋग्-
वेदे । ८ । ९० । १ ।
"उदं ते वय इन्द्र विहितारः प्रभरामहे वाजयु-
र्नरथम् ।")
यौवनम् । इति मेदिनी । से, ३५ ॥ * ॥ वयो-
विशेषे कर्त्तव्यानि यथा,—
"शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।
वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥"
इति रघुवंशे १ सर्गः ॥*॥
अपि च ।
"प्रथमे नार्ज्जिता विद्या द्वितीये नार्ज्जितं धनम् ।
तृतीये नार्ज्जितं पुण्यं चतुर्थे किं करिष्यति ॥"
इति चाणक्यशतकम् ॥
वयोविशेषाणां नियमा यथा,—
"कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।
कैशोरमापञ्चदशात् यौवनञ्च ततः परम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतवचनम् ॥*॥
अपि च ।
"आषोड़शाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते ।
वृद्धः स्यात् सप्ततेरूर्द्धं वर्षीयान् नवतेः परम् ॥"
इति भरतधृता स्मृतिः ॥*॥
अन्यच्च ।
"बाल्यं वृद्धिर्वयो रूपं चक्षुस्त्वक् श्रोत्ररेतसी ।
दशकेन निवर्त्तन्ते मनः सर्व्वेन्द्रियाणि च ॥"
इति महाभारतम् ॥*॥
("कालप्रमाणविशेषापेक्षिणी हि शरीरावस्था वयोऽभिधीयते । तद्वयो यथा स्थूलभेदेन त्रिविधम् । बालं मध्यं जीर्णमिति । तत्र बालमपरिपक्वधातुमजातव्यञ्जनं सुकुमारमक्लेशसहमसम्पूर्णबलं श्लेष्मधातुप्रायं आषोड़शवर्षम् । विवर्द्धमानधातुगुणं पुनः प्रायेणानवस्थितसत्त्वमात्रिंशद्वर्षमुपदिष्टम् । मध्यं पुनः समत्वागतबलवीर्य्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारणस्मरणवचनविज्ञानसर्व्वधातुगुणं पित्तधातुप्रायमापञ्चाशद्वर्षमुपदिष्टम् । अतःपरं परिहीयमाणधात्विन्द्रियबलवीर्य्यपौरुषपराक्रमग्रहणधारणस्मरणवचनविज्ञानं भ्रश्यमानधातुगुणं वातधातुप्रायं क्रमेण जीर्णमुच्यते आवर्षशतम् ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
"वयस्तु त्रिविधं बालं मध्यं वृद्धमिति । तत्रोनषोड़शवर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः क्षीरान्नादा अन्नादा इति । तेषु संवत्सरपराः क्षीरपा द्विसंवत्सरपराः क्षीरान्नादाः परतोऽन्नादा इति ॥ षोड़शसप्तत्योरन्तरे मध्यं वयः, तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनं सम्पूर्णता हानिरिति । तत्राविंशतेर्वृद्धिरात्रिंशतो यौवनमाचत्वारिंशतः सर्व्वधात्विन्द्रियबलवीर्य्यसम्पूर्णता । अत ऊर्द्धमीषत्परिहाणिर्यावत् सप्ततिरिति । सप्ततेरूर्द्ध्वं क्षीयमाणधात्विन्द्रियबलवीर्य्योत्साहमहन्यहनि वलीपलितखालित्यजुष्टं कासश्वासप्रभृतिभिरुपद्रवैरभिभूयमानं सर्व्वक्रियास्वसमर्थं जीर्णागारमिवाभिवृष्टमवसीदन्तं वृद्धमाचक्षते । तत्रोत्तरोत्तरासु वयोऽवस्थासूत्तरोत्तरा भेषजमात्राविशेषा भवन्ति ऋते च परिहाणेः तत्राद्यापेक्षया प्रतिकुर्व्वीत । भवन्ति चात्र ।
बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु ।
भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्वृद्धे तद्वीक्ष्य योजयेत् ॥
अग्निक्षारविरेकैस्तु बालवृद्धौ विवर्ज्जयेत् ।
तत्साध्येषु विकारेषु मृद्वीं कुर्य्यात् क्रियां शनैः ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्यायः ॥

वयःस्थः, त्रि, (वयसि यौवने तिष्ठतीति । वयस् + स्था + कः ।) युवा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३ ॥ (यथा, महाभारते । १ । ४२ । ४ ।
"पिता पुत्त्रो वयःस्थोऽपि सततं वाच्य एव तु ॥")

वयस्थः, त्रि, युवा । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ वयसि यौवने तिष्ठति इति वयस्थः स्थः निपातात् विसर्गस्य वा लुक् वयःस्थश्च ॥ वयःपक्षिणि बाल्यादौ वयो यौवनमात्रके । इति विश्वः । इति भरतः ॥

वय(यः)स्था, स्त्री, (वयो यौवनं तिष्ठत्यनयेति । वयस् + स्था + घञर्थे कः । निपातनात् वा विसर्गस्य लोपः ।) आमलकी । हरीतकी । सोमवल्लरी । इत्यमरः । २ । ४ । १३७ ॥ गुड़ूची । सूक्ष्मैला । काकोली । आली । इति मेदिनी । थे, ३२ ॥ शाल्मलिः । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षीरकाकोली । इति भावप्रकाशः ॥ ब्रह्मपर्णी । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ३२ ।
"वचा वयस्था गोलोमी हरितालं मनःशिला ।
कुष्ठं सर्ज्जरसश्चैव तैलार्थे वर्ग इष्यते ॥")
मत्स्याक्षी । युवती । इति राजनिर्घण्टः ॥

वयस्यः, पुं, (वयसा तुल्यः । वयस् + "नौवयोधर्म्मेति ।" ४ । ४ । ९१ । इति यत् ।) समानवयस्कः । तत्पर्य्यायः । स्निग्धः २ सवयाः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४०३ ।
"वहुयोषिति लाक्षारुणशिरसि वयस्येन दयित उपहसिते ।
तत्कालकलितलज्जा पिशुनयति सखीषु सौभाग्यम् ॥")

वयस्या, स्त्री, (वयस्य + टाप् ।) सखी । इत्यमरः । २ । ६ । १२ । (यथा, कथासरित्सागरे । २० । १४५ ।
"अत्यर्थं सा च दृष्ट्वा त्वां जायते मदनातुरा ।
तां भजस्व वयस्यां मे ततः क्षेममवाप्स्यसि ॥"
इष्टका । यथा, शतपथब्राह्मणे । १० । ४ । ३ । १५ ।
"एकया न विंशतिर्व्वयस्यास्ता एकचत्वारिंशद्वितीया चितिः ।" तथा च, वाजसनेयसंहिताभाष्ये । १४ । ९ ।
"वयस्यासंज्ञका इष्टका उपदधात्येकोविंशतिमन्त्रैरित्यर्थः ॥")

वयुनं, क्ली, (वीयते गम्यते प्राप्यते विषया अनेनेति । अज गतौ + "अजियमिशीङ्भ्यश्च ।"

उणा० ३ । ६१ । इति उनन् । स च कित् । कश्चिन्नीभावः ।) छादनम् । यथा,—
"इत्याद्यान्हि दुरत्ययं विधिं यौ ...ट्यौ दुरत्ययाटे-
मिदं कर्म्मविहितवयुनः प्रियमाष्टिषु मदिह ।"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८ अध्यायः ॥
प्रियमाष्टिषु कर्म्मविहितदध्यादौ वयुनं ज्ञानं यस्य सः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

वयुनः, पुं, (वीयते गम्यते इति । अज गतौ + उनन् ।) देवागारम् । इत्युणादिकोषः । (एतदर्थे क्लीवलिङ्गः । इति उज्ज्वलदत्तः । ३ । ६१ । विश्वामित्रस्य पुत्रः । यथा, भारते । ६ । ६ । ३० ।
"हयग्रीवोऽभिरूपि माध्यीयां यमकेतुमतीनगृ ।
विश्वाची देवाद्रिर्यो देवशं वयुनं महत् ॥")

वयोधाः, [स्] पुं, (वयो यौवनं दधातीति । वयस् + धा + "वयसि धाञः ।" उणा० ४ । २२८ । इति असिः । स च कित् ।) युवा । इत्युणादिकोषः ॥ (बलम् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १५ । ७ ।
"वयोधसाधीतेनाधीनं त्रिष्टु ।"
"वयोधसा वयो दधाति पुष्णाति वयोधा बलं तेनाधीतेनाधस्मापीठजितवाधीतं त्रिष्टु ।"
इति तद्भाष्ये महीधरः ॥ आयुर्दातरि, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २८ । २३ ।
"बर्हिरिन्द्रं वयोधसम् ।"
"देवो देवतां बर्हिः वयोधसमिन्द्रस्य यजतु यज आयुर्दधाति वयोधाः तमायुषो दातारं धारयितारं वा ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ।)

वयोवृद्धं, क्ली, (वयसा वृद्धमिव ।) मोदकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर, श च ईप्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) ईप्सार्थः । वरयति । इति दुर्गादासः ॥

वरं, क्ली, (व्रियते इति । वृ + कर्म्मणि अप् ।) कुङ्कुमम् । मनाक्प्रियम् । इत्यमरः । यथा च ।
"वरं दम्भात्स्वल्पा न च हि प्रियुवितार्द्धभिररति-
वरं मौनं कार्य्यं न च वचनमुक्तं यदनृतम् ।
वर क्लीवे भावं न च परकलत्राभिगमनं
वरं भिक्षार्थित्वं न च परधनास्वादनसुखम् ॥"
इति गरुडपुराणे ११ अध्यायः ॥
अभ्रम् । वालकम् । आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वरं [म्] अ, मनागिष्टम् । यथा,—
"मनागिष्टे वरं क्लीवे वैदवरादृष्टानयोः ।"
इति मेदिनी । वे, ६३ ॥

वरंवरा, स्त्री, (वरं वृणोतीति । वृ + अच् । टाप् च ।) चक्रवर्त्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चाकुन्दिया इति भाषा ॥

वरः, पुं, (वृ + अप् ।) वरणम् । तत्पर्य्यायः । वृतिः २ । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥ वै देवे । वर्णनेऽपीढि वरश्च । इति भरतः ॥ देवात् वृतः । देवसन्दात् इत्यभितः । इत्युक्तम् ।
"तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः ॥"
इति च भरतः ॥
जामाता । (यथा, रघुः । ६ । ८६ ।
"प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्
क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम् ॥")
विटः । इति मेदिनी । रे, ६७ ॥ गुग्गुलुः । इति शब्दरत्नावली ॥ पतिः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । १८० ॥ (निवन्धः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२३ । ५ ।
"न यो वराय मरुतामिव स्वनः सेनेव सृष्टा
दिव्या यथाशनिः ॥"
"योऽपि वराय वरणाय नियन्त्राय समर्थो न भवति ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वरः, त्रि, (वृ + अप् ।) श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । ३ । १०२ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ११ । १८ ।
"राजासनं राजच्छत्रं वराश्वा वरवारणाः ।
यस्य पुण्यानि तस्यैते मत्वैतत् शाम्य पुत्रक ॥")

वरकं, क्ली, (व्रियते अनेन । वृ + अप् । ततः संज्ञायां कन् ।) पोतान्नादनम् । इति त्रिकाण्डशेषः । ६८ । पोताच्छादनवस्त्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वरकः, पुं, (व्रियते सौकेरिति । वृ + अप् । ततः कन् ।) वनमुद्गः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४८ ॥ पर्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तृणधान्यभेदः । चीना इति भाषा । तत्पर्य्यायः । स्थूलकङ्गुः २ रूक्षः ३ स्थूलप्रियङ्गुः ४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । रूक्षत्वम् । कषायत्वम् । वातपित्त-कारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वर + स्वार्थे कन् ।) प्रार्थनाविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । १०० । ५३ ।
"स यत्र तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात् ।
द्वितीयं वरकं यत्र दिष्ट्या पावितश्चया ॥")

वरक्रतुः, पुं, (वराः श्रेष्ठाः क्रतवो यस्य पुना-श्वमेधित्वात् तथात्वम् । यद्वा, वरः क्रतुर्यस्मात् । पुनःक्रतुत्वात् तथात्वम् ।) इन्द्रः । इति हेम-चन्द्रः । २ । ८० ॥

वरचन्दनं, क्ली, (वरं श्रेष्ठं चन्दनम् ।) कालीयम् । देवदारु । इति मेदिनी । ने, २४९ ॥

वरटं, क्ली, (व्रियते इति । वृ + "शकादिभ्यो-ऽटन् ।" उणा० ४ । ८१ । इति अटन् ।) कुन्दपुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वरटः, पुं, (वरति सेवते मरीचमिति । वृञ् सेवायाम् + "शकादिभ्योऽटन् ।" उणा० ४ । ८१ । इति अटन् ।) हंसः । इति मेदिनी । टे, ११ ॥ कीटविशेषः । बोलता इति भाषा । तत्पर्य्यायः । गन्धोली २ वरटा ३ । इत्यमरः ॥ गन्धोलिः ४ वरला ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ वरली ६ । इति जटाधरः ॥ नुदा ७ क्रूरा ८ पुरगर्भा ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥

वरटा, स्त्री, (वरट + टाप् ।) हंसी । (यथा, नैषधे । १ । १३१ ।
"मदेकपुत्रा जननी जरातुरा
नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ॥")
वरला । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ।
कीटभेदः । इति भावप्रकाशः ॥ (यथा,—
"वरटा मधुरा त्रिग्धा ...
कषाया ...
इति ...

वरटी, स्त्री, (वरट + जातौ ङीष् ।) इति मेदिनी । टे, ११ ॥ गन्धोली ... विशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने,
"कृष्णागुरुर्विटवरटीका ...
निकामक्षोभमराः मूत्रदूर्वाः ।")

वरट्टिका, स्त्री, कुसुम्भबीजम् । वरटा २ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । रक्तपित्तवातहरत्वम् । शीतलत्वम् । गुरुत्वम् । वातदत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

वरणं, क्ली, (वृ + भावे ल्युट् ।) (यथा, महाभारते । १ । १८ ...
"न च विशिष्यवीकारी विदी ...
स्वयंवरः क्षत्रियाणामितीयं ...
वेष्टनम् । इति मेदिनी । णे ...
शब्दरत्नावली । ० । ...
मात्रार्थादौ कौमार्य्यं ...
दम्भात् पूर्व्वमागतवर्ण ... कन्या
कार्य्यम् । ...
यत्नमार्गं प्रतीयात् । ...
यत्कृत्वात् । तत्र मङ्गलं प्रथ-
मेषे । सम्प्रोक्षणीयमर्घ्य ...
माल्यवाकाङ्क्षया ...
स्यात् । तृणनिर्मितमासनमभ्यर्च्य ...
गन्धादिदानद्वारा प्रीतिपूर्व्वक
मर्च्चनम् । तत्र च । वर्षे ...
मन्त्रोत्ता च उदङ्मुखः । ...
मानस्य प्राङ्मुखस्य ...
प्रतीयते । वरणविधिमाह ...
मादाय आह ...
मवकाभिमि ।
साधु भवानास्तामिति ।
प्रतिवचनम् । अर्घ्यविधानं ...
वक्ष्ये अर्घ्येण इति ...
इति हरिशर्म्मा । ...
मेदिनीमते वरणीयकारादिवर्णे ...
क्रम..प्रवरादिसमानोदक ...
मादश विशिनः ॥

वरणः, पुं, (व्रियते अनेन इति । वृ + "ऋवृदारिभ्य उनन् ।" उणा० ३ ।
"सुयुधवर्णो युध् ।" उणा० ...
युच् ।) प्राकारः । वरण्डकः । ...
२ । १ । (यथा, किराते । १ । ...
"इह विमुच्य ...
वरिणो हृदे ...
उद्रः । इति हारावली । ७ ।
इति हलायुधः । ...

, स्त्री, वाराणसी। इति शब्दरत्नावली ॥
स्त्री, (वरण+टाप्।) नदीविशेषः।
शब्दरत्नावली ॥ सा तु वाराणस्युत्तर-
। तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
हरिरुवाच।
ईश्वर प्रत्युवाचेमां मम वाक्यं कलस्वनाम्।
ह्यात्यद्भुतकरीं शुभदां पुण्यवर्द्धिनीम् ॥
यौ प्राग्गुहाले पुरुषे सद्योगभवोऽव्ययः।
गे वसते नित्यं योगशायी तु विश्रुतः ॥
पादाङ्गुष्ठात्तस्य विनिर्याता सरिद्वरा।
ता वरणेति सर्व्वपापहरा शुभा ॥
ादव्या द्वितीया च असिरित्येव विश्रुता।
उभे च सरिच्छ्रेष्ठे लोकपूज्ये बभूवतुः ॥
र्ध्ये मध्ये तु यो देशस्तत् क्षेत्रं योगशायिनः।
लोक्यप्रवरं तीर्थं सर्व्वपापप्रमोचनम् ॥
ादृशोऽस्ति गगने न भूम्यां न रसातले।
ास्ति नगरी पुण्या ख्याता वाराणसी शुभा।
ान् भोगिनो यान्ति प्रयान्ति भवतो लयम् ॥"
इति वामने ३ अध्यायः ॥
:, पुं, (वृणोतीति। वृ+"अण्डन्कृसृभृ-
ः।" उणा० १। १२८। इति अण्डन्।)
तरावेदिः। समूहः। मुखरोगः। स तु व्रण
व वयस् फोड़ा इति च भाषा। इति मेदिनी।
, ३६ ॥ वकारे पवर्गीयवकारादिरयं किन्तु
न्तःस्थवकारादिरण्डधातोरौणादिक अण्डन्
प्रत्ययनिष्पन्नत्वादत्र लिखितः ॥
कः, पुं, (वरण्ड+स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।)
तद्भवेदिः। छातीर छायोदा इति भाषा।
विनकण्टकः। वयस् फोड़ा इति भाषा,
लः। गोल इति ख्यातः। इति मेदिनी।
, २०३ ॥ भित्तिः। इति हेमचन्द्रः ॥ मेदिनी-
रेण अयं पवर्गीयवकारादौ लिखितः।
न्तु हेमचन्द्रेण वृण्धातुनिष्पन्नत्वात् अन्तःस्थ-
कारादौ परिगणितः ॥
कः, त्रि, (वरण्ड+कन्।) विशालः। भय-
यमः। कृपणः। इति शब्दरत्नावली ॥
, स्त्री, (वरण्ड+टाप्।) सारिका। वर्त्तिः।
भेदः। इति मेदिनी। ते, ३६ ॥
ालुः, पुं, (वरण्ड इव आलुरत्र।) एरण्ड-
ः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
क्तः पुं, (वरः श्रेष्ठस्तिक्तस्तिक्तरसो यस्य।)
टकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्पटकः।
पर्य्यायो यथा,—
र्पटो वरतिक्तश्च स्मृतः पर्पटकश्च सः।
ाथितः पांशुपर्य्यायस्तथा कवचनामकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
क्तिका, स्त्री, (वरतिक्त+स्वार्थे कन्। टाप्।
त इत्वम्।) पाठा। इति राजनिर्घण्टः ॥
ाकनादि इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्य्यायः।
पाठाम्बष्ठाम्बष्ठकीच प्राचीना मापपर्णिका।
कटीला रसा प्रोक्ता पाटिका वरतिक्तिका ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वरत्करी, स्त्री, रेणुकानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
वरत्रा, स्त्री, (व्रियतेऽनयेति वृ+"वृञश्चित्।"
उणा० ३। १०७। इति अत्रन्। टाप्।) हस्ति-
कक्षरज्जुः। काछदड़ी इति ख्याता। तत्पर्य्यायः।
चूषा २ कक्ष्या ३ कक्षा ४। चर्म्मरज्जुः। तत्-
पर्य्यायः। नद्ध्री २ वध्री ३ वर्द्ध्री ४ वाध्री ५।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, ऋग्वेदे। १०।
६०। ८।
"यथायुगं वरत्रया नह्यन्ति धरुणायकम् ॥")
वरत्वचः, पुं, (वरा हितकरी त्वचा यस्य।)
निम्बवृक्षः। इति रत्नमाला ॥
वरदः, त्रि, (वरं ददातीति। दा+"आतोऽनुप-
सर्गे कः।" ३। २। ३। इति कः।) अभीष्ट-
दाता। तत्पर्य्यायः। समर्द्धकः २। इत्यमरः।
३। १। ७ ॥ समर्द्धः ३ वाञ्छितार्थदः ४। इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते। १।
२। २१७।
"वरदं तं वरं वव्रे साहाय्यं क्रियतां मम।
शल्यस्तस्मै प्रतिश्रुत्य जगामोद्दिश्य पाण्डवान् ॥")
प्रसन्नः। इति मेदिनी। दे, ३० ॥
वरदा, स्त्री, (वरद+टाप्।) कन्या। इति
मेदिनी। दे, ३० ॥ आदित्यभक्ता। इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पर्य्यायो यथा,—
"सुवर्चला सूर्य्यभक्ता वरदा वदरापि च।
सूर्य्यावर्त्ता रविप्रीता परा ब्रह्मसुवर्चला ॥"
इति च भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अश्वगन्धा। इति भावप्रकाशः ॥ वरदात्री च।
(यथा, भागवते। ३। १६। २२।
"धर्म्मस्य ते भगवतस्त्रियुगत्रिभिः स्वैः
पद्भिश्चराचरमिदं द्विजदेवतार्थम्।
नूनं भृतं तदभिघाति रजस्तमश्च
सत्त्वेन नो वरदया तनुवा निरस्य ॥")
वरदाचतुर्थी, स्त्री, (वरदाख्या चतुर्थी।) माघ-
शुक्लचतुर्थी। तस्यां गौरी पूज्या। यथा। भवि-
ष्योत्तरे माघशुक्लपक्षमधिकृत्य।
"चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता।
सौभाग्यमतुलं कुर्य्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
वरदारुः, पुं, (ददातीति। दा+तुन्। वरस्य
दारुः।) वृक्षविशेषः। भूरुख इति हिन्दी
भाषा। तत्पर्य्यायः। भूमीसहः २ दारदारुः ३
स्वरच्छदः ४। अस्य गुणाः। स्निग्धरसम्।
रक्तपित्तप्रसादनत्वञ्च। इति भावप्रकाशः ॥
वरपर्य्यायः, पुं, (वराणि पर्य्यान्यस्य। वरपर्णेति
आख्या यस्य।) क्षीरकञ्चुकीवृक्षः। इति
रत्नमाला ॥
वरप्रदा, स्त्री, (वरं प्रददातीति। प्र+दा+कः।)
लोपामुद्रा। इति हेमचन्द्रः। २। ३० ॥
वरदातरि, त्रि ॥
वरफलः, पुं, (वरं फलमस्य।) नारिकेलवृक्षः।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ तन्मते अलिकवेढे च स्त्री।

वरमुखी, स्त्री, (वरं मुखमस्याः। ङीष्।) रेणु-
कानामगन्धद्रव्यम्। इति शब्दचन्द्रिका ॥
वरयिता, [ऋ] पुं, (वृ+णिच्। तृच्।) भर्त्ता।
इति हेमचन्द्रः ॥ वरणकारयिता च ॥
वररुचिः, पुं, (वरा रुचिरस्य।) कविविशेषः।
तत्पर्य्यायः। पुनर्व्वसुः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स च विक्रमादित्यराजसभास्थनवरत्नान्तर्गत-
रत्नविशेषः यथा,—
"धन्वन्तरिः क्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥"
इति नवरत्नम् ॥
वरलः, पुं स्त्री, (वृणातीति। वृ+अलच्।)
वरटः। बोलता इति भाषा। यथा,
"विषसक्ती भङ्गरोलो वरलस्तूपषट्पदः ॥"
इति शब्दमाला ॥
वरलब्धः, पुं, (वरः उत्कर्षो लब्धः पुष्पेषु येन।)
चम्पकवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वरेण
लब्धः।) वरप्राप्ते, त्रि ॥
वरला, स्त्री, (वृ+अलच्+टाप्।) हंसी।
इति मेदिनी। ले, ११६ ॥ तत्र पवर्गीयवका-
रादौ पठितोऽयम्। वरटा च ॥
वरली, स्त्री, (वरल+ङीष्।) वरटा। इति
जटाधरः ॥
वरवत्सला, स्त्री, (वरे जामातरि वत्सला।)
श्वश्रूभार्य्या। इति शब्दमाला ॥
वरवर्णिनी, स्त्री, (वरः श्रेष्ठो वर्णः प्रशस्तः गौरा-
दिर्वास्त्यस्या इति। वरवर्ण+इनिः। ङीप्।)
उत्तमा स्त्री। तत्पर्य्यायः। वरारोहा २
मत्तकामिनी ३ उत्तमा ४। इत्यमरः। २।
६। ४ ॥ मत्तकाशिनी ५। इति भरतः ॥
(यथा, विष्णुपुराणे। १। १५। ७।
"रत्नभूता च कन्येयं वार्क्षेयी वरवर्णिनी।
भविष्यत् जानता पूर्व्वं मया गोभिर्व्विवर्द्धिता ॥")
लाक्षा। हरिद्रा। रोचना। फलिनी। साध्वी
स्त्री। इति मेदिनी। ने, २४३। गौरी ॥
(यथा, महाभारते। ६। २३। २१।
"भद्रकालि! नमस्तुभ्यं महाकालि नमोऽस्तु ते।
चण्डि! चण्डे! नमस्तुभ्यं तारिणि! वर-
वर्णिनि! ॥")
सरस्वती। लक्ष्मीः। इति शब्दरत्नावली ॥
वरवाह्लीकं, क्ली, कुङ्कुमम्। इत्यमरटीका ॥
वरवृद्धः, पुं, (वरः श्रेष्ठो वृद्धः पुरातनः।) शिवः।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वरा, स्त्री, (वृ+अप्+टाप्।) फलत्रिकम्।
इति मेदिनी। रे, ६३ ॥ रेणुकानामगन्धद्रव्यम्।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुडूची। मेदा। ब्राह्मी।
विडङ्गम्। पाठा। हरिद्रा। इति राज-
निर्घण्टः ॥ श्रेष्ठा च ॥
वराकः, पुं, (वृणीते तच्छील इति। वृ+"जल्प-
भिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन्।" ३। २। १५५।

इति याजन ।) शिवः । इति मेदिनी । के, १२८ । गुडम् । इति हेमचन्द्रः ।

वराकः, त्रि, (वृ+"जल्पभिक्षेति ।" ३ । २ । १५५ । इति षाकन् ।) शोचनीयः । इति मेदिनी । के, १२८ । अधमः । इति शब्दमाला । (यथा, मुकुन्दमालायाम् । १० ।
"नाहं वन्दे तव चरणयोर्द्वन्द्वमद्वन्द्वहेतोः [illegible] वराका वयम् ।")

वराङ्गं, क्ली, (वरमङ्गानाम् ।) मस्तकम् । गुह्यम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २६ । गुडत्वक् । योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः । मेढ्रावयवे, च । (वराण्यङ्गान्यस्य ।) मद्गुरे, त्रि । (चोचम् । यथा,
"लवङ्गञ्च वराङ्गं स्याद्भृङ्गञ्चोचं तथोत्कटम् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

वराङ्गः, पुं, (वराणि श्रेष्ठान्यङ्गानि यस्य ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः । विष्णुः । यथा,—
"सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी ।"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ।

वराङ्गकं, क्ली, (वरमङ्गमस्य । कप् ।) गुडत्वक् । इत्यमरः । २ । ६ । १३१ । श्रेष्ठावयवयुक्ते, त्रि ।

वराङ्गना, स्त्री, (वरा श्रेष्ठा अङ्गना ।) अति-सुन्दराङ्गना स्त्री । यथा,—
"[illegible] वराङ्गनाकेलि[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।"
इति लक्ष्मीचरितम् ।

वराङ्गरूपोपेतः, त्रि, (अङ्गानां रूपाणि अङ्ग-रूपाणि । वराणि अङ्गरूपाणि तैरुपेतः ।) सिंहसंहननः । सुन्दरः इत्यर्थः । तत्पर्यायः । सिंहसंहननः १ । इत्यमरः ।

वराङ्गी, स्त्री, (वरमङ्गमवयवो यस्याः ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ।

वराङ्गी, [न्] पुं, (वराङ्गमस्त्यस्येति । इनिः ।) अम्लवेतसः । वराङ्गचामीरदं इति वा पाठः । इति रत्नमाला । श्रेष्ठाङ्गयुक्ते, त्रि ।

वराटः, पुं, (वरं मन्दमटतीति । अट्+कर्म्मणि अण् ।) कपर्द्दकः । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य शोधनविधिर्यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible] ।"
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
यथाङ्कुरत्य प्रक्षाल्य गृह्णीयाच्च वराटकम् ।"
इति वराटशुद्धिः ॥ * ॥
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ।) रज्जुः । यथा, रज्जुः शुल्बा वराटो ना । इति स्वीकाण्डे रत्नकोषः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

वराटकः, पुं क्ली, (वराट+स्वार्थे कन् ।) कपर्द्दकः । इत्यमरः । कड़ि इति भाषा । तस्य संख्याभेदेन संज्ञाभेदा यथा,—
"वराटकानां दशकद्वयं यत्
सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः ।
ते षोडश द्रम्म इहावगम्यो
द्रम्मैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः ॥"
इति लीलावती ॥ * ॥
अपि च । साम्बिकः कार्षिकः पणः । इति याज्ञवल्क्यवचनेन गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकस्ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री । इत्यमरसिंहोक्तेन च अशीतिरत्तिकापरिमितताम्रे पणशब्दः सङ्केतितः स च तावत्संख्यकवराटकेऽप्यस्ति इति वराटकेष्वपि तथा व्यवहारः । एतन्मूलकं भविष्यमत्स्यपुराणयोर्वचनं यथा,—
"अशीतिभिर्वराटकैः पण इत्यभिधीयते ।
तैः षोडशैः पुराणं स्याद्रजतं सप्तभिस्तु तैः ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
ते च दक्षिणार्थं विधीयन्ते । यथा,—
"स्वल्पयोर्षिर्यं दानं इतो यक्षस्त्वदक्षिणः ।
तस्मात् पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमथापि वा ।
प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे तथा स सफलो भवेत् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ।

वराटकः, पुं, (वराट एव । स्वार्थे कन् ।) रज्जुः । पद्मबीजम् । इति मेदिनी । के, २०२ ।

वराटकरजाः, [स्] पुं, (वराटक इव रजो यस्य ।) नागकेशरवृक्षः । इति शब्दमाला ।

वराटिका, स्त्री, (वराट+स्वार्थे कन् । टाप् । अत इत्वञ्च ।) कपर्द्दकः । इत्यमरटीकायां भरतः राजनिर्घण्टश्च । (यथा, नैषधे । २ । ८८ ।
"बहुकम्बुमणिर्वराटिका
गणनाटत्करकर्कटोत्करः ।")
तुच्छवाचिका च । यथा,—
"गुणानां सम्पाते येन तस्य मता वराटिका ।"
इत्युद्भटः ।

वराण्डः, पुं, (व्रियते इति । वृ+आण्डन् । पृषोदरात् दीर्घः ।) दन्तः । इति त्रिकाण्डशेषः । वदनरोगः । इति शब्दरत्नावली ।

वराणसी, स्त्री, (वाराणसी पृषोदरादित्वात् साधुः ।) काशी । यथा,—
"काशी वराणसी वाराणसी शिवपुरी च सा ।"
इति हेमचन्द्रः ।

वराण्डं, क्ली, (वरे राजनिर्घण्टे इति । अड्+अण् ।) [illegible] । इति शब्दचन्द्रिका ।

वराभिधः, पुं, अम्लवेतसः । [illegible]
(वरा अभिधा यस्य ।) [illegible] ।

वराम्लः, पुं, (वरः श्रेष्ठः अम्लो यस्य ।) करमर्द्दः । इति [illegible] इति वा पाठः ।

वरारकं, क्ली, (वरं [illegible] अर+ण्वुल् ।) हीरकम् । इति हेमच १३१ । (गुणादयोऽस्य हीरकशब्दे ।)

वरारोहः, पुं, (हस्तिन उपवेशनाय वर आरोहो यत्र ।) हस्त्यारोहः । इति विश्वः ।

वरारोहा, स्त्री, (वर [illegible]) उत्तमा स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ३ । महानिर्वाणतन्त्रे । ४ । ४० ।
"यदा तु वैदिकी दीक्षा [illegible]
[illegible]
न स्यास्यति वरारोहे ! [illegible]"
कटिः । इति हेमचन्द्रः ।

वरालिका, स्त्री, (वरा [illegible] शैलाः ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ।

वराशिः, पुं, स्थूलवस्त्रम् । मोटा [illegible] भाषा । तत्पर्यायः । स्थूलशाटः १ [illegible] मरः । वराशिः ३ स्थूलशाटकः [illegible] शाटिका ५ । इति [illegible] पट्टाकः ६ । इति [illegible] स्त्रीवमिति जटाधरः ।

वरासनं, क्ली, (वराय दुर्गायै दीयते इति यावत् । अस्+ल्युट् ।) जवापुष्पम् । इति शब्दमाला । उत्तमासनञ्च ।

वरासनः, पुं, (वरो भार्य्या नारी यस्य [illegible] सोति । अस्+ल्युः ।) विटः । तस्मात् अस्यति दूरीकरोतीति ।) इति विश्वः ।

वराशिः, पुं (वरैः श्रेष्ठैः अश्यते [illegible] अस्+इन् ।) स्थूलशाटकः । [illegible] खड्गधरः । इति धरणिः ।

वराशी, स्त्री, [illegible] । इति [illegible]

वराहः, पुं, (वराय आहन्ति [illegible] उणा० ४ । १ । ३८ । [illegible] विशेषः । वरा इति भाषा । [illegible] शूकरः २ घृष्टिः ३ कोल ४ [illegible] किटिः ७ दंष्ट्री ८ घोणी [illegible] क्रोडः ११ भूदारः १२ । [illegible] सूकरः १४ मुखलाङ्गूलः [illegible] धरः । स्तब्धरोमा [illegible] वक्रः १८ दीर्घनादः १९ [illegible] भूक्षित् २१ बहुप्रजः २२ । [illegible] वणी । अस्य मांसस्य गुणाः । [illegible] वातघ्नत्वम् । बलदायकत्व । [illegible] बहुमूत्रत्वम् । स्निग्धत्वम् । [illegible] पाताकारम् । अस्य सूकरशब्दे [illegible]

र्मं विष्णवे न देयम्। यथा। "नाभक्ष्यं
ार्थे भक्ष्येष्वन्नमहिषीक्षीरं वर्ज्जयेत्।
ास्रमनुष्यवराहमांसानि चेति।" इत्याह्निक-
तत्त्वम् ॥ * ॥ वराहमांसं भुक्त्वा
पूजादिनिषेधो यथा,—

वराह उवाच।

ा वाराहमांसन्तु यो वै मामुपसर्पति।
तस्य वक्ष्यामि यथा भवति सुन्दरि!॥
ी दश वर्षाणि भूत्वा तु चरते वने।
ी भूत्वा महाभागे समाः सप्त च सप्तति:॥
भूत्वा समाः सप्त तिष्ठते तस्य पुच्छके।
षिर्म्मूषिको भूत्वा वर्षाण्यष्ट चतुर्द्दश॥
नविंशद्वर्षाणि यातुधानश्च जायते।
कश्चाष्टवर्षाणि जायते भवने बहु॥
ांशत्सप्तवर्षाणि जायते पिशिताशन:।
ांसादिकाहृत्य वाराहामिषभक्षक:॥
ि विपुले सिद्धे कुले भागवतस्तथा।
िश्चरः श्रुत्वा सर्वधर्म्मविलक्षणम्॥
ा चाञ्जलिं कृत्वा वाक्यमेतदुवाच च।
ि परमं गुह्यं तव भक्तसुखावहम्।
हमांसभक्षास्तु येन मुच्यन्ति किल्बि-
षात्॥

वराह उवाच।

ा मानवा येन निष्कल्मषाश्चरन्ति वै।
येन दिनं पञ्च कणाहारेण मम वै॥
पञ्च ततो भुङ्क्त्वा तिष्ठेत् सप्तदिनं तत:।
ाहारवर्गं यत्र मूलभिक्षु तथा पय:॥
भक्ष्यो दिनान् सप्त सप्त वायुभक्षक:।
भुङ्क्त्वा दिनं सप्त कार्येषु द्विमानव:॥
ाहारवतः कृत्वा अहङ्कारविवर्जिताः।
न्वेकोनपञ्चाशत्तेन तननिश्चय:॥
तः सर्वपापेभ्यः सर्वदो विगतज्वर:।
ि तु मम कर्म्माणि मम लोकाय गच्छति॥"
वाराहमांसभक्षणापराधप्रायश्चित्तम्।
वाराहपुराणम्॥ * ॥
वराहमांसं श्राद्धादौ विहितम्। यथा
मांसेष्वष्टकौ वराहैः। महाराष्ट्रापि-
वराहमांसेन। इत्थं विहित्वा चैवा-
वराहेण वह्निधौतं श्वेतान्नेन यथा
नम्। वत्सतरस्तु। आहे निजुक्तानि तुल-
तेन। निन्द्यानुपहत्य सर्वदा लिप्त:। यथा
सर्व भवत्येवम्।
ा वाराहमांसन्तु यस्तु मामुपसर्पति।
रौ रक्तवर्णानि भूत्वा वै चरते वने॥"
इति वाराहीतन्त्रम्॥ * ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति वाराहपुराणम्॥ * ॥
[illegible] यथा,—

स्वायम्भुव उवाच।

"कुत्र प्रजाः स्थास्यन्ति पृथिवी तावत् प्रलया-
र्णवे मग्ना तस्या उद्धरणे यत्नं कुरु। इति श्रुत्वा
ब्रह्मा भगवन्तं ध्यातवान्। ध्यायतस्तस्य नासा
विवरात् अङ्गुष्ठप्रमाणो वराहपोतो निरगात्।
स च आकाशस्थः सन् क्षणमात्रेण पर्व्वतोपमो
बभूव। तं विष्णुं मत्वा ब्रह्मा तुष्टाव। स च
तेन स्तुतः प्रलयार्णवजलमध्ये प्रविश्य दंष्ट्राग्रेण
पृथ्वीमुद्धृत्य निजधारणशक्त्या संस्थाप्य अन्त-
र्हितो बभूव। ततः पृथिव्यां राजा स्वायम्भुव-
मनुरासीत्।" इति श्रीभागवतमतम्॥ * ॥ तद-
वतारकर्त्तृकहिरण्याक्षवधो यथा,—
"वराहपर्व्वतो नाम यः पुरा हरिनिर्म्मितः।
स एव भूत्वा भगवानगमामासुरान्तिकम्॥
नगचन्द्रप्रतीकाशमश्वराश्च हनुमम्।
वज्रसारं तनघ्नं सर्व्ववह्निसमप्रभम्॥
यो वैकुण्ठः सुरेन्द्राणामनन्तो भोगिनामपि।
विष्णुर्यो योगविदुषां यो यज्ञो यज्ञकर्म्मिणाम्॥
यस्य प्रसादेन सपक्षा दिवौकस:।
आज्यं महर्षिभिर्द्दत्तमश्नुवन्ति सुधाहुतम्॥
ततो दैत्यक्षयकरं पुराणं प्राक्तनमम्।
वह्निवर्णः वेगेन विष्टिपत् दैत्यजीवितम्॥
ततः संरक्तनयनो हिरण्याक्षो महासुर:।
कोऽयमित्यपि वदन् रोषान्नारायणमुदैक्षत॥
वाराहरूपिणं देवं स्थितं पुरुषविग्रहम्।
प्रहरणकोपनकरं देवानामार्त्तिनाशनम्॥
दशनप्रभवाभ्यां नाभ्यामरावपतन:।
सर्व्वाश्चक्रमणोर्म्मिभिः पीडिताश्चाभिपातुर:॥
ततो हिरण्याक्षसुताश्च सर्व्वे
समाद्रवन् दैत्यगणाः सुरेशम्।
निहन्तुकामाः सहसा वराहं
प्रदीप्तशस्त्रा दनुपुङ्गवा:॥
ते बध्यमानोऽपि हरेण सर्व्वे
दैत्यासुरैरभिपतन्त्येव।
नाशो यथा बालसुरेन्द्र वै
[illegible]
दैत्येश्वरोऽसौ सुरराजमाहवे
निपातयामास यथा क्षणान्तम्।
तथैव तदा विद्युतमाशु युद्धे
प्रदर्शमानोऽपि गिरिं द्रवैः॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

दानवाश्चापि समरे मयतारपुरोगमा:।
उद्यतायुधनिस्त्रिंशाः सर्व्वे तं समुपाद्रवन्॥
स ताड्यमानोऽतिबलैर्द्दैत्यैः समायुधोद्यतै:।
न चचाल वराहस्तु मैनाक इव पर्व्वत:॥
क्रोधसंरक्तनयनः शङ्खचक्रधरो हरिः।
चचाल स वेगेन चाप्नुवन् सर्व्वतो दिशम्॥
तं चयायासुरेन्द्राणां वर्द्धमानं नभस्तले।
आपतः सह गन्धर्व्वैस्तुष्टुवुर्म्मधुसूदनम्॥
भीमाग्निसदृशं घोरं दर्शनीयसुदर्शनम्।
सुवर्णरेखापर्य्यन्तं वज्रनाभं भयावहम्॥
मेदोऽस्थिमज्जारुधिरैः सिक्तं दानवसम्भवैः।
अद्वितीयं प्रहारैस्तु क्षुरपर्य्यन्तमच्युतम्॥
स्रग्दाममालाविततं कामगं कामरूपिणम्।
चक्रमुद्यम्य समरे वाराहः स्वेन तेजसा॥
चिच्छेद बाहुचक्रेण हिरण्याक्षस्य [illegible] तदा॥
स छिन्नबाहुर्व्विशिरा न प्राकम्पत दानव:।
कबन्धवृत्तिमः स्कन्धे विशाल इव पादप:॥
ततः स्थितस्यैव शिरस्तस्य भूमाववाहयत्।
शिरस्तस्य वक्त्रमिव मेरोः शृङ्गमिवोन्नतम्॥
हिरण्याक्षे हते दैत्या ये शेषास्तत्र दानवा:।
सर्व्वे तस्य भयात् त्रस्ता जग्मुरार्त्ता दिशो
दश॥"

इति वह्निपुराणम्॥

अथ वराहावतारकारणम्। तद्भक्तविमर्दा-
दैत्यकर्त्तृकहरिहेतोश्च।
"कौशोद्भवमिदं सर्व्वं यदा आसीदिदं तदा।
अनन्तः पृथिवीं स्तब्धा विष्णोरमितकाराग्नः।
तेन तस्मात् पृथिवी जलमाधारधौमता।
ततो वराहरूपेण विष्णुः पृथिवीं जले।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
स तदा रसमासाद्य पृथिवीं सर्व्वलोकके।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

इति याकन्।) शिवः। इति मेदिनी। के, १२८। मुकम्। इति हेमचन्द्रः।

वराकः, त्रि, (वृ+"जल्पभिक्षेति।" ३।२।१५५। इति षाकन्।) शोचनीयः। इति मेदिनी। के, १२८। अधमः। इति शब्द-माला। (यथा, मुकुन्दमालायाम्। १०।
"नाथे श्रीपुरुषोत्तमे त्रिजगतामेकाधिपे चेतसा सेव्ये स्वस्य पदस्य दातरि परे नारायणे तिष्ठति। यं कञ्चित् पुरुषाधमं कतिपयग्रामेशमल्पार्थदं सेवायै मृगयामहे नरमहो मूढा वराका वयम्॥")

वराङ्गं, क्ली, (वरमङ्गानाम्।) मस्तकम्। गुह्यम्। इत्यमरः। ३।३।२६। गुडत्वक्। योनिः। इति त्रिकाण्डशेषः। श्रेष्ठावयवे, च। (वरा-ण्यङ्गान्यस्य।) सद्रूपे, त्रि। (चोचम्। यथा, "त्वक्चोचं वराङ्गं स्याद्भृङ्गचोचं तथोत्कटम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)

वराङ्गः, पुं, (वराणि सुचारूण्यङ्गानि यस्य।) हस्ती। इति त्रिकाण्डशेषः। विष्णुः। यथा,—
"सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी।"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम्।

वराङ्गकं, क्ली, (वरमङ्गमस्य। कप्।) गुडत्वक्। इत्यमरः। २।६।१३१। श्रेष्ठावयवयुक्ते, त्रि।

वराङ्गना, स्त्री, (वरा श्रेष्ठा अङ्गना।) अति-शयरूपाङ्गना स्त्री। यथा,—
"हरः स्वयं यत्नो सुरूपिणी
वराङ्गनाशैवमलभोगवम्।
अनयाविषमयमेदुर्न
चिरयवदी विषमायमेन पट्॥"
इति लक्ष्मीचरितम्।

वराङ्गरूपोपेतः, त्रि, (अङ्गानां रूपाणि अङ्ग-रूपाणि। वराणि अङ्गरूपाणि तैरुपेतः।) श्रेष्ठरूपः। सुन्दरः। इत्यर्थः। तत्पर्यायः। श्रेष्ठरूपः १। इत्यमरः।

वराङ्गी, स्त्री, (वरमङ्गमस्त्यस्याः यस्याः।) हरिद्रा। इति राजनिर्घण्टः।

वराङ्घ्रि, [न्] पुं, (वराङ्गमस्त्यस्येति। इनिः।) हस्तीति। वराङ्गरूपोपेतः इति वा पाठः। इति रत्नमाला। श्रेष्ठाङ्घ्रि, त्रि।

वराटः, पुं, (वरं श्रेष्ठमटतीति। अट्+कर्मणि अच्।) कपर्दकः। इति राजनिर्घण्टः। (अस्य शोधनविधिर्यथा,—
"अम्ले च वटे पुटे धान्यराशौ स्थापयेत् त्र्यहम्।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
तम्।
[illegible]"
[illegible]
"[illegible]
[illegible]

पश्चादुद्धृत्य प्रक्षाल्य गृह्णीयाच्च वराटकम्॥"
इति वराटशुद्धिः। *।
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-कारे।) रज्जुः। यथा। रज्जुः शुल्बा वराटो ना। इति स्त्रीकाण्डे रत्नकोषः। इत्यमर-टीकायां भरतः।

वराटकः, पुं स्त्री, (वराट्+स्वार्थे कन्।) कप-र्दकः। इत्यमरः। कड़ि इति भाषा। तस्य संख्याभेदेन संज्ञाभेदा यथा,—
"वराटकानां दशकद्वयं यत्
सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः।
ते षोडश द्रम्म इहावगम्यो
द्रम्मैस्तथा षोड़शभिश्च निष्कः॥"
इति लीलावती। *।
अपि च। ताम्रिकः कार्षिकः पणः। इति याज्ञवल्क्यवचनेन शुल्काः पञ्चाद्यमाषकस्ते षोड़शाद्यः कर्षोऽस्त्री। इत्यमरसिंहोक्तेन च अशीतिरत्तिकापरिमितताम्रे पणशब्दः सङ्के-तितः स च तावत्संख्यकवराटकैर्लभ्यते इति वराटकेष्वपि तथा व्यवहारः। एतन्मूलकं भविष्यमत्स्यपुराणयोर्वचनं यथा,—
"अशीतिभिर्वराटकैः पण इत्यभिधीयते।
तैः षोड़शैः पुराणं स्याद्रजतं सप्तभिस्तु तैः॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्। *।
ते च दक्षिणार्थं विधीयन्ते। यथा,—
"हतमश्रोत्रियं दानं हतो यज्ञस्त्वदक्षिणः।
तस्मात् पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमथापि वा।
प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे तथा स सफलो भवेत्॥"
इति शुद्धितत्त्वम्।

वराटकः, पुं, (वराट एव। स्वार्थे कन्।) रज्जुः। पद्मबीजम्। इति मेदिनी। के, २०२।

वराटकरजाः, [स्] पुं, (वराटक इव रजो यस्य।) नागकेशरवृक्षः। इति शब्दमाला।

वराटिका, स्त्री, (वराट्+स्वार्थे कन्। टाप्। अत इत्वञ्च।) कपर्दकः। इत्यमरटीकायां भरतः राजनिर्घण्टश्च। (यथा, नैषधे। २।८८।
"कुसुमेषुधिर्वराटिका
स्मरमाटस्मरकर्कटोत्करः॥")
तुच्छवाचिका च। यथा,—
"प्रयागे मकरे येन तस्य सङ्गा वराटिका।"
रघुदत्तः।

वराणः, पुं, (व्रियते इति। वृ+युच्। पृषो-दरात् दीर्घः।) इन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः। वरुणद्रुमः। इति शब्दरत्नावली।

वराणसी, स्त्री, (वाराणसी पृषोदरादित्वात् साधु।) काशी। यथा,—
"काशी वराणसी वाराणसी शिवपुरी च सा॥"
इति हेमचन्द्रः।

वरान्नं, क्ली, (वरे राजनिरदनेन इति। अद्+क्त।) राजान्नम्। इति शब्दचन्द्रिका।

वराभिधः, पुं, अम्लवेतसः। [illegible]
(वरा अभिधा यस्य।) [illegible]

वराम्लः, पुं, (वरः श्रेष्ठः अम्लः [illegible] लत्वम्।) करमर्दः। इति [illegible]
इति वा पाठः।

वरारकं, क्ली, (वरं [illegible] ऋ+ण्वुल्।) हीरकम्। [illegible]
१३१। [illegible]

वरारोहः, पुं, (वर्तिन उत्तमा [illegible] त्वाच वर आरोहो यत्र।) हस्त्या[illegible] रोहः। इति विश्वः।

वरारोहा, स्त्री, ([illegible]) उत्तमा स्त्री। इत्यमरः। २।६। [illegible] महानिर्व्वाणतन्त्रे। ८। ३०। [illegible]
"यदा तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा [illegible]
[illegible]
न स्यास्तति वरारोहे! [illegible]
कटिः। इति हेमचन्द्रः।

वरालिका, स्त्री, ([illegible]) येस्याः।) दुर्गा। इति त्रिकाण्ड[illegible]

वरालिः, पुं, स्थूलवस्त्रम्। मोटा भाषा। तत्पर्यायः। स्थूलशाट[illegible] मरः। वरासिः २ स्थूलशाट[illegible] शाटिका ५। इति तट्टीकायां [illegible] पट्टाकः ६। इति शब्दरत्नावली [illegible] क्षौममिति जटाधरः।

वरासनं, क्ली, (वराये दुर्गायै दीयते इति यावत्। अस्+[illegible] पुष्पम्। इति शब्दमाला। [illegible] उत्तमासनञ्च।

वरासनः, पुं, (वरो श्रेष्ठो नारी [illegible] सीति। अस्+ल्युः।) [illegible] जनान् अस्यति दूरीकरोतीति। इति विश्वः।

वरासिः, पुं (वरैः श्रेष्ठैः अस्यते। अस्+इन्।) स्थूलशाटकः। [illegible] खड्गधरः। इति भरतः।

वराही, स्त्री, [illegible]

वराहः, पुं, (वराह आहन्ति [illegible] उणा० ४। १। ६८। [illegible] विशेषः। वरा इति भाषा। शूकरः २ घृष्टिः ३ कोलः ४ पोत्री ५ किरिः ७ दंष्ट्री ८ घोणी ९ क्रोडः ११ भूदारः १२। इत्यमर[illegible] सूकरः १४ मुखलाङ्गलः १५ [illegible] धरः। स्तब्धरोमा [illegible] वक्रः १८ दीर्घतरः १९ [illegible] भूक्षित् २१ बहुप्रजः २२। [illegible] पत्नी। अस्य मांसस्य गुणाः [illegible] वातघ्नम्। बलवर्द्धकम्। [illegible] बहुमलनम्। स्निग्धकम्। पाठान्तरम्। अन्यत् शूकरशब्दे [illegible]

वत्सरे न देयम् । यथा । "माभक्ष्यं
भक्षयेच्छागमहिषौ वर्जयेत् ।
…त्स्यवराहमांसानि चेति ।" इत्याह्निक-
तत्त्वम् ॥ * ॥ वराहमांसं भुक्त्वा
…द्विनिषेधो यथा,—

वराह उवाच ।

…राहमांसन्तु यो वै मामुपसर्पति ।
… वक्ष्यामि यथा भवति सुन्दरि ! ॥
…श वर्षाणि भूत्वा तु चरते वने ।
…था महाभागे समाः सप्त च सप्ततिः ॥
… समाः सप्त तिष्ठते तस्य पुच्छके ।
…षिको भूत्वा वर्षाणाञ्च चतुर्द्दश ॥
…वर्षाणि यातुधानश्च जायते ।
…दश वर्षाणि जायते भवने बहु ॥
…तिवर्षाणि जायते पिशिताशनः ।
…रितान्कृत्वा वाराहामिषभक्षकः ॥
…पुत्रे सिद्धे कुले भागवतस्तथा ।
…चः श्रुत्वा सर्व्वधर्म्मार्थलक्षणम् ॥
…ञ्जलिं कृत्वा वाक्यमेतदुवाच ह ।
…दं गुह्यं तव भक्तसुखावहम् ।
…षभक्षास्तु येन मुच्यन्ति किल्वि-
षात् ॥

वराह उवाच ।

…नवा येन तिर्य्यक्संसारसागरान् ।
…दिनं पञ्च कणाहारेण सप्त वै ॥
… ततो भुक्त्वा तिष्ठेत् सप्तदिनं ततः ।
…वर्णं सप्त शक्तुभिश्च तथा त्र्यः ॥
…दिनान् सप्त सप्त पायायमचकः ।
… दिनं सप्त कारयेत्कुहिमालनः ॥
…तपराः कृत्वा अहङ्कारविवर्ज्जिताः ।
…तेनपथाश्चरेत कृतनिश्चयः ॥
सर्व्वपापेभ्यः ससंज्ञो विगतज्वरः ।
मम कर्म्माणि मम लोकाय गच्छति ।"
वाराहमांसभक्षणापराधप्रायश्चित्तम् ।
…राहपुराणम् ॥ * ॥
…हमांसं श्राद्धादौ विहितम् । यथा
…व्युत्पत्तौ हारीतः । महारण्यवासि-
…राहांस्तथेति । एवञ्च विवदन्ते चाग्रा-
…ञ्चेति वशिष्ठोक्तं श्वेताश्वेतया श्वव-
। कल्पतरुस्तु । श्राद्धे नियुक्तानि युक्त-
। विष्णूपासकस्य सर्व्वथा निषेधः । यथा
भगवद्वाक्यम् ।
वाराहमांसन्तु यस्तु मामुपसर्पति ।
दशवर्षाणि भूत्वा वै चरते वने ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥
…ष्णः ।
…यासेन वै मासं पायसेन च वत्सरम् ।
…तारिणकौरभ्रशाकुनिच्छागपार्षतैः ॥
…ऐणवाराहशशैर्मांसैर्यथाक्रमम् ।
…मासाभिवर्द्धयन्ति दत्तेनेह पितामहाः ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥
…वतारविशेषः । यथा,—

स्वायम्भुव उवाच ।
"कुत्र प्रजाः स्थास्यन्ति पृथिवी तावत् प्रलया-
र्णवे मग्ना तस्या उद्धरणे यत्नं कुरु । इति श्रुत्वा
ब्रह्मा भगवन्तं ध्यातवान् । ध्यायतस्तस्य नासा
विवरात् अङ्गुष्ठप्रमाणो वराहपोतो निरगात् ।
स च आकाशस्थः सन् क्षणमात्रेण पर्व्वतोपमो
बभूव । तं विष्णुं मत्वा ब्रह्मा तुष्टाव । स च
तेन स्तुतः प्रलयार्णवजलमध्ये प्रविश्य दन्ताग्रेण
पृथ्वीमुद्धृत्य निजधारणशक्त्या संस्थाप्य अन्त-
र्हितो बभूव । ततः पृथिव्यां राजा स्वायम्भुव-
मनुरासीत् ।" इति श्रीभागवतमतम् ॥ * ॥ तद-
वतारकर्त्तृकहिरण्याक्षवधो यथा,—
"वराहपर्व्वतो नाम यः पुरा हरिनिर्म्मितः ।
स एव भूत्वा भगवानाजगामासुरान्तिकम् ॥
ततश्चन्द्रप्रतीकाशमगृह्णाच्छङ्खमुत्तमम् ।
सहस्रारं तथा चक्रं सूर्य्यवह्निसमप्रभम् ॥
यो वैकुण्ठः सुरेन्द्राणामनन्तो भोगिनामपि ।
विष्णुर्यो योगविदुषां यो यज्ञो यज्ञकर्म्मणाम् ॥
भिन्ने यस्य प्रसादेन सवनस्था दिवौकसः ।
आज्यं महर्षिभिर्द्दत्तमश्नुवन्ति सुधाहुतम् ॥
ततो दैत्यद्रवकरं पुराणं शङ्खमुत्तमम् ।
पद्भ्यां दधौ वेगेन विक्षिपन् दैत्यजीवितम् ॥
ततः संरक्तनयनो हिरण्याक्षो महासुरः ।
कोऽयन्त्विति वदन् रोषान्नारायणमुदैक्षत ॥
वाराहरूपिणं देवं स्थितं पुरुषविग्रहम् ।
शङ्खचक्रोद्यतकरं देवानामार्त्तिनाशनम् ॥
रराज शङ्खचक्राभ्यां ताभ्यामसुरसूदनः ।
सूर्य्याचन्द्रमसोर्मध्ये पौर्णमास्यामिवाम्बुदः ॥

ततो हिरण्याक्षमुखाश्च सर्व्वे
समाद्रवन् दैत्यगणाः सुरेशम् ।
निहन्तुकामाः सहसा वराहं
गृहीतशस्त्रा बलपूर्णदर्पाः ॥
सं बध्यमानोऽतिशयेन शस्त्रै-
र्दैत्यासुरैर्दानवपुङ्गवैश्च ।
नाकम्पताशासुरसन्दहा वै
मेघैः सुवृष्टा इव मन्दराद्रिः ॥
दैत्यस्ततोऽसौ नृवराहमाहवे
निपातयामास तथा ज्वलन्तीम् ।
शक्तिं यथा विद्युतमाशु कुक्षौ
प्रवर्षमाणोऽपि गिरिं सुमेघः ॥
स हन्यमानो गदयाप्रमेयः
प्रोवाच दैत्यं नृवराहमूर्त्तिः ।
प्रजापतिः सेतुमिमं निहत्य
क्रमेण क्व यास्यसि यथा सुरेन्द्रः ॥
वलं समासाद्य परैरजेयं
विनाशयिष्याम्यहमेवमार्य्य ।
दैत्यास्त्वया सा क्रमतो हि देवान्
कृतस्वकीयान् सुनयोपपन्नान् ॥
संस्थापयिष्यामि न संशयोऽत्र
दैत्येन्द्रदर्पः क्व नु मत्समीपे ।
एवं ब्रुवति वाक्यन्तु विष्णोर्वक्षस्यमातयत् ।
स वाहुमतुदम्य सर्व्वप्रहरणं रणे ॥
दानवाश्चापि समरे मयतारपुरोगमाः ।
उद्यतायुधनिस्त्रिंशाः सर्व्वे तं समुपाद्रवन् ॥
स ताड्यमानोऽतिबलैर्दैत्यैः सर्व्वायुधोद्यतैः ।
न चचाल वराहस्तु मैनाक इव पर्व्वतः ॥
क्रोधसंरक्तनयनः शङ्खचक्रधरो हरिः ।
अवर्द्धत स वेगेन व्याप्नुवन् सर्व्वतो दिशम् ॥
तं जयायासुरेन्द्राणां वर्द्धमानं नभस्तले ।
ऋषयः सह गन्धर्व्वैस्तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥
दीप्ताग्निसदृशं घोरं दर्शनीयसुदर्शनम् ।
सुवर्णरेणुपर्य्यन्तं वज्रनाभं भयावहम् ॥
मेदोऽस्थिमज्जारुधिरैः सिक्तं दानवसम्भवैः ।
अद्वितीयं प्रहारैस्तु क्षुरपर्य्यन्तमण्डलम् ॥
स्रग्दाममालाविततं कामगं कामरूपिणम् ।
चक्रमुद्यम्य समरे वाराहः स्वेन तेजसा ॥
चिच्छेद बाहूंश्चक्रेण हिरण्याक्षस्य … तथा ॥
स छिन्नबाहुर्विशिरा न प्राकम्पत दानवः ।
कबन्धवत्स्थितः संख्ये विशाख इव पादपः ॥
ततः स्थितस्यैव शिरस्तस्य भूमाववपातयत् ।
हिरण्मयं रत्नचित्रं मेरोः शृङ्गमिवोत्तमम् ॥
हिरण्याक्षे हते दैत्या ये शेषाश्चैव दानवाः ।
सर्व्वे तस्य भयात् त्रस्ता जग्मुरार्त्ता दिशो
दश ॥"
इति वह्निपुराणम् ॥
अथ वराहावतारकारणम् । शरभरूपिमहा-
देवकर्त्तृकतच्छरीरनाशश्च ।
"त्रैलोक्यमखिलं दग्धं यदा कालाग्निना तदा ।
अनन्तः पृथिवीं त्यक्त्वा विष्णोरन्तिकमागतः ॥
तेन त्यक्ता तु पृथिवी अगमाद्वाऽधोगता ।
ततो वराहरूपेण निमग्नां पृथिवीं जले ।
मग्नां समुद्धारास्तु न्यधात् तत्सलिलोपरि ॥
वराहोऽपि स्वयं गत्वा लोकालोकाह्वयं गिरिम् ।
वाराह्या सह रेमे स पृथिव्या चारुरूपया ॥
स तया रममाणस्तु सुचिरं पर्व्वतोत्तमे ।
नावाप तोयं लोकेशः योषी परमकामुकः ॥
पृथिव्याः पोत्रिरूपाया रमयन्त्यास्ततः सुताः ।
त्रयो जाता द्विजश्रेष्ठास्तेषां नामानि वै शृणु ॥
दुर्वृत्तः कनको घोरः सर्व्व एव महाबलाः ।
स तैः पुत्रैः परिवृतो वाराहो भार्य्यया तया ॥
रममाणस्तदा कायत्यागं नैवागमद्धिया ।
इतस्ततश्च शिशुभिः क्रीड़द्भिः पोत्रिभिस्तदा ॥
जगन्ति तत्र भग्नानि नदीः कल्पतरूंस्तथा ।
ततो देवगणाः सर्व्वे सहिता देवयोनिभिः ॥
शक्रेण सहिता मन्त्रं चक्रुः सम्यक् जगद्धितम् ॥
ततो निश्चित्य ते सर्व्वे शक्राद्या मुनिभिः सह ।
शरण्यं शरणं जग्मुर्नारायणमजं विभुम् ॥
तं समासाद्य गोविन्दं वासुदेवं जगत्पतिम् ।
प्रणम्य सर्व्वे त्रिदशास्तुष्टुवुर्गरुड़ध्वजम् ॥
देवा ऊचुः ।
नमस्ते देवदेवेश ! जगत्कारणकारण ।
कालस्वरूपिन् भगवन् प्रधानपुरुषात्मक ॥
इति स्तुतो देवदेवो भूतभावनभावनः ।
सेन्द्रैर्देवगणैरूचे तान् सर्व्वान् मेघनिस्वनः ॥

श्रीभगवानुवाच ।
यदर्थमागता यूयं शङ्को भयमुपस्थितम् ।
यत्र यद्वा मया कार्य्यं तद्दिवाकर्य्यमुच्यताम् ॥
देवा ऊचुः ।
शीर्य्यते वसुधा नित्यं क्रीड़या यज्ञपोत्रिणः ।
लोकाश्च सर्व्वे संक्षुब्धा नाप्नुवन्त्युपशान्तिताम् ॥
इति तेषां निगदतां श्रुत्वा वाक्यं जनार्द्दनः ।
उवाच शङ्करं देवं ब्रह्माणञ्च विशेषतः ॥
यत्कृते देवताः सर्व्वाः प्रमाद्य सकला इमाः ।
प्राप्नुवन्ति महद्दुःखं शीर्य्यते सकलं जगत् ॥
वाराहं तदहं कायं त्यक्तुमिच्छामि शङ्कर ।
निर्देशशक्तं तत् त्यक्तुं स्वेच्छया नहि शक्यते ॥
त्वं व्यापयस्व तत् कायं यत्नात्मा शङ्कराधुना ।
समाप्याययस्व तेजोभिर्मेऽवत् व्यपहरं तद्गुः ॥
आप्याययन्तु तदा देवाः शङ्करो हन्तु पोत्रिणम् ।
रजस्वलायाः संसर्गात् विप्रायां मारणात् तथा ।
कायः पापकरो भूतस्तं त्यक्तुं सुत्यतेऽधुना ।
प्रायश्चित्तैरुपेतैर्यैः प्रायश्चित्तमहं ततः ।
चरिष्यामि तदर्थं मे ततुर्थेनेन मार्य्यताम् ॥
प्रजा पाल्या मम सदा या हि सीदति नित्यशः ।
मनुष्यैः प्रत्यहं तस्मात् त्यक्ते कायं प्रजायते ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
इत्युक्तौ वासुदेवेन तदा च ब्रह्मशङ्करौ ।
त्वया यथोक्तं तत् कार्य्यमिति गोविन्दमूचतुः ॥
वासुदेवोऽपि तान् सर्व्वान् विसृज्य त्रिदशां-
स्तदा ।
वाराहं तेजसा हन्तुं स्वयं ध्यानपरोऽभवत् ॥
शनैः शनैर्यदा तेन व्याहरन्नेव माधवः ।
तदा देहन्तु वाराहं सत्त्वहीनं व्यजायत ॥
महादाद्यादयः सर्व्वे महादेवसमापतिम् ।
अनुजग्मुस्तथा तेन व्याधातुं शरणाश्रने ।
ततः सर्व्वैर्दैवतैः स्वं स्वं तेजो दधध्वने ।
आदर्शे तेन बलवान् सोऽगौव समजायत ॥
ततः शरभरूपी स तत्क्षणाद्धिरिशोऽभवत् ।
ऊर्द्ध्वोभाववाचपादयुक्तः सुभैरवः ॥
द्विलक्षयोजनोच्छ्रायः साईलक्षैकविस्तृतः ।
ऊर्द्ध्वं वराहकायस्तु लक्षयोजनविस्तृतः ।
तथार्द्धविस्तृतः पार्श्वे वर्द्धमानस्तदाभवत् ।
तमायान्तं ततो दृष्ट्वा क्रोधाद्दावानलप्रभः ।
सुरनः कनको घोर आवृत्तः क्रोधमूर्च्छिताः ।
उर्व्विविद्युत्तं युगपत् पोत्रपातैर्महाबलाः ॥
ततस्तुण्डप्रहारेण शरभः कष्टमध्यतः ।
भित्त्वा वपुर्वराहस्य पातयामास तत्क्षणे ।
तं पातयित्वा प्रथमं सुरत्नं कनकं तथा ।
घोरञ्च कण्टकैस्तु भित्त्वा भित्त्वा चखान ह ॥
महाशरायास्तु ते सर्व्वे पेतुस्तोये महार्णवे ।
अनन्तरं विनष्टाः वाराहवपुर्देशः ।
मग्नेषु वराहेषु शक्ता विष्णुर्वरस्तदा ।
एतांनि निरवाहासः पुनरेव समागताः ॥"
इति कालिकापुराणे वाराहशरभमूर्त्तिप्राद्भा-
वः । ० । विष्णुः । मानसिहः ।
पतेनैव । मुस्ता । इति मेदिनी । हे, २२ ।
(पर्व्वतार्थे उदाहरणम् । यथा, महाभारते ।
२ । २१ । २ ।
"वैहारो विपुलः शैलो वराहो वृषभस्तथा ।
तथा ऋषिगिरिस्तात शुभाश्चैत्यकपञ्चमाः ॥")
शिशुमारः । वाराहीकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः । अष्टादशद्वीपान्तर्गतक्षुद्रद्वीपविशेषः ।
यथा,—
"गन्धर्व्वो वरुणः सौम्यो वराहः कङ्क एव च ।
कुशश्च कशेरुश्च नागो भद्रारकस्तथा ॥
चन्द्रेन्द्रमलयाः शङ्खयवाङ्ककगभस्तिमान् ।
ताम्राकृश कुमारी च तत्र द्वीपाः दशाष्टभिः ॥"
इति शब्दमाला ॥
(कृष्णपिण्डीरः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"वराहः कृष्णपिण्डीरः कृष्णपिण्डीतकस्तु सः ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

वराहकन्दः, पुं, (वराहप्रियः कन्दो यस्य ।) वाराही । इति राजनिर्घण्टः ।

वराहकान्ता, स्त्री, (वराहस्य कान्ता प्रियेति ।) वाराहीकन्दः । इति शब्दरत्नावली ॥

वराहकर्णी, [न] पुं, (वराहवत् कलते इति । कल्+णिनिः ।) सूर्य्यमणिपुष्पवृक्षः । तत्पर्य्यायः । सूर्य्यावर्त्तः २ । इति हारावली । ६४ ।

वराहक्रान्ता, स्त्री, (वराहेन क्रान्ता अतिप्रियत्वात् ।) क्षुपविशेषः । इति शब्दमाला । तत्पर्य्यायः, । लज्जालुः २ शमङ्गा ३ खदिरकारिका ४ वराहनामा ५ वरदा ६ शूकरी ७ तिक्तगन्धिका ८ नमस्कारी ९ गण्डकाली १० खदिरी ११ । इति रत्नमाला । लज्जालुका १२ अञ्जलिकारिका १३ कृताञ्जलिः १४ गण्डकारी १५ समोच्छदा १६ । इति पर्य्यायान्तरम् । वाराही । चामाराधु इति ख्याते । इति सुभूतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वराहनामा, [न्] पुं, (वराहस्य नाम इव नाम यस्य ।) वाराहीकन्दः । इति शब्दमाला ॥

वराहिका, स्त्री, कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वराही, स्त्री, (वराहो भक्षकत्वेनास्त्यस्येति । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भद्रमुस्ता । शूकरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वरिवसितः, त्रि, (वस्+"नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ।" ३ । १ । १९ । इति क्यच् । ततः क्तः । "क्यस्य विभाषा ।" ६ । ४ । ५० । इति यलोपः ।) उपासितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०२ ॥

वरिवस्या, स्त्री, (वरिवस, पूजायाः करणम् । वरिवस्+"नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ।" ३ । १ । १९ । इति क्यच् । "अ प्रत्ययात् । ३ । ३ । १०२ । इत्यः । टाप् ।) शुश्रूषा । इत्यमरः । २ । ७ । ३५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १८२ । ९ ।
"दुरे यद्वां वरिवस्या गृणानो
विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ॥")

वरिवस्थितः, त्रि, (...
तारकादित्वादितच् । ...
"क्यस्य विभाषा ।" ६ । ४ । ५० ...
भावः ।) उपासितः । इत्यमरः । ...

वरिष्ठी, स्त्री, वरिष्ठी । ...

वरिषं, क्ली, (वृ+षः । ...
वत्सरः । इति शब्दरत्नावली । ...
वरिषेऽपि च ।" ...
गम् । ३ । ६२ ।)

वरिषाः, स्त्री भूम्नि, (वृ+षः । ...
इट् ।) वर्षाः । ...

वरिषाप्रियः, पुं, (वरिषा वर्षा ...
चातकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ।

वरिष्ठं, क्ली, (अतिशयेन वरम् । ...
ताम्रम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ...
"इत्तं वरिष्ठं मेचकाख्यं ...
इति ...
मरिचम् । इति मेदिनी । ठे, ११ ।

वरिष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन ...
अतिशायने इष्ठन् ।
इति व्याकरणम् ।) वरतमः । ...
१ । १० । १ ।
"हत्वा खरिक्थमध्य वाजाः ...
युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।")
उरुतमः । इति मेदिनी । ठे, ११ ।
ऋग्वेदे । ४ । १६ । १ ।
"यस्मै ...
यज्ञो वायप्रयाणेभिरेवैः ।")
वस्तः । इत्यजयः ॥

वरिष्ठः, पुं, (वर+इष्ठन् ।) ...
मेदिनी । ठे, १५ । नारङ्गः । ...
निर्घण्टः । (चाक्षुषमनुपुत्रः । ...
भारते । १३ । १८ । २० ।
"वरिष्ठो नाम भगवांश्चाक्षुष ...
धर्म्मश्चावर्णिमन्वन्तरस्य ...
मार्कण्डेये । ९३ । १९ ।
"हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ...
निश्चरश्चानघश्चैव । ...
अष्टमेऽन्तरे सप्तर्षयदेवश ...
दैत्यविशेषः । यथा, हरिवंशे । ...
"वरिष्ठश्च गविष्ठश्च भूतलोकाश्च ...
सुप्रवादः किरीटो च ...

वरिष्ठा, स्त्री, (वरिष्ठ+टाप् ।) ...
इति राजनिर्घण्टः ॥

वरी, स्त्री, (वृणोतीति । वृ+अच् । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) शतावरी । ...
४ । १०० । सूर्य्यपत्नी । इति ...

वरीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन ...
वरो वा । ईयसुन् । प्रियस्थिरेत्यादिना ...
श्रेष्ठः । (यथा, भागवते । २ । १ । ...
"वरीयानेष ते प्रश्नः कृतो लोकहितं ...
वरिष्ठः । अतिगुरुः । इति मेदिनी ।

पुं, विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतो-
योग: । तत्र जातफलम् ।
"दाता दयालु: सुनरो सुवेष:
सत्कर्म्मकर्त्ता मधुरस्वभाव: ।
नरो वरीयान् धनवान् कलाढ्यो
योगो वरीयान् यदि जन्मकाले ॥"
इति कोष्ठीप्रदीप: ॥
स्य पुत्र: । इति भागवते ।४ । १ ।४४ ॥)
, पुं, पर्व्वपर्द्द: । इत्यमरटीकायां रमा-
: ॥
पुं, काम: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥
पुं, म्लेच्छजातिविशेष: । यथा,—
न्द्रा मारुला भिल्ला: शवरा वरुटा भटा: ।
। भिल्ला: किराताश्च सर्व्वेऽपि म्लेच्छ-
जातय: ॥"
इति हेमचन्द्र: ॥
पुं, अन्त्यजजातिविशेष: । यथा,—
कश्चर्म्मकारश्च नटो वरुड एव च ।
मेदभिल्लाश्च सप्तैते चान्त्यजा: स्मृता: ॥"
स्त्रीगमनादौ दोषो यथा,—
पान्तु स्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च ।
ज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतयमवचनम् ॥
त्पत्तिर्यथा,—
नस्य च कन्यायां शौण्डिकादेव सौचिक: ।
कन्यां शौण्डिकाज्जातो नटो वरुड
एव च ॥"
इति पराशरपद्धति: ॥
पुं, (वृणोति सर्व्वं व्रियते वर्न्येरिति वा ।
"कृवृदारिभ्य उनन् ।" उणा० ३ । ५३ ।
उनन् ।) देवताविशेष: । स च कश्य-
अदितिनाम्नि पत्न्यां जात: । तस्य चर्षण्यां
ौ भृगुवाल्मीकी पुत्रौ जातौ । इति
ागवतमतम् ॥ स च जलाधिपति: पश्चिम-
पालश्च । तत्पर्य्याय: । प्रचेता: २ पाशी ३
सांपति: ४ अप्पति: ५ । इत्यमर: ॥ याद:-
: ६ अपांपति: ७ । इति तट्टीकायां
: ॥ जम्बुक: ८ मेघनाद: ९ जलेश्वर: १०
य: ११ दैत्यदेव: १२ जीवनावास: १३
पाल: १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ वारि-
: १५ कुण्डली १६ राम: १७ सुखाश: १८ ।
जटाधर: ॥ * ॥ जलाशयोत्सर्गादौ अस्य
विधिर्यथा । हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
थ वाप्यामत: कुर्य्यात् स्फारवादिनिर्म्मि-
तम् ।
णं हंसपृष्ठस्थं दक्षिणेनाभयप्रदम् ॥
न नागपाशन्तु धारयन्तं सुभोगिनम् ।
सं वामभागं कारयेद्यादसांपतिम् ॥
े तु कारयेदृद्धिं दक्षिणे पुष्करं शुभम् ।
गैर्नदीभिर्यादोभि: समुद्रै: परिवारितम् ॥
ैवं वरुणं देवं प्रतिष्ठाविधिनार्च्चयेत् ॥"
रं सत्पुत्तम् । ततो ध्यानम् ।

"प्रसन्नवदनं सौम्यं हिमकुन्देन्दुसन्निभम् ।
सर्व्वाभरणसंयुक्तं सर्व्वलक्षणलक्षितम् ॥
किरणै: शीतलै: सौम्यै: प्रीणयन्तमवस्थितम् ।
लावण्यामृतधाराभिस्तर्पयन्तमिव प्रजा: ॥
राजहंससमारूढं पाशहस्तकरं शुभम् ।
पुष्करादैर्गणै: सर्व्वै: समन्तात् परिवारितम् ॥
गौर्य्या कान्त्या चानुगतं नदीभि: परिवारितम् ।
नागैर्यादोगणैर्युक्तं प्रजापमिव चापरम् ।
सृष्टिसंहारकर्त्तारं नारायणमिवापरम् ॥"
इति ध्यात्वा पूजयेत् । वरुणमन्त्रोद्धारस्तत्रैव ।
"अष्टाविंशान्तबीजेन चतुर्द्दशस्वरेण च ।
अर्द्धेन्दुबिन्दुयुक्तेन प्रणवोद्दीपितेन च ॥"
तेन ॐ वॅं इति मन्त्र: ।
"प्रतिमायां स्थितिं कृत्वा प्रणवेन निरोधयेत् ।
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यै: सान्निध्यं पाशमुद्रया ॥"
स्थितिं प्रतिष्ठाम् । निरोधयेत् अन्तर्गताङ्गुष्ठ-
मुष्टिभ्यां निरोधमुद्रां दर्शयेत् । नमस्कारमन्त्रस्तु
"वरुणो धवलो जिष्णु: पुरुषो निम्नगाधिप: ।
पाशहस्तो महाबाहुस्तस्मै नित्यं नमो नम: ॥"
इति जलाशयोत्सर्गतत्त्वम् ॥ * ॥
वृष्ट्यर्थं अस्य जपनीयमन्त्रा यथा,—
"पुष्करावर्त्तकैर्मेघै: प्लावयन्तं वसुन्धराम् ।
विद्युद्गर्ज्जितसन्नद्धं तोयात्मानं नमाम्यहम् ॥
यस्य केशेषु जीमूता नद्य: सर्व्वाङ्गसन्धिषु ।
कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नम: ॥"
इति ध्यात्वा मानसैरुपचारैर्व्वरुणं आराध्य
मूलमन्त्रं जपेत् । प्रजापतिर्ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दो
वरुणो देवता एतावद्राष्ट्रमभिव्याप्य वृष्ट्यर्थे
जपे विनियोग: । मन्त्रस्तु गुरुमुखात् ज्ञेय: ।
स यथा । ॐ वृष्टिरिच्छानायन्तरयो मरुता-
सृष्टौ गच्छ वशापमिष्ट्वा दिवं गच्छत तेनो
वृष्टिमावह । इति मन्त्रस्य सहस्रजपानन्तरं
सुवृष्टिमती वसुमती भवति । अत्र सन्देहो न
कार्य्य: ॥ ३ ॥ मन्त्रान्तरम् । कूर्च्चं लक्ष्मीं तथा
मायां तेन हुँ श्रीं ह्रीं इति त्र्यक्षरमन्त्रं नाभि-
मात्रजलमध्ये प्रविश्य यदि जपति तदा अना-
वृष्टिं हरति महावृष्टिर्भवति । अस्य सहस्रजप:
संख्या चतुर्गुणा तेन द्वात्रिंशत्सहस्रजप: ।
दिनत्रयानन्तरं चतुर्थदिने जपसमाप्ति: ।
"नाभिमात्रजले स्थित्वा जपेन्मन्त्रं प्रसन्नधी: ।
वसुसहस्रं जपेन्मन्त्रं त्रिदिनं वाप्य यत्नत: ॥"
अथवा ।
"षट्सहस्रं जपेन्नित्यं सदा वृष्टिर्भवेत् ध्रुवम् ।"
इति षट्कर्म्मदीपिका ॥ ४ ॥
पुस्तकान्तरे वं इति एकाक्षरमन्त्रोऽपि अस्य-
त्तेन लिखित: ॥ * ॥ महापातकिनो दण्डधनं
गृहीत्वा राजा वरुणाय प्रतिपादयेत् । यथा,—
"नाददीत नृप: साधुर्महापातकिनो धनम् ।
आददानस्तु तल्लोभात्तेन दोषेण लिप्यते ॥
अप्सु प्रवेश्य तं दण्डं वरुणायोपपादयेत् ।
श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥
ईशो दण्डस्य वरुणो राज्ञां दण्डधरो हि स: ।

ईश: सर्व्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारग: ॥"
इति मानवे ९ अध्याय: ॥ * ॥
स्वनामख्यातवृक्ष: । तत्पर्य्याय: । वरुण: २
सेतु: ३ तिक्तशाक: ४ कुमारक: ५ । इत्यमर: ।
२।४।२५ ॥ श्वसनीयश्च ६ सेतुक: ७ वराण: ८
शिखिमण्डन: ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेत-
वृक्ष: १० श्वेतद्रुम: ११ साधुवृक्ष: १२ तमाल:
१३ मारुतापह: १४ । अस्य गुणा: । कटु-
त्वम् । उष्णत्वम् । रक्तदोषशीतवातहरत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । दीपनत्वम् । विद्रधिरोगजित्त्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्ट: ॥ अपि च ।
"वरुण: पित्तलो भेदी श्लेष्मकृच्छ्राश्ममारुतान् ।
निहन्ति गुल्मवातास्रक्रिमींश्चोष्णोऽग्निदीपन: ।
कषायो मधुरस्तिक्त: कटुको रूक्षको लघु: ॥"
इति भावप्रकाश: ॥
अन्यच्च ।
"वरुणोऽनिलशूलघ्नो भेदी चोष्णोऽश्मरीहर: ।
पुष्पं वरुणजं ग्राहि पित्तघ्नं आमवातजित् ॥"
इति राजवल्लभ: ॥ * ॥
जलम् । इति मेदिनी । णे, ६५ ॥ सूर्य्य: । इति
विश्व: ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५ ।
"धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंश एव च ।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ॥"
मुनिगर्भजातकश्यपपुत्रविशेष: । इति महाभार-
तम् । १ । ६५ । ४२ ॥)
वरुणात्मजा, स्त्री, (वरुणस्य जलस्य आत्मजा
तदुद्भवत्वात् ।) मद्यम् । इत्यमर: ।२।१०।३९ ॥
(विवरणमस्या मद्यशब्दे ज्ञेया ॥)
वरुणानी, स्त्री, (वरुणस्य पत्नी । वरुण+"इन्द्र-
वरुणभवेति ।" ४ । १ । ४९ । इति ङीष् आनु-
गागमश्च ।) वरुणपत्नी । इति जटाधर: ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १ । २२ । १२ ।
"इहेन्द्राणीमुपह्वये वरुणानीं स्वस्तये ।
अग्नायीं सोमपीतये ॥")
वरुत्रं, क्ली, (वृणोति आवृणोत्यनेनेति । वृ+
"अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ ।" उणा० ४ । १०२ ।
इति उत्र: ।) उत्तरीयवस्त्रम् । वृधातोरुत्र-
प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्ति: ॥
वरुल:, पुं, (वृ+उल: ।) संभक्त: । इति संक्षिप्त-
सारोणादिवृत्ति: ॥
वरूथं, क्ली, (व्रियते शरीरमनेनेति । वृ वरणे +
"जृवृञ्भ्यामूथन् ।" उणा० २ । ६ । इति
ऊथन् ।) तनुत्राणम् । इति हेमचन्द्र: । चर्म्म ।
इति मेदिनी । थे, २१ ॥ तत्र पवर्गीयवकारादौ
गणितोऽयं शब्द: ॥ (गृहम् । इति निघण्टु: ।
३ । ४ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ५८ । ९ ।
"भवा वरूथं गृणते विभावो
भवा मघवन् मघवद्भ्य: शर्म्म ॥"
सैन्यम् । यथा, भागवते । ९ । १० । २० ।
"तैरनीकपा रघुपतेरभिपत्य सर्व्वे
द्वन्द्वं वरूथमिभपत्तिरथाश्वयोधै: ।

जमुर्द्दमेघैर्गिरिगह्वरेषु भिरङ्गदाद्याः
सीताभिमर्षहतमङ्गलरावणीयान् ।”)

वरूथः, पुं (व्रियते रथोऽनेनेति । वृञ् वरणे + "जॄवृञ्भ्यामूथन् ।" उणा० २ । ६ । इति ऊथन् ।) परप्रहरणाभिघातरक्षार्थं रथस्य सन्नाहवद्दृढदारुचर्मादिकृतं तत् । तत्पर्य्यायः । रथगुप्तिः २ । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ५७ । रथसंवृतिः ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । ६ । ५७ । २६ ।
“उदग्रध्वजदुर्द्धर्षं सवरूथं सपस्करम् ।”
ग्रामविशेषः । यथा, तत्रैव । २ । ७१ । ११ ।
“तोरणं दक्षिणार्द्धेन जम्बूप्रस्थं समागमत् ।
वरूथञ्च ययौ रम्यं ग्रामं दशरथात्मजः ॥”)

वरूथिनी, स्त्री, (वरूथं रथगुप्त्यादिकमस्त्यस्या इति । वरूथ + इनिः । ङीप् ।) सेना । इत्यमरः । २ । ८ । ७८ । (यथा, रघुः । ११ । ५८ ।
“तस्य जातु मरुतः प्रतीपगाः
वर्त्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः ।
चिक्लिशुर्भृशतया वरूथिनी-
मुत्तटा इव नदीरयाः स्थलीम् ॥”)

वरेण्यं, क्ली, (व्रियते लोकैरिति । वृ + "वृञ एण्यः ।" उणा० ३ । ९८ । इति एण्यः ।) कुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वरेण्यः, त्रि, (वृ + एण्यः ।) प्रधानः । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ । (यथा, भट्टिः । १ । ४ ।
“पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः
सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः ॥”
वरणीयः । इति मल्लिनाथः । यथा, कुमारे । ७ । ९० ।
“संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं
वधूं सुखग्राह्यनिबन्धनेन ॥”
पुं, पितृगणनामान्यतमः । यथा, मार्कण्डेये । ९६ । ४५ ।
“वरो वरेण्यो वरदो पुष्टिदस्तुष्टिदस्तथा ।”
भृगुपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । ८५ । १२९ ।
“भृगोस्तु पुत्राः सप्तासन् सर्व्वे तुल्या भृगो-र्गुणैः ।
च्यवनो वज्रशीर्षश्च शुचिरौर्वस्तथैव च ।
शुक्रो वरेण्यश्च विभुः सवनश्चेति सप्त ते ॥”
महादेवः । यथा, तत्रैव शिवसहस्रनामकथने । १३ । १७ । १२६ ।
“वरो वराहो वरदो वरेण्यः सुमहास्वनः ॥”)

वरोली, स्त्री, गौधेरकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरेश्वरः, पुं (वरः श्रेष्ठ ईश्वरः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥

वरोटं, क्ली, (वराणि श्रेष्ठानि उटानि दलानि यस्य ।) मरुवकपुष्पम् । इति शब्दमाला ॥

वरोलः, पुं स्त्री, (वृ + ओलच् ।) वरटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वर्करः, पुं, (वृक्यते वृक्ते इति । वृक आदाने + बहुलमन्यत्रापि अरः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ । १३१ ।) युवपशुः । इत्यमरः । २ । १० । २३ ॥ मेषशावकः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ परिहासः । (यथा, अमरुशतके । ७ ।
“कान्ते केलिरुचिर्युवा सहृदयस्तादृक् पतिः कातरे
किन्नो वर्करकर्करैः प्रियसखैराक्रम्य विक्रीयते ॥”)
छागः । इति मेदिनी । रे, २१० ॥

वर्कराटः, पुं, (वर्करं परिहासं अटति गच्छतीति । अट् + अण् ।) कटाक्षः । तरुणादित्यरोचिः । नारीपयोधरोत्सङ्गकान्तदत्तनखक्षतः । इति मेदिनी । टे, ६५ ॥

वर्गः, पुं, (वृज्यते इति । वृजी वर्ज्जने + घञ् ।) सजातीयसमूहः । (यथा, रघुः । २ । ४ ।
“व्रताय तेनानुचरेण धेनो-
र्न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ॥”)
समानधर्म्मिभिः प्राणिभिरप्राणिभिरुपलक्षितं द्वन्द्वम् । यथा कवर्गः । अत्र कत्वखत्वादिना विजातीयत्वेऽपि स्थानसाम्यमस्ति । इत्यमरभरतौ ॥ ग्रन्थपरिच्छेदः । यथा,—
“सर्गो वर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः ।
उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमस्त्रियाम् ।
स्थानं प्रकरणं पर्व्वाह्निकञ्च ग्रन्थसन्धयः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
समानाङ्कद्वयस्य पूरणम् । तत्पर्य्यायः । कृतिः २ । वर्गकरणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।
“समद्विघातः कृतिरुच्यतेऽथ
स्थाप्योऽन्त्यवर्गो द्विगुणान्त्यनिघ्नाः ।
स्वस्वोपरिष्टाच्च तथापरेऽङ्का-
स्त्यक्त्वान्त्यमुत्सार्य्य पुनश्च राशिम् ॥
खण्डद्वयस्याभिहतिर्द्विनिघ्नी
तत्खण्डवर्गैक्ययुता कृतिर्वा ।
इष्टोनयुग्राशिवधः कृतिः स्या-
दिष्टस्य वर्गेण समन्वितो वा ॥” ॥
अस्योद्देशकः ।
“सखे नवानाञ्च चतुर्द्दशानां
ब्रूहि त्रिहीनस्य शतत्रयस्य ।
पञ्चोत्तरस्याप्ययुतस्य वर्गं
जानासि चेद्वर्गविधानमार्गम् ॥”
न्यासः । ९ । १४ । २९७ । १०००५ । एषां यथोक्तकरणेन जाता वर्गाः ८१ । १९६ । ८८२०९ । १००१०००२५ । अथवा नवानां खण्डे ४ । ५ । अनयोराहतिः २० । द्विनिघ्नी ४० । तत्खण्डवर्गैक्येन ४१ । युता जाता सैव कृतिः ८१ । अथवा चतुर्द्दशानां खण्डे ६ । ८ । अनयोराहतिः ४८ । द्विनिघ्नी ९६ । तत्खण्डवर्गौ ३६ । ६४ । अनयोरैक्येन १०० । युता जाता सैव कृतिः १९६ । अथवा खण्डे ४ । १० । तथापि सैव कृतिः १९६ । अथवा राशिः २९७ । अयं त्रिभिरूनः एषयुतश्च २९४ । ३०० । अनयोर्घातः ८८२०० । त्रिवर्गेणयुतो जातो वर्गः स एव ८८२०९ । एवं सर्व्वत्रापि इति

सीमान्तज्ञो वर्गः । (स्त्री, यथा, महाभारते । १ । २१० । ११ ।
“ ...
दृष्टा धनपतेर्व्वर्गा नाम ...
मुनिश्चापानुग्राहकोऽपि ...
सुखासीनम् । ...

वर्गमूलं, क्ली, (वर्गस्य ... आद्याङ्कः ।) ...
यथा । वर्गमूले करणसूत्रं वृत्तम् ।
“त्यक्त्वान्त्याद्विषमात् कृतिं ...
त्यक्तालब्धकृतिं तदाद्यविषमाल्लब्धं ...
पङ्क्त्यां पङ्क्तिहृते समेऽन्य ...
पङ्क्त्यां तद्द्विगुणं ...
... स्यात् पदम् ॥”
अस्योद्देशकः ।
“मूलं चतुर्णाञ्च तथा नवानां
पूर्व्वं कृतानाञ्च सखे कृतीनाम् ।
पृथक् पृथग्वर्गपदानि विद्धि
बुद्धेर्विवृद्धिर्यदि तेऽत्र जाता ॥”
न्यासः । ४ । ९ । ८१ । १९६ । ८८२...
१०००२५ । लब्धानि क्रमेण मूलानि ...
९ । १४ । २९७ । १०००५ । ...
वर्गो वर्गमूलम् ॥
सजातीयाङ्कत्रयस्य घातः घनः । तस्य च समुदायवशीकरणं ... लिखितानि प्रसङ्गादत्र ... करणसूत्रं वृत्तत्रयम् ।
“समत्रिघातश्च घनः प्रदिष्टः
स्थाप्यो घनोऽन्त्यस्य ततोऽन्त्यवर्गः
आदित्रिनिघ्नस्तत आदिवर्गः
त्र्यन्त्याहतोऽथादिघनश्च सर्व्वे ।
स्थानान्तरत्वेन युता घनः स्यात्
प्रकल्प्य तत्खण्डयुगं ततोऽन्त्यम्
एवं मुहुर्व्वर्गघनप्रसिद्धा-
वाद्याङ्कतो वा विधिरेष कार्य्यः ।
खण्डाभ्यां वा ...
वर्गमूलघनस्वघ्नो वर्गराशेर्घनो ...
अस्योद्देशकः ।
“नवघनं त्रिघनस्य घनं तथा
कथय पञ्चघनस्य घनञ्च मे ।
घनपदञ्च ततोऽपि घनात् सखे
यदि घनेऽस्ति घना भवतो मतिः ॥”
न्यासः । ९ । ३ । १२१ ।
७२९ । १९६८३ । १९५ ...
९ । अस्य खण्डे ४ । ५ । ...
१८० त्रिनिघ्नः ५४० । ...
युतो जातो घनः ७२९ । ...
अस्य खण्डे २० । ७ । ...
११३४० । खण्डघनैक्येन ...
घनः १९६८३ । अथवा ...

। घन: ८। अयं क्रमो जातचतुर्णां
। अथवा राशि: ६। अस्य मूलम् ३।
। अस्य वर्गो नवानां घन: ७२६।
र्गराशिघन: स एव वर्गमूलघनवर्ग: ।
॥ अथ घनमूले करणसूत्रं वृत्तद्वयम्।
आद्यं घनस्थानमथाघने द्वे
नस्तयात्त्याद्घनतो विशोध्यम्।
नं पृथकस्थं पदमस्य कृत्वा
त्रिघ्ना तदाद्यं विभजेत् फलन्तु ।
द्रन्यां न्यसेत्तत्कृतिमन्त्यनिघ्नीं
त्रिघ्नीं त्यजेत्तत्प्रथमात् फलस्य ।
नं तदाद्याद्घनमूलमेवं
द्भिर्भवेदेवमतः पुनश्च ।”
क:। पूर्व्वघनानां मूलार्थं न्यास: ७०६।
। १६५३१२५। क्रमेण लब्धानि मूलानि
। १२५। इति लीलावत्यां घनमूलम् ।
पुं, (वर्गेषु उत्तम: ।) चराणां अर्थात्
टतुलामकरराशीनां प्रथमोऽंश: ।
नां अर्थाद्वृषसिंहवृश्चिककुम्भराशीनां
ऽंश:। द्व्यात्मकानां अर्थात् मिथुनकन्या-
राशीनां नवमोऽंशश्च। यथा,—
नां प्रथमे चांशे स्थिराणां पञ्चमे तथा।
ात्मकानाञ्च वर्गोत्तम इति स्मृत: ॥”
। राशीनां स्वकीयनवांश:। यथा,—
शस्तु राशीनां वर्गोत्तम इति स्मृत: ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
र्णे। इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-
-अक०-सेट् ।) ङ, वर्धते । । इति दुर्गा-
।
[ ] स्त्री, (वर्धते इति। वर्ध+“सर्व्व-
ोऽच्युन् ।” उणा० ४। १८८। इति
।) रूपम्। विष्ठा। (यथा, सुश्रुते
नने ३० अध्याये ।
“मूत्रविट्‌: महतश्चोऽरन्यद्गो
ष्णापान: [illegible] ।
वर्चो मुखान्नलमत्वं [illegible]
[illegible] मानिलं मारतेन ॥”)
। इति मेदिनी । सं, १५ ॥ (यथा, भाग-
८। ११। २१।
यदस्य तथा [illegible] वर्च: सुवीर्य्यम् ॥”
[illegible]” इति महाभारते आदि: । अन्नम् ।
तथैव । ३ । २४ । १ ।
[illegible] अभिमातोऽप्यत्र ।
[illegible] पाहसे ॥”
[illegible] पहि ।” इति महाभारते
[illegible])
[illegible] स्त्री, (वर्चस्+[illegible]) विष्ठा ।
[illegible] । २ । ९ । ९८ । ([illegible] । यथा,
भारते । ११ । २५ । १८ ।
[illegible]
[illegible] ॥”)
[ ] पुं, ([illegible] वर्चस्+

“असुमायामेधेति ।” ५ । २ । १२१ । इति
विनि: ।) चन्द्र: । यथा,—
“रोहिण्यामभवद्बर्चा वर्चस्वी येन चन्द्रमा: ॥”
इति वह्निपुराणम् ॥
वर्चा:, [स्] पुं, (वर्चते इति । वर्च+असुन् ।)
चन्द्रपुत्र: । इति मेदिनी । से, ११ ॥ अन्यच्च ।
“रोहिण्यामभवद्वर्चा वर्चस्वी येन चन्द्रमा: ।”
इत्यादि वह्निपुराणे सगांशुकीर्त्तने सतीदेह-
त्यागनामाध्याय: ॥
वर्ज्जनं, क्ली, (वृज्+ल्युट् ।) त्याग: । हिंसा ।
इति मेदिनी । ने, १२२ ॥ मारणम् । इति
हेमचन्द्र: ॥
वर्ज्जित:, त्रि, त्यक्त: । वृजधातो: क्तप्रत्ययेन
निष्पन्न: । यथा,—
“अवघ्रातञ्चावधूतं सरोषं विस्मयान्वितम् ।
गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं संस्कारवर्ज्जितम् ॥”
इति कौर्म्मे उपविभागे १६ अध्याय: ॥
वर्ज्जनीयं, त्रि, (वृज्+अनीयर् ।) वर्ज्जनयोग्यम् ।
त्यक्तव्यम् । वर्ज्जनीयान्नं यथा,—
“राजान्नं नर्त्तकान्नञ्च तक्ष्णोऽन्नं कर्म्मकारिण: ।
गणान्नं गणिकान्नञ्च षण्ढान्नञ्चैव वर्ज्जयेत् ॥
चक्रोपजीविरजकतस्करध्वजिनां तथा ।
गान्धर्व्वलोहकारान्नं सूतकान्नं विवर्ज्जयेत् ॥
कुलालचित्रकर्म्मान्नं वार्द्धुषे: पतितस्य च ।
पौनर्भवच्छात्रिकयोरभिशस्तस्य चैव हि ॥
सुवर्णकारशैलूषव्याधबद्धातुरस्य च ।
चिकित्सकस्य चैवान्नं पुंश्चल्या दाण्डिकस्य च ।
स्तेननास्तिकयोरन्नं देवतानिन्दकस्य च ।
सोमविक्रयिणश्चान्नं श्वपाकस्य विशेषत: ॥
भार्य्याजितस्य चैवान्नं यस्य चोपपतिर्गृहे ।
उत्सृष्टस्य कदर्य्यस्य तथैवोच्छिष्टभोजिन: ।
अपाङ्‌क्तान्नञ्च सङ्घान्नं शस्त्राजीवस्य चैव हि ।
क्लीवसंन्यासिनश्चान्नं मत्तोन्मत्तस्य चैव हि ।
भीतस्य रुदितस्यान्नमवक्रुष्टं परिक्षुतम् ।
ब्रह्मद्विष: पापरुचे: श्राद्धान्नं सूतकस्य च ।
वृथापाकस्य चैवान्नं शावान्नं श्वशुरस्य च ।
अप्रजानान्तु नारीणां भृतकस्य तथैव हि ।
कारुकान्नं विशेषेण शस्त्रविक्रयिणस्तथा ।
शौण्डान्नं घटिकान्नञ्च भिषजामन्नमेव च ।
विद्धप्रजननस्यान्नं परिवेत्त्रन्नमेव च ।
पुनर्भुवो विशेषेण तथैव दिधिषूपते: ॥
अवज्ञातञ्चावधूतं सरोषं विस्मयान्वितम् ।
गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं संस्कारवर्ज्जितम् ॥
दुष्कृतं हि मनुष्यस्य सर्व्वमन्ने व्यवस्थितम् ।
यो यस्यान्नं समश्नाति स तस्याश्नाति किल्बि-
षम् ॥”
इति कूर्म्मपुराणे उपविभागे १६ अध्याय: ॥
वर्ज्य:, त्रि, (वृज् + ण्यत् ।) वर्ज्जनीय: । यथा,—
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

भक्ष्या स्मृते सदा वर्ज्या ग्रामसूकरकुक्कुटौ ।
पितृदेवादिशेषञ्च श्राद्धे ब्राह्मणकाम्यया ।
प्रोक्षितञ्चौषधार्थञ्च खादन् मांसं न दोषभाक् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्याय: ॥
वर्ण, क वर्णे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, वर्णयति । अयं कश्चिन्न
मन्यते । वर्ण: शुक्लादिक्रिया । इति दुर्गादास: ॥
वर्ण, त् क स्तुतिविस्तारशुक्लाद्युद्युक्तिदीपने । इति
कविकल्पद्रुम: ॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-
दीपने अक०-सेट् ।) वर्णयति वर्णापयति कवि:
स्तौतीत्यर्थ: । वर्णयति तन्तुं विस्तारयतीत्यर्थ: ।
वर्णयति प्रतिमां शुक्लादिवर्णां करोतीत्यर्थ: ।
वर्णयति उद्युङ्क्ते दीप्यते वेत्यर्थ: । शुक्लाद्यु-
द्युक्तिदीपने इत्यपि पाठ: । इति दुर्गादास: ॥
वर्णं, क्ली, (वर्णयतीति । वर्ण+अच् ।) कुङ्कुमम् ।
इति हेमचन्द्र: ॥
वर्ण:, पुं, (व्रियते इति । वृ+“कृवृजृसिद्रुपन्य-
निस्वपिभ्यो नित् ।” उणा० ३ । १० । इति
न: । स च नित् ।) जाति: । सा च ब्राह्मण:
क्षत्रियो वैश्य: शूद्रश्च । एषामुत्पत्त्यादिर्यथा ।
यदा भगवान् पुरुषरूपेण सृष्टिं कृतवान् तदास्य
शरीरात् चत्वारो वर्णा उत्पन्ना: । मुखतो
ब्राह्मणा: बाहुत: क्षत्रिया: ऊरुतो वैश्या:
पादत: शूद्रा जाता: । एतेषां वर्णानां धर्म्मा:
शास्त्रेषु निरूपिता: सन्ति । तत्र ब्राह्मणधर्म्मा
उच्यन्ते । अध्ययनं यजनं दानञ्चेति । जीविका-
र्थञ्च: अध्यापनं याजनं प्रतिग्रहश्चेति । १ ।
क्षत्रियस्य षडो धर्म्मा: । अध्ययनं यजनं
दानञ्च । प्रजानां रक्षणं जीविका । २ । वैश्यस्य
षडो धर्म्मा: । अध्ययनं यजनं दानञ्च । चतस्रो
जीविका: । कृषि: गोरक्षणं वाणिज्यं कुसीद-
ञ्चेति । ३ । शूद्रस्य तु ब्राह्मणादिसेवा शुश्रूषा
धर्म्मो जीविका च । ४ । ब्राह्मणा व्यापार-
भेदेन [illegible] भवन्ति । ब्रह्मचारी गृहस्थ:
वानप्रस्थ: संन्यासी च । तत्र उपनयनानन्तरं
नियमं कृत्वा यो गुरो: समीपे स्थित्वा शास्त्र-
वेदाध्ययनं करोति स ब्रह्मचारीत्युच्यते । १ ।
शास्त्रवेदाध्ययनं समाप्य यो दारपरिग्रहं कृत्वा
स्वधर्म्माचरणं करोति स गृहस्थ उच्यते । २ ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ब्रह्मोवाच ।

"वर्णादिभ्यो हरिरेव पूज्यः स्वायम्भुवादिभिः ।
विप्रादीनां च धर्मांश सद्धर्मं व्यास वै शृणु ।
यजनं याजनं दानं ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहः ।
अध्यापनं चाध्ययनं षट् कर्माणि द्विजोत्तमे ॥
दानमध्ययनं यज्ञो धर्मः क्षत्रियवैश्ययोः ।
दण्डस्तथा क्षत्रियस्य कृषिर्वैश्यस्य शस्यते ॥
शुश्रूषैव द्विजातीनां शूद्राणां धर्मसाधनम् ।
कारुकर्म्मस्तथाजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्मतः ॥
भिक्षाचर्याथ शुश्रूषा गुरोः स्वाध्याय एव च ।
सन्ध्याकर्माग्निकार्यञ्च धर्मोऽयं ब्रह्मचारिणः ॥
सर्वेषामाश्रमाणान्तु द्वैविध्यन्तु चतुर्व्विधम् ।
ब्रह्मचार्य्युपकुर्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ।
योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपकुर्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
अग्नयोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्च्चनम् ।
गृहस्थस्य समासेन धर्मोऽयं द्विजसत्तमाः ॥
उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
कुटुम्बभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ।
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य त्यक्त्वा भार्य्याधना-
दिकम् ।
एकाकी यस्तु विचरेत् उदासीनः स मौक्षिकः ॥
भूमौ मूलफलाशित्वं स्वाध्यायस्तप एव च ।
संविभागो यथान्यायं धर्मोऽयं वनवासिनः ।
तपस्तप्यति योऽरण्ये यजेद्देवान् जुहोति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसो मतः ॥
तपसा कर्षितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सन्न्यासीह स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
योगाभ्यासरतो नित्यमारुरुक्षुर्जितेन्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्त्तते भिक्षुः प्रोच्यते पारमेष्ठिकः ।
यस्त्वात्मरतिरेव स्यान्नित्यतृप्तो महामुनिः ।
सम्यक् च दमसम्पन्नः स योगी भिक्षुरुच्यते ॥
भैक्ष्यं श्रुतञ्च मौनित्वं तपो ध्यानं विशेषतः ।
सम्यक् च ज्ञानवैराग्यं धर्मोऽयं भिक्षुके मतः ॥
ज्ञानसन्न्यासिनः केचित् वेदसन्न्यासिनोऽपरे ।
कर्म्मसन्न्यासिनः केचित् त्रिविधः पारमेष्ठिकः ॥
योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिको मोक्ष एव च ।
तृतीयोऽन्त्याश्रमी प्रोक्तो योगमूर्त्तिसमाश्रितः ॥
प्रथमा भावना पूर्वे मोक्षे त्वक्षरभावना ।
तृतीये चान्तिमा प्रोक्ता भावना पारमेश्वरी ॥
धर्म्मात् संजायते मोक्षः अर्थात् कामोऽभि-
जायते ।
प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च द्विविधं कर्म्म वैदिकम् ।
ज्ञानपूर्वं निवृत्तं स्यात् प्रवृत्तं यदतोऽन्यथा ।
क्षमा दमो दया दानमलोभस्त्याग एव च ।
आर्जवञ्चानसूया च तीर्थानुसरणं तथा ।
सत्यं सन्तोषमास्तिक्यं तथा चेन्द्रियनिग्रहः ।
देवताभ्यर्च्चनं पूजा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
अहिंसा प्रियवादित्वमपैशुन्यमकल्कता ।
[illegible] ।
प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम् ।
स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वपलायिनाम् ।
वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्म्ममनुवर्त्तिनाम् ।
गान्धर्व्वं शूद्रजातीनां परिचारे च वर्त्तिनाम् ॥"

इति गारुडे ४८ अध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"ब्राह्मणस्य तु वक्ष्यामि शृणु कर्म्म वसुन्धरे ! ।
यानि कर्म्माणि कुर्व्वीत मम भक्तिपरायणः ॥
षट्कर्म्मनिरतो भूत्वा अहङ्कारविवर्ज्जितः ।
लाभालाभं परित्यज्य भिक्षाहारी जितेन्द्रियः ॥
मम कर्म्मसमायुक्तः पैशुन्येन विवर्ज्जितः ।
शास्त्रानुसारी मध्यस्थो न दृष्टः शिशुचेतनः ॥
एतद्वै ब्राह्मणः कर्म्म एकचित्तो जितेन्द्रियः ।
इष्टापूर्त्तञ्च कुरुते स मामेति वसुन्धरे ! ॥
क्षत्रियाणां प्रवक्ष्यामि मम कर्म्मसु तिष्ठताम् ।
यानि कर्म्माणि कुर्व्वन्ति क्षत्रिया मध्यसंस्थिताः ॥
दानशूरश्च कर्म्मज्ञो यज्ञेषु कुशलः शुचिः ।
मम कर्म्मसु मेधावी अहङ्कारविवर्ज्जितः ॥
अल्पभाषी गुणश्चैव नित्यं भागवतप्रियः ।
गुरुविश्वासयात्मा गुह्यकर्म्मस्वतन्द्रितः ॥
अभ्युत्थानादिकुशलः पैशुन्येन विवर्ज्जितः ।
एतैर्गुणैः समायुक्तो यो मां भजति क्षत्रियः ॥
भजते मम यो नित्यं मम लोकाय गच्छति ।
वैश्यानान्तु प्रवक्ष्यामि मम कर्म्मसु तिष्ठताम् ॥
यानि कर्म्माणि कुरुते मम भक्तिपथे स्थितः ।
एतैर्गुणैः स्वधर्म्मेण लाभालाभविवर्ज्जितः ॥
ऋतुकालाभिगामी च शान्तात्मा मोह-
वर्ज्जितः ।
शुचिर्दक्षो निराहारो मम कर्म्मरतः सदा ॥
गुरुसंपूजको नित्यं युक्तो भक्तानुवत्सलः ।
वैश्यधर्म्मेस्तु संयुक्तो यो तु कर्म्माणि कारयेत् ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥
अथ शूद्रस्य वक्ष्यामि कर्म्माणि शृणु माधवि ! ।
यानि कर्म्माणि कृत्वा तु शूद्रो मह्यं व्यवस्थितः ॥
दम्पती मम भक्तौ यौ मम कर्म्मपरायणौ ।
उभौ भागवतौ भक्तौ मत्परौ कर्म्मनिष्ठितौ ॥
देशकालौ च जानाति दक्षता तमसोज्झितः ।
निरहङ्कारयुक्तात्मा चातिथेयो विनीतवान् ॥
श्रद्धानोऽतिशूद्धात्मा लोभमोहविवर्ज्जितः ।
नमस्कारप्रियो नित्यं मम चिन्तायवस्थितः ॥
शूद्रकर्म्माणि मे देवि ! य एवं स समाचरेत् ।
त्यक्ता सर्व्वकर्म्माणि शूद्रमेव भजाम्यहम् ॥"

इति वाराहे विप्रकर्म्मोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

अपरञ्च ।

सुकेशिरुवाच ।

"निशाचरा चातुराश्रम्यं विस्तरान्मे तपोधनाः ।
आचक्षध्वं न मे तृप्तिः शृण्वतः प्रतिविद्यते ॥

ऋषय ऊचुः ।

कृतोपनयनः सम्यक् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।
तत्र धर्म्मोऽस्य यस्तञ्च कथ्यमानं निशामय ॥
स्वाध्यायोऽथाग्निशुश्रूषा स्नानं भिक्षाटनं तथा ।
गुरौ निवेद्य तच्चाद्यमनुज्ञातेन विप्रजः ॥
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां सम्यक् प्रलुप्तभावनम् ।
वैश्यतुर्यः तदेवैव गुरुपरोऽपूर्व नियतः ॥

अवाप्य सम्यग्वेदान् वेदौ वा ...

ततो वराङ्गना दद्याद्गुरवे ...
गार्हस्थ्याश्रमकामस्तु ...
वानप्रस्थाश्रमश्चापि चतुर्थं ...
तथैव च गुरोर्गेहे द्विजो ...
गुरोरभावे तत्पुत्रं तद्वदेव शिष्ये ...
एवं जयति मृत्युं स द्विज ...
... १४ ...
व्यसनानकुला कन्यामुद्वहेत् ...
स्वकर्म्मणा धनं लब्ध्वा ...
सम्यक् संप्रीणयेद्भक्त्या ...
गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च वानप्रस्थं ...
क्षत्रियस्यापि गदिता य आश्र ...
वैखानसत्वं ...
गार्हस्थ्यमुत्तमं ...
स्वानि वर्णाश्रमोक्तानि ...
यो हापयति तस्यासौ ...

इति वामनपुराणे ।

पुनश्च ।

श्रीउर्व्व उवाच ।

"ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां ...
स्वमेकाग्रमना भूत्वा शृणु ...
दानं दद्याद्यजेद्देवान् यज्ञैः ...
नित्योदकी भवेद्विप्रः ...
इत्यर्थं याजयेच्चान्यानध्यापयेत् ...
कुर्य्यात् प्रतिग्रहादानं शुक्ला ...
शुश्रूषायां तु शूद्रः ...
समात् । इति तट्टीका ।
...
मैत्री समस्तसत्त्वेषु ...
आर्य्येषि ...
ऋतावभिगमः ...
दानानि दद्यादिच्छातो ...

यज्ञेश्च विविधैर्यज्ञैरधीयीत च ...
शुश्रूषाजीवो महीरक्षाप्रदा ...
तस्यापि प्रथमे कल्पे ...
धरित्रीपालनेनैव कृतकृत्यो ...
भवन्ति ...
दुष्टानां शासनाद्राजा ...
प्राप्नोत्यभिमताल्लोकान् वर्णसंस्था ...
पाशुपाल्यं वाणिज्यं ...
वैश्याय जीविका ब्रह्मा ददौ लोक ...
तस्याप्यध्ययनं यज्ञो दानं धर्म्मश्च ...
नित्यनैमित्तिकादीनामनुष्ठानं ...
द्विजातिसंश्रयं कर्म्म तादर्थ्यं ...
क्रयविक्रयजैर्वापि धनैः कारुकर्म्मो ...
दानञ्च दद्यात् शूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत ...
पित्रादिकञ्च वै सर्व्वं शूद्रः कुर्व्वीत ...
भृत्यादिभरणार्थाय सर्व्वेषाञ्च ...
ऋतुकालाभिगमनं स्वदारेषु ...

स्वृतेषु निमित्ता नामिनाहिता ।
सेवापापो मङ्गलं प्रियवादिता ॥
ा यथा महद्‌कार्य्यन्तं नरेश्वर ।
च सामान्या वर्णानां कथिता गुणाः ॥
ाच सर्व्वथाऽमि सामान्यजनाः ।
ायस्तीव विप्रादीनामिमान् शृणु ॥
र्म द्विजस्योक्तं वैश्यकर्म तथापदि ।
ञ्च वैश्योक्तं शौद्रं कर्म्म न चैतयोः ॥
क्ति सत्याम्बुभाभ्यामपि पार्थिव ।
द् कर्म्मणं न कुर्व्वीत कर्म्म सङ्करम् ॥
दिता राजन् वर्णधर्म्मा मया तव ।
ामिनां सम्यक्तनुवतो मे निशामय ॥८॥
और्व्व उवाच ।
ोपनयनो वेदाहरणतत्परः ।
दवेद्भूप ब्रह्मचारी समाहितः ॥
ायता तत्र कार्य्यं शुश्रूषणं गुरोः ।
चरता कार्य्या वेदश्च कृतबुद्धिना ॥
दे रविं भूप तथैवाग्निं समाहितः ।
तथा कुर्य्याद्‌गुरोरप्यभिवादनम् ॥
ाठेद्‌ब्रजेद्याति नीचैरासीत चासति ।
गुरौ दृष्यश्च प्रतिकूलं न संभजेत् ॥
ः पठेद्वेदं नान्यचित्तः पुरःस्थितः ।
च भिक्षान्नमश्नीयाद्‌गुरुणा ततः ॥
देयः पूर्व्वमाचार्य्येणावगाहिताः ।
मादिकं चास्य यच्चं कल्यमुपानयेत् ॥
ाहृतेदश्च ततोऽनुज्ञामवाप्य वै ।
ामावसेत् प्राज्ञो निष्पन्नगुरुनिष्कृतिः॥१॥
ा चाप्तदारस्तु धनं प्राप्य स्वकर्म्मणा ।
ार्य्यमखिलं कुर्य्याद्‌भूपाल ! शक्तितः ॥
ण पितृनर्च्चेद्यज्ञैर्देवांस्तथातिथीन् ।
ींश्च स्वाध्यायैरपत्येन प्रजापतिम् ॥
ंस्तथा च भूतानि वात्सल्येनाखिलं जगत् ।
न लोकान् पुरुषो निजकर्म्मसमर्ज्जितान् ॥
ुक्षश्च ये केचित् परिव्राट् ब्रह्मचारिणः ।
व प्रतिष्ठन्ते गार्हस्थ्यं तेन वै परम् ॥
रणकार्य्येषु तीर्थस्नानाय च प्रभो ! ।
ा वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय च ॥
ता ह्यनाहारा यत्र सायं गृहास्तु ये ।
ृहस्थः सर्व्वेषां प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥
ागतदानादि वक्तव्यं मधुरं वचः ।
ानां दद्याच्च शयनासनभोजनम् ॥
थर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्त्तते ।
ा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥
ानमहङ्कारो दम्भश्चैव गृहे सतः ।
ापोपघातौ च पारुष्यञ्च न शस्यते ॥
सम्यक् करोत्येवं गृहस्थः परमं विधिम् ।
न्धविनिर्म्मुक्तो लोकानाप्नोत्यनुत्तमान् ॥
ारियवा राजन् कृतकृत्यो गृहाश्रमी ।
भार्य्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा ॥२॥
र्णफलाहारः केशश्मश्रुजटाधरः ।
शायी भवेत्तत्र मुनिः सर्व्वातिथिर्नृप ॥
ाशकुशैः कुर्य्यात् परिधानोत्तरीयके ।

तद्वत्सिषवणं स्नानं शस्तमस्य नरेश्वर ॥
देवताभ्यर्च्चनं होमः सर्व्वाभ्यागतपूजनम् ।
भिक्षा बलिप्रदानञ्च शस्तमस्य नरेश्वर ॥
वन्यस्नेहेन गात्राणामभ्यङ्गश्चास्य शस्यते ।
तपश्चास्य राजेन्द्र शीतोष्णादिसहिष्णुता ॥
यस्त्वेतां नियतश्चर्य्यां वानप्रस्थश्चरेन्मुनिः ।
स दहत्यग्निवद्दोषान् जयेल्लोकांश्च शाश्वतान्॥३॥
चतुर्थश्चाश्रमो भिक्षोः प्रोच्यते यो मनीषिभिः ।
तस्य स्वरूपं गदतो मम श्रोतुं नृपार्हसि ॥
पुत्रद्रव्यकलत्रेषु त्यक्तस्नेहो नराधिप ।
चतुर्थमाश्रमस्थानं गच्छेन्निर्धूतमत्सरः ।
त्रैवर्गिकांस्त्यजेत् सर्व्वानारम्भानवनीपते ।
मित्रादिषु समो मैत्रः समस्तेष्वेव जन्तुषु ॥
जरायुजाण्डजादीनां वाङ्मनःकर्म्मभिः क्वचित् ।
युक्तः कुर्व्वीत न द्रोहं सर्व्वसङ्गांश्च वर्ज्जयेत् ॥
एकरात्रस्थितिर्ग्रामे पञ्चरात्रस्थितिः पुरे ।
तथा तिष्ठेद्यथा प्रीतिर्द्वेषो वा नास्य जायते ॥
प्राणयात्रानिमित्तञ्च व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
काले प्रशस्तवर्णानां भिक्षार्थं पर्य्यटेद्‌गृहान् ॥
काम क्रोधस्तथा दर्पमोहलोभादयश्च ये ।
तांस्तु दोषान् परित्यज्य परिव्राट् निर्म्ममो
भवेत् ॥
अभयं सर्व्वसत्त्वेभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः ।
न तस्य सर्व्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥
कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं
शारीरमग्निञ्च मुखे जुहोति ।
विप्रस्तु भैक्ष्योपगतैर्हविर्भि-
श्चिताग्निनां स व्रजति स्म लोकान् ।”
चिताग्नीनां अग्निचितामित्यर्थः । चिताग्निना
इति वा पाठः । इति तट्टीका ॥
“मोक्षाश्रमं यश्चरते यथोक्तं
शुचिः सुसङ्कल्पितबुद्धियुक्तः ।
अनिन्धनं ज्योतिरिव प्रशान्तं
स ब्रह्मलोकं श्रयति द्विजातिः ॥” ४ ॥
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ९८ अध्यायौ ॥५॥
प्रकारान्तरेण तेषामादिरुत्पत्तिर्यथा,—
“ततस्तेजोमयं दिव्यं पद्मं सृष्टं स्वयम्भुवा ।
तस्मात् पद्मात् समभवद्‌ब्रह्मा वेदमयो विधिः ॥
प्रजाविसर्गं विविधं मानसो मनसाऽसृजत् ।
अहङ्कारनाद्यानेव पूर्व्वं ब्रह्मा प्रजापतिः ॥
आत्मतेजोभिर्निर्वृत्तान् भास्कराग्निसमप्रभान् ।
ततः सत्यञ्च धर्म्मञ्च तपो ब्रह्म च शाश्वतम् ॥
आचारञ्चैव शौचञ्च स्वर्गाय विदधे विभुः ।
देवदानवगन्धर्व्वा दैत्यासुरमहोरगाः ॥
यक्षराक्षसनागाश्च पिशाचा मनुजास्तथा ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम ! ॥
ये चान्यभूतसंघानां वर्णास्तांश्च विनिर्म्ममे ।
ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणाञ्च लोहितः ॥
वैश्यानां पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ॥
भरद्वाज उवाच ।
चातुर्व्वर्ण्यस्य वर्णेन यदि वर्णो विभज्यते ।
सर्व्वेषां खलु वर्णानां दृश्यते वर्णसङ्करः ॥

कामः क्रोधो भयं लोभः शोकश्चिन्ता क्षुधा
श्रमः ।
सर्व्वेषां नः प्रभवति कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥
स्वेदमूत्रपुरीषाणि श्लेष्मापित्तं सशोणितम् ।
तनुः क्षरति सर्व्वेषां कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥
जङ्गमानामसंख्येयाः स्थावराणाञ्च जातयः ।
तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविनिश्चयः ॥
भृगुरुवाच ।
न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्व्वं ब्राह्ममिदं जगत् ।
ब्रह्मणा पूर्व्वसृष्टं हि कर्म्मभिर्वर्णतां गतम् ॥
कामभोगप्रियास्तीक्ष्णाः क्रोधनाः प्रिय-
साहसाः ।
त्यक्तस्वधर्म्मा रक्ताङ्गास्ते द्विजाः क्षत्रतां
गताः ॥
गोभ्यो वृत्तिं समास्थाय पीताः कृष्युपजीविनः ।
स्वधर्म्मान्नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः ॥
हिंसानृतप्रिया लुब्धाः सर्व्वकर्म्मोपजीविनः ।
कृष्णाः शौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां
गताः ॥
इत्येतैः कर्म्मभिर्व्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः ।
इत्येते चतुरो वर्णा येषां ब्राह्मी सरस्वती ॥
विहिता ब्रह्मणा पूर्व्वं लोभात्त्वज्ञानतां गताः ।
ब्राह्मणा धर्म्मतन्त्रस्थास्तपस्तेषां न नश्यति ॥
ब्रह्म धारयतां नित्यं व्रतानि नियमांस्तथा ।
ब्रह्म चैव परं सृष्टं ये न जानन्ति तेऽद्विजाः ॥
ऋषिभिः स्वेन तपसा सृज्यन्ते चापरे परैः ।
आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्ममूलाक्षयाव्ययाः ।
सा सृष्टिर्मानसी नाम धर्म्मतन्त्रपरायणाः ॥
भरद्वाज उवाच ।
ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तम ! ।
वैश्यः शूद्रश्च विप्रर्षे तद्‌ब्रूहि वदतांवर ॥
भृगुरुवाच ।
जातकर्म्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः
शुचिः ।
वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्सु कर्म्मस्ववस्थितः ॥
शौचाचारस्थितः सम्यग्विघसाशी गुरुप्रियः ।
नित्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥
सत्यं दानमथाद्रोह आनृशंस्यं क्षमा घृणा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥
क्षत्रजं सेवते कर्म्म वेदाध्ययनसंयुतः ।
दानादानरतिर्यस्तु स वै क्षत्रिय उच्यते ॥
विशत्याशु पशुभ्यश्च कृष्यादानरतिः शुचिः ।
वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्य इति संज्ञितः ॥
सर्व्वभक्षरतिर्नित्यं सर्व्वकर्म्मकरोऽशुचिः ।
त्यक्तवेदस्त्वनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥
शूद्रे चैतद्भवेल्लक्ष्यं द्विजे चैतन्न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥
मान्धातोवाच ।
के धर्म्माः सर्व्ववर्णानां चातुर्व्वर्ण्यस्य के पृथक् ।
चातुराश्रम्यधर्म्माश्च राजधर्म्माश्च के मताः ॥
नारद उवाच ।
अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा ।

प्रजनः स्वेषु दारेषु शौचमद्रोह एव च।
आर्ज्जवं भृत्यभरणं नव ते सार्व्ववर्णिकाः।
ब्राह्मणस्य तु यो धर्म्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम्।
दममेव महाराज धर्म्ममाहुः पुरातनम्।
स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव तत्र कर्म्म समाप्यते।
तं चेद्वित्तमुपागच्छेद्वर्त्तमानं स्वकर्म्मणि।
अकुर्व्वाणं विकर्म्माणि शान्तं प्रज्ञानतर्पितम्।
कुर्व्वीतापत्यसन्तानमथो दद्याद्यजेत च।
संविभज्यापि भोक्तव्यं धनं सद्भिरितीष्यते।
परिनिष्ठितकार्य्यस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः।
कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते॥*॥
क्षत्त्रियस्यापि यो धर्म्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव।
दद्याद्राजा न याचेत यजेत न च याजयेत्।
नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत्।
नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्य्यात् पराक्रमम्।
ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवाः।
ये तु युद्धे विजेतारस्ते तु लोकजितो नृपाः।
अविक्षतशरीरो हि संग्रामाद्यो निवर्त्तते।
क्षत्त्रियस्य तु तत् कर्म्म नोभयञ्च यशःप्रदम्।
क्षत्त्रियाणामयं धर्म्मो निर्णीतो मुनिभिः परः।
नास्य कृत्यतमं किञ्चिदन्यद्दस्युनिबर्हणात्।
दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमोऽभिधीयते।
तस्माद्राज्ञा महाराज योद्धव्यं धर्म्मशीलिना।
प्रजाः स्वेषु च धर्म्मेषु स्थापयेन महीपतिः।
धर्म्मार्थेन हि कर्म्माणि कारयेत् सततं
प्रजाः।
परमां सिद्धिमाप्नोति नृपतिः परिपालनात्।
कुर्य्यादन्यन्न वा कुर्य्यादैन्द्रो राजन्य उच्यते॥*॥
वैश्यस्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्म्मो वेदसम्मतः।
दानमध्ययनं शौचं यज्ञश्च धनसञ्चयः।
पालयेच्च पशून् वैश्यः पितृवद्धर्म्ममर्ज्जयन्।
विकर्म्म तद्भवेदन्यत् कर्म्म यत् स समाचरेत्।
रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात्।
प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून्।
ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्व्वाः परिददे प्रजाः।
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम्।
षड्भ्य एकां पिबेद्धेनुं शताच्च मिथुनं भवेत्।
लब्धाच्च सप्तमं भागं तथा शृङ्गकलाखुरे।
सस्यानां सर्व्वबीजानामेषा सांवत्सरी भृतिः।
न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति।
वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन॥*॥
शूद्रस्यापि हि यो धर्म्मस्तं ते वक्ष्यामि भारत।
प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत्।
तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्य्या विधीयते।
तेषां शुश्रूषणाच्चैव महत् सुखमवाप्नुयात्।
शूद्र एतान् परिचरेत् त्रीन् वर्णाननसूयकः।
सञ्चयांश्च न कुर्व्वीत जातु शूद्रः कथञ्चन।
पापीयान् हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्य्याद्गरीयसः।
राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्व्वीत धार्म्मिकः।
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम्।
अवश्यं भरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते।
छत्रं वेष्टनमौशीरमुपानद्व्यजनानि च।
यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे।
अधार्य्याणि विशीर्णानि वसनानि द्विजातिभिः।
शूद्रायैव प्रदेयानि तस्य धर्म्मधनं हि तत्।
यश्च कश्चिद्द्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराव्रजेत्।
कल्प्यां तस्य तु तेनाहुर्वृत्तिं धर्म्मविदो जनाः।
देयः पिण्डोऽनपत्याय भर्त्तव्यौ वृद्धदुर्ब्बलौ।
शूद्रेण च न हातव्यो भर्त्ता कस्याञ्चिदापदि।
अतिरेकेण भर्त्तव्यो भर्त्ता द्रव्यपरिक्षये।
न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्तृहार्य्यधनो हि सः।
उक्तस्त्रयाणां वर्णानां यज्ञस्तस्य च पार्थिव।
स्वाहाकारवषट्कारौ मन्त्रः शूद्रे न विद्यते।
तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्यजेत नच स्वयम्।
पूर्णपात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम्॥*॥

श्रीनारद उवाच।

इदानीमाश्रमाणाञ्च धर्म्मं वक्ष्यामि भूमिप।
ब्रह्मचर्य्याश्रमं तावत् शृणु सर्व्वाधिवासव।
गत्वा गुरुगृहं शिष्यो नमस्कृत्य गुरुं शुचिः।
ब्रूयादध्येतुमायातः शिष्योऽहं तव मारिष।
ततस्तस्याज्ञया नित्यमध्येतव्यं नराधिप।
सदा विचारः शास्त्रस्य गुरुपादाभिवादनम्।
सदाज्ञापालनञ्चापि ध्यानं दैवतभावना।
लाभेन येन केनापि तुष्टिः सद्भिः समागमः।
समाप्तविद्यो गुरवे दक्षिणां प्रतिपाद्य च॥*॥
गृहाश्रमं ततो गच्छेद्गुरोराज्ञामधिव्रजन्।
उद्वहेत् कुलजां कन्यां सुशीलां धर्म्मचारिणीम्।
अनहंवादिनीं सौम्यां सुचरित्रां प्रियंवदाम्।
गृहिणां प्रथमो धर्म्मोऽतिथिपूजैव पार्थिव।
अप्राप्य पूजामतिथिर्यस्य गेहान्निवर्त्तते।
स याति नरकं घोरं पुण्यं तस्मै प्रदाय च।
प्रथमं स्वागतं पृच्छेदासनञ्चापि सन्दिशेत्।
पाद्यञ्च मधुपर्कञ्च दद्यात् प्रणतिपूर्व्वकम्।
संवादञ्च प्रियालापं कुर्य्यादेव महात्मनः।
भोजनञ्च यथाशक्ति कारयेदतिथिं नृप।
देवाश्च पितरश्चापि प्रीयन्तेऽतिथिपूजने।
आतिथ्यसदृशं कर्म्म गृहस्थानां न विद्यते।
यस्य नित्यं स्थितिर्नास्ति सोऽतिथिः परिकीर्त्तितः।
सर्व्वाश्रमाणामधिको गृहाश्रम उदाहृतः।
यस्मात्तस्मिन् समायान्ति भिक्षार्थमाश्रमाश्रयाः।
पितृदेवार्च्चनं कार्य्यं गृहिणा सुखमिच्छता॥*॥
वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये तृतीयं जगतीपते।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् कृतकृत्यो गृहाश्रमात्।
तदारण्यकशास्त्राणि समधीत्य स धर्म्मवित्।
ऊर्द्ध्वरेताः प्रव्रजित्वा गच्छत्यक्षरसात्मताम्।
सुते भार्य्यां परित्यज्य वनं गच्छेत् सहैव वा।
शान्तः शुद्धान्तरात्मा च सर्व्वभूतहिते रतः।
परिनिष्ठितचर्य्यस्य शाकस्य विधीयते।
वर्त्तयामीह राजेन्द्र कन्दमूलैः सुनिष्ठुरैः।
भिक्षाचर्य्याप्यधीकारः प्रमत्त इव मौनिकः।
पञ्चाग्निमध्यगो स्यान्निरग्निरनिकेतनः।
यथोपलब्धभोजी स्यात् सुनिर्दम्भो जितेन्द्रियः।
निराशीः स्यात् सर्व्वसमो निर्भयो निर्व्विकार-
वान्।
विवेकी धनशून्यो निःस्पृहः काल
संसारं स्वप्नवद्वीक्ष्य शान्तः
पत्रमूलफलाहारी जलाशी वा
निराहारोऽथवा
एवं कुर्व्वन् ... ॥*॥
चतुर्थमाश्रमं वक्ष्ये मुक्तिकारणे
गुरोः ...
विचरेत् सकलां पृथ्वीं
योगाभ्यासरतो नित्यं धर्म्मतत्त्व
धर्म्माधर्म्मविहीनो वा भिक्षुकः वि

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २१।२६।२७
अन्यत् नारसिंहपुराणे ५८
पुराणे मदालसोपाख्याने
अध्याये च द्रष्टव्यम्॥*॥
जातौ र भुक् इति भाषा।
प्रवेणी २ आस्तरणम् ३
कुथा ४। इत्यमरः। द्वैदि
कुथम् ६। इति भरतः।
इति ख्यातः। स च बहुविधो
पाण्डुः २ धूसरः ३ कृष्णः ४ पी
रक्तः ७ शोणः ८ बभ्रुः ९
श्यावः ११ धूम्रः १२ पिङ्गः ११
इति चामरः। गर्भस्थशावक
वर्णो भवति। इति ८
स्तुतिः। इति मेदिनी। ...
व्रतम्। रूपम्। अक्षरम्। ...
चित्रम्। तालविशेषः। ...
हेमचन्द्रः।

वर्णः, पुं क्ली, (वर्ण्यते भिद्यते
घञ्।) भेदः। (वर्ण्यते
वर्ण + घञ्।) रूपम्। (वर्ण
अच्।) अक्षरम्। (वर्ण्यते
+ घञ्।) विलेपनम्। इति मेदि
वर्णश्च द्विविधः। ध्वन्यात्मकः
अस्योत्पत्तिप्रकारो यथा,—
“अत्रैवास्याः सुषुम्नामार्गस्थानि
अव्यक्तं प्रलपति यदा सा
मूलाधारे विचरति तदा
इति

अस्यार्थः।
कुण्डलिनी यदा सा कुण्डली वर्णा
अक्षरमचरं यत्रायत्तं ध्वनौ
कलभावव्यादिकं करोति
यति प्रम्लायनि
तट्टीका।*। अस्य कुण्डलिनी
“कुण्डलीभूतसर्पाणामङ्गश्रिता
विद्याजननी देवी प्रसरशक
द्विचत्वारिंशदक्षरात्मिका यथा
गुणिना सर्व्वगात्रेण कुण्डली
विन्यासक्रमपङ्क्तिः सा
एकधा गुणिता शक्तिः सर्व्वविश्व

दं स्वरान् देवी प्रत्याहीणां त्रयं त्रयम् ॥”
इति सारदातिलकः ॥
:। त्रिधासेति चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा। द्वि-
शदिति भूतलिपिमन्त्रमयी। पञ्चाश-
ात्कामयीत्यर्थः। सर्व्वगात्रेण सर्व्ववर्णेन
परस्परमिलिता सती मन्त्रमयं जगत्
काशयति इत्यर्थः। मूलाधारे सर्पवत्
भूता नाड़ी वर्त्तते तन्मध्यस्थायित्वादियं
। सर्व्वविश्वेत्युभयोपादानात् शब्दार्थ-
प्रतिपादिकेति सूचितम्। त्रिपुष्कर-
येष्ठमध्यमकनिष्ठत्वेन तीर्थत्रयम्। स्वरा-
उदात्तानुदात्तसमाहारान्। इति
:॥ * ॥ अपि च।
वारिंशता मूले गुणिता विश्वनायिका।
ति कुण्डलिनी शब्दब्रह्ममयी विभुः॥
तो ध्वनिस्तस्मान्नादस्तस्मान्निबोधिका।
न्दुस्ततो बिन्दुस्तस्मादासीत् परा ततः॥”
इति सारदायामाचार्य्याः॥
लाधारे द्विचत्वारिंशता गुणिता विश्व-
ा कुण्डलिनी अनेन क्रमेण अकारादि-
न्तां द्विचत्वारिंशदात्मिकां भूतलिपि-
मकां वर्णमालिकां सूते इत्यन्वयः। क्रम-
शक्तिमिति सा कुण्डलिनी शक्तिं सूते
शक्तेर्ध्वनिरासीदिति योजना। ततो
त्यादि ज्ञेयम्। अयञ्च क्रमः सर्व्वाचरी-
सिद्धः। तत्र सत्त्वप्रविष्टा चिच्छक्तिशब्द-
। पुनराकाशस्था सैव सत्त्वप्रविष्टा रजो-
ा सती ध्वनिशब्दवाच्या। अचरावस्था
मोऽनुविद्धा नादशब्दवाच्या। अव्यक्तावस्था
तः प्रादुर्भावनिबोधिकाशब्दवाच्या। सैव
प्रादुर्भावादर्द्धेन्दुशब्दवाच्या। उक्तञ्च परा-
।
शक्तिवर्णोद्भूतो ज्ञानशक्तिप्रदीपकः।
णौ च सा शक्तिः क्रियाख्या एजति
प्रभुः॥”
व बिन्दुः स्थानान्तरगतः परादाख्यो
।
ती मध्यमा वाची वैखरी शब्दजन्मभूः।
रा मूले पश्यन्ती स्वाधिष्ठाने मध्यमा
वैखरी मुखे। तदुक्तं पदार्थादर्शे।
कुण्डलिनी मध्ये ज्योतिर्मात्रास्वरूपिणी।
चविषया तस्मादूर्द्ध्वमुद्गामिनी॥
एकाशा पश्यन्ती सुषुम्नामाश्रिता भवेत्।
हृद्येव प्राप्य मध्यमा नादरूपिणी॥
संज्ञमात्रा स्यादभितोऽर्द्धगामिनी।
कण्ठशानुभ्यां द्विरोदादरहस्रिता॥
ामर्दोष्ठादिदृ ताल्वादिस्थानपरिग्रहा।
अवर्णरूपा वैखरीवाक्या तु वैखरी॥
स्वरक्रियाणी वैखरी तु स्वात्मिका।
ानेन एजति प्रत्यर्णं वर्णमालिकाम्॥
रादिक्षकारान्तां द्विचत्वारिंशदात्मिकाम्।
महारमुद्रिता वर्णमयीं नालिकाम्॥

एते तदर्थतो भिन्नाः कला रुद्रादिकान्
क्रमात्॥”
इति तट्टीका॥
“अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा।
जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च॥”
इति शिक्षासूत्रम्॥ * ॥
किञ्च।
“यथा भवन्ति देहान्तरमी पञ्चाशदक्षराः।
भेदा येन प्रकारेण तथा वक्ष्यामि तत्त्वतः॥
समीरिताः समीरेण सुषुम्नारन्ध्रनिर्गताः।
व्यक्तिं प्रयान्ति वदने कण्ठादिस्थानघट्टिताः॥
उच्चैरुन्मार्गगो वायुरुदात्तं कुरुते स्वरम्।
नीचैर्गतोऽनुदात्तञ्च स्वरितं तिर्य्यगागतः॥
अर्द्धैकद्वित्रिसंख्याभिर्मात्राभिर्लिपयः क्रमात्।
व्यञ्जनह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञा भवन्ति ताः॥
अकारेकारयोर्योगादेकारो वर्ण इष्यते।
तस्यैवैकारयोगेन स्यादैकाराक्षरं तथा॥
उकारयोगात्तस्यैव स्यादोकाराह्वयः स्वरः।
तस्यैवौकारयोगेन स्यादौकाराह्वयः स्वरः॥
सन्ध्यक्षराः स्युश्चत्वारो मन्त्राः सर्व्वार्थसाधकाः।
ऌवर्णे वर्गयोर्व्यक्तिर्न वै सम्यक् प्रदर्श्यते॥
बिन्दुसर्गात्मनोर्व्यक्तिमनयोरजपा वदेत्।
कण्ठात्तु निःसरन् सर्गः प्रायोऽचात्मकतः-
परः॥
नश्वरः सर्ग एव स्यात् सोष्मा च प्राणकस्तु यः।
स सर्गः क्षेपितः कण्ठे वायुना कादिमीरयेत्॥
वर्गस्पर्शनमात्रेण कं स्वरस्पर्शनात्तु खम्।
स्तोकगम्भीरसंस्पर्शात् गघौ ङञ पदिगतम्॥
विसर्गस्तालुगः सोष्मा चं चवर्गञ्च यं तथा।
ऋटुरेफषकारञ्च मूर्द्धगो दन्तगस्तथा॥
ऌतवर्गलसानोष्ठात्तुपूपध्मानसंज्ञकान्।
दन्तौष्ठाभ्यां वञ्च तत्तत्स्थानगोऽर्णान् समी-
रयेत्॥”
इति प्रपञ्चसारे १ पटलः॥
सर्गो विसर्ग एव नश्वरो विलस: सोष्मा च
सकाररूपः उच्छ्वासोऽन्तःप्रवेशशाली वायुः
स्यादित्यन्वयः। एवं प्राणको बहिर्निर्गमन-
शाली वायुर्यः स्यात् स एव उच्छ्वासः सोष्मा च।
प्राणश्वासौ को वायुश्चेति प्राणकः। इति
तट्टीका॥ * ॥ अवर्णकवर्गहविसर्जनीयाः
कण्ठ्याः। १। इवर्णचवर्गयशास्तालव्याः। २।
ऋवर्णटवर्गरषा मूर्द्धन्याः। ३। ऌवर्णतवर्ग-
लसा दन्त्याः। ४। उवर्णपवर्गोपध्मानीया
ओष्ठ्याः। ५। वो दन्तौष्ठ्यः। ६। ए ऐ कण्ठ-
तालव्यौ। ७। ओ औ कण्ठौष्ठ्यौ। ८। इति
शिक्षासूत्रम्॥ * ॥ अपि च।
“वदुक्तं सर्व्वतन्त्रेषु वर्णोच्चारविधिं शिवे!।
तव स्नेहान्महेशानि! तदद्य कथयामि ते॥
[illegible]
अ कु इ चु ऋ टु ऌ तु उ पु अर्द्धौ वर्णाः प्रकीर्त्तिताः।
अ कु हाः कण्ठ्यौ ...
[illegible]। ६।

ऋ टु रषास्तु मूर्द्धन्याः ३ दन्त्या ऌ तु ल सा
मताः॥ ४॥
उपध्मोष्ठसंभूताः ५ स्थानानि कथितानि ते।
विशेषं कथयाम्यद्य श्रोतव्यं कण्ठतः स्वराः॥
ऋद्वयं जिह्वया मूर्द्धा रुदयं जिह्वदन्तजम्।
मुखस्थानाद्धलो वाच्याः षकारः कण्टघातजः॥
व्यञ्जनद्वयसंयोगे भवेत् पूर्व्वस्वरो गुरुः।
पदान्तादिमवर्णस्य संयोगेषु श्रुतिर्द्वयोः॥
अपदान्तादिसंयोगे युरन्यत्र तथेष्यते।
युः श्रुतिस्तु तिरोभूय स्वरवत् श्रुतितां व्रजेत्॥
शिया बीजे शकारस्य छश्रुतिः परमेश्वरि!।
छश्रुतिश्च रादिस्थौ तथादिस्थे तु चश्रुतिः॥
सहस इत्यादौ नमस्तस्यै आस्था इत्यादौ च।
रेफादिके तदन्ते वा हकारे समवाच्यता॥
वर्हः ह्रद इत्यादौ।
किन्तु वैशात्यमाश्रित्य स्फुटं नात्राक्ष वाच्यता॥
घु तुर्य्यध्वनिमाप्नोति यादिस्थे परमेश्वरि!।
वाह्य इत्यादौ।
पु चतुर्थध्वनिं याति वादिस्थे तु विशेषतः॥
आह्वानमित्यादौ।
लादिस्थेऽप्यथ नादिस्थे वैशात्यं स्वल्पवाच्यता।
प्रह्लाद अह्नाय इत्यादौ।
मादिस्थे मे च मस्यापि नासिकामूलवाच्यता॥
उ ङ ण न मा बिन्दुर्नासिकामूलजाः स्मृताः।
यकारश्च तृतीयत्वं पदादौ सर्व्वदा व्रजेत्॥
केयूरादावपि तथा अन्यत्र कण्ठमागतः।
नादिस्थशषयोस्त्वं नरयोगात्तवर्गके॥
प्रश्नः स्नान इत्यादौ।
पर्य्यन्तरेषु डढयोर्व्यक्तजिह्वादिवाच्यता।
वैशात्यमपि तत्रास्ति गुरोरेव समभ्यसेत्।
ध्यादिरेफस्तु संप्रोक्तो दष्टरूपो वरेहताम्।
एवं ज्ञात्वा महेशानि! पठेत् शास्त्रं वरेन्महम्।
कथञ्च महेशानि नान्यथा पञ्चसाम्प्रयात्॥”
इति प्रपञ्चसारे ३ पटलः॥ * ॥
अपि च।
“इचः खरेषु पूर्व्वोक्तः परो दीर्घः क्रमादिमे।
शिवशक्तिमयास्ते स्युर्बिन्दुसर्गात्मकाः॥
बिन्दुः पुमान् रविः प्रोक्तः सर्गः शक्तिर्निशा-
करः।
ऊराद्ये मध्यगं यत्तु तत्तुर्य्यं नपुंसकम्।
विना स्वरैस्तु तान्तेषां जायते व्यक्तिरक्षमा।
शिवशक्तिमयात् प्रादुरभादनात् सर्व्ववित्॥
कारणात् पञ्चभूतानामुद्भूता माहरा वनः।
तत्ते भूतात्मका वर्णाः पञ्च पञ्च विभागतः॥
वाय्वग्निभूजलाकाशाः पञ्चाशल्लिपयः क्रमात्।
पञ्च ह्रस्वाः पञ्च दीर्घाः बिन्दन्ताः सन्धिसम्भवाः।
षट्कः वादवः य ल व र स हान्ताः शान्ते-
तिमाः॥”
इति सारदा॥ * ॥
अकारादिवर्णानां यथा,—
“आकारादिरेषां सर्व्वशक्तिः सृष्ट्याख्याने
ह्नाः॥

धान्याक्षराणि दृष्टानि पश्चाल्लब्धान्यतः पुरा ।”
इति ज्योतिस्तत्त्वे बृहस्पतिः ।
वर्णोल्लेखनप्रकारस्तु तत्तद्वर्णे द्रष्टव्यः ॥ * ॥ वर्ण-
नामानि यथा,—
“तन्त्रसङ्केतबोधार्थमाहृत्य तन्त्रशास्त्रतः ।
वर्णनामानि कतिचित् वक्ष्यामि विदुषां मुदे ॥
ॐकारो वर्तुलस्तारो वामश्च हंसकारणम् ।
मन्त्राद्यः प्रणवः सत्यं बिन्दुशक्तिस्त्रिदैवतम् ॥
सर्व्वबीजोत्पादकश्च पञ्चदेवो ध्रुवस्त्रिकः ।
सावित्री त्रिशिखो ब्रह्म त्रिगुणो गुणजीवकः ॥
आदिबीजं वेदसारो वेदबीजमतः परम् ।
पञ्चरश्मिस्त्रिकूटे च त्रिभवे भवनाशनः ॥
गायत्रीबीजपञ्चांशौ मन्त्रविद्याप्रसूः प्रभुः ।
अक्षरं मातृकासूश्चानादिरद्वैतमोक्षदौ ॥ ॐ ॥
अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च ललाटश्चैकमात्रिकः ।
पूर्णोदरी सृष्टिमेधौ सारस्वतः प्रियंवदः ॥
महाभाग्यो वासुदेवो घनेशः केशवोऽमृतम् ।
कीर्त्तिर्निवृत्तिर्वागीशो नरकारिर्हरो मरुत् ॥
ब्रह्मा वामाद्यणो ह्रस्वः करसः प्रणवाद्यकः ।
ब्रह्माणी कामरूपश्च कामेशो वाग्मिनी वियत् ॥
सिन्धेशः श्रीविष्णुकण्ठौ प्रतिपत्तिर्धरेशिनी ।
अर्कमण्डलवर्णाद्यौ ब्राह्मणः कामकर्षिणी ॥ अः ॥
आकारो विजयानन्तौ दीर्घच्छायो विनायकः ।
क्षीरोदधिः पयोदश्च पाशो दीर्घास्यवृत्तकौ ॥
प्रचण्ड एकजो रुद्रो नारायण इभेश्वरः ।
प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वात्मकमलात्मकः ॥
पितामहो हिठान्तोऽभूः क्रिया कान्तिश्च
सम्भवः ।
द्वितीया मानदा काशी विघ्नराजः कुजो वियत् ।
स्वरान्तकश्च हृदयमङ्गुष्ठो भगमालिनी ॥ आः ॥
इः सूक्ष्मा शाल्मली विद्या चन्द्रः पूषा सुगुह्यकः ।
सुमित्रं सुन्दरी वीरः कोटरः काटरः मयः ॥
भ्रूमध्यो माधवस्तुष्टिर्दन्तनेत्रश्च नासिका ।
शान्तः कान्तः कामिनी च कामो विघ्नविना-
यकः ।
नेपालो भरणी रुद्रो निद्रा क्षिप्रा च मादकः ॥
॥ इः ॥
ईस्त्रिभूर्त्तिर्महामाया लोलाक्षी वामलोचनम् ।
गोविन्दः शेखरः पुष्टिः सुभद्रा रतिसंज्ञकः ॥
विष्णुर्लक्ष्मीः प्रहासश्च वाग्विशुद्धः परापरः ।
कालोत्तरीयो भेरुण्डा रतिश्च पौण्ड्रवर्द्धनः ॥
शिवोत्तमः शिवा तुष्टिश्चतुर्थी बिन्दुमालिनी ।
वैष्णवी वैन्दवी जिह्वा कामकला सनादका ।
पावकः कोटरः कीर्त्तिर्मोहिनी कालकारिका ।
कुचद्वन्द्वं तर्जनी च शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी ॥ ईः ॥
उः शङ्करो मधुर्नाथो भूत कल्याणवाचकः ।
अमरेशो दक्षकर्णः षड्वक्त्रो मोहनः शिवः ।
उग्रः प्रभुर्धृतिर्विष्णुर्विश्वकर्म्मा महेश्वरः ।
शम्भुश्चेटिका पुष्टिः पञ्चमो वह्निवासिनी ॥
चेटिकास्थाने चण्डिका इति वा पाठः ।
कामघ्नः कामदा शेषो मोहिनी विघ्नकृद्धरी ।
वरदः दृष्टिका भीमं मारको मे दशी हरः ।

ऊठ्ठु इति कुत्रचित् पाठः । उः ॥
ऊः कण्टको रतिः शान्तिः क्रोधनो मधुसूदनः ।
कामराजः कुलेशश्च महेशो वामकर्णकः ॥
कण्ठकस्थाने कण्टक इति वा पाठः ।
अर्घीशो भैरवः सूक्ष्मो दीर्घघोणा सरस्वती ।
विलासिनी विघ्नकर्त्ता लक्ष्मणो रूपकर्षिणी ।
महाविद्येश्वरी षष्ठा षण्डो भूः कान्यकुब्जकः ॥
॥ ऊः ॥
ऋः पूर्दीर्घमुखी रुद्रो देवमाता त्रिविक्रमः ।
भावभूतिः क्रिया क्रूरा रेचिका नासिका धृतः ॥
एकपादशिरो माला मण्डला शान्तिनी जलम् ।
कर्णः कमलभा मेधो निवृत्तिर्गणनायकः ।
रोहिणी शिवदूती च पूर्णगिरिश्च सप्तमी ॥
मेधः स्थाने मेष इति च पाठः ॥ ऋः ॥
ॠः क्रोधोऽतिथिशो वाणी वामनोऽगोऽथ
श्रीधृतिः ।
ऊर्द्धमुखी निशानाथः पद्ममाला विनष्टधीः ॥
शशिनी मोचिका श्रेष्ठा दैत्यमाता प्रतिष्ठिता ।
एकदन्ताह्वयो माता हरिता मिथुनोदया ॥
माता स्थाने माया इति वा पाठः ।
कोमलः श्यामला मेधी प्रतिष्ठा पतिरष्टमी ।
ब्रह्माण्डमिव कौशाले पावको गन्धकर्षिणी ॥
मिवस्थाने मवेति वा पाठः । ॠः ॥
ऌः स्थाणुः श्रीधरः शुद्धो मेधा धूम्रो वको वियत् ।
देवयोनिर्दक्षगण्डो वहेशः कौन्तरुद्रकौ ॥
वहेशस्थाने वाहग इति वा पाठः ।
विश्वेश्वरो दीर्घजिह्वा महेन्द्रो लाङ्गलिः परा ।
चन्द्रिका पार्थिवी धूम्रा द्विदन्तः कामवर्द्धनः ॥
शुचिस्मिता च नवमी कान्तिराषाढकेश्वरः ।
चित्ताकर्षिणी काशश्च तृतीयकुलसुन्दरी ॥
चित्ताकर्षिणीस्थाने चित्राकर्षिणी इति वा
पाठः । ऌः ॥
ॡकारः कमला हर्षा हृषीकेशो मधुव्रतः ।
सूक्ष्मा कान्तिर्वामगण्डो रुद्रः कामोदरी सुरा ।
शान्तिकृत् स्वस्तिका शक्रो मायावी लोलुपो
वियत् ।
कुशमी सुस्थिरो माता नीलपीतो गजाननः ॥
कामिनी विश्वपा कालो नित्या शुद्धः शुचिः
सती ॥
विश्वपास्थाने विशाया इति वा पाठः ।
सर्व्वो धैर्य्याकर्षणी च एकाकी दनुजप्रसूः ॥ ॡः ॥
एकारो वाचकः शक्तिर्भिण्टीशोऽधो भगं मरुत् ।
सूक्ष्मा भूतोऽर्द्धश्रेणी च ज्योत्स्ना यज्ञा प्रमर्द्दनः ॥
भूतस्थाने भ्रत इति वा पाठः ।
भयं ज्ञानं कृशा धीरा जङ्घा सर्व्वसमुद्भवः ।
वह्निर्विष्णुर्भगवती कुण्डली मोहिनी वसः ॥
योनिराधारशक्तिश्च त्रिकोणा ईशसंज्ञकः ।
अग्निरेकादशी भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः ॥ एः ॥
ऐलंक्ष्मा भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी
विधः ।
दया दामोदरः प्रद्योऽधरो विजयस्थापि ॥
यमान्तको जगद्योनिः परः परनिबोधकृत् ।

ज्ञानात्मा वाग्भवं श्रीः
त्रिपुरा लोहिता
महेश्वरो द्वादशी
कामकोटी

ओकारः सत्यपीयूषी
सद्योजातो वासुदेवो

उद्दिष्टदर्पकस्तोत्रः
प्रणवांशो ब्रह्मसूत्रमन्त्रेशः
जयोदशी दीर्घनाभा
त्रैलोक्यविजया प्रधा

औकारः शक्तिको नादनिर्णो
मनुवदृष्यदेशश्च शङ्कुकर्णः
अघोरनाथ कण्ठोष्ठौ
आज्ञा चोर्द्धमुखी शान्तो
अनन्ता व्यापिनी
नेत्रमालाकर्षिणी च
बोमास्थाने रोमा इति
अङ्कुरश्चतुर्मो
प्रद्युम्नः श्रीमुखी
दन्तस्थाने दम्भ इति वा पाठः ।
परं शशी प्रभाशीशः
अक्रूरश्चेतना नागपूर्णा
शिरः शम्भुर्नरेशश्च सुहृद्
पूर्णिमा रेवती शुद्धः कला
अमृताकर्षिणी सूर्यं
केदारो रात्रिनाथश्च सुश्रिया

अः कण्ठको महासेनः
इच्छा भद्रा गणेशश्च
द्विबिन्दुरसना सोमाऽनिरुद्धः
द्विजिह्वः कुण्डलं वक्त्रः
सुन्दरी सुयशानन्दा गजानना
कः क्रोधीशो महाकाली
कपाली तैजसः शान्तिर्विदः
चक्री प्रजापतिः सृष्टिर्दन्त
अनन्तः पार्थिवो
दण्डकन्धस्थाने दण्डकर्णो
वर्णाद्यश्च सुखो ब्रह्मा
माहेश्वरी तुला पृथ्वी
निद्रा कामेश्वरी सूक्ष्मः कामदं
श्रीपुरं रमणी रक्तः कुसुमा
खः प्रचण्डः कामरूपी
आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चण्डीश
शिखण्डी दन्तजातीशः
शून्यं कपाली कल्याणी
सुधायोनिश्च सर्वलिङ्गी

वर्णः

ो गौरवो गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वरः ।
यात्मको गाथा गन्धर्व्वः सर्व्वगः
स्मृतिः ॥
ः प्रभा धूम्रा द्विजास्यः शिवदर्शनः ।
। गौः पृथग्रूपा बालबद्धिलोचनः ॥
स्वती विद्या भोगिनी नन्दनी धरा ।
ो च हृदयं घ्राणं जालन्धरो लवः ॥
े नर इति वा पाठः । गः ॥
ो घुर्घुरो घण्टो घण्टीशश्चिपुरा-
न्तकः ।
योत्तमः सत्या किङ्किणी वीरनायकः ॥
र्व्वरूपो मेधा कालरूपी च दाम्भिकः ।
ा ज्वालमूलं नन्दीशो हननं ध्वनिः ।
विद्या संहर्त्ता कामाख्यमनघामयः ॥घः॥
ो भैरवचण्डो बिन्दूत्तंसः शिशुप्रियः ।
ो दमनस्तः खर्परो विषयस्पृहा ॥
ः श्वेताङ्गयो धीरो द्विजात्मा ज्वालिनी
वियत् ।
क्तिश्च मदनो विघ्नेशो चात्मनायकः ॥
ो महानन्दो दुर्द्धरश्चन्द्रमा यतिः ।
या नीलकण्ठः कामेशो च मयाशुकौ ॥
॥ङः॥
करो हली वाणी चात्मशक्तिः सुदर्शनः ।
ण्डधरो भूत्वा मद्दिघाचारचम्पिनी ॥
ाने भौम इति च पाठः ।
ो रुचिः कूर्म्मश्चासुण्डा दीर्घबाहुकः ।
ाहुर्म्मलमाया चतुर्मूर्त्तिस्वरूपिणी ॥
ञ्च द्विनेत्रञ्च लक्ष्मीश्चितयलोचनः ।
। चन्द्रमा देवश्चेतनो वृश्चिको बुधः ॥
ोटसुखेच्छात्मा कौमारपूर्व्वफल्गुनी ।
मेखला वायुर्म्मदिनी च मूलावती ॥ चः ॥
दनं सुषुम्ना च पशुः पशुपतिर्म्मतिः ।
लं तरलं वह्निर्भूतमात्रा विलासिनी ॥
त्रञ्च त्र्यस्ली द्विशिरा वामकूर्परः ।
र्णा लाङ्गली वामकाममत्ता सदाशिवः ॥
। निशाचरः पायुर्व्विचलः स्थितिशब्दकः ॥
॥छः॥
ावो वानरः शूली भोगदा विजया स्थिरा ।
ेवो जयो जेता धातकी सुसखी विभुः ॥
ादरी स्तुतिः शाखा सुप्रभा कर्णिका धरा ।
वाहू रुचिर्हंसो नन्दी वेगाः सुराधिपः ॥
ो वेगितो वामो मानवाद्यः सदात्मकः ।
ाराधेश्वरी वेगी चामोदा मदविह्वलः ॥जः॥
झङ्कारी गुहो झञ्झावायुः सत्यः पड्डुमतः ।
शो द्राविणी नादः पाशी जिह्वा जलं
स्थितिः ॥
ागेन्द्रो धनुर्हस्तः कर्कशो नादजः कृशः ।
ेबाहुबलो रूपमाकन्दितः सुचपलः ॥
सो नट व्यात्मा बानू विकटा कुचमण्डलः ।
ांसप्रिया बामा व्यङ्गुलीमध्यपर्व्वकः ।
ाशाङ्कदायश्च मायात्मा यञ्जनः स्वरः ॥
॥ञः॥

वर्णः

ञकारी बोधनी विश्वा कुण्डली मखदो वियत् ।
कौमारी नागविज्ञानी सव्याङ्गुलनखरो वकः ॥
कुण्डलीस्थाने कुण्डली मखदस्थाने सुखद इति
वा पाठः ।
सर्व्वेशचर्गिता बुद्धिः स्वर्गात्मा घर्घरध्वनिः ।
धर्म्मैकपादौ सुसखौ विरजा चन्द्रेश्वरी ॥
बुद्धिस्थाने सिद्धिः स्वर्गस्थाने सर्ग इति वा
पाठः ।
गायनः पुष्पधन्वा च रागात्मा च वरा-
शिखी ॥ञः॥
टङ्कारः कपाली च सोमवाः खेचरी ध्वनिः ।
मुकुन्दो विनदा पृथ्वी वैष्णवी वारुणी नवः ॥
सोमवा स्थाने सोमेश इति क्वचित् पाठः ।
दक्षाङ्गकार्द्धचन्द्रश्च जरा भूतिः पुनर्भवः ।
वृहस्पतिर्धनुश्चित्रा प्रमोदा विमला कटिः ।
राजा गिरिर्म्महाधनुर्प्राणात्मा सुसखी
मरुत् ॥ टः ॥
ठः शून्यो मञ्जरी वीजः पाणिनी लाङ्गली
चया ।
वनजो नन्दनो जिह्वा सुनखघूर्णकः सुधा ॥
वर्त्तुलः कुण्डली वह्निरमृतं चन्द्रमण्डलः ।
दक्षजानूरुभावश्च देवभक्षो वृहद्धनिः ॥
एकपादो विभूतिश्च ललाटं सर्व्वमित्रकः ।
वृषघ्नो नलिनी विष्णुर्म्महेशो ग्रामणीः
शशी ॥ ठः ॥
डः स्मृतिर्द्दारुको नन्दिरूपिणी योगिनी
प्रियः ।
कौमारी शङ्करस्त्रासस्त्रिवक्रो नदको ध्वनिः ॥
दुरूहो जटिलो भीमा द्विजिह्वः पृथिवी सती ।
कोरगिरिः क्षमा कान्तिर्नाभिः स्वाती च
लोचनम् ॥
जटिलीस्थाने जटिल इति कान्तिस्थाने शान्ति-
रिति वा पाठः ॥ डः ॥
ढो ढक्का निर्णयः पूर्व्वो यक्षेशादनदेश्वरः ।
अर्द्धनारीश्वरस्तोयमीश्वरी त्रिशिखी नवः ॥
यक्षेशादनदेश्वर इत्यत्र यक्षेशो धनदेश्वर
इत्यपि पाठः ।
दक्षपादाङ्गुलेर्म्मूलं सिद्धिदण्डो विनायकः ।
प्रहासा त्रिरेखा ऋद्धिर्निर्गुणो निधनो ध्वनिः ॥
प्रहासा स्थाने प्रहास इति वा पाठः ।
विघ्नेशः पालिनी त्वकधारिणी क्रोड़पुच्छकः ।
एलापुरं त्वगात्मा च विशाखा श्रीर्म्मनी रतिः ॥
त्वकस्थाने त्वकुच इति वा पाठः ॥ ढः ॥
णो निर्गुणं रतिर्ज्ञानं जम्भनः पक्षिवाहनः ।
जया शम्भी नरकजित् निष्कला योगिनीप्रियः ॥
द्विसुखं कोटवी श्रोत्रं समृद्धिर्बोधनी मता ।
त्रिनेत्रो मानुषी व्योमदक्षपादाङ्गुलेर्मुखम् ॥
माधवः शङ्खिनी वीरो नारायणश्च निर्णयः ॥
सुखस्थाने नखं इति वा पाठः ॥ णः ॥
तः पूतना हरिः शुद्धिः शक्तो शक्तिर्जटी ध्वजा ।
वामस्फिक्वामकर्ण्णौ च कामिनी मध्य-
कर्णकः ॥

वर्णः

हरिस्थाने हविः इति वा पाठः ।
आषाढ़ो तण्डुलश्च कामिका पृष्ठपुच्छकः ।
रत्नकश्च श्यामसुखी वाराही मकरोऽरुणा ॥
आषाढ़ीतण्डुलश्चस्थाने आषान्तढ़ान्तसुदश्च
इति रत्नकश्चस्थाने रत्नकण्ठ इति वा पाठः ।
सुगतोऽर्द्धसुखा बुद्धजानुश्च क्रोड़पुच्छकः ।
गन्धो विश्वामरश्छत्त्रश्चानुराधा च सौरकः ॥
बुद्धस्थाने शुद्ध इति सौरकस्थाने सैविक इति वा
पाठः ।
जयन्ति पुलको भ्रान्तिरनङ्गमदनातुरा ॥ तः ॥
थः स्थिरामी महाग्रन्थिर्ग्रन्थिग्राहो भयानकः ।
शिली शिरश्छिन्नो दण्डी भद्रकाली शिलोच्चयः ॥
कृष्णो बुद्धिर्व्विकर्म्मा च दमनाशाधिपोऽमरः ।
वरदा भोगदा केशो वामजानू रसोऽनलः ॥
कृष्णो बुद्धिर्विकर्म्मा स्थाने कृष्णो वह्निर्व्विकर्णा
इति वा पाठः ।
लोलौजयिनी गुह्यः शरचन्द्रो विदारकः ॥
लोलौ इत्यादिस्थाने लोलोज्जयिनीपूर्णगुह्यशर-
चन्द्रदिवाकरौ इति वा पाठः । थः ॥
दोऽत्रीशो धातकिर्धाता दाता दत्तं कलत्रकम् ।
दीनं ज्ञानञ्च दानञ्च भक्तिराह्वनी धरा ॥
दाता दत्तं स्थाने दानादत्तु इति वा पाठः ।
सुषुम्ना योगिनी सद्यः कुण्डली वामगुल्फकः ।
कात्यायनी शिवा दुर्गा लङ्गना नान्ति
कण्डकी ॥
लङ्गनास्थाने सङ्गना कण्डकीस्थाने कण्टकी
इति वा पाठः ।
स्वस्तिकः कुटिला रूपः कृष्णघोमाजितेन्द्रियः ।
धर्म्मद्वदामदेवश्च भ्रमा बहुसुचचला ॥
धर्म्मद्वत्स्थाने धर्म्मसत् बहुस्थाने बहु इति वा
पाठः ।
हरिद्रा पुरमत्रौ च दक्षपार्श्विस्त्ररेखकः ॥दः॥
धो धनार्थो रुचिः स्थाणुः शाश्वतो योगिनी-
प्रियः ।
मौनेशः शङ्खिनी तोयं नागेशो विश्वपावनी ॥
धनार्थस्थाने धनाढ्य इति वा पाठः ।
धिषणा धरणा चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः ।
मीतवासा त्रिवर्णा च धाता धर्म्मश्रयङ्गमः ॥
धरणाचिन्तास्थाने धरणी चित्रा इति वा
पाठः ।
सन्दर्शो मोहनो लज्जा वज्रतुण्डा धरं धरा ।
वामपादाङ्गुलेर्म्मूलं ज्येष्ठा सुरपुरं भयः ।
सशांत्मा दीर्घजङ्घा च धनेशो धनसञ्चयः ॥धः॥
नो गर्ज्जिनी क्षमा सौरिर्व्वारुणी विश्वपावनी ।
मेषश्च सविता नेत्रं दन्तुरो नारदोऽञ्जनः ॥
वारुणीस्थाने वरुणा इति वा पाठः ।
ऊर्द्धगामी द्विरण्डश्च वामपादाङ्गुलेर्मुखम् ।
वैनतेयस्तुतिर्व्वर्त्म तरणिर्यालिरागमः ॥
वामनो ज्वालिनी दीर्घा निरीहः सुगतिर्व्वियत् ।
शब्दात्मा दीर्घघोणा च हस्तिनापुरनैचकौ ।
गिरिनायकनीलौ च शिवो नादिर्म्महा-
मतिः ॥ नः ॥

मर्णः

[illegible] प्रथमो रमा।
[illegible] कामरात्रिः [illegible]॥
[illegible]
[illegible] मार्ग [illegible]॥
[illegible] इति [illegible] इति
वा पाठः।
[illegible] मरीचिः [illegible]।
[illegible] रेखा च मोहकः॥
[illegible] इति रेखास्थाने रेखा इति
वा पाठः।
[illegible]

[illegible]॥
[illegible] इति वा पाठः। [illegible]
[illegible]।
[illegible]

[illegible]॥

[illegible]

घर्णः

मातङ्गमालिनी बिन्दुः अवयाभरणो वियत्॥
रयस्थाने मत्त इति वा पाठः। मः॥
यो वायी यज्ञपा वायुर्विकृतिः पुरुषोत्तमः।
धूमाम्नः शवनः प्रौढो धूमार्चिः प्राणिसेवकः॥
धूमाम्लस्थाने धूमाम इति वा पाठः।
धना धमो जटो लोणा वायुवेगी यशस्करी।
धङ्कुपेरः घमा वामो हृदयं कपिला प्रभा॥
वायवीयो यामकाख्यागो होमो यानं प्रभा

सुखम्।

चण्डः सर्वेश्वरी धूमवाहुल्ला सुमुखेश्वरी॥
प्रमास्थाने प्रभा इति वा पाठः।
विशाखा मनथो माता हंसिनी भृङ्गिनायकः।
तेवसः शोषको मोनो धनिष्ठानन्दवेदिनी॥
विशाखास्थाने विशाला इति तेवसस्थाने येमन
इति वा पाठः।
सेतुः भीमः पक्तिनामा पायसा प्रायसंज्ञकः॥
सेतुस्थाने सेट इति वा पाठः। यः।
रो रक्तः क्रोधिनी रेफः पावकस्तेजसो मतः।
प्रकाशा दर्शनो दीप्तो रक्तकृष्णा परं बली॥
स्तेजसस्थाने सौजस इति रक्तकृष्णास्थाने रक्त-
कृष्ण इति वा पाठः।
भुजङ्गेशो मतिः सर्वा धाम रक्तः प्रकाशकः।
मायको रेवती दासं कुर्ह्मशो वह्निमण्डलम्॥
दासस्थाने दानमिति कुर्ह्मशस्थाने दर्पाश
इति वा पाठः।
उग्ररेखा मूलरको वेदकण्ठमला पुरा।
शङ्कितः शुक्लो मलयस्य आयको धनम्॥
वेदकण्ठमलास्थाने वेदकण्ठमला इति वा पाठः।
[illegible] उमा शरयं [illegible] त्रिपुरसुन्दरी।
[illegible] [illegible] विश्वतोमुखी॥
[illegible]स्थाने [illegible] इति वा पाठः। टः।
[illegible] [illegible] माधवः [illegible]।
[illegible] [illegible] व्यापको मोक्षसंज्ञकः॥
[illegible]स्थाने माधवी इति वा पाठः।
[illegible] [illegible] देवी [illegible] पतिः।
[illegible] [illegible] भामिनी कामिनी

प्रिया।

[illegible]स्थाने [illegible]मिति [illegible]स्थाने [illegible]मिति वा
पाठः।
[illegible] वेदिनी [illegible] शोषको [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible]॥
[illegible]स्थाने [illegible] इति [illegible]स्थाने [illegible] इति वा
पाठः। वः।
[illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible]॥
[illegible] [illegible]स्थाने [illegible]
इति वा पाठः।
[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]।

[illegible]
[illegible]।
[illegible]

षर्णः

[illegible]
[illegible]
[illegible]
वामोरुः [illegible]
हंसस्थाने हिंसा इति पाठः।
शः [illegible] वासुदेव [illegible]
परमेष्ठी [illegible]
पीनास्थाने पीना इति [illegible]
वा पाठः।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]स्थाने [illegible] इति [illegible]
वा पाठः।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
दुर्गोत्तारिणिस्थाने [illegible]
[illegible]
इति वा पाठः। षः।
[illegible]

[illegible]
[illegible]स्थाने [illegible] इति वा पाठः।
[illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible]
इति वा पाठः।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

कारि यथात्र इति वर्णाकृत्वाणि वर्णास
ा वाक:।
श्री जनार्दनो मातृकामाला...व:।
...वर्णवाचना कार्णिकारा गणेश्वर:।
...वंशालो मन्मथ: शीर्णनाटक:॥" न:॥
चन्द्रभट्टाचार्यविरचितं वर्णाभिधानं
ानम्॥

ो, (वर्णयतीति। वर्ण + ण्वुल्।) हरि-
।। इति रत्नमाला॥ गात्रानुलेपनयोग्यं
द्रव्यं वा सुगन्धिद्रव्यम्। इत्यमर:॥ चन्द-
इति शब्दरत्नावली॥

पुं, क्ली, (वर्ण + स्वार्थे संज्ञायां वा कन्।)
नम्। चन्दनम्। इति मेदिनी। के,
॥ (यथा, महाभारते। १३ ।१११।१०७।
कार्षीसथा गन्धचोरयित्वेह मानव:।
हरित्वमाप्नोति राजन्! लोभपरायण:॥")

पुं, क्ली, (वर्णयति रज्यतेऽनेनेति। वर्ण +
स्वार्थे कन्।) हिङ्गुलहरितालकाचनीली-
:। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, आर्य्यासप्त-
म्। १८६।
ां निन्दति लुम्पति क: स्मरफलकस्य वर्णकं
सुभ्र:।
वति रत्नकटकमम्ब्ते कस्याश्चिदुरेति॥")

पुं, (वर्णयति शृङ्गारादीन् विस्तारयतीति।
+ ण्वुल्।) चारण:। इति मेदिनी। के,
मण्डलम्। इति शब्दरत्नावली॥

:, पुं, कुबेरपुत्र:। इति त्रिकाण्ड-
॥

का, स्त्री, (वर्णानां कूपिकेव।) मस्या-
:। यथा,—
ीधानी मसिमणिर्मेलान्दुर्वर्णकूपिका॥"
इति त्रिकाण्डशेष:॥

क:, त्रि, (वर्णान् नीलादीन् चारयति
ारयतीति। चर + णिच् + ण्वुल्।) चित्र-
:। इति शब्दमाला॥

:, पुं. (वर्णेषु चतुर्षु मध्ये ज्येष्ठ: प्रथमोत्-
त् गुणोत्कृष्टत्वाच्च।) ब्राह्मण:। इति
ाण्डशेष:॥

:, त्रि, (वर्णेन ज्योतिषोक्तपारिभाषिक-
न ज्येष्ठ: श्रेष्ठ:।) स्ववर्णापेक्षोत्तमवर्ण:।
रिभाषिकहीनवर्णकर्तृकपारिभाषिकवर्ण-
कन्याविवाहनिषेधो यथा,—
"मीनकर्कटवृश्चिकविप्रा:
सिंहतुलाधनु: क्षत्रिय उक्त:।
कुम्भनरद्वयमेषविश: स्यु-
र्मकरवृषस्त्री कथितावरजाति:॥
ज्येष्ठा च या नारी वर्णहीनश्च य: पुमान्।
ोर्विवाहे मृत्यु: स्यात् यस्मामात्र
संशय:॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वे वर्णजोटनम्॥

ल:, स्त्री, (वर्णानां तूलिरिव।) लेखनी।
त शब्दरत्नावली॥

वर्णतूलिका, स्त्री, (वर्णानां तूलिकेव।) लेखनी। इति हारावली। २१८॥

वर्णतूली, स्त्री, (वर्णानां तूलीव।) लेखनी। इति त्रिकाण्डशेष:॥

वर्णदं, क्ली, (वर्णं ददातीति। दा + "आतोऽनुपसर्गे क:।" ३।२।३। इति क:।) कालीयकम्। इति जटाधर:॥ वर्णदातरि, त्रि॥

वर्णदात्री, स्त्री, (वर्णं ददातीति। दा + तृच् + ङीप्।) हरिद्रा। इति राजनिर्घण्ट:॥ वर्णदातरि, त्रि॥

वर्णदूत:, पुं, (वर्णा एव दूता यत्र।) लिपि:। तत्पर्य्याय:। लेख: २ वाचिकहारक: ३ स्वस्तिमुख: ४। इति त्रिकाण्डशेष:॥

वर्णधर्म्म:, पुं, स्त्री, (वर्णानां ब्राह्मणादीनां धर्म्म:।) ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां कर्त्तव्यं कर्म्म। तद्यथा,—
"यजनं याजनं दानं ब्राह्मणस्य प्रतिग्रह:।
अध्यापनं चाध्ययनं षट्कर्म्माणि द्विजोत्तमा:॥
दानमध्ययनं यज्ञो धर्म्म: क्षत्रियवैश्ययो:।
दण्डो युद्धं क्षत्रियस्य कृषिर्वैश्यस्य शस्यते॥
शुश्रूषैव द्विजातीनां शूद्राणां धर्म्मसाधनम्।
कारुकर्म्म तथाजीव: पाकयज्ञोऽपि धर्म्मत:॥
क्षमा दमो दया दानमलोभस्त्याग एव च।
आर्ज्जवं चानसूया च तीर्थानुसरणं तथा॥
सत्यं सन्तोष आस्तिक्यं श्रद्धा चेन्द्रियनिग्रह:।
देवताभ्यर्च्चनं पूजा ब्राह्मणानां विशेषत:॥
अहिंसा प्रियवादित्वमपैशुन्यमकल्कता।
समासिकमिमं धर्म्मं चातुर्व्वर्ण्येऽब्रवीन्मनु:॥
प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम्।
स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वपलायिनाम्॥
वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्म्ममनुवर्त्तताम्।
गान्धर्व्वं शूद्रजातीनां परिचारे तु वर्त्तताम्॥"
इति कौर्म्मे २ अध्याय:॥ *॥
अपि च।
मार्कण्डेय उवाच।
"हारीतस्त्वाशुवाचाथ तैरेवं चोदितो मुनि:।
शृण्वन्तु मुनय: सर्व्वे धर्म्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान्॥
वर्णानामाश्रमाणाञ्च योगशास्त्रञ्च सत्तमा:।
यज्ज्ञात्वा मुनयो नित्यं मुच्यन्ते जन्मबन्धनात्॥
ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेनैव उत्पन्नो ब्राह्मण: स्मृत:।
तस्य धर्म्मं प्रवक्ष्यामि तं योग्यं देशमेव च॥
कृष्णसारो मृगो यत्र स्वभावात्तु प्रवर्त्तते।
तस्मिन् देशे वसन् धर्म्मं कुर्व्वीत ब्राह्मणोत्तम:॥
अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा।
दानं प्रतिग्रहश्चैव कर्म्मषट्कमिहोच्यते॥
अध्यापनञ्च त्रिविधं धर्म्मार्थं चार्थकारणम्।
शुश्रूषाकारणञ्चेति त्रिविधं परिकीर्त्तितम्॥
एषामन्यतमो वापि दृश्यते यत्र मानवे।
तत्र विद्या न दातव्या पुरुषेण हितैषिणा॥
योग्यानध्यापयेच्छिष्यान् यज्ञानपि प्रयोजयेत्।
विदितात् प्रतिगृह्णीयाद्गृहधर्म्मप्रसिद्धये॥
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं शुचौ देशे समाहित:।
यजेद्‌यज्ञं यथाशक्त्या दद्याद्विद्यानुसारत:॥
नित्यं नैमित्तिकं धर्म्मं कर्म्म कुर्य्यात् प्रयत्नत:।
गुरुशुश्रूषणञ्चैव यथान्यायमतन्द्रित:॥
सायं प्रातरुपासीत विधिनाग्निं द्विजोत्तम:।
स्नातश्चात: प्रकुर्व्वीत वैश्वदेवं दिने दिने॥
अतिथिञ्चागतं भक्त्या पूजयेच्छक्तितो गृही।
अभ्यागतान् विप्रान् पूजयेदविरोधत:॥
स्वदारनिरतो नित्यं परदारविवर्ज्जित:।
सत्यवादी जितक्रोध: स्वधर्म्मनिरतो भवेत्॥
अकर्म्मणि च संप्राप्ते प्रमादे नैव रोचयेत्।
प्रियां हितां वदेद्वाचं परलोकाविरोधिनीम्॥
एष धर्म्म: समुद्दिष्टो ब्राह्मणस्य समासत:।
धर्म्ममेवन्तु य: कुर्य्यात् स याति ब्रह्मण: परम्॥
हारीत उवाच।
क्षत्रादीनां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वश:।
येन येन प्रवर्त्तन्ते विधिना क्षत्रियादय:॥
राजा च क्षत्रियश्चैव प्रजा धर्म्मेण पालयेत्।
कुर्य्यादध्ययनं सम्यक् युगयुक्तो यथाविधि॥
दद्याद्दानं द्विजाग्रेभ्यो धर्म्मबुद्धिसमन्वित:।
देवब्राह्मणभक्तश्च पितृकार्य्यपरस्तथा॥
धर्म्मेण वै जयाकाङ्क्षी अधर्म्मस्य विवर्जयेत्।
उत्तमां गतिमाप्नोति क्षत्रियो ह्येवमाचरन्॥ *॥
गोरक्षं कृषिवाणिज्यं कुर्य्याद्वैश्यो यथाविधि।
दानं धर्म्मं यथाशक्त्या द्विजशुश्रूषणं तथा॥
लोभदम्भविनिर्म्मुक्त: सत्यवागनसूयक:।
स्वदारनिरतो दान्त: परदारविवर्ज्जित:॥
धनैर्विप्रान् समभ्यर्च्य यज्ञकाले त्वयाचित:।
अप्रमत्त: स्वधर्म्मेषु वर्त्तेत देहपातनात्॥
यज्ञाध्ययनदानानि कुर्य्यान्नित्यमतन्द्रित:।
पितृकार्य्यञ्च तत्काले नारसिंहार्च्चनं तथा॥
एतद्वैश्यस्य कर्म्मोक्तं स्वधर्म्ममनुतिष्ठत:।
एतदासेवमानस्तु मुक्त: स्यान्नात्र संशय:॥ *॥
वर्णत्रयस्य शुश्रूषां कुर्य्यात् शूद्र: प्रयत्नत:।
दासवत् ब्राह्मणानान्तु विशेषेण समाचरेत्॥
अयाचित: प्रदाता स्यात् कृषिं वृत्त्यर्थमाश्रयेत्।
पाकयज्ञविधानेन यजेद्देवानतन्द्रित:॥
शूद्राणां मासिकं कार्य्यं वपनं न्यायवर्त्तिनाम्।
धारणं जीर्णवस्त्रस्य विप्रस्योच्छिष्टभोजनम्॥
स्वदारेषु रतिश्चैव परदारविवर्ज्जनम्।
पुराणश्रवणं विप्रान्नारसिंहस्य पूजनम्॥
तथा विप्रनमस्कारस्तथा मन्त्रं दिने दिने।
सत्यं सम्भाषणं चैव रागद्वेषविवर्ज्जनम्॥
इत्थं कुर्व्वंस्तथा शूद्रो मनोवाक्कायकर्म्मभि:।
स्थानमैन्द्रमवाप्नोति व्यक्तपाप: प्रमुच्यते॥"
इति नारसिंहे ५३।५४ अध्यायौ॥ *॥
अन्यच्च।
मदालसोवाच।
"दानमध्ययनं यज्ञो ब्राह्मणस्य त्रिधोदित:।
धर्म्मो नान्यश्चतुर्थोऽस्ति धर्म्मस्त्वापदं विना॥
याजनाध्यापने यज्ञस्तथा शुद्ध प्रतिग्रह:।

इत्येतत् सम्यक् समाख्यातं त्रितयं चास्य जीविका ।
दानमध्ययनं यज्ञः क्षत्त्रियस्याप्ययं त्रिधा ।
धर्म्मः प्रोक्तः क्षितेः रक्षा शस्त्राजीवश्च जीविका ॥
दानमध्ययनं यज्ञो वैश्यस्यापि त्रिधैव सः ।
वाणिज्यं पाशुपाल्यञ्च कृषिश्चैवास्य जीविका ॥
दानं यज्ञोऽथ शुश्रूषा द्विजातीनां त्रिधा मया ।
व्याख्यातः शूद्रधर्म्मोऽपि जीविका कारुकर्म्मणा ॥
तद्वद्द्विजातिशुश्रूषा पोषणं क्रयविक्रयैः ।
वर्णधर्म्मास्त्विमे प्रोक्ताः श्रूयतामाश्रमाश्रयः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे मदालसानुशासनाध्यायः ॥
अपरञ्च ।
“ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्म्मण्यवस्थिताः ।
ते सम्यगुपजीवेयुः षट्कर्म्माणि यथाक्रमम् ॥
अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट् कर्म्माण्यग्रजन्मनः ॥
षण्णान्तु कर्म्मणामस्य त्रीणि कर्म्माणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥
त्रयो धर्म्मा निवर्त्तन्ते ब्राह्मणात् क्षत्त्रियं प्रति ।
अध्यापनं याजनञ्च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥
वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्त्तेरन्निति स्थितिः ।
न तौ प्रति हि तान् धर्म्मान् मनुराह प्रजापतिः ॥
शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्त्रस्य वणिक्पशुकृषिर्विशः ।
आजीवनार्थं धर्म्मस्तु दानमध्ययनं यजिः ॥
वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्त्रियस्य च रक्षणम् ।
वार्त्ताकर्म्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्म्मसु ॥
अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्म्मणा ।
जीवेत् क्षत्त्रियधर्म्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥
उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥
वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्त्रियोऽपि वा ।
हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्ज्जयेत् ॥
कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विगर्हिता ।
भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥
इदन्तु वृत्तिवैकल्यात् त्यजतो धर्म्मनैपुणम् ।
विट्पण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रेयं वित्तवर्द्धनम् ॥
सर्व्वान् रसानपोहेत कृतान्नञ्च तिलैः सह ।
अश्मनो लवणञ्चैव पशवो ये च मानुषाः ॥
सर्व्वञ्च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च ।
अपि चेत् स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥
अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्व्वशः ।
क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥
आरण्यांश्च पशून् सर्व्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।
मद्यं नीलीञ्च लाक्षाञ्च सर्व्वांश्चैकशफांस्तथा ॥
काममुत्पाद्य कृष्यान्तु स्वयमेव कृषीवलः ।
विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्म्मार्थमचिरस्थितान् ॥
भोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद् यदन्यत् कुरुते तिलैः ।
कृमिभूतः श्वविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति ॥
सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।
त्र्यहेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥

इतरेषान्तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।
ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥
रसा रसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।
कृतान्नञ्चाकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः ॥
जीवेदेतेन राजन्यः सर्व्वेणाप्यनयङ्गतः ।
न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥
यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्म्मभिः ।
तं राजा निर्द्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥
वरं स्वधर्म्मो विगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः ।
परधर्म्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥
वैश्योऽजीवन् स्वधर्म्मेण शूद्रवृत्त्यापि वर्त्तयेत् ।
अनाचरन्नकार्य्याणि निवर्त्तेत च शक्तिमान् ॥
अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्त्तुं द्विजन्मनाम् ।
पुत्त्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत् कारुककर्म्मभिः ॥
यैः कर्म्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।
तानि कारुककर्म्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥
वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।
अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्म्मं समाचरेत् ॥
सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणस्त्वनयङ्गतः ।
पवित्रं दुष्यतीत्येतद्धर्म्मतो नोपपद्यते ॥
नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।
दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाम्बुसमा हि ते ॥
जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥
अजीगर्त्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद्बुभुक्षितः ।
न चालिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥
श्वमांसमिच्छन्नार्त्तोऽत्तुं धर्म्माधर्म्मविचक्षणः ।
प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्तवान् ॥
भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु सपुत्त्रो विजने वने ।
बह्वीर्गाः प्रतिजग्राह वृधोस्तक्ष्णो महातपाः ॥
क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्वामित्रः श्वजाघनीम् ।
चण्डालहस्तादादाय धर्म्माधर्म्मविचक्षणः ॥
प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि ।
प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ॥
याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम् ।
प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मनः ॥
जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् ।
प्रतिग्रहनिमित्तन्तु त्यागेन तपसैव च ॥
शिलोञ्छमप्याददीत विप्रोऽजीवन् यतस्ततः ।
प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युञ्छः प्रशस्यते ॥
सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धने वा पृथिवीपतिः ।
याच्यः स्यात् स्नातकैर्विप्रैरदित्संस्त्यागमर्हति ॥
अकृतञ्च कृतात् क्षेत्राद्गौरजाविकमेव च ।
हिरण्यं धान्यमन्नञ्च पूर्व्वं पूर्व्वमदोषवत् ॥
सप्त वित्तागमा धर्म्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।
प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥
विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः ।
धृतिर्भैक्ष्यं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः ॥
ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत् ।
कामन्तु खलु धर्म्मार्थं दद्यात् पापीयसेऽल्पिकाम् ॥

चतुर्थमाददानोऽपि [illegible]
प्रजा रक्षन् परं [illegible]
स्वधर्म्मो विजयस्तस्य [illegible]
शस्त्रेण वैश्यान् रक्षित्वा [illegible]
धान्येऽष्टमं विशां शुल्कं विंशं [illegible]

कर्म्मोपकरणाः शूद्राः कारवः [illegible]
शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन् [illegible]
अथवा क्षत्त्रमाराध्य वैश्यं शूद्रो [illegible]
स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु [illegible]
जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य [illegible]
विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म्म [illegible]
यदतोऽन्यद्धि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् [illegible]
प्रकल्प्या तस्य [illegible]
शक्तिञ्चावेक्ष्य दाक्ष्यञ्च [illegible]
उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि [illegible]
[illegible]
न शूद्रे पातकं किञ्चित् [illegible]
नास्याधिकारो धर्म्मेऽस्ति न धर्म्मात् [illegible]

धर्म्मेप्सवस्तु धर्म्मज्ञाः सतां वृ[illegible]
मन्त्रवर्ज्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नु[illegible]
यथा यथा हि सद्वृत्तमातिष्ठत्य[illegible]
तथा तथेमञ्चामुञ्च लोकं प्राप्नो[illegible]
शक्तेनापि हि शूद्रेण न [illegible]
शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणान्[illegible]
एते चतुर्णां [illegible]
यान् सम्यगनुतिष्ठन्तो व्रजन्ति पर[illegible]
एष धर्म्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्य[illegible]
अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्त[illegible]
इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्त[illegible]
तायां दशमोऽध्यायः ॥ *।
इत्यादि ॥

वर्णनं, क्ली, (वर्ण स्तुतौ चित्रे [illegible]
ल्युट् ।) स्तवनम् । (यथा, [illegible]
७३ । १० ।
“इत्थं विप्रस्य दमघोषसु[illegible]
दुत्थाय कृष्णगुणवर्णनजा[illegible]
उत्क्षिप्य बाहुमिदमाह सद[illegible]
संश्रावयन् मगधराजसुते[illegible]
चित्रणम् । शुक्लादिवर्णदानम् ।
इति वर्णधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन नि[illegible]

वर्णना, स्त्री, (वर्ण + णिच् + यु[illegible]
गुणकथनम् । तत्पर्य्यायः । [illegible]
स्तोत्रम् ४ स्तुतिः ५ नुतिः [illegible]
प्रशंसा ८ अर्थवादः ९ । इति हेम[illegible]
१६२ ॥ (यथा, कुमारसम्भवे [illegible]
१६६ ।
“त्रिदशा अपि यद्गुणवर्णना [illegible]

वर्णनीयं, त्रि, (वर्ण + अनीय [illegible]
वर्णनम् । वर्णितव्यम् । (यथा, [illegible]
६ परिच्छेदे ।

था यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी
इह ॥")
पदार्था यथा,—
र्ण्यानि कथ्यन्ते तानि यानि कवी-
श्वरैः ।
यप्रभृतिषु प्रबन्धेषु बबन्धिरे ॥
राजवधूपुरोहितकुमारामात्यसेवाधिपाः
पुरीशरोऽब्धिसरिद्दुद्यानाङ्गरण्या-
श्रमाः ।
नरगप्रयाणमृगयाश्वेभर्त्तिवैन्दूदया
विरहः स्वयंवरसुरा पुष्पाम्बुकेला
रतम् ॥"
कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसु-
स्तवार्थः । वर्णधात्वर्थदर्शनात् । यथा,
। ३ । २२ । १७ ।
ण्यादिराजस्य मनोहरिनमद्भुतम् ।
वर्णनीयस्य तदपत्योदयं ययौ ॥")
स्त्री, (वर्णस्य पात्रम् ।) चित्रकारस्य
दिरागस्याधारः । यथा,—
का वर्णपात्रं स्यात् तूलिका लेख्य-
कूर्चिका ॥"
इति शब्दमाला ॥
, पुं, (वर्णयन्ति नानावर्णानि पुष्पाणि
कप् ।) राजतरुणीपुष्पवृक्षः । इति
घण्टः ॥
स्त्री, (वर्णयन्ति पुष्पाणि यस्याः ।
) उड्काष्ठीपुष्पवृक्षः । इति राज-
ः ॥
र्न, स्त्री, (वर्णस्य प्रसादनं यस्मात् ।)
। इति राजनिर्घण्टः ॥
, स्त्री, (वर्णस्य मातेव ककाराद्यक्षर-
ात् ।) लेखनी । इति हारावली ॥
ा, स्त्री, (वर्णानां वर्णमालानां मातृ-
) सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥
, स्त्री, जातिमाला । (वर्णानां माला
।) अक्षरश्रेणी । तत्र संस्कृतवर्णाः ५०
लायाम् ५१ । इङ्गरेजीयवर्णाः २६ ।
ीयाः २२ । [illegible] अर्थात् इङ्गु-
२८ । आरवीयाः २८ । पारसीयाः ३१ ।
ीयाः ३३ । [illegible]याः ३१ । [illegible]
ीयाः २४ । [illegible]याः २२ । [illegible]
[illegible]याः २६ । [illegible]याः २७ ।
[illegible]याः २० । तातारीयाः २०२ ।
[illegible]याः ३६ । [illegible] [illegible]
: [illegible] ८०००० । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥"
[illegible]
[illegible]
[illegible]

दीनाञ्च वर्णानां अन्तिमवर्णं सानुस्वारं
कृत्वा पूर्व्ववदुच्चार्य्य मन्त्रजपः कार्य्यः । अनेन
प्रकारेणाष्टोत्तरशतसंख्यो जपो भवति । अन्त-
र्व्यञ्जनमित्युपलक्षणम् ।
"सविन्दुं वर्णमुच्चार्य्य पश्चान्मन्त्रं जपेत् सुधीः ।
अकारादिक्षकारान्तं विन्दुयुक्तं विभाव्य च ॥
वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमिका ।
क्षकारं मेरुमेवात्र तत्र मन्त्रं जपेन्नहि ॥"
इति नारदीयवचनात् ॥
प्रकारान्तरं विशुद्धेश्वरे ।
"अनुलोमविलोमेन वर्गाष्टकविभेदतः ।
मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णेनान्तरितान्
मनून् ॥
कुर्य्याद्वर्णमयीं मालां सर्व्वतन्त्रप्रकाशिनीम् ।
चरमार्णं मेरुरूपं लङ्घनं नैव कारयेत् ॥"
इति तन्त्रसारः ॥
अपि च ।
"अनुलोमविलोमेन कॢप्तया वर्णमालया ।
आदिलान्तलादि आन्तक्रमेण परमेश्वरि ! ।
क्षकारं मेरुरूपञ्च लङ्घयेन्न कदाचन ॥"
इति मुण्डमालातन्त्रम् ॥
वर्णरेखा, } स्त्री, (वर्णा लिख्यन्तेऽनयेति । लिख+
वर्णलेखा, } करणे घञ् । रलयोरैक्यम् ।) कठिनी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्णलेखिका, स्त्री, (वर्णलेखा+स्वार्थे कन् । टापि
अत इत्वम् ।) कठिनी । इति रत्नमाला ॥
वर्णवती, स्त्री, (वर्णोऽस्त्यस्यामिति । वर्ण+"तदा-
दिभ्यश्च ।" ५ । २ । ९५ । इति मतुप् । मस्य
वः ।) हरिद्रा । इति जटाधरः ॥ वर्णविशिष्टे,
त्रि ॥
वर्णविलोडकः, पुं, (वर्णान् विलोडयतीति । वि+
लोड़ि+ण्वुल् ।) लोकस्तेनः । सन्धिचौरः ।
इति मेदिनी । के, २११ ॥
वर्णसङ्करः, पुं, (वर्णेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः वर्णानां
वा सङ्करो मिश्रणं यत्र ।) मिश्रजातिः ।
तद्विवरणं यथा,—
"बभूवुर्वर्णा पश्चाच्च ब्राह्मणजातयः ।
महाजो वासुदेवाख्य आसाः [illegible]जातयः ॥
[illegible] पारमः शूद्रजातयः ।
तासां सङ्करजातेन बभूवुर्वर्णसङ्कराः ॥
गोपनापितभिल्लाश्च तथा मोदककूबरौ ।
ताम्बूलिस्वर्णकारौ च तथा वणिग्जातयः ॥"
तैलिस्थाने माला इति कूबरस्थाने कुम्भ इति
च पाठः ।
"इत्येवमाद्या विप्रेन्द्र ! सच्छूद्राः परिकीर्त्तिताः ।
शूद्राविशां तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः ।
विश्वकर्म्मा च शूद्रायां वीर्य्याधानं चकार सः ।
ततो बभूवुः पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः ॥
मालाकारः कर्म्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः ।
कुम्भकारः कंसकारः षडेते शिल्पिनां वराः ॥
सूत्रधारश्चित्रकरः स्वर्णकारस्तथैव च ।
[illegible] ॥"

अजाख्या इत्यत्र अयाख्या इत्यपि पाठः ।
"स्वर्णकारः स्वर्णचौर्य्यात् ब्राह्मणानां द्विजो-
त्तम ।
बभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्म्मणा ॥
सूत्रधारो द्विजातीनां शापेन पतितो भुवि ।
शीघ्रञ्च यज्ञकाष्ठञ्च न ददौ तेन हेतुना ॥
व्यतिक्रमेण चित्राणां सद्यश्चित्रकरस्तथा ।
पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणानाञ्च कोपतः ॥
कश्चिद्वणिग्विशेषश्च संसर्गात् स्वर्णकारिणः ।
स्वर्णचौर्य्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥
कुलटायाञ्च शूद्रायां चित्रकारस्य वीर्य्यतः ।
बभूवाट्टालिकाकारः पतितो जारदोषतः ॥
अट्टालिकाकारवीर्य्यात् कुम्भकारस्य योषिति ।
बभूव कोटिकः सद्यः पतितो गृहकारकः ॥
कुम्भकारस्य वीर्य्येण सद्यः कोटिकयोषिति ।
बभूव तैलकारश्च कुटिलः पतितो भुवि ।
सद्यः क्षत्रियवीर्य्येण राजपुत्रस्य योषिति ।
बभूव तीवरश्चैव पतितो जारदोषतः ॥
तीवरस्य तु वीर्य्येण तैलकारस्य योषिति ।
बभूव पतितो दस्युर्लेटश्च परिकीर्त्तितः ॥
लेटस्तीवरकन्यायां जनयामास षट् सुतान् ।
माल्लं मल्लं मातरञ्च भड्डं कोलञ्च कन्दरम् ॥"
कन्दरस्थाने कलन्दर इति वा पाठः ।
"ब्राह्मण्यां शूद्रवीर्य्येण पतितो जारदोषतः ।
सद्यो बभूव चाण्डालः सर्व्वस्मादधमोऽशुचिः ॥
तीवरेण च चाण्डाल्यां चर्म्मकारो बभूव ह ।
चर्म्मकार्य्यां च चाण्डालान्मांसच्छेदो बभूव ह ॥
मांसच्छेद्यां तीवरेण कोंचश्च परिकीर्त्तितः ।
कैवर्त्तकन्यायां कोंचात् कर्त्तारः परिकीर्त्तितः ॥
सद्यश्चाण्डालकन्यायां लेटवीर्य्येण शौनकः ।
बभूवतुस्तौ द्वौ पुत्रौ हड्डिडोम्बौ तथा ॥"
हड्डिडोम्बौ [illegible] इत्यपि
पाठः ।
"क्रमेण हड्डिकन्यायां सद्यश्चाण्डालवीर्य्यतः ।
बभूवुः पञ्चपुत्राश्च भद्रा दक्षाश्च ते ॥
[illegible] ।
बभूव सद्यो यो बालो गङ्गापुत्रः प्रकीर्त्तितः ॥
गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्य्येण वेशधारिणः ।
बभूव वेशधारी च पुत्रो युङ्गी प्रकीर्त्तितः ॥
[illegible] सद्यः पुत्रो बभूव ह ।
[illegible] प्रकीर्त्तितः ॥
[illegible] राजपुत्रो बभूव ह ।
राजपुत्र्यां [illegible] प्रकीर्त्तितः ॥
[illegible] परिकीर्त्तितः ।
[illegible] प्रकीर्त्तितः ॥"
[illegible] इति वा पाठः ।
[illegible]
[illegible] बभूव ह ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] मनोः प्रथमवासरे ।
[illegible] जातः [illegible] कीर्त्तितः ॥
[illegible] मतेन [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] प्रथमवासरे ।
जातः [illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] प्रकीर्त्तितः ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] धर्मवर्जिताः ॥
[illegible] ।
[illegible] परिकीर्त्तितः ॥
[illegible] ।
[illegible] वा [illegible] द्विज
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते [illegible] १० अध्यायः ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] एव ते ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।

तानप्यनन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात् प्रचक्षते ।
ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते ।
आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यां तु धिग्वणः ॥
आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥
वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात् सूत एव तु ।
प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्त्रयः ॥
जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुक्कसः ।
शूद्राज्जातो निषाद्यां तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः ॥
क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्त्यते ।
वैदेहकेन त्वम्बष्ठ्यामुत्पन्नो वेण उच्यते ॥
द्विजातयः सवर्णासु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् ।
तान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् व्रात्या इति विनिर्दिशेत् ॥
व्रात्यात्तु जायते विप्रात् पापात्मा भूर्जकण्टकः ।
आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः शैख एव च ॥
झल्लो मल्लश्च राजन्याद् व्रात्यान्निच्छिविरेव च ।
नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च ॥
वैश्यात्तु जायते व्रात्यात् सुधन्वाचार्य एव च ।
कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च ॥
व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।
स्वकर्मणां च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥
सङ्कीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥
सूतो वैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः ।
मागधः क्षत्तृजातिश्च तथायोगव एव च ॥
एते षट् सदृशान् वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरासु च योनिषु ॥
यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्मास्य जायते ।
आनन्तर्यात् स्वयोन्यां तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात् ॥
ते चापि बाह्यान् सुबहूंस्ततोऽप्यधिकदूषितान् ।
परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥
यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं जन्तुं प्रसूयते ।
तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयते ।
प्रतिकूलं वर्तमाना बाह्या बाह्यतरान् पुनः ।
हीना हीनान् प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशैव तु ॥
प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम् ।
सैरिन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे ॥
मैत्रेयकन्तु वैदेहो माधूकं सम्प्रसूयते ।
नॄन् प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताडोऽरुणोदये ॥
निषादो मार्गवं सूते दासं नौकर्मजीविनम् ।
कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्य्यावर्त्तनिवासिनः ॥
मृतवस्त्रभृत्सु नारीषु गर्हितान्नाशनासु च ।
भवन्त्यायोगवीष्वेते जातिहीनाः पृथक् त्रयः ॥
कारावरो निषादात्तु चर्म्मकारः प्रसूयते ।
वैदेहिकादन्ध्रमेदौ बहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ ॥
चण्डालात् पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ।
आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥
चण्डालेन तु सोपाको मूलव्यसनवृत्तिमान् ।
पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥
निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्त्यावसायिनम् ।

श्मशानगोचरं सूते [illegible]
सङ्करे जातयस्त्वेताः [illegible]
प्रच्छन्ना [illegible]
स्वजातिजानन्तरजाः [illegible]
शूद्राणान्तु सधर्माणः [illegible]
तपोबीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति [illegible]
उत्कर्षञ्चापकर्षञ्च मनुष्येष्विह [illegible]
शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः [illegible]
वृषलत्वं गता लोके [illegible]
पौण्ड्रकाश्चोड्रद्रविडाः [illegible]
पारदाः पह्लवाश्चीनाः [illegible]
मुखबाहूरुपज्जानां या लोके [illegible]
म्लेच्छवाचश्चार्य्यवाचः सर्वे ते [illegible]
ये द्विजानामपसदा ये चापध्वं[illegible]
[illegible]
[illegible]
वैदेहकानां स्त्रीणाञ्च [illegible]
मत्स्यघातो निषादानां [illegible]
[illegible]
उग्रपुक्कसानां [illegible]
धिग्वणानां चर्म्मकार्य्यं वेणानां [illegible]
चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवनेषु [illegible]
वसेयुरेते विज्ञाता वर्त्तयन्तः [illegible]
[illegible]
अपपात्राश्च कर्त्तव्या [illegible]
वासांसि मृतचैलानि भिन्नभाण्डे[illegible]
कार्ष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या [illegible]
न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म[illegible]
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृ[illegible]
अन्नमेषां पराधीनं देयं स्या[illegible]
रात्रौ न विचरेयुस्ते [illegible]
दिवा चरेयुः कार्य्यार्थं चिह्नि[illegible]
अबान्धवं शवञ्चैव निर्हरेयुरि[illegible]
वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशा[illegible]
वध्यवासांसि गृह्णीयुः [illegible]
वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयो[illegible]
आर्य्यरूपमिवानार्य्यं [illegible]
[illegible]
पुरुषं प्रज्ञयन्त्येव [illegible]
पित्र्यं वा भजते शीलं मातुर्वो[illegible]
न कथञ्चन दुर्योनिः प्रकृतिं [illegible]
कुले मुख्येऽपि जातस्य यस्य [illegible]
संश्रयत्येव तच्छील[illegible]
यत्र त्वेते परिध्वंसा [illegible]
राष्ट्रिकैः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रे[illegible]
ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा [illegible]
स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च [illegible]
अहिंसा सत्यमस्तेयं [illegible]
एतं सामासिकं धर्मं [illegible]
शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा [illegible]
अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्या[illegible]
शूद्रो ब्राह्मणतामेति [illegible]

[illegible] चिरावेक्षणकादेव च ।
[illegible] काष्ठमत्र तत्परा ।
[illegible] वेद्यं चैव वेष्टयेत् ।
[illegible] मर्पेद्-
धृतः ।
[illegible] इति निश्चयः ।
[illegible] भूमौ स्थापितः ।
[illegible] पूर्वं कृत्वा प्रतिष्ठितः ।
[illegible] कृत्वैव आत्मं कल्पनीति यथा ।
[illegible] भाण्डाग्रे मर्दं संस्कारमर्हति ।
[illegible] कृपास्थितः मनीषिणः ।
[illegible] सर्वेषाञ्च सर्वदा कृतात्मनः ।
[illegible] विमन्त्रति ।
[illegible] शीघ्रं वेष्टनं कालिकं भवेत् ।
[illegible] निरूपणात् कल्पोऽभवत् ।
[illegible] सहाहोमं प्रकल्पति ।
[illegible] ।
[illegible] न मयी मानसाविति ।"
इति मात्स्ये ८ । १० अध्यायाः ॥ * ॥
[illegible] कारणं दोषाश्च यथा,—
"[illegible]भिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
[illegible] दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥
[illegible] नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
[illegible] पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥
[illegible]तैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।
[illegible]द्यन्ते जातिधर्म्माः कुलधर्म्माश्च शाश्वताः ॥
[illegible]कुलधर्म्माणां मनुष्याणां जनार्द्दन ।
[illegible] नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
[illegible], पुं, (वृणोति व्याप्नोतीति । वृञ् आवरणे + [illegible]विविदिभ्योऽन्यस्मिन्नपि ।" उणा० ३ । १०७ । [illegible] अर्थः धातोर्नुक् च ।) अश्वम् । इत्युणादि-[illegible] ॥

[illegible] स्त्री, (वर्ण्यते भक्ष्यते इति । वर्ण भक्षणे + [illegible] अच् । ततष्टाप् ।) आढकी । इति [illegible] ॥

[illegible]ा, स्त्री, (वर्णा अक्षराणि अनयेति । अङ्क + [illegible] घञ् । ततष्टाप् ।) लेखनी । इति [illegible]रत्नावली ॥

[illegible], पुं, (वर्णान् अटतीति । अट् + अण् ।) [illegible]यनः । चित्रकरः । स्त्रीकृतजीवनः । इति [illegible] । टे, ५५ ॥

[illegible]मा, [न्] पुं, (वर्णः अक्षरं आत्मा स्वरूपं [illegible]स्य ।) शब्दः । इति जटाधरः ॥

[illegible]धिपः, पुं, (वर्णानां ब्राह्मणादीनामधिपः ।) [illegible]क्षत्रियवैश्यशूद्राणामधिपतिग्रहः । यथा,
"[illegible]ब्राह्मणे शुक्रवागीशौ क्षत्रिये भौमभास्करौ ।
[illegible] वैश्ये बुधः शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्त्यजे जने ॥"
इति ।
"[illegible]स्वाध्याये वेद वर्णाधिप इह शुभदे चोरभे [illegible]
[illegible]वादितौ च ।"
इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वर्णार्द्दः, पुं, (वर्णमर्द्दतीति । वर्ण + अर्द्द + अण् ।) तृणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्णि, स्त्री, (वर्ण्यते स्तूयते इति । वर्ण स्तुतौ + इन् ।) स्वर्णम् । इति सिद्धान्तकौमुदी । ("वर्णेरिच्चाद्दिरण्ये ।" उणा० ४ । १२१ । इत्युक्तेः हिरण्ये तु वर्णिरितीव । क्वचित् पुंलिङ्गोऽपि ।)

वर्णिकः, पुं, (वर्णा लेखनेन सन्ति अस्येति । वर्ण + ठन् ।) लेखकः । यथा,—
"लेखकैर्लसद्वर्णैः स्फुटकरकौशलः ।
वर्णिको लिपिकरश्चाक्षरचणाक्षरजीवी लिपिलिखिः ॥"
इति हेमचन्द्रः । ३ । १४० ॥

वर्णिका, स्त्री, (वर्णा अक्षराणि लेखनेन सन्त्यस्या इति । वर्ण + ठन् + टाप् ।) कठिनी । यथा,—
"लेखन्यां वर्णिकापि स्यात् कठिन्यामपि
वर्णिका ।"
इति शब्दरत्नावली । २६८ ॥
मसिः । इति त्रिकाण्डशेषः । काञ्चनस्य उत्कर्षः । यथा,—
"वर्णकावारकौशला तु चन्दने च विलेपने ।
द्वयोर्मात्रादिकृत स्त्री स्यादुत्कर्षे काञ्चनस्य च ॥"
इति मेदिनी । के, १५२ ॥

वर्णितः, त्रि, (वर्ण + क्त ।) स्तुतियुक्तः । तत्पर्य्यायः । ईडितः २ शस्तः ३ पणायितः ४ पनायितः ५ प्रणुतः ६ पणितः ७ पनितः ८ गीर्णः ९ अभिष्टुतः १० ईलितः ११ स्तुतः १२ । इत्यमरः । ३ । १ । ११० ॥ नुतः १३ । इति जटाधरः ॥ (विस्तारितः । यथा, महाभारते । १ । २ । २०८ ।
"चतुर्थमेतद्विपुलं वैराटं पर्व्व वर्णितम् ॥"
कथितः । यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ३६ ।
"अभर्त्तुश्चैव न मया दरिद्रस्यापि वर्णितम् ॥")

वर्णिनी, स्त्री, (वर्णोऽस्त्यस्या इति । वर्ण + इनिः । ङीप् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनिता । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६८ ॥

वर्णी, [न्] पुं, (वर्णा अक्षराणि लेखनेन सन्त्यस्येति । वर्ण + इनिः ।) लेखकः । (वर्णा नील पीतादयः लेखनेन सन्त्यस्येति । इनिः ।) चित्रकरः । (यथा, महाभारते । १२ । ६८ । ५७ ।
"अङ्गारकुम्भसूत्राणां पलाशप्रत्यर्थिनाम् ।
यवसेन्धनदिग्धानां कारयेत च सञ्चयान् ॥" * ।
वर्ण + "वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ।" ५ । २ । १३४ ।"
इति इनिः ।) ब्रह्मचारी । यथा,—
"वर्णी स्यात् लेखके चित्रकरेऽपि ब्रह्म-
चारिणि ॥"
इति मेदिनी । ने, १२७ ॥
(यथा, कुमारे । ५ । ५२ ।
"सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं
निबोध साधो ! तव चेत् कुतूहलम् ॥")

वर्णविशिष्टे, त्रि ॥ (वर्णोत्तरपदात् तु "धर्म्मशील-वर्णान्ताच्च ।" ५ । २ । १३२ । इति इनिः स्यात् । यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । २ । १८ ।
"याजनाध्यापने शुद्धे विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ।
इतिवृत्तमिदं प्राहुर्मुनयो वर्णिनः ॥"
वर्णिनां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः ॥)

वर्त्तुः, पुं, (वृङ् संभक्तौ + "कमिमनिजनि..." उणा० १ । १८ । इति तुः । न च गित् ।) तट्टविशेषः । इत्युणादिकोषः । आदित्यः ।
इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (देशविशेषः ।
इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

वर्त्तकं, क्ली, (वर्त्तते इति । वृत् + ण्वुल् ।) कंस-लोहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विदरि इति भाषा ॥
(घूर्णते, त्रि । यथा, गो० रामायणे । २ ।
१०७ । १२ ।
"निवेश सेना भरतः पक्षी पादवर्ती वरः ।
अभिगन्तुं स काकुत्स्थमियेष गुरुवर्त्तकः ॥")

वर्त्तकः, पुं, (वृत् + ण्वुल् ।) पक्षिविशेषः । भारुइ
इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
१११ । १०३ ।
"कौशिकस्तु ततो भूत्वा ततो जायते वर्त्तकः ॥"
अस्य पर्य्यायो गुणाश्च यथा,—
"वर्त्तीको वर्त्तकश्चैवमस्तनोऽन्या वर्त्तकाः स्मृताः ।
वर्त्तकोऽपिश्वरः शीतो ज्वरदोषत्रयापहः ।
सुरुच्यः शुक्रदो बल्यो वर्त्तकाल्पगुणाः स्मृताः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
अश्वस्य खुरः । इत्यमरः । ३ । ३ । ११ ॥

वर्त्तका, स्त्री, (वर्त्तक + टाप् । "वर्त्तका शकुनौ प्राचाम् ।" इति वार्त्तिकोक्त्या न अत इत्वम् ।)
वर्त्तकपक्षी । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

वर्त्तकात्मा, [न्] पुं, (वर्त्तते आकाशपथे आत्मा यस्य ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

वर्त्तनं, क्ली, (वर्त्ततेऽनेनेति । वृत् + करणे ल्युट् ।)
वृत्तिः । इत्यमरः । २ । ९ । १ ॥ (यथा, भागवते । ७ । ११ । २६ ।
"सम्मार्ज्जनोपलेपाभ्यां गृहमण्डनवर्त्तनैः ।
स्वयञ्च मण्डिता नित्यं परिमृष्टपरिच्छदा ॥")
साधारणवर्त्तनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्त्तनं, क्ली क्ली, (वर्त्ततेऽनेनेति । वृत् + ल्युट् ।)
तूलनाला । तर्कुपीठः । जीवनम् । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५० । ७१ ।
"देवतापितृभक्तानामतिथीनाञ्च वर्त्तनम् ।
यस्यावशिष्टेनान्नेन पुंसस्तस्य गृहं त्वज ॥")

वर्त्तनः, पुं, (वर्त्तते इति । वृत् + "अनुदात्तेतश्च हलादेः ।" ३ । २ । १४९ । इति युच् ।)
वामनः । इति मेदिनी । ने, १२५ ॥ वर्त्तिष्णौ, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । २९ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ११ । २६ ।
"एष दैनन्दिनः सर्गो ब्राह्मस्त्रैलोक्यवर्त्तनः ।
तिर्य्यङ्नृपितृदेवानां सम्भवो यत्र कर्म्मभिः ॥")

वर्त्तनिः, पुं, पूर्व्वदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(स्त्री, वर्त्ततेऽनयेति । वृत् + "वृतेश्च ।" उणा० २ । १०७ । इति अनिः । पन्थाः । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

वर्त्तनी, स्त्री, (वर्त्तनि + कृदिकारादिति पक्षे ङीप् ।)
पन्थाः । पेषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्त्तमानः, पुं, (वर्त्तते इति । वृत्+शानच् । मुक् ।) प्रयोगाधिकरणीभूतकालः । इति नैयायिकाः । तत्कालवृत्ते, त्रि । तयोः पर्य्यायौ । अद्यतनः २ आधुनातनः ३ । इति राजनिर्घण्टः । वैयाकरणमते तु । आरब्धापरिसमाप्तिर्व्वर्त्तमानः कालः । यथा । महाभारतं पठति । स तु चतुर्विधः । यथा,—
"प्रवृत्तोपरतश्चैव वृत्ताविरत एव च ।
नित्यप्रवृत्तः सामीप्यो वर्त्तमानश्चतुर्विधः ॥"
क्रमेणोदाहरणानि । मांसं न खादति आदौ प्रवृत्तं मांसभोजनं निवर्त्तयति इत्यर्थः । इह कुमाराः क्रीडन्ति सदानीन्तनक्रीडाभावेऽपि पूर्व्वक्रीडायां बुद्धौ वर्त्तमानत्वात् । पर्व्वतास्तिष्ठन्ति नित्यप्रवृत्तत्वात् । किञ्च पर्व्वतानां स्थितत्वे वर्त्तमानत्वेऽपि भूतभविष्यत्कालाभ्यां सम्बन्धविवक्षया पर्व्वतास्तस्थुः स्थास्यन्ति इत्यपि स्यात् । सामीप्यो द्विविधः । भूतसामीप्यो भविष्यत्सामीप्यश्च । भूतसामीप्ये यथा । कदा आगतोऽसि इति प्रश्ने अध्वखेदादेर्व्वर्त्तमानत्वात् एषोऽहमागच्छामि इति आगतोऽपि वदति । भविष्यत् सामीप्ये यथा । कदा गमिष्यसि इति प्रश्ने एषोऽहं गच्छामि इति गमनक्रियमाणोद्यमोऽपि वदति । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

वर्त्तरूकः, पु, (वर्त्तौ वर्त्तनं राति गृह्णातीति । रा+बाहुलकात् ऊकः ।) नदीभेदः । काकनीडः । जलावर्त्तः । इति मेदिनी । के, २१२ । द्वारपालः । यथा,—
"मन्त्री मन्त्रिधरोऽमात्यो द्वाःस्थितो वेत्रधारकः ।
दौःसाधिको वर्त्तरूको गर्व्वाटो दण्डवासिनि ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वर्त्तलोहं, क्ली, (वर्त्तते इति । वृत्+अच् । ततः कर्म्मधारयः ।) लौहविशेषः । पित्तरि इति भाषा । इति केचित् । तत्पर्य्यायः । वर्त्तलोहम् २ वर्त्तकम् ३ लोहसङ्करम् ४ नीलकम् ५ नीललोहम् ६ नीलजम् ७ वर्त्तलोहकम् ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । कफदाहपित्तनाशित्वम् । मधुरत्वम् । पित्तदाहशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्त्तिः, स्त्री, (वर्त्ततेऽनया इति । वृत्+"वसिवपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् ।" उणा॰ ४ । ११८ । इति इञ् ।) भेषजनिर्म्माणम् । नयनाञ्जनम् । लेखः । गात्रानुलेपनी । दीपदशा । (यथा, भागवते । ५ । ११ । ८ ।
"यथा प्रदीपो घृतवर्त्तिमश्नन्
शिखाः सधूमा भजति ह्यन्यदा स्वम् ॥")
दोषः । इति मेदिनी । ते, ५५ ॥ * ॥ वर्त्तिविद्यो यथा,—
"वनस्य वर्त्तं प्रथमं विस्तरं माषसं यथा ।
धनो रमाणं चौरं निष्क्रान्ति मनःशिला ।
दशां वर्त्तिं दहन्ति कासं तिमिरं पटलं तथा ॥"
इति गारुडे १९८ अध्यायः ॥

(वर्त्ततेऽनयेति । वृत्+"हृपिषिरुहिवृतिविदिच्छिदिकीर्त्तिभ्यश्च ।" उणा॰ ४ । १४० । इति इः । बाहुलकात् ङीषपि । योगकर्म्मसाध्यम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

वर्त्तिकः, पुं, पक्षिविशेषः । बटेर इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । वार्त्तिकः २ वर्त्ती ३ गाञ्जिकायः ४ । अस्य मांसगुणाः ।
"सदच वार्त्तिकं मांसं निर्द्दोषं वीर्य्यपुष्टिदम् ।"
तद्वत् तित्तिरवत् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्त्तिका, स्त्री, वर्त्तकपक्षी । इत्यमरः । वर्त्तते इत्यच् वर्त्तः । स्वार्थे कः वर्त्तकः । भारद्वाजः इति ख्यातः । वृत्तिजातिभ्यां तिकः वर्त्तिका स्त्रीलिङ्गा । बाट्भार इति ख्याता । नामद्वयमिदमित्यमरदीपिका । वर्त्तिकेति स्त्रियामीत्वप्रतिषेधार्थं ह्रयोरुपादानमिति माधवी । रूपभेदप्रदर्शनार्थमिति रायमुकुटः । इति तट्टीका सारसुन्दरी ॥ सा च बटेर पक्षी इति भाषा ख्याता । अस्या मांसगुणाः ।
"वर्त्तिका मधुरा रूक्षा कफमारुतनाशिनी ।"
इति राजवल्लभः ॥

अजशृङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वर्त्ति+स्वार्थे कन् । टाप् ।) वर्त्तिः । वाति इति प्रलिता इति पलिता इति च भाषा । इत्युणादिकोषः ॥ * ॥ सा पञ्चविधा । यथा,—
"पद्मसूत्रभवा दर्भगर्भसूत्रभवा तथा ।
शाणजा बादरी वापि फलकोषोद्भवा तथा ।
वर्त्तिका दीपकृत्येषु सदा पञ्चविधा स्मृता ॥"
इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ।

वर्त्तिष्णुः, त्रि, (वर्त्तते इति । वृत+"अलङ्कृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ।" ३ । २ । १३६ । इति इष्णुच् ।) वर्त्तनशीलः । तत्पर्य्यायः । वर्त्तनः । इत्यमरः । ३ । १ । २९ ॥ वर्त्ती । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३ ॥ (यथा, भट्टौ । ५ । १ ।
"निराकरिष्णू वर्त्तिष्णू वर्द्धिष्णू परितो रणम् ।
उत्पतिष्णू सहिष्णू च चेरतुः खरदूषणौ ॥")

वर्त्तिष्यमाणः, त्रि, (वृत्+भविष्यति स्यमानप्रत्ययः ।) भविष्यत्कालादिः । वर्त्तमानप्रागभावाश्रयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ३०८ ।
"वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः ॥")

वर्त्ती, स्त्री, (वर्त्ति+कृदिकारादिति ङीष् ।) वर्त्तिः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २१ । २३ ।
"आसीदभ्यधिका चास्य श्रीः श्रियं प्रसुमूर्षतः ।
निर्व्वाणकाले दीपस्य वर्त्तीमिव दिधक्षतः ॥")

वर्त्ती, [न्] (वर्त्तते इति । वृत्+णिनिः ।) वर्त्तिष्णुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३ ॥

वर्त्तुलं, त्रि, (वर्त्तते इति । वृत्+बाहुलकात् उलच् ।) गोलवस्तु । तत्पर्य्यायः । निस्तलम् २ वृत्तम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६९ ॥

मत्कुणादिनम् ॥ इति
(यथा, भागवते । ५ । १६ । १ ।
"यो वा अयं द्वीपः ...
निवुनयोजनविशालः समवर्त्तुलो
यथा ॥")
"सम्पूर्णगर्भवृत्तानि सुवर्त्तुलानि ।
...
आवर्त्तः कमठो ...
...
वृत्तानि यथा,—
"वृत्तानि ...
...
कर्णयाम्रभुजापाम्रा...
...दिकापरिखायोमण्डारथ...
इति कविकल्पलतायाम् २ स्तबकम् ॥

वर्त्तुलं, क्ली, गृञ्जनम् । ...

वर्त्तुलः, पुं, कलायविशेषः । गोलकः ।
यथा,—
"कलायस्य भयो ...

वर्त्तुला, स्त्री, (वर्त्तुल+टाप् ।) ...
इति हारावली । २१३ । ...
भाषा ॥

वर्त्तुली, स्त्री, (वर्त्तुल+गौरादित्वात् ङीष् ।) गजपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्या गजपिप्पलीशब्दे ज्ञातव्याः ॥

वर्त्म, [न्] क्ली, (वर्त्ततेऽनेनास्मिन् वा । वृत्+मनिन् ।) पन्थाः । इत्यमरः । २ । १ ।
(यथा, ऋग्वेदे । १ । ८५ । ३ ।
"गोमातरो यच्छुभयन्ते
अञ्जिभिस्तनूषु शुभ्रा दधिरे विरुक्मतः ।
बाधन्ते विश्वमभिमातिनमप
वर्त्मान्येषामनु रीयते घृतम् ॥"
"वर्त्मानि मार्गाननु" इति
सायणः ॥ यथा च रघौ । २ । २ ।
"पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन
प्रत्युद्गता पार्थिवधर्म्मपत्न्या ।
तदन्तरे सा विरराज धेनु-
र्दिनक्षपामध्यगतेव सन्ध्या ॥")
नेत्रच्छदः । इति मेदिनी । ने, १२८ ।
(अष्टाङ्गहृदये । २ । १० ।
"सितासितञ्च सन्धी नेत्रवर्त्मं ...
प्रच्छादनं भवेद्वर्त्म चाक्षिकूटं ...

वर्त्मनिः, स्त्री, (वर्त्तते इति । वृत्+ ...
उणा॰ २ । १०७ । इति अनिः ...
मुडागमोऽप्यत्रेति केचित् । ...
र्त्तनः । इत्युज्ज्वलदत्तः ...
इत्युणादिकोषः ॥

वर्द्ध, क पूर्त्तिच्छेदौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरा॰-पर॰-सक॰-सेट् ।) क, वर्द्धयति ।
क दीर्घविधानेन पूर्त्तिच्छेदार्थे ...

[illegible]
(वर्द्धते पुष्पमनेनेति । वर्द्ध + ल्युट् ।)
(वर्द्धते इति । वृध् + णिच् + ल्युट् ।)
…वर्द्धित्र । इति जटाधरः ॥ पूर्त्तिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
पुं, (वर्द्धते इति । वृध् + ल्युट् ।)
…च्छेदिका । इत्यमरः । २ । ९ । ९० ॥
…नीति । वर्द्ध पूरणे छेदने च + ल्युट् ।)
…छेदके च, त्रि ॥
पुं, (वर्द्धते छिनत्तीति । वर्द्ध + ल्युट् ।
…वर्द्धयतीति । वृध णिच् + बाहुलकात्
) यथा । इत्यमरः । २ । १० । ९ ॥
…, रामायणे । १ । ११ । ७ ।
…शिल्पिनाम् शिल्पकराम् वर्द्धकीन् शम-
कामपि ।
…न् शिल्पिनश्चैव तथैव तट्टकर्मणाम् ॥”)
[न्] पुं, (वर्द्धते वर्द्धयति अर्च्यति ।
+ इनि ।) वर्गमण्डलाविशेषः ।
…इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । मत्तः २
…: ३ गजा ४ स्थपतिः ५ रथकारः ६
…: ७ काष्ठतट् ८ काष्ठतक्षः ९ । इति
…नायणौ ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् ।
…८८ ।
“चरभङ्ग चलमिदी
…मिदा नाशो बन्धस्य विकल्पः ।
…चर्णनयोस्भङ्ग
तथाविभङ्ग च वर्द्धकिनः ॥”)
…नी, (वृध् चौरादिणिः + ल्युट् ।) छेदनम् ।
…, मनुः । २ । २९ ।
…नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ॥”)
…: । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥
…त्रि, (वर्द्धयतीति । वृध् + नन्द्यादित्वात्
…यद्वा, वर्द्धते तच्छील इति । वृध् पूर्व्वो +
…शद्धासितभ्येति ।” ३ । २ । १४९ । इति
।) वर्द्धिष्णुः । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥
…, ऋग्वेदे । ३ । ३२ । १२ ।
…हि त्व इन्द्र वर्द्धनो भूदुत प्रियः सुतसोमो
मियेधः ॥”)
…स्त्री, घटी । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥
…र्ज्जनी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ८२ ॥
…पात्रविशेषः । वद्ना इति भाषा । यथा,
…तुः स्त्री कर्करी पात्री वर्द्धनी च लल-
न्तिका ॥”
इति जटाधरः ॥ * ॥
…ष्ठादिकर्म्मणि तत्प्रयोजनं यथा,—
…ष्ठा यस्य देवस्य तदाख्यं कलसं न्यसेत् ।
…न्यां पूजयेद्याम्ये चक्रचैव च वर्द्ध-
नीम् ॥

[illegible]
…मासि मासि …
…
…
…
वर्द्धमा तु समावृत्तं कलसं भावयेद्द् ॥
वर्द्धनी धारया सिञ्चन्तो धारयेत्ततः ।
…वर्द्धनीकुम्भं स्थापयित्वा विसर्जयेत् ॥”
इति मात्स्ये ९८ अध्यायः ॥

वर्द्धमानः, पुं, (वर्द्धते इति । वृध वृद्धौ + शानच् ।)
एरण्डवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ ॥ (अस्य
पर्य्यायो यथा,—
“रुबू एरण्ड आमण्डश्चित्री गन्धर्व्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ।
वातारिस्तरुणश्चापि रुबूकश्च निगद्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पञ्जरिदः । शरावः । (यथा, महाभारते । ७ ।
८० । १८ ।
“तथा गाः कपिला दोग्ध्रीः सवत्साः पाण्डु-
नन्दनः ।
हेमशृङ्गी रूप्यखुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणम् ।
स्वस्तिकान् वर्द्धमानांश्च नन्द्यावर्त्तांश्च काञ्च-
नान् ॥”
अस्मिन्नर्थे क्लीवलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव ।
१३ । ९४ । १९ ।
“तथास्तु निष्पूर्णानि वर्द्धमानानि मानवः ।
प्रदाय पुरुषपशुमानिह प्रेत्य च मोदते ॥”
तथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने २९ अध्याये ।
“स्त्री पुत्रिणी सवत्सा गौर्वर्द्धमानमलङ्कृता ।
कन्या मत्स्याः फलं चामं स्वस्तिकं मोदका दधि ॥”)
विष्णुः । इति मेदिनी । ने, २०८ ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १४९ । ४१ ।
“वर्द्धनो वर्द्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः ॥”)
जिनविशेषः । तत्पर्य्यायः । वीरः २ चरमतीर्थ-
कृत् ३ महावीरः देवार्यः ५ ज्ञातनन्दनः ६ ।
इति हेमचन्द्रः ।१। ३० ॥ धनिनां गृहविशेषः ।
यथा,—
“स्वस्तिको वर्द्धमानश्च नन्द्यावर्त्तादयोऽपि च ॥”
इति हलायुधः ॥
(यथा, वृहत्संहितायाम् । ५३ । ३३ ।
“द्वारालिन्दोऽन्तगतः प्रदक्षिणोऽन्यः शुभस्तत-
श्चान्यः ।
तद्वच्च वर्द्धमाने द्वारन्तु न दक्षिणं कार्य्यम् ॥”)
स्वनामख्यातदेशः । यथा,—
“प्राच्यां मागधशोणौ च वारेन्द्रीगौड़राढ़काः ।
वर्द्धमानतमोलिप्तप्राग्ज्योतिषोदयाद्रयः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वे कूर्म्मचक्रम् ॥
(भद्राश्ववर्षस्य कुलपर्व्वतविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५९ । १२ ।
“विशालः कम्बलः कृष्णो जयन्तो हरिपर्व्वतः ।
विशोको वर्द्धमानश्च सप्तैते कुलपर्व्वताः ॥”
वृद्धिविशिष्टे, त्रि ।)

वर्द्धमानकः, त्रि, (वर्द्धमान + स्वार्थे संज्ञायां वा
कन् ।) वृद्धिविशिष्टः । पुं, शरावः । इत्यमरः ।
२।९।३३ ॥ (यथा, महाभारते । १४ ।६५।१४।
“भृङ्गाराणि कटाहानि कलसान् वर्द्धमान-
कान् ॥”)
कार्ष्णि कन्दुके स्वस्तिकस्य । (प्रासादविशेषः ।
इति महाभारतटीकायां नीलकण्ठः ॥ यथा,
महाभारते । ७ । ५५ । ४ ।
“कटमर्द्धकगान्धर्वैः पुष्पैर्वर्द्धमानकैः ।
नित्योद्योगैश्च क्रीडद्भिस्तत्र स्म परिवर्जिता: ॥”)
वर्द्धापनं, क्ली, नाड़ीच्छेदनम् । यथा,—
“अर्द्धरात्रे व्यतीतायां सा नन्दिगुडमन्दिरा ।
ततो वर्द्धापनं चक्रे नानाढ्यैः करणं मम ॥
कर्णवत् तनुजस्यास्यां प्रभाते नवमीदिने ।
यथा मम तथा कार्य्यो भगवत्या महोत्सवः ॥”
वर्द्धापनं नाड़ीच्छेदनम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
वर्द्धितं, त्रि, (वृध् + क्तः ।) प्रवृद्धम् । छिन्नम् ॥
पूरितम् । इति मेदिनी । ते, १४८ ॥ (वरि-
पूर्णम् । यथा, मनुः । ३ । २२४ ।
“पाणिभ्यान्तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ।
विप्रान्तिके पितॄन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥”
“अन्नस्येति कर्म्मणि षष्ठी । वर्द्धितं पूर्णं पिठ-
रादिपात्रम् ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥
वृध + णिच् + क्तः । वृद्धिं प्रापितम् । यथा,
भागवते । ४ । २३ । १ ।
“दृष्ट्वात्मानं प्रवयसमेकदा वैण्य आत्मवान् ।
आत्मना वर्द्धिताशेषस्वानुसर्गः प्रजापतिः ॥”)
वर्द्धिष्णुः, त्रि, (वर्द्धते इति । वृध + “अलङ्कृ-
ञिति ।” ३ । २ । १३६ । इति इष्णुच् ।)
वर्द्धनशीलः । तत्पर्य्यायः । वर्द्धनः २ । इत्य-
मरः । ३ । १ । २८ ॥ (यथा, भट्टिः । ५ । १ ।
“निराकरिष्णू वर्त्तिष्णू वर्द्धिष्णू परितो रणम् ।
उत्पतिष्णू सहिष्णू च चेरतुः खरदूषणौ ॥”)
वर्द्ध्रं, क्ली, (वर्द्धते दीर्घीभवतीति । वृध् + “वृधि-
वपिभ्यां रन् ।” उणा० २ । २७ । इति रन् ।)
चर्म्म । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, अथर्व्ववेदे ।
१४ । १ । ६० ।
“त्वष्टा पिपेश मध्यतोऽनुवर्द्ध्रान्त्स्या नो अस्तु
सुमङ्गली ॥”)
वर्द्ध्री, स्त्री, (वर्द्ध्र + गौरादित्वात् ङीष् ।) चर्म्म-
रज्जुः । वरी इति भाषा । तत्पर्य्यायः । नद्ध्री २
वरत्रा ३ । इत्यमरः ॥ वर्द्धी ४ । इति भरतः ॥
वर्पः, [स्] क्ली, (वृणोति संवृतं भवतीति । वृ +
“वृङ्शीङ्भ्यां स्वरूपाङ्गयोः पुट् च ।” उणा०
४ । २०० । इति असुन् पुडागमश्च ।) रूपम्
इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।१।१४०।५।
“आदस्य ते ध्वसयन्तो वृथेरते
कृष्णमभ्वं महि वर्पः करिक्रतः ॥”
स्तोत्रम् । यथा, तत्रैव । १ । ३८ । १ ।
“कस्य क्रत्वा मरुतः कस्य वर्पसा कं याथ
कं ह धूतयः ॥”
“कस्य यजमानस्य क्रत्वा क्रतुना सङ्गच्छध्व इति

देवः। यदा कश्चिद् यजमानस्य यर्थः सोऽपि च मनुष्यवद्रि।" इति महाभाष्ये सायणः।)

वर्ब, गत्याम्। वर्बे। इति कविकल्पद्रुमः। (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) वर्बति। इति दुर्गादासः।

वर्म्म, [न्] क्ली, (वृणोति आच्छादयति शरीरमिति। वृ+मनिन्।) तनुत्रम्। इत्यमरः। २। ८। ६३॥ (यथा, रघुः। ४। ५६।
"[illegible] वाडवाग्नेर्वरतो [illegible]।
[illegible]:॥"
[illegible]म्। इति निघण्टुः। ३। ४॥ यथा, बृहत्संहितायाम्। ११। ३।
"छिन्नभिन्नभिन्नशितासिकटाक्षि-
[illegible] मातृभिः।
[illegible]
[illegible]भिः॥")

वर्म्मकण्टकः, पुं, पर्पटः। इति राजनिर्घण्टः। (विवरणमस्य पर्पटशब्दे विज्ञेया।)

वर्म्मकषा, स्त्री (वर्म्म कषतीति। कष+अच्। टाप्।) सप्तला। इति शब्दरत्नावली। चामार कषा इति भाषा।

वर्म्मा, [न्] पुं, (वृ+मनिन्।) क्षत्रियस्य पद्धतिः। यथा,—
"शर्म्मान्तं ब्राह्मणस्य स्याद्वर्म्मान्तं क्षत्रियस्य च।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः॥"
इति चाहुतत्त्वधृतयमवचनम्॥

वर्म्म, पुं, [illegible]। [illegible] इति भाषा। अस्य गुणाः। गुरुत्वम्। रुच्यत्वम्। कषायत्वम्। [illegible]। इति राजवल्लभः। (यथा, [illegible]। १। १३।
"[illegible]।"
[illegible] यथा,—
"[illegible]॥"
इति [illegible] द्वितीये भागे।)

वर्म्मि[illegible], त्रि, (वर्म्म [illegible]। वर्म्म+इनि। [illegible]) [illegible]। इत्यमरः। [illegible]। इति [illegible]। (यथा, [illegible]। २। ८१। ११।
"[illegible]॥")

वर्म्म[illegible], पुं, [illegible]। [illegible] इति भाषा। अस्य [illegible]। [illegible]। [illegible]। इति राजवल्लभः।

वर्ष[illegible], त्रि, (वर्षे [illegible] इति। [illegible]—"[illegible]।" ३। १। ९८। इति यत्।) [illegible]। इत्यमरः। ३। १। ६३। (यथा, [illegible]। ९। १।
"[illegible]।
[illegible]॥")
[illegible]। इति [illegible]। (यथा, [illegible]।

"माहेन्द्रं नममभितः करेणुवर्य्याः
पर्य्यन्तस्थितजलदा दिशः पतन्तः॥")

वर्य्यः, पुं, (वर्य्यते प्रार्थ्यते इति। वर+यत्।) कामदेवः। इति मेदिनी। ये, ४०॥

वर्य्या, स्त्री, (व्रियते इति। वृ+"अवद्यपण्यवर्य्येति।" ३। १। १०१। इति अप्रतिबन्धे यत्।) पतिंवरा। इत्यमरः। २।६।७॥ कन्या। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥

वर्व्वणा, स्त्री, (वरिष्ठयत्नशब्देन वणति शब्दायते इति। वण शब्दे+अच्। टाप्।) नीलमक्षिका। इत्यमरः। २। ३। २७॥ नीलाकारवर्णा मक्षिका वर्व्वणा। भणभणिया इति ख्याता। मक्षिकाख्यायां द्वयोके। वरिति वणति वर्व्वणा। व्रण वण भण शब्दे पचादित्वादन्‌ अच्। किंवा वृणोति पूतिदग्धं भजते इति वृडो विच् वर्। वणतिरपि यथा ततः कर्म्मधारये वर्व्वणा। इति तट्टीकायां भरतः॥

वर्व्वरं, क्ली, (वृणुते वरयति नानागुणान् इति। वृ+"कृगृशृवृञ्चतिभ्यः ष्वरच्।" उणा० २। १२१। इति ष्वरच्।) हिङ्गुलम्। पीतचन्दनम्। बोलम्। इति राजनिर्घण्टः॥

वर्व्वरः, पुं, (वृणोति दीपामिति। वृ+ष्वरच्।) पामरः। स च नीचजातिः। केशः। बाबरी इति भाषा। चकलः। देशविशेषः। (तद्देशवासिनि, पुंभूम्नि। यथा, मार्कण्डेये।५७।३८।
"काम्बोजा दरदाश्चैव वर्व्वरा हर्षवर्द्धनाः॥")
पत्रिका। इति मेदिनी। रे, २०८॥ तृणविशेषः। काल बावुइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। सुसलः २ गरभः ३ कृष्णवर्व्वरकः ४ सुगन्धकः ५ गन्धपत्रः ६ पूतगन्धः ७ सुखावहः ८। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। सुगन्धित्वम्। वान्तिविषविषमलहृद्रोगनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

वर्व्वरकं, क्ली, (वर्व्वर+स्वार्थे कन्।) चन्दनभेदः। तत्पर्य्यायः। वर्व्वरोत्थम् २ श्वेतवर्व्वरकम् ३ शीतम् ४ सुगन्धिः ५ पित्तारिः ६ सुरभिः ७। अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। तिक्तत्वम्। कफमारुतपित्तकुष्ठकण्डूव्रणनाशित्वम्। विदाहकरदोषजित्त्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

वर्व्वरा, स्त्री, (वर्व्वरतृणवच्चैव आकृतिरस्यास्ति इति। वर्व्वर+अच्। टाप्।) पुष्पभेदः। शाकभेदः। इति मेदिनी। रे, २०८॥ (वर्व्व इति शब्दं रातीति। रा+कः।) मक्षिकाभेदः। इति शब्दरत्नावली॥

वर्व्वरा, } स्त्री, (वर्व्वर+टाप्। पक्षे विलात्
वर्व्वरी, } ङीष्।) तुलसीविशेषः। बाबुइ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। कवरी २ तुङ्गी ३ खरपुष्पा ४ अजगन्धिका ५ अजमन्दा ६ वरा ७ गन्धपत्रिका ८। इत्यमरशब्दरत्नावल्यौ॥ तस्याः प्रकारा गुणाश्च।
"वर्व्वरी कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका।
पर्णासस्तत्र शुक्ले तु कठिञ्जरकुठेरकौ॥

कालमारः [illegible]
तत्र शुक्लोऽपि [illegible]
वर्व्वरीनितयं हृद्यं शीतं [illegible]
तीक्ष्णं रुचिकरं वृद्ध [illegible]
पित्तजं [illegible]

वर्व्वरीकः, पुं, (वृङ्‌ [illegible]
[illegible] इति ईकन्‌ द्विवचनं [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]
इति भाषा। इति [illegible]
कालः। इति हेमचन्द्रः।
[illegible]
[illegible]॥

वर्व्वा, स्त्री, वर्व्वरी। [illegible]

वर्व्विः, त्रि, (वृ+"[illegible]
इति क्विन्।) [illegible]

वर्व्वूरः, पुं, (वृ+[illegible]
विशेषः। बावला इति [illegible]
युगलाक्षः २ [illegible]
मोदकः ५ पङ्क्तिबीजः [illegible]
[illegible] ८ दृढबीजः ९
गुणाः। कषायत्वम्। [illegible]
[illegible]
राजनिर्घण्टः।

वर्ह, पुं, क्ली, (वर्ह्यते [illegible]
[illegible]
व्रियते प्रार्थ्यते इति। [illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]। (यथा, [illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible]। [illegible]
मनुः। ५। ११।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]। इति [illegible]
[illegible]। वृह्+[illegible]
[illegible]। २। ५८। ७। [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
परिमाणं पूर्ब्बवत् [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

● [illegible] विनी।
[illegible] दीपाः।
[illegible] सप्तद्वीपवतीं धराम्।
[illegible] प्र चकार ह-
मोऽपि।"
● [illegible] विस्तर।
[illegible]।
[illegible]।"

[illegible] कमलकोशाभ्यन्तरकोशो नियुतयोजनविशालः समवर्तुलो यथा पुष्करपत्रम्। यस्मिन्नव वर्षाणि नवयोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरिभिः सुविभक्तानि भवन्ति। एषां मध्ये इलावृतं नामाभ्यन्तरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थितः सर्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य मूर्द्धनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततो मूले षोडशसहस्रं तावतान्तर्भूम्यां प्रविष्टः। उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रपृथव एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति। एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयः। अयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिम्पुरुषभारतानां यथासंख्यम्। तथैवेलावृतमपरेण पूर्वेण च माल्यवद्गन्धमादनावानीलनिषधायतौ द्विसहस्रं पप्रथतुः केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते।

यस्मिन् वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः। मलयो मङ्गलप्रस्थो मैनाकस्त्रिकूट ऋषभः कूटकः कोल्लकः सह्यो देवगिरिर्ऋष्यमूकः श्रीशैलो वेङ्कटो महेन्द्रो वारिधारो विन्ध्यः शुक्तिमानृक्षगिरिः पारियात्रो द्रोणश्चित्रकूटो गोवर्द्धनो रैवतकः ककुभो नीलो गोकामुख इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च शतसहस्रशः शैलास्तेषां नितम्बप्रभवा नदा नद्यश्च सन्त्यसंख्याताः। एतासामपो भारत्यः प्रजा नामभिरेव पुनन्तीनामात्मना चोपस्पृशन्ति। चन्द्रवसा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणी पयस्विनी शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा कृष्णा वेण्या भीमरथी गोदावरी निर्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्मदा चर्मण्वती अन्धः शोणश्च नदौ महानदी वेदस्मृतिर्ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती सरयू रोधस्वती सप्तवती सुषोमा शतद्रूश्चन्द्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्नी विश्वेति महानद्यः। अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धजन्मभिः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन कर्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो बह्व्य आत्मन आनुपूर्व्येण सर्वा ह्येव सर्वेषां विधीयन्ते। यथावर्णविधानमपवर्गश्च भवति।१।●। अतः परं प्लक्षादीनां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग उपवर्ण्यते। प्लक्षो जम्बुप्रमाणो द्वीपाख्याकरो हिरण्मय उत्थितो यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्वः। तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्वः स्वं द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम। शिवं यवसं सुभद्रं शान्तं क्षेमममृतमभयमिति वर्षाणि। तेषु गिरयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः। मणिकूटो वज्रकूट इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुपर्णो हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सेतुशैलाः। अरुणा नृम्णा आङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरेति महानद्यः।२।●। एवम् इक्षुरसोदेनावृतो यथा तथा द्वीपोऽपि शाल्मलो द्विगुणविशालः समानेन सुरोदेनावृतः परिवृङ्क्ते। यत्र ह वै शाल्मली प्लक्षायामा। तद्द्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञबाहुः स्वसुतेभ्यः सप्तभ्यस्तन्नामानि सप्तवर्षाणि व्यभजत्। सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देववर्हं पारिभद्रमाप्यायनमविज्ञातमिति। तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः। स्वरसः शतशृङ्गो वामदेवः कुन्दः मुकुन्दः पुष्पवर्षः सहस्रश्रुतिरिति। अनुमतिः सिनीवाली सरस्वती कुहू रजनी नन्दा राकेति।३।●। एवं सुरोदाद्बहिस्तद्द्विगुणः समानेनावृतो घृतोदेन यथा पूर्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्बो देवकृतस्तद्द्वीपाख्याकरो ज्वलन इवापरः स्वशष्परोचिषा दिशो विराजयति। तद्द्वीपपतिः प्रैयव्रतो राजन् हिरण्यरेता नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप आतिष्ठत्। वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तस्तुत्यव्रतविविक्तवामदेवनामभ्यस्तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्त सप्तैव। बभ्रुश्चतुःशृङ्गः कपिलश्चित्रकूटो देवानीक ऊर्द्ध्वरोमा द्रविण इति। रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मन्त्रमालेति।४।●। तथा बहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः समानेन क्षीरोदेन परित उपक्लृप्तः। वृतो यथा कुशद्वीपो घृतोदेन। यस्मिन् क्रौञ्चनामा पर्वतराजो द्वीपनामनिर्वर्त्तक आस्ते। तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो नामाधिपतिः स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्थादान् वर्षपान् निवेश्य स्वयं भगवान् भगवतः परमकल्याणयशस आत्मभूतस्य हरेश्चरणारविन्दमुपजगाम। आमो मधुरुहो मेघपृष्ठः सुधामा भ्राजिष्ठो लोहितार्णो वनस्पतिरिति घृतपृष्ठसुताः। तेषां वर्षगिरयः सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिख्याताः। शुक्लो वर्द्धमानो भोजन उपबर्हिणो नन्दो नन्दनः सर्वतोभद्र इति। अभया अमृतौघा आर्यका तीर्थवती रूपवती पवित्रवती शुक्लेति।५।●। एवं पुरस्तात् क्षीरोदात् परित उपवेशितः शाकद्वीपो द्वात्रिंशल्लक्षयोजनायामः समानेन दधिमण्डोदेन परीतः। यस्मिन् शाको नाम महीरुहः स्वक्षेत्रव्यपदेशकः। यस्य ह महासुरभिगन्धस्तं द्वीपमनुवासयति। तस्यापि प्रैयव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः। सोऽपि विभज्य सप्तवर्षाणि पुत्रनामानि तेषु स्वात्मजान् पुरोजवमनोजववेपमानधूम्रानीकचित्ररेफबहुरूपविश्वधारसंज्ञान् निधाप्याधिपतीन् स्वयं भगवत्यनन्त आवेशितमतिस्तपोवनं प्रविवेश। एतेषां वर्षमर्यादागिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव। ईशान उरुशृङ्गो बलभद्रः शतकेसरः सहस्रस्रोतो देवपालो महानस इति। अनघा आयुर्दा उभयस्पृष्टिरपराजिता पञ्चपदी सहस्रस्रुतिर्निजधृतिरिति।६।●। एवमेव दधिमण्डोदात् परतः पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायामः समन्तत उपकल्पितः समानेन स्वादूदकेन समुद्रेण बहिरावृतः। तद्द्वीपमध्ये मानसोत्तरनामैक एवार्वाचीनपराचीनवर्षयोर्मर्यादाचलोऽयुतयोजनोच्छ्रायायामः। यत्र तु चतसृषु दिक्षु चत्वारि पुराणि लोकपालानाम्। यदुपरिष्टात् सूर्यरथस्य मेरुं परिभ्रमतः संवत्सरात्मकं चक्रं देवानामहोरात्राभ्यां परिभ्रमति। तद्द्वीपस्याधिपतिः प्रैयव्रतो वीतिहोत्रो नाम एतस्यात्मजौ रमणकधातकिनामानौ वर्षपती नियुज्य स्वयं पूर्वजवद्भगवत्कर्मशील आस्ते। तद्वर्षपुरुषा भगवन्तं ब्रह्मरूपिणं सकर्मकेण कर्मणाराधयन्ति।७। इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १।२।१६।१८।२० अध्यायाः।●। अपि च।

"कन्ये द्वे दश पुत्राश्च सम्राट् कुक्षिश्च ते उभे।
ते सर्वे भ्रातरः शूराः प्रजापतिसमा द्विज।
अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वपुः।
ज्योतिष्मान् द्युतिमान् भव्यः सवनो मित्र एव वा।
मेधाग्निबाहुमित्रास्तु त्रयो योगपरायणाः।
जातिस्मरा महाभागा न राज्याय मनो दधुः।
प्रियव्रतोऽभ्यषिञ्चत्तान् सप्त सप्तसु पार्थिवान्।
द्वीपेषु तेषु धर्म्मेण द्वीपांस्तांश्च निबोध मे।
जम्बुद्वीपे तथाग्नीध्रं राजानं कृतवान् पिता।
प्लक्षद्वीपेश्वरश्चापि तेन मेधातिथिः कृतः।
शाल्मले तु वपुष्मन्तं ज्योतिष्मन्तं कुशाह्वये।
क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमन्तं भव्यं शाकाह्वये सुतम्।
पुष्कराधिपतिश्चैव सवनं कृतवान् सुतम्।
महावीतो धातकिश्च पुष्कराधिपतेः सुतौ।
द्विधा कृत्वा ततो वर्षं पुष्करे स न्यवेशयत्।
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीचकः।

कुमोत्तरोऽथ मोदाकी सप्तमस्तु महाद्रुमः ।
तन्नामाङ्कानि वर्षाणि शाकद्वीपे चकार सः ।
तथा द्युतिमतः सप्त पुत्त्रांश्चापि निबोध मे ॥
कुशलो मनोऽनुगश्चोष्णः प्रधानश्चान्धकारकः ।
मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सप्तमस्तु तथापरः ॥
तेषां स्वनामधेयानि क्रौञ्चद्वीपे तथाभवन् ॥*॥
ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे पुत्त्रनामाङ्कितानि वै ।
तथापि सप्त वर्षाणि तेषां नामानि मे शृणु ।
उद्भिन्नं वेणुमच्चैव द्वैरथं लम्बमेव च ॥
धृतिमत् प्रभाकरश्चैव कपिलश्चापि सप्तमम् ।
वपुष्मतः सुताः सप्त शाल्मलेशस्य चाभवन् ॥
श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
वैद्युतो मानसश्चैव महीयः सुप्रभस्तथा ॥
तथैव शाल्मले तेषां स्वनामानि तु सप्त वै ।
सप्तमेधातिथेः पुत्राः प्लक्षद्वीपेश्वरस्य ये ।
तेषां नामाङ्कितैर्वर्षैस्तद्वर्षं सप्तभिर्वृतम् ।
पूर्व्वं शाकभवं वर्षं शिशिरन्तु सुखोदयम् ॥
आनन्दञ्च शिवञ्चैव क्षेमकञ्च तथा ध्रुवम् ।
प्लक्षद्वीपादिकेष्वेषु शाकद्वीपान्तिकेषु च ॥
ज्ञेयः पञ्चसु धर्म्मोऽयं वर्णाश्रमविभागजः ।*।
यानि किंपुरुषादीनि वर्षाण्यष्टौ हिमाह्वयम् ।
सुखमायुश्च रूपञ्च बलं धर्म्मश्च नित्यशः ।
अष्टास्वेतेषु वर्षेषु सर्व्वं साधारणं स्मृतम् ॥*॥
आग्नीध्राय पिता पूर्व्वं जम्बुद्वीपं ददौ द्विज ।
तस्य पुत्रा बभूवुर्हि प्रजापतिसमा नव ।
ज्येष्ठो नाभिरिति ख्यातस्तस्य किंपुरुषोऽनुजः ।
हरिवर्षस्तृतीयस्तु चतुर्थोऽभूदिलावृतः ॥
रम्यश्च पञ्चमः पुत्रो हिरण्वः षष्ठ उच्यते ।
कुरुस्तु सप्तमस्तेषां भद्राश्वस्त्वष्टमः स्मृतः ॥
नवमः केतुमालश्च तन्नाम्ना वर्षसंस्थितिः ।*।
यानि किंपुरुषादीनि वर्षाण्यष्टौ हिमाह्वयम् ॥
तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखप्राया ह्ययत्नतः ।
विपर्य्ययो न तेष्वस्ति जरामृत्युभयं न च ॥
धर्म्माधर्म्मौ न तेष्वास्तां नोत्तमाधममध्यमाः ।
न वै चतुर्युगावस्था आपदः ऋतवो न च ॥*॥
आग्नीध्रसूनोर्नाभेस्तु ऋषभोऽभूत् सुतो द्विज ।
ऋषभाद् भरतो जज्ञे वीरः पुत्त्रशताग्रजः ।
सोऽभिषिच्यर्षभः पुत्त्रं महाप्राव्राज्यमास्थितः ।
तपस्तेपे महाभागः पुलहाश्रमसंश्रयः ॥*॥
हिमाह्वं दक्षिणं वर्षं भरताय ददौ पिता ।
तस्माच्च भारतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ॥
भरतस्याभवत् पुत्रः सुमतिर्नाम धार्म्मिकः ।
तस्मिन् राज्यं समावेश्य भरतोऽपि वनं ययौ ॥
एतेषां पुत्त्रपौत्त्रैश्च सप्तद्वीपा वसुन्धरा ।
प्रियव्रतस्य पुत्त्रैस्तु भुक्ता स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥
एष स्वायम्भुवः सर्गः कथितस्ते द्विजोत्तम ।
पूर्व्वमन्वन्तरे सम्यक् किमन्यत् कथयामि ते ॥"
इति मार्क्कण्डेयपुराणे स्वायम्भुवे मन्वन्तरे भुवनकोषः ॥ * ॥ अन्यच्च ।

[illegible] ।

"केतुमाले नराः कालाः सर्व्वे पनसभोजनाः ।
स्त्रियश्चोत्पलपत्राभा जीवन्ति च वर्षायुतम् ।
भद्राश्वे पुरुषाः शुक्लाः स्त्रियश्चन्द्रांशुसन्निभाः ।
दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति वायुभोजनाः ॥*॥
रम्यके पुरुषा नार्य्यो रमन्ते रजतप्रभाः ।
दशवर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ॥
जीवन्ति तत्र सत्त्वस्था न्यग्रोधफलभोजनाः ।
हिरण्मये हिरण्याभाः सर्व्वे च लकुचाशनाः ॥
एकादशसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।
जीवन्ति कुरुवर्षे तु श्यामाङ्गाः क्षीरभोजनाः ॥
सर्व्वे मिथुनजाताश्च नित्यं सुखनिषेविणः ।
चन्द्रद्वीपे महादेवं यजन्ति सततं शिवम् ॥
तथा किंपुरुषे विप्रा मानवा हेमसन्निभाः ।
दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति प्लक्षभोजनाः ॥
यजन्ति सततं देवं चतुर्म्मूर्त्तिं चतुर्म्मुखम् ।
ध्याने मनः समाधाय सदा वा भक्तिसंयुताः ॥*॥
तथा च हरिवर्षेऽपि महारजतसन्निभाः ।
दशवर्षसहस्राणि जीवन्तीक्षुरसाशिनः ॥
तत्र नारायणं देवं विश्वयोनिं सनातनम् ।
उपासते सदा विष्णुं मानवा विष्णुभाविताः ॥
तत्र चन्द्रप्रभं शुभ्रं शुद्धस्फटिकनिर्म्मलम् ।
विमानं वासुदेवस्य पारिजातवनाश्रितम् ॥
चतुर्द्वारमनौपम्यं चतुस्तोरणसंयुतम् ।
प्राकारैर्दशभिर्युक्तं सुगन्धञ्च सुदुर्गमम् ॥
स्फाटिकैर्म्मण्डपैर्युक्तं देवराजगृहोपमम् ।
स्वर्णस्तम्भसहस्रैश्च सर्व्वतः समलङ्कृतम् ॥
हेमसोपानसंयुक्तं नानारत्नोपशोभितम् ।
दिव्यसिंहासनोपेतं सर्व्वशोभासमन्वितम् ॥
सरोभिः स्वादुपानीयैर्नदीभिश्चोपशोभितम् ।
नारायणपरैः शुद्धैर्वेदाध्ययनतत्परैः ॥
योगिभिश्च समाकीर्णं ध्यायद्भिः पुरुषं हरिम् ।
स्तुवद्भिः सततं मन्त्रैर्नमस्यद्भिश्च माधवम् ॥
तत्र देवादिदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
राजानः सर्व्वकालन्तु महिमानं प्रकुर्व्वते ॥
गायन्ति चैव नृत्यन्ति विलासिन्यो मनोरमाः ।
स्त्रियो यौवनशालिन्यः सदा मण्डनतत्पराः ॥
इलावृते पद्मवर्णा जम्बूफलरसाशिनः ।
त्रयोदशसहस्राणि वर्षाणां वै स्थिरायुषः ॥
भारते तु स्त्रियः पुंसो नानावर्णाः प्रकीर्त्तिताः ।
नानादेवार्च्चने युक्ता नानाकर्म्माणि कुर्व्वते ॥
परमायुः स्मृतं तेषां शतं वर्षाणि सुव्रताः ।
नवयोजनसाहस्रं वर्षमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥
कर्म्मभूमिरियं विप्रा नराणामधिकारिणाम् ।
महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्व्वतः ॥
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तात्र कुलपर्व्वताः ।
इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ॥
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्व्वस्त्वथ वारुणः ।
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरावृतः ॥
योजनानां सहस्रन्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरः ।
पूर्व्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनास्तथा ॥
ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्या मध्ये शूद्रास्तथैव च ।
इज्यायुद्धवणिज्याभिर्व्वर्त्तयन्त्यत्र मानवाः ॥
स्रवन्ति पावना नद्यः पर्व्वतेभ्यो विनिःसृताः ।
शतद्रुश्चन्द्रभागा च सरयूर्यमुना तथा ॥
इरावती वितस्ता च
गोमती धूतपापा च
कौशिकी लोहिता चैव
वेदस्मृतिर्वेदवती व्रतघ्नी
पर्णाशा वन्दना चैव
चर्म्मण्वती तथा रूपा
शिप्रा: प्रशिप्यपि
नर्म्मदा सुरसा शोणा
मन्दाकिनी
चित्रोत्पला
हिमवत्पादजा नद्यः
तापी पयोष्णी
वेण्वा वैतरणी चैव बलाका
तोया चैव महागौरी
विन्ध्यपादप्रसूतास्तु नद्यः
ऋषिकुल्या त्रिसामा च
रूपा पालाशिनी चैव
शुक्तिमत्पादसञ्जाताः
आसां नद्युपनद्यश्च
सर्व्वाः पापहराः
तास्विमे कुरुपाञ्चाला
पूर्व्वे देशादिकाश्चैव
औड्राः कलिङ्गमगधा
तथा परान्ताः

मागधा मालवाश्चैव
सौवीराः सैन्धवा हूणाः शा

सदा वासास्तथाम्बष्ठाः
आसां पिबन्ति सलिलं वसन्ति
चत्वारि भारते वर्षे
कृतं त्रेता द्वापरश्च
यानि किंपुरुषाद्यानि
न तेषु
सुस्थाः प्रजा निरातङ्का
रमन्ते विविधैर्भावैः सर्व्वाश्च स्त्रि

इति कूर्म्मपुराणे ।

अपरं वामनपुराणे ११
प्रभवादिषष्टिवर्षाणि
वशिष्ठा पूज्या देवी यथा,—
"संवत्सरप्रमाथिन देवः
यदृच्छा विधिना तान
महाभयविनाशाय महा
महाभ्युदयलाभाय महा
पूजयेन्नदयवेदे
ऋतुनामथवा पौषा
संवत्सरमहाशीत
केतूल्काग्निराहुनो
शमयेद्दुष्टमानुष्य
महत्वादिविधानेन
चन्द्रसूर्य्यग्रहनक्षत्र
मङ्गला मङ्गलं

नश्चोऽसिघीनविकृतानां शमाय च ।
शमि महाप्राज्ञ ब्रवीम्येकमनाधुना ॥ * ॥
…का विजया भद्रा शिवा शान्तिर्धृतिः क्षमा ।
…र्हुताशनिः सिद्धिस्तुष्टिः पुष्टिः क्रिया उमा ॥
…ः कान्तिर्यशो लक्ष्मीरीश्वरीति प्रकीर्तिता ।
…माद्योत्तमा देव्यः सत्त्वभावव्यवस्थिता: ॥
…र्ं संस्थिता वत्स ! सर्व्वसिद्धिप्रदायिका: ॥२०
…ी जयावती घाक्षी चलिता चापरा-
जिता ॥
…सी मागधी माया दितिः श्वेता विमो-
हनी ।
…ह्या कौशिकी गौरी विमला ललितालया ॥
…न्यनी क्रिया दुर्गा राजसा इति वादुना ।
…भागे स्थिता देव्यो गुणानामशुभापहा ॥२०॥
…ी रौद्री कपाली च घण्टाकर्णा मयूरिकी ।
…ह्या सुरूपा च त्रिनेत्रा रिपुघातिका ॥
…श्वरी कुमारी च वैष्णवी सुरपूजिता: ।
…ग्नी तदा घोरा कराली विकटादिभिः ॥
…का चेति धातुस्था दैत्यत्रैलोक्यविश्रुता: ।
…न्या सुनिश्रेष्ठ ! सर्व्वकामप्रसाधिका: ॥२०॥
…मातुरगन्धर्व्वपन्नगयोगिभिर्नुता: ।
…कालाश्रया: कार्य्येष्वल्पफलप्रदा: ॥
…कश: समस्ता वा कर्त्तव्या मुनिसत्तम ! ।
…वा युगभेदेन यत्र यत्र प्रपूजिता: ॥”
… देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधि-
…नाध्याय: ॥ (वर्षके, त्रि । यथा, भागवते ।
…२१ । २० ।
“नमाम्यभीक्ष्णं नमनीयपादं
सरोजमल्पीयसि कामवर्षम् ॥”)
…ी, स्त्री, (वर्षं तनूकर्षनं रवेण करो-
ति । वर्ष+कृ+टः । ङीप् ।) झिल्लिका ।
…ति हेमचन्द्रः । ४ । २८२ ॥
…, पुं, (वर्षस्य वृष्टेः केतुरिव । अति वर्षे
…एव उत्पन्नत्वादस्य तथात्वम् ।) रक्तपुनर्नवा ।
…ति राजनिर्घण्टः ॥ (चन्द्रवंशीयकेतुमत:
…ः । यथा, हरिवंशे । ३२ । ४० ।
…दैम्पस्य केतुमान् पुत्त्रो वर्षकेतुस्ततोऽभवत् ॥”)
…षः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य कोष इव । सर्व्ववर्ष-
…निरूपणात् तथात्वमस्य ।) दैवज्ञः । इति
…हारावली ॥ (वर्षस्य अन्तःस्थितफलकोष
… कोषः ।) मासः । इति शब्दमाला ॥
…त्रि, (वर्षात् जायते स्मेति । जन्+डः ।) वृष्टि-
…तम् । वत्सरजातम् । समुद्रोपजातम् ।
…र्षीयजातम् । मेघजातम् । इति वर्षशब्द-
…जनधातोर्डप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
…, क्ली, (वृष्+ल्युट् ।) वृष्टिः । इति शब्द-
…रत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०४।२१।
…चैव सुमन: सर्व्वं रसं वै वर्षणाय यत् ।
…समाप्यायकं भास्वन्तं मेघाय ते नमः ॥”)
…िः, स्त्री, (वृष्+क्तिन्: ।) वर्षणम् । वृष्टि: ।
…कुमारिकोष: ॥ ऋतु: । वर्षणम् । इति
…दिनसारोद्धारे वृत्ति: ॥

वर्षपर्व्वत:, पुं, (वर्षाणां भारतादीनां विभाजक: पर्व्वत इति मध्यलोपी समास: ।) वर्षविभाजकगिरि: । यथा,—

“हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च ।
चैत्र: कर्णी च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्व्वता: ॥”

इति हारावली ॥

वर्षपाकी, [न्] पुं, (वर्षे वर्षाकाले पाकोऽस्यास्तीति । वर्षपाक+इनि: ।) आम्रातक: । इति हेमचन्द्र: । ४ । २१८ ॥ (तथास्य पर्य्याय: । “आम्रातको वर्षपाकी ।” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

वर्षपुष्पा, स्त्री, (वर्षे वर्षणकाले पुष्पं यस्या: ।) सहदेवीलता । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (सहदेवीलताशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

वर्षप्रिय:, पुं, (वर्षा वर्षणं प्रियं यस्य ।) चातकपक्षी । इति त्रिकाण्डशेष: ॥

वर्षवर:, पुं, (वरतीति । वर आवरणे+अच् । वर्षस्य रेतोवर्षणस्य वर आवरक: ।) षण्ढ: । इत्यमर: । २ । ८ । ६ ॥ खोजा । इति भाषा ॥ (यथा, रत्नावल्याम् २ अङ्के ।
“नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपामन्त: कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामन: ॥”)

वर्षवृद्धि:, स्त्री, (वर्षस्य वृद्धिराधिक्यं यत्र ।) जन्मतिथि: । इति स्मार्त्तभट्टाचार्य्यदर्शनात् ॥ अथ जन्मतिथिकृत्यम् । जन्ममासे न कर्त्तव्यं चान्द्रमासीयत्वेन सावकाशत्वात् । न च तस्य सौरमासीयत्वं तथात्वे जन्मासे तत्तिथे: कदाचिदप्राप्तौ तद्वर्षे तत्कृत्यलोपापत्ते: । न चेष्टापत्ति: प्रतिसंवत्सरन्तद्विधानात् । यथा ब्रह्मपुराणं गर्गश्च ।

“सर्व्वैश्च जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलपाणिभि: ।
गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीया: प्रयत्नत: ॥
स्वनक्षत्रञ्च पितरौ तथा देवप्रजापति: ।
प्रति संवत्सरञ्चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सव: ॥”

स्नातैस्तिलस्नाते: । प्रजापतिर्ब्रह्मा । तथा च तत्तिथिमधिकृत्य ।

“तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रद: ।
तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति ॥
मङ्गलपाणिभि: अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्धेतुतया गोरोचनादिकमपि मङ्गलं तेन धृतगुग्गुल्वादिपाणिभिरित्यर्थ: । तथा च कृत्यचिन्तामणौ ।

“गुडदुग्धतिलान्नाद्यम्भ्यङ्गेन चन्दनम् ।
गुग्गुलुं निम्बसिद्धार्थं दूर्व्वागोरोचनाक्षतम् ।
संपूज्य मार्कण्डेयं महर्षिं प्रार्थयेदिदम् ॥
चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ! ।
रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्व्वदा ॥
मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।
आयुरिष्टार्थसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव ॥”

मत्स्यपुराणे स्वनक्षत्रं अश्विन्यादिजन्मनक्षत्रम् । नामकरणे तथा दर्शनात् पञ्च-

मागन्नब्रह्मपुराणोक्तप्रणवादिनमोऽन्तेन नाम्नैव पूजाविधानाच्च । तदन्ते स्वनक्षत्राय नम इत्युल्लेखम् ॥ * ॥ पूजायामर्घ्यानन्तरं पाद्यमाह मत्स्यपुराणम् । अर्घ्यं पाद्यादिकन्तत्र मधुपर्कं प्रयोजयेत् । पाद्यानन्तरं अर्घ्यमाह नरसिंहपुराणम् । पाद्यञ्चैव तृतीयया चतुर्थ्यार्घ्यं प्रदापयेत् । तृतीयया पुरुषसूक्तीयतृतीयया ऋचा । उभयक्रमदर्शनादिच्छाविकल्प: । इति श्रीदत्त: ॥ * ॥ श्रीपतिव्यवहारनिर्णये ।

“नवाम्बरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम् ॥”

तथा ।

“द्विभुजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् ।
मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत् प्रयतस्तथा ॥
ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम् ।
प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभीषणमथार्च्चयेत् ॥”

रामोऽत्र परशुराम: । चिरजीविमाह चर्य्यान् । द्रौणिरश्वत्थामा ॥ * ॥ तथा,—

“स्वनक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य सम्पूजयेन्नर: ।
षष्ठीञ्च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुन: पुन: ॥”

योगियाज्ञवल्क्य: ।

“ध्यायेन्नारायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्म्मसु ।
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्नायादप्सु पुन: पुन: ॥
गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णो: संस्मरणाय वै ॥”

ध्यायेत् स्मरेत् । स च मन्त्र: ।

“तद्विष्णो: परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय: ।
दिवीव चक्षुराततम् ॥”

वामनपुराणम् ।

“सर्व्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभम् ।
नारायणं नमस्कृत्य सर्व्वकर्म्माणि कारयेत् ॥” * ॥

सङ्कल्पाकरणे निन्दामाह भविष्यपुराणम् ।

“सङ्कल्पेन विना राजन् ! यत्किञ्चित् कुरुते नर: ।
फलञ्चाप्यल्पकं तस्य धर्म्मस्यार्द्धक्षयो भवेत् ॥”

ब्रह्मपुराणम् ।

“प्रणवादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तितम् ।
स्वनामसर्व्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत् ।
एकैकस्य प्रकुर्व्वीत यथोद्दिष्टं क्रमेण तु ॥”

गन्धपुष्पमात्रं पञ्चोपचाराद्युपलक्षणम् ।

“मन्त्राच्छतगुणं प्रोक्तं भक्त्या सहस्रगुणोत्तरम् ।
भक्तिमन्त्रसमेतन्तु कोटि कोटि गुणोत्तरम् ॥
सर्व्वत्र कर्म्मोपदेशकं दक्षिणादिभिरर्च्चयेत् ।
तथोपदेष्टारमपि पूजयेच्च ततो गुरुम् ।
न पूज्यते गुरुर्यत्र नरैस्तत्राफला क्रिया ॥”

इति मत्स्यपुराणवचनात् ॥ * ॥

तत: कर्म्मानन्तरं तिलहोमस्तु पूजितदेवतानामभि: कार्य्य: ।

“एतेषां देवतां राम सम्पूज्य यथाविधि ।
चतुर्थेऽह्नि धर्म्मज्ञ नाम्ना च प्रयत्नादिना ॥
होमिनच्चपैरेतैः घृतवर्त्तस्तु होमयेत् ॥”

इति विष्णुधर्म्मोत्तरदर्शनात् ॥

एवं होमे स्वाहान्तता च मन्त्रस्य ।

"स्वाहान्तेन जुहुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम् ।"

इति स्मृतेः ।

अशक्तौ तु देवीपुराणम् ।
"होमो यज्ञादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते ।" * ।

स्कान्दे ।
"ग्रहणं नखकेशानां मैथुनाध्वगमेव च ।
आमिषं कलहं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्ज्जयेत् ।"

अध्वानं अध्वगमनम् । कलहमित्यत्र सङ्गरमिति क्वचित् पाठः । सङ्गरं युद्धम् । वर्षवृद्धौ जन्मदिने । * । वृद्धमनुः ।
"नवे जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा ।
अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ।"

जन्मनि पुत्रजन्मनि । ज्योतिषे ।
"स्नात्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्यभीष्टां श्रियं
मद्यामिषवर्जनो विनाय दहनोऽप्यायुश्चिरं वर्द्धते ।
क्रूरम् मारणे यत्र तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति ध्रुवं
शुक्ले यस्तु विराजितं स हि भवेज्जन्मान्तरे पण्डितः ।" * ।

दीपिकायाम् ।
"जन्मसंयुता यदि जन्ममासि
जन्म ध्रुवं जन्मनि पञ्चभेच ।
भवन्ति नद्यस्य [illegible]
[illegible] तस्य ।
[illegible] जन्मतिथिर्भवेत् ।
[illegible] पदे पदे ।"

[illegible] ।
"तत्र कर्मोपरिष्टात् [illegible] ।
[illegible] होमो वा यज्ञाद्यां गौतमिमिच्छता ।
[illegible] तु [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] स्मृतः ।"

[illegible] । [illegible] । [illegible] मत्स्यपुराणविष्णुधर्म्मोत्तरयोरपि दर्शनात् । तद्यथा,—
"[illegible] कुसुमानि च ।
[illegible] स्मृतः ।"

[illegible] ।
"[illegible]
[illegible] ।"

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

तस्मै स्त्रियो प्रियाः । इत्यनेन लिङ्गनिर्णयः । * ।
जन्मनक्षत्रादीनां गोपनमाह विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
"गोपयेज्जन्मनक्षत्रं धनसारं गृहे मलम् ।
प्रभोरप्यपमानञ्च तस्य दुश्चरितञ्च यत् ।"

धनसारं धनश्रेष्ठम् । मलं छिद्रम् । पितरौ प्रजापतिः सूर्य्यो गणपतिर्मार्कण्डेयश्च पूजनीयः । तत्र प्रार्थनमन्त्रौ ।
"चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ।
रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्व्वदा ।
मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।
आयुरिष्टार्थसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव ।"

ततो व्यासपरशुरामाश्वत्थामकृपबलिप्रह्लादहनूमद्विभीषणाः पूजनीयाः । षष्ठ्यपि पूजनीया ।
"त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्व्वन्तु तानि मे ।"

इति मत्स्यपुराणीयं रक्षार्थं पठेत् । * ।

पिष्टमाल्पपाद्यदत्तक्रमस्तु विष्णुपुराणाद्गुह्येयः । यथा,—
"तत्त्वोऽपि वसुदेवस्य पादौ जग्राह सत्वरः ।
देवक्याश्च महाबाहुर्बलदेवसहायवान् ।"

एवञ्च ।
"सहस्रन्तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते ।"

इति मनुवचने पितुरपेक्षया यत् सहस्रं मातुर्गौरवमुक्तं यत् पोषणरक्षार्थम् । अतएव मनुः ।
"मृते भर्त्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ।"

वाच्यो गर्हणीयः । * । गुडदुग्धतिलपाने तु मन्त्रः ।
"सतिलं गुडसंमिश्रमञ्जल्यर्द्धमितं पयः ।
मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्यहेतवे ।"

अत्र वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः । जन्मतिथिः प्रागुक्तब्रह्मपुराणीयत्वात् पौर्णमास्यन्तमासादरः । * । जन्मतिथेरुभयदिनलाभे तु देवीपुराणम् ।
"युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ।
पक्षद्वये जन्मतिथिर्यदि स्यात्
पूर्व्वा तदा जन्मभसंयुतैव ।
असङ्गता भेन दिनद्वयेऽपि
पूज्या परा या भवनीव यत्नात् ।"

भं नक्षत्रम् । परदिनं इहसाम्यमार्कण्डेऽपि । पूर्व्वाह्णे तिथिनक्षत्रयोः एवेदं लभ्यते ।
"यस्मिन् संक्रान्ति येन प्रायः कालस्तु कर्म्मणः ।
नक्षत्रसंख्यायैव तिथिकर्म्मे तथैव च ।"

इति हस्तलिखवचनात् ।

संक्रान्ते दक्षिणायनं येन तथाप्रकरणेन निश्चितकालः प्रायः । नक्षत्रे [illegible] तु बौधायनमार्कण्डेयौ ।
"तत्रयत्नसहोरात्रं यस्मिन्नस्तं गतो रविः ।
तज्जन्मदिनमिति कथिता तत्पक्षं दिनं स्मृतम् ।"

इति निर्णयदिनत्वम् ।

वर्षाः, स्त्री स्तुतिः, (वर्षं [illegible] वर्ष + अर्श आदित्वात् अच् । टाप् इति । वृ + "वृतृवदीति ।" स इति सः । ततष्टाप् ।) तत्पर्य्यायः । प्रावृट् २ । घनकालः ३ जलार्णवः ४ [illegible] घनाकरः ७ । इति शब्दरत्नावली इति त्रिकाण्डशेषः । स च ऋतुः भाद्रमासद्वयात्मकः । [illegible] लक्षणञ्च । श्रावणस्य प्रमाणम् । [illegible] पश्चौ शैशिराद्युः । [illegible] कादृतुः । शुक्रश्च शुचिश्च [illegible] दुरगयनं देवानां दिनम् । वार्षिकादृतुः । इषश्च ऊर्जश्च [illegible] सहाश्च सहस्यश्च हैमन्तिकादृतु । दक्षिणायनं देवानां रात्रिः । [illegible] तत्प्रभृता श्रुतिः । चैत्रस्य [illegible] मांसाशननियमश्च यथा । [illegible]
"आषाढशुक्लद्वादश्यां [illegible]
चातुर्म्मास्यव्रतारम्भं कुर्य्यात् [illegible]
अभावे तु तुलार्केऽपि मन्त्रेण [illegible]
कार्त्तिके शुक्लद्वादश्यां [illegible]
चतुर्थ्यापि हि [illegible]
कार्त्तिक्यां शुक्लपक्षे [illegible]"

मात्स्ये ।
"चतुरो वार्षिकान् मासान् [illegible]
मधुस्वरो भवेन्नित्यं नरो [illegible]
तैलस्य वर्ज्जनादेव सुन्दराङ्गः [illegible]
कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाशः [illegible]
लभते सन्ततिं दीर्घां [illegible]
सदा मुनिः सदा योगी मधुमांस [illegible]
निराधिर्नीरुगोजस्वी विष्णुभक्तः [illegible]
एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् [illegible]
धारणात्मखनोश्चाप गङ्गास्नानं [illegible]
ताम्बूलवर्ज्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च [illegible]
घृतत्यागात् सुलावण्यं सर्व्वं स्निग्धं [illegible]
फलत्यागात्तु मतिमान् बहुपुत्रः [illegible]
नमो नारायणायेति नक्तमश्नन् [illegible]
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदान [illegible]
एवमादिव्रतैः पार्थ तुष्टिमायाति [illegible]"

सनत्कुमारः ।
"इदं व्रतं मया देव । गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्व्विघ्नां सिद्धिमायातु प्रसन्ने त्वयि केशव ।
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णे म्रियाम्यहम् ।
तन्मे भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ।"

समाप्तौ च ।
"इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ।
न्यूनं सम्पूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ।"

अत्रैव गणितमधिकश्च [illegible]
"एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे [illegible]
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च [illegible]"

क्तविषयम्। ऊर्द्ध्वं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां
नवासौ इति शास्त्रोक्तिः। इति तिथ्यादि-
॥ वर्षर्त्तौ वर्णनीयानि यथा,—
तु घनशिखिशिखायर्षगमाः पङ्ककन्दली-
द्रेदौ।
कदम्बकेतकभ्रम्भाणिलनिम्नगाहलि-
प्रीतिः॥”
कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम्॥
तालक्षणादिकं यथा,—
“सघनवारिदवारिसमाकुला
निखिलभूः प्रबलोदकपूरिता।
समदवातकरा विदिशो दिशो
हरितकीटसमिप्रभवा मही॥
नीलशस्यहरितोज्ज्वला मही
कुल्यकासलिलसंभृता सरित्।
इन्द्रगोपकविराजिता धरा
पङ्कभूषणविभूषिता च सा॥
कूजति कानने च सरसी स्नानाम्बुपूर्णा तथा
मानसमाव्रजन्ति कमलान्यम्लानतां यान्ति
च।
मेघमहेन्द्रकन्दरदरीशस्याहता श्यामला
पवनस्य कोपनकरी वर्षाऋतुः शोभितः॥”
सद्घर्म्मो भवेदत्र शस्यानां दृढ़ता भवेत्।
स्या भवेद्धात्री वारिपूर्णा सरिन्नदः॥
कधरा मेघा बहुवृष्टा घनस्वनाः।
गुणसमायुक्ता वर्षा ज्ञेया ऋतूत्तमाः॥
वातकफौ कुर्म्मो जायेते हि वृथा भ्रमन्।
ज्ञात्वा भिषक् श्रेष्ठः कुर्य्यादस्य प्रति-
क्रियाम्॥
मर्द्दनं पथ्यं निर्म्माति शयनन्तथा।
रामारतं शस्तं व्यायामः क्रमविक्रमः॥
रसारसुरसाः सेव्या वातकफापहाः।
हा वस्तिकर्म्माद्याः कफवातरुजापहाः॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने चतुर्थेऽध्याये॥
दानम्लानवपुषामग्निः समोऽपि सीदति।
तु दोषैर्दूष्यन्ति तेऽम्बुलम्बाम्बुदेऽम्बरे॥
शारेण महता सहसा शीतलेन च।
प्येणाम्लपाकेन मलिनेन च वारिणा॥
नैव च मन्देन तेष्विदमोष्मदूषिषु।
तु साधारणं सर्व्वमुष्मणस्तेजनञ्च यत्॥
आपनं शुद्धसगुणैर्यैं धान्यं रसान् छवान्।
लं पिशितं यूषान् मध्वरिष्टं चिरन्त-
नम्॥
सौवर्च्चलाढ्यं वा पञ्चकोलावचूर्णितम्।
कौपं शृतचाम्भो भोजनन्त्वतिदुर्द्दिने॥
शाम्बलवणस्नेहं संशुष्कं क्षौद्रवल्लघु।
ादचारी सुरभिः सततं धूपिताम्बरः॥
र्म्ये वसेद्वाष्पशीतशीकरवर्ज्जिते।
जलोदमन्याहःस्वप्नायासातपांस्त्यजेत्॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये॥)
:, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य अंशः।) मासः।
त त्रिकाण्डशेषः॥

वर्षाघोषः, पुं, (वर्षासु घोषो महान् शब्दोऽस्य।) महामण्डूकः। इति राजनिर्घण्टः॥
वर्षाङ्गः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य अङ्गमिव। अभिधानात् पुंस्त्वम्।) मासः। इति हारावली। २८॥
वर्षाङ्गी, स्त्री, (वर्षासु अङ्गं यस्याः। तत्र जाताङ्कुरवर्द्धनादस्यास्तथात्वम्।) पुनर्नवा। इति शब्दरत्नावली॥ (विषयोऽस्याः पुनर्नवाशब्दे ज्ञातव्यः॥)
वर्षाभवः, पुं, (वर्षासु भवतीति। भू+अच्। वर्षासु भव उत्पत्तिर्यस्य वा।) रक्तपुनर्नवा। इति राजनिर्घण्टः॥ वर्षाजाते, त्रि॥
वर्षाभूः, पुं, (वर्षासु भवतीति। भू+क्विप्।) भेकः। इत्यमरः। १। १०। २४॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
“मण्डूकः प्लवगो भेको वर्षाभूर्द्दर्दुरो हरिः॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे॥) इन्द्रगोपः। इति राजनिर्घण्टः॥ भूलता। इति मेदिनी। भे, १८॥
वर्षाभूः, स्त्री, (वर्षासु भवतीति। भू+क्विप्।) पुनर्नवा। इति मेदिनी। भे, १८॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये।
“तिलपर्णिकावर्षाभूचित्रमूलकपोतिकाल्शुन-पलाण्डुकलायप्रभृतीनि॥”) भेकी। इति भरतधृतरूपरत्नाकरः॥ वर्षाभवे, त्रि॥
वर्षाभ्वी, स्त्री, (वर्षाभू+ङीप्।) भेकी। इत्यमरः। १।१०।२४॥ पुनर्नवा। इत्यमरमाला भागुरिश्च॥
वर्षामदः, पुं, (वर्षासु माद्यतीति। मद्+अच्।) मयूरः। इति केचित्॥
वर्षाम्भःपारणव्रतः, पुं, (वर्षाम्भो वृष्टिजलं तस्य पारणं उपवासान्ते पानं व्रतमिव यस्य।) चातकपक्षी। इति केचित्॥
वर्षारात्रः, पुं, (वर्षाणां रात्रिः। ततः समासान्तोऽच्।) वर्षाकालीनरात्रिः। इति पुंलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः॥
वर्षार्च्चिः, [स्] पुं, (वर्षासु अर्च्चिर्दीप्तिरस्य।) मङ्गलग्रहः। इति शब्दरत्नावली॥
वर्षालङ्कायिका, स्त्री, एषा। इत्यमरटीकायां भरतः॥
वर्षावसानः, पुं, (वर्षाणामवसानमत्र।) शरत्कालः। इति राजनिर्घण्टः॥
वर्षिकं, त्रि, वर्षासम्बन्धि। वर्षसम्बन्धि। वर्षाशब्दात् वर्षशब्दाच्च परेण ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥
वर्षिष्ठः, त्रि, अतिशयवृद्धः। अयमनयोरतिशयेन वृद्धः इत्यर्थे वृद्धस्थाने वर्षादेशे इष्ठप्रत्ययेन निष्पन्नः॥
वर्षीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन वृद्धः। वृद्ध+ईयसुन्। वर्षादेशः।) अतिवृद्धः। तत्पर्य्यायः। दशमी २ ज्यायान् ३। इत्यमरः। ३। २। २३४॥ (यथा,—
“आषोड़शाद् भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते।
वृद्धः स्यात् सप्ततेरूर्द्ध्वं वर्षीयान् नवतेः परम्॥”
इति स्मृतिः॥)

वर्षुकः, त्रि, (वर्षति तच्छील इति। वृष+“लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ्।” ३। २। १५४। इति उकञ्।) वर्षणकर्त्ता। वृषधातोर्णुकप्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, भट्टौ। २। ३७।
“जग्मुः प्रसादं द्विजमानसानि
द्यौर्वर्षुका पुण्यचयं बभूव।
निर्याज्ञमिज्या ववृते वचश्च
भूयो बभाषे मुनिना कुमारः॥”)
वर्षुकाब्दः, पुं, (वर्षुकश्चासौ अब्दश्चेति कर्म्मधारयः।) वर्षणशीलमेघः। इति जटाधरः॥
वर्षेजः, त्रि, (वर्षे जायते इति। जन+डः। सप्तम्या अलुक्।) वर्षाकालजातः। वत्सरजातः। सप्तम्यन्तवर्षशब्दपूर्व्वकजनधातोर्डप्रत्ययेन निष्पन्नः॥
वर्षोपलः, पुं, (वर्षाणामुपलः।) मेघभवशिला। करका। इत्यमरः। १। ३। १२॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्। ८१। २४।
“वर्षोपलवज्जातं वायुस्कन्धाच्च सप्तमाद्भ्रष्टम्।
ह्रियते किल खाद्दिव्यैस्तड़ित्प्रभं मेघसम्भूतम्॥”)
वर्ष्म, [न्] क्ली, (वर्षति वृष्यते वेति। वृष्+मनिन्।) शरीरम्। (यथा, कथासरित्सागरे। २। ५।
“ददर्श च समीपेऽस्य पिशाचानां शतैर्वृतम्।
काणभूतिं पिशाचं तं वर्ष्मणा शालसन्निभम्॥”)
प्रमाणम्। इत्यमरः। ३। ३। २२६॥ प्रमाणमत्रोन्नतिरिति स्वामी॥ (यथा, महाभारते। १। ३१। ८।
“अथापश्यद्दषीन् ह्रस्वान् अङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः।
पलाशवृन्तिकामेकां वहतः संहतान् पथि॥”)
इयत्ता। इति भरतः॥ अतिसुन्दराकृतिः। इति मेदिनी। ने, १२८॥ (उन्नते स्थिरे च, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १०। २८। २।
“सरोरुवद्वृषभस्तिग्मशृङ्गो
वर्ष्मन्तस्थौ वरिमन्ना पृथिव्याः।”
“वर्ष्मन्निति शब्द उन्नतवचनः स्थिरवचनो वा।”
इति तद्भाष्ये सायणः॥ वर्षीयान्। यथा, भागवते। ५। १८। ३०।
“ॐ नमो भगवतेऽकूपाराय सर्व्वसत्त्वगुणविशेषणाय नमोऽनुपलक्षितस्थानाय नमो वर्ष्मणे नमो भूम्ने नमोऽवस्थानाय नमस्ते॥” “वर्ष्मणे वर्षीयसे।” इति तट्टीकायां श्रीधरः॥)
वर्ष्म, क्ली, शरीरम्। इति द्विरूपकोषः॥
वर्ह, क वधे। दीप्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-वधे सक०-दीप्तौ अक०-सेट्।) रेफोपधः। क, वर्हयति। इति दुर्गादासः॥
वर्ह, ङ श्रैष्ठ्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ङ, वर्हते धर्मो श्रेष्ठः स्यादित्यर्थः॥
व(ब)र्हं, क्ली, (वर्हयति दीप्यते इति। वर्ह+अच्।) मयूरपिच्छम्। इत्यमरः। २।५।३१॥ (यथा, महाभारते। १२। १२०। ४।

"यथा वर्हाणि चित्राणि बिभर्त्ति भुजगाशनः।
तथा बहुविधं राजा रूपं कुर्व्वीत धर्म्मवित्॥")
ग्रन्थिपर्णम्। इति भरतः॥ (वर्हतीति। वृह वृद्धौ+अच्।) पत्रम्। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, रघुः। ६। १७।

"विलासिनी विभ्रमदन्तपत्र-
मापाण्डुरं केतकवर्हमन्यः।
प्रियानितम्बोचितसन्निवेशै-
र्विपाटयामास युवा नखाग्रैः॥")

परीवारः। इति हेमचन्द्रः॥

वर्हणं, क्ली, (वर्हतीति। वृह वृद्धौ+ल्युः। वर्हयति शोभते इति। वर्ह दीप्तौ+ल्युर्वा।) पत्रम्। इति शब्दरत्नावली॥

व(ब)र्हिः [स्], पुं, (वृंहति वर्द्धते इति। वृहि वृद्धौ+"वृंहेर्नलोपश्च।" उणा० २।११०। इति इसिः नलोपश्च।) अग्निः। इति मेदिनी। से, ३६॥ दीप्तिः। इत्युणादिकोषः॥ यज्ञः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ७। ७५। ८।

"नूनो गोमद्वीरवद्धेहि रत्न-
मुषो अश्वावत् पुरुभोजो अस्मे।
मा नो बर्हिः पुरुषता निदेक-
र्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः॥"

"नोऽस्माकं बर्हिर्यज्ञम्।" इति तद्भाष्ये सायणः।) चित्रकम्। इत्यमरः॥ (इन्द्रदाणस्य पुत्रः। यथा, भागवते। ९। १२। १२।

"इन्द्रदाणस्तु तस्यापि वर्हिस्तस्मात् कृतञ्जयः॥")

व(ब)र्हिः [स्], पुं, क्ली, (वृंहति वर्द्धते इति। वृहि वृद्धौ+"वृंहेर्नलोपश्च।" उणा० २। ११०। इति इसिः नलोपश्च।) कुशः। इति मेदिनी। से, ३३॥ (यथा, कुमारे। १। ६१।

"अवचितवलिपुष्पा वेदिसम्मार्गदक्षा
नियमविधिजलानां वर्हिषाञ्चोपनेत्री॥")

वर्हिः [स्] क्ली, (वृंहतीति। वृहि वृद्धौ+इसिः नलोपश्च।) ग्रन्थिपर्णम्। इति शब्दरत्नावली॥

वर्हिःपुष्पं, क्ली, (वर्हिर्दीप्तिस्तद्युक्तं पुष्पमस्य।) ग्रन्थिपर्णम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

वर्हिःशुष्मा [न्], पुं, (वर्हिषा कुशेन वर्हिषि यज्ञे वा शुष्म तेजो यस्य।) अग्निः। इत्यमरः। १।१।५७॥

वर्हिःष्ठं, क्ली, (वर्हिषि तिष्ठतीति। स्था+कः।) वर्हिष्ठम्। ह्रीवेरम्। इत्यमरभरतौ॥

वर्हिःकुसुमं, क्ली, (वर्हि वर्हयुक्तं कुसुमं यस्य।) ग्रन्थिपर्णम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

व(ब)र्हिणः, पुं, (वर्हमस्यास्तीति। वर्ह+"फल-वर्हाभ्यामिनच्।" इति इनच्। यद्वा "बहुल-मन्यत्रापि।" उणा० २।४९। इत्यत्र वर्ह बलच प्राधान्ये। वर्हिणो मयूरः। इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या इनच्।) मयूरः। इत्यमरः। २। ५। ३०॥ (यथा, मनौ। १२। ६५।

"छुछुन्दरिः शुभान् गन्धान् पत्रशाकन्तु वर्हिणः।
श्वाविन् कृतान्नं विविधमकृतान्नन्तु शल्यकः॥"

क्ली। तगरम्। तत्पर्य्यायो यथा,—

"कालानुसार्य्यं तगरं कुटिलं नहुषं नतम्।
अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ती च वर्हिणम्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

वर्हिणवाहनः, पुं, (वर्हिणो मयूरो वाहनं यस्य।) कार्त्तिकेयः। इति हलायुधः॥

वर्हिध्वजा, स्त्री, (वर्ही ध्वजो वाहनं यस्याः।) चण्डी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

वर्हिपुष्पं, क्ली, (वर्हि वर्हयुक्तानि पुष्पं यस्य।) ग्रन्थिपर्णम्। इत्यमरः। २। ४। १२०॥

वर्हिर्ज्योतिः, [स्] पुं, (वर्हिषि यज्ञे ज्योति-रस्य।) वह्निः। इति हेमचन्द्रः। ४। १६४॥

वर्हिर्मुखः, पुं, (वर्हिरग्निर्मुखं यस्य।) देवता। इत्यमरः। १। १। ९॥

वर्हिषदः, [द्] पुं, (वर्हिषि यज्ञे कुशासने वा सीदन्ति ये ते। वर्हिस्+सद्+क्विप्। पृषो-दरादित्वात् साधुः।) पितृगणविशेषः। यथा,

"अयज्वानश्च यज्वानः पितरो ब्रह्मणः सुताः।
अग्निष्वात्ता वर्हिषदो द्विधा तेषां व्यवस्थितिः॥"

इति कौर्म्मे १२ अध्यायः॥

अपि च।

"अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जानु च भूतले।
अग्निष्वात्तांस्तथा सौम्यान् हविष्मन्तस्तथोष्म-पान्॥
सुकालिनो वर्हिषद आज्यपांस्तर्पयेत्ततः।
तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः॥
दर्भपाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः॥"

अत्र केचित् पितृधर्म्मातिदेशात् दिव्यपितृष्वा-मपि अञ्जलित्रयदानम्। तद्वत्।

"कव्यवालं नलं सौम्यं यममर्य्यमणं तथा।
अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च वर्हिषदः स्वधा नमः॥"

इति छन्दोगपरिशिष्टेन विशिष्टैकाञ्जलिविधा-नात्। इत्याह्निकतत्त्वम्॥ (पृथुवंशजस्य हवि-र्द्धानेः पुत्रः। यथा, भागवते। ४।२४।८—९।

"हविर्द्धानाद्धविर्द्धानिर्विदूरासूत षट्सुतान्।
वर्हिषदं गयं शुक्लं कृष्णं सत्यं जितव्रतम्॥
वर्हिषत्तु महाभागो हाविर्द्धानिः प्रजापतिः।
क्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह॥"

वर्हिषि यज्ञे सीदतीति। यज्ञस्थे, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। २। ३। ३।

"स आ वह मरुतां शर्द्धो अच्युत-
मिन्द्रं नरो वर्हिषदं यजध्वम्॥")

वर्हिष्केशः, पुं, (वर्हिर्दीप्तिरेव केश इव यस्य।) अग्निः। इति शौचिष्केशशब्ददर्शनात्॥

वर्हिष्ठं, क्ली, (वर्हिषि तिष्ठतीति। स्था+कः। अम्बाम्बेति षत्वम्।) ह्रीवेरम्। इत्यमरः॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ११ अध्यायः।

"स्वेदं विदध्यादथवानुलोमं
वर्हिष्ठशुण्ठीसुरकाष्ठकुष्ठैः॥"

त्रि, इद्धतमः। इति सायणः। यथा, ऋग्वेदे। ३। १३। १।

"प्र वो देवायाग्नये वर्हिष्ठमर्च्चास्मै॥")

व(ब)र्ही, [न्] पुं, (वर्हमस्त्यस्येति। इनिः।) मयूरः। इत्यमरः॥ (यथा, रत्नाकरे। ७। ६।

"यदा मनोज्ञामुदयाद्रिशृङ्गं
विभाति विद्योतितमन्तरिक्षम्
अविघ्नमालिङ्गय[illegible]
प्रवृत्तनृत्यं कृतमद वर्हिण॥"
"प्राशनभेजनभूमेः [illegible]
महाभारते। १। ६१। ३७।
"पितुः पूर्व्वेच वर्हीच पूर्व्वानुभ[illegible]
[illegible]

वल, भि द संवरणे। इति [illegible]
(भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) [illegible]
यति। ङ, वलने धनं लोकः
इति दुर्गादासः॥

वलभिः, } स्त्री, (वलभि+
वलभी, } ङीष्।) वडभी। [illegible]
वली अमरटीका च॥ (यथा,
सागरे। ८७। १२।
[illegible]
पुरीविशेषः। यथा, भट्टिः। २२। ३५।
"काव्यमिदं विहितं मया [illegible]
श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम्।
कीर्त्तिरतो भवतान्नृपस्य तस्य
क्षेमकरः क्षितिपो यतः प्रजा[illegible]

वलयः, पुं क्ली, (वलते आवृणोति [illegible]
मिति। वल+"वलिमलितनिभ्य [illegible]
उणा० ४। ९९। इति कयन्।)
रचितप्रकोष्ठाभरणम्। [illegible]
तत्पर्य्यायः। आवापकः २
कटकः ४। इत्यमरः। [illegible]
इति शब्दरत्नावली॥ कङ्कणः।
इति जटाधरः॥ (यथा, [illegible]
६२। ५।
"सद्रैमरत्नैर्मणिभिः केयूरैर्वलयैस्त[illegible]
मण्डनम्। यथा, मार्कण्डेये। २०। [illegible]
"अथान्तः सकलं भूमेर्वलयं पुरो[illegible]
समर्थः कार्म्मुकेणैव तवायं प्रतिरोद्धुम्॥"
व्याधिविशेषः। यथा, सुश्रुते [illegible]
५ अध्याये।
"कपालकपकरतलचरणपथवलय[illegible]
"पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरस्सु [illegible]
वैद्यकोक्ताग्निकर्म्मविशेषः। यथा।
"तत्र रोगाधिष्ठानभेदाद्दहनकर्म्म [illegible]
तद्यथा वलयविन्दुलेखाप्रतिसारणा[illegible]
विशेषाः॥" ● । वेष्टनम्। [illegible]
१। ३०।
"सवेलावप्रवलयां परिखीकृतसागरां
अनन्यशासनामुर्व्वीं शशासैकपुरीमिव॥"

वलयः, पुं, (वलयवदाकृतिरस्त्यस्य। अर्श-आदित्वात् अच्।) कण्ठरोगविशेषः। यथा,—

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
[illegible]म् । इति जटाधरः ॥ ([illegible]
यथा, कामन्दकीये नीतिसारे ।
[illegible] ।
[illegible] वल्कलैव [illegible] ॥")
[illegible], (वल्कलम् [illegible] । वल्क +
[illegible] लः । यद्वा, वल्कं
[illegible] । वल्क + इलच् ।) देव-
[illegible] । (यथा, [illegible] । ११० ।
[illegible] पीनपरागपटलभरवल्कल-
[illegible]लम् ॥"
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥")
[illegible], (वलते संवृणोति वस्तुजातमिति ।
[illegible] बाहुलकात् किरच् ।) शंकरः । इत्य-
[illegible]
[illegible] स्त्री, (वलिना गन्धवृद्धयादुपचारेण
[illegible] मलामिति । ष्ठो + कः ।) वहि-
[illegible] इति शब्दरत्नावली ॥
[illegible], स्त्री, (वलिना व्याधादीपचारेण
[illegible] याति विनाशयतीति । ष्ठो + बाहु
[illegible] कः ।) वहिष्टम् । इति शब्दरत्ना
[illegible]
[illegible], स्त्री, (वलिष्ठ + स्वार्थे कन् इति
[illegible]) वहिष्टम् । इति शब्दरत्नावली ॥
[illegible], स्त्री, (वलते इति । वल संवरणे + "वल्मी-
[illegible] ।" उणा० ४ । ४० । इति उकः ।) वल्मी-
[illegible] । पक्षिविशेषे, पुं । इति सिद्धान्तकौमुदा-
[illegible] उणादिकोषश्च ॥

[illegible], त्रि, [illegible] ।
[illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥
वल्क, क भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, वल्कयति । भाषणं कथनम् । इति दुर्गादासः ॥
व(ब)ल्कं, क्ली, (वल्कते इति । वल्क संवरणे + "[illegible] ।" उणा० ३ । ४२ । इति [illegible] निपातितः ।) वल्कलः । (यथा, रघौ । ८ । ११ ।

"गुणवत्सुतरोपितश्रियः
परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।
पदवीं तरुवल्कवाससां
प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥")

शल्कः । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥ शकलम् । इति विश्वः ॥
व(ब)ल्कः, पुं, (वल संवरणे + कः निपातनात् ।) पट्टिकालोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्कतरुः, पुं, (वल्कप्रधानस्तरुरिति मध्यलोपी समासः ।) पूगवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्कद्रुमः, पुं, (वल्कप्रधानो द्रुमः ।) भूर्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य भूर्जशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
व(ब)ल्कलं, क्ली, (वलति संवृणोतीति । वल + बाहुलकात् कलच् ।) त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ छालदिति इति भाषा ॥
व(ब)ल्कलः, पुं क्ली, (वलति संवृणोतीति । वल + बाहुलकात् कलच् ।) तरुत्वक् । बाकल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । त्वक् २ वल्कम् ३ । इत्यमरः ॥ छल्ली ४ त्वचम् ५ चोचम् ६ चोलकम् ७ शल्कम् ८ शकलम् ९ छल्लिः १० छल्ली ११ चोलकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १४८ । २ ।

"तौ तु पूर्व्वेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ ॥")

वल्कला, स्त्री, (वल्कल + टाप् ।) शिलावल्का । इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्कलोध्रः, पुं, (वल्कप्रधानो लोध्रः ।) पट्टिकालोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्कवान् [त्] पुं, (वल्कः शल्कोऽस्यास्तीति । वल्क + मतुप् । मस्य वः ।) मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वल्कयुक्ते, त्रि ॥
वल्किलः, पुं, (वल्कोऽस्यास्तीति । वल्क + इलच् ।) कण्टकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वल्कुलं, क्ली, वल्कलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वल्ग, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) वल्गति । अयं शुभगतावपि भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥
वल्गनं, क्ली, (वल्ग + ल्युट् ।) प्लुतगमनम् । बहुभाषणम् । वल्गधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वल्गा, स्त्री, (वल्गत्यश्वोऽनयेति । वल्ग + करणे घञ् । टाप् ।) कविका । लागाम् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । खलीनोऽस्त्री २ रश्मिः ३ कुशा ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, बालरामायणम् । ५ । ३१० ।

"वल्गाकृष्टिवशाद्यातां [illegible] वामपार्श्विता ।
[illegible] वामपार्श्विका ॥")

वल्गितं, क्ली, (वल्ग + भावे क्तः ।) अश्वस्य गतिविशेषः । तत्तु देहेन [illegible] । इत्यमरभरतौ ॥ प्लुतगमनम् । (यथा, शिशुपालवधे । ५ । ६० ।

"[illegible] वल्गितं [illegible] ।
[illegible] वल्गितम् ॥")

बहुभाषणञ्च ॥
व(ब)ल्गुः, पुं, (वल्गते इति । वल्ग गतौ + "[illegible] कुः ।" उणा० १ । २० । इति उप्रत्ययः । गुणागमश्च धातोः ।) छागः । सुन्दरे, त्रि । इति मेदिनी । गे, २५ ॥ (यथा, रघौ । ४ । १८ ।

"[illegible] नावत्
[illegible] वल्गु [illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥")

व(ब)ल्गुकं, क्ली, (वल्गु + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) चन्दनम् । विपिनम् । पणम् । रुचिरे, त्रि । इत्यजयः ॥ तत्र पवर्गीयवकारादौ निरि-तोऽयं शब्दः । अस्माभिस्तु तथा निरितत्वादत्र लिखितः ॥
वल्गुपत्रः, पुं, (वल्गु मनोज्ञं पत्रं यस्य ।) वनमुद्गः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वल्गुला, स्त्री, (वल्गु लातीति । ला + कः । टाप् ।) बादुडी । पक्षिविशेषः । तस्याः पर्य्यायः । चक्रसिरा २ दिवान्धा ३ निशाचरी ४ मैरिर्य्यो ५ दिवाम्यापा ६ मांसिरा ७ मातृवाहिनी ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्गुलिका, स्त्री, (वल्गुल + संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वञ्च ।) तैलपायिका । यथा,—
"वल्गुलिका सुरविष्ठा परोष्णी तैलपायिका ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ७८ ।
"ततो वल्गुलिकातस्तं हृष्टा पटमदर्शयत् ।
स चित्रकृत्ता चित्रस्थां राजे मदनसुन्दरीम् ॥")
वल्भ, ङ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) वल्भते अन्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥
वल्भनं, क्ली, (वल्भ भक्षणे + भावे ल्युट् ।) भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वल्मिकः, पुं क्ली, वल्मीकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वल्मिकिः, पुं क्ली, वल्मीकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
व(ब)ल्मीकः, पुं, क्ली, (वलते इति । वल संवरणे + "अलीकादयश्च ।" उणा० ४ । २५ । इत्यत्र वलतेर्म्मुगागमश्चेति उज्ज्वलदत्तोक्त्या कीकन्प्रत्ययो

"यथा बर्हाणि चित्राणि बिभर्त्ति भुजगाशनः।
तथा बहुविधं राजा रूपं कुर्व्वीत धर्म्मवित्॥")
ग्रन्थिपर्णम्। इति भरतः॥ (बर्हतीति। वर्ह वृद्धौ+अच्।) पत्रम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, रघुः। ६। १७।

"विलासिनी विभ्रमदन्तपत्र-
मापाण्डुरं केतकबर्हमन्यः।
प्रियानितम्बोचितसन्निवेशै-
र्विपाटयामास युवा नखाग्रैः॥")

परीवारः। इति हेमचन्द्रः॥

बर्हणं, क्ली, (बर्हतीति। वर्ह वृद्धौ+ल्युः। बर्हयति शोभते इति। बर्ह दीप्तौ+ल्युर्वा।) पत्रम्। इति शब्दरत्नावली॥

ब(व)र्हिः [स्], पुं, (वृंहति वर्द्धते इति। वृहि वृद्धौ+"वृंहेर्नलोपश्च।" उणा० २।११०। इति इसिः नलोपश्च।) अग्निः। इति मेदिनी। से, ३६। दीप्तिः। इत्युणादिकोषः॥ यज्ञः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, ऋग्वेदे। ७। ७५। ८।

"नूनो गोमद्वीरवद्धेहि रत्न-
मुषो अश्वावत् पुरुभोजो अस्मे।
मानो बर्हिः पुरुषता निदेक-
र्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः॥"

"नोऽस्माकं बर्हिर्यज्ञम्।" इति तद्भाष्ये सायणः॥) चित्रकम्। इत्यमरः॥ (कृष्णाश्वस्य पुत्रः। यथा, भागवते। ९। १२। १३।

"कृष्णाश्वस्तु तस्यापि बर्हिस्तस्मात् कृत-
ञ्जयः॥")

ब(व)र्हिः [स्], पुं, क्ली, (वृंहति वर्द्धते इति। वृहि वृद्धौ+"वृंहेर्नलोपश्च।" उणा० २। ११०। इति इसि, नलोपश्च।) कुशः। इति मेदिनी। से, ३३॥ (यथा, कुमारे। १। ६१।

"अवचितबलिपुष्पा वेदिसम्मार्गदक्षा
नियमविधिजलानां बर्हिषाञ्चोपनेत्री॥")

बर्हिः [स्] क्ली, (वृंहतीति। वृहि वृद्धौ+इसिः नलोपश्च।) ग्रन्थिपर्णम्। इति शब्दरत्नावली॥

बर्हिःपुष्पं, क्ली, (बर्हिर्दीप्तिस्तद्युक्तं पुष्पमस्य।) ग्रन्थिपर्णम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

बर्हिःशुष्मा [न्], पुं, (बर्हिषा कुशेन बर्हिषि यज्ञे वा शुष्म तेजो यस्य।) अग्निः। इत्यमरः॥१।१।५७॥

बर्हिःष्ठं, क्ली, (बर्हिरिव तिष्ठतीति। स्था+कः।) बर्हिष्ठम्। ह्रीवेरम्। इत्यमरभरतौ॥

बर्हिकुसुमं, क्ली, (बर्हि बर्हयुक्तं कुसुमं यस्य।) ग्रन्थिपर्णम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

ब(व)र्हिणः, पुं, (बर्हमस्त्यस्येति। बर्ह+"फल-बर्हाभ्यामिनच्।" इति इनच्। यद्वा "बहुल-मन्यत्रापि।" उणा० २।४९। इत्यत्र बर्ह बलह प्राधान्ये। बर्हिणो मयूरः। इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या इनच्।) मयूरः। इत्यमरः। २। ५। ३०। (यथा, मनौ। १२। ६५।

"छुछुन्दरिः शुभान् गन्धान् पत्रशाकन्तु बर्हिणः।
श्वाविद् कृताम्रं विविधमकृतान्नन्तु शल्लकः॥"

क्ली। तगरम्। तत्पर्य्यायो यथा,—

"कालानुसार्य्यं तगरं कुटिलं नहुषं नतम्।
अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ती च बर्हिणम्॥"

इति भावप्रकाशस्य पूर्ब्बखण्डे प्रथमे भागे॥)

बर्हिणवाहनः, पुं, (बर्हिणो मयूरो वाहनं यस्य।) कार्त्तिकेयः। इति हलायुधः॥

बर्हिध्वजा, स्त्री, (बर्ही ध्वजो वाहनं यस्याः।) चण्डी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

बर्हिपुष्पं, क्ली, (बर्हि बर्हयाणि पुष्प यस्य।) ग्रन्थिपर्णम्। इत्यमरः। २। ४। १२०॥

बर्हिर्ज्योतिः, [स्] पुं, (बर्हिषि यज्ञे ज्योतिरस्य।) वह्निः। इति हेमचन्द्रः। ४। १६४॥

बर्हिर्मुखः, पुं, (बर्हिरग्निर्मुखं यस्य।) देवता। इत्यमरः। १। १। ९॥

बर्हिषदः, [द्] पुं, (बर्हिषि यज्ञे कुशासने वा सीदन्ति ये ते। बर्हिस्+सद्+क्विप्। पृषोदरादित्वात् साधुः।) पितृगणविशेषः। यथा,

"अयज्वानश्च यज्वानः पितरो ब्रह्मणः सुताः।
अग्निष्वात्ता बर्हिषदो द्विधा तेषां व्यवस्थितिः॥"

इति कौर्म्मे १२ अध्यायः॥

अपि च।

"अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जानु च भूतले।
अग्निष्वात्तांस्तथा सौम्यान् हविष्मतस्तथोष्म-
पान्॥
सुकालिनो बर्हिषद आज्यपांस्तर्पयेत्ततः।
तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः॥
दर्भपाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः॥"

अत्र केचित् पितृधर्म्मातिदेशात् दिव्यपितृणामपि अञ्जलित्रयदानम्। तदसत्।

"कव्यवालं नलं सौम्यं यममर्य्यमणं तथा।
अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च बर्हिषदः स्वधा नमः।"

इति छन्दोगपरिशिष्टेन विशिष्टैकाञ्जलिविधानात्। इत्याह्निकतत्त्वम्। (पृथुवंशजस्य हविर्द्धानेः पुत्रः। यथा, भागवते। ४।२४।८-९।

"हविर्द्धानाद्धविर्द्धानीविदूरासूत षट्सुतान्।
बर्हिषदं गयं शुक्लं कृष्णं सत्यं जितव्रतम्॥
बर्हिषत्तु महाभागो हविर्द्धानिः प्रजापतिः।
क्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह॥"

बर्हिषि यज्ञे सीदतीति। यज्ञस्थे, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। २। ३। ३।

"स आ वह मरुतां शर्धो अच्युत-
मिन्द्रं नरो बर्हिषदं यजध्वम्॥")

बर्हिष्केशः, पुं, (बर्हिर्दीप्तिरेव केशा इव यस्य।) अग्निः। इति शौचिष्केशशब्ददर्शनात्॥

बर्हिष्ठं, क्ली, (बर्हिषि तिष्ठतीति। स्था+कः। अम्बाम्बेति षत्वम्।) ह्रीवेरम्। इत्यमरः॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ११ अध्यायः।

"सेव्यं विदध्यादथवानुलेपं
बर्हिष्ठशुण्ठीसुरकाष्ठकुष्ठैः॥"

त्रि, वृद्धतमः। इति सायणः। यथा, ऋग्वेदे। ३। १३। १।

"प्रवो देवायाग्नये बर्हिष्ठमर्च्चास्मै॥")

ब(व)र्ही, [न्] पुं, (बर्हमस्त्यस्येति। इनिः।) मयूरः। इत्यमरः। (य...
संहारे। ७। ६।

"मदा मनोज्ञामुतसान्द्रवनानतं
विभाति विलोलबहू...
स शिखमाणिविदुगत...
प्रवृत्तनृत्यं कुलमद्य बर्हिणाम्॥"
प्राधान्यभेदमत्र: काव्यमृत्र...
महाभारते। १। ४१। ४७।
"भिन्नः पूर्णश्च बर्ही च पूर्वाङ्गमा...

वल, भि ड संवरणे। इति
(भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) भि,
वलि। ड, वलते वलं लोक.
इति दुर्गादासः॥

वलभिः, } स्त्री, (वला ...
वलभी, } ङीष्।) वड्भी। ...
वली अमरटीका च॥ (यथा,
सागरे। ८७। १२।
"हर्म्यप्रासादवलभ...
पुरीविशेषः। यथा, महिः। २१। ...
"कायमिदं विहितं
श्रीधरसेनवरेन्द्रपालितायाम्।
कीर्त्तिरतो भवनाद्य तव
क्षेमकरः क्षितिपो यत....

वलयः, पुं क्ली, (वलते आवर्त्ते...
मिति। वल्+"वलिमलितनिभ्यः
उणा० ४। ९९। इति कयन्।)
रचितप्रकोष्ठाभरणम्। ...
तत्पर्य्यायः। आवापकः १
कटकः ३। इत्यमरः। पारिहार्य्य...
इति शब्दरत्नावली। कङ्कणः...
इति जटाधरः॥ (यथा, रामा...
३२। ५।
"सहेमसूत्रैर्मणिभिः केयूरैर्वलयैरि...
मण्डलम्। यथा, मार्कण्डेये। २०। ...
"अयान्तः सकलं भूमेर्वलयं पुर...
समर्थः क्रान्तुमर्केण तथायं प्रतिनन्द...
अस्थिविशेषः। यथा, सुश्रुते श...
५ अध्याये॥
"कपालरुचकतरुणवलयवलयानि...
"पाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरेषु वल...
वैद्यकोक्तान्यिकर्म्मविशेषः। यथा सु...
"तत्र रोगाधिष्ठानभेदादयिकर्म्म...
तद्यथा वलयविन्दुलेखाप्रतिसारण...
विशेषाः॥" ॥ वेदान्। ...
१। ३०।
"सवेलावप्रवलयां परिखीकृतसाग...
अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरी...

वलयः, पुं, (वलयवद्गलमिति...
आदित्वात् अच्।) ...
गलरोगविशेषः। यथा,—

[illegible]

इति आयुर्व्वेदः ॥ * ॥

...बहुलम् । इति जटाधरः ॥ (...
। यथा, ...
।४ ।
...दौ वलयेन वलीवदाः... ॥")

...त्रि, (वलयवत् ... । वलय + ...
...तौति किप् ततः ... । यद्वा, वलयं
...मस्त्यस्येति । वलय + इतच् ।) वेष्टि-
...तमरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ११ । ८ ।
"...पीतपटान्मवलयित-
...म् ॥"
... वैराग्यसंयुते ।
"...मालावलयितबाहुः
...साधारः ।
...पीतमहनवीरः
...मनसे महावीरः ॥")

...पुं, (वलते संवृणोति पशुजातमिति ।
बाहुलकात् किरच् ।) शंकरः । इत्य-
।

..., स्त्री, (वलिना गन्धवद्द्रव्यादुपचारेण ...
...ति सत्तामिति । शी + कः ।) वद्रि-
इति शब्दरत्नावली ॥

...:, स्त्री, (वलिना ... उपचारेण
...ति विनाशयतीति । शो + बाहु
...किः ।) वद्रिशम् । इति शब्दरत्ना
।

...शी, स्त्री, (वलिशि + कृदिकारादिति
।) वड़िशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

..., स्त्री, (वलते इति, वल संवरणे + "वधि-
।" उणा० ४ । ४० । इति उकः ।) पद्म-
। पक्षिविशेषे, पुं । इति सिद्धान्तकौमुद्या
...दिवृत्तिः उणादिकोषश्च ॥

[illegible] ... त्रि, ... । ... कर्तृत्वेनास्य
... ... इति भृगुवंशवाक्य-
... ... महा-
... ... ॥

वल्क, भ भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) भ, वल्कयति । भाषणं कथनम् । इति दुर्गादासः ॥

व(ब)ल्कं, क्ली, (वल्यते इति । वल संवरणे + "शुक-वल्कोल्काः ।" उणा० ३ । ४२ । इति कप्रत्ययान्तो निपातितः ।) वल्कलः । (यथा, रघौ । ८ । ११ ।

"... ... ...
परिणाहे हि ... ।
... ...
... ... ॥")

शल्कः । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥ शकलम् । इति विश्वः ॥

व(ब)ल्कः, पुं, (वल संवरणे + कः निपातनात् ।) पट्टिकालोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्कतरुः, पुं, (वल्कप्रधानस्तरुरिति मध्यलोपी समासः ।) पूगवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्कद्रुमः, पुं, (वल्कप्रधानो द्रुमः ।) भूर्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य भूर्जशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

व(ब)ल्कलं, क्ली, (वलते संवृणोतीति । वल + बाहुलकात् कलच् ।) त्वचम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ बाकलिरिति भाषा ॥

व(ब)ल्कलः, पुं क्ली, (वलते संवृणोतीति । वल + बाहुलकात् कलच् ।) तरुत्वक् । बाकल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । त्वक् १ वल्कम् २ । इत्य-मरः ॥ त्वचा ३ त्वचम् ४ चोचम् ५ चोलकम् ६ शल्कम् ७ शकलम् ८ वल्कः ९ छल्लिः १० छल्ली ११ चोलकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५६ । २ ।

"तौ तु पूर्व्वेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ ॥")

वल्कला, स्त्री, (वल्कल + टाप् ।) शिलावल्का । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्कलोध्रः, पुं, (वल्कप्रधानो लोध्रः ।) पट्टिका-लोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्कवान् [त्] पुं, (वल्कः शल्कोऽस्त्यस्येति । वल्क + मतुप् । मस्य वः ।) मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वल्कयुक्ते, त्रि ॥

वल्किलः, पुं, (वल्कोऽस्त्यस्येति । वल्क + इलच् ।) कण्टकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वल्कुतं, क्ली, वल्कलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्ग, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) वल्गति । अयं प्लुतगतावपीति भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥

वल्गनं, क्ली, (वल्ग + ल्युट् ।) प्लुतगमनम् । मडुभायणम् । वल्गधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वल्गा, स्त्री, (वल्गत्यश्वोऽनयेति । वल्ग + करणे घञ् । टाप् ।) कविका । लागाम इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कवियम् २ खलिनः ३ कुशा ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शाकुन्तले । ५ । ११० ।

"... ... ...
... ... ॥")

वल्गितं, क्ली, (वल्ग + भावे क्तः ।) अश्वानां विविधगमनम् । तत्तु देशेन विभिन्नसंस्थितम् । इत्यमरभरतौ ॥ प्लुतगमनम् । (यथा, शिशुपाल-वधे । ५ । १० ।

"... ... ...
... ... वल्गितम् ॥")

बहुभाषणञ्च ॥

व(ब)ल्गुः, पुं, (वल्गते इति । वल्ग प्लुतौ + "शॄस्वृ-... कुन् ।" उणा० १ । २० । इति उप्रत्ययः । ...) छागः । सुन्दरे, त्रि । इति मेदिनी । गे, २४ ॥ (यथा, रघौ । ३ । ...

"... ... ...
... ... ।
... ...
... ... ॥")

व(ब)ल्गुकं, क्ली, (वल्गु + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) चन्दनम् । विपिनम् । पणम् । रुचिरे, त्रि । इत्यजयः ॥ तत्र पणार्थे परकारादौ लिखि-तोऽयं शब्दः । अस्माभिस्तु तथालिखितत्वादत्र लिखितः ॥

वल्गुपत्रः, पुं, (वल्गु मनोज्ञं पत्रं यस्य ।) वनमुद्गः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्गुला, स्त्री, (वल्गु लातीति । ला + कः । टाप् ।) वागुली । पक्षिविशेषः । ... पर्य्यायः । पत्रविष्ठा २ दिवान्धा ३ निशा-चरी ४ सौरिकी ५ दिवास्वापा ६ मांसेष्टा ७ मातृवाहिनी ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्गुलिका, स्त्री, (वल्गुल + संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वम् ।) तैलपायिका । यथा,—
"वल्गुलिका सुरबिता परोष्णी तैलपायिका ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ७८ ।
"ततो वल्गुलिकारूपं लब्ध्वा पटमदर्शयत् ।
स चित्रकृता चित्रस्थां राज्ञे मदनसुन्दरीम् ॥")

वल्भ, ङ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) वल्भते अन्नं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

वल्भनं, क्ली, (वल्भ भक्षणे + भावे ल्युट् ।) भक्ष-णम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वल्मिकः, पुं क्ली, वल्मीकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वल्मिकिः, पुं क्ली, वल्मीकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

व(ब)ल्मीकः, पुं, क्ली, (वलते इति । वल संवरणे + "अलीकादयश्च ।" उणा० ४ । २५ । इत्यत्र वलतेर्मुमागमश्चेति उज्ज्वलदत्तोक्त्या कीकनन्तो

"यदा बर्हाणि चित्राणि बिभर्त्ति भुजगाशनः।
तदा बर्हिणं राजा स्वयं कुर्व्वीत धर्म्मवित्॥")
ग्रन्थिपर्णम्। इति भरतः। (बर्हतीति। बर्ह वृद्धौ+अच्।) पत्रम्। इति शब्दरत्नावली। (यथा, रघुः। ६।१०।

"विमानिनो [illegible]-
मायाकुरं [illegible]।
[illegible]-
[illegible]॥")

परीवारः। इति हेमचन्द्रः॥

बर्हणं, क्ली, (बर्हयतीति। बर्ह वृद्धौ+ल्युः। बर्हणेन दीप्यते इति। बर्ह दीप्तौ+ल्युट्।) [illegible]म्। इति शब्दरत्नावली।

बर्हिः [स्], पुं, (बृंहति वर्द्धते इति। बृहि वृद्धौ+"बृंहेर्नलोपश्च।" उणा० ४।११० इति इसि, नलोपश्च।) अग्निः। इति मेदिनी। से, १६। चित्रकः। इत्युणादिकोषः। वह्निः। इति हेम-चन्द्रः।। (यथा, ऋग्वेदे। ७। [illegible]।

"[illegible]-
[illegible]।
[illegible]-
[illegible]॥"

[illegible]।" इति महाभाष्ये [illegible]।) [illegible]म्। इत्यमरः। ([illegible] पुत्रः। यथा, [illegible]। ६। १२। १३।

"[illegible]-
[illegible]॥")

बर्हिः [ष्], पुं क्ली, (बृंहति वर्द्धते इति। बृहि वृद्धौ+"बृंहेर्नलोपश्च।" उणा० २।११०। इति इसि, नलोपश्च।) कुशः। इति मेदिनी। ष, ११। (यथा, कुमारे। १। ६१।

"[illegible]
[illegible]॥")

बर्हिः [स्] क्ली, (बृंहतीति। बृहि वृद्धौ+इसि: नलोपश्च।) ग्रन्थिपर्णम्। इति शब्दरत्ना-वली।

बर्हिःशुष्मं क्ली, (बर्हिः [illegible] पुष्पमस्य।) ग्रन्थिपर्णम्। इत्यमरटीकायां भरतः।

बर्हिर्ज्योतिः [स्], पुं, (बर्हिषा कुशेन बर्हिषि वा [illegible]।) अग्निः। इत्यमरः। १।१।१०।

बर्हिष्ठं, क्ली, (बर्हिष्ठं [illegible]। [illegible]+कः।) [illegible]म्। ह्रीवेरम्। इत्यमरटीका।

बर्हिष्पुष्पं, क्ली, (बर्हिः पुष्पं [illegible] यस्य।) ग्रन्थिपर्णम्। इति शब्दचन्द्रिका।

बर्हिष्मान्, पुं, (बर्हिः [illegible]। बर्हि+"तद-स्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्।" इति मतुप्। तस्य "मादुप-धायाश्च" [illegible]। इत्यस्य मस्य वत्व [illegible]। बर्हिष्मान्। [illegible]।) अग्निः। इत्यमरः। ३।१।१०। (यथा, रघौ। ४। ६१।

"[illegible]।
[illegible]॥"

क्ली। नगरम्। तत्पर्य्यायो यथा,—
"कालानुसार्य्यं तगरं कुटिलं मधुरं नतम्।
अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ती च बर्हिणम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)

बर्हिणवाहनः, पुं, (बर्हिणो मयूरो वाहनं यस्य।) कार्त्तिकेयः। इति हलायुधः।

बर्हिध्वजा, स्त्री, (बर्ही ध्वजो वाहनं यस्याः।) षष्ठी। इति त्रिकाण्डशेषः।

बर्हिपुष्पं, क्ली, (बर्हि बर्हाणि पुष्प यस्य।) ग्रन्थिपर्णम्। इत्यमरः। २।४।१३०।

बर्हिर्ज्योतिः, [स्] पुं, (बर्हिषि यज्ञे ज्योति-रस्य।) वह्निः। इति हेमचन्द्रः। ४। १६४।

बर्हिर्मुखः, पुं, (बर्हिरग्निर्मुखं यस्य।) देवता। इत्यमरः। १। १। ६।

बर्हिषदः, [द्] पुं, (बर्हिषि यज्ञे कुशासने वा सीदन्ति ये ते। बर्हिस्+सद्+क्विप्। पृषो-दरादित्वात् साधुः।) पितृगणविशेषः। यथा,
"अथर्व्वाणश्च यज्वानः पितरो ब्रह्मणः सुताः।
अग्निष्वात्ता बर्हिषदो द्विधा तेषां व्यवस्थितिः॥"
इति कौर्म्मे १२ अध्यायः॥

अपि च।
"अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जानु च भूतले।
अग्निष्वात्तास्तथा सौम्यान् हविष्मन्तस्तथोष्म-पान्॥
सुकालिनो बर्हिषद आज्यपांस्तर्पयेत्ततः।
तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः॥
दर्भपाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः॥"
अत्र केचित् पितृधर्म्मातिदेशात् दिव्यपितृणा-मपि अञ्जलित्रयदानम्। तद्यथा।
"कव्यवाडनलं सौम्यं यममर्य्यमणं तथा।
अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च बर्हिषदः सन्तु सन्तु॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टेन त्रिविधैकाञ्जलिविधा-नात्। इत्याह्निकतत्त्वम्॥ (पृथुवंशजस्य हवि-र्धानेः पुत्रः। यथा, भागवते। ४।२४।८–९।
"हविर्द्धानाद्धविर्द्धानी विदुरासूत षट्सुतान्।
बर्हिषदं गयं शुक्लं कृष्णं सत्यं जितव्रतम्॥
बर्हिषत्तु महाभागो हाविर्द्धानिः प्रजापतिः।
क्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह॥"
बर्हिषि यज्ञे सीदतीति। यज्ञस्थे, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ७। २। ३।
"स ना यच्च महतां म्रमुर्विश्वम-
मिन्द्रं नरो बर्हिषदं यजध्वम्॥")

बर्हिःश्वः, पुं, (बर्हिरग्निरिव केशा इव यस्य।) अग्निः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः।

बर्हिष्ठं, क्ली, (बर्हिषि तिष्ठतीति। स्था+कः। अम्बाद्यन्ते वत्वम्।) ह्रीवेरम्। इत्यमरः। (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ११ अध्यायः।
"क्षीरं [illegible]
बर्हिष्ठकुष्ठ[illegible]॥"
त्रि, श्रेष्ठतमः। इति सायणः। यथा, ऋग्-वेदे। १। १३। १।
"[illegible] बर्हिष्ठमभीष्टये॥")

व(ब)र्ही, [न्] पुं, (बर्हः[illegible]
इतिः।) मयूरः। इत्यमरः।
संहारे। २। ६।
"सदा मनोज्ञमुत्[illegible]
विभाति [illegible]
सविभ्रमालिङ्गनपुन[illegible]
प्रवृत्तनृत्यं कुलमद्य बर्हि[illegible]"
"प्राग्वागर्भसम्भूतः कत[illegible]
महाभारते। १। ६३। ३०।
"सिद्धः पूर्व्वश्च बर्ही च पूर्व्वा[illegible]

बल, मि छ संवरणे। इति [illegible]
(भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) [illegible]
यति। छ, बलते धनं लोकः
इति दुर्गादासः।

बलभिः, } स्त्री, (बलभि+[illegible]
बलभी, } ङीष्।) बड़भी। [illegible]
बली अमरटीका च। (यथा,
सागरे। ८७। १२।
[illegible]
पुरीविशेषः। यथा, भट्टिः। ११।
"कायमिदं [illegible]
श्रीधरसेननरेन्द्रपालिता[illegible]
कीर्त्तिरतो भवतान्नृप[illegible]
क्षेमकरः क्षितिपो [illegible]

बलयः, पुं स्त्री, (बलते [illegible]
मिति। बल्+"वलिमलि[illegible]
उणा० ४। ९९। इति [illegible]
हस्तप्रकोष्ठाभरणम्। [illegible]
तत्पर्य्यायः। आवापः [illegible]
कटकः ४। इत्यमरः। पारिहा[illegible]
इति शब्दरत्नावली। कङ्क[illegible]
इति जटाधरः। (यथा, [illegible]
३२। ५।
"सहेमरत्नैर्मौक्तिकैः केयूरैर्व[illegible]
मण्डलम्। यथा, मार्कण्डेये। [illegible]
"अधाल्लः सकलं भूमेर्वलयं [illegible]
समर्थः क्रान्तुमन्तर्भूय[illegible]
व्याधिविशेषः। यथा, सु[illegible]
५ अध्याये।
"कफालवलवन्नक[illegible]
"गालिवाहवात्मा[illegible]
वैतकोलाहलकर्म[illegible]
"तत्र दोषाधिष्ठानभेदा[illegible]
तद्यथा बलय[illegible]
विदिताः॥" [illegible]
१। ३०।
"सहेमचक्रवलयां [illegible]
[illegible]

बलयः, पुं, ([illegible]
वादित्वात् पत्वम्।) [illegible]
प्रसरीर्मरिचिदः। यथा,—

[illegible]

इति भावप्रकाशः॥ *॥

...ङ्गम्। इति जटाधरः॥ (...। यथा, कामन्दकीये नीतिसारे।
...।

...भ्यो वल्कवद्भिः वल्कलैः सद्गुणैः॥")

...त्रि, (वल्कवत् ...। वल्क + ...तीति ...। यद्वा, वल्कं ... अस्यास्तीति। वल्क + इलच्।) ...
...कलः॥ (यथा, गीतगोविन्दे। ११।८।
"...भिरिव पीतपरागपटलभरवल्कित-
...म्॥"

..., वैराग्यशतके।
"...वल्कलाम्बरधरा...
...
...
...महायशोर:॥")

...क, (वल्कते संवृणोति ... वल्कस्तारामिति। ...बाहुलकात् किरच्।) ...कटः। इत्य-

..., स्त्री, (वल्गिना गन्धद्रव्यादुपचारेण ...पिनष्टि ... + कः।) वल्गि-
...इति शब्दरत्नावली॥

...दः, स्त्री, (वल्गिना आधारोपचारेण ...ति ददाति विनाशयतीति। ... + बाहु-
...कः।) वल्गिशम्। इति शब्दरत्ना...

...ी, स्त्री, (वलिशि + ...कारादिति ...) वल्गिशम्। इति शब्दरत्नावली॥

..., पुं, (वलति इति। वल संवरणे + "वलि-
...।" उणा० ४। ४०। इति उकः।) वद्म-
...। पक्षिविशेषे, पुं। इति सिद्धान्तकौमुद्या-
...दिवृत्तिः उणादिकोषश्च॥

व(ब)ल्कम्, त्रि, [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible]

वल्क, भ भाषणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) भ, वल्कयति। भाषणं कथनम्। इति दुर्गादासः॥

व(ब)ल्कं, क्ली, (वल्कते इति। वल संवरणे + "शुक-वल्कोल्काः।" उणा० ३। ४२। इति कप्रत्ययेन साधुः।) वल्कलः। (यथा, रघौ। ८। ११।
"गुरुणा [illegible]
[illegible]
[illegible]
प्रथमाः [illegible]॥")
छालः। इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ॥ शकलम्। इति विश्वः॥

व(ब)ल्कः, पुं, (वल संवरणे + कः किदयं।) पट्टिकालोध्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

वल्कतरुः, पुं, (वल्कप्रधानस्तरुरिति मध्यलोपी समासः।) पूगवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥

वल्कद्रुमः, पुं, (वल्कप्रधानो द्रुमः।) भूर्जवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (विवरणमस्य भूर्जशब्दे ज्ञातव्यम्।)

व(ब)ल्कलं, क्ली, (वलते संवृणोतीति। वल + बाहुलकात् कलच्।) त्वचम्। इति राजनिर्घण्टः॥ छालबाकल इति भाषा॥

व(ब)ल्कलः, पुं क्ली, (वलते संवृणोतीति। वल + बाहुलकात् कलच्।) तरुत्वक्। बाकल इति भाषा। तत्पर्यायः। त्वक् २ वल्कम् ३। इत्यमरः॥ शल्का ४ शल्कम् ५ चोचम् ६ चोलकम् ७ शल्कम् ८ शकलम् ९ छल्लिः १० छल्ली ११ चोलकम् १२। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। १। १५९। २।
"तां तु पूर्वेण कालेन तपोयुक्तां बभूवतुः।
पुष्पमिवामपरिक्षामां जटावल्कलधारिणीम्॥")

वल्कला, स्त्री, (वल्कल + टाप्।) शिलावल्का। इति राजनिर्घण्टः॥

वल्कलोध्रः, पुं, (वल्कप्रधानो लोध्रः।) पट्टिकालोध्रः। इति राजनिर्घण्टः॥

वल्कवान् [त्] पुं, (वल्कः शल्कोऽस्यास्तीति। वल्क + मतुप्। मस्य वः।) मत्स्यः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वल्कयुक्ते, त्रि॥

वल्किलः, पुं, (वल्कोऽस्त्यस्येति। वल्क + इलच्।) कण्टकः। इति शब्दरत्नावली॥

वल्कुतं, क्ली, वल्कलः। इति शब्दचन्द्रिका॥

वल्ग, गतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट्।) वल्गति। अयं प्लुतगताविति भट्टमल्लः। इति दुर्गादासः॥

वल्गनं, क्ली, (वल्ग + ल्युट्।) प्लुतगमनम्। बहुभाषणम्। वल्गधातोर्भावे ल्युट्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

वल्गा, स्त्री, (वल्गत्यनेनेति। वल्ग + घञर्थे कः। टाप्।) कविका। लागाम इति भाषा। तत्पर्यायः। खलीनम् २ कविकम् ३ कुशा ४। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, रामायणे। ५। ११०।
"[illegible]
[illegible]॥")

वल्गितं, क्ली, (वल्ग + भावे क्तः।) [illegible] गतिविशेषः। [illegible] प्लुतगमनम्। (यथा, शिशुपालवधे। ३। ७०।
"[illegible]
[illegible] वल्गितम्॥")
बहुभाषणञ्च॥

व(ब)ल्गुः, पुं, (वल्गते इति। वल्ग गतौ + "[illegible]।" उणा० १। २०। इति उः प्रत्ययः। [illegible]) छागः। सुन्दरे, त्रि। इति मेदिनी। गे, २४॥ (यथा, रघौ। ५। ६८।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]॥")

व(ब)ल्गुकं, क्ली, (वल्गु + संज्ञायां स्वार्थे वा कन्।) चन्दनम्। विपिनम्। पणम्। रुचिरे, त्रि। इत्युणादिकोषः॥ तत्र पवर्गीयबकारादौ लिखितोऽयं शब्दः। अस्माभिस्तु अन्तःस्थवकारादिश्च लिखितः॥

वल्गुपत्रः, पुं, (वल्गु मनोज्ञं पत्रं यस्य।) वनमुद्गः। इति शब्दचन्द्रिका॥

वल्गुला, स्त्री, (वल्गु लातीति। ला + कः। टाप्।) वाकुची। पक्षिविशेषः। द्वितीयस्य पर्यायः। चक्रकिरा २ दिवान्धा ३ निशाचरी ४ मौदिकी ५ दिवास्वापा ६ मांसिका ७ मातृवाहिनी ८। इति राजनिर्घण्टः॥

वल्गुलिका, स्त्री, (वल्गुल + संज्ञायां कन्। टापि अत इत्वम्।) तैलपायिका। यथा,—
"वल्गुलिका सुरदिका परोष्णी तैलपायिका।"
इति हेमचन्द्रः॥
(यथा, कथासरित्सागरे। ५५। ७८।
"ततो वल्गुलिकात्मत्वं त्यक्त्वा पटमदर्शयत्।
स चित्रकर्त्ता चित्रस्थां राजीं मदनसुन्दरीम्॥")

वल्भ, भ भक्षणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) वल्भते धर्मं लोकः। इति दुर्गादासः॥

वल्भनं, क्ली, (वल्भ भक्षणे + भावे ल्युट्।) भक्षणम्। इति हेमचन्द्रः॥

वल्मिकः, पुं क्ली, वल्मीकः। इति शब्दरत्नावली॥

वल्मिकिः, पुं क्ली, वल्मीकः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

व(ब)ल्मीकः, पुं, क्ली, (वलते इति। वल संवरणे + "अलीकादयश्च।" उणा० ४। २५। इत्यत्र वलतेर्मुमागमश्चेति उज्ज्वलदत्तोक्त्या कीकन्प्रत्...

"[illegible] सुकमादृतः।
[illegible] कुर्वीत यत्नतः ।")
[illegible] इति भरतः । (बर्हतीति । बृह
[illegible]) यज्ञम् । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, रघुः । ६ । १७ ।
"[illegible]
[illegible]।
[illegible]
[illegible] बभासे ॥")
[illegible] । इति हेमचन्द्रः ।

बर्हणं, क्ली, (बर्हतीति । बृह बृद्धौ + ल्युट् ।
[illegible] दीप्तौ + ल्युट् ।)
[illegible] । इति शब्दरत्नावली ।

बर्हिः, [स्] पुं, ([illegible] बृंहति इति । बृंहि
बृद्धौ + "[illegible]" उणा० २।११० इति
[illegible] । इति हेमचन्द्रः । [illegible]
[illegible] । (यथा, भट्टिः । ७ । ७५ ।
"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥"
"[illegible] ॥" इति महाभारतम्)
[illegible] । इत्यमरः ॥ (कुशनामक तृणः ।
[illegible] । २ । १२ । २१ ।
"[illegible]
[illegible] ॥")

बर्हिः, [स्] क्ली, [illegible] बृंहति इति । बृंहि
बृद्धौ + "[illegible]" उणा० २ । ११० ।
[illegible] । इति मेदिनी ।
[illegible] । १ । ८१ ।
"[illegible]
[illegible] ॥")

बर्हिः, [स्] क्ली, ([illegible] । बृंहि बृद्धौ + इसिः
[illegible]) [illegible] । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

बर्हिः पुष्पं, क्ली, ([illegible] पुष्पमस्य ।)
[illegible] । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

बर्हि [illegible], पुं, ([illegible] बर्हिषि बर्हि वा
[illegible] । इत्यमरः । २ । ४ । १४४

बर्हिष्, क्ली, ([illegible] + क्तः ।)
[illegible] । इत्यमरः ॥

बर्हिष्ठं, क्ली, ([illegible] ।)
[illegible] । इति शब्दचन्द्रिका ।

बर्हिष्ठः, पुं, ([illegible]) [illegible]
[illegible] " इति उणा० । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । इत्यमरः । १ । १ । १० ।
(यथा, [illegible] । ६ । ४१ ।
"[illegible]
[illegible] ॥"

ष्ठी । नगरम् । तत्पर्यायो यथा,—
"बालागुलाख्यं नगरं कुटिलं मधुरं नतम् ।
अमरं पिङ्गनगरं दृढहस्तो च बर्हिषम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

बर्हिर्वाहनः, पुं, (बर्हिणो मयूरो वाहनं यस्य ।)
कार्त्तिकेयः । इति हलायुधः ॥

बर्हिर्ध्वजा, स्त्री, (बर्ही ध्वजो वाहनं यस्याः ।)
चण्डी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बर्हिःपुष्पं, क्ली, (बर्हिः बर्हाणि पुष्पं यस्य ।)
[illegible] । इत्यमरः । २ । ४ । १२० ॥

बर्हिर्ज्योतिः, [स्] पुं, (बर्हिषि यज्ञे ज्योति-
र्यस्य ।) वह्निः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६४ ।

बर्हिर्मुखः, पुं, (बर्हिरग्निर्मुखं यस्य ।) देवता ।
इत्यमरः । १ । १ । ९ ॥

बर्हिषदः, [द्] पुं, (बर्हिषि यज्ञे कुशासने वा
सीदन्ति ये ते । बर्हिस् + सद् + क्विप् । पृषो-
दरादित्वात् साधुः ।) पितृगणविशेषः । यथा,
"अपत्त्वानश्च यज्वानः पितरो ब्रह्मणः सुताः ।
अग्निष्वात्ता बर्हिषदो द्विधा तेषां व्यवस्थितिः ॥"
इति कौर्म्मे १२ अध्यायः ॥

अपि च ।
"अपत्यं तनः सप्ता मयं जातु च भूतये ।
अग्निष्वात्तास्तथा सौम्यान् हविष्मन्तस्तथोष्म-
पान् ॥
सुकालिनो बर्हिषद आज्यपास्तर्पयेत्ततः ।
तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः ॥
दर्भपाणिस्तु विधिना व्यक्ताभ्यां तर्पयेत्ततः ॥"
अत्र केचित् [illegible] दिव्यपितृणा-
[illegible] । तद्वत् ।
"कव्यवालं नलं सौम्यं यममर्य्यमणं तथा ।
अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च बर्हिषदः ततस्ततः ।"
इति [illegible] विशिष्टेकाञ्जलिविधा-
नात् । इत्याह्निकतत्त्वम् । ([illegible]
[illegible], पुत्रः । यथा, भागवते । ४ । २४ । ८ - ९ ।
"[illegible] षट्सुतान् ।
बर्हिषदं गयं शुक्लं कृष्णं सत्यं जितव्रतम् ॥
बर्हिषत्तु महाभागो हविर्धानिः प्रजापतिः ।
क्रियाकाण्डेषु निष्णातो योगेषु च कुरूद्वह ॥"
बर्हिषि यज्ञे सीदतीति । यज्ञकर्त्ता, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । ७ । १ । ३ ।
"न वा वस मघवा प्रार्थ वाम-
[illegible] बर्हिषदं यजध्वम् ॥")

बर्हिश्चूडः, पुं, (बर्हिर्ण्यनीव [illegible] ।)
[illegible] । इति [illegible] ॥

बर्हिष्ठं, क्ली, (बर्हिष्ठ [illegible] + क्तः ।
[illegible]) हीवेरम् । इत्यमरः ।
(यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ११ अध्याये ।
"[illegible]
बर्हिष्ठकुष्ठ [illegible] ॥"
[illegible] । इति [illegible] । यथा, [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
"[illegible] बर्हिष्ठमर्च्च [illegible] ॥")

ब(व)र्ही, [न्] पुं, (बर्हमस्त्य-
स्येति ।) मयूरः । इत्यमरः ।
३ । ५ ।
"सदा मनोज्ञास्वरगीत
विभाति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
महाभारते । १ । ११ । १० ।
"सिद्धः पूर्वेण बर्ही च पूर्वोत्तर
म

बल, मि ङ संवरणे । इति
(भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।)
मति । इ, बलते धनं चोरः
इति दुर्गादासः ॥

बलभिः, } स्त्री, (बलभिः [illegible]
बलभी, } ङीष् ।) [illegible]
बली अमरटीका च । (यथा,
भारते । ८० । १९ ।
"[illegible]
पुरीविशेषः । यथा, महि [illegible]
"कारयिष्यति [illegible]
श्रीधरसेनयशोविततर
कौलिकलो [illegible]
श्रेमकरः [illegible]

बलयः, पुं क्ली, (बलते [illegible]
मिति । बल् + "[illegible]
उणा० ४ । ९९ । इति [illegible]
इस्तिनपकोष्ठाभरणम् । [illegible]
तत्पर्यायः । आवापकः [illegible]
कटकः ३ । इत्यमरः । [illegible]
इति शब्दरत्नावली । [illegible]
इति जटाधरः । (यथा, [illegible]
१२ । १ ।
"[illegible]
माल्यम् । यथा, मार्कण्डे [illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible] । यथा, [illegible]
च अध्याये ।
"[illegible]
"[illegible]
[illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible]" ० । [illegible]
१ । ३० ।
"[illegible]
[illegible]

बलदः, पुं, ([illegible]
[illegible] ।) [illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।" [illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
णवम् ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।"

इति माघप्रकाशः ॥ ● ॥

[illegible] । इति जटाधरः ॥ ([illegible]
यथा, कामन्दकीये नीतिसारे ।

वलयवेव दवतोदाः सुदुर्जयः ॥")

, (वलयवत् लसतीति । वलय + [illegible] लिच् सन: [illegible] । यद्वा, वलयं [illegible] । वलय + इनच् ।) पिष्ट-सर: ॥ (यथा, शीतगोविन्दे । ११।८४।

[illegible] पीनपरागपटलभरवलयित-
[illegible]लम् ॥"

[illegible]रागिसङ्गमे ।
[illegible]मालावलयितबाहु:
[illegible] बाधादाहु: ।
[illegible]पीनमङ्गवीर:
[illegible] महाशरीर: ॥")

(वलते संवृणोति [illegible]मिति । [illegible]लकात् किरच् ।) कंकर: । इत्य-

[illegible]

[illegible]ी, (वलिना गन्धद्रव्याद्युपचारेण [illegible] मत्मानिति । शी + क: ।) वड़ि-[illegible] शब्दरत्नावली ॥

[illegible]ी, (वलिना आहारोपचारेण [illegible] विनाशयतीति । शी + बाहु [illegible] ।) वड़िशम् । इति शब्दरत्ना

[illegible]

[illegible] स्त्री, (वलिश + सदिकारादिति वड़िशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

[illegible]ी, (वलते इति । वल संवरणे + "वले-[illegible]" उणा० ४ । ४० । इति उक: ।) पक्षि-विशेष:, पुं । इति सिद्धान्तकौमुदी-[illegible]: उणादिकोषश्च ॥

[illegible], त्रि, [illegible] । [illegible] लोहितिका-[illegible] इति मुग्धबोधव्याक-रणम् ॥ [illegible] वर्गीयवकारादिरेवायं सर्वा-[illegible] लिखितम् ॥

[illegible], क भाषणे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, [illegible] । भाषते [illegible] । इति दुर्गादास: ॥

व(ब)र्त्तं, क्ली, (वर्त्तते इति । वल संवरणे + "सृव-[illegible]" उणा० ३ । ६९ । इति [illegible] निपातित: ।) वल्कल: । (यथा, रघौ । ८ । ११ ।

"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥")

[illegible] । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ ॥ [illegible] । इति त्रिका: ॥

व(ब)ल्क:, पुं, (वल संवरणे + क: [illegible] ।) पट्टिकालोध्र: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

वल्कतरु:, पुं, (वल्कप्रधानस्तरुरिति मध्यलोपी समास: ।) पूगवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

वल्कद्रुम:, पुं, (वल्कप्रधानो द्रुम: ।) भूर्जवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (विवरणमस्य भूर्जशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

व(ब)ल्कलं, क्ली, (वलते संवृणोतीति । वल + बाहुलकात् कलच् ।) त्वक् । इति राज-निर्घण्ट: ॥ छालचिति इति भाषा ॥

व(ब)ल्कल:, पुं क्ली, (वलते संवृणोतीति । वल + बाहुलकात् कलच् ।) [illegible] । बाकल इति भाषा । तत्पर्याय: । त्वक् २ वल्कम् ३ । इत्य-मर: ॥ त्वचा ४ त्वचम् ५ चोचम् ६ चोलकम् ७ शल्कम् ८ शकलकम् ९ छलि: १० छली ११ चोलकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५८ । २ ।

"तौ तु पूर्व्वेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतु: ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ ॥")

वल्कला, स्त्री, (वल्कल + टाप् ।) शिलावल्का । इति राजनिर्घण्ट: ॥

वल्कलोध्र:, पुं, (वल्कप्रधानो लोध्र: ।) पट्टिका-लोध्र: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

वल्कवान् [त्] पुं, (वल्क: शल्कोऽस्यस्येति । वल्क + मतुप् । मस्य व: ।) मत्स्य: । इति त्रिकाण्डशेष: ॥ वल्कयुक्ते, त्रि ॥

वल्किल:, पुं, (वल्कोऽस्यास्तीति । वल्क + इलच् ।) कण्टक: । इति शब्दरत्नावली ॥

वल्कुलं, क्ली, वल्कल: । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्ग, गतौ । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) वल्गति । अयं प्लुतगतावपीति भट्टमल्ल: । इति दुर्गादास: ॥

वल्गनं, क्ली, (वल्ग + ल्युट् ।) प्लुतगमनम् । बहुभाषणम् । वल्गधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वल्गा, स्त्री, (वल्गत्यश्वोऽनयेति । वल्ग + करणे घञ् । टाप् ।) कविका । लागाम् इति भाषा । तत्पर्याय: । खलीनम् २ रश्मि: ३ कुशा ४ । इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा, रामायणे । ५ । ११० ।

"वल्गाकर्षणविषमोल्लसितपादा ।
वल्गाभिर्दृढयन्नेवं विवर्णं यान्तावलिभ्य: ॥")

वल्गितं, क्ली, (वल्ग + भावे क्त: ।) अश्वस्य विशिष्टगमनम् । तत्तु देवेन विनिर्दिष्टमुन्नतकम् । इत्यमरभरतौ । प्लुतगमनम् । (यथा, शिशुपाल-वधे । ५ । १० ।

"कान्तैर्विगितकायमश्च वागतार्ध्य वामिनी यथा ।
निर्मितान्यवलानिर्घोषाधिक्षिप्येव वल्गितम् ॥")

बहुभाषणञ्च ॥

व(ब)ल्गु:, पुं, (वल्गते इति । वल्ग गमने + "शृस्वृस्निहि-त्रप्यसि-वसि-हनि-क्लिदि-बन्धि-मनिभ्यश्च ।" उणा० १ । १० । इति उ: । निपातनाद्वा ।) छाग: । सुन्दरे, त्रि । इति मेदिनी । गे, १४ ॥ (यथा, रघौ । ५ । ६८ ।

"तमल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत्
सद्य: परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।
प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्त:
चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरञ्च पद्मम् ॥")

व(ब)ल्गुकं, क्ली, (वल्गु + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।) चन्दनम् । विपिनम् । पणम् । रुचिरे, त्रि । इत्यजय: ॥ तत्र पवर्गीयबकारादौ लिखि-तोऽयं शब्द: । अस्माभिस्तु तथालिखितत्वादत्र लिखित: ॥

वल्गुपत्र:, पुं, (वल्गु मनोज्ञं पत्रं यस्य ।) वनमुद्ग: । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्गुला, स्त्री, (वल्गु लातीति । ला + क: । टाप् ।) वाकुची । पक्षिविशेष: । अस्य पर्याय: । चर्म्मचटिका २ दिवान्धा ३ निशा-चरी ४ भैरवी ५ दिवाभ्रमा ६ मांसेष्टा ७ मांसचारिणी ८ । इति राजनिर्घण्ट: ॥

वल्गुलिका, स्त्री, (वल्गुल + संज्ञायां कन् । टापि अत इत्वं ।) तैलपायिका । यथा,—

"वल्गुलिका सुरभिका परोष्णी तैलपायिका ।"

इति हेमचन्द्र: ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ७८ ।

"ततो वल्गुलिकास्तत्र दृष्ट्वा पटमदर्शयत् ।
स चित्रकृत्तं चित्रस्थां राज्ञे मदनसुन्दरीम् ॥")

वल्भ, ङ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) वल्भते अन्नं लोक: । इति दुर्गादास: ॥

वल्भनं, क्ली, (वल्भ भक्षणे + भावे ल्युट् ।) भक्ष-णम् । इति हेमचन्द्र: ॥

वल्मिक:, पुं क्ली, वल्मीक: । इति शब्दरत्नावली ॥

वल्मिकि:, पुं क्ली, वल्मीक: । इत्यमरटीकायां भरत: ॥

व(ब)ल्मीक:, पुं, क्ली, (वलते इति । वल संवरणे + "अलीकादयश्च ।" उणा० ४ । २५ । इत्यत्र वलतेर्मुमागमश्चेति उज्ज्वलदत्तोक्त्या कीकन्प्रत्यये

निपातः ।) उयीकाख्यतन्मृत्तिकास्तूपः । तत्पर्य्यायः । वामलूरः २ नाकुः ३ । इत्यमरः ॥ वल्मिकः ४ वाल्मीकः ५ वाल्मीकिः ६ वाल्मिकिः ७ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ पुत्तलकः ८ शक्रमूर्द्धा ९ क्रमिशैलकः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ (यथा, मेघदूते । १५ ।

"वल्मीकाग्रात् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य ॥")

तन्मृत्तिकया शौचनिषेधो यथा । विष्णुपुराणम् ।

"वल्मीकमूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलां तथा ।
शौचावशिष्टां गेहाच्च नाद्द्याल्लेपसम्भवाम् ।
अन्तःप्राण्यवपन्नाञ्च हलोत्खातां न कर्द्दमाम् ॥"

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥

देवप्रतिष्ठायां स्नानात् पूर्व्वं शिल्पिदोषशान्त्यर्थं तन्मृत्तिकया क्षालनं यथा,—

"वल्मीकमृत्तिकाभिस्तु गोमयेन सुभस्मना ।
क्षालयेत् शिल्पिसंस्पर्शदोषाणामुपशान्तये ।"

वल्मीकमृदादिस्थाने मन्त्रविशेषाद्युपादानात् मन्त्रानादेशे गायत्रीति शूलपाणिलिखितात् गायत्र्या तत्तन्मूलमन्त्रेण वा स्नानं कारयितव्यम् । तथा स्नानं यथा,—

"स्नापयेत् प्रथमं देवं तोयैः पञ्चविधैरपि ।
पञ्चामृतैः पञ्चगव्यैः पञ्चमृत्पिण्डकैरपि ॥
मृत्तिका करिदन्तस्य पर्व्वतान्वस्तुरस्य च ।
कुशवल्मीकसम्भूतं मृत्पञ्चकमुदीरितम् ॥"

इति देवप्रतिष्ठातत्त्वम् ॥

वल्मीकः, पुं, (वल्मीक उयीकाख्यतन्मृत्तिकास्तूपः उत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्येति । अच् ।) वाल्मीकिमुनिः । रोगविशेषः । इति विश्वः ॥ अथ वल्मीकरोगस्य लक्षणम् ।

"ग्रीवां सकक्षाकरपाददेशे
सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः ।
ग्रन्थिः स वल्मीकवदक्रियाणां
जातः क्रमेणैव गतप्रवृद्धिः ॥
मुखैरनेकैः स्रुतितोदवद्भि-
र्विसर्पवत् सर्पति चोन्नताग्रैः ।
वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं
निष्प्रत्यनीकं चिरजं विशेषात् ॥"

ग्रीवा घण्टाटिका । अंसः स्कन्धः । कक्षा बाहुमूलम् । गलः कण्ठः । वल्मीकवदित्यनेन प्रचुरशिखरत्वमुच्चत्वमवगाढमूलत्वञ्च सूच्यते । निष्प्रत्यनीकं उपचाराशेष्यम् ॥ * ॥ अथ तस्य चिकित्सा ।

"प्रवृद्धमात्रन्तु वल्मीकं धारामिश्रो प्रसाधयेत् ।
सिराविधानैर्विरेकेण शोधनैश्च रोपयेत् ।
वल्मीकन्तु मरेद्रुक्तन्तु नातिरूढममर्म्मजम् ।
तच्च संशोधनं कृत्वा शोणितं मोक्षयेद् भिषक् ।
कुलित्थिकायां मल्लेव गुड्च्या लवणेन च ।
ग्वारेवल्लु मलेन दन्तीमूलेनलेन च ॥
श्यामामूलैः सफलैः शक्तुमिश्रैः प्रलेपयेत् ।
सुस्निग्धैश्च सुखोष्णैश्च भिषक् समुपनाहयेत् ॥
पक्वं तदा विज्ञानीयाद्गतीः सर्व्वा यथाक्रमम् ।
अभिज्ञाय गतीश्छित्त्वा प्रदहेदग्निमान् भिषक् ॥
संशोध्य दुष्टमांसानि क्षारेण प्रतिसारयेत् ।
व्रणं विशुद्धं विज्ञाय रोपयेन्मतिमान् भिषक् ॥
मनःशिलालभल्लातकसूक्ष्मैलागुरुचन्दनैः ।
जातीपल्लवतकैश्च निम्बतैलं विपाचयेत् ॥
वल्मीकं नाशयेत्तद्धि बहुच्छिद्रं बहुव्रणम् ।
पाणिपादोपरिष्टात्तु छिद्रैर्बहुभिरावृतम् ॥
वल्मीकं यत् सशोथं स्यात्तद्वर्ज्यं तद्धि विजानता ॥"

मनःशिलाद्यं तैलम् । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य मृदो व्यवहारेण रोगनाशित्वं यथा,—

"चौरसर्पवल्मीकमृत्तिकासंयुतं भिषक् ।
गाढमुत्सादनं कुर्य्यादूरुस्तम्भे प्रलेपनम् ।"

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ऊरुस्तम्भाधिकारे ।)

वल्मीकिः, पुं, वल्मीकः । इति शब्दमाला ॥

वल्मीकशीर्षं, क्ली, (वल्मीकस्य शीर्षमिव शीर्षमस्य ।) स्रोतोऽञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्मीकूटं, क्ली, (वल्मीकस्य वल्मीकसञ्चितं वा कूटम् ।) वल्मीकः । इति हेमचन्द्रः ॥

वल्युल } तृ क लुनिपूत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
वल्यूल } (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।)

वल्यूलयति अववल्यूलत् । इति दुर्गादासः ॥

वल्ल, ङ संवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, वल्लते धनं लोकः संवृणोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

वल्लः, पुं, (वल्लते संवृणोतीति । वल्ल + अच् ।) गुञ्जात्रयपरिमाणम् । यथा,—

"वल्लस्त्रिगुञ्जो धरणञ्च तेऽष्टौ ।"

इति लीलावती ॥

द्विगुञ्जा । इति वैद्यकपरिभाषा । (यथा,—

"विषटङ्कवलिश्चेच्छदन्तीबीजं क्रमाद्बहु ।
इत्यमुमर्हितं यामं रससिन्धुरभैरवः ॥
वल्लं योजितं चार्द्रस्य रसे च सितया सह ॥"

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ।)

सार्द्धगुञ्जा । यथा,—

"गोधूमद्वितयोन्मिता तु कथिता गुञ्जा तया सार्द्धया
वल्लो वल्लचतुष्टयेन भिषजां माषा मतस्तन्वसुः ।"

इत्यादि राजनिर्घण्टः ।

वल्लकी, स्त्री, (वल्लते इति । वल्ल + क्वुन् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वीणा । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ८४ । १११ ।

"वल्लकीं वादयामास हि सप्तस्वरनिर्मलस्वताम् ।")

शल्लकीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—

"शल्लकी गजभक्ष्या च सुवहा सुरभीरसा ।
महेरणा कुन्दुरुकी वल्लकी च बहुस्रवा ।"

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वल्लभः, पुं, (वल्ल संवरणे + ...
उणा० ३ । १२५ । इति अभ...
अध्यक्षः । सम्बवन्तुरङ्गम...
१८ (अङ्गुर्यीयशाकाकस्तुर...
कस्य पिता । यथा, महाभारते...

कुशिकस्तस्य तनयः

वल्लभः, त्रि, (वल्ल + अनट् ।) ...
कामन्दकीयनीतिसारे । ३ । ...
"पुत्रैभ्यश्च नमस्कुर्य्यात्
अध्यक्षः । इत्यमरः
इति स्वामी ॥

वल्लभपालकः, त्रि, (वल्लभानां
पालकः ।) अश्वरक्षकः । ...

वल्लभा, स्त्री, प्रिया । यथा,—
"प्रेयसी दयिता ...
हृदयेशा प्राणसमा प्रेष्ठा ...

वल्लरं, क्ली, (वल्लते इति । वल्ल + ...
गुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ...
रत्नावली । मञ्जरम् । ...

वल्लरिः } स्त्री, (वल्ल + अरि ।
वल्लरी } अच्छतीति ।
कारादिति वा ङीष् ।) मञ्जरी ॥ (लता । यथा, ...
"अनशायिनि संसदि ...
गजभद्रे पनवाय वल्लरी ...
चिन्नमूलम् । मेथिका । इति ...
(अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"मेथिका मिथिनी मिश्रिका ...
बोधिनी बहुपत्रा च ...
वल्लरी चैव कामग्या मि...
कुञ्चिका बहुपर्णी च ...
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे ...

वल्लवः, पुं, (वल्ल शोभाम् + ...
वातीति । वा + कः ।) गोपः ...
(यथा, माघे । ११ । ८ ।
"हृततरकरदक्षाः ...
दधति दधनि घोरावास ...
प्रथितमिव सरोषाः ...
कलशिसदधिशुभ्रं वल्लवा ...
भीमसेनः । इति मेदिनी । ३ ...
कृष्णवाकाले ...
यथा महाभारते । ४ । २ । ११ ।
"पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं
उपस्थास्यामि राजानं विराट...

वल्लवः, त्रि, (वल्लमावदं ...
सूपकारः । इत्यमरः ॥

वल्लवी, स्त्री, (वल्लव + ङीष् ।) ...
वल्लवपत्नी । तत्पर्य्यायः । ...
गोपी ३ महाशूद्री ४ ...
शब्दरत्नावली । (यथा, ...

…न मञ्जरावल्गित-पीवरस्तनीः
…रिश्रमक्लान्तविलोचनोत्पलाः ।
…रीचितुं नोपरराम वल्लयो-
…भिप्रवृत्ता इव वारयोषितः ॥”)
…ी, (वल्लते संवृणोति वृक्षादीनिति ।
“सर्व्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ ।
…) लता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
… महाभारते । १२ । १८४ । १६ ।
…र्द्धयते वृक्षं सर्व्वतश्चैव गच्छति ।”)
… । इति शब्दमाला ॥
…कारिका, स्त्री, (वल्लिरूपा कण्टकारिका ।)
…मनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
… स्त्री, (वल्लिरूपा दूर्व्वा ।) माला-
… इति राजनिर्घण्टः ॥
…टपोतिका, स्त्री, (वल्लिप्रधाना शाकट-
…ा ।) मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥
…:, पुं, (वल्लिप्रधानः सूरणः ।) अत्यम्ल-
… इति राजनिर्घण्टः ॥
…ी, (वल्लि+ङीष् ।) लता । इत्यमरः ॥
… भूमिप्रसारा वर्द्धमानस्थायिनी कुष्मा-
… । (यथा च ।
…सारिवारजनीगुडूच्योऽजशृङ्गीचेतिवल्ली-
…।” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्यायः ॥
…च, रामायणे । २ । ८० । ६ ।
…वल्लीश्च गुल्मांश्च स्थाणूनश्मन एव च ।
…हि चक्रिरे मार्गं छिन्दन्तो विविधान्
द्रुमान् ॥”)
…रीरा । इति मेदिनी । ले,३८। केवर्त्तिका ।
… । इति राजनिर्घण्टः ॥
…:, पुं, (वल्लीरूपो गडः ।) मत्स्यविशेषः ।
… इति वालिकड़ा इति च भाषा । अस्य
…। लघुत्वम् । रूक्षत्वम् । अनभिष्यन्दि-
… मलस्करत्वम् । सर्प्यत्वम् । कफनाशन-
… इति राजवल्लभः ॥
…स्त्री, (वल्ल्यां लतायां जायते इति ।
…ड: ।) मरीचम् । इति राजनिर्घण्ट-
…चन्द्रिके ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् ।८।१३।
…पदे वल्लीजं निष्पत्तिं याति पूर्व्वशस्यञ्च ।”)
…ी, स्त्री, (वल्लीरूपा बदरी ।) भूबदरी ।
…राजनिर्घण्टः ॥
…, पुं, (वल्लीषु जातो मुद्गः ।) मकुष्टकः ।
…राजनिर्घण्टः ॥
…:, पुं, (वल्लीवत् दीर्घो वृक्षः ।) सालवृक्षः ।
…राजनिर्घण्टः ॥
…स्त्री, (वल्लते आव्रियते लतादिनेति ।
…बाहुलकात् उरच् ।) कुञ्जम् । मञ्जरी ।
…म् । निर्ज्जलस्थानम् । शाद्वलः । इति हेम-
…॥ गहनम् । इति मेदिनी । रे, २१०॥
…धररत्नावलीषु वल्लरमिति पाठः ॥
…म, (वल्लते संव्रियते इति । वल्ल+“खर्ज्जि-
…ादिभ्य ऊरोलचौ ।” उणा० ४ । ९० ।
…ऊरच् ।) आतपादिना शुष्कमांसम् ।

इत्यमरः । २ । ९ । ६३ ॥ (तस्याभक्ष्यत्वं यथा,
मनुः । ५।१३ ।
“निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च ॥”
“वल्लूरं शुष्कमांसम् ।” इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ॥) शूकरमांसम् । इति मेदिनी । रे,
२१० ॥ वनक्षेत्रम् । वाहनम् । ऊषरभूमिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
वल्ल्या, स्त्री, (वल्ल+भावे घञ् । वल्लाय संवरणाय
साधुः । वल्ल+यत् ।) धात्रीवृक्षः । इति
हारावली ॥
व(ब)ल्वजः, पुं, (वल्वे पर्व्वते जायते इति । जन्
+डः ।) उलपः । इति हेमचन्द्रः ॥ बाव इति
ख्यातहणम् । इत्यमरः ॥ वलते भुवं वेष्टयति
विशादित्वात् वप्रत्यये वल्वः पर्व्वतः तत्र जाता
वल्वजाः इत्यन्ये । स्वभावात् बहुत्वे वल्वजाः ।
एको वल्वज इति भाष्यकारवचनादेकत्वमपि
अतएव सुमनोऽश्वरीवल्वजादेश्चेति पाणिक-
बहुत्वार्थं क्रमदीश्वरसूत्रम् । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, मनुः । २ । ४३ ।
“मुञ्जालाभे तु कर्त्तव्याः कुशाश्मान्तकवल्वजैः ।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥”)
व(ब)ल्वजा, स्त्री, (वल्वे पर्व्वते जायते इति । जन
+डः । टाप् ।) तृणविशेषः । बाबे वागे इति
हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । दृढ़पत्री २ तृणांशुः
३ तृणवल्वजा ४ मौञ्जीपत्रा ५ दृढ़तृणा ६
पानीयाश्रा ७ दृढ़क्षुरा ८ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाहतृष्णापहत्वम् ।
वातप्रकोपणत्वम् । रुच्यत्वम् । कण्ठशुद्धिकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
वल्ह, क त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, वल्हयति । त्विषि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
वल्ह, ङ श्रेष्ठे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, वल्हते धनी श्रेष्ठः
स्यादित्यर्थः ।
वश, लु स्पृहि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लु, वष्टि धनं लोकः । इति
दुर्गादासः ॥
वशं, स्त्री, (वश+“वशिरण्योरुपसंख्यानम् ।”
३ । ३ । ५८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या अप् ।)
इच्छा । प्रभुत्वम् । आयत्तता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
१३४ । ७ ।
“वशे बलवतां धर्म्मः सुखं भोगवतामिव ॥”)
वशंवदः त्रि, (वशं तवाहं वश इति वाक्यं वद-
तीति । वश+वद्+“प्रियवशे वदः खच् ।”
३ । २ । ३८ । इति खच् । “अरुर्द्विषदजन्तस्य
मुम् ।” ६ । ३ । ६७ । इति मुम् ।) वशं वदति
यः । आयत्तकरणावयवक्ता । इति मुग्धबोध-
व्याकरणम् ॥ (वशीभूतः । यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ४ । ३८५ ।
“स जहार दुराचारो भूभृत् लोभवशंवदः ।”)

वशः, त्रि, (वष्टीति । वश+अच् ।) आयत्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।८।१७।
“गुणाढ्योऽपि तदाकर्ण्य सद्यः खेदवशो-
ऽभवत् ॥”)
वशः, पुं, (वश+भावे अप् ।) इच्छा । इति
संकीर्णवर्गे अमरः ॥ (उश्यते इष्यते इति ।
वश+कर्म्मणि अप् ।) वेश्यागृहम् । आय-
त्तता । प्रभुत्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जन्म ।
इति हेमचन्द्रः ।
वशका, स्त्री, (वशेन आयत्ततया कायति शोभते
इति । कै+कः ।) वश्या नारी । इति शब्द-
रत्नावली ॥
वशक्रिया, स्त्री, (वशस्य क्रिया करणम् ।) वशी-
करणम् । तत्पर्य्यायः । संवदनम् २ । इत्यमरः ॥
मणिमन्त्रौषधैर्व्वशीकरणं संवदनं संपूर्व्वो वदि-
र्व्वशीकरणे भावेऽनट् । संवदना च इति
केचित् । करणेऽनटि वशक्रियासाधने मणि-
मन्त्रादावपि । जयश्रियः संवदनं यतस्तदिति
रघुः । संचलनं इति पाठान्तरम् । इति
तट्टीकायां भरतः ।
वशगा, स्त्री, (वशं गच्छतीति । गम+डः ।)
वशीभूता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । ४३ । ३२ ॥
“गाङ्गादिवाकरसुताजलचारुहारां
धात्रीं समुद्ररसनां वशगां करोति ॥”
अस्मिन्नर्थे वाच्यलिङ्ग एवायं शब्दः । यथा,
महाभारते । ४ । ६ । १२ ।
“ददानि ते हन्त वरं यमिच्छसि
प्रशाधि मत्स्यान् वशगोऽस्म्यहं तव ॥”)
वशा, स्त्री, (वश स्पृहि+अप् । टाप् । “वशि-
रण्योरुपसंख्यानम् ।” इति अप् वा ।) बन्ध्या ।
(अस्या धनं राज्ञा रक्षितव्यम् । यथा, मनुः ।
८ । २८ ।
“वशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ।
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्वातुरासु च ॥”)
सुता । योषा । स्त्रीगवी । करिणी । इति मेदिनी ।
शे, १३ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६।११०।
“असिध्यत स ताभिश्च वशाभिरिव वारणः ॥”)
बन्ध्या गवी । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।२।७।५।
“त्वं नो असि भारताग्ने वशाभिरुक्षभिः ।”
“वशाभिर्व्वन्ध्याभिर्गोभिः ।”इति तद्भाष्ये सायणः ॥
वशीभूता । यथा, गारुड़े । १८३ अध्याये ।
“सप्तभिर्मन्त्रितं कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम् ।
स्त्रीनामग्रे भ्रामयेच्च यावद्दे सा वशा भवेत् ॥”)
वशाढ्यकः, पुं, (वशया आढ्यकः । प्रचुरवशा-
वत्त्वात् तथात्वम् ।) शिशुमारः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
वशापायी [न्], पुं, (वशां पिबतीति । पा+
णिनिः ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥
वशि, स्त्री, (वश+भावे इन् ।) वशित्वम् । इति
शब्दमाला ॥
वशिकः, त्रि, शून्यम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

वशिका, स्त्री, (वशो वशीकरणं साध्यत्वेनास्त्यस्या इति । वश्+ठन् ।) अगुरु: । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वशिता, स्त्री, (वशिनो भावः । वशिन्+तल् ।) वशित्वम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ११ । १५ । १६ ।
"नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते ।
मनो मय्यादधद्योगी मद्धर्म्मा वशितामियात् ॥")

वशित्वं, क्ली, (वशिनो भावः । वशिन्+त्व ।) आयत्तत्वम् । (यथा, मङ्गले । १ ।
"शास्त्रं सुचिन्तितमपि प्रतिचिन्तनीय-
माराधितोऽपि नृपतिः परिशङ्कनीयः ।
अङ्के स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया
शास्त्रे नृपे च युवतौ च कुतो वशित्वम् ॥")
शिवस्याष्टैश्वर्य्यान्तर्गतैश्वर्य्यविशेषः । यथा,—
"अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावशायिता ॥"
वशित्वं स्वातन्त्र्यं येन स्वतन्त्रश्चरति इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वशिनी, स्त्री, (वशो वशीकरणं साध्यत्वेनास्त्यस्या इति । वश्+इनिः । ङीप् ।) वन्दा । शमीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

वशिरं, क्ली, (उश्यते इष्यते इति । वश+बाहुलकात् किरच् । यद्वा, वशिं वशत्वं रातीति । रा+कः ।) सामुद्रलवणम् । इत्यमरः ॥

वशिरः, पुं, (वश+किरच् ।) गजपिप्पली । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"करिपिप्पली कपवल्ली कपिवल्ली कपिल्लिका ।
श्रेयसी वशिरश्चापि गजाह्वा गजपिप्पली ॥"
धलिटा इति ख्यातः । अस्य पर्य्यायो यथा,—
"चाव्यतेयश्च करभो वशिरः कपिपिप्पली ।
आमातापी ह्यपित्योक्तः सर्य्यावर्त्तः शितोऽपरः ॥"
इति वैद्यकरत्नमाला ॥)
चव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपामार्गः । इति मेदिनी । रे, २०८ ॥ वचा । इति शब्दचन्द्रिका ।

वशिष्ठः, पुं, (वसुमत्तमः वसिष्ठो वसिष्ठ: । वसुमत्+इष्ठन् । "विन्मतोर्लुक् ।" ५ । ३ । ६५ । इति लुक् ।) यद्वा, वरिष्ठः । पृषोदरादित्वात् साधुः । अस्य निरुक्तिर्यथा, महाभारते । १२ । ३४३ । ८८ ।
"वशिष्ठोऽस्मि वरिष्ठोऽस्मि वशे वासगृहेष्वपि ।
वशिष्ठत्वाच्च वासाच्च वशिष्ठ इति विद्धि माम् ॥")
सप्तर्षिमध्यगतमुनिः । तत्पर्य्यायः । अरुन्धतीजानिः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अरुन्धतीनाथः ३ वार्हिष्ठः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु ब्रह्मणः प्राणेभ्यो जातः । तस्य भार्य्या कर्द्दमकन्या अरुन्धती । पुत्राः सप्तर्षयः । इति श्रीभागवतमतम् ॥ अपि च ।
"वशिष्ठश्च तपोऽन्यायां सप्त पुत्रानजीजनत् ।
कन्याश्च पुण्डरीकाख्यां सर्व्वशोभासमन्विताम् ॥
रजो गात्रोर्द्ध्वबाहुश्च सवनश्चानवस्तथा ।
सुतपाः शुक्र इत्येते सप्त पुत्रा महौजसः ॥
सर्व्वे तपस्विनः प्रोक्ताः सर्व्वे यज्ञेषु भागिनः ।
अयत्नात्तस्य यत्नानः पितरो ब्रह्मणः सुताः ॥"
इति कौर्म्मे १२ अध्यायः ॥
मित्रावरुणयोः पुत्रः । यथा,—
"इति दृष्टा नरेन्द्रेण कथ्यतामिति भूपते ।
वशिष्ठं चोदयामासुः समस्तास्ते तपोधनाः ॥
मुनिभिः प्रेरितः सोऽपि यथावद्यतमानसः ।
योगमास्थाय सुचिरं मैत्रावरुणिरात्मवान् ॥"
अन्यच्च ।
"मित्रावरुणयोश्चैव कुम्भिनो ये परिश्रुताः ।
एकार्षेयास्तथैवान्ये वशिष्ठा नाम विश्रुताः ॥
एते पञ्च वशिष्ठानां स्मृता एकार्षेयेव तु ।
अष्टादैते समाख्याता ब्रह्मणो मानसाः सुताः ॥"
इति वह्निपुराणे धर्मधेनुविधिनारायणप्रादुर्भावाध्यायौ ॥

वशीकरणं, क्ली, (वश+कृ+भावे ल्युट् । अभूततद्भावे च्विः ।) मणिमन्त्रौषधैरायत्तीकरणम् । इति भरतजटाधरौ ॥ अस्य पर्य्यायः वशक्रियाशब्दे द्रष्टव्यः ॥ * ॥ तत्साधनौषधानि यथा,—
"नक्तरश्मी वचा कुष्ठं प्रियङ्गुनागकेशरम् ।
दद्यात्ताम्बूलसंयुक्तं स्त्रीणां मन्त्रेण तद्बलम् ॥"
ॐ नारायणाय स्वाहेति ।
"ताम्बूलं दीयते यस्य स वशी स्यान्न संशयः ।"
ॐ हरि हरि स्वाहा ॥ १ ॥
"गोरक्तं हरितालञ्च संयुक्तं काकजिह्वया ।
चूर्णं कृत्वा यस्य शिरे दीयते स वशी भवेत् ॥ २ ॥
खञ्जरीटस्य मांसन्तु मधुना सह पेषयेत् ।
ऋतुकाले योनिलेपात् पुरुषो दासतामियात् ॥ ३ ॥
अगुरुं गुग्गुलुञ्चैव नीलोत्पलसमन्वितम् ।
गुडेन धूपयित्वा तु राजद्वारे प्रियो भवेत् ॥ ४ ॥
श्वेतापराजितामूलं पिष्टं रोचनया युतम् ।
यं पश्येत्तिलकेनैव वशीकुर्य्यात् नृपालये ॥ ५ ॥
काकजिह्वा वचा कुष्ठं निम्बपत्रं सकुङ्कुमम् ।
आत्मरक्तं समायेयं वशी भवति मानवः ॥ ६ ॥
ॐ नमः सर्व्वसत्त्वेभ्यो नमः । सिद्धिं कुरु कुरु स्वाहा ।
सप्तभिर्मन्त्रितं कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम् ।
स्त्रीणामग्रे भ्रामयेच्च यस्याहं सा वशा भवेत् ॥ ७ ॥
नक्तरश्मी वचा पत्रं मधुना सह पेषयेत् ।
अङ्गलेपाच्च वनिता नान्यं भर्त्तारमिच्छति ॥ ८ ॥
मूलं जयन्त्या वक्त्रस्थं व्यवहारे जयप्रदम् ॥ ९ ॥
भृङ्गराजस्य मूलन्तु पिष्टं शुक्रेण संयुतम् ।
अश्विनी चाञ्जयित्वा तु वशीकुर्य्यान्नरं किल ॥ १० ॥
अपराजिताशिखां दद्यान्नीलोत्पलसमन्विताम् ।
ताम्बूलेन प्रदानाच्च वशीकरणमुत्तमम् ॥ ११ ॥
चतुःषष्टिकलाः प्रोक्ताः कामशास्त्रे वशीकराः ।
आलिङ्गनाद्या स्त्रीणां कुमार्य्यादेर्वशीकराः ॥ १२ ॥
रोचना नागपुष्पाणि बिल्वपुष्पं प्रियङ्गवः ।
कुङ्कुमं चन्दनञ्चैव तिलकेन जगद्वशे ॥ १३ ॥
दुरालभा वचा कुष्ठं कुङ्कुमञ्च शतावरी ।
शिलातैलेन संयुक्तं योनिलेपात् वशो नरः ॥ १४ ॥

निमकाष्ठस्य धूमेन धूपि...
शुभगा स्यात् सा ...

माहिषं नवनीतञ्च कुरु...
सौभाग्यं मनवेयात् स्यात्...

पञ्च रक्तानि पुष्पाणि ...
कुङ्कुमेन ...
पुष्पेण तु स पिष्ट्वा च ...
स्त्रिया पुंसा कृतो वर ...

ब्रह्मदण्डी तु पुष्पेण ...
ॐ गं गणपतये स्वाहेति ।

इममष्टशतञ्च जप्त्वा ...
व्यवहारे जयः स्याच्च ...

तिलानाञ्च घृताक्तानां
अष्टोत्तरसहस्रन्तु राजा
हुँकारं ...
स्त्रीणां ललाटे ।

यस्तु कुर्य्यात्पुनः ...
हस्तिमाने सदा ।
मनःशिला पद्मकञ्च ...
एभिः कृते च तिलके ...

सहदेवी ...
तेनैव तिलकं कृत्वा
गोरोचना ...
यः पुमांस्तिलकं
स करोति वशं सर्व्वं त्रैलोक्यं ...

गोरोचना महादेव ...
ततः कृत्वा च तिलकमादर...
तच्च सर्व्वं वशं कुर्य्यान्नात्र ...

नागेश्वरञ्च शैलेयं तक...
चन्दनं काष्ठकस्त्वैव रजः...
एतैर्धूपो वशकरः स्वराज लोके...
इतिकाले महादेव पार्व्वतीप्रिय...
निजशुक्रं गृहीत्वा तु ...
कामिनीचरणं वामं ...

सैन्धवञ्च महादेव पारावतम...
एभिर्लिप्तन्तु लिङ्गं वै
पुष्पाणि पञ्चरक्तानि
तण्डुलञ्च प्रियङ्गुञ्च पिष्ट्वैकत्र...
अनेन लिप्तलिङ्गस्य

इति गारुडे १८२ । १८६ । ...
"अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि शरीर...

"रजनीतिमिरावगुण्ठिते
पुरमार्गे घनशब्दविक्लवाः ।
वसतिं प्रिय ! कामिनां प्रियाः
त्वदृते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥")

वसती, स्त्री, (वसति+कृदिकारादिति ङीष् ।) वासः । यामिनी । निकेतनम् । इति मेदिनी । ते, १५० ॥

वसनं, क्ली, (वस्यते आच्छाद्यतेऽनेनेति । वस्+ल्युट् ।) वस्त्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । १२ ।
"वहसि वपुषि विशदे वसनं जलदाभं
हलहतिभीतिमिलितयमुनाभम् ।
केशव धृतहलधररूप !
जय जगदीश हरे ॥"
वसनमिति । वस्+भावे ल्युट् ।) छादनम् । इति मेदिनी । ने,१२३ ॥ (वस+आधारे ल्युट् ।) निवासः । (यथा, महाभारते । ५ । ४३ । ६० ।
"मौनान्न स मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः ।
स्वलक्षणन्तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥")
स्त्रीकटीभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वसना, स्त्री, (वस+युच् ।) स्त्रीकटीभूषणम् । यथा,—
"सारसनं सारशनं वसना रशना तथा ।
वसनं वसनञ्चेति स्त्रीकटीभूषणे भवेत् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

वसन्तः, पुं, (वसन्त्यत्र मदनोत्सवा इति । वस +"तॄभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च ।" उणा० ३ । १२८ । इति झच् ।) ऋतुविशेषः । स च चैत्रवैशाखमासद्वयात्मकः । यथा । मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू । इति मलमासतत्त्वधृता श्रुतिः । (फाल्गुनचैत्रात्मकोऽपि क्वचित् । वसन्तः कुसुमोदयोरिति प्रयोगदर्शनात् ॥०॥) तत्पर्य्यायः । पुष्पसमयः २ सुरभिः ३ । इत्यमरः ॥ मधुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ माधवः ५ बलगुः ६ । इति जटाधरः ॥ ऋतुराजः ७ पुष्पमासः ८ पिकानन्दः ९ कान्तः १० कामसखः ११ । तत्कालीनजनगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । रूक्षत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । ६ । २ ।
"द्रुमाः सपुष्पाः सलिलं सपद्मं
स्त्रियः सकामाः पवनः सुगन्धिः ।
सुखाः प्रदोषा दिवसाश्च रम्याः
सर्व्वं प्रिये ! चारुतरं वसन्ते ॥"
यथा च ।
"हेमन्ते यौवने श्रेष्ठा वसन्ते च प्रकुप्यति ।
शैत्येन मदनं शान्तिं नयत्येव समीरणः ।
सरन्वाते वसन्ते च नित्यं मारुतो वयः ॥"
इ० पूर्व्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥
"मुदितकोकिलभृङ्गविनादितं
मलयपवनविकीर्णशोभितम् ।
कुसुमसौरभमत्तभ्रमरं ॥
च चैत्रमनङ्गसमावृतम् ।
मकरकेतनबाणसमाकुलं
मुदितमेव समस्तमिदं जगत् ।
मलयमारुतकुङ्कुमगुणान्वितः
कफकरो हि वसन्तऋतुर्भवेत् ।
कफजकोपविनाशनकारणं
वमननावनकर्म्मनिषेवणम् ॥
विविधः सुरतानन्दः संभ्रमः कफवारणः ।
कटुक्षाराम्लकाः सेव्याः शोधनं कफसम्भवे ॥
व्यायामश्रमसंरोधक्षिप्रो विश्रान्तमानसः ।
एवं क्रियासमापन्नो नरः शीघ्रं सुखी भवेत् ॥"
इति वसन्तोपचारः ॥
इति हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥*॥
"कफश्चितो हि शिशिरे वसन्तेऽर्कांशुतापितः ।
हत्वाग्निं कुरुते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् ॥
तीक्ष्णैर्वमननस्याद्यैर्लघुरूक्षैश्च भोजनैः ।
व्यायामोद्वर्त्तनाघातैर्जित्वा श्लेष्माणमुल्बणम् ॥
स्नातोऽनुलिप्तः कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः ।
पुराणयवगोधूमचौरजाङ्गलशूल्यभुक् ॥
सहकाररसोन्मिश्रानास्वाद्य प्रियार्पितान् ।
प्रियास्यसङ्गसुरभीन् प्रियानेत्रोत्पलाङ्कितान् ॥
सौमनस्यकृतो हृद्यान् वयस्यैः सहितो पिबेत् ।
निर्गदानासवारिष्टसीधुमार्द्वीकमाधवान् ॥
शृङ्गवेराम्बु साराम्बु मध्वम्बु जलदाम्बु वा ।
दक्षिणानिलशीतेषु परितो जलवाहिषु ॥
अदृष्टनष्टसूर्य्येषु मणिकुट्टिमकान्तिषु ।
परपुष्टविघुष्टेषु कामकर्म्मान्तभूमिषु ॥
विचित्रपुष्पवृक्षेषु काननेषु सुगन्धिषु ।
गोष्ठीकथाभिश्चित्राभिर्मध्याह्नं गमयेत् सुखी ॥
गुरुशीतदिवास्वप्नस्निग्धाम्लमधुरांस्त्यजेत् ॥"
इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
"हेमन्ते निचितः श्लेष्मा दिनकृद्भाभिरीरितः ।
कायाग्निं बाधते रोगांस्ततः प्रकुरुते बहून् ॥
तस्माद्वसन्ते कर्म्माणि वमनादीनि कारयेत् ।
गुर्व्वम्लस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नञ्च वर्ज्जयेत् ॥
व्यायामोद्वर्त्तनं धूमं कवलग्रहमञ्जनम् ।
सुखाम्बुना शौचविधिं शीलयेत् कुसुमागमे ॥
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गो यवगोधूमभोजनः ।
शारभं शाशमैणेयं मांसं लावकपिञ्जलम् ॥
भक्षयेन्निगदं सीधुं पिबेन्माध्वीकमेव वा ।
वसन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानाञ्च यौवनम् ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
"मधुमाधवौ वसन्तः । फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः ॥ ता ह्योषधयः कालपरिणामात् परिणतवीर्य्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्यापश्च प्रसन्नाः स्निग्धा अत्यर्थं गुर्व्व्यश्च ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुषारपवनोपस्तम्भितदेहानां देहिनामविदग्धाः स्नेहाच्छैत्याद्गौरवादुपलेपाच्च श्लेष्माणः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रविलायितः ईषत्स्तब्धदेहानां देहिनां श्लेष्मिकान् व्याधीन् जनयति ।" "पूर्व्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गम् ।"
"दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः ।
[illegible]
कोकिलाषट्पदगणैरुपनीता मनो...
[illegible]
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ष...
अस्याधिष्ठातृदेवतोत्पत्तिर्यथा,—
मन्मथ उवाच ।
"करिष्येऽहं तव विभो ...
किन्तु योषिन्महास्त्रं मे तत् ...
[illegible]
कार्य्यं ...
तामहं नहि पश्यामि ...
कर्त्तव्यमधुना धातस्त्वोपायं तत् ...
मार्कण्डेय उवाच ।
एवंवादिनि कन्दर्पे ...
कया संमोहनीयोऽयमिति ...
चिन्ताविष्टस्य तस्याथ ...
[illegible]
तस्माद्वसन्तः संजातः ...
चूताङ्कुरास्त्वलिकाः ...
[illegible]
शोणराजीवहस्तश्च पुष्पमकर...
सन्ध्योदितास्वच्छशशिप्रतिमास्य...
शुकवच्चूतवत्कर्णः श्यामकुञ्चितमूर्द्ध...
सन्ध्यांशुमालिसदृशः कुण्डलद्व...
प्रमत्तवारणगतिर्विस्तीर्णहृदयस्त...
पीनस्थूलायतभुजः कठोरकरजस्त...
सुवृत्तोरुकटीजङ्घः कम्बुग्रीवोन्नतांस...
गूढजत्रुः पीनवक्षाः संपूर्णः सर्व...
तादृशेऽथ समुत्पन्ने सम्पूर्णे पुष्प...
ववौ वायुः ससुरभिः मारुता...
पिकाश्च नेदुः सततं पञ्चमं मधुर...
प्रफुल्लपद्मा अभवन् सरसः
इति कालिकापुराणे । ...
हरमोहनकाले अस्य कर्म्माणि
"मधुश्च कुरुते कर्म्म यद्यथा ।
तत् शृणुष्व महाभाग ...
चम्पकान् केशरान् ...
[illegible]
नागकेशरपुन्नागान् किंशुकान् ...
[illegible]
माधवीमल्लिकापर्णसारान् ...
उत्फुल्लयति तत्र ...
सरांस्युत्फुल्लपद्मानि वीजयन् ...
सुगन्धि मलयान् पवनान् ...
लताः सर्व्वाः सुमनसो ...
इत्यान् रुचिरभावेन वेष्टयन् ...
तान् दृष्ट्वाकपुष्पौघान् ...
दृष्ट्वा कामवशं याती ...
सङ्गत्या अपि कोकिल ...
रमन्ते स सुराः ...
न तस्य पुनरस्माभिः ...

…कते कामं मदोत्कटापि सुन्दर: ।”
…ति कालिकापुराणे ७ अध्याय: ॥ * ॥
…कोषादि यथा,—
…दोला कोकिलमाधवमलयसमीरानिगद-
दर्पोदितः ।
…पुष्पशरामलद्वरीभ्रमरभङ्कारा: ॥”
…हविरम्यललनायां प्रथमतः खर: ॥ * ॥
: । इति शब्दरत्नावली ॥ षड्रागान्त-
…रराग: । यथा,—
…ड्रैव तु प्रोक्ता रागिण्यस्त्रिंशदेव तु ।
वसन्तश्च नटनारायणस्तथा ॥”
तस्य पञ्चरागिण्यो यथा,—
…ता च देशाख्या लीला प्रथममञ्जरी ।
…ञ्चेति रागिण्यो वसन्तस्य वराङ्गना: ॥”
…नं यथा,—
…सम्बलितवर्णविपक्षपूर:
…न् पिकं चूतलताङ्कुरेण ।
…न् मुदा पामरनोत्तमसन्नि-
…द्गमन: स वसन्तराग: ॥”
…नसमयो यथा,—
…दा: समारभ्य यावत् स्याच्छयनं हरे: ।
…तरागस्य गानमुक्तं मनीषिभि: ॥”
इति सङ्गीतदामोदर: ॥
…मते अस्य षड्रागिण्यो यथा ।
१ गमकी २ पटमञ्जरी ३ गौड़करी
…कली ५ देवशाखा ६ । हनुमन्मते
…रागपुत्रनामानोऽस्याष्टौ पुत्रा: । किन्तु
…ये विभासस्थाने हिन्दोल इति लिखि-
…सोमेश्वरमते तस्य षड्रागिण्यो यथा ।
देवगिरी २ वैराटी ३ टोड़िका ४
५ हिन्दोली ६ । तन्मते अस्य रागस्य
…महितस्य वसन्तर्त्तुगानसमय: । इति
…शास्त्रम् ॥ * ॥ तालविशेष: । यथा,—
…फुल्लगन्धर्व्वमकरन्दचिभङ्गमा: ।
…गो वसन्तश्च जगज्जम्पोऽथ गारुडि: ॥”
इत्यादि ॥
…ताले कर्त्तव्यो नगणो मगणस्तथा ।
…स्मि गुरुश्चैको विरामान्तश्च सद्द्वयम् ॥”
इति सङ्गीतदामोदर: ॥
…, पुं, (वसन्त + संज्ञायां कन् ।) श्योनाक-
… इति राजनिर्घण्ट: ॥ (दमनस्ते नर्म्म-
…पुत्र: । यथा, कथासरित्सागरे ।६।४४।
…कस्य पुत्रश्च दमनकानिलजायत ।
…नर्म्मसुहृत्तस्य पुत्रोऽभवति वसन्तक: ॥”)
…म:, पुं, (वसन्ते कुसुमं यस्य ।) वृक्ष-
। यथा,—
…कुसुम: सेतु: शयिनो द्विजकुत्सित: ॥”
इति शब्दमाला ॥
…माकर:, पुं, औषधविशेष: । यथा,—
…रसमौक्तिकाम्बरमिदं चतुर्भागभाक्
…पगाथ कृते रजतहेमतो द्व्यंशके ।
…जगरद्गकं त्रिसवकं विमर्द्याखिलं

मुक्तीहलि विभावयेत् सितमिदं धिया गमत: ॥
सर्वैर्नृपतिजित्सुते: कमलमाणनीपुष्पजै:
पय:शशिकन्दजैर्मलयजैर्गमाश्रुद्भवै: ।
वसन्तकुसुमाकरो रसपतिर्दिवालोऽशित:
गमहागदहुतपेत् किल निशाद्युपानैरयम् ॥”
इति रसयोगतरङ्गिणी ॥
(अथापरश्च ।
“द्विभागं हाटकं चन्द्रं त्रयो वङ्गाभ्रकान्तका: ।
चतुर्भागं शुद्धमभ्रं प्रवालं मौक्तिकन्तथा ॥
भावयेद्गव्यदुग्धेन भावनेक्षुरसेन च ।
वासाम्भोजरसेनैव भावयेत् कन्दप्रसूनकै: ॥
शतपत्ररसेनैव मालत्या: कुसुमोदकै: ।
पश्चान्मृगमदैर्भाव्यं सुगन्धिरसमम्भवम् ॥
कुसुमाकरविख्यातो वसन्तपदपूर्व्वक: ।
गुञ्जाद्वयेन संसेव्य: सितामध्वाज्यसंयुत: ॥
मेहघ्न: कान्तिदश्चैव कामद: पुष्टिदस्तथा ।
वलीपलितनाशश्च स्मृतिभ्रंशं विनाशयेत् ।
पुष्टिदो वल्य आयुष्य: पुत्रप्रसवकारण: ॥
प्रमेहान् विंशतिश्चैव क्षयमेकादशन्तथा ।
तथा सोमरुजं हन्ति साध्यासाध्यमथापि
वा ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाद्यधि-
कारे ॥)

वसन्तघोषी [न्], पुं, (वसन्ते वसन्तकाले घोषति
विरौति वसन्तं घोषयति विज्ञापयतीति वा ।
घुष + णिनि: ।) कोकिल: । इति केचित् ॥

वसन्तजा, स्त्री, (वसन्ते जायते इति । जन + ड: ।)
वासन्तीलता । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (वसन्त-
कालोद्भवे, त्रि ॥)

वसन्ततिलकं, क्ली, (वसन्तस्य तिलकमिव ।)
पुष्पविशेष: । चतुर्दशाक्षरपादश्छन्दोविशेष: ।
यथा,—
“ज्ञेयं वसन्ततिलकं त भ जा ज गौ ग: ॥
फुल्लं वसन्ततिलकं तिलकं वनाल्या
लीलापरं पिककुलं कलमत्र रौति ।
वात्येष पुष्पसुरभिर्मलयाद्रिवातो
यातो हरि: स मथुरां विधिना हता: स्म: ॥”
इति छन्दोमञ्जरी ॥ * ॥
औषधविशेष: । यथा,—
“अथारलूरहनसैन्धवविश्वशक्र-
चूर्णं करञ्जसहितं मथितेन पीतम् ।
नैवं प्ररोहति पुनर्गुदज: स्वदेहो-
त्सन्ने वसन्ततिलकैरपि तल्पकल्पम् ॥”
इति वृत्तरत्नावल्यां गुदजरोगचिकित्सा ॥
(अन्यविधमौषधम् । यथा,—
“द्वौ भस्मकमभ्रकं द्विगुणितं लौहाश्रय:
पारदा-
श्चत्वारो नियतन्तु वङ्गयुगलञ्चैकीकृतं मर्द्दयेत् ।
मुक्ताविद्रुमयो रसेन समता गोक्षुरवासेक्षुणा
सर्व्वं वन्यकरीषकेण सुदृढं शुभ्रं पचेत् सप्तधा ॥
कस्तूरीघनसारमर्द्दितरस: पश्चात् सुसिद्धो
भवेत् ।

कासश्वासवपित्तवातकफजित्पाण्डुक्षयादीन्
हरेत्
शूलादिग्रहणीं विषादिहरणो मेहांस्तथा
विंशतिम् ॥
हृद्रोगादिहरो ज्वरादिशमनो वृष्यो वयोवर्द्धन:
श्रेष्ठ: पुष्टिकरो वसन्ततिलको गङ्गाधरेणोदित: ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाद्यधिकारे ॥)

वसन्तदूत:, पुं, (वसन्तस्य दूत इव ।) आम्रवृक्ष: ।
कोकिल: । पञ्चमराग: । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

वसन्तदूती, स्त्री, (वसन्तस्य दूतीव ।) पाटली-
वृक्ष: । माधवीलता । इति मेदिनी । ते, २३३ ॥
गणिकारी । पिकी । इति राजनिर्घण्ट: ॥

वसन्तद्रु:, पुं, (वसन्तस्य द्रुर्वृक्ष: ।) आम्रवृक्ष: ।
इति शब्दमाला ॥

वसन्तपञ्चमी, स्त्री, (वसन्तस्य पञ्चमी ।)
श्रीपञ्चमी । यथा,—
“मकरस्थे सहस्रांशौ शुक्लपक्षे यशस्विनि ! ।”
इत्यारभ्य ।
“पञ्चम्याञ्च जगद्धात्रीं प्रातरेव नदीजलै: ।
स्नापयित्वा सलक्ष्मीकां कुम्भैर्मारकतैरपि ॥
वसन्तपञ्चमी नाम सर्व्वपापप्रमोचनी ।
वसन्तञ्च समभ्यर्च्य कन्दर्पं सरतिं प्रिये ! ॥
वसन्तरागश्रवणात् श्रियमाप्नोत्यभीप्सिताम् ।
श्रीपञ्चमीन्तु केचित्तां मुनय: प्रवदन्ति वै ।
वर्त्तयेदेकभक्तेन श्रियो न विच्युतिर्भवेत् ॥”
इति मत्स्यसूक्ते ५५ पटल: ॥
अन्यच्च ।
“माघस्य शुक्लपञ्चम्यां महापूजां समाचरेत् ।
नवै: प्रवालै: कुसुमैरनुलेपैर्विशेषत: ॥
नीराजनोत्सवं कृत्वा भक्त्या संमान्य वैष्णवान् ।
वसन्तरागं जनयन् गीतनृत्यादि कारयेत् ॥”
तदुक्तम् ।
“श्रीपञ्चमीं समारभ्य यावत् स्याच्छयनं हरे: ।
वसन्तराग: कर्त्तव्यो नान्यदा तु कदाचनेति ॥
कृत्वा वसन्तपञ्चम्यां श्रीकृष्णस्यार्च्चनोत्सवम् ।
स्याद्वसन्त इव प्रेयान् वृन्दावनविहारिण: ॥”
इति हरिभक्तिविलासे १४ विलास: ॥

वसन्तसख:, पुं, (वसन्तस्य सखा । “राजाह:
सखिभ्यष्टच् ।” ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।)
कामदेव: । इति हलायुध: ॥

वसन्तोत्सव:, पुं, (वसन्तस्य उत्सव: ।) फाल्-
गुनोत्सव: । यथा,—
“फाल्गुन्यां पौर्णमास्यान्तु विदध्याद्वैष्णवै: सह
श्रीकृष्णप्रियभक्तस्य वसन्तस्यार्च्चनोत्सवम् ॥
भविष्योत्तरतो ज्ञेयस्तद्विधिश्चेदपेक्ष्यते ।
य: श्रीयुधिष्ठिरस्योक्तो यत्नं भगवता स्वयम् ॥”
तन्माहात्म्यञ्च तत्रैव ।
“एवं य: कुरुते पार्थ प्राप्तोक्तं फाल्गुनोत्-
सवम् ।
मत्प्रसादाच्च सिद्ध्यन्ति तस्य सर्व्वे मनोरथा: ॥
वृत्ते तुषारसमये सितपञ्चदश्यां
प्रातर्व्वसन्तसमये समुपस्थिते च ।

संप्राप्य चूतकुसुमं सह चन्दनेन
सम्यं हि पार्थ पुरुषोऽब्दशतं सुखी स्यात् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥
(वसन्तकालोद्भवोत्सवमात्रम् । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४ । ४६ ।
"अथ तस्मिन् महावेश्मो वसन्तोत्सववासरे ।
आययौ प्रथमे यामे कुमारसचिवो गिरि ॥")

वसा, स्त्री, (वसति वस्ते वा । वस निवासे वस आच्छादने वा+अच् । स्त्रियामाप् ।) मांसप्रभवधातुविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ४ अध्याये ।
"शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परि-
कीर्त्तिता ॥")
अस्या विवरणं मेदःशब्दे द्रष्टव्यम् । मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वसाढ्यः, पुं, (वसया आढ्यः । प्रचुरवसावत्त्वादस्य तथात्वम् ।) शिशुमारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वसिः, पुं, (वस्ते आच्छादयत्यनेन वस्यते आच्छादनपूर्व्वकं धियते इति वा । वस आच्छादने+ "वसिवपियजीति ।" उणा० ४ । १२६ । इति इः ।) वसनम् । इत्युणादिकोषः ॥

वसिरं, क्ली, (वस्+किरच् ।) सामुद्रलवणम् । गजपिप्पली । इति भरतधृतामरटीका ॥ (अस्य गुणा यथा,—
"वसिरं शीतमाव्यक्तं श्वासज्वरनिबर्हणम् ।
विष्टम्भि दुर्ज्जरं रूक्षं शीतलं वातकोपनम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
पुं, रक्तापामार्गः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"रक्तोऽन्यो वसिरो वृत्तफलो धामार्गवोऽपि च ।
प्रत्यक्पर्णी कैशपर्णी कथिता कपिपिप्पली ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वसिष्ठः, पुं, (वशिष्ठः । पृषोदरादित्वात् शस्य सः ।) वशिष्ठमुनिः । इति द्विरूपकोषः ॥

वसु, क्ली, (वसत्यनेनेति । वस+"शृस्वृस्निहीति ।" उणा० १ । ११ । इति उः ।) रत्नम् । धनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ८ । ३१ ।
"वसुमार्गभयोपशान्तये
विदुषां सत्कृतये बहुश्रुतम् ।
वसु तस्य विभोर्न केवलं
गुणवत्तापि परप्रयोजनम् ॥")
वृद्धौषधम् । श्यामम् । इति मेदिनी । से, ६ ॥ हाटकम् । इति विश्वः ॥ जलम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

वसुः, पुं, (वसतीति । वस+उः ।) वकवृक्षः । अनलः । रश्मिः । गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥ स चाष्टसंख्यातः । यथा,—
"धरो ध्रुवश्च सोमश्च विष्णुश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ क्रमात् स्मृताः ॥"
इति भरतः ॥
दक्षो दिनौकः कन्या धर्म्मस्य वसुनाम्नी अष्टिजा यज्ञो वसिष्ठस्य नामतः । ताः प्रजा-पतिभ्यो दत्तवान् । धर्म्माय दश । तासां नामानि । भानुर्लम्बा ककुद्यामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती वसुर्मुहूर्त्ता सङ्कल्पा । आसां मध्ये वसोरष्टौ वसवः पुत्रा यथा । द्रोणः प्राणः ध्रुवः अर्कः अग्निः दोषः वास्तुः विभावसुरिति । द्रोणस्य अभिमत्यां पत्न्यां हर्षशोकभयादयः पुत्राः । १ । प्राणस्य उर्ज्जस्वत्यां द्वौ पुत्रौ सहसायुः पुरोजवश्च । २ । ध्रुवस्य धारण्यां पुरः पुत्रः । ३ । अर्कस्य वासनायां तर्षादयः पुत्राः । ४ । अग्नेर्वसोर्धारायां द्रविणकादयः पुत्राः । ५ । दोषस्य शर्व्वर्यां शिशुमारो हरेरंशः । ६ । वास्तोराङ्गिरस्यां विश्वकर्म्मा । विश्वकर्म्मणः पुत्रश्चाक्षुषो मनुरभूत् । विश्वे साध्या मनोः सुताः । ७ । विभावसोरुषायां व्युष्टः पुत्राः व्युष्टरोचिरातपनामानः । ८ । इति श्रीभागवतमतम् ॥ * ॥ मतान्तरे अष्टौ वसवो यथा,—
धरः १ ध्रुवः २ सोमः ३ सावित्रः ४ अनिलः ५ अनलः ६ प्रत्यूषः ७ प्रभासः ८ । इति महाभारते दानधर्म्मः ॥ अपि च ।
"आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
आपस्य पुत्रो वैतण्डः श्रमः शान्तो ध्वनि-
स्तथा ।
ध्रुवस्य पुत्रो भगवान् कालो लोकप्रकाशनः ॥
सोमस्य भगवान् वर्च्चा वर्च्चस्वी येन जायते ।
धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतो हव्यवहस्तथा ॥
मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा ।
अनिलस्य शिवा भार्य्या तस्याः पुत्रः पुरोजवः ॥
अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु ।
अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत ॥
तस्याः शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजाः ।
प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रं ऋषिं नाम्ना च देवलम् ॥
द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ।
वृहस्पतेश्च भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ॥
प्रभासस्य तु सा भार्य्या वसूनामष्टमस्य च ।
विश्वकर्म्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे प्रजापतिः ॥"
इति वह्निपुराणे काश्यपीयप्रजासर्गनामाध्यायः कौर्म्मे १४ अध्यायश्च ॥ * ॥ (एते वशिष्ठस्य धेनुं नन्दिनीमपहृत्य तच्छापवशात् पृथिव्यां शान्तनुपुत्रा आसन् । तेषु द्यौनामा वसुरेव कुरुवृद्धो भीष्मः । एतद्विवरणं यथा, देवीभागवते । २ । ३ । २४—४४ ।
"एतस्मिन् समये चाष्टौ वसवः स्त्रीसम-
न्विताः ।
वशिष्ठस्याश्रमं प्राप्ता रममाणा यदृच्छया ॥
पृथ्वादीनां वसूनाञ्च मध्ये कोऽपि वसूत्तमः ।
द्यौर्नामा तस्य भार्य्याथ नन्दिनीं गां ददर्श ह ॥
दृष्ट्वा पतिं सा पप्रच्छ कस्येयं धेनुरुत्तमा ।
द्यौस्तामाह वशिष्ठस्य गौरियं शृणु सुन्दरि ! ॥
दुग्धमस्याः पिबेद्यस्तु नारी वा पुरुषोऽथवा ।
अयुतायुर्भवेन्नूनं सदैवागतयौवनः ॥
तच्छ्रुत्वा सुन्दरी प्राह मर्त्त्यलोकेऽस्ति मे सखी ।
उशीनरस्य राजर्षेः पुत्री परमशोभना ॥
तस्या हेतोर्महाभाग ! वत्सां
आनयस्वाश्रमश्रेष्ठं म ...
यावदस्याः पयः पीत्वा
मानुषेषु भवेदेका ...
तच्छ्रुत्वा वचनं ...
अवमत्य मुनिं दान्तं पृथ्वाद्यैः ...
हृतायामथ ...
आजगामाश्रमपदं फलान्यादाय
नापश्यत् स यदा धेनुं ...
ध्यायामास तेजस्वी गह्वरेषु वनेषु
नासादिता यदा ...
वारुणिश्चापि विज्ञाय ध्यानेन
वसुभिर्मे हृता धेनुर्यस्मात्तस्मात् ...
तस्मात् सर्व्वे जनिष्यन्ति ...
एवं ...
श्रुत्वा विमनसः सर्व्वे प्रययुः ...
प्रपन्नाः स्म इति आगत्य ऋषिं ...
प्रसादयन्तस्तमृषिं वसवः शरणं गताः
मुनिस्तानाह धर्म्मात्मा ...

अनुसंवत्सरं सर्व्वे ...
येनेयं विहृता धेनुर्नन्दिनी
तस्माद्द्यौर्मानुषे देहे दीर्घकालं
ते प्रजाः ...

जगुस्तां प्रमताः सर्व्वे ...
भविष्यामो वयं देवि ! कथं देवाः
मानुषाणाञ्च जठरे चिन्तयं
तस्मात्त्वं मानुषी ...
शन्तनुर्नाम राजर्षिस्तस्य
जातान् जातान् जले चास्मान् ...

एवं शापविनिर्मोक्षो भविता नात्र
तथेत्युक्ताश्च ते सर्व्वे जग्मुर्लोकं
गङ्गापि निर्गता देवी ...
योक्रम् । राजा । इति मेदिनी । से, ६ ॥
इति विश्वः ॥ धातुः । इति
पीतमुद्गः । वृषः । इति
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
सूर्य्यः । इत्यनेकार्थकोषः ॥ (विष्णुः ।
महाभारते । १३ । १४९ । ८७ ।
"वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना
"वसन्ति भूतान्यत्र एतेषु स्वयमपि
इति तत्र शाङ्करभाष्यम् ॥) कुल-
पद्धतिविशेषः । यथा शूद्राणां
घोषादिपद्धतियुक्तनामसु बोध्यम् ।
तत्त्वम् । अष्टसंख्या । यथा,—
"शुम्भाद्यसितभूतानि ...
इति तिथि ...
(वकुलः । इत्यद्वोष वदति च ...
पर्य्यायो यथा,—

[illegible])

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । इति विष्णु-

[illegible] । १ । ११ । १०४ ।)

[illegible] ([illegible] । [illegible] । [illegible] । इति

[illegible] ।

[illegible], ([illegible] । [illegible])

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । इति [illegible] ।

[illegible] ([illegible] । [illegible]

[illegible]) [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । इति [illegible] । ६ । १४ । [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६

[illegible] ७ [illegible] ८ [illegible] ९ । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । इति [illegible]

[illegible] । ([illegible] यथा,—

[illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] ।"

इति [illegible] ।)

[illegible], पुं, ([illegible] । [illegible]

[illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] । १८ ।

[illegible], स्त्री, [illegible] । इति [illegible]

[illegible] । ([illegible] यथा,—

"[illegible] [illegible] [illegible] ।"

[illegible] प्रथमे भागे ।)

[illegible], पुं, ([illegible] । [illegible] ।)

[illegible] । इति [illegible] । (यथा,

[illegible] । ८२ । १४ ।

"[illegible] [illegible] वसुदोपम: ।

[illegible] [illegible] [illegible] ।"* ।

[illegible] [illegible] । [illegible] । यथा, महा-

भारते । ११ । १०८ । ४२ ।

"[illegible] [illegible] [illegible] वसु: ।")

[illegible], त्रि । (यथा, महाभारते । १२ ।

४० । ४० ।

"[illegible] [illegible] ।

[illegible] वसुदेव वसुन्धरा ।")

[illegible], पुं, (वसुना धनेन दीव्यतीति । दिव् +

[illegible] ।) [illegible] । तत्पर्याय: । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] ३ [illegible] ४ ।

[illegible] । [illegible] विवरणं यथा,—

नारायण उवाच ।

"[illegible] वसुदेवस्य देवमाता च देवकी ।

[illegible] [illegible] ।

[illegible] वसुदेवो महानभूत् ।

[illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] पुरातनाखिल [illegible] ।"

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] । [illegible], [illegible] ।

१४ । १ । १८ ।

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।"

[illegible] देवता यस्य । [illegible], स्त्री ।

यथा, [illegible] । ७ । ११ ।

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।")

वसुदेवता, स्त्री, (वसवो देवता यस्या: ।)

[illegible] । इति हेमचन्द्र: । २ । ३८ ।

(यथा, [illegible] । १०९ । ३४ ।

"[illegible] [illegible] वसुदेवता ।")

वसुदेवभू:, पुं, (वसुदेवात् भवतीति । भू + क्विप् ।)

[illegible] । इति हेमचन्द्र: । २ । १३१ ।

वसुधा, स्त्री, (वसूनि रत्नानि दधाति धारय-

तीति । धा + क: । [illegible]

[illegible] ।) पृथिवी । इत्यमर: । (यथा,

[illegible] १० [illegible] ।

"[illegible] [illegible] वसुधा [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] ।"* ।

वसुधनं दधाति [illegible] इति । धा + क्विप् । [illegible]

[illegible], त्रि । यथा, [illegible] ।

८७ । १४ ।

"वसुधितिभी वसुधानमथ ।"

"वसुधान: [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] ।" इति [illegible] महीधर: ।)

वसुधाखर्जूरिका, स्त्री, (वसुधाजाता खर्जू-

रिका ।) भूखर्जूरिका । इति राजनिर्घण्ट: ।

वसुधारा, स्त्री, (वसूनां रत्नानामिव धारा यस्यां

यस्या: ।) जिनशक्तिविशेष: । तत्पर्याय: । तारा१

महाश्री: २ श्रीतारा ३ [illegible] ४ श्री: ५ [illegible] ६ मनो-

रमा ७ तारिणी ८ जया ९ अनन्ता १०

शिवा ११ लोकेश्वरा १२ आत्मजा १३ खदूर-

वासिनी १४ भद्रा १५ वैश्या १६ नीलसर-

स्वती १७ शङ्खिनी १८ महातारा १९ धन-

दा २० त्रिलोचना २१ अलोचना २२ । इति

हेमचन्द्र: । (वसूनां रत्नानां धारा सन्तति-

र्यत्र ।) कुबेरपुरी । इति शब्दमाला । (तीर्थ-

विशेष: । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ७२ ।

"ततो गच्छेत धर्मज्ञ ! वसुधारामभिष्टुताम् ।

गमनादेव तस्यां हि हयमेधमवाप्नुयात् ॥"* ।

वसोरग्निविशेषस्य प्रिया धारा । यद्वा,—

"वसु प्रोक्तं घृतमाज्यमक्षतं हविकामिकम् ।

तस्य धारा सदा देया वसोर्धारा हि सा मता ॥"

इति देवीपुराणोक्तवचनात् वसुनो घृतस्य

धारा ।) वृद्धिश्राद्धपूर्व्वकर्त्तव्यवेदिरादानविशे-

षेष्वकुड्यलग्नघृतधारा । यथा । छन्दोगपरि-

शिष्टे कात्यायन: ।

"कुड्यलग्नां वसोर्धारां सप्तवारान् घृतेन तु ।

[illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] ।"

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] । इति [illegible] । ० । [illegible]

[illegible] यथा,—

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।"

[illegible] यथा । "वसो: पवित्रमसि शतधारं

वसो: पवित्रमसि सहस्रधारं देवस्त्वा सविता

पुनातु वसो: पवित्रेण शतधारेण सुप्वा काम-

धुक्ष: ।" इति [illegible] । ० । [illegible]

[illegible] यथा ।

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] । १ ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] धारा मधुमत् [illegible] । २ ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] पृथिवी [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] भूरि रेतसा । ३ ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] रोदसी

[illegible] [illegible] । ४ ।

शतधारं [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] । ये च [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] । ५ ।

वसो: पवित्रमसि शतधारं वसो: पवित्रमसि

सहस्रधारं देवस्त्वा सविता पुनातु । वसो:

पवित्रेण शतधारेण सुप्वा कामधुक्ष: । ६ ।

[illegible] पृथिव्या वैश्वानर [illegible]

[illegible] कविं [illegible] [illegible]

[illegible] पात्रं [illegible] देवा: स्वाहा । ७ ।

इत्येतैर्मन्त्रै: सप्तघृतधारा दद्यात् । इति

कालेसि: । ० । त्रिविधवसुधारा यथा,—

"ऊर्द्ध्वा या वहते धारा मानात् सर्पिर्न सा

शुभा ।

बाधिका प्रस्रवेत् विप्र दुर्भिक्षकलिकारिका ।

शुष्यते मध्यमाना या भ्रमते च हुताशनम् ।

सवर्णा हेमवर्णा च धारा राज्यविवृद्धये ।

सन्तता पतते या तु तनोतीव च पावकम् ।

तनोति नृपराष्ट्रञ्च वसोर्धारा न संशय: ।

सुगन्धि स्वच्छविमलं कृमिकीटविवर्ज्जितम् ।

प्रस्यति च वसोर्धारा या सर्पिर्गव्यपूजिता ।

अभावात् गव्यस्य वा होतव्यम् शुभ्रभिमम् ।

घृतक्षीरपयोधारा सर्व्वपीडानिवारिणी ।

वसु प्रोक्तं घृतमाज्यमक्षतं हविकामिकम् ।

तस्य धारा सदा देया वसोर्धारा हि सा मता ।

वसुना स्वर्गकामेन इष्टेन च महात्मना ।
मया च विष्णुना शक्र रुद्रेण च सहोमया ॥
आकाशेन स्वरूपेण धारायास्तु प्रपादितम् ।
देवी सान्निध्यमायाता सर्व्वकामप्रदायिका ॥
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र ! वसोर्धारां प्रपातय ।
नातः परतरं पुण्यं विद्यते नृपसत्तम ! ॥
वसोर्धाराप्रदानस्य एकाहमपि यद्भवेत् ।
नृपेणायुष्यकामेन पुत्र राज्यजिगीषुणा ।
देया धारा सदा वत्स ! रिपुनाशाय बुद्धिमन् ॥
दुर्भिक्षे छत्रभावे नृप तस्करजे भये ।
यदि नो वहते धारा तदा छिन्नं न विद्यते ॥
महाश्चाश्विनमासे तु अष्टमीनवमीषु च ।
कार्त्तिक्यां माघचैत्रे तु चित्रायां रोहिणीषु च ॥
वैशाखस्य प्रदानस्य ज्येष्ठां ज्येष्ठस्य सत्तम ! ।
आषाढद्वादशीहोमं अष्टमी पूर्णिमा नभे ॥
नभस्ये रोहिणी वत्स ! चतुर्थ्यां द्वादशीदिने ।
संक्रान्तिषु च सर्व्वासु गुरुशौरिभवासु च ॥
चन्द्रसूर्य्योपरागेषु प्रतिष्ठायज्ञकर्म्मणि ।
शक्रोत्सुत्थे प्रदातव्या जन्मपुष्याभिषेचने ।
मार्गे वनशिवर्च्चे तु शुभे वाक्ये तु दर्शने ।
गृहशन्त्योपसर्गेषु धारा देयाः शुभावहाः ॥
एव यो वाहयेद्धाराः शास्त्रदृष्टेन कर्म्मणा ।
तस्य भूः सिद्धति सर्व्वा सनागा सहसागरा ॥”
इति देवीपुराणे वसोर्धारानाम ३५ अध्यायः ।

वसुन्धरा, स्त्री, (वसूनि धारयतीति । धृ + “संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ।” ३ । २ । ४६ । इति खच् । “अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ।” ६ । ३ । ६७ । इति मुम् ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ४ । ११ ।
“निरीक्ष्य तं तदा देवी पातालतलमागतम् ।
तुष्टाव प्रणता भूत्वा भक्तिनम्रा वसुन्धरा ।”
शकल्कस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । ३८ । ५३ ।
“विपुला शाम्बसहिषी कन्या चास्य वसुन्धरा ।
रूपयौवनसम्पन्ना सर्व्वसत्त्वमनोहरा ।”
पुं, क्रौञ्चद्वीपस्य वर्षपर्व्वतभेदः । यथा, भागवते । ५ । २० । ११ । “मधुरवर्णपुरुषाः श्रुतिधरवीर्य्यधरवसुन्धरेषुन्धरसंज्ञा भगवन्तं वेदमयं सोममात्मानं वेदेन यजन्ते ।”)

वसुप्राण:, पुं, (वसु दीप्तिः प्राणा इवास्य ।) अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥

वसुमती, स्त्री, (वसूनि धनरत्नानि सन्त्यस्या इति । वसु + मतुप् । ङीप् ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ । ८ । ८३ ।
“नरपतिर्नरदावजितापदा
विरहृदुत्तमपालसुवर्म्मणा ।
वसुमतीव निजा तु तथा
यदत्रा हि नृपाः कलत्रिणः ॥)

वसुरोचि:, [स्] क्ली, (वसवः रोचन्ते यत्रेति । रुच दीप्तौ + “अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः ।” उणा० २ । ११२ । इति इसिन् ।) यज्ञः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वसुल:, पुं, (वसु दीप्तिं लाति गृह्णातीति । ला + कः ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वसुश्रेष्ठं, क्ली, (वसुना दीप्त्या श्रेष्ठम् ।) रूप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वसुषेण:, पुं, कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, महाभारते । १ । ६७ । १४० ।
“राधायाः कल्पयामास पुत्त्रं सोऽधिरथस्तदा ।
चक्रतुर्नामधेयञ्च तस्य बालस्य तावुभौ ।
दम्पती वसुषेणेति दिक्षु सर्व्वासु विश्रुतम् ॥”
क्वचित् वसुषेणेति पाठः ॥)

वसुस्थली, स्त्री, (वसूनां धनानां स्थली ।) कुवेरपुरी । इति शब्दमाला ॥

वसुहट्ट:, पुं, (वसूनां दीप्तीनां हट्ट इव ।) वकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

वसुहट्टक:, पुं, (वसुहट्ट + स्वार्थे कन् ।) वकवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

वस्रकं, क्ली, शाम्भरिलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ वकपुष्पम् । इति द्विरूपकोषः ॥

वस्क, ङ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) दन्त्यमध्य इति दुर्गसिंहः ॥ क्विपि वक् । मूर्द्धन्यमध्य इत्येके । क्विपि वट् । ङ, वस्कते । इति दुर्गादासः ॥

वस्क, पुं, (वस्क् + भावे घञ् ।) अध्यवसायः । इति भूरिप्रयोगः ॥

वस्कय:, पुं, (वस्कते इति । वस्क गतौ + बाहुलकात् अयन् ।) एकहायनो वत्सः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

वस्कयणी, स्त्री, (वस्कय एकहायनो वत्सः । तेन नीयते इति । नी + क्विप् । ङीप् ।) चिरप्रसूता गौः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ अस्या दुग्धगुणाः ।
“वस्कयिण्यास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं बलकृत् पयः ।”
इति भावप्रकाशः ॥

वस्कराटिका, स्त्री, वृश्चिकः । इति हारावली ॥

वस्त, क ङ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ङ, वस्तयते । गतिहिंसायाचनेष्विति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

व(ब)स्त:, पुं, (वस्यते यज्ञार्थं वध्यते इति । वस्त + कर्म्मणि घञ् ।) छागः । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४३ । १२ ।
“यस्य वस्तसमो गन्धो गात्रे शवसमोऽपि वा ।
तस्यार्द्धमासिकं ज्ञेयं योगिनो नृप ! जीवितम् ॥”)

वस्तकं, क्ली, कृत्रिमलवणम् । इति हेमचन्द्रः ।

वस्तकर्ण:, पुं, (वस्तस्य छागस्य कर्णाविव पत्राण्यस्य । वस्तकर्ण + अर्श आदित्वादच् ।) शालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्तगन्धा, स्त्री, (वस्तस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।) इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्तमोदा, स्त्री, (वस्तं छागं मोदयतीति । मुद + णिच् + अच् ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्तय:, पुं स्त्री भूम्नि, (वस् + “वसेस्तिः ।” उणा० ४ । १७९ । इति तिः ...) वस्त्रस्य दशाः । यथा, अमरः । २ । ६ ।
“स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः ...”

वस्तान्त्री, स्त्री, (वस्तस्येव ... त्वात् ङीष् ।) वृषगन्धा । वृषगन्धाख्या । २ मेषान्त्री । ३ अजान्त्री । ५ वोकडी । ६ । ... रसत्वम् । कासदोषविनाशित्वम् । गर्भजनकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

वस्ति:, पुं, स्त्री, (वसति मूत्रादिकमत्र । “वसेस्तिः ।” उणा० ४ । १७९ । ...) नाभेरधोभागः । इत्यमरः ॥ मूत्राशयपुटं वस्तिः । ... तिक् । मूत्राशयपुटो वस्तिरिति तट्टीकायां भरतः ॥ ... विधिः ।
“वस्तिर्द्विधानुवासाख्यो
यः स्नेहैर्दीयते स ...
कषायक्षारतैलैर्यो निरूहः स निरूहो ...
वस्तिभिर्दीयते ...
वस्तिभिः स्नेहादीनां मूत्राशये ।
“तत्रानुवासनाख्यो हि वस्तिः ...
अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरीरित ...
पलद्वयं तस्य मात्रा तस्मादर्द्धोऽपि वा ...
अनुवासस्तु रूक्षः स्यात् ...

नानुवास्यस्तु कुष्ठी ...
नास्थाप्या नानुवास्याः ...

नेत्रं कार्य्यं सुवर्णादिधातुभिर्वृक्षवेणुभिः ।
नलैर्दन्तैर्विषाणाग्रैर्मणिभिर्वा विचक्षणैः ।
नेत्रं नाडी । तथा च विश्वप्रकाशे ।
नेत्रं पथि गुणे वस्त्रे तन्मूले शिफे ...
नेत्रवस्ते च नाड्याञ्च नेत्रो नेतरि ...
“एकवर्षात्तु षड्वर्षं यावत्मानं ...
ततो द्वादशकं यावत्मानं स्याद्दशाङ्गुलम् ।
ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्नेत्रदैर्घ्यकम् ।
मुद्गच्छिद्रं कलायाभ छिद्रं ...
यथासंख्यं भवेन्नेत्रं श्लक्ष्णं गोपुच्छ-
मूले स्थूलम् । ततः ...
प्रमाणं नेत्रं क्रमेण षड्वर्षं ...
तदूर्द्धवर्षाय ज्ञेयम् ।
“आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं निवेशयेत् ।
कनिष्ठिकापरीणाहमग्रे च कुर्यात् ...
परिणाहोऽस्य सौक्ष्मम् ।
“तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्य्ये ...
कर्णिका मतादित्यवंशः । कर्णिके ...
गुदाधिकान्तःप्रवेशरोधिनी कर्णिके ...
आकारतात् कर्णिकेति कथ्यते ।

श्वेतास पलिश मन्ददविधानतः ।
श्रमूत्रतमतो भवित्वापि वा भवेत् ॥"
रिति शेषः ।
ङ्गौ यस्य बस्तिस्तु सदृगामि तु वर्मणः ।
वरक्तः गन्दृदर्भिः स्निग्धो दृढो हितः ॥
स्तिस्तु नेत्रं स्यात् सुक्ष्मसदृग्गोम्भितम् ।
त्रं सप्तघनालिकापरिणाहि च ॥
रोमत्वं वर्णं बलमारोग्यमायुषः ।
परिवृद्धिश्च बस्तिः सम्यगुपासितः ॥
शीते वसन्ते च स्नेहबस्तिः प्रदीयते ।
वर्षाशरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनम् ।
निस्निग्धमन्नं भोजयित्वानुवासयेत् ।
मूर्च्छां च जनयेत् द्विधा स्नेहप्रयोजितः ॥"
भाजने वस्तौ च ।
नं सुक्तवतोऽत्यन्तं बलं वर्णञ्च दापयेत् ।
त्रिहमतो भक्तं भोजयित्वानुवासयेत् ॥"
स्निग्धं यथोचितस्नेहं भोज्यं भोजयित्वा
यः ।
नमात्रावुभौ बस्ती नातिकार्य्यकरौ स्मृतौ ।
मात्रौ सुखानादक्रमातिसारकारकौ ॥"
बस्ती अनुवासननिरूहाख्यौ ।
मा स्यात् पलैः षड्भिर्मध्यमा स्यात्
पलैस्त्रिभिः ।
देन हीना स्यादुक्ता मात्रानुवासने ॥"*॥
स्नेहबस्तिः ।
ताशसैन्धवाभ्यां च देयं स्नेहे च चूर्णकम् ।
त्रीतममध्यान्याः षट्चतुर्यमाषकैः ॥
स्नात् सप्तरात्रे गते जातबलाय च ।
निर्मायानुवास्याय बस्तिर्देयोऽनुवासनः ॥
नुवास्यं स्वभ्यक्तमुष्णाम्बुस्वेदितं शनैः ।
र्यित्वा यथाशास्त्रं कृतं चंक्रमणं ततः ॥
दृष्टानिलविण्मूत्रं योजयेत् स्नेहबस्तिना ।"
म्बुस्वेदितं उष्णाम्बुना स्नापितम् ।
मस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारिणः ।
श्चापरजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत् ॥
वस्तिमुखं सूत्रैर्वामहस्तेन धारयेत् ।
येद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधीः ॥
भाकासक्षवादींश्च वस्तिकाले न कारयेत् ।
न्माभामितः कालः प्रोक्तो वस्तेस्तु पीडने ॥
: प्रपीडिते स्नेहे उत्तानो वाक्शतं भवेत् ।
जानुनः करावर्त्तं कुर्य्याच्छोटिकया युतम् ॥
मात्रा भवेदेका सर्वत्रैवैष निश्चयः ।
मेषोन्मेषयं पुंसामङ्गुल्या छोटिकाथ वा ॥
परोच्चार्यं वा वाङ्मात्रेयं स्मृता बुधैः ।
रितैः सर्वगात्रैर्यथावीर्यं प्रसर्पति ॥"
वीर्य्यं स्नेहादि ।
ताडयेत्तल्पौरेनं त्रींस्त्रीन् वारान् शनैः
शनैः ।
स्फिचोश्चैव तथा श्रोणीं शय्याञ्चैवोत्क्षिपेत्ततः ॥
र्क्षेपेन सपार्ष्णिभ्यां पूर्ववत्ताडयेद्बुधः ।
याश्च पादतलस्य त्रीन् वारानुत्क्षिपेत्ततः ।
ते विधाने तु ततः कुर्य्यान्निद्रां यथासुखम् ॥

सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु ।
उपद्रवं विना शीघ्रं स सम्यगनुवासितः ॥"
उपद्रवस्थाने उपशोषाविति सुश्रुते पाठः ।
"जीर्णान्नमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः ।
लघ्वन्नं भोजयेत् कामं दीप्ताग्निस्तु नरो यदि ॥
अनुवासितस्य देयमितरेऽह्नि सुखोदकम् ।
धान्यशुण्ठीकषायं वा स्नेहव्यापत्तिनाशनम् ॥"
सुखोदकमुष्णोदकम् । व्यापत् विपद् ।
"अनेन विधिना षड्वा सप्त वाष्टौ नवापि वा ।
विधेया वस्तयस्तेषामन्ते चैव निरूहणम् ॥
दत्तस्तु प्रथमो बस्तिः स्नेहयेद्वस्तिवङ्क्षणौ ।
सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु मूर्द्धस्थमनिलं जयेत् ॥
बलं वर्णञ्च जनयेत् तृतीयस्तु प्रयोजितः ।
चतुर्थपञ्चमौ दत्तौ स्नेहयेतां रसासृजौ ॥
षष्ठो मांसं स्नेहयति सप्तमो मेद एव च ।
अष्टमो नवमश्चापि मज्जानञ्च यथाक्रमम् ॥"
यथाक्रममिति वचनादष्टमोऽस्थि स्नेहयेत् ।
"एवं शुक्रगतान् दोषान् द्विगुणः साधु साधयेत् ॥
द्विगुणः अष्टादशदिवसाधिको बस्तिः ।
"अष्टादशाष्टादशकान् वस्तीनां यो निषेवते ।
स कुञ्जरबलोऽश्वस्य रये तुल्योऽमरप्रभः ॥
रूक्षाय बहुवाताय स्नेहबस्तिं दिने दिने ।
दद्याद्वैद्यस्तथान्येषामग्न्याबाधभयात्त्र्यहात् ॥
स्नेहोऽल्पमात्रो रूक्षाणां दीर्घकालमनत्ययः ।"
अनत्ययोऽबाधकः ।
"तथा निरूहः स्निग्धानां मलमात्रः प्रशस्यते ॥
अथवा यस्य तत्कालं स्नेहो निर्याति केवलः ।
तस्मान्योऽल्पतरो देयो नहि स्निह्यति तिष्ठति ॥"
स्निह्यति स्निग्धे तिष्ठति तत्स्नेह इति शेषः ।
"अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
तदाङ्गसदनाध्मानं शूलं श्वासश्च जायते ॥
पक्वाशये गुरुत्वञ्च तत्र दद्यान्निरूहणम् ।
तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैर्युक्ता फलवर्तिर्हिताथवा ॥
यथानुलोमगो वायुर्मलं स्नेहश्च जायते ।
तथा विरेचनं दद्यात् तीक्ष्णं नस्यं च शस्यते ॥
यस्य नोपद्रवं कुर्य्यात् स्नेहबस्तिर्विनिःसृतः ।
सर्वोऽल्पो वा वृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ॥
अनायातं त्वहोरात्रे स्नेहं संशोधनैर्हरेत् ।
स्नेहबस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते ॥
गुडूच्येरण्डपूतीकभार्गीरास्नाकरोषिणम् ।
शतावरीसहचरं काकनासां पलोन्मिताम् ॥
यवमाषातसीकोलकुलत्थान् प्रसृतोन्मितान् ।
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च ॥
पचेत्तैलाढ़कं पेष्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारनुत् ॥"
पूतिकः करञ्जः । रोहिषं रोहिष इति सुगन्धतृणविशेषः । काकनासा कौयाठोंठी । प्रसृतं पलद्वयम् ।
"षट्सप्ततिर्व्यापदस्तु जायन्ते वस्तिकर्म्मणः ।
दूषितान् समुदायेन ताश्चिकित्सास्तु सुश्रुतात् ।"
समुदायेन अनुचितनेत्रादिसामग्र्या ।

"पानाहारविहाराश्च वस्तिकर्म्मणि सानुगाः ।
स्नेहपानसमाः कार्य्या नात्र कार्य्या विचारणा ॥"*॥
अथ निरूहबस्तिविधिः ।
"निरूहबस्तिर्बहुधा भिद्यते कारणान्तरैः ।
तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुङ्गवैः ॥"
कारणान्तरैः समवायिकारणभेदैः ।
"निरूहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्थापनं बुधैः ।
स्वस्थानस्थापनाद्दोषधातूनां स्थापनं मतम् ॥
निरूहस्य प्रमाणञ्च प्रस्थः पादोत्तरं परम् ।
मध्यमं प्रस्थमुद्दिष्टं हीनञ्च कुड़वास्त्रयः ॥"
परं श्रेष्ठम् ।
"अतिस्निग्धोऽक्लिष्टदोषः क्षतोरस्कः कृशस्तथा ।"
अक्लिष्टदोषः अनुत्क्लिष्टदोषः । अदत्तोत्क्लेशन इति यावत् । क्षतोरस्कः उरःक्षतवान् ।
"आध्मानच्छर्द्दिहिक्कार्शःशोषश्वासप्रपीड़ितः ।
गुदशोफातिसारार्त्तो विसूचीकुष्ठसंयुतः ॥
गर्भिणी मधुमेही च नास्थाप्याश्च जलोदरी ।
वातव्याधावुदावर्त्ते वातासृग्विषमज्वरे ॥
मूर्च्छातृष्णोदरानाहमूत्रकृच्छ्राश्मरीषु च ।
वृद्ध्यसृग्दरमन्दाग्निप्रमेहेषु निरूहणम् ॥
शूलेऽम्लपित्ते हृद्रोगे योजयेद्विधिवद्बुधः ।
उत्सृष्टानिलविण्मूत्रस्निग्धं स्विन्नमभोजितम् ॥
मध्याह्ने गृहमध्ये च यथायोग्यं निरूहयेत् ।"
स्निग्धं स्वभ्यक्तम् । स्विन्नं उष्णाम्बुस्नापितम् ।
"स्नेहबस्तिविधानेन बुधः कुर्य्यान्निरूहणम् ॥
जाते निरूहे च ततो भवेदुत्कटकासनः ।
तिष्ठेन्मुहूर्त्तमात्रन्तु निरूहागमनेच्छया ॥"
अत्र मुहूर्त्तमात्रशब्दे नैतदपि बोधितम् ।
निरूहप्रत्यागमनकालो मुहूर्त्तमात्रः ।
"अनायातं मुहूर्त्तात्तु निरूहं शोधनैर्हरेत् ।
निरूहैरेव मतिमान् क्षारमूत्राम्लसैन्धवैः ॥
यस्य क्रमेण गच्छन्ति विट्पित्तकफवायवः ।
लाघवञ्चोपजायेत सुनिरूढं तमादिशेत् ॥
विविक्तता मनस्तुष्टिः स्निग्धता व्याधिनिग्रहः ।
आस्थापनस्नेहवस्त्योः सम्यग्दाने तु लक्षणम् ॥"
विविक्तता दत्तौषधनिःसरणम् ।
"अनेन विधिना युञ्ज्यान्निरूहं वस्तिदानवित् ।
द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथोचितम् ॥
सस्नेह एकः पवने पित्ते द्वौ पयसा सह ।
कषायकटुका स्वत्रा कफे दृष्णास्त्रयो हिताः ॥
पित्तश्लेष्मानिलाविष्टं क्षीरयूषरसैः क्रमात् ।
निरूढं भोजयित्वा च ततस्तमनुवासयेत् ॥
सुकुमारस्य वृद्धस्य बालस्य च मृदुर्हितः ।
वस्तिस्तीक्ष्णा प्रयुक्ता हि तेषां हन्याद्बलायुषी ॥
दद्यादुत्क्लेशनं पूर्व्वं मध्ये दोषहरं ततः ।
पश्चात् संशमनीयञ्च दद्याद्बस्तिं विचक्षणः ॥
एरण्डबीजं मधुकं पिप्पली सैन्धवं वचा ।
हपुषा फलकल्कश्च वस्तिरुत्क्लेशनः स्मृतः ॥"
उत्क्लेशनवस्तिः ॥ * ॥

"शताह्वा मधुकं बिल्वं कौटजं फलमेव च ।
सकाञ्जिकः सगोमूत्रो वस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥"
इति दोषहरवस्तिः ॥ * ॥
"प्रियङ्गुर्मधुकं मुस्ता तथैव च रसाञ्जनम् ।
सक्षीरः शस्यते वस्तिर्दोषाणां शमनः स्मृतः ॥"
इति शमनवस्तिः ॥*॥
"त्रिफलाक्वाथगोमूत्रक्षौद्रक्षारसमायुताः ।
ऊषकादिप्रतीवापा वस्तयो लेखनाः स्मृताः ॥"
ऊषकादिप्रतीवापाः ऊषकादिगणविशेषचूर्ण-
प्रक्षेपाः । इति लेखनवस्तयः ॥ * ॥
"बृंहणद्रव्यनिःक्वाथैः कल्कैर्मधुरकैर्युताः ।
सर्पिर्मांसरसोपेता वस्तयो बृंहणाः स्मृताः ॥"
इति बृंहणवस्तयः ॥ * ॥
"बदर्य्यैरावतीशेलुशाल्मलीधन्वनाङ्कुराः ।"
ऐरावती नारङ्गी । शेलुः बहुवारः ।
"क्षीरसिद्धाः क्षौद्रयुता नाम्ना पिच्छिलसंज्ञिताः ।
अजोरभ्रैणरुधिरैर्युक्ता देया विचक्षणैः ।"
अजश्छागः । उरभ्रो मेषः । एणः कृष्णमृगः ।
"मात्रा पञ्चपलक्षौद्रा सर्वेषामभिमता ॥"
इति पिच्छिलवस्तयः ॥*॥
"दत्वादौ सैन्धवस्यार्द्धं मधुनः प्रसृतिद्वयम् ।
विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतित्रयम् ॥
एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतिं क्षिपेत् ।
संमूर्च्छिते कषायन्तु चतुःप्रसृतिसम्मितम् ॥
वितरेच्च तदावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् ।
पिष्ट्वा विमथ्य दद्याच्च निरूहं कुशलो भिषक् ॥
एवं प्रकल्पितो वस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ।
वाते चतुःपलं क्षौद्रं दद्यात् स्नेहस्य षट्पलम् ॥
पित्ते चतुःपलं क्षौद्रं स्नेहं दद्यात् पलत्रयम् ।
कफे तु षट्पलं क्षौद्रं क्षिपेत् स्नेहं चतुः-
पलम् ॥"
इति निरूहमात्रा ।
"एरण्डक्वाथतुल्यांशं मधु तैलं पलाष्टकम् ।
शतपुष्पार्द्धेन सैन्धवार्द्धेन संयुतम् ॥
मधुतैलिकसंज्ञोऽयं वस्तिर्दोषविशोधनः ।
मेदोगुल्मकृमिप्लीहमलोदावर्त्तनाशनः ।
बलवर्णकरश्चैव वृष्यो दोषहरश्च सः ॥"
इति मधुतैलिकवस्तिः ।
"क्षीराम्बुक्षौद्रतैलानां प्रसृतं प्रसृतं भवेत् ।
हपुषा सैन्धवाक्षांशो वस्तिः स्याद्यापनः
परः ॥"
हपुषः हापुषा । इति यापनवस्तिः ॥*॥
"एरण्डमूलनिर्यूहो मधु तैलं ससैन्धवम् ।
एष युक्तरथो वस्तिः सवचापिप्पलीफलः ॥"
इति युक्तरथवस्तिः ।
"पञ्चमूलस्य निःक्वाथस्तैलं मागधिका मधु ।
ससैन्धवः समधुकः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥"
इति सिद्धवस्तिः ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
अथोत्तरवस्तिः ।
"अतः परं प्रवक्ष्यामि वस्तिमुत्तरसंज्ञितम् ।
निरूहादुत्तरो यस्मात्तस्मादुत्तरसंज्ञकः ॥
द्वादशाङ्गुलकं नेत्रं मध्ये च कृतकर्णिकम् ।
मालतीपुष्पवृन्ताभं छिद्रं सर्षपनिर्गमम् ॥
पञ्चविंशतिवर्षाणामधोमात्रा द्विकार्षिकी ।
तदूर्द्ध्वं पलमात्रा च स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः ॥
अथ स्नापितमुष्कस्य तृप्तस्य स्नानभोजनैः ।
स्थितस्य जानुमात्रे च पीठेऽन्विष्य शलाकया ॥
स्निग्धया मेढ्रमार्गन्तु ततो नेत्रं नियोजयेत् ।
शनैः शनैर्घृताभ्यक्तं मेढ्ररन्ध्रेऽङ्गुलानि षट् ॥
ततोऽवपीडयेद्वस्तिं शनैर्नेत्रं विनिर्हरेत् ।
ततः प्रत्यागते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ॥
स्त्रीणां कनिष्ठिकास्थूलं नेत्रं कुर्य्याद्दशाङ्गुलम् ।
मुद्गः प्रवेशं योन्यञ्च योन्यन्तश्चतुरङ्गुलम् ॥
द्व्यङ्गुलं मूत्रमार्गे च सूक्ष्मनेत्रं नियोजयेत् ।
मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानां त्वेकमङ्गुलम् ॥
शनैर्निष्कम्पमाधेयं सूक्ष्मं नेत्रं विचक्षणैः ।"
मालतीपुष्पवृन्ताभं नेत्रमित्युक्तत्वात् पुनः सूक्ष्म-
शब्दाभिधाने बालानां ततोऽपि नेत्रस्य सूक्ष्मता-
बोधनार्थम् ।
"योनिमार्गेषु नारीणां स्नेहमात्रा द्विपालिकी ॥
मूत्रमार्गे पलोन्माना बालानाञ्च द्विकार्षिकी ।
उत्तानायै स्त्रियै दद्यात् ऊर्द्ध्वजान्वै विचक्षणः ॥
अप्रत्यागच्छति भिषक् वस्तावुत्तरसंज्ञिते ।
भूयो वस्तिं विदध्याच्च संयुक्तं शोधनैर्गणैः ॥
फलवर्त्तिं विदध्याद्वा योनिमार्गे दृढं भिषक् ।
सूत्रैर्विनिर्म्मितां स्निग्धां शोधनद्रव्यसंयुताम् ॥
दह्यमाने तथा वस्तौ दद्याद्वस्तिं विशारदः ।
क्षीरिवृक्षकषायेण पयसा शीतलेन वा ॥"
दह्यमाने वस्तौ यस्मिन् स्थाने वस्तिर्दत्तस्तस्मिन्
दह्यमाने ।
"वस्तिः शुक्रकृतः पुंसां स्त्रीणामार्त्तवजा रुजः ।
हन्यादुत्तरवस्तिस्तु नोचिता मेहिनां क्वचित् ॥
सम्यग्दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदः क्रम एव च ।
वस्तेरुत्तरसंज्ञस्य समानः स्नेहवस्तिना ॥" * ।
अथ फलवर्त्तिविधिः ।
"घृताभ्यक्ते गुदे क्षिप्ता यवाख्या साङ्गुष्ठसन्निभा ।
मलप्रवर्त्तिनी वर्त्तिः फलवर्त्तिश्च सा स्मृता ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
("चतुरङ्गुलां वेणुमयीं नाडीं प्रतिलभ्य तस्या
तया वस्तिप्रतिकर्म्म कुर्य्यात् ।
नातिशीते च काले च न शीते न च भोजिते ।
न विकाले च मन्दाग्नौ विश्रान्ते न च वेगभाक् ॥
वस्तिकर्म्म निरूहञ्च कारयेत्तं निरस्य च ।
आदौ मूत्रविड्विसर्गं कृत्वा गुदं प्रक्षाल्य नाति-
स्निग्धशय्यायां शाययित्वा वामाङ्गे वामपार्श्वे
दक्षिणाङ्गे दक्षिणपादञ्च सङ्कोच्य जङ्घोपरि-
संस्थाप्य गुदाभ्यन्तरे द्व्यङ्गुलमात्रां नाडीं तयोः
प्रचारयेत् । ततः शनैः शनैर्वस्तिं निष्पीड्य
द्विपञ्चाशन्मितैरेव निरूहं कुर्य्यात् । निरूहा-
नन्तरं शनैः शनैर्वस्तिं शाययित्वा ऊर्द्ध्वं
स्फिजं च पश्चात् सङ्कोच्य पाणिभिः पञ्च वारान्
स्फिक्प्रदेशान् ताडयेत् । ततः शय्यां कृत्वा
ज्ञीनाघ्यामाशयं मलस्थानं [illegible]
दरवातान् दोषान् विनाशयेत् ।
वस्तिनिरूहं तद्वस्तिकर्म्म च [illegible]
हारीते सूत्रस्थाने द्रष्टव्यम् ।
"हतगन्धं शैलदरुं [illegible]
स्थितं शनैश्चायनवत्पार्श्वे ।
मदयिसंस्थेषु तमदियः
पुनर्व्वसुम्पातनिरस्य [illegible]
वस्तिर्नरेभ्यः क्रियते [illegible]
स्यात् [illegible]
कीदृक् प्रमाणानि [illegible]
केषाञ्च किं योनिमुखे [illegible]
निरूहकर्म्म प्रविधास्यामः
स्नेहस्य वा काः प्रवदेति [illegible]
के वस्तयः केषु मता [illegible]
शुश्रूषवे प्राह वचो महर्षिः ।
समीक्ष्य दोषौषधदेशकाल-
सात्म्याग्निसत्त्वादिवयोबलानि ।
वस्तिः प्रयुक्तो नियतं गुणाय
स्युः सर्व्वकर्म्माणि च सिद्धिमन्ति ।
सुवर्णरूप्यत्रपुताम्ररीति-
कांस्यास्थिशस्त्रद्रुमवेणुदन्तैः ।
नलैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तैः
कार्य्याणि नेत्राणि दृढानि [illegible]
षड्द्वादशाष्टाङ्गुलसम्मितानि
षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम् ।
स्युर्मुद्गकर्कन्धुसतीनपाठ-
च्छिद्राणि वर्त्त्या पिहितानि [illegible]
यथावयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां
मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति ।
ऋजूनि गोपुच्छसमाकृतीनि
श्लक्ष्णानि च स्युर्गुडिकामुखानि ।
स्यात् कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे
मूलाश्रिते वस्तिनिबन्धने द्वे ।
जारद्गवो माहिषशूकरो वा
स्यात् शौकरो वस्तिरजस्य वा [illegible]
दृढस्तनुर्नष्टशिरो विगन्धः
कषायरक्तः सुमृदुः सुशुद्धः ।
नृणां वयो वीक्ष्य यथानुरूपं
नेत्रेषु योज्यस्तु सुबद्धसूत्रः ।
वस्तेरभावे प्लवजो गलो वा
स्यादङ्कपादः सुघनः पटो वा ।
आस्थापनार्हं पुरुषं विदित्वा
समीक्ष्य पुण्येऽहनि शुक्लपक्षे ।
प्रशस्तनक्षत्रमुहूर्त्तयोगे
जीर्णान्नमेकाग्रमनन्यचित्तम् ।
माला गुडूची त्रिफला रास्ना
द्वे पञ्चमूले च पलोन्मितानि ।
अष्टौ फलान्यर्द्धतुलाञ्च मांसा-
च्छागात् पचेदप्सु चतुर्द्रोणे ।
पूर्णं यथानीपफलिकृत-
[illegible]

कल्कैर्गुडस्नेहयुतैः स सैन्धे-
र्युतं सुखोष्णं तु पिचुप्रमाणैः ।
गुडोऽपलं द्विप्रसृतान्तु माक्षी
स्नेहस्य युक्त्या मधुसैन्धवादि ॥
प्रक्षिप्य वस्तौ मथितं मथेन
सुबद्धसूत्राग्य च निर्वलीकम् ।
अङ्गुष्ठमध्येन मुखं पिधाय
नेत्राग्रसंस्थामपनीयवर्त्तिम् ॥
तैलाक्तगात्रं कृतमत्र विट्कं
नाति क्षुधार्त्तं शयने मनुष्यम् ।
समेऽथ वेषन्नतशीर्षके वा
नात्युच्छ्रिते स्वास्तरणोपपन्ने ॥
सव्येन पार्श्वेन सुखं शयानं
कृत्वर्जुदेहं स्वभुजोपधानम् ।
निकुञ्च्य सव्येतरमस्य सक्थि
वामं प्रसार्य्य प्रणयेत्ततस्तम् ॥
स्निग्धे गुदे नेत्रचतुर्थभागं
स्निग्धं शनैर्ऋजु पृष्ठवंशम् ।
अकम्पनावेपनलाघवादीन्
पाण्योर्गुणांश्चापि विदर्शयन् हि ॥
प्रपीड्य चैकग्रहणेन दत्तं
नेत्रं शनैरेव ततोऽपकर्षेत् ।
तिर्य्यक्प्रणीते तु न याति धारा
गुदव्रणः स्याच्चलिते च नेत्रे ॥
दत्तः शनैर्नाशयमेति वस्तिः
कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितश्च ।
शीतस्त्वतिस्तम्भकरो विदाहं
मूर्च्छाञ्च कुर्य्यादतिमात्रमुष्णः ।
स्निग्धोऽतिजाड्यं पवनन्तु रूक्ष-
स्तन्वल्पमात्रालवणस्त्वयोगम् ।
करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं
क्षामन्तु सान्द्रः सुचिरेण चैति ॥
दाहातिसारौ लवणोऽतिकुर्य्या-
त्तस्मात् प्रयुक्तं सममेव दद्यात् ।
पूर्व्वं हि योज्यं मधुसैन्धवन्तु
स्नेहं विनिर्मथ्य ततोऽनुकल्कम् ॥
विमथ्य संयुज्य पुनर्द्रवैस्तत्
वस्तौ निदध्यान्मथितं खजेन ।
आमाशयोऽग्निर्ग्रहणीगुदश्च
सतुपार्श्वसंस्थस्य सुखोपलब्धिः ॥
तोयन्त एवं वलयश्च तस्मात्
सव्यं शयानोऽरतिवस्तिदानम् ।
विड्वातवेगो यदि चार्द्धदत्ते
निष्कृष्य दत्ते प्रणयेदशेषम् ॥
उत्तानदेहस्य कृतोपधानः
स्याद्वीर्य्यमाप्नोति तथास्य देहम् ।
एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात्
पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥
प्रत्यागते कोष्णजलावसिक्तः
शाल्यन्नमद्यात्तनुना रसेन ।
जीर्णे तु सायं लघु चाल्पमात्रं
भुक्तोऽनुवास्यः परिहृत्यधर्मम् ॥"

"स्निग्धोष्ण एकः पवने निरूहो
द्वौ स्वादुशीतौ पयसा च पित्ते ।
त्रयः समूत्राः कटुकोष्णतीक्ष्णाः
कफे निरूहा न परं विधेयाः ॥
रसेन वाते प्रति भोजनं स्यात्
क्षीरेण पित्ते तु कफे च यूषैः ।
तथानुवास्येषु च विल्वतैलं
स्याज्जीवनीयं फलसाधितञ्च ॥"

इति चरके सिद्धिस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

"तत्र स्नेहादीनां कर्म्मणां वस्तिकर्म्मप्रधानतममाहुराचार्य्याः । कस्मादनेककर्म्मकरत्वाद्वस्तेरिह वस्तिर्नानाविधद्रव्यसंयोगाद्दोषाणां संशोधनसंशमनसंग्रहणानि करोति । क्षीणशुक्रं वाजीकरोति कृशं वृंहयति स्थूलं कर्षयति चक्षुः प्रीणयति वलीपलितमुपहन्ति वयः स्थापयति । शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः परिवृद्धिञ्च करोति वस्तिः सम्यगुपासितः ॥ तथा ज्वरातीसारतिमिरप्रतिश्यायशिरोरोगाधिमन्थार्द्दिताक्षेपकपक्षाघातैकाङ्गसर्व्वाङ्गरोगाध्मानोदरशर्कराशूलवृद्ध्युपदंशानाहमूत्रकृच्छ्रगुल्मवातशोणितवातमूत्रपुरीषोदावर्त्तशुक्रार्त्तवस्तन्यनाशहृद्धनुमन्याग्रहाशोऽश्मरी मूढ़गर्भप्रभृतिषु चात्यर्थमुपयुज्यते ॥"

"तत्र द्विविधो वस्तिः नैरूहिकः स्नैहिकश्च । आस्थापनं निरूह इत्यनर्थान्तरम् । तस्य विकल्पो माधुतैलकः । तस्य पर्य्यायशब्दो यापनो युक्तरथः सिद्धवस्तिरिति । सदोषनिर्हरणाच्छरीररोगहरणाद्वा निरूहः । वयःस्थापनादायुःस्थापनाद्वास्थापनम् । माधुतैलिकविधानञ्च निरूहक्रमचिकित्सिते वक्ष्यामः ॥

तत्र यथा प्रमाणगुणविहितः स्नेहवस्तिविकल्पोऽनुवासनः पादावकृष्टः । अनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुदिवसं दीयत इत्यनुवासनः ॥

तस्यापि विकल्पोऽर्द्धार्द्धमात्रावकृष्टोऽपरिहार्य्यो मात्रावस्तिरिति ॥" इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३५ अध्यायः ॥

"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि व्यापदः स्नेहवस्तिजाः ।
बलवन्तो यदा दोषाः कोष्ठे स्युरनिलादयः ॥
अल्पवीर्य्यं तदा स्नेहमभिभूय पृथग्विधान् ।
कुर्व्वन्त्युपद्रवान् स्नेहः स चापि न निवर्त्तते ॥
तत्र वाताभिभूते तु स्नेहे मुखकषायता ।
जृम्भावातरुजास्तास्ता वेपथुर्विषमज्वरः ॥
पित्ताभिभूते स्नेहे तु मुखस्य कटुता भवेत् ।
दाहस्तृष्णा ज्वरः खेदो नेत्रमूत्राङ्गपीतता ॥
श्लेष्माभिभूते स्नेहे तु प्रसेको मधुरास्यता ।
गौरवं छर्द्दिरुच्छ्वासः कृच्छ्रः शीतज्वरोऽरुचिः ॥
तत्र दोषाभिभूते तु स्नेहे वस्तिं निधापयेत् ।
यथास्वं दोषशमनान्युपयोज्यानि यानि च ॥
अत्याशितेऽन्नाभिभवात् स्नेहो नैति यदा
तदा ।
गुदरामाशयः शूलं वायुश्चाप्रतिसञ्चरः ॥
हृत्पीड़ामुखवैरस्यं श्वासो मूर्च्छा भ्रमोऽरुचिः ।
तत्रापतर्पणस्यान्ते दीपनो विधिरिष्यते ॥
अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
तदाङ्गसदनाध्माने श्वासः शूलश्च जायते ॥
पक्वाशयगुरुत्वञ्च तत्र दद्यान्निरूहणम् ।
अतितीक्ष्णौषधैरेवं सिद्धयाप्यनुवासनम् ॥
शुद्धस्य दूरानुगते स्नेहे स्नेहस्य दर्शनम् ।
गात्रेषु सर्व्वेन्द्रियाणामुपलेपोऽवसादनम् ॥
स्नेहशगन्धिमुखत्वञ्च कासश्वासावरोचकः ।
अतिपीड़ितवेत्तत्र विविधा स्थापनन्तथा ॥
अस्विन्नस्याविशुद्धस्य स्नेहोऽल्पः सम्प्रयो-
जितः ।
शीतो मृदुश्च नाभ्येति ततो मन्दं प्रवाहयेत् ॥
विबन्धगौरवाध्मानशूलाः पक्वाशयं प्रति ।
तत्रास्थापनमेवाशु प्रयोज्यं सानुवासनम् ॥
अल्पं भुक्तवतोऽल्पो हि स्नेहोमन्दगुणस्तथा ।
दत्तो नैति क्रमोत्क्लेशी भृशं वा रतिमाव-
हेत् ॥
तत्र चास्थापनं कार्य्यं शोधनीयेन वस्तिना ।
अन्वासनञ्च स्नेहेन शोधनीयेन शस्यते ॥
अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छन्न दूष्यति ।
कुर्य्याद्वस्तिगुणांश्चापि जीर्णस्त्वल्पगुणो भवेत् ॥
यस्य नोपद्रवं कुर्य्यात् स्नेहवस्तिरनिःसृतः ।
सर्व्वोऽल्पो वा वृतो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजा-
नता ॥
अनायान्तन्त्वहोरात्रात् स्नेहं संशोधनैर्नयेत् ॥
स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते ।
इत्युक्ता व्यापदः सर्व्वाः सलक्षणचिकित्-
सिताः ॥"

इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३७ अध्यायः ॥)

वस्तिकर्म्माढ्यः, पुं, (वस्तिकर्म्मणा तच्छोधनव्यापारेण आढ्यः । वस्तिशोधने एवास्य प्रचुरकार्य्यकरत्वात् तथात्वम् ।) अरिष्टवृक्षः । भूरिटा इति ख्यातः । यथा,—

"अरिष्टो वस्तिकर्म्माढ्यो वेणीरः फेनिलः
क्षुपः ॥"

इति शब्दचन्द्रिका ॥

वस्तिमलं, क्ली, (वस्तेर्नाभ्यधोभागस्य मलम् ।) मूत्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८१ ॥

वस्तु, क्ली, (वसतीति । वस + "वसेस्तुन् ।" उणा० १ । ७६ । इति तुन् ।) द्रव्यम् । यथा,—

"बुद्धद्रयं लौपिकं स्यात् सत्त्वं द्रव्यञ्च वस्तु च ।"

इति ॥

(तथा, भागवते । ८ । ४ । २० ।

"स्त्रीषु दारेषु सुतेषु बन्धुषु
द्विपोत्तमस्यन्दनवाजिवस्तुषु ।
अक्षय्यरत्नाभरणाम्बरादि-
ष्वनन्तकोषेष्वकरोदसन्मतिम् ॥"

पात्रभूतम् । यथा, रघौ । ३ । २९ ।

"अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो
विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते
क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥")

पदार्थः । यथा,—
"भावः पदार्थो धर्मः स्यात् वस्तं तत्त्वञ्च
वस्तु च ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, शकुन्तलायाम् १ अङ्के ।
"सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु
प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ।")
जगन्ति वस्तुद्वयं भावोऽभावश्च । इति न्याय-
शास्त्रम् । सच्चिदानन्दाद्वयं ब्रह्म । इति वेदान्त-
सारः । (यथा, कथासरित्सागरे । २९ । ४९ ।
"अहो वस्तुनि मात्सर्य्यमहो भक्तिरवस्तुनि ।"
सामर्थ्यम् । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे।१५।२५।
"वस्तुष्वशक्येषु समुद्यमश्चेत्
शक्येषु मोहादसमुद्यमश्च ।
शक्येषु कालेन समुद्यमश्च
त्रिधैव कार्य्यव्यसनं वदन्ति ।"
अर्थः । इति मल्लिनाथः । यथा, कुमारे ।
६ । ६५ ।
"अथाङ्गिरसमग्रण्यमुदाहरणवस्तुषु ।
ऋषयो नोदयामासुः प्रत्युवाच स भूधरम् ।"
इतिवृत्तम् । यथा, विक्रमोर्व्वश्याम् ।
"वयमन्तो कालिदासग्रथितवस्तुना नवेन त्रोट-
केनोपस्थास्यामहे ।")
वस्तुकं, क्ली, (वस्तु + संज्ञायां कन् ।) वास्तूकम् ।
इति शब्दचन्द्रिका राजनिर्घण्टश्च ।
वस्तुकी, स्त्री, (वस्तुक + गौरादित्वात् ङीष् ।)
चिल्लिकाशाकः । इति राजनिर्घण्टः ।
वस्त्यं, क्ली, (वस + क्तिन् । वस्तिर्वासस्तत्र
साधु । वस्ति + "तत्र साधुः ।" ४ । ४ । ९८ ।
इति यत् ।) गृहम् । इत्यमरः ।
वस्त्रं क्ली, (वस्यते आच्छाद्यतेऽनेनेति । वस
आच्छादने + "सर्व्वधातुभ्यः ष्ट्रन् ।" उणा० ४ ।
१५८ इति ष्ट्रन् ।) परिधानाद्युपयुक्तकार्पासादि-
निर्म्मितवस्तु । कापड़ इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
आच्छादनम् २ वासः ३ चेलम् ४ वसनम् ५
अंशुकम् ६ । इत्यमरः । सिचयः ७ पोतः ८
सक्तकः ९ कर्पटः १० पाटकः ११ कशिपुः १२ ।
इति जटाधरः । वासनम् १३ छिन्नम् १४
चोनम् १५ छादम् १६ वाथम् १७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ ० ॥ अस्य परिधानविधिर्यथा,
भृगुः ।
"विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव च ।
श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म्म न नग्नश्चिन्तयेदपि ।"
विकच्छः परिधानाञ्चलरहितः । तथा च ।
"परिधानाद्बहिःकच्छा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् ।"
वह्निः ।
"शाटे द्वे तथा कार्य्ये वसनन्तु सुराजनम् ।
वर्ज्जितः कर्म्मणः शस्तैर्यो विप्रः स मुनिः स्मृतः ।"
बौधायनः ।
"कार्य्ये ह्येनञ्च वसनमाच्छादयति जानुनी ।
कर्णान्तेन यदस्तं स्यात्तद्वस्त्रमपि वोच्यते ।"
उत्तरः । स्मार्त्ते कार्य्ये उभयं वेद् । स्मृतिः ।
न स्यात् कर्म्मणि कञ्चुकीति । उत्तरीयधारणं
यज्ञोपवीतवत् ।
"यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्य्यते च द्विजोत्तमैः ।
तथा सन्धार्य्यते यत्नादुत्तराच्छादनं शुभम् ।"
इति स्मृतेः ।
अत्र यथा द्विजोत्तमैः सव्यापसव्यत्वादिना उप-
वीतं धार्य्यते तथा उत्तराच्छादनमपि द्विजो-
त्तमैरिति प्रदर्शनमात्रम् । प्रागुक्तभृगुवचनेन
सर्व्वेषां द्विवस्त्रताप्रतीतेः । पारस्करः । एकव-
स्त्रो भवति तस्य उत्तरार्द्धेन प्रच्छादयतीति ।
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ ० ॥ अस्य धारणगुणाः ।
यथा,—
"काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रहर्षणम् ।
श्रीमत्पारिषदं शस्तं निर्म्मलाम्बरधारणम् ।"
इति राजवल्लभः ॥ ० ॥
अपि च ।
"स्नानस्यानन्तरं सम्यग्वस्त्रेण तनुमार्ज्जनम् ।
कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्ड्वादोषनाशनम् ॥
कौषेयं चित्रवस्त्रञ्च रक्तवस्त्रं तथैव च ।
वातश्लेष्महरं तत्तु शीतकाले विधारयेत् ।"
कौषेयं पट्टाम्बरं तसरवस्त्रञ्च ।
"मेध्यं सुशीतं पित्तघ्नं काषायं वस्त्रमुच्यते ।
तद्धारयेदुष्णकाले तथापि लघु शस्यते ।"
काषायं कोकची इति लोके । कषायरागरक्तं
वा ।
"शुक्लन्तु शुभदं वस्त्रं शीतातपनिवारणम् ।
न चोष्णं न च वा शीतं तत्तु वर्षासु धारयेत् ॥
यशस्यं काम्यमायुष्यं श्रीमदानन्दवर्द्धनम् ।
लघ्वं वशीकरं वस्त्रं नवं निर्म्मलमम्बरम् ।"
काम्यं कामोद्दीपकम् ।
"कदापि न जनैः सद्भिर्धार्य्यं मलिनमम्बरम् ।
तत्तु कण्डूकृमिकरं ग्लान्यलक्ष्मीकरं परम् ।"
अलक्ष्मीरशोभा दारिद्र्यं वा । इति भाव-
प्रकाशः ॥ ० ॥ (अथ स्वप्ने वस्त्रादिदर्शनात्
शुभमाह यथा,—
"कन्यां कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान् सुते-
जसः ।
यः पश्यति लभते यो वा छत्रादर्शविषामिषम् ॥
शुक्लाः सुमनसो वस्त्रममेध्यालेपनं फलम् ।
तस्य स्यादायुरारोग्यं वित्तं बहु च सोऽश्नुते ।"
इति वाभटे शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ।)
अथ नववस्त्रपरीधानदिनम् ।
"हस्तादिपञ्चकयुगाश्विधनिष्ठपौष्ण-
पुष्यान्तरादितिषु नार्क्कसितामरेज्ये ।
पाराशरीय ... नवकादि ...
धार्य्यं नवं वसनमीश्वरदेवतुष्टौ ।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ० ॥
अपि च ।
"धर्म्मे चाक्षतधन्यं रवः शशिदिने क्लेदः सदा
भूमिजे
वस्त्राणां बहुता बुधे सुरगुरौ विद्यागमः
सम्पदः ।
नानाभोगयुतः शशीद्यदवं
शौरे स्युः ...

अस्य धारणे योग्यानियोग्यदिनानि ...
"मन्दमङ्गलवह्नीषु ...
वस्त्राणां ...
...

तद्दानफलं यथा,—
...

अपि च ।
"द्विजानां ये तु सततं ...
वस्त्राण्ययुतः पश्चात्तेषां सुरकोटिः ...
इत्यादि वह्निपुराणे ...
ध्यायः ॥ ० ॥ तेन ...
" ...
वासोभिः पूजयेद्विष्णुं ...
इति तत्रैव
तद्ग्रहणविधिर्यथा । विष्णुधर्म्मोत्तरे
"वस्त्रं ...
आच्छ्रोपानहौ यानमारूढै ...
तस्याधिपतिर्यथा । तत्रैव ।
"वार्हस्पत्यं स्मृतं वासः सौम्यानि ...
मलिनञ्च तथा सर्व्वं वायव्यः ...
तत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तं यथा । शातातपः
वासोगवादीनां ...
अष्टसहस्रं अष्टोत्तरसहस्रं ...
तत्त्वम् ॥ ० ॥ अपि च ।
श्रीभगवानुवाच ।
"कार्पासं कम्बलं वाल्कं कौषं ...
तत् पूर्व्वं पूजयित्वैव ...
निर्दशं मलिनं जीर्णं ...
परकीयं वाससदं च्छोविदं तथैव ...
उपकेशं विधौतञ्च शेषमधारितम् ...
प्रदाने देवताभ्यश्च देवे पैत्रे च कर्म्म ...
वर्ज्जयेत् प्रायशोगेन यथाशास्त्रोक्ता ...
प्रायशोगेन इत्यत्र ओपयोगेन इ...
पुस्तके पाठः ।
"उत्तरीयोत्तरासङ्गौ निव ...
परिधानञ्च यच्चैवामन्यतानि ...
प्रावरणं नीशारञ्च तथैवान्तरवास ...
क्वचित् पुस्तके प्रावरणमिदं ...
पाठः ।
"पक्षातकं तथा दूष्यं यच्च ...
पताकाध्वजवस्त्रादौ सूत्रं ...
अन्यप्रावरणादौ च तहितां ...
रक्तं कौषेयवस्त्रञ्च महादेवे प्रयच्छे ...
शीतं तथैव कौषेयं वासुदेवाय ...
रक्तन्तु कमलं दद्यात् शिवाय ...
विचित्रं सर्व्वदेवेभ्यो देवीभ्योऽपि ...
कार्पासं सर्व्वशोभनं दद्यात् सर्व्वदा ...

[illegible]म् ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] यथा ।
[illegible]
[illegible] सततम् ।
[illegible]सम् ॥”
इति वाराहपुराणे [illegible] अध्यायः ॥
[illegible] वर्ज्जनम् ।
था,—
[illegible]
[illegible] प्रवर्त्तयेत् ॥”
इति तत्रैव [illegible] अध्यायः ॥
[illegible] परिधाय विष्णुपूजननिषेधो यथा,—
वराह उवाच ।
[illegible] नीलवस्त्रेण यो हि मामुपसर्पति ।
[illegible] न निवर्त्तते ॥
[illegible] शुध्यन्ति अपराधविशोधनम् ।
[प्राय]श्चित्तं [illegible] येन शुध्यन्ति किल्विषात् ॥
[illegible] चान्द्रायणं कृत्वा विधिदृष्टेन कर्म्मणा ।
[illegible] किल्विषात् भूमे [illegible] संशयः ॥”
[इ]ति वाराहे नीलवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्त-
[ना]माध्यायः ॥ * ॥ विष्णुपूजने रक्तवस्त्रपरी-
[धा]ननिषेधो यथा,—
वराह उवाच ।
रक्तवस्त्रेण संयुक्तो यो हि मामुपसर्पति ।
[illegible] शुध्यन्ति कर्म्म संसारमोक्षणम् ।
[illegible] वर्षाणि रक्तो [illegible] प्रवर्त्तते ।
[illegible] कर्म्मदोषेण जायते ॥
[illegible] वसति तत्र निश्चयः ।
[illegible] भूत्वा महाभागे रक्तवस्त्रपरायणः ॥
[प्रा]यश्चित्तं प्रवक्ष्यामि सद्य कायविशोधनम् ।
[ये]न शुध्यन्ति वै भूमे पुरुषाः शास्त्रवर्ज्जिताः ॥
[चान्द्रा]यणं ततः कृत्वा दिनानि दश सप्त च ।
[illegible]भक्षो दिनत्रीणि दिनमेकं जलाशनः ॥
[ए]वं स शुध्यते भूमे मम विप्रियकारकः ।
[प्रा]यश्चित्तं ततः कृत्वा ममाग्रे रोचते यद ॥
[ए]तत् कथितं भूमे रक्तवस्त्रविभूषितम् ।
[प्रा]यश्चित्तं महाभागे सर्व्वसंसारमोक्षणम् ॥”
इति तत्रैव रक्तवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्तम् ॥
[प]रिधानकृष्णवस्त्रस्य विष्णुपासननिषेधो यथा,—
“यः पुनः कृष्णवस्त्रेण मम कर्म्मपरायणः ।
[दे]वि कर्म्माणि कुर्व्वीत तस्य वै पतनं शृणु ॥
[घु]णा वै पञ्चवर्षाणि काष्ठभक्षश्च जायते ।
[illegible] वर्षाणि [illegible] पञ्च च ॥
[ए]वं स गच्छति संसारं मम कर्म्मपरायणः ।
पारावतश्च जायेत नववर्षाणि पञ्च च ॥
[illegible] पापात्मा भुवि ।
[illegible] मम धर्म्मेषु यथैवाहं प्रतिष्ठितः ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि सद्य संसारमोक्षणम् ।
[illegible] कृष्णवस्त्रपरायणः ॥
[illegible] ततः कृत्वा त्रिरात्रं [illegible] ।
[illegible] त्रिरात्रम् एवं शुध्यते किल्वि-
षात् ॥
[अ]नेन विधानेन देवि कर्म्माणि कारयेत् ।
शुचिर्भागवतो भूत्वा मम मार्गानुसारकः ।
न स गच्छति संसारं मम लोकाय गच्छति ॥”
इति तत्रैव कृष्णवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्तम् ॥
परिधृतधौतवस्त्रस्य विष्णुकर्म्मकरणनिषेधो
यथा,—
वराह उवाच ।
“[illegible] न च धौतेन यो मे कर्म्माणि कारयेत् ।
शुचिर्भागवतो भूत्वा मम मार्गानुसारकः ॥
तस्य दोषं प्रवक्ष्यामि अपराधं वसुन्धरे ।
पतन्ति येन संसारं पापमोक्षदकारिणः ॥
देवि भूत्वा [illegible] भवो भुवि ।
उष्ट्रयोनिं भवेज्जन्म जन्म चैवं [illegible] ॥
गोमायुश्चैकजन्मा वै जन्म चैवं [illegible] ।
मार्जारश्चैकजन्मा वै [illegible] भवति चैकधा ॥
[illegible] पश्चात्तो भवति मानुषः ।
महत्तश्च गुणज्ञश्च मम कर्म्मपरायणः ।
निरापराधो दक्षश्च अहङ्कारविवर्ज्जितः ॥
धरण्युवाच ।
श्रुतमेतत् प्रवक्षेण त्वया मधुराक्षरम् ।
संसारं पापयोनिषु येन गच्छन्ति मानवाः ॥
प्रायश्चित्तञ्च मे ब्रूहि सर्व्वकर्म्मसुखावहम् ।
किल्विषात् येन शुध्यन्ति तव धर्म्मपरायणः ॥
वाराह उवाच ।
शृणु तत्त्वेन मे देवि कथ्यमानं मयानघे ।
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि मम भक्तिपरायणः ॥
यावकेन दिनं चैकं पिण्याकेन पुनस्त्रयः ।
कणभक्षो दिनत्रीणि पायसेन दिनत्रयम् ॥
एवं कृत्वा महाभागे पापमोक्षदकारिणः ।
अपराधं न विद्येत संसारञ्च न गच्छति ॥”
इति तत्रैव अधौतवासःपरिधानप्रायश्चित्त-
नामाध्यायः ॥*॥ अथ परिहितपरकीयवस्त्रस्य
विष्णुपूजादिकरणे प्रायश्चित्तम् ।
वाराह उवाच ।
“यः पारक्येण वस्त्रेण नावधूतेन माधवि ।
प्रायश्चित्ती पुमान्भूत्वा मम कर्म्मपरायणः ॥
करोति मम कर्म्माणि स्पृष्ट्वा ते मां ततःस्थितः ।
मृगो वै जायते देवि वर्षाणि चैव सप्त च ॥
दीनपादेन जायेन चैकजन्म वसुन्धरे ।
मूर्खश्च क्रोधनश्चैव मत्तश्चैव जायते ॥
तस्य वक्ष्यामि शुद्ध्योषि प्रायश्चित्तं महौजसम् ।
येन गच्छति संसारं मम भक्तो व्यवस्थितः ॥
अष्टभक्तं ततः कृत्वा मम कर्म्मपरायणः ।
माघस्यैव तु मासस्य शुक्लपक्षस्य द्वादशी ॥
तिष्ठेज्जलाशये तत्र शान्तो दान्तो जितेन्द्रियः ।
[illegible] भूत्वा मम [illegible]परायणः ॥
प्रभातायाम् शर्व्वर्य्याम् उदिते च दिवाकरे ।
पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शीघ्रं मुच्येत किल्विषात् ॥
अनेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो मम लोकाय गच्छति ॥”
इति वाराहे परकीयवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्त-
नामाध्यायः ॥ * ॥ श्राद्धनिर्म्मितवस्त्रप्रमाणं
यथा,—
“यावत् कार्पासतन्तूनां [illegible] ।
[illegible] प्रेतं यथा [illegible] ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे [illegible] अध्यायः ॥
“आसनं शयनं यानं जायापत्यं कमण्डलुः ।
आत्मनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन ॥”
दशाहीनादिवस्त्रस्य पश्चिमाद्या[illegible]-
वस्त्रस्य च वर्ज्जनं यथा,—
“दशाहीनं स्त्रिया धौतं [illegible] रञ्जितं तु ।
अधौतं [illegible] ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥*॥
[illegible] ।
“प्रागग्रमुदगग्रं वा धौतं वस्त्रं प्रसारयेत् ।
पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनात् शुचि ॥”
अग्राग्रं दशा [illegible] ॥ * ॥ प्रचेताः ।
“स्वयं धौतेन कर्त्तव्या क्रिया धर्म्मा विपश्चिता ।
न च रजकधौतेन नाधौतेन भवेत् क्वचित् ॥
[illegible] च ।
[illegible] यद्धौतं तत् पवित्रमिति स्थितिः ॥”
[illegible] उष्णीषवस्त्रस्य धार्य्यत्वं यथा ।
उष्णीषधारणं शिरोवलापनयनाय । तेन तद्-
गन्तरं न धार्य्यम् । तथा महाभारतम् ।
“आहुतः साधिवासेन जलेन च सुगन्धिना ।
राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं शिथिलार्पितम् ।
जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्द्धनि ॥”
शिथिलार्पितं अगाढ़बद्धम् ॥ * ॥ निषिद्ध-
वस्त्राणि यथा । भारते ।
“न स्यूतेन न दग्धेन पारक्येण विशेषतः ।
मूषिकोत्कीर्णजीर्णेन कर्म्म कुर्य्याद्विचक्षणः ॥”
नारसिंहे ।
“न रक्तमुल्वणं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते ।
मलाक्तञ्च दशाहीनं वर्ज्जयेदम्बरं बुधः ॥”
उल्वणं उत्कटरक्तविशेषम् । आचाररत्ने
उशनाः ।
“दशाहीनेन वस्त्रेण कुर्य्यात् कर्म्माण्यभावतः ।”
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“वस्त्रं नान्यधृतं धार्य्यं न रक्तं मलिनं तथा ।
जीर्णं वापदशञ्चैव श्वेतं धार्य्यं प्रयत्नतः ॥
उपानहं नान्यधृतं ब्रह्मसूत्रञ्च धारयेत् ।
न जीर्णमलवद्वासो भवेच्च विभवे सति ॥”
योगियाज्ञवल्क्यः ।
“स्नात्वैवं वाससी धौते अक्लिन्ने परिधाय च ।
प्रक्षाल्योरू मृदद्भिश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ॥
अभावे धौतवस्त्राणां शाणक्षौमाविकानि च ।
कुतपो योगपट्टं वा द्विर्व्वासा येन वा भवेत् ॥

अधीतेन च वस्त्रेण निवसेन्निभिर्विधाम् ।
कुर्वन् धर्मं न चाप्नोति दत्तं भवति निष्फलम् ॥"
कृत्यो निपानकल्पः ॥ * ॥ तर्जनात् पूर्वं स्नानवस्त्रनिष्पीड़ननिषेधो यथा,—
"निष्पीड़यति यः पूर्वं स्नानवस्त्रन्तु तर्पणात् ।
निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः पिवन्ति च ॥"
याज्ञवल्क्यः ।
"स्नानं कृत्वार्द्रवासास्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुद्ध्यति ॥
आर्द्रैकवस्त्र वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ॥"
हारीतः । आर्द्रैक वसनामाहलमपि शुद्ध्यति ॥ * ॥ मदनपारिजाते धारस्तरः ।
एकवेद्यधो भवति तस्योत्तराद्रैव प्रच्छादयतीति । इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ * ॥ संक्रान्त्यादौ वस्त्रनिष्पीड़ननिषेधो यथा । मद्दर्शिदवनाभिगमौ ।
"संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां श्राद्धवासरे ।
वस्त्रं न पीड़येत्तत्र न च क्षारेण धौतयेत् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वस्त्रकुट्टिमं, क्ली, (वस्त्रनिर्मितं कुट्टिममिव ।) छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वस्त्रस्य कुट्टिमं शुभ्रवसनम् ।) वस्त्रगृहम् ॥

वस्त्रगृहं, क्ली, (वस्त्रनिर्मितं गृहम् ।) वस्त्रनिर्मितशाला । ताम्बु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पटवासः २ पटमयम् ३ दूष्यम् ४ स्तवकम् ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वस्त्रग्रन्थिः, पुं, (वस्त्रस्य ग्रन्थिः ।) परिधानवस्त्रस्य ग्रन्थनम् । तत्पर्यायः । उच्चयः २ नीवी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वस्त्रपञ्चलः, पुं, कोलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्त्रपुत्रिका, स्त्री, (वस्त्रनिर्मिता पुत्रिका पुत्तलिका ।) वस्त्रनिर्मितपुत्तलिका । इति शब्दमाला ॥

वस्त्रभूषणः, पुं, (भूषयतीति । भूषि+ल्युः । वस्त्रस्य भूषणः रञ्जक इत्यर्थः ।) धातकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्त्रभूषणा, स्त्री, (वस्त्रस्य भूषणं रागो यस्याः ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या मञ्जिष्ठाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

वस्त्रयोनिः, स्त्री, (वस्त्रस्य योनिरुत्पत्तिकारणम् ।) वस्त्रोत्पत्तिकारणम् । यथा,—
"त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दश स्त्रियः ॥"
इत्यमरः ॥

वस्त्ररञ्जनः, पुं, (रञ्जयतीति । रञ्ज+णिच्+ल्युः ।) वस्त्राणां रञ्जनः । कुसुम्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायः ।
"स्यात् कुसुम्भं वह्निशिखं वस्त्ररञ्जनमित्यपि ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वस्नं, क्ली, (वस निवासे आच्छादने वा+"धाप्रवस्यज्यतिभ्यो नः ।" उणा० ३ । ६ । इति करणादौ यथायथं नः ।) वेतनम् । मूल्यम् ।
(यथा, ऋग्वेदे । ४ । २४ । ९ ।)

"भूयसा वस्नमचरत् कनीयोऽविक्रीतो अकानिषं पुनर्यन् ॥")

वस्नम् । वस्नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धनम् । अस्ति ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (वस्यते आच्छाद्यतेऽनेन शरीरमिति । वस्+न: ।) चर्म । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

वस्नः, पुं, (वस्+नः ।) मूल्यम् । इत्यमरः ॥

वस्नसं, कटीसूत्रकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वस्नसा, स्त्री, (वस्नं वसीत वीनाति । वस्न+सिञ+डः । स्त्रियां टाप् ।) स्नायुः । इत्यमरः ॥

व(ब)स्वौकसारा, स्त्री, (वस्वौकेषु रत्नाकरेषु सारा ।) इन्द्रपुरी । (यथा, रघुः । १९ । १० ।
"वस्वौकसारामभिभूय साऽथ
सौराज्यबद्धोत्सवया विभूत्या ।
समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये
सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥")
इन्द्रपुरी । (यथा, महाभारते । १ । १७७ । १०६ ।
"वस्वौकसारां नलिनीं नर्मदाग्रेण भारत ॥")
कुबेरपुरी । (यथा, महाभारते । ७ । ६३ । ६४ ।
"नैताद्दशं हृदृष्टं कुबेरभवनेऽपि ।
धनञ्च पूर्णमासं च, किं पुनर्मनुजेष्विति ।
भवं वस्वौकसारेयमिन्मनुष्या विदिताः ॥")
कुबेरनदी । इति हेमचन्द्रः ॥

वह, द क नितं । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) द क, वंहयति । निति दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

वह, ऐ ज औ प्रापणे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-उभ०-द्वि०-अनिट् ।) प्रापणमिह स्थानात् स्थानान्तरनयनम् । ऐ, उह्यात् । ज, वहति वहते भारं ग्रामं जनः प्रापयतीत्यर्थः । औ, अवाक्षीत् । अवोढारे अवक्ष्मैवोऽयम् । यथा ।
अमूः सरिद्वति सोमपि अम्बुपतीति मैथिली । मर्दे मलहरति गच्छति चारिवाचः ।
इति महानाटके । वहति इतः पुरवासिनो जनाः वहवासः । इत्यादि भिन्नार्थतोऽपि वहधातुं मन्यते वर्द्धमानरवर्षी ।
वस्तुतस्तु वहत्यादयो मानसादेर्बोधादिरनेकोऽपिस्थितः । वहति इति वचोप्रयोगस्य तु वाच इ यमे इत्यस्मात् गच्छतानिव्यात् परस्मैपदसिद्धिः । अनेकार्थत्वात् गच्छतीत्यर्थः । अथवा वय इत्यादि इत्येव व्याख्यानम् । इति दुर्गादासः ॥

वहः, पुं, (वहति युगमनेनेति । वह+"गोचरसञ्चरेति ।" ३ । ३ । ११९ । इति घञभावे साधु ।) वृषस्कन्धप्रदेशः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २ । २१ ।
"यस्य बाहू समौ दीर्घौ ज्याघातकठिनत्वचौ ।
दक्षिणे चैव सव्ये च गवामिव वहः कृतः ॥")
वहतीति । वह+अच् ।) घोटकः । वायुः ।
इति मेदिनी । हे, ८ ॥ पन्थाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वाच्यवत्, त्रि ।

स्पन्दः, पद् । । ७ ।
"... ... ...

वहता ... ...

वहत्, पुं, (वहतीति । वह+अति ।) ... ... ।
... इत्युणादिकोषः ।

वहति, पुं (वहतीति । वह+अति ।)
... उणा० ४ । ६० । इति
वायुः । इत्युणादिकोषः । मेदिनी । ते, १८ ॥

वहन्ती, स्त्री, (वहतीति । वह+
ङीप् ।) नदी । इति मेदिनी ।

वहनः, पुं, (वह+"वहिदोर्ह।"
३ । ७० । इति अनुः ।) वृष
इति मेदिनी । ते, १३८ ॥ ...
...नम् । यथा, कुमारे । १० । ७ ।
"स्कन्धाग्र वहनः ...
"वहनः स्कन्धविवर्ते ...
इति महाभिः कायवन् । ...
वेदे । १० । ७६ । ११ ।
"... ...
... वहनं कुर्वीत ॥"
"स्कन्धाग्र वहनं ... ।
भार्यां ... । महाभारते, वे
भागवते । ७ । २ । १० ।
"उभा ... वहनं ... ॥"
"उभौ वहनं ... कोर्त ...
कृमिणो विषये ।" इति तत्र्यं

वहनं, क्ली, (उह्यतेऽनेनेति ।
... ।) पोतः । बृषी इति भाषा ।
"... ...
... वहनं ... ... ॥
इति ।

(यथा, कथासरित्सागरे । ५३ । ...
"... च ... ।
... वहनं ... ।
वह+भावे ल्युट् । प्रापणम् ।
यथा, महाभारते । ९ । ३१ । ...
"... ...
वहतीति । वह+ल्युः । ...
कथासरित्सागरे । ११८ । ११ ।
"दैवाज्जगामधियौ विमानवहनः ...
...

वहन्तः, पुं, (वहति वाप्नोति । वह+,
...।" उणा० ३ । १२८ । इति
वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ।
(उह्यते इति । कर्मणि भच् ।) इति
इत्युणादिकोषः ॥

व(ब)हलः, पुं, (उह्यतेऽनेनेति । वह+...
...।) पोतः । इति शब्दा...
दृढ़, त्रि । इति हेमचन्द्रः । (...
उत्तरचरिते । ३ ।

बस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः ॥"
या प्रबोधचन्द्रोदये । १ ।
ह.सद्रक्तो शृगचहलघनामांसमलिप्तकमह-
ारीकारि भूरिस्युलरुधिरसरिद्दारिपूरे-
ऽभिषिक्तः ॥")
ं, स्त्री, (बहलः प्रचुरो गन्धो यस्य ।)
चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
शुः. [स्] पुं, (बहलानि प्रचुराणि चक्षुं-
पुष्पाणयस्य ।) मेषशृङ्गी । इति रत्न-
॥ पुस्तकान्तरे ।
शृङ्गी मेषशृङ्गी तथा मेषविषाणिका ।
हलं चक्षुश्च मेढ्रशृङ्गी गृहद्रुमाः ॥"
इत्यपि पाठः ॥
चः, पुं, (बहला दृढा त्वचा वल्कलं यस्य ।)
लोध्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्त्री, (बहलानि प्रचुराणि पुष्पाणि
स्या इति । अर्शआदित्वादच् ।) शत-
। इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थूलैला । इति
प्रकाशः ॥ (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
तु बहला स्थूला माषेयं ताड़काफलम् ॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
स्त्री, (वहतीति । वह + अच् । टाप् ।)
। इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥
ः, [स्] अ, बाह्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
: । १० । ४५ ।
मधाहूरपञ्चानां या लोके जातयो वहिः ।
वाचश्चार्य्यवाचः सर्व्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥"
च, रामायणे । २ । ५४ । २ ।
यं प्रथमा रात्रिर्याता जनपदात् वहिः ।
सुमन्त्र रहिता तां नोत्कण्ठितुमर्हसि ॥")
ःकुटीचरः, पुं, (वहिःकुट्यां चरतीति ।
+टः ।) कुलीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
, त्रि, (अवधीयते स्मेति । अव + धा + क्तः ।
कारलोपः ।) अवहितः । इति द्विरूप-
षः ॥
, स्त्री, (वहति द्रव्याणीति । वह + "अमिचा-
भ्य इत्रोत्रौ ।" उणा० ४।१०२। इति इत्रः ।)
नः । तत्पर्य्यायः । वार्व्वटः २ । इति
काण्डशेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ५ ।
"प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदं
विहितवहित्रचरित्रमखेदम् ॥")
त्रकं, स्त्री, (वहित्र + स्वार्थे कन् ।) जलयानम् ।
था, हेमचन्द्रे ।
सांयात्रिकः पोतवणिक् यानपात्रं वहित्रकम् ।
हित्रं वहनं पोतः पोतवाहो नियामकः ॥"
हिर्द्वारं, स्त्री, (वहिःस्थं द्वारम् ।) तोरणम् ।
त्यमरः ॥ (यथा,—
धिगस्तेना विद्या धिगपि कविता धिक्सुजनता
यो रूपं धिक् धिगपि च यशो निर्द्धनमतः ।
असौ जीयादेकः सकलगुणहीनोऽपि धनवान्
बहिर्द्वारे यस्मात्तृणलभसमाः सन्ति गुणिनः ॥"
इत्युद्भटः ।)

व(ब)हिर्द्वारप्रकोष्ठकः, पुं, (बहिर्द्वारस्य प्रकोष्ठकः ।) गृहस्य द्वाराद्बहिः प्रकोष्ठम् । तत्पर्य्यायः । प्रघाणः २ प्रघणः ३ अलिन्दः ४ । इत्यमरः । २ । २ । १२ ॥

व(ब)हिर्भूतः, त्रि, (बहिस् + भू + क्तः ।) बहिर्गतः । बहिःशब्दपूर्व्वकप्राप्त्यर्थभूधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा । "पञ्चविषयिता-बहिर्भूतसाध्यविषयिताघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रति-बध्यताशालिसं शयः पक्षता ।" इति जगदीशः ॥

व(ब)हिर्मुखः, त्रि, (बहिर्बाह्यविषये मुखं प्रवणता यस्य ।) विमुखः । यथा, नरसिंहाचार्य्यधृतेशानसंहितायाम् ।
"शैवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः ।
सर्व्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिबहिर्मुखः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

व(ब)हिश्चरः, पुं, (बहिश्चरतीति । चर + टः ।) कर्कटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (बहिश्चरणशीले, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ८३ ।
"युवयोर्यन्मदीयं तन्मामकं युवयोः स्वकम् ।
एतत्सत्यं विजानीतं युवां प्राणा बहिश्चराः ॥")

वहेडुकः, पुं, विभीतकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वह्निः, पुं, (वहति धरति हव्यं देवार्थमिति । वह + "वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् ।" उणा० ४ । ५१ । इति निः ।) चित्रकः । भल्लातकः । (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
"मञ्जिष्ठाद्यौ वासको देवदारु
पथ्यावह्नी चोपधात्री विड़ङ्गम् ॥")
निम्बूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रेफः । इति तन्त्रम् ॥ अग्निः । इत्यमरः ॥*॥ तस्य नामानि यथा,—
"ते जातवेदसः सर्व्वे कल्माषः कुसुमस्तथा ।
दहनः शोषणश्चैव तपनश्च महाबलः ।
पिठरः पतगः स्वर्णस्त्वगाधो भ्राज एव च ॥"
अन्यत्र तु नामान्तराण्युक्तानि यथा,—
"जृम्भकोद्दीपकश्चैव विभ्रमभ्रमशोभनाः ।
आवसथ्याहवनीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च ।
अन्वाहार्य्यो गार्हपत्य इत्येते दश वह्नयः ॥"
अन्यैरन्यथोक्तानि यथा,—
"भ्राजको रञ्जकश्चैव क्लेदकः स्नेहकस्तथा ।
धारको बन्धकश्चैव द्रावकाख्यश्च सप्तधा ।
व्यापकः पावकश्चैव श्लेष्मको दशमः स्मृतः ॥"
शरीरस्थवह्नेः स्थानानि यथा,—
"वह्नयो दोषदूष्येषु संलीना दश देहिनः ॥"
दोषदूष्या यथा,—
"वातपित्तकफा दोषा दूष्याः स्युः सप्त धातवः ॥"
इति सारदातिलकः ॥
तत्र निषिद्धकर्म्माणि यथा,—
"नाशुद्धोऽग्निं परिचरेत् न देवान् कीर्त्तयेद्दषीन् ।
न चाग्निं लङ्घयेद्धीमान् नोपदध्यादधः क्वचित् ॥
न चैनं पादतः कुर्य्यात् मुखेन न धमेद्बुधः ।
अशुद्धो न निःश्वसेदग्निं नाग्निः प्रशमयेत्तथा ॥
न वह्निं मुखनिश्वासैर्ज्वालयेन्नाशुचिर्बुधः ।
स्वमग्निं नैव हस्तेन स्पृशेन्नाप्सु चिरं वसेत् ॥
नापश्चिपेन्नोपधमेत् स स्पर्शेण च पाणिना ।
मुखेनाग्निं समिन्धीत मुखादग्निरजायत ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥
अस्योत्पत्तिर्यथा,—

शौनक उवाच ।

"सर्व्वं श्रुतं महाभाग परिपूर्णं मनो मम ।
अधुना श्रोतुमिच्छामि वह्नेरुत्पत्तिमीप्सिताम् ॥

सूत उवाच ।

एकदा सृष्टिकाले च ब्रह्मानन्तमहेश्वराः ।
श्वेतद्वीपं ययुः सर्व्वे द्रष्टुं विष्णुं जगत्पतिम् ॥
परस्परञ्च संभाषां कृत्वा सिंहासनेषु च ।
ऊषुः सर्व्वे सभामध्ये सुरम्ये पुरतो हरेः ॥
विष्णुगात्रोद्भवास्तत्र कामिन्यः कमलाकलाः ।
तत्र नृत्यन्ति गायन्ति विष्णुगाथाश्च सुस्वरम् ॥
तासाञ्च कठिनां श्रोणिं कठिनं स्तनमण्डलम् ।
सस्मितं मुखपद्मञ्च दृष्ट्वा ब्रह्मा स कामुकः ॥
मनो निवारणं कर्त्तुं न शशाक पितामहः ।
वीर्य्यं पपात तच्छ्रीघ्रं लज्जया वाससा विभुः ॥
तद्वीर्य्यं वस्त्रसहितं प्रतप्तं कामतापितः ।
क्षीरोदे प्रेरयामास सज्जीते विरते द्विज ॥
जलादुत्थाय पुरुषः प्रज्वलन् ब्रह्मतेजसा ।
उवास ब्रह्मणः क्रोड़े लज्जितस्य च संसदि ॥
एतस्मिन्नन्तरे रुष्टो जलादुत्थाय सत्वरः ।
प्रणम्य वरुणो देवान् बालं नेतुं समुद्यतः ॥
बालो दधार ब्रह्माणं बाहुभ्याञ्च भयाद्रुदन् ।
किञ्चिन्नोवाच जगतां विधाता लज्जया द्विज ॥
बालकस्य करे धृत्वा चकाराकर्षणं रुषा ।
वरुणश्च सभामध्ये तं चिक्षेप प्रजापतिः ॥
पपात दूरतो देवो वरुणो दुर्ब्बलस्तथा ।
मूर्च्छां संप्राप स्तवत् कोपदृष्ट्या विधेरहो ॥
चेतनं कारयामास स्वदृष्ट्या च शङ्करः ।
संप्राप्य चेतनां तत्र तमुवाच जलेश्वरः ॥

वरुण उवाच ।

बालो जले समुद्भूतो मम पुत्रोऽयमीप्सितः ।
अहं गृहीत्वा यास्यामि ब्रह्मा मां ताड़येत् कथम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

बालकः शरणापन्नो मयि विष्णो महेश्वर ।
कथं दास्यामि भीतञ्च रुदन्तं शरणागतम् ॥
शरणागतदीनार्त्तं यो न रक्षेदपण्डितः ।
पच्यते निरये तावद् यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
उभयोर्व्वचनं श्रुत्वा प्रहस्य मधुसूदनः ।
उवाच सर्व्वतत्त्वज्ञः सर्व्वेशश्च यथोचितम् ॥

भगवानुवाच ।

दृष्ट्वा शुकामिनीश्रोणिं वीर्य्यं धातुः पपात तत् ।
लज्जया प्रेरयामास क्षीरोदे निर्म्मले जले ॥
ततो बभूव बालश्च धर्म्मतो विधिपुत्रकः ।
क्षेत्रजश्च सुतः शास्त्रे वरुणस्यापि गौणतः ॥

महादेव उवाच ।

यो विद्यायोनिसम्बन्धो देहेषु च निरूपितः ।
शिष्ये पुत्रे च समता चेति वेदविदो विदुः ॥

मत्स्यं ददातु वरुणो विद्याञ्च बालकाय च।
पुष्पो विधातुर्वह्निश्च शिष्यश्च वरुणस्य च॥
विष्णुर्ददातु बालाय दाहिकां शक्तिमुत्तमाम्।
सर्वदग्धो हुताशश्च निर्माणो वरुणेन च॥
विष्णुश्च दाहिकां शक्तिं ददौ मत्स्यै शिवाज्ञया।
मत्स्यं विद्याञ्च वरुणो रत्नमालां मनोहराम्॥
क्रोडे कृत्वा च तं बालं चुचुम्ब मायया सुरः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे वह्न्युत्पत्तिर्नाम ११० अध्यायः॥ *॥ तद्दाहनिवारणौषधानि यथा,—
"शालूरस्यैन्धवशा विद्युद्दग्धा च मृत्तिका।
तयानुलिप्तं यद्देश्म नाग्निना दह्यते नृप!॥"
इति मात्स्ये राजधर्म्मे राजरक्षानाम १८३ अः॥
अग्निवैकृत्यं तच्छान्तिश्च यथा,—
"अनग्निर्दीप्यते यत्र राष्ट्रे यस्य निरिन्धनः।
न दीप्यते चेन्धनवान् स राष्ट्रः पीड्यते नृपैः॥
प्रज्वलेदप्सु मांसं वा तथार्द्रं वापि किञ्चन।
प्रासादतोरणद्वारं नृपवेश्म सुरालयम्॥
एतानि यत्र दह्यन्ते तत्र राजभयं भवेत्।
विद्युता वा प्रदह्यन्ते तथापि नृपतेर्भयम्॥
धूमश्चानग्निजो यत्र तत्र विद्यान्महद्भयम्।
विनाग्निं विस्फुलिङ्गाश्च दृश्यन्ते यत्र कुत्रचित्॥
त्रिरात्रोपोषितश्चात्र पुरोधाः सुसमाहितः।
समिद्भिः क्षीरवृक्षाणां सर्षपैस्तु घृतेन च॥
दद्यात् सुवर्णञ्च तथा द्विजेभ्यो
गाश्चैव वस्त्राणि तथा भुवञ्च।
एवं कृते पापमुपैति नाशं
यदग्निवैकृत्यभवं द्विजेन्द्र!॥"
इति मत्स्यपुराणे अग्निवैकृत्यं नाम २०५ अध्यायः॥ *॥ सुरामयो यथा,—
"गार्हपत्यो दक्षिणाग्निस्तथैवाहवनीयकः।
एतेऽग्नयस्त्रयो मुख्याः शेषाश्चोपसदस्त्रयः॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः॥ *॥
वह्निविप्रमध्यगमननिषेधो यथा,—
"द्वौ विप्रौ वह्निविप्रौ च दम्पत्योर्गुरुशिष्ययोः।
हलाग्रे च न गन्तव्यं मध्ये तु पदे पदे॥"
इति कर्म्मलोचनः॥ *॥
अपि च।
"नाग्निब्राह्मणयोरन्तरा व्रजेत् नाग्न्योर्न ब्राह्मणयोर्न गुर्वाग्निषयोरन्तरया तु व्रजेत्।"
इति तिथ्यादितत्त्ववचनम्॥ *॥ अथ वह्निस्तम्भनम्।
"मण्डूकस्य वसां गृह्य घृतौषां तत्र पेषयेत्।
हस्तौ तु लेपयेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम्॥
शाल्मलीरसमादाय ततस्त्वं निधाय तम्।
अपामार्गे दिवैतेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम्॥
वासको उदरं गृह्य मण्डूकस्य वसा तथा।
गुडूची कारवेल्लस्य मनोऽपि प्रतिपेषयेत्॥
एतेनैव लोपितेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम्।
गृहकोषकरञ्जोत्थं मरीचं मागधं तथा।
चर्व्वणाच्च दमं वक्त्रे जिह्वया ज्वलनं लिहेत्॥

गोरोचना भृङ्गराजं चूर्णं कृत्वा घृतं समम्।
दिव्यस्तम्भश्च पीत्वा स्यान्मन्त्रेणानेन वै तथा॥"
ॐ अग्निस्तम्भनं कुरु। इति गारुडे १८६ अध्यायः॥ (दैत्यविशेषः। यथा, महाभारते। १२। २२७। ५०।
"वायुः कार्त्तस्वरो वह्निर्विश्वदंष्ट्रोऽथ नैर्ऋतिः॥"
मित्रविन्दागर्भजातः कृष्णस्य पुत्रविशेषः। यथा, भागवते। १०। ६१। १६।
"मह्वांशः पावनो वह्निर्मित्रविन्दात्मजाः क्षुधिः॥"
तुर्वसुपुत्रः। यथा, हरिवंशे। ३२। ११७।
"तुर्वसोस्तु सुतो वह्निर्गोभानुस्तस्य चात्मजः॥"
कुकुरपुत्रः। यथा, भागवते। ९। २४। १९।
"कुकुरस्य सुतो वह्निर्विलोमा तनयस्ततः॥")
वह्निकरी, स्त्री, (वह्निं देहस्थवह्निं करोतीति। कृ+टः। ङीप्।) धातकीपुष्पी। इति शब्दचन्द्रिका॥ धाइ फुल इति भाषा॥
वह्निकाष्ठं, क्ली, (वह्निवत् दाहकं काष्ठम्।) दाहागुरुः। इति राजनिर्घण्टः॥
वह्निगन्धः, पुं, (वह्निना वह्निसंयोगेन दहनेन गन्धो यस्य।) यक्षधूपः। इति शब्दचन्द्रिका॥
वह्निगर्भः, पुं, (वह्निर्गर्भे यस्य।) वंशः। इति शब्दचन्द्रिका॥
वह्निगर्भा, स्त्री, (वह्निरग्निर्गर्भे यस्याः।) शमीवृक्षः। इति शब्दचन्द्रिका॥
वह्निचक्रा, स्त्री, (वह्नेरिव चक्रं आवर्त्तवत् चिह्नं यत्र।) कलिकारीवृक्षः। इति भावप्रकाशः॥
वह्निज्वाला, स्त्री, (वह्नेर्ज्वालेव दाहकत्वात्।) धातकीवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ (तथास्य पर्य्यायो यथा,—
"धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा।
सुभिक्षा बहुपुष्पी च वह्निज्वाला च सा स्मृता॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
वह्निदमनी, स्त्री, (दमयति शमयतीति। दम+णिच्+ल्युः। ङीप्। वह्नेर्दमनी। अग्निदाहजनितशमनकारित्वादस्यास्तथात्वम्।) अग्निदमनीक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः॥
वह्निदीपकः, पुं, (वह्निं दीपयतीति। दीप+णिच्+ण्वुल्। वह्नेर्दीपक इति वा।) कुसुम्भम्। इति शब्दरत्नावली॥ (गुणादिविशेषोऽस्य कुसुम्भशब्दे ज्ञेयः॥)
वह्निदीपिका, स्त्री, (वह्नेर्जठरानलस्य दीपिका उत्तेजिका॥) अजमोदा। इति राजनिर्घण्टः॥
वह्निनामा [न्], पुं, (वह्नेर्नाम नाम यस्य।) चित्रकः। भल्लातकः। इति रत्नमाला॥
वह्निनी, स्त्री, (वह्निं तद्वत्कान्तिं नयतीति। नी+डः। गौरादित्वात् ङीप्।) जटामांसी। इति रत्नमाला॥
वह्निपुष्पी, स्त्री, (वह्निरिव दाहकं रक्तवर्णं वा पुष्पमस्याः। ङीप्।) धातकी। इति राजनिर्घण्टः॥

वह्निबधूः, स्त्री, (वह्नेर्वधूः।) स्वाहा। इति रत्नावली॥
वह्निबीजं, क्ली, (वह्नेर्बीजम्।) ...
तकम्॥ (वह्निदायकं ...
कम्। इति राजनिर्घण्टः॥ ...
स्वर्णम्। इति हेमचन्द्रः॥ ...
"एकदा ...
तत्र कृत्वा च नृत्यञ्च
विलोक्य रम्भां सुश्रोणीं ...,
पपात वीर्य्यं चस्कार
उत्तस्थौ स्वर्णपुञ्जश्च ...
चर्येन वर्द्धयामास स ...
हिरण्यरेतसं वह्निं प्रवदन्ति ...
इति ते कथितं वत्स किं भूयः ...
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ...
नाम १३० अध्यायः॥
वह्निभोग्यं, क्ली, (वह्नेरग्नेर्भोग्य...त्वात्।) घृतम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
वह्निमन्थः, पुं, (वह्नये ... इति। मन्थ+घञ्।) ...
जटाधरः॥ (...
वह्निमन्थोऽग्निमन्थश्च मथनो ...
इति
अग्निमन्थः। इति राजनिर्घण्टः॥
वह्निमारकं, क्ली, (वह्निं ...
मृ+णिच्+ण्वुल्।) जलम्। ...
चन्द्रिका॥
वह्निमित्रः, पुं, (वह्निर्मित्रं यस्य।) ...
शब्दचन्द्रिका॥
वह्निरेताः [स्], पुं, (वह्नौ रेतो ...
निषिक्तवीर्य्यत्वादेवास्य तथात्वम्।)
इति हलायुधः॥
वह्निलोहकं, क्ली, (वह्निरिवारक्तं ...
कांस्यम्। इति राजनिर्घण्टः॥
वह्निवर्णं, क्ली, (वह्नेरिव रक्तो वर्णो य...
त्पलम्। इति शब्दचन्द्रिका॥
वह्निवल्लभः, पुं, (वह्नेर्वल्लभः प्रियः ...
सर्ज्जरसः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
वह्निशिखं, क्ली, (वह्निरिव शिखा ...
म्भम्। इत्यमरः॥ (अस्य ...
"स्यात् कुसुम्भं वह्निशिखं ...
इति भावप्रकाशस्य ...
वह्निशिखरः, पुं, (वह्निरिव शिखा ...
लोहितमस्तकः। इति शब्दरत्नावली॥
वह्निशिखा, स्त्री, (वह्निरिव शिखा ...
कलिनी। इति धरणिः॥ कलिका...॥
इति राजनिर्घण्टः॥ (लाङ्गलि...
विष इति ख्याता। तत्पर्य्यायो यथा,—
"गौरी लाङ्गलिका ...
अग्निजिह्वेन्द्रपुष्प्याग्निशिखो ...
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे ...

...शः, पुं, (वंशः शिल्पं यस्य । अण् ।)
...शिल्पकः । इत्यमरः ॥
...पुं, (वंशैश्चरतीति । चर + टः ।)
... इति शब्दरत्नावली ॥ (वंशः शरः ।)
इति वंशादिजन्मतया ॥
... (वंशीति । वंश + "...अण्" ।
४ । ३ । ११ । इति अण् प्रत्ययेन साधुः ।)
...म् । इति हेमचन्द्रः ॥ (वंशस्येदमिति ।
"तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इति
...) वंशजम् । वंशादिजातम् ॥ (यथा,
...३ । ६ । ४० । ३ ।
...शिल्पा वंशीदिव वंशं मानयन् ...
...दिव ॥")
...वी, मुरलिका । वंशवाद्यविशेषः ॥
...शब्दविशेषः । इति शब्दकल्पद्रुमः ॥
...१०-षष्ठ०-त्रुटानाडी स्वर०-अनुप्रास सप्त०-
...) च, वाग्मति । इति दुर्गादासः ॥
... सप्तस्वरमयी: । इति शब्दकल्पद्रुमः ॥
...१०-षष्ठ०-सप्त०-ङीप् ।) ...
...के । गृहस्थित पादुकपूर्व्वकेन । स, यानि
... । दिनमं सत्यवानिति मनुभूप: । इति
...दास: ॥
... (वा + क्विप् ।) विचक्षणः । (यथा, मनुः ।
...११८ ।
...र्योषध न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
...विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥")
...सा । (इवार्थे । यथा, रघुः । १८ । ५१ ।
"बीज पवित्रकलामिवेन्दु वा
पद्मं नदमिव धर्म्मपल्लवम् ॥")
...र्थः । (यथा, महाभारते । १ । १५४ । ८ ।
...ते दिदृक्षु सर्व्वेषां सुस्पष्टैः प्रबोधितैः ।
...नागाद्य दुर्ब्बुद्धे तरसा त्वं नराधम ! ॥")
...पूरणम् । (यथा, रामायणे । १ । २५ । ३ ।
...बाहुबलान् वापि सशस्त्रोरगान् भुवि ।
...मितान् प्रशस्तानी वशीकृत्य जयिष्यसि ॥")
...चयः । इति मेदिनी । वे, ७४ ॥ इवार्थः ।
...विधः ॥ (यथा, किराते । ३ । १६ ।
"सुता न यूयं किमु तस्य राज्ञः
सुयोधनं वा न गुणैरतीताः ॥")
...त्रि, वंशसम्बन्धी । वंशस्यायमित्यर्थे ष्य(ष्यञ्)
...येन निष्पन्नः ॥
...कः, पुं, (वंशीवादनं शिल्पमस्येति । वंश +
...क् ।) वंशीवादकः । इति जटाधरः । (भार-
...तान् वंशान् हरति वहति आवहति वा ।
...हरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ।"
... । १ । ५० । इति ठक् । भारभूतवंशहारके
...वाहके च त्रि ॥)
...ी, स्त्री, (वंशे भवा + वंश + अण् । ङीप् ।)
...लोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्पर्य्यायो
...था,—
तुगाक्षीरी शुभा वांशी वंशजा वंशलोचना ॥"
इति वैद्यकरत्नमाला ॥

"ककदंशीलना वांशी तुगाक्षीरी तुगा शुभा ।
त्वक्क्षीरी वंशजा शुभ्रा वंशक्षीरी च वैणवी ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वाः [र्], क्ली, (वार्य्यते तृषानेनेति । वृ + णिच् + क्विप् । यद्वा, "वृञ् वरणे । भ्राजिकोरात् छान्दसः । तस्मात् क्विप् । अति लोपः । वान्तादिलोपः । रेफस्य विसर्ज्जनीयः ।" इति सिद्धान्तकौमुद्यां उणादिवृत्त्या । १ । १२ । ८ ।) जलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते ।३।१३।१६।
"एतन्मे क्षितिर्व्वार्भिः प्लाव्यमाना रसा- गता ॥")

वाःकिटिः, पुं, वारि जलस्य किटिः शूकरः । शिशुमारः । इति केचित् ॥

वाःसदनं, क्ली, (वारो जलस्य सदनम् ।) जला- धारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाक् [च्], स्त्री, (उच्यतेऽसौ अनया वेति । वच् + "क्विब्वचिप्रच्छीति ।" उणा० २ । ५७ । इति क्विप् दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च ।) वाक्यम् । (यथा, मनुः । २ । १५९ ।
"अहिंसयैव भूतानां कार्य्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।
वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्म्म- मिच्छता ॥")
सरस्वती । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्- सागरे । १ । ३ ।
"प्रणम्य वाचं निःशेषपदार्थोद्द्योतदीपिकाम् ।
बृहत्कथायाः सारस्य संग्रहं रचयाम्यहम् ॥")

वाकं, त्रि, (वकस्येदमिति । वक + "तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) वकसम्बन्धि । वक- स्येदं इत्यर्थे व्युत्पत्त्या निष्पन्नम् ॥ (क्ली, वकस्य समूहः । "तस्य समूहः ।" ४ । २ । ३७ । इत्यण् । वकसमूहः ॥ उच्यतेऽसौ अनेनेति वा । वच् + घञ् । वाक्यम् । यथा, उत्तररामचरिते । १ । १ ।
"इदं कविभ्यः पूर्व्वेभ्यो नमो वाकं प्रशास्महे ॥"
वेदभागविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । ४७ । २५ ।
"यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च ।
गृणन्ति सत्यकर्म्माणं सत्यं सत्येषु सामसु ॥"
पुं, वकस्यावयवो विकारो वा । प्राणित्वादञ् । वकावयवविशेषः ॥)

वाकुची, स्त्री, (वातीति वा वायुस्तं कुचति सङ्को- चयति पूतिगन्धित्वात् । कुच् + कः । गौरादि- त्वात् ङीष् ।) ओषधिविशेषः । हाकुच इति भाषा ॥ तत्पर्य्यायः । सोमराजी २ सोमवल्ली ३ सुवल्लिका ४ सिता ५ सितावरी ६ चन्द्रलेखा ७ चन्द्री ८ सुप्रभा ९ कुष्ठघ्नी १० कालमेषी ११ पूतिगन्धा १२ वल्गुला १३ चन्द्रराजी १४ कालमेषी १५ त्वग्दोषापहा १६ कान्तिदा १७ अवल्गुजा १८ चन्द्रप्रभा १९ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । क्रिमिकुष्ठकफत्वग्दोषविषकण्डूव्रणनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्य्यायगुणाः ।
"अवल्गुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुव- ल्लिका ।
शशिलेखा कृष्णफला सोमा पूतिफलीति च ॥
सोमवल्ली कालमेषी कुष्ठघ्नी च प्रकीर्त्तिता ।
वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी ॥
विष्टम्भहृद्धिमा रुच्या सरा श्लेष्मास्रपित्तनुत् ।
रूक्षा हृद्या श्वासकुष्ठमेहज्वरकृमिप्रणुत् ॥
तत्फलं पित्तलं कुष्ठकफानिलहरं कटु ।
केश्यं त्वच्यं कृमिश्वासकासशोथामपाण्डुनुत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

वाकुलं, क्ली, (बकुलस्येदमिति । बकुल + "तस्ये- दम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) बकुलफलम् । अस्य गुणाः ।
"वाकुलं मधुरं ग्राहि दन्तस्थैर्य्यकरं परम् ॥"
इति राजवल्लभः ॥

वाक्कीरः, पुं, (वाचि कौतुकवाक्ये कीरः शुक इव प्रियत्वात् ।) स्यालकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाक्छलं, क्ली, (वाचा छलम् ।) वाक्यचालः । यथा । वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् । तत्त्रिविधम् । वाक्छलम् । सामान्यच्छलम् । उपचारच्छलञ्च । अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभि- प्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम् ॥ १ ॥ सम्भ- वतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थ- कल्पना सामान्यच्छलम् ॥ २ ॥ धर्म्मविकल्प- निर्द्देशे अर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम् ॥ ३ ॥ इति गौतमसूत्रम् ॥ अनेकार्थशब्दप्रयोगे तात्पर्य्य- भेदकशब्दस्य भ्रमात् अर्थान्तरतात्पर्य्यकत्वकल्प- नया दूषणाभिधानं वाक्छललक्षणम् । यथा । नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वात् । इत्युक्ते कुतोऽस्य नवसंख्यकाः कम्बलाः ॥ १ ॥ सामान्य- विशिष्टसम्भवदर्थाभिप्रायेण उक्तस्य सामान्य- योगादसम्भवदर्थकल्पनया दूषणाभिधानं सामान्यच्छलम् । यथा । ब्राह्मणोऽयं विद्या- चरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरण- सम्पदं साधयति इति कल्पयित्वा परो वदति कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पत् व्रात्ये व्यभि- चारात् ॥ २ ॥ शक्तिलक्षणयोरेकतरवृत्त्या यः प्रतिषेधः स उपचारच्छलम् । यथा । मञ्चाः क्रोशन्ति इत्यत्र मञ्चस्था एव क्रोशन्ति न तु मञ्चाः । एवं चाहं नित्य इति शब्दः प्रयुक्ते असदकादुत्पन्नस्त्वं कथं नित्य इति प्रतिषेधोऽप्युप- चारच्छलम् ॥ ३ ॥ इति तट्टीका ॥ अपि च ।
"सर्व्वस्वर्णविवादेषु वाक्छले नावसीदति ।
पशुस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयते ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

वाक्पतिः, पुं, (वाचां पतिः ।) बृहस्पतिः ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ८ । १५ ।
"उद्गारोऽग्निसक्षेमकरो वाक्पतिश्चरन् भानाम् ॥")

वाक्पति ... (वाचां पतिरिव ... ।) ... । इति ... ग्री-

क्यमादिपटुवचनः । इति भरतः ॥ स्वबुद्ध्या वाक्यरचकः । इति सारसुन्दरी ॥ पटुवचनः । इति पदार्थकौमुदी ॥ व्यक्तवाग्जनः । इति नीलकण्ठः ॥ तत्पर्य्यायः । वागीशः २ । इत्यमरः ॥ अनवद्योग्रवचाः ३ । इति जटाधरः ॥
"वाग्मी वाग्मिर्वाविदूको वाचो युक्तिपटुस्तथा ।
वागीशो वाक्पतिश्चेति भवेते सुवक्तरि ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, हरिवंशे । २१५ । ३४ ।
"ममार्थे सर्व्वलोकस्य विदधाति स वाक्पतिः ॥")
वाक्पारुष्यं, क्ली, (वाचा कृतं पारुष्यम् ।) अप्रियवाक्योच्चारणम् । तत्तु सप्तधाव्यसनान्तर्गतव्यसनविशेषः । यथा,—
"त्रयाणाः स्त्रियः पानं वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
दण्डपारुष्यमित्येतत् स्वीयं व्यसनसप्तकम् ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥*॥
तल्लक्षणं नारदेनोक्तम् ।
"देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यङ्गसंयुतम् ।
यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥"
देशादीनां आक्रोशन्यङ्गसंयुतम् । उच्चैर्भाषणमाक्रोशः न्यङ्गमवद्यं तदुभययुक्तं यत्प्रतिकूलार्थं उद्वेगजननार्थं वाक्यं तद्वाक्पारुष्यं कथ्यते ॥ तस्य च दण्डतारतम्यार्थं निष्ठुरादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैवोक्तम् ।
"निष्ठुराश्लीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।
गौरवानुक्रमात्तस्य दण्डोऽपि स्यात् क्रमाद्गुरुः ॥
साक्षेपं निष्ठुरं ज्ञेयमश्लीलं न्यङ्गसंयुतम् ।
पतनीयैरुपाक्रोशैस्तीव्रमाहुर्म्मनीषिणः ॥" इति ।
तत्र निष्ठुराश्लीलयोः सवर्णविषये दण्डमाह ।
"समानवर्णयाक्षेपे दण्डस्त्रयोदशपणः ।
तस्यैव ... पञ्चाशद्दण्डः पञ्चाशदुत्तमः ॥"
... तथाविधम् ।
तथैवापि सृजन् दाप्यो दण्डं कार्षापणं स्मृतम् ॥"
इति वर्णप्रसंगे तदतिदुष्टस्वर्णविषयम् । यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपन्ति तदा शतं दण्डनीया इति तेनैवोक्तम् ।
"मातरं पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् ।
आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानञ्चाददद्गुरोः ॥"
इति च ।
इदञ्च भार्य्यादिषु मात्रादिषु गुरुषु निरपराधेषु आक्षार्य्यां द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अश्लीलाक्षेपे दण्डमाह ।
"अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति च ।
शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥
अर्द्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीषूत्तमेषु च ।
दण्डप्रणयनं कार्य्यं वर्णजात्युत्तराधरैः ।
प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ।
वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्द्धार्द्धहानितः ॥" * ॥
मनुः ।
"शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्त्रियो दण्डमर्हति ।
वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ।
पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्त्रियस्याभिशंसने ।
वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥
समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।
वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् ॥"
इति मिताक्षरा ॥*॥
वाक्पारुष्ये अभियोगमन्तरेणैव प्रत्यभियोगे प्रतिप्रसवो यथा,—
"कुर्य्यात् प्रत्यभियोगञ्च कलहे साहसेषु च ।"
वाक्पारुष्ये शस्त्रादिप्रहारेषु च यथा पूर्व्वमहमप्यनेनाकृष्टः शस्त्रेण हतः इत्यपराधाभावाय प्रत्यभियोगं कुर्य्यात् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
वाक्यं, क्ली, (उच्यते इति । वच् + ण्यत् । "चजोः कु घिण्ण्यतोः ।" ७ । ३ । ५२ । इति कुत्वम् । शब्दसंज्ञत्वात् "वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ।" ७ । ३ । ६७ । इति निषेधो न ।) पदसमुदायः । इति व्याकरणम् । तिङन्तचयः । सुबन्तचयः । कारकान्विता क्रिया । इत्यमरः । इह श्रुतिलोकयोस्त्रिविधं निरुक्तं वाक्यलक्षणम् । तिङ्सुबन्तयोश्चयः समुदायः कारकान्विता क्रिया च वाक्यम् । तिङ्शब्देन तिबादीनि शास्त्रीतिशतसंख्यकानि वचनानि उच्यन्ते । एवं सुप्शब्देन स्वादीन्येकविंशतिवचनानि इन्द्रात् परं यः श्रूयते लभतेऽर्थो प्रत्येकं अभिसम्बध्यते स च शब्द उभयोरपि सम्बध्यते । अत्र तिङन्तसमूहो यथा । पचति भवति पाको भवति इत्यर्थः । एवमन्यदप्यवसेयम् । सुबन्तसमूहो यथा । प्रशान्तचिह्नमिदं हि महात्मनाम् । धात्वर्थः क्रिया कारकैः कर्त्रादिभिरन्विता सम्बन्धा कारकान्विता अन्वितत्वञ्च क्रियाकारकयोः आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवशात् ज्ञेयम् । तिङ्सुबन्तचयात्मकेऽपि समुदायेन बोध्यो व्यवस्थार्थस्याप्रयोगात् अतएव परस्पराभिसम्बन्धः पदसमूहो वाक्यमिति वृद्धाः । कारकान्विता क्रिया यथा । देवदत्तो ग्रामं गच्छति । इति तट्टीकायां भरतः ॥*॥ वाक्यलक्षणमाह ।
"वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः ।
वाक्योच्चयो महावाक्यमित्थं वाक्यं द्विधा मतम् ॥"
उक्तञ्च ।
"स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया ।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संभूय जायते ॥"
इति ॥
तत्र वाक्यं यथा । शून्यं वासगृहमित्यादि । महावाक्यं यथा । रामायणमहाभारतरघुवंशादिः । इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः ॥*॥
अप्रियवाक्यभाषणनिषेधो यथा
"न हिंस्यात् ...
आदित्यं नाप्रियं वाक्यं न ...
पापकृदादिभिर्वाक्यनिषेधो य...
...
... दारान् ...
इति कौर्म्मे उपविभागे ...
शुभाशुभवाक्यानि यथा,—
"नैव राज्येन महता न वै ...
प्राप्यते मानकृतं ...
स्वर्गापवर्गसिद्धार्थेभाषितं ...
वाक्यं मुनिवरैः ...
...
वाक्यं निरयहेतुत्वात् ...
संस्कृतेनापि किं तेन ...
अविद्या रागवाक्येन ...
यत् श्रुत्वा जायते ...
निरङ्कुशमपि तद्वाक्यं ...
इति वह्निपुराणे वैष्ण...
ध्यायः ॥ (अत्र वाक्यदो...
"वाक्यदोषो ...
क्रमवत्क्रमपार्थकं निरर्थ...
हरयोमनयनिगमनान ...
भवति ...
तच न्यूनं ...
स्थितं ।" इति चरके विमान...
वाच, ऋ काङ्क्षे । इति कवि...
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, ...
नैवेष्टसिद्धौ इदनुबन्धो ...
इति तट्टीकायां दुर्गादासः ...
वाचरः, पु, (वाचा दर्शि...
अच् ।) सारकः । ग्राबः ...
दकः । सरघुः । पक्षिन...
इति हेमचन्द्रः ॥
वागात्मः, त्रि, (वाचि आत्...
इव मर्म्मच्छेदकत्वात् ।) ...
"व्याघ्री बलवती ...
स जीवा ...
वागाशनि, पु, बुद्धः । इति ...
वागीशः, पुं, (वाचां ईशः ।) ...
रत्नावली । (यथा, ...
"अयं विमिश्रोऽभिष्ट...
कुलमन्त्रीशोऽसितासित...
ब्रह्मा । यथा, कुमारे ।...
"वागीशं वाग्भिरर्थाभि...
वागीशः, त्रि, (वाचामी...
सुवक्ता इति यावत् ।...
महाभारते । १० । ७ ।...
"नित्यानन्दप्रसादिना वाग...

ा, स्त्री, (वाचामीशा।) सरस्वती। यथा,
"...शा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि।
...सि हृदये संविन् तं नृसिंहमहं भजे॥"
इति श्रीमद्भागवतटीकायां श्रीधरस्वामी॥
...रः, पुं, (वाचामीश्वर इव।) मञ्जुघोषः।
... त्रिकाण्डशेषः॥ (जैनविशेषः। इति च
...ाण्डशेषः। १। १। २३॥ बृहस्पतिः।
...।। इति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः॥) वाचा-
...रे, त्रि। यथा, गारुडे १९६ अध्याये।
...ामलकचूर्णं वै मधुतैलसमन्वितम्।
...ा मासं युवा स्याच्च नरो वागीश्वरो
भवेत्॥"
...री, स्त्री, (वाचामीश्वरी।) सरस्वती।
...त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, तन्त्रसारे। "वागी-
...ऋतुस्नाताम्॥")
..., स्त्री, सोमराजी। इत्यमरः। २।४।९॥
...ा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठाधिकारे।
...मिसेवी कटुष्णेन वारिणा वागुजीं पिबेत्।
...भोजी त्रिसप्ताहात् कुष्ठरोगाद्विमुच्यते॥")
..., पुं, कर्म्मरङ्गः। इति शब्दमाला॥
..., स्त्री, (वातीति। वा गतिबन्धनयोः+
"...दुगुरादयश्च।" उणा० १।४२। इति उरच्-
...येन गुणागमेन च साधुः।) मृगबन्धनार्थ-
...विशेषः। इत्यमरः। २।१०।२६॥ (यथा,
...ित्सागरे। २१। ११।
"...: यथा वने तस्मिंस्तस्य वर्त्मसु वागुराः॥")
...कः, पुं, (वागुरया चरतीति। वागुरा+
"...रति।" ४।४।८। इति ठक्।) व्याधः।
...रया मृगादीन् बध्नाति यः। इत्यमरः।
।१५।४॥ (यथा, रघुः। ९।५३।
"मृगवागुरिकैः प्रथमास्थितं
व्यपगतानलदस्यु विवेश सः॥")
...दः, पुं, (वाचा गोदते क्रीड़तीवेति। गुद
...ड़ायाम्+कः।) पक्षिविशेषः। इति
...काण्डशेषः॥ एतद्योनिकारणं यथा,—
"...ियं तित्तिरिर्हृत्वा चौमं हृत्वा तु दर्द्दुरः।
...मांसतान्तवं क्रौञ्चो गोधा गां वाग्गुदो
गुड़म्॥"
इति मानवे १२ अध्यायः॥
...लिः, पुं, (वाचा गुडति रक्षतीति। गुड़+
"...गुणधातु कित्।" उणा० ४।११८। इति
...। स च कित्।) ताम्बूली। राज्ञां ताम्बूल-
...ा। इति शब्दमाला॥
...लिकः, पुं, (वागुलि+स्वार्थे कन्।)
...मूलदः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
...दरिद्रः, त्रि, (वाचि दरिद्र इव।) मित-
...षी। तत्पर्य्यायः। वाग्यः २। इति शब्द-
...ला॥
...दलं, क्ली, (वाचां दलमिव।) ओष्ठाधरौ।
...ति त्रिकाण्डशेषः॥
...दुष्टः, पुं, (वाचा वाक्यमात्रेण दुष्टः।)
...ालः। इति जटाधरः॥

वागदुष्टः, त्रि, (वाचा शुद्धेऽपि वस्तुनि अशुद्ध-
रूपत्वदुर्व्वाक्येन दुष्टः।) वाचा दोषयुक्तः।
यथा,—
"वाग्भावदुष्टाश्च तथा दुष्टैर्द्दोषहतास्तथा।
वाससा चावधूतानि वर्ज्ज्यानि श्राद्धकर्म्मणि॥"
इति श्राद्धतत्त्वम्॥ *॥
तदन्नभक्षणप्रायश्चित्तम्। तत्र शङ्खः।
"वाग्दुष्टं भावदुष्टञ्च भाजने भावदूषिते।
भुक्त्वान्नं ब्राह्मणः पश्चात् त्रिरात्रन्तु व्रती भवेत्॥"
एतदभ्यासे व्रती यावकेन तत्र द्वादशपणा
देयाः। इति प्रायश्चित्तविवेकः॥
वागदेवता, स्त्री, (वाचां देवता।) सरस्वती।
यथा,—
"पञ्चाशल्लिपिभिर्विभक्तमुखदोःपन्मध्यवक्षः-
स्थलां
भास्वन्मौलिनिबद्धचन्द्रशकलामापीनतुङ्ग-
स्तनीम्।
मुद्रामक्षगुणं सुधाढ्यकलसं विद्याञ्च हस्ता-
म्बुजै-
र्बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवता-
माश्रये॥"
इति तन्त्रसारः॥
वागदेवी, स्त्री, (वाचां देवी।) सरस्वती। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्।
५। १६३।
"द्विजस्तयोर्नायकाख्यो गौरीशसुरसद्मनोः।
चातुर्विद्यं कृतस्तेन वाग्देवी कुलमन्दि-
रम्॥")
वाग्मी, [न्] त्रि, (प्रशस्ता वागस्त्यस्येति।
"वाचो ग्मिनिः।" ५। २। १२४। इति
ग्मिनिः।) वक्ता। इत्यमरः॥ (यथा, काम-
न्दकीयनीतिसारे। ४। १५।
"वाग्मी प्रगल्भः स्मृतिमानुदग्रो बलवान्
वशी॥")
पटुः। इति मेदिनी। ने, १३०॥
वाग्मी, [न्] पुं, (प्रशस्ता वागस्त्यस्येति। वाच्+
ग्मिनिः।) सुराचार्य्यः। इति मेदिनी। ने,१३०॥
(पुरुवंशीयमनस्योः पुत्रविशेषः। यथा, महा-
भारते। १। ९४। ७।
"शक्तः संहननो वाग्मी सौवीरीतनयास्त्रयः।
मनस्योरभवन् पुत्राः शूराः सर्व्वे महारथाः॥")
वाग्यः, त्रि, (वाचं परिमितवाक्यं याति गच्छ-
तीति। या+कः।) वाग्दरिद्रः। इति शब्द-
माला॥ निर्व्वेदः। कल्पः। इत्यजयः॥
वाग्यतः, त्रि, (वाचि वाक्ये यतः संयतः।)
वाक्संयतः। यथा,—
"प्रत्यहं नियतं काममालभो व्रतमादिशेत्।
प्रायश्चित्तसमासीनो वाग्यतस्त्रिसवनं स्पृशेत्॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतशङ्खलिखितवचनम्॥
वाग्यामः, त्रि, अशक्त्यादिना वाचं यच्छति यः।
इति सिद्धान्तकौमुदी॥
वाङ्कः, पुं, समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

वाङ्मती, स्त्री, (स्तुतिरूपा वागस्त्यस्या इति।
वाच्+मतुप्। ङीप्।) नदीविशेषः। यथा,—
"हिमाद्रेस्तुङ्गशिखरात् प्रोद्भूता वाङ्मती नदी।
भागीरथ्याः शतगुणं पवित्रं तज्जलं स्मृतम्॥
तत्र स्नात्वा हरेर्लोकानुपस्पृश्य दिवस्पतेः।
त्यक्त्वा देहं नरा यान्ति मम लोकं न संशयः॥"
इति वाराहे गोकर्णमाहात्म्ये जलेश्वरमाहात्म्य-
वर्णननामाध्यायः॥
वाङ्मयं, त्रि, (वाक्स्वरूपम्। वाच्+मयट्।)
वाक्यात्मकम्। यथा,—
"स्मरसत्तमभृगोर्लान्तैरेभिर्द्दशभिरक्षरैः।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना॥"
अपि च।
"पद्यं गद्यमिति प्राहुर्व्वाङ्मयं द्विविधं बुधाः।
प्रागुक्तलक्षणं पद्यं गद्यं संप्रति गद्यते॥"
पद्यं यथा,—
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत्॥
सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्त्रिधा।
समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः॥
आदिस्तृतीयवद्यस्य पादस्तुर्य्यो द्वितीयवत्।
भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम्॥"
गद्यं यथा।
"अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तु त्रिधा मतम्।
चूर्णकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः॥
अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः।
तद्धि वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत्॥
भवेदुत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढ़ाक्षरम्।
वृत्तैकदेशसम्बन्धाद्वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम्॥"
इति छन्दोमञ्जरी॥ *॥
वाङ्मयपापानि यथा,—
"पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वशः।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम्॥"
तथा परुषवचनमपवादः पैशुन्यमनृतं वृथा-
लापो निष्ठुरवचनं इति वाङ्मयानि षट्।
परेषां देशजातिकुलविद्याशिल्परूपवृत्ताचार-
परिच्छदशरीरकर्म्मजीविनां प्रत्यक्षदोषवचनं
परुषम्।
"यथान्यत् क्रोधसन्तापभयसंजननं वचः।
परुषं तच्च विज्ञेयं यथान्यच्च तथाविधम्॥
अश्लीलानि तु मार्गे च काले आक्रन्दयति च।
प्रशंसानिन्दनं दैवात् परुषाणि विनिर्द्दिशेत्॥"
तेषामेव परुषवचनानां परोक्षमुदाहरणं
अपवादः। गुरुनृपतिप्रभुआदिमित्रमहार्यो
व्यर्थोपघातार्थं दोषोमाख्यानं पैशुन्यम्।
अनृतं द्विविधं असत्यमसत्यचेति।
"देशराष्ट्रप्रसङ्गाश्च परार्थपरिकल्पनात्।
नर्म्मदोषप्रसङ्गाच्च भाषणं व्यर्थभाषणम्॥
गुह्याङ्गाभिधसंज्ञानां भाषणं निष्ठुरं विदुः।
यद्वाद्य वचो नीचश्रोतुर्म्मर्म्मभिदुत्कारणम्॥
इत्येवं यद्विक्लत्य दुर्नाम्नश्च भाषणात्।
इह चामुत्र च ऋसपं प्रतिपद्यते॥"

प्रशंसया निन्दनं प्रशंसानिन्दनम्। अत्र चतुर्विधपङ्क्तिविषयोरविरोधः। समपत्नासमपत्नभेदानादरेण पारव्यापवादयोरैक्यात् निरुद्धस्य पदत्रासम्भावाच। असमङ्गप्रतापपर्यवभाषमयोः पर्यायत्वान्नार्थान्तरम्। इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

वाङ्मयी, स्त्री, (वाङ्मय + + ङीप्।) सरस्वती। इति केचित्॥

वाङ्मुखं, क्ली, (वाचां मुखमिव।) उपन्यासः। इत्यमरः। १। ६। ८।

वाचंयमः, पुं, (वाचो वाक्यात् यच्छति विरमतीति। यम उपरमे + "वाचि यमो व्रते।" ३। २। ४०। इति खच्। "वाचंयमपुरन्दरौ च।" ६। ३। ६८। इति अमन्तत्वं निपातनं।) मुनिः। इत्यमरः। २। ७। ४२। मौनव्रती। इति केचिदिति भरतः। (यथा, छान्दोग्योपनिषदि। ५। २। ८।

"वाचंयमोऽप्रत्याहः स यदि स्त्रियं पश्येत् समृद्धं कर्मेति विद्यात्।")

वाचः, पुं, (वाचयति गुणानिति। वच् + णिच् + अच्।) मत्स्यविशेषः। वाचा इति भाषा। (यथा,—

"ईलिनी त्रितपौयूषो वाचो वाचामगोचरः।
रोचिनीनो हितः प्रोक्तो मद्गुरो मद्गुरोः प्रियः॥"
इत्युद्भटः।)

अस्य गुणाः। स्वादुत्वम्। गुरुत्वम्। स्निग्धत्वम्। श्लेष्मलत्वम्। वातपित्तनाशित्वञ्च। इति राजवल्लभः।

वाचकः, पुं, (वक्ति अभिधावृत्त्या बोधयत्यर्थान् इति। वच् + ण्वुल्।) शब्दः। यथा। प्राख्ये शब्दस्तु वाचकः। इत्यमरः। ६ वाचके। प्रत्ययस्य वरेषार्थस्य वाचको गवादिरूपः शब्दो वाचकोऽभिधायको न शब्द उच्यते। लोके तु संस्कृतोऽसंस्कृतः शब्द उच्यते। वक्तीति वाचकः शब्दः। इति भरतः। तत्पर्यायः। वाचकः। शब्दाभिधायी अभिधाभिधाने वाचको ध्वनिः। इत्याह कुन्दरिणवेति त्रिकाण्डशेषः। ०। (तत्पर्यायं बहुलं मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः।

"वाचात् बहुविधं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः॥"

वाचयतीति। वच् + णिच् + ण्वुल्।) कथकः। पुराणादिपाठकः। यथा,—

"श्रावकं वाचकं विद्वान्ब्राह्मणं समाहरत्।
कुलान्तरं काहावत् वाचकाग्रजं भवेत्॥"

तथा।

"[illegible] [illegible] [illegible] विदितः।
[illegible] कुमारीवाचकः [illegible]॥
[illegible] न तु सर्वं न मुखां वारयेत् [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥
[illegible] [illegible] [illegible] नाद्भुतम्॥"
[illegible] वाचकौ [illegible]।

"वाचकः पूजितो येन प्रथमास्तस्य देवताः॥"

तथा।

"श्रुत्वा पर्वसमाप्तिञ्च पूजयेद्वाचकं बुधः।
आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफलं क्रतुम्॥"

तथा।

"विस्पष्टमद्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदं तथा।
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम्॥
बुध्यमानः सदार्थं ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप।
ब्राह्मणादिषु सर्वेषु ग्रन्थार्थं चार्पयेन्नृप॥
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो व्यास उच्यते॥"

तथा।

"सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विशाम्पते।
प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद्वाचको नृप॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

वाचनं, क्ली, (वच् + णिच् + ल्युट्।) पठनम्। यथा,—

"सुक्षेत्रानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः।
न कार्यासक्तमनसा कार्यं कोशस्य वाचनम्॥"
इति वाराहीतन्त्रम्॥

तथा।

"दानवाचनान्वारम्भवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयात्॥" इति कात्यायनसूत्रम्॥ (प्रतिपादनम्। यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे।

"शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनम्॥")

वाचनकं, क्ली, (वाचनेन कायतीति। कै + कः।) प्रहेलिका। इति हारावली। १५२।

वाचस्पतिः, पुं, (वाचसां सर्वविद्यारूपवाक्यानां पतिः। अभिधानात् षष्ठ्या अलुक्।) बृहस्पतिः। इति शब्दरत्नावली॥

वाचस्पतिः, पुं, (वाचः पतिः। "षष्ठ्याः पतिपुत्रेति।" ८।३।५३। इति षष्ठीविसर्गस्य सः।) बृहस्पतिः। इत्यमरः। १। ३। २४। (यथा, कुमारे। २। ३०।

"वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजासनम्॥"

शब्दपतिपालके, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। १०। १६६। ३।

"वाचस्पते निषेधे मान्यथा मदधरं वदात्॥"
"हे वाचस्पते वाचः शब्दस्य पालयितरिन्द्र॥"
इति तद्भाष्ये सायणः।)

वाचा, स्त्री, (वाच् + भागुरिमते टाप्।) वाक्। इति त्रिकाण्डशेषः। (यथा, कालके।

"[illegible] मातृ रक्षोनिवासाद्रोहचर्याः।
[illegible] इदमाशी [illegible] वाचा विद्या गिरा॥"

[illegible], [illegible]। ३। ३८। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]॥")

वाचाटः, त्रि, कुत्सितं बहु भाषते इति। वाच् + "आलजाटचौ बहुभाषिणि।" ५। २। १२५। इति आटच् प्रत्ययः। इत्यमरः। ३। १। ३६। (यथा, मनुः। ८।

"गौडदेव [illegible]
[illegible] वाचोमिश्रा [illegible]

वाचालः, त्रि, (वाच् + "आलजाटचौ बहुभाषिणि" इति आलच्।) [illegible]
जल्पाकः २ वाचाटः।
भाषिण्यपि [illegible]
वाचालो [illegible]
श्लोकार्द्धपर्याये [illegible]
वाचालासुपर्यवेषि [illegible]
दिति मद्दीकायां भरतः।
सरित्सागरे। ४०। ११।
"वाचालैः कलह [illegible]

वाचिकं, त्रि, (वाच् + ठक्।) [illegible]
यथा,—
"शरीरजैः [illegible]
वाचिकैः [illegible]
इति [illegible]

अपि च।
"कायिकं वाचिकञ्चैव [illegible]
एकत्रस्थेन तत् सर्वं [illegible]
इति [illegible]

अन्यच। कायिकं [illegible]
आचार्येण कर्म [illegible]
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गा[illegible]
वाक् + "वाचो व्याहृता[illegible]
इति ठक्। सन्देशोक्तिः [illegible]
१६६। यथा, राजतरङ्गि[illegible]
"[illegible] वाचिकं [illegible]

वाचिकः, पुं, (वाचा विज्ञा[illegible]
वाक्यारम्भः। यथा,—
"आलापश्च विलापश्च [illegible]
अनुलापोऽपलापश्च सन्देश[illegible]
अपदेशोपदेशौ च निर्देशो [illegible]
कौर्त्तिता [illegible]

वाचिकपत्रं, क्ली, (वाचिकस्य [illegible]
[illegible]। संवादपत्रम्। [illegible]

वाचिकहारकः, पुं, ([illegible]
हारकः।) [illegible]। [illegible]
([illegible]। इति [illegible]

वाचोयुक्तिः, त्रि, ([illegible]
इत्यमरटीकायां [illegible]
[illegible] [illegible]। "[illegible]
[illegible]।" ६। ३। ४१। [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible]

वाचोविग्लापिन्, त्रि, ([illegible]
[illegible] [illegible]।) [illegible]। [illegible]

NOTICE.

AGENTS
Trubner & Co., London.

AGENT
Pandit Jaistaram Mukundaji, Bombay

SIR RADHAKANTA'S IMPROVED AND ENLARGED SABDAKALPADRUMA.

A Sanskrit Encyclopedic Lexicon.

r edition is issuing in monthly parts of 8 formes (Royal quarto, 32 pages) each, and we mplete it in four years generally a fasciculus will contain double parts or numbers.

g the book within reach of the general public, we offer it for sale to those who register them-ubscribers in India at the lowest possible price of one Rupee for each part, and in countries out 3s. for each part. The number of parts in which the new Appendix would be completed, cannot ssed, they will bear the same price except to those who had subscribed before 1st January 1888. subscribers in India, if they choose to pay in advance, can obtain the whole work exclusive of the for 75 Rupees, and in countries out of India, for £8. The advance payments being exclusive of Postage. scribers in and out of India, the price for each part will be Rs. 1-8 and 4s. respectively. Muffussil re requested to send Rs. 10 in advance to ensure their enlistment as subscribers, or in lieu of such to order despatch of books to them by value payable parcels. We make it a rule to defer supplying bers any part or parts of the work till all arrears due for the preceding ones, are paid.

emittances and communications, except where special Agents may be preferred, are to be made to i Charan Vasu, No. 71, Pathuriaghata Street, Calcutta. Subscribers are requested to see that receipts r (when sent to him) bear his seal and signature.

nclude this announcement by an earnest appeal to all students of Sanskrit, Savants, Princes and rons of learning in India, Europe and America, to help us to lay before them a grand Repertory of ran learning replenished with new treasures. We specially urge our claim to the aid of our brother n all parts of our country, who cannot but feel it a duty to encourage attempts to preserve and improve t unique monument of the genius, scholarship, industry and philanthropy of our great patrirach of and zealous friend of education whom, we loved to call as the Hindu of Hindus. We hope that by il improvements and enlargement of its scope, the Sabdakalpadruma of Raja Sir Radhakanta would be- e Encyclopædia Indica of the future, which, it would be the common aim of all to see accomplished.

HE SABDAKALPADRUMA OFFICE,
71, *Pathuriaghata Street,*

VARADA PRASADA VASU,
HARI CHARANA VASU,

[illegible]

… घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥ (यथा, भागवते । १० । ५१ । १९ ।
"[illegible] वाजिभिः [illegible]" …)

… इति मेदिनी । सं, १९ ॥
… इति विश्वः ॥

…, क्ली पुं, (वाजयतं पुनं वा [illegible] ।) [illegible] । इत्यमरभरतौ । स तु [illegible] । यथा । [illegible] वाजिपक्ष । [illegible] ॥

…ी [न्], पुं, (वाजं …स्य इति । [illegible] + णिनिः ।) [illegible] । इति शब्दरत्नावली ।

[illegible]

"[illegible]
[illegible]तः ॥")

वाजिदन्तकः, पुं, (वाजिनो दन्त इव पुष्पं यस्य ।) वासकः । इति शब्दमाला ॥

वाजि[illegible]कः, पुं, ([illegible] ।) [illegible] ॥

वाजिनं, क्ली, [illegible] । इति वैद्यक[illegible] । [illegible] इति [illegible] । (यथा, [illegible] ।
"[illegible] वाजिनं [illegible] ।"
[illegible] यथा,—
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥"
इति भावप्रकाशः पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
[illegible] । यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । [illegible]
"दासी वृषम् वाजिनम् ।"
"वाजिनं दधि ।" इति महाभाष्ये [illegible] ॥
पुं, अश्वः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ७१ । ५ ।
"नैनं हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु ॥"
"वाच् इमा ईश्वरा देवाः ।" इति सायणः ॥)

वाजिनी, स्त्री, अश्वगन्धा । घोटकी । तस्याः पर्य्यायः । वडवा २ वामी ३ प्रसवा ४ अश्विनी ५ । अस्याः क्षीरगुणाः ।
"अश्व्याः क्षीरन्तु रूक्षोष्णं लवणं दीपनं लघु ।
दृष्टमानकरं बल्यं शोषघ्नं वातजित् परम् ॥"
तद्दधिगुणाः ।
"आश्वं दधि स्यान्मधुरं कषायं
कफानिलघ्नं नयनामयारि रूक्षम् ।
भावानलदं दीपनकारि मेघ-
दोषापहं तत् कथितं पृथिव्याम् ॥" ॥
तन्नवनीतगुणाः ।
"आश्वन्तु नवनीतं स्यात् कषायं कफकामजित् ।
[illegible]
[illegible] ॥"
[illegible] ।

[illegible]
[illegible] ॥"
[illegible] ॥

[illegible]

वाजी [न्], पुं, (वाजो वेगोऽस्त्यस्येति । वाज + इनिः ।) घोटकः । (यथा, रघुः । ३ । ४३ ।
"[illegible]
[illegible] वाजिनः ॥"
वाजः पक्षोऽस्त्यस्येति ।) वाणः । पक्षी । [illegible] । इति मेदिनी । (वहति [illegible] । वह + णिनिः । त्रि, [illegible] यथा, याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । [illegible] ।
"वाजी [illegible]
[illegible]म् ॥"
"इयति वाजी । [illegible] ।" इति महाभाष्ये [illegible] । [illegible] यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । १४ ।
"तमीमहे [illegible] वाजिनं हवम् ।"
"वाजिनं यजस्वन्तम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।
वाजः पक्षोऽस्त्यस्येति । पक्षविशिष्टः । यथा, भागवते । ४ । ७ । १९ ।
"सुपर्णेन उपानीतचार्व्वङ्घ्रि सोत्र-
वाजिना ॥")

वाजीकरणं, क्ली, (अवाजी वाजीव क्रियतेऽनेन । कृ + ल्युट् । अभूततद्भावे च्विः ।) वीर्य्यवृद्धिकरम् । इति राजनिर्घण्टः । वाजीकरणद्रव्यलक्षणमाह ।
"यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्य्यात् वाजिवत् सुरतक्षमम्
तद्वाजीकरमाख्यातं मुनिभिर्भिषजां वरैः ॥"
अत्र प्रसङ्गात् क्लैब्यस्य लक्षणं संख्यां निदानञ्चाह ।
"क्लीवः स्यात् सुरताशक्तस्तद्भावः क्लैब्यमुच्यते ।
तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्य कथ्यते

तैस्तैर्भावैरहृद्यैस्तु रिरंसोर्मनसि क्षते ।
ध्वजः पतत्यतो नॄणां क्लैब्यं समुपजायते ॥
द्वेष्यस्त्रीसंप्रयोगाच्च क्लैब्यं तन्मानसं स्मृतम् ।"
तैस्तैर्भावैर्भयशोकक्रोधादिभिः । अहृद्यैः हृदयाहितैः दुःखदत्वात् । क्षते पीड़िते अवसन्ने इति यावत् । ध्वजः शिश्नः । पतति न मुन्नमति । संप्रयोगो मैथुनम् ॥ १ ॥
"कटुकाम्लोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ।
पित्ताच्छुक्रक्षयो दृष्टः क्लैब्यं तस्मात् प्रजायते ।"
कट्वादीनामतिमात्रेण सेवनेन पित्तेन शुक्रस्य दग्धत्वात् क्लैब्यं भवति । पित्तजमेतद्द्वितीयम् ॥ २ ॥
"अतिव्यवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ।
ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ।"
शुक्रक्षयजं तृतीयम् ॥ ३ ॥
"महता मेढ्ररोगेण चतुर्थी क्लीवता भवेत् ॥ ४ ॥
वीर्य्यवाहिशिराच्छेदान्मेहनानुन्नतिर्भवेत् ॥ ५ ॥
बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्य्यतः ।
षष्ठं क्लैब्यं स्मृतं तत्तु शुक्रस्तम्भनिमित्तकम् ।"
बलिनः पुष्टस्य पुरुषस्य क्षुब्धमनसः कामात् सञ्चलितस्य । मनसः ब्रह्मचर्य्यतो निरोधात् क्लैब्यं भवति ॥ ६ ॥
"जन्मप्रभृति यत् क्लैब्यं सहजं तद्धि सप्तमम् ।" ७
असाध्यं क्लैब्यमाह ।
"असाध्यं सहजं क्लैब्यं मर्म्मच्छेदाच्च यद्भवेत् ।"
मर्म्मच्छेदात् वीर्य्यवाहिशिराच्छेदात् ।" * ।
अथ क्लैब्यस्य चिकित्सायां वाजीकरणविधिमाह ।
"नरो वाजीकरान् योगान् सम्यक्शुद्धो निरामयः ।
सप्तत्यन्तं प्रकुर्व्वीत वर्षादूर्द्ध्वन्तु षोडशात् ॥
न च वै षोडशादर्व्वाक् सप्तत्याः परतो न च ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्त्तुमर्हति ॥
अयद्दुग्रपरंप्राप्य घोराश्चातीवदुर्ल्लयाः ।
अकालमरणञ्च स्याद्भजतस्त्रियमन्यथा ॥
विलासिनामर्थवतां रूपयौवनशालिनाम् ।
नराणां बहुभार्य्याणां विधिर्वाजीकरो हितः ॥
स्थविराणां रिरंसूनां स्त्रीणां वाल्लभ्यमिच्छताम् ।
योषित्प्रसङ्गात् क्षीणानां क्लीवानामल्परेतसाम् ।
हिता वाजीकरा योगाः प्रीणयन्ति बलप्रदाः ।
एतेऽपि पुष्टदेहानां सेव्याः कालाद्यपेक्षया ।"
वाजीकराण्याह ।
"भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधानि च ।
वाचः श्रोत्राभिरामाश्च त्वचः स्पर्शसुखावहाः ।
यामिनी चेन्दुतिलका कामिनी नवयौवना ।
गीतं श्रोत्रमनोहारि ताम्बूलं मदिरा स्रजः ।
गन्धा मनोज्ञा रूपाणि चित्राण्युपवनानि च ।
मनसश्चाप्रतीघातो वाजीकुर्व्वन्ति मानवम् ।
माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णं
पथ्याशिलाजतुविडङ्गघृतानि लिह्यात् ।
एकान्नविंशतिदिनानि गदार्दितोऽपि
सोऽशीतिकोऽपि रमयेत् प्रमदां युवेव ॥
गत्वा विक्लवमानो निशि पयसि पायसम् ।
गोधूमचूर्णञ्च तथा सितामधुघृतान्वितम् ।
भुक्त्वा हृष्यति वीर्य्योऽपि दशदारान् व्रजत्यपि ।"
अथ रसाला ।
"दध्नोऽर्द्धाढ़कमीषदम्लमधुरं खण्डस्य चन्द्रद्युतेः प्रस्थं क्षौद्रपलञ्च पञ्च हविषः शुण्ठ्याश्चतुर्माषकान् ।
एलाया अपि चतुर्थकं मरिचतः कर्षं लवङ्गं तथा धृत्वा शुभ्रपटे शनैः करतलेनोन्मथ्य विस्रावयेत् ।
मृद्भाण्डे मसृणाभिचन्दनरसमृगमदैरगुरुधूपिते
कर्पूरेण सुगन्धिकं तदखिलं संशोध्य संस्थापयेत् ।
सस्यार्थं मधुरेश्वरेण रचिता रुचिरा रसाला स्वयं भोक्तुर्मन्मथदीपनी सुखकरी कान्तेव नित्यं प्रिया ॥ * ॥
गोक्षुरेक्षुरबीजानि वाजिगन्धा शतावरी ।
मुषली वानरीबीजं यष्टी नागबला बला ॥
एषां चूर्णं दुग्धसिद्धं गव्येनाज्येन भर्जितम् ।
सितया मोदकं कृत्वा भक्ष्यं वाजीकरं परम् ॥
चूर्णाद्दशगुणं क्षीरं घृतं चूर्णसमं स्मृतम् ।
सर्व्वतो द्विगुणं खण्डं स्याद्देयविधिवद्यथा ॥
वाजीकराणि भूरीणि संग्रह्य रचितो यतः ।
तस्मादमुष्य योगेषु योगोऽयं प्रवरो मतः ।"
रतिवल्लभो मोदकः ॥ * ॥
"पिप्पलीलवणोपेते वस्ताण्डे घृतसाधिते ।
कच्छपस्याथ वा खादेत् तु वाजीकरे ध्रुवम् ॥
पूर्वं दधिकदेशं दशपलोन्मानं श्लक्ष्णं कर्त्तयेत्
तच्छिन्नं जलयोगतो मृदुतरं संकुट्य चूर्णीकृतम् ।
सचूर्णं पटशोधितं वसुगुणे गोशुद्धदुग्धे पचेत्
गव्याज्याञ्जलिसंयुतेऽतिनिविड़े दद्यात्तुलार्द्धां सिताम् ।
पक्वं तन्मृदुपावकात् क्षितितलं प्रतिनयेत् तस्मिन् पुनः प्रक्षिपेत्
दद्यात् तद्भुदराहवामि षट्कुषा क्वाथादरात् संहिताः ।
एला नागबला बला सचपला जातीफला- लिङ्गिका
जातीपत्रलवङ्गपत्रचित्रकयुतं तद्य त्वचा संयुतम् ।
विश्वाचीरणवारिवारिदवरा ब्राह्मी वरी वानरी-शाखा शेषरगोक्षुराश्च मुषली खर्ज्जूरिका चोरिका ।
धान्याकं सकशेरुकं समधुकं शृङ्गाटकं जीरकं पृथ्वीकाजयवानिका वरटिका मांसी मिसि-मैथिका ॥
कस्तूरीच विदारिकाथ मुषली गन्धर्व्वगन्धा तथा
कर्पूरं करिकेशरं समरिचञ्चारस्य बीजं नवम् ।
बीजं शाल्मलिसम्भवं करिकणा बीजञ्च राजीवजं

चैन्नं चन्दनञ्च ...
सर्व्वेषामि ...

तुल्यं पञ्चगुणमद्गोदकं
कस्तूरी घनसारचूर्णमतुलं ...
पश्चादस्य तु मोदकान् विरचयेत्

तान् मोदकानि सदा

पूर्णीकारयुते घटे परिवर्त्तं

नित्यं श्रीरतिवल्लभाख्यममिं ...

दीप्ताग्निर्म्मन्मथात् सदा विरहिते

वृद्धो योऽपि ...

वसुगुणे अष्टगुणे । पञ्जिरहेदरात्
पवमानपवनमितम् । संहिताः
नागबला गुरुसकरी ...
चपला वहंक्रियाद्र तथा ...
पिप्पली । जातीफलं जात्यै ।
शुण्ठी । वीरणं उशीर ...
वारि सुगन्धवालकं । वारिद मुस्ता ।
त्रिफला ब्राह्मी-ब्रह्मशोभा ।
वानरी कपिकच्छूः तस्या बीजं शाखा
कोकिलाक्षः तस्य बीजम् ।
बीजम् । मुषली खर्ज्जूरिका ।
चोरिका चोरी । पृथ्वीका ...
इति लोके । वरटिका वरे इति ...
मेषी कर्कः स्याद्गेयकोषो ...
जटामांसी । मिसिः शौफः ।
गन्धा तस्या मूलम् । बीजं ...
सारः कर्पूरः । विश्वप्रभावात् ...
रतिवल्लभाख्यपूगपाकः ॥ * ॥
"एतस्मिन् रतिवल्लभे यदि पुनः ...

धुस्तूरस्य तु बीजमर्द्धकरभा ...

सम्याकूपलकं तथा ...

चूर्णार्द्धं विजया तदा च हि ...

इति मद ...

"रक्तपित्ताधिकारोक्त. ...
रक्तपित्तादिरोगघ्नो महावाजीकर ...
मध्याम्लस्य रसं श्रोय सितामाढ़क ...
घृतप्रस्थमिदं दद्याभागस्य ...
मरिचं कुङ्कुमोन्मानं पिप्पलीश्च ...
सलिलस्याढ़कं दत्त्वा सर्व्वमेकत्र ...
पचेत्तनुन्दवसे पात्रे दारव्या ...

ंगो विपेचन चलीभूतेऽवतारिते ॥
ं चीरकं पत्रं चित्रकं मुस्तकं त्वचम् ।
ीरकमाद्य चन्द्रिकं नागकेशरम् ॥
ोर्ण लवङ्गञ्च पृथक् जातीफलं पलम् ।
ीति प्रदद्याच मधुन: कुडवद्वयम् ॥
होमनाद्नीक् पलमात्रमिदं नर: ।
: नियमा नाम मात्रा खादेद्यथानलम् ॥
: सेवनादस्य वाजीव सुरते भवेत् ।
बलवान् पुष्टो हृष्टो नित्यं निरामय: ॥
ी नाशयेदेव चयं श्वासमरोचकम् ।
रतञ्च पित्तञ्च रक्तपित्तञ्च पाण्डुताम् ॥"
ीरकं नानाग्रैला । इति आम्रपाक: ॥
र्थात गोक्षुरचूर्णं छागक्षीरेण साधितं
समधु ।
चयति लाचं यज्जनितं कुप्रयोगेण ॥
ेन चन्दनादिस्तु चन्दनं रक्तचन्दनम् ।
मय कालीयागुरुकृष्णागुरूण्यपि च ॥
र: सरल: पद्मकं तुणिकोऽपि च ।
ी म्रगनाभिश्च लताकस्तूरिकापि च ॥
ः कुङ्कुमं नव्यं जातीफलकमत्र च ।
पिचं लवङ्गञ्च सूक्ष्मैला महती च सा ॥
लफलकं त्वक् च पत्रकं नागकेशरम् ।
कच तथोशीरं मांसी दारु सितापि या ॥
कर्पूरकश्चापि शैलेयं भद्रमुस्तकम् ।
का च प्रियङ्गुश्च श्रीवासो गुग्गुलुस्तथा ॥
ा नखश्च रालश्च धातकीकुसुमं तथा ।
पर्णश्च मञ्जिष्ठा तगरं सिक्थकं तथा ॥
नि प्रायमाणानि कल्कीकृत्य शनै: पचेत् ।
प्रस्थमितं सम्यक् एतत्पात्रे शुभे क्षिपेत् ॥
ाभ्यक्तगात्रस्तु वृद्धोऽशीतिसमोऽपि य: ।
भवति शुक्राढ्य: स्त्रीणामत्यन्तवल्लभ: ॥
ापि लभते गर्भं षण्ढोऽपि तरुणायते ।
ज: पुत्रमाप्नोति जीवेच शरदां शतम् ॥
ादिमहातैलं रक्तपित्तं चयं ज्वरम् ।
प्रस्वेददौर्गन्ध्यं कुष्ठं कण्डुं विनाशयेत् ॥"
ं वकम् इति लोके । कालीयं कलम्बक
लोके । लताकस्तूरिका मुसुकदाना इति
के । कक्कोलफलस्याभावे जातीपुष्पं ग्राह्यम् ।
ाभेऽपि लवङ्गं ग्राह्यम् । दारुशिला दारु-
ी । शैलेयं छरा इति लोके । श्रीवास:
री इति लोके । ग्रन्थिपर्ण: गाठिवन् इति
के । चशीतिसम: चशीतिवार्षिक: । इति
दनादितैलम् ॥ * ॥
ीलानि कोशकच्छ्वा: कुडवमितानि स्वेदये-
च्छनकै: ।
े गोभवदुग्धे दुग्धं यावद्घनीकृतम् ॥
पहितानि च कृत्वा सूक्ष्मं संपेषयेत्तानि ।
ाटिकया लघुवटिका: कृत्वा गव्ये पचेदाज्ये ॥
ागुणितशर्करया वा वटिका: संपक्वया
लेप्या: ।
टिका माचिकमध्ये मज्जनयोग्येऽखिला:
स्थाप्या: ॥

पञ्चटङ्कमितास्तासु सायं प्रातश्च भक्षयेत् ।
अनेन शीघ्रद्रावी यो यश्च स्यात् पतितध्वज: ॥
सोऽपि प्राप्नोति सुरते सामर्थ्यमिति वाग्मिवत् ।
नानेन सदृशं किञ्चित् दृष्टं वाजीकरं परम् ॥"
इति वानरीवटिका ॥ * ॥
"आकारकरभा शुण्ठी लवङ्गं कुङ्कुमं कणा ।
जातीफलं जातिपुष्पं चन्दनं कार्षिकं पृथक् ॥
चूर्णयेदहिफेनञ्च तत्र दद्यात् पलोन्मितम् ।
सर्व्वमेकीकृतं माषमात्रं चौद्रेण भक्षयेत् ॥"
शुक्रस्तम्भकरं पुंसामिदमानन्दकारकम् ।
नारीणां प्रीतिजनकं सेवेत निशि कामुक: ॥"
इति भावप्रकाश: ॥
(यथा च ।
"विदारीकन्दां शुभवीरुद्धयौ ।
काकोलिकाभीरुपुनर्नवे द्वे ।
शृङ्गाटकं मागधिका बला च
चूर्णं सिताढ्यं सितया प्रयोज्यम् ॥
जीर्णे पय: पायसमेव योज्यं
करोति पुंसां बलमेवमोज: ।
स्त्रीणां सहस्रं भजतेऽपि षण्ढो
मासद्वयेनापि च सेवमान: ॥"
इति हारीते चिकित्सास्थाने ४६ अध्याय: ॥
"वाजीकरणमन्विच्छेत् सततं विषयी पुमान् ।
तुष्टि: पुष्टिरपत्यञ्च गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥
अपत्यसन्तानकरं यत् सद्य: संप्रहर्षणम् ।
वाजीवातिबलो येन यात्यप्रतिहतोऽङ्गना: ॥
भवत्यतिप्रिय: स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।
तद्वाजीकरणं तद्धि देहस्योर्ज्जस्करं परम् ॥
धर्म्म्यं यशस्यमायुष्यं लोकद्वयरसायनम् ।
अनुमोदामहे ब्रह्मचर्य्यमेकान्तनिर्म्मलम् ॥
अल्पसत्त्वस्य तु क्लेशैर्बाध्यमानस्य रागिण: ।
शरीरक्षयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते ॥
कल्पस्योदग्रवयसो वाजीकरणसेविन: ।
सर्व्वेष्वृतुष्वहरहर्व्यवायो न निवार्य्यते ॥
अथ स्निग्धविशुद्धानां निरूहान् सानुवासनान् ।
घृततैलरसक्षीरशर्कराक्षौद्रसंयुतान् ॥
योगविद्योजयेत् पूर्व्वं क्षीरमांसरसाशिनम् ।
ततो वाजीकरान् योगान् शुक्रापत्यविवर्द्धनान् ॥
अच्छाय: पूतिकुसुम: फलेन रहितो द्रुम: ।
यथैकश्चैकशाखश्च निरपत्यस्तथा नर: ॥
सुललितमनमयत्नवचनं धूलिधूसरम् ।
अपि लालाविलमुखं हृदयाह्लादकारकम् ॥
अपत्यं तुल्यता केन दर्शनस्पर्शनादिषु ।
किंपुनर्यद्यशोधर्म्ममानश्रीकुलवर्द्धनम् ॥
शुद्धकाये यथाशक्ति वृष्य योगान् प्रयोजयेत् ।
शरेक्षुकुशकाशानां विदार्य्या वीरणस्य च ॥
मूलानि कण्टकार्य्याश्च जीवकर्षभकौ बलाम् ।
मेदे द्वे द्वे च काकोल्यौ शूर्पपर्ण्यौ शतावरीम् ॥
अश्वगन्धामतिबलामात्मगुप्तां पुनर्नवाम् ।
वीरां पयस्यां जीवन्तीं ऋद्धिं रास्नां त्रिकण्ट-
कम् ॥
मधुकं शालिपर्णीञ्च भागांश्चिपलिकान् पृथक् ।

माषाणामाढकञ्चैतद्विपचेत् साधयेदपाम् ॥
रसेनाढकशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।
दत्त्वा विदारीधात्रीक्षुरसानामाढकाढकम् ॥
घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं पेष्याणीमानि चावपेत् ।
वीरां स्वगुप्तां काकोल्यौ यष्टीं फल्गूनि पिप्प-
लीम् ॥
द्राक्षां विदारीं खर्ज्जूरं मधुकानि शतावरीम् ।
तत्सिद्धपूतं चूर्णस्य पृथक् प्रस्थेन योजयेत् ॥
शर्करायास्तुगायाश्च पिप्पल्या: कुडवेन च ।
मरिचस्य प्रकुञ्चेन एषगार्द्धपलोन्मितै: ॥
त्वगेलाकेसरै: श्लक्ष्णै: क्षौद्राद्विकुडवेन च ।
पलमात्रं तत: खादेत् प्रत्यहं रसदुग्धभुक् ॥
तेनारोहति वाजीव कुलिङ्ग इव हृष्यति ।
विदारीपिप्पलीशालिप्रियालेक्षुरकाद्भज: ॥
पृथक् स्वगुप्तामूलाच कुडवांशं तथा मधु ।
तुलार्द्धं शर्कराचूर्णात् प्रस्थार्द्धं नवसर्पिष: ॥
सोऽक्षमात्रमत: खादेद् यस्य रामाशतं गृहे ।
स्वात्मगुप्ताफलान् क्षीरे गोधूमान् साधितान्
हिमान् ॥
मांषान् वा सघृतक्षौद्रान् खादन् दधिपयो-
ऽनुप: ।
जागर्त्ति रात्रिं सकलामखिन्न: खेदयेत् स्त्रिय: ॥
बस्ताण्डसिद्धे पयसि भावितानसकृत्तिलान् ।
य: खादेत् ससितान् गच्छेत् स स्त्रीशतमपूर्व्ववत् ॥
चूर्णं विदार्य्या बहुश: स्वरसेनैव भावितम् ।
क्षौद्रसर्पिर्युतं लीढ्वा प्रमदाशतमृच्छति ॥"
"धात्रीफलरज: स्वरसेन सुभावितम् ।
शर्करामधुसर्पिर्भिर्लीढ्वा योऽनुपय: पिबेत् ॥
स नरोऽशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ।
कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमन्वितम् ॥
पयोऽनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेग: स ना भवेत् ॥"
"उच्चटाचूर्णमप्येवं शतावर्य्याश्च योजयेत् ॥
चन्द्रशुभ्रं दधिसरं ससितं षष्टिकौदनम् ।
पटे समार्ज्जितं भुक्त्वा वृद्धोऽपि तरुणायते ॥"
"आचरेच सकलां रतिचर्य्यां
कामशास्त्रविहितामनवद्याम् ।
देशकालबलशक्त्यनुरोधाद्-
वैद्यतन्त्रसमयोक्त्यविरुद्धाम् ॥
अभ्यङ्गमोद्वर्त्तनसेकगन्ध-
स्रक्चित्रवस्त्राभरणप्रकारा: ।
गान्धर्व्वकाव्यादिकथा प्रवीणा:
समस्वभावा वशगा वयस्या: ।
दीर्घिका स्वभवनान्तनिविष्टा
मञ्जरेणुमधुमत्तविहङ्गा: ।
नीलसानुगिरिकूटनितम्बे
काननानि पुरकण्ठगतानि ॥
दृष्टिसुखा विविधा तरुजाति:
श्रोत्रसुख: कलकोकिलनाद: ।
अङ्गसुखर्त्तुवशेन विभूषा-
चित्तसुख: सकल: परिवार: ॥
ताम्बूलमच्छमदिरा कान्ता कान्ता निशा
शशाङ्काङ्का ।

यद्यच्च किञ्चिदिष्टं मनसो वाजीकरं तत्तत् ।
मधुरस्वरमिव सोत्पलं प्रियायाः
कलरणनापरिवादिनी प्रियेव ।
कुसुमचयमनोरमा च शय्या
किसलयिनी लतिकेव पुष्पिताग्रा ॥
देशे शरीरे च न काचिदर्ति-
रर्थेषु नाप्योऽपि मनोविघातः ।
वाजीकराः सन्निहिताश्च योगाः
कामस्य कामं परिपूरयन्ति ।”
इति वाभटे उत्तरस्थाने ४० अध्यायः ॥

तथाच ।
“वाजीकरणमन्विच्छेत् पुरुषो नित्यमात्मवान् ।
तदायत्तौ हि धर्म्मार्थौ प्रीतिश्च यश एव च ॥
पुत्रस्यायतनं ह्येतद्गुणाश्चैते सुताश्रयाः ।
वाजीकरणमग्र्यञ्च क्षेत्रं स्त्री या प्रहर्षिणी ॥
इष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्थाः परं प्रीतिकराः स्मृताः ।
किं पुनः स्त्रीशरीरे ये संघातेन व्यवस्थिताः ॥
संघातो हीन्द्रियार्थानां स्त्रीषु नान्यत्र विद्यते ।
स्त्र्याश्रयो हीन्द्रियार्थो यः स प्रीतिजननो-
ऽधिकः ।”
“अचिरदीपः शरःशुष्कमधातुर्धातुसन्निभः ।
नियतस्तृणपूलीति ख्यातः पुरुषाकृतिः ॥
अप्रतिष्ठश्च नग्नश्च शून्यश्चैकेन्द्रियश्च ना ।
मन्तव्यो निष्क्रियश्चैव यस्यापत्यं न विद्यते ॥
बहुमूर्त्तिर्बहुमुखो बहुव्यूहो बहुक्रियः ।
बहुचक्षुर्बहुज्ञानो बह्वात्मा च बहुप्रजः ॥
मङ्गल्योऽयं प्रशस्तोऽयं धन्योऽयं वीर्य्यवानयम् ।
बहुशाखोऽयमिति च स्तूयते ना बहुप्रजः ॥
प्रीतिर्बलं सुखं वृत्तिर्विस्तारो विभवः कुलम् ।
यशो लोकाः सुखोदर्कास्तुष्टिश्चापत्यसंश्रिता ।
तस्मादपत्यमन्विच्छन् गुणांश्चापत्यसंश्रितान् ॥
वाजीकरणनित्यः स्यादिच्छेत् कामसुखानि च ।
माषाणामात्मगुप्ताया बीजानामाढकं नवम् ॥
जीवकर्षभकौ वीरां मेदाम्दृहीं शतावरीम् ।
मधुकञ्चाश्वगन्धाञ्च साधयेत् कुडवोन्मिताम् ॥
रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं गव्यं दशगुणं पयः ।
विदारीणां रसप्रस्थं प्रस्थमिक्षुरसस्य च ॥
दत्त्वा मृद्वग्निना साध्यं सिद्धं सर्पिर्निधापयेत् ।
शर्कराया तुगाक्षीर्य्याः क्षौद्रस्य च पृथक्
पृथक् ॥
भागांश्चतुष्पलांस्तत्र पिप्पल्याश्चावपेत् पलम् ।
ततः पूर्णमतो कोष्ठात् ततो मात्रां प्रयोजयेत् ॥
स इच्छेदक्षयं शुक्रं शिवञ्चोत्तमं बलम् ।”
इति वाजीकरणं घृतम् ॥०॥
“शतावर्य्या बहुधाता दशानां प्रियङ्गना-
म्नया ।
शिशुमारस्य मत्स्यस्य भिषक् शुक्राणि संहरेत् ।
तस्मां सर्वैराहन्य कुलिङ्गस्य तथामपि ।
हंसचक्राह्व चूर्णानि चूर्णं मीनुरकैरव च ।
हन्तः पूतिका मांसाः ... वर्त्तिका
तथा ।
पुण्डरीकाश्च रिसिहा मत्स्याश्चैते पृथग्विधाः ।

एषां प्रयोगाद्दुष्यात्मा काश्मेनापूर्णरेतसा ।
शेफसा वाजिवद्याति यावदिच्छन् स्त्रियो
नरः ।”
इति स्त्र्यपूपालिकयोगः ॥०॥
“मण्डलैर्जातरूपस्य तस्या एव पयःशृतम् ।
अपत्यजननं सिद्धं सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥”
“स्थानि मत्स्यमांसानि भृष्टानि शफरीश्च वा ।
तप्ते सर्पिषि यः खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न
क्षयम् ॥
घृतभृष्टान् रसे छागे रोहितान् फलसाधिते ।
अनुपीतरसान् सिद्धानपत्यार्थी प्रभोजयेत् ।”
इति गर्भाधानकरो योगः ॥०॥
“नर्त्ते वै षोड़शाद्वर्षात् सप्तत्याः परतो न च ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्त्तुमर्हति ॥
अतिबालो ह्यसम्पूर्णसर्व्वधातुः स्त्रियो व्रजन् ।
उपतप्येत सहसा तड़ागमिव काजलम् ॥
शुष्करूक्षं यथाकाष्ठं जन्तुदग्धं विजर्ज्जरम् ।
स्पृष्टमाशु विशीर्य्येत तथा वृद्धस्त्रियो व्रजन् ॥
जरया चिन्तया शुक्रं व्याधिभिः कर्म्मकर्षणात् ।
क्षयं गच्छत्यनशनात् स्त्रीणाञ्चातिनिषेवणात् ॥
क्षयाद्भयादविश्रम्भाच्छोकात् स्त्रीदोषदर्शनात् ।
नारीणामरसज्ञत्वादभिचारादसेवनात् ॥
व्रजतस्यापि स्त्रियो गन्तुं न शक्तिरुपजायते ।
देहसत्त्वबलापेक्षी हर्षः शक्तिश्च हर्षजा ॥”
इति चरके चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

वाञ्छा, स्त्री (वाञ्छनमिति । वाछि इच्छायाम् । गुरोश्चेत्यः । टाप् ।) आत्मवृत्तिगुणविशेषः । सा च द्विविधा यथा । उपायविषयिणी फलविषयिणी वा । फलं सुखं दुःखाभावश्च । तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । उपायेच्छां प्रति इष्टसाधनताज्ञानं कारणम् । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ तत्पर्य्यायः । इच्छा २ काङ्क्षा ३ स्पृहा ४ ईहा ५ तृट् ६ लिप्सा ७ मनोरथः ८ कामः ९ अभिलाषः १० तर्षः ११ । इत्यमरः ।१।७।२७॥ आकाङ्क्षा १२ कान्तिः १३ अयचय: १४ दोहदः १५ आभिलाषः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वक् १७ रुचिः १८ मतिः १९ दोहलम् २० छन्दः २१ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।११।२७।
“सन्दिदेश च यद्यस्ति वाञ्छा मच्छ्यतां प्रति ।
तत्पुत्रात्तदिहैवैषा भवता प्रेष्यतामिति ।”)

वाञ्छितं, त्रि, (वाञ्छ + क्तः ।) अभिलषितम् । यथा,—
“अविच्छेदं पठेद्धीमान् ध्यात्वा देवीं सरस्वतीम् ।
शुक्लाम्बरधरां देवीं शुक्लाभरणभूषिताम् ॥
वाञ्छितं फलमाप्नोति स लोके नात्र संशयः ।
इति ब्रह्मा स्वयं प्राह सरस्वत्याः स्तवं शुभम् ।”
इति तन्त्रसारः ॥

वाञ्छिनी, स्त्री, (वाञ्छतीति । वाञ्छ + णिनिः । ङीप् ।) वाञ्छनीया नारी । तत्पर्य्यायः । कामुका २ कमनीया ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वाञ्छनीयमात्रे, त्रि ।

वाटं, क्ली, वरण्डः । मार्गभेदः ।
यथा,—
“वाटः पथि द्वयो वाटं वर्ष्म ...

वाटः, पुं, (वटाते वेष्ट्यते इति । ... मार्गः । इतिस्थानम् । इति ...
अपि च ।
“सुखं निःसरणे वाटे ...
...
(वास्तु । मण्डपः । यथा,
“कृत्वं वरण्डं सगणं ...
निवेश्य निबद्धयशेषराटम्
वटस्येदमिति । वट + अण् । ...
त्रि । यथा, मनुः ।२।४५।
“ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ ...
पैलवौदुम्बरौ वैश्यो ...

वाटशृङ्खला, स्त्री, (वाटोऽपि ... शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपः ... शृङ्खला । तत्पर्य्यायः । उमा ... वली ॥

वाटिका, स्त्री, (वटाते वेष्ट्यते ... रिति । वट वेष्टने + संज्ञायां ... अत इत्वम् ।) वास्तु । (यथा, ... सागरे ।७२।२०६।
“सा सागाय गते ...
...
प्रविश्य धात्रकरं ...
वाट्यालकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ।

वाटी, स्त्री, (वट्यते वेष्ट्यते इति ... घञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।) ... इति शब्दरत्नावली । कुटी । ... मेदिनी । टे, २८ । ग्रीवस्य ...
“वाटस्थो वेश्म भूर्ल ...

तस्या लक्षणादियथा,—
विश्वकर्म्मवचनम् ।
“के ते इषाः प्रशस्ताश्च ...
भद्रा भद्रप्रदाश्चापि तान् वदस्व ...
केषामकल्याणकरास्तु (प्रविरल ...
दिशि कुत्र जलं भद्रमशुभञ्च ...
द्वाराणाञ्च गृहाणाञ्च प्राकारा ...
भद्रप्रदश्च को वृक्षो दिशि कुत्र ...
किं प्रमाणं गृहाणाञ्च
मङ्गलं कुसुमोद्यानं दिशि कुत्र ...
प्राकारं किंप्रमाणञ्च परिखा ...
द्वाराणाञ्च गृहाणाञ्च प्राकारा ...
कस्य कस्य तरोः काष्ठं प्रशस्तं ...
अमङ्गलं वा केषां वा सर्व्वं ...
श्रीभगवानुवाच ।
आश्रमे नारिकेलञ्च ...

वातायुः, पुं, (वाते अयते गच्छतीति । अय + उण् ।) हरिणः । इति हारावली ॥

वाताटः, पुं, (वाते अटति भ्रमतीति । अट + अच् ।) वाताश्वः । इति हारावली ॥
(सूर्य्यस्याश्वे वाताश्वशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

वाताश्व, पुं, (वातस्य इव । वातं अश्नाति भ्रमतीति । अश + क्विप् ।) सूर्य्याश्वः ।

वाताटी, स्त्री, (वाटीमटति भ्रमतीति । अट + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वात्याश्वः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वाद, ऋ ङ आस्वादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा० आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अववादृत् ।

दशः ॥ चतुर्थ्यां १० ... ११ ...
१९ ... २० ... २१ ...
इति वातव्याधयो यथा । ... इति शार्ङ्गधरः ॥

"यथा ...
...

हिमाद्रमज्जनात्तथा निधुवनाच धातुक्षयात्
मलादिरयधारणात् मदनशोकचिन्ताभयैः ।
अतिश्रमजशोषणात् मदशनातिमात्राशना-
दतीव भ्रमणाद्भुताततिविरेचनादामतः ।
पयोदसमये दिनव्ययदशोत्तशीतार्भयो-
र्नदामतिगतेऽपिसे शिशिरसंज्ञकालेऽपि च ।
इदं स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वानिलो बली ।
करोति विविधान् रोगान् सर्वाङ्गैकाङ्गसंश्र-
याम् ।"

शमितश्चास वैपरीत्यं शोषसंक्षेप अपरिमित-मित्यर्थः । प्रकर्षेण मितमत्यर्थं वा अश्नन-मतिभुक्तं शाल्यादि । कतिचिदन्नानि सन्ति अन्यपि वातलानि । यत आह । गुणरत्नमालायाम् ।

नीवारस्त्रिपुटः कलीनचणकश्यामाकमुद्गाढकी-
निष्पावाश्च मकुष्टकश्च वरटा मल्लाधक:
कोद्रवः ।

इत्येते वातकरा इति शेषः । नीवारः प्रसाधिका तीनी इति लोके । त्रिपुटः खेसारी । कलीनः कलायः । निष्पावो राजमाषः । बोड़ा इति लोके । मकुष्टकः मोठ इति लोके । वरटा वरटिका वरै इति लोके । मल्लाधकः मसूरी इति लोके । पुरःपवनः प्राग्वातः । आमतः आमेन मार्गावरणात् । यत उक्तम् ।
वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति ।
पयोदसमये वर्षासु । नदामतिगतेऽपि शक्ति-रतीव जीर्णताङ्गति । इदं स्रोतांसीत्यादिना संप्राप्तिरुक्ता । कषायादिभिर्हेतुभिस्त्वधादौ समये हेतुभूते बली अनिलः प्रवृद्धो वायुः करोति विविधान् रोगान् । ते रोगाः कथ्यन्ते ।

"शिरोग्रहोऽपतन्त्रकं जृम्भार्दितं हनुग्रहः ।
जिह्वास्तम्भो गद्गदत्वं मिन्मिनत्वञ्च मूकता ।
वाचालता प्रलापश्च रसाज्ञानमनिज्ञता ।
बाधिर्यं कर्णनादश्च कर्णशूलं तथार्दितम् ।
मन्यास्तम्भोऽथ गृध्रसी बाहुशोषोऽपबाहुकः ।
चलिता चैव विश्वाची खञ्जवात उदीरितः ।
आध्मानञ्च प्रत्याध्मानं वाताष्ठीला प्रत्यष्ठीला ।
तूनी च प्रतितूनी च वङ्क्षणस्यैव च ।
आटोपः पार्श्वशूलञ्च त्रिकशूलं तथैव च ।
उद्भूय स्तम्भं मूत्रनिग्रहो मलगाढ़ता ।
पुरीषस्यापहतिश्च ग्रहणी च ततः परः ।
कलायखञ्जता चापि खञ्जता पङ्गुता तथा ।
क्रोष्टुशीर्षकस्ती च वातकण्टक एव च ।
पादहर्षः पाददाहः आक्षेपो दण्डकाभिधः ।
वातपित्तलालाक्षेपकस्तथा दण्डापतानकः ।
अभिघातजनाश्चैव आयामो द्विविधः स्मृतः ।
आनाहश्च तथा वाह्यो धनुर्वातश्च कुब्जकः ।
अपतन्त्रोपतानश्च पक्षाघातोऽस्तिलाफ्रकः ।
कम्पः स्तम्भो व्यथा तोदो भेदश्च स्फुरणं तथा ।
रौक्ष्यं कार्श्यं च कार्ष्ण्यञ्च शैत्यं लोम्नाञ्च हर्ष-
णम् ।
अङ्गमर्देऽङ्गविभ्रंशः शिराकोच एव च ।
आक्षेपश्च भ्रंशो मलं मौषधप्रमचितमता ।
निद्रानाशः स्वेदनाशो बलहानिस्तथैव च ।
शुक्रक्षयो रजोनाशो गर्भनाशः परिश्रमः ।
एत एवाशीतिसंख्या रोगा योगेन रूढ़िनः ।
वातव्याधीति नामानो मुनिभिः परि-
कीर्तिताः ।"

एत एव शिरोग्रहादय एव । योगेन वातेन । वातादा व्याधिर्वातव्याधिरिति निरुक्त्या तदा वातज्वरादिष्वपि प्रसङ्गः स्यादत आह रूढ़िनः प्रसिद्धितः । शिरोग्रहादयोऽशीतिरेव वातव्याधिसंज्ञा प्रसिद्धा न तु वातज्वरादयः ॥ ० ॥
अथ वातव्याधिर्नाममात्रचिकित्सामाह ।
"मधुरलवणाम्लस्निग्धशोधानि
गुरुरविकरचलितस्वेदनमर्पणानि ।
दधनकलदर्दिकाभ्यङ्गमर्दनानि
प्रकुपितपवमानं शमनमेतानि कुर्युः ।"
इति भावप्रकाशः ॥ ० ॥
अपि च ।
"चलवृद्धिकराण्येव वायुबीजं निशामय ।
भोजनानन्तरं सद्यो गमनं धावनं तथा ।
छिदनं वह्निताप उच्चदुर्भावमैथुनम् ।
वृद्धस्त्रीगमनञ्चैव मनःसन्ताप एव च ।
अतिरूक्षमनाहारं युद्धं कलह एव च ।
कटुवाक्यं भयं शोकः केवलं वायुकारकम् ।
आमाशयचक्रे तत्राम निशामय तदौषधम् ।
पक्वरम्भाफलञ्चैव सदोर्द्ध प्रमंरोदकम् ।
नारिकेलोदकञ्चैव पयस्तक्रं सुमिष्टकम् ।
माहिषन्दधि मिष्टञ्च केवलं वा सशर्करम् ।
सद्यःपर्युषितान्नञ्च सौवीरं शीतलोदकम् ।
पक्वतैलविशेषञ्च तिलतैलञ्च केवलम् ।
नारिकेलतालसर्ज्जूरगसत्तमामलकोदकम् ।
शीतलोष्णोदकस्नानं सुस्निग्धचन्दनद्रवम् ।
स्निग्धपद्मपत्रतल्पं सुस्निग्धव्यजनानिलम् ।
एतत्ते कथितं वत्स सद्यो वातप्रणाशनम् ।
वायवस्त्रिविधाः पुंसां ख्यातानापकारकाः ।"
इति श्रीब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥ ० ॥
अन्यच्च ।
"बिल्वाग्निमन्थश्योनाकपाटलापारिभद्रकम् ।
प्रसारण्यश्वगन्धा च बृहती कण्टकारिका ।
बला चातिबला रास्ना श्वदंष्ट्रा च पुनर्नवा ।
एरण्डशारिवा वर्षा गुडूचीकपिकच्छुकः ।
एषां दशपलिकान् भागान् क्वाथयेत् सलिले-
ऽवमे ।
तेन पादावशेषेण तैलं पात्रे विपाचयेत् ।
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
शतावरीरसञ्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् । ० ।
द्रव्याणि यानि पेष्याणि तानि वक्ष्यामि
तच्छृणु ।
शतपुष्पा देवदारु मांसपर्णी वचागुरुः ।
कुष्ठमांसी सैन्धवञ्च पलिकं पुनर्नवा ।
पाके सर्व्वं समाध्यक्षे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
शुष्कशूलं पार्श्वशूलञ्च गृध्रसीञ्च नाशयेत् ।

अपतानं वातरक्तमाप्नुयाद् [illegible]
गर्भेनचतरी [illegible]
अश्वानां वातभग्नानां कुञ्जरा[illegible]
तैलमेतत् प्रदातव्यं सर्व्ववातविकार[illegible]
नुत्तम ।
"पञ्चाङ्गं तैलञ्च सुखी विश्वासा[illegible]
पञ्चप्रस्थं लारनाल तैलप्रस्थं [illegible]
पक्वमग्नावधारोष्णमर्दनानि[illegible]
इति माधवे ॥
(तथास्य गुणादयः ।
"बालस्तु चलसूक्ष्मश्च तद्वशी[illegible]
काय रौक्ष्यादयस्तथा
प्रतनक[illegible]
काश्च लघुश्च
वाहः [illegible]
शिरः स्कन्धपार्श्व[illegible]
सिराप्रतानाः शोषात्
विकाराः शोषोत्तमस्थान[illegible]
व्याधिमोऽल्पस्थानय[illegible]
प्रतनशीलकोदयस्वन्माः [illegible]
स्यात् स्फुटितायवशः [illegible]
न एवं गुणयोगात् [illegible]
इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।
वृद्धिलक्षणं यथा ।
"तत्र वातवृद्धो भवन् पारुष्यं [illegible]
गात्रस्फुरणमुष्णकामिता
गाढ़वर्च्चस्त्वञ्च ।"
"तत्र वातक्षये
मन्दचेष्टा च ।" इति सुश्रुते
दशेऽध्याये । ० । स्थानविशेषे
चिकित्सा यथा,—
"विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते वारं
आमाशयस्थे शुद्धस्य यथा दोषहरी
आमाशयगते वाते छर्द्दितास्य [illegible]
इम: षड्धरणो योगः [illegible]
"पक्वाशयगते वाते हितं [illegible]
बस्तयः शोधनीयाश्च प्राशाश्च [illegible]
सर्व्वं चलवकम् ।
"कुष्ठीतरवणाभ्यङ्ग[illegible]
गोमयैः सर्व्वं चलवणं तत्परं वात[illegible]
कार्यो बस्तिगते चापि विधिर्व[illegible]
तद्वमोघाश्च क्षिप्रा प्राप्ते कुर्यात्[illegible]
[illegible]
सर्व्वं दोषनाशाय[illegible]
वायुसम्भवस्य संप्राप्ते कुर्यात्[illegible]
स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश्च [illegible]
शीताः प्रदेहा रक्तस्थे [illegible]
विरेको मांसमेदःस्थे निरूहाः [illegible]
वाह्याभ्यन्तरतः स्वेदैस्तस्मिन्[illegible]
एवोऽस्थिमात्रे शुक्रस्थे बलशुक्रकरं [illegible]

मध्यासि चलतः। अध्यशनं विदाह्यन्नम्। विदाहि निष्पावकुलत्थसर्षपशाकादि। संविदाह्यन्नस्य। संविदाहेऽध्यशनं यस्य भुक्ते विदग्धे तदुपरि भुञ्जानस्येत्यर्थः। अध्यशनशब्देनाजीर्णाशनं विरुद्धाजीर्णभोजनस्य विशेषतो हेतुत्वार्थम्। पश्चात् वातशोणितं प्रकुप्येदित्यनेनान्वयः। एतेषां कारणानां मध्ये केनचिद्वायुः केनचिदुभयमपि प्रकुप्येत्। *। संप्राप्तिमाह।

"तस्य रक्तं विदह्याशु तच्च
दुष्टं स्रस्तं पादयोश्चीयते तु।
तत् संपृक्तं वायुना दूषितेन
तत्प्राबल्यादुच्यते वातरक्तम्॥"

पूर्व्वोक्तैर्हेतुभिः तस्य समस्तं रक्तं विदहति अत्र दहधातुरविवक्षितकर्म्मकः। तेन विदहति विदग्धं भवतीत्यर्थः। तच्च दुष्टं रक्तम्। स्रस्तं अधोगतम्। पादयोश्चीयते सञ्चितं भवति। तद्रुधिरं दूषितेन स्वहेतुवायुना संपृक्तं मिलितं वातरक्तं उच्यते। अत्र चैतस्य संप्राप्तिरुक्ता सुश्रुतेन।

"शीघ्रं रक्तं दुष्टिमायाति तच्च
वायोर्मार्गं संरुणद्ध्याशु यातः।
क्रुद्धोऽत्यर्थं मार्गरोधात् स वायु-
रत्युद्रिक्तं दूषयेद्रक्तमाशु॥"

अथ प्रथमं रक्तस्य दुष्टत्वे रक्तवातमिति व्यपदेष्टुमुचितं भवत्यत आह। तत्प्राबल्यादिति। तस्य वातस्य दोषत्वेन प्राधान्याद्वातरक्तमिति व्यपदिश्यते। *। पूर्व्वरूपमाह।

"स्वेदोऽत्यर्थं न वा कार्ष्ण्यं स्पर्शाज्ञत्वं क्षतेऽतिरुक्।
सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिडकोद्गमः॥
जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु।
निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च॥
कण्डूः सन्धिषु रुक् हात्वा भूत्वा नश्यति चासकृत्।
वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्व्वलक्षणम्॥"

अथाधिकवातस्य वातरक्तस्य लक्षणमाह।

"वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम्।
शोथस्य रौक्ष्यं कृष्णत्वं श्यावतावृद्धिहानयः॥
धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक्।
शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः॥"

तत्र पादयोः शूलादिकमधिकम्। यत आह सुश्रुतः।

"स्पर्शोद्विग्नौ तोदभेदप्रशोषौ
स्वापोपेतौ वातरक्तेन पादौ॥" इति।

अत्र सुप्तिः स्पर्शाज्ञता। *। अधिकरक्तं वातरक्तमाह।

"रक्ते शोथोऽतिरुक् तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते।
स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः॥"

अधिकपित्तं तदाह।

"पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छा मदस्तृषा।
स्पर्शाक्षमत्वं रुग्रागः शोथपाको भृशोष्मता॥"

विदाहश्च पादादेव बोद्धव्यः। यत आह सुश्रुतः।

"पित्तात्सदाहाशुनदाहौ भृशोष्णा-
वत्यर्थोष्णौ रक्तशोथौ मृदू च॥"

पादाविति शेषः। अधिककफं तदाह।

"कफे स्तैमित्यगुरुतासुप्तिस्निग्धत्वशीतताः॥"

गुरुत्वादयः पादयोरेव। यत आह सुश्रुतः।

"कण्डूमन्तौ स्थिरशीतौ सशोथौ
पीनस्तब्धौ श्लेष्मदुष्टे तु रक्ते॥" *।

अनिक्रियमाणवातरक्तस्य उपद्रवानाह।

"अस्वप्नारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः।
मूर्च्छा च मदरुक् तृष्णा ज्वरमोहप्रवेपकाः॥
हिक्कापाङ्गुल्यवीसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः।
अङ्गुलीवक्रतास्फोटदाहमर्म्मग्रहार्ब्बुदाः॥"

मांसकोथो मांसगलनम्। *। असाध्यत्वादिकमाह।

"एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यं मोहेनैकेन वापि यत्।
अप्रसूतोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम्॥
एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम्।
त्रिदोषजमसाध्यं स्याद्यस्य च स्युरुपद्रवाः॥"

अथ वातरक्तस्य चिकित्सामाह।

"वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत्।
अल्पाल्पं रक्षयेद्वायुं यथादोषं यथाबलम्॥
उपाङ्गदाहतोदेषु जलौकोभिर्विनिर्हरेत्।
शृङ्गतुम्बैश्चिमिचिमाकण्डूरुग्दाहान्वितम्॥
प्रच्छन्नेन शिराभिर्वा देशाद्देशान्तरं व्रजेत्।
अङ्गे ग्लानौ च तत् वार्य्यं रूक्षे वातोत्तरे च यत्।
गम्भीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पं स्नायुं शिरामयान्।
रोगानन्यांश्च वातोत्थान् कुर्य्याद्वायुरदर्चितः॥
विविधान् वातरोगान् वा कष्टं वाह्यपरीक्षितम्।
रक्तं कुर्य्यात्ततः स्निग्धात्तत्प्रमाणेन निर्हरेत्॥
विरेचयेत् पित्ताढ्यं स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः।
वाह्यमालेपनाभ्यङ्गपरिषेकोपनाहनैः।
विरेकास्थापनस्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत्॥
दिवास्वप्नं च कोपं च व्यायामं मैथुनं तथा।
कट्वुष्णं गुर्व्वभिष्यन्दि लवणाम्लं च वर्ज्जयेत्॥
पुराणा यवगोधूमशालयः षष्टिकास्तथा।
भोजनार्थे रसार्थे तु विष्किराः प्रतुदा हिताः॥
आढकी चणका मुद्गा मसूराः सकुलत्थकाः।
यूषार्थे बहुसर्पिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते॥
सुनिषण्णकवेत्राग्रं काकमाची शतावरी।
वास्तूकोपोदिकाशाकं शाकं सौवर्च्चलं तथा॥
घृतमांसरसैर्भृष्टं शाकमन्यच्च दापयेत्।
क्षिप्तो गोधूमचूर्णैश्च छागमीरयतण्डुलैः॥
वेपल्लहसिला भक्ताः पिष्टाः पयसि निर्वृताः॥
क्षीरपिष्टातसीभिर्वा वर्द्धमानफलैरपि।
दुग्धपिष्टैः प्रलेपैः स्याद्धितः पवनशोणिते॥
गुडूचीक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं पचेद् घृतम्।
वातरक्तं निहन्त्याशु कुष्ठं हरति दुस्तरम्॥"

गुडूचीघृतम्। *।

"तुलां पचेद्गुडूच्यास्तु जलद्रोणचतुष्टये।

पादशेषः क्वाथस्तु [illegible]
निम्बैश्चाद्रर्द्धका [illegible]
वत्समात्रैर्मतो दश्चैः [illegible]
मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं [illegible]
स्यामाक च नदीजा [illegible]
वरेण्यः कासको वोरं [illegible]
मङ्गो मामा प्रलादा च [illegible]

[illegible]
सन्तानि कल्कानि [illegible]
मानि भङ्गेभुङ्गाणि च [illegible]
वातरक्तं [illegible]
श्वयं पुंसवनं श्रोको सर्वं [illegible]

[illegible]

इति गुडूचीतैलम्।

(प्रयाच।
"तुला [illegible]
पृथक् गुडमेकायामां [illegible]
अधिमात्रमशुनस्य [illegible]
हेतुल वातमेवस्याप्यत्रार्थे [illegible]
"अभिघातादयद्वाच [illegible]

[illegible]

उत्थ
वायुर्विरुद्धो रक्ते [illegible]
कुद्धस्तद्दूषयेत्तत्र तम्मूर्खं [illegible]
एवं [illegible]
तस्य स्थानं करौ पादावङ्गु [illegible]
तलादौ पादपादे तु सर्वं [illegible]

[illegible]
मर्म्मसभिहतं पूर्व्वं [illegible]
स्थितं पित्तादिसंयतं [illegible]
करोति दुःखं तेनैव तस्मात् [illegible]
"उत्तानमथ गम्भीरं [illegible]
त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं [illegible]

[illegible]
अन्विता ताम्ररक्ता [illegible]
गम्भीरे श्वयथुः स्तब्धः [illegible]

[illegible]
सविदाहान्वितोऽभीक्ष्णं [illegible]
छिन्दन्निव [illegible]
करोति खञ्जं पङ्गुं वा [illegible]
सर्व्वैर्लिङ्गैश्च विज्ञेयं वाता [illegible]
"रक्तमार्गं निहन्त्याशु [illegible]
निषेधाल्लोकमात्रं वेदनां [illegible]
तत्र सुखेरक्तमुण्वज्योक [illegible]
प्रच्छनैर्वा शिराभिर्वा यथादो [illegible]

[illegible]
अल्पेऽल्पमोचरेत् सविकल्पैः [illegible]
देशाद्देशं व्रजत् चाङ्गं शिरावि [illegible]
"अपि स्नेहवधामन्यायिनामा [illegible]

रपमाहेच वातोत्तरमुपाचरेत्॥
घृतक्षीरपानैः सेकैः बस्तिभिः।
वापनैश्चापि रक्तपित्तोत्तरं जयेत्॥
न्द्रुतार्थं स्वेदसेकादिलङ्घनम्।
पाश्च प्रशस्ते वातरक्ते कफोत्तरे॥
त्तरे शीतैः प्रलिम्पे वातशोणिते।
शोथरुक्कण्डूविवृद्धिः स्तम्भनाद्भवेत्॥
त्तरे दाहः क्लेदोऽवदरणं भवेत्।
साद्विषग्दोषबलं वुद्ध्वाचरेत् क्रियाम्॥"
रूषकद्राक्षाकाश्मर्य्यखर्जूरसान् समान्।
ग्यांश्च रसं तथा क्षीरचतुर्गुणम्॥
ायोगिकं सर्पिः पारूषकमिति स्मृतम्।
चते चीणे वीसर्पे पैत्तिके ज्वरे॥"
इति पारूषकं घृतम्॥
र्णाः पलं पिष्ट्वा तैलप्रस्थं चतुर्गुणे।
गार्धं घृतक्षत्वचदेवं मधुकात् शते॥
र्यं त्रिदोषे स्यात् वातासृग्वातकास्त्वृत्।
ृद्रोगवीसर्पकामलादाहनाशनम्॥
पायकल्काभ्यां तैलं क्षीरसमन्तथा।
तपाकं वा वातास्रवातरोगनुत्॥
ं श्रेष्ठतमं इन्द्रियाणाम्प्रसादनम्।
हं दृप्यं स्वर्य्यं शुक्रासृग्दोषनाशनम्॥"
गादामृतसंसिक्ते चौमपद्मदलच्छदे।
पुलिनस्पर्शे शीतमारुतवीजिते॥
ार्द्रकराद्याः प्रिया नार्य्यः प्रियंवदाः।
शीतसुखस्पर्शा घ्नन्ति दाहं रुजं क्लमम्॥"
ौरे रक्तमाक्रान्तं स्याद्विदाहं विवर्ज्जयेत्।
तातिरूक्षाः तु पाकमाशु नियच्छति॥
स्रवति वा रक्तं विदग्धं पूयमेव वा।
क्रिया विधातव्या यथः शोधनरोपणी॥
दुपद्रवाणाञ्च क्रियां स्यात् स्वाचिकित्-
सितात्॥"
ति चरके चिकित्सास्थाने २८ अध्यायः॥
कं पारदं लौहं वनं तालं मनःशिला।
ानु पुरं शुद्धं समभागं विचूर्णयेत्॥
ं त्रिफला चोपं वागुजी च पुनर्नवा।
कं देवकाष्ठञ्च दार्व्वी श्वेतापराजिता॥
र्यां दृषत् तुल्यं सर्व्वमेकत्र कारयेत्।
ाभृङ्गराजस्य रसेनैव पृथक् त्रिधा॥
य भक्षयेत् प्रातर्माषमात्रं दिने दिने।
दुमानं निम्बस्य पत्रं पुष्पं त्वचं समम्॥
मात्रं पृथेदद्यात् सर्व्ववातविकारहृत्।
रक्तं महाघोरं गम्भीरं सर्व्वलक्षणेन्॥
पिद्रवसंयुक्तं साध्यासाध्यं निहन्त्यलम्॥"
इति वातरक्तान्तको रसः॥
प शुद्धेन तावेन गन्धतुल्येन मेलयेत्।
सूक्ष्मं चौरतार्क्ष्यं वायुकायलके पचेत्॥
ाखेश्वरो नाम रसः परमदुर्लभः।
ान् कुष्ठानि सर्व्वाणि वातरक्तमथापि वा।
महाविधं विषं रसतालेश्वरो महान्॥"
इति महातालेश्वरो रसः॥
। वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वातरक्ताधिकारे॥

अथात्र पथ्यापथ्यविधिः।
"दयोरसस्रुतिः सूचीजलौकाशृङ्गलाबुभिः।
घृतधौतघृताभ्यङ्गो मेषीदुग्धावसेचनम्॥
यवषष्टीकनीवारकलमारक्तशालयः।
गोधूमाश्चणका मुद्गाश्तुवर्य्योऽपि मुकुष्टकाः॥
अजानां महिषीणाञ्च गवामपि पयांसि च।
लावतित्तिरिशर्मादिताम्रचूडादिविष्किराः॥
प्रतुदाः शुकदात्यूहकपोतकटकादयः।
उमोदिकाकाकमाची वेत्राग्रं सुनिषण्णकम्॥
वास्तुकं कारवेल्लञ्च तण्डुलीयः प्रसारणी।
पत्तूरी दृढकुष्माण्डं सर्पिः शम्पाकपल्लवम्॥
पटोलं रसुतैलञ्च मृद्वीकाश्वेतशर्करा।
नवनीतं सोमवल्ली कस्तूरी सितचन्दनम्॥
शिंशपागुरुदेवाह्वसरलं स्वेदमर्द्दनम्।
तिक्तञ्च पथ्यमुद्दिष्टं वातरक्तगदे नृणाम्॥
दिवास्वप्नाग्निसन्तापव्यायामातपमैथुनम्।
माषाः कुलत्था निष्पावाः कलायाः क्षारसेवनम्॥
अमृतानूपमांसानि विरुद्धानि दधीनि च।
इक्षवो मूलकं मद्यं पिण्याकोऽम्लानि काञ्जिकम्॥
कटुश्च गुर्व्वभिष्यन्दि लवणानि च शक्तवः।
इत्यपथ्यं निगदितं वातरक्तगदे नृणाम्॥"
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे वातरक्ताधिकारः॥)

वातरक्तघ्नः, पुं, (वातरक्तं रोगविशेषं हन्तीति। हन+टक्।) कुकुरद्रुमः। इति शब्दचन्द्रिका॥ कुकुरसड़ा इति भाषा॥

वातरक्तारिः, पुं, (वातरक्तस्य अरिर्नाशकः।) पित्तघ्नी लता। इति शब्दचन्द्रिका॥ गुलञ्च इति भाषा॥

वातरङ्गः, पुं, (वातेन वायुना रङ्गो यस्य। निरन्तरचलदलत्वादस्य तथात्वम्।) अश्वत्थः। इति शब्दरत्नावली॥

वातरथः, पुं, (वातो वायू रथो यस्य।) मेघः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (वातो रथः प्रापको यस्येति वायुप्रापके, त्रि। यथा, भागवते। ३।२८।२०।
"यथा वातरथो घ्राणमावृङ्क्ते गन्ध आशयात्।
एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि यत्॥")

वातरायणः, पुं, (वातेन वायुजनितरोगेण रायति शब्दायते इति। रै शब्दे+ल्युः।) उन्मत्तः। निष्प्रयोजनपुरुषः। काण्डम्। करपत्रम्। कूटः। शरक्षेपः। इति मेदिनी। ने, ११६॥ सरलद्रुमः। इति शब्दरत्नावली॥

वातरूषः, पुं, (वातेन रूष्यते भूष्यते इति। रूष+घञ्।) वातूलः। उत्कोचः। इन्द्रधनुः। इति मेदिनी। षे, ४०॥

वातरोगः, पुं, (वातजनितो रोगः।) वायुव्याधिः। तत्पर्य्यायः। वातव्याधिः २ चलातङ्कः ३ अनिलामयः ४। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,
"वातरोगं निहन्त्याशु वह्नेर्दीपनमुत्तमम्॥"
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे वातव्याधौ रसोनपिण्डे।)

वातरोगी [न्] त्रि, (वातरोगोऽस्त्यस्येति। वातरोग+इनिः।) वातरोगयुक्तः। तत्पर्य्यायः। वातकी २। इत्यमरः॥ (यथा, हृश्रुतसंहितायाम्। ८७।११।
"परतोऽपि दर्शनं वातरोगिणां चन्दनागुरुप्राप्तिः॥")

वातर्हिः, पुं, काष्ठलौहोभयनिर्मितपात्रम्। तत्पर्य्यायः। काष्ठलौही २। इति त्रिकाण्डशेषः॥

वातलः, पुं, (वातं लातीति। ला+कः।) चणकः। इति शब्दचन्द्रिका॥ वायुकारके त्रि॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः।
"वातलाः शीतमधुराः सकषाया विरूक्षणाः। कफशोणितपित्तघ्नाश्चणकाः पुंस्त्वनाशनाः॥")

वातलमण्डली, स्त्री, वात्या। इति भूरिप्रयोगः॥

वातवान् [त्] त्रि, वायुयुक्तः। वातो विद्यतेऽस्य इत्यर्थे वतुप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

वातवैरी [न्], पुं, (वातस्य वैरी।) वातादः। इति राजनिर्घण्टः॥ वायुघ्नी, त्रि॥

वातव्याधिः, पुं, (वातजनितो व्याधिः।) वातरोगः। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा,
"नूनं सुरत्वचं भग्नं कम्पाध्मानविपीड़ितम्। चक्षार्दितमन्तञ्च नरं वातव्याधिर्विनाशयेत्॥"
इति माधवकरकृते रुग्विनिश्चये वातरोगाधिकारे शेषांशे॥)

वातशीर्षं, क्ली, (वातस्य शीर्षमिव।) वस्तिः। इति राजनिर्घण्टः॥

वातशोणितं, क्ली, (वातजं शोणितं दुष्टरक्तं यत्र।) वातरक्तरोगः। इति भावप्रकाशः॥ (अस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं पूर्व्वरूपं लक्षणञ्च यथा,—
"विदाह्यन्नं विरुद्धञ्च तत्तच्चासृक्प्रदूषणम्।
भजतां विधिहीनञ्च स्वप्नजागरमैथुनम्॥
प्रायेण सुकुमाराणामचङ्क्रमणशीलिनाम्।
अभिघातादशुद्ध्या च नृणामसृजि दूषिते॥
वातलैः शीतलैर्वायुर्वृद्धः क्रुद्धो विमार्गगः।
तादृशेनासृजा रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत्॥
आढ्यरोगं खुडं वातबलाशं वातशोणितम्।
तदाहुर्नामभिस्तच्च पूर्व्वं पादौ प्रधावति॥
विशेषाद्यानयानाद्यैः प्रलम्बौ तस्य लक्षणम्।
भविष्यतः कुष्ठसमं तथा सादः श्लथाङ्गता॥
जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु।
कण्डूस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवसुप्तताः॥
भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति मुहुराविर्भवन्ति च।
पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि॥
आखोरिव विषं क्रुद्धं कृत्स्नं देहं विधावति।
त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं तत्पूर्व्वं जायते ततः॥
कालान्तरेण गम्भीरं सर्व्वान् धातूनभिद्रवत्।
कण्ड्वादिसंयुतोत्ताने त्वक्ताम्रा श्यावलोहिता॥
सायामा भृशदाहोषा गम्भीरेऽधिकपूर्व्वरुक्।
श्वयथुर्ग्रथितः पाकी वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु॥
छिन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्रीकुर्व्वंश्च वेगवान्।

करोति सर्वं बहु वा शरीरे सर्वतश्चरन् ।
वातेऽधिकेऽधिकन्तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ।
शोफस्य रौक्ष्यकृष्णत्वश्यावताहृद्धिहानयः ।
धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।
शीतद्वेषानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्तयः ।
रक्ते शोफोऽतिरुक्तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ।
स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः ।
पित्ते विदाहः सम्मोहः स्वेदो मूर्च्छा मदः स-
तृट् ।
स्पर्शाक्षमत्वं रुग्रागः शोफपाको भृशोष्मता ।
कफे स्तैमित्यगुरुता सुप्तिस्निग्धत्वशीतताः ।
कण्डूर्मन्दा च रुग्द्वन्द्वसर्वलिङ्गञ्च सङ्करे ।
एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।
त्रिदोषजं त्यजेत् स्रावि स्तब्धमर्व्वुदकारि च ।
रक्तमार्गं निहन्त्याशु शाखासन्धिषु मारुतः ।
निविश्यान्योऽन्यमावार्य्य वेदनाभिर्हरत्यसून् ।"
इति वाभटे निदानस्थाने षोडशोऽध्याये ।
"वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत् ।
अल्पाल्पं पालयन् वायुं यथादोषं यथाबलम् ।
चिकित्सितं हितं पथ्यं प्रायश्चित्तं भिषग्जितम् ।
भेषजं शमनं शस्तं पर्य्यायैः स्मृतमौषधम् ।"
इति च वाभटे चिकित्सितस्थाने द्वाविंशतितमे-
ऽध्याये । अस्य चिकित्सा वातरक्तशब्दे द्रष्टव्या ।)

वातसहः, त्रि, (वातं वातजनितरोगं सहते । सह + अच् ।) वातव्याधियुक्तः । यथा,—
"वातसहो वातसही वातुलो वातुलोऽपि च ।"
इति शब्दरत्नावली ।
(वायुवेगसहनशीलः । यथा, महाभारते । १ । १३२ । ५ ।
"ततो वातसहां नावं यन्त्रयुक्तां पताकिनीम् ।
ऊर्म्मिक्षमां दृढां कृत्वा कुन्तीमिदमुवाच च ।")

वातसारथिः, पुं, (वातः सारथिः सहायो यस्य ।) अग्निः । इति केचित् ।

वातस्कन्धः, पुं, (वातस्य स्कन्ध इव ।) आकाशस्य भागविशेषः । यत्र वायुर्वहति । इति केचित् ।

वातहा, [न्] त्रि, (वातं हन्तीति । हन् + क्विप् ।) वातघ्नः । वायुनाशकौषधम् । इति वैद्यकम् ।

वाताटः, पुं, (वात इव अटति गच्छतीति । अट + अच् ।) सूर्य्याश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वातमृगः । इति शब्दरत्नावली ।

वाताण्डः, पुं, (वातदूषितो अण्डो यस्मात् ।) मुष्करोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"इतश्चो वृषयोर्वायुः सेवया यस्य संश्रितः ।
तस्य मुष्कश्चलैको रोगो वाताण्डसंज्ञकः ।"
इति माधवकरः ।

वातादः, पुं, (वाताय वातनिवारणाय अद्यते इति । अद + घञ् ।) वृक्षफलविशेषः । बादाम इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । वातवैरी २ नेत्रोपमफलः ३ वाताम्रः ४ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् । वृष्यत्वम् । वातहारित्वम् । शुक्रकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । अस्य मज्जगुणाः । मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तवातहरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफकारित्वम् । रक्तपित्तविकारिणां शस्तत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ।

वातापिः, पुं, असुरविशेषः । स च ह्रादस्य धमन्यां पत्न्यां जातः । अगस्त्येन भक्षितः । इति श्रीभागवतमतम् । कल्पान्तरे तु विप्रचित्तेः सिंहिकायां जातः । यथा,—
"सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तेश्चतुर्दश ।
वंशः प्रबलसाध्य यज्ञः शल्यस्तथैव च ।
इल्वलो नमुचिश्चैव वातापी हस्थ्यो त्रिकः ।
हरकल्पः कालनाभो भौमश्च नरकस्तथा ।
राहुर्ज्येष्ठश्च तेषां वै चन्द्रसूर्य्यप्रमर्द्दनः ।
इत्येते सिंहिकापुत्त्रा देवैरपि दुरासदाः ।"
इति वह्निपुराणे काश्यपीयवंशः ।
अन्यच्च ।
"विप्रचित्तिः सैंहिकेयान् सिंहिकायामजी-
जनत् ।
हिरण्यकशिपोर्ये वै भागिनेयास्त्रयोदश ।
व्यंशः शल्यश्च राजेन्द्रो नभो वातापिरेव च ।
इल्वलो नमुचिश्चैव श्वसृमश्चाञ्जनस्तथा ।
नरकः कालनाभश्च सरमाणस्तथैव च ।
कल्पवीर्य्यश्च विख्यातो दनुवंशविवर्द्धनः ।"
इति मात्स्ये ६ अध्यायः ।
(मुनिवरोऽगस्त्यस्तु एनं ब्रह्मदेहादौ भक्षितवान् । एतद्वृत्तान्तस्तु महाभारते वनपर्व्वणि ९९ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यः ।)

वातापिद्विट्, [ष्] पुं, (वातापिं द्वेष्टीति । द्विष + क्विप् ।) अगस्त्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ।

वातापिसूदनः पुं, (वातापिं सूदयति इति । सूद + ल्युः ।) अगस्त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

वातापिहा [न्] पुं, (वातापिं हन्तीति । हन + क्विप् ।) अगस्त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

वातामोदा, स्त्री (वातेन प्रसृत आमोदो यस्याः ।) कस्तूरी । इति शब्दमाला ।

वातायनं, क्ली, (वातस्य अयनं गमनागमनमार्गः ।) गवाक्षः । इत्यमरः । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५३० ।
"कोषागारस्य बहिः सखीषु चरमास्तियो मयि प्रियया ।
प्रकटीकृतः प्रसादो दत्त्वा वातायने व्यजनम् ।")
तेन परबाधानिषेधो यथा,—
"परबाधां न कुर्व्वीत जलवातायनादिभिः ।
कारयित्वा तु कर्म्माणि कारं पश्चात् न वञ्च-
येत् ।"
इति कौर्म्मे उपविभागे १५ अध्यायः ।

वातायनः, पुं, (वातस्येव अयनं गतिर्यस्य ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

वातायुः, पुं, (वातमयते इति । अय + बाहुलकात् उण् ।) हरिणः । इत्यमरः ।

वातारिः, पुं, (वातस्य वातरोगस्य अरिः ।) एरण्डवृक्षः । इति शब्दरत्नावली । (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"शुक्लएरण्ड ...
... वर्द्धमानो ...
वातारिस्तरुणश्चापि ...
रक्तोऽपरो रुबूकः ...
व्याघ्रपुच्छश्च वातारिश्चञ्चुरुत्तान ...
इति ...
शूलमूली । इति शब्दचन्द्रिका ।
शेफालिका । यवानी । भर्ङ्गी ।
विडङ्गः । सूरणः । भल्लातः ।
राजनिर्घण्टः ।

वातालौ, स्त्री, (वातस्य आलीव ... इति त्रिकाण्डशेषः ।

वाताश्वः, पुं, (वात इव शीघ्रगो ...) ... नाश्वः । तत्पर्य्यायः । ... आवानेयः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
कथासरित्सागरे । ६६ । ६३ ।
"तदिमं मां त्रिवार्ताहि ...
आशीतमिह ..."

वातासहः, त्रि, (वातं ... इति । आ + सह + अच् ।) ...
शब्दरत्नावली ।

वातिः, पुं, (वाति गच्छतीति । वा + उणा० ४ । १ । इति अतिः ।) ...
"वातिर्वायुर्भवेदातः ...
इत्यमरटीकायां ...
सूर्य्यः । चन्द्रः । यथा ।
इति रभसः ।

वातिकः, पुं, (वातात् आगतः ।) वायुग्रस्तव्याधिः । यथा,—
"वातिको वातजो व्याधिः पैत्तिकः ...
श्लैष्मिकः ...

(स्त्री, वातस्य प्रशमं कोपनं ...) ... प्रशमकोपनयोरन्यत्र ... ३८ । इत्यस्य वार्त्ति । ठञ् ।
वाचाले, त्रि । यथा, महाभारते ।
"अपरे स्वदस्तत्र वातिकास्ते ...
युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ..."

वातिगः, पुं, (वातिं वायुं गच्छति । गम + डः ।) भण्टाकी । वार्त्ताकुः । इति मेदिनी । गे, ३८ ।

वातिगमः, पुं, (वातिं वायुं गमयति । गमि + अण् ।) वार्त्ताकुः । इति ... जटी ।

वातिङ्गणः, पुं, वार्त्ताकुः । इति ...

वातीयं, क्ली, (वाताय वातनिवारणाय हितम् । वात + छः ।) काञ्जिकम् । इति ...

वातुलः, पुं, वात्या । इत्यमरटीकायां ...

वातुलः, त्रि, वातविकारवान् । इत्यमरटीकायां भरतः ।

वातुलिः, स्त्री, तन्तुलिका । इति ... वादुड इति भाषा ।

पुं, (वत्सानां समूहः । "वत्सादृण: ।" इ । इत्यण् वार्त्तिकोक्त्या स्वण: । यद्वा, : वत्सस्यापत्यमिति । वत्स + "गिरादि- ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् । "वात्स्य- ण ।" इञ् । यद्वा, वत्सानां समूहः वात्सं त । इति वा । वत्स + "वत्साद्यच्च मतुपि च । त स्पृते इति च ।" ५।२।९८ । इत्यस्य ०५ कच्छ ।) वात्स्या । वत्सवर्गे,त्रि । इत- । "वात्सा वात्सच्छदः । अन्य वत्सवत्सादि- वत्सादिति स्वण: । वात्सवर्गे वात- वानदः । वात्सा इति स्वातः । अथ गो- सम्बन्धिना स्वण: वात्सः । वात्सवर्गीणि गुणे वत्सवत्सेऽपि वात्सः । वात्सी वात्सवोऽपि इति हिन्दवीय: । उष्णतोऽपि वात्सः ।" सरटीकायां भरत: ।

', स्त्री, (वात्सवत्सयमीति । वत्स + अण् ।) हरापुषः । इति राजनिर्घण्टः । वात्स- !, त्रि ।

स्त्री, (वात्सानां समूहः । वात्स + "पाशा- दी यः ।" ४ । २ । ४९ । इति यः ।) वात्स- द: । यथा,—

"...मी च वात्साली स्यात् वात्सा वात्स- महत्ती ।"

इति त्रिकाण्डशेष: ।

था, भागवते । ३ । १० । ५ ।

"...ी वात्सः शुद्धशब्दः पैत्कारामीरयन् शदु: । ...लिसगापनीत् वात्सावीवी दन्तोध्वग: ।")

,स्त्री, (वत्सानां समूहः । वत्स + "गोत्रोक्षो- ...।" ४ । २ । ३९ । इति वुञ् ।) वत्स- ...: । इत्यमर: । (वत्सकवेदमिति । वत्सक ...म् । कुटजसम्बन्धिनि इन्द्रयवसम्बन्धिनि ...त्रि । यथा, सुश्रुते । ६ । ४० ।

"...रातिविषासुत्तं पिप्पल्यो वात्सकं फलम् ।")

...:, पुं, (वत्सल एव । स्वार्थे ष्यञ् ।) ...विशेष: । यथा,—

"...लब्धशान्तौ तु रसौ शृङ्गार: कौशिक: स्मृत: ।"

इति त्रिकाण्डशेष: ।

...मधिकारी यथा,—

"...न्ति ब्राह्मण एव स्यात् प्रीते दास: प्रकी- र्त्तित: ।

...पि सु: सखायो हि यशोदा वत्सले स्मृता: ।

...धुरे राधिका प्रोक्ता हास्ये स्यान्मधुमङ्गल: ।

...सौपूर्योऽद्भुते प्रोक्तो वीरे चारणगोष्ठपा: ।

...दृषि वत्सस्थादिर्जटिलाद्यास्तु रौद्रके ।

...विर्द्वनेऽभिमन्युश्च भयानक उदाहृतौ ।

...मुखिम्वादयो ह्यत्र वीभत्से परिकीर्त्तिता: ।

...स्था नियता प्रोक्ता आलम्बनविभावका: ।"

इत्युज्ज्वलनीलमणि: ।

...वत्सलस्य भाव: । वत्सल + ष्यञ् ।) वत्सलस्य ...वे, स्त्री । (स्नेह: । यथा, भागवते ।४।६।३४।

"...चरन्तं विश्वसुहृदं वात्सल्यात्लोकमङ्गलम् ।")

वात्सीपुत्र:, पुं, नापित: । इति त्रिकाण्डशेष: ।

वात्स्य:, पुं, (वत्सस्य गोत्रापत्यम् । वत्स + "गर्गादिभ्यो यञ् ।" ४ । १ । १०५ । इति यञ् ।) मुनिविशेष: । यथा । वात्स्यगार्ग्यजैमिन्यनौलोमिकलमालवेयाः...परा: । इत्युदाहृतम् ।

वात्स्यायन:, पुं, (वत्सस्य गोत्रापत्यं युवा । वत्स + यञ् । ततो यूनि फक् ।) मुनिविशेष: । तत्पर्याय: । मल्लनाग: २ पक्षिल: ३ स्वामी ४ । इति त्रिकाण्डशेष: । (अयं हि कामसूत्रकर्त्ता । यथा, कुट्टनीमते । ७७ ।

"वात्स्यायनमयमतुषं
वात्स्यायनेन दत्तकाचार्य्यान् ।
गमयति मन्मथमते
पद्मश्रुत्यं राजपुत्रस्य ।")

वाद:, पुं, (वद् + घञ् ।) यथार्थबोधेच्छो- र्वाक्यम् । यथा,—

"विजिगीषो: कथा जल्पो वादस्तत्त्वबुभु- त्सो: ।"

इति जटाधर: ।

अस्य लक्षणं यथा । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ: सिद्धान्ताविरुद्ध: पञ्चावयवोपपन्न: पक्षप्रतिपक्ष- परिग्रहो वाद: । इति गौतमसूत्रम् । १ । अपि च ।

"सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यञ्चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वाद: प्रवदतामहम् ।"
इति भगवद्गीतायाम् १० अध्याय: ।

"प्रवदतां वादिनां सम्बन्धिनो वादजल्पवितण्डा- ख्यास्त्रिस: कथा: प्रसिद्धास्तासां मध्ये वादो- ऽहम् । यत्र द्वाभ्यामपि प्रमाणतर्कैस्तत्त्वं स्वपक्ष: स्थाप्यते परपक्षच्छलजातिनिग्रहस्थानैर्दूष्यते स जल्पो नाम । यत्र त्वेक: स्वपक्षं स्थापयति अन्यस्तु छलजातिनिग्रहस्थानैस्तत् पक्षं दूषयति न तु स्वपक्षं स्थापयति सा वितण्डा नाम कथा । तत्र जल्पवितण्डे विजिगीषमाणयोर्वादिनो: शक्तिपरीक्षामात्रफले । वादस्तु वीतरागयो: शिष्याचार्य्ययोरन्ययोर्वा तत्त्वनिर्णयफल: । अतोऽसौ श्रेष्ठत्वान्मद्विभूतिरित्यर्थ: ।" इति तट्टी- कायां श्रीधरस्वामी । ("तत्र वाद: । वादो नाम य: परस्परेण सह शास्त्रपूर्व्वकं विगृह्य कथयति । स वादो द्विविध: संग्रहेण जल्पो वितण्डा च । तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्प: । जल्पविपर्य्ययो वितण्डा ।" इति चरके विमान- स्थानेऽष्टमेऽध्याये ।)

वादक:, त्रि, (वादयतीति वद् + णिच् + ण्वुल् ।) वादकर: । (यथा, भागवते । १० । १८ । १३ ।

"क्वचित् नृत्यत्सु चान्येषु गायकौ वादकौ स्वयम् । शशंसतुर्महाराज साधु साध्विति वादिनौ ।") वक्ता । वदधातो: कर्त्तरि णक(ण्वुल्)प्रत्ययेन निष्पन्न: ।

वादनं, क्ली, (वद् + णिच् + ल्युट् ।) वाद्यम् । (यथा, संगीतदर्पणे । ३३ ।

"वीणावादनतत्त्वज्ञ: श्रुतिजातिविशारद: । तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति ।")

वा(बा)दरं, त्रि, (बदरात् बदराकारकार्पास- फलाद्भवम् । बदर + अण् ।) कार्पासनिर्म्मित- वस्त्रादि । इत्यमर: । २।६।१११ । बादराया: कार्पास्या इदं इत्यर्थे अण्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

वा(बा)दर:, पुं, (बदर + स्वार्थे अण् ।) कार्पास- वृक्ष: । इति हेमचन्द्र: । (बदरीवृक्ष: । कुलगाछ इति भाषा ।)

वादरङ्ग:, पुं, अश्वत्थवृक्ष: । इति त्रिकाण्डशेष: ।

वा(बा)दरा, स्त्री, (बदरवत् फलमस्त्यस्या: । बदर + अच् । तत: टाप् ।) कार्पासवृक्ष: । तत्पर्याय: । कार्पासी २ सूत्रपुष्पा ३ बदरी ४ समुद्रान्ता ५ तुण्डिकेरी ६ कार्पासिका ७ । इति शब्द- रत्नावली । अस्या: पर्य्यायान्तरं गुणाश्च कार्पासीशब्दे द्रष्टव्या: ।

वादरायण:, पुं, (बदरायणे बदरिकाश्रमे निवस- तीति । बदरायण + अण् ।) व्यासदेव: । इति शब्दरत्नावली ।

वादरायणि:, पुं, (बादरायण एव । स्वार्थे इञ् ।) व्यासदेव: । इति शब्दरत्नावली । (बादरा- यणस्यापत्यमिति अपत्यार्थे इञ् । शुकदेव: ।)

वादरिक:, त्रि, बदरचयनकर्त्ता । बदरं चिनोती- त्यर्थे ठिकप्रत्ययेन निष्पन्न: ।

वादलं, क्ली, मधुयष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ।

वादवादी [न्], पुं, (वादं वदतीति । वद् + णिनि: ।) जिनभेद: । तत्पर्याय: । आर्हत: २ । इति हेमचन्द्र: ।

वादामं, क्ली, स्वनामाख्यातफलम् । तस्य गुणा: । उष्णत्वम् । सुस्निग्धत्वम् । वातघ्नत्वम् । बल- शुक्रकारित्वञ्च । इति राजवल्लभ: ।

वादान्य:, त्रि, (वदान्य एव । स्वार्थे अण् ।) वदान्य: । बहुप्रद: । इति भरतद्विरूपकोष: ।

वादाल:, पुं, मत्स्यभेद: । बोयालि इति भाषा । तत्पर्याय: । सहस्रदंष्ट्र: २ । इति हेमचन्द्र: ।

वादि:, त्रि, (वादयति व्यक्तमुच्चारयतीति । वद् + णिच् + "वसिवपियजीति ।" उणा० ४ । १२४ । इति इञ् ।) विद्वान् । इत्युणादिकोष: ।

वादित्रं, क्ली, (वाद्यते । वद् + णिच् + "भूवादि- गृभ्यो णित्रन् ।" उणा० ४ । १७० । इति णित्रन् ।) वाद्यम् । इत्यमर: । (यथा, भाग- वते । ३ । २४ । ७ ।

"अवादयंस्तदा व्योम्नि वादित्राणि घनाघना: ।" वादित्रेऽर्थिनस्त्रायते इति । त्रै + क: । अर्थि- रक्षके, त्रि । यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् ।२८।

"हत्वा त्वां पशुवत्सितं नहि मया दृष्टेन न प्रीयते
नैवाहं पशव: कृशोदरि चित: प्रत्ययो विधातुं त्वया ।
किं वादित्रविवक्षयात्र दयिते को वादित्रस्त्रायते स्मृत्वा निर्जितशैलराजसुत इत्याख्या- ...")

वादरं, क्ली, वदरीसद्मवस्त्रफलत्वच:। इति शब्दरत्नावली॥

वादिराट्, [ज्] पुं, (वादिषु वक्तृषु राजते इति। राज+क्विप्।) मञ्जुघोष:। इति त्रिकाण्डशेष:॥

वादिश:, त्रि, साधुवादी। इति शब्दमाला॥

वादी, [न्] त्रि, (वदतीति। वद्+णिनि:।) वक्ता। (यथा, मनु:। ७।९१।
"न च हन्यात् स्थलारूढं न क्लीबं न कृताञ्जलिम्।
न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम्॥")
अर्थी। विवादकर्त्ता। फरियादी इति पारस्यभाषा॥ यथा, सभापते: कर्त्तव्यमाह कात्यायन:।
"अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति वादयोग्यस्तु वादिन:।
स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम्॥"
वादिनो भाषावादिन: उत्तरवादिनश्च॥ * ॥
स्वयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिमाह नारद:।
"अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा।
यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ॥"
तयोर्वादिप्रतिवादिनो:। कात्यायन:।
"मनुष्यमारणे स्तेये परदाराभिमर्षणे।
अभक्ष्यभक्षणे चैव कन्याहरणदूषणे।
पारुष्ये कूटकरणे नृपद्रोहे तथैव च।
प्रतिवादी न दातव्य: कर्त्ता तु विवदेत् स्वयम्॥"
भ्रात्रादीतरस्य पक्षस्थितस्य दण्डनीयत्वमाह नारद:।
"यो न भ्राता पिता वापि न पुत्त्रो न नियोजित:।
परार्थवादी दण्ड्य: स्यात् व्यवहारेषु विब्रुवन्॥"
नारद:।
"पूर्व्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुन:।
वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नर:॥"
प्रत्यर्थी यदि कञ्चित् कालं प्रार्थयते स लभते। अर्थी तु कालं प्रार्थयन् व्यर्थिलमेव हन्यादिति तेन कालो न प्रार्थनीय:। तदाह।
"प्रत्यर्थी लभते कालं त्र्यहं सप्ताहमेव च।
अर्थी तु प्रार्थयन् कालं तत्क्षणादेव हीयते॥"
क्वचित् प्रत्यर्थी कालं न लभते। याज्ञवल्क्य:।
"साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापात्यये स्त्रियाम्।
विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृत:॥"
अथ भाषापाद:। तत्र भाषास्वरूपमाहतु: कात्यायनबृहस्पती।
"प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्।
निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदु:॥
स्वल्पाक्षर: प्रभूतार्थो नि:सन्दिग्धो निराकुल:।
विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधक:॥
यदा त्वेवंविध: पक्ष: कल्पित: पूर्व्ववादिना।
दद्यात्तत्पक्षसम्बद्धं प्रतिवादी तदोत्तरम्॥"
कात्यायनोऽपि।
"वादस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता।
तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत्॥"
तच्छोधनमाह बृहस्पति:।
"न्यूनाधिकं पूर्व्वपक्षं तावद्वादी विशोधयेत्।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम्॥

वाद्यं, क्ली, (वद्+णिच्+यत्।) वादयन्ति यत्। बाजना इति भाषा। तत्पर्य्याय:। वादित्रम् १ आतोद्यम् २। तच्चतुर्व्विधं यथा,
"ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम्।
वंशादिकन्तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम्॥"
इत्यमर:॥
"इदं ततादि चतुर्व्विधं चतु:प्रकारं वाद्यादिपञ्चकवाच्यम्।
'इदं चतुर्व्विधं वाद्यं वादित्रादिकनामकम्।'
वाद्यमितिपर्य्यन्तं प्रथमान्तं विशेष्यपदं इति कलिङ्गादय:। एतत्तो न विशेष्य:।" इति तट्टीकायां भरत:॥ * ॥

अथ वाद्यानि।

"वाद्येन राजते गीतं तालो वादित्रसम्भव:।
यतोऽयस्तेन वादित्रं तच्चतुर्विधमुच्यते॥
ततं सुषिरमानद्धं घनमित्थं चतुर्व्विधम्।
ततं तन्त्रीगतं वाद्यं वंशाद्यं सुषिरं तथा॥
चर्म्मावनद्धमानद्धं घनं तालादिकं मतम्॥" * ॥
तत्र ततं यथा,—
"अलाबनी ब्रह्मवीणा किन्नरी लघुकिन्नरी।
विपञ्ची वल्लकी ज्येष्ठा चित्रा घोषवती जया॥
हस्तिका कुब्जिका कूर्म्मी सारङ्गी परिवादिनी।
त्रिस्वरी शततन्त्री च नकुलौष्ठी च ढंसवी॥
औडुम्बरी पिनाकी च नि:शङ्क: शुष्कलस्तथा।
गदावारणहस्तश्च रुद्रोऽथ स्वरमण्डल:।
कपिलासी मधुस्यन्दी घोषेत्यादि ततं भवेत्॥"
अलाबनी यथा,—
"कनिष्ठिका परिधिसम्मितच्छिद्रेण संयुत:।
दशयष्टिमितो दण्ड: खादिरो वैणवोऽथवा॥
अध:करभवागूर्द्ध्वं कुम्भवक्त्राभिशोभित:।
नवाङ्गुलादधश्छिद्रोपरि चन्द्रार्द्धसन्निभाम्॥
निवेश्य शुक्तिकां भद्रालाबुखण्डं निवेशयेत्।
द्वादशाङ्गुलविस्तारं हृद्रूपकं मनोहरम्॥
शुक्तिकावेधमध्येन दण्डच्छिद्रे तु निर्म्मिताम्।
अलाबुमध्यगां कीलीं कृत्वा स्थपात् कालिकाम्॥
तथा संवेष्ट्य तन्मध्ये कालिकां भ्रामयेत्तत:।
यथा स्यान्निश्चलाबुर्न्धश्च करभोपरि॥
पञ्चाङ्गुलिषु संत्यज्यालाबुं खण्डाञ्च बन्धयेत्।
केशाम्लनिर्म्मिता पट्टमयी सूक्ष्मतन्त्रायवा॥
समा: सूक्ष्मा दृढा तत्र तन्त्री देया विचक्षणै:।
एतल्लक्षणसंयोग्यादलाबनी प्रकीर्त्तिता॥
विन्दुना न स्पृष्टं तुम्बं नि:क्षिप्य वक्षसि।
मध्यमानामिकाभ्याञ्च वाद्या दक्षिणपाणिना॥
तारे मन्द्रे च घोषे च नि:क्षाणे विन्दुरिष्यते।
तुम्बीमूलं समुत्पश्य वामाङ्गुष्ठेन धारयेत्॥
ततस्ताभिस्तु सर्व्वाभि: स्वरव्यक्तिर्विधीयते।
त्रिस्वरी दक्षिण: पार्श्वीमध्यान्त चतु:स्वर:॥
अलावन्यां स्थिता ग्रीवा: षड्जषड्जादय: स्वरा:।
रागार्थक्रियया रागे भवेत् षड्जादिभेदत:॥

कं प्रस्तारविधान ...
हयप्रभावली ग्रीवा ...
प्रशस्ता सारदा देवी ...
इत्यभाषगी। अर्था
शोभम्॥ * ॥ सुषिरं यथा,
"वंशोऽथ पारीमुरली ...
लोहलीसुरलोऽशुखञ्च
शृङ्गं ...
यशो सुषिरभेदास्तु ...
वर्णना: कलन्त्रैकवर्णैर्दर्षि
देवन: ...
कीलकश्चोऽथ तीरवीर्दे
राजप्रत्यक्षो ...
कनिष्ठाङ्गुलिसुखेन ...
सिमपविद्याप्रधीन वस्.
वेष्टनेन ...
तवोऽष्योऽपि तथाधारा ...
तत्र प्रक्षा शिरोदेशानदोदि ...
फूत्कारस्तु कुर्व्वीत ...
पञ्चाङ्गुलानि संत्यज्य
कुर्य्यात्तथाष्टरन्ध्राणि वक्त्रं ...
वदरीबीजतुल्यानि ...
प्रान्तयोरन्तरं कार्य्यं ...
निरूपकेण कला देया तेन तुल्या
मध्याङ्गुलोऽये वंश:
पञ्चाङ्गुलानि ...
फूत्कारतारमध्य यावत्
तदेव नाम वंशस्य वोधितं
एकाङ्गुलो ह्यङ्गुलश्च त्र्यङ्गुलश्चतुर्
अतितारतरत्वेन वोधित:
त्रयोदशाङ्गुलो वेणुवर:।
निन्दितो ...
महानन्दस्तथा नन्दो
चत्वार उत्तमा वंशा ...
दशाङ्गुलो महानन्दो ...
द्वादशाङ्गुलमानस्तु त्रिस्वर ...
चतुर्दशाङ्गुलमितो जय ...
अष्टा दशो रविविंशु: क्रमाद
नैविध्यं प्रोढ़ता ...
माधुर्य्यमिति ५ ...
ग्रीत्कारवहुल: स्निग्धो विसर ...
अमधुरश्च विशेय: ...
तथा प्रयोगवाहुल्यमक्षता ...
दभिदोषैर्युतोऽतीव निन्दितो ...
स्थानकादिक्रियाभिज्ञो ममक्रिया ...
ग्रीवहस्त: कलाभिज्ञो वादको ...
प्रसृतिर्वहुसतिश्च सुविचक्षणो ...
सुस्थानकं सुस्वरं च अङ्गुलीवाद ...
सममागमकप्रासं रागरागाङ्ग ...
क्रियाभाषाविभाषास्व ...
स्वस्थाने चापि द्रुतस्थाने वादयेत् ...
गानु या स्थानदाड्यं तदो ...

"… वर्द्धिता: ।"
इति सं० ॥
… विशेषः । गोपुच्छो मृदङ्गो मुरजो
… अवनद्धानां शब्दविशेष आ-
… वर्णः वर्ण्यते । एतेषां विस्तरभया-
● । वाद्यं यथा,—
… इत्युक्तं भरतादिभि: ॥"
।
… विशेषो दर्शयामि
… शास्त्रनिबन्धन: ।
… स्यात् हुडुक्का हुडुक्का
… ढक्का दौण्डिकाभिधा ॥
… डमरु: कुम्भी लाम्बाभिधा
… दुन्दुभी च ततः ।
… स्यात् … पाणवाह्वं
… वाद्यमिदं जगत्त्रयम् ॥
… कुर्यात् …
… वाद्यमिदं भवेत् । ● ।
… आदि: श्रेष्ठो … ध्वनिः ।
… वाद्यो गम्भीरध्वनिकृत्: ॥
… प्रमाणन्तु दैर्घ्यमस्य विधीयते ।
… वामभागे चाष्टाङ्गुलम् ॥
… भवेद्धीनमिति … वा ।
… गच्छेव एवं भवेत् ।
… भवेत् वक्त्रं चर्म करणं मतम् ।
… स्वयंभूतिव मृदङ्ग: परिकीर्तित: ॥
… वाद्यं मार्दङ्गिकं महती ।
… भक्तं … च सक्तम् ॥
… स्वीयं ओदनीं …मितम् ।
… पिष्टलेप: स्वरलिखयते ॥
… पूरिका कृत्वा लेपं दद्याच्च दक्षिणे ।
मर्दल: प्रोक्त: सर्ववाद्योत्तमो मत: ।
… संयोगमासाद्य सर्वं वाद्यञ्च शोभते ।
… बोलकादि दलमष्टाङ्गुलं विदु: ॥ ● ॥
… मिति ज्ञेया: पाटवर्णा मृदङ्गजा: ।
दं टिं धिक्कटधाद्यो ताकं दं दं थोगं धिधि ॥
… खिं नं गटं दं धा कूटपाटा मता अमी ।
… थों टिं तक्क धीं दीं दं दं धिग् थीं ततं
तधि ॥
… नं थं धिदीं तधि पाटवर्णे क्रमः ।●।
… च यतिमाने पाटस्वर: । दगतथेणा
… थों धी धिक ताधिका थोणा थोणां
… धिक्का थोता दगत ताधि धि धिधि-
… कद्रमा थोधिक थोणां धोता दगतता
… दगतता धि । इति यतिमानपाट-
… ● ।
… तिरोड़ाख्यवर्णादी मल्लारि: रूपकं ध्रुवम् ।
… मारिगोली च नादश्च कथितं तथा ॥
… एवं हुड्डुक्कश्च प्रबन्धा द्वादश स्मृता: ।"
… एं चाल इत्येतावली यति: ।● ।
… वाद्यं यथा । दां तथो तधिक तधिक दं
… दं धा थोधि थोधि तत तत थवि थवि

दिक्की दिक्की टटुमकि टटुमकि मरटकु मरटकु
अरटकु अरटकु नगिमगि नगिमगि दां दां दं
दं दीं दीं दं ना मथा । इत्योवाद्यम् । ● ।
आवर्त्तवाद्यं यथा । दं थाम: दं थाम: दिकि
दिकि दिगं दं थाम: । इत्यावर्त्तवाद्यम् ।●।
गजरवाद्यं यथा । थोकटे च नेम टिं कें गथो
गथोङ्ग टेङ्ग थोगतकि धिकतकि धिक टेङ्गन
धि धि कटतक थोक तधि कटतक कतथो
गतङ्गोम् । इत्येकताल्यां गजर: । ● । रूपक-
वाद्यं यथा । तक धिक तक धिक थरितकि
थरितकि धिक दं थाम: । इति रूपकवाद्यम् ।
ध्रुवकवाद्यं यथा । तक तकट धिक धिकट ।
इति निःसारुकताले ध्रुवक: । ● । गजथो यथा ।
तधिद्धि धिकतक तधिगन गं था था दें तथा
टेंगन । इत्येकताल्यां गजथ: ।●। मारिगोली
यथा । थोङ्ग टेन तक धिक तकाधक तकथो
थटङ्गन थटङ्गन थोगककथो: । इति प्रथम-
लक्ष: । ● । टेनको: धिक्कोट: टेन टेन दक्क
तगदक धिक तदिदक दं गदं गत्तो गत्तोक
तक तक धिकत धिकत थोट्टिण थोटिण थटेगल
त्रोग गण त्रोग त्रोहट गें टगें त्रोहटण
इत्यस्य छन्दनम् । इति मारिगोली । ● ।
नादो यथा,—
"हांकारत्रितयं पूर्वं दां धिगिति ततत्त्रयम् ।
दां दां धिकत्रयं यत्र इति नाद: प्रयोप्रिय: ॥"
इति नाद: ॥
"हतं मानसमारब्धं शुद्धं कूटविनिर्म्मितम् ।
सप्तपञ्चमयं वाद्यं करिभं तदिहोच्यते ॥"
हतमानसहात् प्रतिताले यथा । ततत ततत
तक्कि तक्कि दिदं धिगतत्तो धिगतत्तो धिक
धिक धिक धिक धिक तगि तगमि थो थो धि
धि धि: दां दां धिक थो थो थो कत्थोङ्ग
तत्थिथो तत्थिथो थोङ्ग थोङ्ग केटि केटि थोङ्ग
थोङ्ग तटि तटि तटुक गीं गीं धगि धगि तत
तथे तथे तत तगि डोण्डो थोग थोग थों थोग
गथो गथो ततता ।
"इति सप्तपदान्याहु: कथितं वाद्यपण्डिता: ।
प्रतितालेन तालेन पाटवर्णसमागत: ॥
शम्भुस्वयंपतिना पूर्वमुक्तं प्रीतास्तदर्त्तने ।
सुधर्म्मारक्षणार्थञ्च करीभं प्रकटीकृतम् ॥"
प्रहरणं यथा । थोगक्ता तद्धिकाथा गकटग
गीं दं थोग दिद्धिक धिक धिकटेण । इत्येक-
ताल्यां प्रहरणम् ।
"वाद्यं विमुच्यते येन छन्दनं तन्निगद्यते ।"
यथा । तद्धिथो दिण टेण तत: । इति छन्दनम् ॥
"कलाशो विकलाशश्च टाकली चार्द्धटाकली ।
त्रोकाडा कलिका चैव गोसदी सुरजस्तथा ॥"
ग्वलात्तुजवाद्यं त्रिकवाद्यम् । मर्द्दल: त्रयोदशा-
ङ्गुलवामसुखो द्वादशाङ्गुलदक्षिणसुख: । सुरज-
स्तष्टादशाङ्गुलवामसुख: सप्तदशाङ्गुलदक्षिण-
सुख: । मर्द्दलसुरजयोरयं भेद: । ● । धनं
यथा,—

"कनकं किंकणं चैव विविधं घनवाद्यकम् ।
गीतादमसमवदनं विज्ञं तालनं चनम् ॥
करताल: कांस्यतालो जयघण्टाच शुक्तिका ।
कण्ठिका पटवाद्यञ्च पट्टाघोषञ्च घर्घरम् ॥
झञ्झातालञ्च मञ्जीरकर्त्तरी उरु इत्यपि ।
द्वादशैते समीक्षित्त कथिता घनसंज्ञका: ॥
त्रयोदशाङ्गुलव्यासौ शुद्धकांस्यविनिर्म्मितौ ।
मध्यमुद्रौ कमलाकारौ तन्मध्ये रज्जुगुम्फितौ ॥
पद्मिनीपत्रसदृशौ कराभ्यां रज्जुयन्त्रितौ ।
करतालाह्वयौ वाद्यौ पाटि मानटकैरिति ॥
यद्वा त्रयोदशयवव्यासं चक्रयवोन्नितम् ।
यवयवकगम्भीरं मध्ये च यवमन्तकम् ॥
विस्तृतं वर्त्तुलं निम्नं यवत्रयमितं सत: ।
एकतो मध्यदेशे च छिद्रसिद्धमसाद्भुतिम् ॥
अस्त्ररूपीतस्वर्गतुङ्ककांस्यविनिर्म्मितम् ।
संरक्ताङ्गुलिस्रावस्थदीर्घमधुरध्वनिम् ॥
घना निसा त्रिसंरक्तं दृढ़ं शुद्धं मनोहरम् ।
काश्मीरादिसमुद्भूतं तालमाहुर्मनीषिण: ॥
सुनादं दक्षिणं तालं ततो हीनञ्च वामकम् ।
कुर्व्वीत तद्वयं कार्य्यं तज्ज्ञस्तद्युक्तयोगिन: ॥
वामहस्तस्यतालस्य मध्यमं मणिनादिनम् ।
तिर्य्यग्दक्षिणतालस्य परिशंषेण ताडयेत् ॥
तालादौ वादयेद्देव प्रुतदीर्घलघुद्रुतै: ॥"
इति करतालविशेष: । कर्णरीघनविशेष: । उरु-
रच घनविशेषो दन्तरेफान्तपुंलिङ्ग: । अन्येषां
लक्षणं विस्तरभयान्नोक्तम् । ● ।
"रुक्मिण्या: सत्यभामाया: कालिन्दीमित्र-
विन्दयो: ।
जाम्बवत्या नाग्नजित्या लक्ष्मणाभद्रयोरपि ॥
लक्ष्मणाद्यष्टमहिषीणां पुरीदाहमहोत्सवे ।
ततं शुषिरमानद्धं घनञ्च श्रुगपज्जना: ॥
अवादयन्समंख्यातमिति पौराणिकी श्रुति: ।
ततं वाद्यन्तु देवानां गन्धर्व्वाणाञ्च शौषिरम् ॥
आनद्धं राक्षसानान्तु किन्नराणां घनं विदु: ।
निजावतारे गोविन्द: सर्व्वमेवानयत् क्षितौ ॥
यावन्ति वाद्यभाण्डानि रामरावणयोर्युधि ।
तावन्ती नाभवन् सेना: कुरुपाण्डवसङ्गरे ॥"
किञ्च ।
"लिलिम्प ज्वाकम्पनतोमरेण
रणे सुरारेर्म्मथनात् सुरेश ।
अभूत्तताद्यैरपि सिंहनादै:
सा पञ्चशब्दीति कथाप्रवाद: ॥
युद्धे सैन्यानां योऽहङ्कारख: स सिंहनाद: ।
ततादिभिरेभिश्चतुर्भिर्वाद्यैश्चमूनां सिंहनादेन
पञ्चशब्दीवाद्यमभूत् । सिंहनादेन सह वाद्यं
पञ्चविधं भवतीत्यर्थ: । इति सङ्गीतदामोदर: ॥
विष्णुगृहे वाद्यकरणफलं यथा,—
"अन्योपचारैर्विविधैर्घृतक्षीराभिषेचनै: ।
गीतवादित्रनृत्याद्यैस्तोषयस्वाच्युतं नृप ॥
पुष्पराजिम गोविन्दं गीतनृत्यरवोत्सवै: ।
भूपचामरकैर्भक्त्या तोषयाच्युतमव्ययम् ॥
येषां न वित्तं तैर्भक्त्या मार्ज्जनाद्युपलेपनै: ।

[illegible]यिर्ता मनयस्तायो नैमंते क्रूरकर्म्मकृत् ।
[illegible]मद्वा कर्मवित्तच पीयमाने जते प्रिये ॥
[illegible]मन्य पावके भाति वार्य्रीकूपतड़ागकम् ।
[illegible]मिदार्हं मदा कुर्म्मान् समाद्यपतुष्पदाम् ॥
[illegible]र्हंते पीयमानन्तु आत्मना दुःखितो भवेत् ।
[illegible]यापि तन्नर्न पीत्वा पतिं मक्षाति वामन: ॥
इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्याय: ॥
[illegible]स्वरयपर्ने यथा,—
[illegible] उवाच ।
[illegible]नहामोदकयापीनां हनामामिह मन् पलम् ।
[illegible]हैन [illegible]सुमङ्गलपीपत: ॥
यम उवाच ।
[illegible]र्म्मन्तार्थन्त वामस्य पद्मस्य द्विजोत्तम ।
[illegible]कार्म शुभभूतानु परमापनन्नं सुगनम् ॥
[illegible]स्वना: [illegible] बाला [illegible] मघवाचना: ।
[illegible] संसयन्ति सनाप्रयम् ।
[illegible] नारकं वीर्य्यं पाप मानि जनाप्रये ।
[illegible] शाम्त्रि वार्य्यं [illegible] ॥
[illegible] नदाेन्तु तरिन्नं यस्य निष्ठति ।
[illegible] नस्य सरन्ति मनीषिण: ॥
[illegible] द्विदिरवाने तु वार्य्यं प्रतिनिष्ठति ।
[illegible] वर्न [illegible] मानवा: ॥
[illegible] चैव यो [illegible] तु तरिन्नं यस्य निष्ठति ।
[illegible] न वर्षं [illegible] ॥
[illegible] [illegible] दिवानिशम् ॥
[illegible] नङ्गलमिह कार-
येत् ।
[illegible] [illegible] न संशय: ।
[illegible] [illegible] ॥
[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] ॥
[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] न यौवने ॥
[illegible] [illegible] ॥
[illegible] [illegible] न [illegible] ।
[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] संशय: ।
[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] न कार-
येत् ।
[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] वचनम् ।"
इति [illegible] ।
[illegible], पुं, ([illegible] । वा [illegible] ।
[illegible] ।) [illegible]-
[illegible] । इति [illegible] ॥
[illegible], स्त्री, ([illegible] । [illegible] + "[illegible]-
[illegible] ।" [illegible] । इति [illegible] ।) [illegible]-
[illegible] । [illegible] । १ । ३ । १२६ । [illegible]
[illegible] । (यथा, [illegible] ३ । [illegible] ।
[illegible] [illegible] ।

वातश्लेष्महरं वाप्यं सक्षारं कटुपित्तलम् ॥"
वप्+ण्यत् ।) वपनीये च, त्रि ॥
वामं, क्ली, (वा+"अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षीति ।" उणा॰ १ । १४०। इति मन् ।) धनम् । इति मेदिनी । मे, २८ । वास्तुकम् । इति जटाधर: ॥
वाम:, त्रि, (वमति वम्यते वेति । वम उद्गिरणे + "ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण: ।" ३ । १ । १४० । इति ण: । यद्वा, वातीति । वा गतिगन्धनयो: + "अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदीति । उणा॰ १ । १४०। इति मन् ।) वल्गु: । (यथा, रघौ । ७ । ५७ ।
"स दक्षिणं तूणमुखेन वामं
व्यापारयन् हस्तमलक्ष्यताजौ ।
आकर्णकृष्टा सकृदस्य योद्धु:
मौर्व्वीव बाणान् सुषुवे रिपुघ्नान् ॥")
प्रतीप: । (यथा, वैराग्यशतके । ५३ ।
"दुःखैर्गोपान्तेऽन्तं पाल्यन्ते प्रत्यहञ्च लाल्यन्ते ।
वामा: स्त्रियो विमूढैरुपधन्नाना: सुखं विमु-
ञ्चम् ॥"
यथाच, साहित्यदर्पणे । १० ।
"वामा मृगमदो विड्म्बरचित: कीदृक् सारो
वर्त्तते ॥")
सव्य: । इत्यमरमेदिनीकारौ ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । २ ।
"भालं वह्निशिखाङ्कितं दधदधिस्त्रोतं वहन्
सम्भृत-
क्रीडन् कुञ्जनिजृम्भितं जलधिजच्छायाच्छ-
कण्ठच्छवि: ।
वक्षो बिभ्रदहीनकञ्चुकचितं भक्ताङ्गनार्द्धस्य वो
भाग: पुष्पवनस्य वोऽस्तु यस्य वामोऽथवा
दक्षिण: ॥")
अधम: । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति: ॥
वामहस्तेन अन्नपानभोजननिषेधो यथा ।
हारीत: ।
"न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विज: सव्येन पाणिना ।
नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्ज्जितं पिबेत् ॥"
इति आह्निकतत्त्वम् ।
अन्यच्च ।
"न वामहस्तेनोद्धृत्य पिबेद्वक्त्रेण वा जलम् ।
नोत्तरेदनुपस्पृश्य नाप्सु रेत: समुत्सृजेत् ॥"
इति कौर्म्मे १५ अध्याय: ॥
"वाम: वामो [illegible] ।
[illegible] वामाचारादिप्रवर्त्तक: ॥"
इति कालिकापुराणे ७७ अध्याय: ॥
([illegible] । यथा, अथर्व्ववेदे । ६ । १३ । २ ।
"[illegible] वर्द्धं [illegible] ।
वामं [illegible] ।"
"वामं [illegible] ।" इति [illegible] सायण: ।
[illegible] [illegible] ।
[illegible] ॥)
वाम:, पुं, ([illegible] । वा [illegible] + मन् ।)
हर: । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७ ।

"प्रजापतेस्ते श्वशुरस्य साम्नां
नियमितो यज्ञमखोऽसुरद्विड ।
वयञ्च तत्राभिसराम वाम । ते
यद्याचिताश्मो विदुधा प्रशस्ति ।")
कामदेव: । पयोधर: । इति मेदिनी ।
(श्रीकृष्णस्य भद्रागर्भोत्पन्न: पुत्रविशेष: ।
भागवते । १० । ६१ । १७ ।
"संग्रामजित् बृहत्सेन: [illegible]
जय: सुभद्रो भद्राया वाम आयुश्च [illegible]
वामलूर् [पु] स्त्री, (वामा [illegible]
यस्या: ।) नारी । इति राजनिर्घण्ट: ।
वामदेव:, पुं, (वाम एव देव: ।) शिव: ।
[illegible]मर: । १ । १ । ३४ ॥ (यथा, [illegible]
१३ । १७ । ७० ।
"वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षि[illegible]
ऋषिप्रभेद: । यथा, पञ्चदश्याम् । ८ । [illegible]
"आगामिप्रतिबन्धश्च वामदेवे समीरित: ।
एकेन जन्मना क्षीणो भरतस्य [illegible]
वामन:, पुं, (वामयति वमति वा
वम+णिच्+ल्यु: ।) इत्युणादिवृत्ति: ।
भागवते । ५ । २० । १६ ।
"[illegible]
जगद्गुरुणा [illegible] ।
ऋषभ: पुष्करचूडो वामनोऽपराजित:
सकललोकस्थितिहेतव: ॥") दिग्ग[illegible]
मर: । २ । ६ । ३६ ॥ (यथा, रघौ ।
"व्योमपश्चिमकलास्थितेन वा
पङ्कशेषमिव धर्म्मपल्वलम् ।
राज्ञि । मत्कुलमभूत् समागते
वामनार्च्चिरिव दीपभाजनम् ।"
यथाच तत्रैव । १ । ३ ।
"प्रांशुलभ्ये [illegible]
खर्ब्बोदरश्च: । हरि: । इति मेदिनी ।
(यथा, महाभारते । १३ । १४९ ।
"उपेन्द्रो वामन: प्रांशुरमोघ: [illegible]
शिव: । यथा, महाभारते । १३ । १७ [illegible]
"वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिण[illegible]
अन्नभेद: । यथा, अथर्व्ववेदे । ६ । [illegible]
"[illegible] मित्रेण [illegible]
समर्थं वाजिनं विन्ध्यावामनं
[illegible] पुत्रभेद: । यथा, हरिवंशे । ६ ।
"[illegible]
भुजङ्गभेद: । यथा, महाभारते । १ ।
"कालियो मणिनागश्च [illegible]
नागश्चापो निमरक [illegible]
[illegible] परिकीर्त्तित: । यथा,
५ । १०२ । १० ।
"[illegible]
[illegible]
हिरण्यगर्भस्य पुत्रभेद: । [illegible]
४३३ । ६ ।
"[illegible]

…दिग्गजविशेषः । यथा, महाभारते ।
। १४ । १७—१८ ।
"क्रौञ्चद्वीपे महाराज ! क्रौञ्चो नाम महा-
गिरिः ।
क्रौञ्चात् परो वामनको वामनादन्धकारकः ।
अन्धकारात् परो राजन् ! मैनाकः पर्वतोत्तमः ।
मैनाकात् परतो राजन् ! गोविन्दो गिरि-
रुत्तमः ।"
…दैत्यः । यथा, महाभारते । २ । ९ । १६ ।
"…नस्तु वामनो नाम्ना सर्व्वदाप्रतीपकम् ।"
…आङ्गवत्यात्मजः । यथा, देवीभागवते । १ ।
। ७ ।
"…वामनाख्यं वामनं वटु धारिणम् ।
…र्बलिं याचितवान् तु जीवन ।")
…हरेः पञ्चमावतारः । तस्य प्रादुर्भावो यथा ।

श्रीमहादेव उवाच ।

"प्रह्लादस्य सुतो धर्म्मे विरोचन इतीरितः ।
तस्य पुत्रो महाबाहुर्बलिर्बलवतां वरः ॥
… स धर्म्मविदां श्रेष्ठः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
…देवः प्रियवादी भक्तो नित्यं धर्म्मरतः शुचिः ॥
…जित्वा सकलान् देवान् …गतक-
ल्मषान् ।
त्रैलोक्यान् स्ववशे स्थाप्य राज्यं चक्रे महाबलः ॥
इन्द्रादित्रिदशानाञ्च विद्रुताः स्वपदच्युताः ।
…राज्यं सुरपतिं दृष्ट्वा तस्य पितादितिः ॥
…तपो भार्य्यया सार्द्धं तपश्चेये हरिं प्रति ।
…दित्या सह धर्म्मात्मा पयोव्रतसमन्वितः ॥
…र्च्चयामास देवेशं पद्मनाभं जनार्द्दनम् ।
…तो वर्षसहस्रान्ते तेन संपूजितो हरिः ॥
…दैवाविरभूत्तस्य देवा सह सनातनः ।
…तं दृष्ट्वा जगन्नाथं हर्षनिर्भरचेतसा ॥
…भार्य्यया सह नमस्कृत्य तुष्टाव च द्विजोत्तमः ॥

कश्यप उवाच ।

नमो नमस्ते लक्ष्मीश ! सर्व्वज्ञ जगदीश्वर ।
सर्व्वात्मन् सर्व्वदेवेश ! दुष्टसंहारकारक ॥
…इत्यादिस्तुतिभिः सम्यक् स्तूयमानो महर्षिणा ।
प्राह गम्भीरया वाचा परितुष्टो जनार्द्दनः ॥
सन्तुष्टोऽस्मि द्विजश्रेष्ठ ! त्वया भक्त्या समर्च्चितः ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते करोमि तव वाञ्छितम् ॥
ततः प्राह हृषीकेशं भार्य्यया सह कश्यपः ।
पुत्रत्वं मम देवेश संप्राप्य त्रिदशां हितम् ॥
कुरुष्व बलिना देव त्रैलोक्यं निर्ज्जितं बलात् ।
इन्द्रस्यावरजो भूत्वा उपेन्द्र इति नामतः ॥
येन केनाप्युपायेन बलिं निर्ज्जित्य मायया ।
त्रैलोक्यं मम पुत्राय देहि शक्राय शाश्वतम् ॥
इत्युक्तस्तेन विप्रेण तथेत्याह जनार्द्दनः ।
संपूज्यमानस्त्रिदशैस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
एतस्मिन्नन्तरे काले कश्यपस्य महात्मनः ।
अदित्या गर्भमापेदे भगवान् भूतभावनः ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे ८८ अध्यायः ॥

श्रीशिव उवाच ।

"अथ वर्षसहस्रान्ते सर्व्वलोकमहेश्वरम् ।
अदितिर्जनयामास वामनं विष्णुमच्युतम् ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं पूर्णेन्दुसदृशाननम् ।
सुन्दरं पुण्डरीकाक्षं ज्ञानसर्वस्वं हरिम् ॥
बटुवेशधरं देवं सर्व्ववेदान्तगोचरम् ।
शिवपालकदण्डादिचिह्नाढ्यं सर्व्वगमीश्वरम् ॥
तं दृष्ट्वा देवताः सर्व्वे शक्रपुरोगमाः ।
स्तुत्वा महर्षिभिः सार्द्धं नमश्चक्रुर्महौजसः ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् प्रोवाच सुरसत्तमान् ।
किं कर्त्तव्यं मया चाद्य तद्ब्रवीत सुरोत्तमाः ॥
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशास्तमूचुः परमेश्वरम् ।
अस्मिन् काले बलिर्यज्ञं करोति मधुसूदन ॥
प्रथमं दानकालोऽयं तस्य दैत्यपतेः प्रभो ।
याचित्वा त्रिदिवं लोकं तस्मात् दातुमर्हसि ॥
इत्युक्तस्त्रिदशैः सर्व्वैराजगाम बलिं हरिः ।
यागदेशं समागात्तु ऋषिभिः सार्द्धमव्ययः ॥
अभ्यागतं वटुं दृष्ट्वा सहसोत्थाय दैत्यराट् ।
अभ्यागतं स्वयं विष्णुं महाहर्षसमन्वितः ॥
पूजयामास विधिना निवेश्य कुसुमासने ।
प्रणिपत्य नमस्कृत्य प्राह गद्गदया गिरा ॥
धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि सफलं जीवितं मम ।
त्वामर्च्चयित्वा विप्रेन्द्र ! किं करोमि तव प्रियम् ॥
आगतोऽसि यदर्थं त्वं मामुद्दिश्य द्विजोत्तम ।
तत् प्रयच्छामि ते शीघ्रं ब्रूहि वेदविदां वर ॥
ततः प्रहृष्टमनसा तमुवाच महीपतिम् ।
शृणु राजेन्द्र ! वक्ष्यामि ममागमनकारणम् ॥
अग्निकुण्डस्य पृथिवीं देहि दैत्यपते मम ।
मम त्रिविक्रमं पादं मह्यं सन्दातुमर्हसि ॥
सर्व्वेषामेव दानानां भूमिदानमनुत्तमम् ।
यो ददाति महीं राजन् विप्रायाकिञ्चनाय वै ।
अङ्गुष्ठमात्रमथवा स भवेत् पृथिवीपतिः ।
न भूमिदानसदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥
तस्माद्भूमिं महीपाल प्रयच्छ त्रिपदं मम ।
एतदल्पमहीं दातुं मा विशङ्क महीपते ॥
जगत्त्रयप्रदानन्तत् मम भूप भविष्यति ।
ततः प्रहृष्टवदनस्तथेत्याह महीपतिः ॥
तस्मै महीप्रदानन्तु कर्त्तुं मेने विधानतः ।
तं दृष्ट्वा दैत्यराजानं तदा तस्य पुरोहितः ॥
उशना अब्रवीद्वाक्यं मा राजन् दीयतां मही ।
एष विष्णुः परेशो यो देवैः संप्रार्थितो नृप ! ॥
वञ्चयित्वा महीं सर्व्वां ततः प्राप्तुमिहागतः ।
तस्मान्मही न दातव्या तस्मै राजन् महात्मने ॥
अन्यमर्थं प्रयच्छस्व वचनान्मम भूपते ! ।
ततः प्रहस्य राजासौ तं गुरुं प्राह धैर्य्यतः ॥
प्रीतये वासुदेवस्य पुण्यं सर्व्वं कृतं मया ।
अद्य धन्योऽस्म्यहं विष्णुः स्वयमेवागतो यदि ॥
तस्मार्पयामि राज्यं हि जीवितञ्च महत्मम ।
तस्मादस्मै प्रयच्छामि त्रीन् लोकानपि माचिरम् ॥
इत्युक्त्वा भूपतिस्तस्य पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः ।
वाञ्छितां प्रददौ भूमिं वारिपूर्व्वं विधानतः ॥
परिणीय नमस्कृत्य दत्त्वा वै दक्षिणां वसु ।
उवाच तं वटुं विप्रं प्रहर्षेणान्तरात्मना ॥
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि तव दत्त्वा महीं द्विज ।
यदिष्टं तव विप्रेन्द्र तद्गृहाण महीमिमाम् ॥
पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णां सकाननमहीधराम् ।
ससागराञ्च महीं तां सद्देवासुरमानुषाम् ॥
पादेनैकेन पृथ्वीं विक्रम्य मधुसूदनः ।
उवाच तं दैत्यराजं किं करोमीति शाश्वतम् ॥
तत्र त्रैविक्रमं रूपमीश्वरस्य महौजसः ।
सम्यग्ज्ञातुमपि देवानामगोचरञ्च महात्मनाम् ॥
न वक्तुमपि शक्यं स्यात् ब्रह्मणः शङ्करस्य च ।
तत्पदं पृथिवीं सर्व्वामाक्रम्य गिरिजे शुभे ॥
अतिरिक्तं समभवत् शतयोजनमायतम् ।
दिव्यं चक्षुर्ददौ तस्मै दैत्यराज्ञे सनातनः ॥
तस्मै सन्दर्शयामास स्वकं रूपं जनार्द्दनः ।
तद्विश्वरूपं देवस्य दृष्ट्वा दैत्येश्वरो बलिः ॥
प्रहर्षमतुलं लेभे आनन्दाश्रुपरिप्लुतः ।
दृष्ट्वा देवं नमस्कृत्य स्तुत्वा स्तुतिभिरेव च ॥
प्राह गद्गदया वाचा प्रहर्षेणान्तरात्मना ।
धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि त्वां दृष्ट्वा परमेश्वरम् ॥
लोकत्रयं ममैवैतत् गृहाण मधुसूदन ।
अथ सर्व्वेश्वरो विष्णुर्द्वितीयं पदमव्ययम् ॥
ऊर्द्ध्वं प्रसारयामास ब्रह्मलोकान्तमच्युतः ।
सजनस्तपलोकं तं सर्व्वदेवसमावृतम् ॥
पादेनापरिपूर्णोऽभूदच्युतः स शुभानने ।
ततः पितामहो दृष्ट्वा चक्रपद्मादिचिह्नितम् ॥
श्रीपादं देवदेवस्य हर्षसंभ्रमचेतसा ।
धन्योऽस्मीति वदन् ब्रह्मा गृहीत्वा स्वं कम-
ण्डलुम् ॥
भक्त्या प्रक्षालयामास तत्र संस्थितवारिणा ।
अक्षय्यमभवत्तोयं तस्य विष्णोः प्रभावतः ॥
तत्तीर्थं मेरुशिखरे प्रापतद्विमलं जलम् ।
जगतः पावनार्थाय चतुर्द्दिक्षु प्रवाहितम् ॥
सीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा यथाक्रमात् ॥
प्रसङ्गादिदमाख्यातं गङ्गाजन्म त्वनुत्तमम् ॥
ततो नारायणः श्रीमान् बलेर्दैत्यपतेः प्रभुः ।
रसातलं शुभं लोकं प्रददौ भक्तवत्सलः ॥
सर्व्वेषां दानवानाञ्च नागानां यादसाम्पतेः ।
राजानञ्च बलिञ्चक्रे यावदाहूतसंप्लवम् ॥
प्रतिगृह्य बलेर्लोकान् वटुवेशेन दैत्यहा ।
महेन्द्राय ददौ प्रीत्या काश्यपिर्व्विष्णुरव्ययः ॥
ततो देवाः सगन्धर्व्वा ऋषयश्च महौजसः ।
तुष्टुवुः स्तुतिभिर्दिव्यैः पूजयामासुरच्युतम् ॥
संक्षिप्य तन्महद्रूपं तेषां सन्दर्शनाय वै ।
संपूज्यमानस्त्रिदशैरन्तर्धानं ययौ हरिः ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे ८९ अध्यायः ॥ * ॥

तदवतारप्रकारान्तरं यथा,—

नारद उवाच ।

"सांप्रतं भगवान् विष्णुस्त्रैलोक्याक्रमणं वपुः ।
करिष्यति जगत्स्वामी बलेर्बन्धनमीश्वरः ॥
तत् कथं पूर्व्वकालेऽपि विभुरासीत् त्रिविक्रमः ।
कस्य वा बन्धनं विष्णुः कृतवांस्तच्च मे वद ॥

पुलस्त्य उवाच ।

श्रूयतां कथयिष्यामि योऽयं प्रोक्तस्त्रिविक्रमः ।
यस्मिन् काले समभूत यञ्च वञ्चितवानसौ ॥

आसीद् धुन्धुरिति ख्यातः कश्यपस्यौरसः सुतः ।
दनुगर्भसमुद्भूतो महाबलपराक्रमः ॥
स समाराध्य वरदं ब्रह्माणं तपसासुरः ।
अवध्यत्वं सुरैः सर्व्वैः प्रार्थयन् स तु नारद ! ।
तद्वरं तस्य च प्रादात् तपसा पङ्कजोद्भवः ।
परितुष्टः स च बली निर्ज्जगाम त्रिविष्टपम् ॥
चतुर्थस्य कलेरादौ जित्वा देवान् सवासवान् ।
धुन्धुः शक्रत्वमकरोत् हिरण्यकशिपौ सति ॥
तस्मिन् काले स बलवान् हिरण्यकशिपुस्ततः ।
चचार मन्दरगिरौ दैत्यं धुन्धुं समाश्रितः ॥
ततोऽसुरा यथाकामं विहरन्ति त्रिविष्टपे ।
ब्रह्मलोके च त्रिदशाः संस्थिता दुःखसंयुताः ॥

ततोऽमरान् ब्रह्मसदोनिवासिनः
श्रुत्वा च धुन्धुर्दितिजानुवाच ह ।
गच्छाम दैत्या वयमप्यकस्य
सदो विजेतुं त्रिदशान् सशक्रान् ॥
इति धुन्धुवाक्यन्तु निशम्य दैत्याः
प्रोचुर्न नो विद्यति लोकपाल ।
गतिर्यया याम पितामहाजिरं
सुदुर्गमोऽयं परतो हि मार्गः ॥
इतः सहस्रैर्ब्बहुयोजनाख्यै-
र्लोको महर्नाम महर्षिजुष्टः ।
येषां हि नासापवनोद्धितेन
दह्यन्ति दैत्याः सहसेक्षितेन ॥

तेषां वचनमाकर्ण्य धुन्धुः प्रोवाच दानवान् ।
गन्तुकामः स सदनं ब्रह्मणो जेतुमीश्वरान् ॥
कथन्तु कर्म्मणा केन गम्यते दानवर्षभाः ।
कथं तत्र सहस्राक्षः संग्रामः सह दैवतैः ॥
इति धुन्धुना दानवेन्द्राः पृष्टाः प्रोचुर्नचोऽधिपम् ।
कर्म्म तत्र वयं विद्मः शुक्रस्तद्वेत्त्यसंशयम् ॥
दैत्यानां वचनं श्रुत्वा धुन्धुर्दैत्यपुरोहितम् ।
पप्रच्छ शुक्र किं कर्म्म कृत्वा ब्रह्मसदोगतिः ॥
ततोऽस्मै कथयामास दैत्याचार्य्यः कलिप्रियः ।
शक्रस्य चरितं धीमान् पुरा वृत्रारिपोः किल ॥
शक्रः शतन्तु पुण्यानां क्रतूनामजयत् पुरा ।
दैत्येन्द्र ! वाजिमेधानां तेन ब्रह्मसदो गतः ॥
तद्वाक्यं दानवपतिः श्रुत्वा शुक्रस्य वीर्य्यवान् ।
यष्टुं तुरगमेधानां चकार मतिमुत्तमाम् ॥
आमन्त्र्याह्वासुरगुरुं दानवांश्चाप्युत्तमान् ।
प्रोवाच यक्ष्येऽहं यज्ञैरश्वमेधैः सदक्षिणैः ॥
आहूयन्ताञ्च निधयश्चाप्सरस्यश्च गुह्यकाः ।
प्रयामो देविका यत्र गङ्गा प्राचीनवाहिनी ।
सा हि पुण्या सरिच्छ्रेष्ठा सर्व्वसिद्धिकरी शिवा ।
जलं प्राचीनमासाद्य वाजिमेधान् यजामहे ॥
इत्थं सुरारिर्वचनं निशम्यासुरयाजकः ।
बाढ़मित्यब्रवीद्धृष्टो निश्चयः साध्विति स्म सः ॥
ततो धुन्धुर्द्देविकायाः प्राचीने पापनाशने ।
भार्गवेन्द्रेण शुक्रेण वाजिमेधाय दीक्षितः ॥

ततोऽग्निधूमेन मही समेता
व्याप्ता दिशः खं विदिशश्च पूर्णाः ।
तेनोग्रगन्धेन दिवस्पृशेन
महर्षयो ब्रह्मलोके महर्षे ।

तं गन्धमाघ्राय सुरा विलग्ना
जानन्त धुन्धुं हयमेधदीक्षितम् ।
ततः शरण्यं शरणं जनार्द्दनं
जग्मुः सशक्राः शरणः परायणम् ॥
प्रणम्य वरदं देवं पद्मनाभं जनार्द्दनम् ।
प्रोचुः सर्व्वे सुरगणा भयगद्गदया गिरा ॥
भगवन् देवदेवेश ! चराचरपरायण ! ।
विज्ञप्तिः श्रूयतां विष्णो सुराणामार्त्तिनाशन ! ॥
धुन्धुर्नाम्ना सुरपतिर्बलवान् बलदर्पितः ।
शुक्रस्य मतमास्थाय सोऽश्वमेधाय दीक्षितः ॥
शतं क्रतूनामिष्ट्वासौ ब्रह्मलोकं महासुरः ।
आरोढुमिच्छति बली विजेतुं त्रिदशानपि ॥
तस्मादकालहीनन्तु चिन्तयस्व जगद्गुरो ।
उपायं मखविध्वंसी भवतो येन निर्वृताः ॥
श्रुत्वा सुराणां वचनं भगवान्मधुसूदनः ।
दत्त्वाभयं महाबाहुः प्रेषयामास सोऽथ तान् ॥
विसृज्य देवताः सर्व्वा ज्ञात्वा जेतुं महासुरम् ।
वधनाय मतिञ्चक्रे स धुन्धोरध्वरस्य वै ॥
ततः स कृत्वा भगवान् वामनं रूपमीश्वरः ।
देहं कृत्वा निरालम्बं काष्ठवद्देविकाजले ॥
चचाराम्भस्तपोऽमभ्यमुक्तकेशो यदृच्छया ।
दृष्टोऽथ दैत्यपतिना दैत्यैर्यान्यैः सुरार्दिभिः ॥
ततः कर्म्म परित्यज्य यज्ञियं ब्राह्मणोत्तमाः ।
समुत्तारयितुं विप्रमद्रवन्त समाकुलाः ॥
सदस्या यजमानाश्च ऋत्विजश्च महौजसः ।
निमज्जमानमुद्धृत्य सर्व्वे तं वामनं द्विजम् ॥
समुत्तार्य्य हसन्तस्ते पप्रच्छुः सर्व्व एव हि ।
किमर्थं पतितोऽसीह केन क्षिप्तोऽसि वा वद ॥
तेषामाकर्ण्य वचनं कम्पमानो मुहुर्मुहुः ।
प्राह धुन्धुपुरोगांस्तान् श्रूयतामत्र कारणम् ॥
ब्राह्मणो गुणवानासीत् प्रभास इति विश्रुतः ।
तस्य पुत्रद्वयं जातं मन्दप्रज्ञं सुदुःखितम् ॥
तस्य ज्येष्ठो मम भ्राता कनीयानपरस्त्वहम् ।
नेत्रभास इति ख्यातो ज्येष्ठो भ्राता ततो-
ऽसुराः ॥
मम नाम पिता चक्रे इति भासोऽतिकौतुकात् ।
ततः कालेन महता आवयोः स पिता मृतः ॥
तस्यौर्द्ध्वदेहिकं कृत्वा गृहमावां समागतौ ।
ततो मयोक्तः स भ्राता विभजामो गृहं वयम् ।
तेनोक्तो नैव भवतो विद्यते भाग इत्यहम् ।
कुब्जवामनखञ्जानां क्लीवानां श्वित्रिणामपि ।
उन्मत्तानां तथान्धानां धनभागो न विद्यते ॥
एवमुक्तो मया सोऽथ किमर्थं पैतृकाद्धनम् ।
धनार्हभागमर्हामि नाहं न्यायेन केन वै ॥
इत्युक्तवति वाक्येऽसौ भ्राता मे कोपसंयुतः ।
समुत्क्षिप्याक्षिपत्तामस्यां मामिति कारयान् ॥
ममास्यां निम्नगायान्तु मध्ये च पुरतो मतः ।
कालः संवत्सराख्यस्तु युष्माभिरिह चोद्धृतः ।
के भवन्तश्च संप्राप्ताः सखे वा बान्धवा इव ॥
इति वामनवचः श्रुत्वा भार्गवा द्विजसत्तमाः ।
प्रोचुर्दैत्यपतिं सर्व्वे वामनार्थंकरं वचः ॥
इति द्विजानां वचनं श्रुत्वा दैत्यपतिर्व्वचः ।

प्राह द्विज ददामीति यावदिच्छ …
तदाप्नं दानवपतेः …
प्राचामुरपतिं धुन्धुं यावदिच्छसि …
मोऽददेनापि हि भाजा …
तस्याचमन्य यद्दत्तं विक्रमो …
मम प्रमाणमात्रोऽथ मामकं …
संग्रयच्छस्व दैत्येन्द्र नाधिकं दातुं …

इत्थंमुक्ते वदने महात्मा
विहस्य दैत्याधिपतिः सकर्… ।
प्रादाद्धि जेन्द्राय यदर्थं तदा
यदा स नाम्नन् वदते च विप्र …
क्रमत्रयं सोऽपमेयः …
महासुरेन्द्रेण विमुञ्चन्ती ।
चक्रे ततो लङ्घयितुं त्रिलोकीं
त्रिविक्रमं रूपमनन्तशक्तिः ।
कृत्वा तु रूपं दितिजांश्च …
प्रणम्य चर्षीन् प्रथमक्रमेण ।
मही महीध्रैः सहिता सहार्ण…
जहार रत्नाकरपत्तनैर्युताम् ।
भुवं समाक्रं त्रिदशाधिवासं
सोमार्कऋक्षैरभिमण्डितं नभः ।
देवो द्वितीयेन जगाम वेगात्
क्रमेण देवप्रियशोभमीश्वरः ।
क्रमं तृतीयं न यदाप्य पूर्णं
तदातिकोपाद्दनुपुत्रस्य ।
पपात पृष्ठे मगवान्त्रिविक्रमो
मेरुप्रमाणेन तु विग्रहेण ।

पतता वासुदेवेन दानवोपरि नारद ।
त्रिंशद्योजनसाहस्री भूमिर्भुग्ना …
ततो दैत्यं समुत्पाद्य तस्यां
वर्षसिकताभिरव्यग्रां तां गर्भभूमिमपूर…
ततः स्वर्गं सहस्राक्षो वासुदेवप्रसाद…
सुराश्च सर्व्वे त्रैलोक्यमवापुर्निर्वृ…
भगवानपि दैत्येन्द्रं प्रक्षिप्य सिकताभिः…
कालिन्द्यां रूपमाधाय तत्रैवान्तर्द्धे…

इति वामने अ…

वामनः, त्रि, (वामयतीति । वम + …
अतिखर्ब्बः । तत्पर्य्यायः । न्यक्…
खर्ब्बः ४ ह्रस्वः ५ । इत्यमरः ।
अवनतः ७ । इति जटाधरः । (…
२२ । ५७ ।

"विधिस्तु धारस्तु दिनानि कर्त्ता
कर्त्ता त्रिविक्रमांति तदन्नाभि…
ज्योतिर्म्मानं चेत् सतुप्रतिमा …
कथं कथं तानि च वामनानि …

वामनव्रतं, क्ली, (वामनदेवनामकं व्रत…
द्वादशीकर्त्तव्यो वामनदेवस्य व्रतवि…

अथ श्रीवामनव्रतविधिः ।

"मत्वा गुरुमनुज्ञाप्य यथानियममा…
न हि सिद्धिर्गुरोर्भक्तिं नियमं च …
नियममन्त्रः ।
"एकादश्यां निराहारः स्थित्वा चैव…

रे श्रीवामनानन्त शरणागतवत्सल ॥" इति ।
ादश्यां रजन्यां वा द्वादश्यां वार्च्चयेत्
प्रभुम् ।
हृण्मये पात्रे ताम्रवंशमयेऽपि वा ॥
इकां स्थापयेत् पार्श्वे छत्रिकापादुकास्तथा।
च वैणवीं यष्टिमक्षसूत्रं पवित्रकम् ॥
र्भिः फलैर्धूपैः प्रदीपैश्चार्च्चयेद्धरिम् ।
ाविधैश्च नैवेद्यैर्भक्ष्यभोज्यैर्गुडौदनैः ॥
रं निशि कुर्व्वीत गीतवादित्रनर्त्तनैः ।
ाराध्य देवेशं प्रभाते विमले सति ॥
ार्घ्यं प्रदातव्यं पश्चाद्देवं प्रपूजयेत् ।
केलेन शुभेन दद्यादर्घ्यञ्च पूर्व्ववत् ।"
मन्त्रः ।
मनाय नमस्तुभ्यं क्रान्तत्रिभुवनाय च ।
ार्घ्यं मया दत्तं वामनाय नमोऽस्तु ते ॥"
ाय अर्घ्यं नमः ।
स्यं कूर्म्मं वराहञ्च नरसिंहञ्च वामनम् ।
ं रामञ्च कृष्णञ्च क्रमात् द्वौ बुद्धकल्किनौ ॥
योर्जानुनोर्गुह्ये नाभ्यासुरसि कण्ठयोः ।
योर्मूर्द्ध्नि सर्व्वाङ्गेष्वर्च्चयेदायुधानि च ॥
ापूजां ततः कृत्वा गोमहीं काञ्चनादिकम् ।
ाचार्य्याय दातव्यं ब्राह्मणेभ्यश्च मन्त्रतः ॥
प्यथापि मन्त्रेण प्रतिगृह्णाति मन्त्रवित् ।
ाति मन्त्रतो ह्येव दाता भक्तिसमन्वितः ।"
र दानमन्त्रः ।
ामनो बुद्धिदो दाता द्रव्यस्थो वामनः स्वयम् ।
मनश्च प्रतिग्राही तेन मे वामने रतिः ॥
मनः प्रतिगृह्णाति वामनोऽपि ददाति च ।
मनस्तारको द्वाभ्यां तेनेदं वामने नमः ॥"
इति ॥
वं कृत्वा विधानेन भोजनं घृतदाध्यकम् ।
ं दद्याद्ब्राह्मणेभ्यः पश्चाद्भुञ्जीत बन्धुभिः ॥
ामनपुराणे च यद्भविष्योत्तरे व्रतम् ।
मनस्योदितं तस्यानुसाराल्लिखितं विदम् ॥"
श्रवेवर्त्ते ।
र्द्दीत्वा नियमं प्रातर्गत्वा नद्याश्च सङ्गमे ।
वर्णं वामनं कृत्वा सौवर्णमाषकेण वा ॥
याशक्त्या वित्तस्य कुम्भोपरि जगत्पतिम् ।
र्णपात्रे स्थापयित्वा मन्त्रैरेतैश्च पूजयेत् ॥
वामनाय नमः पादौ कटिं दामोदराय च ।
रु श्रीपतये गुह्यं कामदेवाय पूजयेत् ॥
दरं त्रैलोक्यधारिणे ।
ह्रदयं योगनाथाय कण्ठं श्रीपतये नमः ॥
स्य मङ्गलाथाय शिरः सर्व्वात्मने नमः ।
वं संपूज्य वासोभिराच्छाद्य च जगद्गुरुम् ।
दान् सुयत्नया चार्घ्यं नारिकेलादिभिः फलैः ॥
नमो नमस्ते गोविन्द बुध श्रवणसंज्ञक ।
दघौघसंक्षयं कृत्वा प्रेममोक्षप्रदो भव ।"
इत्यर्घ्यमन्त्रः ॥
दमोवामनयोरग्रं दद्याद्य कमण्डलुम् ।
वदेव द्विजाग्र्याय वामनः प्रीयतामिति ॥
धोदरसमायुक्तां वारिधानीं प्रदापयेत् ।

पूजयित्वा यथाशक्त्या वामनः प्रीयतामिति ॥
यथाशक्त्या च दानानि द्विजाग्र्येभ्यः प्रदापयेत् ।
कुर्य्याज्जागरणं रात्रौ गीतशास्त्रसमन्वितम् ॥
श्रद्धया परया युक्तो निशामनिमिषेक्षणः ।
प्रभाते भोजयेद्विप्रान् द्वादश्यां पारणं ततः ।
कुर्य्यात् स्वयं श्रद्धया तत् सर्व्वं सफलतां व्रजेत् ॥"
तन्माहात्म्यञ्च तत्रैव ।
"एवं कृते तु कालेय व्रतेऽस्मिन् विजयादिने ।
न दुर्लभतरं किञ्चिदिह लोकेऽथवा परे ॥
फलमस्य व्रतस्योक्तं दत्त्वा पितॄन्ेरोत्तमः ।
वंशोद्धारकरो मुक्तिं याति पैत्राद्दयादपि ॥
न पावनतरं किञ्चिदतः परमिहोच्यते ।
विजयाव्रततुल्यञ्च न परं परिपश्यति ॥"
भविष्योत्तरे च ।
"समाप्ते तु व्रते तस्मिन् यत् पुण्यं तन्निबोध मे ।
चतुर्युगानि राजेन्द्र ! सप्तसप्ततिसङ्ख्यया ॥
प्राप्य विष्णुपुरं राजन् क्रीडते कालमक्षयम् ।
इहागत्य भवेद्राजा प्रतिपक्षभयङ्करः ॥
हस्त्यश्वरथयानानां दाता भोक्ता विमत्सरः ।
रूपसौभाग्यसम्पन्नो दीर्घायुर्निरुजो भवेत् ।
पुत्त्रपौत्त्रैः परिवृतो जीवेच्च शरदां शतम् ॥"
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

वामनेत्रं, क्ली, (वर्णन्यासे वामं नेत्रं सूचकं येन ।) दीर्घईकारः । यथा,—
"ईः त्रिमूर्त्तिर्म्महामाया लोलाक्षी वामलोचनम् ।"
इत्यादि वर्णाभिधानम् ॥
अपि च ।
"ईशो वैश्वानरस्थः शशधरविलसद्वामनेत्रेण युक्तो
बीजन्ते देव्यमन्यदिगलितचिकुरे कालिके ये जपन्ति ।"
इति तन्त्रसारे महाकालविरचितं श्यामास्तोत्रम् ॥ (वामचक्षुश्च ।)

वामलूरः, पुं, (वामं यथा तथा लुनातीति । लू + बाहुलकात् रक् ।) वल्मीकः । इत्यमरः । २ । १ । १४ ॥ (यथा, काशीखण्डे । २२ । १८ ।
"जटाटवीकोटरान्तःकृतनीडाण्डजाश्च ये ।
प्ररूढवामलूराङ्गाः स्थाणुवत्स्थिरचक्षुषः ॥")

वामलोचना, स्त्री, वामे चारुणी लोचने यस्याः । स्त्रीभेदः । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥ (यथा, हितोपदेशे । २ । १४८ ।
"नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्व्वभूतानां न पुंसां वामलोचना ॥")

वामवेधशुद्धिः, स्त्री, (वामे प्रतिकूले यो वेधः तद्विषये शुद्धिर्विशोधनम् । यद्वा, वामेन विपरीतेन वेधेन शुद्धिः ।) सराशितश्चैकादशद्वादशचतुर्थनवमदशमी विद्धोऽपि चन्द्रः यदि शुक्लपक्षगोचराजस्तदा विद्धति तदा यात्रायां अशुभफलदाता भवति । यदि तु सितदक्षिणक्षगोचरावंशुभस्थान् दशमपञ्चमसप्तमदशादि विद्धति तदा यात्रायां सरलाः-

पेक्षया यथासंख्यं अष्टमपञ्चमद्वितीयद्वादशगोऽपि चन्द्रः प्रचुरफलदाता भवति । यथा,—
"सितगनिकुजजीवार्कास्तु इन्दुर्नराणां
अयसुखनवमस्थोऽपि अष्टदाता तथैषाम् ।
सुसुतनिधनगश्चेन्द्रस्वलुपुत्रार्थगोऽपि
प्रचुरशुभफलं स्याद्वामवेधेन शुद्धिः ॥"
वामवेधत्वञ्च दूनजन्मेति एवमन्येति वक्ष्यमाणवचनाभ्यामेकार्थत्वाद्बोध्यम् ॥ * ॥
अथ दक्षिणवेधवामवेधकथनम् ।
"लाभविक्रमखशत्रुषु स्थितः
शोभनो निगदितो दिवाकरः ।
खेचरैः सुतनवोऽन्त्यगै-
र्यार्किभिर्यदि न विध्यते तदा ॥
दूनजन्मरिपुलाभखत्रिग-
श्चन्द्रमाः शुभफलप्रदस्तदा ।
स्वात्मजान्त्यमतियन्धुधर्म्मगैः
विध्यते न विबुधैर्यदि ग्रहः ॥
विक्रमाय रिपुगः शुभः कुजः
स्यात्तदान्त्यसुतधर्म्मगैः खगैः ।
चेन्न विद्ध इनसङ्कुरपत्सौ
किन्तु धर्म्मपतिना न विध्यते ॥
स्वायुषचतुर्दशायगः शुभो
भूसुतः न खलु विध्यते यदा ।
व्यालजत्रिनवकादशेषन-
प्रान्त्यगैर्विविधुभिर्नभश्चरैः ॥
स्वायधर्म्मतनयद्युनस्थितो
नाकनायकपुरोहितः शुभः ।
रिपुफरन्त्रखलत्रिगैर्यदा
विध्यते गगनचारिभिर्नहि ॥
व्यायुताष्टमतपोश्रयायगो
विद्व आस्फुजिदशोभनः स्मृतः ।
नैधनाद्युतनुकर्म्मधर्म्मधी-
लाभवैरिषद्दशखेचरैः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वामा, स्त्री, (वमति सौन्दर्य्यं इति । वम + ज्वलादित्वात् णः । टाप् । यद्वा, वमति प्रतिकूलमेवार्थं कथयति । यद्वा, वामः कामोऽस्त्यस्या इति अर्श आदिभ्योऽच् इत्यच् ।) नारी । स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । २६ ।
"श्लिष्यति कामपि चुम्बति कामपि कामपि रमयति वामाम् ।
पश्यति सस्मितचारुपरामपरामनुगच्छति वामाम् ॥")
दुर्गा । यथा,—
"वामं विरुद्धरूपञ्च विपरीतञ्च गीयते ।
वामेन सुखदा देवी वामा तेन मता बुधैः ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
अपि च ।
"हाहाशु वाल्यदाश्चिस्त्यावाप्याभ्यामपि पुरुषेषु ।
क्लम्भमेवर्द्दी देवीकुमारी तथैव च ॥
उपायमेवर्दी चर्चा तारो विपुरभैरवीम् ।

इत्यास्तु वामभावेन यजेत्त्रिपुरभैरवीम् ।
सर्व्वत्र पितृदेवादौ यस्मादुभवति दक्षिणः ।
देवी च दक्षिणा यस्मात्तस्मात् दाक्षिण्यमुच्यते ।
या पुनः पूज्यमाना तु देवादीनाञ्च पूर्व्वतः ।
यज्ञभागं स्वयं धत्ते सा वामा तु प्रकीर्त्तिता ।”
इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

वामाक्षि, क्ली, (वाममक्षि ।) वामचक्षुः । (वर्णान्यासे न्यस्तं वाममक्षि येन ।) दीर्घ ईकारः । यथा,—
“कर्पूरं मध्यमान्त्यस्वरपरिरहितं सेन्दु
वामाक्षियुक्तं
बीजन्ते मातरेतत्त्रिपुरहरवधु त्रिःकृतं ये
जपन्ति ।”
इत्यादिकर्पूराख्यस्तोत्रम् ॥

वामाक्षी, स्त्री, (वामे मनोहरे अक्षिणी यस्याः । षच् । ङीष् ।) वामलोचना । इति हेमचन्द्रः ॥

वामाचारः, पुं, (वामो विपरीतो वेदविरुद्धो वा आचारः ।) आचारविशेषः । यथा,—
“पञ्चतत्त्वं खपुष्पञ्च पूजयेत् कुलयोषितम् ।
वामाचारो भवेत्तत्र वामा भूत्वा यजेत्
पराम् ।”
इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥
तदाचारवतां नरकगमनं यथा,—
“स्वधर्म्मरहिता विप्रा वेदान्यसेविनः सदा ।
भ्रष्टाचाराश्च वामाश्च ते यान्ति नरकं ध्रुवम् ।”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्यायः ॥
तत्प्रशंसा यथा,—
“चत्वारो देवि वेदाद्याः पशुभावे प्रतिष्ठिताः ।
वामाद्यास्त्रय आचारा दिव्ये वीरे प्रतिष्ठिताः ।”
इति नित्यातन्त्रम् ॥
“सर्व्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं महत् ।
वैष्णवादुत्तमं शैवं शैवाद्दक्षिणमुत्तमम् ॥
दक्षिणादुत्तमं वामं वामात् सिद्धान्तमुत्तमम् ।
सिद्धान्तादुत्तमं कौलं कौलात् परतरं नहि ।”
इति कुलार्णवतन्त्रे २ खण्डम् ॥ * ॥
तदाचारयुक्तस्य निषिद्धकर्म्माणि यथा,—
“न दद्यात् ब्राह्मणो मद्यं महादेव्यै कथञ्चन ।
वामकामो ब्राह्मणो हि मद्यं मांसं न भक्ष-
येत् ।”
तदनुकल्पो यथा । कुलचूड़ामणौ ।
“यथावचनवाक्यन्तु ब्राह्मणस्तु विशेषतः ।
तत्र गुड़ार्द्रकं दद्यात् ताम्रे वा विन्दुसेक्मधु ॥
देयास्तु दक्षिणे भागे चक्रपार्श्वे निवेदयेत् ।
एतद्द्वयन्तु शूद्रस्य नाश्रयान्तु कदाचन ।
वैश्यस्य माक्षिकं शुद्धं क्षत्रियस्य तु चान्यकम् ।
ब्राह्मणस्य गवां क्षीरं ताम्रे वा विन्दुसेक्मधु ।
नारिकेलोदकं कांस्ये सर्व्वेषां दग्धशोधनम् ।”
क्षत्रियवैश्ययोस्तु गौड़ी माध्वी च तथा तत्र
नयोरधिकारात् तदभावे अनुकल्पविधानम् ।
तथा च ।
“गोक्षीरं ब्राह्मणो दद्यात् द्रव्यमाज्यञ्च
बाहुजः ।
वैश्यश्च माक्षिकं दद्यं शूद्रः पैष्टादिकं पुनः ।”
तेन शूद्रस्य नानुकल्पः ॥ * ॥ कुलार्णवे ।
“जलं क्षीरं घृतं भद्रे मधु मैरेयमेव च ।
पैष्ट्यं तालभवं धान्यसम्भवं तक्रनिर्म्मितम् ॥
सहकारभवं देवि त्रिविधं बहुभेदकम् ।
मादकं धर्म्मसम्भेदात् सर्व्वमासीत् शुभोत्तमे ।
शानेन संस्कृतञ्चेत्तु महापापकनाशनम् ।
तद्दाने पालकाभावो दिव्यभावत्रिकं वा ॥ * ॥
माकन्दफलजं रम्यं दग्धं शैवं द्विजातिभिः ।
अमादकत्वाद्वैष्णि पेयार्हं सेवते बुधैः ।”
एतेन क्षत्रियादिभिरमादकं दग्धं शैवं मादकञ्च
पापहेतुकत्वमुक्तम् । भैरवतन्त्रे ।
“मद्यं मांसं विना यत्र यत्किञ्चित् कुलया-
यनम् ।
प्रथमे दत्त्वा ततः शेषं गुरवे तन्निवेदयेत् ।
तदनुज्ञां मूर्द्ध्नि कृत्वा शेषमात्मनि योजयेत् ।”
तेन क्षत्रियादीनां शुद्धदाने अधिकारः ।
न पाने । यत्तु ।
“पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा पतित्वा च महीतले ।
उत्थाय च पुनः पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ।”
तत्तु चतुर्थाश्रमिपरम् ॥ * ॥ तद्ग्रहणे
जातिचिन्तां न कुर्य्यात् ।
“मदिरायां मैथुने च जातिचिन्तां न कार-
येत् ।”
एतेषां शोधनस्यावश्यकत्वम् । तथा च ।
“संशोधनमनाचर्य्य क्वापि मद्येषु साधकः ।
आचार्य्यं सिद्धिहानिः स्यात् क्रुद्धा भवति
सुन्दरी ।”
मद्येषु सुखाद्यकल्पेषु ॥ * ॥ तथा कुलपूजापर-
मस्यावश्यकत्वम् । तथा च ।
“मधु मांसं विना देवि कुलपूजां समाचरेत् ।
जन्मान्तरसहस्रस्य सुकृतं तस्य नश्यति ।” * ।
अथ मांसादिशोधनम् ।
“मांसन्तु त्रिविधं प्रोक्तं जलखेचरभूचरम् ।
मांसन्तु त्रिविधं प्रोक्तं देवताप्रीतिकारकम् ॥
मत्स्यञ्च त्रिविधं देवि उत्तमाधममध्यमम् ।
उत्तमं त्रिविधं मत्स्यं शालपाठीनरोहितम् ॥
मध्यमं कण्टकैर्हीनं तैलाक्तं वक्कलैर्युतम् ।
देव्याः प्रीतिकरश्चैव मध्यमं तच्चतुर्व्विधम् ।
क्षुद्राणि तानि सर्व्वाणि अधमानि विदुर्बुधाः ।”
भूचरमांसञ्च ।
“गोमेषाजकुलापोत्थगोधाशोद्रुग्गोद्भवम् ।
महामांसाष्टकं प्रोक्तं देवताप्रीतिकारकम् ।”
मांसाभावे अनुकल्पः । समयाचारे ।
“लवणार्द्रकपिण्याकतिलगोधूममाषकम् ।
लशुनञ्च महादेवि मांसप्रतिनिधिः स्मृतः ।” * ।
मुद्रा तु द्विविधा । कुलार्णवे ।
“शफरं मण्डलाकारं चन्द्रपद्मनिभं शुभम् ।
चारु पद्मनोहारि शर्क्करादैश्च पूरितम् ।
पूजाकाले देवताया मुद्रैषा परिकीर्त्तिता ।”
यामले ।
“भ्रष्टधान्यादिकं यावत् चर्व्वणीयं प्रकल्पयेत् ।
सैषा मुद्रा समाख्याता
सैषा शोधनञ्च समयतन्त्रे । ॐ
हिन्याद्दि मांसम् । वामर्ममद्दि
तद्वाक्योरित्यादि सुरान् ॥ * ॥
शोधनम् । तत्र मातृचूड़ामणौ ।
“अशोधितकुलाद्रव्यात् निवेदितं
तत्क्षणात्स पैत् स्यात्
न कुलीनः कथं देवि पूजयेत् ।
श्रीक्रमे । संशोधनमनाचर्य्येति ।
“अ ...
वनाश्रा यज्ञतो यदि वा
अभिषेकमन्तु ।
“आदौ वाणीं समुच्चार्य्य ...
नमःशब्दं समुच्चार्य्य इमां ...
पवित्रीकुरु शब्दान्ते मम सिद्धिं ...
वह्निजायां समुच्चार्य्य शुद्धिमन्त्र ...
ततः कर्णेभिरद्भुता मायाबीजं ...
इति प्रक्रियोक्तम्
ततः शोधितद्रव्यमर्घ्यं चरेत् । ...
विधौ ।
“पूर्व्वं शोधितद्रव्यन्तु गुरवे ...
स्वतन्त्रतन्त्रे ।
“आद्यद्रव्यमर्घ्यपात्रे निःक्षिप्य ...
कुलगोलोद्भवं द्रव्यं स्वयम्भुकुसुमं ...
अर्घ्यं दत्त्वा महेशानि सर्व्वा
सुरया चार्घ्यदानेन योगिनीनां ...
महायोगी भवेद्ध्रुवम्
भैरवतन्त्रे ।
“पञ्चमात् तु परं ...
केवलैः पञ्चमैश्चापि सिद्धो भ...
तेन पञ्चमकारेण पूजा कर्त्तव्या । ...
चारः ॥

वामापीड़नः, पुं, पौण्ड्रचः । ...

वामिका, स्त्री, (वामा + स्वार्थे कन् । ...
इत्वम् ।) चण्डिका । यथा,—
“वक्रास्तु चण्डिका देया

वाममार्गस्तु वामिका स्मृतिवक्ता दक्षिणे
कामिदार्हं पुरग्रामसन्दिरे
अपूजिता ...
वाग्भैरवी सरस्वत्या
तस्या मन्त्रं पुरा प्रोक्तं सुरवर्णां ...
इति कालिकापुराणे

वामिलः, त्रि, (वाम + इलच् ।) ...
वामः । इति मेदिनी । ले, १११ ।

वामी, स्त्री, शृगाली । वड़वा । (रघु,
५ । ६२ ।
“अयोद्धवामीश्वतवाहितार्ष
प्रमेश्वरं प्रीतमना महर्षिः ।”)
रासभी । करभी । इति मेदिनी । मे, १
वामोरूः, स्त्री, वामौ सुन्दरौ ऊरू ...
(“संहितशृपलप्रचयवामाद्य ।” ...

...कन् ।) काकविशेषः । इति शब्दचन्द्रि-
...कम् ॥ (यथा, माघे । ८ । ६६ ।
“अलम्बो [illegible]
...[illegible] विस्मयञ्च ।
...[illegible] प्रणमतो विमापि ...
...[illegible] किमु मति कारवैः मदग्नः ॥”)
...ः, पुं, (वयतीति । वे + ण्वुल् ।) मण्डपः ।
...ति शब्दचन्द्रिका ॥ (तन्तुवायः । यथा, भाग-
... । ५ । २६ । १९ ।
...क च विमनर्द वायपुरचं [illegible]
...दशा इव ... परिवयन्ति ॥”)
...ण्डः, पुं, (वायस्य दण्डः । यद्वा, वायतीति ...
...दः । वाय एव दण्ड इति कर्म्मधारयः ।)
...दण्डः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
..., स्त्री, पिष्टविशेषः । तत्पर्य्यायः । ...
...पनम् २ । मर्दनकम् ३ । इति त्रिकाण्ड-
...षः ॥
...वी, स्त्री, (वायोरियमिति । वायु + अण् ।
...ङीप् ।) उत्तरपश्चिमदिक् । इति जटाधरः ॥
...र्त्तिकेयस्यानुचरमातृगणभेदः । यथा, महा-
...रते । ९ । ४६ । १७ ।
“वायव्या च कौमार्य्यो वाराही च भरतर्षभ ।
...तथा सौर्य्या वाराही च महाबलाः ॥”)
...यं, त्रि, (वायुर्देवतास्येति । वायु + “वाय्वृतु-
...त्रुषसो यत् ।” ४ । २ । ३१ । इति यत् ।)
...दिगादि । यथा । [illegible]
...वामतन्त्रे ।
“वायव्यां नैर्ऋत्यां न वदीयान् कदाचन ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
...वायुर्देवताकपशुरवित्रादि । यथा, ऋग्वेदे ।
... । १० । ९० । ८ ।
“तस्माद्यज्ञात् सर्व्वहुतः सम्भृतं पृषदाज्यम् ।
पशूंस्तांश्चक्रे वायव्यानारण्यान् ग्राम्याश्च ये ॥”
“वायव्यान् वायुदेवताकान् ।” इति सायणभाष्ये
...वायवः ॥ * ॥ क्ली, षट्शताधिकचतुर्विंशति-
...सहस्रश्लोकात्मकवायुनामकमहापुराणम् । यथा,
...देवीभागवते । १ । ३ । ७ ।
“...वामनाख्यञ्च वायव्यं षट्शतानि च ।
चतुर्विंशतिः संख्यातः सहस्राणि तु शौनक ! ॥”
...अस्त्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १३६ । १९ ।
“आग्नेयेनासृजद्वह्निं वारुणेनासृजत् पयः ।
वायव्येनासृजद्वायुं पार्ज्जन्येनासृजद्घनान् ॥”)
...सः, पुं, (वयते इति । वय गतौ । “वयश्च ।”
उणा० ३ । १२० । इति असच् । सच णित् ।)
...अगुरुवृक्षः । श्रीवासः । काकः । इति मेदिनी ।
...से, ३८ । (यथा, महाभारते । ३ । २८० । ३१ ।
“श्येनकङ्ककाकोलभासगोमायुवायसाः ।
...तत्र वीराणां हतानां मांसशोणितैः ॥”)
...अस्योत्पत्तिर्यथा,—
“...ताम्रा भार्य्या श्येनी वीर्य्यवती महा-
बला ।
...सम्पातिश्च जटायुश्च प्रभूतौ पक्षिसत्तमौ ।
सम्पातिर्जनयत् गृध्रान् काकाः पुत्रा जटायुषः ॥”
इति वह्निपुराणे वाराहप्रादुर्भावः ॥ * ॥
अस्य एकाक्षिनाशकारणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“गते तु भरते तस्मिन् रामः कमललोचनः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा भार्य्यया सीतया सह ।
शाकमूलफलाहारो विचचार महावने ॥
एकदा मध्यगत्ने रामदेवः प्रतापवान् ।
चित्रकूटे वने देशे वैदेह्या सङ्गमाश्रितः ॥
सुष्वाप सुखहृष्टश्च ततः काको दुरात्मवान् ।
सीताभिमुखमभ्येत्य विददार स्तनान्तरम् ।
विदार्य्य वृक्षमारुह्य स्थितोऽसौ वायसाधमः ॥
ततः प्रबुद्धो रामोऽसौ दृष्ट्वा रक्तं स्तनान्तरम् ।
शोकाविष्टां सीतां तामुवाच कमलेक्षणः ॥
किमिदं स्तनान्तरे भद्रे तव रक्तस्य कारणम् ।
इत्युक्ता सा च तं प्राह भर्त्तारं विनयान्विता ॥
पश्य राजेन्द्र वृक्षाग्रे वायसं दुष्टचेष्टितम् ।
येनैतच्च कृतं कर्म्म सुप्ते त्वयि महामते ॥
रामोऽपि दृष्ट्वा तं काकं तस्मिन् क्रोधमथा-
करोत् ।
ऐषिकास्त्रं समादाय ब्रह्मास्त्रेणाभिमन्त्रितम् ॥
काकमुद्दिश्य चिक्षेप सोऽवधावद्भयान्वितः ॥
स त्विन्द्रस्य सुतो राजन् इन्द्रलोकं विवेश च ।
रामास्त्रं प्रज्वलं दीप्तं तस्यानुप्रविवेश वै ॥
विदित्वार्थञ्च देवेन्द्रो देवैः सर्व्वैः समन्वितः ।
निष्क्रामयच्च तं दुष्टं राघवस्यापकारिणम् ॥
ततोऽसौ सर्व्वदेवैस्तु देवलोकाद्बहिष्कृतः ।
पुनः सोऽभ्येत्य रामञ्च राजानं शरणं गतः ॥
त्राहि राम महाबाहो अज्ञानादपकारि-
णम् ।
इति ब्रुवन्तं स प्राह रामः कमललोचनः ॥
अमोघाय ममास्त्राय अक्षि एकं प्रयच्छ मे ।
ततो जीवसि दुष्टात्मन् मेऽपराधो महान् कृतः ॥
इत्युक्तोऽसौ स्वकं नेत्रमेकमस्त्राय दत्तवान् ।
अस्त्रञ्च नेत्रमेकन्तु भस्मीकृत्य शमं ययौ ॥
ततः प्रभृति सर्व्वेषां काकानामेकनेत्रता ।
चक्षुषैकेन पश्यन्ति हेतुनानेन पार्थिव ! ॥”
इति नरसिंहपुराणे ४३ अध्यायः ॥
(वायससम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ८२ । ७—८ ।
“स काकं पञ्जरे बद्ध्वा विषयं क्षेमदर्शिनः ।
सर्व्वं पर्य्यचरद्युक्तः प्रवृत्तार्थी पुनः पुनः ॥
अधीध्वं वायसीं विद्यां शंसन्ति मम वायसाः ।
अनागतमतीतञ्च यच्च संप्रति वर्त्तते ॥”)

वायसादनी, स्त्री, (वायसेन अद्यते इति । अद + कर्म्मणि ल्युट् + ङीप् ।) महाज्योतिष्मती । काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वायसारातिः, पुं, (वायसस्य अरातिः ।) पेचकः । इत्यमरः । २ । ५ । १५ ॥

वायसाह्वा, स्त्री, (वायसस्य आह्वा नाम यस्याः ।) काकनामा । काकमाची । इति राजनिर्घण्टः ॥

वायसी, स्त्री, (वायसानामियमिति तत्प्रियत्वात् । वायस + अण् । ङीप् ।) काकोडुम्बरिका । काकमाची । इति मेदिनी । से, ३८ ॥ महाज्योतिष्मती ॥ काकनामा । काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वायसेक्षुः, पुं, (वायसानामिक्षुरिव प्रियत्वात् ।) काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वायसोलिका, स्त्री, (वायसोली + स्वार्थे कन् ।) काकोली । इति शब्दरत्नावली ॥

वायसोली, स्त्री, (वायसान् ओलण्डयतीति । ओलडि उत्क्षेपे + “अन्येष्वपि दृश्यते ।” इति डः । शकन्ध्वादित्वात् अस्य लोपः ।) काकोली । इत्यमरः । २ । ४ । १४४ ॥

वायुः, पुं, (वातीति । वा गतिगन्धनयोः + “कृवा-पाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् ।” उणा० १ । १ । इति उण् । “आतो युक् चिण्कृतोः ।” ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।) उत्तरपश्चिमकोणाधिपतिः । वाति यः । वातास इति भाषा । स च पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेषः । तद्विशेषविवरणं यथा । वायवः प्राणापानव्यानोदानसमानाः । प्राणो नाम प्राग्गमनवान् नासाग्रस्थानवर्त्ती । अपानो नाम अवाग्गमनवान् पाय्वादिस्थानवर्त्ती । व्यानो नाम विष्वग्गमनवानखिलशरीरवर्त्ती । उदानः कण्ठस्थानीय ऊर्द्ध्वगमनवानुत्क्रमणवायुः । समानः शरीरमध्यगताशितपीतान्नादिसमीकरणकरः । समीकरणन्तु परिपाककरणं रसरुधिरशुक्रपुरीषादिकरणम् । केचित्तु नागकूर्म्मकृकरदेवदत्तधनञ्जयाख्याः पञ्चान्ये वायवः सन्तीत्याहुः । तत्र नागः उद्गिरणकरः । कूर्म्मः निमीलनादिकरः । कृकरः क्षुधाकरः । देवदत्तः जृम्भणकरः । धनञ्जयः पोषणकरः । एतेषां प्राणादिष्वन्तर्भावात् प्राणादयः पञ्चैवेति केचित् ॥ इदं प्राणादिपञ्चकं आकाशादिगतरजोंऽशेभ्यो मिलितेभ्य उत्पद्यते । इदं प्राणादिपञ्चकं कर्म्मेन्द्रियसहितं सत् प्राणमयकोषो भवति । अस्य क्रियात्मकत्वेन रजोंऽशकार्य्यत्वम् । एतेषु कोषेषु मध्ये विज्ञानमयो ज्ञानशक्तिमान् कर्तृरूपः । मनोमय इच्छाशक्तिमान् करणरूपः । प्राणमयः क्रियाशक्तिमान् कार्य्यरूपः । इति वेदान्तसारः ॥ तत्पर्य्यायः । श्वसनः २ स्पर्शनः ३ मातरिश्वा ४ सदागतिः ५ पृषदश्वः ६ गन्धवहः ७ गन्धवाहः ८ अनिलः ९ आशुगः १० समीरः ११ मारुतः १२ मरुत् १३ जगत्प्राणः १४ समीरणः १५ नभस्वान् १६ वातः १७ पवनः १८ पवमानः १९ प्रभञ्जनः २० । इत्यमरः ॥ अजगत्प्राणः २१ खश्वासः २२ वाहः २३ धूलिध्वजः २४ फणिप्रियः २५ वातिः २६ नभःप्राणः २७ भोगिकान्तः २८ स्वकम्पनः २९ अक्षतिः ३० कम्पलक्ष्मा ३१ शसीनिः ३२ आवकः ३३ हरिः ३४ । इति शब्दरत्नावली ॥ वासः ३५ सुखाशः ३६ मृगवाहनः ३७ सारः

३८ चपलः ३९ विहगः ४० प्रकम्पनः ४१ नभः-स्वरः ४२ निश्वासकः ४३ स्तनूनः ४४ पृषताम्पतिः । इति जटाधरः ॥ * ॥ स च सृष्टिकाले आकाशाज्जातः । यथा । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुः । इत्यादि तैत्तिरीयश्रुतिः ॥ * ॥ कश्यपाद्वायुरदितेः पुत्राः । ते सर्व्वे अप्रजाः । इन्द्रेण देवत्वं प्रापिताः । शरीरान्तर्व्वायुर्भेदेन दशधा । यथा । प्राणः १ । तस्य कर्म बहिर्गमनम् । अपानः २ । तस्य कर्म अधोगमनम् । व्यानः ३ । तस्य कर्म आकुञ्चनप्रसारणादि । समानः ४ । तस्य कर्म अशितपीतादीनां समं नयनम् । उदानः ५ । तस्य कर्म ऊर्द्ध्वनयनम् ।

"उद्गारे नाग ६ आख्यातः कूर्म्म ७ उन्मीलने स्मृतः ।
कृकरः ८ क्षुत्करो ज्ञेयो देवदत्तो ९ विजृम्भणे ।
न जहाति मृतञ्चापि सर्व्वव्यापी धनञ्जयः १० ॥"

इति भागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥

अन्यच्च ।

"द्वितीयं मारुतो भूतं त्वगध्यात्मञ्च विश्रुता ।
स्पर्शश्चाधिभूतञ्च विद्युत्तत्राधिदैवतम् ॥"

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व्व ॥

तस्य गुणाः । यथा,—

"वायोरनियमस्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता ।
बलं शैघ्र्यञ्च मोक्षञ्च कर्म्म चेष्टात्मता भवः ॥"

इति महाभारते मोक्षधर्म्मः ॥ * ॥

अनियमस्पर्शः । अनुष्णाशीतस्पर्शः १ । वादस्थानम् । वागिन्द्रियगोलकादि २ । स्वतन्त्रता । गमनादौ ३ । बलम् ४ । शैघ्र्यम् ५ । मोक्षः मूत्रादेः ६ । कर्म्म । उत्क्षेपणादि ७ । चेष्टा श्वासप्रश्वासादि ८ । आत्मता प्राणरूपेण चित्ताधिष्ठानम् ९ । भवः । जन्ममरणे १० । इति तट्टीका ॥ * ॥ न्यायमते अस्य गुणादिर्यथा,—

"अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः ।
तिर्य्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ॥
पूर्व्ववन्नित्यताद्युक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम् ।
प्राणादिस्तु महावायुपर्य्यन्तो विषयो मतः ॥"

इति भाषापरिच्छेदः ॥

"वायुं निरूपयति अपाकज इति । अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वात् अपाकज इति । अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वात् उक्तमनुष्णाशीत इति । एतेन वायोर्विजातीयस्पर्शो दर्शितः । तच्चलक्षणत्रयं बोध्यम् वायुत्वमिति भावः । एष वायुः स्पर्शादिलिङ्गकः । वायुर्हि स्पर्शशब्दधृतिकम्पैरनुमीयते । विजातीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन तृणादीनां धृत्या शाखादीनां कम्पनेन च वायोरनुमानात् । मते च वायुर्न प्रत्यक्षस्तथापि वक्ष्यते । वायुर्द्विविधो नित्योऽनित्यश्च । नित्यः परमाणुरूपो नित्यस्तदन्योऽनित्यः अवयवी च । सोऽपि त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । तत्र शरीरमयोनिजं पिशाचादीनाम् । इन्द्रियमपीति । शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक् । तच्च वायवीयं रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वात् । अङ्गसंसर्गिसलिलशैत्यव्यञ्जकव्यजनवातवत् । विषयं दर्शयति प्राणादिरिति । यद्यप्येको वायुः चतुर्विधः तस्य चातुर्विध्यं प्राणादिना व्युत्क्रमाकरे । तथापि संक्षेपात् अत्र चैविध्यमुक्तं प्राणस्त्वेक एव मुखादिनिर्गमनाद्युपाधिभेदात् मूत्रनिर्गमनादिनानाक्रियावशाच्च नानासंज्ञां लभते इत्यर्थः ।" इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ * ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

"प्रविश्य जठरं शुद्धो दैत्यमातुः पुरन्दरः ।
ददर्शोर्द्ध्वमुखं बालं कटिन्यस्तकरं महत् ॥
तेनैव गर्भं दितिजं वज्रेण शतपर्व्वणा ।
चिच्छेद सप्तधा मघवान् स करोद सुविस्वरम् ॥
शक्रोऽपि प्राह मा मा रुदस्वेति मघवरम् ।
इत्येवमुक्ता चैकैकं भूयश्चिच्छेद सप्तधा ।
ते जाता मरुतो नाम देवा दिव्याः शतक्रतोः ।
मातुर्वचनचारित्र बलवीर्य्यपुरस्कृताः ॥"

इति वामने ६८ अध्यायः ।

"यदमी भवता प्रोक्ता मरुतो दितिसम्भवाः ।
तत् केन पूर्व्वमासन् वै मरुन्मार्गेण कथ्यताम् ॥

पुलस्त्य उवाच ।

श्रूयतां पूर्व्वमरुतामुत्पत्तिं कथयामि ते ।
स्वायम्भुवं समारभ्य यावन्मन्वन्तरं त्विदम् ॥
स्वायम्भुवस्य पुत्रोऽभून्मनोर्नाम प्रियव्रतः ।
तस्यासीत् सवनो नाम पुत्रस्त्रैलोक्यपूजितः ॥

स्वसुत्यपानाय स कामचारी
समं महिष्या वसुमानपुत्रः ।
रराम तन्व्या सह कामचारी
ततोऽमरात् प्राप्य बलस्य शुक्रम् ॥

पतिभिः समनुज्ञाताः पयः पुष्करसंस्थितम् ।
तं शुक्रं पार्थिवेन्द्रस्य मन्यमानास्तदामलम् ॥
पीतमात्रेण शुक्रेण पार्थिवेन्द्रोद्भवेन च ।
ब्रह्मतेजोविहीनास्ता जाताः पत्न्यस्तपस्विनाम् ॥
सुषुवुः सप्त तनयांस्ते रुदन्तोऽथ भैरवम् ।
तेषां रुदितशब्देन सर्व्वमापूरितं जगत् ॥
अथाजगाम भगवान् ब्रह्मलोकात् पितामहः ।
समभ्येत्याब्रवीद्बालान् मा रुदध्वं महाबलाः ॥
मरुतो नाम यूयं वै भविष्यध्वं विचक्षणाः ।
इत्येवमुक्ता देवेशो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
तानादाय विचचारी मारुतानादिदेश च ।
ते चासन् मरुतश्चाद्या मनोः स्वायम्भुवान्तरे ॥ * ॥
स्वारोचिषे तु मरुतो वक्ष्यामि शृणु नारद ।
स्वारोचिषस्य पुत्रश्च श्रीमानासीत् क्रतुध्वजः ॥
तस्य पुत्रा भवन् सप्त सप्तार्च्चिःप्रतिमा मुने ।
तपोऽर्थं ते गताः शैलं महामेरुं नभश्चराः ॥
आराधयन्तो ब्रह्माणं परमैश्वर्य्यमीश्वरः ।
ततो विघ्नार्थमागाय सहस्राक्षो भयातुरः ।
पूतनामप्सरोमुख्यां प्राह नारद वाक्यवित् ॥
यथा हि तपसो विघ्नं तेषां भवति सुन्दरि ॥

तथा कुरुष्व मा तेषां . . .
इत्येवमुक्ता शक्रे . . .
तत्राजगाम त्वरिता यत्र ते . . .
आश्रमस्याविदूरे तु नद्यां . . .
तस्यां स्नातुं समायाता . . .
सा तु स्नातुं . . .

ददृशुस्ते तु या: स्नातुं तत्पुत्र . . .
तेषाञ्च प्राच्यवत् शुक्रं . . .
शङ्खिनी पावकात्मज महाग्रह . . .
ते वै निरुद्धतपसो जग्मू राज्ञ . . .
अथो बहुतिथे काले . . .
मरुद्भ्रुता . . .
स तां दृष्ट्वा महावतो . . .
निवेदयामास तदा . . .
तथाश्विन महाकायो . . .
जीवा स्वर्ग . . .
ततः क्रमात्तस्मिन्ना सा ग्रुरो . . .
जातमात्रेषु पुत्रेषु मोहभावमगा . . .
अमात्यपिदत्ता बाला . . .
जन्यायनो वै रुदद्भुराध्यात्मा . . .
मा रुदध्वमिति . . .
यूयं देवा
इत्येवमुक्त्वादाय सर्व्वान् . . .
नियोज्य च मरुन्मार्गे देवानमता . . .
एवमात्म च . . .
औत्तमे मरुतो ये च तान् . . .
औत्तमस्यान्ववाये च . . .
वपुष्मानिति विख्यातो वपुष्मा . . .
तस्य पुत्रो गरिष्ठो ज्योतिष्मान् . . .

स पुत्रार्थी . . .
तस्य भार्या च सुश्रोणी . . .
तपश्चरणयुक्तस्य बभूव परिचारि . . .
नियोगुक्ता सुचार्व्वङ्गी दृष्टा . . .
सा तथा चारुसर्व्वाङ्गी दृष्ट्वा . . .
पप्रच्छ तपसो हेतुं तस्यास्तद्वचो . . .
साब्रवीत्तनयार्थाय आशार्थ्य . . .
ते चास्यै वरदा ब्रह्मन् जाताः . . .
प्रजश्च तनयाः सप्त भविष्यन्ति . . .
गुणयोगसंयुक्ता महर्षीणां . . .
इत्येवमुक्ता जग्मुस्ते सर्व्व एव . . .
साऽपि राजर्षिरगमत् सभार्यो . . .
ततो बहुतिथे काले सा राज्ञी . . .
अवाप गर्भं तन्वङ्गी . . .
गुर्व्विण्यामथ भार्य्यायां ममार . . .
सा चाप्यारोढुमिच्छन्ती भर्त्तु . . .
निवारिता तदामात्यैर्न तथापि . . .
तस्यामालिङ्ग्य भर्त्तारं चिताया . . .
ततोऽग्निमध्यात् सलिले मांसपे . . .
साम्भसा सुखशीतेन संसिक्ता . . .
तेऽजायन्ताथ मरुत औत्तमस्य . . .

स्यान्तरे ये च मरुतोऽप्यभवन् पुरा ।
तं कीर्त्तयिष्यामि गीतनृत्यकलिप्रिय ! ॥
स्य मनोः पुत्र ऋतध्वज इति श्रुतः ।
र्थी जुहावाग्नौ स्वमांसं रुधिरं तथा ॥
नि रोमकेशांश्च स्नायु मज्जा यकृद्व्रणम् ।
च विन्नसो राजा सुतार्थी चेति नः
श्रुतम् ॥
र्धमेध्याच ततः शुक्रपातादनन्तरम् ।
निपत्यैवासरत् शब्दः सोऽपि श्रुतो न्वतः ॥
माद्गुनवद्दान् सप्त तत्तेजसोपमाः ।
वः समजायन्त वै रुदन्तश्च तन्मुने ॥
तु ध्वनिमाकर्ण्य भगवान् पद्मसम्भवः ।
न्य निवार्थाय स चक्रे मरुतः सुतान् ॥
मरुतो शर्व्वंस्तामसि देवनागणाः ।॥।
दन्वते तांश्च शृणुष्व त्वं तपोधन ॥
स्यान्ववाये तु राजासीद्रिपुजिद्बली ।
नमाम स ख्यातो न तस्यासीत् सुतः
किल ॥
माराध्य तपसा भास्करं तेजसां निधिम् ।
म कन्यां सुरतिं तां प्रगृह्य गृहं ययौ ॥
पितृगृहे वसन् वसत्याश्च पिता स्वतः ।
दुःखपरीताङ्गी स्वां तनुं त्यक्तुमुद्यता ॥
तां वारयामासुरृषयः सप्त मानसाः ।
मासक्तचित्तास्तु सर्व्व एव तपोधनाः ॥
रयन्तो तद्दुःखं प्रज्ञात्वार्थिं विशेष च ।
पश्यन्त ऋययश्चित्ताभाविनास्तथा ॥
तां कन्यां दृष्ट्वा कष्टं कष्टेति वादिनः ।
नुश्च लताश्चापि समाजायन्त दारकाः ॥
माता विना भूता रुरुदुस्तान् पितामहः ।
रयित्वा कृतवान् लोकनाथो मरुद्गणान् ॥
स्यान्तरे जाता मरुतोऽमी तपोधन ।॥।
व कीर्त्तयिष्यामि चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥
सोमादीति विख्यातो तपस्वी सत्यवाक्
शुचिः ।
सारस्वते तीर्थे सोऽतप्यत महत्तपः ॥
थं तस्य तपसो देवाः संप्रेरयन् वधूम् ।
चाभ्येत्य देवीतीरं क्षोभयामास भाविनी ॥
स्य पार्थिव शुक्रं सप्त सारस्वते जले ।
स्वैराप्यर्सम्भूता तुनिर्मोद्गतको वधूम् ॥
सप्तस्मिन् सुते त्वं पापस्यास्य फलं महत् ।
भविष्यति हयो भवती यज्ञसंसदि ॥
मता सोऽपि श्रीमान् जगामाथ स्वमाश्रमम् ।
मर्भोद्धः सप्तधः सप्त वै मरुतोऽभवन् ॥
एते मयोक्ता मरुतः पुरा यथा
जाता दिवह्यनिकरा महर्षे ।
येषां श्रुते श्रवणेन पापहानि-
भवेच धर्माभ्युदयो महान् वै ॥"
इति वामने मरुतोत्पत्तिनाम ९८ अध्यायः ॥॥
स्थेष ।
नः परं प्रवक्ष्यामि मरुतोऽर्चीन् निर्दृत्
महान् ।
प्राणो विचारश्चैव उदयः संदहस्तथा ।

विवहः प्रवहश्चैव परिवाहस्तथैव च ।
अन्तरीक्षे च बाह्ये ते पृथङ्मार्गविचारिणः ॥
महेन्द्रप्रविभक्ताङ्गा मरुतः सप्त कीर्त्तिताः ।॥।
सूर्य्याग्निश्च शुचिर्नामा वैद्युतः पावकः स्मृतः ॥
निर्मथ्य पवमानोऽग्निश्चयः प्रोक्ता इमेऽग्नयः ।
अग्नीनां पुत्त्रपौत्राश्च चत्वारिंशन्नवैव तु ।
मरुतामपि सर्व्वेषां विज्ञेयाः सप्त सप्तकाः ॥"
इति देवीपुराणे कालरथवस्थानामाध्यायः ॥॥
ऊनपञ्चाशद्वायुनामानि यथा,—
"एकज्योतिश्च द्विज्योतिस्त्रिज्योतिर्ज्योतिरेव च ।
एकशक्रो द्विशक्रश्च त्रिशक्रश्च महाबलः ॥
इन्द्रश्च गत्यदृश्यस ततः प्रतिमकृत्परः ।
मितश्च संमितश्चैव सुमितश्च महाबलः ॥
ऋतजित् सत्यजिच्चैव सुषेणः सेनजित्तथा ।
अन्तिमित्रोऽनमित्रश्च पुरुमित्रोऽपराजितः ॥
ऋतश्च ऋतवाहश्च धर्त्ता च धरुणो ध्रुवः ।
विधारणो नाम तथा देवदेवो महाबलः ॥
ईदृक्षश्चाप्यदृक्षश्च एते दश मिताशिनः ।
व्रतिनः प्रसदृक्षश्च सभरश्च महायशाः ॥
धाता दुर्गो धृतिर्भीमस्त्वभियुक्तस्त्वपात सहः ।
द्युतिर्वपुरनाधृष्योऽथ वासः कामो जयो विराट् ।
इत्येकोनाश्च पञ्चाशन्मरुतः पूर्व्वसंभवाः ॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥॥
वायोर्विकारहेतुर्यथा,—
"व्यायामादपतर्पणात् प्रपतनाद्भङ्गात् क्षया-
ज्जागरात्
वेगानाञ्च विधारणादतिशुचः शैत्यादति-
त्रासतः ।
रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकैरेभिः प्रकोपं व्रजेत्
वायुर्व्वारिधरागमे परिणते चान्नेऽपराह्णेऽपि
च ॥"॥
तस्य लक्षणम् ।
"व्याभानस्तम्भरौक्ष्यस्फुटनविमथनक्षोभकम्प-
प्रतोदाः
कण्ठध्वंसावसादौ श्रमकविलपनं संमूल-
प्रभेदाः ।
पारुष्यं कर्णनादो विषमपरिणतिभ्रंशदृष्टि-
प्रतोदा
विस्फोटहृष्टादिग्लपनननशनं साहनं पीड्-
नञ्च ॥
वामोत्तानौ विपादो भ्रमपरिघट्टनं जृम्भणं
रोमहर्षो
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

तस्य प्रशमताकारणम् । यथा,—
"रूक्षशीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खरः ।
विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः संप्रशाम्यति ॥
स्निग्धोष्णस्थिरगुर्व्वम्ललवणस्वादुस्वतैलातप-
स्नानाभ्यञ्जनवस्तिमांसमदिरासंवाहनोन्मर्द्दनैः ।
स्निग्धस्वेदनिरूहणोपशमनः स्वेदोपनाहादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं वातं प्रशान्तं
नयेत् ॥"॥
ऋतुभेदेन विहारादिना च तस्य चयप्रकोप-
प्रशमनानि यथा,—
"ग्रीष्मे सञ्चीयते वायुः प्रावृट्काले प्रकुप्यति ।
प्रायेणोपशमं याति स्वयमेव समीरणः ॥
शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्रावृड्हृतौ कफः ।
चयकोपशमान्दोषा विहाराहारसेवनैः ।
समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्य्ययः ॥"॥
स च प्राणादिभेदेन पञ्चविधः । यथा,—
"पित्तं पङ्गु कफः पङ्गुः पङ्गवो मलधातवः ।
वायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्षन्ति मेघवत् ॥
वायुरायुर्ब्बलं वायुर्व्वायुर्धाता शरीरिणाम् ।
वायुर्व्विश्वमिदं सर्व्वं प्रभुर्व्वायुः प्रकीर्त्तितः ॥
वाह्यमण्डलचक्रेषु यथा राजा प्रशस्यते ।
तथा शरीरमध्येऽपि वायुरेकः परो विभुः ॥
वायुः प्राणादिभेदेन स च पञ्चविधः स्मृतः ।
हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमध्यगः ॥
उदानः कण्ठदेशे तु व्यानः सर्व्वशरीरगः ।
योऽनिलो रक्तसञ्चारी स प्राणो नाम देहधृक् ॥
सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चैवावलम्बते ।
कुपितः कुरुते रोगान् हिक्काश्वासादिकानपि ॥
उदानो नाम यस्तूर्द्ध्वमुपैति पवनोत्तमः ।
तेन भाषितगीतादिविशेषोऽपि प्रवर्त्तते ॥
ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् करोति कुपितश्च सः ।
आमपक्वाशयचरः समानोऽग्निसहायवान् ॥
अन्नं पचति तज्जांश्च विकारान् विविनक्ति सः ।
गुल्माग्निसादातीसारान् कुपितश्च करोति सः ॥
पक्वाशयस्थोऽपानस्तु काले कर्षति चाप्यधः ।
मारुतमूत्रपुरीषाणि शुक्रगर्भार्त्तवानि च ॥
क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् घोरान् वस्तिगुदाश्रयान् ।
सर्व्वदेहचरो व्यानो रससंवाहनोद्यतः ॥
स्वेदासृक्स्रावणश्चापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि ।
क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् प्रायशः सर्व्वदेहगान् ॥
[illegible]
युगपत् कुपिताश्चामी देहं हन्युरसंशयः ॥"॥
[illegible] यथा,—
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

प्राणस्त्वेवंविधं कुर्य्यात् प्राणिनां प्राणधारकः ।
प्राणनं कुरुते यस्मात् तस्मात् प्राणः प्रकीर्त्तितः ॥
प्राणो हि भगवान् ईशः प्राणो विष्णुः पितामहः ।
प्राणेन धार्य्यते लोकः सर्व्वं प्राणमयं जगत् ॥
इन्द्रियाणि प्रवर्त्तन्ते यावत् प्राणानिले हृदि ।
नष्टे न दृश्यते सर्व्वं तस्मात् प्राणन्तु रक्षयेत् ॥
रज्जुबद्धो यथा श्येनो गतोऽप्याकृष्यते पुनः ।
गुणबद्धस्तथा जीवः प्राणापानेन कृष्यते ॥
अपानयंस्तथाहारं मनुजानां यतोऽधमः ।
शुक्रमूत्रशकृद्वायुरपानस्तेन कीर्त्तितः ॥ * ॥
पीतं भक्षितमाघ्रातं रक्तं पित्तकफानिलान् ।
समं नयति गात्रेषु समानो नाम मारुतः ॥
समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे च चरति सर्व्वतः ।
अन्नं गृह्णाति पचति विरेचयति मुञ्चति ॥ * ॥
स्पन्दयत्यधरं वक्त्रं नेत्रगात्रप्रकोपनः ।
उद्वेजयति मर्म्माणि उदानो नाम मारुतः ॥ * ॥
व्यानो विनामयत्यङ्गं व्यानो व्याधिप्रकोपनः ।
प्रीतिविनाशकश्चायं वाहकोत्पादकस्तथा ।” * ॥
वायूनां स्थानानि ।
“शिरसो नासिकाप्रान्तमुदानस्थानमुच्यते ।
नाभेः पादतलं यावदपानस्य प्रकीर्त्तितम् ॥
शरीरव्यापको व्यानः प्राणः सकलनायकः ।
उद्गारे नाग इत्युक्तः कूर्म्मश्चोन्मीलने स्थितः ॥
कृकरः क्षुधितो चैव देवदत्तो विजृम्भिते ।
धनञ्जयः स्थितो मेढ्रे मृतस्यापि न मुञ्चति ।
भूतान्यभिप्रतस्त्वस्य जायते भयगोचरान् ॥ * ॥
उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टाधातुगतिः समाः ।
समो मोक्षो गतिमतां वायोः कर्म्माविकारजम् ।”
इति सुखबोधः ॥ * ॥
अथ दिग्भववायुगुणाः ।
“प्राग्वातो मधुरः क्षारो वह्निमान्द्यकरो गुरुः ।
वैरस्यशोथशोफानि करोत्यप्यशोफयोश्च ॥
अपोऽपि प्रचेतादिग्वातः क्षयदाहकृत् ।
स्वादुपानज्वरश्वासक्षयदोषार्त्तिविषक्रिमीन् ।
कोपयेदामवातञ्च धनसधानकारकम् ॥
दाक्षिणो मारुतो रक्तपथ्यः शस्त्रघातकः ।
मधुरश्चाविदाही च कषायानुरसो लघुः ॥
रक्तपित्तप्रशमनो न च मारुतकोपनः ।
स्कन्दरादिकोटावो जनकः प्राणवारकः ॥
पाश्चिमोऽपि प्रचुरं बलारोग्यविवर्द्धनः ।
कषायः शोषणः सर्व्वरोगघ्नो विषदो लघुः ॥
अयं लघुश्च दद्रौक्ष्यमूत्रकारकः ।
सर्व्वदोषविषघ्नभारवत्तीयवृतम् ।
वर्षारोगकरो दाहशोषप्रनाशनः ॥
कौबेरो मारुतः स्निग्धो मधुरो मधुर एव च ।
कषायानुरसः शीतः सर्व्वदोषप्रकोपनः ॥
अग्नेरीशानजो हितो दाहवारकः ।
ऐशानिकः कफाहारः वह्निदुग्धस्तनयद्रुमान् ॥
[illegible] वायुश्च, दक्षिणो नैऋतोद्भवम् ।
अकर्म्मण्यः सर्व्वतः इन्ना कुशोकान्तुरःपदः ।” * ॥

युगनवायुगुणाः ।
“मूर्च्छादाहतृषाम्वेदश्रमघ्नो युगनानिलः ।
तालवृन्तमयो वातस्त्रिदोषशमनो लघुः ॥
वंशव्यजनजो वातो रूक्षोष्णो वातपित्तदः ।
चालव्यजनमोत्थञ्च मक्षिकादीन् व्यपोहति ।
मायूरा वल्लभा वैत्रा वाता दोषत्रयापहाः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
अपि च । तत्र वायोः स्वरूपमाह ।
“दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरणः ।
रजोगुणमयः सूक्ष्मो रूक्षः शीतो लघुश्चलः ॥”
नेता स्थानान्तरे प्रापयिता । शीघ्रः आशुकारी । अन्यच्च ।
“उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टावेगप्रवर्त्तनैः ।
सम्यग्गत्या च धातूनामिन्द्रियाणाञ्च पाटवैः ।
अनुग्रहात्यविरतो हृदयेन्द्रियचित्तधृक् ।
रजोगुणमयः सूक्ष्मो रूक्षः शीतो लघुश्चलः ॥
स्वरो म्हट्टयोगवाही संयोगादुभयार्थकृत् ।
दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत् सोमसंश्रयात् ॥
विभागकरणाद्वायुः प्रधानं दोषसंग्रहे ।
पक्वाशयकटीसक्थिश्रोत्रास्थिस्पर्शनेन्द्रियम् ।
स्थानं वातस्य तत्रापि पक्वाधानं विशेषतः ॥”
एको वायुः पित्तवशात्नामस्थानकर्म्मभेदैः पञ्चविधः ॥ * ॥ तेषां वायूनां नामान्याह ।
“उदानस्तदनु प्राणः समानोऽपान एव च ।
व्यानश्चैतानि नामानि वायोः स्थानप्रभेदतः ॥”
अथोदानादीनां स्थानान्याह ।
“कण्ठे हृदि तथाधस्तात् कोष्ठवह्निमलाश्रये ।
सकलेऽपि शरीरेऽसौ क्रमेण पवनो वसेत् ॥”
अथ तेषां कर्म्माण्याह ।
“उदानो नाम यस्तूर्द्ध्वमुपैति पवनोत्तमः ।
तेन भाषितगीतादिप्रवृत्तिः कुपितस्तु सः ।
करोत्यूर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् विदधाति विशेषतः ॥
यो वायुः प्राणनामासौ मुखं गच्छति देहधृक् ।
सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते ॥
प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान् गदान् ।
आमपक्वाशयचरः समानो वह्निसङ्गतः ॥
सोऽन्नं पचति तज्जांश्च विशेषान् विविनक्ति हि ॥”
तज्जानित्याह अन्नजान् । रसमलमूत्रादीन् पृथक्करोतीत्यर्थः ।
“स दुष्टो वह्निमान्द्यातिसारगुल्मान् करोति हि ।
पक्वाशयालयोऽपानः काले कर्षति चाप्ययम् ॥
समीरणः शकृन्मूत्रशुक्रगर्भार्त्तवान्यधः ।
क्रुद्धस्तु कुरुते रोगान् घोरान् वस्तिगुदाश्रयान् ॥
शुक्रदोषप्रमेहांश्च व्यानापानप्रकोपजान् ॥”
स च ।
“कृत्स्नदेहचरो व्यानो रससंवहनो यतः ।
स्वेदासृक्स्रावणश्चापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि ॥
गत्यपक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः ।
प्रायः सर्व्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम् ॥

प्रस्यन्दनं चोद्वहनं पूरणञ्च [illegible]
धारणञ्चेति पञ्चैतान्येव [illegible]
क्रुद्धः स कुरुते रोगान् [illegible]
युगपत् कुपिता एते देहं [illegible]
देहं भिन्नं कुर्य्युर्मारयेयुरिति [illegible]
प्रकाशः ॥ * ॥ (अस्तुरविदेशः)
वंशे । २ । ८५ ।
“दीर्घशिक्षोऽकेनयनो [illegible]
वायुर्गरिष्ठो नखश्च [illegible]
वायुकेतुः, क्ली, (वायुः केतुर्ब्बेर्यस्याः ।) धूलिः । इति हारावली ।
वायुगण्डः, पुं, अजीर्णः । इति [illegible]
वायुगुल्मः, पुं (वायुना कृतो गुल्म इव) भ्रमः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वायुदारुः, पुं, (वायुना [illegible]) मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वायुपुत्रः, पुं, (वायोः पुत्रः ।) धनञ्जयः । हनूमान् । यथा,—
“हनूमानञ्जनासूनुर्वायुपुत्रो [illegible]”
इति तस्य [illegible]
वायुफलं, क्ली, (वायुना फलति [illegible] फल + अच् ।) शक्रधनुः । करका । इति मेदिनी । ले, ११ ।
वायुभक्षः, पुं, (वायुर्भक्षोऽस्य ।) इति राजनिर्घण्टः । वातभक्षे, गो० रामायणे । २ । ११ । ११ ।
“स हि तेपे तपस्तीव्रं दशवर्षसहस्राणि वायुभक्षः”
वायुवर्त्म, [न्] क्ली, (वायोर्वर्त्म ।) इति शब्दचन्द्रिका ।
वायुवाहः, पुं, (वायुना उह्यते इति । वह + घञ् ।) धूमः । इति हेमचन्द्रः ।
वायुवाहिनी, स्त्री, (वायुं वहतीति । वह + णिनिः । ङीप् ।) [illegible] वैद्यकम् ।
वायुषः, पुं, मत्स्यविशेषः । भाषा । तस्य गुणाः ।
“वायुषो हंसको रुच्यो मधुरो [illegible]
वायुसखः, पुं, (वायोः सखा । [illegible] टच् ।” ५ । ४ । ९१ । इति टच् ।) इति भरतः ।
वायुसखा, [खि] पुं, (वायुः सखा यस्य । टजभावात् । “अनङ् सौ ।” ७ । १ [illegible] अनङादेशः ।) अग्निः । इत्यम[illegible]
वायुपथं, क्ली, ([illegible]) आकाशः । इति धनञ्जयः ।
वार्, क्ली, (वारयतीति । वृ + णिच् + क्विप् ।) जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३ ।
भागवते । १० । ३१ । २२ ।
“सम्बन्धपाणिभिरसुष्ट [illegible]
श्रान्ता गजीभिरिभराडिव [illegible]

...री, (वारयतीति । वृ + णिच् + अच् ।) ...पात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
...ं, व, कुक्कुटः । यथा । वारंवारं मुहुः ...रिति हलायुधः ॥
...ः, (वारयति निषेधति । वृ + णिच् + ...। वृ + घञ् वा ।) समूहः । अवसरः । ...रः ॥ (यथा, महाभारते १।१६१।७ ।
...ान्यपि दुष्कराण्यसाणि धीमताम् । ...रां बहुभिर्वारैस्तत्सुतास्ते करे ॥") ...द्वारम् । हरः । चरः । कुब्जकः । ...ः । इति मेदिनी । रे, ६५ ॥ अथ ...रां संज्ञा ।
...: सौम्यो गुरुः शिवो मन्दः शुक्रो रविर्बुधः । ...श्च भार्गवो शिवो भौम उग्रः शशी मतः ॥
...श्रि: प्रयाणं प्रवेशं मङ्गले: ।
...नोपि च पौष्टं च स्थिरैश्चन्द्रादिभिः ॥
...िविशेषात् विषाद्यं शनिवारे प्रशस्यते ।
...ते तु सेवयामास कुर्य्यादेव रथादिकम् ॥
...ायं सौम्ये पुष्टं शस्त्राभ्यासः कुजे तथा ।
...कार्य्यं सततं यात्रा चैव बुधे स्मृता ॥
...ं देवपूजा च वस्त्राद्याभरणं गुरौ ।
...ादानं गजारोहः शुक्रे स्यात् सततः स्त्रियाः ।
...ं गृहप्रवेशश्च गजबन्धः शनौ शुभः ॥"
इति गारुडे ६८ अध्यायः ॥
...दिनवारप्रवृत्तिः सूर्य्योदयावधिरेव । ...निदान्ते ।
...ादिवसविच्छेदो दिनमासाब्दपालता ।
...यथभुक्तिश्च वासरेण प्रकीर्त्तिता ॥"
...े दिनाधिपस्य रव्यादेर्भोग्यं दिनं वाररूपं ...लपनोक्तं व्यवहारोऽपि तादृगेव । तिथि-...द्धेऽपि । अतस्तु वारयोगे वक्तव्यं यदि वा ...दिनद्वयेऽसम्भवादित्युक्तम् । यावनदिन-...ेद सर्व्वसिद्धान्तः ।
...दयादोदयं भानोर्भौमसावनवासरा: ॥"
...ति विचारादिदिनशास्त्रार्थम् । यत्तु रेखा-...परयोरित्यादिना ज्योतिषे वारप्रवृत्तिरुक्ता ...ज्योतिःशास्त्रोक्तकालहोरादिज्ञानार्थमिति ...निरुक्तं बहुधा विस्तृतम् ।
...ास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्व्वदा सतः ।
...दयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥
...त्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ॥"
...ति विष्णुपुराणात् सूर्य्यदर्शनयोग्यकालादेव ...षट्ककर्म्मसु स एव कालः । इति ज्योति-...स्वम् । * । अथ शोभनवाराः ।
...रविः सोमो मङ्गलश्च बुधो जीवः सितः शनिः । ...षां नामतो वारा विख्याताः सर्व्वकर्म्मसु ॥ ...न्दुबुधजीवानां वाराः सर्व्वत्र शोभनाः । ...भृगुसुतमन्दानां शुभकर्म्मसु केष्वपि ॥"
इति ज्योतिःसागरः ॥
...थ वारवेला ।
"कलसुनियमशरमङ्गल-
रामतंतु भास्करादियामार्द्धे ।
प्रभवति हि वारवेला
न शुभाशुभकार्य्यकरणाय ॥"
अथ कालवेला ।
"कालस्य वेला रवितः शराब्धि-
र्बाणाग्नयाद्यास्तुरगौ शशीन्दू ।
दिने निशायामनुवेदवेद-
नगेषु रामा विधुरग्निनौ च ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
तयोर्लक्षणं यथा,—
"रवौ वर्ज्ज्यं चतुःपञ्च सोमे सप्तद्वयं तथा ।
कुजे षष्ठद्वयञ्चैव बुधे वारत्रयं तथा ॥
गुरौ सप्ताष्टकं चैव त्रिचत्वारि च भार्गवे ।
शनावाद्यञ्च षष्ठञ्च शेषञ्च परिवर्ज्जयेत् ॥ * ॥
रवौ षष्ठं विधौ वेदं कुजवारे द्वितीयकम् ।
बुधे सप्त गुरौ पञ्च भृगुवारे तृतीयकम् ॥
शनावाद्यं तथा चान्त्यं रात्रौ कालं विवर्ज्जयेत् ॥"
इति स्मारसंग्रहः ॥ * ॥
अथ स्त्रीणां प्रथमरजस्वलायां वारफलम् ।
"आदित्ये विधवा नारी सोमे चैव पतिव्रता ।
वेश्या मङ्गलवारे च बुधे सौभाग्यमेव च ॥
वृहस्पतौ पतिः श्रीमान् शुक्रे पुत्रवती भवेत् ।
शनौ वन्ध्या तु विज्ञेया प्रथमर्त्तौ रजस्वला ॥"
इति मधुरेशकृतवारसंग्रहः ॥
(वालः । यथा, ऋग्वेदे । २ । ४ । ४ ।
"वियोभरिभ्रदोषधीषु जिह्वा-
मत्यो न रथ्यो दोधवीति वारान् ॥"
"रथ्यो रथार्होऽश्वोन यथा वारान् दंश-
वारकगणादीन् बालान् दोधवीति कम्पयति ।"
इति तद्भाष्ये सायणः ॥ वरणीये, त्रि, । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२८ । ६ । [इष्यति ॥"
"विश्वस्मा इनसूकृते वारमृण्वत्यग्निर्द्वारान्
"वारं सर्व्वैर्वरणीयम् ॥" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
वारकं, क्ली, (वारयतीति । वृ + णिच् + ण्वुल् ।) कष्टस्थानम् । इति हारावली । १२८ ॥ ह्रीवे-रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२४ ॥
वारकः, पुं, (वृ + णिच् + ण्वुल् ।) अश्वविशेषः । इति विश्वः ॥ अश्वगतिः । निषेधके, त्रि । इति मेदिनी । के, १३१ ॥ (यथा, महाभारते ।१२। ३३१ । ३६ ।
"पुरा सम्भ्रमभावं प्रसुप्तरवदुःखिन ।
तदेव जीवितं यस्मिन्न चास्ति तस्य वारकः ॥")
वारकी, [न्] पुं, (वारकोऽस्त्यस्येति । इनिः ।) विपक्षः । शत्रुः । पर्णाजीवी । पयोधिः । इति मेदिनी । ने, १८५ ॥
वारकीरः, पुं, (वारो वरणीयः कीरः शुक इव । यद्वा, वारे अवसरे किरति कौतुकवाक्यमिति । कॄ + कः । निपातनात् दीर्घः । यद्वा, वारे अवसरे कीलति बध्नाति कौतुकार्थं रज्ज्वा प्रेमणा वा । कील + कः । लस्य रत्वम् ।) श्यालकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वाग्ग्राही । वाडवः । यूका । वेणिवेधिनी । नीराजितहयः । इति मेदिनी । रे, २८८ ॥
वारटः, पुं, भल्ली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारण्डः, पुं, (वारयतीति प्रियते इति वा । वृ + "वृङ्गोरण्डन्" उणा० १ । १२१ । इति अण्डच् । धातोर्ह्रस्वः ।) मद्गुरादिमुखः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ मुद् इति वाँट इति च भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ७ ।
"तत्र मत्सिकण्टकानि ****गलोद्भूतवद्ध-वृणवारण्डानि अल्पविवरभल्लोदरस्यार्थमुप-दिश्यन्ते ॥")
वारटं, क्ली, (वारं जलसमटति प्राप्नोतीति । अट् + अच् ।) क्षेत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः । क्षेत्रसमूहः । इति शब्दरत्नावली ॥
वारटा, स्त्री, (वारि जले अटतीति । अट् + अच् + टाप् ।) हंसी । इति हेमचन्द्रः ।४।३६३॥
वारणं, क्ली, (वृ + णिच् + ल्युट् ।) प्रतिषेधः । इति मेदिनी । णे, ६६ ॥ (यथा, हरिवंशे ।१८०।३५॥
"अस्त्राणां वारणार्थाय वासुदेवोऽभ्यसूयत ॥")
हस्तवारणम् । इति जटाधरः ॥*॥ दानकाले वारणनिषेधो यथा,—
"न देवगुरुविप्राणां दीयमानन्तु वारयेत् ।
न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दाञ्च वर्ज्जयेत् ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
वारणः, पुं, (वारयति परबलमिति । वृ + ल्युः ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ७० ।
"इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदूढया वारणराजहार्य्यया ।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया
महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥")
वारणवारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४० । २ ।
"वारणा यस्य सौवर्णाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः ।
सुपार्श्वं सुग्रहञ्चैव कस्यैतद्धनुरुत्तमम् ॥"
वारि जले रणति चरतीति । वार् + रण + अच् । जलचाते, त्रि । यथा, हरिवंशे ।३१।४८॥
"ततो वैमाण्डकिस्तस्य वारणं शक्रवारणम् ।
अवतारयामास महीं मन्त्रैर्बाहनसत्तमम् ॥"
"वारि जले रणति चरतीति वारणः समुद्रोद्भव इत्यर्थः ।" इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)
वारणबुषा, स्त्री, (बुष्यते इति । बुष उत्सर्गे + कः । वारणानां बुषा । यद्वा, वारणान् पुष्णा-तीति । पुष + कः । पृषोदरादित्वात् पस्य वः ।) कदली । इत्यमरः । २ । ४ । ११३ ॥
वारणवल्लभा, स्त्री, (वारणानां वल्लभा प्रिया ।) कदलीवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारणसी, स्त्री, (वरणा च असी च नदीद्वयं तस्य अदूरे भवा । "अदूरभवश्च ।" ४।२।७० । इत्यण् । ङीप् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।) वाराणसी । काशी । इति हेमचन्द्रः ॥
वारणीयं, त्रि, (वृ + णिच् + अनीयर् ।) वारण-योग्यम् । वृञ्धातोः णिजन्तादनीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।५७।३।

"अवारणीयं रिपुभिर्वारणीयं करं शुभः ।
वैरमस्य अचिन्दूरमसिं दूरमपच्छिदम् ।")
वारत्रं, क्ली, चर्म्मबन्धनी । इति केचित् ॥
वारवधूः, स्त्री, (वाराणां जनसमूहानां वधूः ।) वारमुख्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १९७ ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३२८ ।
"निजगात्रनिर्व्विशेषस्यापि समपि सारमखिल-
माहाय ।
निर्म्मोकमिव भुजङ्गी मुञ्चति पुरुषञ्च वारवधूः ।")
वारबाणः, पुं, क्ली, (वारं वारणीयं बाणं यस्मात् ।) कञ्चुकः । इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥ (यथा, माघे । १५ । ८४ ।
"पीनकुचतटनिपीड़ित-
दरवारबाणसुरसा लिलिङ्गिरे ।")
वारबुषा, स्त्री, (वारान् बालकान् पुष्णातीति । पुष्+कः । पृषोदरादित्वात् पस्य बः ।) कदली । इति शब्दरत्नावली ॥
वारमुख्या, स्त्री, (वारेषु वेश्यासमूहेषु मुख्या श्रेष्ठा ।) जनैः सत्कृता वेश्या । इत्यमरः । २ । ६ । १९ ॥ (यथा, भागवते । १ । ११ । २० ।
"वारमुख्याश्च शतशो यानैस्तद्दर्शनोत्सुकाः ।")
वारयिता, पुं, (वारयति दुर्नीतेरिति । वृ+णिच् +तृच् ।) पतिः । इति हलायुधः ॥
वारला, स्त्री, (वारं लातीति । ला+कः ।) वरटा । हंसी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३९३ ॥
वारलीकः, पुं, बल्वजा । इति शब्दरत्नावली । बाबुइ इति ख्यातः ॥
वारवाणिः, पुं, (वारं शब्दसमूहं वणते इति । वण+इन् ।) वंशीवादकः । इति त्रिकाण्ड-शेषः । उत्तमगायकः । इति शब्दरत्नावली ॥ धर्म्माध्यक्षः । संवत्सरः । इत्यजयपालः । एत-न्मते पञ्चम्यौवादिः ॥
वारवाणिः, स्त्री, (वारे अर्थदानावसरे वाणिः प्रियालापो यस्याः ।) वेश्या । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥
वारवाणी, स्त्री, (वारवाणि+पक्षे ङीष् ।) वार-मुख्या । इति शब्दरत्नावली ॥
वारविलासिनी, स्त्री, (वाराणां जनसमूहानां विलासिनी स्त्री । यद्वा, वारान् विलासयतीति । वि+लस+णिच्+णिनिः । ङीप् ।) वेश्या । इति शब्दरत्नावली । (यथा, कथासरित्-सागरे । १२ । ७८ ।
"अस्तीह मथुरा नाम पुरी कंसारिजन्मभूः ।
तस्यां रूपनिकेताभूत् ख्याता वारविला-
सिनी ।")
वारहरा, स्त्री, (वारान् दक्षिणमहान् वहतीति । हर+कः । टाप् । दक्षिणस्यैवाश्रयत्वा-दस्य ।) बदरी । इति शब्दरत्नावली ।
वारसुन्दरी, स्त्री, (वाराणां जनसमूहानां सुन्दरी ।) वेश्या । इति हारावली । १३३ ॥
वारसेवा, स्त्री, (वारे अवसरे सेवा ।) वेश्यानां प्रन्दः । वारो प्रन्दः । इति जटाधरः ॥

वारस्त्री, स्त्री, (वाराणां जनसमूहानां स्त्री ।) वेश्या । इत्यमरः । २ । ६ । १९ ॥
वारांनिधिः, पुं, (वारां जलानां निधिः । अलुक् समासः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
वाराणसी, स्त्री, (वरणा च असी च । तयोर्नद्यो-रदूरे भवा । "अदूरभवश्च ।" ४ । २ । ७० । इत्यण् । ङीप् । पृषोदरादित्वात् साधुः । अस्या निरुक्तिर्यथा,—
"वरणासी च नद्यौ द्वे पुण्ये पापहरे उभे ।
तयोरन्तर्गता या तु सैषा वाराणसी स्मृता ।")
मोक्षदपुरीविशेषः । बनारस् इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । वाराणसी २ काशी ३ शिवपुरी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ शिवरी ५ तपःस्थली ६ वरणसी ७ तीर्थराजी ८ काशिका ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या माहात्म्यं यथा,—

ईश्वर उवाच ।
"परं गुह्यतमं क्षेत्रं मम वाराणसी पुरी ।
सर्व्वेषामेव भूतानां संसारार्णवतारिणी ॥
तत्र भक्ता महादेवि ! मदीयं व्रतमाश्रिताः ।
निवसन्ति महात्मानः परं नियममास्थिताः ॥
उत्तमं सर्व्वतीर्थानां स्थानानामुत्तमञ्च यत् ।
ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानं अविमुक्तपुरं मम ॥
स्थानान्तरं पवित्राणि तीर्थान्यायतनानि च ।
श्मशानसंस्थितान्येव दिव्यभूमिगतानि च ॥
भूर्लोके नैव संलग्नमन्तरीक्षे ममालयम् ।
अमुक्तास्तत्र पश्यन्ति मुक्ताः पश्यन्ति चेतसा ॥
श्मशानमेतद्विख्यातमविमुक्तमिति श्रुतम् ।
कालो भूत्वा जगदिदं संहराम्यत्र सुन्दरि ! ॥
देवीदं सर्व्वगुह्यानां स्थानं प्रियतरं मम ।
मद्भक्तास्तत्र गच्छन्ति मामेव प्रविशन्ति ते ॥
दत्तं जप्तं हुतं चेष्टं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।
ध्यानमध्ययनं ज्ञानं सर्व्वं तत्राक्षयं भवेत् ॥
जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं पूर्व्वसञ्चितम् ।
अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्व्वं व्रजति क्षयम् ॥
ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्याः शूद्रा ये वर्णसङ्कराः ।
स्त्रियो म्लेच्छाश्च ये चान्ये संकीर्णाः पाप-
योनयः ।
कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये मृगपक्षिणः ।
कालेन निधनं प्राप्ताः अविमुक्ते वरानने ! ॥
चन्द्रार्द्धमौलयस्त्र्यक्षा महावृषभवाहनाः ।
शिवे मम पुरे देवि ! जायन्ते तत्र मानवाः ॥
नाविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं याति किल्बिषी ।
ईश्वरानुगृहीता हि सर्व्वे यान्ति परां गतिम् ॥
मोक्षं सुदुर्लभं मत्वा संसारञ्चातिभीषणम् ।
अश्मना चरणौ हत्वा वाराणस्यां वसेन्नरः ॥
दुर्लभा तपसा चापि मृतस्य परमेश्वरि ! ।
यत्र तत्र विपन्नस्य गतिः संसारमोक्षणी ॥
प्रसादाज्जायते ह्येतन्मम शैलेन्द्रनन्दिनि ! ।
अप्रबुद्धा न पश्यन्ति मम मायाविमोहिताः ॥
अविमुक्तं न पश्यन्ति मूढा ये तमसावृताः ।
विण्मूत्ररेतसां मध्ये ते वसन्ति पुनः पुनः ॥

हन्यमानोऽपि यो
स यानि परमं
जन्ममृत्युजरायुक्तं परं यान्ति
अपुनर्मरणानां हि सा
यां प्राप्य कृतकृत्यः
न दानैर्न
प्राप्यते मनिवृन्दरा या
नानावर्णा
किल्बिषैः पूर्व्वदेहा ये वि
भेषजं परमं
अविमुक्तं परं ज्ञानम
अविमुक्तं परं तत्त्वम
तस्मा वै नैष्ठिकीं
तेषां तत् परमं ज्ञानं
प्रयागं नैमिषं पुण्यं
केदारं भद्रकर्णञ्च गया पुष्करे
कुरुक्षेत्रं
शालग्रामञ्च कुब्जाम्रं
प्रभासं विषयेशानं गोकर्णं
एतानि
न यास्यन्ति परं मोक्षं
वाराणस्यां
प्रविष्टा नाशयेत् पापं
अन्यच्च शुभगा
व्रतानि सर्व्वमेवैतत्
यत्रैव जुहुयान्नित्यं
वायुभक्षश्च सततं वाराणस्यां
यदि पापी यदि शठो
वाराणसीं समासाद्य पुनाति
वाराणस्यां महादेवं
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तास्ते
अन्यत्र योगज्ञानाभ्यां
प्राप्यते तत् परं स्थानं सहस्रै
ये भक्ता देवदेवेशं
ते विन्दन्ति परं मोक्षमेकेनैव
यत्र योगस्तथा ज्ञानं
अविमुक्तं समासाद्य
नानाश्रमाभिनिष्ठानां
या गतिर्विहिता सुभ्रु साविमुक्ते
यानि चैवाविमुक्तस्य देवि
पुरी वाराणसी तेभ्यः
यत्र साक्षान्महादेवो देहान्ते
व्याचष्टे तारकं ब्रह्म तत्रैव ह्यविमुक्ते
तत्तत् परतरं तत्त्वमविमुक्तमिति ध्रुवम्
एकेन जन्मना देवि वाराणस्यां
भ्रूमध्ये नाभिमध्ये च हृदये चैव मूर्द्ध्नि
यथाविमुक्तमादित्ये वाराणस्यां
वरणायास्तथा चास्या मध्ये वाराण
तत्रैव संस्थितं नित्यं निरामयमविमुक्तं
वाराणस्याः परं स्थानं न भूतं
यत्र नारायणो देवो महादेवो दिवे
तत्र देवाः सगन्धर्व्वाः सयक्षोरगराक्षसाः

…शे को जनं हि देवेश: पितामह: ॥
…न्तिको ये च ये च वै पापकर्मणा: ।
…ऽपि स्मरणात् ते यान्ति परमां गतिम् ।
…मृत्युर्वैश्यो यत्र सरहस्यं मम ॥
…न्ते महादेवानुज्ञार्थं गत्वा विमुच्यते ।
…विना भविष्यन्ति पापोपहतचेतस: ॥
…नारायण: श्रेष्ठो देवानां पुरुषोत्तम: ।
…हानां गिरिश: स्थानानां वै तदुत्तमम् ॥
…मासाधिपो रुद्र: पूर्व्वमेव जगति ।
…न्ति परं क्षेत्रमविमुक्तं शिवालयम् ॥
…न्ति सदा स्नानं वदन्ति च पुरीमिमाम् ।
…विसृजन्ति निःशेषमिहामुत्र च पातकम् ॥
…दर्शनमिदं स्नानं शिवं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
…ाय पुनर्जन्म न भूयो भवसागरे ॥
…न् सर्व्वप्रयत्नेन वाराणस्यां वसेन्नर: ।
…'पाण्डवपापीयो पापी वा पुण्यकृत्तम: ॥"
इति कौर्मे ३८ अध्याय: ॥ * ॥

…च ।
…ाणसी नाम पुरी गङ्गातीरे मनोहरे ।
…यागतथा परमेष्ठी कापालिन: सदा ॥
…हृदयगतस्य नित्यं वसति योगिनाम् ।
…योगिनकरो योगी स्वयं चाध्यात्मचिन्तक: ॥
…स्था या पुरी नित्यं भर्गयोगवताद्गृता ।
…प्राणं ददात्येव तत्र यो म्रियते जन: ॥
…स्वयं महादेव: संसारव्याधिमुक्तये ।
…त्वा परमो योगी स्वतन्त्र भवान्तरे ॥
…तेनैव निर्व्वाणमाप्नोति नरदाधम: ।
…हृतो महादेव: पार्व्वत्या सहित: सदा ॥
…न्ध्वैयवाप्नो मानुषाणाञ्च नित्यश: ।
…हर: प्रकाशत्व क्षेत्रं तच प्रकाशितम् ॥
…स्न कामदो देवो न चिराच्च प्रसीदति ।'
…प्राधितस्थिरं भक्त्या निर्व्वाणाय प्रसीदति ॥
…ादिवर्ज्जिता सा तु पुरी तत्र न गच्छति ।
…स्थानं महाक्षेत्रं कदाचिदपि शाङ्करी ॥
…मत्तं युवयो: क्षेत्रमिदं वाराणसी तु यत् ।
…मतं नातिदूरे च वर्त्ततेऽमरसत्तमौ ॥"
इति कालिकापुराणे ५० अध्याय: ॥ * ॥

…य काशीयात्राविधि: ।

सूत उवाच ।

…त्रापरिक्रमं ब्रूहि जनानां हितकाम्यया ।
…ान् सिद्धिकामानां सत्यवत्या: सुतो मम ॥

व्यास उवाच ।

…णमय महाप्राज्ञ लोमहर्षण वच्मि ते ।
…ा प्रथमतो यात्रा कर्त्तव्या यात्रिकैर्मुदे ॥
…दिसमादौ संस्नाय चक्रपुष्करिणीजले ।
…तर्प्य देवान् सपितॄन् ब्राह्मणांश्च तपस्विन: ॥
…दित्यं द्रौपदीं विष्णुं दण्डपाणिं महेश्वरम् ।
…मस्कृत्य ततो गच्छेत् द्रष्टुं ढुण्ढिविनायकम् ॥
…ानवापीमुपस्पृश्य नन्दिकेशं ततोऽर्च्चयेत् ।
…तारकेशं समभ्यर्च्य महाकालेश्वरं तत: ॥
…त: पुनर्दण्डपाणिमित्येषा पञ्चतीर्थिका ।
…नन्दिनी विधातव्या महाफलमभीप्सुभि: ॥ * ॥

ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्य्या सर्व्वार्थसिद्धये ।
दिनमायतनानाञ्च कार्य्या यात्रा प्रयत्नत: ॥
कृष्णां प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि ।
अथवा प्रतिभूतञ्च क्षेत्रसिद्धिमभीप्सुभि: ॥
नक्तभोजी कृतस्नानस्तत्तल्लिङ्गप्रसाधक: ।
मौनेन यात्रां कुर्व्वाण: फलं प्राप्नोति यात्रिक: ॥
ॐकारं प्रथमं पश्येत् मत्स्योदर्य्यां कृतोदक: ।
त्रिविष्टपमहादेवं ततो वै कृत्तिवाससम् ॥
रत्नेशञ्चाथ चन्द्रेशं केदारञ्च ततो व्रजेत् ।
धर्म्मेश्वरञ्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं तत: ॥
विश्वकर्म्मेश्वरञ्चाथ मणिकर्णीश्वरं तत: ।
अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेशमर्च्चयेत् ।
एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभि: ॥
यस्तु क्षेत्रस्थितस्यापि नैतां यात्रां समाचरेत् ।
विघ्नास्तस्योपजायन्ते क्षेत्रोच्चाटनसूचका: ॥ * ॥
अष्टायतनयात्राऽन्या कर्त्तव्या विघ्नशान्तये ॥
दक्षेश: पार्व्वतीशञ्च तथा पशुपतीश्वर: ।
गङ्गेशो नर्म्मदेशश्च गभस्तीश: सतीश्वर: ॥
अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यष्टमि विशेषत: ।
द्रष्टव्यान्येतानि लिङ्गानि महापापप्रशान्तये ॥ * ॥
अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरी सदा ।
सर्व्वविघ्नोपशान्त्यै च कर्त्तव्या क्षेत्रवासिभि: ॥
शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणास्नानपूर्व्वकम् ।
चागम्य सङ्गमे स्नात्वा द्रष्टव्य: सङ्गमेश्वर: ॥
स्वर्लीनतीर्थे सुस्नात: पश्येत् स्वर्लीनमीश्वरम् ।
स्नात्वा मन्दाकिनीतीर्थे द्रष्टव्यो मध्यमेश्वर: ॥
पश्येद्धिरण्यगर्भाख्यं तत्र तीर्थे कृतोदक: ।
पञ्चचूड़ाह्रदे स्नात्वा ज्येष्ठस्थानं ततोऽर्च्चयेत् ॥
चतु:समुद्रकूपे तु स्नात्वा देवं ततोऽर्च्चयेत् ।
देवस्याग्रे तु या वापी तत्रोपस्पर्शने कृते ।
शुक्रेश्वरं तत: पश्येत्तत्कूपविहितोदक: ।
दण्डखाते नर: स्नात्वा व्याघ्रेशं पूजयेत्तत: ॥
शौनकेश्वरकुण्डे तु स्नानं कृत्वा ततोऽर्च्चयेत् ।
जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा यात्रामिमां नर: ॥
क्वचिन्न जायते भूय: संसारे दु:खसागरे ।
समारभ्य प्रतिपदं यावत् कृष्णां चतुर्द्दशीम् ॥
एतत्क्रमेण कर्त्तव्यान्येतदायतनानि वै ।
इमां यात्रां नर: कृत्वा न भूयोऽप्यभिजायते ॥
अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्यैकादशायतनोद्भवा ।
अग्नीध्रकुण्डसुस्नात: पश्येदग्नीध्रमीश्वरम् ॥
उर्व्वशीशं ततो गच्छेत्ततस्तु नकुलीश्वरम् ।
आषाढ़ीशं ततो दृष्ट्वा भावभूतेश्वरं तत: ॥
लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् ।
ततो मन:प्रकामेशं प्रीतिकेशमथो व्रजेत् ॥
मदालसेश्वरं तस्मात् तिलपर्णेश्वरं तत: ।
यात्रैकादशलिङ्गानामेषा कार्य्या प्रयत्नत: ॥
इमां यात्रां प्रकुर्व्वाणो रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नर: ॥ * ॥
अत: परं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् ॥
शुक्लपक्षतृतीयायां या यात्रा विश्ववृद्धिका ।
गोप्रेक्षतीर्थे सुस्नाय मुखनिर्म्मालिकां व्रजेत् ॥
ज्येष्ठवाप्यां नर: स्नात्वा ज्येष्ठां गौरीं समर्च्चयेत् ।
सौभाग्यगौरी संपूज्या ज्ञानवाप्यां कृतोदकै: ॥

तत: शृङ्गारगौरीञ्च तत्रैव च कृतोदक: ।
स्नात्वा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो व्रजेत् ॥
सुस्नातो ललितातीर्थे ललितामर्च्चयेत्तत: ।
स्नात्वा भवानीतीर्थे तु भवानीं परिपूजयेत् ॥
मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्या बिन्दुतीर्थकृतोदकै: ।
ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिरलक्ष्मीसमृद्धये ॥
इमां यात्रां नर: कृत्वा क्षेत्रेऽस्मिन्मुक्तिजन्मनि ।
न दु:खैरभिभूयेत इहामुत्रापि कुत्रचित् ॥ * ॥
कुर्य्यात् प्रतिचतुर्थीह पूजां विघ्नेशितु: सदा ।
ब्राह्मणेभ्यस्तदुद्देशाद्देया वै मोदका मुदे ॥
भौमे भैरवयात्रा च कार्य्या पातकहारिणी ।
रविवारे रवेर्यात्रां षष्ठ्यां वा रविसंयुजि ॥
तथैव रविसप्तम्यां सर्व्वविघ्नोपशान्तये ।
नवम्यामथवा षष्ठ्यां चण्डीयात्रा शुभावहा ॥ * ॥
अन्तर्गृहस्य यात्रा वै कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम् ।
प्रात:स्नानं विधायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् ।
नमस्कृत्वा च विश्वेशं स्थित्वा निर्व्वाणमण्डपे ।
अन्तर्गृहस्य यात्रां हि करिष्येऽघौघशान्तये ॥
गृहीत्वा नियमञ्चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् ।
स्नात्वा मौनेन चागत्य मणिकर्णीशमर्च्चयेत् ॥
कम्बलाश्वतरौ नागौ वासुकीशं प्रणम्य च ।
पर्व्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ ॥
ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरासन्धेश्वरं तत: ।
ततो वै सोमनाथञ्च वराहञ्च ततो व्रजेत् ॥
ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा नत्वागस्तीश्वरं तत: ।
कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवनन्त्वथ ॥
वैद्यनाथं ततो गत्वा ध्रुवेशमथ वीक्ष्य च ।
गोकर्णेशं ततोऽभ्यर्च्य हाटकेशमथो व्रजेत् ॥
अस्थिक्षेपतड़ागेऽथ दृष्ट्वा वै कीकसेश्वरम् ।
भावभूतं ततो नत्वा चित्रगुप्तेश्वरं तत: ॥
चित्रघण्टां प्रणम्याथ तत: पशुपतीश्वरम् ।
पितामहेश्वरं गत्वा ततस्तु कलशेश्वरम् ॥
चन्द्रेशन्त्वथ वीरेशो विघ्नेशोऽग्नीश एव च ॥
नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायक: ।
सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्य: सर्व्वविघ्नहृत् ॥
वशिष्ठवामदेवौ च मूर्त्तिरूपधरावुभौ ।
द्रष्टव्यौ यत्नत: काश्यां महाविघ्नविनाशनौ ।
सीमाविनायकं नाथं करुणेशं ततो व्रजेत् ॥
त्रिसन्ध्येशो विशालाक्षी धर्म्मेशो विश्वबाहुका ।
आशाविनायकश्चाथ वृद्धादित्यस्तत: पुन: ॥
चतुर्वक्त्रेश्वरं लिङ्गं ब्रह्मेशस्तु तत: परम् ।
ततो मन:प्रकामेश ईशानेशस्तत: परम् ॥
चण्डीचण्डीश्वरौ दृष्ट्वा भवानीशङ्करौ तत: ।
ढुण्ढिं प्रणम्य च ततो राजराजं समर्च्चयेत् ॥
लाङ्गलीशस्ततोऽभ्यर्च्यस्ततस्तु नकुलीश्वर: ।
परान्नेशमथो नत्वा परद्रव्येश्वरं तत: ॥
प्रतिग्रहेश्वरञ्चापि निष्कलङ्केशमेव च ।
मार्कण्डेयेशमभ्यर्च्य तत: अप्सरसेश्वरम् ॥
गङ्गेशोऽर्च्यस्ततो ज्ञानवाप्यां स्नानं समाचरेत् ।
नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं तत: ।
दण्डपाणिं महेशञ्च मोक्षेशं प्रणमेत्तत: ।
वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविमुक्ते [illegible] ॥

[illegible]: तत्र विन्यस्य ततो यजेत् ।
[illegible] विनुन्दाय [illegible]ज्ञरीरवेत् ।
[illegible] याचेयं यदाहस्तृणया [illegible] ।
[illegible] ध्यानमनया [illegible] ।
इति मन्त्रं मनुमार्ग [illegible] मुक्तिमण्डपे ।
[illegible] वाराहरूपं [illegible] पुण्यवाहक: ॥०॥

[illegible]

वाराहपत्री, स्त्री, (वाराहस्तनुरूपं इव पत्र-मस्यस्याः । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) अश्वगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाराहाङ्गी, स्त्री, (वाराहमिवाङ्गमस्याः । ङीष् ।) दन्तीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

वाराही, स्त्री, (वाराह + ङीष् ।) ब्रह्माण्या-द्यष्टमातृकान्तर्गतमातृकाविशेषः । यथा,—
"वराहरूपधारी च वराहोपम उच्यते ।
वाराहजननी चाथ वाराही वराहवा ॥"
इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ४५ ॥

योगिनीविशेषः । यथा,—
"दुर्गा चण्डेश्वरी चण्डी वाराही कार्त्तिकी तथा ।
हरसिद्धा तथा काली इन्द्राणी वैष्णवी तथा ।
भद्रकाली विशालाक्षी भैरवी कामरूपिणी ।
एताः सर्वाश्च योगिन्यो भृङ्गारैः स्नापयन्तु ते ॥"

तीर्थविशेषः । यथा,—
"वाराही यमुना गङ्गा करतोया सरस्वती ।
कावेरी चन्द्रभागा च सिन्धुभैरवसागराः ।
मनुस्नानविधानाय सान्निध्यमिह कल्पय ॥"
इति हयशीर्षपञ्चरात्रे दुर्गापूजापद्धतिः ॥

वराहदेवस्य शक्तिः । यथा,—
"यज्ञवाराहमतुलं रूपं या बिभ्रती हरेः ।
शक्तिः साप्यायया तत्र वाराही बिभ्रती तनुम् ॥"
इति चण्डी ॥

[illegible] च ।
"वाराहरूपिणीं देवीं दंष्ट्रोद्धृतवसुन्धराम् ।
शुभदां सुप्रभां शुभ्रां वाराहीं तां नमाम्यहम् ॥"
इति हयशीर्षपञ्चरात्रे दुर्गापूजापद्धतिः ॥

वराहक्रान्ता । [illegible] इति ख्यातः । तत्-पर्य्यायः । विष्वक्सेनप्रिया २ गृष्टिः ३ वदरा ४ । इत्यमरः । [illegible] ५ । इति भरतः ॥ शूकरी ६ क्रोष्टुकन्या ७ विष्वक्सेनकान्ता ८ वराही ९ कौमारी १० त्रिनेत्रा ११ ब्रह्मपुत्त्री १२ [illegible] १३ [illegible] १४ [illegible] १५ माधवेष्टा १६ शूकरकन्दः १७ क्रोडः १८ वनवासी १९ कुष्ठ-[illegible] २० [illegible] २१ [illegible] २२ महावीर्य्यः २३ महौषधम् २४ [illegible] २५ वराह-कन्दः २६ [illegible] २७ [illegible] २८ [illegible] २९ [illegible] ३० [illegible] ३१ । [illegible] गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"[illegible]
[illegible] इव [illegible] ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
[illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥ [illegible]
[illegible] ॥

वारि, क्ली, ([illegible]
"[illegible]
[illegible] ॥ इति [illegible] ।)

[illegible] मणौ ।
"न कुर्वीत वृथा चेष्टां [illegible]
[illegible]
[illegible]
"[illegible] वारि पूर्व्वमिह [illegible]
[illegible]
इति ब्रह्मवैवर्त्ते [illegible]
जलक्रीडायां [illegible]
"जलकेली [illegible]
[illegible]
इति कविकल्पलतायाम् । [illegible]
ह्रीवेरम् । इति हेमचन्द्रः ।

वारिः, स्त्री, (वारयतीति [illegible]
वाक् । सरस्वती । [illegible]
भूमिः । (यथा, रघौ । [illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
वन्दिः । कलशीति भाषा । [illegible]
हेमचन्द्रः । (वरणीये, [illegible]
संहितायाम् । [illegible]
"[illegible]
[illegible] ॥"
"[illegible]
वारि [illegible]
[illegible] ।)

वारिकण्टकः, पुं, (वारिणः कण्टक [illegible]
टकः । इति जटाधरः । [illegible]

वारिकर्णिका, स्त्री, ([illegible]
यस्याः । गौरादित्वात् [illegible]
टाप् पृषोदरत्वात् ।) [illegible]
इत्यालो । [illegible]

वारिकपूरः, पुं, (वारिणः [illegible]
मत्स्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

वारिकुब्जः, पुं, (वारिणः कुब्ज [illegible]
शृङ्गाटकः । इति [illegible]

वारिकुब्जकः, पुं, ([illegible]
शृङ्गाटकः । इति [illegible]

वारिक्रिमिः, पुं, (वारिणः क्रिमिः [illegible]
इति त्रिकाण्डशेषः ।

वारिचत्वरः, पुं, ([illegible]
कुम्भिका । इति [illegible]

वारिचरः, पुं, (वारिणि चरति [illegible]
मत्स्यः । इति शब्दर [illegible]
[illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

...रङ्गुमात्रे, त्रि । (यथा, महाभारते । ...।२४७।१८।
...वारिचरः पक्षी न लिप्यति जले चरन् । ...त्मा तथा योगी गुणदोषैर्न लिप्यते ॥")
...मरं, क्ली, (वारिणश्चामरमिव तदा-...दृश्यत्वात् ।) शैवालः । इति त्रिकाण्ड-...॥
...क्ली, (वारिणि जायते इति । जन+डः ।) ...लवणम् । गौरसुवर्णम् । पद्मम् । (यथा, ...रामायणे । २ । ६ । २ ।
...स तत्र पद्माङ्कुशवारिजान्वित-...ध्वजादिचिह्नानि पदानि सर्वतः ॥")
...शम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वारिजात-...ते, त्रि । यथा, महाभारते ।१।८२।१४।
...गोसर्गेण नृपते ! इमं देशमुपागतः । ...वारिजं किञ्चिदथवा मृगलिप्सया ॥" ...रिजं मीनपद्मादि वेति ।" तट्टीकायां नील-...ठः ॥)
...., पुं, (वारिणि जायते इति । जन+डः ।) ...। इति हेमचन्द्रः ॥ शम्बूकः । इति शब्द-...ला ॥
...स्करः, पुं, (वारिणस्तस्करः । चलाचल-...त्वेन तदपहारकत्वात्तथात्वम् ।) मेघः । इति ...दमाला ॥ वारिशोषणकर्त्तरि, त्रि । यथा,
...रूपधारिणीं चैमामानिनाय निशा-...श्रमम् ।
...सीं भार्य्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥" इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
...रा, स्त्री, (वारिणश्छायते इति । छै+डः । ...प् ।) छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
...ई, क्ली, वाला । इति शब्दरत्नावली ॥
...दः, पुं, (वारि ददातीति । दा+"आतो-...पसर्गे कः ।" ३ । २ । ३ । इति कः ।) ...घः । (यथा, मृच्छकटिकनाटके । ५ अङ्के ।
...वियुद्वारिदगर्ज्जितैः सचकिता तद्दर्शना-...काङ्क्षिणी ।
...दौ नूपुरलग्नकर्द्दमधरौ प्रक्षालयन्ती ...स्थिता ॥")
...कः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-...स्थाने । ३८ अध्याये ।
...रासारग्वधवर्षाभूकटुकोशीरवारिदैः । ...गिमाणग्मनारक्तापञ्चमूलविभीतकैः ॥")
...रिदातरि, त्रि । यथा, मनौ । ४ । २२९ ।
...वारिदस्तृप्तिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः । ...दीपदाता चक्षुरुत्तमं रूपदो रूपमुत्तमम् ॥")
...धिः, पुं, (वारीणि धीयन्ते अस्मिन्निति । ...धा+"कर्मण्यधिकरणे च ।" ३ । ३ । ९३ । ...ति किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
...यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ३०१ ।
..."तद्दोःस्वनतारैव वारिधौ स विदूषकः । ...जालपुरे ग्रामे सत्त्ववानवसीदति ॥")

वारिनाथः, पुं, (वारीणां नाथः ।) वरुणः । समुद्रः । मेघः । इति केचित् ॥
वारिनिधिः, पुं, (वारीणि निधीयन्ते अत्रेति । नि+धा+किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ७८ ।
"पाराद्वारिनिधेः प्राप्ताः काश्मीरेष्वधुनापि ते । राज्ञो यात्रासु निर्यान्ति ख्याता वारिध्वजाः पुरः ॥")
वारिपथिकः, त्रि, (वारिपथेन गच्छतीति । वारिपथ+"उत्तरपथेनाहृतञ्च ।" ५ । १ । ७७ । इत्यत्र "आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलकान्तारपूर्व्वादुपसंख्यानम् ।" इति वार्त्तिकसूत्रात् ठक् ।) जलपथगामी । वारिपथं गच्छतीत्यर्थे ठिक-प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (वारिपथेन आहृतम् । इति काशिका ।)
वारिपर्णी, स्त्री, (वारिणि पर्णान्यस्या इति । वारिपर्ण+"पाककर्णपर्णपुष्पेति ।" ४ । १ । ६४ । इति ङीष् ।) कुम्भिका । इत्यमरः । १।१०।३८ ॥ अस्या गुणाः ।
"वारिपर्णी हिमा तिक्ता लघ्वी स्वाद्वी सरा पटुः । दोषत्रयकरी रूक्षा शोणितज्वरशोषकृत् ॥" इति राजवल्लभः ॥
वारिपालिका, स्त्री, (वारीणि पालयति सूर्य्यरश्म्यादिभ्यो रक्षतीति । पालि+ण्वुल् । टाप् । अत इत्वम् ।) खम्भालिका । इति शब्दमाला ॥
वारिप्रवाहः, पुं, (वारिणः प्रवाहः ।) निर्झरः । इति शब्दमाला ॥
वारिप्रश्नी, स्त्री, (वारिजाता प्रश्नी ।) वारिपर्णी । इति शब्दमाला ॥
वारिबदरा, स्त्री, (वारिपरिपूर्णा बदरेव ।) प्राचीनामलकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारिबालकं, क्ली, (वारिणो बालकम् ।) ह्रीबेरम् । इति हारावली । १७८ ॥
वारिभवं, क्ली, (वारिणि नेत्रजलाय भवति प्रभवतीति । भू+अच् ।) स्रोतोऽञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जलभवमात्रे, त्रि ॥)
वारिमसिः, पुं, (वारि मसिरिव श्यामताजनकं यस्य । सजलमेघस्यैव कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम् ।) मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारिमुक्, [च्] पुं, (वारि मुञ्चतीति । मुच्+क्विप् ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । ४ । ८६ ।
"स विश्वजितमाजह्रे यज्ञं सर्व्वस्वदक्षिणम् । आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥")
वारिमूली, स्त्री, (वारिणि मूलं यस्याः । "पाककर्णपर्णेति ।" ४ । १ । ६४ । इति ङीष् ।) वारिपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥
वारिरथः, पुं, (वारिषु रथ इव गमनसाधनत्वात् ।) भेलकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारिराशिः, ...वारीणां राशयो यत्र ।) समुद्रः । ...त्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ...

"तस्य मथ्यतो हस्ताद्युतनैकमुद्गरम् । जघास शिशुमारोऽत्र वारिराशिजलाश्रयः" वारीणां राशिः । जलसमूहश्च । यथा, रघौ ४ । ३६ ।
"शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां जालानि कर्षन्नुरसा स पश्चात् । पूर्व्वं तदुत्पीडितवारिराशिः सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥")
वारिरुहं, क्ली, (वारिणि रोहति जायते इति रुह+"इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३।१।१३५ इति कः ।) कमलम् । इति राजनिर्घण्टः (यथा, किरातार्ज्जुनीये । ५ । १३ ।
"विकचवारिरुहन्दधतं सरः सकलहंसगणं शुचिमानसम् । शिवमगात्मजया च कृतेर्ष्यया सकलहंसगणं शुचिमानसम् ॥")
जलजाते, त्रि ॥
वारिलोमा, [न्] पुं, (वारिणि लोमानि यस्य यद्वा, वारि लोम्नि यस्य ।) वरुणः । इति जटाधरः ॥
वारिवदनं, क्ली, (वारियुक्तं वदनं यस्मात् तत्सेवनेन मुखे जलनिस्रावात्तथात्वम् ।) प्राचीनामलकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
वारिवरं, क्ली, करमर्द्दकम् । इति जटाधरः ॥
वारिवल्लभा, स्त्री, (वारि वल्लभमस्याः । सजलकत्वात् ।) विदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वारिवासः, पुं, (वारिसमीपे वासोऽस्य । यद्वा वारि पर्य्युषितामादिजलं वासयति सुगन्धीकरोतीति । वास+अण् ।) शौण्डिकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६५ ॥
वारिवाहः, पुं, (वारि वहतीति । वह+"कर्म्मण्यण् ।" ३ । २ । १ । इति अण् ।) मेघः । मुस्ता । इत्यमरः ॥
वारिवाहनः, पुं, (वाहयतीति । वाहि+ल्युः । वारीणां वाहनः ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥
वारिशः, पुं, (वारिणि सागरजले शेते इति । शी+डः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारिसम्भवं, क्ली, (वारिप्रधानदेशेषु सम्भव उत्पत्तिर्यस्य ।) लवङ्गम् । सौवीराञ्जनम् । उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वारिसम्भवः, पुं, (वारिप्रधानस्थानेषु सम्भव उत्पत्तिर्यस्य ।) वाणनामतरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वारिषु सम्भवोऽस्य । वारिजातमात्रे, त्रि । यथा, रामायणे । ५ । ६६ । ९ ।
"इमन्तु किं दुःखकरं यदिमं वारिसम्भवम् । मणिं पश्यामि सौमित्रे ! वैदेहीमागतं ...
वारी, स्त्री, (वार्य्यतेऽनयेति । ... ...ह्र ।" उणा० ... ङीप् ।) ...

"स्वर्गं न विन्दन् इव [illegible]
[illegible] इव प्रभुः ।")

[illegible] । इति मेदिनी ॥

वारीटः, पुं, (वार्यां [illegible]टतीति । टट्+कः ।) हस्ती । इति शब्दमाला ॥

वारीशः, पुं, (वारीणामीशः ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४८ ॥

वारुः, पुं, (वारयति रिपूनिति । वृ + णिच् + बाहुलकात् उण् ।) विजयकुञ्जरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारुण्ड, पुं, [illegible] । [illegible] । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारुणी, स्त्री, (वरुणो देवतास्येति । वरुण + अण् ।) जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शत-भिषानक्षत्रम् । यथा, [illegible] ।
"वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहणैः समा ॥"
पश्चिमदिक् । यथा, देवीभागवते । १ । ४ । १७ ।
"वारुणं [illegible] स्थानं [illegible]
शुभम् ।
[illegible]म् ।"
[illegible] । यथा, विष्णुपुराणे । ५ । ४ । ६ ।
"[illegible] वारुणः ।")
वरुणसम्बन्धि, त्रि । यथा,—
"[illegible] वारुणस्य प्रदृश्यते ।
[illegible] शुभं भवेत् ॥
[illegible] शुभः ।
[illegible] ॥"
इति मार्कण्डे ५१८ अध्यायः ॥
(यथा च महाभारते । १ । १०२ । १ ।
"[illegible] वारुणं [illegible] ।
[illegible] ॥")

वारुणकर्म्म, क्ली, (वारुणं वरुणसम्बन्धि कर्म्म ।) [illegible] । तत्र शुभाशुभफलादि यथा,—

[illegible] उवाच ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ॥"
इति [illegible] ॥

वारुणिः, पुं, (वरुणस्यापत्यं पुमान् । वरुण + इञ् ।) [illegible] । इति [illegible] ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०८ । १ ।
"समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ।
उवाच महितान् देवानृषींश्चैव समागतान् ॥
अहं लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ।"
वशिष्ठः । यथा, महाभारते । १ । ९९ । ७ ।
"स वारुणिस्तपस्तेपे तस्मिन् भरतसत्तम ! ।
वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥"
विमलापुत्रभेदः । यथा, महाभारते ।१।६५।४०।
"तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च तथैव गरुडारुणौ ।
आरुणिर्वारुणिश्चैव वैनतेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥"
भृगुः । यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ६ । १ ।
"भृगुर्ह वै वारुणिः । वरुणं पितरं विद्यायाति-मेने । तद्ध वरुणो विदाञ्चकार ॥")

वारुणी, स्त्री, (वरुणस्येयम् । "तस्येदम् ।" ४ । ३ । १२० । इत्यण् । ङीप् ।) सुरा । (यथा, मनौ । ११ । १४७ ।
"अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति ।
मतिपूर्व्वमनिर्द्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥"
मदिराधिष्ठात्री देवी । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ९ । ९३ ।
"क्षीरोदमथने दिवि चिन्तयत्सु ततः ।
बभूव वारुणी देवी मदाघूर्णितलोचना ॥"
"वारुणी मदिराधिष्ठात्री देवी ।" इति तट्टी-कायां श्रीधरस्वामी ॥ वरुणपत्नी । वारुणी-वरुणयोः दर्शनात् ॥ यथा, महाभारते । २ । ९ । ६ ।
"वरुणासनस्थः वरुणो वारुण्या च समन्वितः ।
दिव्यरत्नाम्बरधरो दिव्याभरणभूषितः ॥"
नदीविशेषः । यथा, गो० रामायणे ।२।७०।१२।
"पूर्व्वेण वारुणीं तीर्त्त्वा कुरुक्षेत्रे सरस्वतीम् ।
वराणि च प्रफुल्लानि नदीश्च विमलोदकाः ॥")
पश्चिमदिक् । इत्यमरः । १ । ३ । ५१ ॥ (यथा, नैषधचरिते । ४ । ६० ।
"वद विधुन्तुदमालि मदीरितै-
स्त्यजसि किं द्विजराजधिया रिपुम् ।
किमु दिवं पुनरेति यदीदृशः
पतित एव निषेव्य हि वारुणीम् ॥"
विद्याविशेषः । यथा, तैत्तिरीयोपनिषदि (३ भृगुवल्लाम् ६ अनुवाके । "आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविश-न्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या ।"
आज्या? छायाविशेषः । यथा, अथर्व्ववेदे । २ । १७१ ।
"गुरुस्फटिकसङ्काशा शुचिस्मा चेह वारुणी ।")
दूर्वाविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ गण्ड-दूर्वा । इति मेदिनी । णि, ६८ ॥ इन्द्रवारुणी । दूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ शतभिषानक्षत्र-युक्तचैत्रकृष्णत्रयोदशी । यथा, स्कन्दपुराणे ।
"वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ॥"
वारुणं शतभिषा ।
"शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।
गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा ।
शुभयोगसमायुक्ता शनौ [illegible]
महामहेति विख्याता [illegible]
अत्र संक्रान्तिः [illegible]
पतितयुक्तिसागरं [illegible]
वारुण्यायुक्तिसमीये । तेन [illegible]
पश्चि त्रयोदश्यां तिथौ [illegible]
महावारुण्यां यथावद् [illegible]
"स्नानं कुर्व्वन्ति या नार्य्यः
सम्यक् भवेयुस्ता [illegible]

"त्रयोदश्यां तृतीयायां [illegible]
शूद्रविट्क्षत्रियाः स्नानं [illegible]
इति [illegible]
अत्र स्नाननिषेध इति वाच्यम् ।
"भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं [illegible]
तन्निषिद्धं दशम्यादौ नियतं [illegible]
इति हेमाद्रिधृतवचनेन [illegible]
निषेधात् तथापि [illegible]
त्रयोदश्यां पूर्व्वायां [illegible]
यत्र परदिने [illegible]
दिन एव स्नानम् । रात्रौ [illegible]
गङ्गायां स्नानम् ।
"दिवा रात्रौ च [illegible]
स्नात्वाश्वमेधजं पुण्यं [illegible]
इति ब्रह्माण्डपुराणे [illegible]
इति तिथ्यादितत्त्वम् । ७ । [illegible]
वनस्थरम्यतरुकोटरगा [illegible]
यथा,—
पराशर उवाच ।
"वने विचरतस्तस्य [illegible]
मातुवद्यप्रपन्नस्य [illegible]
निष्पादितोदकार्थस्य [illegible]
उपभोगार्थमत्यर्थं वरुणः [illegible]
अभीष्टा मदिरा यस्य [illegible]
अनन्तस्योपभोगाय तस्य [illegible]
इत्युक्ता वारुणी तेन [illegible]
इन्द्राग्निरोपसङ्करमा [illegible]
विचरन् मलरोऽपि [illegible]
आघ्राय [illegible]
ततः कदम्बात् [illegible]
पतन्तीं वीक्ष्य [illegible]
पपौ च गोपगोपीभिः [illegible]
उपगीयमानो [illegible]
इति विष्णुपुराणे । [illegible]

वारुणीवल्लभः, पुं, ([illegible]
[illegible]

वारुण्डः, पुं, [illegible]
[illegible]
[illegible]

वारुण्डः, पुं क्ली, ([illegible]
[illegible] । [illegible]
११ ॥

[illegible]

यथा,—

[illegible]

इति ...

वार्क्षी, स्त्री, (वृक्षस्यापत्यं स्त्री । वृक्ष+अण् ।) [illegible] । (यथा, महाभारते । १ । ७५ । १४ ।

[illegible] वार्क्षी [illegible] ।

[illegible] प्रचेतसः ।"

[illegible]

[illegible] यथा, विष्णुपुराणे १ । १५ । १—५९ ।

पराशर उवाच ।

तपश्चरत्सु पृथिवीं प्रचेतःसु महीरुहाः ।
अरक्ष्यमाणामावव्रुर्बभूवाथ प्रजाक्षयः ॥
नाशकन्मारुतो वातुं वृतं खमभवद् द्रुमैः ।
दशवर्षसहस्राणि न शेकुश्चेष्टितुं प्रजाः ॥
तान् दृष्ट्वा जलनिष्क्रान्ताः सर्व्वे क्रुद्धाः प्रचेतसः ।
मुखेभ्यो वायुमग्निञ्च तेऽसृजन् जातमन्यवः ॥
उन्मूलानथ तान् वृक्षान् कृत्वा वायुरशोषयत् ।
तानग्निरदहद् घोरस्तत्राभूद् द्रुमसंक्षयः ॥
द्रुमक्षयमथो दृष्ट्वा किञ्चिच्छिष्टेषु शाखिषु ।
उपगम्याब्रवीदेतान् राजा सोमः प्रजापतीन् ॥
कोपं यच्छत राजानः शृणुध्वञ्च वचो मम ।
सन्धानं वः करिष्यामि सह क्षितिरुहैरहम् ॥
रत्नभूता च कन्येयं वार्क्षेयी वरवर्णिनी ।
भविष्यं जानता पूर्व्वं मया गोभिर्व्विवर्द्धिता ॥
मारिषा नाम नाम्नैषा वृक्षाणामिति निर्म्मिता ।
भार्य्या वोऽस्तु महाभागा ध्रुवं वंशविवर्द्धिनी ॥
युष्माकं तेजसोऽर्द्धेन मम चार्द्धेन तेजसः ।
अस्यामुत्पत्स्यते विद्वान् दक्षो नाम प्रजापतिः ॥
मम चांशेन संयुक्तो युष्मत्तेजोमयेन वै ।
तेजसाग्निसमो भूयः प्रजाः संवर्द्धयिष्यति ॥
कण्डुर्नाम मुनिः पूर्व्वमासीद् वेदविदां वरः ।
सुरम्ये गोमतीतीरे स तेपे परमं तपः ॥
तत्क्षोभाय सुरेन्द्रेण प्रम्लोचाख्या वराप्सराः ।
प्रयुक्ता क्षोभयामास तमृषिं सा शुचिस्मिता ॥
क्षोभितः स तया सार्द्धं वर्षाणामधिकं शतम् ।
अतिष्ठन्मन्दरद्रोण्यां विषयासक्तमानसः ॥
तं प्राह महात्मानं गन्तुमिच्छाम्यहं दिवम् ।
प्रसादसुमुखो ब्रह्मन् अनुज्ञां दातुमर्हसि ॥
तयैवमुक्तः स मुनिस्तस्यामासक्तमानसः ।
दिनानि कतिचिद् भद्रे स्थीयतामित्यभाषत ॥
एवमुक्ता ततस्तेन साग्रं वर्षशतं पुनः ।
बुभुजे विषयांस्तन्वी तेन साकं महात्मना ॥
अनुज्ञां देहि भगवन् व्रजामि त्रिदशालयम् ।
उक्तस्तथेति स पुनः स्थीयतामित्यभाषत ॥
पुनर्गते वर्षशते साधिके सा शुभानना ।
यामीत्याह दिवं ब्रह्मन् प्रणयस्मितशोभनम् ॥
उक्तस्तथैव स मुनिरुपगुह्यायतेक्षणाम् ।
प्राहास्यतां क्षणं सुभ्रु चिरं कालं गमि-
ष्यसि ॥
तच्छापभीता सुश्रोणी सह तेनर्षिणा पुनः ।
शतद्वयं किञ्चिदूनं वर्षाणामन्वतिष्ठत ॥
गमनाय महाभागो देवराजनिवेशनम् ।
प्रोक्तः प्रोक्तस्तया तन्व्या स्थीयतामित्यभाषत ॥
तं सा शापभयाद् भीता दाक्षिण्येन च
दक्षिणा ।
प्रोक्ता प्रणयभङ्गार्त्तिवेदिनी न जहौ मुनिम् ॥
तया च रमतस्तस्य महर्षेस्तदहर्निशम् ।
नवं नवमभूत् प्रेम मन्मथाविष्टचेतसः ॥
एकदा तु त्वरायुक्तो निश्चक्रामोटजान्मुनिः ।
निष्क्रामन्तञ्च कुत्रेति गम्यते प्राह सा शुभा ॥
इत्युक्तः स तया प्राह परिवृत्तमहः शुभे ।
सन्ध्योपास्तिं करिष्यामि क्रियालोपोऽन्यथा
भवेत् ॥
ततः प्रहस्य सुदती तं सा प्राह महामुनिम् ।
किमद्य सर्व्वधर्म्मज्ञ परिवृत्तमहस्तव ॥
बहूनां विप्र वर्षाणां परिवृत्तमहस्तव ।
गतमेतन्न कुरुते विस्मयं कस्य कथ्यताम् ॥

मुनिरुवाच ।

प्रातस्त्वमागता भद्रे नदीतीरमिदं शुभम् ।
मया दृष्टासि तन्वङ्गि प्रविष्टा च ममाश्रमम् ॥
इयञ्च वर्त्तते सन्ध्या परिणाममहर्गतम् ।
उपहासः किमर्थोऽयं सद्भावः कथ्यतां मम ॥

प्रम्लोचोवाच ।

प्रत्यूषस्यागता ब्रह्मन् सत्यमेतन्न ते मृषा ।
किन्त्वद्य तस्य कालस्य गतान्यब्दशतानि ते ॥

सोम उवाच ।

ततः ससाध्वसो विप्रस्तां पप्रच्छायतेक्षणाम् ।
कथ्यतां भीरु कः कालस्त्वया मे रमतः सह ॥

प्रम्लोचोवाच ।

सप्तोत्तराण्यतीतानि नववर्षशतानि ते ।
मासाश्च षट् तथैवान्यत् समतीतं दिनत्रयम् ॥

ऋषिरुवाच ।

सत्यं भीरु वदस्येतत् परिहासोऽथ वा शुभे ।
दिनमेकमहं मन्ये त्वया सार्द्धमिहासितम् ॥

प्रम्लोचोवाच ।

वदिष्याम्यनृतं ब्रह्मन् कथमत्र तवान्तिके ।
विशेषेणाद्य भवता पृष्टा मार्गानुवर्त्तिना ॥

सोम उवाच ।

निशम्य तद् वचः सत्यं स मुनिर्नृपनन्दनाः ।
धिङ्मां धिङ्मामतीवेत्थं निनिन्दात्मानमा-
त्मना ॥

मुनिरुवाच ।

तपांसि मम नष्टानि हतं ब्रह्मविदां धनम् ।
हतो विवेकः केनापि योषिन्मोहाय निर्म्मिता ॥
ऊर्म्मिषट्कातिगं ब्रह्म ज्ञेयमात्मजयेन मे ।
मतिरेषा हृता येन धिक् तं काममहाग्रहम् ॥
व्रतानि वेदविद्याप्तिकारणान्यखिलानि च ।
नरकग्राममार्गेण सङ्गेनापहृतानि मे ॥
विनिन्द्येत्थं स धर्म्मज्ञः स्वयमात्मानमात्मना ।
तामप्सरसमासीनामिदं वचनमब्रवीत् ॥
गच्छ पापे यथाकामं यत् कार्य्यं तत्कृतं त्वया ।
देवराजस्य मत्क्षोभं कुर्व्वन्त्या भावचेष्टितैः ॥
न त्वां करोम्यहं भस्म क्रोधतीव्रेण वह्निना ।
सतां साप्तपदं मैत्रमुषितोऽहं त्वया सह ॥
अथवा तव को दोषः किं वा कुप्याम्यहं तव ।
ममैव दोषो नितरां येनाहमजितेन्द्रियः ॥
यया शक्रप्रियार्थिन्या कृतो मे तपसो व्ययः ।
त्वया धिक् तां महामोहमञ्जूषां सुजुगुप्सिताम् ॥

सोम उवाच ।

यावदित्थं स विप्रर्षिस्तां ब्रवीति सुमध्यमाम् ।
तावद्गलत्स्वेदजला सा बभूवातिवेपथुः ॥
प्रवेपमानां सततं स्विन्नगात्रलतां सतीम् ।
गच्छ गच्छेति सक्रोधमुवाच मुनिसत्तमः ॥
सा तु निर्भर्त्सिता तेन विनिष्क्रम्य तदाश्रमात् ।
आकाशगामिनी स्वेदं ममार्ज तरुपल्लवैः ॥
वृक्षाद् वृक्षं ययौ बाला तदग्रारुणपल्लवैः ।
निर्म्मार्जमाना गात्राणि गलत्स्वेदजलानि वै ॥
ऋषिणा यस्तदा गर्भस्तस्या देहे समाहितः ।
निर्ज्जगाम स रोमाञ्चस्वेदरूपी तदङ्गतः ॥
तं वृक्षा जगृहुर्गर्भमेकं चक्रे तु मारुतः ।
मया चाप्यायितो गोभिः स तदा ववृधे शनैः ॥
वृक्षाग्रगर्भसम्भूता मारिषाख्या वरानना ।
तां प्रदास्यन्ति वो वृक्षाः कोप एष प्रशाम्य-
ताम् ॥
कण्डोरपत्यमेवं सा वृक्षेभ्यश्च समुद्गता ।
ममापत्यं तथा वायोः प्रम्लोचातनया च सा ॥
स चापि भगवान् कण्डुः क्षीणे तपसि सत्तमः ।
पुरुषोत्तमाख्यं मैत्रेय विष्णोरायतनं ययौ ॥
तत्रैकाग्रमतिर्भूत्वा चकाराराधनं हरेः ।
ब्रह्मपारमयं कुर्व्वन् जपमेकाग्रमानसः ।
ऊर्द्ध्वबाहुर्महायोगी स्थित्वासौ भूपनन्दनाः ॥")

वार्घः, पुं, हंसः । वारि चरतीत्यर्थे डप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

वार्णिकः, त्रि, (वर्णलेखनं शिल्पमस्य । वर्ण+ठण् ।) लेखकः । इति शब्दमाला ॥

वार्त्तं, क्ली, असारम् । आरोग्यम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ७५ ॥

वार्त्तः, त्रि, (वृत्तिरस्यस्येति । "प्रज्ञाश्रद्धार्च्चावृत्तिभ्यो णः ।" ५ । २ । १०१ । इति णः ।) निरामयः । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥ वृत्तिशाली । इत्यजयपालः ॥

वार्त्तकः, पुं, पक्षिविशेषः । वटेर इति भाषा । यथा,—

"वार्त्ताकी वार्त्तकश्चिन्तस्तोऽन्या वर्त्तका स्मृता।
वर्त्तकोऽग्निकरः शीतो ज्वरदोषत्रयापहः।
सुरुच्यः शुक्रदो बल्यो वर्त्तकाल्पगुणा मता॥"
इति भावप्रकाशः॥

वार्त्ता, स्त्री, (वृत्तिरस्या अस्तीति। "प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः।" ५।२।१०१। इति णः। ततष्टाप्।) दुर्गा। यथा,—
"पश्वादिपालनाद्देवी कृषिकर्म्मात्मकारणात्।
वर्त्तनाहारणाद्वापि वार्त्ता सा एव गीयते॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः॥
वृत्तिः। जनश्रुतिः। इत्यमरः।१।६।६॥ उदन्तः। (यथा, मोहमुद्गरे। ८।
"यावद्वित्तोपार्ज्जनशक्तः
तावन्निजपरिवारो रक्तः।
तदनु च जरया जर्ज्जरदेहे
वार्त्तां कोऽपि न पृच्छति गेहे॥")
वार्त्तिकम्। कृष्यादि। इति मेदिनी। ते, ५६॥ (यथा, मनौ।९।३२६।
"वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम्।
वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनाञ्चैव रक्षणे॥"
वार्त्तेयं चतुर्विधा। यथा, भागवते।१०।२४।२१।
"कृषिवाणिज्यगोरक्षाकुसीदं तुर्य्यमुच्यते।
वार्त्ता चतुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोऽनिशम्॥")

वार्त्ताकः, पुं, (वर्त्ततेऽनेनेति। वृत्+"वृतेर्वृद्धिश्च।" उणा० ३।७९। इति काकुः। "बाहुलकात् उकारस्यात्वे वार्त्ताकवार्त्ताक्यौ।" इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या सिद्धम्।) वार्त्ताकुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वार्त्तकपक्षी। इति भावप्रकाशः॥

वार्त्ताकी, [न्] पुं, वार्त्ताकुः। इत्यमरटीकायां भरतः॥

वार्त्ताकी, स्त्री, बृहती। इति भावप्रकाशः॥ वार्त्ताकुः। इत्यमरः।२।४।११४॥

वार्त्ताकुः, स्त्री, (वर्त्तते इति। वृत्+"वृतेर्वृद्धिश्च।" उणा० ३।७९। इति काकुः।) स्वनामख्यातफलवृक्षः। वेगुन इति भाषा॥ तत्पर्य्यायः। हिङ्गुली २ सिंही ३ भण्टाकी ४ दुष्प्रधर्षिणी ५ वार्त्ताकी ६ वार्त्ता ७ वार्त्तिकः ८ वार्त्ताकः ९ मांसफलः १० राजकुष्माण्डः ११। इति जटाधरः॥ वार्त्तिकः १२ वार्त्तिमः १३ वृन्ताकः १४ वङ्गणः १५ भण्टुकः १६। इति शब्दरत्नावली॥ कण्टवृन्ताकी १७ कण्टालुः १८ कण्टपत्रिका १९ चित्रफला २० नीलकण्ठा २१ वृन्ताकी २२ महोटिका २३ चित्रफला २४ कण्टकिनी २५ महती २६ कटुफला २७ मिश्रवर्णफला २८ नीलफला २९ रक्तफला ३० शाकबिल्वा ३१ वृन्तफला ३२ दुर्ष्पधर्षफला ३३। अस्या गुणाः। कटुत्वम्। रुच्यत्वम्। मधुरत्वम्। पित्तनाशित्वम्। वलपुष्टिकारित्वम्। हृद्यत्वम्। गुरुत्वम्। वातरोगनिकृन्तनत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।

"अग्निप्रदा मारुतनाशिनी च
शुक्रप्रदा शोणितवर्द्धिनी च।
हृत्कासकासारुचिनाशिनी च
वार्त्ताकुरेषा गुणसम्प्रयुक्ता॥
सा बाला कफवातघ्नी पक्वा सक्षारपित्तला।
सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी॥
अङ्गारपक्वा वार्त्ताकुः किञ्चित्पित्तकरी मता।
कफमेदोऽनिलहरा सरा लघुतरा परा॥"
इति राजवल्लभः॥

अन्यच्च।
"वृन्ताकं स्वादु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम्।
ज्वरवातबलासघ्नं दीपनं शुक्रलं लघु॥
तद्बालं कफपित्तघ्नं वृद्धं पित्तकरं गुरु।
वृन्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारोपरिपाचितम्॥
कफमेदोऽनिलामघ्नमत्यर्थं लघु दीपनम्।
तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम्॥
अपरं श्वेतवृन्ताकं कुक्कुटाण्डसमं भवेत्।
तदर्शःसु विशेषेण हितं हीनञ्च पूर्व्वतः॥"
इति भावप्रकाशः॥

वार्त्ताकुः, पुं, (वृत्+काकुः।) वार्त्ताकी। इति त्रिकाण्डशेषः॥

वार्त्तायनः, पुं, (वार्त्तानामयनमनेनेति।) प्रवृत्तिज्ञः। तत्पर्य्यायः। हैरिकः २ गूढ़पुरुषः ३ प्रणिधिः ४ यथार्हवर्णः ५ अवसर्पः ६ मन्त्रवित् ७ चरः ८ स्पशः ९ चारः १०। इति हेमचन्द्रः।३।३९८॥

वार्त्तावहः, पुं, धान्यतण्डुलादेर्वार्त्तां वहति यः। पसारी इति भाषा। तत्पर्य्यायः। वैवधिकः २। इत्यमरभरतौ॥ वार्त्तावहः ३। इति शब्दरत्नावली॥ संवादवाहके, त्रि॥

वार्त्तिकः, पुं, (वृत्तिं वेदेति। वृत्ति+उक्थादित्वात् ठक्।) प्रवृत्तिज्ञः। चरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, कथासरित्सागरे।३४।७६।
"दुर्गतो वार्त्तिकजनो लोभात् किं नाम ना चरेत्॥"
(वार्त्ता कृष्यादिस्तत्र साधुः। ठक्।) वैश्यः। (वार्त्तं आरोग्ये साधुरिति। ठक्।) वर्त्तिकपक्षी। इति राजनिर्घण्टः॥ वार्त्ताकी। इति शब्दरत्नावली॥ (वृत्तौ साधुरिति। वृत्ति+"कथादिभ्यष्ठक्।" ४।४।१०२। इति ठक्। वृत्तवृत्तिनिपुणे, त्रि।)

वार्त्तिकं, क्ली, (वृत्तिर्ग्रन्थस्य विवृतिः। तत्र साधुः। वृत्ति+"कथादिभ्यष्ठक्।" ४।४।१०२। इति ठक्।) उक्तानुक्तदुरुक्तार्थव्यक्तीकारकग्रन्थः। यथा,—
"उक्तानुक्तदुरुक्तार्थचिन्ताकारि तु वार्त्तिकम्॥"
इति हेमचन्द्रः॥

वार्त्तिका, स्त्री, (वार्त्तिक+टाप्।) पक्षिविशेषः। बटेर इति भाषा। तत्पर्य्यायः। विष्कुलिङ्गी २। इति तारापाली॥

वार्त्रघ्नः, पुं, (वृत्रघ्न इन्द्रस्तस्यापत्यं पुमान्। वृत्रहन्+अण्।) अर्ज्जुनः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ जयन्तः। वृत्रघ्नसम्बन्धिनि, त्रि। (यथा, रघुवंशे।१२।३४।) ... वते।६।१२।३४।
"तदा च खे दुन्दुभयो विनेदु-
र्गन्धर्व्वसिद्धाः समहर्षिसङ्घाः।
वार्त्रघ्नलिङ्गैस्तमभिष्टुवाना
मन्दैर्मुदा कुसुमैरभ्यवर्षन्॥"

वार्द्दरं, क्ली, दक्षिणावर्त्तशङ्खम्। काकचिञ्चा। भारती। ... कृमिजम्। जलम्। आम्रबीजम्।

वार्द्दलं, क्ली, (वार्भिः ... अच्।) सदा ... दुर्द्दिनम्। इति मेदिनी। ले,। मसीपात्रादिः। (वारल ...

वार्द्दलः, पुं, (वार्द्दलातीति। ... संज्ञायां घः प्रायेण।"३।३।... घः।) मेलानन्दा। ... मेदिनी। ले, ११९॥

वार्द्धकं, क्ली, (वृद्धानां समूहः। ... स्येति।" ४।२।३९। काश्यपीकोक्तिः वुञ्।) वृद्धसंघः। भावः कर्म्म वेति। ... वृद्धस्य भावः। वृद्धस्य कर्म्म। ... के, ५६॥ (यथा, ... २४।
"बाल्ये बालक्रिया पूर्व्वं ...
यौवने चापि या योग्या ...
त्रि, वृद्धः। यथा, वैश्यैः।१।४१।
"फलानि पुष्पाणि च पल्लवे करे
वयोऽतिपातोद्गतवातवेपिते।
स्थितैः क्षमादाय ...
वने सदातिथ्यमशिक्षि ...
"महर्षीणां सुनिविष्टानां मध्ये ...
सकलात्। स्त्रियां वार्द्धकी ...
संघयोरिति वलः।" इति तारा।

वार्द्धक्यं, क्ली, (वार्द्धकमेव। वार्द्धक+स्वार्थे ष्यञ्।) ... वार्द्धकम् २ वृद्धत्वम् ३ ... जटाधरः॥ (यथा, महाभारते ...
"आत्मानं ...
वार्द्धक्येन च राजेन्द्र। तथा वै ...

वार्द्धिः, पुं, (वारि जलानि ... धिः।) समुद्रः। इति ... देवीभागवते।८।२०।११।
"सोऽनन्तो भगवान् ...
अनन्तगुणवार्द्धिश्च ...

वार्द्धिभवं, क्ली, (वार्द्धौ समुद्रे भवम्।) द्रोणीलवणम्। इ...

वार्द्धुषिः, पुं, (वार्द्धुषिकः। ... कलोपः।) वृद्ध्याजीवः। इत्यमरः ... (यथा, मनौ।३।१५३।
"प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी ...
प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्द्धुषिस्तथा ...

क:,पुं, (द्धार्थं द्रव्यं वृद्धिः तां प्रयच्छतीति।
च्छति गर्ह्यम्।”४।४।३०। इति ठक्।
द्वेर्द्धुषिभावो वक्तव्यः।” इति वार्त्तिकोक्तेः
षिभावः।) वृद्धिजीवी। कुसीदकः। वाड़ि-
र इति सुदखोर इति च भाषा। तत्प-
ः। कुसीदकः २ वृद्ध्याजीवः ३ वार्द्धुषिः ४।
मरः। कुसीदः ५ कुसीदिकः ६। इति
रत्नावली। तस्य लक्षणं यथा,—
र्घं धान्यमादाय महार्घं यः प्रयच्छति।
वार्द्धुषिको नाम हव्यकव्यबहिष्कृतः॥”
इति स्मृतिः॥
वृद्धिग्रहणनियमो यथा, मनुः।
शीतिभागं गृह्णीयात् मासाद्वार्द्धुषिकः
शतात्।
कं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्म्ममनुस्मरन्॥
शतस्य गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्विषी।
कार्षापणेऽशीतिभागं विंशतिकाः पणाः॥”
पुराणद्वयम्। एवंविधं नियममतिक्रम्य
आपदि स्वयमन्यद्वारा वा स्वाच्छन्द्येन यो
हरति तस्यैव प्रायश्चित्तम्। आपदि तु
र्थं कार्य्ये नियमातिक्रमे च न दोषः। इति
श्चित्तविवेकः। इत्याह्निकतत्त्वम्॥
, क्ली, (वार्द्धुषेर्भावः। वार्द्धुषि+ष्यञ्।)
ध्यर्द्धनम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा,
ते। ११। ६२।
।५। दूषणश्चैव वार्द्धुष्यं व्रतलोपनम्।
गारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः॥”)
क्ली, (वार्द्धेः समुद्रस्येदमिति। वार्द्धि+
।) म्नोयौलवणम्। इति राजनिर्घण्टः॥
क्ली,स्त्री,(वर्द्ध्र्या इदमिति। वर्द्ध्री+“चर्म्मणो
।”५।१।१५। इति अञ्।) चर्म्मरज्जुः।
मरटोकायां रायमुकुटः॥
नसः, पुं, (वार्द्ध्रीव नासिकास्येति। “अच्
सिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्।” ५।
।११८। इति अच् नसादेशश्च। “पूर्व्व-
रात् संज्ञायामगः।” ८।४।३। इति
त्वम्।) पशुविशेषः। यथा,—
त्रिवर्षं त्रिन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्।
द्ध्रीणसः प्रोच्यतेऽसौ हव्ये कव्ये च संतृप्तः॥”
क्षिविशेषः। यथा,—
नीलग्रीवो रक्तशीर्षः कृष्णपादः सितच्छदः।
द्ध्रीणसः स्यात् पक्षीशो मम विष्णोरति-
प्रियः॥”
स्य बलिदानफलम्। यथा,—
रोहितस्य तु मत्स्यस्य मांसैर्वार्द्ध्रीणसस्य च।
निमाप्नोति वर्षाणां शतानि त्रीणि मत्प्रिया॥
हिषाणाञ्च खड्गानां रुधिरैः शतवार्षि-
कीम्।
प्तिमाप्नोति परमां शार्द्दूलरुधिरैस्तथा॥”
इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः॥
तद्ग्रहणेन पितॄणामथ यथा,—
शार्द्ध्रीणसामिषं लौहं कालशाकं तथा मधु।

दौहित्रामिषमन्यच्च यद्दत्तं तत् कुलोद्भवैः॥
अनन्तां तां प्रयच्छन्ति तृप्तिं गौरीसुतस्तथा।
पितॄणां नात्र सन्देहो गयाश्राद्धं च पुत्रक॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे श्राद्धकल्पाध्यायः॥
“त्रिविधं त्रिन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्।
वार्द्ध्रीणसन्तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः श्राद्धकर्म्मणि॥
रक्तपादो रक्तशिरा रक्तचक्षुर्विहङ्गमः।
कृष्णवर्णेन च तथा पक्षी वार्द्ध्रीणसो मतः॥”
लौहं रक्तच्छागः।
“दौहित्रं खड्गमित्याहुरपत्यं दुहितुस्तिलाः।
कपिलाया घृतञ्चैव दौहित्रमिति चोच्यते॥”
गौरीसुतः दशवर्षोढ़ाजः। इति तट्टीका॥
वार्द्ध्री(णी)नसः, पुं, वार्द्ध्रीव नासिका यस्य। नासाया
नसादेशः।) गण्डकः। गण्डार इति भाषा।
यथा,—
“वार्द्ध्रीनसस्त्वेकचरो गण्डोत्साहश्च गण्डकः॥”
इति त्रिकाण्डशेषः॥
वार्भटः, पुं, (वारि जले भट इव।) कुम्भीरः।
इति त्रिकाण्डशेषः॥
वार्म्मणं,क्ली, (वर्म्मणां समूहः। वर्म्मन्+“भिक्षा-
दिभ्योऽण्।”४।२।३८। इति अण्।)वर्म्मसमूहः।
इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी॥
वार्म्मिणं, क्ली, (वर्म्मिणां समूहः। वर्म्मिन्+अण्।)
वर्म्मिसमूहः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥
वार्म्मुक्, [च्] पुं, (वाः वारि मुञ्चतीति। मुच्+
क्विप्।) मेघः। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा,
भागवते। १०। २४। ६।
“तं तात! वयमन्ये च वार्म्मुचां पतिमीश्वरम्।
द्रव्यैस्तद्रेतसा सिद्धैर्यजन्ते क्रतुभिर्नराः॥”)
वार्य्युद्भवं, क्ली, (वारिणि उद्भव उत्पत्तिर्यस्य।)
पद्मम्। इति धनञ्जयः॥ जलजे, त्रि॥
वार्य्यं, त्रि, (वारि+ष्यञ्।) वारिसम्बन्धि। वारि-
शब्दात् ष्यप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (वृङ् सम्भक्तौ
+“ऋहलोर्ण्यत्।” ३।१।१२४। इति ण्यत्।
वरणीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ३। २१। २।
“स्वधर्म्मन् देववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्य्यम्॥”
निवारणीयः। यथा, महाभारते।५।१८८।६।
“स्त्रीभावे परिनिर्व्विण्णा पुंस्त्वार्थे कृतनिश्चया।
भीष्मे प्रतिचिकीर्षामि नास्मि वार्य्येति वै पुनः॥”)
वाराशिः, पुं, (वारां राशिर्यत्र।) समुद्रः। इति
पुराणम्॥ (वाराशनशब्दात् प्रामयं स्यात्॥)
वार्व्वटः, पुं, (वार्भिर्वेष्ट्यते वेष्ट्यते इति। वट+
घञर्थे कः।) वहित्रम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥
वार्व्वणा, स्त्री, नीलमक्षिका। इति शब्दरत्ना-
वली॥
वार्षकं,क्ली, (वर्षस्येदम्। वर्ष+अण्। स्वार्थे कन्।)
सुदुग्धवृतपृथिवीदशभागान्तर्गतभागविशेषः।
यथा,—
“दशधा विभजन् क्षेत्रमकरोत् पृथिवीमिमाम्।
इक्ष्वाकुर्व्विदरायादौ मध्यदेशमथाक्रमात्।
कीर्त्त्यते वार्षकं क्षेत्रं रम्यश्रेष्ठं च॥”
इति वह्निपुराणे भारतीयाख्यानाध्यायः॥

वार्षभाणवी, स्त्री, (वृषभानोरपत्यं स्त्री। वृष-
भानु+अण्।) वृषभानुकन्या। श्रीराधा।
यथा,—
“यथा परात्परः कृष्णस्तथेयं वार्षभाणवी॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः॥
वार्षिकं, क्ली, (वर्षासु जातमिति। वर्षा+“वर्षाभ्य-
ष्ठक्।” ४।३।१८। इति ठक्।) त्राय-
माणा। इति मेदिनी। के, १५६॥
वार्षिकः, त्रि, (वर्षे भवः। वर्ष+“कालात् ठञ्।”
४।३।११। इति ठञ्।) वर्षभवः। वात्स-
रिकः। इति मेदिनी। के, १५६॥ (यथा,
भागवते। ११। ११। ३७।
“यात्राबलिविधानञ्च सर्व्ववार्षिकपर्व्वसु॥”)
यथाच।
“शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी।
तस्यां ममैतन्माहात्म्यं पठितव्यं समाहितैः॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम्॥
वर्षाकालोद्भवश्च॥ (यथा, अध्यात्मरामायणे।
४। ४। १।
“तत्र वार्षिकदिनानि राघवो
लीलया मनिगुहासु सञ्चरन्।
पक्वमूलफलभोगतोषितो
लक्ष्मणेन सहितोऽवसत् सुखम्॥”)
वार्षिकी, स्त्री, (वर्षासु भवा। वर्ष+“वर्षाभ्य-
ष्ठक्।” ४।३।१८। इति ठक्। ङीप्।) त्राय-
माणा। इति राजनिर्घण्टः॥
वार्षिला, स्त्री, (वार्जाता शिला। “शाकपार्थि-
वादीनामुपसंख्यानं उत्तरपदलोपश्च।”२।१।
६०। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या शाकपार्थिवादिवत्
समासः। पृषोदरादित्वात् शस्य षः।) करका।
इति शब्दचन्द्रिका॥
वार्ष्युकः, त्रि, वर्षणशीलः। वृषधातोरुकञ्प्रत्ययेन
निष्पन्नो वर्षुकः। ततः स्वार्थे ष्यप्रत्ययः॥
वा(बा)र्हतं, क्ली, (बृहत्याः फलमिति।“प्लक्षादि-
भ्योऽण्।”४।३।१६४। इति अण्। विधान-
सामर्थ्यात्तस्य फले न लुक्।)बृहतीफलम्। इत्य-
मरः॥
वा(बा)र्हद्रथः, पुं, (बृहद्रथस्यापत्यं पुमान्। बृहद्रथ
+अण्।) जरासन्धः। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, देवीभागवते। ४। १८। ११।
“कंसः कुलोऽथ यवनेन्द्रसुतश्च केशी-
बार्हद्रथो बकबकीखरमाल्यमुख्याः।”
बृहद्रथस्येदमिति अण्।) बृहद्रथराजसम्-
बन्धिनि, त्रि॥
वा(बा)र्हद्रथिः, पुं, (बृहद्रथस्यापत्यं पुमान्। बृह-
द्रथ+इञ्।) जरासन्धः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
वा(बा)लकः, पुं, क्ली, पारिहार्य्यः। अङ्गुरीयकं,
त्रि। इति मेदिनी। के, १५३॥ अश्वाद्यङ्ग-
रादि वर्णादिवकारादौ द्रष्टव्यानि। (कङ्कणम्-
इत्यर्थेऽपि,पुं। यथा, हरिवंशे दिनायाम्।८८।४।
“मकुटैर्वर्ज्जलैश्च कुण्डलैरमलैर्वालकैस्तथा।
केयूरबालमित्यैश्चारितोऽसौ विराजितम्॥”)

वान्तः, पुं, वनाग्निकादशप्रकरणान्तर्गतद्वितीय-करणः। तत्र जातफलम्।

"कार्य्यस्य कर्त्ता स्वजनस्य भर्त्ता
सेनाप्रणेता कुलशीलयुक्तः।
उदारबुद्धिर्बलवान् मनुष्य-
श्चेद्वालवाख्ये जननं हि यस्य॥"

इति कोष्ठीप्रदीपः॥

वाल्कं, त्रि, (वल्कस्य वल्कलस्य विकारः। वल्क+"तस्य विकारः।" ४।३।१३४। इति अण्।) वल्कसम्बन्धिवस्त्रम्। क्षौमादि। इत्यमरः। (यथा, मार्कण्डेयपुराणे। १५। २८।
"तथैवाजाविकं हृत्वा वस्त्रं क्षौमञ्च जायते।
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वाल्कहर्त्ता वकस्तथा॥")

वाल्कलं, त्रि, वल्कलनिर्मितम्। वल्कलस्येदं इत्यर्थे अण्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

वाल्कली, स्त्री, मदिरा। इति त्रिकाण्डशेषः॥

वाल्मिकिः, पुं, (वल्मिके भवः। वल्मिक+इञ्।) वाल्मीकमुनिः। इति द्विरूपकोषः॥

वाल्मीकः, पुं, (वल्मीके भवः। वल्मीक+अण्।) रामायणकर्त्ता मुनिः। तत्पर्य्यायः। प्राचेतसः १ वाल्मीकिः २ कविज्येष्ठः ३ कुशीलवः ४ वल्मीकः ५। इति त्रिकाण्डशेषः॥ कविः ७ आद्यकविः ८। इति जटाधरः॥

वाल्मीकिः, पुं, (वल्मीके भवः। वल्मीक+इञ्।) भृगुवंशीयमुनिविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ यथा —
"रामनामकरो राजा रघूणां वंशवर्द्धनः।
वाल्मीकिर्येन चरितं चक्रे भार्गवसत्तमः॥"
इति मात्स्ये १२ अध्यायः॥
(यथा च काव्यादर्शभूमिकायाम्।
"जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाभवत्।
कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि॥")

वावदूकः, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा वदतीति। वद+यङ् लुक्+"उलूकादयश्च।" उणा० ४। ४१। इति ऊकः। "वर्णस्ते तु 'यजजप-दशाभिनि।' ३। २। १६६। इति यङ्लुगन्त-वादयतेरपि भवत्यूकप्रत्ययः इति शब्दा वाव-दूक इति साधितम्।" इत्युणादिवृत्तौ उज्ज्वल-दत्तः।) अतिशयवक्तृशीलः। तत्पर्य्यायः। वाचोयुक्तिपटुः २ वाग्मी ३ वक्ता ४। इत्यमरः॥ वचक्नुः ५ सुवचाः ६ प्रवाक् ७। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते। १२। १८। २४।
"अक्रन्दमायतनकारो वक्तारो जनसंसदि।
चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वावदूका बहुश्रुताः॥")

वावयः, पुं, तुलसीविशेषः। इति शब्दचन्द्रिका॥ बाबुइतुलसी इति भाषा॥

वावुटः, पुं, वहित्रम्। इति शब्दरत्नावली॥

वावृत, य ङ उ संभक्तौ। वरणे। इति कविकल्प-द्रुमः॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-सेट्। क्त्वावेट्।) य ङ, वावृत्यते। उ, वावर्त्तित्वा वावृत्त्वा। संभक्तिःसेवनम्। इति दुर्गादासः॥ ("ततो वावृत्यमानासौ रामशालां न्यविक्षत" भट्टिः।)

वाशकः, त्रि, शब्दकरः। इत्यमरः। ३।१।३२॥

वाश, य ङ ऋ शब्दे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-आत्म०-अक०-क्वचित् सक०-सेट्।) शब्द इह तिरश्चामेव। तिरश्चां वाशितं रुत-मित्यमरात्। य ङ, वाश्यते पक्षी। ऋ, अव-वाशत्। उद्वाश्यमानः पितरं स राममिति भट्टौ। अनेकार्थत्वाद्धातूनामर्थः। वासितं सुरभीकृते। ज्ञानमात्रे खगाराचे वासितं वस्त्र-वेष्टिते। इति विश्वप्रकाशादन्यत्रोऽप्ययमस्तीति। इति दुर्गादासः॥

वाशा, स्त्री, (वाश्यते इति। वाश शब्दे+"गुरोश्च हलः।" ३। ३। १०३। इति अः। स्त्रियां टाप्।) वासकः। इति शब्दरत्नावली॥

वाशिः, पुं, (वाश्यते इति। वश+णिच्+"वसि-वपियजिराजिव्रजिसदिहनिवाशिवादीति।" उणा० ४। १२४। इति इण्।) अग्निः। इत्यु-णादिकोषः॥

वाशिका, स्त्री, (वाशा+स्वार्थे कन्। टाप्। अत इत्वम्।) वासकः। इति शब्दरत्नावली॥

वाशितं, क्ली, (वाश शब्दे+भावे क्तः।) पशु-पक्ष्यादीनां शब्दः। इत्यमरः॥ (यथा, महा-भारते। ६। ११। ५३।
"आर्त्तप्रलापान् मा तात! सलिलस्थः प्रभा-षिथाः।
नैतन्मनसि मे राजन्! वाशितं शकुने-रिव॥")

वाशितः, त्रि, (धातूनामनेकार्थत्वात् वाश सुरभी-करणे+क्तः।) सुरभीकृतः। इत्यमरटीकायां स्वामी॥

वाशिता, स्त्री, (वाश+क्त। टाप्।) स्त्रीमात्रम्। करिणी। इत्यमरः॥

वाशिष्ठः, त्रि, वशिष्ठसम्बन्धी। वशिष्ठस्येदं इत्यर्थे अण्प्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, महाभारते। २। ११५। २।
"सोमवंशस्य तान् सर्व्वानाचख्यौ तत्र ताप-सान्।
भृगूनङ्गिरसश्चैव वाशिष्ठानथ काश्यपान्॥")
क्ली, उपपुराणविशेषः। यथा, देवीभागवते। १। ३। १६।
"माहेश्वरं भागवतं वाशिष्ठञ्च सविस्तरम्।
एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः॥"
तीर्थभेदः। यथा, महाभारते। ३। ८४। ४५।
"अविमुक्तं समासाद्य वाशिष्ठञ्चैव भारत!।
वाशिष्ठं समतिक्रम्य सर्व्वे वर्णा द्विजातयः॥")

वाशिष्ठी, स्त्री, (वशिष्ठस्येयमिति। वशिष्ठ+अण्। ङीप्।) गोमतीनदी। इति हेमचन्द्रः॥

वाशुरा, स्त्री, (वाश्यते अस्यामिति। वाश शब्दे+"मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच्।" उणा० १। ३८। इति उरच्। टाप्।) रात्रिः। इत्युणादिकोषः॥

वाश्मं, क्ली, (वाश्यतेऽस्मिन्निति। वाश+"स्यादि-र्व्वर्वषिकृकौ..." उणा० २। १३। इति [illegible]-रक्।) मन्दिरम्। [illegible] रे, ८३॥

वाश्रः, पुं, (वाश्यतेऽस्मिन्निति। [illegible] रक्तौति।" उणा० २। १३। [illegible]) दिवसः। इति मेदिनी। रे, ८३॥

वाष्पः, पुं, (वाधते इति। वाधृ लोडने+"शष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः।" उणा० ३। [illegible] इति पप्रत्यये धस्य षत्वं निपात्यते।) [illegible] (यथा, रघौ। ७। ६८।
"तस्याः प्रतिद्वन्द्व[illegible]
सद्यो विमुक्तं मुखमारुतेन।
निश्वासवाष्पापगमात् प्रपन्नः
प्रसाद मात्मीयमिवात्मदर्शः॥")
लोहः। इति मेदिनी। पे, ११। [illegible]
मरः॥ (यथा,
"प्राङ्गण एव [illegible]
[illegible]

वाष्पकः, पुं, (वाष्प+संज्ञायां कन्।) नटिया शाक इति भाषा। यथा,—
"मारिषो वाष्पको मार्षः [illegible]
मारिषो मधुरः शीतो [illegible]
वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तगुरुविषमार्त्तिनुत्।
रक्तमार्षो गुरुर्नाति [illegible]
श्लेष्मलः कटुकः मार्षः [illegible]"

वाष्पिका, स्त्री, (वाष्प+संज्ञायां कन्। अभिधानादिरभावः।) हिङ्गुपत्री। [illegible] रत्नावली॥

वाष्पिका, स्त्री, (वाष्प+संज्ञायां कन्। टाप्। अत इत्वम्।) हिङ्गुपत्री। कारवी २ पृथ्वी ३ कवरी ४ पृ[illegible] मरः॥ तन्वपत्री ६ वाष्पीका [illegible] इति तट्टीका॥

वाष्पी, स्त्री, (वाष्प+गौरादित्वात् ङीष्।) वाष्पिका। इति शब्दरत्नावली॥

वाष्पीका, स्त्री, हिङ्गुपत्री। इति [illegible] राँधुनी इति ख्यातम्। अस्य गु[णाः।] [कटु]त्वम्। तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्। [वात]घ्नत्व। इति राजवल्लभः॥

वास, गृ क उपसेवायाम्। इति [कविकल्पद्रुमः॥] (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) [illegible] तु गुणान्तरारोपणम्। [illegible] इति दुर्गादासः॥

वासः, पुं, (वसन्त्यत्रेति। वस निवासे+[illegible] ३। ३। १२१। इति घञ्।) गृ[हम्। इत्य]मरः॥ (यथा, हरिवंशे। १०३। [illegible]
"उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते विषादं [illegible]
नैवं विधेषु वासेषु भवमस्ति [illegible]")
वास्यते इति। वास+घञ्।) [illegible] तट्टीका॥ (वस+भावे घञ्।) [illegible]

मलकः। (यथा, महाभारते। १।
१०।
ाददर्शैः नौका वासवरोत्पत्तम् ॥")
। इति शब्दरत्नावली। सुमतिः। इति
सर्ह्णाम। ॥ माणविशेषे वासस्य
दर्शनं यथा,—
देवदानुवाच।
नाम बासापि काम्यानाम् गतागतिम्।
विभिषादे वा देव चापि वगावनम् ॥
तामिश्वरमोर्हं न चाप्तकं युभूपता।
गढीर्हंसेषु पासो मम न रोचते ॥
ताभिमन्दन्ति दृष्टेनाभिकन्ने च।
च वसेत् प्राज्ञः श्रेयोर्थी मायमुदिय ॥
नभिमानमन्ति दृष्टेनापि घनेन च।
धुषु वसनं न वासः श्रेय उच्यते ॥"
इति मार्कण्डेये २९ अध्यायः ॥ ॥
द।
रकैरापते ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम्।
राष्ट्रे निवसेत् न पापजनैवृते ॥
हिन्दयोर्मध्यं पूर्वपश्चिमयोः शुभम्।
पसुद्रयोर्हिवं नान्यत्र निवसेत् द्विजः ॥
ह्मावर्तीकूलं वर्जयित्वा द्विजोत्तमः ॥
निवसेत् पुण्यं ग्रान्तजनसमन्वितम् ॥
पेच पतितैश्च चण्डालैश्च पुकशैः।
नैर्नावलिप्तैश्च नान्यैर्नान्त्यावसायिभिः ॥"
इति कौर्मे उपविभागे २५ अध्यायः ॥
सु] क्ली, (वस्यतेऽनेनेति। वस छादना-
"वसेर्णित्।" उणा० ४।२१०। इत्य-
। न च णित्।) वस्त्रम्। इत्यमरः ॥
मनौ। ४। ६६।
निर्णौ च वासश्च दृतमन्यैर्न धारयेत् ॥")
म्। इति राजनिर्घण्टः ॥
पुं, (वासयतीति। वासि+ण्वुल्।) वृक्ष-
। बाकस इति भाषा। तत्पर्यायः।
ता २ सिंही ३ वासिका ४ वृषः ५
पः ६ सिंहास्यः ७ वाजिदन्तकः ८।
रः॥ वासा ९ वाशिका १० वृषः ११
स्यः १२ वाशकः १३। इति तट्टीका॥
१४ वासः १५ वासी १६ वैद्यसिंही १७
सिंही १८। इति शब्दरत्नावली॥
ा १९ सिंहपर्णी २०। इति जटाधरः॥
का २१ भिषङ्माता २२ वसादनी २३
मुखी २४ कण्ठीरवी २५ शितकर्णी २६
दन्ती २७ नासा २८ पञ्चमुखी २९
पत्री ३० मृगेन्द्राणी ३१। अस्य गुणाः।
त्वम्। कटुत्वम्। शीतत्वम्। कासरक्त-
कामलाकफवैकल्यज्वरश्वासक्षयनाशित्वञ्च।
पगुणाः। कटुपाकित्वम्। तिक्तत्वम्। कास-
हरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ अपि च।
सको वासिका वासा भिषङ्माता च
सिंहिका।
रासो वाजिदन्तः स्यादाटरूपोऽटरूपकः॥

आटरूपो वृषो वासा सिंहपर्णश्च स स्मृतः।
वासको वातकृत् स्वर्यः कफपित्तास्रनाशनः॥
तिक्तस्तुवरको हृद्यो लघुः शीतस्तृड्स्रहृत्।
श्वासकासज्वरच्छर्द्दिमेहकुष्ठक्षयापहः॥"
इति भावप्रकाशः॥ ॥
रागाङ्गविशेषः। यथा,—
"मनोहरोऽथ कन्दर्पश्चाकनन्दन एव च।
चत्वारो वासकाः प्रोक्ताः शङ्करेण स्वयं पुरा॥"
केषाञ्चिन्मते नामान्यपि पृथक्।
"विनोदो वरदश्चैव नन्दः कुमुद एव च।
चत्वारो वासकाः प्रोक्ता गीतवाद्यविशारदैः॥"
इति सङ्गीतदामोदरः॥
(वासरः। इति वासकसज्जाशब्दार्थे व्यालङ्का-
रिकाः॥)
वासकर्णी, स्त्री, यज्ञशाला। इति शब्दरत्नावली॥
वासकसज्जा, स्त्री, (वासके प्रियसमागमवासरे
सज्जतीति। सज्ज्+अच्। टाप्। यद्वा, वासकं
वासवेश्म सज्जयतीति। सज्जि+अच्। टाप्।)
नायिकादिनायिकाभेदः। (यथा, गीतगोविन्दे।
६। ८।
"भवति विलम्बिनि विगलितलज्जा
विलपति रोदिति वासकसज्जा॥")
तस्या लक्षणं यथा। अद्य मे प्रियवासर इत्यं
निश्चित्य या सुरतसामग्रीं सज्जीकरोति सा
वासकसज्जा। वासको वासरः। अस्याश्चेष्टा
मनोरथसखीपरिहासदूतीप्रश्नसामग्रीविधान-
मार्गविलोकनादयः। मुग्धावासकसज्जा यथा,
"हारं गुम्फति तारकातिरुचिरं गृह्णाति
काञ्चीलतां
दीपं न्यस्यति किन्तु तत्र बहुलं स्नेहं न दत्ते
पुनः।
आलीनामिति वासकस्य रजनौ कामाकुलत्वात्
क्रिया:
साश्चिर्य्यसखी नवोढ़सखी दूरात् समुद्वी-
क्ष्यते॥"
मध्या वासकसज्जा यथा,—
"शिल्पं दर्शयितुं करोति कुतुकात् कह्लार-
हारस्रजं
चित्रप्रेक्षणकैतवेन किमपि द्वारं समुद्वीक्षते।
गृह्णात्याभरणं नवं सहचरी भूषाजिगीषामिया-
दित्थं मन्मथः प्रतीक्ष चरितं स्मेराननोऽभूत्
स्मरः॥"
प्रौढ़ा वासकसज्जा यथा,—
"कृतं वपुषि भूषणं चिकुरधोरणी धूपिता
कृता शयनसन्निधौ क्रमुकवीटिकासम्भृतिः।
अकारि हरिणीदृशा भवनमेव देहत्विषा
स्फुरत्कनककेतकीकुसुमकान्तिभिर्दुर्दिनम्॥"
मनोरथश्च यथा,—
"आवयोरङ्गयोर्देहे भूयो विरहपल्लवः।
अद्वैते च शितस्फीतं न स्यादन्योन्यवीच-
यम्॥"
परकीया वासकसज्जा यथा,—

"स्वस्थं स्नापयितुं छलेन च तिरोधत्ते प्रदीपा-
ङ्कुरान्
धत्ते श्रीघ्रकपोतपोतनिनदैः साङ्केतिकं
चेष्टितम्।
शय्यातुमार्श्वविसर्जिताङ्गलतिकं लोलत्कपोल-
द्युति
क्वापि क्वापि कराम्बुजं प्रियधिया तल्पान्तिके
न्यस्यति॥"
इति रसमञ्जरी॥
(तथाच साहित्यदर्पणे। ३। ८९।
"कुरुते मण्डनं यस्याः सज्जिते वासवेश्मनि।
सा तु वासकसज्जा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा॥")
वासका, स्त्री, (वासक+टाप्।) वासकवृक्षः।
इति जटाधरः॥
वासगृहं, क्ली, (वासाय गृहम्।) गर्भागारम्।
इत्यमरः॥ "हे गृहमध्यभागे शयनगृहे च
गृहाभ्यर्गृहे इत्येके निर्व्वातत्वात् गर्भ इवागारं
गर्भागारम्। वासाय गृहं वासगृहम्। वास-
वेश्मादि चात्र।" इति भरतः॥ (यथा, बृहत्-
संहितायाम्। ५३। ७०।
"वासगृहाणि च विन्द्यात्
विप्रादीनामुदग्दिगाद्यानि।
विशतां च यथा भवनम्
भवन्ति तान्येव दक्षिणतः॥")
वासतः, पुं, (वास्यते इति। वास शब्दे+बाहुल-
कात् अतच्।) गर्द्दभः। इति शब्दरत्नावली॥
वासतेयी, स्त्री, (वसतौ साधुरिति। वसति+
"पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्।" ४।४।१०४।
इति ढञ्।) रात्रिः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
(वसतिसाधुमात्रे, त्रि। यथा, भट्टौ। ४। ८।
"वनेषु वासतेयेषु निवसन् पर्णसंस्तरः।
शय्योत्थायं मृगान् विध्यन्नातिथेयो विचक्रमे॥")
वासनं, क्ली, (वास्यते इति। वासि+ल्युट्।)
धूपनम्। वारिधानी। वस्त्रम्। इति मेदिनी।
ने, १२९॥ वासः। इति शब्दरत्नावली॥
ज्ञानम्। इति धरणिः॥ निक्षेपाधारः। यथा,
याज्ञवल्क्यः।
"आधिसीमोपनिक्षेपजड़बालधनैर्विना।
तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरिह॥"
उपनिक्षेपस्तु।
"वासनस्थमनाख्याय समुद्रं यद्विधीयते॥"
इति नारदोक्तेः॥
वासनं निक्षेपाधारभूतं सम्पुटादिकं समुद्रं
मुद्रयादियुतम्। इति व्यवहारतत्त्वम्॥ वसन-
सम्बन्धिनि, त्रि॥ (वसनेन क्रीतमिति। वसन+
"शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्।"५।१।२७।
इति अण्। वसनेन क्रीते च, त्रि॥)
वासना, स्त्री, (वासयति कर्म्मणा योजयति जीव-
मनसीति। वस+णिच्+युच्। टाप्।)
प्रत्याशा। (यथा, भागवते। २। २। २।
"शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्था
यन्नामभिर्ध्यायति धीरपार्थैः।

परिभ्रमंश्चात्र न विन्दतेऽर्थान्
मायामये वासनया शयानः ।")
ज्ञानम् । इति मेदिनी । ने, १३० । स्मृतिहेतुः ।
तत्पर्य्यायः । संस्कारः २ भावना ३ । इति जटा-
धरः । देहात्मबुद्धिजन्यमिथ्यासंस्कारः । इति
न्यायशास्त्रम् । दुर्गा । यथा,—
"वसत्यहरहा सर्व्वेषु भूतेष्वसाध्वैताय च ।
धातुर्व्वस निवासेति वासना तेन सा स्मृता ॥"
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
(अर्कस्य भार्य्या । यथा, भागवते । ६।६।१३ ।
"अर्कस्य वासना भार्य्या पुत्त्रास्तर्षादयः
स्मृताः ॥")
वासन्तः, पुं, (वसन्ते भवः । वसन्त+"सन्धि-
वेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ।" ४।३।१६ । इति अण् ।
उष्ट्रः । इति मेदिनी । ते, १५२ । कोकिलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मलयवायुः । मुद्गः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ कृष्णमुद्गः । इति हेमचन्द्रः ॥
मदनवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ अवहिते, त्रि ।
इति मेदिनी । ते, १५२ ॥ (वसन्तेऽपि च त्रि ।
इति सिद्धान्तकौमुदी । ४ । ३ । ४६ ।)
वासन्तकं, त्रि, वसन्तसम्बन्धि । वसन्तस्येदमित्यर्थे
कण्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (वसन्ते उप्तम् । वसन्त
+"ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ।" ४ । ३ । ४६ ।
इति वुञ् । (वसन्तेऽपि, त्रि ॥ इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥)
वासन्तिकः, त्रि, (वसन्तमधीते वेद वेति । वसन्त
+"वसन्तादिभ्यष्ठक् ।" ४।२।६३ । इति ठक् ।)
विदूषकः यथा । वासन्तिकः केलिकिलो वैहा-
सिको विदूषकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वसन्त-
स्येदमिदि । "वसन्तात् च ।" ४ । ३ । २० ।
इति ठञ् । वसन्तसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,
भागवते । ५ । ८ । ५ ।
"सप्रश्रयशिरस्विपदां सावित्रीं ग्रैष्मवासन्ति-
कान् मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं ग्राहयां-
मास ॥")
वासन्ती, स्त्री, (वसन्तस्येयमिति । वसन्त+अण् ।
ङीप् ।) माधवी । यूथी । इति मेदिनी । ते, १५२ ।
(यथा, रामायणे । ४ । १ । ७० ।
"मालतीमल्लिकापद्मकरवीराश्च पुष्पिताः ।
केतक्यः सिन्धुवाराश्च वासन्त्यश्च सुपुष्पिताः ॥")
पाटला । इति विश्वः ॥ कामोत्सवः । तत्पर्य्यायः ।
चैत्रावली २ मधूत्सवः ३ सुवसन्तः ४ काम-
महः ५ कर्द्दमी ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नवमल्लिका । पुष्पलताविशेषः । तत्पर्य्यायः ।
प्रहसन्ती २ वसन्तजा ३ माधवी ४ महा-
जातिः ५ शीतसहा ६ मधुबहुला ७ वसन्त-
दूती ८ । अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । हृद्यत्वम् ।
सुरभित्वम् । श्रमहारित्वम् । धम्मिल्लामोदित्वम् ।
मन्दमदोन्मादप्रदायित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
नवमल्लिका । नेवारि इति हिन्दी भाषा ।
यथा,—
"नेवाली कथिता तज्ज्ञैः सप्तला नवमालिका ।
वासन्ती शीतला लघ्वी तिक्ता दोषत्रयाप-
जित् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अथ वासन्तीदुर्गापूजाप्रमाणम् । तत्र भविष्य-
पुराणम् ।
"मीनराशिस्थिते सूर्य्ये शुक्लपक्षे नराधिप ।
सप्तमीं दशमीं यावत् पूजयेदम्बिकां सदा ॥"
भविष्योत्तरे ।
"चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये ।
पूजयेद्विधिवद्दुर्गां दशम्याञ्च विसर्ज्जयेत् ॥"
कालकौमुद्यां जावालिः ।
"चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये ।
पूजयेद्विविधैर्द्दिव्यैर्लवङ्गकुसुमैस्तथा ।
नानाविधैश्च बलिभिर्मेषाभेदोबहूत्तमैः ।
विविधाभरणैः माल्यै पट्टवस्त्रादिभिस्तथा ।
एवं यः कुरुते पूजां वर्षे वर्षे विधानतः ।
ईप्सितान् लभते कामान् पुत्त्रपौत्रादिकानपि ॥"
अत्र भविष्योत्तरे नियतपदमासशब्दसङ्गतात्
भविष्यपुराणवचने मीनराशिस्थित इति
मीनस्थरव्यारब्धचान्द्रमासीयतिथिपरम् । सौर-
रव्यारब्धत्वे कदाचित् सप्तम्यादितिथित्रयाला-
भात् तद्वर्षे तत्कृत्यलोपः स्यात् । न चैतावता
भविष्यपुराणे सदापदोपादानात् जावालिवचने
वर्षे वर्षे इत्युपादानाच्च नित्यत्वम् । एतद्विस्तृतं
कालविवेके । एवं जावाली शेषवचनपरार्द्धे
पुत्त्रादिरूपफलश्रवणात् काम्यत्वञ्च । ततश्च
काम्यतया पूजने कृते प्रसङ्गात् नित्यत्वसिद्धिः ।
"सिताष्टम्यान्तु चैत्रस्य पुष्पैस्तत्कालसम्भवैः ।
अशोकैरपि यः कुर्य्यात् मन्त्रेणानेन पूजनम् ।
न तस्य जायते शोको रोगो वाप्यथ दुर्गतिः ॥"
इति कालिकापुराणवचनात् केवलाष्टमीकल्प
उक्तः । चैत्रमासमधिकृत्य ।
"नवम्यां पूजयेद्देवीं महिषासुरमर्द्दिनीम् ।
कुङ्कुमागुरुकस्तूरीधूपान्नध्वजतर्पणैः ।
दमनैर्मुरपत्रैश्च विजयाख्यपदं लभेत् ॥"
इत्यनेन केवलनवमीकल्प उक्तः । व्यवस्था तु
शारदीयपूजाप्रकरणोक्ता ग्राह्या । विशेषस्त्वत्र
बोधनप्रक्रिया नास्ति बोधितायाः बोधनासम्भ-
वात् । इति प्राक् विवृतम् । षोमादिकञ्च पूर्व्व-
वज्ज्ञेयमिति दिक् । इति दुर्गोत्सवविवेकः ॥ * ॥
अपि च ।
श्रीनारायण उवाच ।
"पुरा स्तुता सा गोलोके कृष्णेन परमात्मना ।
संपूज्य मधुमासे च प्रीतेन रासमण्डले ॥
मधुकैटभयोर्युद्धे द्वितीये विष्णुना पुरा ।
तत्रैव काले सा दुर्गा ब्रह्मणा प्राणसङ्कटे ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६२ अध्यायः ॥
(चतुर्द्दशाक्षरवृत्तिविशेषः । इति छन्दो-
मञ्जरी । अस्या लक्षणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥)
वासन्तीपूजा, स्त्री, (वासन्ती तदाख्या पूजा ।)
चैत्रमासीयदुर्गापूजा । यथा,—
"चैत्रे मासि सिते पक्षे ...
प्रातः प्रातर्महादेवीं दुर्गां
तत्राष्टम्यां अशोकपूजा यथा,—
"तत्राष्टम्यामशोकाँ ...
इत्यशोकैस्तत्पुष्पैर्ब्बलिभि, ...
इति च ...
अपि च ।
"विशेषाच्चैत्रमासस्य या तिथि ...
तस्यां यः ...
इति
वासयोगः, पुं, (... युज+घञ् ।) चूर्णम् । इत्यमर ।
इति ख्याते । पटवास घोडे इति
प्रेमिके चूर्णानि चूर्णं प्रेरणे ...
करणे पुष्यन्ते उपपुष्यन्ते ...
योगः ।" इति तट्टीकायां भरतः ।
गन्धचूर्णम् २ पटवासम् ३ ...
शब्दरत्नावली ॥
वासरः, पुं क्ली, (वासयतीति । ...
"अर्त्तिकमिभ्रमिचमिदेवि वा ...
३ । १३२ । इति अरः ।) दिवा ।
(यथा, कथासरित्सागरे । ... ।
"प्रवृत्ते वासयोर्वाहे प्रयाता ...
नागभेदे, पुं । इति मेदिनी । रे,
वासवः, पुं, (वसुरेव । प्रज्ञाद्यण् ।)
मरः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
"सहसाक्षनियोगात् स मार्ग ...
अध्यक्रामदमेयात्मा द्वितीय ...
वासवी, स्त्री, (वसोरयं स्त्री ।
ङीप् ।) व्यासमाता । यथा,—
"व्यासस्यामा सत्यवती वासवी-
योजनगन्धा दाशेयी शौर्ले ...
(यथा, महाभारते । १ । ... ।
"दिशां तां वासवीं कर्य्यां ...
अङ्गमं मम कल्याणि ! ...
वाससज्जा, स्त्री, (वासं गृहं सज्जयति ...
णिच्+अण् । टाप् ।) नायिका ...
"स्वाधीनोत्कण्ठिता ...
कलहान्तरिता वाससज्जा ...
अभिसारिकाप्यष्टौ ता ...
इति
अस्या विवरणं ...
वासा, स्त्री, (वासयतीति । वस ...
टाप् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ...
वैद्यके ।
"वासायां विद्यमानायामाशायां ...
रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थं ...
वासागारं, क्ली, (वासाय ...
वासगृहम् । तत्पर्य्यायः ।

ाशाट: ४ निष्कुट: ५। इति त्रिकाण्ड-
:।
पुं, (वसनिवासे+“वसिवपियजिरा-
ति।”उणा० ४।१२४। इति इञ्। कुठार-
;। वाइस इति भाषा। इत्युणादिकोषः॥
ा, स्त्री, (वासैव। स्वार्थे कन्। टाप्। अत
श।) वासकः। इति शब्दरत्नावली॥
, क्ली, (वास्यते स्मेति। वास+क्तः।)
म्। इति मेदिनी। ते, १५२॥ ज्ञान-
म्। इति हेमचन्द्रः॥ खगवरः। इति
:॥
:, त्रि, (वास्यते स्मेति। वासि सुरभीकरणे
क्तः।) सुरभीकृतः। तत्पर्य्यायः। भावितः
इत्यमरः॥ हे सुगन्धिपुष्पादिवासितद्रव्ये।
दते प्राप्यते भावितं भू कड प्राप्तौ कर्म्मणि
। वासं सौरभं करोति इति ण्यन्तात्।
णि क्ते वासितम्। इति तट्टीकायां भरतः॥
ादौ वासितः। इति शब्दरत्नावली॥
नः। वस्त्रवेष्टितः। इति धरणिः॥
ा, स्त्री, (वासयतीति वस निवासे+णिच्+
। टाप्।) स्त्रीमात्रम्। करिणी। इत्यमरः॥
ी, स्त्री, (वासोऽस्या अस्तीति। वास+
:।) शुक्लभिण्टी। इति शब्दचन्द्रिका॥
, क्ली, रुधिरम्। इति हेमचन्द्रः॥
, त्रि, वसिष्ठकृतयोगशास्त्रादि। वसिष्ठेन
मित्यादर्थे (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥
ष्ठमग्नि च॥
स्त्री, (वासयतीति वासि अच्। गौरादि-
ङीष्।) वचयी। वाइस इति ख्याता-
म्। इति त्रिकाण्डशेषः॥
पुं, (सर्व्वोऽत्र वसति सर्व्वत्रासौ वसतीति
। वस+बाहुलकात् उण्। इति ११ संख्यक
ादित्यत्वश्रुतौ उज्ज्वलदत्तः।) नारायणः।
त्रिकाण्डशेषः॥ श्रीनिवासोऽप्यतो वासुः।
जटाधरश्च। विश्वरूपः। पुनर्व्वसुः। इत्यु-
दिकोषः॥
:, पुं, वसुकस्यापत्यमिति। वसुक+इञ्।)
देपतिः। तत्पर्य्यायः। सर्पराजः २। इत्य-
:॥ वासुकेयः ३। इति शब्दरत्नावली।
ोत्पत्तिर्यथा,—
रुषा अग्निरं सर्पाणीयां राजा तु तक्षकः।
सुकिश्चैव नागानां गणाः क्रोधवशोऽधिकः॥”
इति वह्निपुराणे काश्यपीयवंशः॥
रत्कारुमुनिपत्नी मनसादेवी तु अस्यैव
गिनी।
मास्तीकस्य मुनेर्माता भगिनी वासुके स्तथा।
रत्कारुमुनेः पत्नी नागमातर्नमोऽस्तु ते॥”
इति मनसाध्यानमन्त्रः।)
ेयः, पुं, (वसुकस्यापत्यमिति। वसुक+
ढ।) वासुकिः। इति शब्दरत्नावली॥
ेवभगा, [न] स्त्री, (वासुदेवस्य वासुदे-
स्य भगिनी।) मनसादेवी। इत्यमरः॥

वासुदेवः, पुं, (वसुदेवस्यापत्यमिति। वसुदेव+
“ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च।” ४। १। ११४।
इति अण्। यद्वा, सर्व्वत्रासौ वसत्यात्मरूपेण
विश्वम्भरत्वादिति। वस्+बाहुलकात् उण्
वासुः। वासुश्चासौ देवश्चेति कर्म्मधारयः।
अस्य नामनिरुक्तिस्तु परतो ज्ञेया।) श्रीकृष्णः।
इत्यमरः॥ तत्पर्य्यायः। वसुदेवभूः २। इति
हेमचन्द्रः॥ सत्यः ३ सुभद्रः ४ वासुभद्रः ५
षडङ्गजित् ६ षड्बिन्दुः ७ प्रश्निशृङ्गः ८ प्रश्नि-
भद्रः ९ गदाग्रजः १० मार्जः ११ बभ्रुः १२
लोहिताक्षः १३ परमात्माङ्गकः १४। इति
शब्दमाला॥ अन्यत् कृष्णशब्दे द्रष्टव्यम्॥
श्रीकृष्णशरीरस्य नित्यत्वं यथा,—
श्रीसनत्कुमार उवाच।
“भद्रं वो मुनयः शश्वत्पश्यामि कुशलीप्सितम्।
कृष्णस्य कुशलप्रश्नं शिवबीजस्य निष्फलम्॥
साम्प्रतं कुशलं वच्म दर्शनं परमात्मनः।
भक्तानुरोधाद्देहस्य परस्य प्रकृतेरपि॥
निर्गुणस्य निरीहस्य सर्व्वबीजस्य तेजसः।
भारावतारणायैव चाविर्भूतस्य साम्प्रतम्॥
श्रीकृष्ण उवाच।
शरीरधारिणश्चापि कुशलप्रश्नमीप्सितम्।
तत्कथं कुशलप्रश्नं मयि विप्र न विद्यते॥
सनत्कुमार उवाच।
शरीरे प्राकृते नाथ सन्ततञ्च शुभाशुभम्।
नित्यदेहे चेमबीजे शिवप्रश्नमनर्थकम्॥
श्रीभगवानुवाच।
यो यो विग्रहधारी च स च प्राकृतिकः स्मृतः।
देहो न विद्यते विप्र तां नित्यां प्रकृतिं विना॥
सनत्कुमार उवाच।
रक्तबिन्दूद्भवा देहास्ते च प्राकृतिकाः स्मृताः।
कथं प्रकृतिनाथस्य बीजस्य प्राकृतं वपुः॥
सर्व्वबीजस्य सर्व्वादिर्भवांश्च भगवान् स्वयम्।
सर्व्वेषामवताराणां प्रधानं बीजमव्ययम्॥
कृत्वा वदन्ति वेदाश्च नित्यं नित्यं सनातनम्।
ज्योतिःस्वरूपं परमं परमात्मानमीश्वरम्॥
मायया सगुणश्चैव मायेशं निर्गुणं परम्।
प्रवदन्ति च वेदाज्ञास्तथा वेदविदः प्रभो॥
श्रीकृष्ण उवाच।
साम्प्रतं वासुदेवोऽहं भक्तबीजाधिनं वपुः।
कथं न प्राकृतो विप्र शिवप्रश्नमभीप्सितम्॥
सनत्कुमार उवाच।
वासः सर्व्वनिवासश्च विश्वानि यस्य लोमसु।
तस्य देवः परं ब्रह्म वासुदेव इतीरितः॥
वासुदेवेति सन्नाम वेदेषु च चतुर्षु च।
पुराणेष्वितिहासेषु यात्रादिषु च दृश्यते॥
रक्तबीजोद्भवो देहः स्थूले देहे निरूपितः।
सावित्री नुनयश्चात्र धर्म्मः कर्म्मैव इत्र हि॥
सावित्री मम देहाश्च तदित्यमौ च साम्प्रतम्॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८० अध्यायः॥
तस्य नामनिरुक्तिः।
“सर्व्वत्रासौ समस्तञ्च वसत्यत्रेति वै यतः।
ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे २ अध्यायः॥
अपि च।
“सर्व्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि।
भूतेष्वपि च सर्व्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः॥
खाण्डिक्यजनकायाह पृष्टः केशिध्वजः पुरा।
नामव्याख्यामनन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः॥
भूतेषु वसते सोऽन्तर्व्वसन्त्यत्र च तानि यत्।
धाता विधाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः॥”
इति तत्रैव। ६। ५। ८०—८२॥
(तथा च महाभारते। ५। ७०। ३।
“वसनात् सर्व्वभूतानां वसुत्वात् देवयोनितः।
वासुदेवस्ततो वेद्यो बृहत्त्वात् विष्णुरुच्यते॥”)
अस्य अङ्गप्रत्यङ्गमन्त्रा यथा,—
“बीजन्तु वासुदेवस्य पूर्व्वं व प्रतिपादितम्।
तदङ्गमन्त्रं राजेन्द्र द्वादशार्णमुच्यते॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय वै पदम्।
अङ्गमन्त्रं तथैतस्य वासुदेवस्य कीर्त्तितम्॥
अस्य प्रत्यङ्गरूपन्तु दधिवामनसंज्ञकम्।
तस्य मन्त्रं नरश्रेष्ठ शम्भुना भाषितं शृणु॥
ॐ नमो विष्णवे पूर्व्वं पदं तस्य प्रकीर्त्तितम्।
पदन्तु सुरपतये चतुर्थ्यन्तं महाबलम्॥
स्वाहान्तं हृदयाख्यं प्रत्यङ्गं वैष्णवं मतम्।
मन्त्रद्वयन्तु यो वेद बीजं प्रत्यङ्गमन्त्रकम्॥
स पूजा देवकायन्तु न स भूयोऽभिजायते।
सर्व्वन्तु तन्त्रोक्तः क्रमो ग्राह्यः प्रपूजने॥
त्रिषु मन्त्रेषु च सुधी विशेषं शृणु भूपते।
रूपन्तु बीजमन्त्रस्य प्रथमं शृणु भूपते॥
पूर्णचन्द्रोपमः शुक्लः पद्मरागोपरिस्थितः।
चतुर्भुजः पीतवस्त्रैस्त्रिभिः संवीतदेहभृत्॥
दक्षिणोर्द्ध्वे गदां धत्ते गदधो विकचाम्बुजम्।
वामोर्द्ध्वे चक्रमतुलं धत्तेऽधः शङ्खमेव च॥
श्रीवत्सवक्षाः सततं कौस्तुभं हृदि चाङ्गुलम्।
धत्ते वक्षे स्वधो वामे तूणीरं बाणपूरितम्॥
दक्षिणे कौघटं खड्गं नन्दकं सशरासनम्।
शीर्षे किरीटं सर्व्वाङ्गं कर्णयोः कुण्डलद्वयम्॥
आजानुलम्बिनीं चित्रां सर्व्वमालां समाश्रि-
ताम्।
दधानं दक्षिणे देवीं श्रियं पार्श्वे तु बिभ्रतम्॥
सरस्वतीं वामपार्श्वे विभ्रन्तं तं हरिम्।
मन्त्रस्य बीजरूपन्तु कथितं तव पार्थिव॥
द्वादशाक्षरमन्त्रस्य रूपमन्यत् शृणुष्व मे।
नीलोत्पलदलश्यामं सदैव च चतुर्भुजम्॥
दक्षिणोर्द्ध्वे स्थितं पद्मं तदाधः शङ्खमेव तु।
वामोर्द्ध्वचक्रमतुलमधः शङ्खं बिभ्रतम्।
विभ्रन्तं तं देवं सर्व्वमन्त्रस्य पूजने।
अष्टादशाक्षरमन्त्रस्य प्रत्यङ्गस्य च विस्तरम्।
शृणु राजशार्दूल शार्ङ्गिणो भवमङ्गलम्॥
पूर्णचन्द्रं वामे कुण्डलं विभ्रन्तम्।
करे विभ्रतं देवं पीतवासं पुरुषम्।
चक्रपाणिमंशुमन्तं तं दधन्तं सर्व्वभावनम्।
द्वादशाक्षरं देवं सर्व्वकामफलप्रदम्।

शुक्लवस्त्रधरं देवं प्रमाणाद्वामनं सदा ।
ईषद्धाससमायुक्तं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
चिन्तयेद्वरदं देवं सर्व्वकामफलप्रदम् ।"

इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥०॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"ततस्तु दशमे मासि विधौ श्रवणसङ्गते ।
अष्टम्यामर्द्धरात्रौ च तस्यां जातो जनार्द्दनः ॥
इन्दीवरदलश्यामः पद्मपत्रायतेक्षणः ।
चतुर्भुजः सुन्दराङ्गो दिव्याभरणभूषितः ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्को वनमालाविभूषितः ।
वसुदेवस्य जातोऽसौ वासुदेवः सनातनः ॥

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६० अध्यायः ॥०॥

तस्य चतुर्द्धा मूर्त्तिर्यथा,—
"एकांशेन जगत् कृत्स्नं व्याप्य नारायणः स्थितः ।
चतुर्द्धावस्थितो व्यापी सगुणो निर्गुणोऽपि च ॥
एका भगवतो मूर्त्तिर्ज्ञानरूपा शिवामला ।
वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला ॥
द्वितीया कालसंज्ञान्या तामसी शेषसंज्ञिता ।
निहन्ति सकलांश्चान्ते वैष्णवी परमा तनुः ॥
सत्त्वोद्रिक्ता तृतीयान्या प्रद्युम्नेति च संज्ञिता ।
जगत् स्थापयते सर्व्वं सा विष्णुप्रकृतिर्ध्रुवा ॥
चतुर्थी वासुदेवस्य मूर्त्तिर्ब्राह्मी सुसंज्ञिता ।
राजसी चानिरुद्धाख्या प्राद्युम्नी सृष्टि-
कारिका ॥
यः स्वपित्यखिलं हत्वा प्रद्युम्नेन सह प्रभुः ।
नारायणाख्यो ब्रह्मासौ प्रजासर्गकरो हि सः ॥
या सा नारायणतनुः प्रद्युम्नाख्या शुभेश्वरा ।
तया संमोहयेद्विश्वं सदेवासुरमानुषम् ॥
सैव सर्व्वजगत्सूतिः प्रकृतिः परिकीर्त्तिता ।
वासुदेवो ह्यनन्तात्मा केवलो निर्गुणो हरिः ॥
प्रधानं पुरुषः कालस्तत्त्वत्रयमनुत्तमम् ।
वासुदेवात्मकं नित्यमेतत् विज्ञानमुच्यते ॥
एकधेदं चतुर्द्धादं चतुर्द्धा पुनरच्युतः ।
विभेद वासुदेवोऽसौ प्रद्युम्नो हरिरव्ययः ॥"

इति कूर्म्मपुराणे ४८ अध्यायः ॥

वासुदेवप्रियङ्करी, स्त्री, (वासुदेवस्य प्रियङ्करी ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीकृष्णप्रियकारिणी च ॥

वासुपूज्यः, पुं, (वासुर्नारायण इव पूज्यः ।) जिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । २७ ॥

वासुभद्रः, पुं, श्रीकृष्णः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, शिशुपालवधे-कौमारव्यवहृतौ । ३१ ।
"या वायावानुकूल्यात् सरति मणिरुचा भासमानासमाना
साकं साकम्पमंसे वसति विदधती वासुभद्रं सुभद्रम् ॥")

वासुरा, स्त्री, स्त्रीमात्रम् । करिणी । रात्रिः । भूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

वासूः, स्त्री, (वास्यते स्वरते इति । वास + बाहुलकात् ऊः ।) नाट्योक्तौ बाला । इत्यमरः ॥

वासौकः, [स्] क्ली, (वासाय ओकः स्थानम् ।) वासगृहम् । यथा,—
"सभागारेऽपवरके वासौकः शयनास्पदम् ।"

इति हेमचन्द्रः ॥

वास्तवं, क्ली, (वस्त्वेव । वस्तु + अण् ।) यथार्थभूतम् । यथा,—
"धर्म्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्म्मत्सराणां सतां
वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ।"

इत्यादि श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे १ अध्यायः ॥
"वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु । यद्वा, वास्तवशब्देन वस्तुनोऽंशो जीवः वस्तुनः कार्य्यं जगच्च तत् सर्व्वं वस्त्वेव न ततः पृथक् ।" इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

वास्तविकं, त्रि, (वस्त्वेव वस्तु + ठक् ।) परमार्थभूतं वस्तु । वास्तवमेव इत्यर्थे वास्तवशब्दात् स्वार्थिकप्रत्ययेनापि निष्पन्नम् ॥

वास्तवेया, स्त्री, रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ किन्तु वासतेया क्षपा इति नामद्वयमिति साधुपाठः ॥

वास्तव्यः, त्रि, वसतीति वस + "वसेस्तव्यत् कर्त्तरि णिच्च ।" ३ । १ । ९६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या वासकर्त्ता । कर्त्तरितव्यन् । इति सिद्धान्तकौमुदी । (यथा, कथासरित्सागरे । ३८ । १०७ ।
"इहैवासि महाराज वास्तव्यो नगरे द्विजः ।")
वासयोग्यश्च । वसतौ, पुं ॥

वास्तु, क्ली, वास्तूकशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वास्तु, क्ली पुं, (वसन्ति प्राणिनो यत्र । वस निवासे + "वसेरगारे णिच्च ।" उणा० १ । ७० । इति तुण् । स च णित् ।) गृहकरणयोग्यभूमिः । तत्पर्य्यायः । वेश्मभूः २ । इत्यमरः ॥ पोतः ३ वाटी ४ । इति जटाधरः ॥ वाटिका ५ गृहपोतकः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वास्तुकरणप्रमाणादिर्यथा,—

श्रीहरिरुवाच ।
"वास्तु संक्षेपतो वक्ष्ये गृहादौ विघ्ननाशनम् ।
ईशानकोणादारभ्य ह्येकाशीतिपदे यजेत् ॥
ईशाने च शिरःपादौ नैरृतेऽग्न्यानिले करौ ।
आवासवासवेश्मादौ पुरे ग्रामे वणिक्पथे ॥
प्रासादारामदुर्गेषु देवालयमठेषु च ।
द्वात्रिंशत्तु सुरान् बाह्ये तदन्तश्च त्रयोदश ॥
ईशश्चैवाथ पर्ज्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ।
सूर्य्यः सत्यो भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ॥
पूषा च वितथश्चैव गृहक्षेत्रयमावुभौ ।
गन्धर्व्वो भृङ्गराजश्च मृगः पितृगणस्तथा ॥
दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तो गणाधिपः ।
असुरः शेषपापौ च रोगोऽहिर्मुख्य एव च ॥
भल्लाटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा ।
बहिर्द्वात्रिंशदेते तु तदन्तश्चतुरः शृणु ॥
ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान् पूजयेद्बुधः ।
आपश्चैवाथ सावित्री जयो रुद्रस्तथैव च ॥
मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगान् ।
देवानेकोत्तरानेतान् पूर्व्वादौ नामतः शृणु ॥

अर्य्यमा सविता चैव विवस्वान्
मित्रोऽथ राजयक्ष्मा ...
अष्टपञ्चाशदुक्ता वै ...
ईशानकोणादारभ्य कुर्य्यादेवं
आग्नेयकोणादारभ्य नैरृते ...
आदितिं हिमवन्तञ्च ...
नन्दिकां कालिकां नाम
वासुदेवान् पूजयित्वा ...
सुरेभ्यः पुरतः कार्य्यं दिक्पालेभ्यो ...
रूपनिर्गमनं येन पूर्व्वतः ...
गन्धपुष्पयवं कार्य्यमेतान्यां पूजयेत् ...
भाण्डागारञ्च कौवेर्य्यां ...
उदगाश्रयञ्च वारुण्यां ...
समिधस्तत्र मण्डपमायुधागारं ...
अभ्यागतालयं ...
तोयाग्निदीपसद्भक्ष्यैर्युक्तं दक्षिणे ...
गृहाण्यन्तराणि सर्व्वाणि बहवे ...
पञ्चवर्णैश्च कुसुमैः ...
प्राकारं तद्बहिर्दद्यात् पञ्चहस्तं
एवं विष्णाश्रमं कुर्य्याद्वेदोक्तं ...
चतुःषष्टिपदो वास्तुः ...
मध्ये चतुष्पदो ब्रह्मा ...
वर्ज्जं चैवाथ पश्चाद्दाष्टौ देवाः
शिष्योऽप्युभयतः सार्द्धं ...
चतुःषष्टिपदे देवा इत्येवं परिकीर्त्तिताः
चरकी च विदारी च ...
ईशानाद्यास्तथा बाह्ये ...
हेतुकस्त्रिपुरान्तश्च ...
अग्निजिह्वः कालकस्तु कराली ...
ईशान्यां भीमरूपस्तु पाताले ...
आकाशे गन्धमाली स्यात् ...

विस्ताराभिहतं दीर्घं ...
वसुभिर्भागशुद्धिञ्च शेषाद्द्वारादि ...
पुनर्गुणितमष्टाभिः सप्तभागम् ...
यच्छेषं तद्भवेदृक्षं भागैर्द्धं व्ययं ...
अथ चतुर्गुणं कृत्वा वसुभिर्भागं ...
शेषमंशं विजानीयात् देवस्य ...
अष्टाभिर्गुणितं पिण्डं षष्टिभिः
यच्छेषन्तु भवेज्जीव मरणं ...
वास्तुकोष्ठे गृहं कुर्य्यात् न गृहे ...
वामपार्श्वेन स्वपिति तत्र कार्य्या शिर ...
सिंहकन्यातुलायाञ्च द्वारं शुद्रवैश्य
एवञ्च वृश्चिकादौ स्यात् पूर्व्वदि...
द्वारं दीर्घार्द्धविस्तारं द्वाराणां
सुताश्वप्रेष्यनीचत्वं सुयानं ध्रुवम् ...
पुत्रहानिस्तु रोद्रे च वीर्य्यं दक्षिणे
वज्रोऽथवाग्नेयश्च पुत्रलाभं तु दद्यात्
धनदं नृपपीडारमर्थं रोगदं ...
नृपभीतिः सन्तापश्च धनदश्च ...
अर्थदं वायव्ये दोषदं पुत्रकुल...
द्वारान्युत्तरसंज्ञानि पूर्व्वद्वाराणि ...

…कोपदम् ।
…शीवरं पूर्व्वे वरुतो द्वारमीरितम् ।
…थौ भवेत् पूर्व्वे याम्ये द्वारौ तु दक्षिणे ।
…द्वारौ पश्चिमे स्यात् सौम्यद्वारौ तु चोत्तरे ।
…मी इतो भागे द्वाराणाञ्च फलाफलम् ।
…वटन्यग्रोधाः पूर्व्वादौ स्यादुडुम्बरः ।
…शोभनः प्रोक्त ईशाने चैव शाल्मलिः ।
…वी विजयादौ स्यात् प्रासादस्य गृहस्य
च ।”
…इति मात्स्ये वास्तुमानकथनं ४६ अध्यायः ।
…एतच्चतत् प्रासादशब्दे द्रष्टव्यम् । ● ।
…च ।

अथ वास्तुः ।

…प्रासादभवनादीनां निवेशं विस्तराद्वद ।
…केन विधानेन कस्य वास्तुरुदाहृतः ।

सूत उवाच ।

…भृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च विश्वकर्म्मा मयस्तथा ।
…नारदो नग्नजिच्चैव विशालाक्षः पुरन्दरः ।
…ब्रह्मा कुमारो नन्दीशः शौनको गर्ग एव च ।
…वासुदेवोऽनिरुद्धश्च तथा शुक्रबृहस्पती ।
…अष्टादशैते विख्याता वास्तुशास्त्रोपदेशकाः ।
…संक्षेपोपदिष्टं यन्मनवे मत्स्यरूपिणा ।
…तदिदानीं प्रवक्ष्यामि वास्तुशास्त्रमनुत्तमम् ।
…पुरान्धकवधे घोरे घोररूपस्य शूलिनः ।
…ललाटस्वेदसलिलमपतद्भुवि भीषणम् ।
…करालवदनं तस्मात् भूतमुद्भूतमुल्बणम् ।
…ग्रसमानमिवाकाशं सप्तद्वीपां वसुन्धराम् ।
…ततोऽन्धकानां रुधिरमपिबत् पतितं क्षितौ ।
…तत् समरे सर्व्वं पतितं यन्महीतले ।
…तदपि तृप्तिमगमत् न तदा यदा ।
…सदाशिवस्य पुरतस्तपश्चक्रे सुदारुणम् ।
…क्षुधाविष्टस्तु त्रैलोक्यं भक्षितुं जगतां क्षयम् ।
…ततः कालेन सन्तुष्टो भैरवस्तस्य चादरात् ।
…वरं वृणीष्व भद्रं ते यदभीष्टं तवानघ ।
…उवाच ततो भूतं त्रैलोक्यग्रसनक्षमम् ।
…इच्छामि देवदेवेश तथेत्युक्तश्च शूलिना ।
…ततः त्रिदिवं सर्व्वं भूमण्डलमथावनः ।
…देवैरन्यैश्च बध्वाशं प्रापतद्भुवि ।
…स्थापितस्तु दैवैर्वास्तुरभूत् शूलिना ।
…सुरासुरैर्योगिभिरवष्टब्धं समन्ततः ।
…तदेव वास्तुनाम्ना स तस्मिन्नभवत् पुनः ।
…स्मात् सर्व्वदेवानां वास्तुरित्यभिधीयते ।
…तस्मिन् …पि विप्रेन्द्राः सर्व्वदेवताः ।
…वीर्यं पुराः सर्व्वे पुष्टाभिर्बलिभिस्तथा ।
…पूजयामि किं परा…
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति मात्स्ये वास्तुप्रादुर्भावो नाम २५२
अध्यायः । ० ।

वास्तु

सूत उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि गृहकालविनिर्णयम् ।
यथाकालं शुभं ज्ञात्वा सदा भवनमारभेत् ।
चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्यैष्ठे मृत्युं तथैव च ।
आषाढ़े भृत्यरत्नानि पशुवर्गमवाप्नुयात् ।
श्रावणे भृत्यलाभन्तु हानिं भाद्रपदे तथा ।
पत्नीनाशोऽश्वयुजे विन्द्यात् कार्त्तिके धन-
धान्यकम् ।
मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भयम् ।
लाभञ्च बहुशो विन्द्यादग्निं माघे विनिर्द्दिशेत् ।
फाल्गुने काञ्चनं पुत्रानिति कालबलं स्मृतम् ।
अश्विनी रोहिणी मूलमुत्तरात्रयमैन्दवम् ।
स्वाती हस्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते ।
आदित्यभौमवर्ज्जन्तु सर्व्वे वाराः शुभावहाः ।
वज्रव्याघातशूलेषु व्यतीपातातिगण्डयोः ।
विष्कुम्भगण्डपरिघवर्ज्जं योगेषु कारयेत् ।
श्वेते मैत्रे च माहेन्द्रे गान्धर्व्वाभिजिद्रौहिणे ।
तथा वैराजसावित्रे मुहूर्त्ते गृहमारभेत् ।
चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा लग्नं शुभनिरीक्षितम् ।
स्तम्भोच्छ्रायादि कर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्ज्जयेत् ।
प्रासादेष्वेवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि ।
पूर्व्वं भूमिं परीक्षेत पश्चाद्वास्तुं प्रकल्पयेत् ।
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैवानुपूर्व्वशः ।
विप्रादेः शस्यते भूमिरतः कार्य्यं परीक्षणम् ।
विप्रायां मधुरास्वादा कषाया क्षत्रियस्य च ।
कषायकटुका तद्वद्वैश्यशूद्रेषु शस्यते ।
रत्निमात्रे तु वै गर्त्ते त्वनुलिप्ते तु सर्व्वतः ।
घृतमामशरावस्थं कृत्वा वर्त्तिचतुष्टयम् ।
ज्वालयेत् भूपरीक्षार्थं पूर्णं तत् सर्व्वदिङ्मुखम् ।
दीप्तौ पूर्व्वादि गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्व्वशः ।
वास्तुः सामूहिको नाम दीप्यते सर्व्वतस्तु यः ।
शुभदः सर्व्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च ।
रत्निमात्रमधो गर्त्तं परीक्ष्यं खातपूरणे ।
अधिके श्रियमाप्नोति न्यूने हानिः समे समम् ।
फालकृष्टेऽथवा देशे सर्व्वबीजानि वापयेत् ।
त्रिपञ्चसप्तरात्रेण यत्र रोहन्ति तान्यपि ।
ज्येष्ठोत्तमा कनिष्ठा भूर्व्वर्ज्जनीयेतरा सदा ।
पञ्चगव्यौषधिजलैः परीक्षिता च सेचयेत् ।
एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन तु ।
पश्चात् पिष्टेन चालिख्य सूत्रेणालोड्य सर्व्वतः ।
दश पूर्व्वायता रेखा दश चैवोत्तरायताः ।
सर्व्वा वास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका नव ।
एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवित् सर्व्ववास्तुषु ।
पदस्थान् पूजयेद्देवांस्त्रिंशत् पञ्चदशैव तु ।
द्वात्रिंशद्बाह्यतः पूज्याः पूज्याश्चान्तस्त्रयोदश ।
नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोधत ।
ईशानकोणादिषु तान् पूजयेद्धविषा नरः ।
शिखी चैवाथ पर्ज्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ।
सूर्य्यः सत्यो भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ।
पूषा च वितथश्चैव गृहक्षतयमावुभौ ।
गन्धर्व्वो भृङ्गराजश्च मृगः पितृगणस्तथा ।

वास्तु

दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तो जलाधिपः ।
असुरः शेषपापौ च रोगोऽहिर्मुख्य एव च ।
भल्लाटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा ।
बहिर्द्वात्रिंशदेते तु तदन्तश्चतुरः शृणु ।
ईशानादिचतुष्कोणे संस्थितान् पूजयेद्बुधः ।
आपश्चैवाथ सावित्री जयो रुद्रस्तथैव च ।
मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगान् ।
साध्यान् नैकान्तरान् विद्यात् पूर्व्वाद्यान् नामतः
शृणु ।
अर्य्यमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ।
मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः स्मृतः ।
अष्टमश्चापवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्मृताः ।
आपश्चैवापवत्सश्च पर्ज्जन्योऽग्निर्दितिस्तथा ।
पदिकानाञ्च वर्गोऽयमेवं कोणेष्वशेषतः ।
तन्मध्ये तु बहिर्विंशत् द्विपदास्ते तु सर्व्वतः ।
अर्य्यमा च विवस्वांश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्व्वतः ॥
वंशानिदानीं वक्ष्यामि ऋजूनपि पृथक् पृथक् ।
वायुं यावत्तथा रोगात् पितृभ्यः शिखिनं पुनः ।
मुख्याद्भृशमथो नेयात् वितथं यावदेव तु ।
सुग्रीवाददितिं यावत् मृगात् पर्ज्जन्यमेव च ।
एते वंशाः समाख्याताः क्वचिद्दुर्जय एव च ।
एतेषां यस्तु सम्पातः पदं मध्यं समन्ततः ।
मर्म्म चैतत् समाख्यातं त्रिशूलं कोणगञ्च यत् ।
स्तम्भन्यासेषु वर्ज्ज्यानि तुलाविधिषु सर्व्वदा ।
कीलोच्छिष्टोपघातादि वर्ज्जयेद्यत्नतो नरः ।
सर्व्वत्र वास्तुनिर्द्दिष्टः पितृवैश्वानरायतः ।
मूर्द्धन्यग्निः समादिष्टो मुखे चापः समाश्रितः ।
पृथ्वीधरोऽर्य्यमा चैव स्तनयोस्तावधिष्ठितौ ।
वक्षःस्थले चापवत्सः पूजनीयः सदा बुधैः ।
नेत्रयोर्दितिपर्ज्जन्यौ श्रोत्रेऽदितिजयन्तकौ ।
सर्पेन्द्रौ स्कन्धसंस्थौ च पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
सूर्य्यसोमादयस्तद्वद्बाह्वोः पञ्च च पञ्च च ।
रुद्रश्च राजयक्ष्मा च वामहस्ते समाश्रितौ ।
सावित्रः सविता तद्वद्धस्तं दक्षिणमाश्रितौ ।
विवस्वानथ मित्रश्च जठरे संव्यवस्थितौ ।
पूषा च पापयक्ष्मा च हस्तयोर्मणिबन्धने ।
तथैवासुरशोषौ च वामपार्श्वं समाश्रितौ ।
पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वद्वितथः सगृहक्षतः ।
ऊर्व्वोर्यमाम्बुपौ ज्ञेयौ जान्वोर्गन्धर्वपुष्पकौ ।
जङ्घयोर्भृङ्गसुग्रीवौ स्फिक्स्थौ दौवारिको मृगः ।
जयशक्रौ तथा मेढ्रे पादयोः पितरस्तथा ।
मध्ये नवपदो ब्रह्मा हृदये स तु पूज्यते ।
चतुःषष्टिपदो वास्तुः प्रासादे ब्रह्मणा स्मृतः ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

चतुःशालं त्रिशालञ्च द्विशालञ्चैकशालकम् ।
नामतस्तानि वक्ष्यामि सङ्क्षेपेण द्विजोत्तमाः ॥"
इति मात्स्ये दशाशीतिपदवास्तुनिर्णयो नाम २५३ अध्यायः ॥ * ॥

सूत उवाच ।
"चतुःशालं प्रवक्ष्यामि स्वरूपान्नामतस्तथा ।
चतुःशालं चतुर्द्वारैरलिन्दैः सर्व्वतोमुखम् ॥
नाम्ना तत् सर्व्वतोभद्रं शुभं देवनृपालये ।
पश्चिमद्वारहीनञ्च नन्द्यावर्त्तं प्रचक्षते ॥
दक्षिणद्वारहीनन्तु वर्द्धमानमुदाहृतम् ।
पूर्व्वद्वारविहीनन्तु स्वस्तिकं नाम विश्रुतम् ॥
रुचकं चोत्तरद्वारविहीनं तत्प्रचक्षते ।
सौम्यशालाविहीनन्तु त्रिशालं धान्यकञ्च तत् ॥
क्षेमवृद्धिकरं नृणां बहुपुत्त्रफलप्रदम् ।
शालया पूर्व्वया हीनं सुक्षेत्रमिति विश्रुतम् ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं शोकमोहविनाशनम् ।
शालया त्वथ याम्यया हीनं विशालं नामतस्तु तत् ॥
कुलक्षयकरं नृणां सर्व्वव्याधिभयावहम् ।
हीनं पश्चिमया यत्तु पक्षघ्नं नाम तत् पुनः ॥
मित्रबन्धुसुतान् हन्ति तथा सर्व्वभयावहम् ।
याम्यापराभ्यां शालाभ्यां धनधान्यफलप्रदम् ॥
क्षेमावहं नृणां तथा पुत्त्रफलप्रदम् ।
यमसूर्य्यं च विज्ञेयं पश्चिमोत्तरशालकम् ॥
राजाग्निभयदं नृणां कुलक्षयकरञ्च तत् ।
उदक्पूर्व्वे तु शाले द्वे दण्डाख्ये यत्र तद्भवेत् ॥
अकालमृत्युभयदं परचक्रभयावहम् ।
धनाख्यं पूर्व्वयाम्याभ्यां शालाभ्यां यद्द्विशालकम् ॥
शस्त्रभयदं नृणां पराभवभयावहम् ।
चुल्ली पूर्व्वापराभ्यां तु सा भवेन्मृत्युसूचनी ॥
वैधव्यञ्च स्त्रियाः कुर्य्यादनेकभयकारकम् ।
याम्योत्तराभ्यां शालाभ्यां भवदं नृणाम् ॥
सिद्धार्थकं द्विशालं तु कथितं सदा शुभम् ॥ * ॥
अथातः सम्प्रवक्ष्यामि भवनं पृथिवीपतेः ।
पञ्चप्रकारं तत् प्रोक्तमुत्तमादिविभेदतः ॥
अष्टोत्तरं हस्तशतं विस्तारेणोत्तमो मतः ।
चतुर्ष्वन्येषु विस्तारो हीयते चाष्टभिः करैः ॥
चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते ।
युवराजस्य वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ॥
षडशीतिश्च षड्भिर्हीना पञ्चैवं तत्र विस्तरात् ।
त्र्यंशेन चाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते ॥ * ॥
सेनापतेः प्रवक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ।
चतुःषष्टिस्तु विस्तारात् षड्भिः षड्भिस्तु हीयते ॥
स्वषष्ठेन तु दैर्घ्यं स्यात् पञ्चस्वपि भवेत् ॥ * ॥
मन्त्रिणामथ वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ।
चतुश्चतुर्भिर्हीना स्यात् षष्टिर्विस्तारतः क्रमात् ॥
अष्टांशेनाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते ॥ * ॥
सामन्तामात्यलोकानां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् ।
चत्वारिंशत्तु हीना च चतुर्भिस्तु क्रमात् ॥
चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वेतेषु शस्यते ॥ * ॥
शिल्पकञ्चुकिनां चैव वेश्यानां गृहपञ्चकम् ।
अष्टाविंशत् करायामं द्विहीनं विस्तरेण तत् ।
द्विगुणं दैर्घ्यमेवोक्तं मध्यमेष्वेवमेव तु ॥ * ॥
दूतकर्म्मान्तिकादीनां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् ।
चतुर्थांशाधिकं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशैव तु ।
अर्द्धार्द्धकरहानिः स्यात् विस्तारात् पञ्चसु क्रमात् ॥ * ॥
दैवज्ञगुरुवैद्यानां सभास्तारपुरोधसाम् ।
तेषामपि प्रवक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ।
चत्वारिंशच्च विस्ताराच्चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ।
पञ्चस्वेतेषु दैर्घ्यञ्च षड्भागेनाधिकं भवेत् ॥ * ॥
चातुर्व्वर्ण्यस्य वक्ष्यामि सामान्यं गृहपञ्चकम् ।
द्वात्रिंशकं करायामं चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ।
आषोडशादिति परं न्यूनमन्त्यावसायिनाम् ॥
दशांशेनाढ्यभागेन त्रिभागेनाथ पादिकम् ।
अधिकं दैर्घ्यमित्याहुर्ब्राह्मणादेः प्रशस्यते ।
सेनापतेर्नृपस्यापि गृहस्यैवोत्तरेण तु ।
शयनावसथं कार्य्यं भाण्डागारन्तथैव च ।
सेनापतेर्गृहस्यापि चातुर्व्वर्ण्यस्य चान्तरम् ।
वासकोषगृहं कार्य्यं राजपूज्येषु सर्व्वदा ।
अन्तरप्रभवानाञ्च स्वपितुर्द्दूरमिष्यते ।
तथा हस्तशतादर्व्वाक् गदितं वनवासिनाम् ।
सेनापतेर्नृपस्यापि सप्तत्या सहितेऽन्विते ।
चतुर्द्दशहृते व्यासे शालाव्यासः प्रकीर्त्तितः ।
पञ्चत्रिंशद्धृते तस्मिन् अलिन्दः समुदाहृतः ।
तथा षट्त्रिंशद्धस्तात्तु सप्ताङ्गुलसमन्वितः ।
विप्रस्य महती शाला न दैर्घ्यं परतो भवेत् ।
दशाङ्गुलाधिका तद्वत् क्षत्त्रियस्य विधीयते ।
पञ्चत्रिंशत् करा वैश्ये अङ्गुलानि त्रयोदश ।
तावत्करैस्तु शूद्रस्य युता पञ्चदशाङ्गुलैः ।
शालायास्तु त्रिभागेन यस्याग्रे वीथिका भवेत् ।
सोष्णीषं नाम तद्वास्तु पश्चाच्छ्रायोच्छ्रयम्भवेत् ।
पार्श्वयोर्व्वीथिका यत्र सावष्टम्भन्तदुच्यते ।
समन्ताद्वीथिका यत्र सुस्थितं तदिहोच्यते ।
शुभदं सर्व्वमेतत् स्यात् चातुर्व्वर्ण्ये चतुर्व्विधम् ।
विस्तरात् षोडशो भागस्तथा हस्तचतुष्टयम् ।
प्रथमा भूमिकोच्छ्राय उपरिष्टात् प्रहीयते ।
द्वादशांशेन सर्व्वासु भूमिकासु तथोच्छ्रयः ।
पक्वेष्टके भवेद्भित्तिः षोडशांशेन विस्तरात् ।
दारवैरपि कल्पः स्यात् तथा मृण्मयभित्तिके ।
गर्भमानेन मानन्तु सर्व्ववास्तुषु शस्यते ।
गृहव्यासस्य पञ्चाशदष्टादशभिरङ्गुलैः ।
संयुतो द्वारविष्कम्भो द्विगुणश्चोच्छ्रयो भवेत् ।
द्वारशाखासु बाहुल्यमुच्छ्रायं करसम्मितैः ।
अङ्गुलैः सर्व्ववास्तूनां पृथुत्वं शस्यते बुधैः ।
उडुम्बरोत्तमाङ्गे च तदर्द्धे परिकीर्त्तितः ॥"
इति मात्स्ये वास्तुविद्यायां गृहमानविनिर्णयो नाम २५४ अध्यायः ॥ * ॥

सूत उवाच ।
"अतः परं प्रवक्ष्यामि स्तम्भमानविनिर्णयम् ।
कृत्वा स्वभवनोच्छ्रायं सदा सप्तगुणं बुधः ।
अशीत्यंशः पृथुत्वं स्यादग्रे नवगुणे सह ।
रुचकश्चतुरस्रः स्यादष्टास्रो वज्र उच्यते ।
द्विवज्रः षोडशास्रस्तु द्वात्रिं...
मध्यप्रदेशे यः स्तम्भो ...
वृत्ते पञ्च ...
पद्मवल्लीलता कार्य्या ...
स्तम्भस्य नवमांशेन पद्मकुम्भ...
स्तम्भतुल्या तुला प्रोक्ता ...
त्रिभागेनेह सर्व्वत्र ...
हीनं ...
वासगेहानि ...
द्वाराणि तु ...
पूर्व्वेणेन्द्रं जयन्तञ्च द्वारं ...
याम्यञ्च वितथञ्चैव ...
पश्चिमे पुष्पदन्तञ्च वारुणञ्च प्रश...
उत्तरेण तु भल्लाटं सौम्यञ्च शुभ...
तथा वास्तुषु सर्व्वत्र वेधं द्वारस्य ...
द्वारे तु ...
तरुणा दोषबाहुल्यं शोकः ...
अपस्मारो भवेन्नूनं कूपेन वेधे ...
व्यथा ...
विनाशो देवताविद्धे स्तम्भेन च ...
गृहभर्त्तुर्व्विनाशः स्यात् गृहेण ...
अमेध्यावस्कर ...
तथा श्वभ्रभयं ...
उच्छ्रायाद्द्विगुणां भूमिं त्यक्त्वा वे...
स्वयमुद्घाटिते द्वारे ...
स्वयञ्च पिहिते विद्यात् कुलना...
मानाधिके राजभयं नीचे तस्क...
द्वारोपरि च यद्द्वारं ...
व्यादानं मध्यदेशे ...
यस्य तु सङ्कटं मध्ये सद्यो भर्त्तुः ...
तथान्यपीडितद्वारं बहुदोषकरं ...
मूलद्वारं तथान्यैस्तु ना...
कुम्भश्रीपर्णिवल्लीभिर्मूलद्वारन्तु शो...
पूजयेच्चापि तन्नित्यं बलिना ...
भवनस्य वटः पूर्व्वे दिग्भागे सर्व्व...
उडुम्बरस्तथा याम्ये वारुणे पिप्प...
प्लक्षश्चोत्तरतो धन्यो विपरीतास्त्व...
कण्टकी क्षीरवृक्षश्च आसन्नः सफ...
भार्य्याहानिं प्रजाहानिं कुर्य्युस्ते ...
न च्छिन्द्याद्यदि तानन्यान् ...

पुन्नागाशोकबकुलशमीतिलकचम्प...
दाडिमी पिप्पली द्राक्षा तथा ...
जम्बीरपूगपनसद्रुम...
र्जातीसरोजशतपत्रिकमल्लिकाभि...
यन्नारिकेलकदलीदलपाटलाभि...
र्युक्तं तदत्र भवनं श्रियमातनोति ॥
इति मात्स्ये ...
२५५ अध्यायः ॥ * ॥

सूत उवाच ।
"उदगादिप्लवं वास्तु समस्तद्वारकं ...
परीक्ष्य पूर्व्ववत् कुर्य्यात् स्तम्भोच्छ्राय...

…ष्ठकर्कटियवलयानां समीपतः।
…ट्टवर्त्म प्राप्नो दुःखशोकभयं यतः॥
…प्रवेशाद्भ्यारम्भोऽकृष्टोत्पनः शुभः।
… एवमष्टस्तु मयाचर्णः प्रशस्यते॥
…श्चो विनाशाय दक्षिणे शोककस्तथा।
…मासकर्मो नृणां संपूर्णो नाम वामनः॥
…विशमालोक्य यत्नेन गृहमारभेत्। * ।
…संवत्सरे पूर्णे मुहूर्त्ते शुभलक्षणे॥
…परि शिलां कृत्वा सर्व्ववीजसमन्विताम्।
…भद्राङ्कैस्तम्भं पञ्चालङ्कारपूजितम्॥
…मरपरः शिल्पी सहितो वेदपारगैः।
…लं विन्यसेत् तद्वत् सर्व्वौषधिसमन्वितम्॥
…नफलोपेतं वस्त्रताम्बूलसंयुतम्।
…घोषेण वाद्येन गीतमङ्गलनिस्वनैः॥
…ं भोजयेद्विप्रान् होमस्तु मधुसर्पिषा।
…ष्ठिते प्रतिमागेऽपि मन्त्रेणानेन सर्व्वदा॥
…याते तथा कार्य्यमेवं स्तम्भोदये पुनः।
…न्योच्छ्रये तद्वत् प्रवेशसमये तथा॥
…पशमने तद्वत् वास्तुयज्ञस्तु पञ्चधा।
…ने छत्रपातः स्यादाग्नेये स्तम्भरोपणम्॥
…नयच कुर्व्वीत वास्तोः पदविलेखनम्।
…नी मध्यमा चैव तथाङ्गुष्ठस्तु दक्षिणे॥
…नरत्नकनकं फलपिष्टक्षतोदकम्।
…वास्तुविभागेषु शस्त्रन्दद्यविलेखने॥
…शाङ्गारकाष्ठेन न शस्त्रनखचर्म्मभिः।
… शास्त्रिकपालेन कश्चिदास्तु प्रलेखयेत्॥
…र्विलेखितं कुर्य्यात् दुःखशोकामयादिकम्।
… गृहप्रवेशः स्याच्छिल्पी तत्रोपलेखयेत्॥
…सत्त्वादिके तद्वत् शुभाशुभफलोदयम्। * ।
…दिव्याभिमुखं रौति शकुनः परुषं यदि॥
…कालं स्पृशेदङ्गं गृहभर्त्तुः समाहितः।
…ङ्गे तद्विजानीयान्नरशल्यं भयप्रदम्॥
…स्थानान्तरं तत्र हस्त्यश्वश्वापदम्भवेत्।
…ङ्गसम्भवं विद्यात्तत्र शल्यं विचक्षणः॥
…र्य्यमाणे सूत्रे तु श्वगोमायुविलङ्घिते।
… शल्यं विजानीयात् खरशब्दे च भैरवे॥
…ऐशान्येऽथ दिग्भागे मधुरं रौति वायसः।
…ऽन्तत्र विजानीयादङ्गे वा स्वाम्यधिष्ठिते॥
…सूत्रच्छेदे भवेन्मृत्युर्व्याधिः कीले त्वधोमुखे।
…ङ्गारेषु तथोन्मादं कपालेषु च सम्भ्रमम्।
…तुशल्ये च जानीयात् पुंसत्त्वं स्त्रीषु वास्तुवित्।
…गृहभर्त्तुर्गृहस्यापि विनाशः शिल्पिसम्भ्रमे॥
…स्कन्धात् च्युते कुम्भे शिरोरोगं विनिर्द्दिशेत्।
…कुम्भापहारे सर्व्वस्य कुलस्यापि क्षयो भवेत्॥
…मृत्युं स्थानच्युते कुम्भे भग्ने बन्धं विदुर्बुधाः।
…करसंख्याविनाशे तु नाशं गृहपतेर्विदुः॥
…वीजौषधिविहीने तु भूतेभ्यो भयमादिशेत्।
…प्रागुदक्षिणेन विन्यस्य स्तम्भे छत्रं विवेशयेत्॥
…तः प्रदक्षिणेनान्यसेत् स्तम्भं विचक्षणः।
…काद्भयकरं नृणां योजितान्यप्रदक्षिणम्॥
…णां कुर्व्वीत यत्नेन स्तम्भोपद्रवनाशिनीम्।
…यथा फलवती शाखा स्तम्भोपरि निवेशयेत्॥

प्रागुदक्प्लवनं कार्य्यं दिक्ष्वन्यासु न कारयेत्।
स्तम्भाश्च भवनं चापि द्वारं वा स्थगृहन्तथा॥
दिङ्मूढे कुलनाशः स्यात् न च संवर्द्धयेद्गृहम्।
यदि संवर्द्धयेद्वेश्म सर्व्वदिक्षु विवर्द्धयेत्॥
पूर्व्वेण वर्द्धितं वास्तु कुर्य्याद्वैराणि वै सदा।
दक्षिणे वर्द्धितं वास्तु मृत्यवे स्यान्न संशयः॥
पश्चाद्वृद्धन्तु यद्वास्तु तदर्थक्षयकारकम्।
वर्द्धापितं तथा सौम्ये बहुसन्तापकारकम्॥
आग्नेये यत्र वृद्धिः स्यात् तदग्निभयदम्भवेत्।
वर्द्धितं राक्षसे कोणे शिशुक्षयकरं भवेत्॥
वर्द्धापितन्तु वायव्ये वातव्याधिप्रकोपकृत्।
ईशाने तु प्रभाद्यानिवांस्तौ समर्द्धिते सदा॥*॥
ईशाने देवतागारं तथा शान्तिगृहं भवेत्।
महानसं तथाग्नेये तत्पार्श्वे चोत्तरं जलम्॥
गृहस्योपस्करं सर्व्वं नैर्ऋते स्थापयेद्बुधः।
बन्धस्थानं बहिःकुर्य्यात् स्नानमण्डपमेव च॥
धनधान्यञ्च वायव्ये कर्म्मशाला ततो बहिः।
एवं वास्तुनिवेशः स्यात् गृहभर्त्तुः शुभावहः॥"
इति मात्स्ये वास्तुविद्यागृहनिर्णयो नाम २३० अध्यायः॥ * ॥

सूत उवाच।

"अथातः संप्रवक्ष्यामि दार्व्वाहरणमुत्तमम्।
धनिष्ठापञ्चकं त्यक्त्वा विशाखादिकमतः परम्॥
ततः सांवत्सरोद्दिष्टे दिने यायाद्वनं बुधः।
प्रथमं वलिपूजान्तु कुर्य्यात् वृक्षाय सर्व्वदा॥
पूर्व्वोत्तरेण पतितं गृहे दारु प्रशस्यते।
अन्यथा न शुभं विद्याद्याम्यापरनिपातने॥
क्षीरवृक्षोद्भवं दारु न गृहे विनिवेशयेत्।
कृताधिवासं विहगैरनिलानलपीड़ितम्॥
गजावभग्नञ्च तथा विद्युन्निर्घातपीड़ितम्।
अर्द्धशुष्कं तथा दारु भग्नशुष्कं तथैव च॥
चैत्यदेवालयोत्पन्नं नदीसङ्गमजन्तथा।
श्मशानकूपनिलयं तड़ागादिसमुद्भवम्॥
वर्ज्जयेत् सर्व्वथा दारु यदीच्छेद्विपुलां श्रियम्।
तथा कण्टकिनो वृक्षान्नीपनिम्बविभीतकान्॥
श्लेष्मातकान् फलतरून् वर्ज्जयेत् गृहकर्म्मणि।
अशनं शाकमधुकसर्ज्जशालाः शुभावहाः॥
चन्दनं पनसं धन्यं सुरदारु हरिद्रका।
द्वाभ्यामेकेन वा कुर्य्यात् त्रिभिर्व्वा भवनं शुभम्॥
बहुभिः कारितं यस्मादनेकभयदं भवेत्।
एकैकं शिंशपा धन्या श्रीपर्णी तिन्दुकी तथा॥
एता नान्यसमायुक्ता कदाचिच्छुभकारिकाः।
स्यन्दनः पनसस्तद्वत् सरलार्ज्जुनपद्मकाः॥
एते नान्यसमायुक्ता वास्तुकार्य्ये शुभप्रदाः।
तरुच्छेदे महापीते गोधां विद्याद्विचक्षणः॥
माञ्जिष्ठवर्णे भेकः स्यात् नीले सर्पं विनिर्द्दिशेत्।
अरुणे सरटं विद्यात् मुक्ताभे शुकमादिशेत्॥
कपिले मूषिकां विद्यात् खड्गाभे जलमादिशेत्।
एवंविधं सगर्भन्तु वर्ज्जयेद्वास्तुकर्म्मणि॥
पूर्व्वं छिन्नन्तु गृह्णीयात् निमित्तं शकुनैः शुभैः॥*॥
यावेन गुणिते दैर्घ्ये अष्टभिर्व्वै हृते तथा।
यच्छेषमायतं विद्यादष्टभेदं वदामि वः।

ध्वजो धूमश्च सिंहश्च श्वा वृषः खर एव च।
हस्ती ध्वांक्षश्च पूर्व्वाद्याः करिशेषा भवन्त्यमी।
ध्वजः सर्व्वमुखो धन्यः प्रत्यग्द्वारो विशेषतः॥
उदङ्मुखो भवेत् सिंहः प्राङ्मुखो वृषभो भवेत्।
दक्षिणाभिमुखो हस्ती सप्तभिः स उदाहृतः॥
एकेन ध्वज उद्दिष्टस्त्रिभिः सिंह उदाहृतः।
पञ्चभिर्वृषभः प्रोक्तो विकोणस्थांस्तु वर्ज्जयेत्॥
तमेवाष्टगुणं कृत्वा विद्यान्नाशिं विचक्षणः।
सप्तविंशद्धृते भागे ऋक्षं विद्याद्विचक्षणः॥
अष्टभिर्भाजिते ऋक्षे यच्छेषं स व्ययो मतः।
व्ययाधिकं न कुर्व्वीत यतो दोषकरम्भवेत्।
आयाधिके भवेच्छान्तिरित्याह भगवान् हरिः॥
कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम्।
दत्त्वा हिरण्यवसनानि तथा द्विजेभ्यो
माङ्गल्यशान्तिनिलयाय गृहं विशेच्च॥
गृह्योक्तहोमविधिना वलिकर्म्म कुर्य्यात्
प्रासादवास्तुशमने च विधिर्य उक्तः।
सन्तर्पयेत् द्विजवरानथ भक्ष्यभोज्यैः
शुक्लाम्बरश्च भवनं प्रविशेत् सधूमम्॥"
इति मात्स्ये वास्तुविद्यानुकीर्त्तनं समाप्तम् २३१ अध्यायः॥ * ॥ अन्यच्च। अथ वास्तुयुक्तिः।
तत्र स्थाननिर्णयः।
"नदीश्मशानशैलानां वनस्य निकटे तथा।
न वास्तुकर्म्म कुर्व्वीत न द्वन्द्व-नगरान्तयोः॥"*॥
तत्र दिङ्निर्णयः।
"राक्षसानिलवह्नीनां यमस्य दिशि वेश्मनः।
नारम्भं कारयेद्राजा भीरुग्दाहक्षयप्रदम्॥"
तथा हि।
"भोगः कीर्त्तिर्धनं रोगः स्थिरता च भयः क्षयः।
दाह एवेव कथितो दिशि वास्तुफलोद्भवः॥"
भोजे च।
"यल्लग्ने जायते राजा तस्य लग्नस्य यः पतिः।
या दिक् तस्य नृपस्तस्यां वास्त्वारम्भं समाचरेत्॥"
एवञ्च।
"कुशाधिपतिके मेषलग्ने जातस्य भूपतेः॥"
कुशाधिपतिकायां दक्षिणस्यामपि वास्तुनं दुष्यतीति। पराशरस्तु।
"यद्दिशाजनितो राजा वास्तुलम्भस्तु तद्दिशि॥"
एतेन सूर्य्यादिजनितस्य नृपतेः पूर्व्वादिदिक्षु वास्तुकरणम्। तेन शुक्रदशायां जातस्याग्नेय्यामपि न दुष्यति॥ * ॥ अथ लक्षणम्।
"वास्तु कुर्य्यान्महीपालः समं सुस्निग्धमृत्तिकम्।
प्रागुदक्प्लवनं रम्यं रम्यवृक्षोपशोभितम्॥
सर्व्वोद्दिष्टः क्षयो भीतिर्धननाशोऽभ्यनूर्व्वता।
सम्पद्वृद्धिरिति प्रोक्तं पूर्व्वादिककुभां फलम्॥"
तथा हि भवनमन्यत्।
"लग्नलग्नेन दिक् प्रचात् राज्ञो वास्तुप्रवेशनः॥"
एतेन सूर्य्याधिपतितुलालग्ने जातस्य नृपतेः सूर्य्याधिपतेः पूर्व्वस्याः पश्चात् पश्चिमद्वारोऽपि न दुष्यति। अन्ये तु।

"यद्ग्रामगमिनी राजा तद्दिग्भोपभृगी मतः ।"
अतेन गृहद्ग्रामागतस्य गृहवर्द्धिपथगोऽपि न दूषणं । अन्यत्र तु ।
"अश्वत्थप्रियवटग्रुहाः पूर्व्वादिदिग्युगे क्रमात् ।
वास्तुकरमिच्छन्ति विपत्सम्पत्तिहेतवे ।"
भौमिप्राक्ते च ।
"वास्तुकर्म्मे नृपः कुर्य्यादल्पबदरिको दिशि ।
दीर्घा वा चतुरस्रा वा वास्तुभूमिर्महीचितान् ।
अनयोर्मिश्रकं तद्वत् ग्रामे नगरे यथा ।"•।
अथ मानम् ।
"राजकाष्ठेन गृहनिर्माणारम्भं समाचरेत् ।
अधो मध्यः सुखं दुःखं यौनिभौमिश्च यः स्थितः ।
रवादौ वास्तुमानानि राजकाष्ठेरनुक्रमात् ।"
अन्यत्र तु ।
"हस्तगते महीभर्तुर्दुःखयोऽस्य एव हि ।
[illegible]
गृहमाक्रमणस्येव राजहस्तेन भूपतेः ।
वास्तुकर्मगतारम्भो यथाख्यमयरः ।"
[illegible]
"[illegible]
[illegible]"
अथ दोषदुष्टौ ।
"[illegible] वास्तुनो न निवसेत् चिरं नृपः ।
न [illegible] भूवि भारते ।"
अन्यत्रापि ।
"[illegible]
न [illegible]
[illegible]
[illegible] राजा न चिरं सुखमश्नुते ।"
अन्यत्रापि ।
"[illegible] निर्विर्त्तितवास्तु-
मात् ।
न चिरं [illegible] ।"
अथ [illegible] ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
राजा ।"
इति [illegible] ।।
[illegible]
[illegible]

वेधकृत् कुरुते वेधं पापकारी कुलापहः ।
विकारी कुरुते दुःखं शोभनः शुभमावहेत् ।
स्थिरः सर्व्वार्थसिद्धिः स्यात् कुगमः सर्व्वनाशनः ।
कामदोऽभीष्टलाभः स्यात् धूम्रो दहति सर्व्वशः ।
धौम्ये धर्म्ममतिः सौम्यं दुःखं धनहरे भवेत् ।
धनदे धनलाभः स्यात् सुखकृत् सुखकारकः ।
इति प्रोक्तोऽतिसंक्षेपाद्वास्तुलक्षणसंग्रहः ।"
भोजस्तु । लक्षणं तथैव किन्तु युक्तिरन्या ।

> स्वदग्राम्दतो द्विगुणैस्तैः शुभावह-
> चतुरस्र एव नववास्तु शिष्यते ।
> किन्तु समदलमितदलसम्मितः
> प्रकरोति वास्तुरतिसौख्यसम्पदम् ।

कथरा वालुका शिला चयमेतद्विनिन्दितम् ।
त्रिकोणो वर्त्तुलो दीर्घो यवमध्योर्द्धमुखः ।
तथा कमठरूपश्च सर्पाकारस्तथैव च ।
छिन्नो भिन्नो मध्यनिम्नो गजनाभश्चतुष्पथः ।
विषमो जलदोषी च हस्तदोषी तथा परः ।
गजमुक्तालतिर्वेधोपदशाः परिकीर्त्तिताः ।
वास्तुखण्डे महादोषा देयास्तस्माद्विचक्षणैः ।
चतुरस्रः शुभो दीर्घस्तुल्यः प्राप्तः समाश्रितः ।
दोषैर्विहीनो विज्ञेयो वास्तुखण्डः सुखावहः ।"
इति युक्तिकल्पतरौ वास्तुयुक्तिः ।।•।
तत्र कालनिर्णयः ।
"वैशाखश्रावणाषाढमार्गमाघफाल्गुनकार्त्तिकाः ।
शुभदा गृहारम्भे मनोपुत्रधनप्रदाः ।
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णे च भवते भयम् ।
आदित्यभौमवर्ज्जेषु सर्व्वे वाराः शुभावहाः ।"
तथान्यत्र ।
"पूर्णिमाद्यष्टमीं यावत् पूर्व्वास्यं वर्ज्जयेद्गृहम् ।
उत्तरास्यं न कुर्व्वीत नवम्यादिचतुर्द्दशीम् ।
अमावास्याष्टमीं यावत् पश्चिमास्यं विवर्ज्जयेत् ।
नवम्यादि तथा याम्यं यावत् शुक्लचतुर्द्दशीम् ।
[illegible]लग्ने च [illegible] ।
[illegible] न कारयेत् ।
आदित्यचन्द्रौ [illegible] धनिष्ठो-
त्तरा
[illegible] सभा-
दिभिः ।
[illegible] योगे [illegible]
तिथौ
[illegible] शुभम् ।"
[illegible] ।
"[illegible] शुभविरोचितम् ।
[illegible] तु विवर्ज्जयेत् ।
[illegible]
[illegible] वास्तुकर्मणि [illegible] ।"
तथा च ।

> "[illegible]
> [illegible] ।
> [illegible]
> [illegible] ।

[illegible] दिशन्ति [illegible]
मेषे घटे धनुषि [illegible]
कन्याभवे [illegible]
ज्योतिर्विदः
[illegible] कोशा
[illegible]
[illegible] धर्म्मार्थकामाश्च [illegible]
[illegible]
अथ प्रवेशकालः ।
[illegible]
[illegible] स्थिरतोदये च भवं

[illegible]
[illegible] ।
[illegible] शुभवारे च
तथा [illegible] ।
तिथिश्चारश्च तथादि [illegible]
प्रवेशेऽपि [illegible] ।
अथ द्वारम् ।
"नैकद्वारं [illegible]
एकद्वारं दुःप्रदं चतुर्द्वारं [illegible]
त्रिद्वारमेव [illegible]
द्वे [illegible]
राजद्वारस्तु [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
राजद्वारेऽप्यभूयानो [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
अथ प्राचीरविधिः ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible] सर्व्वे प्राचीरा [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

…िधानेन व्याख्यातेन निगद्यते ।
…दृशं नृपः कृत्वा सुचिरं सुखमश्नुते ।
…द् दक्षिणो राजा योऽन्यत्र समुपाचरेत् ।
…ान् स समाप्नोति रोगं शोकं भयं तथा ।
…दहस्तौ विशाद्यनिलयप्रदः ।
…वास्तुदोषाः स्युः स्थाने दोषाश्च ये पुनः ।
…े राजहस्तैः गर्भैकको यथा ।
…रगोऽपि स्यात् क्रमाद्वृद्धिरितस्तथा ।
…मितेऽप्येवं प्राचीरे गुणदोषकौ ।”*।
…ाख्यस्य चतुरस्रस्य वास्तुनः स्थलनिर्णयः ।
…ः हि प्राकारा राजहस्तान्तरे मताः ।
…बाह्ये राजहस्तान्तरे च ये नृपाः ।
…राजहस्तं त्यक्त्वा आरम्भिताः पुनः ।
…भूपतेस्तस्य राजहस्तत्रयान्तरे ।
…स्थिते स्थाने मध्ये तत् प्रशस्यते ।
…राजहस्तानि चत्वारि परिणाहतः ।
…ैकमानेन राजहस्त उदाहृतः ।
…ञ्चमो भागो वास्तोर्भवति शोभनः ।
…एवं नृपः कृत्वा सुचिरं पाति मेदिनीम् ।
…विजयश्रियं लोकांश्च समवाप्नुयात् ।
…ा इत्यतोऽन्यत्र वेश्मारम्भं समा-
चरेत् ।
…राजहस्तोऽयं तस्येदं स्थानपञ्चकम् ।
…ाग्रश्च सिंहश्च गजो भद्रो यथाक्रमम् ।
…सिंहासनं स्थानं याम्ये स्यात् दारमन्दि-
रम् ।
…ानालयं कुर्य्यात् गजे केलिनिकेतनम् ।
…न्तःपुरं कुर्य्यात् क्रमेण पृथिवीपतेः ।
…यमेव सिंहासनं दीर्घस्य चतुरस्रके ।”
…विष्णोत्तरे ।
…रचन्द्रे जातस्य नृपतेः स्वरदक्रमात् ।
…व गृहान् वक्ष्ये तेषां लक्षणमग्रतः ।
…सर्व्वतोभद्रो भवो नान्दीमुखस्तथा ।
…च विलासश्च विजयो विमलस्तथा ।
…केलिर्जयो वीरो द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः ।”
…लक्षणानि ।
…त्रैवोच्यते मानं तस्य तेनैव कल्पना ।
…स्वहस्तमेकन्तु दीर्घे सर्व्वत्र निक्षिपेत् ।
…मेन सुन्दरः स्यात् राजहस्तैश्च पञ्चभिः ।
…ादि चतुर्भिश्च राजहस्तैः प्रतिष्ठितः ।
…धिदेवता भौमो रक्षतीदं वसुन्धरा ।
…ि विंशतिश्चास्य रक्तचित्राङ्कितानि च ।
…ाहृतो गेहः सकलार्थप्रसाधकः ।
…स्थित्वा महीपालः सुचिरं पाति मेदि-
नीम् ।”
…। ५१ । प्रस्थम् ३० । इति सुन्दरः ।*।
…राजहस्तायामे परिणाहे तथैव च ।
…सर्व्वतोभद्रः शुक्रश्चास्याधिदेवता ।
…ा रक्षकाश्चैव पुण्यास्ति चात्र यत्नतः ।
…ोऽस्य द्वाराणि कृष्णचित्राङ्कितानि च ।
…हाहृतो ह्येष सर्व्वानिष्टविनाशनः ।

अत्र स्थित्वा महीपालः सर्व्वान् शत्रून् निह-
न्ति ।”
दीर्घम् २१ । प्रस्थम् २० । इति सर्व्वतोभद्रः ।*।
“अष्टकोणो भवेद्यश्च कोणो हस्तचतुष्टयः ।
राजहस्तोन्नतः कार्य्यो बुधश्चास्याधिदेवता ।
रक्षका वसवश्चास्य पूज्यास्तेऽत्र प्रयत्नतः ।
अष्टौ द्वाराणि चास्य स्युः पीतचित्राङ्कितानि च ।
पीतपट्टावृतो ह्येष सर्व्वानिष्टविनाशनः ।
अत्र स्थाता क्षितिपतिर्न रिष्टैरवसीदति ।
राजहस्तो भवेद्दीर्घः प्रस्थे राजहस्तकः ।
राजहस्ते राजहस्ते प्रकोष्ठं तत्र कारयेत् ।
अयं नान्दीमुखो नाम चन्द्रश्चास्याधिदेवता ।
नक्षत्रलोकः पूज्योऽत्र स यस्मादस्य रक्षकः ।
द्वाविंशतिस्तु द्वाराणि दीर्घे दश तथान्तरे ।
अन्यत्र दीर्घे एकं स्यात् प्रस्थे एकमेव च ।”
दीर्घद्विगे दश द्वाराणि प्रस्थद्वितये एकं कृत्वा
द्वितयं एवं २२ द्वाराणि ।
“शुक्लचित्रेण महितः शुक्लपट्टेन शोभितः ।
सर्व्वार्थसाधको राज्ञां लक्ष्मीविजयवर्द्धनः ।”
दीर्घम् ११ । प्रस्थम् १० । इति नान्दीमुखः ।*।
“दीर्घे त्रयो राजहस्ताः प्रस्थे द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
विनोद एष द्वाराणि त्रिंशत्कोष्ठद्वयं भवेत् ।
रक्तचित्रेण चित्राङ्गो रक्तवस्त्रोपगूहितः ।
अत्र स्थाता नरपतिर्भवेत् कीर्त्तिप्रतापवान् ।
सूर्य्याधिदेवता चास्य रक्षकाः सकलग्रहाः ।”
दीर्घम् ३१ । प्रस्थम् २० । इति विनोदः ।*।
“दीर्घेऽत्र राजहस्तार्द्धं प्रस्थे राजहस्तकौ ।
विलास एष द्वाराणि चत्वारिंशद्बुधा विदुः ।
गन्धर्व्वा रक्षकाश्चास्य प्रकोष्ठत्रितयं भवेत् ।
चित्रपट्टेन शस्तेन चित्रवस्त्रेण शोभितः ।
दुर्भिक्षशमनो ह्येष शस्यसम्पत्तिकारकः ।
तत्र स्थित्वा नरपतिः प्रचुरं सुखमश्नुते ।”
दीर्घम् ५१ । प्रस्थम् २० । इति विलास-
गृहम् ।*।
“द्वादशहस्ताः प्रस्थे दीर्घे द्वौ राजहस्तकौ
कथितौ ।
विजये द्वादश भवनद्वाराणि सुजयप्रदान्यत्र ।
सूर्य्योऽधिदेवता चास्य रक्षतीमं विहङ्गराट् ।
अरुणाम्भोजचित्राङ्गो अरुणाम्बरभूषितः ।
तत्र स्थित्वा नरपतिः कृत्स्नां शास्ति वसुन्ध-
राम् ।”
दीर्घम् २१ । प्रस्थम् १२ ।*।
“आयामे राजहस्तौ द्वौ प्रस्थे राजहस्तकः ।
शतद्वारोपसंहितः प्रकोष्ठैर्दशभिर्युतः ।
दिक्पाला रक्षकाश्चास्य कुजश्चास्याधिदेवता ।
नानावर्णेन चित्रेण वसनेन विभूषितः ।
अत्र स्थित्वा नरपतिः सुचिरं सुखमश्नुते ।
यस्मिन्नध्ये प्रविष्टेव विमलो गृहसत्तमः ।
दुर्भिक्षं नात्र जायेत नवयोर्न च विप्लवः ।
न रोगो नापि शोकश्च नैवोत्पातभयं तथा ।
इत्यादि गुणबाहुल्यमन्यत्र कथितं बुधैः ।”
दीर्घम् २०० । प्रस्थम् १०० ।*।

“आयामपरिणाहाभ्यां राज्ञः षोडशहस्तकः ।
द्वाराणि षोडशैवास्य गुरुरस्याधिदेवता ।
रथिका देवता चास्य शुक्लवस्त्रैर्विभूषणम् ।
अत्र स्थित्वा नरपतिः सर्व्वार्थान् अपि
साधयेत् ।”
दीर्घम् १७ । प्रस्थम् १६ । इति रङ्गः ।*।
“आयामे राजहस्तः स्यात् प्रस्थे च तदर्द्धकम् ।
दश प्रकोष्ठा द्वाराणि शनिरस्याधिदेवता ।
पिशाचा रक्षकाश्चास्य नीलवस्त्रादिभूषणम् ।
नाम्नायं केलिराख्यातो भयरोगविनाशनः ।
अत्र स्थित्वा नरपतिः सुखं विजयते रिपून् ।”
दीर्घम् १०० । प्रस्थम् ५० ।*।
“राजहस्तेन कोणः स्यादेवं केलिश्चतुर्द्दश ।
चतुर्द्दशैव द्वाराणि राहुरस्याधिदेवता ।
नक्तञ्चरा रक्षकास्तु नानावर्णाम्बरादिकम् ।
अयं जयः प्रकटितः सर्व्वत्रैव जयप्रदः ।
आयामे राजहस्तः स्यात् परिणाहेऽष्टहस्तकः ।
नानारूपः कुटीरूपो वीरो नाम जयप्रदः ।
बृहस्पतिर्देवतास्य रक्षकाश्चास्य खेचराः ।
विचित्रवसनोपेतः सर्व्वकामार्थदायकः ।”
दीर्घम् ११ । प्रस्थम् ८ । इति वीरः ।*।
“यो यस्य गदितो वर्णस्तथा स्याच्चामरोऽपि च ।
राजहस्तान्तरे पञ्च चामराः स्युर्महीभुजाम् ।
चन्द्रोऽपि दर्पणे हस्त उपरि क्रमतो न्यसेत् ।
पताकाध्वजयुक्ताश्च गृहरक्षक-रत्नसाम् ।
छत्रयुक्तं गृहं राज्ञां विज्ञेयं चक्रवर्त्तिनाम् ।”
एषां नियमः परवत् ।
“इति द्वादशचिह्नानि गृहाणां कथितानि वै ।
विज्ञायैतानि नृपतिर्गृहारम्भं समाचरेत् ।
इति सिंहासनस्थानमिति राष्ट्रस्य मस्तकम् ।
इतोऽन्ये चित्तहर्य्याः प्रासादाः पृथिवीभुजः ।
जयन्त्यादयो येऽन्ये तेषां नास्ति विनिश्चयः ।
स्वजन्मगेहसंस्थो यो नृपतिः शुभचेतनः ।
स चिरं पृथिवीं शास्ति सर्व्वार्थान् साधयत्यपि ।
यो वा परगेहस्थो दुर्म्मोहात् धरणीपतिः ।
न चिरं पाति वसुधां घोरं रोगञ्च विन्दति ।
स्वलग्नपतिमित्रस्य गृहचारी न दुष्यति ।”*।
परञ्च ।
“हीरकस्य विशुद्धस्य वज्रजातेर्महाद्युतिः ।
सर्व्वाङ्गस्पर्शमात्रेण वमतो दीप्तिमञ्चिताः ।
गृहाग्रे धारयेद्राजा तद्वज्रं वज्रधारणम् ।”
वास्तुस्तु ।
“गृहेषु मणिविन्यासो विज्ञेयो न च दत्तवत् ।
विशुद्धहीरकन्यासो विधेयः सदनोपरि ।
तेन सर्व्वाणि नश्यन्ति चरितानि मही-
भुजाम् ।”
भोजोऽपि ।
“वास्तुलक्षोऽजलच्युः स्यात् यथार्थैर्नामभिः स्वकैः ।
यमद्वारान् समारभ्य यावद्दारमिष्यते ।”
तद्यथा,—
“मृत्युर्भयः स्थिरश्चस्तो धनं विभव एव च ।
वीरसार्थश्च इत्यष्टौ वास्तुभागा यथाक्रमम् ।

नलवैकंतनौदेवदारुपर्वतमदकुराः ।
एते वर्ज्जनीयाः प्रोक्ता विमानानामधोश्वराः ।
गतो वाराणसं कुर्यात् भयस्थाने च यत्नतः ।
[illegible] रचयेत् पश्चात् [illegible] ।
[illegible] रचयेत् विमले कोपरक्षणम् ।
[illegible] नारे [illegible]लयम् ।
[illegible] इति मोक्षस्य लक्षणम् ।"
इति [illegible] राजवल्लभः ॥ ● ॥
"वास्तुमानेन [illegible] निर्णयः ।"
अथ वास्तुलक्षणम् ।
"पूर्व्वतो [illegible] ।
[illegible] पश्चिमतः ॥
कोष्ठे [illegible] मध्ये [illegible] तथा ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।"
इति राजवल्लभः ॥ ● ॥
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible] ।

"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।

[illegible]

वर्जयेत् पूर्व्वतोऽश्वत्थं प्लक्षं दक्षिणतस्तथा ।
ऐशान्यां रक्तपुष्पश्च आग्नेय्यां क्षीरिणस्तथा ।
यत्र तत्र स्थिता दुष्टा बिल्वदाड़िमकेशराः ।
पनसा नारिकेलाश्च शुभं कुर्व्वन्ति निश्चयम् ।
निम्बा शोणी पलाशश्च चिञ्चा श्वेतापराजिता ।
कोविदारश्च सर्व्वत्र सर्व्वं विघ्नन्ति मङ्गलम् ॥ ● ॥
गृहयानमभिच्छन्ति वास्तुस्य स्वपने क्रमात् ।
पूर्व्वादिषु शिरः कृत्वा वास्तुः शेते त्रिभि-
स्त्रिभिः ।
भाद्राद्यैर्व्वामपार्श्वेन तस्य क्रोड़े गृहं शुभम् ।"
तत्र प्रमाणम् ।
"स्वामिहस्तप्रमाणेन ज्येष्ठपत्नीकरेण वा ।
गृहाभ्यन्तरसंस्थानं मापयेद्भितो नरः ।" ● ।
तत्र सामान्यलक्षणम् ।

"गृहभूमिसमाहृतपिण्डपदं
बहुलोपचरम्भुगजैर्गलितम् ।
रविभूपरविंशद्योगहृतं
भवनाय यथास्थितिकल्पपदम् ।

दशायोनिगुणे हस्ते दिवाणेकहृते च ते ।
त्रिद्वाद्युक्तसमायुक्ते पिण्डः स्यात् सर्व्वसम्मतः ।"
तद्यथा ।
"ध्वजादिगोवृषस्थाने गृहमानं शुभावहम् ।
दीर्घं भानुः परीणाहे सप्त चैवाङ्गुलिद्वयम् ॥
इदं पुष्पवर्त्तं गेहं वृषस्थानेऽप्युदीरितम् ।
दीर्घे षट्प्रमरे पञ्च चतस्रोऽङ्गुलयोऽपि च ॥
इदं पुष्पवर्त्तं गेहं गजस्थाने प्रकीर्त्तितम् ।
दीर्घे चतुर्दश पुत्राङ्गुलमेकविंशतिः ॥
प्रसारे [illegible] गजस्थाने गृहं विदुः ।
इति [illegible] सर्व्वसंमतम् ।
[illegible] गृहं समाचर्य यत्नतः शुभमिच्छति ।" ● ।
भोजस्तु ।
"आयाममरिकाद्याभ्यां योऽङ्गुष्ठिको विजायते ।
[illegible] धीमता [illegible] ।
[illegible] शुभान्यन्यानि चान्यथा ।
आयाममरिकाद्याभ्यां [illegible] ।
[illegible] नाम गृहं [illegible] ।
आयाममरिकाद्याभ्यां [illegible] ।
इदं [illegible] नाम गृहं [illegible] ।
आयाममरिकाद्याभ्यां [illegible] ।
इदं हि [illegible] स्वामिनः सुखकारकम् ।
आयाममरिकाद्याभ्यां [illegible] ।
[illegible] ।
आयाममरिकाद्याभ्यां [illegible] ।
इदं हि [illegible] नाम [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।

गृहदोषो यथाव [illegible]
इति [illegible]
अथ वास्तुयागप्रमाणम् । [illegible]
चतुःषष्टिपदं वास्तु [illegible]
एकाशीतिपदं वास्तु मा [illegible]
अयतः शोधयेद्वास्तुभूमिं [illegible]
चतुर्हस्तं द्विहस्तं वा [illegible]
सुषमश्च तदा कृत्वा [illegible]
पुरोहितो [illegible]
तान् ॥ ● ॥ तथा च मत्स्ये [illegible]
"अरत्निमात्रे गर्त्ते वै [illegible]
घृतमामशरावस्थं [illegible]
ज्वालयेत्तु परीक्षार्थं पूर्व्व [illegible]
दीप्ता [illegible]
वास्तुः सम्ह्वितो नाम [illegible]
शुभदः सर्व्ववर्णानां [illegible]
वास्तुकर्त्तुररत्निमात्रे गर्त्ते [illegible]
शरावे पूर्व्वादिक्रमेण [illegible]
घृतेनापूर्य्य वर्त्तिचतुष्टयं [illegible]
प्राच्यां दीपशिखाया उत्तमं [illegible]
तस्य प्रशस्तम् । एवं दक्षिणा [illegible]
स्तथाच वैश्यादेः ।
वर्णानां स वास्तुदेशः प्रशस्तः ।
तु मत्स्यपुराणपरिभाषितं [illegible]
तथा च मात्स्ये ।
"पुरुषाधःस्थितं शल्यं [illegible]
प्रासादे दोषदं शल्यं [illegible]
प्रासादभवनादीनां निवेशं [illegible]
कुर्य्यात् [illegible] विधानेन [illegible]
इत्युपक्रम्य [illegible]
सूत्रधारो [illegible] । प्रासादे [illegible]
मानीत [illegible] हि । इत [illegible]
वास्तुपुरुषश्च ।
"[illegible]
[illegible]
पूर्व्वतो [illegible]
[illegible] ।"
तथा ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

...वरिवर्ज्ज्य योगेषु कारयेत् ।
...यां ज्येष्ठाभिजिद्रौहिणीष्वपि च ।
...विश्रवणानि मुहूर्त्ते गृहमारभेत् ।
...दिवसं श्रेष्ठं तथा शुभनिरीक्षितम् ।
...विधमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि ।"
...कर्माणि: । * । मुहूर्त्ते संवर्त्तः ।
...श्वेतश्च मैत्रेयस्तथा शालकटः स्मृतः ।
...वश्च यवन्तश्च गान्धर्व्वः कुतपस्तथा ।
...वश्च विरिञ्चिश्च विजयो नैर्ऋतस्तथा ।
...णो वायवश्चैव वटः पञ्चदश स्मृताः ।"
...द्वितीयतृतीयसप्तमाष्टमनवमैकादशपञ्चमा-
मुहूर्त्ते श्वेतादौ वास्तुकर्म्म कुर्य्यात् ।
...दिवसस्तु गृहे देवगृहे तु प्रतिष्ठाकाल-
...त् तत्कालपरिग्रहः । * । तथा च कल्प-
...देवीपुराणम् ।
"...देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे ।
...पूर्व्वशिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजितः ।"
...देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे यः कालः शुभ-
...स्य सर्व्वपूर्व्वशिलान्यासे गृहारम्भे स कालः
...त इति । * । प्रतिष्ठाकालश्च मात्स्ये ।
"...वा फाल्गुने वापि ज्यैष्ठे वा माधवे तथा ।
...वा सर्व्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥
...पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ।
...मी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ॥
...मी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी ।
...प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहुफला भवेत् ।"
...कालमुखे ।
"...वा फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि ।
...आषाढ़योर्व्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ।"
...न्तरौ देवीपुराणम् ।
"...विष्णुरुद्रादयस्त्राख्य प्रतिष्ठा दक्षिणायने ।"
...तिषे ।
"...पौषगोरलवाला वाहने सिंहगे गुरौ ।
...दिके दशाहे तु वक्रिणोदाहविग्रहे ।
...ताशकवालायामानिदारिगृहदकरे ।
...त्र्याग्रिमासर्गोवश्च चानिदाहे विपद्यते ।
...दहनमधाहे शोचनाद्भि मलिनद्वये ।
...दिकचतुर्णाके चरणात्पुनयर्मे ।
...त्रा चैकादेते द्वितीयेन दिनद्वये ।
...वैव तु समाहे माङ्गल्यानि विवर्ज्जयेत् ।
...मन्तरेव च दशारम्भप्रवेशने ।
...व्यारम्भे देवकृत्यादिः परिवर्ज्जयेत् ।" * ।
...क्षिप्तारे ।
...कान्तं च भूतले चवाम्बरप्तयेष्टे ।
...र्ककृशोव्याक प्रवृत्ते चन्द्रयोदेः ।
...वसुकर्त्य गुरः जन्ताञ्चतम: परम् ।
...वण: चविली वैश्यदेवेन चर्च विरा-
चवम् ।
...कवर: देवदावं न्यः सर्व्वं समाचरेत् ।"
[illegible]
[illegible]
[illegible]

मत्स्यपुराणे ।
"नक्षत्रबलं ज्ञात्वा ततः कर्म्म समाचरेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसां न कार्य्यं जायते क्वचित् ।"
नक्षत्रमालाधृतवचनम् ।
"पितृभ्यो वृद्धये वृद्धिश्राद्धं दत्त्वा महाचलम् ।
क्रूरभूतबलिश्चैव संपूज्य वास्तुदेवताः ।"
एकदिने वास्तुयागगृहोत्सर्गयोः करणे सकृदेव वृद्धिश्राद्धं करणीयम् ।
"गणशः क्रियमाणे तु मातृणां पूजनं सकृत् ।
सकृदेव भवेत् श्राद्धमादौ न पृथगादिषु ।"
इति छन्दोगपरिशिष्टात् ।
मात्स्ये ।
"ऊहापोहार्थतत्त्वज्ञो वास्तुशास्त्रस्य पारगः ।
आचार्य्यश्च भवेन्नित्यं सर्व्वदा दोषवर्ज्जितः ।"
देवीपुराणम् ।
"प्रासादे च चतुःषष्टिकोष्ठीनिपदं गृहे ।
चतुरस्रीकृते क्षेत्रे चाष्टधा नवधा कृते ।
कोष्ठे रेखान्तरौ दत्त्वा नव भागान् प्रकल्पयेत् ।
ईशः कोणार्द्धगो ज्ञेयः पर्ज्जन्यः पदसंस्थितः ।
द्विपदस्थो जयन्तश्च शक्रः स्यादेकपदिगः ।
भास्करश्च पदो ज्ञेयो द्विपदः सत्य उच्यते ।
भृशः पदस्थो ज्ञातव्यो व्योम चैव पदार्द्धकम् ।
हुताशनः पदार्द्धे तु पूषा च पदसंस्थितः ।
वितथो द्विपदो ज्ञेयः पदैकस्थो गृहक्षतः ।
वैवस्वतः पदस्थो गन्धर्व्वो द्विपदस्थितः ।
भृङ्गश्चैकपदो ज्ञेयो मृगश्चार्द्धपदस्थितः ।
पितरोऽर्द्धपदे ज्ञेयाः पदे दौवारिकस्तथा ।
सुग्रीवो द्विपदे ज्ञेयः पदस्थः पुष्पदन्तकः ।
वरुणो पतिरेकस्थोऽसुरो द्विपदसंस्थितः ।
शोषश्चैकपदो ज्ञेयः पापोऽर्द्धपद उच्यते ।
रोगश्चार्द्धपदो ज्ञेयो नागश्चापि पदे स्थितः ।
द्विपदे विश्वकर्म्मा तु भल्लाटः पदसंस्थितः ।
सोमेश्वरः पदो ज्ञेयो नागराड् द्विपदस्थितः ।
पादस्था श्रीर्मरादेवी दितिश्चार्द्धपदस्थिता ।
आपाश्चापादसंज्ञः स्यादापवत्सः पदस्थितः ।
चतुष्पदस्थो विज्ञेयश्चार्य्यमा मध्यपूर्व्वतः ।
सावित्रस्तु पदो ज्ञेयः सावित्रो पदसंस्थिता ।
ततो विवस्वान् विज्ञेयश्चतुष्पदसंस्थितः ।
इन्द्रश्चैवाक्षयश्चोभावेकैकपदसंस्थितौ ।
मित्रश्चतुष्पदश्चैव पश्चिमे च पदस्थितः ।
रुद्रश्चैकपदो ज्ञेयो राजयक्ष्मा पदस्थितः ।
धराधरश्च विज्ञेय उत्तरे च चतुष्पदे ।
चतुष्पदश्चतुर्द्धा तु मध्ये ब्रह्मा प्रजापतिः ।
देवताद्युत्तरा बाह्ये सर्व्वे चान्ये पदाश्रयाः ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

कुसुमपूर्णमयं तथा दमपुलाकलम् ।
विश्वादिपवनं ग्रामसिद्धं सर्व्वसञ्चकम् ।"
स्थात् पुनाकस्तु श्वधार्थे दमसरीकि: तुष्टं चपलकम् ।
"पूज्या मध्यमयाने तु पूर्व्वाद्याशिक्रमात् ।
स्कन्दश्चैव विदारी च कर्द्दमा पूतना तथा ।
जम्भका पापराक्षस्यौ पिलिपिञ्जश्चरक्यपि ।"
मध्यनगरग्रामामध्ये ग्रामग्राममध्ये सर्व्वे पूज्याः ।
"ग्रामग्रामशिलाकूपौ यत्र तिष्ठति केशवः ।
तत्र देवासुरा यद्वा भुवनानि चतुर्द्दश ।"
इति पद्मपुराणवचनात् ।
तथावाहनविसर्ज्जने न स्तः ।
"ग्रामयागे स्थावरे च नावाहनविसर्ज्जने ।"
इति वचनात् ।
तदसम्भवे घटादिस्थले । प्रतिमास्थानेऽप्यत्र आवाहनविसर्ज्जनवर्ज्जम् । इति बौधायन-वचनात् ॥*॥ तथा विविधकर्मकाण्डपुराणेषु-पुराणाभ्यामन्तर्वेदिनामित्यनेन चनुहिश्यते । इति न लिखितः । किन्तु सत्पुराणोक्तपायस-बलिर्द्दीयते । तथा च ।
"पायसं चापि दातव्यं समस्ता सर्व्वतः क्रमात् ।
[illegible]"
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
"[illegible]
[illegible]"
इति देवीपुराणम् ।
[illegible]

ब्रह्मद्वारे ततो मन्त्री कलशं स्थाप्य पूजयेत्।
[illegible] शाखिद्रुं मण्डपिकम्।
[illegible] सुमनोहरैः।
ततः [illegible] प्राङ्मुखः स्थितः।
[illegible] सुरान्।
[illegible]

कार्य्यन्तु पञ्चभिर्विप्रैर्भिन्नयोनैरथापि वा।
होमान्ते भक्ष्यभोज्यैश्च वास्तुयागे बलिं हरेत्॥"
इति मत्स्यपुराणे होमान्ते बलिविधानात् अत्रापि होमं कृत्वा वस्त्रादिप्रागुदितसर्व्वकर्म-करणाचारः॥ *॥ अथ प्रजापतिनामानि।
"प्रतिष्ठायां लोहितश्च वास्तुयागे प्रजापतिः।
जलाशयप्रतिष्ठायां वरुणः समुदाहृतः॥"
इति मत्स्यसूक्तवचनात्। एकाशीतिपदवास्तु-यागे मत्स्यपुराणम्। भूम्यधिकारे।
"पञ्चगव्यौषधिजलैः परीक्षिता तु सेचयेत्।
एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन तु॥
पश्चात्पिष्टेन चालिख्य सूत्रेणालोक्य सर्व्वतः।
दश पूर्व्वायता रेखा दश चैवोत्तरायताः।
सर्व्ववास्तुविभागे तु विज्ञेया नवधा नव॥"
पञ्चगव्यमन्त्रमाह मत्स्यः।
"गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम्।
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि।
तेजोऽसीति घृतञ्चैव देवस्यत्वा कुशोदकम्॥"
ओषधीराह कात्यायनः।
"व्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः।
यवाश्चौषधयः सप्त विपदो घ्नन्ति धारिताः॥"
व्रीहिः सर्व्वधान्यं षष्टिकाख्यम्। शालयो हैमन्तिकाः। इतीति वास्तुमण्डलनायत्रे उप-विश्य पूर्व्वाभिमुखो गुरुः उत्तरत आरभ्य दश-रेखाः प्राक्संस्थाः पाश्चात्त्यं कुर्य्यात्। एवं नैर्ऋत्यामुपविश्य पश्चिमतः पूर्व्वापरगा दशो-त्तरायता रेखाः कुर्य्यात् कनकशलाकादिना। तत्रादौ रेखानामानि।
"शान्ता यशोवती कान्ता विशाला प्राण-वाहिनी।
सती सुमनसा नन्दा सुभद्रा सुरथा तथा।"
इत्याद्या दश रेखाः।
"हिरण्या सुव्रता लक्ष्मीर्विभूतिर्विमला प्रिया।
जया कला विशोका च इडा संज्ञा दशो-त्तराः।"
इत्युत्तरदश रेखाः।
"एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुज्ञस्तु सर्व्ववास्तुषु।
पदस्थान् पूजयेद्देवान् त्रिंशत् पञ्चदशैव तु॥
द्वात्रिंशद्बाह्यतः पूज्याः पूज्याश्चान्तस्त्रयोदश।
नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोध मे।
ईशानकोणादिषु तान् पूजयेच्च विधानतः।
शिखी चैवाथ पर्ज्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः।
सूर्य्यः सत्यो भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च।
पूषा च वितथश्चैव गृहक्षतयमावुभौ।
गन्धर्व्वो भृङ्गराजश्च मृगः पितृगणस्तथा।
दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तो जलाधिपः।
असुरः शोषपापौ च रोगोऽहिर्मुख्य एव च।
भल्लाटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा।
बहिर्द्वात्रिंशदेते च तदन्तश्चतुरः शृणु।
ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान् पूजयेद्बुधः।
आपश्चैवाथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च।
मध्ये नवपदे ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगाः।

[illegible]
अर्य्यमा सविता चैव
मित्रोऽथ राजयक्ष्मा तथा
अष्टमश्चापवत्सश्च [illegible]
आपश्चैवापवत्सश्च सर्व्वे [illegible]
[illegible]
तन्मध्ये तु बहिर्विंशतिरासु
अर्य्यमा च विवस्वांश्च मित्र
ब्रह्मणः परितो दिक्षु
[illegible]
स्थितैकैकोष्ठवर्त्ति [illegible]
कोणेष्वपीत्यर्थः। दिक्षु पूर्व्वादि [illegible]
"वेदाग्निदाणौ वक्ष्यामि [illegible]
वायुं यावत् तथा रोगात् [illegible]
[illegible]
तस्मादष्टमयो भीमादिषं [illegible]
सुग्रीवाददितिं [illegible]
एते वंशाः [illegible]
एतेषां चैव सम्पातः परमं
मर्म्म चैतत् समाख्यातं [illegible]
स्तम्भन्यासेषु वर्ज्जानि
कोणोच्छ्रायोपघातानि [illegible]
सर्व्वत्र वास्तुनिर्द्दिष्टः [illegible]
सद्भिरपि [illegible]
पृथ्वीधरोऽर्य्यमा चैव [illegible]
[illegible] पापयक्ष्मा पुनः [illegible]
[illegible] यो मोनि [illegible]
सर्पेन्द्रा वंशसंस्थौ च [illegible]
सोमसूर्य्यौ [illegible]
[illegible] राजयक्ष्मा च [illegible]
सावित्रः सविता [illegible]
विवस्वानथ मित्रश्च [illegible]
पूषा च पापयक्ष्मा च [illegible]
तथैवासुरशेषौ च [illegible]
पार्श्वे तु दक्षिणे [illegible]
उक्तार्य्यमाप्यो [illegible]
[illegible]
[illegible] मध्ये [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
मतः।
[illegible]
[illegible]

[illegible] रि गन्धोदकेन स्नात्वा [illegible] ।
[illegible] गन्धपुष्पादिभि: [illegible] च ।
[illegible] कुर्य्यात् पूर्व्वेण [illegible] ।
[illegible] [illegible] ।
[illegible] कार्य्य: कुर्य्यात् [illegible] ।"
[illegible] ।
[illegible] पौर्णमास्यां [illegible] ।
[illegible] तु [illegible] ।
[illegible] [illegible] ।
[illegible] कुर्य्यात् [illegible] ।
[illegible] कुर्य्यात् [illegible] ।"
[illegible] ।
[illegible] सर्व्वं शुभदं भवेत् ।"
[illegible] क्रियाकार: ।
[illegible] स्यात् [illegible] समा-
श्रयेत् ।"
[illegible] ।
[illegible] तिलैराज्यं [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] मधुपर्कै: [illegible] ।
[illegible] [illegible] ।
[illegible] वास्तुदेशे बलिं हरेत् ।"
[illegible] विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।
[illegible] ।"
[illegible] वास्तोष्पतिर्देवतेन [illegible] ।
[illegible] पायसं प्राशेत [illegible] । * ।
[illegible] तत: कुर्य्याद्वास्तुदेवस्य पूजन-
[illegible] । सुवर्णं गां वस्त्रयुग्ममाचार्य्याय निवे-
[illegible] बोध्यम् कल्पतरौ मत्स्य-
[illegible] ।
[illegible] यजमानस्य कारयेत् ।
[illegible] पूजयेद्भक्त्या ये चान्ये गृहमागता: ।
[illegible] शमनं कृत्वा कर्म्म समाचरेत् ।
[illegible] परिवर्त्तने ।
[illegible] सर्व्वदोषापनुत्तये ।
वास्तूपशमनं कृत्वा सूत्रेण वेष्टयेत् ।"
मत्स्यपुराणे उपक्रमोपसंहारयोर्वास्तूप-
[illegible] नाभिधानात् वास्तूपशमनं कर्म्मणो
[illegible] इति तेनैवोक्त: सर्व्वदोषापनुत्तये
[illegible] वास्तुसर्व्वदोषापनोदनं फलं संकल्पे
[illegible] कार्य्य: । एतत्तु प्रारम्भप्रवेशान्य-
[illegible] कर्त्तव्यम् । भावप्रकल्पे प्रमाणं
[illegible] । इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्यविर-
[illegible] वास्तुयागतत्त्वं समाप्तम् ॥
[illegible] क्ली, (वास्तु एव । वास्तु+स्वार्थे कन् ।)
[illegible] शाकम् । इत्यमरटीकायां भरत: ॥
[illegible], सुश्रुते । १ । १६ ।
[illegible] वास्तुकै: ॥")
[illegible] क्ली, चिल्लीशाकम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥
[illegible] क्ली, (वसन्ति गुणा अत्रेति । वस+
[illegible] साधु: ।) शाकविशेष: । वेतुया
[illegible] भाषा । तत्पर्य्याय: । वास्तू २ वास्तुकम् ३

[illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ शाक-
[illegible] ७ राजशाक: ८ चक्रवर्त्ती ९ । अस्य
गुणा: । मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । क्षारत्वम् ।
[illegible] । त्रिदोषशमनत्वम् । रोचनत्वम् ।
[illegible] । [illegible] । मल-
[illegible] । इति राजनिर्घण्ट: ॥
अपि च ।
"वास्तूकं वास्तुकञ्च स्यात् क्षारपत्रञ्च शाक-
राट् ।
तदेव तु [illegible] स्याद्वास्तुकम् ॥
प्रायशो यवमध्ये स्यात् यावत् शाकमत: स्मृतम् ।
वास्तूकद्वितयं स्वादु क्षारं पाके कटू दितम् ॥
दीपनं पाचनं रुच्यं लघु शुक्रबलप्रदम् ।
सरं प्लीहास्रपित्तार्शःकृमिदोषत्रयापहम् ॥"
इति भावप्रकाश: ॥
वास्त्रेयं, त्रि, वस्तिसम्बन्धि । वस्त्रसम्बन्धि । वस्तु-
सम्बन्धि । वास्तुसम्बन्धि । वस्तिवस्त्रवस्तुवास्तु-
शब्देभ्य: ढञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (वस्तौ
भवम् । वस्ति+"दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहे-
र्ढञ् ।" ४ । ३ । ५६ । इति ढञ् । वस्ति-
भवम् ॥ यथा, छान्दोग्योपनिषदि । ३ । १९ ।
२ ।
"तत् यत् रजतं सेयं पृथिवी यत् सुवर्णं सा
द्यौर्यज्जरायु ते पर्व्वता यदुल्वं स मेघो नीहारो
या धमनयस्ता नद्यो यद्वास्तेयमुदकं स समुद्र: ॥"
वस्तिरिव । वस्ति+"वस्तेर्ढञ् ।" ५ । ३ ।
१०१ । इति ढञ् । वस्तिसदृशम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥)
वास्तोष्पति:, पुं, (वास्तोर्गृहक्षेत्रस्य पतिरधि-
ष्ठाता । "वास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ।" इति
निपातनात् अलुक् षत्वञ्च । यद्वा, "वास्त्वन्त-
रिक्षं तस्य पति: पाता विभुत्वेन ।" इति
निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा । ५ । ४ । ९ ।)
इन्द्र: । इत्यमर: ॥ (देवतामात्रम् । यथा,
भागवते । १० । ५० । ५३ ।
"वास्तोष्पतीनाञ्च गृहैर्वलभीभिश्च निर्म्मितम् ।
चातुर्व्वर्ण्यजनाकीर्णं यदुदेवगृहोल्लसत् ॥"
"किञ्च नगरगृहादौ वास्तोष्पतीनां देवानाञ्च
गृहैर्वलभीभिश्चन्द्रशालिकाभिश्च निर्म्मितम् ।"
इति तट्टीकायां स्वामी ॥ गृहपालयितरि, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५४ । १ ।
"वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मान्
स्वावेशो अनमीवो भवान: ॥"
"हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितर्देव त्वं अस्मान्
त्वदीयान् स्तोतॄनिति प्रतिजानीहि ।" इति
तद्भाष्ये सायण: ॥)
वास्त्र:, पुं, (वस्त्रेण परिवृतो रथ: । वस्त्र+"परि-
वृतो रथ: ।" ४ । २ । १० । इति अण् ।)
वस्त्रावृतरथ: । इत्यमर: । २ । ८ । ५२ ॥ त्रि,
वस्त्रसम्बन्धी ॥
वास्थ:, त्रि, वारि तिष्ठति य: । वार्शब्दपूर्व्व-
स्थाधातोर्डप्रत्ययेन निष्पन्न: ॥

वास्न:, पुं, उष्ण: । लोहम् । इति केचित् ॥ महन्त-
मध्य इति धातुपाठ: ॥
वास्येय:, पुं, नागकेशर: । इति रत्नमाला ॥
वाह, ऋ ङ यत्ने । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (भ्वा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अववाहत् । ङ,
वाहते । ववाह रत्नं पुरुषास्ततो जाता: सह-
स्रश: इत्यादि सिद्धार्थमोघाद्रिश्च वहधातुं
मन्यते वर्द्धमानरमादेवौ । वस्तुतस्तु बहुवाद-
सम्मतत्वादेवौद्यादिरनेनोपेक्षित: ववाहेति
चण्डीप्रयोगस्य तु वाह ऋ ङ यत्ने इत्यस्मात्
गणकृतानित्यत्वात् परस्मैपदसिद्धि: अनेकार्थ-
त्वात् सुसावेत्यर्थ: । अथवा वव इत्याह इत्येव
व्याख्यानम् । इति दुर्गादास: ॥
वाह:, पुं, (उह्यतेऽनेनेति । वह+करणे घञ् ।)
घोटक: । (यथा, अध्यात्मरामायणे ।२।५।५६।
"इत्याश्रम: सुमन्त्रोऽपि रथं वाहैरयोजयत् ॥")
परिमाणविशेष: । इत्यमर: ॥ यथाहु: ।
"पलं प्रकुञ्चकं मुष्टि: कुडवस्तच्चतुष्टयम् ।
चत्वार: कुडवा: प्रस्थश्चतु:प्रस्थमथाढकम् ॥
अष्टाढको भवेत् द्रोणो द्विद्रोण: शूर्प उच्यते ।
सार्द्धशूर्पो भवेत् खारी द्वे खार्य्यौ गोण्युदाहृता ।
तामेव भारं जानीयात् वाहो भारचतुष्टयम् ॥"
इति भरत: ॥
चतुर्द्दशभेदात् संख्यान्यथात्वम् । तथा च ।
"चतुराढको द्रोण: षोडशद्रोणा खारी ।
विंशतिद्रोण: कुम्भ: दशकुम्भो वाह: । इति
स्वामी ॥ * ॥ भुज: । वृष: । वायु: । इति
शब्दरत्नावली ॥ (प्रवाह: । यथा, कथासरित्-
सागरे । ९३ । ८१ ।
"यत्रार्च्चिराच्यधूमादिमार्गाविव समागतौ ।
गङ्गायमुनयोर्वाहौ भात: सुगतये नृणाम् ॥"
वाहनम् । यथा, तत्रैव । ६२ । १५७ ।
"तच्छ्रुत्वा तत्र भेकानां राजा वाहसमुत्सुक: ।
जलादुत्तीर्य्य तत्पृष्ठमारोहत् गतभीर्मुदा ॥")
वाहक:, त्रि, (वहतीति । वह+ण्वुल् ।) वहन-
कर्त्ता । वहति य: । इत्यर्थे णकप्रत्ययेन निष्पन्न: ॥
(यथा, भागवते । १० । १८ । २१ ।
"आचेरुर्विविधा: क्रीडा वाह्यवाहकलक्षणा: ।
यत्रारोहन्ति जेतारो वहन्ति च पराजिता: ॥")
वाहद्विषन्, [त्] पुं, (वाहानां घोटकानां द्विषन्
शत्रु: ।) महिष: । इत्यमर: ॥
वाहनं, क्ली, (वहत्यनेनेति । वह+करणे ल्युट् ।
"वाहनमाहितात् ।" ८ । ४ । ८ । इत्यत्र
"वहतेर्ल्युटि वृद्धिरिष्येव सूत्रे निपातनात् ।"
इति भट्टोजिदीक्षितोक्त्या निपातनात् वृद्धि: ।)
हस्त्यश्वरथदोलादि: । तत्पर्य्याय: । यानम् २
युग्यम् ३ पत्रम् ४ धोरणम् ५ । इत्यमर: ।
२ । ८ । ५८ ॥ * ॥ (यथा, रघु: । [illegible] १० ।
"पूर्व्ववृत्तकथितै: पु[illegible]
साग्रज: [illegible]
उह्यमान इव
[illegible] ॥")

देवा वाहनानि यथा,—
"विष्णुश्चक्रिग्रिवैर्द्धि वैधिषी सा जगन्मयी ।
सितप्रेतो महादेवो ब्रह्मा लोहितपङ्कजः ।
हरिर्हरिस्तु विज्ञेयो वाहनानि महीजसः ॥
स्वमूर्त्या वाहनत्वन्तु तेषां यस्मात् गुच्छति ।
तस्मात्मूर्त्यन्तरं लत्वा वाहनत्वं गतास्वयः ॥
यस्मिन् यस्मिन्महामाया प्रीयाति सततं
प्रिया ।
तेन तेनैव रूपेण आसनान्यभवन् त्रयः ॥"
इति कालिकापुराणे ५७ अध्यायः ॥१॥
देवदानवानां वाहनानि यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
"शृणुष्व कथयिष्यामि सर्व्वेषामपि नारद ।
वाहनानि समासेन एकैकस्यानुपूर्व्वशः ॥
रुद्रहस्ततलोत्पन्नं महाकायं महाजवम् ।
श्वेतवर्णं महावीर्य्यं देवराजस्य वाहनम् ॥
रौद्रौजःसम्भवं भीमं कृष्णवर्णं मनोजवम् ।
पौण्ड्रकं नाम महिषं धर्म्मराजस्य नारद ॥
रुद्रमानस-सम्भूतं श्यामं जलधिशृङ्गकम् ।
शिशुमारं दिव्यगतिं वाहनं वरुणस्य च ॥
रौद्रं शकटचक्राक्षं शैलाकारनरोत्तमम् ।
अम्बिकापादसम्भूतं वाहनं धनदस्य तु ॥
एकादशानां रुद्राणां वाहनानि महामुने ।
गन्धर्व्वाश्च महावीर्य्या भुजगेन्द्राः सुदारुणाः ॥
श्वेतानि सौरभेयानि वृषाण्युग्रजवानि च ।
रथं चन्द्रमसश्चार्द्धं सहस्रहंसवाहनम् ॥
हयोद्वरथवाहाश्च आदित्या मुनिसत्तम ।
कुञ्जरस्थाश्च वसवो यक्षाश्च नरवाहनाः ॥
किन्नरा भुजगारूढ़ा हयारूढ़ौ तथाश्विनौ ।
सारङ्गाधिष्ठिता ब्रह्मन् मरुतो घोरदर्शनाः ॥
शुकारूढ़ाश्च कवयो गन्धर्व्वाश्च पदातिनः ।
आरुह्य वाहनान्येवं स्वानि स्वान्यमरोत्तमाः ॥
सन्नह्य निर्य्ययुर्हृष्टा युद्धाय सुमहौजसः ॥"
नारद उवाच ।
गदितानि सुरादीनां वाहनानि महामुने ।
दैत्यानां वाहनान्येवं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥
पुलस्त्य उवाच ।
शृणुष्व दानवादीनां वाहनानि द्विजोत्तम ।
कथयिष्यामि तत्त्वेन यथावत् श्रोतुमर्हसि ॥
अन्धकस्य रथो युक्तः श्वेतः परमवाजिभिः ।
कृष्णवर्णैः सहस्रारस्त्रिनल्वपरिमाणवान् ॥
प्रह्लादस्य रथो दिव्यः श्वेतवर्णैर्हयोत्तमैः ।
उह्यमानस्तथाष्टाभिः श्वेतरुक्ममयः शुभः ॥
विरोचनस्य तु गजः कुम्भस्य तु तुरङ्गमः ।
जम्भस्य तु रथो दिव्यो हयैः काञ्चनसन्निभैः ॥
शङ्कुकर्णस्य तुरगो हयग्रीवस्य कुञ्जरः ।
रथो मयस्य विख्यातो दुन्दुभेश्च महोरगः ।
शम्बरस्य विमानोऽभूदयः शङ्कोर्म्मृगाधिपः ॥"
इति वामनपुराणे ९ अध्यायः ॥
(वाहयतीति । वह + स्वार्थे णिच् + ल्युः ।) वाहके, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । १२४ । २२०—२२२ ।
"स वाहनानां नागानां शीकरासारवाहिभिः ।
शुक्लरविसर्ग्गोपुरे मार्गे गते जगति तदा ॥"
"नागानां वाहना नैताः शकरविषमी निशि ।
[illegible] ॥
[illegible] ॥")

वाहमेषः, पुं (वाहेषु वाहनेषु मेषः ।) अश्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाहसः, पुं, (उह्यते इति । वह + "वहियुभ्यो णित् ।" उणा० ३ । ११९ । इति असच् । स च णित् ।) अजगरः । इत्यमरः ॥ (यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ५ । ५ । १४ । १ ।
"वाहसः प्रतिमत्स्यै स्वाहा ।")
वारिनिर्य्यासम् । सुनिषण्णकम् । इति मेदिनी । सौ, १० ॥

वाहा, स्त्री, (वाह + अजादित्वात् टाप् ।) बाहुः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

बा(वा)हाबा(वा)हवि, अ, (बाहुभिर्बाहुभिः प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तं तत् ।) बाहुयुद्धम् । हाताहाति इति भाषा । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

वाहिकः, पुं, (वाहेन भारवाहनविशेषेण जीवति । वाह + "वेतनादिभ्यो जीवति ।" ४ । ४ । १२ । इति ठक् ।) ढक्का । गोवाहः । शकटादिः । इति धरणिः ॥ त्रि, भारवाहकश्च ॥

वाहित्थं, क्ली, गजकुम्भस्याधोभागः । इत्यमरः ॥

वाहिनी, स्त्री, (वाहा वाहनानि घोटकादीनि सन्त्यस्यामिति । वाह + इनिः । ङीप् ।) सेना । (यथा, रघुः । ११ । ४ ।
"लक्ष्मणानुचरमेव राघवं
नेतुमैच्छदृषिरित्यसौ नृपः ।
आशिषं प्रयुयुजे न वाहिनीं
सा हि रक्षणविधौ तयोः क्षमा ॥" ७।
वाहः प्रवाहोऽस्त्यस्या इति ।) नदी । (यथा, रामायणे । २ । ८९ । ९ ।
"उत्तिष्ठत प्रबुध्यध्वं भद्रमस्तु हि वः सदा ।
नावः समुपकर्षध्वं तारयिष्याम वाहिनीम् ॥")
सेनाभेदः । तद्यथा । गजाः एकाशीतिः । रथाः एकाशीतिः । अश्वास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् । पदातिकाः पञ्चाधिकचतुःशतम् । सहस्रायेन दशाधिकाष्टशतं वाहाः सन्त्यस्याम् । इत्यमरभरतौ । (यथा, महाभारते । १ । २ । १९—२१ ।
"एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥
पत्तिस्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।
त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥
त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ।
स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः ॥"
प्रवाहशीला । यथा, मार्कण्डेये । ७८ । २९ ।
"यमुना च नदी यद्वै कलिन्दान्तरवाहिनी ॥")

वाहिनीपतिः, पुं, (वाहिन्याः सेनायाः पतिः ।) सेनापतिः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ४ । २१ । ९ ।

"[illegible]
[illegible] ।
वाहिन्या [illegible]
[illegible] ॥

[illegible], पुं, [illegible]
इति [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] । यथा,—
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] नाम [illegible]
[illegible] नाम [illegible]

इति महाभारते [illegible]

बा(वा)हुः, पुं, (बाधते इति । [illegible] + "अर्त्तिप्रथिमदि [illegible]" [illegible]
इति कुः हकारादेशश्च ।) [illegible]
[illegible] । यथा । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] बाहुर्दोः [illegible]
[illegible] । इति [illegible]
[illegible] बाहुलक्षणं [illegible]
यथा,—
"[illegible]
[illegible]
इति विष्णुपुराणे । [illegible]
बाहुपाशः च [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
"[illegible]
[illegible] बाहू [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ना: सुभगश्चैव निर्धनो विरलाङ्गुलि: ।
नलिश्च सघनस्तिस्रो रेखाश्च यस्य वै ॥
करतलगा मणिबन्धे समुत्थिता: ।
शाङ्कितकरो भवेत् सत्यप्रदो नर: ॥
ताराश्च धनिनां मत्स्यपुच्छनिभा बुधे ।
पञ्चशिविकागजपद्मोपमा नृपे ॥
कुशपताकाभा ग्वालाभा निरीश्वरे ।
भाश्च गवाढ्यानां स्वस्तिकाभा नृपेश्वरे ॥
सतोमरधनु:कुन्ताभा नृपते: करे ।
लाभा यज्ञाढ्ये वेदीभाश्चाग्निहोत्रिणि ॥
ईशकुलाभाश्च त्रिकोणाभाश्च धार्म्मिके ।
मूलगा रेखा: पुत्रा: स्युश्च दारिका: ॥
गोगता रेखा कनिष्ठामूलगामिनी ।
युषश्च कुरुते छिन्नया तरुतो भयम् ।
श्च बहुरेखा: स्युर्निर्द्धना विग्रुकै: कृशै: ॥"

इति गारुडे ६६ अध्याय: ॥

मूलं, क्ली, (बाह्वोर्मूलम् ।) भुजद्वयस्य
भाग: । काँक् इति वगल् इति च भाषा ।
ाय: । कक्ष:२ । इत्यमर: ॥ भुजकोटर:
ोर्मूलम् ४ खण्डिक: ५ कक्षा ६ । इति
न्द्र: ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १२४
पि कुन्तलसंयानसंयमव्यपदेशत: ।
मूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥")
हुल:, पुं, कार्त्तिकमास: । इत्यमर: ॥ अथ
र्त्तिकमाहात्म्यम् ।

नारद उवाच ।

र्त्तिकस्य तु माहात्म्यं मासस्य वक्तुमर्हसि ।
कार्त्तिकमाहात्म्यं यथावत् वक्तुमर्हसि ॥

ब्रह्मोवाच ।

एवं त्वया पुत्र लोकोद्धारणहेतवे ।
यामि न सन्देहस्तत्समो नास्ति वैष्णव: ॥
त: सर्व्वतीर्थानि सर्व्वे यज्ञा: सदक्षिणा: ।
र्त्तिकस्य च मासस्य कोट्यंशं नापि बिभ्रति ॥
न: पुष्करे वास: कुरुक्षेत्रे हिमाचले ।
न: कार्त्तिको वत्स ! सर्व्वपुण्याधिको मत: ॥
ांनि मेरुतुल्यानि सर्व्वदानानि चैकत: ।
न: कार्त्तिको वत्स ! सर्व्वदा केशवप्रिय: ॥
ा कोटिसहस्राणि पापानि सुबहून्यपि ।
वासेन सर्व्वाणि विलयं यान्ति कार्त्तिके ॥
ञ्चित् कुरुते पुण्यं विष्णुमुद्दिश्य कार्त्तिके ।
क्षयं भवेत् सर्व्वं सत्योक्तं तव नारद ! ॥
ह क्षयं न पश्यामि सत्यमुक्तं तवानघ ।
ानभूतं सर्व्वस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ॥
ात्मानं समारभ्यात् यथा न स्यादित: पुन: ।
ाप्यं प्राप्य मानुष्यं कार्त्तिकोक्तं चरेत् य: ।
र्म्म धर्म्मरतो श्रेष्ठ स मातृपितृघातक: ।
र्त्तिकं सकु वै मासं सर्व्वमासेषु चोत्तमम् ।
ानां परमं पुण्यं पावनानाञ्च पावनम् ।
त्तिन् मासे वसन्तिंशद्देवा: सन्निहिता सदा ।
च यानानि दानानि भोजनानि व्रतानि च ।
स्तैरुदरस्थानां दत्तं भूमिवासिनाम् ।
ानानि कुर्व्वन्ति सर्व्वभावेन नारद ! ।

ब्राह्मणानाञ्च ये कन्यां दास्यन्ति विधिवन्नरा: ॥
दानानां फलमेतेषां प्राप्नुयुस्ते विधानत: ।
तानि दानानि गृह्णन्ति दत्तानि विधिवत् सुरा: ।
यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं तपश्चैव तथा कृतम् ।
तदक्षयफलं प्रोक्तं विष्णुना लोककर्त्तृणा ॥
दयायां भोजनं चैव कार्त्तिके मासि यै: कृतम् ।
अश्वमेधादिकं पुण्यं तेषु प्राप्तं न संशय: ॥
तस्माद्यत्नेन विप्रेन्द्र कार्त्तिके मासि दीयते ।
यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं विष्णुमुद्दिश्य मानवै: ॥
हुतं दत्तञ्च विप्रेन्द्र तपश्चैव तथा कृतम् ।
तदक्षयं लभन्ते ते अन्नदानं विशेषत: ॥
यथा नदीनां विप्रेन्द्र शैलानाञ्चैव नारद ।
उदधीनाञ्च विप्रर्षे क्षयो नैवोपपद्यते ॥
तद्वत् कार्त्तिकमासे तु यत्किञ्चिद्दीयते मुने ।
न तस्यास्ति क्षयो विप्र पापं याति सहस्रधा ॥
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन कर्म्मणा मनसा गिरा ।
पापं समाचरेन्नैव कार्त्तिके विष्णुतत्पर: ॥
अज्ञानाद्वा यदि वाज्ञानाद्दुष्कृतं येन यत्कृतम् ।
तत्तस्य नश्यति क्षिप्रं वायुना पांशवो यथा ॥
संप्राप्तं कार्त्तिकं दृष्ट्वा परान्नं यस्तु वर्ज्जयेत् ।
दिने दिने च कृच्छ्रस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
प्रहृष्टानान्तु भक्ताय्यां कार्त्तिके नियमे कृते ।
अवश्यं विष्णुरूपत्वं प्राप्यते मुक्तिदं शुभम् ॥
न कार्त्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् ।
न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गया समम् ॥
न चान्नेन समं दानं न सुखं भार्य्यया समम् ।
न कृषेस्तु समं वित्तं न लाभ: सुरभीसम: ॥
न तपोऽनशनैस्तुल्यं न दमात् परमो जय: ।
न च धर्म्मो दयातुल्यो न ज्योतिश्चक्षुषा समम् ॥
न द्रुमो रसनातुल्या न प्रीतिस्तु सुतं विना ।
न कार्त्तिकसमो मासो वैष्णवानां प्रिय: सदा ॥
अव्रतेन क्षपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् ।
तिर्य्यग्योनिमवाप्नोति सर्व्वधर्म्मबहिष्कृत: ॥
दुर्लभं वैष्णवं ज्ञानं दुर्लभा वैष्णवी कथा ।
दुर्लभा वैष्णवी दीक्षा दुर्लभो जागरस्तथा ॥
दुर्लभं कपिलादानं दुर्लभं जाह्नवीजलम् ।
दुर्लभो वैष्णवो विप्रो दुर्लभं शीलमोचनम् ॥
दुर्लभं पुष्करे दानं दुर्लभा: कार्त्तिके तिला: ।
दुर्लभो जागरो विष्णो: पक्षयोरुभयोरपि ॥
दुर्लभा कार्त्तिके विप्र द्वादशी हरिबोधिनी ।
दुर्लभा मालतीपूजा दुर्लभा तुलसी मुने ॥
दुर्लभं कार्त्तिके स्नानं दुर्लभं साधुसङ्गमम् ।
शालग्रामशिलापूजा दुर्लभा मुनिपुङ्गव ॥
स्वानुगा नारी यत्र दुर्लभा श्रमशालिनाम् ।
कुलशीलवती कन्या दुर्लभा दम्पती द्विजाम् ॥
दुर्लभा जननी लोके पिता चैव विशेषत: ।
दुर्लभं साधुसङ्गानं दुर्लभो धार्म्मिक: सुत: ॥
दुर्लभैवारणी लोके [illegible] ।
[illegible] ॥
दुर्लभं वैष्णवे दानं [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] दुर्लभं विप्र दुर्लभं [illegible] ॥

न्यायेनोपार्ज्जितं वित्तं दुर्लभं कुलवर्द्धनम् ।
दुर्लभं वत्स मथायां पात्रे यत् प्रतिपादितम् ॥
पात्राणामपि तत्पात्रं सदाचारक्रियान्वितम् ।
संप्राप्य कार्त्तिकं मासं विमुखा ये जनार्द्दने ।
तेषां यमपुरे वास: पितृभि: सह नारद ! ॥"

इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्त्तिकमाहात्म्ये ११४ अ: ॥

ब्रह्मोवाच ।

"कार्त्तिकस्य तु माहात्म्यं पुनरेव शृणुष्व मे ।
यत् श्रुत्वा मुनिशार्द्दूल ! सर्व्वान् कामानवाप्स्यसि ॥
व्रतानामिह सर्व्वेषामेकजन्मानुगं फलम् ।
कर्त्तुर्विष्णुव्रतस्योक्तं शतजन्मानुगं फलम् ॥
आश्विनस्य सिते पक्षे एकादश्यां द्विजोत्तम ! ।
वैष्णवैर्वैष्णवं धर्म्मं प्रारम्भोऽस्य विधीयते ॥
यावत् कार्त्तिकशुक्लस्य पौर्णमासी तिथिर्भवेत् ।
तावदस्य व्रतस्योक्तं सम्यगाचरणं बुधै: ॥
अन्यथा तु कृतं विप्र व्रतमेतत् सुदुर्लभम् ।
कार्य्यं सद्भि: प्रयत्नेन कार्त्तिके तु विशेषत: ॥
त्रिंशद्दिनानि पुण्यानि विप्रप्रीतिकराणि वै ।
कार्त्तिकस्य व्रतं विप्र ! श्रीविष्णुप्रीतिकारणम् ॥
तदहं शोधस्य व्रतं मुने तुष्टिकरं परम् ।
पुण्यं पञ्चदिनं प्रोक्तं दत्तं तस्मै च विष्णुना ॥
नरो वा यदि वा नारी कुरुते वैष्णवं व्रतम् ।
दिने दिनेऽश्वमेधफलं भवेत्तस्यैव कार्त्तिके ॥
अतस्त्वं विधिवत् पुत्र ! वैष्णवं व्रतमुत्तमम् ।
श्रीदामोदरतुष्ट्यर्थं प्रकुरुष्व समाहित: ॥
रूप्ये मासि मुनिश्रेष्ठ प्रात:काले तथामले ।
गोष्पदेऽपि जले स्नानं भवेदं पापिनामपि ॥"

इति पाद्मे उत्तरखण्डे ११५ अध्याय: ॥

ब्रह्मोवाच ।

"पुराणश्रवणं यत्र कुर्व्वन्ति दिनागमे ।
तेषां करस्थिता मुक्तिर्विष्णो नात्र संशय: ॥
कार्त्तिके मासि यो भक्त्या कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
प्रयाति विष्णुसारूप्यं स याति भवनं हरे: ।
कार्त्तिके मासि य: कुर्य्यात् तिलतैलेन दीपकम् ।
अहोरात्रान् मुनिश्रेष्ठ स याति परमं पदम् ॥
कार्त्तिके मासि यो दद्यात् पादत्राणं द्विजन्मने ।
दद्यादश्वान्वितं वत्स [illegible] ॥
[illegible] यो दद्यात् भूमिं वै ब्राह्मणाय तु ।
स याति [illegible] ॥
ताम्बूलञ्चैव यो दद्यात् [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] यो दद्यात् [illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
यो दद्यात् [illegible] ॥"

इति पाद्मे उत्तरखण्डे ११६ अध्याय: ॥

बाहुल्यं, क्ली, बहुलम् । बहुलस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

बाहुसार:, पुं, [illegible] । इति [illegible] ॥ [illegible] ॥

वाह्यं, क्ली, (वाह्यते चाल्यते इति वाहि+ण्यत् ।) यानम् । यथा, हेमचन्द्रे ।
"यानं युग्यं पत्रं वाह्यं वह्यं वाहनधोरणे ।"
वाह्यः, त्रि, (वह+ण्यत् ।) वहनीयः । (यथा, रघुः । ६ । १० ।
"मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयान-
मध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।
विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं
पतिंवरा कॢप्तविवाहवेशा ॥"
बहिस्+ष्यञ् ।) बहिः । बाहिर इति भाषा । यथा, स्मृतिः ।
"अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स वाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥"
वा(बा)ह्येन्द्रियं, क्ली, (वाह्यमिन्द्रियम् ।) वहिरिन्द्रियम् । तद्यथा । चक्षुः । जिह्वा । नासिका । त्वक् । श्रोत्रम् । एतदेकैकगुणाः । यथा,—
"एते तु द्वीन्द्रियग्राह्या अथ स्पर्शान्तशब्दकाः ।
वाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्या गुरुत्वादृष्टभावनाः ॥"
इति भाषापरिच्छेदः ॥
वाह्लिकः, पुं, वाह्लीकदेशः । इत्यमरटीकायां भरतः । (तद्देशजाते, त्रि । यथा, महाभारते । १ । २२१ । ४६ ।
"एह्लानामपि चान्यानां बाह्लिकानां जनार्द्दनः ।
ददौ शतसहस्राणि कन्याधनमनुत्तमम् ॥")
वाह्लिकं, } क्ली, कुङ्कुमम् । हिङ्गु । इत्यमर-
वाह्लीकं, } मेदिनीकरौ ॥
वाह्लीकः, पुं, देशभेदः । बलख इति ख्यातो भाषा । तद्देशजातघोटकः । इत्यमरमेदिनीकरौ ॥ गन्धर्व्वविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रतीपपुत्रविशेषः यथा, महाभारते ।१।६५।४४।
"प्रतीपः खलु शैव्यामुपयेमे सुनन्दां नाम तस्यां पुत्रानुत्पादयामास देवापिं शान्तनुं वाह्लीकञ्चेति ॥")
वि, व्य, निग्रहः । नियोगः । पादपूरणम् । निश्चयः । असहनम् । हेतुः । व्याप्तिः । विनियोगः । ईषदर्थः । परिभवः । शुद्धम् । अवलम्बनम् । विज्ञानम् । इति मेदिनी । वे, ७६ ॥ विशेषः । गतिः । आलस्यः । पालनम् । इति शब्दरत्नावली । उपसर्गविशेषः । अस्यार्थाः । वि विशेषवैरूप्यनार्थं गतिदानेषु । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
विः, पुं, स्त्री, (वाति गच्छतीति । वा+"वातेर्डिच ।" उणा० ४ । १३३ । इति इण् । स च डित् ।) पक्षी । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
"के यूयं स्थल एव सम्प्रति वयं प्रश्नो विशेषाश्रयः ।
किं ब्रूते विहगः स वा फणिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो हरिः ॥")
विंशः, त्रि, (विंशति+पूरणे डट् । तेर्लोपः ।) विंशतेः पूरणः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३९८ ।
"कुर्य्युरर्घं यथापण्यं ततो विंशं नृपो हरेत् ॥")

विंशकः, त्रि, (विंशत्या क्रीतः । विंशति+"विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् ।" ५ । १ । २४ । इति ड्वुन् । "ति विंशतेर्डिति ।" ६ । ४ । १४२ । इति तिलोपः ।) विंशतिक्रीतः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
विंशतिः, स्त्री, (द्वौ दश परिमाणमस्य । पङ्क्तिविंशतीति निपातनात् सिद्धम् ।) संख्याविशेषः । बिश इति कुड़ि इति च भाषा । यथा,—
"विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्व्वाः संख्येयसंख्ययोः ।
संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ॥"
इत्यमरः ॥
तद्वाचकानि । रावणबाहुः १ । अङ्गुलिः २ । इति कविकल्पलता ॥ नखम् ३ । इति वृत्तरत्नावली ॥
विंशतिकः, त्रि, विंशतियोग्यः । यथा । संख्यायाः कन् स्यादार्हीयेऽर्थे । विंशतित्रिंशद्भ्यां कन् संज्ञायाम् । अन्या कन् स्यात् असंज्ञायान्तु ड्वुन् स्यात् । विंशकः । संज्ञायान्तु विंशतिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
विंशतितमः, त्रि, (विंशतेः पूरणः । विंशति+डट् । "विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ।" ५ । २ । ५६ । इति तमडागमः ।) विंशः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
विंशी, पुं, विंशतिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
विकं, क्ली, सद्यःप्रसूताया गोः क्षीरम् । यथा,—
"क्षीरं सद्यःप्रसूतायाः पेयूषं पालनं विकम् ।"
इति शब्दचन्द्रिका ॥
विकङ्कटः, पुं, गोक्षुरः । इति शब्दमाला ॥
विकङ्कतः, पुं, मदरीवक्षप्रसूपालकष्टचः । बैंइच इति भाषा । तत्पर्यायः । स्वादुकण्टकः २ सुवावृक्षः ३ ग्रन्थिलः ४ व्याघ्रपात् ५ । इत्यमरः ॥ श्रुवावृक्षः ६ मधुपर्णी ७ । इति रत्नमाला ॥ कण्टपादः ८ बहुफलः ९ गोपघण्टा १० सुवाहुमः ११ स्वादुफलः १२ दन्तकाष्ठः १३ यज्ञीयवृक्षपादपः १४ पिण्डारः १५ हिमकः १६ पूतः १७ किङ्किणी १८ मेकवृक्षः १९ पूतिद्रुः २० कण्टिकारी २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ किङ्किरी २२ सुगवाद २३ । इति जटाधरः ॥ अस्य गुणाः । अम्लमधुरत्वम् । पाकेऽतिमधुरत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् । कामलास्रदोषनाशित्वम् । पाचनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि ।
विकङ्कतफलं पक्वं मधुरं सर्व्वदोषजित् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
विकङ्कता, स्त्री, अतिबला । इति राजनिर्घण्टः ॥
विकचः, पुं, (विगतः कचो यस्य केशशून्यत्वात् । यद्वा, विशिष्टः कचो यस्य प्रभूतकेशत्वात् ।) क्षपणः । केतुः । इति मेदिनी । चे, ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ११ । २८ ।
"विकचा नाम गुरुसुताः
सितैकताराः शिखिपरित्यक्ताः ।

...र्ति: पञ्चभिरंशा
शिखा याम्याश्रिताः ...
विकचः, त्रि, (विकचति ...
+अच् ।) विकसितः ।
माघे । ११ । १९ ।
...
सुरभिमकरन्दं ...
...
(विगतः कचो यस्य ।) केशशून्यः ।
चे, ॥ (यथा, महाभारते । ...
...
विकचः प्रदरा याचो ...
विकचा, स्त्री, महाश्रावणिका ।
निर्घण्टः ॥
विकच्छः, त्रि, (विगतः कच्छो यस्य ...
रहितः । मुक्तकच्छः । इति ...
विकटः, पुं, (विकटति ...
वि+कट+पचाद्यच् ।) ...
शब्दरत्नावली । धार्त्तराष्ट्रः ...
निर्घण्टः ॥ (धृतराष्ट्र ...
महाभारते । १ । ६७ । ९८ ।
"दुर्म्मदो दुष्प्रधर्षश्च ...
विकटः, त्रि, (वि+"संप्रोदश्च कटच्"
इति कटच् ।) विशालः । (यथा, ...
"उत्तरीयविनयात्त्रपमाणा
रुन्धती किल तदीयकटीं ...
आवरिष्ट विकटेन विवोढु-
र्वक्षसैव कुचमण्डलमन्या ॥")
विकरालः । इति मेदिनी । टे ...
विन्ध्यः । दन्तुरः । इति धरणिः ।
काण्डे । ४३ । २० ।
"करालैर्विकटैः ...
पाशाङ्कुशाङ्कितः ...
विक्रतः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
विकटा, स्त्री, (विकट+टाप् ।)
च बौद्धदेवीभेदः । तत्पर्यायः ।
त्रिमुखा ३ वज्रकालिका ...
गौरी ६ पोत्रिरथा ७ । इति ...
विकण्टकः, पुं, (विशिष्टः कण्टको यस्य ।
इति जटाधरः ॥ वृक्षविशेषः ।
स्वादुफलः २ ग्रन्थिलः ३ ...
गोकण्टकः ५ काकपादः ६ ...
द्रुमः ८ गर्भफलः ९ घनफलः १० ...
द्रुमः ११ सुदिरफलः १२ ...
फलः १४ व्यतिसफलः १५ । ...
काषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
त्वम् । दीपनत्वम् । कफहारित्वम् ।
विधायकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।
विकत्थनं, क्ली, (विकत्थ्यते इति । वि+कत्थ ...
याम्+भावे ल्युट् ।) मिथ्याश्लाघा ।

:प्रशंसार्थवादः सा तु मिथ्याविकत्थनम् ।"
इति हेमचन्द्रः ॥
ं, भागवते । १ । १५ । १८ ।
ह्याशनाटनविकत्थनभोजनादि-
काद्वयस्य सखेति विप्रलब्धः ।"
थते आत्मानमिति । वि + कत्थ + ल्युः ।
-श्लाघाकारिणि, त्रि । यथा, महाभारते ।
.७३ । ३२ ।
-हयितारं हेरारं प्रचक्तारं विकत्थनम् ।
हैनमियोगात्ते हन्ताहं कर्णमाहवे ।"* ।
वि + कत्थ + णिच् + युच् । टाप् । आत्म-
। यथा, विद्यानविजयनाटके । २ ।
भवीत्तामि शक्तानां न प्रशस्ता विकत्थना ।
यिघनध्वानैर्नाभोभिः किं भवादृशाम् ।")
:, त्रि, विशेषेण कम्पविशिष्टः । विपूर्व्वक-
धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
पुं, (विकीर्य्यते हस्तपदादिकमनेनेति ।
कृ + "ऋदोरप् ।" इत्यप् ।) रोगः ।
शब्दचन्द्रिका ॥
:, त्रि, (विशेषेण करालः ।) भयानकः ।
विकटशब्दार्थे मेदिनी ॥ (यथा, मार्क-
। ११८ । ४८ ।
करालं महावक्तमतिभीषणदर्शनम् ।
जनमहाशूलं प्रभूतमतिदारुणम् ।")
पुं, दुर्य्योधनपक्षीयशूरः । यथा,—
त्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिर्जयद्रथः ।
च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।"
इति भगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
गतौ कर्णौ यस्येति विग्रहे कर्णरहिते,
।)
कः, पुं, सारस्वतदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
:, पुं, (विशेषेण कर्त्तनं यस्य । विश्वकर्म्म-
खोदितत्वादस्य तथात्वम् ।) सूर्य्यः । अर्क-
: । इत्यमरः ॥
कृत्, त्रि, (विकर्म्म विरुद्धं कर्म्म करो-
ति । कृ + क्विप् ।) निषिद्धकर्म्मकारी । यथा,
साक्षी नृपतिः कार्य्यो न कारुककुशीलवौ ।
श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गतः ॥
ध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्म्मकृत् ।
वृद्धो न शिशुर्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः ।"
इति मानवे । ८ । ६६ ॥
विकर्म्मकृत् निषिद्धकर्म्मकारी ।" इति कुल्लूक-
: ॥
स्थः, त्रि, (विकर्म्मणि विरुद्धाचारे तिष्ठ-
ति । स्था + कः ।) निषिद्धकृत् । यथा,—
पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् वैडालव्रतिकान्
शठान् ।
हैतुकान् बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत् ।"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ।
यथा मनौ । ४ । ३० ।)
ः पुं, (विकृष्यतेऽसौ इति । यद्वा, विकृष्यन्ते
रश्मयः अनेनेति । वि + कृष् + घञ् ।)

याग: । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वि + कृष +
भावे घञ् । विकर्षणम् ॥)
विकर्षणं, क्ली, (वि + कृष + ल्युट् ।) आकर्षणम् ।
विपूर्व्वकृषधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
किराते । ३ । ५७ ।
"अविलङ्घ्यविकर्षणं परैः
प्रथितज्यारवकर्म्मकार्म्मुकम् ।"
विभागः । यथा, भागवते । ३ । ७ । ३० ।
"वर्णाश्रमविभागांश्च रूपशीलस्वभावतः ।
ऋषीणां जन्मकर्म्माणि वेदस्य च विकर्षणम् ।")
विकलः, त्रि, (विगतः कलो यस्माद्ध्वनिर्यस्य ।)
विह्वलः । इति जटाधरः ॥ स्वभावहीनः । इति
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ४८ । १९ ।
"विधवानाथविकलान् कृपणांश्च बभार सः ।
सुदर्शः सर्व्वभूतानामासीत् सोम इवापरः ।")
विकलपाणिकः, पुं, (विकलः पाणिर्यस्य । कन् ।)
स्वभावहीनपाणियुक्तः । यथा । कुणिर्विकल-
पाणिकः । इति हलायुधः ॥
विकला, स्त्री, (विगतः कलो मधुरालापो यस्याः ।
ऋतौ तु स्त्रिया मौनित्वविहितत्वात् ।) ऋतु-
हीना । इति शब्दरत्नावली ॥
विकलाङ्गः, त्रि, (विकलानि अङ्गानि यस्य ।)
स्वभावतो न्यूनाङ्गः । तत्पर्य्यायः । अपोगण्डः
२ । इत्यमरः ॥ पोगण्डः ३ अङ्गहीनकः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ३१ । ३४ ।
"जनयामास पुत्त्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा ।
विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ।")
विकली, स्त्री, (विगता कला यस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) ऋतुहीना । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
विकल्पः, पुं, (विरुद्धं कल्पनमिति । वि +
कृप + घञ् ।) भ्रान्तिः । (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १८ । ३२ ।
"विकल्पोपहतस्त्वं वै दूरदेशमुपागतः ।
न मे विकल्पसन्देहो निर्व्विकल्पोऽस्मि सर्व्वथा ।")
कल्पनम् । इति मेदिनी । पे, ॥ (यथा, भाग-
वते । ५ । १६ । २ ।
"तत्रापि प्रियव्रतरथचरणपरिखातैः सप्तभिः
सप्त सिन्धवः उपक्लृप्ताः । यत एतस्याः सप्त-
द्वीपविशेषविकल्पस्त्वया भगवन् खलु सूचितः ।"
संशयः । यथा, रघुः । १७ । ४८ ।
"रात्रिन्दिवविभागेषु यथादिष्टं महीक्षिताम् ।
तत्सिषेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः ।"
नानाविधः । यथा, मनुः । ६ । २२८ ।
"प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत यो नरः ।
तस्य दण्डविकल्पः स्याद्यथेष्टं नृपतेस्तथा ।")
विविधकल्पः । स च द्विविधः । व्यवस्थितः ।
ऐच्छिकश्च । सोऽप्यष्टाष्टादशदोषदुष्टः । यथा
च भविष्ये ।
"व्रतिशाखि विकल्पस्तु व्याकाङ्क्षाद्दूरदोषवान् ।"
इच्छाविकल्पेऽष्टदोषाः । यथा,—

"प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पना ।
प्रत्युज्जीवनहानिभ्यां प्रत्येकमष्टदोषता ।"
व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत इति श्रूयते । तत्र
व्रीहिप्रयोगे प्रतीतयवप्रामाण्यपरित्यागः ।
अप्रतीतयवाप्रामाण्यपरिकल्पनम् । इदन्तु पूर्व्व-
स्मात् पृथक् वाक्यं अन्यथा समुच्चयेऽपि याग-
सिद्धिः स्यात् । अतएव विकल्पे न उभयः
शास्त्रार्थं इत्युक्तम् । प्रयोगान्तरे यवे उपा-
दीयमाने परित्यक्तयवप्रामाण्योज्जीवनं स्वीकृत-
यवाप्रामाण्यहानिरिति चत्वारो दोषाः । एवं
व्रीहावपि चत्वारः । इत्यष्टौ दोषा इच्छा-
विकल्पे । तथा चोक्तम् ।
"एवमेवाष्टदोषोऽपि यद्व्रीहियववाक्ययोः ।
विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते ।"
इति ।
एकार्थतया विविधं कल्प्यते इति विकल्पः ।
तस्मादष्टदोषभिया उपोष्य द्वे तिथी इत्यत्र
न इच्छाविकल्पः किन्तु व्यवस्थितविकल्पः ।
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ (अवान्तरः कल्पः । यथा,
भागवते । २ । ८ । ११ ।
"यावान् कल्पो विकल्पो वा यथा कालोऽनु-
मीयते ।"
देवता । यथा, भागवते । १० । ८५ । ११ ।
"वैकारिको विकल्पानां प्रधानमनुशायि-
नाम् ।"
"विविधं आधिदैवाध्यात्माधिभूतभेदेन कल्प्यन्ते
इति विकल्पा देवास्तेषां कारणं वैकारिकः
सात्त्विकोऽहङ्कारश्च त्वम् ।" इति तट्टीकायां
स्वामी ।)
विकश्वरः, त्रि, (वि + कश + वरच् ।) विकाशी ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, नैषधे ।२।५।
"अयमेत्य तडागनीडजै-
र्लघुपर्य्यव्रियताथ शङ्कितैः ।
उदडीयत वैकृतात् कर-
ग्रहजादस्य विकश्वरस्वरैः ।")
विकषा, स्त्री, (विकषतीति । वि + कष गतौ +
अच् । टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥ मांसरोहिणी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वकस्वरः, त्रि, (वि + कस + वरच् ।) विकश्वरः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
विकसः, पुं, (विकसतीति । वि + कस + अच् ।)
चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विकसा, स्त्री, (विकसतीति । वि + कस + अच् ।
टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरः ॥
विकसितं, त्रि, (वि + कस + क्तः ।) इत्यादामन्यो-
न्यविशेषः । तत्पर्य्यायः । उज्जृम्भितम् २ उज्जृ-
म्भम् ३ स्मितम् ४ उन्मिषितम् ५ विनिद्रम् ६
उन्निद्रम् ७ उन्मीलितम् ८ विजृम्भितम् ९
उद्बुद्धम् १० उन्निद्रुतम् ११ भिन्नम् १२ उद्-
भिन्नम् १३ दलितम् १४ विस्फुटम् १५ विक-
चम् १६ व्याकोशम् १७ फुल्लम् १८ संफुल्लम् १९

स्फुटम् २० उदितम् २१ दलितम् २२ दीर्णम् २३ स्फुटितम् २४ उत्फुल्लम् २५ प्रफुल्लम् २६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४७६ ।
"यदवधिविटङ्कमाला विकसितकुसुमोत्करा प्रशस्ये़यी ।
पीतांशुकप्रियेयं तदवधि मल्लीपतेः पुत्री ॥")
विकस्वरः, त्रि, (विकसतीति । वि + कस गतौ + "स्थेशभासपिसकसो वरच् ।" ३ । २ । १७५ । इति वरच् ।) विकासशीलः । तत्पर्य्यायः । विकाशी २ । इत्यमरः ॥ "विकसति कस च गतौ दन्त्यान्तः याथाय भासकसेति वरे विकस्वरः । विकाशः स्फुटने थक्राविति दन्त्यान्ते घरपि ।
'कुशेशयैरत्र जलाशयोषिता
मुदा रमन्ते कलभा विकस्वरैः ।
प्रगीयते सिद्धगणैश्च योषिता
मुदा रमन्ते कलभा विकस्वरैः ॥'
इति माघयमकेऽपि दन्त्यवत्त्वम् । (४।३३) कष वधे मूर्द्धन्यान्त इत्यस्य रूपमिति केचित् । काश शब्दे इत्यस्य तालव्यान्तस्य रूपमिति केचित् ।" इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । १५ ।
"एकस्याः सोत्सुका दृष्टिः पालोकविकस्वरा ।
श्रुतिः पार्श्वमपास्यान्यास्तदाख्यातुमिवाययौ ॥")
विकस्वरा, स्त्री, (विकस्वर + टाप् ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या रक्तपुनर्नवाशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
विकारः, पुं, (वि + कृ + घञ् ।) प्रकृतेरन्यथाभावः । तत्पर्य्यायः । परिणामः २ विकृतिः ३ विक्रिया ४ । इत्यमरः ॥ विकृया ५ । इति भरतः ॥ केचित्तु पूर्व्वद्वयं प्रकृतिध्वंसजन्यविकारे यथा काष्ठस्य विकारो भस्म । मृत्तिकाया घट इति । परद्वयं विकारमात्रे यथा सुखस्य विकृतिः क्रोधरक्तता । काष्ठस्य भस्म च । इति भरतः ॥ (यथा, कुमारे । ७ । ६५ ।
"अपि शयनसखिभ्यो दत्तवाचं कथञ्चित्
प्रमथमुखविकारैर्हासयामास गूढम् ।"
प्रकृतिविकृतिः । यथा, हरिवंशे । २४८ । ३५ ।
"शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धस्तथैव च ।
प्रकृतिश्च विकारश्च यथाश्वत्कारणं महत् ॥"
अस्य विशेषविवरणं विकृतिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) रोगः । इति मेदिनी । रे, २१८ ॥ (यथा,—
"विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते ।
सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च ॥"
इति चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये ॥
मत्स्यः । तत्पर्य्यायो यथा,—
"मत्स्यो मीनो विसारश्च झषो वैसारिणोऽण्डजः ।
शकुलो पृथुरोमा च स सुनयन इत्यपि ॥
रोहिताद्यास्तु ये मीनास्ते मत्स्याः परिकीर्त्तिताः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

विकालः, पुं, (विरुद्धः कार्य्यानर्हः कालः ।) दैवपैत्रादिकर्म्मणि विरुद्धकालः । वैकाल इति भाषा । तत्पर्य्यायः । सायः २ दिनान्तः ३ सायाह्नः ४ सायम् ५ । इति शब्दरत्नावली । उत्सयः ६ विकालकः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३४ । ३० ।
"न लङ्घयेत् तथैवास्य क्षीवमोहनमादि च ।
भोज्यादादौ विकालेषु प्रायश्चित्तैर्नृदारक ॥")
विकालकः, पुं, (विकाल एव । स्वार्थे कन् ।) विकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विकालिका, स्त्री, (विगतः कालो यया । कप् । टापि अत इत्वम् ।) मानरन्ध्रा । ताम्री । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तामी इति भाषा ॥
विकाशः, पुं, (वि + काश दीप्तौ + घञ् ।) रहः । प्रकाशः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ विकाशो विजने स्फुटे । इत्यजयः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १५५८ ।
"विकाशः केषाञ्चित् नयनविषमैर्निष्कुटदृशैः
परैरासन्नमृतिः श्ववककटुभिर्दीर्घरसितैः ।
नदीष्टा काप्यन्योपहतिपरिहीणा जनतयो
जडो वर्षादिर्य्यं गमयति गुणं भास्य तु जनः ॥")
विकाशनं, क्ली, (वि + काश + ल्युट् ।) विकाशः । विपूर्व्व-काश ऋ दीप्तौ इत्यस्मात् अनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
विकाशी, [न्] त्रि, (विकाशोऽस्यास्तीति । विकाश + इनिः ।) विकाशशीलः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
"कालायमनी सुहृद्विरहलम्भात्
विकाशिवक्रास्तु विकाशिसायाः ॥")
विकाषी, [न्] त्रि, (विकाष + इनिः ।) विकाषशीलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
विकासी, [न्] त्रि, (विकास + इनिः । विकासते इति । वि + कास + णिनिर्वा ।) विकस्वरः । इत्यमरः ॥
विकिरः, पुं, (विकिरति मृत्तिकादीन् भोजनार्थमिति । वि + कॄ विक्षेपे + इगुपधेति कः ।) पक्षी, इत्यमरः ॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"पक्षी खगो विहङ्गश्च विहगश्च विहङ्गमः ।
शकुनिर्विः पतत्री च विष्किरो विकिरोऽण्डजः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥) कूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विकीर्य्यते इति । वि + कॄ + घञर्थे कः ।) पूजाकालीनविघ्नोत्सारणार्थप्रक्षेपणीयतण्डुलादिः । यथा । यद्विति सप्त जप्वान् विकिरानादाय ।
"अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः ।
ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥"
इति विकिरेत् ॥
यथा,—
"लाजचन्दनसिद्धार्थभस्मदूर्व्वाकुशाक्षताः ।
विकिरा इति सन्दिष्टाः सर्व्वविघ्नौघनाशकाः ॥"
इति तन्त्रसारः ॥

अविद्यन्त्याद्यैर्न विक्रम् ...
"अर्ध्यस्कन्दप्रभोदयाः ...
उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्भ्यो ...
अपि च ।
"पिण्डनिर्वापरहितं यत् यद्...
सधावाचमनीयोऽत्र ...
(यथा च मार्कण्डेये । ३३ । ३३ ।
"ये वा दग्धाः कुले बालाः ...
विषमार्ष्टिः ...
जलविशेषे, क्ली । तथा च ...
गम् ।
"यथादिनिकटे भूमिर्या ...
उद्घाद्यते ततो यत्तु तज्जलं ...
विकिरं शीतलं स्वच्छं ...
तुवरं स्वादु पित्तघ्नं लघ्वाह ...
विकिरणं, क्ली, (वि + कृ + ल्युट् । ...
नम् ।) विक्षेपणम् । विक्षिरणम् ।...
इति कृपायवर्दशगात् । (
इत्यमरः । २ । ४ । ८० ।)
विकीरणः, पुं, अर्कवृक्षः । ...
(तदास्य पर्य्यायः ।
"अलर्को गणरूपः ...
श्वेतपुष्पः सदापुष्पः सवालार्कः ...
रक्तोपरोऽर्कनामा स्याद्विकीरणः ...
रक्तपुष्पः शुक्लफलस्तथास्फोटः ...
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे ...
विकीर्णः, त्रि, (विकीर्य्यते स्मेति । ...
विक्षिप्तः । छड़ान इति भाषा । ...
"अथ सा पुनरेव विह्वला
वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ।
विललाप विकीर्णमूर्द्धजा
समदुःखामिव कुर्व्वती स्थली ...
इति ...
विकीर्णरोम, [न्] क्ली, (...
मिति ।) स्थौणेयम् । इति ...
विकीर्णसंज्ञ, क्ली, (विकीर्णमि ...
स्थौणेयम् । इति राजनिर्घण्टः ।)
विकुक्षिः, पुं, इक्ष्वाकुराजपुत्रः । ...
"मैवस्वतमनोराशीदिक्ष्वाकुः पृथि ...
तस्य पुत्रशतस्यासीद्विकुक्षिर्ज्येष्ठ ...
सोऽयोध्याधिपतिर्वीरस्तस्य ...
इति ... । ११७ ...
विकुर्व्वाणः, त्रि, (विकुरुते इति । ...
शानच् ।) हर्षमाणः । इत्यमरः ...
प्राप्ते च । यथा, सांख्यदर्शने । ...
"आकाशस्तु विकुर्व्वाणः ...
बलवान् भवदाकुलस्य यस्यों गुणो ...
विकुसः, पुं, (विकसतीति । ...
कसेः ।" उणा० २ । २१ । इति ...
पथाया: ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोष ...

., स्त्री, नासिका। इति हेमचन्द्रः॥
त, (वि+कृ+क्तः।) वीभत्सम्। रोगि-
असंस्कृतम्। इति मेदिनी। ते, १५८॥
विहीनम्। यथा, मनुः। ६। २४७।
ाश्च न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते॥"
तिश्यः। यथा, महाभारते।३।१११।६८।
"यथर्य्यस्य विकृतं समीक्ष्य
पुनः पुनः पीड्य च कायमस्य।
अवेक्षमाणा शनकैर्जगाम
कृत्वाभिषेकस्य तदाश्रमेशम्॥"॥
वी। यथा, रघुः। १२। ३६।
ाचः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामञ्जुवादिनीम्।
शोरस्त्वनां पश्चात् बुबुधे विकृतेति ताम्॥")
स्त्री, विकारः। तस्य लक्षणम्। यथा,—
ानैर्यादिभिर्यत्र नोच्यते स्वं विवक्षितम्।
तं चेष्टयैवेदं विकृतं तद्विदुर्बुधाः॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः॥
ादिगदिसंवत्सरान्तर्गतचतुर्विंशवर्षम्।
, भविष्यपुराणे।
भैरव उवाच।
ाः प्रजाः प्रमीयन्ते व्याधिः शोकश्च
जायते।
ोवधोविरोगाश्च पापादि विकृते जनाः॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
विकालद्वारविशेषः। यथा, साहित्य-
णे। ६। १२६।
क्वकालेऽप्यवचो व्रीडया विकृतं मम॥")
., स्त्री, (वि+कृ+क्तिन्।) विकारः।
गरः॥ (यथा, कुमारे। ७। ६७।
"यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां
करिष्यतामाभरणान्तरत्वम्।
शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे
तथैव तस्थुः फणरत्नशोभाः॥")
.। हिमः। मद्यादिः। इति हेमचन्द्रः॥
ोक्तोप्रविकृतिः। यथा, सांख्यकारिका-
म्। ३।
"मूलप्रकृतिरविकृति-
र्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
षोडशकस्तु विकारो
न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥"
[illegible]

द्वारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः। एव-
महदङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणाञ्च प्रकृति-
र्विकृतिश्च महतः। एवं पञ्चतन्मात्राणि
भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाह-
ङ्कारस्य। अथ का विकृतिरेव कियती च इत्यत
उक्तं षोडशकस्तु विकार इति षोडशसंख्या-
परिमितो गणः षोडशकः। तु शब्दोऽवधारणे
भिन्नक्रमश्च। पञ्चमहाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि
चेति षोडशको गणो विकार एव न प्रकृति-
रिति। यद्यपि पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षादयो
विकाराः एवं तद्विकारभेदानां दध्यङ्कुरादय-
स्तथापि गवादयो वीजादयो वा न पृथिव्यादिभ्य
स्तत्त्वान्तरम्। तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्च प्रकृतित्व-
मिहाभिप्रेतमिति न दोषः सर्वेषां गोघटा-
दीनां स्थूलता इन्द्रियग्राह्यता च समेति न
तत्त्वान्तरम्। अनुभयरूपमुक्तं तदाह न प्रकृति-
र्न विकृतिः पुरुष इति तत्त्वकौमुदी॥ ३॥)
विकृष्टः, त्रि, विशेषेण कृष्टः। आकृष्टः। विपूर्व्व-
कृषधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः॥
विकृष्टकालः, पुं, (विकृष्टः कालः।) चिरकालः।
यथा,—
"विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्द्धते।
क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलात् प्रधावति॥"
विकृष्टकाले: चिरेण। जत्रु कण्ठोरसोः सन्धिः।
इति भावप्रकाशः॥
विकेशी, स्त्री, (विगताः केशा यस्याः। ङीष्।)
केशवर्ज्जिता। खटवर्णिः। इति धरणिः॥
महोरूपविशेषस्य पत्नी। यथा,—
"सूर्य्या जलं मही वह्निर्वायुराकाशमेव च।
दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात्॥
सुवर्च्चला तथैवोषा विकेशी चापरा शिवा।
स्वाहा दिशस्तथा दीक्षा रोहिणी च यथा-
क्रमम्।
सूर्य्यादीनामिमाः पत्न्यो रुद्रादेर्नामभिः सह॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गः॥
विकोषः, पुं, हृकारपुष्पः। स च कल्किदेवेन
हृतः। यथा,—
"कल्किः कोकविकोकाख्यौ महामायाविनौ
ततः।
बुबुधे विदुषे [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति कल्किपुराणे [illegible]
विकोषः, त्रि, (विगतः कोषो यस्य।) [illegible]
[illegible]

आच्छादनरहितः। यथा, मनौ। ११। ६६।
लोकटीकायां कुल्लूकः।
"गुरुभार्य्यागामी विकोषमेहनत्वमिति॥")
विक्कः, पुं, (विक् इति कायति शब्दायते इति।
कै+कः।) करिशावकः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
विक्रमः, पुं, (विशेषेण क्रामतीति। वि+क्रम+
अच्।) विष्णुः। यथा, विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे।
"ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः॥"
(वि+क्रम+घञ्।) शौर्य्यातिशयः। तत्-
पर्य्यायः। अतिशक्तिता २। इत्यमरभरतौ॥
(यथा, रघुः। १२। ८०।
"अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात्।
रामरावणयोर्युद्धं चरितार्थमिवाभवत्॥")
क्रान्तिमात्रम्। इति मेदिनी। मे,५४॥ (पाद-
विक्षेपः। यथा, रामायणे। १। १। १०।
"आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुवि-
क्रमः॥")
विक्रमादित्यराजा। यथा,—
"धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥"
इति नवरत्नश्लोकः॥
[illegible]। [illegible]। इति राजनिर्घण्टः॥
(शक्तिः। यथा, भागवते। ३। ८। ३०।
"[illegible] विक्रमः प्रतिसंक्रमः।
[illegible]
"विक्रमः [illegible] प्रतिसंक्रमो महाप्रलयः।"
इति [illegible]
[illegible]
"[illegible]
[illegible]"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
[illegible]
[illegible]
उक्तम्।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

श्रीमद्विक्रमभूभुजा प्रतिदिनं सत्कामनिःस्वार्थिनो
मनोमात्सर्यभरत्वेनेव विहितो धर्मः सुवर्णा-
मनः ।"

अथास्य दिग्विजयमाह ।

"उद्दामद्रविडद्रुमैकमदगुलाटाटवीपावको
वङ्गाङ्गप्रसुभङ्गरागमदको गौडाब्धिकुम्भोद्भवः।
मत्तेद्गूर्जरराजसिन्धुरहरिर्धाराम्धकारार्यमा
काम्बोजाम्बुजचन्द्रमा विजयते श्रीविक्रमार्को
नृपः ।"

अथास्य प्रभुत्वादिगुणान् वर्णयति ।

"येनाप्तुनमहोदयानविजये दुर्वारमहावहो
नीत्वा कान्ति मनोज्ञनादविधया दत्तानि तेभ्यो
पुनः ।
[illegible]
श्रीमद्विक्रमभूभुजाखिलजनाम्भोजेन्दुना
गच्छते ।"

अस्य पुरीं वर्णयति ।

"यत्राभवत्सूज्जयिनी महापुरी
सदा महाकालमहेशयोगिनी ।
समाश्रितप्राज्यपवर्गदायिनी
श्रीविक्रमार्कोऽत्र नृपो जयत्यपि ।
[illegible]
[illegible] महावहे ।
[illegible]
श्रीविक्रमार्कः [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]"
इति ज्योतिर्विदाभरणम् ।)

विक्रमी, [न्] पुं (विक्रमोऽस्त्यस्येति । विक्रम + इनि ।) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः । विष्णुः । यथा,—

[illegible]

"यमादिव्रतादिवृषयुक्ते
भेदाः क्रये विक्रये [illegible]
[illegible]
क्रये हिना विक्रये [illegible]
इति ज्योति [illegible]
क्रयविक्रयनिर्णयो यथा ।
[illegible]
[illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
"[illegible]
[illegible]
क्रयविक्रये [illegible]
सिद्धिः । यथा मनुः ।
"क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चि [illegible]

[illegible]

त्वा व्याधिं करोति व्याधिं हत्वा
ं करोति। विक्रयपदं स्वत्वध्वंसकत्वात्
यति परा क्रिया निष्टिव्यर्थः। एवञ्च
शोर्मरणादिना व्याध्युद्धारे विक्रय-
कर्तृतुल्यस्वत्वजननात् तत्र तन्क्रेट-
त्वव्याधाध्युद्धारः कार्य्यः। इति।

ावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च।
णाम् क्रयं दानं परस्परमतं विना॥
अविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः।
ेशः सर्व्वत्र दानाधमनविक्रये॥"
मवचनाभ्यामेकस्य दानबन्धकविक्रया-
इति वाच्यं यथेष्टविनियोगार्हत्वरूपस्य
न्तरान्तर इत्यास्याविशेषात् वच-
मित्वेन दुर्वृत्तपुरुषगोचरविक्रयादिना
रोधादधर्म्मज्ञापनार्थनिषेधरूपं न तु
तनिष्पत्त्यर्थमिति दायभागः॥ * ॥

: विक्रयो नास्ति कुर्य्यादाधिमनुज्ञया॥"
स्थावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् एवं
: प्रतिगृह्णातीत्यादिवचने दानप्रशंसा-
े विक्रयेऽपि कर्त्तव्ये सहिरण्यमुदकं
ानरूपेण स्थावरविक्रय इति विज्ञाने-
वस्तुतस्तु स्थावरविक्रयनिषेधो ऽवि-
ावरविषयः। तत्रापि यदि विक्रयं विना
िनं भवति तदा विक्रयः कर्त्तव्यः।
पार्ज्जितनष्टोद्धारे विशेषयति मिता-
ाम्।
र द्विपदश्चैव यद्यपि स्वयमर्ज्जितम्।
य सुतान् सर्व्वान् न दानं न च विक्रयः॥"
इत्यादि॥
यादमाह।
ापि स्थावरे कुर्य्याद्दानाधमनविक्रयम्।
ाले कुटुम्बार्थे धर्म्मार्थे च विशेषतः॥"
इति दायतत्त्वम्॥
ेषविक्रयनिषेधो यथा। स्मृतिः।
ाणन् मद्यमांसानि ह्यभक्ष्यस्य च भक्षणम्।
गम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात्॥
ाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च।
रविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत्॥"
काशुराणम्।
यं सर्व्ववस्तूनां कुर्व्वन् शूद्रो न दोषभाक्।
र्म्मं सुरां लाक्षां त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्॥"
।
: पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च।
ा शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात्॥
ौ भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च।
ान्नु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः॥"
इत्याह्निकतत्त्वम्॥
विक्रयकारी च गवि लोमानि यानि च।
ेषसद्मानि गवां गोष्ठे क्रिमिर्भवेत्॥"
इति यमवचनम्॥

"गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रयाः।
तड़ागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः।
भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानाञ्च विक्रयः॥"
इत्यादि मानवे ११ अध्याये उपपातकमध्ये
गणितम्॥

विक्रयणं, क्ली, (वि+क्री+ल्युट्।) विक्रयः। यथा,
"यमाहिशक्राग्निहुताशपूर्व्वा
नेष्टाः क्रये विक्रयणे प्रशस्ताः।
पौष्णाश्विचित्राशतविन्दुवाताः
क्रये हिता विक्रयणे निषिद्धाः॥"
इति ज्योतिःसारसंग्रहः॥

विक्रयिकः, पुं, (विक्रयेण जीवतीति। विक्रय+
"वस्नक्रयविक्रयात् ठन्।" ४।४।१३। इति
ठन्। यद्वा, विक्रीणातीति। वि+क्री+"क्रिय
इकन्।" उणा० २।४४। इति इकन्।)
विक्रेता। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते।
१२।३६।३०।
"दीक्षितस्य कदर्य्यस्य क्रतुविक्रयिकस्य च।
तक्ष्णश्चर्म्मावकर्त्तुश्च पुंश्चल्या रजकस्य च।
चिकित्सकस्य यच्चान्नमभोज्यं रक्षिणस्तथा॥")

विक्रयी, [न्] त्रि, (विक्रीणातीति। वि+क्री+
णिनिः।) विक्रयकर्त्ता। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, याज्ञवल्क्ये। २।१७३।
"क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्मात् यस्तस्य
विक्रयी॥")

विक्रान्तं, क्ली, (वि+क्रम+क्तः।) वैक्रान्त-
मणिः। इति राजनिर्घण्टः॥ (त्रिविक्रमाव-
तारस्य विष्णोर्द्वितीयपादक्षेपेण अन्तरिक्षं
विक्रान्तमिति ख्यातम्। तथा च वाजसनेय-
संहितायाम्। १०।१९।
"विष्णोर्विक्रमणमसि। विष्णोर्विक्रान्तमसि।
विष्णोः क्रान्तमसि।"
"हे द्वितीयप्रक्रम त्वं विष्णोर्विक्रान्तं द्वितीय-
पादप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि।" "इमे वै
लोका विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः
क्रान्तमिति श्रुतेः।" इति तद्भाष्ये महीधरः।)

विक्रान्तः, पुं, (वि+क्रम+क्तः।) शूरः। इत्य-
मरः॥ (वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, मुद्रा-
राक्षसे। १।
"विक्रान्तैर्नयशालिभिः सुसचिवैः श्रीवक्र-
नासादिभिः॥")
सिंहः। इति राजनिर्घण्टः॥ (मदालसागर्भ-
जात-ऋतध्वजपुत्रः। यथा, मार्कण्डेये। २५।८।
"मदालसायाः सञ्जज्ञे पुत्त्रः प्रथमजस्ततः।
तस्य चक्रे पिता नाम विक्रान्त इति धीमतः॥"
हिरण्याक्षपुत्त्रविशेषः। यथा, हरिवंशे। ३।
७८—७९।
"हिरण्याक्षसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः।
भर्झरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा।
महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च॥")

विक्रान्तिः, स्त्री, (वि+क्रम्+क्तिन्।) अश्व-
गतिः। तत्पर्य्यायः। पुलायितम् २। इति
त्रिकाण्डशेषः॥ विक्रमश्च॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम्। ४।१७९।
"पार्थिवः पृथुविक्रान्तिर्युधि क्रोधं मुमोच यः॥"
पादन्यासः। यथा, शतपथब्राह्मणे। १।१।२।१३।
"विष्णुस्त्वाक्रमतामिति यज्ञो वै विष्णुः स देवेभ्य
इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषामियं विक्रान्ति-
रिदमेव प्रथमेन पदेन पस्पारायेदमन्तरिक्षं
द्वितीयेन दिवमुत्तमेनैतां वेवैष एतस्मै विष्णु-
र्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते॥")

विक्रायकः, पुं, (विक्रीणातीति। वि+क्री+
ण्वुल्।) विक्रेता। इति हेमचन्द्रः। ३। ५३२॥
(यथा, महाभारते। ५। ३८। ४।
"चिकित्सकः शल्यकर्त्तावकीर्णी
स्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहा च।
सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च
भृशं प्रियोऽप्यतिथिर्नोदकार्हः॥")

विक्रिया, स्त्री, (विकरणमिति। वि+कृ+"कृञः
श च।" ३।३।१००। इति शः। टाप्।)
विकारः। इत्यमरः॥ (यथा, रघुः।१३।७१।
"श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताननविक्रियांश्च
प्लक्षान् प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्धान्॥"
प्रकृतेरन्यथाभावः। यथा, मार्कण्डेये। ३५।७।
"अस्नेहाश्चापि गोधूमयवगोरसविक्रियाः॥"
विरुद्धा क्रिया। विरुद्धकार्य्यम्। यथा, रघुः।
१५।४८।
"इत्याप्तवचनाद्रामो विनेष्यन् वर्णविक्रियाम्।
दिशः पपात पत्त्रेण वेगनिष्कम्पकेतुना॥")

विक्रीतः, त्रि, (वि+क्री+क्तः।) कृतविक्रयः।
यथा, बृहस्पतिः।
"नाष्टिकश्चैव कुरुते तद्धनं ज्ञातिभिः स्वकम्।
अदत्तत्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनी॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

विक्रुष्टं, त्रि, (वि+क्रुश+क्तः।) निष्ठुरम्। इति
हेमचन्द्रः॥

विक्रेता, [ऋ] त्रि, (विक्रीणातीति। वि+क्री+
तृच्।) विक्रयकर्त्ता। तत्पर्य्यायः। विक्रयिकः
२। इत्यमरः॥ विक्रयी ३। इति शब्दरत्ना-
वली॥ विक्रायकः ४। इति हेमचन्द्रः॥
(यथा, याज्ञवल्क्यः। २।१७३।
"विक्रेतुर्दर्शनात् शुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम्।
क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी॥")

विक्रेयं, त्रि, (विक्रीयते इति। वि+क्री+"अचो
यत्।"३।१।९७। इति यत्।) विक्रययोग्यद्रव्यम्।
तत्पर्य्यायः। पणितव्यम् २ पण्यम् ३। इत्य-
मरः॥ विक्रययोग्यायोग्यानि यथा,—
"इदन्तु हरिवैकल्याचकल्पौ धर्म्मनैपुणम्।
विट्पण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रेयं विक्रयार्हणम्॥
सर्व्वान्नमानयो रस कृतान्नञ्च तिलैः सह।
अश्मनो लवणञ्चैव पशवो ये च मानुषाः॥
सर्व्वञ्च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च।
अपि चेत् स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः॥
अपः शस्त्रं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्व्वशः।

क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ।
आरण्यांश्च पशून् सर्व्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।
मद्यं नीलीञ्च लाक्षाञ्च सर्व्वांश्चैकशफांस्तथा ॥
काममुत्पाद्य कृष्यान्तु स्वयमेव कृषीवलः ।
विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्म्मार्थमचिर-
स्थितान् ॥”
इति मानवे १०. अध्यायः ॥

विक्लवः, त्रि, (विक्लवते इति । वि+क्लु+पचाद्यच् ।) विह्वलः । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १२ । ६३ ।
“नूनं सहायेन वियोगविक्लवा
पुरः पुरस्त्रीरपि निर्ययौ तदा ॥” * ॥
क्ली, दुःखम् । यथा, रामायणे । २।४४।२५ ।
“किमिदानीमिदं देवि ! करोषि हृदि विक्लवम् ॥”)

विक्लिन्नः, त्रि, (वि+क्लिद्+क्तः ।) जरया जीर्णः । शीर्णः । आर्द्रः । इति मेदिनी । ने, १३३ ॥

विक्षतः, त्रि, (वि+क्षण+क्तः ।) विशेषेण क्षतः । (यथा, महाभारते । २ । ४८ । ३३ ।
“अद्वारेण विनिर्गच्छन् द्वारसंस्थानरूपिणा ।
अभिहत्य शिलां भूयो ललाटेनास्मि विक्षतः ॥”)

विक्षावः, पुं, (विक्षवणमिति । वि+क्षु+“वौ क्षुश्रुवः ।” ३ । ३ । २५ । इति घञ् ।) शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टिः । ७ । २६ ।
“यात यूयं यमश्रायं दिशं नायेन दक्षिणाम् ।
विक्षावैस्तोयविश्रावं तर्ज्जयन्तो महोदधेः ॥”)
कासः । इति स्वामिकलिङ्गौ । इति भरतः ॥

विक्षिप्तः, त्रि, (वि+क्षिप्+क्तः ।) व्यक्तः । (यथा, महाभारते । १ । २७ । ७ ।
“वायुविक्षिप्तकुसुमैस्तथान्यैरपि पादपैः ॥”
कम्पितः । यथा, भागवते । ८ । ८ । ४६ ।
“स व्रीडस्मितविक्षिप्तभ्रूविलासावलोकनैः ।
दैत्ययूथपचेतःसु काममुद्दीपयन् मुहुः ॥”
क्ली चित्तवृत्तिविशेषः । यथा, पातञ्जलभाष्ये ।१।
“क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमयः ॥” “क्षिप्ताद्विशिष्टं विक्षिप्तमिति मणिप्रभा ॥”)

विक्षीरः, पुं, (विशिष्टं क्षीरं यत्र ।) अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विक्षेपः, पुं, (वि+क्षिप्+घञ् ।) प्रेरणम् । त्यागः । विक्षेपणम् । यथा,—
“कैकेय्यामिषुविक्षेपमतीत्य त्वधिकं भुवम् ॥”
इत्याद्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥
(कम्पनम् । यथा, कुमारे । १ । १३ ।
“लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभै-
रितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्व्वन्ति वालव्यजनैश्चमर्य्यः ॥”)
अद्वितीयवस्त्वनवलम्बनेन चित्तस्य अन्यावलम्बनम् । इति वेदान्तसारः ।

विक्षेपशक्तिः, स्त्री, (विक्षेपाय शक्तिः ।) मायाशक्तिः । यथा । रज्जुज्ञानं स्वावृतरज्जौ स्वशक्त्या सर्पादिकमुद्भावयति । एवं अज्ञानमपि स्वावृतात्मनि तथा विक्षेपशक्त्या आकाशादिप्रपञ्चमुद्भावयति तादृशं सामर्थ्यम् । इति वेदान्तसारसुबोधिनीटीका ॥

विख्रः, त्रि, (विग्रः । निपातनात् साधुः ।) गतनासिकः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

विखनाः, [स्] पुं, ब्रह्मा । यथा,—
“न खलु गोपिकानन्दनो भवा-
नखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ।
विखनसार्थितो विश्वगुप्तये
सख उदेयिवान् सात्वतां कुले ॥”
इति श्रीभागवते । १० । ३१ । ४ ॥

विखुः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । बहुलवचनात् नासिकायाः खुः ।) गतनासिकः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

विखुरः, पुं, राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चौरः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

विख्यः, त्रि, (विगता नासिकास्येति । “ख्यश्च ।” ८ । ४ । २८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या नासिकायाः ख्यः ।) गतनासिकः । इति केचित् ॥

विख्यातः, त्रि, ख्यातिप्राप्तः । विपूर्व्वख्याधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६० । १२ ।
“चन्द्रवर्म्मेति विख्यातः काम्बोजानां नराधिपः ॥”)

विख्यातिः, स्त्री, प्रसिद्धिः । सुख्यातिः । विपूर्व्वख्याधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विख्यापनं, क्ली, (वि+ख्या+णिच्+ल्युट् ।) व्याख्यानम् । विपूर्व्वण्यन्तख्याधातोर्ल्युट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विख्रुः, } त्रि, (विगता नासिका यस्य । “ख्रु-
विख्रः, } ख्रौ च वक्तव्यौ ।” इति नासिकायाः ख्रुः ख्र च ।) अनासिकः । इति हेमचन्द्रः ॥ छिन्ननासिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

विगणनं, क्ली, (वि+गण+ल्युट् ।) ऋणशुद्धिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, पाणिनिः । १ । ३ । ३६ ।
“संमाननोत्सञ्जनाचार्य्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥” “विगणनं ऋणादेर्निर्यातनम् ।” इति काशिका ॥)

विगतः, त्रि, (वि+गम+क्तः ।) प्रभारहितः । तत्पर्य्यायः । निष्प्रभः २ अरोकः ३ । इत्यमरः ॥ धीतः ४ । इति रुद्रः ॥ विशेषेण गतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । ११ । २६ ।
“विगततिमिरपङ्कं पश्यति व्योम यावत्
धुवति विरहखिन्नः पक्षती यावदेव ।
रथचरणसमाह्वस्तावदौत्सुक्यनुन्ना
सरिदपरतटान्तादागता चक्रवाकी ॥”)

विगतश्रीकः, त्रि, श्रीरहितः । विगता श्रीर्यस्य इति बहुव्रीहौ कप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विगतार्त्तवा, स्त्री, (विगतं आर्त्तवं रजो यस्याः ।) पञ्चपञ्चाशदब्देभ्य ऊर्द्ध्वं निवृत्तरजस्का । तत्पर्य्यायः । निष्कली २ निष्कला ३ निष्फली ४ निष्कला ५ विकली (इति हारावली ॥

विगमः, पुं, (वि+गम+“ ...
३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) ...
...तर्हिबन्धो वैदान्तिनस्तु ...
प्रपञ्चो विशुद्धरूपा ...
कोपनम् । विदूषिकस्तु ...
जीवात्मनो लयो मोक्षः । ...
इमे तैरपि उपाधिविशे...
रूपतया तन्नोपाधिकः ...
भिदकोपाधिविगम एव जीव...
लयः । यथा घटाकाशः ...
आकाशे तस्य लयः । ...
वात्मनो जीवभाव इति ...
परमेश्वरमिश्रो मोक्षः । इ...
(विच्छेदः । यथा, भागवते । ...
“यथा क्रीडोपस्कराणां ...
इच्छया क्रीडितुः स्यात् ...

विगन्धकः, पुं, (विगतो गन्धो यस्मिन् इति स्वार्थे कः ।) इङ्गुदीवृक्षः । ...

विगन्धिका, स्त्री, हपुषा । ...

विगर्हणं, क्ली, (वि+गर्ह+ल्युट् ।) भर्त्सनम् । (यथा, हरिवंशे । ...
“शक्तिं च भवतो द्रष्टुं ...

विगर्हणा, स्त्री, (वि+गर्ह+... टाप् ।) निन्दनम् । ... भारते । १२ । ११४ । २१ ।
“विगर्हणां परमदुराकराः ...
सहेत यः संसदि दुर्जनात् ...

विगर्हितः, त्रि, (विशेषेण गर्हितः ।) (यथा, नैषधे । १ । १३ ।
“न केवलं प्राणिवधो वधो म...
त्वदीक्षणाद्विश्वसितान्तरा...
विगर्हितं धर्म्मधनैर्निबर्हणं
विशिष्य विश्वासजुषां...
निषिद्धः । इति विपूर्व्वगर्हधातोः ...
निष्पन्नः ।

विगलितः, त्रि, (विशेषेण गलितः ।) यथा, गीतगोविन्दे ५ सर्गे ।
“विगलितवसनं परिहृतरसनं
घटय जघनमपिधानम् ।
किशलयशयने पङ्कजनयने
निधिमिव हर्षनिधानम् ॥”

विगाढः, त्रि, (विगाह्यते स्मेति । वि+गाह+क्तः ।) स्नातः । अवगाहितः । विपूर्व्वगाहधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, महाभारते । ३ । ४६ । ५ ।
“निर्गत्य चन्द्रोदयने विगाढे रजनी...
प्रस्थिता सा पृथुश्रोणी पार्थस्य भव...

विगानं, क्ली, (विरुद्धं गानं यस्य ।) ... इति हेमचन्द्रः ॥

...सारः, त्रि, (वि+गाह+णिनि ।)
...विकर्त्ता । अवगाहनकर्त्ता । विपूर्व्व-
...धातोः णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
...। १६ । १ ।
"...आत्मकः ...गुणज्ञः
...पदं विगाहेन विगाहमानः ।
...इत्यादरं धौम्य नृपः स जायी
...रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥")
... त्रि, (विपरीतो गुणो यस्य ।) गुण-
...विशिष्टः । यथा,—
...मनो ममाप्येवं नैवं माता यथा मम ।
...पि पुत्रेषु न माता विगुणा भवेत् ॥"
...मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तराध्यायः ॥
...। यथा, भागवते । ७ । ८ । ४८ ।
...त्वमेव भगवो विगुणस्य भूमन्
...न्यदस्यपि मनो वचसा निरस्तम् ॥"
...हीनः । यथा, शिशुपालवधे । ८ । १२ ।
"...
...दपदोषतैव विगुणस्य गुणः ॥")
... त्रि, (विशेषेण गूढः ।) गर्हितः ।
...। इति मेदिनी । ढे, ८—१० ॥
... त्रि, (विगता नासिकास्य । "वेर्ग्रो
...।" ५ । ४ । २८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
...नासिकायाः ग्रः ।) गतनासिकः । इत्यमरः ॥
...,"विविधं ग्रहात्यर्थानिति विपूर्व्वात् ग्रहातेः
...न्यपि दृश्यते ।' इति ॥ ।" इति देव-
...यज्वा । मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १५ ॥
..., ऋग्वेदे । १ । ४ । ४ ।
...हि विग्रमप्तमिन्द्रं पृच्छाविपश्चितम् ॥")
..., पुं, (विविधं सुखदुःखादिकं गृह्णातीति ।
...+ग्रह+अच् । यद्वा, विविधैर्दुःखादिभि-
...ह्यते इति । वि+ग्रह+"ग्रहवृदृनिश्चि-
...श्च ।" ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) शरीरम् ।
...था, रघुः । ११ । १६ ।
"विग्रहेण मदनस्य चारुणा
सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्म्मणा ॥")
...म् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । १६० ।
...सन्धिञ्च विग्रहञ्चैव यानमासनमेव च ।
...द्वैधीभावं संश्रयञ्च षड़्गुणांश्चिन्तयेत् सदा ॥"
...रोधमात्रम् । यथा, रघुः । ९ । ४७ ।
"त्यजत मानमलं बत विग्रहै-
र्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।
परभृताभिरितीव निवेदिते
स्मरमते रमते स्म वधूजनः ॥")
...भागः । इति मेदिनी । हे, २३ ॥ (यथा,
...भागवते । ३ । ३१ । ३ ।
...मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्वङ्घ्र्याद्यङ्ग-
विग्रहः ।
...नखलोमास्थिचर्म्माणि लिङ्गच्छिद्रोद्भव-
स्त्रिभिः ॥")
...वाक्यभेदः । स तु समासवाक्यम् । तत्पर्य्यायः ।
...विस्तरः २ । इत्यमरः ॥ (वीनां पक्षिणां ग्रहो
ग्रहणमिति वाक्ये विहङ्गग्रहणम् । यथा,
वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ४ ।
"नो धन्या द्विजमत्तरा तव तनौ वत्स्याम्यहं
मन्निना
न धीताधि चरोव चेत्कथय तत् प्रश्नौमि किं
विग्रहम् ।
कार्य्यं तेन न किञ्चिदस्ति शठ मे वीनां ग्रहे-
चेति वो
दिश्याद्वः प्रतिवद्धकेलिशिवयोः श्रेयांसि
वक्रोक्तयः ॥")
देवविग्रहकरणादिप्रमाणं श्रीमूर्त्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
विग्रहः, पुं क्ली, (विगृह्णन्ति शत्रवो यस्मिन् ।
वि+ग्रह+अप् ।) युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ७ । १७० ।
"यदा प्रहृष्टा मन्येत सर्व्वास्ताः प्रकृतीर्भृशम् ।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्व्वीत विग्रहम् ॥")
विग्रहावरं, क्ली, (विग्रहमावृणोतीति । आ+
वृ+अप् ।) पृष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विघटिका, स्त्री, (विभक्ता घटिका यया ।)
पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
विघट्टितं, त्रि, विशेषेण चालितम् । विपूर्व्वघट्ट-
धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, वृहत्-
संहितायाम् । ३५ । १ ।
"सूर्य्यस्य विविधवर्णाः पवनेन विघट्टिताः कराः
साभ्रे ।
वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्रधनुः ॥"
पिष्टम् । यथा, माघे । ८ । २४ ।
"नश्यन्ती चलशफरीविघट्टितोरू-
र्वामोरूरतिशयमाप विभ्रमस्य ॥")
विघसं, क्ली, (विशेषेण अद्यते इति । वि+अद्+
"उपसर्गेऽदः ।" ३ । ३ । ५९ । इति अप् ।
"घञपोश्च ।" २ । ४ । ३८ । इति घस्लृ-
आदेशः ।) सिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
विघसः, पुं, (वि+अद्+अप् ।) भोजनशेषः ।
इत्यमरः ॥ देवपित्रतिथिगुर्व्वादिभुक्तस्य शेषः ।
इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । ३ । २८५ ।
"विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वामृतभोजनः ।
विघसो भुक्तशेषन्तु यज्ञशेषं तथामृतम् ॥")
आहारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
"अयि वनप्रिय ! विस्मृत एव किं
बलिभुजो विघसो भवताधुना ।
यदनयैव कुहूरिति विद्यया
न पततश्चरणौ धरणौ तव ॥"
इत्युद्भटः ॥)
विघातः, पुं, (विशेषेण हननमिति । वि+हन+
घञ् ।) व्याघातः । यथा, अमरे ।
"दृष्टिघ्नं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ॥".
व्याघातः । (यथा, महाभारते ।
"चक्रे शरविघातञ्च क्रीड़न्निव पितामहः ॥"
विनाशः । यथा महाभारते । १ । २८ । १३ ।
"क्षुत्पिपासाविघातार्थं भक्ष्यमाख्यातु मे
भवान् ॥")
विघाती, [न्] त्रि, निवारकः । घातकः । विघात-
शब्दादिन्प्रत्ययेन विपूर्व्वहनधातोर्ग्रहादित्वा-
णिनिप्रत्ययेन वा निष्पन्नः ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ८७ । ४५ ।
"एवमूर्ज्जितवीर्य्यस्य ममामरविघातिनः ॥")
विघ्नः, पुं, (विहन्यते अनेनेति । वि+हन+
"घञर्थे कविधानम् ।" ३ । ३ । ५८ । इत्यस्य
वार्त्तिकोक्त्या कः ।) व्याघातः । तत्पर्य्यायः ।
अन्तरायः २ प्रत्यूहः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा
मुद्राराक्षसे । २ ।
"प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्ननिहता विरमन्ति मध्याः ।
विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमाना
प्रारब्धमुत्तमगुणास्त्वमिवोद्वहन्ति ॥"
कृष्णपाकफला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शेषार्थे
अमरे अविघ्न इति पाठः ॥
विघ्नकारी, [न्] त्रि, (विघ्नं कर्त्तुं शीलमस्येति ।
कृ+णिनिः ।) घोरदर्शनः । विघाती । इति
मेदिनी । ने, २५५ ॥
विघ्ननायकः, पुं, (विघ्नानां नायकः विघ्नाधीश्वर-
त्वात् ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
विघ्ननाशकः, पुं, (विघ्नानां नाशकः ।) गणेशः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
विघ्ननाशनः, पुं, (नाशयतीति नाशनः विघ्नानां
नाशनः ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
विघ्नराजः, पुं, (विघ्नानां राजा । "राजाहः
सखिभ्यष्टच् ।" ५।४।९१ । इति टच् ।) गणेशः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।२०।१०१।
"आर्य्यपुत्त्र पुरा गत्वा विघ्नराजमपूजयत् ॥")
विघ्नविनायकः, पुं, (विघ्नानां विनायकः ।) गणेशः ।
इति काशीखण्डः ॥
विघ्नहारी, [न्] पुं, (विघ्नं हर्त्तुं शीलमस्य इति ।
हृ+णिनिः ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विघ्ननाशके, त्रि ॥
विघ्नितः, त्रि, जातविघ्नः । विघ्नोऽस्य जात इत्यर्थे
विघ्नशब्दादितच्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
विघ्नेशः, पुं, (विघ्नानां ईशः ।) गणेशः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा कथासरित्सागरे ।२०।८३।
"विघ्नोऽत्र तव जातोऽयं विना विघ्नेशपूज-
नम् ॥")
विघ्नेशवाहनः, पुं, (विघ्नेशस्य वाहनः ।) महा-
मूषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विघ्नेशानकान्ता, स्त्री, (विघ्नेशानस्य गणेशस्य
कान्ता प्रिया । तत् पूजायां एतस्याः प्राश-
स्त्यात् । श्वेतदूर्व्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥
विङ्कः पुं, अश्वखुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विच, इर् लि ध औ ञ पृथक्त्वे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (जुहो०-रुधा०-च-उभ०-
अक०-सक०-अनिट् ।) इर्, अविचत् ।
अवैक्षीत् । लि, ञ, वेवेक्ति वेविक्ते सुखान्
पण्डितः पृथक् स्यादित्यर्थः । विज इति जान्तो
यः स एव चान्तोऽपि पठ्यते कस्यचिन्मतेऽनुरोधात्

तेन निर्मा तेरैरचरित्यस्य श्ली विजयदयो- मैत्रास्य महत्वात् तेगुंषः । च च, विनक्ति विद्गते । विजितमपि दिवः सुरान् इति पृथक् करोमीत्यर्थः । स्त्री, वेला । इति दुर्गादासः ॥

विचकिलः, पुं, मल्लिकाभेदः । मदनकद्रुमः । इति मेदिनी । ले,१६४ ॥ (यथा, रातेन्द्रकर्णपूरे । ७० ।
"कुन्दः कन्दलितत्रयं विचकिलः कम्पाकुलं केतकः मालूरं मदनः सदैन्यमलसं सुक्लोऽतिमुक्तद्रुमः ।")

विचक्षणः, पुं, (विशेषेण चष्टे धर्मादिमुपदिशतीति । वि + चक्ष + "अनुदात्तेतश्च हलादेः ।" ३ । २ । १४९ । इति कर्त्तरि युच् ।) पण्डितः । इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे । ५ । १९ ।
"ततो यथावद् विहिताध्वराय
तस्मै स्मयावेशविवर्ज्जिताय ।
वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णी
विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे ।")
निपुणे, त्रि । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भागवते । १ । १ । ११ ।
"विचक्षणोऽस्यार्हति वेदितुं विभो
अनन्तपारस्य नियोगतः स्फुटम् ।"
मायादर्शी । यथा ऋग्वेदे । ४ । ५६ । २
"विचक्षणः प्रथयन्नापृणन्नुर्व्वजीजनत् सविता
सुम्नमुक्थ्यम् ।"
"विचक्षणः विविधं द्रष्टा ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

विचक्षणा, स्त्री, नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

विचक्षुः, [स्] त्रि, (विगतं प्रकाशितेऽपि वस्तुनि ग्रहणं चक्षुषेव ।) विमनाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विगते नष्टे चक्षुषी यस्य ।) विगतचक्षुषि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ६५ । १४ ।
"अन्धरा विचक्षं यान्ति यथा पथि विचक्षुषः ।"
विंशते चक्षुषी यस्य सः । दानवविशेषः कश्चिद् योद्धा । यथा, हरिवंशे । १४१ । ८ ।
"... विचक्षुररिमर्द्दनः ।")

विचयनं, क्ली, (विशेषेण चयनम् ।) मार्गणम् । इत्यमरः ॥

विचर्च्चिका, स्त्री, (विशेषेण चर्च्चयति पाकिवारस्य ... विदार्य्यते अथवा इति । चर्च्च अध्ययने + "रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् ।" ३ । ३ । १०८ इति ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) रोगविशेषः । खोस इति भाषा । तत्पर्य्यायः । कच्छूः २ पामा ३ पामा ४ । इत्यमरः ॥ अपि च ।
"कच्छुः कच्छूः पाम पामा पारदारी विचर्च्चिका ।"
इति शब्दरत्नावली ॥
... अथ तस्याः ... —
"... कुष्ठकण्टकम् ।
... ।
... ।"
इति गारुडे १८७ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
"मरीचं त्रिवृतं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रे द्वे कुष्ठं मांसी च चन्दनम् ।
विशाला करवीरञ्च अर्कक्षीरं सकृत् पलम् ।
एषाञ्च कार्षिको भागो विषस्यार्द्धपलं भवेत् ॥
प्रस्थं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
पामा विचर्च्चिका चैव दद्रुविस्फोटकानि च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कौमल्यञ्च जायते ॥
प्रसूतान्यपि भिन्नानि तैलेनानेन रक्षयेत् ।
चिरोत्थितमपि श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणाद्भवेत् ॥"
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥ * ॥
स्वल्पकुष्ठविशेषः । यथा ।
"एकं कुष्ठं स्मृतं पूर्व्वं गजचर्म्म ततः स्मृतम् ।
ततश्चर्म्मदलं प्रोक्तं ततश्चापि विचर्च्चिका ॥
विपादिकाभिधा सैव पामा कच्छूस्ततः परा ।
ततो दद्रुश्च विस्फोटः किटिमञ्च ततः परम् ॥
ततश्चालसकं प्रोक्तं शतारुश्च ततः परम् ।
क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः ॥
सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्च्चिका ॥"
पिडका क्षुद्रपिडका ।
"दाल्यते त्वक् खरा रूक्षा पाण्योर्भृशं विचर्च्चिका ।
पादे विपादिका ज्ञेया स्थानभेदाद्विचर्च्चिका ॥"
दाल्यते विदार्य्यते । केचिद्विचर्च्चिकातो विपादिकां विभिन्नमाहुः । इति भावप्रकाशः ॥ (सा च महापातकशेषभोगचिह्नं वैदिककर्म्मप्रतिबन्धिका च । यथा, शुद्धितत्त्वधृतभविष्यपुराणीयमध्यतन्त्रे महाध्याये ।
"स्वगु कुष्ठगतं विप्र उत्तरोत्तरतो गुरुम् ।
विचर्च्चिका तु दुश्चर्म्मा चर्म्मरीयस्तृतीयकः ।
विकर्णत्वकलात्र्यौ च लभ्यन्ते तथाष्टकम् ।
एषां मध्ये तु यः कुष्ठी गर्हितः सर्व्वकर्म्मसु ॥
भवत् सर्व्वगात्रेषु गच्छेत् भावे तथाप्यसि ।
स्नेहे च शोधयेत् तीर्थे अथवा तत्समूलके ॥"
कदाचित् अयिजन्मभूमिकस्योऽपि विचर्च्चिका उत्पद्यते । यथा बृहत्संहितायाम् । ३२ । १४ ।
"आग्नेयेऽम्बुदनाशः
सलिलाशयसम्भवो नृपतिवैरम् ।
दद्रुविचर्च्चिकाज्वर-
विसर्पिकाः पाण्डुरोगश्च ।")

विचलः, त्रि, अस्थिरः । विपूर्व्वचलधातोरल्-प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विचलितः, त्रि, पतितः । चालितः । विपूर्व्वचलधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, मनुः । ७ । ८८ ।
"एतौ हि सममतू तेभ्यो दुर्द्धर्षाश्चान्तनामभिः ।
धर्म्मादविचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम् ॥")

विचारः, पुं, (विशेषेण चरणं पदार्थादिनिर्णये प्रवर्त्तनम् । वि + चर + घञ् ।) तत्त्वनिर्णयः । इति शब्दरत्नावली । कान्त्यर्थे वस्तुनि प्रमा-
णेन तत्त्वपरीक्षा । ...
दर्पणपरीक्षायं विमर्शमावेदित ...
भरतः । तत्पर्य्यायः । तर्कः १
शुक्ला ४ चर्च्चा ५ । इति
संख्या ६ विचारणा ७ । इत्यमरः ।
संख्यानम् ८ । इति तट्टीका ।
वितर्कः ११ ऊहः १२ ऊहः ...
वितर्कणम् १५ । इति
ध्यानम् १६ समाधानम् १७ । ...
(यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । ...
"न चैवं चमते नारी । ...
यदियं क्रमते राज्ञी
माध्योक्तश्चक्षुर्विशेषः ।
दर्पणे । ६ । ४४७ ।
"विचारो ..."

विचारणं, क्ली, (वि + चर + ...
विचारः । इति शब्दरत्नावली ।
भागवते । १२ । १३ । १९ ।
"तत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं ...
[illegible]
तत्तूर्णन् सुपठन् ...
[illegible]
"एकस्मिन् धर्म्मिणि ...
विचारणम् । स च संशयश्च
विशेषादर्शने समानधर्म्मदर्शना ...
रज्जुर्भु । द्वितीयो ...
शब्दो नित्योऽनित्यो वा । ...
धर्म्मजः यथा भू ...
ऽसाधारणधर्म्मः ...
करणं नित्यं अनित्यं वेति ...
"विचारणे पूर्व्वस्य ।" इति
तत्त्वपरिशिष्टे बोधायनकात्यायन ...

विचारणा, स्त्री, (वि + चर ...
टाप् ।) विचारः । इत्यमरः ।
भागवते । ३ । १८ । ४२ ।
"जीवो ब्रह्म ...
[illegible]
भेदबुद्धिस्तु संसारे वर्त्तमाना ...
मीमांसाशास्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ।

विचारणीयं, त्रि, विचार्य्यम् । विपूर्व्व-चरधातोरनीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
इति हेमचन्द्रः ।

विचारितः, त्रि, (विचार ...
विचार + "तदस्य संजातं ...
५ । २ । ३६ । इति इतच् ।)
तत्पर्य्यायः । विमृष्टः २ ...
(यथा, मनौ । ११ । ८८ ।
"आपत्कल्पेन यो धर्म्मं कुरुतेऽनापदि ...
स नाप्नोति फलं तस्य परत्रेति ...

विचार्य्यं, त्रि, विचारणीयम् । ...
विपूर्व्वचरधातोर्ण्यत्प्रत्ययेन ...
(यथा, मार्कण्डेये । ८ । १४ ।

ता दुष्टहृदयामादाय विजने वने ।
ाशु गैतन्ति विचार्य्यं वचनं मम ॥”)
त्रि, अभ्यन्तरम् । अन्तरालम् । इति
ः ॥ (पुं, संख्यान्तरापादनम् । यथा,
। । ५ । ३ । ४३ । “अधिकरणे विचाले

स्त्री, (विवेक्ति जलानि पृथगिव करोति ।
“इगुपधात् कित् ।” उणा० ४ । ११६ ।
। च कित् ।) वीची । तरङ्गः । इत्यमर-
ां भरतः ॥
ा, स्त्री, (विचिकित्सनमिति । वि+
सन्+अः । टाप् ।) सन्देहः । इत्य-
(यथा, भागवते । ३ । ६ । ३६ ।
ादिविचिकित्सायामात्मा मे दर्शितोऽवहिः ।
सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ॥”)
स्त्री, (विशेषेण चित्रम् ।) कर्व्वुरवर्णः ।
शब्दरत्नावली ॥ तद्वति, त्रि । (यथा,
ारते । ३ । ५४ । १० ।
त्रमाल्याभरणैर्व्वलैर्ह्यैः स्वलङ्कृतैः ॥”)
र्य्यम् । यथा,—
त्रमिदमाख्यातं भगवन् भवता मम ।
ारितमाहात्म्यं रक्तबीजवधाश्रितम् ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
। च, उपदेशशतके । ३३ ।
ता विदेहभर्त्तुर्दाशरथेर्भामिनी सीता ।
ाप राक्षसीनां विधेर्व्विचित्रा गति-
र्व्वोध्या ॥”
आश्चर्ययुक्तः । यथा, मार्कण्डेये । ८४ । ३१ ।
ासेनो विचित्रश्च नयतिर्निर्भयो दृढः ।
: चक्रवृहिश्च सुव्रतश्चैव तत्सुताः ॥”
लङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
७२२ ।
यत्नं तद्विपरीतस्य कृतिरिष्टफलाय चेत् ।
,—
ुन्नतिहेतोर्नमति जीवनहेतोर्व्विसृजति प्राणान् ।
ाखमि सुखहेतोः को मूढ़ः सेवकादन्यः ॥”)
ः, पुं, (विविधानि चित्राणि यस्मिन् ।
ादौ कन् ।) भूर्ज्जवृक्षः । इति राज-
ण्टः ॥
देहः, पुं, (विचित्रा देहा यस्य सः ।)
। इति शब्दचन्द्रिका ॥ आश्चर्य्यशरीरे
ाश्चर्यदेहे च, त्रि ॥
वीर्य्यः, पुं, (विचित्राणि वीर्य्याणि यस्य
) चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स च शान्तनो-
कन्यायां जातः । तस्य क्षेत्रे सत्यवत्या-
। व्यासो धृतराष्ट्रं पाण्डुञ्च जनयामास ।
श्रीभागवतम्मतम् ॥
वीर्य्यसूः, स्त्री, (विचित्रवीर्य्यस्य सूः प्रस-
वी ।) सत्यवती । इति शब्दरत्नावली ॥
ा, स्त्री, (विचित्रं नानाविधवर्णमस्त्यस्या
। । अर्श आदित्वादच् । स्त्रियां टाप् ।)
ाम्बिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

विचित्राङ्गः, त्रि, (विचित्राणि अङ्गानि यस्य ।) मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥ व्याघ्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आश्चर्य्यशरीरे, त्रि ॥

विचित्रितः, त्रि, (विचित्रमस्य जातमिति । विचित्र+इतच् ।) नानावर्णयुक्तः । यथा,—
“आसनं सर्व्वशोभाढ्यं सद्रत्नमणिनिर्म्मितम् ।
विचित्रितञ्च चित्रेण गृह्यतां शोभनं हरे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥

विची, स्त्री, (विचि+कृदिकारादिति ङीष् ।) तरङ्गः । इति द्विरूपकोषः ॥

विचेताः, [स्] त्रि, (विगतं विरुद्धं वा चेतो यस्य ।) विगतचित्तः । (यथा, भागवते । ६ । ११ । ६ ।
“एवं सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन् वपुषा रिपून् ।
अनदत् सुमहाप्राणो येन लोका विचेतसः ॥”)
विरुद्धचित्तः । दुष्टचित्तः ॥ तत्पर्य्यायः । दुर्म्मनाः २ अन्तर्म्मनाः ३ विमनाः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४८ । १७ ।
“ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौवलका-
दयः ।
ते तस्य भूयसो दोषान् वर्द्धयन्ति विचेतनः ॥” * ॥
विशिष्टं चेतो यस्मादिति । विशिष्टज्ञानहेतु-
भूतः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८३ । १ ।
“तमित् पृणक्षि वसुना भवीयसा
सिन्धुमापो यथाभितो विचेतसः ॥”
“विचेतसः विशिष्टज्ञानहेतुभूता आपो यथा अभितः सर्व्वासु दिक्षु सिन्धुं समुद्रं पूरयन्ति तद्वत् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ * ॥ विशिष्टं चेतो यस्येति । विशिष्टज्ञानः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४५ । २ ।
“श्रुष्टीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतसः ॥”
“हे अग्ने विचेतसो विशिष्टप्रज्ञाना देवाः ।”
इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

विचेष्टितः, त्रि, (विशेषेण चेष्टितं गतिर्यस्य ।) विगतः । (विशेषेण चेष्टितः ।) ईहितः । इति मेदिन्यां चेष्टितशब्दार्थदर्शनात् ॥ (विगतं चेष्टितमस्येति वाक्ये चेष्टाशून्यश्च ॥ * ॥ क्ली, वि+चेष्ट+भावे क्तः । विशेषेण चेष्टा । यथा, भागवते । १ । ५ । १३ ।
“उरुक्रमस्याखिलबन्धमुक्तये
समाधिनानुस्मर तद्विचेष्टितम् ॥”)

विच्छ, क त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, विच्छयति । त्विषि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

विच्छ, श गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) विच्छायति विच्छायते आयप्रत्ययात्पदद्वयमिति वोपदेवः । पक्षे विच्छति । श, विच्छन्ती विच्छन्ती । इति दुर्गादासः ॥

विच्छन्दः, पुं, ईश्वरगृहभेदः । इत्यमरः ॥ विशिष्टश्छन्दोऽभिप्रायोऽत्र विच्छन्दः । विशिष्टच्छन्दनिर्म्मितो विच्छन्दकः इति ... नः । एवं तद्गृहमन्दसे सार्व्विन । यथा,—
· “उपर्य्युपरि यद्गेहं तद्विच्छन्दकसंज्ञकम् ॥”
इति भरतः ॥

विच्छन्दकः, पुं, विच्छन्दकः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

विच्छायं, क्ली, पक्षिणां छाया । इत्यमरः ॥ समासे सम्रान्तात् परा छाया क्लीबे स्यात् । सा चेत् बहूनां सम्बन्धिनी स्यात् । स्वयसदा-हरति । वीनां पक्षिणां छाया विच्छायम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यत्तु भागवते । १० । १२ । ८ ।
“विच्छायाभिः प्रधावन्तो गच्छन्तः साधु
हंसकैः ॥”
इति दृश्यते तत्तु वेः पक्षिणश्छाया विच्छाया तत एकशेषद्वन्द्वे कृते विच्छायास्ताभिर्विच्छाया-भिरिति सिद्धं स्यादिति सुधीभिर्विभाव्यम् ॥ * ॥ विगता छाया यस्य ।) छायारहिते, त्रि ॥ (विगता छाया कान्तिर्यस्य । कान्तिरहिते च त्रि । यथा, भागवते । १ । १४ । २४ ।
“विलोक्योद्विग्नहृदयो विच्छायमनुजं नृपः ।
पृच्छति स्म सुहृन्मध्ये संत्रासार्दरितम् ॥”)

विच्छायः, पुं, (विशिष्टा छाया कान्तिर्यस्य ।) मणिः ॥ इति यान्तवर्ग छायाशब्दटीकायां भरतः ॥

विच्छित्तिः, स्त्री, (वि+छिद्+क्तिन् ।) अङ्ग-रागः । विच्छेदः ॥ (यथा, कामन्दकीयनीति-सारे । १४ । ४३ ।
“लोभो धर्म्मक्रियालोपः कर्म्मणामप्रवर्त्तनम् ।
सतृसमागमविच्छित्तिरसद्भिः सह वर्त्तनम् ॥”)
हारभेदः । इति मेदिनी । ति, १८५ ॥ छेदः । विनाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, बृहत्-संहितायाम् । १२ । ६ ।
“दिनकररथमार्गविच्छित्तयेऽभ्युद्यतं सकल-
मद्रिम् ॥”)
अङ्गहारः । सीमावधि । इति हेमचन्द्रः ॥ (वैचित्र्यम् । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ७११ ।
“स्तनुमानन्तु विच्छित्त्या ज्ञानं साध्यस्य साध-
नात् ।”
स्त्रीणां स्वाभाविकालङ्कारविशेषः ।) यथा,—
“आकल्पकल्पनाल्पापि विच्छित्तिः कान्तिपोष-
कृत् ।”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । ११८ ।
“स्तोकाप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्ति-
पोषकृत् ॥”)

विच्छिन्नः, त्रि, (वि+छिद्+क्तः ।) समालब्धः । विभक्तः । इति मेदिनी । मे, ११८ ॥ (यथा, शाकुन्तले ६ अङ्के ।
“[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥”)
कुटिलः । इति हेमचन्द्रः ।

विच्छेदः, पुं, (वि+छिद्+घञ् ।) वियोगः । विरहः । भेदः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ।
"कान्तायाः कान्तविच्छेदो मरणादति-
रिच्यते ।"
(लोपः । यथा, रघुवंशे । १ । ६६ ।
"नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।
न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ।")

विच्युतः, त्रि, विगतः । विपूर्व्वच्युधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । विचरितः । विपूर्व्वच्युतधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, भागवते ।८।१२।२१।

विच्युतिः, स्त्री, (वि+च्यु+क्तिन् ।) वियोगः । यथा,—
"सोऽपि वैश्यस्ततो ज्ञानं वव्रे निर्विण्णमानसः ।
ममेत्यहमिति प्राज्ञः सङ्गविच्युतिकारकम् ।"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ।

विज, इर् लि ञ औ पैक्ते । इति कविकल्पद्रुमः । (ह्वा०-क्रा०-उभ०-अक०-अनिट् ।) पैक इति विचिर्लिं धौ च पृथक्के इत्यस्य भिन्नरूपम् । इर्, अविजत् अवैक्षीत् । लि ञ, वेवेक्ति वेविक्ते मरणात् पण्डितः पृथक् स्यादित्यर्थः । औ, वैक्ता । इति दुर्गादासः ।

विज, ई ओ ध भीकम्पे । इति कविकल्पद्रुमः । (रुधा०-पर०-अक०-सेट् । अनिड्निष्ठः ।) ई ओ, विग्नः । ध, विनक्ति । इति दुर्गादासः ।

विज, ङ श ई ओ भीकम्पे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायामनिट् ।) ङ श, विजते । ई ओ, विग्नः । ह्रावर्णौ । इति दुर्गादासः ।

विजनः, त्रि, (विगतो जनो यस्मात् ।) निर्ज्जनः । तत्पर्य्यायः । विविक्तः २ छन्नः ३ निःशलाकः ४ रहः ५ उपांशु ६ । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । १ । १५२ । १५ ।
"ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत् ।
न्यग्रोधं विपुलच्छायं रमणीयं ददर्श च ।")

विजननं, क्ली, (वि+जन+ल्युट् ।) प्रसवः । इति हेमचन्द्रः ।

विजपिलं, क्ली, पङ्कः । यथा,—
"पिच्छलं स्यात् विजपिलं पङ्कः शादो निष-
द्वरः ।"
इति हलायुधः ।

विजन्मा, [न्] त्रि, (विरुद्धं जन्म यस्य ।) जारजः । विरुद्धजन्मविशिष्टः । इति लोकप्रसिद्धः । (पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । यथा, मनुः । १० । २३ ।
"वैश्यात् तु जायते व्रात्यात् सुधन्वाचार्य्य एव च ।
कारूषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च ।")

विजयः, पुं, (वि+जि+भावे अच् ।) जयः । इत्यमरः । (यथा, मनौ । १० । ११९ ।
"शस्त्रेण वैश्यान् रक्षित्वा धर्म्यमाहारयेद्बलिम् ।" ...
"प्रजा विजयतस्तस्य नाहवे स्यात् पराङ्मुखः ।
शस्त्रेण वैश्यान् रक्षित्वा धर्म्यमाहारयेद्बलिम् ।")
अर्ज्जुनः । इति मेदिनी । ये, १०३ । (यथा, महाभारते । ४ । ४९ । १४ ।

"अभिप्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्म्मदान् ।
नाजित्वा विनिवर्त्तामि तेन मां विजयं विदुः ।"
यथा च विद्यालविजयनाटके । ४ ।
"इतो भीमः क्रूरो नृपतिमहनञ्चानमवधीत्
इतः क्रुद्धो वत्सं नयति सरणेन विजयः ।
न मे चेतःसैन्यं स्पृशति मरते युद्ध गमने
विधेयं तद्ब्रूहि त्वमसि महसङ्काव्यविषयः ।")
कृताद्वैतुपिता । जिनबलदेवः । विमानः । इति हेमचन्द्रः । यमः । इति शब्दचन्द्रिका । कल्किपुत्रः । यथा,—
"ततः कल्केश्च पद्मायां जयो विजय एव च ।
द्वौ पुत्रौ जनयामास लोकख्यातौ महाबलौ ।"
इति श्रीकल्किपुराणे १२ अध्यायः ।
भैरववंशीयकल्पराजपुत्रः । स काश्मीराजः स्वाच्छवनकर्त्ता च । यथा,—
"सुमतेरभवत् कल्पः सुतः सत्यस्य विक्रमः ।
विरूपस्याभवद्गाधिगाधेर्मित्रोऽभवत् सुतः ।
तेषां कल्पोऽभवद्राजा कल्पात्तु विजयोऽभवत् ।
यो विजित्य क्षितिं सर्व्वां पार्थिवान् भूरितेजसा ।
प्रकल्पाशुमतीं चक्रे स्वाच्छवं प्रतयोजनम् ।
यत् सर्व्वयात्रो ह्यद्य माकुपुत्रः प्रताप-
वान् ।
आवहन् परमां प्रीतिं वृषभस्य महात्मनः ।"
इति कालिकापुराणे भैरववंशानुकीर्त्तनम् ९० अध्यायः । विष्णुचरविशेषः । यथा । विष्णुपराचचण्डप्रचण्डजयविजयादयः । इति पुंलिङ्गसंग्रहे भरतः ।

विजयकुञ्जरः, पुं, (विजयाय यः कुञ्जरः ।) राजवाह्यहस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ।

विजयच्छन्दः, पुं, (विजयस्य छन्दो यस्मात् ।) पञ्चशतमौक्तिकहारः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ८१ । ३१ ।
"सुरभूषणं लतानां सहस्रमष्टोत्तरं चतुर्हस्तम् ।
इन्द्रच्छन्दो नाम्ना विजयच्छन्दस्तदर्द्धेन ।")

विजयनन्दनः, पुं, इक्ष्वाकुवंश्यराजविशेषः । तत्पर्य्यायः । जयः २ । इति हेमचन्द्रः ।

विजयमर्द्दलः, पुं, (विजयाय मर्द्दलः ।) ढक्का । इति त्रिकाण्डशेषः । जयढाक इति भाषा ।

विजया, स्त्री, तिथिविशेषः । सा विजयादशमीति ख्याता । तत्कृत्यं दुर्गाशब्दे द्रष्टव्यम् । उमासखी । इति मेदिनी । ये, ४० । सा तु गौतमकन्या । यथा,—
"समागतां सतीं दृष्ट्वा जयामेकाम् सुता च ह ।
किमर्थं विजया नागाज्जयन्ती चापराजिता ।
सा देव्या वचनं श्रुत्वा उवाच परमेश्वरीम् ।
गता निमन्त्रिताः सर्व्वा मखे मातामहस्य ताः ।
समं पित्रा गौतमेन मात्रा चाप्यनुराधया ।"
इति वामनपुराणे ४ अध्यायः ।
कालिकापुराणे १७ अध्यायेऽप्येवम् ।*। विश्वामित्रोपासितविद्याविशेषः । यथा,—
"विद्यामथैनं विजयां जयाञ्च
रक्षोघ्नं विप्रमुपविश्यताम् ।

अध्यापयत् ...
विशालविक्रमान् ...
इति भट्टिः ।
दुर्गा । इति हेमचन्द्रः । यथा ...
"विजित्य महिषासुरं ...
विजया तेन सा देवी लोके ...
इति देवीपुराणे ।
यममार्य्या । हरीतकी । ...
वचा । इति रत्नमाला । शमी
शिवा । मञ्जिष्ठा । अग्निमेदः ।
इति राजनिर्घण्टः ।
इति सिद्धि इति च भाषा ।
त्रैलोक्यविजया ४ भङ्गा ...
५ । इति शब्दचन्द्रिका । वीरपत्रा ...
चपला ८ अजया ९ आनन्दा ...
अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
त्वम् । तिक्तत्वम् ।
हित्वम् । वाक्प्रदत्वम् ।
कारित्वम् । जठरानलदत्व ।
निर्घण्टः । अपि च ।
"भङ्गा गञ्जा मातुलानी मादिनी
भङ्गा कफहरी तिक्ता ग्राहिणी
सौन्दर्य्या ...
इति
अन्यच्च ।
"पुरामृतं तु सौन्दर्य्या ...
तदमेधाखिलात् ग्रौहरोदहारि ...
जाता
त्रैलोक्ये विजयप्रदेति विजया
लोकानां हितकाम्यया वि...
सर्व्वातङ्कविनाशहर्षजननी ये ...
इति
अष्टमहादादश्यमार्गेतत्त्वादशीविशेष ।
अथ विजयाव्रतम् । मत्स्यपुराणे ।
"यदा तु शुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं
तदा सा तु
तस्यां स्नातः सर्व्वतीर्थे स्नातो
संपूज्य वर्षपूजायाः सकलं फलमश्नुते ।
एकमप्यात्
दानं सहस्रगुणितं तथा वै ...
होमस्तथोपवासश्च
अथ व्रतविधिः ।
"आदौ गुरुं नमस्कृत्य ततः ...
शरच्चापधरं देवं सौवर्णं रचयेन्नरः ।
सङ्कल्पमन्त्रः ।
"द्वादश्याहं निराहारः स्थित्वाहमपरे ...
भोक्ष्ये त्रिविक्रमानन्त शरणं ...
सोपवीतञ्च कलशं पूर्व्ववत् स्थापयेद्बुधः ।

तदुपरि न्यसेत्ताम्रं वैणवमेव वा ॥
पिवेश्य स स्नाप्य देवं विशदचन्दनैः ।
लिप्य शुभ्रं वसनं दद्याच्छत्रञ्च पादुके ॥
देवायेति शिरः श्रीधरायेति वै मुखम् ।
ायेति च कण्ठं वै वक्षः श्रीपतये इति ॥
ाख्रधारिणे बाहू कक्षे च व्यापकाय वै ।
शायोदरं मेढ्रं त्रैलोक्यजननाय च ॥
ं चार्चयेद्विद्वान् सर्व्वाधिपतये इति ।
ात्मने इति पदान्येवमङ्गानि पूजयेत् ॥
चक्रगदापद्मशार्ङ्गशरविभूषितम् ।
णार्घ्यं मया दत्तं शार्ङ्गपाणे ! नमोऽस्तु ते ॥
र्घ्यं पूर्व्ववत् कृत्वा धूपदीपौ समर्प्य च ।
पक्वप्रधानानि नैवेद्यानि निवेदयेत् ॥
ूलादीनि दत्त्वाथ कृत्वा जागरणं निशि ।
ः स्नात्वार्चयित्वेशं पुष्पाञ्जलिमथार्पयेत् ॥
से चास्तु गोविन्द बुध श्रवणसंज्ञक ।
ीरं चाक्षयं कृत्वा सर्व्वसौख्यप्रदो भव ॥
प्रार्थ्य ततः सर्व्वं दत्त्वा चार्घ्यं प्रतोष्य
धि ।
ा विप्रान् भोजयित्वा सुखं पारणमाचरेत् ॥
मासि बुधस्याह्नि यदि स्याद्विजयाव्रतम् ।
ा सर्व्वव्रतेभ्योऽस्य माहात्म्यमतिरिच्यते ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १३ विलासः ॥
हदेवपत्नी । यथा, महाभारते ।१।९५।८०।
हदेवोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरे विजयां नामो-
मे मद्रराजस्य द्युतिमतो दुहितरं तस्यां
मजनयत् सुहोत्रं नाम ।”॥
वंशीयभूमन्योः पत्नी । यथा, तत्रैव । १ ।
। ३३ ।
ूमन्युः खलु दाशार्हीमुपयेमे विजयां नाम
यामस्य जज्ञे सुहोत्रः ।”)
ासप्तमी, (विजयाख्या सप्तमी ।) रविवारे
क्लपक्षीया सप्तमी । यथा,—
क्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्य्यवारो यदा भवेत् ।
मी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
विजयोत्सवविधिः ।
रथमारोप्य देवेशं सर्व्वालङ्कारशोभितम् ।
ासितूणधनुर्ब्बाणपाणिं नक्तञ्चरान्तकम् ॥
लीलया जगत्त्रातुमाविर्भूतं रघूद्वहम् ।
ाजोपचारैः श्रीरामं शमीवृक्षतलं नयेत् ॥
ीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयङ्करम् ।
र्चयित्वा शमीवृक्षमर्च्चयेद्विजयाप्तये ॥”
मन्त्रः ।
शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्टका ।
रित्र्यर्ज्जुनबाणानां रामस्य प्रियवादिनी ॥
रिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
त्र निर्व्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिता ॥
ृहीत्वा साक्षतामार्द्रां शमीमूलगतां मृदम् ।
ीतवादित्रनिर्घोषैस्ततो देवं गृहं नयेत् ॥
ेचिद्वदन्ति भाद्यं केचिद्गायन्ति वानरैः ।
ेचिन्नृत्यन्ति भावं कोशलेन्द्रस्य तुष्टये ॥

निर्जिता राक्षसा दैत्या वैरिणो जगतीतले ।
रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ॥
आनीय स्थापयेद्देवं निजसिंहासने सुखम् ।
ततो नीराज्य देवेशं प्रणमेद्दण्डवद्भुवि ॥
महाप्रसादवस्त्रादि धारयेद्वैष्णवैः सह ।
इति श्रीविष्णुधर्म्मोक्तानुसारेण यथेरितम् ॥
विधिः श्रीरामविजयोत्सवस्योत्सवकृत् सताम् ।
सीता दृष्टेति हनुमद्वाक्यं श्रुत्वाकरोत्प्रभुः ॥
विजयं वानरैः सार्द्धं वासरेऽस्मिन् शमी-
तलात् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

विजयिनं, त्रि, विजितम् । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ॥

विजयी, [न्] त्रि, (विशेषेण जेतुं शीलमस्य ।
वि + जि + “जिदृक्षिविश्रीति ।” ३ । २ ।१५७।
इति इनिः ।) जययुक्तः । यथा,—
“सप्तपञ्जरनामेदं यो रामकवचं पठेत् ।
स चिरायुः सुखी पुत्री विनयी विजयी
भवेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
(पुं, अर्ज्जुनः । यथा,—
“अर्ज्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवा-
हनः ।
वीभत्सुर्व्विजयी कृष्णः सव्यसाची धनञ्जयः ॥
एतान्यर्ज्जुननामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु हन्ता तस्य न विद्यते ॥”
इति सर्व्वजनप्रसिद्धम् ।)

विजयोत्सवः, पुं, (विजयायास्तदुत्सवः ।) आश्विन-
शुक्लदशमीविहितभगवदुत्सवविशेषः । यथा,
“आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां विजयोत्सवः ।
कर्त्तव्यो वैष्णवैः सार्द्धं सर्व्वत्र विजयार्थिना ॥”
अथ विजयोत्सवविधिः ।
“रथमारोप्य देवेशं सर्व्वालङ्कारशोभितम् ।
सासितूणधनुर्ब्बाणपाणिं नक्तञ्चरान्तकम् ॥
स्वलीलया जगत्त्रातुमाविर्भूतं रघूद्वहम् ।
राजोपचारैः श्रीरामं शमीवृक्षतलं नयेत् ॥
सीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयङ्करम् ।
अर्च्चयित्वा शमीवृक्षमर्च्चयेद्विजयाप्तये ॥”
तत्र मन्त्रः ।
“शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्टका ।
धरित्र्यर्ज्जुनबाणानां रामस्य प्रियवादिनी ॥
करिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निर्व्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिता ॥”
इति ॥
“गृहीत्वा साक्षतामार्द्रां शमीमूलगतां मृदम् ।
गीतवादित्रनिर्घोषैस्ततो देवं गृहं नयेत् ॥
केचिद्वदन्ति भाव्यं केचित् भान्ति वानरैः ।
केचिन्नृत्यन्ति भावं कोशलेन्द्रस्य तुष्टये ॥
निर्जिता राक्षसा दैत्या वैरिणो जगतीतले ।
रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ॥
आनीय स्थापयेद्देवं निजसिंहासने सुखम् ।
ततो नीराज्य देवेशं प्रणमेद्दण्डवद्भुवि ॥

महाप्रसादवस्त्रादि धारयेत् वैष्णवैः सह ॥ * ॥
इति श्रीविष्णुधर्म्मोक्तानुसारेण यथेरितम् ॥
विधिः श्रीरामविजयोत्सवस्योत्सवकृत् सताम् ॥
सीता दृष्टेति हनुमद्वाक्यं श्रुत्वाकरोत् प्रभुः ।
विजयं वानरैः सार्द्धं वासरेऽस्मिन् शमीतलात् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

विजरः, त्रि, जरारहितः । विगता जरा यस्येति
बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ४१ । ११ ।
“यः सर्व्वौषधियुक्तिज्ञश्चक्रे सिद्धरसायनः ।
आत्मानं तच्च राजानं विजरं चिरजीवितम् ।”)

विजलं, त्रि, विजितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (विगतं
जलं यस्मात् ।) निर्जलञ्च ॥ (यथा, बृहत्-
संहितायाम् । १८ । २० ।
“नष्टार्कचन्द्रकिरणातिरजोऽवनद्धा
तोयाश्रयाश्च विजलाः सरितोऽपि तन्व्यः ॥”)

विजल्पः, पुं, (विशेषेण जल्पनमिति । वि + जल्प +
घञ् ।) वाक्यविशेषः । यथा,—
“व्यक्तयासूयया गूढ़मानमुद्रान्तरालया ।
अघद्विषि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

विजातः, त्रि, (विरुद्धं जातं जन्म यस्य ।) विजन्मा ।
इति लोकप्रसिद्धः ॥

विजाता, स्त्री, (विशेषेण जातः पुत्त्रो यस्याः ।)
जातापत्या । यथा,—
“विजाता च प्रजाता च जातापत्या प्रसू-
तिका ।”
इति हेमचन्द्रः ॥

विजातीयः, त्रि, (विभिन्नां जातिमर्हतीति ।
विजाति + छः ।) विभिन्नधर्म्माक्रान्तः । यथा,
“प्रायश्चित्ताद्विजातीयात् तादृक्पापविना-
शनम् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे ७ परिच्छेदे ।
“एवं मद्दोषसजातीया वाक्ये दोषा उक्ताः
सम्प्रति तद्विजातीया उच्यन्ते ॥”) विशेष-
जातिविशिष्टः । यथा,—
“प्रवाहो नादिमानेव न विजातिरशक्तिमान् ।
तत्त्वे यत्नवता भाव्यमन्वयव्यतिरेकयोः ।”
एष कार्य्यकारणप्रवाहो नादिमान् अनादिः ।
विजातीयेषु तृणादिषु एकशक्तिमान् न प्रवाहः ।
अन्वयव्यतिरेकयोस्तत्त्वे नियतत्वे नियताम-
निर्णीते यत्नवता भाव्यं यत्नः कर्त्तव्यः वेलाद-
मिति भावः । वह्निसामान्यं प्रति विजाती-
यीयत्र्यंशेन एव कारणम् । इति हरि-
रामीयकुसुमाञ्जलिटीका ॥

विजिगीषुः, त्रि, (विजिगीषा अस्त्यस्येति । अश्र-
आदित्वादच् ।) जयेच्छुः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

विजिगीषा, स्त्री, (जेतुमिच्छा । वि + जि +
सन् + अः । स्त्रियां टाप् ।) परस्परपराभवेच्छा ।
विजिगीषेच्छा। इत्यमरटीकायां

रमानाथः ॥ व्यवहारः । कश्चित् प्रकर्षः ।
इति तत्रैव भरतः ॥ विजयेच्छा च ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । ७१ ।
"द्वारे विधिमिवान्यं तत्तदथ विजिगीषया ।
आगतं पुरुषं कञ्चिद्ददर्शाश्चर्य्यदायकम् ॥")

विजिगीषाविवर्ज्जितः, त्रि, (विजिगीषया विवर्ज्जितः ।) केवलमुदराधीनः । तत्पर्य्यायः । आद्यूनः २ औदरिकः ३ । इत्यमरः ॥ विजिगीषा व्यवहारः कश्चित् प्रकर्षो वा तेन विवर्ज्जितो विहीनो यः केवलमुदराधीनः तत्र द्वाविमौ वर्त्तेते इत्यर्थः । जिगीषा जेतुमिच्छायां व्यवहारप्रकर्षयोः । इति मेदिनी ॥ तत्र औदरपूरणमात्रनिमित्तकनिन्द्यायोगेच्छा विजिगीषा तया रहिते द्वयमिति रमानाथः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

विजिगीषुः, त्रि, (विजेतुमिच्छुः । वि + जि + सन् + "सनाशंसभिक्ष उः ।" ३ । २ । १६८ । इति उः ।) जयेच्छायुक्तः । यथा,—
"सेतुमेषत्रयीणाञ्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥"
इति शब्दमाला ॥
(यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ८ । ३ ।
"रोचते सर्व्वभूतेभ्यः शशीवाखण्डमण्डलः ।
सम्पूर्णमण्डलस्तस्माद्विजिगीषुः सदा भवेत् ॥")

विजितः, त्रि, (विशेषेण जितः ।) पराजितः । यथा,—
"प्रत्याश्रिता प्रीतिमती वराणां
वश्यत्वभाजां विजितेन्द्रियाणाम् ।
इदं विधानामिदमायुरस्य
चित्तं सदा दृष्टविपर्य्ययः ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ॥

विजिना, [न्] त्रि, (जिन + इप् ।) पृथक्भीतः । बाधितः । इति विजयधामवर्षेशात् ॥

विजितिः, स्त्री, (वि + जि + क्तिन् ।) विजयः । यथा,—
"विजितरिपुविजितिविहितविनतलयः मर-
मतयः ।
एवंबर्हुर्य्युधि दुष्प्रापेऽधि क्रमेः कर्म्मविज्ञलम् ॥"
इति दण्डी ॥

विजिलं, त्रि, पिच्छिलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

विजिलं, त्रि, ईषत् द्रववस्त्वन्नादि । तत्पर्य्यायः । पिच्छिलम् २ । इत्यमरः ॥ विजविलम् ३ विजिलम् ४ पिच्छलम् ५ अच्छलम् ६ लालौकम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ विजिविजिलम् ८ विजलम् ९ । इति हेमचन्द्रः ॥
"वाकचरवदनतौ बन्धने तु भवेत् चयम् ।
नैकरनेकदर्व्वारे वायकलुषसंस्कृतम् ।
पिच्छलं कारुलोलञ्च विजिलं विजिलञ्च तत् ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥

विजिपिलं, त्रि, पिच्छिलम् । इति हेमचन्द्रः ॥

विजिह्मः, त्रि, (विशेषेण जिह्मः ।) वक्रः । कुटिलः । इति केचित् ॥ (यथा, रघुः । १६ । ११ ।

"शिल्पकार्य्ये उभयेन वेजिता-
स्तं विजिह्मनयना व्यलोभयन् ॥")

विज्जुलः, पुं, शाल्मलीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विजृम्भणं, क्ली, (वि + जृम्भ + ल्युट् ।) जृम्भणम् । (यथा, सुश्रुते । ५ । २ ।
"निद्रागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च
विशेषचर्य्याविषवाङ्गमर्द्दैः ॥")
विकसनम् । इति केचित् ॥ (यथा, रघुः । १६ । ४७ ।
"वनेषु सायन्तनमल्लिकानां
विजृम्भणोद्गन्धिषु कुड्मलेषु ॥"
कम्पनम् । सङ्कोचः । यथा, भागवते । ७ । ५ । ४८ ।
"जितं त्वयैकेन जगत्त्रयं भ्रुवो-
र्विजृम्भणत्रस्तसमस्तधिष्ण्यपम् ॥")

विजृम्भितं, क्ली, (वि + जृम्भ + क्तः ।) चेष्टा । इति मेदिनी । ते, २१७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । १३ ।
"अथागत्य समाख्यातं तत्सख्या मन्त्रिनन्दनम् ।
उपाध्यायकोशाया मदानङ्गविजृम्भितम् ॥")

विजृम्भितः, त्रि, (वि + जृम्भ + क्तः ।) विकस्वरः । इति मेदिनी । ते, २१७ ॥ यथा, भागवते । ३ । २१ । ८ ।
"तद्यादिराजस्य यशो विजृम्भितं
गुणैरशेषैर्गुणवत्सभाजितम् ॥"
व्याप्तः । यथा, रघुः । ७ । ४२ ।
"व्यापतती लोचनमार्गमाशौ
रजोऽन्धकारस्य विजृम्भितस्य ॥" ॥
विजृम्भा सञ्जाता अस्येति । तारकादित्वादितच् ।) जृम्भायुक्तश्च ॥ (यथा, हरिवंशे । १८२ । ६ ।
"सधरं सधनुष्कञ्च दृष्ट्वात्मानं विजृम्भितम् ।
ततो ननाद भूतात्मा सिंहगम्भीरनिःस्वनः ॥")

विज्जनं, त्रि, पिच्छिलम् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

विज्जलं, क्ली, बाणम् । यथा,—
"पत्रवाहो विकर्णोऽथ तोरं विज्जलशायके ।
लोहनालस्तु नाराचः प्रसरः काण्डगोचरः ॥"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्रि, पिच्छिलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । ५५ । ३८ ।
"वेश्मानकस्य बीजानि
विष्कुलीनथ भावयेत् प्राज्ञः ।
अङ्कोलविज्जलाद्भि-
श्छायायां सप्तकृत्वस्तम् ॥")

विज्जिलं, त्रि, पिच्छिलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विज्जुलं, क्ली, त्वचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विज्जुलिका, स्त्री, जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

विज्ञः, त्रि, (विशेषेण जानातीति । वि + ज्ञा + "आतश्चोपसर्गे ।" इति कः ।) प्रवीणः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । ६१ ।
"एवं विपर्य्ययं बुद्ध्वा नृणां विज्ञाभिमानिनाम् ।
आत्मनश्च गतिं सूक्ष्मां स्थानत्रयविलक्षणाम् ॥")

अस्य पर्य्यायो निपुणशब्दे द्रष्ट... ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ...
"विज्ञेन विज्ञाप्यमिदं नरेन्द्र
तस्मात्त्वयास्मिन् समये ...
...
कार्य्यस्य कार्य्यस्य ...

विज्ञशुद्धिः, स्त्री, जटामांसी । ...

विज्ञातः, त्रि, (वि + ज्ञा + क्तः ।) ...
मरः ॥ (विदितः । यथा, ...
१७ ।
"विज्ञातोऽपि मया ...

विज्ञानं, क्ली, (वि + ज्ञा + ल्युट् ।) ...
कर्म्म । इति मेदिनी । ने, १११ । ...
इति हेमचन्द्रः ॥
"मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्प ...

"विशेषेण सामान्येन चावबोधो ...
शिल्पं चित्रादिशास्त्रं व्याकरणादि ...
शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा ज्ञानं ...
च्यते एषा विशेषप्रवृत्तिः ।
या धीः सापि ज्ञानं विज्ञानशे ...
सामान्यप्रवृत्तिः । मोक्षे धीर्ज्ञ ...
यथा । ज्ञानान्मुक्तिरिति । वा ...
विज्ञानं सुधा अहिं प्रयच्छति ...
यथा । ज्ञानमस्ति ...
इति । घटत्वप्रकारकज्ञानमिति ...
प्राणिनो लोके सर्व्वे ...
ज्ञानी ...
चित्रज्ञानं ...
दिकं प्रयुज्यत एव ।
यत् ज्ञानशब्दो हि ज्ञाने ...
वर्त्तते । मोक्ष इति ...
शिल्पशास्त्रयोर्धीर्विज्ञानमुच्यते ।
उभयनिमित्तं या तयोर्धीः सा ...
केचित् । मोक्षविषया मोक्ष ...
अन्यधीर्विज्ञानम् । ज्ञान ...
शास्त्रयोरिति केचित् । अतो ...
मोक्षविषयेऽवबोधो धीः ...
विज्ञानं शिल्पशास्त्रविषये ...
केचित् । आत्मोतरवद् ज्ञानं ...
ज्ञानं विज्ञानम् ।"
तत्तु ज्ञानस्य तत्त्वविशेषः । ...
"क्षमा दया च विज्ञानं ...
अध्यात्मनिष्ठता ...
ज्ञानविज्ञानयोर्भेदं यथा,—
"चतुर्द्दशानां विद्यानां धारणं ...
विज्ञानमितरं विद्याद्येन धर्म्मो ...
अधीत्य विधिवद्विद्यामर्थं वेदान् ...
धर्म्मकार्य्यान्निवृत्तश्चेत् तद्विज्ञा...
यथा स देवो भगवान् विद्ये ...

[illegible] ह्रानिति [illegible]।"
इति [illegible] १८ अध्याय: ।
[illegible]: पुं, ([illegible] यस्य ।)
[illegible]: । इति केचित् ।
[illegible]: पुं, ([illegible] यस्मात् ।) [illegible]: [illegible] बुद्धि: ।
[illegible]:।
[illegible]:, पुं, ([illegible] यस्य । बहु- [illegible] ।) बुध: । इति हेमचन्द्र: ।
[illegible], त्रि, ([illegible] । [illegible] + [illegible] । [illegible]: । इति [illegible] [illegible] भरत: ।
[illegible] स्त्री, (वि + ज्ञा + णिच् + ल्युट् ।) बोध- [illegible] इति भाषा । विपूर्व्वज्ञा- [illegible] निष्पन्नम् । (यथा, [illegible] । ११ । ५८ ।
"विज्ञापनायाहं प्रेषित: श्रीकृष्णस्य साम्। [illegible] योगीश्वर वसुदेवस्यैव ।"॥
[illegible] + ज्ञा + णिच् + युच् । टाप् । विज्ञा- [illegible] यथा, रघु: । १० । ३० ।
"[illegible] परमभिमत्काम्यमस्मद्विनिवेदितै: ।
[illegible] पावाभिमुखैर्भक्त्या विज्ञापनापलै: ॥")
[illegible], स्त्री, (वि + ज्ञा + णिच् + क्तिन् ।) [illegible]म् । विपूर्व्वज्ञाधातो: क्तिप्रत्ययेन [illegible] । (विज्ञप्तिः इत्यपि विज्ञप्तिरपि ।)
[illegible] त्रि, (विज्ञातुं योग्यम् । वि + ज्ञा + [illegible] यत् ।" ३ । १ । ९० । इति यत् ।
[illegible] ।" ६ । ४ । ६५ । इति व्यात ईत् ।)
[illegible]म् । विज्ञानीयम् । विपूर्व्वज्ञाधातो- [illegible] निष्पन्नम् । (यथा, मनु: । ७ । १० ।
"[illegible] देशो विज्ञेयो धर्म्मशास्त्रन्तु वै
स्मृति: ।")
[illegible], स्त्री, चक्षु:श्रुतेत्रम् । इति केचित् ।
[illegible], स्त्री, पङ्क्ति: । इति त्रिकाण्डशेष: ।
[illegible] आक्रोशे । स्वने । इति कविकल्पद्रुम: । [illegible]-पर०-सक०-स्वने अक०-सेट् ।) वेटति । [illegible]: । केचित्तु पठन्ति । स्वन: शब्द: । [illegible] दुर्गादास: ।
[illegible], (वेटतीति । विट + क: ।) षिड्ग: । [illegible]मर: । (यथा, भागवते । १० । १३ । २ ।
"सतामयं सारभृतां निसर्गो
यदर्थवाणीश्रुतिचेतसामपि ।
प्रतिक्षणं नव्यवदच्युतस्य यत्
स्त्रिया विटानामिव साधु वार्त्ता ॥")
[illegible] सुकादचर: । धूर्त्त: । इति भरत: । काम- [illegible] कलाकोविद: । इति रसमञ्जरी । पर्व्वत- [illegible]: । लवणभेद: । खदिरविशेष: । मूषिक: । [illegible] मेदिनी । टे, २८ । नारङ्गवृक्ष: । इति [illegible]रत्नमाला ।
[illegible], पुं स्त्री, (विशेषेण टङ्कते बौधादिषु इति । [illegible] + टङ्क बन्धने + घञ् ।) कपोतपालिका । [illegible]पवार खोप इति भाषा । इत्यमर: । हे

सौधादिषु पार्श्वे काष्ठादिरचिते स्थानवि- न्यासे । कपोतान् पालयतीति कपोतपाली तां टङ्कयति आवृणोतीति विटङ्क: । तत्र टकि बन्धे घञ् । विशिष्य टङ्कयतीति वा अच् घञ् वा । इति भरत: । (यथा, माघे । ३ । ५५ ।
"रत्नाकरे यत्र नवान्तरेषु
विटङ्कनिर्याणविटङ्कनीड़ा: ।
रतानि कूजन्ति कपोतपाली-
[illegible] स्फुटमङ्गनानाम् ।"॥
सुन्दरे, त्रि । यथा, भागवते । ३ । १५ । २७ ।
"द्वेवावचक्षत गृहीतगदौ परार्द्ध्य-
केयूरकुण्डलकिरीटविटङ्कवेशौ ।")
विटङ्कक:, पुं स्त्री, (विटङ्क एव । स्वार्थे कन् ।) विटङ्क: । इति शब्दरत्नावली ।
विटप:, पुं स्त्री, (वेटति शब्दायते इति । विट + "विटपपिष्टपविशिपोलपा: ।" उणा० ३ । १४५ । इति कप्रत्ययेन निपातनात् साधु: ।) शाखा- पल्लवसमुदाय: । तत्पर्य्याय: । विस्तार: २ । इत्यमर: । स्तम्ब: ३ । इति मेदिनी । पे, २२ । शाखा । (यथा, रघु: । १० । ११ ।
"बाहुभिर्विटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितै: ।
आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥")
पल्लव: । इति शब्दरत्नावली । (यथा, ऋतु- संहारे । १ । २४ ।
"तरुविटपलताग्रालिङ्गनव्याकुलेन
दिशि दिशि परिदग्धा भूमय: पावकेन ॥")
स्त्री, मुष्कवङ्क्षणान्तरम् । यथा,—
"विटपन्तु महाबीज्यमन्तरा मुष्कवङ्क्षणम् ।"
इति हेमचन्द्र: ।
(यथा, सुश्रुते । ३ । ६ ।
"वङ्क्षणवृषणयोरन्तरे विटपं नाम तत्र षाण्ढ्य- मल्पशुक्रता वा भवति ।")
विटप:, पुं, (विटान् पातीति । पा + क: ।) विटा- धिप: । पारदारिकश्रेष्ठ: । इति मेदिनी । पे, २७ । आदित्यपत्र: । इति राजनिर्घण्ट: ।
विटपी, [न्] पुं, (विटप: शाखादिरस्त्यस्येति । विटप + इनि: ।) वृक्ष: । इत्यमर: । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ४८६ ।
"यूथपते तव कथमपि मानस्यानुरूप इह
विटपी ।
प्रेरय दिनं निदाघकाघीय: क खलु ते च्छाया ॥")
वट: । इति राजनिर्घण्ट: । (विटपयुक्ते, त्रि । यथा, महाभारते । १ । ४३ । १० ।
"अङ्कुरं कृतवांस्तत्र तत: पर्णद्वयान्वितम् ।
पलाशिनं शाखिनञ्च तथा विटपिनं पुन: ॥")
विटप्रिय:, पुं, (विटानां प्रिय: ।) मुद्गरवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ।
विटमाक्षिक:, पुं, (विटप्रियो माक्षिक: ।) धातु- विशेष: । तत्पर्य्याय: । ताप्य: २ नदीज: ३ कामारि: ४ तारारि: ५ । इति हेमचन्द्र: ।

विटलवणं, क्ली, (विटसंज्ञकं लवणम् ।) विड्- लवणम् । इति केचित् ।
विटि:, स्त्री, (विटतीति । विट् + इन् । न च कित् ।) पीतचन्दनम् । इति शब्दमाला ।
विट्, [श्] पुं, (विश् + क्विप् ।) वैश्य: । (यथा, मनु: । २ । ३६ ।
"गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्व्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विश: ॥")
मनुज: । इत्यमर: । (यथा, रघु: । १ । ९३ ।
"अथ प्रदोषे दोषज्ञ: संवेशाय विशाम्पतिम् ।
सूनु: सूनृतवाक् स्रष्टु: विससर्जोर्जितश्रियम् ॥")
प्रवेश: । इति विश्व: ।
विट्, [ष्] स्त्री, (विष व्याप्तौ + क्विप् ।) विष्ठा । इत्यमर: । कन्या । इति विट्पतिशब्ददर्श- नात् । (व्याप्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ । १९ । ११ ।
"यथा वा वेविषद्विष: ।"
"विश: व्याप्तान् देवान् वेविषत् प्रापयेत् ।" इति तद्भाष्ये सायण: ।)
विट्कारिका, स्त्री, पक्षिविशेष: । तत्पर्य्याय: । कुचमी २ गोराटी ३ गोकिराटिका ४ । इति भूरिप्रयोग: । विट्सारिका ५ । इति हारा- वली ।
विट्खदिर:, पुं, (विड्वत् दुर्गन्ध: खदिर: ।) विष्ठावद्गन्धखदिर: । गुयेबावला इति भाषा । तत्पर्य्याय: । अरिमेद: २ । इत्यमर: । इरि- मेद: ३ अरिमेद: ४ । इति शब्दरत्नावली । इरिमेद: ५ कालस्कन्ध: ६ अरिमेदक: ७ । अस्य गुणा: । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । मुख- दन्तगदास्रकण्डूविषशोथकृमिकुष्ठव्रणव्रणनाशि- त्वञ्च । इति भावप्रकाश: । राजनिर्घण्टोक्त- गुणपर्य्यायौ अरिमेदशब्दे द्रष्टव्यौ ।
विट्चर:, पुं, (विषि विष्ठायां चरतीति । चर + ट: ।) ग्राम्यशूकर: । इत्यमर: ।
विट्पति:, पुं, (विष: कन्याया: पति: ।) जामाता । इति जटाधर: । (यथा, मनु: । ३ । १४८ ।
"मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोज- येत् ॥" ॥
वैश्यानां पति: । यथा, भागवते । ४ । ७३ । ३२ ।
"वैश्य: पठन् विट्पति: स्यात् शूद्र: सत्तमता- मियात् ॥"
"विशां प्रजादीनां वैश्यादीनां वा पति: स्यात् ।" इति तट्टीका ।)
विट्सारिका, स्त्री, (विट्प्रिया सारिका ।) पक्षि- विशेष: । इति जटाधर: । गुये शालिक् इति भाषा ।
विटर:, पुं, पाम्नी । इति संक्षिप्तसारोणादि- वृत्ति: ।
विड, आक्रोशे । इति कविकल्पद्रुम: । (भ्वा०- पर०-सक०-सेट् ।) वेडति शत्रुं बली । इति दुर्गादास: ।

विडङ्गं, क्ली, (विड आक्रोशे + इगुपधेति कः।) औषधविशेषः। विट्मुक इति भाषा। यथा,—
"मार्ग्यं विडङ्ग ग्रन्थिके इयम्।" इत्यमरः।
... [illegible] ... इति केचित्।
... [illegible] ...
... [illegible] ... इति भाष्यम्।
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ... च। इति भरत:। तत्पर्य्यायः। विडङ्गम् २
... [illegible] ... इति रत्न-
माला। ... [illegible] ...
... [illegible] ... १० ...
... ११ ... १२ ... १३। अस्य
गुणाः। ... [illegible] ... इति राज-
निर्घण्टः। अपि च।
"विडङ्गं ... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ...
... [illegible] ..."
इति भावप्रकाशः।
अन्यच्च।
"विडङ्गं ... [illegible] ...
... [illegible] ..."
इति राजवल्लभः।
विडङ्गः, क्ली पुं, (विड आक्रोशे + "विडादिभ्यः ..." उणा० १।१२०। इति अङ्गच्।) ... [illegible] ... (यथा,
... [illegible] ...
"... [illegible] ...
... [illegible] ...")
... [illegible] ...
... [illegible] ...

विडङ्गः, त्रि, (विड + अङ्गच्।) अभिज्ञः। इति मेदिनी। गे, ३८।
विडम्बनं, क्ली, (वि + डम्ब + ल्युट्।) अनुकरणम्। यथा,—
"न वेद कश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितं
तवेहमानस्य नृणां विडम्बनम्।
न यस्य कश्चिद्दयितोऽस्ति कर्हिचि-
द्द्वेष्यश्च यस्मिन् विषमा मतिर्नृणाम्॥"
इति श्रीभागवते। १। ८। २९॥
प्रतारणम्। यथा, तत्रैव।
"जन्म कर्म्म च विश्वात्मन्नजस्याकर्त्तुरात्मनः।
तिर्य्यङ्नृषिषु यादःसु तदत्यन्तविडम्बनम्॥" ३०॥
विडम्बना, स्त्री, (वि + डम्ब + णिच् + युच्। टाप्।) अनुकरणम्। (यथा, कुमारे। ४। १२।
"अयति त्वयि वारुणीमदः
प्रमदानामधुना विडम्बना॥")
प्रतारणम्। (यथा, पञ्चतन्त्रे। ४। ४६।
"यो येऽङ्गेतैर्वा सत्यान् विडम्बनां प्राप्य मरि-
ष्यति।" ४।) परिहासः। यथा, कुमारे। ५। ७०।
"इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदूढया वारणराजहार्य्यया।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया
महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति॥")
विडम्बितः, त्रि, (वि + डम्ब + क्तः।) हासविडम्बनः। तत्पर्य्यायः। व्यक्तः २ आकुलः ३ दुर्गतः
४। इति शब्दमाला। (अनुकृतः। यथा,
रघुः। २। ५९।
"अलिङ्गदाङ्गीढविरोधिनोऽभिना
वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः॥")
विडारकः, पुं, (विडाल एव। स्वार्थे कन्। लस्य
रः।) विडालः। इति शब्दरत्नावली।
वि(बि)डालः, पुं, (विड आक्रोशे + "तमिविशि-
विडीति।" उणा० १। ११७। इति कालन्।)
नेत्रपिण्डः। इति मेदिनी। ले, १०३। नेत्रौषध-
विशेषः। इति भावप्रकाशः। स्वनामख्यात-
पशुः। बिल्ली इति हिन्दीभाषा। तत्पर्य्यायः।
ओतुः २ मार्ज्जारः ३ वृषदंशकः ४ आखुभुक्
५। इत्यमरः। बिरालः ६ बिलालः ७। इति
जटाधरः। दीप्ताक्षः ८ मण्डपरी ९ आखकः १०
विडारकः ११। इति शब्दरत्नावली। विमकुः
१२ विडालः १३ मेगारः १४ शुचकः १५।
इति जटाधरः। भूविकाराति: १६ मायाविकः
१७ मार्ज्जारी १८ दीपालोचनः १९। इति राज-
निर्घण्टः। (यथा, मनुः। ११। १६०।
"विडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च।
केशकीटावपन्नञ्च पिबेद्ब्रह्मसुवर्च्चलाम्॥")
विडालकं, क्ली, हरितालम्। इति हेमचन्द्रः।
विडालकः, पुं, (विडाल एव। स्वार्थे कन्।)
विडालः। नेत्रौषधविशेषः। यथा।
... [illegible] ...
"... [illegible] ...
... [illegible] ..."

सुश्रुतोऽपि यथा,—
"अङ्गुलस्य चतुर्थांशो
मध्यमस्तु त्रिभागः ...
स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो
...
तेनापि गुणहीन ...
स यथा।
"यष्टीगैरिकसिन्धूत्थदार्व्वी...
जलपिष्टैर्बहिर्लेपः ...
तार्क्ष्यं रसाञ्जनम्।
"रसाञ्जनेन ...
यथाहरिद्राविशेषेण ...
वि(बि)डालपदः, पुं ...
"तोलो ...
विडालपदकर्षौ च ...
मार्ज्जारचरणी, स्त्री।
वि(बि)डालपदकं, क्ली,
वैद्यकपरिभाषा।
वि(बि)डाली, स्त्री, विदारी। ...
(मार्ज्जारी।)
विडीनं, क्ली, (वि + डी + क्त।)
विगमः। यथा,—
"डीनं प्रडीनमुड्डीनं
विडीनमवडीनम्
सडीनडीनमतिसण्डीनडीन
गतिभेदाः पक्षिणां ...
विडुलः, पुं, वेतसवृक्षः। इति ...
विडोजाः, [स्] पुं, (विट् व्याप्तं ... व्यापकं ओजो यस्य।) इन्द्रः।
विडौजाः, [स्] पुं (विट् ... अधिकं ओजो यस्य।) इन्द्रः।
इत्यमरटीका। (यथा, रघौ। ...
"इषुः ...
प्रहारवन्त्यामनुमान्य ...")
विड्, [स्] पुं, (विशति ... वैश्यः। यथा विट् विशौ ...
मुग्धबोधव्याकरणम्। (अनु ...
शब्दस्यार्थः।)
विड्, [ष्] स्त्री, विष्ठा। इति ...
इत्यमरः।
विड्गन्धं, क्ली, (विड्वत् गन्धो ...
यस्य।) इति रत्नमाला।
विड्जः, त्रि, विष्ठाजातः। ...
... [illegible] ...
विड्लवणं, क्ली, (विट् इव ...
विडम्। इति रत्नमाला। ...
विड्वराहः, पुं, (विट्प्रधानो ...
शूकरः। इति जटाधरः। (...
१। १५।

NOTICE.

AGENTS

Trubner & Co., London. B. N. Datta, Bengal. and Pandit Jaistaram Mukundaji, Bombay

SIR RADHAKANTA'S IMPROVED AND ENLARGED SABDAKALPADRUMA.

A Sanskrit Encyclopedic Lexicon.

w edition is issuing in monthly parts of 8 formes (Royal quarto, 32 pages) each, and we ›mplete it in four years: generally a fasciculus will contain double parts or numbers.

ıg the book within reach of the general public, we offer it for sale to those who register them- subscribers in India at the lowest possible price of one Rupee for each part, and in countries out 3*s*. for each part. The number of parts in which the new Appendix would be completed, cannot ssed, they will bear the same price except to those who had subscribed before 1st January 1888. subscribers in India, if they choose to pay in advance, can obtain the whole work exclusive of the for 75 Rupees, and in countries out of India, for £8. The advance payments being exclusive of Postage. scribers in and out of India, the price for each part will be Rs. 1-8 and 4*s*. respectively. Muffussil e requested to send Rs. 10 in advance to ensure their enlistment as subscribers, or in lieu of such o order despatch of books to them by value payable parcels. We make it a rule to defer supplying ers any part or parts of the work till all arrears due for the preceding ones, are paid.

mittances and communications, except where special Agents may be preferred, are to be made to Charan Vasu, No. 71, Pathuriaghata Street, Calcutta. Subscribers are requested to see that receipts (when sent to him) bear his seal and signature.

clude this announcement by an earnest appeal to all students of Sanskrit, Savants, Princes and ms of learning in India, Europe and America, to help us to lay before them a grand Repertory of n learning replenished with new treasures. We specially urge our claim to the aid of our brother all parts of our country, who cannot but feel it a duty to encourage attempts to preserve and improve nique monument of the genius, scholarship, industry and philanthropy of our great patrirach of id zealous friend of education whom, we loved to call as the Hindu of Hindus. We hope that by mprovements and enlargement of its scope, the Sabdakalpadruma of Raja Sir Radhakanta would be Encyclopædia Indica of the future, which, it would be the common aim of all to see accomplished.

SABDAKALPADRUMA OFFICE,
, *Pathuriaghata Street,*
Calcutta 20th August 1888.

VARADA PRASADA VASU,
HARI CHARANA VASU,
Proprietors of the Sabdakalpadruma.

গোপালতাপনী

[illegible] গোপালতাপনী নামে এই উপনিষৎখানি দুইটী টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছে। শ্রী [illegible] শ্রীবিশ্বেশ্বরপণ্ডিতের প্রণীত; [illegible] গোস্বামীর ব্যাখ্যাটী সম্পূর্ণ ভক্তিরসের [illegible] উপনিষৎখানি [illegible] টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছিল তথাপি তাহাতে ভক্তিমান লাভাকাঙ্ক্ষী [illegible] বিভিন্ন ভক্তিপ্রধান গ্রন্থেরই অনুশীলন করিয়া থাকেন; কিন্তু, বিশ্বেশ্বরপণ্ডিতের টী [illegible] উপনিষৎ সকল যে, জ্ঞানপ্রধান এই ইহা অবশ্য স্বীকার্য্য; কিন্তু, গোপালতাপনী এর পূর্ব্বাপর [illegible]। বিশেষতঃ এই তাপনীগ্রন্থ ভক্তিজ্ঞানপরায়ণ মহাত্মা বৈষ্ণবদিগের [illegible], অথচ ঐরূপ যথার্থ টীকা এ প্রদেশে কুত্রাপি মুদ্রিত হয় নাই; এই [illegible] গোস্বামীর ভক্তিসম্পূর্ণ টীকার বিশেষ অনুরাগী জানিয়া এই উভয়বিধ টীকার সহিত [illegible] গ্রাহকের পক্ষে [illegible]।

[illegible] উপনিষৎ মুদ্রিত হইয়াছে। ইহার মূল্য [illegible] অথবা [illegible] গ্রাহকের পক্ষে ১৲ এক টাকা।

[illegible]

...विद्याधर ... ।
... ...हित: ॥")
..., (वि+तंस+घञ् ।) पीडनम् । ...
... ... । इत्यमरटीकायां
॥
...स्त्री, (वितस्यते ... ।
... । वि+तस्+गुणोदित: । टाप् ।)
... । इत्यमर-
॥ (यथा, महाभारते । ७ । ३६ । ६ ।
...
... वै ... ॥")
...क: । ... । करवीरी । इति
... । ...
...त्रि, (वि+तन्+क्त: ।) विस्तृतम् ।
..., प्रबोधचन्द्रोदये । ६ । ५ ।
... यशांसि यस्य वितते नादै: प्रचला-
निल-
...
...य: ॥")
...विवादम् । इत्यमरे ...शब्दार्थदर्शनात् ॥
...स्त्री, विस्तार: । विपूर्व्वतनधातो: क्तिप्रत्य-
...निष्पन्ना ॥ (यथा, भागवते । ८।१०।६५ ।
... सेतुमिव ते यशसो वितत्यै
...यन्ति दिग्विजयिनो यदुपेत्य भूपा: ॥")
...त्रि, मिथ्या । इत्यमर: ॥ (यथा, मनु: ।
...८४ ।
...प्रश्रान्त... किल्विषी नरकं
व्रजेत् ।
...प्रश्नं वितथं ब्रूयात् पृष्ट: सन् धर्म्मनिश्चये ॥"
...ल: । व्यर्थ: । यथा, भागवते । ८।२०।३५।
...एवं वितथे वंशे तदर्थं यजत: सुतम् ।
...स्तोमेन मरुतो भरद्वाजमुपाददु: ॥"
भरद्वाजपुत्त्र: । स च दौष्मन्तेर्भरतस्य पौत्त्र: ।
..., हरिवंशे । ३२ । १८—१९ ।
...सोऽथ वितथो नाम भरद्वाजात् सुतोऽभवत् ।
...ऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ ॥
...अभिषिच्याथ भरद्वाजो वनं ययौ ॥")
...कं, त्रि, असत्यम् । वितथशब्दात् स्वार्थे
...प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
...:, स्त्री, (वितनोतीति । वि+तन+"जस्वा-
...स्व ।" उणा० ४ । १०२ । इति स्तप्रत्ययेन
...धु: ।) नदीविशेष: । सा च पञ्चावाख्यदेशे
...ते । इत्युणादिकोष: ॥
...णं, क्ली, (वि+तॄ+भावे ल्युट् ।) दानम् ।
...त्यमर: ॥ (यथाह कश्चित् ।
...वित्तेन किं वितरणं यदि नास्ति तस्य ॥")
...:, पुं, (वि+तर्क+घञ् ।) ऊह: । (यथा,
...भागवते । १० । ८९ । १ ।
...सरस्वत्यास्तटे राजन् ऋषय: सत्त्रमासत ।
...वितर्क: समभूत्तेषां त्रिष्वधीशेषु को महान् ॥")
...संशय: । इति मेदिनी । के, १५७ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १६० । २३ ।

"यौ तौ कुमाराविव कार्त्तिकेयौ
द्वावग्निजेयाविति मे वितर्क: ॥")
आगमवाचक: । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
आहो उताहो किमुत किं किमु उत एते
षट् विकल्पवितर्कार्थे । यथा स्थाणुराहो
पुरुष: । इति अहो इत्यादि च । विकल्पे
वितर्केऽप्यहो इति रुद्र: । किमु इत्यारभ्य उत
इत्यादि । चकारात् उताहोस्वित् आहोस्वि-
दिति च यथा भारते । "उताहोस्विद्वृवेदाचा
गत: परपुरञ्जय: ।" इति आहोस्विदुक्तमिति
भरत: । इति भरत: ॥
वितर्कणं, क्ली, (वि+तर्क+ल्युट् ।) वितर्क: ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वित(र्द्दि)र्दि:, स्त्री, (वि+तर्द्द हिंसायाम्+"सर्व्व-
धातुभ्य इन् ।" उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।)
वेदिका । इत्यमर: ॥ (यथा, माघे ।३।५५।
"रत्नान्तरे यत्र गृहान्तरेषु
वितर्द्दिनिर्य्यूहविटङ्कनीड: ।")
वित(र्द्दि)र्दिका, स्त्री, (वितर्द्दिरेव । स्वार्थे कन् ।)
वेदिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ८ । २६८५ ।
"क्षेमराजाभिधानेन डामरेणेन सोऽन्वित: ।
श्रितो वितर्द्दिकासुन्धामध्यास्त स्वप्रमध्यगाम् ॥")
वितर्द्दी, स्त्री, (वितर्द्दि+कृदिकारादिति ङीष् ।)
वेदिका । इति शब्दरत्नावली ॥
वितर्द्दी, स्त्री, वेदिका । इत्यमरटीकायां भरत: ।
वितलं, क्ली, (विशेषेण तलम् ।) पातालभेद: ॥
यथा,—
"अतलं वितलञ्चैव वितलञ्च गभस्तिमत् ।
सुतलं सुतलपाताले पाताला हि तु सप्त वै ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(अस्य विवरणं यथा, देवीभागवते । ८ । १९ ।
८—१२ ।
"द्वितीयविवरस्यात्र वितलस्य निबोधत ।
भूतलाधस्तले चैव वितले भगवान् भव: ॥
हाटकेश्वरनामायं स्वपार्षदगणैर्वृत: ।
प्रजापतिकृतस्यापि सर्गस्य वृंहणाय च ॥
भवान्या मिथुनीभूय आस्ते देवाधिपूजित: ।
भवयोर्वीर्य्यसंभूता हाटकी सरिदुत्तमा ॥
समिद्धो मरुता वह्निरोजसा पिबतीव हि ।
तन्निष्ठ्यूतं हाटकाख्यं सुवर्णं दैत्यवल्लभम् ॥
दैत्याङ्गनाभूषणार्थं सदा सन्धारयन्ति हि ॥")
वितस्ति:, पुं स्त्री, (वि+तसु उपक्षये+"वौ
तसे: ।" उणा० ४ । १८१ । इति ति: ।)
विस्तृतसकनिष्ठाङ्गुष्ठ: । बिगत् इति भाषा ॥
तत्पर्य्याय: । द्वादशाङ्गुल: २ । इत्यमर: ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ४९ । ३९ ।
"द्वे वितस्ती तथा हस्तो ब्राह्मतीर्थादिवेष्ट-
नम् ॥")
वितानं, क्ली, (वितन्यते यत् । वि+तन+घञ् ।)
वृत्तिविशेष: । इति मेदिनी । ने, १३१ ॥ अव-
सर: । इति विश्व: ॥

वितान:, पुं क्ली, (वि+तन्+घञ् ।) क्रतु: ।
(यथा, माघे । १४ । १० ।
"सोमपायिनि भविष्यति मया
याज्ञिकोत्तमवितानयाजिना ॥")
विस्तार: । (यथा, भागवते । ३ । ७ । ३१ ।
"यज्ञस्य च वितानानि योगस्य च यथं प्रभो ।
नैष्कर्म्यस्य च साङ्ख्यस्य तन्त्रं वा भगवन्-
स्मृतम् ॥")
उल्लोच: । इत्यमर: ॥ चाँदोया इति भाषा ।
अस्य पर्य्यायश्चन्द्रातपशब्दे द्रष्टव्य: ॥ (यथा,
रघु: । १७ । २८ ।
"वितानसहितं तत्र भेजे पैतृकमासनम् ।
चूडामणिभिरुद्घृष्टपादपीठं महीक्षिताम् ॥"
समूह: । यथा, माघे । ११ । ४३ ।
"नवकनकपिशङ्गं वासराणां विधातु:
ककुभि कुलिशपाणेर्भाति भासां वितानम् ॥"
शयनबन्धनविशेष: । यथा, सुश्रुते । १ । १८ ।
"तत्र कोशदामस्वस्तिकानुवेल्लितप्रतोलीमण्डल-
स्थगिकायमकखट्वाचीनविबन्धवितानगोफणा:
पञ्चाङ्गी चेति चतुर्द्दशबन्धविशेषा: ॥")
वितान:, त्रि, (वि+तन+घञ् ।) तुच्छ: ।
(यथा, रघु: । ९ । ५० ।
"गगनमश्वखुरोद्धतरेणुभि-
र्नृसविता च वितानमिवाकरोत् ॥")
मन्द: । इत्यमर: ॥ शून्य: । इति धरणि: ॥
(यथा, माघे । ३ । ५० ।
"इष्टतुलैरप्यतुलैर्वितान-
मालापिनद्धैरपि चावितानै: ॥")
वितानक:, पुं क्ली, (वितान एव । स्वार्थे कन् ।)
चन्द्रातप: । इति शब्दमाला ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४८ । ६६ ।
"तदा तैर्मुक्तमन्योन्यं बाणजालं बभौ दिवि ।
रणलक्ष्म्या तपत्यर्के वितानकमिवाततम् ॥"
समूह: । यथा, माघे । ६ । २७ ।
"अनुययौ विविधोपलकुण्डल-
द्युतिवितानकसंवलितांशुकम् ॥")
वितानक:, पुं, (वितान इव प्रतिकृति: । वितान
+कन् ।) माड़ष्ट: । इति राजनिर्घण्ट: ॥
वितानमूलकं, क्ली, (वितानतुल्यं मूलं यस्य । बहु-
व्रीहौ कन् ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्ट: ॥
वितुन्नं, क्ली, (वि+तुद्+क्त: ।) सुनिषण्णकम् ।
इत्यमर: ॥ शैवालकम् । इति मेदिनी । ने,१३१॥
वितुन्नकं, क्ली, (वितुन्नमिव । इवार्थे कन् ।)
धान्यकम् । तुत्थम् । इत्यमर: ॥
वितुन्नक:, पुं, आमलकी । इत्यमर: ॥
वितुन्ना, स्त्री, भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्ट: ॥
वितुन्निका, स्त्री, (वितुन्ना+स्वार्थे कन् । टापि
अत इत्वम् ।) भूम्यामलकी । इति राज-
निर्घण्ट: ॥
वित्त, त क त्यागे । इति कविकल्पद्रुम: ॥ (अदन्त-
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वित्तयति । वित्ता-
पयति । इति दुर्गादास: ॥

वित्तं, क्ली, (विद्+क्तः । "वित्तो भोगप्रत्यययोः ।" ८ । २ । ५८ । इति साधुः ।) धनम् । इत्य-मरः । (यथा, मनुः । ८ । ३६ ।
"अनृतन्तु वदन् दण्ड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् ।
तस्यैव वा निधानस्य संख्यायाल्पीयसीं कलाम् ॥")

वित्तः, त्रि, (विद्+क्तः । "नुदविदेति ।" ८ । २ । ५६ । इति पक्षे नत्वाभावः ।) विचारितः । विज्ञातः । इत्यमरः । लब्धः । इति तट्टीकायां रामाश्रमः ॥ (विख्यातः । अत्र वित्तो भोग-प्रत्यययोः इति साधुः । यथा च पाणिनिः ।
"तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ।" ५ । २ । २६ ॥)

वित्तदः, त्रि, धनदाता । वित्तं ददाति य इत्यर्थे कप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वित्तिः, स्त्री, (विद्+क्तिन् ।) विचारः । लाभः । (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १८ । ११ ।
"मे वित्तिश्च मे विचिश्च मे भूतञ्च मे भूतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥") सम्भावना । इति हेमचन्द्रः ॥

वित्तेशः, पुं (वित्तानामीशः ।) कुवेरः । यथा,—

जानात्यर्थः । वेदयते स्वार्थं लोकः ख्यात्या-त्यर्थः । वेदयते तीर्थं साधुर्वसतीत्यर्थः । वेदयते द्रव्यः स्थिरः स्यादित्यर्थः । ण, वेदयति वेदयते । केचित्तु वाद्यं न पठन्ति । चेतनाख्याने वेदनेति पठित्वा वेदयते इह: व्यथते इत्यर्थः । इत्युदाहरन्ति । अस्मात् परस्मैपदमन्यमानाः लिनो सपत्नेन निवेदयिष्यत इति निवेदनं करो-त्यर्थे णौ समादधते । इति दुर्गादासः ॥

विद, ट धौ मीमांसि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) मीमांसा विचारणम् । ट घ, विन्ते शास्त्रं धीरः । स्त्री वेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

विद, य ट धौ भावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) भावः सत्ता स चैव विद्यमानतैव । य ट, विद्यते विष्णुः । स्त्री, वेत्ता । इति दुर्गादासः ॥

विद, ल मती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) ल, वेत्ति । इति दुर्गा-दासः ॥

विदंशः, पुं, (वि+दंश+घञ् ।) अवदंशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विदः, पुं, पण्डितः । विदधातोः कर्तरि कप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विदग्धः, त्रि, (वि+दह+क्तः ।) नागरः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा देवीभागवते । ६ ।
"विदग्धाया विदग्धेन सङ्गमो गुणवान् भवेत् ॥")
निपुणः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा आर्यासप्तशत्याम् । ५०६ ।
"दग्धं न दग्धं मांसं न पचतौ पचयाः पराशेव ।
अच्छमतैव भविन्या विदग्धमधुपेन मधु पीतम् ॥")
पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विदग्धः । यथा, सुश्रुते । ३ । १ ।
"शोषशोकदिवास्वप्न कुर्याद्रात्रिविदग्धयोः ।
अविदग्धः शमं याति विदग्धः पाकमेति च ॥")

विदग्धता, स्त्री, विदग्धत्वम् । विदग्धस्य भाव इत्यर्थे तल्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

विदग्धा, स्त्री, (विदग्ध+टाप् ।) परकीयान्तर्गत-नायिकाभेदः । यथा । गुप्ताविदग्धालक्षिता-कुलटानुशयानामुदिताप्रभृतीनां परकीयाया-भेदानां मध्ये । अस्या लक्षणम् । वाक्कौशल-गुप्तम् । सा च द्विविधा । वाग्विदग्धा क्रिया-विदग्धा च । प्रथमा यथा,—
"नि:शङ्कमम्नमाखमश्रिताङ्गो-
...
...
विदग्धा यथा,—
...

विदथः, ...
योगी । ...
इति ...
विचारयो...
विदिग्धा ...
यज्ञः । ...
हि विदथे...
देवराजयज्...
ऋग्वेदे । १ ।
"होता देवो ...
विदथानि ...

विदत्, [त्] त्रि, ...
निष्पन्नः ॥

विदरं, क्ली, (विदी...
विषधारकम् । ...
इति भाषा । (विदी...
नीतिसारे । १६ । ...
"आक्रन्दपूर्वको विदर...
नि:प्रकरा च नि:प्रज्ञा...

विदरः, पुं, (वि+दृ+...
इति अप् ।) विदरणम् । ...
इति च भाषा । तत्पर्यायः ...
इत्यमरः ॥ दारणम् ॥ ...
शब्दरत्नावली ॥

विदर्भः, पुं, स्त्री, (विदिता दर्भाः...
कुण्डिननगरम् । इति हेमचन्द्रः ...
देशस्य दक्षिणपश्चिमे वर्त्तते ...
पुर इति ख्यातः । ...
यथा, ...
"स ...
...

(यथा च रघुः । ५ । ४० ।
"इन्दो ...
...

पुं, नृपविशेषः । स च ...
...
यथा, भागवते । ९ । २४ । १ ।
...

विदर्भा, स्त्री, ...

...मन्दसुन्दरं विदर्भाणा-
...वरसौराष्ट्रकर्णाटकम् ।"
...च ।
..., पुं, (विदर्भाणां राजा । "राजाहः-
...न् ।" इति टच् ।) विदर्भदेशाधि-
...शद नामान्तरं भीमराजः । यथा,—
...कृतोयनमोऽपि भक्षं न च प्रभु-
...दर्भराजं सहसामिवाचन ।
...त्यक्तवत् प्रभं च मालिनी वरं
...लति न स्निग्धमयाचितव्रतम् ॥
इति पूर्व्वनैषधे । १ । ५० ॥
...स्त्री, (विदर्भस्य सुभूः दमयन्ती ।) दम-
यथा,—
विदर्भसुभूस्तनतुङ्गताप्तये
...टानिवापत्रपदं तपस्यतः ।
...लानि घूमस्य घयानधोमुखान्
... दाड़िमे दोहदधूपिनि द्रुमे ॥"
इति पूर्व्वनैषधे १ सर्गः ॥
...तिः, पुं, (विदर्भाणामधिपतिः ।)
...पतिः । स च भीष्मकराजः रुक्मिणी-
... । यथा,—
"विदर्भाधिपतिः समभ्येत्याभिवाद्य च ।
...ामाय सुदा कल्पितान्यनिवेशने ॥"
...श्रीभागवतीयदशमस्कन्धे ५३ अध्यायः ॥
...ी, (विघट्टितं दलं यस्य ।) द्विधाकृत-
...दि । दालि इति भाषा । अर्गादिरव-
दाड़िमकल्कः । यंशादिकृतपात्रविशेषः ।
...शीवलिङ्गसंग्रहे अमरभरतौ ॥
..., (विघट्टितानि दलानि यस्य ।) रक्त-
...: । इति शब्दरत्नावली ॥ पिटकः । इति
...न्द्रिका ॥
...स्त्री, (विघट्टितानि दलानि यस्याः ।)
... । इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रशून्या । यथा,
...र्णा विदला कृष्णा वक्रा स्थूला द्विधा-
कृता ।
...दा च दीर्घा च समिधो नैव कारयेत् ॥"
इति तत्त्वम् ॥
...ी, (विद् ज्ञाने + "षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।"
... । १०४ । इत्यङ् । टाप् ।) ज्ञानम् ।
... । इति मेदिनी । दे, १४ ॥
...पुं, (विगतो दायः साक्षात्कारादिरूप-
...येन ।) गमनानुमतिः । यथा,—
... वा चम्पकवनं गच्छ वा तिष्ठ सुन्दरि ! ।
...ादेव यास्यामि विशिष्टं कार्य्यमस्ति मे ।
...ं देहि मंप्रीत्या त्वं मे प्राणवल्लभे ॥"
...ब्रह्मवैवर्त्ते जन्मखण्डे श्रीराधां प्रति श्रीकृष्ण-
...म् ॥
... पुं, (वि + दृ + घञ् ।) जलोच्छ्वासः ।
...त्यम् । इति मेदिनी । रे, ११६ ॥ युद्धम् ।
...हेमचन्द्रः ॥
..., स्त्री, (विदारयतीति । वि + दृ + ण्वुल् ।)
...ारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विदारकः, पुं. (विदारयति जलयानादीनिति । वि + दृ + ण्वुल् ।) जलमध्यस्थितवृक्षशिलादिः । तत्पर्य्यायः । कूपकः २ । इत्यमरः ॥ जलबन्धकः । इति शब्दरत्नावली ॥ शुष्कनद्यादौ जलाव-स्थानार्थं गर्त्तः । इति सर्व्वधरः ॥ अतएव कूपा इव कूपकाः । कुत्सिताल्पा कूपा इति वा । विदारयन्तीति विदारकाः । जलान्तर्गतास्तरु-शिलादयो यानानौकादिविदारकाः कूपकाः । इति स्वामी । बहुत्वमतन्त्रम् । इति भरतः ॥

विदारणं, क्ली, (वि + दृ + णिच् + भावे ल्युट् ।) विदम्भः । भेदः । इति मेदिनी । णे, १०७ ॥ (यथा, हरिवंशे । ९५ । ७९ ।
"आयुधानामिदमेव वपुषो वैष्णवस्य च ।
लम्याद्य तेजसश्चैव चूडागाश्च विदारणम् ॥")
मारणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विदारणः, पुं स्त्री, (विदार्य्यन्ते शत्रवोऽस्मिन्निति । वि + दृ + णिच् + ल्युट् ।) युद्धम् । इति मेदिनी । णे, १०७ ॥ (विदारयतीति । वि + दृ + णिच् + ल्युः । विदारके, त्रि । यथा, मार्क-ण्डेये । २० । २ ।
"तस्यात्मजो महावीर्य्यो बभूवारिविदारणः ॥")

विदारणः, पुं, (विदार्य्यतेऽसौ इति । वि + दृ + णिच् + कर्म्मणि ल्युट् ।) कर्णिकारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विदारिका, स्त्री, (वि + दृ + णिच् + ण्वुल् । टापि अत इत्वम् ।) शालपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हठयोगसंहितायाम् । ७६ । ५ ।
"विदारिकाया स्वरसेन चूर्णं
सुहुर्मुहुर्भावितशोषितस्य ।
घृतेन दुग्धेन सशर्करेण
पिवेत् स यस्य प्रमदाः प्रभूताः ॥")

विदारिणी, स्त्री, (विदारयतीति । वि + दृ + णिनिः । ङीप् ।) काश्मरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विदारयकर्त्री । यथा, कथासरित्सागरे । ५३ । १०९ ।
"एकानंशे शिवे दुर्गे नारायणि सरस्वति ।
भद्रकाली महालक्ष्मि सिद्धे रुरुविदारिणि ॥")

विदारी, स्त्री, (विदारयतीति । वि + दृ + णिच् + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) शालपर्णी । इति मेदिनी ॥ भूमिकुष्माण्डः । तत्पर्य्यायः । क्षीर-शुक्ला २ इक्षुगन्धा ३ क्रोष्ट्री ४ । इत्यमरः ॥ विदारिका ५ स्वादुकन्दा ६ सिता ७ शुक्ला ८ शृगालिका ९ वृष्यकन्दा १० विड़ाली ११ वृष्यवल्लिका १२ भूकुष्माण्डी १३ स्वादुलता १४ गजेष्टा १५ वारिवल्लभा १६ गन्धफला १७ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । गुरु-त्वम् । स्निग्धत्वम् । अस्रपित्तनाशित्वम् । कफ-कारित्वम् । पुष्टिबलवीर्य्यविवर्द्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ विदारी वातपित्तघ्नी वृष्या बल्या रसायनी इति राजवल्लभः ॥ * ॥ अष्टादश-प्रकारकण्ठरोगान्तर्गत-रोगविशेषः । यथा, अथ विदारीमाह ।

"सदाहतोदं श्वयथुं सुताम्र-
मन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।
पित्तेन विद्यादवने विदारीं
पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते ॥"
स पुरुषो येन पार्श्वेन विशेषाद्बाहुल्येन शेते तस्मिन् पार्श्वे सा विदारी भवति इत्यर्थः । इति भावप्रकाशः ॥ अस्याश्चिकित्सादि रोहिणी-शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विदारी, [न्] त्रि, विदारणकर्त्ता । विपूर्व्वदृधातोः कर्त्तरि णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विदारीगन्धा, स्त्री, (विदार्य्या भूमिकुष्माण्डस्येव गन्धो यस्याः ।) शालपर्णी । इत्यमरः ॥

विदारुः, पुं, कृकलासः । क्रकचपादः । इति हारावली । २१८ ॥

विदाहि, [न्] क्ली, (विदहतीति । वि + दह + णिनिः ।) दाहजनकद्रव्यम् । अस्य गुणौ । पित्तरक्तकारित्वे । इति राजवल्लभः ॥ (दाह-जनकमात्रे, त्रि । यथा, गीतायाम् । १७ । ९ ।
"कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥")

विदिक्, [श्] स्त्री, (दिग्भ्यां विगता ।) दिशो-र्मध्यम् । अग्निनैर्ऋतिवायीशानकोणचतुष्टयम् । तत्पर्य्यायः । अपदिशम् २ । इत्यमरः ॥ प्रदिक् ३ । इति जटाधरः ॥ विदिशम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ कोणः ५ । इति राज-निर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १० । १६ ।
"स दिशो विदिशो देवी रोदसी चान्तरं तयोः ।
धावन्तौ तत्र तत्रैनं ददृशांशुदवायुधम् ॥")

विदिक्पङ्गः, पुं, हरिद्राङ्गपक्षी । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

विदितं, त्रि, (विद् + क्तः ।) अवगतम् । इत्य-मरः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २८ । २२ ।
"सदायः सधनुर्व्वाहं ससुरासुरमानुषान् ।
शक्तो लोकानिमान् जेतुं तच्चापि विदितं तव ॥")
अर्पितम् । इति मेदिनी । ते, १०९ ॥ उपगमः । इति शब्दरत्नावली ॥

विदितः, पुं, (विदितं ज्ञानमस्यास्तीति । अर्श-आदित्वात् अच् ।) कविः । इति जटाधरः ॥ (ज्ञानाश्रये, त्रि । यथा, किराते । १ । १ ।
"श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीं
प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम् ।
स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ
युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥"

विदिषः, पुं, पण्डितः । योगी । इति शब्दरत्ना-वली हलायुधमेदिनी च ॥ मुद्राङ्कितमेदिन्यां हेमचन्द्रे च विदथ इति पाठः ॥

विदीर्णः, त्रि, (वि + दृ + क्तः ।) कृतविदारणः । चेरा इति भाषा । यथा,—
...पितर ऊचुः ।
...नि नोऽधिकभुक्त्या प्रसभं तनूभे-
...ण तीर्थं ...म्बु ।

तस्योदरास्यविदीर्णवपाद्य यास्त्रं-
ताक्षे नमो नृहरयेऽखिलधर्म्मगोप्त्रे ॥"

इति श्रीमद्भागवते ७ स्कन्धे ८ अध्यायः ॥

अपि च ।

"वह्नीपे विपती समस्तजगती यस्तोकशोका-
सुधी,
राधा सम्भ्रमकातराकुलमथो चक्रे तथा
क्रन्दनम् ।
येन स्यन्दननेमिनिर्म्मितमहासीमन्तरम्भादिदं
हा सर्व्वं सहयापि निर्भरमभूद्दूराद्विदीर्णं
सुवा ॥"

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

विदुः, पुं, (वेत्ति संग्राममनेनेति । विद् + बाहु-
लकात् कुः ।) गजकुम्भद्वयमध्यभागः । इत्य-
मरः ॥ (अश्वकर्णाधोभागः । यथा, अश्व-
वैद्यके । २ । १३ ।
"विदुर्मर्म्मविदुश्चैव कर्णस्याधः सहस्रके ॥")
जानाति । इति क्रियापदम् । (यथा, महा-
भारते । १ । १२० । २८ ।
"अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्म्मसंहिता ।
इति कुन्ति ! विदुर्धीराः शाश्वतं धर्म्म-
वादिनः ॥")

विदुरः, पुं, (वेत्ति तत्त्वमिति । विद् + "विदिभिदि-
च्छिदेः कुरच् ।" ३ । २ । १६२ । इति कुरच् ।)
नागरः । धीरः । कौरवाणां मन्त्री । इति
मेदिनी । रे, ११६ । विदुरोत्पत्तिर्यथा,—
"क्षेत्रेऽपि तस्य वै भ्रातुर्म्मातृनोक्तो बादरायणः ।
धृतराष्ट्रञ्च पाण्डुञ्च विदुरञ्चाप्यजीजनत् ॥"

इति श्रीभागवते । ९ । २२ ।

ज्ञातरि, त्रि । इत्यमरः ॥ ● ॥

विदुलः, पुं, (विशेषेण दोलयतीति । वि + दुल +
कः ।) वेतसः । अम्लवेतसः । इत्यमरः ॥ अम्ब-
ष्ठः । इति रत्नमाला ॥

विदुषी, स्त्री, (वेत्तीति । विदेः शतुर्वसुः । उगित-
श्चेति ङीप् ।) पण्डिता स्त्री । इति मुग्धबोध-
व्याकरणम् ॥ (यथा, नैषधे । २ ।
"विदुरसकला कविना हि
विदुषी भवति वा विमति यान् ॥")

विदुष्टनो, त्रि, (विदावर्त्ति आचार्य्यमिति । विदम्
कृत्य । ङिपो डीप् ।) पण्डितमानी । यथा,—
"दौर्म्मेधस्वर्त्तिव महाकुटो दैवाद्विवेक-
भवत्-
वेवेतेव विदुष्टनो कहजनो हस्तेव संज्ञार-
नाम् ॥"

इति वीतदेवप्रशंसा ॥

विदुः, पुं, विदुः । गजकुम्भयोर्मध्यम् । इत्यमर-
टीका ॥

विदूर, त्रि, (विशिष्टं दूरं यस्य ।) अतिदूरस्थ
इत्यर्थः । यथा,—
"...
...
...॥

आस्तां तावन्नवजलकणाभाजनत्वं विदूरे
यर्षारम्भप्रथमसमये दारुणो वज्रपातः ॥"

इति चातकाष्टकम् ॥

(पर्व्वतविशेषे, पुं । यथा, कुमारे । १ । २४ ।
"तया दुहित्रा सुतरां सवित्री-
स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।
विदूरभूमिर्नवमेघशब्दा-
दुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥")

विदूरगः, त्रि, अतिदूरगन्ता । विदूरे गच्छती-
त्यर्थे डप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विदूरजं, क्ली, (विदूरे पर्व्वते जायते इति । जन +
डः ।) विदूरपर्व्वतजरत्नम् । वैदूर्य्यमणिः ।
अतिदूरजाते, त्रि । इति केचित् ॥

विदूरथः, पुं, राजविशेषः । यथा,—
"मनोस्तु दक्षपुत्रस्य दादशस्यात्मजान् शृणु ।
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ॥
मित्रवान् मित्रदेवश्च मित्रविन्दश्च वीर्य्यवान् ।
मित्रवाहः सुवर्चाश्च दक्षपुत्रमनोः सुताः ॥"

इति गारुडे ८७ अध्यायः ॥

(कुरुपुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ९५ ।
३९—४० ।
"कुरुः खलु दाशार्हीमुपयेमे शुभाङ्गीं नाम
तस्यामस्य जज्ञे विदूरथः । विदूरथस्तु माधवी-
मुपयेमे संप्रियां नाम तस्यामस्य जज्ञे अनश्वा
नाम ।"* ॥ वृष्णिवंशीयानामन्यतमः । यथा,
भागवते । ९ । ५४ । १८ ।
"पृथुर्विदूरथाद्याश्च बहवो वृष्णिनन्दनाः ॥"
अस्य पुत्रः शूरः । यथा, तत्रैव । ९ । २४ । २६ ।
"शूरो विदूरथादासीत् भजमानस्तु तत्सुतः ।
शिनिस्तस्मात् स्वयं भोजो हृदिकस्तत्सुतो
मतः ॥")

विदूरभूमिः, स्त्री, (विदूरस्य भूमिः ।) विदूर-
देशः । यत्र वैदूर्य्यमणिरुत्पद्यते । यथा,—
"तया दुहित्रा सुतरां सवित्री
स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।
विदूरभूमिर्नवमेघशब्दा-
दुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥"

इति कुमारसम्भवम् ॥

विदूराद्रिः, पुं, (विदूरनामकोऽद्रिः ।) विदूर-
पर्व्वतः । इति जटाधरः ॥

विदूषकः, त्रि, (विदूषयति आत्मानमिति । वि +
दुष + णिच् + ण्वुल् ।) कामुकः । तत्पर्य्यायः ।
षिड्गः २ कमोनः ३ मदनः ४ कामकेलिः
५ पीठकेलिः ६ पीठमर्द्दः ७ भण्डः ८ हिंदुरः
९ विटः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चाटुबटुः
११ वासन्तिकः १२ केलिकिलः १३ वैहासिकः
१४ प्रहासी १५ प्रीतिदः १६ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ परनिन्दाकरः । इति मेदिनी । के, १३४ ॥
तत्पर्य्यायः । खलः २ द्वेजनः ३ अभीकः ४ क्रूरः
५ दुर्जनः ६ कण्टकः ७ नागः ८ मणिमालः
९ परद्वेषी १० । इति शब्दमाला । यनुधां-
शकस्वाप्तकार्य्यान्तरविशेषः । तस्य लक्षणं

यथा । अङ्गादि...
अस्योदाहरणं यथा,—
"आनीय नौर...
सुतकण्ठतोऽसि...
अत्रान्तरे मधुरकारि...
प्रातस्तनस्तवकपुञ्जकर...
...
(अयन्तु शृङ्गारसहायः । ...
३ । ७७ ।
"शृङ्गारस्य ...
भक्ता नर्म्मसु ...
...
दूषणकारके, त्रि । यथा,
"येनेह याव कलौ मनुष्या
विमोहिताः * * *
लोकविदूषकाः प्रायेण मं...
विदूषणं, क्ली, विशेषेण दूषणम् ।
दुषधातोरनट्(ल्युट्)प्रत्ययेन ।

विदेशः, पुं, (विप्रकृष्टो देशः ।) ...
न्तरम् । यथा ।
श्रीमद्भागवते प्रवासे: ...
अन्यच्च ।
"कोऽतिभारः समर्थानां ...
...
...
अन्यत् देशान्तरशब्दे द्रष्टव्यम् ।

विदेहः, पुं, जनकान्वयभूमिपः । ...
भागवते । १ । १६ । ५२ ।
"इदमिच्छाम्यहं भूपं निरैः ...
कथं तिष्ठति संसारे पद्मपत्र...
विगतो देहो यस्य ।) कायशून्ये,
मेदिनी । हे, २४ । (यथा,
३ । १०७ । २६ ।
"छिन्नग्रीवां विदेहाश्च ...
प्राणिनः समदृश्यन्त ...
निमिराजस्य विदेहत्वकारणम् ।
"असमाप्ते ततो यज्ञे ...
तं दृष्ट्वा कुपितः प्राह ...
...
यस्मात्तस्मात् प्रयेयं मा विदेहक...
इति वह्निपुराणे ...

विदेहा, स्त्री, मिथिला । ...
रघुः । १२ । २६ ।
"ययौ तमनुगच्छन्ती
प्राप्तविहारि केशया तर्षार्त...

विद्धः, त्रि, (व्यध + क्तः ।) ...
छिद्रितः । इत्यमरः । क्षिप्तः ।
बाधितः । इति मेदिनी । धे, ११ ।
मार्कण्डेये । ९० । ७० ।
"तद्भुजास्त्रैरभिरारं न विद्धं ...
मर्म्मभेदोऽपरा कृष्णसर्पं ...

...ः। इक्षणपालः। (यथा, विष्णुसंहि-
...।२०।४४।
...द्वे म्रियते कश्चित् विहः प्रयत्नतरपि।
...ऽत्रापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति।")
...पुं, (विहः कर्ण इव पत्रमस्य।) विह-
...। इति भरतद्विरूपकोषः। (विह्नौ कर्णौ
...। इतकर्णभेदे, त्रि।)
..., स्त्री, विहकर्णी। इति भरतद्विरूप-
...।
...का, स्त्री, (विहकर्णी। स्वार्थे कन्।)
...र्णी। इति शब्दरत्नावली।
..., स्त्री, (विहः कर्ण इव पत्रमस्याः।)
...पर्यायः। अकनादि इति भाषा। तत्-
...। पाठा २ अम्बष्ठा ३ स्थापनी ४
...ी ५ रसा ६ एकाष्ठीला ७ पापचेली ८
...ला ९ वनतिक्तिका १०। इत्यमरः।
...कर्णी ११ अविद्धकर्णा १२। इति
...। अविद्धकर्णिका १३ विद्ध-
...का १४। इति शब्दरत्नावली। अन्यत्
...पाठाशब्दे ज्ञातव्यम्।
...नः, त्रि, (विद्+शानच्।) वर्त्तमानः।
...। सच्छब्दटीकायां भरतः। (यथा, वेदान्ते।
...र्यां विद्यमानायामाचार्यां जीवितस्य
च।")
...स्त्री, (विद्यतेऽसौ इति। विद्+"संज्ञायां
समजनिषदनिपतेति।" ३।३।९९। इति
...।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली। गन्धि-
...रिका। इति शब्दचन्द्रिका। ज्ञानम्। तत्तु
...धीः। इति जटाधरः। परमोत्तमपुरु-
...र्थसाधनीभूता विद्या ब्रह्मज्ञानरूपा। इति
...गोजीभट्टः। मन्त्रः। यथा, शारदायाम्।
...ता दिवस्तनयनं श्वेतो मर्दिनि टद्वयम्।
...दाक्षरी समाख्याता विद्या महिषमर्दिनी।"
...भ्यारे।
...प्रकाराद्या जपेद्विद्यां मायाद्यां वा जपेत्
सुधीः।"
...महिषमर्दिनीमन्त्रः।
...दशाक्षरी समाख्याता विद्या त्रिभुवनेश्वरी।
...तथा माया भवेद्विद्या पुनर्दश।
...र्णं प्रणवमित्युक्तं भवेद्विद्या पुनर्दश।"
...मन्त्रः।
...नाद्या यदा विद्या वागीशत्वप्रदायिनी।
...माद्या च यदा विद्या सर्व्वकामप्रदायिनी।
...परमायादिका विद्या भोगमोक्षैकदायिनी।
...दीजाद्या भवेद्विद्या सद्गीर्लेखाङ्करूपगा।"
...नपूर्णमन्त्रः। इति तन्त्रसारः। ०। मन्त्र-
...दा। कर्त्ता सदा नानामन्त्रोपासनामयी पूजा
...सर्व्वत्र भविता। अधुना सा चारोप्यचारीपूजा
...इति ख्याता। यथा,—
...कस्मिन् काले सुरेशानि प्रकाशो जायते सति।
...तमोधर्म्मेण सर्व्वत्र देवतार्चनम् सदा।
...माघ चतुर्दश्यां नवम्यां शनिभौमयोः।

संक्रान्त्यां पक्षयोश्चापि पक्षयोरुभयोरपि।
छला तु पूजयिष्यन्ति महाविद्यां सभैरवाम्।
विद्याश्च विविधा देवि तथाप्यतिमां शुभाम्।
एवं हि तामसीं पूजामनिशाश्च भवेत् कलौ।"
इति मायातन्त्रे १७ पटलः।
शास्त्रम्। तत्तु अष्टादशविधम्। यथा। शिक्षा
१ कल्पः २ व्याकरणम् ३ निरुक्तम् ४ ज्योति-
षम् ५ छन्दः ६ ऋग्वेदः ७ यजुर्वेदः ८ साम-
वेदः ९ अथर्ववेदः १० मीमांसा ११ न्यायः १२
धर्म्मशास्त्रम् १३ पुराणम् १४ आयुर्वेदः १५
धनुर्वेदः १६ गान्धर्व्ववेदः १७ अर्थशास्त्रम् १८।
यथा, विष्णुपुराणम्।
"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः
धर्म्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश।
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्व्वश्चेति ते त्रयः।
अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या ह्यष्टादशैव ताः।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्।*।
नीचादप्युत्तमा विद्या ग्राह्या यथा,—
"श्रद्दधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि।
अन्त्यादपि परं धर्म्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि।"
इति मानवे २ अध्यायः।*।
विद्याप्रशंसा यथा,—
"ये बालभावान्न पठन्ति विद्यां
ये यौवनस्था अधना अदाराः।
ते शोचनीया इह जीवलोके
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति।
भोजने भोजनं चित्तं न कुर्य्याच्छास्त्रसेवकः।
सुदूरमपि विद्यार्थी व्रजेत् गरुडवेगवान्।
ये बालभावान्न पठन्ति विद्यां
कामातुरा यौवननष्टवित्ताः।
ते वृद्धकाले परिभूयमानाः
सन्दह्यमानाः शिशिरे यथाब्जम्।
माता शत्रुः पिता वैरी बालो येन न पाठितः।
न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बको यथा।
विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्या साधुजनप्रिया शुचिकरी विद्या गुरूणां
गुरुः।
विद्या बन्धुजनार्त्तिनाशनकरी विद्या परं दैवतं
विद्या भोगयशःकुलोन्नतिकरी विद्याविहीनः
पशुः।
गृहे चाभ्यन्तरे द्रव्यं लग्नं चैव तु दृश्यते।
अशेषं हरणीयञ्च विद्या न ह्रियते परैः।"
इति गारुडे ११०।११५ अध्यायौ।
अथ विद्यादानफलम्।
"यस्तु देवा इह नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत्।
स भवेत् सर्व्वलोकानां पूज्यः पूजापरं व्रजेत्।
विद्यादानं प्रवक्ष्यामि येन तुष्यन्ति मानवाः।
लिख्यते दीयते येन विधिना तं शृणुष्व मे।
विहासमीपशास्त्राणि वेदान् धर्म्मादिसाध-
नात्।
तदन्यान्यितिहासादि देवा धर्म्मादिसाधके।
गारुडं ... भूतस्मत्यादि ...।

शास्त्राणि पठनाद्दानात् मानवः फलदा
तृप्ताम्।
ज्योतिषं वेदशास्त्राणि कलाकार्य्यं समाप्नुतः।
दानादारोग्यमाप्नोति गन्धर्व्वं लभते पदम्।
विद्याभ्यो वर्त्तते लोको धर्म्माधर्म्मश्च दृश्यते।
तस्माद्विद्या सदा देया दृष्टादृष्टफलार्थिभिः।
महीदानञ्च गोदानं हैमवस्त्रतिला अन्नम्।
धान्यदीपान्नदानञ्च महादानानि दानतः।
इहात्र क्षीयते दानं दीयमानं नराधिप।
विद्या वृद्धिमवाप्नोति दीयमानापि नित्यशः।
एकधारेण भूदानं दत्तं भवति भूमिप।
नहि तद्विद्यते भूप देहपातादनन्तरम्।
विद्यादानं न तद्वत्स्यात् एकधा द्विधा भवेत्।
शतधा कोटिधा गच्छेद्विद्याम्नत्र च पारगः।
राजा तस्करदायाद्यैर्जलवह्निपरीक्षणैः।
सर्व्वदानानि क्षीयन्ते विद्या केनापि क्षीयते।
विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति।
विद्यादानेन दानानि नहि तुल्यानि बुद्धिमन्।
विद्या एव परं मन्ये यस्तत् पदमनामयम्।
ज्ञानमुत्पद्यते भक्तिर्भक्त्या गुरुमुपासते।
स च विद्यागमात् यस्मि विद्या पुस्ताश्रिता
नृप।
विद्याविवेकबोधेन शुभाशुभविचारिणाम्।
विद्यते सर्व्वकामासिस्तस्माद्विद्या परा मता।
विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति।
येन दत्तेन चाप्नोति शिवं परमकारणम्।
विद्याविचारतत्त्वज्ञा राज्ञः सर्व्वार्थगामिनः।
सञ्चितेऽपि हि भोगानि गच्छन्ति परमां
गतिम्।
अन्यथा अपि यां प्राप्य क्रीडन्ति मदरायमैः।
सा विद्या येन नीयेत यस्याः कोऽन्यः समो-
ऽपि न।
त्वरेव कुञ्जरं हन्ति सर्व्वैव तुरङ्गमम्।
मत्तिकायद्माश्चस्य विषस्य विषमा गतिः।
एवंविधं विधिं यत्र विद्याद्भुतप्रभावतः।
जीर्य्यते भक्षितं पुंभिस्तस्माद्विद्या परात्परा।
नहि विद्या कुलं जातिरूपं पौरुषमाश्रिताम्।
वदते सर्व्वलोकानां पठिता उपकारिका।
भूतैर्व्वं हीना विध्वस्ता दरा वा मदयन्तिः।
विद्या उत्थापयेत् यस्तु अन्यजन्मापि पुन-
श्चिता।
सर्व्वदानेव वृद्धानां विद्यावृद्धि हि मान्यता।
यतोवृद्धो हि मूर्खाणां विद्यानां धनवान् जनः।
धनिनाम् कीर्त्तिश्च विद्यानां प्राज्ञपालकः।
वित्तं यत्नवंदेव नरो विद्या यथोत्तरम्।
पूर्व्वोपाधि सर्व्वेषां विद्या देवा प्रतिष्ठिता।
गुरुपूरुषा विद्या पुस्तकेन धनेन वा।
विद्या लभ्यते विद्या चतुर्थी नोपलभ्यते।
यः कृपाणम् नरो दद्यात् वेदशास्त्र काल-
नम्।
स ... सर्व्वोनर्हैः ...।
... विद्यादानं हि ...।

संक्षेपात्र च विद्यादानस्य दानफलं ब्रवीमि ।
मीनादौ पवने सर्वे समे पत्रसुमञ्चिते ।
विचित्रर्क्ष विपार्श्वे च चर्म्मणा स्वटीलते ।
रक्तेन चाप शस्त्रेण मुद्राभावहितेन च ।
हृदुक्तसुवर्ण्णेन एवंविधशतैन च ।
यस्तु ग्रादशघाधर्मी संहितासुपवेसभेत् ।
ददाति चाभियुक्ताय स याति परमां गतिम् ।
पूर्व्वोत्तरप्लवे देशे सर्व्वबाधाविवर्ज्जिते ।
गोमयेन शुभेनैव कुर्य्यात्मण्डलकं बुधः ।
चतुर्हस्तप्रमाणेन शुभञ्च चतुरस्रकम् ।
तस्य मध्ये लिखेत् पद्मं धितरक्तरजादिभिः ।
सर्व्वसुंक्रमपैः पुष्पैर्भूषयेत् सर्व्वतो दिशम् ।
वितानं दापयेदूर्द्ध्वं शुभचित्रविचित्रितम् ।
पार्श्वतः किङ्किणीस्तु सम्यक् शोभां प्रकल्पयेत् ।
कदकेरङ्गपत्रैश्च दर्पणैश्चामरैस्तथा ।
वस्त्रादिभिर्विशस्त्रैश्च सर्व्वत्र उपकल्पयेत् ।
तस्य मध्ये न्यसेद्रूपकं नागदन्तमयं शुभम् ।
अधः कल्पितदण्डं पार्श्वतो हरिदन्तिभिः ।
कीलितं दृढबन्धेन सह दृष्टेन बुद्धिमान् ।
तन्मध्ये विन्यसेदेवाः पुस्तकं लिखितं शुभम् ।
[illegible] तथैव पूजयेद्विधिना ततः ।
[illegible] कृमिकीटविवर्जितैः ।
[illegible] तस्य भक्ष्याणि चाथ धूपयेत् ।
[illegible] गुग्गुलमिश्रितम् ।
[illegible] नैवेद्यं विविधं पुनः ।
[illegible] चोष्यचापि निवेदयेत् ।
[illegible] यथाक्रमम् ।
[illegible] तु संपूज्य मानवः [illegible] ताः ।
[illegible] विद्यानां वरिष्ठा यथा ।
[illegible] पूजयेत् ।
[illegible] सर्व्वमाशतम् ।
[illegible] मधुरस्वरम् ।
[illegible] पुस्तकेशकम् ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] कारयेत् ।
[illegible] प्रकल्पयेत् ।
[illegible]
[illegible] विवर्ज्जयेत् ।
[illegible] दिने दिने ।
[illegible] च सुभवावरे ।
[illegible] प्रकल्पयेत् ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] प्रद ।
[illegible] कल्पयेत् ।

तथा तपस्विनः पूज्याः सर्व्वशास्त्रार्थपारगाः ।
शिवव्रतधरा शुद्धा विष्णुधर्म्मपरायणाः ।
महता जनसंघेन रथस्थं वाद्यवाहनैः ।
प्रधानेष्वपि तत्रेयं यस्य देवस्य चांशजम् ।
शामान्यं शिवतीर्थेषु मातरो भवनेषु च ।
तस्मिन् पूजां तथा कृत्वा देवदेवेन पूजिता ।
संस्पर्शयेत् प्रयत्नेन मातरः प्रीयतां मम ।
सदाध्ययनयुक्ताय विद्यादानरताय च ।
विद्यासंग्रहयुक्ताय सर्व्वशास्त्रलताश्रमे ।
तेनैव वर्त्तते यस्तु तस्य तं विनिवेदयेत् ।
जगद्धिताय वै शान्तिं सन्ध्यायां वाचयेत्तथा ।
तेन तोयेन दातारं मूर्द्ध्नि समभिषिञ्चयेत् ।
परमेतु ततः शब्दसुघार्थं जगतस्तथा ।
एवं कृते महाशान्तिर्देशस्य नगरस्य च ।
अनेन विधिना यस्तु सर्व्वबाधाः शमन्ति च ।
अनेन विधिना यस्तु विद्यादानं प्रयच्छति ।
स भवेत् सर्व्वलोकानां दर्शनादघनाशनः ।
ततोऽपि गच्छते स्थानं यत्र विष्णुरनव्ययम् ।
यत्र पूर्व्वापरान् वंशानात्मनः सर्व्व एव च ।
उद्धृत्य पापकलिलाद्विष्णुलोके महीयते ।
यावत् तत्पत्रसंख्यानमक्षराणि विधीयते ।
तावत् स विष्णुलोकेषु क्रीडते विविधैः सुखैः ।
तदा चितिं समायातो देवाः भक्तिरतो भवेत् ।
समस्तभोगसम्पन्नो विद्वान् संजायते कुले ।
विद्यादानप्रभावेन योगशास्त्रं ददेद्यदि ।
आत्मवित्तानुरूपेण यः प्रयच्छति मानवः ।
यथाख्यात् फलमाप्नोति सत्यं सत्यं न संशयः ।
स्त्रिया यानेन विधिना विद्यादानफलं लभेत्
भर्त्तुश्चाशुभया दत्तं विधवा वा तदाहृदम् ॥ ७ ॥
विद्यार्थिन सदा देयं वस्त्रमभ्यञ्जभोजनम् ।
हविष्या उदकं दीपं यथाशक्त्या विना नहि ।
शिरसीवटकं तीक्ष्णमनिमक्षत्र विरस्तोमू ।
दत्त्वा तु लभते यत्र विद्यादानमनुत्तमम् ।
पुस्तकाधारकं दत्त्वा तन्मयार्थं सुशोभनम् ।
विद्यादानमवाप्नोति तमवश्यं बुद्धिमान् ।
यत्रवासमान्यमुच्चै दत्तमनमथापि वा ।
विद्याधारप्रशीलाय दत्तं भवति चाक्षयम् ।
अक्षयं वेदपाठानां दत्तं विद्यापरायणे ।
भूमिं यच्छन् दीनम् सर्व्वराज्यफलप्रदाम् ।
यस्य भूम्यां स्थितो नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तते ।
तस्यापि भवने स्वर्गे तन्मात्रामरोधिप ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन विद्या देया सदा नरैः ।
इह कीर्त्तिमवाप्नोति स्वर्गे याति परां गतिम् ।”
इति देवीपुराणे विद्यादानमहामाहात्म्यकथा-
ध्यायः । ७ । अपि च ।
“[illegible] तथैव [illegible] ।
[illegible] विद्यादानं विशिष्यते ।
[illegible] सर्व्वेषां दानम [illegible] ।
[illegible] विद्यादानम् [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] विद्यादानेन [illegible] ।
[illegible] ।

विप्राय वेदविदुषे
यत्फलं लभते विप्रो
कपिलानां
तत् फलं समवाप्नोति पुस्तक
यावच्च पातकं तेन
तत् सर्व्वं नाशयत्याशु
धर्म्मोपदेशं यः कुर्य्यात् शास्त्र
स्तस्य
विद्यादानात् परं दानं
येन दत्तेन
विद्या च श्रूयते
तस्माद्विद्या सदा देया
आत्मविद्याप्रदातारो ये
न पुनस्तेऽपि निरयं प्रविशन्ति
विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्म्मशास्त्र
पुराणस्य च यो दद्यात् स
शास्त्रदृष्ट्या जगत्
तस्मात् शास्त्रं
वेदविद्याश्च यो दद्यात् स्वर्ग
आत्मविद्याश्च यो दद्यात् तस्य

चौरि
शास्त्रं कामदुघा धेनुः दधिरो
यत्किञ्चित् कार्त्तिके दत्तं विष्णु
तदक्षयञ्च लभते अमरादिके
इह लोके बहून् भोगान् भुक्त्वा

इति शास्त्रोक्तदानम् ॥
अथ विद्यारम्भविधिः ।
विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
“संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्द्दने
षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्ज्जयित्वा
रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरिभौमदिने
एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भं
पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं
स्वविद्यासूत्रकारांश्च
नमसी बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने
स्वाहेत्यनेन हरिं तिः पूजयेत्
भद्रकाली नमो नित्यं सरस्वत्यै
वेदवेदाङ्गवेदान्तविद्यास्थानेभ्य
स्वाहेति प्रणवपूर्व्वकेण च तिः
लिखनविधिमाह नन्दिपुराणम् ।
“शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे वारे तिथौ
वीक्षयेत् पूज्य देवेशान्
पूर्व्वदिग्वदनो भूत्वा
निरोधी [illegible]
मत्स्यपुराणञ्च ।
“प्रीतिविनात् सुसंपूर्णात्
[illegible] देवान्

[illegible] ः ।
[illegible] र्त्तते च सीदति ।"
[illegible] ज्वलित [illegible] । शौनि-
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] पुत्राश्चैव दारे ।
[illegible] नौकेषु [illegible]
[illegible] त्यत् सदैव ।"
[illegible] ।
[illegible] गुरुः [illegible] अनुशासयेत् ।
[illegible] ज्वलिता [illegible] ः ।
[illegible]
[illegible] करोतु [illegible] ।
[illegible] भवति [illegible] भविष्यति
[illegible] च गुरवः [illegible] ः ।
[illegible] ः ।
[illegible] विद्यारम्भः प्रशस्यते ।"॥
[illegible] ः ।
[illegible] गुरुः [illegible] मिदम् ।
[illegible] प्रथमं द्विजातिभिः प्रपूजितम् ।"
[illegible] पुराणम् ।
[illegible] गुरौ [illegible]
मानवाः ।"
[illegible] ।
[illegible] ः शिष्यमहत्तमाः ।
[illegible] धारयेत् स गुरुः स्मृतः ।"
[illegible] ः । ॥ । नन्दिपुराणम् ।
[illegible] कुर्यात् यतिविरामकम् ।"
[illegible] नहि [illegible] ॥ ॥ ।
[illegible] कुर्य्यादेव विचक्षणः ।
[illegible] भूयादस्तु [illegible] मिथ्या ।
[illegible] धर्म्मे राजा चास्तु सदा जयी ।
[illegible] गुरुश्चास्तु निरामयः ।॥।
[illegible] यथायामं गन्तव्यं विभाविते ।
[illegible] परतरं शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः ।
[illegible] नानाव्याख्यानसम्भवैः ।
[illegible] द्याख्या चिन्तयेदपि स्वयं शतैः ।
[illegible] दिने व्याख्या श्लाघ्यामियतो नरः ।"
[illegible] पुराणम् ।
[illegible] ये च ते पतन्ति श्वभोजने ।"
[illegible] उवाच ।
"[illegible] हीनस्य नरस्य विद्या
[illegible] यथा कापुरुषस्य हस्ते ।
[illegible] न तुष्टिमुत्पादयते शरीरे
[illegible] दारा इव दर्शनीयाः ।"॥
[illegible] पुराणम् ।
[illegible] पूजयेन्नित्यं तस्य विद्या प्रसीदति ।
[illegible] यस्मात् स प्राप्नुते सर्व्वसम्पदः ।"
[illegible] ः ।
[illegible] गर्ज्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति
यः ।
[illegible] तस्य नश्यन्ति चायुर्विद्या यशो बलम् ।"

[illegible] शास्त्रमारुतं तथा च श्रुतिः ।
योऽधीतमिदिंयो विद्यां न प्रपश्येत् स [illegible]
स्यात् [illegible] इति । ॥ ।
[illegible] विशिष्यापेक्षि-
च [illegible] धीमद्भिर्निमन्त्र्यते ॥ ॥ ।
तथा च विष्णुपुराणम् ।
"[illegible] यत्नेन परस्य च ।
[illegible] तथैव मतिमान् भवेत् ।"
[illegible] ।
"[illegible] मन्दिरमस्तान्निगात् ।
[illegible] यः कुरुते [illegible] कथा ।
[illegible] लभते [illegible] सः ।
[illegible] तु समये [illegible] ः ।
[illegible] पुरा ।
उपदेशात् [illegible] च [illegible] गुरुतमौ स्मृतौ ।"
[illegible] । [illegible] गुरुः
[illegible] गुरुत्वम् । यथा,
महाभारते ।
"[illegible] प्राप्य [illegible] मदीमदम् ।
[illegible] सदा ।
[illegible] योगमासाद्य परं निश्चयमागतः ।"॥
[illegible] ।
"न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीयीताप्यत्र वेदाङ्ग-
स्मृतिभ्यः ।" ॥ । अङ्गानि च ।
"शिक्षा कल्पो व्याकरणं छन्दो ज्योतिषमेव च ।
निरुक्तञ्चेति चाङ्गानि वेदानां गदितानि षट् ।"
स्मृतिस्तु धर्म्मसंहितेत्यमरः ॥ ॥ । शिष्यस्य
गुरुत्व [illegible] लघुहारीतः ।
"एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।
पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्वा सोऽनृणी भवेत् ।"
नन्दिपुराणम् ।
"यच्च गुरुत्वतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वै दृढम् ।
अन्यस्य जनयेत् कीर्त्तिं गुरोः स [illegible] भवेत् ॥
विसरेच्च तथा मौढ्याद्योऽपि शास्त्रमनुत्तमम् ।
स याति नरकं घोरमक्षयं भीमदर्शनम् ।"॥
अतएव ब्रह्मचारीणामपि पुनरध्ययनमाह
आपस्तम्बः । यया विद्यया न विरोचेत पुनरा-
चार्य्यमुपेत्य साधयेदिति ॥ ॥ । विष्णुः । यच्च
विद्यामासाद्य तया जीवेत् न च सा तस्य पर-
लोकफलप्रदा भवति यच्च विद्यया परेषां यशो
हन्तीति । ॥ । देवलः ।
"दत्तं हुतमधीतं यद्विनश्यत्यनुकीर्त्तनात् ।
श्लाघानुशोचनाभ्याञ्च भग्नतेजो विभिद्यते ॥
तस्मादात्मकृतं पुण्यं वृथा न परिकीर्त्तयेत् ।"
अनुकीर्त्तनं कथनम् । श्लाघा प्रशंसा । अनु-
शोचनं धनव्ययेन पश्चात्तापः । भग्नतेजः फल-
जनकशक्तिहीनम् । वृथा रक्षादिप्रयोजनं
विना ॥ ॥ । वेतनग्राही भविष्यपुराणम् ।
"उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाध्यापयति
द्विजान् ।
किम्न दत्तं भवेत्तेन धर्म्मकामार्थमिच्छता ।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विद्याधरः, } (विद्यया विरः । विद्या+"तिर-
विद्यागुरुः, } श्चिदुपुरुषस्यां ।" ५ । २ । ७६ ।
इति चणप् चुञ्चुप् च ।) विद्यया ख्यातः । इति
व्याकरणम् ॥
विद्यादलः, पुं, भूर्ज्जवृक्षः । इति शब्दमाला ॥
विद्यादाता, [ऋ] त्रि, (विद्यां ददातीति । दा+
तृच् ।) विद्यादानकर्त्ता । यथा,—
"अन्नदाता भयत्राता पत्नीतातस्तथैव च ।
विद्यादाता जन्मदाता पञ्चैते पितरो नृणाम् ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
अपि च ।
"न च विद्यासमो बन्धुर्नास्ति कश्चित् गुरोः
परः ।
विद्यादातुः पुत्रदारौ तत्समौ नात्र संशयः ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
विद्यादानं, क्ली, (विद्याया दानम् ।) अध्यापनम् ।
पुस्तकदानम् । यथा,—
वशिष्ठ उवाच ।
"विद्यादानं प्रवक्ष्यामि याथातथ्यात्तवाधुना ।
तथा देयं फलं यच्च तच्छृणुष्व नृपोत्तम ! ॥
पुण्येऽह्नि शुभनक्षत्रे मण्डपं शुभवेदिकम् ।
चतुरस्रं वितानं वा कृत्वा तत्रोपवेशयेत् ॥
गोमयेनोपलिप्ते तु पुष्पप्राकरशोभिते ।
तत्र न्यस्यासनं दिव्यं दिव्यगन्धादिवासितम् ॥
संस्थाप्य पुस्तकं तत्र धर्म्मशास्त्रस्य धीमता ।
ब्राह्मणान् वेदसंपूर्णान् छन्दोलक्षणपारगान् ॥
वेतयित्वा तु यत्नेन तत्समग्रं शुभाक्षरैः ।
चन्द्रसूर्य्योपरागे वा संक्रान्त्ययनवासरे ॥
पुण्येऽह्नि तत् समभ्यर्च्य वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।
एतधेन्वा युतं दद्यात् गुणवते ततः ॥
शास्त्रसद्भावविदुषे वाचकेऽतिप्रियंवदे ।
तच्छास्त्रं प्रयतो नित्यं जनानां नाशयन्नपि ।
दातुस्तस्माद्भवत्येवं फलं तच्छृणु भूपते ॥
यत् पुण्यं सर्व्वतीर्थानां विधिवद्यजतां तथा ।
तत् पुण्यं समवाप्नोति विधिवच्छास्त्रदः पुमान् ॥
कपिलानां सहस्रेण सम्यग्दत्तेन यत् फलम् ।
तद्दानात् सकलं लेभे धर्म्मशास्त्रप्रदायकः ॥
पुराणं भारतं वापि रामायणमथापि वा ।
दत्त्वा यत् फलमाप्नोति न तत् सर्व्वैर्महामखैः ॥
देवानामालये नित्यं धर्म्मशास्त्राणि यः पुमान् ।
अध्यापयति धर्म्मात्मा तस्य दानफलं शृणु ॥
धनभूमिहिरण्यानां दानेन यदवाप्यते ।
फलं तत् सकलं राजन् नित्यं कारापकस्य च ॥
योऽधीते धर्म्मशास्त्राणि देवानां पुरतोऽनिशम् ।
द्विजो वीप्सरथार्थानामेवमेवार्हति ध्रुवम् ॥
प्रातरुत्थाय यो वेदं वेदाङ्गं शास्त्रमेव वा ।
पृथिवीदानतुल्यं स्यात् फलं तस्य नृपोत्तम ॥
दानैर्योऽपि विभर्त्त्यतानर्थिप्रहर्षमतत्परः ।
द्विगुणं पृथिवीदानात् फलं तस्य भवेन्नृप ! ॥
यो भक्तं पठमानानां करोत्यनदिनं नृप ।
स यज्ञफलमाप्नोति दानाच्च
विवेकी जीवितं दीर्घं धर्म्म

[illegible]

इत्यमरः । इति मेदिनी । मे, ११ । (यथा, रघुः । १३ । १३ ।
"तवाधरस्पर्द्धिषु विद्रुमेषु
पर्यस्तमेतत् सहसोर्म्मिवेगात् ।
ऊर्द्ध्वाङ्कुरप्रोतमुखं कथञ्चित्
क्लेशादपक्रामति शङ्खयूथम् ॥")

विद्रुमलता, स्त्री, (विद्रुम इव लता ।) नलीनाम-गन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥

विद्रुमलतिका, स्त्री, (विद्रुमलता । स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) नलिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

विद्वत्कल्पः, त्रि, (विद्वस् + कल्पः ।) ईषदूनो विद्वान् । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

विद्वत्तमः, त्रि, (विद्वस् + तमप् ।) अयमेषामतिशयेन विद्वान् । इति व्याकरणम् ॥

विद्वत्तरः, त्रि, (विद्वस् + तरप् ।) अयमनयोरतिशयेन विद्वान् । इति व्याकरणम् ॥

विद्वद्देशीयः, त्रि, (ईषदूनो विद्वान् । विद्वस् + देशीयर् ।) विद्वत्कल्पः । इति व्याकरणम् ॥

विद्वद्देश्यः, त्रि, (ईषदूनो विद्वान् । विद्वस् + देश्य ।) विद्वत्कल्पः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

विद्वान्, [स्] त्रि, (वेत्तीति । विद् + शतृ । "विदेः शतुर्वसुः ।" ७ । १ । ३६ । इति वस्वादेशः ।) आत्मवित् । प्राज्ञः । पण्डितः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । २ । ११० ।
"[illegible] विद्वान् [illegible] :
[illegible] ।")

विद्विषः, पुं, (विशेषेण द्वेष्टीति । वि + द्विष + इगुपधेति कः ।) शत्रुः । विद्विषी, त्रि, [illegible] ॥

विद्वेषः, पुं, (वि + द्विष + घञ् ।) शत्रुता । [illegible] । इत्यमरः ॥ [illegible] । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, [illegible] । ६० ।
"[illegible]
[illegible] ।")

[illegible]

अभिचारकर्म्मविशेषः । [illegible]
यथा,—
"शुभोदये समारभ्य [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
भूमोदयविषमसाह ।
"[illegible]
[illegible]

विद्विषमसाह ।
"[illegible]

[illegible]

रते । १३ । १४५ । ५८ ।
स्वल्पविद्यागा धर्मविद्देषिणो नराः ।
न् वेदविदुषो नेच्छन्ति परिसर्पितुम् ॥")
वधो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुरा०-
क०-सेट् ।) विधिर्विधानम् । श, विधति
गत् । अनेकार्थत्वात् छिद्रकरणेऽप्ययम् ।
च्छिद्रितौ विद्धे । इत्यमरः ॥ कर्णवेधः ।
गोदास: ॥
(विध्यते क्रियते इति । विध + घञर्थे
विमानम् । इस्यमम् । प्रकारः । वेध-
कृतिः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
स्त्री, कम्पनम् । विपूर्व्वधूधातोर्भावे अनट्
प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
स्त्री, (विगतो धवो भर्त्ता यस्याः ।) मृत-
। तत्पर्य्यायः । विश्वस्ता २ । इत्यमरः ॥
का ३ रण्डा ४ यतिनी ५ यतिः ६ । इति
त्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।१०।४०।२।
"को वां शयुत्रा विधवेव देवरं
मर्य्यं न योषा कृणुते सधस्थ आ ॥")
कर्त्तव्याकर्त्तव्यानि यथा । विष्णुः ।
र्त्तरि ब्रह्मचर्य्यं तदन्वारोहणं वा इति ।"
र्यं मैथुनवर्ज्जनं ताम्बूलादिवर्ज्जनञ्च ।
प्रचेताः ।
लाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।
ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्ज्जयेत् ॥"
जनं आयुर्वेदोक्तं पारिभाषिकम् । स्मृतिः ।
हारः सदा कार्य्यो न द्वितीयः कदाचन ।
शायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ॥
यस्य सम्भोगो नैव कार्य्यस्तया पुनः ।
प्रत्यहं कार्य्यं भर्त्तुः कुशतिलोदकैः ॥"
तर्पणं पुत्रपौत्राद्यभाव इति मदनपारि-
: ॥
शाखे कार्त्तिके माघे विशेषनियमञ्चरेत् ।
दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं मुहुः ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥*॥
च ।
स्त्री पतिहीना या भवेन्निष्कामिनी सदा ।
क्ता दिनान्ते सा हविष्यान्नरता सदा ॥
दिव्यवस्त्रञ्च गन्धद्रव्यं सुतैलकम् ।
च चन्दनञ्चैव शङ्खसिन्दूरभूषणम् ॥
मलिनवस्त्रा स्वामित्यं नारायणं स्मरेत् ।
रायणस्य सेवाञ्च कुरुते नित्यमेव च ॥
मोच्चारणं शश्वत् कुरुतेऽनन्यभक्तितः ।
तुल्यञ्च पुरुषं सदा पश्यति धर्म्मतः ॥
न्नं न च भुङ्क्ते सा न कुर्य्याद्विभवं व्रतम् ।
दश्यां न भोक्तव्यं कृष्णजन्माष्टमीदिने ॥
रामस्य नवम्याञ्च शिवरात्रौ पवित्रया ।
रायाञ्च प्रेतायां चन्द्रसूर्य्योपरागयोः ॥
नयं परित्याज्यं भुज्यते परमेव च ।
पूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
मांसिनाञ्च गोमांसं सुरातुल्यं श्रुतौ श्रुतम् ॥
शाकं मसूरञ्च जम्बीरं पर्णमेव च ।

अलाबुर्वर्त्तुलाकारा वर्ज्जनीया च तैरपि ॥
पर्य्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ।
यान आरोहणं कृत्वा विधवा नरकं व्रजेत् ॥
न कुर्य्यात् केशसंस्कारं गात्रसंस्कारमेव च ।
केशवेणीजटारूपं ततश्चीरं तीर्थकं विना ॥
तैलाभ्यङ्गं न कुर्व्वीत न हि पश्यति दर्पणम् ।
मुखञ्च परपुंसाञ्च यात्रां नृत्यं महोत्सवम् ॥
नर्त्तकं गायनञ्चैव सुवेशं पुरुषं शुभम् ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८३ अध्यायः ॥
(विधवायास्तु पत्यन्तर-ग्रहणं निषिद्धं न
तद्विवाहशब्दवाच्यञ्च । तत्तु विशेषतो विचा-
रेण ग्रन्थविस्तृतिर्भवेदतस्तस्मात् केवलं कति-
पयानि वचनान्युद्धृत्य दर्शयामि तानि
सुधीभिर्व्विचारणीयानीति ॥ तत्र याज्ञवल्क्यः ।
"अविप्लुतब्रह्मचर्य्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।
अनन्यपूर्व्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥"
अनन्यपूर्व्विकां दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरा-
परिगृहीताम् ॥ याज्ञ: । २ । ३ ।
"सवर्णामसमानार्षाममातृपितृगोत्रजाम् ।
अनन्यपूर्व्विकां लघ्वीं शुभलक्षणसंयुताम् ॥"
गोतमः । ४ । १ ।
"गृहस्थः सदृशीं भार्य्यां विन्देतानन्यपूर्व्वि-
काम् ॥"
वशिष्ठः । ८ । १ ।
"गृहस्थो विनीतक्रोधहर्षो गुरुणानुज्ञातः
स्नात्वा असमानार्षामस्पृष्टमैथुनां भार्य्यां
विन्देत ॥" हारीतः । ४ । १ ।
"असमानार्षगोत्रां हि कन्यां सभ्रातृकां शुभाम् ।
सर्व्वावयवसम्पन्नां सुवृत्तामुद्वहेन्नरः ॥"
पारस्करगृह्यसूत्रम् ।
"अग्निमुपधाय कुमार्य्याः पाणिं गृह्णीयात्
त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु ॥"
कन्याशब्दार्थः कथ्यते । "कन्या कुमारी" इत्य-
मरः । "कन्यापदस्यादत्तस्त्रीमात्रवचनेन ।"
इत्यादि दायभागटीकायां आचार्य्यचूड़ा-
मणिः । "कन्यापदस्यापरिणीतामात्रवचनात् ।"
इति रघुनन्दनः ॥ "अनूढ़ात्वेन कन्यापदस्य
सपत्नीकन्या बोधकतया असुस्थत्वप्रसक्तेः तद्रूपे-
णैव कन्यापदस्य शक्तिः ।" इति श्रीकृष्णतर्का-
लङ्कारः ॥ पूर्व्वोक्तैर्व्वचनैः कुमारीणामेव परि-
णये विवाहशब्दवाच्यत्वं गतूढानाम् ॥
मनुः । ५ । १५१—१५२ ।
"यस्मै दद्यात् पिता त्वेनां भ्राता वानुमते पितुः ।
तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितञ्च न लङ्घयेत् ॥
मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञस्तासां प्रजापतेः ।
प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥"
तत्रैव । १६०—१६१ ।
"मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्य्ये व्यवस्थिता ।
स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ।
अपत्यलोभाद् या तु स्त्री भर्त्तारमतिवर्त्तते ।
सेह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते ॥
नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह न चाप्यन्यपरिग्रहे ।

न द्वितीयश्च साध्वीनां क्वचिद्भर्त्तोपदिश्यते ॥
पतिं हित्वापकृष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते ।
निन्द्यैव सा भवेल्लोके परपूर्व्वेति चोच्यते ॥"
लघुहारीतः ।
"स्वगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।
पतिगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥"
मनुः । ९ । ४७ ।
"सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।
सकृदाहुर्ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥"
तत्रैव । ५९—६५ ।
"देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यङ्नियुक्तया ।
प्रजेप्सिताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥
विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि ।
एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ।
द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ॥
अनिर्वृत्तं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्म्मतस्तयोः ॥
विधवायां नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथाविधि ।
गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्त्तेयातां परस्परम् ॥
नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तेयातान्तु कामतः ।
तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषाग-गुरुतल्पगौ ॥
नान्यस्मिन् विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजा-
तिभिः ।
अन्यस्मिन् हि नियुञ्जाना धर्म्मं हन्युः सना-
तनम् ॥
नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्त्यते क्वचित् ।
न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं क्वचित् ॥"
"न च विवाहविधायकशास्त्रे अन्येन पुरुषेण
सह पुनर्व्विवाह उक्तः ॥" इति कुल्लूकः ॥
तत्रैव । ६८—७० ।
"ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥
यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥
यथाविध्यभिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् ।
मिथो भजेदाप्रसवात् सकृत् सकृदृतावृतौ ॥"
"आगर्भग्रहणात् सकृद्गमनोपदेशाच्च यस्मै
वाग्दत्ता तस्यैवापत्यं भवति ।" इति कुल्लूक-
भट्टः ॥ तत्रैव । ७१ ।
"न दत्त्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।
दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम् ॥"
तत्रैव । ७९ ।
"उन्मत्तं पतितं क्लीवमबीजं पापरोगिणम् ।
न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायापवर्त्तनम् ॥"
तत्रैव । ८० ।
"कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियते यदि शुल्कदः ।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥"
आश्वलायनगृह्यसूत्रम् । ४ । २ । २१ ।
तामुत्थापयेद् देवरः पतिस्थानीयः अन्तेवासी
जरद्दासः । उदीर्ष्व नार्य्यभि जीवलोकम् ॥
अथ पत्नीमुत्थापयेत् कः देवरः पतिस्थानीयः
स पतिस्थानीय इत्युच्यते । अनेन ज्ञायते
पुत्रिकर्त्तृकं कर्म्म पुंसवनादि तदभावे देवरः

कुर्वन् । [illegible] कथा [illegible]
[illegible] । मरालमः ।
[illegible]

[illegible]

मंत्रमैदोषः मानेषु मधुवर्ष्यं यथोन्मिधः ।
एतौरन्निमरेवान्तु पुत्रमिव परिप्लवः ।
गृहेषु रामणीयानकुत्रमिवाहं मोरियाम् ।
भोग्यानना यद्यप्यस्य मोदंसेवानिहूरतः ।
प्रायमारिवृ मूलस्य पद्मनादिक्रियापि च ।
प्रायश्चित्तं च एव वृद्धादिमरणं तथा ।
एतानि लोकगुप्तार्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्त्तितानि कर्म्माणि व्यवस्थापूर्व्वकं बुधैः ।
समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् ॥”
आदित्यपुराणम् । १ । ६९ ।
“अमत पतीयते कन्या वरं लोकाद्गतम्भावत् ।
एतामपि हरेत् कन्या मेधावीद्गर प्राप्नेत् ॥”
बौधायनः । ·
“प्रतिगृह्य पाण्यधर्म्मेन शुल्काय न दद्यात् ॥”
वशिष्ठः ।
“कुलशीलविहीनस्य षण्ढादिपतितस्य च ।
अपस्मारिविधर्म्मस्य रोगिणां वेषधारिणाम् ।
दत्तामपि हरेत् कन्यां सगोत्रोढां तथैव च ॥”
वशिष्ठः कात्यायनश्च ।
“अद्भिर्वाचा प्रदत्तायां म्रियेताथो वरो यदि ।
न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव सा ॥”
कात्यायनश्च । यमः ।
“नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरिष्यते ।
पाणिग्रहणसंस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे ॥”
अत्रापस्तम्बो कात्यायनः ।
“वरयित्वा तु यः कश्चित् प्रणश्येत् पुरुषो यदा ।
ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्यान्यं वरयेत् पतिम् ॥”
[illegible]
न [illegible]
[illegible] सुप्रतिष्ठितम् ।
[illegible] पीयते ॥”
[illegible]
“[illegible] नाम्यमाश्रिता ।
[illegible] अन्यमाश्रयेत् ।
[illegible] पतिते पतौ ।
[illegible] विधीयते ।
[illegible] पतिम् ।
[illegible] समाश्रयेत् ।
[illegible] तथा
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥”
[illegible]
[illegible] ॥”
[illegible]

वर उच्यते । [illegible]
[illegible]
इति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
एतेन [illegible]
प्रतीयते यत् [illegible]
देवरादिना [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
विधा, स्त्री, ([illegible]
विधिः । प्रकारः । [illegible]
[illegible] । १ । १० । ११
“तस्मात् यथा [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
वेतनम् । इति [illegible]
[illegible]
“[illegible]
“विधाभियाँ [illegible]
दिति विधा [illegible]
[illegible]
[illegible] इति श्रीधर [illegible]
धरः ॥)
विधाः, [न्] पुं, ब्रह्मा । [illegible]
विधाता, [ऋ] पुं, ([illegible]
[illegible] ।) ब्रह्मा । [illegible]
महाभारते । १३ । [illegible]
“[illegible]
“[illegible]
च दयानीति [illegible]
भाष्यम् । ७ । [illegible]
[illegible]
“[illegible]
[illegible]

ग्रंतिर्विधिना च दुर्ज्ञेया भुवनत्रये ॥”
ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः ॥
। च ।
भगवानुवाच ।
मन्यो हि विधिवशो न मे साध्यो प्रजाधिप ।
पनिर्योगकर्त्ता जन्मदानादमेव च ॥
कस्य पत्नी कन्या वा वरः को वा सनातनः ।
ादुरूपफलदः सर्व्वेषां कारणं विधिः ।
तथं कृतं कर्म्म तदमोघं श्रुतौ श्रुतम् ॥
ाया निष्फलं सर्व्वमनीशस्योद्यमो यथा ।
ानुप्रिया धात्रा लिखिता चेत् सुता मम ।
भूतेव को वाहं केनान्येन निवार्य्यते ॥”
। ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अः ॥*॥
ाथ ।
ाे दोषः कामुकीनां शापभाक् पापभाक्
गृही ।
ा जगद्विधातापि न विरक्तः कलत्रवान् ।
ो दोषस्तु कदाचिन्नास्माकं व्यक्तयोषि-
ताम् ॥”*॥
रेच ।
मार्द्दुःखेन दुःखार्त्तो यो यं शपति निश्चितम् ।
ापं खण्डितुं शक्तो न विधाता जगत्-
प्रभुः ॥”
। ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २० अः ॥*॥
ो जगतां पतिर्यथा,—
ा धाता च विधाता च पौराणौ जगतां
पती ।
ाधाताराै त्रिलोकेऽस्मिन् धर्म्माधर्म्मौ प्रकी-
र्त्तितौ ॥”
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥
, मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १५ ॥
हितकर्म्मानुष्ठाता । यथा, मनुः ।११।३५।
ाता शासिता वक्ता मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।
ै नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्कां गिरमीरयेत् ॥”
ा । सर्व्वसमर्थः । यथा, रघुः । १ । ७० ।
ाया हीनं विधातर्मां कथं पश्यन्न दूयसे ।
ं स्वयमिव क्षेत्रादवन्ध्यमाश्रमपादपम् ॥”
ायिता । दाता । यथा, कुमारे । २ । ५७ ।
“स्वयं विधाता तपसः फलानां
केनापि कामेन तपश्चचार ॥”)
भूः, पुं, (विधातुर्ब्रह्मणो भूरुत्पत्तिर्यस्य ।)
रदमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ायुः, [स्] पुं, (विधातुरायुर्ब्बोधक-
त्पर्य्यारम्भो यस्मात् । सूर्य्यक्रियां विना मत्स्य-
ादिमानाभावादेवास्य तथात्वम् ।) सूर्य्यः ।
ा,—
ादानी विधात्रायुर्द्दिव्यवक्त्रो दिवाकरः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
ा, ब्रह्मणो वयः । तद्यथा । चतुर्द्दश-
न्तरैः मन्वन्तरैरेकं दिनं भवति । तत्तुल्य-
ात्रिकैः कल्पस्त्रिंशत्कल्पे ब्रह्मण एको
ासो भवति । एताद्दृशैर्द्वादशमासैर्ब्रह्मणः

संवत्सरो भवति । एवं वर्षशतं ब्रह्मण आयुः ।
तत्र पञ्चाशत् वर्षा अतीताः । एकपञ्चाशद्वर्षा-
रम्भेऽधुना श्वेतवाराहकल्पः । अत्र मन्वन्त-
राणि अतीतानि षट् अधुना वैवस्वतमन्वन्तरं
वर्त्तते । इति श्रीभागवतमतम् ॥
विधात्री, स्त्री, (वि + धा + तृच् । ङीप् ।) पिप्पली ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ विधानकर्त्री । यथा,—
“गतास्तेनां वाहुप्रकरकृतकाञ्चीपरिलस-
न्नितम्बां दिग्वस्त्रां त्रिभुवनविधात्रीं त्रिनयनाम् ।
श्मशानस्थे तल्पे शवहृदि महाकालसुरत-
प्रयुक्तां त्वां ध्यायन् जननि जड़चेता अपि
कविः ॥”
इति तन्त्रसारे कर्पूरादिस्तोत्रम् ॥
विधानं, क्ली, (वि + धा + ल्युट् ।) विधिः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । १८१ ।
“यदातु यानमातिष्ठेत् परराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥”)
करणम् । इति नानार्थविधिशब्दटीकायां
भरतः ॥ (यथा, रघुः । ७ । १४ ।
“परस्परेण स्पृहणीयशोभं
न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः
पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥”)
करिकवलः । इति हारावली ।१६१ ॥ (वेदादि-
शास्त्रम् । यथा, मनुः । १ । ३ ।
“त्वमेको ह्यस्य सर्व्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः ।
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्य्यतत्त्वार्थवित् प्रभो ! ॥”
नाटकाङ्गविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ ।
३४६ ।
“सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतम् ॥”
यथा, वालचरिते ।
“उत्तमाद्दातिशयं वत्स तव बाल्यञ्च पश्यतः ।
मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्मनः ॥”)
विधानकं, क्ली, व्यथा । इति शब्दरत्नावली ॥
(विधिः । यथा, कथासरित्सागरे ।२८।१८० ।
“ततस्तुष्टो भरतोऽसौ तस्मायादित्यशर्म्मणे ।
ददौ सुलोचनामस्मद्दर्शितं सविधानकम् ॥”)
विधानवैगरि, त्रि ॥
विधानगः, पुं, (विधानं गायतीति । गै + टक् ।)
पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥
विधायकः, त्रि, विपूर्व्वधाञ्धातोर्णक(ण्वुल्)प्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥ विधानकर्त्ता । (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । १६८ ।
“स विहारस्य निर्म्माता शुष्को शुष्कपुरस्य यः ।
जयस्वामिपुरस्यापि शुद्धधीः स विधायकः ॥”)
विधिज्ञापकः ॥
विधायी, [न्] त्रि, विधानकर्त्ता । विपूर्व्वकधाञ्-
धातोर्णिनिप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३२ । ११३ ।
“भार्य्याच मायालङ्कारां तादृक्कार्य्यविधा-
यिनीम् ।
भूत्वैव निश्चित्यैव मामां मां दुःखदायिनीम् ॥”)

विधार्य्यं, क्ली, कम्पनम् । विपूर्व्वधृधातोर्ण्यत्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥
विधिः, पुं, (विधति विदधाति विश्वमिति । विध
विधाने + “इगुपधात् कित् ।” उणा० ४।११९ ।
इति इन् । स च कित् ।) ब्रह्मा । (यथा,
नैषधे । २२ । ४७ ।
“विधिर्विधत्ते विधुना वधूनां
किमाननं काञ्चनसञ्चकेन ॥”*॥
विधीयेते सुखदुःखे अनेनेति । वि + धा +
“उपसर्गे घोः किः ।” ३ । ३ । ९२ । इति किः ।)
भाग्यम् । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । १८२ ।
“राज्यनाशं सुहृत्त्यागो भार्य्यातनयविक्रयः ।
हरिश्चन्द्रस्य राजर्षेः किं विधे ! न कृतं त्वया ॥”)
क्रमः । विधानम् । इत्यमरः ॥ कालः । इति
मेदिनी । धे, १७ ॥ विधिवाक्यम् । (यथा,
गीतायाम् । १६ । २३ ।
“यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामचारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥”)
प्रकारः । नियोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुः ।
इति हलायुधः ॥ कर्म्म । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, देवीपुराणे ।
“तस्मात् सर्व्वः प्रयाङ्गस्य चयत्रिविधेर्व्विभुः ॥”)
गजान्नम् । इति जटाधरः ॥ वैद्यः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ यागोपदेशकग्रन्थः । इति
भरतधृतकोषः ॥ षड्विधसूत्रलक्षणान्तर्गत-
लक्षणविशेषः । यथा,—
“संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥”
अप्राप्तप्रापको विधिः । स तु द्विविधः । वर्णोत्-
पादनरूपोऽभावरूपश्च । वर्णोत्पादनरूपो यथा
सहर्षे घं इत्यादि । अभावरूपो द्विविधः ।
नाशो निषेधरूपश्च । नाशविधिर्यथा । लोपो-
ऽश्वोमाठोरित्यादि । निषेधविधिर्यथा । नाजो-
ऽन्त इत्यादि । सामान्यप्राप्तस्य विशेषावधारणं
नियमविधिः । यथा । इको धिः सुपि इत्यादि ।
अन्यधर्म्मस्यान्यत्रारोपणमतिदेशविधिः यथा ।
इन्वदिक् इत्यादि । पूर्व्वसूत्रस्थितपदस्य पर-
सूत्रेषूपस्थितिरधिकारविधिः । स तु त्रिविधः ।
“सिंहावलोकितञ्चैव मण्डूकप्लुतिरेव च ।
गङ्गास्रोत इति ख्यातस्त्वधिकारास्त्रयो मताः ॥”
सिंहावलोकितो यथा । चवर्गादन्ति इत्यस्मात्
दान्ते इति पदस्य अचदाति इत्यत्रोपस्थितिः ।
मण्डूकप्लुतिर्यथा । टाभिसूङेर्भोऽस्मात् आत
इति पदस्य व्यासिसभवि इत्यत्रोपस्थितिः ।
गङ्गास्रोतो यथा । ङेः सि श्चौ जस् इत्यस्मात्
डेरिति पदस्य तद्धितपर्य्यन्तेषूपस्थितिरिति ।
इत्यत्र ।
“कार्य्यं कार्य्यं निमित्तञ्च विधिः सन्नयतात्-
मनम् ।
यदाचित् कार्य्यिकार्य्याभ्यां प्रविश् कार्य्यनिमि-
त्ततः ।
यत्र निर्द्दिश्यते कार्य्यं स कार्य्यो गदितो बुधैः ।

क्रियते यत्तु तत् कार्य्यमादेशप्रत्ययागमम् ।
यस्मात् परं परे यस्मिन् तन्निमित्तं द्विधा मतम् ।
आकाङ्क्षायान्तु सर्व्वेषामनुवृत्तिः परे भवेत् ।”
इति ।

अन्यच्च ।
“बहिरङ्गविधिभ्यः स्यादन्तरङ्गविधिर्बली ।
प्रत्ययाश्रितकार्य्यन्तु बहिरङ्गमुदाहृतम् ।
प्रकृत्याश्रितकार्य्यं स्यादन्तरङ्गमिति ध्रुवम् ।
प्रकृतेः पूर्व्वपूर्व्वं स्यादन्तरङ्गतरं तथा ।
सावकाशविधिभ्यः स्याद्बली निरवकाशकः ।
कस्यचिद्भिन्नकार्य्यस्य प्रथमे परतस्तथा ।
सम्भवेद्विषयो यस्य स भवेत् सावकाशकः ।
आदौ हि विषयो यस्य परतो न हि संभवेत् ।
स पण्डितगणैरुक्तो विधिर्निरवकाशकः ।
तथा सामान्यकार्य्येभ्यो विशेषकविधिर्बली ।
बहवो विषया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् ।
स्वल्पः स्याद्विषयो यस्य स विशेषविधिर्मतः ।
आगमादेशयोर्मध्ये बलीयानागमो विधिः ।
प्रकृतिं प्रत्ययञ्चापि यो न हन्ति स आगमः ।
आदेश उपघातो यः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा ।
सकलेभ्यो विधिभ्यः स्याद्बली लोपविधिस्तथा ।
लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशो विधिर्बली ।”
इति मुग्धबोधव्याकरणटीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥
अथ विधिभेदाः । तत्र कश्चित् प्रधानविधिः । स तु स्वतः फलहेतुक्रियाबोधकः । यथा । यजेत स्वर्गकाम इत्यादि । कश्चिदङ्गविधिः । स तु स्वतः फलहेतुक्रियायां कथमित्याकाङ्क्षायां विधायकः । यथा । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्यादि । कश्चित् प्रयोगविधिः । स तु यावदङ्गयुक्तक्रियाबोधकः । यथा । यावदङ्गयुक्तं यजेत विश्वजित्स्वर्गकाम इत्यादि । कश्चिद्गुणफलविधिः । स तु आकाङ्क्षानिवृत्तौ अधिकफलाय प्राप्तकर्म्मणि गुणविधिः । यथा । गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् इत्यादि । प्रधानविधिश्च द्विविधः । उत्पत्तिर्विनियोगश्चेति । तत्रोत्पत्तिस्तु कर्म्मस्वरूपबोधकः । यथा आग्नेयोऽष्टाकपालः अमावास्यायां पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवति इत्यादि । विनियोगश्च स्वर्गकामाद्यधिकारिबोधकः । यथा । स्वर्गकामो यजेत इत्यादि । अङ्गविधिस्तु कालदेशकर्त्त्रादिबोधकतया अनियत एव । प्रधानाङ्गविध्योर्विधेयाप्राप्तिप्राप्तिभ्यां त्रैविध्यम् । तत्र अप्राप्तौ द्वैविध्यम् । तत्रात्यन्ताप्राप्तौ अपूर्व्वविधिः । पक्षतोऽप्राप्तौ नियमविधिः । विधेयतदन्यतिपक्षयोः प्राप्तौ परिसंख्याविधिः । तदप्युक्तम् ।
“विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या विधीयते ।”
तत्र प्रधानस्य विधिभेदो यथा । अहरहः सन्ध्यामुपासीत इत्यादिरपूर्व्वविधिः । अत्र विधेयस्य सन्ध्यादेः शास्त्रतो रागतो न्यायतो वा कश्चिदप्राप्तिः । तथा ऋतौ भार्य्यामुपेयात् इत्यादिर्नियमविधिः । विधेयस्य भार्य्याभिगमनस्य रागतः प्राप्तावपि रागाभावात् पक्षतोऽप्राप्तिः । तथा । पौर्णिमासीं गृह्णीत इत्यादिः परिसंख्याविधिः । विधेयस्य पौर्णिमासीमासभक्षणस्य च रागतः प्राप्तिः । अङ्गस्य विधिभेदो यथा । शारदीयपूजायामष्टम्यामुपवसेत् इत्यादिरपूर्व्वविधिः । अत्र विधेयस्योपवासस्य एतदन्यशास्त्रतो रागतो न्यायतो वा कश्चिदप्राप्तिः । तथा श्राद्धे गृह्णीत पित्र्यं सतिलमित्यादिर्नियमविधिः । विधेयस्य श्राद्धीयभोजनस्य रागतः प्राप्तावपि रागाभावात् पक्षतोऽप्राप्तिः । तथा । दक्षिणाग्रे प्रागग्राम्रिताम् विप्रान् इत्यादिः परिसंख्याविधिः । तत्र विधेयस्य प्रातर्निमन्त्रणस्य तदन्यनिपक्षस्य पूर्व्वदिनवार्य्यं निमन्त्रणस्य च पार्व्वणश्राद्धे नः प्राप्तिरिति स्मृतेरुदाहरणम् । इति धर्म्मदीपिका ॥ * ॥ न्यायमते विधिर्यथा,—
“प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र सा चेच्छातो यतश्च सा ।
तज्ज्ञानं विषयस्तस्य विधिस्तज्ज्ञापकोऽथवा ।”
विधिजन्यज्ञानात् प्रवृत्तिर्जायते सा इच्छातः चिकीर्षितः चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानात् तज्ज्ञानस्य विषयः कार्य्यत्वं इष्टसाधनत्वञ्च विधिरिति प्राचीनमतम् । अमतमाह तज्ज्ञापकोऽथवेति इष्टसाधनत्वानुमापक आप्ताभिप्रायो विधिप्रत्ययार्थः । इति हरिदासीयकुसुमाञ्जलिः ॥ * ॥ अपि च न्यायमतसम्बन्ध प्रत्ययोपस्थापितेष्टसाधनत्वान्वितस्वार्थपरपदघटितवाक्यत्वं विधित्वम् । मीमांसकमते इष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वञ्च एतद्विध्यर्थः । इति गदाधरभट्टाचार्य्यकृतविधिस्वरूपः ॥
विधिदर्शी, [न्] पुं, (विधिं द्रष्टुं शीलमस्य । दृश् + णिनिः ।) सदस्यः । इत्यमरः ॥
विधिदेशकः, पुं, (विधिं दिशतीति । दिश + ण्वुल् ।) सदस्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
विधिवत्, व्य, यथाविधि । विध्यनुसारेण । यथा,—
“तोषयेत् सततं भार्य्यां विधिवत् पाणिपीडिताम् ।”
इति कालिकापुराणे १८ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“सन्ध्यासमाप्तौ विधिवत् बिल्वपत्रादुपास्येत् ।”
इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥ * ॥
अन्यच्च ।
“पूजयेद्गन्धविष्णुर्कैरुदकसात्मक शुभम् ।
सतोपचारैर्विधिवत् श्रद्धया च विमत्सरः ।”
इति मत्स्यपुराणे योगमाहात्म्यम् ४८ अध्यायः ॥
अपरञ्च ।
“इति नक्षत्रपुरुषमुपोष्य विधिवत् स्वयम् ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ।”
इति तत्रैव ५१ अध्यायः ॥
विधुः, पुं, (विध्यति विरहिणं विध्यते राहुणेति वा । व्यध ताडे + “पृभिदिव्यधीति ।” उणा० १ । २३ । इति कुः ।) चन्द्रः । (यथा,—
“विज । विधुना ...
कामपि चन्द्रांशोःशुभः ...
तनुभयोरेतिमं हि ...
कथमहो समता ...
विध्यति असुरानिति ।) विष्णुः । इति मेदिनी । धे, ११ ॥ ब्रह्मा । रत्नावली । राक्षस । इति ... वायुः । इति ...
चन्द्रस्य ...
“चन्द्रस्य द्वादशावस्था ...
विधुविधुः च तस्यैव सर्व्वदा ...
प्रवासस्थं पुनर्नष्टं ...
हास्यावस्थं ...
विवादावस्थाभोगस्थे ...
कम्पावस्थं सुप्तावस्थे ...
प्रवासो हानिर्मृत्यु जयो ...
शोको भोगी ज्वरः कम्प. ...

जन्मस्थ, कुरुते तुष्टिं ...
तृतीये राजसम्मानं चतुर्थे कलहस्तथा ।
पञ्चमेन स्त्रीलाभेन ...
धनधान्यागमः षष्ठे रतिः ...
अष्टमे प्राणसन्देहो नवमे कोशसञ्चयः ।
दशमे कार्य्यसिद्धिः स्यादेकादशे सदा ।
द्वादशेन प्रमादेन स्फुरेत ...
इति गारुडे । ११२-२
चन्द्रस्य वयस्त्रिकारणम् यथा,—
नकोवाच ।
“राका चानुमती चैव दि...
सिनीवाली कुहूश्चैव ...
अमा नाम रवेः रश्मिसहस्रे ...
यस्मात् ...
पूर्व्वोदितकलाभिर्यत्पौर्णमासा ।
पूर्णिमानुमती ज्ञेया पश्चाद् ...
यस्मात्तामनुमन्यन्ते देवताः ।
तस्मादनुमती ...
यदा चास्तमिते सूर्ये ...
पूर्णमत्र सोमतः राकासंज्ञा ...
राकां तामनुमन्यन्ते देवताः ।
रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति ...
सिनीवालीप्रमाणन्तु ...
अमावास्या विश्वर्क्क ...
कुहूरिति कोकिलेनोक्तो यः ...
तत्कालसंज्ञा तेषा वै ...
अनुमत्याश्च काञ्ची ...

एतासां निरत: काल: कुमारा ...
कला: षोडश सोमस्य शुक्ले वर्द्धते ।
अमृतेनाम्बुनं तत्र पीयते देवैः ।
प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पवनः ।
विश्वेदेवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं ...
पञ्चमीं वरुणश्चापि षष्ठीं पिबते ...

ौ दिवा चन्द्रोऽर्द्धं रसात्मनीम् ।
न्द्रमसा दिशत्यौः कलाः ।
समाप्ति स्तं द्वयाद्वं कलाम् ।
कला विमुच्य स्वोदयी ।
मनुष्यैः कला पिबन्ति पितरः ।
दनोदेव पिबन्ति पितरः कलाम् ।
ो विनीय: प्रविष्टः सूर्यमण्डलम् ।
मिति तस्य अमावास्या ततः स्मृता ।
दृश्यते चार्के सायाह्ने तु चन्द्रमसम् ।
विप्रःपश्यतु स्वधौमित्याविरतायः ।
मेह: सोमस्य द्विधा कल्येनया ।
समाप्त्याविर्ष्यातयति चौषधी: ।
लितं मासवल्यायः पिबन्ति च ।
सतं सोमः सौरभ्यमयाणि ।
स्तं भूला मन्दभूतं द्विजात्यः ।
ारवप्नव्यादौ ऽस्यादृगयः क्रमात् ।
दु देवाय पुनः सोमं विवर्द्धयेत् ।
ीयते भीमः सौरवायाध्यागे पुनः ।
र्ध: मसाद्स्य चयप्रहविधिर्गिषु: ।”
ति देवीपुराणे चन्द्रचयप्रद्धिः ॥ ० ॥
मकोयाच ।
यते लोके चास्मिमसाम्प्रदायते ।
ंप्रवल्यामि चन्द्रग्रहोपयानिकम् ॥
मयं ग्रहाभिनोधाभिदिवाकरः ।
ीदरस्यैन राहुर्न अमात्त ततः ॥
राहुगाक्रम्य शत्रुपर्थं प्रवेशितः ।
ं दयनेदोर्द्धैः शस्त्रधा न विश्वयितः ॥
व पुनर्दूतधेयात्स्नदनः ।
ावयन्तं तेजो न स्मात्स्वपारितः ॥
ा द्रोय निर्व्यातः कथं दीघ्रतरोऽभवत् ।
तेजसी राशी राशीपक्षं गमिष्यति ॥
ं सर्वदेवानां सोमः सृष्टः स्वयम्भुवा ।
मस्तव्यापि सभा सं सृष्टतेजसा ॥
मुन्यं देवाः पिबन्त्य स्वधात्मकम् ।
त्रिंशतरेव चत्रिंशत्तथैव च ॥
विवशात्य देवाः सोमं पिबन्ति ये ।
सृष्टस्तं भाग्यं पुरा सृष्टं स्वयम्भुवा ॥
तदाहुरागत्य पातुमिच्छति पर्व्वसु ।
पार्थिवी छाया महाकारान्तमोमय: ॥
मवन् सनच्चिन्दुमाच्छादयति छायया ।
च चन्द्रमभ्येति राशौ पर्व्वसि भास्करम् ॥
ायमनंस्यन्तु चन्द्रमेव जिघांसति ।
त् पिबति तं राहुस्तमुमस्याविनाशयन् ॥
हिंसन् यथा पद्मं पिबति भ्रमरो मधु ।
स्यमन्तं तद्वद्भेदाद्राहुरच्युते ॥
कान्तो मल्लिर्यद्वशुचिनं चरते चयात् ।
मपि न दौयेन तेजसा नैव लुप्यते ॥
ं सर्व्वमतिः सूर्य्याद्भुत्पाद्य पावकं शुभम् ।
ानलश्चदीनोऽपि तेजसा नैव लुप्यते ॥
चन्द्रस्य सूर्य्यस्य छादितावपि राहुणा ।
समा न लुप्येते नाङ्गहीनौ बभूवतुः ॥
स्यस्य च चन्द्रस्य माणिक्यकलसाकृतिः ।

सोमो देवमर्त्यानां छायायोगाच्च पार्थिवात् ।
राशेश्च वर्त्मनाद्दै चन्द्रदेवतं शशी ॥
सर्व्वदेवानि गच्छति यतनं दृष्ट्वा च गौर्यदा ।
वाड्मादेव चर्व्वेन चौरं सचेद्धः स्वरतोऽन्तरम् ।
पिबेत् सूर्य्यो देवानां सोमो मातेव मच्यते ॥
यथा मातुः स्तनं पीत्वा जीवन्ति सर्व्वजन्तवः ।
सोमात्मकं यथा सोमात् तृप्यन्ति सर्व्वदेवताः ॥
अमा तं सर्व्वयोगेषु तथायं चरते शशी ।
तं चरन्तं यथाभागमुपजीवन्ति देवताः ॥
तस्मिन् काले समभ्येति राहुरप्यपकर्षति ।
सर्व्वमर्हन्ति भागञ्च पादं पादार्द्धमेव च ॥
आक्रम्य पार्थिवी छाया यावती चन्द्रमण्डलम् ।
स्तन: स भागो राहोस्तु देवभागास्तु शेषकाः ॥
इति विधाय देवानां राहोः पर्व्वगतस्य च ।
चन्द्रो न चयमायाति तेजसा नैव लुप्यते ॥
तिथिभागाश्च यावन्तः पुनस्तके प्रमाणतः ।
सर्व्वच्छायात्मितः कालच्छायाभैव प्रकीर्त्तितः ॥
अनो राहुभुक्तः सोमः सोमाद्भूर्द्धं दिवाकरः ।
पर्व्वकाले स्थितिस्तेषं विपरीताः पुनः पुनः ॥
आलम्बादयते राहुरभवच्छशिभास्करौ ।
राहुरभवसंस्थानः सोममाच्छाद्य तिष्ठति ॥
एतत्य पार्थिवी छाया धूमैव इवोत्थितः ।
चन्द्रस्य यद्ययाव्यं राहुणा भास्करस्य च ॥
साम्प्रायपयितं तस्य केवलं चामलीकृतम् ।
कर्द्दमेन यथा वस्त्रं गुरुमप्युपपद्यते ॥
दशोदेशाच सर्व्वदा राहुणा चन्द्रमाखपा ।
प्रक्षालितं तदेवाच पुनः शुक्लतरं भवेत् ॥
राहुमुक्तं भवेत्तद्वन्निर्म्मलं चन्द्रमण्डलम् ।
राहुणाच्छादितौ चापि दृष्ट्वा चन्द्रदिवाकरौ ॥
विप्राः शान्तिपरा भूत्वा पुनराप्याययन्ति तम् ।
एवं न ग्रस्यते सूर्य्यचन्द्रमाश्च ग्रस्यते ॥
चक्षुधास्तं न पश्यन्ति मानुषा मांसचक्षुषः ।
जगतुपमोदनं चैतत् ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः ॥”
इत्यादि देवीपुराणे ग्रहणविकल्पः ॥ ० ॥
विधोर्दैवपित्राद्यन्नकारणत्वं राजयक्ष्मादिकार-
णत्वञ्च कालिकापुराणे २०।२१ अध्याययोर्द्रष्ट-
व्यम् ॥ ० ॥ (कर्त्तरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
१०।५५।५ ।
"विधुं दद्राणं समने बहूनां
युवानं सन्तं पलितो जगार ॥”
“विधुं विधातारं सर्व्वस्य युद्धादेः कर्त्तारं
विपूर्ब्बो दधातिः करोत्यर्थे ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)
विधुतः, त्रि, (वि+धु+क्तः ।) त्यक्तः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । २५ ।
"स तत्र निर्म्मुक्तसमस्तसङ्ग
आत्मानुभूत्या विधुतत्रिलिङ्गः ।
परेऽमले ब्रह्मणि वासुदेवे
लेभे गतिं भागवतीं प्रतीतः ॥”)
कम्पितश्च ॥
विधुतिः, स्त्री, कम्पनम् । विपूर्व्वधूधातोः क्तिप्रत्य-
येन निष्पन्ना ॥ (यथा, भागवते ।१०।३३।८।

"पादन्यासैर्भुजविधुतिभिः सस्मितैर्भ्रूविलासै-
र्भज्यन्मध्यैश्चलकुचपटैः कुण्डलैर्गण्डलोलैः ॥”
निराकृतिः । यथा, तत्रैव । ४ । ७७ । ३८ ।
"यस्मिन्निदं सदसदात्मतया विभाति
मायाविवेकविधुतिस्रजि वाहिबुद्धिः ॥”)
विधुननं, क्ली, (वि+धू+णिच् । ल्युट् । नुक्
च । पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) कम्पनम् । इति
जटाधरः ॥
विधुन्तुदः, पुं, (विधुं तुदति पीड़यतीति । विधु+
तुद+“विध्वरुषोस्तुदः ।” ३ । २ । ३५ । इति
खश् । मुम् ।) राहुः । इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे । २ । ६१ ।
"नीतिरापदि यद्गम्यः परस्तन्मानिनो ह्रिये ।
विधुर्विधुन्तुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः ॥”)
विधुपञ्जरः, पुं, (विधोः पञ्जरः पञ्जरास्थि इव तनु-
साहश्यात् ।) खड्गः । इति शब्दमाला ॥
विधुप्रिया, स्त्री, (विधोश्चन्द्रस्य प्रिया ।) चन्द्र-
पत्नी । यथा । दाचायण्यो विधुप्रिया । इति
कोषान्तरम् ॥
विधुरं, क्ली, (विगता धूर्भारो यस्मात् । समासे
अः ।) प्रविश्लेषः । इत्यमरः ॥ केवलम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रत्यवायः । कष्टम् । यथा,
किरातटीकायां मल्लिनाथधृतवैजयन्ती ।
"विधुरं प्रत्यवाये स्यात् कष्टविश्लेषयोरपि ॥”
तथा च किराते । २ । ७ ।
"विधुरं किमतः परं परै-
रवगीतां गमिते दशामिमाम् ।
अवसीदति यत् सुरैरपि
त्वयि सम्भावितवृत्ति पौरुषम् ॥”)
विधुरः, त्रि, (विगता धूः कार्य्यभारो यस्मात् ।
अकपूरित्यः ।) विकलः । इति मेदिनी । रे,
२१६ ॥ (यथा, कुमारे । ४ । ३२ ।
"तदिदं क्रियतामनन्तरं
भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।
विधुरां ज्वलनातिसर्ज्जनात्
ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥”)
विधुरा, स्त्री, रसाला । इति मेदिनी । रे, २१६ ॥
(जत्रूर्द्ध्वस्थमर्म्म । यथा, सुश्रुते । ३ । ६ ।
"जत्रूर्द्ध्वं मर्म्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृका द्वे
कृकाटिके द्वे विधुरे ॥”)
विधुवनं, क्ली, (वि+धु+ल्युट् । कुटादित्वात्
साधुः ।) कम्पनम् ।इत्यमरः ।३। २।४॥
विधूतं, त्रि, (वि+धू+क्तः ।) कम्पितम् । (यथा,
कलाविलासे । २ । २८ ।
“तं वदति सौऽप्यदृष्टिः सभूभङ्गं विधूतहस्ताग्रः ।
वचकवचनः पापो दृतिर्न्योयः कृतोऽयमा-
यातः ॥”)
त्यक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महापद्म-
पतिस्तोत्रे । १ ।
"योगं योगविदां विधूतविविधव्यासङ्गशुद्धाशय-
प्रादुर्भूतसुधारसप्रसरमध्यानाम्बुधौरासि-
काम् ॥"

विधूतिः, स्त्री, कम्पनम्। विपूर्व्वधूधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिति ॥

विधूननं, क्ली, (वि+धू+णिच्+ल्युट्। नुक् च।) कम्पनम्। तत्पर्य्यायः। विधुवनम् २। इत्यमरः। ३। २। ४। विधुननम् ३। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १४२।
"केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात्।
प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम् ॥")

विधूनितं, त्रि, कम्पितम्। विपूर्व्वण्यन्तधूधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विधृतं, क्ली, विशेषेण धृतम्। यथा,—
"अथावलम्ब्य विधृतं लोष्टकाष्ठतृणादिना।
उदक्शिरास्तिष्ठेद्दूरं विधृतमेहनः ॥"
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

विधेयः, त्रि, विधातुं शक्यः। (वि+धा+"अचो यत्।"३।१।९७। इति यत्। "ईद्यति।"६।४।६५। इति आत ईत्।) वाक्यस्थः। तत्पर्य्यायः। विनयग्राही २ वचनेस्थितः ३ आश्रवः ४। इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते। ५। २३। १३।
"कच्चिद्राजा कुशली तात कच्चित्
सुयोधनो यस्य मन्त्री विधेयः ॥")
विधिजन्यबोधविषयः। यथा,—
"अनुवाद्यमनुक्त्वा तु न विधेयमुदीरयेत्।
न ह्यलब्धास्पदं किञ्चित् कुत्रचित् प्रतितिष्ठति ॥"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
अपि च। प्रमाणान्तरानधिगतं कर्म्म प्रथमं श्रुतौ न विषयीभवति शब्दादेव तस्य कर्म्मण उपस्थितिरित्युपादेये विधेये कर्म्मणि पूजादौ शुचित्वकालजीविनः कर्म्माधिकारात् प्रमाणान्तरलभ्यत्वेनाविधेयत्वात्तिथ्यादिर्गुणः। इति तिथ्यादितत्त्वम्। (कर्त्तव्यम्। यथा, वृहत्संहितायाम्। ९५। ६९।
"द्वात्रिंशत्प्रविभक्ते दिक्चक्रे यद्यथा समुद्दिष्टम्।
तत्तथा विधेयं गुणदोषफलं वियाद्गनाम्।"॥
अधीनः। यथा, रघुः। १९। ४।
"सन्निवेश्य सचिवेष्वतः परं
स्त्रीविधेयनवयौवनोऽभवत् ॥"
तथा च तत्रैव। ७। ६२।
"तस्यौ ध्वजस्तम्भनिषण्णदेहं
निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥")

विधेयता, स्त्री, (विधेयस्य भावः। विधेय+तल्।) विधेयत्वम्। विधिजन्यबोधविषयत्वम्। यथा। यथा मद्यपानादिषु पापस्य निषिद्धत्वोपयुक्तब्राह्मणादिपदार्थे वैगुण्यं तथा सुरापानादिषु दुरत्तस्य विधेयतावच्छेदकसुरादिपदार्थे वैगुण्यम्। इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्। (अधीनता। यथा, किराते। ११। ३३।
"मरुतामपि सत्पथो भोपदर्शिरपथः।
अरिषड्वर्गविरिषुशस्त्रोदिनैवीस विधेयनाम् ॥")

विध्वंसः, पुं, (वि+ध्वंस+घञ्।) विनाशः। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"हरिते रोगोऽनुतापः शस्त्रानामोभिरिव
विध्वंसः।
कपिले शीघ्रगमस्त्रमे ध्वंसेऽथ दुर्भिक्षम् ॥"
(अपकारः। यथा, किराते। ३। १६।
"विधाय विध्वंसमनात्मनीनं
शमैकवृत्तेर्भवतश्छलेन।
प्रकाशितत्वन्मतिशीलसाराः
कृतोपकारा इव विद्विषस्ते ॥")

विनतः, त्रि, (वि+नम+क्तः।) प्रणतः। (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम्। ६१६।
"सखि दुरवगाहगहनो विदधानो विप्रियं
प्रियजनेऽपि।
खल इव दुर्लक्ष्यस्तव विनतमुखस्योपरि स्थितः
कोपः ॥")
भुग्नः। (यथा, वृहत्संहितायाम्। ६९। ३।
"दशनपत्नुइन्यः प्रलम्बमुखानना विनतपृष्ठाः।
कृशस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितपुराश्च ॥")
शिक्षितः। इति मेदिनी। ते, १५६। (सङ्कुचितः। यथा, रामायणे। १। ४३। २१।
"विनतं क्वचिदुद्भूतं क्वचिद्याति शनैः शनैः।
सलिलेनैव सलिलं क्वचिदभ्याहतं पुनः ॥"
पुं, स्वनामख्यातवानरविशेषः। यथा, भट्टिः। ७। ५२।
"प्राचीं तावद्भिरव्यग्रः कपिभिर्विनतो ययौ।
अप्रयावैरिवादित्यो वाजिभिर्दूरपातिभिः ॥")

विनता, स्त्री, गरुड़माता। (सा तु दक्षप्रजापतेः कन्या। यथा, महाभारते। १। ६५। १२।
"क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला
मुनिः।
कद्रूश्च मनुजव्याघ्र दक्षकन्यैव भारत ॥")
पिड़काभेदः। इति मेदिनी। ते, १५६। (यथा, सुश्रुते। २। ६।
"महती पिड़का नीला पिड़का विनता स्मृता।")

विनतासूनुः, पुं, (विनतायाः सूनुः पुत्त्रः।) अरुणः। इति हेमचन्द्रः ॥ गरुड़श्च ॥

विनदः, पुं, (विशेषेण नदति शब्दायते पत्रफलादिनेति। नद्+अच्।) विश्वाकरुणः। इति शब्दचन्द्रिका ॥ क्वातियाम् इति ख्यातः ॥

विनम्रकं, क्ली, तगरपुष्पम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

विनयः, त्रि, वणिक्। क्षिप्तः। निभृतः। जितेन्द्रियः। इत्यजयपालः ॥ (विशेषेण नयतीति। नी+अच्। विशेषेण प्रापकः। पृथक्कर्त्ता। यथा, ऋग्वेदे। २। २४। ९।
"स संनयः स विनयः पुरोहितः
ससुष्टुतः सयुधि ब्रह्मणस्पतिः ॥"
"विनयः संगतानां विविधं नेता पृथक्कर्त्ता च एव।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

विनयः, पुं, (वि+नी+अच्।) शिक्षा। (यथा, रघुः। १। २४।
"प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥")
प्रणतिः। इति मेदिनी। ये, ...
"जितेन्द्रियत्वं विनय...
गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते।
गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते
जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः।
...
अथ विनयाध्यायः।
"इन्द्रियाणां जये ...
तेभ्यो हि शिक्षेत् विनयं ...
...
धमयो ...
...
...
इति मत्स्यपुराणे १५...
(विशिष्टो नयः।) एकः। इति
"पूर्व्वमाचारमेदृयस्तु ...
...
मध्यादयः सोऽप्यसतारो ...
...
इति ॥
तत्पूर्व्वापेक्षया ...
एकस्यापि स्वप्रहस्तविषयवत्। ...
तेन अधिकरणाभावमात्र ...
'पारुष्ये साहसे चैव युगपत्सम्प्रवर्त्तिते
विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः ...
विनयो दण्डः।" इति ...

विनयग्राही, [न्] त्रि, (... +णिनिः।) वचनेस्थितः ...

विनयस्थः, त्रि, (विनये तिष्ठतीति ...) आज्ञाकारी। तत्पर्य्यायः ... २ वचनस्थितः ३ ... इति हेमचन्द्रः। ३। ९६ ॥

विनया, स्त्री, बाट्यालकः। इति ...

विनशनं, क्ली, (विनश्यति ... चेति। वि+नश+अधिकरणे ल्युट्।) ... पोवनम्। तत्र सरस्वतीनद्याः ... इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ... ८२। १०५।
"ततो विनशनं गच्छेन्नियतो ...
गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मेरुपृष्ठे ...
वि+नश+भावे ल्युट्।) विनाशः।

विनष्टः, त्रि, (वि+नश+क्तः।) ध्वंसविशिष्टः। यथा। श्रीभा... नष्टः। इति विशेषणार्थोदर्शनात् ... पतितः। यथा नारदः।
"विनष्टे त्वाश्रमस्थे पितर्युपरतस्पृहे।"
विनष्टे पतिते। इति दायभागः ॥

विनष्टिः, स्त्री, विनाशः। इति ... क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिति। इति ... कौमुदी। (यथा, भागवते। ३। ११। ...
"तस्मात् शुचात्र ...
वर्णं यथा ...

ांसद्भया जन्धमयानुशोषन्
रस्नमौ प्रत्यगियाय तूष्णीम् ॥")
न, (विगता नासिका यस्य । नसादेशः।)
सकः। तत्पर्य्यायः। विग्रः २ विख्नः ३
कः ४। इति जटाधरः ॥
(वि+"विनञ्भ्यां नानाञौ न सह।"
२७। इति ना।) वर्ज्जनम्। तत्पर्य्यायः।
२ अन्तरेण ३ ऋते ४ हिरुक् ५ नाना
त्यमरः ॥ (शब्देनानेन योगे "पृथग्-
।" २। ३।३२। इत्यनेन तृतीया पञ्चमी
न्। एवं "पृथग्विना नानाभिरिति
भागो द्वितीयार्थः ॥" इति काशिकोक्ता
ापि। यथा, तत्रैव।
वातं विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना।
हस्तिकृतान्दोषान् केनेमौ पातितौ द्रुमौ ॥"
प्रयोगो यथा, रघुवंशे २। १४।
श्राम दृष्टापि विना दवाग्निः ॥"
प्रयोगो यथा, सांख्यकारिकायाम् ।४१।
चत्रं यथाश्रयन्ते
एवादिभ्यो विना यथा च्छाया।
द्विना विशेषै-
तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥")
, त्रि, (विना अन्तरेण क्षतम्।) त्यक्तम्।
निकाण्डशेषः ॥
:,पुं, (विशिष्टो नायकः।) बुद्धः। गणेशः।
रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे।३०। ५५।
क्रीड प्रमदोद्याने तरुमण्डलमध्यगः।
भावो वरदो देवदेवो विनायकः ॥")
ः। विघ्नः। (यथा, हरिवंशे।१८२।६५।
चसाश्च पिशाचाश्च भूतानि च विना-
यकाः ॥")
। इति मेदिनी। के, ११२ ॥ * ॥ विना-
ादो यथा,—
ज्ञेयो विघ्नवश्चैव द्वौ विज्ञेयौ विनायकौ ॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥*॥
ायकस्योत्पत्तिर्यथा,—
प्रजापाल उवाच।
गणपतेर्जन्म मूर्त्तिमत्त्वञ्च सत्तम !।
मि संशयं छिन्धि पृतिकष्टं व्यवस्थितम् ॥
महातपा उवाच।
देवगणाः सर्व्वे ऋषयश्च तपोधनाः।
ारम्भे यथा प्राप्ताः सिद्धिं ते च न संशयः।
ार्मांवस्थिषु यथा सिध्यन्ति विघ्नतः क्रियाः।
ुकारिषु सर्व्वेषु तद्देयमविघ्नतः ॥
देवाः सपितरश्चिन्तयामासुरोजसा।
कार्य्येषु विघ्नार्थं सर्व्वे एवाभ्यमन्त्रयन् ॥
ोका तदा मतं कुर्व्वतां त्रिदिवौकसाम्।
बुद्धिर्गमने रुद्रं प्रति महामते ॥
च इदमामन्त्र्य कैलासनिलयं गुरुम्।
ः सविनयं सर्व्वे प्रणिपामपुरःसरम् ॥
देवा ऊचुः।
देव महादेव शूलपाणे त्रिलोचन।

विघ्नार्थमविशिष्टानां उत्पादयितुमर्हसि ॥
एवमुक्तस्तदा देवैर्भवः परमया मुदा।
उमां निरीक्षयामास चक्षुषानिमिषेण ह ॥
देवानां सन्निधौ तस्य पश्यतो मां महात्मनः।
चिन्ताभूद्व्योम्नि मूर्त्तिभ्यो दृश्यते केन हेतुना ॥
पृथिव्या विद्यते मूर्त्तिरपां मूर्त्तिस्तथैव च।
तेजसः श्वसनस्यापि मूर्त्तिरेषा तु दृश्यते ॥
आकाशस्य कथं नेति मत्वा देवो जहास च।
ज्ञानशक्तिः परान् दृष्ट्वा यद्दृष्टं व्योम्नि शम्भुना ॥
यच्चोक्तं ब्रह्मणा पूर्व्वं शरीरन्तु शरीरिणाम्।
यच्चापि हसितं तेन देवेन परमेष्ठिना ॥
एतत्कार्य्यचतुष्केण पृथिव्यादिचतुर्ष्वपि।
मूर्त्तिमानतितेजस्वी हसतः परमेष्ठिनः ॥
प्रदीप्तास्यो महादीप्तः कुमारो भासयन् दिशम्।
परमेष्ठिगुणैर्युक्तः साक्षाद्रुद्र इवापरः ॥
उत्पन्नमात्रो देवानां योषितः संप्रमोहयन्।
कान्त्या दीप्त्या तथा मूर्त्त्या रूपेण च
महात्मवान् ॥
तं दृष्ट्वा परमं रूपं कुमारस्य महात्मनः।
उमा निमिषनेत्राभ्यां तमपश्यत भामिनी ॥
तं दृष्ट्वा कुपितो देवस्त्रीप्रकोपसमन्वितः।
मत्वा कुमाररूपन्तु शोभनं मोहनं दृशाम्।
ततः शशाप तं देवो गणेशं परमेश्वरः ॥
कुमार गजवक्त्रस्त्वं प्रलम्बजठरस्तथा।
भविष्यसि तथा सर्पैरुपवीतगतिर्ध्रुवम् ॥
एवं शशाप तं देवस्त्रीप्रकोपसमन्वितः।
धुन्वन् शरीरमुत्थाय ततो देवो रुषान्वितः ॥
यथा यथासौ स शरीरमाद्यं
धुनोति देवस्त्रिशिखास्त्रपाणिः।
तथा तथा चाङ्गरुहाश्च कायं
जलं क्षितौ संन्यपतंस्तथान्ये ॥
विनायकानेकरुचो गजास्या-
स्तमालनीलाञ्जनसन्निकाशाः।
उत्तस्थुरन्यैर्विविधाश्च हस्ता-
स्ततस्तु देवा मनसाकुलेन ॥
किमेतदित्यद्भुतकर्म्मकारी
क्षोभः करोत्यप्रतिमं महच्च।
कार्य्यं सुराणां हतमेतदिष्टं
भवेत्तथैतं यदितं कुतस्तत् ॥
दिवौकसां चिन्तयतां तथा तु
विनायकैः क्ष्मा क्षुभिता बभूव।
चतुर्मुखश्चाप्रतिमो विमान-
मारुह्य तेषां वचनमिदं जगाद ॥
धन्यास्तु देवा सुरनायकेन
त्रिलोचनेनाद्भुतरूपिणा च।
अनुग्रहीताः परमेश्वरेण
सुरद्विषां विघ्नकरो मतो च।
इत्येवमुक्त्वा प्रपितामहस्ता-
नुवाच देवस्त्रिशिखास्त्रपाणिम् ॥
यतो विभो वक्त्रमुदच्य प्रभु-
र्विनायका नाम सहस्रनेत्राः।
भवन्ततश्चाश्रवरेण चामरे

त्वया च तुष्टस्तु शरीरधारी ॥
आकाशमेतद्बहुधा व्यवस्थितं
त्वया चैको वदतां ते प्रयाताः।
प्रभुर्भवत्प्रतिमास्त्रपाणिना
इमान् हि चास्तैः सुवरांश्च देहि ॥
इत्येवमुक्त्वाभिगते पितामहे
त्रिलोचनश्चात्मभवं जगाद।
विनायको विघ्नकरो गजास्यो
गणेशनामा तु भवस्य पुत्रः ॥
एते च सर्व्वे तवयान्तु भृत्या
विनायकाः क्रूरदृशः प्रचण्डाः।
उच्छुष्मदानादिविरूढदेहाः
कार्य्येषु सिद्धिं प्रतिपादयन्तः ॥
भवांश्च वेदेषु तथा मखेषु
कार्य्येषु चान्येषु महानुभावात्।
अग्रेषु पूजां लभतेऽन्यथा च
विनाशयिष्यस्यथ कार्य्यसिद्धिम् ॥
इत्येवमुक्तः परमेश्वरेण
सुरैः समं काञ्चनकुम्भसंस्थैः।
जलैस्तदासावभिषिक्तगात्रो
रराज राजेन्द्रः विनायकानाम् ॥
दृष्ट्वाभिषिच्यमानं तु देवास्तं गणनायकम्।
तुष्टुवुः प्रयताः सर्व्वे त्रिशूलास्त्रस्य सन्निधौ ॥
देवा ऊचुः।
नमस्ते गजवक्त्राय नमस्ते गणनायक।
विनायक नमस्तेऽस्तु नमस्ते चण्डविक्रम ॥
नमोऽस्तु ते विघ्नकर्त्रे नमस्ते सर्पमेखल।
नमस्ते रुद्रवक्त्रोत्थ प्रलम्बजठराश्रित।
सर्व्वदेवनमस्कारादविघ्नं कुरु सर्व्वदा ॥
एवं स्तुतस्तदा देवैर्महात्मा गणनायकः।
अभिषिक्तस्तु रुद्रेण सोमस्यापत्यतां गतः ॥
एतच्चतुर्थ्यां सम्पन्नं गणाध्यक्षस्य पार्थिव।
यतस्ततोऽयं महती तिथीनां परमा तिथिः ॥
एतस्यां यस्तिलान् भक्त्या भुक्त्वा गणपतिं नृप।
आराधयति तस्याशु तुष्यते नात्र संशयः ॥
यश्चैतत् पठते स्तोत्रं यश्चैतत् शृणुयात्तथा।
तस्य विघ्ना न जायन्ते न पापं सर्व्वथा नृप ॥"
इत्यादि वाराहे विनायकोत्पत्तिनामाध्यायः ॥*॥
विनायकस्य नामाष्टकस्तोत्रं यथा,—
श्रीविष्णुरुवाच।
"गणेशमेकदन्तञ्च हेरम्बं विघ्ननायकम्।
लम्बोदरं शूर्पकर्णं गजवक्त्रं गुहाग्रजम् ॥
नामाष्टार्थं पुत्रस्य शृणु मातर्हरप्रिये।
स्तोत्राणां सारभूतञ्च सर्व्वविघ्नहरं परम् ॥
ज्ञानार्थवाचको गश्च णश्च निर्व्वाणवाचकः।
तयोरीशं परं ब्रह्म गणेशं प्रणमाम्यहम् ॥१॥
एकशब्दः प्रधानार्थो दन्तश्च बलवाचकः।
बलं प्रधानं सर्व्वस्मादेकदन्तं नमाम्यहम् ॥२॥
दीनार्थवाचको हेश्च रम्बः पालकवाचकः।
परिपालकं दीनानां हेरम्बं प्रणमाम्यहम् ॥३॥
विपत्तिवाचको विघ्नो नायकः खण्डनार्थकः।
विपत्खण्डनकारकं नमामि विघ्ननायकम् ॥४॥

विघ्नरैव मेदैर्देवेश लम्बोदरं पुरा ।
जित्वा दन्तैश्च विविधैर्वन्दे लम्बोदरञ्च तम् ॥५॥
गजांकारौ च तन्वङ्गौ विशालचक्रकारकौ ।
[illegible] च कर्णौ नमाम्यहम् ॥६॥
[illegible] सुविरतकम् ।
[illegible] गजवक्त्रं नमाम्यहम् ॥ ७ ॥
[illegible] च यानोऽश्वमाखिर्भूतो वरप्रदे ।
वन्दे [illegible] देवं सर्वदेवाग्रपूजितम् ॥ ८ ॥
[illegible] द्वामादेवं द्रुमं [illegible] परम् ।
[illegible] च तदा कोरं [illegible] कुरु ।
[illegible] स्तोत्रं [illegible] शुभम् ।
[illegible] स दर्शितं स सुखी सर्वतो जयी ।
[illegible] नैवैषामुपयोरगाः ।
[illegible] महापापो भवेद्ध्रुवम् ।
[illegible] पुत्रं भार्यार्थी विपुलां श्रियम् ।
[illegible] लभेद्ध्रुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ११ अध्यायः ॥
[illegible] यथा,—
नारद उवाच ।
“[illegible] प्रभावतः ।
[illegible] लम्बोदरः स्वयम् ।
[illegible] प्रकीर्त्तितः ।
[illegible] शृणु ।
ॐ ह्रीं [illegible] स्वाहा मे पातु
मस्तकम् ।
[illegible] मे सदावतु ।
ॐ ह्रीं [illegible] पातु
लोचनम् ।
[illegible]

अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च ।
महेन्द्रकवचस्यास्य कला नार्हन्ति षोडशीम् ॥
इदं कवचमज्ञात्वा यो भजेच्छङ्करात्मजम् ।
शतलक्षप्रजप्तोऽपि न मन्त्रः सिद्धिदायकः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे गणेशकवचं नाम
१३ अध्यायः ॥ * ॥ अथ विनायकशान्तिः ।
याज्ञवल्क्य उवाच ।
“विनायकोपसृष्टस्य कथयामि निबोधत ।
स्वप्नेऽवगाहतेऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्च पश्यति ।
विमना विफलारम्भः स सीदत्यनिमित्ततः ।
राजा राज्यं कुमारी च पतिं पुत्रश्च गुर्विणी ।
नाप्नुयात् स्नपनं तस्य पुण्येऽह्नि विधिपूर्व्वकम् ।
गौरसर्षपकल्केन साज्येनोत्सादितस्य च ।
सर्व्वौषधैः सर्व्वगन्धैर्विलिप्तशिरसस्तथा ।
भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्तिवाच्य द्विजान् शुभान् ।
स्वस्तिको रोचना तस्मात् गुग्गुलु चापुष्प
निक्षिपेत् ।
या आहृता ह्येकवर्णैश्चतुर्भिः कलसैर्ह्रदात् ।
चर्म्मण्यानडुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं तथा ।
सहस्राक्षं शतधारं ऋषिभिः पावनं कृतम् ।
तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ।
भगन्ते वरुणो राजा भगं सूर्य्यो बृहस्पतिः ।
भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ।
यत्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्द्धनि ।
ललाटे कर्णयोरक्ष्णोरापस्तद्घ्नन्तु ते सदा ।
स्नातस्य सार्षपं तैलं स्रुवेणौडुम्बरेण तु ।
जुहुयान्मूर्द्धनि कुशान् सव्येन परिगृह्य च ।
मितश्च सम्मितश्चैव तथा शालकटङ्कटौ ।
कूष्माण्डो राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्वितैः ।
दद्याच्चतुष्पथे शूर्पे कुशानास्तीर्य्य सर्व्वतः ।
कृताकृतांस्तण्डुलांश्च पललौदनमेव च ।
मत्स्यान् पक्वांस्तथैवामान् मांसमेतावदेव च ।
पुष्पं चित्रं सुगन्धिञ्च सुराञ्च त्रिविधामपि ।
मूलकं पूरिकापूपांस्तथैवैरण्डिका स्रजः ।
दधि पायसमन्नञ्च गुडपिष्टं समोदकम् ।
एतान् सर्व्वानुपाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ।
विनायकस्य जननीमुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् ।
दूर्व्वासर्षपपुष्पाणां दत्त्वार्घ्यं पूर्णमञ्जलिम् ।
रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ।
पुत्रान् देहि श्रियं देहि सर्व्वकामांश्च देहि मे ।
ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।
[illegible] भोजयेत् पश्चात् [illegible]
[illegible] ।
[illegible] महोत्सवा ।
[illegible] ॥”
इति मात्स्ये १०० अध्यायः ॥ ० ॥
अथ [illegible] ।
“[illegible] ॥”
[illegible] । [illegible] ॥ ० ॥
अथ [illegible] ।
“[illegible] ।
[illegible] ॥

उक्ता सर्व्वत्र [illegible]
[illegible]
मूर्त्तिमाह ।
“स्तुतिस्तं [illegible]
स्तुतिसंसार । [illegible]
ध्यानम् ।
“नवरत्नमयं द्वीपं
सप्तसिन्धुतपर्य्यन्तं
[illegible]
[illegible]
उद्यद्दिनकराभ्यासहार्णि
तस्य मध्ये पारिजातं
ऋतुभिः सेवितं
तस्याधस्तात् महापीठं
षट्कोणान्तस्त्रिकोणस्थं
[illegible]
दारिद्र्य प्रियया [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
शिरोवान् कर्णनालाभ्यां [illegible]
[illegible]
दशवर्षं प्रीयमानं [illegible]
मालिकामुद्रितैः
अस्य पुरश्चरणं चतुर्लक्ष
“प्रतिवदन्ति योर्न [illegible]
[illegible]
अस्य ध्यानम् ।
“शुक्लाम्बरं [illegible]
[illegible]
[illegible]
देवी [illegible]
[illegible]
अस्य पुरश्चरणं [illegible]
“प्रतिवदन्ति योर्न [illegible]
ताराद्यो मनुरागान्तो
अस्य ध्यानम् ।
“[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
अस्य पुरश्चरणं [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

…नम्।
…भवनीतकुम्भयुक्तकरायैः शोभा-
…न्विते-
…ङ्कुशादर्नं प्रशिवरं दैत्यमर्दप्रभम्।
…तत्सोमिनीरकदानं टङ्कं शिरोऽथा-
…ल्लिका
सुरराकृतं त्रिशिरसं दोर्भिर्दधानं
भजे॥"
पुरश्चरणं त्रिलक्षसंख्याकजप:॥३॥ सन्ध्या-
…गं विघ्नप्रणाशनाय च॥ तथा च
…षे।
…को गेयदुत: पार्श्वे वह्नायने स्थित:।
…नाय छग्मक: सर्वोजाढ्यो दशाक्षर:॥"
…नम्।
"पाशाङ्कुशौ कल्पलतां विषाणं
दधत् स्वशुण्डाहितबीजपूर:।
रक्तस्त्रिनेत्रस्तरुणेन्दुमौलि-
र्हारोज्ज्वलो हस्तिमुखोऽवताम:॥"
…पुरश्चरणं लक्षजप:॥७॥ अथ हरिद्रा-
…गणेश:।
…मको धरासंस्थो विन्दुभूषितमस्तक:।
…ह्रदी महामन्त्र: सर्वकामफलप्रद:॥"
…नम्।
…रिद्राभं चतुर्बाहुं हारिद्रवसनं विभुम्।
…शाङ्कुशधरं देवं मोदकं दन्तमेव च॥"
…ह्य पुरश्चरणं चतुर्लक्षजप:। इति तन्त्र-
…र:॥७॥ (पीठस्थानविशेष:। यथा,
…भागवते। ७। ३०। ७९।
…रवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके।
…रोग्या वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी॥"
…गो नायको यस्येति विग्रहे चनाये, त्रि॥)
…यिका, स्त्री, (विनायकस्य स्त्री। भार्य्यार्थे
…प्।) गरुड़पत्नी। इति शब्दमाला॥
…रुहा, स्त्री, (विना आश्रयं रोहतीति।
…ह+क:। स्त्रियां टाप्।) निर्मलिका। इति
…जनिर्घण्ट:॥
…श:, पुं, (विनशनमिति। वि+नश+घञ्।)
…दर्शनम्। (यथा, गीतायाम्। २। १७।
"अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्व्वमिदं ततम्।
…नाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्त्तुमर्हति॥")
…पर्य्याय:। अदर्शनम् २। इत्यमर:॥ छन्दट्
…। यथा, श्रीभागवते।
…एषा घोरतमा सन्ध्या लोकछन्दट्करी
विभो॥"
…च्छिद्यययं विनाशे वर्त्तते। इति श्रीधर-
…स्वामी॥
…शक:, त्रि, विनाशकर्त्ता। विपूर्व्वकनशधातो-
…क(ण्वुल्)प्रत्ययेन निष्पन्न:॥ (यथा, महा-
भारते। १२। ६१। ६।
"राजैव कर्त्ता भूतानां राजैव च विनाशक:।
धर्म्मात्मा य: स कर्त्ता स्यादधर्म्मात्मा विना-
शक:॥")

विनाशी, [न्] त्रि, विनाशकरणशील:। विपूर्व्व-
नशधातोर्णिनिप्रत्ययेन निष्पन्न:॥ (यथा, महा-
भारते। १२। १०७। ११।
"लोभमेको हि वृणुते ततोऽमर्षमनन्तरम्।
तौ लोभक्रोधसंयुक्तावन्योन्यञ्च विनाशिनौ॥"
यथा च मनौ। १। ४७।
"अण्व्यो मात्राविनाशिन्यो दशार्द्धानान्तु या:
स्मृता:।
ताभि: सार्द्धमिदं सर्व्वं सम्भवत्यनुपूर्व्वश:॥")
विनाशोन्मुखं, त्रि, (विनाशाय पतनाय उन्मु-
खम्।) पक्वम्। इत्यमर:॥ नाशोद्यतञ्च॥
विनासक:, त्रि, (विगता नासा यस्य। बहुव्रीहौ
कन् इत्वञ्च।) गतनासिक:। इति जटाधर:॥
विनाह:, पुं, (विशेषेण नह्यते अनेन। वि+नह
+"हलश्च।" ३। ३। १२१। इति घञ्॥)
कूपाननपिधानक:। इति शब्दरत्नावली॥
विनिक्षिप्त:, त्रि, विनिक्षेपाश्रय:। परित्यक्त:।
विनिपूर्व्वकक्षिपधातो: क्तप्रत्ययेन निष्पन्न:॥
(यथा, देवीभागवते। २। ८। २७।
"पितु: कण्ठेऽद्य मे येन विनिक्षिप्तो मृतो-
रग:॥")
विनिगमना, स्त्री, एकतरपक्षपातिनी युक्ति:।
एकतरावधारणा। यथा। उच्यते। एकदेशो-
पात्तस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनि-
गमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतया
अव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनं
विभाग:। इति दायभाग:॥ उच्यत इति
भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य एकदेशोपात्तस्य तत्तदं-
शावच्छिन्नस्य विनिगमना इदमस्मदीयं नान्य-
स्येत्यवधारणरूपा तत्प्रमाणाभावेन वैशेषिक-
व्यवहार: परस्परनैरपेक्ष्येण दानविक्रयादि-
लक्षणस्तदनर्हतया अव्यवस्थितस्य सतोऽव्यवस्थित-
करणस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनं इदं अमुक-
स्येत्यवधारणं विभाग इत्यर्थ:। इति तट्टीकायां
श्रीकृष्णतर्कालङ्कार:॥
विनिद्र:, त्रि, (विगता निद्रा मुद्रणा यस्य।)
उन्मीलित:। इति शब्दमाला॥ (यथा, नैषधे।
१। ३४।
"विनिद्ररोमाजनि शृण्वती नलम्॥"
तथा च सा हित्यदर्पणे। १० परिच्छेदे।
"उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव
दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन॥")
निद्रारहित:। (यथा, महाभारते। ३।
२८५। २१।
"स्वप्नमासीनमव्यग्रं विनिद्रं राक्षसाधिप:।
ततोऽब्रवीद्दशग्रीव: कुम्भकर्णं महाबलम्॥")
विनिद्रत्वं, क्ली, (विनिद्रस्य भाव:।) प्रबोध:।
इति हेमचन्द्र:॥ निद्रारहितत्वञ्च॥
विनिपात:, पुं, (विशेषेण निपतनम्। वि+नि+
पत+घञ्।) निपात:। दैवादिव्यसनम्। इति
मेदिनी। ते, २१७॥ अवमान:। इति हेम-
चन्द्र:॥ (यथा, मनौ। ४। १४६।
"मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यञ्च प्रयतात्मनाम्।
जपतां जुह्वताञ्चैव विनिपातो न विद्यते॥")
विनिमय:, पुं, (वि+नि+मी+अच्।) परि-
दानम्। प्रतिदानम्। इति शब्दरत्नावली॥
(यथा, रघु:। १। २६।
"दुदोह गां स यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम्।
सम्पद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम्॥")
बन्धक:। इति शब्दमाला॥ यथा,—
"विक्रयैर्वा विनिमयैर्हत्त्वा गोमांसराहते।
व्रतं चान्द्रायणं कुर्य्याद्वधे साक्षाद्वधी भवेत्॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतगोभिलवचनम्॥
विनियोग:, पुं, (वि+नि+युज्+घञ्।) फले
अर्पणम्। इति हेमचन्द्र:॥ विनियोजनम्।
यथा,—
"अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनियोग: प्रकीर्त्तित:॥"
इत्याह्निकतत्त्वम्॥
(यथा, सन्ध्याविधौ।
"ॐकारस्य ब्रह्मऋषिर्गायत्रीच्छन्द: सविता
देवता प्राणायामे विनियोग:॥")
विनियोजित:, त्रि, विनियुक्त:। विनिपूर्व्वण्यन्त-
युजधातो: क्तप्रत्ययेन निष्पन्न:॥
विनिर्धूत:, त्रि, (वि+निर्+धू+क्त:।) दूरव-
स्थया चलित:। यथा,—
"ततो देवा विनिर्धूता भ्रष्टराज्या: परा-
जिता:।
हृताधिकारास्त्रिदशास्ताभ्यां सर्व्वे निरा-
कृता:॥"
इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम्॥
विनिर्भय:, पुं, (विशेषेण निर्गतं भयं यस्य।)
साध्यगणविशेष:। यथा,—
"मनो मन्ता तथा प्राणो नरो यानश्च वीर्य्य-
वान्।
विनिर्भयो नयश्चैव हंसो नारायणो वृष:।
प्रभुश्चेति समाख्याता: साध्या: द्वादश
पौर्व्विका:॥"
इति वह्निपुराणे काश्यपीयवंश:॥
भयरहितश्च॥
विनिर्म्मोक:, पुं, व्यतिरेक:। यथा। दिवाकरवार-
विनिर्म्मोके तु गर्ग:। इति चूड़ाप्रकरणे ज्योति-
स्तत्त्वम्॥ (विगतो निर्म्मोको यस्य इति विग्रहे
मुक्तकञ्चुके, त्रि॥)
विनिर्वृत्त:, त्रि, समाप्त:। निष्पन्न:। विनिर्
पूर्व्वकवृतुधातो: क्तप्रत्ययेन निष्पन्न:॥
विनिवृत्त:, त्रि, निवृत्तिविशिष्ट:। शान्त:।
निरस्त:। विनिपूर्व्वकवृतुधातो: क्तप्रत्ययेन
निष्पन्न:॥ (यथा, गीतायाम्। १५। ५।
"निर्म्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामा:॥")
विनिहत:, त्रि, विनष्ट:। विनिपूर्व्वकहनधातो:
क्तप्रत्ययेन निष्पन्न:॥
विनीत:, त्रि, (वि+नी+क्त:।) विनयान्वित:।
विनय: शासनं संस्कार: इन्द्रियसंयमो वा।

तत्पर्य्यायः। विनतः २ प्रणतः ३। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, रघुवंशे। १४। ७१।
"तदग्निसंसर्गविनीतवह्नि
तपोवने वीतभया वसास्मिन्॥")
जितेन्द्रियः। (यथा, तन्त्रसारे।
"दान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवेशवान्॥")
अपनीतः। (यथा, महाभारते। ७।११०।५५।
"विनीतक्लान्तिसुरगाश्चतुरो हेममालिनः॥")
[illegible]। इति मेदिनीकारहेमचन्द्रौ॥ [illegible]। [illegible]। [illegible]। इति स्मृतिः।
(अपहृतः। यथा, मनौ। ८। ३१।
"[illegible] विनीतेन [illegible]॥")
विनीतः, पुं, (वि+नी+क्तः।) सुशिक्षाश्वः। तत्पर्य्यायः। साधुवाही २। इत्यमरः। [illegible] १। इति हेमचन्द्ररत्नकोषौ॥ (यथा, महाभारते। ७। ११०। ५६।
"[illegible] विनीतान् शीघ्रगामिनः॥")
[illegible]। इति मेदिनी। ते, ११३॥ [illegible]।
(अस्य पर्य्यायो यथा,—
"[illegible]।
[illegible] विनीतः [illegible]॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे।)
[illegible]। इति राजनिर्घण्टः॥
विनीतकं, क्ली पुं, [illegible]। [illegible]।
[illegible]॥
विनेता, [illegible] (वि+नी+"[illegible]।"
[illegible]। [illegible]।)
[illegible]। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ (यथा,—
"[illegible] विनेता॥"
इति [illegible]।) [illegible]। इति सिद्धान्तकौमुदी॥
विनेयः, [त्रि] पुं (वि+नी+यत्।) राजा। [illegible]। इति मेदिनी। ते, ११६।
(यथा, रघुवंशे। १४। [illegible]।
"[illegible] विनेता॥"
[illegible]। यथा, महाभारते। [illegible]।
"[illegible]।
[illegible]॥"
[illegible]। [illegible]।
"[illegible]
[illegible]॥")
विनोदः, पुं, (वि+नुद्+घञ्।) [illegible]। [illegible]। [illegible]। यथा,
"[illegible]।
[illegible]॥"
[illegible]। इति [illegible]॥
[illegible]। (यथा, [illegible]।
[illegible]।
"[illegible]।

तत्र च [illegible] विनोदायतनस्य ताम्॥")
क्रीडा। इति भूरिप्रयोगः॥ (यथा, भागवते। ३। १६। २४।
"नैतावता त्र्यधिपतेर्बत विश्वभर्त्तु-
स्तेजः क्षतं त्वन्न नतस्य स ते विनोदः॥"
अपनयनम्। यथा, शिशुपालवधे। १। ४८।
"विनोदमिच्छन्नथ दर्पजन्मनो
रणेन कण्ड्वास्त्रिदशैः समं पुनः॥"
प्रमोदः। यथा, हितोपदेशे।
"काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्।
व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा॥")
आलिङ्गनविशेषः। तल्लक्षणं यथा। नायको नायिकाया दक्षिणपादं वामपादं वा स्वमध्यदेशे स्वदक्षिणपादं वामपादं वा नायिकामध्यदेशे निधाय वक्षसि वक्षः ओष्ठे ओष्ठं दत्त्वा यदालिङ्गति तत्। इति कामशास्त्रम्॥ राजगृहविशेषः। यथा,—
"दीर्घे त्रयो राजहस्ताः प्रसरे द्वौ प्रतिष्ठितौ।
विनोद एष हारावि विंशान् कोष्ठद्वयं भवेत्॥"
इति युक्तिकल्पतरुः॥
"द्वादशैते गृहान् वक्ष्ये तेषां लक्षणमग्रतः।
सुनन्दः सर्व्वतोभद्रो भद्रो माध्वी सुखस्तथा॥
विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलस्तथा।
रत्नः कैलिनेयो चौरो द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः॥"
इति भविष्योत्तरपुराणम्॥
वि(बि)न्दुः, पुं, (बिदि अवयवे+बाहुलकादुः।) जलकणा। तत्पर्य्यायः। पृषत् २ पृषतः ३ विप्रुट् ४। इत्यमरः॥ पृषन्ति ५ विप्रुट् ६। इति जटाधरः। (यथा, पञ्चतन्त्रे।
"जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्य्यते घटः।
स हेतुः सर्व्वविद्यानां धर्म्मस्य च धनस्य च॥")
दन्तक्षतविशेषः। भ्रुवोर्म्मध्यम्। रूपकाद्यभ्रष्टिः। इति मेदिनी। दे, १०-११॥ अनुस्वारः। यथा। "बिन्दुद्विबिन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमादनुस्वारविसर्गौ स्तः।" इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥ अपि च।
"शिवो वह्निसमायुक्तो वामाक्षिबिन्दुभूषितः।
एकाक्षरो महामन्त्रः श्रीदुर्गायाः प्रकीर्त्तितः॥"
इति [illegible]॥
बिन्दुवर्णनिर्णयो यथा,—
"[illegible] परमेश्वरात्।
[illegible]॥"
इति शारदातिलके १ पटलः॥
अपि च।
"[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible]॥"
इति [illegible] १ पटलः॥
"[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]॥"
इति [illegible]॥

अन्यच्च।
"बिन्दुः शिवात्मकस्तत्र [illegible]
तयोर्योगे भवेन्नादस्ताभ्यो [illegible]"
वि(बि)न्दुः, त्रि, (वेत्ति तद्वेदि। "बिन्दुरिच्छुः।" ३।२।१६९। [illegible] शुमागमश्च निपात्यते।) ज्ञाता। [illegible]। इति शब्दरत्नावली॥
वि(बि)न्दुचित्रकः, पुं, (बिन्दु [illegible] इव।) मृगभेदः। इति [illegible]
वि(बि)न्दुजालं, क्ली, (बिन्दूनां जालम्) शुण्डोपरिस्थितचित्रबिन्दुसमूहः। [illegible]
वि(बि)न्दुजालकं, क्ली, (बिन्दूनां [illegible]) गजस्य शुण्डादिस्थो बिन्दुसमूहः। पद्मकम् २। इत्यमरः। [illegible] पद्मी हस्तीति भरतः॥
वि(बि)न्दुतन्त्रः, पुं, (बिन्दूनां [illegible]) अक्षः। इति हारावली॥ [illegible]
"बिन्दुतन्त्रः पुमान् शारिफले [illegible]"
इति [illegible]
वि(बि)न्दुपत्रः, पुं, (बिन्दुः पत्रे यस्य।) [illegible]। इति रत्नमाला॥
वि(बि)न्दुरेखकः, पुं, ([illegible] कन्।) पक्षिभेदः। इति शब्दचन्द्रिका॥
वि(बि)न्दुवासरः, पुं, ([illegible]) सन्तानोत्पत्तिकारकशुक्रपातदिनम्। ज्योतिषम्॥
वि(बि)न्दुसरः, [स्] क्ली, ([illegible]) सरोवरविशेषः। यथा,—
"[illegible] कैलासं [illegible]
गौरन्तु पर्व्वतश्रेष्ठं [illegible]
हिरण्यशृङ्गः सुमहान् [illegible]
[illegible]
तस्य पादे [illegible]
दिव्यं बिन्दुसरो नाम यत्र [illegible]
गङ्गार्थे स तु राजर्षि[illegible]
दिव्यं [illegible] मे पूर्व्वं [illegible]
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमं तु [illegible]
सोमपादात् [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
तस्मात् ते बिन्दवः [illegible]
तस्मात् तद्बिन्दुसरः [illegible]
इति मात्स्ये [illegible]
विन्ध्यवासी, [illegible]
[illegible] इति भाषा॥

, चलः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
, पर्वतविशेषः । इत्यमरः । (यथा,
२ । ३१ ।
विन्ध्ययोर्मध्यं यः प्रागविनशना-
दपि ।
मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः ।”)
। इति मेदिनी । विन्ध्यपर्व्वतस्य निम्न-
कारणम् । यथा,—
नारद उवाच ।
“किमर्थमद्रिं भगवानगस्त्य-
मं विन्ध्यशृङ्गं कृतवान् महर्षिः ।
कस्मै कृते केन च कारणेन
तद्वदस्वाखिलसत्त्ववृत्ते ॥
पुलस्त्य उवाच ।
पुरा हि विन्ध्येन दिवाकरस्य
गतिर्निरुद्धा गगनेचरस्य ।
रविस्ततः कुम्भभवं समेत्य
होमावसाने वचनं बभाषे ।
समागतोऽहं द्विजधर्म त्वां
कुरुष्व मय्युद्धरणं मुनीन्द्र ।
ददस्व दानं मम यन्मनीषितं
चरामि येन त्रिदिवे सुनिर्वृतः ।
वं दिवाकरवचो गुणसङ्गयोगि
त्वा तदा कलसजो वचनं बभाषे ।
नं ददामि तव यन्मनसा त्वभीष्टं
र्थी प्रयाति विमुखो मम कश्चिदेव ॥
त्वा वचोऽमृतमयं कलसोद्भवस्य
च प्रभुः करपुटं प्रविधाय मूर्द्धि ।
योऽद्य मे गिरिवरः प्ररुणद्धि मार्गं
स्य निम्नकरणे भगवान् यतस्व ॥
ति रविवचनादुवाच कुम्भजन्मा
तमिति तद्धि मया हि नीचशृङ्गम् ।
व किरणजितो भविष्यतीति महीध्रो
न हि सुरेशसमागतस्य का व्यथा ते ॥
इत्येवमुक्त्वा कलसोद्भवस्तु
सूर्यञ्च संस्तूय विनम्य भक्त्या ।
जगाम संत्यज्य हि दण्डकं हि
विन्ध्याचलं वृद्धवपुर्महर्षिः ।
गत्वा वचः प्राह मुनिर्महीध्रं
याक्षे महातीर्थवरं सपुण्यम् ।
वृद्धोऽप्यशक्तश्च तवाधिरोढुं
तस्माद्भवान् नीचतरोऽस्तु सद्यः ॥
इत्येवमुक्तो मुनिसत्तमेन
स नीचशृङ्गस्त्वभवन्महीध्रः ।
समाक्रमच्चापि महर्षिमुख्यः
प्रोलङ्घ्य विन्ध्यं त्विदमाह धीरम् ।
यावन्न भूयो निजमाश्रमामि
महाश्रमं धौतवपुः सुतीर्थात् ।
तथा न तावत्त्विह वर्द्धितव्यं
न चेत् प्रधर्ष्योऽवमतश्च मया ते ।
इत्येवमुक्त्वा भगवान् जगाम
दिशं स याम्यां सहसान्तरीक्षम् ।

आक्रम्य तस्थौ स हि तां तदाशां
काले व्रजाम्यत्र यदा मुनीन्द्र ।
तत्राश्रमं रम्यतरं हि कृत्वा
संशुद्धजाम्बूनदतोरणान्तम् ।
तत्राथ निःक्षिप्य विदर्भपुत्रीं
स्वमाश्रमं सौम्यमुपाजगाम ॥
ऋतावृतौ कार्य्यपरो ह्यगस्त्यो
नित्यं तदा स्वाश्रममावसत् सः ।
शेषञ्च कालं स हि दण्डकस्य-
स्तपश्चचारामितकान्तिमान् मुनिः ॥
विन्ध्योऽपि दृष्ट्वा गगने महाश्रमं
वृद्धिं न यात्येव भयान्महर्षेः ।
नासौ निवृत्तेऽभिमतिं विधाय
स संस्थितो नीचतराग्रशृङ्गः ॥
एवं त्वगस्त्येन महाचलेन्द्रः
स नीचशृङ्गो हि कृतो महर्षे ।
तस्योर्द्ध्वशृङ्गे मुनिसंस्तुता सा
दुर्गा स्थिता दानवनाशनार्थे ॥
देवाश्च सिद्धाश्च महोरगाश्च
विद्याधरा भूतगणाश्च सर्व्वे ।
सर्व्वाप्सरोभिः सहिता दिवानिशं
कात्यायनीं तस्थुरपेतशोकाः ॥”
इति वामनपुराणे देवीमाहात्म्ये १८ अध्यायः ॥
“आर्य्यावर्त्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ।”
इत्यमरः ॥
“विन्ध्यस्य पश्चिमे भागे मत्स्यभुक् पतितो
भवेत् ॥”
इति प्राचीनाः ॥

विन्ध्यकूटः, पुं, (विन्ध्ये कूटं माया कैतवं वा यस्य । छलेन तस्यावनतीकरणादस्य तथात्वम् ।) अगस्त्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विन्ध्यवासी, [न्] पुं, (विन्ध्ये वसतीति । वस + णिनिः ।) व्याड़िमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

विन्ध्यवासिनी, स्त्री, (विन्ध्ये वसतीति । वस् + णिनिः । ततः स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा । यथा,—
“सहस्राक्षोऽपि तां गृह्य विन्ध्यं वेगाज्जगाम च ।
तत्र गत्वा तथोवाच तिष्ठस्वात्र महावने ।
पूज्यमाना सुरैर्नाम्ना ख्याता त्वं विन्ध्यवासिनी ।
तत्र स्थाप्य हरिर्देवीं दत्त्वा सिंहञ्च वाहनम् ।
भवामरारिहन्त्रीति उक्त्वा स्वर्गमवाप्नुयात् ।”
इति वामने ५१ अध्यायः ॥ ७ ॥
अन्यच्च देवीपुराणे ८४ अध्याये ।
“विन्ध्येऽवसतीयं देवार्थं हतो घोरो महाभटः ।
अद्यापि तत्र वाचाला तेन सा विन्ध्यवासिनी ।”

विन्ध्यस्थः, पुं, (विन्ध्ये विन्ध्यपर्व्वते तिष्ठतीति । स्था + कः ।) व्याड़िमुनिः । इति जटाधरः ॥

विन्ध्या, स्त्री, लवलीवृक्षः । इति मेदिनी । त्रुटिः । इति हेमचन्द्रः । एलाचि इति भाषा ॥

विन्ध्यावली, स्त्री, बलिपत्नी । बाणराजमाता । इति पुराणम् । (यथा, भागवते । ८ । २० । १७ ।
“विन्ध्यावली तदागत्य पत्नी जालकमालिनी ।”)

विन्ध्यावलीपुत्रः, पुं, (विन्ध्यावल्याः पुत्रः ।) बाणराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विन्ध्यावलीसुतः, पुं, (विन्ध्यावल्याः सुतः ।) बाणराजः । इति जटाधरः ॥

विन्नः, त्रि, (विद् + क्तः । “नुदविदेति ।” ८।२।५६। नत्वम् ।) विचारितः । प्राप्तः । इत्यमरः । ज्ञातः । स्थितः । इति विश्वः ॥

विन्यस्तः, त्रि, (वि + नि + अस + क्तः ।) कृतविन्यासः । यथा,—
“सद्वंश्या गुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्म्मणां ज्ञापिका
सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिता भावप्रकर्षोज्ज्वला ।
विष्णोर्वक्षसि विश्वनायककृतिना सिद्धान्तमुक्तावली
विन्यस्ता मनसो मुदं वितनुतां सद्युक्तिरेषा चिरम् ॥”
इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

विन्याकः, पुं, (वि + नि + अक + घञ् ।) विकङ्कतः । इति शब्दचन्द्रिका । छातियान् इति भाषा ॥

विन्यासः, पुं, (वि + नि + अस + घञ् ।) स्थापनम् । रचनम् । यथा, ज्ञानार्णवे । शैवाणे तु ।
“एकैकवर्णमुच्चार्य्य मूलाधाराच्छिरोऽन्तकम् ।
नमोऽन्तमिति विन्यास आन्तरः परिकीर्त्तितः ॥”
अपि च ।
“ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सबिन्दुर्बिन्दुवर्ज्जितः ।
पञ्चाशद्वर्णविन्यासः क्रमादुक्तो मनीषिभिः ॥”
इति भट्टः । इति तन्त्रसारः ॥
अन्यच्च ।
“यदि तु मणिविन्यासो विन्ध्यो न च दृश्यते ।
विद्रुमवीरकन्यासो विधेयः सदसोपरि ।
तेन धर्म्माणि गच्छन्ति चरित्राणि महो-
त्सवान् ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
किञ्च ।
“तया कवितया किं वा तया वनितया च किम् ।
पदविन्यासमात्रेण यया नापहृतं मनः ॥”
इत्युद्भटः ।

विप, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, वेपयति । इति दुर्गादासः ॥

विपक्षः, पुं, (विरुद्धः पक्षो यस्य ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ४९ । ४३ ।
“तत्र वंशा विभज्यन्तां विपक्षः पक्ष एव च ।
पुत्रार्थी हि तयो रामो भविता विपक्षी
महान् ॥”
तथा च रघुवंशे । १८ । ८५ ।
“इन्दीवरश्यामः यदि स्वकृत्य क्रमदेहभृत् ।
वृषाङ्कजः विपक्षोऽपि दुर्लभो विधिमेऽन्य-
रम् ॥”
न्यायमते साध्याभाववत्पक्षः । यथा, भाषा-
परिच्छेदे । ७१ ।

"नः सन्ति विमर्षे च भवेत् साधारणस्तु सः।" "असाधारणसाहित्यः साधारणः। अन्यथा साधारण। विमर्षः साधारणाभावात्।" इति हलायुधः। विमर्षः। उत्साहरूपम्। यथा, भामिनीविलासे। ३। ६१।
"... विमर्षे ... सम्भारसंभवा सुधया।"
[illegible]

विपणी, स्त्री, (विपणि + वा ङीष्।) हट्टः। इति रत्नकोषः। (यथा, कथासरित्सागरे। २०। ६५।
"ययौ भोजनशाल्यार्थी विपणीमात्तमल्लकः।")
विपत्तिः, स्त्री, (वि + पद + क्तिन्।) आपत्। विपत्। इत्यमरः। यातना। इति मेदिनी। ते, १५८। यथा,—
भृगुरुवाच।
"सुतं सर्व्वं सुरश्रेष्ठ मारोदीर्व्वचनं मम।
न कातरो हि नीतिज्ञो विपत्तौ च कदाचन।
सम्पत्तिर्वा विपत्तिर्वा नश्वरा स्वप्नरूपिणी।
पूर्व्वस्वकर्म्मायत्ता च स्वयं कर्त्ता तयोरपि।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३३ अध्यायः।
विनाशः। यथा,—
"यस्मिन् राशिगते भानौ विपत्तिं यान्ति मानवाः।
तेषां तत्रैव कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया।"
इति मलमासतत्त्वम्।
विपथः, पुं, (विरुद्धः पन्थाः। "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे।" ५। ४। ७४। इत्यकारप्रत्ययः।) निन्दितपथः। तत्पर्य्यायः। व्यध्वः १ दुरध्वः २ कदध्वा ३ कापथः ४। इत्यमरः। कुपथः ५ अपपथः ६ कुत्सितवर्त्म ७। इति शब्दरत्नावली। (यथा, महाभारते। १२। ३५८। ११।
"अपथं कथमुत्सृज्य यास्यामि विपथं वद।")
विपत् } स्त्री, (वि + पद् + सम्पदादित्वात् क्विप्।)
विपद् } विपत्तिः। इत्यमरः। (यथा,—
"दैवीनामर्थप्रकराणां सकलगुणतोऽपि
आशु पुनर्विपतितः सपदि विपाकः।
देहान्तो विगलितो विलिनो यदि च
वाञ्छितो यद कथं विपदो निवृत्तिः।"
इत्युद्भटः।
यथा च भागवते। १। ८। २५।
"अथ धर्म्मसुतो राजा महापापाभ्यिकोदरः।
[illegible]
विपत्।")
विपदा, स्त्री, (विपद् + भागुरिमते हलन्तात् टाप्।) विपत्। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः।
विपन्नः, त्रि, (वि + पद + क्तः।) विपदाक्रान्तः। इति मेदिनी। ने, १९३। नष्टः। इति शब्दरत्नावली।
विपन्नः, पुं, सर्पः। इति मेदिनी। ने, १९३।
विपरीतः, त्रि, (वि + परि + इ + क्तः।) विपर्य्यस्तः। उल्टा इति भाषा। तत्पर्य्यायः। प्रतिसव्यः १ प्रतिकूलः २ अपसव्यः ३ अपष्टु ४ प्रसव्यः ५। इति जटाधरः। प्रतीपम् ७ प्रातिलोम्यम् ८। इति शब्दरत्नावली। [illegible]
[illegible]

[illegible]
अपि च।
[illegible]
कामिन्याः कामदेव कामो [illegible]
इति [illegible]
विपरीता, स्त्री, कामुकी। इति [illegible]
विपर्य्ययः, पुं, (वि + परि + इ + अच्।) व्यतिक्रमः। तत्पर्य्यायः। विपर्य्यासः २ व्यत्ययः ३। इति भरतः। (यथा, [illegible]
"विपर्य्ययो वा [illegible]
उपस्थितो [illegible]
[illegible])
विपर्य्यासः, पुं, (विपर्य्यसनम्। वि + परि + अस् + घञ्।) [illegible]
"विपर्य्यासो [illegible]
[illegible]
विपाकः, पुं, (वि + पच् + घञ्।) [illegible]

कर्म्मणो विपाकः फलम्। इति मेदिनी ॥
...लम्। यथा, भागवते।१०।८१।१०।
...स्वयम् ...भूमियाँ ...।
...विपाकेन ...मनः॥"
...र्थः। यथा, रघौ। ८। ८।
"...विपाकगौरवात्
...ऽपि ...भम्॥")
...मः। दुर्गतिः। स्वादुः। इति हेम-
... गतिः। ...। भोगः। इति
...गतिः॥ *॥ (कर्म्मफलस्य पक्वेव विपा-
...विधम्। यथाच पातञ्जले।२।१३।
...सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः॥"
... क्लेशेषु कर्म्माशयो विपाकारम्भी भवति
...क्लेशमूलोऽपि। यथैव तुषावनद्धाः
...दग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्था
...भावक्लेशा दग्धबीजभावा वा। तथा
...कर्म्माशयो विपाकप्ररोही भवति
...क्लेशोऽप्रसंख्यानदग्धबीजभावो येति।
...विपाकस्त्रिविधो जातिरायुर्भोगश्चेति॥"
...भाष्यम्॥)
...योगात् यदुदेति रसान्त-
...रम्।
... परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः॥"
इति सुश्रुतः॥
...।
... कटुश्च मधुरमम्लोऽस्तं पच्यते रसः।
...कषायाणां पाकः स्यात् प्रायशः
कटुः॥"
...वाग्भटः।
...रसानां पाकः स्यात् स्वादम्लकटुका-
...तकः॥"
...पटेन व्रीहिः स्वादुरम्लविपाकः। शिवा
...मधुपाका। शुण्ठी कटुकमधुरपाके-
...॥ *॥ अथ विपाकानां गुणाः।
...मधुरः पाको वातपित्तहरो मतः।
...कुरुते पित्तं वातश्लेष्मापहः॥
...करोति पवनं कर्म्म पित्तञ्च नाशयेत्।
... एव रसतो विपाकानां निदर्शितः॥"
इति भावप्रकाशः॥
...स्य विवरणम्।
...हुरन्ये। विपाकः प्रधानमिति कस्मात्
...मिथ्याविपाकत्वादिह सर्व्वद्रव्याण्यभ्यव-
...नि सम्यङ्मिथ्याविपक्वानि गुणं दोषं वा
...न्ति। तत्राहुरन्ये प्रतिरसं पाक इति।
...त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकञ्चेति
...न सम्यक् भूतगुणादागमाच्चाम्लो विपाको
...पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपैत्यग्नेर्मन्द-
...। यद्येवं लवणोऽप्यन्यः पाको भविष्यति
...श्लेष्मविदग्धो लवणतामुपैति मधुरो मधुर-
...ऽम्लस्यैवं सर्व्वेषामिति। केचिदाहुर्दृष्टान्तं
...प्रदर्शन्ति यथा तावत् क्षीरं स्थालीगत-
...माणं मधुरमेवस्यात्तथा शालियवमुद्गादयः

प्रकीर्णाः स्वभावमुत्तरकालेऽपि न परित्यजन्ति
तद्वदिति।"
"किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति
वा॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अः॥)
विपाट्, [श्] स्त्री, विपाशानदी। इत्यमरः॥
(यथा, ऋग्वेदे।३।३३।१।
"गावेव शुभ्रे मातरा रिहाणे
विपाट्छुतुद्री पयसा जवेते॥"
"विपाट् कूलविपाटनात् विपाशनात् शतपुत्र-
मरणोद्विग्नमोहतेर्मुमूर्षोर्वशिष्ठस्य पाशा अस्यां
पाशास्यन्त विमोचनाद्वा विपाट्। शुतुद्री क्षिप्रं
तुदा तुदेव द्रवति गच्छतीति शुतुद्री एत-
न्नामिके नद्यौ॥ प्रजवेते समुद्रं प्रति शीघ्रं
गच्छतः। *** विपाट् पटगतौ। पशपाशन-
स्पर्शनयोरितिवा तयस्त्वावेतौ विपूर्व्वौ शकारस्य
षत्वादिना षत्वम्॥" इति तद्भाष्ये सायणः॥)
विपा(ट)ठः, पुं, वाणः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
(यथा, महाभारते।३।२७०।१७।
"एकेकेन विपाठेन जघ्ने माद्रवतीसुतः॥"
स्त्री, दुर्गमराजभार्य्या। यथा, मार्कण्डेये।
७५।६६।
"विपाठा नन्दिनीचैव वेद्मि भार्य्या गृहे
द्विज॥")
विपादिका, स्त्री, पादस्फोटः। इत्यमरः॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम्।८।१४७।
"हिमोपाहत कशावन्धे प्रतं चर्म्मक्षतेऽर्पितम्।
विपादिकाकृते दास्या नीतं पश्चाच्छतो गतम्॥")
"वैपादिकं पाणिपादे स्फुटनं तीव्रवेदनम्।
कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम्॥"
विपादिका वातश्लेष्मोद्भवा। इति माधवकरः॥
अयं कुष्ठरोगः॥ (अस्या लक्षणम्। यथा,—
"कण्डूमती दाहरुजोपपन्ना
विपादिका पादगतेयमेव॥"
इति सुश्रुते निदानस्थाने पञ्चमेऽध्याये॥)
प्रहेलिका। इति शब्दमाला॥ *॥
विपाशा, स्त्री, (पाशं विमोचयतीति। पाश+
"सत्यापपाशेति।" ३।१।२५। विमोचने णिच्।
ततः पचाद्यच्।) नदीविशेषः। इत्यमरः॥
पुत्त्रशोकादेव गले पाशं बद्धा प्रविष्टं वशिष्ठं
पाशच्छेदात् विपाशितवती विसृष्टपाशं कृत-
वतीति विपाशा णिः कत्यादेरिति पाशं
विमोचयति इत्यर्थे णिः पचादित्वादच् आप्।
एवं क्विपि विपाट्। इति तट्टीकायां भरतः॥*॥
(यथा, हरिवंशे।१६६।२०।
"इरावती विपाशाच सरय्वेसुना तथा॥")
तस्या जलगुणाः।
"शतद्रोर्विपाशायुजः सिन्धुनद्याः
सुशीतं लघु स्वादु सर्व्वामयघ्नम्।
जलं निर्म्मलं दीपनं पाचनञ्च
प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषञ्च॥"
इति राजनिर्घण्टः॥
(अस्या नामनिरुक्त्यादि विशेषविवरणं महा-
भारते।१।१७८। अध्याये द्रष्टव्यम्॥ अस्या-
स्तीरे पीठस्थाने अमोघाक्षीदेवी वर्त्तते। यथा,
देवीभागवते।७।३०।६५।
"विपाशायाममोघाक्षी पाटला पुण्ड्रवर्द्धने॥"
तथा अत्र यशस्करनामकविष्णुमूर्त्तिरपि वर्त्तते।
यथा, नरसिंहपुराणे ६२ अध्याये।
"यशस्करं विपाशायां माहिष्मत्यां हुताश-
नम्॥"
विगतः पाशो यस्य।) पाशवर्ज्जिते, त्रि। इति
धरणिः॥ (यथा, महाभारते।३।१३०।८।
"अत्र वै पुत्त्रशोकेन वशिष्ठो भगवानृषिः।
बद्धात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः॥"
पाशाच्युते च त्रि॥ यथा, हरिवंशे।४७।
४८।
"निर्य्यापारः कृतस्तेन विपाशो वरुणो रणे॥")
विपिनं, क्ली, (वेपन्ते जना यत्रेति। "वेपितुह्यो-
र्ह्रस्वश्च।" उणा० २।५२। इनन्। ह्रस्व-
श्च।) वनम्। इत्यमरः॥ (यथा, महानाटके।
"यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति
यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति।
प्रातर्भवामि वसुधाधिपचक्रवर्त्ती
सोऽहं व्रजामि विपिने जटिलस्तपस्वी॥"
भीतिप्रदे, त्रि। यथा, भागवते।९।१५।२३।
"स एकदा तु मृगयां विचरन् विपिने वने।
यदृच्छयाश्रमपदं जमदग्नेरुपाविशत्॥"
विजने वने इत्यपि क्वचित् पाठः॥)
विपुलः, त्रि, (विशेषेण पोलतीति। वि+पुल
महत्त्वे+कः।) बृहत्। इत्यमरः॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे।१०।
"विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा॥")
अगाधम्। इति मेदिनी। ले, १३२॥
विपुलः, पुं, (वि+पुल+कः।) मेरुपश्चिमभूधरः।
इति मेदिनी। ले, १३२॥ (अयं हि सुमेरो-
र्विष्कम्भपर्व्वतानामन्यतमः। यथा, विष्णुपुराणे।
२।२।१७।
"विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः॥"
अस्मिंस्तु पीठस्थाने विपुलेति पीठदेवी वर्त्तते।
यथा, देवीभागवते।७।३०।६६।
"विपुले विपुला देवी कल्याणी मलयाचले॥")
सुमेरुः। हिमाचलः। इति धरणिः॥ (वसुदेव-
पुत्त्रः। यथा, भागवते।९।२४।४६।
"बलं गदं सारणञ्च दुर्म्मदं विपुलं ध्रुवम्।
वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत्॥")
विपुलरसः, पुं, (विपुलो रसो यत्र।) इक्षुः।
इति केचित्॥
विपुला, स्त्री, (वि+पुल महत्त्वे+कः। ततः स्त्रियां
टाप्।) पृथिवी। आर्य्याच्छन्दोभेदः। इति
हेमचन्द्रः॥ अस्या लक्षणादिर्यथा,—
"पथ्या विपुला चपला मुखचपला जघन-
चपला च।
गीत्युपगीत्युद्गीतय आर्य्यागीतिश्च नवधार्य्या॥

संलक्ष्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः ।
यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥
पुंबां कलिकालव्यालहतानां गात्युपदहनिरत्रायि ।
धीर्येविपुला सुखे चेत् स्यात् गोविन्दागमनकला ॥"
इति छन्दोमञ्जरी ।
(विपुलपर्व्वतस्थादेवी । इति देवीभागवतम् । ७ । ३० । ६६ ।)

विपुलासवा, स्त्री, (विपुलं रसं आस्रवतीति । आ + स्रु + अच् । टाप् ।) घृतकन्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

विपूयः, पुं, (वि + पू + "विपूयविनीयेति ।" ३ । १ । ११७ । इति कर्म्मणि क्यबन्तनिपातः ।) मुञ्जः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् । यथा,—
"वासांसि वल्कले शुद्धे विपूयैः स्तमेखलाम् ।
श्यामामञ्जनपिण्डाभां दक्षिणामजिनास्तराम् ।"
इति भट्टिः । ५ । ६० ॥

विप्रः, पुं, (वप + "ऋज्रेन्द्राग्रवज्रेति ।" उणा० २ । २८ । निपातनात् रप्रत्ययेन साधुः ।) ब्राह्मणः । इत्यमरः । विशेषेण प्राति पूरयति षट् कर्म्माणि विप्रः । प्रा ल पूर्त्तौ इत्यस्मात् डप्रत्ययः । किंवा । उप्यते धर्म्मबीजमत्र इति वपेर्नाम्नीति रे निपातनादत इत्वम् । इति भरतः । तस्य लक्षणं यथा,—
"जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।
विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रियलक्षणम् ।"
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
(यथाच मनौ । १ । ९८ ।
"उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्त्तिर्धर्म्मस्य शाश्वती ।
स हि धर्म्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ।"
अस्य पादोदकमाहात्म्यं यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते । १ । ११ । २६—३३ ।
"पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि सागरे ।
सागरे यानि तीर्थानि विप्रपादेषु तानि च ॥
विप्रपादोदकक्लिन्ना यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
तावत् पुष्करपात्रेषु पिबन्ति पितरो जलम् ।
विप्रपादोदकं पुण्यं भक्तियुक्तश्च यः पिबेत् ॥
स स्नातः सर्व्वतीर्थेषु सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
महारोगी यदि पिबेत् विप्रपादोदकं द्विज ।
मुच्यते सर्व्वरोगेभ्यो मासमेकन्तु भक्तितः ॥
अविद्यो वा सविद्यो वा सन्ध्यापूतो हि यो द्विजः ।
स एव विष्णुसदृशो न हरौ विमुखो यदि ॥
घ्नन्तं विप्रं शपन्तं वा न हन्यान्न च तं शपेत् ।
गोभ्यः शतगुणं पूज्यो हरिभक्तश्च ब्राह्मणः ॥
पादोदकञ्च नैवेद्यं भुङ्क्ते विप्रस्य यो द्विज ।
नित्यं नैवेद्यभोजी यो राजसूयफलं लभेत् ।
एकादश्यां न भुङ्क्ते यो नित्यं विष्णुं समर्च्चयेत् ।
तस्य पादोदकं प्राप्य स्थलं तीर्थं भवेद्ध्रुवम् ।")

अश्वत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रि, मेधावी । यथा, ऋग्वेदे । १० । ११२ । ९ ।
"निषुसीद गणपते गणेषु त्वामाहुर्विप्रतमं कवीनाम् ॥")
"विप्रतमं अतिशयेन मेधाविनम् ।" इति सायणः । स्तोता । यथा, ऋग्वेदे । १० । ४० । १४ ।
"विप्रस्य वा यजमानस्य वा गृहम् ॥"
"विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुर्वा ।" इति सायणः ॥)

विप्रकारः, पुं, (वि + प्र + कृ + भावे घञ् ।) अपकारः । तत्पर्य्यायः । निकारः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ४९ । १४ ।
"तेषाञ्च विप्रकारेषु तेषु तेषु महामतिः ।
मोक्षणे प्रतिकारे च विदुरोऽवहितोऽभवत् ।")
तिरस्कारः । इति स्वामी । तिरस्कारः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विविधप्रकारः । यथा, महाभारते । ३ । २०५ । ३ ।
"न बाधते प्रजाः सर्व्वा विप्रकारैर्महाबलः ।
ततो महात्मा भगवानात्मज्ञानेच्छया हि विद्यते ॥")

विप्रकाष्ठं, स्त्री, तूलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विप्रकृतः, त्रि, (वि + प्र + कृ + क्तः ।) तिरस्कृतः । तत्पर्य्यायः । निकृतः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । २ । १ ।
"तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः ।
तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः ॥")

विप्रकृतिः, स्त्री, विप्रकारः । विप्रपूर्व्वकृधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

विप्रकृष्टः, त्रि, (वि + प्र + कृष + क्तः ।) दूरः । इति हलायुधः ॥ (यथा,—
"सन्निकृष्टविप्रकृष्टयभिचारिप्राधान्यमेदाच्चतुर्धा इति । नच ते धयादिकमपेक्षन्ते । विप्रकृष्टो यथा । हेमन्ते निचितः श्लेष्मा वसन्ते कफरोगकृत् । किंवा सन्निकृष्टो ज्वरस्य यथादि दीपा विप्रकृष्टो वरकोपः ।" इति माधवकृतरुग्विनिश्चयव्याख्याने विजयः ॥)

विप्रकृष्टकं, त्रि, (विप्रकृष्ट एव । स्वार्थे कन् ।) दूरम् । इत्यमरः ॥

विप्रचित्तिः, पुं, दनुपुत्रः । यथा,—
सूत उवाच ।
"अभवन् दनुपुत्राश्च वंशे ख्याता महासुराः ।
विप्रचित्तिप्रधानास्ते शतं तीव्रपराक्रमाः ॥"
इति वह्निपुराणे काश्यपीयवंशः ॥
(तथाच महाभारते । १ । ६५ । २१ ।
"चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत ।
तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः ॥")

विप्रतिपत्तिः, स्त्री, (वि + प्रति + पद + क्तिन् ।) विरोधः । यथा,—
"परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु ।
वाक्यान्न्यायाद्व्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥
भावोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृद्धिभिः ।

... [illegible]
... [illegible]
निन्दिः । यथा ...
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
... [illegible]
निश्चयः । यथा, ...
... [illegible]
... [illegible]
... ।)

विप्रतिसारः, पुं, (वि + ...
विप्रतीसारः । ...
(यथा, शिशुपालवधे । ...
"प्राप्य ...
शुभ्रयामवशः ...
"विप्रतिसारे ...
अत्र विप्रतीसार इति ।
मल्लिनाथः ॥)

विप्रतिषिद्धं, त्रि, (वि + ...
निषिद्धम् । इति ...)

विप्रतीसारः, पुं, अनुतापः । ...
अनुशयः । रोषः । इति ...

विप्रदः, पुं, (विशेषेण ...
दद + कः ।)
...

विप्रप्रियः, पुं, (विप्राणां प्रियः ।) पलाशवृक्षः । इति ...
यथा,—
"रामं ...
...

इति ...

विप्रयाणं, स्त्री, (विशेषेण प्रयाणम् ।)
इति केचित् ॥

विप्रयुक्तः, त्रि, (प्र + ...
प्रयुक्तं प्रयोगो यस्मात् ।) ...
इति केचित् ॥

विप्रयोगः, पुं, (विगतः प्रयोगो ...
विप्रलम्भः । इत्यमरः ॥
इति स्वामी । ...
(यथा, मनौ । ९ । १ ।
"पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्मे वर्त्मनि ...
संयोगे विप्रयोगे च धर्म्मान् ...

संयोगाभावः । यथा, साहित्य...
"संयोगो विप्रयोगश्च ...

विप्रलब्धः, त्रि, (वि + प्र + लभ + क्तः ...
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, ...
१६९ । ५१ ।
"दृष्ट्वार्णवाणो ...
अभिमन्त्रात् प्रकुपितो विप्रलब्ध...

…स्त्री, (विशेषेण प्रलब्धा प्रतारिता ।) …नायिकाभेदः । तस्या लक्षणं यथा,— …सङ्केतने प्रियमनवलोक्य समाकुलहृदया …ता । अस्याश्चेष्टा निर्वेदनिश्वाससखी-…सम्भयसङ्क्षोभचिन्ताश्रुपातादयः ॥ * ॥ …विप्रलब्धा यथा,—

"…भिः शपथैरनेककपटैः कुञ्जोदरं नीतया …च निरीक्ष्य विक्षुभितया न प्रस्थितं न स्थितम् ।
किन्तु नवोढ़नीरजदृशा कुञ्जोपकण्ठे तया
…भृङ्गकदम्बडम्बरचमत्कारस्पृशो दृष्टयः ॥" * ॥

…विप्रलब्धा यथा,—

"…कृतकेलिगृहमेत्य निरीक्ष्य शून्य-
…दृशो निभृतनिश्वसिताधरायाः ।
…परं वचनमर्हति काशि नेत्रं
…मूलमहृकवलीकृतमेव तस्थौ ॥" * ॥

…ा विप्रलब्धा यथा,—

"…कुञ्जगृहं निरीक्ष्य कुटिलं विज्ञात-चेतोभवं
…पि निवेदिता सहचरी दृष्टापि नो वा तया ।
…शङ्कर चन्द्रशेखर हरश्रीकण्ठ शूलिन् शिव
…ति परन्तु पङ्कजदृशा भर्गस्य चक्रे स्तुतिः ॥" * ॥

…ीया विप्रलब्धा यथा,—

"…ा धैर्यभुजङ्गमूर्द्धि चरणावुत्क्षिप्य लब्धा-नदी-
…लङ्घ्य घनान्धकारपटलं तन्वा न दृष्टः प्रियः ।
…तापाकुलया तया च परितः पाथोधरे गर्ज्जति
…आक्रान्तकृतान्तमत्तमहिषध्वान्त्या दृशौ योजिते ॥"

…न्या विप्रलब्धा यथा,—

"…पटचपलभाजा केनचिद्धारयोषा
…हरसिकगोष्ठीवञ्चिका वञ्चितासौ ।
…त तरलितरिपुदृग्भङ्गविभिन्नचक्षु-
…ति विकचकुन्दच्छद्मना केलिकुञ्जः ॥"

इति रसमञ्जरी ॥

…म्भः, पुं, (वि+प्र+लभ+घञ् । नुम् ।) …संवादः । (यथा, महाभारते । ३।३१।२०। "…प्रलम्भोऽयमत्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः ॥") …नम् । (यथा, महाभारते ।५।२८१।१६। "…नो दशार्णाधिपतेः शिख्याः सर्वं न्यवेदयन् । …प्रलम्भं यथा वृत्तं स च चुकोप पार्थिवः ॥") …वियोगः । विच्छेदः । इत्यमरः ॥ शृङ्गाररस-…दः । यथा, मन्दरमावल्याम् । "…नामान्येतानि शृङ्गारे कैशिकः शुचिरुज्ज्वलः । …म्भोगो विप्रलम्भश्च तस्य भेदद्वयं भवेत् ॥"

शृङ्गारविशेषः । यथा,—

"यूनोरयुक्तयोर्भावो युक्तयोर्वाथ यो मिथः ।
अभीष्टालिङ्गनादीनामनवाप्तौ प्रहृष्यते ।
स विप्रलम्भो विज्ञेयः सम्भोगोन्नतिकारकः ॥"

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

विप्रलापः, पुं, (वि+प्र+लप+घञ् ।) विरोधोक्तिः । इत्यमरः ॥ परस्परवचनविरोधिवचनं विप्रलापः । अन्योन्यविवदनमिति यावत् । यथा एको ब्रूते आगता कल्याणीति अन्यो ब्रूते नहीति । तथाप्युदाजहार सर्व्वानन्दः ।

"एकः सवक्षुधुसरोजमवैति वक्त्र-
मन्यः सुधाकिरणबिम्बमदो स्तवाप्याः ।
यूनोर्म्मुहुर्व्विवदतोर्व्वदने वभूवुः
सिद्धान्तवक्षमधुराणि जितागतानि ॥"

विरुद्धः प्रलापो विप्रलापः घञ् । विरोधे उक्तिर्व्वचनं विरोधोक्तिः । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ८२ । २५ ।

"स धर्म्मराजस्य वचो निशम्य
रूपावरं विप्रलापापविद्धम् ॥")

अनर्थकवाक्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५ । २१ ।

"सत्यं श्रेयः पाण्डव विप्रलापं
तुल्यधाम्नं सह भोज्यं सहायैः ॥")

विप्रलोभी, [न्] पुं, किंकिरातवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विप्रश्निका, स्त्री, (विविधः प्रश्नोऽस्त्यस्या इति । विप्रश्न+"अत इनिठनौ ।" ५।२।११५ । इति ठन् ।) दैवज्ञा । इत्यमरः ॥

विप्रियः, पुं, (विरुद्धं प्रीणातीति । प्री+कः ।) अपराधः । तत्पर्य्यायः । मन्तुः २ व्यलीकम् ३ आगः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ५ । ४२ ।

"यन्नस्त्वं कर्म्मसन्धानां साधूनां गृहमेधिनाम् ।
कृतवानसि दुर्म्मर्ष विप्रियं तव मर्षितम् ॥")

अप्रिये, त्रि । (यथा, महाभारते ।१।१६०।८।

"पितुः पितॄणां पुत्त्रश्चैतत्तेषां विप्रियं भवेत् ॥")

विप्रुट्, [ष्] स्त्री, (विशेषेण प्रोषति दहति पापानि । वि+प्रुष+क्विप् ।) विन्दुः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १०७ । १२५ ।

"विप्रुषश्चैव यावन्तो निपतन्ति नभस्तलात् ॥")

वेदपाठे विप्रुषो मुखनिर्गतजलविन्दवो मन्त्र-विन्दव उच्यन्ते । ते शुद्धाः । यथा,—

"मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्य्यरश्मयः ।
रजो भूर्व्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि निर्द्दिशेत् ॥"

इति शुद्धितत्त्वे मनुवचनम् ॥

(यथा च मनौ । ५ । १४१ ।

"नोच्छिष्टं कुर्व्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गे पतन्ति याः ।
न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरधिष्ठितम् ॥")

आचमनकाले मुखनिर्गता विप्रुषो न उच्छिष्ट-जनिकाः । यथा,—

"नोच्छिष्टं कुर्व्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं नयन्ति याः ।
दन्तवद्दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शेऽशुचिर्भवेत् ॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे १३ अध्यायः ॥

विप्रोषितः, त्रि, प्रवासितः । विप्रपूर्व्वकवसधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विप्लवः, पुं, (वि+प्लु+अप् ।) परचक्रादिभयम् । इति भरतः ॥ राष्ट्रोपद्रवः । इति सारसुन्दरी ॥ तत्पर्य्यायः । डिम्बः २ डमरः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।८।१०४१।

"सर्व्वां मण्डलराज्योर्व्वीं वीरः प्रमितविप्लवाम् ॥")

अस्वकत्वम् । इति स्वामी ॥ (संग्रः । उपद्रवः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ६ ।

"विप्लवोऽभूद्दुःखितानां दुःसहः करुणात्मनाम् ॥"

विनाशः । यथा, कथासरित्सागरे । १६ ।८२।

"संमन्त्र्य कौतुकात् मायास्त्रज्ञायाशीलविप्लवम् ।
चिकीर्षवो ययुः शीघ्रं ताम्रलिप्तीमलक्षिताः ॥"

विप्लवते इति अच् । जलोपर्य्यवस्थितः । यथा, महाभारते । ८ । ३ । ५ ।

"वणिजो नावि भग्नायामगाधे विप्लवा इव ॥")

विप्लावः, पुं, अश्वस्य प्लुतगतिः । इति विपूर्व्वप्लुधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विप्लुट्, [ष्] स्त्री, (विशेषेण प्रोषतीति । वि+प्लुष+क्विप् ।) विप्रुट् । विन्दुः । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

विप्लुतः, त्रि, (वि+प्लु+क्तः ।) व्यसनार्त्तः । तत्पर्य्यायः । व्यसनः २ व्यसनी ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

विफलं, त्रि, (विगतं फलं यस्य ।) निरर्थकम् । तत्पर्य्यायः । मोघम् २ व्यर्थम् ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ७ । ६६ ।

"परस्परेण स्पृहणीयशोभं
न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः
पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ॥")

विफला, स्त्री, (विगतं फलं यस्याः ।) केतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

विबन्धः, पुं, आनाहरोगः । इत्यमरः ॥ तस्य चिकित्सा ।

"तुल्यकारवकाजाजीं लवणं शर्करीं त्रिवृताम् ।
आनाहेऽपि च कुर्व्वीत विधिमानाहिकोदितम् ।
त्रिवृत्कृष्णा हरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः ।
गुडेन तुल्या वटिका हरन्त्यानाहमुल्बणम् ॥
वर्त्तिस्त्रिकटुसैन्धवसर्षपगृहधूमकुष्ठमदनफलैः ।
मधुनि गुडे वा पक्त्वैर्व्विहिता साङ्गुष्ठपरिमाणा ॥
वर्त्तिरियं दृष्टफला शनैः प्रणिहिता गुदे घृता-भ्यक्ते ।
आनाहोदावर्त्तौ हन्त्यपि जठरं तथा गुल्मम् ॥"

विबन्धनाशकवर्त्तिः । इति भावप्रकाशः ॥ (विशेषेण बन्धः । विशेषबन्धनम् । यथा, महाभारते । ८ । १६० । ११ ।

"पाशैर्द्दशरथस्येव भृ… … एवा ॥")

विबाधा, स्त्री, विघट्टनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विबुधः, पुं, (विशेषेण बुध्यते इति । बुध+कः ।) देवः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । १२ । ४७ ।
"गन्धर्व्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ॥")
पण्डितः । इति मेदिनी । धे, २६ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६३ । १०५ ।
"ब्रवीमि विबुधः खेदं जनानां निह्नुते कथम् ॥"
अस्मिन्नर्थे वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते ॥) चन्द्रः । इति हलायुधः ॥
विबुधानः, पुं, (वि+बुध+शानच् ।) आचार्य्यः । पण्डितः । देवः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
विबोधः, पुं, (विगतो बोधः ।) अनवधानता । इति केचित् ॥ (विशिष्टो बोधः ।) प्रबोधश्च ॥ (यथा, भागवते । ३ । ४ । २० ।
"स एवमाराधितपादतीर्था-
दधीत तत्त्वात्मविबोधमार्गः ॥"
नीचपतिपुत्त्रः । यथा, मार्कण्डेये । १ । २१ ।
"पिङ्गाक्षश्च विबोधश्च सुपुत्त्रः सुमुखस्तथा ।
द्रोणपुत्त्राः खगश्रेष्ठास्तत्त्वज्ञाः शास्त्र-
चिन्तकाः ॥")
विबोधनं, क्ली, (वि+बुध+ल्युट् ।) प्रबोधनम् । यथा,—
"तुष्टाव योगनिद्रां तामेकाग्रहृदयस्थितः ।
विबोधनार्थाय हरेर्हरिनेत्रकृतालयाम् ॥"
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
(जागरणम् । यथा, महाभारते ।१।१००।५
"शीतशोकभयाबाधाः सुखस्वप्नविबोधनाः ।"
प्राप्तिबोधके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १८ । २२ ।
"अदाद्रायो विबोधनम् ।"
"रायो धनस्य विबोधनं विशेषेण बोधकं बहु-
धनप्राप्तिहेतुमित्यर्थः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
विभक्तः, त्रि, (वि+भज्+क्तः ।) प्राप्तविभागः । विभिन्नः । पृथक् । यथा । बृहस्पतिः ।
"पित्रा सह विभक्ता ये सापत्ना वा सहोदराः ।
जघन्यजाश्च ये तेषां पितृभागहरास्तु ते ।
अनीशः पूर्व्वजः पित्र्ये भ्रातृभागे विभक्तजः ॥"
विभक्तजो विभागानन्तरं गर्भाधानेन जातः ॥
अपि च । व्यासः ।
"भ्रातॄणां जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते ।
तदभावे विभक्तानां धर्म्मस्तेषां विवर्द्धते ॥"
विभक्तानां समानधने वैदिककर्म्मकरणात्तन्ना-
वधर्म्मेणैव तद्वृद्धिरित्यर्थः ।
"विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे
समाः ।
एको ह्यनीशः सर्व्वत्र दानाधमनविक्रये ॥"
अपि च ।
"दानग्रहणपश्वन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहाः ।
विभक्तानां पृथक् ज्ञेयाः पाकधर्म्मागमव्ययाः ॥
साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्य्युर्नाविभक्ताः परस्परम् ॥
येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्त्तन्ते स्वरिक्थगाः ।
विभक्तानवगच्छेयुर्लेख्यमप्यन्तरेण तान् ॥"
इति नारदवचनानि ।
तथा ।
"भ्रातॄणामथ दम्पत्योः पितुः पुत्त्रस्य चैव हि ।
प्रातिभाव्यमृणं साक्ष्यमविभक्ते न तु स्मृतम् ॥"
इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥ * ॥
तथा ।
"विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र
संस्थितः ।
पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते ॥"
इति बृहस्पतिवचने येषामेव हि पितृभ्रातृ-
पितृव्यादीनां पितृपितामहोपार्ज्जितद्रव्येणा-
विभक्तत्वमुत्पत्तितः सम्भवति त एव विभक्ताः सन्तः परस्परप्रीत्या पूर्व्वकृतविभागध्वंसेन यत्तव धनं तन्मम धनं यन्मम धनं तत्तवापि इत्येकस्मिन् कार्य्ये एकगृहित्वरूपतया स्थिताः संसृष्टाः । न त्वेवं रूपाणां धनसंसर्गमात्रेण । नापि विभक्तानां प्रीतिपूर्व्वकाभिसन्धानं विना ॥ * ॥ तथा ।
"बन्धूनामविभक्तानां भोगं नैव प्रदापयेत् ।"
इति कात्यायनवचनम् ॥
तथा ।
"भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्म्मः प्रवर्त्तते ।
विभागे सति धर्म्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक्पृथक् ॥"
तथा ।
"भ्रातॄणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत् सह ।
न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥"
इति मनुवचनम् ॥
तथा । कात्यायनः ।
"अविभक्ते मृते पुत्त्रे तत्सुतं रिक्थभागिनम् ।
कुर्व्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ।
लभेतांशं स पित्र्यं च पितृव्यात् तस्य वा
सुतात् ॥"
तथा । विष्णुः । पितृविभक्ता विभागानन्तरोत्पन्नस्य विभागं दद्युः ॥ * ॥ अपि च ।
"अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।
भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः ॥"
इति कात्यायनवचनम् ॥
अविभक्तानां सह वसतां संसृष्टानां वा पुनर्विभागो भ्रातृतत्सुततत्सुतपर्य्यन्तमेव तत्सुताचतुर्थान्निवर्त्तते । इति ॥ तथा ।
"अविभक्तं स्थावरं यत् सर्व्वेषामेव तद्भवेत् ।
विभक्तं स्थावरं प्राप्तं नान्योदर्य्यैः कदाचन ॥"
इति यमवचनम् । एतानि वचनादीनि दायतत्त्वधृतानि ॥ * ॥ अपि च ।
"अविभक्ता विभक्ता वा कुर्य्युः श्राद्धमदैविकम् ।
मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः पृथक् विना ॥"
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥
अन्यच्च ।
"बहवः स्युर्यदा पुत्त्राः पितुरेकत्र वासिनः ।
सर्व्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् ।
द्रव्येण चाविभक्तेन सर्व्वैरेव कृतं भवेत् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
(पुं, कार्त्तिकेयः । यथा,
"षष्ठीप्रियश्च धर्म्मात्मा ...
कन्यामर्त्ता ...
विभक्तजः, पुं, (विभक्ते सति + जः ।) विभागानन्तरं ...
यथा । बृहस्पतिः ।
"पित्रा सह विभक्ता ये ...
जघन्यजाश्च ये तेषां ...
अनीशः पूर्व्वजः ...
यथा धने तथर्णेऽपि ...
...
विभक्तिः, स्त्री, (विभजनमिति । ... अर्थाः विभज्यन्ते आभिरिति वा । क्तिन् ।) विभागः । स्यादिः ...
"संख्याकारकबोधयित्री ...
...
सा विभक्तिर्द्विधा प्रोक्ता ...
...
प्रत्ययः सा विभक्तिः । ...
द्विविधा । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ...
यार्थोदाहरणम् । यथा, नैषधे । ३ ।
"क्रियेत चेत् साधु ...
व्यक्तिस्तदा सा प्रथमाभिधेया ।
या स्वौजसां साधयितुं विलासै-
स्तावत् क्षमा ...
विभजनीयं, त्रि, विभाज्यम् ।
यथा । यद्धनस्य प्रयोजनार्थं ...
मूल्यादिभिः ...
इति दायतत्त्वम् । भजनार्थम् । ...
धातोरनीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
विभवः, पुं, धनम् । (यथा, मनौ । ११ ।
"न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च ...
मोक्षः । ऐश्वर्य्यम् । इति मेदिनी ।
(यथा, भागवते । ७ । ८ । ११ ।
"भवता हरे स ...
नरसिंह नाथ विभवाय नो भव ।"
प्रभवादिषष्टिसंवत्सरान्तर्गत ...
भविष्यपुराणे ।
भैरव उवाच ।
"सुभिक्षं क्षेममारोग्यं सर्व्व ...
प्रशान्ता मानवाश्च बहुदुग्धा ...
हृष्टास्तुष्टा जनाः सर्व्वे विभवे ...
...
विभा, स्त्री, (वि+भा+क्विप् ।) किरणः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रकाशः । शोभा । इति निर्घण्टः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।
"कमलेव मतिर्मतिरिव कमला
तनुरिव विभा विभेव तनुः ।
धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी
सततं विभाति बत यस्य ॥"
प्रकाशके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ११ ...

[illegible] विभागात् ।"
[illegible] ।"
[illegible] ।)
[illegible] (वि+भा+क+ "[illegible]-
[illegible] । इति कः ।) [illegible] ।
[illegible] । १० । [illegible] ।
[illegible] विभाति च विभाकरः ।")
[illegible] । इत्यमरः । अपि ।
[illegible] १८७। (त्रि, प्रकाशशीलः ।)
(वि+भज+घञ् ।) भागः । अस्य
[illegible] इत्यम: । अस्य लक्षणं यथा ।
[illegible] भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य
[illegible] वैशेषिक-
[illegible] गुटिकापाता-
[illegible] विभागः । विशेषेण भजनं
[illegible] वा विभागः ।" इति दायभागः ।
।
[illegible] विभागः पूर्वेण प्रकल्प्यते ।
इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः ।"
इति नारदवचनम् ।
[illegible] भ्रातॄणां [illegible]-
[illegible] गुटिकापाता-
[illegible] विभागः । ० ।
। [illegible] ।
[illegible] तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् ।
[illegible] कारणं विना ।"
[illegible] तु नारदः ।
[illegible] कुपितश्चैव विषयासक्तचेतनः ।
[illegible] न विभागे पिता प्रभुः ।"
[illegible] पितामहधन-
[illegible] ।
[illegible] भ्रातॄणां विभागः संप्रदर्शितः ।
[illegible] जीवतोरपि शस्यते ।"
। [illegible] ।
[illegible] पिता कुर्य्यादिच्छया विभजेत् सुतान् ।
[illegible] ज्येष्ठभागेन सर्व्वे वा स्युः समांशिनः ।"
[illegible] ।
[illegible] अविभक्तानां कृत्यानां वसतां सह ।
[illegible] विभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः ।"
। [illegible] विभक्ता विभागानन्तरोत्पन्नस्य
[illegible] ।
[illegible] विभागार्थे सन्देहे समुपस्थिते ।
[illegible] कुलं साक्षित्वमर्हति ।"
इति [illegible]वचनम् । इति दायतत्त्वम् ।
[illegible] धर्म्मावच्छिन्नानामेव बहूनां परस्पर-
[illegible] धर्म्मप्रकारेण प्रतिपादनं हि वि-
। इति श्राद्धविवेकटीकायां श्रीकृष्ण-
[illegible] । न्यायमते चतुर्व्विंशतिगुणान्त-
[illegible]विशेषः । स त्रिविधः । यथा,—
[illegible] हेतुर्द्वितीयः स्यात् विभागोऽपि त्रिधा भवेत् ।
[illegible] एककर्म्मोद्भवः परः ।
विभागजस्तृतीयः स्यात् संयोगोऽपि द्विधा भवेत् ।
[illegible]विभागोऽस्ति [illegible] विभागजः ।"
इति भाषापरिच्छेदः ।०।
विभक्तप्रत्ययकारणं विभागं निरूपयति विभाग इति एककर्म्मेति । उदाहरणम् । [illegible] विभागादिकं पूर्व्ववत् बोध्यं तृतीयो विभागजः कारणमात्रविभागजन्यः कारणाकारणविभाग-जन्यश्चेति आद्यस्तावत् यत्र कपालकर्म्म ततः कपालद्वयविभागस्ततो घटारम्भकसंयोगनाश-स्ततो घटनाशः तत्स्तेन एककपालविभागेन सकर्म्मणः कपालस्य देशान्तरविभागो जन्यते तत उत्तरदेशसंयोगः ततः कर्म्मनाश इति । न च तेन कर्म्मणैव कथं देशान्तरविभागो न जन्यते इति वाच्यं एकस्य कर्म्मण आरम्भक-संयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्यानारम्भकसं-योगप्रतिबन्धिविभागजनकत्वविरोधात् अन्यथा विकसत्कमलकुट्मलभङ्गप्रसङ्गात् तस्माद्यदीदं अनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं जनयेत्तदा आरम्भकसंयोगप्रतिबन्धिविभागं न जनयेत् । न च कारणविभागेनैव द्रव्यनाशात् पूर्व्वं कुतो देशान्तरविभागो न जन्यते इति वाच्यं आर-म्भकसंयोगप्रतिबन्धिविभागवतः अवयवस्य सति द्रव्ये देशान्तरविभागासम्भवात् यत्र 'हस्त-क्रियया हस्ततरुविभागः ततः शरीरेऽपि विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र च शरीरतरुविभागे हस्तक्रिया न कारणं अधिकरणत्वात् शरीरे तु क्रिया नास्ति अवयविकर्म्मणो यावदवयवकर्म्म-नियतत्वात् । अतस्तत्र कारणाकारणविभागेन कार्य्याकार्य्यविभागो जन्यते इति अतएव विभागो गुणान्तरं अन्यथा शरीरे विभक्ताविभक्त-प्रत्ययो न स्यात् अतः संयोगनाशेन विभागो नान्यथासिद्धो भवति । इति सिद्धान्तमुक्ता-वली । ("सामान्यधर्म्मावच्छिन्नानामेव वस्तूनां परस्परविरुद्धतद्व्याप्यधर्म्मप्रकारेण प्रतिपाद-नम् ।" यथा द्रव्यत्वधर्म्मावच्छिन्नानां क्षित्या-दीनां परस्परविरुद्धेन क्षितित्वजलत्वादिना अथ द्रव्यत्वव्याप्येन विशेषेण तथा प्रतिपादनं नवधा द्रव्यविभागः । यागः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ७७ । ४ ।
"यो भूयिष्ठं नासत्याभ्यां विवेष च निष्ठं पित्व-रररते विभागे ।"
"यो यजमानो विभागे हविर्व्विभागवति यागे ।"
इति तद्भाष्ये सायणः ।")
विभाज्यं, त्रि, विभजनीयम् । विभागार्हम् । यथा,
"कुले विनीतविद्यानां भ्रातॄणां पितृतोऽपि वा ।
शौर्य्यप्राप्तन्तु यद्वित्तं विभाज्यं तद्वृहस्पतिः ।
शिल्पेष्वपि हि धर्म्मोऽयं मूल्याद्यच्चाधिकं भवेत् ।
परं निरस्य यल्लब्धं विद्यया द्यूतपूर्व्वकम् ।
विद्याधनन्तु तद्विद्यान्न विभाज्यं वृहस्पतिः ।"
तथा ।
"शौर्य्यभार्य्याधने चोभे यच्च विद्याधनं भवेत् ।
त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः ।"
इति दायतत्त्वम् ।
विभाण्डकः, पुं, मुनिविशेषः । स तु ऋष्यशृङ्ग-पिता । इति रामायणम् । (यथा, महा-भारते । ३ । ११० । ३२ ।
"सोऽपश्यदासीनमुपेत्य पुत्त्रं
ध्यायन्तमेकं विपरीतचित्तम् ।
विनिःश्वसन्तं मुहुरूर्द्ध्वदृष्टिं
विभाण्डकः पुत्त्रमुवाच दीनम् ।")
विभाण्डी, स्त्री, आवर्त्तकीलता । इति राज-निर्घण्टः ।
विभातं, क्ली, (वि+भा+क्तः ।) प्रत्यूषः । इति शब्दरत्नावली ।
विभावः, पुं, (विशेषेण भावयति रसं सामाजि-कानिति । वि+भावि+अच् ।) परिचयः । रसस्योद्दीपनादिः । इति मेदिनी । तल्ल-क्षणादिर्यथा,—
"विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम् ।"
विभावादयो वक्ष्यन्ते । विभावादीनां यथा-संख्यं कारणकार्य्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते ।
"कारणकार्य्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकतः ।
रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः ।
सद्भावश्च विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत् ।
झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ।
विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सचेतसाम् ।
परानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वादपि स्फुटम् ।"०।
"अथ के ते विभावानुभावव्यभिचारिण इत्य-पेक्षायां विभावमाह ।
रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्य-नाट्ययोः ।
ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनां उद्-बोधकारणानि सीतादयस्त एव काव्ये नाट्ये च निवेशिताः सन्तो विभाव्यन्ते आस्वादाङ्कुरप्रादु-र्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्यादिभावा एभिरिति विभावा उच्यन्ते ।
आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ।"
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
(विविधप्रकारेण प्रकाशवति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४८ । १ ।
"न चित्रं वपुषे विभावम् ।"
"विभावं विविधप्रकाशवन्तम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।)
विभावनं, क्ली, } (विभावयति कारणं विना
विभावना, स्त्री, } कार्य्योत्पत्तिं चिन्तयति यस्मिन्-निति । वि+भावि+ल्युट् । युच् वा ।) अल-ङ्कारविशेषः । स च विनाकारणं उपनिबध्य-मानोऽपि कार्य्योदयरूपः । यथा,—
"विभावना विना हेतुं कार्य्योत्पत्तिर्यदुच्यते ।

उत्साहवर्द्धितमित्यस्मात् द्विधा सा परि-
कीर्त्तिता ।"

उत्कर्षे यथा,—
"अहो याचकदं मध्यमद्भुतरचे दृशौ ।
अभूत्कमनोहारि वपुर्वपसि सुभ्रुवः ।"
अपकर्षे यथा,—
"स एव कोऽपि जयति जगति कुसुमायुधः ।
हरतापि तनुं तस्य शम्भुना न हृतं बलम् ।"
इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
(पालनम् । यथा, भागवते । ४ । ८ । २० ।
"यस्याङ्घ्रिपद्मं परिचर्य्य विश्व-
विभावनायात्तगुणाभिपत्तेः ।")

विभावरी, स्त्री, रात्रिः । इत्यमरः । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ३ । २०७ ।
"प्रभातायां विभावर्य्यां यथास्थानस्थितो नृपः ।
आचार्य्येणार्माश्रम इति चचारमादिशत् ।"
मन्दारविद्याधरकन्या । यथा, मार्कण्डेये । ६१ ।
१४ ।
"मन्दारविद्याधरजा सखी मम विभावरी ।"
द्वारकाख्यानपुरी । यथा, भागवते । ७ । ११ । ७ ।
"कृष्णः श्रीमान् विभावरीनाम ।")
हरिद्रा । कुट्टनी । वक्रोक्तिः । [illegible]
[illegible] । इति मेदिनी । रे, ५६ । मौलर्य-
[illegible] । इति शब्दरत्नावली । मेदापथ: ।
इति हेमचन्द्रः ।

विभावसुः, पुं, (विभा प्रभा एव वसु धनमस्येति ।)
सूर्य्यः । (यथा, महाभारते । ३ । ८६ । ७ ।
"उदेति पूर्व्वकाष्ठायां विभावसुरयं रविः ।")
अर्कवृक्षः । अग्निः । (यथा, महाभारते ।
१ । ६० । ७ ।
"[illegible] विभावसो: ।")
चित्रकवृक्षः । इत्यमरः । चन्द्रः । हारमेदः ।
इति मेदिनी । (वसुपुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । ६ । ६ । १०,१६ ।
"[illegible] नामानि मे यत्र ।
[illegible] विभा-
वसुः ।
[illegible]"
[illegible] । यथा, तत्रैव । १० । ५९ । १२ ।
"[illegible] विभावसुः
[illegible] ।"
[illegible] । यथा, तत्रैव । ६ । ६ । १० ।
"[illegible] विभावसुः ।")

विभाषितः, त्रि, विभाषितः । विशेषेण कथि-
तः । विशेषेण भाषितः । [illegible] । इति
[illegible] विकल्पः । (यथा,
[illegible] । ३ । ५ ।
"[illegible]
[illegible] ।")
विभाषा, स्त्री, (विभाषणमिति । [illegible]
[illegible] ।" [illegible] ।
[illegible] । यथा । [illegible]-
मध्ये विधिर्निषेधः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।
("नवेति विभाषा ।" इति पाणिनिः । १ । १ । ४४ ।)

विभिन्नः, त्रि, (वि + भिद् + क्तः ।) विभक्तः ।
विदीर्णः । यथा,—
"गदापरशुखड्गैश्च चक्रतोमरशायकैः ।
विभिन्ने वेदना या हि त्वयया सापि निर्ज्जिता ।"
इति इतिहाससमुच्चयः ।
(विघटितः । यथा, शिशुपालवधे । ३ । ५५ ।
"विभिन्नशङ्खः कलुषीभवन्मुहु-
र्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्म्मणः ।")

विभीतकः, त्रि, वृक्षविशेषः । बहेड़ा इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । अक्षः २ तुषः ३ कर्षफलः ४ भूत-
वासः ५ कलिद्रुमः ६ । इत्यमरः । कल्पवृक्षः ७
संवर्त्तः ८ । इति रत्नमाला । तैलफलः ९
भूतावासः १० संवर्त्तकः ११ वासन्तः १२
कलिवृक्षः १३ बहेडुकः १४ हार्य्यः १५ विषघ्नः
१६ अनिलघ्नः १७ कासघ्नः १८ । (यथा, महा-
भारते । ३ । ६४ । ५ ।
"प्रियालतालखर्ज्जूरहरीतकविभीतकैः ।")
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषा-
यत्वम् । उष्णत्वम् । कफापहत्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
पलितघ्नत्वम् । विपाके मधुरत्वञ्च । तन्मज्ज-
गुणाः । तृष्णाच्छर्द्दिकफवातहरत्वम् । लघु-
त्वम् । मधुरत्वम् । मदकारित्वञ्च । तत्तैल-
गुणाः । स्वादुत्वम् । हिमत्वम् । केश्यत्वम् ।
गुरुत्वम् । पित्तानिलानिलापहत्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः । ० । अपि च । अथ विभीतक-
नामानि गुणाश्च ।
"विभीतकस्त्रिलिङ्गः स्यादक्षः कर्षफलश्च यः ।
कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः ।
विभीतकं स्वादुपाकं कषायं कफपित्तनुत् ।
उष्णवीर्य्यं हिमस्पर्शं भेदनं कासनाशनम् ।
रूक्षं नेत्रहितं केश्यं क्रिमिवैस्वर्य्यनाशनम् ।
विभीतमज्जा तृट्छर्द्दिकफवातहरो लघुः ।
कषायो मदकृच्चाथ धात्रीमज्जापि तद्गुणाः ।"
इति भावप्रकाशः । ० ।
अन्यच्च ।
"विभीतं भेदि शीतोष्णं वैस्वर्य्यं क्रिमिनाशनम् ।
चक्षुष्यं स्वादुपाकञ्च कषायं कफपित्तनुत् ।"
इति राजवल्लभः । ० ।
अस्य कलिद्रुमत्वकारणं यथा,—
बृहदश्व उवाच ।
"ततो गतेषु देवेषु लोकपालेषु वै द्विज ।
[illegible] ।
[illegible] यथा ।
[illegible] ।
[illegible] ।
मम [illegible] ।
[illegible] ।
न [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"

इत्युक्तो देवैः [illegible]
दीनात् द्वाप [illegible]
इति [illegible]
(अक्षः । यथा, महाभारते ।
"एवमुक्ता द्वौ [illegible]
[illegible]
"तं प्रभुमेवं [illegible]
ततस्तत्र कलिर्भीतो वेपमान [illegible]
कोपं संयच्छ नृपते कीर्त्ति [illegible]
"एवमुक्तो नलो [illegible]
ततो भीतः कलिः [illegible]
"विभीतकत्वाप्रभृति [illegible]

विभीषणः, पुं, (विभीषयतीति ।
"नन्दिग्रहिपचीति ।" ३ । १ ।
ल्युः ।) रावणभ्राता । [illegible]
(यथा, भागवते । ९ । १० । [illegible]
"रावणः कुम्भकर्ण [illegible]
पुत्रस्य शतिर्भार्य्या [illegible]
भक्तश्च्यम् । इति राजनिर्घण्टः ।
(यथा, रामायणे । ६ । ११ । [illegible]
"इत्यो विभस्य रचिता [illegible]
"विभीषणः भयङ्करः ।" [illegible]
साधकः ।)

विभीषिका, स्त्री, (विभीषा + क्तः
टाप् अत इत्वञ्च ।) भयप्रदर्शन ।
"छात्रा [illegible]
मधूनां [illegible]
विद्वांसोऽपि वयं पर [illegible]
सौख्यसम्पर्चर्य्यया च [illegible]
इति [illegible]

विभुः, पुं, (वि + भू + "विप्रसंभ्य
३ । २ । १८० । इति डुः ।) [illegible]
शिशुपालवधे ।
"विभुर्विभक्तावय [illegible]
क्षमारतं [illegible]
सर्व्वगतः । प्रभुः । (यथा,
१० । २६ ।
"[illegible]
प्रभवः । इति मेदिनी । [illegible]
[illegible] । [illegible]
(यथा, महाभारते । १३ । [illegible]
"[illegible]
जीवात्मा । यथा,—
"न [illegible]
इत्युक्ते [illegible]
इति [illegible]
[illegible] । सर्व्वे । इति [illegible]

[illegible]

इति भगवद्गीतायाम् । [illegible]

[illegible] । यथा, कुमारे । २ । ४० ।
[illegible] इति महाभाष्ये भगवत: । [illegible]
[illegible] यथा, कुमारे । ५ । ७० । २ ।
विभूतिः [illegible] ... तिष्ठति तिष्ठ ।"
विभु: ईश्वरम् ।" इति महाभाष्ये भगवत: ।
। यथा, कुमारे । ४ । १८ । १ ।
[illegible] इति शाश्वतो ।"
। स्त्री ।" इति महाभाष्ये भगवत: ।)
स्त्री, (वि + भू + क्तिन् ।) अणिमादि-
[illegible] । तत्पर्यायः । भूतिः २ ऐश्वर्य्यम् ३ ।
[illegible] । (यथा, कुमारे । १ । ८ । ९ ।
[illegible] विभूतय उच्छ्रयाय ।"
[illegible] ऐश्वर्य्यविशेषाः ।" इति महाभाष्ये
[illegible] ।) विभवसम्पत्ता । अस्य विभवस्य
[illegible] देवादि विभूत्यादिपदत्रयं वाच्यं
[illegible] विभूतिर्भूतिरिति द्वयं शास्त्रविचाराति
[illegible] तु ऐश्वर्य्यमित्याहु: । विभवसम्पत्ता
[illegible] भवति: भूति: विभवसम्पत्
[illegible] ईश्वरगुणैश्वर्य्यं भावे ष्यञ्:
[illegible] लघिमादि । तथा च ।
"[illegible] लघिमा प्राप्ति: प्राकाम्यं महिमा
तथा ।
[illegible] वशित्वञ्च तथा कामावसायिता ॥"
इति ॥
[illegible] महिमा येन सूक्ष्मो भूत्वा विचरति ।
[illegible] लघिमा येन वायुरिव लघुतरो भवति ।
[illegible] प्राकाम्यमिच्छानभिघात: ।
[illegible] महत्त्वं येन चतुर्दशभुवनान्यप्युदरे
[illegible] । ईशित्वं प्रभुता येन स्थावरजङ्गमादि-
[illegible] भवन्ति । वशित्वं स्वायत्तता
[illegible] । कामेन इच्छया अवसा-
[illegible] शीलमस्य कामावसायी शीलो

[illegible] । ततस्तु कामावसायिना ।
[illegible] [illegible] इति
[illegible] । [illegible] ।

[illegible]
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] विभूतिरिति गीयते ॥"
इति कौर्म्मे १ अध्याय: ।
([illegible] । यथा, कुमारे । १ । १० । ४ ।
"विभूतिमत् [illegible] ।"
"विभूतिमन्तो: ।" इति महाभाष्ये भगवत: ।
[illegible] । यथा, तत्रैव । ६ । ७१ । १ ।
"[illegible] विभूतिरीयते [illegible] ।"
"विभूतिमत्तमो [illegible] ।" इति महाभाष्ये
भगवत: । [illegible] । यथा, भागवते । ९ ।
१९ । १९ ।
"[illegible] ।
[illegible] विभूतये ॥"
[illegible] । यथा, रघुवंशे । ८ । १६ ।
"अभिभूय विभूतिमार्त्तवीं
मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ॥")

विभूतिद्वादशी, स्त्री, (विभूतिवर्द्धिका द्वादशी ।) व्रतविशेष: । यथा,—

वाराहपुराणे ।
"शृणु नारद ! वक्ष्यामि विष्णोर्व्रतमनुत्तमम् ।
विभूतिद्वादशीनाम सर्व्वपापविनाशनम् ॥
कार्त्तिके चैव वैशाखे मार्गशीर्षेऽथ फाल्गुने ।
आषाढ़े वा दशम्यान्तु शुक्लायां लघुभुङ्नर: ।
कृत्वा सायन्तनीं सन्ध्यां गृह्णीयान्नियमं बुध: ॥
एकादश्यां निराहार: समभ्यर्च्य जनार्द्दनम् ।
द्वादश्यां विधिसंयुक्त: करिष्ये भोजनं विभो ।
तदविघ्नेन मे यातु साफल्यं मधुसूदन ॥
तत: प्रभाते चोत्थाय कृतस्नानजप: शुचि: ।
पूजयेत् पुण्डरीकाक्षं शुक्लमाल्यानुलेपनै: ॥
विभूतिदाय नम: पादावशोकाय च जानुनी ।
नम: शिवायेत्यूरू च विश्वमूर्त्तये नम: कटिम् ॥
कन्दर्पाय नमो मेढ्रमादित्याय नम: करौ ।
दामोदरायेत्युदरं वासुदेवाय च स्तनौ ।
माधवायेति हृदयं कण्ठमुत्कण्ठिने नम: ।
श्रीधराय मुखं केशान् केशवायेति नारद ।
पृष्ठं शार्ङ्गधरायेति श्रवणौ च स्वयम्भुवे ॥
स्वनाम्ना शङ्खचक्रासिगदापरशुपाणय: ।
सर्व्वात्मने शिरो ब्रह्मन् नम इत्यभिपूजयेत् ॥
मत्स्यमुत्पलसंयुक्तं हैमं कृत्वा तु शक्तित: ।
उदकुम्भसमायुक्तमग्रत: स्थापयेद्विभो: ॥
गुड़पात्रं तिलैर्युक्तं सितवस्त्राभिवेष्टितम् ।
रात्रौ जागरणं कुर्य्यादितिहासकथादिना ।
प्रभातायाञ्च शर्व्वर्य्यां ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ।
सकाञ्चनोत्पलं देवं सोदकुम्भं निवेदयेत् ॥
यथा न मुच्यसे विष्णो: सदा सर्व्वविभूतिभि: ।
तथा मामुद्धराशेषदु:खसंसारसागरात् ॥
इत्युच्चार्य्य ततस्तस्मै प्रतिमां कलशं तथा ।
दत्त्वैवं नरो भक्त्या यथोक्तेन मतभिनाम् ।
दद्याद्वै मत्स्य यावत् पापसंघैर्विमुच्यते ॥
मत्स्यादिभिर्दशावतारैर्दशदशम्यां नर: ।
संपूज्यान्ते स्वर्णदानेन मतम्भिनाम् ।
शक्त्या दक्षिणया विप्रान् गुरुं वैष्णवमर्च्चयेत् ।
मासेन पक्षेन वा दत्त्वा भोजयेद्दशदशान्वितान् ।
गुरुं संपूज्य विधिवद्वस्त्रालङ्कारभूषणै: ॥
अल्पानपि यथाशक्त्या भोजयित्वा द्विजोत्तमान् ।
सर्व्वेष्वेव गोदानैरन्नैश्च धनसञ्चयात् ॥
ततस्त्विमो यथाशक्त्या शीर्षं शीर्षं समाचरेत् ।
यथावित्तेन पुरतो भक्तिमान् मानवं प्रति ।
पुत्रार्थैर्विधानेन न कुर्य्याद्वित्तशाठ्यम् ॥
अनेन विधिना यस्तु विभूतिद्वादशीव्रतम् ।
कुर्य्यात् स पापनिर्मुक्त: पितॄणामात्मवैभवम् ॥
अनन्तं शतमाख्यं न शोकफलभाग्भवेत् ।
न च व्याधिर्भवेत्तस्य न दारिद्र्यं न बन्धनम् ॥
वैष्णवो वाथ शैवो वा भवेज्जन्मनि जन्मनि ।
यावद्युगसहस्राणां शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
तावत् स्वर्गे वसेद्राजन् भूपतिश्च पुनर्भवेत् ॥"
इति मात्स्ये ८२ अध्याय: ।

विभूषणं, क्ली, (विशेषेण भूषयत्यनेनेति । वि + भूष + णिच् + ल्युट् ।) आभरणम् । इत्यमर: ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १० । ६३ ।
"अस्ति पाटलिपुत्राख्यं पुरं पृथ्वीविभूषणम् ।")

विभूषा, स्त्री,(वि + भूष् भूषणे + "गुरोश्च हल: ।" ३ । ३ । १०३ । इत्य: । स्त्रियां टाप् ।) शोभा । इति हेमचन्द्र: ॥ (यथा, कामन्दकीये ।१५।४६।
"तत: प्रवृद्ध: शुचिरिष्टदेश:
श्रीमद्विभूषोज्ज्वलित: प्रहृष्ट: ॥")
आभरणञ्च । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् ।४५८।
"मानपरवशकोपादनुदयिताख्येव रोचते महम् ।
काञ्चनमयी विभूषा दासाचितसद्भावेव ।")

विभूषित:, त्रि, (वि + भूष + क्त: । यद्वा, विभूषा संजातास्य इति । विभूषा + इतच् ।) अलङ्कृत: । यथा,—
"विमुद्ररत्नांशुविभूषिताङ्गी
शिलातले हैममये सुरम्ये ।
सुखोपविष्टं मदनाङ्गनाशनं
जगाद वाक्यं गिरिराजपुत्री ॥"
इति स्कान्दे नीलकण्ठस्तोत्रम् ॥

विभृत:, त्रि, धृत: । पुष्ट: । विपूर्व्वभृधातो: क्तप्रत्ययेन निष्पन्न: ॥

वि(वि)भ्रत्, त्रि, (भृ + शतृ ।) बिभर्त्ति य: । धारणपोषणकर्त्ता । यथा,—
"चतुर्द्दशं नारसिंहं बिभ्रद्दैत्येन्द्रमूर्ज्जितम् ।
ददार करजैरूरावेरकां कटकृद्यथा ॥"
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्याय: ॥
अपि च ।
"तरुणशकलमिन्दोर्बिभ्रती शुभ्रकान्ति: ।"
इत्यादि तन्त्रसारे सरस्वतीध्यानम् ॥
(मवर्गीयमकारादि: साधुरेव ॥)

विभ्रमः, पुं, (वि+भ्रम+घञ् ।) हावभेदः । स तु स्त्रीणां शृङ्गारभावजक्रियाविशेषः । इत्यमरः । (यथा, मेघदूते । २८ ।
"स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ।")
मदरागहर्षजनितविपर्य्यासो विभ्रमः । यथा त्वरितमित्तमानयाद्युत्थायाम्यत्र गमनं प्रिया-दध्यक्षयासादिष्य सखा सच्छालपनहर्षैर्हसित-क्रोधौ पुष्पादीनां याच्ञा सहसैव तत्परि-त्यागः । वस्त्राभरणमाल्यानामकारणतः स्थानं माननञ्च । यदुक्तम् ।
"क्रोधः स्मितञ्च कुसुमाभरणादियाच्ञा
तद्वर्ज्जनञ्च सहसैव विमण्डनञ्च ।
आक्षिप्य वाग्वचनं सपदं सखीभि-
र्निष्कारणोत्थितगतं वद विभ्रमं तत् ।" इति ।
"चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो भवेत् ।"
इत्यन्यच्च । तथान्यत्र ।
"विभ्रमस्त्वरया काले भूषास्थानविपर्य्ययः ।"
यथा,—
"श्रुत्वायान्तं बहिः कान्तमसमापितभूषया ।
भालेऽञ्जनं दृशोर्लाक्षा कपोले तिलकः कृतः ।"
इति ।
योषितां यौवनजो विकारो विभ्रमः । इत्येके ।
विभ्रान्तिर्विभ्रमः घञ् । इति भरतः । अपि च ।
"वल्लभप्राप्तिवेलायां मदनावेशसंभ्रमात् ।
विभ्रमो हारमाल्यादिभूषास्थानविपर्य्ययः ।"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥*॥
भ्रान्तिः । इति मेदिनी । मे, ५२ । (यथा, भागवते । ४ । २१ । १७ ।
"नमाविभागवामैचत् त्वरमाणं विद्वायथा ।
आसक्तमिव भावल्यं योऽधर्म्मे धर्म्मविभ्रमः ।")
शोभा । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।३।२६७।
"ललाटे भुवहुमाहृ पराम्लाः शिरोरुहाः ।
तस्य शम्भुधमार्धशिराभ्योविभ्रमं दधुः ।"
यथा च अमरुशतके । १ ।
"ज्याकृष्टिबद्धखटकामुखपाणिपृष्ठ-
प्रेङ्खन्नखांशुचयसंवलितोऽम्बिकायाः ।
त्वां पातु मञ्जरितपल्लवकर्णपूर-
लोभभ्रमद्भ्रमरविभ्रमभृत्कटाक्षः ।")
संशयः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, कथा-सरित्सागरे । १८ । ६६ ।
"पुरयन् बहुधाराभिर्मार्गेभिर्भुवनतलम् ।
कुर्व्वन्नम्बरविन्दपरागभ्रमविभ्रमम् ।")
भ्रमणम् । इति शब्दरत्नावली । (विकार-विशेषः । यथा,—
"तोयार्णैरपि वाष्पैर्मे निरीक्षणममोघम् ।
व्यामग्नोऽम्भसो वाई यद् शीतोष्णविप्रमम् ।
निरम्बर्दन वैशो विभ्रमः वद्यातुरम् ।
योर्जर्षं तु भैषज्यं ह्यवात् च्यवगुरवे ।"
इति वामटे सूत्रस्थानेऽष्टमोऽध्याये ।)
विभ्रमा, स्त्री, वार्द्धक्यम् । इति शब्दरत्नावली ।
विभ्राट्, [ज्] } त्रि, (विशेषेण भ्राजते इति ।
विभ्राड्, [ज्] } वि+भ्राज् + "अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।" ३।२।१७८ । इति क्विप् ।) अलङ्कारादिना दीप्तिशीलः । तत्पर्य्यायः । भ्राजिष्णुः २ रोचिष्णुः ३ । इत्यमरः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । १७० । १ ।
"विभ्राड् बृहत्पिबतु सोम्यं
मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविह्रुतम् ।"
"विभ्राट् विभ्राजमानः विशेषेण दीप्यमानः ।"
इति तद्भाष्ये सायणः ।)
विभ्रान्तः, त्रि, विभ्रमयुक्तः । विपूर्व्वभ्रमधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, गीतायाम् । १६ । १६ ।
"अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।")
विभ्रान्तिः, स्त्री, (वि+भ्रम+क्तिन् ।) विभ्रमः । इति विभ्रमशब्दटीकायां भरतः । (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । "स्फुरदद्वैतविभ्रान्तिसन्तान-सन्तमसच्छन्नसंसारनिद्रामहारैकदर्व्वेति ।")
विमतः, त्रि, विरुद्धमतिविशिष्टः । विपूर्व्वमन-धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
विमनस्कः, त्रि, विमनाः । विनिर्गतं मनोऽस्येति बहुव्रीहौ कप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, भाग-वते । ७ । १० । ६१ ।
"विलोक्य भयवङ्कृपं विमनस्कं वृषध्वजम् ।")
विमनाः, [स्] त्रि, (विरुद्धं मनो यस्य ।) चिन्ता-दिव्याकुलचित्तः । तत्पर्य्यायः । दुर्म्मनाः २ अन्त-र्म्मनाः ३ । इत्यमरः । दुःखितमानसः ४ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, देवीभागवते । १ । १८ । १० ।
"भिक्षमक्षि यदा राजन् सुहितो विमनास्तथा ।
मानाधाव तथा सर्व्वं समक् न कृतोऽहम् ।")
विमयः, पुं, (वि+मी+"एरच् ।" इत्यच् ।) विनिमयः । इति हेमचन्द्रः ।
विमर्द्दः, पुं, (विमृद्यतेऽसौ इति । वि+मृद्+घञ् ।) कालकूशन्दः । इति रत्नमाला । कालकासुन्दिया इति भाषा । विमर्द्दनम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा, रघुः । ५ । ६५ ।
"तं कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसं
शय्योत्तरच्छदविमर्द्दकृशाङ्गरागम् ।"
सम्पर्कः । यथा, रघुः । १३ । २० ।
"असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धि-
स्त्रिमार्गगावीचिविमर्द्दशीतः ।"
"त्रिमार्गगा गङ्गा तस्या वीचीनां विमर्द्देन सम्पर्केण शीतः ।" इति तट्टीकायां मल्लि-नाथः ॥*॥ युद्धम् । यथा, रामायणे ।३।३२।७।
"देवासुरविमर्द्देषु वज्राशनिकृतव्रणम् ।"
क्षयः । यथा, तत्रैव । ७ । ६३ । २४ ।
"कार्य्यार्थिनां विमर्द्दो हि राज्ञां दोषाय कल्पते ।")
विमर्द्दकः, पुं, (विमर्द्द एव । स्वार्थे कन् ।) चक्र-मर्द्दः । इति राजनिर्घण्टः । (चक्रमर्द्दशब्दे-ऽस्य गुणादयो ज्ञेयाः ।)
विमर्द्दनं, क्ली, (वि+मृद्+ल्युट् ।) कुङ्कुमादि-मर्द्दनम् । तत्पर्य्यायः । परिमलः २ । इत्य-मरः । विमर्द्दः ३ ।
विशेषेण मर्द्दनञ्च । (यथा,
१६ । ३ ।
"धर्म्मस्य
कार्यं वणाच्करिष्यामि
त्रि, विशेषेण मर्द्दनशील ।
मर्द्दनकारी । शीतादाव्य.
सागरे । ११३ । ९८ ।
मखान्
यथा च साहित्यदर्पणे ।
"अयं स रसनोत्कर्षी
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी
विमर्द्दोत्थः, पुं, (विमर्द्दादुत्तिष्ठ
+कः ।) मर्द्दनाज्जातगन्धः ।
"अथ
दूरगामी मनोहारी
विमर्शनं, क्ली, (वि+मृश+ल्युट् ।
वितर्कः । यथा,—
"वितर्कः स्यादूहनं परामर्श
अध्याहारस्तर्क
(विमृश्यतेऽनेनेति । करणे ल्युट्
यथा, भागवते । ६ । १ । ११ ।
"कर्म्मणा
विम(र्श)र्षः, पुं, (वि+मृश(ष)+घञ्
दृष्टा । इति जटाधरः । (कथा-
सागरे । २० । १५२ ।
"प्रलयः स्वीय सुखानि
विमलं, क्ली, (विगतो मलो यस्मात् ।
दिधाकृतम् । तत्पर्य्यायः ।
निर्म्मलम् २ स्वच्छम् ३ अ
कम् ५ । अस्य गुणाः । अ
त्रिदोषप्रशमनाखिलम् । रो
लम् । वेधे भिन्नवर्णैश्च
निर्घण्टः । (तथाच
"मुक्तारजतरत्नेषु मोदूर्ये
लौलत्यं कोदशताये
तद्गुः मूरवकस्यां शीर्षशीर्ष
ताराभ्रलवर्षैश्च तैलतः
पुटनयं प्रशानयं तथा
अन्नरिस्य यदि हिमो
रम्भालोपेन वा यद्वा
इति विमलशुद्धिः । इति
संग्रहे आरणमारणाधिकारे ।)
विमलः, त्रि, (विगतो मलो यस्मा
तत्पर्य्यायः । शौचम् २ । इत्यमर
इति शब्दरत्नावली । (कथा
६८ । १४ ।

वर्षन्ति तोयानि विमलानि महीधराः ।
वसन्तो विविधान् भूपश्चिमांश्च निर्भ-
रान् ॥")
। इति च शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे ।
३ ।
"दधिघाम्नि भर्त्तरि भृशं विमलाः
परलोकमभ्युपगते विविशुः ॥")
पुं, (विगतो मलः पापं यस्मात् ।) अर्हन् ।
हेमचन्द्रः ॥ (सुद्युम्नपुत्रः । यथा, भाग-
९ । १ । ४१ ।
कलो गयो राजन् विमलश्च त्रयः सुताः ॥")
-नं, क्ली, (विमलं विशुद्धं दानम् ।) नित्य-
त्तिककाम्यदानम् । ईश्वरप्रीणनार्थदानञ्च ।
—
नैमित्तिकं काम्यं विमलं दानमीरितम् ।
यहनि यत्किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
द्दिश्य फलं तत् स्यात् ब्राह्मणाय तु नित्य-
कम् ॥
पापप्रशान्त्यै च दीयते विदुषां करे ।
त्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥
अविजयैश्वर्य्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते ।
वत् काम्यमाख्यातमृषिभिर्धर्म्मचिन्तकैः ॥
। सत्त्वयुक्तेन दानं तद्विमलं स्मृतम् ॥"
इति गारुडे ५१ अध्यायः ॥
णिः, पुं, (विमलः स्वच्छो मणिः ।)
टकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्त्री, (विमल+टाप् ।) सप्तला ।
मरः ॥ चामरकषा इति भाषा ॥ (अस्याः
र्य्यो यथा,—
तला सप्तला सारा विमला विदुला च सा ।
निगदिता भूरिफेना चर्म्मकषेत्यपि ॥"
भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
भेदः । इति मेदिनी । ले, १३१ ॥ देवी-
। यथा,—
ाग्रविमला कार्य्या शुद्धहारेन्दुवर्च्चसा ।
ाक्षसूत्रधारी च कमण्डलुकरा वरा ॥
ासनसमारूढ़ा श्वेतमाल्याम्बरप्रिया ।
क्षीरोदनाहारा कर्पूरमदचर्च्चिता ।
अक्षतहोमेन राष्ट्रायुर्नृपवर्द्धिनी ॥"
इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताद्वितीयविग्र-
कविधिः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
येत् कर्णिकामध्ये वासुदेवन्तु नायकम् ।
मला नायिका तस्य वासुदेवस्य कीर्त्तिता ॥"
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥ * ॥
परञ्च ।
त्कले नाभिदेशश्च विरजाक्षेत्र उच्यते ।
ा महादेवी जगन्नाथस्तु भैरवः ॥"
इति तन्त्रचूड़ामणौ ५१ पीठनिर्णयः ॥
च देवीभागवते । ७ । ३० । ६४ ।
मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ॥")
;, त्रि, (विमलो निर्म्मल आत्मा यस्य ।)
। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

विमलाद्रिः, पुं, (विमलः अद्रिः ।) शत्रुञ्जय-
पर्व्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥
विमलार्थकः, त्रि, निर्म्मलः । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥
विमांसं, क्ली, (विरुद्धं मांसम् ।) अशुद्धमांसम् ।
तत्तु कुक्कुरादिमांसम् । इति केचित् ॥
विमाता, [ऋ] स्त्री, (विरुद्धा माता ।) मातृ-
सपत्नी । सतमा इति भाषा । सा कनीयस्यपि
नमस्या । यथा, स्मृतिः ।
"मातुः पितुः कनीयांसं न नमेद् वयसाधिकः ।
नमस्कुर्य्यात् गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां विमा-
तरम् ॥"
स्मृत्यर्थसारे ।
"स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः ॥"
यतः पत्युर्व्वयसा ताः स्त्रियो वृद्धा अतः कनिष्ठा
अपि नमस्याः । इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
विमातृरजोनिवृत्तावपि पितामहधनविभाग-
कर्त्तव्यत्वम् । यथा वृहस्पतिः ।
"पित्रोरभावे भ्रातॄणां विभागः संप्रदर्शितः ।
मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोरपि शस्यते ॥"
अत्र मातृपदं विमातृपरमपि पुत्रान्तरोत्पत्ति-
सम्भावनातौल्यात् । इति दायतत्त्वम् ॥ * ॥
अस्या अनंशित्वं यथा । सोदरभ्रातृभिर्विभागे
क्रियमाणे मात्रे पुत्रसमांशो दातव्यः । समांश-
हारिणी माता इति वचनात्मातृपदस्य जननी-
परत्वात् न सपत्नीमातृपरत्वमपि । सकृच्छ्रुतस्य
मुख्यगौणत्वानुपपत्तेः । इति दायभागः ॥
विमातृजः, पुं, (विमातुर्जायते इति । विमातृ+
जन+डः ।) मातृसपत्नीपुत्रः । तत्पर्य्यायः ।
वैमात्रेयः २ । इत्यमरः ॥ वैमात्रः ३ । इति
जटाधरः ॥
विमानः, पुं क्ली, (विगतं मानमुपमा यस्य ।)
देवरथः । तत्पर्य्यायः । व्योमयानम् २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । २ । ४५ ।
"भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते ।
खिलीभूते विमानानां तदापातभयात् पथि ॥")
सार्व्वभौमगृहम् । (तत्तु सप्तभूमिगृहम् । यथा,
रामायणे । १ । ५ । १६ ।
"सर्व्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभिताम् ॥"
"विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सद्मनि ॥"
इति तट्टीकाधृतनिघण्टुः ॥)
घोटकः । यानमात्रम् । इति मेदिनी । ने,
१३२ ॥ (त्रि, परिच्छेदकम् । यथा, ऋग्वेदे ।
२ । ४० । ३ ।
"सोमापूषणा रजसो विमानं
सप्तचक्रं रथमविश्वमिन्वम् ॥"
"विमानं परिच्छेदकं सर्व्वमानमित्यर्थः ।" इति
तद्भाष्ये सायणः ॥ साधनम् । यथा, तत्रैव ।
३ । ३ । ४ ।
"पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां
विमानमग्निर्वयुनञ्च वाघताम् ॥")
"विमानं विमीयतेऽनेन फलमिति विमानं

यज्ञादिकर्म्मसाधनम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥
विगतो मानो यस्येति विग्रहे । अवज्ञातः ।
यथा, भागवते । ५ । १४ । १० ।
"क्वचित्क्वचित् क्षुद्ररसान् विचिन्वं-
स्तन्मक्षिकाभिर्व्यथितो विमानः ।
तत्राति कृच्छ्रं प्रति लभ्यमानो
बलाद्विलुम्पन्त्यथ तांस्ततोऽन्ये ॥")
विमार्गः, पुं, विपूर्व्वमृजधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सम्मार्ज्जनी । (विरुद्धो मार्गः ।) कुपथः ।
(यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के ।
"नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः
प्रशमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय ॥")
विमुक्तः, त्रि, (वि+मुच्+क्तः ।) विशेषेण मुक्तः ।
यथा,—
"येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिन-
स्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ।
आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः
पतन्त्यधो नादृतयुष्मदङ्घ्रयः ॥"
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १४ अध्यायः ॥
त्यक्तः । (यथा, महाभारते । ७ । २८ । ३५ ।
"विमुक्तं परमास्त्रेण जहि पार्थ महासुरम् ।
वैरिणं युधि दुर्द्धर्षं भगदत्तं सुरद्विषम् ॥"
पुं, माधवी । तत्पर्य्यायो यथा,—
"माधवी स्यात्तु वासन्ती पुण्ड्रको मण्डकोऽपि च ।
अतिमुक्तो विमुक्तश्च कामुको भ्रमरोत्सवः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
विमुक्तिः, स्त्री, (वि+मुच्+क्तिन् ।) विमोचनम् ।
मोक्षः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
"पितृप्रमत्ते दिवि ये च मूर्त्ताः
स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ ।
प्रदानशक्ताः सकलेप्सितानां
विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेषु ॥"
विमुखः, त्रि, (विरुद्धं अननुकूलं मुखं यस्य ।)
बहिर्मुखः । विरतः । यथा,—
"स्वागमैः कल्पितैस्त्वं हि जनान् मद्विमुखान्
कुरु ।
माञ्च गोपय येन स्यात् सृष्टिरेषोत्तरोत्तरा ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे शिवं प्रति विष्णुवाक्यम् ॥
विमुदः, त्रि, (विगता मुदा मुदभावो यस्य ।)
प्रफुल्लः । इति हेमचन्द्रः ॥ मुदारहितश्च ॥
विमोक्षणं, क्ली, (वि+मोक्ष+ल्युट् ।) विमो-
चनम् । परित्यजनम् । यथा,—
"यं धर्म्मकामार्थविमुक्तिकामा
भजन्त इष्टां गतिमाप्नुवन्ति ।
किञ्चाशिषो रात्यपि देहमव्ययं
करोतु मेऽदभ्रदयो विमोक्षणम् ॥"
इति श्रीभागवते १०।८१ अध्यायः ॥
विमोचनं, क्ली, (वि+मुच्+ल्युट् ।) दूरीकरणम् ।
विमुक्तिः । विपूर्व्वमुचधातोरनट्प्रत्ययेन निष्प-
न्नम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६० । १५ ।
"अथवाहं करिष्यामि कुलस्यास्य विमोचनम् ।
फलसंस्था भविष्यामि हत्वा कर्म्म सुदुष्करम् ॥"

मोहं करोति । यथा, महाभारते ।३।२।१४०।
"विमोचनमनुष्याणां निगमन्तुर्गितोऽस्मि ।
दयितरहिते हृदि कर्मैः च परिमुच्यते ।"
पुं, महादेवः । यथा, महाभारते ।१३।१७।११८।
"विमोचनः स्मरणो हिरण्यकवचोद्भवः ।")
विमोक्षणं, क्ली, वैदिकीकरणम् । विमुक्तसुख-
भावेऽरहट्(लुट्)नकेन निष्पन्नम् । (विमो-
चयतीति । वि + मुच + णिच् + ल्युः । विमो-
चके, त्रि । यथा, भागवते । ११ । २३ । ६ ।
"मनो विमुक्तो भागो घोरवहारो विमो-
चनः ।")
विमोहनः, त्रि, (वि + मुह + णिच् + ल्युः ।)
मोहजनकः । मोहिनः । यथा,—
"[illegible] महामायाविमोहिनी ।
[illegible] [illegible] वैभवम् ।"
इति देवीमाहात्म्यम् ।
[illegible]

[illegible]

सङ्कलमानोऽपि । यथा, ऋतुसंहारे । १ । ४ ।
"नितम्बबिम्बैः सदुकूलमेखलैः
स्तनैः सहाराभरणैः सचन्दनैः ।
शिरोरुहैः स्नानकषायवासितैः
स्त्रियो निदाघं शमयन्ति कामिनाम् ।"
यथाच कुमारे । ७ । २२ ।
"आत्मानमालोक्य च शोभमान-
मादर्शबिम्बे स्तिमितायताक्षी ।
हरोपयाने त्वरिता बभूव
स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः ।")
बि(वि)म्बः, पुं, (वी + वन्प्रत्ययेन साधुः ।) कृक-
लासः । इति मेदिनी । वे, ७ ।
बि(वि)म्बकं, क्ली, (बिम्ब + स्वार्थे कन् ।) चन्द्रसूर्य-
मण्डलम् । बिम्बिकाफलम् । इति शब्दरत्ना-
वली । (सञ्चकः । साँच इति भाषा । यथा,
नैषधे । २२ । ४० ।
"विधिर्विधत्ते विधिना वधूनां
बिम्बाधरं काञ्चनसञ्चकेन ।"
अत्र । "काञ्चनस्य सञ्चकेन बिम्बकेन ।" इति
नारायणटीका ।)
बि(वि)म्बजा, स्त्री, (बिम्बं फलं जायतेऽस्यामिति ।
जन + डः ।) बिम्बिका । इति शब्दरत्नावली ।
बि(वि)म्बटः पुं, सर्षपः । इति शब्दचन्द्रिका ।
बि(वि)म्बा, स्त्री, (बिम्बं फलमस्त्यस्यामिति ।
बिम्ब + अच् । टाप् ।) बिम्बिका । इति शब्द-
रत्नावली ।
बि(वि)म्बिका, स्त्री, बिम्बम् । इत्यमरः । (यथा,—
"तुण्डी रक्तफला बिम्बी तुण्डीकेरी च बिम्बिका ।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
चन्द्रसूर्यमण्डलम् । इति शब्दरत्नावली ।
बि(वि)म्बी, स्त्री, (बिम्ब + गौरादित्वात् ङीष् ।)
बिम्बिका । इति शब्दरत्नावली । (यथा,—
"काकादनी चित्रफला बिम्बी गुञ्जाच
धारयेत् ।"
इति सुश्रुते कल्पस्थाने इ९ अध्यायः ।)
बि(वि)म्बुः, स्त्री, गुवाकः । इति हेमचन्द्रः ।
बि(वि)म्बोष्ठः } त्रि, (बिम्ब + ओष्ठः । "ओत्वो-
बि(वि)म्बौष्ठः } ष्ठयोः समासे वा ।" इति वार्त्ति-
कोक्त्यावृद्धिः ।) बिम्बे इव ओष्ठो यस्य ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।
[illegible], [न्] पुं, ([illegible] चरतीति ।
चर + णिनिः ।) पक्षी । इति शब्दमाला ।
आकाशगामिनि, त्रि ।
वियत्, क्ली, (नियच्छतीति न विरमतीति । वि +
यम + "अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।" ३ । २ । १७८ ।
इति क्विप् । ...)
आकाशम् । इत्यमरः । (यथा, भागवते ।
[illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"

द्यावापृथिव्यौ । अत्र [illegible]
यथा, तैत्तिरीयब्राह्मणे । १ । ...
"द्यावापृथिवी सहास्ताम् ...
तथाच शतपथब्राह्मणे । ७ । १ ...
"तयोर्वियत्योर्यदन्तरेणाका-
शमभवत् ।" ... वि + या + ...
ययौ, त्रि । यथा, भागवते । ७ ।
"कुटुम्बपोषाय वियन्
न बुध्यतेऽर्थं विहतं प्रमत्तः ।"
तथा, तत्रैव । ८ । २१ । १ ।
"वियद्वितानस्य ददतो ...
निष्क्रियमतस्य धीरस्य ...
यतोऽस्य ...
"वियद्वितानस्य वियतो ...
देशादुपस्थितं भिन्नं भौमं यत्र । ...
यद्धं प्रादुरभवत् भौमं यत्र । ...
श्रीधरस्वामी ।)
वियद्गङ्गा, स्त्री, (वियतो गङ्गा ।)
इत्यमरः ।
वियद्भूतिः, स्त्री, (वियतो भूतिः ...
कारः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
वियन्मणिः, पुं, (वियतो मणिः ।) ...
रत्नावली ।
वियमः, पुं, (वि + यम + "यमः स...
च ।" ३ । ३ । ६३ । इत्यप् ।) ...
मः । दुःखम् । इति काशी ।
वियातः, त्रि, (वियच्छति ...
निर्लज्जः । इत्यमरः ।
वियामः, पुं, (वि + यम + घञ् ।)
इत्यमरः ।
वियुक्तः, त्रि, वियोजितः । ...
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, ...
८ । १३ ।
"किं करोमि क गच्छामि ...
न मे जीवितुमिच्छामि ...
वियोगः, पुं, (वि + युज + घञ् ।)
सम्प्रयोगाभावः । विप्रलम्भः ...
इति हेमचन्द्रः । (यथा, ...
"यस्य योगं न वाञ्छन्ति ...
प्रभवन्ति परस्त्रीणां ...
वियोगभाक्, [ज्] त्रि, (वियोगं ...
भज + ण्विः ।) वियोगयुक्तः । ...
"वियोगभाक्...
[illegible]
[illegible]
[illegible]"
वियोगी, [न्] पुं, (वियोगोऽस्त्यस्य ...
इनिः ।) चक्रवाकः । इति ...
वियोगयुक्ते, त्रि । यथा, ...
"[illegible] वियोगिनो ...
[illegible]

न:, त्रि, वियोगं प्राप्त:। विपूर्व्वगाल-
ातो: क्तप्रत्ययेन निष्पन्न: ॥
त्रि, (वि+रन्ज+क्त:।) विरागयुक्त:।
ुरक्त:। यथा,—
नन्दिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षक:।
ङ्गाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचर: ॥"
ति श्रीभागवते ११ स्कन्धे १८ अध्याय: ॥
। च।
"त्वयि प्रसन्ने मम किं गुणेन
त्वय्यप्रसन्ने मम किं गुणेन।
रक्ते विरक्ते च वरे वधूनां
निरर्थक: कुङ्कुमराग एष: ॥"
इत्युद्भट: ॥)
स्त्री, दुर्भगा। इति त्रिकाण्डशेष: ॥
ङ्गना। यथा, नीतिशतके। १।
चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता
ान्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यसक्त:।
त्कृतेऽपि परितुष्यति काचिदन्या
ताञ्च तञ्च मदनञ्च इमाञ्च माञ्च ॥"
, स्त्री, (वि+रन्ज+क्तिन्।) विराग:।
,—
देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतु-
बिभ्रत् स्म सत्त्वनिधनं सततार्त्युदर्कम्।
त्वान्यनेन विमृशामि यथा तथापि
ारक्यमित्यवसितो विचराम्यसङ्ग: ॥"
ति श्रीभागवते। ११। ९। २५॥
स्त्री, कङ्कुष्ठम्। इति राजनिर्घण्ट: ॥
:, त्रि, (वि+रच+क्त:।) विशेषेण
त:। निर्म्मित:। यथा,—
। श्रीमद्धनूमता विरचिते श्रीमन्महानाटके
श्रीयुतरामचन्द्रचरिते पञ्चहृते विक्रमै: ॥"
इत्यादि महानाटकम् ॥
मा: [स्] पुं, सत्त्वगुणविशिष्ट:। तत्-
य:। द्वयातिग: २। इत्यमर: ।२।७।४५।
ाते रजस्तमसी येषां ते रजस्तमोगुणशून्या:
कनिष्ठा: साक्षात्कृतब्रह्मणो जीवन्मुक्ता
ादयो द्वयातिगा उच्यन्ते। द्वयं द्वैतं अति-
' गच्छति इति ड:।" इति भरत: ॥
:, [स्] स्त्री, (विनिवृत्तं रज: शोणितं
:।) विगतार्त्तवा। इति जटाधर: ॥
ास्ति रजो धूलिर्यत्र। धूलिरहिते, त्रि।
, महाभारते। १। ८३। १५।
यैरिदानीं गन्तव्यं सह स्वर्गजितो वयम्।
नो विरजा: पन्था दृश्यते देवसद्मन: ॥"
मल:। यथा, महाभारते। २। ७। ५।
रजोऽम्बरधिमाल्यो दीप्तोर्मिद्युतिभि:
सह ॥"
नागविशेष:। यथा, महाभारते ।१।३५।१४।
रजाश्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्य-
वान् ॥")
, स्त्री, कपित्थानीरुच:। इति रत्नमाला ॥
ा। इति हारावली॥ ययातिमाता। यथा,

उत्पन्ना: पितृकन्यायां विरजायां महाबला:।
यतिर्ययाति: स्वयातिरायाति: पञ्चमो शुक:।
तेषां ययाति: पञ्चानां महाबलपराक्रमा: ॥"
इति कौर्म्मे २० अध्याय: ॥
श्रीकृष्णसखी। सा राधाभयात्त्यक्तप्राणा सती
सरिद्रूपाभवत्। तस्या: सप्त पुत्रा: सप्त समुद्रा
अभवन्। यथा,—
"एकदा राधिकामाहं गोलोके श्रीहरि: स्वयम्।
विजहार महारण्ये निर्ज्जने रासमण्डले ॥
कृत्वा विहारं श्रीकृष्णस्तामदृष्ट्वा विहाय च।
गोपिकां विरजामन्यां शृङ्गारार्थं जगाम ह ॥
दृष्ट्वा च श्रीहरिस्तूर्णं विजहार तया सह।
तयासक्तं श्रीहरिञ्च रत्नमण्डपसंस्थितम् ॥
दृष्ट्वा च राधिकान्याश्च चक्रुस्ताश्च निवेदनम्।
जगाम सहसा देवी तं रत्नमण्डपं मुने ॥
द्वारे नियुक्तं ददर्श द्वारपालं मनोहरम्।
तमुवाच रुषा देवी रक्तपङ्कजलोचना ॥
दूरं गच्छ गच्छ दूरं रतिलम्पटकिङ्कर!।
कीदृशीं मत्परां कान्तां द्रक्ष्यामि तत्प्रभो-
रहम् ॥
श्रुत्वा कोलाहलं शब्दं गोपिकानां हरि:
स्वयम्।
ज्ञात्वा च कोपितां राधामन्तर्धानं चकार ह ॥
विरजा राधिकाशब्दात् अन्तर्धानं हरेरपि।
दृष्ट्वा राधाभयार्त्ता सा जहौ प्राणांश्च योगत: ॥
सद्यस्तत्र सरिद्रूपं तच्छरीरं बभूव ह ॥
व्याप्य च वर्त्तुलाकारं तया गोलोकमेव च।
कोटियोजनविस्तीर्णं प्रस्थेऽतिनिम्नमेव च ॥
दैर्घे दशगुणं चारु नानारत्नाकरं परम्।
राधा रतिगृहं गत्वा न ददर्श हरिं मुने ॥
विरजाञ्च सरिद्रूपां दृष्ट्वा गेहं जगाम सा।
श्रीकृष्णो विरजां दृष्ट्वा सरिद्रूपां प्रियां सतीम् ॥
उच्चै रुरोद विरजातीरे नीरमनोहरे।
त्वया विनाहं सुभगे कथं जीवामि सुन्दरि! ॥
नद्यधिष्ठातृदेवी त्वं भव मूर्त्तिमती सति।
पुरातनं शरीरं ते सरिद्रूपमभूत् सति ॥
जलादुत्थाय चागच्छ विधाय नूतनां तनूम्।
आजगाम हरेरग्रं साक्षाद्राधेव सुन्दरी ॥
पश्यन्तं प्राणनाथञ्च पश्यन्ती वक्रचक्षुषा।
ताञ्च रूपवतीं दृष्ट्वा प्रेमृणोद्रेकां जगत्पति: ॥
चकारालिङ्गनं तूर्णं चुचुम्ब च मुहुर्मुहु:।
नानाप्रकारशृङ्गारविपरीतादिकं प्रभु: ॥
रहसि प्रेयसीं प्राप्य चकार च पुन: पुन:।
विरजा सा रजोयुक्ता हत्वा वीर्य्यममोघकम् ॥
सद्यो बभूव तत्रैव धन्या गर्भवती सती।
तस्थौ तत्र सुखासीना सार्द्धं पुत्रैश्च सप्तभि: ॥
एकदा हरिणा सार्द्धं वृन्दारण्ये सुनिर्ज्जने।
विजहार पुन: साध्वी शृङ्गारासक्तमानसा ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र मातु: क्रोडं जगाम ह।
कनिष्ठपुत्रस्तस्याश्च भ्रातृभि: पीड़ितो भिया ॥
भीतं स्वतनयं दृष्ट्वा तत्याज तां कृपानिधि:।
क्रोड़े चकार बालं सा कृष्णो राधा...

प्रबोध्य बालं सा साध्वी न ददर्शान्तिकं प्रियम्।
विललाप भृशं तत्र शृङ्गाराकृष्टमानसा ॥
शशाप स्वसुतं कोपात् लवणोदो भविष्यसि।
शशाप सर्व्वान् बालांश्च यान्तु मूढ़ा रसातलम् ॥
श्रुत्वा विवरणं सर्व्वे प्रजग्मुर्धरणीतलम्।
सप्तद्वीपे समुद्राश्च सप्त तस्युर्व्विभागश: ॥
कनिष्ठाद्वृद्धपर्य्यन्तं द्विगुणं द्विगुणं मुने।
लवणेक्षुसुरासर्पिर्द्दधिदुग्धजलार्णवा:।
एतेषाञ्च जलं पृथ्व्यां प्रस्थाश्च भविष्यति ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३।३ अध्यायौ ॥
जगन्नाथक्षेत्रम्। यथा,—
"उत्कले नाभिदेशश्च विरजाक्षेत्रमुच्यते।
विमला सा महादेवी जगन्नाथस्तु भैरव: ॥"
इति तन्त्रचूड़ामणौ ५१ पीठनिर्णय: ॥*॥ तत्र
मुण्डनोपवासौ न कर्त्तव्यौ। यथा। स्कान्दे।
"मुण्डनञ्चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधि:।
वर्ज्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

विरञ्च:, पुं, ब्रह्मा। इति हेमचन्द्र: ॥

विरञ्चि:, पुं, ब्रह्मा। इति हेमचन्द्र: ॥

विरणं, क्ली, वीरणतृणम्। इति शब्दरत्नावली ॥

विरत:, त्रि, (वि+रम+क्त:।) निवृत्त:।
यथा—
"आत्तविद्यो गुरोर्जातो भ्रातुस्त्रातो निर्जभेवात्।
विरतोऽन्तर्हितो दुष्टाच्छोकाद्रामेण वारित: ॥"
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

विरति:, स्त्री, (वि+रम+क्तिन्।) निवृत्ति:।
तत्पर्य्याय:। आरति: २ अवरति: ३ उप-
राम: ४। इत्यमर: ॥ उपरम: ५ विराम: ६।
इति भरत: ॥ (यथा, कथासरित्सागरे।
१०१। ६।
"कष्टाच्च दु:खदीर्घायां गतायां विरतिं
निशि ॥")

विरलं, क्ली, दधि। इति राजनिर्घण्ट: ॥

विरल:, त्रि, अवकाश:। फाक् इति भाषा।
तत्पर्य्याय:। पेलव: २ तनु: ३। इत्यमर: ॥
(यथा, हरिनकथायाम्। ६७। ३।
"शूर्पाकारविरूक्षपाण्डुरनखौ वक्रौ शिराम-
न्ततौ
संशुष्कौ विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्र्यदु:ख-
प्रदौ ॥")

विरलद्रवा, स्त्री, (विरलो निर्म्मलो द्रवो यस्या:।)
श्लक्ष्णयवागू:। यथा,—
"यवागूरल्पिका श्वाना सैव तु द्रवसिक्थिका।
विलेपी तरला च स्यात् सा श्लक्ष्णा विरलद्रवा ॥"
इति जटाधर: ॥

विरह:, पुं, (वि+रह त्यागे+घ:।) विच्छेद:।
तत्पर्य्याय:। विप्रलम्भ: २ विप्रयोग: ३
वियोग: ४। इति हेमचन्द्र: ॥ * ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे। १०।
"सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गम-
स्तस्या:।

बहु नैव तथैवा विभूषयन्ति नभसि विरहे ।"
अर्थ्यविरहस्तु स्त्रीणां दोषाय भवति । यथा, मनौ । ९ । १३ ।
"पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम् ।
स्वप्नोऽन्यगेहे वासश्च नारीणां दूषणानि षट् ॥")
विरहे वर्ज्जनीयानि यथा । गन्धः । विधानः । चिन्ता । मौनम् । कृशाङ्गता । अधःशयनम् । आलस्यम् । प्रोषणे उत्पतनम् । इति कविकल्पलता ॥

विरहिणी, स्त्री, (विरहोऽस्या अस्तीति । विरह + इनि + स्त्रियां ङीप् ।) विच्छेदविशिष्टा नारी । यथा,—
"इतिः पुनो विरहिणो दिन, कोऽपि रहो चिरम् ।
इयोर्विषं संप्राप्तो किं वद पुंसोः सुखम् ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ९६ अध्यायः ॥ (अस्याः भार्या । इति शब्दमाला ॥)

विरहितः, त्रि, (वि+रह+क्तः ।) त्यक्तः । विहीनः । यथा,—
"अभिभूतवायतं ...
त्रीणं विरहितं ... ॥"
इति भट्टिः ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
"इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः
सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं बिम्बमधरः ।
इमे नेत्रे रात्रिन्दिवमधिकशोभे कुवलये
तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः ॥")

विरही, [न्] पुं, (विरहोऽस्यास्तीति । इनिः ।) विरहविशिष्टः । वियोगी । यथा,—
"विहरति हरिरिह सरसवसन्ते ।
नृत्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य दुरन्ते ।"
इति जयदेवः ॥

विरागः, पुं, (वि+रन्ज+घञ् ।) अननुरागः । रागशून्यः । यथा,—
"विषयेष्वतिसंरागो मानसो मल उच्यते ।
तेष्वेव हि विरागो हि नैर्मल्यं समुदाहृतम् ।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(त्रि, विविधवर्णविशिष्टः । यथा, महाभारते । ३ । ११ । ४५ ।
"बलादृक्षदीना माल्यानि मालाकाराभावलाः ।
विरागवसनाः सर्व्वे सलिलेऽभ्युक्षिताः ॥"
विगतो रागो विषयवासना यस्येत्यर्थे । वीतरागः । यथा, भागवते । ३ । १५ । ४० ।
"यस्येऽनुतापविदितैर्दृढभक्तियोगैः
उद्ग्रन्थयो हृदि विदुर्मुनयो विरागाः ॥")

विरागार्हः, त्रि, (विरागं अर्हतीति । अर्ह + अच् ।) विरागयोग्यः । तत्पर्यायः । वैरङ्गिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

विराजः, पुं, (विशेषेण राजते इति । वि+राज + अच् ।) यथा,—
"[illegible]
[illegible] ॥"
इति [illegible] ॥

विराजमान, त्रि, (वि+राज+शानच् ।) शोभितः । यथा,—
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥"
इति [illegible] ॥

विराजितः, त्रि, (वि+राज+क्त ।) शोभितः । दीप्तः । यथा,—
"[illegible]
[illegible] ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते [illegible] अध्यायः ॥

विराट्, [ज्] पुं, (विशेषेण राजते इति । राज दीप्तौ + क्विप् ।) क्षत्रियः । देहभेदः । स्थूलशरीरोपहितचैतन्यम् । इति वेदान्तसारः ॥ ० ॥ (ब्रह्मणो विराट्शरीरत्वं यथा, [illegible] ॥ ० ॥) महाविराडुत्पत्तिर्यथा,—
श्रीनारायण उवाच ।
"अथ डिम्बो जले तिष्ठन् यावद्वै ब्रह्मणो वयः ।
ततः स काले सहसा द्विधा भूतो बभूव ह ॥
तन्मध्ये शिशुरेकश्च शतकोटिरविप्रभः ।
क्षणं रोरूयमाणश्च स्तनान्धः पीडितः क्षुधा ॥
पितृमातृपरित्यक्तो जलमध्ये निराश्रयः ।
ब्रह्माण्डसंघनाथो यो ददर्शोर्द्ध्वमनाथवत् ॥
स्थूलात् स्थूलतमः सोऽपि नाम्ना देवो महाविराट् ।
परमाणुर्यथा सूक्ष्मात् परः स्थूलात्तथाप्यसौ ॥
तेजसा षोडशांशोऽयं कृष्णस्य परमात्मनः ।
आधारोऽसंख्यविश्वानां महाविष्णुश्च प्राकृतः ॥
प्रत्येकं लोमकूपेषु विश्वानि निखिलानि च ।
तस्यापि तेषां संख्यां च कृष्णो वक्तुं न हि क्षमः ॥
संख्या चेद्रजसामस्ति विश्वानां न कदाचन ।
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां तथा संख्या न विद्यते ॥
प्रतिविश्वेषु सन्त्येवं ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
पातालाद्ब्रह्मलोकान्तं ब्रह्माण्डं परिकीर्त्तितम् ॥
तत ऊर्द्ध्वं च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डाद्बहिरेव च ।
स च सत्यस्वरूपश्च शश्वन्नारायणो यथा ॥
तत ऊर्द्ध्वं गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजनात् ।
[illegible]

[illegible]

श्रीमहाविराडुवाच ।
[illegible]

[illegible]ुक्तो यो बालो जीवन्मुक्तश्च सन्ततम् ।
[illegible]ीनो मत्तंच जीवन्नपि स्मृतोऽपि स: ॥
[illegible]ेन तपसा धर्मेन पूजनेन च ।
[illegible]विहीनस्य मर्त्यस्य जीवनं वृथा ॥
[illegible] जीवितश्च तमेव नहि मन्यते ।
[illegible] शरीरेऽस्ति तावत् स शक्तिसंयुत: ॥
[illegible]ाल्मि गते तस्मिन् न स्वतन्त्राश्च शक्तय: ।
[illegible]ाश्च महाभाग सर्व्वात्मा प्रकृते: पर: ॥
[illegible]नयश्च सर्व्वेभ्यो ब्रह्मज्योति: सनातन: ।
बालकस्तत्र विरराम च नारद ॥
[illegible] प्रत्युक्तिं मधुरां श्रुतिसुन्दरीम् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
सुस्थिरं तिष्ठ यथाहं त्वं तथा भव ।
[illegible]संख्यपाते च पातस्ते न भविष्यति ॥
प्रतिब्रह्माण्डे त्वं च क्षुद्रविराड्भव ।
[illegible]द्धि ब्रह्मा च विश्वस्रष्टा भविष्यति ॥
[illegible] तदाक्षेकादशैव तु ।
[illegible] भविष्यन्ति सृष्टिसंहारणाय वै ।
[illegible]विष्णुश्चैको विश्वसंहारकारक: ।
[illegible]विष्णुश्च विषयी क्षुद्रांशेन भविष्यति ॥
[illegible]ुक्त: सततं भविष्यसि वरेण मे ।
[illegible] कमनीयं मां नित्यं ध्यानं निश्चितम् ॥
[illegible] कमनीयाश्च मम वक्ष:स्थलस्थितम् ।
[illegible]ोकं तिष्ठ वत्सेत्युक्ता गोलोकं ययौ ॥
[illegible]ोकं ब्रह्माणं शङ्करं स उवाच ह ।
[illegible] सृष्टिश्च संहारार्थं तत्क्षणम् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
[illegible] गच्छ वत्स नाभिपद्मोद्भवो भव ।
[illegible]विराड्लोमकूपे क्षुद्रस्य च विधे शृणु ॥
[illegible] महादेव ब्रह्मभालोद्भवो भव ।
[illegible] च महाभाग स्वयं सुचिरं तप: ॥
[illegible] जगतो धाता विरराम विधिस्तत: ।
[illegible] ब्रह्मा नं नत्वा शिवश्च शिवदायक: ॥
[illegible]विराड्लोमकूपे ब्रह्माण्डे गोलोके जले ।
[illegible] च विराट् क्षुद्रो विराडंशेन साम्प्रतम् ॥
[illegible] युवा पीतवासा: शयानो जलतल्पके ।
[illegible] प्रसन्नास्यो विश्वव्यापी जनार्द्दन: ॥
[illegible] ब्रह्मा कमलोद्भव: ।
[illegible] बभ्राम युग-लक्षकम् ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

स्वर्गं मर्त्यञ्च पातालं त्रिलोकं सचराचरम् ।
एवं सर्व्वे लोमकूपे विश्वं प्रत्येकमेव च ॥
प्रतिविश्वे क्षुद्रविराट् ब्रह्मविष्णुशिवादय: ।
इत्येवं कथितं वत्स श्रीकृष्णकीर्त्तनं परम् ॥
सुखदं मोक्षदं सारं किं भूय: श्रोतुमिच्छसि ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ३ अध्याय: ॥
स्वायम्भुवमनु: । यथा,—
"गतेषु तेषु सर्गार्थं प्रजामाधनतामिमाम् ।
उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् ॥
सम्भूय तया सार्द्धमतिकामातुरो विभु: ।
सलज्जो चकमे देव: कमलोदरमन्दिरे ॥
यावदब्दशतं दिव्यं यथान्य: प्राकृतो जन: ।
तत: कालेन महता तत: पुत्त्रोऽभवन्मनु: ॥
स्वायम्भुव इति ख्यात: स विराडिति न: श्रुतम् ।
तद्रूपगुणसामान्यादधिपूरुष उच्यते ॥
वैराजा यत्र ते जाता बहव: शंसितव्रता: ।
स्वायम्भुवा महाभागा सप्त सप्त तथापरे ॥
स्वारोचिषाद्या: सर्व्वे ते ब्रह्मतुल्या: स्वरूपिण: ।
औत्तमिप्रमुखास्तद्वद्येषां त्वं सप्तमोऽधुना ।"
इति मात्स्ये ३ अध्याय: ॥
विराट:, पुं, देशविशेष: । इति शब्दरत्नावली ॥
(अत्रैव पाण्डवा: सह द्रौपद्या अज्ञात-
सुषितवन्त: । यथा, महाभारते ।४ । १ । १ ।
"कथं विराटनगरे मम पूर्व्वपितामहा: ।
अज्ञातवासमुषिता दुर्य्योधनभयार्द्दिता: ॥")
तद्देशीयराजा । यथा,—
"अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्ज्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथ: ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्याय: ॥
विराटक:, पुं, राजपट्ट: । इति हेमचन्द्र: ॥
विराटज:, पुं, (विराटे जायते इति । जन्+
ड: ।) विराटदेशीयहीरक: । तत्पर्य्याय: ।
राजपट्ट: २ राजावर्त्त: ३ । इति हेमचन्द्र: ॥
विराटराजजाते, त्रि । (यथा, महाभारते ।
१३ । ९८ । ८ ।
"सुदक्षिणं च राजेन्द्र दिव्यानि विराटजा ।
[illegible]"
विराली, [न्] पुं, [illegible] । इति शब्दमाला ॥
विराध:, पुं, (विराधयति लोकान् पीडयतीति ।
वि+राध+अच् ।) राक्षसविशेष: । यथा —
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

प्रसाद्यमान: स मया प्रावदन्मां पुन: पुन: ।
यदा दाशरथी रामो भविष्यति महाबल: ॥
शापस्तान्तोऽभविष्यत्ते तेन रामेण संयुगे ।
प्रसादात्तव तस्मोऽहं गमिष्यामि स्वमालयम् ।"
इति वह्निपुराणे अरण्यकाण्डे विराधोद्धारणं
नामाध्याय: ॥
विराधनं, क्ली, (वि+राध+ल्युट् ।) पीडा ।
इति शब्दरत्नावली ॥
विराधानं, क्ली, पीडा । इति शब्दरत्नावली ।
विबाधानमिति च पाठ: ॥
विराम:, पुं, (वि+रम+घञ् ।) शेष: । विरति: ।
विरति: । तत्पर्य्याय: । अवसान: २ साति:
३ । इति जटाधर: । मध्यम् ४ । इति त्रिकाण्ड-
शेष: । (यथा, मनौ । २ । ७३ ।
"अधेष्यमाणस्तु गुरुं नित्यकालमतन्द्रित: ।
अधीष्व भो इति ब्रूयात् विरामोऽस्त्विति चार-
मेत् ॥")
गद्यवसानम् । इति व्याकरणम् । (यथा,
पाणिनौ ।१।४। ११० । "विरामोऽवसानम् ॥")
विराल:, पुं, विडाल: । इत्यमरटीका ॥
विराव:, पुं, (वि+रु+घञ् ।) शब्द: । इत्य-
मर: ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३९ । ४३ ।
"सिंहनादभयत्रस्त: कुमारेऽसि भारत ।
[illegible]"
[illegible] । यथा, महाभारते ।
१ । ९९ । १० ।
"[illegible]")
विरावी, [न्] त्रि, विरावविशिष्ट: । विरावी
[illegible] । (यथा,
[illegible] । ११ । ८ ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]")
[illegible], त्रि, [illegible] । यथा,—
"[illegible]
[illegible]"
इति [illegible] ॥
[illegible], पुं, [illegible] । (यथा, [illegible]
"[illegible]
[illegible]",
[illegible] । इति शब्दरत्नावली ॥
[illegible], पुं, [illegible] । इति हेमचन्द्र: ॥
[illegible], पुं, [illegible]
[illegible] । (यथा, [illegible]
१८ । १८ ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

द्विचतुःषड्दशस्थान कलास्तु विरुदे मताः ।
दशभ्यो नाधिकाः कार्य्याः कलास्तु विरुदे बुधैः ॥
कलिकाभ्यस्तु विरुदे भिदासावेव कीर्त्तिता ।
विरुदं कवयः प्राहुर्गीतिकाव्यादिवर्णनम् ।
विरुदः कलिका चान्ते धीरवीरादिशब्दभाक् ॥
इत्युपोद्घातः । इति श्रीरूपगोस्वामिकृतश्रीगोविन्दविरुदावलीभाष्ये श्रीबलदेवविद्याभूषणः ॥

विरुदावली, स्त्री, (विरुदानामावली ।) विरुदश्रेणी । स्तवमाला । तल्लक्षणादि यथा,—
"अधीत्य विरुदावल्या लक्षणं यत्नतः कृतम् ।
एतार्थेन् पठति प्राज्ञस्तदा बोधोऽस्य पुष्कलः ॥
सामान्यविरुदावल्या गोविन्दविरुदावली ।
योऽभ्यधायि विशेषस्तैः स तावदिह लिख्यते ॥
कलिका लोकविरुदैर्युता विविधलक्षणैः ।
कीर्त्तिप्रतापशौटीर्य्यसौन्दर्य्याभिषशालिनी ॥
कलिकाद्यन्तसंसर्गिपद्या दोषविवर्ज्जिता ।
शब्दाडम्बरसंबद्धा कथ्यते विरुदावली ॥"
इति श्रीरूपगोस्वामिकृतश्रीगोविन्दविरुदावलीभाष्ये श्रीबलदेवविद्याभूषणः ॥ * ॥ कलिकालक्षणं कलिकाशब्दे लिखितम् । विरुदलक्षणं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विरुद्धः, त्रि, (वि+रुध+क्तः ।) विरोधविशिष्टः । यथा । विरुद्धधर्म्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्म्मकत्वम् । इति जैमिनीसूत्रम् ॥
"विरुद्धं गुरुवाक्यस्य यदत्र भाषितं मया ।
तत् क्षन्तव्यं बुधैरेव स्खलितत्वमुसुनुस्या ।
स्खलितत्वे प्रमादाद्यद्विरुद्धं मद्भाषितम् ।
गुरुदेशानुरागेण तच्छोध्यं धर्म्मदर्शिभिः ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(दक्षमखोत्थप्रसारव्यः देवतागणः । यथा, भागवते । ८ । ११ । ४२ ।
"हविर्दान् सुतनः सत्यो जयो मर्त्तिसदा द्विजाः ।
सुवासना विरुद्धाद्या देवाः शम्भुः सुरेश्वरः ।"
क्ली, चिकित्सोक्तदोषविशेषः । यथा । "विरुद्धं नाम यद्दृष्टान्तसिद्धान्तसमयैर्विरुद्धं तत्र दृष्टान्तसिद्धान्तावुक्तौ । समयः पुनर्यथायुर्वैदिकसमयो याज्ञिकसमयो मोक्षशास्त्रिकसमय इति । तत्रायुर्वैदिकसमयः चतुष्पादसिद्धिः । आलभ्या पशव इति याज्ञिकसमयः । सर्वभूतेष्वहिंसेति मोक्षशास्त्रिकसमयस्तत्र स्वसमयविपरीतमुच्यमानं विरुद्धमिति ।" इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ।)

विरूढ़ः, त्रि, अङ्कुरितः । (यथा, "विरूढ़मात्रं अङ्कुरितमात्रमलमम् ।" इति माघकृतचरितविवरणे मुख्यभावने निमयरमिनः ।) जातः । इति मेदिनी । ढे,८ । (यथा, रघुवंशे ।२।२६।
"मन्त्रप्रयाणां विरूढ़मध्यं
मौरोहुरोमैर्ज्जितमोविरेद ।")
आरोहविशिष्टः । यथा ।
"वसुदे नियदां दुरासनि दिवो वरूवरोमेङ्को

कीलालूनपुनर्विरूढ़शिरसो वीरस्य लिप्सुः स्वरम् ।"
इत्यादि मुरारिः ॥

विरूपं, क्ली, पिप्पलीमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विरूपः, त्रि, (विकृतं रूपं यस्य ।) कुत्सितः । कुरूपः । यथा,—
"विरूपोऽथ तनिस्त्वानामकृत्वापूर्व्वकं हि यत् ।
पूरणं दानमानाभ्यामनुपस्य उदाहृतः ॥"
इति रामतर्कवागीशः ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । ७० । २६ ।
"या तूत्तरोष्ठेन समुन्नतेन
रूक्षाग्रकेशी कलहप्रिया सा ।
प्रायो विरूपासु भवन्ति दोषा
यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति ॥"
परित्यक्तरूपः । यथा, ऋग्वेदे ।१०।६५।१६।
"यद्विरूपाचरं मर्त्त्येष्ववसं रात्रीः शरदश्चतस्रः ।"
"यद्यदा विरूपा परं मनुष्यस्य धम्यकात् विगतसहजभूतदेवरूपाः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ नानारूपः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५३ । ७ ।
"इमे भोजा अङ्गिरसो विरूपा
दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ॥"
"हे इन्द्र इमे यागं कुर्व्वाणा भोजाः सौदासाः क्षत्रियाः तेषां याजका विरूपाः विविधरूपा मेधातिथिप्रभृतयः ॥" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ विरुद्धः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० परिच्छेदे ।
"विरूपयोः संघटना या च तद्विषमं मतम् ॥"
उदाहरणं यथा,—
"क वनं तरुवल्कभूषणं
नृपलक्ष्मीः क महेन्द्रवन्दिता ॥")
स्वार्थे के विरूपकश्च ॥

विरूपः, पुं, सुमनोराजपुत्रः । यथा,—
"जाताः सुमनसः पुत्रास्त्रयः शूरा महाबलाः ।
सुमतिश्च विरूपश्च सत्यः शास्त्रार्थपारगाः ।"
इति कालिकापुराणे ८० अध्यायः ॥

विरूपा, स्त्री, दुरालभा । अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

विरूपाक्षः, पुं, (विरूपे अक्षिणी यस्य । "सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।" इति षच् ।) शिवः । इत्यमरः । (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
"दृष्ट्या दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः ॥")
रुद्रभेदः । इति जटाधरः । तस्य पुरी सुमेरोर्नैर्ऋतकोणे वर्त्तते । यथा,—
"तथा चतुर्थे दिग्भागे नैर्ऋताधिपतेः शुभा ।
नाम्ना कृष्णावती नाम विरूपाक्षस्य धीमतः ॥"
इति वाराहे कदगीता ॥
(विरूपे, त्रि । यथा, कुमारे । ५ । ७२ ।
"वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ॥")

विरूपिका, स्त्री, (विकृतं रूपं यस्याः । कन् । टापि अत इत्वम् ।) कुरूपा । यथा,—

"नायकः परिविन्दन्ति न
न च श्राद्धं

विरूपी, [न्] पुं, (वि...
इनिः ।) आह्वकग्नुः । ...
कुरूपविशिष्टे, त्रि ॥

विरेकः, पुं, (वि+रिच+घञ् ।
तत्पर्य्यायः । रेचनम् २ रेकः ...
चनम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
इति रत्नमाला ॥ (यथा, वैद्य...
"धूमाद्युत्थशिरो ...

मात्राहारविहारमेवमखिलं ...

अस्य योग्यायोग्या यथा,—

रूक्षशोषदृष्टयुक्ता
अधो गच्छति
नैते विरेकयोग्याः
नवज्वरे च ये योगा
ते तथैव प्रयोक्तव्या
इति ...

विरेचकः, त्रि, रेचकः । विरेकात्...
मलभेदकः । जोलाप इति ...
विपूर्व्वकरिच्धातोर्ण्वुलप्रत्ययेन
वैद्यके ।
"पटोलपत्रं पित्तघ्नं नाडी तस्य
फलं तस्य त्रिदोषघ्नं मूलं तस्य ..."

विरेचनं, क्ली, (वि+रिच+ल्युट् ।
इति शब्दरत्नावली ।
"हरीतकी समगुडा मधुना ...
विरेचनकरी वद ...
त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा ...
जलसाभयरी शिव वासन ...
अपि च ।
"त्रिफला वदरं द्राक्षा ...
हरीतकी सोमराजी ...
इति गारुडे १७० । १६ ...
अन्यच्च । अथ विरेचनविधि ।
"स्निग्धस्विन्नाय ...
अनामस्य लघुर्मलो यात्रा ...
मन्दाग्निमौरव ...
अथवा पाचनैरामं बलार्थं ...
अम्लदाध्यिके कार्य्यं शोधनं ...
आध्मयिके प्रावृट् ।
"पित्ते विरेचनं ...
उदरे च तथाध्माने कोष्ठशुद्धौ ...
दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति ...
शोधनैः शोधिता ये तु न तेषां ...
बालो वृद्धो भृशं स्निग्धः ...
श्रान्तस्तृषार्त्तः स्थूलश्च ...

...श न विरेच्या विज्ञानता ।
...श मन्दाग्निश्च महाग्नयी ॥
...न च विरेच्या विज्ञानता ।
...दान्तो दारुणो भगन्दरी ॥
...ज्वरितश्चोपाद्विपीडिताः ।
...पार्श्वगुल्मोदरार्दिताः ॥
...विस्फोटपिटपोदुण्डंजुताः ।
...गरोपहतुरसोड्मयान्विताः ॥
...रोगार्ताः कृमिपाटानलार्दिताः ।
...जयवातार्ता विरेकार्हा नरा मताः ॥
...मृदुः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः ।
...क्रूरकोष्ठो दुर्विरेच्यः स कथ्यते ॥
...मात्रा मृद्वी कोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा ।
...तीक्ष्णा मता दुग्धमध्यामलोदकैः ॥
...पाथपद्रुमैरपि विरिच्यते ।
...रसालश्चालबर्वैर्विरिच्यते ।
...ष्मलिश्वनिष्कारालहरीतकीफलादिभिः ॥"
... सुपपया हेमचीरीदन्तीफलादिभिः ॥"
... राजवृक्षः शमपेरा ।
...स्नेहतैलम् । दन्तीफलं इव दन्तीफलं
...चौरी चोकम् । ...
...पाल इति प्रसिद्धम् ।
...उत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्वेगैः कफान्तिका ।
...र्विंशतिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगिका ॥
...पलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमञ्च पलं भवेत् ।
...द्वंच कषायाणां कनीयस्तु विरेचनम् ॥
...कमोदकचूर्णानां कर्षमध्वाज्यलेहनः ।
...दृयं पलं चापि पयोरोगाद्यपेक्षया ॥
...मौसरे त्रिवृच्चूर्णं द्राक्षाक्वाथादिभिः पिबेत् ।
...फलाक्वाथगोमूत्रैः पिबेत् व्योषं कफार्दितः ॥
...त्रिवृत्सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमम्लैः पिबेन्नरः ।
...लार्दितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा ॥
...रक्ततैलं त्रिफलाक्वाथेन द्विगुणेन वा ।
...कं पीतं पयोभिर्वा न चिरेण विरिच्यते ॥"
...चिरमेव विरिच्यत इत्यर्थः ।
...त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजम् ।
...मृद्वीकारसं चौद्रं वर्षाकाले विरेचनम् ॥
...त्रिवृद्दुरालभामुस्तशर्करोदीच्यचन्दनम् ।
...द्राक्षाम्बुना सयष्ट्याह्वं शीतलं च घनात्यये ॥"
...श्रीचं चाला । घनात्यये शरदि ।
...पिप्पली नागरं सिन्धुश्यामात्रिवृतया सह ।
...लेहयेत् चौद्रेण शिशिरे वसन्ते च विरे-
चनम् ॥"

...श्यामा सम्यगाड ।
...त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ।
...अभया मरिचं शुण्ठीविडङ्गामलकानि च ॥
...पिप्पली पिप्पलीमूलं त्वक्पत्रं मुस्तमेव च ।
...एतानि समभागानि दन्ती तु द्विगुणा भवेत् ॥
...त्रिवृताष्टगुणा ज्ञेया षड्गुणा चात्र शर्करा ।
...मधुना मोदकान् कृत्वा कर्षमात्रान् प्रमाणतः ॥
...एकैकं भक्षयेत् प्रातः शीतञ्चानुपिबेज्जलम् ॥
...तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ।
...

दुर्नामकृच्छ्राश्मरीगलगण्डोदरभ्रमान् ॥
विदाहशोथमेहांश्च यक्ष्माणं नयनामयान् ।
वातरोगांस्तथाध्मानं मूत्रकृच्छ्राणि चाश्मरीम् ॥
पृष्ठपार्श्वोरुजघनजङ्घोदररुजं जयेत् ।
सततं शीलनादेषां पलितानि प्रणाशयेत् ।
अभया मोदका ह्येते रसायनवराः स्मृताः ॥"
अभयामोदको रसायनः ॥ * ॥
"पीत्वा विरेचनं शीतजलैः संसिच्य चक्षुषी ।
सुगन्धि किञ्चिदाघ्राय ताम्बूलं शीलयेन्नरम् ॥
निर्वातस्थो न वेगांश्च धारयेत् शयीत च ।
शीताम्बु न स्पृशेत् क्वापि कोष्णनीरं पिबेन्मुहुः ॥
बलासौषधपित्तानि वायुर्वान्ति यथा व्रजेत् ।
रेकात्तथा मलं पित्तं भेषजं च कफो व्रजेत् ॥
दुर्विरिक्तस्य नाभेस्तु स्तब्धता कुक्षिशूलरुक् ।
पुरीषवातसङ्गश्च कण्डूमण्डलगौरवम् ॥
विदाहोऽरुचिराध्मानं भ्रमश्छर्दिश्च जायते ।
तं पुनः पाचनैः स्नेहैः पक्त्वा संस्निह्य रेचयेत् ॥
तेनास्योपद्रवा यान्ति दीप्ताग्निर्लघुता भवेत् ।
विरेकस्यातियोगेन मूर्च्छा भ्रंशो गुदस्य च ॥
शूलं कफातियोगः स्यान्मांसधावनसन्निभम् ।
मेदोनिभं जलाभासं रक्तञ्चापि विरिच्यते ॥
तस्य शीताम्बुभिः सिक्त्वा शरीरं तण्डुलाम्बुभिः ।
मधुमिश्रैस्तथा शीतैः कारयेद्वमनं मृदु ॥
सहकारत्वचः कल्को दध्ना सौवीरकेण वा ।
पिष्टो नाभिप्रलेपेन हन्त्यतीसारमुल्बणम् ॥
सौवीरस्तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषीकृतम् ॥"
सौवीरं सन्धानम् ।
"अजं चीरं रसश्चापि वैष्किरं हारिणं तथा ॥
शालिभिः षष्टिकैस्तुल्यं मसूरैर्वापि भोजयेत् ।
शालिभिः षष्टिकैस्तुल्यं ... ।
वर्त्तिकालावविष्किरकपिञ्जलकतित्तिराः ॥
चकोरक्रकराद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः ।
कपिञ्जल इति ख्यातो लोके कपिशतित्तिरः ॥"
क्रकरः करर इति लोके । हरिणस्ताम्रवर्ण-
मृगः ।
"शीतैः संग्राहिभिर्द्रव्यैः कुर्य्यात् संग्रहणं
भिषक् ।

लाघवे मनसस्तुष्टावनुलोमं गतेऽनिले ॥
सुविरिक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेन्निशि ।
इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादो वह्निदीप्तता ॥
धातुस्थैर्य्यं वयःस्थैर्य्यं भवेद्रेचनसेवनात् ।
प्रवातसेवां शीताम्बु स्नेहाभ्यङ्गमजीर्णताम् ॥
व्यवायं मैथुनं चैव न सेवेत विरेचितः ।
शालिषष्टिकमुद्गाद्यैर्यवागूं भोजयेत् कृताम् ॥
जाङ्गलविष्किराणां वा रसैः शाल्योदनं हितम् ।
हरिणैणकुरङ्गर्ष्यवातायुस्तनमाट्टकाः ।
राजीवः पृषतश्चैव जाङ्गला मरभादयः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

विरेचनः, पुं, (विशेषेण रेचयतीति । वि+रिच्+
णिच्+ल्युः ।) पीलुवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (विरेचके, त्रि । यथा, सुश्रुते ।
चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ...
"वेचनं लगतस्यापि सि... ...नम् ॥")

विरेफः, पुं, नदमात्रम् । इति धनञ्जयः ॥ रेफ-
शून्यश्च ॥
विरेभितः, त्रि, शब्दितः । विपूर्व्वकरेभधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
विरोकं, क्ली, (वि+रुच्+घञ् । कुत्वम् ।)
छिद्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे ।
५ । ५४ ।
"नासाविरोकपवनोल्लसितं तनीयो
रोमाञ्चतामिव जगाम रजः पृथिव्याः ॥")
सूर्य्यकिरणे, पुं । इति हलायुधः ॥ (प्रातः-
कालः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५ । २ ।
"पूर्व्वीरहंतस्य संदृशश्चकानः संदूतो अदौ
दुयसो विरोके ॥"
"विरोके विरोचने प्रातःकाले ।" इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)
विरोचनः, पुं, (विशेषेण रोचते इति । वि+रुच्
+"अनुदात्तेतश्च हलादेः ।" ३ । २ । १४९ । इति
युच् ।) सूर्य्यः । (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६३ ।
"दिवाकरः सप्तसप्तिर्धामकेशी विरोचनः ॥")
अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ प्रह्लादतनयः । (यथा,
महाभारते । १ । ६५ । १९ ।
"प्रह्लादस्य त्रयः पुत्त्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत ।
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत ॥")
अग्निः । चन्द्रः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
महाभारते । ९ । ३५ । ५३ ।
"तासां तद्वचनं श्रुत्वा इदं सोममथाब्रवीत् ।
समं वर्त्तस्व भार्य्यासु मा त्वां शप्से विरोचन ॥")
रोहितकवृक्षः । श्योनाकप्रभेदः । पूतकरञ्जः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (दीप्तिशालिनि, त्रि ।
यथा, महाभारते । १२ । ३४१ । ३४ ।
"तेजसाभ्यधिको सूर्य्यात् सर्व्वलोकविरो-
चनात् ॥")
विरोचनसुतः, पुं, (विरोचनस्य सुतः ।) बलि-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विरोधः, पुं, (वि+रुध+घञ् ।) शत्रुता ।
पर्य्यायः । वैरम् २ विद्वेषः ३ । इत्यमरः ॥ ...
४ द्वेषणम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ पर्य्याय...
६ समुच्छ्रयः ७ । इति जटाधरः ॥ ...
विरोधनम् ९ । इति संकीर्णवर्गे ...
(यथा, रघुः । ६ । ४६ ।
"नीपान्वयः पार्थिव एष यज्वा
गुणैर्यमाश्रित्य परस्परेण ।
सिद्धाश्रमं शान्तमिवेत्य सत्त्वै-
र्नैसर्गिकोऽप्युत्ससृजे विरोधः ॥"
विरोधकरणे दोषो यथा,—
"अथ पुत्त्रं रेणुका सा ...
उवाच किञ्चिद्वचनं ...
अविरोधो भवाब्धौ ...
विरोधो नाशबीज ...
अकर्म्मणो वि...
प्रतिज्ञा चे...
इति ...

र्णित च ।
"न कुर्य्यात् कुभिः सार्द्धं विरोधं बन्धुभिस्तथा ।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥"
इति कौर्म्मे उपरिभागे १५ अध्यायः ॥
न्यायमते साध्याभावव्याप्तप्रतियोगित्वम् । इति
[illegible] । साध्याभावाधिकरणत्वम् ।
इति दीधितिः ॥ ● ॥ प्रभवादिषष्टिसंवत्सरान्त-
र्गतत्रयोविंशवर्षम् । यथा, भविष्यपुराणे ।
भैरव उवाच ।
"[illegible] विरोधे भयसंभ्रमम् ।
[illegible] मम वाक्यन्तु नान्यथा ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
[illegible] । विरोधार्थः । यथा,—
"[illegible] विरोधे तु [illegible] ।
[illegible] विरोधे [illegible] ॥"
इति स्मृतिः ॥
([illegible] । यथा, महाभारते । १ । १०० । १ ।
"[illegible] ।
[illegible] न संशयः ॥"
[illegible] । यथा, साहित्य-
दर्पणे । १० । [illegible] ।
"[illegible] ॥"
[illegible] यथा, तत्रैव । ११८ ।
"[illegible] । यथा, [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥" ● । [illegible] । यथा,
[illegible] । १० । [illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥")
विरोधनं, क्ली, (वि + रुध + ल्युट् ।) विरोधः ।
[illegible] । (यथा, [illegible] ।
"[illegible] ॥"
[illegible] । यथा, [illegible] । ७ । ११ । १८ ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible] । यथा, [illegible]-
दर्पणे । ६ । [illegible] ।
"[illegible] विरोधनम् ॥"
[illegible] यथा, तत्रैव । [illegible] ।
"[illegible] विरोधनमिति [illegible] ॥")
विरोधिनी, स्त्री, ([illegible] । वि + रुध +
[illegible] ।) [illegible] । यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] ॥
विरोधी, [न्] पुं, ([illegible] । वि + रुध +
[illegible]) [illegible] । इति [illegible] ॥ (यथा,
[illegible] । [illegible] ।
"[illegible]
[illegible] ॥"

विरोधीऽस्यास्तीति । विरोध + इनिः ।) प्रभ-
वादिषष्टिसंवत्सरान्तर्गतत्रयोविंशवर्षम् । यथा,
भविष्यपुराणे । भैरव उवाच ।
"अनपिप्लवा लोका धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
जायते मानुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
विरोधविशिष्टे, त्रि । (यथा, कुमारे ।५।१७।
"विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्व्वमत्सरं
द्रुमैरभीष्टप्रसवार्च्चितातिथि ॥")
विरोधोक्तिः, स्त्री, (विरोधस्य उक्तिः ।) पर-
वचनविरोधिवचनम् । तत्पर्य्यायः । विप्रलापः २
विरोधवाक् ३ कोपोक्तिः ४ प्रलापः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥
विल, श स्तृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) स्तृतिरिह आच्छादनम् ।
श, विलति वस्त्रं लोकः परिदधाति इत्यर्थः ।
वेलिता । अयं केश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गा-
दासः ॥
वि(बि)लं, क्ली, (विल + कः ।) छिद्रम् । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १ । १४८ । १७ ।
"पावकश्चापि तैः सर्व्वं सह माता सुदुःखिताः ।
बिलेन तेन निर्गत्य जग्मुर्गूढमलक्षिताः ॥")
गुहा । इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारे ।
१ । १० ।
"उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्ष्णिभागान् मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।
[illegible] ॥")
वि(बि)लः, पुं, उच्चैःश्रवा हयः । इति मेदिनी ॥
वेतसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वि(बि)लकारी, [न्] पुं, (बिलं करोतीति । कृ +
णिनिः ।) मूषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गर्त्त-
कारके, त्रि ॥
विलक्षः, त्रि, (विशिष्टेन लक्षयतीति । वि + लक्ष
+ पचाद्यच् ।) विस्मयान्वितः । इत्यमरः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ६८ । १५ ।
"तदुक्ता स विलक्षं तं देवं स्वरामृषोऽभवीत् ।
किं तव स्वप्नमात्रेऽपि मार्गोऽपि [illegible] ॥")
विलक्षणं, क्ली, (विगतं लक्षणं आलोचनं यत्र ।)
[illegible] । निष्प्रयोजनस्थितिः । यथा,—
"विलक्षणं मतं ज्ञानं [illegible]प्रयोजनम् ॥"
इति भागुरिः । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, भागवते । १० । ७० । १७ ।
"[illegible]
[illegible] ॥ ● ।)
विलक्षण, त्रि, (विभिन्नं लक्षणं यस्य ।) भिन्नः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । १ । ६ । १ ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥" ● ॥ यथा च [illegible] । ११७ ।
"[illegible]
[illegible] ॥"
[illegible]) [illegible]
[illegible] ।

"अथौषधानामधिपतौ [illegible]
[illegible]
काञ्चनं पुरुषं तद्वत् [illegible]
संपूज्य द्विजदाम्पत्यं [illegible]
द्वयोर्मध्ये [illegible]
द्विजदम्पती पुत्रवित्ता [illegible]
पुरुषं [illegible]
द्विजदम्पतीभ्यां [illegible]
तत्त्वम् ॥
विलम्बं, क्ली, (विशिष्टेन लम्ब्यते [illegible]
"मध्याह्ने [illegible] विलम्बं
[illegible]
[illegible] । यथा,—
"गोचरे वा विलम्बे वा
पूजयेत्तत्र प्रयत्नेन [illegible]
गोचरे [illegible]
[illegible] । इति संस्कारतत्त्व ।
[illegible] । यथा,—
"शुभप्रदाकारे [illegible]
शुभराशिविलम्बे च [illegible]
[illegible]
संलग्नं, त्रि । यथा,—
"विलग्नं [illegible]
[illegible]
विलम्बः, त्रि, ([illegible]
रहितः । निर्लज्जः । यथा,—
"[illegible]
न भवति [illegible]
[illegible]
[illegible]
इति ज्योति[illegible]
विलम्बनं, क्ली, (वि + लम्ब + ल्युट् ।)
भावनम् । [illegible]
विलम्बनम् ॥
विलम्बः, पुं, (वि + लम्ब + घञ् ।)
[illegible] । यथा, [illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
प्रभवादिषष्टिसंवत्सर[illegible]
[illegible] ।
"[illegible]
[illegible]
विलम्बनं, क्ली, (वि + लम्ब + ल्युट् ।)
इति [illegible]
[illegible]
"[illegible]
विलम्बितं, त्रि, (वि + लम्ब + क्त ।) [illegible]
[illegible]

[illegible]

। यथा, माघे । ८ । १० ।
"दिग्भोगिमिव ... मयावलया ।")
धो, मेखला । इति रत्नमाला ।
वाधः, पुं, (विले बाधो यस्य ।) आखुक-
। इति राजनिर्घण्टः ।
वासी, [न्] पुं, (विले वसतीति । वस +
।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली । (रघु-

...णि, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १२३ । ७ ।
"... विलासिनाम् ।)
... इति हिः ।)
विलासकानन, पुं, (... । ... + ... ।)
... । इति शब्दरत्नावली । (विलासिनि,
त्रि । यथा, महाभारते । १ । ८० । ६ ।
"... ... ... ।
... ... विलासी महान् ।")
विलासवत्, [त्] त्रि, (वि + लस + मतुप् ।) विलास-
युतः । यथा,—
"... विलासवत्याः ।
... प्रिया सुदेहिनः ।"
इति छन्दोमञ्जरी ।
विलापः, पुं, (वि + लप + घञ् ।) ...
... । परिदेवनम् २ । इत्यमरः ।
अपि च ।
"... विलापः स्यात् परिदेवनमित्यपि ।"
इति शब्दरत्नावली ।
विलापो दुःखजं वचः । इत्युज्ज्वलनीलमणिः ।
(यथा, गीतगोविन्दे । १ । २८ ।
"...
... विलापे ।
...
... ।")
विलाभः, पुं, धनम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
विलाभः । इत्यमरटीका ।
विलासः, पुं, (वि + लस + घञ् ।) हावभेदः ।
इत्यमरः । (यथा, कुमारे । ४ । १४ ।
"... विलासचेष्टितं
विलोलदृष्टं ... च ।")
लीला । इति मेदिनी । (यथा, भागवते ।
१ । २४ । ६४ ।
"...
विलासहासेक्षितवामसूक्तैः ।")
"स्त्रीणां विलासादयः शृङ्गारभावजाः क्रिया
... । प्रियसमीपगमने यः स्थाना-
सनगमनविलोकनेषु विकारोऽकस्मात् क्रोध-
स्मितचमत्कारमुखविकूननं स विलासः । तथा
च ।
'यो ... विकारो
स्थानासनस्थानविलोकनेषु ।
तथा ... क्रोधचमत्कृती च
विधूननमास्यगतं विलासः ।'
तथान्यत ।
'तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु ।'
तात्कालिको दयितालोकनादिभवः ।" इति
भरतः । ६ । अपि च ।
"गतिस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।
तात्कालिकस्तु वैशिष्ट्यं विलासः प्रियसङ्गजम् ।"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ।
अन्यच्च ।
"यद्रूपं तद्गुणेन ... विराजते ।

... स विलासः ... इति पुनः ।"
तथ विलासः ।
"... भाति विलासतः ।
... स विलासो निगद्यते ।
परमवीमहान्तु गोविन्दस्य यथा स्मृतम् ।
परमवीमहायस्य वासुदेवस्य यादवः ।"
यथा ।
"गाढमो ... यो ... ईरितः ।
... तत्र यथामतम् ।"
इति भागवतान्तरम् ।
विलासमन्दिरं, क्ली, (विलासस्य मन्दिरम् ।)
क्रीडागृहम् । इति केचित् ।
विलासविपिनं, क्ली, (विलासस्य विपिनम् ।)
क्रीडावनम् । यथा,—
"यदीयहृदयो विलोक्य विपदं
... ।
विलासविपिनं विवेश सहसा
करोतु कुशलं हरी स जगताम् ।"
इति छन्दोमञ्जरी ।
विलासविभवालसः, त्रि, लुब्धः । इति जटाधरः ।
विलासिनी, स्त्री, (विलासोऽस्या अस्तीति ।
विलास + इनिः । ङीप् ।) नारी । इति राज-
निर्घण्टः । (यथा, ऋतुसंहारे । ४ । ३ ।
"न बाहुयुग्मेषु विलासिनीनां
प्रयान्ति सङ्गं वलयाङ्गदानि ।")
वेश्या । इति धनञ्जयः । (यथा, महाभारते ।
१ । ४६ । १४ ।
"... विलासिनी ।
... दर्शनीयतमाकृतिः ।"
विलासशालिनी । यथा, गीतगोविन्दे । १ । ४० ।
"विलासिनि । विलसति केलिपरे ।")
विलासी, [न्] पुं, (विलासोऽस्यास्तीति । विलास
+ इनिः ।) भोगी । व्यालः । (उभयार्थे प्रमाणं
यथा, कुट्टनीमते । १८ ।
"तस्यां ... विलासिनां हृदय-
शोकसंजननी ।"
"विले आशेरत इति विलासिनः सर्पाः पक्षे विल-
सनशीला भोगिनः ।" इति तट्टीका । ० ।)
कृष्णः । अग्निः । चन्द्रः । इति मेदिनी ।
स्मरः । हरः । इति शब्दरत्नावली । (विलास-
शीले, त्रि । यथा, रघुः । ८ । ४३ ।
"परभृताविरुतैश्च विलासिनः
स्मरबलैरबलैकरसाः कृताः ।")
विलीनः, त्रि, (वि + ली + क्तः ।) प्राप्तद्रवीभाव-
घृतादिः । तत्पर्यायः । विद्रुतः २ द्रुतः ३ ।
इत्यमरः । विश्लिष्टः । विशेषेण लीनः । यथा,—
"काराद्रस्य मष्टे ननु शिखरिणी दृश्यसि शिशो-
र्विलीना: सा: यत्वं नियतमवधेयं तदखिलैः ।
इति ... निभृतालापचलित-
स्मितं बिभ्रद्देवो जगदवतु गोवर्द्धनधरः ।"
इति छन्दोमञ्जरी ।

विलेखनं, क्ली, लेखनम् । विपूर्ब्बलिखधातोरनट्-(ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

विलेपः, पुं, लेपः । विपूर्ब्बलिपधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, माघवते । १० । ४२ । ६ ।
"अथ तत्रम् राजपथेन माधवः
स्त्रियं गृहीतानुविलेपभाजनाम् ।
विलोक्य कुब्जां युवतीं वराननां
पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन् रसप्रदः ॥")

विलेपनं, क्ली, (विलिप्यतेऽङ्गमनेनेति । वि + लिप + ल्युट् ।) गात्रानुलेपनयोग्यं पिष्टं घृष्टं वा [illegible] । तत्पर्य्यायः । गात्रानुलेपनी २ वर्त्तिः ३ वर्णकम् ४ । इत्यमरः । "द्वे गात्रानु-लेपन्यामि वर्त्तिविलेपने ।
'सर्व्वकालिकयोः कुङ्कुमादिविलेपने ।'
इति [illegible] । [illegible] विलेपनम् ।" इति भट्टोजिदीक्षितः । कुङ्कुमादिलेपनम् । तत्पर्य्यायः । समालम्भः २ । इति च [illegible] अमरः ।

विलेपनी, स्त्री, (वि + लिप् + कर्म्मणि करणे वा ल्युट् । ङीप् ।) यवागूः । सुवेशस्त्री । इति मेदिनी ।

विलेपी, स्त्री, (विलिप्यतेऽसाविति । वि + लिप + कर्म्मणि घञ् । स्त्रियां ङीष् ।) यवागूः । इत्य-मरः ।
"[illegible] विलेपी च [illegible] ।
[illegible] ।"
इति [illegible] । इति भट्टो-[illegible] ।
"[illegible]-
[illegible] ।"
इति [illegible] ।

विलेशयः [स] [illegible] । [illegible] (यथा, [illegible] । १० । ५१ ।
"[illegible] ।
[illegible] ।")

विलेशः, पुं, (वि + लिश् + घञ् ।) [illegible] । इति [illegible] । विलेश्यते, त्रि । (यथा, [illegible] । ११ । ९० । १३ ।
"[illegible] ।")

[illegible] [स] पुं, ([illegible] । [illegible] ।) [illegible] । इति [illegible] ।

[illegible], पुं, ([illegible] । [illegible] + [illegible] +
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] ।—
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
इति [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।

"स ददर्श पितुर्गृहे ततमागतमधोमुखात् ।
एकमक्षरचितं वै भीरुलक्षणमाश्रितान् ।
तं तमुच प्रनैरात्तमाददानं विलेप्ययम् ।")

विलोकनं, क्ली, आलोकनम् । विपूर्ब्बलोकधातो-रनट्-(ल्युट्)-प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा, किराते । ३ । १६ ।
"अनुचरेण धनाधिपतेरथो
नगविलोकनविस्मितमानसः ।")

विलोकितं, त्रि, आलोकितम् । विपूर्ब्बलोकधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

विलोचनं, क्ली, (विलोच्यते दृश्यतेऽनेनेति । वि + लोचि + ल्युट् ।) चक्षुः । इति जटाधरः । (यथा, कुमारे । ३ । ६७ ।
"उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे
व्यापारयामास विलोचनानि ।")
दर्पणश्च । (विरुद्धे लोचने यस्येति । विरूपनयने, त्रि । यथा, देवीभागवते । ५ । २१ । ४३ ।
"यदि ते मन्दरे श्चास्ति कृत्यपा भव भामिनि ।
लम्बोष्ठी कुनखी क्रूरा भ्रातृवर्णा विलोचना ।")

विलोटकः, पुं, (विशेषेण लुटतीति । वि + लुट् + ण्वुल् ।) मत्स्यभेदः । इति शब्दचन्द्रिका । वैचो माछ इति भाषा ।

विलोडनं, क्ली, (वि + लुड + ल्युट् ।) मन्थनम् । आलोडनम् । यथा,—
"राधिका दधिविलोडनस्थिता
कृष्णवेणुनिनदैरथोत्थिता ।
यामुनं तटनिकुञ्जमञ्जसा
सा जगाम सलिलाहृतिच्छलात् ।"
इति छन्दोमञ्जरी ।

विलोडितं, क्ली, (वि + लुड + क्तः ।) तक्रम् । इति राजनिर्घण्टः । आलोडिते, त्रि ।

विलोपः, पुं, विशेषेण लोपः । विपूर्ब्बलुपधातो-र्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, कामन्दकीय-नीतिसारे । ५ । ६१ ।
"अर्थे स्थाने च पात्रे च न हि वृत्तिं विलो-पयेत् ।
यन्नद्वृत्तिविलोपेन राजा भवति गर्हितः ।")

विलोभः, पुं, विलोभनम् । विशिष्टलोभः । विपूर्ब्बक-लुभधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ।

विलोभं, क्ली, अरघट्टः । इति मेदिनी ।

विलोमं, त्रि, विपरीतम् । तत्पर्य्यायः । प्रति-कूलम् २ अपसव्यम् ३ अपष्ठुरम् ४ वामम् ५ प्रसव्यम् ६ प्रतीपम् ७ प्रतिलोमम् ८ अपष्ठु ९ । इति हेमचन्द्रः । सव्यम् १० विलोमकम् ११ । इति जटाधरः । (यथा, हरिवंशे [illegible] । ४३ । १७ ।
"[illegible] अनुलोमो विलोमो
[illegible] ।")

विलोमः, पुं, वरुणः । सर्पः । कुक्कुरः । इति हेमचन्द्रः ।

विलोमकं, त्रि, (विलोम इव । स्वार्थे कन् ।) विपरीतम् । इति जटाधरः ।

विलोमजिह्वः, पुं ([illegible]
इति त्रिकाण्डशेषः ।

विलोमवर्णः, पुं, ([illegible]
वर्णसङ्करजातिः । इति [illegible] ।

विलोमी, स्त्री, आमलकी । [illegible]

विलोलः, त्रि, (विशेषेण लोलः । [illegible]
यथा,—
"क्वापि [illegible]
[illegible]
ध्यायति सुन्दरमूर्त्तिं [illegible]
इति श्रीगीतगोविन्दे

वि(बि)लं, क्ली, आलवालम् । [illegible]
"अवग्रहापटौ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । इति शब्दचन्द्रिका ।

वि(बि)लम्बला, स्त्री, ताराविशेष-[illegible]
चन्द्रिका ।

वि(बि)लासः, स्त्री, [illegible]
[illegible]
इति

वि(बि)ल्वं, क्ली, [illegible]
(यथा,—
"श्राम: [illegible]
आमलकी [illegible]
[illegible]
फलपरिमाणम् । इति [illegible]
सुश्रुते । ६ । १८ ।
"[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।"

वि(बि)ल्वः, पुं, ([illegible] + [illegible]
फलवृक्षविशेषः । [illegible]
तत्पर्य्यायः । शाण्डिल्यः २ [illegible]
शैलूषः ४ । इत्यमरः ।
रोगघ्नी ७ पूतिवातः ८
महाफलः १० । इति रत्नमाला ।
[illegible] १२ शान्तः ११
[illegible] ११ [illegible] ११
[illegible] १८ [illegible] १६
[illegible] २१ [illegible]
[illegible] २२ [illegible]
[illegible] २० [illegible]
अस्य [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
अस्य [illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।

…त्वञ्च। अस्य पक्वफलगुणाः। मधुरत्वम्।
…म्। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। कषायत्वम्।
…त्वम्। संग्राहित्वम्। त्रिदोषनाशित्वञ्च।
…राजनिर्घण्टः॥ * ॥ अपि च।
…हलमुष्णस्तिक्तो ग्राही रूक्षोऽग्निपित्तकृत्।
…: शूलहरो बल्यो लघुरुच्यश्च पाचनः॥"
इति भावप्रकाशः॥ * ॥
…॥
…त्वं बालं कषायोष्णं पाचनं वह्निदीपनम्।
…हि तिक्तकटुकं तीक्ष्णं वातकफापहम्।
…सुगन्धि मधुरं दुर्जरं ग्राहि दोषलम्॥
…षु परिपक्वेषु यो गुणः समुदाहृतः।
…वाद्गुणश्च स ज्ञेयो बिल्वमामं गुणोत्तरम्॥
…वातामपित्तघ्नी ग्राहिणी वह्निदीपिका॥"
इति राजवल्लभः॥
…रञ्च।
…ङ्किते संस्थितं बिल्वमग्निसन्दीपनं परम्॥"
इति वैद्यकम्॥ * ॥
…तोत्पत्त्यादिर्यथा,—
…ल्वादिपालनं कुर्य्यात् शुभं भयदमन्यथा।
…र्यात् रोपयेत् पश्च यदि स्वर्गान्न हीयते॥
…ति लक्ष्मीश्च या धेनुर्गोरूपा सा गता
महीम्।
…गोमयमयो बिल्वः श्रीश्च तस्मादजायत॥
…राक्रान्तिं पतिं दृष्ट्वा क्रोधेन महता ततः।
…ता सा उमया देवी सर्वभोग्या भवाधने॥
…: संप्रयुक्ता माता नामैव भवतु प्रिये।
…यत्वं सर्वलोकेषु सुरासुरनमस्कृता॥
…ता त्वं सर्वलोकानामचलानां विशेषतः।
…मालब्धा हत्वा प्रायमोक्षमवाप्तत॥
…ं ददौ च सा कामं प्रायमोक्षप्रदं नृप।
…राज्ञो त्वं भगाढेन सह गोभिर्धनेन च॥
…स्य मथने यावत् ततो विष्णुमवाप्स्यसि।
…सि त्वं सर्वलोकानां पूज्यं श्रेष्ठं महाबलम्॥
…स्य वक्षःस्थिता भद्रे दृष्टा त्वं विचरिष्यसि।
…कभोग्या च भूतित्वादन्यदेषु हर्षेषु च॥
…र्यातिरूपधर्म्मादि न येन न शुभा मतिः।
…विष्यति यदा चैव चपला चलविद्युतम्॥
…लरूपः प्रियः शम्भोस्तव योनिर्भविष्यति।
…सर्वपुष्पोत्तमश्रेष्ठो देवाहारो मनोरमः॥ * ॥
…च्छेदः सर्वलोकानां छेदानाशः सदा शुभाम्।
…च पापा दुराचाराः श्रीतरोश्छेदकारिणः।
…सर्वेषामिन्द्रहे पात्यन्ते अक्षयं दिनम्॥
…दुःखिता भविष्यन्ति नरा दुष्कुलिनः सदा।
…च देवि भयं नित्यं चिरं राजा न जीवति।
…च मन्मतिः कश्चिद्बिल्वद्रुमस्य छेदकः॥
…क्ष्यते यत्र विच्छेदः सपुष्पफलितस्तरोः।
…बराहादिभयं घोरं तस्मिन् देशे प्रजायते॥"
इति वह्निपुराणे वामनप्रादुर्भावनामाध्यायः॥ *
…कल्पान्तरे तस्योत्पत्तिर्यथा,—
शिव उवा—
"मातः समुद्रतनये मा म…

यस्ते छिन्नस्तनो वामो जायतां पुनरेव सः।
ज्ञाता ते परमा भक्तिः पूर्णस्तेन मनोरथः॥
यच्च छिन्नस्तनो दत्तो मल्लिङ्गोपरि ते शुभे।
सोऽस्तु वृक्षः शिवो पुण्यो नाम्ना श्रीफल
इत्युत॥
मूर्त्तिमांस्तव वै भक्तिरेषः श्रीफलनामकः।
त्वत्कीर्त्तये स्थितावास्तां यावच्चन्द्रदिवाकरौ॥
स तरुर्मम वै लक्ष्मि परमः सुप्रियो भवेत्।
तत्पत्रैरेव मे पूजा भविष्यति न चान्यथा॥
स्वर्णमुक्ताप्रवालादि पुष्पाण्यन्यानि च ध्रुवम्।
श्रीफलच्छदलेशस्य कलां नार्हन्ति कोटिकाम्॥
यथा मे श्रीफलतरुर्यथा गङ्गाजलं मम।
तथा प्रियतमं लक्ष्मि त्रिपत्रः श्रीफलच्छदः॥
इत्युक्तः स तपेदुक्ता महेशोऽन्तर्दधे सति।
कपालमोचनक्षेत्रे वृक्षः श्रीफलकोऽर्च्चितः॥"
इति बृहद्धर्म्मपुराणे १० अध्यायः॥ * ॥
तस्य गोमयोद्भवत्वं यथा,—
"यज्ञानां चैव संभूत्यै यथा हरिहरस्य च।
गोमयो रोचना क्षीरं मूत्रं दधि घृतं गवाम्॥
षडङ्गानि पवित्राणि तथा सिद्धिकराणि च।
उत्थितो बिल्ववृक्षस्तु गोमयान्मुनिसत्तम।
तत्रास्ते वसते लक्ष्मीः श्रीवृक्षस्तेन चोच्यते॥"
इति वह्निपुराणे वैष्णवधर्म्मे गृहिव्रतनामा-
ध्यायः॥ * ॥
देव्युवाच।
"वैशाखशुक्लपक्षस्य तृतीयायां वदि त्वयम्।
जातो वै श्रीफलतरुर्म्माहात्म्यं तस्य कथ्यते॥
जाते तु श्रीफलतरौ देवाः सर्व्वे सवासवाः।
ब्रह्मा नारायणश्चापि देवपत्न्यः समागताः॥
ददृशुः स्निग्धविटपं त्रिपत्रैर्मृदुलैर्युतम्।
दीप्यमानं तेजसैव शिवरूपं शिवप्रदम्॥
प्रणेमुः सिषिचुस्तञ्च तापघ्नं सुखान्विताः।
तदन्वयाय भगवानुवाच विष्णुरव्ययः॥
विष्णुरुवाच।
अयं नाम्ना बिल्व इति मालूरः श्रीफलस्तथा।
शाण्डिल्यश्चैव शैलूषः शिवः पुण्यः शिवप्रियः॥
देवावासस्तीर्थपदः पापघ्नः कोमलच्छदः।
जयो विजयनामा च विष्णुस्त्रिदशो वरः॥
धूम्राक्षः शुक्लवर्णश्च संयमी श्राद्धदेवकः।
इत्येकविंशतिर्नाम्नां दधानेष तरूत्तमः॥ * ॥
यः प्रातरस्य नामानि तथायोगं पठिष्यति।
अधो भूमिस्तथा तीर्थमतस्तीर्थवरं स्थितम्॥
अहं मध्ये हरो देवः पत्रे वामे विधिः स्वयम्।
अहं दक्षिणपत्रञ्च त्रिदशस्वामिहुत॥
अस्य च्छायाञ्च मत्वा च लङ्घयेद् यदा स्पृशेत्।
हरते तद्दुराचारः यदा सर्वान् श्रियं हरेत्॥
यद्दुष्पवदनस्य फलपत्रमनानि च।
दर्शने प्रथमो धर्मं ब्रह्मज्ञाने तथा।
पूजने चरणे शर्म अमाकल्पादतीर्थकेन्॥
बिल्वदेव महाभाग महेशस्य सदा प्रि…
बिल्वपर्णक्षयकोटिः …

प्रयच्छेत् स शिवं गच्छेत् प्रथमेतदनन्तरम्॥
ॐ नमो बिल्वतरवे सदा शङ्कररूपिणे।
सफलानि ममाङ्गानि कुरुष्व शिवहर्षद॥
मन्त्रेणानेन मालूरमष्टाङ्गैः प्रणमेत् कृती।
स वैष्णवो मतो भक्तः स मे प्रियतरः परः॥
शिवपूजक मालूर प्रियस्पर्श महातरो।
स्पृशामि त्वां महापापक्षयान्मे प्रणाशय॥
देवदनवरश्रेष्ठ स्नानन्ते सुमनोहरम्।
क्रीडनायालयं विबुधा मार्जये तत् प्रसीद मे॥
मन्त्रेणानेन बिल्वस्य दशहस्तस्थलं मृजेत्।
सगोमयजलैः प्रातःसमये स तु वैष्णवः॥
ॐ द्रुमाय श्रीफलाय नमो दशशिरश्चरेः।
मन्त्रेण पूजयेद्बिल्वं यथेच्छशक्तिक्रमागया॥
पुण्यवृक्ष महाभाग मालूर श्रीफल प्रभो।
महेशपूजनार्थाय त्वत्पत्राणि चिनोम्यहम्॥
मन्त्रेणानेन चिनुयाद्बिल्वपत्राणि भक्तितः।
पञ्चाक्षरादशीत्यं मध्याह्नमितकालतः॥
शाखाभङ्गो न कर्त्तव्यो नैवारोहेत्तथा तरुम्।
तरमारुह्य चिनुयान्न शाखाभञ्जनं क्वचित्॥
खण्डितैश्च शिवः पूज्यः पत्रैरन्यैश्च खण्डितैः।
षण्मासानन्तरं बिल्वपत्रं पर्युषितं भवेत्॥
पूज्या स्तवेन वै देवाः सर्वलम्बोदरौ विना।
बिल्ववृक्षवनं यत्र सा तु वाराणसी पुरी
यच बिल्वद्रुमा यत्र तत्र तिष्ठेत् स्वयं हरिः।
अष्ट बिल्वद्रुमा यत्र तत्र दुर्गायुतो हरः॥
एको बिल्वतरुर्यत्र तत्र शम्भुर्मया सह।
बिल्ववृक्षा यत्र दश तत्र शम्भुर्गणैः सह॥
एतान्युक्तानि तीर्थानि देवाः सर्वे मरुद्गणैः।
यत्र सान्द्रा शकस्य कोण ईशानभागके।
जायते श्रीफलतरुर्न तत्र विपदः क्वचित्॥
पूर्वस्यां सुखदः स स्यादक्षिणे यमभीतिहा।
पश्चिमे च प्रजादायी वृक्षो बिल्व उदाहृतः।
श्मशाने च नदीतीरे प्रान्तरे वा वनान्तरे।
बिल्ववृक्षवनं प्रोक्तं सिद्धपीठस्थलं सुधीः॥
न मध्याह्ने हृतं स्यादपर्द्रनु श्रीफलाश्रयम्।
दैवाद्यदि प्रजायेत तदा शिवदर्शनेत्॥
वैशाखिन्तुरी साक्षात् शम्भवे परमात्मने।
दत्तं स्याद्बिल्वमेकं लक्षपुष्पसमं सुराः॥
मध्याह्नकाले ये मर्त्त्या बिल्वं कुर्युः प्रदक्षिणम्।
तैः सुमेरुगिरिवरः कृत एव प्रदक्षिणम्॥
न छिन्द्यात् श्रीफलतरुं न दहेत् काष्ठमेव च।
विना प्रास्थपदार्थे पतितो बिल्वविटपी॥
महाबिल्वतरुद्रवं यो धत्ते शुद्धिं मानवः।
यमाधिकारी नाम स्यात् पुनः सर्वान्पतरैः॥
बिल्वपत्रं परं दीर्घं भूमौ पतितमोऽत्र च।
…यं हस्तुक्त शिरसा देवदर्भपदाङ्गुलः॥
…ादिरनुरो साक्षात् शिवो हस्ततरं हुनी।
…धा शिर्वा महेड्रष्टवमुदा मनविनेरीऽत्र च।
वैशाखिन्तुरो साक्षा… …नि शङ्करः।
महेशं… …रः॥

कामरूपे कामतत्त्वः काश्यामुक्तस्तथादिमः ।
काञ्चीपुरे पुरः प्रोक्तः श्रीफलोऽव्ययपुण्यदः ।
तेऽपि तीर्थविशेषाः स्युस्तीर्थेष्वपि सदाशुभाः ॥
देव्युवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु शम्भुराजस्य वै सखि ।
ब्रह्मणा विष्णुना पत्रैः पूजितः श्रीफलैरभूत् ॥
ततः सर्व्वे यथास्थानं जग्मुर्नारायणादयः ।
कथितोऽयं मया सख्यौ विल्वरूपस्य रूपतः ॥
अयं वां संप्रोक्तः शिवतत्त्वकथापुण्यनिचयः
पवित्रः श्रोतव्यः श्रवणरमणीयः खलु सताम् ।
शिवे विष्णौ भेदाग्रहरस उदारः सुमनसां
सुधियः संप्राप्य प्रभवति शिवस्यापि निकटः ॥”
इति च बृहद्धर्म्मपुराणे विल्ववृक्षमाहात्म्यम्
११ अध्यायः ॥ * ॥ तन्त्रमते तस्योत्पत्तिर्यथा,—
देव्युवाच ।
“कथं सा विष्णुवनिता विल्ववृक्षो बभूव ह ।
ज्योतीरूपं महेशं प्रार्थिता ब्रह्मादिभिः सदा ॥
तत्र मेरुशृङ्गस्थादायो सर्व्वेषां प्रियतां गता ।
विष्णोरतिप्रिया नित्यं साभूत् सरस्वती सदा ॥
तादृक् प्रीतिर्न लक्ष्म्याश्च जायते केशवस्य च ।
इति चिन्तापरा लक्ष्मीर्ययौ श्रीशैलमन्दिरम् ॥
प्राप्य मत्लिङ्गमेकान्तं तपस्तेपेऽतिदारुणम् ।
तथापि यदि नैवाभूत् कृपा मे परमेश्वरि ॥
तदा सा वृक्षरूपेण स्थिता लिङ्गप्रिया सती ।
पत्रैः पुष्पैः फलैः क्षीरैः पूजयामास सन्ततम् ।
कोटिवर्षं महादेवि ततो मेऽनुग्रहोऽभवत् ।
तेनैवानुग्रहेणैव विष्णोर्वक्षःस्थिताभवत् ॥
सदैव परमेशानि शिवभक्ता सदैव हि ।
अतस्तु कारणाद्देवि तद्रूपेण हरिप्रिया ॥
सदैव पूजयेन्मां सा मद्भक्ता सानुगा शिवे ।
अतस्तं वृक्षमाश्रित्य तिष्ठामि च दिवानिशम् ॥
सर्व्वतीर्थमयो देवि सर्व्वदेवमयः सदा ।
श्रीवृक्षः परमेशानि अतएव न संशयः ॥ * ॥
तत्पत्रैस्तत्प्रसूनैर्वा तत्फलैर्यः प्रपूजयेत् ।
तस्मात् चन्द्रेऽपि स मे भक्तः स मे प्रियः ॥
तत्काष्ठचन्दनं भाले यो धारयति मानवः ।
तत्तत् शिवपूजा सा भवेद्देवी सदान्विता ॥
अगस्त्यचन्दनं देवि न धारयति कश्चन ।
तत्पत्रं तत्प्रसूनं वा कदापि धारयेन्नहि ॥
विल्वमूले महेशानि प्राणांस्त्यजति यो नरः ।
रुद्रदेहो भवेत् सद्यः पापकोटियुतोऽपि सन् ॥”
इति योगिनीतन्त्रे पूर्व्वखण्डे ५ पटलः ॥ * ॥
अपि च ।
“विल्वरूपं तथा देवि भगवान् शङ्करः स्वयम् ।
विल्ववृक्षतले स्थित्वा यदि प्राणांस्त्यजेत् सुधीः ।
तत्क्षणान्मोक्षमाप्नोति विल्वस्य तीर्थकोटिभिः ।
अत्र प्रकारयो देवि लिङ्गार्च्चा प्रतिष्ठिते ॥
विल्ववृक्षतले स्नानं यदि विद्यानिरूपितम् ।
तद्वत् शाङ्करं चैव सर्व्वतीर्थमयं सदा ॥
सर्व्वेरोऽक्षयं तत्तु सर्व्वदेवमयं सदा ।
न भवेत् शाङ्करं चैव न च मुक्तो भवेत्
प्रिये ।
समीपे स च चार्व्वङ्गि विल्ववृक्षो यदि प्रिये ।
काशीपुरसमं तत्तु तत्र प्राणान् त्यजेद्यदि ।
किन्तस्य कोटितीर्थेन काशीवासेन किं प्रिये ॥”
इति पुरश्चरणरत्नाकरे १० पटलः ॥ * ॥
तद्दानविधिर्यथा,—
“पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं नैवमधोमुखम् ।
यथोत्पन्नं तथा देयं विल्वपत्रमधोमुखम् ॥”
इति मातृकातन्त्रे ५५ पटलः ॥
श्रीशिव उवाच ।
“शृणु देवि प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटात्मकम् ।
पत्रं ब्रह्ममयं देवि अद्भुतं वरवर्णिनि ॥
श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः ।
विष्णुप्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा ॥
ब्रह्मविष्णुशिवाः पत्रे वृन्तञ्च शक्तिरूपिणी ।
वृन्तमूले तु वज्रं स्यात् पत्रे ब्रह्मपदं प्रिये ॥
त्रिजटापत्रकेनैव हरं वा हरिमर्च्चयेत् ।
कैवल्यं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः ॥
पत्रं पुष्पं फलं तोयं नैवेद्यं धूपदीपकम् ।
दत्त्वा यद्यत् फलं प्राप्तं तस्मात् कोटिगुणं
भवेत् ॥
सर्व्वैरर्च्चनतो देवि त्रिजटामेकमर्पयम् ।
कैवल्यदो हरिश्चैव दासोऽहं त्वां स्वरूपताम् ॥
त्वयि कैवल्यदं ज्ञानं धर्म्मकामार्थदं प्रिये ।
वज्रहीनमिदं देवि प्राप्नुयाद्वाञ्छितं फलम् ॥
सवज्रं स्त्रियते नूनं वज्राघातेन पार्व्वति ।
तस्माच्च साधकेन्द्रैश्च वज्रहीनं प्रदापयेत् ॥” * ॥
विल्वपत्रप्राशनाद्यभावात्तरगमनफलम् । यथा,
“भार्य्यां गृहीत्वा यो गच्छेत् सर्व्वसिद्धिमवा-
प्नुयात् ।
ऊर्द्ध्वं शरच्चन्द्रं रवीन्द्वः पाशुपतस्तथा ।
पुरो माहेश्वरी रक्षेत् पृष्ठे च शूलधारिणी ।
दक्षपार्श्वे च श्रीनाथो वामपार्श्वे प्रजापतिः ।
चन्द्रसूर्य्यौ स्तनौ छत्रमहं पादौ करौ सदा ॥”
इति ज्ञानभैरवतन्त्रे शिवपार्व्वतीसंवादे ६
पटलः । (अस्य गुणाः यथा,—
“बालं विल्वफलं ग्राहि दीपनम्पाचनं कटु ।
कषायोष्णं लघु स्निग्धं तिक्तं वातकफापहम् ॥
पक्वं गुरु त्रिदोषं स्याद्दुर्ज्जरं पूतिमारुतम् ।
विदाहि विष्टम्भकरं मधुरं वह्निमान्द्यकृत् ॥
फलेषु परिपक्वं यद्गुणवत्तदुदाहृतम् ।
विल्वादन्यत्र विज्ञेयमामन्तद्धि गुणाधिकम् ॥
शाखाविल्वशिवादीनां फलं शुष्कं गुणाधि-
कम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वि(बि)ल्वपेशिका, स्त्री, (विल्वस्य पेशिका ।)
शुष्कविल्वखण्डम् । बेलशुँठा इति भाषा ।
यथा,—
“कषरानामगूलानी ग्राहिणी विल्वपेशिका ।”
इति राजनिर्घण्टः ॥
वि(बि)ल्वा, स्त्री, (विल्व + टाप् ।) हिङ्गुपत्री ।
इति राजनिर्घण्टः । (गुणादयोऽस्या हिङ्गु-
पत्रीशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
विवक्षा, स्त्री, वक्तुमिच्छा ।
...येन निष्पन्नमिदम् । यथा ।
कारणानि भवन्ति । इति
शक्तिः । यथा,—
“प्रसन्नयोऽपि
संश्रया
विवक्षितः, त्रि, वक्तुमिष्टः ।
...येन निष्पन्नमिदम् । प्रकार्थः ।
देयगतायाः संख्याया
पादेयगता संख्या न विवक्षिता ।
चार्य्यः । इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
विवदमानः, त्रि, विवादकर्त्ता ।
शानप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
विवधः, पुं, (विविधो वधो हननं गमनं
पर्य्याहारः । स तु धान्यतण्डुलादि
पन्थाः । इत्यमरभरतौ ।
धान्यम् । इति स्वामी ।
स्कन्धवाह्यकाष्ठम् । बाँक् इति ख्या
भारशोधितः ॥ भारः । इति
विवधिकः, पुं, (विवधेन हरतीति ।
“विभाषा विवधवीवधात् ।” ४ । ४ ।
ष्ठन् ।) वैवधिकः ।
विवरं, क्ली, (विवृणोतीति । वि
छिद्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघु
“यश्चकार विवरं शिलाघने
ताडकोरसि स रामसायकः ।
अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां
द्वारतामगमदन्तकस्य तत् ॥”)
दोषः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
१ । १३१ । १७ ।
“एकाग्रः स्याद्विवृतो नित्यं विवर
राजन्याच्च सपत्नेषु नित्योद्यतः
अवकाशः । यथा, भागवते । ६ ।
“विशिखवृष्टिविवरं मनाक् च
पश्याम यत्र यज्वारतोज्वा
विवरणं, क्ली, (वि + वृ + ल्युट् ।
इति हलायुधः ॥
विवरनालिका, स्त्री, (विवरयुक्तं ना
वेणुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विवर्णः, पुं, (विरुद्धो वर्णः ।) नी
मरः । २ । १० । १६ ॥ (यथा, मार्कण्डे
“भैक्ष्यचर्य्या विवर्णेषु जघन्या वृत्ति
त्रि, विगतो वर्णो यस्य ।) मलि
रामायणे । २ । २६ । ८ ।
“विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्विन्नमम
चिन्ताह दुःखाभिसन्तप्ता किमिदानी
विवर्त्तः, पुं, (वि + वृत् + घञ् ।)
वर्त्तनम् । नृत्यम् । इति त्रिका । (
यथा, नैषधे । ३ । ६४ ।
“ईशाणिमैश्वर्य्यविवर्त्तमध्ये
लोकेशलोकेशयलोकमध्ये ।”

...र्व्वाधिकरणकात्मीयत्वि: । यथा,
...गैहिकाम् ।
...स्तौ विवर्णे: कार्य्यकालं नतु यत्र

, परिच्छेदकम् । विदूर्य्यकरणधातो-
ट्) प्रकर्षेण विवरणम् । (यथा,
(। १० ।'
...ष्यन्ति विवृणो: शरीरयोर्गं
...रवस्था पदवी विवर्णेषु ।”)
(विवक्ष्ये वदतीति । वि+वच्+अण् ।)
। अरिष्टदुष्टधी: । इति मेदिनी ।
...रस्कन्धविगलच्छटेन दूषितदृष्टौ ।
: विवस: अम् । आगमस्य...पकं
...म् । तेन दृष्टा धौर्थ्य स तथा ।
...दार्यो भरत: ।
...ा, दर्भमञ्जरी । इति मेदिनी ।
] पुं, (विशेषेण वस्ते आच्छादय-
वि+वस्+क्विप् । विवस्तेजोऽस्त्या-
विवस्+मतुप् । मस्य व: । “तयौ
१।४।१८ । इति भरतादुल्लाभाय: ।)
यथा, किराते । ५ । ४८ ।
...ति दीप्तिरुचिपितकन्दरा
...रपर्य्यवसितेव विवस्वत: ।”)
। इत्यमर: । देवता । इति मेदिनी ।
इति शब्दरत्नावली । वैवस्वतमनु: ।
(मनुष्य: । इति निघण्टु: ।५।३।२४।
...से इत्यस्मात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’
। इत्यस्मात् भावे भवति । विविधं
: । तद्वान् विवस्वान् । सर्व्वस्यापि
यत्किञ्चित् विवस्वमस्ति ।” इति
* । परिचरणशीले, त्रि । यथा,
१० । ६५ । ६ ।
...ो दाशद्विषा विवस्वते ।”
...अनेन देवान् विवस्वते परिचरते ।”
...ये सायण: ।)
, विवेचनकर्त्ता । यथा,—
...र्थिनोर्व्वचनं विरुद्धाविरुद्धं सभ्यै:
...सह विवेचयति स विवाक: ।” इति
...।
...विरुद्धौ वादो विवाद: । स च धन-
...दविषयन्यायादि: । इति भरत: ।
। व्यवहार: २ । इत्यमर: । कलहादि-
। इति जटाधर: ।
...दायकलहे द्वयोर्व्वहुतरस्य वा ।
...व्यवहारस्य द्वयमेतन्निगद्यते ।”
इति शब्दरत्नावली ॥*॥
...ा विवादनिषेधो यथा,—
...त् सर्व्वधर्म्मं तद्विरुद्धन्तु न चाचरेत् ।
...तिथीश्च विवादं नाचरेत् गृही ।”
इति गारुडे ९६ अध्याय: ॥*॥
विवादस्थानानि यथा,—
...णादानं नि:क्षेपोऽस्वामिविक्रय: ।
सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म्म च ।
वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रम: ।
क्रयविक्रयानुशयो विवाद: स्वामिपालयो: ॥
सीमाविवादधर्म्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।
स्तेयञ्च साहसञ्चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥
स्त्रीपुंधर्म्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च ।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिता विह ॥”
इति मनु: ॥

अस्यार्थ: । स्वधनस्यान्यस्मिन्नर्पणरूपो निक्षेप: । अस्वामिना च कृतो विक्रय: । सम्भूय वणिगादीनां क्रियानुष्ठानम् । दत्तस्य धनस्यापात्रबुद्ध्या क्रोधादिना वा ग्रहणम् । कर्म्मकारस्य भृतेरदानम् । कृतव्यवस्थातिक्रम: । क्रये विक्रये च कृते पश्चात् वा विप्रतिपत्ति: । स्वामिपशुपालयोर्व्विवाद: । ग्रामादिसीमाविप्रतिपत्ति: । वाक्पारुष्यं आक्रोशनादि । दण्डपारुष्यं ताड़नादि । स्तेयं निह्नवेन धनग्रहणम् । साहसं प्रसह्य धनहरणादि स्त्रियाश्च परपुरुषसम्पर्क: । स्त्रीसहितस्य पुंसो धर्म्मव्यवस्था । पैतृकादिधनस्य विभाग: । द्यूतं अक्षादिक्रीड़ा । आह्वय पणव्यवस्थापूर्व्वकं पक्षिमेषादिप्राणियोधनम् । इति कुल्लूकभट्ट: ॥ (कलह: । यथा, रघु: । ७ । ५६ ।

“परस्परेण क्षतयो: प्रहर्त्तो-
रुत्क्रान्तवाय्वो: समकालमेव ।
अमर्त्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासी-
देकाप्सर:प्रार्थितयोर्व्विवाद: ॥”)

विवादानुगत:, त्रि, (विवादं अनु गत: ।) विवादकर्त्ता । यथा, मिताक्षरायाम् ।
“विवादानुगतं पृष्ट्वा सभ्यस्तत् प्रयत्नत: ।
विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्तत: स्मृत: ॥”

विवादी, [न्] त्रि, (विवादोऽस्यास्तीति । विवाद + इनि: ।) विवादकर्त्ता । यथा,—
“अनुभावी च य: कश्चित् कुर्य्यात् साक्ष्यं
विवादिनाम् ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

विवाह:, पुं, (विशिष्टं वहनम् । वि+वह्+घञ् ।) उद्वाह: । दारपरिग्रह: । तत्पर्य्याय: । उपयम: २ परिणय: ३ उद्वाह: ४ उपयाम: ५ पाणिपीड़नम् ६ । इत्यमर: । दारकर्म्म ७ करग्रह: ८ । इति शब्दरत्नावली । पाणिग्रहणम् ९ निवेश: १० पाणिकरणम् ११ । इति जटाधर: । स चाष्टविध: । यथा,—
“ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्कृता ।
तज्ज: पुनात्युभयत: पुरुषानेकविंशतिम् ॥
यज्ञस्थायर्त्विजे दैव आदायार्षस्तु गोद्वयम् ।
चतुर्द्दश प्रथमज: पुनात्युत्तरजश्च षट् ॥
इत्युक्त्वा चरतां धर्म्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।
स काय: पावयेत्तज्ज: षड्वंश्यांश्च सहात्मना ॥
आसुरो द्रविणादानात् गान्धर्व्व: समयान्मिथ: ।
राक्षसो युद्धहरणात् पैशाच: कन्यकाच्छलात् ॥”
इति याज्ञवल्क्य: ॥*॥

अपि च ।
“गृहीतविद्यो गुरवे दत्त्वा च गुरुदक्षिणाम् ।
गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल कुर्य्याद्दारपरिग्रहम् ॥
वर्षैरेकगुणां भार्य्यामुद्वहेत्त्रिगुण: स्वयम् ।
नातिकेशामकेशां वा नातिकृष्णां न पिङ्गलाम् ॥
निसर्गतोऽधिकाङ्गीं वा न्यूनाङ्गीमपि नोद्वहेत् ।
अविशुद्धां सरोमां वाकुलजां वातिरोमिणीम् ॥
न दुष्टां दुष्टवाचाटां व्याधिनीं पितृमातृत: ।
न श्मश्रुव्यञ्जनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ॥
न घर्घरस्वरां क्षामवाक्यां काकस्वरां न च ।
नानिबद्धेक्षणां तद्वद्वृत्ताक्षीं नोद्वहेद्बुध: ॥
यस्याश्च रोमशे जङ्घे गुल्फौ चैव तथोन्नतौ ।
कूपौ यस्या हसन्त्याश्च गण्डयोस्ताञ्च नोद्वहेत् ॥
नातिरूक्षच्छविं पाण्डुकरजामरुणेक्षणाम् ।
आपीनहस्तपादाञ्च न कन्यामुद्वहेद्बुध: ॥
न वामनां नातिदीर्घां नोद्वहेत् संहतभ्रुवम् ।
न चातिच्छिद्रदशनां न करालमुखीं नर: ॥
पञ्चमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् ।
गृहस्थश्चोद्वहेत् कन्यां न्यायेन विधिना नृप ॥
ब्राह्मो दैवस्तथैवार्ष: प्राजापत्यस्तथासुर: ।
गान्धर्व्वराक्षसौ चान्यौ पैशाचश्चाष्टमोऽधम: ॥
एतेषां यस्य यो धर्म्मो वर्णस्योक्तो मनीषिभि: ।
कुर्व्वीत दाराहरणं तेनान्यं परिवर्ज्जयेत् ॥
स धर्म्मचारिणीं प्राप्य गार्हस्थ्यं सहितस्तया ।
समुद्वहेद्ददात्येतत् सम्यगूढ़ं महाफलम् ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १० अध्याय: ॥*॥

अन्यच्च ।
याज्ञवल्क्य उवाच ।
“शृण्वन्तु मुनयो धर्म्मान् गृहस्थस्य यतव्रता: ।
गुरवे च धनं दत्त्वा स्नात्वा च तदनुज्ञया ॥
अविप्लुतब्रह्मचर्य्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।
अनन्यपूर्व्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥
अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ।
पञ्चमात् सप्तमादूर्द्ध्वं मातृत: पितृतस्तथा ॥
दशपूरुषविख्यातात् श्रोत्रियाणां महाकुलात् ।
सवर्ण: श्रोत्रियो विद्वान् वरदोषान्वितो न च ॥
यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रह: ।
न तन्मम मतं यस्मात्तत्रायं जायते स्वयम् ॥
तिस्रो वर्णानुपूर्व्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्य्या वा शूद्रजन्मन: ॥
ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्कृता ।
तज्ज: पुनात्युभयत: पुरुषानेकविंशतिम् ॥
यज्ञस्थायर्त्विजे दैव आदायार्षस्तु गोद्वयम् ।
चतुर्द्दश प्रथमज: पुनात्युत्तरजश्च षट् ॥
इत्युक्त्वा चरतां धर्म्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।
स काय: पावयेत्तज्ज: षड्वंश्यानात्मना सह ॥
आसुरो द्रविणादानात् गान्धर्व्व: समयान्मिथ: ।
राक्षसो युद्धहरणात् पैशाच: कन्यकाच्छलात् ॥
चत्वारो ब्राह्मणस्याद्यास्तथा गान्धर्व्वराक्षसौ ।
राज्ञस्तथासुरो वैश्ये शूद्रे चान्त्यस्तु गर्हित: ॥
पाणिर्ग्राह्य: सवर्णासु गृह्णीत क्षत्रिया शरम् ।
वैश्या प्रतोदमादद्याद्वेदने चाग्रजन्मन: ॥

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्व्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥
अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ।
गम्यन्त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्य्यात् स्वयंवरम् ॥
सकृत् प्रदीयते कन्या हरंस्तां चौरदण्डभाक् ।
अदुष्टां हि त्यजन् दण्ड्यः सुदुष्टां हि परि-
त्यजेत् ।”
इति गारुड़े ६५ अध्यायः ॥ * ॥
अपरञ्च ।
यम उवाच ।
“कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या स्वल-
ङ्कृताम् ।
ब्रह्मदेयां द्विजश्रेष्ठ ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ।
कन्यादानन्तु सर्व्वेषां दानानामुत्तमं स्मृतम् ॥
महान्त्यपि समृद्धानि गोऽजाविकधनान्यतः ।
स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्ज्जयेत् ॥
हीनक्रियेषु पापेषु मुने उद्वेगकारिणाम् ।
क्षयामयवदापस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न च विज्ञायते पिता ।
नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्त्रिकाधर्म्मशङ्कया ॥
चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताय च ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥
ब्राह्मो दैवस्तथा चार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥
प्रसाद्य चार्च्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।
दद्यात् कन्यां यथान्यायं ब्राह्मो धर्म्मः प्रकी-
र्त्तितः ॥ १ ॥
यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म्म कुर्व्वते ।
अलङ्कृत्य तथा दानं दैवो धर्म्मः प्रशस्यते ॥२॥
एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्म्मतः ।
कन्यादानन्तु विधिवदार्षो धर्म्मः स उच्यते ॥३॥
सहोभौ चरतां धर्म्ममिति चैवानुभाष्य तु ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः॥४॥
ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म्म उच्यते ॥५॥
इच्छयान्योन्यसंयोगात् कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्व्वः स तु विज्ञेयो मिथुन्यः कामसम्भवः ॥६॥
हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च प्रसह्य रुदतीं गृहात् ।
हरणं क्रियते यत्र राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ७ ॥
सुप्तां मत्तां रहः कन्यां छद्मना नीयते तु या ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितो-
ऽष्टमः ॥ ८ ॥
पञ्चानाञ्च त्रयो धर्म्यां द्वावधर्म्मौ द्विजोत्तम ।
पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन ॥
चतुर्णामपि वर्णानामेष धर्म्मः सनातनः ।
एवमत्र यदि वा मिथ्या कर्त्तव्यो नात्र संशयः ॥
कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या स्वलङ्कृताम् ।
विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्ते सदृशे वरे ।
क्रमात् क्रमं क्रतुशतमनुपूर्व्वं लभन्ति ते ॥
सुता कन्याप्रदानन्तु पितरः प्रपितामहाः ।
विमुक्ताः सर्व्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
ब्राह्मेण तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
ब्रह्मलोकं स गच्छेत ब्रह्माद्यैः पूजितः सुरैः ॥
दैवेन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
भित्त्वा द्वारन्तु सूर्य्यस्य स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥
गान्धर्व्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
गन्धर्व्वलोकमासाद्य क्रीडते देवत्चिरम् ॥
शुल्केन दत्त्वा यो कन्यां तां पश्चात् सम्प्रतार्य्येत् ।
स किन्नरैश्च गन्धर्व्वैः क्रीड़ते कालमव्ययम् ॥
न मन्युं कारयेत् तासां पुण्यात् गगनं व्रजेत् ।
ब्रह्मदेया विशेषेण ब्राह्मभोज्या सदा भवेत् ॥
कन्यायां ब्रह्मदेयायामभुञ्जन् सुखमश्नुते ।
अथ भुञ्जति यो मोहात् भुक्त्वा स नरकं व्रजेत् ॥*
अप्रजायाञ्च कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
महाहवसमाकीर्णामास्ते ते नरकाद्भयम् ।
तीर्णस्त्वं सर्व्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ।”
इत्याद्ये वह्निपुराणे कन्याप्रदानविधानं नामा-
ध्यायः ॥ * ॥ विवाहकाले मिथ्यावचने दोषा-
भावो यथा,—
शर्म्मिष्ठोवाच ।
“न नर्म्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन् न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥”
इति मात्स्ये ३१ अध्यायः ॥ * ॥
विवाहे वर्ज्जनीयानि यथा,—
“विवाहे स्नानभुक्तान्नभूतालुन्मयीरता: ।
देवी संयोगसारेचा लाजमङ्गलवर्त्तनम् ॥”
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥*॥
अथ विवाहोक्तदिनानि । तत्राब्दादिशुद्धि-
र्यथा,—
“प्रत्यब्दाधानतः शुद्धिर्विषमेऽब्दे समे क्रमात् ।
विवाहे योषितां चन्द्रार्केज्यशुद्धिश्च योषितोः ॥
सभर्तृकाक्रियारम्भे भर्त्तुर्गोचरशुद्धितः ।
यात्रोद्वाहे गर्भवत्यै स्वसुखमाप्नोति तत् फलम् ॥
प्रारभ्य जन्मसमयात् युवतेर्विवाह-
योग्याब्दकेषु समयः शुभमादिशन्ति ।
आधानतः प्रभृतितः समवत्सरेषु
प्रोक्तस्तयोर्न शुभदस्तु विलोमवर्षे ॥ * ॥
अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेत् ।
तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्रता ॥
माघत्रयाद्दुमयुग्मवर्षे
युग्मे च मासत्रयमेव यावत् ।
विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्व्वे
वात्स्यादयो ज्योतिषि जन्ममासात् ॥
युग्माब्दकेषु युवतेरपि जन्ममासात्
मासत्रयं विवदने परमब्दशुद्धिम् ।
प्राहुः समस्तसमयो विषमे तु वर्षे
मासत्रयादुपरितः खलु जन्ममासात् ॥”*॥
राजमार्त्तण्डे ।
“माङ्गल्येषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च ।
दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्ज्जिताः ॥”
कन्यासंवरणे कन्योद्वाहविधौ ।

पत्रे
स्त्रिया च योगतारैर्भुक्तैर
योगविशेषे दोषविशेषमाह
“कुलीरेरी
वैधव्यं विधवा नारी
आषाढे चाषिसंयान
मूले च प्रकमूलं स्यात् यदि
विज्ञ्मोऽर्थादेशः
एते वे
अयनायनः । उदयते
कल्याणि मध्ये
विवाहाः ।
“आषाढे
वैशा च
पौषे प्रेतवती विधोमवृता
सम्भवेत
हरौ च सुप्ते
सियौ च दिन
दाम्पत्ये तथा युक्ति विगुर्वी
अतिप्रौढा च ।
अतिप्रौढा
अविशुद्धापि सा
अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं
राशिं कर्कटकं प्राप्य
इति ।
दिनमासादिदोषे गु
सार्व्वकालिक इत्यत्र ।
“यद्यष्टिमब्दशुद्धिं शुद्धिं
अर्व्वाक् दशवर्षेभ्यो तस्य
एतत्परन्तु
कालात्यये च कन्यायाः
मलमासादिकालानां
पुंसः प्रति यदा दोषान्
शुश्रविचारणमतो ।
विद्यामन्दिरकल्पतरु
तीर्थस्नानविवाहदिवसेषु
दूरेणैव विलोकिताः परित्यज
इत्युद्धाहमार्त्तण्डे ।
“सर्व्वाषि
विवाहं मैखलाबन्ध
यात्राचेति चकारी
निषिद्धकर्म्मासारं समुदितो
“बाले गुरौ वृद्धे गुरौ

जीवे दृष्टे जीवे सिंहादित्ये गुर्व्वादित्ये ।
लिप्तुचे मासि सुराचार्य्येऽतिचारगे ।
पनड़ागादिक्रियाः प्रागुदितास्त्यजेत् ॥
चारं गते जीवे वक्रे चैव वृहस्पतौ ।
ी विधवा प्रोक्ता तस्मात्तौ परिवर्ज्जयेत् ॥
चारं गतो जीवः पूर्व्वभं नैव गच्छति ।
रेऽपि कर्म्माणि नैव तत्रैव संस्थिते ॥"●॥
।
दृष्टे तथैवास्ते कुरुते देवमन्त्रिणि ।
तायां कन्यायां दम्पत्योरेव नाशनम् ॥
हतः शिशुरष्टविंशत्यं सितः स्यात्
ाद्याहमिति पञ्चदिनानि वृद्धः ।
पञ्चमेव कथितोऽत्र वशिष्ठगर्गै-
स्तु पक्षमपि वृद्धशिशुर्व्विवर्ज्यः ॥"
ाशक्तौ राजमार्त्तण्डः ।
दृष्टे च सन्ध्यांशे चतुःपञ्चत्रिवासरान् ।
भार्गवे चैव विवाहादिषु वर्ज्जयेत् ॥
वातिचारे त्रिदशपतिगुरौ देवपूज्ये च
सुप्ते
ेऽधिमासे दिनकरशिरपौ वाक्पतौ
चैत्रपौषे ।
केतूदये वा शरदि सुरगुरौ सिंहसंस्थे
मनीषे
नोति चोढ़ा सुनियतमरणं देवकन्यापि
भर्त्तुः ॥"●॥
धहत्य राजमार्त्तण्डे ।
च दुर्भगा नारी दृष्टे नष्टप्रजा भवेत् ।
मृत्युमाप्नोति सर्व्वमेतद्गुरावपि ॥
गुरौ परित्यौता पतिमात्मानमात्मजान्
हन्ति ।
िषु विवादिषु वशिष्ठगर्गादयः प्राहुः ॥
गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहु-
र्व्वाणीगर्गप्रमुखा मुनीन्द्राः ।
यदा न माघो मघसंयुता स्यात्
तदा तु कन्योद्वहनं वदन्ति ॥"
माण्डव्यः ।
गर्घं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् ।
े कन्यका चोढ़ा सुभगा सुप्रिया भवेत् ॥"
ः ।
चारं गते जीवे हरौ हरिककुम्भयोः ।
हादिकं कुर्य्यात् तत्र कालो न दुष्यति ॥"
न्तामणौ ।
चारं गते जीवे हरौ हरिककुम्भयोः ।
ोद्वाहिता कन्या संप्रलीयात् कुलद्वयम् ॥"
ौहुदौ भीमपराक्रमे ।
"यदातिचारं सुरराजमन्त्री
करोति नोमत्यादमीनसंस्थः ।
न याति चेद्वपदपि पूर्व्वराशिं
शुभाय पाणिग्रहणं वदिष्ठः ॥
चारं गते जीवे [illegible]राशौ च संस्थिते ।
दुष्यते कालो वदन्ति पराशरः ॥
[illegible]ड़ागादि[illegible] सिंहगे गुरौ ।

मकरस्थे च तत् कार्य्यं न दोषः कालसोपजः ॥"
यत्तु ।
"कन्यावृश्चिककमेषेषु मकरे च झषे हुषे ।
अतिचारेऽपि कर्त्तव्यं विवाहादि बुधैः सदा ॥"
इत्येतन्मूलं हैतनिर्णयेऽप्युक्तम् ॥ ● ॥ दीपिकायाम् ।
"त्रिकोणजाया धनलाभराशौ
वक्रातिचारेण गुरुः प्रयातः ।
यदा तदा प्राह शुभे विलग्ने
हिताय पाणिग्रहणं वशिष्ठः ॥"
देवीपुराणम् ।
"मकरस्थो यदा जीवो वर्ज्जयेत् पञ्चमांशकम् ।
शेषेष्वपि च भागेषु विवाहः शोभनो मतः ॥"
भोजराजः ।
"यो जन्ममासे क्षुरकर्म्म यात्रां
कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् ।
नूनं स रोगं धनपुत्रनाशं
प्राप्नोति मूढ़ो वधबन्धनानि ॥
जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
श्चाष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् ।
जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च
चौड़े विवाहे क्षुरकर्णवेधे ॥"
श्रीपतिसमुच्चये ।
"स्नानं दानं तपो होमः सर्व्वमङ्गलवर्द्धनम् ।
उद्वाहश्च कुमारीणां जन्ममासे प्रशस्यते ॥"
ज्ञ्योतिश्चिन्तामणौ ।
"जन्ममासे च पुत्राढ्या धनाढ्या च धनोदये ।
जन्मभे जन्मराशौ च कन्या हि सुखसम्पतिः ॥"
गर्गः ।
"ज्यैष्ठे मासि तथा मार्गे चौरं परिणयं व्रतम् ।
ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च यत्नतः परिवर्ज्जयेत् ॥"
अत्र ज्येष्ठमासादिगर्भजातत्वम् । तथा च ।
"जन्ममासि न च जन्मभे तथा
नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत् ।
आद्यगर्भभवपुत्रकन्ययो-
र्ज्येष्ठमासि न च जातु मङ्गलम् ॥"
अत्र जन्ममासादौ पुत्रमात्रस्य निषेधः ज्येष्ठमासे तु ज्येष्ठपुत्रस्येति विशेषः ।
"कृत्तिकास्थं रविं त्यक्त्वा ज्यैष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् ।
उत्सवेषु च सर्व्वेषु दिनानि दश वर्ज्जयेत् ॥●॥
रेवत्युत्तररोहिणीमृगशिरोमूलानुराधामघा-
हस्तास्वातिषु षौलिभद्दनिशुभैष्वदद्य पाणिग्रहः ।
सप्ताष्टान्त्यबहिःशुभैरुडुपतावेकादशद्वित्रिगे
क्रूरैस्त्र्यायषडष्टगैर्न तु भृगौ षष्ठे कुजे
चाष्टमे ॥"
ज्योतिर्निर्दिष्टनक्षत्रात् अधिकं विवाहनक्षत्र-
[illegible] पारस्करोक्तं यदा,—
"कुमार्य्याः पाणिं गृह्णीयात् त्रिषु त्रिषुत्तरा-
दिषु ॥"
उत्तरफल्गुन्यादिषु [illegible]
[illegible] ॥●॥ मौन-

पराक्रमे ।
"पूर्व्वात्रये विशाखायां शिवार्द्रे भचतुष्टये ।
ऊढ़ा चाशु भवेत् कन्या विधवातो विवर्ज्जयेत् ॥
विष्णुभार्द्रे मित्रे चित्रे ज्येष्ठायां ज्वलने यमे ।
एभिर्व्विवाहिता कन्या भवत्येव सुदुःखिता ॥"
एवञ्च पारस्करोक्तं यजुर्व्वेदिविषयमापद्विषयं वा बोध्यम् ॥ ● ॥
"आर्द्रे मघाचतुर्भागे नैर्ऋतस्याद्य एव च ।
रेवत्यन्त्यचतुर्भागे विवाहः प्राणनाशकः ॥
कर्णवेधे विवाहे च व्रते पुंसवने तथा ।
प्राशने चाद्यचूड़ायां विद्धर्क्षं विवर्ज्जयेत् ॥"
विद्धर्क्षन्तु ।
"तिथ्य१५ङ्ग६वेदे१४का१दशो१०नविंश१९
भे२७कादशा११ष्टादश१८विंश२०संख्याः ।
दृष्टोडुना सूर्य्ययुतोडुना च
योगाद्भवेदृक्षयोगभङ्गः ॥"
कर्म्मकालीननक्षत्रसूर्य्यभुज्यमाननक्षत्रयोर्म्मिलने यदि पञ्चदशाद्यन्यतमसंख्या भवति तदा न कर्म्मयोग्यमित्यर्थः । सप्तविंशाधिकत्वे सप्तविंशतिमपहाय शेषात् फलं चन्यथैकसंख्याग्रुपपत्तेः ॥ ● ॥ अपवादस्तु ।
"आद्यपादे स्थिते सूर्य्ये तुरीयांशं प्रदुष्यति ।
द्वितीयस्थे तृतीयन्तु विपरीतमतोऽन्यथा ॥"
चक्रमाह स्वरोदये ।
"आद्यांशेन चतुर्थांशं चतुर्थांशेन चादिमम् ।
द्वितीयेन तृतीयन्तु तृतीयेन द्वितीयकम् ॥"
अथैव रज्जुवेधः । तथा च रत्नमाला ।
"एकार्गलगतो यदोदय यथा निर्मग्नताः
स्थापयेत्
रेखाचक्रमिदं बुधैरभिहितं प्राक्पूर्व्वं तत्र तु ।
चाधातादि तु मार्गे भन्तु कथितं तत्रैव रेखा-
ग्रयोः
सूर्य्याचन्द्रमसोर्मिथो निगदिता दृक्पात
एकार्गलः ॥"
चाघातादीनिचाघातयोगसंज्ञाकृक्षयोरद्या-
रूम् । तथा च [illegible] नक्षत्राणि वेधा-
[illegible]र्थः ॥ ● ॥ अथ सप्तशलाकावेधः । दीपिकायाम् ।
"कृत्तिकादिचतुःसप्तरेखाराशौ परिक्रमात् ।
[illegible] वेधः सप्तशलाकजः ॥
[illegible] विलिखेत् परिक्रमा-
[illegible] कृत्तिकादिकम् ।
[illegible]दिभिन्ना [illegible]
[illegible] विध्यते ॥
[illegible] चतुर्दश [illegible]
च ।
[illegible] ॥"
[illegible] ॥ ● ॥
"[illegible]
[illegible] दिशि ।
[illegible]
[illegible] ॥"

अस्यापवादो यथा, राजमार्त्तण्डे ।
"विप्रप्रदिष्टेन कृतस्य पश्चिमा
न्यासस्य मार्गं शुभदं वदन्ति ।
यथा तथाभाग्युदपादि एव
प्रदूषितोऽप्यब्जजपदं शुभावहम् ॥"

अथ पञ्चशलाकचक्रम् ।
"ऊर्द्धं रेखास्थिताः पञ्च तिर्य्यक् पञ्च तथैव च ।
द्वे द्वे च कोणयो रेखे वाभिजित् कृत्तिका-
दिकम् ॥
ग्रहभुक्तोये द्वितीये तु वेधयेत् सर्व्वकर्म्मणि ।
क्रूरैर्भिन्नमयो सौम्यैर्न्यर्क्षं परिवर्ज्जयेत् ॥
लत्तापाते च ये दोषा ये च सप्तशलाकके ।
ते सर्व्वे प्रभवन्त्यत्र नाम्ना पञ्चशलाकके ॥
अथ चक्रान्तरे कश्चित् पादवेध इहेष्यते ॥"
तदुक्तं रत्नमालायाम् । केचित्तत्रापीच्छन्ति पाद-
वेध इति ।' इति पञ्चशलाकाचक्रम् ॥ ० ॥
रत्नमालायाम् ।
"ऋक्षं दारग्रहाध्वरक्षिरवनीशुभ्रक्रतीयं गुरुः
षष्ठं चाष्टमम्कजस्तु पुरतो हन्ति स्फुटं गत्वा ।
पश्चात् सप्तमभिन्दुजस्तु नवमं राहुः शिखः
पञ्चमम् ।
द्वाविंशं भरिपूर्णमन्दितिनदुपः सप्ताङ्कयेत्तेतरत् ॥"
लत्तायातोऽयम् ॥ ० ॥
"पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन
युक्तोऽथवा
यत्नात् तं परिवर्ज्जयेत् सुनिमतो दोषो ह्ययं
कथ्यते ।
यात्रायां विपदो गृहे सुतवधः चौरेषु रोगोद्-
भवो-
ऽप्युद्वाहे विधवा व्रते च मरणं शूलस्य पुष्क-
र्म्मणि ॥" ० ॥
"रविमन्दकुजाक्रान्तं त्यजाह्लात् सप्तमं
त्यजेत् ।
विवाहयात्राचूड़ासु गृहकर्म्मप्रवेशने ॥"
यामित्रवेधः ॥ ० ॥
"स्थलचिकोणनिधनमन्दिरगोऽपि पूर्णो
मित्रर्क्षसौम्यगृहगोऽपि तदीक्षितो वा ।
यामित्रवेधविहितानपहाय दोषान्
दोषाकरः शुभमनेकविधं विधत्ते ॥" ० ॥
श्रीपतिः ।
"त्रिषडायदशमेकादशगो दिनेशः
सुतार्थसौभाग्यशुभप्रदः स्यात् ।
वैधव्यदाताष्टमराशिसंस्थः
शेषेषु वन्धुःखकृतः करोति ॥"
रविशुद्धिः ॥ ० ॥
"कन्यानवनवशुद्धौ स्याद्विवाहः शुभप्रदः स्याम् ।
पञ्चाङ्गशुद्धिशुद्धा तु यात्राप्युक्तशुभोदयः ॥"
विद्याधरीविलासे ।
"पुंसामर्कः स्त्रीणां यौवनयोर्विवाहमन्वतद्युतिः ।
अतः पुंयोषितोः प्रोक्तं बलमर्कप्रधाह्मणम् ॥
गोचरशुद्धाविन्दुं कन्याया यत्नतः शुभं वीक्ष्य ।
तिग्मकिरणस्य पुंसः शेषैरबलैरपि विवाहः ॥

हिमोब्दतुत्वान्तुगतः प्रभाकरः
यथोदयाशात् परमः शुभप्रदः ।
न लग्नप्रशयरत्नयाकथा
करोति दुःखामपि तादृशं चरम् ॥"
तथा यथोदयाशात् परमः ॥ ० ॥
"यथोदयादिशान्ताभ्यां दश गव्धरगोगुणः ।
शाहं दिनच मीनाशुभांशमेताद्य नमः ॥
सौरिः मासाधिकं वर्षं माना मन्दो बृहस्पतिः ।
अस्ताहं भृगुः सौम्यो यावदायशुभाः क्रमम् ॥
कर्ट प्रमादिके दशुषे तथा शिवमासगाः ॥ ० ॥
लवे तन्पञ्चमे तुर्य्ये नवमे दशमे तथा ।
गुरुभृगुज्ञो दोषयो विवाहे चष्टमे शुभम् ॥"
अथमेव शुताविद्धकयोगः ॥ ० ॥
"गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारीविवा-
हादिके
हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुतां पिण्डीकृते
भास्करे ।
ग्रीष्मेऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गते
दृश्यतां
सूर्य्ये चास्तमुपागते च नियतं प्रावृट्शरत्-
कालयोः ॥ ० ॥
लग्नं यदा नास्ति विशुद्धमन्यद्
गोधूलिकां तत्र शुभां वदन्ति ।
लग्ने विशुद्धे सति सौम्ययुक्ते
गोधूलिका नैव फलं विधत्ते ॥ ० ॥
नास्मिन् ग्रहा न तिथयो न च विष्टिवारा
ऋक्षाणि नैव जनयन्ति कदापि विघ्नम् ।
अव्याहतः सततमेव विवाहकाले
यात्रासु चायमुदितो भृगुणैव योगः ॥ ० ॥
मार्गे गोधूलियोगे प्रभवति विधवा माघमासे
तथैव
पुष्पायुर्धनयोवनैव सहिता कुम्भे स्थिते
भास्करे ।
वैशाखे सुखदा प्रजाधनवती ज्यैष्ठे पतेर्म्मानदा
आषाढ़े धनधान्यपुत्रबहुला चाप्यपरे
कन्यका ॥" ० ॥
विवाहपटले ।
"मूढ़ा वसुधि च कुलटा तत्पूर्व्वाह्णे सतीव परे
चगुः ॥" ० ॥
ज्योतिःसारसंग्रहे ।
"विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्र-
वर्ज्जिता ।
विरहानलदग्धा सा नियतं स्वामिघातिनी ॥" ० ॥
महाभारते ।
"रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षि-
णाम् ।
विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठा दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ॥" ०
व्यासः ।
"रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्विवा-
हिता ।
धर्म्मेश्वरदिने चैव यदा रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्द्धिता ॥"

स्मृतिः ।
"धर्म्मार्थकाममोक्षार्थं ...
यदीच्छन्ति ग्रहेष तुष्टैः ...
मनुः ।
"अयुग्माश्री सौम्यार्की ...
लग्नीतमेतैरदृष्टी ...
व्यासः ।
"हूंसयन्तो मेषार्की ...
तादृशौ वर्धेत् वक्री
भविष्ये ।
"प्रतिष्ठितनवाः अन्द ...
तारग्राचरका ग्रहा ...
पतिस्निग्धो भूमौ नन्
ते नचा ॥ ० ॥ मनुः ।
"मोहदेन् वक्रिता वक्री गर्वेर्...
बालोमिकी व्यतिरेकी ...
मर्त्यवनदोषार्थी
प्रतिपद्यन्त ... महत्वके ।
"अश्रा च मघुरा चैव गोमती
नदीष्याको नाम दर्वे माधवी ...
देवतो चाश्विनी
ज्ञानचिन्तामणौ ।
"मेषे यत्रा: वैदरे पितृ ...
कूपो यत्रा मकरी: ...
नि:सन्दिग्धं ...
नन्दिकेश्वरपुराणे ।
"यामा शुक्रो शुभोदयो
ग्रधुः मृत्योवा शुवर्ति, ...
मेदरोहिणध्या यदि पद्मवनो
कुलेन चौतापि विवाहयोगः ।
भूषा भुजमा यदि पिङ्गलो
लोपा समालोकसमाहरेत् ।
मधौ च पुष्पा यदि दानवत्
कुम्भेऽपि यौम्या न विवाहयेत् ।
हारीतः ।
"तस्मात् कुलवन्मविवाहेच्छया ...
नक्षत्रोपपत्र्यां नाड़ीनक्षत्रवेधात् ॥
नाड़ीनक्षत्रमाह सारीदवे ।
तत्र वैधव्यमाप्नोति विवाहा ...
जिताङ्गवैधनक्षत्रमश्विन्याद्रिणो ...
हस्तोत्तरमूलवारुणः पूर्व्वभाद्रपदाश्च ।
याम्यः सौम्यो गुरुर्योनिश्चित्रा ।
धनिष्ठा चोत्तराभद्रा मघावारौ ...
स्वातिका रोहिणी सर्पो ... ।
उत्तरा अथवा पौष्णं ग्रहकाभेषा
अश्वादिनाड़ीवेधे षष्ठ त्रिवेद ...

न्तूर्द्धञ्च कृत्तिकादिद्विगष्टकम् ॥
थैवेदं कन्यामघे गुरे गुरौ ।
मित्रेषु देशे ग्रामे पुरे गृहे ॥
धिष्ठानि यदि स्युर्वरकन्ययोः ।
वेधाशौचात् शुक्रादिषु तथैव च ॥
जकार्य्यं यस्य नामांशो यथा ।
र्मं यस्य नस्य नामांशो वदेत् ॥
योर्वेधो द्वयोर्नामभयोस्तथा ।
र्पोर्वेधो न कर्त्तव्यं कदाचन ॥
स्थिता चेत् स्यात् भर्त्तुर्नाशाय
चाङ्गना ।
ौन्ययो वीदयो विवाहे शुभमिच्छता ॥
पैघतो भर्त्ता मध्यमाघोभयं
तथा ।
वधे कन्या म्रियते नात्र संशयः ॥
स्थिता यत्र गुरुर्म्मरुत्र देवताः ।
दगं स्मृत्वं क्रमेण फलमादिशेत् ॥
ामनामिदं देशो ग्रामः पुरं गृहम् ।
गता भया अभया वैधव्यिता ॥”
माह ज्योतिषे ।
ादियोगे तु नाड़ीदोषो न विद्यते ॥”
।
ौ च दम्पत्योः शुभं स्यात् समसप्तके ।
ष्टमे चैव तृतीयैकादशे तथा ॥”
ाद्विसमसप्तके दोषः । तथा च ।
सप्तके मेषतुले युग्मधन्वौ तथा ।
ौ सदा वर्ज्यौ स्मृतिं सप्तान्नवीच्छ्रयः ॥”
ववहारनिर्णये ।
काधिपयोगे ताराबले वश्यराशौ वा ।
ाद्यादिवेधे भवति विवाहो हिताय ॥”
र्मेडे ।
न राशयोगे ग्रहवैरिता च
न तारशुद्धिर्न गणत्रयं स्यात् ।
न नाड़िदोषो न च वर्णदुष्टि-
र्गादयस्ते मुनयो वदन्ति ॥”*॥
ोगस्तु एकराश्याद्यादियोग एव तत्रैव
दिप्रतिप्रसवात् ॥ श्रीपतिरत्नमालायाम् ।
भाषकपिहयश्च हयसुङ्मेषोद्भवम्न्चिक-
र्गीः क्रमशस्ततोऽपि महिषी व्याघ्रः पुनः
सौरभी ।
ौ मृगकुकुरौ कपिरथोरभ्रद्वयं वानरः
ाख्यो मृगराट् पशुश्च करटी योनिश्च
भानामियम् ॥
ां गजसिंहमश्वमहिषं श्वैणश्च वभ्रूरगं
ानरमेषकञ्च सुमहत्तद्विड़ालोन्दुरम् ।
ार्न व्यवहारलोऽन्यदपि च ज्ञात्वा प्रय-
त्नादिदं
योर्दम्पत्योरपि सदा वर्ज्यः शुभस्था-
र्थिभिः ॥
एषमेतं मिथुनं कन्याकलसौ मृगेन्द्रमीनौ च ।
ातुलेऽलिमेषौ कर्कटधनुषी च मित्रविषौ ॥”
ःकावितिशेषः ॥ * ॥ अरिषड़ष्टकमाह ।

“मकरः करिकुलरिपुणा
कन्या मेषेण सह झषस्तुलया ।
कर्किघटौ हयधनुषी
वृश्चिकमिथुने चारिविधौ ॥ * ॥
यदि कन्याष्टमे भर्त्ता भर्त्तुः षष्ठे च कन्यका ।
षड़ष्टकं विजानीयाद्वर्ज्जितं त्रिदशैरपि ॥*॥
पुंसो गृहात् सुतगृहे सुतदा च कन्या
धर्म्मे स्थिता सुभगती पतिवल्लभा च ।
द्विद्वादशे धनगृहे धनदा च कन्या
व्यये स्थिता धनवती पतिवल्लभा च ॥”
षड़ष्टकादौ तारानियममाह भीमपराक्रमः ।
“सौहृदे ह्युभयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि
वा
तारा यत्तसुमित्रमित्रदहनत्रेमाद्यसम्पद्यदि ।
षट्काष्टे नवपञ्चमे व्ययधने योगे च पुंयोषितोः
प्रीत्यायुःसुखवृद्धिपुष्टिजनकः कार्य्यो विवाह-
स्तदा ॥” * ॥
गर्गः ।
“मरणं ताराविरोधे ग्रहरिपुभावे चिरेण ।
रोगादि मरणाद्यौः षट्काष्टके वैरमवश्यं भवे-
दाशु ।”*॥
व्यासः ।
“मेषादियोगेऽपि षड़ष्टकादौ
तारा विपत्प्रत्यरिनैधनाख्याः ।
वर्ज्या विवाहे पुरुषोद्भुतो हि
प्रीतिः परा जन्मसु तारकासु ॥
नक्षत्रमेकं यदि भिन्नराशि-
र्न दम्पती तत्र सुखं लभेताम् ।
विभिन्नऋक्षं यदि चैकराशि-
स्तदा विवाहः सुतसौख्यदायी ॥
एकर्क्षा च यदा कन्या राशैका च यदा
भवेत् ।
धनपुत्रवती नारी साध्वी भर्तृप्रिया सदा ॥
षड़ष्टके गोमिथुनं प्रदेयं
कांस्यं सरूप्यं नवपञ्चके तु ।
द्विद्वादशाख्ये कनकाम्रताम्रं
विप्रार्चनं हेम च नाड़ीदोषे ॥
मरणं नाड़ीदोषे कलहः षट्काष्टके विप-
त्तिर्वा ।
अनपत्यता त्रिकोणे द्विद्वादशे च दारिद्र्यम् ॥”*॥
कृत्यचिन्तामणौ ।
“हस्तास्वातिश्रुतिमृगशिरःपुष्यमैत्राश्विभानि
पौष्णादित्ये जगुरिह बुधा देवसंज्ञानि भानि ।
पूर्व्वास्तिस्रः शिवभभरणीरोहिणी चोत्तराश्च
प्राहुर्मर्त्याक्रयसुडुगणं नूनमेतं मुनीन्द्राः ॥
चित्राश्लेषानिर्ऋतिपितृभे वासवं वासवर्क्षं
शक्राग्नीभे वरुणदहनर्क्षं च रक्षोगणोऽयम् ॥”
फलमाह श्रीपतिः ।
“स्वकुले चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमा देवमानुषे ।
देवासुरे कनिष्ठा च मृत्युर्मानुषराक्षसे ॥
राक्षसी च यदा कन्या मानुषश्च वरो भवेत् ।
तदा मृत्युर्न दूरस्थो निर्धनत्वमथापि वा ॥”

राजमार्त्तण्डे ।
“यदि स्याद्राक्षसो भर्त्ता कन्यका मानुषी भवेत् ।
विवाहे सुखमाप्नोति वैपरीत्यं विवर्ज्जयेत् ॥”
युद्धजयार्णवे ।
“देवा जयन्ति युद्धेन सर्व्वथा नात्र संशयः ।
रक्षसां मानुषाणाञ्च संग्रामे निश्चया मृतिः ॥
कर्किमीनालयो विप्राः क्षत्राः सिंहतुलाहयाः ।
वैश्या युग्माजकुम्भाख्याः शूद्रा वृषमृगाङ्गनाः ॥
सर्व्वाः परिणयेद्विप्रः क्षत्रियो नवभाग्भवेत् ।
षड़ाश्रयो भवेद्वैश्यस्तिस्रः शूद्रे प्रकीर्त्तिताः ॥
वर्णश्रेष्ठा च या नारी हीनवर्णश्च यः पुमान् ।
महत्यपि कुले जाता नासौ भर्त्तरि रज्यते ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
अन्यत् उद्वाहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥*॥ तत्प्रयोग
यथा । अथ कृतवृद्धिश्राद्धः संप्रदाता लग्नसमये
संप्रदानशालायां गत्वा उत्तरतः स्त्रीगवीं बद्धा
विष्टरादिकं सज्जीकृत्य पश्चिमाभिमुखोऽनुप-
विष्टस्तिष्ठेत् । ततोऽभ्यागत उपस्थिते वरे संप्रदाता
कृताञ्जलिर्वरणं कुर्य्यात् । ॐ साधु भवानास्ता-
मिति पृच्छेत् । जामाता ॐ साध्वहमासे
इति वदेत् । संप्रदाता ॐ अर्च्चयिष्यामो भवन्तं
इति पृच्छेत् । जामाता ॐ अर्च्चय इति वदेत् ।
ततः संप्रदाता पाद्यार्घ्याचमनीयगन्धमाल्य-
यथाशक्त्यङ्गुरीयकमट्टकयज्ञोपवीतसपर्णपूगा-
दिकं प्रदाय जामातरमर्च्चयेत् । ततः संप्रदाता
दक्षिणं जानु धृत्वा ॐ अद्येत्यादि अमुक-
गोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकदेवशर्म्मणः प्रपौत्रं
अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकदेवशर्म्मणः पौत्रं
अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकदेवशर्म्मणः पुत्रं
अमुकगोत्रं अमुकप्रवरं अमुकदेवशर्म्माणं
अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकदेवशर्म्मणः प्र-
पौत्रीं अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकदेव-
शर्म्मणः पौत्रीं अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्य
अमुकदेवशर्म्मणः पुत्रीं अमुकगोत्रां अमुक-
प्रवरां श्रीअमुकीदेवीं एनां कन्यां शुभविवाहेन
दातुं एभिः पाद्यादिभिः अभ्यर्च्य भवन्तमहं
वृणे । जामाता ॐ वृतोऽस्मि इति वदेत् ।
संप्रदाता यथाविहितं विवाहकर्म्म कुरु ।
जामाता ॐ यथाज्ञानतः करवाणीति वदेत् ।
ततः स्त्र्याचारादिकं कारयित्वा शुभचन्द्रिकां
कारयेत् । ततोऽग्रे उपस्थिते वरे संप्रदाता
अमुं मन्त्रं जपति । प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्
छन्दोऽर्हणीया गौर्देवता गवोपस्थापने विनि-
योगः । ॐ अर्हणा पुत्रवाससा धेनुरभवद्यम
मे सा नः पयस्वती दुहा उत्तरां उत्तरां
समाम् । ततो जामाता प्रजापतिर्ऋषिर्गायत्री
छन्दो विराड्देवता उपविशद्दर्भासने
विनियोगः । ॐ इदमहमिमां पद्यां विराज-
मन्नाद्यायाधितिष्ठामि । इमं मन्त्रं जपन्नासने
प्राङ्मुख उपविशति । ततः सं
माभिमुख उपविशेत् । ततो
विंशतिकुशपत्रैः द्वि र्मितं

विष्टरं उत्तराग्रं उत्तानहस्ताभ्यां गृहीत्वा ॐ विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामित्यादधानो विष्टरमर्पयति। जामाता च ॐ विष्टरं प्रतिगृह्णामि इति विष्टरं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्छन्द ओषध्यो देवता विष्टरस्यासनदाने विनियोगः।
"ॐ या ओषधीः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविचक्षणाः।
ता मह्यमस्मिन्नासने अच्छिद्राः शर्म्म यच्छत।"
इत्यासने विष्टरमुत्तराग्रं दत्त्वा उपविशति। ततः सम्प्रदाता पुनस्तादृशमेव विष्टरं गृहीत्वा ॐ विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामिति तथैव पुनरर्पयति। जामाता च ॐ विष्टरं प्रतिगृह्णामीति तथैव गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्द ओषध्यो देवता विष्टरस्य पादयोरधस्तादाने विनियोगः।
"ॐ या ओषधीः सोमराज्ञीर्व्विष्ठिताः पृथिवीमनु।
ता मह्यमस्मिन् पादयोरच्छिद्राः शर्म्म यच्छत।"
इति पादयोरधस्तादुत्तराग्रं विष्टरं स्थापयेत्। ततः सम्प्रदाता पानीयपात्रं गृहीत्वा ॐ पाद्याः पाद्याः पाद्याः प्रतिगृह्यन्तामिति पानीयपात्रमर्पयति। जामाता ॐ पाद्यं प्रतिगृह्णामीति गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्व्विराड्गायत्री छन्द आपो देवता पादप्रक्षालनार्थोदकवीक्षणे विनियोगः। ॐ यतो देवीः प्रतिपश्याम्यापस्ततो मा ऋद्धिरागच्छतु। अनेनोदकं वीक्षेत्। ततो जामाता तस्मात् पात्रादुदकं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्व्विराड्गायत्री छन्दः श्रीर्द्देवता सव्यपादप्रक्षालने विनियोगः ॐ सव्यं पादमवनेनिजे अस्मिन् राष्ट्रे श्रियं दधे। अनेन वामपादे उदकाञ्जलिं दद्यात्। ततोऽपरमञ्जलिं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्व्विराड्गायत्री छन्दः श्रीर्द्देवता दक्षिणपादप्रक्षालने विनियोगः। ॐ दक्षिणं पादमवनेनिजे अस्मिन् राष्ट्रे श्रियमावेशयामि। अनेन दक्षिणपादे उदकाञ्जलिं दद्यात्। ततः पुनरुदकाञ्जलिं गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्व्विराड्गायत्री छन्दः श्रीर्द्देवता उभयपादप्रक्षालने विनियोगः। ॐ पूर्व्वमन्यमपरमन्यमुभौ पादाववनेनिजे राष्ट्रस्यर्द्ध्या अभयस्यावरुद्ध्यै। अनेन पादद्वये उदकाञ्जलिं दद्यात्। ततः सम्प्रदाता आचमनदूर्व्वापत्रान्वितं शङ्खादिपात्रे विधाय। ॐ अर्घ्योऽर्घ्योऽर्घ्यः प्रतिगृह्यताम्। इत्यभिधायार्घ्यमर्पयति। जामाता च ॐ अर्घ्यं प्रतिगृह्णामीति गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिरर्घ्यो देवता अर्घ्यप्रतिग्रहणे विनियोगः। ॐ आपस्थ राष्ट्रिरसि राष्ट्रिस्ते भूयासम्। अनेनार्घ्यं शिरसि दद्यात्। ततः सम्प्रदाता उदकपात्रं गृहीत्वा। ॐ आचमनीयमाचमनीयमाचमनीयं प्रतिगृह्यतां इत्युदकपात्रमर्पयति। जामाता च ॐ आचमनीयं प्रतिगृह्णामीति गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिराचमनीयं देवता आचमनीयाचमने विनियोगः। ॐ यशोऽसि यशो मयि धेहि। अनेनोत्तराभिमुखोऽभ्याचामेत्। ततः सम्प्रदाता दुग्धदधिमधुयुक्तं कांस्यपात्रं कांस्यपात्रान्तरेणापिधाय गृहीत्वा ॐ मधुपर्को मधुपर्को मधुपर्कः प्रतिगृह्यतामिति मधुपर्कं समर्पयति। जामाता च ॐ मधुपर्कं प्रतिगृह्णामीति गृहीत्वा प्रजापतिर्ऋषिर्म्मधुपर्को देवता मधुपर्कावेक्षणे विनियोगः। ॐ यशसो यशोऽसि। अनेन मधुपर्कं गृहीत्वा भूमौ निधाय प्रजापतिर्ऋषिर्म्मधुपर्को देवता मधुपर्कप्राशने विनियोगः। ॐ यशसो भक्षोऽसि महसो भक्षोऽसि श्रीर्भक्षोऽसि श्रियं मयि धेहि। अनेन मन्त्रेण वारत्रयं भक्षयित्वा सकृत् तूष्णीं भक्षयेत्। ततो जामाता आसनात् मङ्गलौषधियुक्तेन दक्षिणहस्तेन तादृशमेव कन्याया दक्षिणहस्तं स्वहस्तोपरि निदध्यात्। ततः सौभाग्यपतिपुत्त्रवती नारी मङ्गलसूत्रेणैकं कुशेन हस्तद्वयं बध्नाति। ततः सम्प्रदाता तिलकुशसहितमुदकपात्रं गृहीत्वा वामहस्तेनार्च्चिता कन्यां कृत्वा ओमद्यामुके मासि अमुकराशिस्थे भास्करे अमुके पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा अमुककामः अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्य अमुकदेवशर्म्मणः प्रपौत्राय अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकदेवशर्म्मणः पौत्राय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकदेवशर्म्मणः पुत्राय अमुकगोत्राय अमुकप्रवराय श्रीअमुकदेवशर्म्मणे ब्राह्मणाय वराय अर्च्चिताय अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकदेवशर्म्मणः प्रपौत्रीं अमुकगोत्रस्यामुकप्रवरस्यामुकदेवशर्म्मणः पौत्रीं अमुकगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकदेवशर्म्मणः पुत्रीं अमुकगोत्रां अमुकप्रवरां श्रीअमुकीदेवीं इति निरूपाय एतां कन्यां सवस्त्रालङ्कृतां प्रजापतिदैवताकां तुभ्यमहं सम्प्रददे। इति हस्तद्वयोपरि सतिलजलकुशमर्पयति। जामाता ॐ स्वस्तीत्यभिधाय कन्येयं प्रजापतिदैवताका इति वदेत्। गायत्रीं कामस्तुतिञ्च पठेत्। ॐ क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते।*। ततः ॐ अद्येत्यादि कृतैतत्कन्यादानकर्म्मणः साङ्गतार्थं दक्षिणामेतत् सुवर्णं अमुकगोत्रायामुकदेवशर्म्मणे ब्राह्मणाय वराय तुभ्यमहं सम्प्रददे। ततो जामाता ॐ स्वस्तीति वदेत्। ततः पतिपुत्त्रवती नारी दम्पत्योर्व्वस्त्रेण ग्रन्थिं बध्नाति। ततः कृतग्रन्थिं तत्ता वस्त्रेणाच्छादान्योन्यावलोकनं कारयेत्। ततो भर्त्तुर्द्दक्षिणपार्श्वे वधूमुपवेशयेत्। ततो नापितेन गौर्गौरित्युक्ते जामाता पठति। प्रजापतिर्ऋषिर्ब्बृहती छन्दो गौर्द्देवता पूर्व्वबद्धगवीमोचने विनियोगः। ॐ मुञ्च गां वरुणपाशाद्द्विषन्तं मेऽभिधेहि तं जह्यमुष्य चोभयोरुत्सृज गामत्तु तृणानि पिबतूदकम्। इति पठेत्। ततो नापितेन मुक्तायां …

…पतिर्ऋषिरनुष्टुप् छन्दो देवता …
विनियोगः। ॐ …
समादित्यानां …
मुखे अनागां मा मा …
अनेन गां विसर्ज्जयेत्। ततो …
ततो भर्त्तुर्व्वामपार्श्वे …
सम्प्रदानं समाप्तम्॥ १॥ …

विवाहितः, पुं स्त्री, (वि + वह + …) कृतविवाहः। यथा,—
"प्रथमे वत्सरे चैव वरि…
तस्मिन् विवाहिता …
अपि च।
"विष्णुमाद्रे निजे दिने …
इत्यभिर्व्विवाहिता …

विवाढः, पुं, (वि + वह + …) इति केचित्। विवाढे, …
कथासरित्सागरे। ११। ११०।
"मदालसा अथ रात्रौ …
प्रोक्तं देवि प्रतिमायां …
विविक्तं, त्रि, (वि + विच + क्त) विजनम्। इत्यमरः। (यथा, …
"विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्ज्जन…
असम्पृक्तः। (यथा, माघे। ११ …
"पुनरपि विविक्तैर्मार्गरेणून् …
विवेकी। इति मेदिनी।
विविक्ता, स्त्री, दुर्भगा। इति …
मुदादिमणनाके विविक्ता इति …
विविधं, त्रि, नानाप्रकारम्। …
कौतुकसर्व्वस्वे। २।
"कृतं विविधदुष्कृतं …
विवीतः, पुं, भूमिविशेषः। यथा,—
"समन्ततो …
विवीतः …
भूप्रदेशः तद्रूपभावेऽपि गवादेर
भक्षितादीनां निदानं। इति
स्वामिपालविवादप्रकरणम्।
विवीतभर्त्ता, [ऋ] पुं, विवीत…
मिताक्षरा।
विवृता, स्त्री, (वि + वृ + क्त) …
दुर्भगा। इति भूरिप्रयोगः।
विवृतं, त्रि, (वि + वृ + क्त) …
मेदिनी। (यथा, शाकुन्तले। …
"इभैरवोहवितीर्ण समविवृत …

वर्णोच्चारणे प्रयत्नविशेषः। …
मुखाम्। १। १। ९। …
भेदात्।" "विवृतमूष्मणां स्वराणां …
वर्णास्य प्रयोगे संवृतम्। प्रक्रिया…
मेव।")

...., कुम्भकर्णः । इति मेदिनी ।
.... यथा,—
"...... नवेतरां सखीजनस्य त्रिभाम् ।
.....ति सी विलात् पितौर्बा परिमल-
काम् ।"
....नीयः । ७ । अस्याः विकिता ।
........मर्दभी भानुमद्भम् ।
.... विक्ला बाधयेखितम् ।
... दौषदोषे: मक्षैभुरमेवने: ।"
इति भावप्रकाशः ।
...चिति कचित् पाठः ।)
...:, पुं, (विहते अचिर्वी यस्य ।) कुक्कुटः ।
... हेमचन्द्र: ।
..., क्ली, माला । विपूर्वकधातो: क्तिप्रत्य-
... निष्पन्नमिदम् । विचरणम् । यथा,—
"...... बाकरवोमभाम-
.... ।
.... विहरन्तिन्दन्ति
... विहङ्गदस्य गृहाः ।"
इति मलमासतत्त्वम् ।
..., त्रि, (वि+हन्+क्तः ।) चलितम् ।
...,—
"विहतपार्श्वं चचिराङ्गहारं
...... मितमन्दम् ।
...... निरन्तरालं
...... मन्दयन्तम् ।"
इति भट्टिः ।
...तं तिर्य्यक्चलितं पार्श्वं यत्र । इति
...टीका ।
...:, क्ली, चक्रवद्भ्रमणम् । घूर्णनम् । विपूर्व-
...धातो: क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (विविध-
...:। यथा, भागवतटीकायां श्रीधरः।३।६।१०।
...... विवर्त्तते विविधवृत्तिलाभाय ।")
..., पुं, परस्परव्याख्यया वस्तुस्वरूपनिश्चयः ।
...विपुरुषयोर्विभागेन ज्ञानं इत्यर्थः । इति
...: । तत्पर्य्यायः । पृथगात्मता २ । इत्य-
...: । विवेचनम् ३ । इति शब्दरत्नावली ।
...भावः ४ । इति धरणिः ।
"...वेको वस्तुनो भेदः प्रकृतेः पुरुषस्य वा ।"
इति जटाधरः ।
...ा । नित्यानित्यवस्तुविवेकस्तावत् ब्रह्मैव नित्यं
... ततोऽन्यदखिलमनित्यमिति विवेचनम् ।
...ति वेदान्तसारः । (यथा, मनौ । १ । २६ ।
"...कर्म्मणाञ्च विवेकार्थं धर्म्माधर्म्मौ व्यवेचयत् ।")
...रणौ । विचारः । इति मेदिनी । (यथा,
...घौ । १ । ११२ ।
"... कर्म्मविवेकार्थे शुद्धाचामत्रपूर्व्वकः ।")
...ता, स्त्री, (विवेकिन्+तल् ।) विवेकित्वम् ।
...वेकिनो भावः । यथा,—
"...यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता ।
...कैकमप्यनर्थाय किमु तत्र चतुष्टयम् ।"
इति हितोपदेशः ।

(यथा, माघकाव्ये । १ । ५६ ।
"आचार्य्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता ।")
विवेकी, [न्] पुं. (विवेकोऽस्यास्तीति । विवेक+
इनिः ।) देवशर्म्मराजपुत्रः । यथा,—
"देवशर्म्मणोऽपि कैशिन्यां जनयामास पुत्रकान् ।
सप्त यक्तुत तान् यूयं नामतः कीर्त्तितांस्तथा ।
सुमना वसुदानश्च कृतप्रश्नयवः क्षती ।
मोक्षो विवेकीत्येते वै सर्व्वशास्त्रविशारदाः ।"
इति कालिकापुराणे भैरववंशानुकीर्त्तने ९०
अध्यायः । विचारकर्त्ता । इति मेदिन्यां विवेक-
शब्दार्थदर्शनात् । विवेकविशिष्टे, त्रि । (यथा,
मार्कण्डेये । ६६ । ३४ ।
"इहाहरास्तथा भोगान् सम्यमाना विवे-
किनः ।
दानानि च प्रयच्छन्ति पूर्व्वधर्म्मांश्च कुर्व्वते ।")
विवेचकः, पुं, (वि+विच्+ण्वुल् ।) विवेचन-
कर्त्ता । विवेचयति य इत्यर्थे णकप्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ।
विवेचनं, क्ली, (वि+विच्+ल्युट् ।) विवेकः ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, हरिवंशे भविष्य-
पर्व्वणि । ४३ । ९८ ।
"विदद्भिर्गीयसे विष्णो त्वमेव जगतीपते ।
इच्छया सर्व्वमाप्नोषि इदाहरविवेचनम् ।"*।
निर्णयः । यथा, मनुः । ८ । २१ ।
"यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्म्मविवेचनम् ।
तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ।")
विवेचनीयः, त्रि, विवेच्यः । विवेचितव्यः । इति
विपूर्व्वविचधातोरनीयप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
विवु(ब्रु)वत्, [त्] त्रि, (वि+ब्रू+शतृ ।) विरुद्ध-
वक्ता । यथा,—
"यो न भ्राता पिता वापि न पुत्त्रो न नियो-
जितः ।
परार्थवादी दण्ड्यः स्यात् व्यवहारेषु विब्रुवन् ।"
विब्रुवन् विरुद्धं ब्रुवन् । इति व्यवहारतत्त्वम् ।
विवोढा, [ऋ] पुं, (वि+वह+तृच् ।) वरः ।
पतिः । इति हेमचन्द्रः ।
विब्बोकः, पुं, स्त्रीणां शृङ्गारभावजा क्रिया । इत्य-
मरः । अभिमतवस्तुप्राप्तावपि गर्व्वादनादरः
सापराधस्य च संभ्रमं ताडनञ्च विब्बोकः ।
वधुलम् ।
"गर्व्वाभिमानादिष्टेऽपि बिब्बोकोऽनादरक्रिया ।"
तथा ।
"अभिमतवस्तूपगतावपि गुरुगर्व्वादनादर-
प्रख्याः ।
स्खलति प्रियस्य हृदयं संभ्रमताडनमयन्तु
विब्बोकः ।"
इति भरतः ।
"विब्बोकस्त्वतिगर्व्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ।
स करोत्यवमानादेरवितामयवादिषु ।"
इति वासवदत्ता ।
"इष्टेऽपि गर्व्वमानाभ्यां विब्बोकः स्यादनादरः ।"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ।

विश, श ञ प्रवेशे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ञ, विशति ।
श, अविक्षत् । विवेश कांश्चनाटिकमपोवनम् ।
विपराभिपरिच्यवश्रीनिविशेश्चात्मनेपदवि-
धानेऽपि भर्त्तुरङ्के निविशतो भयादिति रघौ ।
केवलात् शतृप्रत्ययं विधाय पश्चादुपसर्गयोगा-
दिति दुर्घटवृत्तिः । निशब्द इह उपसर्गप्रति-
रूपको वा । यस्मादिदमिदं सर्व्वं तस्य शक्त्या
महात्मनः । तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विशधातोः
प्रवेशनादिति पुराणे विष्णुशब्दव्युत्पादनात्
सक्त्वन्तोऽयमिति केचित् तच्चिन्त्यम् । तस्य-
वासस्येव सर्व्वगमनत्वात् । इति दुर्गादासः ।
विशं, क्ली, (विश+कः ।) मृणालम् । इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः । (तत्पर्य्यायो यथा,—
"पद्मनालं मृणालं स्यात्तथाविशमिति स्मृतम् ।"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
विशंवरा, स्त्री, (विशं मनुष्यं वृणोतीति । वृ+
खच् । अभिधानात् द्वितीयाया अलुक् ।)
मक्षी । इति राजनिर्घण्टः ।
विशकण्ठी, स्त्री, (विशमिव कण्ठो यस्याः ।
विशकण्ठ+ङीष् ।) बलाका । इति राज-
निर्घण्टः ।
विशङ्कः, त्रि, विगता शङ्का यस्य बहुव्रीहिः ।
शङ्कारहितः । (यथा, रघुः । २ । ११ ।
"धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभाव-
माख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः ।")
विशङ्कटः, त्रि, (वि+"वेः शालच्छङ्कटचौ ।"
५ । २ । २८ । इति शङ्कटच् ।) विशालः ।
इत्यमरः । (यथा, भट्टिः । २ । ५० ।
"विशङ्कटो वक्षसि बाणपाणिः
सम्पन्नतालद्वयसः पुरस्तात् ।"
भयानकः । यथा, कथासरित्सागरे ।१०८।१०७।
"मांसाशकृत्तवेतालतालवाद्यविशङ्कटः ।
अभूत्तत्कालमत्रासौ भूतप्रीतौ रणोत्सवः ।")
विशटः, पुं, (वि+शट्+अच् ।) श्वेतवर्णः ।
इत्यमरः । (अवदातगुणः । यथा, भागवते ।
६ । २१ । २४ ।
"इदमुवाच तदास्य सुत आश्चिन्वद्यशः ।
ततस्ततो विशददशस्य श्येनजित् समजायत ।")
विशदः, त्रि, (वि+शद्+अच् ।) विमलः ।
इति हेमचन्द्रः । (यथा, रघुः । ३ । १८ ।
"प्रसादसुमखे तस्मिन् चन्द्रे च विशदप्रभे ।
तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत् समरसा द्वयोः ।")
व्यक्तः । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । ८ । ३ ।
"विशदोच्छ्वसितेन मेदिनी
कथयामास कृतार्थतामिव ।")
शुक्लवर्णयुक्तः । इत्यमरः । (उज्ज्वलः । यथा,
माघे । ८ । ७० ।
"आस्नाभः स्थपनविधौतमस्रमोक्ष-
क्षाल्य(?)कुलनिविशदौ विलासिनीनाम् ।
याताश्च प्रतनु विविक्तमस्फुटीना-
मास्यानो यदि कुसुमेषुणा न सूचः ।")

विशय:, पुं, (वि+शी+अच् ।) संशय: । यथा,—
"विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।
निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥"
विषयो विचारार्हवाक्यम् । विशयोऽत्रायमर्थो न वा इति संशय: । इति मिताक्षरा ॥ आश्रय: । इति केचित् ॥

विशयी, [न्] त्रि, (विशयोऽस्त्यस्येति । विशय+इनि: ।) संशयी । इति विशयशब्दार्थदर्शनात् ॥

विशर:, पुं, (वि+शॄ हिंसायाम्+अप् ।) वध: । इत्यमर: ॥

विशरणं, क्ली, (वि+शॄ+ल्युट् ।) मारणम् । इति हेमचन्द्र: ॥

विशल्य:, त्रि, (विगतं शल्यं यस्मात् ।) शल्यरहित: । यथा,—
"समाप्त: स समाप्ताय समाप: परवीरहा ।
विशल्यो विरुज: श्रीमान्दधिमुखो महाबलम् ॥"
इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे १०२ सर्ग: ॥

विशल्यकरणी, स्त्री, (विशल्यं क्रियतेऽनयेति । विशल्य+कृ+ल्युट् । ङीप् ।) ओषधिविशेष: । यथा,—
"पूर्वन्तु कथितो योऽसौ वीर जाम्बवता तव ।
दक्षिणे शिखरे जाता महौषधिमिहानय ॥
विशल्यकरणीं नाम्ना सावर्ण्यकरणीं तथा ।
संजीवकरणीं वीर सन्धानीञ्च महौषधीम् ॥"
इति रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे १०१ सर्ग: ॥

विशल्यकृत्, पुं, (विशल्यं तन्नामकपाषाणादिकार्यं करोतीति । कृ+क्विप् ।) विशल्योषध: । आपराजितेति ख्यात: । तत्पर्याय: । अग्नी-ध्र: २ सुभद्र: ३ भूमिलग्न: ४ । इति रत्नमाला ॥ अश्वरोग: ५ आपराजित: ६ । इति शब्दचन्द्रिका । विशल्यकारिणि, त्रि ॥

विशल्या, स्त्री, (विगतं शल्यं यस्या: शल्यमपसारयति वा यया ।) गुडूची । (अस्या: पर्य्यायो यथा,—
"गुडूची मधुपर्णी स्यादमृतामृतवल्लरी ।
छिन्ना छिन्नरुहा छिन्नोद्भवा वत्सादनीति च ॥
जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥
चन्द्रहासा वय:स्था च मण्डली देवनिर्मिता ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥) अग्निशिखावृक्ष: । (अस्या: पर्य्यायो यथा,—
"कलिकारी तु कलिहा लाङ्गली शक्रपुष्पपि ।
विद्युज्ज्वालाग्निजिह्वा वह्निवक्त्रा च गर्भनुत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे १ भागे ॥) दन्ती । इत्यमर: ॥ (अस्या: पर्य्यायो यथा,—
"उदुम्बरी विशल्या च स्यादुदुम्बरपर्ण्यपि ।
तथैरण्डफला शीघ्रा श्येनघण्टा घुणप्रिया ॥
वाराही च कथिता निकुम्भश्च मकूलक: ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) त्रिवृता । इति मेदिनी ॥ कलिकारी ॥ अज-मोदा । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (नदीविशेष: । यथा, महाभारते । २ । ९ । २० ।
"विपाशा च विशल्या च तथा वैतरणी नदी ॥")

विशसनं, क्ली, (वि+शस हिंसायाम्+ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमर: ॥ (यथा, हरिवंशे । ८८ । ३१ ।
"तस्मिन् विशसने घोरे चक्रलाङ्गलसंकुले ।
दारयामि प्रहर्त्तारि दैत्यान्यौद्धानिकानि च ॥"
खड्गविशेष: । यथा, भागवते । ५ । २६ । ३१ ।
"प्रायशोऽधो विशसनं सालभेया: सारमेयादन-महोषिभय:पालमिति ॥"४। विशसनकारिणि, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ५८ । ६० ।
"समाहृत्यपमा युद्धौ सिंहानामित्यमस्तकाम् ।
अपश्याम महाराज रौद्रीं विशसनीं गदाम् ॥")

विशसन:, पुं, (विशसति छिनत्तीति । वि+शस हिंसायाम्+ल्यु: ।) खड्ग: । इति त्रिकाण्ड-शेष: ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १६६ । ८३—८४ ।
"असिरष्टौ हि नामानि रहस्यानि निबोध मे ।
पाण्डवेय सदा यानि कीर्त्तयन् लभते जयम् ॥
असिर्विशसन: खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासद: ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्म्मपालस्तथैव च ॥")

विशसित:, त्रि, मारित: । विपूर्व्वशसधातो: क्तप्रत्ययेन निष्पन्न: । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विशस्त:, त्रि, अविनीत: । धृष्ट: । प्रविशस्तो वैयाधि । शसो निष्ठायामनिटि एकाचिटो क्त: । प्रशस्तो विशस्त: । अन्यत्र शसित: । विशसित: । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विशस्ता, [ऋ] पुं, (वि+शस हिंसायाम्+तृच् ।) चाण्डाल: । इति शब्दरत्नावल्यादि-दर्शनात् ॥ (हिंसाकारके, त्रि । यथा, महा-भारते । १३ । ११५ । ४८ ।
"आहर्त्ता चानुमन्ता च विशस्ता क्रयविक्रयी ।
संस्कर्त्ता चोपभोक्ता च खादक: सर्व्व एव ते ॥"
घातिन इति शेष: ॥)

विशाकर:, पुं, भल्लूक: । इति शब्दचन्द्रिका । भल्लूक इति भाषा ॥

विशाख:, पुं, कार्त्तिकेय: । इत्यमर: ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ७ ।
"स्कन्दश्च विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठत: ॥")
धन्विनां विलक्षणरूपेण पादसंस्थानम् । इति भरत: ॥ याचक: । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥ पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्ट: ॥ (विगता शाखा यस्य । शाखाविहीने, त्रि । यथा, हरिवंशे । ३५ । ५१ ।
"कश्चिदोऽवनिभिन्न: संश्री विशाख इव पादप: ॥")

विशाखज:, पुं, नारङ्ग: । इति शब्दचन्द्रिका । विशाखजाते, त्रि ॥

विशाखलं, क्ली, युद्धकाले सव्यो विन्यस्तपादद्वयम् । यथा,—
"विशाखलान्तरविषमे पादयुग्मे विशाखलम् ॥"
इति शब्दमाला ॥

विशाखा, स्त्री, नक्षत्रम् । ...
तत्पर्याय: । राधा २ । इत्यमर: ॥
"पञ्चविंशोत्पलतल्पव गुणेन
विशाखयोर्मध्यगत: संमुखे ...
इति ...
अतएव विस्तरमिव्यं ...
एकवचननिर्देशोत्तम् ।" इ...
स्वरं तोरणाकारमुत्तरामत्...
त्रिताराणि: ॥
"तोरणाकृतिमयातारा
तारकेयुगले विशाखे ।
तस्मिं यान्ति विपुलामन्दे
कुमारी इत्युक्ता: वक्ता: ...
दे । ८१६ । इति ...
गलत्रया: । अस्या अधिदेवते इन्द्र
अग्नी गतवाक्पतेन । इति ...
तत्र जातफलम् ।
"सदासुरक्तो विविधविशां
सुवर्णकारे रति तस्यैव ।
यस्य प्रसूती च भवेद् विशा
सदा न कस्यापि भवेद् ...
इति ...

विशातन:, त्रि, (वि+शद+णिच् ;
शोषणकर्त्ता । (यथा, महाभारते ।
"समस्ते देवदेवेश सर्वार्थ विशात ...
विष्णो जिष्णो हरे कृष्ण ...
यथा च ।
"साधु वीर तथा ...
यस्यं प्रस्यति सर्व्वान्
इति श्रीभागवते १ ...
"ह्लादो: पार्थं विशातयति भो...
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी । (
णिच्+ल्युट् । पातने, क्ली ।
भारते । ७ । १९ । १८ ।
"पतमाना: प्रयत्नेन शोणितौघविशा...
न शेकु: कुरवो युद्धे तत्र ...

विशाय:, पुं (वि+शी+"युप्...
३ । ३ । ३९ । इति घञ् ।)
क्रमेण शयनम् । यथा, अमरे ।
"उपशायो विशायश्च पर्य्यायशयनार्थका: ।

विशारणं, क्ली, (वि+शॄ+ ...
मारणम् । इति हेमचन्द्र: ॥

विशारद:, त्रि, विज्ञ: । (यथा, मनु: ।
"कुलमेव प्रकुर्व्वीत मनोवा...
प्रगल्भ: । इत्यमर: ॥ प्रसिद्ध ...
बकुल: ॥ मेढ: । इति शब्दचन्द्रिका ...
राजनिर्घण्ट: ॥

विशारदा, स्त्री, सुरदुरालभा ...
निर्घण्ट: ॥

विशाल:, त्रि, (वि+"शै: शालच्शङ्कटचौ" ...
प्राकारम् । महा, विस्तृते ...

" उणा० १ । ११७ । इति कालन् ।)
अमरः । (यथा, रघुः । ६ । ६२ ।
पवनिमाधोरपसुदयबाहु-
शालवक्षाक्तहदमध्यः ।"
शालः ऋम्भो यस्य । ऋम्भारहितः ।
शुपालवधे । ६ । ५० ।
हैर्विशालैरपि भूरिशालैः ।")
(विश् + कालन् ।) म्गभेदः । पचि-
इति मेदिनी । नृपभेदः । वृक्षभेदः ।
रत्नावली ।
स्त्री, (विशालस्य भावः । विशाल +
पार्श्वविस्तारः । चौसार इति ख्यातः ।
। परिणाहः २ । इत्यमरः । (यथा,
कुमारसम्भवे? ... ।तायाम् । ४ । ८ ।
यच्छृङ्गं नौबन्धने विशालता
प्रोक्ता ।")
विशालत्वम् । इति शब्दरत्नावली ।
र्भः, पुं, (विशालं प्रचुरं तैलं गर्भे
अद्योठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
[च्] पुं, (विशाला त्वक् यस्य ।)
नः । इत्यमरः । (यथास्य पर्य्यायः ।
विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।"
प्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पुं, (विशालानि पत्राणि यस्य ।)
। श्रीतालः । इति राजनिर्घण्टः ।
का, स्त्री, (विशालं फलं यस्याः ।
कन् । टापि अत इत्वम् ।) निष्पावी ।
निर्घण्टः ।
, (विशाल + टाप् ।) इन्द्रवारुणी ।
। यथाच ।
कफवातघ्नी हेमकुष्ठहरा सरा ।"
इति राजवल्लभः ।
। इति मेदिनी । उपोदकी । महेन्द्र-
इति राजनिर्घण्टः । (यथा,—
वारुणी चित्रा गवाक्षी च गवादनी ।
गवाप्युक्ता सा विशाला महाफला ।
म्गाक्षी च म्गेर्वारुम्गादनी ।"
प्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
ः । यथा,—
ोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः ।
गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा ।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
। यथा,—
भानुमतीं विशालां बाहुदामथ ।
दाम्बहादेव चतस्रोऽरिष्टनेमिने ।"
इति गारुडे ६ अध्यायः ।
पुं, (विशाले अक्षिणी यस्य । समासे
रः । (यथा, महाभारते ।१३।५६।८०।
भगवानीतिं पूर्व्वं जग्राह शङ्करः ।
विशालाक्षः शिवः स्थाणुरुमापतिः ।")
(तद्वंशीयविशेषः । यथा, महा-
५ । १०१ । ६ ।

"अनिलस्यागतस्येव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ।")
दुर्मेधे, त्रि । इति मेदिनी । (यथा, महा-
भारते । ३ । ३८ । ७० ।
"ददामि ते विशालाक्ष चक्षुः पूर्व्वऋषि-
र्भवान् ।")
विष्णुः । इति केचित् । (धृतराष्ट्रपुत्रः । यथा,
महाभारते । १ । ११७ । ६ ।
"अपराजितः कुण्डशायी विशालाक्षो दुरा-
धरः ।")
विशालाक्षी, स्त्री, (विशाले अक्षिणी यस्याः ।)
वरस्त्री । इति विश्वः । (यथा, महाभारते ।
१ । ७७ । १३ ।
"यन्नोषितं विशालाक्षि त्वया चन्द्रनिभानने ।
तत्राहमुषितो भद्रे कुत्सो कायस्य भामिनि ।")
नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः । पार्व्वती ।
यथा, आदियामले ।
ईश्वर उवाच ।
"भुवनाद्यं समुद्धृत्य मायाबीजं समुद्धरेत् ।
विशालाक्षीपदं ङेऽन्तं वह्निजायां मन्त्रमुद्धरेत् ।
अष्टाक्षरी महाविद्या अष्टसिद्धिप्रदा शिवे ।
प्रसङ्गात् कथिता विद्या त्रैलोक्यदुर्लभा प्रिये ।
ऋषिरस्या महेशानि सदाशिवो महाप्रभुः ।
पंक्तिश्च छन्दः कथितं विशालाक्षी च देवता ।
शक्तिः प्रणवमित्युक्तं लज्जाबीजञ्च बीजकम् ।
धर्म्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्त्तितः ।
अङ्गन्यासकरन्यासौ यथावदभिधीयते ।
षड्दीर्घभाजा बीजेन प्रणवाद्येन कल्पयेत् ।
मूलेन व्यापकं न्यस्य ध्यायेद्देवीं परां शिवाम् ।
ध्यायेद्देवीं विशालाक्षीं तप्तजाम्बूनदप्रभाम् ।
द्विभुजामम्बिकां चण्डीं खड्गखर्परधारिणीम् ।
नानालङ्कारसुभगां रक्ताम्बरधरां शुभाम् ।
सदा षोड़शवर्षीयां प्रसन्नास्यां त्रिलोचनाम् ।
मुण्डमालावतीं रम्यां पीनोन्नतपयोधराम् ।
शिवोपरि महादेवीं जटामुकुटमण्डिताम् ।
शत्रुक्षयकरीं देवीं साधकाभीष्टदायिकाम् ।
सर्व्वसौभाग्यजननीं महासम्पत्प्रदां स्मरेत् ।
एवं ध्यात्वा महादेवीमुपचारैः प्रपूजयेत् ।
पुरश्चरणकाले तु वर्णलक्षं जपेत् सुधीः ।
यन्त्रमध्ये समावाह्य प्रतिष्ठां कारयेत्ततः ।
त्रिकोणञ्चाष्टपत्रञ्च ततो वृत्तं समालिखेत् ।
चतुरस्रं चतुर्द्वारमेवं मण्डलमालिखेत् ।
तत्रावाह्य यजेद्देवीं सर्व्वसौभाग्यसुन्दरीम् ।
विशालाक्षीं विशालास्यां यथाविधि प्रपूजयेत् ।
त्रिकोणान्तर्महादेवीं संपूज्य मातरः क्रमात् ।
पङ्कजाक्षी विरूपाक्षी रक्ताक्षी चण्डलोचना ।
एकनेत्रा द्विनेत्रा च कोटराक्षी त्रिलोचना ।
एताः पूज्या महेशानि पत्रामिष्वष्टयोगिनीः ।
पश्चिमादिक्रमेणैव अष्टसिद्धिस्वरूपिणीः ।
चतुरस्रे महादेवि लोकपालान् समर्च्चयेत् ।
तद्वहिश्चैव वज्राद्यान् पूजयेद्वाग्यहेतवे ।
ततो यथाशक्ति जप्त्वा पूर्व्ववच्च समाचरेत् ।"
इति तन्त्रसारः । * ।

चतुःषष्टियोगिन्यन्तर्गतयोगिनीविशेषः । इति
दुर्गार्च्चापद्धतिः ।
विशाली, स्त्री, अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ।
विशिखः, पुं, (विशिष्टा शिखा यस्य ।) शर-
स्तम्बः । इति राजनिर्घण्टः । वाणः । इत्यमरः ।
(यथा, भागवते । ४ । १७ । १३ ।
"सन्दधे विशिखं भूमेः क्रुद्धस्त्रिपुरहा यथा ।")
तोमरः । इति मेदिनी । (विगता शिखा
यस्य ।) शिखारहिते, त्रि । यथा,—
"विशिखोऽनुपवीती च यत् कर्म्म न तत्
कृतम् ।"
इति स्मृतिः ।
विशिखा, स्त्री, खनित्री । रथ्या । (यथा, माघे ।
१५ । १७ ।
"विशिखान्तरागतिपपात
सपदि जवनैः स वाजिभिः ।")
नालिका । इति मेदिनी ।
विशिपं, क्ली, (विशन्त्यत्रेति । विश + "विटप-
पिष्टपविशिपोलपाः ।" उणा० ३।१४५ । इति
कप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) मन्दिरम् ।
इत्युणादिकोषः ।
विशिष्टः, त्रि, (वि + शिष् + क्तः । यद्वा, शास +
क्तः ।) युक्तः । यथा । इदानीञ्च गङ्गा-
स्नानगुणद्वयविशिष्टदशमीविधेयस्मिन् अहनि
तन्नाभस्तत्र स्नानम् । इति तिथ्यादितत्त्वे स्मार्त्त-
भट्टाचार्य्यलिखनम् । विशेषेण शिष्टश्च । (यथा,
हितोपदेशे ।
"समेत्य समतां याति विशिष्टेष विशिष्टताम् ।")
विशिष्टः, पुं, विष्णुः । यथा । विशिष्टः शिष्टकृत्
शुचिः । इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ।
विशिष्टाद्वैतवादी, [न्] त्रि, (विशिष्टं युक्तं
अद्वैतं वदतीति । वद + णिनिः ।) प्रकृति-
पुरुषयोर्भिन्नत्वेऽपि मिलितयोस्तयोरैक्यत्ववादी ।
तस्य मतं यथा । पुरुषस्तदतिरिक्ता प्रकृतिः
किन्तूभयमिलितं ब्रह्म चणकद्विदलवत् । इत्थं
ब्रह्मण एकत्वं व्यवस्थितम् । चित् परमाणु-
स्वरूपो जीवः समस्तविश्वं ब्रह्मांशः । इति
माधवभाष्यादिः । * । अद्वैतवादिमतं यथा ।
ब्रह्मैव सत्यं प्रत्यक्षादिसिद्धं विश्वं तदपि व्यारो-
पितम् । यथा रज्जुः रज्जुस्वरूपाज्ञानात्
सर्पवत् प्रतिभाति । तथा ब्रह्मस्वरूपाज्ञानात्
विश्वं वस्तुवत् प्रतिभाति । प्रकृतिर्जीवश्चापि
पर्य्यवसाने ब्रह्मैव ब्रह्मान्यत् सदस्तु नास्ति ।
अत्र प्रमाणं शारीरिकसूत्रस्य शङ्कराचार्य्य-
कृतभाष्यतट्टीकाकल्पतरुभाष्यरत्नप्रभादि ।
विशीर्णः, त्रि, (वि + शॄ + क्तः ।) शुष्कः । यथा,
"विशीर्णां विदला ह्रस्वा वक्राः स्थूला द्विधा-
कृताः ।
क्रिमिदष्टाश्च दीर्घाश्च समिधो नैव कारयेत् ।"
इति तन्त्रसारः ।
विशीर्णपर्णः, पुं, (विशीर्णानि पर्णानि यस्य ।)
निम्बवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।

विशुद्धं, त्रि, विशेषेण शुद्धम्। तत्पर्य्यायः। उज्ज्वलम् २ विमलम् ३ विशदम् ४ वीध्रम् ५ अवदातम् ६ अनाविलम् ७ शुचिः ८। इति हेमचन्द्रः। निर्म्मलम्। सत्यम्। इत्यजयपालः। षट्चक्रान्तर्गतपञ्चमचक्रम्। तत्तु कण्ठस्थं अकारादिषोड़शस्वरयुक्तधूम्रवर्णषोड़शदलपद्मम्। तन्मध्ये शिव आकाशश्चास्ति। यथा,—

"तदूर्द्ध्वन्तु विशुद्धाख्यं दलषोड़शपङ्कजम्।
स्वरैश्च षोड़शैर्युक्तं धूम्रवर्णं महत्प्रभम्।
विशुद्धपद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महाद्भुतम्।"
इति तन्त्रम्।

अगस्त्यसंहितायाम्। अकारादिषोड़शस्वरान् सविन्दून् षोड़शदलकमले कण्ठमूले न्यसेत्। विशुद्धे षोड़शदले धूम्राभे स्वरभूषिते। इति तन्त्रसारः।

विशुद्धिः, स्त्री, (वि+शुध+क्तिन्।) शमः। शोधनम्। इति विश्वः।

"सर्व्वकर्म्मस्वपादेया विशुद्धिश्चन्द्रतारयोः।"
इति ज्योतिषम्।

विशृङ्खलः, त्रि, शृङ्खलारहितः। (यथा, कथासरित्सागरे। ५। २।

"अचिन्तयं ततश्चाहं राजा सार्द्ध विशृङ्खलः।
तत्कार्य्यचिन्ताक्रान्तः स्वधर्म्मो मेऽवसीदति।")

उच्छृङ्खलः। विगता शृङ्खला यस्येति बहुव्रीहिनिष्पन्नमिदम्।

विशेषः, पुं, (वि+शिष+घञ्।) प्रभेदः। (यथा, मनुः। ८। २६।

"प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः।
स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन।")

प्रकारः। इति जटाधरः। व्यक्तिः। इति हेमचन्द्रः। तिलकः। इति हारावली। सप्तपदार्थान्तर्गतपदार्थविशेषः। यथा,—

"द्रव्यं गुणस्तथा कर्म्म सामान्यं सविशेषकम्।
समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्त्तिताः।"
इति भाषापरिच्छेदः।

विशेषं निरूपयति। अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्त्तितः। अन्तेऽवसाने वर्त्तते इति अन्त्यः यदपेक्षया विशेषो नास्तीत्यर्थः। घटपटादीनां द्व्यणुकपर्य्यन्तानां तत्तदवयवभेदात् परस्परभेदः। परमाणूनां भेदको विशेष एव स तु स्वत एव व्यावृत्तः। तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्ति इत्यर्थः। इति सिद्धान्तमुक्तावली। ७। अलङ्कारप्रभेदः। यथा,—

"विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्णनम्।
गते ऽपि सूर्य्ये दीपस्थास्तमश्छिन्दन्ति तत्कराः। १
विशेषः सोऽपि यद्येकं वस्त्वनेकत्र वर्ण्यते।
अन्तर्बहिः पुरः पश्चात् सर्व्वदिक्ष्वपि सैव मे। २
किञ्चिदारम्भतोऽशक्यवस्त्वन्तरकृतिश्च सः।
त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्षणम्।" ३
इति चन्द्रालोकः।

(वैचित्र्यम्। यथा, भागवते। २। ५। २८।

"विशेषस्तु विकुर्व्वाणादम्भसो गन्धवानभूत्।"

तथाच तत्रैव। ३। ११। ४०।

"विकारैः सहितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः।")

अतिशयिते, त्रि। यथा, रघुः। २। १४।

"शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निरासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः।")

विशेषकः, पुं क्ली, (विशेष एव। स्वार्थे कन्।) ललाटकृततिलकः। इत्यमरः। (यथा, माघे। ३। ६३।

"विशेषको वा विशिशेष यस्याः
श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव।")

तिलकवृक्षे, पुं। इति राजनिर्घण्टः। (क्ली, पद्यविशेषः। स तु त्रिभिः श्लोकैरन्वितश्चेत् तदा भवति। यथा,—

"द्वाभ्यान्तु युग्मकं प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम्।")

विशेषयितरि, त्रि। इति मेदिनी।

विशेषकच्छेद्यं, क्ली, (विशेषकैश्छेद्यम्।) चतुःषष्टिकलान्तर्गतषष्ठकला। इति शैवतन्त्रम्। सा तु तिलकेषु नानाविच्छेदरचना। इति दशमस्कन्धीयचत्वारिंशाध्यायटीकायाम् श्रीधरः।

विशेषगुणः, पुं, (विशेषो गुणः।) बुद्ध्यादिषट्कम्। रूपादिचतुष्टयः। स्नेहः। स्वाभाविकद्रवत्वम्। अदृष्टः। भावना। शब्दः। इति भाषापरिच्छेदः।

विशेषविधिः, पुं, (विशेषो विधिः।) अल्पविषयकविधिः। यथा,—

"तथा सामान्यकार्य्येभ्यो विशेषकविधिर्बली।
बहवो विषया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत्।
अल्पः स्याद्विषयो यस्य स विशेषविधिर्मतः।"
इति दुर्गादासः।

सामान्यविशेषयोर्मध्ये विशेषविधिर्बलवान्। इति स्मृतिः।

विशेषणं, क्ली, (विशिष्यतेऽनेनेति। वि+शिष+ल्युट्।) विशेष्यधर्म्मः। स तु गुणादिः। यथा। नीलोत्पलमित्यादि। विशिष्यते सम्बध्यते अनेन। कर्त्तृत्व क्रान्तमहावीरेदिति। भेदयति अन्यपदार्थं पृथक् करोति इति भेदकम्। नाम्ना शिवः नोक्तेन नाम्नः। विशेषणं द्रव्यमेव भेदयति। भेदकन्तु अदृष्टमेव भेदयति। इति विशेषणभेदकयोर्भेदः। इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः।

विशेषव्याप्तिः, स्त्री, (विशेषा असामान्या व्याप्तिः।) व्याप्तिभेदः। तल्लक्षणं यथा। प्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावा-प्रतियोगित्वम्। इति चिन्तामणिः।

विशेषितं, त्रि, (वि+शिष्+णिच्+क्तः।) भिन्नम्। अवच्छिन्नम्। इति जटाधरः।

विशेषोक्तिः, स्त्री, (विशेषेणोक्तिः।) अलङ्कारभेदः। तल्लक्षणोदाहरणे यथा,—

"कार्य्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे।
हृदि स्नेहक्षयो नाभूत् स्मरदीपे ज्वलत्यपि।"
इति चन्द्रालोकः।

विशेष्यः, त्रि, (वि+शिष+ण्यत्।) धर्म्मिरूपं। विशिष्यते यः। घटस्यादि। वैशिष्ट्यानुयोगी। अस्य मानवैशिष्ट्यानुयोगित्वं स्वत्र। ज्ञाने घटादौ तत् तत्र घटघटत्वयोः सत्त्वात्। अनुयोगित्वमपि ... योक्तदेशिन:। इति कवार।

विशोकः, पुं, (विगतः शोको यस्मात्।) वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः। यथा, भागवते। १। १०। ४।

"उषित्वा ...
सुहृदाञ्च ...
युधिष्ठिरस्यानुचरविशेष:। ...
२। ३३। ३०।

शोकरहिते, त्रि। (यथा, ...
"लोकं परं विरजस्
थास्यव्ययं भागवतवर:।"
स्त्री, संप्रज्ञातसमाधिः ...
यथा, पातञ्जले। १। ३६।
"विशोका ...

विशोधनी, स्त्री, (विशोध्यतेऽनया। ... ल्युट्। ङीप्।) इन्द्र ... निर्घण्टः।

विशोधिनी, स्त्री, नागदन्ती। ...

विशोधिनीबीजं, क्ली, जयपाल। ...

विश्रः, पुं, (विच्छ दीप्तौ+ ... ३। ३। ८०। इति सूत्र।) ... सिद्धान्तकौमुदी। प्रति। ... टीकायां दुर्गादासः।

विश्रवणं, क्ली, (वि+श्रु+ल्युट्।) ... इति शब्दरत्नावली।

विश्रब्धः, त्रि, (वि+श्रन्भ+क्तः।) शान्तः। निर्भयः। ... ८। २१२१।
"विश्रब्धस्थल: ...
तं हत्वाङ्गुलीयैर्द्विषतो ...
अत्यर्थः। इति हेमचन्द्रः।
मेदिनी। (विश्वस्तः। यथा,
२। १८। ५।
"निग्रुञ्च्यमानो विश्रम: ...

विश्रब्धनवोढ़ा, स्त्री, ... मुग्धानवोढ़ाभेदः। यथा। ... लज्जा भयाधा प्रसभा च। यौवना मुग्धा। सा च ... यौवना च। सैव क्रमशो ... रतिनवोढ़ा। सैव क्रमशो ...

ढ़ा। अस्याश्चेष्टा क्रिया मनोहरा कोपे
र्वं नवविभूषणे समीहा च। विस्रब्धनवोढ़ा
,—
"दरमुकुलितनेत्रपालिनीवी-
नियमितबाहुलतोरुयुग्मबन्धम्।
करकलितकुचस्थलं नवोढ़ा
स्वपिति समीपमुपेत्य कस्य यूनः॥"
इति रसमञ्जरी॥
, पुं, (वि+श्रम+घञ्। वृद्धाभावः।)
ामः। इति भरतद्विरूपकोषः॥ (यथा,
न्त्रकतन्त्रे। १। ३।
"अविश्रमं यावदिदं शरीरं-
पतत्यवश्यं परिणामदुर्लभम्॥")
:, पुं, (वि+अनुभ+घञ्।) विश्वासः।
मरः॥ (यथा, भागवते। ३। २३। २।
तं पर्य्यचरत् प्रीत्या भवानीव भवं प्रभुम्।
म्भेणात्मशौचेन गौरवेण दमेन च॥")
कलहः। प्रणयः। इति मेदिनी। भे, २०॥
। इति विश्वः॥
नं, क्ली, (वि+श्रम+णिच्+ल्युट्।)
म्। इत्यमरः॥ (यथा, रघुः। २। ५८।
"कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षे-
र्विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम्॥")
त:, त्रि, श्रान्तियुक्तः। विपूर्व्वकश्रमधातोः
त्ययेन निष्पन्नमिदम्॥
न्तः, स्त्री, विश्रामः। विपूर्व्वश्रमधातोः
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्। (यथा, रामायणे।
२। ८।
वैण्यास्य शरीरस्य विश्रान्तिमभिरोचये॥")
र्थविशेषः। यथा,—
राक्षस उवाच।
री उज्जयनी नाम तस्यां वासो हि मे यदा।
कांचिदथ कार्य्येन गतोऽहं विष्णुमन्दिरम्॥
ाग्रे तिष्ठति विप्रो वाचको वेदपारगः।
नानातीर्थमाहात्म्यं श्रावयेत् स दिने दिने॥
श्रवणमात्रेण मम भक्तिर्हृदि स्थिता।
संज्ञा च शुभा तत्र विश्रान्तिश्च मयानघ॥
ादेवो महाबाहुर्जगत्स्वामी जनार्द्दनः।
ामं कुरुते तत्र तेन विश्रान्तिसंज्ञिका॥"
वाराहे विश्रान्तिमाहात्म्यनामाध्यायः॥
:, पुं, (वि+श्रम+घञ्।) विरामः।
भरतद्विरूपकोषः॥ अस्य गुणाः।
ामो वहति खेदमजित् स्वास्थ्यदः शुभः॥"
इति राजवल्लभः॥
:, पुं, (विश्रवणमिति। वि+श्रु+"वौ
्रवः।" ३। ३। २५। इति घञ्।) ख्याति-
ादिः। इत्यमरः॥ (ध्वनिः। यथा, भट्टिः।
। ३६।
यावेलोपविषादे शर्व्वयन्तो महोदधिः॥")
, पुं, स्नायुः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥
:, त्रि, (वि+श्रु+क्तः।) ख्यातः। इत्य-
:॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २। ५६।

"विद्वान् सुभगो मानी
विश्रुतकर्म्मा कुलोन्नतः शूरः।
वित्तेन भवति सर्व्वो
वित्तहीनस्तु सद्गुणोऽप्यगुणः॥")
ज्ञातः। संहृष्टः। इति विश्वः॥
विश्रुतिः, स्त्री, विख्यातिः। विपूर्व्वश्रुधातोः क्ति-
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्॥ (यथा, भागवते। ३।
२५। २।
"विश्रुतौ श्रुतदेवस्य भूरि तृप्यन्ति मेऽसवः॥")
विश्लेषः, पुं, (वि+श्लिष्+घञ्।) विधुरः।
वियोगः। इति मेदिनी॥ (यथा, रघुः। १३। २३।
"सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां
भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्व्याम्।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्द-
विश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्॥")
विश्वं, क्ली, (विशति स्वकारणमिति। विश प्रवे-
शने+"अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन्।" उणा० १।१५१।
इति क्वन्।) जगत्। इति मेदिनी। वे, २३॥
(यथा, भागवते। ३। १०। १२।
"विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया।
ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्त्तिना॥")
शुण्ठी। (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"विश्वं महौषधं शुण्ठी नागरं विश्वभेषजम्॥"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥
"शुण्ठी विश्वा च विश्वञ्च नागरं विश्वभेषजम्।
ऊषणं कटुभद्रञ्च शृङ्गवेरं महौषधम्॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
बोलम्। इति राजनिर्घण्टः॥
विश्वः, पुं, गणदेवताविशेषः। इत्यमरः॥
"वसुसत्यौ क्रतुदक्षौ कालकामौ धृतिः कुरुः।
पुरूरवा माद्रवाश्च विश्वेदेवाः प्रकीर्त्तिताः॥"
इति भरतः॥*॥
"इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः।
नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धूरिलोचनौ।
पुरूरवा माद्रवाश्च पार्व्वणे समुदाहृतौ॥"
इति स्मृतिः॥
ते तु धर्म्मात् दक्षकन्यायां विश्वायां जाताः।
इति मात्स्ये ५ अध्यायः॥*॥ नागरः। इति
विश्वः॥ स्थूलशरीरव्यष्टग्रुपहितचैतन्यम्। इति
वेदान्तसारः॥*॥ परिमाणविशेषः। यथा,—
"गुञ्जायवार्द्धतिष्णीभिर्दशभिस्तद्भवेन्मतम्।
विश्वा विंशतिकं प्रोक्तं दिव्यं कोटिगुणं हि तत्।
तेन कोटिगुणा मासा विश्वाः ब्रह्मादि-
सम्भवाः॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
विश्वः, त्रि, (विश+क्वन्।) सकलम्। इत्यमरः॥
(यथा, महाभारते। ३। २९८। १६।
"यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाकम्य तिष्ठति।
तं प्रादुरभ्यालविदो विश्वमित्याम माधवम्॥"
वसु। इति निघण्टुः। ३। १॥)
विश्वकद्रु, पुं, मृगयाकुशलकुक्कुरः। इत्यमरः॥
भ्रातः। इति मेदिनी। रे, १८६॥

विश्वकद्रुः, त्रि, खलः। इति मेदिनी। रे, १८६॥
विश्वकर्म्मजा, स्त्री, (विश्वकर्म्मणः जायते इति।
जन+डः।) सूर्य्यभार्य्या। संज्ञा। इति शब्द-
रत्नावली॥
विश्वकर्म्मसुता, स्त्री, (विश्वकर्म्मणः सुता।) सूर्य्य-
भार्य्या। संज्ञा। इति शब्दरत्नावली॥
विश्वकर्म्मा, [न्] पुं, (विश्वेषु कर्म्म यस्य।) सूर्य्यः।
देवशिल्पी। इत्यमरः। तत्पर्य्यायः। त्वष्टा २
विश्वकृत् ३ देववर्द्धकिः ४। इति हेमचन्द्रः॥
(यथा, महाभारते। १। २१२। १०।
"दृष्ट्वा च विश्वकर्म्माणं व्यादिदेश पितामहः॥")
मुनिभेदः। इति मेदिनी। ने, २४०॥ स
प्रभासस्य वसोः पुत्रः। यथा,—
"विश्वकर्म्मा प्रभासस्य पुत्रः शिल्पप्रजापतिः।
प्रासादभवनोद्यानप्रतिमाभूषणादिषु।
तड़ागारामकूपेषु स्मृतः सोऽमरवर्द्धकिः॥"
इति मात्स्ये ५ अध्यायः॥*॥
अन्यच्च।
"प्रत्यूषस्य विदुः पुत्त्रमृषिं नाम्ना तु देवलम्।
विश्वकर्म्मा प्रभासस्य विख्यातो देववर्द्धकिः॥"
इति गारुड़े ६ अध्यायः॥*॥
अपि च।
"बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी।
योगसिद्धा जगत् कृत्स्नमसक्ता विचरत्युत॥
प्रभासस्य तु भार्य्या सा वसूनामष्टमस्य तु।
विश्वकर्म्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे महामतिः॥
कर्त्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानाञ्च वर्द्धकिः।
भूषणानाञ्च सर्व्वेषां कर्त्ता शिल्पवतां वरः॥
यः सर्व्वेषां विमानानि देवतानां चकार ह।
मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः॥"
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्यायः॥
अन्यच्च।
"द्वौ प्रोक्तौ विश्वकर्म्माणौ मयदारा च योग-
वित्।
द्वौ धाता च विधाता च मौराद्यौ सगतः-
पती॥"
इति वह्निपुराणे गणभेदो नामाध्यायः॥
(वैनताधातुः। तदित्थनिर्णयः। "अत्र पूर्व्वं
वैनताधातुः भस्त्रकर्णौ गुणमहत्त्वाय प्रवर्त्तते।
स हि हेतुः कारणं निमित्तमक्षरं कर्त्ता मन्ता
बोद्धा बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्म्मा
विश्वरूपः पुरुषः प्रभवोऽव्ययो नित्यो गुणी ग्रहणं
प्रधानमव्यक्तं जीवो ज्ञः पुद्गलश्चेतनावान् विभु-
र्भूतात्मा इन्द्रियात्मा चान्तरात्मा चेति॥" इति
चरके शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये॥)
विश्वका, स्त्री, गृध्रविशेषः। यथा,—
"गृध्रविशेषौ तु देवलौ विश्वका कङ्कपुटौ॥"
इति हारावली॥
विश्वकृत्, पुं, (विश्वं करोतीति। कृ+क्विप्।)
विश्वकर्म्मा। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, महा-
भारते। १। २१२। १२।
"विश्व संदेहेषु दक्षविदेक्षु भूमं स्थापयन्विश्वकृत्॥

नमानयद्ग्रीवं ततस्त्र स विश्वहन् ।”
ब्रह्मा । यथा, भागवते । ९ । १४ । ८ ।
“तिर्देरितोऽथाङ्गिरसा सोमं निर्भर्त्सं स विश्व-
कृत् ।
तारां स्वभर्त्रे प्रायच्छदन्तर्वत्नीमवेत्य तिः ।”)
विश्वकेतुः, पुं, (विश्वमेव केतुर्यस्य । विश्वगामी वा
केतुर्यस्य ।) अनिरुद्धः । इत्यमरः ॥
विश्वक्, अ, सर्व्वतः । इत्यमरटीका ॥
विश्वक्सेनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मनोरष्टमसुतः । यथा,—
“भद्रमूर्त्तेः सुतस्तत्र भौत्यो नाम भविष्यति ।
तत्रापि देवसावर्णेस्त्रयोदशमनोः सुतः ।
ऋतुश्च ऋतुधामा च विश्वक्सेनो मनुस्तथा ।
अतीतानागताश्चैते मनवः परिकीर्त्तिताः ।”
इति मात्स्ये ९ अध्यायः ॥ * ॥
विष्णोर्निर्म्माल्यधारिदेवता । यथा,—
“निर्म्माल्यधारी विष्णोस्तु विश्वक्सेनश्चतुर्भुजः ।
शङ्खचक्रगदापाणिर्दीर्घश्मश्रुर्जटाधरः ।
रक्तपिङ्गलवर्णस्तु विनयश्रीपरिष्कृतः ।
स ह्यनीकपदाभ्येन संयुतो विष्णुतेजसा ।
कोऽपि तस्मान्न मन्त्रोऽयं तेन तं परिपूजयेत् ।
निर्म्माल्यं तथा विष्णोर्द्दास्यो परिकल्पयेत् ।”
इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥
(क्वचित् विश्वक्सेन इति पाठोऽपि दृश्यते ॥)
विश्वक्सेना, स्त्री, प्रियङ्गुवृक्षः । इति केचित् ॥
(केचित् द्वितीयचकारस्थाने षकारं पठन्ति ।
यथा,—
“विश्वक्सेना प्रियाकान्ता प्रियङ्गुः फलिनी
फली ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता लता च महिलाह्वया ।
गुन्द्रा गुन्द्रफला श्यामा विश्वक्सेनाङ्गनाप्रिया”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
विश्वगः, पुं, (विश्वं गच्छतीति । गम + डः ।)
ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥
विश्वगन्धं, क्ली, (विश्वे सर्व्वस्थाने गन्धो यस्य ।)
बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
विश्वगन्ध, पुं, (विश्वे सर्व्वदेशे गन्धो यस्य ।)
पलाण्डुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विश्वगन्धा, स्त्री, (विश्वेषु समस्तपदार्थेषु मध्ये गन्धा
[illegible] । [illegible] इति [illegible]-
[illegible] ।) पृथिवी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विश्वगोप्तृ, [ऋ] पुं, (विश्वस्य गोप्ता ।) विष्णुः ।
इन्द्रः । इति केचित् ॥ (विश्वरक्षके, त्रि । यथा,
[illegible] । १११ अध्याये ।
“[illegible] विश्वगोप्तारं [illegible] ।”)
विश्वग्रन्थि, स्त्री, हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
विश्वङ्गु, पुं (विश्वस्य गौः [illegible] ।) सर्व्वप्रकाशि-
[illegible] । [illegible] ।
“[illegible] ।
[illegible] ।”
इति [illegible] ॥

विश्वद्र्यञ्च, [च्] त्रि, सर्व्वत्रगामी । विश्वं अञ्चति
इत्यर्थे क्विप्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
विश्वङ्करः, पुं, (विश्वं सर्व्वं करोति प्रकाशयतीति ।
कृ + बाहुलकात् टः द्वितीयाया अलुक् च ।)
चक्षुः । इति केचित् ॥
विश्वचक्र, क्ली, (विश्वतः सर्व्वत्र चक्रं यस्य ।)
महादानविशेषः । यथा,—
मत्स्य उवाच ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
विश्वचक्रमिति ख्यातं सर्व्वपातकनाशनम् ॥
तपनीयस्य शुद्धस्य विश्वचक्रन्तु कारयेत् ।
श्रेष्ठं पलसहस्रेण तदर्द्धेन तु मध्यमम् ॥
तस्यार्द्धेन कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रमुदाहृतम् ।
अन्यद्विंशत्पलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपि निवेदयेत् ॥
षोडशारं ततश्चक्रं भ्रमिनेम्यष्टकावृतम् ।
नाभिपद्मे स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम् ॥
शङ्खचक्रस्य पार्श्वे तु देव्यष्टकसमावृतम् ।
द्वितीयावरणे तद्वत् पूर्व्वतो जलशायिनम् ।
अत्रिर्भृगुर्वशिष्ठश्च ब्रह्मा काश्यप एव च ।
मत्स्यः कूर्म्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश ॥
तृतीयावरणे गौरी मातृभिर्व्वसुभिर्युता ।
चतुर्थे द्वादशादित्या वेदाश्चत्वार एव च ॥
पञ्चमे पञ्चभूतानि रुद्राश्चैकादशैव तु ।
लोकपालाष्टकं षष्ठे दिङ्मातङ्गास्तथैव च ॥
सप्तमेऽस्त्राणि सर्व्वाणि मङ्गल्यानि च कारयेत् ।
अन्तरान्तरतो देवान् विन्यसेदष्टमे पुनः ॥
तुलापुरुषवत् शेषं समन्तात् परिकल्पयेत् ।
ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
विश्वचक्रं ततः कुर्य्यात् कृष्णाजिनतिलोपरि ।
तथाष्टादश धान्यानि रसाश्च लवणादयः ॥
पूर्णकुम्भाष्टकञ्चैव वस्त्राणि विविधानि च ।
माल्येक्षुफलरत्नानि वितानं चापि कल्पयेत् ॥
ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो यती ।
होमाधिवासनान्ते तु गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
इममुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वा तु प्रदक्षिणम् ।
नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः ॥
परमानन्दरूपि त्वं पाहि नः पापकर्द्दमात् ।
तैजोमयमिदं यस्मात् सदा पश्यन्ति योगिनः ॥
हृदि तत् त्रिगुणातीतं विश्वचक्रं नमाम्यहम् ।
वासुदेवे स्थितश्चक्रं चक्रमध्ये च माधवम् ॥
अन्योन्याधारकत्वेन प्रणमामि स्थिताविह ।
विश्वचक्रमिदं यस्मात् सर्व्वपापहरं परम् ।
आयुधञ्चाधिवासश्च भवादुद्धर मामितः ॥
इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात् विश्वचक्रममत्सरः ।
विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यो विष्णुलोके महीयते ॥
वैकुण्ठलोकमासाद्य चतुर्बाहुः सनातनः ।
सेव्यतेऽप्सरसां सङ्घैस्तिष्ठेत् कल्पशतत्रयम् ॥
प्रणमेद्वाथ यः कुर्य्यात् विश्वचक्रं दिने दिने ।
तस्यायुर्वर्द्धते नित्यं लक्ष्मीश्च विपुला भवेत् ॥
इति महाचक्ररत्नसुराविशामं
[illegible] ।

हरिभवनसुधागतः [illegible]
चिरमधिमत्य नमस्ते ।
अमुदर्शनतां प्रयाति [illegible]
[illegible] कालिनेन ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
प्रविशदखिलपुरदारितं हरेः ।
अभिभवति मनोहराणि [illegible]
भवमभितो भवने [illegible] ।
इति मात्स्ये [illegible]
[illegible] नाम २८९ अध्यायः ।
विश्वचक्रात्मा, [न्] पुं, (विश्वचक्रं
आत्मा स्वरूपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,
“नमो विश्वमयायेति । -
परमानन्दरूपी त्वं पाहि नः
इति मात्स्ये ॥
विश्वजित्, पुं, (विश्वं जयतीति ।
तुक् च ।) यज्ञभेदः । इति [illegible]
रघुः । ५ । १ ।
“तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं
निःशेषविश्राणितकोषजातम् ।
उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी
कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ।”)
न्यायविशेषः । यथा । [illegible]
अभिहितं तत् फलाभावे विश्वजि-
त्कल्पने । इत्यनेन विवक्षितम् ।
यथा । विश्वजिता यजेत इति,
[illegible] । [illegible]
(ऋषिविशेषः । यथा, महाभारते ।
“यस्तु विश्वस्य [illegible]
तं प्राहुरध्यात्मविदो [illegible]
दानवविशेषः । यथा, तत्रैव । [illegible]
“विश्वजित् प्रतिरूपश्च [illegible]
[illegible]
कद्रूपस्य पुत्रः । यथा, [illegible]
“आसीद्द्रुद्रपस्यापि [illegible]
सत्यजित्तनयः । यथा, तत्रैव । [illegible]
“सत्यजित्तनयस्तस्य विश्वजित् [illegible]
विश्वजयिनि, त्रि । यथा, भारते ।
“सर्व्वसपत्नान् [illegible]
जहार लोकपालान् [illegible]
विश्वजनः, [म्] अ, (विश्व + [illegible]
इत्यमरटीका । (यथा, [illegible]
“[illegible]
[illegible] ।”
विश्वदेवः, पुं, (विश्वे देवाः [illegible] ।
गणदेवताविशेषः । इत्यमरटीका ।
“विश्वदेवा अमुदन्तो [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

...देवाश्च विश्वदेवाश्च मर्त्याः ।"
...कृत्वा मन्त्रदेवतामाध्याय: ।
...देवताचारके, त्रि । यथा, हरिवंशे ।
...।
...विश्वदेवानां परस्परं महर्षिणाम् ।
...देवानां सगन्धर्वयक्षाणाम् ।")
..., कुम्भादेशुचा । गोरक्षुधाकुलिया
...। इति जटाधरः । नागवला ।
...ज्ञोत्पलः । इति रत्नमाला ।
...द्] त्रि, सर्व्वगमनकर्त्ता । विश्वक्
...स्थलानि गच्छन्ति विश्वदायृ सर्व्वतो-
...गमयः तालयमधोऽधिदिशि । इत्य-
...।
...स्त्री, (विश्वं सर्व्वं धरतीति । धृ+
...नीम् ।) पृथिवी । इति केचित् ।
..., (विश्वस्य नाथः ।) शिवः । इति
...ली । (यथा, वैराग्यशतके ।१०१।
...गृहीतं मुनिहृदयं
...गृहीतं परिश्रवं हृदयम् ।
...यामि च धाम परं
...यामि तु विश्वनाथपुरीम् ।"
...पञ्चदशिता पञ्चनविशेषः । यथा,
...पदे ।
...कर्णेश्वरमहाकविचन्द्रसनु-
...नायकविराजकृतं प्रबन्धम् ।
...यदर्थमसुं सुधियो विलोक्य
...यतस्समविलं सुखमेव वित्त ।"
...रामभट्टाचार्य्यपुत्रः पञ्चाननोपाधिकः
...केदारसिद्धान्तमुक्तावलीप्रणेतापरमाष्टि-
...।)
...स्त्री, भूम्यामलकी । इति राज-
...।
..., (विश्वं पातीति । पा+विच् ।)
...लकर्त्ता । न तु परमेश्वरः । इति
...याकरणम् । (यथा, हरिवंशे । २५१
...।
...पते एताश्चसि अनन्तकर्म्मन् इवय-
...पंश विश्वपाल्लम् ।")
...न्] पुं, (विश्वं प्सातीति । प्सा+मन्दये
...उपनुपूपनुप्रोहन्निति ।" उणा० १ ।
...इति कनिन्प्रत्ययेन साधुः ।) अग्निः ।
...इति हेमचन्द्रः । देवः । विश्वकर्म्मा ।
...चन्द्रसारोयादिहनिः । सूर्य्यः । इति
...ावली ।
... पुं, (विश्वस्य बोधो यस्य ।) बुद्धः ।
...काण्डशेषः ।
..., बुद्धभेदः । इति हेमचन्द्रः ।
... क्ली, (विश्वेषां भेषजम् ।) शुण्ठी ।
...। (यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
...भेषजचहीकाश्चित्रकैर्म्रभाविते: ।"
... गुणाः ।
... दीपनं हृद्यं वातकफापहम् ।

विपाके मधुरं हृद्यं रोचनं विश्वभेषजम् ।"
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ।)

विश्वभोजाः, [स्] पुं, सर्व्वभुक् । विश्वशब्दपूर्व्वक-भुजधातोः औणादिकासिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (विश्वरक्षके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।५।४२।४।

"पूषाभगःप्रभृथे विश्वभोजाः ।"
"विश्वभोजा विश्वरक्षकाः ।" इति तद्भाष्ये सायनः ।)

विश्वमदा, स्त्री, अग्निजिह्वा । यथा,—

"काली करालो च मनोजवा च
सुलोहिता चैव च धूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वमदाभिधेयोऽग्नेः
सप्तैव जिह्वाः कथिता मुनीन्द्रैः ॥"
इति शब्दमाला ।

विश्वम्भरः, पुं, (विश्वं बिभर्त्तीति । भृ+"संज्ञायां भृतृवृजीति ।" ३।२।४६ । इति खच् । "अरु-र्द्विषदिति ।" ६।३।६७ । इति मुम् ।) विष्णुः । (यथाह कश्चित् ।

"विश्वम्भर ! भरास्माकं विश्वमाद्यो बहिःकुरु ।
अथ यद्यङ्गयाभावे त्यज विश्वम्भरत्वकम् ।")

इन्द्रः । इति मेदिनी । रे, २८५ ।

विश्वम्भरा, स्त्री, (विश्वं बिभर्त्तीति । भृ+खच् । मुम् । टाप् ।) पृथिवी । इत्यमरः । अस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—

"विश्वम्भरा तदरगाधानदानन्तरूपतः ।
पृथिवी पृथुकन्यात्वाद्विस्तृतत्वान्महामुने ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः ।

(यथा, उत्तरचरिते । १ अङ्के ।

"विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत
राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ।")

विश्वयुः, पुं, वायुः । इति केचित् ।

विश्वरूपः, पुं, (विश्वमेव रूपं यस्य ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः । (महादेवः । यथा, महा-भारते । ७ । २०० । १२४ ।

"विश्वे देवाश्च यत्तस्मिन् विश्वरूपस्ततः
स्मृतः ।"

त्वष्टृपुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।१५।१२२ ।

"त्वष्टुश्चाप्यात्मजः पुत्रो विश्वरूपो महा-
यशाः ।"

सर्व्वरूपे, त्रि । यथा, भागवते । ६ । ४ । २८ ।

"स सर्व्वनामा स च विश्वरूपः
प्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः ।")

विश्वरूपकं, क्ली, कृष्णागुरु । इति राजनिर्घण्टः ।

विश्वरेताः, [स्] पुं, (विश्वे रेतः शक्तिर्यस्य ।) ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ।

विश्वरोचनः, पुं, (विश्वान् रोचयतीति । रुच्+ल्युः ।) नाड़ीचशाकः । यथा,—

"केमुकं पेचुली पेचुर्नाड़ीचो विश्वरोचनः ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ।

विश्ववेदाः, [स्] त्रि, सर्व्वज्ञः । विश्वं वेत्ति इत्यर्थे विश्वशब्दपूर्व्वविदधातोरसुप्रत्ययेन निष्पन्न मिदम् । यथा,—

"स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः
स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।"
इति यजुर्व्वेदस्वस्तिवाचनमन्त्रः ।

(यथाच भागवते । ८ । ३ । २६ ।

"सोऽहं विश्वसृजं विश्वमविश्वं विश्ववेदसम् ।
विश्वात्मानमजं ब्रह्म प्रणतोऽस्मि परं पदम् ।")

विश्वसहा, स्त्री, अग्निजिह्वाविशेषः । यथा,—

"हेतिः शिखा च सप्तार्च्चिर्जिह्वास्ता एव
कीर्त्तिताः ।
काली करालो सुहिता धूम्रवर्णा मनोजवा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वसहा संज्ञास्तासामसुदाहृताः ।"
इति जटाधरः ।

विश्वसारं, क्ली, (विश्वेषां सारम् ।) तन्त्रविशेषः । इति प्रसिद्धम् ।

विश्वसारकं, क्ली, (विश्वसार+संज्ञायां कन् ।) विदरस्तुवः । इति शब्दचन्द्रिका । फणिमनसा । इति भाषा ।

विश्वसितः, त्रि, (वि+श्वस+क्तः ।) विश्वस्तः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् । (यथा, नैषधे ।१।१३१ ।

"न केवलं प्राणिवधो वधो मम
त्वदीक्षणाद्विश्वसितान्तरात्मनः ।")

विश्वसृक्, [ज्] पुं, (विश्वं सृजतीति । सृज्+क्विप् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः । (विश्वस्रष्टरि, त्रि । यथा, रघुः । १० । १६ ।

"नमो विश्वसृजे पूर्व्वं विश्वं तदनु बिभ्रते ।
अथ विश्वस्य संहर्त्रे तुभ्यं त्रेधा स्थितात्मने ।")

विश्वस्तः, त्रि, (वि+श्वस+क्तः ।) जातविश्वासः । इति मेदिनी । ते, १५५ । यथा,—

"न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलादपि निकृन्तति ।"
इति गारुड़े ११४ अध्यायः ।

विश्वस्ता, स्त्री, विधवा । इत्यमरः । (यथा, साहित्य-दर्पणे । १० परिच्छेदे ।

"स्तनयुगमुक्ताभरणाः
कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव ।
त्वयि कुपितेऽपि विश्वस्ताः
प्रागेव रिपुस्त्रियो जाताः ।")

विश्वस्था, स्त्री, (विश्वतः सर्व्वतः तिष्ठतीति । विश्व+स्था+कः ।) शतावरी । इति राज-निर्घण्टः ।

विश्वा, स्त्री, (विश+क्वन् । स्त्रियां टाप् ।) अति-विषा । इत्यमरः । शतावरी । इति राज निर्घण्टः । पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका । (दक्षकन्याविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १२ ।

"क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला
मुनिः ।")

विश्वाची, स्त्री, अप्सरोविशेषः । यथा,—

"उर्व्वशी मेनका रम्भा मिश्रकेशी घृताचिका ।
विश्वाची च घृताची च मयचूड़ा तिलोत्तमा ।

आयुर्न्यसन्तः स्वर्गे ह्यमानन्दः सुखम् ।"
इति वैद्यकपाठे विश्वाचीप्रकरणम् ।
(आयुर्वेदविहितः । तत्कथनं यथा,—
"अथ विश्वाचीनिदानमाह ।
"तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्डरा बाहुपृष्ठतः ।
बाह्वोः कर्म्मक्षयकरी विश्वाची चेति सोच्यते ॥"
कण्डरा महास्नायुः सर्वं प्रत्यङ्गुलीतलात् ।
तत्प्रभृति बाहुपृष्ठपर्य्यन्तम् यदा सङ्कोच-
यति । तैलकन्द्यौ । बाहुपृष्ठात् बाह्वोः कर्म्म
बाहुप्रसारणं तथा प्रतिक्षेपणं बाह्वोः-
त्क्षेपणं [illegible] बाह्वोः प्रसारणा-
कुञ्चनादिकर्म्मक्षयकरी भवति सा तु वात-
व्याधिः विश्वाचीसंज्ञकेति बाह्वोरेति विशं
प्रसारणम् । एकस्मिन् बाहौ विश्वाची
भवेत् ।" इति भावप्रकाशः ।)

विश्वात्मा, [न्] पुं. (विश्वमेव आत्मा यस्य विश्वस्य आत्मा इति वा ।) विष्णुः । यथा,—
"एक एव च विश्वात्मा [illegible] पुरातनः ।
निर्गुणेष्वपि [illegible] सततं [illegible] ॥"
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ८ अध्यायः ।
(महादेवः । यथा, कुमारे । ६ । १ ।
"अथ विश्वात्मने गौरी सन्दिदेश मिथः सखीम् ।
दाता मे भूभृतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥")

विश्वाधाः [स्] पुं, देवता । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

विश्वामित्र, पुं, (विश्वमेव मित्रमस्य । "मित्रे चर्षौ ।" ६ । ३ । १३० । इति विश्वस्य दीर्घः ।) ब्रह्मर्षिविशेषः । तत्पर्य्यायः । गाधिजः २ गाधेयः ३ कौशिकः ४ । इति हेमचन्द्रः । गाधिभूः ५ । इति शब्दरत्नावली । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
"कन्यकार्थं स्वर्णं श्रुत्वा मद्दं पुत्रं स्वयं भृगुः ।
[illegible] मतिमान् पुत्रीं दृष्ट्वा ननन्द च ॥
दम्पती तं समाधीनं भृगुं देवसमार्चितम् ।
पुत्रार्थमाराधयतां तत्तुष्टो भगवान् भृगुः ॥
ततो भृगुः सुतां प्रीतां सुतीव समभाषत ।
वरं वृणीष्व दास्यामि वाञ्छितं यद्यदीप्सितम् ॥
यदीयं पुत्रकं यामि सम ते वर्त्तते स्पृहा ।
ततः सत्यवती पुत्रं तमथाप्यभ्यवाच्यत ॥
मातुश्च चोदनायुक्तं पुत्रं परममार्थव ।
स धर्म्मविषयुक्तेन भृगुः [illegible] ॥
विश्वामित्रो [illegible] भगवान् प्राग्वंश्यं च ॥
तस्य विश्वामित्रत्वात् निःसृतं वै चरुद्वयम् ।
तस्यैतद् द्वितयं दत्त्वा भृगुस्तामिदमब्रवीत् ॥
चरुद्वयं गृहाण त्वं पुत्रे सङ्कटानि सत्यम् ।
माता ततो ततो माता तदा सम वरिष्यथः ॥
आलिङ्गनाश्वत्थवृक्षं ते माता दुम्बराय वै ।
चरुमाहत्य देवि सा भोक्तनि सुमन्तमः ॥
अधीतम्बरस्य समालिङ्ग्य चिन्तं चरम् ।
भोक्ष्यन्तेन पुत्रस्ते भविष्यति न मारतः ॥
तस्माकं भगुर्वीतो यचेच्छं सापि संभुरम् ।
[illegible] माता बहिता मतां मिवा च मार्त्तिनी ।

अथ वा [illegible] स्यात् [illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
अथ कार्त्ते दत्तं तीर्थं कर्त्तव्यं [illegible] ॥
[illegible] विश्वामित्रं [illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥
विश्वामित्रोऽपि [illegible] ॥
[illegible] विश्वामुत्पीडनः ॥
[illegible] ॥
[illegible] सर्व्वदा ॥"
इति वामिकपुराणे ७ अध्यायः ।
(आयुर्वेदप्रवर्त्तकः ऋषिविशेषः । यथा,—
"अथ ज्ञानदृष्ट्या विश्वामित्रप्रभृतीन् ऋषीन् ।
सर्वं धन्वन्तरिः काश्यां काशिराजोऽद्य दृश्यते ॥
विश्वामित्रो मुनिस्तेषु पुत्रं सुश्रुतमब्रवीत् ।
वत्स ! वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवल्लभाम् ॥
तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजोऽस्ति
बाहुजः ।
स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्व्वेदविदांवरः ॥
आयुर्व्वेदं ततोऽधीष्व लोकोपकृतिहेतवे ।
सर्व्वप्राणिहितार्थं च तत्प्रकारो महाव्रत ॥
पितुर्वचनमाकर्ण्य सुश्रुतः काशिको गतः ।
तेन सार्द्धं सतीर्थ्याश्च सुविशुद्धमते ययौ ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ।
"विश्वामित्रसुतः श्रीमान् सुश्रुतः परिपृच्छति ।"
इत्युत्तरतन्त्रे षट्षष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ।
विश्वामित्राश्रितमित्रं यस्मात् । परममित्रम् । यथा,
"जनकेनाभिरामाय दत्तो राज्यमकण्टकम् ।
विश्वामित्रं पुरस्कृत्य अयोध्यां ततो ययौ ॥"
रघुवंशः ।)

विश्वामित्रप्रियः, पुं. (विश्वामित्रस्य प्रियः ।) नारिकेलः । इति शब्दरत्नावली । (कार्त्तिकः । यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ८ ।
"विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ॥")

विश्वाराट्, [ज्] पुं, विश्वेषु राजते यः । विश्वेषां राट् राजा इति वा । इति मुग्धबोधव्याकरणम् । ("विश्वस्य वसुराटोः ।" ६ । ३ । १२८ । इति दीर्घः ।)

विश्वावसुः, पुं, (विश्वं वसु यस्य । "विश्वस्य वसुराटोः ।" ६ । ३ । १२८ । इति पूर्व्वपदस्यास्य दीर्घः ।) गन्धर्व्वभेदः । इति मेदिनी । यथा,—
"अधावोऽप्सरसो विश्वावसुस्तथा वसुः ।

[illegible]
[illegible]
(विष्णुः [illegible]
[illegible]
विश्वाचीः
विश्वाचीः [illegible]
[illegible]
[illegible]
सहर्षं हट [illegible]
"विश्व वसोर्व [illegible]
[illegible]
विश्व वौ । [illegible]
विश्वे [illegible] पुं । (विश्व [illegible]
[illegible] । विश्वे [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
"[illegible]
[illegible]
हा [illegible]

[illegible]
इति [illegible]
[illegible]
[illegible] इति
[illegible]
"न विश्वेदेव [illegible]
विश्वाकादुत्पन्न [illegible]
इति च [illegible]
"[illegible]
विश्वाचो वेद [illegible]
न विश्वेदेव [illegible]
कदाचित् [illegible]

विश्वेशचालक, त्रि, [illegible]
+ वह + ण्वुल् ।) [illegible]
"न भारः [illegible]

विश्वका हि [illegible]

विश्वेदेवाः, पुं, बहु । [illegible]
गणोऽकादिदश [illegible] ।
"क्रतुर्दक्षो वसु सत्य,
रोचकश्चाद्रवाश्चैव तथा च,
विश्वेदेवा [illegible]
इति [illegible]
[illegible]
विश्वेशः, पुं, (विश्वस्य ईशः ।) [illegible]
रत्नावली । (विष्णुः । [illegible]
८ । ४१ ।
"अथ विश्वेश विश्वात्मन्
[illegible]

, पुं. (विश्वस्य ईश्वरः ।) काशीस्थ-
ङ्गः । यथा,—
र्षेषु मध्ये न मर्त्त्यलोके स्थास्यामि न च ।
र्त्तव यः साम्ब यो विश्वशं गिरीश्वर ॥
सं पुनः सत्यं सत्यं सत्यं पुनः पुनः ।
विश्वेश्वरो नित्यं काशिका मणिकर्णिका ॥”
इति काशीखण्डम् ॥
स्य नर्त्ति ।
“सुरेण धार्य्यं कलिलेन मार्यं
कार्य्यैर्विदा विरसर्गेन पूज्या ।
वर्णं पुनस्तव भवेदनन्तं
नि:स्वस्य विश्वेश्वर एव देवः ॥”)
, स्त्री, (विश्वविषनाशकम् ।) शुण्ठी । इति
निर्घण्टः ॥
लि प ओ ख व्याप्तौ । इति कवि-
मः ॥ (ह्वा०-उभ०-आत्म०-द्विके-सक०-
।) ह्र, अविषत् अविक्षत् । लि च,
वेविष्टे । ओ, वेष्टा । ख, वेविष्टे । उभय-
न्ये । ‘अफलवत् कर्त्तरि आत्मने पदार्थो
:। इति दुर्गादासः ॥
सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
सक०-सेट् । क्वावेट् ।) उ, वेषित्वा
। इति दुर्गादासः ॥
ओ विप्रयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
०-पर०-अक०-अनिट् ।) ग, विष्णाति
पुत्रादिभ्यो वियुक्तः स्यात् इत्यर्थः । ओ,
नेन् । इत्यात्मोऽयमिति । विष्णुयुक्तौ
: । इति दुर्गादासः ॥
, (विष सेचने + कः ।) जलम् । इत्य-
। पद्मकेशरम् । इति सट्टीकायां मुकुटः ॥
। वत्सनाभः । सामान्यविषम् । इति
निर्घण्टः ॥
, स्त्री, (विष + कः ।) विषम् । तत्पर्य्यायः ।
: २ गरलम् ३ । इत्यमरः ॥ आहेयम् ४
म् ५ गरदम् ६ कालकूटम् ७ कलाकूलम्
रिद्रम् ९ रक्तशृङ्गिकम् १० नीलम् ११
१२ घोरम् १३ हालाहलम् १४ हला-
१५ भङ्गी १६ भूगरम् १७ । इति राज-
टः ॥ जाङ्गलम् १८ तीक्ष्णम् १९ रसः २०
यनम् २१ गरः २२ । इति जटाधरः ॥
म् २३ जाङ्गुलम् २४ । इति शब्दरत्ना-
॥ काकोलः २५ वत्सनाभः २६ प्रदीपनः
शौल्किकेयः २८ ब्रह्मपुत्रः २९ । इति
ला ॥ तद्भेदा यथा,—
कोषे च काकोलकालकूटहलाहलाः ।
ष्ट्रिकः शौल्किकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥
रो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ॥”
इति मातावर्गे अमरः ॥ * ॥
च ।
: शृङ्गी रसक्षोद्यं गरलोऽथ हला-
हलः ।
ाभः कालकूटो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥

सौराष्ट्रिकः शौल्किकेयः काकोलो दारदोऽपि
च ।
अहिच्छत्रो मेषशृङ्गः कुष्ठवालुकनन्दनाः ॥
वैराटको हैमवती मर्कटः करवीरकः ।
सर्षपो सप्तकौ गौरार्द्रकः सक्तुककर्दमौ ॥
अङ्कोलसारः कालिङ्गः शृङ्गिको मधुसिक्थकः ।
इन्द्रो लाङ्गलिको विस्फुलिङ्गपिङ्गलगौतमाः ।
मुस्तको दालवश्चेति स्थावरा विषजातयः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
अथ विषस्य नामलक्षणगुणाः ।
“विषं तु गरलं तच्च क्ष्वेडस्तच्छङ्केदागुदाहरेत् ।
वत्सनाभः सहारिद्रः सक्तुकश्च प्रदीपनः ॥
सौराष्ट्रिकः शृङ्गकश्च कालकूटस्तथैव च ।
हालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमी नव ॥”
तत्र वत्सनाभस्य स्वरूपनिरूपणम् ।
“सिन्धुवारसदृक्पत्रो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा ।
यत्पार्श्वे न तरोर्वृद्धिर्वत्सनाभः स भाषितः ॥”
अथ हारिद्रस्य स्वरूपम् ।
“हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्रः स उदाहृतः ॥”
अथ सक्तुकस्य स्वरूपम् ।
“यद्ग्रन्थिः सक्तुकेनैव पूर्णमध्यः स सक्तुकः ॥”
अथ प्रदीपनस्य स्वरूपम् ।
“प्रदीपलोहितो यः स्याद्दीप्तिमान् दहनप्रभः ।
महादाहकरः पूर्व्वैः कथितः स प्रदीपनः ॥”
अथ सौराष्ट्रिकस्य स्वरूपम् ।
“सुराष्ट्रविषये यः स्यात् स सौराष्ट्रिक
उच्यते ॥”
अथ शृङ्गकस्य स्वरूपम् ।
“यस्मिन् गोशृङ्गके बद्धे दुग्धं भवति लोहितम् ।
स शृङ्गक इति प्रोक्तो द्रव्यतत्त्वविशारदैः ॥”
अथ कालकूटस्य स्वरूपम् ।
“देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः ।
दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभः ॥
निर्य्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्त्तितः ।
सोऽहिच्छत्रे शृङ्गवेरे कोकणे मलये भवेत् ॥”
अथ हालाहलस्य स्वरूपम् ।
“गोस्तनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा ।
तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था द्रुमादयः ॥
असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्धायां हिमा-
लये ।
दक्षिणाब्धितटे देशे कोकणेऽपि च जायते ॥”
अथ ब्रह्मपुत्रस्य स्वरूपम् ।
“वर्णतः कपिलो यः स्यात् तथा भवति साधकः ।
ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलयाचले ॥
ब्राह्मणः पाण्डरस्तेषु क्षत्रियो लोहितप्रभः ।
वैश्यः पीतोऽसितः शूद्रो विष उक्तश्चतुर्विधः ॥
रसायने विषं विप्रं क्षत्रियं देहपुष्टये ।
वैश्यं कुष्ठविनाशाय शूद्रं दद्याद्वधाय हि ॥”
अथ विषस्य गुणाः ।
“विषं प्राणहरं प्रोक्तं व्यवायि च विकासि च ।
आग्नेयं वातकफहृद्योगवाहि मदावहम् ॥”
व्यवायि सकलकायगुणव्यापनपूर्व्वकपाकागमन-
शीलम् । विकासि ओजःशोषणपूर्व्वकं सन्धि-
बन्धशिथिलीकरणशीलम् । आग्नेयं अधिका-
ग्न्यंशम् । योगवाहि संसर्गगुणग्राहकम् ।
“मदावहं तमोगुणाधिक्येन बुद्धिविध्वंसकम् ।
तदेव युक्तियुक्तन्तु प्राणदायि रसायनम् ॥
योगवाहि परं वातश्लेष्मजित् सन्निपातहृत् ।
योगवाहि त्रिदोषघ्नं बृंहणं वीर्य्यवर्द्धनम् ॥
ये दुर्गुणा विषेऽशुद्धे ते स्युर्हीना विशोधनात् ।
तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥”
अथोपविषाणां निरूपणम् ।
“अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं तथैव कलिहारिका ।
करवीरोऽथ धुस्तूरः पञ्च चोपविषाः स्मृताः ॥”
उपविषा गौणविषाः । एषां गुणास्तत्र तत्र
द्रष्टव्याः । अपि च ।
“अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं लाङ्गली करवीरकः ।
गुञ्जाहिफेनो धुस्तूरः सप्तोपविषजातयः ॥”
एतेषां शोधनं चिन्त्यम् । गुणास्तत्र द्रष्टव्याः ॥
अथ विषाणां शोधनविधिः ।
“गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्यं विषं तेन विशुद्ध्यति ।
रक्तसर्षपतैलाक्तं तथा धार्य्यञ्च वाससि ॥
येगुणा गरले प्रोक्तास्ते स्युर्हीना विशोधनात् ।
तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्व्वखण्डः ॥
अथ विषाधिकारः । तत्र विषस्य द्वैविध्य-
माह ।
“स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते ।
दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोड़शाश्रयम् ॥”
स्थावरविषस्य दशाश्रयानाह ।
“मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सारमेव च ।
निर्य्यासो धातवः कन्दः स्थावरस्याश्रया दश ॥”
तद्यथा । मूलविषं करवीरादि १ । पत्रविषं
विषपत्रिकादि २ । फलविषं कर्कोटकादि ३ ।
पुष्पविषं वेत्रादि ४ । त्वक्सारनिर्य्यासविषाणि
करम्भादीनि ५ । ६ । ७ । क्षीरविषं स्नुह्यादि
८ । धातुविषं हरितालादि ९ । कन्दविषं वत्स-
नाभसक्तुकादि १० ॥ * ॥ जङ्गमविषस्य षोड़-
शाश्रयानाह ।
“दृष्टिनिश्वासदंष्ट्राश्च नखमूत्रमलानि च ।
शुक्रं लाला मुखं स्पर्शः सन्दंशश्चावमर्द्दितम् ।
गुदास्थिपित्तशूकानि दश षट् जङ्गमाश्रयाः ॥”
तद्यथा । दृष्टिनिश्वासविषा दिव्याः सर्पाः १।२।
दंष्ट्राविषाः भौमाः सर्पाः ३ । दंष्ट्रानखविषा
व्याघ्रादयः ४ । मूत्रपुरीषविषा गृहगोधिका-
दयः ५।६। शुक्रविषा मूषिकादयः ७। लालाविषा
उच्चिटिङ्गादयः ८ । लालास्पर्शमूत्रपुरीषार्त्तव-
शुक्रमुखमदंशदंष्ट्रास्पर्शावमर्द्दितगुदपुरीषविषा-
श्चित्रशीर्षादयः ९।१०।११।१२।१३। अस्थिविषाः
सर्पादयः १४ । पित्तविषा नकुलमत्स्यादयः १५ ।
शूकविषा भ्रमरादयः १६ ॥ * ॥ स्थावरविषाणां
सामान्यानां कार्य्याण्याह ।
“स्थावरन्तु ज्वरं हिक्कां दन्तहर्षं गलग्रहम् ।
फेनच्छर्द्द्यरुचिश्वासमूर्च्छाश्च कुरुते विषम् ॥”

आश्रयभेदेन विभिन्नानां विषाणां कार्य्याण्याह । तत्र मूलविषस्य कार्य्यमाह ।
"उद्वेष्टनं मूलविषैर्मोहः प्रलपनं भवेत् ।"
पत्रविषस्य कार्य्यमाह ।
"जृम्भणं वेपनं श्वासो नृणां पत्रविषैर्भवेत् ।"
फलविषस्य कार्य्यमाह ।
"मुष्कशोथः फलविषैर्दाहो द्वेषश्च भोजने ।"
पुष्पविषस्य कार्य्यमाह ।
"भवेत् पुष्पविषैश्छर्द्दिराध्मानं मूर्च्छनं तथा ।"
त्वक्सारनिर्य्यासविषाणां कार्य्याण्याह ।
"त्वक्सारनिर्य्यासविषैरुपयुक्तैर्भवन्ति हि ।
आस्यदौर्गन्ध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंस्रवाः ॥"
क्षीरविषकार्य्यमाह ।
"फेनागमः क्षीरविषैर्विड्भेदो गुरुजिह्वता ॥"
धातुविषकार्य्यमाह ।
"हृत्पीडनं धातुविषैर्मूर्च्छा दाहश्च तालुनि ।
प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्द्दिशेत् ॥"
एतानि मूलादीनि विषाणि नव कालघातीनि कालान्तरे मारकाणि ॥ * ॥ कन्दविषस्य कार्य्यमाह ।
"कन्दजान्युग्रवीर्य्याणि यान्युक्तानि त्रयोदश ।
सर्व्वाण्येतानि कुशलैर्ज्ञेयानि दशभिर्गुणैः ॥
स्थावरं जङ्गमञ्चापि कृत्रिमञ्चापि यद्विषम् ।
सद्यो निहन्ति तत् सर्व्वं गुणैश्चेद्दशभिर्युतम् ॥"
तान् दशगुणानाह ।
"रूक्षमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु व्यवायि च ।
विकाशि विशदं चैव लघ्वपाकि च ते दश ॥"
तैर्गुणैर्विषस्य कार्य्यमाह ।
"तद्रौक्ष्यात् कोपयेद्वायुमौष्ण्यात् पित्तं सशोणितम् ।
तैक्ष्ण्यान्मतिं मोहयति मर्म्मबन्धांश्छिनत्ति हि ।
शरीरावयवान् सौक्ष्म्यात् प्रविशेद्विकरोति च ।
आशुत्वादाशु तद्धन्ति व्यवायात् प्रकृतिं हरेत् ।
विकाशित्वात् क्षपयति दोषान् धातून् मलानपि ।
अतिरिच्येत वैशद्यादुश्चिकित्स्यञ्च लाघवात् ।
दुर्ज्जरं चाविपाकित्वात्तस्मात् क्लेशयते चिरम् ॥"
विषलिप्तशस्त्रहतस्य लक्षणमाह ।

"सद्यः पाकं याति यस्य व्रणं तत्
स्रवेद्रक्तं पच्यते चाप्यभीक्ष्णम् ।
कृष्णीभूतं क्लिन्नमत्यर्थपूति-
व्रणान्मांसं शीर्य्यते यस्य चापि ।
तृष्णामोहौ दाहमूर्च्छे च यस्य
दिग्धाविद्धं तं मनुष्यं व्यवस्येत् ।
लिङ्गान्येतान्येव कुर्य्यादमित्रै-
रेणुः पङ्को वा व्रणे यस्य चापि ॥"

पच्यते चाप्यभीक्ष्णं पुनः पुनः पाकमेति । तापो परिदहना । दाहोऽभ्यन्तरे । कुर्य्यादित्यत्र वचनं चतुरं बोद्धव्यम् । प्रायेण दाहादीना- मन्यतरो व्रणो विषं ददाति ॥ * ॥ तेषां ज्ञानार्थं लक्षणमाह ।
"इङ्गितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः ।
जानीयाद्विषदातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान् ।
न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षुर्मोहमेति च ।
अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत् ।
अङ्गुलीः स्फोटयेदुर्व्वीं विलिखेत् प्रहसेदपि ।
वेपथुश्चास्य भवति त्रस्तश्चैकैकमीक्षते ।
विवर्णवक्त्रो ध्यामश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्ति च ।
आलभेत सकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान् ।
निर्यियासुरपद्वारैर्वीक्षते च पुनः पुनः ।
वर्त्तते विपरीतञ्च विषदाता विचेतनः ॥"
इङ्गितमभिप्रायसूचक आकारः । मुखवैकृतं मुखवैवर्ण्यादिः । एभिर्लिङ्गैः वक्ष्यमाणैः । न ददात्युत्तरं पृष्टः स्वीयापराधजनितव्यामोहात् । सङ्कीर्णं अस्फुटम् । भयजवायुजनितपर्व्वशब्दापनोदायाङ्गुलीः स्फोटयेत् । प्रहसेत् अहेतावपि । ध्यामः दग्धसमानवर्णः । आलभेत् स्पृशेत् । विपरीतं यथा स्यादेवं वर्त्तते ।
जङ्गमविषाणां सामान्यानां कार्य्यमाह ।
"निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहं सम्पाकं लोमहर्षणम् ।
शोथञ्चैवातिसारञ्च कुरुते जङ्गमं विषम् ॥"
जङ्गमेषु तीक्ष्णतरत्वेन सर्पानाह ।
"वातपित्तकफात्मानो भोगिमण्डलिराजिलाः ।
यथाक्रमं समाख्याता द्व्यन्तरा द्वन्द्वरूपिणः ॥"
भोगिनः फणिनः । ते च विंशतिः ।
"मण्डलैर्व्विविधैश्चित्राः पृथवो मन्दगामिनः ।
षट् ते मण्डलिनो ज्ञेया ज्वलनार्कसमा विषैः ॥
स्निग्धा विविधवर्णाभिस्तिर्य्यगूर्द्ध्वञ्च राजिभिः ।
चित्रिता इव ये भान्ति राजिलास्ते हि तेऽपि षट् ॥"
एते यथाक्रमं वातपित्तकफात्मानः । द्व्यन्तरा द्वे अन्तरे भेदौ येषां ते द्व्यन्तराः । यथा भोगिनो मण्डलिभ्यो जाताः इत्यादि ॥ * ॥
भोगिप्रभृतिसर्पदंशलक्षणभेदमाह ।
"दंशो भोगिकृतः कृष्णः सर्व्ववातविकारकृत् ।
पीतो मण्डलिनः शोथो मृदुः पित्तविकारवान् ।
राजिलोत्थो भवेद्दंशः स्थिरशोथश्च पिच्छिलः ।
पाण्डुः स्निग्धोऽतिसान्द्रासृक् सर्व्वश्लेष्मविकारवान् ॥"
देशविशेषे कालविशेषे च दष्टस्यासाध्यत्वमाह ।

"अश्वत्थदेवायतनश्मशान-
वल्मीकसन्ध्यासु चतुष्पथेषु ।
याम्ये सपित्र्ये परिवर्ज्जनीया
ऋक्षे नरा मर्म्मसु ये च दष्टाः ॥"

याम्ये भरण्याम् । पित्र्ये मघायाम् ।

"दर्व्वीकराणां विषमाशु हन्ति
सर्व्वाणि चोष्णे द्विगुणीभवन्ति ॥"

उष्णे उष्णसंयोगे । दर्व्वीकरलक्षणमाह ।
"रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः ।
ज्ञेया दर्व्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः ॥"
नरेषु येषु विषमाशु मारकं भवति तानाह ।

"अजीर्णपित्तातपपीडितेषु
बालेषु वृद्धेषु बुभुक्षितेषु ।
ग्रीवा नते केशविशीर्णता वा
हनुग्रहे गर्भवतीषु चापि ।
प्रस्रवते यस्य न रक्तमङ्गात्
राज्यो लताभिश्च न संभवन्ति
शीताभिरद्भिश्च न रोमहर्षो
विषाभिभूतं परिवर्जयेत्तम् ।
जिह्मं मुखं यस्य च केशशातो
नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः ।
कृष्णश्च रक्तः श्वयथुश्च दंशे
हन्वोः स्थिरत्वञ्च"

केशशातः आकर्षणात् । ... नतत्वम् । कण्ठभङ्गः ... स्थिरत्वं चर्व्वणाक्षमता ॥ * ॥ अपि च ।

"वर्त्तिर्घना यस्य निरेति वक्त्रा-
द्रक्तं स्रवेदूर्द्ध्वमधश्च यस्य ।
दंष्ट्रानिपाताश्चतुरश्च यस्य
यस्यापि वैद्यः परिवर्जयेत्तम् ॥"

वर्त्तिः वर्त्तिरूपम् । रक्तं यस्य च ।

"उन्मत्तमत्यर्थमुपद्रुतं वा
हीनस्वरं वाप्यथवा विवर्णम् ।
सारिष्टमत्यर्थमवेगिनञ्च
जह्यान्नरं तस्य न"

अत्यर्थमुपद्रुतं वा ... उपद्रुतम् । हीनस्वरं स्वल्पस्वरम् । सारिष्टं ... अवेगिनं वेगो विषवेगः तद्रहितम् ॥ * ॥ स्थावरं ... जीर्णत्वादिभिः कारणैर्दूषीविषं तदाह ।

"जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा
दावाग्निवातातपशोषितं वा ।
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं
विषं हि दूषीविषतामुपैति ॥"

जीर्णं अतिपुराणम् । विषघ्नौषधीभिर्वीर्य्यहीनीकृतम् । गुणविप्रहीनं स्वभावादेव दश- मध्ये द्वित्र्यादिगुणहीनम् ॥ * ॥ ... कार्य्यमाह ।

"वीर्य्याल्पभावान्न ...
कफान्वितं वर्षगणानुबन्धि ।
तेनार्द्दितो भिन्नपुरीषवर्णो
विगन्धवैरस्ययुतः पिपासी ।
मूर्च्छां भ्रमं गद्गदवाक्यताञ्च
विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाच्च ।"

न निपातयेत् न मारयति । ... मन्दीकृततीक्ष्णादिगुणम् । ... भिन्नपुरीषवर्णः भिन्नपुरीषो ... विचेष्टमानो ... व्याधीन् लभते ॥ * ॥ अपरोऽपि विषे विशेषमाह ।

ामा ग्रयस्थे कफवातरोगी
ाशयस्थोऽनिलपित्तरोगी ।
ान् मस्तकस्थाश्च शिरोग्रहश्च
तुङ्गमपक्ष यथा विहङ्गः ।”
शरीरस्थ: केशा: अङ्गरुहि च रोमाणि
। एतदपि लिङ्गं पक्वाशयस्थे दूषीविषे
। स्थिरं रसादिष्वथ वद्ययोक्तान्
धातुप्रभवान् विकारान् । तत् दूषी-
यथोक्तान् जनयते व्याधिस्तद्दोषी-
। * । दूषीविषस्य प्रकोपसमयमाह ।
होमन्तु शीतानिलदुर्दिनेषु
ाशु पूर्वं शृणु तस्य रूपम् ।” * ।
तस्य दूषीविषस्य पूर्वरूपमाह ।
निद्रागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च
हर्षोऽथवाङ्गमर्दः ।”
ात्रप्रशिथिलम् । हर्षः रोमाञ्चः । * ।
: ।
ततः करोत्यन्नमदाविपाका-
रोचकं मण्डलकोठमोहम् ।
क्षयं पाणिपदास्यशोथं
रो तथा छर्द्दिमथातिसारम् ।”
श्वासतृषौ ज्वरांश्च कुर्य्यात् प्रवृद्धिं
चापि । अन्नमदः अन्ने भुक्ते पुनरुद्-
: अविपाकः । * । अन्यस्य दूषीविष-
नकारभेदमाह ।
टस्थादन्यदन्यद्वयेत्तथान्य-
ाद्गारन्यत् जनयेच्च गुल्मम् ।
ाद्गगदमन्यज्जनयेच्च कुष्ठं
तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान् ।”
दूषीविषम् । तांस्तान् विकारान् विसर्प-
ादीन् । * । दूषीविषस्य निरुक्तिमाह ।
देशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः ।
संदूषयेद्धातून् तस्मात् दूषीविषं स्मृतम् ।”
अनूपादिः । कालो दुर्दिनादिः । अन्नं
तिलमसुरादि । धातुदूषकत्वाद्दूषीवि-
* । दूषीविषस्य साध्यत्वादिकमाह ।
मात्मवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोषितम् ।
ासाध्यं स्यात् क्षीणस्याहितसेविनः ।”
विषं द्विविधम् । एकं सविषं दूषीविष-
। अपरमविषं तदेव गरसंज्ञम् । तथा च
सर्पादिनामान् ।
गरश्च द्विविधं द्वितीयं विषमुच्यते ।
यत्तु सविषमविषं गर उच्यते ।”
ां कृत्रिमं विषम् । द्वितीयं स्वाभावि-
। मध द्विविधम् । * । तत्र दूषीविष-
ाय गरं दर्शयितुमाह ।
ाम्यापि स्त्रियः स्नेहरतोलाभाज्जनात्
[illegible] ।
[illegible] यतात् प्रयच्छन्त्यनभिज्ञाताः ।”*
[illegible]माह ।
[illegible] धातुक्षीणत्वादिभ्युपद्रवान्वि-
[illegible] ।

मर्म्मप्रधमनाभानं हृत्तयोः शोफसम्भवः ।
जठरं ग्रहणीरोगा यक्ष्मा गुल्मः क्षयो ज्वरः ।
एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेर्लिङ्गञ्च जायते ।”
तैर्गरैः स्त्रीरजःप्रभृतिभिः । ज्वरश्वासोप-
जायन इति अपाकात् । मर्म्मप्रधमनं मर्म्म-
व्यथाम् । क्षयो धातुक्षयः । * । लूतानां जन्म-
विशिष्टामुत्पत्तिं संख्याञ्चाह ।
“यस्मात् लूनं तृणं प्राप्ता मुनेः प्रस्वेदबिन्दवः ।
तेभ्यो जातास्ततो लूता इति ख्यातास्तु
षोड़श ।”
तत्र सुश्रुतः ।
“विश्वामित्रो नृपवरः कदाचिदृषिसत्तमम् ।
वशिष्ठं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल ।
कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् स्वेदबिन्दवः ।
अपतन्दर्शनादेव रुषस्तस्तीव्रवर्च्चसः ।
लूने तृणे महर्षेस्तु धेन्वर्थे सम्भृतेऽपि च ।
ततो जातास्त्विमे घोरा नानारूपा महाविषाः ।
साध्यासाध्या कष्टसाध्या वर्ण्यास्ताश्च एव हि ।
तत्र तृणलताप्रभृतयोऽष्टौ कष्टसाध्याः । सौव-
र्णिकाप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः । * । तासां सामा-
न्यानां दंशलक्षणमाह ।
“ताभिर्दष्टे दंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ।
ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदो-
षजाः ।
पिड़का विविधाकारा मण्डलानि महान्ति च ।
शोथो महान्तो मृदवो रक्ताः श्यावाश्चला-
स्तथा ।
सामान्यं सर्व्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ।”
दंशकोथः दंशमध्ये पूतिभावः ।
“दंशमध्ये तु यत् कृष्णं श्यावं वा जालमावृतम् ।
दग्धाकृति भृशं पाकं क्लेदशोथज्वरान्वितम् ।
दूषीविषाभिस्तामिस्तं दष्टमिति निर्द्दिशेत् ।”
सौवर्णिकादयोऽष्टावसाध्याः प्राणहरास्तासां
लक्षणमाह ।
“शोथः श्वेता सिता रक्ता पीता वा पिड़का
ज्वरः ।
प्राणान्तिको भवेद्दाहः श्वासहिक्का शिरो-
ग्रहः ।”
आखुदूषीविषलक्षणमाह ।
“आदंशाच्छोणितं याति मण्डलानि ज्वरो-
ऽरुचिः ।
लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषार्द्दिते ।”
[illegible]माह ।
“[illegible] ।
[illegible] ।”
[illegible] इति तन्त्रा-
न्तरे । * । [illegible]माह ।
“[illegible] च ।
[illegible] ।”
[illegible] लक्षणमाह ।
“[illegible] च ।
[illegible] ।”

असाध्यवृश्चिकदष्टस्य लक्षणमाह ।
“दष्टोऽसाध्यैस्तु हृद्घ्राणरसनोपहतो नरः ।
मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्त्तो जहात्यसून् ।”
असाध्यैर्वृश्चिकैस्त्रिपालिकादिभिः । हृद्घ्राणर-
सनः हृदादिकार्य्यरहितो भवति । अत्यर्थं
वेदनार्त्तः इत्यन्वयः । कणभदष्टस्य लक्षणमाह ।
“विसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्द्दिरथापि च ।
लक्षणं कणभैर्दष्टे दंशश्चैवावशीर्य्यते ।”
कणभः कीटविशेषः । उच्चिटिङ्गदष्टस्य लक्षण-
माह ।
“हृष्टरोमोच्चिटिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो भृशार्त्ति-
मान् ।
दष्टः शीतोदकेनैव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ।”
हृष्टरोमा अधिकमहृष्टरोमा । उच्चिटिङ्ग-
श्चोटाकीटविशेषः । * । सविषमण्डूकदष्टस्य
लक्षणमाह ।
“एकदंष्ट्रार्द्दितः शूनः सरुजः पीतकः सतृट् ।
छर्द्दिर्निद्रावान् दष्टो मण्डूकैः सविषैर्भवेत् ।”
एकदंष्ट्रार्द्दितः स्वभावादेकयैव दंष्ट्रया दष्टो
भवति । * । मत्स्यविषस्य कार्य्यमाह ।
“मत्स्यास्तु सविषाः कुर्य्युर्दाहं शोथं रुजं तथा ।”
जलौकोविषकार्य्यमाह ।
“कण्डूशोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः ।”
कुर्य्युरिति शेषः । * । गृहगोधिकाविषकार्य्य-
लक्षणमाह ।
“विदाहं श्वयथुं तोदं स्वेदं गृहगोधिका ।”
कुर्य्युः । इति शेषः । * । शतपदीविषकार्य्यमाह ।
“दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्य्यात् शतपदीविषम् ।”
शतपदी गिजाइ इति लोके । * । मशकविष-
कार्य्यमाह ।
“कण्डूमान् मशकैरीषच्छोथः स्यान्मन्दवेदनः ।”
असाध्यमशकलक्षणमाह ।
“असाध्यकीटसदृशमसाध्यं मशकक्षतम् ।”
असाध्यकीटसदृशं असाध्यैः कीटैस्तुल्यम् । क्षतं
दंशः मशकदंशनम् । * । मक्षिकादष्टस्य
लक्षणमाह ।
“सद्यःप्रस्राविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरा-
न्विता ।
पिड़का मक्षिकादंशे तासान्तु स्थगिकासुहृत् ।”
[illegible] । तासां [illegible] मध्ये
[illegible]
[illegible] । [illegible] कार्य्यमाह ।
“[illegible] ।
[illegible] ।”
[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
लक्षणमाह ।
“[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।”
[illegible]

अर्कमूला। ईशुरमूल इति भाषा। इति शब्द-
चन्द्रिका। (अस्याः पर्य्यायो यथा,—
"अर्कपत्रा सुनन्दा स्यादर्कमूला विषापहा।"
इति वैद्यकरत्नमालायाम्।)
सर्पकङ्कालिका। इति रत्नमाला।

विषाभावा, स्त्री, (विषस्याभावो यत्र सा।)
निर्व्विषा। इति राजनिर्घण्टः।

विषायुधः, पुं, (विषमेवायुधं यस्य।) सर्पः। इति
शब्दरत्नावली। विषयुक्तास्त्रे, क्ली।

विषारः, पुं. (विषेण ऋच्छतीति। ऋ + अण्।
लस्य रत्वम्।) सर्पः। इति शब्दचन्द्रिका।

विषारातिः, पुं, (विषस्यारातिः नाशकः।) कृष्ण-
धत्तूरकः। इति राजनिर्घण्टः।

विषारिः, पुं, (विषस्यारिः।) महाचञ्चुशाकः।
घृतकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः। (विषनाशक-
मात्रे, त्रि।)

विषास्यः, पुं, (विषमास्ये यस्य।) सर्पः। इति
शब्दरत्नावली। विषयुक्तमुखे, त्रि।

विषास्या, स्त्री, भल्लातकः। इति शब्दचन्द्रिका।
(भल्लातकशब्देऽस्या विषयो विज्ञेयः।)

विषु, व, साम्यम्। इति विषुवच्छन्दटीकायां
भरतः। नानारूपम्। इति रामाश्रमः।

विषुणः, पुं, (विषु साम्यमस्यास्तीति। "लोमा-
दीति।" ५। २। १००। इति नः। णत्वात्
णत्वम्।) विषुवम्। यथा। "विषु नानारूपं
समत्वं विश्वक् तदस्यास्तीति विग्रहे पामिलु-
गादिपरलोपश्चालतसर्व्वैरिति पामादि सूत्रेण
नः णत्वम्।" इत्यमरटीकायां रामाश्रमः।
(नानारूपम्। यथा, ऋग्वेदे। ३। ५४। ८।
"चरत्पतत्रि विषुणं विजातम्।"
"विषुणं विश्वक् नानारूपम्।" इति तद्भाष्ये
सायणः। कर्म्मठः। यथा, ऋग्वेदे।८।२९।१।
"बभ्रुरेको विषुणः।"
"विषुणः विस्वञ्चनः।" इति तद्भाष्ये सायणः।
विप्रकीर्णः। यथा, ऋग्वेदे। ५। १२। ५।
"सखायस्ते विषुणा अग्न एते।"
"विषुणाः विप्रकीर्णाः सर्व्वथाप्राः।" इति तद्-
भाष्ये सायणः। पराङ्मुखः। यथा, ऋग्वेदे।
५। ३४। ६।
"विभञ्जनुः सम्रनौ चक्रमासजो-
ऽसुम्रनो विषुणः सुम्रनो वृधः।"
"विषुणः पराङ्मुखः।" इति तद्भाष्ये सायणः।)

विषुवं, क्ली, विषुवम्। इत्यमरटीकायां भरतः।

विषुवं, क्ली, समरात्रिन्दिवकालः। तत्पर्य्यायः।
विषुवत् २। इत्यमरः। विषुवम् ३ विषुवत् ४
विषुवन् ५। इति शब्दरत्नावली। विषुणः ६।
इति रामाश्रमः। विषुवः ७। इति मुकुटः।
तत्तु मेषतुलयोः संक्रान्तौ। यथा,—
"मकरकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने।
विषुवती तुलामेषे गोलमध्ये तथापराः।"
इति तिथ्यादितत्त्वम्॥*॥
* तु मकरादिषट्कराशिविषुवनामभ्यां क्रमेण ख्याते।

यथा,—
"विषुवाख्यो वत्सरः स्यादिति शब्दविदां मतम्।
महाविषुवमाख्यातं ऋतिभिश्चैत्रचिह्नितम्।
तथा स्याज्जलविषुवं क्रमादाश्विनचिह्नितम्॥"
इति शब्दरत्नावली॥*॥

विषुवारम्भकालो यथा,—
"मृगसंक्रान्तितः पूर्व्वं पश्चात् तारा दिनान्तरे।
एकवर्षे चतुःपञ्चपलभागक्रमेण तु।
षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः।
एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात्॥
पुनःक्रमेण च तद्वत् स्यादुदगयानं रवेर्ध्रुवम्।
कर्किसंक्रमणे तद्दभितो दक्षिणायनम्॥
अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भणं तथा।
रविसंक्रान्तितो मेषतुलयोरभितः पुनः॥
विषुवं मीनकन्यार्द्धे लेकाश्चीन्द्रशकाब्दके।
दिनमानाय मीनार्द्धं मेषार्द्धं पालिकं शतम्॥
ततो वृषार्द्धपर्य्यन्तमशीतिः पलभागिनी।
मिथुनार्द्धं चतुस्त्रिंशत्पलानां वर्द्धते क्रमात्॥
कर्कटार्द्धेषु षट्त्रिंशत् सिंहार्द्धेषु द्वाशीतकम्।
कन्यार्द्धेषु द्विनवतिः क्रमात् त्रुट्यति वासरे॥
कन्यार्द्धादिनमानं बोध्यं पूर्व्वक्रमेण हि।
दिने दिने भागहारान्मानं बोध्यं दिवानिशोः॥
एकमानं दशवर्षस्या अक्षांशमानिर्णयः।
षट्षष्टिवत्सरानेवं ततः स्यात् षोड़शांशके।
पुनस्तद्वत्सरांस्तद्वत् एवं चमदशादिके॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥*॥

अन्यच्च
"मेषसंक्रमतः पूर्व्वं पश्चात्तारा दिनान्तरे।
प्रातिलोम्यानुलोम्येन विषुवारम्भणं भवेत्॥
षयोदशदिने सौरे चैत्रे नक्षतिथौ शके।
विषुवारम्भणं तत्र समं मानं दिवानिशोः॥
ततः प्रतिदिनं वेला अपादत्रिपलात्मिका।
वर्द्धते मेषविन्धांशपर्य्यन्तं स्थूलमानतः।
तथा ज्येष्ठान्तपर्य्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका।
तादृगाषाढ़पर्य्यन्तं पलैकप्रमिता मता॥
ततः कर्कटविन्धांशपर्य्यन्तं प्रत्यहं क्रमात्।
अपादपलमानेन वेला त्रुट्यति निश्चितम्॥
तादृग्भाद्रान्तपर्य्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका।
तादृगाश्विनशेषान्तं त्वरनैत्रपलात्मिका॥
दिवामानं दशघटिकाधिका रात्रेः प्रमाणकम्।
वैशाखादौ दिवामानं रात्रिमानं तुलादिषु॥
षट्षष्टिवत्सरानेवं ततः स्यात् द्वादशांशके।
पुनस्तद्वत्सरांस्तद्वत् तत एकादशादिके॥"
इति मनुष्यमुक्तावली॥

विषुवत्, क्ली, विषुवम्। इत्यमरः॥ (यथा, महा-
भारते। १। १६८। १२१।
"भवति सहस्रगुणं दिवसस्य रात्रौ-
र्विषुवति चाक्षयमश्नुते फलम्॥"
व्यापकः। यथा, ऋग्वेदे। १। ८४। १०।
"स्वादोरित्था विषूवतो मध्वः पिबन्ति गौर्य्यः।"
"विषुवत व्याप्तवतः प्रकारेण सर्व्वेषु यज्ञेषु
व्याप्नुवतः * * * विषुव व्याप्तौ अस्मा-

दौवादिकः कृप्रत्ययः। ततो
भूमावलुविति मतुप् उदात्तम्।
वयस इति संहितायां दीर्घ-
त्वम्।" इति तद्भाष्ये सायणः।)

विषौषधी, स्त्री, (विषस्यौषधी
इति रत्नमाला।

विष्कम्भः, पुं,
शुभकर्म्मणि
"अगादौ पञ्च
गण्डव्याघातयोः षट् च
वैधृतिव्यतिपातौ
तत्र आतपकम्।
... ...

विस्तारः। (यथा,
प्रतिबन्धः। रूपकाङ्गभेदः।
भेदः। इति मेदिनी। भे, १६।
अयः। अर्गला। इति भरतः।

विष्कम्भी, [न्] पुं, (
ष्कम्भ + णिनिः।) अर्गला।
१ मेलं च वा। इत्यमरटीका
अर्गलं हुड़्कादश इति ख्यात
विष्कम्भाति ...
ष्कम्भी महेश्वरत्
नाम च हृषीके।
पाठः। विष्कम्भो ...
भट्टः। इति मुकुटः।
'विष्कम्भो योगभेदे स्यात्
कपाटाङ्गप्रभेदे च।' इति
विष्कम्भ इति पाठः।" इति

विष्कलः, पुं, (विषं विष्ठां करोति।
कल + अच्।) ग्राम्यशूकरः।
निर्घण्टः।

विष्किरः, पुं, (विकिरतीति।
इगुपधेति कः। "विष्किरः शकुनि
६। १। १५०। इति सुट्। ष
णत्वम्।) पक्षी। इत्यमरः।
मयूरकुक्कुटादयः।
...
लघवः शीतमधुराः कषायाः।
इति राज

अथ विष्किराणां प्रकारा
"वर्त्तकालावविकिर
कलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च
विकीर्य्य भक्षयन्तीते
कपिञ्जल इति प्राग्
कुलिङ्ग गवेधा इति

करा मधुराः शीताः कषायाः कटु-
पाकिनः ।
तृष्णाश्लेष्मदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः स्मृताः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
...शालितिलिरविपिष्टलवर्त्तिरविर्त्तिकावर्त्तक-
...चामीकरचकोरकपिञ्जलमयरक्रकरीपचक-
...गारद्धमलपन्तकुलिङ्गलिङ्गिकुरबानुकप्रय-
...तनयक्ष्याह्वा विष्किरा लघवः शीत-
...: कषाया दोषशमनाश्च ॥" इति सुश्रुते
...ने ४६ अध्यायः ॥ * ॥ दर्व्वीकराज्जगेल-
...विषः । यथा,— "पुण्डरीको भ्रुकुटी
... विष्किरः पुष्पाभिकर्णो गिरिसर्पं शत्रु-
...श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्द्दो आशी-
...ति ॥" इति च सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थे-
...ऽः ॥)
...न, प्रविष्टः । विशधातोः क्तप्रत्ययेन
...सिद्धम् ॥
...ती, ("विटपविष्टपविशिपोलपाः ।" इत्यु-
...सूत्रे विष्टपस्थाने विष्टपपाठेन विशधातोः
...प्रत्ययेन साधुः इति केचित् ।) भुवनम् ।
...रः ॥ विष्टपं विष्टपः । इति तट्टीकायां
...यम् ॥ (यथा, रघुः । ११ । १८ ।
"वाणभिन्नहृदया निपेतुषी
सा स्वकाननभुवं न केवलाम् ।
विष्टपत्रयपराजयस्थिरां
रावणश्रियमपि व्यकम्पयत् ॥")
पुं, (वि + स्तम्भ + क्तः ।) प्रतिबन्धः ।
, भागवते । ५ । २२ । १९ ।
॥ इष्टिविष्टम्भदोषशमनः ॥" * ॥
...मथम् । यथा, भारविः । १३ । १६ ।
"प्रविकर्षनिनादभिन्नरन्ध्रः
पदविष्टम्भनिपीडितस्तदानीम् ॥")
...रशेषः । इति मेदिनी । भे, २० ॥ स तु
...ष्टरोगः । तस्य लक्षणमाह ।
"आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण
भूयो विबद्धं विगुणानिलेन ।
प्रवर्त्तमानं नयथास्वमेनं
विकारमानाहमुदाहरन्ति ॥"
अपक्वमाहाररसं शकृत् पुरीषं वा
निचितं सञ्चितम् । भूयो विगुणानिलेन
...ना विबद्धं आमशोषितं वा यथास्वं
...प्रवर्त्तमानं एनं विकारं आनाह-
... ॥ * ॥ तन्नामजमानाहमाह ।
"तस्मिन् भवत्यामसमुद्भवे तु
तृष्णा प्रतिश्यायशिरोविदाहाः ।
आमाशये शूलमथो गुरुत्वं
हृत्स्तम्भ उद्गारविघातनञ्च ॥"
...नं आमशूलिः ॥ * ॥ शकृज्जमाह ।
"स्तम्भः कटीपृष्ठपुरीषमूत्रे
शूलोऽथ मूर्च्छा शकृतो वमिश्च ।
श्वासश्च पक्वाशयजे भवन्ति
तथालसोक्तानि च लक्षणानि ॥"

पक्वाशयजे शकृज्जन्यजे । अलसोक्तानि
आध्मानवातनिरोधादीनि ॥ * ॥ आनाहोदा-
वर्त्तयोश्चिकित्सायास्तुल्यत्वादुभयचिकित्सा अत्र
लिख्यते । अथोदावर्त्तानां चिकित्सा ।
"अधोवातनिरोधोत्थे गुदावर्त्ते हितं मतम् ।
स्नेहपानं तथा स्वेदो वर्त्तयश्चानुलोमनम् ॥
विड्विघातसमुत्थे तु विड्भेद्यं तथौषधम् ।
वर्त्त्यभ्यङ्गावगाहश्च स्वेदो वस्तिर्हितो मतः ॥"
वर्त्तिः फलवर्त्तिः ।
"मूत्रावरोधजनिते क्षीरवारिपिबेत् पिबेत् ।
दुःस्पर्शास्वरसं चापि कषायं ककुभस्य च ॥
दुःस्पर्शा कण्टकारी दुरालभा च तुल्यगुणत्वात् ।
एर्व्वारुबीजं तोयेन पिबेद्वा लवणीकृतम् ।
सितामिक्षुरसं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा ॥
सर्व्वथैव प्रकुर्व्वीत मूत्रकृच्छ्रापहं विधिम् ।
जृम्भाभिघातजे स्नेहं स्वेदं चापि प्रयोजयेत् ॥
अश्रुजामपि युञ्जीत समीरणहरान् विधीन् ।
नेत्रनीरावरोधोत्थे सुप्रेद्वृद्धे प्रशोजलम् ॥
सुप्यात् सुखेन तस्याग्रे कथयेच्च कथाः प्रियाः ।
क्षवाभिघातजे तीक्ष्णाघ्राणनस्यार्कदर्शनैः ॥
प्रवर्त्तयेत् क्षुतं सक्तं स्नेहस्वेदौ प्रशीलयेत् ॥"
तीक्ष्णं मरीचराजिकादि ।
"उद्गारस्यावरोधे तु स्नैहिकं धूममाचरेत् ॥
छर्द्दिनिग्रहसञ्जाते वमनं लङ्घनं हितम् ।
विरेचनं चात्र मतं तैलेनाभ्यञ्जनं तथा ॥
वस्तिशुद्धिकरैः सिद्धं चतुर्गुणजलं पयः ।
आवारिनाशात् क्वथितं पीतवन्तं प्रकामतः ॥
रमयेयुः प्रिया नार्य्यः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ।
तस्याभ्यङ्गोऽवगाहश्च मदिरा चरणायुधः ॥
शालिः पयो निरूहश्च हितं मैथुनमेव च ।
क्षुद्विघातसमुद्भूते स्निग्धमुष्णं तथा लघु ॥
रुच्यमल्पं हितं भक्ष्यं पुष्पं सेव्यं सुगन्धि यत् ।
तृषाविघातसंभूते शीतः सर्व्वो विधिर्हितः ॥
कर्पूरशिशिरं स्वल्पं पिबेत्तोयं शनैः शनैः ।
श्रमश्वासे धृते शस्तो विश्रामः सरसौदनः ॥
निद्रावेगविघातोत्थे पिबेत् क्षीरं सितायुतम् ।
सुवाहनं सुशय्यात्र हिताः श्रोत्रप्रियाः कथाः ॥"
वातादिवेगविघातजनितानामुदावर्त्तानां चिकि-
त्सामभिधाय रूक्षादिकुपितवातजनितस्य उदा-
वर्त्तस्य चिकित्सामाह ।
"हिङ्गुमाक्षिकसिन्धूत्थैः पिष्टैर्वर्त्तिविनिर्म्मिताम् ।
घृताभ्यक्तां गुदे न्यस्येदुदावर्त्तविनाशिनीम् ॥"
फलवर्त्तिः ।
"मदनं पिप्पली कुष्ठं वचा गौराश्च सर्षपाः ।
गुडक्षीरसमायुक्ता फलवर्त्तिरिहोदिता ॥"
मदनफलादिवर्त्तिः ॥ * ॥
"खण्डपलं त्रिवृताक्षः कृष्णाकर्षं द्वयोश्चूर्णम् ।
प्राग्भोजनस्य मधुना विडालपदकं नरो
लिह्यात् ॥
एतद्गाढ़पुरीषे देयं विज्ञैरुदावर्त्ते ।
मधुरं नरपतियोग्यं चूर्णं नाराचकं नाम्ना ॥"
इति नाराचचूर्णम् ॥ * ॥

"सव्योषं पिप्पलीमूलं त्रिवृद्दन्ती च चित्र-
कम् ।
तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥
एतद्गुडाष्टकं नाम्ना बलवर्णाग्निवर्द्धनम् ।
उदावर्त्तप्लीहगुल्मशोथपाण्डामयापहम् ॥"
इति गुडाष्टकम् ॥ * ॥
"मूलकं शुष्कमार्द्रञ्च वर्षाभूपञ्चमूलकम् ।
हस्तमालफलं चाम्लं पक्वा तेन घृतं
पचेत् ।
तत् पीतं शमयेत् क्षिप्रमुदावर्त्तमशेषतः ॥"
पञ्चमूलकमत्र हस्वम् । शुष्कमूलकाद्यघृतम् ॥ * ॥
अथ आनाहस्य चिकित्सा ।
"तुल्यकारणकार्य्यत्वादुदावर्त्तहरीं क्रियाम् ।
आनाहेऽपि च कुर्व्वीत विशेषश्चाभिधीयते ॥
त्रिवृत्कृष्णाहरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः ।
गुडेन तुल्या वटिका हरन्त्यानाहमुल्वणम् ॥
वर्त्तिस्त्रिकटुसैन्धवसर्षपगृहधूमकुष्ठमदनफलैः ।
मधुनि गुडे वा पक्वैर्निहिता स्वाङ्गुष्ठपरि-
माणा ॥
वर्त्तिरियं दृष्टफला शनैः प्रणिहिता गुदे घृता-
भ्यक्ते ।
आनाहोदावर्त्तौ शमयति जठरं तथा
गुल्मम् ॥"
त्रिकट्वाद्या वर्त्तिः ॥ इति भावप्रकाशः ॥
(त्रि, विशेषेण स्तम्भयिता । यथा, ऋग्वेदे ।
९ । ८६ । ३५ ।
"दिवो विष्टम्भ उपमो विचक्षणः ॥")
विष्टम्भी, [न्] त्रि, (विष्टभ्नातीति । वि + स्तम्भ
+ णिनिः ।) विष्टम्भरोगजनकः । यथा,—
"वैदला गुरवो भक्ष्या विष्टम्भिष्टमारुताः ॥"
इति राजवल्लभः ॥
(यथा च सुश्रुते । १ । ४५ ।
"प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भि शीत-
लम् ॥"
विष्टम्भोऽस्यास्तीति । विष्टम्भ + इनिः ।)
विष्टम्भरोगविशिष्टश्च ॥
विष्टरः, पुं, (विस्तीर्य्यते इति । वि + स्तृ + अप् ।
"वृक्षासनयोर्विष्टरः ।" ८ । ३ । ९३ । इति
निपातनात् षत्वम् ।) विटपी । इत्युणादिः ।
पीठाद्यासनम् । इत्यमरः ॥ आदिना कुशा-
सनादिग्रहः । इति भरतः ॥ * ॥ (यथा,
भागवते । ३ । २८ । १६ ।
"काञ्चीगुणोल्लसच्छ्रोणिं हृदयाम्भोजविष्टरम् ।
दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनम् ॥")
विष्टरलक्षणमाह । विष्टरस्तु सार्द्धहस्तचामा-
वर्त्तवलितधोमुखाग्रा असंख्यातदर्भाः । तथा
च गृह्यासंग्रहः ।
"ऊर्द्ध्वकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥"
इति ॥
छन्दोगपरिशिष्टम् ।
"दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि ॥"

एवच ।
"पश्चाशद्भिर्भवेद्ब्रह्मा तदर्द्धेन तु विष्टरः ।"
इति यदि समूलं तदा ग्राह्यमत्रीयम् । एतेन विष्टरे पञ्चविंशतिसंख्या भवदेवभट्टोक्ता निरस्ता । एवं विष्टरग्रहणं हस्ताभ्यामपि यदुक्तं तदपि निरस्तम् ।
"यत्रोपदिश्यते कर्म्म कर्त्तुरङ्गं न चोच्यते ।
दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्म्मणां पारगः करः ।"
इति छन्दोगपरिशिष्टात् । इति संस्कारतत्त्वम् ॥

विष्टरश्रवाः, [स्] पुं, ("विष्टराविव श्रवसी यस्येति ।" शिशुपालवधस्य १७ । १९ । टीकायां मल्लिनाथः । "विष्टरेऽश्वत्थवृक्षे श्रूयते नित्यं तत्र वसतीति ।" उणा० ४ । २२६ । इत्यत्र उज्ज्वलदत्तः ।) विष्णुः । इत्यमरः । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि । ५१ । १७ ।
"उत्पाद्य हृष्टं दैत्येन्द्रः शतशाखं महाशिखम् ।
तेन तं योधयामास विष्टरश्रवसं प्रभुम् ।")

विष्टरा, स्त्री, गुण्डासिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

विष्टरुहा, स्त्री, स्वर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्टारुहा इति च क्वचित् पाठः ॥

विष्टारः, पुं, छन्दोविशेषः । यथा, विष्टारः पङ्क्तिश्छन्दः । इति षत्वप्रकरणे दुर्गादासः ॥

विष्टिः, स्त्री, (विष + क्तिन् ।) वेतनं विना हठाद्वारोद्वहनादिक्लेशः । वेगार इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । आजूः २ । इत्यमरः ॥ हठादभृतिकः क्लेशो विनासरूपो विष्टिरिति भट्टस्वामी । हे वेतनमन्तरेण कर्म्मकरणे कर्म्मकारिणि चेष्यते । विष्टु कर्म्मकरे विष्टिः स्त्रियामभृतिकर्म्मणीति रुद्रः । इति भरतः ॥ * ॥ (यथा, रामायणे । २ । ८२ । २० ।
"विष्टिकर्म्मान्तिकाः सर्व्वे मार्गशोधकरक्षकाः ।")
वेतनम् । कर्म्म । इति मेदिनी । टे, २६ ॥ (यथा, भागवते । ७ । ८ । ५५ ।
"वयमीश किन्नरगणास्तवानुगा
दितिजेन विष्टिममुनानुकारिताः ।")
भद्रा । वर्षणम् । इति विश्वः ॥ प्रेषणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ सा च भद्रा ववाद्येकादशकरणान्तर्गतसप्तमकरणं पञ्जिकायां तस्या चक्रं भूष्यम् । यथा,—
"ववबालवकौलवतैतिल
गरवणिजः सविष्टयः सप्त ।
शकुनिचतुष्पदनागाः
किन्तुघ्न ध्रुवाणि करणानि ॥
शुक्लादितिथिशेषार्द्धात् प्रथमे तत्तुरीयके ।
आद्यन्ताद्धांत् क्रमेण स्युरष्टावृत्त्या ववादयः ।
शुक्लादशम्याश्चतुर्थ्याश्च शेषार्द्धे शुक्लपक्षके ।
अष्टमीपौर्णमास्योश्च पूर्व्वार्द्धे विष्टिरीरिता ।
कृष्णपक्षे तृतीयाया दशम्याश्च परार्द्धतः ।
सप्तम्याश्च चतुर्दश्याः पूर्व्वार्द्धे विष्टिसम्भवः ।
विष्टिश्च विघ्नदानि विष्टिं यत्नेन वर्ज्जयेत् ।
विष्टिशेषे निषक्ते हि पुच्छे कार्य्यं जयावहम् ।"
कर्म्मप्रकाशे ।
"नाशस्तु यत्र वदने गलकण्ठयेका
वक्षो दशैकमहिता नियतं पतङ्गः ।
नाभिः कटिः षडथ पुच्छमता च तिस्रो
विष्टेर्यमे निगदितोऽत्र विभाग एषः ॥
मुखे कार्य्यक्षतिर्भवति मरणं चाथ गलके
धनच्छानिर्वक्षस्यथ कटितटे बुद्धिविलयः ।
कलिर्नाभीदेशे विजयमथ पुच्छे च जगदुः
शरीरे भद्रायाः इपगिनि फलं पूर्व्वमुनयः ॥
मनुवसुनगतिथिश्रुतदश-
शिवगुणवसंख्यासु तिथिषु पूर्व्वान्ययोः ।
१४ । ८ । ७ । १५ । ४ । १० । ११ । ३ ।
आयाति विष्टिरेषा एते शुभदा पुरस्तशुभदा ॥"
पूर्व्वान्ययोः पूर्व्वान्याद्दिवरात्र्योर्भवति इत्यर्थः ॥
"एकैव होना द्विगुणा तिथिस्तु
सप्ताविशिष्टं करणं ववादि ।
पूर्व्वे परेऽथ्यैवमयं विशेषो
दिवं गुणा चन्द्रविवर्ज्जिता च ॥
किंस्तुघ्नसंज्ञं करणं प्रदिष्ट-
मादेक्षिपेरादिरवे सदैव ।
उपान्त्यशेषे शकुनिस्तु दर्शे
पूर्व्वे चतुष्पादपरे च नागः ॥
इन्द्रकमलभविश्वार्य्यमभूमिपः सयमा ववादेः ।
कलिवृषफणिमारुताः पतयः शकुन्यादेः ।"
ववाद्यधिपकथनम् ॥
"पौष्टिकस्थिरशुभानि ववाख्ये
बालवे द्विजहितादपि कर्म्म ।
कौलवे प्रमदामित्रविधानं
तैतिले शुभगताश्रयकर्म्म ॥
गरे च बीजाश्रयकर्षणानि
वणिज्यपि स्थैर्य्यवणिक्क्रिया च ।
न सिद्धिमाप्नोति कृतञ्च विष्ट्यां
विषाभिघातादिषु तत्र सिद्धिः ॥
मन्त्रौषधानि शकुनौ च सपौष्टिकानि
गोविप्रराज्यपितृकर्म्म चतुष्पदे तु ।
सौभाग्यदारुणस्थितिध्रुवकर्म्मनागे
किंस्तुघ्ननाम्नि शुभपौष्टिकमङ्गलानि ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(यथा, कलाविलासे । २ । ११ ।
"कश्चिद्वदति धनेश दरिद्रं निःस्पृहं कृतगन्धाक्षि ।
आतःपरं प्रभाते विष्टिदिनं किं करोम्यद्य ।")

विष्टिः, त्रि, (विष + क्तिप् ।) कर्म्मकरः । इति मेदिनी । टे, २६ ॥

विष्ठलं, क्ली, (विदूरं स्थलम् ।) दूरस्थानम् । यथा । विकुशमिपरिभ्यः स्थलस्य । एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् । विष्ठलं कुष्ठलं शमिष्ठलं परिष्ठलम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विष्ठा, स्त्री, (विविधप्रकारेण तिष्ठति उदरे इति । वि + स्था + कः । उपसर्गादिति षः ।) विविधप्रकारेणोदरे तिष्ठति या ।
१ अवस्करः २ शमलम् ३ शकृत्
पुरीषम् ७ वर्च्चस्कम् ८ विट् ९
वर्च्चः १० । इति जटाधरः । कोल
१२ कल्कम् १३ मलम् १४ । टी
वणी । किट्टम् १५ पूतिक...
निर्घण्टः । (यथा,—
"गुरोरुच्छिष्टं प्रकीर्णं
अहिनाचरणादेव विष्ठायां
इ...
तद्दर्शननिषेधो यथा,—
"न पश्येत् विण्मूत्रे
न च मूत्रं पुरीषं वा न च
जले तद्दूषणनिषेधो यथा,—
"नाप्सु श्लेष्म च ष्ठीवनं वाप्सु...

मोक्षदः संविशेन्निशं न
इति कौर्म्मे ...
तद्दूषणविधानं
यम् ॥

विष्णुः, पुं, अग्निः । इति हेमचन्द्रः ।
वसुदेवता । इति शब्दर... । (...
नामधेयतमः । यथा, महाभार...
"एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो...
...
धर्म्मशास्त्रकर्त्तृमुनिविशेषः । यथ...
...
यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायन...
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्ष...
शातातपो वशिष्ठश्च
इति
नारायणो रूपविशेषः । तत्...
वेवेष्टि व्याप्नोति विश्वं यः ।
व्याप्नोति विश्वमिति वा । विश...
भक्तान् मायापाशादेव ...
विशति सर्व्वभूतानि विश...
चक्रेति वा ।
"यस्माद्विश्वमिदं सर्व्वं ...
तस्मात् स प्रोच्यते विष्णुर्विशधातोः...
इति विष्णुपुराणम् । इत्यमरटी...
("बृहत्त्वात् विष्णुरुच्यते ।" ...
५ । ७० । ३ ॥) तत्पर्य्यायः ।
वैकुण्ठः ४ विष्टरश्रवाः ५ दामोदर...
७ केशवः ८ माधवः ९ स्वभूः १० ...
पुण्डरीकाक्षः १२ गोविन्दः ...
पीताम्बरः १५ अच्युतः १६ शार्ङ्गी...
वैशः १८ जनार्द्दनः १९ उपेन्द्र...
२१ चक्रपाणिः २२ चतुर्भुजः ...
मधुरिपुः २५ वासुदेवः २६ ...
देवकीनन्दनः २८ शौरिः २९ ...
पुरुषोत्तमः ३१ वनमाली ३२ ...
कंसारातिः ३४ अधोक्षजः ३५ ...

...न ३७ विभु: ३८ श्रीवत्सलाञ्छन: ३९ ।
...: । पुराणपुरुष: ४० वलि: ४१ शत-
...४२ सनातन: ४३ पद्मनाभ: ४४ जग-
...४५ विश्वरूप: ४६ महानन्द: ४७ मुकुन्द:
...हुषी ४९ वामन: ५० शिपिविष्ट: ५१
...ण: ५२ अज: ५३ वासु: ५४ । इति
...र: । शौरि: ५५ कंसारि: ५६ मुरारि:
...विशु: ५८ मधुजित ५९ मधुसूदन: ६०
... ६१ पुरुष: ६२ श्रीगर्भ: ६३ श्रीकर: ६४
... ६५ श्रीधर: ६६ श्रीनिकेतन: ६७
...ल: ६८ श्रीश: ६९ प्रभु: ७० सुरधीधर:
...जगदीश: ७२ गदाधर: ७३ नन्दात्मज:
...ारसिंह: ७५ हरेश: ७६ गोपाल: ७७
...न्दन: ७८ नरकजित् ७९ श्यामगर्भ: ८०
...: ८१ जितामित्र: ८२ भगधामा ८३
...न्द्र: ८४ पुरकेशु: ८५ आदिदेव: ८६
...ह: ८७ सहस्रवदन: ८८ त्रिपात् ८९
...श: ९० हरि: ९१ यदुश: ९२ यादव: ९३
...दसूदन: ९४ पूतनारि: ९५ महायोगी ९६
...९७ चाणूरसूदन: ९८ हंसगत: ९९ शता-
१०० कालनेमिरिपु: १०१ धेनुकारि: १०२
...म्नु: १०३ विरिश्चि: १०४ धरणीधर:
...यदुभर्त्ता १०६ वर्द्धमान: १०७ शतानन्द:
...दयात्मक: १०८ मधुरेश: ११० द्वारकेश:
...रक्तिदेव: ११२ दयाकपि: ११३ । इति
...रत्नावली । जिष्णु: ११४ दाशार्ह: ११५
...शयन: ११६ इन्द्रानुज: ११७ नरायण:
...जलशय: ११९ यज्ञपुरुष: १२० तार्क्ष-
... १२१ षड्बिन्दु: १२२ पद्मेश: १२३ मार्ज:
...जित: १२५ कुमोदक: १२६ जहु: १२७
... १२८ शतावर्त्त: १२९ शङ्खकेशी १३०
... १३१ वेधा: १३२ पृश्निगर्भ: १३३ आत्मभू:
...पाण्डवायन: १३५ सुवर्णबिन्दु: १३६
...स: १३७ देवकीसुनु: १३८ गोविन्द: १३९
...ङ्गधर: १४० यदुनाथ: १४१ गदाभृत् १४२
...भृत् १४३ चक्रभृत् १४४ श्रीवत्सभृत् १४५
...भृत् १४६ ।*। अस्य वध्यादयो यथा,—
...ुधेनुकचाणूरपूतनायमलार्ज्जुना: ।
...नेमिहयग्रीवशकटारिष्टकैटभा: ।
...केशिमुरौ साल्वमैन्दद्विविदराहव: ।
...ण्यकशिपुर्व्वाण: कालीयो नरको बलि: ।
...ुपालश्चास्य वध्या वैनतेयश्च वाहनम् ।
...ोऽस्य पाञ्चजन्योऽङ्क: श्रीवत्सोऽसिस्तु
नन्दक: ।
...ा कौमोदकी चापं शार्ङ्गं चक्रं सुदर्शनम् ।
...ि: स्यमन्तको हस्ते भुजमध्ये तु कौस्तुभ: ।”
इति हेमचन्द्र: ।*।
...य शतनामानि पाद्मोत्तरखण्डे १११ अध्याये
...हस्रनामानि च महाभारतीयशान्तिपर्व्वणि
...९ अध्याये द्रष्टव्यानि ।*। अस्य मन्त्रो वर्णश्च
...ा,—
...रमाद्यं द्वितीयञ्च उपान्त्यं चान्त्यमेव च ।

वासुदेवो बल: कामो ह्यनिरुद्धो यथाक्रमम् ।
शगवजात् गदिक्लेनन् हुं फों भृङ्गिमन्त्रका: ।
नारायणस्तथा ब्रह्मा विष्णु: सिंहो वराह-
राट् ।
सितारक्तहरिद्राभा नीलश्यामललोहिता: ।
मेघाग्निमधुपिङ्गाभा वर्णतो नव नायका: ।”*।
अस्याङ्गानि तेषां मन्त्रवर्णाश्च यथा,—
“कं टं पं शं गरुत्मानं स्याज्जं खं वं सुदर्शनम् ।
खं चं फं षं गदादेवी छं नं मं चाच शङ्खकम् ।
घं टं भं हं भवेच्छ्रीश्च गं जं वं शश्च पुष्टिकम् ।
घं यं मं वनमाला स्याच्छ्रीवत्सं सं दं नं भवेत् ।
छं तं पं कौस्तुभ: प्रोक्तश्चानन्तो ह्यहमेव च ।
इत्यङ्गानि यथायोगं देवदेवस्य वै दश ।*।
गरुडोऽम्बुजसङ्काशो गदा चैवासिताकृति: ।
पुष्टि: शिरीषपुष्पाभा लक्ष्मी: काञ्चनसन्निभा ।
पूर्णचन्द्रनिभ: शङ्ख: कौस्तुभस्तरुणद्युति: ।
चक्रं सूर्य्यसहस्राभं श्रीवत्स: कुन्दसन्निभ: ।
पञ्चवर्णा मता माला ह्यनन्तो मेघसन्निभ: ।
विद्युद्रूपाणि चास्त्राणि यानि नोक्तानि वर्णत: ।
इति गारुडे ११ अध्याय: ।*।
तस्य जगत्पालनादिर्यथा,—
“रजोगुणमयं चान्यद्रूपं तस्यैव धीमत: ।
चतुर्म्मुख: स भगवान् जगत्सृष्टौ प्रवर्त्तते ।
सृष्टञ्च पाति सकलं विश्वात्मा विश्वतोमुख: ।
सत्त्वं गुणमुपाश्रित्य विष्णुर्व्विश्वेश्वर: स्वयम् ।
अन्तकाले स्वयं देव: सर्व्वात्मा परमेश्वर: ।
तमोगुणं समाश्रित्य रुद्र: संहरते जगत् ।
एकोऽपि सन्महादेवस्त्रिधासौ समवस्थित: ।
सर्गरक्षालयगुणैर्न्निर्गुणोऽपि निरञ्जन: ।
एक: सन् स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुन: ।
त्रिधा विभज्य चात्मानं त्रैलोक्ये संप्रवर्त्तते ।
सृजते वीक्षते चैव ग्रसते च विशेषत: ।
यस्मात् सृष्ट्वानुगृह्णाति ग्रसते च पुन: प्रजा: ।
गुणात्मकत्वात्त्रैलोक्ये तस्मादेक: स उच्यते ।
अग्रे हिरण्यगर्भ: स प्रादुर्भूत: सनातन: ।
आदित्वादादिदेवोऽसावजातत्वादज: स्मृत: ।
देवेषु च महादेवो महादेव इति स्मृत: ।
पाति यस्मात् प्रजा: सर्व्वा: प्रजापतिरिति
स्मृत: ।
बृहत्त्वाच्च स्मृतो ब्रह्मा परत्वात् परमेश्वर: ।
वशित्वादप्यवश्यत्वादीश्वर: परिभाषित: ।
ऋषि: सर्व्वत्रगत्वेन हरि: सर्व्वहरो यत: ।
अनुत्पादात् चाग्रपूर्व्वात् स्वयम्भुरिति स स्मृत: ।
नराणामयनं यस्मात् तस्मान्नारायण: स्मृत: ।
हर: संसारहरणाद्विभुत्वाद्विष्णुरुच्यते ।
भगवान् सर्व्वविज्ञानादवनादोमिति स्मृत: ।
सर्व्वज्ञ: सर्व्वविज्ञानाच्छर्व्व: सर्व्वमयो यत: ।
शिव: स्यान्निर्म्मलो यस्माद्विभु: सर्व्वगतो
यत: ।
तारणात् सर्व्वदु:खानां तारक: परिगीयते ।
बहुनात्र किमुक्तेन सर्व्वं विष्णुमयं जगत् ।”
इति कौर्म्मे ४ अध्याय: ।*।

अपि च ।
मत्स्य उवाच ।
“महाप्रलयकालान्तु एतदासीत्तमोमयम् ।
प्रसुप्तमिव चातर्क्यमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अविज्ञेयमविज्ञातं जगत् स्थास्नु चरिष्णु च ।
तत: स्वयम्भूरव्यक्त: प्रभव: पुण्यकर्म्मणाम् ।
व्यञ्जयन्नेतदखिलं प्रादुरासीत्तमोनुद: ।
योऽतीन्द्रिय: परो व्यक्तादणुर्ज्यायान् सनातन: ।
नारायण इति ख्यात: स एव स्वयमुद्बभौ ।
स्वशरीरादभिध्यायन् सिसृक्षुर्व्विविधं जगत् ।
अप एव ससर्ज्जादौ तासु वीजमवासृजत् ।
तदेवाण्डं समभवद्धेमरूप्यमयं महत् ।
संवत्सरसहस्रेण सूर्य्यायुतसमप्रभम् ।
प्रविश्यान्तर्म्महातेजा: स्वयमेवात्मसम्भव: ।
प्रभावादपि तद्व्याप्त्या विष्णुत्वमगमत् पुन: ।”
इति मात्स्ये २ अध्याय: ।*।
अस्य तिस्रो मूर्त्तयो यथा ।
“सृष्टिस्थित्यन्तकरणात् ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका: ।
स संज्ञां याति भगवान् एक एव जनार्द्दन: ।
ब्रह्मत्वे सृजते चैव विष्णुत्वे पाति नित्यश: ।
रुद्रत्वे चैव संहर्त्ता एको देवस्त्रिधा स्थित: ।
स एव सृज्य: स च सर्गकर्त्ता
स एव पाता स च पाल्यते च ।
ब्रह्माद्यवस्थाभिरशेषमूर्त्ति-
र्व्विष्णुर्व्वरिष्ठो वरदो वरेण्य: ।”
इति वह्निपुराणे सर्गानुशासननामाध्याय: ।*।
नारायणस्य मूर्त्तिविशेषो यथा ।
“योऽसौ नारायणो देव: परात्परतरो नृप ।
तस्य चिन्ता समुत्पन्ना सृष्टिं प्रति नरोत्तम ।
सृष्टा चेयं महासृष्टि: पालनीया मयैव हि ।
कर्म्मकाण्डस्त्वमूर्त्तेन कर्त्तुं नेवेह शक्यते ।
तस्मात् मूर्त्तिं सृजाम्येकां यया पाल्यमिदं
जगत् ।
एवं चिन्तयतस्तस्य सत्त्वाभिध्यायितो नृप ।
प्राक्सृष्टिजातं राजन् वै मूर्त्तिमत्तत्पुरो बभौ ।
पुरोभूते ततस्तस्मिन् देवो नारायण: स्वयम् ।
प्रविशन्तं ददर्शाथ त्रैलोक्यं तस्य देहत: ।
तत: सस्मार भगवान् वरदानं पुरातनम् ।
वाणादीनां ततस्तुष्ट: प्रादात्तस्य पुनर्व्वरम् ।
सर्व्वज्ञ: सर्व्वकर्त्ता त्वं सर्व्वलोकनमस्कृत: ।
त्रैलोक्यप्रतिपालश्च भव विष्णु: सनातन: ।
देवानां सर्व्वदा कार्य्यं कर्त्तव्यं ब्रह्मणस्तथा ।
सर्व्वज्ञत्वञ्च भवतु तव देव न संशय: ।
एवमुक्ता ततो देव: प्रकृतिस्थो बभूव ह ।
विष्णुरप्यधुना पूर्व्वां बुद्धिं सस्मार स प्रभु: ।
तदा संचिन्त्य भगवान् योगनिद्रां महातपा: ।
तस्यां संस्थाप्य भगवान् इन्द्रियार्थोद्भवा:
प्रजा: ।
ध्यात्वा परेण रूपेण तत: सुष्वाप वै प्रभु: ।
तस्य सुप्तस्य जठरान्महत् पद्मं विनि:सृतम् ।
सप्तद्वीपवती पृथ्वी ससमुद्रा सकानना ।
तस्य मूलस्य विस्तारं पातालतलसंस्थितम् ।

कर्णिकायां तथा मेरुस्तन्मध्ये ब्रह्मणो भवः ।
एवं दृष्ट्वा परं तस्य शरीरस्य तु सम्भवम् ।
सम्मुखे मच्छरीरस्थो वायुर्वायुसमं सृजत् ॥
अविघ्नविजयश्चेमं शङ्खरूपेण धारय ।
अज्ञानच्छेदनार्थाय खड्गं तेऽस्तु तथा करे ॥
कालचक्रमयं घोरं चक्रं त्वं धारयाच्युत ।
अधर्म्मराजघातार्थं गदां धारय केशव ॥
मालेयं भूतमाला ते कण्ठे तिष्ठतु सर्व्वदा ।
श्रीवत्सकौस्तुभौ चेमौ चन्द्रादित्यच्छलेन च ॥
मारुतस्ते गतिर्वीर ! गरुत्मांस्तव कीर्त्तितः ।
त्रैलोक्यगामिनी देवी लक्ष्मीस्तेऽस्तु सदा प्रिया ॥
द्वादशी च तिथिस्तेऽस्तु कामरूपी च जायते ।
घृताशनो भवेद्यस्तु द्वादश्यां तत्परायणः ॥
स्वर्गवासी च भवतु पुमान् स्त्री वा विशेषतः ।
एवं विष्णुस्तथाख्यातो मूर्त्तयो देवदानवाः ॥
इत्थं यानि शरीराणि सृजन्त्यन्यानि चात्मनः ।
युगे युगे सर्व्वगोऽयं वेदान्ते पुरुषो ह्ययम् ।
न चोनबुद्ध्या वक्तव्यो मनुष्योऽयं कदाचन ।”
इति वाराहे परापरनिर्णयनामाध्यायः ॥ * ॥
ब्रह्मविष्णुशिवानामैकत्वं यथा,—
“ततो मम शरीरं तत् त्रिधा चक्रे महेश्वरः ।
प्रधानेच्छावशाच्छम्भोस्त्रिगुणं त्रिगुणीकृतम् ॥
तदूर्द्धभागः संजातश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः ।
स्फटिकाभसमः कायः शुक्लः स चन्द्रशेखरः ॥
ईशस्ततो ब्रह्मकाये सृष्टिशक्तिं न्ययोजयत् ।
स्वयमेवाभवत् स्रष्टा ब्रह्मरूपेण लोककृत् ॥
स्थितिशक्तिं निजां मायां मध्यभागे न्ययोजयत् ।
महेशो वैष्णवे काये ज्ञानशक्तिं निजां तथा ॥
स्थितिकर्त्ताभवद्विष्णुस्स्वयमेव महेश्वरः ।
सर्व्वशक्तिवियोगेन सदा तद्रूपता मम ॥
अन्तशक्तिं तथा काये शम्भवे स न्ययोजयत् ।
अन्तकर्त्ताभवच्छम्भुः स एव परमेश्वरः ॥
चतस्त्रिषु शरीरेषु स्वयमेव प्रकाशते ।
याबद्रूपं परं ज्योतिरनादिर्भगवान् प्रभुः ॥
सृष्टिस्थित्यन्तकरणादेक एव महेश्वरः ।
ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चेति संज्ञामाप पृथक् पृथक् ।
अनन्तश्च विधाता च तथाहमपि भो पृथक् ।
एवं शरीरं ज्ञायस्व प्रधानस्यात्मनस्तदा ।”
इति कालिकापुराणे १९ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
“पुराणोऽथ स भगवान् व्यापकः पुरुषः परः ।
अव्यक्तोऽव्ययात्मा च सर्व्वात्मिकमतादभूत् ।
विष्णुश्च स च गोविन्द ईश्वरश्च सनातनः ।
सर्व्वं वेद महाकायं स चोत्पन्नो उच्यते ।”
इति वामनपुराणे ६२ अध्यायः ॥ * ॥
तेन गजेन्द्रमोक्षणं यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
“गजेन्द्रं तदाधःसंलिप्य व्याप्तग्राहोऽप्यदर्शनः ।
ह्यथ ग्राह आदाय शङ्खचक्रगदाधरः ।
आकर्षं जलमध्याच्च गजेन्द्रं सरसि दीर्घतः ।
गरुडस्थो जगन्नाथो लोकाधारस्तपोधनः ॥
ग्राहग्रस्तं गजेन्द्रं तं तञ्च ग्राहं जलाशयात् ।
उज्जहाराप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदनः ॥
स्थलस्थं दारयामास ग्राहं चक्रेण माधवः ।
मोचयामास नागेन्द्रं पाशेभ्यः शरणागतम् ॥
स हि देवलशापेन हूहूर्गन्धर्व्वसत्तमः ।
ग्राहत्वमगमत् कृष्णाद्वधं प्राप्य दिवङ्गतः ।
गजोऽपि विष्णुना स्पृष्टो जातो दिव्यवपुः पुमान् ।”
इति वामनपुराणे ८१ अध्यायः ॥ * ॥
अस्य मन्त्रपूजादिर्यथा,—
“अथ वक्ष्ये महामन्त्रान् विष्णोः सर्व्वार्थसाधकान् ।
यस्य संस्मरणात् सन्तो भवाब्धेः पारमाश्रिताः ॥
तारं नमः पद ब्रूयात् नरौ दीर्घसमन्वितौ ।
पवनो णाय मन्त्रोऽयं प्रोक्तो वस्वक्षरः परः ॥”
अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्यादिस्नानान्तं कर्म्म कृत्वा पूजामण्डपमागत्य वैष्णवाचमनं कुर्य्यात् । तद्यथा गौतमीये ।
“केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत् करौ ।
द्वाभ्यामोष्ठौ च संमृज्य द्वाभ्यां स्पृश्यानुखं ततः ।
एकेन हस्तं प्रक्षाल्य पादावपि तथैकतः ।
संप्रोक्ष्यैकेन मूर्द्धानं ततः सङ्कर्षणादिभिः ॥
आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभ्युरस्कं भुजौ क्रमात् ।
स्पृशेदेवं भवेदाचमनञ्च वैष्णवान्वये ।
एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत् ।”
केशवाद्यस्तु केशवनारायणमाधवगोविन्दविष्णुमधुसूदनत्रिविक्रमवामनश्रीधरहृषीकेशपद्मनाभदामोदरसङ्कर्षणवासुदेवप्रद्युम्नानिरुद्धपुरुषोत्तमाधोक्षजनृसिंहाच्युतजनार्द्दनोपेन्द्रहरिविष्णवः । वाक्यन्तु प्रणवादि केशवाय नम इत्यादि । तथा च ।
“चतुर्थ्यन्तनमोऽन्तैश्च नामभिर्विन्यसेत् सुधीः ।”
ततः सामान्यार्घ्यादिमातृकान्तं कर्म्म विधाय केशवकीर्त्त्यादिन्यासं कुर्य्यात् । अस्य ऋष्यादिन्यासः । शिरसि प्रजापतये ऋषये नमः । मुखे गायत्रीच्छन्दसे नमः । हृदि अष्टलक्ष्मीहरये देवतायै नमः ॥ * ॥ ततः कराङ्गन्यासौ । श्रीं अङ्गुष्ठाभ्यां नम इत्यादि । श्रीं हृदयाय नम इत्यादि । तथा च गौतमीये ।
“ऋषिः प्रजापतिश्छन्दो गायत्री देवता पुनः ।
अष्टलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीबीजेन षडङ्गकम् ।”
ततो ध्यानम् ।
“उद्यत्प्रद्योतनशतरुचिं तप्तहेमावदातं
पार्श्वद्वन्द्वे जलधिसुतया विश्वधात्र्या च जुष्टम् ।
नानारत्नोल्लसितविविधाकल्पमापीतवस्त्रं
विष्णुं वन्दे दरकमलकौमोदकीचक्रपाणिम् ।”
एवं ध्यात्वा न्यसेत् । यथा । अं केशवाय कीर्त्त्यै नमः ललाटे । वर्णानुक्त्वा साष्टचन्द्रान् पुरस्तादिन्द्रादिर्म्मेनान् सर्व्वत्र सानुस्वारः । आं
नारायणाय कान्त्यै नमो मुखे । इं
तुष्ट्यै नमो दक्षनेत्रे । ईं
वामनेत्रे । उं विष्णवे
मधुसूदनाय शान्त्यै वामकर्णे ।
क्रियायै दक्षनासापुटे । ऋं
वामनासापुटे । लृं श्रीधराय
लॄं हृषीकेशाय हर्षायै वामगण्डे ।
नाभाय श्रद्धायै ओष्ठे । ऐं
अधरे । ओं वासुदेवाय
औं सङ्कर्षणाय सरस्वत्यै
प्रद्युम्नाय प्रीत्यै मस्तके । अः
मुखे । कं चक्रिणे जयायै । खं
गं शार्ङ्गिणे प्रभायै । घं
ङं शङ्खिने
हलिने वाण्यै । छं
शूलिने विजयायै ।
पाशुपिने विरजायै
सकुन्दाय विनदायै ।
ढं नन्दिने स्मृत्यै । ढं
जिते समृद्ध्यै दक्षपादमूलसन्धौ
शुद्ध्यै । थं छन्नाय बुद्ध्यै ।
धं सात्वताय मत्यै । नं शौरये
पादमूलसन्ध्यग्रेषु । पं
पार्श्वे ।
भूधराय क्षान्त्यै पृष्ठे । मं
नाभौ । मं वैकुण्ठाय
त्मने पुरुषोत्तमाय वसुधरायै
गात्मने बलिने परायै
बलानुजाय परायणायै
बलाय सूक्ष्मायै वामांसे ।
शाय सन्ध्यायै हृदादिदक्ष
वृषाय प्रज्ञायै हृदादिवामकरे ।
हंसाय प्रभायै हृदादिदक्ष
वराहाय निशायै हृदादि
त्मने विमलाय अमोघायै
क्रोधात्मने नृसिंहाय विद्युतायै
इति न्यसेत् ॥ * ॥ तथा च
“केशवादिरयं न्यासो
अच्युतत्वं ददात्येव
मातृकार्णं समुच्चार्य
कीर्त्त्यां च नमसा
केशवाय ततः कीर्त्त्यै
इत्याद्यगस्त्यसंहिता
केशवकीर्त्तिभ्यां नम इति
मिच्छता अयं न्यासः
यथा । श्रीं अं केशवाय
तथा च गौतमीये ।
“एवं प्रविन्यसेत्
स्तुतिं धृतिं महालक्ष्मी
ततस्तत्त्वन्यासपीठन्यास
दिन्यासान् कुर्य्यात् ।

...दा कोला: । * । ततो ध्यायेत् ।
...ोदिदिवाकरायुतनिभं शङ्खं गदां
पङ्कजं
...नांसिन्दिरासमुपगीभिंशोभिपार्श्वद्वयम् ।
...इदहारकुण्डलधरं पीताम्बरं कौस्तुभो-
...दधरं नवनगिलसणोपवायिद्धं भजे ।"
...ना मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं
...तत्र वैष्णवपात्रं शोभयेत् ।
...ताम्रं विप्रर्षे त्रिलोकेऽतिप्रियं मम ।
...पात्रं सुभगं शङ्खं प्रकीर्त्तितम् ।
... तथा प्रोक्तं रजतं वा राजतं तथा ।
...हरेः शुद्धं नान्यत्र नियोजयेत् ।"
...ति तु तत्रैव ।
...ा ताम्रपात्रे वा रौप्ये वा पङ्कजे हरेः ।"
...ल्पद्रुमे ।
... राजतं वापि ताम्रं स्फटिकमेव वा ।
...श्रीहरेः पात्रं नैवेद्ये कल्पयेद्बुधः ।"
...यन्त्रिकायाम् । सुवर्णे राजते रैत्ये
। * । ततः सामान्यपीटपूजा-
...विमलादिशक्तियुक्तपीठमन्त्रान्तं पूजां
...नध्यात्वा मूलेन कल्पितमूर्त्तावावाह-
...पुष्पाञ्जलिदानपर्य्यन्तं विधाय आव-
... कुर्य्यात् । अग्न्यादिचतुष्कोणेषु दिक्षु
...क्रुद्धोल्काय हृदयाय नमः इत्यादिना
। * । ततः केशरेषु पूर्व्वादि ॐ नमः
...मों नमः नों नमः रां नमः यं नमः
...: यं नमः । ततो दलेषु पूर्व्वादिदिक्षु
...देवाय नमः । एवं सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नाय
...द्धाय । अग्न्यादिकोणदलेषु ॐ शान्त्यै
...ं श्रियै सरस्वत्यै रत्यै । ततः पत्राग्रेषु
ॐ चक्राय नमः एवं शङ्खाय गदायै
कौस्तुभाय मुषलाय खड्गाय वन-
। तद्बहिरग्रे ॐ गरुड़ाय नमः ।
ॐ शङ्खनिधये नमः । वामे ॐ पद्म-
...नमः । पश्चिमे ॐ ध्वजाय नमः । अग्नि-
ॐ विघ्नाय नमः । नैरृते ॐ आर्य्यायै
वायुकोणे ॐ दुर्गायै नमः । ईशाने
...न्यै नमः । एवं सर्व्वत्र । तद्बहि-
...न् वज्रादींश्च पूजयित्वा धूपदीपौ दत्त्वा
दद्यात् । * । यथा । नैवेद्यमानीय
मूलेन पाद्यार्घ्याचमनीयं दत्त्वा फडिति
नैवेद्यं संप्रोक्ष्य चक्रमुद्रयाभिरक्ष्य
...मन्त्रेण दोषसमूहं संशोष्य रमिति दोषं
...मकरसौधधाराभिपूर्णं वमिति मन्त्रेण
...कृत्य मूलमन्त्रमष्टधा जपेत् । ततो
...धेनुमुद्रयामृतीकृत्य गन्धपुष्पाभ्यां संपूज्य
...लः सन् हरिं प्रार्थयेत् । अस्य मुखतो
...सिवेदिति विभाव्य स्वाहान्तं मूलमुच्चार्य्य
...जलं दद्यात् । ततो मूलमुच्चार्य्य एतन्नैवेद्यं
...देवतायै नमः । ततो नैवेद्यं हस्ताभ्या-
ॐ निवेदयामि भवते जुषाणेदं हवि-
...त नैवेद्यं समर्प्य अमुकदेवतायै एतज्जल

मन्त्रोपकरणमर्प्पयामीति जलं दत्त्वा वामहस्ते ग्रासमुद्रां प्रदर्श्य दक्षिणहस्तेन प्राणादिमुद्राः प्रदर्शयेत् । * । यथा । ॐ प्राणाय स्वाहेति कनिष्ठानामिके अङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् । ॐ अपानाय स्वाहेति तर्ज्जनीमध्यमे अङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् । ॐ व्यानाय स्वाहेति मध्यमानामे अङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् ॐ उदानाय स्वाहेति तर्ज्जनीमध्यमानामा अङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् । ॐ समानाय स्वाहेति सर्व्वाङ्गुलीरङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् । ततः अङ्गुष्ठाभ्यामनामिकाग्रं स्पृशन् ओं नमः पराय अन्तरात्मने अनिरुद्धाय नैवेद्यं कल्पयामीति नैवेद्यमुद्रां प्रदर्श्य मूलमुच्चार्य्य अमुकदेवतां तर्पयामीति चतुर्द्धा संतर्प्य अमुकदेवतायै एतज्जलममृतापिधानमसि इति जलं दत्त्वा आचमनीयादिकं दद्यात् । * । वैष्णवे तु नैवेद्यदाने सर्व्वत्रायमेव विधिः । ततः सामान्यपूजापद्धत्युक्तक्रमेण विसर्ज्जनान्तं कर्म्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं षोड़शलक्षजपः । तथा च ।

"विकारलक्षं प्रजपेन्मनुमेनं समाहितः ।
तद्दशांशं सरसिजैर्जुहुयान्मधुराप्लुतैः ।"

इति तन्त्रसारः ।

स्मृत्युक्तविष्णुपूजा आह्निकतत्त्वादौ द्रष्टव्या । * । शिवस्याष्टमूर्त्तिपूजानन्तरं तत्रैव विष्णोरष्टमूर्त्तिपूजा यथा,—

"कृता पूजा मया देवि अष्टमूर्त्तेः शिवस्य च ।
यथा हि परमेशानि तच्छृणुष्व वरानने ।"

इत्युपक्रम्य ।

"कृत्वा पूजां महेशानि कूष्णज्या यां शिवेहने ।
अष्ट विष्णोर्महेशानि नामानि शृणु कामिनि ।
उग्रं विष्णुं महाविष्णुं ज्वलन्तं संप्रतापनम् ।
नृसिंहं भीषणं भीमं मृत्युमृत्युं प्रकीर्त्तितम् ।
एतान् विष्णून् महेशानि यथा संपूज्य तच्छृणु ।
वसुखादिक्रमाद्देवि पूजयेद्विष्णुमव्ययम् ।
तमस्त्वं शृणु चार्व्वङ्गि ज्ञानसारं वरानने ।"

ॐ उग्राय विष्णवे नमः । ॐ महाविष्णवे नमः । ॐ ज्वलन्ताय विष्णवे नमः । ॐ संप्रतापनाय विष्णवे नमः । ॐ नृसिंहाय विष्णवे नमः । ॐ भीषणाय विष्णवे नमः । ॐ भीमाय विष्णवे नमः । ॐ मृत्युञ्जयाय विष्णवे नमः ।

"इति पूजां महेशानि कृत्वा हि परमेश्वरि ।
विष्णुज्ञानं मया प्रोक्तं सर्व्वशक्तिसमन्वितम् ।"

इति निर्व्वाणतन्त्रे ७ पटलः ।

तस्य नमस्कारस्तत्फलादिश्च यथा,—

सूत उवाच ।

"मुक्तिहेतुमनाद्यन्तमजमक्षयमव्ययम् ।
यो नमेत् सर्व्वलोकस्य नमस्यो जायते नरः ।
विष्णुमानन्दमद्वैतं विज्ञानं सर्व्वगं प्रभुम् ।
प्रणमामि सदा भक्त्या चेतसा हृदयालयम् ।
योऽन्तस्तिष्ठन्नशेषस्य पश्यतीशः शुभाशुभम् ।
तं सर्व्वसाक्षिणं विष्णुं नमस्ये परमेश्वरम् ।
साध्विनापि नमस्कारप्रयुक्तश्चक्रपाणये ।
संसारशूलवर्णानामुद्वेजनकरो हि सः ।
कृष्णे स्फुरत्कलधरोदरचारुकृष्णे
लोकाधिकारिपुरुषे परमेऽप्रमेये ।
एकोऽपि चारुगुणमात्रकृतप्रणामः
सद्यः श्वपाकमपि शोधयितुं समर्थः ।
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ नमस्कारेण योऽर्च्चयेत् ।
स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि ।
दुर्गसंसारकान्ताराकूपारमभिधावताम् ।
एकः कृष्णनमस्कारः अस्ति तीरस्य देशकः ।
आसीनो वा शयानो वा तिष्ठन् वा यत्र तत्र वा ।
नमो नारायणायेति मन्त्रैकशरणो भवेत् ।
नारायणेति शब्दोऽस्ति वागस्ति वशवर्त्तिनी ।
तथापि नरके घोरे पतन्तीति किमद्भुतम् ।
चतुर्मुखायुर्यदि कोटिवक्त्रो
भवेन्नरः कोऽपि विशुद्धचेताः ।
सर्व्वे गुणानामयुतैकदेशं
वदेन्न वा देववरस्य विष्णोः ।
व्यासाद्या मुनयः सर्व्वे स्तुवन्तो मधुसूदनम् ।
मतिक्षयान्निवर्त्तन्ते न गोविन्दगुणक्षयात् ।
अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्त्तिते सर्व्वपातकैः ।
पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ।
सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ।
बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ।
स्वप्नेऽपि नामस्मृतिरादिपुंसः
क्षयं करोत्यक्षयपापराशिम् ।
प्रत्यक्षतः किं पुनरत्र पुंसां
संकीर्त्तिते नाम्नि जनार्द्दनस्य ।
नमः कृष्णाच्युतानन्त वासुदेवेत्युदीरितम् ।
यैर्भावभावितैर्विप्र न ते यमपुरं ययुः ।
शमायालं जलं वह्नेस्तमसो भास्करोदयः ।
शान्तिः कलेरघौघस्य नामसंकीर्त्तनं हरेः ।
क्व नाकपृष्ठगमनं पुनरावृत्तिलक्षणम् ।
क्व जपो वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमम् ।
गच्छतां दूरमध्वानं तृष्णामूर्च्छितचेतसाम् ।
पाथेयं पुण्डरीकाक्षनामसंकीर्त्तनामृतम् ।
नम इत्येव यो ब्रूयात् तद्भक्तः श्रद्धयान्वितः ।
तस्याक्षयो भवेल्लोकः श्वपाकस्यापि शौनक ।
संसारसर्पदष्टस्य निर्व्विचेष्टैकभेषजम् ।
कृष्णेति वैष्णवं मन्त्रं जप्त्वा मुक्तो भवेन्नरः ।
ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्च्चयन् ।
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्त्य केशवम् ।
नूनं तत्कण्ठशालूकमथवा प्रतिजिह्विका ।
रोगाधारा न सा जिह्वा या न वक्ति हरे-
र्गुणान् ।
कुरुक्षेत्रेण किं तस्य काश्या वा शान्तिकेन वा ।
जिह्वाग्रे वर्त्तते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम् ।
विज्ञानदुष्कृतसहस्रसमावृतोऽपि
श्रेयः परन्तु परिशुद्धिमभीप्समानः ।
स्वप्नान्तरेऽपि किल योनिभयं न पश्ये-
न्नारायणस्तुतिकथापरमो मनुष्यः ।"

इत्यादि गारुड़े नारायणभक्तिनमस्कारो नाम २३२ अध्यायः । * ।

सूत उवाच ।
"असारभूते संसारे सारमेकं विनिर्द्दिशेत् ।
समाराधिलोकस्य सारमाराधनं हरेः ॥
दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा ।
अर्च्चितं स्यात्तदा चैव तेन सर्व्वं चराचरम् ॥
मात्स्यवत् परिरत्नमां सृष्टिसंहारकारकम् ।
यो न पूजयते विष्णुं तं विद्याद्ब्रह्मघातकम् ॥
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्व्वमिदं ततम् ।
स्वकर्म्मणा तमभ्यर्च्च्य सिद्धिं विन्दन्ति मानवाः ॥
नरके पच्यते यस्तु यमेन परिभाषितः ।
किं त्वया नार्च्चितो देवः केशवः क्लेशनाशनः ॥
उदकेनाप्यभावेन द्रव्याणामर्च्चितः प्रभुः ।
यो ददाति स्वकं लोकं स त्वया किं न चार्च्चितः ॥
न तत् करोति या माता न पिता नापि
बान्धवाः ।
यत् करोति हृषीकेशः सन्तुष्टः श्रद्धयार्च्चितः ॥
वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।
विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्तत्तोषकारकः ॥
न दानैर्विविधैर्दत्तैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ।
तोषमेति महात्मासौ यथा भक्त्या जनार्द्दनः ॥
सम्पदैश्वर्य्यमाहात्म्यज्ञानसन्ततिकर्म्मणाम् ।
विमुक्तेश्चैकतालभ्यं मूलमाराधनं हरेः ॥
प्रणामैस्तुष्यते विष्णुरेतद्धि परमं धनम् ।
अन्यथा वा विधिना कस्समर्च्चितुमर्हति ॥"
इति गारुडे पूजास्तुतिः २२२ अध्यायः ॥ * ॥
सूत उवाच ।
"आलोक्य बहुशास्त्राणि विचार्य्य च पुनः
पुनः ।
इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥
किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किम-
ध्वरैः ।
यो नित्यं ध्यायते देवं नारायणमनन्यधीः ॥
अतितीर्थसहस्राणि अतितीर्थशतानि च ।
नारायणप्रणामस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् ॥
प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्म्मादिकानि वै ।
यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥
कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥
मुहूर्त्तमपि यो ध्यायेन्नारायणमतन्द्रितः ।
सोऽपि तद्गतिमाप्नोति किं पुनस्तत्परायणः ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु योगस्थस्य च योगिनः ।
या काचिन्मनसो वृत्तिः सा भवत्यच्युताश्रया ॥
उत्तिष्ठन्निपतन् गच्छन् प्रबुवन् वै विवसंस्तथा ।
भुञ्जन् स्वपंश्च चापश्च गोविन्दं माधवं स्मरेत् ।
स्वे स्वे कर्म्मण्यभिरतः कुर्य्याच्चित्तं जनार्द्दने ।
एवं शास्त्रानुसारोक्तैः किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥
ध्यानमेव परो धर्म्मो ध्यानमेव परं तपः ।
ध्यानमेव परं शौचं तस्मात् ध्यानपरो भवेत् ॥
नास्ति विष्णोः परं ध्येयं नास्ति नामश्मनात्
परम् ।
तस्मात् ध्यानमन्त्रोक्तं वासुदेवस्य चिन्तनम् ॥
यद्रूपेणे परं ब्रह्म सनको यत्र गोचरम् ।
तदप्यप्रार्थितं ध्यातो ददाति मधुसूदनः ॥
प्रमादात् कुर्व्वतां कर्म्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥
ध्यानेन सदृशं नास्ति शोधनं पापकर्म्मणाम् ।
आगामिदेहहेतूनां दाहकोऽप्येष पावकः ॥
विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिमत्रैव जन्मनि ।
प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्म्मचयोऽचिरात् ॥
यथाग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः ।
तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्व्वकिल्बिषम् ॥
यथाग्निदाहात् कनकमपदोषं प्रजायते ।
संश्लिष्टं वासुदेवेन मनुष्याणां तथा मनः ॥
गङ्गास्नानसहस्रेषु पुष्करस्नानकोटिषु ।
यत् पापं विलयं याति स्मृते नश्यति तद्धरौ ॥
प्राणायामसहस्रैस्तु यत् पापं नश्यति ध्रुवम् ।
क्षणमात्रेण तत् पापं हरेर्ध्यानात् प्रणश्यति ॥
एकस्मिन्नप्यतिक्रान्ते मुहूर्त्ते ध्यानवर्ज्जिते ।
दस्युभिर्म्मुषितेनेव युक्तमाक्रन्दितं भृशम् ॥
कलिप्रभावो दुष्टोक्तिः पाषण्डानां तथोक्तयः ।
न क्रमेरन् मनस्तस्य यस्य चेतसि केशवः ॥
सा तिथिस्तदहोरात्रं स योगः स च चन्द्रमाः ।
लग्नं तदेव विख्यातं यत्र सम्मर्य्यते हरिः ॥
सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा चान्धजड़मूकता ।
यन्मुहूर्त्तं क्षणं वापि वासुदेवो न चिन्त्यते ॥
कलिः कृतयुगन्तस्य कलिस्तस्य कृते युगे ।
हृदये यस्य गोविन्दो यस्य चेतसि नाच्युतः ॥
यस्याग्रतस्तथा पृष्ठे गच्छतस्तिष्ठतोऽपि वा ।
गोविन्दे नियतं चित्तं कृतकृत्यः सदैव सः ॥
वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्च्चनादिषु ।
तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥
असंख्यत्र च गार्हस्थ्यमतन्द्रा च महत्तपः ।
छिनत्ति वैष्णवीं मायां केशवार्पितमानसः ॥
क्षमां कुर्व्वन्ति क्रुद्धेषु दयां मूर्खेषु मानवाः ।
मुदञ्च धर्म्मशीलेषु गोविन्दे हृदयस्थिते ॥
ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्म्मसु ।
प्रायश्चित्तं हि सर्व्वस्य दुष्कृतस्येति निश्चितम् ॥
लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः ।
येषामिन्दीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्द्दनः ॥
कीटपक्षिगणानाञ्च हरौ संन्यस्तचेतसाम् ।
ऊर्द्ध्वमेव गतिं मन्ये किं पुनर्ज्ञानिनां नृणाम् ॥
वासुदेवतरुच्छाया नातिशीता न घर्म्मदा ।
नरकद्वारशमनी सा किमर्थं न सेव्यते ॥
न च दुर्व्वाससः शापो वज्रञ्चापि शचीपतेः ।
हन्तुं समर्थो हि सखे हृद्गते मधुसूदने ।
वदतस्तिष्ठतोऽन्यद्वा स्वेच्छया कर्म्म कुर्व्वतः ।
नापयाति यदा चिन्ता सिद्धां मन्ये च धारणाम् ॥
ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥
चिन्तय बहुनोक्तेन शुभाशुभपुना हरिम् ।
स्मरनाहर्निशं विष्णुमशेषदुरितापहम् ॥
न हि ध्यानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
श्वपाकेष्वपि भुञ्जान. ...
यदा चित्तं समासक्तं ...
यदि नारायणेऽप्यर्थे को ...
प्रत्यक्षमिनमेदं ...
वचसामात्मसंवेद्यं ...
तज्ज्ञानया ...
संसारकर्म्मणोऽप्येते वा ...

इति गारुडे ...
तस्य माहात्म्यं यथा,—
सूत उवाच ।
"विष्णुचित्तो भवेद्यस्तु ...
तमेवैष्यति सुत ...
तद्दानं यत्र गोविन्दः ...
तत् कर्म्म यत्तदर्थाय ...
सा जिह्वा या हरिं स्तौति ...
तावेव केवलौ श्लाघ्यौ ...
प्रणाममीशस्य शिरःफलं वि...
तद्दर्शनं पावनं हि नेत्र...
मनःफलं तद्गुणकर्म्मचिन्तनं
वाचस्तु गोविन्दगुणस्तवः ...
मेरुमन्दरमात्रोऽपि राशिः ...
केशवं वैद्यमासाद्य दुर्व्या...
यत्किञ्चित् कुरुते ...
सर्व्वं नारायणे न्यस्य कुर्व्वी...
ब्रह्मादिचतुरास्यान्तं ...
चराचरं जगत् सर्व्वं प्रभुः ...
यस्मिन्न्यस्तमतिर्न याति ...

विष्णौ यत्र ...

मुक्तिं चेतसि ...

किञ्चित्रं दुरितं प्रयाति विलं...

महता पुण्यपण्येन येन ...
तस्य विष्णोः प्रसादेन ...
अभिकार्य्यं जपं यावं विधे...
गन्तुं दुःखोदधेः पारं कुर्व्व...
राहुस्य शरणं राजा विराटे ...
धर्म्मस्य सर्व्वमर्य्यादा यस्य ...
ये नमन्ति जगद्योनिं ...
न तेभ्यो विद्यते तीर्थमधि...
अनर्घरत्नपूजासु कुर्य्यात् ...
तं समुद्दिश्य गोविन्द भावता...
शूद्रं वा भगवद्भक्तं निषादं ...
द्विजजातिसमं मन्ये न वर्णि...
आदरेण यथा स्तौति धनवन्तं ...
तथा कृष्णं कर्त्तारं ...
यथा जातरूपो वह्निरेकः ...
तथाविधः स्तुतो विष्णुर्निजा...
प्रदीप्तं पश्चतां यदा राज...

…द्यानि सर्व्वाणि यीताम्बरधरं नरम् ।
… यान्ति दिव्याभरणा किङ्किणी नादगी ।
…दाखिंस्ति स्पृहन्ते प्रभाव: परिकीर्त्तिये ॥
…स्ति गोविन्दं दर्शनीयाकृत: मानवम् ।
…त्यागो मनक्रं यं पुनरागुपराधनः ॥
…दं देवो सुनिर्वेन्द्र सत्य सभा हृदयन्ति: ।
…ष्णा नाशते तावद्यावन्नार्चयते हरिम् ॥”
… नारदे विष्णुमाहात्म्ये ८३५ अध्याय: ॥
… पादोदकपानादिफलम् ।
…दि दर्पं सुरी नाम नैवेद्यमृदरे हरेः ।
…दकच निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥
नैवेद्यमन्नं तुलसीविमिश्रं
विशेषतः पादजलं पिवेच ।
योऽश्नाति नित्यं पुरतो मुरारेः
प्राप्नोति यज्ञायुतकोटिपुण्यम् ॥
…दा हन्ति यद्ब्रह्महत्तुलसी क्षेपच पादोदकं
…दं बहुमद्यपानदुरितं गुर्व्वङ्गनागमनम् ।”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १० अध्याय: ॥ ॥
…स नाम्नां मुख्यार्थो यथा,—
इषिरुवाच ।
…तेषु शेषो भवसि समानेरपोऽपि कीर्त्तितः ।
…मोत्पत्तियुक्तेषु ब्रह्मेन्द्रवरुणादिषु ।
…न व्ययसे स्थानात्तस्मात् कीर्त्त्यसेऽच्युतः ।
…णामिन्द्रं रुद्रञ्च यमं वरुणमेव च ।
…त्य हरसे यस्मात्तस्माद्धरिरिहोच्यसे ॥
…मानयसि भूतानि वपुषा यशसा श्रिया ।
…रेण वपुषा देव तस्मात्त्वासि सनातनः ॥
…आद्ब्रह्मादयो देवा मुनयश्चोग्रतेजसः ।
…ते त्वधिगच्छन्ति तेनानन्तस्त्वमुच्यसे ॥
…क्षीयसे न क्षरसे कल्पकोटिशतैरपि ।
…स्मात्त्वमक्षरत्वाच्च विष्णुर्वेति प्रकीर्त्त्यसे ॥
…ष्टब्ध त्वया सर्व्वं जगत् स्थावरजङ्गमम् ।
…हिरम्भनास्येव विष्णुर्वेति प्रकीर्त्त्यसे ॥
…ष्टभ्य तिष्ठसे नित्यं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
…यक्षगन्धर्व्वनरं समहद्भूतपन्नगम् ।
…प्य त्वामेव विशते त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
…आद्विष्णुरिति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
…रा इत्युच्यते ह्याप: ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
…यनं तस्य तत्पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥
…गे युगे प्रनष्टां गां विष्णो विन्दसि तत्त्वतः ।
…विन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥
…षीकाणीन्द्रियाण्याहुस्तत्त्वज्ञानविशारदाः ।
…शित्वे वर्त्तसे तेषां हृषीकेशस्ततोच्यसे ॥
…सन्ति त्वयि भूतानि ब्रह्मादीनि युगक्षये ।
…वा वससि भूतेषु वासुदेवस्ततुच्यसे ॥
…सङ्कर्षयसि भूतानि कल्पे कल्पे पुनः पुनः ।
…तः सङ्कर्षणः प्रोक्तस्तत्त्वज्ञानविशारदैः ॥
…व्यूहेन न तिष्ठन्ति सदेवासुरराक्षसाः ।
…विद्युः सर्व्वधर्म्माणां प्रद्युम्नस्तेन चोच्यते ॥
…निरोधो विद्यते यस्मान्न ते भूतेषु कश्चन ।
…अनिरुद्धस्ततः प्रोक्तः पूर्व्वमेव महर्षिभिः ॥”
इति मात्स्ये २२२ अध्याय: ॥ ॥

विष्णुलोकगमनकारणं यथा,—
“स्वर्गभोगी सकामः स्याद्निष्कामो निरुपद्रवः ।
स याति देहं त्यक्त्वा च पदं विष्णोर्निरामयम् ।
पुनरागमनं नास्ति तेषां निष्कामिनां सति ॥
ये सेवन्ते च द्विभुजं कृष्णमात्मानमेव च ।
गोलोकं ते नरा यान्ति दिव्यरूपविधारिणः ॥
ये च नारायणं भक्त्या सेवन्ते च चतुर्भुजम् ।
वैकुण्ठं यान्ति ते सर्व्वे दिव्यरूपविधारिणः ॥
सकामिनो वैष्णवाश्च गत्वा वैकुण्ठमेव च ।
भारतं पुनरायान्ति तेषां जन्म द्विजातिषु ॥
कालेन ते च निष्कामा भवन्त्येव क्रमेण च ।
भक्तिञ्च निर्म्मलां बुद्धिं तेभ्यो दास्यति निश्चितम् ।
हरिभक्ताश्च निष्कामाः स्वधर्म्मरहिता द्विजाः ।
तेऽपि यान्ति हरेर्लोकं क्रमाद्भक्तिबलाद्धो ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्याय: ॥

विष्णुश्रवणं, क्ली, (विष्ण्वधिदेवताकं श्रवणम् ।) श्रवणानक्षत्रम् । यथा,—
“उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुश्रवणेण संयुताम् ।
एकादश्युद्भवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विष्णुकन्दः, पुं, (विष्णुप्रियः कन्दः ।) मूलविशेषः । तत्पर्य्यायः । विष्णुगुप्तः २ सुपुटः ३ बहुसंपुटः ४ जलवासः ५ हस्तुकन्दः ६ दीर्घपत्रः ७ हरिप्रियः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तदाहशोषहरत्वम् । रुच्यत्वम् । सन्तर्पणकारित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

विष्णुक्रान्ता, स्त्री, अपराजिता । इत्यमरः ॥ अपराजिताया अन्या क्षुपजातिः । तत्पर्य्यायः । हरिक्रान्ता २ नीलपुष्पा ३ अपराजिता ४ नीलक्रान्ता ५ सुनीला ६ विक्रान्ता ७ छर्द्दिका ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफवातामयविषदोषनाशित्वम् । मेधाकारित्वम् । पावनित्वम् । शुभदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

विष्णुगुप्तः, पुं, (विष्णुना गुप्तः ।) वात्स्यायनमुनिः । यथा,—
“विष्णुगुप्तस्तु कौटिल्यश्चाणक्यो द्रामिलोऽङ्गुलः ।
वात्स्यायनो मल्लनागः पक्षिलस्वामिनावपि ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विष्णुगुप्तकं, क्ली, चाणक्यमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विष्णुगृहं, क्ली, (विष्णवे प्रतिष्ठितं गृहम् ।) विष्णुमन्दिरम् । तम्रपुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विष्णुगृहकरणफलं यथा,—
“अष्टेष्टकासमायुक्तं यः कुर्य्याद्वैष्णवं गृहम् ।
न तस्य फलसम्पत्तिर्वक्तुं शक्येत केनचित् ॥”
इति हरिभक्तिविलासे । २० । १४ ॥
“यैस्तु देवालयं विष्णोः शुभं दारुमयं कृतम् ।
कारयेन्मृण्मयं वापि शृणु तस्य फलं मुने ॥
अहन्यहनि योगेन यजतो यन्महाफलम् ।
प्राप्नोति तत् फलं विष्णोर्यः कारयति मन्दिरम् ॥
कुलानां शतमागामि समतीतं तथा शतम् ।
कारयेद्भगवद्धाम नयत्यच्युतलोकताम् ॥
सप्तजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
विष्णोरालयविन्यासप्रारम्भादेव नश्यति ॥
सप्तलोकमयो विष्णुर्यस्तस्य कुरुते गृहम् ।
प्रतिष्ठां समवाप्नोति स नरः साप्तलौकिकीम् ॥
प्रशस्तदेशे भूभागे प्रशस्तं भवनं हरेः ।
कारयन्निखिलान् लोकान् स नरः प्रतिपद्यते ॥
इष्टकानाञ्च विन्यासो यावद्वर्षाणि तिष्ठति ।
तावद्वर्षसहस्राणि तत्कर्त्ता दिवि संस्थितः ॥
चिकीर्षोरपि कृष्णस्य मन्दिरं पुण्यकारिणः ।
नरस्य क्षयमायाति पापं जन्मशतोद्भवम् ॥
ये ध्यायन्ति सदा हृत्वा करिष्यामि हरेर्गृहम् ।
तेषां विलीयते पापं पूर्व्वजन्मशतोद्भवम् ॥
येऽनुमोदन्ति कृष्णस्य क्रियमाणं हरेर्गृहम् ।
तेऽपि पापविनिर्म्मुक्ता वैष्णवं लोकमाप्नुयुः ॥
कनिष्ठं मध्यमं श्रेष्ठं कारयित्वा हरेर्गृहम् ।
स्वर्गञ्च वैष्णवं लोकं मोक्षञ्च लभते क्रमात् ॥
समतीतं भविष्यञ्च कुलानामयुतं नरः ।
विष्णुलोकं नयत्याशु कारयित्वा हरेर्गृहम् ॥
दुष्प्राप्यं यत् फलं विप्रा वाजिमेधादिभिर्म्मखैः ।
प्राप्यते तत् सुखेनैव निवेश्य भवनं हरेः ॥
ये हताभिमुखाः शूरा गोविप्रार्थे रणाजिरे ।
स तत्फलमवाप्नोति कारयित्वा हरेर्गृहम् ॥
पक्वेष्टरचितं रम्यं पञ्चप्रासादसंयुतम् ।
कारयित्वा हरेर्धाम धूतपापो व्रजेद्दिवम् ॥
सञ्चेयार्हमहस्रेण शतेनार्द्धेन वा हरेः ।
तुल्यं फलं समाख्यातं तदीश्वरदरिद्रयोः ॥
पतितं पतमानन्तु तथार्द्धपतितं तथा ।
समुद्धृत्य हरेर्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात् ॥”
इति वह्निपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशासननामाध्यायः ॥

विष्णुचक्रं, क्ली, (विष्णोश्चक्रमिव ।) हस्तस्थरेखामयचक्रविशेषः । यथा,—
“विष्णुचक्रं करे चिह्नं सर्व्वेषां चक्रवर्त्तिनाम् ।
भवत्यव्याहतो यस्य प्रभावस्त्रिदशैरपि ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १३ अध्यायः ॥
रेखान्तरानाकुलं रेखामयचक्रम् । इति तट्टीका ॥
सुदर्शनचक्रञ्च ॥

विष्णुतैलं, क्ली, (विष्णुनामकं तैलम् ।) अश्विनीकुमारकृतपक्वतैलविशेषः । यथा,—
“आनीयं विष्णुतैलञ्च स्वर्व्वैद्येन विनिर्म्मितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे १३ अध्यायः ॥ ॥
अथ स्वल्पविष्णुतैलम् ।
“शालपर्णीपृश्निपर्णीबलागोक्षुरकाङ्कुराः ।
एरण्डस्य च मूलानि बृहत्योः पूतिकस्य च ॥
शतावरी सहचरं पचेदेतैः पलोन्मितैः ।
तैलप्रस्थं पयो दत्त्वा गव्यं वाजं चतुर्गुणम् ॥
अस्य तैलस्य पक्वस्य शृणु वीर्य्यमतः परम् ।
वातार्त्ता नरनागाश्च पीत्वा दृढ़तनुत्वचः ॥
हनुपार्श्वगले वातास्ये गलगण्डेऽर्द्दिते च यः ।
शर्कराश्मरिपाण्डुत्वकामलाद्यावभेदके ।

क्षीणेन्द्रियेऽल्पहृष्टौ च जराजर्ज्जरिते हितम् ।
वन्ध्यानामश्वतरीणाञ्च गर्भस्थितिकरं परम् ।
एतद्वरं तैलं विष्णुना परिकीर्त्तितम् ॥”
तण्डुलः गौरचतण्डुलः । हस्त्योर्हस्तीकाट-
कार्य्यौ । पूतिको नाटाकरञ्जः । सहचरो
भिण्टी । अत्र क्वाथान्तराभावात् क्षीरस्य
चतुर्गुणं जलं कश्चिद्ददाति ।
“स्वरसक्षीरमाङ्गल्यैः पाको यत्रेरितः क्वचित् ।
जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्य्याधानार्थमावपेत् ॥”
इति परिभाषाबलात् ।
क्वचिदिति पाठात् क्वाथान्तररहिते केवल-
क्षीरादिसहिततैलादिपाके सामर्थ्यं न तु सर्व्वत्र ।
“एलाचन्दनकुङ्कुमागुरुसुराककोलमांसीशटी-
शैवालम्बरयष्टिपर्णशशभृन्नखचोचीध्वजीशी-
रकम् ।
कस्तूरिनखपूतिशैलजलदसेयीलवङ्गादिकं
गन्धद्रव्यमिदं प्रदेयमखिलं श्रीविष्णुतैलादिषु ॥”
अथ हस्तविष्णुतैलम् ।
“अश्वगन्धाश्वगन्धाजीवकर्षभकौ शटी ।
काकोली क्षीरकाकोली जीवन्ती मधुयष्टिका ॥
मधूरिका देवदारु पद्मकाष्ठञ्च सैन्धवम् ।
मांसी चैला त्वचं कुष्ठं रक्तचन्दनशैलजम् ॥
मञ्जिष्ठा मृगनाभिश्च श्वेतचन्दनकुङ्कुमम् ।
पर्णी कुन्दुरु सौटिश्च ग्रन्थिकश्च नखी तथा ॥
एतेषां पलिकैर्भागैस्तैलस्यापि तथाढकम् ।
शतावरीरससमं दुग्धञ्चापि समं भवेत् ॥
विष्णुतैलवरं श्रेष्ठं सर्व्ववातविकारनुत् ।
ऊर्द्ध्ववाते ह्यधोवाते अङ्गविपक्ष एव च ॥
शिरोमध्यगता ये च मन्या स्तम्भे गलग्रहे ।
यस्य शुष्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विकला ॥
ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ।
सर्व्वांस्तानाशयत्याशु सूर्य्यस्तम इवोदितः ॥”
इति भैषज्यरत्नावली ॥

विष्णुदैवतं, } त्रि, (विष्णुर्द्दैवतं दैवतं वा यस्य ।)
विष्णुदैवत्यं, } विष्ण्वधिष्ठातृदेवताकम् । यथा,—
“यज्ञोपकरणं सर्व्वं वाचनं सर्व्वदैवतम् ।
इदन्तु सर्व्वदैवत्यं यदुक्तं द्विजोत्तमाः ।
तद्वदेवं विष्णुदैवत्यं सर्व्वं वा विष्णुदैवतम् ॥”
इति वह्निपुराणे विष्णुधर्म्मोत्तरवचनम् ॥
क्ली, श्रवणानक्षत्रम् । इति ज्योतिषम् ॥

विष्णुदैवत्या, स्त्री, (विष्णुर्द्दैवतमस्याः ।) एका-
दशीतिथिः । द्वादशीतिथिः । यथा,—
“एकादशी द्वादशी च प्रोक्ता श्रीपतिभाविनः ।
त्रयोदशी अनङ्गस्य शिवसौम्या चतुर्द्दशी ॥”
इति स्मृतिः ॥
“एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।
न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्द्देवता हरिः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विष्णुधर्म्मः, पुं, (विष्णुकथितो धर्म्मो यत्र ।) ग्रन्थ-
विशेषः । यथा । “अष्टादशपुराणानि मविष्य-
पुराणम् ।
अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्म्मादिशास्त्राणि शिवधर्म्माश्च भारत ।
कार्ष्णश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।
सौराश्च धर्म्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ।
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥’
जयत्यनेन संसारमिति जयस्तादृग्ग्रन्थः ॥” इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ विद्याविशेषः । यथा,—
“अत्रापि जप्त्वा येन्द्रत्वं विष्णुधर्म्माख्यविद्यया ।
सर्व्वान् शत्रून् विनिर्जित्य गाथ वली महेश्वर ॥
पादयोर्जानुनोरूर्व्वोरुदरे हृदयोरसि ।
मुखे शिरस्यानुपूर्व्व्यादोङ्कारादीन् विनिर्द्दिशेत् ॥
ॐ नमो नारायणायेति विपर्य्ययमथापि वा ।
करन्यासं ततः कुर्य्यात् द्वादशाक्षरविद्यया ॥
प्रणवादियकारान्तमङ्गुल्यङ्गुष्ठपर्व्वसु ।
न्यसेत् हृदय ॐकारं नकारं मम मूर्द्धनि ॥
मोकारन्तु भ्रुवोर्म्मध्ये शिखानेत्रादिमर्द्दतः ।
ॐ विष्णवे नम इति इमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥
आत्मानं परमं ध्यायेच्छ्रियषट्शक्तिभिर्युतम् ।
मम रक्षां ततः कुर्य्यात्तत्स्वमूर्त्तिर्भवेत्ऽवतु ॥
त्रिविक्रमस्तथाकाशे स्वले रक्षतु वामनः ।
अटव्यां नरसिंहस्तु रामो रक्षतु पर्व्वते ॥
भूमौ रक्षतु वाराहो व्योम्नि नारायणोऽवतु ।
कर्म्मबन्धाच्च कापिल्यदत्तो योगात्तु रक्षतु ॥
हयग्रीवो देवनायाः कुमारो मकरध्वजात् ।
नारदोऽन्याभिगात् पायात् कूर्म्मो वै नैरृते:
सदा ॥
धन्वन्तरिरपथ्याच्च नागः क्रोधवशात् किल ।
यज्ञलोकाहलः कालाद्रामो ज्ञानाच्च रक्षतु ॥
बुद्धः पाषण्डसंघातात् कल्किरव्यात् कलेः समम् ।
मायामध्यं दिने विष्णुः प्रातर्नारायणोऽवतु ॥
मधुहा चापराह्णे च सायं रक्षतु माधवः ।
हृषीकेशः प्रदोषेऽव्यात् प्रत्यूषेऽथाव्यजनार्द्दनः ॥
श्रीधरोऽव्यादर्द्धरात्रे पद्मनाभो निशान्तके ।
चक्रकौमोदकीशाखाः घ्नन्तु शत्रूंश्च राक्षसान् ॥
शङ्खशब्दश्च शत्रुभ्यः शार्ङ्गी वै गरुडस्तथा ।
बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् पान्तु पार्षदभूषणाः ॥
शेषः सर्व्वमुदापनः सदा सर्व्वत्र पातु माम् ।
विदिक्षु दिक्षु च सदा नरसिंहश्च रक्षतु ॥
एतद्धारयमाणश्च यं यं पश्यति चक्षुषा ।
स वशी स्यात्प्रिपाप्मा च रोगान्मुक्तो दिवं
व्रजेत् ॥”
इति गारुडे २०१ अध्यायः ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरं, क्ली, संहिताविशेषः । तस्य प्रश्न-
कर्त्ता जनमेजयसुतः । वक्तारः शौनकाद्या
ऋषयः । तत्र १०० दशाष्टास्तदुपरि सर्गाः ॥

विष्णुपञ्जरं, क्ली, (विष्णुरेव पञ्जरमिव यस्मिन् ।
तद्धारयितुर्निर्भयरक्षकारित्वादस्य तथात्वम् ।)
विष्णुकवचविशेषः । यथा,—
“प्रवक्ष्याम्यधुना ह्येतद्वैष्णवं पञ्जरं शुभम् ।
नमो नमस्ते गोविन्द चक्रं गृह्य सुदर्शनम् ।
प्राच्यां रक्षस्व मां विष्णो त्वामहं शरणं गतः ।
गदां कौमोदकीं गृह्य पद्मनाभामितद्युते ।
याम्यां रक्षस्व मां विष्णो त्वामहं शरणं गतः ।
हलमादाय सौनन्दं नमस्ते पुरु...
प्रतीच्यां रक्ष मां विष्णो
पाञ्चजन्यं तथा ...
प्रगृह्य रक्ष मां ...
चर्म्म सूर्य्यशतं गृह्य खड्गं
नैरृत्यां माञ्च रक्षस्व ...
वैजयन्तीं प्रगृह्य त्वं श्रीवत्सकण्ठ...
वायव्यां रक्ष मां देव अश्व...
वैनतेयं समारुह्य अन्तरीक्षे जना...
मां ...
विशालाक्षं समारुह्य रक्ष मां ...
अकूपार नमस्तुभ्यं
करशीर्षाङ्घ्रिपर्व्वसु तथाष्टभुजाय...
कृत्वा त्वं रक्ष मां देव ...
एतदुक्तं भगवता वैष्णवं पञ्जरं मह...
पुरा रक्षार्थमीशेन ...
यद्दः या नाशयामास दानवं ...
चामरं ...
इति ...

विष्णुपदं, क्ली, (विष्णोः पदम् ।) ...
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । १३ ।
“वसुन्धराविष्णुपदं द्वितीय-
मध्यारुरोहेव रजस्तरेण ॥”)
क्षीरोदः । इति मेदिनी । पद्म । ...
चक्रः । (तीर्थविशेषः । यथा, ...
७ । ८३ । ८५ ।
“तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्च्च ...
सर्व्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं ...
कैलासपर्व्वतस्य स्थानविशेषः । म.
भारते । ५ । १११ । २२ ।
“अत्र विष्णुपदं नाम ...
पर्व्वतविशेषः । यथा, हरिवंशे । ...
“तेन चित्ररथेनाथ तदा विष्णुपदे गि...
विष्णोः स्थानम् । यथा,
“अपुण्यपुण्योपरमे यस्मिन्निःशेष...
यत्र गत्वा न शोचन्ति तद्विष्णोः ...
धर्म्मधुवाद्यास्तिष्ठन्ति यत्र ...
तत्साष्टोत्तरयोगेशास्तद्विष्णोः परमं ...
यत्रैतदोतं प्रोतं च यद्भूतं सचराचर...
भाव्यञ्च विश्वं मैत्रेय तद्विष्णोः परमं ...
दिवीव चक्षुराततं विमलं ...
विवेकज्ञानदृष्टञ्च तद्विष्णोः ...
इति विष्णुपुराणे २ ...
भ्रूमध्यम् । यथा,—
“अव्यक्ती भ्रुवोर्विष्णोर्यो ...
आसमस्तद्वर्ती पश्यत्यपूर्व्वं मण्डल...
अवन्ध्यतो भवेज्जिह्वा शुभो नर
विष्णोः पदानि भूमध्ये ...
इति काशीखण्डे ४१ अध्याये । ...

विष्णुपदी, स्त्री, (विष्णोः पदं ...
गौरादित्वात् ङीष् ।) गङ्गा । ...
भागवते । ९ । १६ । ७ ।

[illegible]

नाम्ना विष्णुपदी सा च गङ्गा ...

[illegible]

निर्मला विष्णुपादाब्जात् सेव विष्णुपदी स्मृता ॥"

इति श्रीमद्देवीभागवते [illegible] ८ अध्यायः ॥ वृषवृश्चिकसिंहकुम्भसंक्रान्तयः ।

यथा, [illegible] ।

"षडशीतिमुखञ्चापि तोये च षडशीतयः ।
वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता ॥"

अपि च ।

"इष्वश्च षडशीत्यादिमध्यकालमसलभकाशम् ।
अर्वाक् षोडश विज्ञेया नाड्यः पश्चाच्च षोडश ।
कालः पुण्योऽर्कसंक्रान्तेर्विद्वद्भिः परिकीर्त्तितः ॥"

इति ग्रामलयोर्यं दिवा विष्णुपदीविषयम् ।

अमरत्व जावालोक्तदर्शिनी ।

"पुण्याया विष्णुपद्याश्च प्राक् पश्चादपि षोडश ।"

तत्र स्नानादिफलम् ।

"अयने कोटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च ।
षडशीतिसहस्रन्तु षडशीत्यामुदाहृतम् ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विष्णुपदीचक्रं, क्ली, (विष्णुपद्याश्चक्रम् ।) ज्यैष्ठाषाढ़ाश्वयभाद्रफाल्गुनमार्गीयरविसंक्रमकालीननक्षत्रविन्यासानुक्रमशुभाशुभफलज्ञापकनराकारचक्रम् । यथा,—

"आर्द्धे संक्रमर्क्षं यत्र विष्णुपद्यां रवेस्तु सत् ।

[illegible]

इति भक्तिविवेकम् ॥

विष्णुभक्तिः, स्त्री, (विष्णौ भक्तिः ।) भगवद्भक्तिः ॥ यथा,—

ब्रह्म पुराणे ।

"विष्णुभक्तिं प्रवक्ष्यामि यया सर्व्वमवाप्यते ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन् म्लेच्छेऽपि वर्त्तते ।
स विप्रेन्द्रो मुनिः श्रीमान् स यति: स च पण्डितः ।
[illegible]
[illegible]
पुनाति भगवद्भक्तश्चाण्डालोऽपि यदृच्छया ।
पठनाय श्रवणाय नमस्कारे च यो वदेत् ।
[illegible]
[illegible]
सर्व्ववेदान्तवित् कोट्या विष्णुभक्तो विशिष्यते ।
ऐकान्तिकाश्च पुरुषा गच्छन्ति परमं पदम् ।
एकान्तिनामसौ विष्णुर्यस्तादेको परायणः ।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ॥
प्रियाणामपि सर्व्वेषां देवदेवस्य सुप्रियः ।
आपत्स्वपि सदा यस्य भक्तिरव्यभिचारिणी ॥
या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
विष्णुं संस्मरतः सा मे हृदयान्नापसर्पतु ॥
अन्तर्गतोऽपि वेदानां सर्व्वशास्त्रार्थवेद्यपि ।
यो न सर्व्वेश्वरे भक्तस्तं विद्यात् पुरुषाधमम् ॥
नाधीतवेदशास्त्रोऽपि न कृताध्वरसंस्तरः ।
यो भक्तिं वहति विष्णौ तेन सर्व्वं कृतं भवेत् ॥
यज्ञानां क्रतुमुख्यानां सर्व्वेषां पारगा अपि ।
न तां यान्ति गतिं भक्ता यां यान्ति मुनिसत्तम ॥
यः कश्चिद्वैष्णवो लोके मिथ्याचारोऽप्यनाश्रमी ।
पुनाति सकलान् लोकान् सहस्रांशुरिवोदितः ॥
ये नृशंसा [illegible]ाः पापाचाररतास्तथा ।

तेऽपि यान्ति परं स्थानं नारायणपरायणाः ।
दृढ़ा जनार्द्दने भक्तिर्यदैवाव्यभिचारिणी ।
तदा क्रियत् स्वर्गसुखं सैव निर्व्वाणहेतुकी ॥
भ्राम्यतां तत्र संसारे नराणां कर्म्मदुर्गमे ।
हस्तावलम्बनो ह्येको भक्तिक्रीतो जनार्द्दनः ॥
न शृणोति गुणान् दिव्यान् देवदेवस्य चक्रिणः ।
स नरो वधिरो ज्ञेयः सर्व्वधर्म्मवहिष्कृतः ॥
नास्ति संकीर्त्तिते विष्णोर्यस्य पुंसो न जायते ।
शरीरं पुलकोद्भासि तद्भवेत् कुणपोपमम् ॥
यस्मिन् न्यस्ते द्विजश्रेष्ठ मुक्तिरप्यचिराद्भवेत् ।
विष्णौ निविष्टमनसां किं पुनर्वृजिनक्षयः ॥

स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं
वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ।
परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्
प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम् ॥

अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥
क्षिप्रं भवति धर्म्मात्मा शश्वच्छान्तिं नियच्छति ।
द्विजेन्द्र प्रतिजानीहि विष्णुभक्तो न नश्यति ॥
धर्म्मार्थकामैः किमस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ।
समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः स्थिरा हरौ ॥
दैवी ह्येषा गुणमयी हरेर्म्माया दुरत्यया ।
तमेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥
किमाराधने पुंसामिष्यते हरिमेधसः ।
मनोऽराधने विष्णुर्मांसलतोयकारणम् ॥
न दानैर्विविधैर्दत्तैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ।
तोषमेति महात्मासौ यथा भक्त्या जनार्द्दनः ॥
संसारविषवृक्षस्य द्वे फले ह्यमृतोपमे ।
कदाचित् केशवे भक्तिस्तद्भक्तैर्वा समागमः ॥

पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोये-
ष्वक्रयलभ्येषु सदैव सत्सु ।
भक्त्यैकलभ्ये पुरुषे पुराणे
मुक्त्यै कथं न क्रियते प्रयत्नः ॥

आस्फोटयन्ति पितरः प्रनृत्यन्ति पितामहाः ।
वैष्णवोऽस्मत्कुले जातः स नः सन्तारयिष्यति ॥

कदाचिन्नः सुरवरं समधिश्रयन्ति
ये पार्थिवोऽपि हि सुधाक्षुधीधनाद्याः ।
मुक्तिं गताः स्वरसमात्रविधूतपापाः
कः संशयः परममक्तिमतां जनानाम् ॥

ध्यात्वा तं प्रवरा ये ध्यानयोगविवर्ज्जिताः ।
तेऽपि मृत्युमतिक्रम्य यान्ति तद्वैष्णवं परम् ॥

मनोहरकैटभदानवलया
मदधर्म्मदलितयदुवैः पथैः ।
विरच्यतां माधव मे मनोहर-
चरणप्रणतौ हृदयाम्बुजे ॥

विष्णुरेव परं ब्रह्म त्रिभिर्भेदैरिह पठ्यते ।
वेदसिद्धान्तमार्गेषु तं न जानन्ति मोहिताः ॥

यजन्ति कुर्व्वि सदा तपने च सन्तापम्
सर्व्वं तुष्यन्ति सम्मोहात् सौभ्रदतः ।
नित्यदर्शनमिन्द्रमादाय मोहनाः
वदन्ति वादनमेव मानवाः ॥"

इति नारदे ३३ अध्यायः ॥

विष्णुमाया, स्त्री, (विष्णोर्माया ।) दुर्गा । यथा,—

नारद उवाच ।

"दुर्गा नारायणीशाना विष्णुमाया शिवा सती ।
नित्या सत्या भगवती सर्व्वाणी सर्व्वमङ्गला ॥
अम्बिका वैष्णवी गौरी पार्व्वती च सनातनी ।
नामानि कौथुमोक्तानि शुभानि शुभदानि च ॥
अर्थं षोड़शनाम्नाञ्च सर्व्वेषामीप्सितं वरम् ।
ब्रूहि वेदविदां श्रेष्ठ वेदोक्तं सर्व्वसम्मतम् ॥

नारायण उवाच ।

सृष्टा मायां पुरा सृष्टौ विष्णुना परमात्मना ।
मोहितं मायया विश्वं विष्णुमाया च
कीर्त्तिता ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः ॥

अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

"विष्णुमायाम्बिके देव्य महामायां जगन्मयीम् ।
नान्या संमोहकर्त्री स्यात् सन्ध्या सावित्र्य-
धिका ॥
तस्मादहं विष्णुमायां योगनिद्रां जगत्प्रसूम् ।
स्तौमि सा चारुरूपेण शङ्करं मोहयिष्यति ॥
भवांश्च दक्ष तामेव यजतां विश्वरूपिणीम् ।
यथा तव सुता भूत्वा हरजाया भविष्यति ॥"

इति कालिकापुराणे ५ अध्यायः ॥

विष्णुयशाः, [स्] पुं, (विष्णु व्यापकं यशो यस्य । नारायणपितृत्वादेवास्य तथात्वम् । यद्वा, विष्णुना गृहीतजन्मना यशो यस्य ।) ब्रह्म-यशःपुत्रः । स च कल्किपिता । यथा,—

नारद उवाच ।

"ब्राह्मी बलवती माया सर्व्वाश्चर्य्यमयी शुभा ।
पितरं मातरं विष्णोर्नैव मुञ्चति कर्हिचित् ॥
पूर्णो नारायणो यस्य सुतः कल्किर्जगत्पतिः ।
तं विहाय विष्णुयशा मत्तो मुक्तिमभीप्सति ॥
विविक्तेऽस्य ब्रह्मसुतः प्राह ब्रह्मयशःसुतम् ।
विविक्ते विष्णुयशसं ब्रह्मसम्पद्विवर्द्धनम् ॥"

इति कल्किपुराणे ३० अध्यायः ॥

विष्णुरथः, पुं, (विष्णो रथः ।) गरुड़ः । इत्यमरः ॥ विष्णोः स्यन्दनश्च ॥

विष्णुरातः, पुं, (विष्णुना रातो रक्षितः ।) परीक्षिद्राजः । यथा,—

"दैवेनाप्रतिघातेन शुक्ले संस्थामुपेयुषि ।
रातो वोऽनुग्रहार्थाय विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
तस्मान्नाम्ना विष्णुरातो लोके ख्यातिं गमिष्यति ।
न सन्देहो महाभाग महाभागवतो महान् ॥"

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥

विष्णुलिङ्गी, स्त्री, वर्त्तिकापक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विष्णुवल्लभा, स्त्री, (विष्णोर्व्वल्लभा ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ लक्ष्मीः । यथा,—

"त्रैलोक्यपूजिते मातः कमले विष्णुवल्लभे ।
यथा त्वमचला कृष्णे तथा भव मयि स्थिरा ॥"

इति तन्त्रसारः ॥

अग्निशिखावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विष्णुवाहनं, स्त्री, (विष्णोर्व्वाहनम्
इति हेमचन्द्रः । २ । ३॥

विष्णुवाह्यः, पुं, (विष्णुर्व्वाह्यो
इति शब्दरत्नावली ॥

विष्णुशिला, स्त्री, (...
शालग्रामशिला । ...
यथा,—
"अयुतान्दे कर्त्तयति
सदर्द्धाष्टाङ्गशीतोयं ...
इति मेरु ...

विष्णुशृङ्खलः, पुं, योगविशे...
"द्वादशी ...
स एव वैष्णवो योगो ...
तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्न...
प्राप्नोत्युत्तमां सिद्धिं ...

विष्णुधर्म्मोत्तरे ...
"एकादशी ...
तद्विष्णुशृङ्खलं नाम ...

इति श्रीहरिभक्तिविला...

विष्फारः, पुं (वि + स्फुर ...
स्फुलत्योर्घञि ।" ६।१।४७ ...
स्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ।" ८।३।७६ ...
धनुर्गुणशब्दः । इत्यमरः । ...
टङ्कारो विष्फारः । ...
धनस्य दैर्घ्योदेति विस्ता...
रूपं विस्फारितो इत्या...
इत्यमो मूर्द्धन्यश्च । इति भर...

विष्यः, त्रि, (विषेण वध्यः ।
धर्म्मेति ।" ४।४।९१ । इत्य...
वध्यः । इत्यमरः । (विषे...
हित इति वा । इत्य...
५ । १ । २ । इति य ।)

विष्वः, त्रि, हिंस्रः । इत्युणादिको...

विष्वक्, व्य, सर्व्वतः । अस्य...
भागवते । १ । ८ । ११ ।
"तमात्मनः ...
विष्वग्विवर्द्धमानं तमङ्गुष्ठ...

विष्वक्, स्त्री, विषूणम् । ...
विष्वं अञ्चति इत्यर्थे क्विप्...
वते । १ । ८ । १३ ।

विष्वक्सेनः, पुं, विष्णुः । ...
भागवते । १० । ११ ।

...सेनसेविष्णुवाहनानि...
विष्णोर्व्विश्वोत्सवकारी । ...
"विश्वोत्सवकारी विष्व...
शङ्खचक्रगदापद्मधरोऽसि...
इत्यग्निपुराणवर्द्धि ...

...ीय: स्वरान्तिम संयुतो विन्दुमेखला ।
...तंमकलत मनोऽयं तेन तं परिपूजयेत् ॥"
इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥
...द्रुतमनुः । यथा,—
...ञ्च मैत्रावरुणं जनकसुतमीशः स्मृतः ।
...ञ्च अनुपामा च विश्वकर्म्मणो महात्मना ॥"
इति मात्स्ये ८ अध्यायः ॥
...र्म्मप्रिया, स्त्री, (विश्वकर्म्मणः प्रिया ।)
...हरी । इत्यमरः ॥ आमार आतु इति
...ा ॥ लक्ष्मीः । इति मेदिनी । थे, १६६ ॥
...ता, स्त्री, प्रियङ्गुः । इत्यमरः ॥
...ं, स्त्री, शोभनम् । इति जटाधरः ॥
...द्रकरणम् । यथा । विश्वसति वीणा । इति
...बोधव्याकरणम् ॥
...[च] त्रि, (विष्वगञ्चतीति । विषु +
...। "विष्वग्देवयोश्चेति ।" ६।३।९२। इति
...स्थाने अद्र्यादेशः ।) सर्व्वतोगामी ।
...मरः ॥ (यथा, माघे । १८ । ५४ ।
"विष्वद्रीचीर्विक्षिपन् सैन्यवीची-
... राजावलः क्वापि दूरं प्रयातम् ॥")
...:, पुं, भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
...स्त्री, कमलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, कला-
...ाशे । ६ ।
"नवविसकिसलयकवलन-
...कषायकलहंसकलरवो यत्र ।
...कमलवनेषु प्रसरति
...सन्ध्या इव नूपुरारावः ॥")
...:, पुं, (वि + सं + वद + घञ् ।) विप्र-
...ः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।१२ ।
...८ । ११ ।
...दोऽयमविसंवादं प्रवर्त्तन्ते तदाश्रयाः ॥")
...ण्ठिका, स्त्री, (विससदृशः शुभ्रः कण्ठो
...ा इति बहुव्रीहौ कन् टापि अत इत्वम् ।)
...ाका । इत्यमरः ॥
...सुमं, स्त्री, (विसस्य कुसुमम् ।) कमलम् ।
... राजनिर्घण्टः ॥
...टः, पुं, सिंहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
...रीटकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
..., स्त्री, (विसाज्जायते इति । जन् + डः ।)
...म् । विसं मृणालं तत्र जातत्वात् ॥
...भिः, पुं, (विसं नाभिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।)
...नी । पद्मसमूहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
...सूनं, स्त्री, पद्मम् । इत्यमरः ॥ (यथा, शिशु-
...वधे । ५ । २८ ।
"अन्तर्विसं घृतविकासिविसप्रसूनाः ॥")
..., पुं, (विसरतीति । वि + सृ + पचाद्यच् ।)
...हः । इत्यमरः ॥ प्रसरः । इति मेदिनी ।
... ।२१० ॥
...:, पुं, (वि + सृज + घञ् ।) दानम् । (यथा,
...वंशे । ४ । ८६ ।
...ादानं हि विसर्गाय सतां जलमुचामिव ॥")
...गः । (यथा, महाभारते । १ । ३२ । १३ ।
"भ्रामाश्चविसर्गैस्तैर्ध्यमानः समन्ततः ॥")
समन्ततः । विसर्जनीयः । (यथा, भाग-
वते । ६ । ८ । १० ।
"सविसर्गं फडन्तं तत् सर्व्वदिक्षु विनिर्द्दिशेत् ॥")
वर्णव्यायमभेदः । इति मेदिनी । गे, ५० ॥
मोक्षः । इति हलायुधः ॥ विरहः । इति
शब्दरत्नावली ॥ विशेषसृष्टिः । यथा,—
"पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः ।
विसर्गोऽयं समाहारो वीजाद्वीजं चराचरम् ॥"
इति श्रीभागवतम् ॥
विसर्ज्जनीयस्य पर्य्यायः ।
"अः सर्गो रसना वक्त्रं विसर्गश्च द्विविन्दुकः ।
नादोऽर्द्धेन्दुरर्द्धमात्रा कला रात्री महाशिवः ।
अनुत्तार्थो तुरीया च विश्वमातृकला परा ॥"
इति वीजाभिधानम् ॥
अपि च ।
"अः कण्ठको महासेनः कला पूर्णामृता हरिः ।
इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिविद्यासुखी सुखम् ॥
द्विविन्दुरसना सोमोऽनिरुद्धो दुःखसूचकः ।
द्विजिह्वः कुण्डलं वक्त्रं सर्गः शक्तिर्निशाकरः ।
सुन्दरी सुयशानन्ता गणनाथो महेश्वरः ॥"
इति वीजवर्णाभिधानान्तरम् ॥
अन्यच्च ।
"विसर्गः सर्गमाख्यातो वियद्द्वियमासनः ।
अनिरुद्धो महेशानि कालसोऽपि रमापि च ॥"
इति वर्णाभिधानम् ॥
(प्रयोगः । यथा, भागवते । १ । ५ । ११ ।
"तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवः ॥")
विसर्ज्जनं, स्त्री, (वि + सृज + ल्युट् ।) दानम् ।
परित्यागः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे ।८।२५।
"श्रुतदेहविसर्ज्जनं पितु-
श्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः ॥")
संप्रेषणम् । इति मेदिनी । ने,२०५॥ (पुं, यदुवं-
शीयानामन्यतमः । यथा,भागवते ।११।३०।१८।
"विसर्ज्जना: कुकुराः कुन्तयश्च
मिथस्तु जघ्नुः सुविसृज्य सौहृदम् ॥"
विशेषेण सृज्यते इति । वि + सृज + कर्म्मणि
ल्युट् । उत्पादिते, त्रि । यथा, भागवते । १० ।
१६ । ५७ ।
"त्वया सृष्टमिदं विश्वं धातुर्गुणविसर्ज्जनम् ॥")
विसर्पः, पुं, (वि + सृप + घञ् ।) रोगविशेषः ।
तत्पर्य्यायः । विसर्पिः २ सर्व्विवामयः ३ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तस्य विप्रकृष्टं निदानं संख्यां
निरुक्तिञ्चाह ।
"लवणाम्लकटूष्णादिसेवनाद्दोषकोपतः ।
विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्व्वतः परिसर्पणात् ॥"
आदिशब्दाच्चरकोक्तदधिशाकशिण्डाकप्रभृ-
तीनां ग्रहणम् ॥ * ॥ सप्तधात्वं विवृणोति ।
"पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको विसर्पा द्वन्द्वजास्त्रयः ।
वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः
चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्त्रयः ॥
आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः ।
यस्तु कर्द्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः ॥" * ॥
विसर्पदोषदूष्याणि संख्याह ।
"रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः ।
विसर्पाणां समुत्पत्तौ हेतवः सप्त धातवः ॥"
त्रयो मलाः वातपित्तकफाः । दोषाः दूषका
इत्यर्थः । अन्यथा दोषा मला इत्यत्र पुनरुक्ति-
दोषोऽशक्यत ॥ * ॥ वातिकस्य लक्षणमाह ।
"तत्र वातात् परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः ।
शोफस्फुरणनिस्तोदभेदायामार्त्तिहर्षवान् ॥"
परीसर्पो विसर्पः । वातज्वरसमव्यथः शिरो-
हृद्गात्रोदरशूलादियुक्तः । भेदः विदारणेनेव
व्यथा । आयामः आकर्षणेनेव व्यथा ॥ * ॥
पैत्तिकमाह ।
"पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ॥"
द्रुतगतिः शीघ्रप्रसरणशीलः ॥ * ॥ श्लैष्मिक-
माह ।
"कफात् कण्डुयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥"
सान्निपातिकमाह ।
"सन्निपातसमुत्थश्च सर्व्वरूपसमन्वितः ॥" * ॥
वातपैत्तिकस्याग्निविसर्पाख्यस्य च लक्षणमाह ।
"वातपित्तज्वरच्छर्द्दिमूर्च्छातीसारतृड्भ्रमैः ।
अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः ॥
करोति सर्व्वमङ्गञ्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ।
यं यं देशं विसर्पश्च संसर्पति भवेत् स सः ॥
शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वा स्वयमीयते ।
अग्निदग्ध इव स्फोटैः शीघ्रगत्वात् द्रुतश्च सः ॥
मर्म्मानुसारी वीसर्पः स्यादतोऽतिबलस्ततः ।
व्यथेताङ्गं हरेत् संज्ञां निद्राञ्च श्वासमीरयेत् ॥
हिक्काञ्च संगतोऽवस्थामीदृशीं लभते नरः ।
क्वचिच्छर्म्मारतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ॥
चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहसमुद्भवाम् ।
दुःप्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते ॥"
स्फोटैः उपचीयत इत्यन्वयः । मर्म्मानुसारी
हृदयानुसारी । हरेत् वीसर्प इत्यन्वयः । हिक्कां
हिक्काम् । ईरयेत् उत्पत्तुं प्रेरयेत् । मनोदेह-
समुद्भवां निद्रां मरणरूपाम् । अश्नुते प्राप्नोति ॥ * ॥
वातश्लैष्मिकग्रन्थिविसर्पमाह ।
"कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् ।
रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्नायुमांसगम् ॥
दूषयित्वा तु दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनाम् ।
ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वराम् ॥
श्वासकासातिसारास्यशोषहिक्कावमिभ्रमैः ।
मोहवैवर्ण्यमूर्च्छाङ्गभङ्गाग्निसदनैर्युतः ।
इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पो वातश्लेष्मप्रकोपजः ॥"
कफेन स्वहेतुदुष्टेन पवनोऽपि स्वहेतुदुष्टः ।
तेनायं वातश्लैष्मिकः । तं कफं बहुधा भित्त्वा
रक्तं वा दूषयित्वा इत्यन्वयः । त्वगादिकमिति
रक्तविशेषणम् ॥ * ॥ पित्तश्लैष्मिकं कर्द्दमाख्यं
विसर्पमाह ।
"कफपित्तज्वरास्तम्भो निद्रातन्द्राशिरोरुजा ।
अङ्गावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥
मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेन्द्रियगौरवम् ।

आमोपवेशनं लेपसेवनमाशु विसर्पति ।
प्रायेणामाशये गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक् ।
पिड़कैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपाण्डुरैः ।
स्निग्धोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोफवान् गुरुः ।
गम्भीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नो विदीर्य्यते ।
पङ्कवत् शीर्णमांसश्च स्पष्टस्नायुशिरागणः ।
शवगन्धिश्च वीसर्पः कर्द्दमाख्यमुशन्ति तम् ।"
न च सर्पति एकदेशमित्यन्वयः । पिड़कैः पिड़काभिः । अवकीर्णः व्याप्तः । असितः कृष्णः । मेचकः कृष्णवर्णः । प्राज्योष्मा प्रचुरोष्मा । स्पृष्टः क्लिन्नोऽविदीर्य्यते स्पृष्टः सन्नार्द्रो भवति विदीर्य्यते च । पङ्कवत् कर्द्दमवर्णा त्वग् यत्र सः । शीर्णमांसः गलितमांसः । अतएव स्पष्टस्नायुशिरागणः । * । सान्निपातिकमाह ।
"सन्निपातसमुत्थस्तु सर्व्वरूपसमन्वितः ।" * ।
क्षतजञ्च विसर्पमाह ।
"बाह्यहेतोः क्षतात् क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ।
वीसर्पं मारुतः कुर्य्यात् कुलत्थसदृशैश्चितः ।
स्फोटैः शोथज्वररुजा दाहाढ्यं श्यावशोणितम् ।"
बाह्यहेतोः शस्त्रप्रहारव्यालदन्तनखाद्यागन्तुहेतोः । श्यावशोणितं धूम्रवर्णरक्तम् । * ।
उपद्रवानाह ।
"ज्वरातीसारवमथुत्वङ्मांसदरणक्लमाः ।
अरोचकविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः ।" * ।
साध्यादिकमाह ।
"सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः
सर्व्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिद्धिमेति ।
पित्तात्मकोऽञ्जनवपुश्च भवेदसाध्यः
कृच्छ्राश्च मर्म्मसु भवन्ति च सर्व्व एव ।"
पित्तात्मकोऽञ्जनवपुः पित्तजः सन् कज्जलवर्णः । सर्व्वे द्वन्द्वजा अपि । * । अथ विसर्पस्य चिकित्सा ।
"विरेकवमनालेपसेचनासृग्विमोक्षणैः ।
उपाचरेद्यथादोषं विसर्पानविदाहिभिः ।
रास्ना नीलोत्पलं दारु चन्दनं मधुकं बला ।
घृतं क्षीरयुतो लेपो वातवीसर्पनाशनः ।"
चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् ।
"कसेरुशृङ्गाटकपद्मगुन्द्रैः
सशैवलैः सोत्पलकर्द्दमैश्च ।
वस्त्रान्तरैः पित्तकृते विसर्पे
लेपो विधेयः सघृतः सुशीतः ।" * ।
त्रिफलापद्मकोशीरसमङ्गाकरवीरकम् ।
नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ।
समङ्गा लज्जालुः ।
"वातपित्तप्रशमनमपि वीसर्पे हितम् ।
वातघ्नं दारुणं कर्म पित्तविसर्पे हितम् ।
पित्तघ्नं दशकं हितं कर्द्दमसंज्ञके ।
विशेषतश्चैतत् कुर्य्यात् विसर्पे विषमाश्रयम् । * ।
शिरीषयष्टीनतचन्दनैला
मांसीहरिद्राद्वयकुष्ठवालैः ।
लेपो दशाङ्गः सघृतः प्रयोज्यो
विसर्पकुष्ठज्वरशोथहारी ।"
नतं तगरम् । चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् ।
दशाङ्गो लेपः । * ।
"परिषेकाः प्रलेपाश्च शस्यन्ते पञ्चवल्कलैः ।
पद्मकोशीरमधुकं चन्दनैर्वा विसर्पिणि ।
भूनिम्बवासा कटुका पटोल-
फलत्रयं चन्दननिम्बसिद्धः ।
विसर्पदाहज्वरशोथकण्डू-
विस्फोटतृष्णावमिहृत् कषायः ।
कुष्ठानि यानि सर्पींषि व्रणेषु विविधेषु च ।
विसर्पे तानि योज्यानि सेकालेपनभोजने ।" * ।
करञ्जसप्तच्छदलाङ्गलीक-
स्नुह्यर्कदुग्धानलभृङ्गराजैः ।
तैलं विपाच्यं सविषैर्विपक्वं
विसर्पविस्फोटविचर्च्चिकाघ्नम् ।
इति करञ्जादितैलम् । * ।
"कुष्ठामयस्फोटमसूरिकोक्त-
चिकित्सयाप्याशु हरेद्विसर्पान् ।
सर्व्वान् विकारान् परिशोध्य धीमान्
व्रणं क्रमेणोपचरेद्यथोक्तम् ।"
इति विसर्पाधिकारः । * । इति भावप्रकाशः ॥
(वेगः । यथा, उत्तरचरिते ।
"प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।"
नाट्यालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणादिकं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ३८५ ।
"विसर्पो यत्समारब्धं कर्म्मानिष्टफलप्रदम् ।"
यथा वेण्याम् । एकस्य तावत् पाकोऽयमित्यादि ।)

विसर्पणं, क्ली, (वि+सृप+ल्युट् ।) प्रसरः । इत्यमरः ॥ तत्पुनर्विटपादेर्विसर्पणम् । इति भरतः ॥ (निक्षेपः । यथा, महाभारते । ७ । ८ । १६ ।
"शोषणं सागरस्येव मेरोरिव विसर्पणम् ।
पतनं भास्करस्येव न मृष्ये द्रोणपातनम् ।")

विसर्पिः, पुं. विसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विसलं, क्ली, (विसं लातीति । ला+कः ।) पल्लवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विसारः, पुं, (विशेषेण सरतीति । सृ गतौ + "व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम् ।" ३ । ३ । १७ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या घञ् ।) मत्स्यः । इत्यमरः ॥ (भावे घञ् । निर्गमः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७९ । १ ।
"हिरण्यकेशो रजसो विसारे
ऽहिर्धुनिर्वात इव ध्रजीमान् ।"
"रजस उदकस्य विसारे विसरणे मेघान्निर्गमने ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।)

विसारिणी, स्त्री, (विशेषेण सरतीति । सृ+णिनिः । ङीप् ।) माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रसरणशीला । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । १८२ ।
"विधूमस्य विसारिण्यो ज्वाला हव्यभुजो दधुः ।")

विसारितः, त्रि, प्रसारितः । ...
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।

विसारी, [न्] त्रि, (वि+सृ+णिनि ।)
शीलः । तत्पर्य्यायः । ...
प्रसारी ४ । इत्यमरः ॥ (यथा,
"अरिष्टशय्यां परितो विसारि
सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।"

विसिनी, स्त्री, (विसमस्त्यस्या इति ।
"पुष्करादिभ्यश्च ।" इति इनिः ।)
पद्मिनी । इत्यमरः ॥ ...
निर्घण्टः ॥

विसूचिका, स्त्री, (विसूची+स्वार्थे कन्)
अजीर्णरोगविशेषः । इति ...
(अस्या विशेषविवरणमस्तु ...
योर्द्रष्टव्या ।)

विसूची, स्त्री, (विशेषेण सूचयति ...
वि+सूच्+अच् । स्त्रियां ङीष् ...
सूचीव ।) अजीर्णरोगविशेषः । ...
इति भाषा । तस्य निरुक्तिर्यथा,—
"सूचीभिरिव गात्राणि ...
यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विसूचीति ...
तस्या निदानमाह ।
"न तां परिमिताहारा लभन्ते ...
मूढ़ास्तामजितात्मानो ...
[illegible]
तस्या लक्षणमाह ।
"मूर्च्छातिसारौ वमथुः पिपासा
शूलं भ्रमोद्वेष्टनजृम्भदाहाः ।
वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च
भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ।"
उद्वेष्टनं हस्तपादयोः । शिरसो भेदः
शूलम् । * । तस्या उपद्रवानाह ।
"निद्रानाशोऽरतिः कम्पो ...
[illegible]
अमी उपद्रवा घोरा विसूच्याः ...
अमी उपद्रवा घोराः ...
उपद्रवाः ...
विसूच्याः पञ्च दारुणाः ...
यदि स्युस्तदा दारुणाः ...
तस्या अरिष्टमाह ।
"यः श्यावदन्तौष्ठनखो ...
...
...
...
सर्व्वविमुक्तसन्धिः ...
सन्धयो यस्य सः । इति भावप्रकाशः ।
अस्याश्चिकित्सा अजीर्णशब्दे द्रष्टव्या ।

विसृतं, क्ली, अनुतापः । इति ...

विसृतं, त्रि, (वि+सृ+क्तः ।) विस्तृतम् ...
मरः ॥

विसृत्वरः, त्रि, (विसरति इति ...
"दृश्यन्ते विसृत्वरैः ..."

...म् । छन्दसीति गुण् ।) प्रसरणशीलः ।
। "विसरणम् । गतिविशेषः । विसृ-
:। विसत्वरी नदी । विसत्वरं तैल-
'। विसरति विसत्वरः स गतो त्वरम्-
ति त्वरम् स्वस्य तन् पिति तन् ।" इति

वि. (विशेषेण सरति तच्छीलः । वि+
सृघस्यदः क्मरच् ।"३।२।१६०। इति
।) प्रसरणशीलः । इत्यमरः ॥
म, (वि+सृज्+क्तः ।) निक्षिप्तः ।
टाधरः ॥ (यथा, मृच्छकटिके । १ अङ्के ।
इयचक्रलकटाक्षविसृष्टदृष्टि-
गुसारचकिता हरिणीव यासि ॥")
। दत्तः । (त्यक्तः । यथा, भागवते ।
। २४ ।
धन्तर्हितस्य सारसी विसृष्टा
णि निर्व्वाणविलम्बितानि ।"
। यथा, रघुः । ५ । ३८ ।
व्याप्तः कुमारानयनोत्सुकेन
गौतेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥"
:। विस्फुटयरूपः । यथा, कातन्त्रे ।८।२।
रयकारयोर्विसृष्टः ॥")
, स्त्री, (विष उत्सर्गे + क्तः ।) देव्यो-
षष्ठीविरक्तिकापरिमितस्वर्णम् । इत्य-

पुं, (वि+सृ+"प्रथने वावशब्दे ।"
। इति घञ् प्रतिषेधे "ऋदोरप् ।"
) शब्दस्य विस्तारः । इत्यमरः ॥ (यथा,
लवधे । २ । २४ ।
रवरा वाचो भाव्यभूता भवन्तु मे ॥"
म् । यथा, भागवते । ३ । ३ । २ ।
नेः सङ्क्षेपोक्तं प्रश्नाधीत्य सविस्तरम् ॥")
। (यथा, गीतायाम् । १० । १९ ।
न्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥")
। इति मेदिनी ॥ पीठः । समूहः । इति
नावली ॥ (त्रि, बहुः । यथा, साहित्य-
६ । ३१४ ।
तं परित्यज्य नीरसं वस्तु विस्तरम् ।
न्दर्शयेच्छेशमासस्वानन्तरं तदा ॥")
पुं, (वि+स्तृ+"प्रथने वावशब्दे ।"
। ३३ । इति घञ् ।) विटपः । विस्तो-
तत्पर्य्यायः । विग्रहः २ व्यासः ३ ।
:॥ (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ५५८ ।
सलमनं यद्यो विस्तारो गुणस्य याव-
नतिः ।
स्य खलस्य च निशाङ्कसमप्रभाप्राय ॥")
। इति मेदिनी । रे, २१५ ॥
, त्रि, (वि+स्तृ+क्तः । "रदाभ्या-
।" ८।२।४२। इति नः ।) विपुलम् ।
म् । यथा,—
र्णं विकटं बड्ं विशालं विपुलं पृथु ।"
इति जटाधरः ॥

(यथा,—
"पर्णानि स्वर्णवर्णानि विस्तीर्णकर्णलोचने ।
तूर्णमानीयतां चूर्णं पूर्णचन्द्रनिभानने ॥"
इत्युद्भटः ॥)

विस्तीर्णपर्णं, क्ली, (विस्तीर्णं पर्णं पत्रमस्य ।)
मानकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विस्तृतः, त्रि, (वि+स्तृ+क्तः ।) लब्धविस्तारः ।
तत्पर्य्यायः । विततम् २ ततम् ३ । इत्यमरः ॥
(यथा, भागवते । २ । २४ । ६० ।
"तत्त्वं ब्रह्मपरं ज्योतिराकाशमिव विस्तृतम् ॥")

विस्पष्टः, त्रि, (विशेषेण स्पष्टः ।) सुस्पष्टः । यथा,
"विस्पष्टमद्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदं तथा ।
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विस्फारः, पुं, (वि+स्फुर+घञ् । "स्फुरति-
स्फुलत्योर्घञि ।" ६।१।४७ । इत्यात्वम् ।) धनु-
र्गुणशब्दः । इत्यमरः ॥ अस्य विवरणं मूर्द्धन्य-
षकारमध्यविष्फारशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । २७८ । ३६ ।
"विस्फारस्तस्य धनुषो यन्त्रस्येव तदा बभौ ॥"
विस्तृतिः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । २०७ ।
"विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ॥")

विस्फारितः, त्रि, प्रकाशितः । चलितः । विपूर्व्व-
ण्यन्तस्फरधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ११ । २० ।
"स नष्टमायोऽतिबलो क्रोधविस्फारितेक्षणः ।
कालमूर्त्तिधरः क्रूरः कालकल्पो व्यदृश्यत ॥"
निर्घोषितः । यथा, किराते । १४ । ३० ।
"उदूढवक्षःस्थगितैकदिङ्मुखो
विकृष्टविस्फारितचापमण्डलः ॥")

विस्फुरितः, त्रि, (वि+स्फुर+क्तः ।) स्फूर्त्ति-
विशिष्टः । चञ्चलः । यथा,—
"रक्तरक्तोत्पलाङ्गञ्च रक्तविस्फुरितेक्षणम् ।
वेष्टितं नागपाशेन भ्रुकुटीभीषणाननम् ॥"
इति दशभुजादुर्गाध्यानैकदेशः ॥

विस्फुलिङ्गः, पुं, विषभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
(विशिष्टः स्फुलिङ्गः ।) अग्निकणा च ॥

विस्फोटः, पुं, (विस्फोटतीति । वि+स्फुट्+
अच् ।) विषहस्फोटकः । विस्फोड़ा इति
भाषा । तत्पर्य्यायः । पिटकः २ पिटका ३
पिटकम् ४ । इत्यमरः । विटकः ५ विटका ६
विटकम् ७ । इति तट्टीका ॥ स्फोटकः ८
स्फोटः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ८५ । १८ ।
"किमेतदिति संभ्रान्तः प्रबुद्धोऽथ ददर्श सः ।
उत्थाय राजा विस्फोटानङ्गे तस्या विनि-
र्गतान् ॥")

तस्य विप्रकृष्टनिदानपूर्व्विकां संप्राप्तिमाह ।
"कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरूक्ष-
क्षारैरजीर्णाध्यशनातपैश्च ।
तथर्त्तुदोषेण विपर्य्ययेण
कुप्यन्ति दोषा पवनादयस्तु ॥
त्वचमाश्रित्य ते रक्तमांसास्थीनि प्रदूष्य च ।
घोरान् कुर्व्वन्ति विस्फोटान् सर्व्वान् ज्वरपुरः-
सरान् ॥"

ऋतुदोषेण ऋतुहेतुकशीतोष्णादीनामनियोगेन ।
ऋतूचिताहारविहारवैपरीत्येन त्वचमाश्रित्य
विस्फोटान् कुर्व्वन्तीत्यर्थः । ज्वरपुरःसरान्
ज्वरपूर्व्वान् ॥ * ॥ रूपमाह ।
"अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः ।
क्वचित् सर्व्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते
स्मृताः ॥"

रक्तपित्तजाः एतेन सर्व्वेषु विस्फोटेषु रक्त-
पित्तयोः प्रधानकारणत्वम् । यथा शूलेषु वातस्य
तथा वातानुगतिरपि बोद्धव्या । तथा च भोजः ।
"यदा रक्तञ्च पित्तञ्च वातेनानुगतं त्वचि ।
अग्निदग्धनिभान् स्फोटान् कुरुतः सर्व्वदेह-
गान् ॥" * ॥

वातिकमाह ।
"शिरोरुक्शूलभूयिष्ठज्वरतृट्पर्व्वभेदनम् ।
सकृष्णवर्णता चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥"
शूलमत्र तोदरूपम् ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।
"ज्वरदाहरुजापाकः स्रावतृष्णासमन्वितम् ।
पीतलोहितवर्णञ्च पित्तविस्फोटलक्षणम् ॥"
रुजादित्रयं स्फोटेषु ॥ * ॥ वातपैत्तिकमाह ।
"वातपित्तकृतो यस्तु तत्र स्युस्तीव्रवेदनाः ।
स्तैमित्यं गौरवं कण्डुर्भवेद्वातबलासजे ॥" * ॥
पित्तश्लैष्मिकमाह ।
"कण्डूर्दाहो ज्वरश्छर्द्दिर्जायते कफपैत्तिके ॥"
सान्निपातिकमाह ।
"मध्ये निम्नोन्नतस्फोटः कठिनः स्वल्पपाकवान् ।
रागदाहतृषामोहच्छर्द्दिमूर्च्छारुजाज्वराः ।
प्रलापो वेपथुर्यत्र सोऽसाध्यश्च त्रिदोषजः ॥"
मोहो विपरीतज्ञानम् । मूर्च्छा सर्व्वथा ज्ञान-
शून्यता ॥ * ॥ रक्तजमाह ।
"वेदितव्याश्च रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना ।
गुञ्जाफलसमा रक्ता रक्तस्रावा विदाहिनः ।
न ते सिद्धिं समायान्ति शुद्धैर्योगशतैरपि ॥"
पैत्तिकेन च हेतुना पित्तस्यहेतुना कट्वादिना
रक्तस्य पित्तस्य तुल्यत्वात् न च ते साध्याः ।
"एवं चाष्टविधा दाह्या आन्तरोऽपि भवेदयम् ।
सन्निपातान्तरोऽथ तीव्रा ज्वरयुक्ताभिजायते ॥
तस्मिन् बहिर्गते स्वास्थ्यम् यानस्य बहिर्गतिः ।
तत्र वातिकविस्फोटक्रिया कार्य्या विजानता ॥"
उपद्रवानाह ।
"तृट्श्वासमांससङ्कोचदाहहिक्कामदज्वराः ।
विसर्पमर्म्मसंरोधालेपाश्चोक्ता उपद्रवाः ॥"
मांससङ्कोचः मांसस्य शटितत्वम् । मर्म्मसंरोधो
मर्म्मव्यथा । तेषां विस्फोटकानाम् ॥ * ॥
केचिदुपद्रवान् लक्षणान्तरं पठन्ति ।
"हिक्का श्वासोऽरुचिस्तृष्णा साङ्गमर्द्दो हृदि-
व्यथा ।
विसर्पज्वरहृल्लासा विस्फोटानामुपद्रवाः ॥"
साध्यत्वादिकमाह ।

"रक्तदोषोत्थितः श्वाषः ... दिरो-
... ।
... मूर्च्छाकरः ।"
अथ विस्फोटस्य चिकित्सा ।
"विस्फोटे लङ्घनं कार्य्यं वमनं पथ्यभोजनम् ।
... विरेचनम् ॥
[illegible]

विस्मयः, पुं, (वि+स्मि+"एरच् ।" इत्यच् ।) आश्चर्य्यम् । तत्पर्य्यायः । अद्भुतः २ ... इत्यमरः । "अन्यदद्भुतमस्ते इत्ययम् ।
'अद्भुतो विस्मयस्थायिभावो गन्धर्व्वदैवतः ।
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ।'
इति भावरसयोः पर्य्यायत्वं अद्भुतस्य विस्मय-स्थायिभावात्मकत्वात् ।" इति भरतः ॥ * ॥
तस्य लक्षणम् । यथा,—
"विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्त्तिषु ।
विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ॥"
इति साहित्यदर्पणम् ।
(अस्मात्तपःक्षयो भवति । यथा, मनुः । ४ । २३७ ।
"यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् ॥")
दर्पः । इति मेदिनी । सन्देहः । इति शब्द-रत्नावली । (विगतः स्मयो गर्व्वो यस्येति । गतगर्व्वे, त्रि । यथा, भागवते । ३ । १७ । १० ।
"तं वीरमारादभिपद्य विस्मयः
प्रविश्यसे वीरभये न्यभिर्वृतः ॥")
विस्मयान्वितः, त्रि, (विस्मयेन अन्वितः युक्तः ।) विस्मययुक्तः । आश्चर्य्यविस्मितः । तत्पर्य्यायः । विलक्षः २ । इत्यमरः ।
विस्माप(य)नः, पुं, (विस्माप(य)यतीति । वि+स्मि+णिच्+ल्युः ।) कुहकः । गन्धर्व्वनगरम् । कामदेवः । इति मेदिनी । क्ली, विस्मापनम् ।
(यथा, हरिवंशे । १२६ । ५६ ।
"पारिजातनदीः पुष्पं तस्य दत्तं मयानघ ।
विस्मापनार्थं देवेश प्रतीनामुपलेखकः ॥"
विस्मापककारके, त्रि । यथा, भागवते । १ । १५ । ५ ।
"वञ्चितोऽहं महाराज हरिणा बन्धुरूपिणा ।
येन मेऽपहृतं तेजो देवविस्मापनं महत् ॥")
विस्मितः, त्रि, (वि+स्मि+क्तः ।) विस्मयान्वितः । यथा,—
"महाराज्ञस्तमान् दृष्ट्वा समुत्थाय महेश्वरः ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।"
इति वामने ४७ अध्यायः ।
विस्मृतिः, स्त्री, विस्मरणम् । [illegible]
[illegible] ।
विस्मृतः, त्रि, (वि + स्मृ + क्तः ।) स्मरणाविषयः । [illegible] । इत्यमरः । (यथा,
"[illegible]
[illegible] ।"
[illegible] ।)
विस्मृतिः, स्त्री, विस्मरणम् । [illegible] । (यथा, कथा-सरित्सागरे । ३३ । ८६ ।

"आमातस्य च यथा ...
यथा तस्य विषा ..."
विसं, क्ली, आमयम् । [illegible]
धूमादियते [illegible]
भरतः । (यथा, [illegible]
"समाहितं [illegible]
[illegible]
[illegible] । वि । घ, ८२ । ७ ।
विस्मयघ्ना, स्त्री, ([illegible]
इति रात्रनिर्घण्टः ।
[illegible]

…गुरैव विहगैर्व्वियियो महारघान् ।")
। चन्द्र: । इति शब्दरत्नावली । ग्रह: ।
…र्ग: ।
पुं, (विहायसा गच्छतीति । ३।२।३८ ।
"गमे: सुपीति ।" खच् । "विहायसो
व ।" इति विहादेश: । "खच डिद्दा
: ।" इति डिच ।) पक्षी । इत्यमर: ।
, रघुवंशे । १ । ४१ ।
…ते मुनिकन्याभिस्तत्नीवारभिक्तसमकम् ।
…ाय विहङ्गानामाम्यानामुपायिनाम् ।")
। (यथा, महाभारते । ८ । ६६ । ३५ ।
…प्रेरितैर्लोहिताङ्गैर्व्विहङ्गै: ।")
चन्द्र: । सूर्य्य: । इति शब्दरत्नावली ।
…विशेष: । १ । ५७ । ११ ।
…ङ्ग: शरभो मेद: प्रमोद: संहतोपन: ।")
, पुं, (विहायसा गच्छतीति । ३।२।३८ ।
। "खच्प्रकरणे गमे: सुप्युपसंख्यानम् ।"
कार्शिकोक्त्या खच् । "विहायसो विह
इति विहादेश: ।) पक्षी । इत्यमर: ।
, महाभारते । ३ । २७४ । ३६ ।
…स्य रक्तान्यहरत्कामरूपी विहङ्गम: ।"
। यथा, मार्कण्डेये । १०८ । ६७ ।
…भिरश्वरूपैश्च मत्तद्युक्तैर्व्विहङ्ग-
मम् ।")
…, स्त्री, भारयष्टि: । इति शब्दरत्नावली ।
इति भाषा ।
…ज:, पुं, (विहङ्गानां राजा । समासे
) गरुड: । इति हलायुध: । (यथा,
…ालवधे । १ । ७ ।
"विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायते-
र्हिरण्मयोर्व्वीरुहवल्लितन्तुभि: ।")
…, स्त्री, भारयष्टि: । इत्यमर: । बाँक
भाषा ।
स्त्री, गर्भोपघातिनी गौ: । इति संक्षिप्त-
…ादिवृत्ति: ।
त्रि, विशेषेण हत: । विनष्ट: । विपूर्व्वक-
…तो: क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
क्ली, (वि+हन+ल्युट् ।) विघ्न: ।
। तूलपिञ्जल: । इति मेदिनी । ने, ८१ ।
पुं, (वि+हृ+अप् ।) वियोग: । इति
…ुध: ।
क्ली, विहार: । विपूर्व्वकहृधातोरनट्-
…न निष्पन्नमिदम् । (यथा, भागवते ।१० ।
१० ।
"विहरणञ्च ते ध्यानमङ्गलम् ।"
…रणम् । यथा, पाणिनौ । १ । ३ । २० ।
"व्याङो दोऽनास्यविहरणे ।"
…त्यम् । यथा, मार्कण्डेये । १६ । ६७ ।
…विहरणश्चैव क्रतुभावश्च लप्यते ।
…ायनमस्माकं विना होमेन जायते ।")
, क्ली, (वि+हस्+क्त: ।) मध्यम-
…म् । इत्यमर: ।

विहस्त:, त्रि, व्याकुल: । इत्यमर: । (यथा,
रघु: । ५ । २८ ।
"रामापरित्राणविहस्तयोधं
सेनानिवेशं तुमुलं चकार ।")
पण्डित: । इति मेदिनी । (यथा, हरिवंशे ।
७३७ । २८ ।
"नानायुधविहस्तानां त्वरितानां प्रधावताम् ।
दृंहितोत्कृष्टनिनदैर्गजबृंहितनिस्वनै: ।")
विकर: । (यथा, विख्यातविजये । २ अङ्के ।
"विगतरथविहस्तन्यस्तशस्त्रप्रमत्त-
स्खलितगतिभयार्त्तान् नैव जातु प्रहर्त्ता ।")
षण्डे, पुं । इति शब्दरत्नावली ।
विहा, अ, (ओहाक् त्यागे + "विपाविहा ।"
उणा० ४ । ३६ । इति निपातनात् आ ।)
स्वर्ग: । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्ति: ।
विहापितं, क्ली, (वि+हा+णिच्+क्त: ।)
दानम् । इत्यमर: ।
विहाय:, [स्] क्ली पुं, आकाश: । इत्यमर: ।
(यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
"कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि
वारीयते स्वच्छतया विहाय: ।"
त्रि, महान् । यथा, निरुक्ते । ४ । १५ । "विहा-
यसस्तेभिरिन्द्रम् ।" "विहायसो महान्त: ।"
इति यास्क: । यथा च निघण्टुटीकायाम् । ३ ।
३।१२ । "विहाया: । वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि ।
उणा० ४ । २१५ । इति जहातेर्निहीतेर्व्वा
बाहुलकात् णुगभावेऽपि युगागमो निपात्यते ।"
यथा, ऋग्वेदे । ४ । ११ । ४ ।
"तद्वाजी वाजंभरो विहाया: ।"
"विहाया: महान् ।" इति तद्भाष्ये सायण: ।)
विहाया:, [स्] पुं, पक्षी । इत्यमर: ।
विहायसं, क्ली पुं, आकाश: । इत्यमरटीकायां
मथुरेश: । (यथा, महाभारते ।१।८३।१४।
"आतिष्ठस्व रथं राजन् विक्रमस्व विहाय-
सम् ।")
विहायस:, पुं, पक्षी । इत्यमरटीकायां भरत: ।
विहायसा, अ, आकाश: । इत्यमरटीकायां मथु-
रेश: हेमचन्द्रश्च । (पाणिनौ च "स्वरादि-
निपातमव्ययम् ।" १।१।३७ । इत्यत्र गणितम् ।)
विहार:, पुं, (वि+हृ+घञ् ।) क्रीडार्थं पद्भ्यां
गमनम् । तत्पर्य्याय: । परिक्रम: २ । इत्यमर: ।
(यथा, गीतायाम् । ११ । ४२ ।
"यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि
विहारशय्यासनभोजनेषु ।")
भ्रमणम् । स्कन्ध: । लीला । (यथा, रघुवंशे ।
६ । ४८ ।
"प्रासादवातायनविहारकाले ।")
सुगतालय: । इति मेदिनी । विम्बिरेलकपक्षी ।
इति शब्दचन्द्रिका । वैजयन्त: । इति शब्द-
माला ।
विहारी, [न्] त्रि, (विहर्त्तुं शीलमस्येति । वि+
हृ+णिनि: ।) परिक्रमी । विहारकर्त्ता ।
विहारशब्दादस्त्यर्थे इनुप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
(यथा, नैषधे । ३ । १५ ।
"धार्य्य: कथङ्कारमहं भवत्या
वियद्विहारी वसुधैकगत्या ।")
विहित:, त्रि, (वि+धा+क्त: ।) विधेय: । यथा,
"विहितस्याननुष्ठानात् निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नर: पतनमृच्छति ।"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
विहिति:, स्त्री, (वि+धा+क्तिन् ।) विधानम् ।
यथा,—
"चितिविजितिस्थितिविहितिव्रतरतय: पर-
गतय: ।
उरु रुरुधुर्गुरु दुधुवुर्युधि कुरव: स्वमरिकुलम् ।"
इति दण्डी ।
विहीन:, त्रि, (वि+हा+क्त: ।) विशेषेण हीन: ।
यथा, तन्त्रसारे ।
"षोढान्यासविहीनो य: प्रणमेदपि पार्व्वतीम् ।
सोऽचिरान्मृत्युमाप्नोति नरकञ्च प्रपद्यते ।"
त्यक्त: । यथा,—
"विहीनश्च धनैर्दारै: पुत्त्रैरादाय मे धनम् ।
वनमभ्यागतो दु:खी निरस्तश्चाप्तबन्धुभि: ।"
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ।
विहृतं, क्ली, (वि+हृ+क्त: ।) स्त्रीणां स्वाभाविक-
दशविधालङ्कारान्तर्गतालङ्कारविशेष: । यथा,
"लीला विलासो विच्छित्तिर्व्विव्वोक: किल-
किञ्चितम् ।
मोट्टायितं कुट्टमितं ललितं विहृतं तथा ।
विभ्रमश्चेत्यलङ्कारा: स्त्रीणां स्वाभाविका दश ।"
इति हेमचन्द्र: ।
विहृति:, स्त्री, विशेषेण हरणम् । विशेषेण बला-
त्कार: । विपूर्व्वहृधातो: क्तिप्रत्ययेन निष्पन्न-
मिदम् ।
विहेठ:, पुं, (वि+हेठ+अच् ।) विहेठनम् ।
विपूर्व्वहेठधातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
विहेठनं, क्ली, (वि+हेठ+ल्युट् ।) हिंसा ।
मर्द्दनम् । विडम्बनम् । इति मेदिनी । विबाधा ।
इति त्रिकाण्डशेष: ।
विह्वल:, त्रि, (वि+ह्वल+अच् ।) भयादिना-
भिभूत: । स्वाङ्गधारणाशक्त: । तत्पर्य्याय: ।
विक्लव: २ । इत्यमर: । (यथा, रघु: ।८।३७।
"अयमाश्वसखीं सुतास्तयो:
स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला ।
निमिमील नरोत्तमप्रिया
हृतचन्द्रा तमसेव कौमुदी ।")
विलीनम् । इति हेमचन्द्र: ।
वी, ल ईंशवत् । कान्तिगतिव्याप्तिक्षेपप्रजनखादने ।
इति कविकल्पद्रुम: । (अदा०-पर०-कान्तौ
अक०-गतौ व्याप्तौ क्षेपे प्रजने खादने च सक०-
अनिट् ।) ल, वेति । इति दुर्गादास: ।
वी:, पुं, (वयनमिति । वी गतौ+सम्पदादित्वात् भावे
क्विप् । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) गमनम् । इत्ये-
काक्षरकोष: ।

वीकः, पुं, (अजतीति । अज+"अजियुधूनीभ्यो दीर्घश्च ।"उणा० ३।४७। कन् । अजे वींभावः ।) वायुः । पक्षी । इत्युणादिकोषः । मनः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।

वीकाशः, पुं, (विकशनमिति । वि+कश+घञ् । "इकःकाशे ।"६ । ३ । १२३। इति वेरुपसर्गस्य दीर्घः ।) रहः । प्रकाशः । इत्यमरः ।

वीचः, पुं स्त्री, दृष्टिः । विपूर्व्वेक्षधातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।

वीक्षणं, क्ली, विशेषेण ईक्षणम् । दर्शनम् । विपूर्व्वेक्षधातोर्ल्युट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा, भागवते । ६ । १८ । २८ ।
"मनो जग्राह भावज्ञा सस्मितापाङ्गवीक्षणैः ।")

वीक्षापन्नः, त्रि, (वीक्षामापन्नः ।) विस्मयापन्नः । इति हेमचन्द्रः ।३।८७। (वीक्षापन्नः । इत्येवमेव ।)

वीक्षितः, त्रि, (वि+ईक्ष+क्तः ।) विशेषेण ईक्षितः । दृष्टः । यथा,—
"पापर्क्षे प्रश्नलग्ने तु पापसंयुतवीक्षिते ।
तथैव चाष्टमस्थाने रोगिणां मरणं दिशेत् ।"
इति दीपिका ।

वीक्ष्यं, क्ली, (वीक्ष्यते इति । वि+ईक्ष+ण्यत् ।) विस्मयः । दृश्यम् । इति मेदिनी । ये, ५६ ।

वीक्ष्यः, पुं, (वि+ईक्ष दर्शने+ण्यत् ।) लासकः । घोटकः । इति मेदिनी । दर्शनीये, त्रि ।

वीङ्खा, स्त्री, (वीङ्खनमिति । वि+इङ्ख+"गुरोश्च हलः ।" इति अः । टाप् ।) शूकशिम्बी । गतिभेदः । नर्त्तनम् । इति हेमचन्द्रः । अश्वगतिभेदः । सन्धिः । इति शब्दरत्नावली ।

वीचिः, पुं,स्त्री, (वयति जलं तटे वह्वयतीति । वे+"वेञो डिच्च ।"उणा० ४ । ७२ । ईचिः । स च डित् ।) तरङ्गः । इत्यमरः । (यथा, रघुवंशे । १ । ४३ ।
"सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् ।
आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिश्वासानुकारिणम् ।")
स्वल्पतरङ्गः । अवकाशः । सुखम् । इति मेदिनी । चे, १० । अल्पः । इति हेमचन्द्रः । किरणः । इति जटाधरः ।

वीची, स्त्री, (वीचि+कृदिकारादिति ङीष् ।) वीचिः । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५६ । ४ ।
"सरःसु नलिनीच्छन्ननिरस्तरविरश्मिषु ।
हंसांसाक्षिप्तकह्लारवीचीविमलवारिषु ।")

वीचीतरङ्गः, पु, न्यायविशेषः । स तु श्रोत्रे शब्दस्य उत्पत्तिकारणरूपः । यथा,—
"वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता ।
कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ।"
इति भाषापरिच्छेदः ।
ननु भेर्य्यादिदेशस्थेनैवोत्पन्ने शब्दे श्रोत्रे कथमनुपलब्धिरिति अत आह वीचीति आद्यशब्दस्य बहिर्दशदिक्ष्वच्छिन्नः शब्दस्तेनैव शब्देन अन्यस्तेन चापरस्तद्व्यापक एव क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नो गृह्यत इति । कदम्ब इति आद्यशब्दाद्दश-
दिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते तेभ्यश्च दश शब्दा उत्पद्यन्ते इति भावः । अस्मिन् कल्पे गौरवात् उक्तं कस्यचिन्मते इति । इति सिद्धान्तमुक्तावली ।

वी(बी)जं, क्ली, (विशेषेण कार्य्यरूपेण अपत्यतया च जायते इति । वि+जन+"उपसर्गे च संज्ञायाम् ।" इति डः । "अन्येषामपीति ।" उपसर्गस्य दीर्घः । यद्वा विशेषेण ईजते कुक्षिं गच्छति शरीरं वा । ईज गतिकुत्सनयोः+पचाद्यच् । यद्वा, वीजते गच्छति गर्भाशयमिति । वीज्+अच् । यद्वा, "वीजप्रजननकान्त्यसनखादनेषु । इत्यस्मादच्प्रत्ययः । तथा च भोजराजीये वियो जक् इति सुनुपादितम् । बवयोरभेदः । वेति प्रजायते गच्छत्यनेनाङ्गुरं पितेति वा । अत्र चीरस्वामी बीज्यते वेति वा बीजं वाणिलौकिकः इति । वीजिः स्यात् प्रेरणक्रिया इति माधवः । प्रेर्य्यते हि कार्य्यकरणाय वा बीजम् ।" इति निघण्टौ देवराजयज्वा । २ । २ । १५ ।) कारणम् । (यथा, गीतायाम् । ७ । १० ।
"वीजं मां सर्व्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।"
यथा च मनौ । १ । ५६ ।
"यदाणुमात्रिको भूत्वा वीजं स्थास्नु चरिष्णु च ।")
शुक्रम् । इत्यमरः । (यथा मनौ । १ । ८ ।
"अप एव ससर्ज्जादौ तासु वीजमवासृजत् ।"
वीजं शुक्रम् । इति मेधातिथिः । वीजं शक्तिरूपम् । इति कुल्लूकः । यथा च तत्रैव ।१०।७२।
"यस्माद्वीजप्रभावेण तिर्य्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्वीजं प्रशस्यते ।")
श्रीकृष्णस्य सर्व्वावतारवीजत्वं यथा,—
दानव उवाच ।
"अधुना शम्भुरूपस्त्वं परिपूर्णतमः स्वयम् ।
सर्व्वेषामवताराणां वीजरूपः सनातनः ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २२ अध्यायः ।
अङ्कुरः । (यथा, महाभारते । ५ । १२ । १८ ।
"न तस्य वीजं रोहति वीजकाले
न चास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले ।
भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे
न त्रातारं लभते त्राणमिच्छन् ।")
तत्त्वाधानम् । इति मेदिनी । मज्जा । इति राजनिर्घण्टः । गणितविशेषः । यथा,—
"उत्पादकं यत्प्रवदन्ति बुद्धे-
रधिष्ठितं सत्पुरुषेण सांख्याः ।
व्यक्तस्य कृत्स्नस्य तदेकवीज-
मव्यक्तमीशं गणितं च वन्दे ।
पूर्व्वं प्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तवीजं
प्रायः प्रश्ना नो विना व्यक्तयुक्त्या ।
ज्ञातुं शक्या मन्दधीभिर्नितान्तं
यस्मात्तस्माद्वच्मि वीजक्रियाञ्च ।"
इति भास्कराचार्य्यविरचिते सिद्धान्तशिरोमणौ वीजगणिताध्यायस्य प्रथमद्वितीयश्लोकौ ।*।
मन्त्रः । यथा । अथ भुवनेश्वरीमन्त्रः ।
"नकुलीशोऽग्निमारूढो
वीजं तस्याः समाख्यातं

नकुलीशो हकारः । ...
मीकारः । अर्द्धचन्द्रोऽनुस्वारः ।
अन्नपूर्णाया वीजम् । ह्रीं ...
श्वरि अन्नपूर्णे स्वाहा ।*।
वीजम् । श्रीं ह्रीं क्लीं ।*। ...
ह्रीं हुं ...
अथ त्रिपुरावीजम् । ऐं क्लीं ...
स्वाहा ।*। ...
क्लिन्ने मदद्रवे स्वाहा ।*।
ॐ ह्रीं दुं दुर्गायै नमः ।*।
वीजम् । ॐ महिषम ...
वीजम् । ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षि
शूलिनीवीजम् । ज्वल ज्वल
हुं फट् स्वाहा ।*। ...
वद वाग्वादिनि स्वाहा ।*।
सरस्वतीवीजम् । ॐ ह्रीं ...
सरस्वत्यै नमः ।*। ...
हेरम्बवीजम् । ॐ गं ...
गणेशवीजम् । ग्लौं ।*। ...
महालक्ष्मीवीजम् । ॐ ...
भगवत्यै नमः ।*। ...
सूर्य्य आदित्य ।*। श्रीरामचन्द्राय
नमः । जानकीवल्लभाय हुं ...
वीजम् । ॐ नमो नारायणाय ।
वीजम् । गोपीजनवल्लभाय ...
देवस्य । ॐ नमो भगवते
बालगोपालस्य । ॐ ...
वासुदेवस्य । ॐ ह्रीं ह्रीं ...
देवाय नमः ।*। ...
विद्माने सुरपतये महाबल...
हयग्रीवस्य ।
ॐ ...
सर्व्वेश्वरमयाचिन्त्य ...
नृसिंहस्य ।
उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं ...
नृसिंहं भीषणं भद्रं ...
नरहरिवीजम् । ...
हरिहरस्य । ॐ ह्रीं ह्रीं ...
नमः ह्रौं ह्रीं ॐ ।*। ...
भगवते वराहरूपाय भूर्भुवः...
मे देहि ददापय स्वाहा ।*।
ह्रौं ।*। मृत्युञ्जयस्य । ॐ ...
दक्षिणामूर्त्तिवीजम् । ॐ नमो ...
मूर्त्तये मह्यं मेधां प्रयच्छ स्वाहा ।*।
मणिवीजम् । ...
नीलकण्ठस्य । प्रौं ह्रीं ठः ...
चण्डस्य । रुद्र फट् ।*। क्षेत्र...
क्षेत्रपालाय नमः ।*। बटुकभैरव...
वटुकाय आपदुद्धारणाय ...

[illegible]

हृद्गमहँ। शूलकन्यहँ।…।… ः। हृदम्बाँ। हूदलनन्दीं। हुं। …। हुं। शूलनन्दा। मूलक्रन्दीं। स्थौः।… हयीवस्तः। हूँ। हृदयन्दीं। …। महानेत्रायाः। ऐं। मदनन्दीं। …। सिद्धलक्ष्म्याः। ऐं क्लीं सौः।… हृदयायाः। ऐं क्लीं सौः। हस्तीं। मः। हसौँ। हस्तौः। हृदयन्दीं। …। मातृचक्रेश्वर्याः। ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं अर्द्धि मातङ्गि सर्वजने स्वाहा।… हृदः। मर्द्धेन हीं। हृदयन्दीं। ह्रीं।… छिन्नमस्तायाः। श्रीं क्लीं हूं वज्रवैरोचनीये हूं हूं फट् स्वाहा।… याः। क्रीं क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं दक्षिणे कालिके क्रीं क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा।… कालिकायाः। क्रीं क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं कालिके क्रीं क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा।… भद्रकाल्याः। क्रीं क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं भद्रकालि क्रीं क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा।… श्मशानकालिकायाः। क्रीं क्रीं क्रीं हूं ह्रीं ह्रीं श्मशानकालि क्रीं क्रीं क्रीं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा।… महाकाल्याः। क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं महाकालि क्रीं क्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा।… तारायाः। ह्रीं स्त्रीं हूं फट्।… चण्डोग्रशूलपाणेः। ह्रीं हूं शिवाय फट्।… मातङ्ग्याः। ह्रीं क्लीं हूं मातङ्ग्यै फट् स्वाहा।… उच्छिष्टचाण्डालिन्याः। उच्छिष्टचाण्डालिनी सुमुखी देवी महापिशाचिनी ह्रीं ठः ठः ठः।… धूमावत्याः। धूं धूं स्वाहा।… भद्रकाल्याः। कालि महाकालि किलि किलि फट् स्वाहा।… उच्छिष्टगणेशस्य। ॐ हस्तिपिशाचि लिखे स्वाहा।… धनदायाः। धं धीं देवि रतिप्रिये स्वाहा।… दक्षिणकालिकायाः। ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं कालिके क्लीं श्रीं ह्रीं।… बगलायाः। ॐ ह्रीं बगलामुखि सर्वदुष्टानां वाचं मुखं स्तम्भय जिह्वां कीलय कीलय बुद्धिं नाशय ह्रीं ॐ स्वाहा।… कर्णपिशाच्याः। ॐ कर्णपिशाचि अतीतानागतशब्दं ह्रीं स्वाहा।… मञ्जुघोषस्य। श्रीं ह्रीं श्रीं।… मातृकायाः। ह्रीं हसदेवि ह्रीं क्लीं ऐं।… सारस्वत-

बीजम्। ऐं।… त्वरितायाः। ॐ ह्रीं हूं खे च छे क्षः स्त्रीं हूं क्षे ह्रीं फट्।… नित्यायाः। हूं।… नित्यक्लिन्नायाः। ॐ ह्रीं नित्यक्लिन्ने मदद्रवे स्वाहा।… वज्रप्रस्तारिण्याः। ह्रीं नित्ये मदद्रवे वज्रप्रस्तारिणि हूं फट् स्वाहा।… दुर्गायाः। ह्रीं दुं दुर्गायै नमः।… स्वाहा।… सर्वसिद्धिप्रदायाः। ॐ ह्रीं नमो ब्रह्मादिभ्यो नमः।… सर्वेभ्यो नमो नमः।… स्वाहा। … स्कन्दस्य। ॐ स्कन्दाय नमः।… गरुडस्य। क्षिप ॐ स्वाहा।… विषहरविद्याबीजम्। स्वः सं।… उच्चाटनबीजम्। ॐ मारय रक्षः। ॐ छिलि छिलि छिलि फट्। ॐ छिलि छिलि छिलि छिलि फट्। उल्कामुखः। सर्वकर्मोच्चाटनम्।… भूतविद्वेषण-बीजम्। ॐ श्रीं फें हूं। आकाशभैरवायाः ॐ सां सीं सः।… सर्वकामाङ्गम्। ॐ भ्रमरि भ्रामरि भ्रामरि छः। … स्तम्भनबीजम्। … भवति।… आकर्षणम्। ॐ ह्रीं क्रौं हूं फट् ॐ स्वाहा मन्त्र हूं फट्।… सर्वकार्यसिद्धि-बीजम्। ॐ नमो भगवते विष्णवे सर हर हर हूं फट् स्वाहा।… सुदर्शनमन्त्रः। ॐ श्वेत सवाच वाचि वाचि मनोहर शुच शुच स्वाहा। ॐ शुभाः याता विद्याश्च शुभाः … शुभः सर्वभयादृगर्भं … आयौ आवेश स्वाहा। … दीर्घं … शुभदायिनी भवति।… रक्षणः। एं रक्षकैः महाभैरवाय हूं फट्।… वीरनाथस्य। एं पवनसूनवे स्वाहा।… अथ आर्द्रपटी। ॐ नमो भगवति आर्द्रपटे रक्तवाससि अग्नि-कुण्डपुत्रकाले घरुकवधाय विपिने स्वाहा। आर्द्रपटकाण्डः महाकालिविशतिगटे उपरभूमौ वा दक्षिणामुखे यावत् पटः शुष्यति तावत् प्राणाः शुष्यन्ति शत्रोः।… श्मशानभैरव्याः। श्मशानभैरवि नरमुण्डधराशिवशवासने सिद्धिं मे देहि मम मनोरथान् पूरय हूं फट् स्वाहा।… ज्वाला-मालिन्याः। ॐ नमो भगवति ज्वालामालिनि गृध्रगणपरिवृते हूं फट् स्वाहा।… महा-कालाः। ॐ फ्रें फ्रें क्रों क्रों पशून् गृहाण हूं फट् स्वाहा।… अथ निगडबन्धन-मोचनस्य। ॐ नम पते निकृते तिग्मतेजो यस्यायं विश्वे मा बन्धनेभ्यः यमेन दत्तं तस्या संविदा मोचने नाके अघोर्वोऽरैरम्।… अथ चिटि-मन्त्रः। ॐ चिटि चिटि चाण्डालि महा-चाण्डालि अमुकं मे वशमानय स्वाहा।… गायत्र्यस्य।

ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम्।
उर्व्वारुकमिव बन्धनात् मृत्योर्मुक्षीयमामृतात्।
अथ मृतसञ्जीवनीमन्त्रः। हौं ॐ जुं सः ॐ भूर्भुवः स्वः।

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम्।
उर्व्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतात्।
ॐ भूर्भुवः स्वः। इत्यादि तन्त्रसारः। नाम-तन्त्रादिनं नानि बाह्वृच्यप्रकाशकानि।… (अथ बीजाभिधानम्। यथा, —
"बीजानुत्तमं वक्ष्यामि तन्त्राणां मन्त्राणां।
बीजानामपि कतिचित् तस्यामि विद्यां शुभे।
माया लज्जा परा संवित् त्रिभुवना भुवनेश्वरी।
हृल्लेखा शम्भुवनिता शक्तिर्देवीश्वरी शिवा।
महामाया पार्वती च संस्थानमध्यनी।
परमेश्वरी च भुवना धात्री बीजमयाना। ह्रीं।
वह्निहीनेन्दुयुक्तेयं त्रिगुणा प्रकीर्तिता।
श्रीं।
शान्तिशालिबिन्दुनादैर्बीजानां उच्यते।
कीर्णवीबिन्दुवर्णेता रमा बीजमनुत्तमा। क्लीं।
बीजगुणमतं वह्निमाशिबिन्दुसंयुतम्।
चन्द्रार्कसमप्रख्यं वधूबीजमिदं स्मृतम्।
वधूर्ब्रह्मा योगिनीकान्ता कौलिकामिनी। स्त्रीं
नादबिन्दुसमायुक्तो हृदयम्बुजो मतम्।
योनिः सरस्वतीबीजमयं वाग्भवस्तु वाक्। ऐं
ह्रकारो वामकर्णाढ्यो नादबिन्दुविभूषितः।
कूर्चं क्रोधं उग्रदर्पं दीर्घहुङ्कार उच्यते।
मन्त्रम् दीर्घवर्णं तारं प्रणव इत्यपि। हूं।
कामाक्षरं वह्निसंस्थं रतिबिन्दुविभूषितम्।
कामबीजमिदं प्रोक्तं रतिबीजमतीव हि। क्लीं।
कामाक्षरं धरासंस्थं रतिबिन्दुविभूषितम्।
गुप्तकामबीजमिदं गोपनबीजमित्यपि।
मन्त्राणां बीजं वामेशो बीजं प्रक्षिप्तमौ परा। स्त्रीं।
महाप्रसुक्तयोरसिद्धबीजं पाशादसून्यते। हौं।
कलादं सेश्वरीबीजं क्रोधाश्वकुशाभिधः। क्रों।
आकारो बिन्दुमान् पाशः शेषश्च समुद्धरितः।
मकला भुवनेशानी कामेशी बीजमुच्यते।
नमस्तु हृदयं स्वाहा द्विठवुगलं ठठः।
नमः। स्वाहा।
वषट्युग्मं शिवो वेदमाता ज्वलनसुन्दरी।
स्वाहा परा देवभोग्यं हृदयं चन्द्रयुग्मकम्।
सुरी हविर्वेदमाता देवास्यं वह्निसुन्दरी। स्वाहा।
शिखा वषट् शिरोमध्य शक्रमाता हरप्रिया।
शिखा वषट् च। वषट् कवचं क्रोधो वर्मकृमि-त्यपि।
क्रोधास्त्रोऽहं तनुत्यत्र शस्त्रादौ रिपुसंचकः। हुं।
अस्त्रनेत्रयुगं वौषट्। वौषट्। फट्स्वं शस्त्र-मायुधम्। फट्।
तार्क्ष्यस्तु क्ष्मौः प्रेतबीजम्। क्ष्मौः। हंसो-ऽजपाजदः। हंसः।
गकारो बिन्दुमान् विघ्नबीजं गणेशबीजकम्। गं।
ग्लौमिस्थं मांसबीजेन्दुयुतं भूबीजमीरितम्। ग्लौं।
टान्तं दक्षनेत्रेन्दुयुतन्तु विषबीजकम्। ठ्रीं।
अथ कामकलावामनयनं … तम्।
… दाशिवः।
… तुरीया च … ला परा। …

भूतडामरसङ्केतबोधार्थं भूतडामरीयबीजनामा-न्यपि लिख्यन्ते ।

प्रणवो विषबीजं स्यात् ध्रुवं हालाहलं स्मृतम् ।
कालभुतिपथं ज्ञेयं बहुरूपी शिरस्तनम् ।प्रणवम्।
चतमस्थं व्योमवक्त्रं धूम्रभैरवलङ्कृतम् ।
नादबिन्दुसमायुक्तं बीजं प्राणात्मकं स्मृतम् ।ह्रीं
क्रोधीशं चतमारूढ़ं धूम्रभैरवलङ्कृतम् ।
विद्या जिह्वा विन्दुयुतं पितृभूवासिनी स्मृतम्।क्रीं
क्रोधकालात्मकं कुर्य्यात् क्रीतिकं वाग्भवं स्मृतम्।
नादबिन्दुसमायुक्तं समाधायोग्रभैरवीम् ।
बीजमेतत्तु कथितं शुद्धबुद्धिप्रवर्त्तकम् । ऐं ।
क्रोधीशं बलभद्रञ्च भैरवीनादबिन्दुभिः ।
त्रिमूर्त्तिं मन्मथं कामराजस्त्रैलोक्यमोहनम् ।
इन्द्रासनगतो यत्र सर्व्वाशीर्मन्मथः ।क्लीं ।
संयुक्तं धूम्रभैरव्यारक्तास्यं बलिभोजनम् ।
नादबिन्दुसमायुक्तं किङ्किणी बीजमुत्तमम् ।ह्रीं।
नादबिन्दुसमायुक्तं रक्तास्यं बलिभोजनम् ।
कालरात्र्यासनोपेतं विश्विक्षाख्यं महामनुम्।श्रीं।
शिवार्थ्यालिङ्गितोग्राख्योवषिस्तचतजोचतः ।
नादबिन्दुसमायुक्तो विज्ञेयः प्रियतासनम् ।हुं।
धूम्रध्वजाधः कालाग्निः सोड्डीशैश्चेन्दुविन्दुभिः ।
युगान्तकारकं बीजं भैरवेण प्रकाशितम् ।स्त्रीं।
कपर्द्दिनं समादाय चतजः क्षितिविग्रहम् ।
संयुक्तं धूम्रभैरव्या चोहयं नादबिन्दुमान् ।श्रीं।
कपालीद्वयमादाय महाकालेन मण्डितम् ।
समासनमिति प्रोक्तं चण्डिकार्थं प्रयोजयेत् ।
ठं ठं ठः ठः ।
चतजस्थं व्योमवक्त्रं चन्द्रचतविभूषितम् ।
मद्दीनमिति संप्रोक्तं यामिनी कालरात्रियुक् ।
ह्रें ह्रैं ।
चतजो चतमाकाशं नादबिन्दुविभूषितम् ।
विदारी भूषितश्चैव बीजं चैवस्वलोककम् ।ह्रौं।
कौशिकाख्या कालरक्ता च महाकालेन साधितम्।
सहस्रादित्यसङ्काशः स्वर्णसिद्धिप्रदायिनी ।ॐ ।
व्योमस्थं नागजङ्घाख्यं बिन्दुनादविभूषितम् ।
कूर्च्चं कालो महाकालः क्रोधबीजं निरञ्जनम्।हूं।
इति प्राकृतोषिणी ।)

बीजकः, पुं, मातुलुङ्गकः इति जटाधरः । वृक्ष-विशेषः । विजयासार इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । पीतसारः २ पीतशालकः ३ बन्धूकपुष्पः ४ प्रियकः ५ सर्ज्जकः ६ आसनः ७ । अस्य गुणाः । कुष्ठवीसर्पश्वित्रमेहगुदक्रिमि-श्लेष्मासपित्तनाशित्वम् । त्वच्यत्वम् । केश्यत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति भावप्रकाशः । (यथा, हरिवंशे । १९५ । ३० ।
"चन्दनैर्बीजकैश्चैव मन्दारैश्चोपशोभितम् ।")
बीजं, क्ली ।

बीजकृत्, क्ली, (बीजं वीर्य्यं करोति वर्द्धयतीति । कृ + क्विप् ।) वाजीकरणम् । इति राजनिर्घण्टः ।

बीजकोशः } पुं, (बीजानां कोष आधार इव ।)
बीजकोषः } पद्मबीजाधारकर्णिका । पाँपड इति ख्यातः । इति भरतः । तत्पर्य्यायः । वराटकः २ । इत्यमरः । कर्णिका ३ । इति जटाधरः । वारिकुब्जः ४ शृङ्गाटकः ५ । इति शब्दरत्नावली ।

बीजगर्भः, पुं, (बीजानि गर्भेऽभ्यन्तरे यस्य ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ।

बीजगुप्तिः स्त्री, (बीजानां गुप्तिर्यत्र ।) शिम्बी । इति राजनिर्घण्टः ।

बीजधान्यं, क्ली, (बीजप्रधानं धान्यम् ।) धान्य-कम् । इति राजनिर्घण्टः ।

बीजनं, क्ली, (बीज्यतेऽनेनेति । वि + ईज + करणे ल्युट् ।) व्यजनम् । (यथा, आर्य्यासप्तशत्याम् । ३५० ।
"मलयजमपसार्य्य घनं बीजनविघ्नं विधाय बाहुभ्याम् ।
स्मरसन्तापादाश्लितनिदाघमालिङ्गते मिथु-नम् ।")
वस्तु । कोके जीवञ्जीवे च पुं । इति सारस्वतः ।

बीजपादपः, पुं, (बीजप्रधानः पादपः ।) भल्ला-तकः । इति राजनिर्घण्टः । (बीजोत्पन्न-वृक्षमात्रञ्च ।)

बीजपुष्पं, क्ली, (बीजप्रधानं पुष्पं यस्य ।) मरु-वकः । मदनवृक्षः । इति मेदिनी । पे, ९६ ।

बीजपूरः, पुं, (बीजानां पूरः समूहो यत्र ।) फल-पूरः । इत्यमरः । टावा लेबु इति वङ्गभाषा । बिजौरा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्य्यायः । बीजपूर्णः २ पूर्णबीजः ३ सुकेशरः ४ बीजकः ५ केशराम्लः ६ मातुलुङ्गः ७ सुपूरकः ८ रुचकः ९ बीजफलकः १० जन्तुघ्नः ११ दन्तुरच्छदः १२ पूरकः १३ रोचनफलः १४ । अस्य फलगुणाः । अम्लत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । श्वासकास-पवनघ्नत्वम् । कण्ठशोधनकारित्वम् । लघु-त्वम् । हृद्यत्वम् । दीपनत्वम् । रुचिकारि-त्वम् । पाचनत्वम् । आध्मानगुल्मच्छर्दोशश्वाशो-दावर्त्तनाशित्वम् । विबन्धे हिक्कायां शूले छर्द्द्याञ्च प्रशस्तत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।
"बीजपूरफलं स्वादु रसेऽम्लं दीपनं लघु ।
रक्तपित्तहरं कण्ठजिह्वाहृदयशोधकम् ।
श्वासकासारुचिहरं हृद्यं तृष्णाहरं स्मृतम् ।"
तद्भेदमधुकर्कटी । यथा,—
"बीजपूरोऽपरः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी ।
मधुकर्कटिका स्वाद्वी रोचनी शीतला गुरुः ।
रक्तपित्तक्षयश्वासकासहिक्काभ्रमापहा ।"
इति भावप्रकाशः ।
(यथा, महाभारते । ३ । १५८ । ४२ ।
"शृङ्गाटकांस्तथा बीजान् दाडिमान् बीज-पूरकान् ।")

बीजपूर्णः, पुं, (बीजेन पूर्णः ।) छोलङ्गः । इति रत्नमाला । बीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ।

बीजपेशिका, स्त्री, (बीजस्य शुक्रस्य पेशिकेव ।) अण्डकोषः । इति राजनिर्घण्टः ।

बीजफलकः, पुं, (बीजप्रधानं फलं यस्य । कन् ।) बीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ।

बीजमातृका, स्त्री, (बी…
जपमालाधारस्तावन्…)
यथा,—
"पद्मार्थं पद्मबीजञ्च …

बीजरत्नः, पुं, (बीजं रत्नमिव … कलायः । इति हेमचन्द्रः ।

बीजरुहः, पुं, (बीजात् रोहति … इगुपधात् कः ।) शाल्यादि …
"शुरण्टाद्या …
पर्य्यायेण …
शाल्यादयो बीजरुहा …
स्तुम्बास्तिका यस्य …
(क्वचित् वाच्यलिङ्गोऽपि दृश्यते ।)

बीजरेचनं, क्ली, (बीजं रे… जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ।

बीजवपनं, क्ली, (बीजानां वपनम् ।) … क्षेपणम् । तस्य दिनं … यथा,—
"पूर्व्वाषिढास्यर्क्ष… रिताष्टमीविमतचन्द्र… द्वादशीमिथुनयुते वि… श्चिकेन्दुयोगकर्केषु …
हलप्रवाहवद्बीजवपनस्य दिने …
विज्ञायाच शुभे केन्द्रे …
हेमवारित्रिलिप्तस्य बीजस्य …
इन्द्रं चित्ते निधायाथ स्वयं …
कृत्वा चान्योन्यप्रोक्षार्थं …
प्राङ्मुखः कलसं …
त्वं वै वसुन्धरे सीते बहुपुष्प…
नमस्ते मे शुभं नित्यं …
रोहन्तु सर्व्वशस्यानि …
कर्षकास्तु भवन्तया धान्येन …

उप्ता बीजन्तु तत्रैव …
बीजवपनं प्राक्प्रयत्नोदितं …
कनिष्ठायाः पश्चात् प्राक् …
तर्पयेत् प्राजापत्येन सूर्य्यादि …
लाजहोमप्रकरणादिस्तथैव …
"वैशाखे वपनं श्रेष्ठं ज्यैष्ठे …
अतः परन्तु नाधम न चातु…
ज्योतिषे ।
"पूर्व्वभाद्रपदा मूलं रो…
विशाखा शतभिषा …

सदोषा रजनी बीजो …
स्वयंजाता पुनस्ते … …
आरामे गृहमध्ये वा … …
पराभवं रिपोर्यात् …
निशा बीजो पनायस्य …
कोविदारस्य सर्व्वत्र … …
निशा हरिद्रा । कोविदारो …

मया हृष्यवीजं न्यासो मन्त्रेण रोपयेत्।
व सुधीनिति पुण्यदेति धरेति च।
सुभगे नित्यं हृमोरयं वर्द्धनामिति॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
, पुं, (वीजादेव हृष्टो यस्य। वीजप्रधानो
श।) अयनः। इति राजनिर्घण्टः॥
:, पुं, (वीजानां सञ्चयः।) वीजसंग्रहः।
ाशुभदिनादिर्यथा,—
ाश्विन्यादितिस्वातीरेवत्यां श्रवणद्वये।
ग्मे गुरौ शुक्रे वीजं धार्य्यं प्रवासरे॥
ा फाल्गुने वापि सर्व्ववीजानि संग्रहेत्।
तापयेद्दिने रात्रौ चोपनिधापयेत्॥
पुटिकां बद्धा शोषयेच पुनः पुनः।
ाच प्रयत्नेन यथा भूमिश्च न स्पृशेत्॥
मेना च संस्पृष्टं हृत्वा चोपहतञ्च यत्।
यं तथा वीजं यत् स्यात् कीटसमन्वि-
तम्॥*॥
धान्यादिवपनादिविशाखपूर्व्वा-
माहेन्द्रमित्रोत्तरभैः शुभाहे।
धान्यादिसंस्थापनमेषु शस्तं
स्यास्थिरद्व्यङ्गगृहोदयेषु॥
दितिमघाप्यैष्ठाचुत्तरेषु च कारयेत्।
लग्ने शुभे चन्द्रे निधनक्रूरवर्ज्जिते॥
कोष्ठके धान्यं गर्गो वदति सर्व्वदा।
य सर्व्वलोकहिताय देहि मे धान्यं
स्वाहा।
ाये ईहादेवी सर्व्वलोकविवर्द्धनी काम-
य धान्यं देहि स्वाहा।
ला इमं मन्त्रं धान्यागारे विनिक्षिपेत्॥"
सर्व्वस्त्रे।
लिखित्वा पत्रे च मध्ये धान्यस्य धारयेत्।
धान्यराशेस्तु मूषिकादिनिवृत्तये॥
दिहसुखगमनं स्यादभिनवासु नारीषु।
पि शस्यफलानां न बुधो बुधवासरे
कुर्य्यात्॥
रेषु रेवत्यां धनिष्ठावारुणेषु च।
पदेषु विज्ञेयं धान्यनिष्क्रयणं बुधैः॥
त्तयं विशाखाध्रुवपौष्णपुनर्व्वसूनि पुष्यश्च।
ाच ज्येष्ठा धनधान्यविवर्द्धिनी कथिता॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
स्त्री, (वीजानि सूते इति। सू+क्विप्।)
। इति हेमचन्द्रः॥
ं, त्रि, (वीजेन सह हतं कर्षमिति।
ो द्वितीयतृतीयशम्बवीजात् कृषौ।"५।४।
इति डाच्।) उप्तकृष्टम्। इत्यमरः॥ हि
न सह कृष्टे क्षेत्रे। वीजेन सह हतं कृष्टं
ासितम्। तीयशम्बवीजेति डाच्। आदा-
प्रधात् कृष्टं उप्तकृष्टम्। इति भरतः॥
, स्त्री, (वीजे अम्लोऽम्लरसो यस्य।)
ाम्लम्। इति राजनिर्घण्टः॥
[न्] पुं, (वीजमस्यास्तीति। वीज+इनिः।)
। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, उद्वाहतत्त्वे।

"अतएव दैतनिर्णयेऽपि सापिण्ड्यगणने वीजिन-
मारभ्येत्युक्तम्॥" यथा च गौतमसंहितायाम्।
४।१।
"अपमानप्रवरैर्व्विवाह ऊर्द्ध्वं सप्तमात् पितृ-
बन्धुभ्यो वीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्॥")
वीजविशिष्टे, त्रि॥ (यथा, मनौ। ९।५१।
"तथैवाक्षेत्रिणो वीजं परक्षेत्रप्रवापिणः।
कुर्व्वन्ति क्षेत्रियामर्थं न वीजी लभते फलम्॥")
वीजोदकं, क्ली, (वीजमिव कठिनमुदकम्। तस्य
कठिनत्वात्तथात्वम्।) करका। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥
वीजोप्तिचक्रं, क्ली, (वीजानामुप्तये शुभाशुभद्योतकं
चक्रम्।) वीजवपनजन्यशुभाशुभज्ञानार्थसर्पा-
कारचक्रम्। यथा,—
"सूर्य्यभाद्गुरगः स्याप्यस्त्रिनाड्यैकान्तरक्रमात्।
सुखे त्रीणि गले त्रीणि भानि द्वादश तूदरे॥
पुच्छे चतुर्व्विधिः पञ्च दिनभाच्च फलं वदेत्।
वदने चोषकं विद्यात् गलकेऽङ्गारकस्तथा॥
उदरे धान्यवृद्धिः स्यात् पुच्छे धान्यक्षयो
भवेत्।
ईतिरोगभयं राष्ट्रे चक्रे वीजोप्तिसम्भवे॥"
सूर्य्यभात् सूर्य्यभुज्यमाननक्षत्रात्। त्रिनाड्यै-
कान्तरक्रमादिति यद्यश्विन्यां रविस्तदा तामा-
रभ्य गणयेत्। त्रिनाडीषु अश्विनीभरणी-
कृत्तिकासु दत्त्वा रोहिणी वह्निः कार्य्या मृग-
शिरश्च आर्द्रापुनर्व्वसुनाडीषु दत्त्वा पुष्यो वह्निः
कार्य्यः। एवं क्रमेणान्या वेद्याः। चोषकं
शस्यशून्यताम्। ईतयः।
"अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः।
प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेते ईतयः स्मृताः॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
वीज्यः, त्रि, (विशेषेण इज्यः पूज्यः। अथवा वीजाय
हितः इति। "उगवादिभ्यो यत्।"५।१।२। इति
यत्।) यस्य कस्यचित् कुलभवः। तत्पर्य्यायः।
कुलसंभवः २। इत्यमरः॥ वंश्यः ३ कौलकेयः ४
कुलजः ५। इति शब्दरत्नावली॥ कुलीनः ६
कुल्यः ७ कुलभवः ८। इति जटाधरः॥
वीटिः, स्त्री, (विशेषेण इटति छायानिखात-
यष्ट्यादिं वेष्टयित्वा प्रवर्त्तते। वि+इट+"इगु-
पधात् कित्।" उणा०४।११९। इति इन्। स
च कित्।) ताम्बूलवल्ली। इति केचित्॥
सुसज्जीकृतताम्बूलम्। पानेर वीड़ा इति भाषा।
इति केचित्॥
वीटिका, स्त्री,(वीटिरेव। स्वार्थे कन् स्त्रियामाप्।)
ताम्बूलवल्ली। इति केचित्॥ सुसज्जीकृतताम्बू-
लम्। पानेर वीड़ि इति भाषा। इति केचित्॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४।४१०।
"भूसंश्रयाभि कस्य त्वं एतया इति सम्भुः।
इदन्त्या वीटिकालख्या वृत्तान्तमुपलब्धवान्॥")
वीटी, स्त्री, (वीटि+वा ङीप्।) ताम्बूलवल्ली।
इति केचित्॥ सुसज्जीकृतताम्बूलम्। पानेर
वीड़ि इति भाषा। इति केचित्॥

वीणा, स्त्री, (वेति वृद्धिमात्रमपगच्छतीति। वी
गतौ+"रास्नासास्नास्थूणावीणाः।" उणा०
३।१५। इति नः। निपातनाद्गुणाभावो
णत्वञ्च।) विद्युत्। इति मेदिनी। णे, २८॥
(वेति श्रोतुश्चित्तं व्याप्नोतीति। वी व्याप्तौ+
नः।) स्वनामख्यातवाद्यम्। तत्पर्य्यायः। वल्लकी
२ विपञ्ची ३। सा तु सप्ततन्त्रीयुक्ता चेत्परिवा-
दिनी ४। इत्यमरः॥ ध्वनिमाला ५। इति
जटाधरः। वल्लकी ६ विपञ्चिका ७। इति
शब्दरत्नावली॥ घोषवती ८ कण्ठकूणिका ९।
(यथा, महाभारते। ९।१३४।१४।
"सप्तर्षयः सप्त चाप्यध्वंसानि
सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा॥")
तद्भेदा यथा। शिवस्य वीणा लम्बी १ सरस्वत्याः
कच्छपी २ नारदस्य महती ३ गणानां प्रभा-
वती ४ विश्वावसोः वृहती ५ तुम्बुरोः कला-
वती ६ चाण्डालानां कण्डोलवीणा चाण्डालिका
च ७। तस्याङ्गादीनां नामादि यथा। तस्याः
कायः कोलम्बकः। तस्या निबन्धनं उपनाहः।
तस्या दण्डः प्रबालः। तस्याः प्रान्तवक्रकाष्ठं
ककुभः प्रसेवकश्च। तस्या मूले वंशशलाका
कलिका कूणिकापि च। तस्या वादनं कोणः।
इति हेमचन्द्रादयः॥ अस्या विवरणं वाद्यशब्दे
द्रष्टव्यम्॥
वीणादण्डः, पुं, (वीणाया दण्डः।) वीणास्थिता-
लाबुपरिकाण्डम्। तत्पर्य्यायः। प्रवालः २।
इत्यमरः॥
वीणानुबन्धः, पुं, (वीणाया अनुबन्धः।) उपनाहः।
इति हारावली॥
वीणावादः, त्रि, (वीणां वादयतीति। वद+
णिच्+अण्।) वीणावादकः। तत्पर्य्यायः।
वैणिकः २। इत्यमरः॥ (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम्। ३०।१९।
"शब्दायाडम्बराघातं महसे वीणावादमिति॥")
वीणावादकः, पुं, (वीणाया वादकः।) वीणावाद्य-
कर्त्ता। इति शब्दरत्नावली॥
वीणास्यः, पुं,(वीणा आस्यमिव यस्य। तयैव स्फुट-
गानकरणात्।) नारदः। इति जटाधरः॥
वीतं,क्ली,(वेति स्म। वी+क्तः। अथवा अजमि स्म।
अज्+गत्यर्थेति क्तः।) असारहस्त्यश्वम्।
युद्धाक्षममित्यर्थः। इत्यमरः॥ अङ्कुशकर्म। इति
मेदिनी। ते, ५८॥ (यथा, माघे। ५।४०।
"निर्धूतवीतमपि बालकसुल्ललन्तं
यन्ता क्रमेण परिसान्त्वनतर्ष्णनाभिः॥"
सांख्योक्तानुमानविशेषः। यथा, सांख्यतत्त्व-
कौमुद्याम्। ५।
"प्रथमं तावद्द्विविधं वीतमवीतञ्च। अन्वय-
मुखेन प्रवर्त्तमानं विधायकं वीतम्॥" अस्य
विशेषविवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम्। त्रि। कमनीयः।
यथा, ऋग्वेदे। ३।७।६।
"तं शश्वतीषु मातृषु वन आ वीतमश्रितम्॥"
"वीतं कान्तम्।" इति तद्भाष्ये सायनः॥)

वीतंसः, पुं, (विशेषेण बध्विरेव तन्यते भूष्यते इति। वि+तनुष+घञ्। "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्।" ६। ३। १२२। इति दीर्घः।) मृगपक्षिणां बन्धनोपकरणम्। इत्यमरः॥ मृगपक्षिणां विश्वासहेतोः प्रावरणम्। इति मेदिनी। से, ४०॥

वीतः, त्रि, (विशेषेण एति स्म। वि+इन्+क्तः।) शान्तः। इति हेमचन्द्रः॥ गतः। विपूर्व्व णयातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्॥ (यथा, रघौ। ५। २।
"स मृण्मये वीतहिरण्मयत्वात्
पात्रे निधायार्घ्यमनर्घ्यशीलः॥")

वीतदम्भः, त्रि, (वीतस्त्यक्तो दम्भो येन सः।) त्यक्तदम्भः। तत्पर्य्यायः। अवल्कनः २। इति जटाधरः॥

वीतनः, पुं, तकपार्श्वद्वयम्। यथा, हेमचन्द्रे।
"तकस्तु कन्धरामध्यं तकपार्श्वौ तु वीतनौ॥"

वीतभयः, पुं, (वीतं भयं यस्य यस्माद्वा।) विष्णुः। यथा,—
"अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणांवरः।
विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्त्तनः॥"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम्॥

वीतरागः, पुं, (वीतो रागो विषयवासना यस्य।) बुद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ विगतरागे, त्रि। यथा,—
"दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते॥"
इति भगवद्गीता॥
(यथा च महाभारते। १२। १३८। ४७।
"वीतरागश्च मुक्तश्च परमात्मा भविष्यति।
महेश्वरप्रसादेन नैतदद्भुतमन्यथा॥")

वीतशोकः पुं, अशोकवृक्षः। इति शब्दमाला॥ (वीतः शोको यस्मात्। अशोकाख्यत्वात् तथानेन शोकनाशकत्वात्तथात्वम्। तथा च तिथितत्त्वे।
"त्वामशोक हराभीष्ट मधुमाससमुद्भव।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु॥"
विगतः शोको यस्य।) विगतशोके, त्रि। (यथा, महाभारते। १। १०३। १०।
"सर्व्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम्॥")

वीतिः, स्त्री (वयनमिति। वी+क्तिन्।) गतिः। दीप्तिः। (यथा, मो० रामायणे। २। १००। ४७।
"सुवर्णवीतिरुचिराः मदविह्वलचक्षुषः।
स्त्रियो विहारे पादस्थाः कुबेरस्येहिताः स्त्रियः॥")
प्रजनम्। अशनम्। धावनम्। इति मेदिनी। ते, ५८॥ (पानम्। यथा, ऋग्वेदे। ७। ५२।
"प्रवासमोचि मन्दामधुरं मन्दं हविषो वीतये मे॥"
"हविषो वीतये पानाय।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ दीप्तिः। यथा, ऋग्वेदे। १। १२। ४।
"स नः इमानि वीतये देवांस्तु यन्त्रया॥"
"वीतये भक्षणाय अग्निहोत्रादिकर्म्मे प्राप्त-धेम्।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ यज्ञः। यथा, ऋग्वेदे। ६। १। ४।
"अध्वर्येमहानां देवानां वीतिमन्धसा॥"
"वीतिं यज्ञं अन्धसा धानाद्यनेन सह अध्वर्य अभिगच्छ।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

वीतिः, पुं, घोटकः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ७। ३०७।
"अस्मिंस्तु वीतिमारूढे वीतिहोत्रसमे नृपे।
कल्पान्ता च खदीयानां क्ष्माणामिव शक्तिताम्॥")

वीतिहोत्रः, पुं, (वी गतिकान्त्यसनखादनेषु+ कर्म्मणि क्तिन्। वीतिः पुरोडाशादिः हूयते अस्मिन्निति। "हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्।" उणा० ४। १६७। इति त्रन्। अथवा वीतये भक्षणाय होत्रं हव्यं यस्य।) अग्निः। इत्यमरः॥ सूर्य्यः। इति मेदिनी। ते, २६७॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ७। ३०७।
"अस्मिंस्तु वीतिमारूढे वीतिहोत्रसमे नृपे॥"
प्रियव्रतपुत्रान्यतमः। यथा, भागवते। ५। १। २५।
"अग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेतो घृतपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति सर्व्व एवाग्निनामानः॥" राजविशेषः। यथा, महाभारते। ७। ६८। १०।
"स्त्रीवाहान् वीतिहोत्रांश्च त्रिगर्त्तान् मार्त्तिकावतान्॥"
हैहयवंशीयराजविशेषः। यथा, हरिवंशे। ३३। ५०।
"तेषां कुले महाराज हैहयानां महात्मनाम्।
वीतिहोत्रः सुजातश्च भोजाश्चावन्तयः स्मृताः॥"
त्रि, प्राप्तयज्ञः। यथा, ऋग्वेदे। १। ९८। १९।
"कस्मै देवा आवहानाशु होम-
को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः॥"
"वीतिहोत्रः प्राप्तयज्ञः। * * *। वीतिहोत्रः पीगत्यादिषु अस्मात् कर्म्मणि मन्त्रे इत्येवादिना क्तिन् च चोदात्तः। होत्रं होमः हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् इति त्रन्प्रत्ययः। वीतिः प्राप्तो होमो येन बहुव्रीहौ पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्॥" इति तद्भाष्ये सायणः॥ काम्ययज्ञः। यथा, ऋग्वेदे। २। ३८। १।
"नूनं देवेभ्यो विहिधाति रत्न-
मथाभजद्वीतिहोत्रं स्वस्तौ॥"
"वीतिहोत्रं काम्ययज्ञं यजमानं स्वस्तौ अविनाशे क्षेमे आ अभजत् भागिनं करोतु।" इति तद्भाष्ये सायणः॥)

वीथिः, स्त्री, (विध्यतेऽनया। विध+इगुपधात् किदितीन्। बाहुलकाद्दीर्घः।) वीथी। यथा,—
"पङ्क्तिवर्त्मगृहाङ्गेषु वीथिर्वीथी च वीथिका।"
इति रत्नकोषः॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। ३६२।
"तद्विना नगरं कुत्र पविधाः सुलभा भुवि।
सुभगाः सिन्धुमध्यस्थाः क्रीडावसथवीथिषु॥")

वर्गांशे यथा, राजतरङ्गिण्…
"चिरं स्रस्तु सितोभूता…
धौर स्थैयेव ताम्…

वीथिका, स्त्री, (वीथिरेव…
वीथिः। इति शब्दरत्नावली…
चरितसागरे। ७१।…
"अस्ति …
पिहितार्का …

वीथी, स्त्री, (वीथि+वा ङीष्…
म्। (यथा, हरिवंशे। ५।…
"तावण्णुभौ सुवर्णौ …
वीथीं माल्याम्बराणां…
नाट्यरूपकः। वर्त्म। इति …
(यथा, महाभारते। १।११।…
"वीथीं कुर्व्वन् …

कृत्यमिव शरामाधिर्वृत्तानां …
अथ वीथी।
"वीथ्यामेको भवेदङ्कः…
आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां…
सूचयेद्भूरि शृङ्गारं कि…
मुखनिर्वहणे सन्धी…
कश्चिदिद्घट्यनी …
तत्रास्याः …
अस्याख्योदघात्यादि…
उद्घात्यकावलगिते प्रपञ्च…
वाक्केल्यधिवले गण्डमवस्यन्दित…
असत्प्रलापव्याहारमृदवानि…
तत्रोद्घात्यकावलगिते …
हरणं लक्षिते॥ *॥
मिथोवाक्यमसद्भूतं …
यथा, विक्रमोर्व्वश्याम्। …
रत्नोपवचनम्॥ *॥
विगतं स्यादनेकार्थयोजनं …
यथा। तत्रैव राजा।
सर्व्वक्षितिभृतां नाथ दृष्टा …
रामा रम्ये वनान्तेऽपि …
नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः राजा …
अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरवाक्यं …
नटादिविनयविषयमेव …
प्रियाभेदयिषेत्याकीर्त्तनेन …
यथा, वेण्यां भीमार्जुनौ।
कर्त्ता द्यूतच्छलानां …

राजा दुः…

लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशः …
कार्ष्णे दुर्योधनोऽसौ कथयत …
अस्ये स्वाद्दुःखं कितिव …

धृष्टवचनं दम्भनाद्यम्बरोपगतम् ॥ * ॥
[illegible]व्यमसम्बन्धो द्विसिप्रयुक्तिर्नोभवेत् ॥
लक्षणं यथा,—
[illegible]निधिवनं प्रकुरुषे किमाच मद्यं विना
तव प्रियं प्रियमहो वाराङ्गनाभिः
सह ।
[illegible]:षि: कुतस्तव धनं द्यूतेन चौर्य्येण वा
[illegible]रिग्रहोऽपि भवतो नष्टस्य कान्या
गतिः ॥
[illegible]क्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निर्ब्रृशि-
[illegible]त्याहुः । अन्ये त्वनेकस्य प्रश्नस्ये-
[illegible] ॥ * ॥
[illegible]वद्याधिक्योक्तिः स्पर्द्धयाधिबलं मतम् ॥
[illegible]र प्रभावत्यां वज्रनाभः ।
[illegible]: चर्य्यैणैव निर्मथ्य गदयानया ।
[illegible]लयिष्यामि भुवनद्वयमद्य वः ॥
अरे रे असुरापसद अलमनया बहु-
मम खलु ।
प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोद्-
[illegible]निर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।
[illegible] समस्तदितिजक्षतजोक्षितेयं
[illegible] मयैव पिशिताशनलोभनीया ॥ * ॥
[illegible]तसम्बन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥
[illegible]गं राणा ।
[illegible]सितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य
[illegible]तमेव करभोरु ममोरुयुग्मम् ।
प्रविश्य कञ्चुकी देव भग्नं भग्नमित्यादि ।
[illegible]केतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थे सम्बन्धि
॥ * ॥
[illegible] स्वरसोक्तस्यान्यथाव्यस्पन्दितं भवेत् ॥
[illegible]लितरामे सीता । जाद काल्लं कखु उ
[illegible]ए गन्तव्वं तहिं सो राआ विणएण
[illegible]व्वो । लवः । अथ किमावाभ्यां राजो-
[illegible]र्यां भवितव्यम् । सीता । जादमी
पिदा । लवः । किमावयो रघुपतिः
सीता । साशङ्कं मा अन्यथा शङ्कध्वं
[illegible]मायं स चालाज्जे एव पुहवीएत्ति ॥ * ॥
[illegible]तेव हास्येन युक्ता भवति नालिका ॥
कार्य्यपरं प्रहेलिका । यथा रत्नावल्याम् ।
[illegible] सहि जस्स कदे तुमं आअदा सो
[illegible] चिट्ठदि साअरिआ कस्स कदे अहं
[illegible] सुसंगं चित्तफलअस्स । अत्र त्वं राज्ञः
[illegible]गतेत्यर्थः संवृतः ॥ * ॥
[illegible]पो यद्वाक्यमसम्बद्धं तथोत्तरम् ।
[illegible]ऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं
वचः ॥
यथा मम प्रभावत्याम् । प्रद्युम्नः सह-
[illegible]सोमवलोक्य सानन्दं अहो कथमिहैव ।
अलिकुलमञ्जुलकेशी
परिमलबहुला रसावहा तन्वी ।
[illegible]किशलयपेशलपाणिः
कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे ॥

एवमसम्बन्धोत्तरेऽपि । तृतीयं यथा । वेण्यां
दुर्य्योधनं प्रति गान्धारीवाक्यम् ।
व्याहारो यत् परस्यार्थे हास्यलोभकरं वचः ।
यथा मालविकाग्निमित्रे । लास्यप्रयोगावसाने
मालती निर्गन्तुमिच्छति विदूषकः माद्वे उप-
देश सुध्वा गमिष्यसि । इत्युपक्रमेण दासः ।
विदूषकं प्रति आर्य्य उच्यतां यस्त्वया क्रमभेदो
लक्षितः । विदूषकः पठमं । वम्हण पूआभोदि
साइ माए लङ्घिदा मालती स्मयते इत्यादिना ।
नायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास-
लोभकारिणा वचसा व्याहारः ॥ * ॥
दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत् ॥
क्रमेण यथा,—
प्रियजीवितता क्रौर्य्यं नस्नेहत्वं कृतघ्नता ।
भूयस्तद्दर्शनादेव ममैते गुणतां गताः ॥
तस्यास्तद्रूपसौन्दर्य्यं भूषितं यौवनश्रिया ।
सुखैकायतनं जातं दुःखायैव ममाधुना ॥
एतानि चाङ्गानि नाटकादिषु संभवन्त्यपि
वीथ्यामवश्यं विधेयानि निष्पष्टतया नाटकादिषु
विनिविष्टान्यपि इहोदाहृतानि । वीथी च
नानारसानाञ्चात्र मालारूपतया स्थितत्वाद्-
वीथीयम् । यथा मालविका ।” इति साहित्य-
दर्पणम् ॥ * ॥ * ॥ सूर्य्यगमनपथः । यथा,—
“नागवीथ्युत्तरा वीथी अजवीथ्यास्तु दक्षिणे ।
उभे आषाढ़मूलन्तु अजवीथ्युदयास्त्रयः ॥
अभिजित् पूर्व्वतः स्वाती नागवीथ्युत्तरास्त्रयः ।
अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथ्युत्तराः स्मृताः ।
रोहिण्यार्द्रा मृगशिरो नागवीथिरिति स्मृता ॥
पुष्याश्लेषापुनर्व्वसुर्वीथिरैरावती स्मृता ।
तिस्रस्तु वीथयो ह्येता उत्तरो मार्ग उच्यते ॥
पूर्व्वा उत्तरफल्गुण्योर्मघाचैरावती भवेत् ।
पूर्व्वोत्तरे प्रोष्ठपदे गोवीथी रेवती स्मृता ॥
श्रवणा च धनिष्ठा च वारुणञ्च जरद्गवम् ।
एताश्च वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥
हस्ता चित्रा तथा स्वाती नागवीथिरिति स्मृता ।
विशाखामित्रपैत्रञ्च नागवीथिरिहोच्यते ॥
मूलपूर्व्वोत्तराषाढ़ा वीथिर्वैश्वानरी तथा ।
स्मृतास्तिस्रस्तु वीथ्यस्ता मार्गे वै दक्षिणे बुधैः ॥”
इति मात्स्ये १०१ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“उत्तरं यदगस्त्यस्य अजवीथ्याश्च दक्षिणम् ।
पितृयानं स वै पन्था वैश्वानरपथाद्बहिः ।
तत्रासते महात्मान ऋषयो येऽग्निहोत्रिणः ॥”
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८ अध्यायः ॥ * ॥
तत्र ज्योतिश्चक्रे वीथीक्रमो वायुनोक्तः ।
“सर्व्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः ।
स्थानं जारद्गवं मध्यं तथैरावतमुत्तरम् ।
वैश्वानरं दक्षिणतो निर्द्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥”
तदेव मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथि-
त्रयेण त्रिधा भिद्यते । तथा हि त्रिभिस्त्रिभि-
रश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी ऐरावती
चेत्युत्तरमार्गे वीथित्रयम् । आर्षभी गोवीथी

जारद्गवी चेति वैशुते मध्यमार्गे वीथित्रयम् ।
अजवीथी मृगवीथी वैश्वानरी चेति दक्षिण-
मार्गे वीथीत्रयम् । तदुक्तं तत्रैव ।
“अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति
शब्दिता ।
रोहिण्यार्द्रा मृगशिरो गजवीथ्यभिधीयते ॥
पुष्याश्लेषे तथादित्या वीथी चैरावती स्मृता ।
एतास्तु वीथयस्तिस्र उत्तरो मार्ग उच्यते ॥
तथा द्वे चापि फल्गुण्यौ मघा चैवार्षभी
मता ।
हस्ता चित्रा तथा स्वाती गोवीथीति तु
शब्दिता ॥
ज्येष्ठा विशाखानुराधा वीथी जारद्गवी मता ।
एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥
मूलाषाढ़ोत्तराषाढ़ा अजवीथीति शब्दिता ।
श्रवणञ्च धनिष्ठा च मार्गी शतभिषक्तथा ॥
वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्त्तिता ।
एतास्तु वीथयस्तिस्रो दक्षिणो मार्ग उच्यते ॥”
याम्या भरणी । आदित्या अदितिदेवताका
पुनर्व्वसुः । मार्गी मृगवीथी । एवं स्थिते
अगस्त्यादुत्तरमजवीथ्यास्तु दक्षिणम् । किन्तु
अगस्त्यनिरूढ़वर्त्तिनो वैश्वानरपथाद्बहिर्वैश्वा-
नरवीथीं विहाय मृगवीथीमात्रं पितृयान-
मित्यर्थः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
वीथ्यङ्गः, त्रि, (वीथ्या अङ्गमिवाङ्गं यस्य ।)
नाटकभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं
वीथीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
वीध्रं, क्ली, (विशेषेण इन्धते दीप्यते इति । वि+
इन्ध+“वाविन्धेः ।” उणा० २ । २६ । इति
क्रन् ।) नभः । (यथा, अथर्व्ववेदे ।८ । २० । ७।
“वीध्रे सूर्य्यमिव सर्पन्तं मा पिशाचं तिर-
स्करः ॥”)
वायुः । अग्निः । इति संक्षिप्तसारोणादि-
वृत्तिः ॥
वीध्रः, त्रि,(वि+इन्ध+क्रन् ।) विमलः । इत्यमरः ॥
वीनाहः, पुं, (विशेषेण नह्यते इति । वि+नह+
घञ् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) कूपस्य मुखबन्ध-
नम् । इत्यमरः ॥ अस्य कूपस्य यन्मुखबन्धनं
येन मुखं बध्यते तत्र वीनाहः नान्दीपट्ट इति
ख्यातः । विशेषेण नह्यते कूपमुखमनेन ।
वीनाहः । नह्य बौ बन्धे घञ् मनीषादित्वात्
वैर्दीर्घः विनाहः वीनाहः कूपमुखबन्ध-
पट्ट इति भाषा । इति भरतः ॥
वीपा, स्त्री, विद्युत् । इति शब्दरत्नावली ॥
वीप्सा, स्त्री, क्रियागुणद्रव्यैर्युगपद्व्याप्तुमिच्छा ।
यथा,—
“वृक्षं वृक्षं सिञ्चति ... ” [illegible]
“तुष्टिर्नमोऽस्तु मे पासि भूतं भूतमभि प्रभुः ।
भक्तो विभुमभि प्राप्तो गोविन्दमभितिष्ठति ॥”
अच्युतोपासितुं जनं तुष्टिर्नम इत्यादिलक्षणः ।
प्रभुरीश्वरः भूतं भूतं अभि सर्व्वप्राणिषु व्याप्ति
इत्यर्थः । वीप्सायां प्रद्युम्नस्य पदस्य द्विर्भावः ।
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

वीर, ड नृ क शौर्य्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्तचुरा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ङ, अविवीरत। शौर्य्यमुद्यमः। इति दुर्गादासः॥

वीरं, क्ली, (अज्+"स्फायितञ्चिवञ्चीति।" उणा० २।१३। इत्यादिना रक्। अजेर्वीभावः। वीर+अच् वा।) शृङ्गी। नडः। इति मेदिनी। रे, ६७॥ मरिचम्। पुष्करमूलम्। काञ्जिकम्। उशीरम्। आरूकम्। इति राजनिर्घण्टः॥ वीरशब्दो मेदिन्यां पवर्गीयवकारादौ दृष्टोऽपि वीरधातोरन्तःस्थवकारादौ दर्शनादत्र लिखितः॥

वीरः, पुं, (वीरयतीति। वीर विक्रान्तौ+पचाद्यच्। यद्वा, विशेषेण ईरयति दूरीकरोति शत्रून्। वि+ईर+इगुपधात् कः। यद्वा, अजति क्षिपति शत्रून्। अज+स्फायितञ्चीत्यादिना रक्। अजेर्व्वीः।) शौर्य्यविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। शूरः २ विक्रान्तः ३। इत्यमरः।२।८।७७॥ भटवीरः ४ तरस्वी ५। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते। १।१४१।६५।
"स्मारासौ दक्षखैव बुद्धिमानपि मूषिकः।
निर्ज्जिता यत्त्वया वीरास्तस्मादीरतरो भवान्॥"
यथा च ऋग्वेदे। १।११४।८।
"वीरान्मानो रुद्रभामितो वधी-
र्हविष्मन्तः सदमित् त्वा हवामहे॥"
"वीरान् वीक्रान्तान्।" इति सायणः॥ पुत्रः। यथा, ऋग्वेदे। ५।२०।४।
"वीरैः स्याम सधमादः॥"
"वीरैः पुत्रैश्च सधमादः सहमाद्यन्तः स्याम तथा कुरु।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ *॥ पतिः। पुत्रश्च। यथा, मार्कण्डेये। ३५।३१।
"न चानीश्वनद्दिशं वीरहीनां तथा स्त्रियम्।
एवमादिश्व विसूत्रपादाम्यामपि चिपेद्दिः॥"
यथा च अवीरा निष्पतिसुता। इत्यमरदर्शनात्॥*॥ दनायुदेव्याः पुत्रः। यथा, महाभारते। १।६५।३३।
"दनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः।
विक्षरो बलवीरौ च वृत्रश्चैव महासुरः॥")
जिनः। नटः। इति हेमचन्द्रः॥ विष्णुः। यथा, वीरोऽनन्तो धनञ्जयः। इति विष्णुसहस्रनाम॥ शृङ्गारादिरसान्तर्गतरसविशेषः। तत्पर्य्यायः। उत्साहवर्द्धनः २। इत्यमरः॥
"उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः।
महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः॥"
उत्साहं वर्द्धयति इति उत्साहवर्द्धनः नन्द्यादित्वात्। दानधर्म्मयुद्धेषु योऽनवसीदाहकारो स वीरः। वीरयन्ते अत्र वीरः। वीर महत् शौर्य्ये अच् च्यौतयैव भाटते इति संग्रहवचनं कटावितम्। इति भरतः॥ *॥ तान्त्रिकभावविशेषः। यथा,—
"तत्रैव त्रिविधो भावो दिव्यवीरपशुक्रमः।
दिव्यवीरौ च तौ प्रोक्तौ सर्व्वसिद्धिप्रदायकौ॥"
इति रुद्रयामले ११ पटलः॥

अपि च।
"भावस्तु त्रिविधः प्रोक्तो दिव्यवीरपशुक्रमात्।
गुरवश्च त्रिधा चात्र तथैव मन्त्रदेवता॥"
इति तत्रैव ६ पटलः॥

अन्यच्च।
"पशुभावं हि प्रथमे द्वितीये वीरभावकम्।
तृतीये दिव्यभावश्च इति भावत्रयं क्रमात्॥
आदौ दशमदण्डेन पशुभावमथापि वा।
मध्याह्ने दशदण्डेन वीरभावमुदाहृतम्।
सायाह्ने दशदण्डे तु दिव्यभावं शुभप्रदम्॥"
इति च तत्रैव ११ पटलः॥

अन्यच्च।
"जन्ममात्रं पशुभावं वर्षषोडशकावधि।
ततश्च वीरभावस्तु यावत् पञ्चाशतो भवेत्॥
द्वितीयांशे वीरभावस्तृतीये दिव्यभावकः।
एवं भावत्रयेणैव भावमैक्यं भवेत् प्रिये॥"
इति वामकेश्वरतन्त्रे ५१ पटलः॥

वीराचारविशिष्टः। यथा,—
"कुलाचाररतो वीरः कुलसङ्गी सदा भवेत्।
संविदासेवनं कुर्य्यात् सोमपानं महेश्वरि॥
सर्व्वथा कुरुते देवि वीरश्चोद्धतमानसः।
दिव्यस्तु देवता प्रायश्चन्दनागुरुलेपनैः।
रक्तचन्दनगन्धैश्च सुदिव्यो नाथ संशयः॥
भस्माङ्गधूसरो वीर उन्मत्तवद्विचेष्टितः।
सुरामांसरतो नित्यं बलिपूजापरायणः॥
नरश्चागश्च महिषो मेषः सूकर एव च।
शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्म्मो दश स्मृताः॥
वानरश्च खरश्चैव गजाश्वादिविहङ्गमाः।
इत्यादिभिर्व्वलिदानैः पूजयेत् स्वेष्टदेवताम्॥
सिद्धमन्त्रो भवेत् वीरो न वीरो मद्यपानतः।
कलौ तु भारते वर्षे लोका भारतवासिनः।
एते एते सुरां पीत्वा वर्णभ्रष्टा भवन्ति हि॥"
इत्युत्पत्तितन्त्रम्॥ *॥
कलौ तदाचारनिषेधो यथा,—
"दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन।
केवलं पशुभावेन मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम्॥"
इति महानिर्व्वाणतन्त्रम्॥ *॥
तण्डुलीयः। वराहकन्दः। लताकरञ्जः। करवीरः। अर्ज्जुनः। इति राजनिर्घण्टः॥ यज्ञाग्निः। इति वीरशब्दटीकायां भरतः॥ उत्तरः। सुभटः। इति मेदिनी॥

वीरः, त्रि, श्रेष्ठः। इति हेमचन्द्रः॥ (कर्म्मठः। यथा, ऋग्वेदे। ८।२३।१८।
"इमं घा वीरो अमृतं वीरं दूतं कृणोतमर्त्यः।"
"वीरः कर्म्मणि समर्थः।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ यथा च। तत्रैव। ६।२३।३।
"कर्त्ता वीराय सुष्वय उलोकं
दाता वसु स्तुवते कीरये चित्॥"
"वीराय यज्ञादि कर्म्मणि दक्षाय।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ प्रेरयिता। यथा, तत्रैव। ६।६१।४।

"इरा हि वो ...
वीराय दाशुष उतत।"
"वीराय प्रेरयित्रे।" इति ...
वीरकः, पुं, (वीर एव। स्वार्थे क।) ...
इति राजनिर्घण्टः॥ (विष्णु... यथा, ऋग्वेदे। ८।८०।२।
"अयो य इवि वीरको ...
"वीरको वीरः समर्थकृत्" ...
सायणः॥ अमकर्द्दीयशेषाः ...
महाभारते। ८।४४।४१।
"कारस्करान् ...
कर्कोटकान् ...
चापुचमन्यकरीयहत्मवतः ...
वते। ८।५१।८।
"सुनपत्नञ्च वै राजन् ...
वीरजयन्तिका, स्त्री, (वीराणां ... एव वीराणां नृत्यम्। इति हेम...
वीरणं, क्ली, उशीरहणम्। तत्पर्य्य... २ कटायनम् ३। इति ... वीरतरम् ४। इत्यमरः। वीरण... वनः॥ (यथा, भागवते। ३।१...
"तमापतन्तं स निरहदुदे...
दोर्भ्यां वक्रं कंसवसं ...
पश्यनु यादेषु ददार ...
सुदावदो वीरणवर्हिरीश...
अपि च।
"स्याद्वीरणं वीरतर वीर...
वीरणं पाचनं शीतं वमनं ...
मधुरं ज्वरनुदालिनेदिवि...
तृष्णास्रविषवीसर्पकृच्छ्राश्...
वीरणस्य तु मूलं स्यादुशीरमथ ...
अस्रवालश्च सेव्यश्च समगन्धिकः ...
उशीरं पाचनं शीतं स्तम्भनं ल...
मधुरं ज्वरहृद्वान्तिमदघ्नं करा...
तृष्णास्रविषवीसर्पदाहकृच्छ्रव्र...
(पुं, प्रजापतिविशेषः। यथा, ...
१२। ३४८। ४१।
"सनत्कुमारादपि च वीरणो वै ...
कृतादौ कुरुशार्द्दूल मुनेस्तत...
यथा च मात्स्ये। ४।१०।
"वीरणस्यात्मजायान्तु ...
वीरतरं, क्ली, वीरणम्। इत्यमरः।
वीरतरः, पुं, शरः। इति भूरिप्रयो...
सामर्थ्यवान्। यथा, ऋग्वेदे। ८।४...
"महश्च पुराण यद्वीरतरः"
"वीरतरः सामर्थ्यवान्।" ...
सायणः॥ अयमनयोरतिशयेन वीरः ...
श्रेष्ठः। यथा, महाभारते। ३।१...
"सर्व्वभावेन तु मया ...
वीरा एव वीरतरैस्तथा..."

[illegible], क्ली, (वीरस्य [illegible])
[illegible] । यथा,—
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
"वीरभद्रागां [illegible] ॥"
इति [illegible] ॥
पुं, (वीरश्चासौ [illegible] ।) अर्ज्जुन-
वृक्षः । वीरभद्रवृक्षः । इति
रा । [illegible] । भल्लातकः ।
[राज]निर्घण्टः ॥
ली, [illegible]पर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्त्री, (वीरस्य पत्नी । यद्वा, वीरः
पतिः । "विभाषा सपूर्व्वस्य ।" ४।१।३४।
यद्वर्णस्यादेशः । "स्त्रियां ङीप् ।"
इति ङीप् ।) वीरभार्य्या । इत्यमरः ॥
मार्कण्डेये । १२५ । ७ ।
सदवः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती ।
सम्भूता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥"
शेषः । यथा, ऋग्वेदे ५।१०४।४।
'हलर्षी कुलिशी वीरपत्नी
यो हिनाना उदभिर्भरन्ते ॥"
ली वीरस्य पालयित्री तमनुगच्छिता-
न्दः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
स्त्री, (वीरप्रियाणि पत्राणि यस्याः ।)
। इति राजनिर्घण्टः ॥
क्ली, वीराणां श्मशानाशाय पानम् ।

[illegible]मस्तु यत् पानं वृत्ते भाविनि वा रवौ ।"
इत्यमरः ॥
भावदरणयोः ।" ८ । ४ । १० । इति
[illegible] स्वमपि । यथा, गो० रामायणे ।
। ७२ ।
[illegible]यमिति दुर्बुद्धे मोहात्मानमवमन्यसे ।
संप्रहारेऽस्मिन् वीरपानं समर्थ्यताम् ॥")
स्त्री, सिन्दूरपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुं, (वीराः समर्थाः बाहवो यस्य ।)
। यथा, "वीरबाहुर्विदारणः ।" इति
[illegible]सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (धृतराष्ट्रपुत्रान्य-
यथा, महाभारते । १ । ६७ । १०५ ।
भीमरथो वीरो वीरबाहुरलोलुपः ॥"
[illegible]षः । इति रामायणम् ॥ वानरविशेषः ।
गो० रामायणे । ६ । १७ । १५ ।
[illegible]बाहुः सुबाहुश्च नलश्च वनगोचरः ॥")
पुं, (वीराणां भद्रं येन ।) अश्वमेधाश्वः ।
[illegible]ष्टः । वीरणम् । इति मेदिनी ॥ शिव-
[illegible]षः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
[illegible]कर्ण्य महाकालः सम्यक् ज्ञात्वा सती-
क्षयम् ।
[illegible]गते सती देवी दक्षोपज्ञे सजीवितम् ॥

वीरं [illegible] गच्छ [illegible] ।
[illegible]वीरोऽभूत् चतुर्बाहुस्त्रिलोचनः ॥
[illegible] ।
ज्वलनः प्रतिमाकारः कालरुद्रः प्रकम्पनः ॥
उद्यांश्च प्रचण्डेशं भृकुट्यां महतीं दधत् ।
आज्ञां देहि पितः किन्ते करवै दास्यमुत्तमम् ।
[illegible] करवाणि सदाज्ञया ॥
इति [illegible] श्रुत्वा [illegible] ।
जगत्क्षयमिवाम्यान्तं तं मुदा प्रत्युवाच ह ।
महावीरोऽसि रे भद्र मम सर्व्वगणेष्विह ।
वीरभद्राख्यया हि त्वं प्रथितः परमो भव ।
कुरु मे सत्वरं कार्य्यं दक्षयज्ञं क्षयं नय ॥"
इति काशीखण्डे ८८ अध्यायः ॥
(यथा च महाभारते । १२ । २८४ । ५१ ।
"वीरभद्र इति ख्यातो देवकोपाद्विनिःसृतः ।
भद्रकालीति विख्याता देव्याः कोपाद्विनिः-
सृता ॥")

वीरभद्रकं, क्ली, (वीरभद्रमेव । स्वार्थे कन् ।) वीरणम् । इति जटाधरः ॥

वीरभार्य्या, स्त्री, (वीराणां भार्य्या ।) वीरपत्नी । इत्यमरः ॥

वीरमाता, [ऋ] स्त्री, (वीराणां माता ।) वीरजननी । तत्पर्य्यायः । वीरसूः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ९ । १४ । ४० ।
"अमन्त्वंश्चौ सुपालय देवौ स प्रययौ पुरीम् ।
पुनस्तत्र गतोऽब्दान्ते उर्व्वशीं वीरमातरम् ॥")

वीररजः, [स्] क्ली, (वीराणां वीरभाविनां धारणार्थं रजः ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वीरस्य धूलिश्च ॥

वीररेणुः, पुं, (वीरा रेणव इव यस्य ।) भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वीरवती, स्त्री, मांसरोहिणी । इति भावप्रकाशः ॥ (विक्रमपुराधीश्वरविक्रमतुङ्गभूपकर्म्मचारिवीरवरस्य कन्या । यथा, कथासरित्सागरे । ५६ । ९० ।
"यस्य धर्म्मवती नाम भार्य्या वीरवती सुता ।
पुत्त्रः सत्यवरश्चेति त्रयं परिकरो गृहे ॥")

वीरवत्सा, स्त्री, (वीरो वत्सः पुत्त्रो यस्याः ।) वीरजननी । इति जटाधरः ॥

वीरविप्रायकः, पुं, शूद्रधनेन होमकर्त्ता । यथा,—
"वीरविप्रायको भुञ्जन् धनैः शूद्रसमाहितैः ।"
इति हेमचन्द्रः ॥

वीरवृक्षः, पुं, (वीरनामको वृक्षः ।) भल्लातकः । इत्यमरः ॥ अर्ज्जुनवृक्षः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ बिल्वान्तरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्षविशेषः । देधान इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वीरतरः २ इन्द्रद्रुः ३ अध्यरीहरः ४ । इति रत्नमाला ॥

वीरसूः, स्त्री, (वीरान् पुत्त्रानेव सूते इति । वीर + सू + क्विप् ।) वीरमाता । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । २०० । ७ ।
"जीवसूर्व्वीरसूर्भद्रे बहुसौख्यसमन्विता ।
सुभगा भोगसम्पन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता ॥"
पुत्त्रप्रसविनी । यथा, ऋग्वेदे ।१०।८५।४४।
"वीरसूर्द्देवकामा स्योना शन्नो भवद्विपदे शं चतुष्पदे ॥"
"वीरसूः पुत्त्राणामेव सवित्री ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वीरसेनं, क्ली, आरूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरसेनः, पुं, नलराजपिता । इति नैषधम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ५२ । ५६ ।
"निषधेषु महीपालो वीरसेन इति श्रुतः ।
तस्य पुत्त्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्म्मार्थकोविदः ॥")

वीरसेनजः, पुं, (वीरसेनात् जायते इति । जन + डः ।) नलराजः । इति नलोदयः ॥

वीरहा, [न्] पुं, (वीरान् हन्तीति । हन + क्विप् ।) नष्टाग्निनाग्निकः । इत्यमरः ॥ यस्मात्त्रिहोत्रिणः प्रमादादिना कारणान्तरेण वा अग्निर्नष्टो निर्व्वाणः स्यात् स वीरहोच्यते । वीरयति शौर्य्यं कारयति इति वीर इ न् क तु शौर्य्ये इत्यस्मात् चुरादि णिः प्रेरयि चान्तान् यथाग्नि वीरो यज्ञाग्निः तं हतवान् इति क्विपि वीरहा । इति भरतः ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ३० । ५ । "नरकाय वीरहणम् ।" "वीरहणं नष्टाग्निं शूरं वा ।" इति तद्भाष्यम् ॥) विष्णुः । यथा । वीरहा माधवो मधुः । इति विष्णुसहस्रनाम । वीरहन्तरि, त्रि ॥

वीरा, स्त्री, सुरा । क्षीरकाकोली । तामलकी । एलवालुका । पतिपुत्त्रवती । रम्भा । विदारी । दुग्धिका । मलपूः । क्षीरविदारी । इति मेदिनी । रे, ६८ ॥ पुस्तकान्तरे सुरास्थाने सुरा विदारीस्थाने गम्भारी इति पाठः । काकोली महाशतावरी । गृहकन्या । ब्राह्मी । अतिविषा । मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिंशपावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (करन्धमराजपत्नी । यथा, मार्कण्डेये । १२३ । १ ।
"वीर्य्यचन्द्रसुता सुभ्रूर्व्वीरा नाम शुभव्रता ।
स्वयंवरे सा जगृहे महाराजं करन्धमम् ॥"
नदीविशेषः । यथा, महाभारते ।६।९।२२।
"पूर्व्वाभिरामां वीराञ्च भीमां मोघवतीं तथा ॥"
विक्रमशालिनी । यथा, मार्कण्डेये ।१२५।७।
"तेषामेतद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती ।
वीरगोत्रसमुद्भूता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥")

वीराम्लः, पुं, अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरारुकं, क्ली, आरूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीराशंसनं, क्ली, (वीरान् आशंसयति अद्य स्थास्यामि वा नवेति चिन्तां जनयतीति । आ + शंस + णिच् + ल्युः ।) अतिभयप्रदा युद्धभूमिः । इत्यमरः ॥

वीरासनं, क्ली, (वीराणां साधकानामासनम् ।) भिक्षाटनाश्चित्योपवेशनम् । यथा,—
"दिवानुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन्नूर्द्ध्वं रजः पिबेत् ।

वीर, ड तृ क शौर्य्ये। इति कविकल्पद्रुमः। (अदन्तचुरा०-आत्म०-अक०-सेट्।) ङ, अविवीरत। शौर्य्यमुद्यमः। इति दुर्गादासः।

वीरं, क्ली, (अज्+"स्फायितञ्चिवञ्चीति।" उणा० २। १३। इत्यादिना रक्। अजेर्वीभावः। वीर+अच् वा।) शृङ्गी। नडः। इति मेदिनी। रे, ६७। मरिचम्। पुष्करमूलम्। काञ्जिकम्। उशीरम्। आरूकम्। इति राजनिर्घण्टः। वीरशब्दो मेदिन्यां पवर्गीयवकारादौ दृष्टोऽपि वीरधातोरन्तःस्थवकारादौ दर्शनादत्र लिखितः।

वीरः, पुं, (वीरयतीति। वीर विक्रान्तौ+पचाद्यच्। यद्वा, विशेषेण ईरयति दूरीकरोति शत्रून्। वि+ईर+इगुपधात् कः। यद्वा, अजति क्षिपति शत्रून्। अज+स्फायितञ्चीत्यादिना रक्। अजेर्व्वीः।) शौर्य्यविशिष्टः। तत्पर्य्यायः। शूरः २ विक्रान्तः ३। इत्यमरः। ३।१। ७७। गभीरः ४ तरस्वी ५। इति जटाधरः। (यथा, महाभारते। १। १४१। ३५।

"मृगराजो वृकश्चैव बुद्धिमानपि मूषिकः।
निर्ज्जिता यत्त्वया वीरास्तस्माद्वीरतरो भवान्॥"

यथा च ऋग्वेदे। १। ११४। ८।

"वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधी-
र्हविष्मन्तः सदमित् त्वा हवामहे।"

"वीरान् वीक्रान्तान्।" इति सायणः। पुत्रः। यथा, ऋग्वेदे। ५। २०। ४।

"वीरैः स्याम सधमादः।"

"वीरैः पुत्रैश्च सधमादः सहमाद्यन्तः स्याम तथा कुरु।" इति तद्भाष्ये सायणः। *। पतिः। पुत्रश्च। यथा, मार्कण्डेये। ३५। ३१।

"न चालपेज्जनद्विष्टां वीरहीनां तथा स्त्रियम्।
देवतापितृसच्छास्त्रयज्ञपाषण्डनिन्दिकाम्॥"

यथा च अवीरा निष्पतिसुता। इत्यमरदर्शनात्।*। इक्षुवाकुवंशः।। यथा, महाभारते। १। ६५। ११।

"ऐलायुषः सुताः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः।
विप्रचित्तिर्वीरीर्य इत्येव महासुरः।")

जिनः। भटः। इति हेमचन्द्रः। विष्णुः। यथा, वीरोऽनन्तो धनञ्जयः। इति विष्णुसहस्रनाम। शृङ्गारादिरसान्तर्गतरसविशेषः। तत्पर्य्यायः। उत्साहवर्द्धनः २। इत्यमरः।

"उत्तमप्रकृतिर्व्वीर उत्साहस्थायिभावकः।
महेन्द्रदैवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः॥"

उत्साहं वर्द्धयति इति उत्साहवर्द्धनः नन्द्यादित्वात्। दानधर्म्मयुद्धेषु उत्साहवानुत्साहकारी रसो वीरः। वीरयन्ते अत्र वीरः। वीर तदन् शौर्य्यं वज् अलीगयेर मायते इति सर्व्वरक्षितम् कटाक्षितम्। इति भरतः। *। तन्त्रोक्तभावविशेषः। यथा,—

"तत्रैव त्रिविधो भावो दिव्यवीरपशुक्रमः।
दिव्यवीरैकतः श्रेष्ठः सर्व्वसिद्धिप्रदायकः॥"

इति रुद्रयामले ११ पटलः।

अपि च।

"भावस्तु त्रिविधः प्रोक्तो दिव्यवीरपशुक्रमात्।
गुरवश्च त्रिधा चात्र तथैव मन्त्रदेवता॥"

इति तत्रैव ६ पटलः।

अन्यच्च।

"पशुभावं हि प्रथमे द्वितीये वीरभावकम्।
तृतीये दिव्यभावश्च इति भावत्रयं क्रमात्॥
आदौ दण्डमदण्डेन पशुभावमथापि वा।
मध्याह्ने दण्डदण्डेन वीरभावसुदाहृतम्।
सायाह्ने दण्डदण्डे तु दिव्यभावं शुभप्रदम्॥"

इति च तत्रैव ११ पटलः।

अन्यच्च।

"जन्ममात्रं पशुभावं वर्षषोड़शकावधि।
ततश्च वीरभावस्तु यावत् पञ्चाशतो भवेत्॥
द्वितीयोऽपि वीरभावस्तृतीये दिव्यभावकः।
एवं भावत्रयेणैव भावमेवं भवेत् प्रिये।"

इति वामकेश्वरतन्त्रे ५१ पटलः।

वीराचारविशिष्टः। यथा,—

"कुलाचाररतो वीरः कुलधर्म्मी सदा भवेत्।
संविदासेवनं कुर्य्यात् सोमपानं महेश्वरि॥
सर्व्वथा कुरुते देवि वीरश्चोद्धतमानसः।
दिव्यस्तु देवता प्रायश्चन्दनागुरुलेपनैः।
रक्तचन्दनगन्धैश्च सुदिव्यो नात्र संशयः॥
भस्माङ्गधूसरो वीर उन्मत्तवद्विचेष्टितः।
सुरापानरतो नित्यं बलिपूजापरायणः॥
नरश्छागश्च महिषो मेषः शूकर एव च।
शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्म्मो दश स्मृताः॥
वानरश्च खरश्चैव तथान्यादिविहङ्गमाः।
इत्यादिभिर्बलिदानैः पूजयेत् स्वेष्टदेवताम्॥
सिद्धमन्त्रो भवेत् वीरो न वीरो मद्यपानतः।
कलौ तु भारते वर्षे लोका भारतवासिनः।
दृष्ट्वा दृष्ट्वा सुरां पीत्वा धर्म्मभ्रष्टा भवन्ति हि।"

इत्युत्पत्तितन्त्रम्। *।

कलौ तदाचारनिषेधो यथा,—

"दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन।
केवलं पशुभावेन मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम्॥"

इति महानिर्व्वाणतन्त्रम्। *।

तण्डुलीयः। वराहकन्दः। लताकरञ्जः। करवीरः। अर्ज्जुनः। इति राजनिर्घण्टः। यज्ञाग्निः। इति वीरहाशब्दटीकायां भरतः। उत्तरः। सुभटः। इति मेदिनी।

वीरः, त्रि, श्रेष्ठः। इति हेमचन्द्रः। (कर्म्मठः। यथा, ऋग्वेदे। ८। २३। १८।

"इमं घा वीरो अमृतं वीरं कृण्वीत मर्त्त्यः।"

"वीरः कर्म्मणि समर्थः।" इति तद्भाष्ये सायणः। यथा च। तत्रैव। १। २३। २।

"कर्त्ता वीराय सुष्वय उ लोकं
दाता वसु स्तुवते कीरये चित्।"

"वीराय यज्ञादि कर्म्मसु प्रेरयिताय।" इति तद्भाष्ये सायणः। प्रेरयिता। यथा, तत्रैव। १। ६१। ३।

"इन्द्राय हि द्यौ ...
वीराय दाशुष उशते।"
"वीराय प्रेरयित्रे।" ...

वीरकः, पुं, (वीर इव। कन् ...) इति राजनिर्घण्टः। (विश- यथा, ऋग्वेदे। ८। ८०। २।
"असौ य एषि वीरको ...
"वीरको वीरः समर्थन्" ...
सायणः। ... महाभारते। ८। ४४। ४२।
"कारस्करान् ...
कर्कोटकान् वीरकांश्च दुर्धर्म्मांश्च ...
चाचुषमन्वन्तरीयसुरविशेषः। ...
वते। ८। ५। ८।
"सुतपस्तत्र वै राजन् ...

वीरजयन्तिका, स्त्री, (वीराणां ...
इयं वीराणां नृत्यम्। इति हेमः।

वीरणं, क्ली, उशीरतृणम्। ...
२ कटायनम् ३। इति
वीरतरम् ४। इत्यमरः। वीरण
तृणः। (यथा, भागवते। १०। ...
"तत्रापतत्स्तु विटपः ...
दोर्भ्यां वज्रं कंसवधं ...
पश्यत्सु बालेषु ददार ...
गुहाविषी ... ११००।

अपि च।

"स्याद्वीरणं वीरतरं वीरं ...
वीरणं पाचनं शीतं वमनं ...
मधुरं ज्वरशुद्धं ...
तृष्णास्रविषवीसर्पकृच्छ्रदाहव्रणा ...
वीरणस्य तु मूलं स्यादुशीरम् ...
अमृणालञ्च सेव्यं च समं ...
उशीरं पाचनं शीतं स्तम्भनं ,
मधुरं ज्वरहृल्लासमदघ्नं ...
तृषास्रविषवीसर्पदाहकृच्छ्रव्रणा ...

(पुं, प्रजापतिविशेषः। यथा,
१२। ३४८। ४१।
"सनत्कुमारादपि च वीरणो ...
प्रजानां कुलयाद्य स्व ...
यथा च मात्स्ये। ४। ४०।
"वीरणस्यात्मजायान्तु चतुर्म्मनुः ...

वीरतरं, क्ली, वीरणम्। इत्यमरः।

वीरतरः, पुं, शरः। इति भूरिप्रयोगः।
सामर्थ्यवान्। यथा, ऋग्वेदे। ५। ७।
"महश्च पुराचन वरो वीरतरः ...
"वीरतरः सामर्थ्यवान्।" इति
सायणः। अयमनयोरतिशयेन वीरः।
श्रेष्ठः। यथा, महाभारते। १। १४१।
"वर्षमाणं तु ...
वीरा इवे वीरतरैव ...

नं, क्ली, (वीरतरायां साधकश्रेष्ठानां
म् ।) आसनविशेषः । यथा,—
ोनलमात्रोर्ध्वं संग्राममनितं हि यत् ।
पादितं वापि स्तनं वा नरमासनम् ॥
' तथं वापि नारीणां योनिजां
लपम् ।
ईप्सदं देवि सर्वतोऽतिसर्वद्दिदम् ।
: यौवनस्थानां कुर्य्याद्वीरनराधनम् ॥"
इति मुण्डमालातन्त्रे ३ पटलः ॥
पुं,(वीरस्तनाग्या ख्यातस्तरुः ।) अर्जुन-
इत्यमरः ॥ कोकिलाक्षवृक्षः । इति
हा । विलान्तरवृक्षः । भल्लातकः ।
ाजनिर्घण्टः ॥
क्ली, सुरपर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
स्त्री, (वीराणां पत्नी । यद्वा, वीरः
ह्ना: । "नित्यं सपत्न्यादिषु ।" ४।१।३५।
पत्नुर्नकारादेशः । "ऋन्नेभ्यो ङीप् ।"
' इति ङीप् ।) वीरभार्य्या । इत्यमरः ॥
मार्कण्डेये । १७५ । ७ ।
नदयः श्रुत्वा वीरा वीरप्रभावती ।
ब्रह्मसुहृता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥"
शेषः । यथा, ऋग्वेदे १।१०४।४।
"चक्षमी कुलिशी वीरपत्नी
रयो हिन्वाना उदभिर्भरन्ते ॥"
क्री वीरस्य पालयित्री एतन्नृसंज्ञिता-
नदः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।)
स्त्री, (वीरप्रियाणि पत्राणि यस्याः ।)
। इति राजनिर्घण्टः ।
स्त्री, वीराणां श्रमनाशाय पानम् ।
–
ानन्तु यत् पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ।"
इत्यमरः ॥
भावकरणयोः ।" ८ । ४ । १० । इति
षि पानमपि । यथा, गो॰ रामायणे ।
। ७२ ।
यमिति दुर्न्द्धे मोहाक्रामवमन्यते ।
संप्रहारेऽस्मिन् वीरपानं समर्प्यताम् ॥")
स्त्री, सिन्दूरपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुं, (वीराः समर्थाः बाहवो यस्य ।)
। यथा, "वीरबाहुर्विदारणः ।" इति
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (धृतराष्ट्रपुत्रान्य-
यथा, महाभारते । १ । ६७ । १०३ ।
भीमरथो वीरो वीरबाहुरलोलुपः ॥"
शेषः । इति रामायणम् ॥ वानरविशेषः ।
गो॰ रामायणे । ६ । १० । १५ ।
बाहुः सुबाहुश्च नलश्च वनगोचरः ॥")
पुं. (वीराणां भद्रं येन ।) अश्वमेधाश्व ।
ष्ठः । वीरणम् । इति मेदिनी ॥ शिव-
शेषः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
कथ्ये महाकालः सम्यक् ज्ञात्वा सती-

कोपं स्थिते मुनौ तत्र तत्क्षणात्कालसाध्वसात् ।
रुद्रघातीवरौद्रोऽभूत् बहुकोपाग्निदीपितः ॥
ततस्तत्क्रोधसाद्द्वेराविरासीन्महाद्युतिः ।
प्रलयः प्रतिमाकारः कालमृत्युः प्रकम्पनः ॥
उवाच च प्रणम्येशं भूमुखौ महतीं दधत् ।
आज्ञां देहि पितः किन्ते करवै दासमुत्तमम् ।
महाक्रमैकैकवलं करवाणि तवाज्ञया ॥
इति प्रतिज्ञां तस्येशः श्रुत्वा क्षतममन्यत ।
क्षतकृत्यमिवात्मानं तं मुदा प्रत्युवाच ह ॥
महावीरोऽसि रे भद्र मम सर्व्वगणेष्विह ।
वीरभद्राख्यया हि त्वं प्रथितः परमां व्रज ।
कुरु मे सत्वरं कार्य्यं दक्षयज्ञं क्षयं नय ॥"
इति काशीखण्डे ८९ अध्यायः ॥
(यथा च महाभारते । १२ । २८३ । ५१ ।
"वीरभद्र इति ख्यातो रुद्रकोपाद्विनिःसृतः ।
भद्रकालीति विख्याता देव्याः कोपाद्विनिः-
सृता ॥")
वीरभद्रकं, क्ली, (वीरभद्रमेव । स्वार्थे कन् ।)
वीरणम् । इति जटाधरः ॥
वीरभार्य्या, स्त्री, (वीराणां भार्य्या ।) वीरपत्नी ।
इत्यमरः ॥
वीरमाता, [ऋ] स्त्री, (वीराणां माता ।)
वीरजननी । तत्पर्य्यायः । वीरसूः २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १४ । ४० ।
"चन्तर्व्वत्नीमुपालक्ष्य देवौं स प्रययौ पुरीम् ।
पुनस्तत्र गतोऽभ्यान्ते उर्व्वशीं वीरमातरम् ॥")
वीररजः, [स्] क्ली, (वीराणां वीरभाविनां धार-
णार्थं रजः ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीरस्य घुविद ॥
वीररेणुः, पुं, (वीरा रेणव इव यस्य ।) भीमसेनः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वीरवती, स्त्री, मांसरोहिणी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (विक्रमपुराधीश्वरविक्रमतुङ्गनृप-
कर्म्मचारिवीरवरस्य कन्या । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ५६ । ६० ।
"यस्य धर्म्मवती नाम भार्य्या वीरवती सुता ।
पुत्रः सत्यवरश्चेति चयं परिकरो गृहे ॥")
वीरवल्ला, स्त्री, (वीरो वल्लः पुत्रो यस्याः ।)
वीरजननी । इति जटाधरः ॥
वीरविप्लावकः, पुं, शूद्रधनेन होमकर्त्ता । यथा,—
"वीरविप्लावको जुह्वन् धनैः शूद्रसमाहृतैः ।"
इति हेमचन्द्रः ॥
वीरवृक्षः, पुं, (वीराख्यो वृक्षः ।) भल्लातकः ।
इत्यमरः ॥ अर्ज्जुनवृक्षः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥
विलान्तरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्ष-
विशेषः । देधान इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
वीरतरः २ इन्द्रवातः ३ अम्बरोदरः ४ । इति
रत्नमाला ॥
वीरसूः, स्त्री, (वीरान् पुत्रानेव सूते इति । वीर+
सू+क्विप् ।) वीरमाता । इत्यमरः ॥ (यथा,

सुभगा भोगसम्पन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता ॥"
पुत्त्रप्रसविनी । यथा, ऋग्वेदे ।१०।८५।४४।
"वीरसूर्द्देवकामा स्योना शन्नो भवद्विपदे शं
चतुष्पदे ॥"
"वीरसूः पुत्त्राणामेव सवित्री ।" इति तद्भाष्ये
सायणः ।)
वीरसेनं, क्ली, आरूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीरसेनः, पुं, नलराजपिता । इति नैषधम् ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ५२ । ५४ ।
"निषधेषु महीपालो वीरसेन इति स्मृतः ।
तस्य पुत्त्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्म्मार्थकोविदः ॥")
वीरसेनजः, पुं, (वीरसेनात् जायते इति । जन+
डः ।) नलराजः । इति नलोदयः ॥
वीरहा, [न्] पुं, (वीरान् हन्तीति । हन+
क्विप् ।) नष्टाग्निब्राह्मणः । इत्यमरः ॥ यस्ता-
ग्निहोत्रिणः प्रमादादिना कारणान्तरेण वा
अग्निर्नष्टो निर्व्वाणः स्यात् स वीरहोच्यते ।
वीरयति शौर्य्यं कारयति इति वीर इ त् क तु
शौर्य्यं इत्यस्मात् चुरादि णिः प्रेरणे आस्तात्
पचाद्यनि वीरो यज्ञाग्निः तं हतवान् इति
क्विपि वीरहा । इति भरतः ॥ (यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । ३० । ५ । "नरकाय वीर-
हणम् ।" "वीरहणं नष्टाग्निं शूद्रं वा ।" इति
तद्भाष्यम् ॥) विष्णुः । यथा । वीरहा माधवो
मधुः । इति विष्णुसहस्रनाम । वीरहन्तरि,
त्रि ॥
वीरा, स्त्री, सुरा । क्षीरकाकोली । तामलकी ।
एलवालुका । पतिपुत्त्रवती । रम्भा । विदारी ।
दुग्धिका । मलपूः । क्षीरविदारी । इति
मेदिनी । रे, ६८ ॥ पुस्तकान्तरे सुरास्थाने सुरा
विदारीस्थाने गम्भारी इति पाठः । काकोली
महाशतावरी । ग्रहकन्या । ब्राह्मी । अति-
विषा । मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिंशपा-
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (करन्धमराजपत्नी ।
यथा, मार्कण्डेये । १२३ । १ ।
"वीर्य्यचन्द्रसुता सुभ्रूर्वीरा नाम शुभव्रता ।
स्वयंवरे या जगृहे महाराजं करन्धमम् ॥"
नदीविशेषः । यथा, महाभारते ।६।९।२२।
"पूर्णाभिरामां वीराञ्च भीमां ओघवतीं
तथा ॥"
विक्रमशालिनी । यथा, मार्कण्डेये ।१२५।७।
"तेषामेतद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती ।
वीरगोत्रसमुद्भूता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥")
वीराम्लः, पुं, अम्लवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीरारकं, क्ली, आरूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वीराशंसनं, क्ली, (वीरान् आशंसते
... हिंसा
आ+शंस+ल्युट् ।) ... युद्ध-
भूमिः । इत्यमरः ॥
वीरासनं, क्ली, (... ।)

शुश्रूषित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनं वसेत् ।”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे मनुः ।
अन्यच्च ।
“एकपादमथैकस्मिन् विन्यसेदूरु संस्थितम् ।
इतरस्मिन् तथा पश्चाद्वीरासनमिदं विदुः ।”
इति घेरण्डसंहिता ।
(यथा, रघुवंशे । १३ । ५२ ।
“वीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणा-
ममी समध्यासितवेदिमध्याः ।
निर्वातनिष्कम्पतया विभान्ति
योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ।”)
वीरिणी, स्त्री, असिक्नी । यथा,—
“उपयेमे वीरणस्य तनयां दक्ष ईप्सिताम् ।
वीरिणी नाम तस्यास्तु असिक्नीत्यपि सत्तमाः ।”
इति कालिकापुराणे ८ अध्यायः ।
(यथा च महाभारते । १ । ७५ । ५ ।
“वीरिण्या सह सङ्गम्य दक्षः प्राचेतसो मुनिः ।
आत्मतुल्यानजनयत् सहस्रं संशितव्रतान् ।”
वीरः पुत्रोऽस्या अस्तीति । वीर + इनि । ङीप् ।
पुत्रवती । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८६ । ९ ।
“उताहमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी ।”
“वीरिणी पुत्रवती ।” इति तद्भाष्ये सायणः ।)
वीरुत्, [ध्] स्त्री, (विशेषेण रुणद्धि इतरानन्यान् ।
वि + रुध + क्विप् । “अन्येषामपीति ।” दीर्घः ।
अथवा विरोहतीति वीरुत् । विपूर्व्वस्य रुहेः
क्विपि धकारो विधीयते इति काशिका ।७।३।
५१ ।) विस्तृता लता । तत्पर्य्यायः । गुल्मिनी २
उलपः ३ । इत्यमरः । वीरुधा ४ । इति शब्द-
रत्नावली । प्रतानी ५ लता ६ । इति जटा-
धरः । (यथा, रघुवंशे । ८ । ३६ ।
“अभिभूय विभूतिमार्त्तवीं
मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ।”
ओषधिः । यथा, ऋग्वेदे । २ । ३० । ५ ।
“विश्वो वीरुत् सुरोधकाद्धिमोत प्रजा उतप्रस्-
ध्वन्तः ।”
“वीरुत्सु ओषधीषु ।” इति तद्भाष्ये सायणः ।
वृक्षमात्रे, पुं । यथा, महाभारते ।१।७५।२४।
“नानि पर्य्यश्चवे सक्तन्मनानोदास्य वीरुधः ।
दक्षे वक्तव्यज्ञान कार्येण परिभर्च्छिताः ।”
यथा च ऋग्वेदे । ८ । ११३ । ५ ।
“सोमं नमस्य राजानं यो जज्ञे वीरुधां पतिः ।”
“वीरुधां वनस्पतीनामिति ।” इति तद्भाष्ये
सायणः । अत्रान्ते वीरुधाच्च कर्य्यर्चिदेनमाह ।
यथा, भागवते । ३ । १० । १९ ।
“वनस्पत्योषधिलता त्वक्सारा वीरुधो द्रुमाः ।”
“ये पुष्पं विना फलन्ति ते वनस्पतयः । ओषधयः
फलपाकान्ताः । लता आरोहणापेक्षाः । त्वक्-
सारा वेणवादयः । लता एव काठिन्येनारोहणा-
पेक्षाः वीरुधः । ये पुष्पैः फलन्ति ते द्रुमाः ।”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।)
वीरुधा, स्त्री, (विशेषेण रुणद्धीति । वि + रुध +
इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । ततस्त्रियां टाप् । अथवा

वीरुध् शब्दात् भागुरिमते टाप् । यथा,—
“वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।
टापञ्चापि हलन्तानां यथा वाचा निशा
दिशा ।”)
वीरुत् । इति शब्दरत्नावली ।
वीरेशः, पुं, (वीराणामीशः ।) शिवः । यथा,—
“अथ त्रयोदशे मासि स्नात्वा त्रिपथगाम्भसि ।
प्रह्वय एव वीरेशं यावद्याति स द्विजः ।”
इति वीरेश्वरस्तोत्रम् ।
वीरेश्वरः, पुं, (वीराणामीश्वरः ।) महादेवः ।
यथा,—
“तिलान्तरोऽपि नो काश्यां भूमिलिङ्गं विना
क्वचित् ।
परं वीरेशसदृशं न लिङ्गन्त्वाशु सिद्धिदम् ।
धर्म्मदञ्चार्थदं सम्यक् कामदं मोक्षदं तथा ।
यथा वीरेश्वरं लिङ्गं काश्यां नान्यत्तथा ध्रुवम् ।”
इति काशीखण्डे १० अध्यायः ।
(मैथिलानां दशकर्म्मपद्धतिकर्त्ता । तत्पद्धतिश्च ।)
वीरोज्झः, पुं, होमाकर्त्ता । यथा,—
“अभ्युदिताभिनिर्म्मुक्तौ वीरोज्झो न जुहोति
यः ।”
इति हेमचन्द्रः ।
वीरोपजीविकः, पुं, अग्निहोत्रमुपजीविका यस्य ।
यथा,—
“अग्निहोत्रच्छलाद्यांचापरो वीरोपजीविकः ।”
इति हेमचन्द्रः ।
वीर्य्यं, क्ली, (वीरे साधु । तत्र साधुः इति यत् । यद्वा,
वीर्य्यतेऽनेनेति वीर विक्रान्तौ + “अचो यत् ।”
३।१।९७। इति यत् । यद्वा वीरस्य भावः । यत् ।)
चरमधातुः । तत्पर्य्यायः । शुक्रम् २ तेजः ३
रेतः ४ बीजम् ५ इन्द्रियम् ६ । इति मनुष्य-
वर्गे अमरः । वीर्य्यं शक्तिः सा च द्रव्यादीनां
यः सारभागः तदनिश्चयस्वरूपा । सा द्विविधा
चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुत्वेन । तत्र चिन्त्यक्रिया-
हेतुर्या द्रव्यरसादीनां स्वस्वकर्म्मणि स्वभाव-
सिद्धा शक्तिः । अचिन्त्यक्रियाहेतुश्च प्रभावः
पर्य्यायः । द्रव्याणां रसायनगुरूपकार्य्यकरण-
शक्तिः । उक्तञ्च ।
“भूतप्रभावातिशयो द्रव्ये पाके रसे स्थितः ।
चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुर्वीर्य्यं धन्वन्तरेर्मतम् ।”
इति चक्रपाण्युपरि शिवदासीयटीका । * ।
परवीर्य्योदरपातदोषो यथा,—
“परवीर्य्यं यदुदरं कामतोऽकामतोऽपि वा ।
याहन्त्यो याति दैवेन तदुपायं निशामय ।
अकामतो न दुष्टा सा प्रायश्चित्तेन शुद्ध्यति ।
कामभोगेन आप्ता या कर्म्मभोगेन शुद्ध्यति ।
चिरपाके दैवपाके पूजायां चाधिकारिणी ।
यदि वर्णद्वयमपि चार्थं हत्वा स्वकर्म्मणः ।
प्रयाति भोगदेवं सा तत्राभि पापकर्म्मणः ।”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४० अध्यायः ।
अतिशयशक्तिशालित्वादः । इति धर्मवर्गे
अमरः । कर्म्मणि सत्वरः प्रयत्नः उत्साहः ।

इति मनुः । कर्म्मसु …
उत्साहः । इति रमानाथ ।
उत्साह इति नयनानन्द ।
उत्साह इति केचित् । …
शक्तिभाक् वीर्य्यम् । …
वीर्यं साधु वीर्यमित्यर्थे । …
वीर्य इति कोषाकरम् । …
बलम् । प्रभावः । …
(यथा, ऋग्वेदे । १ । ११ । ८ ।
“अग्निः कवी …
सनोति वाजमश्वतं भूरि
“वीर्याणि …
इति तद्भाष्ये सायणः । …
१० । ११ ।
“शाखैरग्नवीर्याणां …
शरीरसामर्थ्यम् । यथा, रघौ …
“स इत्थं प्रतिकर्यार्थि …
…
“वीर्येण शरीरसामर्थ्येन …
सायणः । शक्तिः । यथा, रघौ …
“न प्रभवो वेदयते …
स्ववीर्यं वैश तान् …
स्ववीर्य्यादन्यवीर्य्याश्च …
तस्मात् स्वेनैव वीर्य्येण
मनःशक्तिः । यथा, भागवते …
“हत्वा वसुं तुरगना …
हिरण्मयेन पात्रेण वीर्य्यं …
अौषधानां वीर्य्यस्य …
“यामं कल्पकषायवीर्यमन्ति …
शरसाधनात् प्रतमोदवी …

सिद्धानां रसभक्तानां …
किञ्चिदन्यचिरस्थिनं गुणवत्तः …
इति नारायणदासः …
तेजः । इति मेदिनी । …
शब्दरत्नावली ।
वीर्य्यणः, पुं, (वीर्य्याज्जातो …
पुत्रः । इति केचित् । (…
५ । १९ ।
“नैनश्चिन्नं त्वयि …
वीर्य्यवान्, [त्] त्रि, (वीर्य्यमस्य …
मान्तः । इति शब्दरत्ना …
(यथा, किराते । २ । ४ ।
“अतिवीर्यवतीव भेषजे
बहुरल्पीयसि दृश्यते गुणः …
वीर्य्यवृद्धिकरं, क्ली, (वीर्य्यस्य वृद्धि …
वृद्धिकारकौषधादि । तत्पर्य्यायः …
वाजीकरणम् । वीर्य्या …
निघण्टुः ।
वीर्य्या, स्त्री, (वीर्य्येऽनेनेति …
इति यत् । टाप् ।) शौर्य …
भावः ।

...वीरहारः। ...न सादिहतीयो
...ते। (यथा, माघे। १। ६१।
"...रस्य का इव प्रभुः।
...हाचार्ये, पुर्वे शालिहुर्गो द्विधः।")
...श्वः। इत्यमरभरतौ। भारः। इति
...ण्यौ॥
...वि, (वीतेन चरतीति। वीत+
...वा विवक्षितत्वात्।" ३। ४। १०।
...म्।) भारवाहकः। इति सिद्धान्त-
...॥
...पुं, (विहरन्त्यस्मिन्निति। वि+ह+घञ्।
...स्य दीर्घः।) महालयः। स तु बुद्ध-
...म्। इति शब्दमाला॥ विहारः।
...हीरा॥
...णे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-पर०-
...सेट्।) ङ, वृहते। इति दुर्गादासः॥
...च निश्चयम्। इति कविकल्पद्रुमः॥
...०-पर०-सक०-सेट्।) पञ्चमस्वरी। ङ,
...ते। क, बुक्कयति। निश्चिनोति। इति
...सः॥
..., स्त्री, (बुध+क्तिन्।) ज्ञानं बुद्ध-
...:। सा त्रिविधा यथा,—
"...निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये।
...मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी॥
धर्म्ममधर्म्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च।
...यावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी॥
...म धर्म्ममिति या मन्यते तमसावृता।
...र्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ
तामसी॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः॥
...र वृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-
...सक०-सेट्।) क, वारयति। इति
...दासः॥
... संभक्तौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्र्या०-
...०-सक०-सेट्।) संभक्तिः सेवनम्।
..., वृणीते। वृणते हि विमृश्यकारिणं गुण-
...: स्वयमेव सम्पदः। इति दुर्गादासः॥
...वृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-उभ०-
...०-सेट्।) ञ, वरति वरते। इति
...दासः॥
...ञ वृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (स्वा०-
...०-उभ०-सक०-सेट्।) न ञ, वृणोति
...ते। श ञ, वृणाति वृणीते। वकारस्य दन्त्य-
...त् संवृणोति इत्यादौ नानुस्वारस्य मकारः।
...त्वाच्च वुवूर्षतीत्यादौ उदित्वाविधूर्।
...च दन्त्यस्य कथमोष्ठ्यकार्य्यमिति वाच्यं यतः
...भावादोष्ठ्यस्य वकारस्य चोष्ठ्यकार्य्यं स्वाभा-
...कमेव। क्वचिद्ग्रन्थमध्ये पाठः नह्येकवर्णस्यो-
...पस्थानं सम्भवति। इति दुर्गादासः॥
...णः, त्रि, (वृहि+ल्युः।) पुष्टिकारकः।
...था। मांसादो वृंहणो गुरुः। इति शब्द-
...न्द्रिका॥

वृंहितं, क्ली, (वृहि+क्तः।) करिगर्ज्जनम्। तत्पर्य्यायः। बृंहितम् २। इत्यमरः॥ (यथा, महाभारते। ६। १८। २।
"शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च वारणानाञ्च वृंहितैः।
सिंहनादैश्च सैन्यानां दीर्णेव वसुन्धरा॥")

वृक, ङ आदाने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) ङ, वर्कते। वरीवृकते। इति दुर्गादासः॥

वृकः, पुं, (वृणोतीति। वृ+"सृवृभृशुषिमुषिभ्यः कक्।" उणा० ३। ४१। इति कक्।) कुक्कुरप्रमाणहरिणघातकपशुविशेषः। केँद इति ख्यातः। हुँडार इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। कोकः २ ईहामृगः ३। इत्यमरः॥ वत्सादनः ४ विगक् ५ गोवत्सादी ६ छागभोजी ७ छागमारी ८ वनाश्रयः ९। इति राजनिर्घण्टः॥ (यथा, भागवते। ३। १०। २३।
"श्वा सृगालो वृको व्याघ्रो मार्ज्जारः शश-शल्लकौ॥")
काकः। क्षत्रियविशेषः॥ (पौलकः। इत्युणादि-टीकायामुज्ज्वलदत्तः। ३। ४१॥) वकवृक्षः। इति शब्दरत्नावली॥ शृगालः। इति धारावली॥ (यथा, मनुः। ८। २३५।
"अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति।
यां प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत् किल्विषं भवेत्॥"
"वृकैः शृगालप्रभृतिभिः।" इति मेधातिथिः॥)
क्षत्रियः। अर्नकधूपः। सरलद्रवः। इति भरतधृतरभसः॥ (तस्करः। इति निघण्टुः। ३। २४॥ *॥ वर्कते ग्रहणप्रायानादत्ते इति। वृक आदाने+कः। वज्रः। इति निघण्टुः। २। २०॥)

वृकदंशः, पुं, (वृकान् दशतीति। दन्श+अण्।) कुक्कुरः। इति हेमचन्द्रः॥

वृकधूपः, पुं, (वृकोऽनेकधूपः एव धूपः। वृकः सरलद्रवस्तत्प्रधानो धूपो वा।) नानासुगन्धिद्रव्यकृतदशाङ्गादिधूपः। तत्पर्य्यायः। कृत्रिमधूपकः २। इत्यमरः॥ वकधूपः ३। इति तट्टीका॥ सरलद्रवरसः। टारपिन् इति भाषा। तत्पर्य्यायः। पायसः २ श्रीवासः ३ श्रीवेष्टः ४ सरलद्रवः ५। इत्यमरः॥

वृकधूर्त्तः, पुं, (धूर्त्तो वृकः राजदन्तादिवत् पूर्व्वनिपातः।) शृगालः। इति धारावली॥

वृका, स्त्री, अम्बष्ठा। इति रत्नमाला॥

वृकाक्षी, स्त्री, (वृकस्याक्षीव अक्षि चिह्नं यस्याः।) त्रिवृत्। इति रत्नमाला॥

वृकारातिः, पुं, (वृकस्यारातिः।) कुक्कुरः। इति शब्दमाला॥

वृकारिः, पुं, (वृकस्यारिः।) कुक्कुरः। इति राजनिर्घण्टः॥

वृकी, स्त्री, पाठा। इति राजनिर्घण्टः॥

वृकोदरः, पुं, (वृकस्येवोदरो यस्य। यद्वा, वृकः वृकनामकोऽग्निरुदरे यस्य।) भीमसेनः। तत्पर्य्यायः। भीमः २ मरुत्पुत्रः ३ किर्म्मीरनिसूदनः ४ जीमूतकनिसूदनः ५ बकनिसूदनः ६ हिडिम्बनिसूदनः ७। इति हेमचन्द्रः॥ बकवैरी ८ मारुतिः ९। इति जटाधरः॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
"कथाञ्च भीमसेनेन परिष्टः प्रतापवान्।
त्वया दृष्टस्तु धर्म्मस्य रहस्यस्यास्य भेदनम्॥
भविता न तदा यज्ञन् कथां चैव वृकोदरः।
प्रवर्त्तकोऽस्य धर्म्मस्य पाण्डुपुत्रमंस्थापनः॥
यस्य तीक्ष्णो वृको नाम जठरे हव्यवाहनः।
मया दत्तः स धर्म्मात्मा तेन चासौ वृकोदरः॥"
इति मात्स्ये ६५ अध्यायः॥

वृक्णं, त्रि, (व्रश्च+क्तः।) छिन्नम्। इत्यमरः॥ (यथा, सांख्यतत्त्वकौमुद्याम्।
"नहि पार्थो वृक्णे स्तने वा याते कुमारी स्तनन्धया देति॥")

वृच, ङ वृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट्।) मनमध्यस्वरी। ङ, वृचते वरं कन्या। इति दुर्गादासः॥

वृक्षः, पुं, (व्रश्च छेदने+"स्नुव्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्।" उणा० ३।६६। इति सः। स च कित्। "वृक्ष वरणे। वरोऽस्याश्रमणोतीति वृक्ष इति सिद्धे प्रपञ्चार्थं प्रतिपदपाठम्।" इति तट्टीकायामुज्ज्वलदत्तः।) स्थावरयोनिविशेषः। गाछ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। महीरुहः २ शाखी ३ विटपी ४ पादपः ५ तरुः ६ अनोकहः ७ कुटः ८ सालः ९ पलाशी १० द्रुः ११ द्रुमः १२ आगमः १३। इत्यमरः॥ अगच्छः १४ विटरः १५ महीरुट् १६ कुचिः १७ स्थिरः १८ कारस्करः १९ नगः २० अगः २१ कुटारः २२। इति शब्दरत्नावली॥ विटपः २३ क्षुपः २४ वनस्पतिः २५ अद्रिः २६ शिखरी २७ कुटः २८। इति जटाधरः॥ क्ष्माजः २९ क्षितिरुहः ३० अङ्घ्रिपः ३१ भूरुहः ३२ भूजः ३३ महीजः ३४ धरणीरुहः ३५ क्षितिजः ३६ शालः ३७। इति राजनिर्घण्टः॥ तस्य षड्जातिर्यथा,—
"कुरण्टाद्या अग्रबीजा मूलजास्तूत्पलादयः।
पर्व्वयोनय इक्ष्वाद्याः स्कन्धजाः सल्लकीमुखाः॥
शाल्यादयो बीजरुहाः संमूर्च्छनजास्तृणादयः।
स्युर्वनस्पतिकायस्य षडेते मूलजातयः॥"
इति हेमचन्द्रः॥
"संस्वेदजापि विज्ञेया वृक्षगोपभुजन्तवः।"
इत्यग्निपुराणम्॥
भद्रप्रदवृक्षा यथा,—
श्रीभगवानुवाच।
"आश्रमे नारिकेलश्च गृहिणाञ्च धनप्रदः।
शिविरस्य यदीशाने पूर्व्वे पुत्रप्रदस्तरुः॥
सर्व्वत्र मङ्गलार्हश्च तरुराजो मनोहरः।
रसालवृक्षः पूर्व्वस्मिन् नृणां सम्पत्प्रदस्तथा॥
शुभप्रदश्च सर्व्वत्र तरुकारो निशामय।
विल्वश्च पनसश्चैव जम्बीरो वदरी तथा।
प्रजाप्रदश्च पूर्व्वस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा॥

सम्पत्प्रदश्च सर्व्वत्र यतो हि वर्द्धते यशो ।
जम्बूश्च दाड़िमः कदल्याम्रातकस्तथा ॥
बन्धुप्रदश्च पूर्व्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदस्तथा ।
सर्व्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्रशुभप्रदः ।
हर्षप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ।
ईशाने सुखदश्चैव सर्व्वत्रैवं निशामय ॥
सर्व्वत्र चम्पकः शुद्धो भुवि भद्रप्रदस्तथा ।
अलाबूश्चापि कुष्माण्डो मायाम्बुश्च शुकाशुकः ॥
खर्ज्जूरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा ।
वार्त्ताकः कारवेल्लश्च वार्त्ताकुश्च शुभप्रदा ।
लताफलञ्च शुभदं सर्व्वं सर्व्वत्र निश्चितम् ॥"
निषिद्धवृक्षा यथा,—
"प्रशस्तं कथितं कान्ते ! निषिद्धञ्च निशामय ।
वन्यवृक्षो निषिद्धश्च शिविरे नगरेऽपि च ॥
वटो निषिद्धः शिविरे नित्यं चौरभयं ततः ।
नगरेषु प्रसिद्धश्च दर्शनात् पुण्यदस्तथा ॥
हे कान्ते ! तिन्तिड़ीवृक्षो यत्नात्तं परिवर्ज्जयेत् ।
शरेच धनहानिः स्यात् प्रजाहानिर्भवेद्ध्रुवम् ॥
शिविरेऽतिनिषिद्धश्च नगरे किञ्चिदेव च ।
न निषिद्धः प्रसिद्धश्च नगरेषु तथा पुरे ॥
वाप्यामतिनिषिद्धश्च यात्नस्तं परिवर्ज्जयेत् ।
खर्ज्जूरश्च तथैव निषिद्धः शिविरे तथा ॥
न निषिद्धः प्रसिद्धश्च ग्रामेषु नगरेषु च ।
वृक्षश्च चणकादीनां धान्यञ्च मङ्गलप्रदम् ॥
ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ।
इक्षुवृक्षश्च शुभदः सन्ततं शुभदस्तथा ॥
अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदः ।
कर्पूरी हरिद्रा शुभदा शुभदश्चार्द्रकस्तथा ॥
हरीतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च ।
न वाप्यां भद्रदा नित्यं तथा चामलकी ध्रुवम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अः ॥
अपि च ।
"अपुत्रस्य च पुत्रत्वं पादपा इह कुर्व्वते ।
यत्नेनापि च राजेन्द्र ! अश्वत्थारोपणं कुरु ॥
स ते पुत्रसहस्राणां कार्य्यमेकः करिष्यति ।
धनी चाश्वत्थवृक्षेण अशोकः शोकनाशनः ॥
प्लक्षो यज्ञप्रदः प्रोक्तो निम्बश्चायुप्रदः स्मृतः ।
जम्बुकी नाकदा प्रोक्ता भार्य्यादा दाड़िमी तथा ॥
दुम्बरी रोगनाशाय पलाशो ब्रह्मदस्तथा ।
अर्कपुष्पारोपकाणां नित्यं तुष्येद्दिवाकरः ॥
श्रीवृक्षः शङ्करो देवः पाटलायान्तु पार्व्वती ।
शिंशपायामप्सरसः कुन्दे गन्धर्व्वसत्तमाः ॥
विभीतके दासवृद्धिर्बकुलो दासदस्तथा ।
अपत्यनाशकस्तालो बकुलः कुलवर्द्धनः ।
बहुभार्य्या नारिकेली द्राक्षा सर्व्वाङ्गसुन्दरः ।
रतिप्रदा तथा कैली केतकी सर्व्वनाशिनी ।
प्रतिष्ठां ते गमिष्यन्ति ये नराः वृक्षरोपकाः ॥"
इति पाद्मे सृष्टिखण्डे वृक्षारोपणं नाम २६ अध्यायः ॥ * ॥ अस्य रोपणफलम् ।

यम उवाच ।

"वृक्षगुल्मलताबल्लीत्वक्सारतृणजातयः ।
वर्द्धते वृक्षजातीयास्तासां रोपे फलं शृणु ।
यः पुमान् रोपयेद्वृक्षान् छायापुष्पफलोपगान् ।
सर्व्वसत्त्वोपभोगाय न याति परमां गतिम् ॥
छायापुष्पोपगान्वृक्षान् फलपुष्पप्रदांस्तथा ।
रोपयित्वा द्रुमांस्तांस्तु नरो न नरकं व्रजेत् ॥
देवदानवगन्धर्व्वाः किन्नरोरगराक्षसाः ।
पशुपक्षिमनुष्याश्च संश्रयन्ति सदा द्रुमान् ॥
पुष्पैः सुरगणाः सर्व्वे फलैश्च पितरः सदा ।
छायया ये मनुष्यास्तु पशुपक्ष्यादयस्तथा ॥
पुष्पोपगान्वाथ फलोपगान्वा
यः पादपान्रोपयते मनुष्यः ।
सन्तुष्टदेवो नरके नरेन्द्रो
लभेदधिष्ठानवरं स विप्रः ॥
तस्मात् सुबहवो वृक्षा रोप्याः श्रेयोऽभिवाञ्छता ।
पुत्रवत् परिपाल्याश्च ते पुत्रा धर्म्मतः स्मृताः ॥
किं धर्म्मविमुखैर्मोर्खैः केवलं स्वार्थहेतुभिः ।
तरुपुत्रा वरं ये तु परार्थैकानुरागिणः ॥
पत्रपुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः ।
परेषामुपकुर्व्वन्ति तारयन्ति पितामहान् ॥
छेत्तारमपि संप्राप्तं छायापुष्पफलादिभिः ।
पूजयन्त्येव तरवो हानिवृद्धिविवर्ज्जिताः ॥
पितरं गोपयिष्यन्ति द्रुमा अवियजोऽभवः ।
तारयन्ति च ये सम्यक् सर्व्वस्यातिथ्यदायकाः ॥
तस्मात्ते पुत्रवत् स्थाप्या विधिवद्द्विजपुङ्गव ।
द्विजैः पितृमनुष्याणामभोज्याः स्युर्मदा सदा ॥
अलङ्कृत् वृक्षरोपी यः प्रतिमाहारवर्जितः ।
एते स्वर्गात्र चीयन्ते ये चान्ये सत्यवादिनः ॥"
इत्याद्ये वह्निपुराणे तड़ागवृक्षप्रशंसानामाध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
"भूमिदानेन ये लोका गोदानेन च कीर्त्तिताः ।
ते लोकाः प्राप्यते पुंभिः पादपानां प्ररोहणे ॥
अश्वत्थमेकं पिचुमर्द्दमेकं
न्यग्रोधमेकं दश पुष्पजातीः ।
द्वे द्वे तथा दाड़िममातुलुङ्गे
पञ्चाम्ररोपी नरकं न याति ॥
यथा सुपुत्रः कुलमुद्धरेद्धि
यथातिजस्तस्मात्प्रियमप्रधनात् ।
तथाच वृक्षाः फलपुष्पभूताः
स्वं स्वामिनं नरकादुद्धरन्ति ॥

गोकर्ण उवाच ।

इन्धनार्थं यथा गोत्रमपि दीनं सदुच्यते ।
छायाविश्रामपथिकैः पक्षिणां निलयेन च ।
पत्रमूलत्वगाद्यैश्च औषधार्थन्तु देहिनाम् ॥
उपकुर्व्वन्ति वृक्षस्य पञ्चयज्ञः स उच्यते ।
यज्ञपात्राणि काष्ठानि स्रुवस्त्रुग्वहास्तथा ॥
सम्यग्निर्व्वृत्तं प्रोक्तं भिन्ना पत्रैः समाकुलाः ।
फलन्ति वत्सरे मध्ये द्विवारं श्राकुनादयः ॥
सांवत्सरं पितुर्मातुरुपकारं फलैः कृतम् ।
एवं पुत्र समारोप्याः एवं तत्त्वविदो विदुः ॥"
इत्यादि वाराहपुराणे गोकर्णमाहात्म्यनामाध्यायः ॥ * ॥ अस्पृश्यवृक्षा यथा,—
"अश्वत्थो वटवृक्षश्च न स्प्रष्टव्यः कदाचन ।

न चैतयो ...
कर्म्मण्याचैव ये ...
इति ...
ध्यायः ॥ * ॥ वृक्षोपवास-
"पुरेषु तेषु वृक्षस्य ...
कदल्यो वा कुलको वा ...
अरोगा वा शिवा यत्तं ...

पत्रं पुष्पं तथा ...
पुष्पेऽस्मा दर्शयन्ति ...
चीरं क्षीरं ...
शुष्कवृक्षरोगाः ...

उत्तिष्ठन्तीव पतिताः ...
एवं वक्ष्यामि ते ब्रह्मन् ...
रोहते व्याधिमर्थ्यं ...
शास्त्रप्रयत्ने ...
वाणानां ...
शराहभेदं कुरुते ...
वायं सर्व्वत्र गोदीरे ...
वाहनानयं सर्वं ...
मधुसारे भवेद्याधिर्व्वाः ...
अरोगं शोधकं ...
शुष्केषु ...
उत्थाने पतितानाञ्च ...
स्थानात् स्थानन्तु ...
व्यक्तस्थापि च ...
एतत् पूजितवृक्षेषु सर्व्वं ...
पुष्पे पत्रे वा विकृते राज्ञो ...
अन्येषु दैवयुक्तेषु वृक्षेषु ...
आच्छादयित्वा तं वृक्षं ...
वृक्षोपरि तथा ...
शिवमभ्यर्च्य वेदेन पञ्चाक्षेत ...
मूलेभ्य इति यज्ञोमा ...
मध्यान्यनुक्तेन तु ...
संपूज्य विप्रांस्तु ...
गीतेन नृत्येन तथार्च्चन ...
देवं हरं पापविनाशनेन ...
...
२०६ अध्यायः ॥ * ॥

भीष्म उवाच ।

"पादपानां विधिं ब्रह्मन् ...
विधिना येन कर्त्तव्यं ...
ये च लोकाः स्मृतास्तेषां ...

पुलस्त्य उवाच ।

पादपानां विधिं वक्ष्ये ...
तड़ागविधिवत् सर्व्वं ...
कृत्वा मण्डपसम्भारं ...
पूजयेद्ब्राह्मणं तद्वदेव ...
सर्व्वौषध्युदकैः ...
वृक्षाणामधिवासं ...
सूत्रा चैव तथा कार्य्यं ...

…पि दातव्यं तद्धेमशलाकया ॥
…म षष्ठौ वा कर्णवेधानि कारयेत् ।
…वृक्षाणां देयां तानधिवासयेत् ॥
…गुरु श्रेष्ठं ताम्रपात्रैरधिष्ठितम् ।
…न्यभ्रन: कृत्वा गन्धमाल्यानुलेपनै: ॥
…सर्व्ववृक्षेषु स्थापयित्वा व्रती स्वयम् ।
… दिगन्ते च कुर्य्याद्द्विजगमन्तगम् ॥
…लोकपालानामिन्द्रादीनां विधानत: ।
…धिवासमेवं कार्य्यं द्विजातिभि: ॥
…म्बरधर: सौवर्णकृतशेखराम् ।
… कांस्यदोहां गां दद्यात्कुम्भशालि-
नीम् ॥
…वृक्षमध्यादुत्सृष्टेनैशानुदङ्मुखीम् ।
…कमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकै: ॥
…सामाथर्व्वाणां धारणैरभितस्तथा ।
…: संस्नपनं कुर्य्याद्ब्राह्मणपुङ्गव: ॥
…धर: शुद्धो यजमान: स्वयं जपेत् ।
…वत: सार्व्वानृत्विजस्तु समाहित: ॥
…सकटकैरङ्गुलीयै: पवित्रकै: ।
…शयनीयैश्च सद्योपस्करपादुकै: ॥
…र्व्विलि दद्यादृयावद्दिनचतुष्टयम् ।
…पिषा कार्य्यो यवै: कृष्णतिलैरपि ॥
…मध: शस्तश्चतुर्थेऽह्नि तथोत्सव: ।
… पुनस्तद्वत् श्रेष्ठा तत्रापि शस्त्रित: ॥
…प्रमं किञ्चित्तद्दद्यादमत्सर: ।
…द्विगुणं दत्त्वा प्रणिपत्य समापयेत् ॥
…विना यस्तु कुर्य्याद्वृक्षोत्सवं सदा ।
…मानवाप्नोति तत् तदानन्त्यमश्नुते ॥
… राजेन्द्र वृक्षं संस्थापयेद्बुध: ।
…र्गे वसेद्राजन् यावदिन्द्रशतत्रयम् ॥
… मनुजांस्तारयेद्रोमसम्मितान् ।
…सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥
…शृणुयान्नित्यं श्रावयेद्वापि मानव: ।
…पूज्यते देवैर्ब्रह्मलोके महीयते ॥”
…पाद्मे सृष्टिखण्डे २६ अध्याय: ॥ * ॥
… दोषो यथा,—
…च्छेदयेत् वृक्षान् सपुष्पफलितान् कदा ।
…फलवृद्धिश्च धनवृद्धिश्च शाश्वतीम् ॥
…वतानाञ्च श्लेष्मकाचितानपि ।
…दयेल्लोकान् नरकरष्टिसुदुर्द्दये: ॥
…भवेत्क्रूरोर्ध्वं चिपाहत्ये निपातिते ।
… क्षयं याति सीमावृक्षे निपातिते ।
…च्छेदयेद्वृक्षं देवताश्रितं क्वचित् ।
…तडागानां छेदने रोपने कृते ।
…लतां यान्ति नराणां सदुरात्मनाम् ॥
…दयेद्यस्तु वृक्षान् छायासुशीतलान् ।
…ने घोरे पीड्यते यमकिङ्करै: ॥
…नि वृक्षान् प्रमादाद्धि च्छिनत्ति य: ।
…रकं नाम कुम्भकं रौद्रदर्शनम् ॥
…पालनं कुर्य्यात्शुभं भयदमन्यथा ।
…रोपयेत् यश्च यदि स्वर्गाय दीयते ॥”

अथ वृक्षारोपणनक्षत्रादि । शतभिषा मूलं विशाखा मृगशिर: उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढ़ा उत्तरभाद्रपत् रोहिणी हस्ता पुष्य: रेवती च ॥ * ॥ राजमार्त्तण्डे ।

“प्राजेशश्रवणोत्तरादितिमघामार्त्तण्डतिष्याश्विनी-
पौष्णाशुष्ममरीचय: शतभिषा स्वातिर्विशाखा तथा ।
जिवार्केन्दुसितेन्दुनन्दनदिने वारे स्थिरस्योदये
शस्यानां वपने भवन्ति लवने शस्ते तिथौ रोपणे ॥ * ॥
हैमाम्भसा वृक्षवीजं स्नातो मन्त्रेण रोपयेत् ।
वसुधेति सुशीतेति पुण्यदेति धरेति च ।
नमस्ते सुभगे नित्यं द्रुमोऽयं वर्द्धतामिति ॥” * ॥

अथ वृक्षप्रतिष्ठानक्षत्राणि । पुष्य: अश्विनी ज्येष्ठा पूर्व्वफल्गुनी धनिष्ठा मृगशिर: स्वाती आर्द्रा मघा रोहिणी मूलं हस्ता रेवती अनुराधा श्रवणा पुनर्व्वसुश्च । यथा हि ।

“पुष्याश्विशक्रभगदैवतवासवेषु
चन्द्रानिलेशमवरोहिणिमूलहस्ते ।
पौष्णानुराधहरिभेषु पुनर्व्वसौ च
कार्य्याभिषेकतरुभूतपतिप्रतिष्ठा ॥” * ॥

अथ विहिततिथ्यादि: । भविष्ये ।

“प्रतिपच्च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।
दशमी त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्त्तिता ॥
सोमो वृहस्पतिश्चैव शुक्रश्चैव तथा बुध: ।
एते सौम्यग्रहा: प्रोक्ता: प्रतिष्ठायागकर्म्मणि ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वृक्षक:, पुं, कुटजवृक्ष: । इति रत्नमाला ॥ वृक्ष-मात्रञ्च ॥ (यथा, रघुवंशे । १ । ३० ।
“सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमवृक्षकम् ॥”)

वृक्षचर:, पुं, (वृक्षे चरतीति । चर+ट: ।) वानर: । इति धनञ्जय: ॥

वृक्षच्छायं, क्ली, बहूनां वृक्षाणां छाया । यथा । वृक्षस्य वृक्षयोर्वा छाया वृक्षच्छाया वृक्षच्छायम् । बहुत्वे तु वृक्षच्छायमिति । षष्ठाच्छाया बहूनाञ्चेदिति क्लीवत्वम् । इति स्त्री नपुंसकलिङ्गसंग्रहे भरत: ॥

वृक्षधूप:, पुं, श्रीवेष्ट: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

वृक्षनाथ:, पुं, (वृक्षाणां नाथ: ।) वटवृक्ष: । इति शब्दरत्नावली ॥

वृक्षपाक:, पुं. वटवृक्ष: । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृक्षभवनं क्ली, (वृक्षस्थितं भवनम् ।) वृक्षकोटरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृक्षभक्षा, स्त्री, (वृक्षं भक्षयतीति । भक्ष+अच् । ततष्टाप् ।) वन्दाक: । इति भावप्रकाश: ॥

वृक्षभित्, } स्त्री, (वृक्षं भिनत्तीति । भिद्+क्विप् ।)
वृक्षभिद्, } वासी । इति हेमचन्द्र: ॥

वृक्षभेदी, [न्] पुं, (वृक्षं भिनत्तीति । भिद्+णिनि: ।) वृक्षादन: । इत्यमर: ॥ नेहानि इति …

वृक्षमर्कटिका, स्त्री, (वृक्षस्य मर्कटिका ।) जन्तु-विशेष: । काठ्‌विड़ाल इति भाषा ॥ इति केचित् ॥

वृक्षरुह:, पुं, (वृक्षरुहि भवतीति । भू+क्विप् ।) जलवेतस: । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृक्षरुहा, स्त्री, (वृक्षे रोहतीति । रुह+क: । ततष्टाप् ।) वन्दा । इत्यमर: ॥ अमृतस्रवा । इति राजनिर्घण्ट: ॥

वृक्षवाटिका, स्त्री, (वृक्षस्य वाटिका ।) अमात्य-गणिकागेहोपवनम् । इत्यमर: ॥

वृक्षादन:, पुं, (वृक्षमत्ति नाशयतीति । अद्+ल्यु: ।) वृक्षभेदी । इत्यमर: ॥ नेहानि इति भाषा । (यथा, महाभारते । ५ । १५४ । ८ ।
“सकीलकक्रकचा: सर्व्वे वासी वृक्षादनान्विता: ॥”)
अश्वत्थवृक्ष: । मधुच्छत्रम् । कुठार: । इति मेदिनी ॥ पियाल: । इति धरणि: ॥

वृक्षादनी, स्त्री, (वृक्षमत्तीति । अद+ल्यु: । स्त्रियां ङीप् ।) वन्दा । विदारीकन्द: । इति मेदिनी । ने, २१३ ॥

वृक्षाधिरुहकं, } क्ली, आलिङ्गनम् । इति शब्द-
वृक्षाधिरूढ़कं, } माला ॥

वृक्षाम्लं, क्ली, (वृक्षस्याम्लम् ।) महाम्लम् । तेन्तु-लीति ख्यातम् । इति रायमुकुट: ॥ महाद्रा । इति भरतादय: ॥ अम्लकुटा । इति सार-सुन्दरी ॥ चुका । इति भानुदीक्षितादय: ॥ तत्पर्य्याय: । तिन्तिड़ीकम् २ चुक्रम् ३ । इत्य-मर: ॥ अम्लशाकम् ४ चुक्राम्लम् ५ तिन्तिड़ी-फलम् ६ शाकाम्लम् ७ अम्लपूरम् ८ पूराम्लम् ९ रक्तपूरकम् १० चुड़ाम्लम् ११ वीजाम्लम् १२ फलाम्लकम् १३ अम्लवृक्षम् १४ अम्लफलम् १५ रसाम्लम् १६ श्रेष्ठाम्लम् १७ अत्यम्लम् १८ अम्लवीजम् १९ चुक्रफलम् २० । अस्य गुणा: । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफार्श-स्तृष्णासमीरोदरहृद्गदादिगुल्मातिसारव्रणदोष-नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्ट: ॥ अपि च ।
“वृक्षाम्लमाममम्लोष्णं वातघ्नं कफपित्तलम् ।
पक्वन्तु गुरु संग्राहि कटुकं तुवरं लघु ॥
अम्लोष्णं रोचनं रूक्षं दीपनं कफवातनुत् ।
तृष्णाशर्श्रोग्रहणीगुल्मशूलहृद्रोगजन्तुजित् ॥”
इति भावप्रकाश: ॥

वृक्षाम्ल:, पुं, (वृक्षे अम्लो यस्य ।) आम्रातक: । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृक्षायुर्व्वेद:, पुं, (वृक्षस्यायुर्व्वेद: ।) तरुचिकित्-सादिशास्त्रम् । तद्यथा,—
धन्वन्तरिरुवाच ।
“वृक्षायुर्व्वेदमाख्यास्ये प्लक्षश्चोत्तरत: शुभ: ।
प्राग्वटो याम्यतश्चाम्र आप्योऽश्वत्थं क्रमेण तु ।
दक्षिणा दिग्रुत्पन्ना: समीपे कण्टकद्रुमा: ।
उद्यानं गृहवासे स्यात् तिलान् वाप्यथ पुष्पितान् ।
गृहीत्वारोपयेद्वृक्षान् द्विजं चन्द्रं प्रपूजयेत् ।

मत्स्याम्भसा तथा सक्तं प्रसूयन्ते द्रुमरोपणे ।
प्रवेशयेन्नदीवाहान् पुष्करिण्यास्तु कारयेत् ।
हस्ता मघा तथा मैत्रमाद्यं पुष्यं सवासवम् ।
जलाशयसमारम्भे वारुणञ्चोत्तरात्रयम् ।
संपूज्य वरुणं विष्णुं पर्ज्जन्यं तत् समारभेत् ।
अरिष्टाशोकपुन्नागशिरीषाश्च प्रियङ्गवः ।
अशोककदलीजम्बुस्तथा वकुलदाड़िमाः ।
सायं प्रातस्तु घर्म्मर्त्तौ शीतकाले दिनान्तरे ।
वर्षारात्रे भुवः शोषे सेक्तव्या रोपिता द्रुमाः ।
उत्तमं विंशतिर्हस्ता मध्यमं षोड़शान्तरम् ।
स्थानात् स्थानान्तरं कार्य्यं वृक्षाणां द्वादशा-
न्तरम् ।
विफलाः स्युर्घना वृक्षाः शस्त्रेणादौ हि शोध-
नम् ।
विडङ्गघृतपङ्काक्तान् सेचयेच्छीतवारिणा ।
फलनाशे कुलत्थैश्च माषैर्मुद्गैर्यवैस्तिलैः ।
घृतशीतपयःसेकः फलपुष्पाय सर्व्वदा ।
आविकाजशकृच्चूर्णं यवचूर्णं तिलानि च ।
गोमांसमुदकञ्चेति सप्तरात्रं निधापयेत् ।
उत्सेकः सर्व्ववृक्षाणां फलपुष्पादिवृद्धिदः ।
मत्स्याम्भसा तु सेकेन वृद्धिर्भवति शाखिनः ।
विडङ्गतण्डुलोपेतं मत्स्यं मांसं हि दोहदम् ।
सर्व्वेषामविशेषेण वृक्षाणां रोगवर्द्धनम् ।”
इत्याग्नेये महापुराणे वृक्षायुर्व्वेदः ।
(अस्याप्यद्भिवरणं वृहत्संहितायां ५५ अध्याये
द्रष्टव्यम् ।)
वृक्षार्हा, स्त्री, (वृक्षे अर्हतीति । अर्ह + अच् ।
टाप् ।) महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ।
वृक्षालयः, पुं, (वृक्ष आलयो यस्य ।) पक्षी ।
इति शब्दमाला ।
वृक्षावासः, पुं, (वृक्षे आवासो यस्य ।) वृक्षकोटर-
वासी । इति केचित् ।
वृक्षाश्रयी, [न्] पुं, (वृक्षमाश्रयतीति । आ + श्रि
+ णिनिः ।) क्षुद्रोलूकः । इति राजनिर्घण्टः ।
वृक्षोत्पल, पुं, कर्णिकारः । इति रत्नमाला ।
वृच, ई ध वृतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (रुधा०-
पर०-सक०-सेट् । अनिट्निष्ठः ।) ई, वृक्तः ।
ध, वृणक्ति । वरीऽव्यते । वर्ज्जनार्थोऽयमित्येके ।
इति दुर्गादासः ।
वृज, ई कि त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-
आ० च-पर०-सक०-सेट् । अनिट्निष्ठः ।) ई,
वृक्तः । कि,वर्ज्जयति वर्ज्जति । इति दुर्गादासः ।
वृज, ई ध वृतौ । त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(रुधा० पर०-सक०-सेट् । अनिट्निष्ठः ।) ई,
वृक्तः । ध, वृणक्ति । वरीवृज्यते । इति दुर्गादासः ।
वृज, ल ङ र त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) सवर्ण्णसखरौ । ल,
ङ, वृक्ते । र, वृज्जाने । इति दुर्गादासः ।
वृज, ल ङ ई त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदा०-आत्म०-सक०-सेट् । अनिट्निष्ठः ।)
सवर्णसखरौ । ल, ङ, वृक्ते । ई, वृक्तः । इति
दुर्गादासः ।

वृजनं, क्ली, (वृज + “कॄपॄवृजीति ।” उणा० २ ।८१ ।
इति क्युः ।) पापम् । इत्युणादिकोषः । आका-
शम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ।
निराकरणम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ।
(संग्रामः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६२ । ३ ।
“त्वं शुष्णं वृजने पृक्षे ।”
“वृजन इत्यादीनि त्रीणि संग्रामनामानि अत्र
पूर्व्वे विशेषणे वृजने वर्ज्जनयुक्ते संग्रामे हि
धीराः पुरुषा वर्ज्जयन्ते हिंस्यन्ते ।” इति तद्भाष्ये
सायणः । बलम् । इति निघण्टुः । २ । ९ ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । १६६ । १५ ।
“विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम् ।”
“वृजनं बलम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ।
प्राणिजातम् । यथा, ऋग्वेदे ।१ । ४८ । ५ ।
“जरयन्ती वृजनं पद्वदीयते ।”
“वृजनं गमनशीलं जङ्गमं प्राणिजातं जर-
यन्ती * * * वृजनं वृजी वर्ज्जने । वर्ज्यते इति
वृजनं प्राणिजातम् । कॄ पॄ वृजिमन्दिनिधा-
ञ्भ्यः क्युरिति क्युप्रत्ययः । कित्वाल्लघूपधगुणा-
भावः योरनादेशे प्रत्ययस्वरः ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ।)
वृजनः, पुं, (वृज + क्युः ।) केशः । कुटिले, त्रि ।
इत्युणादिकोषः । (बाधके च त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । ३५ । ५ ।
“तमागृभं वृजनमन्यथा चिच्छूरो ।”
“वृजनं बाधकम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ।)
वृजिः, स्त्री, प्रजभूमिः । इति केचित् ।
वृजिनं, क्ली, (वृजी वर्ज्जने + “वृजेः किच ।”
उणा० २ । ४७ । इति इनच्, स च कित् ।)
पापम् । इत्यमरः । (यथा, भागवते । १० ।
२९ । ३८ ।
“तन्नः प्रसीद वृजिनार्द्दन तेऽङ्घ्रिमूलम् ।”
दुःखम् । यथा, तत्रैव । १ । ७ । ४६ ।
“वृजिनं नार्हति प्राप्तुं पूज्यं वन्द्यमभीक्ष्णशः ।”
पापविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते ।१।२२।४।
“वृजिना गतिमाप्नोति श्रेयसोऽप्युपहन्ति च ।”)
रक्तचर्म्म । भुग्नम् । इति हेमचन्द्रः ।
वृजिनः, पुं, केशः । कुटिले, त्रि । इति मेदिनी ।
ने, १३६ । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४६ । १२ ।
“अधसमे अध्वनि वृजिने पथि श्येना इव श्रव-
स्यतः ।”
“वृजिने कुटिले पथि ।” इति तद्भाष्ये सायणः ।)
वृण, इ ण उ भक्षे । इति कविकल्पद्रुमः । (तना०-
उभ०-सक०-सेट् । क्त्वावेट् ।) इ, ण, वृणोति
वर्णोति वृणुते वर्णुते । उ, वर्णित्वा वृत्वा ।
इति दुर्गादासः ।
वृत, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-पर०
-अक०-सेट् ।) क, वर्त्तयति । इति दुर्गादासः ।
वृत, ङ उ व ऌ वर्त्तने । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-
आत्म०-स्यसनोः उभ०-अक०-सेट् । क्त्वावेट् ।)
ङ, वर्त्तते । उ, वर्त्तित्वा वृत्वा । व, वर्त्स्यति
विवृत्सति । ऌ, अवृतत् । इति दुर्गादासः ।

वृत, य ङ उ सम्भक्तौ । वर्त्ते । ...
द्रुमः । (दिवा०-आत्म०-अ...
य ङ, वृत्यते । उ, वर्त्तित्वा
वृत्वा । इति दुर्गादासः ।
वृतः, त्रि, (वृ + क्त ।) ...
वृतः २ वारितः ३ । ...
र्व्वे । १२७ । १७ ।
“तथा वृतवती ...
आवृतञ्च ।
वृतपत्रा, स्त्री, (वृतानि ...
इति राजनिर्घण्टः ।
वृतिः, स्त्री, (वृ + क्तिन् ।) ...
वरः २ । इत्यमरः । (यथा,
“न हि ...
...
...

प्रार्थनाविशेषः । ...
णम् । इति मेदिनी । ...
रञ्जावणी ।
वृतिङ्करः, पुं, विकङ्कतः । ...
पक्षी । वृतिकारके, त्रि ।
वृत्तं, क्ली, (वृत + क्तः ।) ...
कथासरित्सागरे । ३ । ...
“तत्र तस्यविनीतान् भर्त्तुः
आपद्यपि सदोदयं ... वृत्त ...
पद्यम् । इत्यमरः । यथा, ...
“पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं
वृत्तमक्षरसंख्यातं ...
समममर्द्धसमं वृत्तं विषमं ...
वृत्तिः । इति मेदिनी । ...
परिमाणम् । ...
भरतः । (यथा, ...
५८ । ११६ ।
“न मार्यं ...
आचारः । यथा, मनौ । ...
“अनेन विप्रो वृत्तेन
यथेतरूपः ...
वृत्तः, त्रि, (वृत् + क्तः ।) ...
रामायणे । २ । ९० । ...
“जानन् दशरथं वृत्तं ...
“वृत्तमतीतम् ।” इति ...
वर्त्तुलः । (यथा, माघे । ...
“स्तनौ ... कठोरौ ...
छन्दोवृत्तः । इत्यमरटीका । ...
इति मेदिनी । (निष्पन्नः । यथा, ...
“स वृत्तचूडश्चलकाकपक्षै-
रमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।”
जातः । यथा, रघुवंशे । ३ । ...
“समन्वमाभाषणपूर्व्वमुक्तं
वृत्तः स नौ सङ्गत...

[illegible]

[illegible] (सम्यो वृत्तः । तस्यार्थे कन् ।) वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (छन्दोविशेषः । यथा, [illegible] १ । १४ । १० ।
[illegible] ")

[illegible] ०, स्त्री, (वृत्ता वर्त्तुला कर्कटी ।) [illegible] । इति राजनिर्घण्टः ॥

[illegible] ०, क्ली, ([illegible] यस्य तत्) मत्स्यविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
उदाहरणं यथा । जय जय जनार्द्दन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । इति छन्दोमञ्जर्य्याम् ६ स्तवकः ॥

[illegible] ०, पुं, तक्रविशेषः । तत्पर्य्यायः । वृत्तः १ [illegible] २ कलायः ३ । [illegible] २ । द्वितीयो लघुः । अस्य गुणाः । मधुरम् । शीतलम् । कफपित्तातिसारदाहरक्त-दोषघ्नम् । तेषां मध्ये स्थूलरक्ताधिकगुणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

[illegible] [म्] च, (वृत्त + तसिल् ।) वृत्तेन । यथा, [illegible] तृतीयायाः । [illegible] तृतीयान्तात् वा तसिः स्यात् । अध्य-[illegible] । वृत्तेन न व्यथते वृत्ततो न [illegible] । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । पक्षे । वृत्तेन [illegible] वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । [illegible] प्रयोगाच्च । हीयमानपापयुक्तादपि तृतीयान्तात्तसिः । वृत्तेन हीयते [illegible] पापः वृत्ततः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

[illegible] ०, पुं, (वृत्तस्तण्डुलः ।) यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

[illegible] ०, स्त्री, नखनिष्पावी । इति राजनिर्घण्टः ॥

[illegible] ०, स्त्री, (वृत्तं वर्त्तुलं पर्णं यस्याः । ङीप् ।) [illegible] पुष्पिका । पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्त[illegible], पुं, (वृत्तं वर्त्तुलं [illegible] यस्य ।) शिरीषः । कटभः । मार्जारः । कुरङ्गः । शूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तपर्णं, क्ली, (वृत्तं वर्त्तुलं पर्णं यस्य ।) [illegible]-च्छम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ [illegible] ॥

वृत्तफलः, पुं, (वृत्तं फलं यस्य ।) दाडिमः । वदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तपत्रा, स्त्री, (वृत्तं वर्त्तुलं पत्रं यस्याः ।) दाक्षायणी । महाकन्दी । क्षामकण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तबीजः, पुं, (वृत्तं बीजं यस्य ।) शिम्बा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तबीजिका, स्त्री, (वृत्तं वर्त्तुलं बीजं यस्याः । कन् ततष्टाप् ।) माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तबीजा, स्त्री, (वृत्तं बीजं यस्याः ।) आढकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तमल्लिका, स्त्री, (वृत्ता मल्लिकेव ।) चिनार्कः । मौद्रिकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तस्थः, त्रि, (वृत्त + स्था + कः ।) वृत्ते तिष्ठति यः । यथा, मनुः ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
वृत्तं यथा,—
"[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति गोपालचम्पानलसंहितायाम् ॥

वृत्ता, स्त्री, त्रिविधा रेणुका । प्रियङ्गुः । मांसरोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्ताध्ययनर्द्धिः, स्त्री, (वृत्ताध्ययनयोर्ऋद्धिः ।) ब्रह्मवर्च्चसम् । इत्यमरः । वेदबोधितस्वाचारस्य परिपालनं वृत्तम् । ब्रह्मचर्य्यपूर्ब्बकं गुरुकुले विद्याभ्यासः अध्ययनम् । तयोर्ऋद्धिस्तत्परिपालनजनितेन उपचयो ब्रह्मवर्च्चसं स्यात् । ब्रह्मवर्च्चसमिति च । इति भरतः ॥

वृत्तान्तः, पुं, संवादः । तत्पर्य्यायः । वार्त्ता २ प्रवृत्तिः ३ उदन्तः ४ । इत्यमरः । श्रुतिः ५ । इति जटाधरः ॥ उदन्तकः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४।२८ ।
"सर्व्वमाजन्म वृत्तान्तं विस्तरादिदमब्रवीत् ॥")
प्रक्रिया । कार्त्स्न्यम् । वार्त्ताप्रभेदः । प्रस्तावः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनौ । ३ । १४ ।
"न ब्राह्मणक्षत्त्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।
कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्य्योपदिश्यते ॥"
"वृत्तान्ते इतिहासाख्याने ।" इति कुल्लूकमेधातिथी ॥) अवसरः । भावः । एकान्तवाचकः । इति विश्वः ॥

वृत्तिः, स्त्री, (वृत + क्तिन् ।) जीविका । इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । ४ । २५९ ।
"एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ॥")
विवरणम् । (यथा, कातन्त्रे । "सूत्रस्यार्थविवरणं वृत्तिः ।") कौशिक्यादिः । प्रवर्त्तनम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, शाकुन्तले । ४ ।

"उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं
वाष्पं कुरु स्थिरतया विरतानुबन्धम् ॥")
स्थितिः । इति धरणिः ॥ * ॥ कौशिक्यादिवृत्तयो यथा,—
"शृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्त्वत्यारभटी पुनः ।
रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्व्वत्र भारती ।
चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्व्वनाट्यस्य मातृकाः ॥"
इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥
वृत्तिहरणे दोषो यथा,—
श्रीनारायण उवाच ।
"स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः ।
स तिष्ठति विष्ठायां यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
यावन्तो रेणवः सिक्ता विप्राणां नेत्रविन्दुभिः ।
तावद्वर्षसहस्रञ्च कुम्भीपाके स तिष्ठति ।
ततो नारकभोगान्ते यावच्च मन्वन्तरम् ।
ततोऽङ्गारे च शयनं ताडितो यमकिङ्करैः ॥
ततः श्वा च महापापी विष्ठायां जायते कृमिः ।
षष्टिवर्षसहस्राणि देवमानेन भारते ।
ततो भूमिविहीनश्च प्रजाहीनश्च मानवः ।
दरिद्रः कृपणो रोगी शूद्रो निन्द्यस्ततः शुचिः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६८ अध्यायः ॥
(व्यवहारः । यथा, मनौ । २ । २०५ ।
"गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥"
वर्त्तनमित्यपि व्युत्पत्त्या । व्यापारः । यथा, न्यायपञ्चके । १ । "साध्याभाववदवृत्तित्वम् ।"
यथा च भाषापरिच्छेदे ।
"विषाविषयता शून्या विद्विषैव न विद्यते ।
स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥"
चित्तस्यावस्थाविशेषः । यथा, पातञ्जले । २ ।
"योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥" चित्तवृत्तिप्रकारास्तु तत्रैव द्रष्टव्याः ॥ * ॥ व्यापारः । यथा, सांख्यतत्त्वकौमुद्याम् । ५ ।
"अर्थसन्निकृष्टस्य इन्द्रियस्य वृत्तौ सत्यां तमोऽभिभवे यः सत्त्वसमुद्रेकः ॥" युक्तार्थः । यथा, कातन्त्रव्याकरणादौ ।
"कारकप्रतियोगिभ्यां यद्दयदन्यदपेक्षते ।
अर्थव्यङ्कुलत्वाचित्वाद्वृत्तिस्तत्र तु नेष्यते ॥")

वृत्तिस्थः, पुं, (वृत्तौ तिष्ठतीति । स्था + कः ।) सरटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृत्तौ तिष्ठति, त्रि ॥

वृत्त्यर्व्वारुः, पुं, (वृत्तो वर्त्तुल इर्व्वारुः ।) पट्-सुखा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्यं, त्रि, वरणीयम् । वृतधातोः क्यपा वृणधातोश्च क्यप्तुक्प्रत्ययाभ्याञ्च निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वृ(त्र)त्रः, पुं, (वृत् + "स्फायितञ्चिवञ्चीति ।" उणा० २ । १३ । इति रक् ।) अन्धकारः । शत्रुः । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ४८ । २ ।
"इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ।"
"वृत्रं शत्रुम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
दानवविशेषः । स तु त्वष्टृपुत्त्र इन्द्रेण हतः । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । १२७ । १७ ।

"तदा वृथयो ग्रामे माद्यामार्थं वृत्रो मया।" [illegible] देवीभागवते षष्ठस्कन्धे १ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम्। ०।) मेघः। (यथा, ऋग्वेदे। १।३२।६।

"इन्द्रो यद्वा अरदद्वज्रबाहु-
र्यादन् वृत्रं परिधिं नदीनाम्।"

"वृत्रं वृणोति आकाशमिति वृत्रो मेघस्तं मेघम्[illegible] अवधीत्।" इति तद्भाष्ये सायणः।) पर्व्वतविशेषः। इति मेदिनी। ध्वान्तः। इति [illegible]। शब्दः। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-वृत्तिः।

वृत्रद्विट्, [ष्] पुं, (वृत्रं द्वेष्टि। द्विष्+क्विप्।) इन्द्रः। इति हेमचन्द्रः।

वृत्रभोजन, पुं, [illegible] इति ख्यातः। इति शब्दचन्द्रिका।

वृत्रहा, [न्] पुं, (वृत्रं हतवान्। हन्+"ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्।" ३।२।८७। इति क्विप्।) इन्द्रः। इत्यमरः। (यथा, भागवते ६।१०।१८।

"[illegible] वृत्रहा।"

यथा च ऋग्वेदे। १।१०६।६।

"इन्द्रं कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिम्।"

"वृत्रहणं [illegible]।" इति तद्भाष्ये सायणः।)

वृत्रारि, पुं, (वृत्रस्यारिः।) इन्द्रः। इति हला-युधः।

वृथा, व्य, निरर्थक। तत्पर्यायः। मुधा २ व्यर्थकम् ३ [illegible]। इत्यमरः। यथा,—

"[illegible]।
[illegible] वृथा [illegible]।"

इति वह्निपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः। [illegible]

"[illegible] वृथा।
[illegible] वृथा।"

इति मार्कण्डेये ११५ अध्यायः।

[illegible], [न्] क्ली, (वृथा निरर्थकं जन्म।) [illegible]। यथा,—

"[illegible] वृथा [illegible]।
[illegible]।
[illegible] वृथा [illegible]।
[illegible]।"

इति वह्निपुराणे [illegible]। [illegible]

"[illegible]
[illegible] वृथा [illegible]।
[illegible]
[illegible] वृथा [illegible]।"

इति पुराणम्।

वृथादानं, क्ली, वृथा निरर्थकं दानम्। विफल-दानम्। [illegible]। यथा,—

"[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।

गुरवेऽप्यनतस्ता यः स्तेनाय पतिताय च।
कृतघ्नाय च यद्दत्तं सर्व्वदा भ्रष्टविधिषे।
याचकाय च सर्व्वस्य वृषल्याः पतये तथा।
परिचारकाय भृत्याय सर्व्वत्र पिशुनाय च।
इत्येतानि तु राजेन्द्र वृथादानानि षोड़श।"

इति वह्निपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः। अन्यच्च। न्यायमार्गेण यद्दत्तं तत् सप्तविधमपि पुनर्नापहर्त्तव्यम्। यत् पुनरन्यायेन दत्तं तददत्तं षोड़शमपि प्रत्याहर्त्तव्यमेव। इत्यर्थादुक्तं भवति। नारदेन च।

"दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोड़शात्मकम्।"

इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतम्।

"पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः।
स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुः।
अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगरुजान्वितैः।
तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः।
बालमूढ़ास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्ज्जितम्।
कर्त्ता ममेदं कर्म्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत्।
अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्य्ये वा धर्म्मसंहिते।
यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतम्।"

इति मिताक्षरा।

वृथामांसं, क्ली, (वृथा निरर्थकं मांसम्।) देवपितृ-गुद्दिष्टमांसम्। तद्भक्षणे प्रेतत्वं भवति। यथा,

"वृथारेता वृथामांसो वृथावादी वृथामतिः।
निन्दको द्विजदेवानां स प्रेतो जायते नरः।"

इति वह्निपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः।

वृद्धं, क्ली, शैलजनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरः।

वृद्धः, पुं, वृद्धदारकः। इति राजनिर्घण्टः।

वृद्धः, त्रि, (वृधु वृद्धौ+क्तः। "यस्य विभाषा।" ७।२।१५। इति नेट्।) गतयौवनः। प्रवृद्धः। (यथा, मनुः। २।१५६।

"न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः।
यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः।")

पण्डितः। इति मेदिनी। आद्यस्य पर्यायः। प्रवयाः २ स्थविरः ३ जीनः ४ जीर्णः ५ जरन् ६। इत्यमरः। यातयामः ७ जर्ज्जरः ८। इति राजनिर्घण्टः। पलितः। इति जटाधरः।

वृद्धकाकः, पुं, (वृद्धः काकः।) काकविशेषः। दाँड़काक इति भाषा। तत्पर्यायः। द्रोणकाकः २ दग्धकाकः ३ [illegible] ४ पर्व्वतकाकः ५ वनाश्रयः ६ काकोलः ७। इति हेमचन्द्रः।

वृद्धगङ्गा, स्त्री, (वृद्धा गङ्गा।) नदीविशेषः। बुड़ीगङ्गा इति ख्याता। यथा,—

"[illegible]।
[illegible] नरः।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।
[illegible]।"

या निःसृता [illegible]
स्वर्णग्रीवेति विख्याता [illegible]
इति कालिकापुराणे
८२ अध्यायः।

वृद्धत्वं, क्ली, (वृद्ध+त्व।) [illegible]
पर्य्यायः। स्थाविरम् २। [illegible]
वार्द्धकम् ४। इति [illegible]
रघुः। १।२३।
"अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्या [illegible]
तस्य [illegible]
बाल्यादेरवधिमाह सुश्रुतः।
"वयस्तु त्रिविधं बाल्यं [illegible]
ऊनषोड़शवर्षस्तु नरो [illegible]
त्रिविधः सोऽपि दुग्धाशी [illegible]

दुग्धाशी वर्षपर्य्यन्तं [illegible]
तदुत्तरं स्यादन्नाशी [illegible]
मध्यं षोड़शसप्तत्योर्मध्यमः [illegible]
चतुर्थी मध्यमं प्राहुर्युग [illegible]
चत्वारिंशत्समा [illegible]
ततः क्रमेण क्षीणः [illegible]
वीर्य्यादीनामियन्त्येव [illegible]
बलोत्साहा उपक्षीणा [illegible]
बलोत्साहैर्हीनः।
"ततस्तु सप्ततेरूर्द्ध्वं क्षीणधातु[illegible]
क्षीयमाणेन्द्रियबलः [illegible]
वलीपलितखालित्ययुक्तः [illegible]
कासश्वासादिभिः क्लिष्टो [illegible]
यातो जिरह्री [illegible]

वार्द्धक्ये वर्द्धते वायु[illegible]
उपक्रमेत् चिकित्सितुं। [illegible]
"बाल्यं वृद्धिश्छविर्मेधा [illegible]
बुद्धिः कर्म्मेन्द्रियं चेतो जीवितं [illegible]
इति [illegible]

वृद्धदारकः, पुं, [illegible]
बीरताड़कवृक्षः। इति भरतः।
बीजताड़का इति च [illegible]
हिन्दीभाषा। तत्पर्यायः। [illegible]
लाङ्गली ७ आवेगी ८ [illegible]
अन्त्यगन्धा ९ [illegible]
जुङ्गा १०। इति [illegible]
१२ छागः १३। इति [illegible]
१४ हस्तिनासिका १५। [illegible]
दीर्घवालुका १६ [illegible]
कोटरपुष्पी १८ [illegible]
तत्पत्राणि कोटरपुष्पी [illegible]
पाटः। चर्म्म दुर्गन्धः। [illegible]
त्वम्। [illegible]
नाशः। इति राजनिर्घण्टः। [illegible]
"वृद्धदारो वृद्धदारः [illegible]
[illegible]

…स्त्री, (वृद्धत्वनाशकं दारु यस्य ।) वृद्ध-
…वृक्षः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
…दारुद्वयं गौल्यं पिच्छिलं कफवातनुत् ।
…सामदोषघ्नं द्वितीयं स्वल्पवीर्य्यदम् ॥”
…, त्रि, (वृद्धः प्रवृद्धो नाभिर्यस्य ।) उन्नत-
…। गोँड़नाभियुक्तव्यक्ति इति भाषा ।
…यः । तुण्डिलः २ तुण्डिभः ३ । इत्यमरः ॥
…महः, पुं, (प्रपितामहाद्वृद्धः ।) प्रपिता-
…तः । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र कन्यायाः
…ता नास्ति । यथा । तेनात्मपञ्चमे वृद्ध-
…महे सापिण्ड्यं निवर्त्तते इति प्रतिपादि-
अतएव प्रपितामहभ्रात्रा तत्सन्ततिभिः
…सापिण्ड्याभावात् कन्याजननमरणयोस्तेषां
…शौचं नास्ति किन्तु समानोदकनिमित्त-
…चमिति । इति शुद्धितत्त्वम् ॥
… स्त्री, (वृद्धा बला ।) महासमङ्गा । इति
निर्घण्टः ॥
…, पुं, अम्लवेतसः । यथा,—
…ल्लो वृद्धराजश्च द्वावेतौ तत्र कीर्त्तितौ ॥”
इति केचित् ॥
…, पुं, आम्रवृक्षः । यथा । सुपक्वो वृद्ध-
…। इति केचित् ॥
…तकः, पुं, (वृद्धः प्रवृद्धो विभीतक इव ।)
…तकः । इति शब्दमाला ॥
…, [स्] पुं, (वृद्धात् वृद्धस्यतेः शृणोतीति ।
असुन् । “वृद्धेभ्यः शृणोतीति वृद्धश्रवाः ।”
…लदत्तः । ४ । २२६ । “वृद्धं प्रभूतं श्रवः
… स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा यस्य ।” इति
भाष्ये सायणः । १ । ८९ । ६ । “वृद्धं श्रवो
कीर्त्तिर्वा यस्य ।” इति वेददीपे महीधरः ।
। ६ ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥
…, पुं, वृद्धानां समूहः । तत्पर्य्यायः । वार्द्ध-
… इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥
…कं, स्त्री, (वृद्धस्य सूत्रम् । ततः स्वार्थे
…) इन्द्रतूलम् । बुड़ीर सुता इति भाषा ।
…, हारावल्याम् ।
…सूत्रकमित्याहुरिन्द्रतूलं मनीषिणः ।
…पांशु वंशकफं वाततूलं मरुद्ध्वजम् ॥”
…स्त्री, (वृद्ध+टाप् ।) गतयौवना । बुड़ी
… भाषा । तत्पर्य्यायः । पलिक्नी २ । इत्य-
… ॥ पलिता ३ । इति भरतः ॥ स्थविरा ४
…ला ५ जरती ६ गतार्त्तवा ७ । इति
…निर्घण्टः ॥ तदवस्थाकालो यथा,—
…षोड़शाब्दवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता ।
…पञ्चाशतः प्रौढ़ा वृद्धा भवति तत्परम् ॥”
इति कालिदासः ॥ * ॥
…पि च ।
…वेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोड़श ।
…स्तु तरुणी ज्ञेया द्वात्रिंशद्वत्सरावधि ॥
…र्द्धमधिरूढ़ा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि ।
…त तत्परतो ज्ञेया सुरतोत्सववर्ज्जिता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

तस्याः सम्भोगे दोषो यथा,—
“बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी ।
प्रौढ़ा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥
निदाघशरदोर्बाला प्रौढ़ा वर्षावसन्तयोः ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा क्वापि शस्यते ॥
नार्त्तवे षोड़शाद्वर्षात् सप्तत्याः परतो न च ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्त्तुमर्हति ॥
पञ्चपञ्चाशतो नारी सप्तसप्ततितः पुमान् ।
द्वावेतौ न प्रसूयेते प्रसूयेते विपर्य्ययात् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
“शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥”
इति चाणक्यम् ॥ * ॥
अङ्गुष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥ महाश्राव-
णिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृद्धाङ्गुलिः, स्त्री, (वृद्धा अङ्गुलिः ।) हस्तपादयोः
स्थूलाङ्गुलिः । बुड़ आङ्गुल इति भाषा । तत्-
पर्य्यायः । अङ्गुष्ठः २ वृद्धा ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
वृद्धिः, स्त्री, (वृध+क्तिन् ।) अष्टवर्गान्तर्गतौ-
षधविशेषः । तत्पर्य्यायः । योग्या २ ऋद्धिः ३
सिद्धिः ४ लक्ष्मीः ५ । इत्यमरः ॥ पुष्टा ६ वृद्धि-
दात्री ७ मङ्गल्या ८ श्रीः ९ सम्पत् १० आशीः
११ जनेष्टा १२ भूतिः १३ सुत् १४ सुखम् १५
जीवभद्रा १६ । अस्या गुणाः ।
“ऋद्धिर्वृद्धिश्च मधुरा सुस्निग्धा तिक्तशीतला ।
रुचिमेधाकरी श्लेष्मकुष्ठक्रिमिहरा परा ॥
प्रयोगेष्वनयोरेकं यथालाभं प्रयोजयेत् ।
तत्र यद्यातुमिष्टिः स्यात्तद्द्वयमप्यत्र योजयेत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
ऋद्धिवृद्धोरुत्पत्तिलक्षणनामगुणाः ।
“ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोषयामले ।
श्वेतलोमान्वितः कन्दो लताजातः सरन्ध्रकः ॥
स एव ऋद्धिर्वृद्धिश्च भेदमप्यनयोर्ब्रुवे ।
तूलग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वामावर्त्तफला च सा ॥
वृद्धिस्तु दक्षिणावर्त्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः ।
ऋद्धिर्योग्या सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥
ऋद्धिर्बल्या त्रिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरुः ।
प्राणैश्वर्य्यकरी मूर्च्छारक्तपित्तविनाशिनी ॥
वृद्धिर्गर्भप्रदा शीता बृंहणी मधुरा स्मृता ।
तृष्णा पित्तास्रशमनी क्षतकासक्षयापहा ॥
राज्ञामप्यष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः ।
तस्मादस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात्तद्गुणं भिषक् ॥”
तत्प्रयत्नः प्रतिनिधिः ॥ * ॥ एतस्य प्रतिनिधि-
माह ।
“मेदा जीवककाकोली ऋद्धिद्वन्द्वेऽपि चासति ।
वरीविदार्य्यश्वगन्धावाराहीश्च क्रमात् क्षिपेत् ॥”
मेदा महामेदास्थाने शतावरीमूलं जीवकर्षभक-
स्थाने विदारीमूलं काकोलीक्षीरकाकोलीस्थाने-
ऽश्वगन्धामूलं ऋद्धिवृद्धिस्थाने वाराहीकन्दं
गुणैस्तत्तुल्यं क्षिपेत् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
नीतिवेदिनां षड्गुणादिविस्तारोऽन्यं तदतिदेशः ।

इत्यमरः ॥ नीतिवेदिनां नीतिशास्त्रज्ञानां
क्षयादिभिस्त्रिवर्गः । अन्येषान्तु धर्म्मकामार्थः
पूर्व्वमुक्तः । अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । तस्यैवोप-
चयो वृद्धिः । तस्य नोपचयो नाप्यपचयः
स्थानम् । अष्टवर्गो यथा,—
कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् ।
खन्याकरबलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् ॥
अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञामिति भरतः ॥ * ॥
वर्द्धनम् । तत्पर्य्यायः । स्फातिः २ । इत्यमरः ॥
(यथा, मनुः । १२ । १२४ ।
“एष सर्व्वाणि भूतानि पञ्चभिर्व्याप्य मूर्त्तिभिः ।
जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥”)
विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतैकादशयोगः ।
तत्र जातफलं यथा,—
“प्रसूतिकाले यदि वृद्धियोगो
नरः सुभोगी विनयान्वितश्च ।
धनप्रयोगग्रहणेषु दक्षो
विचक्षणः स्यात् क्रयविक्रयाभ्याम् ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
कलान्तरम् । सुद् इति भाषा । अभ्युदयः ।
समृद्धिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, शिशुपाल-
वधे । १५ । १ ।
“अथ तत्र पाण्डुतनयेन
सदसि विहितं मधुद्विषः ।
मानमसहत न चेदिपतिः
परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम् ॥”)
वृद्धिग्रहणनियमो यथा,—
“अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके ।
वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्पञ्चकमन्यथा ॥”
मासि मासि प्रतिमासं बन्धकं विश्वासार्थं यदा-
धीयते चाधिरिति यावत् । बन्धकेन सह वर्त्तत
इति सबन्धकः प्रयोगस्तस्मिन् सबन्धके प्रयोगे
प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमो भागो वृद्धिर्धर्म्या
भवति । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां
ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं
भवति । ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं शतम् । क्षत्त्रिये
त्रिकम् । वैश्ये चतुष्कम् । शूद्रे पञ्चकम् । मासि
मासीत्येव । द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा
इति द्वित्रिचतुःपञ्चाः । द्वित्रिचतुःपञ्चा अस्मिन्
शते वृद्धिर्दीयत इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् ।
तदस्मिन् वृद्ध्या यत्नाभशुल्कोपदा दीयते इति
कन् । इयं वृद्धिर्मासि मासि ग्रहणं इति
कालिका । इयमेव वृद्धिर्दिवसगणनया विभज्य
प्रतिदिवसं गृह्यमाणा कायिका भवति । तथा च
नारदेन ।
“कायिका कालिका चैव कारिता च तथा परा ।
चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिश्चतुर्विधा ॥”
वृहस्पतिः ।
“कायाविरोधिनी शश्वत् पणपादादि कायिका ।
प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता ॥
वृद्धिः सा कारिता नाम दर्शितेन स्वयं कृता ।
वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृता ॥”

गृहीत्वविशेषणेन वृद्धिः प्रकारान्तरमाह। कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्। कान्तारमरण्यं तत्र गच्छन्तीति कान्तारगाः ये वृद्ध्या धनं गृहीत्वा अधिकलाभार्थं अतिगहनं प्राणधनविनाशशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते दशकं शतं दद्युः। ये च समुद्रगास्ते विंशकं शतं मासि मासीत्येव। एतदुक्तं भवति कान्तारगेभ्यो दशकं शतं सामुद्रेभ्यश्च विंशकं शतं उत्तमर्णं आददीत्। मूलविनाशस्यापि शङ्कितत्वात् इति। *। इदानीं कारिता वृद्धिमाह।

"दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्व्वे सर्व्वासु जातिषु।"

सर्व्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णा अबन्धके सबन्धके वा स्वकृतां स्वाभ्युपगतां वृद्धिं सर्व्वासु जातिषु दद्युः। क्वचिदकृतापि वृद्धिर्भवति यथाह नारदः।

"न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचित्।
अनाकारितमप्यूर्द्धं वत्सरार्द्धाद्विवर्द्धते।" इति।

यस्तु याचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्तं प्रति कात्यायनेनोक्तम्।

"यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत्।
ऊर्द्धं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्।" इति।

यस्तु याचितकमादाय याचितोऽप्यदत्त्वा देशान्तरं याति तं प्रति तेनैवोक्तम्।

"कृत्वोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत्।
ऊर्द्धं मासत्रयात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात्।" इति।

यः पुनः स्वदेशे स्थित एव याचितो याचितकं न ददाति तं याचनकालादारभ्य वृद्धिं दापयेद्राजा। यथाह।

"स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित्।
तं ततो कारितां वृद्धिमनिच्छन्तञ्च दापयेत्।" इति।

अनाकारितवृद्धेरपवादो नारदेनोक्तः।

"पण्यमूल्यं भृतिस्त्यासो दण्डो यश्च प्रकल्पितः।
वृथादानाक्षिकपणा वर्द्धन्ते नाविवक्षिताः।
अविवक्षिता अनाकारिता इति। *। अधुना द्रव्यविशेषे वृद्धिविशेषमाह। सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणाम्। पशूनां स्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः। पशूनां स्त्रीणां पोषणासमर्थस्य तत्पुष्टिसन्ततिकामस्य प्रयोगः सम्भवति। वहयश्च चौरपरिचर्य्यार्थिनः। अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य कस्य द्रव्यस्य कियती परा वृद्धिरित्यपेक्षित आह। रसस्याष्टगुणा परा।

"वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परा।"

रसस्य तैलघृतादेर्वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य स्वकृतया वृद्ध्या वर्द्धमानस्याष्टगुणा वृद्धिः परा नातःपरं वर्द्धते। तथा वस्त्रधान्यहिरण्यानां यथासंख्यं चतुर्गुणाः त्रिगुणा द्विगुणा च वृद्धिः परा। अतिरेव तु रसस्य चैगुण्यमुक्तम्। त्रिगुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनैव रसा व्याख्याताः पुष्पमूलफलानि च। तुला धृतं त्वष्टगुणमिति। मनुना तु धान्यस्य पुष्पमूलफलादीनाञ्च पञ्चगुणत्वमुक्तम्। "धान्ये शदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चतामिति।" शदः क्षेत्रफलं पुष्पमूलफलादि। लवो मेषोर्णाचमरीकेशादि। वाह्यो बलीवर्द्दतुरगादि। धान्यशदलववाह्यविषया वृद्धिः पञ्चगुणत्वं नातिक्रामतीति। तच्चाधमर्णयोग्यतातारतम्येन दुर्भिक्षादिकालवशेन च व्यवस्था द्रष्टव्या। एतच्च सकृत्प्रयोगे सकृदाहरणे च वेदितव्यम्। पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्रयोगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे अनेकशः प्रयोगान्तरकरणे सुवर्णादिकं द्वैगुण्यादतिक्रम्य पूर्व्ववद्वर्द्धते। सकृत्प्रयोगेऽपि प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वा वृद्ध्याहरणेऽधमर्णदेयस्य द्वैगुण्यसम्भवात्। पूर्व्वाहृतवृद्ध्या सह द्वैगुण्यमतिक्रम्य वर्द्धत एव। यथाह मनुः। कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाहृता। सकृदाहितेत्यपि पाठोऽस्ति। उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदं तस्य वृद्धिः कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति नातिक्रामति। यदि सकृदाहिता सकृत्प्रयुक्ता पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यमत्येति सकृदाहृतेति पाठे शनैः शनैः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिसंवत्सरं वाधमर्णादाहृता द्वैगुण्यं नात्येतीति व्याख्येयम्। तथा गौतमेनाप्युक्तम्। चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोगस्येति प्रयोगस्येत्येकवचननिर्द्देशात् प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमोऽभिप्रेतः। चिरस्थान इति निर्द्देशात् शनैः शनैर्वृद्धिग्रहणे द्वैगुण्यातिक्रमो दर्शितः। इति मिताक्षरा। कुरण्डरोगः। वर्द्धः। इति हेमचन्द्रः। समूहः। इति शब्दचन्द्रिका। शैलेयम्। धनम्। इति राजनिर्घण्टः। *।

वृद्धिका, स्त्री, (वृद्धिरेव। स्वार्थे कन्।) ऋद्धिनामौषधम्। इति शब्दमाला।

वृद्धिजीविका, स्त्री, (वृद्ध्या जीविका।) ऋणदानजीविका। तत्पर्य्यायः। अर्थप्रयोगः २ कुसीदम् ३। इत्यमरः। कलान्तिका ४। इति शब्दरत्नावली।

वृद्धिदः, पु, (वृद्धिं ददातीति। दा + कः।) जीवकः। शूकरकन्दः। इति राजनिर्घण्टः। वृद्धिदातरि, त्रि। (यथा, वृहत्संहितायाम्। ५३। ६७।

"प्राक्शाखया वियुक्तं सचैत्रं वृद्धिदं वास्तु।")

वृद्धिश्राद्धं, क्ली, (वृद्धये यत् श्राद्धम्।) वृद्धिनिमित्तकश्राद्धम्। तत्तु अभ्युदयनिमित्तं पित्राद्युद्देशेन श्रद्धया अन्नादेर्द्दानम्। तत् कर्म्मविशेषात् पूर्व्वं कर्त्तव्यं यथा। निर्णयामृते मत्स्यपुराणम्।

"अन्नप्राशे च सीमन्ते पुत्त्रोत्पत्तिनिमित्तके।
पुंसवने निषेके च नववेश्मप्रवेशने।
देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः।
तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे ...
वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्त्तितम्।"

... आभ्युदयिकश्राद्धम्।
यथा,—
"वृद्धिश्राद्धं प्रवक्ष्यामि ...
... मातृपूर्व्वकम् ...
तृप्तेषु ...
... कर्त्तव्यम्। दक्षिणस्य ...
... पितामहप्रपितामह ...
प्रमातामहानां ...
नान्दीमुखानां श्राद्धं कर्त्तुं ...
विश्वेदेवानां श्राद्धं ...
कर्त्तव्यमिति ...
... इत्येते ...
गृहीत्वा देवश्राद्धं ...
अमुकगोत्राणां मातृपितामह ...
नान्दीमुख्याः श्राद्धं ...
कर्त्तव्यमिति ...
करिष्यामीति तैरुक्ते इत्येते ...
... आसनम्। ...
आवाहनम्। ...
आगच्छन्तु महाभागा ...
ॐ विश्वेदेवाः शृणुतेमं ...
उपहूतास्त्वे ये अग्निष्वात्ता ...
सदास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम्। ...
इति विश्वेदेवावाहनं ...
... आवाहनम्। ततः ...
... आसनम्। ...
दानञ्च। अर्घ्यदानादि ...
पितामह्या मातुः। तत ...
आसनमासनमावाहनं ...
वृद्धप्रपितामहादीनां
ॐ वसुरुद्रादित्यसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देव ...
सपृतं समाभीयं सयवं दधि ...
बिल्वार्च्चितं नमः। इति
ॐ अमुकगोत्रे मातृपितामहि ...
नान्दीमुखि एतत्ते ...
मातामहप्रमातामहेभ्यः।" इति ...
अध्यायः। अन्यच्च।
"तृतीयमाभ्युदयिकं वृद्धिश्राद्धं ...
उत्सवानन्दसम्भारे यज्ञोद्वाहादिकेषु।
मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम्।
ततो मातामहा राजन् विश्वेदेवास्तथैव च।
प्रदक्षिणोपचारेण दध्यक्षतफलोदकैः।
प्राङ्मुखो निर्व्वपेत् पिण्डान् दूर्व्वया ...

सम्पन्नमित्यभ्युदये दद्यादर्घ्यं द्वयोर्द्वयोः।

...ति पुष्पाः प्रसवार्थं सम्भवन्ति ।
...र्थ: कर्मणि क्तः । ...
... कर्मणि ...
...ि शास्त्रो ... ।
... पति पुत्रोत्पादनात् पुत्रः ।
...: ... प्रमाणात् प्रमाः ।
...नाशान्तर ... पर: ।"
... ... नाम
...प. । विकारत् ...
। ... ।
. (... । "...
।" ५ । ४ । ८७ । ...
) ... । तत्पर्य्यायः । ... ।
। (यथा, कुमारसम्भवे । ५ । ७० ।
...ितीक्ष ...
... ।")
, त्रि, (... । ...+
... ।) ... । तत्पर्य्यायः ।
.२. बाहुलिकः ३ पुष्पेदः ४ पुर्णादिश;
...ि शब्दरत्नावली । स्त्रियां ६ । इति
: ।
... । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-
आत्म०-सेट् । शादेट् ।) ङ, वर्द्धिता
। वर्द्धते जनः । च, वर्द्धति विकाशति ।
... । इति दुर्गादासः ।
...नौ । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-
प०-सेट् ।) च, वर्द्धयति । इति दुर्गा-

पुं. (वृध+"कनुग्जिहर्षीति ।" उणा०
।। इत्यनेन चाभावः । स च कित् ।)
। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ।
...ि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । २ । ५ ।
...शिशो वृषणासु जभुरन् ।"
...ासु प्रवर्द्धमानासु ।" इति सायणः
। यथा च तत्रैव । ८ । ३ । ६ ।
'...दियासु वृषणो
...दि बाह्नाताय प्रतवसे शुभं यो ।"
...ः वृत्ताच्छादिभिर्वर्द्धमानस्तम् ।" इति
...सायणः ।)
पुं, (वृध+बाहुलकात् क्वाशुच् । स च
) पुरुषः । यज्ञम् । क्षतिः । इत्युणादि-
।
; (वृध+"इगुपधाज्ञाकृकिरः कः ।"
। ११० । इति कप् ।) वर्द्धनीयम् ।
...ः कप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
; फलपुष्पपत्रादिर्येन धार्य्यते तत् । बोटा
...ाषा । तत्पर्य्यायः । प्रसवबन्धनम् २ ।
...: । (यथा, रघुवंशे । ५ । ६९ ।
...र्थं हरति पुष्पमनोकहानाम् ।")
...रा । कुचाग्रम् । इति मेदिनी ।
पुं, वार्त्ताकी । इति शब्दरत्नावली ।
। स्त्री, वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ।

वृन्दिता, स्त्री, अट्टुम्बा । इति शब्दचन्द्रिका ।
वृन्दं, क्ली, (वृञ्+"वृञ्दादयश्चेति ।" उणा० ४
। ९८ । इति वन् नुम् गुणाभावश्च निपात्यते ।)
समूहः । इत्यमरः । (यथा, भागवते । ३ ।
२८ । ३० ।
"भृत्या स्वया कुटिलकुन्तलवृन्दजुष्टम् ।")
वृन्दः, पुं, समार्बुदः । शतकोटिरिति यावत् । इति
ज्योतिषम् । अस्य नामान्तरं महार्बुदः ।
वृन्दा, स्त्री, तुलसी । इति शब्दरत्नावली । वन-
स्पतविशेषः । अस्या विवरणं तुलसीशब्दे द्रष्टव्यम् ।
केदारराजकन्या । राधायोड़शनामान्तर्गत-
नामविशेषः । एतद्विवरणं वृन्दावनशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ।
वृन्दारः, त्रि, मनोज्ञम् । इति शब्दमाला ।
वृन्दारकः, पुं, (वृन्दमस्यास्तीति । वृन्द+"शृङ्ग-
वृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः ।" ५ । २ । १२२ ।
इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या आरकन् ।) देवता ।
इत्यमरः । (यथा, भागवते । ६ । १० । ३० ।
"अपि वृन्दारका यूयं न जानीथ शरीरि-
णाम् ।")
यूथपालः । यथा,—
"वृन्दारकः सुरे ख्रैष्ठे मनोज्ञे यूथपालके ।"
इति भरतधृतकोषः ।
वृन्दारकः, त्रि, (वृन्दार+स्वार्थे कन् ।) मनोज्ञः ।
(यथा, महाभारते । ११ । १६ । ५ ।
"मुषा वृन्दारकः सर्वोविकलैः पुरुषर्षभः ।")
श्रेष्ठः । इति मेदिनी । तत्पर्य्यायाः प्रवर्हादिः ।
वृन्दारकी स्त्रीमुख्यौ । इत्यमरः ।
वृन्दावनं, क्ली, मथुरामण्डलान्तर्गततीर्थम् । तन्नामकारणं
यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

"पुरा केदारनृपतिः सप्तद्वीपपतिः स्वयम् ।
आसीत् सत्ययुगे ब्रह्मन् सत्यधर्मरतः सदा ॥
स रेमे सह नारीभिः पुत्रपौत्रगणैः सह ।
पुत्रानिव प्रजाः सर्व्वाः पालयामास धार्म्मिकः ॥
कृत्वा शतक्रतुं राजा लेभे शिक्रत्वमीप्सितम् ।
कृत्वा नानाविधं पुण्यं फलकाङ्क्षी न च स्वयम् ॥
नित्यं नैमित्तिकं सर्व्वं श्रीकृष्णप्रीतिपूर्ब्बकम् ।
केदारतुल्यो राजेन्द्रो न भूतो भविता पुनः ॥
पुत्रेषु राज्यं संन्यस्य प्रिया त्रैलोक्यमोहिनी ।
जैगीषव्योपदेशेन जगाम तपसे वनम् ॥
हरेरैकान्तिकी भक्तो ध्यायते सन्ततं हरिम् ।
आस्ते सुदर्शनं चक्रमस्ति यत्सन्निधौ मुने ॥
चिरं तप्त्वा नृपश्रेष्ठो गोलोकञ्च जगाम सः ।
केदारनामतीर्थं तत्तन्नाम्ना च बभूव ह ॥
अद्यापि तत्र स्नातः प्राणी सद्यो मुक्तो भवेत् ध्रुवम् ।
कमलांशा तस्य कन्या नाम्ना वृन्दा तपस्विनी ॥
न वव्रे सा वरं कञ्चित् योगशास्त्रविशारदा ।
दत्तं दुर्व्वाससा तस्मै हरेर्मन्त्रं सुदुर्लभम् ॥
सा विरक्ता गृहं त्यक्त्वा जगाम तपसे वनम् ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि तपस्तेपे सुनिर्ज्जने ॥
आविर्ब्बभूव श्रीकृष्णस्तत्पुरो भक्तवत्सलः ।
प्रसन्नवदनः श्रीमान् वरं दृणीष्वेत्युवाच सः ॥
दृष्ट्वा सा राधिकाकान्तं शान्तं सुन्दरविग्रहम् ।
मूर्च्छां संप्राप सा सद्यः कामबाणप्रपीड़िता ॥
सा च वव्रे वरं यत्र पतिस्त्वं मे भवेति च ।
ओमित्युक्ता च रहसि चिरं रेमे तया सह ॥
सा जगाम च गोलोकं कृष्णेन सह कौतुकात् ।
राधासमा सा सौभाग्यात् गोपीश्रेष्ठा बभूव सा ॥
वृन्दा यत्र तपस्तेपे तत्तु वृन्दावनं स्मृतम् ।
वृन्दा यत्र कृता क्रीड़ा तेन वा मुनिपुङ्गव ॥
अथान्यदपि इतिहासं शृणु वत्स पुराकृतम् ।
येन वृन्दावनं नाम निबोध कथयामि ते ॥
कुशध्वजस्य कन्ये द्वे धर्म्मशास्त्रविशारदे ।
तुलसीवेदवत्यौ च विरक्ते भवकर्म्मणि ॥
तपस्तप्त्वा वेदवती प्राप नारायणं परम् ।
सीता जनककन्या सा सर्व्वत्र परिकीर्त्तिता ॥
तुलसी च तपस्तप्त्वा वाञ्छां कृत्वा हरिं पतिम् ।
दैवाद्दुर्व्वाससः शापात् प्राप्य शङ्खचूड़ं पतिम् ॥
पश्चात् संप्राप कमलाकान्तं कान्तं मनोहरम् ।
तस्याश्च तपसः स्थानं उदितश्च तपोधन ।
तेन वृन्दावनं नाम प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ॥
अथवा ते प्रवक्ष्यामि परं हेत्वन्तरं शृणु ।
येन वृन्दावनं नाम पुण्यक्षेत्रञ्च भारते ॥
राधाषोड़शनाम्नाञ्च वृन्दा नाम श्रुतौ श्रुतम् ।
तस्याः क्रीड़ावनं रम्यं तेन वृन्दावनं स्मृतम् ॥
गोलोके प्रीतये तस्याः कृष्णेन निर्म्मितं पुरा ।
क्रीड़ार्थं भुवि तन्नाम्ना वनं वृन्दावनं स्मृतम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे वृन्दावन-
प्रस्तावः १७ अध्यायः ॥ ॥
अथ वृन्दावनवर्णनम् ।

ईश्वर उवाच ।

"गुह्याद्गुह्यतरं रम्यं परमानन्दकारणम् ।
चमत्कृतं रहस्यानां रहस्यं परमं परम् ॥
दुर्लभानाञ्च परमं दुर्लभं मोहनं परम् ।
सर्व्वशक्तिमयं देवि सर्व्वस्थानेषु गोपितम् ॥
सात्वतां स्थानमूर्द्धन्यं विष्णोरत्यन्तवल्लभम् ।
नित्यं वृन्दावनं नाम ब्रह्माण्डोपरि संस्थितम् ॥
पूर्णब्रह्मसुखैश्वर्य्यं नित्यमानन्दमव्ययम् ।
वैकुण्ठादि तदंशांशं स्वयं वृन्दावनं भुवि ॥
गोलोकैश्वर्य्यं यत्किञ्चित् गोकुले तत्प्रकीर्त्तितम् ।
वैकुण्ठादिवैभवं यत् द्वारकायां प्रकाशयेत् ॥
यद्ब्रह्मपरमैश्वर्य्यं नित्यं वृन्दावनाश्रयम् ।
तस्मात् त्रैलोक्यमध्ये तु पृथ्वी धन्येति विश्रुता ॥
यत् स्थाक्षाच्छुरकं धाम विष्णोरत्यन्तवल्लभम् ।
स्वस्थानमधिकं नामधेयं माथुरमण्डलम् ॥
निगूढ़ं परमं स्थानं पुर्य्यभ्यन्तरसंस्थितम् ।
सहस्रपत्रकमलाकारं माथुरमण्डलम् ॥
विष्णुचक्रपरिभ्रामधाम वैष्णवमद्भुतम् ।
कर्णिकापत्रविस्तारं रहस्यक्रमसंस्थितम् ॥
प्रधानं द्वादशारण्यं माहात्म्यं कथितं क्रमात् ।
भद्रश्रीलोहभाण्डीरमहातालखदीरकाः ॥
बकुलं कुमुदं काम्यं मधु वृन्दावनं तथा ।
द्वादशैता वने संख्याः कालिन्द्याः सप्त पश्चिमे ।

पूर्व्वे पद्मवनं प्रोक्तं तत्रास्ति शुभमुत्तमम् ।
महावनं गोकुलाख्यं रम्यं मधुवनं तथा ॥
पूर्व्वे तु पञ्च महाद्वादशाद्याः सप्त पश्चिमे ।
काम्यकोपवनं प्रोक्तं तत्क्रीडारसस्थलम् ॥
कदम्बखण्डिकं नन्दवनं नन्दीश्वरं तथा ।
नन्दनानन्दखण्डस्य पालाशाशोककेतकम् ॥
सुगन्धिमादनं कैलासाख्यं भोजनस्थलम् ।
सुधाप्रभावनं तत्र दहनं पेयपानकम् ॥
स्नानमुख्य दधिपानं चक्रभानुपुरं तथा ।
अद्भुतं त्रिदशैर्बालक्रीडस्य धूसरम् ॥
सेतुबन्धं सरो वीरस्तत्कथाथापि नन्दनम् ।
तत्रैव वने सङ्कालिङ्ग्य तोयवनं स्मृतम् ॥
पूर्व्वोक्तं द्वादशारण्यं प्रधानं वनमुत्तमम् ।
तयोरन्तरे चतुर्थेच वनञ्च समुदाहृतम् ॥
नानाविधरसक्रीडानानालीलारसस्थलम् ।
दर्शनस्पर्शनालापरसमक्षममीरितम् ॥
अष्टपत्रकमध्ये गोकुलाख्यं महत् पदम् ।
कर्णिका तन्महाधाम गोविन्दस्थानमुत्तमम् ॥
तस्योपरि स्वर्णपीठे मणिमण्डपमण्डितम् ।
तत्र तत्र प्रमाणेन दिक्षु दलमीरितम् ॥
यद्रूपं तद्विधं प्रोक्तं परं गुह्यतमोत्तमम् ।
तस्मिन् दले महापीठं निगमागमदुर्गमम् ॥
योगीन्द्रैरपि दुष्प्रापं सर्व्वात्मा यत्र गोकुलम् ।
द्वितीयं दलमाग्नेयं तद्दलं द्विधा तथा ॥
गुह्यकन्दपीठोरुकुटीरौ तद्दले स्थितौ ।
पूर्वदलं तृतीयं यत् प्रधानं स्थानमुच्यते ॥
तत्रादिपञ्चमीयोगे समीक्ष्य नगुर्व्यं भवेत् ।
चतुर्थदले याम्ये सिद्धपीठेऽपि वर्षकम् ॥
कात्यायन् पूजया गौरी यत्र कात्यायनीं लभेत् ।
वस्त्रालङ्कारहरणं तद्दले समुदाहृतम् ॥
उत्तरे पञ्चमं प्रोक्तं दलं सर्व्वदलोत्तमम् ।
द्वादशादित्यमध्ये च दलञ्च कर्णिकासमम् ॥
वायव्ये षष्ठं दलं तत्र कालीहृदः स्मृतः ।
दलानामुत्तमञ्चैव प्रधानस्थानमुच्यते ॥
कर्णिकामध्ये चैव पश्चिमे सप्तमं दलम् ।
यज्ञपत्नीकामाय ददावभिमतवरप्रदम् ॥
अघासुरस्य निर्वाणं चक्रे निरदर्शितम् ।
ब्रह्ममोहनमत्रैव दलं च भक्तिरसाश्रयम् ॥
नैर्ऋत्याम् दलं प्रोक्तमष्टमं व्योमघातनम् ।
शङ्खचूडवधश्चात्र नानाकेलिरसस्थलम् ॥
अष्टमदलं प्रोक्तं वृन्दारण्यावतरणम् ।
श्रीमद्वृन्दावनं धन्यं यमुनायाः प्रदक्षिणम् ॥
हिरण्यकण्ठपद्माभा इतो योगीश्वरादिभिः ।
तदङ्के षोडशदल स्थिता पूर्वं तदीरितम् ॥
[illegible] शैलं [illegible] ।
[illegible] महद्धाम प्रधानं षोडशं दलम् ॥
[illegible] कर्णिकासमम् ।
[illegible] मथुरं प्रोक्तं तत्र [illegible] ।
[illegible] कन्दर्पकारकम् ।
[illegible] ॥
[illegible] विविधाकारसम्भवम् ।
[illegible] दलञ्च समुदाहृतम् ॥

सर्व्वश्रेष्ठदलं प्रोक्तं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
तत्र गोवर्द्धने रम्ये नित्यानन्दरसाश्रये ॥
कर्णिकायां महालीला तल्लीला रसगह्वरे ।
यत्र कृष्णो नित्यवृन्दाकाननस्य पतिर्भवेत् ॥
कृष्णो गोविन्दतां प्राप्तः किमन्यैर्बहुभाषितैः ।
दलं तृतीयमाख्यातं सर्व्वश्रेष्ठोत्तमोत्तमम् ॥
चतुर्थदलमाख्यातं महाद्भुतरसस्थलम् ।
हरिर्वंशस्य पतिः श्यामानित्यं गोवर्द्धनः स्वयम् ॥
कदम्बखण्डी तत्रैव पूर्णानन्दरसाश्रयः ।
स्निग्धं हृद्यं प्रियं रम्यं दलञ्च समुदाहृतम् ॥
नन्दीश्वरदलं रम्यं तत्र नन्दालयः स्मृतः ।
कर्णिकादलमाहात्म्यं पञ्चमं दलमुच्यते ॥
अधिष्ठातात्र गोपालो धेनुपालस्ततः परम् ।
दलं षष्ठं यदाख्यातं तत्र नन्दवनं स्मृतम् ॥
सप्तमं बकुलारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्त्तितम् ।
दलाष्टमं तालवनं तत्र धेनुवधः स्मृतः ॥
नवमं कुमुदारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्त्तितम् ।
काम्यारण्यं दलं हृद्यं दशमं सर्व्वकारणम् ॥
भक्तप्रसादनं तत्र विष्णुदन्तं प्रदर्शितम् ।
लयक्रीडारसस्थानं प्रधानं दलमुच्यते ॥
दलमेकादशं प्रोक्तं भक्तानुग्रहकारणम् ।
निर्व्वाणं सेतुबन्धस्य नानारससमन्वितम् ॥
भाण्डीरं द्वादशदलं वनं रम्यं मनोहरम् ।
कृष्णक्रीडारसस्तत्र श्रीदामादिभिरावृतः ।
त्रयोदशदलं श्रेष्ठं तत्र भद्रवनं स्मृतम् ॥
चतुर्द्दशदलं प्रोक्तं सर्व्वसिद्धिप्रदायकम् ।
श्रीवनं तत्र [illegible] सर्व्वैश्वर्य्यस्य कारणम् ॥
कृष्णलीला[illegible] क्रीडाशिकामिवर्द्धनम् ।
पञ्च[illegible]दलं [illegible] तत्र लौहवनं स्मृतम् ॥
[illegible] षोडशदलं माहात्म्ये कर्णिकासमम् ।
[illegible] महावन तत्र यत्र तत्रास्ति गुह्यमन्दम् ॥
[illegible] बालक्रीडारसस्तत्र वत्सपालैः समाहृतः ।
[illegible] पूतनादिवधस्तत्र यमलार्ज्जुनभञ्जनम् ॥
[illegible] अधिष्ठाता तत्र बालगोपालः पञ्चमाब्दिकः ।
[illegible] नाम्ना दामोदरः प्रोक्तः प्रेमानन्दरसार्णवः ॥
[illegible] प्रसिद्धमाख्यातं सर्व्वश्रेष्ठोत्तमम् ।
[illegible] क्रीडा च कृष्णस्य विहारस्तत्र वर्णिते ।
[illegible] प्रधानं कृष्णस्य दलञ्च समुदाहृतम् ॥ ०

पार्व्वत्युवाच ।

वृन्दावनस्य माहात्म्यं रहस्यं परमाद्भुतम् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महाप्रभो ॥

ईश्वर उवाच ।

कथितं ते प्रियतमे गुह्याद्गुह्यतमोत्तमम् ।
रहस्यानां रहस्यं यद्दुर्लभानाञ्च दुर्लभम् ।
त्रैलोक्यगोप्यं [illegible] देवेश्वरपूजितम् ॥
ब्रह्मादिमुनिभिः [illegible] सुरसिद्धादिसेवितम् ।
योगीन्द्रा ध्यानमग्नास्तत्र [illegible] रम ॥
वृन्दावनं रम्यं पूर्णानन्दरसाश्रयम् ।
चिन्तामणिमयी भूमिस्तत्र [illegible] ।
[illegible] सुरद्रुमास्तत्र सुरभिवृन्दसेविताः ॥
[illegible] ज्ञानी पुरुषो विष्णुवर्द्धनो [illegible] ।

तत्र कैशोरवयसं [illegible]
मतिमांश्च वयस्यं [illegible]
सुहृदश्च [illegible]
पूर्णानन्दसुखि तथं [illegible]
प्रमत्तकोटिमुग्धादि [illegible]
कपोलयुग्मं [illegible]
सुमङ्गलसुखादि [illegible]
नानावर्णैश्च [illegible]
सु [illegible]
मन्दमारुतसंविकासित [illegible]
पूर्णेन्दुनिभाननं [illegible]
चतुःसमुन्नतिश्चैव [illegible]
कलौघयत्नादर्वविक [illegible]
पूर्णानन्दावतारं पूर्ण [illegible]
गुह्यानीतं परं धाम [illegible]
यत्र कृष्णादिरूपैः [illegible]
किं पुनर्दर्शनात् [illegible]
गोविन्दादिरूपवर्णं [illegible]
सहस्रवदनं [illegible]
तत्र कल्पवृक्षमूले [illegible]
गुह्याद्गुह्यतमं [illegible]
चतुर्वर्ग विवर्ज्जितं [illegible]
गोविन्दोद्देशे [illegible]
मुनिगणा यतः [illegible]
[illegible]
वृन्दावनविहारी [illegible]
[illegible]
[illegible]

मा गुणातीतः साक्षाद्वृन्दावनेश्वरः ।
करलीलायां वासुदेवोऽभवत् प्रभुः ॥
कामपूरणाय नित्यानां रमणाय च ।
नां विनोदाय स्वयं नन्दसुतोऽभवत् ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥
री, स्त्री (वृन्दावनस्येश्वरी ।) राधा ।

निऽभवत् सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि ।
र्म्मांस्तु विज्ञेया प्राकट्येनैव पार्व्वति ! ॥
सुता या तु नित्यानन्दस्वरूपिणी ।
कान्तलीलायां श्रीः श्यामा कृष्णवल्लभा ।
श्वरी राधा साक्षात् कृष्णात्मिका परा ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥
त्रि, (अयमेषामतिशयेन वृन्दारकः
वृन्दारक + इष्ठन् । "प्रियस्थिरेति ।"
७ । वृन्दादेशः ।) अयमनयोरेषां वा
येन वृन्दारको देवो मुख्यो वा । इति
धटीकायां दुर्गादासः ॥
[स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन वृन्दा-
वृन्दारक + ईयसुन् । प्रियस्थिरेति वृन्दा-
) वृन्दिष्ठः । अयमनयोरेषां वा अति-
वृन्दारकः इत्यर्थे ईयसुप्रत्ययेन निष्पन्न-
। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
य वृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
-पर०-सक०-सेट् ।) इर्, अवृश्चत् अव-
अत्रात् पुषादित्वान्नित्यं ङ इत्यन्ये । य,
वरं कन्या । इति दुर्गादासः ॥
(व्रश्च + "वनिदाश्युसृहमदीति ।" उणा०
४ । इति शक् ।) उन्दुरः । इति
मावली ॥ वासकः । इत्यमरटीकायां
॥
, ओषधीविशेषः । इत्युणादिकोषः ।
, (व्रश्च छेदने + "वृश्चिकृष्योः किकन् ।"
२ । ४० । इति किकन् ।) शूककीटः ।
: । सुयापोका इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
टकः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ कीट-
। विछा इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
२ द्रोणः ३ वृषनः ४ । इति राज-
: ॥ दुणः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
६ अलः ७ अली ८ । इति जटा-
* । वृश्चिकविषस्य लक्षणमाह ।
विरिवाग्नि च भिनत्तीवोर्द्ध्वमाशु च ।
स्य विषं याति पश्चाद्दंशोऽवतिष्ठते ॥"
वृश्चिकदष्टस्य लक्षणमाह ।
साध्यैस्तु वृश्चिकैर्दष्टो नरः ।
पतद्भिरवधं वेदनार्त्तो जहात्यसून् ॥"
वृश्चिकैस्तेषामेवानुक्तैः । उदारादिमृ-
उदारादिकार्म्मैर्दष्टो भवति । अल्पं
मि इत्यन्वयः ॥ * । अस्य चिकित्सा ।
कस्य दलः कल्को घृतसैन्धवसंयुतः ।
यो मधुना लेपाद्वृश्चिकस्य विषं हरेत् ॥
गाय हरितसंज्ञावर्त्तदलस्य तु ।

वृश्चिकेन नरो विद्धः क्षणाद्भवति निर्व्विषः ॥"
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अथ वृश्चिकविषहरमन्त्रः । ॐ सर स्फुः ह ॐ
छिलि मिलि चिलि चिलि स्फुः अव्रवी स्फुः
सर्व्वेभ्यो देवेभ्यः स्फुः । इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १ । १९१ । १६ ।
"वृश्चिकस्यारसं विषमरसं वृश्चिक ते विषम् ॥"
"वृश्चिकस्यैतद्विषं अरसमसारं वाधकं न भवति ।"
इति तद्भाष्ये सायणः ॥ विषस्य विशेषविवरणन्तु
अत्रैव १—१६ मन्त्रेषु द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) मेषादि-
द्वादशराश्यन्तर्गताष्टमराशिः । अस्याधिष्ठात्री
देवता वृश्चिकः । विशाखाशेषपादानुराधा-
ज्येष्ठासमुदायेनैतद्राशिर्भवति । स च शीर्षो-
दयः । श्वेतवर्णः । जलराशिः । उत्तरदिक्पतिः ।
कफप्रकृतिः । जलचरः । बहुपुत्रः । बहुस्त्री-
सङ्गः । चित्रतनुः । विप्रवर्णश्च । अस्य विशेष-
संज्ञाः । सौम्यः । अङ्गना । ब्राह्मनः । चरः ।
स्थिरः । पुष्करः । सरीसृपजातिः । ग्राम्यः ।
तद्राशिजात एतादृशो भवति । मौनी । मन्द-
गतिः । कृपालुः । कुबुद्धिः । नीचसङ्गश्च । इति
वृहज्जातकादयः ॥ * ॥ तल्लग्नजातफलम् ।
"वृश्चिकोदयसञ्जातः शौर्य्यवानतिदुष्टधीः ।
भवेद्विज्ञानसम्पन्नो विग्रही सुभगः सुधीः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
ओषधीभेदः । इति मेदिनी ॥ द्वालिकः ।
द्वालः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ मदन-
वृक्षः । कर्कटः । गोमयकीटः । इति भरतः ॥
अग्रहायणमासः । इति सारसुन्दरी ॥
वृश्चिकप्रिया, स्त्री, (वृश्चिकस्य प्रिया ।) पूतिका ।
इति शब्दमाला ॥
वृश्चिकर्णी, स्त्री, आखुकर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृश्चिका, स्त्री, क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्य्यायः । नख-
पर्णी २ पिच्छिला ३ अलिपत्रिका ४ । अस्या
गुणाः । पिच्छिलत्वम् । अम्लत्वम् । अन्तर्वृद्धा-
दिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृश्चिकाली, स्त्री, (वृश्चिकानामालिर्यत्र ।) क्षुप-
विशेषः । बिछाटी इति भाषा । तत्पर्य्यायः ।
वृश्चिपत्री २ विषघ्नी ३ नागदन्तिका ४ सर्प-
दंष्ट्रा ५ अमरा ६ काली ७ उष्ट्रधूसर-
पुच्छिका ८ । इति रत्नमाला ॥ विषाणी ९
नेत्ररोगहा १० उष्ट्रिका ११ अलिपर्णी १२
दक्षिणावर्त्तकी १३ कालिका १४ आगमा-
वर्त्ता १५ देवलाङ्गूलिका १६ करभी १७ भूरि-
दुग्धा १८ कर्कशा १९ स्वर्णदा २० शुभ्रफला २१
क्षीरविषाणिका २२ भासुरपुष्पा २३ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मूत्रकृच्छ्रात-
कारित्वम् । रक्तपित्तविषस्फोटाश्मदोषहरत्वम् ।
दन्त्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
"वृश्चिकाली विषघ्नी तु कासमारुतनाशिनी ।"
इति राजवल्लभः ॥
वृश्चिपत्री, स्त्री, वृश्चिकाली । इति रत्नमाला ॥
वृश्चीरः, पुं, श्वेतपुनर्नवा । इति रत्नमाला ॥

वृष, उ सेचने । प्रजनैश्वर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-पर०-सक०-अक० च-सेट् । क्त्वावेट् ।)
उ, वर्षित्वा वृष्ट्वा । इति दुर्गादासः ॥
वृष, क ङ प्रजनैश्वर्य्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) क ङ, वर्षयते ।
अस्य पञ्चमस्वरानुबन्धो वैयाकरणक्रमकृत:
सुधीभिर्हेयः । चान्तेभ्यः सर्व्वत्र नित्यम् साम्प्र-
दायिकत्वात् । न च ग्रन्थानुरोधात् पाठः
इति वाच्यम् । तर्हि अनुक् यक्षौ । क ङ वञ्च
वञ्चने । वृत क ङ दीप्तौ । दिव क ङ परि-
कूजने । कदि वर्द्धे । वृष क ङ शक्तिबन्धे ।
जसक् वधेऽनादरे । इत्येषामष्टानामपि पञ्चम-
स्वरानुबन्धापत्तिः वस्तुतस्तु एषां पञ्चमस्वरानु-
बन्धः प्राचीनपठितोऽप्यनर्थः । अतएव रमा-
नाथोऽपि एतासुदनुबन्धः पूर्व्वपठितधातवो-
ऽर्थान्तरेषु चुरादयः स्युर्नत्वेते पृथग्धातव
इति ज्ञापनार्थं इत्याह । प्रजनो गर्भग्रहणं
ऐश्वर्य्यमैश्वर्य्यम् । इति दुर्गादासः ॥
वृषं, स्त्री, (वृष ऐश्वर्य्ये + कः ।) वर्द्धम् । इति शब्द-
माला ॥
वृषः, पुं, (वर्षति सिञ्चति रेत इति । वृष सेचने
+ कः ।) पुरुषगवः । एँड़े इति भाषा । तत्-
पर्य्यायः । उक्षा २ भद्रः ३ बलीवर्द्दः ४ ऋषभः ५
वृषभः ६ अनड्वान् ७ सौरभेयः ८ गौः ९ ।
इत्यमरः ॥ शृङ्गी १० ककुद्वान् ११ । इति
शब्दरत्नावली ॥ शिखी १२ गन्धमैथुनः १३
पुङ्गवः १४ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य
लक्षणादि यथा,—
"अश्विभक्तवधे शुक्ला वध्यन्तेऽन्ये चतुष्पदाः ।
गावः कृतयुगे सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रजातिभेदाच्चतुर्व्विधाः ॥
शुक्लाङ्गाः शुचयोऽक्रुद्धा स्त्रवः शुद्धचेतसः ।
अल्पाशिनो बहुबला वृषभा ब्रह्मजातयः ॥
द्वयोर्लक्षणसम्बन्धात् द्विजातिर्वृषभो भवेत् ।
त्रिलक्षणसमावेशात् त्रिगुणः स वृषाधमः ॥
पीताङ्गा स्तब्धः शुद्धा अक्रोधा भारवाहिनः ।
यदृच्छाभोजिनः चीरा वृषभा वैश्यजातयः ॥
कृष्णाङ्गाः क्रूरहृदया अपवित्राः महाशिनः ।
एवंवृषपरीषास वृषभाः शूद्रजातयः ॥
द्वयोर्लक्षणसम्पर्कात् द्विजातिर्वृषभो भवेत् ॥" * ॥
वाक्यन्तु ।
"एष्वोंसहे सतत्पन्ना गवाश्वा ये चतुष्पदाः ।
गुणत्रयविभेदेन तेषां भेदत्रयं भवेत् ।
तल्लक्षणानुसारेण भोजः प्राह महीपतिः ॥
ये शुक्लाः शुचयः शुद्धा भद्रं भारवहा अपि ।
महाशिनः स्वल्परोषाश्च वृषाः सात्त्विका
मताः ॥
यत्रालस्यदयः शुद्धा दृढा भारवहाः शुभाः ।
महाशिनो बहुबलाः वृषा राजसा मताः ॥
विदर्द्धा विकृताङ्गाश्च निर्व्वला मन्दभोजिनः ।
अनर्हिता हरद्राताल वृषास्तामसा मताः ॥
लक्षणद्वयसम्बन्धात् द्विगुणो वृषभो भवेत् ।

त्रिलक्षणसमावेशात् त्रिगुणः स वृषाधमः ।”७।

अथ गुणाः ।

“नीलः शुभो ध्वजो वामः क्षेमो भद्रः शिवः

स्थिरः ।

भोजदेवेन लिखिता इत्यष्टौ वृषभे गुणाः ।”

तद्यथा,—

“श्वेतादन्यतरो वर्णः श्वेतः खुरविषाणयोः ।

ललाटपुच्छयोः श्वेतः स नीलः शुभमावहेत् ॥१॥

यो वृत्तपृष्ठो रम्यात्मा सुविभक्ततनुः शुभः ।

कुरुते धनवृद्धिं स दीर्घमुष्को यदा स्वयम् ॥२॥

वर्णैस्तु बहुभः पुच्छो रम्यश्च ध्वज उच्यते ।

भर्त्तुः कुलं धनं धान्यं विवर्द्धयति निश्चयम् ॥३॥

पूर्व्वार्द्धे चोन्नतो यस्तु परार्द्धे चैव नीचकः ।

निर्द्दोषो वाम इत्येष कुरुते रिपुसंक्षयम् ॥४॥

चन्द्रकं दृश्यते यस्य ललाटे देवनिर्म्मितम् ।

क्षेमनामा वृषः कुर्य्याद् धनधान्यविवर्द्धनम् ॥५॥

आवर्त्ताश्च शुभा यस्य शुक्तयश्चापि वा शुभाः ।

भद्रनामा वृषः कुर्य्यात् भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधनम् ॥

६ ॥

आवर्त्तशुक्तिविज्ञानं ज्ञेयेषु वृषभेष्वपि ।

पादाः सर्व्वे सिता यस्य पुच्छभालौ सितौ तथा ।

महोच्चा चायते नेत्रे कर्णौ चातिलघू स्थिरौ ।

मुष्कयोः क्षयता चैव श्रृङ्गे चातिशुभे दृढ़े ॥

तनुरोमा महावेगः स्निग्धगम्भीरनिस्वनः ।

शिव इत्येव कथितः शिवं प्रकुरुते ध्रुवम् ॥७॥

चरणाः पञ्जराः स्थूलाः शिरः शुभ्रं भवेत्तनुः ।

आपुच्छादायता शुभ्रा रेखा मस्तकगामिनी ॥

रक्तताल्वोष्ठजिह्वस्तु स्थिरः क्षेमङ्करः श्रियाः ।

नात्यपुण्येन लभ्योऽयं वृषभः शुभलक्षणः ।”८।

गर्गेस्तु ।

“महत्त्वं तनुलोमत्वं पृष्टता भारवाहिता ।

कुमारकत्वमित्येते वृषभाणां गुणा मताः ।”*।

अथ दोषाः ।

“खञ्जो विवर्णो विषमः श्वित्री धूम्रश्चलः खरः ।

एते सप्त महादोषा वृषभाणामुदीरिताः ॥

विषाणौ विषमौ यस्य खुराश्च विषमास्तथा ।

नेत्रकान्तिरथवा गात्रे पञ्जरे वैकृतं भवेत् ।

खञ्ज इत्येष कथितो धनधान्यविनाशनः ॥१॥

पूर्व्वार्द्धमन्यवर्णन्तु परार्द्धं चान्यवर्णकम् ।

एष क्रोडो विवर्णो वा त्रिवर्णः कुलनाशनः ॥२॥

परार्द्धमुन्नतं यस्य पूर्व्वार्द्धञ्चातिनीचकम् ।

गच्छतश्चरणौ श्लथौ शब्दायेते खरस्वरः ।

विषमो नाम वृषभः सम्पत्तिक्षयकारकः ॥३॥

हिमकुन्देन्दुसङ्काशा गात्रेषु लोमबिन्दवः ।

श्वित्री नाम महादोषो दूरतस्तं परित्यजेत् ॥४॥

स्कन्धाग्रे दीपिकाकारं ज्वलते कैकरे दृशौ ।

कपिलः पुच्छभागश्चेत् स धूम्रो मृत्युमावहेत् ॥५

दन्तश्रृङ्गखुरादीनां यद्येकोऽपि चलेत् स्वयम् ।

मुष्को वा चलते यस्य स चलः कुलनाशनः ॥६॥

आवर्त्ताः शुक्तयो रेखा त्रिषमाश्च विसंस्थिताः ।

न्यूनाधिकाः पञ्जरास्तु खुरास्तु विषमास्तथा ।

गुदाच्छिद्रान्तरे यावद्रेखा चर्क्रैव दृश्यते ।

विज्ञेये विषमे चोभे जिह्वा नैवासिता भवेत् ।

स खरो दूरतस्त्याज्यो भर्त्तुः सर्व्वार्थनाशनः ॥

७ ॥

महत्ता दीर्घरोमत्वं पीनता भारवाहिता ।

अङ्गत्वं मारकत्वञ्च वृषदोषा उदाहृताः ॥ * ॥

प्रभावादिभिर्निर्द्दिष्टेन चत्वारो ये वृषा मताः ।

चतुर्भिर्धान्ता नीलाद्याः न तत्र स्युः शुभावहाः ॥

यो नीलादन्यजातीयं कुरुते वृषभं नरः ।

तस्य नश्यन्ति वित्तानि धनमायुः कुलं बलम् ॥

वातपित्तकफोद्रेका व्याधयो ये वृषे मताः ।

तेषामुपशमः कार्य्यो यथाशास्त्रं विधिना बुधैः ।”

इति वृषभदोषाः । इति भोजराजकृतयुक्ति-

कल्पतरुः ॥ * ॥ अथ लक्षणं उक्तमंशस्त्रिविध

यथा,—

मनुरुवाच ।

“भगवन् श्रोतुमिच्छामि वृषभस्य च लक्षणम् ।

वृषोत्सर्गविधिश्चैव तथा पुण्यफलं महत् ॥

मत्स्य उवाच ।

धेनुमादौ परीक्षेत सुशीलां लक्षणान्विताम् ।

अव्यङ्गामपरिक्लिष्टां जीववत्सामरोगिणीम् ॥

स्निग्धवर्णां स्निग्धखुरां स्निग्धश्रृङ्गां तथैव च ।

मनोहराकृतिं सौम्यां सुप्रमाणामदुष्टताम् ॥

आवर्त्तैर्द्दक्षिणावर्त्तैर्युक्ता दक्षिणतश्च या ।

वामावर्त्तैर्वामतश्च शिलोर्ध्वतश्च या तथा ॥

मृदुसंहतताम्रोष्ठीं रक्तजिह्वां सुपूजिताम् ।

अश्यावदीर्घस्फुटिता रक्तजिह्वा तथा च या ॥

असंश्लिष्टनेत्रा च नखैरविरलैर्दृढैः ।

वैदूर्य्यमधुवर्णैश्च जलबुद्बुदसन्निभैः ॥

रक्तस्निग्धैश्च नयनैस्तथा रक्तकनीनिकैः ।

सप्त चतुर्द्दश दन्तास्तथा चाश्यामतालुका ॥

षडुन्नता समाश्रोरू पृथु पञ्च समायताः ।

अष्टायतशिरोग्रीवाधराश्वसुलक्षणा ॥

मनुरुवाच ।

षडुन्नताः के भगवन् ! के च पञ्च समायताः ।

आयताश्च तथैवाष्टौ धेनूनां के शुभावहाः ॥

मत्स्य उवाच ।

उरः पृष्ठं शिरः कुक्षिः श्रोणी च वसुधाधिप ।

षडुन्नतानि धेनूनां पूजयन्ति विचक्षणाः ॥

कर्णनेत्रललाटञ्च पञ्च भास्करनन्दन ! ।

समायतानि शस्यन्ते पुच्छं सास्ना च सक्थिनी ॥

चत्वारश्च समा राजन्नेवमष्टौ मनीषिभिः ।

शिरोग्रीवायताश्चेति भूमिपाल स्मृता इयम् ॥

तस्याः सुतं परीक्षेत वृषभं लक्षणान्वितम् ।

उन्नतस्कन्धककुदन्ऋजुलाङ्गूलकम्बलम् ॥

महाकटितटस्कन्धं वैदूर्य्यमणिलोचनम् ।

प्रवालगर्भश्रृङ्गाग्रं सुदीर्घपृथुवालधिम् ॥

नवाष्टदशसंख्यैर्वा तीक्ष्णाग्रैर्द्दशनैः शुभैः ।

मल्लिकाक्षश्च नीलश्च यद्येऽपि धनधान्यदः ॥

वर्णतस्ताम्रकपिलो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ।

श्वेतो रक्तश्च कृष्णश्च गौरः पाटल एव च ॥

भद्रियस्तत्पृष्ठश्च शबलः पञ्चकालकः ।

पृथुकर्णो महास्कन्धः मृदुरोमा च यो भवेत् ॥

रक्ताक्षः कपिलः स्व (३०)

नीलोदरः सम्पूर्णो

त्रिवारतिन वर्द्धन

काञ्चनामेन

यस्य ग्रासार्थे श्रृङ्गे

सर्व्वगामेव वर्ण्यते

मार्ज्जारपादः कपि

नीलोमार्गोदरास्तु यो

कटः त्रिकृष्णश्चैव

सर्व्वपादसितो

कपिलपविमो

आकर्णपूर्णात्

मन्दीमुखः स त्रिविधो

श्वेतश्च जठरं यस्य गौरः

वृषभः स

मल्लिकाक्षः

कर्म्मणैमेघनेत्राणि

अतसीपुष्पवर्णस्तु तथा

एते धन्यास्तथाश्यान्

अथ लक्ष्यौ वृषाश्च

आहूयश्चतर्वाश्च

कृष्णः काकास्यश्च

त्रिपमश्चैतनादाश्च

केते वृषाः

नीलश्चापाश्च धाम्याश्च

स्वस्तिकाकारश्रृङ्गाश्च

महाप्रमाणश्च तथा

शिरः कर्णौ ललाटञ्च बालधिश्च

नेत्रे पार्श्वे च कृष्णानि यस्य

श्वेतान्येतानि शस्यन्ते कृष्णस्तु

भूमौ कर्षति लाङ्गूलं

पुरस्तादुन्नतो नीलः

शुक्तिश्च सुपताकाभा येषां

अनडुहस्ते धन्या विवर्द्धय

प्रदक्षिणं निवर्त्तन्ते स्वयं

समुन्नतशिरोग्रीवा

रक्तश्रृङ्गाग्रनयनः श्वेतवर्णो

सर्व्वैः प्रवालसदृशैर्वापि

एते धार्य्याः प्रयत्नेन नीलः

धारिता यदि वा सम्यक्

चरयानि सुखं पुच्छं यस्य

लाक्षारससवर्णश्च तनौ

वृष एव स नीलस्यो

तद्धर्म्मेवाचरति लोके

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि

गौरीं वाप्युद्वहेद्भार्य्यां नीलं वा

एव वृषं लक्षणसंयुतं

यद्योमिनं नौलवापि

सुक्ता न शोचेन्मरणं महात्मा
मोचे मतिश्चाहमतोऽभिधास्ये ॥”
...नान्से वृषभलक्षणं नाम १८१ अध्यायः ॥
...नार्थमागतवृषस्य निवारणे दोषो यथा,
...तृष्णाभिभूतानां पानार्थमभिधावताम् ।
...णयो भवेद्यस्तु स भवेद्ब्रह्मघातकः ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥
...दानविधिर्यथा,—
वशिष्ठ उवाच ।
...धरो दरिद्रो वा करोति विधिना नृप ।
सर्व्वगुणोपेतं तच्छृणुष्व यथातथम् ॥
...दशत्रिपलान्तश्च वृषं कृत्वा विधानतः ।
...न्नाथवा दद्याच्छक्तितो नृपसत्तम ॥
...ा धेनवः प्रोक्ता वृषास्तावन्त एव हि ।
...ीति नियोज्याः सुवर्णाय च तथा वृषाः ॥
...भावात्ततो राजन् तिलपात्राणि नित्यशः ।
...पापविनाशाय दीयन्ते नृपसत्तम ॥
...येन समालिप्य यवचूर्णसमावृते ।
...हैममयं तत्र रौप्यं वा रत्नसंयुतम् ॥
...नीलमयैः शृङ्गैर्मौक्तिकाश्चिक्षयो रदाः ।
...शिच्छुभवच्चापि विद्रुमौष्ठौ सुनासिका ॥
...कतौ विनिर्द्दिष्टा कर्णौ चैवासकौ मतौ ।
...गस्य वै पादाः खुरा रौप्यमयास्तथा ॥
...तान्यस्य रोमाणि चामवस्त्रेण कम्बलम् ।
॥ पुच्छमुद्दिष्टं सर्व्वेषामप्ययं विधिः ॥
...ी स्फटिकस्यापि लिङ्गे मणिः प्रकीर्त्तितः ।
...धेनुस्तथानड्वान् सुवर्णस्य तु कारयेत् ॥
...षां फलमाप्नोति धेनूनां वृषभप्रदः ।
...: स विभवाद्दानं भक्त्या यः प्रतिपादयेत् ॥
...स्याप्यशक्तौ हि तदनन्तफलं स्मृतम् ।
...ौ वाप्येवमेवं हि कृत्वा व्रतमतन्द्रितः ।
...लं समवाप्नोति स्वल्पदानान्न संशयः ॥”
इति वह्निपुराणे वृषदानाध्यायः ॥ * ॥
...नफलं यथा,—
...न्यादानं वृषोत्सर्गं तीर्थसेवां श्रुतं तथा ।
...कुर्व्वन्ति गृहस्थास्तु न वै तद्विषयोपगाः ॥”
इति तत्रैव कन्यादाननामाध्यायः ॥ * ॥
...पे च ।
ब्रह्मोवाच ।
...षणावौ समादाय युवानौ लक्षणान्वितौ ।
...शृङ्गौ शुक्ले दंष्ट्रे सवत्सौ पूजयेन्मुने ! ॥
...षोमां पूजयित्वा तु तद्दिने यः प्रयच्छति ।
...षभक्ताय विप्राय रोहिण्यां वा मृगेऽथ वा ॥
...वियोगो भवेत्तस्य सुतपत्नीपतेः कृतः ।
...तरं हंसवैमानैर्गच्छेच्छिवपुरं द्विज ॥
...भोगांश्चिरं भुक्त्वा इह आगत्य जायते ।
...ढौ धनधान्याभ्यां पुत्त्रमित्रसमाकुलः ॥
...वा रत्नसमायुक्तं गोयुगं पूजयेन्मुने ।
...यच्छति शिवोमा च प्रीयेतां भावितात्मनः ॥
...सर्व्वपापदुःखाभ्यां विमुक्तः क्रीडते सदा ।
...च लोके भवेद्धन्यो देहान्ते परमं पदम् ॥”
इति देवीपुराणे गोरत्नदाननामाध्यायः ॥ * ॥

शिववृषकारणं यथा,—
श्रीकृष्ण उवाच ।
“अथ गर्व्वान्वितो रुद्रो हन्तुं त्रिपुरमुल्वणम् ।
मत्वा मनसि संहर्त्ता सर्व्वेषां जगतामिति ।
कोऽयं पतङ्गवद्दैत्य इति मत्वा ययौ रणम् ।
विहाय शूलं मद्दत्तं मदीयं कवचं परम् ॥
चिरं बभूव समरं वर्षमेकं दिवानिशम् ।
न कोऽपि जेतुं कं शक्तो द्वौ समौ समरे सदा ॥
दृषिघाश्च रथं कृत्वा दैत्येन्द्रो मायया प्रिये ।
अत्यूर्द्ध्वं समुत्तस्थौ पञ्चाशत्कोटियोजनम् ॥
उत्तस्थौ शङ्करस्तूर्णं हन्तुं दैत्यं जगत्प्रभुः ।
जघान मुष्टिना रुद्रो दानवेन्द्रं प्रकोपतः ॥
वज्रमुष्टिप्रहारेण सद्यो मूर्च्छामवाप सः ।
क्षणेन चेतनां प्राप्य कोपाद्दानवपुङ्गवः ।
शिवं सयानमुत्तोल्य पातयामास भूतले ॥
तदाहं कलया शीघ्रं वृषरूपं विधाय च ।
सयानं शङ्करं धृत्वा विषाणाभ्यामुदक्रमम् ।
ददौ तस्मै स्वकवचं स्वशूलमरिमर्द्दनम् ॥
मया दत्तेन शूलेन जघान त्रिपुरं हरः ।
मामेव दर्पहन्तारं तुष्टाव व्रीडितः पुनः ॥
तत्याज शङ्करो दर्पं विमदीनं ततो विभुः ।
ज्ञानानन्दस्वरूपश्च निर्लिप्तः सर्व्वकर्म्मसु ॥
ततोऽहं वृषरूपेण वहामि तेन तं प्रियम् ।
मम प्रियतमो नास्ति त्रैलोक्येषु शिवात् परः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३६ अध्यायः ॥
मेषादिद्वादशराश्यन्तर्गतद्वितीयराशिः । तत्पर्य्यायः । तावुरिः २ । अस्य विशेषसंज्ञा । सौम्यः । अङ्गना । युग्मम् । समः । स्थिरः । पुष्करः । अयं चतुष्पात् । निशासु गाम्यः । दिवा वन्यः । ह्रस्वाख्यः । दक्षिणदिक्पतिः । निशाख्यः । पृष्ठोदयाख्यः । अस्याधिष्ठात्री देवता वृषः । कृत्तिकापादत्रयरोहिणीसमुदायमृगशिरोऽर्द्धेनैतद्राशिर्भवति । स च शीलस्वभावः । सुन्दरभूमिस्वामी । वातप्रकृतिः । श्वेतवर्णः । वैश्यजातिः । महाशब्दकरः । मध्यमस्त्रीसङ्गः । मध्यमसन्तानश्च । एतद्राशिजात एतादृग्भवति । दाता । वाग्दुःस्वरः । निर्भयः । परदाराभिलाषी । इति वृहज्जातकादयः ॥ * ॥
एतद्राशिजातफलम् ।
“स्थिरमतिं सुमतिं कमनीयतां
कृशलतां हि तृणासुपभोगताम् ।
वृषगतो हिमगुर्भृशमादिशेत्
सुकृतिनः कृतिनश्च सुखान्यपि ॥” * ॥
तल्लग्नजातफलम् ।
“वृषलग्ने भवेज्जातो गुरुभक्तः प्रियंवदः ।
शुची कृती धनी लुब्धः शूरः सर्व्वजनप्रियः ॥”
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥
चतुर्व्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषः । (यथा,—
“पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा ।
शशो मृगो वृषोऽश्वश्च स्त्रीपुंसोर्जातिलक्षणम् ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥)

तस्य लक्षणं यथा,—
“बहुगुणबहुबन्धः शीघ्रकामी नताङ्गः
सकलरुचिरदेहः सत्यवादी वृषोऽयम् ॥”
इति च रतिमञ्जरी ॥ * ॥
एकादशमन्वन्तरीयेन्द्रः । यथा,—
“धर्म्मपुत्त्रस्य वै पुत्त्रान् वक्ष्याम्येकादशस्य तु ।
सर्व्वत्रगः सुशर्म्मा च देवानीकः पुरुर्गुरुः ॥
क्षत्त्रवृद्धा दृढायुश्च आर्द्रकः पुत्त्रकस्तथा ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्माणरुचयस्तथा ॥
एकैकस्त्रिंशकस्तेषां गणाश्चेन्द्रश्च वै वृषः ।
दशग्रीवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपी घातयिष्यति ॥”
इति गारुडे ८७ अध्यायः ॥
(कामान् वर्षतीति । वृष + कः ।) धर्म्मः । (यथा, मनुः । ८ । १६ ।
“वृषो हि भगवान् धर्म्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।
वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्म्मं न लोपयेत् ॥”)
शृङ्गी । उत्तरपदस्थश्चेत् श्रेष्ठः । (यथा, हरिवंशे । १४१ । ३८ ।
“शारदं वर्षणं यद्वत् सहेद्वीरो गवांपतिः ।
तद्वद्युद्धवृषः सेहे बाणवर्षमरिन्दमः ॥”)
मूषिकः । शुक्लः । वास्तुस्थानभेदः । इति मेदिनी ॥ वासकः । इति विश्वः ॥ श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शत्रुः । इति जटाधरः ॥ कामः । बलवान् । इत्यनेकार्थकोषः ॥ ऋषभनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पतिः । यथा, काशीखण्डे ।
“स्ववृषं या परित्यज्य परवृषे वृषायते ।
वृषली सा हि विज्ञेया न शूद्री वृषली भवेत् ॥”)

वृषकर्णी, स्त्री, सुदर्शना । इति रत्नमाला ॥ सुदर्शनगुलञ्च इति भाषा ॥

वृषगन्धा, स्त्री, (वृषस्य गन्धो यस्याः ।) वस्तान्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृषचक्रं, क्ली, (वृषाकारं चक्रम् ।) कृषिकर्म्मोक्तवृषाकारचक्रम् । यथा,—
“वृषचक्रं वृषाकारं सर्व्वावयवसंयुतम् ।
लिखित्वा विन्यसेद्भानि वृषनामर्क्षपूर्व्वकम् ॥
मुखाश्रिकर्णशीर्षेषु शृङ्गे स्कन्धे द्विकं द्विकम् ।
श्रोणि पृष्ठे द्वयं पुच्छेऽष्टौ पादे तूदरे त्रिकम् ॥
हलप्रवाहणेऽभ्यासे प्रारम्भादिदिनर्क्षकम् ।
यदङ्गेषु स्थितं तस्माद्वक्ष्ये गर्भे शुभाशुभम् ॥
आस्ये हानिः सुखं नेत्रे कर्णे भिक्षाटनं तथा ।
शीर्षे धृतिस्तथा शृङ्गे सौख्यं स्कन्धे च सङ्गमम् ॥
पृष्ठे वरं शुभं पुच्छे भ्रमः पादे सुखं हृदि ।
चन्द्रयोगादिदं प्रोक्तं वृषचक्रं फलं बुधैः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वृषणः, पुं, अण्डकोषः । इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“स्थूलशिश्नो दरिद्रः स्याद्दुःस्थैकवृषणो भवेत् ।
विषमे स्त्रीचपलो वै नृपः स्याद्वृषणे समे ।
प्रलम्बवृषणोऽल्पायुर्निर्द्धनो नातिभिर्भवेत् ॥”
अपि च ।
“नलान्त रक्तपदो वृषणाभ्यां नरः श्रियम् ।

समाभ्यां चितिपः प्रोक्तः प्रलम्बेन समान्वितः।"
इति गारुडे १९१।६५ अध्यायौ ।

वृषणकच्छूः, स्त्री, (वृषणस्य कच्छूः ।) क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
"स्नानोत्सादनहीनस्य मलो वृषणसंश्रितः ।
प्रक्लिद्यते यदा स्वेदात् कण्डूं जनयते तदा ॥
ततः कण्डूयनात् क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।
प्राहुर्वृषणकच्छूं तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥
उत्सादनं उद्वर्त्तनम् । मल, मैल इति लोके । प्रक्लिद्यते आर्द्रो भवति ॥ * ॥ तच्चिकित्सा यथा,—
"सर्ज्जाब्दकुष्ठसैन्धवसितसिद्धार्थैः प्रकल्पितो योगः ।
उद्वर्त्तनेन नियतं शमयति वृषणस्य कच्छूतिम् ॥
भिषग्वृषणकच्छून्तु चिकित्सेत् पामरोगवत् ।
व्याधिपूतननिर्द्दिष्टक्रिययापि च तां हरेत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

वृषणश्वः, पुं, इन्द्रस्य घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (एतन्नामकनृपविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । १३ ।
"मेनाभवो वृषणश्वस्य सुक्रतो ।"
"वृषणश्वस्य एतन्नाम्नः राज्ञः मेनाभवो मेनानाम कन्या भूः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ * ॥ सेचनसमर्थाश्वयुक्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २० । १० ।
"वृषणश्वेन मरुतो वृषप्सुना रथेन वृषनाभिना ।"
"वृषणश्वेन वृषभिः सेचनसमर्थैरश्वैरुपेतेन ।"
इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वृषण्वसु, स्त्री, इन्द्रस्य धनम् । इति जटाधरः ॥ (त्रि, वर्षणकर्त्ता । यथा, ऋग्वेदे ।२।४१।८।
"न यत्परो नान्तर आदधर्षद्वृषण्वसू ।"
"वृषण्वसू हे धनस्य वर्षितारौ ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वृषदंशकः, पुं, (वृषं मूषिकं दशतीति । दंश + ण्वुल् ।) विडालः । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
"विपदि युक्तं वृषदंशकवदने ।")

वृषध्वजः, पुं, (वृषो ध्वजो वाहनं यस्य ।) शिवः । इत्यमरः ॥ (यथा, काव्यादर्शे २ स्वभावाख्याने ।
"जटाभिः स्निग्धताम्राभिराविरासीद्वृषध्वजः ॥")
हेरम्बः । पुण्यकर्म्मा । इति विश्वः ॥

वृषध्वाङ्क्षी, स्त्री, नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृषनाशनः, पुं, (वृषस्य नाशनं यस्मात् ।) विडङ्गः । इति शब्दमाला ॥

वृषपतिः, पुं, (वृषस्य पतिः ।) षण्डः । शिवः । इति केचित् ॥

वृषपत्रिका, स्त्री, वस्तान्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृषपर्णी, स्त्री, (वृषस्य मूषिकस्य कर्ण इव पर्णं यस्याः । ङीष् ।) आखुपर्णी । इति रत्नमाला ॥
वृन्तविशेषः । पुरानी इति भाषा । तत्पर्यायः । दध्यानी १ चक्राङ्गी २ सुदर्शना ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृषपर्व्वा, [न्] पुं, शिवः । दैत्यभेदः । (यथा, महाभारते । १ । ६० । २६ ।
"वृषपर्व्वेति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः ।"
अस्य विवरणन्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) भृङ्गराजः । कशेरुः । इति विश्वः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४९ । ३१ ।
"वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्व्वा वृषोदरः ।"
राजविशेषः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।१३३।५।
"जग्राह नरराजस्य सकाशाद्वृषपर्व्वणः ।")

वृषभः, पुं, (वृष सेचने । वृष + "ऋषिवृषिभ्यां कित् ।" उणा० ३ । १२३ । इति अभच् । स च कित् ।) वृषः । (यथा, मनौ । ९ । ५० ।
"यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।")
श्रेष्ठः । (यथा, महाभारते । १ । ११ । ८० ।
"सृञ्जयैः सह कैकेयैर्ख्यातो वृषभश्च च ।")
वैदर्भीरीतिभेदः । इति मेदिनी ॥ व्याधिभित् । इति हेमचन्द्रः ॥ कर्णरन्ध्रम् । ऋषभनामौषधम् । इत्युणादिकोषः ॥ * ॥ (चतुर्व्विधपुरुषान्तर्गतपुरुषविशेषः । यथा,—
"शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगम् ।
वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ।"
इति रतिमञ्जरी ॥)
गोशब्दे अलिखनात् प्रसङ्गादत्र व्यासोद्देशिक-गोहत्या लिख्यते ।
"ग्रामाहारं प्रकुर्व्वन्तं पिबन्तं यो निवारयेत् ।
याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्याञ्च लभेत् सः ॥
दण्डैर्गास्ताडयन्मूढो यो विप्रो वृषवाहनः ।
दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशयः ॥
ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद्वृषवाहकम् ।
भोजयेद्वृषवाहान्नं स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
वृषलीपतिं याजयेद्यो भुङ्क्तेऽन्नं तस्य यो नरः ।
गोहत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र संशयः ॥
पादं ददाति वह्नौ यो गाश्च पादेन ताडयेत् ।
गृहं विशेदधौताङ्घ्रिः स्नात्वा गोवधमालभेत् ॥
यो भुङ्क्तेऽस्निग्धपादेन शेते स्निग्धाङ्घ्रिरेव च ।
सूर्य्योदये च द्विर्भोजी स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
अवीरान्नञ्च यो भुङ्क्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः ।
यस्त्रिसन्ध्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
पितॄंश्च पर्व्वकाले च तिथिकाले च देवताः ।
न सेवतेऽतिथिं यो हि स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
स्वभर्त्तरि च कृष्णे वा भेदबुद्धिं करोति या ।
कटूक्त्या ताडयेत् कान्तं सा गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ।
गोमार्गं खननं कृत्वा ददाति शस्यमेव च ।
तडागे वा तदूर्द्ध्वे वा स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति व्यतिक्रमम् ।
अर्थलोभादथाज्ञानात् स गोहत्यां लभेद्ध्रुवम् ॥
राजके दैवके यत्नाद्गोस्वामी गां न पालयेत् ।
दुःखं ददाति ...
प्राणिनं ताडयेद् यो हि ...
नैवेद्यं पूजनञ्च न ...
गण्डमालाकृतिं यो वा ...
द्विपदी गुरवो न मोदते ...
देवमायतिमां दृष्ट्वा सुरं ...
न गच्छमाज्ञनेद्यो हि ...
न ददात्याश्रितं ...
पिण्डार्थिने च विद्यार्थ ...
गोहत्या ब्रह्महत्या च ...
यथा पुरं सूर्य्यवन्तं ...
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ...

वृषभगतिः, पुं, (वृषभेण गच्छति ।) ...
हारावली ॥

वृषभध्वजः, पुं, (वृषभः ध्वजो ...
शिवः । इति केचित् ॥ (यथा, कु...
"अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं
पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ।"

वृषभाक्षी, स्त्री, इन्द्रवारुणी । ...

वृषभानुजा, स्त्री ।

वृषभानुः, पुं, सुरभानुपुत्र ...
यथा,—
"सुचन्द्रो वृषभानुश्च ...
पद्मावत्याश्च जठरे सुरभानस्य ...
जातिस्मरो हरेरंशः ...
नवद्वादशे तत्र प्रजगौ ...
कलावती कान्यकुब्जे बभूवास्य ...
जातिस्मरा महासाध्वी सुन्दरी ।

कान्यकुब्जे वृषभेशो भलन्दन ...
स तां संप्राप्य धीमान् ...
कृत्वा यदपि राजेन्द्र ...
मालावती सुतं ...
ददर्श नन्दः पथि तौ ...
नन्द उवाच ।
शृणु राजेन्द्र वक्ष्यामि विशेषतः ...
सम्बन्धं कुरु कन्याया ...
सुरभानसुतः श्रीमान् वृषभानुः ...
नारायणांशो गुणवान् ...
कन्या तेऽयोनिसम्भूता ...
त्रैलोक्यमोहिनी शान्ता ...
स च योग्यस्तद्दुहितुस्तथैव ...
भलन्दन उवाच ।
सम्बन्धो हि विधिकृतो न ...
प्रजापतिर्योगकर्त्ता जगत्ताते ...
वृषभानुप्रिया धात्रा लिखिता ...
पुरा भूतैव को वाहं केनापि ...
कृपाशुक्लासमादाय व्रजश्रेष्ठो ...
गत्वा स कथयामास सुरभान ...
सुरभानश्च यत्नेन नन्देन ...
सम्बन्धं योजयामास गान्धारा ...
वृषभानुर्मुदा युक्तः प्राप्य ...

निष्कृते रम्ये बुबुधे न दिवानिशम् ।
कन्या च कालेन राधिका या बभूव ह ।
श्रीदामशापेन श्रीकृष्णस्याज्ञया पुरा ॥
नसम्भवा सा च कृष्णप्राणाधिका सती ॥"
ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥
, स्त्री, (वृषेण धर्म्मेण भासते इति । भास
त् । स्त्रियां टाप् ।) अमरावती । इति
ण्डशेषः ॥
, (वृ + "वृषादिभ्यः कित् + "उणा० ४ ।
इति कयन् युगागमश्च ।) व्याश्रयः ।
ादिकोषः ॥
, सज्जनः । शूद्रः । (यथा, मनौ । ४ ।
।
ातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥"
नामनिरुक्तिर्यथा, तत्रैव । ८ । १६ ।
हि भगवान् धर्म्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।
तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्म्मं न लोपयेत् ॥")
मराजः । वाजी । इति मेदिनी ॥
र्म्मिकः । इति जटाधरः ॥
जः, त्रि, (वृषलस्यात्मजः ।) अधार्म्मिक-
। इति केचित् ॥ शूद्रोद्भवश्च ॥
स्त्री, पितृगृहे अविवाहिता रजस्वला
। यथा । अत्रिकाश्यपौ ।
र्गेहे च या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
त्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ।
ं परित्यज्य या परपतिगामिनी । यथा,—
यं या परित्यज्य परस्मै वृषायते ।
सा हि विज्ञेया न शूद्री वृषली भवेत् ॥"
इति काशीखण्डः ।
स्य भार्य्या । ङीप् ।) शूद्री च ॥ (यथा,
निर्व्वाणतन्त्रे । १ । ४० ।
भोजिनः क्रूरा वृषलीरतिकामुकाः ॥")
तः, पुं, (वृषल्याः पतिः ।) वृषलीविवाह-
। यथा,—
तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्ब्बलः ।
हेयमपाङ्क्तेयं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ।
शूद्रां व्रजेत् विप्रो वृषलीपतिरेव सः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥
नः, पुं, (वृषस्य लोचने इव लोचने यस्य ।)
कः । इति हेमचन्द्रः ॥ वृषनयने, स्त्री ॥
नः, पुं, (वृषो वाहनं यस्य ।) शिवः । इति
म् ॥
, पुं, (वृषस्यासुरविशेषस्य शत्रुः ।)
। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
, [न्] पुं, भृङ्गरोलः । इति शब्दमाला ॥
, स्त्री, (वृषं नरं शुक्रं वा इच्छति
ाय । वृष + "सुप आत्मनः क्यच् ।" ३ ।
८ । इति क्यच् । "अश्वक्षीरेति ।" ७ । १ ।
। इति सुगागमः । ततः । "लटः शतृ-
चाविति ।" ३ । २ । १२४ । इति शतृ ।
"उगितश्च ।" ४।१।६ । इति ङीप् ।) कामुकी ।
इत्यमरः ॥ वृषेण जन्तुमिच्छन्ती गौः । इति
व्याकरणम् ॥ तथा च ।
"लज्जयं सा वृषस्यन्ती महोक्षं गौरिवागमत् ।
मन्मथायुधसम्पातव्यथमानमतिः पुनः ॥"
इति भट्टिः ॥
वृषा, स्त्री, मूषिकपर्णी । इत्यमरः ॥ कपिकच्छूः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
वृषा, [न्] पुं, (वर्षतीति । वृष सेचने + "कनिन्
युवृषितक्षीति ।" उणा० १ । १५६ । इति
कनिन् ।) इन्द्रः । (यथा, रघुः । १० । ५२ ।
"प्राजापत्योपनीतं तत् अन्नं प्रत्यग्रहीन्नृपः ।
वृषेव पयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता ॥")
कर्णः । वेदनाज्ञानम् । दुःखम् । इति मेदिनी ॥
वृषः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४३ । ८ ।
"वृषा न क्रुद्धः पतयत् रजःसु ॥"
"रजःसु लोकेषु वृषा न यथा वृषभः क्रुद्धः सन्
प्रतिवृषभवधाय पतयत् गच्छति ।" इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥) घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६९ । १ ।
"आवां रथो रोदसी बद्बधानो
हिरण्ययो वृषभिर्यात्वश्वैः ॥"
"हे अश्विनौ वां रथो वृषभिः युवभिरश्वैर्युक्तः
समायातु ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ पिता ।
यथा, ऋग्वेदे । ७ । २० । ५ ।
"वृषा जजान वृषणं रणाय ॥"
"वृषा सेक्ता पिता कश्यपो वृषणं कामानां
वर्षितारमिन्द्रम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥
त्रि, वर्षकः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६७ । ७ ।
"ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः ॥"
"वृषभिर्वर्षिष्ठभिर्वराहैर्वराहारैः ।" इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥)
वृषाकपायी, स्त्री, (वृषाकपेः विष्णोः शिवस्य अथे-
न्द्रस्य वा भार्य्या । वृषाकपि + "वृषाकप्यग्नीति ।"
४।१।३७। इति ङीप् । ऐकारादेशश्च ।) लक्ष्मीः ।
गौरी । इत्यमरः ॥ स्वाहा । इति भरतः ॥
शची । इति स्वामी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८६ । १३ ।
"वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्नुषे ।"
"हे वृषाकपायि कामानां वर्षकत्वादभीष्टदेश-
गमनाच्चेन्द्रो वृषाकपिस्तस्य पत्नि ।" इति तद्भाष्ये
सायणः ॥) जीवन्ती । शतावरी । इति मेदिनी ॥
वृषाकपिः, पुं, ("वृषः कपिरस्येति । अन्येषा-
मपीति दीर्घः ।" इति उणा० ४ । १४३ ।
इत्यस्य वृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ।) विष्णुः । (यथा
हरिवंशे । २१६ । ४७ ।
"ततो विभुः प्रवरवराहरूपधृक्
वृषाकपिः प्रसभमथैकदंष्ट्रया ।")
शिवः । (यथा, हरिवंशे । १ । ५२ ।
"वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रैवतस्तथा ।")
अग्निः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रः । इति वृषाक-
पायीशब्दस्य शचीवाचकत्वदर्शनात् ॥ (यथा,
भागवते । ६ । १३ । १० ।
"एवं सञ्चोदितो विप्रैर्मरुत्वानहनद्रिपुम् ।
ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नाससाद वृषाकपिम् ॥"
सूर्य्यः । यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६१ ।
"त्वं हंसः सविता भानुरंशुमाली वृषाकपिः ॥")
वृषाकरः, पुं, माषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृषाङ्कः, पुं, (वृषोऽङ्कोऽस्य ।) शिवः । (यथा,
भागवते । ८ । ८ । १ ।
"पीते गरे वृषाङ्केण प्रीतास्तेऽमरदानवाः ॥")
साधुः । भल्लातकः । षण्डः । इति मेदिनी ॥
वृषाङ्कजः, पुं, डमरुः । इति शब्दरत्नावली ॥
वृषाञ्चनः, पुं, (वृषेण अञ्चति गच्छतीति । अञ्चु-
गतौ + ल्युः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वृषाणकः, पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वृषान्तकः, पुं, (वृषस्यासुरस्यान्तकः ।) विष्णुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वृषायणः, पुं, चटकः । इति हारावली ॥ (वृषेण
अयनं गमनं यस्य ।) शिवश्च ॥
वृषाहारः, पुं, (वृष उन्दुर आहारो यस्य ।)
विड़ालः । इति हारावली ॥
वृषी, [न्] पुं, मयूरः । इति शब्दमाला ॥
वृषी, स्त्री, व्रतिनां कुशादिमयासनम् । इत्यमरः ॥
(यथा, देवीभागवते । ५ । ३२ । ३० ।
"शिष्यो ददौ वृषीं तस्मै गुरुणा नोदित-
स्तदा ॥")
वृषोत्सर्गः, पुं, (वृषस्योत्सर्गः ।) अशौचान्त-
द्वितीयदिनादिकर्त्तव्यत्रिशूलचक्राङ्कितवत्सतरी-
चतुष्टययुक्तवृषत्यागः । वृषाभावे तत्प्रतिनिधि-
र्यथा,—
"एकादशेऽह्नि सम्प्राप्ते वृषाभावो भवेद्यदि ।
दर्भैः पिष्टैस्तु संपाद्य तं वृषं मोचयेद्बुधः ॥
वृषोत्सर्जनवेलायां वृषाभावः कथञ्चन ।
मृत्तिकाभिस्तु दर्भैर्व्वा वृषं कृत्वा विमोचयेत् ॥"
इति गारुड़े प्रेतकल्पे ६ अध्यायः ॥
तस्य विधिर्यथा । कालविवेकेऽग्निपुराणम् ।
"एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः ।
प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वा षष्ठे मासि च वत्सरे ।
वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो यावन्न स्यात् सपिण्डता ।
सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं कालोऽन्यः शास्त्रचोदितः ॥"
अस्य प्रेतस्येति सामान्यतः श्रुतेः पितृभार्य्या-
स्यापि वृषोत्सर्गः प्रतीयते ॥ * ॥ अथ वृषोत्-
सर्गे कालमाह । कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां
रेवत्यामाश्वयुज्यां इत्यादि गते संवत्सरेऽतीते
चेति । अत्र स्मृतिनिषिद्धादाय संवत्सरमध्ये
दशाहदिवसनिषेधः । एकादशाह इति श्राद्ध-
श्राद्ध इति चाशौचान्ताद्वितीयदिनपरम् ।
"अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि शय्यां दद्याद्विलक्षणाम् ।
काञ्चनं पुरुषं तद्वत् फलवस्त्रसमन्वितम् ॥
संपूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषितं ।
वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा ॥"
इति मत्स्यपुराणे नैवाचकल्पात् ॥
प्रेतवृषोत्सर्गे वत्सिकाः न कर्त्तव्याः ।

और्व्व उवाच।

तनस्तयोर्नाम चक्रे नारदो भगवानृषिः।
ज्येष्ठो भैरवनामाभूत् वीरः पुत्रो भयङ्करः॥
वेतालसदृशः कृष्णो वेतालोऽभूत्तथापरः।
इति चक्रे तयोर्नाम देवर्षिर्ब्रह्मणः सुतः॥"

इति कालिकापुराणे ४८ अध्यायः॥

वेतालभट्टः, पुं, राजविक्रमादित्यस्य नवरत्नान्तर्गतरत्नविशेषः। यथा,—

"धन्वन्तरिः क्षपणकामरसिंहशङ्कु-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥"

इति नवरत्नश्लोकः॥

वेत्ता, [ऋ] त्रि, ज्ञाता। वेत्तीति विदधातोस्तृच्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्॥ (यथा, हितोपदेशे।

"यथा खरश्चन्दनभारवाही
भारस्य वेत्ता नतु चन्दनस्य॥")

वेत्रः, पुं, (वी+"गुधृवीपचीति।" उणा० ४।१६६। इति त्रः।) स्वनामख्यातक्षुपः। तत्पर्य्यायः। वेतः २ योगिदण्डः ३ शरदण्डः ४ मृदुपर्व्वकः ५। (यथा, शाकुन्तले। ५।

"आचार इत्यवहितेन मया गृहीता
या वेत्रयष्टिरवरोधगृहेषु राज्ञः॥")

अस्य पर्य्यायः। तस्य गुणाः। शीतलत्वम्। कषायत्वम्। भूतपित्तहरत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्फलं वेताग् इति ख्यातम्। तद्गुणाः। रोचनत्वम्। कफत्वम्। तिक्तत्वम्। [illegible]। तद्वन्तगुणाः। वातपित्तनाशित्वम्। [illegible]। इति राजवल्लभः॥ अङ्गुरिदेवः। तस्य प्रमाणं वेत्रासुरशब्दे द्रष्टव्यम्॥

वेत्रकीयः, त्रि, (वेत्र+"नडादीनां कुक् च।"४।२।९१। इति कुक् छच।) वेत्रबहुलदेशादिः। इति सिद्धान्तकौमुदी। (एकचक्रा नगरी तु वेत्रकीयगृहमिति महाभारते प्रसिद्धा। यथा, महाभारते। १। १६१। ९।

"वेत्रकीयगृहे राजा नायं नयमिहास्थितः।
उपायं तं न कुरुते यत्नादपि स मन्दधीः॥")

वेत्रधरः, पुं, (वेत्रस्य धरः।) द्वारपालः। इति जटाधरः॥ वेत्रधारके, त्रि।

वेत्रधारकः, पुं, (वेत्रस्य धारकः।) द्वारपालः। इति जटाधरः।

वेत्रवती, स्त्री, नदीविशेषः। इत्यमरः॥ सा तु [illegible] बहुमायी [illegible]। वेत्रवतीमाला। यथा, वराहपुराणे।

"वेत्रवत्युदरे जातो नाम्ना वेत्रासुरोऽभवत्॥"

वेत्रहा, [न्] पुं, (वेत्रं हतवान्। हन+क्विप्।) इन्द्रः। इत्यमरः॥

वेत्रवती, स्त्री, वेत्रवती नदी। यथा,—

"नवजलधर [illegible]
[illegible] वेत्रवती [illegible]॥"

इति [illegible]॥

वेत्रासनं, क्ली, (वेत्रस्यासनम्।) वेत्रनिर्म्मितासनम्। तत्पर्य्यायः। आसन्दी २। इति हेमचन्द्रः॥

वेत्रासुरः, पुं, (वेत्रनामकोऽसुरः।) स्वनामख्यातासुरः। तस्योत्पत्तिर्यथा,—

महातपा उवाच।

"आसीत्राजा पुरा राजन् सिन्धुद्वीपः प्रतापवान्।
वारुणांशो महाराजोऽसौऽरण्ये तपसि स्थितः॥
पुत्त्रो मे शत्रुनाशाय भवेदिति नराधिपः।
एवं कृतमतिः सोऽथ महता तपसा स्वकम्।
कलेवरं स्थिरो भूत्वा शोषयामास सुव्रतः॥

प्रजापाल उवाच।

कथं तस्य द्विजश्रेष्ठ शक्रेणापकृतं भवेत्।
येनासौ तद्विनाशाय पुत्त्रमिच्छन् व्रते स्थितः॥

महातपा उवाच।

सोऽन्यजन्मनि पुत्त्रोऽभूत् त्वष्टुर्बलवतां वरः।
अवध्यः सर्व्वशस्त्रौघैरपां फेनेन नाशितः॥
जलफेनेन निहितस्त्रिलयमवाप्नुयात्।
पुण्यांशेनान्वयो जातः सिन्धुद्वीपेतिसंज्ञितः॥
स तेपे परमं तीव्रं शक्रवैरमनुस्मरन्।
ततः कालेन महता नदी वेत्रवती शुभा॥
मानुषं रूपमास्थाय बालहारा मनोरमम्।
आजगाम यतो राजा तेपे परमकं तपः॥
तां दृष्ट्वा रूपसम्पन्नां स राजा क्षुब्धमानसः।
उवाच कासि सुश्रोणि सत्यं कथय भामिनि॥

नद्युवाच।

अहं जलपतेः पत्नी वरुणस्य महात्मनः।
नाम्ना वेत्रवती पुण्या त्वामिच्छन्तीह चागता॥
साभिलाषां परस्त्रीं यो भजमानां विसर्ज्जयेत्।
स पापपुरुषो ज्ञेयो ब्रह्महत्याञ्च विन्दति॥
एवं ज्ञात्वा महाराज भजमानां भजस्व माम्।
एवमुक्तस्तया राजा साभिलाषोपभुक्तवान्॥
तस्य सद्योऽभवत् पुत्त्रो द्वादशार्कसमप्रभः।
वेत्रवत्युदरे जातो नाम्ना वेत्रासुरोऽभवत्॥
यथावानतितेजस्वी प्राग्ज्योतिषः पतिर्भवेत्।
स कालेन युवा जातो बलवान् दृढविक्रमः॥
महायोगेन संयुक्तो जिगाय च वसुन्धराम्।
सप्तद्वीपवतीं यथाब्धिपर्य्यन्तमावहन्।
तथेन्द्रं प्रथमं जित्वा पश्चादग्निं यमं ततः॥"

इति वराहपुराणे देव्युत्पत्तिनामाध्यायः॥

वेत्री, [न्] पुं, (वेत्रोऽस्त्यस्येति। वेत्र+इनिः।) द्वारपालकः। इति हेमचन्द्रः॥ वेत्रयुक्ते, त्रि॥

वेथ, ऋ ङ याचे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-द्विक०-सेट्।) ऋ, अविवेथत्। ङ, वेथते। इति दुर्गादासः॥

वेदः, पुं, (विद+घञ्।) विष्णुः। यथा,—

"वेदो वेदविदव्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित् कविः॥"

इति विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्॥

ज्ञानम्। इति मेदिनी॥ क्वचित् पुस्तके वित्तमित्यपि पाठः॥ वृत्ताद्यम्। इति नानार्थरत्नमाला॥ मोक्षपदरोदरस्कन्देन मन्त्रब्राह्मणम्।

इति न्यायशास्त्रम्।
ऋग्वेदशास्त्रम्। इति [illegible]
निर्मलधर्म्मज्ञापकशास्त्रम्। [illegible]
तत्पर्य्यायः। श्रुतिः २ [illegible]
मरः॥ छन्दः ४ मन्त्र [illegible]
शब्दरत्नावली॥ [illegible]
धरः॥*॥ वेदस्य प्रादुर्भावे [illegible]
कथं स्रक्ष्यामीति ध्यायतः
एभ्यश्चत्वारो वेदाः प्रादुरा[illegible]
विंशतिशाखात्मक-ऋक् १।
यजुः २ सहस्रशाखात्मक [illegible]
मथार्व्व ४। इति पुराणम्।
श्रीमार्कण्डेय उवाच।
"तस्मादण्डाद्विनि [illegible]
ऋचो बभूवुः प्रथमं [illegible]
जपापुष्पनिभाः [illegible]
पृथक् पृथग्विभिन्नाश्च [illegible]
यजूंषि इन्द्रियादन [illegible]
यादृगवर्णं [illegible]
पश्चिमं यद्विभोर्वक्त्रं ब्रह्म[illegible]
आविर्भूतानि सामानि [illegible]
अथर्व्वाणमशेषेण भृङ्गराज[illegible]
[illegible]
उत्तरात् प्रकटीभूतं [illegible]
सुखं सत्त्वतमःप्रायं [illegible]
ऋचो रजोगुणाः सर्व्वं [illegible]
[illegible]
एतानि त्ववमावाणि [illegible]
पृथक् पृथगवस्थानं भाति [illegible]
ततस्तदाद्यं यदेव [illegible]
[illegible]
यथा यजुर्म्मयं तेजो [illegible]
[illegible]
प्रातःकं पौर्व्वाह्णिकं [illegible]
ऋगादिषु तथं [illegible]
ततो विश्वमिदं
सभावनीय [illegible]
तदस्तमस्तमीभूतं [illegible]
परेण तेजसा [illegible]
आदित्यसंज्ञामगमदाद्यो [illegible]
विश्वस्यास्य [illegible]
प्रातर्मध्यन्दिने [illegible]
त्रयी तपति सा [illegible]
ऋचस्तपन्ति पूर्व्वाह्णे [illegible]
सामानि चापराह्णे तु [illegible]
प्रातःकं चतु पूर्व्वाह्णे [illegible]
अपराह्णे स्थितं [illegible]
एषो च ऋग्वो [illegible]
यदः साममयोऽसौ च [illegible]
नदेव भगवान् [illegible]
वेदविद्यात्मकश्चैव परः [illegible]
सर्व्वस्थितमवेद्यः [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
...र्थं ... वेदवक्ता
...: परमः परेभ्यः ॥”
...र्भमार्कण्डेयपुराणे ... कूर्म्मपुराणे ... सर्व्व-
...अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
...विंशे पुनः प्राप्ते ह्यस्मिन् वै द्वापरे द्विजाः ।
...रसुतो व्यासः कृष्णद्वैपायनोऽभवत् ॥
...सर्व्ववेदानां पुराणानां प्रदर्शकः ।
...राशरी महायोगी कृष्णद्वैपायनो हरिः ॥
...य देवमीशानं दृष्ट्वा साम्बं त्रिलोचनम् ।
...सादतो व्यासो वेदानामसृजत् प्रभुः ॥
...शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान् ।
...मिनं सुमन्तुञ्च वैशम्पायनमेव च ॥
...लो जघन्यं पञ्चमं मां महामुनिः ।
...श्रावकं पैलं प्रजग्राह महामुनिः ॥
...दप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ।
...ं सामवेदस्य श्रावकं सोऽन्वपद्यत ॥
...थर्व्ववेदस्य सुमन्तुमृषिसत्तमम् ।
...तिहासपुराणानि प्रवक्तुं मामयोजयत् ॥
...वासीद्यजुर्वेदस्तं चतुर्द्धा व्यकल्पयत् ।
...र्यमभूद्यस्मिंस्तेन यज्ञमथाकरोत् ॥
...र्य्यं यजुर्भिस्तु ऋग्भिर्होत्रं द्विजोत्तमाः ।
...त्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वञ्चाप्यथर्व्वभिः ॥
...स ऋच उद्धृत्य ऋग्वेदं कृतवान् प्रभुः ।
...च यजुर्वेदं सामवेदञ्च सामभिः ॥
...तिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।
...ाणां शतेनाथ यजुर्वेदमथाकरोत् ॥
...दं सहस्रेण शाखानाञ्च विभेद सः ।
...र्व्वाणमथो वेदं बिभेद नवकेन तु ॥
...दशैर्व्यासः पुराणं कृतवान् प्रभुः ।
...मेकश्चतुष्पादो वेदः पूर्व्वं पुरातनात् ॥
...रो ब्रह्मणो जातः स दोषविशोधनः ।
...ो हि भगवान् वासुदेवः सनातनः ॥
...यते परो देवो यो वेदैनं स वेदवित् ।
...परतरं ब्रह्मज्योतिरानन्दमुत्तमम् ॥
...वेदोदितं तत्त्वं वासुदेवं परं पदम् ।
...मिदं वेत्ति वेदं वेदपरो मुनिः ॥
...परमं वेत्ति वेदनिष्ठः महेश्वरः ।
...वेदो वेद्यश्च तमेवाश्रित्य मुच्यते ॥
...क्षरं वेद्यमोङ्कारं वेदमव्ययम् ।
...च विजानाति पाराशर्य्यो महामुनिः ॥”
इति कौर्म्मे ४९ अध्यायः ॥*॥
...ध्ययनधर्म्मं यथा,—
व्यास उवाच ।
...दण्डादिभिर्युक्तः शौचाचारसमन्वितः ।
...तोऽध्ययनं कुर्य्यादीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ।
...मुद्यतपाणिः स्यात् साध्वाचारः सुसंयतः ।
...तामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ॥
नीचं शय्यासनं चास्य सर्व्वदा गुरुसन्निधौ ।
गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥
नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।
न चैवास्यानुकुर्व्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥
गुरोर्यत्र प्रतीवादो निन्दा चापि प्रवर्त्तते ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥
दूरस्थो नार्च्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।
न चैवास्योत्तरं ब्रूयात् स्थिते नासीत सन्निधौ ॥
उदकुम्भं कुशान् पुष्पं समिधोऽस्याहरेत् सदा ।
मार्ज्जनं लेपनं नित्यमङ्गानां वै समाचरेत् ॥
नास्य निर्म्माल्यशयनं पादुकोपानहावपि ।
आक्रामेदासनञ्चास्य छायादीन् वै कदाचन ॥
साधयेद्दन्तकाष्ठादीन् लब्धञ्चास्मै निवेदयेत् ।
अनापृच्छ्य न गन्तव्यं भवेत् प्रियहिते रतः ॥
न पादौ धावयेदस्य सन्निधाने कदाचन ।
जृम्भितं हसितञ्चैव कण्ठप्रावरणं तथा ॥
वर्ज्जयेत् सन्निधौ नित्यमवस्फोटनमेव च ।
यथाकालमधीयीत यावन्न विमना गुरुः ॥
आसीनाधो गुरोर्द्दर्भे फलके वा समाहितः ।
आसने शयने याने नैव तिष्ठेत् कथञ्चन ॥
धावन्तमनुधावेत्तं गच्छन्तमनुगच्छति ।
गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ॥
आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनौषु च ।
जितेन्द्रियः स्यात् सततं वश्यात्माक्रोधनः
शुचिः ॥
प्रयुञ्जीत सदा वाचं मधुरां हितकारिणीम् ।
गन्धं माल्यं रसं कन्यां शुक्तं प्राणिविहिंसनम् ॥
अभ्यङ्गञ्चाञ्जनोपानच्छत्रधारणमेव च ।
कामं लोभं भयं निद्रां गीतं वादित्रनृत्यकम् ॥
आतर्ज्जनं परीवादं स्त्रीप्रेक्षालम्भनं तथा ।
परोपघातपैशुन्यं प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥
उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकाकुशान् ।
आहरेद्यावदर्थानि भैक्ष्यञ्चाहरहश्चरेत् ॥
कृतञ्च लवणं सर्व्वं वर्ज्यं पर्य्युषितञ्च यत् ।
अनृत्यदर्शी सततं भवेद्गीतादिनिःस्पृहः ॥
नादित्यं वै समीक्षेत नाचरेद्दन्तधावनम् ।
एकान्तमशुचिस्त्रीभिः शूद्रान्त्यैरभिभाषणम् ॥
गुरूच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुञ्जीत न कामतः ।
कलापकर्षणं स्नानं नाचरेद्धि कथञ्चन ॥
न कुर्य्यान्मानसं विप्र गुरोस्त्यागे कथञ्चन ।
मोहाद्वा यदि वा लोभात्त्यक्तेन पतितो भवेत् ॥
लौकिकं वैदिकञ्चापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
आददीत यतो ज्ञानं तन्न द्रुह्येत् कदाचन ॥
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्य्याकार्य्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य मनुस्त्यागं समब्रवीत् ॥
गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।
न चातिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरूनभिवादयेत् ॥
विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु ।
प्रतिषेधत्सु चाधर्म्माद्धितञ्चोपदिशत्स्वपि ॥
श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।
गुरुपुत्त्रेषु दारेषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्म्मणि ।
अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥
उत्सादनं वा गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
न कुर्य्याद्गुरुपुत्त्रस्य पादयोः शौचमेव च ॥
गुरुवत् प्रतिपूज्यास्तु सवर्णा गुरुयोषितः ।
असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥
अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।
गुरुपत्न्या न कार्य्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥
गुरुपत्नी तु युवती नाभिवाद्येह पादयोः ।
कुर्व्वीत वन्दनं भूमावसावहमिति च ब्रुवन् ॥
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्व्वीत सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥
मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूश्चाथ पितुः स्वसा ।
संपूज्या गुरुपत्नी च समस्ता गुरुभार्य्यया ॥
भ्रातुर्भार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि ।
विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥
पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्याञ्च स्वसर्य्यपि ।
मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥
एवमाचारसम्पन्नमात्मवन्तमदाम्भिकम् ।
वेदमध्यापयेद्धर्म्मं पुराणाङ्गानि नित्यशः ॥
तथा चिरोषिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानमनिर्द्दिशन् ।
हरते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्यैवं ततो गुरुः ॥
आचार्य्यपुत्त्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्म्मिकः शुचिः ।
आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुरध्याप्या दश धर्म्मतः ॥
कृतज्ञश्च तथाद्रोही मेधावी शुभकृन्नरः ।
आप्तः प्रियोऽथ विधिवत् षडध्याप्या द्विजातयः ।
एतेषु ब्रह्मणो दानमन्यत्र तु यथोदितात् ॥”*॥
वेदाध्ययनविधिर्यथा,—
“आचम्य संयतो नित्यमधीयीत उदङ्मुखः ।
उपसंगृह्य तत्पादौ वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारभेत् ।
प्राक्कूलान् पर्य्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ॥
प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ।
ब्राह्मणः प्रणवं कुर्य्यादन्ते च विधिवद्द्विजाः ॥
कुर्य्यादध्यापनं नित्यं स ब्रह्मादीनि पूर्व्वतः ।
सर्व्वेषामेव भूतानां वेदश्चक्षुः सनातनः ॥
अधीतानध्ययन्नित्यं ब्राह्मण्याद्धीयतेऽन्यथा ।
अधीयीत ऋचो नित्यं क्षीरहुत्या सदेवताः ।
प्रीणाति तर्पयन्त्येनं कामैस्तृप्ताः सदेवताः ।
यजूंष्यधीते नियतं दध्ना प्रीणाति देवताः ॥
सामान्यधीते प्रीणाति घृताहुतिभिरन्वहम् ।
अथर्व्वाङ्गिरसो नित्यं मध्वा प्रीणाति देवताः ॥
धर्म्माङ्गानि पुराणानि मांसैस्तर्पयते सुरान् ।
अपां समीपे प्रयतो नैत्यिकं विधिमाश्रितः ॥
गायत्त्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ।
सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ॥
गायत्त्रीं वै जपेन्नित्यं जपयज्ञः प्रकीर्त्तितः ।
गायत्त्रीञ्चैव वेदांश्च तुलयातोलयत् प्रभुः ।
एकतश्चतुरो वेदान् गायत्त्रीञ्च तथैकतः ॥
ओङ्कारमादितः कृत्वा व्याहृतीस्तदनन्तरम् ।
ततोऽधीयीत सावित्त्रीमेकाग्रः श्रद्धयान्वितः ॥

[illegible]

एकाक्षरमथैकं वा यजुः सामाथवा पुनः ।
अष्टकाद्यासमधीयीत सावित्रीं चाभिनायति ॥
अनध्यायेषु सर्व्वेषु नित्यहोमसुरालयोः ।
न धर्मोद्भासिरस्वेषु धर्म्मस्त्वेतानि वर्ज्जयेत् ॥ ७ ॥
एष धर्म्मः समासेन कीर्त्तितो ब्रह्मचारिणाम् ।
ब्रह्मणाभिहितः पूर्व्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥
योऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजाः ।
स संमूढो न संभाष्यो वेदवाह्यो द्विजातिभिः ॥
न वेदपाठमात्रेण सन्तुष्टो वै भवेत् द्विजः ।
पाठमात्रावसन्नस्तु पङ्के गौरिव सीदति ॥
अधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् ।
स सान्वयः शूद्रकल्पः पात्रतां न प्रपद्यते ॥
यदि त्वात्यन्तिकं वासं कर्त्तुमिच्छति वै गुरौ ।
युक्तः परिचरेदेनं न शरीरविमोक्षणम् ॥
गत्वा वनं वा विधिवज्जुहुयाज्जातवेदसम् ।
अभ्यसेत्तु सदा निष्ठं ब्रह्मनिष्ठः समाहितः ॥
सावित्रीं शतरुद्रीयं वेदान्तांश्च विशेषतः ।
अभ्यसेत् सततं युक्तो भस्मस्नानपरायणः ॥

एतद्विधानं परमं पुराणं
वेदागमे सम्यगिहेरितं वः ।
पुरा महर्षिप्रवराभिपृष्टः
स्वायम्भुवो यन्मनुराह देवः ॥
एवमीश्वरसमर्पितान्तरो
योऽनुतिष्ठति विधिं विधानवित् ।
मोहजालमपहाय सोऽमृतो
याति तत्पदमनामयं शिवम् ॥"

इति कौर्म्मे उपविभागे १४ अध्यायः ॥

अथ वेदस्य संहिता ।
"विभेद प्रथमं विप्र पैलः ऋग्वेदपादपम् ।
इन्द्रप्रमतये प्रादात् बाष्कलाय च संहिते ।
चतुर्धा स विभेदाथ बाष्कलो निजसंहिताम् ।
बोध्यादिभ्यो ददौ ताश्च शिष्येभ्यः स महामतिः ।
बोध्याग्निमाठरौ तद्वत् याज्ञवल्क्यपराशरौ ।
प्रतिशाखास्तु शाखायास्तस्यास्ते जगृहुर्मुने ।
इन्द्रप्रमतिरेकान्तु संहितां स्वसुतं ततः ।
माण्डूकेयं महात्मानं मैत्रेयाध्यापयत्तदा ।
तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रशिष्यक्रमाद्ययौ ।
वेदमित्रस्तु शाकल्यः संहितां तामधीतवान् ।
चकार संहिताः पञ्च शिष्येभ्यः प्रददौ च ताः ।
तस्य शिष्यास्तु ये पञ्च तेषां नामानि मे शृणु ।
मुद्गलो गोमुखश्चैव वात्स्यः शालीय एव च ।
शिशिरः पञ्चमश्चासीत् मैत्रेय सुमहामतिः ।
संहितात्रितयं चक्रे शाकपूर्णिस्तथेतरः ।
निरुक्तमकरोत्तद्वत् चतुर्थं मुनिसत्तम ।
क्रौञ्चो वैतालिकस्तद्वद्बलाकश्च महामतिः ।
निरुक्तकृच्चतुर्थोऽभूद्वेदवेदाङ्गपारगः ।
इत्येताः प्रतिशाखाभ्योऽप्यनुशाखा द्विजोत्तम ।
बाष्कलश्चापरास्तिस्रः संहिताः कृतवान्
द्विज ।
शिष्यः कालायनिर्गार्ग्यस्तृतीयश्च कथाजवः ।
इत्येते बह्वृचाः प्रोक्ताः संहिता यैः प्रवर्त्तिताः ॥"

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ४ अध्यायः ॥

[illegible]

भूत् सुकर्म्मांस्वाप्यभूत् सुतः ।
। संहिता तौ महामुनी ॥
ं सुकर्म्मा तत्सुतस्ततः ।
ण्यौ जगृहाते महाव्रतौ ॥
ाशल्य: पौष्यञ्जिश्च द्विजोत्तमः ।
: शिष्यास्तस्य पञ्चशताः
स्मृताः ॥
वत्य: संहिता येर्हिरण्योत्तम ।
ोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्य सामगाः॥
मश्चैव कुथोदिर्लाङ्गलिस्तथा ।
ाद्वैरैः संहिता बहुलीकृताः ॥
यश्च चतुर्विंशतिसंहिताः ।
मासौ शिष्येभ्यः सुमहामतिः ॥
ोऽसौ शाखाभिर्बहुलीकृतः ॥”*
हिता यथा,—
। वत्ते संहितानां ससुचयम् ।
ुनिः सुमन्तुरमितद्युतिः ॥
ामास कवन्धं सोऽपि तद्द्विधा ।
ायं तथा पथ्याय दत्तवान् ॥
थ्यास्तु मोदो ब्रह्मवलिस्तथा ।
पिप्पलादस्तथान्यो मुनिसत्तम: ॥
: शिष्याः कृता येर्हिरण्य संहिताः।
ादादिश्च तृतीयः शौनको द्विज ॥
ा कृत्वा ददावेकान्तु वभ्रवे ।
ताां प्रादात् सैन्धवायनसंज्ञिने ॥
केशाश्च भिन्नवेदा द्विधा पुनः ।
वेदानां संहितानान्तथैव च ॥
ङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ।
ायामेते संहितानां विकल्पकाः ॥”
विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥
पुराणवत् । * । अपरञ्च ।
ाक् सावित्री वेदमाता प्रतिष्ठिता ।
नृत्तसत्रं तेन विप्राः प्रतिष्ठिताः ॥
्कृता ये ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
लोकानां त्रयाणामिह पोषकाः ॥
दानादितपःस्वाध्यायसंयमैः ।
हरिं भक्त्या वेदतन्त्रविधानतः ॥”
ति कल्किपुराणे २ अध्यायः । * ।
त कर्त्तव्यं यथा,—
तमदाचारविहितं कर्म्म केवलम् ।
दसुर्व्वैर्भगवद्भिः केशवं सदा ॥
निरयं याति कुमार्गगमसेवनात् ।
विरुद्धार्थं शास्त्रोक्तं कर्म्म संत्यजेत् ॥”
पाताखण्डे १७ अध्यायः । * ।
ालौकिकाचारो वलवान् यथा,—
पार्व्वत्युवाच ।
वेदशास्त्रिविद्य कः करोति विनिर्णयम् ।
लौकिको देशलोकाचारश्च कस्य जेत् ॥”
द्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ७ अध्यायः ॥६॥
देस्य स्थितिकालः ।
प्रसहमान्ते यथौ व्यक्ता हरेः पदम् ।

वेदोक्तानि च कर्म्माणि यदुक्तैः साहमेव च ।
हरिपूजा हरेर्नाम तत्कीर्त्तिगुणकीर्त्तनम् ॥
वेदाङ्गानि च शास्त्राणि यदुक्तैः साहमेव च ।
सत्यञ्च धर्म्मः सत्यञ्च वेदाश्च ग्रामदेवताः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ॥*॥
आयुर्व्वेदस्योत्पत्तिलक्षणे यथा,—
“षडङ्गेभ्यः पञ्चसंख्यागतेभ्यो
वेदा जाता ऋग्यजुःसामभेदाः ।
आयुर्व्वेदोऽथर्व्ववेदश्चेति कणादः ॥
आस्ते वेदः पञ्चमो वैद्यकाख्यो
वेत्ता कश्चित्तस्य नास्ति मदेशात् ।
तस्माद्धाताध्यैत तस्मात्पुराणात्-
तस्मान्ज्ञात्वा वक्तुमर्हामि शास्त्रम् ॥”
इति गूढ़बोधः ॥
“हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।
मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्व्वेदः स उच्यते ॥”
इति सुखबोधः ॥ * ॥ * ॥
चतुर्वेदानां विवरणं यथा । अथातश्चरणव्यूहं व्याख्यास्यामः । तत्र यदुक्तं चातुर्व्वेद्यम् । चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति । ऋग्वेदो यजुर्व्वेदः सामवेदोऽथर्व्ववेदश्चेति । तत्र ऋग्वेदस्याष्टौ स्थानानि भवन्ति । चर्चाश्रावकः १ चर्चकः २ श्रवणीयपारः ३ क्रमपारः ४ क्रमरथः ५ क्रमजटः ६ क्रमशटः ७ क्रमदण्डश्चेति ८ । चतुष्पारायणमेतेषाम् । शाखाः पञ्चविधा भवन्ति । आश्वलायनी १ सांख्यायनी २ शाकला ३ वास्कला ४ माण्डूकेयाश्चेति ५ । तेषामध्ययनम् । अध्यायाश्चतुःषष्टिः । मण्डलानि च दशैव तु ।
“एकर्चं एकवर्गस्यादेकञ्च नवकस्तथा ।
द्वौ वर्गौ द्वे ऋचौ ज्ञेये त्रीणि ऋक्शतं
स्मृतम् ॥
चतुर्ऋचं समाख्यातं षट्सप्तत्युत्तरं शतम् ।
पञ्चर्चं द्वादश शतान्यष्टाविंशोत्तराणि च ॥
शतत्रयं षडर्चञ्च सप्तपञ्चाशदुत्तरम् ।
सप्तर्चमेकाज्ञ त्रिंशदुत्तरं शतमेककम् ॥
अष्टर्चाः पञ्चपञ्चाशद्वर्गाः स्युर्नाधिकोत्तराः ।
वर्गाणां परिसंख्यातं द्वे सहस्रे षडुत्तरे ।
सहस्रमेकं सूक्तानां निर्विशङ्कं विकल्पनाम् ।
दशसप्तत पञ्चाशत् संख्यातं वै पदक्रमम् ॥
एकशतं सहस्रं वा द्विपञ्चाशत् सहस्राहेम् ।
एतानि च चतुर्द्दश पाशिष्ठानाम् । इतरेषां पञ्चाशीतिक्रमकाण्डे तु देवयम् । चतुस्त्रिंशत्-
सहस्राणि हिरण्मानां सहस्राणां द्वात्रिंशत् षोड़शोत्तराः । चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वात्रिं-
शत्पञ्चाक्षरसहस्राणि ।
ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च ।
ऋचामशीतिपादश्चैतत्पारायणमुच्यते ॥
एवं चर्च्चैर्वर्गाश्च दशश्च नवतस्तथा ।
द्वौ वर्गौ द्वे ऋचौ द्वेधे त्रीणि त्रीणि प्रत-
ष्टता ॥
———नें सूक्तानां पदानां स्तनार्द्धेऽ:नि: ।

सप्तकानां द्वे च सप्तोत्तरे शते । चतुर्ऋचे त्रीणि शतानि षट्कानां त्रीण्याः षष्टिरष्टकानाम् ॥*॥ यजुर्व्वेदस्य षड़शीतिर्भेदा भवन्ति । तत्र चरकाणां द्वादशभेदा भवन्ति । चरकाः १ आह्वरकाः २ कठाः ३ प्राच्यकठाः ४ कपिष्ठलकठाः ५ औपमन्याः ६ आष्टलकठाः ७ चारायणीयाः ८ वारायणीयाः ९ वार्त्तान्तवेयाः १० श्वेताश्वतराः ११ श्वेताश्वितरा इति वा पाठः । मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र मैत्रायणीयानां सप्तभेदा भवन्ति । मानवाः १ दुन्दुभाः २ चैकेयाः ३ वाराहाः ४ हारिद्रवेयाः ५ श्यामाः ६ श्यामायनीयाश्चेति ७ । तेषामध्ययनमष्टौ । यजुःसहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति । तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो भवति । षड़ङ्गान्यधीत्य षड़ङ्गविद्भवति । शिक्षा १ कल्पो २ व्याकरणम् ३ निरुक्तम् ४ छन्दो ५ ज्योतिषमित्यङ्गानि ६ । तत्र प्राच्योदीच्यां नैरृत्यां निरृत्यः । तत्र वाजसनेयानां सप्तदशभेदा भवन्ति । जावालाः १ औधेयाः २ काण्वाः ३ माध्यन्दिनाः ४ शापीयाः ५ तापायनीयाः ६ कापालाः ७ पौण्ड्रवत्साः ८ आवटिकाः ९ पामावटिकाः १० परमावटिकापि पाठः । पाराशरीयाः ११ वैधेयाः १२ वैनेयाः १३ औधेयाः १४ गालवाः १५ वैजवाः १६ कात्यायनीयाश्चेति १७ । प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्म्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि ॥ उपज्योतिषम् । याज्ञलक्षणम् । प्रतिज्ञानवाक्यम् । परिसंख्या । चरणव्यूहम् । श्राद्धकल्पः । प्रवराध्यायश्च । शाख्यम् । क्रतुः । संस्थानः । आगमः । यत्रम् । पार्श्वान् । हौत्रकम् । पारग्याशुहौत्रकमपि पाठः । पशवः । उक्थानि । कूर्म्मलक्षणमित्यष्टादश परिशिष्टानि ।
“द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके ।
इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत् सकलं सशुक्रियम् ॥
ग्रन्थाश्च परिसंख्यातं ब्राह्मणञ्च चतुर्गुणम् ।
आद्यावारभ्य देवानां ब्रह्मयाज्ञिपूर्व्वकम् ।
वेदमध्याय एतेषां होमान्ते तु समारभेत् ॥”
तत्र तैत्तिरीयकाणाम् द्विभेदा भवन्ति । औख्याः १ खण्डध्योऽपि पाठः । खाण्डिकेयाश्चेति २ । तत्र खाण्डिकेयानाम् पञ्चभेदा भवन्ति । आपस्तम्बी १ बौधायनी २ सत्याषाढ़ी ३ हिरण्यकेशी ४ औधेयाश्चेति ५ औधेयी च पाटः । तत्र कठानामुपगाननिर्भेदाः । चतुश्चत्वारिंशदुपग्रन्थान् ।
“मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते ।
यजुर्वेदः स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः
स्मृताः ॥”*॥
सामवेदस्याशिल्पदशभेद आसीत् । अविशिष्टाने किल इति शाखाख्यमः । स्वध्यायेऽ-
मर्यादाणां इन्द्रगुरुर्वेदाभिहताः इताः ।

शिर्का प्रवसाध्यासुरायणीया वासुरायणीया वार्त्तान्तवेया प्राञ्जला ऋग्वर्णभेदा प्राचीनयोग्या ज्ञानयोग्या राणायनीयाश्चेति। तत्र राणायनीयानां नव भेदा भवन्ति। राणायनीयाः। शाट्यायनीयाः। सात्यायनीयाः इति शाट्यमुग्राः इति च पाठः। सात्वलाः। शाट्यमुद्गला इति वा पाठः। मौद्गलाः। इति तु भाष्ये नास्ति। खल्वलाः। महाखल्वलाः। लाङ्गलाः। कौथुमाः। गौतमाः। जैमिनीयाश्चेति। तेषामध्ययनमष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश यानि गानानि। इत्येतत् [illegible] वालखिल्याः ससुपर्णाः। कश्चित् [illegible] ससुपर्णाः इति च पाठः। एतत् साममयं स्तुतम्॥ * ॥ अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति। पैप्पलाः। दान्ताः। प्रदान्ताः। स्नाताः। स्नौता इति च पाठः। ब्रह्मदावनाः। शौनकी। देवदर्शनी। चरणविद्याश्चेति। [illegible] ब्रह्मदीरत्नो वेदाश्चो इति भाष्ये नामान्तरम्। तेषामध्ययनं पञ्च कल्पानि भवन्ति। नक्षत्रकल्पो विधानकल्पो विधिविधानकल्पः संहिताकल्पः शान्तिकल्पश्चेति। सर्वेषामेव वेदानामुपवेदा भवन्ति। ऋग्वेदस्यायुर्वेदः। यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः। सामवेदस्य गान्धर्ववेद उपवेदः। अथर्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणि भवन्ति॥ * ॥ (अथर्ववेदस्य नक्षत्रकल्पादीनि [illegible] तथा च गरुडपुराणे। १। ९। २०।
"[illegible] सामसांख्यौ वेदा आयुर्वेदं क्रमात्। [illegible] उपवेदाः प्रकीर्त्तिताः॥")
[illegible] ऋग्वेदस्य [illegible] छन्दः। [illegible] ऋग्वेदस्य [illegible] ॥ * ॥ यजुर्वेदस्य भारद्वाजगोत्रं रुद्रदैवतं त्रैष्टुभं छन्दः। यजुर्वेदः [illegible] दीर्घः [illegible] ॥ * ॥ सामवेदस्य काश्यपगोत्रं विष्णुदैवतं जागतं छन्दः। [illegible] ॥ * ॥ अथर्ववेदस्य वैतानगोत्रं रुद्रदैवतं आनुष्टुभं छन्दः। [illegible] इति च पाठः॥ * ॥ अथ ध्यानम्।
"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।

वन्दे दीर्घं त्रैष्टुभं ताम्रवर्णं
भारद्वाजं रुद्रदैवं सुपाङ्गम्।
यजुर्वेदं दीर्घमादित्यवर्णं
कापालिनं पञ्च सारस्निसात्नम्॥"*॥
य इदं दैवतं रूपं गोत्रप्रमाणं छन्दोवर्णं वर्णयति स विद्यां लभते स विद्यां लभते। जन्म जन्म वेदपारो भवति अव्रतो व्रती भवति अप्रयतः प्रयतो भवति अब्रह्मचारी ब्रह्मचारी भवति जातिस्मरो जायते॥ * ॥
"य इदं चरणव्यूहं पर्व्वसु श्रावयेद्द्विजः।
धौतपाप्मा शुचिर्विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते॥
य इदं चरणव्यूहं श्राद्धकाले सदा पठेत्।
अक्षय्यमभवत् श्राद्धं पितॄणामुपतिष्ठते॥
योऽधीते चरणव्यूहं स विप्रः पङ्क्तिपावनः।
पावयत्यखिलान् पूर्व्वान् पुरुषान् सप्त सप्त च॥
स इमां विपुलां देवा अमृतत्वञ्च गच्छति।
लोकातीतं महाधाम्नं अमृतत्वञ्च गच्छति॥"
गच्छेयो मम इत्याह भगवान् व्यासः पाराशरीयो व्यासः पाराशरीयः। इति व्यासरचितं चरणव्यूहं समाप्तम्॥ (धनम्। यथा, ऋग्वेदे। ८। ७३। १।
"अमिं रथं न वेद्यम्।"
"वेद्यं वेदो धनम् धनहितम्।" इति तद्भाष्ये सायणः॥ चतुःसंख्यावाचकः। यथा, साहित्यदर्पणे। ४। २६४।
"तद्देवसेऽपयास्यहिदाक्षस्य ध्वनेर्मताः।
वह्नदेव शिवान्त्यैव संस्थिता चैकरूपया।
वेदखाग्निशराः शुद्धैरिषुबाणाग्निसायकाः॥"
दर्भमुष्टिः। यथा, मनुः। ४। ३६।
"वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम्।
यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले॥")
वेदगर्भः, पुं, (वेदा गर्भे अन्तरे यस्य।) ब्रह्मा। (यथा, भागवते। २। ४। २४।
"प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती
वितन्वताजस्य सतीं स्मृतिं हृदि।" [illegible]
"एतदेवात्मभू राजन् नारदाय विपृच्छते।
वेदगर्भोऽभ्यधात् साक्षाद्यदाह हरिरात्मनः॥")
ब्राह्मणः। इति हेमचन्द्रः॥
वेदगुप्तिः, स्त्री, (वेदानां गुप्तिः।) ब्राह्मणादिवर्णेर्वेदरक्षा। इति केचित्॥
वेदनं, } क्ली, स्त्री, (विद् + ल्युट्। यद्वा। "घट्टिवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानम्।" ३। ३।
वेदना, } १०७। इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या युच्।) अनुभवः। तन्पर्य्यायः। [illegible] इत्यमरः॥ ज्ञानम्। दुःखम्। इति मेदिनी॥ विवाहः। यथा,—
"पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णास्पदिश्यते।
असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्म्मणि॥
शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया।
वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने॥"
इति मानवे ३ अध्यायः॥ * ॥
[illegible] सवर्णाभ्यासु [illegible] विधौ [illegible] विवाहकर्म्मणि [illegible] क्षत्रियादिभिः [illegible]

वक्ष्यमाणो विधिर्ज्ञेयः। [illegible]
[illegible]
परिगृहीतव्यश्चेद्वेदयो [illegible]
ब्राह्मणक्षत्रियविशां [illegible]
प्रतोदैकदेशो ग्राह्यः। [illegible]
विवाहे शूद्रवस्त्रदशा ग्रा[illegible]
मट्टः॥
वेदनिन्दकः, पुं, (वेदं निन्दति।) [illegible] नास्तिकः। इति जटाधरः। [illegible]
"दुर्भगो हि सदा [illegible]
गुह्यश्च॥"
वेदपारगः, त्रि, ([illegible]
गः।) वेदवेत्ता। [illegible]
"पञ्चशाखाः शरीरे [illegible]
तेऽभिजाताः कुलवेदे [illegible]
वेदमाता, [ऋ] स्त्री, (वेदानां [illegible]
यथा,—
[illegible]
त्रिसन्ध्यायां ब्रह्मचारी [illegible]
[illegible]
न गायत्र्याः परं जप्यं [illegible]
इति कौर्म्मे उपविभागे [illegible]
दुर्गा। यथा,—
"अधिष्ठा [illegible]
वेदेषु चरते [illegible]
इति देवीपुराणे॥
वेदवती, स्त्री, (वेदं [illegible]
+ मतुप्। मस्य वः। [illegible]
कुशध्वजकन्या। [illegible]
[illegible]
"सं गच्छ नघत्री देवि! [illegible]
कृत्वा तपस्यां तत्रैव [illegible]
सा च तद्वचनं श्रुत्वा [illegible]
दिव्यं त्रिलक्षवर्षञ्च [illegible]
सा च आसीत् तदा [illegible]
कामिनी [illegible]
सती पुनः वेदवती [illegible]
त्रेतायां रामपत्नी [illegible]
तच्छाया द्रौपदी देवि [illegible]
त्रिहायणीति सा प्रोक्ता [illegible]
इति ब्रह्मवैवर्त्ते [illegible]
(पारियात्रपर्व्वतस्थ [illegible]
कूर्मे। ५०। १८।
"वेदवत्यधिकांशयामी [illegible]
वेदव्रतं, क्ली, (वेदस्य [illegible]
यथा,—
"यो वेद वेदव्रतं [illegible]
ब्राह्मणः स [illegible]
[illegible]
[illegible]
इति [illegible]

देवते दर्शयति निरुक्ते इत्यादि, पु। यथा,
यजुषि। ८। १०। ८१।
ौ वेदवति चर्मणा निवसितौ।")
पुं, (वेदानां शाखा यस्मिन्।) ब्राह्मणः।
त्यरत्नावली॥
द] पुं, (वेदान् वेत्तीति। विद्+
) विप्रः। यथा,—
विद्विदश्नो वेदज्ञो वेदविप्र गतिः।"
इति गरुड़ सहस्रनामस्तोत्रम्॥
ति। (यथा, मनुः। ८। ७८।
न्द्रदैवात् यच्च् साक्षिभिर्विभावित्।
र्द्दविधिवो वेदपुराण उच्यते।")
पुं, (वेदं व्यस्यति पृथक् करोतीति।
वेद+व्यस्। निरूक्तित् पचाद्यच्।)
दैवः। सत्यर्चायः। माठरः २ द्वैपायनः
पाराशर्यः ४ कानीनः ५ बादरायणः ६
७। इति हेमचन्द्रः॥ कृष्णद्वैपायनः ८
व्यासः ९ पाराशरिः १० सात्यवतः ११।
त्रिकालदर्शिनः॥ बादरायणिः १२ सत्य-
नः १३ मत्स्यः १४ पाराशरः १५।
शब्दरत्नावली॥ (यथा, विष्णुपुराणे।
कं चतुर्भेदं कृत्वा शाखाशतैर्विभुः।
न सदृशं भूयो वेदमाद्यन्नपृथक्।
तु युगे विष्णुर्यासरूपी महामुने।
र्ण स बहुधा कुरुते जगतो हितः॥
व कुरुते तस्मा वेदमेकं पृथक् प्रभुः।
गाभिधाना नु सा सा मूर्तिर्मधुद्विषः॥")
न्यत् विवरणं व्यासशब्दे द्रष्टव्यम्॥
:, स्त्री, (वेदानामग्र्यौ।) सरस्वती।
राजनिर्घण्टः॥
स्त्री, (वेदस्य अङ्गम्।) शुद्धपठनादि-
शास्त्रम्। तद्यथा। शिक्षा १ कल्पः २
व्याकरणम् ३ निरुक्तम् ४ ज्योतिषम् ५ छन्दः
यदुक्तम्।
शा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां
गणः।
विचितिरित्येतैः षडङ्गो वेद उच्यते।" इति।
अकारादिवर्णानां स्थूलकरणप्रयत्नबोधिका
ए ह विसर्जनीयाः कण्ठ्या इत्यादिका
। यागक्रियायास्तूपदेशः कल्पः। साधु-
न्वाख्यानं व्याकरणम्। वर्णागमो वर्ण-
र्ययश्च इत्यादिना निश्चयेनोक्तं निरुक्तम्।
ादिगणनशास्त्रं ज्योतिः। श्रुतिच्छन्दसां
ायकं शास्त्रं छन्दोविचितिः। इत्यमर-
ी। (यथा, मनुः। ४। ९८।
ाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु सम्पठेत्॥")
) स्त्री, (वेदानामादि। "कश्चिद्दीपचारिकाः
ा: स्वलिङ्गमपि त्यजन्तीति" न्यायादस्य
त्वम्।) प्रणवम्। यथा,—
ादि भुवनेशीञ्च श्रीबीजं दद्युतं भृगुम्।
रयित्वा वदेन्मन्त्रं शुक्रस्य च षड़क्षरम्॥"
इति रुद्रयामलम्॥

(वेदस्य पूर्व्वं, पुं। यथा, तैत्तिरीयारण्यके।
"यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रति-
ष्ठितः॥")
वेदादिबीजं, क्ली, (वेदस्यादौ प्रयुक्तं बीजम्।)
प्रणवम्। यथा,—
"वेदादि भुवनेशीञ्च श्रीबीजं दद्युतं भृगुम्।
धारयित्वा वदेन्मन्त्रं शुक्रस्य च षड़क्षरम्॥
ॐ ह्रीं श्रीशुक्राय। इति रुद्रयामलम्॥
"वेदादिबीजं हृं बीजं स्त्रीबीजं तदनन्तरम्।
शक्तिबीजं रमाबीजं मायाबीजं सुधाकरम्॥"
इति राजराजेश्वरीतन्त्रम्॥
वेदाधिपः, पुं, (वेदानामधिपः।) चतुर्व्वेदाधि-
पतिग्रहः। यथा,—
"ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो यजुर्व्वेदाधिपः सितः।
सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्व्ववेदराट्॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥
वेदान्तः, पुं, (वेदानां अन्तः।) उपनिषत्।
इति हेमचन्द्रः। वेदव्यासप्रणीतदर्शनशास्त्र-
विशेषोऽपि। यथा। वेदान्तो नाम उपनिषत्-
प्रमाणं तदुपकारीणि शारीरकसूत्रादीनि च।
इति परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यश्रीसदानन्द-
योगीन्द्रविरचितवेदान्तसारः॥ *॥ "इदानीं
सर्व्वस्यापि वस्तुविचारोद्देशपूर्व्वकत्वात् प्रति-
ज्ञातं वेदान्तं नामतो निर्द्दिशति वेदान्त इति।
उपनिषद एव प्रमाणं उपनिषत्-प्रमाणम्।
उपनिषदो यत्र प्रमाणमिति वा। तदुपकारीणि
वेदान्तवाक्यसंग्राहकाणि शारीरकसूत्रादीनि
च। शरीरमेव शारीरं तत्र भवो जीवः शारी-
रकः स उच्यते याथातथ्येन निरूप्यते यैः
तानि शारीरकसूत्राणि 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा'
इत्यादीनि। आदिशब्दो भाष्यादिसंग्रहार्थः।
चशब्दो वेदान्तशब्दानुषङ्गार्थः। यद्वा शारी-
रकसूत्राणि तदुपपादकवादिवेदान्तार्थसंग्राह-
कवाक्यानि। 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादि-
सूत्रादीनि। आदिशब्देन भगवद्गीताद्यध्यात्म-
शास्त्राणि गृह्यन्ते। तेषामपि उपनिषच्छब्द-
वाच्यत्वादिति भावः।" इति श्रीनृसिंहसरस्वती-
कृता तट्टीका सुबोधिनी॥ अस्य नामान्तरं
उत्तरमीमांसा। तत्र चत्वारः अध्यायाः। तेषु
ब्रह्मनिरूपणम्। तद्विवरणं यथा,—
"अव्यक्तादण्डमभूदण्डाद्ब्रह्मा ततः प्रजासर्गः।
मायामयी प्रवृत्तिः संह्रियते पुनः पुनः
क्रमशः॥
मायामयोऽप्यचेता गुणकरणगणः करोति
कर्म्माणि।
तदधिष्ठाता देही सचेतनोऽपि न करोति
किञ्चिदपि॥
यद्वदचेतनमपि सन्निकटस्थे भ्रामके भ्रमति
लौहम्।
तद्वत् करणसमूहश्चेष्टति चिदधिष्ठिते देहे॥
यद्वत् सवितर्य्युदिते करोति कर्म्माणि जीव-
लोकोऽयम्।

न च तानि करोति रविर्न कारयति तद्वदा-
त्मापि॥
मनसोऽहंकारविमर्शितस्य चैतन्यबोधितस्येह।
सुखदुःखाभिमानसुखदुःखमायया भवति मूढ़स्य॥
कर्त्ता भोक्ता द्रष्टास्मि कर्म्मणामुत्तमादीनाम्।
इति तत्स्वभावविमलोऽभिमन्यते सर्व्वगोप्यात्मा।
नानाविधवर्णानां वर्णान् धत्ते यथामलस्फटिकः।
तद्वदुपाधिगुणैर्भावितस्य भावं विभर्त्त्यात्मा॥
गच्छति गच्छति सलिले दिनकरबिम्बं स्थिते
स्थितिं याति।
अन्तःकरणे गच्छति गच्छत्यात्मापि तद्वदिह॥
राहुग्रस्तोऽपि यथा शशिबिम्बः प्रकाशते
जगति।
सर्व्वगतोऽपि तथात्मा बुद्धिस्थो दृश्यतामेति॥
आदर्शे मलरहिते यद्वद्रूपं विभिन्नते लोकः।
आलोकयति तथात्मा विशुद्धबुद्धौ स्वमात्मानम्॥
सर्व्वगतं तत्र निरुपममद्वैतं तच्च चेतसा गम्यम्।
यद्बुद्धिगतं ब्रह्मोपलभ्यते शिष्यबोध्यं तत्॥
बुद्धिमनोऽहंकारास्तन्मात्रेन्द्रियगणाः सभूत-
गणाः।
संसारसर्गपरिरक्षणक्षमाः प्राकृता ज्ञेयाः॥
धर्म्माधर्म्मौ सुखदुःखकल्पना स्वर्गनरकवासश्च।
उत्पत्तिनिधनवर्णाश्रमा न सन्तीह परमार्थे॥
मृगतृष्णायामुदकं शुक्तौ रजतं भुजङ्गमो
रज्ज्वाम्।
तैमिरिकचन्द्रयुगवत् भ्रान्तं निखिलं जगद्रूपम्॥
यद्वद्दिनकर एको विभाति सलिलाशयेषु सर्व्वेषु।
तद्वत् सकलोपाधिष्ववस्थितो भाति परमात्मा॥
खमिव घटादिष्वन्तर्ब्बहिःस्थितं ब्रह्म सर्व्व-
पिण्डेषु।
देहोऽहमित्यनात्मनि बुद्धिः संसारबन्धाय।
सर्व्वविकल्पनहीनः शुद्धोऽबुद्धोऽजरोऽमरः
शान्तः।
अमलः सकृद्विभातश्चेतन आत्मा खवद्व्यापी॥
रसफाणितशर्करिका गुड़खण्डा विकृतयो
यथैवेक्षोः।
तद्वदवस्थाभेदाः परमात्मन्येव बहुरूपाः॥
विज्ञानान्तर्यामिप्राणविराड्देहजाति-
पिण्डान्ताः।
व्यवहारस्तस्यात्मन एतेऽवस्थाविशेषाः स्युः॥
रज्ज्वां नास्ति भुजङ्गः सर्पभयं भवति हेतुना
केन
तद्वद्द्वैतविकल्पभ्रान्तिरविद्या न सत्यमिदम्॥
एतत्तदन्धकारं यदनात्मन्यात्मताभ्रान्त्या।
न विदन्ति वासुदेवं सर्व्वात्मानं नरा मूढ़ाः॥
प्राणाद्यनन्तभेदैरात्मानं संवितत्य जालमिव।
संहरति वासुदेवः स्वविभूत्या क्रीड़मान इव॥
त्रिभिरेव विश्वतैजसप्राज्ञैस्तैरादिमध्यनिध-
नाद्यैः।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तैर्धर्म्मभूतैश्छादितं तुर्य्यम्॥
मोहयतीवात्मानं स्वमायया द्वैतरूपया देवः।
उपलभते स्वयमेवं गुहा[illegible]रूपमात्मानम्॥

वेधनी, स्त्री, (विध्यतेऽनयेति । विध+ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) हस्तिकर्णवेधनास्त्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः । मेथिका । इति भावप्रकाशः ॥

वेधमुख्यः, पुं, (वेधे वेधने मुख्यः श्रेष्ठः ।) कर्पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेधमुख्यकः, पुं, (वेधमुख्य+स्वार्थे कन् ।) हरिद्राद्रुमः । आँवा हलुदि इति ख्यातः । तत्पर्यायः । कर्पूरकः २ द्राविडकः ३ कल्पकः ४ कालकः ५ । इत्यमरभरतौ ॥

वेधमुख्या, स्त्री, (वेधे मुख्या ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेधनं, क्ली, व्याकरणेयम् । अङ्कुशवरणम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

वेधाः, [स्] पुं, (विदधातीति । वि+धा+"विधाञो वेध च ।" उणा० ४ । २२४ । इति असिः । वेधादेशश्च श्रन्तरमवेधात्तोः ।) ब्रह्मा । (यथा, रघु । १ । २८ ।

"तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथाहि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ॥")

विष्णुः । इत्यमरः ॥ (शिवः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ११ । १० ।

"बहवे हिरण्यबाहवे चोग्रघोराय वेधसे ॥")

अर्कः । इति शब्दरत्नावली । पण्डितः । इति त्रिका० । विधाता । इति शब्दचन्द्रिका । [illegible] यथा,—

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]"

इति [illegible]
([illegible] । यथा, कुमारे । २ । २३ ।
"[illegible] वेधसामपि ॥"
त्रि, मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १५ । विविध- [illegible] । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६३ । १५ ।
"[illegible] वेधसं [illegible]"
"[illegible]" इति तद्भाष्ये सायणः ।)

वेधितः, त्रि, (विध+णिच्+क्तः ।) [illegible] । इत्यमरः ॥

वेधिनी, स्त्री, ([illegible] । विध+णिनि+ङीप् ।) [illegible] । इति शब्दरत्नावली । मेथिका । इति [illegible] । जलौकाः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेधी, [न्] त्रि, ([illegible] । विध+णिनि ।) [illegible] । (यथा महाभारते । ३ । ८४ । ४४ ।

"[illegible]
निमित्तवेधी स मुनिरीषीकाभिः समर्पयत् ॥")

वेधविशिष्टः । विधधातोर्णिनुप्रत्ययेन वेधशब्दादस्त्यर्थे इनुप्रत्ययेन वा निष्पन्नः । अम्लवेतसे, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेध्यं, क्ली, (विध+ण्यत् ।) लक्ष्यम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४२ । ७ ।
"प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म वेध्यमनुत्तमम् ।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत् तन्मयो भवेत् ॥")

वेधनीये, त्रि । यथा,—
"षट्कर्णोत्तिसिमाग्रह्ना भानोः शुद्धा यमेऽपि च ।
कर्णौ वेध्यौ न दोषः स्यादन्यथा मरणं भवेत् ॥"
इति मलमासतत्त्वम् ।

वेनः, पुं, (अजतीति । अज गतौ+"धापृवस्यज्यतिभ्यो नः ।" उणा० ३ । ६ । इति नः । अजतेर्वीभावः ।) प्रजापतिः । इत्युणादिकोषः । (पृथुराजपिता । यथा, मार्कण्डेये । १३० । १५ ।
"हतमेनं तथा लोभात् मरीचिं द्विजैर्हतम् ।"
अस्याख्यानं विस्तरशः सूर्योत्पत्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥) देवविशेषः । इति निघण्टुः । ५ । ४ । २४ । यथा, ऋग्वेदे । १० । १२३ । १ ।
"अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा ।"
"वेनः कान्तः एतन्नामको मध्यमस्थानो देवः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ ७ ॥ अजति गच्छत्यनेन यज्ञमिति । यज्ञः । इति निघण्टुः । ३ । १७२ । त्रि, मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १५ । १५ । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १३ । ३ ।
"सीमतः सुरुचो वेन आवः ।"
"वेनः कमनीयो मेधावी वा ।" इति तद्भाष्यम् । कामयमानः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ८६ । ५ ।
"आयन्निमा वेना अवक्ष्यन्तम् ।"
"वेनाः कामयमानाः ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वेन्ना, स्त्री, (वन शब्दे संभक्तौ वा+"वनेरिच्चोपधायाः ।" उणा० ३ । ८ । इति नः उपधाया इत्त्वञ्च ।) नदीविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः । (यथा, महाभारते । ३ । ८८ । ३ ।
"वेन्ना भीमरथी चोभे नद्यौ पापभयापहे ॥")

वेप, ट ङ ऋ चले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ट, वेपथुः । ङ, वेपते । ऋ, अविवेपत् । कम्पनम् । ट, वेपथुः । ऋ, अविवेपत् । ङ,वेपते वायुना द्रुमः । इति दुर्गादासः ॥

वेपः, [स्] क्ली, (वेप कम्पने+"सर्वधातुभ्योऽसुन् ।" उणा० ४ । १८८ । इत्यसुन् ।) कम्पनम् । यथा,—
"नागचन्द्रोत्थितः [illegible] वायव्य वायुरु ।
[illegible] वा ॥"
इत्युणादिकोषः ॥
(वेपनः । इति [illegible] । इति [illegible] । ३ । १९४ । ७ । कर्म । इति निघण्टुः । २ । १ । यथा, ऋग्वेदे । १० । ४६ । ८ ।
"[illegible] वेपो [illegible] ।"
"वेपः कर्मनामैतत् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वेपथुः, पुं, (वेपनमिति । वेप+ अथुच् । उणा० ३ । ३ । ८९ । इति वथुः ।) कम्पः । इत्यमरः ॥ (यथा, गीतायाम् । ।
"वेपथुश्च शरीरे मे [illegible]

वेपनं, क्ली, (वेप+ल्युट् ।) ग्रन्थरत्नावली । (यथा, [illegible] १० अध्यायः । "[illegible]
सोऽहमधमतवेपनानि [illegible]

वेमः, पुं, वायदण्डः । यथा,—
"वायदण्डः पुंसि वेमा वेमो [illegible]

वेमा, [न्] पुं, (वयन्त्यनेनेति । [illegible] उणा० ४ । १४८ । इति [illegible] इत्यमरभरतौ । (यथा, [illegible]
"सितासितैस्तन्तुभिः [illegible]
[illegible]
अहर्वादितान् [illegible]
सनेयसंहितायाम् । १९ । ८ ।
"नयपुरौ [illegible]

वेरं, क्ली, शरीरम् । [illegible] । मेदिनी ॥

वेरकं, क्ली, कर्पूरम् । इति [illegible]

वेल, ऋ चाले । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-पर०-सेट् ।) ऋ, अविवेलत् ।

वेल, तु क कालार्थे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) [illegible] महेशः । अविवेलत् । [illegible] एतावतो वेलेति कविकल्पद्रुमः । [illegible] दासः ।

वेलं, क्ली, उपवनम् । यथा, [illegible]
"अयोध्यायां वर्षे [illegible]

वेला, स्त्री, (वेलतीति । [illegible] इत्यः । तत्पर्यायः ।) [illegible] समयः २ [illegible] ३ [illegible] ४ [illegible] ५ [illegible] ६ [illegible] ७ [illegible]
तत्परिमाणानि यथा,—
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
दश नाडीः [illegible]

घटिके द्वे मुहूर्तः [illegible]
चतुर्भिर्याम [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति [illegible]
मर्यादा । इत्यमरः । ([illegible]
४१ । ३८ ।

"धिग्वः रुद्रः राग् भारतानां
पतीरवा मर्ग्दिदाय दग्धम् ।
वम रातीनां सुरवयोदितम्
वेल्लिमर्षं पुरत्र. गमायाम् ।")
कुसुम् । (यथा, रघुः । १ । ६० ।
विसदृशाधी धारीदौर्मारागगनाम् ।
स्थापनामुक्तौ ममागैव पुरीमिव ।")
र्म्मविदारः । (यथा, रघुः । १८ । ३६ ।
र्मां मैथिलीदामः स्वर्गीन्द्रो विनाय
गाम् ।
तिमिनी देनी मनोदय रुपोदधिः ।")
समागम् । रागः । ईश्वरस्य भोजनम् ।
मेदिनी । अथ पवर्गीयवकारादौ
तः । रागस्यामे योगः । याश्च । कुण्डी ।
विन्दः । दन्तामूलम् । इति धारावली ।
, स्त्री, (वेल्ला इव मूलं यस्य ।) तामलिप्त-
। यथा,—
मूलं मामलिप्तं तामलिप्ती तमालिका ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ।
मद्गलम् । यथा, भागवते । १० । ६०।५।
नुमसुदनमध्यगो दोर्भ्यामुपेत्य नन्दनम् ।
मातापुत्रभागी देवाकुलं समनयत् ।")
प्रियः, पुं, गौरमुखाश्वः । यथा,—
————रुपाग्नि स्तनियौरवे ।
कालश किम्पाश उर्वटो वेल्लिशुकप्रियः ।"
इति शब्दरत्नावली ।
शुकप्रिय इत्यपि पाठः साधुः ।)
चाले । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-
-सक०-सेट् ।) च, अविवेलत् । चालः
हनम् । उट्टे लघुकचलितलिङ्ग्यक्तनुकारः
वर्णताम् । गतावित्यन्ये । इति दुर्गादासः ।
पुं, (वेल्लतीति । वेल्ल चलने + पचाद्यच् ।)
: । इत्यमरः । (भावे घञ् ।) गमने, पुं ।
वेल्लधात्वर्थदर्शनात् ।
स्त्री, (वेल्लवत् जायते इति । जन + डः ।)
चम् । इत्यमरः ।
स्त्री, (वेल्ल + ल्युट् ।) भूमौ अश्वस्य
नम् । तत्पर्य्यायः । लुण्ठनम् २ । इति
शेषः । (सञ्चलनम् । यथा, राज-
ङ्गिण्याम् । ८ । १५६५ ।
अटा सरित् स्रवत्तैलधिपवेशे
लोर्म्मिवेल्लनवशेन विवर्त्तमाना ।")
टिकादिनिर्म्माणार्थमूलवर्त्तुलकाष्ठविशेषः ।
भावप्रकाशः । बेलन् इति भाषा ।
स्त्री, (वेल्लति लुटति अश्वादिरत्रेति ।
+ल्युट् । ङीप् ।) मालादूर्वा । इति
निर्घण्टः ।
:, पुं, वीरतरुः । यथा, भावप्रकाशे ।
"वेल्लन्तरो जगति वीरतरुः प्रसिद्धः
श्वेतासितारुणविलोहितनीलपुष्पः ।
साम्पनितुल्यकुसुमः शमिसूक्ष्मपत्रः
स्यात् कण्टकी च चलदंशज एव वृक्षः ।"

अस्य गुणाः ।
"वेल्लन्तरो रसे पाके तिक्तस्तुवरकषायकः ।
मूत्राघाताश्मजिद्ग्राही योनिरुग्वातनाशि-
जित् ।"

वेल्लहलः, पुं, केलिनागरः । इति जटाधरः ।

वेल्लिः, स्त्री, (वेल्लति प्रचलतीति । वेल्ल + इन् ।) लता । इति शब्दरत्नावली ।

वेल्लिकाख्या, स्त्री, (वेल्लिका आख्या यस्याः ।) क्षुपविशेषः । वेलसुटा इति भाषा । यथा,—
"सदमाला वेल्लिकाख्या विलमत्री ज्वरा-
पहा ।"
इति शब्दचन्द्रिका ।

वेल्लितं, क्ली, (वेल्ल + क्तः ।) गमनम् । इति मेदिनी ।

वेल्लितः, त्रि, (वेल्ल + क्तः ।) कुटिलः । कम्पितः । इत्यमरः ।

वेवी, ङ ञ यु ङ कान्तिगतिव्याप्तिक्षेपप्रजनखादने । इति कविकल्पद्रुमः । (अदा०-आत्म०-कान्तौ अक०-अन्यत्र सक०-सेट् ।) ङ, वेविक्ते । ञ, अवेवयुः । बहुलं छन्दसीति परस्मैपदे अगुस् सिद्धेरित्यत्र उस् लुक्यद्वामिति गुणः । ञु ङ, वेवीते । इति दुर्गादासः ।

वेशः, पुं, (विशन्ति नयनमनांस्यत्रेति । विश् + अधिकरणे घञ् । यद्वा, विशति अङ्गमिति । "पदरुजविशस्पृशो घञ् ।" ३।३।१६। इति घञ् ।) अलङ्काररचनादिकृतशोभा । तत्पर्य्यायः । आकल्पः २ नेपथ्यम् ३ प्रतिकर्म्म ४ प्रसाधनम् ५ । इत्यमरः । वेषः ६ । इति तट्टीकायां भरतः । (यथा, भागवते । १ । १७ । ५ ।
"नरदेवोऽसि वेशेन नटवत् कर्म्मणा द्विजः ।") विशन्ति कामुका यत्रेति । अधिकरणे घञ् ।) वेश्यागृहम् । गृहमात्रम् । इति मेदिनी । (यत्नगृहम् । ताँबु इति भाषा । यथा, महाभारते । ५ । १५१ । ५२ ।
"शकटापणवेशाश्च यानयुग्यञ्च सर्व्वशः ।
*　　　*　　　*
तत् संगृह्य ययौ राजा ये चापि परिचारकाः ।")
प्रवेशः । इति विशधात्वर्थदर्शनात् । (पण्य-स्त्रिया भृतिः । यथा, मनुः । ४ । ८४—८५ ।
"न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ।
सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ।
दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।
दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः ।")

वेशकः, पुं, (वेश एव । स्वार्थे कन् ।) गृहम् । इति शब्दरत्नावली । वेशकारके, त्रि ।

वेशदानः, पुं, सूर्य्यशोभा । इति शब्दचन्द्रिका ।

वेशधारी, [न्] पुं, (वेशं तापसलिङ्गं धरतीति । धृ + णिनिः ।) छलतपस्वी । इति शब्दरत्नावली । (सङ्करजातिविशेषः । यथा, ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । १० अध्यायः ।
"गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्य्येण वेशधारिणः ।
बभूव वेशधारी च पुत्रो युङ्गी प्रकीर्त्तितः ।")
वेशधारके, त्रि ।

वेशन्तः, पुं, (विशन्त्यत्र भेकादय इति । विश + "तृभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दिभ्यश्च ।" उणा० ३ । १२६ । इति झच् ।) क्षुद्रसरोवरः । इत्यमरः । अग्निः इत्युणादिकोषः ।

वेशरः, पुं, अश्वतरः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

वेशवारः, पुं, वेसवारः । इत्यमरटीकायां राय-मुकुटः ।

वेशीजाता, स्त्री, पुत्रदात्रीलता । इति राज-निर्घण्टः ।

वेश्म, [न्] क्ली, (विशन्त्यत्रेति । विश + मनिन् ।) गृहम् । इत्यमरः । (यथा, मनुः । ४ । ७३ ।
"अद्वारेण च नातीयात् ग्रामं वा वेश्म वावृ-
तम् ।")

वेश्मकलिङ्गः, पुं, (वेश्मनः कलिङ्गः ।) चटकः । अस्य मांसगुणाः । सन्निपातनाशित्वम् । अति-शुक्रकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ।

वेश्मकूलः, पुं, (वेश्म गृहं कूलयतीति । कूल + कः ।) चविका । इति राजनिर्घण्टः ।

वेश्मनकुलः, पुं, (वेश्मनो गृहस्य नकुलः ।) गन्ध-मूषिकः । यथा,—
"छुछुः स्याद्वेश्मनकुलश्छुछुका च चालमूषिका ।
गन्धसूची गन्धमुखी गिरिका स्याच्छुछुन्दरी ।"
इति शब्दरत्नावली ।

वेश्मभूः, स्त्री, (वेश्मनो भूः ।) गृहकरणयोग्य-भूमिः । तत्पर्य्यायः । वास्तुः २ । इत्यमरः ।

वेश्यं, क्ली, (वेशे भवम् । वेश + "दिगादिभ्यो यत् ।" ४ । ३ । ५४ । इति यत् । यद्वा, वेश्यायै हितम् । वेश्या + यत् ।) वेश्यालयः । इति मेदिनी । (प्रवेशार्हे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २६ । ३ ।
"शततमं वेश्यं सर्व्वताता दिवोदासमतिथिग्वं
यदावम् ।"
"वेश्यं दिवोदासनाम्ने प्रवेशार्हम् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ।)

वेश्या, स्त्री, तुण्डुकाष्ठम् । थाकनादि इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका । (वेशमर्हति वेशेन दीव्यत्याचरति वेशेन पण्ययोगेन जीवति वा । वेश + यत् ।) स्वनामख्यातनारी । खान्की इति भाषा । तत्पर्य्यायः । वारस्त्री २ गणिका ३ रूपाजीवा ४ । इत्यमरः । वेष्या ५ । इति तट्टीका । क्षुद्रा ६ शालभञ्जिका ७ । इति जटाधरः । भर्झरा ८ जूला ९ वार-विलासिनी १० वारवाणिः ११ भण्डहासिनी १२ । इति शब्दरत्नावली । लञ्जिका १३ बन्धुरा १४ कुम्भा १५ कामरेखा १६ वर्व्वटी १७ । इति शब्दमाला । साधारणस्त्री १८ पण्याङ्गना १९ पणाङ्गना २० भुजिष्या २१ वारवधूः २२ । इति हेमचन्द्रः । भोग्या २३ स्मरवीथिका २४ । इति राजनिर्घण्टः । तस्या सम्भोगगमनफलादि यथा,—
"पतिव्रता चैकपत्नी द्वितीये कुलटा स्मृता ।
तृतीये वृषली ज्ञेया चतुर्थे पुंश्चली स्मृता ।

वेश्या च दृश्यते यद्दे दृष्टो च मनसोऽदृशे ।
तत्र तद्दूँ महतीयत्रा तात्पर्या सर्वकामिनु ॥०॥
[illegible] कुम्भदासकन्[illegible] ईश्वरी दुर्बलीमपि ।
दृष्टी वेश्या महारेश्चा चषटीर्णं प्रयाति सः ॥
[illegible] कुम्भदासामो वृहासामी चतुर्थकम् ।
[illegible] दुर्बलीसामो वेश्यासामो गुणावहम् ॥
[illegible] सामो [illegible] संशयः ।
[illegible] भवेत् ॥
[illegible] नात्मा[illegible] विलामषः ।
[illegible] नाडिनः ।
[illegible] कुम्भदासामो वृहासामी च वायसः ।
[illegible] दुर्बलीसामो वेश्यासामो [illegible] ॥
[illegible] भारते ।
[illegible] प्राप्नुयात्[illegible] ॥"
[illegible]

वेश्मः २ । इत्यमरः ॥ वेश्माश्रयः ३ पुरम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ वेश्यम् ५ । इति जटाधरः ॥

वेश्वरः, पुं, अश्वतरः । यथा । वेश्वरोऽश्वतरः खरः । इति भूरिप्रयोगः । विकाण्डशेषे वेश्वर इति पाठः ॥

वेषः, पुं, वेवेष्टि व्याप्नोति अङ्गं वेषः पचादित्वादच् मूर्द्धन्यान्तः । विशन्ति नयनमनांस्यस्मिन्नाधारे घञि वेशस्तालव्यान्तश्च । इति भरतः ॥ नेपथ्यम् । (यथा, मनुः । ८ । २ ।

"विनीतवेषाभरणः पश्येत् कार्याणि कार्यिणाम् ॥")

वेश्याजनाश्रयः । "द्वे दारिकायां निवासस्थाने । विशन्ति यूनो मनः कामुको वा वेशः । विश प्रवेशे घञ् ।

'नेपथ्ये गृहमात्रे च वेषो वेश्यागृहेऽपि च ।'

इति तालव्यान्ते रभसः ॥

'गृहमात्रे गणिकायाः सद्मनि वेशो भवेत्तु तालव्यः ।

तालव्यो मूर्द्धन्योऽप्युभयो कथित आचार्य्यैः ॥'

इत्युष्मविवेकः ।

वेविषति व्याप्नुवन्ति जनमनांसीति धात्वर्थे वेषो मूर्द्धन्यान्तोऽपि इत्येके तत्तु न युक्तं मूर्द्धन्यान्तेषु तस्यैव कोषान्तरानुपात्तत्वादिति सुकुटः ।" इति च भरतः ॥ (संस्थानविशेषः । यथा, रामायणे । २ । १७ । १८ ।

"यस्य देवस्य यद्रूपं वेषो यश्च पराक्रमः ।"

"वेषः संस्थानविशेषः ।" इति तट्टीका ॥ * ॥ वेवेष्टि व्याप्नोति कर्म्मणि । पचाद्यच् । कर्म्म । इति निघण्टः । २ । १ ॥ * ॥ विष व्याप्तौ + घञ् । व्याप्तिः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १ । ६ ।

"कर्म्मणे वां वेषाय वाम् ।"

"वेषाय च । विष्लृ व्याप्तौ । घञ् वेषो व्याप्तिः । कर्म्मकर्म्मसु व्याप्त्यर्थं च वां युवामहमाददे ।" इति तद्भाष्ये महीधरः ॥)

वेषकः, पुं, (विष व्याप्तौ + ण्वुल् ।) कामुकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्ली, विष + ल्युट् ।) परिवेषणम् । (परिचर्य्या । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७ । ६ ।

"[illegible] वेषणं [illegible] कृणोति ॥"

"[illegible] परिचर्य्यायाम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

[illegible], क्ली, (वेवेष्टि व्याप्नोतीति । विष + [illegible] । [illegible] ।) [illegible] । इति रत्नमाला । [illegible] इति भाषा ॥

[illegible], पुं, वेषवारः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

[illegible] । इति [illegible] ॥ ([illegible]) ॥ [illegible] । इति [illegible] ॥

[illegible], पुं (वेष्ट + घञ् ।) वेष्टनम् । इति शब्द-[illegible] । ([illegible], [illegible] । ७ । १३ । १७ ।)

"भीमायां वेष्टविवेकः [illegible]
कटोदं भीमसेनो धर्म[illegible]
श्रीवेष्टः । इति राज[illegible]
आटा इति भाषा । [illegible]
रोमविशेषः । यथा, [illegible]

वेष्टकं, क्ली, (वेष्टते इति । वे[illegible]
इति शब्दरत्नावली । [illegible]
भाषा । श्रीवेष्टः । इति रा[illegible]
वेष्टकः, पुं, (वेष्टते इति । वे[illegible]
यथा प्राचीरवेष्टको [illegible]
कुष्माण्डः । यथा, —
"कुष्माण्डकः पुष्पवती [illegible]
श्रीवेष्टः । इति राजनि[illegible]
नि । (यथा, महाभारते
"वलयैरपरिक्लिष्टवेष्ट[illegible]
वेष्टनं, क्ली, (वेष्ट्यते इति ।
मुकुटी । उष्णीषः । ([illegible]
"तमसान्धकारात्तो[illegible]
शिरसा वहन्नपि[illegible]
मुकुटः । वतिः । इति ।
इति शब्दचन्द्रिका । (वि[illegible]
यथा, रघुः । ३ । ५९ ।
[illegible]
वेष्टनकः, पुं, (वेष्टनेन का[illegible]
रतिबन्धविशेषः । यथा, —
"जङ्घे तु पादमेकं तु[illegible]
कान्तस्यापिनी नारी[illegible]
वेष्टनवेष्टकः, पुं, (वेष्टेन [illegible]
[illegible] ।) रतिबन्धविशेषः ।
"जङ्घे पादद्वयं नारी[illegible]
कराभ्यां कण्ठलिप्सा[illegible]
वेष्टवंशः, पुं, (वेष्टः वेष्ट[illegible]
विनः । इति शब्द[illegible]
भाषा ॥
वेष्टसारः, पुं (वेष्टस्य सा[illegible]
इति राजनिर्घण्टः ॥
वेष्टितं, क्ली, (वेष्ट + क्त ।)
कर्णाभरणम् । इति [illegible]
वेष्टितः, त्रि, (वेष्ट + क्त ।)
[illegible] । वेष्टि[illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
इत्यमरः ॥
वेष्यः, पुं, ([illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

(वित । तुप् ।) हिरण्यकूर्च्चम् । यथा,—
...सहस्राणि नियुता सन्दीपिताः ।
...कं पौष्णं पान्तमानविशारदैः ॥”
...गुणाः ।
...दिनकरापि वादिनाद्यो निकन्दति ।
...कामकर्षी कन्या दुहिता वै मता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
...कन्दरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
७ । १८ ।
...तं प्रदिशा मननादगुणवैः
...नीदिनं वैभवनुग्रमध्यन्ति ॥”)
, पन्दाकमर्दपादिविषः । वैमार इति
इति च ख्यातः । तत्पर्य्यायः । उप-
। इत्यमरः । वैवरः ३ । इति
वैयारः ४ । इति मुकुटः ॥ (यथा,
१ । ८६ ।
...वैयवाराचो पूर्णा विदाभिनो मताः ।
...मरिचिमैः सम्पूर्णा गुरुदोषहा ॥”)
...शिषः । यथा,—
...पिशितं पिष्टं निर्हं गुडघृतान्वितम् ।
...तद्गुणं वेसवार इति स्मृतम् ॥”
...णः ।
...ते गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्द्धनः ॥”
इति राजवल्लभः ॥
...सरीषजीरकहरिद्राधन्याकाः क्रमेण
...रिमाद्धैनैकशोभनाः । इति पाकराजे-
...परिभाषा ॥
...वसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
...अक०-सेट् ।) ऋ, अविवेसत् । ङ,
...विवेसे । इति दुर्गादासः ॥
(विशेषेण हन्ति गर्भमिति । वि + हन +
...पहेदन् ।” उणा० २ । ८५ । इति अतिप्रत्य-
...ासनात् साधुः ।) गर्भोपघातिनी गौः ।
॥ अमृतौ वृषोपगमनादिवशात् यस्या
...ो भवति सा । विहन्ति गर्भं शश्वत्
...हन सौ गतौ वधे क्विप् निपातः । इति
(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १८ । २७ ।
...मे ऋषभश्च मे वेहच्च मे ऽनड्वांश्च मे ॥”)
...स्वनामख्यातदेशः । यथा,—
...चैव श्रीहट्टे कोशले प्रयकर्णिके ।
...भुजा काश्यां माहेन्द्रे च हिमालये ॥”
इति मत्स्यसूक्ते ५० पटलः ॥
...वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
...क०-सेट् ।) ऋ, अविवेङ्कत् । भटद्ग-
...देगृषारणभेदार्थः । चालः वचलनं
...के । इति दुर्गादासः ॥
...वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
...क०-अनिट् ।) वकारादिः । वायति ।
...नः । इति दुर्गादासः ॥
...हपूरणम् । यथा । तु हि च स्म ह वै
...वै । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ ।
= ।

“मनुष्यस्य ते भगवन्! यद्वै ध्यायति ते वयम् ॥”)
मनोधनम् । अनुभवः । इति मेदिनी ॥
(निश्चयः । यथा, मनुः । १ । १०० ।
“सर्व्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ।
श्रैष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्व्वं वै ब्राह्मणो-
ऽर्हति ॥”)
वैंशतिकः, त्रि, विंशत्या क्रीतः । विंशतिक-शब्दादण्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (पा ५ । १ । २० ।)
वैकक्षं, क्ली, (विशिष्टः कक्षः विकक्षः उरस्तत्र भवम् । विकक्ष + अण् ।) तिर्य्यग्दोलमाल्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वैकक्षकं, क्ली, (वैकक्षमेव । स्वार्थे कन् ।) उरसि तिर्य्यक् उपवीतवत् कण्ठात् क्षिप्तमाल्यम् । इत्यमरः ॥
वैकङ्कतः, पुं, (विकङ्कत एव । स्वार्थे अण् ।) वृक्षविशेषः । बैंच् इति भाषा । तत्पर्य्यायः । हरिद्रुः २ स्रुवावृक्षः ३ ग्रन्थिलः ४ स्वादुकण्टकः ५ व्याघ्रपात् ६ कण्टकारी ७ विकङ्कतः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (विकङ्कतस्यावयवो विकारो वा । “पलाशादिभ्यो वा ।” ४ । ३ । १४१ । इत्यण् । विकङ्कतनिर्म्मितस्रुवादौ, त्रि । यथा, शतपथब्राह्मणे । ५ । २ । ३ । १५ ।
“स पालाशे वा स्रुवे वैकङ्कते वा ॥”)
वैकालिकः, पुं, मणिकारः । इति हेमचन्द्रः ॥
वैकर्णः, पुं, (विकर्णस्यापत्यमिति । विकर्ण + “विकर्णशुङ्गच्छगलात् वत्सभरद्वाजात्रिषु ।” ४ । १ । ११७ । इत्यण् ।) वात्स्यमुनिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (जनपदविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १८ । ११ ।
“वैकर्णयोर्जना राजा न्यस्तः ।”
“वैकर्णयोर्जनपदयोर्विद्यमानान् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
वैकल्पिकः, त्रि, विकल्पेन भवः । विकल्पशब्दात् ष्णिकप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
वैकल्यं, क्ली, विकलत्वम् । विकलस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७४ । ३१० ।
“स्नाद्गदत्तयचिवं चक्षुर्वैकल्यमागतम् ॥”)
वैकुण्ठः, पुं, कृष्णः । (यथा, भागवते । १ । १५ । ४६ ।
“ते साधुकृतसर्व्वार्था ज्ञात्वात्यन्तिकमात्मनः ।
मनसा धारयामासुर्वैकुण्ठचरणाम्बुजम् ॥”)
इन्द्रः । इति मेदिनी ॥ सितार्जकः । इति राजनिर्घण्टः । अस्य व्युत्पत्तिर्यथा । “विकुण्ठाया अपत्यं वैकुण्ठः वाञ्छादयत इति शिवादित्वात् अण् ।
‘चाक्षुषस्यान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।
विकुण्ठायामसौ जज्ञे वैकुण्ठे दैवतैः सह ॥’
इति विष्णुपुराणम् ॥

किंवा कुण्ठत्यनया कुण्ठा माया । कुठि लोटन-वैकल्ययोरस्ति सिमक्तात् गर्व्वादित्ति अः । विविधा कुण्ठा माया विद्यतेऽस्य वैकुण्ठः विकारसंघेति अस्त्यर्थे णः । विष्णुसहस्रनामटीकायां शङ्कराचार्य्यस्त्वाह विविधा कुण्ठा गतेः प्रतिहतिस्तस्याः कर्त्ता इति वैकुण्ठः । जगदारम्भे विशिष्टानि भूतानि परस्परं संश्लेषयन् तेषां गतिं प्रत्यवधादिति वा वैकुण्ठः ।
‘मायासंश्लेषिता भूमिरद्भिर्व्योम्ना च वायुना ।
वायुश्च तेजसा सार्द्धं वैकुण्ठत्वं ततो मम ॥’
इति शान्तिपर्व्वणीति ।”
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ अपि च ।
“कुण्ठं जडञ्च विश्लेषं विशिष्टञ्च करोति या ।
विकुण्ठां प्रकृतिं वेदाश्चत्वारश्च वदन्ति ताम् ॥
गुणाश्रयेण भगवान् तस्यां जातः स्वदृष्टये ।
परिपूर्णतमं तेन वैकुण्ठञ्च विदुर्बुधाः ॥” * ॥
अस्य नाम्नो माहात्म्यम् । यथा,—
“राम नारायणानन्त मुकुन्द मधुसूदन ।
कृष्ण केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन ॥
इत्येकादश नामानि पठेद्वा पाठयेद्यदि ।
जन्मकोटिसहस्राणां पातकादवमुच्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
“साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।
वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥”
इति श्रीभागवते अजामिलोपाख्यानाध्यायः ॥ *
विष्णुधामविशेषः । तद्वर्णनं यथा,—
“उपरिष्टात्स्थितिरष्टौ कोटयः सत्यमीरितम् ।
सत्यादुपरि वैकुण्ठो योजनानां प्रमाणतः ॥
भूर्लोकात् परिसंख्यातः कोटिरष्टादश प्रभो ।
यत्रास्ते श्रीपतिः साक्षात् सर्व्वेषामभयप्रदः ॥
वैकुण्ठादुत्तरे शैवो लोकः षोड़शकोटयः ।
तिर्य्यगेव महाराज कैलासाख्यस्तु पर्व्वतः ।
पार्व्वत्या सहितः शम्भुर्यत्रास्ते स्वगणैर्वृतः ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ६ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“अमृतं शाश्वतं नित्यमनन्तं परमं पदम् ।
हिरण्मयं मोक्षपदं ब्रह्मानन्दसुखाश्रयम् ॥
एवमादिगुणोपेतं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं हरेः ॥
नहि वर्णयितुं शक्यं कल्पकोटिशतैरपि ।
अपि द्रष्टुमशक्यं तद्ब्रह्मरुद्रादिदैवतैः ॥
ज्ञानेन शास्त्रमार्गेण दृश्यते योगिपुङ्गवैः ।
तत् स्थानमुपभोक्तव्यमयुक्तब्रह्मसेविनाम् ॥
श्रीशाङ्घ्रिभक्तिसंवेकरसाभोगविवर्ज्जिताः ।
महात्मानो महाभागा भगवत्पदसेवकाः ॥
तद्विष्णोः परमं धाम यान्ति ब्रह्मसुखप्रदम् ।
नानाजनपदाकीर्णं वैकुण्ठं तद्धरेः पदम् ॥
प्राकारैश्च विमानैश्च सौधै रत्नमयैर्युतम् ।
तन्मध्ये नगरी दिव्या साऽयोध्येति प्रकीर्त्तिता ॥
चतुर्द्वारसमायुक्ता हेममोपुरसंयुता ।
चण्डादिद्वारपालैस्तु कुमुदाद्यैः सुरक्षिता ॥
चण्डप्रचण्डौ प्राग्द्वारे याम्ये भद्रसुभद्रकौ ।

वाहन्यौ जयविजयौ सौम्यौ धातृविधातरौ ।
कुमुदः कुमुदाक्षश्च पुण्डरीकोऽथ वामनः ।
शङ्कुकर्णः सर्वनेत्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः ॥
एभिश्च नगरी गुप्ता प्राप्यते सुखसं परम् ।
न प्राप्य न निवर्त्तन्ते तस्मात्सोऽप उदाहृतः ॥
[illegible] परं पदं नित्यमव्ययं विष्णुमन्दिरम् ।
अक्षरं परमं धाम वैकुण्ठं शाश्वतं परम् ॥
नित्यञ्च परमं व्योम सर्व्वोत्कृष्टं सनातनम् ।
[illegible] परं धाम्नोऽच्युतस्य हि ॥"
इति पाद्मे उत्तरखण्डे २८ अध्यायः ॥*॥

अन्यच्च ।
"[illegible] सर्व्वलक्षणभूषिताः ।
[illegible] परमः पुमान् ॥
[illegible] वैकुण्ठाख्योऽसौ भासते परमे पदे ।
[illegible] गिरिशे शुभे ।
[illegible] वैकुण्ठलोकस्य वासुदेवस्य मन्दिरम् ।
[illegible] बहुवर्णालयः ॥
[illegible] पश्चिमे तथा ।
[illegible] ॥
[illegible] प्रथमावरणं स्थानम् । १ ।
[illegible] द्वितीयावरणं तथा । २ ।
[illegible] तृतीयावरणं परम् । ३ ।
[illegible] ॥
[illegible] स्थानम् । ४ ।
[illegible] च ।
[illegible] च ।
[illegible] । ५ ।
[illegible]
[illegible] । ६ ।
[illegible]
[illegible]

वैक्लवं, क्ली, (विक्लवमेव । "चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम्" इति ५।४।३६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या ष्यञ् । विकारः । यथा, रामायणे । ६ । ४८ । ३२ ।
"प्रायेण गतसत्त्वानां पुरुषाणां गतायुषाम् ।
दृश्यमानेषु वक्त्रेषु परं भवति वैक्लवम् ॥"
दुर्निमित्तम् । यथा, रघुः । ११ । ६२ ।
"तत्प्रतीपपवनादि वैक्लवं
प्रेक्ष्य शान्तिमधिकृत्य कृत्यवित् ।"
तथाच महाभारते । ३ । १३० । ३ ।
"वैक्लवं समिधोत्वं च त्याजयित्वा महातपाः ।
समन्यं गृहमासीनं यदुपालमथाब्रवीत् ।")
बीभत्सरसः । तदालम्बने मांसशोणितादौ, त्रि । इत्यमरटीकायां भरतः । तथाच ।
"विक्लवं वैक्लवञ्च स्यात्तच्च वैक्लव्यमुच्यते ।"
इति भरतद्विरूपकोषः ॥
(विकारजाते । यथा, भागवते । २ । १० । ४५ ।
"अथन्तु ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः ।
विधिः साधारणो यत्र सर्गाः प्राकृतवैक्लवाः ॥")
वैक्लव्यं, क्ली, (विक्लवमेव । स्वार्थे ष्यञ् ।) बीभत्सरसः । तदालम्बने, त्रि । यथा,—
"त्रिषु बीभत्सविक्लवं वैक्लव्यं विक्लवं तथा ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
वैक्रान्तं, क्ली, (विक्रान्त्या दीव्यति । विक्रान्ति + अण् ।) मणिविशेषः । तत्पर्य्यायगुणौ ।
"वैक्रान्तश्च विक्रान्तं नीचवज्रं क्षुवत्वकम् ।
गोनासं क्षुद्रकुलिशं चौर्य्यवज्रञ्च गोनसः ॥
वज्राभावे च वैक्रान्तं रसवीर्य्यादिके समम् ।
आयुःपुष्टिप्रदं वृष्यं रसायनम् ॥
वैक्रान्तं वज्रसादृश्यं वज्रवद्रसवीर्य्यकम् ।
तथाप्यभावे वज्रस्य ग्राह्यं वैक्रान्तमुत्तमम् ॥
वज्राकारतयैव प्रसह्य हरणाय सर्व्वरोगाणाम् ।
यद्विक्रान्तिं धत्ते तद्वैक्रान्तं बुधैरिदं कथितम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
वैखरी, स्त्री, कुण्डल्युत्थितकण्ठतालवादिस्थानवर्णः । यथा,—
"मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु नादः परास्यः
पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्यः ।
वक्त्रे वैखर्य्यथ रुरुदिषोरस्य जन्तोः सुषुम्ना-
बद्धस्तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसंघः ॥"
इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥
अस्यार्थः । यस्तु नादो नादः वर्णरूपः स मूलाधारात् प्रथममुदयप्राप्त्येन पर इति नाम्ना संज्ञा यत्र तथाभूतो भवति । पश्चाच्च [illegible] रोदन-[illegible] भवति । [illegible] [illegible] । तस्मात् वैखरी [illegible] [illegible] । यदा पश्यन्ती [illegible] । इति टीका ॥

वैखानसः, पुं, ([illegible] विखनस् + अण् ।) वानप्रस्थः । वैखानसोऽग्रहः । इति [illegible] देवीभागवते । १ । ११ । ११ ।
"वैखानसा ये सुतपो [illegible]
तेऽपि सुखानि संसारे [illegible]
वैखानससम्बन्धिनि [illegible] त्रि । यथा, शाकुन्तले । १ ।
"वैखानस [illegible]
व्यापारोऽपि [illegible]
वैगुण्यं, क्ली, (विगुणस्य भावः । [illegible]) विगुणत्वम् । विगुणस्य भावः [illegible]
"यात्रापवर्जते गुणं [illegible]
तत्र स्वामी [illegible]
वैचक्षण्यं, क्ली, विचक्षणता । इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन [illegible] साहित्यदर्पणे । १ ।
[illegible]
वैचित्र्यं, क्ली, विचित्रता । विचित्र-ष्यञ्प्रत्ययेन [illegible] कर्पूरे । २८ ।
"वैचित्र्यं विरलोति [illegible]
[illegible] इव सद्गुणवर्णनाय [illegible]
वैजननः, पुं, ([illegible]) आधारे ल्युट् । ततः अर्थे [illegible] मासः । तत्पर्य्यायः । [illegible] (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । [illegible]
"अथ वैजनने [illegible]
[illegible]
वैजयन्तः, पुं, (वैजयन्ती [illegible]) इन्द्रप्रासादः । [illegible] मेदिनी । (यथा [illegible]
"इव [illegible] वैजयन्तो [illegible]
[illegible] इति वैजयन्त ।
वैजयन्तिकः, त्रि, (वैजयन्ती [illegible] [illegible] ठन् ।) [illegible]
वैजयन्तिका, स्त्री, ([illegible]) [illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । इति [illegible]
वैजयन्ती, स्त्री, [illegible] रघुः । ६ । ८ ।

...चारित्रे चाटुकचारयोगी
...दी वञ्चकवृत्ति वैयजकी: ।")
...इत्य: । इति मेदिनी । अभिमन्त्रणम: ।
...जयन्त: । पञ्चवर्णमयो जानुपर्यन्त-
...रा माला । यथा,—
...विमाय उन्नायन् वनिताश्रुतयूथप: ।
विभ्रद्वैजयन्तीं अचरन् मञ्जयन् वनम् ।"
...ति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३१ अध्याय: ।
...पुं, मघवा । स तु जिनचक्रवर्त्तिविशेष: ।
...हेमचन्द्र: ।
...त्रि, (विजयस्य निमित्तं विजयिना
इति वा । विजय+"तस्य निमित्तमिति ।"
...१८ । इति ठञ् ।) विजयसम्बन्धि । इति
...न्तकौमुदी । (यथा, हरिवंशे ।२४२।३१।
प्रवेशसदृशं कर्म्म वैजयिकं शतम् ।")
...ं, क्ली, (बीजादुत्पन्नम् । बीज+ठक् ।)
...णम् । हेतु: । इति मेदिनी । आत्मा ।
...शब्दमाला ।
...:, पुं, सद्योऽङ्कुर: । इति मेदिनी । बीज,
...निन्, त्रि । (वीर्य्यसम्बन्धिनि च त्रि ।
...मनौ । २ । २७ ।
होमैर्गातकर्म्मचौडमौञ्जीनिबन्धनै: ।
गार्भिकञ्चैनो द्विजानामपमृज्यते ।")
...:, त्रि, (विज्ञाने युक्त: । विज्ञान+"तत्र
...: ।" ४ । ४ । ६९ । इति ठक् ।) निपुण: ।
...र: ।
...व्रतं, क्ली, (वैडालं विडालसम्बन्धि
...) दुराचारविशेष: । यथा,—
धर्म्मध्वजी नित्यं शक्रध्वज इवोच्छ्रित: ।
...नि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम् ।"
इति दानसागरे यमवचनम् ।
...व्रति:, पुं, अङ्गनाद्यभावात् खवल्ग-
...। इति जटाधर: ।
...व्रतिक:, पुं, (विडालव्रतेन चरतीति ।
...व्रत+ठक् ।) छद्मतपस्वी । तत्पर्य्याय: ।
...धर्म: २ सर्व्वाभिसन्धी ३ । इति त्रिकाण्ड-
...। तस्यासंभाष्यत्वं यथा,—
...नो विकर्म्मस्थान् वैडालव्रतिकान्
शठान् ।
...न् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत् ।"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्याय: ।
धर्म्मध्वजी नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रित: ।
...नि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम् ।"
...वैडालव्रतिक: । इति तट्टीका ।
...व्रती, [न्] पुं, (वैडालव्रतमस्यास्तीति ।
...।) भण्डतापस: । विडालव्रतस्थी । इति
...। यथा, कौर्म्मे उपविभागे ५ अध्याये ।
...था चरितं तच्च व्रतं रचयि अच्छति ।
...ढी लिङ्गवेषेण यो वित्तमुपजीवति ।
...स्त्रिणां हरेदेनस्तिर्य्यग्योनौ च जायते ।
...व्रतिन: पापा: सर्व्वधर्म्मविनाशका: ।
...पतन्ति पापेषु कर्म्मफलस्य तत्क्षणम् ।

पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् वामाचारांस्तथैव च ।
पञ्चरात्रान् पाशुपतान् वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत् ।"
वैण:, पुं, वेणुजीवी । वेणुशब्दादण्प्रत्ययेन उका-
रस्य लोपेन च निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी । (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । १६१ ।
"वैणाभिशस्तवार्द्धुषिगणिका गणदीक्षिणाम् ।")
वैणवं, क्ली, (वेणोरिदम् । वेणु+अण् ।) वेणु-
फलम् । इत्यमर: । वेणुसम्बन्धिनि, त्रि ।
(यथा, भागवते । ११ । ३० । २४ ।
"ब्रह्मशापोपसृष्टानां कृष्णमायावृतात्मनाम् ।
स्पर्द्धाक्रोध: क्षयं निन्ये वैणवोऽग्निर्यथा वनम् ।")
वैणव:, पुं, (वेणोरवयवो विकारो वा । वेणु+
"बिल्वादिभ्योऽण् ।" ४ । ३ । १३६ । इत्यण् ।)
उपनयने वेणुदण्ड: । तत्पर्य्याय: । राम: २ ।
इत्यमर: । (वेणु: । यथा, महाभारते । ५ ।
९० । १६ ।
"भेरीमृदङ्गनिनदै: शङ्खवैणवनिस्वनै: ।")
वैणविक:, त्रि, (वैणवो वेणुस्तद्वादनं शिल्पमस्य ।
वैणव+"शिल्पम् ।" ४ । ४ । ५५ । इति ठक् ।)
वेणुवादक: । तत्पर्य्याय: । वेणुध्मा: २ । इत्य-
मर: । वैणुक: ३ । इति शब्दरत्नावली ।
वैणवी, स्त्री, (वेणोर्विकृति: । वेणु+"बिल्वादिभ्यो-
ऽण् ।" ४ । ३ । १३६ । इत्यण् । ततो ङीप् ।)
वंशलोचना । इति राजनिर्घण्ट: । (वेणुसम-
न्धिनी । यथा, मनु: । ४ । ३६ ।
वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ।")
वैणिक:, त्रि, (वीणावादनं शिल्पमस्य । वीणा+
"शिल्पम् ।" ४ । ४ । ५५ । इति ठक् ।) वीणा-
वादक: । इत्यमर: । (यथा, कथासरित्सागरे ।
६३ । १६२ ।
"तत्कुला विहतायोऽपि हसित्वा वैणिकी
ययौ ।")
वैणुकं, क्ली, गजस्य तोदनदण्डम् । तत्तु हस्ति-
चालनार्थं लौहमुखवंशदण्डम् । तत्पर्य्याय: ।
तोत्रम् २ । इत्यमर: । वैणुकम् ३ । इति भरत: ।
वैणुक:, पुं, (वेणुना कायति शब्दायते इति ।
कै+क: । तत: स्वार्थे अण् ।) वेणुवादक: । इति
शब्दरत्नावली ।
वैणुकीय:, त्रि, (वेणुकस्यायमिति । "वेण्वादिभ्य-
श्छ: ।" ४ । २ । १३८ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
छ: ।) वेणुसम्बन्धी । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
वैण्य:, पुं, (वेणोरपत्यमिति । वेन+ष्यञ् ।)
पृथु: । स तु सूर्य्यवंशीयचक्रवर्त्ती । यथा,—
"आदिराज: पृथुर्वैण्यो मान्धाता यौवनाश्वक: ।"
इति जटाधर: ।
वैतंसिक:, त्रि, (वीतंसो मृगपक्ष्यादिबन्धनोपाय-
स्तेन चरतीति । वितंस+"चरति ।" ४ । ४ ।
८ । इति ठक् ।) मांसविक्रेता । तत्पर्य्याय: ।
कौटिक: २ मांसिक: ३ । इत्यमर: । कौट-
लिक: ४ । इति शब्दरत्नावली । मृगपक्ष्यादिबन्ध-
नोपायो वीतंस: तेन चरतीति वैतंसिक: । इति
भरत: । (यथा, महाभारते । ३ । १३ । ११ ।
"इमान् शकुनकानास्तन् हन्ति वैतंसिको यथा ।
एतद्रूपमधर्म्मस्य भूतेषु हि विहिंसता ।")
वैतनिक:, त्रि, (वेतनेन जीवतीति । वेतन+
"वेतनादिभ्यो जीवति ।" ४ । ४ । १२ । इति
ठक् ।) वेतनसुग्भृत्य: । तत्पर्य्याय: भृतक: २
भृतिभुक् ३ कर्म्मकर: ४ । इत्यमर: । (यथा,
उपदेशशतके । २० ।
"चौरो वैतनिक: सन्विराटनगरोषित: कुमा-
रीणाम् ।
नर्त्तयिताऽर्ज्जुन आसीत् भजेद्दवस्थोचितां
वृत्तिम् ।")
वैतरणि:, } स्त्री, नरकनदी: । इत्यमर: । "वित-
वैतरणी, } रणेन दानेन तीर्य्यते वैतरणी । यत:
पितृपादिषु गां वैतरणिं च । अटवियटिपाटी-
वैतरणग्रथिशुष्कौरिति हृस्वान्तेषु रुद्र: । ततो-
ऽपि प्राण्णोऽनादीति वा ङीप् । विरुद्धं तरणं
वितरणं तदस्यामस्तीति वैतरणीत्यन्ये । वित-
रणी विसर्ज्ये पाताले भवा वैतरणीत्यन्ये ।
वितरणिर्विनौका तरणभूम्येत्यर्थ: स्वार्थे ष्यं
वैतरणीत्येके । सिन्धुनदी ।
'नारका नरक: प्रेता नदी वैतरणी स्मृता ।'
इति त्रिकाण्डम् ।"
इति भरत: । * । सा नदी दुर्गन्धा तप्तजला
महावेगा अस्थिकेशरक्तपरिपूर्णा यमद्वारे
वर्त्तते । यथा,—
"नदी वैतरणी नाम दुर्गन्धा रुधिरावहा ।
उष्णतोया महावेगा अस्थिकेशतरङ्गिणी ।"
इति प्रायश्चित्तविवेकधृतयमवचनम् । * ।
अस्य उत्पत्तिर्यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
"ततो ब्रह्मादयो देवा: सर्व्वे ते शङ्करान्तिकम् ।
गत्वा हरं संस्तुत्य: सांसार्यां योगमायया ।
शनैश्चरोऽपि भूतेशमासाद्यान्तर्हितस्तदा ।
बाष्पवृष्टिं दुराधर्षामवजग्राह मायया ।
यदा स नायकस्तस्मात् सञ्चारयितुमक्षम: ।
तदा महागिरौ चिन्ना वाष्पास्ते जलधारके ।
लोकालोकस्य निकटे जलधाराह्वयो गिरि: ।
पुष्करद्वीपदृष्टस्य क्षीरसागरपश्चिमे ।
स तु सर्व्वप्रमाणेन मेरुपर्व्वतसन्निभ: ।
तस्मिन् निपतनात् वाष्पान् न यत्नं चन
ईशितु: ।
शिरोवर्त्तेषु वाष्पैर्भेयमथ्योऽभवद्दृतम् ।
ते वाष्पा: पर्व्वतं भित्त्वा विविशुक्षीरसागरम् ।
सागरोऽपि यदीतु तान् प्रयाक सरागति ।
ततस्तु सागरं मध्ये भित्त्वा वाष्पा: समागता: ।
तोयधे: प्राग्भवा वेला अर्णमापादिभि: ताम् ।
निभिद्य वेलां ते वाष्पा: पुष्करद्वीपमध्यगा: ।
नदी वैतरणी भूत्वा पूर्व्वसागरगाभवन् ।
जलधारस्य वेगेन धर्षणात् सागरस्य च ।
अगाध तोयता किञ्चिदप्याप्ते नाभिदन्
चिरम् ।
नराम्बवाकुला पृथ्वी शिरोवां स्नाद्दिश्वुरि: ।

अवगत्याह ते वाक्यं सोऽपि क्रुद्धोऽभवद्धठात् ।
शनैश्चरेण ते वीटमसमर्थेन लोलके: ।
निमेषैर्विदारित: सोऽसौ जलधारो महागिरि: ।
निभिद्य पर्व्वतं शम्भोर्व्वासास्ते सागरं पयः ।
वैवस्वतपुरद्वारे योजनद्वयविस्तृता ।
अद्यापि तिष्ठत्यपगा क्षरणीतक्रसम्भवा ।
भित्त्वा वेलां तत: पृथ्वीं विभिद्याशु तरङ्गिणीम् ।
चक्रुर्वैतरणीनाम्ना पूर्व्वसागरगामिनीम् ।
नानायानविमानेन न द्रोण्या स्यन्दनेन च ।
तर्त्तुं शक्या सा तु नदी तप्ततोया विभीषणा ।
दुःखेन तां तु पृथिवी बिभर्त्ति महताधुना ।
सदा चोर्द्ध्वगतैर्वार्भ्यैर्विक्षिपन्ति नभश्चरान् ।
तस्या उपरि नो यान्ति देवा अपि भयाद्धर ।
यमद्वारं समावृत्य योजनद्वयविस्तृता ।
नित्यं वहति संपूर्णा भीषयन्ती जगत्त्रयम् ।”

इति कालिकापुराणे १८ अध्याय: । * ।

आसन्नमृत्युकाले वैतरणीगवीदानं यथा,—
“आसन्नमृत्युना देया गौ: सवत्सा च पूर्व्ववत् ।
तदभावे च गौरेका नरकोद्धारणाय वै ।
तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीञ्च गाम् ।
शक्तोऽन्योऽरुक् तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यान्मृतस्य च ।”

पूर्व्ववद्धेमशृङ्गादिना । अत्र मृतस्य चेति वचना-देकादशाहेऽपि वैतरणीदानाचार: । इति शुद्धितत्त्वम् । * । वैतरणीगोदानानन्तरं प्रार्थनामन्त्रो यथा,—
“यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी ।
ताञ्च तर्त्तुं ददाम्येनां कृष्णां वैतरणीञ्च गाम् ।”
इति तत्प्रयोग: । अन्यत् तुलसीशब्दे द्रष्टव्यम् । पितृकन्या । यथा,—
“अयज्वानश्च यज्वान: पितरो ब्रह्मण: सुता: ।
अग्निष्वात्ता बर्हिषदो द्विधा तेषां व्यवस्थिति: ।
तेभ्य: स्वधा सुता जज्ञे मेना वैतरणी तथा ।”

इति कौर्म्मे १३ अध्याय: । * ।

(कलिङ्गदेशस्थ-नदीविशेष: । यथा, महाभारते । ३ । ११४ । ४ ।
“एते कलिङ्गा: कौन्तेय ! यत्र वैतरणी नदी ।
यत्रायजत धर्म्मोऽपि देवाञ्छरणमेत्य वै ।”)

वैतस:, पुं, (वेतस एव । स्वार्थे अण् ।) अम्लवेतस: । इति जटाधर: । (पुंस्प्रजननम् । शिश्नदण्डम् । इति निघण्टु: । ३ । २९ । यथा, ऋग्वेदे । १० । ९५ । ४ ।
“दिवा नक्तं श्नथिता वैतसेन ।”
“वैतसेन शेपो वैतस इति पुंस्प्रजननस्येति निरुक्तम् । ३ । २१ । पुंस्प्रजननेन श्नथिता ताडिता भवसि ।” इति तद्भाष्ये सायण: । * । वेतसस्यायमिति । तस्येदमिति अण् । वेतससम्बन्धिनि, त्रि । यथा, रघु: । ४ । ३५ ।
“आत्मा संरक्षित: सुह्मैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ।”)

वैतानिक:, पुं, (विताने भव: । वितान + ठक् ।) श्रौतहोम: । यथा,—
“सरणादेव कर्त्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निना ।
दाहादूर्द्ध्वमशौचं स्याद्यस्य वैतानिको विधि: ।”

इति शुद्धितत्त्वम् ।

वितानसम्बन्धिनि, त्रि । वितानशब्दात् ठिक-प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । (यज्ञादिकार्य्यकारी । यथा च भागवते । १० । ४० । ५ ।
“त्वां वै विद्यया केचित् त्वां वै वैतानिका द्विजा: ।
यजन्ति विततैर्यज्ञैर्नानारूपामराख्यया ।”)

वैतालिक:, पुं, (विविधेन तालेन चरतीति । वितान + ठक् ।) बोधकर: । इत्यमर: । २ निशान्ते बोधकारके । विविधो मङ्गलगीति-वाद्यादिजनकतालशब्द: तेन व्यवहरन्ति वैतालिका: ठञ् कादिति ठिक: । निशान्ते निद्रयन्तो ये नृपं बोधयन्ति जागरयन्ति ते बोधकरा: स्तुतकृत् इति ट: । इति भरत: । (यथा, शिशुपालवधे । ५ । ६७ ।
“वैतालिका: स्फुटपदप्रकटार्थसूक्ति-भौगावली: कलगिरोऽवसरेषु पेठु: ।”)
खेड्डिताल: । यथा,—
“वैतालिक: पुमान् खेड्डिताले बोधकरे त्रिषु ।”

इति मेदिनी ।

हेमचन्द्रे तु पाठान्तरं यथा,—
“वैतालिक: खड्गताले मङ्गलपाठकेऽपि च ।”
वैतालसम्बन्धिनि, त्रि ।

वैत्रक:, त्रि, वेत्रसम्बन्धी । वेत्रशब्दात् कण्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।

वैत्रकीय:, त्रि, वेत्रसम्बन्धीय: । वेत्रशब्दात् छीय प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ।

वैद:, त्रि, पण्डितसम्बन्धी । विद्शब्दात् अण्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ।

वैदग्धं, क्ली, (विदग्धस्य भाव: । अण् ।) विदग्धत्वम् । यथा । वैदग्धमपि वैदग्धी । इति भरत-द्विरूपकोष: । (यथा, साहित्यदर्पणे । १ ।
“वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम् ।”)

वैदग्धी, स्त्री, (विदग्धस्येयमिति । विदग्ध + अण् । स्त्रियां ङीप् ।) भङ्गि: । यथा,—
“छलं मिषञ्च वैदग्धी भङ्गिर्विभनिमीलिका ।”

इति त्रिकाण्डशेष: ।

(यथा, कथासरित्सागरे । ५० । १०६ ।
“धात्रा वैरूप्यनिर्म्माणवैदग्धीं दर्शितामिव ।”)

वैदग्ध्यं, क्ली, (विदग्ध + ष्यञ् ।) विदग्धस्य भाव: । विदग्धशब्दात् ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् । (यथा, कथासरित्सागरे । १ । १२ ।
“वैदग्ध्याख्यातिलोभाय मम नैवायमुद्यम: ।”)

वैदर्भं, क्ली, वाक्यवक्रत्वम् । इति मेदिनी । विदर्भसम्बन्धिनि, त्रि ।

वैदर्भ:, पुं, (विदर्भो निवासोऽस्येति । विदर्भ + अण् ।) विदर्भदेशीयराज: । (यथा, रघु: । ५ । ६२ ।
“मेने यथा तत्र जन: समेतो वैदर्भमागन्तुमजं गृहेशम् ।”)

दमयन्तीपिता [illegible]
अथ । वाक्यवक्रता । इति मे[illegible]

वैदर्भी, स्त्री, वाक्यरीतिभे[illegible]
यथा, रीतिमाह ।
“पदसंघटना [illegible]
[illegible]
इत्यादीनामर्थात् [illegible]
भूतानाम् ।
“———मा पुन: [illegible]
वैदर्भी चाथ [illegible]

सा रीति: । तत्र ।
[illegible]
अर्द्धतिरल्पवृत्तिर्वा [illegible]
यथा । अनङ्गमङ्गलगृह [illegible]
“असमस्तैकसमस्ता युक्ता [illegible]
[illegible]

अत्र दमयुक्तालङ्कारा [illegible]
[illegible]

समासबहुला गौडी
यथा । चञ्चद्भुजेत्यादि ।
[illegible]

[illegible]
“———वर्ह: [illegible]

समस्तपञ्चषपदो [illegible]
द्वयोर्वैदर्भीगौडयो: । यथा,—
“मधुरया मधुबोधितमाधवी-
मधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मद-
ध्वनिभृता [illegible]

भोजस्त्वाह ।
“समस्तपञ्चषपदामोज:कान्ति[illegible]
मधुरा सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं [illegible]
“लाटी तु रे[illegible]

यथा,—
“अयमुदयति मुद्राभञ्जन: पद्मिनी-
मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् ।
विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्द-
न्कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि ।”
कश्चिदाह ।
“मृदुपदसमाससुभगा युक्तैर्वर्णै-
रुचितविशेषणपूरितवस्तुन्यासा ।”
अन्ये त्वाहु: ।
“गौडी [illegible]
पाञ्चाली मिश्रभावेन लाटी [illegible]
कश्चित् वक्रायोषित्वादयो [illegible]
वक्रारीत्यादिशब्दादाभावतो [illegible]
शब्दादुद्दृतितवर्णा । तत्र [illegible]
मन्त्रायतालब्धाम इत्यादि । [illegible]

[illegible] शोऽस्मिन्नग [illegible] तन-
। [illegible] शुकयोरुष्ठी । [illegible]
[illegible] । * । [illegible] दृप्ता ।
[illegible] न दीर्घ-
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] कालक-
। [illegible] । इति मालति-
[illegible] नाम ८ परिच्छेदः । * ।
[illegible] । इति शब्दरत्नावली । [illegible] ।
—
[illegible] विदूराद्रादाकरतया शोभाकलता-
[illegible]
[illegible] निकटे तद्रूपाद्भवकैः ।
[illegible] तरोधि विरुत्पत्ति सज्जनैः ।
[illegible] सर्पिताशीर्षैः ।
इति उत्तरनैषधे १५ सर्गः ।
[illegible] । यथा,—
[illegible] न तु स्थिरं [illegible] ।
[illegible] पार्श्वं प्रहरन् [illegible] ॥"
[illegible] भागवते १० स्कन्धे ५६ अध्यायः ।
[illegible], शिल्पकस्य सकल्याटिपात्रम् । यथा,
[illegible] दारवाणाद्रुपत्यमयान्यपि वैदलम् ॥"
इति जटाधरः ।
[illegible], (विदलो दालिकाणाम् जातः । विदल
[illegible] ।) पिटकः । यथा,—
[illegible] पिटकः स्याद्वैदलो विदलोऽपि च ।"
इति शब्दचन्द्रिका ।
[illegible] दालिकातिभिन्नपिष्टको वैदलः । तद्-
[illegible] ।
[illegible] गुरवो भल्ला विष्टम्भिरुक्षमारुताः ॥"
इति राजवल्लभः ।
[illegible] पुं, (वेदं जानातीति । वेद+ठञ् ।)
[illegible] ब्राह्मणः । वेदोक्ते, त्रि । यथा, तन्त्रसारे ।
[illegible] तान्त्रिका मन्त्रा यथाक्रमप्रयोगतः ।"
[illegible] त्रि, विदिशाया अदूरभवं नगरम् । इति
[illegible] मार्त्ताण्डे ।
[illegible], (विदुषः कर्म्म भावो वा । विद्वस्+
[illegible] ।) विदुषो भावः । विद्वस्शब्दात् ष्यञ्-
[illegible] निष्पन्नमिदम् । (यथा, राजतरङ्गि-
[illegible] । १ । १२ ।
[illegible] दुष्टवैदुष्यनीशा सुमतभारती ।")
[illegible], (विदूरात् प्रभवतीति । विदूर+
[illegible] रात् ञ्यः ।" ४ । ३ । ८४ । इति ञ्यः ।)
[illegible] विशेषः । स तु कृष्णपीतवर्णः । लहसुनीया
[illegible] हिन्दी भाषा । अस्य देवता केतुः ।
[illegible] पर्य्यायः । वालवायजम् २ । इति हेमचन्द्रः ।
[illegible] लम् ३ केतवम् ४ प्रावृष्यम् ५ अभ्र-
[illegible] म् ६ खराब्दाङ्कुरकम् ७ विदूररत्नम् ८
[illegible] रत्नम् ९ । अस्य गुणाः । अम्लत्वम् । उष्ण-
[illegible] । कफवायुनाशित्वम् । गुल्मशूलप्रशमन-
[illegible] । भूषितस्येन् शुभावहत्वञ्च । इति राज-
[illegible] ण्टः । अपि च ।

"[illegible] वैदूर्य्यस्फटिकादिकम् ।
[illegible] मदं शीतं कषायं स्यात् [illegible] ।
[illegible] पाषाणाद्यखिलापहम् ॥"
इति राजवल्लभः । * ।
तच्छायाभेदं यथा,—
"[illegible] सायकस्थलिषा
[illegible] विदुषा श्रियं त्रिधा
[illegible] ।
[illegible] गुरवो दधाति नितरां स्निग्धत्
दीप्तिर्यितं
वैदूर्य्यं विशदं वदन्ति सुधियः स्वच्छं च नन्दो-
भवम् ॥"
तस्य दूषणं यथा,—
"विच्छायं [illegible] स्थल सदनम् ।
[illegible] परुषं कृष्णं वैदूर्य्यं दूरतो त्यजेत् ॥"
तत्परीक्षा यथा,—
"घृष्टं यदात्मनो [illegible] निकषाश्मनि ।
स्फुटं प्रदर्शयेद्वैदूर्य्यं जात्यमुच्यते ॥"
इति राजनिर्घण्टः । * ।
अथ उद्भवः ।
"वैदूर्य्यपुष्परागाणां कर्णेनभीष्टके वदे ।
परीक्षा लक्षणा प्रोक्ता व्यासेन कथिता द्विज ॥
कल्पान्तकालक्षुभिताम्बुराशि-
निर्ह्रादकल्पाद्दितिजस्य नादात् ।
वैदूर्य्यमुत्पन्नमनेकवर्णं
शोभाभिरामं द्युतिवर्णबीजम् ॥
अविदूरे विदूरस्य गिरेरुत्तुङ्गरोधसः ।
कामभूतिकसीमानमनु तस्याकरोऽभवत् ॥
तस्य नादसमुत्थत्वादाकरः सुमहागुणः ।
अभूदुत्तरतो लोके लोकत्रयविभूषणः ॥
तस्यैव दानवपतेर्निनदादुरूप-
प्रावृट्पयोदवरदर्शितचारुरूपाः ।
वैदूर्य्यरत्नमणयो विविधावभासा-
स्तस्मात् स्फुलिङ्गनिवहा इव सम्बभूवुः ॥
पद्मरागमुपादाय मणिवर्णा हि ये क्षितौ ।
सर्व्वांस्तान् वर्णशोभाभिर्वैदूर्य्यमनुगच्छति ॥
तेषां प्रधानं शिखिकण्ठनीलं
यद्वा भवेद्वेणुदलप्रकाशम् ।
चाषाग्रपत्रप्रतिमश्रियो ये
न ते प्रशस्ता मणिशास्त्रविद्भिः ॥
गुणवान् वैदूर्य्यमणिर्योजयति स्वामिनं वरभाग्यैः ।
दोषैर्युक्तो दोषैस्तस्माद्यत्नात् परीक्षेत ॥
गिरिकाचशिशुपालौ काचस्फटिकाश्च भूमि-
निर्भिन्नाः ।
वैदूर्य्यमणेरेते विजातयः सन्निभाः सन्ति ॥
लिखाभावात् काचं लघु भावाच्छैशुपालकं
विद्यात् ।
गिरिकाचमदीप्तित्वात् स्फटिकं वर्णोज्ज्वलत्वेन ॥
यदिन्द्रनीलस्य महागुणस्य
सुवर्णसंख्याकलितस्य मूल्यम् ।
तदेव वैदूर्य्यमणेः प्रदिष्टं
पलद्वयोन्मापितगौरवस्य ॥

[illegible] सर्व्वेऽपि सन्ति याहग्-
विजातयः सन्ति समानवर्णाः ।
तथापि नानाकरणानुमेय-
भेदप्रकारः परमः प्रदिष्टः ॥
[illegible] सदा विजातीं
स्वयं प्रभेदो विदुषा नरेण ।
स्नेहप्रभेदो लघुता मृदुत्वं
विजातिलिङ्गं खलु सार्व्वजन्यम् ॥
कुशलाङ्कुशैः प्रयुज्यमानाः
प्रतिबद्धाः प्रतिमन्त्रक्रियाप्रयोगैः ।
गुणदोषसमुद्भवं लभन्ते
मणयोऽप्यन्तरमन्त्यजेव भिन्नाः ॥
क्रमशः समनीतरर्थमानाः
प्रतिबद्धा मणिबन्धनेन यत्नात् ।
यदि नाम भवन्ति दोषहीना
मणयः षड्गुणमाप्नुवन्ति मूल्यम् ॥
आकरान् समतीतानामुदधेस्तीरसन्निधौ ।
मूल्यमेतन्मणीनान्तु न सर्व्वत्र महीतले ॥
सुवर्णो मनुना यस्तु प्रोक्तः षोड़शमाषकः ।
तस्य सप्ततिमो भागः संज्ञारूपं करिष्यति ॥
शाणचतुर्भागमानो माषकः पञ्चकृष्णलः ।
मलस्य दशमो भागो धरणः परिकीर्त्तितः ॥
इति मानविधिः प्रोक्तो रत्नानां मूल्यनिश्चये ॥"
इति गारुडे वैदूर्य्यपरीक्षा ७३ अध्यायः । * ।
अन्यच्च ।
"सितञ्च धूम्रसङ्काशमीषत्तुल्यासितं भवेत् ।
वैदूर्य्यं नाम तद्रत्नं रत्नविद्भिरुदाहृतम् ॥
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रजातिभेदाच्चतुर्व्विधम् ।
सितनीलो भवेद्विप्रः सितारक्तस्तु बाहुजः ॥
पीतानीलस्तु वैश्यः स्यात् नील एव हि शूद्रकः ॥"
अथ गुणाः ।
"मार्ज्जारनयनप्रख्यं रथीनप्रतिमं हि वा ।
कलिलं निर्म्मलं यत्नं वैदूर्य्यं देवभूषणम् ॥
सुतारं घनमत्यच्छं कलिलं यत्नमेव च ।
वैदूर्य्याणां समाख्याता एते पञ्च महागुणाः ॥"
तद्यथा,—
"उद्गिरन्निव दीप्तिं योऽसौ सुतार इति गद्यते ।
प्रमाणतोऽल्पं गुरु यत् घनमित्यभिधीयते ॥
कलङ्कादिविहीनं तदत्यच्छमिति कीर्त्तितम् ।
यत्नसूत्रं कलाकारञ्चञ्चलो यत्र दृश्यते ॥
कलिलं नाम तद्राज्ञः सर्व्वसम्पत्तिकारकम् ।
विच्छिद्राद्गन्तु वैदूर्य्यं यत्नमित्यभिधीयते ॥ * ।
कर्करं कर्कशं त्रासः कलङ्को देह इत्यपि ।
एते पञ्च महादोषा वैदूर्य्याणामुदीरिताः ॥
शर्करायुक्तमिव यत् प्रतिभाति च कर्करम् ।
सर्व्वेऽपि च यत्तत्त्रियं कर्कशं बन्धुनाशनम् ।
भिन्नभ्रान्तिकरस्त्रासः स कुर्य्यात् कुलसंक्ष-
यम् ॥
विरुद्धवर्णो यस्याङ्गे कलङ्कः क्षयकारकः ।
मलदिग्ध इवाभाति देहो देहविनाशनः ॥
जयति यदि सुवर्णं त्यागहीनो यदा वा
बहुविधमपिहारी भूपतिर्मा यतिर्व्वा ।

इन्द्रपि प्रतरोषं जातु वैदूर्य्यरत्नं
प्रतिमतपवनद्ध्यः मातमेध्यधवस्यम् ।"
इति युक्तिकल्पतरौ वैदूर्य्यपरीक्षा ॥

अन्यत् गरुड़पुराणवत् ।

वैदेहः, पुं, वणिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (विदेहस्थानव्यमिति । विदेह + अण् ।) निमिराजपुत्रः । अस्योत्पत्तिर्यथा । अपुत्रस्य तस्य भूभृतः शरीरमराजकभीरवस्ते मुनयः अरण्यां ममन्थुः । तत्र च कुमारो जज्ञे । जननाज्जनकसंज्ञां चावाप । अभूद्विदेहोऽस्य पितेति वैदेहः । मथनान्मिथिरभूत्तस्योदावसुः पुत्रोऽभवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे निमिवंशवर्णनं नाम ५ अध्यायः । तस्य विदेहनामकारणं निमिशब्दे द्रष्टव्यम् । (वर्णसङ्करजातिविशेषः । स तु वैश्यात् ब्राह्मण्यां जातः । यथा, मनुः । १० । ११ ।
वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ।")

वैदेहक, पुं, (वैदेह एव । स्वार्थे कन् ।) वणिक् । इत्यमरः ॥ शूद्रात् वैश्यासुतः । इति मेदिनी ॥ (वैश्याद्ब्राह्मण्यां जातो वर्णसङ्करविशेषः । यथा, मनुः । १० । १६ ।
"वैदेहकेन सम्बन्धादपत्रो वैश्य उच्यते ।"
अन्त्यान्तःपुररक्षणं कार्य्यम् । यथा, तत्रैव । १० । ४७ ।
"वैदेहकानां स्त्रीकार्य्यं मागधानां वणिक्पथः ।")

वैदेहिक, पुं, वणिक् । इत्यमरटीकायां सुभूतिः । (वर्णसङ्करविशेषः । यथा, मनुः । १० । ३६ ।
"वैदेहकात्त्वन्ध्रमेदौ वहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ ।")

वैदेही, स्त्री (विदेहेषु भवा विदेहस्यापत्यं स्त्री वा । विदेह + अण् । ङीप् ।) रोचना । सीता । (यथा, रघुः । १२ । ३० ।
"तायोऽपि सह वैदेह्या वने वन्येन वर्त्तयन् ।
चचार सानुजः शान्तो वृद्धेक्ष्वाकुव्रतं युवा ॥"
तथा च ।
"वैदेहि ! पश्यामलयाद्विभक्तं
मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।
छायापथेनेव शरत्प्रसन्न-
माकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥"
रघुः ।)
वणिक्स्त्री । पिप्पली । इति मेदिनी । (वैदेहकस्त्री । यथा, मनुः । १० । ३७ ।
"कारावरो निषादात्तु चर्म्मकारः प्रसूयते ।
वैदेहिकादन्ध्रमेदौ बहिर्ग्रामप्रतिश्रयौ ॥")
विदेहदेशोद्भवस्त्री च । यथा, महाभारते । १ । ९५ । ३१ । "देवातिथिः खलु वैदेहीमुपयेमे मर्य्यादां नाम तस्यामस्य जज्ञे ऋचो नाम ।")

वैद्य, पुं, (विद्या वेत्तीति । विद्या + "तदधीते तद्वेद ।" ४ । २ । ५९ । इति अण् ।) पण्डितः । वैद्यः । चिकित्सकः ।
"यस्य दुष्कृतात् वैद्येन देवं विद्वांसं वक्तिचित् ।
यस्मिं दुष्कृतात् देवं वैद्येन ... ।"

वैद्येन विदुषा । इति दायतत्त्वम् ॥ चारकश्च । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आयुर्व्वेदवेत्ता । स चाम्बष्ठजातिश्चिकित्साष्टत्तिश्च । तत्पर्य्यायः । रोगहारी २ अगदङ्कारः ३ भिषक् ४ चिकित्सकः ५ । इत्यमरभरतौ ॥ रसा ६ विधिः ७ विद्वान् ८ आयुर्व्वेदी ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स चतुर्व्विधः । रोगहरः १ विषहरः २ शल्यहरः ३ कृत्याहरः ४ । इति महाभारते राजधर्म्मः ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा,—
"वैद्योऽश्विनीकुमारेण जातश्च विप्रयोषिति ।
वैद्यवीर्य्येण शूद्रायां बभूवुर्बहवो जनाः ॥
ते च ग्रामगुणज्ञाश्च मन्त्रौषधिपरायणाः ।
तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां ते व्यालग्राहिणो भुवि ॥
शौनक उवाच ।
कथं ब्राह्मणपत्न्यान्तु सूर्य्यपुत्रोऽश्विनीसुतः ।
अहो केन विपाकेन वीर्य्याधानं चकार सः ॥
सौतिरुवाच ।
गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं कुलनन्दन ।
ददर्श कामुकः कान्तः पुष्पोद्याने मनोहरे ॥
तया निवारितो यत्नात् बलेन बलवान् सुरः ।
अतीव सुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्य्याधानं चकार सः ॥
द्रुतं तत्याज गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोरमे ।
सद्यो बभूव पुत्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः ॥
सपुत्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीड़िता तदा ।
स्वामिनं कथयामास यन्मार्गे दैवसङ्कटम् ।
विप्रो रोषेण तत्याज तञ्च पुत्रं स्वकामिनीम् ।
सरिद्बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता ॥
पुत्रं चिकित्साशास्त्रञ्च पाठयामास यत्नतः ।
नानाशिल्पञ्च मन्त्रञ्च स्वयं स रविनन्दनः ॥
विप्रश्च ज्योतिर्गणनात् वेदनाच्च निरन्तरम् ।
वेदधर्म्मपरित्यक्तो बभूव गणको भुवि ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥ *॥
नरकभोगान्ते वैद्यजन्म यथा,—
"यः करोत्यपहारञ्च देवब्राह्मणयोर्धनम् ।
पातयित्वा स्वपुरुषान् दश पूर्व्वान् दशापरान् ॥
स्वयं याति च धूमान्धं धूमध्वान्तसमन्वितम् ।
धूमक्लिष्टो धूमभोगी वसेत्तत्र चतुर्युगम् ॥
ततो मूषिकजातिश्च शतजन्मानि भारते ।
ततो नानाविधाः पक्षिजातयः कृमिजातयः ॥
ततो नानाविधा वृक्षजातयश्च ततो नरः ।
भार्य्याहीनो वंशहीनः दरिद्रो व्याधिसंयुतः ॥
ततो भवेत् स्वर्णकारः स सुवर्णवणिक् ततः ।
ततो यवनसेवी च ब्राह्मणो गणकस्ततः ॥
विप्रो देवलोपजीवी वैद्यजीवी चिकित्सकः ॥" *
अपि च ।
"कन्यारसादियानानां रसादिविक्रयी च यः ।
स याति नाम नरकं नामैर्मितं शतं च ।
भवेत् स लोमकारस्तत्रैव नामसंमितः ॥
ततो भवेत् स ब्रह्मन्नो वैद्यश्च सप्तजन्मसु ।
गोपश्च कर्म्मकारश्च शङ्खकारस्ततः शुचिः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५८ अध्यायः ॥ *॥
राजवैद्यस्य लक्षणं यथा,—

"परं पारं गतो यः शास्त्राणां,
अन्वाहार्य्यः स वैद्यः ...

प्राणाचार्य्यः स ...
राजन् राज्ञा सदा कार्य्यं ...

इति गारुडे १९

सामान्यवैद्यलक्षणं यथा,—
"चिकित्सां कुरुते यस्तु ...
स च याद्दक् ...
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्मा ...
लघुहस्तः शुचिः शूरः ...
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी ...
सत्यधर्म्मपरो ...
दृष्टकर्म्मा दृढः परेषु ...
स्वयंकृती स्वयंचिकित्सकः ...
सिद्धिमङ्गलः ॥ * ॥ निन्दितवैद्य ...
"कुचैलः कर्कशः ...
मध्य वैद्या न ...
कर्कशः अप्रियवादी । ...
ग्रामीणः प्रवहारातुरः ॥
अथ वैद्यस्य कर्म्म ...
"व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनाया ...
एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न ...
अस्यायमर्थः । व्याधि ...
शान्तिकरत्वं वैद्यस्य कर्म्म ...
प्रभुरित्यर्थः । अपरं ...
तत्त्वपरिचयः । ...
एतदेव वैद्यस्य वैद्यत्वं न ...
प्रभुरित्यर्थः ॥ * ॥
अथ वैद्यागमपूजा ...
"अचिकित्स्यकर्म्मार्त्तेषु ...
स च याद्दक् ...
दूतः सजातयोऽशुभ ...
सुखिनोऽनवकाशेषु ...
सजातय. सवेशाश्च ...
भिषजं ...
सजातयः रोगिसमान ...
"दक्षो ब्राह्मणदूतस्य ...

अथ दूतवाक्यात् शुभा ...
"वैद्याज्ञाय दूतस्य ...
न शुभ ...
प्रदीप्तमपि । दूतो ...
न पश्येत् । तथा च ।
"दिग्दग्धो न पश्येत् ...
अथ आयुर्व्वेदस्य ...
प्रादुर्भावः ।
"विधाता वर्षसहस्राणि ...
समाप्ता संहिता ...
ततः प्रजापतिः ...
विविधौषधिः ...

NOTICE.

AGENTS

essrs. Trubner & Co., London. B. N. Datta, Bengal. and Pandit Jaistaram Mukundaji, Bombay

AJA SIR RADHAKANTA'S IMPROVED AND ENLARGED SABDAKALPADRUMA.

A Sanskrit Encyclopedic Lexicon.

e new edition is issuing in monthly parts of 8 formes (Royal quarto, 32 pages) each, and we to complete it in four years: generally a fasciculus will contain double parts or numbers.

bring the book within reach of the general public, we offer it for sale to those who register them- as subscribers in India at the lowest possible price of one Rupee for each part, and in countries out lia at 3*s.* for each part. The number of parts in which the new Appendix would be completed, cannot e guessed, they will bear the same price except to those who had subscribed before 1st January 1888. quent subscribers in India, if they choose to pay in advance, can obtain the whole work exclusive of the ndix, for 75 Rupees, and in countries out of India, for £8. The advance payments being exclusive of Postage. n-subscribers in and out of India, the price for each part will be Rs. 1-8 and 4*s.* respectively. Muffussil nts are requested to send Rs. 10 in advance to ensure their enlistment as subscribers, or in lieu of such ent, to order despatch of books to them by value payable parcels. We make it a rule to defer supplying bscribers any part or parts of the work till all arrears due for the preceding ones, are paid.

ll remittances and communications, except where special Agents may be preferred, are to be made to Hari Charan Vasu, No. 71, Pathuriaghata Street, Calcutta. Subscribers are requested to see that receipts oney (when sent to him) bear his seal and signature.

e conclude this announcement by an earnest appeal to all students of Sanskrit, Savants, Princes and patrons of learning in India, Europe and America, to help us to lay before them a grand Repertory of -Aryan learning replenished with new treasures. We specially urge our claim to the aid of our brother lus in all parts of our country, who cannot but feel it a duty to encourage attempts to preserve and improve most unique monument of the genius, scholarship, industry and philanthropy of our great patrirach of ing and zealous friend of education whom, we loved to call as the Hindu of Hindus. We hope that by dical improvements and enlargement of its scope, the Sabdakalpadruma of Raja Sir Radhakanta would be- the Encyclopædia Indica of the future, which, it would be the common aim of all to see accomplished.

THE SABDAKALPADRUMA OFFICE,
71, *Pathuriaghata Street,*
Calcutta 20*th August* 1888.

VARADA PRASADA VASU,
HARI CHARANA VASU,
Proprietors of the Sabdakalpadruma.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

১। [illegible]

২। [illegible]

৩। [illegible]

৪। [illegible]

ঈশ্বরোপাসনা।

[illegible]

এই প্রস্তাবটি [illegible] প্রকাশিত হইয়াছে। [illegible]

[illegible]

[illegible] যন্ত্রালয়।
[illegible] —কলিকাতা।
শক ১৮০০—[illegible]।

शब्दकल्पद्रुमः ।

अर्थात्

गौडीयसाधुभाषया वर्णानुक्रमेण ... विन्यस्तैकैकशब्द-तद्विशेषार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-नानाशास्त्रप्रस्तावोल्लिखित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-छन्दःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
धातुगणत्वपत्यादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-वाहादुरेण

विरचितः ।

पाणिनिमतानुसारि प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति गुणपत्रादि ... शब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
गृहस्थोपकारक ... शब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिघटित-
... परिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नागराक्षरैः प्रकाशितश्च ।

चतुर्थः काण्डः ।

सप्तदश-अष्टादश-खण्डौ ।

कलिकाता-राजधान्यां

राममनारायण-यन्त्रे मुद्रितः । ७१ नं॰ पाथुरियाघाट-ष्ट्रीट-स्थितभवनात् प्रकाशितश्च । शकाब्दाः १८१३ ।

PRINTED BY K. P. BASU, RAMNARAYAN PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED BY BARADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN BASU. 71, PATHURIAGHATA STREET. CALCUTTA:

To be had at the Sabdakalpadruma Office, No. 71. Pathuriaghata Street, Calcutta: and at the Baptist Mission Press. No. 24 Lower Circular Road Calcutta: Price for Subscribers in India, Re. 1. and Countries out of India 3s. for each number.

গোপালতাপনী।

সম্প্রতি অথর্ব্ববেদীয় পিপ্পলাদশাখার অন্তর্গত গোপালতাপনী নামে এই উপনিষৎখানি দুইটী টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছে। [illegible] প্রথমটী বৈষ্ণবাগ্রণী শ্রীজীবগোস্বামীর ও দ্বিতীয়টী শ্রীবিশ্বেশ্বরপণ্ডিতের প্রণীত। পূজ্যপাদ গোস্বামীর ব্যাখ্যাটী সম্পূর্ণ ভক্তিরসের আধার। পূর্ব্বে এই গোপালতাপনী উপনিষৎখানি শেষোক্ত টীকার সহিত মুদ্রিত হইয়াছিল তথাপি তাহাতে ভক্তিজ্ঞান-পাতাকাঙ্ক্ষী পরিতৃপ্তির [illegible] হয় নাই, কেননা বৈষ্ণবগণ প্রায়ই চিত্তশুদ্ধির নিমিত্ত ভক্তিপ্রধান গ্রন্থেরই অনুশীলন করিয়া থাকেন; কিন্তু, বিশ্বেশ্বরপণ্ডিতের [illegible] জ্ঞানপক্ষপাতিনী। ব্রহ্মবিদ্যা-স্বরূপিণী উপনিষৎ সকল যে, জ্ঞানপ্রধান গ্রন্থ ইহা অবশ্য স্বীকর্ত্তব্য; কিন্তু, গোপালতাপনী গ্রন্থ ভক্তি ও জ্ঞান, এই উভয়াত্মক সুতরাং উভয়মত ব্যাখ্যারই প্রয়োজন। বিশেষত এই তাপনীগ্রন্থ ভক্তিজ্ঞান-পরায়ণ মহাত্মা বৈষ্ণবদিগের [illegible] অতএব ইহাতে শ্রীজীবগোস্বামীর টীকাটীই বিশেষ উপাদেয়, অথচ ঈদৃশ মহার্ঘ টীকা এ প্রদেশে কুত্রাপি মুদ্রিত হয় নাই; এই [illegible] প্রধান মহাত্মা বৈষ্ণবগণ পরমাচার্য্য গোস্বামীর ভক্তিরসপূর্ণ টীকার বিশেষ অনুরাগী জানিয়া এই উভয়বিধ টীকার সহিত [illegible] করিয়াছি। ইহার মূল্য ৷৵০ আনা; কিন্তু শব্দকল্পদ্রুম ও দেবীভাগবতের গ্রাহকের পক্ষে ৷৷০ মাত্র।

ইহার বঙ্গানুবাদ অতি সরল ভাষায় ও টীকানুযায়ী সরল টিপ্পনীতে ভূষিত হইয়াছে। ইহার মূল্য শব্দকল্পদ্রুম অথবা দেবীভাগবত গ্রাহকদিগের পক্ষে ৷৵০ আনা। যাঁহারা মূল ও অনুবাদ একত্রে লইবেন তাঁহাদের পক্ষে ১৲ এক টাকা।

শব্দকল্পদ্রুম-কার্য্যালয়
৭১ নং পটুয়াটোলা ষ্ট্রীট—কলিকাতা।
[illegible]—১৩১৩, বঙ্গ।

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देशस्थसमस्तकोषाशेषशास्त्रसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तल्लिङ्ग-नानार्थ-पर्य्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
स्त्युक्रव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्व्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तबहुलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्य्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितबहुलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः। नागराक्षरैः प्रकाशितश्च।

चतुर्थः काण्डः।

व्यञ्जनवर्गः। य—व।

कलिकाता-राजधान्यां

रामनारायण-यन्त्रे मुद्रित। ७१ नं० पाथुरियाघाट-ष्ट्रीट्-स्थितभवनात् प्रकाशितश्च। शकाब्दाः १८१४

PRINTED BY K. P. BASU, RAMNARAYAN PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED BY BARADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN BASU. 71, PATHURIAGHATA STREET. CALCUTTA:

To be had at the Sabdakalpadruma Office, No. 71. Pathuriaghata Street, Calcutta: and at the Baptist Mission Press, No. 24 Lower Circular Road

PRINTED BY
K P BASU, AT THE RAMNARAYAN PRESS
71, PATHURIAGHATTA STREET
CALCUTTA.

अथ दस्रप्रादुर्भावः।
दक्षः क्रियादक्षः स्वर्वैद्यौ वेदमायुषः।
मास विद्वांसौ सर्व्वांशौ सुरसत्तमौ ॥"*॥
अथाश्विनीसुतप्रादुर्भावः।
दधीत्य दस्रौ चिलेमतुः संहितां स्वीयाम्।
चक्रिनुमकलोकप्रतिपत्तिविहृतये धन्याम्॥
ुवः शिरश्छिन्नं भैरवेण यथाच तत्।
र्थां संहितं तस्मात्तौ जातौ यज्ञभागिनौ॥
रस्ते देवा दैत्यैर्ये सक्षताः कृताः।
ास्ते कृताः सद्यो दस्राभ्यामक्षतं महत्॥
तेरभूद्भुजस्तम्भः स दस्राभ्यां चिकित्सितः।
ञ्चपतितश्चन्द्रस्ताभ्यामेव सुखीकृतः॥
ां दशनाः पुष्णो नेत्रे नष्टे भगस्य च।
ो राजयक्ष्माभूदश्विभ्यां ते चिकित्सिताः॥
च्यवनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः।
र्णस्वरोपेतः कृतोऽश्विभ्यां पुनर्युवा॥
भ्येश्च बहुभिः कर्म्मभिर्भिषजां वरौ।
भ्येषां पूज्याविन्द्रादीनां दिवौकसाम्॥"*
प्रादुर्भावः।
य दस्रयोरिन्द्रः कर्म्माण्येतानि यत्नवान्।
र्वेदं निरद्देगं तौ ययाचे शचीपतिः॥
ौ सत्यसन्धेन शक्रेण किल याचितौ।
र्वेदं यथाधीतं ददतुः शतमन्यवे॥
ाभ्यामधीत्यैव चायुर्व्वेदं शतक्रतुः।
पयामास बहूनात्रेयप्रमुखान् मुनीन्॥"*
ेयप्रादुर्भावः।
दा जगदालोक्य गदाकुलमितस्ततः।
यामास भगवानात्रेयो मुनिपुङ्गवः॥
रोमि क गच्छामि कथं लोका निरामयाः।
मामयानेतान् शक्नोमि निरीक्षितुम्॥
रहमत्यर्थं स्वभावो दुरतिक्रमः।
दुःखतो दुःखं ममापि हृदयेऽधिकम्॥
र्वेदं पठिष्यामि नैरुज्याय शरीरिणाम्।
निश्चित्य गतवानात्रेयस्त्रिदशालयम्॥
न्दिरमिन्द्रस्य गत्वा शक्रं ददर्श सः।
सनमासीनं स्तूयमानं सुरर्षिभिः॥
न्तं दिशो भासा भास्करप्रतिमं त्विषा।
देवमहाचार्य्यं शिरोधार्य्यं दिवौकसाम्॥
तं निरीक्ष्यैव त्यक्तसिंहासनो ययौ।
पूजयामास भृशं भूरितपःक्षयम्॥
परिपप्रच्छ तथागमनकारणम्।
र्व्वं कुमारेभे निजागमनकारणम्॥
ज न जानासि दिव एव यतो भवान्।
ा विहितो यस्मास्त्रिलोकी लोकपालकः॥
भिर्यंधिता लोकाः शोकाकुलितचेतसः।
सन्ति सन्तापं वेषां हर्त्तुं क्षमो भव॥
र्वेदोपदेशं मे कुरु कारुण्यतो बृषाम्।
ा सहस्राक्षोऽध्यापयामास तं मुनिम्॥
इन्द्रतः साङ्गमायुर्व्वेदमधीत्य सः।
न्य तमाशीर्भिराजगाम पुनर्मतीम्॥
त्रेयो मुनिश्रेष्ठो भगवान् करुणापरः।
ा संहितां चक्रे नरचक्रानुकम्पया॥

ततोऽग्निवेशं भेड़ञ्च जातूकर्णं पराशरम्।
क्षीरपाणिञ्च हारीतमायुर्व्वेदमपाठयत्॥
तन्त्रस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेशोऽभवत् पुरा।
ततो भेड़ादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं कृतानि च॥
श्रावयामासुरात्रेयं मुनिवृन्देन वन्दितम्।
श्रुत्वा च तानि तन्त्राणि हृष्टोऽभूदत्रिनन्दनः॥
यथावत् सूत्रितं तस्मात् प्रहृष्टा मुनयोऽभवन्।
दिवि देवर्षयो देवाः श्रुत्वा साध्विति चाब्रुवन्॥"
अथ भरद्वाजप्रादुर्भावः।
"एकदा हिमवत्पार्श्वे दैवादागत्य संगताः।
मुनयो बहवस्तांश्च नामभिः कथयाम्यहम्॥
भरद्वाजो मुनिवरः प्रथमं समुपागतः।
ततोऽङ्गिरास्ततो गर्गो मरीचिर्भृगुभार्गवौ॥
पुलस्त्योऽगस्तिरसितो वशिष्ठः सपराशरः।
हारीतो गौतमः सांख्यो मैत्रेयश्च्यवनोऽपि च॥
यमदग्निश्च गार्ग्यश्च काश्यपः कश्यपोऽपि च।
नारदो वामदेवश्च मार्कण्डेयः कपिष्ठलः॥
शाण्डिल्यः सहकौण्डिन्यः शाकुनेयः सशौनकः।
आश्वलायनसांकृत्यौ विश्वामित्रः परीक्षितः॥
देवलो गालवो धौम्यः काप्यकात्यायनावुभौ।
काङ्कायनो वैजवापः कुशिको बादरायणिः॥
हिरण्याक्षश्च लोकाक्षिः शरलोमा च गोभिलः।
वैखानसा वालखिल्यास्तथैवान्ये महर्षयः॥
ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य नियमस्य च।
तपसस्तेजसा दीप्ता हूयमाना इवाग्नयः॥
सुखोपविष्टास्ते तत्र सर्व्वे चक्रुः कथामिमाम्।
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां मूलमुक्तकलेवरम्॥
तच्च सर्व्वार्थसंसिद्धैभवेद्यदि निरामयम्।
तपःस्वाध्यायधर्म्माणां ब्रह्मचर्य्यव्रतायुषाम्॥
हर्त्तारः प्रसृता रोगा यत्र तत्र च सर्व्वतः।
रोगाः कार्श्यकरा बलक्षयकरा देहस्य चेष्टा-
हरा-
हष्टादीन्द्रियशक्तिसंक्षयकराः सर्व्वाङ्गपीड़ा-
कराः।
धर्म्मार्थाखिलकाममुक्तिषु महाविघ्नस्वरूपा
बलात्
प्राणानाशु हरन्ति सन्ति यदि ते क्षेमं कुतः
प्राणिनाम्॥
तत्तेषां प्रशमाय कश्चन विधिश्चिन्त्यो भवद्भि-
र्बुधै-
र्योगैरित्यभिधाय संसदि भरद्वाजं मुनिं तेऽब्रु-
वन्।
त्वं योग्यो भगवान् सहस्रनयनं याचस्व लब्धुं
क्रमात्
आयुर्व्वेदमधीत्य यं गदभयान्मुक्ता भवामो
वयम्॥
इत्थं स मुनिभिर्योग्यैः प्रार्थितो विनयान्वितैः।
भरद्वाजो मुनिश्रेष्ठो जगाम त्रिदशालयम्॥
तत्रेन्द्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम्।
दृष्टवान् वृत्रहन्तारं दीप्यमानमिवानलम्॥
दृष्ट्वैव स मुनिं प्राह भगवान् नपुचा मुदा।
धर्म्मज्ञ स्वागतं तेऽस्तु मुनिं तं समपूजयत्॥

सोऽधिगम्य जयाशीर्भिरभिवन्द्य सुरेश्वरम्।
ऋषीणां वचनं सम्यक्श्रावयत सत्तमम्॥
व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्व्वप्राणिभयङ्कराः।
तेषां प्रशमनोपायं यथावद्वक्तुमर्हसि॥
तमुवाच मुनिं साङ्गमायुर्व्वेदं शतक्रतुः।
जीवेद्वर्षसहस्राणि देही नीरुङ्निशम्य यम्॥
सोऽनन्तागारं त्रिस्कन्धमायुर्व्वेदं महामतिः।
यथावदचिरात् सर्व्वं बुबुधे तन्मना मुनिः॥
तेनायुः सुचिरं लेभे भरद्वाजो निरामयम्।
अन्यानपि मुनींश्चक्रे नीरुजः सुचिरायुषः॥
ततस्त्र जनितज्ञानचक्षुषा ऋषयोऽखिलाः।
गुणान् द्रव्याणि कर्म्माणि दृष्ट्वा तद्विधि-
माश्रिताः॥
आरोग्यं लेभिरे दीर्घमायुश्च सुखसंयुतम्।
आयुर्व्वेदोक्तविधिनान्येऽपि स्युर्नरा यथा॥"
अथ चरकप्रादुर्भावः।
"यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः।
तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान्॥
अथर्व्वान्तर्गतं सम्यगायुर्व्वेदञ्च लब्धवान्।
एकदा स महद्वृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः॥
तत्र लोकान् गदैर्ग्रस्तान् व्यथया परिपीड़ितान्।
स्थलेषु बहुषु व्यग्रान् म्रियमाणांश्च दृष्टवान्॥
तान् दृष्ट्वातिदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः।
अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम्॥
संचिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्त्रो बभूव ह।
यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्यतः॥
तस्माच्चरकनामासौ विख्यातः क्षितिमण्डले।
स भाति चरकाचार्य्यो देवाचार्य्यो यथा दिवि॥
सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वंसो रुजां कृतः।
आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन्॥
मुनयो बहवस्तैश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम्।
तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता।
चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरकः कृतः॥"
अथ धन्वन्तरिप्रादुर्भावः।
"एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि।
तत्र तेन नरा दृष्टा व्याधिभिर्भृशपीड़िताः॥
तान् दृष्ट्वा हृदयं तस्य दयया परिपीड़ितम्।
दयार्द्रहृदयः शक्रो धन्वन्तरिमुवाच ह॥
धन्वन्तरे सुरश्रेष्ठ भगवन् किञ्चिदुच्यते।
योग्यो भवसि भूतानामुपकारपरो भव॥
उपकाराय लोकानां केन किं न कृतं पुरा।
त्रैलोक्याधिपतिर्व्विष्णुरभून्मत्स्यादिरूपवान्॥
तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये नृपो भव।
प्रतीकाराय रोगाणामायुर्व्वेदं प्रकाशय॥
इत्युक्त्वा सुरशार्दूलः सर्व्वभूतहितैषया।
समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिमुपादिशत्॥
अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राद्धन्वन्तरिः पुरा।
आगत्य पृथिवीं काश्यां जातो बाहुजवेश्मनि॥
नाम्ना तु सोऽभवत् ख्यातो दिवोदास इति
क्षितौ।
बाल एव विरक्तोऽभूच्चचार च महत्तपः॥
यत्नेन महता ब्रह्मा तं काशीमकरोन्नृपम्।

ततो धन्वन्तरिर्लोकैः काशीराजोऽभिधीयते ।
हिताय देहिनां स्वीयसंहिता विहितामुना ।
अयं विद्यार्थिनो लोकान् संहितां तामपाठ-
यत् ॥"

अथ सुश्रुतप्रादुर्भावः ।
"अथ ज्ञानदृशा विश्वामित्रप्रभृतयोऽवदन् ।
अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशीराजोऽयमुच्यते ॥
विश्वामित्रो मुनिस्तेषु पुत्रं सुश्रुतमुक्तवान् ।
वत्स ! वाराणसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवल्लभाम् ॥
तत्र नाम्ना दिवोदासः काशीराजोऽस्ति
बाहुजः ।
स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्व्वेदविदां वरः ॥
आयुर्व्वेदं ततोऽधीत्य लोकोपकृतिहेतवे ।
सर्व्वप्राणिदया तीर्थमुपकारो महामखः ॥
पितुर्व्वचनमाकर्ण्य सुश्रुतः काशिकां गतः ।
तेन सार्द्धं समध्येतुं मुनिपुत्रशतं ययौ ॥
अथ धन्वन्तरिं सर्व्वे वानप्रस्थाश्रमे स्थितम् ।
भगवन्तं सुरश्रेष्ठं मुनिभिर्ब्बहुभिः स्तुतम् ॥
काशीराजं दिवोदासं तेऽपश्यन् विनयान्विताः ।
स्वागतञ्च इति स्माह दिवोदासो यशोधनः ।
कुशलं परिपप्रच्छ तथागमनकारणम् ।
ततस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुरुत्तरम् ।
भगवन् मानवान् दृष्ट्वा व्याधिभिः परिपीड़ितान् ।
क्रन्दतो म्रियमाणांश्च जातास्माकं हृदि व्यथा ॥
आमयानां शमोपायं विज्ञातुं वयमागताः ।
आयुर्व्वेदं भवानस्मानध्यापयतु यत्नतः ॥
अङ्गीकृत्य वचस्तेषां कृपविस्तानुपादिशत् ।
व्याख्यातं तेन ते यत्नाज्जगृहुर्मुनयो मुदा ॥
काशीराजं जयाशीर्भिरभिनन्द्य मुदान्विताः ।
सुश्रुताद्याः सुविद्वांसो जग्मुर्गेहं स्वकं स्वकम् ॥
प्रथमं सुश्रुतस्तेषु स्वं तन्त्रं कृतवान् स्फुटम् ।
सुश्रुतस्य सखायोऽपि पृथक् तन्त्राणि तेनिरे ।
सुश्रुतेन कृतं तन्त्रं सुश्रुतं बहुभिर्यतः ।
तस्मात्तं सुश्रुतं नाम्ना विख्यातं क्षितिमण्डले ॥"
इति भावप्रकाशः ॥

अथ मतान्तरे वैद्योत्पत्तिकथनम् ।
"सत्यत्रेताद्वापरेषु युगेषु ब्राह्मणाः किल ।
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रकन्यका उपयेमिरे ॥
तत्र वैश्यसुतायां ये जज्ञिरे तनया अमी ।
सर्व्वे ते मुनयः ख्याता वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
तेषां मुख्योऽम्बष्ठनामाऽभूत्तस्याम्बष्ठा कुले हि तत् ।
अम्बष्ठ इत्यसावुक्तस्ततो जातिप्रवर्त्तनात् ॥
परे सर्व्वेऽपि चाम्बष्ठा वैश्या ब्राह्मणसम्भवाः ।
अकर्णोनो अनुसंख्या यज्ञाता वेदसंस्कृतेः ॥
अम्बष्ठास्तेन ते सर्व्वे द्विजा वैद्याः प्रकीर्त्तिताः ।
अथ बहुप्रतिज्ञारिस्याद्विषजस्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
बह्वे वैद्याः पितुस्तुल्या गिनायाश्च तथा स्मृताः ।
द्वापरे चाम्बष्ठोक्ताः कलौ वैश्योपमाः स्मृताः ॥
अधमस्तेषु सर्व्वेषु विख्याता अभवन्नमी ।
सेनो दासश्च गुप्तश्च दत्तो देवः करो धरः ॥
राजः सोमश्च नन्दिश्च कुण्डश्चन्द्रश्च रक्षितः ।
एते वंशाः समुत्पन्ना एतत्प्रकृतयो मताः ॥

अन्यपद्धतयोऽप्येवं सन्ति वैद्या न ते गुणाः ।
बहवश्चैकनामानो नानागोत्रसमुद्भवाः ॥
यथाष्टौ विश्रुताः सेना इत्येवमपरे मताः ।
यस्य यस्य मुनेर्यो यः सन्तानः स स विश्रुतः ॥
ततश्चोत्तमादिना वैद्याः श्रेष्ठाश्च स्वकर्म्मणा ॥"
तथा हि ।
"तिस्रो वर्णानुपूर्व्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्य्याः स्वाः शूद्रजन्मनः ॥
यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्दारोपसंग्रहः ।
नैतन्मम मतं यस्मात्तत्रात्मा जायते स्वयम् ॥
पाणिं भर्त्तुः सवर्णासु गृह्णीयात् क्षत्रिया शरम् ।
वैश्या प्रतोदमादद्याद्वेदने त्वग्रजन्मनः ॥
सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते च सजातयः ।
अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्द्धनाः ॥
विप्रान्मूर्द्धाभिषिक्तो हि क्षत्रियायां विशः
स्त्रियाम् ।
जातोऽम्बष्ठस्तु शूद्रायां निषादः पारशवोऽपि वा ॥
वैश्याशूद्र्योश्च राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ
स्मृतौ ।
वैश्यात्तु करणः शूद्र्यां विन्नास्वेष विधिः स्मृतः ॥"
एते षट् श्लोका याज्ञवल्कीयाः ।
"शूद्रैव भार्य्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।
ते च स्वा चैव राज्ञस्तु ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ।
पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।
असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्म्मणि ॥
शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।
वसनस्य दशा ग्राह्याः शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥"
इति पद्यत्रयम् ॥
"ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठो नाम जायते ।"
इति च पद्यार्द्धं मानवीयम् ॥
-"वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातोऽम्बष्ठो हि मुनि-
सत्तम ।
ब्राह्मणानां चिकित्सार्थं निर्द्दिष्टो मुनिपुङ्गवैः ॥"
इति पराशरः ॥
"वेदाज्जातो हि वैद्यः स्यादम्बष्ठो ब्रह्मपुत्रकः ।"
इति शङ्खः ।
तथा मूर्द्धाभिषिक्तश्च वैद्यः क्षत्रविशावपि ।
अमी पञ्च द्विजा एषां यथापूर्व्वञ्च गौरवम् ॥"
इति हारीतः ॥
"मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात् ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥"
इति याज्ञवल्क्यवचनम् ।
मूर्द्धाभिषिक्ताम्बष्ठयोरपि पिटवत्त्वात् द्विजत्वम् ॥
इति वृद्धाः ॥
"आयुर्व्वेदमनयनाद्वैद्यो द्विज इति स्मृतः ॥"
इति वैद्यकेऽभिनेयः ॥
"तपोयोगात् पुरा वैद्यस्त्वेषां पितृवत् स्मृताः ।
विप्रात् क्षत्राद्‌यतो न्यूनाः क्रियया वैश्यवत्
स्मृताः ॥
शनैः शनैः क्रियालोपादथ ता वैद्यजातयः ।
कलौ शूद्रत्वमापन्ना यथा क्षत्रा यथा विशः ॥"
इति विष्णुः ॥

"युगे ...
"शनकैश्च क्रियालोपा...
...
इति मनुवचनं श्रुत्वा ...
शूद्रत्वमिति मन्यन्ते ।
कथा शुद्धिनते ...
अतएव कुलज्ञाश्च ...
वैद्यस्य शूद्रत्वं ...
क्षत्रविशोर्मुख्यो वैद्य ...
"युगे ...
तपोरीतिप्रभावैश्च ...
मनुष्येष्विह अम्बष्ठ इति ।
"अम्बष्ठस्यान्वतायां ...
सिद्धविद्याह्वयी कन्यां ...
उपयेमे महौजा ...
...
सेनो दासश्च गुप्तश्च ...
राजः सोमश्च नन्दिश्च ...
सन्ताना बहवश्चैषां ...
कुलानुरूपतश्चैषां ...
तेषां प्रशंसा निन्दा च ...
उत्तमौ सेनदासौ ...
देवः करश्च ...
नन्दिप्रभृतयो निन्द्या ...
केचिज्जाया परिज्ञाता ...
सर्व्वासामेव जातीनां ...
वृत्तिः स्वर्म्यं च यथा ...

इति वैद्योत्पत्तिकथनम् ॥
गोत्राणि ।
...
प्रत्येकन्ते विलिख्यन्ते ...
धन्वन्तरिश्च शक्तिश्च तथा ...
मौद्गल्यकौशिकौ ...
अष्टौ गोत्राणि सेनानां ...
मौद्गल्योऽथ भरद्वाजः ...
शाण्डिल्यश्च वशिष्ठश्च ...
गुप्तानां ...
सावर्णिरपि दत्तानां ...
कौशिकः काश्यपश्चैव शाण्डि...
मौद्गल्य इति विज्ञेया...
आत्रेयकृष्णात्रेयौ च शाण्डि...
धरस्य काश्यपः प्रोक्तो ...
काश्यपो रक्षितस्यैको गोत्र ...
इत्यानामाद्यगोत्राणां ...
एवमात्रेयगोत्रोऽपि ...
एताः कृष्णात्रेयगोत्रा ...
तस्माद्यस्य गोत्राणि ...
कराणां काश्यपो गोत्रो ...
देशभेदे हि विद्यते ...

...ः काश्यपगोत्रोऽप्यस्ति गयाजस्त्रिगोत्रकः ।
...कौ च मौद्गल्यगोत्रौ देशान्तरे धराः ॥
...गोऽपि भरद्वाजगोत्रजाः सन्ति रक्षिताः ।
...दित्यौ परौ यौ द्वौ सेनौ गोत्राक्तयोरिमे ॥
...स्य काश्यपौ गोत्र एक एव प्रकीर्त्तितः ।
...दित्यागामिमौ गोत्रावादित्यकौशिकौ स्मृतौ ॥
...शाद्येति विख्यातास्ताद्गोत्रा भिषक्कुले ।
...सु देशान्तरे गोत्रमन्यत् क्वापि च श्रुतम् ।
...तादीनां न तत् प्रोक्तमप्रसिद्धमतीव तत् ॥”*
अथ पञ्जिकान्तरोक्तराढ़ीयवैद्यकुलाष्टकीय-
गोत्रसंख्यादिकमादि लिख्यते ।
...काञ्चीशादृष्टसेनस्य गोत्राण्यष्टौ भवन्ति च ।
...द्भिधन्वन्तरी श्रेष्ठौ मध्यौ वैश्वानरात्मकौ ।
मौद्गल्यकौशिकौ कन्यात्रेय आङ्गिरसोऽधमाः ॥”
अथ राढ़ीयाष्टघरवैद्यानां प्रवरानाह ।
“प्रवराः पञ्च सेनानां धन्वन्तरिकुलोद्भवाम् ।
विनिर्दिष्टा यथा ते च धन्वन्तर्य्यपराशरौ ॥
...यधुपञ्चाङ्गिरसो वार्हस्पत्य इति क्रमात् ।
शक्तिगोत्रे त्रयः शक्तिपराशरवशिष्ठकाः ॥
प्रवराः पञ्च दासानामौर्व्वच्यवनभार्गवाः ।
जामदग्न्याप्नुवानः प्रोक्ता मौद्गल्यगोत्रजाः ॥
गुप्तानां त्रय एवैते काश्यपोऽप्यपसारकः ।
नैध्रुवोऽमी प्रवराः काश्यपान्वयसम्भुवाम् ॥
...ते त्रयं कौशिकानां शाण्डिल्यासितदेवलाः ।
...कन्यात्रेयो वशिष्ठश्च आत्रेयश्चेति ते त्रयः ॥
...दत्तानां प्रवरा एते दत्तात्रेयकुलोद्भवाम् ।
आत्रेयगोत्रजातानां देवानाञ्च तथा त्रयः ॥
आत्रेय आङ्गिरसको वार्हस्पत्य इति क्रमात् ।
...करे भरद्वाजगोत्रे त्रयोऽमी प्रवराः स्मृताः ॥
भरद्वाजो भार्गवश्च च्यवनश्च क्रमादमी ।
राजवंशे वात्स्यगोत्रे कथिताः प्रवरास्त्रयः ॥
...वात्स्योऽसितस्तथा मार्कण्डेय एवं क्रमादिति ।
अथ कौशिकगोत्रस्य सोमस्य प्रवरास्त्रयः ॥
कौशिकः काश्यपश्चैव भार्गवश्चेत्यमी क्रमात् ।
सेनादीनामनुक्ता ये आद्यगोत्रादिसम्भुवाम् ॥
प्रवरास्तेऽपि विज्ञेयास्तत्तत्कुलभुवां मुखात् ।
नन्द्यादीनां वरेन्द्रेषु चतुर्णां प्रवराश्च ये ।
विज्ञेयास्ते च निखिलास्तेषां कुलभुवां मुखात् ॥”
इति वैद्यानां प्रवराः ॥ * ॥
अथ वैद्येषु राढ़ीयादिकथनम् ।
“सेनो दासश्च गुप्तश्च दत्तो देवः करस्तथा ।
राजसोमावपीत्यष्टौ राढ़ीयाः परिकीर्त्तिताः ॥
नन्दिश्चन्द्रो धरः कुण्डो रक्षितश्चेति पञ्च वै ।
ते वरेन्द्रेषु विख्याता दासदत्तकरा अपि ॥
राढ़ीया भिषजो ये ये प्रायस्ते वङ्गगा अपि ।
नन्द्यादयो महाराष्ट्रे निवसन्ति च केचन ॥”
तथा च पञ्जिकान्तरे ।
“सेनो दासश्च गुप्तश्च पञ्च दत्तादयस्तथा ।
अष्टौ राढ़ाः विख्याताः प्रायोऽमी वङ्गगा अपि ॥”

तथान्यत्र ।
“नन्दिचन्द्रधरदत्तरक्षिता-
स्ते त्वनामनि वरेन्द्रविश्रुताः ।
कोऽपिपूर्व्व इहैव वक्ष्यते
तत्कुलं खलु वरेन्द्रजं पुनः ॥”
तथा हि नारायणदासोक्तरत्नमालायाम् ।
“दासो दत्तो धरश्चैव नन्दिकुण्डौ करस्तथा ।
चन्द्रश्च रक्षितश्चेति वरेन्द्रकुलमष्टकम् ॥” इति ॥
तथान्यत्र ।
“अष्टौ सेनादयो राढ़े वङ्गेष्वपि वसन्त्यमी ।
नन्द्यादयो महाराष्ट्रे शुभपद्धतयोऽपि च ।
कैश्चिच्चाप्या परिख्याता दृष्टा देशान्तरेष्वपि ॥”
इति ॥
“सम्बन्धः क्रियते सर्व्वैरेकदेशनिवासिभिः ।
निन्द्यते किल सम्बन्धो भिन्नदेशनिवासिभिः ॥”
इति वैद्येषु राढ़ीयादिकथनम् ॥ * ॥
अथ सेनादीनां पूर्व्वस्थानमाह ।
“श्रीकाञ्चीशो गोनगरं करङ्कोट एव च ।
मोरशासनकान्तारौ समाशुस्थानमेव च ॥
मेढ़ाशासनमध्यगो मालग्रामस्तथैव च ।
अष्टानां सेनमुख्यानां राढ़ायां स्थानमष्टकम् ॥”
तथाह दुर्ज्जयः ।
“काञ्ची गोरं करङ्कश्च मोरकान्तासमाशुकाः ।
मेढ़ो मालश्च राढ़ायां वैद्यानां कुलमष्टकम् ॥”
इति वैद्यानां पूर्व्वस्थानकथनम् ॥ * ॥
अथ स्थानभेदेन सेनादिभेदमाह ।
“ऊनविंशतिधा सेना अष्टाविंशतिधा पुरम् ।
भवन्ति भेदैर्नैतेषां वक्ष्यते कुललक्षणम् ॥
एको विनायकः सेनो भेदेन नवधाभवत् ।
मालश्चो धलहण्डीयः खानाजः सेनहाटिकः ॥
नारहट्टो निरौलीयस्तथा मङ्गलकोटजः ।
रायिग्रामी वेतचौर्यो नव वैनायका अमी ॥
विशेषतो विनिर्दिष्टा ज्ञेयाश्चान्यस्थलोद्भवाः ।
सामान्यस्थानकथने सम्बन्धभाषणे तथा ।
सर्व्वेषामेव वैद्यानामितरेषामयं क्रमः ॥”
इति विनायकसेनवंशनिर्णयः ॥
“एकः पुनर्गयीसेनो भेदेनैव चतुर्विधः ।
विषपाड़ाभवः श्रेष्ठस्त्रिकायिपुरजस्तथा ।
अन्यः कड़यिसम्भूतो धाड़ाग्रामी ततः परः ॥”
इति गयीसेनवंशनिर्णयः ॥
“एको राघवसेनोऽभूत् खण्डग्रामेषु विश्रुतः ।
स खण्डज इति ख्यातो नापरा तस्य च स्थली ॥”
इति राघवसेनवंशनिर्णयः ॥
“राजा विमलसेनोऽभूत् सेनभूमिकृताश्रयः ।
स सेनभूमौ विख्यातो नापरं तस्य च स्थलम् ॥”
इति राज्ञो विमलसेनस्य वंशनिर्णयः ॥
“मानदामोदरः सेनः मानः शिखरभूपतेः ।
असौ शिखरभूख्यातो नापरं तस्य च स्थलम् ॥”
इति मानदामोदरवंशनिर्णयः ॥
“जिनसेनोऽपि यस्त्वेको मलभूमिकृताश्रयः ।
स एव मलभूमिष्ठो नापरा तस्य च स्थली ॥”
इति जिनसेनवंशनिर्णयः ॥

“सप्तमो गुपिसेनो यो वङ्गभूमौ प्रतिष्ठितः ।
छालियाग्रामसम्भूतस्तन्नाम्ना तस्य तत्कुलम् ॥”
इति छालियागुपिसेनवंशनिर्णयः ॥
इति धन्वन्तरिगोत्रजातानां सप्तविधानां सेनानां भेदेनाष्टादशप्रकारनिर्णयः ॥
“श्रीवत्ससेनप्रमुखाः षडमी शक्तिगोत्रजाः ।
भेदेन सप्तधा ज्ञेया यथाक्रममभी पुनः ॥
एकः श्रीवत्ससेनोऽभूत् विहट्टग्रामविश्रुतः ।
विहट्टज इति ख्यातो नापरं तस्य च स्थलम् ॥”
इति श्रीवत्ससेनवंशनिर्णयः ॥
“एकः प्रियालसेनोऽसौ भेदेन द्विविधोऽभवत् ।
मोड़ागाछाभवः श्रेष्ठः परः पोखरियाभवः ॥”
इति प्रियालसेनवंशनिर्णयः ॥
“एको यः पुरुसेनोऽभूद्भूठिनागड़िमाश्रितः ।
भूठिनागड़िजत्वेन ख्यातोऽसौ नापरं स्थलम् ॥”
इति पुरुसेनवंशनिर्णयः ॥
“चन्द्रसेनोऽपरस्त्वेकश्चन्द्रद्वीपनिवासकृत् ।
शक्तिगोत्रसमुद्भूत इदीलपुरमाश्रितः ॥”
इति चन्द्रसेनवंशनिर्णयः ॥
“एको सुधीरसेनोऽसौ स्वर्णपीठीकृताश्रयात् ।
स एव स्वर्णपीठीति विख्यातो मल्लभूभवः ॥”
इति सुधीरसेनवंशनिर्णयः ॥
“रामसेनः परस्त्वेवान्तर्भूतो बभूव यः ।
स मल्लभूमिवसतौ विदितानेकपौरुषः ॥”
इति शक्तिगोत्रजातानां श्रीवत्ससेनप्रमुखानां षणां सप्तप्रकारनिर्णयः ॥
“आद्यसेनस्तु यड्वीजी भेदेन त्रिविधोऽभवत् ।
नपाड़ाश्चम्बवस्त्वेकः शालग्रामभवोऽपरः ॥
मानकरीय एवान्यश्च आद्याः प्रकीर्त्तिताः ।
आयर्षिगोत्रसम्भूताः स्वतन्त्राः सर्व्व एव हि ॥”
इति सकलसेनानां भेदनिर्णयः ॥ * ॥
अथ दासानां भेदमाह ।
“पञ्चदशविधा दासास्तेऽमी विंशतिधा पुनः ।
एकः पुनश्चायुदासो भेदेन द्विविधोऽभवत् ।
एकस्तिहट्टसम्भूतो माखिकाडारजः परः ॥”
इति चायुवंशे द्विविधनिर्णयः ॥
“पन्थदासः पुनस्त्वेको भेदेन पञ्चधाभवत् ।
वालिनाछीभवश्चैकः परो मण्डलजानिकः ।
मौड्श्वरभवः मासिग्रामजः पानतोरजः ॥”
इति पन्थवंशे पञ्चविधनिर्णयः ॥
“एकोऽपरः कायुदासो वङ्गभूमौ प्रतिष्ठितः ।
कोग्रामीय इति ख्यातो दासो मौद्गल्यगोत्रजः ॥”
इति कायुदासवंशनिर्णयः ॥
भोयीदासोऽपि तत्पुत्रौ ख्यातौ दीपङ्करौ ।
अमी त्रयो वङ्गभूमौ प्रसिद्धाः सर्व्व एव हि ॥”
इति भोयीदासस्य तत्पुत्रयोश्च वंशनिर्णयः ॥
“एको वराहदासोऽसौ पोढ़ारिग्रामवासकृत् ।
स पोढ़ारिजदासोऽपि मतो मौद्गल्यगोत्रजः ॥”
इति पोढ़ारीयवराहदासवंशनिर्णयः ॥
“नृसिंहनामसाथौ द्वौ वङ्गदेशे प्रतिष्ठितौ ।
तौ वङ्ग... ख्यातौ कुलशार्ङ्गधरादयौ ॥”
... इति नृसिंहदासयोर्निर्णयः ॥

"वीरदासोऽपि यत्नेन: स बङ्गज इति स्मृत: ।
तत्रैव वङ्गे सम्भूतस्याभूदेकन्वयो: ॥"
इति वीरदासवंशनिर्णय: ।
"ख्यात: माघरङ्गग्रामे रामदासोऽपि साधव: ।
[illegible] कुमारौ मौलिकश्चैव विश्रुता: ।
ख्याता कमेड़-नामिड़-धाड़-वीड़ालदासका: ।
मौद्गल्यगोत्रसम्भूता: ख्याता: सर्व एव हि ॥"
इति रामदासस्य तत्पुत्राणाञ्च वंशनिर्णय: ।
इति मौद्गल्यगोत्राणां सकलदासानां पञ्च-
[illegible] भेदेन [illegible]निर्णय: ॥ ● ॥
अथ गुप्तानां भेदमाह ।
"गुप्ताश्च बहुविधा भेदास्तयोरन्यविधा: पुन: ।
काश्यपगोत्रसम्भूता: ख्याता: सर्व एव हि ।
[illegible] पुन: कानूनगो भेदेनाद्विधोऽभवत् ।
[illegible] मेघोऽभूत् कुलश्रेष्ठ ।
[illegible] कुलश्रेष्ठमान् ।
[illegible]
[illegible] निरोनविदुरालिना: ।
[illegible] कानूनगोऽथवा ये ।
[illegible] पद्धत: ।
[illegible] विनिश्चया ।"
इति कानूनगो[illegible]निर्णय: ।
"[illegible]
[illegible]"
इति [illegible]निर्णय: ।
"[illegible]
[illegible]-
[illegible] ।"
इति [illegible]निर्णय: ।
"[illegible]
[illegible] ।"
[illegible]निर्णय: ।
"[illegible]
[illegible] ।"
इति [illegible]निर्णय: । इति [illegible]-
[illegible] भेदेन [illegible]-
[illegible]निर्णय: ।
"[illegible] रामदत्तस्य [illegible] ।
[illegible]
[illegible] हि ।
[illegible] ।"
इति [illegible]निर्णय: ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।"
इति [illegible]निर्णय: ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible] ।

सद्वंश्या: साम्प्रतं सन्ति दिमोड़ायाञ्जिगाँपुरे ।"
इति करवंश्यनिर्णय: ।
"भेदग्रामसम्भूतौ राजवंश्योद्भवावुभौ ।
ग्रियराजमधीराजौ वात्स्यगोत्रसमुद्भवौ ।
एतन्निधानगरे ग्रियराज: कृताश्रय: ।
मधीराज: खेपडोग्रो वङ्गभूमौ च संस्थित: ।"
इति राजवंश्ये द्विविधनिर्णय: ।
"मालञ्चग्रामसम्भूतो धर्म्मसोमो महामति: ।
ख्यात: कौशिकगोत्रे च सद्वंश्या बहुदेशगा: ।"
इति सोमवंश्यनिर्णय: । इति राढ़ासिद्धाना-
मष्टानां सेनादीनां भेदेन वंश्यनिर्णय: । ● ।
"अपरे ये नन्दिचन्द्रौ धरकुण्डौ च रक्षित: ।
वारेन्द्रा अपि सर्व्वेते प्रसिद्धास्तत्र ते पुन: ।"
इति सर्व्वेषाममष्टानां वैद्यानां यथाक्रमभेदेन
कुलनिर्णय: । ● । अथ सेनादीनां सामान्यत:
समस्तसिद्धानां वासस्थानमाह ।
"श्रीखण्डनामनगरी राढ़े वङ्गे च विश्रुता ।
सर्व्वेषामेव वैद्यानामाश्रयो यत्र विद्यते ।
यत्र मोड़ी कृता वैद्यै: राज्ञोऽभूद्रिषकप्रिय: ।
विश्रित: कुलीनानां सर्व्वेषामेव वासभू: ।"
इति सामान्यत: सकलवैद्यानां वासस्थान-
कथनम् । ● । इति गौराङ्गमल्लिकात्मजभरत-
सेनकृतवैद्यकुलतत्त्वम् ।

वैद्य:, त्रि, वैद्यसम्बन्धी । वैद्यशब्दात् ष्यञ्प्रत्ययेन
निष्पन्नमेतत् ।

वैद्यकं, क्ली, आयुर्व्वेद: । चिकित्साशास्त्रम् ।
यथा,—
"यस्य व्याकरणे वरेण्यघटनास्फीता: प्रबन्धा
दश
प्रख्याता नव वैद्यकेऽपि तिथिनिर्द्धारार्थमेको-
ऽद्भुत: ।
साहित्ये त्रय एव भागवततत्त्वोक्तौ त्रयस्तस्य च
वन्न्योपि शिरोमणेरिह गुणा: के के न
लोकोत्तरा: ।"
इति मुग्धबोधव्याकरणटीकायां वोपदेवप्रशंसा-
श्लोक: । ● । तच्छास्त्रनामानि यथा,—
"ब्रह्मयजु:सामाथर्व्वाख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजा-
पति: ।
विचिन्त्य तेषामर्थं चैवायुर्व्वेदं चकार स: ।
कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभु: ।
स्वतन्त्रसंहितां तस्माद्भास्करश्च चकार स: ।
भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्व्वेदं स्वसंहिताम् ।
प्रददौ पाठयामास ते चक्रु: संहितास्तत: ।
तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च ।
[illegible] नाम [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] नाम तन्त्रं मनोहरम् ।
[illegible] ।
[illegible] नाम [illegible] चकार स: ।

चिकित्साकौमुदीं दिव्यां [illegible]
चिकित्साधारतन्त्रञ्च भक्तं [illegible]
तन्त्रं [illegible]
चकार सहदेवश्च व्याधि[illegible]
ज्ञानार्णवं महातन्त्रं [illegible]
च्यवनो जीवदानञ्च [illegible]
चकार जनको योगी [illegible]
सर्व्वसारं चन्द्रसुतो [illegible]
वेदाङ्गसारं तन्त्रञ्च [illegible]
पैलो निदानं जावालस्तन्त्रं सर्व्वं [illegible]
वैद्यनिर्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भज: [illegible]
चिकित्साशास्त्रबीजानि [illegible]
व्याधिप्रत्याख्यानानि [illegible]
मथित्वा [illegible]
ततस्तन्त्राण्युत्पन्नवर्ण्णानि [illegible]
एतानि क्रमशो [illegible]
आयुर्व्वेदं सर्व्वबीजं सर्व्व [illegible]
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे ॥

वैद्यनाथ:, पुं, देवविशेष: । यथा,—
"करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी [illegible]
आरोग्या वैद्यनाथे तु महाकाले [illegible]"
इति मात्स्ये गौरीनामाष्टशत[illegible]
(तथा देवीभागवते [illegible]
३० । ७१ ।) अपि च ।
"वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तं
तावत्क्षेत्राभिधो देशो यात्रा[illegible]"
इति प्रतिवचनाणे [illegible]
भैरवविशेष: । यथा,—
"हार्द्दपीठं वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरव:
देवता जयदुर्गाख्या [illegible]"
इति तन्त्रचूडामणौ [illegible]
अपि च ।
"हरिद्वारनगरे यत्र वैद्यनाथो महेश: [illegible]
तत्राश्रमो विख्यात: [illegible]"
इति हरवंशपुराणे [illegible]
अन्यच्च ।
"भारतस्य वैद्यनाथो [illegible]
वीरभूमौ सिद्धिनाथो राढ़े च [illegible]"
इति महालिङ्गेश्वरतन्त्रे [illegible]
शतनामस्तोत्रम् ।

वैद्यबन्धु:, पुं, (वैद्यानां बन्धुरिव ।) [illegible]
इति शब्दचन्द्रिका । वैद्यस्य बन्धु: ।

वैद्यमाता, [ऋ] स्त्री, (वैद्यानां माता [illegible])
इत्यमर: । सिंहास्यत्वं च ।

वैद्यसिंही, स्त्री, (वैद्ये वैद्यकर्म्मणि
सिंहीव प्रभुत्वमस्या: ।)
इति शब्दरत्नावली ।

वैद्या, स्त्री, काकोली । इति शब्द[illegible]

वैद्य:, त्रि, ([illegible] [illegible]
[illegible] । यथा,
[illegible]
[illegible]

...र्थहिंसनम् ॥*॥ अथ वैधहिंसाविचारः । मा हिंस्यात् सर्व्वा भूतानि इत्यत्र सर्व्वभूतस्य ...र्थस्तथा ...विधिवत् वाक्यं ...मान्येन । ...विधिनिषेधयोरेकत्वा ...विषयत्वम् । सर्व्वाः सर्व्वाणि भूतानि ... इत्येव तत् सर्व्वं स्थितम् । यदपि नाना- ...ज्योतिष्टोमीयाग्नीषोमीयपशुनियमितं ...तम् । 'न च मा हिंस्यात् सर्व्वा भूतानि ...सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण अग्नीषोमीयं ...मालभेत इत्यनेन बाध्येत इति वाच्यं ...विरोधाभावात् । विरोधे हि बलीयसा दुर्ब्बलं ...ध्यते । न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् । ...मा हि । मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया ...र्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुरुषस्यार्थत्वमपि । ...क्रत्वर्थहेतुत्वं ...कारकत्वयोः ...विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावहति ...इत्यनेन । तदपि सांख्य- ...ति । मीमांसकमते तु विरोध एव । तथा हि । ...न खलु सर्व्वभूतहिंसाभावविषयकं ...मिति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना ...विषयकं कार्य्यमिति भाव- ...र्थे उपपद्यते । महन्मते तु ... यथा ...मातु । न च कुक्कुरधूपानि पुरुषार्थं ... ...पुरुषार्थसाधनत्वमर्थ-साधनत्वमपि ...इत्यर्थः । वस्तुतस्तु ... विरोधोऽस्त्येव ... विधिरेव ... प्रमाणो यः ... साधारण ...पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति । ...प्रधानोपकारकत्वमपि ... ...अर्थसाधनत्वं ... अनर्थसाधनत्वं ... इति । ... इति । ...एवं ...इति । ...अभिचारो ... उत्पादक ...। ... ...इति । ...इति । गुरु- ...मतं दर्शितम् ।" इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

...., पुं, (विधातुरपत्यं पुमान् । विधातृ + अण् ।) सनत्कुमारः । स च विधातृपुत्रः । ...इत्यमरः ॥

...री, स्त्री, (विधातुरियमिति । विधातृ + अण् । ङीप् ।) ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विधातृ-सम्बन्धिनि, त्रि । यथा, रामायणे । ...। २१२ ।

"...वैधात्रीरपि ...।")

...री, स्त्री, ... । इति ...ह्मी ॥

वैधृतिः, पुं, विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतशेष-योगः । तस्य व्यवहारो यथा,—

"परिघस्य त्यजेदर्द्धं सर्व्वं शूले च गण्डके ।
व्याघाते नवकं ... ।
वैधृतिव्यतीपातौ च समस्तौ परिवर्ज्जयेत् ॥"

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥*॥

तत्र जातफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।

"मैत्रीविहीनः कुटिलः खलश्च
शठो हरिः परवञ्चकश्च ।
कुकर्म्मकर्त्ता परदारभर्त्ता
नरेश्वरो वैधृतिसम्भवश्च ॥"

अन्तयोगे तस्य वर्ज्जनमन्त्यदण्ड यथा,—
"यदि हृदयविरोधौ दिनं वाप्यशुभं भवेत् ।
...योगेन भास्करेण गतो यथा ॥
...योगः सर्व्वोऽप्यशुभाश्च ...
निवृत्तम् ।
न भवति पुनरिह मासौ वैधृतिव्यतीपातौ ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(देवताविशेषः । यथा, भागवते । ८ । १ । २८ ।
"देवा वैधृतयो नाम विधृतेस्तनया नृप ।
नष्टाः कालेन यैर्वेदा विधृताः स्वेन तेजसा ॥")

वैधेयः, त्रि, (विधिं मर्य्यादामर्हति तस्य ... । विधि + ढक् । यद्वा, विधेये कर्त्तरि ... । विधेय + अण् । यद्वा, विगतं धेयम् । ततः स्वार्थे अण् । ... क्रियाकारित्वात् ...) मूर्खः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । २५६ ।
"पुरुषां ...वैधेयनायकाः ...।
...राजवर्षपरिग्रहान् ॥")
विधिसम्बन्धी विधेयसम्बन्धी च ॥

वैध्रवः, पुं, यमदण्डोहारः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैनतेयः, पुं, (विनताया अपत्यमिति । विनता + "स्त्रीभ्यो ढक् ।" ४ । १ । १२० । इति ढक् ।) गरुडः । इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागवते । ७ । १२ । ७८ ।
"वनादीयागतं भावे वैनतेयः समर्पयत् ।")
अरुणः । इति जटाधरः ॥ (विनतानन्द-नामि । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४० ।
"तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च तथैव गरुडारुणौ ।
आरुणिर्वारुणिश्चैव वैनतेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥")

वैनयिकः, पुं, युद्धार्थरथः । तत्पर्य्यायः । योग्यरथः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१६ ॥ (विनय एव । "विनयादिभ्यष्ठक् ।" ५ । ४ । ३४ । इति स्वार्थे ठक् । विनयः ।) विनयसम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, महाभारते । १२ । ५८ । ४ ।
"एतद्वै वैनयिकं दृष्टा त्रिवर्गो हरदर्शनम् ।
...भूता ... ।
...इति ...तः ॥")

वैनाशिकः, पुं, बौद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा,
"...वैनाशिकः क्षणः ।"
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वैनाशिकं, क्ली, (विनाशं करोतीति । विनाश + ठक् ।) नाड़ीनक्षत्रविशेषः । स तु जन्मर्क्षा-दृष्टिनक्षत्रविशेषः । यथा । जन्मर्क्षं कर्म्म तत्त्वोऽपि दशमं सांघातिकं षोड़शकम् । समु-दयमष्टादशं विनाशर्क्षं त्रयोविंशं आदान्तु पञ्चविंशं मानसमेव तदः षड़्भः स्यात् ॥ तत्फलं यथा,—

"देहादिवार्थहानिः साङ्घातिकं उत्पादिते ।
कर्म्मर्क्षे कर्म्मणो हानिः पीड़ा भवति मानसे ॥
मृतिश्च विनाशके हानिः सांघातिके तथा ।
...मानुषादिके निजसञ्चार्थसम्पदः ।
वैनाशिके विनाशः स्यात् देहस्य निजबन्धुतः ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

नियततारा । यथा,—
"वैनाशिकर्क्षे इदं मङ्गलं सुवोद्गमाभ्यां योः ।
जनयति रोगं बहुधा केदं विशदसन्ततम् ॥"
वैनाशिकर्क्षे त्रयोविंशनक्षत्रे । इति केचित् । वस्तुतस्तु वैनाशिकपदं निधनतारापरम् । निधने-ऽपि पीड़ाकारकत्वात् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वैनाशिकः, पुं, (विनाशो मतमस्य । विनाश + ठक् । यद्वा ... अधिकविकार- वादित्वादस्य तथात्वम् ।) क्षपणकः । परतन्त्रः । ... । इति मेदिनी । विनाशसम्बन्धिनि, त्रि ॥

वैनीतकः, पुं, क्ली, परम्परावाहनम् । इत्यमरः ॥ आरूढं वाह्यं यत् साक्षात् न वहति परम्परयैव वहति तद्वैनीतकम् । यथा दोलां वहन् दोला-वाहकः विनीयते नीति स्यात् विकारस्वार्थेऽपि ने विनीतकः तदेव स्वार्थे अणि कृते वैनीतकम् । इति भरतः ॥ विनीतसम्बन्धिनि, त्रि ॥

वैन्यः, पुं, (वेनस्यापत्यं पुमान् । वेन + "कुर्व्वा-दिभ्यो ण्यः ।" ४ । १ । १५१ । इति ण्यः ।) पृथुः । स तु नृपराजः । यथा,—
"वेनस्य मथिते गात्रे स बभूव महानृपः ।
वैन्यो नाम महीपालो यः पृथुः परिकीर्त्तितः ।
येन दुग्धा मही पूर्व्वं प्रजानां हितकारणात् ॥"
इति वह्निपुराणे सर्व्वावतारनामाध्यायः ॥
(यथाच भागवते । ८ । ६ । १० ।
"पृथौ यद्वा वैन्यः भारे..."
"वैन्यो वेनस्य पुत्रः पृथो स्वयम्भुवो राजर्षिः ।"
इति महाभारते ... ॥)

वैपरीत्यं, क्ली, (विपरीत + ष्यञ् ।) विपरीतस्य भावः । तत्पर्य्यायः । व्यत्यासः २ विपर्य्यासः ३ विपर्य्ययः ४ व्यत्ययः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४४ । ३६ ।
"समस्तवैपरीत्येषु ग्रहेष्वेव विपर्य्ययः ॥")

वैपरीत्यरताः, स्त्री, पुं, (वैपरीत्या रताः ।) ...सुरतविशेषः । यथा,—
"... । ...
... । ...
... । ...
... ।"

वैभवं, क्ली, विभवस्य भावः। विभवशब्दात् ष्यप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्। (यथा, कथासरित्सागरे। ६६। १६१।
"सोऽप्यावेद्य यथार्थममरधराधीशः ययात् कल्पिता-
शेषस्त्रोचितदिव्यवैभवविधिः सिद्धिप्रभावात्तसः॥")
अतिशयः। यथा, भागवते। ५। १८। ११।
"यतसङ्गलब्धं निजवीर्य्यवैभवं
तीर्थं मुहुः संस्पृशतां हि मानसम्॥"
विभोर्भाव इत्यर्थे अण्प्रत्यये ऐश्वर्य्यम्। यथा, भागवते। १०। १४। ३८।
"जानन्त एव जानन्तु किं बहूक्त्या न मे प्रभो।
मनसो वपुषो वाचो वैभवं तव गोचरः॥")
वैभाजित्रं, क्ली, (विभाजयितुर्धर्म्म्यम्। विभाजयितृ+"ऋतोऽञ्।" ४। ४। ४६। इति अञ्। विभाजयितुर्णिलोपश्चेति काशिकोक्त्या णिलोपः।) विभाजयितुर्धर्म्म्यम्। इति सिद्धान्तकौमुदी॥
वैभ्राजं, क्ली, देवोद्यानम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, मार्कण्डेये। ५५। २।
"पूर्ब्बे चैत्ररथं नाम दक्षिणे नन्दनं वनम्।
वैभ्राजं पश्चिमे शैले सावित्रश्चोत्तराचले॥"
विभ्राजराजस्य तपःस्थानम्। यथा, हरिवंशे। २३। १४।
"ततो विभ्राजितं तेन वैभ्राजं नाम तद्वनम्।"
पुं, पर्व्वतविशेषः। यथा, मार्कण्डेये। ५६। १३।
"तरक्षुरिति विख्यातो वैभ्राजं शाश्वतं ययौ।"
लोकविशेषः। यथा, हरिवंशे। १८। ४६।
"वैभ्राजा नाम ते लोका दिवि भान्ति सुदर्शनाः॥")
वैमात्रः, पुं, (विमातुरपत्यमिति। विमातृ+अण्।) वैमात्रेयः। इति जटाधरः॥
वैमात्रा, स्त्री, (विमातुरपत्यं स्त्री।) विमातृकन्या। वैमात्रशब्दाट्टाप्प्रत्ययेन निष्पन्नम्।
वैमात्रेयः, पुं, (विमातुरपत्यम्। विमातृ+"शुभ्रादिभ्यश्च।"४।१।१२३। इति ढक्।) विमातृपुत्रः। तत्पर्य्यायः। विमातृजः २ वैमात्रः ३। इति जटाधरः॥ ("तयोरभावे तथाविधौ वैमात्रेयौ।" इति शुद्धितत्त्वे प्रेतश्राद्धाधिकारिप्रकाशे।)
वैमात्रेयी, स्त्री, (विमातुरपत्यं स्त्री। विमातृ+ढक्। ततो ङीप्।) विमातृकन्या। वैमात्रेयशब्दान्ङीप्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्॥
वैयक्तः, त्रि, विमुक्तिविशिष्टः। तद्भावे, क्ली। विमुक्तशब्दात् ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्॥
वैयेयः, पुं, विनिमयः। इति हेमचन्द्रः॥
वैयाकरणः, त्रि, (व्याकरणं वेत्ति अधीते वा। व्याकरण+"क्रतूक्थादिसूत्रान्तात्ठक्।"४।२।६०। इति अण्। "न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यामिति।" ७। ३। ३। इति यकारात् पूर्ब्बं ऐच्।) व्याकरणवेत्ता। व्याकरणाध्येता। व्याकरणशब्दात् अण्प्रत्ययेन पूर्व्वोक्तेन सूत्रेण सिद्धिरिति द्रष्टव्यं च निष्पन्नमिदम्। व्याकरणसम्बन्धी च। (यथा, पाणिनौ। ६। ३। ७।
"वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः।"
यथा च महाभारते। ५। ४३। ६१।
"सर्व्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते।
तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा॥")
वैयाकरणभार्य्यः, पुं, वैयाकरणी भार्य्या यस्य। इति मुग्धबोधव्याकरणम्॥
वैयाघ्रः, पुं, (व्याघ्रस्य विकारः। व्याघ्र+"प्राणिरजतादिभ्यः।" ४। ३। १५४। इति अञ्। ततः वैयाघ्रेण चर्म्मणा परिवृतो रथः। "द्वैपवैयाघ्रादञ्।"४।२।१२। इति अञ्।) व्याघ्रचर्म्माच्छादितरथः। तत्पर्य्यायः। द्वैपः २ इत्यमरः।२।८।५२। (यथा, महाभारते।३।५८४।
"अयं सहस्रसमितो वैयाघ्रः सुप्रतिष्ठितः।
सुचक्रोपस्करः श्रीमान् किङ्किणीजालमण्डितः॥")
व्याघ्रसम्बन्धिनि, त्रि। यथा,—
"उत्तराभिमुखी भूत्वा निराहारा निरन्तरम्।
वैयाघ्रचर्म्मवसना सोऽहंमहात्मना सती॥
ज्योतिर्मयं शिवं शान्तं परं शिवकरं परम्॥"
इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः॥
(यथा च बृहत्संहितायाम्। ४४। १६।
"पूर्व्वाभिमुखः श्रीमान् वैयाघ्रे चर्म्मणि स्थितो राजा॥")
वैयाघ्रपद्यः, पुं, (व्याघ्रपदोऽपत्यमिति। व्याघ्रपद्+यञ्। यद्वा, व्याघ्रस्येव पादावस्य इति बहुव्रीहौ "पादस्य लोपः इति।" ५।४।१३८। इति अकारलोपे गर्गादित्वात् यञ्। "पादः पत्।" ६।४।१३०। इति पदादेशः। "न य्वाभ्यामिति।" ७। ३। ३। यकारात् पूर्ब्बमैच्।) गोत्रकारकमुनिविशेषः। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"वैयाघ्रपद्यगोत्राय सांकृतिप्रवराय च।
अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं भीष्मवर्म्मणे॥"
(यथा, महाभारते। ४। ६। ११।
"युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा
वैयाघ्रपद्यः पुनरस्मि विप्रः॥")
वैयासकिः, पुं, (व्यासस्यापत्यम्। "व्यासवरुडनिषादेति।" ४। १। ६७। इत्यस्य काशिकोक्त्या इञ् अकङादेशश्च। न य्वाभ्यामिति ऐच्।) व्यासस्यापत्यम्। इति मुग्धबोधव्याकरणम्। (यथा, भागवते। १०। १। १४।
"एवं निशम्य भृगुनन्दन साधुवादं
वैयासकिः स भगवानथ विष्णुरातम्।
प्रत्यर्च्य कृष्णचरितं कलिकल्मषघ्नं
व्याहर्त्तुमारभत भागवतप्रधानः॥")
वैयासिकः, त्रि, (व्यासेन कृतः। व्यास+ठञ्। तत ऐच्।) व्यासकृतसंहितादिः। इति श्रीभागवतम्॥
वैयुष्टः, त्रि, (व्युष्टे दीयते कार्य्यम्। "व्युष्टादिभ्योऽण्।" ५।१।९७। इति अण्। न य्वाभ्यामित्यैच्।) प्रातर्भवः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥
वैरं, क्ली, (वीरस्य कर्म्म भावो वा।) विरोधः। इत्यमरः॥ (यथा, ...। ७। ३६।
"बद्धवैरेषु भूतेषु मो..."
तस्य प्रशस्यानं पञ्च। कोशत्र।
स्त्रीपुरुषाणयोः। वास्तुजम् १ वाग्पारुष्याणाम्। वाग्जम् ३ सापत्नम् ४ यथा ... राधजम् ५ यथा ... महाभारतम्॥
वैरक्त्यं, क्ली, (विरक्तस्य भावः।) विरक्तता। विरक्तशब्दाद्भावार्थे निष्पन्नमिदम्॥
वैरङ्गिकः, त्रि, (विरङ्गं नित्यमर्हतीति। ... दिभ्यो नित्यम्।" ५। १। ६३। ...) विरागार्हः। इति हेमचन्द्रः॥
वैरनिर्यातनं, क्ली, (वैरस्य निर्यातनम्।) वैरस्य प्रत्यपकारः। तत्पर्य्यायः। प्रतीकारः २ इत्यमरः॥
वैरप्रतिक्रिया, स्त्री, (वैरस्य प्रतिक्रिया।) निर्यातनम्। इति हेमचन्द्रः॥
वैरशुद्धिः, स्त्री, (वैरस्य शुद्धिः।) इत्यमरः॥
वैरागिकः, त्रि, (विरागं नित्यमर्हतीति। ठञ्।) विरागार्हः। इ...
वैरागी, [न्] त्रि, (विरागस्य सदस्यास्तीति इनिः।) वैराग्ययुक्तः। यथा,—
"सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः।
सनत्कुमारो वैरागी चतुर्थः॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे॥
वैराग्यं, क्ली, (विरागस्य भावः। ष्यञ्।) विषयतृष्णा...। यथा,—
"ज्ञानवैराग्ययोर्भ...
ईषत् प्रथममेवेति बाह्यमहत्त्वं ...
यदुभे चित्तकाठिन्यहेतू प्रायः ...
सुकुमारस्वभावेयं भक्तिस्तद्धेतु...
यथा एकादशस्कन्धे।
"तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै ...
न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः ...

किन्तु ज्ञानविरक्त्यादिसाध्यं भक्त्यैव ...
यथा तत्रैव।
"यत् कर्म्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत्।
योगेन दानधर्म्मेण श्रेयोभिरितरैरपि।
सर्व्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा।
स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथञ्चिद्यदि वाञ्छति॥"
रुचिमुद्वहतस्तत्र जनस्य भजने हरेः।
विषयेषु गरिष्ठोऽपि राग प्रायो विलीयते।
अनासक्तस्य विषयान् यथार्हमुपयुञ्जतः।
निर्बन्धः कृष्णसम्बन्धे युक्तं वैराग्यमुच्यते।
प्रापञ्चिकतया बुद्ध्या हरिसम्बन्धिवस्तुनः।

[illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] वैरोचनस्य [illegible]"
[illegible]
[illegible] वैरोचन [illegible]"
[illegible]
[illegible] श्लो- [illegible]"
[illegible] यथा, [illegible] । १४।१०८।१८।
[illegible]
[illegible] ।"
[illegible] इति हेमचन्द्रः ॥
[illegible] इति [illegible] ॥
[illegible] ।) शत्रुः ।
[illegible] ॥ (यथा, माघे । ९ । ११४ ।
"[illegible] वैरिणः ॥")
[illegible], त्रि ॥
[illegible] स्त्री, ([illegible] भावः ।) [illegible] ।
[illegible],—
"वैरान्तकेषु [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥"
इति महानाटके ५ अङ्कः ॥
[illegible] । यथा, महाभारते । ५ ।
३ । ८ ।
"[illegible] प्रवर्त्तन्ति देशा-
[illegible] ॥"
[illegible] । यथा, तत्रैव । १५ । ३४० । ८ ।
"[illegible] दर्शने प्रतिकूलतः ॥")
[illegible], पुं, (विरोचनस्यापत्यम् । विरोचन +
[illegible] ।) शुक्रः । बलिराजः । (यथा, महा-
भारते । ३ । ९८ । १७ ।
"[illegible] वैरोचने दैत्यानिमान् विहाय [illegible]
[illegible] ॥")
[illegible] । सूर्य्यपुत्रः । [illegible] । इति
शब्दरत्नावली ॥
वैरोचननिकेतनं, क्ली, (वैरोचनस्य बलिनिके-
तनम् ।) पातालम् । इति हलायुधः ॥
वैरोचिः, पुं, (विरोचनस्यापत्यम् । विरोचन +
इञ् ।) शुक्रः । बलिराजः । (यथा, विष्णु-
[illegible] । १ ।
"[illegible] वैरोचनोऽस्मै सुमहदपि विभवं [illegible]-
[illegible] ॥")
सूर्य्यपुत्रः । इति मेदिनी ॥
[illegible], पुं, वासुदेवः । यथा । वैरोचिर्व्वासि-
[illegible] । इति शब्दरत्नावली ॥

वैलक्षः, पुं, ([illegible] ।) [illegible]
[illegible] । यथा,—
"[illegible] वैलक्ष्यं यथा ।
[illegible] ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
वैलक्षण्यं, क्ली, (विलक्षणस्य भावः । विलक्षण +
ष्यञ् ।) विलक्षणत्वम् । विलक्षणस्य भाव
इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा,
भागवते । १० । ४४ । ३८ ।
"[illegible] दैवेन [illegible] ॥"
[illegible] । यथा, माघे कुमुदः । १ । ८४ ।
"[illegible] धर्म्मवैल-
क्षण्यम् ॥")
वैल्व, क्ली, (बिल्वस्येदम् । अण् ।) बिल्वफलम् ।
इत्यमरटीका ॥ बिल्वसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा,
माघे । ४ । ६४ ।
"[illegible] वैल्वयानानि पाचिती वाट-
माहिते ॥")
वैवधिकः, त्रि, (विवधेन धान्यतण्डुलादिना चर-
तीति । "विभाषा विवधवीवधात् ।" ४ । ४ ।
१७ । इति ठक् ।) विवधेन धान्यतण्डुलादिना
चरतीति यः । पथादि इति भाषा । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ६ । १०८ ।
"वल्गाभिधा वैवधिको वल्गाभटसमाह्वयः ॥")
तत्पर्य्यायः । वार्त्तावहः २ । इत्यमरभरतौ ॥
वार्त्तिवहः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
वैवर्ण्यं, क्ली, (विवर्णस्य भावः ।) विवर्णता ।
विवर्णस्य भाव इत्यर्थे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्न-
मिदम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।१६।६८।
"सा यामी चर्म्मगात्रस्य तथा वैवर्ण्यदायिनी ॥"
तत्तु स्त्रीणां सात्त्विकभावाभावान्ततमम् । यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १६६ ।
"स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥")
वैवस्वतः, पुं, (विवस्वतोऽपत्यमिति । अण् ।) यमः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे दशमायाम् ।६८।२३।
"एवं प्रजाः समतिदायमोऽयं
वैवस्वतस्यालयमभ्युपैति ॥"
यथा च ऋग्वेदे । १० । १४ । १ ।
"वैवस्वतं संगमनं जनानां
यमं राजानं हविषा दुवस्य ॥"
"वैवस्वतं विवस्वतः सूर्य्यस्य पुत्रम् ।" इति तद्-
भाष्ये सायणः । यथा च राजतरङ्गिण्याम् ।
३ । १५१ ।
"वसराजिस्तामयेन दिशं वैवस्वताङ्किताम् ॥")
रुद्रविशेषः । इति जटाधरः ॥ शनिः । सप्तमो
मनुः । (यथा, रघुवंशे । १ । ११ ।
"वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ॥")
वर्त्तमानोऽयम् । अस्मिन्मन्वन्तरे वामनोऽव-
तारः । पुरन्दरः इन्द्रः । आदित्या वसवो
रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः । अश्विनावृभवः ।
इत्याद्या देवाः । कश्यपः अत्रिः वशिष्ठः

विश्वामित्रः गौतमः जमदग्निः भरद्वाजः इति
सप्तर्षयः । इक्ष्वाकुः नृगः शर्य्यातिः दिष्टः धृष्टः
करूषः नरिष्यन्तः पृषध्रः नाभागः कविः
इति मनुपुत्राः दश । इति श्रीभागवतमतम् ॥*॥
अपि च ।
"सप्तमं प्रवक्ष्यामि यद्वैवस्वतमुच्यते ।
अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च कश्यपो गौतमस्तथा ॥
भरद्वाजस्तथा योगी विश्वामित्रः प्रतापवान् ।
जमदग्निश्च सप्तैते सांप्रतं ये महर्षयः ॥
साध्या विश्वाश्च रुद्राश्च मरुतो वसवोऽश्विनौ ।
आदित्याश्च सुरास्तद्वत् सप्त देवगणाः स्मृताः ॥
इक्ष्वाकुप्रमुखाश्चास्य दशपुत्राः स्मृता भुवि ।
मन्वन्तरेषु सर्व्वेषु सप्त सप्त महर्षयः ॥
कृत्वा धर्म्मव्यवस्थानं प्रयान्ति परमं पदम् ॥"
इति मात्स्ये मन्वन्तरानुकीर्त्तनो नाम ९ अः ॥
अन्यच्च ।
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
"आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे मरुद्-
गणाः ।
भृग्वोऽङ्गिरसश्चाष्टौ यत्र देवगणाः स्मृताः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा विज्ञेयाः कश्यपात्मजाः ।
साध्याश्च मरुतो विश्वे धर्म्मपुत्रा-गणास्त्रयः ॥
भार्गवास्तु भृगोः पुत्राः स्मृताङ्गिरसोऽङ्गिरसः सुताः ।
एष सर्गस्तु मारीचो विज्ञेयः सांप्रताधिपः ॥
तेजस्वी नाम चेन्द्रोऽपि महात्मा यज्ञभागभुक् ।
अतीतानागता ये च वर्त्तन्ते ये च सांप्रतम् ॥
सर्व्वे ते त्रिदशेन्द्रास्तु विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः ।
सहस्राक्षाः कुलिशिनः सर्व्व एव पुरन्दराः ॥
मघवन्तो वृषाः सर्व्वे शृङ्गिणो गजगामिनः ।
ते शतक्रतवः सर्व्वे भूताभिभवतेजसः ॥
धर्म्माद्यैः कारणैरेतैराधिपत्यगुणान्विताः ।
भूतभव्यभवन्नाथाः शृणु चैतत् त्रयं द्विज ॥
भूर्लोकोऽयं स्मृतो भूमिरन्तरीक्षं भुवः स्मृतम् ।
स्वराख्यश्च तथा स्वर्गस्त्रैलोक्यमिति गद्यते ॥
अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च कश्यपश्च महानृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च कौशिकः ॥
तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
जमदग्निश्च सप्तैते मुनयोऽत्र तथान्तरे ॥
इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव धृष्टः शर्य्यातिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभागो दिष्ट एव च ॥
करूषश्च पृषध्रश्च भूमिपा लोकविश्रुताः ।
मनोर्व्वैवस्वतस्यैते नव पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥
वैवस्वतमिदं देवि ! कथितं ते मयान्तरम् ।
अस्मिन् श्रुते नरः सद्यः पठिते चैव सत्तम ।
मुच्यते पातकैः सर्व्वैः पुण्यञ्च महदश्नुते ॥"
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरं समाप्तम् ॥
वैवस्वती, स्त्री, (वैवस्वतस्य इयम् । अण् । ततो
ङीप् ।) दक्षिणदिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वैवाहिकः, पुं, (विवाहाद्भवः । विवा[illegible] ।)
कन्यापुत्रयोः श्वशुरः । वैवाह[illegible] [illegible] ॥
समधी इति हिन्दीभाषा । ([illegible] सम[illegible]
२ ॥ यथा, कौतुकसर्व्वस्वे

"असमामसमागतासखसुतावैवाहिक-
शालक-
श्वश्रूकासुकरथ्यया गनवती श्वाश्वा सदैषा मम।")
विवाहसम्बन्धिनि, त्रि। यथा,—
"पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया।
ते च सन्तानिनः सर्व्वे पतिताः शूद्रतां गताः॥"
इत्युद्वाहतत्त्वम्॥

अपि च।
"कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यात् देयं वैवाहिकं वसु।
अपुत्त्रकस्य कन्या स्वा धर्म्मजा पुत्त्रवद्धरेत्॥"
इति दायतत्त्वे देवलः॥

(यथा च मनुः। २। ६७।
"वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः
स्मृतः॥")

वैशम्पायनः, पुं, (विशम्पस्य गोत्रापत्यम्। "अश्वा-
दिभ्यः फञ्।" ४।१।११०। इति फञ्।)
मुनिविशेषः। यथा,—
"अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान्।
जैमिनिञ्च सुमन्तुञ्च वैशम्पायनमेव च॥
पैलं तेषां चतुर्थञ्च परमं मां महामुनिः।
ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह स महामुनिः।
यजुर्व्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च॥"
इति कौर्म्मे ४९ अध्यायः॥

स च वस्त्रधारकः। यथा,—
"जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च।
पुलस्त्यः पुलहश्चैव षड़ेते वस्त्रधारकाः॥"
इति पुराणम्॥

वैशस्त्रं, क्ली, (विशस्तुर्धर्म्मोऽयम्। विशसितृ+
"शतोऽण्।" ४।३।४९। इति अण्। तत्र
"विशसितुरिड्लोपश्च।" इति काशिकोक्त्या
इड्लोपः।) अधिकारः। शस्त्राभावविशि-
ष्टत्वम्। विगतं शस्त्रं यत्र। विपूर्व्वशस्त्रशब्दा-
दण्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्। इति सिद्धान्त-
कौमुदी।

वैशाखं, क्ली, (विशाख एव। स्वार्थे अण्।) धनु-
र्द्धरां संस्थानभेदः। यथा,—
"स्थानान्यालीढ़वैशाखप्रत्यालीढ़ानि मण्डलम्।
समपादञ्च———————————॥"
इति हेमचन्द्रः॥

(यथा, हरिवंशे। ११०। ४४।
"वज्रपातनिभं वेगं पातयित्वा ममोपरि।
भूयः प्रहर्त्तुकामो मां वैशाखस्थायिनो
महीम्॥"
कुटरिदेशः। यथा, कथासरित्सागरे। ६०।५।
"वैशाखाख्ये पुरे राज्ञः पुत्रावास्तां हिमाक्षको।")

वैशाखः, पुं, (विशाखा युक्ता पौर्णमास्यत्र। विशाखा
+"विशाखाषाढ़ादिति।" ५।१।११०।
इति अण्।) मन्थानदण्डः। (यथा, शिशुपाल-
वधे। ११। ८।
"दधतदूरदलाः शिशुवैशाखदैः॥"
वैशाखी पौर्णमासी अस्मिन्। "सास्मिन्
.........।" ४।२।२१। इति अण्।)
द्वादशमासान्तर्गतप्रथममासः। तत्पर्य्यायः।
माधवः २ राधः ३। इत्यमरः॥ चान्द्रस्य
तस्य लक्षणम्।
"विशाखातारकायुक्ता वैशाखी पूर्णिमा भवेत्।
सा वैशाखी यत्र मासे स वैशाखः प्रकीर्त्तितः॥"
इति शब्दरत्नावली॥

स तु मेषस्थरविकः सौरः। तत्र जातफलम्।
"पुमान् विनीतो द्विजदेवभक्तो
धर्म्मस्य कर्त्ता सुजनस्य भर्त्ता।
गुणाभिरामोऽथ जनप्रियः स्यात्
वैशाखमासे खलु जन्म यस्य॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः॥ * ॥

अथ वैशाखकृत्यम्। तत्र पद्मपुराणम्।
"तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं विधीयते।
हविष्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च महापातकनाशनम्॥"
वैष्णवाम्भृते।
"गवामर्द्धप्रसूतानां लक्षं दत्त्वा तु यत् फलम्।
तत् फलं लभते राजन् मेषे स्नात्वा तु जाह्न-
वीम्॥"

पितामहः।
"कार्त्तिकस्य तु यत् स्नानं माघे मासि विशेषतः।
हृच्छ्रादिनियमानाञ्च चान्द्रभागप्रमाणतः॥"
आभ्यां कार्त्तिकादिस्नाने सौरचान्द्रयोर्व्विकल्पे-
नानुष्ठानम्। तत्र चान्द्रमपि द्विविधम्। तथा
च विष्णुः।
"दर्शं वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत्।
पुण्यान्यहानि त्रिंशत्तु मकरस्थे दिवाकरे॥"
दर्शं दर्शान्तयागसम्बन्धिनीं प्रतिपदमारभ्य
त्रिंशत्तिथिम्। नारायणोपाध्यायस्तु दर्शपौर्ण-
मासीति पूर्व्वदिनसङ्कल्पपरमिति। तत्र सौर-
स्थे राघवखः कार्य्यः।
"संक्रान्तिविहिते कार्य्ये संक्रान्तिः परि-
कीर्त्तिता।
मासोऽखिलश्चेतरस्मिन् रविराशिस्थितिस्तथा॥"
इति गारुड़ात्॥ * ॥

ततश्चारुणोदयकाले मण्डलं कृत्वाचम्य उदङ्-
मुखः ॐ तत् सदित्युच्चार्य्य अद्य वैशाखे मासि
अमुकपक्षे अमुकतिथावारभ्य मेषस्थरविं यावत्
प्रत्यहं अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्म्मा श्रीविष्णु-
प्रीतिकामः प्रातःस्नानमहं करिष्ये। इति।
गङ्गायान्तु अर्द्धप्रहनगनोलचदाननन्यफलसम-
फलप्राप्तिकामो विष्णुप्रीतिकामो वा इति
सङ्कल्प्य यथोक्तविधिना स्नायात्। प्रतिदिन-
सङ्कल्पे तु आरभ्य मेषस्थरविं यावत् प्रत्यह-
मिति न वक्तव्यं किन्तु मासोऽयमन्तरं मेष-
राशिस्थरवौ इत्यधिकं वक्तव्यम्। चान्द्रे तु
मासानन्तरं शुक्लपक्षे प्रतिपदि तिथावारभ्य
दर्शपर्य्यन्तमित्युल्लेखनीयम्। प्रतिदिनसङ्कल्पे
आरभ्य प्रत्यहमित्यन्तं न वक्तव्यम्। एवं तथा-
प्रतिपदारम्भे ऊहनीयम्। एवं मासान्तरे
बोद्धव्यम्। सङ्कल्पादौ भविष्यपुराणम्।

"सङ्कल्पेन विना राजन् यत्...
फलं चाल्पाल्पकं...
महार्णवे।
"यो ददाति हि मेषादौ...
पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यः धर्म्मघटं...
विप्रेभ्यः पादुकां छत्रं...
पितृभ्यः पितृनुद्दिश्य। अत्र।
"अयने कोटिगुणितं लक्षं...
षड़शीतिसहस्रन्तु...
शतमिन्दुक्षये पुण्यं सहस्रन्तु...
विषुवे शतसाहस्रमा का...
इति ... ।
अनन्तकविन ।२...
संक्रान्तिपुण्यकालपरम्।
कालपनापत्तिः। यद्यहारोऽपि तथा।
सा पुण्यकालस्तु दिनसंक्रमणे...
"षड़शीतिमुखेऽतीते इत्थं च...
भविष्यदयने पुण्यमतीते...
इति तु पुण्यतरकालपर...
विहितविंशतिदण्डादीनां...
स्यापि पुण्यत्वम्। रात्रिसंक्रमे तु
प्रथमयामद्वयाभ्यन्तरे...
पुण्यम्। दण्डद्वयात्मकमध्यरात्रे...
तिथिरभेदे तु ...
भेदे तु तद्दिनीयशेषयामद्वयं पुण्यं
मीयाद्ययामद्वयञ्च। तिथ्यभेदे...
तद्दिनीयशेषयामद्वयम्।
दिनीयशेषयामद्वयम्।
रात्रिसंक्रमणे परदिनाद्ययामद्वयम्।
संक्रमणे तु दिनद्वयं दिवस...
पर्य्यन्तेति॥ * ॥ संक्रान्तौ
अनिष्टसंक्रमणे तु तद्दोषशान्त्यर्थं
सलिलेन सर्व्वौषधिजलेन च स्नानं।
सप्तमन्त्रपः। संक्रान्तिकाल एव।
वर्ज्यम्। इन्दुक्षयेऽमावास्यायाम्।...
चये। आ-का मा-वेडु आषाढ़ा।
वैशाखपौर्णमासीषु॥ * ॥ तत...
प्राङ्मुख उदङ्मुखं नाभ्यं...
लिखा जलघटान्वितमर्घ्यं च
प्रभुभ्यो नमः इति...
दत्त्वा घटं संप्रोक्ष्य वामहस्ते कुशा...
तिलजलान्यादाय ॐ तत् सदिद्य-
अद्यामुके मास्यमुकपक्षेऽमुकतिथौ...
संक्रान्त्यां अमुकगोत्रस्य...
सर्व्वपापविमुक्तिकामः इमान्
प्रसून् विष्णुदैवताकान् अमुकगोत्राय
देवशर्म्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं
ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात्...
हस्ततलमध्यभागानयनेन कोटिदश...
धृत्वा स्वस्तीत्युक्त्वा गायत्रीं ब्राह्मण...
जलघटान्विताः प्रसूनो विष्णुदैवताः।
वदेत्। ततो दक्षिणां दद्यात्। यथा...

...दि इत्येवत् जलघटान्नितरक्तुदानकर्म्मणः ...र्थं दक्षिणां किञ्चित् काञ्चनमूल्यं ब्राह्म... ...णं ददानीति। ततः अच्छिद्रावधारणम्। ...कविशेषानुपदेशे यथासम्भवगोत्रनाम्नो ...लावेति विशेषः। तत्र ब्राह्मणासन्निधाने ...मिति न देयम्। भूमौ त्यागजलप्रक्षेपः। ...त्रापि सम्प्रदाने इति वाक्ये विशेषः। ...भावे तत्स्वेऽपि तत्त्कामो विष्णुप्रीति... ...मो वा विष्णवे दत्त्वा ब्राह्मणाय पश्चात् ...दयेत्।

"दत्त्वा तु दानानि देवे दत्त्वा तु दक्षिणाम्।
सर्वं ब्राह्मणे दद्यादन्यथा निष्फलं भवेत्॥"

इति मत्स्यसूक्तात्॥

...दत्र देयानीति वाराहीये पाठः॥ *॥

"...शाखे यो घटं पूर्णं सभोज्यं वै द्विजन्मने।
...दत्त्वा राजेन्द्र स याति परमां गतिम्॥"

...पि यथायोग्यं संपूज्य पूर्ववद्वाक्येन मनो... ...फलार्थिना सभोज्यघटो देयः॥ *॥ स्मृतिः।

"...मादौ प्रकवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी॥"

...पि यथायोग्यं संपूज्य पूर्ववत् वाक्यं कृत्वा ...त्

"... एष धर्म्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः।
...स्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः॥"

इति मन्त्रलिङ्गान्मनोरथफलं ज्ञेयम्॥ *॥ ...कृत्यामलौ।

"...शरं निम्बपत्राभ्यां योऽत्ति मेषगते रवौ।
...पि रोषान्वितस्यास्य तक्षकः किं करिष्यति॥"

...स्पराहे तु।

"...ष्मे च विषं तत्र नास्त्यत्र विषजं भयम्॥"

इति संवत्सरप्रदीपे पाठः॥

...तेन मेषस्थरविस्थितिकाले सक्तुं निम्बपत्र... ...दिन भक्षयेत्॥ *॥ भविष्ये।

"...दा शुक्ला तदाशु सवैशाखे मासि वै तिथिः ...कोपा सा यया ख्याता सर्व्वाभिरपि वन्दिता॥ ...भ्यां ददाति करकान् वारिधानसमन्वितान्। ...यान् पुरुषो वीर लोकान् वै हेममालिनः॥"

...त्सहम्। हेममालिनः सूर्य्यस्य। तस्यै जलाद... ...र्म्मकरकदाने सूर्य्यलोकगमनं फलम्। ...दानदानं पूर्ववत्॥ *॥ ब्रह्मपुराणम्।

"वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम्। ...र्त्तिके शुक्लपक्षे च त्रेता च नवमेऽहनि॥ ...च भाद्रपदे मासि त्रयोदश्यां तु द्वापरम्। ...र्गे तु पौर्णमास्यां तु घोरं कलियुगं स्मृतम्॥ ...गुगामास्तु विषयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः॥"

...तत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यन्ता इव तदेव... ...विधिकाभिधानात्। शुक्लपक्षादित्वे कार्त्तिके ...कालेऽस्तीति सितौ शुक्लपक्ष इति सर्व्व... ...तान्॥ *॥ अत्रां पूर्णमासाह विष्णुपुराणम्।

"एता युगाद्याः कथिताः पुराणे-
...नन्तपुण्यास्तिथयस्तथास्ताः।

...

पानीयमप्यत्र तिलैश्च मिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः।
श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति॥"

उपनये प्रदहेत्॥ *॥ देवीपुराणम्।

"युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वतीप्रिया।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता॥" *॥

अक्षयतृतीयामधिकृत्य ब्रह्मपुराणम्।

"तस्यां कार्य्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्च्चयेत्।
यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्यवान्॥
पूजयेच्छङ्करं गङ्गां कैलासञ्च हिमालयम्।
भगीरथञ्च नृपतिं सागराणां सुखावहम्॥" *॥

स्कान्दे।

"वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता।
तत्र मां लेपयेद्गन्धैर्लेपनैरतिशोभनैः॥"

मां जगन्नाथम्॥ *॥ अन्यत्रापि।

तथा च युगाद्यास्नानमधिकृत्य भविष्ये।

"संवत्सरफलं राजन् नवम्यां कार्त्तिके तथा।
मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं भवेत्॥" *॥

मन्वादयस्तु भविष्यमात्स्ययोः।

"अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिकी तथा।
तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च॥
फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी तथा।
आषाढ़स्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी॥
श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढ़स्य पूर्णिमा।
कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता॥
मन्वन्तरादयस्त्वेता दत्तस्याक्षयकारिकाः॥"

अमावास्याष्टमीव्यतिरिक्ताः शुक्लाः तथ्यकोप... संवादयोः शुक्लाक्षीर्त्तनात्॥ *॥ नारदीये।

"वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः।
तस्यां प्रीतमनोऽपि स्थापयेत् वैष्णवं शुचिः॥"

एवं विस्मृतवद्द्वादशी। माघ शुक्लादशैवा। तत्र विष्णुपूजने उपदासीवरविधानात्॥ *॥ अथ पवित्रयादम्। तत्र वैशाखशुक्लपक्षे शुक्ल... ...

...इति ...॥ *॥ *॥ अथ वैशाख-माहात्म्यम्।

...

तत् सर्व्वं भूपतिश्रेष्ठ सकलमक्षयमुच्यते।
एकतः सर्व्वतीर्थानि सर्व्वे यज्ञाः सदक्षिणाः।
भूप वैशाखमासस्य कोट्यंशेनापि नो समाः॥
मेरुतुल्यानि हेमानि सर्व्वदानानि चैकतः।
एकतः सर्व्वदा भूप माधवो माधवप्रियः॥
असंख्यानि च पापानि बहुजन्मार्ज्जितानि च।
निमेषार्द्धेन राजेन्द्र विलयं यान्ति माधवे॥
वैशाखमागतं दृष्ट्वा पितृणामुत्सवो भवेत्।
पुत्रो नियममाचर्य्य अस्मास्तूद्धरिष्यति॥
आगतं माधवं दृष्ट्वा कम्पन्ते पापसञ्चयाः।
अस्माकं नाशकालोऽयं भूपते मुखमागतः॥
वैशाखं परमं मासं माधवस्येति च प्रियम्।
नियमेन समाचर्य्य न भूयो जायते नरः॥
मनसा संस्मरेद्यस्तु नियमं माधवोद्भवम्।
पूयते पातकैः सर्व्वैः प्रक्षीणं सह मोदते॥
यश्च यो वदेद्भूप वैशाखं माधवप्रियम्।
अहं समाचरिष्यामि स गच्छेद्ब्रह्मणः पुरम्॥
यः समाचरते भूप नियमेन तु माधवम्।
स विष्णोः रूपमासाद्य विष्णुना सह मोदते॥
नियमेन समाचर्य्य एकाहमपि भूपते।
पितरस्तारितास्तेन यास्यन्ति परमां गतिम्॥
तस्मिन् स्नात्वा विशुद्धात्मा दशमासानुसेवनात्।
...

[illegible]

...

विश्वानर एव। स्वार्थे अण्। यद्वा, “विश्वान् नरान् इतो लोकात् लोकान्तरं नयति। इदमर्थेन विश्वानराणां नेतृत्वेन सम्पद्यन्ते वा कर्म्मार्थप्रनेतृत्वेन यस्मादिनोऽस्य वैश्वानरः। ‘अन्येषामपि दृश्यते।’ ६।३।१३७। इति दीर्घः। अपि वा विश्वान् नरान् नरः। नरः नरौ इत्यस्य छान्दसत्वात् नरादपि उपपदविभक्तेरालुक्। ‘सर्व्वाणि भूतानि नरः प्रत्यत्र प्रतिगतः प्रविष्टति विश्वानरः प्राणः। तेन जन्यमानत्वात् तस्यापत्यं वैश्वानरः।’ इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा।५।१।) अग्निः। (यथा, गीतायाम्।१५।१४।

“अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्व्विधम्॥”)

चित्रकवृक्षः। इत्यमरः॥ अग्नेरुत्पत्तिकारणं यथा,—

“तथापि दृष्टो यो रूपे द्वे ह्रे प्रविकथोऽधुना।
भूतकार्य्येष्वभूतेन देवलोके तु मूर्त्तिना॥
निष्ठ्वमपि कालान्ते लयं त्वाविशतु द्रुतम्।
शरीराणि पुनर्नैव कर्त्तव्योऽहमिति क्वचित्॥
मूर्त्तानाञ्च तथा तुभ्यं दृष्टा नामानि योऽधुना।
अग्निर्वैश्वानरो नाम प्राणापानौ तथाश्विनौ॥
भविष्यति तथा गौरी हिमशैलसुता तथा।
पृथिव्यादिगणस्तेष गणवक्त्रो भविष्यति॥
शरीरधातवस्तेते नानाभूतानि एव तु।
अहङ्कारस्तथा स्कन्दः कार्त्तिकेयो भविष्यति॥”

इति वाराहे आदिवितायां महातपोपाख्याननामाध्यायः॥

वैश्वी, स्त्री, उत्तराषाढानक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः॥

वैषम्यं, क्ली, (विषम + भावे ष्यञ्।) विषमत्वम्। विषमशब्दात् भावे ष्यञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम्। (नतोन्नतत्वम्। यथा, महाभारते।१२।५६।११४।

“समतां वसुधायाश्च स सम्यगुदपादयत्।
वैषम्यं हि परं भूमेरासीदिति च नः श्रुतम्॥”

तारतम्यम्। यथा, महाभारते।३।२०८।२१।
“महच्च फलवैषम्यं दृश्यते कर्म्मसन्धिषु॥”
दुःखम्। यथा, तत्रैव।३।४१।२०।
“वैषम्यं परमं प्राप्तो दुःखितो गतचेतनः।
भर्त्ता तेऽहं निबोधेदं वचनं हितमात्मनः॥”)

वैषयिकः, त्रि, विषयसम्बन्धी। विषयशब्दात् ष्णिक-प्रत्ययेन निष्पन्नः॥ (यथा, साहित्यदर्पणे।३।८४०।

“यथाभिन्न सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिक-सुखपरत्वान्न विरोधः॥”)

वैष्टुतं, क्ली, होमभस्म। इति हेमचन्द्रः॥

वेष्टं, क्ली, (विष + “भृमृशीङ्तॄचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उत्।” उणा० ४।१५५। इति दृन् रहितश्च।) पिष्टपम्। इत्युणादिकोषः॥ द्यौः। वायुः। विष्णुः। इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः॥

वैष्णवं, क्ली, (विष्णोरिदम्। विष्णु + अण्।) होमभस्म। इति शब्दरत्नावली॥ (महापुराण-विशेषः। यथा देवीभागवते।१।३।८।

“त्रयोविंशतिसाहस्रं वैष्णवं परमाद्भुतम्।”)

विष्णुसम्बन्धिनि, त्रि। (यथा, रघुः।११।८५।

“तां गमस्य नर धाम वैष्णवं
कोपितो ह्यसि मया दिदृक्षुणा।”)

वैष्णवः, पुं, (विष्णुर्देवता अस्य। अण्।) विष्णूपासकः। विष्णुभक्तः। तत्पर्य्यायः। कार्ष्णः २ श्वारः ३। तस्य लक्षणं यथा,—

“गृहीतविष्णुदीक्षाको विष्णुपूजापरो नरः।
वैष्णवोऽभिहितोऽभिज्ञैरितरोऽस्मादवैष्णवः॥”

तथा च स्कान्दे।

“परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते।
नैकादशीं त्यजेद्यस्तु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी॥
समात्मा सर्व्वजीवेषु निजाचारादविप्लुतः।
विष्ण्वर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ११ विलासः॥ *॥

अथ श्रीवैष्णवनिन्दादिदोषः। स्कान्दे मार्कण्डेय-भगीरथसंवादे।

“यो हि भागवतं लोकमुपहासं नृपोत्तम।
करोति तस्य नश्यन्ति अर्थधर्म्मयशःसुताः॥” *

अथ वैष्णवसमागमविधिः। तत्रैवादित्यपुराणे।

“वैष्णवो वैष्णवं दृष्ट्वा दण्डवत् प्रणमेद्भुवि।
उभयोरन्तरा विष्णुः शङ्खचक्रगदाधरः॥” *।

अथ वैष्णवसम्मानननित्यता। स्कान्दे श्रीमार्कण्डेयभगीरथसंवादे।

“दृष्ट्वा भागवतं दूरात् संमुखे यो न याति हि।
न गृह्णाति हरिस्तस्य पूजां द्वादशवार्षिकीम्॥”

अथ वैष्णवस्तुतिः। स्कान्दे।

“धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं यद्यूयं गृहमागताः।
दुर्लभं दर्शनं नूनं वैष्णवानां यथा हरेः॥” *।

अथ वैष्णवाभिगमनमाहात्म्यम्। स्कान्दे श्रीमार्कण्डेयभगीरथसंवादे।

“संमुखं व्रजमानस्य वैष्णवानां नराधिप।
पदे पदे यज्ञफलं प्राहुः पौराणिका द्विजाः॥”

अथ वैष्णवस्तुतिमाहात्म्यम्। तत्रैव।

“प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा यः प्रशंसति वैष्णवम्।
ब्रह्महा मद्यपः स्तेयी गुरुगामी सदा नृपाम्।
मुच्यते पातकात् सद्यो विष्णुराह नृपोत्तम॥” *

अथ वैष्णवसम्माननमाहात्म्यम्। तत्रैवामृतसारोद्धारे।

“श्रद्धया दत्तमन्नञ्च वैष्णवायेषु कीर्त्यते।
तदन्नं मेरुणा तुल्यं भवते च दिने दिने॥” *।

अथ वैष्णवशास्त्रमाहात्म्यम्। स्कान्दे श्रीब्रह्मनारदसंवादे।

“वैष्णवानि च शास्त्राणि ये शृण्वन्ति पठन्ति च।
धन्यास्ते मानवा लोके तेषां कृष्णः प्रसीदति॥”

इति च श्रीहरिभक्तिविलासे १० विलासः॥

तस्य लक्षणमाहात्म्यादि यथा,—

“फलसन्धानरहिता विष्णुभक्ताश्च वैष्णवाः।
सत्यौतिभक्तिकामास्ते सर्व्वदा सर्व्वकर्म्मसु॥
गुरुवक्त्राद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे प्रवेक्ष्यति।

कीटानुणं [illegible]
गुरुणाणां [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
पादोदकं [illegible]
इति [illegible]
अपि च।

श्रीशिव उवाच।

“[illegible]
[illegible] वैष्णवानाम् [illegible]
ददाति वैष्णवेभ्यश्च यो [illegible]
[illegible]
[illegible] वैष्णवानां [illegible]
[illegible]
[illegible]
विष्णुमन्त्रोपासनया [illegible]
ये ब्राह्मणा वैष्णवाश्च [illegible]
[illegible]
[illegible] ब्राह्मणाः [illegible]
विष्णुमन्त्रविहीनेभ्यो [illegible]
[illegible] वैष्णवा [illegible]
[illegible]
यथा वह्नौ शुष्कतृणं भस्मीभूतं [illegible]
तथा पापं वैष्णवेषु [illegible]
गुरुवक्त्राद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे [illegible]
तं वैष्णवं महापूतं प्रवदन्ति [illegible]
[illegible]
स्वोदराच्च [illegible] वैष्णवः
गयायां पिण्डदानेन पितरः
समुद्धरन्ति पुत्राश्च वैष्णवाश्च [illegible]
[illegible] भवेन्नरः।
यमस्तस्माद्भीतो [illegible]
[illegible] तीर्थानि गङ्गादीनि च
कृष्णमन्त्रोपासकांश्च स्पर्शमात्रेण [illegible]
पापानि पापिनां तीर्थे यान्ति [illegible]
नश्यन्ति तानि सर्व्वाणि [illegible]
कृष्णमन्त्रोपासकानां [illegible]
सद्यो मुक्ता पातकेभ्यो [illegible]
वायुश्च वरुणो वह्निः सूर्य्यः सर्व्वं [illegible]
एते पूता वैष्णवानां स्पर्शमात्रेण [illegible]
[illegible] च [illegible]
एते [illegible] वाञ्छन्ति वैष्णवानां [illegible]
फलं कर्म्मानुसारेण सर्व्वेषां भारते [illegible]
न भवेद्वैष्णवे च [illegible]
[illegible] तेषां कर्म्म पूर्व्वं [illegible]

...का अहं तेभ्यो ददाम्येव ध्यानिधिः ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५७ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च ।

श्रीभगवानुवाच ।
...अहं प्राणा वैष्णवानां मम प्राणाश्च वैष्णवाः ।
...वेष्टि यो मूढो ममात्मानं स हिंसकः ॥
...पौत्रान् कलत्रांश्च राज्यलक्ष्मीं विहाय च ।
...यन्ति सततं ये मां को मे तेभ्यः परः प्रियः ॥
...रा भक्ता न मे प्राणा न च लक्ष्मीर्न शङ्करः ।
...भारती न च ब्रह्मा न दुर्गा न गणेश्वरः ॥
...माद्या न वेदाश्च न वेदजननी सुराः ।
...गोपी न च गोपाला न राधा प्राणतः प्रिया ॥
...दं कथितं सर्व्वं सत्यं नारद पावनम् ।
...प्राणात् परं तेषां ते च प्राणाधिकाः प्रियाः ॥
...द्विषन्ति च ये मूढा ज्ञानहीनाश्च वञ्चिताः ।
...कामश्च न जानन्ति ते यान्ति निरयं चिरम् ॥
...द्विषन्ति च मद्भक्तान् प्राणानामधिकप्रियान् ।
...षां शास्ताहं तूर्णञ्च पतञ्च निरयं चिरम् ॥
...नतोऽहञ्च सर्व्वेषामीश्वरः परिपालकः ।
...तथापि न स्वतन्त्रोऽहं भक्ताधीनो दिवानिशम् ।
...गोलोके चाथ वैकुण्ठे द्विभुजश्च चतुर्भुजम् ।
...करमात्रमिदं सर्व्वं प्राणा मे भक्तसन्निधौ ॥
...महतं भक्तदत्तञ्च भक्ष्याभक्ष्यञ्च सत्तम ।
...अभक्ष्यं दत्तमन्येन दत्तचेदस्तनोपमम् ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८५ अध्यायः ॥
अपि च ।
"सर्व्वान् कामान् परित्यज्य इष्टभक्तिञ्च साधयेत् ।
स एव वैष्णवाचारः कामसङ्कल्पवर्ज्जितः ॥"
इत्याचारभेदतत्त्वम् ॥ * ॥
अन्यच्च ।
"रजस्वलायाः संभोगे कर्म्मक्षेत्रे च भारते ।
तयोश्च भवेत् पापं नाच स्वर्गे च सुन्दरि!
कर्म्मक्षेत्रे च यत् कर्म्म यद्वेदोक्तं शुभाशुभम् ॥
न भवेद्वैष्णवानाञ्च ज्वलतां ब्रह्मतेजसा ॥
यथा प्रदीप्तवह्नौ च शुष्काणि च तृणानि च ।
भवन्ति भस्मीभूतानि तथा पापानि वैष्णवे ॥
...चाण्डालेभ्यस्तेजीयान् वैष्णवः सदा ।
...रक्षितो विष्णुचक्रेण स्वतन्त्रो मत्तकुञ्जरः ॥
न विचारो न भोगश्च वैष्णवानां स्वकर्म्मणाम् ।
...लिखितं साध्वि कौथुम्यां कुरु प्रश्नं इदमानितम् ॥
...धर्म्माश्च सर्व्वे जानन्ति चन्द्रवंश्याश्च वैष्णवान् ।
...देवमन्यं न सेवन्ते चन्द्रवंश्या हरिं विना ॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ अध्यायः ॥
अपि च ।

सूत उवाच ।
"अथ वेन इयाजाथ सोऽश्वमेधेन भूपतिः ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ दानं नानारूपमनेकधा ॥
जगाम वैष्णवं लोकं सकायो जगतीपतिः ।
विष्णुना सह धर्म्मात्मा नित्यमेव प्रवर्त्तते ।
एतत्ते सर्व्वमाख्यातं चरितं तस्य भूपतेः ॥
यदेषां वैष्णवदेषी सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः ।
एदुना पुत्रतीर्थेन पवित्रोऽगात् परं पदम् ॥

गत्पुत्रं परमं तीर्थं प्राप्य तुष्यन्ति पूर्व्वजाः ।
पितापि पापमुक्तः स्यात् जाते पुत्रे महात्मनि ॥
वैष्णवो यदि पुत्रः स्यात् स तारयति पूर्व्वजान् ।
पितृगधस्ततथा वंशांस्तारयन्त्यतिपावनाः ॥"
इति पाद्मे भूमिखण्डे १२० अध्यायः ॥ * ॥
अथ वैष्णवधर्म्मान्तर्गतकर्त्तव्यपञ्चविधपूजा । यथा,—
श्रीपार्व्वत्युवाच ।
"वैष्णवानाञ्च यद्धर्म्मं कर्म्मापि तस्य तद्वद ।
यत् कृत्वा मानवाः सर्व्वे भवाम्भोधौ तरन्ति वै ॥
ईश्वर उवाच ।
अथ द्वादश शुद्धिश्च वैष्णवानामिहोच्यते ।
गृहोपसर्पणञ्चैव तथानुगमनं हरेः ॥
भक्त्या प्रदक्षिणञ्चैव पादयोः शोधनं पुनः ॥१।२
पूजार्थं पत्रपुष्पाणां भक्त्यैवोत्तोलनं हरेः ।
करयोः सर्व्वशुद्धीनामियं शुद्धिर्विशिष्यते ।३।४।
तन्नामकीर्त्तनञ्चैव गुणानाञ्चैव कीर्त्तनम् ।
भक्त्या श्रीकृष्णदेवस्य वचसः शुद्धिरिष्यते ॥ ५ ॥
तत्कथाश्रवणञ्चैव तस्योत्सवनिरीक्षणम् ।
श्रोत्रयोर्नयनयोश्चैव शुद्धिः सम्यगिहोच्यते । ६ ।
७ । ८ । ९ ॥
पादोदकञ्च निर्म्माल्यं मालानामपि धारणम् ।
उच्यते शिरसः शुद्धिः प्रणतस्य हरेः पुनः ॥१०॥
आघ्राणं गन्धपुष्पादेर्निर्म्माल्यस्य तपोधने ।
विशुद्धिः स्यादनन्तस्य घ्राणस्यापि विधीयते ।११।
१२ ॥
तत्र पुष्पादिकं यच्च कृष्णपादयुगार्पितम् ।
तदेव पावनं लोके तद्धि सर्व्वं विशोधयेत् ॥*॥
पूजा च पञ्चधा प्रोक्ता तासां भेदान् शृणुष्व
मे ।
अभिगमनमुपादानं योगः स्वाध्याय एव च ॥
इज्याः पञ्चप्रकारार्च्चाः क्रमेण कथयामि ते ।
तत्राभिगमनं नाम देवतास्थानमार्ज्जनम् ॥
उपलेपननिर्म्माल्यदूरीकरणमेव च । १ ।
उपादानं नाम गन्धपुष्पादिचयनं यथा ॥ २ ॥
इज्या नाम हि चेष्टादेः पूजनञ्च यथार्थतः ।३ ।
स्वाध्यायो मन्त्रराजस्य अर्थसन्धानतो जपः ॥
सूक्तस्तोत्रादिपाठश्च हरेः संकीर्त्तनं तथा ।
तन्नामशास्त्राभ्यासश्च स्वाध्यायः परिकीर्त्तितः ॥
४ ॥
योगो नाम स्वदेवस्य चात्मने यैव भावना ।५ ।
इति पञ्चप्रकारार्च्चाः कथितास्तव सुव्रते ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥*॥
अथ वैष्णवानां खाद्याखाद्यम् ।
"सायं प्रातर्द्विजातीनां सूक्तमशनं तथा ।
विष्णुभुक्तावशिष्टेन दिनपापात् प्रमुच्यते ॥
यन्न ब्रह्मा रुद्रो विष्णुः खादयमास चोचरन् ।
एवं ज्ञात्वा तु यो भुङ्क्ते सोऽन्नदोषैर्न लिप्यते ॥
अलाबुं वर्त्तुलाकारं मसूरञ्च सवल्कलम् ।
तालं शृङ्गन्तु वार्त्ताकुं न खादेद्वैष्णवो जनः ॥
वटाश्वत्थार्कपत्रेषु कुम्भीतिन्दुकपत्रयोः ।
कोविदारकदम्बे च न खादेद्वैष्णवो नरः ॥
श्रावणे वर्ज्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे त्यजेत् ।

दुग्धन्तु आश्विने मासि कार्त्तिके चामिषं
त्यजेत् ॥
दुग्धमन्नञ्च जम्बीरं यद्विष्णोरनिवेदितम् ।
बीजपूरञ्च शाकञ्च प्रत्यचलवणन्तथा ॥
यदि दैवाच्च भुञ्जन्ते तदा तन्नामकं स्मरेत् ॥
कलायं कङ्गुधान्यानि शाकञ्च हिलमोचिकाम् ।
षष्टिकाकालशाकञ्च मुस्तकं क्रमुकं तथा ॥
लवणे सैन्धवं प्रोक्तं वचा च दधिसर्पिषी ।
पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रे हरीतकी ॥
पिप्पलीजीरकञ्चैव नागरङ्गकतिन्तिड़ी ।
कदलीलवलीधात्रीफलान्यगुड़मैक्षवम् ।
घृतैलपक्कं भुञ्जीत हविष्येषु प्रचक्षते ॥"
इति पाद्मे पातालखण्डे ११ अध्यायः ॥*॥
अथ वैष्णवलक्षणविशेषादिः ।
"माहात्म्यमथ भक्तानां यत् कार्य्यं यच्च लक्ष-
णम् ।
करणीयं हरेर्विप्र सावधानमनाः शृणु ॥
हरिरेव सदा सेव्यो नान्यो यस्य महात्मनः ।
लोकस्य जगदाराध्यो हरिभक्तः स उच्यते ॥
अनन्यनिर्म्माल्यभुजो भक्तास्तेऽनन्यमानसाः ।
गोविन्दोपासका ये तु नित्यं देवान्तरं विना ॥
अनन्यधिषणोऽनन्यहृदयोऽनन्यसेवकः ।
केवलं हरिसेवज्ञ स भक्तः परिकीर्त्तितः ॥
सत्त्वं सत्त्वाश्रयं सत्त्वगुणं सेवेत केशवम् ।
योऽनन्यत्वेन मनसा सात्त्वतः समुदाहृतः ॥
सर्व्वदेवान् परित्यज्य नित्यं भगवदाश्रयः ।
एतत्तदीयसेवायां स भागवत उच्यते ॥
विहाय काम्यकर्म्मादीन् भजेदेकाकिनं हरिम् ।
सत्यं सत्त्वगुणोपेतो भक्त्या तं सात्त्वतं विदुः ॥
मुकुन्दपादसेवायां तन्नामश्रवणेऽपि च ।
कीर्त्तने च रतो भक्तो नाम्नः स्यात् स्मरणे
हरेः ॥
वन्दनार्च्चनयोर्भक्तिरनिशं दास्यसख्ययोः ।
रतिरात्मार्पणे यस्य दृढ़ानन्तस्य सात्त्वतः ॥
स्मर्त्तव्यः कीर्त्तनीयश्च श्रोतव्यः पूज्य एव च ।
यस्यैको विष्णुराराध्यो वैष्णवः समुदाहृतः ॥
यथालब्धोऽपि सन्तुष्टः समचित्तो जितेन्द्रियः ।
हरिपादाश्रयो लोके विप्रः साधुरनिन्दकः ॥
निर्व्वैरः सदयः शान्तो दम्भाहङ्कारवर्ज्जितः ।
निरपेक्षो मुनिर्वीतरागः साधुरिहोच्यते ॥
लोभमोहमदक्रोधकामादिरहितः सुखी ।
कृष्णाङ्घ्रिशरणः साधुः सहिष्णुः समदर्शनः ॥
यद्विष्णूपासना नित्यं विष्णुर्यस्येश्वरो मुने ।
पूज्यो यस्यैकविष्णुः स्यादिष्टो लोके स वैष्णवः ।
हरेः सर्व्वावताराणां मत्स्यादीनामुपासकाः ।
तन्मन्त्रेष्टा अनन्यास्ते वैष्णवास्ते न संशयः ॥
यदिष्टो रघुनाथस्तु नृसिंहो वामनो हरिः ।
एतन्मन्त्रो वराहादिर्वासुदेवः स वैष्णवः ॥
विष्णोरुपासको दासस्तन्मन्त्रस्तदाश्रयः ।
तमाहुर्वैष्णवं लोके विष्णुसेवापरायणम् ॥
साध्वी यथा पतिं नारी नान्यं जानाति नं
विना ।

तदन्तीदं तदास्थो यदि विष्णुं स वैष्णवः ।
सर्वानिमो मुनिः पूर्णो गोविन्दचरणाश्रयः ।
सर्वभूतदयः कार्यो विवेकी साधुसत्तमः ।

कृष्णार्पितप्राणशरीरबुद्धिः
दारात्मजक्षेत्रधनादिकादिः ।
आनन्दचित्तः सततादिभक्ति-
रसैव साधुः कथनं स्वरूपे ।
कृष्णाश्रयः कृष्णकथानुरक्तः
कृष्णेकभक्ताश्रितपूजनीयः ।
कृष्णादिप्रश्नानमथानकथो
यो वै न साधुर्मुनिरेव कार्यः ।
[illegible] प्राप्तं श्रीभगवान् हरिः ।
[illegible] भक्ता भागवतश्च यः ।
ये [illegible] ये [illegible] ।
ये [illegible] दानात्ते परि-
कीर्त्तिताः ।"

इति पाद्मे [illegible] ९९ अध्यायः ॥०॥

अन्यच्च ।

[illegible]

"[illegible]
[illegible]

बृहन्नारदीये ।

[illegible]

पद्मपुराणे ।

[illegible]

ध्यायन्ति तुलसीमूलाद्बुधे चिन्वन्ति नरोत्तमाः ।
सिञ्चन्ति तुलसीं ये च विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ।
तुलसीमूलमृद्भिश्च तिलकानि नयन्ति ये ।
तुलसीकाष्ठमण्डैश्च विज्ञेया वैष्णवा जनाः ।
गङ्गास्नानपरा ये च गङ्गानामपरायणाः ।
गङ्गामाहात्म्यवक्तारो विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ।
धात्रीफलसजो येषां गलेषु कमलानन ।
धत्तन्ति ये च सततैर्विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ।
शालग्रामशिला येषां गृहे वसति सर्वदा ।
शास्त्रं भागवतञ्चैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
सम्मार्जयन्ति ये नित्यं मम स्थानानि सर्वदा ।
दीपं यच्छन्ति तत्रैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
जीर्णं मन्मन्दिरं ये च कुर्वते नूतनं पुनः ।
तन्नायनञ्च शोभाञ्च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
अभयं ये च यच्छन्ति भीतेभ्यश्चतुरानन ।
विद्यादानञ्च विप्रेभ्यो ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
क्षुत्तृट्प्रपीडितेभ्यश्च ये यच्छन्त्यन्नमम्बु च ।
कुर्युर्ये रोगिशुश्रूषां ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
आरामकारिणो ये च पिप्पलारोपिणोऽपि च ।
गोसेवां ये च कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
अन्नमभक्ता ये सततं पितृयज्ञं प्रकुर्वते ।
कुर्वन्ति दीनशुश्रूषां ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
तडागग्रामकर्त्तारः कन्यादानप्रदाश्च ये ।
सेवन्ते सद्गुरुं ये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
सेवन्ते ज्येष्ठभगिनीं ज्येष्ठं भ्रातरमेव च ।
परनिन्दां न कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
देवस्वं ब्राह्मणस्वं परस्वञ्च चतुर्मुख ।
पश्यन्ति विषवद्ये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
मायाकपटरहिताः प्रियभक्तिपरायणाः ।
चतुर्दशीव्रतरता ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
बहुनात्र किमुक्तेन भाषितेन पुनः पुनः ।
मदर्चां ये च कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ।
वैष्णवेषु गुणाः सर्व्वे दोषलेशो न विद्यते ।
तस्मात्त्वमपि भव वैष्णवो भव साम्प्रतम् ।
समाराधय मां नित्यं क्रियायोगैः प्रजापते ।
सर्व्वमेव शुभन्ते भविष्यति न संशयः ।
भूयः पूर्व्वमानमिव सृष्टवती सकलं जगत् ।
इत्युक्त्वान्तर्दधे देवश्चैव जगदीश्वरः ।
ततस्तु पूर्ववद्ब्रह्मा ससर्ज सकलं जगत् ।
क्रियायोगैर्हरिं यष्ट्वा जगाम परमं पदम् ।
ये पठन्ति समाध्यायं भक्त्या नारायणाग्रतः ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्ता यान्ति यान्ति हरेः परम् ।"

इति पाद्मे क्रियायोगसारे ५ अध्यायः ॥०॥

कापिलिङ्ग उवाच ।

"कालिकाले कलिर्दुष्टो दयालुः परमो मम ।
कलिर्दिष्टदोषैर्मुक्तं संवादं प्रवीमि ते ।
[illegible]
[illegible] यन्न शक्यं कर्तुमन्यैः ।
[illegible]
[illegible] वैष्णवानाम् ।"

इति [illegible] अध्यायः ॥०॥ अपि च ।

"कर्म्मयथावि कर्मानि [illegible]

अपि न भौतिको देहो वैष्णव
इति कल्पसूत्रे ।

वैष्णवाचमनं, क्ली, ([illegible]
पूजादिपूर्ब्बकर्त्तव्यकर्त्तव्याचमन [illegible]
[illegible]
मासादि । यथा,—
"त्रिःपाने केशवं नारायणं
प्रक्षालने द्वयोः पाणोर्मौलिम
मधुसूदनमेकञ्च माधवं [illegible]
[illegible]
प्रक्षालने पुनः पाणोर्द्वयोरेव
पद्मनाभं प्रोक्षणे तु [illegible]
वासुदेवं हृदि [illegible]
[illegible]
[illegible]

वैष्णवाचारः, पुं, ([illegible]
[illegible]

[illegible]

...नयेन्नोद्यान यक्षीयांश्चैत्यया: ॥
...मेध्यास्त्राणि नाभिवीक्षेत च प्रभो ।
...त्याश्चैव शवगन्धो हि सोमज: ॥
...र्यं चैवतरं श्लेष्मगोपवनानि च ।
...शयनकर्मेष वर्ज्जयेन्निशि सर्व्वदा ॥
...मिमण्योतिष्ठायां नातिक्रमेद्बुध: ।
...शून्याटवीं गच्छेन्न च शून्यं गृहं व्रजेत् ॥
...केशकण्टकामेध्यबलिभस्मतुषांस्तथा ।
...स्नानार्द्रां धरणीं चैव दूरत: परिवर्ज्जयेत् ॥
...नाश्रयेत् कांश्चिन्न जिह्मं रोचयेद्बुध: ।
...नैव च यालांश्चिरं तिष्ठेन्न चोत्थित: ॥
...जागरं चैव तथा देवपराङ्मुखान् ।
...सक्रियातीतान् दूरत: परिवर्ज्जयेत् ॥
...ङ्गारस्पर्शो वहतु स्थानासने बुध: ।
...न तथा शय्यां यायामश्च नरेश्वर ॥
...: दंष्ट्रिणश्चैव प्राज्ञो दूरेण वर्ज्जयेत् ।
...वायश्च राजेन्द्र पुरोवातातपौ तथा ॥
...स्नान स्वपेन्नग्नो न चैवोपस्पृशेद्बुध: ।
...श्च नाचामेद्देवार्च्चाश्च वर्ज्जयेत् ॥
...: प्रवर्त्तेत द्विजवाचनके जपे ।" * ॥
...।
...निर्धूनयेत् केशांशामाचामेन्नैव चोत्थित: ।
...नाक्रमेत् पादं न पूज्याभिमुखं नयेत् ॥
...ं नैव गच्छेद्देवागारचतुष्पथान् ।
...मुञ्चोच्च तथा विपरीतान्न दक्षिणाम् ॥
...सोमार्क्काग्निवायूनां पूज्यानाञ्च न संमुखम् ।
...शौचविण्मूत्रसञ्चारांश्च पण्डित: ॥
...मनदेवतादि पन्थानं नावमन्नयेत् ।
...भूदूरस्थानि सर्व्वदैव न लङ्घयेत् ॥
...देवद्विजौ नामकाले प्रशस्तके ।
...क्षकल्पाद्यौ न होमे न महाजने ॥
...सो नावमन्येत न चाधौ विन्यसेद्बुध: ।
...योषिद् भर्त्सनासु नाधिकुर्य्यात् कदाचन ॥
...स्वपरश्चाप्यपूज्यानामभिवाद्य च ।
...ऋतावेत् यथात् प्राज्ञ: सदाचारपरो नर: ॥
...ब्राह्मणेभ्योऽर्थादौ तु पर्व्वस्वाध्यायकादिषु ।
...रं बुध: कुर्य्यादुपरागादिके तथा ॥
...रादिके च न्यायी दण्डी राष्ट्रादेषु च ।
...लोकामी वै सोपानत्क: सदा व्रजेत् ॥
...न त्रियंक् दूरं वा निरीक्षन् पर्य्यटेद्बुध: ।
...नाथं मनोपदिष्टं नरो गच्छेद्विलोकयन् ।" * ॥
...।
...युक्तं हितं चैतदिति मत्वा न तद्वदेत् ।
...परीहितं वाक्यं यद्यप्यत्यन्तमप्रियम् ॥
...परानुपकाराय यद्देवं परत्र च ।
...वा मनसा वाचा तदेव मतिमान्
भवेत् ।" * ॥
...पुराणे सदाचारपद्धतौ ।
...नमस्कारमिति दूर्व्वादिको वै ह्यभिवादने ।
...र्मं धर्मं दानं दैवताभ्यर्चनं तथा ॥
...नरोदवै च धर्मं नाभिवादयेत् ।
...पापं प्रकर्व्वं [illegible]

सङ्गानश्च शयानश्च अभ्यक्तशिरसस्तथा ।
भिक्षान्नधारिणं चैव रमन्तं जलमध्यगम् ॥
कृताभिवादनो यो न कुर्य्यात् प्रत्यभिवादनम् ।
नाभिवाद्य: स विज्ञेयो यथा शूद्रस्तथैव स: ।" *
मार्कण्डेयपुराणे मदालसालर्कसंवादे ।
"असत्प्रलापमनृतं वाक्पारुष्यञ्च वर्ज्जयेत् ।
असच्छास्त्रमसद्वादमसत्सेवाञ्च पुत्त्रक ॥
केशप्रसाधनादर्शदर्शनं दन्तधावनम् ।
पूर्व्वाह्ण एव कार्य्याणि देवतानाञ्च तर्पणम् ॥
उदक्यादर्शनं स्पर्शं वर्ज्जेत् सम्भाषणं तथा ।
न चाभीक्ष्णं शिर:स्नानं कुर्य्यान्निष्कारणं नर: ॥
शिर:स्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् ।
पन्था देयो ब्राह्मणानां राज्ञो दु:खातुरस्य च ॥
विद्याधिकस्य गुर्व्विण्या भारार्त्तस्य महीयस: ।
मूकान्धबधिराणाञ्च मत्तस्योन्मत्तकस्य च ॥
पुंश्चल्या: कृतवैरस्य बालस्य पतितस्य च ।
उपानद्वस्त्रमाल्यानि धृतान्यन्यैर्न धारयेत् ॥
उपवीतमलङ्कारं करकञ्चैव वर्ज्जयेत् ।
न शिरोबाहुजङ्घश्च प्राज्ञस्तिष्ठेत् कदाचन ॥
न चापि विक्षिपेत् पादौ वाससी न च धूनयेत् ।
मूर्खोन्मत्तव्यसनिनो विरूपान् मायिनस्तथा ॥
न्यूनाङ्गांश्चाधमांश्चैव नोपहासेन दूषयेत् ।
परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् शिक्षार्थं पुत्त्रशिष्ययो: ॥
नानुलेपनमादद्यादद्यात: स्नातकी क्वचित् ।
न चापि रक्तवासा: स्याच्चित्रवासधरोऽपि वा ॥
क्षुरकर्म्मणि वान्ते च स्त्रीसम्भोगे च पुत्त्रक ।
स्नायीत चैलवान् प्राज्ञ: कटभूमिमुपेत्य च ।
द्युगपच्चलमपि च विश्वयान्न विचक्षण: ।"
कटभूमिं श्मशानम् ।
"नाचक्षीत धयन्तीं गां जलं नाञ्जलिना
पिबेत् ।"
धयन्तीं पिबन्तीम् ।
"शौचकालेषु सर्व्वेषु गुरुष्वल्पेषु वा पुन: ।
न विलम्बेत शौचार्थं न मुखेनानलं धमेत् ॥
शिशुर्वो गणिकाद्याश्च दुष्टसङ्गादयोऽपि च ।
अजाश्वौ सुखतो मेध्यौ न गौर्न तृणस्य चाननम् ।
मातु: प्रस्रवणे मेध्यं शकुनि: फलपातने ।
उदक्याशौचिन्दाश्च सूतिकान्त्यादयोऽपि च ।
स्पृष्ट्वा स्नायीत शौचार्थं तथैव मृतहारिण: ।
नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात: शुध्यति मानव: ।
आचम्यैव तु नि:स्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ॥
न चालयेत् जलं क्लिष्टं वीरहोमौ तथा श्लिष्टम् ।
देवतापितृसच्छास्त्रयज्ञमन्त्रादिनिन्दकै: ।
कृत्वा तु स्पर्शमालापं शुद्ध्यतेऽर्कावलोकनात् ॥
अवलोक्य तथोदक्यामन्त्यजं पतितं मृतम् ।
विधर्म्मिसूतिकाषण्डविवस्त्रान्त्यावसायिन: ।
मृतनिर्यातकाश्चैव परदाररताश्च ये ।
एतदेव हि कर्त्तव्यं प्राज्ञै: शोधनकारकम् ।" * ॥
किञ्च ।
"यद्यपि [illegible] ।
[illegible] ।" * ॥
[illegible] ।

"उपासते न ये पूर्व्वां द्विजा: सन्ध्यां न पश्चि-
माम् ।
सर्व्वांस्तान् धार्म्मिको राजा शूद्रकर्म्मणि योज-
येत् ॥
दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् ।
उच्छिष्टोत्सर्ज्जनं भूप सदा कार्य्यं हितैषिणा ॥
उच्छिष्टो न स्पृशेच्छीर्षं सर्व्वे प्राणास्तदाश्रया: ।
केशग्रहान् प्रहारांश्च शिरस्येतानि वर्ज्जयेत् ॥
न पाणिभ्यामुभाभ्यान्तु कण्डूयाच्चात्मन: शिर: ।"
किञ्च ।
"सुवासिनीं गुर्व्विणीञ्च वृद्धं बालातुरौ तथा ।
भोजयेत् संस्कृतान्नेन प्रथमं चरमं गृही ॥
अघं स केवलं भुङ्क्ते यदि गोवाहनादिके ।
यो भुङ्क्ते भाजयेत्तु प्रेषितानप्रदाय च ॥
वर्ज्जयेद्दधि सक्तुञ्च रात्रौ धानाश्च वासरे ।"
किञ्च ।
"सजञ्च नापकर्षेत न बहिर्धारयीत च ।
रहे पारावता धन्या: शुकाश्च सहकारिका: ।"
कौर्म्मे व्यासगीतायाम् ।
"द्रव्यं वा यदि वा शाकं फलं वा जलमेव वा ।
परस्यापहरन् जन्तुर्नरकं प्रतिपद्यते ॥
न राज्ञ: प्रतिगृह्णीयान्न शूद्रात् पतितादपि ।
नान्यस्मादयाचकत्वञ्च निन्दिताद्वर्ज्जयेद्बुध: ॥
नित्यं याचनको न स्यात् पुनस्तञ्चैव याचयेत् ।
प्राणानपहरत्येष याचकस्तस्य दुर्म्मति: ॥
न देवद्रव्यहारी स्याद्विशेषेण द्विजोत्तमा: ।
ब्रह्मस्वञ्च नापहरेदापद्यपि कदाचन ॥
न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ।
देवस्वं चापि यत्नेन सदा परिहरेत्तत: ॥
न धर्म्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्व्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥
प्रेत्येह चेदृशो विप्रो गर्ह्यते ब्रह्मवादिभि: ।
देवद्रोहाद्गुरुद्रोह: कोटिकोटिगुणाधिक: ॥
ज्ञानापवादो नास्तिक्यं तस्मात् कोटिगुणा-
धिकम् ।" * ॥
किञ्च ।
"हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये पूर्व्वपश्चिमयो: शुभम् ।
मुक्ता समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेद्द्विज: ॥
कृष्णो वा यत्र चरति मृगो नित्यं स्वभावत: ।
पुण्याश्च विश्रुता नद्यस्तत्र वा निवसेद्द्विज: ।
अर्द्धक्रोशान्नदीकूलं वर्ज्जयित्वा द्विजोत्तमा: ।"
किञ्च ।
"[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।
[illegible] ॥

कर्णौ पिधाय गन्तव्यं न चैनमवलोकयेत् ।
वर्ज्जयेद्वै रहस्यञ्च परेषां गूहयेद्बुधः ॥
विवादं स्वजनैः सार्द्धं न कुर्य्याद्वै कदाचन ।
न पापं पापिनां ब्रूयादपापं वा द्विजोत्तमाः ॥
नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं शशिनं वानिमित्ततः ।
नास्तं यान्तं न वारिस्थं नोपसृष्टं न मध्यगम् ॥
तिरोहितं वाससा वा नादर्शान्तरगामिनम् ।
नग्नां स्त्रियं पुमांसं वा पुरीषं मूत्रमेव वा ॥
पतितव्यङ्गचाण्डालानुच्छिष्टान्नावलोकयेत् ।
न मुक्तवस्त्रनारीं वा नोन्मत्तं मत्तमेव वा ॥
स्पृशेन्न भोजने पत्नीं नैनामीक्षेत मेहतीम् ।
ऋतुवर्त्तीं जृम्भमाणां वा नासनस्थां यथासुखम् ॥
नोदके चात्मनो रूपं न कूलं श्वभ्रमेव वा ।
न शूद्राय मतिं दद्यात् कृसरं पायसं दधि ॥
नोच्छिष्टं वा घृतमधु न च कृष्णाजिनं हविः ।
न कुर्य्यात् कस्यचित् पीड़ां सुतं शिष्यञ्च ताड़-
येत् ॥
नाम्नागमनमन्येत दैन्यं यत्नेन वर्ज्जयेत् ।
न च मिथ्याम सत् कुर्य्यान्नात्मानं शंसयेद्बुधः ॥
न नग्नाय नदीं ब्रूयात् पर्व्वतेषु न पर्व्वतम् ।
आवसेत्तेन नैवापि यस्त्यजेत् सहवासिनम् ॥
शिरोऽभ्यङ्गावशिष्टेन तैलेनाङ्गं न लेपयेत् ।
रोमाणि च रहस्यानि स्वानि खानि च न
स्पृशेत् ॥
न पाणिपादवाङ्नेत्रचापलानि समाश्रयेत् ।
नाभिहन्याज्जलं पद्भ्यां पाणिना न कदाचन ॥
न घातयेदिष्टकाभिः फलानि न फलेन च ।
न म्लेच्छभाषां शिक्षेत कर्षेच्च पदासनम् ॥
नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान् गात्रं संवेशयेन्न हि ।
नाप्तैः क्रीड़न् धावेत स्त्रीभिर्द्वारं न चाचरेत् ॥
न दन्तैर्नखलोमानि छिन्द्यात् सुप्तं न बोधयेत् ।
न बालातपमासेवेत् प्रेतधूमं विवर्ज्जयेत् ॥
नैकः सुप्यात् शून्यगृहे स्वयं नोपानहौ वहेत् ।
नाकारणाद्वा निष्ठीवेन्न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥
न पादक्षालनं कुर्य्यात् पादेनैव कदाचन ।
नाग्नौ प्रतापयेत् पादौ न कांस्ये धावयेद्बुधः ॥
नाभिप्रसारयेद्देवान् ब्राह्मणान् गामथापि वा ।
न स्पृशेत् पाणिनोच्छिष्टो विप्रगोब्राह्मणा-
नलान् ॥
न चैवान्नं पदा वापि न देवप्रतिमां स्पृशेत् ।
नोपरिष्टदुपस्थस्य धरणीं नो चाभिक्रमेत् ॥
चैत्यं वृक्षं वैव छिन्द्यान्नाप्सु ष्ठीवनमाचरेत् ।
न चापि लङ्घयेद्धीमान् नोपरुध्यादधः क्वचित् ॥
न चेत् पादनः कुर्य्यात् निजवृहं विधि त्यजेत् ।
न शूद्रमरोहेत नाचक्षीतास्थितः क्वचित् ॥
अपो न प्रक्षिपेन्नद्यां नाद्भिः प्रक्षमयेत्तथा ।
हस्तश्वरकमार्गेण वा न स्वयं सारयेत् परान् ॥
अरत्नमन्त्र मन्त्रं वा विरुद्धं न प्रयोजयेत् ।
मूलस्थानोद्वमस्थाने कौमान्तं वा करेण तु ।
न भिन्द्यात् पूर्व्वसमयं कथोरेणं कदाचन ।
मत्सरं मन्त्र वाचान् पक्षिणो न च
बोधयेत् ॥

कारयित्वा स्वकर्म्माणि कारून् विद्वान् न
वञ्चयेत् ।
वहिर्गन्धञ्च कुद्वारप्रवेशञ्च विवर्ज्जयेत् ॥
नैकश्चरेत् सभां विप्रः समवायञ्च वर्ज्जयेत् ।
न वीजयेद्वा वस्त्रेण न देवायतने स्वपेत् ।
नाग्निगोब्राह्मणादीनामन्तरेण व्रजेत् क्वचित् ।
नाक्रामेत् कामतश्छायां ब्राह्मणानां गवामपि ॥
स्वान्तु नाक्रामयेच्छायां पतिताद्यैर्न रोगिभिः ।
वर्ज्जयेन्मार्ज्जनीरेणुं स्नानवस्त्रघटोदकम् ॥
नाश्नीयात् पयसा तक्रं न वीजान्युपजीवयेत् ।
विवत्सायाश्च गोः क्षीरमौष्ट्रं वा निर्द्दशस्य च ।
आविकं सन्धिनीक्षीरमपेयं मनुरब्रवीत् ॥
हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुध्येत परमेश्वरम् ॥
भिक्षामाहुर्ग्रासमात्रमग्रं तस्माच्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारन्तु तच्चतुर्गुणमिष्यते ॥”
मार्कण्डेये ।
“भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा ।
अदत्वा तु न भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः ॥”
काशीखण्डे ।
“नैवोत्कटासनेऽश्नीयान्नाग्नौ चाशुचि क्षिपेत् ।
श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे योऽश्नीयात् ज्ञानवर्जितः ।
दातुः श्राद्धफलं नास्ति भोक्ता किल्विषभुग्-
भवेत् ॥
नोत्पाटयेल्लोमनखं दशनेन कदाचन ।
करजैः करजच्छेदं करेणैव विवर्ज्जयेत् ।
अपद्वारे न गन्तव्यं स्ववेश्मपरवेश्मनोः ।
उल्कोपप्लुतदेवार्च्चनं दूरात् परित्यजेत् ।
निष्ठीवनञ्च वेश्मानं यत्नात् दूरे विनिःक्षिपेत् ।
उद्धृत्य पञ्चमृत्पिण्डान् स्नायात् परजलाशये ।
अनुद्धृत्य च तत्कर्त्तुरेनसः स्यात्तुरीयभाक् ॥”
गार्ग्ये ।
“यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु फुत्कारसंयुतम् ।
प्रसृताङ्गुलिभिर्यस्तु तस्य गोमांसवच्च तत् ॥”
अत्रिस्मृतौ ।
“अनापितस्नातो या गौर्यावत्राभयचारिणी ।
तयोर्दुग्धं न होतव्यं न पातव्यं कदाचन ॥
अजा गावो महिष्यश्च अमेध्यमपि भक्षयेत् ।
दश्ये वत्से च तद्दुग्धं गोमयञ्च विवर्ज्जयेत् ।
अकृत्वा दन्तकाष्ठञ्च प्रक्षालनक्रमं तथा ।
मृत्तिकाप्राशनञ्चैव तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥”
अत्रापवादो मनुस्मृतौ ।
“नाद्यन्तं सेवयेदेव नद्यां परमाद्धृते ।
प्रत्यक्षे अपि तौ भाष्ये निषिद्धजन्यगोचरः ॥”
अत्रिस्मृतौ ।
“दिवा कपित्थच्छाया च निशायां दधिभो-
जनम् ।
कार्पासं दन्तकाष्ठञ्च शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥”
विष्णुस्मृतौ च ।
“कांस्यपात्रे पयः पीत्वा शूद्रस्तु नरकं व्रजेत् ।
सोमपीथं निवेदिमो विप्रः स्यादन्यथा पशुः ॥
परिहर्त्तुं पुनर्नैवं तत्पश्चात्तोलमन्यथा ।

यद्वत्र लिखितं किञ्चित्
आचाराद्वैष्णवाः सन्ति परे...
ते लोकप्राप्ततो
नित्यत्वमेषां माहात्म्यमथ...

इति श्रीहरिभक्तिविलासे
नाम ११ विलासः ॥

वैष्णवी, स्त्री, (विष्णोरियम् ।
स्त्रियां ङीप् ।) विष्णुशक्तिः । यथ,
“एषा विष्णुशक्तिवद्दिष्टा
एषा श्वेता परा दृष्टिः
एषैव कृष्णा तमसि रौद्री देवी
अष्टादश यथा कोशो वैष्णवी
या विष्णो राजसी शक्तिः
इति वाराहे ।
अपि च ।
“शङ्खचक्रगदाधारी विष्णुमाता
विष्णुरूपापरा
इति देवीपुराणे ॥
अपरञ्च ।
“विष्णुभक्ता विष्णुरूपा
सृष्टौ च विष्णुना सृष्टा वैष्णवी
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ॥
दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ।
पद्मपुराणम् ।
“विष्णोः पादप्रसूतासि
पाहि
इत्यादि आह्निकाचारतत्त्व
मन्त्रः । अन्यच्च ।
सर्व्वत्र रक्ष मां नित्यं महा
इति
अपराजिता । इति शब्दचन्द्रिका ।
इति राजनिर्घण्टः । तुलसी ।
माता ।

वैसारिणः, पुं, (विशेषेण सरतीति ।
स एव । “विसारिणो मत्स्ये ।”
इति अण् ।) मत्स्यः । इत्यमरः ।

वैसृपनं, क्ली, (विशेषेण सृपनमिति
तदेव । स्वार्थे अण् ।)
धारणम् । इति केचित् ।

वैहार्य्यः, त्रि, (विशेषेण ह्रियते इति
ण्यत् । विहार्य्य एव । स्वार्थे ष्यञ् ।
हासेन लालनीयः ।
सम्बन्धिः । यथा —
“यथा वाक्येषु नारीषु वैहार्य्येषु तथै
सम्बन्धेषु निपातेषु तथापराधेषु वा
अनृतं नोल्लङ्घ्ये मे तेन सत्येन
इति महाभारते उप

वैहासिकः, पुं, (विहास+ठक् ।
करोति यः । भण्ड इति ख्यातः ।

...ण्टकः ३ वैशिखिकः ४ विट्चरः ४
...रामोचक ५ शौलिकः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, नैषधे । १६ । ६२ ।
"...क्रोडीकृतकुचकलश...
...स्मरकृतनखक्षतास्तैर्व्यपदिश्यतेऽयम् ॥")
...ढा, स्त्री, दासी । यथा,—
"वोढा वोढा च चेटी च दासी च कुट-
हारिका ॥"
इति हेमचन्द्रः ॥
...ः, पुं, गुवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥ जटा-
धरे भूरियोगे च वोड़ इति पाठः ॥
...ः, पुं, गोनसमर्पः । वोड़ा इति भाषा । यथा ।
गोनासो गोनसो वोड़ः । इति भरतधृत-
त्रिकाण्डशेषः ॥ मत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥
...ढ़ी, स्त्री, पणचतुर्थांशः । इति मेदिनी ॥ वुड़ि
इति भाषा ॥
...ढ्य:, त्रि, वहधातोस्तव्यप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ।
वहनीयः । धार्य्यः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥
(यथा, हरिवंशे । ७५ । ८८ ।
"वोढ्या दुष्टमनैव धुःसदा रथमर्हसि ॥"
परिणेतव्यः । यथा, महाभारते ।१।१८।१८४।
"न दैवेभ्यः प्रदातव्या न वोढ्या तथाविधा ॥")
...ढा, [ऋ] पुं, (वहतीति । वह+तृच् ।
"सहिवहोरोदवर्णस्य ।" ६ । ३ । ११२ । इति
अकारस्यौकारः ।) भारिकः । (यथा, भाग-
वते । ५ । १० । २ ।
"विषमगतां शिबिकां रहूगण उपधार्य
पुरुषानधिवहत आह हे वोढारः साध्वति-
क्रमत ।") सूतः । परिणेता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ८ । २०४ ।
"अन्यां चेद्दर्शयित्वान्या वोढुः कन्या प्रदीयते ।
उभे ते एकशुल्केन वहेदित्यब्रवीन्मनुः ॥")
...सः । इति मेदिनी ॥ अनड्वान् । ऋषभः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते ।
११ । २६ । ५ ।
"तपोवीर्यं ब्राह्मणी धत्ते गर्भं
गौर्वोढारं धाववारं तुरङ्गी ॥"
...वहनकर्त्तरि, त्रि । यथा, कुमारे । १ । १५ ।
"भागीरथीनिर्झरशीकराणां
वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ।")
...ढुः, पुं, मुनिविशेषः । यथा,—
"सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ।
सर्व्वे ते ब्रह्मणः पुत्त्रा महात्मानो महा ॥"
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥
...ण्टः, पुं, वृन्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वोँटा
इति भाषा ॥ किन्तु लिपिकरप्रमादपाठोऽयम् ।
यथा मुग्धबोधे ।
"तथा वोँट इति ख्याते वृन्तं प्रसवबन्धनम् ॥"
...द्रः, त्रि, आर्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
...दालः, पुं, (वोदः आर्द्रः सन् अलतीति । अल+
अच् ।) मत्स्यविशेषः । बोयालि इति भाषा ।
तत्पर्य्यायः । सहस्रदंष्ट्री २ पाठीनः ३ वदा-
लकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

वोरकः, पुं, लेखकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वोरटः, पुं, कुन्दपुष्पम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वोरपट्टी, स्त्री, मन्दुरा । इति शब्दमाला ॥ मादुर
इति भाषा ॥
वोरवः, पुं, धान्यविशेषः । वोरो इति भाषा ।
अस्य गुणाः ।
"वोरवस्तु बुधैः प्रोक्तस्त्रिदोषघ्नः प्रकीर्त्तितः ।
मधुरश्चाम्लपाकश्च व्रीहिः पित्तकरो गुरुः ॥"
इति राजवल्लभः ॥
वोरवाणः, पुं पाटलवर्णाश्वः । इति हेमचन्द्रः ॥
वोलं, क्ली, (वोलयति प्रायशो निमग्नं भवतीति ।
वुल+अच् । यद्वा,वा गतौ विश्वादित्वात् कलच् ।)
स्वनामख्यातगन्धद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । रक्ता-
पहम् २ मुण्डम् ३ सुरसम् ४ पिण्डकम् ५ विषम् ६
निर्लोहम् ७ वर्व्वरम् ८ पिण्डम् ९ गौरसम् १०
रक्तगन्धकम् ११ रसगन्धम् १२ महागन्धम् १३
विश्वम् १४ शुभगन्धम् १५ विश्वगन्धम् १६
गन्धरसम् १७ शफारिः १८ । अस्य गुणाः ।
"वोलञ्च कटु तिक्तोष्णं कषायं रक्तदोषनुत् ।
कफपित्तामयान् हन्ति प्रदरादिकतापहम् ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥
तत्पर्य्यायगुणाः ।
"वोलं गन्धरसः प्राणपिण्डगोपरसाः समाः ।
वोलं रक्तहरं शीतं मेध्यं दीपनपाचनम् ॥
मधुरं कटु तिक्तञ्च दाहस्वेदत्रिदोषजित् ।
ज्वरापस्मारकुष्ठघ्नं गर्भाशयविशुद्धिकृत् ॥"
इति भावप्रकाशः ॥
वोलः, पुं, (वातीति । वा+कलच् ।) रसगन्धः ।
इत्यमरः ॥
वोलकः, पुं, वेदकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वोल्लाहः, पुं, अश्वविशेषः । यथा,—
"वोल्लाहस्त्वयमेव स्यात् पाण्डुकेशरवालधिः ।"
इति हेमचन्द्रः ॥
वोहित्थं, क्ली, यानपात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
जाहाज इति भाषा ॥
वौ(दौ)द्धं, क्ली, (बुद्धेन कृतम् । बुद्ध+अण् ।) बुद्ध-
कृतनिरीश्वरशास्त्रम् । तत् सर्व्वैः शास्त्रकारैः
दूषितं वेदविरुद्धत्वात् । जिनधर्म्मः । यथा,
"ततो बृहस्पतिः शक्रमकरोद्बलदर्पितम् ।
ग्रहशान्तिविधानेन पौष्टिकेन च कर्म्मणा ॥
गत्वाथ मोहयामास राजपुत्त्रान् बृहस्पतिः ।
जिनधर्म्मं समास्थाय वेदबाह्यं स वेदवित् ॥
वेदत्रयीपरिभ्रष्टांश्चकार धिषणाधिपः ।
वेदबाह्यान् परिज्ञाय हेतुवादसमन्वितान् ।
जघान शक्रो वज्रेण सर्व्वान् धर्म्मबहिष्कृतान् ॥"
इति मात्स्ये सोमवंशानुकीर्त्तनं नाम २४ अः ॥
बुद्धसम्बन्धिनि, त्रि ॥
वौषट्, अ, (उह्यते अनेन हविरिति । वह+डौषट्प्र-
त्ययात् वौषट् ।) देवहविर्दानमन्त्रः । तत्पर्य्यायः ।
स्वाहा २ श्रौषट् ३ वषट् ४ स्वधा ५ । इत्य-
मरः ॥ एते पञ्च शब्दा देवहविर्दाने वह्नि-
सुतायाहुतौ वर्त्तन्ते । देवाय हविषो दानं देव-
हविर्दानम् । तत्र देवा इन्द्रादयः अत्र पितरो
देवता इति स्तुतेस्तेऽपि देवा हविर्दान इत्यनेन
एते मन्त्रा इति सूचितम् । अमन्त्रके स्वाहयैव
हविर्भुक्तमिति रघुः । स्वाहादयं मन्त्रभेदे
स्त्रियां स्वाहाद्वयौ यतीति कोषान्तरम् । स्वाहा
इत्यादि । श्रौषट् तालव्यादि मूर्द्धन्यमध्यम् ।
वौषट् वषट्द्वयं मूर्द्धन्यमध्यम् । स्वधा दन्त्यादि ।
इन्द्राय स्वाहा । इत्यादिप्रयोगः । इति भरतः ॥
व्यंशकः, पुं, (विगतोऽंशो विभागो यस्य ।
छेदादिना प्रायो विभागानर्हत्वादस्य तथा-
त्वम् ।) पर्व्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
व्यंसकः, पुं, (वि+ + अंस+ण्वुल् ।) धूर्त्तः । इति
हेमचन्द्रः ॥
व्यंसितः, त्रि, (वि+अंस+क्तः ।) प्रतारितः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
व्यक्तः, त्रि, (वि+अञ्ज व्यक्तौ+क्तः ।) प्राज्ञः ।
इत्यमरः ॥ स्फुटः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १ ।
"विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम् ॥")
पुं, विष्णुः । यथा,—
"व्यक्तो वायुरधोक्षजः ।"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
व्यक्तदृष्टार्थः, पुं, (व्यक्तं स्फुटं यथा स्यात् तथा
दृष्टोऽर्थो येन ।) साक्षी । तत्पर्य्यायः । प्रत्यक्षी
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
व्यक्तरूपः, पुं, (व्यक्तं रूपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,
"अव्यक्तो व्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनन्तजित् ।"
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
स्पष्टरूपयुक्ते, त्रि ॥
व्यक्तिः, स्त्री, (व्यज्यतेऽनयेति । वि+अञ्ज+
क्तिन् ।) पृथगात्मिका । इत्यमरः ॥ जनः । इति
हेमचन्द्रः ॥ स्फुटता च ॥ (यथा, रघुः ।१।१०।
"तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।
हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि
वा ॥"
भूतमात्रम् । यथा, गीतायाम् । ८ । १८ ।
"अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्व्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।"
"व्यक्तयश्चराचराणि भूतानि ।" इति तट्टी-
कायां स्वामी ॥ न्यायशास्त्रोक्तपदार्थः ।
यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २५ ।
"सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥")
व्यग्रः, त्रि, (विगतं अग्रं अवलम्बनम् । अग्र+अन्ये-
ष्वपि साधुः ।) आसक्तः । (यथा, महा-
निर्व्वाणतन्त्रे । ३ । १२४ ।
"पुत्त्रा धनार्ज्जने व्यग्राः सदा अधमनसः ।")
आकुलः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे ।७।२।
"वैवाहिकैः कौतुकसंविधानै-
र्गृहे गृहे व्यग्रपुरन्ध्रिवर्गम् ।"

व्यञ्जनम्। इति क्षीरस्वामी। यथा, माघे। ११। १८।

"स्वं व्यञ्जनं दिविजादनेन
[illegible]")

पुं, चिह्नः। यथा,—

"[illegible]"

इति [illegible]।

[illegible] पुं, ([illegible]) [illegible]।

इति [illegible]। ([illegible]) तस्य लक्षणं यथा,—

"[illegible]"

इति माधवकरः।

[illegible]

"[illegible]"

इति [illegible]।

[illegible]

शालयवगोधूमाः। तैलस्नेहमम्। अधिकाचिकारकत्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

व्यञ्जकः, पुं, (व्यनक्तीति। वि + अन्ज + ण्वुल्।) अभिनयः। इत्यमरः॥ हृदगतक्रोधादिभावाभिव्यञ्जके। व्यनक्तीति, व्यञ्जकः। अन्ज व्यक्ति गति म्रक्षणेषु क्तः। आङ्गिकवाचिकसात्त्विकाहार्य्यभेदात् व्यञ्जकश्चतुर्विधः। अभिमुखं नीयते अर्थोऽनेन इति अभिनयः। णी ञ प्रापणे अप्। हस्तादिभिः प्रकाशतादिप्रदर्शनमभिनयः। घटाद्याकारद्योतकं करादिसंस्थानमभिनयः इत्यन्योऽपि। इति भरतः॥ व्यञ्जनया प्रतिपादकः। (यथा, साहित्यदर्पणे। २। ११।

"अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः।
शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको व्यञ्जकस्तथा॥")

प्रकाशके, त्रि। यथा, मनुः। २। १८।

"उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्म्मयोगं निबोधत॥")

व्यञ्जनं, क्ली, (व्यज्यते व्यक्तीक्रियते अन्नादि संयोज्यतेऽनेनेति। वि + अन्ज + ल्युट्।) अन्नोपकरणम्। तत्तु सूपशाकादि। इति राजनिर्घण्टः॥ तत्पर्य्यायः। तेमनम् २ निष्ठानम् ३। इत्यमरः॥ तेमः ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, ऋग्वेदे। ८। १०। १।

"आगो भर व्यञ्जनं गामश्वमभ्यञ्जनम्॥")

अस्य गुणाः।

"व्यञ्जनं प्राकसत्त्वाद्यं [illegible] पृथक् पृथक् पुनरिदम्।
सदैव येन येनेह व्यञ्जनं मनुष्यमानयोः।
तस्य तस्य यथोद्दिष्टगुणदोषैर्विभावयेत्॥"

इति राजवल्लभः।

व्यञ्जनविशेषगुणाः तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः। ●। चिह्नम्। (व्यञ्जना। यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १८।

"[illegible] तस्य व्यञ्जकरूपिणि॥")

श्मश्रु। (यथा, महाभारते। ५। १५८। ११।

"[illegible] सुतं प्रत्यात्पत्तं स्वयम्।
[illegible]॥")

अवयवः। चिह्नम्। इति मेदिनी॥ स्त्रीपुंसयोरंशुद्वेगः। ककु [illegible]। [illegible]। तत्तु ककारादिहकारान्तवर्णाः। इति भरतः। (यथा, साहित्यदर्पणे। १०। ४३०।

"[illegible]
[illegible]॥")

व्यञ्जना, स्त्री, (वि + अञ्ज + णिच् + युच्। टाप्।) शब्दस्य वृत्तिविशेषः। तस्या लक्षणं यथा,—

"विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यतेऽपरः।
सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च॥"

[illegible]

[illegible]

"[illegible]"

"अनेकार्थस्य शब्दस्य
एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना [illegible]
आदिशब्दात् विप्रयोगादयः। तथा,
"संयोगो विप्रयोगश्च [illegible]
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं [illegible]
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो [illegible]
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः

सशङ्खचक्रो हरिरिव
शब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते
तद्वियोगेन [illegible]
[illegible]

[illegible]

ोत्यते। एवमन्यत् । * । लक्षणामूला-
।
ोपास्यते यस्य कृते तत्तु प्रयोजनम् ।
ाव्यते सा स्याद्व्यञ्जना लक्षणाश्रया ।"
ां घोष इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादभि-
विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां
ायां यया शीतत्वपावनत्वाद्यतिशयादि-
े सा लक्षणामूला व्यञ्जना । * । एवं
ीं व्यञ्जनाद्युक्ता आर्थीं व्यञ्जनामाह ।
ोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः ।
स्तावदेशानां काकोश्चेष्टादिकस्य च ।
ाद्न्यमर्थं या बोधयेत् सार्थसम्भवा ।"
ा इति संबध्यते । तत्र वक्तृवाक्यप्रस्ताव-
ावैशिष्ट्ये यथा मम ।
ालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा
ीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः ।
ीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जु-
रे पतिः कथय किं करणीयमद्य ।"
ं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकामुकस्त्वया
ामिति सखीं प्रति कयाचित् द्योत्यते । * ।
ावैशिष्ट्ये यथा,—
ःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
ावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडा-
गमे
ीं वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्या-
न्तिकम् ।"
तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणया
ं तत्र च रन्तुमिति वाच्यं प्रतिपाद्य दूती-
ाद्बोध्यते । * । अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये
,—
निभृत निष्पन्दाभिसिनी पत्रभि रेहर
बलाका ।
मरकत भाजन परिट्टठिआ संख
सुत्तिव्व ।"
बलाकाया निष्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य
विजनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति
ापि सन्निहितप्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते ।
स्यात्मनस्तत्स्वरूपज्ञापनवैशिष्ट्यं प्रयो-
म् ।
निर्घोषैः काकुरित्यभिधीयते ।"
स्वरकाराद्याः काकोर्भेदा आकारादिभ्यो
। * । एतद्वैशिष्ट्ये यथा,—
"गुरुपरतन्त्रतया बत
दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।
अलिकुलकोकिलललिते
नैष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ ।"
नैष्यतीति नहि एष्यत्येव इति काका
। * । चेष्टावैशिष्ट्ये यथा,—
सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ।"
पद्मा सङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादि-

चेष्टया कयाचित् द्योत्यते । एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोद्धव्यम् । * ।

"त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ।"

अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्व्वा अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा । कालो मधुरित्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा । निःशेषच्युतचन्दनमित्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा । उअ णिच्चल इत्यादि । * । प्रकृतिप्रत्ययादिव्यञ्जनन्तु प्रपञ्चयिष्यते ।

"शब्दबोध्यो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।
एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ।"

यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽर्थान्तरमपेक्षते । अर्थोऽपि शब्दं तदेकस्य व्यञ्जकत्वेऽन्यस्य सहकारित्वमवश्यमङ्गीकरणीयम् ।

"अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः ।
शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको व्यञ्जकस्तथा ।"

अभिधोपाधिको वाचकः । लक्षणोपाधिको लक्षकः । व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः । किञ्च ।

"तात्पर्य्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।
तात्पर्य्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्बोधकं परे ।"

अभिधाया एकैकपदार्थबोधनविरमात् वाक्यार्थरूपस्य पदार्थान्वयस्य बोधिका तात्पर्य्या नाम वृत्तिस्तदर्थश्च तात्पर्य्यार्थस्तद्बोधकञ्च वाक्यमित्यभिहितान्वयवादिनां मतम् । इति साहित्यदर्पणे वाक्यस्वरूपनिरूपणो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

व्यड्म्बकः, पुं, एरण्डः । इत्यमरः ।

व्यतिकरः, पुं, (वि + अति + कृ + अप् ।) व्यसनम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ७४ । ८६ ।
"अस्मिन् व्यतिकरे वृत्ते शम्भुमाश्रेय ते गतः ।")
व्यतिषङ्गः । इति मेदिनी । (विनाशः । यथा, भागवते । १ । ७ । ३२ ।
"प्रजोपद्रवमालक्ष्य लोकव्यतिकरञ्च तम् ।
मतञ्च वासुदेवस्य संजहारार्ज्जुनो द्वयम् ।"
मिश्रणम् । यथा, माघे । ४ । ५३ ।
"अन्योन्यव्यतिकरचारुभिर्विचित्रै-
रत्रस्यन्नवमणिजन्मभिर्मयूखैः ।")

व्यतिक्रमः, पुं, (वि + अति + क्रम + घञ् ।) क्रमविपर्य्ययः । यथा,—
"सर्व्वत्र प्राङ्मुखो दाता ग्रहीता च उदङ्मुखः ।
एष एव विधिर्दाने विवाहे च व्यतिक्रमः ।"
इत्युद्वाहतत्त्वम् ।

व्यतिरिक्तः, त्रि, व्यतिरेकविशिष्टः । भिन्नः । वि-अति-पूर्व्वरिचधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (अधिकः । यथा, शाकम्भरीनुपस्य प्रशस्तिः । विमलोदितलिङ्गार्थवन्दने इत्यस्य पद्मे । "विन्ध्य-व्यातिरिक्तोऽधिको व्यतिरिक्तः ।")

व्यतिरेकः, पुं, (वि + अति + रिच + घञ् ।) विना । अभावः । यथा । तदाग्निव्यतिरेकात् तदुद्भवः-प्रतिबन्धकं तत् सन्दिग्धमाधम् । इति तत्त्वसंग्रहः । (यथा, कथासरित्सागरे । ३८ । १११ ।
"न पतिव्यतिरेकेण सुस्त्रीणामपरा गतिः ।")
अलङ्कारविशेषः । यथा,—
"व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः ।
शैला इवोन्नताः सन्तु किन्तु प्रकृतिकोमलाः ।"
इति चन्द्रालोकः ।

व्यतिषङ्गः, पुं, (वि + अति + षञ्ज + घञ् ।) परस्परमेलनम् । (यथा, महाभारते । १२ । १०३ । ५ ।
"सेनयोर्व्यतिषङ्गेण जयः साधारणोऽभवत् ।"
विनिमयः । यथा, भागवते । ५ । १३ । १३ ।
"अन्योन्यवित्तव्यतिषङ्गवृद्ध-
वैरानुबन्धो विचरन् मिथश्च ।")

व्यतिहारः, पुं, (वि + अति + हृ + घञ् ।) विनिमयः । यथा,—
"परिदानं विनिमयो नैमेयः परिवर्त्तनम् ।
व्यतिहारः परावर्त्तो वैमेयो विमयोऽपि च ।"
इति हेमचन्द्रः ।
(यथा, रघुः । १२ । ९२ ।
"विक्रम-व्यतिहारेण सामान्याभूद्द्वयोरपि ।
जयश्रीरन्तरावेदिर्मत्तवारणयोरिव ।")

व्यतीतः, त्रि, (वि + अति + इ + क्तः ।) अतीतः । गतः । यथा,—
"अहोरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तिर्यदि सम्भवेत् ।
पूर्व्वं व्रतादिकं कुर्य्युः परेद्युः स्नानदानयोः ।"
इति तिथितत्त्वे भीमपराक्रमीयम् ।

व्यतीपातः, पुं, (वि + अति + पत + घञ् । "उपसर्गस्य घञीति ।" ६ । ३ । १२२ । इति उपसर्गस्य दीर्घः ।) महोत्पातः । अपमानम् । इति मेदिनी । विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतसप्तदशयोगः । तत्र सर्व्वकर्म्मवर्ज्जनं यथा,—
"त्रिरंशं दिवसं विद्धि व्यतीपातञ्च वैधृतिम् ।
किञ्च यानि शुभैर्दानं पापाहमपि वर्जयेत् ।
परिघस्य त्वर्द्धं शुभकर्म्म ततः परम् ।
गण्डव्याघातयोः षट् च नव वर्ज्यं शूलयोः ।
वैधृतिव्यतीपातौ च समस्तौ परिवर्ज्जयेत् ।" * ।
अस्य प्रतिप्रसवमाह भीमपराक्रमे ।
"न विष्कम्भो नवा गण्डो न व्यतीपातवैधृती ।
चन्द्रतारादिके शस्ते शीघ्रं गन्तुमनाः शुभाः ।
तदा ज्ञानादिनैर्विष्टः प्रवेशादिर्भवं यदा ।
व्यतीपातो न दूष्येत यत्रार्कौ दिग्दिग्गतः ।
यदि विद्धव्यतीपातो दिनं वाच्यशुभं भवेत् ।
चन्द्रेऽनन्तयोगेन भास्करेण समो यथा ।"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् । * ।
तत्र जातफलम् ।
"कठोरवाक् पितृजनभाषी
महाशुचो मातृरतो न्यूनः ।
प्रस्तुत वाणी कलहप्रियासी
यस्य प्रसूतौ व्यतिपातयोगः ।"
इति कोष्ठीप्रदीपः ।
व्यतिहारविशेषोऽलङ्कारविशेषः । यथा, हलायुधः ।
"दृष्टान्तदृष्टसन्दर्शनविनोदवैदेहके ।
दत्ता वन्दनापि दृष्टिव्यतीपातः स उच्यते ।"
तत्र व्याख्यानम् दृष्टा । ३५ ।

("संक्रान्तिषु व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः।
पुष्ये स्नात्वा तु जाह्नव्यां कुलकोटीः समुद्धरेत्॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥
(यथा च भागवते। ४। १२। ४८।
"दिनक्षये व्यतीपाते संक्रमेऽर्कदिनेऽपि वा।
श्रावयेत् श्रद्दधानानां तीर्थपादपदाश्रयः॥")

व्यतीहारः, पुं, (वि+अति+हृ+घञ्। "उपसर्गस्य घञीति।" ६। ३। १२२। इति दीर्घः।) परीवर्त्तः। इति जटाधरः॥ परस्परमेकजातीयक्रियाकरणम्। यथा, केशाकेशि। दण्डादण्डि। इत्यादि। इति व्याकरणम्॥

व्यत्ययः, पुं, (व्यत्ययनमिति। वि+अति+इ+"एरच्।"३।३।५६। इत्यच्।) व्यतिक्रमः। तत्पर्य्यायः। व्यत्यासः २ विपर्य्यासः ३ विपर्य्ययः ४। इत्यमरः॥ (यथा, भागवते। ७। १०। ४४।
"पदाविरेषां व्यालानां कालेन व्यत्ययो महान्।")

व्यत्यासः, पुं, (व्यत्यसनमिति। वि+अति+अस्+घञ्।) विपर्य्ययः। इत्यमरः॥ (यथा, हरिवंशे। ९०। २८।
"मामाति वधिना भद्रे! पत्यध्यासहेतुना।
भविष्यति हि पुत्रस्ते क्रूरकर्म्मातिदारुणः॥")

व्यथ, ष म ङ दुःखे। चाले। भये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट्।) दुःखं दुःखानुभवः। चालः कम्पनम्। ष, व्यथा। म, व्यथयति। ङ, व्यथते लोकः दुःखमनुभवति। कम्पते बिभेति वेत्यर्थः। केचित्तु दुःखभयचलनयोरिति पठित्वा भये चलनं भयचलनमित्याहुः। दुःखभयचलने इति पठित्वा दुःखभययोश्चलनमुच्चारणमिति गोविन्दभट्टः। इति दुर्गादासः॥

व्यथकः, त्रि, (व्यथयति पीडयतीति। व्यथ+णिच्+ण्वुल्।) व्यथाकारी। यथा,—
"अस्त्राण्यर्थे व्यथकस्तु स्नाकार्य्योऽस्त्रधन्तुदः।"
इति हेमचन्द्रः॥
(यथा, किराते। २। ४।
"परिणामसुखे गरीयसि
व्यथकेऽस्मिन् वचसि क्षतौजसाम्।
अतिवीर्य्यवतीव भेषजे
बहुरल्पीयसि दृश्यते गुणः॥")

व्यथा, स्त्री, (व्यथ+अङ्। टाप्।) दुःखम्। इत्यमरः॥ (यथा, उत्तरचरिते। १।
"स्नेहं दयां तथा सौख्यं यदि वा जानकीमपि।
आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा॥")

व्यथितः, त्रि, (व्यथ+क्तः।) पीडितः। (यथा, कुमारसम्भवे। ६। १८।
"कालान्तरदुर्गमुक्तमार्गविरोधनाना
शोभां परां कुवलयदलमञ्जरीकाम्।
दृष्ट्वा दिवे हि मन्मथस्य महेश बन्ध
बन्धः परं व्यथितसिद्धजितं हि येन॥")
दुःखितः। यथा —
"ततः सर्वजनो राजा दुःखितः पुनरुत्थितः।
अचिरात् व्यथितस्यान्ते मुक्तोऽन्तरालेन पुष्करम्॥"
इति देवीभागवत वाल्मीके ६१ अध्यायः॥

व्यध, औ य ताडे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-पर०-सक०-अनिट्।) य, विध्यति शत्रुं शूरः। औ, अव्यात्सीत्। कश्चित्तु द्विभूतस्यानिकारीभूतयकारस्य वाधेर्वकारो वर्ग्यः अन्यत्र तु दन्त्य इति मन्वानः सनि विवात्सतीत्याह। इति दुर्गादासः॥

व्याधः, पुं, (व्याधनमिति। व्यध ताडे+"व्यधजपोरनुपसर्गे।" ३। ३। ६१। इत्यप्।) वेधः। इत्यमरः॥ (यथा, सुश्रुते। १। ३।
"सिराव्याधो धमनीनां गर्भिण्या व्याकृतिस्तथा॥")

व्याध्यः, पुं, (व्यधाय हितः। व्यध+यत्।) धनुर्गुणः। यथा,—
"व्याध्यस्तु प्रतिकायः स्याज्जीवाज्या मौर्वी गुणः॥")
इति त्रिकाण्डशेषः॥

व्यध्वः, पुं, (विरुद्धो अध्वा। प्रादिसमासः। उपसर्गादध्वनः। इत्यच्।) कुत्सितपथः। तत्पर्य्यायः। दुरध्वः २ विपथः ३ कदध्वा ४ कापथः ५। इत्यमरः॥ कुपथः ६ असत्पथः ७ कुत्सितवर्त्म ८। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महाभारते। २। ७०। २३।
"तूर्णं प्रत्यायनस्वैतान् कामं व्यध्वगतानपि॥")

व्यप, क क्षये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) अन्तःस्थादियुक्तः॥ क, व्यापयति। इति दुर्गादासः॥

व्यपदेशः, पुं, (वि+अप+दिश+घञ्।) कपटः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३। १५५।
"व्यापि कुन्तलसंयामसंयमव्यपदेशतः।
बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम्॥")
नाम। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वाक्यविशेषः। यथा,—
"व्याजेनात्माभिलाषोक्तिर्व्यपदेश इतीर्य्यते॥"
इत्युज्ज्वलनीलमणिः॥

व्यपाकृतिः, स्त्री, अपह्नवः। अस्वीकारः। वि-अप-आङ् पूर्व्वकृधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥

व्यभिचारः, पुं, (वि+अभि+चर+घञ्।) कदाचारः। भ्रष्टाचारः। यथा,—
"व्यभिचारात्तु भर्त्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति
निन्द्यताम्।
शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते॥"
इति मानवे ५ अध्यायः॥
दोषविशेषः। तस्य लक्षणम्। साध्याभाववद्वृत्तित्वमधिकरणेनिरूपितवृत्तित्वं हि व्यभिचारः। इति व्याधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावचिन्तामणिः॥ स त्रिविधः। साधारणः १ असाधारणः २ अनुपसंहारी ३। तत्र विपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वम्। सर्व्वसपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारणत्वम्। व्यतिरेकव्याप्त्यग्रहे केवलान्वयिपक्षकत्वमनुपसंहारित्वम्। इति चिन्तामणिः॥

व्यभिचारिणी, स्त्री, (
अभि+चर+णिनिः। ङीप्।)
गामिनी। यथा,—
"व्रताधिकारो मन्त्रो
परिभूतामधःशय्या
सोमः शौचं ...
पावकः सर्व्वभक्ष्येण मेध्या वै"
इति याज्ञवल्क्ये।
इति तु स्त्रीणामाश्रयम्।
"व्यभिचाराहतौ शुद्धिर्गर्भे
गर्भभर्तृवधे तासां तथा मह"
इति गारुडे॥
तस्याः परित्यागादि यथा।
महोत्पातोऽ ...
धनधान्यक्षयकरीं वर्ज्जयेत्।
"स्वच्छन्दगा हि या नारी

न चैव स्त्रीवधः कार्य्यो न
इति बृहस्पतिः।
"हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या

विशेषयति मिताक्षरायां ...
...
व्यग्रजाप्ता विशुद्धानि
एतत्तु बलात्कारविषयम् ...
तस्याः पुण्यकर्म्मादि ...
कारित्वञ्च यथा। ...
व्याख्याने।
"दानोपवासपुण्यानि ...
निष्फलान्यसतीनां ...
इति स्मृतिः।
"व्युच्चा प्रथमं भर्त्तुः पातकं
पत्नीव दद्यात् पितॄं ...

भर्त्तुः प्रथमं पातयन्ती ...
दायतत्त्वम्॥

व्यभिचारी, [न्] पुं, (वि+
अभि+चर+णिनि।)
सञ्चारिभावविशेषः। तद्भेदाः।
ग्लानिः २ शङ्का ३ असूया ४ ...
आलस्यम् ७ दैन्यम् ८ चिन्ता ९ ...
११ धृतिः १२ व्रीडा १३
आवेगः १६ जडता १७ गर्वः १८
औत्सुक्यम् २० निद्रा २१
सुप्तः २३ विबोधः २४ अमर्षः २५
उग्रता २७ मतिः २८ व्याधिः २९
उन्मादः ३१ मरणम् ३२ त्रासः ३३
इति हेमचन्द्रः॥ (अस्य
साहित्यदर्पणे। ३। १४० ...
"विशेषादाभिमुख्येन चरणाद् ...
स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नास्त्रयस्त्रिं
शच्च इत्याह।

[illegible]
निर्वेश:
[illegible]
वर्द्धिताः ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।”
[illegible] ।)
[illegible] । (व्ययाम्बुजः । यथा,
[illegible] । १५ । ५५ ।
[illegible] व्यग्रा
भवेत् ।
[illegible] व्यभिचारिणः ।”
[illegible]: । व्ययशाली । यथा, भागवते ।
। ६ । ६८ ।
“[illegible] नैषीरधी
न [illegible] ।”)
[illegible] हृदि । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-[illegible]-सक०-सेट् ।) व्ययः व्ययादियुक्तः । च, [illegible]व्ययति । हृदि [illegible] । इति दुर्गादासः ॥
[illegible] गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-[illegible]-सक०-सेट् ।) च, व्ययति व्ययते । इति [illegible]दुर्गादासः ॥
[illegible] गतौ । त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः । ([illegible]चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) व्यययति । [illegible] दुर्गादासः ॥
[illegible], क्ली, (व्यय गतौ + अच् ।) लग्नात् द्वादश[illegible]स्थानम् । यथा,—
“[illegible] धनं भ्रातृबन्धुपुत्रशत्रुकलत्रकाः ।
[illegible] धर्म्मकर्म्मायव्यया द्वादशराशयः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
[illegible]व्ययति गच्छतीति । व्यय गतौ + अच् । नश्वरे, [illegible] । यथा, मनुः । १ । १९ ।
“[illegible]मात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्-
व्ययम् ॥”)
[illegible], पुं, (वि + इ + अच् ।) अर्थस्यापगमः । [illegible] । इति शब्दरत्नावली ॥ खरच् [illegible] इति पारस्यभाषा । (यथा, मनुः । ९ । ११ ।
“अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ॥”
[illegible]: । यथा, भागवते । ४ । १ । ४९ ।
“तावि मौ वै भगवतो हरेरंशाविहागतौ ।
भारव्ययाय च भुवः कृष्णौ यदुकुरूद्वहौ ॥”
परित्यागः । दानम् । यथा, रघुः । १२ । २९ ।
“आत्मानं सुतपे तस्मात् एकनेत्रव्ययेन सः ॥”
बृहस्पतिचारगतसंवत्सरविशेषः । यथा, बृहत्-
संहितायाम् । ८ । ३६ ।
“मध्यमं व्ययसुभिक्षं शोभनं
[illegible] ॥”
नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १६ ।
“अमाहठः कामठकः सुषेणो मानसो व्ययः ॥”)
[illegible]व्ययितः, त्रि, (व्यय + क्तः ।) कृतव्ययः । व्यय-

[illegible] व्ययधातोः क्तप्रत्ययेन वा
निष्पन्नम् ॥
व्ययी, [न्] त्रि, (व्ययोऽस्यास्तीति । व्यय + इनिः ।) व्यययुक्तः । यथा,—
“इयिदं परिमितमधिकव्ययिनं जनमाकुली-
कुरुते ।
[illegible] पीनस्तनजघनायाः कुली-
नायाः ॥”
इत्युद्भटः ॥
व्यर्थं, त्रि, (विगतोऽर्थो यस्मात् ।) निरर्थकम् । तत्पर्य्यायः । मोघम् २ विफलम् ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कुमारे । ३ । ७५ ।
“शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं
व्यर्थं समर्थ्य ललितं वपुरात्मनश्च ॥”)
व्यलीकं, क्ली, (विशेषेण अलतीति । वि + अल + “अलीकादयश्च ।” उणा० ४ । २५ । इति कीकन्प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पीडार्थः । इत्यमरः ॥ गतिविपर्य्ययः । कामजापराधः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ यथा,—
“सत्यं नैव विजानाति परेणापकृतं क्वचित् ।
कृत्यञ्च संसारेऽस्मिन्नन्यच्च न जल्पति ॥
व्यलीकेषु निवृत्तो यः पर्य्येति कृतनिश्चयः ।
नित्यञ्च धृतिमान् किञ्चित् परोक्षेऽपि न च
क्षिपेत् ॥
ऋतुकालेऽभिगच्छेत अपत्यार्थं स्वकां स्त्रियम् ।
ईदृशास्तु नरा भद्रे मम कर्म्मपरायणाः ॥”
इति वाराहे योनिगर्भमोक्षणनामाध्यायः ॥
अप्रियम् । (यथा, महाभारते । ३ । ६ । ९ ।
“न हि तेन मम भ्राता सुसूक्ष्ममपि किञ्चन ।
व्यलीकं कृतपूर्व्वं वै प्राद्धेनामितबुद्धिना ॥”)
अकार्य्यम् । वैलक्ष्यम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, किराते । ३ । १९ ।
“यस्मिन्ननैश्वर्य्यकृतव्यलीकः
पराभवं प्राप्त इवान्तकोऽपि ।
धुन्वन्धनुः कस्य रणे न कुर्य्यात्
मनो भयैकप्रवणं स भीमः ॥”)
अपराधः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शिशु-
पालवधे । ९ । ८५ ।
“सुदृशः सरसव्यलीकतन्-
स्तरसा श्लिष्टवतः सयौवनोष्मा ॥”)
प्रतारणा । इति हलायुधः ॥ (दुःखम् । इति वैजयन्ती ॥ यथा, कुमारे । ३ । २५ ।
“दिग् दक्षिणा गन्धवहं सुखेन
व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज्ज ॥”)
तद्वति, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ८ । २२ । २ ।
“यद्युत्तमःश्लोक भवान् ममेरितं
वचो व्यलीकं सुरवर्य्य मन्यते ।
करोम्यृतं तन्न भवेत् प्रलम्भनं
पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजम् ॥”)
व्यलीकः, पुं, (वि + अल पर्य्याप्तौ + कीकन् ।) नागरः । इति मेदिनी ॥ तत्पर्य्यायः । विड्गः २ षट्प्रज्ञः ३ कामकेलिः ४ विदूषकः ५ पीठ-
केलिः ६ पीठमर्द्दः ७ भङ्गिलः ८ छिद्रुरः ९ विटः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
व्यवकलनं, क्ली, (वि + अव + कल + ल्युट् ।) वियोगः । हीनः । अङ्कस्यान्तरकरणम् । बाकिकाटा इति भाषा । यथा,—
“अये बाले लीलावति ! मतिमति ! ब्रूहि
सहितान्
द्विपञ्चद्वात्रिंशत्त्रिनवतिशताष्टादशदश ।
शतोपेतानेतानयुतवियुतांश्चापि वद मे
यदि व्यक्तेर्युक्तिव्यवकलनमार्गेऽसि कुशला ॥”
इति लीलावती ॥
व्यवकलितः, त्रि, (वि + अव + कल + क्तः ।) कृतव्यवकलनः । वियोगितः । हीनितः । व्यव-
कलने, क्ली । यथा । अथ सङ्कलितव्यवकलि-
तयोः करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् ।
“कार्य्यः क्रमादुत्क्रमतोऽथवाङ्क-
योगो यथास्थानकमन्तरं वा ॥”
इति लीलावती ॥
व्यवच्छिन्नं, त्रि, (वि + अव + छिद् + क्तः ।) भिन्नम् । यथा । भिन्नन्तु व्यवच्छिन्नं विशेषितम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
व्यवच्छेदः, पुं, (वि + अव + छिद् + घञ् ।) बाण-मुक्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ पृथक्त्वञ्च ॥ (विरामः । निवृत्तिः । यथा, भागवते । ४ । २९ । ३२ ।
“जीवस्य न व्यवच्छेदः स्याच्चेत्तत्प्रतिक्रिया ॥”)
व्यवधा, स्त्री, (वि + अव + धा + “आतश्चोपसर्गे । इत्यङ् । टाप् ।) व्यवधानम् । इत्यमरः ॥
व्यवधानं, क्ली, (वि + अव + धा + ल्युट् ।) आच्छादनम् । तत्पर्य्यायः । तिरोधानम् २ अन्तर्द्धिः ३ अपवारणम् ४ छदनम् ५ व्यवधा ६ अन्तर्द्धा ७ पिधानम् ८ स्थगनम् ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ व्यवधिः १० अपिधानम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १३ । ४४ ।
“दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां
पुनः सहस्रार्च्चिषि सन्निधत्ते ।”
भेदः । यथा, भागवते । ४ । २२ । २७ ।
“परात्मनोर्य्यद्व्यवधानकं पुरस्तात्
स्वप्ने यथा पुरुषस्तद्विनाशे ॥”
विच्छेदः । यथा, शिशुपालवधे । ९ । ५१ ।
“वपुरन्वलिप्त परिरम्भसुख-
व्यवधानभीरुकतया न वधूः ॥”
समाप्तिः । यथा, भागवते । ४ । २९ । ७७ ।
“यावदर्थं न विन्देत व्यवधानेन कर्म्मणाम् ।”)
व्यवधायकः, त्रि, (व्यवदधातीति । वि + अव + धा + ण्वुल् ।) व्यवधानकर्त्ता । यथा । स्वर्ग-कामो यजेत अग्नहोत्रमावरा त्वहिकामाः सत्र-मुपासीरन्निति वेदे कामिनां कर्त्तृत्वावगते-स्तदनुपपत्त्या अत्विग्व्यापारान्तर्भावो न व्यव-धायकः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
व्यवधिः, पुं, (वि + अव + धा + “उपसर्गे घोः किः ।” ३ । ३ । ९२ । इति किः ।) व्यवधानम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधचरिते । २ । १९ ।

"व्यवधावपि वा विधोः कला
मृडचूडानिलयां न वेद कः ॥")

व्यवसायः, पुं, (वि+अव+षो+घञ् ।) उपजीविका । पेशा इति पारस्यभाषा । यथा,—
"करोति नाम नीतिज्ञो व्यवसायमितस्ततः ।
फलं पुनस्तदेव स्याद्यद्विधेर्मनसि स्थितम् ॥"
इति हितोपदेशे २ परिच्छेदः ॥

अपि च ।
"आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा ।
षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥"
इति चाणक्यशतकम् ॥

अनुष्ठानम् । इति व्यवसायिशब्दार्थदर्शनात् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३० । ४१ ।
"सर्वथा सदृशं सीते ! मम स्वस्य कुलस्य च ।
व्यवसायमनुक्रान्ता कान्ते ! त्वमतिशोभनम् ॥")
निश्चयः । यथा,—
"व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥"
इति भगवद्गीतायाम् २ अध्यायः ॥

व्यवसायात्मिकेति । इह ईश्वराराधनलक्षणे कर्मयोगे व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्त्यैव ध्रुवं तरिष्यामीति निश्चयात्मिका एकैव एकनिष्ठैव बुद्धिर्भवति । अव्यवसायिनामीश्वराराधनबहिर्मुखानां कामिनां कामनानन्त्यादनन्तास्तत्रापि कर्मफल-गुणफलत्वादि-प्रकारभेदाद्बहुशाखाश्च बुद्धयो भवन्ति । इति तट्टीकायां स्वामी ॥ विष्णुः । यथा,—
"व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ।"
इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १४९ । ५५ ॥ (महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ५० ।
"महाहस्तो विजयो व्यवसायो ह्यनिन्दितः ।")

व्यवसायी, [न्] त्रि, (व्यवसायोऽस्यास्तीति । इनिः ।) व्यवसायविशिष्टः । वाणिज्यकारकः । यथा,—
"कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥"
इति चाणक्यशतकम् ॥

अनुष्ठाता । यथा,—
"अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।
धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥"
इति मानवे १२ अध्यायः ॥

अज्ञेभ्य इति । उभयोः प्रशस्तत्वे सति अन्यतरस्यातिशयविवक्षया श्रेष्ठतमोऽधिकोविधानादीषदध्ययना अज्ञाः तेभ्यः समग्रग्रन्थाध्येतारः श्रेष्ठाः । तेभ्योऽधीतग्रन्थधारणसमर्थाः श्रेष्ठाः । तेन ग्रन्थिनः पठितविस्मृतग्रन्था बोद्धव्याः । धारिभ्योऽधीतग्रन्थार्थज्ञाः प्रशस्ताः । तेभ्योऽनुष्ठातारः । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

व्यवसितः, त्रि, (वि+अव+षो+क्तः ।) प्रतारितः । इति भूरिप्रयोगः । अनुष्ठितः । निश्चितः । इति व्यवसायिव्यवसायशब्दार्थदर्शनात् ॥ (यथा, रामायणे । २ । २४ । १ ।
"तं समीक्ष्य व्यवसितं पितुर्निर्देशपालने ।
कौशल्या बाष्पसंरुद्धा वचो धर्मिष्ठमब्रवीत् ॥")

व्यवस्था, स्त्री, (वि+अव+स्था+"आतश्चोपसर्गे ।" इत्यङ् । ततष्टाप् ।) शास्त्रनिरूपितविधिः । यथा,—
"दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणञ्च कमण्डलोः ।
देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्तकन्या प्रदीयते ॥"
इत्यादीन्यभिधाय ।
"एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्त्तितानि कर्म्माणि व्यवस्थापूर्व्वकं बुधैः ॥"
इत्युद्वाहतत्त्वे हेमाद्रिपराशरभाष्ययोरादिपुराणम् ॥ (नियमः । यथा, कथासरित्सागरे । १०८ । ७१ ।
"एवं स्वतपुत्रारम्भो महारत्नानि शङ्करः ।
उत्पाद्य भगवांस्तत्र व्यवस्थामादिदेश सः ॥")

व्यवस्थानः, पुं, विष्णुः । यथा,—
"व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ।"
इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १४९ । ५५ ॥ (वि+अव+स्था+ल्युट् ।)

व्यवस्थितिः, स्त्री । यथा,—
"चातुर्व्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते ।
तं म्लेच्छदेशं जानीयादार्य्यावर्त्तस्ततः परम् ॥"
इत्यार्य्यावर्त्तशब्दटीकायां भरतः ॥

व्यवस्थितः, त्रि, (वि+अव+स्था+क्तः ।) विधिपूर्व्वकस्थितः । व्यवस्थापितः । यथा,—
"अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्त्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥

व्यवहर्त्ता, [ऋ] पुं, (वि+अव+हृ+तृच् ।) व्यवहारकर्त्ता । प्राड्विवाक इति यावत् । यथा । उत्तराभिधानानन्तरं सभ्यानामर्थिप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्शलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेनानभिधानात् व्यवहर्त्तृसम्बन्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति स्थितम् । इति मिताक्षरायां व्यवहारमातृका । कायस्थस्योपाधिविशेषश्च ॥

व्यवहारः, पुं, (वि+अव+हृ+घञ् ।) विवादः । इत्यमरः । वृक्षभेदः । न्यायः । पणः । स्थितिः । इति मेदिनीशब्दरत्नावल्यौ । * । (कर्म्म । क्रिया । यथा,—
"न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः ।
व्यवहारेण जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥"
यथा च रघुः । ३ । ६२ ।
"तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे
विपक्षभावे चिरमस्य तिष्ठतः ।
तुतोष वीर्य्यातिशयेन वृत्रहा
पदं हि सर्व्वत्र गुणैर्निधीयते ॥")
अथ व्यवहारदर्शनम् । तत्र याज्ञवल्क्यः ।
"व्यवहारान् नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह ।
धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥"
"स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।
आवेदयति चेद्राज्ञे ...
स्मृतिमदाचारविमुखेन
परीतो वा पीडितश्चेदावेदि ...
व्यवहारदर्शनस्थानम् । पीडितश्च
आवेदयति पीडितेन स्वयं
राज्ञा न कर्त्तव्यमिति ...
व्याख्याताः । राज्ञीति
तथा च बृहस्पतिः ।
"राजा कार्य्याणि संपश्येत् प्राड् ...

प्राड्विवाकमथवापि वा द्विजम् ।
"विवादे पृच्छति प्रश्नं ...
प्रियपूर्व्वं प्राचष्टे ...
कात्यायनः ।
"व्यवहाराश्रितं प्रश्नं ...
विवेचयति ...
अर्थिनं प्रति भाषा ते कोऽयमी
च तथापि कोऽयमुत्तरं इति ...
श्रुत्वा च युक्तायुक्तत्वेन अयं
विविनक्ति इति विवाकः
प्राड्विवाकः । * । कात्यायनः ।
"यदा प्राड्विवाकः
स्वयं स राजा विद्वानैव
यदा कार्य्यवशादात्मा न पश्येत्
तदा नियुञ्ज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं
यदि विप्रो न विद्वान्

वैश्यं वा धर्म्मशास्त्रज्ञं शूद्रं
स विनीतवेषः । मनुः ।
"जा ...
धर्म्मप्रवक्ता नृपतेस्तु शूद्रः ...
नाध्यापयति नाधीते न ब्राह्मणः
व्यासः ।
"द्विजान् विहाय यः पश्येत्

तस्य प्रक्षुभ्यते राज्यं बलं कोषश्च
यः शूद्रो वैदिकं धर्म्मं कार्ये ...
तस्य दण्डं ...
दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो
दुह्यां गां कः परित्यज्यार्चयेत् शीलवतीं

व्यवहारमाह कात्यायनः ।
"वि नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार ...
नानासन्देहहरणाद्व्यवहार इति
नानाविवादविषयः ...
व्यवहारः । भाषोत्तरक्रियानिर्णय ...
हारत्वम् । तथा च बृहस्पतिः ।
"धर्म्मागतिमिरोपेतान् सन्देहपटला ...
निरामयान् यः कुरुते
इह कीर्त्तिं राजपूज्यां लभते ...
तस्मात् संशयमूढानां कर्त्तव्यश्च विवेक
अतएव नारदः ।

[illegible]
[illegible] ।"
[illegible] । * । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] न दूषितो विधिः मतः ।
[illegible] धर्मशास्त्रविरोधि ।"
[illegible] व्यवहारे हि [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] न [illegible] निर्णयः ।
[illegible] तु धर्मशास्त्रं प्रमापयेत् ।"
[illegible] । स च लौकिकव्यवहार इति व्यव-
[illegible] । अतएव कात्यायनः ।
[illegible] दोषोऽन्यविकल्पितम् ।
[illegible] स्यात् कल्पितैः पुण्यैरधि-
ष्ठितम् ।"
[illegible] इति शेषः । कात्यायनः ।
[illegible] धर्मार्थोपदिष्टं [illegible] ।
[illegible] राजा स्यात् [illegible] ।"
[illegible] साधु: । * । तथाविधानाह
[illegible] ।
[illegible] शास्त्रसम्पन्नाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
[illegible] समासदः कार्याः शत्रौ मित्रे च ये
समाः ।"
[illegible] शास्त्रसम्पन्नाः धर्मशास्त्रज्ञाः । कुलीनाः
[illegible] कुलादिदोषशून्यमातापितृवंशपरम्पराकाः ।
[illegible] विधुताः सभासदः सभायां यथा योदन्ति
[illegible] तथा शासनाज्ञकारैः राज्ञा
[illegible] नीयाः । * । तथाविधाध्यायानिन भूमेः सभात्व-
[illegible] मनुः ।
[illegible] देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।
[illegible] प्रतिकृतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां
विदुः ।"
[illegible] नायापि सभापर्य्यायपरिच्छन्दमाह स
[illegible] ।
[illegible] त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की निरुक्तो धर्मपाठकः ।
[illegible] श्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावराः ।"
[illegible] विद्यः त्रिवेदपारगः । हैतुकः । सद्युक्ति-
[illegible] चारी । अतएवामरसिंहः । सभा संसदि
[illegible] च । अत्र भा दीप्तिः प्रकाशो ज्ञानमिति
[illegible] तया सह साक्षात् परम्परया वा वर्त्तते
[illegible] सभा । * । कात्यायनः ।
[illegible] दिवसस्याष्टमं भागं मुक्त्वा भागत्रयं तु यत् ।
[illegible] कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ।"
[illegible] अष्टयामात्मकार्द्धप्रहरम् । भागत्रयं प्रहरद्वय-
[illegible] र्द्धकम् । मनुः ।
[illegible] धर्म्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
[illegible] प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्य्यदर्शनमारभेत् ।"
[illegible] नारदबौधायनहारीताः ।
[illegible] पादोऽधर्मस्य कर्त्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ।
[illegible] पादः सभासदः सर्व्वान् पादो राजानमृच्छति ।
[illegible] राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।

दृष्टो भवति धर्त्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ।"
कर्त्तारं वादिनम् । साक्षिपादं विवेचकपरम् ।
[illegible] । अर्थिप्रत्यर्थ्यनुयोगमाह नारदः ।
"यत्र व्यवहिता पीड़ा कार्यं पाप्यधिकं
भवेत् ।
तस्यार्थिभावो दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत् ।"
अर्थेन पूर्वपक्षो भवेत्तस्य इति कात्यायनीये तृतीयपादः । न यः पूर्वं निवेदयेदिति तस्यो-पादः पत्र इति शेषः । न यः पूर्वमिति पाठे यः प्रथमं निवेदयति न पूर्ववादीत्यर्थः । वृहस्पतिः ।
"अहं पूर्व्विकया यातावर्थिप्रत्यर्थिनौ यदा ।
वादो वर्णानुपूर्व्वेण ग्राह्यः पीड़ामवेक्ष्य वा ।"
अत्र द्वावेव वदतः प्रभो मदीयं शृणु इति तत्र ब्राह्मणादिक्रमेणाधिकपीड़ादर्शनेन वा वादी ग्राह्यः । * । अयं विवादासक्तौ प्रतिनिधिमाह नारदः ।
"अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।
यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ।"
तयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः । वृहस्पतिरपि ।
"ऋत्विक् वादे नियुक्तश्च समौ सम्परिकीर्त्तितौ ।
यज्ञे स्वाम्याप्नुयात् पुण्यं हानिं वादेऽथवा
जयम् ।"
कात्यायनः ।
"मनुष्यमारणे स्तेये परदाराभिमर्षणे ।
अभक्ष्यभक्षणे चैव कन्याहरणदूषणे ।
पारुष्ये कूटकरणे नृपद्रोहे तथैव च ।
प्रतिवादी न दातव्यः कर्त्ता तु विवदेत् स्वयम् ।"
कुलस्त्रीप्रभृतीनां प्रतिनिधिमाह व्यासः ।
"कुलस्त्रीबालकोन्मत्तजड़ार्त्तानाञ्च बान्धवाः ।
पूर्व्वपक्षोत्तरे ब्रूयुर्नियुक्तो भृतकस्तथा ।"
अनादिष्टस्य यथास्थितस्य दण्डनीयत्वमाह नारदः ।
"यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियोजितः ।
परार्थवादी दण्ड्यः स्यात् व्यवहारेषु विब्रुवन् ।"
विब्रुवन् विरुद्धं ब्रुवन् । * । नारदः ।
"निर्व्वेष्टुकामो रोगार्त्तो यियक्षुर्व्यसने स्थितः ।
अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्य्योद्यतस्तथा ।
गवां प्रचारे गोपालाः शस्यवन्धे कृषीवलाः ।
शिल्पिनश्चापि तत्काले आयुधीयाश्च विग्रहे ।
अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।
विषमस्थाश्च नासेध्या न चैतानाह्वयेन्नृपः ।"
निर्व्वेष्टुकामो विवाहप्रवृत्तः । अन्येन वादान्त-
रेण । [illegible]
तत्काले
विषमस्थ
नासेध्या
वादिना
"अभियं
अभियुक्त
स्वाभियो

येत् । युगपदनेकव्यवहारासम्भवात् । नारदोऽपि ।
"पूर्व्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।
वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ।"
हीनवादीत्यनेन दण्ड्यतोक्ता न तु प्रकृतार्थहीनता अन्यथा छलापत्तिः । * । पारुष्ये प्रतिप्रसवमाह स एव ।
"कुर्यात् प्रत्यभियोगञ्च कलहे साहसेषु च ।"
वाक्पारुष्ये शस्त्रादिप्रहारेषु च । यथापूर्व्वमहमप्यनेनाक्रुष्टः शस्त्रेण हत इत्यपराधाभावाय प्रत्यभियोगं कुर्यात् । तथा च वृहस्पतिः ।
"आक्रुष्टस्तु यदाक्रोशंस्ताड़ितः प्रतिताड़यन् ।
हत्वाततायिनञ्चैव नापराधी भवेन्नरः ।"
एतेन वाक्पारुष्यदण्डपारुष्ययोः प्रकृताभियोगे दण्डकाभियोगेऽपि न दोषः । यत्तु ।
"पूर्व्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक् ।
पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्व्वे तु विनयो गुरुः ।"
इति नारदवचनं तत् पूर्व्वापेक्षया परस्याधिकवाक्पारुष्योत्पादकस्यापि स्वल्पदण्डविधायकम् । * । युगपत्संप्रवर्त्तने अधिकदण्डाभावमाह स एव ।
"पारुष्ये साहसे चैव युगपत्संप्रवृत्तयोः ।
विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ।"
विनयो दण्डः । एवञ्च दण्डोऽयमनपराधे मयि कृतः पीड़ितत्वादिति भाषायां प्रत्यभियोगः कार्य्य एव । प्रत्यवस्कन्दनोत्तरत्वेन युगपदनेकव्यवहारापत्तिदोषस्याभावात् । * । सभापतेः कर्त्तव्यमाह कात्यायनः ।
"अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति वादयोग्यस्तु वादिनोः ।
स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्यात् भृत्याय
वेतनम् ।"
प्रतिभवति तत्कार्य्ये तद्वद्भवति इति प्रतिभूर्लग्नकः । वादयोग्यः विवादफलस्य साधितधनादिदानस्य दण्डदानस्य च क्षमः । वादिनोः भाषावादिन उत्तरवादिनश्च । तथाच याज्ञवल्क्यः ।
"उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्य्यनिर्णये ।
प्रतिभुवस्त्वभावे च राज्ञा संज्ञपनं तयोः ।"
राज्ञा संज्ञपनं दण्डतुल्याधिकरणं निर्णयस्य कार्य्ये धनादिदाने राजदत्तादित्वात् कार्य-शब्दस्य पूर्व्वनिपातः । भृत्यः तद्रक्षको राजनियुक्तः । * । प्रत्यर्थी यदि कश्चित् कालं प्रार्थयते स लभते अर्थी तु कालं प्रार्थयन्
[illegible]

अभिप्रायो मद्यपानकादिना। व्यसने द्यूत-पाशे। स्त्रियां कुलस्त्रियां चारित्रापवादविषये प्राप्तायां दास्यां खलविवादे वा। एषु सद्य एव उत्तरं दापयेदिति मूलमाधिः। विशेषयति कात्यायनः।

"यस्मात् कार्य्यसमारम्भश्चिरात्तेन विनिश्चितः।
तस्मान्न लभते कालमभियुक्तस्तु कालभाक्॥"

अपवादमाह बृहस्पतिः।

"अभियोक्ता प्रागल्भत्वात् वक्तुं नोत्सहते यदि।
तदा कालः प्रदातव्यः कार्य्यशक्त्यनुरूपतः॥"

अत्रापि विशेषयति व्यासः।

"राजदैवकृतो दोषस्तस्मिन् काले यदा भवेत्।
अवध्यर्थोयमात्रेण न भवेत् स पराजितः॥"

न लब्धसमयवन्धोऽभियुक्तः।

"राजदैवकृतं दोषं साक्षिभिः प्रतिपादयेत्।
जैह्म्येन वर्त्तमानस्तु दण्ड्यो दाप्यस्तु तद्धनम्॥"

अवध्यतिक्रमहेतो राजदैविकदोषस्य प्रमितौ न तदतिक्रमकोऽपराध्यति जैह्म्याच्च तदतिक्रमेण दण्ड्यो भङ्गी च भवतीत्यर्थः। छद्म-काठिन्यादियुक्तो जिह्मः। तथा च हारीतः। छद्म माया वाग्युक्ता निकृतिः। कौटिल्य-काठिन्यशाठ्यैरसद्भावयुक्तं जैह्म्यमिति युक्तं योगः॥ *॥

अथ व्यवहारपादनिर्णयः। तत्र बृहस्पतिः।

"पूर्व्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्मृतः।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः॥
मिथ्योक्तौ च चतुष्पात् स्यात् प्रत्यवस्कन्दने तथा।
प्राङ्न्याये च स विज्ञेयो द्विपात्तु संप्रतिपत्तिषु॥"

यद्यपि संप्रतिपत्तावपि निर्णयोऽस्ति तथाप्युत्तरादिनैव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रियासाध्यो न भवति इति द्विपाद्दलोक्ता॥ *॥

अथ भाषापादः।

तत्र भाषास्वरूपमाहतुः कात्यायनबृहस्पती।

"प्रतिज्ञादोषनिर्म्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्।
निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः॥
स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः।
विरोधिकारणैर्म्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः॥
यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्व्ववादिना।
दद्यात् तत्पक्षसम्बद्धं प्रतिवादी तदुत्तरम्॥"

प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक्। तस्या दोषैः परस्परविरुद्धार्थपदादिभिस्त्यक्तं साध्यं साधनाश्रितमभिमतं पक्षं विदुः। अन्यथा प्रतिज्ञादोषेण साध्यदोषः स्यात्। अतएवोक्तम्।

"पक्षस्य प्रतिज्ञार्थं तदर्थस्य च पक्षता।
अवहुरेव वक्तव्या व्यवहारेषु वादिभिः॥"

वक्तव्या पक्षप्रतिज्ञा पूर्व्वोक्तिः। नारदेनापि।

"सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता।
तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत्॥"

उत्तरो विजयी। यद्यप्यत्र साध्यं साध्यं तद्विशिष्टधर्म्मी पक्ष इति भेदः तथाप्यत्र वाक् प्रत्यासन्नादिधर्म्मविशिष्टविशिष्टस्य पक्षतया धर्म्मिणोऽधमर्णादेरेव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोरभेदाभिधानम्। उपसंहारे च एवंविधः पक्ष इति। मिताक्षरायान्तु भाषा प्रतिज्ञापक्ष इति नार्थान्तरमित्युक्तम्। भाषार्थहक्ता भाषास्वरूपमपरमाह स्वल्पाक्षर इति। निराकुलः पौर्व्वापर्य्यविपर्य्यासादिशून्यः। तत्र।

"द्यूते च व्यवहारे च प्रवृत्ते यज्ञकर्म्मणि।
यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्त्ता तानि न पश्यति॥"

इति यज्ञसंग्रहवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा शोधयेत्। तच्छोधनमाह बृहस्पतिः।

"न्यूनाधिकं पूर्व्वपक्षं तावद्वादी विशोधयेत्।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ॥" *।

तल्लिखनप्रकारमाह व्यासः।

"पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत्।
न्यूनाधिकन्तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत्॥"

फलकं काष्ठादिपट्टकम्। कात्यायनः।

"पूर्व्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽथ लेखयेत्।
पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रेऽभिवेशयेत्॥
शोधयेत् पूर्व्वपक्षन्तु यावन्नोत्तरदर्शनम्।
उत्तरेणावरुद्धस्य निवृत्तं शोधनं भवेत्॥
अन्यदुक्तं लिखेदन्यो योऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्न्नृपः।
चौरवच्छासयेत्तन्तु धार्म्मिकः पृथिवीपतिः॥"

स्वभावोक्तमकृत्रिमम्। एतच्च स्वरविशेषादिना सुज्ञेयम्॥ *॥ अतएव याज्ञवल्क्यः।

"छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः।
भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः॥"

भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धम्। नारदः।

"भूतं तत्त्वार्थसंयुक्तं प्रमादाभिहितं छलम्।
किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्म्ममभिरक्षता॥
मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्ष्या साध्वसाधु वा।
सर्व्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छले नावसीदति॥
पशुस्त्रीभूम्यृणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयते॥"

सर्व्वेष्वर्थविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसीदति अस्योदाहरणं पशुस्त्र्यादि। अर्थविवादग्रहणात् मन्युकृतविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतार्थादप्यर्थाद्धीयत इति गम्यते। यथाहमनेन शिरसि पादेन ताड़ित इत्यभिधाय केवलं हस्तेन ताड़ित इति वदन् न केवलं दण्ड्यः पराजीयते च। ततश्च त्वं मद्वस्त्रं धारयसि मत्तः कल्पेन गृहीतवाहुककमादिति भाषाशरीरं एतच्च संस्कृतदेशभाषान्तरेण यथाबोधं वक्तव्यं लेख्यं वा। म्लेच्छानामपि वादिप्रतिवादिनां दर्शनात् अतत्त्वज्ञापनेऽपि तथोक्तं विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"संस्कृतैः प्राकृतैर्व्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः।
देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः॥" *।

अथोत्तरपादः। तत्र कालमाह कात्यायनः।

"सद्यःकृतेषु कार्य्येषु सद्य एव विवादयेत्।
कालातीतेषु वा कालं दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः॥"

वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपमर्पयते इति प्रत्यर्थी। नारदः।

...
...स्वादिषु हरेत् कालं ...
बृहस्पतिः।
"यदा त्वेवंविधः पक्ष...
दद्यात् तत्पक्षसम्बद्धं प्रतिवादी
सम्बन्धमुपयुक्तम्। ...
प्रमज्ञात्।
"वाग्वादी ...
व्याकुलप्रपन्नायो च दोषः ...
प्रपन्नायो निश्चित मौनवान् ...
क्रियाद्वेषी तु मार्गण ...

क्रिया लेख्यादिका।
पराजितः। वादिनोक्तस्य
वदतीति प्रतिवादी। ...
प्रकृताभियोगोऽनेन इति
चस्कारः।
"स्मार्थस्योत्तरं लेख्यं ...

स्वरूपं तद्भेदांश्चाह नारदः।
"पक्षस्य व्यापकं सारवत्...
अव्याख्यागम्यमव्यक्तमुत्तरं ...
मिथ्यासंप्रतिपत्तिश्च
प्राङ्न्यायश्चोत्तराः ...

अभियुक्तोऽभियोगस्य ...
मिथ्या तत्तु विज्ञानीयादुत्तरं ...
पक्षस्य भाषार्थस्य व्यापकं
योगप्रतिकूलमिति यावत्।
सम्बन्धं प्रतिपक्षं ...
विप्रतिपत्त्या भाषार्थमात्रस्य
युक्तस्य धारयामीति संप्रतिपत्तिः
अभियोगाप्रतिकूलत्वादिति यावत्।
वादिनो व्यर्थत्वेनापत्त्या ...
वादादेवार्थं हीयते इति मा...

सन्निवेशार्थं सम्यगुत्तराक्षराणां
वाक्यबन्धनमव्यस्ताधर्मकारक
च दकारत्वं वादिना च हेतुनिर्णीत
ऽतः संप्रतिपत्तिकत्वात् समर्थत्व
एवामित्रात् साध्यं नोत्तरत्व
सिद्धत्वं नोपन्यासेन
साधनेनापि वादिनः
संप्रतिपत्तेः सिद्धमिति। सार ...
अनाकुलं पूर्व्वापरविरोधशून्यम्।
अव्यक्तमध्याहारादिकं विनैव प्रतीतं
अभियुज्यते इत्यभियोगः
पक्षस्यार्थः॥ *॥ उत्तराभासमाह
"प्रकृताद्न्यदव्यक्तं ...
पक्षैकदेशव्याप्त्या तच्च नैवोत्तरं ...
व्यस्तपदव्याप्य विगूढार्थं तदाकु...

व्यवहा

...शौनं ... ॥"
...
...मदैस्तु ... ॥ * ॥ ...
...
...
... इति मिथ्या ...
...म ॥"
...
...। यथा च कात्यायनः ।
...यदि तं प्रतिपद्यति ।
... मिथ्या ...॥"
... प्रतिज्ञायां न ग्टहीतमिति
...
... इति कथनः ।
...
...
...
...
...प्रतिपाद्य ... चाटं
...॥ * ॥ इदमाह ।
...प्रत्यर्थी यदि तत्तु प्रतिपद्यते ।
...
...प्रत्यर्थी यदि तं तथा ।
... कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥
...पुनर्लेखयते यदि ।
... पूर्व्वं प्राङ्न्यायस्तु स उच्यते ॥"
... इत्यभियोगः । प्रतिपदशैली-
...। तं साधायेत् । तथा च यथा
... । कारणं ... कारणं
... प्रत्यवस्कन्दनम् । ...
... प्रत्यवस्कन्दनमित्यर्थः । प्रतिपत्ता-
... प्रत्यवस्कन्दनमिति कौशलवाचनः ॥
... कारणोत्तरं त्रिविधम् । बलवत् तुल्यबलं
... । तत्र बलवदुत्तरं यथा । लब्धः प्रत्तं
...मिति सत्यं किन्तु परिशोधितमिति ।
... उत्तरवादिन एव क्रियानिर्देशः । तथा च
...रः ।

...पूर्व्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थप्रपद्येत् ।
...तत्र प्रत्यया प्रतिवादिनः ॥"
...इमनलं पूर्व्वपक्षस्य । ततश्च व्यापक-
... धार्म्ममात्रस्य ध्वंसकार्य्यं निर्यास-
... तदुत्तरं कारणोत्तरम् । अतएव
...त्तरादस्य भेदः । तहि धार्य्यमात्रस्या-
...भावप्रयोजकमप्रद्युत्स्पं न तु ध्वंस-
...म् ॥ * ॥ तुल्यबलकारणोत्तरं यथा ।
...येयं भूमिः क्रमागतत्वादिति वादुक्ते मदी-
... भूमिः क्रमागतत्वादिति प्रतिवादिना
...त्तरमिति तत्र पूर्व्ववादिनः साक्ष्युपन्यासः ।
...सामर्थ्ये प्रतिवादिनः । यथा च याज्ञवल्क्यः ।
...सिपृभयतः सन्तु साक्षिणः पूर्व्ववादिनः ।
...पक्षोऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥"
...कारणोत्तरं यथा । ममेयं भूः क्रमागत-

त्वादिति वादुक्ते मदीयं भुक्त्यर्थमुच्यमानत्वा-
दिति ग्रहणं तत्तु धनमात्रप्रयुक्तम् ।
"तत्राप्यनुमतौ दापयेद्धनस्य दशवार्षिकी ॥"
इति याज्ञवल्कीये चोक्तम् ॥
किन्तु चैतदुक्तम् ।
"परैः भुज्यमानाया भूमेर्विंशतिवार्षिकी ॥"
इति भूमिमात्रविषयकं तत्परार्द्धनायोदित-
त्वादिति भवदेवभट्टाः ॥
"पश्यतोऽब्रुवतो हानिर्भूमेर्विंशतिवार्षिकी ।
परैः भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥"
इति सूत्रपादिवृत्तपाठोऽपि तत्रार्थे प्रमाणम् ।
ततश्चात्र क्रमागतत्वे पूर्व्ववादिनः प्रमाणोप-
न्यासः । तथा चोक्तम् ।
"गुरावभिहिते हेतौ प्रतिवादिक्रिया भवेत् ।
दुर्ब्बले वादिनः प्रोक्ता क्रिया तुल्येऽपि वादिनः ॥"
व्यवहारेष वत्पत्रेण । अयमपरो भङ्गी । लेख-
यते भागमिति शेषः स वादी अन्नितर्थे मया
पूर्व्वं परास्तिः यावत् प्राङ्न्यायो हि वार्य्य-
मात्रत्वमात्याभावज्ञापकः ॥ * ॥ एतेषां सङ्करे
विशेषमाहतुर्व्यासहारीतौ ।
"मिथ्योत्तरं कारणञ्च स्यातामेकत्र चेद्भुवि ।
सत्यञ्चापि सहानेन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम् ।
मिथ्याकारणयोर्व्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरम् ।
यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् ।
उत्तरं तत्तु विज्ञेयमसङ्कीर्णमतोऽन्यथा ॥"
सुवर्णाभियोगे शतमपरं मिथ्या पञ्चशतमेव
ग्टहीतमात्मप परिशुद्धा इति मिथ्याकारणो-
भयोर्मुल्यरूपत्वे कारणोत्तरं ग्राह्यं यादौ
विचारणीयं परिशोधनस्याभावेन
मारणार्हत्वात् पश्चान्मिथ्योत्तरं तत्र अयस्य
विरासीतस्य कष्टप्रतिपादनात् । एवञ्च नव-
त्वभियोगे मिथ्येतत् परिपुराणा एव मया
ग्टहीतास्तथापि त्रिंशत् परिग्टह्य त्रिंशत्प्रहार-
यामि इति मिथ्याकारणयोः सङ्कीर्णोत्तरेऽपि
पूर्व्ववत् कारणोत्तरमेव ग्राह्यं मिथ्याकारणयो-
र्व्वापीति वाचिकन्दार्थे तथा दर्शितत्वात्
सत्योत्तरस्य स्वयंस्वीकृतत्वेन निर्णयानर्हत्वा-
दिति भावः । प्राङ्न्यायेन सह सर्व्वेषेव सङ्क-
रानुपपत्तिरिति मतोक्तं यदि प्रत्तं मिथ्यापच-
विंशतिपुराणा ग्टहीतास्ते च परिग्टहीतास्तथा
मिथ्यांशस्य प्रचुरार्थविषयस्य विचार उपक्रम-
णीयः । भूयोऽनुरोधस्याभ्यर्हितत्वात् पश्चात्
स्वल्पार्थस्य विचार इति । तुल्यार्थविषयत्वे तु
यत्र क्रियायाः साक्ष्यादेः फलं निर्णयः शीघ्रं
भवति तदंशस्यैव प्रमाणं ग्राह्यं यथा यदि
शतमहर्षि धनमस्ति शतमप्रत्ते च पश्चाशत्-
परिशोधने साक्षिणस्तदा मिथ्योत्तर एवादौ
ततखण्डनाय यद्यपत्रं ग्राह्यं लिखितस्य
साक्षिभ्यो बलवत्त्वेन सम्यङ्निर्णयकारित्वात्
पश्चात्परिशोधने साक्षिणः प्रष्टव्याः । सङ्करो-
त्तरमप्यसङ्कीर्णमदुष्टं अतो भिन्नमन्यथा सङ्कीर्ण-
दुष्टमित्यर्थः । अत्र पावच्छेदभेदेन मिथ्योत्तर-

सङ्करे सङ्करत्वमेकावच्छेदेन । सङ्करे तु असं-
दुष्टत्वमाह कात्यायनः ।
"पक्षैकदेशे यत् सत्यमेकदेशे च कारणम् ।
मिथ्या चैवैकदेशे स्यात् सङ्करात् तद्दुष्टतरम् ॥"
एकदेशे इत्यत्र एकस्मिन्नेव देशे न भिन्नदेशे
यथा प्रत्तं धारयाम्येव परिशोधितं न ग्टहीतं
वा इति ॥ * ॥

अथ क्रियापादः ।

उत्तराभिधानानन्तरं याज्ञवल्क्यः ।
"ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधकम् ।"
अर्थी वादी प्रतिवादी च स्वपक्षार्थित्वात् ।
तयोरधिकारे नियममाह व्यासः ।
"प्राङ्न्याये कारणोक्तौ च प्रत्यर्थी साधयेत्
क्रियाम् ।
मिथ्योत्तरे पूर्व्ववादी प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥"
मिथ्योत्तरे न ग्टहीतं मयेत्यादिरूपे पूर्व्ववादी
भाषावादी साक्ष्यादिकं निर्द्दिशेत्प्रतिवादी तत्र
तस्य मानुष्याः क्रियाया असम्भवादिति न्यायो
मतं अत्रापि साक्ष्याद्यभावे उत्तरवादिन एव
दिव्यम् ।
"न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेत् ।
अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं दिव्यविशारदैः ॥"
इति कात्यायनोक्तेः ॥
अत्र पूर्व्वार्द्धेनार्थिनो दिव्यनिषेधेऽर्थात् प्रत्य-
र्थिनस्तत्प्राप्तौ परार्द्धाभिधानं सिद्धे सत्यारम्भो
नियमाय इति न्यायान्नियमार्थं न च याज्ञवचने
क्रियापदं कारणोत्तरमात्रपर्य्येवैवपरमित्येताव-
दर्थकं मिथ्योत्तरेऽप्यनुपपद्यते इति तत्रापि
अर्थिन एव दिव्यमिति वाच्यं श्रूयमाणपदस्य
हि पुनरन्वयार्थमेवानुषङ्गः । तन्वर्थैवैयर्थ्यसहि-
तस्य गौरवात् पूर्व्वोक्तन्यायसङ्कलकविषयत्वञ्च
कात्यायनोक्तदिव्यविषयनियमभङ्गानर्हत्वाच्च यत्र
विवादविषये प्रत्यर्थी सन्दिग्धानस्तत्र तस्योत्तरा-
नर्हतया अर्थिन एव इष्टक्रिया तदभावे तस्यैव
दिव्यं न तु प्रत्यर्थिनः अधिकारनिश्चयाभावात्
अर्थिनस्तत्त्वात् न च न कश्चिदभियोक्तार-
मित्यादिना विरोधस्तस्योत्तरार्हप्रतियोगिविषय-
त्वात् एतद्द्विषय एव धनस्वामिनो दिव्यमिति
लोकप्रवादः ॥ * ॥ लिखिताद्यभावेनापि दिव्य-
माह याज्ञवल्क्यः ।
"प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्त्ति-
तम् ।
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते ॥" * ॥
अथ दिव्यम् । दिव्यान्याह स एव ।
"तुलाग्न्यापो विषं कोषो दिव्यानीह विशुद्धये ।
महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि ॥
रुच्या वान्यतरः कुर्य्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः ।
विनापि शीर्षकं कुर्य्यात् नृपद्रोहेऽथ पातके ॥"
महाभियोगेषु महापातकादिगुरुतराभियोगेषु ।
शीर्षकस्थः शीर्षकं प्रधानं व्यवहारस्य चतुष्-
पादो जयपराजयलक्षणः तेन दण्डो लक्ष्यते ।
तत्र तिष्ठति वर्त्तते तदङ्गीकरोतीत्यर्थः । अत्राभि-

मोक्तः प्रितोर्गतिर्मोक्तिरभियोक्तस्य दिव्यकर्तृत्वं प्रणीयते। प्रत्यर्थीच्छया अर्थिनो दिव्यमाह कर्थोनि। इतरोऽभियुक्तः। एतत्सर्वं दिव्यतत्त्वे विवृतम्। प्रतिज्ञातार्थसाधकमिति साधकं मात्यादिकम्। तदाह बृहस्पतिः।

"द्विप्रकारा क्रिया प्रोक्ता मानुषी दैविकी तथा।
साक्षिलेख्यानुमानञ्च मानुषी त्रिविधा स्मृता।
धटाद्या धर्मजान्ता च दैविकी नवधा स्मृता।"

तत्रानुमानन्तु युक्त्यादि। ●। तत्र साक्ष्यमाह मनुः।

"समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति।"

इतर् प्रमाणमाघोरणवचम्।

"अनुमानो च यः कश्चित् कुर्यात् साक्ष्यं विवादिनाम्।"

इति तद्वचनान्तरात्।

[illegible] साक्षिणमाह मनुः।

"[illegible] [illegible] यथार्हं यथागुणम्।"

[illegible] साक्षिणोऽविद्युतः। परस्पर-[illegible] विष्णुः।

"[illegible] वा।
[illegible] संशयः।"

[illegible] नारदः।

"[illegible] परिभाषणाम्।
[illegible]।"

[illegible]

"[illegible]।
[illegible]।"

[illegible] नारदः।

"[illegible]
[illegible]।"

[illegible]

"उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित्।"

उभयानुमतत्वं धर्मवित्त्वञ्च नियतं लक्षणम्। तदाह विष्णुः। अभिमतगुणसम्पन्नस्तूभयानुमतस्त्वेकोऽपि इति। अतएव श्रोत्रियमप्येकं निषेधयति बृहस्पतिः।

"नव सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वारस्त्रय एव वा।
उभौ तु श्रोत्रियौ ग्राह्यौ नैकं पृच्छेत् कदाचन।"

एको मिलितगुणसम्पन्नः प्रधानकल्पः तदभावे उभयानुमतमात्रोऽपि ग्राह्यस्तदाह नारदः।

"उभयानुमतो यः स्याद्द्वयोर्विवदमानयोः।
स त्वेकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात् स संसदि।"

उभयानुमत एकोऽलुब्धत्वादिना सर्वजनप्रसिद्धश्चेत्तदा साक्षित्वे संसदि बहुजनसन्निधौ प्रष्टव्यः तथात्वे चेद्वैरादिसत्त्वेऽप्यकीर्त्तिभयात् सत्याभिधानसम्भवादित्याशयः। विचारस्य तत्त्वनिर्णयार्थत्वात्तदाह मनुः।

"एकोऽप्यलुब्धः साक्षी स्यात् बह्वः शुच्योऽपि न स्त्रियः।
स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः।"

एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्यादिति कुल्लूकभट्टधृतपाठः। एको लुब्धस्त्वसाक्षी स्यादिति मेधातिथिधृतपाठस्तु न युक्तः। लुब्धश्चेद्बहवोऽप्यसाक्षिणो भवितुमर्हन्तीति एकपदव्यर्थतापत्तेः। भवतु वा तत्पाठः तथापि रघुनन्दनधृतपाठानुरोधात् तन्निषेधश्रुतेनालुब्धस्यैकस्यानुमतिसत्त्वे धर्मवित्त्वमन्तरेण साक्षित्वं बोध्यं इत्यर्थतो न विरोधः। अतएव विज्ञानेश्वरप्रभृतीनां उभयानुमत एक एव साक्षीति व्याख्याने धर्मविदिति योक्तम्। दोषैश्चेत्यादिभिः। तथा च नारदः।

"स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वञ्चकाश्च ये।
असाक्षिणस्तु ते दृष्टाः सत्यं न विद्यते।"

कितवा द्यूतकराः। ●। असाक्षिणमाह उशनाः।

"दासोऽन्धो बधिरः कुष्ठी स्त्रीबालस्थविरादयः।
एतेऽप्यनभिसम्बद्धाः साक्षित्वे साक्षिणो मताः।"

[illegible] स्यात्। आदिग्रहणात् कितवादयः। उभयानुमताभावे शुचिक्रियत्वादिगुणैरेको ग्राह्यः। तथा च व्यासः।

"शुचिक्रियश्च धर्मज्ञो योऽन्यथाप्यनुभूतवाक्।
प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु विशेषतः।"

अनुभूतवाक् सत्यवादी [illegible]। भवेदेव-[illegible]। साक्षिणमाह नारदः।

"मनुष्यमारणं स्तेयं परदाराभिमर्षणम्।
पारुष्यमनृतञ्चैव साहसं पञ्चधा स्मृतम्।"

कात्यायनः।

"[illegible] दापयेत्।
[illegible] साक्षी भवेदेकोऽपि [illegible]।
[illegible] विभावयेत्।
[illegible]।"

[illegible]। विष्णुः।
[illegible] साक्षिणो

न परीक्षा इति [illegible]
निष्ठेनैव क्रियमाणस्य [illegible]
भवन्तीति न परीक्षा [illegible]
[illegible]
भ्यामालोचनीयम्। न तु
व्यवहारमातृका।
"स्त्र्यादिषु परीक्षेव साक्षि
साहसाद्यधिकेनैव परीक्षा

श्रोत्रियादीनामसाक्ष्यमाह
"श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च

[illegible] साक्षित्वं [illegible]
रत्नाकरे श्रोत्रियमाह [illegible]
"एको ग्राह्यो [illegible]

षट्कर्मनिरतो [illegible]
सकल्पां [illegible]
सहार्थे तृतीया। [illegible]
रूपाभिधानात् न च [illegible]
तथा च [illegible]
कौटसाक्ष्ये विकारस्य [illegible]
कार्यनियोगे [illegible]
सात् न पृच्छन्तीति
ते साक्षिणः [illegible]
साक्षिणो भवन्त्येव। उभौ [illegible]
मिति स्मृतेः। [illegible]
त्वान्नियतत्वादित्यर्थः। मनुः।
"स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युः

शूद्राश्च सन्तः [illegible]
अन्तर्वेश्मन्यरण्ये वा [illegible]
स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यं [illegible]
स्त्रियैव वयुना वापि [illegible]
[illegible] साक्ष्यं [illegible]
उत्तरद्युगात् [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
भवात् [illegible]
पृच्छेत्।
"[illegible]
[illegible]
इति [illegible]
"[illegible]
[illegible]
[illegible]

याज्ञवल्क्यः।
"न [illegible]
न [illegible]

[illegible] ।
[illegible] ।"*।
[illegible] ।
[illegible]
भवेत् ।
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible] । यत्तु ।
[illegible]
नाम् ।
[illegible] ।"
इति कात्यायनवचनम् ।
[illegible] मध्ये [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] साक्षिभ्यो न निर्णय
[illegible] परम्। [illegible] साक्षिदैवे [illegible]
[illegible] गुणिदैवे क्रियापना-
[illegible]। यथा ।
"[illegible]र्थमुद्दिष्टान् गुणदोषेषु
दीपयेत् ।
[illegible] दूषयन् वादी तत्समं दण्डमर्हति ।"
इति ।
[illegible] विवादगतम् । सभासदादिविदितसाक्षि-
[illegible]मेव साक्ष्यं न तु चरवरादिसाक्षिभिः प्रति-
[illegible]दम् । * । अथ सभापालादित्याह नारदः ।
"[illegible] प्रसिद्धं यल्लोकसिद्धमथापि वा ।
[illegible] दूषणं ग्राह्यमसाध्यं दोषवर्णनात् ।
[illegible] साक्षिभिः साध्यं दूषणं पूर्ब्बसाक्षिणाम् ।
[illegible] भवेद्दोषस्तेषामप्यन्वसम्भवात् ।"
[illegible] साधनार्थं सिद्धत्वाद्दोषवर्णनात् । अन-
[illegible]विरहात्तस्मात् प्रसिद्धदूषणमेव ग्राह्यम् ।*
[illegible] कात्यायनः ।
"[illegible]नादसत्यात् स्त्री मायाभ्यासाच्च
कूटकृत् ।
[illegible] बान्धवः स्नेहात् वैरनिर्यातनादरिः ।
[illegible]: साक्षी नैव निर्दिष्टो नाहूतो नैव दर्शितः ।
[illegible]ति तथ्यं वा दण्ड्यः सोऽपि नराधमः ।"
[illegible] येन क्रिया प्रदृश्यते तत्राह ।
"मिथ्याक्रिया पूर्व्वपादे कारणे प्रतिवादिनः ।
[illegible] विधिसिद्धौ तु जयपत्रं विनिर्द्दिशेत् ।"
मिथ्योत्तरे सति पूर्व्वपादे पूर्व्वादिनि क्रिया
[illegible] इति शेषः । * । तदानीं सन्धिमाह
[illegible]:।
"पूर्व्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रक्रान्ते कार्य्यनिर्णये ।
[illegible]योः सन्धिः स्यादयःपिण्डयोरिव ।"
[illegible]कारणमाह स एव ।

"[illegible]विशेषस्तु भवेद्दयोभयोरपि ।
[illegible] यो गन्धिं दुर्य्यानां सा विष-
यणो ।"
[illegible] ।
"क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।
[illegible] च सति वादेषु न दिव्यं न च साक्षिणः ।
[illegible] साक्षिणां यत्र दिव्यैस्तत्र विशोधयेत् ।"
[illegible] संशयानुच्छेदे बोध्यम् । याज्ञवल्क्यः ।
"निह्नुते लिखितानेकमेकदेशे विभावितः ।
दाप्यः सर्व्वान् नृपेणार्थान् ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ।"
यो लिखितानेकं सुवर्णादिकं अपलपति स एक-
देशे साक्ष्यादिभिर्व्विभावितः सन् सर्व्वान्
दद्यात् । यद्येकदेशविभावनेन वादिनोऽवसाद-
सत्यात् इदमपरं मया शोधयितुं विस्तृतमिति
ब्रूते न तस्मै भाषाकाले यदुपन्यस्तं न दद्यादे-
तच्च न केवलं वाचनिकं किन्त्वेकदेशविभावना-
दिज्ञानेन वाक्य तदपनापे दुःशीलत्वावधार-
णादपरांशेऽपि तथात्वमेव सम्भाव्यते सत्यविभा-
वनस्यापि प्रक्रान्तविषये यथा वस्तुवादावधार-
णादविभावितांशेऽपि सत्यवादित्वसम्भावनमि-
त्येवं रूपतर्कपरम्परा सम्भावना प्रत्ययानुग्रही-
तामादेव योगीश्वरवचनात् सर्व्वं दापनीयमिति
निर्णयः । एवञ्च तर्कवाक्यानुसारेण निर्णये
क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यवहारदर्शिनो
न दोषः । तथा च गौतमेनापि न्यायाधिगमे
तर्कोऽभ्युपायः तेनापि संगृह्य यथास्थानं गमये-
दित्युक्तं । तस्मादाज्ञावाक्यविनिन्द्याविलुपसंत्तु-
तम् । एवञ्चास्य न्यायस्य वादिद्वयसाधारणत्वा-
दुभयविषयत्वं वचनानाम् । अतएव कात्या-
यनः ।
"यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी ।
सा ग्राह्या न तु पूर्णापि दैविकी वदतां नृणाम् ।"
वदतां विवदतामित्यविशेषेण दर्शयति । पूर्णापि
दैविकी समग्रविषयिकापि न ग्राह्या तेनैक-
देशप्रतिपादिकया मानुष्या क्रियया समस्त-
साध्यसिद्धिरिति । न च यद्येषां मध्ये एकमपि
मया गृहीतं विभावयसि तदा सर्व्वमेव दातव्य-
मिति । प्रतिज्ञाविषयकत्वमेकदेशविभावितत्वं
वचनस्येति जोल्लोकमतानुसारिमैथिलमतं
युक्तमिति वाच्यं प्रतिज्ञाविषयत्वे ।
"अनेकार्थाभियुक्तेन सर्व्वार्थव्यपलापिना ।
विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ।"
इत्यनर्थकं प्रौढ़िवादेनाभियुज्य मानादधिक-
स्यापि प्रतिज्ञातस्य दानावश्यकत्वात् न
ग्राह्यस्त्वनिवेदित इत्यपि व्यर्थं अनिवेदितस्यापि
प्रागज्ञातत्वेनाप्रतिज्ञातस्य सर्व्वथैव देयत्वात् ।
न च विभावितैकदेशवचनं व्याप्यभूतैकदेश-
विषयं तस्मिंस्तु प्रतिपादिते व्यापकैकदेशयतोऽनि-
रनुमानात् सम्भवतीति वाच्यं विभावितैक-
देशानुमितव्यापकस्यापि न्यायतोऽग्राह्यत्वे सिद्धे
न ग्राह्यस्त्वनिवेदित इत्यभिधानानुपपत्तेः ।
एवञ्च ।

"[illegible]शे निगदिते साक्षिभिः सकलं भवेत्
[illegible] साधं परिकल्पितम् ।"
इति कात्यायनवचनम् ।
तद्विषयप्रदर्शकं अन्यनिक्षेपाद्यपह्नवेऽपि योज्य-
मिति । यत्तु ।
"अनेकार्थाभियोगे तु यावत् संशोधयेद्धनी ।
साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनम् ।"
तद्गणाद्यनभिज्ञपुत्रादिविषयकम् । तथा हि
नानाविधपित्रर्थाद्यभियुक्तेनाजानता नाहं
जानामीति उत्तरवादिना साक्ष्यादिभिर्यावद्धनं
प्रतिपादयति तावदेव पुत्रेण दातव्यम् एवमेव
विश्वरूपश्रीकरवाचस्पतिप्रभृतयः । कात्यायनः ।
"अनुमानाद्वरः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं
गुरु ।
अनिरुद्धा त्रिपुरुषी भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी ।"
अनुमानं प्रत्यासङ्कलितं तदाह मनुः ।
"बाह्यैर्व्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् ।
स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ।"
स्वरो गद्गदादिः वर्णोऽस्वाभाविकः । इङ्गितं
स्वेदवेपथुरोमाञ्चादि । आकारो विकृतः ।
चक्षुषा कातरेण । चेष्टितेन स्थानत्यागादिना ।
एषामन्यथासिद्धेर्दुर्निरूप्यत्वादेभ्यः साक्षी
बलवान् इत्यर्थः । * । मुखनिरूप्यत्वे तु याज्ञ-
वल्क्यः ।
"देशाद्देशान्तरं याति सृक्किणी परिलेढ़ि च ।
ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च ।
परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते ।
वाक् चक्षुः पूजयति नो तथोष्ठौ निर्भुजत्यपि ।
स्वभावात् विकृतिं गच्छेन्मनोवाक्कायकर्म्मभिः ।
अभियोगे च साक्ष्ये च स दुष्टः परिकीर्त्तितः ।"
न परोक्तां वाचं प्रतिवचनेन पूजयति तथोष्ठ-
चक्षुश्च परकीयवीक्षणेन निर्भुजति कुटिली-
करोति यदा मनोवाक्कायकर्म्मभिः स्वभावात्
पूर्व्वोक्तां यथायोग्यां विकृतिं गच्छेत्तदा स दुष्ट
इत्यर्थः । अतएव श्रीरामायणे ।
"आकारश्छाद्यमानोऽपि न शक्योऽसौ निगू-
हितुम् ।
बलाद्धि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं नृणाम् ।"
आकारो देहधर्म्मः मुखाप्रसादवैवर्ण्यरूपः ।
नारदः ।
"सुदीर्घेणापि कालेन लिखितं सिद्धिमाप्नुयात् ।
संजानन्नात्मनो लेख्यमजानंस्तत्तु लेखयेत् ।"
सुदीर्घेणेति संस्कारोद्बोधकलिपिदर्शनाद्यं
चिरेणापि साक्ष्यं दातुं शक्नोतीत्यर्थः । * ।
लिपिज्ञः स्वहस्तेन लेखयेत् तदज्ञं परहस्तेनेत्याह
व्यासः ।
"अलिपिज्ञोऽर्थी यः स्यात् लेखयेत् स्वमतन्तु
सः ।
साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्व्वसाक्षिसमीपतः ।"
बृहस्पतिः ।
"सुप्तं घातितं यच्च धीमायाश्च समन्ततः ।
अकृतोऽपि भवेत् साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः ।"

अहमा अपि साक्षिणो भवन्तीत्याह कात्यायनः ।
"अन्ये पुनरनिर्दिष्टाः साक्षिणः समुदाहृताः ।
ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् ।
कार्य्येष्वभ्यन्तरो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः ।
कुल्याः कुलविवादेषु भवेयुस्तेऽपि साक्षिणः ॥"
स्मृतिः
"दत्तादत्तेऽथ भृत्यानां स्वामिनां निर्णये सति ।
विक्रयादानसम्बन्धे क्रीत्वा धनमनिच्छति ॥
द्यूते समाह्वये चैव विवादे समुपस्थिते ।
साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकम् ॥
प्रकाशे साहसे वापि पारुष्ये दण्डवाचिके ।
बलोद्भवेषु कार्य्येषु साक्षिणो दिव्यमेव च ॥"
बृहस्पतिः ।
"लेख्यं वा साक्षिणो वापि विवादे यस्य दूषिताः ।
तस्य कार्य्यं न सिध्येत यावत्तन्न विशोधयेत् ॥"
तल्लेख्यसाक्षिरूपप्रमाणम् ॥ ० ॥ लेख्यशोधनमाह कात्यायनः ।
"स्वहस्तलेख्यसन्देहे जीवतो वा मृतस्य च ।
तत्स्वहस्तकृतैरन्यैः पत्रैस्तल्लेख्यनिर्णयः ॥"
तथा ।
"समवेतैश्च यद्दृष्टं वक्तव्यं तत्तथैव च ।
विभिन्नैरेव कार्य्यं तु वक्तव्यं पृथक् पृथक् ॥
नापृष्टैरनियुक्तैर्वा समं सत्यं प्रयत्नतः ।
वक्तव्यं साक्षिभिः साक्ष्यं विवादस्यागमागमे ॥
असुहृद्येन लिखित दुष्टं सत्यमिदं तु यत् ।
प्रत्यक्षं तत् स्मृतं कार्य्यं साक्ष्यं साक्षी तु तद्वदेत् ॥"
नारदः ।
"यः परार्थेऽपहरति स्वां वाचं पुरुषाधमः ।
आत्मार्थे किं न कुर्य्यात् स पापी नरकनिर्भयः ॥
अर्था वै वाचि नियता वाङ्मूला वाग्विनिः-
सृताः ।
यस्तु तां स्तेनयेद्वाचं स सर्व्वस्तेयकृन्नरः ॥"
बौधायनः ।
"पञ्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥
हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।
सर्व्वं भूम्यनृते हन्ति साक्ष्ये साक्षी मृषा वदन् ॥"
बृहस्पतिः ।
"यस्य प्रोक्तं प्रतिज्ञातं साक्षिभिः प्रतिपादितम् ।
स जयी स्यादन्यथा तु साध्यार्थं न समाप्नुयात् ॥"
याज्ञवल्क्यः ।
"उक्तेऽपि साक्षिभिः साक्ष्ये यद्यन्ये गुणवत्तराः ।
द्विगुणा वान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्व्वसाक्षिणः ॥"
अन्यथा पूर्व्वविपरीतार्थप्रकारेण । कूटा अनादेयवचनाः । तथा ।
"यः साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निह्नुते तमसावृतः ।
स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणञ्च विवासयेत् ॥"
समर्थेभ्यः साक्ष्यं श्रावयेतित्यादिना प्रयुक्तो यः श्रावितः कारितशपथः परेषिः एवम्भूतोऽपि सभायां निगदकाले साक्ष्यं निह्नुते सोऽष्टगुणो दण्ड्यः ॥ ० ॥

अथ लिखितम् ।
तत्र बृहस्पतिः ।
"षाण्मासिकेऽपि समये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः ।
धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्रारूढान्यतः पुरा ॥"
नारदः ।
"लेख्यं तु द्विविधं प्रोक्तं स्वहस्तान्यकृतं तथा ।
असाक्षिकं साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥
स्मृतास्तु साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः ।
तद्वत्तार्थकरणमते साक्षिः निराशयात् ॥
दर्शितं प्रतिकालञ्च श्रावितं स्मारितञ्च यत् ।
लेख्यं सिध्यति सर्व्वत्र मृतेष्वपि च साक्षिषु ॥
लेख्ये देशान्तरन्यस्ते च दग्धे दुर्लिखिते हृते ।
सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनम् ॥
छिन्नभिन्नहृतोन्मृष्टनष्टदुर्लिखितेषु च ।
कर्त्तव्यमन्यलिखितं स्थित लेख्यविधिः स्मृतः ॥
लेख्यं यत्रान्यनामाङ्कं हेत्वन्तरकृतम्भवेत् ।
विप्रतिपत्तौ परीक्ष्यं तत् सम्बन्धागमहेतुभिः ॥"
स्वलेख्यमसाक्षिकमपि प्रमाणं अन्यकृतं लेख्यं साक्षिमदिति यथार्थक्रियान्वयः । देशस्थितेर्येषाम् देशे यादृशी लेख्यस्थितिः प्रवर्त्तते तत्र तादृशाः । तयोः स्वहस्तान्यकृतलेख्ययोः । स्मृताः इति सालादौ मृते पूर्ण्णादिलेख्यं लेख्यपत्रं न सिध्यति । यदाधिभोगोऽस्ति तदा तदपि प्रमाणमित्यर्थः ॥ ० ॥ यत्तमाह कात्यायनः ।
"यत्र पत्रसमापन्नो लेखकः सह साक्षिभिः ।
धनिको धनिकश्चैव नैनं पत्रं प्रमापयेत् ॥"
दर्शितमिति तथाविधमपि पूर्व्वन्दधिकारिसाक्षिणौ स्वयमन्येन वा दर्शितं श्रावितं वा तदपि सिध्यतीत्यर्थः । सतो देशान्तरस्थपत्रस्य तत्कालहरणं पत्रानयनकालप्रतीक्षणम् । असतो दग्धादेः तद्दर्शलोकोपन्यासः । लेख्यमिति यत् पत्रं केनापि हेतुना अन्यनामचिह्नं तत्र विप्रतिपत्तौ यथान्या पत्रं तेन सहास्य विश्वासहेतुभूतसम्बन्धागमरूपकारणैर्निर्णेतव्यमिति ।
बृहस्पतिः ।
"मुमूर्षुशिशुभीतार्त्तैः स्त्रीमत्तव्यसनातुरैः ।
निग्रहात्तु बलात्कारैः कृतं लेख्यं न सिध्यति ॥"
व्यासः ।
"दाशास्त्रगतशास्त्रोद्यतश्चैव यद्भवेत् ।
प्रमाणं नैव तल्लेख्यमिति शास्त्रविदो विदुः ॥"
मिताक्षरायां स्मृतिः ।
"पूगश्रेणीगणादीनां या स्थितिः परिकीर्त्तिता ।
तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः ॥"
पूगस्तु ।
"समूहो वणिगादीनां पूगः स परिकीर्त्तितः ।"
इति कात्यायनवचनोक्तः ।
आदिशब्दात् विजातीयलाभः । तेन ग्रामनगरादिः । श्रेणी तु सजातीयसमूहः ताम्बूलिककुविन्दकर्म्मकारकादिः । गण एकक्रियार्थोद्यतः । लेख्यस्य चाप्रामाण्यशङ्कायां लेख्यसाक्षिणां प्रागुक्तशोधनप्रकारेण तन्निरसनीयं तत्पूर्व्वेण तु लेख्याधीनो भोग एव उपन्यास्यो

न तु लेख्यगुरुत्वोऽयम् । यतः
"आगमो युक्तियुक्तोऽपि [illegible]

तदागमो युक्तितोऽपि [illegible]
बृहस्पतिः ।
उद्दिष्टक्रमागतो तत्पूर्व्वो [illegible]
अभियुक्तः प्रमीयते तत्पूर्व्वो [illegible]
अभियुक्त इति वेत्ता [illegible]
पूर्व्वो लेख्यमपीत्यादि [illegible]
तत्पूर्व्वं साध्यमित्यर्थः तत्सत्या
साक्षिणैति प्रागुक्तम् ॥ ० ॥
अथ युक्तिः ।
तत्र याज्ञवल्क्यः ।
"प्रमाणोऽप्रमाणो स्वामिर्मुद्रैर्विह
परेण भुज्यमाना यस्य [illegible]
विवादमकुर्व्वतः समस्तं भूम्यादि
स्वादिना भुज्यमाना [illegible]
व्यवहारिः । अत्र [illegible]
भवति तदनेन । तथा च [illegible]
"तत्राप्युपास्याश्च [illegible]
नौकाश्च यत् स्यात् [illegible]
तथैव ।
"आधौ च तथा सीमि निर्दि
[illegible]
निर्णयति व्यासः ।
"वर्षाणि विंशतिर्यस्य भूर्भुक्ता तु परैः
सति राज्ञि समर्थस्य तस्य नैव
समर्थस्य बालत्वादिदोषरहितस्य ।
सर्व्वनिर्दिष्टा स्वव्यवहारिः ।
"यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि [illegible]
भुज्यमानं परैस्तूष्णीं [illegible]
यत्किञ्चित् धनजातं क्षमतैव
रेणाज परैरेव वर्षाणि भुज्यमानं
प्रेक्षते या भुज्यतामिति [illegible]
तलभ्यं योग्यो भवति तत्र
अर्थः । गौतमः । अजडापोगण्डस्य
भुक्तं परैः सन्निधौ भोक्तुः इति ।
स्त्रियः पौगण्डः पुनोऽनुत्पन्नश्मश्रुर्व्यञ्जनः
यस्य सः । तदाह नारदः ।
"बाल आषोडशाद्वर्षात्
[illegible]
अथापोगण्डः प्रकीर्त्तित इति ।
लिखितम् । तथाऽप्यपौगण्ड
इति द्विरूपकोषादिविरुद्धः ।
बलात्कारादिवचनाद्धिं
एव स्वत्वं जनयति । यथा ।
बीजमङ्कुरं जनयति तद्वत्
स्वामिना चापरित्यक्तोऽपि
भोगात् स्वाम्यमन्यस्य भवति । यथा
राजः परराष्ट्रग्रहणे इति । एवमेव
कलौ स्लोकभवदेवभट्टमूलम्
स्वरमलिनयपदमानोपाध्यायवचनः

ऽपि तादृगेव। एतद्विषयवचनमन्यथा
ति ॥ * ॥ तत्रोपेक्षया स्वत्वहानिं सुस्रा
माह नारदः।
पश्यमानान् परैरर्थान् यस्तान्मोहादुपेक्षते।
षं तिष्ठतोऽप्यस्य तान् भुक्तिः कुरुते वशे॥"
माह वृहस्पतिः।
परं सिद्धिमाप्नोति भुक्त्वा हानिमुपेक्षया।"
क्षया क्षमया तत्कारयाच्च स्वामिनः सुप्री-
मर्हकत्वदयाकुलत्वादि। एवञ्च विंशतिवर्षात्
र्वं स्वत्वसाध्यकर्षणमात्रनादेरुत्पन्नत्वञ्च एव
म्। एवं दशवर्षात् पूर्व्वं स्वत्वसाध्यदोहन-
नादेरुत्पन्नदुग्धादावेव स्वत्वं तत्तत्कालपर-
तु भूमौ गवादिधनेऽपि स्वत्वमिति। पूर्व्वं
ग्रामकभोगे तु चौर्य्यदोषो भवत्येव। भोगे
स्वत्वहानिमाध्यादीनां व्यावर्त्तयति ॥ * ॥
... तत इत्यभिधाय याज्ञवल्क्यः।
आधिसीमोपनिक्षेपजड़बालधनैर्विना।
तोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरिह॥"
आधिर्बन्धकद्रव्यम्। उपनिक्षेपस्तु वासनस्थ-
ख्याय समुद्रं यन्निधीयते इति नारदोक्तः।
सनं निक्षेपाधारभूतं सम्पुटादिकम्। समुद्रं
मुद्रादियुतम्। जड़ो बुद्धिविकलः। बालः
गप्राप्तषोड़शवर्षः। उपनिधिः प्रीत्या भोगार्थं
र्पितः। ततश्च आध्यादिभिर्ज्जड़ादिधनैश्च
मानानि धनानि उक्तभोगकाले स्वामिनो
न्ति एतानि तु स्वामिनो न नश्यन्ति न वा
ग्नोतुमर्हन्ति। मिताक्षरायां स्मृतिः।
हारमार्गक्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया।
क्तिरेव तु गुर्व्वी स्यात् दिव्यं न च साक्षिणः॥"
याज्ञवल्क्यः।
"आगमो ह्यधिको भोगाद्विना पूर्व्वक्रमागतात्।
आगमः कारणं यत्र भुक्तिः स्तोकापि यत्र न॥
आगमस्तु कृतो येन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत्।
न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी॥
योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत्।
न तत्र कारणं भुक्तिरागमेन विना कृता॥"
पूर्व्वादागमः पूर्व्वपुरुषक्रमानागतभोगाद्-
बलवान् अतः क्रमागतभोग आगमाद्बलवान्।
तथा च वृहस्पतिः।
"स्मार्त्तकालागतागमात् गुरुः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं
गुरु।
अव्याहता त्रिपुरुषी भुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी॥"
त्रिपुरुषभोगमाह व्यासः।
"प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम्।
तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपूरुषः।
पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः।
त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्वेकपूरुषः॥"
आगमेऽपि बलवान् भवति यत्र स्तोकापि
भुक्तिरस्ति। तथा च नारदः।
"विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्वपि च साक्षिषु।
विशेषतः स्थावराणां यन्न भुक्तं न तत् स्थिरम्॥"
इति दीपकलिका।

यत्र वादिनौ स्वस्वागमबलप्रवृत्तौ आगमयोश्च
पूर्व्वापरभावो नास्ति तत्र यस्य भुक्तिस्तस्यागमो
बलीयान् न त्वन्यस्येत्यर्थः इति मिताक्षरा॥
अर्थाद्यत्रागमपौर्व्वापर्य्यनिश्चयस्तत्र।
"सर्व्वेष्वेव विवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया।
आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्व्वा तु बलवत्तरा॥"
इति याज्ञवल्क्यवचनान्निर्णयः।
आगमस्त्विति आ सम्यक् गम्यते प्राप्यते स्वीक्रि-
यते येन स आगमः क्रयादिरिति व्यवहार-
मातृका॥ आगमः साक्षिपत्रादिकमिति दीप-
कलिका॥ आगमो धनोपार्ज्जनोपायः क्रयादि-
रिति मैथिलाः॥ तत्रान्येनाभियुक्तस्तत्कृतता-
मुद्धरेत् तत्पुत्रपौत्रौ नागममुद्धरेतां किन्तु भुक्ति-
रेव। तत्र प्रमाणं विशेषयति वृहस्पतिः।
"आहर्त्ता शोधयेत् भुक्तिमागमञ्चापि संसदि।
तत्सुतो भुक्तिमेवैकां पौत्रादिषु न किञ्चन॥"
इदं मूलपाठस्थितं तत्पुत्रादिनं किञ्चनेति
मैथिलधृतम्। आहर्त्ता अर्ज्जनकर्त्ता अत्र पुत्रस्य
भुक्तिशोधनमात्रम्॥ * ॥ भुक्तिशोधनमाहतु-
र्व्यासकात्यायनौ।
"आगमो दीर्घकालश्च निश्छिद्रोऽन्यरवोज्झितः।
प्रत्यर्थिसन्निधानश्च भोगः पञ्चाङ्ग इष्यते॥"
इष्यते प्रमाणत्वेन। आगमः क्रयादियुक्तः।
एष च भूमिविषयकविंशतिवर्षधनविषयकदश-
वर्षान्यूनकालभोगपरः। योऽभियुक्त इत्यादि
यो भोगे क्रियमाणे परेणाभियुक्तः सन् परेतो
मृतः स्यात्तमागममनुद्धृतवान् तदा तत्पुत्रादि-
रागममुद्धरेत्। तथा च नारदः।
"अनारूढ़विवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः।
पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तु भोगो निवर्त्तयेत्॥"
विवादे सति शेषः। भोगः केवलभोगः। तथा
च स एव। आदौ तु कारणं दानं मध्ये
भुक्तिस्तु सागमा इति एष सविवादभोग-
पश्चाद्धेतुपरः। तथाविधभोगस्यागमं विनापि
प्रामाण्यात्। तथा व्यासः।
"वर्षाणि विंशतिं भुक्ता स्वामिना व्याहता सती।
भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्द्विगुणा तु द्विपौरुषी।
त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रान्वेष्य आगमः॥"
एतद्वचनमसमस्तभोगविषयकमिति समस्त-
विंशतिवर्षभोगविषयकवचनेनाविरोधः। एता-
दृक् स्मार्त्तकाल एव। कात्यायनः।
"स्मार्त्तकाले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते।
अस्मार्त्ते आगमाभावात् क्रमात्त्रिपुरुषागता॥"
सद्विवर्षैकपुरुषभुक्तौ त्रिपुरुषभुक्तिपरेतस्य
फलमाह न तच्चेत्यादि। अतएव नारदः।
"अन्यायेन तु यद्भुक्तं पित्रा पूर्व्वतरैस्त्रिभिः।
न तत् शक्यमपाकर्त्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतम्॥"
अन्यायेनेत्यनागममिति मूलपाठधृतपाठः।
तुल्यार्थः। पिता तद्पितरमादाय त्रिभिरि-
त्यर्थः। मनुः।
"अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतानि च।
चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिः॥"

इति तस्य वचनं दण्डविधायकं न तत्स्वत्वाभावपरं
धर्म्मशास्त्रविरोधात्। तदाह स एव।
"यत्र विप्रतिपत्तिः स्यात् धर्म्मशास्त्रार्थ-
शास्त्रयोः।
अर्थशास्त्रार्थमुत्सृज्य धर्म्मशास्त्रार्थमाचरेत्॥"
एवमेव शूलपाण्युपाध्यायाः। वस्तुतस्तु अना-
गममिति दण्डविधायकवचनं स्त्रीधनहरणधन-
परम्।
"स्त्रीधनञ्च नृपेन्द्राणां न कदाचन जीर्य्यति।
अनागमं भुज्यमानमपि वर्षशतैरपि॥"
इति स्वत्वनिषेधकवचनान्तरैकवाक्यत्वात्। तत्र
विप्रतिपत्तिः स्यादिति वचनस्याप्येतदुदाहर-
णम्। यत्रैकस्य जयेऽवधार्य्यमाणे मित्रलाभ-
रूपस्य जयेऽवधार्य्यमाणे धर्म्मलब्धिस्तत्र।
"हिरण्यभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्व्वरा
यतः।
अतो यतेत तत्प्राप्ताविति वेदविदां मतम्॥"
इति याज्ञवल्क्योक्तार्थशास्त्रार्थमुत्सृज्य क्रोध-
लोभविवर्ज्जित इति धर्म्मशास्त्रार्थमवलम्ब्य
व्यवहारं पश्येत्। अतएव सभ्येनावश्यवक्तव्यं
धर्म्मार्थसहितं वचः। इति कात्यायनोक्तम्।
भवदेवभट्टास्तु व्यासवचनं प्रतिवादिनोऽसन्नि-
धाने पुरुषैकद्वयभोगाभिप्रायम्। त्रैपुरुषभोगस्य
तत्रैव प्रमाणत्वादित्याहुः॥
अथ भुक्तिस्वत्वापवादः।
वृहस्पतिः।
"भुक्तिस्त्रैपुरुषी सिध्येदपरेषां न संशयः।
अनिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिध्यति॥
अस्वामिना च यद्भुक्तं गृहक्षेत्रापणादिकम्।
सुहृद्बन्धुसकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते॥
विवाह्यश्रोत्रियैर्भुक्तं राज्ञामात्यैस्तथैव च।
सुदीर्घेणापि कालेन तेषां तन्नु न सिध्यति॥"
आपन्नो विक्रयस्थानं विवाहो व्याप्ता ॥ * ॥
अथ युक्तिः।
नारदः।
"उल्काहस्तोऽग्निदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च
घातकः।
केशाकेशि गृहीतश्च युगपत् पारदारिकः॥
कुद्दालपाणिर्विज्ञेयः सेतुभेत्ता समीपगः।
तथा कुठारहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्त्तितः॥
प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यकृन्नरः।
असाक्षिप्रत्यया ह्येते पारुष्ये तु परीक्षणम्॥"
प्रत्यक्षचिह्नैः रुधिरास्रक्स्रुतादिभिः। पारुष्ये
वाक्पारुष्ये। यतः। चौरहस्तश्च चौर इति।
नारदः।
"अभीक्ष्णं दृश्यमानोऽपि प्रतिहन्यात् मदृन्॥
[illegible] वा परमोढं समादिशेत्॥"
यदा [illegible] वा तं
[illegible]
[illegible]
[illegible] इत्यर्थः ॥ * ॥

अथ शपथः ।

नारदः ।
"युक्तिष्वप्यवसन्नासु शपथैरेनमर्द्दयेत् ।
अर्थकालबलापेक्षमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः ॥"
एनं विचार्य्यमाणमर्थं अर्द्दयेत् पीड़येन्निर्णयेदित्यर्थः । अर्थस्य विवादास्पदस्य बलं महत्त्वभावः कालस्य च बलं पुण्यापुण्यत्वं तदपेक्षं यथा स्यादित्यर्थः । भूदूर्व्वाकरत्वस्य पुत्त्रादिशिरःस्पर्शस्य चाग्रे दर्शनीयत्वात् । अत्र मयैतत् कृतं न वेति प्रतिज्ञामुच्चार्य्याग्नौ जले वा हस्तं प्रक्षिपेत् । एतन्मिथ्यात्वे मम सुकृतं नश्येदिति वा ब्रूयात् । न त्वग्निपरीक्षां जलपरीक्षां वा कुर्य्यात् इत्यभिप्रायवर्णनं युक्तं तस्या महाभियोगविषयकत्वेन शपथसमभिव्याहारानर्हत्वात् । सुकृतादिभिरित्यादिना दूर्व्वाद्युपग्रहः । तथा च विष्णुः ।
"सर्व्वेष्वर्थजातेषु मूल्यं स्वर्णं प्रकल्पयेत् ।"
तत्र कृष्णलोने शूद्रं दूर्व्वाकरं ग्राहयेत् । द्विकृष्णलोने तिलकरं त्रिकृष्णलोने रजतकरं चतुःकृष्णलोने स्वर्णकरं पञ्चकृष्णलोने सीतोद्धृतमहीकरं सुवर्णार्द्धोने कोशो देयः शूद्रस्य यथासमये विहिता क्रिया तथा द्विगुणेऽर्थे राजन्यस्य त्रिगुणेऽर्थे वैश्यस्य चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्येति । कृष्णलः काञ्चनरत्तिका तन्न्यूनाहूने कृष्णलोने । एवमन्यत्र । मनुः ।
"सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
गोवीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्व्वैस्तु पातकैः ॥
पुत्त्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक् ॥"
ब्राह्मणेन मयैतत् कृतं न कृतं वेति प्रतिज्ञामुच्चार्य्य सत्यमिति वक्तव्यम् । तथैव क्षत्रियेण वाहनायुधं स्प्रष्टव्यम् । तथैव वैश्येन गोवीजकाञ्चनानामन्यतमं स्प्रष्टव्यम् । शूद्रेण तु पूर्व्वोक्तं सर्व्वमेव स्प्रष्टव्यं तेषां यथासम्भवं पातकहेतुत्वात् पातकशब्देन निर्द्देशः । इत्यायुधोऽपिशम् ॥ * ॥ दैवक्रियाविषयमाह नारदः ।
"अरण्ये निर्ज्जने रात्रावन्तर्व्वेश्मनि साहसे ।
न्यासापहरणे चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥"
बृहस्पतिः ।
"देवब्राह्मणपादांश्च पुत्त्रदारशिरांसि च ।
एते तु शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे ।
साहसेष्वभिशापे च दिव्यानि तु विशोधनम् ॥"
अत्र शपथदिव्ययोः पृथक्प्रतीतेः । शपथे न दिव्यधर्म्माः किन्तु वैधे कर्म्मणि तत्र शौचादि सामान्यधर्म्ममात्रं कार्य्यम् । दिव्यानि तु दिव्यतत्त्वे कथितानि तत्र विशिष्टानि । अत्राभियुक्तेन शपथः कर्त्तव्य इत्युक्तं ॥ * ॥ उभयेष्वप्यभियोक्तापीत्याह नारदः ।
"अभियोक्ता शिरोवर्त्ती सर्व्वत्रैव प्रकीर्त्तितः ।
इच्छयान्यतरः कुर्य्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः ॥"
इतरः प्रत्यर्थ्यनुमितः । तथा कात्यायनः ।
"प्रायश्चित्तवारणार्थो यस्य नो राजदैविकम् ।
व्यसनं जायते घोरं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥"
व्यसनमापत् । घोरमतिपीड़ाकरम् । तथा च कोशाधिकारे धर्म्मशास्त्रिदिव्यप्रवृत्तौ विष्णुः ।
"रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणं राजातङ्कमथापि वा ।
समशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विपर्य्ययात् ॥"
कात्यायनः ।
"तस्यैकस्य न सर्व्वस्य जनस्य यदि सम्भवेत् ।
रोगोऽग्निर्ज्ञातिमरणमृणं दद्यात् दमञ्च सः ॥
ज्वरातिसारविस्फोटगात्रास्थिपरिपीड़नम् ।
नेत्ररुग्गलरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ।
शिरोरुग्भुजभङ्गश्च दैविका व्याधयो नृणाम् ॥"
तस्यैकस्येति न तु देशव्यापकमरणादिः । मनुः ।
"न वृथा शपथं कुर्य्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः ।
वृथा हि शपथं कुर्व्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति ॥
कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने ।
ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥"
कामिनीष्विति रहसि कामिनीसन्तोषार्थं वृथाशपथे एवं विवाहसिद्ध्यर्थं गोग्रासार्थं आवश्यकहोमेन्धनार्थं ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृतधनादौ ।
यमः ।
"वृथा तु शपथं कृत्वा कीटस्य वधसंयुतम् ।
अनृतेन च युज्येत वधेन च तथा नरः ।
तस्मान्न शपथं कुर्य्यान्नरो मिथ्यावधेप्सितम् ॥"
कीटस्येति प्राणिमात्रोपलक्षणं तद्वधपापेन वृथाशपथकर्त्ता युज्यत इत्यर्थः ॥

अथ निर्णयः ।

तत्र नारदः ।
"यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।
अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥
स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्य्यावसितोऽपि सन् ।
क्रियावसन्नोऽप्यर्हति परं सभ्यावधारणम् ।
सभ्यैरवधृतः पश्चात् स शास्यः शास्त्रमार्गतः ॥"
यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युपलक्षणम् । साक्षिलिखितभुक्तिशपथानां मध्येऽन्यतमप्रमाणं यस्य प्रतिज्ञायाः सत्यप्रतिपादकं स एव जयी अन्यथा पराजित इति प्रणेतव्यम् । स्वयमभ्युपपन्नः आत्मनैवाङ्गीकृतस्वपराजयः स्वचर्य्यावसितः कन्यस्वेदवैवर्ण्यादिना पराजितत्वेनावधृतः । क्रियावसन्नः साक्ष्यादिना प्राप्तपराजयः । परमनन्तरं सभ्यावधारणमर्हति सभासदो मिलितानामयं पराजित इति निर्णयमर्हति । आकाङ्क्षित स शास्त्रविधिना शास्यः ॥ * ॥ निर्णयस्य फलमाह बृहस्पतिः ।
"प्रतिज्ञाभावनाद्वादी प्राड्विवाकादिपूजनात् ।
जयपत्रस्य चादानात् जयी लोके निगद्यते ॥"
जयपत्रस्य लिखनप्रकारमाह स एव ।
"यद्वृत्तं व्यवहारेषु पूर्व्वपक्षोत्तरादिकम् ।
क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेऽखिलं लिखेत् ॥
पूर्व्वोक्तक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा नृपः ।
प्रदद्याज्जयिने पत्रं जयपत्रं तदुच्यते ॥"
कात्यायनः ।
"अर्थिप्रत्यर्थिवाक्यानि
निर्णयञ्च तथा
एतद्यथाक्षरं लेख्यं यथापूर्व्वं
सभासदश्च ये
तत्र भाषोत्तरे क्रिया च
निर्णयो जयपराजयावधारणं
स्मृतसभ्यसाक्ष्यादिकं
पत्रस्य सम्यक्त्वप्रदर्शनार्थम् ।
तदनिश्चयं हेत्वन्तरेण
निषेधार्थं नहि न
पराजितस्य पुनः परिशोधन
स्थानं सम्भवति ।
शास्त्रेण न्यायनिषेधार्थम् ।
यमः ।
"क्रियां बलवतीं मुक्त्वा
स जयेऽवधृते सभ्यैः
निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं
लिखितं साक्षिणो वापि
यथा पङ्क्षु धान्येषु
निर्णीतव्यवहाराणां
निर्णयोत्तरकृत्यमाह मनुः ।
"अर्थेऽपव्ययमानन्तु
दापयेद्धनिकस्यार्थं
अपव्ययमानं अपलपन्तं कारणेन
प्रमाणेन । याज्ञवल्क्यः ।
"ज्ञात्वापराधं
वयः कर्म्म च ।
मनुः ।
"तीरितं चानुशिष्टञ्च यत्र क्वचन
कृतं तद्धर्म्मतो विद्यात्

अनुशिष्टं साक्ष्यादिनिर्णीतं कृतं
प्राड्विवाकादिभिः समापितम् ।
पुनर्न निवर्त्तयेदित्यर्थः । अत्र
योऽन्यधर्म्मेतरतमं प्रवर्त्तते ।
दण्डनमाह नारदः ।
"तीरितं चानुशिष्टञ्च यो मन्येत
द्विगुणं दण्डमादाय तत्
असद्विचारे तु विचारान्तरमाह ।
"असाक्षिकन्तु यद्दृष्टं विमार्गेण च
असम्मतमतैर्दृष्टं पुनर्दर्शनमर्हति ।"
असाक्षिकमिष्यप्रमाणकोपलक्षणम् ।
वल्कः ।
"दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्नृपेण
सभ्याः सजयिनो दण्ड्या
साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः
सुचर्य्यावसितानाञ्च नास्ति पौनर्भवो
साक्षिवचनेन सभ्यावधारणेन च
सादानां पुनर्व्यवहरणम् । स्वाचारेण
भावादिना प्राप्तपराजयानां नास्ति
बृहस्पतिरपि ।

[illegible]
[illegible] ।"
[illegible]
[illegible] ।"
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।"
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । तथा च नारदः ।
[illegible] हि यत् कार्य्यं [illegible]
नम्: ।
[illegible] ।
[illegible] वा [illegible] ।
[illegible] तथा ।
[illegible]
[illegible] दासः [illegible] ।
[illegible] च तं कार्य्यं [illegible] पितुः ।
[illegible] च तौ मतौ ।"
[illegible] ।
[illegible] व्यवहारं प्रवर्त्तयेत् ।
[illegible] वा विद्वेषि वा तं न्यायात्र विचालयेत् ।"
इति [illegible] ।
[illegible] पुत्रदासादिः । व्यवहार-
[illegible] न्यायात् स्वतन्त्रः न विचालयेत् [illegible] ।
[illegible] । तथा च नारदः ।
[illegible] स्वतं [illegible] गुरवः क्रमम् ।
[illegible] प्रजाः सर्व्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ।
[illegible] स्मृतः शिष्य आचार्य्यस्य स्वतन्त्रता ।
[illegible] स्त्रियः सर्व्वाः पुत्रा दासाः परि-
ग्रहाः ।
[illegible] तु यो यस्य तत् स्यात् क्रमा-
गतम् ।
[illegible] गर्भस्थः सदृशो ज्ञेयः अष्टमाद्वत्सरात् शिशुः ।
बाल आषोड़शाद्वर्षात् पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते ।
जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्याज्जरयापि समन्वितः ।
तयोरपि पिता श्रेयान् वीजप्राधान्यदर्शनात् ।
अभावे वीजिनो माता तदभावे च पूर्व्वजः ।"
[illegible] मनुर्भीवीप्रभृतयः । तथा च वृह-
स्पतिः ।
"[illegible] पुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः ।
यद्गृहीतं कुटुम्बार्थे तद्गृही दातुमर्हति ।"
कात्यायनः ।
"कुटुम्बार्थमशक्तेन गृहीतं व्याधितेन वा ।

[illegible] तत् ।
[illegible] च यत् कृतम् ।
[illegible] प्रभोः ।"
[illegible] प्रभुत्वा दासव-
[illegible] । वृहस्पतिः ।
"[illegible] व्यवहारमन्ये ।
[illegible] स्मृतः ।
[illegible] ।
[illegible] वा विद्वेषि वा [illegible] विवर्द्धयेत् ।"
इति [illegible] व्यवहार-
तत्त्वं समाप्तम् । * ।
व्यवहारकः, पुं (व्यवहारं [illegible] । आ+
कः ।) [illegible] । (माबालक इति भाषा ।)
स तु [illegible] भवति । यथा,—
"बाल आषोड़शाद्वर्षात् पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते ।"
इति व्यवहारतत्त्वधृतनारदवचनम् ।
व्यवहारज्ञानिः, त्रि ।
व्यवहारदर्शनं, क्ली, (व्यवहारस्य दर्शनम् ।) न्याय-
दर्शनम् । विचारकरणम् । इति मिताक्षरा ।
व्यवहारपदं, क्ली, (व्यवहारस्य पदम् ।) वादिना
नालिश निवेदनम् । (नालिश इति भाषा ।)
यथा, याज्ञवल्क्यः ।
"स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।
आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ।"
स्मृतिसदाचारपरिभ्रंशेन मार्गेण परैर्धर्षितः
शरीरतो वा पौड़ितश्चेद्राजनि निवेदयेत् तद्-
व्यवहारदर्शनस्थानम् । चेदित्यत्र यदिति मै-
थिलाः । आवेदयति चेदित्यनेन स्वयं विवादो-
त्थानं राज्ञा न कर्त्तव्यमिति शूलपाणिमहा-
महोपाध्यायाः । राज्ञेति व्यवहारप्रदर्शक-
परं तथा च वृहस्पतिः ।
"राजा कार्य्याणि संपश्येत् प्राड्विवाकोऽथ वा
द्विजः ।"
कात्यायनः ।
"सप्राड्विवाकः सामात्यः सब्राह्मणपुरोहितः ।
स्वयं स राजा विद्यात् तेषां जयपराजयौ ।
यदा कार्य्यवशाद्राजा न पश्येत् कार्य्यनिर्णयम् ।
तदा नियुञ्ज्यात् विद्वांसं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
यदि विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्त्रियं तत्र योज-
येत् ।
वैश्यं वा धर्म्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्ज्जयेत् ।"
स विनीतवेशः । मनुः ।
"जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मण-
ब्रुवः ।
धर्म्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कदाचन ।"
व्यासः ।
"द्विजान् विहाय यः पश्येत् कार्य्याणि वृषलैः
सह ।
तस्य प्रक्षुभ्यते राज्यं वलं कोषश्च नश्यति ।
दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजिते-
न्द्रियः ।

दुहो गां यः परित्यज्य खरीं क्षीरवतीं दुहेत् ।"
इति व्यवहारतत्त्वम् ।
व्यवहारपादः, पुं, (व्यवहारस्य पादः ।) व्यव-
हारांशः । यथा । अथ व्यवहारपादनिर्णयः ।
तत्र वृहस्पतिः ।
"पूर्व्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्मृतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः ।"
इति व्यवहारतत्त्वम् ।
अपि च ।
"परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु ।
वाक्यान्न्यायाद्व्यवस्थानं व्यवहार उदा-
हृतः ।
भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः ।
आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्पादभिधीयते ।"
इति मिताक्षरा ।
व्यवहारमातृका, (व्यवहारस्य मातृेव ।) व्यव-
हारोपयोगिक्रिया । तद्यथा । व्यवहार-
दर्शनम् १ व्यवहारलक्षणम् २ सभासदः ३
प्राड्विवाकादिः ४ व्यवहारविषयः ५ राज्ञः
कार्य्योत्पादकत्वम् ६ कार्य्यार्थिनि प्रश्नः ७
आह्वानानाह्वाने ८ आसेधः ९ प्रत्यर्थ्यागते
लेख्यादिकर्त्तव्यता १० पक्षविधौ दोषः ११
कीदृशं लेख्यं १२ पक्षाभासाः १३ अना-
देयाः १४ आदेयः १५ नियुक्तजयपराजये
वादिजयपराजयौ १६ शोधितलेख्यनिवेशनम् १७
उत्तरावधिशोधनम् १८ शोधिते पक्षारूढ़े
उत्तरकथनम् १९ उत्तरलक्षणम् २० सत्यो-
त्तरलक्षणम् २१ मिथ्योत्तरलक्षणम् २२
प्रत्यवस्कन्दनोत्तरम् २३ प्राङ्न्यायोत्तरम् २४
उत्तराभासः २५ सङ्कराद्युत्तरम् २६ प्रत्यर्थि-
क्रियानिर्द्देशः २७ उत्तरे पत्रेऽभिनिवेशिते
साधननिर्द्देशः २८ तत्सिद्धौ सिद्धिः २९
चतुष्पाद्व्यवहारः ३० । इति मिताक्षरायां
व्यवहारमातृका ।
व्यवहारमार्गः, (व्यवहारस्य मार्गः ।) व्यवहार-
विषयः । व्यवहारपदम् । इति मिताक्षरा ।
व्यवहारविधिः, पुं, (व्यवहारस्य विधिः ।) व्यव-
हारस्य विधानम् । धर्म्मशास्त्रम् । इति मिता-
क्षरा ।
व्यवहारविषयः, पुं, (व्यवहारस्य विषयः ।) व्यव-
हारपदम् । तत्तु अष्टादशविधम् । यथा ।
ऋणादानम् १ निक्षेपः २ अस्वामिविक्रयः ३
सम्भूयसमुत्थानम् ४ दत्तस्यानपकर्म्म ५ वेतना-
दानम् ६ संविदो व्यतिक्रमः ७ क्रयविक्रयानु-
शयः ८ स्वामिपालयोर्विवादः ९ सीमाविवाद-
धर्म्मः १० वाक्पारुष्यम् ११ दण्डपारुष्यम् १२
स्तेयम् १३ साहसम् १४ स्त्रीसंग्रहणम् १५
स्त्रीपुंधर्म्मः १६ विभागः १७ द्यूतम् १८ ।
इति मानवे ८ अध्यायः ।
व्यवहारस्थानं, क्ली, (व्यवहारस्य स्थानम् ।)
व्यवहारपदम् । [illegible]षयः । इति मिता-
क्षरा ।

व्यावहारिकः, त्रि,(व्यवहारमर्हतीति। व्यवहार+ठक्।) व्यवहारयोग्यः। यथा। इयं बुद्धिः ज्ञानेन्द्रियैः सहिता सती विज्ञानमयकोषो भवति। अयं कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानित्वेन इह-लोकपरलोकगामी व्यावहारिकोजीव उच्यते। इति वेदान्तसारः।

व्यावहारिका, स्त्री, (व्यवहारेण चरतीति ठक्। स्त्रियां टाप्।) लोकयात्रा। सम्मार्ज्जनी। इङ्गुदवृक्षः। इति मेदिनी।

व्यवहारी, [न्] त्रि, (व्यवहारोऽस्यास्तीति। इनिः।) व्यवहारविशिष्टः। व्यवहारशब्दा-दस्त्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्।

व्यवहार्य्यः, त्रि, (वि+अव+हृ+ण्यत्।) व्यवहरणीयः। व्यवहर्त्तव्यः। वि-अव-पूर्ब्बहृधातो-र्ण्यत्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्। (यथा, याज्ञवल्क्ये। ३। २९६।
"प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत्।
कामतो व्यवहार्य्यस्तु वचनादेव जायते।")

व्यवहितः, त्रि, (वि+अव+धा+क्तः।) व्यवधानविशिष्टः। यथा,—
"कर्त्तृकर्म्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयेत् क्रियाम्।
उपकुर्व्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं मतम्॥"
इति मुग्धबोधटीकायां रामतर्कवागीशः।

व्यवायं, क्ली, (वि+अव+अय+अच्।) तेजः। इति मेदिनी।

व्यवायः, पुं, (विशेषेण अवायनं अवः संश्लेषणम्। वि+अव+इ+घञ्।) मैथुनम्। इत्यमरः। (यथा, वैद्यके।
"व्यायामञ्च व्यवायञ्च स्नानं चंक्रमणं तथा।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत्॥")
अन्तर्द्धानम्। इति मेदिनी। (यथा, पाणिनौ।
"अड्भ्यास व्यवायेऽपि।" ६। १। १३६।)
शुद्धिः। इति धरणिः। (परिणामे। यथा, भागवते। ८। ६। ११।
"यस्मिन्निदं ग्रुक्ता मनसा मनौषिणो
गुणव्यवायेऽप्यगुणं विपश्चितः॥")

व्यवायी, [न्] पुं स्त्री, (व्यवैतुं शीलमस्य। णिनिः।) कामुकः। यथा,—
"भार्य्यां नियुक्तो यज्ञा वा भोजयित्वा निवृत्य च।
व्यवायी रेतसो गर्त्ते मज्जयत्यात्मनः पितॄन्॥"
इति श्राद्धतत्त्वम्।
(शब्दव्यवधायके। यथा, पाणिनौ। "व्यवायिनोऽन्तरम्।" ६। २। १६६। "व्यवायी व्यवधाता।" इति काशिका।)

व्यसनं, क्ली, (वि+अस+ल्युट्।) विपत्। (यथा, महाभारते। १२। १५७। ७।
"पुत्त्रदारैः सुखैश्चैव वियुक्तस्य धनेन वा।
मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे धृतिः श्रेयस्करी नृप॥")
भ्रंशः। (यथा, मनौ। ७। ६१।
"आयुधव्यसनत्राणं साधं माजिनरीक्षितम्।")
कामजकोपजदोषः। इत्यमरः। (यथा, कथासरित्सागरे। ११। ७५।
"तत्तत्र व्यसनानि त्वं त्यजेत् हि परैर्नृपाः।
सीदन्त्यत्रैव यस्मात्ते स्वातेष्विव वनद्विपाः॥"
यथा च भागवते। ४। २६। २६। ४।
"विहाय जाया मतदृष्टा मृगयाव्यसनालसः।"
"व्यसनं भोगासक्तिः।" इति श्रीधरः।) विपत्तिः। भ्रंशोऽपायः पतनम्। मृगयाद्यूतस्त्री-मद्यपानरूपे चतुर्व्वर्गे प्रसक्तिः कामजो दोषः। इच्छाप्रभवत्वात्। वाक्पारुष्यं अर्थ-पारुष्यञ्चेति त्रिवर्गः कोपजो दोषः। कोपप्रभवत्वात्। एषु व्यसनम्। व्यस्यति श्रेयो-मार्गात् व्यसनं कर्त्तरि ल्युट्। भ्रंशे तु भावे। इति भरतः। (अत्यासक्तिः। यथा, कथा-सरित्सागरे। ११। १२।
"शिथिलो लघकेशासिनाप्रव्यसनो हरः॥")
अशुभम्। दैवानिष्टफलम्। पापम्। निष्फलो-द्यमः। इति मेदिनी॥॥ राज्ञां व्यसनानि यथा,
"मृगयाक्षाः स्त्रियः पानं वाक्पारुष्यार्थदूषणे।
दण्डपारुष्यमित्येतद्धेयं व्यसनसप्तकम्॥"
इति हेमचन्द्रः॥॥
व्यसनासक्तिदोषो यथा,—
"एकैकविषयासक्ताः सर्व्वे मृत्युवशं गताः।
यः पुनः संहतान् सेवेत् विषयान् विषयी नरः।
स पतेन्महदैश्वर्य्याच्छिन्नमूल इव द्रुमः॥
स्त्रियः पानं दिवास्वप्नं तथा चादिवनर्त्तनम्।
द्यूताटनमृगागेयकामजानि तथा परे॥
दण्डैर्वाचा ईर्ष्यासूया क्रोधपैशुन्यसाहसम्।
अर्थदूषणक्रोधोऽर्थे अष्टकोपं विनाशकृत्॥
देवा विद्याधरा यक्षाः किन्नरोरगमानुषाः।
पशवः पक्षिणः सर्व्वे विषये निधनं गताः॥
एवं विवेकमासक्तं बुद्धा घोरं नराधिप।
धनात्मीयं समास्थाय विषयैः सन्निवेश्यताम्॥"
इति देवीपुराणे ८ अध्यायः॥

व्यसनार्त्तः, त्रि, (व्यसनेनार्त्तः।) दैवीमानुषी-पीड़ार्त्तः। तत्पर्य्यायः। उपरक्तः २। इत्यमर-भरतौ॥

व्यसनी, [न्] त्रि, (व्यसनमस्यास्तीति। व्यसन+इनिः।) व्यसन-विशिष्टः। (यथा, शिशुपाल-वधे। २।
"विरहय मित्रव्यसनी सुदमी दमघोषजः॥")
तत्पर्य्यायः। पञ्चभद्रः २ विप्लुतः ३। इति हेमचन्द्रः॥

व्यस्तः (वि+अस्+क्तः।) व्याकुलः। व्याप्तः। इति मेदिनी। प्रत्येकम्। पृथक् पृथक्। यथा, तिथ्यादितत्त्वे।
"लग्नचान्द्रायणादीनि शुभाभ्युदयकारणम्।
प्रकाशे च रहस्ये च संशयेऽशुक्लेऽस्फुटे॥
प्राणायामः साम्तपनः शिशुलग्नः पराककः।
अतिलग्नः पर्णलग्नः सौम्यः लग्नातिलग्नकः॥
महासान्तपनः शुद्धौ तप्तलग्नस्तु पावनः।
जलोपवासलग्नस्तु ब्रह्मकूर्च्चस्तु शोधकः॥
एते व्यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा।
पातकादिषु सर्व्वेषु पातकेषु प्रयत्नतः।

कार्य्याश्चान्द्रायणैर्युक्ताः
विपरीतः। यथा,—
"प्रतिपदाद्यमावास्या तिथ्यैर्व
एतदाक्तं मदापोरं

व्यस्तपदं, क्ली, (व्यस्तं पदं यत्र।
भियोगे यद्राज्येनोत्तरम्। यत्र
भियोगे अर्थेनाह्वमाहित इति।
चरा॥

व्यस्तारं, क्ली, हस्तिमदप्रवाहः।
भिनः॥

व्याकरणं, क्ली, (
व्या+आ+कृ+ल्युट्।) वेदाङ्गविशेषः।
इत्यावली। तत्र
समासादिनिरूपणम्। तच्च
व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते
नेति वा। इति दुर्गादासः॥॥
"अथ व्याकरणं वक्ष्ये कात्यायन
सिद्धशब्दविवेकाय
सुप्तिङन्तं पदं ख्यातं सुप्
स्यौजसः प्रथमा प्रोक्ता
संबोधने च लिङ्गादावुक्ते कर्म्मणि
अधिकृत् प्रातिपदिके
अमौट्शसो द्वितीया

द्वितीया कर्म्मणि
टा भ्यां
येन क्रियते करणं तत् कर्त्ता
ङे भ्यां
यस्मै दित्सा धारयते रोचते
पञ्चमी स्यात् ङसि भ्यां भ्यो

यतोऽपैति समादत्ते अपादानं भयं
ङसोसामश्च
ङ्योस्सुपश्च सप्तमी स्यात्

आधारश्चाधिकरणं रक्षार्थानां
ईप्सितं चानीप्सितं यत्तदपादानक
पञ्चमी
एनयोगे द्वितीया
लक्षणवीप्सेत्थंभूतेऽभिभागे च
अन्तरेषु सहार्थे च
द्वितीया च चतुर्थी स्याच्चेष्टायां
अप्राये हि विभक्ती द्वे
नमःस्वस्तिस्वधास्वाहालंवषड्योग
चतुर्थी चैव तादर्थ्ये
तृतीया सहयोगे स्यात् कुत्सितेऽङ्गे
काले भावे सप्तमी स्यादेतैः
स्वामीश्वराधिपतिभिः
निर्द्धारणे द्वे विभक्ती षष्ठी हेतुप्रयोगे।
स्मृत्यर्थकर्म्मणि तथा करोतेः प्रतियत्ने।

र्थानां प्रयोगे च स्मृति कर्म्मणि कर्त्तरि ॥
र्तृकर्म्मणो: षष्ठी निष्ठादौ प्रतिपादिता ।
र्थं प्रातिपदिकं प्रातिपदिकमनुक्तकम् ॥ * ॥
दिश्चतिङो न: स्यात्कारा दश वै स्मृता: ।
र्त्ति प्रथमो मध्य: सिप्थस्थोत्तमपूरुष: ॥
स्मैपद: परस्मै तु पदानाञ्चात्मनेपदम् ।
तातामन्तो प्रथमो मध्यस्थासाथांध्वमुत्तम: ॥
देशा इवहिमहन्ता अणिजादपि धातुत: ।
न प्रयुज्यमानेऽपि प्रथम: पुरुषो भवेत् ॥
मो युष्मदि प्रोक्त उत्तम: पुरुषोऽस्मदि ।
द्या धातव: प्रोक्ता: सनाद्यन्तास्तु धातव: ॥
तिनो वर्त्तमाने स्यो नातीते च धातुत: ।
ायवने लट् च लोड़ाशिषि च धातुत: ॥
धारविसाधुमतौ लिङ्विधिर्म्मन्त्रणे भवेत् ।
म्मणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु तथाशिषि ॥
तीते परोक्षे स्याल्लङ् लुङ् लृट् लृङ् भवि-
ष्यति ।
दवने लट् च भविष्यति च धातुत: ॥
तौर्लिङ्क्रियाभिपत्तौ लिडर्थे लोट् प्रकीर्त्तित: ।
श्चापि वर्त्तन्ते भावे कर्म्मणि कर्त्तरि ।
ानचक्त्व्ययक्तनीयण्ण्यत्खादय: ॥”
गारुड़े कुमारव्याकरणे २०९ अध्याय: ॥
कुमार उवाच ।
ड्डोदाहरणं वक्ष्ये संहितादि परस्परम् ।
ामं गागतान् धोदं स्तमं स्यात् पित्र्यम: ॥
हृकारी विष्णुनेयं लाङ्गलीषा मनीषया ।
तिरकं तवल्कार ऋणार्णं प्रार्णमित्यपि ॥
नार्णश्च तवल्कार: सैन्द्री सौकार इत्यपि ।
ासदश्च पित्रर्थे नव्यं नाव्ययोजयेत् ॥
वशो लवणं नावस्य एते तेन ईश्वरा: ।
ाभिरहमथोऽतुच यधुरेहि पट् इसौ ॥
मी कन्या: षड़श्वेति सनुराड्स्तृयाति च ।
वैरेणाह्नातीति तच्छलं तच्छ्मशानकम् ॥
ब्रन्न चचन्न भवांश्छादयतीति दिक् ।
ांश्चक्षुरक्षैव भवांस्तरति संहृतिम् ॥
ांस्तिष्ठति ताश्छेते भवाञ्छूरोऽन्यदीदृशम् ।
ाक्षीरं त्वमरसि त्वङ्करोषि सदार्च्चनम् ॥
वरेन् कष्टकारेण क: कुर्य्यात् क: खषे
स्थित: ।
: वैवै चैव क: षण्ढ: कोऽर्थ: को याति
गौरवम् ॥
इहापि इवाहुर्वा व्याहुष भो भ्रण ।
मूर्ध्नु जलि च गौष्यतिश्चैव घूष्यति: ॥
कारेण भवेत् स स्याम कथंत्वनुगच्छति ।
दौश्छाया तपाच्छाया साधवोऽन्ये तथे-
दृशा: ॥
माया: षट् पुराणे वे यद्विज: कर्म्मधारय: ।
ग्रामिर्णदर्शो ग्रामन्या अयं तत्पुरुष: स्मृत: ॥
ाङ्गतश्च सदर्श्च हकभीतिश्च यहनम् ।
ानसचित्रतत्पशो बहुव्रीहिरयाच्यो ॥
ायोऽधिक्ति यथोक्तिमं इन्द्रो देवर्षिमानवा: ।
द्विका: पारुष: घेषो मामख नक्तादय: ॥

देवाग्निसखिपत्यं शुक्रोऽस्वयं भुव: पिता ।
गा प्रशास्ता च रा गौर्ल्वौ स्त्रूराजन्ताश्च
पुंस्यपि ॥ * ॥
हलन्ताश्चाश्वयुक् प्राड्स्नुक्रत्यात्मृगाविध: ।
आत्मा राजा युवा पन्था: पूषब्रह्महणौ शशी ॥
विड्वेधा उशनानड्वान् मधुलिट् काष्ठतट्
तथा । * ।
वनवार्य्यस्थिवस्तूनि जगत्सामाह्नी तथा ॥
सर्म्म सर्पिर्व्वपुस्तेज असृक्हलन्ता नपुंसके । * ।
जाया जरा नदी लक्ष्मी: श्री: स्त्री भूमिर्व्वधू-
रपि ॥
भू: पुनर्भूस्तथा धेनु: स्वसा माता च नौ: स्त्रिय: ।
वाक् स्रक् धी त्वुत् त्तुध: पामा युवति: ककुभ-
स्तथा ॥
द्यौर्धृति: प्रावृषश्चैव सुमन उष्णिहौ स्त्रियाम् ।
गुणद्रव्यक्रियायोगात्त्रिलिङ्गांश्च वदामि ते ॥
शुक्ल: कीलालपाश्चैव शुचिश्च ग्रामणी: सुधी: ।
पटु: कमलभू: कर्त्ता सुमती बहव: सुनौ: ॥
सत्यो नाग्नस्तथा ध्वंसो मधुभृच्चमदीर्घपात् ।
धनार्थी च सुहृत् सोमौ वागङ्गत्वादिकस्तथा ॥
सुवर्ण बहुमाल्येषा चैषा त्वनड्वा तथा । * ।
सर्व्वविश्वोभये चोभौ अन्यान्तरेतराणि च ॥
इतरङ्गतरे नेम: समोऽथ सिम इत्ययम् ।
पूर्व्वापरावराश्चैव दक्षिणश्चोत्तराधरौ ॥
अपरश्चान्तरोऽप्येतद्यत्तत्किमदसो इयम् ।
युष्मदस्मत् प्रथमचरमाल्पे तथार्द्धके ॥
एक: कतिपयो द्वौ च त्रय: सर्व्वादयस्तथा । * ।
भुविविदिर्प्पविक्रन्दिश्चान्येच्च यथति: खदि: ॥
गौहुर्विधा जुहोतिश्च चहातिश्च दधात्यपि ।
दीव्यति सूयतिर्व्विड्वि पुत्रशिष्टश्चिनोत्यपि ॥
तुटिश्चास्यति स्वपि यधि गुर्व्वौ स्वती तनि: ।
समि: करोति क्रीणाति दृणोतिर्द्युति वर्द्धति ॥
कलीडृक्पराजीवा धातवश्च युता तथा । * ।
भवत् भवान् भवन्तौ च ज्ञेयं कर्त्तव्यमेव च ॥
कार्य्यं तनश्च क्त्वा च प्रत्यया: स्युस्तथापरे ।
सूर्य्याहरौ सुरा: सन्ति देवविप्रगणान्यत ॥
नरेण कार्य्यं वेदेश्च क्रियते देहि भोजनम् ।
हिणाय च वरिष्ठाभ्यां मा तेभ्योऽस्तु समागत: ॥
तीर्थात्तथाश्रमाभ्याश्च सद्भ्य: श्वशुरस्य च ।
गन्धर्व्वयो: कल्याणाय ज्ञानं सिद्धमहान्वयो: ॥
ज्ञानतत्त्वेषु चैवैवमन्ये नेया यथामति ।
सर्व्वे तिष्ठन्ति सर्व्वस्मै सर्व्वस्मात् सर्व्वतो गत: ॥
सर्व्वेषाञ्चैव सर्व्वस्मिन्निदं विश्वादयस्तथा ।
पूर्व्व: पूर्व्वाश्च पूर्व्वस्मात् पूर्व्वस्मिन् पूर्व्व इत्यलम् ॥
सूत उवाच ।
सुनिष्ठन्तं सिद्धरूपं नामनाम्नि दर्शितम् ।
कात्यायन: कुमारात्तु ज्ञात्वा विस्तरमब्रवीत् ॥”
इति गारुड़े कुमारव्याकरणे २१० अध्याय: ॥ *
एतद्भिन्नं अग्निपुराणे कार्त्तिकेयोक्तव्याकरण-
मस्ति । एवं महेन्द्रकृतमाहेन्द्रव्याकरणं पाणिनि-
मुनिकृतपाणिनीयव्याकरणं शर्व्ववर्म्मकृतकलाप-
व्याकरणं क्रमदीश्वरकृतसंक्षिप्तसारव्याकरणं

पद्मनाभदत्तकृतसुपद्मव्याकरणं वोपदेवकृतमुग्ध-
बोधव्याकरणं गोस्वामिकृतहरिनामामृतव्या-
करणं भट्टोजिदीक्षितकृतसिद्धान्तकौमुदीव्याक-
रणं अनुभूतस्वरूपाचार्य्यादिकृतसारस्वतादि-
व्याकरणानि च सन्ति ॥ * ॥ (विस्तार: । यथा,
महाभारते । १२ । २५१ । ११ ।
“व्यवसायात्मिका बुद्धिर्म्मनो व्याकरणात्मकम् ॥”)
व्याकुल:, त्रि, (विशेषेण आकुल: ।) शोकादिभि-
रितिकर्त्तव्यताशून्य: । तत्पर्य्याय: । विह्वल: २ ।
इत्यमर: ॥ (यथा, महाभारते । ५।१७७।२५ ।
“रुरोद सा शोकवती बाष्पव्याकुललोचना ॥”
उपद्रुत: । यथा, भागवते । १ । ३ । २८ ॥
“एते चांशकला: पुंस: कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।
इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृड़यन्ति युगे युगे ॥”)
व्याकुलात्मा, [न्] त्रि, (व्याकुल: आत्मा यस्य ।)
शोकाभिहतचित्त: । यथा,—
“भो वृक्षा: पर्व्वतस्था गहनकुसुमयुता वायुना
घूर्णमाना
रामोऽहं व्याकुलात्मा दशरथतनय: पृच्छते
शोकदग्ध: ।
बिम्बोष्ठी चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घकेशी
सुमध्या
हा सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा
कुत्र दृष्टा ॥”
इति महानाटकम् ॥
व्याकृति:, स्त्री, (विशिष्टा आकृति: ।) भङ्गि: ।
इति हलायुध: ॥
व्याकोश:, त्रि, (व्याकुशति प्रस्फुटतीति । वि +
आ + कुश + क: ।) विकशित: । इत्यमर-
टीकायां रामाश्रम: ॥ (यथा, माघे । ४ । ४६ ।
“दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति
व्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्य: ॥”
भावे घञ् । प्रस्फुटनम् । यथा, गरुड़पुराणे ।
१ खण्डे ।
“पद्मव्याकोशं भास्करं बालचन्द्रं
चापीविस्तीर्णं मल्लिकं पूर्णकुम्भम् ।
तत्कल्पिन् देवि दर्शयान्याकल्पिलं
दृष्ट्वा स्त्री यदि सायं यान्ति गौरा: ॥”)
व्याकोष:, त्रि, (व्याकुष्णाति सङ्कोचभावाद्बहि-
र्नि:सरतीति । वि + आ + कुष + क: ।) प्रफुल्ल: ।
इत्यमर: । (यथा, महाभारते । ७।३०। २९ ।
“तं पद्मनिकराकारं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ।
व्याकोषपद्माभिमुखो नभो निदाघ मारये: ॥”)
व्याख्या, स्त्री, (व्याख्यानमिति । वि + आ + ख्या
+ “आतश्चोपसर्गे ।” इत्यङ् । ततष्टाप् ।)
विवरणम् । इति हलायुध: । (यथा, भाग-
वते । ७ । १३ । ८ ।
“न शिष्याननुबध्नीत ग्रन्थान्नैवाभ्यसेद्बहून् ।
न व्याख्यामुपयुञ्जीत नारम्भानारभेत् क्वचित् ॥”
कथनम् । यथा, महाभारते शान्तिपर्व्वणि ।
“गुह्यां व्याख्याहिंसामात्मनो ...

व्याख्यामद्गुणं सुधाद्रवकलशं विद्यां च हस्ता-
म्बुजैः ।
बिभ्राणां कमलासनां कुचनतां वाग्देवतां
सस्मितां
वन्दे वाग्विभवप्रदां त्रिनयनां सौभाग्यसम्पत्
करीम् ॥")

व्याख्यागम्यं, क्ली, (व्याख्यया गम्यम् ।) उत्तरा-भासभेदः । व्याख्यया विवरणेन गम्यते ज्ञायते यत् । यथा,—
"अस्तव्यस्तपदव्यापि निगूढार्थं तथाकुलम् ।
व्याख्यागम्यमथारब्धं नोत्तरं शस्यते बुधैः ॥"
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

व्याख्यातः, त्रि, विवृतः कथितः । वि-व्याङ्पूर्व्वक-ख्याधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

व्याघातः, पुं, (व्याहन्यतेऽनेनेति । वि+आ+हन+घञ् ।) विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतत्रयोदशयोगः । यथा,—
"परिघस्य त्यजेदर्द्धं शुभकर्म्म ततः परम् ।
त्यजादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नाडिकाः ॥
गण्डव्याघातयोः षट् च नव हर्षणवज्रयोः ।
वैधृतिव्यतिपातौ च समस्तौ परिवर्ज्जयेत् ॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

तत्र जातफलम् ।
"व्याघातकर्म्मा च सतां नितान्तं
व्याघातजन्मा मनुजः कठोरः ।
असत्यभाषी कृपया विहीनो
मन्देक्षणो दीर्घनखः क्षताङ्गः ॥"
इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

अन्तरायः । (यथा, महाभारते ।१।२।२८८।
"तेन व्याघातमन्त्राणां क्रियमाणमवेक्ष्य च ॥")
प्रहारः । इति मेदिनी । अलङ्कारविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
"यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ।
तथैव यद्विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ॥"
येनोपायेन यत् एकेन उपकल्पितं तस्यान्येन जिगीषुतया तदुपायकमेव यदन्यथाकरणं स साधितवस्तुव्याहतिहेतुत्वात् व्याघातः । उदाहरणम् ।
"दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः ॥"
इति काव्यप्रकाशे १० उल्लासः ॥

व्याघ्रः, पुं, (व्याजिघ्रतीति । वि+आ+घ्रा+कः ।) जन्तुविशेषः । बाघ इति भाषा । (यथा, छान्दोग्ये । ६ । ९ । ३ ।
"त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति ॥") तत्पर्य्यायः । शार्दूलः २ द्वीपी ३ । इत्यमरः । पुण्डरीकः ४ चित्रकायः ५ चित्रकः ६ पुण्डरीकः ७ । इति जटाधरः । हिंसारुः ८ व्याडः ९ हिंस्रकः १० हिंस्रारुः ११ चर्मव्याघ्रः १२ । इति शब्दरत्नावली । चक्रपदः १३ व्यालः १४ तृणादनः १५ तीक्ष्णदंष्ट्रः १६ भीरुः १७ नखायुधः १८ ।

अस्य मांसगुणाः ।
"शार्दूलसिंहशरभर्क्षतरक्षुमुख्या
येऽन्ये प्रसह्य विनिहत्याभिवर्त्तयन्ति ।
ते कीर्त्तिताः प्रसहनाः पललं तदीय-
मर्शःप्रमेहजठरामयनाशकारि ॥"
इति राजनिर्घण्टः ॥

स तु कश्यपभार्य्यादंष्ट्रासन्तानः । यथा,—
"दंष्ट्रा त्वजनयत् पुत्रान् व्याघ्रसिंहांश्च भामिनी ।
द्वीपिनश्च सुतास्तस्या व्याल्याद्याश्चामिष-
प्रियाः ॥"
इत्यादौ वह्निपुराणे काश्यपीयवंशनामाध्यायः ॥
नरादिशब्दोत्तरस्थः श्रेष्ठार्थवाचकः । (यथा, महाभारते । १ । १५२ । ३८ ।
"किन्नु दुःखतरं शक्यं मया द्रष्टुमतःपरम् ।
योऽहमद्य नरव्याघ्रान् सुप्तान् पश्यामि
भूतले ॥")
रक्तैरण्डः । करञ्जः । इति मेदिनी ॥

व्याघ्रदलः, पुं, एरण्डवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ राजनिर्घण्टे रक्तैरण्डपर्य्याये व्याघ्रतल इति पाठः ॥

व्याघ्रनखं, क्ली, (व्याघ्रस्य नखमिव ।) नखीनामगन्धद्रव्यम् । तत्पर्य्यायः । व्याडायुधम् २ करजम् ३ चक्रकारकम् ४ । इत्यमरः । नखाङ्गम् ५ नखी ६ नखम् ७ व्याघ्रनखी ८ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, बृहत्संहितायाम् ।७७।६।
"मञ्जिष्ठया व्याघ्रनखेन शुक्त्या
त्वचा सकुष्ठेन रसेन चूर्णः ।
तैलेन युक्तोऽर्कमयूखतप्तः
करोति तच्चम्पकगन्धितैलम् ॥")
तत्पर्य्यायगुणाः ।
"नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधं तच्चक्रकारकम् ।
नखं स्वल्पं नखी प्रोक्ता हनुर्हट्टविलासिनी ॥
नखद्वयं ग्रहश्लेष्मवातास्रज्वरकुष्ठनुत् ।
लघूष्णं शुक्रलं वर्ण्यं स्वादु व्रणविषापहम् ।
अलक्ष्मीमुखदौर्गन्ध्यहृत् पाकरसयोः कटुः ॥"
इति भावप्रकाशः ।
कन्दविशेषः । नखघातविशेषः । इति मेदिनी ॥

व्याघ्रनखः, पुं (व्याघ्रस्य नखमिव कण्टकं यस्य ।) स्नुहीवृक्षः । व्याघ्रनखः । इति राजनिर्घण्टः । व्याघ्रस्य नखश्च ।

व्याघ्रनखकं, क्ली, (व्याघ्रनखमेव । स्वार्थे कन् ।) नखनामम् । इति शब्दमाला ॥

व्याघ्रनायकः, पुं, (व्याघ्रस्य नायक इव ।) शृगालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्याघ्रपात्, [द्] पुं, (व्याघ्रस्य पाद इव मूलि-शुक्लानि यस्य । "पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ।" ५ । ४ । १३८ । इत्यलोपः ।) विकङ्कतवृक्षः । इत्यमरः । मुनिविशेषः । इति पुराणम् । व्याघ्रपाद्धरवर्त्ति, त्रि । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ।

व्याघ्रपादः, पुं, (व्याघ्रस्य पादा इव मूलानि यस्य ।) विकङ्कतवृक्षः । विष्कम्भवृक्षः । इति राज-निर्घण्टः ॥ (मुनिविशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । १०८ ।
"पुराकृतयुगे . . .
व्याघ्रपाद इति ख्यातो . . .

व्याघ्रपुच्छः, पुं, (व्याघ्रस्य पुच्छमिव यस्य ।) एरण्डवृक्षः । . . .
लाङ्गूलश्च ॥

व्याघ्राटः, पुं, (व्याघ्र इव अटतीति पचाद्यच् ।) भरद्वाजपक्षी ।

व्याघ्रादनी, स्त्री विरला । इत्यमरः ।

व्याघ्रास्यः, पुं, (व्याघ्रस्य . . .
विडालः । इति शब्दचन्द्रिका ।
स्त्री ॥

व्याघ्री, स्त्री, (व्याघ्र+ङीष् ।) . . .
इत्यमरः । व्याघ्रपत्नी च । (. . .
१९ । १७ ।
"तस्याः परिभवो . . .

व्याजः, पुं, (. . .
नेनेति । वि+अज+घञ् । . . .
नास्ति ।) कपटः । स तु . . .
वञ्चनमात्रफलम् । इति . . .
अपदेशः । स कारणान्तरोप-
रोहाय वचनम् । व्याजोऽत्र
ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि
. . . यमभिप्रायगोपनपरः । . . .
पनः । इत्ययथार्थयोर्भेदः ।
अन्यथोत्पादनमिव व्याज इति
अन्यमुद्दिश्य अन्याथमङ्गानि
लक्षीकृत्योद्दिश्य व्याजोऽयं
इत्यमरभरतः ॥

व्याजनिन्दा, स्त्री, (व्याजेन निन्दा ।) अलङ्कारविशेषः । यथा,—
"निन्दाया निन्दया व्यक्तिर्व्याजनिन्द . . .

(उदाहरणं यथा,—
. . .

व्याजस्तुतिः, स्त्री, (व्याजेन स्तुतिः
स्तुतिश्च ।) कपटप्रशंसा ।
"उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यां . . .
इति

(उदाहरणं यथा,—
"कः स्वर्धुनि ! विवेकस्ते पापिनो . . .

व्याजोक्तिः, स्त्री, (व्याजेन उक्तिः ।) अलङ्कारविशेषः । यथा,—
"व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य . . .
इति . . .

(उदाहरणं यथा,—
"सखि ! पश्य . . .

व्याडः, पुं, सर्पः । मांसभक्षकपशुः ।
(यथा, मार्कण्डेये । । ११ । १० ।

[illegible]

इति [illegible] ।

[illegible]

इति [illegible] ।

[illegible] यथा,—

"[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥"

इति [illegible] अध्यायः ॥

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible] यथा,—

"[illegible] ।

[illegible] ॥"

इति [illegible] ।

[illegible] यथा,—

"[illegible] ।

[illegible] ॥"

इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १० अध्यायः ॥

[illegible] इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

"विद्धा मर्मा व्याधविमोचितेन

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ॥"

इत्युद्भटः ॥)

[illegible] इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ ।

"[illegible] ॥")

[illegible] (व्याधादिः ।) [illegible] । इति [illegible] । ([illegible])

[illegible] इति हेमचन्द्रः ॥

व्याधिः, पुं, (विशेषेण आधीयतेऽनेन । वि + आ + धा + कि ।) [illegible] इति [illegible] । कुष्ठम् । रोगः । इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे । ११ । ६ । ८ ।

"[illegible] व्याधिः [illegible]-

[illegible] ।

[illegible] ॥")

[illegible] । इति रत्नमालायाम् व्याधिभेदो यथा,—

"[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ॥"

इति गारुडे १६४ अध्यायः ॥

[illegible] कुष्ठम् ॥ * ॥ अथ कुष्ठस्य चिकित्सा ।

"[illegible] कुष्ठे ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible] कुष्ठघ्नः ॥"

[illegible] इति लोके । [illegible] ॥ * ॥

"[illegible] ।

[illegible] कुष्ठरोगं [illegible] ॥"

[illegible] इति लोके । [illegible] ॥ * ॥

"[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] फलानि च ।

[illegible] दलानि च ।

[illegible] प्रकल्पयेत् ।

[illegible] ॥

[illegible] समाः ।

[illegible] ॥

[illegible] संयुतम् ।

खदिरासननिम्बानां घनं क्वाथेन भावयेत् ॥

[illegible] च ।

[illegible] शुभे दिने ॥

मधुना [illegible] खदिरासनवारिणा ।

[illegible] भवेत् ।

जीर्णे तस्मिन् समश्नीयात् स्निग्धं लघु हितं च यत् ॥

विचर्चिकोदुम्बरपुण्डरीक-

कापालदद्रुकिटिभालसादि ।

[illegible]

कफप्रकोपं विविधं किलासम् ॥

भगन्दरश्लीपदवातरक्त-

[illegible] रोगान् ।

[illegible]

[illegible] निहन्ति ॥

[illegible]

[illegible] ।

[illegible] विहन्ति

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ॥"

[illegible] । [illegible] भावयेत् ।

[illegible] भावयेत् । [illegible] ॥ * ॥

[illegible] गुग्गुलो-

र्दश च ।

[illegible] ॥

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ॥

इमे रचिता वटिका मधुसर्पिमिश्रा निलेत्-

प्रातः ।

[illegible] ॥

[illegible] गुल्मांश्च ।

[illegible] स्वायम्भुवो [illegible] ॥

[illegible] । [illegible] । स्वायम्भुवो गुग्गुलुः ॥ * ॥

"[illegible] यथा ।

[illegible] ॥

[illegible] च ।

[illegible] गुग्गुलुः ॥

[illegible] गुटिकां कारयेद्भिषक् ।

[illegible] यथा ॥

[illegible] च ।

[illegible] ॥

[illegible] नियच्छति ।

व्याधिं [illegible] ॥"

एकविंशतिको गुग्गुलुः ॥ * ॥

"वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः कैशोरकाभिधः ।

कुष्ठानां वातरक्तानां नाशयेत् परमौषधम् ॥"

इति कैशोरको गुग्गुलुः ॥ * ॥

"भल्लातकं प्रस्थयुगं छित्त्वा द्रोणजले क्षिपेत् ।

प्रस्थद्वयं गुडूच्याश्च क्षुण्णं तत्राम्भसि क्षिपेत् ॥

चतुर्थांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।

वस्त्रपूते कषाये च वक्ष्यमाणानि निक्षिपेत् ॥

[illegible] तथा ।

सितां प्रस्थमितां दद्यात् प्रस्थार्द्धमाक्षिकं क्षिपेत्

[illegible] ।

सर्वमेतत् घनीभूते पावकादवतारयेत् ॥

सप्त चैतानि चूर्णानि सूक्ष्मी विलमितान्यथा ।
काकुची चाथ रद्रमः पिचुमर्दी करीनकौ ॥
धात्री राचिश्च मञ्जिष्ठा मरिचं नागरं कणा ।
यवानी सैन्धवं मुस्तं लगीला नागकेशरम् ॥
पर्पटः चक्रकं बालमुशीरं चन्दनं तथा ।
गोक्षुरस्य च बीजानि कर्पूरो रक्तचन्दनम् ॥
पृथक् पलार्द्धमात्राणां चूर्णमेषामिह चिपेत् ।
पलमात्रमिदं प्रातः समश्नीयाज्जलेन हि ॥
नाशयेदवलेहोऽयं कुष्ठानि निखिलान्यपि ।
वातरक्तानि सर्व्वाणि सर्व्वाण्यर्शांसि सेवितः ॥
व्यायाममातपं वह्निमम्लं मांसं दधि त्यजेत् ।
तैलाभ्यङ्गं तथाध्वानं नरो भल्लातके ग्रहीत् ॥"

इति अमृतभल्लातकावलेहः ॥ ० ॥

"निम्बं गोपाश्वया कट्वी मायन्ती चिफला वचम् ।
पर्पटाबल्गुजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥
पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्सकम् ।
श्यामेन्द्रवारुणी मूर्व्वा विड़ङ्गेन्द्रयवागलम् ।
छिन्नपर्णोऽन्वता द्रेका पटोलारग्वधोद्भवम् ।
क्वाथारग्वधमाञ्जल्यादेभीचटापलम् ॥
मञ्जिष्ठा लाङ्गली रास्ना नक्तमालं पुनर्नवा ।
दन्ती विजयसारश्च भृङ्गराजकुरण्टकम् ॥
अङ्कोठकश्च प्राकोटं द्विपलांशं पृथक् पृथक् ।
गृह्णीयात्तानि सर्व्वाणि जलद्रोणे प्रचिप्य वै ॥
अष्टमांशावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ।
विधाय वाससा पूतं स्थापयेत्ताम्रजे कटे ॥
भल्लातकसहस्राणि चिन्ना चीण्यमथोऽम्भसि ।
पचेदष्टावशेषन्तु कषायमवतारयेत् ॥
तच वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
गुडस्य च तुलां दत्त्वा लेहवत् साधु साधयेत् ॥
भल्लातकसहस्राणि सप्त बीजानि निःक्षिपेत् ।
त्रिकटुः त्रिफला मुस्तं विड़ङ्गं चक्रकं तथा ॥
चन्दनं सैन्धवं कुष्ठं दीप्यकञ्च पलं पलम् ।
चौगन्धर्यं चिपेत्तच चातुर्जातं पलं पृथक् ॥
महाभल्लातको ह्येष महादेवेन भाषितः ।
प्राणिनां हितकामाय सर्व्वेष्वौषं प्रयोजितः ॥
श्वित्रमौदुम्बरं दद्रुमृक्षजिह्वं सकाकणम् ।
पुण्डरीकञ्च चर्म्माख्यं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥
कण्डूं कापालकं कुष्ठं पामानञ्च विपादिकाम् ।
वातरक्तं चड्डर्शांसि पाण्डुरोगं भ्रमत्क्रमीन् ॥
रक्तपित्तमुदावर्त्तकासश्वासं भगन्दरम् ।
सदाभ्यासेन पलितमामवातं सुदुस्तरम् ।
नियन्त्रणस्तु कथितो विहाराहारमैथुनैः ।
कुरुते परमां कान्तिं प्रदीप्तं जठरानलम् ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं छिन्नातोयं पयोऽथवा ।
भोजने तु सदा त्याज्यमुष्णमम्लं विशेषतः ॥"
गोपा श्वेत चाउ इति लोके । यत आह
निघण्टः ।

"शारिवा शारदा स्फोटा गोपकन्या प्रता-
निका ॥"

सहायको गोपीशब्दश्च यत आह । गोपी
श्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा इत्य-
मरः । गोपाङ्गना गोपवल्ली लताक्षा काष्ठ-
शारिवेति भरतटीका: ॥ अनन्ता अनीम् ।
अरण्यगुणः नीमरावी । अनन्ता दुरालभा ।
चन्दनं श्वेतम् । भार्गी बनापि कालकारो-
लाम् । श्यामा अश्वा भाद । कृष्णिकर्णी,
छिन्नरुहा । द्रेका वका इति । अश्रोक: फणि-
वत् । लगवेत: चलवेतस: । उभयावर्णं चारग्व-
धाख्यम् । कुरण्टक: कटसरैया । दीप्यक:
इति यवानी । महाभल्लातकः ॥
"मञ्जिष्ठा त्रिफला तिक्ता वचा दारु निशा-
मृता ।
निम्बश्चैषां कषः क्वाथः सर्व्वकुष्ठानि नाशयेत् ॥"

इति लघुमञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ ० ॥

"मञ्जिष्ठा वाकुची चक्रमर्द्दश्च पिचुमर्द्दकम् ।
हरीतकी हरिद्रा च धात्री वासा शतावरी ॥
बला नागबला मूलं मधुकं गुडूचीपि च ।
पटोलस्य शमोयोर्ये गुडूची रक्तचन्दनम् ॥
मञ्जिष्ठादिरयं क्वाथः कुष्ठानां नाशनः परः ।
वातरक्तस्य शमनो ह्यद्भुतमण्डलनाशनः ॥"

इति मध्यममञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥ ० ॥

"मञ्जिष्ठा कुटजामृता घनवचा शुण्ठी हरिद्रा
द्वयं
शुद्धारिष्टपटोलकुष्ठकटुका भार्गी विड़ङ्गा-
मृतम् ।
मूर्व्वा दारु कलिङ्गभृङ्गमगधा चावन्ति पाठा
वरी
गायत्री त्रिफला किरातकमहानिम्बा सना-
रग्वधम् ।
श्यामा वल्गुजचन्दनं सवरुकं दन्ती कण्टा
कोट्रयं
वासा पर्पटशारिवा प्रतिविषानन्ता विशाला
जलम् ।
मञ्जिष्ठादिरयं कषायविधिना नित्यं पुमान् यः
पिबेत्
सप्तदोषा रुधिरेण यान्ति विलयं कुष्ठानि
चाष्टादश ।
नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति रक्ता-
मया
श्लीपदपैत्तिकानि गृध्रसी नयनजा रोगाः प्रशा-
म्यन्ति च ॥"
अरिष्टः निम्बः । कलिङ्गः इन्द्रयवः । भृङ्गं
भृङ्गरा । वरी शतावरी । गायत्री खदिरः ।
असन: विजयसारः । श्यामा प्रियङ्गुः ।
चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् । शारिवा शाउ ।
अनन्ता दुरालभा । विशाला इन्द्रवारुणी
इति । जलं गन्धवाला । इति मञ्जिष्ठादिक्वाथः ॥
"मरिचं त्रिवृता मुस्ता हरितालं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च चीरमर्कस्य तत्त्वम् ।
गोमयस्य रसं कुर्य्यात् प्रत्येकं कर्षसम्मितम् ॥
विषस्यार्द्धपलं देयं तैलं प्रस्थमितं कटु ।
पचेच्चतुर्गुणे मीरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा ॥
मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम् ।

...कामस्याङ्क... निर्वं निर्ज...
...नेनसैन्धभोत् वर्ज्ज सर्व्वा...
पुण्डरीकं तथा दद्रु...

इति मरिच...

"मरिचं त्रिवृता दन्ती चै...
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं
विशाला करवीरश्च...
त्रिवृत्तं...
निशोथः कुष्ठो निम्ब...
समाक्षो गजमालञ्च मरिचे...
ज्योतिष्मती च प्रपिवा तिक्ता...
आर्द्रकं कटुतैलञ्च...
तथाच गोमूत्रैश्च...
मरिचाद्यमिदं तैलं...
विपाचितेन तैलेन नाशयेत्...

कृष्णः पलितं...
अभ्यङ्गेन प्रशमेत्...
तुषस्य वत्सरेण शोताः सर्व्वा रसं
तानामपि वरो श्रेष्ठ च...

कृष्णोऽहं सुरक्तो वा यत्रो...
विनिर्मथ्य च तं...
ज्योतिष्मती मात्रकहृत्याग्ने दोषे ।
मरिचादितैलम् ॥ ० ॥
"तान्त्रकस्य तु पत्राणि वस्त्र च...
अधःखनेत् तदूर्ध्वं च द्रवाणं...
पुनर्नवायाः सर्व्वे...
द्विगुणं ततस्तामृत् यवर्त्तं अति
कुर्य्यात् चक्रिका ताम्र...
पुनर्नवायमसाङ्गार्द्रैः...
पूरयेच्च ततः पारं सह्येर...
चारस्योपरि तां दद्यात्...

तत आच्छादनं दत्त्वा मुद्रां कुर्य्यात्
स्थाली चुल्ल्यां विधायाधिमनर्दं

निश्चरमहीरात्रं पचनं तेन...
स्वाङ्गशीतं समुत्तार्य
तालकेश्वरनामायमुक्तो गुञ्जामितो...
गुडूच्यादिकषायेन सहावेशम् ।
अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं
विसर्पदेशजं रोगं दुस्तरं च
एतद्विषवसेवी तु लवणादी...
तथा कटुरसं वह्निमातप...
लवणं यः परित्यक्तुं न...
स तु सैन्धवमश्नीयात् मधुरोरसो
इति तालकेश्वरो रसः

"तालकताम्रशिलाक्षतं टङ्कण
गन्धार्को हिङ्गुलौ क्षारान्मलादिः-
चक्रदं पुटितं घोटा भूधरे शकं लिस
षट्पदं विफलं ताम्रं लौहभस्म च...

...र्द्दितं एवं विमर्द्दयं विषं पिबेत् ।
... माक्षिकं खादिरादिवीजसंयुतम् ॥
...वाकुचीवीजैः कर्षं तिलशालः परम् ।
...श्चरदामायं ममेषुदरी रसः ॥"
...मारिमं ताम्रम् । इति द्वितीयपताकेश्वरो
... ॥ ॥

"रसो गन्धिकावकमयः पुरो वा
शिलाजतु स्वर्णपमिन्द्रकश्च ।
वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-
बीजं पृथग्भागचतुष्टयञ्च ॥
छन्दहं सर्व्वं मधुना पृतेन
इतस्य पापे निहितं प्रयत्नात् ।
कर्षं भवेत् प्रकटमस्य पथ्यं
प्रायोदनं दुग्धमधुत्रयञ्च ॥
विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि
सदेवेन स्मरतुल्यमूर्त्तिः ।
दारापरित्याग एव प्रदिष्टो
निषेवितं तत्र निबद्धकन्ते ॥"

...मयश्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । धमि-
...त्रकम् । विषतिन्दुकः कुचिला । वरा
...फला । इत्यादि विषलान्तं सर्व्वं तुल्यम् ।
...तसमभ्रकम् । करञ्जवीजञ्च पृथक् चतुर्गुणं
...न् । तत्र कुष्ठे वह्मले सति तिलोदनमेव
...म् । इति गलत्कुष्ठाधिकारः । इति भाव-
...शः ॥ ॥ । अथ सर्व्वव्याधिहरकवचम् ।

हरिरुवाच ।

...र्व्वव्याधिहरं वक्ष्ये वैष्णवं कवचं शिवम् ।
...न रक्षा कृता शम्भोः श्वेतं रचयतः पुरा ॥
...स्य देवमीशानमजं नित्यमनामयम् ।
...र्व्वेश्वरं विष्णुं सर्व्वव्यापिनमव्ययम् ॥
...प्राभ्यहं प्रनिशं नमस्कृत्य जनार्द्दनम् ।
...मोघाप्रतिमं सर्व्वं सर्व्वदुःखनिवारणम् ॥
...विक्रमांश्रयतः पातु कृष्णो रक्षतु पृष्ठतः ।
...रिमें रक्षतु शिरो हृदयञ्च जनार्द्दनः ॥
...मो मम हृषीकेशो जिह्वां रक्षतु केशवः ।
...तु नेत्रे वासुदेवः श्रोत्रे सङ्कर्षणोऽवतु ॥
...म्नः पातु मे घ्राणमनिरुद्धश्च चर्म्मकम् ।
...नमाली गलस्यान्तं श्रीवत्सो रक्षतादरः ॥
...र्श्वं रक्षतु मे चक्रं वामं दैत्यनिवारणः ।
...क्षिणन्तु गदा देवी सर्व्वासुरनिवारिणी ॥
...दरं मुषलं पातु पृष्ठं मे पातु लाङ्गलम् ।
...ऊर्द्ध्वं रक्षतु मे शार्ङ्गं जङ्घे रक्षतु नन्दकः ॥
...र्ष्णी रक्षतु शङ्खश्च पद्मं मे चरणावुभौ ।
...सर्व्वकार्य्यार्थसिद्ध्यर्थं पातु मां गरुडः सदा ॥
...राहो रक्षतु जले विषमेषु च वामनः ।
...टव्यां नरसिंहश्च सर्व्वतः पातु केशवः ॥
...हिरण्यगर्भो भगवान् हिरण्यं मे प्रयच्छतु ।
...सांख्याचार्य्यस्तु कपिलो धातुसाम्यं करोतु मे ॥
...श्वेतद्वीपनिवासी च श्वेतद्वीपं नयत्वजः ।
...सर्व्वान् शत्रून् सूदयतु मधुकैटभसूदनः ॥
...ष्णुः सदा विकिरतु किल्विषं मम विग्रहात् ।
...सौ मत्स्यस्तथा कूर्म्मः पातु मां सर्व्वतो दिशम् ॥

त्रिविक्रमस्तु मे देवः सर्व्वान् पापान् निकृन्ततु ।
नरनारायणौ देवौ बुद्धिं पालयतां मम ।
शेषो मे निर्म्मलं ज्ञानं करोत्वज्ञाननाशनम् ।
वडवामुखो नाशयतु कल्मषं यत् कृतं मया ॥
पद्भ्यां ददातु परमो सुखं मूर्द्ध्नां मम प्रभुः ।
दत्तात्रेयः कलयतु सपुत्रपशुबान्धवम् ॥
सर्व्वानरीन्नाशयतु रामः परशुना मम ।
रक्षोघ्नस्तु दाशरथिः पातु नित्यं महाभुजः ॥
शत्रून् मे समरे हन्याद्रामो यादवनन्दनः ।
प्रलम्बकेशिचाणूरपूतनाकंसनाशनः ॥
कृष्णस्य यो बालभावः स मे कामान् प्रयच्छतु ।
अन्धकारं तमो घोरं पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥
पश्यामि भयसन्त्रस्तः पाशहस्तमिवान्तकम् ।
ततोऽहं पुण्डरीकाक्षमच्युतं शरणं गतः ॥
धन्योऽहं निर्भयो नित्यं यस्य मे भगवान् हरिः ।
ध्यात्वा नारायणं देवं सर्व्वोपद्रवनाशनम् ॥
वैष्णवं कवचं बद्ध्वा विचरामि महीतले ।
अप्रधृष्योऽस्मि भूतानां सर्व्वदेवमयो ह्यहम् ॥
स्मरणाद्देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
सिद्धिर्भवतु मे नित्यं यथामन्त्रमुदाहृतम् ॥
यो मां पश्यति चक्षुर्भ्यां यांश्च पश्यामि चक्षुषा ।
सर्व्वेषां पापदुष्टानां विष्णुर्बध्नाति चक्षुषा ॥
वासुदेवस्य यच्चक्रं तस्य चक्रस्य ये त्वराः ।
ते छिन्दन्तु च पापं मे मम हिंसन्तु हिंसकान् ॥
राक्षसेषु पिशाचेषु कान्तारेष्वटवीषु च ।
विवादे राजमार्गेषु द्यूतेषु कलहेषु च ॥
नदीसन्तरणे घाते संप्राप्ते प्राणसंशये ।
अग्निचौरनिपाते च सर्व्वग्रहनिवारणे ॥
विद्युत्सर्पविषोद्वेगे रोगे च विघ्नसङ्कटे ।
जप्यमेतज्जपेन्नित्यं शरीरे भयमागते ॥
अयं भगवतो मन्त्रो मन्त्राणां परमो महान् ।
विख्यातं कवचं गुह्यं सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥
स्वमायाकृतिनिर्म्माणकल्पान्तगहनो महत् ।
अनाद्यन्त जगद्बीज पद्मनाभ नमोऽस्तु ते ॥
ॐ कालाय स्वाहा । ॐ कालपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ कृष्णाय स्वाहा । ॐ कृष्णपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ चण्डाय स्वाहा । ॐ चण्डपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ प्रचण्डाय स्वाहा । ॐ प्रचण्डपुरुषाय
स्वाहा । ॐ सर्व्वाय स्वाहा । ॐ सर्व्वपुरुषाय
स्वाहा । ॐ नमो भुवनेशाय त्रिलोकधात्रे
इहिटि मिहिटि स्वाहा । ॐ नमो अये अभये
ये ये सत्त्वा या पापचरा वैया दैत्यदानव-
यक्षराक्षसभूतपिशाचकूष्माण्डापस्मारकोच्छा-
दनज्वरादीनामैकाहिकद्वितीयकतृतीयकचातुर्थकमौ-
हूर्त्तिकदिनज्वररात्रिज्वरसन्ध्याज्वरसर्व्वज्वरा-
दीनां लूताकीटकण्टकपूतनाभुजङ्गस्थावरजङ्गम-
विषादीनामिदं शरीरं ममापथ्यं भवतु
तुमुलुस्फुटप्रकटोत्कटविकटदंष्ट्रपूर्व्वतो रक्ष ।
ॐ हैं हैं दिनकर सहस्रकाल समावृतो
जय महिमतो रक्ष । ॐ निवि निवि प्रदीप्त-
ज्वलनज्वालाकारा महा[illegible] [illegible]रतो रक्ष ।
ॐ सिलि सिलि दिलि [illegible] [illegible]हि गौरि

गान्धारि विषमोह विषविषमोहं मोहयतु
स्वाहा । इवियतो रक्ष मां अमुकस्य सर्व्व-
भूतभयोपद्रवेभ्यो रक्ष रक्ष जय जय विजयते
न हीयते विग्रमोऽहं कृतवान् यते । भयरूप
भयदोभयोऽभयं दिशतु ममासात् सादनमच्युतः ।
तदुदरमखिलं विशन्तु लोका युगपरिवर्त्तसहस्रं
यथासमनमिव प्रविशन्ति कलयन्तो ॥
वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ।
सर्व्वज्वरान्मम घ्नन्तु विष्णुर्नारायणो हरिः ॥"
इत्यादिमहापुराणे गारुडे सर्व्वव्याधिहरविष्णु-
कवचं नाम २०० अध्यायः ॥

व्याधिघातः, पुं, (व्याधेर्घातो यस्मात् ।) आर-
ग्वधवृक्षः । इत्यमरः ॥

व्याधितः, त्रि, (व्याधिः संजातोऽस्येति । तारका-
दित्वादितच् ।) व्याधियुक्तः । तत्पर्य्यायः ।
आमयावी २ विकृतः ३ अपटुः ४ आतुरः ५
अभ्यमितः ६ अभ्यान्तः ७ । इत्यमरः ॥ रोगी
८ । इति जटाधरः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
"दरिद्रान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेश्वरे धनम् ।
व्याधितस्यौषधं पथ्यं नीरुजस्य किमौषधैः ॥")

व्याधिहन्ता, [ऋ] पुं, (व्याधेर्हन्ता ।) वाराही-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ व्याधिघातके,त्रि ॥

व्याधुतः, त्रि, (वि+आ+धु+क्तः ।) कम्पितः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

व्याधूतः, त्रि, (वि+आ+धू+क्तः ।) कम्पितः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
१ । ३८ ।
"उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुर-
क्रीड़त्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्ण-
ज्वराः ॥")

व्यानः,पुं, (व्यानिति सर्व्वशरीरं व्याप्नोतीति । वि+
आ+अन+अच् ।) शरीरस्थपञ्चवायुन्तर्गत-
सर्व्वशरीरगवायुः । इत्यमरः ॥ इमे प्राणादयः
पञ्चवायवः शरीरे तिष्ठन्ति ते च नियत-
स्थानस्थाः । यदाहुः ।
"हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।
उदानः कण्ठदेशे च व्यानः सर्व्वशरीरगः ॥"
इति ॥
एवं तद्व्यापाराश्च यथा,—
"अन्नप्रवेशनं मूत्राद्युत्सर्गोऽन्नविपाचनम् ।
भाषणादि निमेषादि तद्व्यापाराः क्रमादमी ॥"
इति भरतः ॥
श्रीधरस्वामिमते तत्कर्म्म । व्यायमम् । वाक्-
यमप्रमारणादि । यदाह च ।
"व्यानो व्यानशयत्यङ्गं सर्व्वव्याधिप्रकोपकः ।
महार्त्तनस[illegible] [illegible]दानकारणः ॥
म [illegible] [illegible]र्गुणपर्य्ययेरपि ।
[illegible] [illegible]द्धश्च निरन्तरम् ।
[illegible] [illegible]मर्म्मपदः ॥"
। शारदातिलकटीका ॥

व्यापक [illegible] व्याप्+ण्वुल् ।) [illegible]
[illegible]

[illegible]

अन्तुश्चेयरूपा च द्वापरे संशया प्रिया।
कलौ महाप्रमता च सर्वत्र व्यापिका भवेत्।
कल्पेन भर्म भाषा अमक्षेत्र युगे युगे॥"

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १ अध्यायः॥

व्यापारः, पुं, (वि+आ+पृ+घञ्।) कर्म। यथा,—
"स्यात् प्राणवियोगफलको व्यापारो हननं स्मृतम्।
रागाद्वेषात् प्रमादाद्वा स्वतः परत एव वा॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतमिताक्षरावचनम्॥

(व्याक्षमम्। इति मल्लीनाथः। यथा, कुमारे। ६। २९।
"व्यापारकम्मणो तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति।
प्रायेणैवंविधे कार्य्ये पुरन्ध्रीणां प्रगल्भता॥"
तत्त्वज्ञाने सति तत्प्रयत्नः। इति न्याय-दर्शनम्। यथा, भाषापरिच्छेदे।
"तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनको व्यापारः सोऽपि बहु-विधः॥")

व्यापारी, [न्] त्रि, (व्यापारोऽस्यास्तीति। व्यापार+इनिः।) व्यापारविशिष्टः। व्याव-सायी। यथा,—
"व्यापारोपार्जिताचारी रत्नादिविक्रयी च यः।
न याति नरकं तस्य नार्जितेन धनं च॥"

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम्॥

व्यापी, [न्] पुं, (व्याप्नोति सर्वमिति। वि+आप+णिनिः।) विष्णुः। यथा,—
"अजरः सर्वगो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकृत्॥"

इति महाभारते।

तस्य सहस्रनामस्तोत्रे। १३। १४९। ८४॥ त्रि, व्यापकः। यथा,—
"निगमकल्पितरो वा नृपतेश्च पुण्या सदा तिथिः।
अत्र पुण्यादरस्तस्य पारिकालता॥"

इति तिथ्यादितत्त्वधृतपराशरवचनम्॥

व्यापृतः, पुं, (वि+आ+पृ+क्तः।) कर्म-सचिवः। यथा,—
"नियुक्तो कर्मसचिव आयुक्तो व्यापृतश्च सः॥"

इति हेमचन्द्रः।

[illegible]

व्याप्तं, त्रि, (वि+आप्+क्तः।) [illegible]

[illegible]

व्याप्तिमान्, [त्] पुं, [illegible]

[illegible]

[illegible]

...नि बाधन्ते व्यायामसपरे जनाः॥")

...गुणादि यथा,—

...लाभो हि यदा पथ्यो बलिनो स्निग्ध-
भोजिनाम्।
...शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः॥
...ऋतुषु सर्व्वेषु नरैरात्महितार्थिभिः।
...र्द्धेन तु कर्त्तव्यो व्यायामो हन्त्यतो यथाम्॥
...ललाटे नासायां यदा घर्म्मः प्रवर्त्तते।
...र्द्धं तं विजानीयाद्वायसोच्छ्वासमेव च॥
...र्यं कर्त्तव्यमथो सोढुं शिशिराद्यिनुता।
...व्याधयोऽपि चाहित्य व्यायामादुपजायते॥
...व्यायामं कुर्व्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम्।
...विदग्धं वा निर्द्दोषं परिपच्यते॥
...व्यायामवद्गात्रमथ सौख्यावकर्षणम्।
...व्यायामिनं मर्त्यं मर्द्दयन्त्यरयो बलात्॥
...नं सहसाक्रम्य जरा समधिगच्छति॥
...व्यायामदृढगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्त्तितस्य च।
...व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः॥
...कृतिनो वयो शीघ्रो कायो व्यागी चलातुरः॥
...बालान् वृद्धांश्च सीर्य्यो व्यायामं परिवर्ज्जयेत्॥
...पिपासार्त्तो बालो वृद्धोऽजीर्णी च संत्यजेत्।

...नैत्यादाः सत्त्वानां ... विगं प्रजायते॥
तथा ... जायते॥"
इति काशीखण्डः॥

व्यालीनः, पुं, (वि+आ+लीन+घञ्।) दन्तिविग्रहप्रकारविशेषः। यथा,—
"व्यालीढमतङ्गानां भावः प्रहरणं स्मृतः।
व्यालीनः समवायाभ्यां विच्छिद्य सामसा इति॥
व्यालीनप्रहाराः स्युः सर्व्वाङ्गसंस्थादिषु॥"
इति हेमचन्द्रः॥

(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे। ६। ४१६।
"व्यालीढमते आलीढ ... ।
... ॥
... ।
... ॥
... ।
... ॥")

व्यालः, पुं, (विशेषेण आसमन्तात् अलतीति। अल भूषणादौ+अच्।) सर्पः। श्वापदः। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः। ६। ४६।
"व्यालस्तथा ... ।
... जरायुजाः॥")
दुष्टगजः। इति मेदिनी॥ (यथा, माघे। १२। २८।
"व्यालद्विपा यन्तृभिरुन्मदिष्णवः
कथञ्चिदारादपथेन निन्यिरे॥")
चित्रकः। व्याघ्रः। इति राजनिर्घण्टः॥ राजा। इत्यमरटीकायां मथुरेशः॥

व्यालः, त्रि, (वि+आ+अल+अच्।) शठः। धूर्त्तः। इति जटाधरः॥

व्यालकः, पुं, (व्याल एव। स्वार्थे कन्।) दुष्टगजः। तत्पर्य्यायः। गम्भीरवेदी २ अङ्कुशदुर्द्धरः ३ व्यालकः ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (श्वापदः। यथा, महाभारते। १३। ११९। ७५।
"जायते व्यालकश्चापि मासं तस्मात्तु मानुषः॥")

व्यालखड्गः, पुं, व्यालनखः। इति राजनिर्घण्टः॥

व्यालगन्धा, स्त्री, (व्यालस्येव गन्धो यस्याः।) नाकुली। इति राजनिर्घण्टः॥

व्यालग्राहः, पुं, (व्यालं गृह्णातीति। व्याल+ग्रह+अण्।) व्यालग्राही। इत्यमरटीकायां भरतः॥ (यथा, मनुः। ८। २६०।
"व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः॥")

व्यालग्राही, [न्] पुं, (व्यालं गृह्णातीति। ग्रह+णिनिः।) सर्पधारी। सर्पखेलकः। साप्डिया इति वादिया इति च भाषा। तत्पर्य्यायः। आहितुण्डिकः २। इत्यमरः॥ जाङ्गुलिः ३ जाङ्गलिः ४ आहितुण्डिकः ५ व्यालग्राहः ६ गारुडिकः ७ विषवैद्यः ८। इति शब्दरत्नावली॥

व्यालजिह्वा, स्त्री, (व्यालस्य जिह्वेव आकृतिर्यस्याः।) महासमङ्गा। इति राजनिर्घण्टः॥ (व्यालजिह्वा च॥)

व्यालदंष्ट्रः, पुं, (व्यालस्य दंष्ट्रेव ...) गोक्षुरः। इति राजनिर्घण्टः॥

व्यालनखः, पुं, (व्यालस्य नख इव आकृतिर्यस्य।) गन्धद्रव्यविशेषः। बघनखा इति हिन्दी भाषा। तत्पर्य्यायः। कूटमः २ चक्रनायकः ३ चक्री ४ चक्रकारः ५ व्याघ्रपत् ६ व्याघ्रनखः ७ दीपिनखः ८ खपुरः ९ व्यालपाणिजः १० व्यालायुधः ११ व्यालबलः १२ व्यालखड्गः १३। अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। कषायत्वम्। कफवातकुष्ठकण्डूव्रणनाशित्वम्। वर्ण्यत्वम्। मौक्ष्यप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

व्यालपत्रा, स्त्री, (व्यालानि तीक्ष्णानि पत्राणि यस्याः।) एर्व्वारुः। इति राजनिर्घण्टः॥

व्यालबलः, पुं, व्यालनखः। इति राजनिर्घण्टः॥

व्यालमृगः, पुं, (व्यालो हिंस्रो मृगः पशुः।) चित्रव्याघ्रः। चिता बाघ इति भाषा। इति महाभारते राजधर्म्मः॥ (यथा, महाभारते। ३। १६६। ३।
"रथनेमिस्वनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत।
पृथक् व्यालमृगाणाञ्च पक्षिणामिव सर्व्वशः॥")

व्यालम्बः, पुं, (विशेषेण आलम्बते इति। वि+आ+लम्ब+अच्।) रक्तैरण्डः। इति वैद्यकम्॥ (लम्बमाने, त्रि। यथा, महाभारते। ७। ८८। १०।
"व्यालम्बहस्तान् संवृत्तान् सपक्षानिव पर्व्वतान्॥")

व्यालायुधं, क्ली, (व्यालस्यायुधं नख इव आकृतिर्यस्य।) नखीनामगन्धद्रव्यम्। इत्यमरटीकायां मथुरेशः॥

व्यालायुधः, पुं, (व्यालस्यायुधमिवाकृतिर्यस्य।) व्यालनखः। इति राजनिर्घण्टः॥

व्यावक्रोशी, स्त्री, (वि+अव+क्रुश+"कर्म्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्।" ३। ३। ४३। इति णच्। ततः "णचः स्त्रियामञ्।" ५।४।१४। इति स्वार्थे अञ्। "न कर्म्मव्यतिहारे। ७। ३। ६। इति ऐच्-प्रतिषेधः। स्त्रियां ङीप्।) परस्पराक्रोशनम्। इति स्त्रीलिङ्गसंग्रहटीकायां भरतः॥

व्यावभाषी, स्त्री, (वि+अव+भाष+णच्। स्वार्थे अञ्। ङीप्।) व्यावक्रोशी। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

व्यावर्त्तः, पुं, (वि+आ+वृत+घञ्।) नाभिकण्टकः। इति शब्दरत्नावली॥ तत्र व्यावर्त्तकोऽपि पाठः॥

व्यावहारी, स्त्री, (वि+अव+हृ+णच्। स्वार्थे अञ्। ङीप्।) परस्परहरणम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

व्यावहासी, स्त्री, (वि+अव+हस+णच्। स्वार्थे अञ्। ङीप्।) परस्परहसनम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥

व्यावृत्तः, त्रि, (वि+आ+वृत+क्त।
यथा। इते तु
व्यावृत्तश्च॥ (...

व्यावृत्तिः, स्त्री, (वि+आ+वृत्+क्तिन् ।) खण्डनम् । यथा,—
"अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयो-
रतद्व्यावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ।
स कस्य स्तोतव्यः कतिविधगुणः कस्य विषयः ।
पदे त्वर्व्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥"
इति महिम्नस्तोत्रम् ॥
व्यावृत्तिः । यथा । सर्व्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोषो न विपक्षव्यावृत्तिरपि तस्यानुगुणत्वात् । इति चिन्तामणौ असाधारण्यखण्डम् ॥

व्यासः, पुं, (वि+अस्+घञ् ।) विस्तारः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १ । ५१ ।
"विस्तीर्य्यैतत् महज्ज्ञानमृषिः संक्षिप्य चाब्रवीत् ।
इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् ॥"
"समासः संक्षेपः व्यासो विस्तारः ।" इति तट्टीका ॥) मानभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ पाठकब्राह्मणः । यथा, नैयतकालिकतत्त्वतरौ भविष्यपुराणम् ॥
"विस्पष्टमद्रुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदं तथा ।
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं कृत्स्नशो नृप ।
ब्राह्मणादिषु सर्व्वेषु ग्रन्थार्थं चार्पयेन्नृप ।
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो व्यास उच्यते ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
गोलस्य मध्यरेखा । यथा,—
"व्यासे भनन्दाग्निहते विभक्ते
खबाणसूर्य्यैः परिधिस्तु सूक्ष्मः ।
द्वाविंशतिघ्ने विहृतेऽथ शैलैः
स्थूलोऽथवा स्याद्व्यवहारयोग्यः ॥"
उदाहरणम् ।
"विष्कम्भमानं किल यत्र सप्त
तत्र प्रमाणं परिधेः प्रचक्ष्व ।
द्वाविंशतिर्यत्र परिधिप्रमाणं
तद्व्याससंख्या च सखे विचिन्त्य ॥"
इति लीलावती ॥*॥
(व्यस्यति वेदानिति । वि+आ+अस्+अण् ।) मुनिविशेषः । तस्य पर्य्यायो वेदव्यासशब्दे द्रष्टव्यः । (अस्य निरुक्तिर्यथा महाभारते । १ । १०५ । १४ ।
"यो व्यस्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानृषिः ।
लोके व्यासत्वमापेदे कार्ष्ण्यात् कृष्णत्वमेव च ॥")
स च सत्यवत्यां कन्याकाले पराशराज्जातः । [illegible] कलोद्भवः । यथा,—
"व्यासः पुराणसूत्रञ्च पप्रच्छ वाल्मिकिं यदा ।
मौनीभूतः स चकार ध्यानेन जगदम्बिकाम् ।
तदा चकार सिद्धान्तं तद्वरेण मुनीश्वरः ।
संप्राप निर्म्मलं ज्ञानं भ्रमान्धध्वंसदीपकम् ।
पुराणसूत्रं श्रुत्वा स व्यासः कृष्णकलोद्भवः ।
तां [illegible] पुष्करे ।
तदा सतो वरं प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह ।
तदा वेदविभागञ्च पुराणञ्च चकार सः ।"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ४ अध्यायः ॥*॥
तस्य जन्मान्तरं यथा,—
"अथ भूयो जगत्स्रष्टा भोःशब्देनानुनादयन् ।
सरस्वतीमुच्चचार तत्र सारस्वतोऽभवत् ।
अपान्तरतमा नाम सुतो वाक्सम्भवः प्रभुः ।
भूतभव्यभविष्यज्ञः सत्यवादी दृढव्रतः ।
तमुवाच नतं मूर्द्ध्ना देवानामादिरव्ययः ।
वेदाख्याने श्रुतिः कार्य्या त्वया मतिमतां वर ।
तस्मात् कुरु यथाज्ञप्तं ममैतद्वचनं मुने ।
तेन भिन्नास्तदा वेदा मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
ततस्तुतोष भगवान् हरिस्तेनास्य कर्म्मणा ।
तपसा च सुतप्तेन यमेन नियमेन च ।
मन्वन्तरेषु पुत्त्रत्वमेवमेतं प्रवर्त्तकः ।
भविष्यस्यचलो ब्रह्मन्नप्रधृष्यश्च नित्यशः ॥"
इति महाभारते मोक्षधर्म्मः ॥*॥
अन्यच्च ।
"सुतं त्वजनयच्छक्तिरदृश्यन्ती पराशरम् ।
काली पराशरात् जज्ञे कृष्णद्वैपायनं मुनिम् ।
द्वैपायनादरण्यां वै शुको जज्ञे गुणान्वितः ।"
इति वह्निपुराणे प्रजापतिसर्गो नामाध्यायः ॥*
युगभेदे व्यासभेदो यथा,—
"यस्मिन्मन्वन्तरे व्यासा ये ये तांस्तान्निबोध मे ।
यथा च भेदः शाखानां व्यासेन क्रियते मुने ।
अष्टाविंशतिकृत्वो वै वेदो व्यस्तो महर्षिभिः ।
वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन् द्वापरेषु पुनः पुनः ।
वेदव्यासा व्यतीता ये ह्यष्टाविंशतिसत्तमाः ।
चतुर्द्धा यैः कृतो वेदो द्वापरेषु पुनः पुनः ।
द्वापरे प्रथमे व्यस्ताः स्वयं वेदाः स्वयम्भुवा ।
द्वितीये द्वापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ।
तृतीये चोशना व्यासश्चतुर्थे तु बृहस्पतिः ।
सविता पञ्चमे व्यासो मृत्युः षष्ठे स्मृतः प्रभुः ।
सप्तमे च तथैवेन्द्रो वशिष्ठश्चाष्टमे स्मृतः ।
सारस्वतश्च नवमे त्रिधामा दशमे स्मृतः ।
एकादशे तु त्रिवृषो भरद्वाजस्ततः परम् ।
त्रयोदशे चान्तरीक्षो धर्म्मश्चापि चतुर्द्दशे ।
त्रय्यारुणः पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः ।
क्रतुञ्जयः सप्तदशे ऋणज्योऽष्टादशे स्मृतः ।
ततो व्यासो भरद्वाजो भरद्वाजात्तु गौतमः ।
गौतमादुत्तमो व्यासो हर्य्यात्मा योऽभिधीयते ।
अथ हर्य्यात्मनो वेनः स्मृतो वाजश्रवास्तु यः ।
सोमो मुख्यायनस्तस्मात्तृणबिन्दुरिति स्मृतः ।
ऋक्षोऽभूद्भार्गवस्तस्माद्वाल्मीकिर्योऽभिधीयते ।
तस्मादस्मत्पिता शक्तिर्व्यासस्तस्मादहं मुने ।
जातुकर्णोऽभवन्मत्तः कृष्णद्वैपायनस्ततः ।
अष्टाविंशतिरित्येते वेदव्यासाः पुरातनाः ।
एको वेदश्चतुर्द्धा तु तैः कृतो द्वापरादिषु ।
भविष्ये द्वापरे चापि द्रौणिर्व्यासो भविष्यति ।
व्यतीते मम पुत्त्रेऽस्मिन् कृष्णद्वैपायने मुनौ ॥"
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ३ अध्यायः ॥*॥
कूर्म्मपुराणे विपर्य्याद् विशेषः । द्वादशे द्वापरे शततेजाः । त्रयोदशे धर्म्मः । चतुर्द्दशे तरक्षुः । पञ्चदशे त्र्यारुणः । [illegible]विंशे वाजश्रवाः । [illegible]विंशे तृणबिन्दुः । त्रिंशे [illegible] । विस्तरस्तु देवीभागवते । तत्रैव द्रष्टव्यम् ।)

व्यासक्तः, त्रि, (वि+आ+सञ्ज्[illegible] विशेषासक्तः । संलग्नः । यथा,—
[illegible]
मूर्त्तिर्य्यस्य विष्णोरस्तु [illegible]

व्यासङ्गः, पुं, विशेषेण आसङ्गः । पूर्व्वमनुभावानोर्द्धमुप्रवृत्त [illegible]

व्यासमाता, [ऋ] स्त्री, ([illegible] वेदव्यासजननी । इति [illegible] पर्य्यायः । सत्यवती १ वासवी २ योजनगन्धा ३ दासेयी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ गन्धाली [illegible] इति च पाठः । काली ७ [illegible] ८ चित्राङ्गदसूः ९ [illegible] इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मत्स्योदरी १[illegible] दाशनन्दिनी १३ । इति [illegible]

व्याविद्धः, त्रि, (वि+आ+ [illegible] इति मिताक्षरा ।

व्याहतः, त्रि, (वि+आ+ [illegible] आहतः । व्यर्थः । यथा । [illegible]
न्द्रियार्थयोः सन्निकर्षविनिमयात् [illegible]
देशान्तरविषयिणी [illegible]
गौतमसूत्रे प्रत्यक्षपरीक्षाप्रकरणम् [illegible]
"व्याहतत्वात् सर्व्वाणि च [illegible]
निर्द्दिष्टाखिलदेशावधिः स यदा [illegible]

व्याहारः, पुं, (वि+आ+हृ+घञ् । [illegible] इत्यमरः ॥ (यथा, [illegible] ७१ ।
"अभिरक्ष्य शकुन्तव्याहारेषु [illegible]
पशुपक्षिव्याहारे [illegible]

व्याहृतिः, स्त्री, (वि+ [illegible] व्याहारः । मन्त्रविशेषः । यथा,—
"ओङ्कारमादितः कृत्वा
ततोऽधीयीत [illegible]
महाव्याहृतयस्त्रिसः [illegible]
प्रधानपुरुषः कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः [illegible]
सत्त्वं रजस्तमश्चैव क्रमाद्व्याहृतयः [illegible]

…रक्तम्बरं मम सावित्री स्यात्पदम्बरम् ।
…मत्तो महाभाग सारात्सार उदाहृतः ॥"
इति कौर्म्मे उपविभागे १३ अध्यायः ॥
…त्यम् । यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ६३ ।
"न हीश्वरव्याहृतयः कदाचित्
पुष्णन्ति लोके विपरीतमर्थम् ॥")
…त्रि, (वि + वे + क्तः ।) स्यूतम् । इति
…तिहिरूपकोषः ॥
…स्त्री, (वि + वे + क्तिन् ।) स्यूतिः । तन्तु-
…तिः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
…मः, पुं, (वि + उत् + क्रम + घञ् ।) क्रम-
…र्य्ययः । व्यतिक्रमः । तत्पर्य्यायः । उत्क्रमः २
…क्रमः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्य-
…र्पणे । १० ।
…त्रिन् कथितस्त चपल रे का त्वरा हं कुमारी
…ग्याहं वितर हहहा व्युत्क्रमः क्वासि
यासि ॥")
…नं,क्ली,(वि + उत् + स्था + ल्युट् ।) स्वातन्त्र्य-
…णम् । विरोधाचरणम् । इति मेदिनी ॥
…यथा, महाभारते । १४ । २८ । १६ ।
"…त्वं ते हविर्भीरा पुरुषाश्च शवरैः सह ।
…बलं परिगता व्युत्थानात् तच धर्म्मिणः ॥")
…निरोधनम् । समाधिपारणम् । इति हेम-
…न्द्रः ॥ नृत्यभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
…विशेषेणोत्थानञ्च ॥ (चित्तस्यावस्थाविशेषः ।
…नि मातङ्गलदर्शनम् ॥)
…त्तिः, स्त्री, (वि + उत् + पद् + क्तिन् ।) विशेषे-
…त्पत्तिः । संस्कारः । इति व्युत्पत्तशब्दार्थ-
…र्शनात् । यथा । शरत्कालबोधनीयत्वेन शारदा-
…शब्दानुपपत्तेस्तत् पदं तालव्यादि सारं दतालीति
…त्पत्तिस्तु काल्पनिकी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
…त्तिज्ञानम् । यथा । व्यवहारादिबाधकं विना
…तिरस्कारादपि व्युत्पत्तेः । बाधकं विना स्वसा-
…व्यस्य बाधकं यद्विशेष्यत्वं तदभाववत्त्वविशेष्य-
…प्रकारेण व्युत्पत्तेः व्युत्पत्तिसम्भवात् शक्ति-
…ग्रहसम्भवादिति यावत् । इति व्याख्यातवादस्य
…माथुरी टीका ॥
…त्पन्नः, त्रि, (वि + उत् + पद् + क्तः ।) संस्कृतः ।
इति हेमचन्द्रशब्दरत्नावल्यौ ॥ व्युत्पत्तियुक्तः ।
यथा । व्याकरणव्युत्पन्नशब्दज्ञानाधीनं शास्त्रा-
…र्थज्ञानं तदधीना च वैदिकक्रिया तत्फलं
…स्वर्गादि । इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गा-
…दासः ॥
…त्पादकः, त्रि, (विशेषेणोत्पादयति ज्ञानम् ।
वि + उत् + पद + णिच् + ण्वुल् ।) व्युत्पत्ति-
…जनकः । यथा । शब्दव्युत्पादकशास्त्रारम्भे
…शब्देरेव मङ्गलं कर्त्तव्यम् । इति मुग्धबोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥
…दासः, पुं, (वि + उत् + अस + घञ् ।) निरासः ।
परित्यागः । यथा । तदेवैतेवकारश्रवणात्तिथि-
…शेषे खण्डविशेषो नियम्यते कर्म्मणि खण्डान्तर-
…व्युदासाय । इत्यमावास्याश्राद्धकालनिरूपणे

तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथा च महाभारते । १२ ।
१६ । १८ ।
"यथैकान्तव्युदासेन शरीरे पाञ्चभौतिके ॥")
व्युष्टं, क्ली, (वि + वस् + क्तः ।) फलम् । दिनम् ।
प्रभातम् । (यथा, माघे । १२ । ४ ।
"व्युष्टं प्रयाणञ्च वियोगवेदना
विदूननारीकमभूत् समन्ततः ॥")
पर्य्युषितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्रभातार्थे क्वचित्
पुंलिङ्गोऽपि । स तु दोषायाः पुत्रः । यथा,
भागवते । ६ । १३ । १४ ।
"प्रदोषो निशिथो व्युष्ट इति दोषासुतास्त्रयः ।
व्युष्टः सुतं पुष्करिण्यां सर्व्वतेजसमादधे ॥")
व्युष्टः, त्रि, (वि + वस + क्तः ।) उषितः । (यथा,
महाभारते । ३ । ६८ । २८ ।
"सा व्युष्टा रजनीं तत्र पितुर्वेश्म विभाविनी ।")
दग्धः । इति मेदिनी ॥
व्युष्टिः, स्त्री, (वि + वस् + क्तिन् ।) फलम् । (यथा,
महाभारते । १२ । २२८ । ४ ।
"महतस्तपसो व्युष्टा पश्यलोकौ परावरौ ॥")
समृद्धिः । इति मेदिनी ॥ स्तुतिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (प्रकाशः । यथा, ऋग्वेदे ।१।१०१।५।
"व्युष्टिषु शवसा शश्वतीनाम् ॥"
"व्युष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु ।" इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥)
व्यूढः,त्रि, (विशेषेण उह्यतेस्म । वि + वह + क्तः ।)
विन्यस्तः । संहतः । इत्यमरः । ३ । १ । ४४ ॥
(व्यूहरचनयाधिष्ठितः । यथा, गीतायाम् ।१।२।
"दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्य्योधनस्तदा ।
आचार्य्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥")
पृथुलः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १।१३।
"व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्म्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म्म इवाश्रितः ॥")
व्यूढकङ्कटः, त्रि, (व्यूढः कङ्कटः सन्नाहो येन ।)
सन्नद्धः । इत्यमरः ॥
व्यूढिः, स्त्री, (वि + वह + क्तिन् ।) विन्यासः ।
संहतिः । पृथुलता । इति व्यूढशब्दार्थदर्श-
नात् ॥
व्यूतं, त्रि, स्यूतम् । तन्तुसन्ततम् । विपूर्व्ववेञ्धातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
व्यूतिः,स्त्री, (वि + वे अथ वा + क्तिन् । "ऊतियूति-
जूतीति ।" ३ । ३ । ९७ । इति निपातितः ।)
वस्त्रादिवयनक्रिया । तत्पर्य्यायः । वानिः २ ।
इत्यमरः ॥ व्युतिः ३ । इति तट्टीका ॥ वायी
४ । इति शब्दरत्नावली ॥
व्यूहः, पुं, (वि + ऊह + घञ् ।) समूहः । निर्म्मा-
णम् । तर्कः । इति मेदिनी ॥ देहः । (यथा,
भागवते । ११ । ६ । १० ।
"यः सात्वतैः समविभूतय आत्मवद्भि-
र्व्यूहेऽर्च्चितः सवनशः स्वरतिक्रमाय ॥")
सैन्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (परिणामः ।
लिङ्गम् । यथा, भागवते । ४ । २८ । ७० ।
"यावद्दुहिमनोऽपादंगुदव्यूहो कालादिमाय ॥")

युद्धार्थसेनारचना । तत्पर्य्यायः । बलविन्यासः २ ।
इत्यमरः ॥ "युद्धार्थं सैन्यस्य देशविशेषे विभज्य
दुर्लङ्घत्वनिमित्तं स्थापनं व्यूहः । ऊह वितर्के
विपूर्व्वात् घञ् । युद्धे दण्डादयो भेदा विशेषा
व्यूहस्येत्यर्थात् आदिना भोगमण्डलसंहतानां
ग्रहः । यथाह कामन्दकिः ।
तिर्य्यग्वृत्तिश्च दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ।
मण्डलं सर्व्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ॥इति ॥
एषां चतुर्णाञ्च बहवो भेदाः क्रौञ्चचक्रादयो
ग्रन्थगौरवभयान्नोक्ताः ।" इति भरतः ॥ अपि च ।
"समग्रस्य तु सैन्यस्य विन्यासः स्थानभेदतः ।
स व्यूह इति विख्यातो युद्धेषु पृथिवीभुजाम् ॥
व्यूहभेदास्तु चत्वारो दण्डो भोगोऽथमण्डलम् ।
असंहतश्च निर्द्दिष्टा नीतिसारादिसम्मताः ॥
अन्येऽपि प्रकृतिव्यूहाः क्रौञ्चचक्रादयः क्वचित् ।
तिर्य्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ॥
मण्डलं सर्व्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ।
सैन्यानां नीतिसारादौ व्यूहभेदाः समीरिताः ।
क्रौञ्चचक्रादिभेदानां लक्षणं भारतादिषु ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा च कामन्दकीयनीतौ ।१९।२८—५०।
"सर्व्वव्यूहविधानज्ञा युद्धकर्म्मसु कर्म्मठाः ।
उरः कक्षौ च पक्षौ च मध्यं पृष्ठं प्रतिग्रहः ।
कोटी च व्यूहशास्त्रज्ञैः सप्ताङ्गो व्यूह इष्यते ॥
उरश्च कक्षपक्षौ च व्यूहोऽयं सप्रतिग्रहः ।
गुरोरेष च शुक्रस्य कक्षाभ्यां परिवर्ज्जितः ॥
अभेद्याः कुलजा मेध्या लब्धलक्ष्याः प्रहारिणः ।
सेनाङ्गपतयः कार्य्या दृष्टयुद्धप्रतिक्रियाः ॥
प्रवीरपुरुषैरेतैस्तिष्ठेयुः परिवारिताः ।
अभेदेन च युद्धेरन् रक्षेयुश्च परस्परम् ॥
फल्गु सैन्यस्य यत्किञ्चिन्मध्ये व्यूहस्य तद्भवेत् ।
युद्धवस्तु च यत्किञ्चित्प्रायस्तज्जघने भवेत् ॥
युद्धार्थं युद्धकुशलं चण्डानीकं प्रयोजयेत् ।
युद्धं हि नायकप्रायं हन्यते तदनायकम् ॥
व्यूहोऽयुग्मबलः पत्त्यश्वरथदन्तिभिः ।
तथाप्रतिहतो शेषो हन्याश्वरथपत्तिभिः ॥
मध्ये देशे हयानीकं रथानीकं तु कक्षयोः ।
पक्षयोश्च गजानीकं व्यूहोऽन्तभिदयं स्मृतः ॥
रथस्थाने हयान्दद्यात्पदातींश्च हयाश्रये ।
रथाभावे तु मतिमाञ्छागानेव प्रकल्पयेत् ॥
विभज्य प्रक्षिपेन्मध्ये पत्त्यश्वरथकुञ्जरान् ।
मध्ये कुर्व्वीत नागेन्द्रान् पत्त्यश्वरथवारितान् ।
धनुः शूर्पौ च दण्डश्च शकटो मकरध्वजः ।
इत्यादयो महाव्यूहास्तदाकारान् प्रकल्पयेत् ॥
यदि स्याद्दण्डवाहुल्यं सदा चापः प्रकीर्त्तितः ।
मण्डलोऽसंहतो भोगो दण्डश्चेति मनीषिभिः ॥
कथिताः प्रकृतिव्यूहा भेदास्तेषां प्रकीर्त्तिताः ।
यः स तं व्यूहं मतिमान् कार्य्ये स्थाने प्रकल्पयेत् ॥
तिर्य्यग्वृत्तिश्च दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ।
प्रदरो दृढकोऽसह्यश्चापो वै तद्विपर्य्ययः ॥
प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयसञ्जयौ ।
विशालविजयः शूची स्थूणाकर्णचमूमुखः ।

सुखाख्यो वलयश्चैव इत्यभेदाः प्रकीर्त्तिताः ।
अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्यां चैकपक्षतः ।
अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यां अपोऽन्यस्तु विपर्य्ययः ।
स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड ऊर्द्ध्वगः ।
द्विगुणान्तस्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्योऽस्य विपर्य्ययः ।
द्विचतुर्द्दण्ड इत्येवं ज्ञेया लक्षणतः क्रमात् ।
गोमूत्रिकाहिसञ्चारी शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिप्लवण्डकः ।
दण्डपक्षो युगोरस्थः शकटस्तद्विपर्य्ययः ।
मकरो व्यत्ययश्चैव शेषः कुञ्जरराजिभिः ।
मण्डलव्यूहभेदौ च सर्व्वतोभद्रदुर्ज्जयौ ।
अष्टानीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्व्वतोमुखः ।
अर्द्धचन्द्रक उद्धारो वज्रो भेदास्तु संहतेः ।
तथा कर्कटशृङ्गी च काकपादी च गोधिका ।
त्रिचतुःपञ्चसैन्यानां ज्ञेया आकारभेदतः ।
इति व्यूहाः समाख्याता व्यूहभेदप्रयोक्तृभिः ।
एते षष्टश्च प्रोक्ता दण्डव्यूहाश्च षड्विधाः ।
तथा व्यूहद्वयञ्चैव मण्डलस्य प्रयोक्तृभिः ।
असंहतास्तु षड्व्यूहा भोगव्यूहाश्च पञ्चधा ।
व्यूहश्चैतु प्रयोक्तव्याः सुप्रदृढकाल उपस्थिते ।
पक्षादीनामथैकेन हत्वा शेषं परिक्षिपेत् ।
उरसा च समाहृत्य कोटिभ्यां परिवेष्टयेत् ।
परकोटिसमाक्रम्य पक्षाभ्यामप्रतिग्रहः ।
कोटिभ्यां जघने हन्यादुरसा च प्रपीडयेत् ।
एवं व्यूहप्रयत्नेन यत्नवानवनीपतिः ।
विदारयेद्व्यूहमार्त्तं बलेन द्विषतामलम् ।”)

व्यूहनं, क्ली, (वि+ऊह+ल्युट् ।) सैन्यसंस्था-नम् । विपूर्व्वोहधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्न-मिदम् । (भेदनम् । यथा, भागवते ।३।२६।२६।
“चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः ।”
“व्यूहनं भेदनं द्रव्यादेः ।” इति तट्टीकायां स्वामी । व्योमके, त्रि । यथा, हरिवंशे । १२६ । ३६ ।
“परं गुणेभ्यः पृश्निगर्भसंज्ञं
यस्य प्रज्ञं व्यूहनं कालरूपम् ।”
“व्यूहनं जगद्व्योभकम् ।” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ।)

व्यूहपार्ष्णिः, पुं, (व्यूहस्य पार्ष्णिः ।) व्यूहपश्चा-द्भागः । तत्पर्य्यायः । प्रत्यासारः २ । इत्यमरः । प्रत्यासरः ३ । इति तट्टीका । व्यूहस्य पश्चाद्-व्यूहान्तरम् । इति केचित् । इति भरतः । व्यूहमध्यम् । इति शब्दरत्नावली ।

व्यै, ज ऐ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ज, व्ययति व्ययते । ऐ, व्यैयात् । इति दुर्गादासः ।

व्योकारः पुं, लौहकारः । इत्यमरः ।

व्योम, [न्] क्ली, (व्यै ञ्य इतौ+“नामन् सीम-न्निति ।” उणा० ४ । १४६ । इति निपातनात् साधुः । यद्वा, “विपूर्व्वादवतेर्व्याप्त्यर्थात् औणादिके ‘सर्व्वधातुभ्यो मनिन् ।’ इति सूत्रेण मनिन्प्रत्यये ‘ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च ।’ इत्यूठि गुणः । व्ययति व्याप्नोति सर्व्वं जगत् । यद्वा व्ययतेरौणादिकः आते मन् व्योम । व्याय-मानं विविधमपि विष्टपं । यद्वा रक्ष-णार्थे विपूर्व्वात् अवतेः पालनार्थकधातोः । उणादौ तु नामन् सीमन् व्योमन् इत्यादिना व्यान् संवृणोति इत्याकाशमिति चर्म निपात्यते । दीप्यते नक्षत्रैः व्योम । तथाच निरुक्तम् व्योम्नि रक्षत्रिवं मण्डलेषु तमः परिक्षीणो भानुना इति ।” इति तिथ्यादितत्त्वटीका । १ । ४ । १ ।) आकाशः । इत्यमरः । (यथा, रघुः । ३ । ५८ ।
“इषुभिः व्यवतिष्ठस्वैर्मैव पवनप्रभैः ।
भुजङ्गमभिव व्योम कुर्व्वन् चाप्यसे भूपतिम् ।”)
जलम् । भास्करस्योपस्थानायतः । इति मेदिनी । अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

व्योमकेशः, पुं, (व्योम एव केशा यस्य । विराट्-मूर्त्तित्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इत्यमरः । (यथा, महाभारते । ७ । ५०० । १९८ ।
“धर्म्मावकाशमणौ लोके प्रकाशन्ते वर्च्चश्च याः ।
ते केशा विश्वरूपात्ते व्योमकेश इति स्मृतः ।”)

व्योमकेशी, [न्] पुं, महादेवः । महाभारत-कालो व्योमव्यापिनः केशा यस्य अस्तीति व्योम-केशशब्दात् इन्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ।

व्योमचारिपुरं, क्ली, (व्योमचारि आकाशगामि पुरम् ।) व्योमपुरम् । इति भूरिप्रयोगः ।

व्योमचारी, [न्] पुं, (व्योम्नि चरतीति । चर+णिनिः ।) देवता । पक्षी । इति मेदिनी । चिरजीवी । द्विजाः । इति शिवः । (आकाश-चारिणि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । २२ । ५६ ।
“अस्ति पूर्व्वमहं व्योमचारी विद्याधरोऽभ-वम् ।”)

व्योमधूमः, पुं, (व्योम्नः धूमः ।) मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

व्योमनासिका, स्त्री, भारतीपक्षी । इति त्रिकाण्ड-शेषः ।

व्योममुद्गरं, क्ली, (व्योम्नः मुद्गरमिव ।) पताका । इति त्रिकाण्डशेषः ।

व्योममण्डलं, क्ली, (व्योम्नः मण्डलम् ।) पताका । इति शब्दरत्नावली । आकाशश्च ।

व्योममुद्गरः, पुं, (व्योम्नः मुद्गर इव ।) निर्घातः । इति हारावली ।

व्योमयानं, क्ली, (व्योमगामि यानम् ।) विमानम् । इत्यमरः ।

व्योमस्थली, स्त्री, भूमिः । इति भूरिप्रयोगः । (व्योम्नः स्थली ।) नभःस्थलञ्च ।

व्योमाभः, पुं, (व्योम्ना शून्येन आभातीति । आ+भा+कः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

व्योमोदकं, क्ली, (व्योम्नः उदकम् ।) दिव्योदकम् । इति राजनिर्घण्टः ।

व्योषं, क्ली, (विशेषेण ओषतीति । उष दाहे+पचाद्यच् ।) त्रिकटु । इत्यमरः । (यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।
“व्योषं त्रिजातकं मुस्ता विडङ्गामलके तथा ।”)

व्रज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) व्रजति । इति ...
व्रज, क संस्कृतौ । गतौ । इति ...
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) ...
...
...
व्रजं, क्ली, व्रजनम् ...
...
कौमुदी ।
व्रजः, पुं, (व्रज गतौ + ...
... इति ...
... । इत्यमरः । (यथा, ...
१६८ । १२ ।
“तत्र प्रभाते ...
प्रादुरासीत् ...
गोष्ठम् । (यथा, ...
“निवृत्य ...
...
... । इति मेदिनी ।
... । अस्य विवरण-
“ब्रह्ममण्डलमध्ये ...
... महापीठं ...
...
...
... परिपूर्णं ...
...
...
...
...
... विभिन्नानि ...
...
...
...
मादि ।
“वनानि ...
... महापीठं १ ...
कोकिलाख्यं तृतीयञ्च ३ ...
पञ्चमं कुमुदाख्यञ्च ५ ...
... पञ्चमं ...
... प्रोक्तं ८
...
एकादशं समाख्यातं ...
... द्वादशं
इति द्वादशसंख्यानि ...
...
अथ द्वादशोपवनाख्यानि ...
“आदौ ... नाम १ द्वितीयं ...
...
तृतीयं ... नाम ३ ...
... पञ्चमं ...
...
... नाम षष्ठं ...

…वनकनामानमष्टमं परिकीर्त्तितम् ८ ।
…ङ्गिनवनं श्रेष्ठं नवमं मानभङ्गम् ९ ।
…शायिवनं श्रेष्ठं दशमं पापनाशनम् १० ।
…दशं समाख्यातं नारदाख्यं शुभोदितम् ११ ।
…दशं परमानन्दवनं सर्व्वार्थदायकम् १२ ।
…त द्वादशसंख्यानि वनान्युपवनानि च ।"
इति द्वादशोपवनानि । * ।
अथ द्वादशप्रतिवनानि । भविष्ये ।
…ादौ रङ्कवनं श्रेष्ठं पुरसंज्ञाविराजितम् १ ।
…र्त्तिवनं द्वितीयञ्च २ करहाख्यं तृतीयकम् ३ ।
…र्थं काम्यनामानं वनं कामप्रदं नृणाम् ४ ।
…मञ्जननामानं पञ्चमं स्त्रीशुभप्रदम् ५ ।
…ा कर्णवनं श्रेष्ठं षष्ठं स्वप्नवरप्रदम् ६ ।
…ाशिपलकं नाम वनं सप्तममीरितम् ७ ।
…दधिपत्त्राख्यं वनं नन्दनमष्टमम् ८ ।
…मिन्द्रवनं नाम नवमं कृष्णपूजितम् ९ ।
…भावनं शुभं प्रोक्तं दशमं नन्दभाषितम् १० ।
…कावलीवनं श्रेष्ठमेकादशमुदाहृतम् ११ ।
…ा लोहवनं श्रेष्ठं द्वादशं शुभदं नृणाम् १२ ।
…न प्रतिवनान्याहुर्मार्गे वामे च दक्षिणे ।
…ति द्वादशसंख्यास्ते देवावाछफलप्रदाः ।"
इति द्वादश प्रतिवनानि । * ।
अथ द्वादशाधिवनानि । विष्णुपुराणे ।
मथुरा प्रथमं नाम १ राधाकुण्डं द्वितीयकम् २ ।
…न्दग्रामं तृतीयञ्च ३ गूढ़स्थानं चतुर्थकम् ४ ।
…चमं ललिताग्रामं ५ वृषभानुपुरञ्च षट् ६ ।
…मं गोकुलं स्थान-७ मष्टमं बलदेवकम् ८ ।
…गोवर्द्धनवनं श्रेष्ठं नवमं कामनाप्रदम् ९ ।
…ं जावबटं नाम दशमं परिकीर्त्तितम् १० ।
…श्रीवृन्दावनं श्रेष्ठमेकादशं प्रकीर्त्तितम् ११ ।
…दनतटकं स्थानं वनं द्वादशं कीर्त्तितम् १२ ।
…ति द्वादशसंख्यानि वनान्यधिवनानि च ।
…ग्रामधिपाः प्रोक्ता व्रजमण्डलमध्यगाः ।
…षां नैव विलोकेन वनयात्रा च निष्फला ।
…षाञ्च दर्शनेनैव वनयात्रा शुभप्रदा ।
…ादौ लीलां यदा पश्चाद्वनयात्रां ततश्चरेत् ।
…र्व्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
…र्व्वत्र विजयी भूयाद्वनयात्राप्रभावतः ।"
इति व्रजभक्तिविलासे १ अध्यायः ।

…कः, पुं, तपस्वी । इति शब्दरत्नावली ।
…किशोरः, पुं (व्रजस्य किशोरः ।) श्रीकृष्णः ।
स तु द्वादशाधिवनान्तर्गतललिताग्रामाधिवना-
धिपो देवः । "अथ ललिताग्रामाधिपव्रज-
किशोरमन्त्रः । यथा श्रीधरोपनिषदि । ॐ श्रीं
ललिताग्रामाधिवनाधिपतये व्रजकिशोराय
नमः । इत्येकविंशाक्षरो व्रजकिशोरमन्त्रः ।
अनेन मन्त्रेण प्राणायामः । अस्य मन्त्रस्य
विभाण्डक ऋषिर्व्रजकिशोरो देवता गायत्री
छन्दः मम सकलपापक्षयद्वारा युगलकृष्णदर्श-
नार्थे विनियोगः । शिरसि विभाण्डकऋषये
नमः मुखे व्रजकिशोराय नमः हृदि गायत्री-
छन्दसे नमः । अथ ध्यानम् ।
'ललितासंयुतं कृष्णं सर्व्वैस्तु सखिभिर्युतम् ।
ध्यायेत्त्रिवंशिकूपस्थं महारासकृतोत्सवम् ॥'
इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गुह्यातीत्या-
दिना जपं समर्पयेत् । इति ललिताग्रामाधिप-
व्रजकिशोरमन्त्रः ।" इति व्रजभक्तिविलासे १
अध्यायः ॥

व्रजनाथः, पुं, (व्रजस्य नाथः ।) श्रीकृष्णः । इति
पुराणम् ॥

व्रजभूः, पुं, (व्रजे भूरुत्पत्तिर्यस्य ।) केलिकदम्बः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (व्रजस्य भूर्भूमिः ।)
व्रजभूमौ, स्त्री । व्रजजाते, त्रि ॥

व्रजमण्डलं, क्ली, (व्रजस्य मण्डलम् ।) व्रजभूमिः ।
यथा, मात्स्ये ।
"व्रजमण्डलभूगोलं प्रेयनामफलं वरम् ।
कुसुराख्यं महाश्रेष्ठं सर्व्वेषां मध्यसंस्थितम् ॥"
इति व्रजविलासे १ अध्यायः ॥

व्रजमोहनः, पुं, (व्रजान् व्रजवासिनो मोहय-
तीति । मुह + णिच् + ल्युल् ।) श्रीकृष्णः । इति
पुराणम् ॥

व्रजवरः, पुं, (व्रजे वरः श्रेष्ठः ।) श्रीकृष्णः । स तु
द्वादशाधिवनान्तर्गतजावबटाधिवनाधिपो देवः ।
"अथ जावबटाधिवनाधिपव्रजवरमन्त्रः । शौन-
कीये ।
'वटाद्वहिः समन्तात्तु सघनं वनमास्थितम् ।
तमेवाधिवनं ख्यातं वटसेवापरायणम् ॥
तस्मिन्मध्ये वटं श्रेष्ठं कृष्णक्रीड़ावरप्रदम् ।
वटाद्वहिर्वनं ख्यातं मध्ये चैव वटं स्मृतम् ॥
वटं वृक्षं स्थितं तत्र वटसंज्ञं विधीयते ।
वटभावानुसारेण वटलिङ्गानि दर्शयेत् ॥'
वटस्थानलिङ्गम् । ॐ ठः जौं वटाधिवनाधि-
पतये व्रजवराय नमः । इत्येकोनविंशाक्षरो
जावबटाधिवनाधिपव्रजवरमन्त्रः । अनेन मन्त्रेण
प्राणायामः । अस्य मन्त्रस्य यलोक ऋषि-
र्जावबटाधिपो व्रजवरो देवता पङ्क्तिश्छन्दः
मम सकलसौभाग्यसम्पत्फलप्राप्त्यर्थे जपे विनि-
योगः । न्यासं पूर्व्ववत् । अथ ध्यानम् ।
'नानाशृङ्गारभूषाढ्यं राधाकृष्णं मनोहरम् ।
ध्यायेद्युगलमूर्त्तिञ्च वनयात्रावरप्रदम् ॥'
इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गुह्यातीत्या-
दिना जपं समर्पयेत् । इति जावबटाधिवना-
धिपव्रजवरमन्त्रः ।" इति व्रजभक्तिविलासे १
अध्यायः ॥

व्रजवल्लभः, पुं, (व्रजानां व्रजवासिनां वल्लभः
प्रियः ।) श्रीकृष्णः । इति पुराणम् ॥

व्रजाङ्गना, स्त्री, (व्रजस्य अङ्गना ।) गोपी ।
यथा, छन्दोमञ्जर्य्याम् ।
"विलासवंशध्वनिसं सुधानिलैः
प्रपूर्य यः पञ्चमरागमुद्गिरन् ।
व्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां
जहार मानं स हरिः पुनातु वः ॥"

व्रज्या, स्त्री, (व्रजनमिति । व्रज गतौ + "व्रजयजो-
र्भावे क्यप् ।" ३ । ३ । ९८ । इति क्यप् ।)
पर्य्यटनम् । जिगीषोः प्रयाणम् । गमनम् ।
इत्यमरः ॥ वर्गः । इति मेदिनी ॥ (सजाती-
यानामेकत्र सन्निवेशः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
६ । ५६५ ।
"कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ।
व्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोहरः ॥") |
रङ्गः । इति धरणिः ॥

व्रण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
अक०-सेट् ।) व्रणति । इति दुर्गादासः ॥

व्रण, त् क अङ्गचूर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अङ्गचूर्णः
अङ्गभेदः । व्रणयति गात्रं बाणेन भटः । इति
दुर्गादासः ॥

व्रणः, पुं क्ली, (व्रणयति गात्रमिति । व्रण अङ्ग-
चूर्णे + पचादित्वात् अच् ।) क्षतम् । तत्पर्य्यायः ।
ईर्म्मम् २ अरुः ३ । इत्यमरः ॥ ईर्म्मः ४ । इति
तट्टीका ॥ (यथा, रघुः । १२ । ५५ ।
"स रावणहृतां ताभ्यां वचसाचष्ट मैथिलीम् ।
आत्मनः सुमहत् कर्म्म व्रणैरावेद्य संस्थितः ॥")
अथ व्रणाधिकारः ।
"व्रणो द्विधा परिज्ञेयो दोषजागन्तुभेदतः ।
दोषजो दुष्टदोषैः स्यादन्यः शस्त्रादिसम्भवः ॥"
तत्र वातिकस्य लक्षणमाह । .
"स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्रावो महारुजः ।
तुद्यते स्फुटितश्यावो व्रणो मारुतसम्भवः ॥"
स्तब्धः अचलः ॥ * ॥ पैत्तिकमाह ।
"तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुःखावदारणैः ।
व्रणं पित्तकृतं विद्यात् स्रावैर्गन्धैश्च पूतिकैः ॥"
क्लेद आर्द्रता । दुःखं यथारूपम् । अवदारणं
व्रणे विदारणवत् पीड़ा ॥ * ॥ श्लैष्मिकमाह ।
"बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धस्तिमितो मन्दवेदनः ।
पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरपाकी कफव्रणः ॥"
बहुपिच्छः बहुपिच्छिलः । अल्पसंक्लेद ईष-
दार्द्रः ॥ * ॥ रौधिरं द्वन्द्वजं सान्निपातिकमाह ।
"रक्तो रक्तस्रुती रक्ताद्द्विजः स्यात्तदन्वयः ।"
तदन्वयः द्वित्रिदोषलिङ्गसमन्वयः ॥ * ॥ शुद्ध-
व्रणलिङ्गमाह ।
"जिह्वातलाभोऽतिमृदुः श्लक्ष्णः स्निग्धोऽल्प-
वेदनः ।
सुव्यवस्थो निरास्रावः शुद्धव्रण इति स्मृतः ॥"
जिह्वातलाभः तलशब्दोऽत्र स्वरूपार्थः । तेन
जिह्वावद्रक्तः । सुव्यवस्थः उच्छूनतारहितः ॥
दुष्टव्रणलिङ्गमाह ।
"पूतिपूयादिदुष्टास्रक्स्राव्युत्सङ्गी चिरस्थितिः ।
दुष्टव्रणोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्य्ययः ॥"
उत्सङ्गी कोटरवान् । अतिगन्धादिः आदि-
शब्देन सावेदनाविवर्णतादयः संगृह्यन्ते ॥ * ॥
संरोहद्व्रणस्य लिङ्गमाह ।
"कपोतवर्णप्रतिमा यस्यान्ताः क्लेदवर्जिताः ।
स्थिराश्च पिड़काभन्तो रोहतीति तमादिशेत् ।"

कपोतवर्णप्रतिमाः पाण्डुधूमराः। स्थिराः विशीर्णसारहिताः। पिडकावन्तः संरोहमायान्ति ये मांसाङ्कुरास्तद्युक्ताः॥ *॥ सम्यक्रूढलिङ्गमाह।

"रूढवर्त्मानमग्रन्थिमशूनमरुजं व्रणम्।
त्वक्सवर्णं समतलं सम्यग्रूढं विनिर्दिशेत्॥"

रूढवर्त्मानं संरूढमार्गम्। समतलं अनिम्नम्॥ *॥ सुखसाध्यत्वादिकमाह।

"त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः।
धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखव्रणः॥"

सुखे देशे मर्मरहिते। अनुपद्रवः ज्वरतृष्णाश्वासकासारोचकादिरहितः। धीमतः पथ्यसेविनः। सुखे काले हेमन्ते शिशिरे च।

"गुणैरन्यतरैर्हीनः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः।
सर्व्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः॥"

एभिस्त्वङ्मांसजत्वादिभिः। निरुपक्रमः अनुपक्रान्तः चिरमुपेक्षित इति यावत्।

"वसामेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गञ्च यः स्रवेत्।
आगन्तुजो व्रणः सिद्ध्येन्न सिद्ध्येद्दोषसम्भवः॥"

मस्तुलुङ्गं मस्तकाभ्यन्तरस्नेहः।

"कुष्ठिनां विषजुष्टानां शोषिणां मधुमेहिनाम्।
व्रणाः कृच्छ्रेण सिध्यन्ति येषां चापि व्रणे व्रणाः॥"

अरिष्टमाह।

"दह्यन्ते चान्तरत्यर्थं बहिःशीताश्च ये व्रणाः।
दह्यन्ते बहिरत्यर्थं भवन्त्यन्तश्च शीतलाः॥
प्राणमांसक्षयश्वासकासारोचकपीडिताः।
प्रवृद्धपूयरुधिरं व्रणा ये चापि मर्म्मसु।
क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये व्रणाः।
चिकित्सेन्नैव तान् वैद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः॥
सद्यागुर्व्वाण्यसुमनाः पद्मचन्दनचम्पकम्।
सगन्धा दिव्यगन्धाश्च समूर्च्छां व्रणाः स्मृताः॥"

मर्म्मसु पायुनाभिहृदयादिषु। सुमनाः जातिः। दिव्यगन्धाः पारिजातादिगन्धाः॥ *॥ अथाङ्गव्रणस्य निदानमाह।

"नानाधारामुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः।
भवन्ति नानाकृतयो व्रणांस्तांस्तान्निबोध मे॥"

नानाधारामुखानि येषां तैः शस्त्रैः अर्द्धचन्द्रखड्गभल्लकुन्तशूलशरादिभिः। नानाकृतयः बह्वाकृतयः। ता आकृतीराह।

"छिन्नं भिन्नं तथा विद्धं क्षतं पिच्चितमेव च।
घृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्॥"

अथ छिन्नस्य लक्षणमाह।

"तिर्य्यक् छिन्न ऋजुर्व्वापि यो व्रणश्चायतो भवेत्।
गात्रस्य पातनं तद्धि छिन्नमित्यभिधीयते॥"

यो व्रणः तिर्य्यक्छिन्नः खड्गादिहततिर्य्यक्छेदनतः। ऋजुर्व्वापि अथवा खड्गादिहतो ऋजुव्रणः। आयतः दीर्घः। आयत इति तिर्य्यक्छिन्नस्य ऋजोश्च विशेषणम्। गात्रस्य पातनं गात्रस्यैकदेशस्य छेदेन पृथक्करणं वा छिन्नमित्यभिधीयते॥ *॥ भिन्नमाह।

"शक्तिकुन्तेषुखड्गाग्रविषाणैराशयो हतः।
यत्किञ्चित् प्रस्रवेत्तद्धि भिन्नमित्यभिधीयते॥"

आशयः कोष्ठः॥ *॥ कोष्ठभेदस्य लक्षणमाह।

"आमाग्न्याशयपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च।
हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते॥
तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते।
मूत्रमार्गगुदास्येभ्यो रक्तं घ्राणाच्च गच्छति॥
मूर्च्छाश्वासतृषाध्मानमभक्तच्छन्द एव च।
विण्मूत्रवातसङ्गश्च स्वेदस्रावोऽस्त्रिरक्तता॥
लोहगन्धित्वमास्यस्य गात्रदौर्गन्ध्यमेव च।
हृदि शूलं पार्श्वयोश्च विशेषश्चाभिधीयते॥"

तस्मिन् कोष्ठे। भिन्ने शस्त्रादिभिः। रक्तपूर्णे कोष्ठे तन्मात्रमार्गाभिघातात् पूर्णेन रक्तेन पूर्णे वा ज्वरादयो जायन्ते॥ *॥ आमाशये पक्वाशये च रक्तपूर्णे लक्षणमिदमाह।

"आमाशयस्थे रुधिरे रुधिरं छर्द्दयत्यपि।
आध्मानमतिमात्रञ्च शूलञ्च भृशदारुणम्॥
पक्वाशयगते रक्ते रुजा गौरवमेव च।
अधःकाये विशेषेण शीतता च भवेदिह॥"

रुजा शूलम्। गौरवं पक्वाशये। अधःकाये नाभेरधोदेशे विशेषेण गौरवमित्यन्वयः। शीतता च भवेदिह। इह नाभेरधोदेशे शीतता च स्यात्। सा च वायोस्तत्स्वभावात्॥ *॥ विद्धमाह।

"सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं यदङ्गं त्वाशयं विना।
उत्तुण्डितं निर्गतं वा तद्विद्धमिति निर्द्दिशेत्॥"

आशयं विना कोष्ठं विना। उत्तुण्डितं अनिर्गतशल्यम्। निर्गतं वा निर्गतशल्यं वा॥ *॥ सशल्यस्य व्रणस्य लक्षणमाह।

"श्यावं सशोथं पिडकाचितञ्च
मुहुर्मुहुः शोणितवाहिनञ्च।
मृदूद्गतं बुद्बुदतुल्यमांसं
व्रणं सशल्यं सरुजं वदन्ति॥"

मुहुर्मुहुः शोणितवाहिनं यदा यदा शल्यं चलति तदा तदा रुधिरं वहति। उद्गतं उत्थितमुखम्॥ *॥ कोष्ठस्थितस्य शल्यस्य लक्षणमाह।

"तथोऽतीत्य शिरादीनि भित्त्वाङ्गं परिहृत्य वा।
कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यं कुर्य्यादुक्तानुपद्रवान्॥"

तथः तथापि अतिक्रम्य उक्तानुपद्रवान् आटोपानाहौ मूत्रविण्नाशं पुरीषदर्शनञ्च॥ *॥ असाध्यस्य कोष्ठस्य रक्तस्य पुरीषस्य लक्षणमाह।

"कोष्ठान्तर्लोहितं पाण्डु शीतपादकराननम्।
शीतोच्छ्वासं रक्तनेत्रमानद्धञ्च विवर्जयेत्॥"

आनद्धं आनाहवन्तम्॥ *॥
क्षतमाह।

"नातिच्छिन्नं नातिभिन्नमुभयोर्लक्षणान्वितम्।
विषमं व्रणमङ्गे यत्तु क्षतं परिकीर्त्तितम्॥"

नातिच्छिन्नं नातिदीर्घव्रातम्। नातिभिन्नं नातिगम्भीरघातम्। उभयोश्छिन्नभिन्नयोः। विषमं व्रणमङ्गे यत् यद्व्रणमङ्गवैषम्यकरम्॥ *॥ पिच्चितमाह।

"प्रहारपी...
नामित ...
प्रहारो मुद्गरादिना। ...
पृथ्वी निपिष्टान्॥ *॥ ...
"वर्णमादि ... वस्तु ...
उपमायामिन्नं ...
वर्णमात् ...
मांसशिरास्नायुसन्ध्यस्थि...
लक्षणमाह।

"व्रणः ...
विचेष्टनं ...
मत्वाङ्गना ...
कौशा ...
मांसोदकाभं रुधिरञ्च ...
सर्व्वेन्द्रियार्थोपरमश्च ...
इयार्द्धसं...
सामान्यतो मर्म्मसु

चलनं भूमौ। विचेष्टनं ...
पादादिप्रक्षेपणादिकम्। ...
मोहः। प्रमोहो मनोमोह...
बालक ...
रव गच्छेत् ...
सर्व्वेन्द्रियार्थोपरमः ...
अथ मर्म्मशिरास्नायुसन्ध्य...
लक्षणमाह।

"सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं
रक्तं स्रवेत्तत्तनुपवनश्च ...
करोति रोगान् विविधान् ...
शिरासु विद्धास्वथवा ...

सुरेन्द्रगोपो ...
बहुटी इति लोके विख्यात्। प्रभूतं ...
शिरोऽभितापाश्वसादकादीन्...
दिना। क्षतासु खड्गादिना।

"कौब्जं शरीरावयवा...
क्रियासु ...
चिरात् व्रणो रोहति ...
तं स्नायुविद्धं पुरुषं वदन्ति ...

कौब्जं विद्धस्नाङ्गस्य वक्रता। ...

"शोथातिवृद्धिस्तुमुला ...
बलक्षयः सर्व्वत एव शोथः ...
क्षतेषु सन्धिष्वचलाचलेषु
स्यात् सन्धिकर्म्मोपरमश्च ...

सर्व्वत एव शोथः सर्व्वसन्धिषु ...
उपरमः नाशः।

"घोरा रुजो यस्य निशादि...
सर्व्वास्ववस्थासु न चैति शा...
भिषग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्र-
स्तमस्थिविद्धं पुरुषं प्रवक्ति॥"

सर्व्वास्ववस्थासु शयनासनादिकासु। ...
स्रवः शान्तप्रलाप्तनम्॥ *॥ अथ म...
विद्धलिङ्गानि पृथगभिधाय मर्म्म...
विद्धानां पृथग्लिङ्गान्यतिदिशन्नाह।

ग्धात्म्यदेमानि विभावयेत्
ङ्गानि मर्म्मस्वपि ताड़ितेषु ।”
शिरादीनां विद्धानां एतानि लिङ्गानि
ानि लिङ्गानि चकारात् भ्रमप्रलापा-
मर्म्मस्वपि शिरादिषु ताड़ितेषु विद्धेषु ।
ान् जानीयात् । * । सर्व्वव्रणानामुप-
।
पक्षघातश्च शिरास्तम्भोऽपतानकः ।
ाहो व्रणे पीड़ा ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ।
ा्रदिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ।
पद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ।”
दग्धस्य निदानमाह ।
षड्विधो ज्ञेयः स्नेहरूक्षः समाश्रितः ।
त्र तु तैलादि रूक्षं लौहादि कथ्यते ।”
धं चतुर्व्विधमाह ।
दग्धं चतुर्द्धा स्यात् प्लुष्टं दुर्दग्धमेव च ।
दग्धं तथा तीव्रदग्धञ्च परिकीर्त्तितम् ।”
लक्षणमाह ।
र्णमतिप्लुष्टं तत् प्लुष्टमभिधीयते ।
हो यथावन्तो यत्र स्फोटा भवन्ति हि ।
ते प्रशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धमुदाहृतम् ।
र्णमगम्भीरं दाहपीड़ासमन्वितम् ।
गतश्च कथितं सम्यग्दग्धं भिषग्वरैः ।
यं यत्र दग्धं स्याद्विशेषो वपुषस्तथा ।
स्नायुसिरासन्धीनां तं वदन्त्यतिदग्धकम् ।
: वेदना दाहो ज्वरस्तृष्णा मूर्च्छया सह ।
व्रणस्तु चिरादस्तोऽपि रूढ़ो याति विव-
र्णताम् ।”*।
व्रणस्य चिकित्सा ।
दौ शोथहरो लेपस्ततस्तु परिषेचनम् ।
पनमस्त्रमोक्षणतः स्यादुपनाहनम् ।
नं भेदनं पश्चात् पीड़नं शोधनं तथा ।
णं वर्णकरणं व्रणस्यैते क्रमाः स्मृताः ।”
श्चिकित्साः । सुश्रुतेषु व्रणस्य षष्टिरुपक्रमा
क्ताः सन्ति । ते सर्व्वेऽत्र विस्तरभयान्न
क्ताः । * । तत्रादौ शोथहरं लेपमाह ।
ा प्रज्वलिते वैशल्यस्सता परिषेचनम् ।
ं प्रशमयत्याशिवमालेपनं रुजम् ।
पूरजटाहिंस्रा देवदारु महौषधम् ।
ाभिमन्थो लेपोऽयं वातशोथविनाशनः ।*
कं चन्दनं दूर्व्वा नलमूलन्तु पद्मकम् ।
ीरं वालकं पद्मं लेपोऽयं पित्तशोथहा ।
गोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः ।
पिष्टैः प्रदेहः स्याच्छोथे पित्तसमुद्भवे ।*।
गन्धेन रक्तजे च लेप एषोऽभिपूजितः ।
गन्धाश्वगन्धा च मञ्जिष्ठा सरलस्तथा ।
ैकिकाश्वगन्धा च लेपोऽयं श्लेष्मशोथहा ।”
मदङ्गी मेढ़ाशृङ्गी । एकैकिका श्यामनि-
ान: ।
कृष्णा पुरायपिण्याकं शिग्रुत्वक् शिकता
शिवा ।
त्रपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ।*।

न रात्रौ लेपनं दद्याद्दत्तं च पतितं तथा ।
न च पर्य्युषितं शुष्यमाणं तत्रैव धारयेत् ।”
दत्तं दत्तमेव पुनर्न दद्यात् । पतितं दीयमानं
यदङ्गात् पतितम् । पर्य्युषितं लेपनद्रव्यकल्की-
कृतं यत् पर्य्युषितम् ।
“तमसा पिहितो ह्यूष्मा रोमकूपमुखे स्थितः ।
विना लेपेन निर्याति रात्रौ नालेपयेदतः ।
रात्रावपि प्रलेपस्तु विधातव्यो विचक्षणैः ।
अपाकिशोथे गम्भीरे रक्तपित्तसमुद्भवे ।”* ।
अथ परिषेचनमाह ।
“यथाम्बुभिः सिच्यमानः शान्तिमग्निर्हि गच्छति ।
दोषाग्निरेवं सहसा परिषेकेण शाम्यति ।”
तद्यथा,—
“वातशोथघ्ननिक्वाथैस्तैलैर्मांसरसैर्घृतैः ।
उष्णैः संसेचयेत् शोथं वातिकं काञ्जिकेन तु ।
पित्तरक्ताभिघातोत्थं शोथं सिञ्चेत्तु शीतलैः ।
क्षीराज्यमधुखण्डेक्षुरसैः पित्तहरैः शृतैः ।
कफशोथघ्ननिःक्वाथैरशीतैः परिषेचयेत् ।
तैलक्षारासुखञ्चैव शोथं श्लेष्मसमुद्भवम् ।”*।
अथ विम्लापनमाह ।
“रुजतः कठिनस्यास्य कार्य्यं विम्लापनं शनैः ।”
अथ शोथस्य विम्लापनस्य विधिमाह । सुश्रुतः ।
“अभ्यज्य स्वेदयित्वा तु वेणुनाड्या शनैः शनैः ।
विमर्द्दयेद्भिषड्मन्दं तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ।”
वेणुनाड्या स्वेदयित्वा उष्णस्वेदं कृत्वा । * ।
रक्तमोक्षणमाह ।
“वेदनोपशमार्थाय तथा पाकशमाय च ।
अचिरोत्पतिते शोथे शोणितस्रावणञ्चरेत् ।”
चरेत् कुर्य्यात् ।
“एकतस्तु क्रियाः सर्व्वा रक्तमोक्षणमेकतः ।
रक्तं हि वेदनामूलं तद्विनास्ति न चापि रुक् ।
विवर्णे कठिने श्यावे व्रणे चात्यन्तवेदने ।
सविशेषे विशेषेण जलौकोभिः पदैरपि ।”
शोणितस्रावणञ्चरेदित्यनेनान्वयः । * ।
अथोपनाहस्वेदमाह । तस्य विधिर्भेषजसाधन-
प्रकरणे कथित एवास्ति ।
“दन्तावतां दारुणानां कठिनानां तथैव च ।
शोथानां स्वेदनं कार्य्यं ये चाप्येवं विधा व्रणाः ।”
शोथानां सामान्यानां व्रणाः व्रणशोथाः तेषा-
मपि स्वेदनं कार्य्यम् ।
“शोथयोरुपनाहन्तु दद्यादामविदग्धयोः ।
प्रशाम्यत्यविदग्धस्तु विदग्धः पाकमेति च ।”
अविदग्धः आमः । विदग्धः पाकोन्मुखः । स
यथा,—
“दशमूली बला रास्ना वाजिगन्धा प्रसारिणी ।
मूलं फलञ्च वातारिसिन्दुवारपुनर्नवाः ।
शोभाञ्जनः कृष्णा चापि सैन्धवं विश्वभेषजम् ।
शणकार्पासयोर्बीजमतसी च कुलत्थिका ।
तिला यवाश्च सिद्धार्थः कुटेरो मूलकं मिसिः ।
यथाप्राप्तैरमीभिस्तु द्रव्यैरम्लेन संयुतैः ।
कल्कीकृतैः सुखोष्णैश्च स्वेदैर्द्विविधपत्रैः ।
अनेन प्रशमं याति वातशोथो न संशयः ।”

दशमूल्यादिरूपमाह ।
“पुनर्नवा दारु शुण्ठी शिग्रुः सिद्धार्थ एव च ।
अम्लपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः सर्व्वशोथहा ।”
पुनर्नवादिः । * ।
अथ पाचनमाह ।
“न प्रशाम्यति यः शोथः प्रलेपादिविधानतः ।
द्रव्याणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने ।”
पाचनद्रव्याण्याह ।
“शणकमूलशिग्रूणां फलानि तिलसर्षपाः ।
अतसीसक्तवः किण्वमुष्णद्रव्याश्च पाचनम् ।”
शणफलादीनामतस्यन्ताः सक्तवः कर्त्तव्याः ।
किण्वं सुरावीजम् । यवगोधूमधान्यादिप्रकारः
अन्यच्चोष्णद्रव्यं व्रणस्य पाचनं भवति । * ।
अथ भेदनमाह ।
“अन्तःपूयेषु वक्त्रेषु तथैवोत्सङ्गवत्स्वपि ।
गतिमत्स्वथ रोगेषु भेदनं संप्रयुज्यते ।”
उत्सङ्गवत्सु कोटरवत्सु । गतिमत्सु नाड़ी-
व्रणेषु । भेदनं शस्त्रमौषधकर्म्म च । * । तत्र
शस्त्रेण भेदनमाह ।
“रोगे यथनसाध्ये तु यथादेशं प्रमाणतः ।
शस्त्रं विधाय दोषस्तु स्रावयेत् कथितं यथा ।”
क्वचिच्छस्त्रनिषेधापवादमाह ।
“बालवृद्धासहक्षीणाभीरूणां योषितामपि ।
व्रणेषु मर्म्मजातेषु भेदनं द्रव्यलेपनम् ।”
तत्र भेदमाह ।
“चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः ।
कपोतकङ्कगृध्राणां मलं लेपेन दारणम् ।”
चिरविल्वः करञ्जः । अग्निकः भल्लातकः ।
“भल्लातकास्थल्वे तु रक्तचन्दनमिष्यते ।”
हयमारकः करवीरः । दारणं भेदनम् ।
“क्षारद्रव्यं तथा क्षारो दारणः परिकीर्त्तितः ।”
क्षारद्रव्यं अपामार्गादि । क्षारः स्वर्जिका यव-
क्षारादिः ।
“हस्तिदन्तो जले पिष्टो बिन्दुमात्रः प्रलेपतः ।
अत्यन्तकठिने शोथे कथितो भेदनः परः ।”*।
अथ पीड़नमाह ।
“पूयगर्भानणूद्वारान् व्रणान् मर्म्मगतानपि ।
यथोक्तैः पीड़नद्रव्यैः समन्तात् परिपीड़येत् ।”
पीड़नद्रव्याण्याह ।
“द्रव्याणां पिच्छिलानान्तु त्वङ्मूलानि प्रपी-
ड़येत् ।
यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ।
शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रलेपं पीड़नं प्रति ।
न चापि मुखमालिम्पेत्तथा दोषः प्रसिच्यते ।”
पीड़नं प्रति पीड़नद्रव्यलेपं प्रति । पीड़नद्रव्य-
लेपे शुष्यन्तमपि धारयेदित्यर्थः । तथा व्रणस्य
मुखे लेपं विना प्रसिच्यते स्रवति । * ।
अथ शोधनमाह ।
“द्रव्याश्च त्वदिशुद्धस्य व्रणः शुद्धिकरः परः ।
पटोलनिम्बपत्रस्य सर्व्वदैव प्रयुज्यते ।
दानिके दशमानां चीरिणां पीतिरं नदे ।
आरग्वधादिः कषाय उपायः शोधने हितः ।

अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षवटवेतसकं स्मृतम् ।
व्रणशोथोपदंशानां नाशनं क्षालनात् स्मृतम् ॥
तैलसैन्धवयष्ट्याह्वनिम्बपत्रनिशायुगैः ।
त्रिवृद्वचनयुतैः कार्य्यः प्रलेपो व्रणशोधनः ॥
एकैकं सारिवामूलं सर्व्वव्रणविशोधनम् ।
निम्बपत्रतिलादन्तीत्रिवृत्सैन्धवमाक्षिकम् ।
दुष्टव्रणप्रशमनो लेपः शोधनकेशरी ॥”
शोधनकेशरी शोधनश्रेष्ठः ।
“लेपान्निम्बदलैः कल्कैर्व्वा शोधनरोपणः ।
भक्षणाच्छर्द्दिमन्दाग्निपित्तश्लेष्मकमीन् हरेत् ॥
व्रणान् विशोधयेत् वर्त्ती सूक्ष्मा स्यात् सन्धि-
मर्म्मजान् ।
अभयत्रिवृतादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः ॥
निम्बपत्रघृतक्षौद्रदार्व्वीमधुकसंयुता ।
वर्त्तिस्तिलानां कल्को वा शोधयेद्रोपयेद्-
व्रणम् ॥”*।
अथ रोपणमाह ।
“अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानमरोहताम् ।
कल्कस्तु रोपणे देयस्तिलजो मधुसंयुतः ॥
अश्वगन्धा बहा लोध्रः कट्फलं मधुयष्टिका ।
समङ्गा धातकीपुष्पं परमं व्रणरोपणम् ॥
मधुयुक्ता शरपुङ्खा सर्व्वव्रणरोपणी कथिता ।
गुडूचीपत्रधत्तूरबला मोचा कुठेरका ॥
एषणीर्भ प्रलेपेन गम्भीरव्रणरोपकाः ॥”
गुडूचीपत्र कलौञ्जीपत्र । अस्या एतदेव नाम
पुस्तके धृतम् । कुठेरक वरवरी ।
“ककुभोडुम्बराश्वत्थजम्बुकट्फललोध्रजैः ।
त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता लेपात् प्ररोहन्ति महाव्रणाः ॥
प्रियङ्गुधातकीपुष्पयष्टीमधुजतूनि च ।
सत्याप्यूर्णीकृतानि स्युः रोपणान्यवधूननात् ॥
यवचूर्णं समधुकं सतैलं सह सर्पिषा ।
दद्याद्दाहप्रशमनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये ॥
करञ्जारिष्टनिर्गुण्डीलेपो हन्याद्व्रणं क्रमीन् ।
लशुनस्याथवा लेपो हिङ्गुनिम्बकृतोऽथवा ॥
निम्बपत्रवचाहिङ्गुसर्पिर्लवणसर्षपैः ।
धूपनं स्याद्व्रणे रक्षःकृमिकण्डूरुजापहम् ॥
ये क्लेदपाकस्रुतिगन्धवन्तो
व्रणाश्चिरोत्थाः सततञ्च शोथाः ।
प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन
पीतेन शान्तिः त्रिफलाकृतेन ॥
पटोलनिम्बासनसारधात्री-
पथ्यात्रिवृद्दन्त्यमृताञ्जिते तु ।
पिबेत् कृतं गुग्गुलुना विसर्प-
विस्फोटदुष्टव्रणनाशनिष्टम् ॥”*।
अथ व्रणवर्त्ताकरणम् ।
“अधःस्थिता समञ्जिष्ठा सलाक्षा रक्तमोदयम् ।
इङ्गेनः चक्रताप्रसक्तः नारङ्गार्ज्जुन स्थानः ॥”*
अथ व्रणिनो भोजनम् ।
“जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णं द्रवोत्तरम् ।
भुञ्जानो जाङ्गलैर्म्मांसैः शीघ्रं व्रणमपोहति ॥
तण्डुलीयकजीवन्तीवास्तूकतरुणमूलकैः ।
वार्त्ताकुपटोलकारवेल्लकैः ॥

सदाडिमैः सामलकैः घृतभृष्टैः ससैन्धवैः ।
अन्यैरेवं गुणैश्चापि मुद्गादीनां रसेन च ॥”
एभिः सह जीर्णशाल्योदनं भुञ्जानः शीघ्रं व्रण-
मपोहतीत्यन्वयः ।
“अम्लं दधि च शाकञ्च माषमानूपमौदकम् ।
क्षीरं गुरूणि चान्यानि व्रणिनः परिवर्ज्जयेत् ॥
व्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरात् ।
तौ च रुक् च दिवास्वापात् ताश्च मृत्युश्च
मैथुनात् ॥”*।
अथागन्तुव्रणचिकित्सा ।
“कुर्व्वीत सद्यो व्रणं कुम्भाद्धूमं चाधश्च शोधनम् ।
क्रिया शीता प्रयोक्तव्या रक्तपित्तोष्मनाशिनी ॥
लङ्घनञ्च बलं ज्ञात्वा भोजनं चापमोचणम् ।
घृष्टे विदलिते चैव सुतरामिष्यते विधिः ॥
छिन्ने भिन्ने तथा विद्धे क्षते वास्त्रगतिर्भवेत् ।
रक्तक्षयात्तत्र रुजः करोति पवनो भृशम् ॥
स्नेहपानपरीषेकलेपाभ्यङ्गोपनाहनम् ।
कुर्व्वीत स्नेहवस्तिञ्च वातघ्नौषधैर्भिषक् ॥
खड्गादिच्छिन्नगात्रस्य तत्कालं पूरितो व्रणः ।
नाङ्गेरकीमूलरसैः सद्यः स्यात् गतवेदनः ॥”
नाङ्गेरकी नागबला गुरचकरी इति लोके ।
“कषायमधुराः शीताः क्रियाः सर्व्वाः प्रयो-
जयेत् ।
सद्यो व्रणानां सप्ताहात् पश्चात् पूर्व्वोक्तमाच-
रेत् ॥
आमाशयस्थे रुधिरे विदध्याद्वमनं नरः ।
तस्मिन् पक्वाशयस्थे तु गृह्णीयात् स विरे-
चनम् ॥
क्वाथो वंशत्वगेरण्डश्वदंष्ट्राश्मभिदां कृतः ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तः कोष्ठस्थं स्रावयेदसृक् ॥
यवकोलकुलत्थानां निःस्नेहेन रसेन च ।
भुञ्जीतान्नं यवागुं वा पिबेत् सैन्धवसंयुतम् ॥
जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादार्व्वीनिशाशारिवा-
मञ्जिष्ठाभयसिक्थतुत्थमधुकैर्नक्ताह्वबीजैः समैः ।
सर्पिःसिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्म्माश्रिताः स्राविणो
गम्भीराः सरुजो व्रणाः सगतिकाः शुध्यन्ति
रोहन्ति च ॥
इह वैद्योपदेशेन पारम्पर्य्योपदेशतः ।
जातीघृतेन संसिद्धे चेतव्यं सिक्थकं बुधैः ॥”
इति जात्यादिघृतम् ॥*॥
“जातीनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पल्लवाः ।
सिक्थकं समधुकं कुष्ठं द्वे निशे कटुरोहिणी ॥
मञ्जिष्ठा पद्मकं पथ्या लोध्रकं नीलमुत्पलम् ।
सारिवा तुत्थकं चापि नक्तमालफलं तथा ॥”
सारिवास्थाने सनिम्ब इति च पाठः ।
“एतानि समभागानि कल्कीकृत्य प्रयत्नतः ।
तिलतैलं पचेत् सम्यक् वैद्यः पाकविचक्षणः ॥
विषव्रणे समुत्पन्ने स्फोटके कच्छरोगिणि ।
दद्रूविसर्परोगेषु कीटदष्टेषु सर्व्वथा ॥
सद्यः शस्त्रप्रहारेषु दग्धविद्धेषु चैव हि ।
नखदन्तक्षते देहे दुष्टमांसापकर्षणे ॥
भक्षणेन हितं तैलमिदं शोधनरोपणम् ।

तैलं जात्यादि नाम्नैतत्प्र ...
इति ...
“...
सविषैस्तथा सङ्कष्टैः कटुतैलं
शिपरीतमल्लतैलं दुष्टव्रणं तथा
बहुभेषजे रसा
...
...
समभागानां पूर्व्वं सर्व्वसमो ...
प्रतिवासरमेकैकां ...
नित् ...
इति अम्ब ...
अथाग्निदग्धस्य चिकित्सा ।
“दुष्टस्याग्निपतनं कार्य्यमुष्णं ...
सम्यक्छिन्ने शरीरे तु स्निग्धं ...

प्रशस्ता सलिलं शीतं
तस्मात् तुतयति पुष्टे न ...
स्कन्दयन्ति शोषयन्ति ।
“शीतामुष्णाञ्च दुर्दग्धे क्रियां ...
घृतालेपप्रसेकास्तु ...
सम्यग्दग्धे ...
शान्तैः सर्पिषा युक्तैराशेय
ग्राम्यानूपौदकैर्मांसैः शिरेत
अतिदग्धे विशीर्णानि मांसाद्गृह्य
क्रियां कुर्य्यात् ततः ...
तिन्दुकत्वक्कषायैर्वा घृतमिश्रैः ...
बदरीत्वक्कषायैर्वा घृतमिश्रैः
यवान् दग्ध्वा मसीकृत्य तैलेन
अयं सर्व्वाग्निदग्धेषु ...
व्रणं गाढविधिं वा छादयेद्गवीतैः
मधूच्छिष्टं समधुकं लेपं सर्ज्जरसं ...
मञ्जिष्ठाचन्दनं मूर्व्वां पिष्ट्वा सर्पिः
...
इति सिक्थक ...
“सिद्धं कषायकल्काभ्यां पटोल्या ...
व्रणदाहरुजा ...
इति ...
“वातोष्णमधुनं दुष्टं संशोध्य
कुर्य्यात् सदाहं कल्कादं व्रणपङ्कं
कम्पिल्लकं विडङ्गानि वचं
पिष्ट्वा तैलं पचेत्तत्तु व्रणघ्नमिदं
इति व्रणागन्तुव्रणाग्निदग्धव्रणाधिकार
भग्नाधिकारस्तु भग्नशब्दे द्रष्टव्यः ।
निदानं नाडीव्रणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥*॥
नाडीव्रणस्य चिकित्सा ।
“सुह्यर्कदुग्धदार्व्वीभिर्वर्त्तिं कृत्वा प्रयत्नतः ।
एष सर्व्वशरीरस्था नाडी हन्यात् ...
आरग्वधनिशाकालाचूर्णाज्या ...
सुवर्णसिन्धु शोध्या शोधनी ...
काला मञ्जिष्ठा ।

...

...

...

...

...

...

...

...

इति ... ... ॥

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

इति भूमिमाहात्म्यम् ।

...

...

...

...

...

...

...

"... कृतमर्द्धं ...
... महद्व्यानाम्प्रभृतम् ।
... ...
... ... ।
... ... ॥"

इति मार्कण्डे १८ अध्यायः ।

व्रतकृत्, पुं, (व्रतं करोतीति । कृ + क्विप् । तुगागमश्च ।) यजमानः । इति हलायुधः । व्रतकर्त्तरि, त्रि ।

व्रतदुघी, स्त्री, (व्रतेषु दुग्धेति । दुह + टक् । ङीप् ।) पुनर्नवोद्भवः । इति राजनिर्घण्टः ।

व्रतदृट्, [ष्] पुं, (व्रतस्य हिट् प्रभुः ।) ब्राह्मणदण्डिका । इति शब्दचन्द्रिका । व्रतद्रष्टरि, त्रि ।

व्रतधः, पुं, (व्रतं दधातीति । व्रत + धा + कः ।) ...हणः । इति शब्दचन्द्रिका । व्रतधारके, त्रि ।

व्रतधा, स्त्री, (व्रतं दधातीति । व्रत + धा + कः । स्त्रियां टाप् ।) ...की । इति शब्दचन्द्रिका ।

व्रतपुष्, पुं, (व्रतं पुष्णातीति । पुष + क्विप् । तुक् च ।) ... । इति राजनिर्घण्टः ।

व्रतादिः, पुं, (व्रतस्य आदिः प्रभुः ।) धौम्यः । ... । इति राजनिर्घण्टः ।

व्रतं, क्ली पुं भक्षणम् । शस्त्रादिविशेषः । (व्रियते इति । वृञ् वरणे + बाहुलकात् अतच् । अच् कित् ।) पुण्यकर्म्मनियमादि । तत्पर्य्यायः । नियमः २ पुण्यकम् ३ । ... । नियमः ४ संयमः ५ । इति शब्दरत्नावली । अथ व्रतविधिः । व्रतारम्भप्रतिष्ठयोर्व्यञ्जनकालमाह ज्योतिषे । गुरौ भृगौ चास्तगते वार्द्धके शिशुत्वे गुरौ इति । वृद्धौ बालौ दिनत्रयमितकालम् । सत्यपि यस्मात् ... । कृष्णादमी-व्रत विशेषो रामार्कण्डेयोक्तो यथा,—

"दर्शितव्रतवर्द्धना पूर्णा या च विशाखना ।
मलो नियमकर्त्तारे न पुनः ... ।
... ... याति ... ... ।
कृष्णाष्टमी प्रकुर्वीत ... तु ... ॥
... च ... ... मधौ वथा ।
कृष्णाष्टमी न कुर्वीत कृता हन्ति पुराकृतम् ॥"

अथ व्रताङ्गतम् । तत्र देवलः ।

"अशुद्धः प्रातराहारं स्नात्वा चैव समाहितः ।
सूर्य्यादिदेवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ।
ब्रह्मचर्य्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्जनम् ।
व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥"

अत्र प्रातरित्यत्र ... नान्वयः । किन्तु व्रतमितीत्यनेनान्वयोऽभिधेयत्वात् ।

"प्रातः सङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् ।
नापराह्णे न मध्याह्ने पितृकालो हि तौ स्मृतौ ॥"

इति वराहपुराणेऽप्युक्तत्वात् । तदपवादः प्रातरित्यादिमिति ।

"पूर्णिमेन्दुमुदयं दीर्घं विजानाति सदैवासितो विवस्वान् ।" ... ॥

... ... ॥"

इति दुर्गोत्सवविनिर्णये ... पुंसि मम पञ्चदिने आसनं सर्व्वादिदेवेभ्यो निवेद्य । ॐ पुनः गौर्मे मम एतादिना तद्विशेष मार्गं व्रतमाचरेत् । ततः सङ्कल्पयेत् । यद्वा सर्व्वादिदेवेभ्यो निवेद्य पुरश्चरणादि कृत्वा व्रतमाचरेत् व्रतं कुर्य्यात् । तदिवाह प्राण-...।

"गृहीतोऽहमहं मासं वा ... ।
उपवासञ्च ... ... यद्वा ... धारयेत् ॥"

कर्म्मादौ सङ्कल्पमाह मत्स्यपुराणम् ।

"याज्ञ दीयते चार्घ्यं भास्कराय महात्मने ।
तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्करं वा महेश्वरीम् ॥"

मत्स्यपुराणाद्व्रतसंग्रहाद्भविष्यपुराणम् ।

"सङ्कल्पमथ कृत्वा ततः कर्म्म समारभेत् ।
अन्यथा पुण्यं पुंसां न सम्यं जायते क्वचित् ॥"

आदित्यादिपूजामाह पद्मपुराणम् ।

"आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।
नारायणं विशुद्धाख्यमन्ते च कुलदेवताम् ॥"

तथा ।

"ईश्वरार्थी यदा मोहात् सौम्यश्च न पूजयेत् ।
तदा पूजाफलं हन्ति वित्तराशौ महाधिपः ॥"

एतेन महिषपूजनस्यादित्यादिदेवतानां तत् सर्व्वस्मि-न्नवेतम् । कुलदेवतैश्च कुलाद्युपलक्षणम् ।

"व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमार्च्चने जपे ।
आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥"

तत्र विधिमाह मत्स्यपुराणम् ।

"गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला ।
यदाशुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रियते सदा ॥
उपवासासमर्थो तु नक्तं भोजनं कुर्व्वीत ।
"उपवासनिबद्धानां नक्तं भोजनमिष्यते ॥"

इति वचनान्तरात् अशुद्धा चेत् पुत्रो कारयेत् । कायिकश्चीनसमादिकं यदा शुद्धया अशुद्धया वा सदं क्रियते । अशक्तावपि पुत्रादिप्रति-निधिद्वारा उपवासः कार्य्यः । तदनादिदुःखदः । गरुडपुराणम् ।

"भार्य्या भर्त्तृव्रतं कुर्य्यात् भार्य्यायाश्च पति-स्तथा ।
असामर्थ्ये द्वयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥
पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।
एषामभावे एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥"

आरब्धव्रतस्तामसानां मरणेऽपि तद्व्रतप्रति-माहाङ्गिराः ।

"यो यदर्थे व्रतेऽर्हन्ते न समाप्य मृतो भवेत् ।
स तत्पुण्यफलं प्रेत्य प्राप्नुयाच्छङ्करब्रवीत् ॥"

प्रेत्य परलोके । मत्स्यपुराणम् ।

"क्रोधात् लोभात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा भवेत् ।
उपवासत्रयं कुर्य्यात् कुर्य्याद्वा केशमुण्डनम् ॥"

लोभो मनः । प्रमादोऽनवधानता । यतुर्थे तेन ...
त्रिगुणं प्रायश्चित्तम् । ...
निर्द्धारितः ...

"[illegible] मातृरूपां [illegible]म् ।
[illegible] एव च [illegible]वम् ।
[illegible] दैवैर्मुनिरपम् ।
[illegible] कृष्णसंदर्शनादिमीप् ॥"
इति [illegible] ।
"[illegible] कथा [illegible] भवेत् ।
[illegible] तथा [illegible]पीद्दश्यदि ।
[illegible] भार्वि [illegible] नरो [illegible]
[illegible] ॥"
इति [illegible]द्यापनम् ।
[illegible] ।
"[illegible] दुष्टापनम् ।
[illegible] ब्राह्मणः ॥"
[illegible]

[illegible]

वैष्णवदानादिभिश्च लोकमाप्नोति मानवः ।
प्रजापत्यादानफलं च लोकमाप्नोत्यसंशयम् ।
मेरुप्रासादान् यः कर्त्ता कुरुतेऽतिं तरते नरः ।
मत्स्यमोक्षे च विरक्तिं इदकामिनुसत्तमा ।
सोमात्पन्ने तथा कर्त्ता सोमलोके क्रीडते चिरम् ।
विप्रम्रवणकूपानि विष्णुलोकं नरोत्तमः ।
उत्कृष्टं स्वर्गमाप्नोति सर्वपापविवर्जितः ।
अनेन विधिना सर्वाः संपूर्णं फलमाप्नुयात् ॥०॥
इयं प्रतिष्ठा सामान्या सर्वसाधारणात्मने ।
कर्तव्या देवविम्बेषु प्रतिष्ठा यत्र विद्यते ।
इति संक्षेपतः प्रोक्तः समुदायविधिस्तव ।
सर्वेषामेव वस्तूनां सर्वकामफलप्रदः ।
सर्वेषामेव कर्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।
यथाविधिविनिष्पन्नं यथाविधिफलमाप्नुयात् ॥"
इति हयशीर्षे समुदायप्रतिष्ठापटलः ॥०॥
[illegible] वैदिकेन [illegible]विधिनेति यावत् ।
विशेषेण [illegible]पादनम् । काम्यं [illegible]
[illegible]म् । [illegible] । यथा-
[illegible] ।
"शुभं [illegible] काम्यं [illegible] प्रवर्त्तयेद्-
बुधः ।
[illegible] तदेव [illegible] तम् ।
[illegible]: [illegible]: [illegible]: ।
[illegible]: [illegible]: प्रवीणः सर्वकर्मसु ॥"
[illegible] यावत्
[illegible] । प्रवीण इति [illegible] । अन्यथा
[illegible] स्यात् ॥०॥
अथ च [illegible]
[illegible] ।
"[illegible] विधूपेन [illegible] तु [illegible]: ।
[illegible] नाम [illegible] ।
[illegible] ॥"
[illegible]
[illegible] । तथा च
[illegible] ।
"[illegible] भवेत् ।
[illegible] यथा ।
[illegible] ।
[illegible]:
[illegible] ॥"
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ।
"[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥"
इति [illegible] ।
[illegible]

[illegible] दिवसैः
[illegible]
[illegible] त्र्याप्य
धामान्
कर्त्तव्या । तत्र [illegible]
"देवानामालया यत्र [illegible]
[illegible]
अथ देवानामालया [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] प्रत्येक [illegible]
[illegible] ।
"धाते भूमे तथा [illegible]

[illegible] प्रोक्ता
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
इति [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
"[illegible]
इति [illegible]
[illegible]

कृणुत विश्वतोमुख इत्यादिना। वेदाद्यैः अग्निमीळे इत्यादिना। इषेत्वोर्ज्जेत्वा इत्यादिना। अग्न आयाहि इत्यादिना। शन्नो देवीरित्यादिना चतुर्भिः। भूरग्नये इत्याद्यष्टभिः। ततः सोमं राजानमित्यादिना। ततो लोकपालेभ्य इत्यादिना स्वस्वमन्त्रैरुक्तदेवोद्देशाद्दिक्पालमन्त्रैः। तत्र सामगानां इन्द्रस्य त्रातारमित्यादिना। अग्नेश्च अग्निं दूतं वृणीमहे इत्यादिना। यमस्य नाके सुपर्णमित्यादिना। निर्ऋतेर्वैत्यादि निर्ऋतीनां इत्यादिना। वरुणस्य घृतवती भुवनानामित्यादिना। वायोः वात आवातु भेषजं इत्यादिना। सोमस्य सोमं राजानमित्यादिना। ईशानस्य अभित्वा शूर णो नुम इत्यादिना। ब्रह्मणो ब्रह्मयज्ञानं प्रथममित्यादिना। अनन्तस्य सर्पयीष्ठतमित्यादिना। तथा च गोभिलीयकर्म्मप्रदीपे।

"त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रस्य परिकीर्त्तितः।
अग्निं दूतं वृणीमहे वह्नेर्मन्त्रो यमस्य वै॥
नाके सुपर्णमुपयत् येत्यादिर्निर्ऋतेस्तथा।
घृतवतीति वरुणस्य वात आवातु भेषजम्॥
वायोर्मन्त्रः समुद्दिष्टः सोमं राजानमित्यथ।
सोमस्य मन्त्रः कथितस्त्वभित्वेऽतोऽथ उच्यते॥"
ईशे ईशानस्य।
"ब्रह्मयज्ञानं प्रथमं ब्रह्मणः परिकीर्त्तितः।
सर्पयीष्ठतमिति च सर्पस्य समुदाहृतः॥"

एतेभ्यः नवग्रहेभ्यः स्वस्वमन्त्रैः सर्व्ववेदसाधारणैः। सूर्य्यस्याकृष्णेनेत्यादिना। सोमस्याप्यायस्वेत्यादिना। मङ्गलस्याग्निर्मूर्द्धा इत्यादिना। बुधस्यापि विवस्वदित्यादिना। वृहस्पतेर्वृहस्पते अतिदीयेत्यादिना। शुक्रस्य शुक्रन्तेऽन्यद्यजतन्त इत्यादिना। शनैश्चरस्य शन्नो देवीरित्यादिना। राहोः कयानश्चित्रेत्यादिना। केतोः केतुं कृण्वन्नित्यादिना। तथा च मत्स्यपुराणम्।

"आकृष्णेनेति सूर्य्याय होमः कार्य्यो विजानता।
आप्यायस्वेति सोमाय मन्त्रेण जुहुयात् पुनः॥
अग्निर्मूर्द्धा दिवो मन्त्रमिति भौमाय कीर्त्तयेत्।
अग्ने विवस्वदुषस इति सोमसुताय च।
वृहस्पते परिदीया रथेनेति गुरोर्मतः।
शुक्रन्तेऽन्यदिति च शुक्रस्यापि निगद्यते॥
शनैश्चरायेति पुनः शन्नो देवीति होमयेत्।
कयानश्चित्र आभुव ऊती राहोरुदाहृतः।
केतुं कृण्वन्निति कुर्य्यात् केतूनामुपशान्तये॥"

एवं चरुहोमं समाप्य चरुशेषेण प्राच्यादिदिग्भ्यः पायसबलिं दद्यात्। तद्यथा। एष पायसबलिः ॐ प्राच्यै दिशे नमः इत्यादिना। दक्षिणायै दिशे स्वाहा इति श्रुतिदर्शनात्। हरिहरमहानिरूक्तप्रदीपाभ्यां स्वाहान्तेन बलिदानमुक्तम्। वस्तुतस्तु बलिप्रकरण एव प्राच्युदीवाचीभ्योऽहरहरित्थं प्रयोग इति गोभिलसूत्रे सोमित्तनिर्देशात् दिशां देवतात्वं बलौ प्रतीयते। अत एवाचीतिपाठात् शुल्कहोमीये दक्षिणायै इत्यनादृत्य ॐ अवाच्यै दिशे नम इति बलौ प्रयुज्यते। एभिर्मन्त्रैस्तद्विष्णोः परमं पदं इत्यादियावन्मन्त्रैः। आज्यमिति तुशब्देन समिद्धोमे तेषां शावर्जनात् मन्त्राकाङ्क्षायां प्राथमिकत्वेन तद्विष्णोरित्यस्य परिग्रहः। ततस्तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्वाहान्तेन घृताक्तपलाशसमिद्भिरष्टोत्तरशतं जुहुयात्। पूर्व्वोक्तमन्त्रैः पूर्व्वोक्तदेवताभ्यः सुवेणाज्याहुतीर्जुहुयात्। पुरुषसूक्तषड्दैवोक्तः। तत्र सामगानाम्। ॐ इदं विष्णुरिति। प्रेचकस्य विष्णोरिति। प्राकायसुपलेव त्रुवाव इति। सहस्रशीर्षेति। त्रिपादूर्द्ध इति। पुरुष एवेदमिति। एतावानस्य इति। ततो विराडिति। कयान इत्यादि पुरुषसूक्तम्। तथा च सामिधेनी श्रुतिः। इदं विष्णुः प्रेचकस्य विष्णोः प्राकायसुपलेव त्रुवावः इति याराहमन्त्रं पुरुषव्रते सैषा वैष्णवीनामसहितेनां प्रयुञ्जन् विष्णुः प्रीणाति इति प्राकायसुपलेव त्रुवाव इति याराहमन्त्रमित्यनेन एको मन्त्रः प्रकाशितः। पुरुष इत्यनेन पुरुषसद्युक्तपञ्चमन्त्राः। व्रते इत्यनेन कयानश्चित्र इत्येको मन्त्रः। सामगो जुहुयात्। यजुर्व्वेदी तु तत्र प्रसिद्धाभिः सहस्रशीर्षेत्यादि ऋग्भिः षोड़शाहुतीर्जुहुयात्। इरावतीति तिलान् घृताक्तान् सकृज्जुहुयात्। एवं ब्रह्मानुयायिभ्यः स्वाहा विष्णुयायिभ्यः स्वाहा ईशानानुयायिभ्यः स्वाहा। एवं पूर्व्वोक्तनवग्रहमन्त्रैः पूर्व्वोक्तदिक्पालमन्त्रैश्च जुहुयात्। एवं पर्व्वतेभ्यः स्वाहा नदीभ्यः स्वाहा नदेभ्यः स्वाहा समुद्रेभ्यः स्वाहा भूः स्वाहा भुवः स्वाहा इति जुहुयात्। ततः परिभाषासिद्धं स्वशाखोक्तमहाव्याहृतिहोमं प्रायश्चित्तहोमञ्च कृत्वा स्रुचा तद्विष्णोरिति मन्त्रेण वौषडन्तेन पूर्णाहुतिमयमुत्थाय जुहुयादिति विशेषोपादानात् नात्र स्वशाखोक्तपूर्णहोमः। ततः पञ्चगव्यं चरुशेषं प्राश्य शाला वा हेमयुक्तं सवत्सं तिलपात्रं अलङ्कृतां गाञ्च दक्षिणामाचार्य्याय दद्यात्। आचार्य्यपदञ्च।

"उदाहरति वेदार्थान् यज्ञविद्याः स्मृतीरपि।
श्रुतिस्मृतिसमापन्नमाचार्य्यं तं विदुर्बुधाः॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टम्।

कर्म्मोपदेष्टृत्वेनाचार्य्यपदं स्वयं होतृपक्षे ब्रह्मपरं अन्यहोतृपक्षे ब्रह्मदेवहृदयपरम्। स्वयं ब्रह्महोतृकर्म्मकरणपक्षे पुस्तकधारकपरम्।

"ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्त्तिता।
कर्म्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत्।
विदध्याद्धौत्रमन्योऽपि दक्षिणार्द्धहरो भवेत्।
स्वयञ्चेदुभयं कुर्य्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत्॥"
इति छन्दोगपरिशिष्टैकवाक्यात्।

एवं व्रतविधिना अभिसमापनादि प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्यन्तकर्म्मसंस्कृतगोमयादिदाननियमव्रतकर्म्मादिकर्म्मणामन्यतरत्तया समुदायप्रतिष्ठा कर्त्तव्या। समुदायश्च प्रकृतगोमयादेः प्रतिष्ठा समुदायप्रतिष्ठा। तथा च कपिलपञ्चरात्रम्।

"प्रतिष्ठाशब्दसंसिद्धिः प्रतिपूर्व्वाच्च तिष्ठतेः।
बह्वर्थत्वान्निपातानां संस्कारादौ प्रतेः स्थितिः॥"

तथा च गोमयादेरुक्तकर्म्मसंस्कृतस्य फलजनकत्वम्। अप्रतिष्ठन्तु निष्फलमित्युक्तिः। एतद्व्रतकर्म्मणा प्रीयतां भगवान् विष्णुरिति समापयेत्॥ * ॥ अथ व्रतप्रतिष्ठाप्रयोगः। तत्र कृतनित्यक्रियः कथान्तं व्रतं समाप्य तत्तद्देवताप्रीतिकामो यथाशक्ति दानादि दद्यात्।

"व्रते देवगृहोत्सर्गे कूपादीनां प्रतिष्ठने।
दद्यात् षोड़शदानानि द्विषड्दानानि चैव वा॥"
इति दानसागरधृतवचनात्।

ॐ तत् सवितुर्वरेण्यं ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रोऽमुकदेवशर्म्मा तत्तद्व्रतफलप्राप्तिकामः कृतैतत् अमुकव्रतप्रतिष्ठामहं करिष्ये। स्त्री चेद्व्रतकारिणी तदा अमुकगोत्रामुकी देवीत्यादूह्यं इति सङ्कल्पं कुर्य्यात्। ततो घटं संस्थाप्य पञ्च देवान् संपूज्य गौर्य्यादिषोड़शमातृकाः संपूज्याः। पुरुषश्चेत्तदा नान्दीश्राद्धं कुर्य्यात्। तत उत्तराभिमुखं ब्राह्मणमुपवेश्य तत्समीपे आसनमानीय प्राङ्मुखो यजमानः ॐ साधु भवानास्तां इति कृताञ्जलिर्वदेत्। ॐ साध्वहमासे इति प्रतिवचनम्। ॐ अर्च्चयिष्यामो भवन्तं इति पुनरुक्ते ॐ अर्च्चयेति प्रतिवचनम्। ततो वस्त्रालङ्कारगन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य दक्षिणं जानु धृत्वा ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रममुकदेवशर्म्माणमर्च्चितं कृतैतदमुकव्रतप्रतिष्ठाकर्म्मणि होमादिकर्म्मकरणाय भवन्तमहं वृणे। ॐ वृतोऽस्मीति प्रतिवचनम्। ॐ यथाविहितं तत्कर्म्म कुरु। ॐ यथाज्ञानं करवाणि इति प्रतिवचनम्। ततो वेदीं पञ्चगव्येनाभ्युक्ष्य पूर्व्वं पञ्च घटान् घटमेकं वा संस्थाप्य प्रथमलिखितक्रमेण भूतशुद्ध्यादिगणेशादिपूजां विधाय तत्तद्देवतां क्रमेण पूजयेत्। ततो होता स्वगृह्योक्तविधिनाग्निं संस्थाप्य ब्रह्मस्थापनानन्तरं चरुश्रपणं कुर्य्यात्। अन्यत् सर्व्वं प्रतिष्ठापद्धतौ ज्ञेयम्॥ * ॥ अथ व्रतप्रयोगः। स्वस्तिवाचनं कृत्वा सूर्य्यः सोम इति पठित्वा सङ्कल्पं कुर्य्यात्। अद्येत्यादि अमुककामोऽमुकव्रतमहं करिष्ये। तता-[illegible] अद्यारभ्येति च। उदङ्मुखो भूत्वा एतत् कुर्य्यात्। ॐ [illegible] स्थिते नम इति स्थण्डिलं मार्ज्जयेत्। ॐ म इत्यभ्युक्षयेत्। वामहस्तेन स्थण्डिलं धृत्वा कुशेन प्रादेशपूर्व्वकं चतुर्भिः व्रतदेवतानाम लिखेत्। हस्तप्रमाणं स्थण्डिलं चतुरस्रं सिन-रक्तवर्णेनापूर्य मध्ये विमलकुङ्कुमलिप्तं दलिता-चूर्णेन तदुपरि [illegible] अष्टदलानि [illegible] कुसुमचूर्णेन [illegible] पीत-चूर्णेन [illegible] वा घटं सं[illegible] [illegible]

चाभ्युक्ष्य गणेशादीन् नवग्रहांश्चैव पूजयेत्। ततो व्रतदेवताः पूजयेत्। इति व्रततत्त्वम् ॥ * ॥ अथ व्रतलक्षणम्। दीर्घकालानुपालनीयसङ्कल्पो व्रतमिति नारायणोपाध्यायानां स्वरसः। स्वकर्त्तव्यविषयो नियतः सङ्कल्पो व्रतमिति श्रीदत्तचन्द्रिकायवर्द्धमानप्रभृतयः। सङ्कल्पश्च भावे सयैतत् कर्त्तव्यमेव निषिधे न कर्त्तव्यमिति ज्ञानविशेषः। अतएव सङ्कल्पः कर्म्ममानस-मित्यभिधानिकाः। वस्तुतस्तु पूर्व्वोक्तवराह-पुराणवचनैकादश्युपवासस्य व्रतत्वाभिधानात्।

"एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च।
उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्र उदाहृतः।"

इत्यादि याज्ञवल्क्योक्तेषु एकभक्तनक्तायाचित-भोजनोपवासादिषु पादकृच्छ्रादित्वाभिधानाच्च न सङ्कल्पो व्रतम्। किन्तु सङ्कल्पविषयतत्-कर्म्मैव व्रतमिति। अतएव व्रतानां सङ्कल्पसम्भव-त्वमाह मनुः।

"सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः।
व्रता नियमधर्म्माश्च सर्व्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः।"

अनेन कर्म्मणा इदमिष्टं फलं साध्यते इत्येवं विधया बुद्धिः सङ्कल्पस्तदनन्तरमिष्टसाधनतया अवगते तस्मिन् इच्छा जायते तदनन्तरं प्रयत्नं कुर्व्वीत इत्येवं यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः। व्रता नियमरूपा धर्म्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः। सर्व्वे इत्थमेव अन्येऽपि शास्त्रार्थाः सङ्कल्पादेव जायन्ते इति कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥ सङ्कल्पमाह वराहपुराणम्।

"प्रातः सङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम्।
नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यकालौ हि तौ स्मृतौ।"

सङ्कल्प व्रतस्यारम्भ इत्युक्तं राघवभट्टो विष्णुः।

"व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्च्चने जपे।
आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम्।
आरम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयोः।
नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया।
नियमश्च वा श्राद्धे आरम्भः स्यादिति
श्रुतिः।"

पाकपरिक्रियेति कार्य्यैर्मैथ्याद्विषयम्। तत्रैव तथाप्युद्धरणविधानेन तदीयपाकस्याशौचा-रम्भात् ॥ * ॥ सङ्कल्पविधानन्तु संवत्सरप्रदीपे।

"प्राङ्मुखोऽथ नरः कृत्वा सङ्कल्पं तत्र चाचरेत्।"
शान्तिदर्पणे च।

"गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः।
उपवासन्तु गृह्णीयाद् यद्वा सङ्कल्पयेद्बुधः।
देवतास्तत्र पूजयन्ति कामिनं नान्य विन्दति।
अन्यथा तु वृथा सर्व्वाः क्रियाः सिद्ध्यन्ति मानवाः।"

उदङ्मुख इत्याचारात्। तेन नाम्यग्रावामार्द्र सङ्कल्पमात्रं करणीयम् ॥ * ॥ गृहीतव्रतत्यागे दोषमाह कूर्म्मः।

"पूर्व्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् काममोहितः।
जीवन् भवति चाण्डालो मृतः श्वा चैव जायते।
द्वादशीव्रतमादाय व्रतभङ्गं करोति यः।
द्वादशाब्दं व्रतं चीर्णं निष्फलं तस्य जायते।"

इति नारदीयवचनात् द्वादश्यां विशेषोऽपि ॥ * ॥ प्रायश्चित्तमाह पद्मपुराणम्।

"लोभान्मोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा
भवेत्।
उपवासत्रयं कुर्य्यात् कुर्य्याद्वा केशमुण्डनम्।
प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत्।"

वाशब्दः समुच्चये तेन मुण्डनञ्च कर्त्तव्यमिति प्रायश्चित्तविवेकः। प्रमादादस्य सङ्कल्पितत्वे प्रतिप्रसूते देवलः।

"सर्व्वभूतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम्।
अव्रतघ्नानि कथ्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः।"
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥

पुण्यजनकव्रतानि यथा। वैशाखस्य शुक्लतृती-यायां अक्षयतृतीयाव्रतम् १ तस्य शुक्ला द्वादशी पिपीतकी २ तच्चतुर्द्दशी नृसिंहचतुर्द्दशी ३ तस्य कृष्णाष्टमी त्रिलोचनाष्टमी ४ तस्य कृष्ण-चतुर्द्दशी सावित्री ५ ज्यैष्ठशुक्लतृतीया रम्भा-तृतीया ६ तस्य शुक्ला चतुर्थी उमाचतुर्थी ७ तस्य शुक्ला षष्ठी अरण्यषष्ठी ८ तच्चतुर्द्दशी चम्पकचतुर्द्दशी ९ आषाढ़ी शुक्लैकादशी शयनै-कादशी १० भाद्रस्य कृष्णाष्टमी श्रीकृष्णजन्मा-ष्टमी ११ भाद्रशुक्ला चतुर्थी शिवा चतुर्थी १२ तस्य शुक्ला षष्ठी चपेटा षष्ठी १३ तस्य शुक्ला सप्तमी ललिता सप्तमी तत्र कुक्कुटीव्रतम् १४ तस्य शुक्लाष्टमी दूर्व्वाष्टमी १५ राधाष्टमी च १६ तस्य शुक्ला नवमी तालनवमी १७ तस्य शुक्लैकादश्यां पार्श्वपरिवर्त्तनव्रतम् १८ तस्य शुक्ला द्वादशी श्रवणद्वादशी १९ तस्य शुक्ला चतुर्द्दशी अनन्तचतुर्द्दशी २० तस्य कृष्णा चतुर्थी गणेशचतुर्थी २१ आश्विनशुक्लाष्टमी महाष्टमी २२ कार्त्तिकशुक्ला नवमी दुर्गानवमी २३ तस्य शुक्लैकादशी उत्थानैकादशी २४ तस्य शुक्ला चतुर्द्दशी पाषाणचतुर्द्दशी २५ तस्याभी-ष्मैकादश्यादिपञ्चतिथ्यात्मकं भीष्मपञ्चकम् २६ वृश्चिकसंक्रान्त्यां सर्व्वजयाव्रतम् २७ कार्त्ति-केयव्रतञ्च २८ अग्रहायणस्य शुक्ला षष्ठी गुह-षष्ठी २९ तस्य शुक्ला सप्तमी मित्रसप्तमी ३० तस्य शुक्ला द्वादशी अखण्डा द्वादशी ३१ माघ-शुक्ला चतुर्थी वरदा चतुर्थी ३२ तस्य शुक्ल-पञ्चम्यां श्रीपञ्चमीव्रतं सङ्कर्षणिष्याढ्यम् ३३ तस्य शुक्ला षष्ठी शीतला षष्ठी ३४ तस्य शुक्ला सप्तमी आरोग्यसप्तमी ३५ तस्य शुक्लैकादशी भीमैकादशी ३६ तद्द्वादशी वराहद्वादशी ३७ तस्य कृष्णा चतुर्द्दशी शिवरात्रिः ३८ फाल्-गुनशुक्ला द्वादशी गोविन्दद्वादशी ३९ चैत्र-शुक्ला षष्ठी स्कन्दषष्ठी ४० चैत्रशुक्लाष्टमी अशोकाष्टमी ४१ तस्य शुक्ला नवमी श्रीराम-नवमी ४२ तस्य शुक्ला त्रयोदशी मदनत्रयो-दशी ४३। इति स्मृतिः ॥ * ॥ अयाचितव्रतं नक्तव्रतं उमामहेश्वरव्रतं एतद्दक्षनारायणव्रतं देवीपुराणे कृष्णाष्टमीव्रतनामान्यो ऽनेनमाहात्म्याध्याये च द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ व्रतं गारुडे ११६ अध्याये गारुडे ११८ अध्याये ... १२१ अध्याये ... अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ ... खण्डे १४० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ भद्राव्रतम्। द्वितीयाव्रतञ्च। तृतीयाकल्पे चतुर्थीकल्पे गणेशचतुर्थी। शुक्ला पञ्चमी नागपञ्चमी। शुक्ला षष्ठी गुहषष्ठी। सप्तमी रथसप्तमी। शुक्लपक्षे रोहिणीनक्षत्रयोगे विजयासप्तमी। संक्रान्तौ आदित्यहृदयव्रतम्। सप्तम्यां पञ्चमारकनक्षत्रयोगे च माघशुक्लसप्तमी जयन्ती। अपराजिता सप्तमी। शुक्लपक्षे संक्रमणे महाजया सप्तमी। शुक्ला सप्तमी नन्दा सप्तमी। नक्षत्रयोगे भद्रासप्तमीव्रतम्। सप्तमी कामदा सप्तमी। व्रतम्। भानुपदव्रतम्। मार्त्तण्डसप्तमीव्रतम्। सप्तमी। आश्विनशुक्लसप्तमी मार्गशीर्षस्य सितसप्तम्यां त्रितयप्रदाव्रतम्। इति उत्तरायणे शुक्लपक्षे बुधवारे च ... अमावस्याव्रतम्। वैशाखीपूर्णिमा। मेषसंक्रान्तौ मधुसंक्रान्तिः। मकरसंक्रान्तिः। धनसंक्रान्तिः। व्रतञ्च ॥ * ॥ अथ व्रतविधिः। तत्र विष्णुहारीतौ।

"दिनान्ते नक्तहोमादीन् प्रदाय
भक्ष्याणीमधुमद्यादिवर्जनात्...
सनापकर्मण कार्य्यं ब्राह्मणेन
एतद्धारयन्पूर्व्वेण पञ्चगव्येन संयुतः।"

व्रतं नियमादि यावत्... तेन प्रायश्चित्तव्रतारम्भे पूर्व्वेद्युः स्नात्वा दन्तधावनं कृत्वा नाशनं कर्त्तव्यः। वशिष्ठः। सोममिश्रावर्ज्जम्। केशधारणार्थं व्रतमाह हारीतः।

"राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो
केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं
केशानां धारणार्थन्तु द्विगुणं व्रतमादिशेत्।
द्विगुणे तु व्रते चीर्णे द्विगुणा दक्षिणा
स्त्रियाः केशवपनं न कार्य्यमिति ..."
इत्यूहे विषमसमुद्दीपनप्रमेयमथ केशश्मश्रुनखरोमाणाम् वपनं ... वपनवर्ज्जम्। पञ्चगव्यवतारस्य ...

र शुक्लशिखौ ।
थ केशश्मश्रून् पूर्व्वं घृतं प्राश्य वहिर्निशि ।
कं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ॥
श्चित्तमुपाधीनो पायसस्त्रिसवनं स्पृशेत् ।
वासार्द्रवासा वा लघ्वाशी स्यादिशेषय: ॥
ती वीरासनी मौनी मौञ्जी दण्डकमण्डलुम् ।
श्वर्य्याधिकार्य्येष कुष्माण्डैर्जुहुयाद्घृतम् ॥"
कं नियतं कालमिति व्रतसंख्या सङ्कल्प-
ि उल्लेखनीया इत्यर्थ: । वीरासनी भित्त्या-
ाश्रित: । दण्डकमण्डलु त्वार्थत्वात् मतुपो
पेन तेनैतद्युक्त इत्यर्थ: । कुष्माण्डैर्यद्देवा
ेळनमित्यादिमन्त्रै: । मनु: ।
ाहावाहृतिभिर्होम: कर्त्तव्य: स्वयमन्व-
हम् ।
हिंसासत्यमक्रोधमार्ज्जवञ्च समाचरेत् ।
रात्रिर्निशायाञ्च सवासा जलमाविशेत् ॥"
रात्रिर्निशायाञ्च इति षट्स्नानविषयमिदम् ।
ीलिकामध्यचान्द्रायणादितप्तकृच्छ्रवर्ज्जं फला-
थार्थं बहुषु त्रिसवनविधानात् । तथा ।
ीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ।
ानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽध:शयी भवेत् ॥
चारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजार्चक: ।
िन्नीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तित: ॥
ेषु च व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृत: ॥"
चारी मैथुनवर्ज्जं व्रती छत्रोपानद्माल्या-
गन्धादिवर्ज्जम् । शूद्रेण सावित्रीजपस्थाने
ायत्रादिमन्त्रजप: कार्य्य: । अन्यद्वारा वा
यितव्य: । एवमन्यत्रापि । यथा वराह-
ाणम् ।
मन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥"
ाल: ।
ारम्भे सर्व्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषत: ।
कैनैव हि शालाग्नौ जुहुयाद्व्याहृती:
पृथक् ॥
हं कुर्य्याद्व्रतान्ते च गोहिरण्यादिदक्षि-
णाम् ।
यही वसन् कुर्व्वन् ब्रह्मलोके महीयते ॥
ां होमो न कर्त्तव्य: पञ्चगव्यन्तथैव च ।
ाभ्यां पापिनाश्चैव संवादं न च कारयेत् ॥
ादन्तु न कर्त्तव्यस्त्रिवर्णैश्च कदाचन ।
सर्व्वेनैव वक्तव्य उत्पन्ने प्राणसंशये ॥"
हमिति शुद्धार्थं श्राद्धं दर्शितम् । स्त्रीभि-
मो न कर्त्तव्य: पञ्चगव्यपानञ्च कृत्वानां
ारि चेति यत्नौ । प्रारब्धव्रतपीडया प्राण-
ये । अन्ये वर्णा न प्रष्टव्या ब्राह्मण एव
ा: । व्रतं मौनं पूर्व्वोक्तं । तत्र विशेषमाह
सम: । तत्र मौनमुक्तं नैविद्यद्देष्विमिभि-
रायत्रीमिर्भ्युशुतैर्दन्तैर्दन्तान् सन्धायान्त-
ि एव यावद्यावदर्थं भाषते न मन्त्रलोपो
मीति विज्ञायते । मन्त्रलोपो व्रतलोप: ।
ग्रहादिभिरङ्गहीनमपि व्रतं कार्य्यमित्याह
ष्टिगु: ।

"असंस्कृतो निरुत्साहो रोगी नवतिजीवक: ।
यथाशक्ति प्रकुर्व्वीत व्रतं स्त्रीषु न लुप्यते ॥"
अशक्तावन्यद्वारापि कार्य्यमिति उक्तञ्च ब्रह्म-
पुराणे ।
"रोगी वृद्धस्तु पोगण्ड: कुर्व्वन्नप्यन्यैर्व्रतं सदा ।
चतुर्थाद्वत्सरादूर्द्ध्वमष्टमं यावदेव हि ॥
शिशोर्व्रतं प्रकुर्व्वीरन् गुरुसम्बन्धिवान्धवा: ।
गुर्व्विणी वालवत्सा च रोगी क्षयपरायण: ॥
एते नक्तेषु भुञ्जन्ति वाला मध्याह्न एव च ।
व्रतस्थ: प्राणरक्षार्थं कदाचिदुदकं पिवेत् ॥
फलमूले तथा क्षीरं यज्ञशिष्टं तथा हवि: ।
व्रतमध्ये तु रोगार्त्तो वैद्यप्रोक्तमथौषधम् ॥
करोति च गुरोर्व्वाक्यं व्रतस्थस्तत्क्षणादपि ।
ब्राह्मणस्याभिलषितं साधयेदविचारयन् ॥
एतान्यष्टौ व्रतस्थानामव्रतघ्नानि कुत्रचित् ।
व्रतस्थेतेषु देवांस्तान् व्रतस्थस्तु प्रपूजयेत् ॥"
पोगण्डो वाल: । क्षयपरायण: कुटुम्बी क्षया-
र्जनपालनपर: सन्नित्यर्थ: । वौधायन: ।
"अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पय: ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्व्वचनमौषधम् ॥"
हारीतयमौ ।
"बलयश्चोपहारश्च हवींषि चरवस्तथा ।
निर्व्विशङ्केन भोक्तव्य व्रतमस्य न लुप्यते ॥"
बलिर्व्वैश्वदेवादिदेवताभ्यो दत्त: । उपहारो
नैवेद्यम् । चरु: पार्व्वणस्थालीपाकादि । अत्र
तेषां दत्तावशिष्टं भक्षणीयमिति । देवल: ।
"उपवासो विनश्येत दिवास्वप्नात्समैथुनै: ।
अत्यये जलपानेन नोपवास: प्रणश्यति ॥"
वृद्धशातातप: ।
"गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम् ।
उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥"
अलङ्कारवस्त्रसिन्दूरादि उपवासेन हेतुना
इत्यर्थ: । तथा ।
"स्त्रीणां सम्प्रेक्षणात् स्पर्शात् ताभि: संकथना-
दपि ।
ब्रह्मचर्य्यं विपद्येत न दारेष्वङ्गमादपि ॥"
संप्रेक्षणात् संकथनात् इति अत्र सरागत्वं
संशब्दस्यार्थ: । इति प्रायश्चित्तविवेक: ॥ * ॥
प्रायश्चित्तात्मकव्रतानि यथा । विश्वामित्र: ।
"कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्धाभ्युदयकारणम् ।
प्रकाशे च रहस्ये च संशयेऽशुक्तकैस्फुटे ॥
प्राजापत्य: सान्तपन: शिशुकृच्छ्र: पराकक: ।
अतिकृच्छ्र: पर्णकृच्छ्र: सौम्य: कृच्छ्रातिकृच्छ्रक: ॥
महासान्तपन: शुद्धै तप्तकृच्छ्रस्तु पावन: ।
जलोपवासकृच्छ्रस्तु ब्रह्मकूर्चस्तु शोधक: ॥
एते व्यस्ता: समस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा ।
पातकादिषु सर्व्वेषु पापकेषु प्रयत्नत: ॥
कार्य्याश्चान्द्रायणैर्युक्ता: केवला वा विशुद्धये ।
शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा ॥
यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति ।
उपवासस्त्रिरात्रन्तु मास: पञ्चदशैकम् ॥
षड्द्वादशाहादि कार्य्यं शुद्धिपणार्थिना ।

उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि ॥
प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्ध्याद्यपेक्षया ।
जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्वुद्धिकृतं तथा ।
अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्व्वं कार्य्यं यथाक्रमम् ॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
द्वादशवार्षिकादिव्रतं प्रायश्चित्तविवेकादौ द्रष्ट-
व्यम् ॥

व्रतति:, स्त्री, (प्र+तन विस्तारे+क्तिच् । पृषोदरादित्वात् पस्य व: ।) विस्तार: । लता । इत्यमर: ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८ । ४० । ६ ।
"अपि वृश्च पुराणवद्व्रततेरिव
गुष्पितमोजो दासस्य दम्भय ॥"
"व्रततेरिव यथा लताया गुष्पितं निर्गतां शाखां वृश्चति ।" इति तद्भाष्ये सायण: ॥)

व्रतती, स्त्री, (व्रतति+पक्षे ङीष् ।) विस्तार: । लता । इति भरतद्विरूपकोष: ॥ (यथा, रघु: । १४ । १ ।
"अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ
छेदादिवोपघ्नतरोर्व्रतत्यौ ॥")

व्रतभिक्षा, स्त्री, (व्रते उपनयनकाले भिक्षा ।) उपनयनकालीनभिक्षा । तस्या विधिर्यथा । अथ भैक्ष्यचरति । अथ शब्दस्तूष्णीमादित्योपस्थानमग्निप्रदक्षिणञ्च शंसति ।
"प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।
प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेत् भैक्ष्यं यथाविधि ॥"
इति मनुवचनात् ॥
भिक्षासमूहं भैक्ष्यं तच्चरति आवहति इत्यर्थ: । मातरमेवाग्रे ये चान्ये सुहृदो याचयो वा सन्निहिता: स्यु: । याचते इत्यध्याहार्य्यम् । सुहृदे स्निग्धहृदये स्वसादौ । तथा च मनु: ।
"मातरं वा स्वसारं वा मातुर्व्वा भगिनीं
निजाम् ।
भिक्षेत भिक्षां प्रथमां या चैनं नावमानयेत् ॥"
सन्निहितास्तद्देशस्था: न तु प्रतिगृहं गत्वा । भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मणभिक्षाप्रयोग: । तथा च मनु: ।
"भवत्पूर्व्वं चरेत् भैक्ष्यमुपनीतद्विजोत्तम: ।
भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥
आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्ष्यचर्य्या यथाक्रमम् ॥"
इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च । इति संस्कारतत्त्वम् ॥

व्रतसंग्रह:, पुं, (व्रतस्य संग्रह: ।) दीक्षा । इति हेमचन्द्र: ॥

व्रतादेश:, पुं, (व्रतस्यादेश: ।) उपनयनम् । यथा,
"आदन्त्यजन्मात् सदा आषृष्टादेवराश्रकम् ।
निराश्रमात्मनादेशात् दक्षराश्रमत: परम् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

व्रती, [न्] पुं, (व्रतमस्यास्तीति । व्रत+इनि: ।) यजमान: । इत्यमर: ॥ (ब्रह्मचारी । यथा, मनु: । २ । १८८ ।
"भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती ।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥")

व्रतविशिष्टे, त्रि । यथा,—
"निमन्त्रितो वोद्वाप्नि वा व्रती कुर्वीत पार-
णम् ।"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

व्रश्च, श छेदे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-पर०-सक०-वेट् ।) दन्त्योपधः पयोमात् तालव्यः तेन छेदि शत्वाभावे यदि निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् तालव्यस्य दन्त्यत्वे संयोगादेः सस्य लोपे वृश्चद् इति । तथा च ।
"मकारजात्वमारपथमौ मति धातुषु ।
मकारजः दकारः स्यात् वाइवर्गेतरयोः ॥"
इति वोपदेवः ।
अस्यार्थः । धातुषु मध्ये भति भवि परे चतुस्वारपथमौ मकारजौ ज्ञेयौ तान्यप्रकारश्च [illegible] सहितसकारात् परवर्गोऽपि मकारजो ज्ञेय इति । निष्ठास्थाने इत्यादी-नाञ्च नकारादित्वमिति नत्वौ इत्यादिबोध्यम् । ष, अव्रश्चीत् अव्राक्षीत् । श, वृश्चति । इति दुर्गादासः ।

व्रश्चनं, क्ली, (व्रश्च + ल्युट् ।) छेदनम् । प्रथमातो-[illegible] निष्कम् । (यथा, शतपथ-ब्राह्मणे । १ । ६ । ३ । ६ ।
"न दायाय वृश्चनाय भवति ।")

व्रश्चनः, पुं, (व्रश्च्यते छिद्यते अनेनेति । व्रश्च + ल्युट् । यद्वा, व्रश्चतीति कर्तरि ल्युट् ।) [illegible] इति भाषा । तत्पर्यायः । पत्रपरशुः २ । इत्यमरः । पत्र-पर्शुः ३ । इति शब्दरत्नावली । [illegible] ४ । इति जटाधरः । वृश्चिकजन्तुविशेषः । यथा,—
"दशनाढ्यं विषः द्विधु कीटानाम् वृश्चिकास्तथा ।
[illegible] करवाणि च ॥"
इति वाचस्पतिः ।
[illegible] वृश्चिकजन्तुनाम् [illegible] । यथा, मनुः ।
"[illegible] ।"
इति मिताक्षराचाराध्यायः ।
[illegible]

व्रश्चि, क्ली, ([illegible] । व्रश्च धातो + "[illegible] ।" उणा० ३ । १०३ । इति [illegible] ।) [illegible]

व्रश्चः, पुं, [illegible] । इत्यमरः । (यथा, मनौ । ४ । ४६ । ४८ ।
"[illegible] ।
न [illegible] ॥")
[illegible]

(मनुष्यः । इति निघण्टुः । २ । ३ ।"इम् वरणे 'नातव्रातललामस्मृषित' इत्यादिसूत्रेण भोजराजेन सम्प्रत्यये आडागमो निपात्यते । व्रतन्ति स्वमभिमतं देवताभ्यः समासाराधिताभ्यः प्रतियच्छन्ति वा यज्ञादौ । यद्वा, व्रातो धान्यादि-सञ्चयः । तद्वन्तो व्राता मत्वर्थीयोऽकारः । यद्वा, व्रतमिति कर्मनाम अन्नं वा । अन्नमपि व्रतायैतस्मादेवेत्युक्तेः तदीयाः 'तस्येदम्' इत्यण् । 'कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रलीयते' इत्युक्तेः कर्मणामधिकारित्वाच्च मनुष्याणां कर्मसम्बन्धित्वम् । 'अन्नाद्भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते' इति । अन्नात् रेतो रेतसः पुरुषः इति च श्रुतेः मनुष्याणामन्नसम्बन्धित्वम् ।" इति तट्टीकायां देवराजयज्वा । अस्मिन्नर्थे प्रायशो बहुवचनप्रयोगो दृश्यते । * । क्ली, शरीरायासजीविकर्म्मे । इति काशिका । ५ । २ । २१ ।)

व्रातीनः, पुं, (शरीरायासेन ये जीवन्ति तेषां कर्म्म व्रातं तेन जीवतीति । व्रात + "व्रातेन जीवति ।" ५ । २ । २१ । इति खञ् ।) संघजीवी । इति हेमचन्द्रः । (यथा, भट्टिः ।४।१२।
"व्रातीनव्यालदीप्रास्त्रैः सुत्वनः परिपूजयन् ।")

व्रात्यः, पुं, (व्रातो व्रात्यादिः स इव । "प्रासादिभ्यो यत् ।" ५ । ३ । १०३ । इति यत् ।) दशसंस्कारहीनः । षोडशवर्षादूर्द्धं अकृतव्रत-बन्धो अकृतसाविक्षीको वा । इति भरतः । तत्पर्यायः । संस्कारहीनः २ । इत्यमरः । सावित्री-पतितः ३ वाग्दुष्टः ४ पुरुषोक्तिकः ५ । इति जटाधरः । तस्य प्रायश्चित्तादि यथा,—
"अथ व्रात्यविधिं देवि ! प्रायश्चित्तन्तु यद्भवेत् ।
तत् शृणुष्व महेशानि सर्वेषां विधिवत्तः ।
दश वर्षाणि यश्चैव व्रात्यत्वोपनीयते ।
[illegible]
अत ऊर्द्ध्वं पतन्त्येव सर्वधर्म्मबहिष्कृताः ।
सावित्रीपतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमेन संस्कृताः ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
अहोरात्रं न भुञ्जीत ततः संस्कारमर्हति ।
[illegible]
प्रायश्चित्तं भवेत्तस्य दोषात् [illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥"
इति [illegible] ।

व्रात्यस्तोमः, पुं, यज्ञविशेषः । यथा,—
"सावित्रीपतिता व्रात्या [illegible]
[illegible]"
इति गारुडे ६४ अध्याये ।
१ । ३८ ।

व्री, श गि वृत्याम् । [illegible] (क्र्या०-पर०-सक०-अनिट् ।) [illegible] व्रिणाति । व्रीयः व्रीतिः । [illegible] व्रियं इत्यसुरेते । व्रीतः व्रीतिः । [illegible]

व्री, य ङ ओ गतौ । वृत्याम् ।
(दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।)
य ङ, व्रीयते । ओ, व्रीनः । [illegible]

व्रीड, य नि ञिषि । लज्जे । [illegible]
(दिवा०-पर०-सक०-अनिट् ।
[illegible] । य, व्रीड्यति [illegible]
नि, व्रीडितोऽस्ति । [illegible]

व्रीडः, पुं, (व्रीड + भावे घञ् ।)
[illegible] । (यथा, कुमारे । ७ । [illegible]
"न [illegible]
[illegible] कुसुमायुधस्य ।
व्रीडादमुं देवमुदीक्ष्य मन्ये
[illegible] ।")

व्रीडनं, क्ली, (व्रीड + ल्युट् ।)
"अथ [illegible]
[illegible]
व्रीडो व्रीडा व्रीडनञ्च
इति

व्रीडा, स्त्री, (व्रीड + "गुरोश्च हलः ।" ३ । ३ । १०३ । इत्यः । टाप् ।) [illegible]
(यथा [illegible]
"[illegible]
[illegible]

व्रीस, [illegible] । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भ्वा०-सक०-सेट् ।) [illegible]
इति दुर्गादासः ।

व्रीहिः, पुं, ([illegible]
+ "[illegible] ।" [illegible]
[illegible]
[illegible] । इत्यमरः । [illegible]
[illegible] यथा,—
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।"

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] इति राजनिर्घण्टः ॥

[illegible] च ।

[illegible] शालयः शुभ्राः [illegible]

[illegible] चारिकः ।

[illegible] इत्यपि ।

[illegible] व्रीहयः स्मृताः ।

[illegible] व्रीहिः स त्रिदोषो [illegible] ॥

[illegible] व्रीहिकादि ।

[illegible] क्रमेण तु ॥

[illegible] शालयो मधुरा वीर्यतो हिमाः ।

[illegible] बद्धवर्चसः [illegible] ।

[illegible] मनागल्पगुणाः पर ॥"

इति भावप्रकाशः ।

[illegible] यथा,—

[illegible] मुनिः ।

[illegible] शाकमेव च ।

[illegible] निर्मिताः पुरा ।

[illegible] मनुजाः ॥

[illegible] शुभा ।

[illegible] विशुध्यति ॥

[illegible]

[illegible] तु तत्

स्मृतम् ॥"

इति वाराहे श्राद्धकल्पनामाध्यायः ।

[illegible] । मनुः ।

"[illegible] वा ।

[illegible] ॥"

[illegible] । वायुपुराणम् ।

"[illegible] ।

[illegible] ॥

[illegible] ॥"

[illegible] । इति । [illegible] व्रीहिपदर्दृ [illegible] व्रीहियवयोर्वा च ।

"[illegible] प्रजा-

पतिः ।

[illegible] नरकं प्रतिपद्यते ॥"

इति [illegible] व्रीहि-

[illegible] विधायके मेद्रादि-

[illegible] । [illegible] प्राप्तिः ।

"[illegible] प्रपद्यते ।

[illegible] ॥"

इति [illegible]

[illegible] तथा

[illegible] । इति च श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥ नवान्न-

श्राद्धरात्री यथा । विष्णुः । [illegible]

[illegible] व्रीहियवर्द्ध [illegible]

[illegible] व्रीहियवयोर्वा च ।

"[illegible] प्रजापतिः ।

[illegible] नरकं प्रतिपद्यते ॥

व्रीहिपाके च [illegible] च मार्धिव ।

न [illegible] कथञ्चन ॥"

इति मलमासतत्त्वम् ॥

तिल [illegible] यथा,—

व्रीहिभिर्यवैर्वा [illegible] इति श्रूयते ॥ तत्र

"व्रीहिप्रयोगे [illegible] परित्यागः ।

[illegible] ।" इत्येकादशी-

तत्त्वम् ॥ * ॥ व्रीह्यभावे शालिधान्येन कर्म-

करणं यथा,—

"यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

व्रीहिकः, त्रि, (व्रीहिरस्यास्तीति । व्रीहि +

"व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।)

धान्यविशिष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

व्रीहिकाञ्चनः, पुं, (व्रीहिः [illegible] । [illegible]

[illegible]) [illegible] । इति [illegible] ॥

व्रीहिपर्णी, स्त्री, (व्रीहेः पर्णमिव पर्णमस्याः ।

ङीप् ।) शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रीहिभेदः, पुं, (व्रीहेर्भेदः ।) धान्यविशेषः ।

[illegible] इति ख्यातः । तत्पर्य्यायः । अणुः २ ।

इत्यमरः ॥

व्रीहिमयः, पुं, (व्रीहेः पुरोडाशः । व्रीहि + "व्रीहेः

पुरोडाशे ।" ४ । ३ । १४८ । इति मयट् ।)

व्रीहिनिर्म्मितपुरोडाशः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

(व्रीह्यात्मके, त्रि । यथा, महाभारते । १३ ।

११५ । ५६ ।

"श्रूयते हि पुरा कल्पे नृणां व्रीहिमयः पशुः ।

येनायजन्त यज्वानः पुण्यलोकपरायणाः ॥")

व्रीहिराजकः, पुं, (व्रीहीणां राजा । टच् समासे ।

ततः कन् ।) कङ्गुधान्यम् । चीनकधान्यम् ।

इति मेदिनी ॥

व्रीहिश्रेष्ठः, पुं, (व्रीहिषु श्रेष्ठः) शालिधान्यम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रीही, [न्] त्रि, (व्रीहिरस्यास्तीति । व्रीहि +

"व्रीह्यादिभ्यश्च ।" ५ । २ । ११६ इति इनिः ।)

व्रीहियुक्तदेशादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

व्रीह्यगारं, क्ली, (व्रीहीणामगारम् ।) धान्यगृहम् ।

तत्पर्य्यायः । कुशूलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व्रुड, शि संवृतिमज्जनयोः । मज्जे । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (तुदा०-कुटा०-पर०-सक०-अकर्म-सेट् ।)

रेफयुक्तः । शि, व्रुडति अव्रुडीत् वुव्रोड ।

मज्जो मज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥

व्रूस, कि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे

भ्वा०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तो दीर्घी । कि,

व्रूसयति व्रूसति । इति दुर्गादासः ॥

वैहः, त्रि, (व्रीहेरवयवो विकारो वा । व्रीहि +

"बिल्वादिभ्योऽण् ।" ४ । ३ । १३६ । इत्यण् ।)

व्रीहिनिर्म्मितः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वैहेयः, त्रि, (व्रीहीणां भवनं क्षेत्रम् । व्रीहि +

"व्रीहिशाल्योर्ढक् ।" ५ । २ । २ । इति ढक् ।)

आशुधान्योपयुक्तभूम्यादिः । इत्यमरः ॥

व्ली, श शि वरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(क्र्या०-प्वा०-पर०-सक०-अनिट् ।) अन्तःस्थ-

तृतीयोपधः । शि, व्लीनाति । व्लीनः व्लीनिः ।

इति दुर्गादासः ॥

NOTICE.

AGENTS

ssrs. Trubner & Co., London. B. N. Datta, Bengal. and Pandit Jaistaram Mukundaji, Bombay

ιJA SIR RADHAKANTA'S IMPROVED AND ENLARGED SABDAKALPADRUMA.

A Sanskrit Encyclopedic Lexicon.

e new edition is issuing in monthly parts of 8 formes (Royal quarto, 32 pages) each, and we to complete it in four years: generally a fasciculus will contain double parts or numbers.

bring the book within reach of the general public, we offer it for sale to those who register them- as subscribers in India at the lowest possible price of one Rupee for each part, and in countries out ia at 3*s*. for each part. The number of parts in which the new Appendix would be completed, cannot e guessed, they will bear the same price except to those who had subscribed before 1st January 1888. quent subscribers in India, if they choose to pay in advance, can obtain the whole work exclusive of the ndix, for 75 Rupees, and in countries out of India, for £8. The advance payments being exclusive of Postage. n-subscribers in and out of India, the price for each part will be Rs. 1-8 and 4*s*. respectively. Muffussil nts are requested to send Rs. 10 in advance to ensure their enlistment as subscribers, or in lieu of such ent, to order despatch of books to them by value payable parcels. We make it a rule to defer supplying oscribers any part or parts of the work till all arrears due for the preceding ones, are paid.

ll remittances and communications, except where special Agents may be preferred, are to be made to Hari Charan Vasu, No. 71, Pathuriaghata Street, Calcutta. Subscribers are requested to see that receipts oney (when sent to him) bear his seal and signature.

'e conclude this announcement by an earnest appeal to all students of Sanskrit, Savants, Princes and patrons of learning in India, Europe and America, to help us to lay before them a grand Repertory of -Aryan learning replenished with new treasures. We specially urge our claim to the aid of our brother lus in all parts of our country, who cannot but feel it a duty to encourage attempts to preserve and improve most unique monument of the genius, scholarship, industry and philanthropy of our great patrirach of ing and zealous friend of education whom, we loved to call as the Hindu of Hindus. We hope that by dical improvements and enlargement of its scope, the Sabdakalpadruma of Raja Sir Radhakanta would be- the Encyclopædia Indica of the future, which, it would be the common aim of all to see accomplished.

THE SABDAKALPADRUMA OFFICE,
71, *Pathuriaghata Street*,
Calcutta 20*th August* 1888.

VARADA PRASADA VASU,
HARI CHARANA VASU,
Proprietors of the Sabdakalpadruma.

বিজ্ঞাপন।

শ্রীমদ্দেবীভাগবত।

এই বিরল-প্রচার মহার্ঘ ধর্ম্মগ্রন্থখানি অতি প্রাচীন ও উপাদেয় এবং এপর্য্যন্ত ইহা বঙ্গাক্ষরে মুদ্রিত হয় নাই। ইহার অন্তর্গত বিষয় বর্ণনা করা বড় সহজ নহে। কেবল সংক্ষেপে এইমাত্র বলিলেই বোধ করি গ্রন্থের যথেষ্ট পরিচয় দেওয়া হইবে যে, পুরাণাদ বৈষ্ণবগণ যেমন অষ্টাদশ মহাপুরাণের অন্তর্গত পঞ্চম পুরাণ বলিয়া নির্দ্দেশ করেন; সেইরূপ সম্প্রদায় নিরপেক্ষ অনেকানেক কৃতবিদ্য মহোদয়গণের মতে ইহা অষ্টাদশ মহাপুরাণের অন্তর্গত পঞ্চম পুরাণ। এ সম্বন্ধে তাঁহারা যে সকল যুক্তি প্রদর্শন করেন তাহা এক প্রকার অখণ্ডনীয় বলিলেও দোষ হয় না। এই মহাপুরাণখানিও অস্মদ্দেশপ্রচলিত শ্রীমদ্ভাগবতের ন্যায় দ্বাদশ স্কন্ধে ও ১৮০০০ অষ্টাদশ সহস্র শ্লোকে বিরচিত এবং ৩১৮ অধ্যায়ে বিভূষিত। ইহার রচনা এরূপ প্রাঞ্জল যে অধ্যয়ন করিলেই প্রাচীন বলিয়া বোধ হয়। ইহা দেবী ভগবতীর মাহাত্ম্য ও ব্রহ্মতত্ত্বনিরূপণে পরিপূর্ণ। কথা কতদূর সত্য তাহা প্রসিদ্ধ টীকাকার নীলকণ্ঠকৃত দেবীভাগবতের মহাপুরাণত্ব-সংস্থাপন সম্বন্ধীয় বিচার পাঠে সমস্ত অবগত হইতে পারিবেন।

যদিচ শব্দকল্পদ্রুমের কিয়দংশ প্রচারিত হওয়ার পর আমাদিগের অন্তঃকরণে একটী অভিনব ভাবের উদয় হইয়াছিল, অর্থাৎ দুই একখানি দুষ্প্রাপ্য অথচ উপাদেয় বিবুধগণীয় স্পৃহণীয় পুরাণশাস্ত্র যথাসম্ভব টীকা ও অনুবাদ সহ প্রচার করিয়া উক্ত বিষয়ের অভাব মোচনের নিমিত্ত ... কিন্তু কালের কুটিলগতি দেখিয়া সহসা প্রবৃত্ত হইতে সাহস করিতে পারি নাই। পরন্তু, সেই সর্ব্বনিয়ন্তা পরমকরুণাময় পরমেশ্বরের কৃপায় ... গ্রাহক মহোদয়গণের হস্তে সমর্পণের পরই আমার অগ্রজ রায় বরদাপ্রসাদ বসু বাহাদুর এবং আর কতকগুলি দেশহিতৈষী বিবুধবর মহোদয় সহকারে অনুরুদ্ধ হইয়া পূর্ব্বসঙ্কল্পিত বিষয়ের মধ্যে প্রথমত এই অনর্ঘ্য দেবীভাগবতেরই মূল, নীলকণ্ঠ-বিরচিত টীকা, টিপ্পনী এবং অবিকল ... প্রচারিত হইয়া সাধারণের সুগোচর ও সুখলভ্য হওয়া আবশ্যক বিবেচনায়, আমরা ইহার মূল, টীকা ও গদ্যানুবাদের প্রচারে প্রবৃত্ত হইলাম। বর্গীয় 'ব' ও অন্তঃস্থ 'ব' প্রভেদ করিতে যত্ন করিতেছি।

১। কার্ত্তিক মাস হইতে প্রতিমাসে রয়াল ৮ পেজি ৯ ফর্ম্মায় এক এক খণ্ড প্রকাশিত হইতেছে কোন কোন মাসে দুই বা ততোধিক হইয়া সমগ্র গ্রন্থখানি দুই বৎসরের মধ্যে সম্পূর্ণ হইবে। অনুমান ৫৬ খণ্ডে গ্রন্থখানি সম্পূর্ণ হইবে।

২। প্রতি খণ্ডের মূল্য ॥০ আনা; কিন্তু নিয়মিত গ্রাহকগণের পক্ষে ।৶০ আনা; এবং ১২ খণ্ডের অগ্রিম মূল্য ৪৲ টাকা; আগামী চৈত্র এক কালীন অগ্রিম মূল্য ১৫৲ টাকা; অসমর্থ পক্ষে এখন ৮৲ টাকা এবং বাকি ৭৲ টাকা আগামী আশ্বিন মাসের মধ্যে দিলেই চলিবে।

৩। যিনি এক খণ্ড দেবীভাগবত লইবেন তাঁহাকে আদ্যোপান্ত সমস্ত খণ্ডই গ্রহণ করিতে হইবে। অগ্রিম মূল্য না পাইলে কাহাকেও ... হইবে না।

৪। কোন গ্রাহক স্থান পরিবর্ত্তন করিলে তাঁহার নূতন ঠিকানা পত্র দ্বারা জানাইবেন। গ্রহণাভিলাষিগণ স্ব স্ব নাম ধাম সত্বর জানাইবেন।

ঈশ্বরোপাসনা।

যাহাদের পরিণামবিরস ক্ষণপরিবর্ত্তসহ বিষয় ভোগবাসনা তিরোহিত হইয়া মন প্রতি নিয়ত নিত্য সন্তোষরূপ মহামণিময় খনির অনুসন্ধানে তাদৃশ মহাত্মাদিগের অন্তঃকরণ যদি মুহূর্ত্তকালের নিমিত্ত পরমার্থ রসাস্বাদনে আকর্ষণ করিতে পারি তাহা হইলেও আপনাকে সফলশ্রম জ্ঞান করিব এই বলবতী আশার উত্তেজনায় উৎসাহিত হইয়া বেদান্ত, ভগবদ্গীতা, সেশ্বরসাংখ্য, যোগসংহিতা, তন্ত্র ও পুরাণ প্রভৃতির সারসঙ্কলনরূপ ... সংস্কৃত ক্ষুদ্র অনুবন্ধ আমাদিগের দেবনাগর অক্ষরে প্রচারিত অভিনব শব্দকল্পদ্রুমের উপাসনা শব্দে সন্নিবেশিত করি, পরন্তু, উহার দ্বারা সংস্কৃত অনভিজ্ঞ ব্যক্তিদিগের কোন প্রকার উপকার সাধিত হইবে না বলিয়া কতিপয় পরমার্থ পথ-অনুসন্ধিৎসু বন্ধুগণ উহার বঙ্গভাষায় অনুবাদ করিবার অনুরোধ করেন। প্রস্তাবটী যুক্তিযুক্ত বিবেচনায় অথচ অবিকল অনুবাদে অত্যন্ত কঠিন হইবে এই আশঙ্কায় সংস্কৃত উপাসনা-গ্রন্থখানি ... প্রয়োজনানুসারে এখানিকে পৃথক্ গ্রন্থরূপে সম্পন্ন করা হইল ইহাতে জ্ঞান, ভক্তি ও কর্ম্মের কি প্রভেদ, কে কিরূপ উপাসনার অধিকারী ... অজ্ঞান কর্ম্মাসক্ত ভক্তনাধিকারী কি উপায়ে উন্নত হইয়া তত্ত্বজ্ঞান লাভে সমর্থ হইতে পারে বিশেষত অন্ধভক্তি ও জ্ঞানপ্রদায়িনী নির্গুণ ভক্তি ... তাহা বিশদরূপে বিবৃত হইয়াছে। অতএব পরমার্থ-রসিকগণ অবসর মত ইহার আদ্যোপান্ত পাঠ করিলে আপনাকে কৃতার্থম্মন্য বোধ করিতে পারিবেন ইতি।

এই পুস্তকখানি অগ্রহায়ণ মাসে প্রকাশিত হইয়াছে। মূল্য ।০ চারি আনা মাত্র।

শ্রীহরিচরণ
সম্পাদক।

শব্দকল্পদ্রুম-কার্য্যালয়।
৭১নং পাথুরিয়াঘাটা ষ্ট্রীট—কলিকাতা
সন ....—চৈত্র।